

03
У-45

УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА ЕНЦИКЛЬОПЕДІЯ

КНИГА ЗНАННЯ

В 3-ОХ ТОМАХ

багато ілюстрована, з кольоровими таблицями,
мапами та образками

ПІД ГОЛОВНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА РАКОВСЬКОГО

ТОМ ТРЕТІЙ

С — Я

[1935]

ЛЬВІВ — СТАНІ
ВИДАННЯ КОО

их
айк,
роб-
мова-
д.
патріярх
Ерусали-
лаву; †532;
лисп. Сербії;
у.
, 712 км. дов.;
с, Босна, Дріна.
лянос, вел. про-
періодичними опа-
юю, ксерофільною
зкиданими деревами
ше поширені в серед.
азва Бога, в значінні:
о сил (небесних).
голій, рос. поліг. діяч укр.
ен 4. рос. Держ. Думи; во-
арія, рос. драм. акторка укр.
915), виступала і в укр. п'єсах;
ив у театр. політиці й чимало
послуг Кропивницькому та укр.
дна книга, кирилицька пам'ятка ст-
мови, євангеліє апракос, із XI. в.,
р у Москві; написана може на гра-
ді укр. території.
Савицький, 1) Константин, укр.
маляр і гравер, поет побуту та псих.
депресій (1845-1905); „Рибалки“, „Робітни-
ки на залізниці“, „Зустріч ікони“, „На вій-
ну“, „Темні люди“; гравюри: „Голодно й
холодно“, „Селянські діти“; 2) (Sawicki)
Людо м і р, польс. географ, морфолог і по-
дорожник (1884-1928), проф. унів. у Кракові,
дослідник красових явищ; 3) Микола,

03

у. 45

03

Поверіть книгу не пізніше зазначеного терміну.

N 1010639

УДБ	3238/ен-20	01.2013		
	18/м	18.01.2022		
	18/м	27.02.2025		

Києво-Святошинська друкарня

Українська
Земельна експедиція
ГІЯ, М-3 - Д, [1935].

03
У-45

УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА ЕНЦИКЛЬОПЕДІЯ

КНИГА ЗНАННЯ

В 3-ОХ ТОМАХ

багато ілюстрована, з кольоровими таблицями,
мапами та образками

ПІД ГОЛОВНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА РАКОВСЬКОГО

ТОМ ТРЕТІЙ

С — Я

[1935]

ЛЬВІВ — СТАНІ
ВИДАННЯ КОО
поезії

их
айк,
роб-
мова-
д.
патріярх
Ерусали-
лаву; †532;
лисп. Сербії;
у.
, 712 км. дов.;
с, Босна, Дріна.
лянос, вел. про-
періодичними опа-
юю, ксерофільною
зкиданими деревами
ше поширені в серед.
азва Бога, в значінні:
о сил (небесних).
голій, рос. поліг. діяч укр.
ен 4. рос. Держ. Думи; во-
арія, рос. драм. акторка укр.
915), виступала і в укр. п'єсах;
ив у театр. політиці й чимало
послуг Кропивницькому та укр.
дна книга, кирилицька пам'ятка ст-
мови, євангеліє апракос, із XI. в.,
р у Москві; написана може на гра-
ді укр. території.
Савицький, 1) Константин, укр.
маляр і гравер, поет побуту та псих.
депресій (1845-1905); „Рибалки“, „Робітни-
ки на залізниці“, „Зустріч ікони“, „На вій-
ну“, „Темні люди“; гравюри: „Голодно й
холодно“, „Селянські діти“; 2) (Sawicki)
Людо м і р, польс. географ, морфолог і по-
дорожник (1884-1928), проф. унів. у Кракові,
дослідник красових явищ; 3) Микола,

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

В-ВО УКР. ЗАГ. ЕНЦИКЛЮПЕДІЯ ЛЬВІВ-СТАНИСЛАВІВ-КОЛОМІЯ

СБ50 1010639 91
✓ Держ. бібліотечна система України
2025

НИ У. З. Е. ВИКОНАВ Ф. А. БРОКГВЗ
НИ У. З. Е. ВИКОНАВ ПІЛЛЕР-НАЙМАН
ЦІ ДО ГАСЛА «УКРАЇНА» ВИКОНАЛА
ШАРНІ «ФОТОТИП» У ЛЬВОВІ.

С

С, приголосний зубний, протиснений, сичний; в укр. мові м'ягчить на ш (пшати-пишу) та сь; церк. назва: слово; числовий знак 200.

Сааді (Са'дй, ібн Мослігоддін), перс. поет-мораліст (1184-1291); збірки лір. та дидактичних поезій: „Диван“, „Гулістан“ (сад рож), „Бостан“ (овочевий сад) та „Думки й афоризми“.

Саадія (Саїд-Юсуф аль Фаюм), жид. філософ (892-942), послідовник Плятона, автор трактату „Віра й Знання“ (по араб.), батько жид. мовознавства.

Саба, Сава, бібл. край, мабуть у півд. Арабії (париця з Саби відвідала Соломона).

Сабавдія, гл. Савоя.

Сабат, (євр.) шабас, субота, у жид. сьомий, святочний день тижня.

Сабат Микола, гал.-укр. педагог (1867-1930), дир. укр. гімназії у Станиславові та у Львові, проф. гр. фіольології та археології на укр. унів. у Відні й Празі, та кляс. фільсології на укр. унів. у Львові; видав „Кобзаря“ Шевченка з коментарем.

Сабатіє (Sabatier) Поль, фр. хемік, *1854, дослідник каталізи; нагорода Нобеля 1912.

Саббата Севій, жид. кабаліст (1626-76), виступав як Месія, мав прихильників і на Україні (твір Гаяатовського проти нього: Месія правдивий); його прихильники живуть і досі; його виступ зв'язують із повстанням хасидизму.

Сабінські гори (Monti Sabini), частина Апенінів у центр. Італії, до 2.156 м. вис.

Сабінці, сабіняни (Sabini), ст.-італійський народ, сусіди латинців, жили в гірській країні між Умбрією й р. Анієне (ст. Аніо), почасті злилися з римлянами (переказ про полон сабінок).

Саблучок (Саблуков) Іван, укр. мистець-маляр (1735-77), портретист, проф. Акад. Мист. у Спб.; 1767 заснував малярську школу при колгії в Харкові.

Сабо, (фр.) черевки дерев'яні або тільки з дерев'яними підшвами, вживані фр. селянами.

Сабо Іван, укр. письмен. (1857-1923), поезії У. З. Е. III.

Р. Бекас: Піврванія сабінок (Берлін).

й нариси в „Раді“ й „Рідному Краю“; псевд. О. Б. А-сі.

Сабов, ім'я закарп.-укр. письмен. і діячів москвофілів, гр.-кат. священників: 1) Євмен, *1859, голова Общества ім. Лухновича, автор граматики та „Христоматії церк.-слав. и угрорусских памятников“, основник і гол. ред. журн. „Карпатскій Свѣтъ“; 2) Кирило (1838-1914), проф. „руської“ мови в ужгородській гімназії в 1860-их рр., автор „Граматики письменнаго русскаго языка“, популярних видань, ред. часопису „Свѣтъ“.

Саботаж, (фр.) 1) нищення фабричних уряджень страйкарями; 2) тзв. іт. страйк, себто удавання праці, а в дійсності неробство; 3) загально політ. учинок, спрямований проти існуючого ладу в державі.

Сава, 1) С. „Освященный“, св., „патріарх ченців“, основник лаври св. С. в Єрусалимі, автор найстаршого церк. уставу; †532; 2) С., св. (1169-1236), перший архиеп. Сербії; поклав основи під серб. освіту.

Сава, ліва притока Дунаю, 712 км. дов.; притоки: Кульпа, Уна, Врбас, Босна, Дрина.

Савана, (есп.) кампос, лясос, вел. простір у тропічній смузі з періодичними опадами, вкритий трав'яною, ксерофільною рістнею з рідко порозкиданими деревами й корчами; с. найбільше поширені в серед. Африці.

Саваот, (євр.) назва Бога, в значінні: Господь військ або сил (небесних).

Савенко Анатолій, рос. політ. діяч укр. роду, *1874, член 4. рос. Держ. Думи; воєр. укр. руху.

Савина Марія, рос. драм. акторка укр. роду (1854-1915), виступала і в укр. п'єсах; мала вплив у театр. політиці й чимало робила послуг Кропивницькому та укр. театрові.

Савина книга, кирилицька пам'ятка ст.-болг. мови, євангеліє апракос, із XI. в., тепер у Москві; написана може на границі укр. території.

Савицький, 1) Констянтин, укр. маляр і гравер, поет побуту та псих. депресій (1845-1905); „Рибалки“, „Робітники на залізниці“, „Зустріч ікони“, „На війну“, „Темні люди“; гравюри: „Голодно й холодно“, „Селянські діти“; 2) (Sawicki) Людомир, поль. географ, морфолог і подорожник (1884-1928), проф. унів. у Кракові, дослідник красових явищ; 3) Микола,

укр. держ. діяч, *1867, 1906-14 голова чернігівського губ. земства, за гетьманщини який час товариш міністра внутр. справ; 4) Омелян, гал.-укр. педагог (1845-1921), москвофил, дир. гімназії в Тернополі; підручники з математики та фізики; 5) Петро, рос. географ і етнолог, *1895, син Миколи, ідеолог евразійства, основник теорії кліматичної міграції: мовляв, культ. розвиток людства пересувається постійно з теплих країн до холодних; праці про укр. мистецтво; 6) Степан, укр. гром. діяч (б. 1684-б. 1751), лубенський полк. писар, перекладач на укр. мову поеми С. Твардовського „Wojna domowa“.

Савич, 1) Василь, лубенський полк. за гетьм. Івана Скоропадського; 2) Микола, укр. гром. діяч (1808-92), кирило-методівець, хемік, журналіст, міський радник в Одесі; 3) Олександр, псевд. Ів. Тарасенко, укр. письм. (1846-1902), правник, член лубенського окружного суду; збірка віршів „На Україні“ й поема „Гануся“; 4) Олексій, рос. астроном (1810-83), укр. роду, м. ін. перевів нівелювання між Чорним і Каспійським морем; 5) Семен, кав'язький полк. за Б. Хмельницького, укр. посол до кримського хана 1654; 6) Семен, ген. писар за Ів. Скоропадського.

Савіні (Savigny) Фрідріх Карл, нім. правник (1779-1861), проф. рим. права в Берліні, голова іст. школи в правознавстві. Гол. праці: „Історія рим. права в серед. віках.“, „Система теперішнього рим. права“.

Савінков Борис, рос. політ. діяч і письм. (1879-1925), член боевої організації соц. рев. партії, учасник терористичних замахів, 1917 військовий міністер; вернувшись з еміграції, загинув у тюрмі в Москві; романи під псевд. Ропшін: „Кінь блідий“; „Те, чого не було“; „Кінь вороний“ та ін.

Б. Савінков.

Сави Павльо (São Paulo), 1) півд.-схід. браз. держава, 247.240 км.² і 4.590.000 меш., гол. продукти кава та бавовна, бавовняна промисловість; 2) її гол. м-о, 907.000 меш., вис. школи.

Сави Павльо де Льоанда (São Paulo de Loanda), гол. м-о та пристань Порт. Зах. Африки, 20.000 меш.

Сави Франсіско (São Francisco), вл. Ріо С. Ф., ріка схід. Бразилії, 2.900 км. дов., 650.000 км.² сточища, вливається до Атлантичного океану.

Савона (Savona), пристань на зах. Рів'єрі, 54.000 меш., залізна промисловість.

Савонароля (Savonarola) Джироламо, іт. домініканець (1452-98), реформатор і церк. політ. діяч та проповідник у Флоренції: за непослух папі Олександрові VI повішений і спалений.

Савоя, Сабавдія, країна в Зах. Альпах, від 1111 окреме графство, 1416 князівство, 1720 королівство, об'єднане зі Сардинією під пануванням іт. кор. роду: від 1860 належить до Франції й розділена на два департаменти: 1) Савуа (Savoie), 6.188 км.² і 230.000 меш., гол. м-о Шамбері; 2) Гор. С. (Haute Savoie), 4.598 км.² і 245.000 меш.; гол. м-о Ансі.

Саврань, Савранка, права притока серед. Бога.

Савтей (Southey) Роберт, англ. поет і критик (1774-1843), провідник школи ляквістів, себто поетів, що жили в околицях озер (Вордсворт та ін.).

Савгемптон (Southampton), пристань у півд. Англії, 170.000 меш., річний оборот 19.510.000 нетто рег. т., корабельні варстаті.

Савгенд (Southend), англ. воєнна пристань при гирлі Темзи, 104.000 меш., морські купелі.

Савпорт (Southport), англ. пристань над Ірл. морем, 78.000 меш., морські купелі.

Савт Шільдс (South Shields), англ. пристань при гирлі Тайну, 124.000 меш., корабельні варстаті.

Савчак Дам'ян, гал.-укр. гром. діяч (1847-1912), заслужений діяч Лемківщини, посол до союму і член Краєвого Виділу 1889-1901.

Савченко, 1) Володимир, укр. військ. діяч, *1882, ген. штабу полк. армії УНР, начальник штабу 8. Запорізької Дивізії, співробітник військ. журналів „Табора“ та „За Державність“; 2) Павло, укр. поет-символіст (1887-1920), збірка „Епілоги“; 3) Федір, укр. історик, *1892, співробітник ВУАН у Києві, дійсний член НТШ, „Заборона українства в 1876 р.“ й ін. праці; 4) Яків, укр. письм., *1890, брат Павла, поет і літ. критик; збірки містично-символічних лір. поезій: „Поезії“, „Земля“; збірки літ.-крит. статей: „Азіатський апокаліпс“, „Поети й белетристи“, „Проти реставрації“, „Доба і письменник“.

Дж. Савонароля.

Я. Савченко.

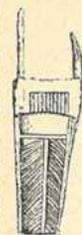
Савченко-Вільський, 1) Володимир, укр. військ. діяч, *1867, генерал-хорунжий флоту УНР, один із організаторів морського міністерства, начальник Гол. Морської Управи Військ. Міністерства, співробітник військ. журналів „Табора“, „Укр. Інвалід“, „За Державність“; 2) Михайло, укр. гром. діяч, соц.-рев.; 1917 ген. секретар хліборобства, за гетьманщини 1918 член президії Всеукр. Земського Союзу.

Савчинський Григорій, гал.-укр. гром. діяч (1804-88), гр.-кат. свящ.; вірші й оп. в „Зорі Галицькій“.

Савчук Юрій, бук.-укр. журналіст, *1865, ред. час. „Селянин“ від 1895, опісля „Народний В'єстник“ від 1899.

Сагайдак, (тат.) піхва на лук та стріли.

Сагайдачний, 1) Євген, укр. різьбар, *1886, проф. мист.-пром. школи в Миргороді, Межигір'ї і від 1922 Мист. Інституту в Києві. Керамічні виробы з укр. орнаментикою, різьба на дереві, декоративна різьба; 2) Петро, Конашевич (Кононович), правосл. шляхтич із Галичини, вихованець Острозької школи; досвідчений полководець, зорганізував Запорозьке Військо в дисципліновані полки і вєславився походами на татар і турків: 1614 на Трапезунт та Синопу в М. Азії, 1615 на Царгород, 1616 на Кафу; 1618, допомагаючи пол. королевичеві Владиславу в поході на Москву, погромив моск. військо. Як гетьман, 1614-1622, був проводирем поміркованих, надав козацьким змаганням держ. характеру й досяг значних культ.-нац. прав; при його діяльній участі відновлено 1620 правосл. єрархію на Україні; 1621 з 40.000 козаків дав поміч полякам проти турків під Хотиним і розбив тур. військо, але, поранений у цих боях, †1622; майно записав на укр. школи.

Скритський сагайдак із Керчі.

Петро Сагайдачний.

Сагара, найбільша пустиня світу, вперек півн. Африки, загалом 6,200,000 км.²; поверхня С. побіч низів та височин має й гори (Тібесті, над 3.400 м. вис.), але її посушність (смуга пасатів) робить її одноманітною, місцями піщаною (ареґ), місцями кам'яною (гамада) пустинею. Вода є лише в небагатьох місцях під ґрунтом і часом виступає джерелами. Нема хмар, тому вел. денне вагання теплоти (від + 50° удень до нижче 0° вночі). Ростинний і тваринний світ дуже бідний. Населення здебільшого бербері й маври з визн. домішкою муринів і арабів; заг. б. 2,000,000, з чого частина осіла по оазах, частина кочівнича. Найважливі оази: Туат, Фассан, Куфра. Гол. шляхи караван: Марокко-Тімбукту, Альжир-Тімбукту, Альжир-Сокото, Тріполіс-Кука, Бенґазі-Вадай, Каїро-Ель Фашер. Політично належить більша частина Сагари до Франції: до Марокка, Альжиру, Тунісу, фр. Сагари (2,400,000 км.² і 1,200,000 меш.), фр. Зах. і Рівникової Африки; до Іспанії: тзв. Зах. Сагара (285,000 км.² і 50,000 меш.). до іт. Лібії, до Єгипту, брит. Ніґерії і Судану.

Сагарда Микола, укр.: історик і бібліо-

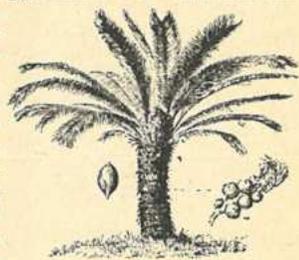
граф, *1870, бібліотекар Всенар. бібліотеки у Києві та співредактор її органу „Журнал бібліотекознавства та бібліографії“.

Сагіб, (араб.-інд.) пан; в Індії та Персії титул європейців.

Саґа, (сканд.), заґа (нім.) прозовий нар. епос у ст. скандинавській літ., оп. про славіні роди ієляндії, про норв. королів та про події в сусідніх країнах, м. ін. дуже часто про події ст.-укр. історії.

Саґасіс (Sagasis), єгип. м-о в дельті Нілу, 55,000 меш., гол. осередок торгівлі єгип. бавовною й збіжжям, прядільні.

Саґо, мучна річовина, добута з осереддя саґової пальми (гл. Пальма) або саґового дерева (Cycas circinalis); в торгівлі у формі круглих крупочок; цінний засіб поживи; с. підроблюють мукою з бататів, картоплі й ін. **Саґовець**, саґівниця, саґове дерево, гл. Саґо.

Саґовець, зліва овод, справа цвіт.

Саґунт (Saguntum, гр. Закінтос), есп. м-о б. Валєнсії, опісля Мурвієдро, тепер Саґунто, 8,000 меш.; його облога й здобуття Ганнібалем у 219 до Хр. дали привід до 2-ої пунійської війни.

Сад (Sade) Донасієн Альфонс Франсуа, фр. письм. (1740-1814), маркіз, автор еротичних романів (Жюстіна, Жюлієта), де змалював свої хоробливі полові збочення.

Судаґура, м-ко на Буковині б. Чернівців, 2,800 меш.: 33% українців, 43% жидів, 14% поляків, 10% інших.

Саджа, степова курочка (Syrrhaptēs), птах із родини бродунів, живе на степах Азії й півд. України; гл. таблиця Аз. звірня ч. 19.

Садизм, (фр.) полове збочення, коли людина відчуває приємність, завдаючи біль другій людині; назва від маркіза Сада.

Садик Паша, гл. Чайковський Михайло.

Саді, гл. Сааді.

Садковський Віктор, укр. церк. діяч (*в 1-й пол. ХVІІІ в., †1803), архимандрит случького ман., борець за православ'є на укр.-білорус. землях Польщі, за що в'язнений у 1789-92, 1793 архиеп. минський, 1796 чернігівський.

Садова, чес. с. б. Градця Кральового; 1866 перемога прусаків над австрійцями.

Садовська Марія, з роду Тобілевич, укр. артистка (1855-91), акторка побутового театру: Наталка в „Наталці Полтавці“, Варка в „Безталанній“, Харитина в „Наймичці“.

Садовський, 1) Валєнтин, укр. гром. діяч, журналіст та економіст, *1886; 1917 за Центр. Ради ґен. секретар судових справ у першому секретаріаті, міністер праці

УНР 1920-22, від 1925 доцент Укр. Госп. Академії в Подєбрадах. „Нарис економічної географії України“, „Людність зах.-укр. земель по поль. перепису 1922“, „Праця в УСРР“; 2) вл. Тобілевич, Микола, визн. укр. драм. актор, *1856, на сцені від 1881, основник постійного укр. театру у Києві, дир. укр. театру у Львові, Києві, Ужгороді, автор, кількох перерібок і перекладів драм. творів та споминів; 3) Михайло, укр. військ. діяч, *1887, полк. армії УНР, начальник похідної канцелярії Військ. Міністерства УНР при ставці Гол. Отамана, ред. журн. „Укр. Інвалід“ та „За Державність“; 4) Никифоров, математик, *1884, дійсний член НТШ, праці в Збірнику Мат.-природописно-лікарської секції НТШ.

Микола Садовський.

Садов'ян (Sadoveanu) Мігай, рум. новеліст і повістяр, *1880; іст. повісті, пр. „Соколи“ з часів Підкови, „Роксанда“ про Тимоша Хмельницького; новелі.

Садок дитячий, гл. Діточий садок.

Садукеї, жид. рел. секта в часах Ісуса Христа; приймали тільки закон Мойсея, а відкидали традицію; приклонники геленістичної культури.

Саввич Микола, гал.-укр. гром. і військ. діяч, *1885, інженер, старшина УСС, 1915-18 пров. діяч на Волині й Поділлі, 1918 ком. Косівщини; 1920 корпусний ком. в армії УНР, 1924-29 приват-доцент Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах. Праці з лісівництва.

Сает(а), саїта, (фр.) рід дорогого сукна з вовни й шовку в XVII і XVIII вв.

Сажа, розпалений вугіль, повстає при неповному спаленні річовин багатих на вугіль; уживається до виробу рисункового тушу, друкарського чорнила та смарила до черевиків.

Сажка, зона й головня збіжжя.

Сазонов, 1) Єгор, рос. гром. діяч (1879-1905), член соц.-рев. боївки, за вбивство міністра Плеве 1904 засуджений на вічну каторгу, де й умер; 2) Сергій, рос. держ. діяч (1861-1927), 1910-16 міністер закорд. справ, 1917 посол у Лондоні, 1918 представник Денікіна у Парижі, один із винуватців світової війни; полишив „Спомини“.

Саїс, м-о в ст. Єгипті в дельті Нілу, столиця 24, 26 і 28 династії, тепер руїни; в святині богині Неїт стояла славна її статуя, все закрита перед вірними.

Саїга, гл. Сугак.

Сайгон, гол. м-о фр. Кохінхіни, 110.000 меш., зоологічний і бот. сад, торг. і воєнна пристань.

Сайма, оз. в півд.-схід. Фінляндії, 1.760 км.² пов., відтікає р. Вуоксою до Ладоги, сполучене каналом із Фінською затокою.

Саймон (Simon) Джон, англ. держ. діяч,

правник, *1873, ліберал, член палати послів, 1913-15 міністер справедливости, 1915-16 внутр. справ, від 1931 міністер закорд. справ.

Саквоаяж, (фр.) дорожня торба, мішок.

Сакеларій, (євр.-лат.) церк. фінансовий урядовець у X-XIV вв. при церквах і монастирях царгородського патріархату. Великий с., такий самий урядовець при патріярху, член його ради.

Сакі, оз. на Крими між Евпаторією й Севастополем, 5 км. дов., від 0.5 до 2 км. шир., славні болотяні купелі.

Сакі, саке, (яп.) яп. алькогольний напиток із рижку.

Саків, пограничне м-о з XI. в. на лівому березі Дніпра, місце укр.-половецьких переговорів 1101.

Сакіямуні, назва Будди, гл. Буддизм.

Саккіні (Sacchini) Антоніо, іт. комп. (1734-86), б. 70 опер: „Едип у Кольоні“, „Великий Сід“ та ін., церк. та камерні твори.

Сакля, хата у кавказьких народів.

Сакмара, права притока Уралу 700 км. дов.

Сакович Касіян, у світі Калікет, укр. церк. діяч (1578-1647), родом із Галичини, 1620-24 ректор київ. братської школи, автор віршів на смерть геть. Сагайдачного, завзятий полеміст, з'дливий критик унії, пізніше сам уніяч (ігумен у Дубні), а потім римо-кат. св'ящ. у Кракові й автор м. ін. полемічного твору „Перспектива“ проти православних і уніятів.

Сакос, (гр.) верхнє єп. богослужбове вбрання, з розрізами з боків і короткими рукавами. До поч. XVIII в. на Україні с. убирали лише митрополити, в XVIII в. його стали вживати й єпископи; ілюстр., гл. Ризи.

Сакральний, (лат.) 1) приналежний до обряду; 2) приналежний до крижової кости.

Сакрамент, (лат.) гл. Тайна.

Сакраменталії, (лат.) церк. благословення й освячення, пр. кроплення свяченою водою, мирування й т. п.

Сакраментальний, (лат.) той, що має силу сакраменту; священний, обрядовий, завітний.

Сакраменто (Sacramento), 1) гол. ріка Каліфорнії, 600 км. дов., вливається до Тихого океану (б. Сан Франсіско); 2) гол. м-о держави Каліфорнії в ЗДА над р. С., 100.000 меш., торг. осередок.

Сакран (Sacranus) Ян, або Ян із Освенціма, поль. церк. діяч, проф. і ректор краківської акад.; лат. твором (1500) „Вияснення помилок руського обряду“ розпочав ред. полеміку між католиками й православними; †1527.

Сакс, 1) (Sax) Адольф, бельг. знавець муз. інструментів (1814-94), винахідник саксофону, тощо; 2) (Sachs) Ганс, нім.

Сергій Сазонов.

поет (1494-1576), швець із фаху, представник майстерзінгерства (в Нірнбергу).

Саксаганський, вл. Тобілевич, Опанас, укр. актор-комік, *1858, довгий час антрепренер власної трупи з участю Карпенка-Карого, пізніше режисер; автор кількох ориг. п'єс і споминів.

Ганс Сакс.

Саксагань, ліва притока нгульця.

Саксаул, сазак (Haloxylon, Ammodendron), ростина з родини лободуватих; кущ або невис. (до 6 м.) дерево без листя, а з зеленими гілками, росте на закарпатських і серед-аз. піщаних степах.

Саксен - Альтенбург (Sachsen - Altenburg), до 1918 союзне нім. князівство, тепер частина Турингії, 1.324 км.² і 211.000 меш.

Саксен-Ваймар-Айзенах (Sachsen-Weimar-Eisenach), до 1918 союзне нім. князівство, тепер належить до Турингії, 3.611 км.² пов. і 433.000 меш.

Саксен-Кобург-Гота (Sachsen - Coburg - Gotha), до 1918 союзне нім. князівство, тепер розділене між Баварією й Турингією, 562 км.² і 74.800 меш.

О. Саксаганський.

Саксен - Майнінген (Sachsen-Meiningen), до 1918 союзне нім. князівство, тепер частина Турингії, 2.468 км.² пов. і 269.000 меш.

Сакси, саксонці, герм. плем'я в півн.-зах. Німеччині, в V в. завоювало Британію, в IX в. утворило саксонське князівство в серед. Німеччині.

Саксон, гл. Саксонське дзеркало.

Саксон Граматик (Saxo Grammaticus), ст.-дан. історик, †1204; автор „Історії Данії“.

Саксонія (Sachsen), серед.-нім. країна над серед. Лабою, повільний перехід від Рудав, Гарцу та Туринзького лісу (на півдні та заході) до нім. низини (на півночі та сході); переважає горбовина. Досить рілля й лісу, дуже інтензивне рільництво. Великі багатства копалин: вугілля, мідь, олово, залізо, калієві солі та камінна сіль. Промисловість високо розвинена: ткацька, споживча, кушнірська, машинова, музична й друкарська. Торговля: футрами, збіжжям, книжками. Політично ділиться С. на півд., союзну нім. державу (14.943 км.² і

Саксаул. 1. ростина, 2. галузка, 3. цвіт, 4. цвіт, 5. стовпик.

4.980.000 меш., гол. місто Дрезден), і півн., прус. провінцію (25.275 км.² і 3.283.000 меш., гол. місто Магдебург). С. повстала з маркії Майсен, яка перейшла 1089 до роду Веттін; 1423 Фридрих I добув титул курфюрста; Йоган Фридрих 1532-47, приєднався до реформації; Фридрих Август I, 1694-1733, і Фридрих Август II, 1733-63, поль. королі; Фридрих Август III, 1763-1827, 1806 приступив до Райнського союзу, добув титул короля (як Фр. А. I.) і 1807 варшавське князівство; за Антона, 1827-36, конституція 1831; за Фридриха Августа II, 1836-54, в травні 1849 повстання в Дрездені; Йоган 1854-73, у війні 1866 став на боці Австрії проти Прусії, але опісля приступив до півн.-нім. союзу. Дальші королі: Альберт, 1873-1902, Юрій, 1902-04, Фридрих Август, 1904-18. Від XI 1918 республіка.

Саксонська Швайцарія, гл. [Лабські Пісковикові гори.

Саксонське дзеркало (нім. Sachsen-spiegel, лат. Speculum Saxonum), на Україні тзв. Саксон, збірник середньовічного права, що його склав б. 1230 Айке фон Рентов, спершу по латині, опісля переклав на дол.-саксонський говір; с. дз. було основою тзв. магдебурзького права; гл. Німецьке право.

Саксофон, муз. дутий інструмент, споріднений із клярнетом; найважливіший інструмент „джез“-капелі; гл. Сакс.

Саксофон.

Сакулін Павло, рос. історик літератури (1868-1930), проф. унів. в Москві, опісля голова Наук. Інституту для мови та літератури. Низка розвідок про новішу рос. літ. та критику, про Шевченка, теор. статті про методу в літературі, про літ. стилі, тощо.

Сакунтала, гл. Калідаса.

Сал, ліва притока дол. Дону, 670 км. дов. **Саламон** Щасний, гал.-укр. етнограф (1834-1900), гр.-кат. свящ.; збірка „Коломийки і шумки“, дописи в „Слові“ й „Проломі“.

Салата, (іт.) 1) (Lactuca) ростина з шир. грубим листям і зложеним язичкуватим цвітом; с. дика (L. scariola), звич. по невжитках; с. отруй- на (L. virosa), має в собі молочний, отруйний сік, уживаний у лічництві на успокоєння нервів та як насонний засіб; с. сійна (L. sativa), городовина з шир., соковитим, істинним листям, зібраним у рожицю; с. пільна, мласкавець (Valerianella locusta), споріднена з одоляна — має також істинне листя; 2) страва приладжена з різної городовини: картоплі, буряків,

Салата, 1. ростина, 2. галузка з цвітами, 3. цвіт, 4. зерно, 5. головка салати.

капусти, цибулі, тощо, звич. заправлена сметаною, одтом і ін.

Салачік, передмістя Бахчисараю, заселене гол. циганами; мавзолей ханів із поч. XVI в.

Салгир, найбільша ріка Криму, 150 км. дов., вливається в Ініле море (Сиваш).

Салдат, (лат.-нім.-рос.) воєк, жовнір.

Салев (Salève), вапняні гори на південь від Женеви, вершок Пітон 1379 м. вис.

Салезіяни, рим.-кат. рел. конгрегація, що її оснував Дон Джованні Боско (1815-88); займаються вихованням молоді й місіями.

Салерно, іт. пристань б. Неаполю, 55.000 меш., собор із XI в., колись славна лікарська школа; морські купелі, бавовняна промисловість.

Салеф, гл. Гексу.

Саливон Грицько, укр. книгознавець, під псевд. Гр. Тисяченко статті на теми бібліографії й загалом книгознавства в „Раді“, „Бібліологічних Вістях“, „Червоному Шляху“ й окремо; †1927.

Салим, гл. Сихем.

Салівен (Sullivan) Артур, англ. комп. (1842-1900), опера „Айвенго“, 16 оперет, увертюри, ораторії, кантати, тощо.

Салієрі (Salieri) Антоніо, іт. комп. і диригент у Відні (1750-1825), 40 опер: „Арміда“, „Семіраміда“ та ін.

Салійське право, право салійського (франк.) племені, одно з найстарших племінних звичаєвих герм. прав, списане вже на поч. VI в.

Салійці (Salii—стрибуни, танцівники), дві ст.-рим. колегії (з 12) жерців, що озброєні святими щитами відбували по місті в безрезні врочисті походи з танцями та співами на честь бога Марса, а після процесії розкішні бенкети.

Саліковський Олександр, укр. громад. діяч і журналіст (1866-1925), співред., а опісля ред. поступового рос. щоденника „Кієвські Отклики“ 1904-9, співред. час. „Українская Жизнь“ у Москві 1912, та 1916-17, щоденника „Приазовський Край“ 1913-15, 1917 губ. комісар Київщини, за Директорії ред. денника „Трибуна“, посол УНР у Ризі, 1920 міністер внутр. справ УНР, 1921-22 ред. денника „Українська Трибуна“ в Варшаві; збірка статей „Нова Україна“.

Саліна, (лат.) солеварня, фабрика, де виварюють сіль.

Салітра, селітра, (лат.) сіль азотної кислоти; 1) потасова або індійська, потасовий азотан, нітрат калію (KNO_3); твориться на місцях, де гниють органічні речовини, коли в ґрунті є потасові сполуки; найбільше її в Індії й на Угорщині; на Україні в XV-XVIII вв. с. добували з могил

окремі промисловці, „селітерники“; штучно виробляють її з чілійської с. та сільвіну; вживають с. до виробу стрільного пороху, до консервування м'яса та як гноєво; 2) содова або чілійська с., содовий азотан, нітрат натрію ($NaNO_3$), знаходиться разом із гуано в Чілі; вживається до виробу азотної кислоти й потасової салітри, та як гноєво; 3) вапнева, норвезька, або повітряна с., азотняк, азотан вапню, нітрат кальцію $[Ca(NO_3)_2]$, вапнева сіль азотної кислоти, витвореної спаленням повітря в полум'ї електр. дуги; вживається як гноєво на ґрунтах бідних на вапно, слабо кислих та важких.

Салциль, салцилева кислота, ортокси-бензоова кислота ($C_6H_5-OH-COOH$); добувають її діянням двоокису вугля на сполуки фенолю; кристалізує в безбарвних іглах; служить до консервування засобів поживи та як лік проти гарячки й гістця; важний матеріял для виробу багатьох ліків та барвил.

Саломія, ім'я кількох бібл. жінок: 1) жінка Заведея й мати ап. Якова та Івана, сестра Марії Діви; 2) сестра Ірода В.; 3) дочка Іродіади та її першого чоловіка Ірода Філіпа.

Салтиков Михайло, псевд. Щедрін, рос. письмен.-сатирик (1826-89), ворог реакції, урядової насилю, філістерства й темноти. Кращі твори: Губернські очерки, Історія одного міста, Помпадури й Помпадурши, Господа Ташкентцы, Благонам'яренняя р'бчи.

Салтикова Дівиця, м-о на Чернігівщині, над Десною, 1664 по облозі добуте поляками.

Салюстій (С. Sallustius Crispus), рим. історик (86-б. 35 до Хр.), прихильник Цезаря, ворог Цицерона, автор іст. творів: „Про змову Катиліни“, „Про війну з Югуртою“ та „Історія“ (події 78-67 рр. до Хр.).

Салют, (лат.) військ. поздоровлення, почесне вітання сліпими вистрілами. Салютувати, віддавати військ. пошану.

Саля, зала, (нім.) 1) вел. кімната для зборів, концертів, вистав, тощо; 2) вел. кімната в мешканні.

Салядин, султан Єгипту й Сирії (1137-93), погромив хрестоносців 1187 і зайняв Єрусалим.

Салядо (Rio Salado), ріка в Аргентині, права притока Парани, 1.800 км. дов.

Салямандра (Salamandra), хвостата земноводна тварина, доросла живе на суші

М. Салтиков.

О. Саліковський.

Салюстій.

у вогких місцях; с. плямиста (*S. maculosa*), чорна з жовтими плямами, до 2 дм. дов., с. велетенська (*Megalobatrachus*), до 1 м. дов., живе в печерах Японії й островів Інд. Океану; гл. таблиця Аз. звірня ч. 30.

Саляманка, м-о в зах. Іспанії, 35.000 меш., унів. (від 1239), собор із XIII в.

Салямі, (іт.) іт. дуже вуджена ковбаса зі свинини.

Саляміна, (гр. Саляміс) о. і м-о в Саронській затоці, славне перемогою греків над персами 480 до Хр.

Салянгана (*Collocalia*), птах із родини ластівок, чорняво-бурий, із коротким хвостом; живе на островах Інд. океану, будує гнізда з своєї слини та водоростів на скелистих берегах морів і рік; гнізда ці, відповідно приладжені, служать у тубільців за ласощі.

Саляндра (*Salandra*) Антоніо, іт. держ. діяч (1853-1931), проф. унів., міністер фінансів 1906-9, прем'єр 1914-16.

Сальва, (фр.) рівночасний вистріл із рушниць або гармат.

Сальвадор, республіка Серед. Америки над Тихим океаном, 20.950 км.² і 1,690.000 меш. (гол. мішанці); гориста (до 2.385 м.) і вулканічна, родюча, гол. продукти: кава, тютюн і цукор, гол. м-о Сан Сальвадор; 1524-1821 до Іспанії, опісля член Серед. Америки, від 1839 самостійна республіка, під впливом ЗДА.

Сальварсан, хлорид діокси-діаміноарсенобензолу ($C_{12}H_{12}N_2O_2As_2 \cdot 2HCl$), органічна синтетична сполука, відкрита 1910 Ерліхом і Гатою, тзв. „606“; убиває спирохети й трипаносоми; с. вживали при лікуванні пранців, поворотного тифу, сплячки, пропасниці, звич. у формі дозильних впорскувань.

Сальвен, ріка 2.500 км. дов., витікає в Тибеті, пливе через Задню Індію й Індокитай, вливається до затоки Мартабан.

Сальвіні (*Salvini*) Томмазо, іт. актор (1829-96), трагік, уславився в Шекспірових драмах.

Сальвіаті (*Salviati*), 1) Антоніо, іт. маляр (1816-90), відродив мозаїчне і вітражне малярство, дир. мозаїкової майстерні в Мурано; 2) Франческо де Россі (*Rossi*), флорентійський маляр (1510-63); міт. й рел. образи, рис. gobелінів.

Сальдо, (іт.) бухгалтерський термін, різниця між прибутком і видатком; через те буває активне й пасивне с.

Сальманассар, ім'я 5-х ассир. царів

Салямандра плямиста.

Салянгана.

IX-VIII в. до Хр.; С. IV, 727-3 завоював Палестину й забрав багато жидів у неволю.

Сальміак, амоніевий хлорак (NH_4Cl), безбарвний або білий, розпускається у воді серед сильного обниження температури; вживається до лютювання, у мед., у барвництві й до гальванічних ланок Леклянше і т. д.

Сальниця, Сольниця, правобічна притока Дінця, місце перемоги Русі над половцями 1111 р.

Сальні залози (*glandulae sebaceae*), цівкові залози грушкатою вигляду, що втворюють шкірне сало; проводи їх відкриваються звич. до волосяних мішечків; розміщені по цілій шкірі, з виїмком долонь та підшов.

Сальо Людвик, гал.-укр. педагог (1853-1915); автор шкільних підручників; як заступник голови „Краєвого Шк. Союзу“ був керманічем гал.-укр. приватного серед. шкільництва.

Сальоль, фенілевий естер саліцилю [$C_6H_4(OH)CO.O.C_6H_5$], білий кристалічний порошок, майже нерозчинний у воді; лік проти гарячки, жовтачки, тощо.

Сальомея, 1) донька поль. кор. Лешка Білого, малолітньою звінчана з Кольоманом угор. і внаслідок Спеської умови стала 1214 королевою гал.; пізніше черниця, признана святою; †1268.; 2) гл. Соломія.

Сальон, (фр.) 1) саля, гостинна кімната; 2) вистава мист. творів у Парижі.

Сальонікі, також Тессальонікі, Солунь, гр. пристань на півн.-зах. побережжі Егейського моря, 251.000 меш.; у пристані вільна югосл. смуга. 1915-18 операційна підстава Антанги.

Сальоп, (фр.) ст. жіноча верхня одежа, широке пальто з такими ж рукавами.

Сальпа (*Salpa*), гл. Покривники.

Сальпінгіт, (гр.) гостре або хронічне запалення уразових труб.

Сальськ, округне м-о Півн.-кавказького краю, 7.000 меш., 38,9% укр.; о к р у г а : 36.882 км.², 1.322 селищ, 1 м-о, 125 сільрад, 10 районів, 472.000 меш., 44% українців, 52% росіян.

Сальський Володимир, укр. військ. діяч, *1885, г'ен. штабу генерал-хорунжий, 1917 начальник Штабу командувача Військ УНР, 1918 начальник Гол. Шкільної Управи, 1919 командувач запорізького корпусу, опісля Армії УНР, кінкарказовий військовий міністер УНР.

Сальтілло (*Saltillo*), гол. м-о мех. держави Коагуїла, 40.000 меш., бавовняна промисловість.

Сальто-мортале, (іт.) смертельний скок, скок коміть головою з обо-

В. Сальський.

Сальто-мортале.

ротом довкола всього тіла; ризиковний, очайдушний крок, нагла зміна переконань.

Сам, Дядько Сам, жартівливе прізвисько американця.

Самара, 1) лівобічна степова притока Дніпра, вливає на Донецькому краї, впадає до Дніпра б. Катеринослава, 213 км. дов.; притоки: Бик, Вовча, Тернівка; 2) ліва притока Волги, 550 км. дов.; 3) рос. м-о при її устю, 172.000 меш., важне торг. м-о на перехресті сибірського шляху з волзьким, річкова пристань, торгівля збіжжям і худобою, млинарська й споживча промисловість; 4) гл. Новомосковське.

Самаритяни, самаряни, людиність півн. частини давньої Палестини з столицею Самарією, відома зі спорів із юдеями.

Самарій, (Sm), первень із громади рідких металів.

Самарін, 1) Іван, рос. актор (1817-85), учень Щепкина; 2) Юрій, рос. політ. діяч і письмен. (1819-76), слов'янофіл; праця про Ст. Яворського та Т. Прокоповича.

Самарія, євр. Шомрон, 1) столиця ізраїльської держави, заснована 880 до Хр., 722 до Хр. завойована та колонізована асирійцями, опісля відбудована Іродом В. і прозвана Августа (гр. Севаста); тепер руїни б. с. Севастії; 2) околиця кругом м-а С., частина Палестини.

Самарканд, гол. м-о Узбекистану; 100.000 меш., важне торг. м-о (бавовна, бавовняни та шовкові тканини, худоба, овочі), багато мусулманських святинь (гол. мечет Шях Зінда з XIV в.), гробниця Тимура й ін.; в ст. Мараханда, гол. місто Согдіяни та деякий час резиденція Олександра В., відтак Тимура; від 1868 належить до Росії.

Самарра, м-о в Мезопотамії над Тигром, засноване 836 по Хр.; 20.000 меш., відсутнє м-о шіїтів; мошея Мутевакіль зі спіральним мінаретом.

Самбір, повіт. м-о між Стрв'яжем і Дністром, на дністрянському низу, 19.500 меш.: 14% укр., 55% поляків, 30,5% жидів; V. 1919 бої УГА з поляками; повіт: 948 км.²; 1 м-о, 88 сіл, 105.000 меш.: 59% укр., 32,3% поляків., 8,5% жидів.

Самбірська (VIII) бригада УГА, належала до III корпусу; командири: майор Гофман, опісля сотн. Шмідт; бої: під Чортковом, Нижневом, Жмеринкою, Козятином, Кожухівкою, Глевахою, Дашовом і ін.

Самійленко, 1) Володимир, укр. письмен. (1864-1925), поезії лір. й сат. (збірка „Україні“), драми (Маруся Чурайвна, Драма без горілки, У Гайхан-бея), переклади з Данта (Шекло), Мольєра (Гартюф) та ін.; псевд. Сивенький, Іваненко;

В. Самійленко.

2) Максим, кошовий от. війська Запорозького в 1695.

Самніти, сабінсько-оскійські племена, що заселяли країну Самнієм між Адрійським морем і Кампанськими горами. Римляни завойовали їх 343-290 до Хр., Сулла знищив їх останки 82-80 до Хр.

Самоа, Навігатори, громада 14 полінезійських островів (важливі: Саваї, Уполю, Тутуїля), 3.425 км.² і 50.000 меш.-полінезійців; острови гористі, вулканічні, родючі (тропічна рістня). Відкриті 1722, були довго спірні між В. Британією, Німеччиною й ЗДА; 1889 приділені Німеччині, з вийком малої сх. частини (Тутуїля), що дісталася ЗДА; нім. частина від 1919 мандат Нової Зеландії.

Самовидець, назва автора твору: „Опочатку и причинахъ войны Хмельницкого“ де описані події рр. 1648-1702; рукопис, писаний між 1670-1702 знайшов П. Куліш і автора, мабуть Р. Ракушку, назвав С-м.

Самовизначення, право с., право народу рішати самому про себе, тобто про свою держ. організацію.

Самовистарчальність, гл. Автаркія. **Самоврядування**, правління, що його виконує в означеній ділянці сама громада. Від автономії різниться с. тим, що автономія обіймає також законодавство, а с. тільки виконну владу; гл. ще Автономія.

Самогіти, гл. Жмудини.

Самогітія, гл. Жмудь.

Самодержав'я, необмежена монархічна влада.

Самоседи, кочовий угро-фін. народ у Півн. Росії над р. Печорою та в Сибірі над р. Обом і Єнісеєм, б. 6.000 душ.

Самоседський півостров, гл. Ялмал.

Самозапилення, гл. Автогамія.

Самозвук, гл. Голосові звуки.

Самоіндукція, здібність провідника або шпудлі, при перепливі електр. струї, ставати магнетом із власним магнетним полем. Одиницею с. є тзв. електромагнетний цм. або генрі (1 генрі=10⁹ цм.).

Самойлови, визн. родина рос. артистів, що більше 100 років виконує перші ролі на петербурзьких сценах; основник—Василь (1782-1839), перший драматичний тенор, син Василь (1812-1887); характеристичний актор, гол. на ролі старих панів; сестри: Марія (†1899)—комедійна акторка; Надежда—визн. акторка на співочі водевільні ролі, вийшла заміж за Макшеєва й від неї пішли актори Макшеєви; Віра—(†1880) акторка на великопанські ролі, вийшла заміж за Мігуріна й від неї актори Самойлови-Мігуріни; тепер має великий успіх син другого Василя—Павло, що

В. В. Самойлов.

визначився в Харкові в ролях неврастепіків.

Самойлович, 1) Григорій, син геть. Івана, за спротив росіянам при арешті, естятій у Свєську на Московщині 1687; 2) Захарій, укр. гравер-мідеритник, працював 1691-1706 у Києві й Москві; виконав б. 14 мідеритів, м. ін. велику гравюру, присвячену Ів. Мазепі, тезис Теофіля Терпиловського та ін.; 3) Іван, укр. геть. на Лівобережній Україні 1672-1687, син священника, тому й назва „попович“; противник П. Дорошенка, якого спільно з моск. військом примусив до капітуляції; проповідник з'єднання України під своєю владою, був противник згоди Москви з Польщею; після невдалих походів моск. та укр. війська на Крим скинутий із геть. уряду й засланий на Сибір; за суворість і nepотизм неполюблений на Україні; завів на Україні „оранди“ на горілку; 4) Рудольф, рос. географ, *1884, дослідник Арктики, відомий із експедиції льодокола „Красін“ для рятування іт. арктичної експедиції ген. Нобіле 1928; 5) Яків, син гетьмана Івана, стародубський полк. до 1687, засланий моск. владою на Сибір у Єнісейській одночасно з гетьманом.

Самоквасов Дмитро, рос. історик права й археолог (1843-1908), дослідник городищ і могил на Україні; гол. праця: „Могилы древней Руси“.

Іван Самойлович.

М. Самокиша: Жовті Води.

Самокиша Микола, укр. маляр, *1860, графік і офортист, проф. Акад. Мист. у Спб. Малюнок з укр. історії й коз. воєн. із кавказької й яп.-рос. війни. „Вїзд Б. Хмельницького до Києва 1648“, „Жовті Води“, „Бій під Царичанкою 1709“, „Руйнування Ватурина Меньшиковом“, „Кость Гордієнко нищить драгунів Кемпеля“ та ін.

Самокішин Роман, укр. старшина; 1917 організатор і ком. гал.-укр. курія в Полтаві, восени 1918 організував повстанчі відділи на Катеринославщині.

Самон (Samo), напів-іст. зах.-слов. володар, б. 626 визволив Чехію зпід аварського ярма, утворив вел. зах.-слов. державу й царював 35 літ. Після смерти С. його держава розпалася.

Самопал, укр. стрілецький журнал, два числа в 1916, у Коші УСС.

Самопоміч, орган Краєвого Союзу Ревізійного, популярний місячник, у Львові 1909-14.

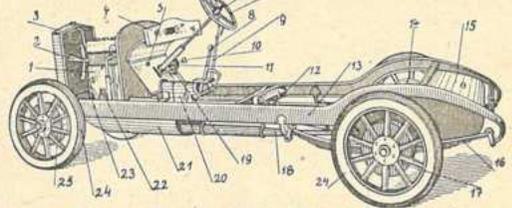
Самос, гр. острів (Споради) при мало-аз. побережжі, 468 км.² і 70.000 меш.; вино й олива.

Самостійна Думка, укр. місячник у Чернівцях від 1931 під проводом Сидонії Гнідої-Никоровичевої.

Самостійна Україна, орган Укр. Нац. Партії, одно програмове число у Львові 1905, за ред. Миколи Шемета.

Самостріл, арбалет, лук, осаджений на прикладі, викидав стріли коротші від звич., та з більшою силою.

Самотраке, гр. о. на півн. сході Егейського моря, 177 км.² і 5.000 меш.

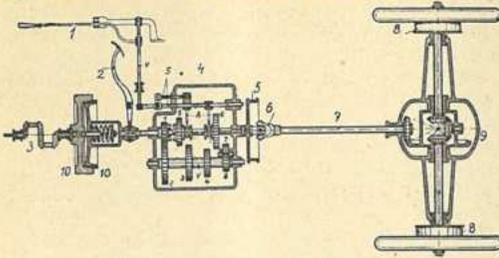

Самохід, підвіззя: 1. двигун, 2. вітрогін, 3. радіатор, 4. арматурна дошка, 5. пускальний вмикач, 6. стержневий вал, 7. стержневий маховик, 8. важіль швидкостей, 9. важіль ручного гальма, 10. ступир нижнього гальма, 11. ступир злучника, 12. сустанний вал Кардана, 13. рама, 14. задня вісь, 15. збірник палива, 16. задній ресор, 17. гальмове кружало, 18. випускна труба, 19. ступир гальмівного хлипава в карбураторі, 20. пускальний електродвигун, 21. спідний кожух двигуна, 22. показник мастила, 24. водняний смок, 24. колеса, 25. гальмове кружало на передній осі.

Самохід, автомобіль, віз, що порушується двигуном паровим (тепер не вживаним), електр. або внутр. горіння; складові частини: 1) підвіззя, шасі — ряма на пружинах із ходовими частинами, на якому приміщені: двигун внутр. горіння (4-8 циліндровий — на бензину, бензолі, спирт, нафту) з маховиком, радіатор і вітрогін (холодить воду для холодження двигуна), злучник (для плавного зчїплення двигуна з колесами), коробка швидкості (змїна швидкості й зворотний хід при допомічї передачі), сустанний вал Кардана, диференціал (дозволяє заднім тяговим колесам на закрутах обертатися з різною швидкістю), колеса на пневматиках або плазуни при тракторах, танках, керма для кермових коліс, дві гальми, збірник на паливо; 2) ящик, каросерія, поміщення для

Державна історична бібліотека України

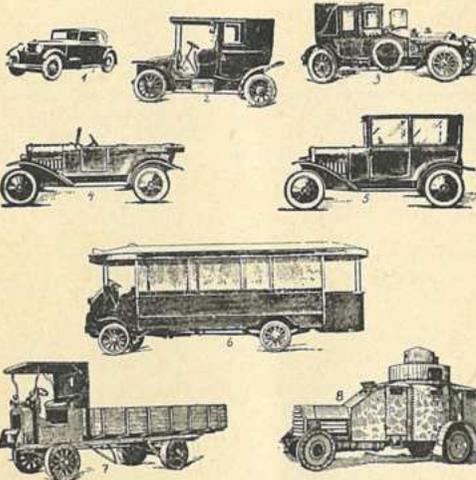
осіб або вантажу; С. буває: а) особовий — відкритий: торпедо, фаєтон, замкнений: лімузина, ляндолет, купе, кабриолет, автобус, б) вантажний, в) опанцирений: танк.

Самоходовий двигун: 1. важіль, 2. ступир, 3. колінчатий вал двигуна, 4. коробка швидкості, 5. гальмове кружало, 6. суставний вал Кардана, 7. вал, 8. гальмове кружало, 9. задня вісь із диференціалом, 10. маховик зі злучником.

Самохотник, укр. сат.-гумористичний часопис, виходив у Коші Укр. Січових Стрільців у 1915-18.

Самоцвіт, дорогий камінь; мінерал, що вживається для окрас, через гарну барву, блиск, гру світла й т. д., при цьому зустрічається в незначній кількості. С. звичайно шліфують в особливі геометричні форми. Вартість деяких (головно діамантів) дуже росте з їх розміром. Гол. самоцвіти: діамант, рубін, сафір, смарагд, спігель, крім того аквамарин, бериль, топаз, циркон, гранат, турмалін, олівін, та ін. Барва деяких природних с-ів іноді може бути штучно змінена. Деякі с-и тепер виробляють штучно, особливо рубіни.

Самоходи: 1. кабриолет, 2. купе, 3. лімузин, 4. фаєтон, 5. лімузина, 6. автобус, 7. вантажний с., 8. панцирне авто.

Самош, гл. Сомеш.

Самсон, жид. суддя з Данового покоління, славної силач, що боровся з филистимцями, доки не зрадила його коханка Далія.

Самсум, тур. пристань у М. Азії над Чорним морем, 30.000 меш., вивіз тютюну та абіжжя.

Самуїл, ізра. первосвященик та останній суддя.

Самуїл, цар болгарів 976-1014; від греків завоював Македонію, Тесалію й Ахаю, вкінці побитий греками й українцями, які знищили його державу, †1014.

Самум, сімум, (араб.) сильний гарячий пустельний вітер, що часто переносить із собою маси піску; в Єгипті хамсін, у Сенегамбії — гарматтан, на Канарійських островах — лесте.

Самураї, (яп.) до 1878 назва яп. дрібної шляхти; тепер значне військ. панство.

Самусь (Самійло Іванович), коз. полк. на Правобережжі, в Богуславі, під поль. протекцією; б. 1693 мав титул наказного гетьмана від поль. короля; коли поль. сойм ухвалив розпустити коз. військо, підняв із Палієм повстання проти Польщі; 1702 присяг цареві й визнав владу Мазепи, 1703 розбитий поль. коронним гетьманом Сенявським під Немировом; †1713.

Самчевський Осип, укр. педагог (1799-1887), проф. чернігівської духовної семінарії, інспектор новгород-сіверської гімназії, автор дуже цінних спогадів у „Київській Старині“.

Самюель (Samuel) Герберт, англ. держ. діяч і банкир, *1871, жид. роду, перший Високий Комісар Палестини.

Сана, гол. м-о Бмену, 20.000 меш.

Сан Антоніо, м-о в Тексасі (ЗДА), 211.000 меш., промисловість, зимова лічниця місцевість.

Санаторія, (лат.) лічниця стація для хорих і вилдорців, звич. в околицях із гарним підсонням: гірських, ліснстих, надморських.

Санація, (лат.) 1) уздоровлення, поправа, поліпшення; 2) у Польщі уряд і партія Безпартійного Бльоку (т. зв. Бе-Бе) маршала Пілсудського.

Сангеріб, вл. Сінакеріб, бібл. Сеннахерим, цар ассир. 705-681 до Хр., син Саргона II; зруйнував Вавилон, невдачно боровся з Єгиптом, утратив Сирію; убитий синами.

Санга, права притока Конга, б. 700 км. дов.

Сангалльо (Sangallo), іт. мистці: 1) Антоніо старший (1455-1534), архітект; 2) Антоніо молодший (1485-1546), архітект, по смерті Рафаеля будував катедру св. Петра, палати; 3) Джуліано, архітект (1445-1516); 4) Франческо, фльорентійський різьбар (1494-1576).

Сангвінік, (лат.) людина палкої, легкодушної вдачі; гл. Темперамент.

Сангвінічний, (лат.) гарячокровий, палкий, гарячий; гл. Темперамент.

Сангушки, Сангушковичі, лит.-укр. кн. рід: Олександр, у XV в. староста володимирський; його син Андрій — староста володимирський і маршалок волин-

ський; внуки: Андрій, староста луцький, Федір (†1547), староста володимирський і маршалок волинський, Роман (1537-73), староста брацлавський і винницький. З того ж роду: Роман, поль. діяч (1832-90), власник Славути; видав „Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków“.

Санд (Sand) Жорж, вл. Дюпен (Dupin), заміжня баронеса Дюдеван (Dudevant), Авра, фр. письмен. (1804-76); численні суспільні, еманципаційні, сальонові та селянські повісті: Мала Фадета, Індіана, Лелія й ін.

Сандали, (гр.) взуття ст. греків і римлян: дерев'яні або шкіряні підшви, прив'язані ремінцями до ніг; також постоли.

Сандарак (Callitris), шпильове дерево з півн. Африки; живиці с-а вживають до виробу лякерів, пластирів і т. ін.

Сандгі (sandhi ст. інд. = сполюка), у грам. фонетична зміна в визвуку, а то й назвуку слова, залежна від його положення в реченні, пр. у санскриті tat hi переходить у tad dhi; пор. правопис Куліша з 1882. р.: ш Шекспіром, ж жидом; рідко тільки зазначається в письмі, пр., він іде, вона йде; він удовець, вона вдова.

Санджак, (тур.) 1) хоругво, короґва; с. шеріф хоругво пророка (Магомета), з зеленого шовку з золотими торочками; 2) адмін. тур. територія, округа.

Сан Дієго (San Diego), пристань у Каліфорнії (ЗДА) над Тихим океаном, 106.000 меш., рибна й шовкова промисловість.

Сан Домінго, гл. Гаїті.

Сандомір (Sandomierz), поль. м-о при вливі Сяну до Висли, 7.000 меш., ст. замок, собор і ратуша, гарбарні та ткальні; одно з найстарших поль. міст, знане в XI в. Мист. пам'ятки: пізньороманський костел св. Якова, гот. будови, в катедрі знамениті фрески укр. мистців із 1. пол. XV в.

Сандомірська височина, частина Малопольської височини між Вислою й Піліцею.

Сандуляк Іван, гал.-укр. гром. діяч (1848-1926), радикал, посол до союму 1908-18, селянин із Карлова святинського повіту. Описав своє село в „Батьківщині“.

Сандин, відміна ортоклязу, звич. з більшою кількістю соду; гол. складник трахітів та споріднених гірнин.

Санін Йосиф, на прізвище Волоцький, моск. полеміст (1439-1515), виступав проти ересі „зжидоватілих“, автор перекладеного

Жорж Санд.

І. Сандуляк.

на укр. мову в XVI в. збірника „Просвітитель“.

Санітар, санітет, (лат.) 1) людина вишколена для догляду хорих; 2) у війську стрілець або підстаршина для догляду за хорими і раненими та до збирання ранених на полі бою.

Санкт Бернард (Sankt Bernhard), два альпійські провали: 1) Великий, 2.472 м. вис., зі столича Рони в сточище р. Дора Бальтеа; 2) Малий, 2.157 м. вис., зі столича Ізери в сточище р. Дора Бальтеа; б. В. С. Б. монастир св. Бернарда з захистом для подорожніх.

Санкт Галлен (Sankt Gallen), 1) півн.-схід. швайц. кантон, 2.015 км.² і 296.000 німців; гористий, полонинне господарство й ткацька промисловість; 2) його гол. м-о, 65.000 меш., опатство бенедиктинів із вел. бібліотекою, бароковий собор.

Санкт Готгард (Sankt Gotthard), частина (до 3.197 м. вис.) Лепонтинських Альп, прозвана від провалу С. Г., що на 2.114 м. вис. веде з долини Ройсу в долину Тічіно.

Санкт Моріц (Sankt Moritz), село в швайц. кантоні Гравбінден, 3.000 меш., зимова кліматична й спортова стація.

Санкт Пельтен (Sankt Pölten), австр. м-о на захід від Відня, 32.000 меш., собор, залізна промисловість.

Санкт Петербург, гл. Петербург.

Санктуарій, (лат.) 1) святе місце, Свята Святих; 2) місце з престолом у церкві; 3) будинок на богослужбу.

Санкціонувати, (лат.) посвячувати; potwierджувати постанову, давати їй законну силу.

Санкція, (лат.) 1) затвердження закону, рішення, постанови вищою владою; 2) за собою, що мають дати запоруку дотримання зобов'язань, панування законів, тощо („санкції“ при міжнар. договорах) у праві — наслідки порушення правового припису (норми); ними є або недійсність правної чинності, яка порушує правну норжу, або кара, або одне й друге.

Санкюльоти, (фр.) з поч. фр. революції глумлива назва революціонерів, що носили не панські короткі штани (culottes), але довгі (pantalons).

Санліс (Senlis), фр. м-о б. Парижа, 7.000 меш., руїни монастиря св. Вінкента, що його заснувала Анна Ярославна.

Сан Луїс Потосі (San-Luis-Potosi), 1) схід.-мех. держава, 62.180 км.² і 446.000 меш.; 2) її гол. м-о, 57.000 меш., ливарні заліза.

Сан Маріно, республіка під іт. протекторатом, б. Ріміні, 61 км.² і 13.000 меш.

Сан Мігел (San Miguel), найбільший о. з Азорів, 777 км.² і 130.000 меш.

Сао, (порт. São) гл. Сави.

Сан Ремо, іт. м-о, лічничка місцевість на Рівієрі, 24.000 меш.

Сан Сальвадор, 1) гл. Баїя; 2) гол. м-о республіки Сальвадор, 88.000 меш., вис.

школи, часто нищене вибухами недалеко вулькану Сан Сальвадор.

Сансара, (гінд.) мандрівка душі; круговоріт життя, що вічно відновлюється новонародженням із усіма його терпіннями, від яких увільняє тільки нірвана.

Сан Себастьян, Гіпузкоа, есп. пристань над Біскайською затокою, 72.000 меш., морські купелі.

Санскрит, (гінд.) ст. гінд. літ. мова, ще сто літ до Хр. був розговірною мовою, нині зберігся як мова церк. книг, науки й поезії; граматику с-ту написав Паніні; гол. прикмети: перехід „а, е, о“ в „а“, складотворчого „н“ в „а“, дуже багата відміна імен і дієслів, нахил до зложених форм; познайомлення зі с-ом у XVIII. в. дало почин до індоєвроп. мовознавства.

Знак
अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ	ए	ऐ	ऑ
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट	ठ	ड
ण	त	थ	द	ध	न	प	फ	ब	भ	म	य	र
ल	व	श	ष	स	ह	ळ	ळ	व	व	श	ष	स
ह	ॠ	ॡ	ॢ	ॣ	।	॥	०	१	२	३	४	५

Санскрит, азбука.

Санскритолог, (гінд.-гр.) дослідник і знавець санскритської літератури й мови.

Санскритська література, гінд. літ., писана санскритом, починається 3.000 літ до Хр. З найдавнішої доби с. л. дійшли до нас веди й твори, що пояснюють їх (брагмани, сутри, упанішади). Еп. поезія, складається гол. з двох більших поем Рамаяни та Магабгарати. До неї належать також пурани з IV в. по Хр., що звеличують богів та оповідають про початок та кінець світа і славних царів. Драма має дуже своєрідну форму, сюжет і дієві особи; згадку маємо вже в VI в. до Хр. Найбільшим драматургом є Калідаса. Найкращі зразки с. л. є в оповідних творах перемішаних із казками, дотепами і філ. міркуваннями. Прозова повість із VI в. Дандіна „Мандри десяти князів“, переходить уже в історію. Лір. поезія починається також від Калідаси. Лірика має свій окремий рід: низку куплетів на тему якогось одного почування. С. л. має невичерпане джерело казок, із них найславніший збірник „Панчатантра“ (П'ятикнижжя), звірinna епопея, багато разів перероблювана і перекладана на всі мови.

Сансовіно (Sansovino), іт. мистці доби Вис. Ренесансу: 1) Андреа Контучі, різьбар (1460-1529); „Хрещення“, релієфи в Льорретто; 2) Якопо Татті (1486-1570), архітект і різьбар у Венеції; бібліотека св. Марка, церкви.

Сан Стефано, тур. пристань над морем Мармара; 2.000 меш.; 1878 мир між Росією й Туреччиною.

Сансуї, фр. (Sans-sousi), вл. „без журби“; відпочинкова палата Фридриха II В. се-

ред гарного парку б. Потсдаму, збудована 1745-47.

Санта Ана, м-о в Сальвадорі, 74.000 меш.
Санта Катаріна (Santa Catharina), півд. браз. держава, 95.000 км.² і 670.000 меш.; укр. колонія.

Санта Кляра (Santa Clara), м-о на Кубі, 71.000 меш.

Санта Крус (Santa Cruz), 1) о-ви королєви Шарльоти, брит. меланезійський архіпелаг б. о-вів Соломона; 2) гол. м-о Канарійських островів, 70.000 меш.

Санталі, хліборобський народ дравідійського племені в Бенгалі й Ассамі в англ. Індії, б. міліону.

Санталін(а) (C₁₅ H₁₄ O₅), червоне барвильо до вовни, добуте з санталового дерева.

Санталове дерево, 1) с. д. біле (Santalum), рстина, споріднена з нашою омеолою; з ягід добувають олієць, лік проти гонореї; 2) с. д. червоне (Pterocarpus), стручкова рстина, дає цінне дерево до столярських виробів, та санталіну; обидва роди с. д. ростуть на о-х Інд. океану.

Сантандер, укріплена есп. пристань над Біскайською затокою, 83.000 меш., корабельні варстаті, ливарні заліза, морські купелі.

Санта Фе, м-о в півн. схід. Аргентині, над р. Параною, 110.000 меш., унів.

Сантаяна (Santayana) Джордж, ам. філософ. *1863, проф. унів. Гарварда, гол. твір „Життя розуму“.

Сантим, (фр.) дрібна монета фр., бельг., швайц., рівна 1/100 франка.

Санті, 1) Джованні, іт. маляр (1450-94); рел. образи: „Св. Єронім“, „Св. Себастьян“, мадонни, фрески; 2) Рафаель, син Джованні, іт. Рафаель.

Сантіллана (Santillana) Ініго Льопез де Мендоза, есп. політик, учений та поет (1398-1458).

Сантіяго (Santiago), 1) гол. м-о Чіле, 615.000 меш., унів., музей, парламент; 2) м-о в півн.-зах. Іспанії, 26.000 меш., ст. собор та унів. (від 1504); 3) вл. С. да Куба, пристань на Кубі, 140.000 меш., вивіз тютюну, цукру, кави та руму.

Санто Домінго, гол. м-о респ. Домінікани, 31.000 меш., пристань, вивіз цукру; найстарше європ. м-о в Америці (заснована 1496), катедр. з XVI в.

Санторін, ст. Тера, півд. о. гр. Киклядів, вулканічний, 91 км.² і 12.000 меш.

Сантос, м-о і пристань у браз. державі Савн Павльо, 103.000 меш., найбільший на світі вивіз кави.

Сантос-Дюмон (Santos-Dumont) Альберто, браз. летун і конструктор повітроплавів та літаків, *1873; збудував перший літак із вибуховим двигуном.

Сан Фернандо, есп. воєнна пристань б. Кадізу, 27.000 меш.

Сан Франціско (San Francisco), Фріско, пристань у державі Каліфорнії (ЗДА), над Тихим океаном, 1.125.000 меш. (із передмі-

стями), найбільше торг. м-о зах. ЗДА (збіжжя, вино, овочі, руди); унів.; С. Ф. засноване 1776, розвивається від 1848 (відкриття золотих піль у Каліфорнії).

Сан Хозе (San Jose), 1) гол. м-о Коста Рікі, 50.000 меш., унів., музей; 2) м-о в Каліфорнії, 40.000 меш., унів., півд. овочі.

Сан Хуан (San Juan), 1) ріка 160 км. дов., відплив оз. Нікарагуа до Карібійського моря; 2) архіпелаг і протока б. Ванкуверу; 3) гол. м-о та пристань на Порто Ріко, 71.000 меш.

Санчо Панса (Sancho Pansa), один із лицедіїв Сервантесового роману „Дон Кіхот“, слуга Дон Кіхотів, втілення практичності.

Саона, гл. Сона.

Сап, гл. Носатина.

Сапер, (фр.), вояк техн. або інженерного війська.

Сапіга (Sapieha), родина укр.-лит. вельмож, 1) Лев, воевода виленський, вел. гетьман і канцлер лит. (1557-1633), видав руський текст лит. статуту 1588; 2) Леон, кн., поль. економіст і гром. діяч (1802-78), 1861-75, красний маршалок Галичини.

Сапінський Віктор, укр. кооператор, правник, *1889, дир. кредитової канцелярії міністерства фінансів УНР у Києві; лектор Укр. Госп. Акад. у Подєбрадах; праці з кооперації та економії.

Сапонін(а), глюкозид у корі або коріннях деяких рослин, пр. Quillaja, Saponaria; водяний розчин піниється; вживають до прання як мило, також у лікуванні.

Саппоро, Заппоро, яп. м-о, столиця о-ва Гоккайдо, 145.000 меш.

Сапрофіт, (гр.) рослина, що живе на мертвих органічних речовинах, спричинюючи їх розклад, пр. бактерії, гриби.

Сапфір, (гр.) гл. Корунд.

Сапфо (Sappho), гр. (еольська) лір. поетка з Ересу або Мітилені на о. Лєсбосі, б. 600. до Хр.;

любовні пісні, епіталамії (весільні пісні), гимни та епіграми; переказ про її нещасне кохання й самовбивство — пізншого походження.

Саг'ян, (араб.) різнобарвна козяча або овеча шкіра; вживають на взуття, оправу книжок і різні вироби; назва від міста Саффі.

Сара, жінка патріярха Авраама.

Сарабанда, (есп.) повільний танок есп. походження; такт $\frac{3}{4}$; характеристичний ритм: $\frac{3}{4}$ | | | | | | | |

Сарав (Sarawu) Крістіян, дан. старшина й військ. письм., †1896; автор монографії нім. мовою „Походи Карла XII“ (м. ін. про похід на Україну).

Саравак, султанат під брит. протекторатом на півн.-зах. побережжі Борнео,

110.000 км.² і 600.000 меш. (даяків); великі праліси; гол. продукти: нафта (8 міл. гектолітрів), кавчук, гутаперха; гол. м-о Кучін.

Сарагоса (Zaragoza, ст. рим. Caesarea Augusta), м-о в півн.-схід. Іспанії, 150.000 меш., собор із XIV в., унів. (від 1474).

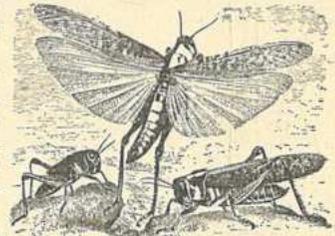
Сараєво, югосл. м-о, 66.000 меш., гол. м-о Босни, фабрики тютюну, домашня металева й килимарська промисловість; 1914 вбито тут австр. архикн. Франца Фердинанда.

Сараєво.

Сарай, столиця Золотої Орди над Ахтубою б. теперішнього Царьова, оснований Батисем між 1242-54, остаточно знищений Менглі Гіреєм 1502; 1261 з дозволу хана Берка засновано тут правосл. єпархію, 1269 з нею злучено переяславське єпископство, 1460 перенесено її до Москви.

Сарай (Sargail) Моріс, фр. генерал (1856-1929), в світовій війні до 1917 ком. антантських військ у Салоніках; 1924-25 гол. ком. у Сирії.

Сарана мандрівна, зліва молода личинка.

Сарана (Acridium), простокрила комаха з родини стрибунів (коники), до 6 см. дов., зеленава з довгими вусиками, живиться рослинами; с. мандрівна (Pachytylus migratorius), живе над Середземним морем і в зах. Азії; розмножившись, нищить дотла рістню на вел. просторах.

Сарасате (Sarasate) Пабльо, визн. есп. мистець-скрипак (1844-1908); також автор творів на скрипку (есп. танці).

Саратов, рос. м-о над дол. Волгою, 214.000 меш., річкова пристань, торгівля

П. Сарасате.

збіжжям, овочами, шерстю, споживча й металургічна промисловість, унів.; тут перебував на засланні М. Костомарів, видав „Малоруський збірник“ Д. Мордовцев, був проїздом Шевченком, вертаючись із заслання, й змалював м-о.

Сарацени, ст. кочове плем'я в Арабії, у середньовіччі заг. назва арабів, а то й усіх магометан.

Сарбвський (Sarbiewski) Мацей Казімеж, поль. письмен. (1595-1640), єзуїт, проф. виленської акад., проповідник при дворі Владислава IV, за лат. поезії званий „польським Гоцеєм“.

Саргас(а) (Sargassum), гущій, морський водорост, що створює подекуди на морях непрохідні гущавини, гол. між о-вами Канарійськими, Азорами й Серед. Америкою.

Саргон, 1) С. I, б. 2.700 до Хр. цар акадійський; 2) С. II, 722-705 цар асирійський.

Сарда, гл. Гаґра.

Сарданапал, гл. Ассурбаніпал.

Сардар, (перс.) військовий гол.-ком. у Туреччині, Персії й араб. країнах.

Сарделя (Narengula), гл. Анчоус.

Сарди, ст. м-о в М. Азії; гол. м-о лідійської держави, опісля перс. сатрапів, тепер руїни б. Сарт Кеї.

Сардинія (Sardegna), іт. о. на Тиргенському морі, 24.090 км.², 865.000 меш.; гористий (до 1834 м. вис.), на півд.-зах. низинний і родючий. На горах випас овець і кіз, на долах рільництво. Також поширене виноградарство, гірництво та рибальство. Гол. м-о Каліярі. С. перейшла по I. пунійській війні від Картаґіни до Риму, належала до вандалів, Візантії, сараців, Пізи й Іспанії (Араґонії), 1708-20 до Австрії, а від 1720, разом із Савоєю, Пемонтою, Аостою, Монтеферратом, Генуєю й Ніццею створила окреме королівство Обидвох Сардиній (гол. м-о Торіно), що дало 1860 зав'язок об'єднання Італії.

Сардинка

(Sardinella), морська рибка з родини оселедців, до 25 см. дов.; с. звичайна (S. pilchardus), б. берегів Португалії й Франції та в Середземному морі; с. чорноморська (S. euhina), в Чорному морі.

Сардинка.

Сардонікс, (гр.) мінерал; кристалографічними відміна хальцедону з різнокольоровими смугами; вживається як самоцвіт.

Сардонічний, (гр.) глумливий, лукавий (пр. сміх, усміх).

Сарду (Sardou) Вікторієн, фр. драматург (1831-1908); безліч сценічних комедій і драм: „Наші найближчі“, „Пані Сан-Жен“, „Теодора“, „Тоска“.

Сарема (Saaremaa), Езель (Osel), ест. о. на Балтійському морі, 2.620 км.² і 45.000 меш.

Сарента, в св. Письмі, фенікійське м-ко біля Сидону, тепер Сарасанд.

Сари Денгіз, гірко-солоне оз. в Казакстані, б. 1.100 км.² пов.

Сари Ада, вл. Ядвіґа Шаєрівна, поль. співачка жид. роду, *1888, кольоратуровий сопран.

Сарказм, (гр.) (ідкий) глум, глузування. саркастичний, глумливий, глузливий; **Саркода**, гл. Білковина.

Саркома, (гр.) згубний новотвір, з атипової сполучної тканини; створює гудзи різної величини, що проростають і нищать навкільні тканини й органи.

Саркофаг, (гр.) 1) кам'яна домовина у ранне-іст. часах; за візант. зразком, уживана в княжій добі і в нас (Київ, Галич, Звенигород); 2) надгробник у формі домовини.

Сармат, молодший міоцен; сарматське море обіймало простір від Відня через Поділля до Чорного моря й Аральського озера.

Сармати, савромати, заг. почасти етнічна, почасти геогр. назва групи кочових іранських племен, що з кінцем III й поч. II в. до Хр. зайняла місце скитів, над Чорним і Озівським морем.

Сарматське море, гл. Сармат.

Сарна, гл. Серна.

Сарни. повіт. м-о волинського воєводства, 6.000 меш., вузлова станція; в II 1918 постій уряду УНР після здобуття Києва Муравйовим. Повіт: 5.441 км.², 5 міст, 11 волостей, 146.500 меш.: укр. 80%, поляків 9%, жидів 10%, росіян 0-5%, німців 0-5%.

Сарницький Климент, гал.-укр. церк. діяч (1832-1909), василіянин, протоігумен і архимандрит, проф. св. Письма й сх. мов, декан і двічі ректор львів. унів. За нього переведено реформу василіяньського чину в Галичині 1882.

Сарницький (Sarnicki) Станіслав, поль. церк. діяч, кальв. проповідник у Кракові (1530-94), автор іст. праць, що були джерелом для Густинаського літопису.

Сарни, найродючіша частина Палестини над Середземним морем.

Саронська затока, тепер Еґінська затока між Аттікою й Арголідою.

Сарос, тепер Керос, затока Егейського моря між півостровом Галліполі та Тракією.

Сарос, (халд.) період 18 років 11 днів, відомий уже халдейцям; в тім часі у такому самому порядку повторюється затьми.

Сарсе (Sarcey) Франсіск, фр. письмен. (1828-99), театр. критик; „40 літ театру“.

Сарт (Sarthe), 1) права притока Люари, 275 км. дов.; 2) фр. департамент над нею, 6.245 км.² і 390.000 меш., гол. м-о Ле Ман.

Сарти, лайлива назва на означення людности півд.-схід. Туркестану.

Сарто Андреа, вл. Андреа д'Анджелю,

іт. маляр у Фльоренції (1486-1531), „Мадона“, „Диспут св. Тройці“, „Св. Родина“, автопортрет, фрески в Сан Сальві б. Фльоренції.

Сасафрас (Sassafras), ам. дерево споріднене з камфоровим; із нього добувають дуже пахучий олієць, уживаний для запаху, також як лік на очищення крові.

Сасебо, Сасего, яп. воєнна пристань на о-ві Кію Шію, 95.000 меш.

Сасено, іт. о. б. Вальони, стація іт. воєнної фльоти для опанування Альбанії, 5-7 км.²; крім іт. військ. залоги інших меш. нема.

Сасик, 1) гл. Гниле озеро; 2) притока р. Єї на Кубанщині.

Сасі (Sacy) Антуан Ісак, фр. орієнталіст (1758-1838), праці з араб. грам. й орієнт. літератур.

Сасів, м-о над гор. Бугом, у золочівському повіті, папірня; 3.100 меш., 40% укр.

Саскатун (Saskatoon), м-ко в Саскачевані (Канада), 31.000 меш., унів., торговля збіжжям.

Саскачеван (Saskatchewan), 1) ріка в півд. Канаді, 1.600 км. дов., вливається до Вініпезького оз.; 2) провінція над нею, 652.000 км.² і 820.000 меш.; на півдні прерії (хліборобство, скотарство), на півночі ліси (деревна промисловість, ловецтво), також гірництво та промисловість і укр. кольонії; гол. м-о Ріджайне.

Сасолін, гл. Борова кислота.

Сассаніди, перс. династія, започаткована Артаксерксом I 226 по Хр., повалена Омаром 642.

Сассарі, торг. м-о на Сардинії, 46.000 меш., унів., собор із XV в., замок із XIV в.

Сасько Федорович, сотник на Запорожжі, висланий 1594 із Лясотою в польськві до нім. цесаря, пізніше полк. коз. війська в Брацлавщині; виступав по боці Лободи в кампанії 1596; наклав головою в битві під Гострим Каменем.

Сатана, (гр. з євр.) вл. ворог людини, дух-спокуєник, злий дух, чорт.

Сатанів, м-ко проскурівської округи над Збручем, 4.100 меш.: укр. 30%, жидів 58-1%, поляків 17-5%, росіян 2-7%; цукроварня. Давня оселя, в XVI і XVII вв. руйнована татарами й турками; останки Траянового валу, руїни замку XV-XVI в., сліди оборонних міських мурів і брама з 1724. Тут був також василіянський монастир із курсами філ. і теології для черців.

Сатанізм, (євр.) цілість властивостей сатани, чорта; творення зла з любови до зла; почесьт, яку деякі секти та люди віддавали сатані; у літ. XIX в. напрям, що залюбки підкреслював великий вплив чорта. Сатаніст, приклонник сатанізму; сатанічний, чортівський.

Сателіт, (лат.) невідступний товариш, залежний від свого супутника, прибічник; в астр.: планета.

Сатем-мови (від іранського сатем=сто),

група індоєвроп. мов, де палятальні k', g', g'h стали протисненими (спірантами) і де k'mtom звучить: ст. інд. śatam, слов. съто, лит. šimtas; сюди належать мови: індоіранські, слов.-балтійські, тракійсько-фригійсько-вірм. група й альбанська. Гл. Кентум-мови.

Сатина, (фр.) легка шовкова тканина, гладка, тонка, лискуча, подібна до оксамиту.

Сатир, (гр. міт.) товариш бога Бахха, напів чоловік, напів козел. Сатири — люблять вино, танці, музику та всяку насолоду; зображали їх із сопілкою в руці або з бурдюком вина.

Сатира, (лат.) літ. твір, гол. віршований, що висміює хиби та недостачі даної доби. С. зародилась у рим. літ. під впливом греків.

Сатиріаза, (гр.) хоробливо збільшений половий гін у чоловіків.

Сатисфакція, (лат.) задоволення; при конфлікті двох осіб у справі чести: нпр. подинку, заспокоєння чести.

Сатледж (Sutlej), ліва притока Інду, 1.500 км. дов.

Сатмар (Szatmar Nemeti) тепер Сатумаре, рум. м-о над р. Самошем, 45.000 меш., гр.-кат. „руська“ церква, гончарство й горальництво; в околиці, колись український, тепер цілком змадяризований, лишилося ще 10 гр.-кат. парохій із цел. богослужбовою мовою.

Сатрап, (гр. з перс.) намісник ст.-перс. провінції (сатрапі); в загальні вельможний пан значного роду, самовладний урядовець.

Сатраполь, гл. Метоль.

Сатумаре, гл. Сатмар.

Сатурація, (лат.) в хем., насичення.

Сатурн, 1) (міт.) ст.-італський бог засівів та плодючости, опісля зрівняний із гр. Кроносом і так, як він, предок усіх богів, також бог часу; за нього була в Італії і зв. золота доба; 2) шоста з черги планета соняшної системи, видна з Землі як зоря першої величини. Серед. віддаль від Сонця 1418-09 міл. км.; час обігу 10759 днів; обсяг 710 разів більший від обсягу Землі; густота 0-13 густоти Землі. Імовірно не має ще цінкої кори; сильно сплюснений на бігунах через скорий оборот довкола власної осі: 10 годин 14 мин.; площа рівника С-а нахилена до площі дороги під кутом 27°, з чого виходять чотири пори року, і кожна триває більше, ніж 7 років. У

Сатир і Менада, на стар. вазі (Лювр).

Сатурн із 3. перстнями (знімка 1898 р.).

площі рівника С. має три перстені; вони складаються з дрібних тіл, що кружать довкола С-а за законами Кеплера. С. має десять місяців; дев'ятий із них виконує довкола планети оборот зліва направо.

Сатурналії, (лат.) ст.римське кількадечне свято Сатурна від 17 грудня; тоді люди обдаровували один одного, невільники сідали до столу разом із панами, тощо — це все в'язали нар. вірування з золотою добою владі бога Сатурна.

Сатурнійський вірш, ст.-італійський нар. вірш, уживаний у рим. літ. перед дактилічним гексаметром, від Лівія Андроніка до Невія.

Саул, перший ізр. цар, б. 1020-1000 до Хр., вибраний Самуїлом, погиб підчас війни з филистимцями.

Сафір, сапфір, гл. Корунд.

Сафір (Saphir) Моріц Готліб, австр. нім. письмен. (1795-1858), славний своїми дотепами.

Сафьор, крокіс (Carthamus tinctorius), зелеста рослина з родини кошичкувачих; темножовтих пелюстків цвітів уживали до закрашування шовку й замість шафрану, з зернат б'ють олій; походить із Індії й Персії, на Україні садять с. також по квітниках.

Сафонович Теодосій, укр. літописець, 1655-72 ігумен Михайлівського монастиря в Києві; склав компілятивну „Кройнику зь Лѣтописцовъ стародавныхъ“, нарис укр. історії з ідеєю соборності укр. земель; цю хроніку пізніше використав Гізель для свого „Синописису“.

Саффі, м-о на зах. побережжі фр. Марокка, 27.000 меш., пристань, вивіз сап'яну.

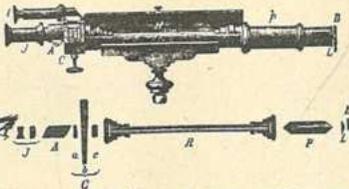
Саф'ян, гл. Сап'ян.

Сахалін, о. на Тихому океані між морями Охотським і Японським, 75.400 км.², гористий (до 1186 м. вис.). Підсоння, в порівнянні з геогр. шириною, незвичайно холодне (холодні морські струї). Рістня: тайга та ліс, звірня сх.-сибірська. Мешканці: гіляки та айно. Рос. колонізація від 1857 до війни була переважно примусова (каторжники та засланці). Гол. заняття ловецтво та рибальство, деревна промисловість і добування вугілля. С. до 1875 і від 1905 розділений між Росією (півн. частина, 29.310 км.² і 25.000 меш.) та Японією (гл. Карафуто).

Сахама

(Sajama), вулкан у Болівії, 6.415 м. вис.

Сахариметр, (гр.) поляризаційний прилад до означування кількості цукру в розчині.

Сахариметр. В — плита, крізь яку проходять проміні, L — збираюча сошка, P — призма, що поляризує світло. R — пробна рурка, а b c — кварцові призми, с — компензатор, А — призма Нікола, тзв. аналізатор, J — малий далековид.

Сахарин(а), (гр.) цукрина, імід ортосульфобензоєсової кислоти (C₆H₄.CO.SO₂.NH), білий кристалний порошок, 550 разів солодший від цукру, але без споживчої вартості; виробляють із толоолоу; уживають до солодження.

Сахаров Іван, рос. письмен. (1807-63), етнограф, археолог і бібліограф, автор збірок „Сказанія русскаго народа“, „Пісні русскаго народа“, „Русскія сказки“.

Сахароза, (гр.) гл.

Цукор.

Сахновська Олена, укр. граверка, *1902; побутові сюжети: „Читають газету“, „Слухають радіо“, екслібриси, ілюстр. до Гоголя і Л. Українки, карикатури.

Сахновщина, м-ко полтавської округи, 3.200 меш., 86% укр.

Саховський - Онисимович Паісій, гл. Онисимович-Саховський.

Саянські гори, сх.

частина Алтаю, до 3.500 м. вис.

Сбера (Sbiera) Йон, дослідник іст. рум.

літ. та культури на Буковині (1836-1916), проф. рум. мови й літ. на унів. в Чернівцях.

Сбислава, донька Святополка Із'яславича, 1102 одружена з Болеславом Кривоустим.

Свагелі, афр. народ, мурина з групи банту, змішані з персами, арабами й індіями, заселяють англ. частину Схід. Африки й Занзібар.

Свада (Suada), рим. богиня переконання та красномовства; красномовство.

Свадеші, (гінд.) нац. рух в Індії, що має на меті відродити власну промисловість бойкотом чужих, гол. англ. товарів.

Свазіленд (Swaziland), східня частина Союзу Півд. Африки, 17.300 км.² і 115.000 меш. (переважно кафрів), гол. заняття скотарство, багаті копальні поклади.

Свакопмунд (Swakopmund), гол. пристань брит. Півд.-зах. Африки, 2.000 меш.

Свалья, укр. м-ко над Ляторицею на Закарпатті, 4.500 меш., фабрика паркетів, в околиці численні мінеральні джерела.

Свальбард (Svalbard), себто Холодне Побережжя, назва норв. арктичних піостей загальною, а Шпіцберґів зокрема.

Сванети, свани, невел. кавказький народ картвельської мовної групи, в числі до 13.000 (1926) заселяють гор. басейн р. Інгур, тзв. Сванетію.

Свансон (Swanson) Гільорія, ам. фільмова артистка, *1898.

Сварика Василь, укр. військ. діяч, *1878, від 1917 на службі УНР: ком. артилерійської бригади та інспектор артилерії.

Сварог, ст.-слов. і ст.-руський бог неба, батько Сонця й вогню.

Свастика, (санскрит.) рівнораменний

О. Сахновська, екслібрис.

хрест із кінцями загненими в одну сторону; символ вогню й щастя у різних арійських народів від доіст. часів; гл. Гакен-крайцлери.

Сватіков Сергій, рос. історик, *1880, дослідник Донщини та ідеолог донсько-козачого самостійницького руху. Твори: „Росія и Дон 1549-1917“, „Росія и Сибір“.

Сватов, кит. пристань при гирлі Ганкяну, 93.000 меш.

Сватоплюк, Святополк, вел.-моравський кн. 871-894, поширив свою державу на Чехію, Лужиці, Словаччину та Шлезьк.

Свеви, свеби, група кочових герм. племен, що спершу жили в теперішньому Гольштайні, Мекленбурзі й Бранденбурзі, від III в. по Хр. в Саксонії та Туринії.

Сведенборг (Swedenborg) Емануель, швед. природник, філософ і містик (1688-1772), основник рел. секти „Нова Церква“ або „Новий Єрусалим“.

Свенельд, укр. воєвода Х. в., служив київ. князям Ігореві Рюриковичеві, Святослави Ігоревичеві й Ярополкові Святославичеві; особливо визначився за Ігоря; воював з улчачами, ходив на болгар і греків.

Свербун коростяний (*Sarcoptes scabiei*), членонога тваринка з родини павуковців, б. 0.1 мм. дов., ціле тіло зростає в одну цілість, 4 пари ніг зніділі, закінчені довгими твердими волосинками; живе в шкірі людини й ін. ссавців; спричинює тзв. коросту.

Свердруп (Sverdrup) Отто, норв. дослідник Арктиди (1854-1930); товариш у подорожах Нансена, досліджував гол. Півн.-ам. Арктичний архіпелаг.

Сверцок, гл. Цвіркун.

Светер, (англ.) вовняна блуза або сорочка, для охорони перед перестудю.

Светінг-систем, (англ.) вл. система витиску поту; визиск робітника капіталістом при помочі зменшення заробітної платні й збільшення робітного дня до найвищої межі; буває звич. в хатній промисловості та по вел. містах.

Светоній (C. Suetonius Tranquillus), рим. історик (б. 75-150), автор твору „Про життя цезарів“ (життєписи перших 12 рим. царів).

Сведомський Павло, рос. маляр (1849-1904); мальовила в Володимирському соборі в Києві.

Свентохловіце (Świętochłowice), м-о на поль. Шлезьку, 23.000 меш., копальні вугілля та міді, металургічна промисловість.

Свентоховський (Świętochowski) Александр, поль. письмен., *1849, публіцист, драматург і повістяр, спочатку радикал, вкінці прибічник вшеполюків.

Свенціцький, 1) Іларіон, гал.-укр. фізіолог та іст. мистецтва, *1876, кол. доцент унів. у Львові, дійсний член НТШ, директор Укр. Нац. Музею у Львові; праці зі староукр. мови (Нариси з історії укр. мови

У. З. Е. III.

до XIV в.) та з диялектології, розвідки про історію зносин зах. українців із Росією, історія укр. друкарства; 2) П а в л и н, укр. гром. діяч і письмен. поль. роду (1841-76), учасник поль. повстання 1863, після чого емігрував до Галичини, де грав на укр. сцені та переробляв для неї чужі й складав власні драм. твори, писав байки, видавав журнал „Sioło“. Псевдоніми: Павло Свій, П. Стахурський, Д. Лозовський.

Свердлов Яков, рос. гром. діяч (1885-1919), жид. роду, більшовик, 1917-19 голова Всерос. Центр. Виконавчого Комітету.

Свердловськ, гл. Єкатеринбург.

Сверчовський (Świerczowski) Ян, подільський шляхтич, старшина поль. найманого війська, ходив 1574 з козаками на допомогу молдавському господареві Івоні; попав у реєстер коз. гетьманів і стє героєм псевдоіст. укр. пісень.

Светла (Světla) Кароліна, вл. Роттова Йоганка, чес. письмен. - белетристка (1830-99); повісті й новели з селянського життя.

Свидина (*Cornus sanguinea*), рослина споріднена з дереном; кущ із лозуватими гілками, білими квітками і гарними овочами; росте в цілій Європі, з виїмком півночі; деревно тверде й тривке.

Свидницький Анатоль, укр. письмен. (1834-71), хроніка з життя духовенства на Поділлі „Люборацькі“, оп. рос. мовою; пісні (Вже більше літ двісті. В полі доля стояла), етногр. нарис „Великдень у подолян“ в „Основі“ 1861.

Свидовець, гірське пасмо в Горґанах Закарпаття між Гор. Тисою й Терешвою; найвищий вершок Близниця 1.883 м.; льодовикові карі й полонини.

Свидригайло, гл. Сви-тригайло.

Свинка, гл. Коловущна залоза.

Свинка морська, гл. Морська свинка.

Свина (*Sus*), парисокопитний, нежуйний, всеїдний ссавець, із грубою шкірою, грубою видовженою головою, закінченою рилом, із повним узубленням (7+1+6+1+7), довгими вухами, грубою короткою шияю, тонкими короткими ногами й коротким тонким хвостом. С. дика, дик (*S. scrofa* fergus), до 1½ м. дов., зпереду до 1 м. вис.,

Свастика.

І. Свенціцький.

К. Светла.

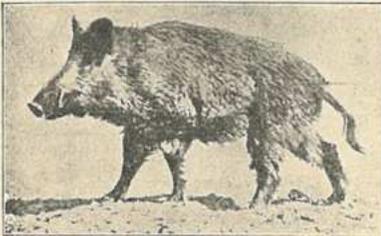
Свидина: 1. галузка з цвітом, 2. чаша, 3. цвіт, 4. стовпик, 5. овочі.

шерсть дуже груба (щетина), темно-бура, у самців ікла великі й закривлені, горішні піднесені вгору, хребет спадастий; живе в лісах Європи, півн. Африки й зах. Азії; дуже шкідлива, бо нищить збіжжя й городовину в полі. С. свійська, без-

рого (*S. scrofa domestica*), з рівним хребтом, самці без вистаючих іклів. Численні відміни (раси) с. с. походять: від звич. дикої с. (*S. scrofa ferus*): великовухі голштайнські, краонські (фр.), зах.-укр., поль., корнвальські; від дикої середземно-морської с. (*S. scrofa mediterraneus*): італійські; від обох цих пород: кучеряві угорські, баконські, серб., рум.; від аз. дикої с. (*S. vittatus*) аз. породи (кит., сіямські й т. д.); від усіх трьох диких пород походять: біла англійська (йоркширська) й вел. англ. чорна (беркширська), а вкінці німецька (вестфальська й ін.). Свині годують для м'яса, товщу й щетини. Гл. таблиця „Дрібні сіль-госп. тварини“ том II, стор. 419-20, також Бабіруса, Бекони.

А. Свидницький.

Свина дика.

Свиріпа, нар. назва багатьох ростей, гол. гірчиці польової, редьки дикої й ріпаку.

Свистільники, с. над Золотою Липою, 1.600 меш.; VII 1919 бій 11 бригади УГА з 5 поль. дивізією.

Свистун Пилип, гал.-укр. письмен. і педагог (1844-1916), москвофіл, від 1902 дир. бібліотеки Нар. Дому у Львові й ред. його органу „Вістник Нар. Дома“, голова Общества ім. Качковського; розвідки з історії Галичини, праця про Шевченка.

Свистун альпійський (*Marmota*), ссавець-гризун із родини вивірок, до 1/2 м. дов., вкритий густою бураво-попелястою шерстю з коротким хвостом; живе громадами в норах, у небезпеці особливо пронизливо свище; Карпати, Альпи, Піренеї; споріднений бабак.

Свистня, гл. Бленда 3).

Свитригайло, молодший син Ольгерда Гедиминовича, правосл. ім'я Лев; 1386 прийняв католицтво і названий Болеславом, мав за уділ Полоцьк, 1392 захопив Вітебськ, воював із Витовтом, дістав Поділля

й Сіверську землю, †1452 в Луцьку, передавши свої володіння литовцям.

Святизь, оз. на півд.-зах. Поліссі, б. джереловищ Прип'яті, 27 км.² пов.

Свідас (*Suidas*), візант. лексикограф із X в., автор твору подібного до наших енциклопедій, де подає не тільки пояснення слів і грам. явищ, але й річеві та бібліографічні дати.

Свідерська культура, хвалібоговіцька к., мезолітична культура часів пізньої льодової доби, схід. походження; виступає в мисливських стоянках дол. поєму піскових кучугур на Литві, Мазовщу, Малопольській височині та в Сокальщині. Кремінне знаряддя з довгих, струнких відщипків (скробачі, рильці, стрілки з ніжкою та голковидні), брак кераміки, гроби незнані.

Свідзинський Володимир, укр. письмен., *1885; збірки поезій: „Ліричні поезії“, „Вересень“.

Свідок, 1) особа, що була при якійсь події та має висловитися по правді про те, як ця подія відбулася (доказовий свідок). В ст.-укр. процесі свідки ділилися на очевидців (видоків) та неочевидців (послухів). Сторони приводили с. як свою партію, тому суд не вважав їх цілком безсторонніми. Чим більше свідків, тим було краще для сторони; за Руською Правдою найменше треба було 7, для чужинців вистарчало 2. За лит. та коз. часів с. стають об'єктивними особами, але більше значіння має свідочтво урядових осіб; 2) особа, яка повинна бути при якомусь правному акті (пр. при складенні заповіту), щоби цей акт був важний, або щоби відбувся з потрібною прилюдністю.

Свідок Правди, укр. баптистичний дво-тижневик, 1909-25 в Торонто.

Свідомість, єдність і зв'язок психічних з'явищ у даної людини або в соціальної спільноті. Визначення для всього психічного. С. є перше, що нам відоме, й лише через неї можемо підходити до пізнання ін. сфер дійсності.

Свінберн (*Swinburne*) Чарльз Альджернон, англ. письмен. (1837-1909); лір. драми „Аталанта“, „Марія Стюарт“, поеми та балади й ін. збірки поезій; літ. нариси.

Свінгувуд (*Svinhufvud*) Пер Едвін, фін. політик, *1861, від 1907 президент сойму, 1914-17 засланий на Сибір, 1917-18 голова фін. держави.

Свіннертон Франк, англ. письмен., *1884; повісті: „Ноктюрн“, „Вересень“, „Кокетка“.

Свитригайло.

Свідерська культура, типові кремінне знаряддя.

Свір, р. поміж оз. Ладозьким і Онезьким, 215 км. дов., сплавна, належить до Марінської системи каналів.

Свірговський Іван, гл. Сверчовський Ян.

Свірж, 1) опільська, ліва притока Дністра; 2) м-ко над нею, в перемишлянському повіті, 2.500 меш.: 30% укр.

Світ, збір усіх тіл у просторі, як упорядкована й піддана певним законам цілість.

Світ, назва численних укр. часописів: 1) Світ, ілюстр. літ.-політ.-наук. місячник у Львові 1881-2; 2) Світ, літ.-наук. двотижневик, у Львові 1906-7; 3) Світ, двотижневик у Львові 1917-18; 4) Світ, ілюстр. двотижневик, пізніше місячник, вид. в-во „Друкар“ у Львові 1925-29; 5) Свѣтъ, літ. тижневик, вид. общество св. Василя Великого в Ужгороді 1867-71, опісля під наголовком „Новый Свѣтъ“; 6) Свѣтъ, московськый двомісячник, у Новому Санчі 1914; 7) Свѣтъ, орган правосл. братств у Америці, двотижневик, в Олд-Форджі, Філадельфії й Нью-Йорку 1897-1914.

Світальський, 1) (Switalski) Казімеж, поль. політик, *1886, 1928-29 міністер освіти, 1929 премієр міністрів, від 1930 маршалок союму; 2) Микола, рос. геолог, *1884, проф. Гірничого Інст. в Ленінграді, знавець корисних копалин, дослідник залізрудних родовищ Криворіжжя.

Світ Дитини, ілюстр. журнал для дітей, у Львові під ред. М. Таранька від 1920.

Світільний газ, гл. Газівня.

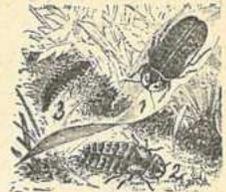
Світлина, гл. Фотографія.

Світло, назва укр. часописів: 1) Свѣтло, місячник для дітей в Ужгороді 1913-14 та 1916; 2) місячник нац. і сусп. виховання, вид. т-во „Учительська Громада“ у Львові 1921-22; 3) (Switlo), двотижневик для народа, вид. Мих. Кореневич поль. латиницею 1881-82 у Коломиї; 4) популярно-наук. літ. місячник, у Нью-Йорку в 1928-30; 5) укр. пед. місячник у Києві 1910-14.

Світло, причина вразіння, що їх відбираємо змислом зору, досі невияснена як слід: еманацияна або емісійна теорія Ньютона приймає, що від джерела світла відриваються матеріальні частинки та летять із вел. скорістю простими лініями (променями) у простір; ундуляційна або хвиляста теорія Гойхенса вважає за причину світляних явищ дрожачий рух частинок світлячого тіла, який витворює поперечні хвилі у всесвітнім етері; електромагнетна теорія Максвелла приймає, що світло є електромагнетним явищем; здовж променя с. відбуваються прямові до нього й до себе дрожання електричних та магнетних сил. Скорість с. рівняється 300.000 км. на сек. Гол. прикмети с.: відбивання, заломання, угинання (дифракція), дисперзія, інтерференція, поляризація. Сила (науга) с. це кількість світла, яку випромінює світляча поверхня в одиниці часу. Освітлення, це

кількість с., що падає в одиниці часу на одиницю поверхні освітленого тіла. Одиницею сили світла є нормальна свічка, а одиницею освітлення є люкс; гл. Фотометр.

Світляк, святойванський жучок (*Lampyrus postilusa*), жук до $\frac{1}{2}$ см. дов., самичка з короткими крилами; в літні ночі світить замітно яскравим світлом, що витворюється в особливих залозах на кадовбі; гл. табл. Історія розвитку II, ч. 5-6, стор. 1262, II. том.

Світляк. 1. самчик, 2. самичка, 3. личинка.

Світляний газ, гл. Газівня.

Світ Молоді, ілюстр. місячник у Вінніпегу, від 1927.

Світова війна, велика війна 1914-18, в якій брав участь майже цілий світ. Причини війни. На переломі XIX-XX вв. Європа творить два озброєні табори: потрійний союз (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) й потрійну згоду або Антанту (Росія, Франція та Англія). Гол. причини суперечностей: колоніяльне та торг. суперництво між Німеччиною та Англією, ідея реваншу за 1871 р. з боку Франції, суперництво Росії та Австро-Угорщини на Балкані, протилежності між змаганнями Росії й Німеччини на Близькому Сході (протоки, Багдадська залізниця). Політичні події. Вбивство 28 VI 1914 в Сараєві сербом Принціпом австр. архики. Франца Фердинанда викликало австро-угор. ультимат Сербії (23 VII 1914); наслідком була мобілізація рос. армії. 28 VII 1914 Австро-Угорщина оголосила війну Сербії, 1 VIII 1914 Німеччина Росії, 3 VIII 1914 Франції. Нарушення німцями нейтральності Бельгії викликало 4 VIII вступ до війни на боці Антанти Бельгії й оголошення війни Англією Німеччині. Протягом війни до серед.-европ. держав приєдналася Туреччина й Болгарія, а до Антанти Чорногора, Японія, Італія, Португалія, Румунія, Геджас, ЗДА, Панама, Куба, Болівія, Ліберія, Китай, Сіам, Греція, Перу, Уругвай, Бразилія, Еквадор, Гватемала, Нікарагуа, Коста Ріка та Гондурас. Перші спроби досягти миру (звернення ціс. Карла до союзних держав 12 XII 1916, посередництво президента Вілсона 21 XII 1916, посередництво папи 1 VIII 1917) не мали успіху. На скінчення війни мали великий вплив політ. події в воюючих державах: революція в Росії 1917, розклад Австро-Угорщини X 1918, революція в Німеччині 9 XI 1918. Заг. завершення зброї 11 XI 1918. Мірові договори підписали: серед.-европ. держави з Україною й Росією в Бересті Лит. в II і III 1918, Антанта з Німеччиною в Версалі 28 VI 1919, з Австрією в Сан Жермені 10 IX 1919, з Болгарією в Неї сюр Сен 27 XI 1919, з Угорщиною в Тріаноні 4 VI 1920, з Туреччиною

в Севрі 10 VIII 1920; окремих договір Німеччини з ЗДА 25 VIII 1921. Гол. воєнні події. Плян війни серед-європ. держав мав на меті удар цілою нім. армією на Францію, а більшістю австро-угор. військ на Росію. Після погрому Франції нім. армія мала бути перевезена на рос. фронт на допомогу Австро-Угорщині. Плян Антанти передбачав зтягнення війни з можливо тіснішою блокадою серед-європ. держав, щоб виснаженням їх сил і засобів довести їх до поразки. Війна почалася на Заході наступом німців 4 VIII 1914 через Бельгію у Францію. Нім. поразка над р. Марною (5-12 IX 1914) внеможливила виконання плану війни серед-європ. держав. На сході війна почалася водночас на сх.-прус. і гал.-волинському фронті. Спочатку успішна інвазія росіян у Схід Прусію, але 26-29 VIII 1914 Гінденбург розгромив рос. армію Самсонова під Таненбергом. Наступ росіян із Волині на Львів та його заняття 3 IX 1914 паралізував у Конгресівці успіх Австро-Угорщини й спричинився до втрати нею майже цілої Галичини й Буковини. 1915: гол. події були на Сході. Після прориву рос. фронту австро-угор. та нім. військами під Горлицями 2 V 1915 — росіяни мусли залишити майже цілу Галичину: 3 VI 1915 вони втратили Перемишль, 22 VI 1915 Львів. В серпні наступ Гінденбурга в Польщі. 6 VIII 1915 росіяни втратили Варшаву, при кінці IX німці опанували цілу Польщу, Литву й Курляндію. Перемога німців спричинила приступлення Болгарії до серед-європ. держав. В X почався австро-угор. і болг. наступ на Сербію. Ціла Сербія й Чорногора були окуповані серед-європ. державами. На зах. фронті Італія 23 V 1915 виступила проти центр. держав, розпочавши наступ у Тиролі і на р. Ізонцо. 1916: 21 II до IX 1916 невдатна нім. облога фр. твердині Верден, із великими втратами по обох сторонах. 31 V 1916 вел. морський бій при берегах Ютландії між нім. і англ. фльотою; втрати німців 60 тисяч тон, англійців 115 тисяч тон затоплених суден, проте німцям не повелось зняти блокади. На Сході 4 VI 1916 вел. офензива Брусілова: росіяни здобули цілу Буковину й частину Схід. Галичини. Перемога Брусілова спричинила виступ Румунії, яка 27 VIII 1916 оголосила війну серед-європ. державам. Наступ останніх знищив майже цілу рум. армію та скінчився здобуттям майже цілої Румунії враз із Букарештом (7 XII 1916). 1917: підводна війна нім. фльоти спричинила приступлення до війни ЗДА по боці Антанти; на Сході рос. революція привела до розкладу цілої рос. армії й до капітуляції Румунії. 1918: на Сході Німеччина й Австро-Угорщина окупували цілу Україну, Балтійські провінції й частину Кавказу; решту нім. війська пересунуто на Захід, де 21 III 1918 почався вел. нім. наступ проти Антанти. Німці досягли р.

Марни, але 18 VII 1918 Антанта розпочала протинаступ, підтриманий великою силою техніки. Німці мусли відступити. IX Антанта почала наступ у Македонії, що спричинило поразку Болгарії й Туреччини. Дальший наступ Антанти з двох боків: проти Німеччини й проти Австро-Угорщини мав за наслідок капітуляцію обох гол. держав серед-європ. союзу. Завіщення зброї австро-угор. війська 3 XI 1918, нім. 11 VIII 1918. Наслідки війни: 1) упадок трьох найбільших монархій: Росії, Німеччини й Австро-Угорщини. Росія перетворилась у СРСР, Німеччина на дем. республіку, Австро-Угорщина розпалася й більша частина її земель відійшла до новоутворених або споріднених держав; 2) занепад і виснага цілого світового господарства, особливо держав, що воювали; наслідком цього провід у світовому господарстві перейшов до ЗДА; 3) піднесення ідеї державности малих народів („самовизначення націй“ президента Вілсона); це спричинилося до: а) осягнення самостійности багатьма народами; повстали: Польща, Чехословаччина, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва; б) перегорення Брит. Імперії в світову конфедерацію народів, об'єднаних лиш особю монарха; в) розвитку держ. почувань у ін. поневолених народів, яким не пощастило осягнути самостійність: українців, грузинів, вірмен, білорусинів та ін.

Світова вісь, продовження осі Землі; проста, що довкола неї обертається, протягом 24 зоряних годин, небесна куля.

Світова Зірниця, укр. тижневик для селян, вид. у Могилеві, с. Пеньківці й Києві Й. Волошиновський 1906-14 та у Кам'янці подільському 1920.

Світова історія, всесвітня, універсальна і, ділиться на старинну (від найдавніших часів до занепаду зах.-рим. держави 476 по Хр.), середню (до відкриття Америки 1492), новішу (до вел. фр. революції 1789) і найновішу (до нашого часу).

Гол. дати світової історії.

До Христа:

3400. Менес, перший цар Єгипту.

3000-2000. Хеопс, цар Єгипту; Гаммурабі, цар Вавилону.

1700-1600. Гікси в Єгипті; династія Шанг у Китаї.

1500-1400. Тутмосіс III, цар Єгипту; Мойсей.

1300-1200. Рамзес II, цар Єгипту.

1100. Переселення дорійців.

1000-900. Давид і Соломон.

900-800. Сальманасар II, цар Ассирії. Законодавство Лікурґа в Спарті. Заснування Картаґіни.

800-700. Перша олімпіада в Греції; заснування Риму.

700-600. Архонти в Атонах. Ассирійці в Єгипті. Псаметих, цар Єгипту. Нововавилонська держава. Занепад Нініви.

600-500. Законодавство Сольона в Ате-

нах. Навуходоносор, цар Вавилону. Кир, основник перс. держави. Пізистрат, тиран Атен. Крез, цар Лідії. Тарквіній Гордий, останній цар Риму. Камбиз і Дарій, перс. царі. Рим стає республікою. Будда.

500-400. Перські війни. Перемоги греків під Маратоном і Саламіною. Мільтіад, Арістід, Темістокль, Леонід, Перикль. Децемвіри в Римі. Пеллопонеська війна. 30 тиранів в Атенах. Галійці в Римі. Епамінонд і Пеллопід. Филип Македонський. Бій під Херонесю. Олександр В. Самнітські війни. Поділ македонської держави.

300-200. Війна римлян із Піррогом. Пунійські війни. Ганнібаль в Італії. Битви під Каннами й Замою.

200-100. Филип V, цар Македонії й Антіох В., цар Сирії в війні з Римом. Третя пунійська війна. Греція — рим. провінція. Реформи Гракхів. Кимври в Італії. Югуртинська війна. Цицерон.

100-1. Гром. війни в Римі: Марій, Сулла. Війни з Мітридатом. Змова Катиліни. Перший тріумвірат. Диктатура Цезаря. Клеопатра в Єгипті. Другий тріумвірат. Бій під Актіоном. Октавіян, перший рим. цісар.

По Христі:

1-100. Початки християнства. Бій у Тевтонському лісі. Тиберій, Нерон, рим. цісари. Переслідування християн. Тит руйнує Єрусалим. Траян.

101-200. Війни римлян із даками й партами. Гадрія, Антоній Пій, Марко Аврелій.

201-300. Сассаніди в Персії. Діоклетіян.

301-400. Константин В. Нікейський собор. Константинопіль столицею рим. держави. Юліян Апостат. Теодосій В. Поділ рим. держави на зах. і схід.

401-500. Германи в Італії. Аларіх, король візиготів у Римі. Вандали в Іспанії й Африці. Англьосакси в Британії. Погром гунів на катальонських полях. Вандали в Римі. Кінець зах.-рим. держави. Хлодовіг, король франків. Теодоріх В., король остроготів.

501-600. Юстиніян, схід.-рим. цісар. Льонгобарди в Італії. Папа Григорій В.

601-700. Магомет. Завойовництва арабів.

701-800. Перемога Карла Мартеля над арабами під Туром і Пуатіе. Початок каліфату Аббасидів. Піпін Малий, король франків. Заснування церк. держави. Карло В. Гарун аль Рашід, каліф Багдаду. Коронація Карла В.

801-900. Людовік Побожний. Договір у Вердені. Заснування київ. держави. Альфред В., король Англії. Мадари на Угорщині.

901-1000. Олег, Ігор, Ольга, Святослав, київ. князі. Походи на Царгород. Оттон I, рим.-нім. цісар. Початок Капетингів у Франції. Володимир В. Хрещення України. Болеслав Хоробрий, поль. король. Стефан I, угор. король. Нормани відкривають шлях до Америки. Держава інків у Америці.

1001-1100. Ярослав Мудрий. Руська Правда. Кнут В., король Данії й Англії.

Генріх III, нім. король. Сельджуки в Палестині. Папа Григорій VII. Спір за інвеституру. Ростиславичі в Галичині. Перший хрестовий похід. Єрусалимське королівство.

1101-1200. Володимир Мономах. Вормський конкордат. Португалія - самостійне королівство. Фридрих Барбароса. Плянтаженети на англ. престолі. Ярослав Осмомисл. Салядин, султан Єгипту й Сирії. Филип II Август, король Франції. Папа Інокентій III. Об'єднання Галичини з Волинню. Роман Мстиславич.

1201-1300. Смерть Романа. Джингісхан. Лат. цісарство в Константинополі. Фридрих II В. Хартія вольностей в Англії. Людовік Св. у Франції. Битва над Калкою. Татари руйнують Київ. Коронація Данила. Лев Галицький. Початки Ганзи. Вел. безкоролів'я в Німеччині. Рудольф із Габсбургів. Сицилійська вечірня. Осман, основник тур. держави. Швейцарський союз.

1301-1400. Юрій, гал. король. Кінець Перемишльців і Арпадів. Перенесення папської столиці до Авіньйону. Столітня війна. Битва під Кресі. Кінець самостійності Галичини. Карло IV. Золота булла. Казимир В. Жакерія у Франції. Тамерлян. Об'єднання Литви з Польщею. Повстання Свитригайла. Кальмарська унія.

1401-1500. Погром нім. лицарів під Грунвальдом. Іван Гус. Собор у Констанці. Гуситські війни. Жанна д'Арк. Флорентійський собор. Війна Білої й Червоної рожі в Англії. Турки добувають Константинопіль. Об'єднання Московщини. Об'єднання Арагонії й Кастилії. Відкриття Америки й дороги до Індії.

1501-1600. Початки козаччини. Реформація в Німеччині 1517. Карло V. Франц I у Франції. Сулейман II. Сел. війна в Німеччині. Прусія — світське князівство. Турки займають Угорщину. Англіканська церква. Єзуїти. Тридентський собор. Рел. мир в Авгсбургу. Филип II, король Іспанії. Єлисавета, королева Англії. Гугенотські війни. Ворохобня Нідерландів. Марія Стюарт. Занепад вел. армادی. Берестейська унія. Генрик IV, король Франції. Нантський едикт. Перші коз. повстання.

1601-1700. Яків I, король Англії. Прот. унія й кат. ліга в Німеччині. Початки Романових у Росії. Тридцятьлітня війна. Рішельє. Валленштайн. Густав Адольф. Фридрих Вільгельм, вел. курфюрст. Революція в Англії. Кромвель. Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко. Навіганційні акти в Англії. Людовік XIV. Петро I у Росії. Облога Відня турками. Декларація прав у Англії. Іван Мазепа. Півн. війна.

1701-1800. Есп. сукцесійна війна. Бій під Полтавою. Людовік XV. Прагматична санкція в Австрії й Йосиф II. Фридрих II, прус. король. Марія Тереса й Йосиф II в Австрії. Шлезькі війни. Англ.-фр. війна в півн. Америці. Катерина II в Росії. Кінець

самостійности Гетьманщини й Січі. Війна за незалежність ЗДА. Фр. Революція. Франція — республіка. Наполеон Бонапарт в Італії й Єгипті. Поділи Польщі. Косцюшко. Консулят у Франції.

1801-1825. Олександр I, рос. цар. Наполеон, цісар Франції. Бій під Трафальгаром. Битва під Австерліцем, Єною, Асперном, Ваграмом. Похід Наполеона на Росію. Битва під Ляйпцігом. Віденський конгрес. Бій під Ватерльо. Серб. повстання. Микола I, цар Росії.

1826-1850. Гр. повстання. Липнева революція у Франції. Бельгія — самостійна держава. Листопадове повстання в Польщі. Вікторія, королева Англії. Папа Пій IX. Лютнева революція в Франції. 2-га республіка у Франції. Весна народів. Гал.-руська Рада, початки укр. преси й військ. організації. Шевченко.

1851-1875. Наполеон III, цісар французів. Кримська війна. Японія починає зносини з чужинцями. Кавур, іт. політик. Олександр II, рос. цар. Війна Франції й Англії з Китаєм. Повстання у Сх. Індії. Іт.-австр. війна. Об'єднання Італії. Бісмарк. Визволення невільників у ЗДА. Січневе повстання в Польщі. Міжнар. роб. асоціація 1874. Максиміліян, цісар Мехіка. Нім.-дан. війна. Нім.-австр. війна. Півн.-нім. союз. Конституція в Австрії. Початки укр. культ. і політ. організації у Галичині. Відкриття Суєзького каналу. Ватиканський собор. Нім.-фр. війна. 3-тя республіка у Франції. Комуна в Парижі. Нім. цісарство.

1876-1900. Тур. конституція 1876. Рос.-тур. війна. Берлінський конгрес. Закони проти соціалістів у Німеччині. Замах на Олександра II. Румунія й Сербія — королівства. Потрійний союз. Вільгельм II. Конституція в Японії. Міжнар. конференція в справі охорони робітників. Гр.-тур. війна. Есп.-ам. війна. Мiroва конференція в Газі. Півд.-афр. війна. Повстання боксерів в Китаї. Австралія — союзна держава. Драгоманів і Франко.

1901-1913. Едвард VII, король Англії. Р. У. П. Рос.-яп. війна. Революція в Росії й на Україні. Відділення церкви від держави у Франції. Норвегія відокремлюється від Швеції. Перша Дума в Росії. Конференція в Алжесірасі. Конституція в Персії. Португалія — республіка. Мiroва конференція в Газі. Болгарія — царство. Півд.-афр. унія. Фр.-нім. умова про Мароко. Іт.-тур. війна. Китай — республіка. Перша й друга балканська війна. Укр. Січові Стрільці.

1914-1932. Убивство Франца Фердинанда в Сараєві. Початок світової війни. Революція в Росії. Ленін. Укр. держава. Занепад Німеччини. Поділ Австро-Угорщини. Повстання нових держав. Версальський мир. Союз народів. Союз рад. соц. республік. Гр.-тур. війна в М. Азії. Ірландія — самостійна держава. Самостійність Єгипту. Тур. республіка. Греція — республіка. До-

говір у Льокарно. Еспанія — республіка. Катарьонія. Порозуміння між Італією та Ватиканом. Конференція в Льозанні.

Світовид, найбільше визн. бог балтійських слов'ян, подібний культом до Марса; його дво-бока, чотириголова статуя з'явилася в Арконі на Рігені. Статую згодного С. знайшли 1848 у Збручі б. Коцюбинчиків, тепер у Археол. музею поль. Акад. Наук.

Світовий поштовий союз (Union postale universelle), союз держав для угодостановлення поштових договорів між різними країнами. Перший поштовий конгрес 1874 у Берні (Швайцарія) довів до заключення заг. договору про поштовий союз, до якого приступили 22 держави. Другий поштовий конгрес у Парижі 1878 утворив всесвітній поштовий союз. У часі останнього конгресу в Лондоні 1929 цей союз обіймав 83 держави. Союз удержує міжнар. бюро в Берні.

Свіфт (Swift) Джонатан, англ. письменник (1667-1745), сатирик і памфлетист, автор славного твору „Гуліверові подорожі“, де висміює людську дурноту та ін. хиби.

Свіча, права, карпатська притока гор. Дністра, 105 км. дов.; притоки зліва: Мізунька й Сукіль.

Свічка Леонтій, лубенський полк. за гетьманування Мазепи.

Свічурник, гл. Тирлич.

Свобода, назва укр. часописів: 1) дневник, урядовий орган Укр. Нар. Союзу в ЗДА, від 1893, спочатку як тижневик у Джерзі Сіті, пізніше в Шамокіні, М. Кармелі, Оліфанті, Скрентоні, Нью-Йорку й знову в Джерзі Сіті; 2) тижневик, орган христ.-нар. партії, продовження „Науки“, в Ужгороді від 1922; 3) тижневик, орган Укр. Нац. Об'єднання, у Львові 1897-1918 (1915 у Відні), 1919 у Станиславові і від 1922 у Львові.

Свобода торгівлі, гл. Торговля.

Свободний, м-ко амурської округи на Зеленому Кліні, 10.000 меш.: укр. 14-6%.

Свод законів, систематичний збірник законів рос. держави, що обов'язував до більш. революції на території кол. Росії. С. з. справляла окрема комісія в 1826-32 під проводом М. Сперанського.

Свонсі (Swansea), пристань у півд. Велзі, 163.000 меш., доки, гути міді, цинківні.

Свята гора, гл. Атос.

Свята Земля, гл. Палестина.

Свята Олена (Sankt Helena), брит. о. на півд. Атлантийським океані, 1.863 км. від афр. побережжя, 122 км.² і 4.000 меш. (гол.

Світовид, статуя знайдена Збручі.

Дж. Свіфт.

чорних); гол. м-о Джемставн; 1815-21 місце вигнання Наполлеона.

Святая святих, відділена частина ерусалимської старозавітньої святині, де стояв „кивот завіту“.

Святе Письмо, гл. Біблія, Євангеліє. На Україну прийшло Святе Письмо за княжих часів разом із хрещенням у старо-болг. перекладі, але не ціла Біблія, тільки Новий Завіт (гл. Євангеліє) та окремі твори Старого Завіту (гл. Палея, Псалтиря). Першою друкованою книгою зі Св. Письма був у нас Апостол вид. Федорова (Львів 1574), а першим виданням цілого Св. Письма Острозька біблія 1581. Спроби укр. перекладів книг Св. Письма маємо в рукописах із XVI в. („Пісня Пісень“ неznаного перекладача; тзв. Пересошницьке Євангеліє, та його копія — Житомирське Євангеліє 1571; Новий Завіт у перекладі В. Негалевського 1581). В „Паліноді“ З. Копистенського 1622 маємо уривки якогось перекладу різних бібл. книжок. Із XIX в. переклади М. Пашкевича (1842 — частини Євангелія); П. Морачевського (ціле Євангеліє, готове 1861, видане аж 1906); П. Куліша (переспіви Біблії: книг Мойсея, книги Йова, Товитові словеса, Псалмів — у „Правді“ 1868-70; окреме вид. Псалтирі та Євангелія 1871; переклад Нового Завіту на спілку з Пулюєм 1890; цілої Біблії 1895-6, разом із Пулюєм та Нецум-Левицьким, вид. 1903); Нового Завіту й Псалтирі Ол. Бачинського (1903) та Яр. Левицького (1921 і 1925). Віршами перекладали псалми крім Куліша М. Максимович, Вол. Олександрів, Ст. Руданський, Т. Шевченко, В. Щурат. З Еклезіяста маємо переспіви М. Філянського.

Святий Дух, гл. Дух 2).

Святий Союз, союз володарів Росії, Австрії й Прусії, заключений 1815 в Парижі для підтримання мира; пізніше під впливом Метерніха підпора реакційної політики цих держав.

Святицький І., гл. Свенціцький 1.

Святловський Євген, укр. лікар, *1854, основник журналу „Земській Врочь“, спочатку в Чернігові, опісля в Полтаві, дир. губ. земської лікарні в Полтаві.

Свято, празник, день посвячений Богу, або святому; с-а є: Господські, Богородичні й святих; рухомі с. зв'язані не з одною датою в році, а з тим самим днем тижня, а саме Великдень і свята залежні від Великодня; нерухомі с. — зв'язані з певною датою року (пр. Різдо).

Святополк I і дружина (з життя Бориса й Гліба).

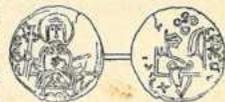
Святополк, ім'я укр. князів: 1) С. І. Володимирович, названий у літописі Окаяним (980-1019), сидів у Турові, потім, імо-

вірно, у Вишгороді, 1015 захопив Київ; утратив його через убивство братів Бориса, Гліба й Святослава, але розбитий братом Ярославом, утік до Польщі: за допомогою свого тестя, поль. кор. Болеслава, добув 1017 знову Київ, але знову мусів уступити перед Ярославом; приводив ще печенігів, хоч без успіху, мусів тікати до Польщі й по дорозі помер; 2) С. П. (Михайло), син Ізяслава Ярославича (1050-1113), посаджений у Полоцьку, звідки 1071 його вигнав Всеслав; 1078 сів у Новгороді, 1088-93 княжив у Турові, пізніше став вел. кн. київ.; воював із половцями, від яких багатотерпів, щоб замиритися з ними, навіть одружився з половчанкою; не мав популярності; гол. пам'ятка князювання — Михайлівський „золотоверхий“ манастир у Києві.

Святополк-Мірський Петро, рос. держ. діяч, *1857, губернатор у Пензі й Катеринославі, 1904-5 міністер внутр. справ за тзв. політ. „весни“.

Святополк-Четвертинські, кн. рід, походить від князів турівських і пинських, згадується в XIV в.; Юрій, у чернецтві Гедеон, митр. київ., †1713.

Святослав, ім'я укр. князів: 1) С. І. (942-72), син Ігоря Рюриковича, вел. кн. київ., лицар, завойовник; воював із хозарами 967, зруйнував хозарську державу; похід на півн. племена над гор. Волгою; ходив на Болгарію в порозумінні з гр. ціс., звоював Наддунайські краї (968); вдруге ходив на Болгарію й воював із греками, ходив на Царгород (971), мир і договір із гр.; загинув від печенігів коло Дніпрових порогів; 2) С. П. (1027-1076), син Ярослава Володимировича, 1054 дістав Чернігів, ходив на Всеслава Полоцького, воював кочівників; допомагав дучівництву й церквам; пам'ятник його любові до книг — „Святославів Ізборник“; 3) С. Ш., † 1194, син Всеволода Ольговича, вел. кн. київ., боровся з половцями; 4) С. (Микола) Ольгович (†1166), кн. чернігівський; 5) С., син Володимира I, кн. деревський, загинув (1015) у Карпатах, тікаючи від брата Свя-

Монети з портретом Святополка I. та його гербовим знаком.

Святослав I, жене болгар (з ігрецької хроніки Манасі).

Святослав II, жінка і сини Гліб, Роман, Давид, Олег, Ярослав.

борова з половцями; 4) С. (Микола) Ольгович (†1166), кн. чернігівський; 5) С., син Володимира I, кн. деревський, загинув (1015) у Карпатах, тікаючи від брата Свя-

тополка на Угорщину; 6) С., син Всеволода Юрійовича, кн. переяславський (†1254); 7) С., син Мстислава Ізяславича, кн. чернівецький (†б. 1171); 8) С. Мономахович, кн. смоленський, потім переяславський (†1114).

Святослав, місцевість у Скільських горах б. Скольного, згодом місце вбивства кн. Святослава Володимировича.

Святотатство, (цсл.) святотатство, зневага, посвячених Богу осіб, місць, або речей; негідне приймання св. Тайн.

Святохрестівський провал, провал 2.379 м. н. р. м. на Кавказі між долинами Тереку й Чорної Арагви; сюдою веде груз. військ. дорога.

Святоша, кн., син Давида Святославича чернігівського, постригся в Києві в ченці з ім'ям Миколи й прославився як святий; † по 1152.

Свячення, гл. Ординація 1).

Священик, пресвітер, від найстарших часів християнства II ступінь дух. єрархії між дияконом і єп.; с. виконує усі церк. чинності крім висвячування священників.

Священство, дух. характер священника; в кат. і правосл. церкві св. Тайна.

Сграфіто, (іт.) техніка настиного малярства, звич. орнаментики, уживана в добі ренесансу, гол. в Італії. Полягає в тому, що мур покривається кількома шарами забарвленого тинку, після чого відповідним зішкробуванням досягають потрібного рисунку й відтінку барви (гол. чорної, сірої та ін.). С. дуже тривале; відновлене в XIX в.

Се (Say) Жан Батіст, фр. економіст (1767-1832), представник клас. школи; „Трактат із політ. економії“, „Повний курс практичної політ. економії“.

Сеанс, (фр.) засідання, час, протягом якого виконується якусь роботу, гол. вистави, продукції медіумів.

Сеара (Seará), півн.-браз. держава, 148.600 км.² і 1,320.000 меш.; гол. м-о Форталеса, також С.

Себеніко, гл. Шібенік.

Себін (Sabine), р. в ЗДА, 800 км. дов., вливається до Мексиканської затоки.

Себорейя, (гр.) гл. Лостеча.

Севастопіль, торг. й воєнна пристань на зах. побережжі Криму, на місці гр. колонії Херсонес (Корсунь); 1854-5 обляганий й знищений фр. й англ. військами; тепер Ахтіяр, окружене м-о, 74.700 меш.: 11·5% укр., 68·9% росіян, 1·6% татар, 9·1% жидів; військ.-іст. музей, біологічна станція; морські купання, багато сонця, виноград, інститут фіз. лікування. Округа: 2 міста, 21 сільрад, 172 селищ, 2 райони, 96.700 меш.: 10·6% укр., 60% росіян, 13·5% татар, 7·2% жидів.

Севени (Sevennes), півд.-схід. окраїнні гори фр. масиву між Раною й Півд. Каналом, до 1.754 м. вис.

Севенна (Savannah), 1) ріка в півд.-схід. ЗДА, 720 км. дов., вливається до Атлантичного океану; 2) пристань при її гирлі

в державі Джорджія (ЗДА), 83.000 меш., вивіз бавовни та терпентини.

Север (Severus), рим. цісарі: 1) Александер, гл. Александер Север; 2) Люцій Септім, цісар 193-211, завів у Римі військ. монархію.

Севера Іван, укр. різьбар, *1891; 1927 викладач у Мист. Інст. в Києві; гол. твори: автопортрет, погруддя Шевченка, Леніна та ін.

Севастопіль, пристань.

Северин Іван, укр. маляр, *1881, пленерист; краєвиди з Гуцульщини, портрети, рис. з Дніпрельстану, настель.

Северн (Severn), 1) ріка в зах. Англії, 330 км. дов., вливається до каналу Брістоль; 2) ріка в схід. Канаді, 480 км. дов., вливається до затоки Гадсена.

Севілля (Sevilla), есп. пристань над дол. Гвадалквіром, 214.000 меш., фабрики льотюну; готичкий собор із XV в., королівська палата Алькасар із XIV в., ренесансова ратуша з XVI в., унів. від 1502, рим. акведукт, мавретанські будівлі; С. ст. рим. Гіспаліс, була за арабів найбільшим м-ом Іберійського півострова.

Севіньє (Sevigné) Марі, фр. письменниця (1626-96), славна своїми листами.

Севлош Великий, повіт. м-ко на Закарпатті, 9.200 меш.

Севр (Sèvres), м-о б. Парижу, 10.000 меш., фабрика порцеляни; 10 VIII 1920 мировий договір між Туреччиною й Антантою, що його Туреччина не признала.

Севрюк Олександр, укр. гром. діяч, соц. рев., *1893, 1918 голова делегації Укр. Центр. Ради на мирових переговорах у Бересті, посол УНР у Берліні, голова місії УНР у Римі для репатріації полонених укр., пізніше на еміграції, перейшов до більшовиків.

Севта (Ceuta), есп. пристань на мароканському побережжі, 35.000 меш.

Сегантіні (Segantini) Джованні, іт. маляр (1858-99); „Амор б. джерела“, „Відпочинок“, „Тяжкі часи“, „При плузі“ та ін.

Сегедін (Szegedin), мад. м-о над Тисою, 130.000 меш., ливарні, ткальні сукна, папірні.

Сегеста, Егеста, м-о на зах. Сицилії, зразу картагінське, від 241 до Хр. рим., тепер руїни.

Сеймент, $\int$ (лат.) $\int$ 1) гл. Коло; 2) в анат. : відтинок, одна із низки частинок, із яких утворене тіло перстеньків, члениногих і ін. тварин; заг. частина.

Сеговія (Segovia), м-о в серед. Іспанії, 15.000 меш., замок Алькасар із XVI в., рим. акведукт і амфітеатр.

Сегозек (Segonzec) Андре, фр. мистець-маляр, *1884, кубіст і експериментатор.

Дж. Сегантіні: При плузі.

Седан, м-о в півн. Франції над р. Мас, 20.000 меш.; 2 IX 1870 нім. військо взяло в полон цілу фр. армію з Наполеоном III.

Седекія, ім'я кількох бібл. осіб, м. ін.: 1) син Ханаана, фальшивий пророк на дворі юдейського царя Ахава; 2) останній цар Юдеї та Єрусалиму.

Седерблом (Söderblom) Натан, швед. архиеп. (1866-1931), пропагатор з'єдинення всіх христ. церков; мiрова нагорода Нобеля 1930.

Седимент, (лат.) осад; відкладена або нанесена водою чи вітром скала й тому звич. укладена в рівнобіжні верстви та багата скаменіlostями.

Седиментація, (лат.) повстання гірнин через осаді в солодких водах і в морі та через навіювання на суходолі.

Седляк Людвик, укр. перк. комп. чес. роду, диригент хору церк. співаків перемиської гр. кат. катедрі; перк. твори: † у 80 роках XIX ст.

Седляр Василь, укр. маляр, *1899, проф. і дир. мист. керамічної техніки в Межигір'ї. Побутові сцени, портрети, проєкти керамічних виробів; крит. статті.

В. Седляр: Селянка.

Сезам, 1) гл. Кунжут; 2) чарівне слово в араб. казках (1001-ної ночі).

Сезан (Cezanne) Поль, визн. фр. маляр (1839-1906); мистець мертвої природи й краєвиду; передтеча експресіонізму, кубізму й конструктивізму.

Сезон, (фр.) пора року, що на неї при-

падає провадження якоїсь справи, праці або заняття (пр. будівельний, купелевий с.). Сезонова промисловість, такі галузі промисловості, що працюють лише в певній порі року, в залежності від кліматичних умов або від часу постачання сировини, пр. будівельна, цегляна, цукроварна промисловість і т. ін.

Сезостріє, фр. назва єгип. фараонів Уертезена II та Рамзеса II.

Сейда (Seйда) Маріян, поль. політик і публіцист, *1879, нар. демократ, посол до союму 1919-28, міністер закорд. справ 1923, сенатор від 1928.

Сейм, найбільша, ліва притока Десни, 613 км. довга, сплавна на просторі 500 км., судохідна на просторі 60 км.

Сейсмічний, (гр.) той, що відноситься до землетрусів. С-ні країни, простори земної поверхні, що найчастіше підпадають тектонічним землетрусам. С-ні стації, наукові установи для дослідів землетрусів; найкраще влаштовані в Італії й Японії. С-ні явища, гл. Землетрус.

Сейсмограма, (гр.) картина автоматичного запису колихань земної кори при землетрусі; діаграма її при допомозі сейсмометра, чи сейсмографу в формі зигзаковатих ліній.

Сейсмограф, гл. Сейсмольогічні прилади.

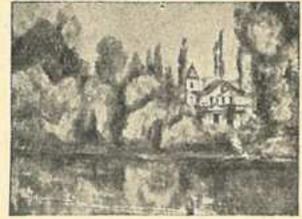
Сейсмольогічні прилади, пристрої, що при їх допомозі досліджують, записують і вивчають сейсмічні явища, а саме: сейсмоскопи, прилади, що дають змогу лише констатувати сейсмічні колихання, навіть дуже слабкі; сейсмометри й сейсмографи, прилади, що не тільки є чулі, але й дають змогу точно виміряти різні величини сейсмічних рухів, і при допомозі самописальних приладів графічно записують усі подробиці явищ.

Будова сейсмометрів і сейсмографів дуже складна й дуже різна; гол. основою майже їх усіх є поземі маятники.

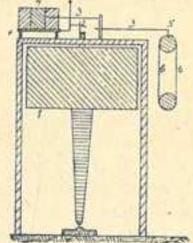
Сейсмольогія, (гр.) наука, що досліджує й вивчає тзв. сейсмічні явища, чи землетруси.

Сейсометр, гр. Сейсмольогічні прилади.

Сейсмометрія, (гр.) частина сейсмольо-

П. Сезан: Краєвид.

Сейсометр. 1 важкий маятник, спертій на тонкій, загостреній підставі, 2. чопик, що здержує маятник від упадку, 3. підойми, 4. прилад до управліннювання рухів підойми, 5. писальце, що зазначає потрясення на паперовій ленті (6).

гії, наука, що при допомозі сейсмограм вивчає та обчислює всі потрібні точні величини сейсмічних явищ, пр., установлює огнище землетрусу, глибину епіцентру, напрями й силу ударів і т. п.

Сейстан, погранична височинна країна Персії й Афганістану.

Сейф, (англ.) забезпечений сховок у банку на різні цінності або документи.

Сейфуліна Лідія, рос. письм., *1889, оп. „Правопорушники“, п'єси.

Сейшелі (Seychelles), громада брит. о-вів на північ від Мадагаскару, 230 км.².

Секанс, (лат.) гл. Функції.

Секвана, гл. Сена.

Секвенція, (лат.) 1) середньовічний кат. спів, подібний до гимнів, основувався на мелодіях „аллилуїв“; 2) повторювання мелодійної або гармонічної фігури поступно на різних ступнях гама.

Секвестр, (лат.) накладення арешту на майно; с е к в е с т р а ц і я, примусова управа, яку установлює суд на майно довжника.

Секвоя, гл. Веллінтонія.

Секель, ст.-євр. гріш.

Секешфегервар (Székesfehérvár), м-о в серед. Угорщині, 40.000 меш., колись коронаційне м-о угор. королів, кор. гробниці.

Секкі (Secchi) Анджельо, іт. астроном, вуїт (1818-78), заслужений дослідник Сонця.

Секлери, мад. плем'я в півн. схід. Семигороді, 415.000 душ; дехто вважає їх за рештки гунів.

Секлюціян Ян, поль. церк. діяч (б. 1498-1578), протестант, реформатор поль. правопису.

Секрет, (лат.) 1) виділини заліз тіла (потових, травлення й ін.), також гл. Виділювання; 2) таємниця. Секретний, таємний, довірочний.

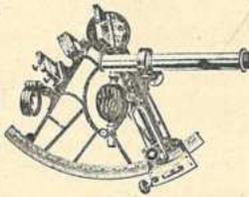
Секретар, (фр.) 1) вл. довірений або прибічний писар; член управи товариства або організації, котрий полагоджує письма й виконує ухвали управи; державний с. в Англії, ЗДА та ЗУНР міністер, в ін. державах вис. урядовець, що іменем міністра кермує держ. справами; 2) столик до писання з потайними сховками; 3) гл. Писарчук.

Секретаріят, (нім.) уряд секретаря.

Секреція, (лат.) 1) гл. Виділювання; 2) мінер. грудка в скалі ін. складу.

Секста, (лат.) віддалення між першим і шостим тоном у діатонічному звукоряді.

Секстант, (лат.) 1) мале сузір'я на південь від Льва, із зірок 5. величини та ще менших; 2) прилад міряти кути; його колова дуга має шосту частину повного кола; гол. частини с.: лімб, альгідада з вернієрами, лунета й два дзеркала, рухоме й нерухоме.

Секстант.

Секст Емпірик, гр. лікар і філософ зі школи скептиків, жив у П.в. по Хр. в Александрії.

Секстет, (лат.) композиція на 6 голосів (інструментів).

Сексуалізм, (лат.) все, що відноситься до полового життя даної одиниці або даного роду живин.

Сексуальний, (лат.) половий, статевий. **Сексуальність**, (лат.) всі полові прикмети морфологічні або фізіологічні, зовнішні або внутрішні, у даної одиниці або даного роду живин.

Сект, (есп.) міцне солодке вино з сушеного винограду; шампан.

Секта, (лат.) первісно філ. школа; тепер невелика рел. партія, що наукою й обрядами різниться від вел. церк. громади; с е к т а н т, член секти.

Сектор, відділ, частина; гл. Коло, Куля.

Секуляризація, (лат.) виступлення з дух. стану або перехід церк. дїбр у світські руки; перехід ченця на світського священника. **Секуляризований**, світський, що був перше духовний, церковний або чернечий.

Секулярний, (лат.) столітній, віковий. **Секулярні рухи**, гл. Епейрогенні рухи.

Секунда, (лат.) 1) міра часу, дуги, кута; як міра часу сек. (s) є $\frac{1}{86.400}$ частина серед.

доби, або $\frac{1}{3.600}$ год., $\frac{1}{60}$ мін.; як міра дуги (кута) 1" є $\frac{1}{60}$ мін. (') або $\frac{1}{3.600}$ ступня (°); 2) у муз. віддаль двох сусідніх тонів у діатонічному звукоряді.

Секундант, (лат.) один із кількох посередників і свідків двоюбо, що їх добирають противники кожний зі свого боку.

Секундар, (лат.) молодший шпитальний лікар.

Секундогенітура, (лат.) в родинному праві вис. шляхти маєткові та особисті права, які признавали другому з роду.

Секундувати, (лат.) давати поміч, помагати; бути свідком у двоюбо; у муз. помагати другим голосом.

Секуряни, с. хотінського повіту в Басарабії, в околиці печерні храми.

Секція, (лат.) 1) відділ, відтинок; 2) розтин трупа для клінічних, наукових або судово-медичних цілей.

Селезінка, гл. Коса.

Селекційний Вісник, неперіодичний орган т-ва селекціонерів УСРР, виходить у Білій Церкві від 1929.

Селецький, 1) Кирилло, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1835-1908), гр.-кат. свящ., 1886 вид. місячник „Кирилль и Методій“ та популярно-наук. й рел. книжечки для народу; 2) Петро, рос. гром. діяч укр. роду (1821-79), правник, проф. ліцею в Одесі, опісля київ. губ. маршалок; цікаві спомини про 20-40 рр. XIX в.; 3) Федір, член Укр. Військ. Ген. Комітету 1917, організа-

тор укр. військ. руху, 1919 убитий більшовиками в Шепетівці.

Селєвк, ім'я кількох царів геленістичної сирійської держави. Засновник держави С. І Нікатор, себто Побідник (358-280 до Хр., убитий), спершу полководець Олександра В., погромив Антигона під Псом 301, Лізімаха під Корупедіоном, став володарем майже всієї держави Олександра; його наступники Селєвкиди.

Селєвкія, 1) ст. м-о над Тигром, засноване 304 до Хр., знищене 165 по Хр. римлянами, тепер руїни б. Багдаду; 2) ст. столиця Антіохії б. гирла Оронту, нині Суейдіс.

Селекція, (лат.) гл. Добір.

Селєм (Salem), 1) пристань у державі Мессечусетс (ЗДА), 43.000 меш., морський музей; 2) гол. м-о держави Орегон (ЗДА), 18.000 меш., унів.

Селєн (Se), хем. первень, подібний до сірки, знаходиться в дуже малих кількостях у сірчачах металів, гол. в піриті; т. т. 217°, т. к. б. 700°; під час навіглювання збільшає своє електр. провідництво; уживається до виробу фотометрів та до телефотографії.

Селєна, (гр. міт.) гр. богиня місяця, сестра Геліоса, опісля ототожнена з Артемідою.

Селєнг, притока Байкальського оз., 1.205 км. дов., витікає в Монголії; важніші притоки: Орхон, Чікой, Хілок і Уда.

Селєнографія, (гр.) опис Місяця, його топографія, опис і графічне уявлення його поверхні.

Селєра (Arium graveolens), городова, зелеста рослина з пірнато вирізаним листям і округлим цвітом; дуже запашна; коріння вживають у куховарстві до приправ.

Селім І, османський султан 1512-20, завоював Персію, Курдистан, Сирію, Палестину, Єгипет, Мекку й Медину.

Селіунт, гр. колонія на зах. Сицилії, заснована 628 до Хр., 409 картагінська, від 250 до Хр. опустіла.

Село, рільничя оселя у протилежності до міської торг.-промислової. С. як територіяльна публично правна одиниця повстає в іст. часах. На Україні за княжих часів сіл у нинішньому розумінні не було, село, це—хутір. В потат. часах селом називали низку хуторів, зв'язаних кривими та госп. вузлами: всі ліси, пасовиська, неуправлені землі, навіть покинені дворища є власністю всіх. Їх самоуправа була дуже широка, аж до права судити кримінальні справи. С. в теперішньому розумінні появляється тоді, коли Польща почала засновувати села нім. та поль. права; людинність такого с. була одна одній чужа, ґрунт діставала на вживання та підлягала накинній владі (солтсам). В XV в. майже всі села Галичини переведено з „руського“ на нім. чи поль. право; на ін. землях України старий тип с. зберігся до волочного

переміру. В Австрії майже з усіх сіл потворено громади, в Росії—волості.

Село, назва укр. часописів: 1) (Siolo), вид. П. Свенціцький 1866-67 у Львові латинницею по поль. і укр.; 2) популярний час. у Києві 1909-11; 3) місячний додаток до „Науки“ в Ужгороді 1911; 4) двотижневик, вид. Подільської Губ. Нар. Управи в Кам'янці Подільському 1917-19; 5) двотижневик у Мукачеві 1920-24; 6) неперіодичний орган Укр. Аґрономічного Т-ва, у Празі від 1930.

Селява Анастасій, укр. церк. діяч (1593-1655), ігумен гр.-кат. монастиря в Вильні, від 1624 архієп. полоцький, а від 1642 митр. київ.; писав про життя св. Й. Кунцевича, полемізував із М. Смотрицьким.

Селям-алеїкум, саялямак, (араб.) маг. привітання, уживане й жидами: най буде мир із вами.

Селямлик, (тур.) прилюдна авдієнція тур. достойників у тур. султана під час свята байраму; 2) урочистий похід султана до мечету.

Селянґор (Selangor), брит.-малайська васальна держава на півострові Малякка, 8.175 км.² і 400.000 меш.

Селяни, людинність сіл, звич. хліборобська. Теперішні с. повстали з різних верстов колись вільної та невільної людинности. На заранні нашій історії с. під назвою смердів становили гол. масу вільного населення. Та, побіч смердів, церква, князі або й бояри осаджували на своїх ґрунтах відпущенців, як чиншівників та невільників, що приходить з землі віддавали власникові. Згодом між вільними й невільними с-ми затирається маєткова різниця, а за поль.-лит. панування й правна, бо зах. феодальний лад знав лише залежного від пана с., вільного особисто, але без права власности на землю, а згодом і без права покинути землю, зате з обов'язком робити панщину. Раніше (XIV-XV вв.) сталося це в Галичині, пізніше (XV-XVI в.) на ін. укр. землях. Панщизняні с. ділилися на королівських, церк. та панських, залежно від власника ґрунту. С. рільники крім роботи складали оплати натурою, с.-ремісники давали виробити свого ремесла. Скасування панщини зрівняло селян перед законом і зробило їх власниками землі.

Селянин, 1) москвофільський місячник для селян на Буковині 1895-1901, спочатку в Нових Мамаївцях, опісля в Чункові; 2) орган РУП, місячник, Чернівці 1903-5; 3) журнал полонених українців, у Зальцвєделі 1918.

Селянська Громада, популярний тижневик, вид. міністерства просвіти УНР 1919 в Кам'янці Подільському й Вінниці.

Селянська Доля, сусп.-політ. і екон. тижневик, у Луцьку 1923-4.

Селянська Думка, укр. денник у Бердичові, 1918-20.

Селянська Каса, центр. союз укр. райфайзенських кас на Буковині в Чернівцях,

заснована проф. С. Смаль-Стоцьким 1903; 1. дир. Л. Когут, опісля О. Луцький; крім касових справ численні вид.; 1914 під управою Кравого банку, по скасованні якого 1924 переіменована на акц. спілку „Півн. Банк“.

Селянська Рада, укр. тижневик, орган Перемиської Нар. Організації, 1907-8.

Селянська Спілка, укр. сел. організація на Україні 1917-19 гол. з участю діячів соц.-рев. партії.

Селянський Шлях, тижневик Укр. Соц. Об'єднання „Сел. Союз“, у Холмі 1927-8.

Селянські повстання, сел. розрухи в Німеччині на екон. тлі від 1476; найбільше 1525 у зв'язку з реформацією; спершу приступило до нього лицарство, як Гец із Берліхінгену, Фльоріан Гаер; опісля на зазив Лютера шляхта знищила цей рух. Фр. с. п., гл. Жакерія.

Сельвас, (есп.) вогікі тропічні вічнозелені ліси сточища р. Амазонки в Бразилії, Перу й Болівії, від Атлантику по Кордильєри.

Сельджуки, тур. плем'я з Бухари, 1017 заснувало вел. державу в М. Азії під проводом Тогріля Бега (столиця Іспаган); 1157 держава розпалася на менші князівства.

Сельроб, орган партії Сельроб-Єдність, Львів 1927-32.

Сель-Роб, „Українське-Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання“, укр. політ. партія радянської напрямку під Польщею, основана X 1926 на з'їзді у Львові зі злуки двох політ. партій: холмсько-волинського нар.-соц. „Сель-Союзу“ („Українське Соц. Об'єднання Сель-Союз“) та гал. ліво-москвофільської „Партії Нар. Волі“; IX 1927 розлім на ґрунті русофільських тенденцій кол. народовольців; X 1927 повстав нова партія „Сель-Роб-Лівіця“, частина кол. „сельсоюзників“ творить „Сель-Роб-Правицю“; 1928 лівіця й деякі частини правиці утворили „Сель-Роб-Єдність“. Партія фактично залежна від III Інтернаціоналу; IX 1932 розв'язана поль. владою, що позакривала й пресові органи („Сельроб“ та ін.). Лідер К. Вальницький.

Сельская Рада, укр. поль. тижневик, у Львові 1850.

Сельскій Господарь, двотижневик, Чернівці 1878-79.

Сельскін, вл. сільскін, (англ.) моржева шкіра; плюш, що її наслідую.

Сельський Шасний, гал.-укр. лікар і гром. діяч (1852-1920), дійсний член НТШ, товариш Франка й Павлика, арештований і суджений разом із ними 1877; праці в Лікарському Збірнику НТШ та в нім. мед. час.

Сельтерська вода, гл. Вода сельтерська.

Сем, один із трьох синів Ноя; від нього назва семітів.

Семака, укр. гром. діячі: 1) Євген (1863-1913), правосл. священник, гімназійний учитель у Чернівцях, якийсь час ред. „Русь-

кої Ради“; укр. підручники релігії для нар. і серед. шкіл; 2) Іван (1850-94), нотар, видавав гумористичний час. „Лопата“; 3) Ілля (1866-1929), посол до бук. сойму та австр. парламенту, діяч ЗУНР у Відні.

Семанюк Іван, гл. Черемшина Марко.

Семаранг, пристань на півн. побережжі Яви, 150.000 меш.

Семасіологія, семантика, (гр.) у мовознавстві наука про значіння слів.

Семафор, (гр.) стовп, щоби давати умовлені оптичні знаки; звич. з рухомим крилом на верху й різнобарвним світлом; уживають у корабельному та заліз. руху.

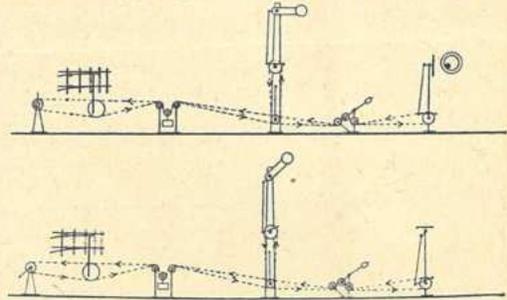

Схема семафору. Вгорі зал. семафори, наставлені на знак, що шлях замкнений, вдолі семафори, наставлені на знак, що шлях вільний для проїзду.

Сембратович, 1) Йосип, гал.-укр. церк. діяч (1821-1900), проф. богослов'я на львів. унів. 1858-65, гр.-кат. митр.

галицький 1870-82, уступив на домагання австр. уряду; 2) Роман, гал.-укр. публіцист (1876-1906), інформатор чужинного, гол. нім. світу про укр. справу, ред. час. „X-Strahlen“, „Ruthenische Revue“ у Відні. Окремі видання: Polonia irredenta, Das Zarentum in dem Kampfe mit der Zivilisation; 3) Сильвестер, гал.-укр. церк. діяч (1836-98), проф. догматики на львів. унів., від 1885 гр.-кат. митрополит, від 1895 кардинал; оснував кат. часопис „Рускій Сіонъ“, дозволив на видання молитовника укр. нар. мовою.

Р. Сембратович.

Семейная Библиотека, літ.-наук.-політ. місячник, вид. Северин Пехович у Львові 1855-6.

Семендер, багате хозарське торг. м-о на березі Каспійського моря, над устям р. Терека; 940 потерпів від українців, 960 зруйнований військами Святослава.

Семененко Петро, поль. філ. (1814-86), укр. роду; представник поль. месіанізму, основник і генерал чину змертвихвстанців.

С. Сембратович.

Семенова Володимир, ам.-укр. діяч, *1902, інженер, конструктор літаків, перекладчик на англ. укр. поетів, гол. Шевченка й Франка; ориг. поезії англ. мовою.

Семенівка, м-о глухівської округи, 16.000 меш.: 41,1% укр., 53,5% росіяні і 5,2% жидів.

Семенків Марко, укр. гравер у Києві; дереворити до кн. видань 1691-1709.

Семенко, 1) Василь, укр. маляр (1895-1915), піонер футуризму на Україні; „Місто“, „Залізниця“; графіки;

2) Михайль (Михайло), укр. письмен., *1892, батько укр. футуризму, основник і провідник групи панфутуристів, пізніше „Нової Генерації“. Збірки поезій: „Кобзар“, „В революції“ і т. д.

Семен Омелькович, кн. кн. від 1454 чи 1455, репрезентант руського елемента й кандидат на вел. кн. лит.; †1472.

М. Семенко.

Сементовський, укр. письменники, брати: 1) Константин, укр. етнограф, *1823, автор багатьох статей з укр. етнографії (звичаї, обряди, вірування, нар. свята); збірка „Малоруськія і галицькія загадки“; 2) Микола (1819-79), роман „Кочубей“, іст. повість „Мазепа“, опис півд. Криму; писав про Київ і його пам'ятки; 3) Олександр, автор історії Кам'янця Подільського (1865), Почаївської Лаври (1870), статей про лісництво та сіль. господарство; *в 20-их рр. XIX в.

Семестр, (лат.) півріччя, півріччя.

Семигнович Штаффе Людвік Адольф, нім. письмен. і педагог (1832-97), „перший нім. поет на Буковині“; поезії, оп., етногр. нариси про Буковину й бук. українців, переклади з укр.

Семигород, Трансильванія, рум. країна в схід. Карпатах, 57.807 км.² і 2.690.000 меш. (60% румунів, 30% мадярів і 10% німців); родюча кітловина, замкнена зі сходу Схід., з півд. Півд. Карпатами (до 2.536 м. вис.), з заходу Семигородськими Рудавами. Гори багаті на копалини; гол. заняття меш. сіль. та лісове господарство й гірництво. С. колись частина Дакії, належав у XII XVI вв. до Угорщини та був колонізований німцями й мадярами. 1526-1686 С. суверенна держава під князями: Заполя, Баторій та Ракоці, потім належав до Угорщини до 1918.

Семиківці, с. над Стрипою, 450 меш., літом 1915 бої УСС-ів із москалями.

Семилітня війна, 1756-63, ведена Фридрихом II прус. при допомозі Англії проти Австрії, Росії, Франції, Саксонії (Польщі), Швеції й нім. держав; причиною с. в. було бажання Австрії повернути Шлезьк захоплений Пруссією. Гол. бої під Коліном, Росбахом, Ляйтеном 1756, Цорндорфом 1758, Кунерсдорфом 1758, Лігніцем 1759; миром

у Губертсбурзі Пруссія затримала свій стан посядання.

Семігалія, гл. Зем'галія.

Семінарист, (лат.) учень семінарії, семінаристка, учениця семінарії.

Семінар (іа), (лат.) установа, де вчать і виховують молоді на майбутніх учителів (учителський с.), або священників (духовний с.), останні бувають у кожній єпархії; духовний с. спільний для кількох єпархій називають ген. с-м; с. науковий, установа при вищій школі, де студенти під проводом професорів практично привчаються до наук праці в відповідній діяльності.

Семіологія, семіотика, симптоматологія, (гр.) частина медицини, що займається вивченням проявів поодиноких хоріб.

Семіраміда, легендарна ассир. царяца, з 2.000 до Хр., мала збудувати „висячі сади“ у Вавилоні. Історична С. жила б. 800 до Хр. Гл. Висячі городи.

Семіти, громада схід. народів у Перед. Азії та півн. Африці, що говорять семітськими мовами; сюди належали в старину аккадяни, ассирійці, вавилонці, фенікійці, жиди, арамеї або сирійці та араби, тепер жиди, араби з арабізованими сирійцями й берберами, частина абіссинців та айсори.

Семітолог, (жид.-гр.) учений, що займається семітологією.

Семітологія, (жид.-гр.) наука, що досліджує семітські народи, їх літ. й мови.

Семітські мови, витворилися з сем. прамови; сюди належать: 1) східня-аккадська група (вавилонська й ассирійська) з вел. літ. клиновим письмом; 2) канаанські, себто фенікійська й єврейська; 3) арамейська, з якої розвинулася сирійська; 4) арабська й 5) за Червоним морем у Африці етіопська. Прикметне для с. м.: утворення коренів із трьох приголосних, зате голосні означають різні морфологічні зміни; дієслово має тільки два часи-види: доконаний і недоконаний, іменник має два роди (чоловічий і жіночий), 3 числа (ще й двоїна), 3 відмінки (назовний, знахідний, приєдник).

Семковський, вл. Бронштайн, Семен, рос. соц.-дем. діяч на Україні, *1882, соціолог, член ВУАН; праці про марксизм, діалектичний матеріалізм та нац. справу.

Семон (Semon) Ріхард, нім. біолог (1859-1918); проф. унів. в Мінхені, творець теорії „мнеми“; гл. Мнема.

Сена (Seine), 1) гол. ріка півн. Франції, 705 км. дов. і 78.000 км.² сточища, вливається б. Гавру до каналу Ля Манш; гол. притоки: зправа Об, Марна, Уаза; зліва Іон; 2) фр. департамент над серед. Сеною, 480 км.² і 4.630.000 меш., гол. м-о Париж.

Сенаї, вл. Абуль-медж-Медж-ібн-Адем Газневидський, перс. поет (1048-1141), автор містично-повчального твору „Сад правди“, панегіриків та збірки лірик.

Сенат, (лат.) рада старшин у ст. Римі зі 100-900 членів, мала вел. вплив на законо-

давство; від середньовіччя: колегія ради вел. міст; вища палата законодавчих тіл у багатьох державах (ЗДА, Франція, Польща, Чехія, Румунія й ін.); рада унів. з проф., представників відділів, яка завідує справами унів.; судова колегія при вищих судах, або й найвищий суд.

Сенатор, (лат.) член сенату, радник; у римлян ознакою сенатора були: широкий багровий рубець на туніці й чорні шкіряні черевики зі срібною пряжкою.

Сен Бріє (Saint Brieuc), гол. м-о фр. департаменту Кот дю Нор, 26.000 меш., пристань.

Сен-Готар, гл. Санкт Готтард.

Сендай, яп. м-о на о. Ніппон, 143.000 меш., унів., лякова й шовкова промисловість.

Сендборґ (Sandburg) Чарльз, англ.-ам. письмен., *1878, родом робітник, син швед. емігранта; поезії й поеми: „Чикагські поеми“, „Молотники“, „Дим і криця“, життєпис А. Лінкольна, збірник ам. нар. пісень „Сакви пісень Америки“.

Сендвіч, (англ.) 1) перекуска з двох тоненьких скибок хліба з маслом або без масла, між які покладено м'ясо, шинку, рибу, сир, тощо (від прізвища Сендвіч); 2) жива реклама: людина носить на грудях і спині оголошення, афіші, тощо.

Сендвічеві острови (Sandwich Islands), 1) також Гаваї, півн. полінезійський архіпелаг (21 о-ів, важніші: Гаваї, Маві, Оагу), територія ЗДА, разом 16.700 км.² і 390.000 меш. (з того лише 8% тубільців, канаків, 7% мішанців, 20% білих, 41% японців, решта китайці, корейці й ін.); острови вулканічні (до 4.210 м. вис.), родючі, вивозять цукор: відкриті 1778 Куком, були до 1893 під управою тубільчих володарів, 1898 прилучені до ЗДА; 2) вулканічний антарктичний брит. архіпелаг б. Півд. Джорджії.

Сен Дені (Saint Denis), передмістя Парижа, монастир і собор із XII в. з кор. грама.

Сендульський Аполлон, укр. письмен. (1830-82), свящ., історик Волині, співробітник час. „Волинські Епархіальні Вѣдомости“ 1867-82.

Сенегаль, 1) ріка в півн.-зах. Африці, 1.430 км. дов., 440.000 км.² сточища, повстає з джерельних рік Бафінґ і Вакгой, вливається до Атлантичного океану; 2) також Сенегамбія, фр. колонія над р. С., частина Фр. Зах. Африки, 190.000 км.² і 310.000 меш.; гаряче нездорове підсоння, степи; продукти: горіхи (коля та земляні) й гума.

Сенека (L. Annaeus Seneca), 1) батько, рим. ретор, родом із есп. Кордуби (б. 54 до Хр. — б. 38 по Хр.), автор реторичної антології; 2) син, рим. філософ-стоїк і поет трагік (б. 4 до Хр. — 65 по Хр.), виховник цесаря Нерона; обвинувачений за участь у змові проти цесаря, заповдів собі смерть.

Сенес, гл. Касія.

Сен Жермен ан Ле (Saint Germain en Laye), передмістя Парижу з кор. замком,

тепер музей старовини та парк; 10 IX 1919 мировий договір Антанти з Австрією.

Сен-Жерменське абатство, одна з найстарших церков у Парижі, з VI в.; тут гробниця поль. короля Яна Казимира, з бронзовою плоскорізьбою ченця Жана Тібо, що зображує битву під Берестечком; по обох боках тієї плоскорізьби були статуї двох полонених козаків, праця кор. різьбаря Гаспара Марсі, знищені в часі Вел. Революції.

Сенека молодший.

Сен Жюлієн (Saint Julien) Шарль, фр. подорожник, автор „Мальовничі подорожі по Росії“, де описав Київщину, Одещину й укр. стени; † 1870.

Сен-Жюст (Saint Just) Антуан, фр. революціонер (1767-94), фанатичний прихильник Робесп'єра, гільотинований.

Сензаль, (іт.) гл. Біржа, Маклер.

Сензаційний, (лат.) той, що спричиняє сензацію, звертає на себе увагу.

Сензація, (лат.) надзвичайне враження, що його викликає якась чутка або подія; також сама чутка або подія.

Сензоричний, (лат.) змисловий, чуттєвий; с-і нерви, чуттєві нерви, що допроваджують нервові подразнення від змислових органів до головного мозку.

Сензорій, (лат.) нервова система та змисли як цілість; гол. мізок, як осередок свідомості й змислового чуття.

Сензуалізм, (лат.) напрям у філ., що за основу пізнання вважає змислові враження, з яких складаються й вищі сфери пізнання; представник с-му — Е. Конділяк.

Сениця Павло, укр. комп., *1879; сольоспіви (на слова Шевченка, Олеса, Рильського, Філянського й ін.), твори симфонічні й камерні (квартет d-dur).

Сеницький Валеріян, укр. проповідник, василіян, видав у Почаєві 1789 проповіді цсл. мовою, пізніше перекладані по укр. Ю. Добриловським.

Сеніор, (лат.) старший або найстарший віком член родини або якоїсь установи; конвент або рада сеніорів, збір делегатів різних парламентарних партій для наради над політ. справами.

Сеніорат, (лат.) перехід фідеїкомісу на найстаршого з роду; гл. Февдалізм.

Сен Кантен (Saint Quentin), м-о в фр. департаменті Ен, 50.000 меш., собор із XII-XV в., ткацька промисловість; 1557 перемога еспанців над французами, 1871 німців

П. Сениця.

над французами; бої й знищення собору в світовій війні.

Сенковський Осип, псевд. барон Брамбеус, рос. письм. (1800-59), журналіст, белетрист, критик і орієнталіст, ред. місячника „Библиотека для чтения“.

Сен Люї (Saint Louis), гол. м-о та пристань фр. Сенегалу, 19.000 меш.

Сен Назер (Saint Nazaire), фр. пристань при гирлі Люари, 39.000 меш., корабельні варстати, купелі.

Сенман, один із поземів гор. крейди; на Україні пісковики на Поділлі й Волині.

Сен П'єр (Saint Pierre), 1) фр. о. б. Нової Фуляндії, враз із Мікельоном, 240 км.², 4.000 меш. постійних, 10.000 в часі риболовлі; 2) кол. гол. м-о Мартиніки, 1902 знищене вибухом вулкану Мон Пеле.

Сен П'єр (Saint Pierre) Бернарден, фр. письм. (1737-1814), автор повісти „Поль та Вірґінія“.

Сенс, (лат.) 1) змисл, у цьому значінні в укр. мові майже не вживається; відсіль „сензуалізм“; 2) внутр. змисл, думка, що криється під означеним висловом, або матеріальним буттям; у цьому значінні с. має вел. вагу в філ. науках.

Сен-Санс (Saint-Saëns) Каміль, фр. комп. (1835-1921), симф. поеми (Фаєтон, Танок смерті), 3 симфонії, 2 оркестрові сюїти; концерти форт., скрипкові, камерні ансамблі, твори на фортепіан, органи і ін., месси, ораторії, мотети, реквієм, опери: „Самсон і Даліля“ та ін.

Сен-Сімон (Saint-Simon), 1) Анрі, фр. економіст (1760-1825), теоретик соціалізму; намагався утворити нову філософію („нове християнство“), що була б за підставу для нового суспільного ладу, з керманічями його, — вченими та промисловцями; гол. завдання нового ладу — поліпшення долі найбільшої класи: „Реорганізація европ. суспільства“ (спільна з Тієром), „Промислова система“, „Нове християнство“; 2) Люї, фр. держ. діяч (1675-1755), автор цінних для тогочасної історії „Спомянів“.

Сен-Сімонізм, соц. система, що її виробили учні Сен-Сімона (Анфантен і Базар) на основі його доктрини; в новому суспільстві, на їх думку, не буде ні анархії виробництва, ні визиску людини людиною; не буде індивідуальної власності, ні спадкових прав; держава розподілятиме всі добра за таким принципом: „кожному відповідно до його здібностей, кожній здібності — відповідно до її праці“. С.-С. мав вел. вплив на розвиток соц. думки, але пізніше набрав характеру рел. секти.

Сен-Сір (Saint-Cyr) Льоран Гувіон, фр. маркіз і маршал (1764-1830), 1812 переміг москалів під Полоцьком, 1813 полонений під Дрезденом, 1815-19 військ. міністер.

Сент-Амант (de Saint-Amant) Марк Антуан, фр. поет і дипломат (1594-1661); автор п'єс і сонетів на зразок Вільона, про безпутній Париж; 1650 був у Польщі

й з цього приводу в кількох віршах про Польщу („La Polonoise“) оспівує козаків.

Сент-Арно (Saint-Arnaud de Leroy) Арман Жак, фр. маршал (1801-54), у кримській війні полководець фр. армії.

Сент Ассіз (Saint Assise), замок б. Парижа, велика радіостанція.

Сент-Бев (Saint-Beuve) Шарль Огюстен, фр. письм. (1804-69), визн. критик, основник суч. психол. критики („Понеділкові гутірки“, „Порт-Рояль“), автор цікавої рецензії на „Тараса Бульбу“ в „Revue de deux Mondes“, 1845.

Сент Геленс (Saint Helens), англ. м-о б. Ліверпулю, 110.000 меш., шклярні, хем. фабрики, копальні вугілля.

Сент Джон (Saint John), 1) 720 км. дов. ріка в Мені (ЗДА) й Нью Брунсвіку (Канада); 2) м-о при її гирлі й пристань Канади 47.000 меш., вивіз збіжжя та дерева.

Сент Джонс (Saint John's), гол. м-о Нової Фуляндії, 40.000 меш., пристань, рибна промисловість, рафінерія трану.

Сентенція, (лат.) думка, висновок, вислів, що містить у собі якусь правду; коротко висловлений погляд, ядерна приповідка.

Сент Етієн (Saint Etienne), гол. м-о фр. департаменту Люари, 194.000 меш., металургічна й ткацька промисловість, копальні вугілля.

Сентимент, (фр.) чуття, вияв перебільшеної чутливості.

Сентименталізм, (фр.) 1) напрямок у літ. або моралі, що бере за основу почування; 2) прибільшена чутливість, слізливість, зайве розніження.

Сентиментальний, (фр.) надто чутливий, вражливий, слізливий.

Сентиментальність, (фр.) надмірна чутливість, вражливість, гол. удавана й нещира.

Сент-Лєр Жофруа, гл. Жофруа С.-І.

Сент Люїс (Saint Louis), м-о над Міссісіпі, в державі Міссурі (ЗДА), 1.060.000 меш.; два унів. й ін. вис. школи; споживча, ткацька й машинова промисловість.

Сент Поль (Saint Paul), гол. м-о Мінесоти (ЗДА), 250.000 меш., торгівля й промисловість.

Сент Френсіс (Saint Francis), права притока Міссісіпі, 610 км. дов.

Сенуссі, маг. орден, ворожий до християн і європейців, заснований 1833 Магометом ібн Алі-ес-Сенуссі в Мецці; поширився в схід Сагарі, тепер осідок шейка сенуссів у оазі Куффра; бореться проти панування італійців у Лібії.

Сенченко Іван, укр. письм., *1901; „Оповідання“, „На весні“, „Історія одної кар'єри“, „В огнях вишневих завірюх“, поезії.

Сенькович Федір, укр. маляр, родом зі Щирця в Галичині; праці для Братської церкви у Львові та в Луцьку, †1633.

Сеньобос (Seignobos) Шарль, фр. історик, *1854, проф. Сорбони, дійсний член НТШ; „Політ. історія суч. Європи“.

Сепаратизм, (лат.) змагання відокреми-

тися від більшості, пр. від держави або церкви, щоб утворити окрему державу або церк. громаду.

Сепаратор, гл. Кружлівка.

Сепарація, (лат.) відділення, а саме: відділення майна в конкурсі; розділ подругів від спільного життя. С. не уневажнює подружжя, тому слід його відрізнити від розводу, якого кат. церк. право не знає.

Сепіоліт, гл. Морська пінка.

Сепія, 1) гл. Головоногі; 2) темнобура фарба з рідини, що є в міхурі чорнильця-сепі; 3) малюнок цієї фарбою.

Сепсис, (гр.) зараження крові, гнилокрив'я, гостра гарячкова хвороба, спричинена присутністю в крові бактерій (*bacteraemia*) або їх отрут (*toxinaemia*).

Сентет, (лат.) композиція на сім голосів або інструментів.

Сентима, (лат.) 1) муз. інтервал між першим і сьомим тоном гами; 2) сьомий тон гами.

Септичний, (гр.) викликаний гноєтворчими бактеріями; с-а гарячка, гарячка з вел. хитаннями між температурою ранньою й вечірньою (36°-40°).

Сер, (англ.) пан, почесна назва англ. шляхтича — члена вис. аристократії.

Сера (*Seurat*) Жорж, фр. маляр (1859-91), неоімпресіоніст; „Купання“, „Цирк“, „Урочистість“.

Серавак, гл. Саравак.

Сераделя (*Ornithopus*), зелеста метеликоцвітна рослина, вдається на пісках, сіють її на пашу й зелене угноєння.

Серай(ль), (перс.-фр.) кол. резиденція тур. султанів у схід частині Царгороду; складається з багатьох палат і садів.

Серап', гл. Церап.

Серао Матильда, іт. письмен. (1856-1927), повісті „Хоре серце“, „Череві Неаполі“.

Серапіон, ігумен Печерський, єп. у Владимирі, опісля укр.-церк. письмен., проповідник-патріот, гостро картав вади громади; †1275.

Серапіонові брати, рос. літ. гурт, заснований у Ленінграді 1921, боронив повної незалежності письменника від політики. До С. б. належали: Всеволод Іванов, Віктор Шкловський, Константин Федін, Мих. Слоніський, Мих. Зоценко, Микола Тіхонов та ін.

Серапіс, Серапіс, вл. Асаргапі, єгип. бог підземелля; назва бога Озіріса, почитано-го в вигляді бика Апіса.

Сераскір, тур. воєнний міністер.

Серафими, (євр.) „горючі“, найвищий ангельський чин, кругом Божого престолу.

Серби, півд.-слов. народ, на півн. заході Балканського півострова; в Сербії, Банаті, Босні, Герцеговині, Далматії, Славонії; пе-

реважно належать до ядранської раси; дуже близько споріднені з хорватами, з якими лучать їх у сербохорв. народ; від хорватів різняться с. вірою (с. православні), та азбукою (с. вживають кирилиці); всіх с. на світі 7,600.000.

Сербин Іван, брацлавський полковник за Ів. Виговського; 1658 попав у моск. полон під час атаки на Київ.

Сербинюк Юрій, бук.-укр. публіцист і політ. діяч, *1887, посол до рум. парламенту 1932, співробітник та ред. різних укр. час. у Чернівцях.

Сербія, гол. частина Югославії в сточищі Морави, країна на півдні гориста та дика (Копанік 2.100 м. вис.), на півночі горбовина. Півн. С. та долина р. Морави родюча. Рільництво, вивас худоби. Лісів багато, трохи копалин (Сербські Рудогори 1.500 м. вис.). Промисловість невеличка, майже виключно деревна та споживча. Сербські племена були вже в VI в. на Балкані. Спершу займали землі над Ібаром та Лімом і звідси поширювалися далі в усіх напрямках. При цьому вони змішалися з деякими тракійсько-ілірійськими племенами, що тоді вже були пороманізовані. Сербські племена довгий час жили племінно-родовим ладом, не мали держ. організації та залежали від Візантії, від якої прийняли християнство. З розкладом Візантії С. відокремилася від неї на деякий час за жупана Чеслава (931-960), а за Степана Воїслава 1040 й цілком. Могутність С. зросла за панування Неманічів (1159-1367), за царя Степана Душана (1331-55) найбільший розцвіт серб. держави; 1389 цар Лазар згинув у боротьбі з турками на Косовому полі; від 1459 ціла С. під тур. владою. 1804 повстання під Юрієм Караджорджевичем та Милошем Обреновичем. Милош Обренович 1817 князь С., прогнаний Портою 1830. 1876-77 війни з Туреччиною; берлінський конгрес 1878 визнав незалежність С. що 1882 стає королівством. 1885-86 нещаслива війна з Болгарією. Король Олександр 1889-1903, убитий змовниками-офіцерами; після нього Петро I Караджорджевич. В балканській війні 1912 С. добула Новий Базар і частину Македонії. 1914 убито Франца Фердинанда сербськими революціонерами спричинило вибух світової війни. 1915-16 С. зайнята військом осередніх держав; 1918 об'єднання С. з ін. півд. слов. землями в королівство Югославії.

Сербо-хорватська мова, півд.-слов. мова, в сучасній Югославії; найважніші говори: кайкавський на заході в переході до словінської мови, чакавський (Істрія, Далматія), штокавський (на сході і в сере-

Серапіс.

Сераделя.

дині держави) — поділ за вжитком слова „що“; ін. поділ за рефлексом звука ʃ: ікавці (зах.), екавці (схід.), іје-кавці (Хорватія, Босна, Чорногора, Дубровнік.); літ. мова витворилася на основі штокавського говору, розвинутого вже у XV-XVI в. в дубровницькій літ., прийнятій часом і в Сербії (XVIII-XIX в.); найстарші пам'ятки серб.-хорв. м. з XIII (Закон вінодольський) і XIV (Закон Душана); прикмети: характеристичний наголос (музикальний, 4 різні наголоси); праслов. ор. ол + приголосний, ер, ел + приголосний — ра, ла, ре, ле (крава, глава, млеко; праслов. ъ, ь — а (сан, дан, = сон, день); носові о, е, — у, е (рука, месо = рука, м'ясо); у, і — і (сін = син, ліпа = липа); праслов. тј, дј — њ (м'яке ч), њ = м'яке дж (свећа, међа = свічка, межа); перехід визвучного „л“ в „о“ (дао = дав, део = діл); складотворче р (срб = серб); њл, њл+ приголосний = у (вук = вовк); твердість приголосних перед і, е; з приголосних паліяталізується тільки л, н (поле, книга); змішання в відмінн 3 відмінків у множині (3. 6. 7., пр. момцима = хлопцям, хлопцями, хлопцях); аорист та імперфект збереглися; будучий час при допоміжн ьу = хочу, пр. ітђу = ітиму і т. д. В літ. сербо-хорв. мові вживають двох азбук: кирилиці (сербі, правосл.) та латиниці (хорвати, кат.). В мові одних і других сутніх різниць нема, хіба що в хорв. мові рефлекс ʃ рівняється іје (ріјека = ріка), у серб. е (река).

Сербська література. С. л. до XV в. має характер церк. (переклади письма св.: Мирославове євангеліє з XIII в., Волканове з XIV; апокрифи, життя: Стефана Немані, Степана Деспота), зі світських пам'яток: правничі (Закон царя Душана й ін.). Від XV-XVIII вв. видно вплив доби дубровницької, від XVIII в. з'являються оригінальні серб. письм., як Паісій, Ракіч, Терланч і, нарешті, Доситей Обрадовіч. Нову добу починає діяльність Вука Караджіча з його нар. мовою, оригінальним правописом, пісню; започатковується серб. романтизм, що видний у творах Радічевіча, Неґоша, Івановіча, Ю. Якшіча, Костіча, драматурга Шрафковіча, белетристів: Атанацковіча, Адамова, Веселіновіча, Лазаревіча й ін. Модерна літ. виявляє вплив Ніцше, Метерлінка, Гавпігмана, Ібсена й ін.; лірики: Дучіч, М. Ракіч, С. Стефановіч, Пандуровіч, Станковіч, С. Чоловіч, М. Ускоковіч, П. Кочіч, Іво Чіпко; драматурги: Б. Станковіч, Б. Нушіч, критики — Б. Поповіч, І. Скерліч; футуристи та взагалі поети рев. напрямку: В. Черніна, Д. Мітріновіч, В. Гучіновіч. Серб. модерна лірика (патріотична й держ.-нац.): В. Петровіч, В. Петковіч-Діс, М. Боїч. За світової війни та після неї експресіоністи, сюрреалісти: А. Ув'іч, І. Андрич, М. Крлєжа, С. Мілічіч, Т. Манойлович, Б. Машіч і ін. Суч. генерація письм.: Г. Крклєц, Б. Ковачевіч, В. Янковіч, І. Ку-
У. З. Е. III.

льонджіч, І. Вукотіч, С. Томашіч, Д. Максимовіч, Р. Петровіч, М. Настасєвіч і ін. Народня серб. поезія багата на пісні обрядові, родинно-побутові, нап. героїчні, що оспівують поразку на Косовому полі з героєм Марком Кралєвичем. Дуже поетичні й серб. народні балади, легенди, перекази, міти та казки.

Сербська музика, а) церк. спів перебраний із Візантії, але від IX-XIII в. перетворений на нар. лад, із збереженням ст. візант. основи (8-гласся й ін.); штучна церк. музика розвивається по відношенні серб. королівства, але цілком залежить від рос. церк. муз.; б) народня зберегла свою стародавність майже незайманою: танкові пісні, епічні (про королевича Марка) й побутові, деяке споріднення з укр. піснюю; в) світська: до розвитку причинився словінець Даворін Ђнко; водночас із ним працювали й серби М. Топаловіч та Й. Марінковіч; вел. талант Стояновіч (Мокраняца). Поруч із ним Б. Йокшімовіч, Ст. Вінічний, П. Крестіч, С. Хрестіч, П. Коньовіч, М. Мілоєвіч, К. Манойлович, М. Пауновіч, що намагаються створити й окремий серб. напрямок.

Сербсько-македонські гори, масив в серед. частині Балканського півострову між Динарськими та Балканськими горами; їх найвища частина Родопи.

Сервантес Сааведра

(Cervantes Saavedra) Міґуель, есп. письм. (1547-1616); автор славного сатиричного роману „Дон Кіхот“, „Зразкових оповідань“ та драм.

Сервет (Servet) Міґуель, есп. лікар, антитринітар (1511-53), через свій твір „Відбудова християнства“ мусів еміґрувати; сплєлений у Женеві.

М. Сервантес.

Сервій (Servius) Мавр Гонорат, лат. грамастик, б. 390 по Хр., коментатор Верґілія.

Сервій Тулій (Servius Tullius), за переказом шостий цар Риму, поділив народ на класи й центурії, встановив 4 міські округи й обвів м-о мурами.

Сервілізм, (лат.) рабська поведінка, рабські погляди; понижування себе перед вищим або сильнішим.

Сервіс, (фр.) повний підбір однородного столового посуду для даної кількості осіб.

Сервіти, службовці Пресвятої Діви, жебрущий чин, основані 1233.

Сервітут. (лат.) гл. Служебність.

Серґіїв (Серґєєв) Федір, гл. Артем.

Серґіївка, село бахмутської округи, 6.000 меш., копальня вугілля.

Серґій Олександрович, рос. вел. кн. (1857-1905), від 1891 ген. губернатор Москви, убитий соц.-революціонерами.

Сердюк Євген, укр. архітект (1876-1921), асистент при кафедрі будівництва в Технол. Инст. в Харкові; проекти церков і будин-

ків в укр. стилі на Чернігівщині, в Харкові та ін.).

Сердюки, серденята, наймані піші полки на Україні, звич. найпевніші війська кожного гетьмана; перша згадка про них за гетьмана П. Дорошенка 1674; за гетьмана Мазепи було 3 полки сердюків.

Сердюків Іван, вихованець харків. унів. (1803-86), мировий посередник на Могилівщині; статті з сіль. господарства, „Малоруський Словарь“, спомини.

Сердюцька дивізія, військ. частина УНР, повстала за Центр. Ради; за гетьмана П. Скоропадського набирали до неї тільки синів заможних селян; у часі повстання проти нього частина сердюків перейшла на сторону Директорії, а частина опісля в Києві ввійшла в склад Осадного корпусу.

Серед, 1) Антін, суч. укр. мистець книжкової графіки й гравюри, проф. Мист. Інст. в Києві й Поліграфічного Інст. в Харкові, організатор поліграфічного виробництва; дереворити; статті з теорії й критики книжкової графіки; 2) Микола, суч. укр. співак, артист харківської держ. опери; ролі Ленського в Євгені Онеґіні, Фавста та ін.

Середземне море, 1) С. м. европ. або Романське, на границі Європи, Азії й Африки, разом із побічними: Тиргенським, Адрійським, Йонським, Егейським, Чорним та Озівським морями, 2,968.000 км.², серед. глибина 1.430 м., найбільша 4.400 м.; 2) С. м. американське, обіймає Мехіканську затоку та Карібійське море, 4,585.000 км.², середня глибина 2.090 м., найбільша 6.269 м.; 3) заг., гл. Море.

Середина, у мат. гл. Середня.

Середина Буда, районове м-ко глухівської округи, 7.300 меш.: укр. 37%, росіяни 46%, жидів 16,2%.

Середнє, м-ко на Закарпатті, між Ужгородом і Мукачевом, 2.200 меш.; славні виниці.

Середник, грам., розділовий знак (;), кладеться поміж поширеними рівнорядними реченнями.

Середні віки, доба історії від занепаду зах. рим. держави 476 по Хр. до відкриття Америки 1492.

Середній рід, ніякий рід, (лат. невтрум), гл. Рід.

Середній стан, усі верстви населення між робітництвом з одного боку й вищими капіталістичними та аристократичними класами з другого; розпадається на ст. серед. стан (ремісники та купці, особливо дрібні), та новий серед. стан (урядовці, службовці, рантіє, пенсіоністи та члени вільних професій, як лікарі, адвокати, журналісти, мистці).

Середня, в мат. середня вартість; с. а р и т м е т и ч н а, сума кількох чисел, поділена на їх кількість, пр. для величин a, b буде се-

редня $\frac{a+b}{2}$; г. е. м. с. двох чисел a та b квадратний корінь їх добутка ($\sqrt{ab}$); г. а р м. о. н. і. ч. н. а с. двох чисел a та b подвійний їх добуток, поділений на їх суму ($\frac{2ab}{a+b}$); а р и т м е т и ч н. о. г. е. м. с.: в вищій аналізі комбінація середніх арифметичних та геометричних.

Середняк, селянин, який має засоби продукції (знаряддя праці й землю) в такому розмірі, що може сам обробити свій земельний пай при допомозі родини, без найманого робітника.

Середньо-європейський час, гл. Час.

Середньо-російська височина, легкохвиляста країна, 180-280 м. вис., на вододілі гор. Дніпра, Волги, Оки та Дону.

Середуца Азія, Центральна Азія, височина між Гімалаями, Алтаєм, Аральським морем і горами Гіндукуш; обіймає Джунгарію, Туркестан (рад. і кит.), Монголію, Тибет і Туранську низину.

Середуца Америка, гл. Америка Середня.

Середуца Європа, частина Європи на північ. від Альп і Балкану по Балтійське море на півночі, Райн на заході й лінію гір Дунаю та Німану на сході.

Серенада, (фр.) вл. вечірня музика, 1) інструментальний твір із кількох частин, вільний щодо форми; в XVIII в. писали с. для виконання під голим небом; 2) вокальна або інструментальна пісня, сентиментального характеру.

Серет, 1) ліва подільська притока Дністра, 255 км. дов., в дол. бігу пливе глобоким і вузьким яром; влітку 1916 бої між австр.-угор., нім. і рос. військами; 2) ліва притока дол. Дунаю, 470 км. дов., впливає на Буковину; 1917 бої між нім. і рос. військами; 3) повіт. м-о на Буковині, 10.000 меш., ярмарки на коні; дві церкви (катедральна й св. Івана) тзв. триконхового типу, побудовані перед 1400.

Сержант, (фр.) підстаршинський ступінь у деяких арміях, відповідає старшому десятникові укр. армії.

Серзавий Вінкент, гл. Срзавий В.

Серюзний, (фр.) поважний.

Серір, (араб.) скельна пустиня, вкрита дрібними відлітками кременю.

Серія, (фр. з лат.) ряд, низка за чергою укладених чисел або річей; низка однородних подій, що в короткому часі наступають одна по одній.

Серна звичайна, сарна, дика коза (Capreolus), жуйний, паристокопитний, повнорогий ссавець із родини оленеватих, ма-

Серет, церква св. Івана.

лий, до 1½ м. вис., з короткими рогами у самців і стрункими ногами, шерсть коротка, бураво-сіра; живе в лісах Європи й півн.-зах. Азії; на с. полюють задля м'яса, шкіри й рогів.

Серники, м-ко пинського повіту на Поліссі, 3.000 меш., 63% укр.

Серодіагно-стика, (лат.-гр.) помічний засіб при діагнозі деяких заразливих хоріб при помочі спроб зі сироваткою крові або спинно-мізкової рідини хорого.

Серозний, (лат.) сироватний.

Серологія, (гр.) частина медицини, що займається дослідом складу та властивостей сироватки крові та спинно-мізкової рідини.

Серопротієлітика, (лат.-гр.) запобігання деяким заразливим хоробам через упорскування малих доз лічничої сироватки.

Серотерапія, (гр.) лікування деяких інфекційних хоріб упорскуванням лічничих сироваток; уживається широко при дифтерії, шкарлатині, правці й ін.

Серпентин, (лат.) 1) мінерал, кристалографічний, (H₄ Mg₃ Si₂ O₉); повстає при розкладі олівіну, авігту та амфіболу; густий, без блиску; переважно сіро-зелений; твердість 3-4; 2) гірщина, зложена переважно з мінералу тої самої назви; звич. смугаста; вживають як декоративного каміну.

Серпентина, (лат.) 1) крута дорога, що в'ється вужем, звич. на збіччях гори; 2) рід гармати XVI в., названої мабуть від кручної форми; в укр. замках дов. 1-60-2 м., калібру 2-5 см.; 3) рід фр. хороводного танцю, нагадує рухи змії; 4) довгі стрічки різнокольорового паперу, звич. вживаного на маскарадї, розвиваються як вужі, коли їх кидати.

Серрано-і-Домінг'єдз (Serrano у Dominguez) Франсіско, кн., есп. політик (1810-85), проводир повстання IX 1868, есп. реґент 1869-70.

Серторій (Sertorius) Квінт, рим. полководець, прихильник Марія, від 82 до Хр. боровся в Іспанії проти суллан та Помпея, вбитий 72 до Хр.

Серум, (лат.) гл. Сироватка.

Серце (cor), гол. орґан кровоносної системи. У хребтовців сильний м'язовий мішок форми сплющеного стійка, уміщений в огрудді між обома легеньми, з верхком, зверненим уділ і вліво. У птахів і ссавців складається з двох зовсім відділених одна від одної половин, правої й лівої; кожна з половинок переділена неповною перетинкою на дві частини: гор. тоншу й слабшу — передсердя, передсінок (atrium), та дол.

Серна й сернюк (ззаду).

грубшу, сильнішу — комору, шлуночок (ventriculus). Передсердя відділені від шлуночків заслонками (valvulae). До правого передсердя доходять дві великі дулаві вени (venae cavae) і вел. серцева вена (vena cordis magna). З правого шлуночка виходить велика легенева артерія (arteria pulmonalis), що веде кров до легенів. До лівого передсердя доходять чотири легеневі вени (venae pulmonales), що приводять кров із легенів; із лівого шлуночка відходить одна велика аорта (гл. табл. Людина V, 6). С. виконує ритмічні рухи, корчиться й розкорчується; окремо корчаться обидва передсердя, окремо обидва шлуночки. С. обгорнене назверх сполучно-тканинним мішечком, вистеленим сироватковою оболонкою, перикардом (pericardium). Стінка с. складається з 3-ох верстов: зовн.— епікарду (epicardium), серед.— серцевого м'яза (myocardium) і внутр.— ендокарду (endocardium). Здорове с. виконує (в людини) 70-80 скорчів на мін. Праця с. при одному скорчі рівна 0-16 кг.-метрів, а на добу б. 16.000 кг.-метрів. Недуги с.: невроста с. (neurosis cordis), суб'єктивне відчуження розладдя чинности серця, без об'єктивних змін; вади с.: а) вроджені: дефекти у шлуночкової перетинці, незарощений овальний отвір у передсердній перетинці й ін.; б) набуті, звич. наслідок гострого ендокардиту, що веде до знетворення заслонок, які тоді або нещільно замикаються (недостатність заслонки, insufficientia valvulae) або звужують фізіологічні проходи в середині серця (звуження гирла stenosis ostii). Гл. ще Ендокардит, Міокардит, Перикардит, Жаба грудна, і таблиці: Кров 1., Людина IV, 7 і V 6.

Серцева астма (asthma cordiale), хоробовий прояв при недугах серця, артеріосклерозі й ін.: наглий напад задиху, звич. вночі, що часто повторяється й часом кінчиться швидкою смертю.

Серцівка (Cardium), морська скалька з реберчастими шкаралупками серцеватої порости; їстівна.

Сесіль (Cecil), англ. льорди, 1) Вільям, гл. Берлі; 2) Роберт, англ. політ. діяч, *1864; консерватист, член палати льордів, кількарразовий міністер, 1916-18 організатор і міністер бльокади осередніх держав, до 1924 член Ради Союзу Народів, вел. прихильник світового замирення.

Сесія, (лат.) чергова низка засідань або заг. засідання союму, парламенту або ін. установ.

Сесквегена (Susquehanna), найбільша ріка Пенсильванії, 730 км. дов., вливається до затоки Чесепік.

Сестерцій, ст.-рим. срібний гріш, ¼ динара, або 2½ аса.

Сестина, (іт.) принята в романських народів форма поезії, що складається з шістьох строф по шість рядків і одної пів-

строфи з трьома рядками; рими повторюються правильно в усіх строфах.

Сестрєнцєвїч-Богуш (Siestrzeniewicz-Bogusz) Станіслав, поль. церк. діяч (1731-1826), митр. римо-кат. церкви в Росії, архієп. моголівський, предсідник рим.-кат. дух. колегії; 1778 заснував у Моголіві кат. дух. семінарію; ворог єзуїтів.

Сєт, ст.-єгип. бог, син Землі й Неба, брат і ворог Озіріса, бог війни, спершу покровитель Єгипту й фараонів, вкінці лихий бог, диявол.

Сєт, (англ.) у ситківці 6 виграних гемів, гл. Ситківка.

Сєт (Cete), фр. пристань над Середземним морем, 37.000 меш., виріб вин і лікерів, рибороловство, морські купелі.

Сєті, ім'я єгип. фараонів XIX династії: 1) С. I. наступник Рамзеса I, в пол. XIV в. до Хр., паціфікація Сирії, вел. будови в Карнаку; 2) С. II, XIII в. до Хр.

Сєтіф, м-о в Альжирі, 34.000 меш., торговля збіжжям і вовною.

Сєтлєдж, гл. Сатлєдж.

Сєул, Шавл, Кейо, гол. м-о Кореї, 315.000 меш.

Сєцєсіонїзм, мист. напрямок, повстав у кінці XIX в. в півн. і центр. Європі (Англія, Голандія, Німеччина, Австрія). В архітектурі одна із форм модерного стилю з характеристичною динамічною стилізованою орнаментикою, з кривими неорганічними лініями („стиль с.“). В малярстві с. нав'язує до плєнеризму з тенденцією до символіки й настроєвості. Початок с. веде від Раскіна, перше т-во с. в Мінхені 1892. З Відня поширився й по слов. землях, відомий і на зах.-укр. землях.

Сєцєсія, (лат.) відокремлення, вихід; в іст. замітні: с. рим. плебеїв 494 до Хр., зрвання унії півд.-ам. державами 1861, с. укр. студентів із львівського унів. 1902; в мист., гл. Сєцєсіонїзм.

Сєча, сєч (urina), фізіологічна рідина, виділювана нирками й видалювана сєчовими дорогами з організму; містить у собі шкідливі для організму останки обміну речовин; звич. зовсім прозора, кислої реакції, в т. 1-010-1-020. Доросла людина виділює денно б. 1.500 см³ сєчі.

Сєчван, провінція в півд.-зах. Китаю, над Янтсекіяном, 460.000 км.² і 49.800.000 меш.; гориста (до 7.600 м. вис.), частинно родюча кітловина; гол. м-о Чєнтуфу.

Сєчєнто, (іт.) доба XVII в. в іт. мистецтві.

Сєчвник (urethra), прохід, що відводить сєчу з сєчового міхура назовні.

Сєчова кїслїна, орг. речовина (C₂H₄O₂N₄); знаходиться в невеликій кількості в сєчі людей (0-4-0-7 гр. денно) і м'ясоїдних тварин. При подагрі відкладається в формі тяжко розчинних солей у околиці суглобів і хрящів. Синтезу с. к. перевів уперше Горбачєвський 1882.

Сєчовий міхур (vesica urinaria), орган

у вигляді мішечка, збудований із гладких м'язів, вистелений усередині слизовою оболонкою; знаходиться в людині в черевній ямні за зрощенням соромітних кісток. Служить до збирання сєчі, що спливає з нирок сєчоводами й видалюється сєчівником назовні. (гл. табл. Людина IV, 9). Запалення с-го м-ра (cystitis), недуга, спричинена інфекцією с. м. різними бактеріями з сєчівника або з нирок; прояви: гарячка, напір і біль при моченні, в сєчі гній, часом кров.

Сєчовий улад (tractus urinarius), складається у ссавців із двох нирок, що витворюють сєчу, й з сєчових доріг, що відводять сєчу назовні: двох сєчоводів, сєчового міхура й сєчівника.

Сєчовина, (NH₂CO.NH₂), органічна сполука, амід вугляної кислоти, витвір розкладу протеїнів; знаходиться в сєчі людей і тварин. Перша органічна сполука, яку витворили штучно Вєлєр і Горбачєвський.

Сєчовід (ureter), два цівкуваті проходи, що відводять сєчу з нирок (ниркової мисочки) до сєчового міхура.

Сєчокрїв'я, сєчоотруїння (uraemia), 1) азотемічне с. (u. asoethemica), загрозняння наслідком нечинності нирок і нагромадження в організмі отруйних лишків обміну речовин, що нормально усуваються з організму з сєчею; 2) с. еклїмптичне (u. eclamptica) буває при тяжких нефрозах, гострих нефритах, коли порушено виділювання води й солей із організму; причиною є с. наглий опух мізку.

Сєш, (фр. seiche) наворотні хитання позему озера, спричинені нерівномірним тиском повітря на поодинокі частини поверхні озера.

Сєян Елїй Люцій (Sejanus Aelius Lucius), улюблений ціс. Тиберія, 23 по Хр. начальник преторіанців; за змагання до необмеженої влади ув'язнений і страчений 31 по Хр.

Сєверодвінськ, колись Великій Устюг, м-о над Сухоною в півн. Росії. 20.000 меш., значний торг. осередок XIII-XVII вв.

Сєверянін Ігор, вл. Лопарьов, рос. письмен., *1887, збірник „Громокипящий кубок“, „Златолира“, „Ананасы в шампанском“ та ін.

Сєдлєцький (Siedlecki) Францішек, поль. графік, *1867, ред. час. „Grafika“ (Варшава). Графічні праці, портрети, цилік автолітографій видів Варшави, акварелі.

Сєдлєце (Siedlce), Сідлєць, поль. повіт. м-о в люблінському воєвідстві, 31.000 меш., металургічна й цементова промисловість; в околиці рештки укр. етногр. острівців.

Сємєвський, 1) В а с и л ь рос. історик (1848-1916), дослідник сєлянства та рев. рухів у Росії та на Україні, основник іст. час-у „Голос Минувшого“; 2) М и х а й л о, рос. історик (1837-92), брат Василя, основник іст. журналу „Русская Старина“.

Сємпалатїнськ, казакстанська пристань на Іртиші, 56.000 меш., важне торг. м-о;

в окрузі [51%] казаків, 34% росіян і 11% укр.

Семірадзький (Siemiradzki), 1) Генрик, поль. маляр (1843-1902), з укр. роду Семирадів, працював переважно в Римі, іст. сцени з античного світу. „Фріна“, „Нерон“, „Ісус Христос і гршниця“, „Суд Париса“; 2) Юзеф, поль. палеонтолог і геолог, *1858, дослідник палозою Поділля; „Geologia ziem polskich“.

Г. Семірадзький: Тризна Святославових воєв під Доростолом.

Семіраченська область, країна кол. рос. Серед. Азії, над оз. Балкаш, тепер розділена між Кара-кіргізьку та Казахську Рад. Республіку.

Семіонов (Семенов) Веніамін, рос. економ, географ і статистик, автор і редактор багатотомового видання „Россія — полное географическое описание нашего отечества“; деякі томи відносяться до укр. нац. території.

Семіонов (Семенов) Тянь-Шанський Петро, рос. географ, статистик, держ. діяч і подорожник (1827-1914), почесний член рос. Акад. Наук та Акад. Мистецтв, сенатор, брав близьку участь у скасуванні панщини, дослідник серед. Азії, автор і ред. різних спеціальних праць, між ними й „Живописної Россії“; організував перший перепис населення Росії 1897 і кермував його переведенням.

Семяновіце (Siemiąnowice), поль. м-о на Шлезьку, 29.000 меш., копальні вугілля й гуті.

Сенкевіч (Sienkiewicz) Генрик, поль. повістяр (1846-1916), іст. повісті: „Огнем і мечем“, „Потоп“, „Quo vadis“, психол. пов. „Без догми“, „Родина Полонських“, оп., лавреат Нобеля 1905.

Сераковський (Sierakowski) Зигмунт, поль. революціонер (1826-63), був на заслани в Оренбурзі, де познайомився й запри-

Г. Сенкевіч.

язнився з Шевченком; повішений за участь у поль. повстанні.

Сергієвич Василь, рос. історик права (1837-1909), проф. і ректор спб. унів., автор цінних дослідів, важних для укр. історії: „Вѣче и князь“, „Русская Правда“, „Русскія юридическія древности“, „Лекції и изслѣдованія по історії руссакого права“, з цікавою аналізою правно-держ. відносин України до Москви, схарактеризованих як персональна унія двох держав.

Серов, 1) Валентин, рос. маляр (1865-1911), неореаліст, моск.-півн. краєвиди, іст. сюжети, портрети: „Жовтень“, „Осінь“, „Став“, „Петро I“, портрети М. Морозова, кн. Орлова, А. Рубінштайна; 2) Олександр, рос. комп. та муз. критик (1820-71), рос. „ваґнеріянець“; опери: „Рогніда“, „Юдита“, „Ворожа сила“; цікавився укр. нар. муз., автор першої наукової праці про укр. нар. муз.: „Музыка южно-русскихъ пѣсень“ в „Основи“ 1861; спроба опери на укр. сюжет (Травнева ніч), укр. хори (Максим козак Залізняк, Гей, не дивуйте).

Сєрошевський (Sieroszewski) Вацлав, поль. письм., *1860; повісті та оп. з далеких країн.

Серпухов, торг. і пром. рос. м-о б. Москви, 57.000 меш.

Серяков Лаврентій, рос. гравер-кільограф (1824-81); виконав б. 450 праць; окреме видання „Русскіе дѣятели въ портретахъ“.

Сибарит, гл. Сибаріс.

Сибаріс (Sybaris), гр. колонія в півд. Італії (Люканія) близько Тарентської затоки, зруйнована кротонцями 510 до Хр. й відбудована 493 під назвою Турії. Її мешканці, сибарити, славилися розкішним і гулящим життям, відси: сибарит, гуляка, гульвіса.

Сибіля (Sibylla), за переказом старенька бабуся пророчиця, що віщувала людям лихо як божу кару за гріхи; вона ніби зайшла до Риму, де продала цареві Тарквінієві Старому свої книги з пророцтвами (libri Sibyllini); де при важних нагодах, гол. в воєнних часах, особливі жерці шукали в них поради. Стіліхон на поч. V в. по Хр. велів спалити ті книги та їх місце заступила вел. збірка жид.-христ.-поганських „Сибілієських пророцтв“, зібрана звідусюди у різному часі; в них проявляється гнів на безбожників і надія на швидке настання божого царства.

Сибір, у ширшому розумінні: вся аз. частина СРСР, у вузькому, правильному: аз. частина СРСР сточища Півн. Льодового моря. Низиною є лише зах. С. менше-більше по Єнісей, зате схід. С. гористий, причому з півночі до півдня висота гір більшає, а Алтай (4.500 м. вис.), Саянські

В. Сєрошевський.

й Яблонові гори є крайніми горами Сибіру. Тектонічно С. не одностаєний, але не зважаючи на вел. простори (б. 10,000,000 км.²), творить одностаєну гідрографічну, кліматичну та біогеографічну країну. Його перебивають вел. ріки, що з них найважливіші: Об, Єнісей і Лена. Підсоння С. підбігунове, а почасти помірковане, виразно континентальне аж до крайности на сході (гл. Верхоянськ); літо гаряче (від +25° до +5°, залежно від геогр. ширини), зима дуже холодна й довга (від -15° до -45°). Серед. річна температура нижча -2°, тому ґрунт під поверхнею вічно замерзлий. Опадів мало, 500-200 мм. (меншають до сходу), зима мало сніжна, тиха. Ростинні смуги йдуть за чергою від півн.: 1) тундра й 2) тайга, що переходить на заході в лісостеп і степ, на сході в гірську ростинну країну. Звіриний світ С. схожий зі звичайним світом півн. (лісової) схід. Європи (ведмідь, лис, вовк, соболь, вивірка), але багатший, хоча теж значно винищений у зах. Сиб.; футра — гол. вивозовий продукт С. Дуже важним предметом вивозу є витвори скотарства (масло) та збіжжя (пшениця), особливо з півд.-зах. С. (лісостеп і чорноземний степ); схід. С. має вел. копалинні багатства: вугілля, залізо (кузнецький басейн), золото (Лена), високоякісний графіт, вольфрам і молібден. Значною перешкодою для використання цих багатств С. є недостача шляхів комунікації. Гол. засобами її є ріки (човном по воді та саньми по льоді), бо є лиш один битий шлях і один залізничний шлях (гл. Сибірська залізниця). При цих артеріях живе більшість меш. (густота 1-10), а так вел. простори майже незаселені. Тубільців на С. дуже мало (б. 50,000 усіх: самоедів, остяків і коряків); живуть вони з ловецтва та хову рена. Ловецтвом і скотарством займаються й зайшли сюди пізніше буряти, якути та тунгузи (б. 1 міль. разом). Більшість населення творять москалі (8,688,000) й українці (830,000), що поширилися на С. гол. в XIX в. Зах. С. був уже в обсягу впливів Новгороду В., але тат. навала зв'язок цей перервала і щойно козаки (гл. Єрмак) 1582-1639 повалили ханат Сибіру й завоювали його для Росії. Вони, wraz із дикою міграцією, коз. вольницею, були першими европ. осадниками. За ними пішли засланці політ. й неполіт. (б. 1 міль. в XIX в.), а вкінці новосельчани, гол. селяни. Европ. поселенці досить помішані з тубільцями й тубільці в значній мірі порусифіковані та похристиянізовані, хоча лише поверховно. Росіяни, а з ними й ін. меш. С. витворюють особливий тип сибіряка, що різний вдачею й побутом від своїх европ. земляків, може згодом стати основою політ. окремности. Політично С. ділиться на Зах. С., безпосередньо зв'язаний із европ. Росією (4,475,000 км.² і 8,570,000 меш.), і автономну область ойратів, та автономні

республіки бурятів і якутів; увесь Сибір разом 9,287,000 км.² і 10,960,000 меш.

Сибірка, гл. Телій.

Сибірська залізниця, залізниця, що проходить через увесь Сибір, від Челябінська до Владивостока; довжина 6,550 км.; збудована в 1891-1904.

Сиваш, гл. Гниле озеро.

Сивина, сивизна, один із фізіологічних проявів старости; причина с.: виповнювання волосків повітрям.

Сиворонка, сиворакша, гл. Ракша.

Сивуля, один із найвищих вершків Іорганів, 1,815 м.

Сивуля.

Сигаревич Дмитро, укр. гром. діяч і педагог (1868-1914), член одеської укр. громади, учитель історії в Одесі до 1907, вкінці дир. комерційної школи в Олександрівському на Катеринославщині.

Сигарів Василь, укр. військ. діяч, *1874, ген. штабу ген. хорунжий УНР, начальник Управи ген. штабу, військ. педагог.

Сигіт, гл. Мармароський Сигіт.

Сигнал, (лат.) гасло, умовлений знак для порозуміння на віддалі; бувають слухові (акустичні): вистрілом, дзвоненням, свистом, трубленням, і т. п., або зорові (оптичні): вдень відповідними таблицями, прапорами, вночі при допомозі світла: ліхтарнями, світляними стрільнями й т. п.; гл. Ракета, Семафор.

Сигнали для самоходів: 1. рів, 2. закрут, 3. переїзд через зал. шлях, 4. перехрестя.

Сигналізація, (фр.) система й сукупність умовлених знаків, призначених для повідомлення, остороги, тощо (на залізницях, морі і т. ін.) Сигналізування. Передавання сигналових знаків на віддалі.

Сигнатар, (лат.) той, що кладе свій знак на якійсь речі; той, що підписує, потверджує якійсь документ.

Сигнатура, (лат.) 1) знак на книжці або ін. предметі, підпис; 2) наліпка, копія рецепти, що видається замовникові разом

із ліками; 3) в муз. — знак цифрового баса.

Сигнатура римська, відділ папської курії; ділиться на два трибунали: с. справедливості, що вирішує апеляційні справи, та с. ласки, що предкладає папі розв'язувати в дорозі ласки справи. надто трудні до вирішення правною дорогою.

Сигнет,

(лат.) перстень із каменем, на якому вирізаний герб або початкові букви привіща, уживаний

як печатка; знак видавців або друкарні на виданнях.

Сигнувати, (лат.) означати, класти знак, підписувати своїм знаком.

Сидеральний, сидеричний, (лат.) зоряний, той, що торкається зв'язд, що його можна змірити сповидним рухом.

Сидерит, (лат.) мінерал одностосового укладу, вуглян заліза ($FeCO_3$); гнідуватий; дуже важна руда заліза; в більших масах буває в формаціях вапняку й дольміту.

Сидероза легенів, гл. Пневмоконіоза.

Сидон, славне ст. фенікійське м-о й пристань під Ливаном, метрополія багатьох колоній; 348 до Хр. знищений персами, 1291 по Хр. цілком зруйнований турками; тепер м-ко Саїда, 13,500 меш.

Сидорацький Василь, псевд. Сидір Адський, укр. гром. і рев. діяч, 70 их рр.; на еміграції у Франції видавав укр. метелики; оп. „Вона утекла“ в „Буковині“ 1897.

Сидоренко, 1) Григорій, укр. гром. діяч (1874-1925), інженер, член Центр. Ради, міністер пошт УНР 1918-19, голова делегації УНР на мировій конференції в Парижі, 1919-22 посол у Відні; 2) Михайло, укр. мінералог, *1859, проф. одеського унів., член одеської укр. „Громади“, за політ. діяльність засланий на Сибір 1879-82; співробітник рос.-укр. словника Уманця і Спілки; 3) Павло, кошовий отаман Війська Запорізького 1728.

Сидоренко-Колодкевич Микола, рос. революціонер укр. роду (1850-84), член партії „Народная Воля“, 1882 засуджений на вічну каторгу, помер у Петропавлівській кріпості.

Сизигії, (гр.) спільна астр. назва для новика й повні Місяця.

Сизиф, (гр. міт.) засновник Коринту, відомий із лукавства й користолюбства; за свої провини мусів у підземеллі котити під гору здоровенну каменюку, що раз-у-раз

скочувалася вниз; звідси: Сизифова, себто даремна праця.

Сизрань, рос. пристань на Волзі б. Самари, 48,000 меш., торгівля збіжжям.

Сикіонська школа, гл. Грецьке мистецтво.

Сикомора, гл. Фігове дерево.

Сикофант, (гр.) злосливий обмовник (інтригант), професійний донощик (денунціант).

Сикст, бурбонський кн., брат австр. цісареві Зити, *1886; 1917 мав нав'язати на доручення ціс. Карла I переговори з Францією в справі окремого мира.

Сикст, ім'я п'ятьох пап; замітніші: 1) С. IV 1471-84, побудував Сикстинську каплицю в Римі; 2) С. V, 1585-90, завів лад у Римі, побудував величаві будівлі й оснував ватиканську бібліотеку.

Сикстинська каплиця, папська каплиця в Ватикані, збудована 1473 Сикстом IV прикрашена величавими образами, гол з бібл. історії, творами найвизн. мистців гол. Мікель-Анджеля.

Сила, 1) у фізиці причина зміни стану руху тіла. Величина с. рівняється добутков. з маси й прискорення; одиницею с. є дина, а техн. одиницею кильограм, себто сила, з якою земля притягає масу одного кг.; до мірення с. служить динамометр. Сила кінська, гл. Ефект; лінія с., лінія, що показує напрям гравітаційних, електричних чи магнетних сил; 2) у філ. здібність діяння, чину, гл. „Динамізм“.

Силенко (Силич) Оникій, чернігівський полк. за Виговського й Сомка, прихильник Московщини.

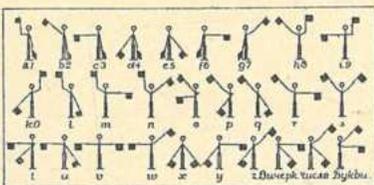
Силен, (гр. міт.) найстарший із сатирів, виховник та постійний товариш Бахка, лисий, кирпатий і череватий, завжди п'яний.

Силка Іван, наказний гетьман за гетьмана з моск. руки Безпалого (1659), убитий у бою з військом Виговського.

Силоамська купіль, бібл. став у Єрусалимі, де Христос уздоровив сліпорожденного.

Силюета, (фр.) силвета, контурне зображення, виведене одною барвою й площею; звич. с. буває фігурова, нарисована

чорною тушею на білому папері, або біла на чорному тлі, такж вирізана з паперу. С. була відома в Китаї та Індії. Назва походить від француза Сілюета (Etienne de

Сигналізація, міжнародна азбука.

Сигнет друкарський з 1529 р.

Силен із малом Діонісом (Рим, Ватикан)

Нарбут: Силюета.

Silhouette, †1767). З укр. мистців здобув вел. славу своїми с-ми Ю. Нарбут.

Силюр, друга формація палеозою; гл. Геол. формації. Україна в силюрі була суходолом, лише на зах. Поділлі було досить глибоке море.

Силаба, (гр.) гл. Склад.

Силлябус, (гр.) вл. спис, виказ; с. Пія IX., виданий 1864 виказ ворожих кат. церкві та її навчанню поглядів і організацій.

Сильвай Іван, закарп.-укр. письмен. (1834-1904), москвофіл; поезії й оповідання під псевд. Урійл Метеор; спогади (в журналі „Карпатський Край“).

Сильванський Сергій, укр. мистецтвознавець та бібліограф, *1888, „Провінційний книжковий знак“, монографії й статті про укр. екслібрис (про П. Ковжуна, О. Сахновську, Усачова, Бутовича й ін.).

Сильвестер, ім'я двох пап: С. I, св., 314-35, виступав проти арія; 2) С. II, (Герберт) 999-1003, визн. математик і філософ; учитель і приятель цесаря Оттона III.

Сильвестер, ім'я укр. церк. діячів: 1) С. Белькович, квіт. і гал. митр., клочник поль. короля в виленській палаті, борець за православну віру на Україні; †1568; 2) С., ігумен Михайлівського Видубицького монастиря в Києві, від 1119 єп. переяславський; зладив для свого монастиря копію печерського літописного зводу, тзв. Несторів літопис, що кінчався 1110, й продовжав його до своєї смерті 1123; 3) гл. Сембратович 3).

Сильвін, мінерал, хлорак потасу (KCl), солонаво-гіркого смаку, кристали шостистинні; буває спільно з ін. калієвими солями на вел. містовищах камінної соли; живляють до виробу потасу й салітри.

Сильницький Модест, уніяський ігумен Сатанівського монастиря на Поділлі, 1770-93; писав літопис поль. мовою.

Сильлогізм, (гр.) розумовий висновок; вивід нового суду-висновку, з двох даних засновків. Поняття, що входить у склад засновків та висновку, зветься „термінами сильлогізму“. Можливі 19 різних форм („модусів“) с-му, що групуються в чотири „фігури“. При більшій, ніж два, кількості засновків, маємо справу зі зложеним с-ом; можливі „скорочені с-и“ — ентимеми.

Сильос, (лат.) 1) вл. яма для переховування зерна, тепер сховище на пашу для худоби, вл. сильосівня; сильосівні будують: а) підземні (ямові й колодязеві), б) напівнадземні (льохи, башти), в) надземні; всі вони різної будови та з відповідним улагодженням складати, вибирати й провітрювати пашу; 2) законсервована зелена соковита паша для худоби; 3) вел. збірник на переховування сипких матеріалів: збіжжя, муки, руди і т. п.; тепер звич. збудований з залізобетону й так улагоджений, що матеріал наспають згори, а висипають його здолу, при допомозі елеваторів. Сильосувати — консервувати пашу в сильосівні.

Сильф, (кельт.) дух повітря, посередня істота між людиною і властивими духами; сильфіда, сильф жіночого роду; заг. принадеде сотворіння.

Симашкевич Митрофан, укр. письмен., *1845, свящ., автор іст.-геогр., етногр. та археол. нарисів про Поділлі в подільських „Епархіальних Відомостях“, пізніше єп. пензенський.

Симбіоза, (гр.) співжиття, життєва спілка; спільне життя двох різних родів живин, що обом спільникам виходить на користь і пожиток; буває між різними родами ростей (гл. Обрісник, Мікоридза, Бульбочкові зарази), між рослинами й тваринами, та між різними родами тварин.

Символ, (гр.) вл. знак, образ; 1) с. віри, збір основних правд віри, проголошений церк. собором (пр. нікейсько-царгородський с. віри); 2) конкретний об'єкт, що репрезентує собою якийсь ін. об'єкт або ідеальне буття; гл. Символізм.

Символізм, (гр.) 1) означування думок і понять особливими знаками-символами, напрямком дуже поширений у христ. філ., містиці й романтиці; 2) літ. напрямком у Франції між 1885-95, що протиставив себе „нарасням“ і хотів передавати психічні стани символічними натяками (Маларме, Верлен, Рембо); цих символістів називали теж декадентами.

Символічний, (гр.) образний, той, що при допомозі зовн. знаків передає абстрактне поняття, яке має притягний зміст.

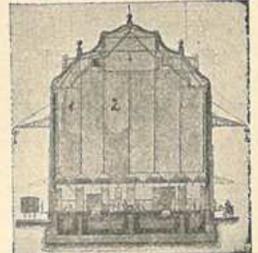
Симеон, болг. цар 893-927; дбав про освіту й добробут болгар; його час — золотий вік болг. літератури; воював щасливо з греками й мадярами, поширив болг. царство по Тису, Чорне й Адрійське море; оснував болг. патріархат у Преславі, коронований папою Іваном X.

Симеон Стовник, св., аскет і проповідник (б. 390-459); останніх 37 літ прожив на стовпі.

Симетрія, (гр.) відповідний рівномірний уклад; у геом. два твори симетричні, коли відповідні їх точки рівно віддалені від даної простої (вісь с.), або від даної площі (площа с.); пр. коло є симетричне супроти проміру, куля супроти великого кола й т. д.

Симионовський Максим, учитель квіт. Академії, *1758, автор поль. й лат. граматики для вжитку студентів Академії.

Симиренко, прізвисько укр. гром. діячів, вел. земельних власників й цукроварників, братів: 1) В а с и л ь, з прізвиськом В. Хорс (1835-1915), визн. укр. меценат, піддержував

Сильос. (перекрій сильосу у Франкфурті), 1. с., в який наспають, 2. с., з якого висипають збіжжя.

„Київ. Старину“, ЛНВ., „Раду“, НТШ. й ін.; при своїй цукроварні на Канівщині заснував один із кращих укр. нар. театрив; 2) Платон, збудував першу цукроварню на Київщині 1843, видав „Кобзар“ Шевченка 1860; † 1863.

Симон, ім'я кількох бібл. осіб, м. ін.: 1) С., брат ап. Якова, званий братом Ісуса Христа; 2) С., з Кани, ап. тзв. Зилот; 3) С., син Йони, гл. Петро, св.; 4) С., чарівник із Самарії (від нього симонія); 5) С., з Кириної, поміг нести хрест Ісусові Христові.

Симон, св., чернець київ. Печерського ман., пізніше єп. володимирський; автор 8 повістей про 8 печерських ченців; † 1226.

Симонів Матвій, укр. письм. і етнограф (1823-1900), дир. земської гімназії в Лубнях, під псевд. Номіє писав етногр. оп. в спб. „Основи“ й „Київ. Старини“ та видав збірку „Укр. приказки, прислів'я і таке інше“.

Симонія, святокупство, торгування дух. добрами, посвяченими церк. предметами або церк. урядами.

Симонович Тимотей, укр. церк. діяч XVII в., василянин, 1621 полеміки з М. Смотрицьким по поль.: „Проба виправдання“ та „Іспит виправдання“.

Симоновський Петро, бунчужковий товариш (1717-1809), скінчив київ. акад., потім кінчав освіту за кордоном; 1765 склав „Краткое описание о Козацкомъ малоросійскомъ народѣ“.

Симпатичний, (гр.) присмний, прихильний; с. лікування — лікування знахарськими засобами: замовлюванням, амулетами, талісманами, тощо; с. чорнило: безбарвна рідина, що дістає забарвлення на письмі, коли його просушать або звочать ін. відповідною рідиною.

Симпатичний нерв, гл. Нервова система симпатична.

Симпатія, (гр.) спочуття; в деяких представників етики (гол. Шефтсбері) основний мотив етичної поведінки людини.

Симптом, (гр.) ознака, прояв, звичайно недуги.

Симптоматичне лікування, спосіб лікування, що усуває прояви, а не причину хвороби.

Симптоматологія, гл. Семіологія.

Симуляція, (лат.) удавання; підсвідому с-ю звуть агравацією. Симулянт, той, що вдає когонебудь, пр. недужого, обманець.

Симферопіль, м-о на Криму, колись тат. кріпость Керменчик, згодом оселя Ак-

В. Симиренко.

М. Симонів.

Мечеть; 1784, сюди переведено управління Кримом і м-о названо С.; від 1787 губ. м-о, від 1859 осередок таврійської єпархії; 24 IV 1918 добутий Запорозьким корпусом від більшовиків; тепер Ак-мечеть, столичне м-о Кримської Автономної Республіки, 88,000 меш.: 8-3% укр., 45-4% росіян, 23-5% жидів, 12-6% татар; в м-і й околицях багато археол. пам'яток. Округа: 484 селищ, 1 м-о, 52 сільрад, 3 райони, 155,300 меш.: 10-7% укр., 43-2% росіян, 13-8% жидів, 10-5% татар.

Симфонічна оркестра, гл. Оркестра.

Симфонічна поема, охрестровий твір, що зображує якунебудь поетичну програму; гл. Програмова музика.

Симфонічний, (гр.) співзвучний; той, що творить симфонію, або торкається її.

Симфонія, (гр.) муз. твір у формі сонати на оркестру; складається здебільша з таких частин: 1) аллегро в сонатовій формі; 2) ададжо, анданте, тощо; 3) скерцо або менует (аллегретто) і 4) фінал; найчастіше у формі рондо. До розвитку с. гол. чином причинився Бетговен.

Синагога, (гр.) жид. дім молитви, пізніше також школа. В синагога — колегія вчених у законі жидів, що від Ездри до первосвященника Симеона (†292 до Хр.) правила жид. державою.

Синай, 1) півострів на півночі Червоного моря (належить до Єгипту); 2) гори на ньому (до 2.600 м. вис.); у Ст. Завті на одній із них Бог надав жидам Мойсеїв закон; 3) пустиня на ньому.

Старинна, дерев'яна синагога у м. Гвізді (Галичина), праворуч її плян.

Синай.

Синайська псалтиря, найстарший слов. текст псалтирі, та Синайський требник, найстарша слов. богослужбова книжка, збір молитов: глаголицькі пам'ятки ст. болг. мови з X-XI в., в монастирі св. Катерини на горі Синаї; с. п. повстала в Панонії, с. требник у Македонії, старші частини в Панонії.

Синаксар, (гр.) коротка історія свята, або святого; збірник життя святих.

Синапізма, гл. Гірчичний пластир.

Синартроза, (гр.) суглоб, в якому дві суглобові поверхні, що прилягають одна до одної, все злучені непорушно при помочі сполучної або хрящової тканини.

Сингел, синкел (гр.) духовна особа схід. церкви, найближчий співробітник єп.; с. при патріярху зветься протосингелом, він є його заступник та владою подібний до ген. вікарія в кат. церкві.

Синдбад, герой араб. казок із „Тисячі й одної ночі“, що має у сімох мандрівках чудесні пригоди.

Синдесмоза, (гр.) непорушна сполука двох кісток при помочі міцної сполучної тканини.

Синдесмологія, (гр.) частина анатомії, що займається будовою й чинністю в'язів.

Синдетикон, (гр.) клей, звич. риб'ячий, розпущений звич. в оцтовій кислоті.

Синдик, (гр.) правний заступник громади, корпорації, фундації, товариства або установи.

Синдикалізм, соц. течія, яка вважає, що соціалізм мусить здійснити сама роб. класа своєю „безпосередньою акцією“, себто бойкотом, саботажами і врешті генеральним страйком, який повинен зруйнувати капіталістичний лад та передати засоби виробництва працюючим. С. виступає проти політ. акції, вважаючи, що вона не веде до цілі, до здійснення соціалізму, а навпаки до компромісів із буржуазією в парламенті та в уряді. Гол. теоретиками с. є Лягардель, Жорж Сорель, Лябріоля. С. розвинувся гол. у Франції, де „Генеральна Конфедерація Праці“, що обіймає професійні союзи, заховала незалежність від політ. соц. партій. В с. сильно зазначена різниця між поміркованим та рев. напрямом.

Синдикат, (гр.-лат.) 1) вища форма об'єднання підприємців (картелів); мета — обмежити конкуренцію й спільний продаж виробів; члени с-у повинні здавати всі свої виробничі підприємства, що визначає для кожного підприємства розмір продукції й ціни його виробів; 2) організація фр. робітників, що постійно веде боротьбу з капіталістами, гл. Синдикалізм.

Синевідсько вичне, бойківське с. в стрийських горах, при впаді Опору в Стрий; 5,000 меш. (83% укр.). Літницею й підгірська кліматична станція. Мешканці С-ка визначаються купецьким хистом.

Синедріон, (гр.) сангедрін, (євр.) зн. сойм, найвища жид. влада в церк. і правничих справах за рим. часів, у Єрусалимі.

Синекдоха, (гр.) реторична фігура, якою означаємо цілість при помочі частини, пр. „стільки було голов“ замість — людей.

Синекюра, (лат.) вл. без жури, без клопоту; посада, що не займає багато часу й праці, але добре оплачувана; протекційна або фіктивна посада.

Синельникове, м-ко катеринославської

округи, 12.600 меш.: 68.4% укр., 15.3% росіян, 10.4% жидів, 2.9% німців.

Синильник красильний, вайда, (*Isatis tinctoria*), хрестопівна рослина, б. 1 м. вис., з листя якої добували колись синю фарбу „индиго“; тепер сіють її як кормову й медодаїну рослину.

Синиця (*Parus*), мала комахоїдна пташка, менша від горобця, живе в лісах Європи; с. звичайна (*P. major*), має голувку чорну, зверху зеленава. сподом жовта, крильця й хвіст синяво-чорні; с. блакитна (*P. coeruleus*), попелясто-синява; с. чорна (*P. ater*), синяво-чорна; гл. також Ремез. Гл. таблиця Співучі птахи України, чч. 6. 7., том II, стор. 1168.

Синиця Павло, гл. Сениця Павло.

Синицький, 1) Макарій, укр. гравер (1691-1738), виконав б. 17 гравюр рел. змісту; 2) Максим, укр. гром. діяч (1882-1922), з фаху правник, основник і керманіч укр. клубу та вид. „Час“ у Києві.

Синівір, гірське село в Ґорґанах, над Теремлею на Закарпатті, 642 м. н. р. м., 2.600 меш.

Синій камінь, гл. Вітріоль.

Синкел, гл. Сингел.

Синкопа, (гр.) 1) у грам. придушення звуку або складу в середині слова, пр. один двої; 2) в муз. ритмічна фігура, в якій деякі ноти продовжені так, що наголоси падають на слабі частини такту; 3) в мед. глибока непритомність, також нагла смерть від паралізу серця.

Синкретизм, (гр.) сполука різноманітних елементів: пр. с. релігій пізньої античності, філ. с. тієї доби; мист. с., сполука всіх родів мистецтва на його початках.

Синовія, (гр.-лат.) суглобне мастиво, жовтава липка, тягуча рідина в суглобових яминах і слизових піхвах; змазує суглобові поверхні кісток і зменшує тертя при рухах.

Синогорлиця, гл. Голуб.

Синод, (гр.) у кат. церкві: святочне зібрання визн. свящ-ів під проводом є-па (с. дієцезальний) або єп-ів та свящ-ів під проводом архиєрея (с. провінціоньний), для спільного вирішування важливих церк. питань; їх рішення мусить потвердити папа. Синоди гр.-кат. церкви: 1) берестейський 1596, під проводом київ. митр. М. Рагози, довершив об'єднання укр. білорус. церкви з Римом; 2) замойський 1720, вирішив багато справ обрядових та церк. дисципліни, вводячи, або потверджуючи багато обрядових новостей, узятих із римо-кат. церкви; 3) львівський 1891, посвячений внутрішнім справам церкви; на обох останніх проводили папські висланники.

Синильник:
1. рослина. 2. цвіт. 3. цвіт без пелюстків корони. 4. стовпик. 5-7. оwoч-лушпак: 5. замкнений. 6. отворений. 7. перекрій. 8. зерно.

Синодальний устрій церкви, управа прот. церков: на чолі церк. громади стоїть синод або пресвітерія з виборних представників вірних та пастора. Синод завідує всіма церк. справами. Місцеві с. підлягають окружним, ті провінціононим та ген. Виконним органам ген. синодів, складених із дух. та світських, є уряд із бюро — консисторія.

Синодик, (гр.) 1) в схід. церкві, також в укр. православній, спис єретики та ревнителів православія, що їх відчитується в 1. неділю посту; перших проклинають, другим співають вічну пам'ять. С. заведено в Греції 842; у нас він знаний уже в XI в.; 2) загалом — спис, реєстер.

Синодичний обіг, обіг планети довкола Сонця або Місяця довкола Землі; час, коли планета або Місяць вертаються до такого самого положення супроти Сонця й Землі.

Синод Святіший Правительствующий, найвища церк. влада рос. церкві, покликана до життя, на зразок прот. синодів, Петром В. 1731, по скасуванні моск. патріархату. Устрій С-ду нормував тзв. Дух. Реглямент, опрацьований Т. Прокоповичем. Представником царя в С. С. був оберпрокурор. С. існував аж до 1917, коли відновлено патріархат.

Синонім, (гр.) в грам. слово, що має рівне або подібне значіння з іншим, пр. отець, батько; протилежність: гомонім.

Синопа, Сіноб, тур. пристань над Чорним морем, 10,000 меш., ст. кольонія Мілету, заснована 630 до Хр., в II в. до Хр. столиця понтійських царів; на С. часто нападали укр. козаки; 1853 рос. ескадра під проводом Нахімова знищила тут тур. флоту.

Синопис, (гр.) стислий огляд; іст. твір, що викладає події з докладними датами в оповідній формі, але без тзв. прагматизму й критики. В укр. письменстві зразком с-у є с. І. Гізеля, 1-й підручник укр. іст. 1674.

Синоптики, (гр.) назва для перших трьох євангелістів: Матея, Марка й Луки тому, що їх євангелія трактують ті самі події з Ісусового життя й під тим самим поглядом — побутовим і моральним, отже є рівнобіжні.

Синоптичні карти, мет. карти, що показують теплоту, барометричне тиснення, захмарення, силу та напрям вітрів багатьох стацій в означеній порі дня; гл. Метеорологія, Метеорологічні знаки.

Синостога, (гр.) сполучення двох кісток при допомозі густої кістяної тканини.

Синтакса, (гр.) гл. Складня.

Синтеза, (гр.) сполука, з'єднання двох або більше складників в одну однородну цілість; у хем., утворення одної однородної річовини з двох або й більше різних річовин (зложених або первнів); у мінер., штучний витвір мінералів хем. шляхом; у філ., сполука первнів у пізнанні.

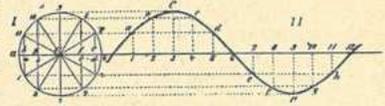
Синтетичний, (гр.) зложений; утворе-

ний із двох або більше складників; утворений хем. синтезою.

Син України, тижневик, вид. Укр. Військ. Місії 1920-21 у Варшаві.

Синус, (лат.) гл. Функції.

Синусоїда, в мат. і фіз. крива лінія, що подає перебіг усіх вартостей функції синус. Вона є образом

Синусоїда.

двовимірної плоскої попустної хвилі, її рівняння має форму: $y = \sin x$.

Синхондроза, (гр.) непорушна сполука двох кісток при допомозі хрящової тканини.

Синхронізація, (гр.) погодження в часі.

Синхронізм, (гр.) одночасність подій; с. у мовознавстві, гл. Граматика.

Синхронічний, синхроністичний, (гр.) одночасний. С. таблиці, хронологічний перегляд іст. подій або осіб різних народів і держав.

Синхронічні мотори, синхронні мотори, гл. Електричні машини.

Синюк Іван, бук.-укр. письм. *1866, нар. учитель; „Образки з природи“.

Синюк отруйний (*Boletus satanas*), гриб подібний до щирого гриба, зі шапочкою бурю, сподом червоною та синяво-жовтим стовпником, дуже отруйний; гл. табл.: Важніші гриби України, ч. 4. том I. ст. 860.

Синюха, ліва притока р. Бога, 250 км. дов.; джерельний потік С-и звється Гнилий Тикич; притоки С-и: зліва Вись і Ташлик, зправа Тикич і Ятрань.

Синява, с. на Київщині над р. Росєю; у старовину тут м-о Синелець або Стривява; збереглися рештки ст. городища з земляними валами; в XII в. був монастир.

Синява Стара, м-ко на Поділлі, над р. Іквою, засноване в XVI в.; спустошене під час коз. повстань і тат. нападів.

Синя вода, ріка, з якою в історії зв'язана перемога Ольгерда над татарами 1363, після неї литовці заняли Поділлія; мабуть р. Синьодь або Синюха, а може Дніпровський лиман або р. Дін.

Синявський, 1) Антін, укр. гром. діяч і педагог, *1876, член одеської „Громади“, дир. комерційної школи в Катеринославі й співробітник архівної комісії, 1918 дир. департаменту серед. шкіл укр. міністерства освіти, співробітник ВУАН; 2) Олекса, укр. лінгвіст, *1887, праці з поля грам., літ. укр. мови, досліди мови поодиноких укр. письм., шкільні підручники укр. мови.

Синяк, вершок Горганів, 1.664 м. вис.

Синяк, темносиня пляма на шкірі, з причини вилливу крові з ушкоджених капілярних судин у тканинах шкіри; с. повстають при потовчненнях (забоях); самі виступають при деяких хворобах (левкемія, віспа, висипний тиф, скорбут і ін.).

Синяк пазмій (*Echium vulgare*), зелеста рослина з родини завійкових із синім зро-сплатковим медоодайним цвітом.

Синька, засіб усувати жовтаву відтінг білих річовин: полотна, цукру, ванна й ін.; до виробу с-и вживають берлінської синьки, смальти, ультрамарини або органічних барвил. С. берлінська, с. пруська або паризька, тривале, гарне барвило до паперу, вовни й бавовни, та білизни; добувають її діянням залізного пиянкалію на солі окисів заліза; хем. взір: $Fe_4[Fe(CN)_6]_3$. С. кобальтова, гарне сине барвило, яке добувають через стоплення окису кобальту з білою глинкою; вживають до малювання на порцеляні.

Синьожупанники, військові відділи з укр. полонених із таборів у Німеччині: Раштат, Вецляр, Зальцведель, сформовані 1918 Союзом визволення України; розформовані Центр. Радою; назва від синіх коз. жупанів; було декілька полків; старшини з укр. старшинського табору Ганноверш-Мінден.

Старшини синьожупанників.

Синьошійка (*Syanescula*), співуча пташка, споріднена з соловейком, бура з синім підгорлям; живе в Європі.

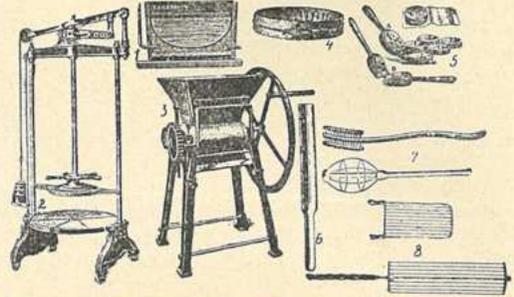
Синь-цзянь, кит. Чан-чун, гол. м-о держави Манджу-го, 20.000 меш., вузлова зал. станція, торгівля худобою й соєю.

Сиповський Василь, рос. іст. літератури (1872-1930), проф. унів. в Ленінграді, член рос. Акад. Наук, розглядав історію літ. з біологічного становища; праці про рос. повість XVII і XVIII в., тощо; укр. праця „Україна в рос. письменстві 1801-50“.

Сир, засіб поживи зі зсілого кислого молока; бувають с.: 1) відогривані, себто добуті підогріванням квасного молока, з них гол.: 1) звич. квасний с.; 2) кварглі, приладжувані з квасного с.; 3) тирольські; крім цього є майже в кожному краю краєві або районні відміни цих сирів; II) г'лег'ані сир, добувані запуцванням солодкого молока г'лег'ом; більш як сто відмін, із них гол.: а) м'які: 1) жерве (*Gervais*), 2) імперіяль (*Imperial*), 3) йогуртовий сир, 4) камамбер (*Camembert*), 5) бри (*Brie*), 6) лимбурзький, 7) ремуду або ромадур (*Remoudou*), 8) рокфор (*Roquefort*); б) тверді: 1) ементальський, 2) півементальський, 3) пісний швайц., 4) едамський (*Edam*), 5) г'ауда (*Gouda*), 6) сир трапистів, 7) пармезан або грана; III) сир рештковий, сир, що його виробляють із сироватки, складається з легко стравної частини сирної маси, альбуміну та слідів казеїну; с. р. дуже поживний.

Сир (*Publius Syrus*), рим. письм., гл. Мім.

Сиракуза (*Siracusa*), *Siracosa*, у старовині Сиракузи, пристань на острові при схід. побережжі Сицилії, 54.000 меш.; собор, ст. руїни; С. заснована 734 до Хр. коринтійцями, була найбільшим м-ом Сицилії та розвивалася найкраще в V і IV в. до Хр. (Гельон, Гіерон, Діонісій I і II); 212 завойована римлянами та знищена.

Приладдя й посуд до виробу сир: 1. сироварський котел, 2. праса для ементальського с., 3. млинок для відогриваного сир, 4. форма для ементальського сир, 5. форми для кварглів, 6. ніж, 7. дві коловітки, 8. дві арфи (прилади до краєння сир).

Сирах, Книга Премудрости Ісуса Сирахового, Еклезіястик, канонічна книга Ст. Завіту з 174-171 до Хр.; навчання, як жити по закону, в мудрості й богопочитанні.

Сирватка, гл. Сироватка.

Сир Дарія, ст. Яксарт, притока Аральського озера, 2.900 км. дов., витікає в Тянь-Шані під назвою Нарин. Гол. притока Кара Дарія.

Сирена (*Sirena*), вел. рослиноідний морський ссавець, подібний до китовців, із кругластою головою, звиділими зубами й плавцями ногами; живуть громадами при берегах теплих морів: дюгонь (*Halicore*), б. 3-5 м. дов., при берегах Червоного моря й Інд. океану; манат або лямантин (*Trichechus*), б. 3 м. дов., при берегах серед Америки й зах. Африки; морська корова (*Rhytina*), б. 8 м. дов., в Беринговому морі, винищена вже в кін. XVIII в.

Сирена-дюгонь.

Сирена, (гр.) у фіз. прилад міряти висоту тону; даний тон витворює дрозання пластинки, приложеної до зубчастого порушного кружка, або струя повітря: 1) на порушній кружок із дірками, 2) на порушній хвилясто вирізаний валець, 3) або струя, що переходить крізь дірчатий кружечок на порушній кружечок із скісними дірочками; голос с. дуже сильний і різкий, тому вживають їх також до сигналів у фабриках, на залізницях, автах, кораблях тощо.

Сирени, (гр. міт.) первісно мабуть душі померлих або демони смерті, пізніше казкові дівчата або птахи з головами дівчат, що, сидючи на березі моря, чарівним співом зваблювали мореплавців і вбивали їх. Скелі сирен, трискелисті острівці б. півд.-зах. побережжя Кампанії, між Сорренто й Капрі.

Сириця, біла шкіра, яка чиниться розмиванням із галуном та кухонною сіллю; с. вживають на виготовлення упряжі.

Сирівець, сировина, природна річовина, якої вживають у промислі до якихнебудь виробів, пр. дерево, шкіра, вовна й т. п.

Сирійська література, гол. богословська, історична, життєписна літ., починається II в. по Хр., розцвітає IV-VI вв.; мала вел. вплив на араб. письменство. Поезія теж майже виключно церковна (гимни та метричні гомілії). Найстаршим її представником був ґностик Бардайсан (154-222), далі: Єфрем Сирієць (306-373), Ісаак Вел. (†б. 460) та ін.

Сирійська мова, розвинулася зі ст. арамейської, мова сирійських християн, несторіян та яacobітів; після перемоги арабів удержалася як мова літургії та ще в деяких розпоршених говорах.

Сирійці, гл. Семіти й Сирія.

Сирія, країна на півдні М. Азії, на північ від Палестини та Кераку, між Середземним морем і сирійською пустинею; 148.820 км.² і 2.425.000 меш. С. частинно гориста (на півдні Лібанон та Антілібанон до 3.212 м. вис.), частинно височина, розділена западиною від півночі до півдня. Земля родюча, гол. збіжжя, вино, олива, бавовна. Населення дуже мішане, семітське, з домішкою турків. Частина меш. номади. До 1918 належала до Туреччини, тепер фр. мандат. Гол. м-о Бейрут.

Сирку Поліхроній, рос. фільолог (1855-1905), з роду порумунщений українець (Сирко) із Басарабії, дослідник поправ церков. книг у Болгарії та Сербії, та рум.-рос. культ. зносин; спроби болг. діалектології; бібліографічні записи про ст. пам'ятки.

Сирмія, гл. Срієм.

Сирник, гл. Казеїн(а).

Сироватиння (caseificatio, degeneratio caseosa), переміна тканин у сиро-жовтаву річовину, суху, крихку, що пригадує своїм виглядом сир; характеристична зміна для туберкульозних тканин; буває також у тканинах новотворних і сифілітичних.

Сироватка, останок по виробі сиру з молока. При виробі гліганого сиру (з солодконого молока) є товста солодка с. З неї виробляють тзв. сироваткове масло, а тоді лишається пісна сироватка. З пісної сироватки відділюється ще решткоювий сир (альбумін), а тоді лишається чиста сироватка. З неї добувають молочний цукор, якого вживають до ліків та додають до пісного молока для зладження тзв. дітчого молока. Сироватку квасну дістається при відогріваних сирах, себто тих, що їх робиться з кислого молока. Її молочний цукор перемінений уже в молочну кислоту.

Сироватка кров'яна, білковинна жовтава рідина, що залишається з кров'яної плазми після виділення з неї волокнини (фібрину). Містить у собі розчинені відживчі річовини, різні останки обміну річовин, а також цілу низку річовин, що охороняють організм перед інфекційними захворюваннями: аглютиніни, антитоксини, опсоніни й ін. С. к. лічничка, сироватка тварин (найчастіше коней), що їх увільпорнено проти деяких заразливих хоріб упорскуванням бактерій або бактерійних токсин; у таких с. знаходяться відповідні своєрідні протитіла; вживається до лікування або охорони перед заразними хоробами, пр. при дифтерії, правці й т. ін.

Сироваткова оболонка, серозна оболонка (membrana serosa), тонка сполучно-тканинна оболонка, покрита одною верствою плоских наболонних клітин (ендотелій), що вистелює всі внутрішні ямини тіла: плевральну, перикардіальну й перитонеальну.

Сироваткова хороба, хороба, що виступає після повторного впорснення тої самої лічничої сироватки (пр. дифтерійної). Прояви: гарячка, болі в суглобах, висипка на шкірі, опухи.

Сироваткові (серозні) рідини, прозорі білковинні рідини в організмі.

Сироїжка (*Lactaria volema*), червоножовтий гриб із білим або жовтавим соком; їстівна навіть сира; гл. табл.: Важніші гриби України, ч. 21. том. I. стор. 860.

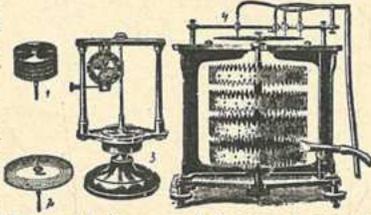
Сирокомля, гл. Кондратовіч Л.

Сироц, (фр.) розчин цукру в воді або в овочевому соку.

Сиротенко Григорій, укр. гром. діяч (1884-1925), адвокат, за війни співробітник С. В. У. в таборі полонених у Раштаті; міністер юстиції УНР в кабінеті Чеховського, виконуючий обов'язки військ. міністра в кабінеті Мартоса.

Сиротинець, виховний заклад для ам. укр. сиріт хлопців і дівчат, від 7-14 років, заснований 1913 у Філадельфії еп. Сотером Ортинським; при с. існує й школа.

Сирочинський (Syroczyński) Леон, польс. геолог (1844-1925), інженер, проф. і ректор львів. політехніки; в 60-их рр. українофіл (дописи до „Правди“ з Ціріху під псевд. Левко Чорний, брошура „Słowo do Słowa“ 1865). Праці з геології, спомини.

Сирени: 1. Саварта, 2. Зебека, 3. Каняр-Лятура, 4. Кеніга.

Сирена, статуя в Люврі.

Сирта, дві затоки Середземного моря: 1) В. С., б. триполітанського, 2) М. С., б. туніського побережжя.

Сисаль, сізаль, ам. нар. назва аґави, також пряжа з аґави й альоесу.

Система, (гр.) уклад, лад, порядок; упорядкована за якимсь внутр. принципом цілість окремих частин. **Систематик**, той, що все придержується встановленого порядку. **Систематика**, впорядкований перегляд; с. ботаніки й зоології — перегляд рослин і тварин, за їх взаїмним спорідненням; така с. може бути штучна, коли спирається на поодинокі прикмети, пр. с. Лінея, або природна, коли є висловом споріднення дотичних живин, пр. с. рослин Жюссіє, або с. тварин Лямарка, Кювіє, Гекеля.

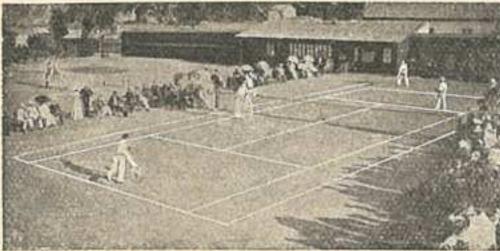
Систематика, гл. Система.

Систематичний, (гр.) розкладений за певною системою, ладом; послідовний, правильний, витриманий, упорядкований.

Систола, (гр.) ритмічні скорчі серця, що втискають кров із серця до артерій.

Систувати, (лат.) припиняти, здержувати, завішувати.

Сит, третій син Адама, батько Еноса.

Ситківка.

Ситківка, відбивання м'яча ситцем, гра іт. походження; в XVI-XVII вв. поширена у Франції, як „же де пом“ (jeu de paume), опісля в Англії, де її прозвали лавн-теніс (lawn-tennis); гра вимагає грища з поперечною сіткою 91 см. вис.; м'ячики підбивають ситцем (ракетю) понад сітку на чуже поле. Грають одинцем, двійками, або гуртками.

Ситківці, с. на схід. Поділлі; 6 XI 1919 умова про перехід УГА до Добармії.

Ситник (Juncus), ллілєвітна, трависта рослина, безлисті більця тверді, цівкуваті, цвіти в віхуватих колосках; росте на мокривах, на пашу непридатний, хіба на підстилку, плетінки, тощо.

Ситуація, (лат.) заг. положення, стан даної справи. В картографії: зображення на мапі, або пляні рисками, горизонтальними різних нерівностей земної поверхні; одночасно особливими знаками означають: оселі, ліси, болота, управні землі й т. п.

Сифарин, гл. Деревний цемент.

Сифіліди, хоробливі зміни на шкірі при пранцах.

Сифілідологія, (гр.) частина медицини, що займається вивченням пранців.

Сифіліс, (гр.) гл. Пранці.

Сифон, (гр.) вигнутий руропровід (вел. руровий канал) для переводження води по-під дорогу, через яр або долину; подвійно вигнута рура (∞), для самочинного затикання проводу, яким відпливає рідина (пр. у виходках); цівка з курком у пляшках із „мусуючими“ рідинами (содова вода, пиво), також сама пляшка з таким приладом.

Сихем, м-о в Палестині, кол. Салим.

Сицилійська вечірня, повстання в Палермі в годині вечірні 30 III 1282 проти французів, яких прогнано з Сицилії.

Сицилія, найбільший середземноморський та іт. острів, 25.740 км.² і 4.060.000 меш., відділений Мессинською протокою від Апенінського півострова, з яким під кожним оглядом (фізично й антропогеографічно) зв'язаний. С. гориста та вулканічна (Етна 3.274 м.). Гол. заняття населення сіль. господарство (пшениця, вино, олива, півд. овочі, шовківництво) та добування сірки. Історія: В старовину С. була кольонізована фенікійцями, опісля греками; 241 до Хр. перейшла під владу Риму. В серед. вв. під впливами Візантії, льонґобардів і сарацинів; 1042 осіли тут нормани: Роґер I і Роберт Гіскар, 1056-85, завоював цілу півд. Італію; Роґер II 1130 коронований королем Неаполю й С.; 1189 королівство перейшло до Гогенштауфів, 1266 до Карла Анжуйського; французи володіли до 1282 („сицилійська вечірня“), опісля С. перейшла до Арагонії. Від 1504 панували тут есп. віцекоролі. Після есп. суцесійної війни Неаполь 1713, С. 1720 перейшли до Австрії; 1738 як секундогенітуру есп. династії Бурбонів одержав їх Дон Карльос (Карло III); 1799 повстала тут партенопейська республіка; 1806 Наполєон утворив королівство й передав його спершу Йосифові Бонапарте, а 1808 Мюра; 1815 утворено королівство обох Сицилій з о-ва Сицилії й півд. Італії, 1860 С. влучено до королівства Італії.

Сич, гл. Сова.

Сич Василь, кошовий от. війська Запорозького в 1745-1746 і 1750.

Сичов Микола, суч. рос. історик мистецтва, родом із Чернігівщини, дослідник візант.-укр. культури й мистецтва, 1919-26 дир. Держ. Рос. Музею.

Сі (si), романська назва тону „h“.

Сіаґрій (Syagrius), останній рим. намієник Галії, погромлений Хльодвіком б. Суасону 486 по Хр., покараний смертю.

Сі-аль, зовн. оболочка Землі, збудована з крем'янів (Si) та глинових сполук (Al).

Сіалькот, м-о в Пенджабі, 71.000 меш.

Сібеліус (Sibelius) Йоган, фін. комп.,

Сифон: 1. с. до самочинного затикання проводу, яким відпливає рідина, 2. пляшка з с. на содову воду.

*1865, творець самостійної фін. муз. школи; симф. поеми: „Туонельський лебідь“, „Фінляндія“, сюїти, симфонії, кантати, хори, фін. нар. пісні, форт. твори.

Сібрязков, прізвище сибірських золотопромисловців та філантропів, що піддержували наук. установи, пр. томський унів. та фінансували досліді Сибіру, братів: 1) Інокентій (1860-1901), фінансував м. ін. експедицію Потаніна; 2) Олександр, *1849, фінансував експедицію Норденшельда та Грігорієва.

Сібію (Sibiu), Германштадт, рум. м-о в півд. Семигороді, 45.000 меш., культ. осередок семигородських німців.

Сіваг, оаза в лібійській пустині (Єгипет), руїни святині Аммона.

Сіверщина, сіверське князівство, займало басейн Десни й Сули, поширювало впливи на південь, було в зв'язку з Тмутороканню. Гол. осередки: Чернігів, Переяслав, Любеч. З С-ни виділилося кн-во переяславське на Посуллі, пізніше Мурово-Рязанське. За Ольгерда С-у приєднано до Литви, а в гол. м-ах засіли підручні князі лит. роду; 1503 Москва забрала С-у від Литви, 1634 відступила Польщі, яка утворила тут чернігівське воевідство.

Сіверяни, ст. укр. плем'я, сиділо над Десною, Сеймом, гор. Сулою.

Сігейон, ріг і м-о в півн.-зах. куті Троади (тепер Бнішер), із могилами Ахіллі й Патрокля.

Сіген (Siegen) Люї, визн. голянд. гравер (1609-80), винайшов спосіб граверства „меццотінто“, гл. Граверство.

Сідлець, гл. Седльце.

Сідляр Сачко, укр. друкар і книгар у Львові, учень Івана Федорова, якому його батько Сенько (Семен) поміг заснувати друкарню; † б. 1589.

Сідней (Sydney), найбільше м-о та пристань у півд.-схід. Австралії, 1,070.000 меш., унів., металургічна, машинова й корабельна промисловість, річний оборот пристані 11,890.000 реґ. т. нетто.

Сідней, пристань.

Сідней (Sidney) Філіп, англ. діяч і письмен. (1554-86), улюбленець королеви Єлисавети; повість „Аркадія“, сонети.

Сідоній Аполінарій, рим. письмен. і політик (б. 433-480), родом ґалієць із Ліону, від

470 сп. арвернський, автор панеґіриків, які становлять неоцінений матеріал для літ. і політ. історії ґалійсько-рим. світу V в.

Сієсс (Sieyès) Емануель Жозеф, фр. публіцист і політик (1748-1836), автор памфлету „Що таке третій стан“ 1789, підготував декларацію прав людини, 1799 член директорії, підпирив замах 18 брюмера, за Наполеона сенатор і граф, 1815-30 на вигнанні.

Сіетль (Seattle), пристань у державі Вашингтон (ЗДА) над затокою Пуджет, 330.000 меш., трачки й рибна промисловість.

Сієна, іт. м-о в Тоскані, 46.000 меш., собор і ратуша з XIII в., унів., металургічна й ткацька промисловість.

Сієніт, маґматична, глибинна, грубозерниста, сіра або червоняста гірнина, складається гол. з ортоклазу та біотиту або амфіболу.

Сієнська школа, гл. Ґотика.

Сієра, (есп.) вл. пила; часта назва для гірських хребтів.

Сієра де Гредос, гл. Гредос.

Сієра Леоне (Sierra Leone), брит. колонія в гор. Гвінеї, 80.500 км.² і 1,540.000 меш. (переважно чорних); праліси, гол. продукти: пальмовий олій та оріхи; гол. м-о Фрітавн; відкрита 1467.

Сієра Мадре, гори, що замикають мекіканську височину; від сходу С. М. Орієнталь, від заходу С. М. Окциденталь.

Сієра Морена (Sierra Morena), гори в півд. Іспанії між Гвадалквівіром та Івадіною, до 1.169 м. вис.

Сієра Невада (Sierra Nevada), 1) гори в півд. Іспанії, над Середземним морем, до 3.480 м. вис.; 2) гори в Каліфорнії (ЗДА), до 4.425 м. вис.

Сієра Невада де Санта Марта (Sierra Nevada de Santa Marta), гори в півн. Колумбії, до 5.100 м. вис.

Сієста, (есп.) вл. шоста година, пообідній відпочинок; безділля.

Сікевич Володимир, суч. укр. військ. діяч, гарматний старшина армії УНР, посол УНР у Будапешті, опісля організатор і провідник укр. військ. організацій у Канаді.

Сікіан, найбільша ріка півд. Китаю, 920 км. дов., витікає в провінції Інан, вливається до Півд.-кит. моря б. Макао.

Сіккім, брит.-інд. васальна держава в Гімалаях між Непалом і Бутаном, 7.000 км.² і 81.000 меш.; через С. веде головна дорога з Бенґалії до Тибету.

Сіклява, найбільший водопад у Татрах у долині П'ятьох Ставів, 67 м. вис.

Сікорський, 1) (Sikorski) Владислав, поль. генерал і політик, *1881, з фаху інженер, шеф ґен. штабу 1921-22, прем'єр і міністер внутр. справ 1922-23, міністер військ. справ 1924-25; 2) Полікарп, укр. церк. діяч, *1875, від 1932 правосл. єп. луцький.

Сікспенс, (англ.) англ. монета пів шилінґа, 6 пенсів.

Сілка́т, (лат.) крем'я́н; мінерал, що його гол. складником є крем (Si=silicium); с-и дуже поширені в природі; до них належить значна часть усіх мінералів, що творять магматичні гірнини (кремінь, польовик, лосняк, амфіболь, серпентин і т. д.); дуже поширені і в гірнинах осадових (пісковики, глини, каолін); грають важну ролю в техніці, особливо в шклярстві (кремінь), виробі порцеляни (каолін, польовик), бетону, цементу, тощо.

Сілістрі́я, твердиня над дол. Дунаєм, 11.000 меш., до 1878 тур., далі болг., від 1913 рум.

Сіля́дій (Szilágyi) Пандор, мад. історик (1827-99), вид. матеріалів з іст. Угорщини й Семигороду, що відносяться до історії України XVII в.

Сіль, хем. сполука, що втворюється з кислоти, через заступлення водню металом або роднем. Важніші солі: солинці, сірчани, вугляни, фосфорани, сілкати, оцтани й ін.

Сільван (Silvanus), лат. бог лісів і піль.

Сіль камінна, гл. Камінна сіль.

Сільна кислота (acidum muriaticum), водний розчин хлороводню; згущена с. к. має б. 40% хлороводню й в. т. 1:2; дуже сильна кислота, з запахом хлору, розпускає в собі багато металів, виділяючи з себе водень; виробляють с. к. гол. діянням сірчаної кислоти на кухонну сіль; сліди с. к. знаходяться в шлунку людей і тварин. Уживають с. к. до добування водню й хлору, до виробу хлорового вапна й сальміаку, при лютванні й ін.; дуже розріджена як лік при недугах травлення.

Сільниця, права притока р. Бога.

Сільое, гл. Силоамська купіль.

Сільсько господарство, ті галузі праці, що плекають корисні для людей рослини й тварини; с. г. постачає продукти для населення й сировину для промисловости; с. г. продукція у значній мірі залежить від кліматичних і ін. природних умов; виробнича техніка його, в порівнянні з індустрією, відстала; переважують дрібні господарства.

Сільський Господар, двотижневик, орган „Сільського Господаря“, Львів від 1926.

Сільський Господар, укр. госп. т-во у Львові, основане о. Томою та о. Юліяном Дуткевичами в Олеску, золочівського повіту, 1898, для піднесення рівня сіль-госп. культури та оборони хліборобів; 1904 перенесене до Львова, 1909 зреорганізоване Євгеном Олесницьким, за якого розвинулося у вел. краєву установу. Тепер (1932) має 1.280 кружків по селах, та 81 філій по містах. Видає часопис „Сільський Господар“ та сіль-госп. книжки.

Сільський Світ, укр. сільсько-госп. мі-

сячник, пізніше двотижневик, від 1923 у Перемишлі, Львові, опісля в Луцьку.

Сільсько-Господарська Машина, укр. двомісячник, орган Укр. Наук.-Техн. Т-ва, у Харкові від 1927.

Сільсько-Господарська Освіта, місячник, орган Наркомосвіти, Харків від 1928.

Сі-ма, магімова внутр. обгортка ядра Землі, збудована зі сполук крему (Si) та магну (Ma).

Сіманшко Йосиф, укр. церк. діяч (1798-1868), родом із Київщини, спочатку гр.-кат. єп., опісля правосл. архип., а від 1852 митр. лит.; 1839 один із гол. діячів прилучення укр. і білорус. гр.-католиків до православія.

Сібірськ, тепер Ульяновськ, пос. м-о над серед. Волгою, 70.000 меш., торгівля збіжжям; тут народився Ленін.

Сіменович Володимир, ам.-укр. діяч, лікар (1862-1932), ред. часописів „Америка“, „Україна“ в Шікаго та „Просвіта“ в Нью-Йорку.

Сіменс (Siemens), родина нім. техніків і вел. промисловців: 1) Вернер, визн. фізик і електротехнік (1816-92), дослідник електромагнетизму, член прус. Акад. Наук, основник світової електро-техн. фірми „Сіменс-Гальске“; 2) Вільям, брат Вернера (1823-83), англ. лорд, основник англ. підприємства Сіменса, заслужений для розвитку англ. промисловости; 3) Фрідріх, брат Вернера (1826-1904), дослідник термодинаміки.

Сіменс-Сіменович Мирослав, ам.-укр. гром. діяч, *1885, майор армії ЗДА, з фаху лікар, основник і перший голова „Укр. Гомоанського Клубу“, основник час. „Україна“ в Шікаго.

Сімович, 1) В а с і л ь, укр. мовознавець і педагог, *1880, дійсний член НТШ і комісії укр. мови ВУАН, за війни 1914-19 працював у таборах „Союза визволення України“ для полонених українців, як керманіч таборових шкіл, тощо, 1920-23 ред. вид. „Укр. Накладня“ в Берліні, від 1923 проф. укр. та слов. фільольогії в Укр. Пед. Ін-і ім. Драгоманова у Празі; укр. граматика, розвідки граматичні, правописні та про нових укр. письменників, видання Кобзаря Шевченка з коментарем, творів Франка, тощо; 2) М и к о л а, бук. укр. маляр-карикатурист (1894-1926), правник, крім того дрібні гумористичні нариси; 3) М и х а й л о, бук. укр. церк. діяч, *1869, гр.-кат. священник, ген. вікарій (заступник єп. для укр. гр.-католиків на Буковині і Мармарошині).

Сімонід, гр. поет (556-468 до Хр.), славний лірик; елегії, гимни, епіграми, трени.

Сільван, ст. релієф (Рим).

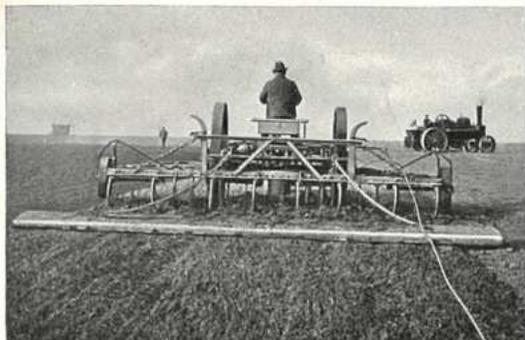

В. Сіменович.

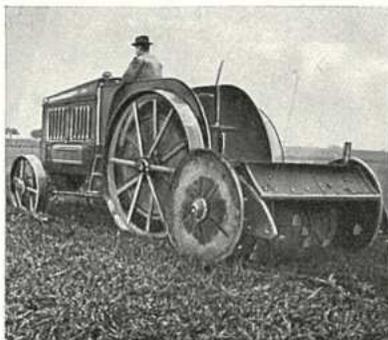

Вернер Сіменс.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. I.

1

2

3

4

5

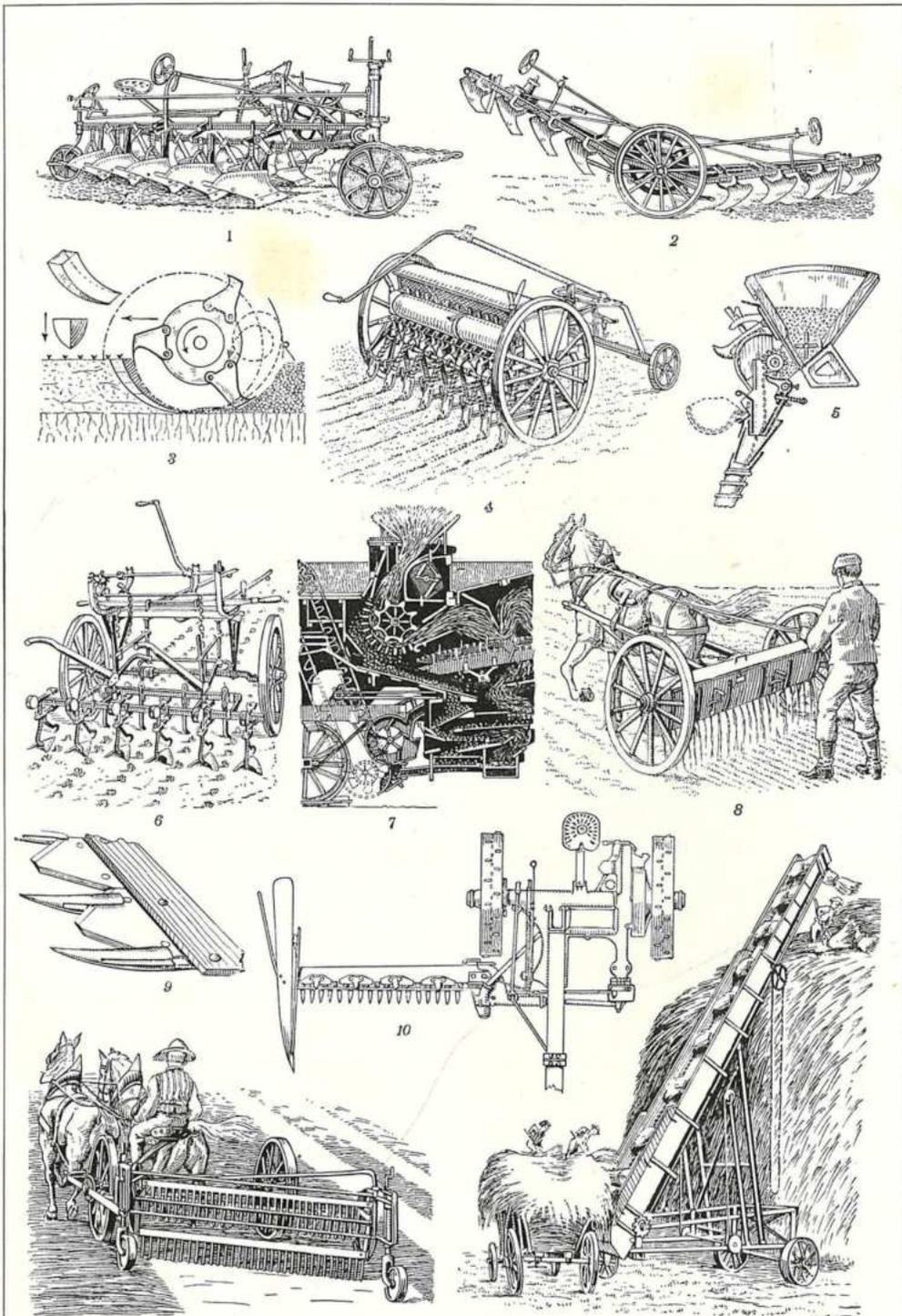
6

7

1. Культиватор (драпач), що його тягнуть два паротяги (один видно зпереду). 2. Двигуновий фрезер, що роздроблює землю. 3. П'ять машин живарок-в'язалок, які тягне трактор. 4. Великий трактор тягне п'ять культиваторів. 5. Трактор із дочепленим 3-східним плугом. 6. Машина до вибирання бараболь. 7. Парова молотарка: льокомобіль, молотарка, праса до соломи й видувач половни.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. II.

1. Плуг 5-скибовий, що його тягне трактор. 2. Плуг 4-скибовий, подвійний, що його тягне льокобиль (одні або два). 3. Барабан фрезера з зубами, що розріблюють землю. 4. Рядкова сівалка. 5. Сівни у рядковій сівалці. 6. Просашник, пологийник, кінний. 7. Барабан молотарки в перекрою. 8. Сівалка до висівання помічних погноїв. 9. Ножі живварки. 10. Сіновосилка, згори. 11. Кінні граблі. 12. Подавач снів біля стирги.

Сімор (Seymour) Едвард, кн. (1506-52); протектор Англії, покараний смертю.

Сімпліссіміс, 1) гл. Гріммельсгазен; 2) нім. сат. журнал від 1896 у Мінхені.

Сімплон, гірський провал (на висоті 2.010 м.) у

Швейцарії між долиною Рони й Точе (притоки Тічіно); через нього бита дорога, побудована Наполеоном, під ним найбільший европ. подвійний зал. тунель, 19.803 м. дов., збудований 1898-1906.

Сімплон, півн. вхід тунелю в долину Рони.

Сім чудес світу, у старовині 7 славних будівель і творів мистецтва: 1) піраміди, 2) висячі городи Семіраміди, 3) святиня Артеміди в Ефесі, 4) статуя олімпійського Зевеса, 5) мавзолей у Галікарнасі, 6) родійський колюс, 7) морська ліхтарня на Фаросі.

Сім'я (sperma), білава, густа, тягуча рідина, особливого запаху, виділюється з чоловічого сечівника; складається зі сперматозоїв і виділин сім'яних пухирців та передміхурової залози.

Сінальоа, зах. мех. держава, 71.380 км.² і 340.000 меш., гол. м-о Куліякан.

Сінгалевич, з нім. роду Шіллінгів, 1) В олодимир, гал. укр. гром. діяч, *1880, посол до австр. парламенту 1911-18, до гал. союму 1913-18, представник ЗУНР у Відні 1919-23, уповажнений делегат фінансів ЗУНР, від 1930 дир. Земельного Банку у Львові; 2) Гнат, у чернецтві Іван, гал. укр. педагог (1773-1854), дир. гімназії василіян у Бучачі, ігумен василіян у Львові; 3) Михайло, гал. укр. свящ. (1822-95), архипресвітер гр.-кат. митрополії у Львові, посол до австр. парламенту 1885.

Сінгалези, народ індонезійської мовної групи, мішаного арійсько-дравідійського походження; понад 2½ міль. у півд. частині Цейлону.

Сінган, гол. м-о кит. провінції Шенсі, 900.000 меш.

Сінгапур (Singapore), брит. країна й м-о на острові при побережжі Маляйського півострова, 728 км.² і 495.000 меш. (гол. китаїці); дуже важна торг. і військ. пристань, як ключ до Китаю й Індонезії, щодо обороту третя пристань світу з річним оборотом 40,710.000 нетто реґ. т.

Сінгель, (лат.) один, одинокий.

Сінґ-Сінґ, найтяжча ньюоркська в'язниця.

Сінґуляр, (лат.) гл. Однина.

Сінд, Сінді, 1) країна англ. провінції Бомбай, над дол. Індом, 122.000 км.², 3.300.000 у. З. Е. III.

меш.; гол. м-о Карачі; 2) новогіндуська мова в провінції С.

Сіндж (Syngge) Джон Міллінґтон, ірл. письмен. (1871-1909), обіжвник ірл. театру; найкращі п'єси: „Паяц західного світу“, „Жалібне Деїдр“, „Криниця святих“.

Сіндінґ (Sinding) Христіан, норв. комп., *1856. форт. твори, сонати, концерти для фортепіану й скрипки, симфонія й ін.

Сінельніков Іван, рос. держ. діяч, 1783-88 губернатор Катеринославщини, улаштував тзв. Потьомкінські села 1787 на берегах Дніпра для зустрічі Катерини II; †1789.

Сінін, м-о в кит. провінції Кансу, 60.000 меш., важний осередок торгівлі з Тибетом.

Сінкевич Діонісій, укр. гравер на дереві, †б. 1732; ігумен святоюрського ман. у Львові; виконав вел. дереворит Крехівського ман. 1699 (гл. т. II, стор. 384).

Сінкел Георгій, гл. Георгій 2).

Сінклер, 1) (Sinclair) А п т о н, ам. письмен., *1878, повісті: „Нетри“, „Вугілля-король“, „Нафта“; 2) В олодимир, укр. військ. діяч, *1879, ген. штабу УНР генерал-поручник, ген. майор рос. ген. штабу, літом 1918

перший отаман-квартир-майстер гол. управління ген. штабу, VIII-XII 1919 начальник штабу Дієвої Армії УНР, в III 1920 виконуючий обов'язки начальника ген. штабу, VII 1920-II 1921 начальник ген. штабу, вкінці від II 1921 член Вищої Військ. Ради; 3) (Sinckler, Zinckler) М а л ь к о л ь м, швед. майор, післанний швед. урядом до Туреччини для переговорів у справі коаліції проти Московщини; був у зв'язку з П. Орликом, вертався з Туреччини з Григором Орликом і був убитий насланими вбивцями у Бреславі 1739.

В. Сінклер.

Сінніс, (гр. міт.) казковий розбишака на коринтському Істмі, з прізвиськом „пригинач сосон“; прив'язував подорожніх до верхків двох пригнутих дерев, а опісля, пускаючи дерева, шпурляв ними вгору; вбитий Тезеєм.

Сінцінаті (Cincinnati), м-о в державі Огайо (ЗДА), 412.000 меш., унів.; торгівля збіжжям і кіньми, копальні вугілля, бавовна й споживча промисловість.

Сінольоґ, (лат.) дослідник кит. мови й літератури.

Сінус, синус, (лат.) гл. Функції.

Сінфен, (Sinnfein, „ми самі“) ірл. таємний союз для визволення Ірландії від англ. влади; від 1905 були в Ірландії кілька разів криваві повстання сінфеністів під проводом Гріфіта й Де Валери.

Сінцов Іван, рос. геолоґ, *1845, проф. одеського унів., багато праць із геолоґії чорноморського низу й Басарабії.

Сінява, м-о ярославського повіту, 1.900

меш., палата Чарториських зі збіркою старовини; 1875 знайдено тут бронзовий скарб з V бронзової доби (1000-800 до Хр.), з якого один масивний, замкнений нашпийник із ритим орнаментом дав назву окремому „сінявському“ типові місцевого виробу.

Сіняк (Signac) Поль, фр. маляр краєвиду, *1863, основник неоімпресіонізму пунтаелістичного напрямку.

Сіньор, (іт.) пан, добродій; сіньорина, пані; сіньорита, панна.

Сіньореллі (Signorelli) Люка, іт. маляр доби Ренесансу (б. 1441-1523), м. ін. фрески катедр в Орвіето „Страшний суд“.

Сіон, гора в Єрусалимі, на якій цар Давид збудував був царську палату; переносно: Єрусалим.

П. Сіняк: Капо ді Нолі.

Л. Сіньореллі: Пан.

Сіонізм, жид. нац. рух, що виступає проти асиміляції жидівства й змагає до утворення власної жид. держави; початки сягають 60 рр. XIX в., особливої сили набрали у 90 рр. (1896 появилася книга провідника с. Т. Герця „Жид. держава“, 1897 1-й сіоністичний конгрес у Вазелі). С. осяг почати свою мету 1917, коли англ. уряд заявив про утворення нац. осідку для жидів у Палестині.

Сіон Рускій, пізніше Рускій Сіон, укр. церк. час., двічі на місяць у Львові 1871-80.

Сіпагі, сіпаї, (перс.) тубільне військо Англії в Схід. Індії; 1857-8 підняло повстання проти англ. панування.

Сіпягін Дмитро, рос. держ. діяч (1853-1903), реакціонер, від 1900 міністер внутр. справ; забитий студентом Балмашовим.

Сіра, Сірос, один із гр. Киклядів, 81 км.² пов., 28.000 меш., гол. м-о Гермуполіс.

Сіра Дивізія, гл. Сірожупанники.

Сіра масть, політань (unguentum sine-geum), мішанина ртуті (39%) і товщу; вживають при лікуванні пранців, деяких шкірних і галапасних хоріб.

Сірекіус (Syracuse), м-о в державі Нью-Йорк (ЗДА), 197.000 меш., університет.

Сірий, вл. Тищенко Юрій, укр. письм. і вид., *1880; 1907-18 завідувач книгарні та ред. ЛНВ у Києві, 1909-11 ред. час. „Село“ й „Засів“, видав понад 200 назв книг; писав оп., новелі, популярні книжки, дитячі розповідки.

Сірій Клин, укр. колонія в півн. Туркестані, на північ від залізниці Ташкент-Алма-Ата, б. 50.000 км.² пов. і б. 150.000 українців; адміністративно розділений поміж Кара Кіргістан (округи пішпекський і таласький) і Казакстан (повіти чимкентський і авліє-атинський). Підсоння сухе, рілляництво можливе лише при штучному наводненні: Бавоництво, баштани, садівництво: бросквини (найліпші на світі), цитрини, помаранчі. Важніші міста: Алма-Ата (10,7% укр.), Авліє-Ата, Пішпек, Чимкент.

Сіріус, Сірій, найясніша зоря неба; гол. зоря сузір'я Великого пса.

Сірка (Sulphur, S), хем. первень-металоїд, ясно-жовтий, в. т. 2-07, т. т. 1145°, т. к. 448-4°; буває в кількох відмінах (аллотропія), гол. дві кристалні: просторомбна й скісноромбна, та дві некристалні (аморфні): розпускалайна й нерозпускалайна в сірчачу вугля; плястична с., розтяжна й пружиста, мішанка обох некристалльних відмін, її дістають нагим остидженням розтопленої с-и; сірчаній цвіт або сірчане молоко, це біластий, кристалний порошок, добутий охолодженням сірчаної пари. С. в природі є гол. витвором сольфатар і термальних джерел і знаходиться в вульканічних околицях: у Сицилії, Ісландії, Японії, Мехіку, Люїзіяні й ін.; витворюється також у водняних осадах діянням живих організмів, тому знаходиться в гіпсах, пр. у Галичині; тзв. сірчани води мають у собі розпущений сірководень (живають їх у лічництві). С-и вживають до вульканізування кавчуку, виробу сірників, звич. стрільного пороху, штучних вогнів, ультрамарини, киновару, сірковугля, сірчаної кислоти, тощо. Гл. Сірчак й Сірчан.

Сірко Іван, довголітній кошовий на Запоріжжі, †1680, родом із Мерефи на Слобідській Україні, без певної політ. лінії, бував на боці Москви й Польщі, проти П. Дорошенка й за Дорошенком; при кінці

Могила Сірка б. Чортотлицької Січі.

життя розчарувався в Москві; славний походами на татар.

Сірководень, безбарвний газ запаху гнилих яєць (H_2S), трійливий, повстає при гнитті органічних річовин, знаходиться в деяких мінеральних джерелах (Тренчин, Піщани, Трускавець, Любін, Черче й т. д.); штучно втворюють його діянням розрідженої сірчаної або сілної кислоти на сірчак заліза. Запалений, горить синім полум'ям. З водою дає сірководневу кислоту. З розчинів металів виділює сірчаки. Уживають, як важного реактиву, до хем. аналіз.

Сірковугіль, сірчак вугля (CS_2), легко летюча й запальна, безбарвна, дуже отруйна рідина; вживають до виробу штучного шовку, вилуговання олів, товщів і смол, при вулканізації кавчуку, до нищення молів та шкідників на рослинах, тощо.

Сірники, винайшов нім. хемік Камерер 1833; спочатку виробляли с. гіршої якості, фосфорові; згодом у Швеції 1866 винайдено безпечні с., прозвані шведськими; їх запальна маса складається з каліюмхлорату, каліюмбіхромату, піролюзиту, сірки, тертого шкла та ліпища; запалюються потиранням об поверхню, напушену мішаниною аморфного фосфору, антимоніту й ліпища.

Сірожупанники, військ. відділи, зорганізовані Союзом визволення України з укр. полонених із укр. табору Фрайштадт в Австрії (1918), вишкіл у Володимирі Волинському; за Скоропадського прийняті у склад укр. армії; після повстання Директорії розפורшилися по Україні; назва від сірчих коз. жупанів.

Сірополько Степан, укр. просв. діяч, *1872, автор низки праць на теми педагогії, позашк. освіти, бібліотекарства та книгознавства, 1920 товариш міністра освіти УНР, опісля проф. Укр. Пед. Інст. у Празі, ред. журн. „Книголюб“, почесний член т-ва „Промісвіта“ у Львові.

Сірос, гл. Сіра.

Сірчак, сульфід, хем. сполука сірки з металем; сірчаки — мінерали ділять на: с. неметалічного вигляду, тзв. свитні або бленди, пр. киновар, сфалерит і ін., та с. металічного вигляду, тзв. блисти або блиски, пр. аргентит, галеніт, пірит і ін.

Сірчан, сульфат, сіль сірчаної кислоти, повстає через заступлення водню сірчаної кислоти металем або відповідним роднем; важніші сірчани: с. вапу (гл. Вапневий

сірчан, Ангідрит), с. бару (гл. Барит), с. заліза й с. міді (гл. Вітріоль), с. марну (гл. Гірка сіль); сірчан амоніу $[(NH_4)_2SO_4]$, кристалічна біла або сіро-зелена сіль, витворена або синтетично, з амоніяку й сірчаної кислоти, або з останків при виробі світільного газу та коксу; має б. 21% азоту, тому вживається як азотовий погній, на некіслых, гол. вапнястих, глинистих і чорноземних ґрунтах.

Сірчана кислота, сульфатна кислота (H_2SO_4); олівиста, безбарвна рідина, що нижче 10^{-5} створює призматичні кристали; в. т. 1-84, т. к. 338°, розпускає в собі майже всі метали (крім олова й шляхетних металів), при чому утворює сірчани, відділюючи з себе водень; притомом лучиться з водою, тому забирає її органічним сполукам і через те вони вугліють; сильна отрута. С. к. виробляють звич. з двоокису сірки (SO_2), добутого огріванням сірчаків, гол. піриту: 1) олов'яно-коморовий спосіб: у коморах, виложених олов'яними плитами, мішають двоокиси сірки з повітрям і водяною парю; 2) контактний, або каталітичний спосіб: двоокиси сірки враз із повітрям перепускають крізь плятиновий азбест, і так добутий триокис сірки лучать із водою; с. к. виробляють також із гіпсу, огріваючи його з глиною й вугіллям у цементових печах. С. к. вживають до сушення вогких газів, рафінування нафти й парафіни, виробу штучних погноїв, терових фарб, вибухових річовин, штучного шовку, різних кислот, галуни, електр. ланок і ін.

Сірчане молоко, гл. Сірка.

Сірчаний цвіт, гл. Сірка.

Сірчані води, гл. Сірка.

Сіслей (Sisley) Альфред, фр. маляр (1839-99), імпресіоніст; краєвиди з півн.-зах. Франції.

Сімонді (Sismondi de Simonde) Жан Шарль Леонар, фр.-швайц. історик та економіст (1773-1842), батько катедерсоціалізму, критик ідей клас. школи, прихильник дрібної власності, добачав причину пром. криз у неправильному розподілі дібр між різними групами населення: „Комерційне багатство“, „Нові основи політ. економії“.

Сіті, (англ.) ст. торг. частина Лондону; назва центр. торг. частини всякого більшого англ. міста.

Сіткокрийці (Neuroptera), громада комах, що мають тоненькі болончаті крила, густо й дрібно ужилковані.

Сітлятенетль (Citlaltépetl), вулкан б. Орїзаба (Мехіко), 5.550 м. вис.

Сітницький Іван, гал.-укр. математик і педагог, *1881, підручники геом., логаритми.

Сітон-Вотсон (Seton-Watson) Роберт Віліям, англ. письм., *1879, історик і публіцист, псевд. Scotus Viator, знавець і ворог Австро-Угорщини, по війні проф. середньоєвроп. історії у льондонському унів., співредактор „Slavonic Review“.

Сіхульський (Sichulski) Казімеж, поль.

Старшина сірожупанників.

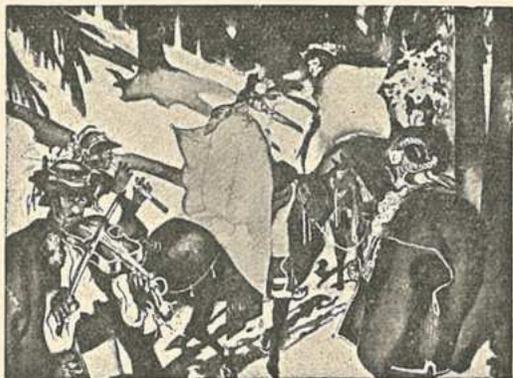

С. Сірополько.

маляр і графік, *1879; побутові сцени, переважно з Гуцульщини, краєвиди, карикатури.

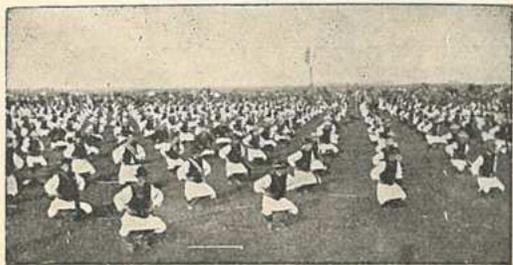
Січинський Юхим, гл. Січинський Юхим.

Січ, назва укр. часописів: 1) газета в Олександрівську, 1918; 2) двотижневик, орган ам. укр. „Січі“, у Шیکاго від 1924.

К. Сіхульський: Гуцульське весілля.

Січ, 1) укр. руханково-пожарне т-во, засноване в Галичині 1900 заходом др. К. Трильовського, першого голови й ген. отамана; ін. діячі: Іван Чупрей, Андрій Чайковський, Роман Дашкевич та ін. Зразу самостійні Січі об'єдналися 1912 в Укр. Січковий Союз; крім того були Січі Сокола Батька, що почав закладати свої січові організації від 1909; 1914 було 916 Січей Укр. Січового Союзу та 305 Січей Сокола Батька. З прилученням Сх. Галичини до Польщі,

Вправи вільноруч на Січовому святі 1910 р.

поль. влада поволі порозв'язувала С., останню 1928. За гал. зразком повстають С. на Буковині від 1903, на Закарпатті від 1920, в ЗДА та Канаді; 2) т-во укр. студентів вис. шкіл у Відні, засноване 1868 за почином Анатолія Вахнянина, відіграло вел. ролу в історії укр. нац. відродження під Австрією, особливо 1873-77 під впливом М. Драгоманова та О. Терлецького; 3) укр. студентське т-во в Чернівцях 1902-22, розв'язане рум. урядом; видавало свою „Бібліотеку“, мало найбільшу укр. книгозбірню на Буковині.

Січеслав, назва Катеринослава за гетьмана 1918.

Січ Запорозька, осередок Запорозького або Низового Козацтва; укріплений табор називався інакше кошем і звич. містився десь у захисному місці на Дніпровому низу, на одному з Дніпрових рукавів або приток. С. З. мала назву звич. від місця положення: Хортицька, Базавлуцька, Томаківська, Микитинська, Чортомлицька, Каменська, Олешківська, знову Каменська й Підполеська. Гл. Запорозьке військо.

Січинська Олена, гал.-укр. діячка (1854-1930), дружина Миколи, мати Мирослава С.

Січинський, 1) Володимир, укр. мистецтвознавець, *1894, син Юхима, доцент Укр. Пед. Інст. й проф. Укр. Студії Плястичного Мистецтва в Празі, дійсний член НТШ; низка монографій із історії укр. архітектури, про укр. граверів, підручник історії всевітнього мист.;

2) Денис, гал.-укр. комп. (1865-1909), автор популярних сольоспівів: „Finale“, „Розжалобилася душа“, „Бабине літо“, „Про Нечая“, „Як почувеш вночі“, то-що, та хорів: „Даремне, пісне“, „Дніпро реве“, „Лічу в неволі“— з оркестрою, опера „Роксоляна“; 3) Микола, гал.-укр. гром. діяч (1850-94), гр.-кат. свящ., від

Денис Січинський.

1883 посол до гал. сойму, один із діячів „Нової ери“; 4) Мирослав, гал.-укр. гром. діяч, *1887, син Миколи й Олени Січинських; 1908 вбив гал. намісника гр. Андрія Потоцького, за його ворожу політику супроти українців; засуджений на 20 літ в'язниці, втік до Швеції, опісля до ЗДА, де провадить укр. культ.-політ. роботу; 5) Теодосій, укр. церк. маляр і різьбар, ігумен василіянського ман. в с.

Виспї, б. Бірки.; твори з 1708-10; 6) Юхим, укр. історик і археолог, *1859, дійсний член НТШ і Укр. Наук. Т-ва в Києві, протосерей у Кам'янці Подільському, ред. „Подольських Епархіяльних Відомостей“ та ін. подільських видань, один із організаторів укр. проєв. руху на Поділлі, основник і дир. іст.-археол. музею в Кам'янці, 1918-20 проф. археології та історії Поділля на унів. 1920-26 проф. ІНО, автор численних праць із історії Поділля.

Січна, в геом. проста лінія, що перетинає якусь криву лінію.

Січовик, січовий козак, що проживав на Січі, назва згадується вперше б. 1590.

Січові Вісти, назва укр. час., органів „Січей“: 1) місячник у Львові 1912-14

Юхим Січинський.

і 1922-24; 2) двотижневик у Нью Йорку, опісля в Шیکاго 1918-23.

Січові Стрільці, С. С. (Ес-еси), частина укр. армії, що за починком Гал.-бук. Комітету повстала в Києві з кінцем 1917 з зах. укр. добровольців, кол. полонених, під назвою Гал. Куринь Січових Стрільців для підтримки Центр. Ради й відбиття Зах. України від Австро-Угорщини; IV 1918 розгортається куринь у Першій Пішій Полк С. С.-ів, після розбродження С. С.-ів німцями більшість стрільців переходить

С. С., при чому першу її дивізію названо 10-ою, а другу 11-ою; з кінцем V 1919 виходить група С. С. з району Крем'яця на Староконстантинів, зводячи завязі бої з більшовиками, спершу в районі Теофіполь-Староконстантинів, опісля Николаїв-Чорний Острів-Базалія; знеслена відступає група до Ярмолинець та до Лянцкоруня, де переформовується на 1. (10.) дивізію (начальник полк. І. Рогульський) і 2. (11.) (начальник полк. Р. Сушко); 20 VII 1919 розбивають С. С. смілим протинасту-

Старшини Січових Стрільців та гості з коша УСС-ів у Києві 1918 р.

Зліва направо сидять I ряд: др. І. Рихло, П. Пасіка, др. К. Воевідка, Н. Гіряк, Е. Коновалець, Т. Рожанковський, В. Дідушок, А. Мельник, Р. Сушко. II ряд: В. Дзіковський, Пак, Чогниш, Кизима, Т. Чмола, М. Матчак, Ф. Черник, А. Домарадський. III ряд: Б. Гіряк, Харамбура, І. Андрух, В. Кучабський, Бісик, Г. Гладкий, Грималюк, Ф. Мамчур. IV ряд: І. Вирвич, М. Загаєвич, І. Рогульський, Грицай, Маренін, Біляч, стрілець.

до Олександрівська, де вступає до 2-го Запорозького пішого полку (от. Болбочана), решта до Верхньодніпровська; з кін. VII 1918 переходять С. С. з запорожцями на Харківщину й Чернігівщину для охорони граньць; IX 1918 вертаються до Білої Церкви, де за згодою геть. П. Скоропадського доповнюються селянами добровольцями та ксл. полоненими галичанами й переформовуються в Окремий Загін С. С.-ів, який у пол. XI числить 1.200 бовиків; 15 XI 1918, по проголошенні грамоти про федерацію України з Росією, підносить загін під кермою Директорії повстання проти гетьмана, займає Білу Церкву й стачію Хвастів і зводить 18 XI з гетьмансько-рос. частинами бій під Мотовилівкою; підчас облоги Києва розростається загін у дивізію і врешті в пол. XII 1918 в корпус (гл. Осадний корпус), та складається наполовину з придніпрянців і придністрианців; організацію поділені С. С. на 6 дольків по 3 трисотенні курені, а тактично на дві групи: полк. Рогульського й ударну полк. Сушка. Після відвороту з Києва переходять С. С. в безустанних боях на Поділля й Волинь; у цьому періоді перейменовано корпус С. С. на групу

пом під Смотричем і Фрамполем Богунівську більш. бригаду, а 22 VII під Карапчівкою Таращанську бригаду, започатковуючи цими й дальшими перемогами (над р. Топори, під Староконстантиновом, Шепетівкою) похід С. С. і II Корпусу УГА під Зв'язель і Коростень; тут стоять С. С. аж до катастрофи армії УНР, беруть X 1919 участь у боях із рос. добровольчою армією на лінії Жмеринка-Могилів і відходять вкінці на Чорторію, де демобілізуються XII 1919; кіннота С. С. бере ще участь у зимовому поході Омеляновича-Павленка. Команданти С. С.: 1917 В. Дідушок і О. Лисенко, від І 1918 Е. Коновалець; начальники булави: А. Мельник, від І 1919 Ю. Отмарштайн, літом 1919 М. Безручко.

Сію, гл. Дакоти.

Сіют, Асіют, м-о в Єгипті над Нілом, 57.000 меш., велика гребля.

Сіак Іван, гал.-укр. політ. діяч, соц.-демократ, *1889, в зимі 1919 учасник повстання проти рум. влади в Басарабії, влітку 1919 начальник „Залізного Загону“ гал. укр. залізничників, опісля перейшов до більшовиків.

Сіям, буферна держава між брит. Індією та фр. Індокитаєм, у сточищі Менаму,

518.160 км.² і 10,000,000 меш. (гол. сіямці, китайці та малайці). На півночі гориста (до 2.575 м. вис.), на півдні низинна. Країна родюча, гол. продукт риж. Колись сягали сюди гіндуси, але їх виперли в III в. по Хр. монголи. Тепер С. держиться лише завдяки суперництву фр. і брит. впливів. Культ. впливи європейців доволі великі. Гол. м-о Бангкок.

Сіяманг, гл. Гібон.

Сіямські близнюки, близнюки зрослі один із одним огруддям (thogasoragi), звич. однакового полу; можуть жити разом довгі літа; часом можна їх оперативно відділити.

Сіямці, монг.-малайський народ із групи таї в Сіямі, б. 5 міль.

Сіяч, укр. місячник, орган укр. автокефальної Правосл. Церкви в ЗДА, виходить у Шیکاго від 1927.

Сіяч, укр. видавництва: 1) в Черкасах 1917-18, видавало укр. белетристику; 2) у Празі від 1924, при Укр. Педагогічним Інституті, видає високошк. підручники.

Скабаланович Микола, рос. історик (1848-1918), проф. спб. дух. акад., 1886-92 ред. журналу „Церковный Вѣстник“; праці „Западно-європейскія гильдії и западно-русскія братства“ та про науку, школи й церкву в Візантії XI в.

Скабіоза (Scabiosa), зелеста рослина зі зложеним цвітом, подібним до цвіту айстри; у нас по квітниках.

Скабічевський Олександр, рос. письмен. (1838-1910), критик та історик літ.: „Історія новѣйшей русской литературы“, „Очерки по истории русской цензуры“.

Скавт, скавтинг, (англ.) гл. Пласт.

Скавтастер, (англ.) залужений пластуц, почесна назва признана верховною пластовою владою.

Скагеррак, протока між Югліандією й Норвегією, лучить Північне море з Категатом; 1916 найбільша в світовій війні битва між нім. і брит. фльотою.

Скадар, гл. Скутарі.

Скадівське, м-ко херсонської округи, 4.000 меш.: укр. 69%, росіяні 25%, жидів 4%.

Скадовський, 1) Микола, укр. маляр (1846-92), жанрист, заснував „Т-во южно-рус. художников“ в Одесі; 2) Сергій, укр. археолог на Херсонщині, вел. земельний власник до революції 1917; провадив археол. розкопи, збірки жертвував для херсонського археол. музею.

Сказ (lyssa), скаженина, гостра заразлива хвороба у тварин, рідко у людей; заразень докладно невідомий; зараження через укуси хворі на с. тварини. Прояви у людини: спочатку нудьга, непевний жах, неохота до їжі, біль у рані; після 1-2 днів болочі

корчі горла при спробах пити, спазм горлянки, корчі дихальних м'язів, напади задиху, буйне маячіння, після 1¹/₂-3 днів парализа й смерть.

Скай (Skye), найбільший із Гебридів, 1.535 км.² і 14.000 меш., випас овець, рибальство.

Скала, матеріал, з якого утворена скорина Землі; відповідно до свого повстання бувають: 1) магмові, або вихові, що остигли з гарячих, розтоплених мас, пр. граніт, базальт; 2) нептунічні або осадові, що утворилися з осадів, нанесених водою або вітром, пр. пісковики, вапняк, лес; 3) метаморфічні, себто кристалні лупаки, що утворилися під впливом тиску й високої температури з магмових або осадових скал.

Скала, м-ко над Збручем, борщівського повіту, 4.000 меш., 44% укр.

Скалат, повіт. м-о над р. Гнилою, притокою Збруча, 6.000 меш.: 25% укр., 26% поляків, 49% жидів; повіт: 917 км.², 3 міста, 61 сіл, 85.400 меш.: 47% українців, 43,5% поляків, 9,6% жидів.

Скалець ісландський, гл. Вапняк.

Скалігер (Scaliger, вл. della Scala) Йозефус Юстус, визн. іт. учений (1540-1609); клас. філософ і мовознавець, один із основників наук хронології, увів тзв. юліанський період.

Скала, (лат.) 1) мірило, поділка, лінія, поділена на рівні частини (звич. міліметри, його частини або многократи); деколи зуться вони ступнями, пр. у термометрах; 2) у муз. наступство тонів—ґама; 3) с. твердості, гл. Твердість.

Скала (Scala), іт. династія у Вероні 1260-1387.

Скаля музична, гл. Скаля 2).

Скалярна величина, скаляр, (лат.) величина, дана лише своєю абсолютною величиною, але не має напрямку у протилежність до векторів, пр. величина маси, праці, провадження тепла й т. д.

Скальда, нім. Шельде, фр. Еско, ріка 360 км. дов., витікає в півн. Франції, перепливає Бельгію; б. Антверпії ділиться на схід. і зах. рамя й на під. території вливається до Півн. моря.

Скальд, ст. ісландський та ст. норв. поет, що оспівував подвиги рідних героїв.

Скальковський Апольон, укр. історик (1808-98); праці з іст. козаччини й гайдямаччини, м. ін.: „Історія Новой Сѣчи или послѣдняго коша Запорожскаго“ та з історії півд. України.

Скальп, (фр.-англ. з лат.) здерта, після підрізання довкола голови убитого або раненого, шкіра з волоссям, уважали його в півн.-ам. індіан за трофей.

Скальпель, (фр.) малий однобічний ніжик, уживаний у хірургії при операціях.

Скамандер, Мендерес, гл. Меандер.

Скабіоза. 1. галузка з цвітом, 2. цвіт ззаду, 3. підстава цілого цвіту, 4. крайній цвіт, 5. середній цвіт, 6. оwoч.

Скальпель.

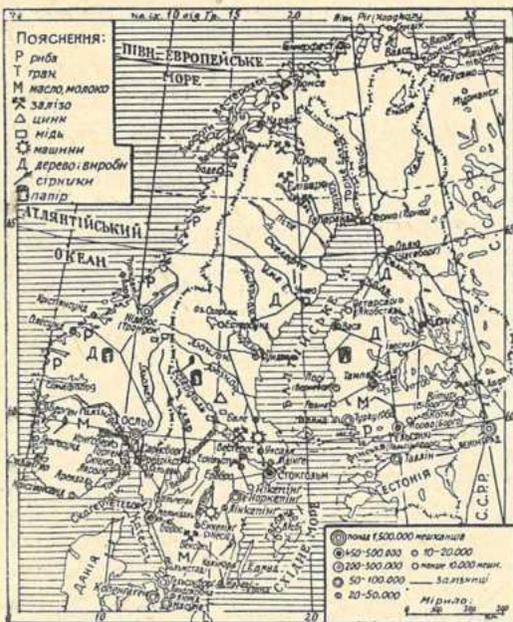
Скаменілий плід (lithopedion), позама- точний плід, завмерлий і зацвілий, що може літати залишатися в лоні матері.

Скаменілість, гл. Кам'янина.

Скандал, (гр.) ганебний учинок, поведінка, що ображає почуття пристойності; екандалний, скандалічний, ганебний, непристойний.

Скандербеґ, вл. Юрій Кастриот (1403-68), альб. полководець, підняв 1444 повстання проти турків і здобув 1461 незалежність Альбанії.

Скандинавія, півн.-європ. півострів, 775.000 км.² і 9.000.000 меш., гористий, гол. на заході, при чому висота гір більшає від півночі до півдня (до 2.560 м. вис.). Гори опадають стрімко до зах., лагідно до сходу. Побережжя фіордове. Підсоння на заході океанічне, на сході континентальне. Через гори й тундри умови життя тяжкі й можливі лише завдяки морю (рибальство), та полонинам і копалинним багатствам. С. поділена між Швецією й Норвегією.

Скандинавія.

Скандинавська мітологія, покривається у значній частині з ст.-герм. міт.; всітаки в Еддах є особливості, яких нема ні в герм., ні в нім. міт. Світ зображений як велетеньський ясень, коріння якого в підземлі Ніфльгайм; боги живуть в Асгарді, люди в Мідґарді, велетні в Етунгайм; частина Асгарду — Вальґаля (гл. Вальґаля 1).

Скандинавські мови, мова Скандинавії: шведська, норвезька та ісландська, гл. Германські мови.

Скандій, (Sc.), первень із громади рідких металів.

Скандувати, (лат.) читати вірш, зазначаючи довгі й короткі його складки; говорити, сильно зазначаючи наголос — рубати.

Скансен, гл. Стокгольм.

Скарабей, (гр.) жук із родини жуків, почитаний у ст. Єгипті; також фігурка того жука, зроблена з каменю або глини, уживана як амулет, печатка, медаля.

Скарабей.
 1. жук, 2. 3 фігурка згори (2), збоку (3).

Скарбовість, наука про майно й доходи держави; улагодження держ. скарбу.

Скарга, вл. Павенський Пйотр, поль. сауїт (1536-1612), найбільший поль. проповідник; брав визн. участь у переведенні берестейської унії та в рел. полеміці з правосл.; твори: „O jedności Kościoła Bożego“, „Zywoty Świętych“, „Kazania na niedziele i święta“, „Kazania przygodne“ й ін.

П. Скарга.

Скаржинська Катерина, укр. гром. діячка, дідичка с. Круглик на Лубенщині, оснувала в себе іст.-етногр. музей, який подарувала Полтавському Губ. Земству.

Скаржинський Віктор, укр. лісовод (1787-1861), дідич на Херсонщині, залісив 500 десятин землі, акліматизуючи сотні різних пород рослин.

Скарифікатор Гросс.

Скарифікатор, (лат.) сіль.-госп. прилад, яким розпушують дернину.

Скарлатті (Scarlatti), 1) Алессандро, іт. комп. (1659-1725), автор понад 100 опер, 200 месс, багатьох кантат, ораторій та ін.; 2) Доменіко, іт. комп., син Алессандра (1685-1757), форт. твори, сонати.

Скаррон (Scarron) Поль, фр. письм. (1610-60), „Комічна повість“, поема „Перелицьований Вергілій“, комедії.

Скато́ль, три-метиль-індо́ль (C₆H₄.C.SN₂.SN.NH), кристали з сильним запахом відходів; у сильно розблених розчинах має присмний запах квітів і тому його звивають у парфюмерії.

Скафандер, (гр.) гл. Норець.

Сквайр, гл. Ескавайр.

Скварко Захар, гал.-укр. гром. діяч (1870-1925), дир. Покутського Кредитового Союзу в Коломиї; брошури про програму й ідеологію гал.-укр. нац.-дем. партії, статті про земельну справу.

Сквер, (англ.) загороджений публ. сад, бульвар, звич. невеликий.

Сквира, м-о білоцерківської округи, 14.000 меш.: 63,2% укр., 33,6% жидів, 1,5%

росіян, 1,5% поляків; VI 1919 осередок повстання Юрка Мазуренка проти більшовиків; VIII 1919 бої запорозької групи з більшовиками.

Скворцов Олександр, рос. економіст (1848-1914); марксист: „Основи політ. економії“, „Економічні основи хліборобства“ та ін.

Скворцов-Степанов Іван, рос. економіст (1870-1928); переклад „Капіталу“ К. Маркса, „Курс політ. економії“ на спілку з А. Богдановим.

Скегар Григорій, ам.-укр. гром. діяч, *1891, з фаху дентист, статті по ам.-укр. часописах, переклади з укр. на англ. та з англ. на укр. мову.

Скедій, (гр.) рід воєнного судна укр. княжої доби.

Скелет, (гр.) 1) гл. Кості; 2) основа, схема чогонебудь.

Скелісті гори, гл. Рокі Мавитейнс.

Скельниця, гл. Коза.

Скенектеді (Schenectady), м-о в державі Нью-Йорк (ЗДА), 89.000 меш., електр. фабрика Едсона, фабрики машин.

Скепе Фльов (Scapa Flow), затока о-ва Майнленд в Оркнейх; у світовій війні база англ. фльоти; тут VI 1919 нім. адмірал Ройтер затопив інтерновану нім. фльоту.

Скептицизм, (гр.) 1) погляд у гносеології, його предстванки сумніваються в можливості або якоїсь специфічної форми пізнання (пр. зміслового пізнання), або пізнання взагалі. Скептицизм звичайно обмежуються збиранням аргументів проти можливості правдивого пізнання, не даючи натомісць ніякої позитивної теорії. Предстванки с-у: софісти, Карнеад, Архезилій, Пірон, Секст Емпірик, у повітній філ. — Юм; 2) сумнів у можливості чого, недовірливість.

Скептичний, (гр.) той, що до всього ставиться з недовірям, що у всьому сумнівається, нічому не йме віри з першого разу; підзорливий, недовірливий.

Скерліч Йован, серб. іст. літ. (1877-1914), критик і журналіст, провідник серб. соц. молоді та інтелігенції.

Скєрнєвіце (Skierniewice), поль. м-о у варшавському воєвідстві, 15.000 меш., фабрики сукна та гарбарні.

Скерцо, (іт.) вл. жарт; муз. твір жвавого характеру, ритмічно й гармонічно тонко опрацьований.

Скетінг, скейтінг, (англ.) ховзанка.

Скеч, (англ.) нарис; драм. дія, побудована на зовн. сценічних ефектах.

Скибинський Григорій, укр. богослов, 1688 прийняв у Римі унію та став доктором „вільних наук“; 1696 поїхав до Москви, де на домагання патріярха написав праці проти латинства: „Коротке оповідання про м-о Рим“ та „Опис Італії й інших її міст крім Риму, з окремою увагою на академію“.

Скипетр, (гр.) берло, булава з дорогого

металу, прикрашена самоцвітами, ознака влади володаря.

Скиргайло Іван, лит.-укр. князь (1354-97), син Ольгерда, призначений на князування до Полоцька, прогнаний, шукав 1380 рятунок у Лівонії, 1382 допомагав братові Ягайлові полонити Кейсту-та, за що дістав троцьке кн-ство; 1384 воював із тевтонським орде-ном, 1387 переміг Святослава смоленського, 1388 став намісником Литви; був правосл. і користувався популярністю в русь. землях; ворогував із Витовтом; 1395 перейняв владу в Києві після Володимира Ольгердовича й там помер.

Скити, сколоти, саки, збірна назва степових народів, що заселивали від VI в. до III до Хр. краї між Дніпром і Доном, також і далі на схід і на захід аж по Дунай. С. уважають звич. за іранців, але в їх мові вика-зують також афетичні перв-ні.

Скити на вазі з кульбської могили.

Скит Манявський, гл. Манявський Скит.

Скитська культура, первісна убога туркестанська культура з пізнішими впливами перс., ассир., гетитськими, кит., та кольоніальними грецькими (йонськими); найсильніші були гр. впливи. На Україні типові царські могили з зол., срібним та глиняним посудом; у Галичині знахідки с.к. у схід. повітах тільки в скелетових могилах, з вийком Дуплиськ, де було тілоспалення. Найстарші знахідки належать до VII в. до Хр., більшість із VI в. до Хр.

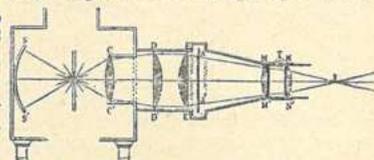

Скитська культура: 1. сокирка, 2. частина вуздечки, 3. дзеркало, 4. ніж, 5. меч, 6. тригранна столітка, 7. котел, 8. глиняний черпак, 1, 2, 4, 5 — з заліза, 3, 6, 7 — з бронзи.

Скі, (норв.) лещата.

Скиоптикон, чарівний ліхтар, проєкцій-

ний прилад, що кидає образи на екран: оптична темнища, де поміщене сильне джерело світла, перед ним збираюча сочка, тзв. кондензор, що збирає промені світла й сильно освітлює даний предмет (гл. Дія-

Скиоптикон, SS' вгнуте дзеркало, CC' дзеркало, DD', EE' — сочки кондензора, MM', NN' — сочки об'єктиву, Т — шруба до гострого наставлення образу, AA' — діапозитив.

позитив). Значно побільшений образ цього предмету кидає сочка на екран. Гл. Епідіаскоп.

Скіпетари, нац. назва альбанців.

Скіри, герм. плем'я, що в IV в. до Хр. прийшли з бастарнами на Підкарпаття, а сто літ пізніше появилось над Чорним морем та дол. Дунаєм.

Скірмунт Константин, поль. дипломат, *1866, поль. посол у Римі при Квіриналі 1917-19, міністер закорд. справ 1921-22, посол у Лондоні від 1922.

Скірон, (гр. міт.) вбитий Тезеєм казковий розбийник у скелястій околиці між Атикою й Меґарою, грабував прохожих, силував їх мити йому ноги, а опісля схищав їх ногами зі скелю у море.

Скіяпареллі (Schiaparelli) Джованні Вірджініо, іт. астроном (1835-1910); дослідник Марса, метеорів та іст. астрономії.

Скіяскопія, (гр.) проба тіні, спосіб об'єктивно означити рефракцію ока.

Склабовський Олександр, рос. письмен. (1793-1831), проф. харків. унів., ред., „Українського Журнала“.

Склад, 1) у грам. (гр. Силяба), частина слова, що вимовляється одним „укладом“ рота, себто одним висланям голосу (тзв. експіративним тиском); є односкладові й більше складові слова; с., що кінчається голосним, — відкритий (ма-ти), приголосним — закритий (ба-ть-ком); 2) у праві, гл. Депозит.

Складач, гл. Зецер.

Складка, укр. літ. альманах, 4 частини: 1887 і 1893 у Харкові під ред. Вол. Александрова, 1895 і 1897 у Спб. під ред. Ц. Білудовського.

Складня, (гр. синтакса), частина грам., що займається функцією слова або його форм у реченні, наука про речення.

Склепіння, в архітектурі перекриття будови вигнутої форми, зложене з клинчатого каміння, цегли, також залізо-бетонове. Гол. форми с.: 1) коробове — в перекрою у формі піввальця; 2) хрестове — два коробові с., що перетинаються; 3) сферичне — у формі півкулі, еліпсоїду та ін. С. відоме було в Єгипті й Ассирії, в геленістичній добі гр. мист.; удосконалене етрусками, поширене в рим. мист. та в усіх новіших стилях, особливо у візант. й ренесансовому мист.

Склероза (sclerosis), гл. Артеріосклероза.

Склероза численна, с. розкидана (sclerosis multiplex, s. disseminata), хронічна нервова недуга, проявляється тремтінням кінцівок, гол. при намірених рухах, скандованою мовою, утрудненим ходом і ін. Підкладом хвороби є повставання в спинному мізку розкидених огнищ, де частин-

но зникають нервові клітини й волокна. Причина хвороби незнана.

Склерометр, (гр.) прилад міряти твердість мінералів.

Скло, гл. Шкло.

Скловський Євген, укр. лікар (1869-1930), основник і голова київ. Наук. Педіатричного Т-ва, організатор Інституту Охматдиту (Охорони материнства й дитини).

Склодовська, гл. Кюрі-Склодовська.

Скоб(а), 1) (Pandion haliaëtus), водяний орел, птах-хижак із родини соколуватих, трохи менший від орла, буравосірий із білим хвостом, живе в серед. і півн. Європі й на степах України над водами; живиться гол. рибами; 2) Символ та поздоровлення („Сильно, красно, обережно, бистро!“) гал. та заркар.-укр. пластунів.

Скоб.

Скобельський Петро, гал.-укр. історик і педагог (1849-1912), консерватор пам'яток Схід. Галичини, 1889-90 ред. „Зорі“; іст. праці в звіті акад. гімназії у Львові та в „Зорі“; переклади з нім. на укр. та з Шевченка й Шашкевича на нім.

Скобелев, м.-о. гл. Ферґана 2).

Скобелев Михайло, рос. полководець (1843-82), завоював Серед. Азію, брав участь у рос.-тур. війні 1877-8.

Сковорода Григорій, укр. філ.-мистик (1722-94) вихованець київ. академії, після поїздки за кордон приватний учитель та проф. духовних шкіл (м. ін. харк. колеґії), останні 30 років у постійних мандрівках; на той час припадають його гол. твори: діяльогі та листи до друзів (раніш байки та більшість віршів). С. часом ухилиється до аскетизму, але переважають у нього мотиви суто-внутрішньої аскетички: звільнення від приваб матеріального світу. С. стоїть під впливом отців церкви, середньовічної та новітньої містики та античного плятонізму. Писав теж байки.

Г. Сковорода.

Скойка (Unio), черепашка, листкозябрий м'якун, із двома вапнистими шкаралупами, злученими на хребті; живе на дні европ. солодких вод; споріднені: Перлвіниця, Остриця, Гребенець.

Скок, рід руханки й змагу; буває: 1) в довжін із місця, або з розбігу; зіскакується у яму, виповнену піском; доходить до довготи 8 м.; 2) уверх: з розбігу до 2 м.: скачється понад лату 3 60 м. завдовжки, трикутну, вміщену поміж стояками. Скок жердкою довільної довжини (4-5 м.) полягає на тому, щоби жердку вбити в землю, підтягнути руками вверх і перескочити

Склепіння,
1. коробове,
2. хрестове,
3. банясте.

лату. Перейшли висоту 4 м. Трискоч рідко шлеканий : скачуть на довжину поверх 15 м.

Скок Петро, хорв. лінгвіст-романіст, *1881, проф. унів. в Загребі. Студії про початки лат. мови на Балкані та про румунів, рум.-слов. студії, де важну ролю грає укр. мова.

Сколе, кол. повіт. м-о у схід. Beskidi над Опором, 438 м. н. р. м., 6.000 меш.: 28% укр., 29,5% поляків, 40,7% жидів; підгірське літнлице, трачки; повіт.: 1268 км.², 1 м-о, 49 сіл, 48.000 меш.: 79,2% укр., 10,1% поляків, 9,5% жидів; від 1931 злучений із повітом Стрий.

Сколї, (гр.) застільні бенкетні пісні, співані в супроводі ліри наперемін поодинокими учасниками бенкетів. Спершу були це нар. пісні, опісля с. стали літ. жанром; перший творив їх Терпандер, потім Алкей, Анакреонт, Піндар, Теоґнід.

Сколїоза, (гр.) скривлення хребтового стовпа вбік; спричинює асиметрію огруддя й миски та вище уставлення одної лопатки; поветає звич. на тлі рахіту або як с. привична (s. habitualis) у шк. дітей, внаслідок сидження в невідповідних лавках, також наслідком слабости хребтових м'язів.

Скоморовський Келестин, гал.-укр. гром. діяч і письмен. (1820-66), гр.-кат. свящ., 1848 один із діяльних членів Руської Ради в Тернополі. Поезії під псевд. Келестин Доляняненко, переклад „Брмака“ Хомякова; нім.-укр. словник, виданий О. Партицьким.

Скоморох, (гр.) сміхун, співак, музикант та весельчак за княжих часів; зображені с-и у нас на фресках київської Софії.

Сконт, (ит.) знижка з належної суми, коли її платиться готівкою або перед реченцем.

Скопас, гр. різьбар IV в. до Хр.; різьби С. легкої моделіяції, плястичної форми, обличчя сумно задумливого виразу („Скопасьовий вираз“). Голови з храму Атени-Алеї.

Скопле, м-о в югосл. Македонії, 41.000 меш., осідок єпископа, унів.

Скополямін(а), алкальоїд, добуваний гол. з коріння *Skopolia atropoides*; уживаний в окулістиці до розширення зіниці.

Скопці, рос. сектанти, визнають безпосередню сполуку людини з Богом і для моральної чистоти вирізають у себе полові

орґани: суворо переслідувані рос. урядом, с. здебільша втекли в Туреччину, на територію теп. Румунії. Заснував секту Кіндрат Селіванов (*1835).

Скорбут, шкорбут, цинга, хороба, що належить до тзв. авітаміноз; спричинена одноманітним харчуванням, при недостачі свіжої городовини, садовини й свіжого м'яса (недостача вітаміна С). Буває ендемічно в таборах полонених, в'язницях, на кораблях підчас полярних виправ, тощо. Прояви: заг. слабість, болі в м'язах, кровотечі під шкіру й слизові оболони, кровотечі з ясен, запалення ясен із випадом зубів, підгарячковий стан, тощо.

Скордатура, (ит.) перестроєння струн інструменту на ін. тони, ніж звич.

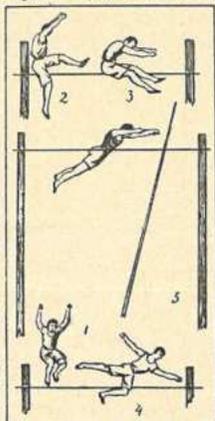
Скорина Франциск, білорусь. учений XVI в. (б. 1490 до 1535), родом із Полоцька, вихованець краківського й болонського унів. переклав на білоруську мову Біблію й видрукував її в Празі 1517-19; у Вильні видав Апостола (1525) і потім „Малую подорожню книжку“, яка містить псалтир, часословець, акафисти, канони, шестоднев, календар і пасхалю.

Скорість, швидкість, домога, перебута в одиниці часу (1 сек., 1 мін., 1 год.).

Скородинський, 1) Андрій, гал.-укр. просв. діяч (1850-1912); 1882-1908 дир. канцелярії т-ва „Просвіта“ у Львові, один із основників львів. філії т-ва й основник першої читальні „Просвіти“ у Львові; 2) Микола, гал.-укр. церк. діяч (1757-1805), проф. пасторального богослов'я, декан і ректор львів. унів., цензор для укр. книжок, від 1798 єп. львівський.

Скоронадська Настя, з роду Маркович, жінка гетьм. Івана Скоропадського (б. 1671-1729), уславилася своєю енергійною вдачею, за яку попала в приповідку: Іван носить плахту, а Настя булаву.

Скоронадський, 1) Василь, чернігівський полк. обозний (*1727); 2) Іван, полк. стародубський *1722, від 1708 геть. Лівобічної України, вибраний у Глухові з волі царя Петра I.; льяльський виконавець моск. наказів; проте був у підозрі, як „дзм'явник“ і для контролю над його діяльністю назначено Малорос. колеґію (1722); до моск. централізму ворожий; 3) Михайло, укр. політ. діяч (1697-1758), визн. промовець, генер. підскарбій за геть. Розумовського (1741-53); 4) Павло, укр. держ. діяч, *1873,

Скок. 1. передом. 2. шотландський. 3. американський. 4. боком, 5. з жердкою.

Ф. Скорина (з його Біблії 1517 р.), надолі монограма „Доктор Франциск Скорина“.

Скоморохи на фресці (XI в.) київської Софії.

І. Скоропадський.

(праправнук Михайла), генерал рос. служби, влітку 1917 командант I. укр. корпусу, від 29 IV 1918, по поваленні німцями Центральної Ради, гетьман; 14 XI 1918 видав „Грамоту“ про федерацію України з Росією; викликане суспільно - національною політикою гетьманату повстання Директорії УНР примусило С. зректися влади й виїхати до Німеччини.

Скоропис - Йолтуховський Олександр, укр. політ. діяч, *1880, діяльний член РУП, пізніше організатор тзв. Спілки; засланий на Сибір, утік за кордон, з початком світової війни один із організаторів СВУ; 1918 холмський губ. комісар, опісля староста; прихильник Скоропадського та один із ідеологів укр. монархізму; під псевд. Вишневецький розвідка „Напереломі“.

Скороспілка весняна, гл. Левкой весняний.

Скоростріл, гл. Кулетет.

Скорпій, скорпійон (Scorpio), членонога тварина з громади павуковців, має голову зрослу з тулубом, кадовб спочатку грубий, далі тонкий, мов хвіст; в останнім його члені виворюється сильна отрута, яка виходить гострим пауристом кільцем; небезпечний для життя навіть людини; с. європейський (S. europaеus), до 5 см. дов., живе над Середземним морем; с. африканський (Butomus), трохи більший, в Африці.

Скорпійон, (астр.) восьма громада зодіака, складається з 102 зірок, що їх можна бачити голим оком; між ними найяскніша Антарес, яку у нас видко літом на півд. стороні неба.

Скорцонера, зміячка (Scorzonera), зелеста рослина, споріднена з придорожником, цвіт зложений, корінь їстівний, через це плекають її як городовину.

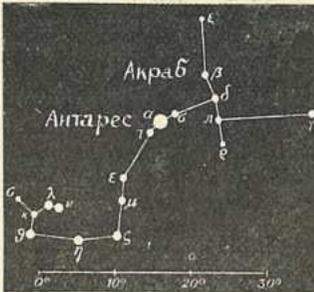
Скот (Scott), 1) Вальтер, англ. письмен. (1771-1832), творець нової іст. повісті: „Вейверлі“, „Наречена з Лямермуру“, „Айвенго“; 2) Роберт, англ. дослідник полярних країв (1868-1912), в експедиції 1912 дійшов до півд. бігуна, але вже 5 тижнів після

П. Скоропадський.

Скорпій.

Скорпійон (сузір'я).

Амундсена; вертаючися з бігуна, загинув із усіма товаришами.

Скот-Дунс Джон, гл. Дунс-Скот Джон. Скотія, гл. Шотляндія.

Скотленд-Ярд, (англ.) гол. приміщення льондонської поліційної управи; назва від площі; так називають в Англії також тайну поліцію.

Скотом, (гр.) темне місце в кругозорі ока, коли почуття світла в ньому зовсім утрачене або лиш ослаблене.

Скочиляс (Skoczylas) Владислав, поль. маляр і графік, *1883; стилізовані дереворити, акварелі та ін.

Скраб, (англ.) особливий гушавник на посушних рівнинах Австралії; ростинність с-у ксерофільна: переплетені одні з одними куці з колючками на листі або замість листя, утворюють непролазні нетри, де дуже рідко трапляються дерева, а трави зовсім нема.

Скрабер, скрубер, гл. Газівня.

Скраклі, городки, гра, де стовпчики, уложені в різні фігури, збивають киям.

Скребницький Олександр, рос. гром. діяч і письмен. (1827-1915), укр. роду, з фаху лікар-окуліст; крім праць із окулістики, писав про становище селян на Заході і в Росії, м. ін. вел. праця „Селянська справа за Олександра II (по рос. і по нім.)“; листувався з М. Драгомановом.

Скрантон (Scranton), м-о в Пенсильванії (ЗДА), 144.000 меш., копальні вугілля й заліза, шовківнична промисловість.

Скрипецький Самсон, укр. церк. маляр; ігумен василіян і парох у Чорткові 1784.

Скрипка, найбільш поширений смичковий інструмент; була вже широко відома на поч. XVI в., а на поч. XVIII в. виробництво с. досягло кульмінаційної точки (перевищені скрипки майстрів: Амати, Гварнері, Страдіварі). На с. грають смичком (arco), але можна щипати струни й пальцями (piccicato).

Скрипковий ключ, гл. Ключ.

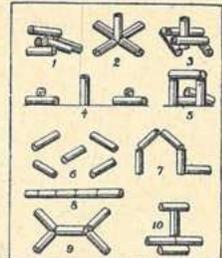
Скрипник 1) Лев, суч. укр. письмен.; повість „Будинок примусових праць“, оп. „Вибух“, „Двісті п'ятдесят перша верства

В. Скот.

Р. Скот.

Скраклі, обов'язкові фігури, 1-5 стоячі: 1. гармата, 2. зізда, 3. журавель, 4. артилерія, 5. кулетет; 6-10. лежачі: 6. письмо, 7. серп, 8. ковбаса, 9. рак, 10. літак.

(1928), збірка оп. „Смертна камера“ (1931); 2) Леонід, укр. письм. (1893-1929), інженер, один із гол. співробітників журналу „Нова генерація“. Романи: „Інтелігент“, „Епізоди з життя чудної людини“, повість „Іван Петрович і Феліс“; „Нариси з теорії мистецтва“ (про кіно); „Порадник фотографа“; 3) Микола, укр. більшовик, *1872, допомагав рос. комун. владі запанувати на Україні; 1920 нар. комісар роб.-сел. інспекції, 1922 юстиції, від 1926 освіти, 1927 голова Ради Національностей ССРР, 1930 призначений членом ВУАН; праці про нац. питання.

Скрипт, (лат.) письмо, рукопис, посвідка, зобов'язання.

Скрипчинський Василь, укр. гром. діяч, співробітник ВУАН, керманіч Сіль.-госп. Наук. Комітету України, 1925-26 — Центр. Стат. Управління; основник і заступник директора гравіметричної обсерваторії в Полтаві; †1929.

Скритоцвітні (Cryptogamae), рослини, які не мають звич. цвіту; сюди належать: перворости, мохи, п'ядичі, хвощі й папороти.

Скріб (Scribe) Ежен, фр. драматург (1791-1861), численні ситуаційні п'єси: „Шклянка води“, „Дівчата на відданні“, лібрета до „Гугенотів“, „Жидівки“ та ін.

Скрофульоза, гл. Золотуха.

Скрупул, (лат.) 1) етичний сумнів, застереження совісті даної одиниці щодо деяких учинків; побоювання, щоби не зробити комусь кривди чи неприємності; 2) ст. апікарська вага—20 гр.

Скрутень Йосафат, гал.-укр. церк. діяч, василіанин, *1894; ред. „Поступу“, опісля „Записок“ Чину св. Василя В.; дійсний член НТШ.

Скрутинія, (лат.) тайне голосування при виборі папи, взагалі обчислення голосів відданих при тайному голосуванні.

Скулкрефт (Schoolcraft) Генрі, півн.-ам. подорожник (1793-1863), відкрив джерела Міссісіпі.

Скульптор, (лат.) різьбар.

Скульптура, (фр.) різьба, різьбарство; гл. Різьба; ілюстр. таблиця Плястика, том II, стор. 1247.

Скульський Андрій, укр. друкар і віршописець, управитель друкарні Ставропільського братства, 1630 „Вършъ з Трагеді Христос пасхон“, опісля друкар у Молдаві, звідки вернувся до львова 1638; 1651 заїждозрений у зносінах із козаками й торгуваний; † після 1665.

Скумбрія, гл. Макрела.

Скумин(ович) Теодор, укр. церк. діяч, православний, від 1642 уніят; 1643 оголосив „Причини покиненья православія“.

Скумпія, гл. Сумах.

Скунг, смердюх (Mephitis chinga), м'ясоїдний ссавець із родини кунуватих, до 1 м. дов., з чого половина припадає на довгий,

пушистий хвіст; укритий густою довгою шерстю, чорний, із двома білими смугами на хребті, замітний дуже сильним неприємним запахом; живе в лісах Півн. Америки; споріднений із ним сурільо (M. zorrilla), трохи менший, живе в схід. Африці й півд. Азії; шкіри обох дуже цінять на кожущки; гл. таблиця Ам. звірня, ч. 13, стор. 100, l. том.

Скупа Йозеф, чес. маляр, *1892, основник суч. чес. лялькового театру.

Скупність, стан скупности, стан річовини, спричинений різним родом зв'язку найменших частинок (молекулів, атомів); буває: твердий (ціпкий), рідкий (плинний) та газовий.

Скупштина, (серб.) зібрання; парламент у Сербії.

Скуєвник, гл. Арніка.

Скутарі, 1) Шкодра, м-о в Альбанії, 22.000 меш., вовняні ткальні; 1913 здобує чорногорцями, 1916 зайняте австро-угор. військами; 2) Іскудар, передмістя Стамбулу на аз. побережжі.

Скшинський (Skrzyński) Александер, граф, поль. дипломат і політик (1882-1932), посол у Румунії 1919-22, міністер закорд. справ 1922-23 і 1924-26, премієр 1925-26.

Скюдєрі (Scudery) Мадлен, фр. письменниця (1607-1701), повісті: „Вел. Кир“, „Клеїя“.

Слабоумство, гл. Дебільність.

Слабченко Михайло, укр. історик, *1882, член ВУАН, керманіч одеської філії наук.-дослідчої катедри історії України; праці з історії адмін.-госп. устрою України XVII-XVIII вв.: про полк, центр. установи, організацію господарства, організацію Січі.

Славата (Slavata) Вільгельм, чес. граф, царський намісник у Празі (1572-1652), 1618 чес. протестанти викинули його кривзь вікно й це було безпосередньою причиною 30-літньої війни.

Славейков Пепчо Петко, болг. поет (1866-1912), творець модерної епохи в болг. літ.; гол. твори: „Острів блаженних“, „Кривава пісня“, „Мамині сльози“, „Сон про щастя“; переклади з Шевченка.

Славек (Slawek) Валєри, поль. політик, *1879, від 1928 посол і голова Безпартійного Бюлоу співпраці з урядом, тзв. ББ., премієр III-VIII 1930.

Славєчна, права притока дол. Прип'яті.

Славинецький Епіфаній, гл. Епіфаній 3).

Славинський Максим, укр. політ. діяч, публіцист і поет, *1868, ред. „Укр. В'єстника“ в Спб. 1906, делегат Тимчасового Уряду Росії до Центр. Ради в справі автономії України 1917, голова місії УНР у Празі 1919, опісля проф. Укр. Пед. Інст. там же; лір. поезії, переклади, іст.-літ. та публіцистичні статті.

Славік (Slavik) Ян, чес. історик, журналіст, гром. і культ. діяч, *1885, дир. архіву при міністерстві закорд. справ, де засну-

М. Скрипник.

вав і укр. іст. кабінет, від 1931 співред. журн. „Slovansky Přehled“.

Славістика, наука про слов'янство, себто слов. народи, їх життя, іст., культуру, мову, етнографію, археологію, право, релігію й т. д.; починається спорадично в XVII. (Кріжаніч) та в XVIII. в., систематично з поч. XIX. в.

Славіч (Slavici) Йон, рум. публіцист та новеліст (1848-1925), семигородень; образки з життя дрібних селян та сіль. інтелігенції.

Славічек (Slavíček) Антоній, чes. маляр (1870-1910), пейзажист, імпресіоніст.

Славков (Slavkov, Austerlitz), м-ко в Моравії, 4.000 меш.; 1805 перемога Наполеона I над австр. і рос. військом.

Славой-Складковський (Slawoj-Składkowski) Феліціян, поль. генерал і політик, *1885, міністер внутр. справ 1926-29 і 1930-31.

Славонія, частина Югославії між дол. Дравою й дол. Савою, в середньовіччі королівство, до 1918 разом із Хорватією належала до Австро-Угорщини.

Славсько, укр. село в стрийському повіті за Сколім, 1.900 меш., літнисьце, підгірська кліматична, в зимі лещетарська стація; 1915 бої УСС з москалями.

Славсько.

Славу́та, 1) м-ко над р. Горинню у шепетівській окрузі, 10.500 меш.: 34·1% укр., 44·8% жидів, 10·3% росіян, 8·8% поляків; засноване на поч. XVII в., належало кн. Заславським, потім Любомирським, від 1703 Санґушкам; 2) С. також Славутиця, назва Дніпра, уживана в укр. нар. піснях.

Слав'яни, гл. Слов'яни.

Слав'яно-Сербія, територія від Дніпра на схід до Донщини; в пол. XVIII в. рос. урядом відібрана від заporожців і віддана угор. сербам на військ. осаді; осередок — Бахмут; людність злилася скоро з українцями.

Слав'яносербське, зразу Донецьке, м-ко над Дінцем, засноване 1753 сербами, тепер б. 5.000 меш., переважно москалів.

Слав'янське Благотворительне Общество, т-во для ширення рос. впливу між слов'янами, основане 1858 моск. слов'янофілами; відділи в Києві та Одесі.

Сладек (Sládek) Йозеф, чes. поет (1845-1912), лірик.

Сластьон Опанас, укр. маляр і графік,

*1855, один із діячів відродження укр. нар. мистецтва, знавець кобзарської справи. Ілюстр. до „Гайдамаків“ Шевченка та ін. книжкова графіка, проекти нар. шкіл на Полтавщині. Записи дум, статті про укр. нац. стиль (ілюстр. гл. I том, стор. 699).

Слбйд (швед.) навчання ручної праці, ремесла, гол. дрібних предметів, уживаних для хатніх потреб.

Слива звичайна (*Prunus domestica*), рослина з родини миґдалуватих; дерево до 7 м. вис. з шир. ланцетуватим листям і п'ятидільними білими цвітками; овочі — кістянки, звич. подовгуваті; походить із зах. Азії. З різних порід замітні: 1) с. угорка, з багатоюма відмінами; 2) с. італійська (*P. italica*), з круглими зеленавими овочами; відміна ренкльода (*Reine-Claude*) з вел. круглими жовтаво-зеленими овочами; 3) тернослива (*P. insititia*, з волосистими гонами й листям; заг. плекана відміна „мірабеля“ (*Mirabelle*), з дрібними жовтими овочами. Споріднені: вишнеслива, міраболіяна (*P. cerasifera*, *myrobolana*), алича (*P. divaricata*), терен, терне (*P. spinosa*), кущевата рослина з малими листками й дрібними неїстівними овочами, галуззя з колючками; садять на живоплоти, також на підщепі до карлуватих слив, морель і бросквинь.

Сливинський Олександр, укр. військ. діяч, *1886, полк., у світовій війні начальник штабу рос. корпусу кінноти, за Центр. Ради й гетьмана начальник укр. ген. штабу, за гетьмана якийсь час управляв міністерством військ. справ.

Слиз, гл. Калачики.

Слизова оболона (*membrana mucosa*), м'яка, червонова оболона, що вистелює нутро кормового проводу, дихальних, сечових і полових доріг, середнє вухо, передню частину ока. Залози с. о. витворюють слизь або особливі виділини, як шлунковий, кишковий сік і т. ін.

Слимаки, равлики, червононогі м'якуни з більш або менше скрученою шкаралупкою або й без неї; бувають сухоземні, солодководні й морські; з сухоземних деякі шкідливі, бо обгризують листя молодої городовини, деякі роди морських с-в замітні вел. гарними шкаралупами, м. ін.

О. Сластьон.

Слива, 1. галуззя з цвітом, 2. перекрій цвіту без пелюстків корони, 3. овочі, 4. перекрій овочу, 5. кістка, 6. її перекрій.

О. Сливинський.

морське вухо (Haliotis) має вел. плоску шкаралупу, всередині з перламутровим блиском, уживають її до прикрас, на поплінички, тощо.

Слина (saliva), виділина слинових залоз, опалізуюча, тягуча, легкомутна рідина, без смаку й запаху, лугуватої реакції, в. т. 1:002-1:006; містить у собі різні неорганічні солі, органічні складовини й фермент птіялін. Людина виділює пересічно 1-2 л. с. на добу.

Слимак.

Слинові залози (glandulae salivales), у людини три пари більших (коловушна, підчелепова й підязикова) й цілий ряд малих залоз, що їх проводи відкриваються до ротової ямини; втворюють слину.

Слівно, м-о в схід. Болгарії, 30.000 меш., ткацька й споживча промисловість.

Слідство, стадія карного процесу, яка має вияснити, чи є достатня підстава для обвинувачення; с. кінчиться або обвинуваченням або припиненням карної процедури; слідство веде суддя (слідчий).

Сліпа кишка, гл. Кишки, Апендицит.
Сліпа мапа, геогр. мапа без написів, для шк. вжитку.

Сліпець звичайний, зінське щеня (Mastomys, Spalax), ссавець-гризун, до 1/4 м. дов., укритий короткою ясно-сірою шерстю, з очами, зарослими шкірою, й короткими ногами, приспособленими до гребання; живе в землі мов кертця, живиться корінцями; Європа й сумежні краї Азії.

Сліпець звичайний.

Сліпий Йосиф, гал.-укр. церк. діяч і письмен., *1892, гр.-кат. свящ., ректор гр.-кат. Дух. Акад. у Львові, основник Богословського т-ва у Львові, ред. журн. „Богословія“, дійсний член НТШ; теологічні праці укр. й чужими мовами.

Сліпінг, (англ. вл. sleeping-car) спальний вагон у залізниці.

Сліпко-Москальців Кость, суч. укр. мляр, критик і теоретик мистецтва. Монографії про М. Бойчука, С. Васильківського, О. Мурашка.

Сліпота на барви, гл. Дальтонізм.

Слісаренко Олекса, укр. письмен., *1891, спочатку символіст (збірка „На березі Кастильському“, опісля футурист („Поєми“), збірка оп. „Плантації“, „Сотні

О. Слісаренко.

тисяч сил“, „Камінний виноград“, „Сліди бурунів“; повісті: „Чорний ангел“, „Бунт“.

Слобідська Україна, землі в обрубі моск. держави (Харківщина, південні повіти курської та воронізької губерній), заселені українцями після невдалих козацьких повстань, найбільш за Хмельниччини та Руїни; мала 5 коз. полків (острогоський, сумський, харківський, охтирський, озюмський); за царя Петра I. право вибору старшини обмежено; пізніше всі полки зведено в один драгунський полк, під управою рос. офіцерів; козаки, що не ввійшли в драгуни, стали кріпаками; 1765 утворено „Слобідсько-українську губернію“ з центром у Харкові, козаків-драгунів перейменовано на гусарів, ін. звалися „військові казюнні обивателі“. Слобідське козацтво за гетьманщини хотіло прилучитися до гетьманської України, але рос. уряд вороже ставився до цього.

Слобідський Кіш, гл. Гайдамацький Слобідський Кіш.

Слобода, в XVI-XVIII вв. свіжо заснована оселя, що протягом кільканадцятьох літ (звич. 15) не платила данини панові й не робила панщини.

Слобода Рунгурська, село печеніжинського повіту; 1250 меш. укр., перші копальні нафти 1771, тепер нечинні; солоні джерела, літнице.

Слободян Роман, ам.-укр. діяч та організатор, *1889, довголітній фінансовий секретар Укр. Нац. Союзу в ЗДА.

Слободянюк-Подолян Степан, укр. мляр, *1877; „Буря і спокій“, „Кармелюк“, „Обжинки“, „Вільна Україна“.

Слобожанщина, гл. Слобідська Україна.

Слова Григорія Богослова, (13 слів), пам'ятка ст.-болг. мови з XI в. укр. ред. і то, здається, галицької; перепис із глаголицького оригіналу (є деякі глаголицькі букви), перекладеного з гр.

Словаки, зах.-слов. плем'я, найближче повсюдене з чехами, в числі б. 2 міль. на зах. і серед. Словаччині, півд.-схід. Моравії та пограничних частинах Мадярщини.

Словацька література, має свій початок у перекладах церк. творів із лат. мови; її більший розвиток припадає на XVII-XVIII вв., коли Севастян Амброз, Ат. Меднянський і Бернолак поклали основи для словац. літ. руху. В добу романтизму XIX в. відомі — Штур, Ян Голий; із школи першого вийшли Сладковіч, Гурбан, Янко Краль, Халупка, Ян Ботто, Калінчак, Гурбан Валянський. Словаками були також такі видатні слов. „будителі“, як Коляр, Шафарик і ін. З драматургів визначніші: Ян Палярик, Ферієнчик, Бахат, Грайхман, Заборський, Орміс, Подградський і ін.; з белетристів: Янко Калінчак, Вілем Павліні-Тот, Мілослав Гурбан, Само Томашік, Йозеф Гурбан і ін.

Словацька мова, слов. мова на Словаччині та півд.-схід. Моравії, оази на Мадяр-

щині, власне ст. образ давньої чес. мови де u та a після палятальних не переходить у i та e (lůd, duša чес. lid, duše); тверде r супроти чес. ř (tri-tři); рефлекс tj, dj, -c, dz (svěca, medza — svíce, meze); рефлекс e, o, e, u, причому після губних e дуже широке (pět); приголосні (t, d, n, l, перед e м'які, пр. nebo=небо); стягнення наростка ije с. м. не знає; І. ос. дієслів у теперішньому часі має все закінчення m (budem=буду); с. м. відрізняє довгі й короткі голосні (часокількість), але трохи відмінно як чеська. До 40-их рр. XIX в. словаки вживали чес. літ. мови, після того витворили свою, на основі осередніх (оравсько-літавських) словац. говорів. Словаки Моравії й досі вживають чес. літ. мови; вона й залишилася й мовою церкви у словаків-протестантів.

Словацький (Slovak) Юліюш, поль. письмен. (1809-49), один із найбільших поетів. Поєми: „Українська дума“, „У Швейцарії“, „Беньовський“, „Ангелі“, „Батько зачумлених“, „Король Дух“, драми: „Кордіан“, „Мазапа“, „Сон срібний Сальомей“ та ін.

Ю. Словацький.

Словаччина (Slovensko), частина Чехословаччини, що обіймає Карпати по ріку Уж (отже й зах. частину етногр. території Закарпатської України) й частину наддунайського низу, разом 48,935 км.² і 3,000,000 меш.: 25% мадярів, 8% укр., 5% німців, 5% жидів. Карпати С. (до 2,663 м. вис.) складаються з півн. широкого флішевого й вузких центр. кристалічних і вапнякових та півд. вульканічних ландшафтів. Вони в значній частині дикі, попоривані чи вичолоблені ріками Ваг, Нітра, Гран, Гернан, Топля, що стікають до півдня, й Попрад, що проломлюється на півн. бік Карпат; денеде мають сліди заледніння (малі озера, тзв. морські ока). Гори мають копалини (залізна руда, срібло, буре вугілля), але гірництво та промисловість (металева й ткацька) не надто велика й скупчена в околицях Братіслави та Штявниці. Під ріллею 34%, під пасовищами 21%, під лісом 39% пов. На півн. гол. жито й овес, у вузькій півд. смузі пшениця, виноград та цукровий буряк. Значні прибутки дає лісове господарство та деревна промисловість. Поширена домашня промисловість. С. не може вижити населення, тому до війни багато емігрувало чи то до Америки, чи то сезонно на корінну Угорщину, чи то як хатні продавці по всій серед. Європі (тзв. „венгерці“ на Україні). Внутрішньо-політ. положення: автономія С. невелика, бо союму нема, а самоуправний виділ крім виборних членів має й призначених урядом. Словаки заселявали територію нинішньої С. вже

в V в. по Хр. Спершу вони входили в склад великоморавської держави, але з її упадком 907 були завойовані мадярами. До Угорщини вони належали з короткою перервою (в X і XI вв., коли відійшли були на деякий час до Чехії, а згодом до Польщі), аж до 1918. До XIV в. залежність від Угорщини не була велика й словацькі графи з Треччена вспіли на деякий час зорганізувати С. в автономну частину. Згодом вищі шари помадарщилися й утискали народну масу. Це довело 1514 до невдалого сел. повстання. Духове життя розбудилося гол. завдяки реформам і гуситам. Дещо сильніше стало воно напереломі XVIII і XIX вв.; 1848 поставили словаки домагання допустити словацьку мову до урядів і шкіл. Гніт, що ним відповів уряд на ці домагання, довів до збройного повстання, яке не поправило долі С.; так само нічим покінчилося домагання автономії на вічу 1861 в Турчанському св. Мартині, навпаки, від 1867 (дуалізм Австро-Угорщини) почалося переслідування словацького руху. Однак словацькі емігранти з Америки піддержували краєві культ. та гесп. установи і врешті проголосили в спілці з чехами незалежність.

Словенія, півн.-зах. частина Югославії, заселена словінцями.

Словінська література почалася перекладами церк. книг (Фрайзинські уривки з кінця X в.), але літ. пам'ятки появляються лише з XV в., і передусім у XVI, в добі реформи ації (П. Трубар, С. Креллі, А. Богоріч, І. Дальматін, Т. Грен, І. Чандек і ін.). В XVII-XVIII вв. письменники (кат. пісні): І. Шенлєбен, М. Костелец, Р. Кретнік, П. Лавренчіч і ін. В добі просвітності працюють: М. Полін, М. Нагліч, І. Мігеліч, В. Воднік, І. Янелі, А. Лінгарт. XIX вік дає таких учених, як Копітар, Ф. Метелка, Дайнко, М. Чоп, поет Ф. Прешерн, „лірійців“, як Третеняк, Л. Еран, Розляк, Маяр, Ярнік, Ст. Враз. З письмен. відомі: І. Бляйвайс, Весел-Косеський, Сломшек, Ф. Леветік (поет, белетрист, критик), І. Юрчіч, С. Енко, А. Янежіч та ін. Новоромантичний напрям репрезентують: І. Стрігар (1836-1923), лірик С. Грегорчіч повістяр Ів. Тавчар (1851-1923), поет і критик Г. Крек, А. Фунтек, П. Пайкова, новеліст І. Керсник (1852-97), поет А. Ашкерц. У найновішій добі (від 1895) виступають: новеліст Ф. Говкар, Е. Крістан, Зофка Кведрова й ін. Модерна словін. літ. доба, символізму й декаденства, дала сатирика Ів. Цанкара, поета О. Жупанчіча, новеліста К. Мешка, Д. Кетта, І. Мурін-Александрова (1879-1901), повістярів — Крайгера, Новачана, Левстіка, Марію Кметову, Ф. Фінжгара, Прегля й ін. Серед сучасних визначаються: І. Лавренчіч, А. Воднік, І. Дорнік, драматургія: А. Ремц, Ф. Бевк та ін.

Словінська мова, мова словінців у теперішній Югославії, півн.-зах. Італії й півд.

Австрії (Каринтія); найважливіші говори: гор. і дол. крайський, стирийський; найстарша пам'ятка з X в. тзв. Фрайзинські уривки; літ. мова розвивається у XV в. зі зростом прот. руху; суч. літ. мова збудована на дол. крайському говорі (Воднік, Копитар). Найважливіші прикмети: носові *o, ę* — *o, e*; *roka*=рука, *meso*=м'ясо; праслов. *ъ, ь* — один звук *e* або *a*: *poget*=ніготь, *dan*=день; праслов. *tj, dj* — *č, j*; *sveča*=свічка, *meja*=межа; зберегла двоїну, але втратила імперфект та аорист і т. д.; праслов. *or., ol.* + приголос., *p, l* + приголос — *ra, la* (крава, бреза); праслов. *y, i, — i*: *sin*=син, *lipa*=липа; цікавий наголос, наслідок якого—акання.

Словінці, півд.-зах.-слов. народ, найближче споріднений із хорватами; 1,150.000 в зах. частині Югославії та 310.000 у півн.-схід. частині Італії.

Словінцька мова, вимерла мова поморських слов'ян над Балтійським морем, збереглася тільки в геогр. назвах: Белґард=Білгород, Кольберґ=Колоберег та ін.

Слово, звук або група звуків, себто фонем, що репрезентує, означає ідею, поняття, має якість „значіння“.

Слово, назва укр. час.: 1) газета видавав Богдан Дідицький у Львові, 1861-87, двічі, пізніше тричі на тиждень, москвофільський орган; 2) тижневик у Вінніпеґу 1904-5; 4) тижневик у Києві 1907-9, орган УСДРП; 4) орган УСДРП у Харкові X 1915, припинений на 1. числі; 5) тижневик у Харкові, орган УСДРП 1918; 6) щоденник у Кам'янці 1920; 7) тижневик у Львові, 1922-23.

Слово Народа, нар.-просв. новинка, двотижневик за ред. Ірини Невичької у Пряшеві від 1931.

Слово о полку Ігоревому, знаменита пам'ятка укр. літератури, поема зі ст.-князівської доби, оспівує нещасливий похід укр. князів, під проводом кн. Ігоря Святославича, на половців 1185, полон і втечу Ігоря додому; склав С. о. п. І. якийсь лицар-дружинник десь б. 1187; відкрив Слово рос. бібліограф граф Мусін-Пушкін 1795 в рукописному збірнику XVI в.; 1812 під час пожежі Москви рукопис згинув, лишилася лише копія, зроблена для цариці Катерини II, та перше друковане видання, зроблене з оригіналу 1800. На укр. мову Слово перекладали: М. Шашкевич, Максимович, Шевченко, Федькович, Руданський, Панас Мирний, Щурат, Лепкий та ін.

Словотвір, гл. Граматика.

Слов'яки, укр. закарп. говір, зближений до словацького.

Слов'яни, одне з племен індоєвроп. мовної й культ. спільноти. На основі певних іст. фактів про ін. індоєвроп. народи можемо догадуватися, що с. б. пол. 2. тисячоліття до Хр. усамостійнилися як окремий народ. Перші певні іст. вістки про с. з I. і II. в. по Хр. (Пліній, Тацит, Птолемей); їх

назва венеди, вони заселяють як осілий народ простори між Вислою та Дніпром, між Дністром поза Прип'ять. Над ними панують від поч. III в. яких 150 літ готи (до 375), далі гуни (до 450 рр.), врешті авари — з усіма ними слов. ходять у походи. В V в. вирізняються у с. племена зі своїми діалектами, вони на власну руч пускаються в походи на всі сторони світу. Зміж них найбільш знані тоді словини й анти, що переступивши Дунай, воювали на Балкані зі схід. і захід. рим. державою. Про це пишуть Йорнанд і Прокопій Кесарійський у пол. VI в. Мандрівка слов. племен із прабатьківщини закінчується в VII в. Розійшовшись, починають оснувати свої держ. організації, жити своїм окремим життям, розпадаються на окремі слов. народи: болгари, серби, хорвати, словінці, чехи, словаки, луж. серби, полабські слов'яни, поляки, українці (русини), білоруси, москалі (росіяни). Кол. спільність, що тривала яких 2000 літ, зазначається далі в культ. впливах болгар на квіт. Русь, квіт. Руси на білорусів, москалів та сербів; чехів на поляків, поляків на Русь та Руси на поляків і т. д. С. походять від антропологічно дуже різних племен, тому й тепер дуже різняться одні від одних; заг. слід розділити їх на дві громади: 1) північні с-и (надлабські с-и, поляки, білоруси й москалі), які за расову основу мають тзв. орієнтальну расу або преслов'янський тип; на півночі й заході цієї громади замітний сильний вплив нордійської раси; 2) південні с-и (українці, сербо-хорвати, болгари й словінці), що за расову основу мають тзв. ядранську або динарську расу; у словінців теж сильний вплив нордійської раси; перехід між цими обома громадами творять чехо-словаки, в яких замітний сильний вплив нордійської й альпійської раси. З доіст. культур приписують слов'янам надбужанську, луж. та висоцьку (давніше ще трипільську та зарубинецьку), та перші певні сліди с. в археол. матеріалі є щойно в VIII-IX в. (малі тілопальні могилки із дуже вбогим інвентарем). Щойно від X в. більше типових слов. знахідок: кераміка роблена на гончарському колі (хвилястий орнамент, ритий гребенем), босві сокири, бляшані чільдя, нашийники й перстені, плетені з дроту, ковтки, дармовиси у вигляді півмісяця, браслети бляшані з кіньями, звиненими в рурочку, та шклянні пряслички з рожевого волинського лупака та креса з закрученими кінцями.

Слов'янознавство, гл. Славістика.

Слов'яно-руська мова, мова укр. учених від XVII в. з вел. перевагою цсл. слів та форм; протрималася в творах деяких гал. письменників до 80 рр. XIX в., на Закарпатті подекуди ще й досі.

Слов'яно-сербська мова, літ. мова серб. учених XVIII й поч. XIX в., із вел. примішкою цсл., укр., рос. слів та форм,

збудована здебільша на граматиці М. Смо-трицького.

Слов'янофільство, рос. філ.-іст. теорія нац. самобутності, сформулована під впливом схід. містичних теорій і філософії Гердера, Шелінга та Гегеля, що лише слов. схід, під проводом Росії, під правдивим шляхом до осягнення вищих цінностей життя, й віри, що Росія покликана подати нові ідеї держ.-сусп. будівництва. С. мало два напрями: 1) реакційний, у дусі рос. „самодержавія, православія й народности“, з представниками: М. Погодин, С. Шеврьов, К. Леонтьєв; 2) нац.-дем., але по суті моск. централістичний, з представниками: І. Кіреєвський, Хомяков, Ів. і К. Аксакови, Ю. Самарін і М. Данилевський. Тепер ідеї моск. с-а оживають в євразійстві. Обидва ці напрями відбилися й на укр. сусп. думці.

Слов'янське, м-о бахмутської округи, над. р. Торцем, на місці заснованого 1676 м-а Тора, яке 1798 перейменоване на С.; 29.000 меш.: 74% укр., 17% росіян, 4·4% жидів. Содова, керамічна, олівцева промисловість, фабрика порцеляни. Вознесенська церква XVIII в. Солоні озера, болотяні купелі.

Слов'янський з'їзд у Празі, від 2-12 VI 1848, перший прояв братання відроджених слов. народів. Скликаний за поцином чехів, мав на меті утворити федерацію слов. народів. З гал. українців брали участь як представники „Головної Руської Ради“: Іван Борисикевич, Григорій Гинилевич та Олексій Заклинський. Вони зробили там угоду з поль. представниками про рівноправність українців і поляків у Галичині, та ця угода не мала ніяких у Галичині наслідків.

Слов'янські мови, інд.-європ. мови різних слов'ян, поділяються звич. за геогр. осідком на східні (укр., білорус., рос. м.), з ахідні (поль., кашубська, чес., словац., дол. і гор. лужицька й вимерлі — полабська та словінська або поморська м.) й південні (болг., сербо-хорв., словін. м.). С. м. належать до мов сатем, найбільше споріднені з групою балтських мов так, що в науці є погляд про існування колись окремої балтсько-слов. групи. С. м. розвинулися всі з різних діалектів кол. праслов. мови. С. м. більш між собою споріднені, ніж ін. групи інд.-європ. мов.

Слон (Elephas), вел., до 3 м. вис. многокопитий, ростиноїдний ссавець, покритий грубою попелястою, майже голою шкірою, помітний великими платуватими вухами, носом видовженим у довгу, сильну, хватку трубу, закінчену рухливим наростом, вел. ікловатими січними зубами, вис. стовпватими ногами й коротким хвостом. Легко освоюється й привчається до тягла та переносення тягарів. С. африканський (E. africanus), з пуклястим чолом і дуже вел. вухами, живе в пралісах серед. Аф-

рики. С. індійський (E. indicus), з чолом впукленим посередині й короткими вухами, вже тільки освоенний. Споріднений м-а м-т. Гл. таблиця Аз. звірня ч. 24, Афр. звірня ч. 7.

Слонім, м-о в новгородському воєвідстві, 15.000 меш., броварні, горальні, гарбарні, ткацька промисловість.

Слонімський (Slonimski) Антоні, поль. письмен., *1895; поезії, п'єси: „Варшавський мурич“, „Бездомний лікар“; репортажі.

Слонова ріка, Оліфант Рівер, права притока р. Лімпопо, 700 км. дов.

Слонський (Słoński) Станіслав, поль. лінгвіст, *1880, проф. унів. в Варшаві; праці зі ст.-болг. та ст.-поль. мови.

Служба Божа, гл. Літургія.

Службовик, місячник, орган „Супруга“, у Львові від 1920.

Служебник, гл. Літургікон.

Служебниця Преч. Діви Марії, чернече жіноче товариство гр.-кат. Церкви, існує від 1892, новіціат у Крестинополі; с. займаються вихованням дітей по захоронках, захистах, сиротинцях, також опікуються хворими й ведуть нар. школи в Галичині, де мають до 70 домів, у Канаді й Бразилії.

Служебність, сервітут, право користування чужим майном: право переїзду через чужий ґрунт, право висулу, тощо; власник речі, на якій є с., мусить терпіти користування цією річчю другою особою або залишити щось, до чого мав би, як власник, право, на користь другого. Бувають ґрунтові та особисті с.; до особистих с. належить право вжитку, пожиткування й мешкання.

Слуква (Scolopax), птах-бродун до 2 дм. дов., ржаво-бурий, із ясными й темними плямками; помітний дов. простим дзьобом, короткою шиєю, короткими ногами й коротким хвостом; живе в Європі, живиться комахами, хробаками й т. ін.; м'ясо їстівне.

Слуква.

Слух, змісл спостерігати звукові хвилі, спричинені дряжанням тіл від 16 до 40000 разів на сек.; приладом с. є ухо; гл. Ухо.

Слуцьк, м-о на Рад. Білорусі, б. Минська, 14.000 меш., ст. правосл. ман. і 2 кальвінські костели, броварні та горальні; 1750 засновано славну фабрику поясів; вперше згадується С. у літописі під 1116; б. 1270 власність лит. князів; 1395 самостійний уділ, першим кн. якого був Володимир Ольгердович; родоначальником слуцьких кн. став Олелько.

Случ, 1) волинська, права притока Горині, 496 км. дов., судоходна на 290 км.; 2) поліська, ліва притока Прип'яті, 171 км. дов.

Случевський Константин, рос. письмен. (1837-1904), укр. роду, як поет — попередник рос. модерністичної поезії.

Слюсаренко Федір, укр. кляс. фільольог, *1886, дослідник укр.-візант. відносин, доцент Укр. Пед. Інституту та Укр. Унів. у Празі; праці про гр. написи.

Слюсарчук, 1) **Константин**, гал.-укр. військ. діяч (1869-1919), син Олексія, старшина австро-угор. армії, ком. групи „Щирець“ (пізнішою 7. львів. бригади) УГА, описав армійського вишколу УСС, далі УГА, полк. УГА; 2) **Олексій**, гал.-укр. церк. діяч (1838-1912), грекат. свящ., організатор укр. громади в Станиславові, автор перших у Галичині укр. молитовників, проповідей і „Псалтирі розширеної“.

Слябі (Slaby) **Адольф Карл**, нім. фізик (1849-1913), дослідник радіотелеграфії.

Сляльом, (швед.) лещатарський з'їдовий біг по твердому снігу, дорогою, що веде гострими закрутами.

Слятин-Паша (Slatin) **Рудольф**, англ.-египт. генерал (1857-1932), афр. подорожник, 1878 віцегубернатор у Судані, 1881 губернатор у Дарфурі, 1883-95 в полоні у Марді; 1900-14 ген. інспектор у Судані.

Сльози, водниста, солонава рідина, що випливає зі сльозових залоз, положених угорі безпосередньо над очною банькою; с. звужують постійно прозорку очей, при сильнішому подразненні виділюються у більшій кількості.

Сльозка Михайло, укр. друкар, б. 1630 почав працювати у братській друкарні у Львові, 1638 заснував власну друкарню; видання С-и (б. 20 книжок) дуже добрі з техн. боку; †1667.

Сльозкін Петро, рос. агроном (1872-1927), організатор першої на Україні контрольної насіннєвої станції.

Смайльс (Smiles) **Семюель**, англ. письмен.-мораліст (1812-1904); автор праць „Характер“, „Самопоміч“ та ін.

Смак, 1) змісл розпізнавати якість річовин, що є в ротовій ямині; органом с-у є гол. язик, а саме тзв. смакові чарочки, розміщені в язикових бородавках, де закінчуються черви: язиковий, язиково-горловий і блудний; 2) здібність естетичної оцінки, безпосереднє почуття естетичної вартости предметів.

Смаль-Стоцький, 1) **Роман**, син Степана, укр. лінгвіст і політ. діяч, *1893, проф. унів. у Варшаві; підчас війни співробітник СВУ у таборах полонених українців, посол УНР в Німеччині й міністер УНР; праці з

укр. словотвору; 2) **Степан**, укр. лінгвіст, політ., гром., культ. і екон. діяч на Буковині, *1859, проф. унів. в Чернівцях 1884-1918, та укр. унів. у Празі, член ВУАН, НТШ, довголітній над. провідник бук. українців та основних майже всіх укр. товариств просв. та екон. в Чернівцях, посол до бук. сойму та австр. парламенту, заступник маршалка Краєвого Виділу Буковини 1904-13, посол ЗУНР у Празі 1919; ворог тзв. праруської мови, виводить укр. мову просто з праслов. (нім. наукова граматика укр. мови на спілку з проф. Гартнером); шкільні підручники укр. грам., тощо.

Смальта, (нім.) синє скло, добуте зі стоплення потасового скла з окисом кобальту; звивають до малювання на шклі й порцеляні.

Смальтин, мінерал різноосевого укладу (CoAs₂), сірий, часто з червонявим налетом; дуже поширена природна сполука кобальту.

Смарагд, ізмарагд, (гр.) гл. Берил.

Смерди, в ст.-укр. пам'ятках має два значіння: вужче — хлібороб, що має власне господарство й живе в осібному дворіщі, й ширше — все вільне населення і навіть усе населення, протиставлене князеві. За Руською Правдою с. мали нерухому власність, платили дань і виконували повинності супроти князя, мали право носити зброю і входили до війська; могли підійматися вище в суспільній ерархії й доходили навіть до боярського стану.

Смерека, свирка, ялина (Picea), рід голонасінних дерев (б. 22 пород) із родини ялицеватих, із поодиноким розміщеними шпильками й з довгастими, звисними шишками.

С. звичайна або **стрімка** (P. excelsa), до 50 м. вис. дерево, поширене по всій Європі, на Україні тільки на заході; звивається на будівлі, в столярстві, на вироб паперу, музичних інструментів та ін. **С. сибірська** (P. obovata), на півночі Московщини і в Сибірі. **С. срібляста** (P. pungens glauca), коштовне паркове дерево зі сріблястими шпильками та ін.

Смертельник, гл. Віха.

Сметана, 1) **Августин**, чес. філософ геґеліанець (1814-51); праці з філ. історії; С. вважає, що слов'яни, зокрема чехи, мають переняти ліній культ. розвитку по німцях, які вже відіграли свою роллю; 2) **Бедржіх**, чес. комп. (1824-84), основник суч. чес. муз.; опери („Продана наречена“, „Да-

К. Слюсарчук.

С. Смаль-Стоцький.

Сляльом.

Смерека, 1. голузка з пиляковими шишками, 2. стовпикова шишка, 3. зерно, 4. луска шишки з двома зернами, 5. шишка.

лібор" і ін.), симфонічні твори (циклъ симф. поем: „Моя батьківщина“), камерні твори, форт. п'єси („Польки“, „Чеські танці“) й ін.

Сметона Антон, лит. держ. діяч, *1874; провідник лит. націоналістів, 1917 президент Тарпиби, 1919-20, 1923 і від 1926 президент республіки.

Смикавець (Сурегус), трависта рослина з променисто уложеним листям на стеблах; с. папірник (С. parugus), гл. Папірус 1).

Сміла, м-о шевченківської округи над Тясмином, 23.400 меш.: 66·9% укр., 25·2% жидів, 5·6% росіян, 1·2% поляків; 1768 добуте гайдамаками; в околицях багаті археол. знахідки.

Смілка, гл. Меконій.

Смірна, гл. Ісмір.

Смірнов, 1) Василь, рос. орієнталіст (1846-1918); гол. праці „Кримське ханство“, „Нарис історії османської літератури“; 2) Михайло, рос. історик (1833-77), проф. одеського унів.; розвідки з укр. історії: „Доля Червоної або Гал. Руси до злуки її з Польщею“ та ін.; 3) Олександр, рос. історик літ. (1842-1905), проф. одеського, опісля варшавського унів.; ред. і вид. наук. журналу „Русскій Филологическій Вѣстникъ“, праця про Слово о полку Ігоря.

Сміт (Smith), 1) Адам, англ. економіст (1723-90), проф. унів., основник науки політ. економії; гол. представник клас. школи, що встановила такі тези: повна індивідуальна свобода в царині господарства та невтручання держ. влади в екон. життя нації, свобода торгівлі; закони, що кермують даним нар. господарством, універсальні й одноманітні: „Дослід природи і причин багатства народів“; у „Теорії моральних почувань“ уважає спочуття за основу моралі й джерело людських учинків; 2) Віліям, англ. геолог (1769-1839), прозваний батьком англ. географії, основник тзв. іст. геології; 3) Рені, англ. соціаліст, член парламенту, 1929-31 парламентський підсекретар у міністерстві закорд. справ, прихильник укр. визволення; 1932 низка відчитів про укр. справу для укр. еміграції в Америці.

Смітсон (Smithson) Джемс, ам. хемік і мінералог (1765-1829), основник фундації „Смітсонів Інст.“ (Smithsonian Institution) у Вашингтоні, наук. установи для піртриму й розвитку наук. дослідів та поширення знання.

Смітсоніт, гл. Гальман.

Б. Сметана.

А. Сміт.

Сміх, укр. гумористичний двотижневик під ред. Валентина (Олеся) у Відні 1920.

Сміх і Правда, укр. двотижневик гумору й сатири в Нью-Йорку 1925.

Смогоржевський Язон, укр. церк. діяч (1714-88), ігумен василіянського ман. у Варшаві, 1762 архиеп. полоцький, 1779 уніятський кнів. митр.; побудував монастир василіян у Варшаві.

Смок, 1) гл. Помпа; 2) (поль.) казковий ящур, дракон.

Смокінг, (англ.) чорний короткий чоловічий сурдут із вел. вилогами спереду, вкритими шовком.

Смола, твердава, живична річовина; повстає при дистиляції орг. річовин; деревна с. зі шпилькових дерев, уживається до виробу кальфонії, а з листкових дерев до консервування дерева; чорна с., що її добувають при сухій дистиляції деревного й кам'яновугільного дьогтю, вживана до заливання щілин у бочках, човнах і кораблях, до драгви, тощо; кам'яновугільна, або погазова с., гл. Дьоготь; земна с., гл. Асфальт.

Смоленськ, рос. м-о над гор. Дніпром, 73.000 меш., гарбарні, торговля льоном, одно з найстарших руських міст, гол. осередок кривичів; 882 Олег підбив його для Ігоря й полишив там намісника; 1054 самостійний уділ смоленського кн-ства, яке було значне, впливало на Псков і Новгород; від 1274 підлягає тат. ханові, з XIV в. під впливом лит. кн.; 1404-1514 С. під Литвою (магдебурзьке право і мирний розвиток); 1514 підбила Москва на 96 літ; в 1611-54 володіла Польща, пізніш Московщина; 1812 здобутий і спалений Наполеоном.

Смоленський Леонід, укр. гром. діяч (1844-1905), визн. промовець, один із керманців одеської „Громади“, драгоманівець.

Смоленський Ян Ернст, сербо-луж. нац. діяч (1816-84), основник Матиці Лужицької, час. „Сербські Новини“, автор гор.-луж. словника, граматики, збирач і видавець луж. нар. пісень.

Смоленський, 1) (Smoleński) Владислав, поль. історик (1851-1926); „Історія поль. народу“ та низка розвідок із поль. іст., гол. XVIII в.; 2) Степан, рос. дослідник церк. співу (1848-1909), зібрав цінну бібліотеку пам'яток з історії рос. церк. співу, що має значіння й для України.

Смолич Юрій, укр. письм., *1900; роман „Останній Ейджвуд“, повість „Півтори людини“, збірка „Неділі і понеділки“.

Смоллет (Smollett) Тобі Джордж, англ. письм. (1721-71), повістяр і драматург; архитвір „Пригоди Родерика Рандома“.

Л. Смоленський.

Смолоскипи, місячник укр. нац. молоді, у Львові 1927-29.

Смолюховський (Smoluchowski) Маріян, поль. фізик (1872-1916), працював гол. у ділянці термодинаміки й атомістики.

Смолятич Клим, гл. Клим(ентій) Смолятич.

Смолька Францішек, поль. політик (1810-99), адвокат у Львові, 1841-45 в'язний за участь у тайному т-ві „Люд польський“, 1848 посол і віцепрезидент австр. парламенту, 1849 президент сойму в Кромержі, 1861 і від 1865 посол до гал. сойму, від 1876 до австр. парламенту, 1881-93 президент австр. парламенту, творець кінця у Львові на пам'ятку Люблінської Унії.

Сморж (Morchella), гриб із поморщеною шапочкою; багато їстівних відмін, гл. таблиця: Важніші гриби України, чч. 20-30.

Сморже, бойківське м-ко в сільських горах, 850 меш., торгівля скотом.

Смотрицький, 1) Герасим, укр. письм., учений і публіцист, полемізував із латинниками: „Ключ царства небесного“, Львів, 1587, критикував папський автократизм і обстоював церк. соборність; † б. 1594; 2) Мелетій, у світі Максим, укр. письм. та діяч (1578-1633), син Герасима, архиеп. полоцький; автор славної грамматики цсл. мови 1618, що була до XIX в. одним з підручників тієї мови у цілому слов. світі, та полемічних творів, спочатку в обороні православія перед уніятами (Тренос 1610, Верифікація невинності та Оборона верифікації й ін.), опісля в обороні унії (Апольогія 1628).

М. Смотрицький.

Смотрич, 1) ліва, схід. подільська притока Дністра, 153 км. дов.; в дол. течві гарний яр; 2) ст. м-ко на Поділлі над р. С., б. 4.000 меш.; 22 VII 1919 бій армії УНР з більшовиками.

Смоцидерев, гл. Драцена.

Смочи гори, гл. Катлямба.

Смуте (Smuts) Ян Крістіян, півд.-афр. генерал і політик, *1870, 1901 гол. ком. бурських військ, за світової війни ком. англ. військ проти нім. Схід. Африки, 1921-24 президент міністрів Півд.-афр. Унії, противник версайського договору.

Снейк Рівер (Snake River), ріка в півн.-зах. ЗДА, 1.450 км. дов., вливається до Тихого океану.

Снеллен (Snellen) Герман, голланд. лікар-офтальмолог (1834-1908), винахідник „таблиць Снеллена“ для дослідів сили зору.

Снелліус (Snellius) Віллеброрд, голланд. математик і геодез (1591-1626); відкрив закон переломання світла, винайшов б. 1615 триангуляційну методу поміру поверхні.

Снегірьов Іван, рос. археолог і етно-

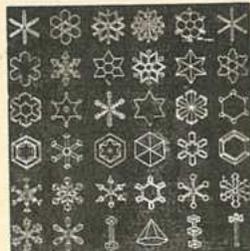
граф (1792-1868), автор збірки пословиць та огляду нар. свят і обрядів.

Снежка, Шнекопше, найвищий верх Карконошів, 1.605 м. вис.

Снивода, ліва притока гор. Бога.

Сниський камінь, верх у пасмі Вигорлят, 1.007 м.

Сніг, ціпкий атмосферичний опад, утворений із маленьких кристалів води (льоду), що мають постать одно-три-осевих ігольчатих стовпиків, які укладаються в різнородні, нераз дуже складні зірки, тзв. сніжинки; на вис. горах і в підбігунових околицях, де температура звич. нижча 0°, сніг не топить і творить тзв. вічний сніг; дол. границя засягу вічного снігу, тзв. снігова лінія, залежить від барометричного тиску й від кількості атмосферичних опадів та гол. від геогр. ширини: чим ближче до рівника, тим вище снігова лінія (Нова Земля 606 м., Альпи 2.700 м., Анди 4.800 м.). Гл. Льодовик.

Різні форми сніжинок.

Снігові ягоди, гл. Білоягідник.

Снігур (Puhula), птах із родини юркуватих, трохи більший від горобця, тулуб попелястий, а так чорний, самці зі споду червоні, дзьоб короткий і грубий; живе в Європі, живиться зерном. Гл. таблиця: Співучі птахи України, ч. 5, стор. 1168, II том.

Снігурський Іван, гал.-укр. церк. діяч (1784-1847), еп. перемиський від 1818, філантроп і меценат.

Сніп, 1) (Сніпль), укр. альманах Ол. Корсуна, Харків 1841; 2) укр. тижневик для інтелігенції, вид. М. Міхновський у Харкові 1912.

Снітій, гл. Зона, Сажка.

Сноб, (англ.) людина, що сліпо для чванливості йде за модою: в одязі, мист., тощо. Снобізм, чванство.

Снов, Снова, права притока Десни на Чернігівщині. 225 км. дов.

Сновден (Snowden) Філіп, англ. політик, *1864; голова незалежної роб. партії, 1924 міністер фінансів, 1929-31 міністер внутр. справ у кабінеті Мекдональда.

Сновида, гл. Люнатик.

Сновська, м-ко над р. Снов'ю у півн. Чернігівщині, 7.000 меш., 35-5% укр., 35-3% жидів; 1068 Святослав погромив половців.

Сноррі - Стурлусон (Snorri Sturluson), ісландський письм. і політик (1179-1241), один із основників ісландського письменства, поет та історик норв. королів.

Снядецький (Śniadecki) Ян, поль. письм.

І. Снігурський.

(1756-1830), філософ, астроном і математик, ректор виленського унів.; репрезентував помірковану просвітницьку філ.

Снятин, повіт. м-о над Прутом, на границі Галичини й Буковини, 10.600 меш.: 46% укр., 30·7% жидів, 21% поляків; повіт: 566 км.², 2 міста, 39 сіл, 80.000 меш.: 82·3% укр., 9·3% жидів, 7·9% поляків.

Соб, ліва притока р. Бога, 100 км. дов.

Собака свійський, пес домашній (*Canis familiaris*), ссавець із родини м'ясоїдних; голова видовжена з вел. вухами та сильними й гострими зубами, ноги високі, з сильними, тупими, нерушливими пазурами, ходить на пальцях; помітний незвичайно швидким нюхом, дуже прив'язується до свого господаря та легко привчається до різних послуг; м'ясо їстівне, шкіра добра на кожухи й шкіряні вироби; найдавніша домашня тварина: освоєний людиною вже в часах кам'яної доби, став її вірним товаришем і помічником у всіх підсоннях. Дуже численні й різноманітні породи с-и с-го походять почасти: 1) від доїст.

Собаки: 1. хорт нім., 2. хорт рос., 3. дог нім., 4. дог данський, 5. бульдог, 6. вивел, 7. сетер, 8. фокстерієр, 9. с. новофунландський, 10. лягавець, 11. ямник, 12. пудель, 13. с. ескімоський, 14. шпіц, 15. с. св. Бернарда, 16. доберман, 17. с. вівчарський.

пород, з яких важніші: с. торф'яний (*C. f. palustris*) із пальної доби, старший від нього с. санковий (*C. f. Inostranzewi*), с. посередній (*C. f. intermedius*) і с. вівчарський (*C. f. matris optima*) з бронзової доби; 2) від теперішніх собакуватих тварин іще тепер диких, як: с. „парія“, що живе напів-освоєний у людських оселях Балканського півострова, М. Азії й півн. Африки, вовк, лис, шакаль, а діяк і ін. Суч. породи собак звич. ділять на такі громади: 1) громада с. торф'яного, звич. малі з короткими вухами,

як пр. шпіц і вел. доберман; 2) громада с. санкового, серед. вел. й кудлаті: с. ескімоський, сибірська лайка, вел. с. новофунландський та ін.; 3) громада догів (*C. f. molossus*), звич. з короткою шерстю, напівстоячими вухами й короткими щелепами; великі: доги (властивий, данський, німецький, тибетський), боксер, малі: бульдог, мопс; сюди зачисляють також вел. й кудлатого собаку св. Бернарда, якого причують рятувати людей, що загибають серед снігів у вис. горах; 4) с. пастуший (*C. f. pascuarius*), серед. вел., кудлатий, клаповухий, привчається стерети худобу; сюди належить також пудель із дуже кучерявою шерстю; 5) громада с. посереднього, з довгою шерстю й клаповухи: с. лягавець, вивел, пінч, короткошерстий щурник, та подібний до нього, з короткими викривленими ногами ямник; терієр, фокстерієр, сетер; також карликуваті: с. мальтанський, китайський, японський й ін.; 6) громада вівчарського с., до якої належать теперішні шотл. й нім. вівчарські собаки; особливі відміни, тзв. вовчурів привчають до поліційних, військ та санітарних цілей; 7) громада хорта (*C. f. grajus*), вел. собаки, дуже стрункі: нім. й іт. з короткою шерстю й рос. з довгою; сюди належить с. голий, що походить з Африки й серед. Америки.

Собат, права притока Білого Нілу, 900 км. дов.

Собача петрушка, гл. Петрушка.

Собаче мило (*Saponaria officinalis*), зелеста рослина, споріднена з гвоздиком і подібна до нього; корінь із водою витворює піну, тому вживають його як мило, також у лічництві.

Собестянський Іван, рос. історик права (1856-96), проф. харків. унів., автор розвідок про кругову поруку у слов'ян та нац. властивості слов'ян.

Собеський (Sobieski) Ян III (1624-96), поль. король 1674-96, переміг турків під Хотином 1673 і Віднем 1683.

Собінов Леонід, рос. оперний співак, *1872, лір. тенор, співає і в укр. операх Харкова й Києва.

Собко Микола, рос. історик мистецтва й бібліограф (1851-1911), укр. роду, автор „Словаря русских художников“, ред. журналу „Искусство и художественная промышленность“.

Соболевський Андрій, укр. маляр (1789-1867), портретист.

Соболевський Олексій, рос. фізіолог (1856-1929), проф. унів. в Ленінграді, член

Собаче мило:

1. рослина з цвітом, 2. цвіт, 3. листок корони, 4. пилляк, 5. стовпчик з пилляками, 6. овоч, 7. його повздовжній перекрій, 8. зерно.

рос. і чес. Акад. Наук, відновив погодніську теорію про великоруськість Києва в передатг. добі („Древне-кіевській говор“), видав вел. збірку рос. нар. пісень. Гол. твори: Лекції з історії рос. мови, Спроба рос. діялєктольоґії та ін.

Ян Собеський.

Соболь (*Martes zibellina*), м'ясоїдний ссавець із родини кунуватих, до $\frac{3}{4}$ м. дов. враз із дов. пушистим хвостом; шерсть довга, густа, яснобура; колись жив на Україні, тепер у лісах Сибіру; шкірки дуже цінять на кожушки.

Соболь Спиридон, укр. друкар; у 1627-30 провадив мандрівну друкарню під опікою кїв. митр. в Києві, Кутейні, Буїничаях і Могилеві.

Соборна Україна, укр. місячник у Відні 1921-2, орган Василя Вишиваного.

Собор церковний, збір представників церкви під проводом папи, патріарха або митр. для вирішування церк. справ. С. знані від ап. часів; діляться на вселенські, нац. та провінціальні. Ці останні кат. церк. право зве синодами. Вселенських соборів за кат. церк. правом було 20; перший єрусалимський, останній ватиканський 1870. Правосл. признають лише перших 7 соборів. Першим нац. собором кїв. митрополії був володимирський собор 1274.

Соболь.

Собраніє, парламенту Болгарії. **Собреро** Асканіо, іт. хемік (1812-88), проф. унів. у Турині; винайшов нітрогліцерину.

Собрянка, майорці, цинія (*Zinnia elegans*), півн.-ам. зелеста рослина, з гарним зложенням цвітом різного кольору, подібним до цвіту айстри; у нас по квітниках.

Сова (*Strix*), птах, нічний хижак, укритий м'яким пуховим, звич. темнопопелястим пір'ям, із вел. головою й вел. очима, обведеними променисто уложенними перцями, з коротким, сильно закритим дзьобом, довгими крилами, короткими ногами, опереними аж по гострі пазури, та коротким хвостом; гол. краєві роди: с. пугач (*Bubo maximus*),

Сова: пугач.

Сова сіра.

найбільша з усіх сов, до $\frac{3}{4}$ м. вис. і значно менші: с. сіра (*Strix aluco*), с. помівка (*Strix flammea*), сподом рудава, с. вухата (*Asio otus*), сич хатній (*Athene noctua*) й ін.

Сова, сат. газета в Ужгороді й Пешті 1871.

Сова, 1) (*Sowa*), гл. Желіговський Едвард; 2) (*Sova*) Антонін, чес. письмен. (1864-1928); збірки поезій, балади.

Совачів Василь, укр. гром. діяч (1876-1924), хлібороб-демократ, лікар, знавець військ. санітарних справ, за Директорії шеф Санітарної Управи армії УНР, опісля в Гол. Управі Червоного Хреста.

Совачова Анна, укр. акторка, *1877, дружина Василя; в рос. опері, в укр. театрах на В. Україні, в Галичині та на Закарпатті.

Совгарство, ізда на совгах (лижвах), сягає доіст. часів. Перші совгові змагання відбулися 1801 в Голяндії, між жінками. С., як змаг, увіходить у суч. зимові олімпійські ігрища.

Совгунці, совги, лижви, залізне приладдя ховзатися на льоду, прикріплюване до черевиків ремінцями або шрубамі.

Совінський (*Sowiński*), 1) Войцех, поль. комп. (1803-80); нар. поль. пісні, опера „Мазепа“, „Словни поль. музик“ та ін.; 2) Леонард, поль. поет-романтик (1831-87), за участь у повстанні 1863 засланий на Сибір, перекладач Шевченка (Гайдамаки, Наймичка); драма „Na Ukrainie“, нарис історії поль. літератури.

Совіт, (цел.) рада; совітська влада, вперше повстала в жовтні 1905, як зародок „робітничого уряду“, з делегатів від фабричного робітництва в Спб., потому підчас лютневої революції 1917 як збір делегатів від робітників, вояків та селян, спершу у Спб. та Москві, опісля в цілій Росії та на Україні, спершу поруч Тимчасового уряду з метою контролювати його, але дуже швидко вже з претенсіями на рев. владу. Після більш. революції в жовтні 1917 совіти стають законодавчим та адмін. тілом, осередком найвищої держ. влади. Поруч загальнодерж. з'їзду совітів та його виконавчого комітету існують місцеві совіти (на Україні — ради) по містах та селах із різними адмін. та госп. чинностями.

Совкуп (*Soukup*) Франтішек, чес. політ. діяч, соц. дем., *1871, посол до австр. парламенту, член сенату ЧСР, від 1929 голова сенату; член бюро соц. інтернаціоналу.

Сич хатній.

В. Совачів.

Совги: 1. звичайні, 2. бігові, 3. до фігурової їзди.

Совнарком, скорочення замість „Совет народних комісаров“, рада міністрів у рос. більшовиків (по укр. раднарком).

Совхоз, (рос.) радгосп, рад. господарство, с.-г. підприємство, призначене для товарового виробництва с.-г. продуктів (зернові й ін. фабрики); с. також мав бути зразком сел. господарства та основою для усупільнення сіль. господарства.

Согдіяна, ст.-перс. сатрапія між Оксом та Яксартом; гол. м.-о. Мараканда, тепер Самарканд.

Сод, натрій (Na), сріблито-білий, м'який і легкий метал, т. т. 96°, т. к. 877°, розкладає воду, горить жовтим полум'ям; важніші сполуки, гл.: Сода, Ідкий сод, Камінна сіль, Глявберова сіль, Салітра чилійська.

Сода, вуглян соду, карбонат натрію, 1) кристалічна с. ($\text{NaCO}_3 + 10\text{H}_2\text{O}$), буває в деяких озерах (дол. Єгипет, Тибет, Китай), у деяких мінеральних водах (Карльсбад, Віші) та в багатьох, гол. степових і морських рослинах. Давніше добували с. з попелу морських рослин, тепер із кухонної соли; с. творить вел. скісноромбні кристали, легко розпускається в воді, в. т. 1-4, т. т. 853°. 2) кальцінована с., безводна с. (NaCO_3), витворюється з кристалічної огріванням; уживають до миття, прання й білення, до виробу мила, скла, у барвництві й т. ін. 3) кавстична с., гл. Ідкий сод. 4) кислий вуглян соду, бікарбонат соду (NaHCO_3); вживають до чищення вовни, до виробу мінеральних вод і в лічництві.

Содаліція, (лат.) союз людей для плекання якогось культу, пр. Марійська с. плекас культ Диви Марії; братство.

Содді (Soddy) Фредерік, англ. хемік і фізик, *1877, дослідник радіоактивності; нагорода Нобеля 1922.

Содова вода, гл. Вода содова.

Содома, гл. Гомора.

Содома (Sodoma), вл. Антоніо Бацці, іт. маляр (1477-1549); фрески в вілі Фарнезе в Римі та різних будовах Сієни.

Содоміти, від бібл. Содоми, люди, що допускаються содомії.

Содомія, содомський гріх (zoophilia), полове збочення. полові зносини з тваринами.

Сож, ліва білорус. притока Дніпра, 540 км. дов., 355 км. судохідна.

Созанський Іван, гал.-укр. історик (1881-1911); праці: „З минувшини Бродів“, з історії укр. руху в Галичині в XIX в., монографія про О. Духновича.

Созиген (Sosigenus), александрійський астроном, творець юліанського календаря.

Созоновіч Іван, рос. історик літ., *1856,

дослідник зах. впливів на слов'ян, зокрема на схід.-слов. поезію.

Сойка (*Garrulus glandarius*), птаха з родини воронуватих, рожево-сіра, крила з синіми й білими пругами, на кінці бурі; живе в Європі, живиться комахами, також малими пташками, зимою жолудями, буковими зернами й т. п.; м'ясо їстівне.

Сойка.

Сойм, 1) у ст. Україні сьем, з'їзд князів задля обмірковування справ спільної вітчизни; за княжої доби с. не був правною установою; став нею аж у 2. пол. XIV в., за лит.-руської держави. В XV в. вел. кн. відбирає князям вирішний голос, бо до своєї ради покликую вищих держ. урядовців-панів-раду. 2) У ст. Польщі з'їзд із представників шляхти по двох від кожної землі; як правно-держ. орган остаточно склався з кін. XV в.; конституція, Nihil novi 1505 практику відбування сойму зробила правом та устійнила його склад. Від XVII в. компетенції сойму обіймали майже всю законодавчу владу. С. скликаний для вибору короля звався елекційний. 3) У теперішній Польщі нижча палата парламенту, складається з 444 послів, вибраних заг. голосуванням.

Соймик, в ст. Польщі та на Литві зібрання шляхти одного воєводства; ділилися на посольські (для вибору послів на сойм) та на реляційні, для посольського звіту; крім воєвідських с. були ще генеральні для кількох воєвідств; цю систему завели пізніше і в укр. землях поль.-лит. держави.

Сойоти, невел. тур. племена в Монголії, гол. в республіці Танну-Тува.

Сокаль, повіт.

м.-о над Бугом у

півн. Галичині, 10.200

меш.: 24% укр., 43%

жидів, 33% поляків;

гончарство; мист.

пам'ятки: мурована

Миколаївська церква

кін. XVI в. обновлена

1694, манастир

бернардинів,

синагога з поч. XVIII в.;

II 1919 бої I корпусу

УГА з поляками. Повіт:

1335 км.², 2 міста,

99 сіл, 100.000 меш.:

65-3% укр., 21-5%

поляків, 13% жидів.

Сокальська (V) бригада УГА, належала

до I корпусу УГА, зорганізована II 1919 для

оборони півн.-схід. фронту; підчас поль.-

укр. війни займала відтинок Стоянів-Белз;

брала участь у поході на Київ 1919; ком.:

сотники Б. Петрик і Косар.

Сокальський, 1) Володимир, січовий

архимандрит (†1790), останній „начальник

січової церкви“, користувався впливом на

Сокаль, церква св. Миколая з кінця XVI в.

Запорожжі; 1776 наставник Крупицького ман. в Батурині; 2) Іван, укр. економіст і статистик (1830-96), проф. харків. унів., дослідник харків. домашнього промислу, 1882-5 вид. „Статистический Листок“; 3) Петро, укр. комп. та музикознавець (1832-87); праця про рос. та укр. музику; опери на укр. сюжети: „Осада Дубна“, „Травнева ніч“, „Мазепа“, сольспіви на слова Шевченка.

Сокирки, прилади до оборони й рубання; в часі кам'яної доби з каменю, в палеоліті негладжені, в неоліті вигладжені, пізніше з металю: з міді, бронзи, і вкінці з заліза, такими полишилися й досі; зразу прив'язували їх на кінці патики, пізніше з пров'язаним отвором на топориче.

Сокирки: 1. кременна мезолітична, 2. кременна неолітична, 3. камінна енеолітична, 4-5. мідяна енеолітична, 6. бронзова, з бронзової доби, 7. залізна з гальштатської доби.

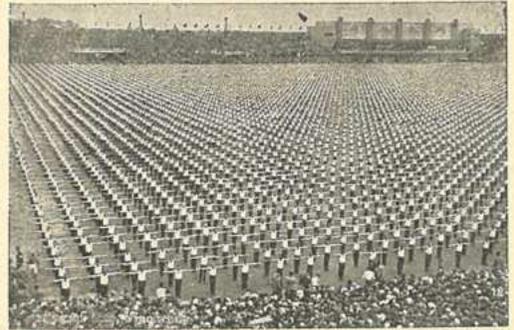
Сокіл (Falco), птах, денний хижак, із сильним, закривленим дзьобом із восковицею, сильними довгими крилами, сильними ногами з гострими закривленими пазурами; живе по лісах серед. і півн. Європи й України; живиться живими тваринами; з багатьох пород замітні: с. балабан (F. cherrug), с. мандрівний (F. peregrinus), до 1/2 м. дов.; колись причували його до ловлі менших тварин; с. білозор (F. subbuteo), й малі, завбільшки голуба: с. боривітер, пустельга (F. tinunculus), та с. кібчик, кобець (F. vespertinus). До родини соколуватих (Falconidae) крім згаданих належать м. ін. орел, яна, яструб, мишолов.

Сокіл.

Сокіл, національні руханкові т-ва; відіграли вел. ролю в відродженні слов. народів. Перше т-во 1862 в Чехії. Поширюється серед усіх слов. народів (у болгарів п. н. Юнак) і лучиться у Всеслов. сокільський союз у 1907 (не обхопив усіх слов. народів). Найсильніше сокільство чеське (600.000 членів). — Сокіл серед українців повстає 1894 у Львові, заходом В. Нагірного та В. Лаврівського й невдовзі поширюється по цілому краю: по містах — руханкові т-ва, по селах — руханковопожежні. Львівська організація стає централею (Сокіл-Батько), що веде провід в укр. руханковому й спортовому житті: зі спортової секції Сокола-Батька розвинувся Укр. Спортовий Союз; 1912-14 організування стрілецьких куренів при сокільських

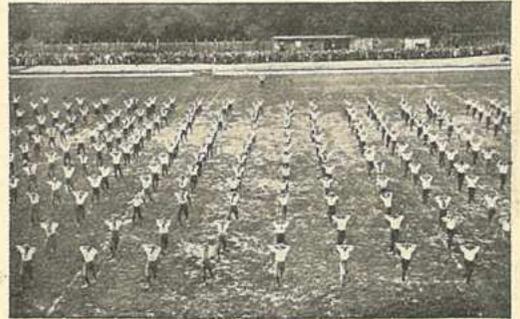
т-вах. Найбільший роздвіг за головства І. Боберського (1908-14). І. здвиг у Стрию 1906, красві здвиги у Львові 1911 і 1914; останній, тзв. Шевченківський, спільно з Укр. Січовим Союзом, пластунами та змаговиками. Товариств до війни 1914 було 974; в 1928 було 586 товариств, у 1931 — 320. Органи сокільства: Сокільські Вісти, Вісти з Запорожжя. В 1926 організується укр. сокільство за кордоном у Чехії, а опісля в Югославії та Аргентині.

Вправи вільноруч на ІХ. здвигі чеського „Сокола“ (Прага VI 1932).

Сокіл, 1) Іван, укр. військ. діяч (1893-1919), організатор Вільного Козацтва на Білодерківщині, ком. його на Київщині, у ІХ 1919 з армією УНР в запіллі рос. До 50 армії, убитий у бою в Цибуліві; 2) Марія, укр. співачка, *1902, сопран, 1927-32 артистка харків. держ. опери.

Сокіл-Батько, гл. Сокіл.

Вправи вільноруч на святі Сокола-Батька в честь поляглих (Львів VI 1929).

Сокілка, м-ко над р. Ворсклом на Полтавщині, б. 8.000 меш., 1399 погром Витовта татарами, за гетьманщини сотенне м-ко полтавського полку, у ІV 1709 погром москалів укр.-швед. військом.

Сокільництво, спосіб ловити дрібних ссавців і птаці при помочі привчених „сокільниками“ соколів; залишився ще в Англії, Югославії, Туреччині й центр. Азії.

Сокільські Вісти, місячник, орган Укр.

Сокильства, вид. т-во „Сокил-Батько“ у Львові від 1928.

Соккус, (лат.) низьке легке взуття (черевики або полуботок), особливо акторів у комедії; гл. Котурни.

Сокович Євген, укр. інженер шляхів, *1864; 1917 товариш секретаря шляхів УНР, опісля укр. консуль у Львові, від 1922 доцент Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; праці з зал. інженерії.

Соколов: 1) Іван, укр. маляр (1823-1910), проф. спб. академії мистецтв; низка картин із укр. побуту (Українка з дитиною, Поворот із ярмарку, Кобзар, Укр. весілля, Під Івана Купала, Укр. дівчата ворожать і т. д.); 2) Матвій, рос. фільольог (1854-1906), видавець творів Крижаніча, один із найкращих знавців апокрифічної літ.; 3) Микола, рос. геолог, *1856, дослідник геології півд.

Ф. Соколов: Портрет індійського мистця.

України, Катеринославщини, Одещини, Херсонщини й Донецчини; 4) Федір, укр. маляр, *1898; портрети, реставрації у флорентійських галеріях, Уфіці й Пітті, знавець ст.-т. малярства.

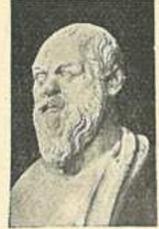
Соколовська Катерина, з роду Северинівна, укр. письмен. (1840-83); збірка поезій „Зірка“ 1871.

Соколовський, 1) Леонід, рос. етнограф (1856-84), дослідник укр. нар. життя й домашнього промыслу; 2) (Sokolowski) Маріяна, поль. історик мист. та археолог (1839-1911), проф. краківського унів., член поль., чес. і рос. Акад. Наук; досліди з історії архітектури, малярства та ін., зокрема на Україні: „Badanie archeologiczne na Rusi galicyjskiej“, „O malarstwie ruskiem“ та ін.; 3) Олександрій, укр. природознавець, *1844, агроном-грунтознавець, проф. харків. сіль.-госп. інст., член ВУАН; низка праць із ґрунтознавства, зокрема укр.; 4) (Sokolowski) Станіслав, поль. теолог і церк. письмен. (1837-93), проф. акад. в Кракові: праці про протестантизм, патріарха Фремію II, про церк. собори й ін.; 5) Юрій, укр. агроном, міністер харчових справ у кабінеті Василенка та в першому кабінеті Лизогуба; †1922.

Сокольніков, вл. Брилянт Григорій, рос. фінансист і політ. діяч, *1888, після жовтневої революції кермував націоналізацією банків, 1922 — нар. комісар фінансів, 1923-4 ввів грошову реформу в СРСР; опісля до 1933 представник СРСР у Лондоні.

Сокотра, брит. о. б. Сомальського півострову, при дорозі з півд. Африки й Червоного моря до Індії, 3,580 км.² і 12,000 меш., що займаються гол. скотарством і рибальством.

Сократ, 1) гр. філософ (470-399 до Хр.), жив у Атонах, засуджений на смерть нібито за деморалізацію молоді, помер, випивши отруту; ставлячи в осередку своєї науки людину, її життя, її щастя, гол. увагу звертав на філософію моралі та етику; гл. Гр. філософія; 2) С., Схолястик, гр. історик церкви (380-440), автор „Церковної історії“ про події 305-439.

Сократ.

Сократики, учні й прихильники Сократа: побіч Файдона, Кебета, Сіммія й Айсхіна ще 4 філософи, творці окремих філ. шкіл: цинік Антистен, кіренік Аристип, діалектик (еристик) Евклід із Меґари та Плятон.

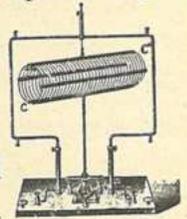
Сокслет (Soxhlet) Франц, нім. сіль.-госп. хемік (1848-1926), винайшов апарат стерилізувати молоко.

Соленик Карпо, визн. укр. актор-комік (1811-51), предтеча реалізму в укр. театрі, найбільше грав у Харкові в трупі Молотковського, де був і режисером.

Солея, (гр.) підвищене місце в церкві перед царськими воротами.

Солем (Solesmes), бенедиктинське абатство (до 1903 у Франції, тепер на о. Вайті), одне з найвишн. місць праці в царинат. церк. музики.

Соленоїд, (гр.) спірално скручений дріт, яким перепливає електр. струм; має прикмети магнету.

Соленоїд (CC).

Солиман, гл. Сулейман.

Солинці, солі хлоровців; найважливі: камінна сіль і сильвін.

Солідаризм, (лат.) соц.-екон. напрямок, що хоче пом'якшити індивідуалістичні та соц. системи.

Солідарність, (лат.) однодумність, однаковість переконань, однозгідність. Солідарний, однодушний, однозгідний.

Солідний, (фр. з лат.) твердий, міцний, основний, поважний, порядний, такий, що на нього можна покладатися.

Соліковський (Solikowski) Ян, поль. церк. діяч (б. 1539-1603), від 1583 лат. архієп. львівський, хотів силою змусити православних до нового календаря, заборонив українцям дзвонити в церквах на правосл. свята.

Солінґен, гл. Золінґен.

Солісизм, (лат.) погляд, що людина може бути певна в існуванні лише себе самої.

Соліст, (лат.) виконавець-інструменталіст, або співак, що виконує свою партію „сольо“.

Солітер, ціп'як, гл. Стьожаки.

Соліфлюкція, (лат.) гл. Землеплив.

Солицев Федір, рос. маляр і археолог (1801-92), реставратор ст.-руських пам'яток

мистецтва, м. ін. стінопису в Лаврі та Софійській катедрі в Києві; видав „Древности Российской государствента“.

Соловей (Luscinia), перелетна комахоїдна пташка завбільшки горобця, сіра з тоненьким малим дзьобком і довгим рудавим хвостом; на весні у вечір самчик гарно співає; гл. таб. Співучі птахи України, ч. 26, стор. 1168. II. том.

Соловецькі острови, 6 островів на Білому морі, б. Кему; на найбільшому з них б. 1429 оснований монастир, де карався Кальнишевський; більшовики перемінили монастир на цитаделю концентраційного табору для засланих.

Соловійов, 1) Володимир, рос. філософ і письменник (1853-1900), син Сергія, дав рел. теософічну систему філ. (в душі Баадера або пізнього Шеллінґа); борець за сполюку христ. церков, із нахилом до католицизму; мав значний вплив на рос. думку (інтуїтивізм, суч. рел. філ., брати Трубецькі й ін.), на поезію (Блок); 2) Микола, рос. комп. (1846-1916), муз. педагог і критик; опери, симф. картина „Русь та монголи“, сольспів, форт. речі й ін.; опера „Коваль Вакула“ на укр. сюжет; 3) Сергій, рос. історик (1820-1879), проф. моск. унів.; у праці „Історія Росії съ древнѣйшихъ временъ“ подав багато архівного матеріалу для історії України.

В. Соловійов
(портрет Ярошенка).

Соловки, гл. Соловецькі острови.

Сологуб Федор, вл. Тетерніков, рос. письменник (1863-1927), символіст і декадент; поезії та повісті: Тяжелые сны, Жало смерти, Мелкій бѣсъ та ін.

Солод, скільчене висушене збіжжя, звич. ячмінь; завдяки дієстазі вживається при виробі пива та спирту.

Солодець, солодиця (Glycyrrhiza), стручкова рослина, б. 1 м. вис.; має в паростках глікозид, тзв. гліциризин, якого вживають до засолоджування гірких ліків; сушені парості, тзв. солодке дерево, продають як ласощі; росте дико на степах України; в півд. Європі плекають його по полях.

Солодовий цукор, мальтоза, гл. Цукор.

Солокія, ліва притока гор. Буга.

Соломічук-Юзенчук Юра, гал.-укр. гром. діяч (1857-1914), організатор „Січей“ на Гуцульщині.

Соломія, гл. Саломія.

Соломон, третій ізр. цар 993-953 до Хр., син Давида, славний мудрістю, побудував величну святиню в Єрусалимі. Йому приписують три ст.-завітні книги: „Притчі“, „Проповідник“, „Пісня пісень“.

Соломонові острови (Solomon Islands), мелянезійський архіпеляг, 44.000 км.²

і 175.000 меш.; гористий, вулканічний, вкритий тропічним пралісом; 1885 розділені між В. Британію й Німеччину; від 1919 над ним частинно має мандат Австралія.

Солоне озеро, гл. Грейт Салт Лейк.

Солониця, місцевість під Лубнями на Полтавщині, уславлена погромом коз. війська поляками 1596, коли загинув Лобода, і Наливайко попав у полон.

Солончак, солонець, ґрунт, багатий на сіль; с-и поширені над морями і в країнах, де опадів мало, а парування дуже велике; вкриті ксерофітами та гальофітами, непридатні для господарства без меліораційних заходів. На Україні, гол. півд., багато с-ів, і для боротьби з ними існують досвідні стації: Макіївська, Носівська й Чемерська на Чернігівщині.

Солотвина, м-ко богородчанського повіту, 2.200 меш., 60% укр., копальні нафти.

Солотвина мармароська, село б. Сиготу мармароського, 2.334 меш., вел. копальня соли, що покриває попит цілої Чехословаччини.]

Солоха, скитський царський курган б. В. Знаменки мелітопільського повіту, з IV-III в. до Хр.; при розкопках 1913 знайдено багато цікавих золотих та срібних річей.

Солтан, також Пересвіт, шляхетський рід рус.-лит. походження; кілька визн. діячів лит.-польн. часів; Йосип С. (†1521), митр. київ.

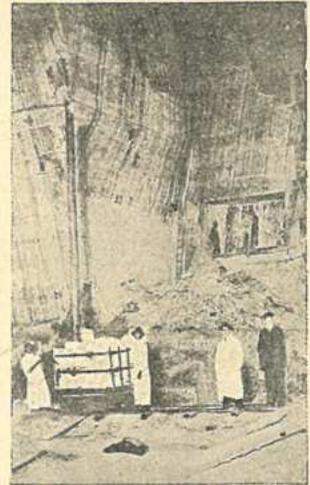
Солтановський Автоном, укр. педагог (1826-86), автор „Записок“, цінного джерела до історії Правобережжя в XIX в.

Солтик (Softyk) Кастан, польн. політик (1758-88), єп. краківський, противник реформ і рівноправності дисидентів; за опір проєктам Репніна на соймі 1767 заарештований і вивезений до Калуги.

Солтис, (польн. з нім.) начальник громади в селах нім. права в ст. Польщі; с. був заступником пана супроти осадників, також головою сіль. самоуправи, гол. су-

Ю. Соломічук.

Солотвина, одна з шахт копальні соли.

дової; до XVI в. солтиства були спадкові; тепер сіль. староста, начальник громади.

Солтис Мечислав, поль. композитор (1863-1930), муз. теоретик, дир. львів. консерваторії; опери, ораторії, симф. поема; форт. концерт, пісні, форт. п'єси.

Солт Лейк Сіті (Salt Lake City), Мормон Сіті, гол. м-о держави Юта (ЗДА), 136.000 меш., святиня мормонів, унів.; шкляна, залізна й різницька промисловість.

Солунь, гл. Сальонікі.

Солуха Кость, укр. гром. діяч, лікар (1869-1922), голова кам'янецької „Просвіти“ 1906-17, один із гол. основників укр. унів. в Кам'янці.

Солхат, гл. Старий Крим.

Солотрейська культура, друга з черги культура молодшого палеоліту схід. походження, з крем'яним знаряддям, ретушованим по цілій поверхні; типова форма — вістря у формі лаврового листка. На кістяному знарядді часто риті рисунки. Підсоння дуже холодне, між звіринуло переважали рени, людина жила в печерах.

Соляна путь, дорога від Озівського моря річкою Калмієм, її притокою Солонкою, Вовчими водами на Дніпро; нею у княжих часах возили сіль.

Соляриметр, (лат.-гр.) прилад, що міряє променювання цілого небозводу.

Солярний клімат, гл. Клімат.

Солярний олій, витвір дистиляції теру з бурого вугілля або нафти; вживали до опалювання кітлів, тепер до карбування водного газу та добування бензини й нафти через кракування, також до чищення парафіни, як розчинника, і ін.

Соль, водяний розчин кольоїду.

Соль (sol), романська назва тону „g“.

Соль, (лат.) у римлян бог Сонця, гр. Гелій, пізніше зрівняний з Аполльоном.

Сольве (Solvay) Ернест, бельг. промисловець (1838-1922), винайшов спосіб виробу соди при допомозі амоніаку, двокину вугля та кухонної соли.

Сольдо, іт. середньовічна монета, рівна 12 сотикам або 1 шелягові; ще в XIX в. с. = 1/20 ліри.

Сольмізація, (іт.) називання нот складами: до, ре, мі, фа, соль, ля, сі; що систему до науки співу завів Гвідо з Арєцца.

Сольнок (Szolnok), мад. м-о над Тисою, 33.000 меш., кол. столиця комітату.

Сольо, (іт.) вл. сам-один; головна мельодійна партія в муз. творі, протилежність до дуету, терцету, тощо, де всі партії рівнорядні.

Сольон, гр. філософ і сусп. діяч (б. 640-559 до Хр.), атенець, 594 архонт, один із

тзв. 7 гр. мудрців, атен. законодавець і елегійний поет.

Сольоспів, спів одного виконавця з інструментовим або хоровим супроводом.

Сольотурн, гл. Зольотурн.

Сольсбері (Salisbury) Робер Сесіль, англ. політик (1830-1903), 1866-7 і 1874 міністер для Індії, 1878-80 міністер закорд. справ, після смерти Біконсфільда провідник консерватистів, 1885-92, 1895-1902 прем'єр та міністер закорд. справ.

Сольсет (Salsette), о. у брит.-інд. провінції Бомбаю, 424 км.², 110.000 меш.; ст. печерні святині.

Сольфатара, (іт.) безпереривний повільний вплив пари та газів із вулкану без викидання ін. продуктів; с-ова діяльність одна з ознак замирання діяльності вулкану; гол. гази при с-ах: водяна пара, вуглекислий газ, сірководень, водень, азот та ін.

Сольфедж, (іт.) вокальні вправи для розвитку слуху й читання нот.

Сом (Silurus glanis), костиста риба до 4 м. дов., шкіра без луски, голова велика, кругла, на гор. губі довгі вусики, грудні плавці малі, підхвісний дуже довгий; живе в замулистих глибоких ріках серед. і схід. Європи й зах. Азії, м'ясо їстівне. Спорищений с. електричний (Malapterurus electricus), живе в Нілі й Конгу, витворює в собі електр. силу, якою приголомшує навіть більші тварини.

Сомалі, афр. країна між Аденською протокою й Індійським океаном; гориста (до 2.800 м.), побережжя нерозчленоване, населення — сомалі (хаміти), переважно кочівничі скотарі; півн. частина (22.000 км.² і 65.000 меш., гол. м-о Джібуті) належить до Франції, середуша (176.120 км.² і 250.000 меш., гол. м-о Бербера) до В. Британії, півд. (405.000 км.² і 460.000 меш., гол. м-о Могадішу) до Італії.

Сомалійці, сомалі, схід.-афр. народ хамітського або етіопського племені, до 2 міль., заселює півострів Сомалі.

Соматичний, (гр.) гой, що відноситься до тіла, тілесний.

Соматологія, (гр.) наука про будову та властивості людського тіла, анатомія людського тіла.

Р. Сольсбері.

Сольфатари на півострові Рейк'янес (Ісландія).

Сом.

Сольон, стар. бюст (Фльоренція)

Сомбреро, (есп.) круглий капелюх із шир. крисами.

Сомеш, Самош, ліва притока Тиси, 500 км.

Сомко Яким, полк. переяславський, 1660 наказний гетьман Лівобічної України, представник городского „статечного“ козацтва проти коз. черні з осередком на Січі; після перемоги Брюховецького стятий у Борзни 1663.

Сомма (Somme), 1) ріка в півн.-зах. Франції, 245 км. дов., вливається до каналу Ля Манш, сполучена каналами з Уазою й Скальдою; над нею в 1914-8 завязані бої, найзавзятіші 1916; 2) фр. департамент над нею, 6.277 км.² і 475.000 меш., гол. м-о Ам'єн.

Сомнамбулізм, (новолат.) люнатизм, сно-виддя, уставання й виконування різних чинностей (пр. ходження), несвідомих і виконуваних зовсім автоматично у сні; трапляється при гістерії, епілепсії, психопатії й гіпнозі. Місяць при цьому не має ніякого значіння.

Сомноленція, (лат.) соннота, стан довготривалого сну, з якого хорого можна на короткий час збудити; буває при хворобах мізку.

Сомов, 1) Константин, рос. маляр, *1869, визн. представник групи „Мир Искусства“; стилізація XVIII в., еротика; „Дама у блакитній сукні“, „Вечір“, „Купальниці“, „Арлекін і дама“; 2) Орест, укр.-рос. письмен. (1793-1833); оп. й повісті з укр. історії: „Гайдамака“, „Русалка“, „Київські відьми“ та ін.

Сон, 1) спання; навортний стан спочинку, сполучений із утратою свідомості й вразливості зміслів та з обниженням чинностей усіх органів тіла; прояв спричинений нечинністю важких мізкових осередків та ще не проявлений як слід; сон можна спричинити і штучним способом, гл. Гіпноза, Наркоза; прояв сну спостерігаємо також у багатьох родів тварин, деякі з них у поміркованому підсонні засипають на зиму (зимовий сон), а в гарячому засипають у часі найбільших спек (літній сон); сном у рослин називають помилково стулювання листків і пелюстків цвіту у різних порах дня й ночі; 2) сонний привид; менше або більше виразні, звич. зорові зображення, які з'являються нам підчас спання тому, що тоді деякі мізкові осередки не перестають працювати, при чому вони нераз стають вразливими на дуже незначні, звичайно незамітні впливи й цим пояснюються, що у сні нераз, правда виймовно, пригадуються давно забуті речі й події, зароджуються цінні мистецькі твори, виявляються незамітні початки недуг, уроджені нахили й основні риси характеру та прояви телопатії, цим пояснюють звич. тзв. пророчі сні.

Сона (Saône), 455 км. дов. схід.-фр. ріка, права притока Рони, витікає в Воґезах, вливається б. Ліону; притоки Оньон і Ду.

Соната, (іт.) 1) в XVII в. взагалі інстру-

ментовий твір у протилежність до вокальної кантати; 2) тепер циклічний твір, з 3-4 частин, де перша мусить мати властиву сонатову форму.

Сонатина, (іт.) мала соната, сонатка.

Сонда, гл. Зонд (а).

Сондербург, дан. м-о і пристань на острові Альсен (до 1919 нім.), 38.000 меш.; замок, морські купелі.

Сондувати, (фр.) мірити глибину, досліджувати, запускати сонду.

Соневицький Михайло, гал.-укр. гром. діяч (1837-1910) гр.-кат. свящ., учитель гімназії у Бережанах, папський шамбелян.

Сонет, (іт.) поезія з 14 рядків; дві перші строфи по 4 рядки мають тільки дві рими, дві другі по 3 рядки звич. римовані парами. Остання строфа повинна кінчитися рефлексією. Походження с. непевне; приписують його Петрарці.

Сонечкувати (Coccinellidae), бедрики, зазубки, сонечка; малі круглаві жучки.

Сон-зілля, вовчий сон (*Anemone pulsatilla*), зелеста рослина з родини жовтцоватих, з вел. синім цвітом; дуже отруйний, уживаний у гомеопатії; гл. таб. Отруйні рослини України, ч. 5, II том, стор. 1284.

Сонкой, Червона ріка, 1.200 км. дов. ріка, витікає в півд. Китаю, вливається до затоки Тонкіну.

Сонніно Сідней, іт. політик (1847-1922), 1906 і 1909-10 президент міністрів, 1914-19 міністер закорд. справ.

Сонце, осереднє тіло нашої планетної системи, віддалене від Землі яких 150 міл. км.; видний промінь міняється від 15'46" до 16'19", дійсний 109 разів більший від променя Землі. Поверхня С.=11.900 поверхням Землі; обсяг=1,298.300 обсягів Землі; густина=1/4 густоти Землі; температура на поверхні яких 7000°. На звернену до С. півкулою Землі доходить за мінуту яких 3.10¹⁸ калорій тепла. Поверхня С-я

в телескопі нерівномірно гладка, зерниста (грануляція); на ній знаходяться темніші плями, що міняють свою величину, форму й кількість. Типова пляма складається з темнішого ядра, обведенного півтіною. Число плям міняється періодично в часі б. 11 літ. Ясніші від фотосфери полум'яні язички або смолоски підносяться над її поверхню й показуються на цілому соняшному кружку. Дуговина фотосфери абсорбційна; абсорбційні пруги повстають через атмосферу С-я, що її найнижча верства тзв. відвертальна, складається з тих первнів, які гол. спричиняють абсорбційну дуговину С-я. Понад відвертальною верствою здійснюється тонка верства, складена го-

Частина Сонця в часі цілковитого затемнення з протуберанціями.

ловно з водню з домішкою гелію — хромосфера, що творить джерело протуберанцій, себто в більшості випадків місцевих вибухів хромосфери. Поза хромосферою знаходиться корона, що складається з матерії (на Землі незнаний газ „короний“), яку С. відпихає. Сонце виконує оборот довкола власної осі, тільки не так, як ціпке тіло: найскоріший рух має околиця рівника С-я; разом із віддаллю від рівника маліє скорість обороту; такий стан можливий тільки для пливкої або газової повер-

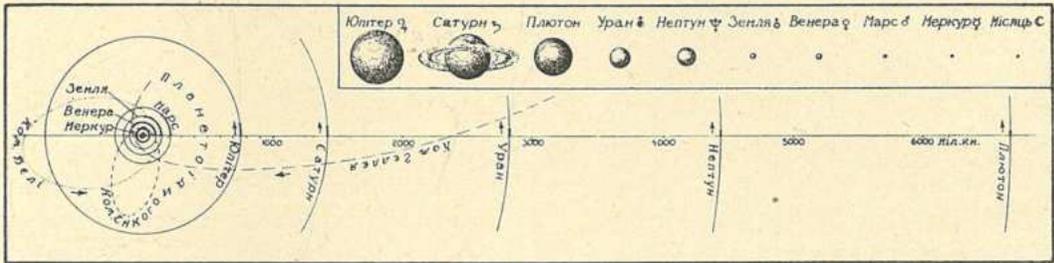
Сопіков Василь, рос. бібліограф (1765-1818); „Спроба рос. бібліографії“.

Сопка, (рос.) назва на стіжковаті гори в Сибірі та на Камчатці, гол. вулькани.

Сопор, (лат.) стан глибокого сну, з збереженням деяких реакцій на зовнішні подразнення; буває при тяжких заразливих недугах, отроєннях тощо.

Сопран, (іт.) високий жіночий або дитячий голос.

Сората (Nevada di Sorata), верх у болівійських Кордилієрах, 6.617 м. вис.

Соняшна система: дороги планет кругом Сонця; вгорі планети уложені чергою, відповідно до величини.

хні; середній час обороту = 25·6 днів. Сонце мало велике значіння в ст. віруваннях і поезії ст. народів; богочитання С-я відоме в єгиптян (Ра), греків (Геліос), римлян (Соль), іранців (Мітра), в українців (Дажбог) і ін.; задержалося в індійців і японців; сліди почитання С-я залишилися й досі в укр. нар. обрядах, віруваннях, колядках, веснянках і т. п.

Сонянки (Heliozoa), громада протозоїв, кулістих, із багатьома променистими висувами.

Соняшна система, збір тих небесних тіл, що їх рухи залежать гол. від притягання Сонця.

Соняшний годинник, гл. Годинник.

Соняшний удар (siriasis), хворобі прояви, що виступають при довгому діянні соняшних променів на тіло, особливо при тяжкій фіз. праці; прояви: недостача поту, втрата свідомости, корчі, часом швидка смерть.

Соняшник (Helianthus annuus), зелеста, одnorічна рослина, до 2 м. вис., з грубим білом, вел. серцеватим листям і вел. зложеним цвітом, до 30 см. проміру; зернята мають 15-40% олію, який добувають на їжу й пром. потреби, макухи добра паша для худоби, попіл із била добре потасове гноєво, також добувають із нього поташ; с. походить із серед. Америки, на Україні почали його плекати на поч. XIX в., тепер дуже поширений.

Соняшник. 1. рослина, 2. одна щитова цвіткв., 3. зерно.

Сорбет, шербет, (тур. з араб.) 1) схід холодильний напиток, рід лимонади з води, цитрини, амбри й цукру та льоду; 2) солодкий сироп із овочів, шоколяди та кави.

Сорби, гл. Лужицькі серби.

Сорбона, назва паризького унів., від імени надвornого свящ. св. Людовіка Робера де Сорбона (Sorbone), який заснував 1253 богословську школу з захистом для бідних студентів; С. мала вел. вплив, гол. в XIV-XVI в.

Сорго, гл. Дура.

Сордина, (іт.) глушник, приладдя, яким приглушують звук муз. інструментів.

Сорель, 1) Альбер, фр. історик (1842-1906); „Дипломатична історія фр.-нім. війни“, „Європа й фр. революція“; 2) Жорж, теоретик фр. синдикалізму й анархізму (1847-1922); „Міркування про насилу“, „Омани поступу“, та ін.

Соркочевіч, 1) Антоніо, словін. письмен. дубровницької доби (1775-1841); 2) Іван, словін. поет дубровницької доби (1706-71), перекладчик Тасса, Метастазія, Овідія.

Сормово, рос. м-о над Волгою б. Нижнього Новгороду, 40.000 меш., пристань, вел. ливарні заліза та сталі, будова паротягів і кораблів.

Сорока (Pica caudata), птаха з родини воронуватих, чорна, на плечах і на споді тулуба сніжнобіла; замінна дуже довгим хвостом, всеїдна, любить блискучі речі.

Сорока.

Сороки, м-о по правому боці серед Дністра в Басарабії, 36.000 меш.

Сорокін Пітірім, рос. соціолог, *1880, проф. спб. унів., тепер у Америці; праці: Системи соціології, Соціологія революції, Основи соціології міста й села.

Сорокопуд (*Lanius*), комахоїдний птах із громади юркуватих, ясно-сірий із чорно-бурими крилами й хвостом; дзьоб закривлений; має звичай настромлювати зловлену добу на терня; гл. таб.: Співучі птахи України, 30, стор. 1168, II. том.

Сорокоуст, поминки 40-ого дня по смерті; панахиди, що їх правлять в вел. піст по Преждеосвященній Літургії.

Сорохтей Осип Роман, гал.-укр. маляр, графік і педагог, *1889, карикатурист.

Сорочинський Петро, кошовий отаман Війська Запорозького 1701-2, 1706-7 і 1709; згинув підчас руйнування Січі (1709) москалями.

Сорочинці, м-ко на Полтавщині, над р. Пелом, б. 9.000 меш.; місце народин М. Гоголя; п'ятибанна мурована церква, фундація гетьмана Д. Апостола, де він похований.

Сорренто, м-о б. Неаполю, 26.000 меш., останки рим. будівель, виноградники, морські купелі; тут народився Тассо.

Соррі (*Surrey*) Генрі Говард, англ. діяч і письмен. (1517-47), як оборонець католицизму згинув на ешафоті; перші англ. сонети.

Сорт(а), (фр.) гатуюк, рід, відміна.

Сортимент, (фр.) добір різнородних предметів на дрібний продаж.

Сос, (фр.) підлива до страви, мучної або м'ясої.

Сосва, ліва уральська притока дол. Обу, 700 км. дов.

Сосен із Осаки, яп. маляр і гравер (1747-1821), творець власної школи, рисував переважно звірів.

Сосенко, 1) Ксенофонт, гал.-укр. етнолог, *1861, гр.-кат. свящ.; „Пражерело укр. рел. світогляду“, „Про містику гаїлок“, „Культурно-іст. постать свята Різдва й Щедрого Вечора“; 2) Модест, гал.-укр. маляр (1875-1920); портрети, краввиди, побутові сцени з сел. життя, настінне декоративне малярство: розпис Муз. Інст. у Львові, церков у Підберізцях, Печеніжині, Рикові, Золочеві, Більчі, Товмачі та ін.

Сосна (*Pinus*), рід деревистих рослин (б. 70 пород) із родини ялиноватих, із довгими шпильками, в пучках по 2-5, і з шишками, що опадають на 2-3 рік. С. звичайна (*P. silvestris*), до 50 м. вис. дерево, росте по всій Європі, з вийком півдня, створюючи просторі ліси; живицювате деревно легке й м'яке йде на будівлі, в столярстві, дає живицю, смолу та ін.; С-

М. Сосенко.

кедрина, гл. Кедрина, С. гірська (*P. montana*), гл. Жереп; С.-пінія, гл. Пінія.

Сосна, дві праві притоки гор. Дону: 1) Бистра, 250 км. дов.; 2) Тиха, 125 км. дов.

Сосниця, м-ко конотіпської округи над Десною, 7.000 меш., 81% українців, 16-4% жидів, 2-3% росіян.

Сосницький Іван, рос. комічний актор (1794-1877), укр. роду, приятель Шевкіна; славився в ролях шелихвостів у старих водевілях.

Сосновец (*Sosnowiec*), поль. м-о в кельцькому воєвідстві, 87.000 меш., гірництво, металургічна, хем. й цементова промисловість.

Сосновський, 1) Антін, рос. церк. письмен. (1775-1852), укр. роду, ворог василіян; праці про освіту гр.-кат. духовенства й укр. народу; 2) (*Sosnowski*) Оскар, поль. архітект, *1880, проф. політехніки, від 1923 дир. Інституту поль. архітектури в Варшаві.

Сосонка, гл. Хвощ.

Соссюр (*Saussure*), 1) Орас, фр. геолог і фізик (1740-99), проф. у Женеві, перший вийшов на Монблян, написав „Подорож у Альпи“, винайшов цілий ряд фіз. та мет. приладів (гігрометр, електрометр, тощо); 2) Фердинанд Рене, шваїц. мовознавець (1857-1913); найважливі твори: про первісну систему голосних у індоєвроп. мовах; курс загальної лінгвістики.

Состенуто, (іт.) стримано, муз. темп близький до анданте.

Сосюра Володимир, укр. письмен., *1898, романтик революції; збірки поезій: „Поезії“, „Червона зима“, „Осінні зорі“, „Сніги“, „Сьгодні“, „Юнь“, „Місто“ (поема), „Багряні гони“, „Тарас Трясило“ (роман).

Сотак, назва частини закарп. українців, від уживання слова „со“ (що).

Сотенні люди, невільна сел. людиність у Галичині, згадується в XIV і XV в.

Сотери, (фр.) рід фр. вина, гл. Го-Сотери.

Сотник, 1) нижчий після полк. представник влади на Україні за Гетьманщини; спершу виборні, потім призначувані; 2) капітан, старшинський ступінь в укр. і рос. армії (в козаків); в українців відповідає ком. сотні, у росіян — поручникові.

Сотня, 1) в Новгороді В. ділилося насе-

Сосна, 1. галузка з цвітом, 2. пилляк, 3. листок стовпикової шишки, 4. шишка, 5. зерно.

В. Сосюра.

„Тарас Трясило“ (роман).

Сотак, назва частини закарп. українців, від уживання слова „со“ (що).

Сотник, з малюнку XVIII в.

лення на с., що відповідали зах.-европ. цехам; ін. значіння с. на ст. Україні, гл. Десятковий устрій; 2) у козаків, військ. одиниця й округ, з якого вона доповняється; на чолі с. стоїть сотник; 3) тепер адміністративна одиниця пішого або кінного війська, б. 100-250 воєнків під командою сотника; ділиться на 3-4 чети.

Сотрудник, гл. Кооператор 3).

Софа, (араб.) 1) довгий, широкий, низький мебель, оббитий шкірою або тканиною для відпочинку; 2) у тур. вітальнях рід вузького підвищення, вкритого килимом.

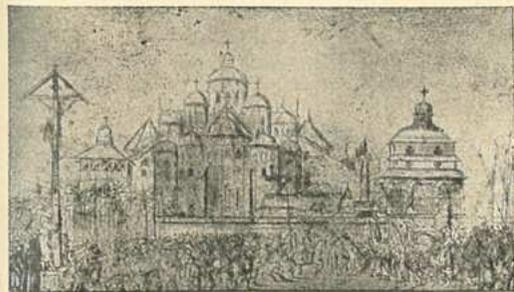
Софізм(ат), (гр.) помилковий доказ, здебільша такий, що його вжито з наміром; клас. приклади с. вигадані софістами та представниками мегарської школи.

Софіївка, парк і сад коло Гуманя на Київщині, założений гр. Ф. Потоцьким для жінки Софії 1793-96, від 1859 переданий гуманський школі хліборобства й садівництва; вважався одним із найкращих у Європі.

Софійський собор у Константинополі, перекрій.

Софійський собор, св. Софія: 1) Гаґія Софія, Ая Софія, церква в Константинополі, побудована 532 ціс. Юстиніаном I, найкращий зразок візант. стилю, центр. заложення, з багатою мозаїкою; 1453 перемінена на мошею; 2) церква у Києві, заснована Ярославом Мудрим 1037 на зразок царгородської, пізніше перетворена в монастир (не раніш 1637); 1787 перейменована в Собор св. Софії.

Софійський собор у Києві по могилянській реставрації, з малюнку 1651 р.

Софіони, гл. Фумаролі.

Софістерія, (гр.) мудрування, гл. Софісти.

Софісти, гр. філософи напереломі V і IV в. до Хр.; не признавали об'єктивної дійсності, й за мірило всіх речей уважали суб'єктивне думання; найважніші с.: Протагор, Горгій, Гіппій та Продік.

Софічі (Sofici) Арденго, іт. письм., *1879; повісті „Кобілек“, „Поворот Фріюля“; критичні студії.

Софія, давніше Сердіца, гол. м-о Болгарії, 215.000 меш., унів., ст. базиліка св. Софії, мечет Беюк Джама, ст. купальня з теплим джерелом; торгівля споживчими товарами; горальні, ткацька промисловість. Тут жив, помер і похований М. Драгоманів.

Софія Олексіївна, рос. вел. княжна (1657-1704), сестра Петра В., правителька від 1682, 1689 Петро замкнув її в монастирі.

Софія Шарльота, прус. королева, жінка Фридриха I (1668-1705), „філ. королева“; від неї названий Шарльотенбургі.

Софокль, другий із трьох вел. гр. трагіків (496-406 до Хр.), довів гр. драму до верхка її розцвіту й увів у неї основні технічні зміни. З його численних драм збереглися: половина драми „Гончі“ й 7 трагедій: 1) Аянт, 2) Антигона (укр. переклад Ніщинського), 3) Електра, 4) Едип цар, архитвір поета (укр. переклад Ів. Франка), 5) Трахініки, 6) Філокетт, 7) Едип у Кольоні.

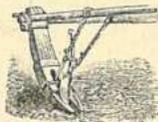
Софокль.

Софрон, гр. автор мімів, гл. Мім.

Соха, 1) дерев'яний стовп у будівництві; 2) ст. дерев'яний плуг; 3) одиниця оподаткування в ст. Московщині.

Сохачевська Лідія, укр. письм.; оп. „Сашко“, поезії в часописах; †1911.

Социніани, аріяньська (антитринітарська) секта в XVI в.; назва від Фавста Соціна.

Соха 2).

Соцін (Sozzini), ім'я іт. богословів: 1) Лелій (1525-62), мав вплив на розвиток антитринітарства в Польщі, яку відвідав 1551 та 1558; 2) Фавст (1539-1604), браток Лелія, основник секти соцініан, від 1579 жив у Польщі, де об'єднав своєю наукою всіх антитринітаріїв.

Соціологічний Український Інститут, 1) оснований М. Грушевським, у Відні 1920 22; видання укр. мовою з поля громадознавства М. Грушевського (Почати громадянства, Драгоманів і женецький гурток), фр. наук.-інформаційні (нарис історії укр. літ., укр. іст.); 2) оснований М. Шаповалом у Празі 1924, з відділами (соціологія й політика; народознавство й культура; економіка й техніка; правознавство) й установами (укр. робітничий університет 1926-29; музей-архів; вел. бібліотека з цінними укр. іст. джерелами).

Соціологія, (гр.) наука про суспільство та про закони життя в суспільстві. Окрему науку с-ї пробував створити перший Джамбаттіста Віко. За батька новітньої с-ї вважають Огюста Конта. Розвинули с-ю гол. Г. Спенсер, А. Шефле, Р. Мсль, Л. Морган, Г. Мен, Г. Тард, К. Маркс, Г. Зіммель, М. Вебер, українець Б. Кістяківський, та ін.

Соціал-демократ, член соц.-дем. партії.
Соціал-демократ, орган УСДРП: 1) Полтавського Краєвого Комітету в Полтаві 1907; 2) УСДРП: в Празі 1925 і Подєбрадах від 1929.

Соціал-демократія, політ. партія, що намагається змінити існуючий капіталістичний лад та зорганізувати новий на основах марксіського соціалізму; гол. розвинена в Німеччині; на Україні перші укр. соц. дем. гуртки з кінцем 80. рр. XIX в., перша укр. соц.-дем. партія 1905 з РУП.

Соціалізація, (лат.) усупільнення; перехід усіх засобів продукції з приватних рук до суспільства, який веде до соціалізму; гл. Націоналізація.

Соціалізм, (лат.) теорія про майбутній сусп. устрій із такими гол. рисами: всі засоби продукції (земля, капітали) усупільнюються; вони переходять у орудування сусп. влади; організація продукції й розподілу стає сусп. і планова; поділ суспільства на класи, визиск одних другими й усякі негрудові прибутки зникають (гл. Комунізм). Засади с-у були відомі вже в ст. часах („Держава“ Плятона, „Св. хроніка“ Евгемера, „Соняшна держава“ Ямбула). У християнстві теж містяться ідеї ст. комун. с-му, що мали особливий вплив у різних христ. сектах, пр. катарів, амальриканів, братів вільного духа та льоярдів, ба навіть у середньовічному монастирському житті. Спроби свідомого уґрунтування комун. ладу, виходячи з госп. міркувань, починаються в добі Відродження, спочатку як утопійний комунізм („Утопія“ Мора, „Соняшна держава“ Кампанеллі). Фр. революція 1789 зовсім не намагалася ввести комун. лад, з виймком руху Бабефа. Система Сен-Сімона передбачує скасування всіх привілеїв, розвиток промисловости, як найважнішої розвоєвої сили та заведення високо розвиненого капіталізму в соц. дусі. Сен-Сімонові думки розвивали у Франції Конт, Тієрі, Анфантен, Базар та Пекер. Роберт Овен у своїх підприємствах у Нью-Ленарку зорганізував працю на кооп. основах. Його думки мали опісля вел. вплив на кооп.-госп. реформи. Шарль Фур'є проповідував злуку однаково настроєних людей у виробничі товариства, „фаланги“, які знову мають бути об'єднані в „серії“; земля і знаряддя праці є спільною власністю, але приватна власність та спадкове право лишаються далі. Засада Прудона, що „власність це крадіж“ означає, що приватна власність дає основу для доходів без

праці й є причиною поділу суспільности на класи та всякого визиску людини людиною. В робітника Вайтлінґа госп. та рел. комунізм своєрідно пов'язаний з ідеєю класової боротьби. Основна критика індивідуалістично-капіталістичної форми сусп. та госп. життя, сполука цієї критики з теорією нар. господарства та філософією і прикладення до історії значіння працюючих клас є ділом К. Маркса та Ф. Енгельса. Марксова соц. теорія стала підставою соц. руху XIX та XX вв.; гл. Марксизм. Основні напрями марксіського соціалізму: ревізіонізм, новомарксизм та більшовизм. Основні напрями немарксіського соціалізму: а) держ. с.; розрізняють у ньому дві основні форми: держ. с. у властивому розумінні і професорський с. (гл. Кадетер-соціалісти). Держ. соціалісти виступають проти політ. та госп. лібералізму й хочуть за допомогою держави надати ваги колективним (спільним) інтересам, однак не порушуючи приватної власности та не поділяючи соц. теорій у вужчому розумінні. Основником держ. соц. теорії в Німеччині є Родбертус. Члени Фабіянського т-ва в Англії на подібних теор. підставах шукають соціального та госп. вирівняння; б) Гільдінний с., в Англії в XX в., хоче усунути госп. нерівність новим виробничим ладом, гл. Гільдейський с.; в) синдикалізм; г) христ. с.: Лямене, Пеш, та ін. пробували злучити кат. християнство з рев. первними с., та не довели до поважніших вислідів; гл. Солідаризм; д) нац. с.; с. XIX та XX в. зі своєю теорією класової боротьби та нахилом до інтернаціоналізму стрівув найзавзятішого ворога в націоналізмі. Та не бракувало також зусиль зв'язати с. з нац. ідеєю. Нові нац.-соц. групи, пр. у Німеччині, Італії та Чехословаччині, мають виразно протимарксіський характер і стараються дійти до порозуміння з капіталізмом, однак ставлять досить вел. домагання до капіталістичного господарства.

Соціаліст, (лат.) прихильник соціалізму.

Соціалістична Думка, центр. орган УСДРП, 1921-23 у Львові і Празі.

Соціална гігієна, гл. Гігієна.

Соціална демократія, гл. Соціал-демократія.

Соціална економія, гл. Економія.

Соціална педагогіка, наука про виховання, яка досліджує суспільні умови освіти та освітні умови суспільного життя. С. п. навчає, як виховати одиницю на корисного члена різних спільнот, як родини, громади, народу, держави.

Соціална політика, частина загальної політики; має на меті законодавчими заходами, організацією самопомочі та підтримкою з боку публ. установ, податковою політикою не допустити до надто вел. ворожечі між різними класами й цим спосо-

бом удержати єдність суспільності. С. п-у започаткувала Німеччина у 80 рр. XIX в., завівши примусове обезпечення робітників.

Соціальна психологія, частина психології, яка досліджує психічні чинники, що є основою співжиття людей, як потреби, почування, нахили, тощо; також досліджує психічні явища, що повстають наслідком взаємних впливів одиниць у спільноті, пр. психологія маси.

Соціальна революція, гл. Революція.

Соціальна філософія, одна з філ. наук, що займається філ. освітленням суспільства та сусп. життя; розвинулася як самостійна вітка філ.; зокрема в нових часах, коли розвинулося поняття суспільності (гл. Суспільність, Соціологія).

Соціальне забезпечення, гл. Обезпечення.

Соціальний, (лат.) суспільний, громадський.

Соціальні революціонери, рев. партія в Росії, заснована 1901. Гол. домагання — відібрання землі від вел. землевласників та переведення соціалізації землі. С. р. признавали терор проти представників держ. влади за один із засобів рев. боротьби; вели соц. пропаганду та організацію селянства, робітництва й трудової інтелігенції, вважаючи селянство за найважливішу класу; після більш. революції в жовтні 1917 були спочатку ворогами рад. влади, та опісля ліві с. р-и увійшли до комун. партії. Укр. с. р. творять від 1907 окремі, не зв'язані між собою гуртки й зойно під час революції 1917 організуються в партію.

Соцький, у ст. Україні княжий урядник, військ.-адмін., почасти й фінансовий начальницький сотні.

Соча, гл. Ізонцо.

Сочава, гл. Сучава.

Сочевиця, чечовиця, ленча (*Ervum lens*), зелиста стручкова рослина з круглавим, сплюсненим, дуже поживним зерном; походить із Мезопотамії, де її знали вже за бібл. часів.

Сочі, м-о чорноморської округи на кавказькому побережжі, 10,500 меш.: укр. 14-1%, росіян 53-2%, решта греки й вірмени; морські купелі, лікування перертими, неврастенії, недокрів'я, хронічних бронхітів.

Сочка, прозоре тіло, звич. зі скла, обмежене двома кулистими поверхнями, або одною кулистою й одною плоскою. Розрізняємо с.: а) збірні (грубші посередині), а саме: двоопуклі, плоско-опуклі, вгнуто-опуклі; вони збирають промені, рівнобіжні до їх оптичної осі, в одній точці, тзв. огнищі, та дають образи дійсні й уявні; б) розсівні (тонші всередині), а саме:

У. З. Е. III.

двогнуті, плоско-вгнуті й опукло-вгнуті; вони розсівають промені рівнобіжні до їх оптичної осі так, що вони перетинаються в одній точці, тзв. уявним огнищі, та дають тільки уявні образи; сочок уживають до виробу окулярів, далековидів, мікроскопів, фотографічних і проєкційних приладів і ін.

Сочки збірні: 1. двоопукла, 2. плоско-опукла, 3. вгнуто-опукла; розсівні: 4. двогнута, 5. плоско-вгнута, 6. опукло-вгнута.

Сошенко Іван, укр. маляр (1806-76), портретист і маляр церк. образів, опікувався мист. освітою Т. Шевченка.

Сошинський Кость, укр. гром. діяч на Холмщині, *1889; 1917 основник холмської „Просвіти“ та Т-ва українців-холмців у Москві, 1922 основник т-ва „Рідна Хата“ та Укр. Нар. Банку в Холмі.

Союз, найстарше укр. студентське т-во в Чернівцях 1875-1903, 1905-22; м. ін. видавало альманахи та ін. вид.

Союз, тижневик укр. пресвітеріанської місії, виходив у Нью-Йорку, опісля в Пітсбургу 1908-21.

Президія Союзу визволення України, зліва направо: А. Жук, В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський.

Союз визволення України, 1) укр. безпартійна організація наддніпрянських укр. емігрантів в осередніх державах у часі світової війни 1914-18, з президією: В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський; мета: використати світову війну, щоб здобути України незалежність. СВУ вів при допомозі гал. і бук. українців широку організаційну та освітню працю серед укр. бранців із кол. Росії (театри, школи, таборів газети, нац. та соціальні товариства, кооперація і т. д.); крім того численні вид., між ін. Вістник СВУ, *Ukrainische Nachrichten*, та книжки, здебільша нац.-політ. змісту. Представник СВУ входив у склад Укр. Нац. Ради у Відні; 2) гл. Спілка визволення України.

Союз держав, тривалий зв'язок зовсім самостійних держав без окремої зв'язкової влади, гл. Союзна держава.

Союзи професійні, з'єднання осіб, що працюють у певній професії, для всебічного захисту інтересів тих осіб, як продавців робітної сили.

Союзна держава, 1) гл. Федерація; 2) об'єднання двох або більше держав в одну держ. цілість, при чому вони не втрачають власної державності так, що на території с-ї д-и існують рівночасно дві різні державності: суверенна державність цілості й державність поодиноких держав, що входять в її склад. Наслідком цього існує в с-ій д-ї територія, влада й громадянство цілості („союзне“) й територія, влада та громадянство складових держав. Компетенції поміж союзною й складовими державами поділені різно, залежно від конституції.

Союз Народів, гл. Ліга Націй.

Союзник, гл. Копаний м'яч.

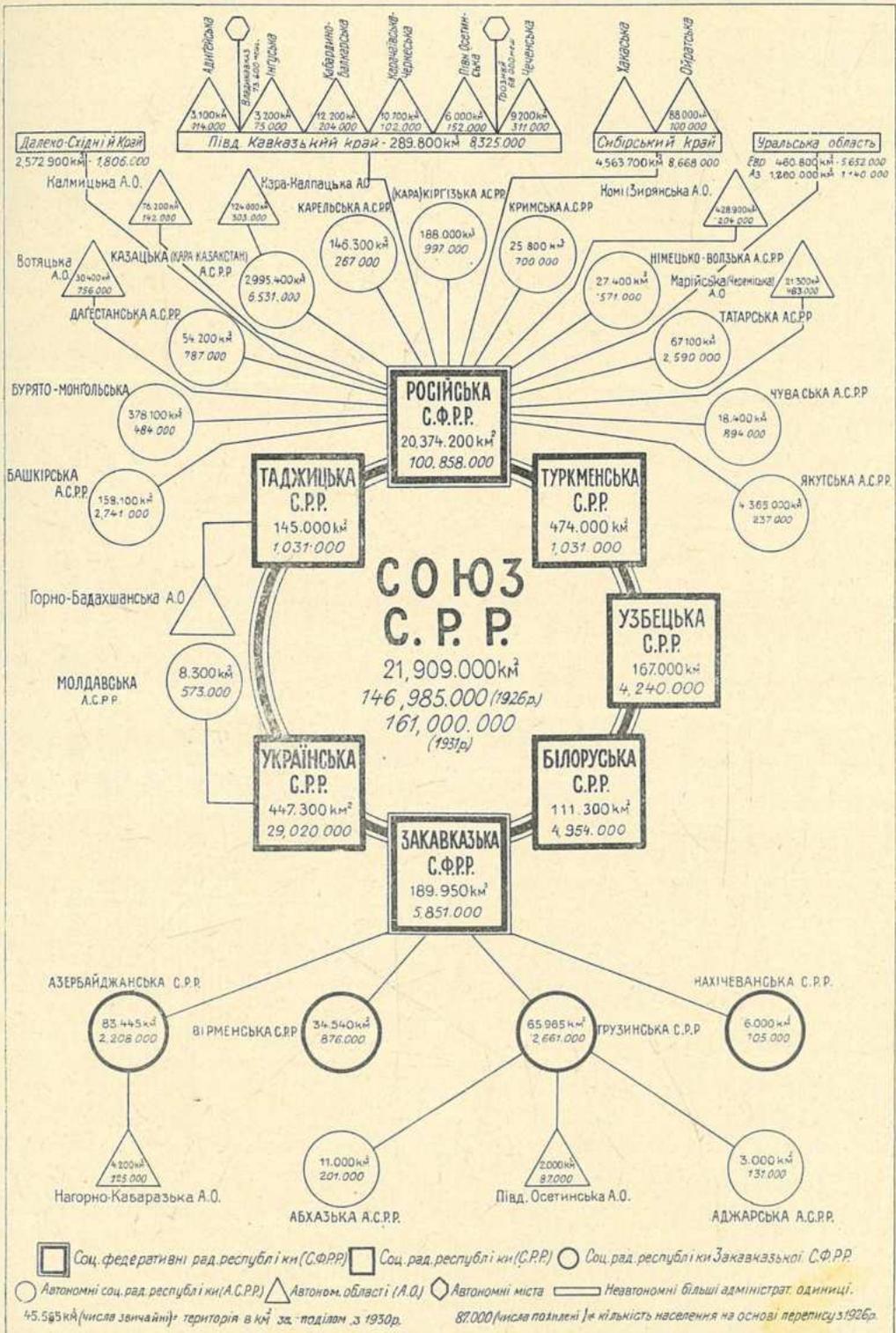
Союз Південної Африки (Union of South Africa), брит. домінія в півд. Африці; складається з властивої домінії, себто з союзних держав: Капляндії, Наталю, Трансвалі й Оранії, далі з країн: басутів, бечуанів і свазі, і з мандату Півд.-зах. Африки (кол. нім. колонії), разом 2,820.000 км.² і 9,000.000 меш. (з чого 10% бурів, 9% англійців, 2% гіндусів і китайців, решта мурини, бушмени та готентоти). С. П. А. височинна кітловина, обмежена окраїнними горами, найвищими на сході (до 3.000 м.). Підсоння поволі переходить від тропічного до підтропічного: на півн. заході від 12-6° до 17-3° (Свакопмунд), на сході від 17-9° до 24-7° (Дербен); опадів на сході багато (1.040 мм.), на заході пустиня Калягарі (до 200 мм. опадів). На півн. заході півпустиня, що переходить у степ, на сході тропічний ліс, на півдні підтропічна вічнозелена рістна. Тубільче населення на дуже низькому культ. рівні. Через підсоння нетропічної частини та вел. поклади діамантів і золота С. П. А. має більше європейців, ніж ін. частини Африки. Гол. заняття — випас овець. Рільництво незначне (пшениця, кукурудза, вино, цукор). „Діамантові поля“ (3,663.000 каратів річно, 65% світового добутку) і багаті копальні золота (310 т. річно, 50% світової продукції). Промисловості нема. Залізниці 20.000 км., себто 1-5 км. на 100 км.² Пристані мають вел. значіння в комунікації Європи з Азією. Морський оборот С. П. А. 10,524.000 нетто рег. т.; 50% вивозу та ввозу йде до В. Британії. Гол. м-о Преторія. Перші кольоністи були голляндці, їх нащадками є бури; пізніше прибули англійці, що перетворилися в півд.-африканців; одні й другі тепер значно різняться від мешканців своїх кол. батьківщин і мають чималу домашню тубільної крові. Бури заселяють Оранію і Трансвалі, що були давніше самостійними республіками, але від часу наступу англосасів 1806 відступали та втратили суверенність, врешті у війні 1899-1902 втратили її зовсім і цюйно 1910 ввійшли як рівноправні з Капляндією й Наталем до домінії С. П. А.

Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), повстав 1922 і склада-

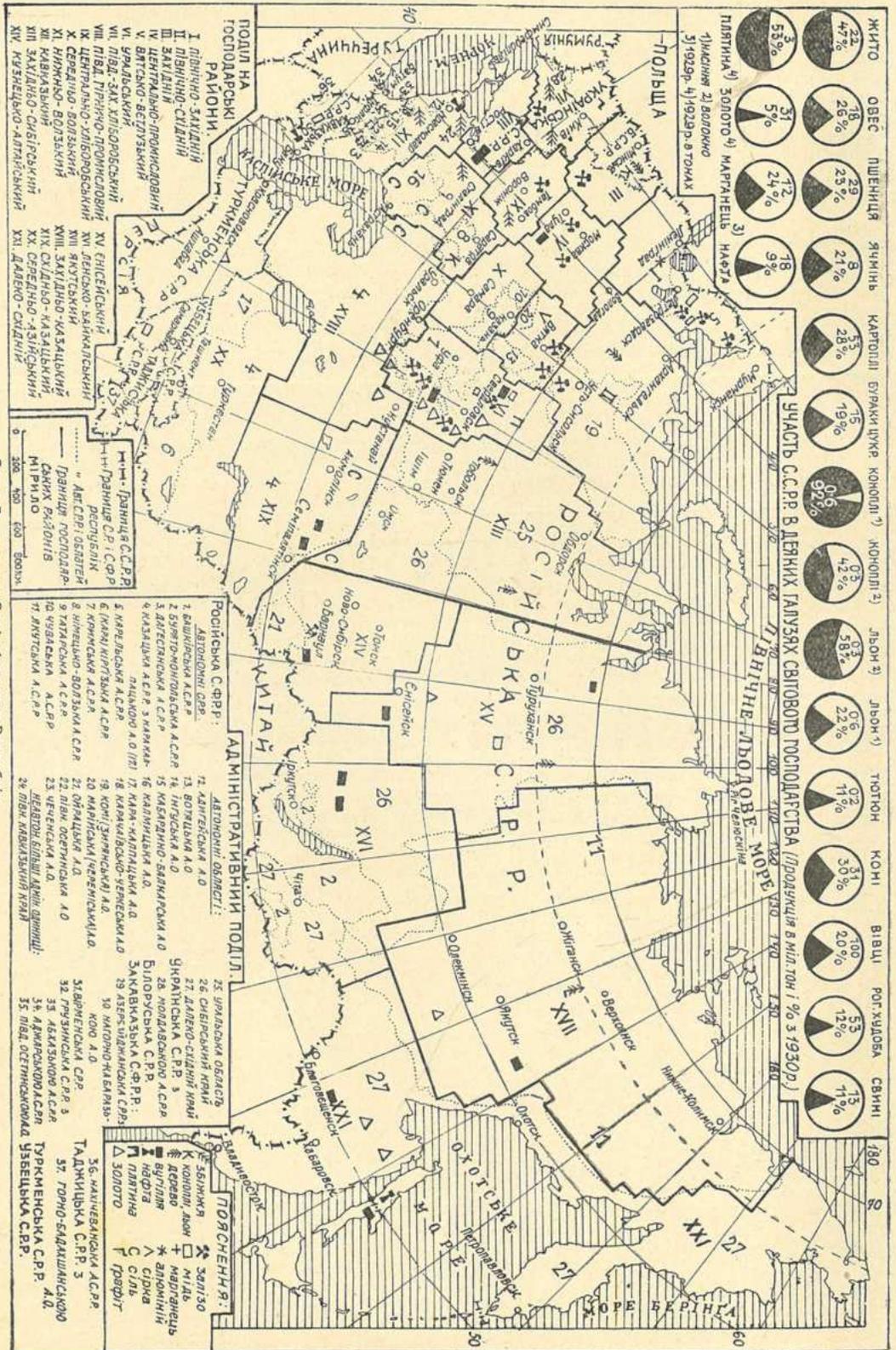
ється з 7 союзних республік: 1) РСФСР = Рос. Соціалістична Федеративна Советська (=рад.) Республіка (столиця Москва); 2) УСРР = Укр. Соц. Рад. Республіка (столиця Харків); 3) БССР = Білоруська Соц. Советська (=рад.) Республіка (столиця Минск); 4) ЗСФСР = Закавказька Соц. Федеративна Сов. Республіка (столиця Тіфліс); 5) Узб. ССР = Узбецька Соц. Сов. Республіка (столиця Самарканд); 6) Туркм. ССР = Туркменська Соц. Сов. Республіка (столиця Асхабад); 7) Тадж. ССР = Таджикицька Соц. Сов. Республіка (столиця Сталінабад). РСФСР і ЗСФСР федеративні республіки; РСФСР складається з 11 автономних республік (пр. Башкірська, Бурятсько-монгольська, Німецько-вольська, Кримська, Кіргізька й ін.) та з 15 автономних областей (пр. Чеченська, Черкеська, Калмицька й ін.); ЗСФСР — федерація 4 республік; Вірменія (столиця Ерівань), Азербайджан (столиця Баку), Грузія (столиця Тіфліс) та Нахичеванська ССР (столиця Нахичевань). Останні республіки не вважаються за федерації, й вони поділені на територіально-адміністративні одиниці, тзв. райони, хоч пр. УСРР вміщає в собі автономну Молдавію в с'єку республіку (столиця Тираспіль). Для нац. меншин зорганізовані „нац. райони“ (на Україні 26: 10 рос., 6 нім., 3 болг., 3 гр., 3 жид., 1 поль.). СРСР має 596.389 громад, із того 706 міст (у тому 31 великих). Нац. склад СРСР за рад. даними з 1/1 1931 такий:

77,791.000	росіян	(53% усього насел. СРСР)
31,195.000	укр.	(21% „ „ „ „)
4,739.000	білорусів	
2,600.000	жидів	(з них 1,574.000 на Україні)
1,238.000	німців	
782.000	поляків	

42,661.000 інших, між ними: 1¹/₂ міль. грузинів, стільки само вірмен, 279 тис. молдаван, 214 тис. греків, а там — литовці, литовці, різні кавказькі народи та численні менші та більші групи тюрксько-монгольських, фінсько-самоедських, фінських та ін. народів. Гол. заняття населення СРСР хліборобство; обробітка землі на низькому рівні, спроби змашинізувати рільництво не дали досі поважніших успіхів. В европ. частині СРСР рілля займає 30%, ліс 40%, сіножаті 12%, нежикитки 18%. У продукції жита й картоплі СРСР займає перше місце, пшениці, ячменю, вівса друге місце світової продукції. Від 1923 звертають увагу на поширення культури пром. ростин: у продукції конопель і льону СРСР займає 1. місце на світі, тютюну й цукру 2. місце, бавовни 5. місце. Щодо кількості коней СРСР займає перше місце у світі, овець і худоби друге (в продукції вовни 5. місце). На число населення кількість домашніх тварин за мала, через винищення країни гром. війнами та примусову колективізацію. Гірництво достарчає кам'яне вугілля, нафту (2. місце світової продукції), торф.

Союз Радянських Соціалістичних Республік, схема адмін. поділу (числові дані за Гікманом за 1931-2 р.).

сіль, залізну руду, манганові руди, графіт, пляхетні метали: золото, платину. Вел. промисловість досить слабо розвинена, хоч має всі природні дані до розвитку; всі зусилля уряду спрямовані на її розбудову („пятілетка“); вел. увагою користується теж електрифікація країни. Та досі ще вел. значіння має домашній промисел, особливо ткацький, кравецький і деревний. Залізнична сітка дуже незначна: 1927 було в цілому СРСР 75.723 км. залізниць, себто 0.4 км. на 100 км.² поверхні; водняних пляхів у цілому СРСР 90.045 км. (з того 3.986 км. каналів). Торговельна фльота невелика: в 1929 — 441.000 брутто тон. Закордонна торгівля змонополізована в руках держави (Внешторг); до СРСР ввозять: машини, бавовну, кавчук і ін. промислово сировину; вивозять: с.-госп. сировину й дерево, нафту, дорогі футра, залізну й манганову руду. Торговельний оборот у 1928/29: ввіз: 83.6 міль. червінців, вивіз: 87.8 міль. червінців; переважно з Німеччиною, Англією, Італією, ЗДА та Японією. Найвищий орган влади СРСР: Всесоюзний З'їзд Рад, а якщо він не засідає, то Всесоюзний Центр. Виконавчий Комітет, який складається з Союзної Ради (вибраної Всесоюзним З'їздом Рад) та Ради Національностей (по 5 представників від поодиноких союзних та автономних республік і по 1 від автономних областей). Уряд СРСР складається з президії Всесоюзного Центру. Виконавчого Комітету та Ради Нар. Комісарів. Осідок центру. урядів СРСР Москва.

Союз руського народу, рос. монархістична організація, заснована 1905, побоювала рев. і ліберальний рух у Росії, улаштовувала жид. погроми та вбивства політ. діячів, ворожих царській владі.

Союз Українок, гал.-укр. краєва жіноча організація, перетворена 1917 з „Жіночої Громади“, товариства, що перетворилося 1909 з „Клубу Русинок“, основаного 1893. Мета: організація укр. жіноцтва, зокрема селянського, у філіях і кружках для піднесення культ. та екон. рівня жіноцтва й повного використання ним належних йому прав у суспільності та державі. С. У. має 58 філій у повітових містах Галичини, б. 300 сіль. кружків; членів приблизно 15.000.

Союз українських адвокатів, укр. т-во для оборони інтересів та гідності укр. адвокатів та укр. народу в обсягу адвокатської діяльності; засноване у Львові 1923, згуртовує $\frac{4}{5}$ усіх укр. адвокатів під Польщею.

Союз укр. журналістів та письменників на чужині, професійна організація, заснована 1920 заходами О. Олеся, В. Куп'яна та Ю. Сірого-Тищенко в Відні, перенесена 1925 до Праги, де 1932 відновила свою діяльність.

Союз Українців Самостійників, укр. політ. організація в Канаді, заснована 1927, має на меті матеріальну поміч рідному

краю та чинну участь при будові укр. державности, провадить виховні інст. (бурси) в Едмонтоні, Саскатуні й Вінніпегу; орган СУС-а „Український Голос“ в Вінніпегу.]]

Со́я (*Glycine hispida*), зелеста стручкова рослина з грубим, до 1 м. вис. білом; круглаве зерно майже без мучини, зате має б. 40% білковини й б. 20% товщу; дуже поживне, з нього б'ють олій до їжі й пром. потреб; походить із Схід. Азії, від XIX в. поширюється в Європі, також і на Україні.

Со́я, вгорі наліво стручки.

Спа (*Spa*), бельг. м-ко б. Лісажу, б. 8.200 меш., лічничка місцевість; VII 1920 конференція держав-переможниць із Німеччиною; тоді Польща прийняла тзв. лінію Керзона, а схід.-гал. справа мала бути вирішена на конференції в Лондоні з участю делегатів Галичини.

Спагі, (араб.) тур. або перс. іздець; у Альжирі кіннотчик тубілець у фр. армії.

Спагетті, (іт.) тоненькі макарони, всередині без дірки.

Спадкове право, спадкоємство, право на дівщину, право переходу спадку, тобто майна померлого, на спадкоємців, що дідають по законному порядку насліддя (пр. діти по батьках), або на підставі останньої волі покійника (за заповітом) або спадкового договору.

Спадковий договір, договір, в якому дана людина зобов'язується другій за її згодою залишити по своїй смерті цілу спадщину, або її частину.

Спадковість, прояв, що потомки всіх живин подібні до своїх батьків і мають більшу або меншу кількість їх фізичних і духових прикмет. Причина с-и досі ще не в'ясна як слід, мабуть залежить від будови плязми, питомої для кожного роду живин, та в усякому разі гол. чинником с-и є особливі волоконця, тзв. хромозоми, ядер тих полових клітин, що дають початок новому потомкові; складові частинки тих хромозомів, тзв. спадкові одиниці, алейморфи або гени, є власне носіями спадкових прикмет. Спадковість кермується особливі закони, з них найліпше розлічені закони, відкриті Менделем: при схрещенні двох різних відмін (рас) даної породи живин у першому поколінні батьківській й материнській ознаки лучаються в одну цілість, і тому всі потомки того покоління однородні; у другому поколінні виступає різноморність потомків, а саме: 1) побіч рівної кількості потомків із ознаками первісних „чистих“ рас, удвоє більше „мішанців“ (відношення 1:2:1); 2) побіч потомків із ознаками одної з первісних „чистих“ рас, утроє більше потомків із ознаками другої з первісних рас (відношення

3:1); 3) побіч рівної кількості потомків обох первісних „чистих“ рас, утворює більше потомків із ознаками мішанців першого покоління, а втрое менше потомків із ознаками мішанців цілком нового типу (відношення 9:3:3:1).

Спазм(а), (гр.) корч, судома, гл. Корчі; спазматичний, злучений зі спазмами.

Спала, с. варшавського воєводства, палата президента Польщі.

Спалято, гл. Спліт.

Спаніолі, на Балканському півострові нащадки прогнанні із Іспанії жидів.

Спарвенфельд (Sparwenfeld) Йоган Габріель, швед. держ. діяч (1655-1727), славіст-філолог, посол у Москві 1683-6, звідки привіз слов. рукописи й книги, між ін. і укр., що тепер в унів. бібліотеці в Упсалі; зладив рукописний слов.-лат. словник, де займається й укр. мовою. Знавця з Орликом.

Спарта, ст. столиця Лякедаймону або Ляконії, над р. Евротом, заснована дорами б. 1000 до Хр.; тепер повітове м-о, 5.800 меш.; від VI в. до Хр. С. мала гегемонію на Пеллопонесі, від пеллопонеської війни 431-404 над цілою Грецією; після бою з тебанцями під Левстрою 371 до Хр. починається занепад Спарты; 221 до Хр. перейшла під владу Македонії, 146 під владу Риму. Державою правили 2 царі й рада старших. Народ ділився на спартиятів, періойків і гелотів. Виховання молоді, ведене державою, мало за мету підготувати воєнні сили.

Спартак, тракієць, проводир повстання рим. глядіаторів 73-71 до Хр.; погромив римлян кілька разів, поляг 71 до Хр. у війні з Красом.

Спартаківці, ліва течія в нім. соціал-демократії, об'єднана 1914 в союз, названий „Спартак“, під проводом К. Лібкнехта й Розі Люксембург; зі С. опієся повстала нім. комун. партія; 1918-19 С. намагалися захопити держ. владу.

Спартокіди, династія трацького походження у Восторському царстві, від Спартака I 438-432 до Пайризада V, †107 до Хр.

Спас, село в старо-самбірському повіті, до XVIII в. був тут монастир, де мав бути похоронений кн. Лев Данилович; у XVII в. осідок перемиських правосл. єпископів.

Спасовіч (Spasowicz) Владзімеж, поль. правник, публіцист та історик літ. (1829-1906), білорус. роду; проф. сиб. унів.; „Історія слов'янських літератур“, на спілку з О. Пипіном, та ін.

Спастичний, корчовий, гл. Спазм.

Спаськ, м-о владивостоцької округи на Зеленому Кліні, 12.000 меш., 42,5% укр.

Спб, Санкт Петербург, гл. Петербург.

Спе (Speer) Макс, нім. адмірал (1861-1914), 1914 переможець англ. флоту б. Коронелло (Чілі), згинув із нім. ескадрою б. Фалькляндських островів.

Спектакль, (фр.) видовище, театральна вистава.

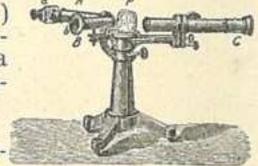
Спектр, гл. Дуговина.

Спектральна аналіза, метода досліду, при помочі якої можна пізнати хем. склад розжареної річовини на основі прикмет її дуговини (спектру); винайшли її Кірхгоф і Бунзен.

Спектральні лінії, ясні лінії різної барви, що повстають по перепущенні світла розжарених газів або пар через спектроскоп. Кожний газ (пара) дає свої питомі с. л. В абсорбційній дуговині переминюються вони на чорні лінії.

Спектроскоп, (гр.) прилад, що дає спромогу виворювати та досліджувати дуговину (спектр).

Спектроскопія, (гр.) наука, що займається дослідом дуговини тіл, що світять, із метою прослідити їх хем. склад. Гл. Астроспектроскопія.

Спектроскоп. P — рівнобічна, шкляна призма, A — коліматор із прямою шпорою „а“, B — рупа з прозорою шкалою „b“, C — люнета.

Спекулянт, (лат.) людина, що намагається скоро та легко заробити, використовуючи різницю цін товарів при зміні торг. ситуації; той, що йде на нечесні зиски.

Спекулятивний, (лат.-нім.) споглядальний, з нахилом до метафізичних роздумвань (с. філософія, теологія).

Спекуляційний, (лат.-нім.) той, що відноситься до спекуляції.

Спекуляція, (лат.) 1) думка, що не має ін. мети, як пізнавати або роз'яснювати, у протилежність до думки, що має на меті практичну діяльність; 2) у від'ємному значінні: абстрактна конструкція, своєсумна, якої не можна перевирити, сумнівної вартості; 3) у торгівлі, діяльність, що намагається використати різницю товарних цін при зміні торг. ситуації.

Спелеолог, (лат.-гр.) учений дослідник печер; спелеологія, наука, що досліджує печери.

Спенсер, 1) (Spencer) Герберт, англ. філософ і соціолог (1820-1903), основник філософії розвитку або еволюції: всі зміни треба вважати за ритмічний перехід від еволюції до дисолюції. Гол. твір: „Система синтетичної філософії“; 2) (Spenser) Едмунд, англ. поет (1552-99); поєми: „Календар вівчаря“, „Королева фей“; 3) (Spenser) Едмунд, англ. мандрівник, автор праці „Туреччина, Росія, Чорне море“, де описує й укр. землі; †1864.

Г. Спенсер.

Сперанський Михайло, рос. історик літ. та етнограф, *1863, проф. моск. унів., член рос. Акад. Наук, дослідник ст.-слов. та ст.-рус. письменства, билін та загально нар. поезії, м. ін. і укр.

Сперма, (гр.) гл. Сім'я.

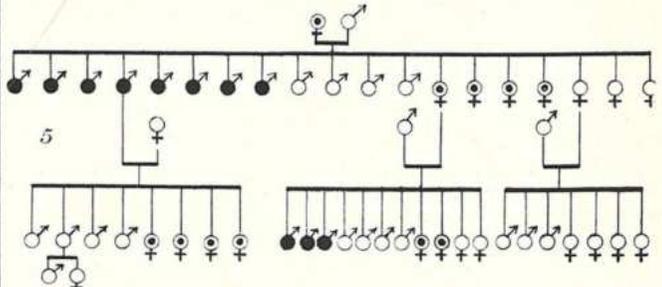
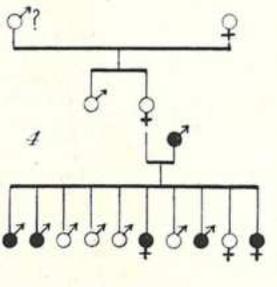
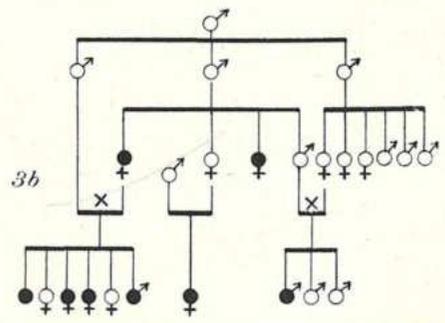
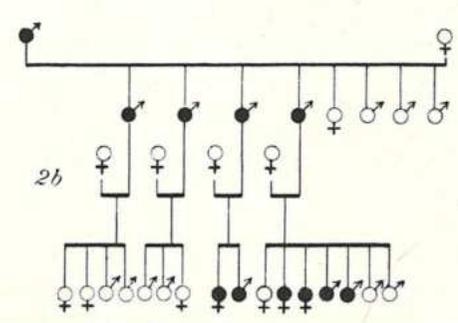
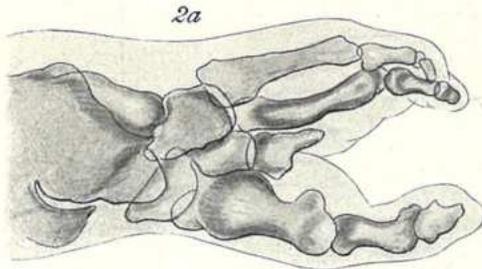
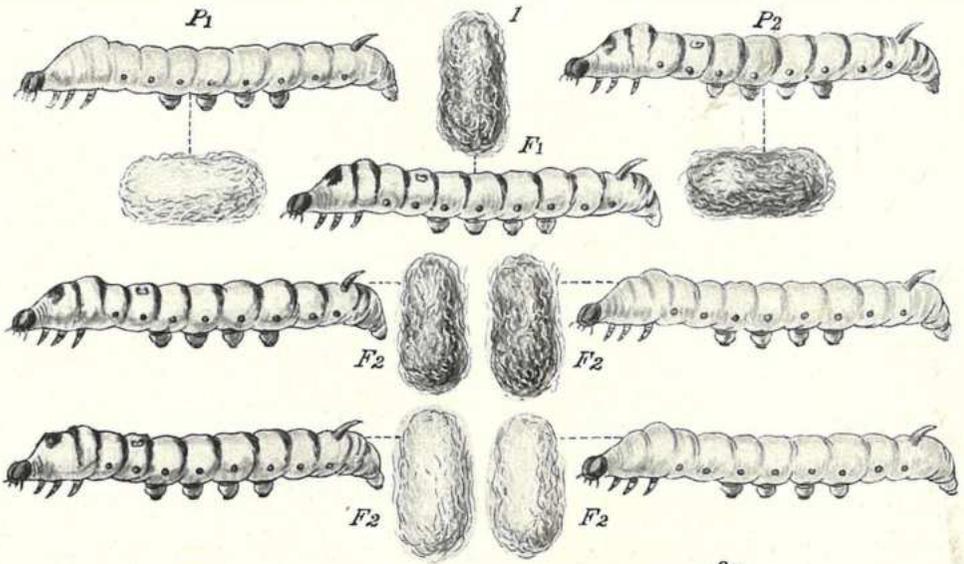
СПАДКОВІСТЬ. I.

Брокгауз — Лейпциг.

В-во „Укр. Заг. Енциклопедія“ — Львів.

СПАДКОВІСТЬ. II.

Сперматозоїд, (гр.) гл. Заплінок.

Спермацет, (лат.) гл. Кити: кит-долозуб.

Специфік, (лат.) специфічний лік, лік, що впливає виключно на одну недугу (пр. хініна проти пропасниці), або на один хор. орган (пр. дигіталіс на серце).

Специфікація, (лат.) вичислення окремих частин, що творять якусь цілість; повна перерібка сировини; відділення, відмічення, подрібний спис.

Специфічний, (лат.) своєрідний, питомий, властивий виключно одній якійсь речі або окремії спорідненій групі речей.

Спеція (Spezia), іт. торг. і воєнна пристань у Лігурії, 89.000 меш., корабельні верстатки, морські купелі.

Спеціалізація, (лат.) зосередження діяльності на одній галузі людського знання, поглиблення свого знання в якомусь фаху (ремеслі, науці, мист.); поділ праці.

Спеціаліст, (лат.) фахівець, знавець, людина, що докладно знає й розуміє свою галузь знання чи діяльності.

Спеціальна карта, гл. Картографічне мірило.

Спеціальний, (лат.) приналежний до якоїсь спеціальності, особливий, виключний.

Спеціальність, (лат.) особливість, виключність, вибрана діяльність, чи галузь звання, де людина досягла найбільшого вміння чи досвіду.

Спінний мізок, гл. Мізок.

Спинно-мізкова рідина, гл. Мізок.

Спиул Микола, бук.-укр. політ. діяч (1867-1928), нар. учитель, посол до бук. союму й австр. парламенту, консуль ЗУНР у Відні 1919.

Спиридон, митр. київ. (для Литви), поставлений у Паргороді; 1476 прибув на Литву, але його тут ув'язнили, пізніше в'язнили й на Московщині; †1509.

Спирт, (лат.) гл. Алькоголь звичайний.

Спирометр, гл. Алькогольометр.

Співзвук, гл. Приголосні.

Співрядна, координата, гл. Координати.

Спїк (Speke) Джон, англ. подорожник (1827-64), відкрив оз. Танганіка й Вікторія-Ніанза, досліджував джерела Нілу.

Спїкер, (англ.) 1) президент англ. палати громад; 2) заповідач у радіотелефонії.

Спїлка, група членів РУП, що відкололися від партії й пристали до рос. соц. дем. 1904, під проводом М. Меленевського та О. Скорописа-Йолтуховського. С. вела боротьбу проти укр. соц. дем. партії, зліквідована перед світовою війною 1914.

Спїлка, з'єднання двох або більше осіб, що годяться сполучити свої труди або речі для спільного пожитку; гл. Акційна спїлка, Командитна спїлка, Торговельна спїлка, Часткове поліття.

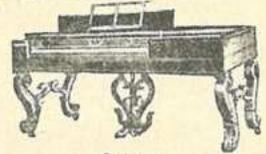
Спїлка визволення України, за більш. актом обвинувачення: укр. таємна нац. організація, заснована VI 1926, що змала до визволення України зпід рос. більшовицької окупації та до відновлення само-

стійної УНР; 1930 відбувся в Харкові суд над 45 членами СВУ, здебільшого відомими укр. діячами, де засуджено їх на різні тяжкі кари.

Спїлка української молоді, СУМ, юнацька організація Спїлки визволення України (на чолі стояли Микола Павлушков і Борис Матушевський), заснована 1925, зліквідована чекістами 1929.

Спїна (Spina) Франц, нім. слявіст і політик, *1868, проф. унів. у Празі, член Слов. Інст.; праці з чес. мови й літ.; від 1929 з Геземаном видає Slavische Rundschau.

Спїнель, (іт.) мінерал рівноосевого укладу; переважно $MgAl_2O_4$, червоний; другорядний самоцвіт.

Спїнет.

Спїнет, маленький чотирикутний клявіцимбал, стародавній попередник фортепіану.

Спїноза (Spinoza, Spinoza) Барух, філософ (1632-77), син жид. емігрантів із Португалії, жив у Амстердамі, Лейдені й Гаазі. Гол. твори: Етика, Теологічно-політичний трактат. С. старається заступити дуалізм Декарта монїзмом, ставлячи в осередку всього буття одну субстанцію, себто Бога або природу, з двома „атрибутами“: думанням і розтяжністю.

Спїрала, (лат.) в мат., крива плоска лінія, що робить безконечну кількість обігів довкола означеної незмінної точки; найпростіша спїрала Архімедова; ін. с-ї: гіперболічна, логаритмова і т. ін.

Б. Спїноза.

Спїранти, (лат.) гл. Приголосні.

Спїрея, гл. Таволга.

Спїрил, гл. Бактерії.

Спїритизм, (лат.) віра в можливість безпосередніх — через об'єкти матеріального світу — зносин зі світом духів, зокрема з душами померлих осіб.

Спїритист, (лат.) людина, що займається спїритизмом, що вірить у можливість безпосередніх зносин із духами.

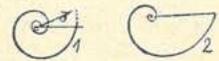
Спїритуалїзм, (лат.) напрям у онтології, для якого основна субстанція має психічний характер; гол. представник — Ляйбніц.

Спїритуалїст, (лат.) послідовник спїритуалїзму.

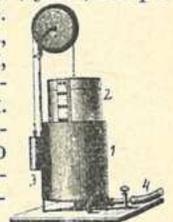
Спїритуальний, (лат.) духовий.

Спїрометр, (лат.-гр.) прилад міряти об'єм повітря видиханого з легенів.

Спїрохет(а), (гр.) одноклітинна дрібно-

Спїрала, 1. Архімедова. 2. логаритмова.

Спїрометр: 1. зовнішній валець наповнений водою, 2. внутрішній валець із мїрилом, 3. тягарець, 4. трубка, якою вдихуємо повітря до спїрометра.

видна, ниткувата, хвилясто вигнена живина, посередня між бактеріями й протозоїми; деякі роди спричинюють важкі заразливі недуги, пр. поворотний тиф, сифіліс, жовту пропасницю й ін.

Спіська умова, умова 1214 між угор. кор. Андрієм II і польс. кн. Лешком Білим протісний союз, на ґрунті поділу спадщини гал.-волинського кн. Романа Мстиславича: донька Лешкова Сальомея мала вийти за Андрієвого сина Кольомана, який із титулом короля мав дістати Галич; зах. Галичина з Перемишлем переходила до Лешка, який лишав за собою Берестейщину й пізнішу Холмщину. С. у. була ефемерна: Андрій швидко відібрав від Лешка зах. Галичину й Лешко зі союзника став ворогом.

Спіцин Олександр, рос. археолог (1858-1931), проф. спб. унів.; знавець сх.-европ. та сх.-слов. старовини, гол. праця „Кургани скифов-пахарей“.

Спіш, країна на границі Закарп. України й Словащини, в підніжжі Татрів, у сточищі Попряду та Гернаду. Країна гориста та мало родюча, багато мінеральних джерел і копалин, гол. срібла (звідси ст.-укр. назва Срібна Земля), тепер занедбаних. Гол. заняття населення: скотарство та деревна промисловість. Заселяють її словаки, українці та німці. Політ. належить до Словащини, невеличка частина до Польщі.

Сплав, 1) гл. Альяж; 2) дараба, пов'язані поруч себе пні дерев для перевозу долі рікою; ілюстр. гл. том I, стор. 730.

Сплін, (англ.) рід гіпохондрії, душевний настрій, що проявляється байдужістю пригнобленим, нудьгою й меланхолією.

Спліт, югосл. м-о й пристань у Далматії, 29.000 меш.; руїни міста Сальони, м. ін. палати Діоклетіяна.

Сплянхольогія, (гр.) частина анатомії, що займається будовою внутр. органів тіла.

Сплячка, 1) гл. Кома 1); 2) С. а фр., епідемічна хвороба, спричинена *Tyranosomою gambiense*, що її переносить з хорого на здорових муха „тсе-тсе“; панує в підрівниковій Африці; проявляється, крім снування, неправильною гарячкою й сильним виснаженням.

Сподій, (гр.) 1) білий-кістяний попіл; 2) чорний-кістяний вугілля. Гл. Вугілля.

Спокен Фолс (Spokane Falls), торг. м-о в державі Вашингтон (ЗДА), 109.000 меш.

Сполето, іт. м-о в Умбрії, 38.000 меш., собор із XI в., славний рим. акведукт, руїни рим. театру й палати Теодориха.

Сполітакевич Володимир, ам.-укр. гром. діяч (1882-1932), гр.-кат. свящ., від 1907 в

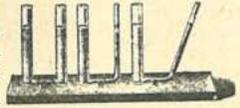
В. Сполітакевич.

ЗДА, довголітній член Гол. Ради Укр. Нар. Союзу й голова проєв. комісії при Союзі, перший голова ам.-укр. політ. організації „Об'єднання“.

Сполуки, в хем. річовини, витворені синтезою, гл. Синтеза.

Сполучені Держави, гл. З'єднані Держави (Півн.) Америки.

Сполучені посудини, посудини якоїнебудь форми, злучені так, що рідина може перепливати з одної посудини в другу; та сама рідина сягає в сполучених посудинах однаково високо. Різні рідини, що не мішаються, налиті до окремих ramen сполученої посудини, уставляються так, що їх висоти відворотно пропорціональні до їх питомих тягарів.

Сполучені посудини.

Сполучка, (грам.) гл. Зв'язка.

Сполучник, (лат. кон'юнкція), невідмінне слово, що сполучує два слова або й речення, пр. і, то, бо, коли, хоч, тощо.

Спондей, (гр.) віршова стопа: два довгі склади (— —).

Спонтанічний, (лат.) самовільний, той, що повстає без спонуки. Спонтанічність, самоцінність, самодіяльність.

Спонтіні Гаспаро, іт. комп. (1774-1851); опери: „Весталька“, „Кортез“, „Олімпія“.

Спора, (гр.) гл. Розродень.

Споради, острови на Егейському морі: 1) Півн. С., 77 дрібних островів при півн.-схід. побережжі Евбеї, найбільший Скірос; належать до Греції; 2) Півд. С., при півд.-зах. побережжі М. Азії; найбільші: Самос, Хіос, Родос; крім Самосу й Нікарії як тзв. Додеканес належать до Італії.

Спорадичний, (гр.) поодинокий, окремішний, випадковий.

Спорих, гл. Маточні різжки, Різжки.

Споровики (Sporozoa), громада протозоїв, що живе галапасно в тілі інших тварин; розмножуються при допомозі розроднів.

Споровське, озеро на границі дрогичинського повіту на Поліссі, 9 км.² пов.

Спорт, гл. Змаг; спортовець, змагун; спортовий, змаговий.

Спосіб (лат. модус), грам. термін на означення роду дійства; буває в укр. дієвідміні дійсний (лат. індикатив, пр. пи ш е ш), наказовий (лат. імператив, пр. пи ш и!) і можливий або умовний, що твориться за помічю слівця „би“, пр. пи с а в б и; про кон'юнктив і опатив у деяких мовах гл., Кон'юнктив, Опатив.

Спостереження, 1) сприймання або почування, 2) систематичне та методичне слідування за з'являючися, як вони відбуваються в природі без ніякого впливу з боку спостерігача — у протилежність до експерименту.

Спрінгфільд (Springfield), м-а в ЗДА, 1) в Мессечусетсі, 150.000 меш., фабрика зброї, коледж; 2) в Іллінойсі, 60.000 меш., копаль-

ні вугілля, фабрикація годинників; 3) в Огайо, 60.000 меш., копальні оліва.

Спрінтер, (англ.) бігун на коротку мету.

Спудей, у старовину учень бурси або

дух. школи на Україні.

Срдінко Отакар, чесь. лікар і політ. діяч (1875-1930); проф. унів. в Празі, кількарязовий міністер, член Чес. Акад. Наук.

Сребреницький Григорій, укр. гравер (1741-79), проф. Акад. Мист. в Спб.; портрети, книжкова графіка.

Сребреница, м-о й живець у Босні, б. 20.000 меш., залізисто-арсенові джерела.

Срезневський, 1) **Борис**, рос. метеоролог, *1857, м. ін. автор праці про бурі на Чорному й Озівському морі; 2) **Всеволод**, рос. історик літ., *1867; низка розвідок з обсягу укр. літератури, співробітник „Київ. Старини“;

3) **Іван**, проф. слов. мовознавства у харків. унів. (1770-1820), батько Ізмаїла, співробітник харків. журналів „Українській В'єстникъ“, і ін.; 4) **Ізмаїл**, рос. славіст (1812-80), історик ри та укр. етнографії, 1837-47 проф. харків., і спб. унів.; оборонець самостійности укр. мови; „Укр. Альманахъ“ (1831), праці з укр. історії, етногр. матеріяли та пам'ятки цсл. і ст.-рус. літ., „Матеріяли для словаря древнерусского языка“.

Сремац Стеван, серб. письмен. (1855-1906), гуморист і сатирик.

Срзавий (Серсаві) Вінкент, укр. церк. комп., диригент церк. хору при перемиській катедрі. †1853.

Срібло (Argentum, Ag), первень — метал, білово-сивий із сильним блиском, м'який (2¹/₂-3 ступінь), в. т. 10·5, т. т. 960·5°, т. к. б. 2100°; у природі звич. в сполуках; найважливіші руди: аргентит, сірчак срібла й міді, та сірчак с-а й антимону, також часто в рудах оліва. Найбільше с-а добувають ЗДА, Мехіко, Перу, Чілі, Німеччина й Австралія. Стопленого з міддо с-а вживають до виробу грошей, ложок і вилок, колодок до ножів і різних прикрас, деяких сполук

уживають у медицині. Сполуки с-а: азотан с-а, гл. Ляпіс; бромаку с-а (Ag Br) уживають у фотографії, ціянку потасу й с-а (KAgC₂N₂) до гальванічного по-сріблювання.

Срібний Федір, галу- укр. історик, *1881, дійсний член НТШ; „Студії над організацією львівської Ставропигії від кін. XVI до пол. XVII ст.“

Срієм, або Сирмія, частина Югославії (Славонія) між Дунаєм і дол. Савою.

Срінагар, Кашмір, гол. м-о Кашміру, 142.000 меш.

Сроковський Константи, поль. публіцист чор. роду, *1878; „Оповідання“ укр. мовою, ред. денника Nowa Reforma в Кракові; 1913 посол до гал. сойму.

Срочинський Корнило, укр. церк. діяч, ігумен василіанського ман. в Кристинополі; написав лат. мовою підручник для місіонарів „руської“ провінції (Почаїв 1772).

С. Р. С. Р., гл. Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Ссавці (Mammalia), громада хребетних тварин, шкіра яких покрита шерстю (волосся), молоді розвиваються в тілі матері, а по народженні ссуть молоко з материних грудей; відповідно до будови тіла діляться ссавці на гурти (ряди): однопрохідні (стекуни), торбуни, беззубі (шербуни), гризуни, комахоїдні, рукокрилі, хижаки (м'ясоїдні), плавноногі, копитні, комахоїди, малпівки, малпи й людина.

Стабії (Stabiae), ст. лічниче м-о б. Помпеїв, 79 по Хр. засипане Везувієм.

Стабілізація, (лат.) закріплення, забезпечка; в екон., с-ією найчастіше зветься забезпечка якоїсь вартости грошової одиниці; проводиться с. при помочі девальвації або дефляції, себто зменшення кількоти паперових грошей, щоб піднести їх вартість.

Ставангер (Stavanger), пристань у півд.-зах. Норвегії, 47.000 меш., собор із XII в.; корабельні варстати, рибна промисловість.

Ставица, м-ко на Київщині, над р. Гнилим Тикичем, б. 9.000 меш.; здавна укріп-

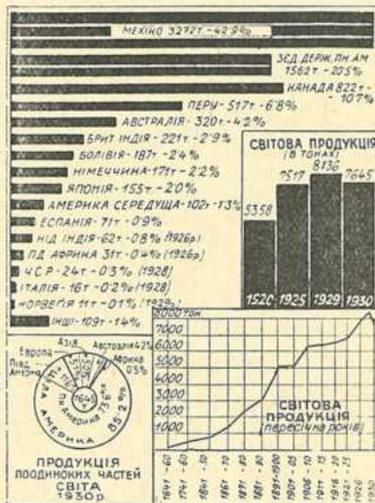
Спудей на гравюрі в честь ректора Колачинського з поч. XVIII в.

Г. Сребреницький: Донька годує свого батька, засудженого на голодову смерть.

Ізмаїл Срезневський.

Продукція срібла.

лене, городище й могили; XII 1919 бій Чорних Запорозжців із денікінцями.

Ставка, (рос.) місце постою начальної команди армії.

Ставка, укр. щоденник, вид. інформаційного бюро армії УНР у Києві 1918, в Кам'янці Подільській 1919.

Ставицький, 1) Василь, укр. друкар, б. 1688 управитель друкарні єп. Шумлянського, опісля працював разом із батьком у Львів. братській друкарні; †після 1723.; 2) Семен, укр. друкар, управитель братської друкарні у Львові після Сльозки аж десь по 1697; 1670-80 управляв унівською друкарнею, † при кінці XVII в.

Ставровецький Кирило, на прізвище Транквілон, укр. церк. діяч і письм., учитель львів. братської школи, написав підручник „Зерцало богословія“, видав „Євангеліє учительное“ (1619), перейшов на унію 1626; †1646, як чернігівський архимандрит, видавши перед смертю збірку поучень і вірш: „Перло многоцінное“.

Ставровський-Попратов Юлій, закарп.-укр. письм. (1850-99), гр.-кат. свящ., москвофіл, віршун, співробітник час. „Свѣтъ“, „Новий Свѣтъ“, „Карпатъ“, „Листоць“.

Ставропігійське братство у Львові, при церкві Успенія Пречистої Діви (волянської), найславніше з укр. братств, повстало в XV в., дістало від патріарха Йоакима ставропігійські права; удержувало школу, друкарню, шпиталь; було власником Св. Онуфрійського ман. Найживіша його діяльність припадає на кінець XVI і поч. XVII в., коли воно було культ. осередком цілої Зах. України. Його школа виховала багато культ. діячів та була зразком для братських шкіл у Вільні, Києві, Луцьку й ін. містах, а друкарня розвинула вел. видавничу діяльність. 1708 братство перейшло на унію. Тепер у руках москвофілів.

Ставропігія, (гр.) церква або монастир, вийняті зпід юрисдикції місцевих влади і піддані безпосередньо патріархові.

Ставропіль, округне м-о в Півн.-кавказькому краю, 58.700 меш., у тому 9% укр.; округа: 30.620 км.², 1.027 селищ, 2 міста, 139 сільрад, 10 районів, 728.000 меш.: 33-8% укр., 62-5% росіян, 1-1% німців.

Ставропільська плита, 600-800 м. вис. високорівня, що відділює Кубанський низ від Каспійського.

Стагіра, гр. м-о на Халькідіці, місце народин Аристотеля, зруйноване Филипом

Стадіон на площі світової вистави в Шікаго (1933).

Македонським 348 до Хр., опісля відбудоване.

Стагнація, (лат.) нерухомість, непорушність; в екон., — застій у торг.-пром. справах підчас депресії або кризи.

Стадіон, (гр.) 1) гр. міра довжини в різних гр. землях різна, звич. (олімпійський с.=192 м.); 2) ст.-гр. біжня завдовжки 600 олімпійських стіп (192 м.); 3) в суч. значінні: спортове грище з місцями для глядачів.

Стадіон фон Вартгавзен Франц Серафін, австр. політик (1803-53), губ. Галичини 1846-48, 1848-49 міністер внутр. справ — прихильник українців.

Стадія, (гр.) 1) гл. Стадіон 1); 2) даний протяг часу; 3) даний ступінь розв'язку.

Стадник Йосип, гал.-укр. актор і режисер. *1877, на укр. сцені від 1894, 1906-12 дир. укр. театру „Бесіди“. 1917 працює у театрі М. Садовського, 1919-20 у Кам'янці, опісля в Галичині дир. театру. Перекладає й перевіряє чужих п'єс.

Стаднікова Софія, гал.-укр. акторка, *1887, донька Елеонори й Андрія Стечинських, на сцені від 1902, за світової війни в театрі М. Садовського; драм. ролі з лір. забарвленням, також ролі співочі.

Стаель-Гольштейн, гл. Стаель-Гольштейн.

Стаж, (фр.) час, потрібний для одержання даної кваліфікації або службового підвищення; переносно й сама кваліфікація.

Стажинський (Starzyński) Станіслав, поль. правник і політик, *1853, консерватист, проф. львів. унів., посол до австр. парламенту 1884-88 і 1901-11, до гал. союму 1907-18; низка наук. праць.

Стайнов Петко, болг. комп. та муз. педагог, *1896, від дитини сліпий; оркестрові твори: сюїта „Тракійські танці“, „Легенди“ й фантазія для камерної оркестри; хорова комп., сольоспіви.

Стаккато, (іт.) переривисте, відрубно (тони короткі, розділені павзами).

Сталерит, гравюра на сталі. Гл. Граверство.

Сталін, вл. Джугашвілі, Йосип, рос. політ. діяч, родом грузин, *1879, один із провідників більш. перевороту 1917, 1917-23 нарком. для справ національностей, 1919-22 нарком роб. сел. інспекції, від 1922 ген. секретар комун. партії, по смерті Леніна диктатор СРСР; праці: „Марксизм і нац. питання“, „Питання ленінізму“ і ін.

И Стадник.

С. Стаднікова.

И. Сталин.

Сталінград, гл. Царіцин.
 Сталіне, гл. Юзівка.
 Сталіт, сталежит, (гр.) гл. Вапняк.
 Сталь (нім.) гл. Залізо.
 Сталь-Гольштейн (Staël-Holstein) Анна
 Шермена, фр.
 (1766-1817), донька
 гра Некера; по-
 ельфіна", „Ко-
 студія „Про Ні-

А. Сталь-Гольштейн.

Тенко, гл. А-
 кул. гл. Кон-
 шіль.
 Станіславський
 Александр, болг. по-
 (1879-1923), дикта-
 Болгарії 1920, VI 1923 усунений і роз-
 шини.
 Степан, болг. політик (1855-
 1862) президент нац. зібрання, 1886 член
 1887-94 президент міністрів, умер
 агентату.

ма готових виробів чи сирових матеріалів, що відповідає установленим вимогам щодо якості, розміру, міри, ваги, тощо.

Стандаризація, (англ.) установлення небагатьох зразків, яким мусять відповідати дані вироби; при масовій продукції с. значно скорочує виробничі витрати і прискорює продукцію.

Станіславів, воєвідське м-о на Підкарпатті, над Бистрицею, 51.000 меш.: 14,3% укр., 57,3% жидів, 28,2% поляків; 1919 столиця ЗУНР; воєвідство, гр.-кат. єп., рафінерія нафти, в'язниця; повіт, 869 км.²; 3 міста, 72 сіл, 133.000 меш.: 57% укр., 23,6% поляків, 18,8% жидів; воєвідство: 18.368 км.², 16 повітів, 29 міст, 905 сіл, 1.348.000 меш.: 77% укр., 13% поляків, 10% жидів.

Станіславський Голос, укр. двотижневик, орган Повіт. Нац. Ради в Станіславові 1918.

Станіславські Вісти, політ., просв. і екон. тижневик, у Станіславові 1912-13.

Станіславський Василь, укр. письмен. (1870-1927); матеріяли до історії укр. літ.,

Костел. Ратуша.
Станіславів.

Візм. костел. Біжниця.

амілія, (лат.) печатка, гол. фірмова або піштова.

ан. 1) верства суспільности. У середньовіччі рішало походження людини про станову приналежність до шляхти („високої“ або „дрібної“), міщан, чи селян; тільки духовенство було професійним, себто незв'язаним із походженням, станом. Від часів В. фр. революції держави почали касувати поділ на стани і проголошувати рівність усіх перед правом; Росія затримала цей поділ аж до революції 1917; 2) в суч. праві становище людини в родині (жонатий, чи ні, батьки, діти і т. д.); 3) станами називалися також законодавчі зібрання репрезентантів станів („Генеральні стани“ у Франції).

Стан, (грам.) в укр. дієвідміні буває діяльний (лат. актив) або страждальний (лат. пасив), пр. я несу, я несений; останній в укр. мові нелюблений, не має простих форм, а тільки зложені. Деякі ін. мови (пр. гр.) мають ще й середній ст. (лат. медіум), із зворотним значінням.

Стандард, (англ.) в екон. зразкова фор-

гол. в „Україні“ ВУАН.

Станіан (Stanian) Абрагам, англ. дипломат і письмен. (1669-1739), 1719 посол у Туреччині, був у зв'язку з гетьманом Орликом.

Станіоль, (іт.) цинфолія, тоненька пластинка з цинку; вживається до пакування та до електр. приладів.

Станіслав, ім'я поль. королів: 1) Ст. I, гл. Лещинський Станіслав; 2) С. II Август. Понятовський (1732-98), останній король Польщі 1764-95, меценат письменства й мистецтва.

Станіславський, 1) вл. Алексєєв, Константин, рос. актор, *1863, основник (разом із Вол. Немировичем-Данченком) знаменитого моск. „Художественного Театру“; 2) Ян (Stanislawski), поль. маляр (1860-1907), основник новішої школи імпресіоністичних пейзажистів, поет укр. краєвиду, від 1897 проф. Акад. Мист. у Кракові; учитель багатьох укр. малярів.

К. Станіславський.

свиди з України („Вітряки“, „Тополі“, „Соняшники“), з Італії, поль. Татрів.

Станкевич, 1) Микола, рос. поет і фільософ (1813-40), укр. роду, голова гуртка тзв. Західників (М. Бакунін, Белінський, Грановський, Герцен та ін.), поширив вилли Геґеля в Москві; 2) Софія, укр. малярка, *1861; „Українська ніч“, „Кам'янець уночі“, „Бездомні“, краєвиди старої Варшави, Вавель та ін.; графіка.

Станко, гл. Кос.

Станкович Корнелій, перший серб. муз. і церк. комп. (1831-65), збирач та гармонізатор серб. нар. мелодій.

Становий устрій, сусп.-правний лад у середньовіччі, де населення держави не було рівне перед правом і підлягало державі за посередництвом свого стану; у середньовіччі були три стани: духовний, лицарський (шляхта) та міщанський; держава була немов союзом трьох станів, не все рівних щодо значіння. Селяни були лише людинною, залежною від двох перших станів; гл. Стан.

Станові гори, гори, що тягнуться від джерел р. Онону та Інґоди до Берінґової протоки та є вододілом між Тихим океаном і Півн. Льодовим морем; їх ділять на Яблонові на півдні та Станові (у вужчому значінні) на півночі; серед. висота 1.000-2.180 м.

Стапца, (іт.) строфа, гол. у значінні октави — 8 рядків, з яких 6 римується по черзі, останні 2 — парами.

Станція, (лат.) приміщення, квартира для війська, учнів і т. п.; також гл. Станція.

Станьчик, блазень поль. королів Олександра Ягайловича й Жигмонта I, який, відзначаючися відвагою й добрим дотепом, говорив усім правду в очі. Станьчики, партія краківських консерватистів, прозвана від збірного памфлету „Тека Станьчика“ (1869), зладженого Станіславом Тарновським, Юзефом Шуйським та ін.

Стапель, (англ.) поміст, похилений у сторону води, де будують кораблі й звідки їх спускають у воду. Стапельні бльоки, підстави, на яких спирається кіль корабля в будові.

Стапіньський (Stapiński) Ян, поль. політик, *1867, голова гал.-поль. трудової партії, посол до австр. парламенту 1898-1918, до поль. союму 1919-22 і від 1928, ред. тижневика „Przyjacieł Ludu“ від 1889.

Стара Бухара, гл. Бухара 2).

Стара Загора, болг. м-о в схід Румелії, 29.000 меш., виріб сукна, килимів і рожаного олю.

Стара Сіль, м-ко самбірського повіту, 1.200 меш., 20% укр., нечинні жупи соли.

Стара Україна, іст. місячник у Львові 1924-5 за ред. Ів. Кревецького.

Стара Ушиця, м-ко кам'янецької округи на Поділлі при вливі Ушиці в Дністер, б. 7.500 меш., гол. українців, відоме вже в XII в., коли належало до гал. князівства.

Старая Ладога, ст.-руське м-о над Вол-

ховом, за літописцем столиця Рюрика; тепер село, церква з XII в.

Старая Русса, рос. м-о над Полістю до Ловати), 22.000 меш., соляні лікувальні джерела.

Старе Місто, м-ко підгаєцького повіту, на зах. Поділлі, 1.300 меш.

Старий Бихів, білорус. повіт, м-о біля річки Стань над Дніпром, відомий із XIV в., коли належав до київ. князівства; 1772 прилучений до Росії; б. 7.000 меш., гол. жидівським населенням.

Старий Заповіт, гл. Завіт.

Старий Крим, м-ко на Криму біля Теодосії, 4.700 меш., пам'ятки XIII-XIV вв., коли м-о було столицею кримських ханів і належало Солхат; гол. осередок вірм. колонізацій в Криму.

Старий Оскіл, м-о над р. Осколом (Черв'яківська губернія), 20.000 меш., торговля zbożem; в окрузі 27,3% укр.

Старий Самбір, м-о над гор. Дністром, 4.400 меш., 39,5% укр.; X 1914 біл. ЖОС та москалями; повіт, тепер злучений із самбірським, 725 км², 3 міста, 56 сіл, 54.800 меш.; 75,2% укр., 15,5% поляків, 9,2% жидів.

Старий Санч, ст.-укр. Старе Сулинське м-ко в сучеті Дунайця й Попраду, 4.000 меш.

Старий Світ, гл. Новий Світ.

Старий стиль, у скороченні „ст.ст.“, числення часу за юліанським календарем.

Старинні віки, епоха історії від найдавніших часів до занепаду зах.-рим. держави 476 по Хр.

Старицька, 1) Марія, дочка Михайла, укр. акторка й учителька драм. мистецтва (1865-1930), провадила муз.-драм. школу Лисенка в Києві, звідки вишло багато талановитих учнів; останніми роками викладала драм. мистецтво в Вищій Інституті ім.

Лисенка, перетворенім із тієї школи; 2) Софія, дружина Михайла Старицького (1850-1927), сестра Миколи Лисенка, багато помагала чоловікові в антрепренерській праці; виступала на сцені як аматорка.

Старицька - Черняхівська Людмила, укр. письмен., *1868, сестра Марії; поезії, переклади з Гайне, драми: „Останній сніг“, „Гетьман П. Дорошенко“, „Б. Хмельницький“, „Милость Божа“, роман „Перед бурею“ — на сплжку з батьком; на сцені з успіхом грала веселі дівочі ролі.

Старицький, 1) Дмитро, укр. драматург і режисер 60 рр. XIX в., автор опери „Послідній кошовий запорозький“, ставив укр. вистави в Чернігові (з Опанасом Марковичем) і в Полтаві; 2) Михайло, укр. поет, драматург, режисер і антрепренер

М. Старицька

(1865-1930)

Л. Старицька-Черняхівська.

(1844-1914), найкращий укр. декламатор XIX в., приспособив до сцени багато побутових творів, переробляв на драми повісті Гоголя; як антрепренер виступав 1883-91 та 1898-9; поезія, гол. на історичні теми, м. ін. перекладав з чужих поетів; драми з укр. мовою: "Перед бурєю", "Відвага".

Старков Арсен, укр. мовознавець, рос.-іт. роду (1827), проф. моск., член цього та ризького університетів, вкінці Укр. Педагогічного Інституту в Празі, член ВУАН; праці з біології, анатомії, етіології, укр., рос., фр. мовою.

М. Старицький.

Старослободзьке, окружне м-о над р. Ай-жма в Слобожанщині, 14.000 меш.: 91,7% укр., 5,5% росіян, 1,2% жидів, собор XVIII в.; площа: 11.501 км.², 4 міста, 845 селищ, 11 містечок, 31.000 меш.: 89,3% укр., 10,1% росіян. Значна болгарська мова, гл. Старослободзька мова.

Старослови, старообрядовці, гл. Роскол. Старословицька, с. на Полтавщині, здожив в Переворі веньки; заселене на поч. XVIII в. рос. староовірами, б. 9.000 меш.

Старосольський (Starowolski) Шимон, польський мистецтвознавець (1588-1656); у своїх працях розробив ідеї про укр. козаків, цінні для укр. історіографії.

Стародуб, м-о на Чернігівщині, відоме з давніх часів як город чернігівського князівства; 1654 половецьке м-о; мав значіння в укр. торгівлі, тепер повіт. м-о брянської губ., 12.500 меш., між ними 3-5% укр.; мурована семибанна церква, фундація полк. М. Миклашевського 1698; в повіті 20,6% українців.

Старокатолики, повстали як опозиція проти рішення ватиканського собору про непогрешливість папи. Гол. речником с-ів був Делінгер; першим ст.-кат. єп. був проф. Герпог (1876); всіх с-ів є кільканадцять тисяч.

Староколястинів, м-о на Волині над р. Случчю, засноване XV-XVI в., визн. осередок соціалізму; 1648 напад М. Кривоноса, 1651 добуте військами Б. Хмельницького, 1659 облягав Виговський, 1669 стояв табором Дорощенко, 1793 відійшов до Росії, від 1796 повіт. м-о волинської губ., тепер м-о шепетівської округи, 17.000 меш.: 48% укр., 41,2% жидів, 4,8% поляків, 5,1% росіян; рештки валів і кам'яного замку кн. Константина Острозького. Бої УГА з більшовиками 13-14 VIII 1919, пізньої осені 1919 прорив більш. фронту армією УНР й початок „Зимового походу“.

Старообрядовці, гл. Роскол.

Старослов'янська мова, в найширшому розумінні — мова церк. книг слов. народів схід. обрядю; відповідно до того маємо ст.-слов. мову укр., рос., серб., болг.; у вузькому розумінні — перша літ. мова слов'ян

(давня-цсл., або ст.-болг. м.), що на неї Кирило та Меодій та їх учні переклали письмо св. й богослужбові книги в IX-X в. по Хр.; найст. пам'ятки з X і XI в., писані глаголицею та кирилицею; прикмети: праслов. tј dj — št, žd, (свѣшта, межда); півголосі ъ, ь (сѣнь, днь); носові е, о (ме-со, гока); тільки відкриті склади, через те праслов. or, ol, er, el + приголосні — ga, la, rě, lě (glava, mrazъ, brěgъ); нестягнені форми прикметників (dobrajego, dobrijemu) і т. д. Староболг. м. найближча до праслов'янської.

Старосольський, 1) В о л о д и м и р, гал.-укр. соціолог та політик *1878, член УСДП, замолоду член закорд. комітету РУП, 1913 голова УСС I у Львові, 1914 член Укр. Нац. Ради і Боевої Управи, 1918 член укр. військ. комітету у Львові, 1919 товариш міністра закорд. справ УНР і проф. укр. держ. унів. в Кам'янці, опісля укр. унів. в Празі та Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, дійсний член НТП, адвокат у Львові; праці: „Теорія нації“, „Держава і політичне право“ та ін.; 2) М и х а й л о, гал.-укр. журналіст (1893-1920), старшина УГА, ред. „Козацького Голосу“, розстріляний більшовиками під Одесою.

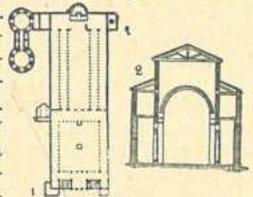
В. Старосольський.

Староста, 1) старший, у чехів на заранні історії голова роду, згодом голова громади, в XIII в. начальник повіт. адміністрації; уряд с-и напереломі XIII і XIV в. перейшов до Польщі, де с. був кор. намісником, звідси в 2. пол. XIV в. до Галичини; пізніше старости-державці були управителями кор. дібр; 2) в суч. Польщі начальник повіт. адміністрації.

Староста церковний, у правосл. церкві світська особа, вибрана церк. громадою завідувати церк. майном.

Старохристиянське мистецтво. Початки с. м. мають зв'язки з гр. і рим. мист. („христ. античність“).

У малярстві панувала символіка, перейнята з римсько-геленістичної мітології. Різьба спочатку у формі релієфів на саркофагах, статуарна IV-V в. чисто античного стилю („Добрий пастир“, св. Іполіт); від IV в. с. м. змагає до творення власного стилю. Два типи церков: базилика, подібна до римської, й центральні будови. Найстарші базилики в Сирії, Італії й Африці (Александрія, Альжир), найбільша св. Петра в Римі (гл. том I, стор. 214). Центр. будови округлі (Рим і Схід), або полігональні: 8, 12, 16-кутні, найбіль-

Старохристиянське мистецтво: 1. план церкви, 2. поперечний перекрій.

ше поширені на Сході (М. Азія, Вірменія, Крим, Равенна); служили за баптистерії, та надгробники, в пізніших часах за церкви. В малярстві (переважно мозаїка й мініятюра) вперше з'являються христ. образи: в IV в.: Ісуса Христа, Богородиці, апостолів і святих; у VI-VII в. — Розп'яття. Тоді усталюється тип облич, композиції, кольористики, що значно відходить від античних. Найстарші мозаїки в Римі, в церквах св. Констанца, Марії Великої V в., Козьми й Дам'яна VI в., також у Равенні VI в. (гл. том II, ст. 1184).

Старт, (англ.) місце й хвилина початку перегонів; стартувати: 1) ставати на старті, щоби відтіля розпочати перегони; 2) давати знак, щоб розпочати перегони.

Стартер, (англ.) людина, що дає знак починати перегони чи змагання.

Старуна, с. богородчанського повіту, 2.500 меш., копальня воску, де знайдено цілі кістяки й навіть м'які частини дилувіальних ссавців, як мамута, носорога, та останки дилувіальної, тундрової рістні.

Старух Тимотей, гал.-укр. гром. діяч (1860-1923), 1907-18 посол до австр. парламенту, від 1908 гал. сойму, 1915 вивезений москалями на Сибір, 1919 член Укр. Нац. Ради в Станиславові, комісар Бережанщини, посол на Трудовий Конгрес у Києві.

Старушич-Оксенович Гнат, гл. Оксенович Гнат.

Старченко Федір, укр. архітект у Києві поч. XVIII в.; відбудував гол. церкву Лаври 1722-29.

Старший десятник, в УГА найвищий підстаршинський ступінь (перед булавним підстаршиною).

Старший стрілець (гармаш, козак), вищий ступінь рядовика в УГА.

Старшина, 1) в укр.

коз. війську, спершу особи, що мали уряди при гетьманах, полковниках і сотниках; відси поділ — генеральна, полкова й сотенна; складалася з писарів, обозних, осаулів і суддів; пізніше розширилася: з кінцем XVII і на поч. XVIII в. до с. належали не тільки чинні урядовці, а й усі, що колись служили, або були заслужені в війську, чи мали даровані маєтності так, що дійшло до утворення цілої старшинської класи; 2) офіцер, військ. начальник із серед. або вищою освітою; с-и діляться на кадрових і запасних с., с. ген. булави, с. для особливих доручень; 3) військ. с. в початках новітньої укр. армії, відповідав ступневі підполковника.

Стасимон, (гр.) пісня, співана хором у гр. трагедії після того, як він зайняв своє місце в оркестрі.

Стасов Володимир, рос. письмен. (1824-1906), історик мистецтва, археолог, муз.

критик, теоретик нац. рос. напрямку в мистецтві. Праці про „білини“, орнаментальну зброю, гравестро, маллярство, музику.

Стасюк, 1) Василь, гал.-укр. математик, *1887, дійсний член НТШ; праці у „Фізику“ мат.-природописно-лікарської секції НТШ; 2) Микола, укр. гром. діяч, конструктор, 1917 заступник голови Укр. Центр. Спільки, ген. секретар харчових справ за Центр. Ради, начальник постачання армії УНР в 1919 в Кам'янці Подільському.

Стасюлевич Михайло, рос. історик (1826-1911), проф. спб. унів., основник місячника „Вістникъ Европы“.

Статер, (гр.) 1) ст.-гр. монета різної вартості: срібний 2-4 драхми, золотий 20-28 драхм; 2) ст.-гр. вага.

Ставів, (лат.) стояк; підстава, принаособлена до придержування різних різн. гол. наукових приладів.

Статика, гл. Механіка; с. графіка гл. Графостатика.

Статист, (лат.) виконавець німих ролей у театр. та ін. виставах, фігуранта.

Статистика, (лат.) наука, що досліджує способи систематичного спостереження масових явищ сусп. життя та числення їх опису; тепер усі культ. держави м-а мають свої статистичні бюро, які переводять різні статистичні сліди та їх оголошують.

Статистика України, неперіодичний орган, виходив у Харкові 1922-31.

Статистична Хроніка, орган Центр. Стат. Управління, у Харкові 1925-31.

Статичний, (лат.) той, що є в рівновазі або торкається рівноваги. Статичний везг.

Стаій (Staius), 1) С. Цецилій, латинський; 2) Публій Папіній С., рим. поет (445-96 по Хр.); поеми „Тебаїда“ й „Ахілліада“ (недокінчена), принагідні поезії.

Статор, (лат.) непорушна частина електричної машини.

Статура, (лат.) постава, будова тіла.

Статут, (лат.) збірка постанов або законів, устав.

Статут Литовський, гл. Литовський Статут.

Стауя, (лат.) різьба, що зображує цілу постать. Статуетка, мала статуя.

Стаф (Staff) Леопольд, поль. поет, *1878; поезії „Сни про могутність“, „Квітуша галузь“, „Польові стежки“, „Ігольне вухо“ та ін.; драми, переклади.

Стафаж, (гр.) фігурові частини у малюнках краєвидів.

Стафілюкок, (гр.) рід заразливих круглих, нерухливих, що укладаються в грона; спричинники запальних і гнойових проявів в організмі.

Стафіняк Володимир, гал.-укр. військ. діяч, *1884, сотник УГА, від 1915 при УСС, підчас укр.-поль. війни ком. IX (белзької) бригади УГА, в-осени 1919 ком. вишколу УГА, 1920 ком. етапу ЧУГА.

Ф. Старченко, деталь гол. церкви київської Лаври 1722-29.

Стяхів Матвій, гал.-укр. політ. діяч, *1895, 1924 член редакції „Гром. Голосу“ і секретар УСРП, вид. журн. „Проти хвилі“, автор популярних правничих розвідок.

Стахівський, 1) Кость, укр.-різбар, *1882, проф. Укр. Студії плястичного мист. в Празі; погруддя, різьби звірів (бронза, глина, гіпс, дерево), реалістичні і стилізовані; 2) Микола, укр. гром. діяч і лікар, *1870; 1906 вид. час. „Боротьба“, 1917 голова дипломатичної місії УНР в Англії.

Станція, (лат.) станція, зупинка на шляху залізничі, трамваю, тощо; приміщення для урядовців та подорожних на зупинках; окреме місце для якоїсь обслуги населення, пр. с. телеграфу, телефону й т. п.; установа для переводжування наук. дослідів пр. зоологічна або мет. с.

Сташек (Stašek) Антал, вл. Земан Антал, чех. письмен. (1843-1931), реаліст; оп. „Мрійники наших гір“ та ін.; романи „В темному вирі“, „Привид“, „На пограниччі“, „Будівельство“, „Відгуки“.

Стасіці (Staszic) Станіслав, польс. письмен. і політ. діяч (*1855-1826), римо-кат. свящ., пр. хильник польс.-рос. порозуміння; заслужений діяч нар. освіти й пр. розвитку Конгресів.

С. Стасіці.

Стасюльська пастушня на понині без імені Стеблин.

Ствґа, права притока Горині, 134 км.

Ствош (Stwosz, нім. Stoß) Віт, поль.-нім. різбар, ритвник і маляр (б. 1438-1533), від 1490 жив у Нірнбергу, великий вівтар та розп'яття у Марійському костелі у Кракові, триптих „Різдво“ в Бардіві, великий і бічний вівтар у Нірнбергу й ін.

Стая.

Стеарина. (гр.) в хем., сполука стеаринової кислони з гліцеріною, гол. складовина товщів; у промисловості: мішанина кислони стеаринової й пальмітинової; тверда, біла речовина, т. т. 65°; уживають до виробу свічок; добувають через варення товщів із сірчаною кислотою, або з водою, при тиску б. 16 атмосфер і температурі б. 200°.

Стеаринова кислота, товщова кислота (C₁₇H₃₅CO₂H); гл. Стеарина.

Стеатит, гл. Тальк.

Стеатогія, (гр.) гл. Готентоти.

Стебельський, 1) Володимир, гал.-укр. письмен. (1847-91), спочатку народовець, далі москвофіл, вкінці польнофіл; укр. і польс. поезії, публіцистичні статті, оп. для народу; 2) Гнат, укр. церк. історик, василіанин; гол. твір: „Два великі світила на

полоцькому овиді“ по польськи вид. в Вильні 1781-3; там таки: Історія гр.-кат. церкви й усіх василіанських монастирів; 3) Петро, гал.-укр. правник (1857-1923), брат Володимира, проф. карного права на львів. унів., дійсний член НТШ; розвідки в „Часописі Правничій“.

Стеблин-Каменський Степан, укр. педагог і письмен. (1814-86), співробітник „Полтавських Губ. Відомостей“, автор життєпису та спомінів про Івана Котляревського.

Стебник, село дрогобицького повіту на Підкарпатті, 2.350 меш., 73,9% укр.; родовища й жупи соли.

Стебницький Петро, псевдонім: П. Смукот, укр. письмен. і гром. діяч (1862-1923), гол. співробітник рос. урядового час. „Вістник Финансовъ, Промышленности и Торговли“, керманіч спб. телеграфічного агенства, один із гол. діячів спб. укр. громади, IX 1917 комісар у справах України при рос. Тимчасовім Уряді, 1918 сенатор у Києві, заступник голови укр. мирової делегації при переговорах із Росією, міністер освіти; оп., поезії, публіцистика.

П. Стебницький.

Стевенс (Stevens) Альфред, белг. маляр (1828-1906); побутові образи й портрети.

Стегно (femur), частина дол. кінцівки від пахвини до коліна.

Стед (Stead) Віліям Томас, англ. публіцист (1849-1912), основник журн. „Review of Reviews“, кореспондент „Times“-у, згинув підчас катастрофи Титаніка; перший увів звичай інтерв'ювати та поміщувати ілюстрації у денниках.

Стежа, патруля, (фр.) малий військ. відділ для звідів ворога або поземелля, також для охорони більших відділів; гл. Роз'їд.

Стежний лист, публична обява судового наказу про ув'язнення.

Стейт, (англ.) держава, край, назва складової частини (держави) ЗДА.

Стекетті (Stecchetti) Льоренцо, вл. Гверріні, іт. письмен. (1845-1916), представник веризму.

Стекловський Іван, укр. гравер кін. XVII — поч. XVIII вв.; праці, гол. краєвиди, офортною технікою, герби, тезис, присвячений Мисловському, з київ. мотивами.

Стеллецький Микола, рос. письмен. (1862-1919), укр. роду, свящ., проф. харків. унів.; праці про Сквороду, харків. колегію та ін.; убитий більшовиками.

Стеляж, (фр.) дерев'яна підстава на шкільну таблицю, образ.

Стеляжа, гл. Біржові (правні) діла.

Стемпель, (нім.) значок для оподаткування різних документів і торг. паперів.

Стемковський Іван, рос. археолог (1789-1832), організатор археол. музеїв в Одесі й Керчі; зібрав колекції монет,

1) укр. місячник у Одесі 1916, після закриття „Основи“ (одна книжка); 2) час. тижневик „Просвіта“ в Павлограді 1917-18; 3) Херсонський белетристичний збірник, виданий в Одесі 1886, з творами Дніпрові Чайки, Ле...

Степ сухий.

Степан, св. Пап, мученик; 1) Степан, св., 254-й мученик; 2) Степан, св., 752-7, одержав від Піпіна М. Равенського корону; 3) С. III, 768-72, виступив проти іконо...

Степан, поль. король, гл. Баторій. Степан, св., перший христ. мученик, св. сімох діаконів, укаменований жити в 37 по Хр.

Степан Великий (Stefan cel Mare), визн. польський воєвода, 1454-1504; вів щасливі війни з Польщею, заняв Покуття, будув. церкви, похований в ман. у Путні.

Степан Душан, гл. Душан Степан.

Степаненко, 1) Аркадій, діяч УПСР, член Центр. Ради 1917-1918, голова Всеукр. Центр. Рад роб. і сел. депутатів XII 1917; 2) Степаненко П. К. УПСР при уряді Директорії УНР.; 1920 пробував порозумітися з сов. владою; 2) Лаврін, кошовий ватажка запорозького 1710; 3) Василь, сел. пром. діяч, народний учитель, кол. табор. діяч, опісля довголітній управитель міста Ст. Громади в Києві (під фірмою „Київ Старини“); 4) Олександр, укр. промисл. директор, член партії соц.самостійників, 1920 змушений з еміграції на Рад. Україну, висланий більшовиками на Московщину, де †1924.

Степанів Ананія, гал.-укр. гром. діяч (1890-1919), сотник УГА, за ЗУНР ком. міста Щирця.

Степанівна Олена, замужня Дашкевич, гал.-укр. гром. і пед. діячка, *1892; хорунжий У. С. С., північне четар УГА; спомини: „Напередодні великих подій“.

Степан із Вербівця, (б. Севлюшу на Закарпатті), магістер права та визн. правник XV в., укр. роду, автор „Opus Tripartitum“, збірника звичаєвого права Угорщини, в якому багато постанов укр. звичаєвого права Закарпаття і який опісля став за основу угор. законодавства.

Степан І Святий, угор. король 997-1038, поширив в Угорщині християнство, 1000 дістав від папи кор. корону й дідичний титул У. З. Е. III.

О. Степанівна.

„Апостольський Маєстат“, поділив державу на комітати.

Степанківський Володимир, укр. гром. діяч, *1885, член РУП і УСДРП, від 1907 на еміграції, кореспондент „Ради“, в часі світової війни заснував у Львові укр. бюро й видавав фр. тижневик „L'Ukraine“ та ін. пропагандистичні публікації.

Степань, м-ко рівненського повіту на Волині, 2,500 меш., 44% укр.; в XIII в. столиця удільного князівства, в XV-XVI вв. належало князям Острозьким, які збудували тут кам'яний замок.

Степінь, у мат. добуток рівних чинників, пр. а. а. а. а = a⁴, взагалі аⁿ. Чинник а зветься основою або коренем, n — показником (виложником); с. із від'ємним показником є оберненням с. з додатнім показником а⁻ⁿ = 1/aⁿ, а⁻³ = 1/a³, тощо; другий ст. називаємо також квадратом, третій кубом.

Степова курка (Tympanuchus), ам. птах із родини курей; гл. таблиця Ам. звірня ч. 11.

Степовий, 1) (Пестушка) Олександр, старшина укр. армії, нар. учитель, начальник повстанського відділу в олександрівському та в верхньодніпровському повіті Степової України; загинув у боротьбі з більшовиками 1921; 2) вл. Якименко, Яків, укр. комп. (1883-1921); „Барвінки“, гол. сольоспіви, „Пісні настрою“ до слів Олеся, „Проліски“ — збірник пісень для дітей, „Укр. нар. пісні“ та ін.

Степовий вовк (Canis latrans), ам. ссавець із родини собак; гл. таблиця: Ам. звірня ч. 12.

Степович Андронік, укр. слявіст, *1857, проф. київ. унів., дир. колегії Павла Галагана, знавць півд. слов'янщини; по рос.: Нарис іст. чес. літ., Нариси з іст. слов. літератур, Нарис історії сербо-хорв. літератури; по укр.: низка статей у виданнях ВУАН та „Бібліологічних Вістях“.

Степура Григорій, укр. гром. діяч, *1881, адвокат, 1914 член Укр. Центр. Ради, подільський комісар, за австр. окупації 1918 цивільний губернатор Поділля, за гетьмана чорноморський губ. староста.

Стервяк, стервун (Neorhopton), птах-хижак із родини супуватих (грифів), завбільшки курки, брудно-білий із чорнявими кінцями крил; живиться стервом і всякими відпадками; живе в середземноморських краях; гл. таблиця Афр. звірня, 4, стор. 200, I. том.

Стервяк.

Стереоавтограф, (гр.) пристрій автоматично викреслювати ситуаційні й релієфні пляни зі стереофотограмметричних знімків місцевости.

Стереοізомерія, (гр.) явище існування більшої кількості хем. сполук такого самого хем. складу з відмінними фіз. і хем.

прикметами, з причини різного розміщення атомів у просторі молекули.

Стереоскоп, (гр.-лат.) стереоскоповий прилад, що дозволяє міряти на стереоскопових фотографіях дійсні різниці віддалі двох різних точок сфотографованих предметів.

Стереометрія, гл. Геометрія.

Стереоскоп, (гр.) оптичний прилад, при помочі якого два образи того самого предмету, що лежать біля себе в одній площі й нарисовані (відфотографовані) зі становища лівого та правого ока спостерігача, бачимо як один рельєфний образ.

Стереотип, (гр.) металеві дошки, на яких відбита точна

копія друкарського складу; кліше складу, з якого друкують дальші видання.

Стереотиповий, (гр.) друкований із стереотипу, незмінний, однаковий.

Стереоскопія, (гр.) вимірювання віддалі предметів при помочі стереоскопових фотографічних знімків.

Стерохе́мія, (гр.) частина хемії, що займається простірним розміщенням атомів у молекулі.

Стерилізатор, (лат.) пристрій до стерилізації.

Стерилізація, (лат.) 1) нищення мікробів фіз. засобами, пр. ogrіванням до відповідної температури, фільтруванням, наświetлюванням ультрафіолетовими променями, тощо; 2) усякі засоби, що ведуть до знищення плідності або здібності запліднити в людей і тварин, пр. витин полових залоз, нищення їх наświetлюванням променями Рентгена, тощо.

Стерильний, (лат.) вільний від заразлив, неплідний.

Стерильність (sterilitas), нездатність запліднити або завагітніти; неплідність.

Стерлінг, (англ.) фунт стерлінгів, англ. золота монета, рівняється 20 шилінгам.

Стерлітамак, гол. м-о Башкирської Автономної РСР, 26.000 меш.

Стерлядь, гл. Чечуга.

Стери (Sterne) Льюренс, англ. письм. (1713-68); повісті „Тристрам Шенді“ й „Сентиментальна подорож“.

Стесихор, гр. хоровий лірик з м-а Гімери на Сицилії, б. 600 до Хр., творець еп. лірики (героїчної баледи в супроводі ліри).

Стессель Анатолій, рос. генерал (1848-1915), 1905 передав Порт Артур японцям.

Стеткевич Йосип, ам.-укр. сусп. діяч *1876, організатор укр. нар. шкільництва у ЗДА, кол. ред. газети „Свобода“.

Стетоскоп, (гр.) у мед. прилад до обслу-

хування, слухавка; рурка (металева, дерев'яна, кавчукова), що доводить до вуха або зміцнює звуки в грудях людини.

Стефан, гл. Степан.

Стефан (Stephan) Гайнріх, нім. держ. секретар пошт (1831-97), основник усевітнього поштового союзу.

Стефанеллі (Stefanelli) Теодор, бук.-рум. правник і публіцист (1847-1926); справи бук. церкви.

Стефанік Василь, гал.-укр. письм., *1871; перш в укр. літ. новелі з життя селян у наскрипній формі; писані покутським говором збірки: „Синя книжечка“, „Камінний хрест“, „Дорога“, „Моє слово“, „Земля“. Перекладені на різні мови.

Стефанів Гнат, укр. військ. діяч, *1885, полк. УГА, 1918 1. начальник ком. УГА, начальник Гол. Команди постачання УГА до Ш 1919, опісля в штабі армії УНР і учасник Зимового походу; 1920 ком. заплілля Дієвої Армії; консуль ЗУНР в Ужгороді.

Стефанов Павло Евстах, болг. комп., *1899, дирингент держ. опери й збирач нар. пісень.

Стефанович, 1) Василь, укр. правник

(1697-1773), вихованець кийв. дух. академії,

подорожував і вчився за кордоном (магістер бреславського унів.); бунчужковий тов., лохвицький сотн. і лубенський полк.

суддя; за Д. Апостола голова „Комісії книг правних“ 1729-37; 2) Данило, львів. лірник XVI в.; 3)

Олександра, укр. поет-лірик, *1900, збірка „Поезії“ та поезії по час. (ЛНВ); 4)

Олександр, гал.-укр. гром., церк. і пед. діяч, *1847, гр.-кат. свящ., один із основників і постійних співробітників „Діла“; Укр. Пед. Т-ва, нац.-дем. партії, почесний член т-ва „Просвіта“ у Львові; автор укр. бібліографії за 1877-79, підручника історії христ. церкви та численних статей по часописах; 5) Яків, рос. політ. діяч (1853-1915), укр. роду, член партії „Чорний Переділ“; 1878 пробував підняти сел.

повстання на Чигиринщині за допомогою фальшованих „Золотих грамот“ від царя, який ніби велів селянам повстати на панів; засуджений 1883 на вічну каторгу.

Стефанович-Ольшанська Михайлина,

Стереоскоп, 1. Брустера; 2. американський, 3. схема: L — ліве, R — праве око, OP — сочки, a'b' і ab — дійсні образи, AB — бачений образ.

Г. Стефан.

В. Стефанік.

Г. Стефанів.

О. Стефанович.

гал.-укр. малярка, *1895; дрібна графіка та малюнки графічного характеру.

Стефановіч Гавріло, серб. письм. XVIII в., перекладач творів укр. письменства XVII в., пр. Лазаря Барановича.

Стефурак Степан, гал.-укр. актор-комік; на гал.-укр. сцені від 1871, один із найкращих комічних акторів у Галичині; †1888.

Стеффен (Steffen) Густав, швед. економіст і соціолог, *1864, проф. унів., парламентарист, прихильник самостійності України; автор брошури: „Росія, Польща й Україна“ (по швед. й англ.), „Світова війна та імперіалізм“ і ін.

Стефчик (Stefczyk) Францішек, польс. кооператор (1861-1924), основник райфайзенок у Галичині, від 1904 видавав польс.-укр. „Часопис для спілок рільничих“.

Стехиометрія, (гр.) наука про об'ємови та тигарові відношення, на основі яких відбуваються хем. процеси.

Стеценко Кирило, укр. комп. (1881-1922), правосл. свящ., муз. організатор і педагог, організатор нар. хорів, диригент Укр. Нац. Хору, опісля Укр. Держ. Капелі; сольоспіви, хорові комп. („Сон“), дитячі опери, муз. до спеціалізованих творів („Про що тирса шелестіла“, „Гайдамаки“), „Панахиди“.

К. Стеценко.

Стецький (Stecki) Тадеуш Єжи, польс. письм. (1833-88), етногр.-стат.-іст. розвідки про Волинь, Луцьк, Рівне.

Стецько (Стецик), 1618, гетьман ягорлицьких козаків що визнавали татарську зверхність; мав осідок у Сороці в Басарабії.

Стечинська Елеонора, з дому Бльомберг, гал.-укр. акторка (1852-1924), дружина Андрія, на укр. сцені від 1879.

Е. Стечинська.

Стечинський Андрій, вл. Мужик, гал.-укр. актор і режисер (1851-96), від 1868 на укр. сцені, якийсь час дир. театру „Бесіди“; низка п'єс для укр. театру: оригінальних, перерібок і перекладних.

Стечишин, 1) Микола, укр. військ. діяч, *1890, підполк. армії УНР, активний учасник українізації рос. військ. частин на півд.-зах. фронті, ком. штабу Півн. групи військ, співробітник журналу „Тризуб“, „За державність“, „Укр. Інвалід“; 2) Мирослав, ам.-укр. гром. діяч, *1883, від 1902 в Канаді, де оснував і редагував соц.-дем. час. „Ро-

А. Стечинський.

бочий Народ“ в Вінніпегу 1909-12, „Новини“ в Едмонтоні, від 1921 ред. „Укр. Голосу“ в Вінніпегу, 1920-21 секретар дипломатичної місії УНР у Вашингтоні, голова Союзу українців-самостійників; 3) Юліян, ам.-укр. діяч, *1895, брат Мирослава, в Канаді від 1910, ректор Інст. ім. П. Могили в Саскатуні, співробітник „Укр. Голосу“ в Вінніпегу.

Стещенко Іван, укр. письм. і гром. діяч (1873-1918), член УСДРП, дійсний член НТШ; 1917 за Центр. Ради перший ген. секретар нар. освіти; вбитий у Полтаві. Поезії ориг. й переклади, статті й розвідки з історії укр. літ., історія укр. драми.

І. Стещенко.

Стешко Федір, укр. музиколог, *1877, правник, доцент історії музики Укр. Пед. Інституту та лектор в укр. унів. в Празі; праці гол. з історії ст. укр. музики.

Степков, 1) Володимир, рос. математик (1863-1926), віцепрезидент рос. Акад. Наук; праці з аналізу, механіки, гідродинаміки і мат. фізики; 2) Юрій, вл. Нахамкес, рос. політик, *1873, жид. роду, соц. демократ, опісля більшовик, 1917-25 ред. „Известий Петроградского Совета“; праці про Бакуніна, Чернишевського та ін.

Степанов-Скворцов Іван, рос. економіст, *1870, більшовик, 1917 нар. комісар фінансів, від 1927 ред. „Известий ЦИК“; перекладач „Капіталу“ Маркса на рос. мову.

Стибніт, гл. Антимоніт.

Стигма(т), (гр.) у давнину знак, тавро, випечене на тілі невірників, злочинців, тощо; гл. Стигматизація.

Стигматизація, (гр.) поява ран на подобу Христових на тілі осіб, що в аскезі й екстазі переймалися Христовими страстями (пр. св. Франциск із Ассізі, Катерина Еммеріх, Тереза з Корнерсрайту й ін.).

Стика (Styka) Ян, польс. маляр (1854-1925), автор м. ін. панорам: Раплавіце, Голгота, Переслідування християн за Нерона.

Стикс, 1) річка в півд. Аркадії, в старовину славна холодною як лід водою, тепер Мавронеро; 2) (гр. міт.) ріка (багно) в підземеллі, що нею божилися боги.

Стилевий, (лат.) збудований або витриманий у якомусь стилі.

Стилет, (іт.) короткий кинджал із тригранним клинком.

Стилізація, (лат.) 1) спосіб укладу та вислову думок; 2) надавання мист. творові якогось стилю, напрямку.

Стиліст, (лат.) людина, що пише, гарно укладаючи й висловлюючи свої думки.

Стилістика, (лат.) наука про спосіб гарного укладу й вислову думок.

Стиль, (лат.) 1) оригінальний спосіб вислову, прояву індивідуальності; 2) збірні ознаки, особливості й характеристичні риси мистецтва якоїсь доби, чи групи

мистців. Стіли добові поділяють, згідно з загальною історією еволюції мистецтва, на: ст.-егип., асир.-вавилонський, ст.-перс., гр., рим., ст.-христ., візант. мавр., романський, гот., ренесансовий, бароковий, рококовий, ампірний, та ін. У межах даної доби можна розрізнити с. за нац. ознаками, пр. готика нім., фр., англ., бароко нім., фр., укр. і т. ін.

Стимул, (лат.) спонука, побудник.

Стимфальське озеро, оз. в Аркадії, де жили мітичні Стимфаліди, хижі птахи з мідяними крилами, повигублені Гераклем.

Стипа, (лат.) гл. Тризна.

Стипендія, (лат.) грошова допомога, гол. для учнів, дослідників.

Стипендист, (лат.) той, що має стипендію.

Стир, права притока Прип'яті, 511 км. дов., сплавна від Берестечка, судохідна від устя Ікви; за світової війни над дол. Стиром фронтова лінія 1915-16.

Стиранкевич Кирило, укр. письм., правосл. священик, автор повісті „За громаду“, 1892, під псевд. К. Подоленко.

Стирія (Steiermark), союзна країна Австрії, 16.375 км.² і 980.000 меш.; гориста (Альпи) та горбова та; гірські озера, мінеральні джерела та теплиці; 50% простору під лісом; гол. заняття населення скотарство; великі поклади заліза. До Австрії від 1192; 1919 невел. півд. частина С., заселена словінцями, відійшла до Югославії.

Стихар, (гр.) гл. Ризи.

Стихира, (гр.) церк. пісня, перед котрою співають стихи із псалмів; визн. автори стихири: Анатолій, патріарх царгородський (V в.) та Іван Дамаскин.

Стихрар, назва найдавні. укр. нотованих церк.-богослужбових книжок; до XV в., містили збірки стихири; пізніше (від XVII в.) їх обсяг увійшов до складу ін. нотованих богослужб. книжок, гол. Ірмолая.

Стихія, (гр.) 1) у ст. греків первень, з якого повстав світ: вогонь, повітря, земля й вода; 2) сили природи, гол. мет. явища: вітер, грім, блискавка, повінь, тощо; 3) живло, сліпа непереможна сила (природи).

Стична, гл. Дотична.

Стівенсон (Stephenson), 1) Джордж, англ. технік (1781-1848); збудував 1825 першу залізницю між Стоктоном і Дарлінгтоном, 1829 між Ліверпулем і Манчестером, опісля ін.; 2) Роберт, англ. інженер (1803-59), син 1-го; удосконалив паротяг, будував багато зал. шляхів, придумав будову тзв. трубчастих мостів; 3) (Stevenson) Роберт Люїс, англ. письм. (1850-94), поет і повістяр: „Острів скарбів“, „Доктор Джекіл“, нариси, листи.

Джордж Стівенсон.

Стіг, 1) верх у Чорногорі, 1.655 м.; 2) верх на Закарпатті в групі Бержави, 1.679 м.

Стід (Steed) Генрі Віктем, англ. публіцист, *1871, кореспондент „Таймсу“, написав „Габсбургська монархія“, й ін.

Стіжок, конус, у геом. тіло, що має плоску основу та бічну, утворену обертотом простої лінії, укріпленої в одній точці (вершці), по обводі основи. Лінія проста, що лучить вершок із осередком основи, є віссю стіжка. Коли основою є коло, с. к о л о в и й; коли вісь нормальна, с. о б о р о т о в и й. Перерізи с. є кривими 2. ступня (еліпси, гіперболя, параболя, коло, парапростих).

Стіліхон Флявій, рим. полководець, родом вандал, 395 опікун Гонорія й керманіч зах.-рим. царства, 403 переміг Алариха, 405 германів, 408 убитий.

Стіннес (Stinnes) Гуго, нім. промисловець (1870-1924), голова концерну великої промисловости, власник 6. 80 газет і журналів, посол до парламенту 1920-24.

Стіпель-чез, (англ. steeple-chase) перегони з перешкодами через рови та плоти.

Сто(в), гл. Бічер-Сто.

Стовник, гл. Пвіт.

Стовник, стиліт, (гр.) чернець на Сході, що жив на стовпі (вежі); основником стовництва був св. Симеон Стовпник.

Стоглав, постанови церк.-держ. собору в моск. царстві з 1551, що в 100 главах вирішували справи церк.-держ. характеру.

Стоїк, 1) прихильник філософії стоїків; 2) сувора, непохитна людина, що мужно переносить невидги та страждання.

Стоїки, (гр.) школа гр. філософів після-аристотелівської доби, заснована Зеноном із Кітіону, звертала гол. увагу на практичну філософію, а чисте думання ставила на службу практичного життя; гл. Зенон 2), Панайтій, Посейдоній.

Стоїлов, 1) Антон, болг. фольклорист (1869-1928), директор етногр. музею в Софії, член болг. Акад. Наук; 2) Константин, болг. політик (1852-1902), килькаразовий міністер та президент міністерів.

Стоїцизм, (гр.) філ. наука стоїків, гл. Стоїки; 2) спокій душі, непохитність, байдужість на страждання тіла й удари долі.

Стойка, 1) Йосиф, правосл. єп. мармароський 1692-1720; 2) Олександр, закарп.-укр. церк. діяч, *1890, єп. мукачівської єпархії від 1932.

Р. Л. Стівенсон.

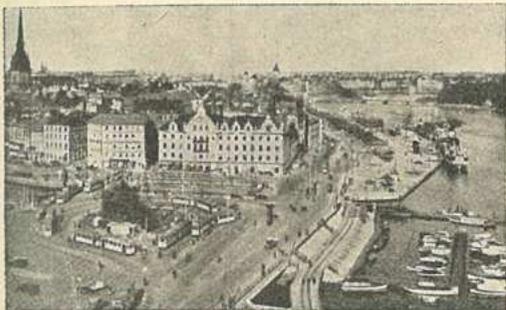

Г. В. Стід.

Стіжок, SO - вісь, SP - висота, SA - бік, AB - основа.

Стокгольм (Stockholm), гол. м-о та пристань Швеції, частинно на островах („Венеція півночі“), 455.000 меш., три пристані (1 воєнна), промисловість найбільша в Швеції: металургічна, машинова, споживча. З культ. установ важні: Нобелів інст., акад. наук., унів. та ін. вис. школи, музеї: нац., пордичний і етногр. музей-парк „Скансен“, де в природі розміщені типи та краєвиди з різних сторін Швеції. З будівель важливі: ренесансовий замок XVIII в., замкова церква з XIII в., Ріддарсгольм, із королівськими гробницями.

Стокгольм, спереду королівський замок.

Сток епон Трент (Stoke upon Trent), м-о в зах. Англії, 275.000 меш., гончарство.

Стокляса (Stoklasa) Юліус, чес. фізіолог, *1857, працює гол. в хемії й біології ґрунту, фізіології та біохемії рослин та тварин, також над радіоактивністю; 1909 перший виробив синтетично сахарозу.

Стоколоса, гл. Трава.

Стокпорт (Stockport), м-о в зах. Англії, 124.000 меш., ткацька промисловість.

Стоктон епон Тіс (Stockton upon Tees), м-о в півн.-схід. Англії, 68.000 меш., металургічна й корабельна промисловість.

Столин, м-ко лунинецького повіту над Горинню, на Поліссі. 4.800 меш.: укр. 30%, поляків 3%, жидів 65%.

Столицин Петро, рос. політик (1862-1911), реакціонер, 1906 міністер внутр. справ, описав президент міністрів, розв'язав другу Думу й обмежив виборче право, завів військ.-польові суди для боротьби з ревом, перевів аграрну реформу, убитий в атентаті у Києві.

Столові гори.

гори з плоскими горішніми поверхнями, що круто врываються по краях; виступають одинцем або групами; це переважно останки вищого заг. рівня поземля, що нерівномірно обнизилось через вітріння, розвив пливкими водами й т. п.; типова країна с. гір Півд. Африка.

Столові добра, добра, призначені на удержування вищого духовника.

Столові гори.

Столпенська вежа, мурована вежа з XII в., б. Столпя коло Холму; квадратова, всередині округла, заввишки б. 20 м. Цінна пам'ятка світського будівництва стар. доби укр. мист.

Стоматит, (лат.) запалення слизової оболони рота; хвороба, спричинена звич. хем., термічними або бактерійними чинниками.

Стоматологія, (гр.) частина медицини, що займається хворобами зубів і рота.

Стонога (Oniscus), членонага тварина, подовгувата, сплюснена, до 2 см. дов., вкрита звапнілою хітиною шкорою; тіло членисте, перші 7 членів, кожний із одною парою ніг, творять тулуб, останні 6 членів, менші, творять кадовб, без ніг, замість яких є тонкі пластинки, що ними тварина віддихає; живиться зігнилими частинами рослин.

Стоп, (англ.) стій, зупинись!

Стоп, гл. Аляж.

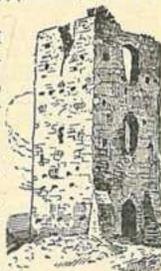
Стопа, ст. укр. міра довжини, що дорівнювала $\frac{1}{2}$ ліктя, себто б. 3 дм., гл. Сяжень.

Стопер, (англ.) годинник, що мірять десяти частини секунди.

Сторакс, гл. Бензой.

Сторно, (іт.) у бухгалтерії: виправлення помилково записаної позиції, через вписання протилежної їй рівновартної позиції.

Стороженко, 1) Андрій, старший полк. військ запорозьких 1610; 2), Андрій, рос. діяч укр. роду (1790-1858) сенатор, головний дир. „урядової комісії внутрішніх і духовних справ“ у Польщі, збирач матеріалів для укр. іст., автор „Історії Полуденної Росії“, що загинула в рукописі, оперети „Запорозька Січа“; 3) Андрій, укр. іст., *1857, заступник голови Іст. Т-ва Нестора Літописця в Києві, член комісії для розбору давніх актів у Києві; праці: про Йосифа Верещинського, лат. єп. київського та про укр. козачину; ворог укр. руху; 4) Григорій, ген. бунчучний 1727, член комісії для перекладу правничих книг у Москві (1734); 5) Микола, укр. іст., *1862, дир. гімназії в Києві, видав разом із братом Андрієм 3) збірник архівних матеріалів під назвою „Стороженко“; тепер на еміграції в Сербії; 6) Микола, рос. історик усесвітньої літ. (1836-1906), укр. роду, проф. моск. унів., Шекспірознавець, писав і про Шевченка; 7) Олександра, укр. письмен. (1805-74); „Оповідання“ з укр. побуту та старовини, нар. перекази, поема „Марко Проклятий“, драм. нарис „Гаркуша“, рос. повісті.

Столпенська вежа.

Стопер.

О. Стороженко.

Сторожинець, повіт. м-о на Буковині, над Серетом (дунайським), 12.000 меш., у повіті 26% українців.

Сторони світу, 4, 8, 16 або більше напрямків на поземній площі, поданих на тзв. рожі вітрів; гол.: схід, захід, північ, південь.

Стортінг', норвезький парламент, складається з двох палат: л'яг'тінг' (вища) й одельстінг' (нижча).

Сторубель Хведір, укр. сел. діяч на Катеринославщині, член всеукр. організаційного комітету для утворення Селянської Спільки 1917.

Сторч, у геом. прям. нормальна; ст о р ч о в и й, нормальний.

Стохід, права притока Прип'яті, 189 км. дов.; у світовій війні фронтова лінія від VI 1916 до VIII 1917.

Стоцький, 1) (Stocký) Альбін, чес. археолог, *1876, проф. унів. в Празі; 2) гл. Смалъ-Стоцький.

Стоцище, гл. Водозбір.

Стоюнін Володимир, рос. педагог (1826-88), автор теор. пед. праць та шк. підручників; в 60 рр. XIX в. керманич недільної школи в Спб.

Стояловський (Stojalowski) Станіслав, поль. політик (1845-1911), укр. роду, рим.-кат. свящ., посол до гал. сойму та австр. парламенту, ред. популярних час.: „Wieści“, „Pszczółka“, „Piast“.

Стоянів, м-ко радехівського повіту, 3.200 меш., 58% укр.; колись тут був василянський монастир, що 1720 пристав до унії.

Стоянов, 1) Андрій, болг. комп., *1890, піяніст, проф. держ. муз. академії в Софії; сонати, сольоспіви й ін.; 2) Олександр, укр. етнограф, діяльний член старої кiev. Громади, учительовав у Полтаві, від 1878 дир. кутаїської гімназії, в 60-их рр. збирав укр. етногр. матеріали.

Стоянович Любомир, серб. фільолог і політик (1860-1930), проф. унів. в Београді, міністер освіти і президент міністрів 1905, голова респ. партії, секретар серб. Акад. Наук, член рос. і поль. Акад. Наук, дійсний член НТШ, вид. ст. пам'ятників.

Страбичево, село б. Мукачева, на Закарпаті; 1914 постій коша УСС.

Страбіам, гл. Зис.

Страбон, із Амазії над Понтом, визн. гр. географ (б. 63 до Хр.-19 по Хр.), автор твору „Географіка“, цінного джерела до географії античного світу.

Стравинський, 1) Ігор, рос. комп., *1882, син Федора, найвизн. репрезентант крайнього модернізму в музиці; балети: „Петрушка“, „Жар-птиця“, „Історія одного солдата“, „Соловей“ і т. ін.; 2) Федір, рос. співак (1843-1902), укр. роду, визн. співак царської опери в Спб.

Стравохід (Oesophagus), м'який, цівку-

ватий прохід 28-30 см. дов., лучить горло зі шлунком; збудований із мідних кругових і повздожних м'язів, вистелений усередині слизовою оболонкою.

Страдіваріус (Stradivari) Антоніо, іт. майстер струнних інструментів (1644-1737); виробляв знамениті скрипки, віолончелі, віоли й ін.

Страдіоти, (гр.) в середньовіччі найманерегулярна кіннота з альбанців і греків.

Страждальний стан, гл. Стан (грам.).

Страйк, (англ.) масове припинення праці робітниками або службовцями; буває: 1) екон., щоби здобути від підприємств або держави кращі умови праці; 2) політ., щоби впливати на хід політ. подій. С. заг. (ген.), припинення праці в усіх підприємствах та установах.

Страка Шефан, словац. маляр, *1898, дослідник нар. словац. мист. й етнографії.

Странгуляція, (лат.) зашморг, защемлення; с. кишки — звуження або цілковите затулення світла кишки при защемленій килі або кишкових післязапальних або новотворових зростах; спричиняє гостру непрохідність кишок (Ileus).

Страсбург (Strasbourg), гол. м-о фр. департаменту Дол. Райну, 174.000 меш.; гот. собор із 142 м. вис. вежею. Будований 1176-1439, сп. палата (тепер музей), унів. (від 1621); гюгенова, споживча й машинова промисловість. С. ст.-рим. Аргенторатум, був до 1681 нім., опісля до 1870 фр., від 1870 знову нім., від 1919 фр. В унів. у С. вчився Кирило Розумовський, потім його діти.

Страсти, богослуження в В. Четвер увечері (утрення В. П'ятниці), коли читають 12 евангелій про Христові муки.

Стратегія, (гр.) наука, що займається веденням армії у часі війни.

Стратиграфія, (гр.) частина геол., що означає вік шарів земної кори на підставі взаємного укладу шарів та знайдених слідів органічного життя; в археол.: взаємини археол. культур верстов у терені.

Стратин, м-ко рогатинського повіту, б. 2.000 меш.; 1602 сп. Гедеон Балабан заснував тут друкарню, яку опісля Є. Плетенецький перевіз до Києва, де вона стала основою лаврської друкарні. Стратинські видання відзначалися гарним техн. викінченням.

Стратіміровіч Стефан, серб. церк. діяч і фільолог (1757-1836), митр., вел. противник Караджіча, пурист (викидав тур. слова) та не все щасливий етимолог.

Стратокумулюс, (гр.-лат.) верстована, подібна до диму хмара.

Стратосфера, гл. Атмосфера.

Стратус, назва для низьких, верстованих, видовжених хмар, особливо частих при сході й заході Сонця.

Стратфорд де Редкліф (Stratford de Redcliffe) Кеннін, англ. дипломат і письмен. (1786-1880), кількарізний амбасадор у Царгороді, вороб Росії.

1. Стравинський.

Страффорд (Strafford) Тома, англ. політик (1593-1641), піддержував абсолютизм, за держ. зраду покараний смертю.

Страхов, 1) Адольф, суч. укр. графік; численні окладинки Держ. вид. України та ін. харків. видавництв; 2) Микола, рос. філософ та літ. критик (1828-96), з укр. роду, був під впливом Гегеля; оригінальне його „почвеничество“ — намагання зв'язати рос. культуру з народним „грунтом“ і різка критика Заходу; писав у сб. „Основи“.

Страхонуд, гал.-укр. сат.-гумористичні москофільські час.: у Відні, неперіодично, 1863-68; двотижневик у Львові: 1872-73, 1880-82, 1886-93, 1912-13.

Страшевський (Straszewski) Мавриц, поль. історик філ. (1848-1916), проф. краківського унів.; праці з історії поль. філ., з порівняльної історії філ. (спроби установити закони іст. розвитку ідей).

Страшкевич Володимир, укр. письм. і гром. діяч, *1876, за УНР віцеперектор департаменту міністерства віросповідань, опісля ред. Інст. укр. наук. мови при ВУАН; літ. праці під псевд. В. Поточний.

Стрв'яз, гл. Стривігор.

Стрейтс Сетльментс (Straits Settlements), брит. колонія над Малайською протокою, 4.145 км.² і 996.000 меш., складається з частин: Сінгапур, Пінан, Малакка, та Лябуан; гол. м-о Сінгапур.

Стрельбицький, 1)

Іван, укр. гравер-мідертник, працював 1695-1709 у Києві і Чернігові; мідерити на честь гетьм. П. Дорошенка, вид собору в Новгороді-Сіверському, портрет Варлаама Ясинського, низка рел. гравюр; 2) Теодор, укр. гравер (1773 - 1802); образи чернігівської та почаївської Богородиці та ін. рел. образи.

1. Стрельбицький: портрет В. Ясинського (поч. XVIII в.)

Стрептокок, (гр.) рід круглих бактерій, що звич. укладаються в довгі ланцюжки, подібні до наміста; деякі хвороботворчі.

Стретті Віктор, чес. маляр і графік, *1878, портретист; голова графічного т-ва „Hollar“ у Празі.

Стретті-Зампоні Яромір, чес. гравер офорту гол. кольорового, *1862; рисунки ст. Праги й околиці.

Стрибак, земляний заяць (Alactaga), ссавець гризун, подібний до зайця, тільки з дуже короткими передніми ногами й дуже довгим хвостом; живе на степах України, Азії й Африки; гл. таб. Азійська звіряч. 21, стор. 48, 1. том.

Стрибог, ст. укр. бог вітру.

Стрибунці, коники (Saltatoria), просторилі комахи: голова велика з простовисним чолом, вусики довгі ниткуваті, щелепи сильні, щоб гризти, передтуля велике, кри-

ла тверді, задні довші звич. віялувато зложені, задні ноги великі, сильні, щоб стрибати; родини: сарани, коники, цвіркуни.

Стривігор, Стрв'яз, ліва карпатська притока Дністра, 93 км. дов.

Стригольники, в старовину на руській півночі назва клириків, що мали вистригати дякам волосся на тім'ї при пострізі; в XIV в. так називано ересь, яка пішла від псковського стригольника діякона Карпа й поширилася у Пскові й Новгороді. С. відкидали всі церк. перекази, церкви та ерархію, чернецтво, ікони; за справжню христ. церкву признавали церкву з доби апостолів. Секта проіснувала понад 50 літ, була сильно переслідувана, частина с-в утекла до Галичини. Пізнішим відгомном с. були „зжидоватілі“.

Стриєнська (Stryjeńska) Софія, поль. малярка і графік, *1894; стилізовані ілюстрації, декорації, цикль кольорових графік із нар. танців (також укр. „коломийка“).

Стрижець (herpes tonsurans), гл. Лишай.

Стрижів, повіт. м-о в зах. Галичині на Підкарпатті 2.200 меш.; у повіті 4 села з чистим укр. населенням; в повіті 47% укр.

Стрий, 1) права, карпатська притока Дністра, 170 км. дов.; в

Стрий, ринок.

Синевідській кітловині, права притока Опір; 2) повіт. м-о над р. С. у півніжжя Карпат, 27.500 меш.: 24,5% укр., 33,3% поляків, 40,3% жидів; в укр.-поль. війні 1919 постій команді III корпусу УГА. Повіт: 659 км.², 1 м-о, 51 сіл, 73.000 меш.: 59,5% укр., 19,3% пол., 16,9% жидів.

Стри(й)ковський (Stry(j)kowski) Мацей, поль. історик (1547-82), автор хроніки, що послужила джерелом для укр. хроністів Т. Сафоновича й Г. Граб'янки.

Стрийська (XI) бригада УГА, входила в склад III корпусу УГА, ком. майор Шльосер; в укр.-поль. війні брала визн. участь у всіх операціях III корпусу, відзначилася по чортківському прориві в кількох битвах: VIII 1919 відкомандована до Дієвої Армії УНР в район Вапнярки, де зва-ла бої (під Вапняркою, Тростянчиком над Богом) із рос. більшовиками.

Стрийський Вістник, двотижневик, орган Повіт. Комісаріату у Стрию, 1918-19.

Стрийський Голос, двотижневик, вид. 1895 у Стрию Володимир Охримович.

Стриктур (strictura), звуження; в мед. звуження якогось проходу тіла (стравно-

ходу, сечівника й ін.); причина: шрами, новотвори, скорчі м'язів.

Стримон, гл. Струма.

Стрина, ліва подільська притока Дністра, 170 км., дов., від Бучача до устя пливе глибоким, вузьким і безлюдним яром; 1915-16 фронтова лінія проти росіян.

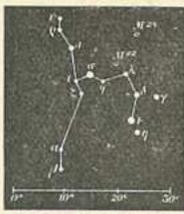
Стрипський Гяйдор, закарп.-укр. етнограф, *1875, дійсний член НТШ, від 1910 кустос мад. Нац. Музею в Будапешті, до 1923 шеф секції міністерства освіти й нац. меншин; ред. час. *Ukránia* 1916 і „Руско-Краинска Правда“ 1919; праці етногр. та іст.-літ. по мад. та укр., переклади на мад. мову з укр. літ. (Слово о полку Ігоря та ін.).

Стрихнін(а), алькалоїд ($C_{21}H_{22}N_2O_2$), розпускається в алькоголі та хлороформі; сильна отрута гіркої смаку; в насіннях і в корі стрихнівця; уживають до тротів шкідливих тварин, також на лікування.

Стрихновець (*Strychnos*), рослина, сподринена з оливним деревом і скидається на нього, овочі подібні до помаранч; у зернятках знаходиться тзв. стрихнін(а).

Стрілець, піший вояк, вишколений у стрільні; в укр. війську взагалі піхотинець, в УГА також ступінь рядового піхотинця; кінні стрільці, в деяких арміях — особливий рід кінноти.

Стрілець, в астр. де-в'яте сузір'я зодіака, з багатьох зірок, із них 90 видних голим оком, та з багатьома мряковинами; влітку на півд. стороні неба.

Стрілець, сузір'я.

Стрілець, часопис УГА, 1919 в Тернополі, Станиславові, Стрию, Борщеві й у Кам'янці, разом 95 чисел.

Стрілецька бухта, затока Чорного моря б. Севастополю на Криму.

Стрілецька Вістка, орган I Корпусу ЧУГА, у Балті 1920.

Стрілецька Громада, об'єднання ветеранів укр. військ в Америці, з метою плекати стрілецьку традицію.

Стрілецька Думка, орган Корпусу С. С-ів, 1919 неперіодично в місяцях постою.

Стрілецький, 1) Еронім, гал.-укр. церк. діяч (1733-1804), гр.-кат. свящ. василіанин, перший парох церкви св. Варвари у Відні; зібрав вел. бібліотеку, що стала основою для капітульних бібліотек у Перемишлі та Львові, автор поль. граматики укр. мови та іст. і ред. праць; 2) Сава, від 1796 учитель поль. мови в кїв. акад., автор поль. „Комедії уніятів із православними“.

Стрілецький рив, гл. Окопи.

Стрілецький Шлях, неперіодичний час. для війська, вид. III корпусу УГА, 1919 у місяцях постою.

Стрільня, викидання стрільна (стріли, кулі, гарматня) механічним способом; гл. Балістика. Балістична крива лінія.

Стрільбицький, 1) (Стрельбицкий) Іван,

рос. картограф (1828-1900), укр. роду, видав вел. мапу европ. Росії в мірілі 1:420.000; 2) Іван, рос. церк. письм., *1861, укр. роду, священник; праці про церк. уніятські собори, про штунду й ін.

Стрільна бавовна, гл. Нітроцелюльоза.

Стрільний порох, вибухова річовина, вживається до викидання набоїв із огнепальної зброї. Винахідник пороху невідомий; називають ченця Вертольда Шварца, Рожера Бекона, Альберта ле-Гран. Уперше вжито пороху в битві під Кресі 1346; не був тзв. чорний або салітрово-вугільний п., сумішка деревного вугілля (10-16%), сірки (9-12%) і потасової салітри (74-78%), що вдержався аж до кінця XIX в.; тепер уживають тзв. бездимного п., що має більшу вибухову силу й не дає диму при стрільні; буває: піроксиліновий, нітрогліцериновий і нітровоуглеводний; 1925 в ЗДА винайдено безполум'яний п., рід нітрогліцеринового пороху.

Стрільча забора, кол. поріг Дніпра зі скелями Стрільчою й Багатирем.

Стрімниця, гл. Прям.

Стріндберг Август, визн. швед. письм. (1849-1912), ворог жіноцтва; п'єси: „Батько“, „Крутіж“, „Густав Ваза“, повісті „Червона кімната“, „На повному морі“ й ін.

А. Стріндберг.

Стрітєння, свято 2. II, на пам'ятку стрічі старця Симеона з дитиною Христом у єрусалимському храмі.

Стробоскоп, (гр.) прилад викликувати ілюзію руху; винайдений 1832; предмети кіна; валок із рівномірно віддаленими щілинами, крізь які дивимося на нарисований якийсь предмет (пр. іздця) у одна за одною наступних фазах руху; якщо швидко обертається валок, то нам здаватиметься, що предмет порушується.

Стробоскоп

Строганови, ст. рос. купецька родина, що в XIV в. вимандрувала з Новгороду на Урал і доробилася вел. маєтку на солеварстві та ловецькому промислі; один із них Сергій (1794-1882), заснував 1859 археол. комісію для дослідів пам'яток чорноморського побережжя.

Стров Павло, рос. археограф (1796-1876), віднайшов Святославів збірник, твори Кирила Тврівського, Похвалу Іларіона й ін.

Строві вільцята, гл. Камертон.

Строїнський Станіслав, поль. маляр (1725-99); фрески в катедрі та в костелах бернардинок і Марії Сніжної у Львові.

Стромболі, один із Ліпарійських островів, 13 км.² пов., чиний вулкан.

Стронін Олександр, рос. гром. діяч і соціолог (1827-89), працював у Полтаві у не-

дільних школах, 1862 арештований із укр. діячами, в'язнений і засланий в архангельську губ.; праці: „Історія й метода“, „Політика як наука“.

Стронський, 1) Іван, гал.-укр. гром. діяч і педагог, *1864, нар. учитель, член-основник, довголітній дир. і голова „Взаїмної Помочі Укр. Учительства“, 1925-29 ред. „Учительського Слова“; 2) (Stroński) Станіслав, поль. політик і публіцист, *1882, нар. демократ, проф. унів. в Кракові, посол до сойму від 1922.

Стронтії (Sr), хем. первень, сріблисто-білий метал; його солей уживають до штучних вогнів, яким вони дають гарну карміново-червону барву.

Стросмаєр (Strossmayer) Йосіф Георгіє, хорв. поет, політик і нар. меценат (1815-1905), рим.-кат. єп., борець за рівноправність хорв. народу в Угорщині та незалежність Хорватії, проповідник єдності півд. слов'ян, видавець, основник шкіл; його заслуга — півд.-слов. Акад. Наук, мистецька галерія та унів. у Загребі.

Строфа, (гр.) поодинокі частини, на які поділена поема; в античній метриці дво- або більшеразове повторення одної метричної системи.

Строфаді, тепер Стривалі, два островці в Йонському морі між Закіямом (Занте) і Пельопонесом, оселя мітичних Гарпій.

Струве (Struve), 1) Генрик, поль. філ. (1840-1912), проф. варшавського унів., представник емпіричної метафізики; 2) Петро, рос. політик, економіст і письмен., *1870, спочатку легальний марксист, автор першого маніфесту рос. соціалдемократії, 1902-5 ред. ліберального „Освобожденія“ й діяч кадетської партії, ред. журналу „Русская Мысль“, міністер у Врангеля, на еміграції реакціонер, ред. газети „Возрождение“; ворог укр. руху; „Критичні замітки до справи екон. розвитку Росії“; 3) (Struve) Фрідріх Георг Вільгельм, нім.-рос. астроном (1793-1864), дир. збудованої за його пляном, рос. астр. обсерваторії в Пулкові.

Струг Анджей, вл. Галенський Тадеуш, поль. письмен., *1873; повісті: „Люди підземелля“, „На твердій службі“, „Історія одного гарматня“, та ін.

Структура, (лат.) уклад, будова.

Струма, (лат.) гл. Воло.

Струма, ст. Стримон, ріка в зах. Болгарії й гр. Македонії, 265 км. дов., вливається до Егейського моря; у світовій війні фронтівна лінія від XII 1915 до IX 1918.

Струмент, вл. інструмент, гл. Інструмент.

Струна, натягнена пружна нитка, що вдарена або потягнена тремтить і видає звук. Висота тону с. є тим більша, чим

менша густина с. і чим більше с. натягнена. Струни виробляють із кишок та з металів.

Струсевич Михайло, гал.-укр. журналіст (1855-98), член ред. „Діла“.

Струсів, м-ко на півн. Поділля над р. Серетом, 2,400 меш., 53% укр.

Струс африканський (Strutio camelus), найбільший із живих птахів, до 2½ м. вис., вкритий пухким пір'ям заг. білим, у самців крила й хвіст чорні; замінний малою головою, довгою голою шиєю, малими заниділими крилами, коротким хвостом і дуже довгими сильними ногами, закінченими двома пальцями; живе малими стадами на пустинях Африки й Арабії, живиться рослинами, зерном і комахами; самця зносить кілька яєць завбільшки дитячої голови, що вигріваються на сонці; дикий с. вигибає, зате плекають його на спеціальних фармах у всіх теплих краях задля цінних пер на крилах і хвості. Подібний с. ам., гл. Нанду. Гл. табл.: Африканська звирія, ч. 14, Американська звирія, ч. 33.

Струтинський, 1) Антін, гал.-укр. гром. діяч (1832-1907), гр.-кат. свящ., один із гол. пропагаторів братств тверезости в 70-их рр. XIX в.; 2) Михайло, гал.-укр. журналіст і гром. діяч, *1888, співред. час.: Шляхи (1913), Голос Калуща (1918), Свобода (1919), Життя і Мистецтво (1920), Діло (1923), Прапор (1924), Укр. Голос (1927) та співробітник багатьох ін. час.; 1921-23 секретар Нар. Комітету Укр. Трудової Партії.

Струханчук Яків, гал.-укр. маляр, *1884, графік та карикатурист; портрети, карикатури в „Комарі“; статті про суч. мистецтво.

Стручкові рослини, гл. Легумінози.

Стубель, ліва притока Горині.

Стубла, волинська річка, притока Ікви.

Стугна, невел., права притока Дніпра на Київщині; згадується в літописах і в „Слові о полку Ігоревім“.

Студениця, 1) ліва притока Дністра на Поділля, 74 км. дов.; 2) м-о на Поділля, над Дністром; ст. поселення; зборівським договором признана пограничним місцем гетьманських володінь; шлях Б. Хмельницького переходила з рук до рук.

Студенський Вісник, місячник, орган Центр. Союзу Укр. Студентства (Цесус), у Празі від 1923.

Студенський Голос, місячник Укр. Студентської Громади в Варшаві, 1927-8.

Студенський Шлях, журн. укр. акад. молоді у Львові, від 1931.

Студент, (лат.) учень, звич. вищої шко-

Й. Стросмаєр.

Я. Струханчук: портрет.

ли; студентка, учениця, звич. вищої школи.

Студинський Кирило, гал.-укр. історик літ., *1868, проф. львів. унів., член ВУАН,

член і доволітній голова НТШ; голова гал.-укр. Нац. Ради 1921-22; праці з поля серед. (Адельфотес, полемічна літ., пр. Потій, Пересторога і т. д.) та нового укр. письменства (поч. XIX в.: Котляревський, Гулак, Метлинський, Макаровський і т. д.), видавець листування з Я. Головацьким, Денисом Зубрицьким, збірки „Галичина і Україна в листуванні 1860-80 рр.“ та ін.

К. Студинський.

Студити, чернече об'єднання студитського уставу в гр.-кат. церкві, засноване 1898 митр. Андрієм Шентицьким, тоді проф. богослов'я в ман. василіян у Крестині. Ціль с.: працювати над своїм удосконаленням. Манастирі с.: в Уневі, у Львові та Зарваниці, разом б. 115 ченців із новиками.

Студитки, об'єднання черниць студитського уставу, мають два доми: в Яхторові та в Уневі; ведуть заборонки для дітей.

Студитський устав, суворі чернечі правила, установлені св. Теодором Студитом та практиковані в царгородському манастирі Студіоні; занесений на Україну Теодосієм Печерським (б. 1070), ст. у. став за зразок для наших манастирів.

Студії з поля сусп. наук і статистики, неперіодичне видання НТШ у Львові, від 1909.

Студії з сіль.-госп. економії України, неперіодичне видання наук.-дослідчої кафедри с.-г. економії в Києві, від 1928.

Студіювання, (лат.) вивчення, наукове досліджування; студіювати, вчитися у високій школі, загалом вивчати щось.

Студія, (лат.) 1) наук. дослід, заг. наук. праця; 2) майстерня, робітня мистця; 3) майстерня при мист. школі для практичних праць; 4) мист. школа практичного навчання; 5) малярський етюд.

Ступа, гл. Топа.

Ступи́нь, 1) у м.т.: сума покажчиків одночлена; пр. одночлен $9x^4y^2z$ має с. 7. У рівняннях с. є кількість коренів рівняння, в геом. с. кривої означає у кількох точках перетинає її січна. В геом. с. (1°) є 360-ою частиною обводу кола; с. має 60 мін. ($1^\circ=60'$), мінута 60 сек. ($1'=60''$); у новій десятковій системі с. (1) є 1/400 обводу кола й має сто мін. ($100''$), а мінута має сто сек. ($100''$); 2) у філ. с. міра всякої „інтенсивної“ величини, одна з основних категорій; 3) у грам. у прикметників і прислівників із прикметників буває троякий: перший або рівний (лат. позитив), другий

або вищий (лат. компаратив), третій або найвищий (лат. суперлатив), пр. старий, старший, найстарший; високо, вище, найвище; 4) у муз. тон ґами; при рахунку за вихідну точку приймають звич. тонику (1-й с.) ґами.

Ступницький, 1) Василь, укр. комп., *1879, диригент, муз. педагог та музиколог; хорів композиції; 2) Іван, гал.-укр. церк. діяч і нумізмат (1816-90), від 1872 гр.-кат. єп. перемиський, віцемаршалок гал. союму розвідки про гал.-волинські й поль. монети.

Ступня (pes), кінець частина дол. кінцівки; у людини складається з 7 кісток зап'ястка (tarsus), 5 кісток плесна (metatarsus) і кісток маслачків пальців (phalanges): в палюху 2, в ін. пальцях по 3; с. має форму міцного кістяного склепеного луку.

Ступор, (лат.) остовпіння, отупіння, стан цілковитого знерухомлення, без жадних реакцій на зовн. подразнення; прояв багатьох тяжких тілесних і душевних хоріб.

Стурда (Sturza), молдавський боярський рід: 1) Дмитро, рум. політик (1833-1914), кількарізний президент міністрів; 2) Олександр, рос. політик і письменник (1791-1853).

Стриговський (Strzygowski) Йозеф, нім. історик мистецтва, *1862, поль. роду, візантолог, проф. унів. в Відні, дійсний член НТШ; праці про візант., вірм., ст.-слов. мистецтво та про різні питання орієнтальних впливів на европ. культуру.

Стюарт, (англ.) завідувач харчування на кораблі, корабельний прислужник.

Стюарт (Stuart), шотл. династія, від 1371 на престолі в Шотландії, 1603-88 (з перервами) в Англії. Гл. Марія Стюарт.

Стюк, (іт.) мішанина вапна, гіпсу й клею, уживається в будівництві до виконання декоративних плоскорізів, тзв. штукатерій.

Стягайло Іван, кошовий от. Війська Запорозького 1680-81.

Стюжаки (Cestodes), плоскі галапасні хробаки, замітні тим, що поперечним поділом дозрілої одиниці витворюють довгу низку багатьох членів, яка нагадує стюжку; перший член, що є первісною одиницею, творить тзв. головку, яка сильно причіплюється до тіла господаря присамами, гачками й т. ін.; останні дозрілі члени, повні яєчок, відриваються й, діставшись назверх із нутра господаря, спричинюють нове зараження; личинка розвивається звич. в тілі посереднього господаря; кормовий прилад мають знидлий і втягають поживу цілим тілом; багато пород у кишках різних хребовців, м. ін. ц і п'як, солітер (Taenia solium), живе в кишках людини, яєчка дістаються з відходами до кишок безрог і там розвиваються, витворюючи вугри.

Су, (фр.) дрібна фр. монета, 5 сантимів.

Стюжаки, цип'як: 1. цілий з головою, 2. головою, 3. вугор, 4. один дозрілий член.

Суарез (Suarez) Франсіско, есп. єзуїт (1548-1617), найвищ. єзуїтський богослов.

Суасон (Soissons), фр. м-о б. Реймсу, 18.000 меш., рим. руїни, собор із XII в.

Субантарктичний, (лат.-гр.) переходовий до півд. підбігунових околиць.

Субарктичний, (лат.-гр.) переходовий до півн. підбігунових околиць.

Субвенція, (лат.) більша грошова допомога.

Судьяконат, (лат.-гр.) піддяконат, один із нижчих ступнів священства (в лат. церкві вищий ступінь).

Судомінанта, (лат.) нижня домінанта — 1) четвертий ступінь ґами; 2) тризвук, побудований на 4. ступні ґами.

Суб'єкт, (лат.) 1) в онтології: субстрат, „носії“ станів, дій; 2) у логіці: те, про що говориться в суді; 3) в псих. носій психічних станів та вчинків; суб'єкт; протиставляємо „об'єктові“; 4) у грам., підмет; 5) торговельний помічник; 6) загалом — людська одиниця; 7) непевний осібняк.

Суб'єктивізм, (лат.) кожний погляд, що вважає підмет (суб'єкт) за основу всього; погляд, що все залежить від підмету й тому нема загалом признаної правди, ані цінності.

Суб'єктивний, (лат.) приналежний до підмету, залежний від підмету, особистий; с. право, гл. Право.

Сублімат, (лат.) ртутний хлорак ($HgCl_2$), безбарвна річовина, розпускається легко в воді й алькоголі, небезпечна отрута; вживається у мед., до дезинфекції та до консервування анатомічних та зоологічних препаратів.

Сублімація, (лат.) перехід деяких ліпких річовин, пр. йоду, камфори, під впливом ogrівання безпосередньо в пару, а при охолодженні знов у ціпкий стан, при чому річовина не стає рідиною.

Субмарина, (лат.) гл. Підводне судно.

Субординація, (лат.) підвладність, підпорядкування, послух, безумовне виконання приписів дисципліни.

Суботів, с. на Київщині, над р. Тясмином, батьківщина Б. Хмельницького, де у збудованій ним церкві св. Іллі був похований він самий і син Тиміш; їх тіла викинув із домовин поль. воєвода Ст. Чарнецький 1664.

Суботіца, м-о в півн. Югославії, 102.000 меш., торгівля збіжжям, худобою, вином.

Суботники, рос. сектанти раціоналістичного напрямку, що придержуються вчаси Мойсеєвого закону, пр. святкують суботу замість неділі, тощо.

Субретка, (фр.) співачка сопраністка

в опері або опереті, виконує молодечі, веселі ролі; в комедіях служанка.

Субсидія, (лат.) грошова допомога.

Субскрипція, (лат.) підписка, зобов'язання своїм підписом набути якусь річ; передплата.

Субстантив, (лат.) гл. Іменник.

Субстанція, (лат.) річовина, у філ. те, що при всіх змінах речей залишається в них незмінене; наука про с-ю належить до основ метафізики; гл. Матеріалізм, Спиритуалізм, Монізм, Плюралізм, Дуалізм.

Субститут, (лат.) заступник, гл. Субституція.

Субституція, (лат.) підставлення; 1) в приватному праві підставлення спадкоємця, коли або на місце визначеного спадкоємця або після якогось часу чи сповнення якоїсь умови має прийти інший спадкоємець уже на основі останньої волі покійника; 2) в публ. праві заступництво, коли одна особа заступає другу в якомусь уряді, чи урядовій функції; 3) у хемії заступлення атомів якогось первию або родня іншими атомами або роднем, пр. цинк і сірчана кислота дають водень і сірчан цинку ($Zn + H_2SO_4 = H_2 + ZnSO_4$).

Субстрат, (лат.) підложжя, основа, суть речі або явища в відношенні до її змінних випадкових прикмет.

Субсумпція, (лат.) підпорядкування „нижчого“, „вужчого“ поняття під „вище“ або „ширше“.

Субтельний, субтильний, (лат.) тонкий, делікатний, ніжний, тендітний.

Субтропічний, (лат.-гр.) підзворотниковий; с. смуга — країни, що межують зі зворотниками; с. клімат — підсоння підзворотникової смуги, прикметне гострими різницями між дощовою та сухою поро року.

Субтай, найславніший ватажок Темуджина; провидив походом у Кіпчак 1220, розгромив грузинів, ясів, черкесів і ін. кавказців, потім половців (1222), робив похід на Крим і зруйнував Судак, 1224 погромив Русь і половців над Калкою.

Сувалки, м-о білостоцького воввідства, 17.000 меш.; броварні, млини.

Суверен, (фр.) володар, той, що має в руках найвищу владу.

Суверенний, (фр.) найвищий, незалежний, державний.

Суверенність, (фр.) найвища влада. С. держави — незалежність її від другої. Від часів Бодена визнавали с. за сутню прикмету державности. Нова теорія держ. права признає суверенні й несуверенні держави: союзна держава є суверенна, її складові частини — ні. Незалежно від справи суверенности держави існує справа с-и в державі: монархістична теорія (Гоббс) визнавала за носія с. монарха, демократична (Руссо) — народ.

Суворін Олексій, рос. публіцист і вид. (1834-1910), заснував впливовий щоденник

Суботів, церква Б. Хмельницького, малюнок Т. Шевченка.

„Новое Время“, що став офіціозом рос. уряду; автор книжки про укр. театр („Хохлы и хохлушки“).

Суворов, 1) Микола, рос. церк. письм. (1848-1909), проф. канонічного права в унів. в Москві, займався ст.-укр. канонічним правом; 2) Олександр, рос. військовий діяч (1730-1800), фельдмаршал, брав участь у семилітній війні і в походах проти Туреччини; 1787 здушив повстання Пуґачова, 1794 взяв приступом Варшаву; 1799 кермував австро-рос. військом під час походу проти французів у Італії, де мав кілька значних перемог.

Сугак (*Saiga tatarica*), жуйний ссавець із родини антильоп, із короткими рогами; одинока европ. антильопа, що донедавна жала на укр. степах, тепер у сумежних степах Азії; гл. табл. Азійська звірня, ч. 4.

Суглоб (*articulatio, diarthrosis*), рухома сполука двох або більше кісток; кожний с. складається з приладнаних одна до одної поверхнів кісток, покритих суглобовим хрящем (*cartilago articulatis*), та відділених свобідним простором, тзв. суглобовою яминою (*cautum articulare*), назверх с. обгорнений сполучнотканиною торбинкою (*capsula articularis*), що виділює до суглобової ямини ясну, тягучу рідину, тзв. суглобове мастило (*synovia*); торбинка скріплена в'язами (*ligamenta*).

Сугамбри (*Sugambri, Sigambri*), могутне герм. плем'я в околиці теп. м-а Кельну, над р. Райном, між ріками Зіг і Рур.

Сугерування, (лат.) навіювання, умовлювання, уживання сугестії, піддача думки.

Сугестивний, (лат.) навіяний, той, що спричинює сугестію.

Сугестія, (лат.) навіяння, вплив на думки й бажання другого; розбудження у другої людини уявлень, думок і почувань та спонукання її до різних чинностей при рівночасному припиненні її самостійної думки й волі, гл. Гіпно́тизм; уживається з успіхом при лікуванні нервово-хорих, гол. гістериків; гл. Автосугестія.

Суд, у праві: влада покликана вирішувати правні справи присудами, рішеннями та постановами. Суди є або звичайні або спеціальні; перші покликані завсіди судити, другі в окремих, законом означених випадках; звичайним судам прислугує необмежене право присудництва, особливим тільки обмежене. Судам прислугує право примусу; воно проявляється передусім як право примусового доручення судових писем, у карному праві, як право примусового доставлення заликаних осіб, тощо. В модерній державі с. є органами держави. Окрім професійних суддів, різні законодавства притягають до своїх судів як суддів також громадян (присяжних, лавників). Незалежність судів від адміністрації є основою правовості держави. Суд доміняльний (панський), гл.

Доміняльна влада. Суд церковний — суд церкви над духовенством та вірними; початок ц. с-ів сягає ап. часів, світська влада признала їх за Константина В. Справи ц. с. на Україні унормував уже Володимир В. та Ярослав Мудрий окремими уставами, надаючи церкві широку юрисдикцію. Також лит.-русь. та коз. право зберігало широкі права за ц. с. В XIX в. держави майже всюди відібрали ц. с-ам права публ. судів; вони є лише внутр. судами церкви без зовн. примусової сили.

Суд, осуд у логіці: твердження або заперечення. Звичайна форма S є P, себто твердження, що „суб'єкт“ с-у „S“ має певний „предикат“ — „P“. Суд складається з трьох елементів: двох понять: суб'єкту S і предикату P і сполучника „є“ (або „не — є“). Виїмком є суди „безсуб'єктні“ („темніє“, „зоріє“, тощо) та екзистенціальні („S є“ — у значінні „існує“, чи то „S не є“ = „не існує“). Синтетичні суди, суди, де зв'язок між суб'єктом і предикатом не може бути установлений на підставі розгляду самих понять, що є суб'єктом та предикатом (як у аналітичних судах) — а потрібна ін. підстава установити цей зв'язок — емпірична або апріорна. Питання про апріорні с. с. — одна з основних проблем суч. теорії пізнання.

Судак, м-о в Криму, кол. порт іт. торговлі (Сурож, Сугдея, Сольдая), гол. торг. стація венеціан; XIII-XIV в. у безпосередній залежності від татар. Тепер окружене м-ко на Крмі, 2.000 меш., у тому 15-7% укр.; округа: 13 сілрад, 38 селищ, 16.000 меш.; татар 81-7%, росіян 9%, укр. 3-5%.

Судак (*Lucioereca sardina*), солодководна костиста риба з роду окуневатих, до 1 м. дов., вузька, із

Судак.

багатма поперечними пругами, м'ясо їстівне; продають звич. сушені; подібний, більший, с. морський (*L. marina*), живе в европ. морях.

Судан, смуга Африки між Сагарою й Рівниковою Африкою, та Абесинією й Атлантийським океаном, обіймає сточище серед Нілу, Ніґеру, Сенегалу та оз. Чад, разом б. 7.600.000 км.² і 40.000.000 меш. (гол. суданських негрів і хамітів та мішанців між ними, також арабів; культ. впливи арабів та ісламу великі). Фізично це перехідна країна від пустині, через савани, з галерійними лісами до тропічного пралісу. Гол. продукти: пальма олівна, дактил, бавовна та какао й слонова кість. Політично належить: до Фр. Зах. Африки з Тоґом і до брит. колоній (Гамбія, Сієра Леоне, Золоте побережжя, Ніґерія, брит. Тоґо та Анґл.-егип. Судан), а також до Ліберії й Порт. Гвінеї. У вужчому розумінні С., вл.

Зах. С-ом називають частину Фр. Зах. Африки над гор. Нігером і Сенегалем, 923.500 км.² і 2,635.000 меш. і Англ.-егип. або Схід. С., над гор. Нілом, 2,620.000 км.² і 6,470.000 меш.

Судді, в ізра. народі перед установами царства визн. особи з володарським авторитетом, пр. Ёфтай, Гедеон, Самсон і ін. Книга суддів в ст.-завітній книзі, що оповідає про часи суддів, себто від смерті Ісуса Навина до царя Саула.

Суддя, член суду. С. прикладає приписи закону до правних випадків у сусп. житті людини, котрі має судити. 1) В карному праві свобода судді орудувати законами основно обмежена: він не може нікого засудити за злочин, якого закон не знає, та не може засудити на кару, якої нема в законі. 2) У цивільному праві становище с. далеко свободніше: він обов'язаний звертати увагу й на звичаєве право. Новітнє законодавство признає суддям свободу власного погляду. Але с. не може перейти до денного порядку над законом лише тому, що на його погляд законні постанови невідповідні. Коли при вирішуванні якогось правового випадку виявиться, що нема ані в законі, ані в звичаєвому праві правних приписів, суддя мусить сам творити нове право на підставі природних основ права.

Суддя генеральний, гл. Генеральний суд.

Судебники, схід. та півд.-слов. збірники законів, якими послуговувалися в середньовічних судах. Найважливіші: 1) С. царя Константина, візант. походження, поширений на ст. Україні (гл. Закон судний людем); 2) С. царя Степана Душана, з 1349, найстарший збірник серб. права; 3) С. Казимира Ягайловича з 1468, перша пам'ятка лит.-русь. законодавства, складений під сильним впливом ст.-укр. права; 4) С. вел. кн. Івана III, з 1497, та царя Івана IV Грізного з 1550, збірники моск. права, складені самостійно, майже без впливу Рус. Правд.

Судети, окраїнні гори в півн.-схід. Чехії, між Одрою та проломом Лаби, вище Дрездену; складаються з Лужицьких гір, Карконошів (гл. Снежка), Орлицьких гір і вл. Судетів (гл. Альтфатер).

Суджа, м-ко на Курщині, 6.000 меш., у тому 30-8% укр.; в суджанському районі 61-2% укр.

Суди Божі, гл. Божі суди.

Суди козацькі, гл. Генеральний суд.

Судина, цівка, якою проходить рідина в тілі живини; в рослин с-и є цівками, утвореними з низки чергових клітин; у тварин і людини с-и утворені з багатьох клітин; бувають кровоносні (гл. Кров), або лімфатичні (гл. Лімфа).

Судиниця, гл. Око.

Судислав, 1) впливовий гал. боярин, проводир угор. партії; 1221 дістав від Мстислава в управу Звенигород; пізніше фак-

тичний майордом гал. королевича Андрія, розбитий Даниловим військом (1229), утік із Андрієм на Угорщину, звідки пробував вернути собі Галичину зброєю; 2) один із 12 синів Володимира В., від жінки Аделі; згадується у літописі під 988; дістав Псков; від 1036 до 1058, в'язнений Ярославом, потім постригся в ченці, †1063.

Судієнко Михайло, укр. гром. діяч (б. 1803-74), 1848-57 голова киев. археографічної комісії; вид. матеріали до укр. історії, допомагав грішми гімназії в Чернігові та Новгороді Сіверському.

Судковський Руфин, укр. маляр (1850-85), реаліст, поет кравиду, від 1881 член спб. Акад. Мист.; „Буря“, „Пустка“, „Сутінки“, „На березі Дніпрового лиману“ й ін.

Суд копний (вчовий), гл. Копний суд. **Судний день**, 1) свято у жидів у місяці Тішрі (IX-X) на пам'ятку примирення з Богом; 2) страшний суд — у християн день останнього заг. суду над світом.

Судова Вишня, м-ко над Вишнею, в мотиському повіті, 4.300 меш., 46% укр.; фабрика цукорів.

Судова медицина, гл. Медицина.

Судомора Охрим, укр. маляр, *1889, графік; стилізовані ілюстр. до укр. казок та ін., книжкова графіка.

Судость, права притока Десни, 180 км. дов.

Судра, (гінд.) нижча каста індійців, повстала з переможених арійцями тубільців.

Суез, егип. пристань над Червоним морем, при усті Суезького каналу, 36.000 меш.

Суезька шийка, вузька (120 км.) смуга землі між Суезькою затокою й Середземним морем, лучить Азію з Африкою; на ній перекопали Суезький канал.

Суезький канал, перекоп між Середземним і

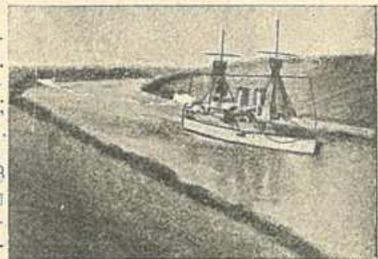
Червоним морем, dokonаний фр. інж. Лесепсом 1869; 164 км. дов. 70-110 м шир., 9-5-13 м. глиб; від 1882 в руках англійців, незвич. важний як найкорот-

ша дорога з Європи до Індії, схід. Африки та Австралії. Спроби сполучити каналом Ніл і Червоне море почалися ще 1400 до Хр.; повторювалися до VIII в. по Хр.

Суза, ст. столиця медійських і перських царів, тепер руїни б. м-а Шуштер.

Суздаль, рос. м-о б. Володимира (над Клязмою), 10.000 меш., колись (до 1392) гол. м-о удільного князівства.

Сузір'я, громада сталих зір, зазначена окремою назвою. Найясніші зорі с. озна-

Суезький канал.

чають черговими буквами гр. азбуки; менше ясні буквами лат. азбуки й числами, під якими подані їх положення в зоряних каталогах. — Деякі сузір'я (в скобках — найясніші зорі): Андромеда, Близнята (Кастор і Полукс), Боотес (Арктур), Бик (Альдебаран), Вага, Великий Віз, Великий Пес (Сирій), Візник (Коза), Дракон, Дельфін, Геракл, Гидра, Касіопея, Корона (Гема), Ліра (Вега), Лев (Регуль), Лебідь (Денеб), Малий Віз (Півн. Зоря), Орел (Атаір), Оріон (Бетайгеа), Пергас, Персей (Альголь), Плеяди, Діва (Спіка або Колос), Рак, Риби і т. д.

Суйковський (Sujkowski) Антоні, польс. держ. діяч і географ, *1867, 1926 міністер освіти; „Geografja ziem dawnej Polski“.

Суйчов, м-о в кит. провінції Сечуан, 200.000 меш.

Сук Йозеф, чес. комп., *1874, проф. празької консерваторії, член чес. Акад. Наук та Мистецтв; інструментальні твори, симфонії, симф. поеми, форт. твори й ін.

Сукіль, ліва притока Свічі в бойківських Карпатах.

Сукновальня, робітня для уліпшення виробленого вовняного сукна; сукно товчуть довгий час у валюшах, у воді з милом або сірчаною кислотою; через те воно загущується й набуває повстяного вигляду.

Суковкін Михайло, рос.-укр. держ. діяч, земський діяч на Київщині, 1917 київський губ. комісар, за Скоропадського посол укр. держави в Туреччині.

Сукре (Sugre), гол. м-о Болівії, 30.000 меш., унів.

Сукуб, (лат.) у середньовічних віруваннях демон, що приймаючи постать жінки спокушав чоловіків.

Сукцес, (лат.) успіх.

Сукцесійний, (лат.) що дістає якусь спадщину: дідичний, спадщинний.

Сукцесійні війни, війни за наслідство по смерті володарів: 1) гл. Австр. с. в.; 2) есп. с. в. 1701-13 (14), після вимертя Габсбургів в Іспанії, закінчена миром в Утрехті 1713, в Раштаті й Вадені 1714; есп. престіл дістав Філіп V із роду Бурбонів, австр. Габсбургі добули есп. Нідерланди, Міляно, Неаполь, Сицилію.

Сукцесія, (лат.) за рим. правом — право спадщини після смерті якоїсь особи.

Сула, лівобічна притока серед. Дніпра, 385 км. дов.; притоки: Ромен, Удай, Оржиця; С. оспівана в „Слові о полку Ігоревім“.

Сулейман, Солиман, ім'я араб. каліфів і тур. султанів: 1) С. I., каліф араб. 715-717, уславився жорстокістю; 2) С. II., тур. султан, 1520-66, чоловік Роксолани; добув Београд, Буду, безуспішно добував Відень, вів успішні війни з Венецією, Генуєю й Персією.

Сулейманові гори, гори в схід. Афга-

ністані, до 3.440 м. вис., розмежують Іран та Індію.

Суліма, Суліна, 1) середні рам'я дельти Дунаю; 2) м-о й пристань над ним, 8.000 меш.

Суліма, 1) Микола, укр. фільольог і педагог, *1892, проф. ІНО в Харкові; розвідки з укр. складні, гол. Шевченкової; 2) Тетяна, замужем Бичихина, укр. письм.; комедія „Дячиха“, жарт „На менинах“, п'єса „Хавромантій“, збірка „Народні оповідання“.

Суліми, укр. шляхетський рід, походить від запорозького ватажка Івана С., скараного 1635 в Варшаві за зруйнування Кодака; його син Федір, полк. переяславський (†1691); внук Іван Федорович, ген. хорунжий (†1721); Семен Іванович, полк. переяславський (†1766); сини останнього — Яким (1737-1818), ген. суддя і Христовор, еп. слобідський і харківський (†1813).

Сулиця, ратище до кидання, гостре на обох кінцях (Слово о полку Ігоря), гл. Спис.

Суличич Михайло, паволоцький полк. за Б. Хмельницького, Виговського та Ю. Хмельницького, укр. посол у Москві 1660.

Суліна, гл. Суліма.

Сулюти, гр.-альб. населення Епіру; відіграли ролю в гр. визвольній боротьбі.

Сульківський Борис, укр. військ. діяч, *1884, ген. штабу полк. армії УНР, 1919 начальник штабу С. С.-ів, начальник штабу Залізної дивізії, начальник організаційної управи укр. ген. штабу.

Сулла (Sulla) Люцій Корнелій, рим. політик (137-78 до Хр.), як консуль 88 повалив Марія, 87-83 вів переможну війну з Мітридатом, 82 добув Рим, як диктатор винищив проскрипцією противників, утворив аристократичну управу, 79 уступив із проводу.

Султап, (араб.) назва володаря в деяких маг. країнах.

Султанська курочка (Coryphæus polyserphalus), птах із родини бродунів, до 1/2 м. дов., темносиній, дзюб і верх голови червоні; живе на болотах у середземноморських краях.

Сулюк (Soulouque), негр-невільник (1785-1867), 1847 президент республіки Гаїті, 1849-59 цісар Гаїті, як Фавстин I.

Суляміта, ім'я жінки в книзі Соломона „Пісня пісень“.

Сулятицький Павло, укр. гром. діяч (1884-1932), правник, 1919 — міністер справедливости Кубанської Нар. Республіки, 1920 — голова кубанської дипломатичної місії в Варшаві. „Нариси з історії революції на Кубані“ та ін.

Сульт (Soult) Ніколя Жан, фр. маршал (1769-1851), 1808-13 нач. вожд в Іспанії, 1814 міністер війни, 1830-4 міністер війни, 1839 президент міністрів.

Сультат, (лат.) гл. Сірчан.

Сультатна кислота, гл. Сірчана кислота.

Сулейман II.

Сульфід, (лат.) гл. Сірчак.

Сульфит, сіль сульфитної кислоти.

Сульфатна кислота, двоокис сірки, (SO₂), газ витворений через спалення сірки або сульфідів на повітрі; має різкий запах і легко розпускається в воді; с. к. використовують при біленні, до виробу сульфатної кислоти й бісульфіту вапну, вживаного при виробі целюлози, в нафтовій промисловості, тощо.

Сума, (лат.) в мат. величина рівна кільком ін. величинам разом; в аритм. с. є вислід додавання; альгебр. с. є вислід додавання альгебр. чисел пр. $-5+4-2+7=+4$; заг. якась величина, або кількість.

Сумаричний, (лат.) підсумований, загальний, узятий разом.

Суматра, від. о., один із В. Сундайських о-вів, 422.530 км.² і 5,760.000 меш., гористий (до 3.805 м. вис.) і вулканічний. Мешканці малайці, магометани й погани (батаки), та китаїці.

Сумах (Rhus), рід рослин із родини анакардієвих; дерева й кущі, переважно підрівникові, часто зі смолистим або гумовим соком; деякі породи отруйні. С. с. к. о. м. п. і. я (скупція), шевське дерево (Rh. cotinus), кущ 2-3 м. вис., з простим круглястим листям, дуже декоративний; деревно й листя дають фарбу й гарбник; півд. Європа й Україна. С. а. м. е. р. и. к. а. н. с. ь. к. и. й (Rh. typhina), декоративне дерево зі складним листям й пурпуровими китицями овочестанів; із Півд. Америки, у нас по садах. С. г. а. р. б. н. и. к. о. в. и. й (Rh. coriaria), кущ багатий на цінні гарбникові річовини (18-33%), уживають до чинення тонкої шкіри й вибілювання темновичинених шкір; росте в півд. Європі й на Кубані.

Сумбава, від. о. у архіпелагу М. Сундайських о-вів, 13.285 км.² і 15.000 меш.

Сумери, сумерійці, ст. досемітське населення дол. Мезопотамії, мабуть тюркського походження; їх доволі вис. культура дала підставу пізнійшій вавилонській.

Сумерійська мова, мова сумерійців, винахідників клинового письма (від 3.500 до Хр.), спершу ідеографічного, образкового письма, потім і силябічного (гл. Письмо); корені звичайно однокладові, різні суфікси; с. м. не знає роду, навіть множину виражає повторенням кореня; досі не винайдено жадної ін. спорідненої мови.

Суми, м-о над р. Пселом; заснована 1658 укр. виселенцями з Правобережжя, адмін. центр. слобідсько-укр. полків, від 1780 повіт. м-о; тепер округне м-о, 44.300 меш.: 80,6% укр., 11,9% росіян, 5,5% жидів; муровані, барокові трибани церкви: Вознесенська й Покровська. Округа: 7.904 км.², 5 міст, 1.464 селищ, 18 районів, 691.000 меш.: 93,7% укр., 5,5% росіян, 0,5% жидів.

Сумневич Федір, укр. гром. діяч, *1885, правник, 1918 волинський губ. комісар, пізніше подільський губ.

Сумцов Микола, укр. літературознавець

і етнограф (1854-1922), проф. харків. унів., дійсний член НТШ та ВУАН; численні праці з історії укр. літ., хрестоматія укр. літератури, студії з укр. етнографії.

Суна, (араб.) у маг. збірка переказів про Магомета та перших каліфів.

Суна, ріка в Карелії, 315 км. дов., вливається до Онезького озера.

Сунгарі, Сунхуацзян, права (манджурська) притока Амуру, 1.200 км. дов.; гол. притоки Нонні та Мунданьцзян.

Сунд, протока загалом, зокрема протока між о-вом Желянд (Зелянд) та Швецією.

Сунда, малайський народ, понад 5 міл., на Сундайських островах та Молюкках.

Сундайська протока, протока між Явою й Суматрою, лучить Інд. океан із Яванським морем.

Сундайське море, частина Тихого океану між Целебесом і М. Сундайськими островами.

Сундайські острови, острови між Малайським півостровом і Молюкками, діляться на Великі С. о.: Суматра, Ява, Борнео, Целебес, і Малі С. о.: Мадуро, Балі, Ломбок, Сумбава, Сумба, Фльорес і Тімор.

Сунжа, права притока Тереку, 200 км. дов.

Суниця (Fragaria vesca), зелеста рослина з родини малиноватих, із триплатовозложеним листям та п'ятидільним півтом із білими пелюстками корони; істинний овоч утворюється з осадни; розмножується також довгими паростами—розхіднями; споріднена полуніця або трускавка зі значно більшими ягідками.

Суніон, півд.-схід. ріг Аттики, славний святинями Посейдона й Аteni та копальнями срібла; тепер Кап Кольоннес.

Суніти, напрямок у магометанстві, що приймає Коран та перекази („суну“), як джерело віри.

Сун-Ят-Сен, кит. політик (1866-1925), голова Гоміндану, організатор революції 1911 в півд. провінціях Китаю, 1911-12 перший президент кит. республіки, від 1917 організатор у Кантоні незалежної півд.-кит. республіки, 1921-22 її президент.

Сун, гл. Грип.

Суперарбітр, (лат.) голова мирового суду, якого вибирають судді обидвох сторін.

Суперінтендент, (лат.) гол. наглядач, у протестантів титул першого духовника дієцезії („ефорії“).

Суперіор, (лат.) старший, наставник, особливо в кат. монастирі.

Суперлятив, (лат.) гл. Ступінь.

Суперфосфат, (лат.) суміш розчинного,

М. Сумцов.

Сун-Ят-Сен.

кислого фосфату вапню й гіпсу; витворений через діяння сірчаної кислоти на природні фосфати (фосфорити, апатити, кості); ясно сіра, дрібно порошоквата річовина, що має б. 18% фосфорової кислоти, яка легко розпускається в воді; цінний фосфорний погній — кислий, тому вживають його з добрим вислідом на некислих, чорноземних, глинистих ґрунтах. Подвійний с. має б. 44% фосфорової кислоти; його виробляють через діяння фосфорової кислоти на згадані фосфати.

Супій, ліва притока Дніпра. б. Золотоноші, 160 км. дов., болотниста, творить у дол. бігу Яготинське озеро.

Супінецький (Supiński) Юзеф, поль. філософ-позитивіст і економіст (1804-93).

Супін(ум), (лат.) конструкція в деяких індо-європ. мовах; дієслівна форма при словах руху=знахідник мети, інша назва наміровик; в слов. мовах дуже рано злився з дійменником.

Суплемент, (лат.) додаток, доповнення (до твору).

Суплент, (лат.) помічник, заступник.

Супліка, (лат.) прохання, просьба на письмі, благальна просьба.

Суплікація, (лат.) кат. перк. благальна пісня — молитва, що починається словами „Святий Боже...“.

Супозиторій, (лат.) чопик із легко топливої річовини (какаоового олію, желатини, мила) з додатком ліків; служить до введення ліків до кутниці й піхви.

Супой, гл. Супій.

Супорт, (фр.) вл. підпора; рухома частина токарки, що тримає ніж.

Супранатуралізм, (лат.) переконання щодо існування надприроднього світу або надприродньої істоти чи істот.

Супраренін, гл. Адреналін.

Супрасль, 1) ліва притока Нарви, 95 км. дов.; 2) м-ко над нею (білостоцьке воєводство), 2.500 меш. (10% православних), фабрика сукна та паперу; 1498 заснував Олександр Ходкевич б. С. монастир, з кінцем XVII в. при ман. засновано друкарню, яка проіснувала майже сто літ.

Супрасльський рукопис, кирилицька пам'ятка староболг. мови з XI в. — найдена в Супраслі — збірник житій і гомілій.

Супрасльський список, один із важніших збірників лит. літописів, складений 1520; містить крім київ. літопису (864-1514) короткий смоленський літопис і зах.-укр. хроніку.

Супрема, (лат.) найвища влада папи в кат. церкві.

Супремація, (нім. з лат.) перевага, провід, верховодство, першенство.

Супруга, скорочена назва „Союзу укр. приватних урядників“ у Львові, професійної організації гал.-укр. приватних службовців, заснованої 1914; досі (1932) 12 філій у краю, — 815 членів.

Сура, (араб.) уступ Корану.

Сура, права притока Дніпра нижче Кагеринослава, 64 км. дов.

Сурабая, пристань на Яві, 250.000 меш., гол. м-о провінції С.

Сураж, м-ко клинцівського повіту Брянської губ., 6.000 меш., 1% укр.; у суразькому районі 8-2% укр.

Суразький Василь, укр. друкар — учений із Острозької Акад., 1586-98 управляв острозькою друкарнею, видав 1588 богословський трактат про правосл. віру.

Суракарта, м-о на Яві, 150.000 меш., гол. м-о провінції С.

Сурамський хребет, гірський ланцюг Кавказу між сточищем Ріону та Кури, до 3.800 м. вис.

Сурат, інд. пристань б. Бомбаю, 118.000 меш., величаві святині, до XVII в. дуже важний торг. осередок.

Сурдина, гл. Сордини.

Суріков Василь, рос. іст. маляр (1848-1916), натураліст; „Бояриня Морозова“, „Стецька Разін“ та ін.

Сурільо, гл. Скунк.

Сурінам, гл. Гвіяна.

Сурма, дутий муз. інструмент із бляхи. **Сурма**, орган Укр. Військ. Організації, місячник, виходить у Празі від 1927.

Суrowецький (Surowiecki) Вавжинец, поль. славіст (1769-1827), дослідник слов. старовини.

Сурогат, (лат.) 1) несправжній, підроблений витвір (харчовий), що заступає який-небудь інший вибір ліпшої якості; 2) взагалі підроблена під щось річ гіршої якості, заступає властиву ліпшу річ.

Сурож, гл. Судак.

Сурський, кол. четвертий поріг Дніпра, б. устя р. Сури. 105 м. дов., спад 1:1 м.

Суслик, гл. Ховрашок.

Суслово, 1) Володимир, рос. архітект.-археолог (1859-1918), дослідник ст.-рос., гол. дерев'яної архітектури й реставратор. ст. церков; 2) Онисим, укр. актор, режисер і антрепренер, *1858, на укр. сцені від 1889, ролі коміків та резонерів; автор побутових драм та театр. споминів.

Сусллова Уляна, укр. акторка (дружина О. Сусллова), на ролях спочатку найвних, потім grande coquette; найбільше грала в трупі Саксаганського.

Суспендувати, (лат.) припинити когось у виконванні обов'язків, припинити силу якогось закону.

Суспензія, (лат.) карне припинення урядовця (найчастіше духовника) в правах виконувати свій уряд.

Суспензорій, (лат.) мішечок на пояску, піддержує груди в жінок та муди в чоловіків.

Суспільна економія, гл. Економія політична.

Суспільність, суспільство, спільнота людей, зв'язаних із собою спільністю нап., політ., екон. і ін. інтересів.

Суспільнознавство, гл. Соціологія.

Суспільство, збірники Укр. Инст. Громадознавства в Празі, від 1925.

Сутана, (іт.) ряса кат. священників.

Сутенер, (фр.) коханець повії, що живе з її заробітку.

Сутерени, (фр.) частина будинку нижче позему ґрунту, мешкання лід партером.

Сутківці, с. на Поділлі б. Ярмолинців; руїни замку й славна поверхова твердиня-церква з XV в.

Сутледж, гл. Сатледж.

Сутри, третій відділ Вед, систематичний збір брагм. поук на окремі випадки рел., гром. й родинного життя.

Суфети, (сем.) начальники фенікійських міст.

Суфізм, (араб.) містична течія в ісламі від VIII в., приймає, що людина, очищена побожним роздумуванням, екстазою та живучи згідно з правилами віри, може злитися з божеством.

Суфіт, (іт.) стеля; в театрі гор. закінчення декораций: прикраси завішені на стелі, що зображають стелю, повітря, хмари, також рама з лампами для освітлювання сцени, укрита за лаштунками, з боків і вгорі сцени.

Суфлер, (фр.) член театр. групи, підказує акторам підчас вистави й на пробах слова ролі.

Суфольські коні, гл. Кінь.

Суфраган, (лат.) заступник еп. з правом юрисдикції, до помочі в справах дух. правосудництва та церк. адміністрації.

Суфражизм, (фр.) жіночий рух на поч. XX в., гол. в Англії; мав на меті здобути для жінок виборчі права.

Суфражистка, суфражетка, (фр.) воєвничча сторонниця суфражизму.

Суффікс, (лат.) гл. Наросток.

Сухарда Станіслав, чес. різьбар (1866-1916), імпресіоніст, проф. Акад. Мист.; пам'ятник Паляцького в Празі, надгробники.

Сушецький (Sucheski) Генрик, поль. лінгвіст (1810-72), проф. унів.; праці з поль. граматики.

Суховерська з Федєвих Оксана, гал.-укр. пропагаторка ритмічної руханки, *1891; „Підручник ігор і забав для дітей“.

Суховий (Суховієнко) Петро, писар Запорозької Січі, від 1669 гетьман під тат. протекцією, противник Петра Дорошенка, 1670 передав свої клейноти Михайлові Ханенкові.

Сухово-Кобилін Олександр, рос. письмен. (1818-1903), автор популярної п'єси „Весілля Кречинського“.

Суходіл, гл. Континент.

У. З. Е. III.

Суходольський Олексій, укр. актор побутового театру, комік; автор кількох м'єльодрам.

Сухожилля, сухожилок (tendo), кінцева частина м'язу, що нею м'яз причіплюється до кістки, сіро-сріблиста, збудована із рівнобіжних непружких сполучнотканинних волокон.

Суходіл, груба суцільна покрива льоду на суходолі; з поч. діловіяльної доби с. покривав Європу з півночі по Альпи, Карпати, серед. Дніпро та гор. Волгу; тепер займає малі простори на Арктиді й Антарктиді.

Сухомлінов, 1) Володимир, рос. генерал (1848-1926), 1906-16 міністер війни, 1917 засуджений рев. урядом; 2) Михайло, рос. історик літ. (1828-1901), з укр. роду, проф. спб. унів., академік, дослідник і вид. ст.-руських пам'яток, і т. д.; співробітник „Основи“.

Сухона, джерельна ріка Півн. Двини, 556 км. дов.

Сухоти, гл. Туберкульоза.

Сухоти спинно-мізкові, гл. Табес.

Сухум, Сухум-Калє, гол. м-о Радянської Абхазії та пристань над Чорним морем, 20.000 меш.; буйна, вічно зелена рістня, морські купелі, зимова кліматична стація, гол. для лікування туберкульозу.

Сучава, Сочава, 1) права притока Серету на Буковині, 150 км. дов.; 2) м-о над Серетом на Буковині, на укр.-рум. етногр. пограниччі, 12.000 меш., гарбарні. В XIV-XVI вв. столиця Молдавії, резиденція молдавських господарів і митр.; підчас облоги С. 1653 згинув Тиміш Хмельниченко; 1675 зруйнована турками; відоме місце з прощ (тут похований св. Іван Сучавський).

Сучинник, гл. Коефіцієнт.

Сучов, гол. м-о та пристань кит. провінції Кіянсу, 500.000 меш., шовківництво.

Суша Яків, укр. церк. діяч і письмен. (1610-85), холмський уніятський еп. 1652-85, протархимандрит василіян від 1661, завзятий оборонець унії перед рим. курією проти лат. єрархів; праці про М. Смотрицького, Йосафата Кунцевича та ін.

Сушак (Sušak), передмістя Фіюме, тепер окреме м-о й найбільша пристань Югославії, 15.000 меш.

Сушицький Теоктист, укр. історик літ. (1883-1920), 1917-18 проф. і ректор укр. держ. унів. в Києві; праці з історії укр. письменства (про літописи, тощо).

Сушіль (Sušil) Франтішек, чес. поет і етнограф (1804-68), видав кілька збірок чес. нар. пісень, перекладав лат. поетів.

Сушкевич, 1) Корніло, гал.-укр. гром. діяч (1840-85), один із провідників народовецької громади 60 рр., основник і перший

Сутківці церква з XV в

К. Сушкевич.

голова Т-ва ім. Шевченка; 2) Петро, гал.-укр. гром. діяч і меценат (1844-1913), з фаху лікар; увесь свій маєток (б. 200.000 австр. корон) записав „Просвіті“ у Львові, на stipendію для укр. ремісничої молоді.

Сушко, 1) Олександр гал.-укр. історик, *1880; доцент історії слов. мистецтва на унів. у Шкаро, 1918 ред. журналу „Україна“ в Вінніпеґу; праці з поль.-укр. церк. історії XVI в.; 2) Роман, гал. укр. військ. діяч, *1894, старшина УСС, один із організаторів і полк. СС-ів, 1917-20 начальник I. дивізії СС, командант VI. дивізії СС, в часі походу УГА на Київ, 1921 ком. 2-ої бригади в повстанчій групі ген. Ю. Тютюнника.

Супон (Souchon) Вільгельм Антон, нім. адмірал, *1864, з поч. світової війни пробився з двома нім. кораблями до Дарданелів, командував тур. і болг. фльотою.

Сфакс, укріплена пристань у схід. Тунісі, 28.000 меш.

Сфалерит, (гр.) сірчак цинку (ZnS), мінерал, рівноосевого укладу, жовтавий або бурявий, звич. металевого вигляду, дуже важна руда цинку; в рудних жилах.

Сфенодон (Sphenodon), гл. Гатерія.

Сфера, (гр.) куля, поверхня кулі, коло; обсяг або поле діяння, впливів; середовище, обстановка, царина.

Сферичний, (гр.) кулистий; у геом.: утворений на поверхні кулі дугами найбільших кіл, пр. с-й трикутник.

Сфероїд(а), (гр.) замкнена поверхня, яку площа може перетинати тільки в колах або в еліпсах; сплюснена с. повстає наслідком обороту еліпси довкола меншої осі.

Сфероїдальний стан, стан краплі рідини, коли вона падає на розжарену бляху: крапля прибирає вигляд кульки та якийсь час бігає по блясі; потім нагло переходить у пару; причина явища — повстання тонкої верстви пари на поверхні кульки, яка протягом якогось часу хоронить рідину від сильнішого огріття та переходу в пару.

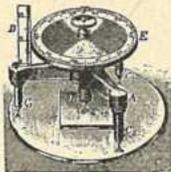

Сфероїд, 1. лінія геоїду, 2. лінія сфероїду.

Сферометр, (гр.) прилад міряти grubість тоненьких плиток.

Сфіґмограф, (гр.) прилад, що записує рух живчика в формі кривої лінії.

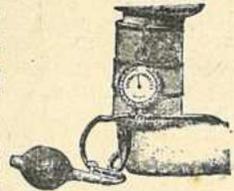
Сфіґмоманометр, (гр.) прилад міряти кровотиск у жилах.

Сферометр: С₁ С₂ — ніжки, Е — кружок із мірилом, А — плитка, яку міряємо, D — мірило для повних оборотів, F B — шруба.

Сфінкс, 1) (гр. міт.) дочка Тифона й Ехидни, крилата потвора в постаті дівчини, жила на скелі б. Теб і пожирала кожного прохожого, що не вмів розгадати її загадки; коли ж Єдин розгадав її загадку, вона кинулася зі скелі; 2) єгипетський с., різьба в єгип. мистецтві та ін. первісних

культурах у постаті льва з головою царя — символ сили й мудрости (ілюстр., том I. стор. 1243) або з головою й грудьми жінки, головою барана. Найстарші єгип. с-и в добі тебанського царства, найбільший с. б. Гізе, 20×50 м. С. ставили звич. б. святинь, часом цілими рядами — „алеї сфінксів“.

Сфіґмоманометр на рамені.

Сфінкс (Sphinx), дук, вечірній метелик із вузькими крильцями; у лету висисає з цвітів мед.

Сфорца (Sforza), 1) іт. рід XV-XVI вв., князі мілянські: Франческо (1401-66), 1450 через одруження наступник Віконті в Мілані; Галеаццо Марія С., 1476 убитий; 2) Карльо, граф, іт. політик і дипломат, *1872, міністер закорд. справ у кабінеті Джолітті, опісля іт. посол у Парижі; ворог фашизму; автор книжки про сх. Галичину.

Великий сфінкс б. Гізе.

Сфраґістика, (гр.) наука про ст. печатки й медалі, частина геральдики.

Схема, (гр.) зразок, нарис, форма, заг. обрис.

Схизма, (гр.) 1) роздор; гл. Розділ перков; 2) найменша величина при мат. визначенні тонів ($= \frac{32805}{32768}$); відповідає різниці між чистою квінтою й квінтою 12-ступінної рівномірної температурації.

Схизматик, (гр.) той, що відірвався від церк. єдності, не відкидаючи правд віри.

Схизотимік, (гр.) замкнений у собі, нетовариський, поважний мрійник, звич. з астенічною будовою тіла.

Схизофренія, (гр.) умова недуга, проявляється розщепленням духової єдності людини та замкненням у собі; доводить до ступневого отупіння; схизофренік, людина хора на схизофренію.

Схиломір, землемірний пристрій вимірювати кут нахилу ліній у терені; буває найрізномірніших конструкцій.

Схима, (гр.) найгостріший ступінь чернечого життя у схід. церкві.

Схимонах, схимник, (гр.) чернець, що дав обіт найгострішого чернечого життя; гл. Схима.

Схід, в астр. точка, де перетинається небесний рівник із обрієм на схід. стороні; в цій точці сходить Сонце в часі зривання дня з ніччю; гл. Близький Схід, Орієнт.

Східниця, село дрогобичького повіту на

Підкарпатті, 2700 меш., 52% укр., копальні нафти.

Східний канал (Canal d'Est), фр. канал, лучить Мас із марнсько-райнським каналом, 480 км. дов.

Східний Світ, тримісячник Всеукр. Наук. Асоціації Сходознавства у Харкові 1927-30, опісля названий „Червоний Схід“.

Східний Туркестан, Кит. Туркестан, 1) Сінкіян, кит. окраїнна зах. провінція між Тибетом і Монголією, 1,425.000 км.² і 2,320.000 меш., гол. м-о Урумчі; 2) країна без політ. границь, між Квенлоном, Паміром і Гобі, височина до 1.100 м. вис.; перепливає її Тарім; усередині пустиня Такламакан, на окраїнах культура при штучному наводненні.

Східна Індія, гл. Індія.

Східна Мархія, первісна назва Австрії.

Східна Прусія (Ostpreussen), найдалше на схід висунена частина прус. держави та Німеччини загалом, між дол. Вислою й Німаном; 34.047 км.² і 2,275.000 меш., обіймає Балтійське Поозер'я. Земля денедре родюча, більше пустарувата, букові та чатинні ліси. Підсоння переходове до континентального. Гол. продукти: жито, овес, картопля; скотарство, деревна й споживча промисловість; гол. м-о Кеніґсберґ. Від 1919 мала частина на півд. зах. відійшла до Польщі, на сході до Литви; С. П. відділена від Німеччини данцізьким коридором.

Східна Румелія, гл. Румелія.

Східна церква, гл. Грецька церква, Православна церква.

Східно-європейський час, гл. Час.

Східно-китайська залізниця, гл. Манчжурська залізниця.

Східно-китайське море, Тун-гай, окраїне море Тихого океану, між Кореєю, Китаєм, Формозою й Рію-Кію, 1,243.000 км.².

Східно-римська держава, гл. Візантія.

Схолярій, гл. Геннадій 2).

Схолястик, (лат. з гр.) 1) середньовічний учений, послідовник схолястичної філософії; 2) суха, заскоружла людина, буквоїд.

Схолястик Еваґрій, гр. письм., написав історію церкви за 431-594; гол. джерело історії догми того часу; †594.

Схолястика, (лат. з гр.) наука теології й філософії, розвинулася в середньовіччі в школах лат. церкви; перейняла метафізику Аристотеля; її метода — роздумування, тенденція — засмілювати віру з наукою (філософією Аристотеля) і так піднести віру до рівня наук. системи. Визн. схолястики: св. Анзельм, св. Тома Аквінський, св. Бонавентура.

Схрещування, гібридизація, прояв повставання мішанців із ґатунків, що належать до різних відмін, пород або рас того самого роду живин; с. буває природне, без свідомої співчасті людини, й штучне, доконеане свідомо людиною. Відміни (раси) тієї самої породи (species) звичайно схрещуються легко й дають пло-

дючих нащадків; трудніше схрещуються породи того самого роду (genus), при чому нащадки бувають часто неплідні, — виїмково тільки представники різних родів тієї самої родини (familia), при чому їх нащадки цілком неплідні. Нащадки зі схрещення є: мішанці, бастарди, гібриди, метиси.

СХС, SHS, королівство сербів, хорватів і словінців. Гл. Югославія.

Сцеволя, гл. Муцій 1).

Сцена, (лат.) гл. Театр.

Сценарій, (лат.) у заг. значінні спосіб обстанови та уладження сцени; у вузькому — примірник тексту п'єси, де зазначене все, що потрібне до вистави; текст фільми.

Сценаріюс, (лат.) у театрі помічник режисера, що підчас вистави має в руках сценарій п'єси й пильнує за всім виконанням вистави.

Сценерія, (лат.-гр.) прикраса сцени, влаштування сцени, щоб осягти відповідне вражіння; краєвид, околиця.

Сценічний, (лат.) той, що торкається сцени, придатний на сцену, властивий сцені.

Сциллія, (гр. міт.) гидка, гавкуча морська потвора з шістьма головами й дванадцятьма лапами з гострими кігтями, чатувала в скелястій печері при вході до Сицилійської протоки, напроти виру Харибди й проковтувала все, що зближалося до неї — дуже небезпечна для моряків.

Сцинтиляція, (лат.) 1) миготіння зірок; 2) поява маленьких іскор на флюоризуючій екрані, під впливом променів альфа радіоактивних речовин.

Сціпіон (Scipio), прізвище одноі з численних патриційських родин значного рим. роду Корнелів. Найвизн. з цієї родини: 1) Публій Корнелій С., консуль 218 до Хр., переможений Ганнібалем над р. Тіціном (Тессіном), згинув у Іспанії 212; 2) його син, Публій Корнелій С. Афр. старший (maior), переміг Ганнібала під Замою 202; його дочка Корнелія була матір'ю обох Траків; 3) Публій Корнелій Сціпіон Еміліян Афр. молодший, син Люція Емілія Павла, переможця македонського царя Филипа під Півною 168, всиновлений сином С. старшого, вельми освічена людина, хоробрий полководець, здобув 146 Картаґіну, 133 Нумантію.

Сю (Sue) Ежен, фр. письм. (1804-57); численні сензаційні романи: „Тайни Парижа“, „Вічний жид“ та ін.

Сюжет, (фр.) предмет, зміст, тема літ. муз. або якого ін. мист. твору; взагалі предмет, основна тема.

Сюзерен, (фр.) держава супроти другої держави, над якою має протекторат; 2) за фєвдалізму — фєвдал як зверхник васала.

П. К. Сципіон старший.

Сюїта, (фр.) інструментальний твір, що складається з кількох самостійних частин, вільних щодо форми.

Сюлілі (Sully) Максиміліян де Бетюн, барон Роні (Rosny), фр. держ. діяч (1560-1651), всевладний міністер Генриха IV, сприяв розвиткові сіль. господарства.

Сюлілі-Прюдом (Sully Prudhomme) Арман, фр. поет (1839-1907); філ. поеми: „До-свіди“, „Справедливість“, „Щастя“, перший лауреат Нобеля 1901.

Сюппе (Suppé) Франц, гл. Зуппе.

Сюрприз, (фр.) несподіванка, несподіваний дарунок.

Сюрреалізм, (фр.) у пластичному мист. одна з форм примітивізму — творчість вільного вислову переважно за посередництвом абстрактних форм; у літ. новітній реалізм.

Сябри, (лит.) члени роду, рідше припадкового союзу, що бралися обробляти незаняту ніким землю на Україні в XVI-XVIII в.; були співвласниками всієї землі, навіть коли обробляли її окремо. Деякі с. згодом ставали козаками, навіть старшинами, та добували права коз. земель, вільних від податків та тягарів, на всі

землі давньої сябрівщини. Тоді лише ці члени-козаки ставали власниками землі, інші члени сябрівщини жили при них як підсусідки, користаючи під їх захистом із коз. масткових свобод. Деякі підсусідки ставали згодом звич. селянами-посполитими.

Сяжень, давня міра довжини = 1'8965 м. С. має 6 стіп, стопа 12 цалів (доймів). Ст. укр. сяжень дорівнював 3 ліктям = 6.1'75 м.

Сяйво, місячник, присвячений укр. мистецтву, в Києві 1913-14.

Сяйво, укр. видавництво, засноване 1913 П. Комендантом, видавало журнали „Сяйво“, „Музагет“ та книжки.

Сян, найбільша карпатська притока Висли, 470 км. дов., сточище 17.000 км.², від Перемишля сплавний, несудохідний; притоки зліва: Вислок; зправа: Вігор, Вишня, Шкло, Любачівка й Тява; серед. течю С. уважають за зах. етногр. укр. межу.

Сянік, повіт. м-о при вливі Сяночки в р. Сян у Карпатах, 9.700 меш., 8'5% укр.; повіт.: 1.261 км.², 2 міста, 129 сіл, 102.000 меш., 50% укр., 41'4% поляків, 9'1% жидів.

Сяницькі доли, кітловина в Низькому Бескиді, 80 км. дов., 20 км. шир.

Сяра, гл. Молозиво.

Т

Т, 23-тя буква укр. абетки; приголосний звук, проривний зубний, глухий; скорочення: т = тона; в муз. Т = тенор; звич., т. = так, таке, пр. і т. д. = і так далі; т. м. = так мовити; і т. ін. = і таке інше; церк. назва — „твердо“; числовий знак — 300.

Тобаґо, Тобаґо, брит. о. Малих Антилів, б. побережжя Венесуелі, 295 км.² пов., 23.500 меш., гол. продукти: цукор і какао.

Тобака, (ам.-інд.) гл. Тютюн.

Табарі Абу-Джафар Мугамед бен Дже-шір, араб. історик (839-923), батько мусульманської історіографії, автор праці „Історія царів“.

Табаско, півд. мек. держава над Атлантійським океаном, 26.870 км.² і 210.000 меш., гол. м-о Сан Хуан Бавтіста (Bautista); гол. продукти: кава, какао, кавчук.

Табеля, (лат.) таблиця, спис поодиноких предметів, стовпці цифр.

Табелярний, (лат.) складений у формі табелі.

Табельний, (лат.) 1) у кол. Росії — т. день — день царських свят: ім'янин, тощо; 2) гл. Табелярний.

Табес (Tabes dorsalis), сухоти спинного мізку, орг. нервова хвороба на тлі пранців;

поступова дегенерація гол. чуттєвих доріг у спинному мізку.

Табінський Петро, укр. церк. діяч і письмен., *1888, протосрей, 1914-18 проф. спб. дух. семінарії, 1919 доцент укр. держ. унів. у Кам'янці Подільському, 1917-30 ректор правосл. дух. семінарії у Крем'янці; 1931 перейшов на унію. Розвідки й статті про укр. церк. справи.

Таблет(ка), (лат.) маленька табличка, плиточка ліку.

Табльдот, (фр. table d'hôte) сніданок або обід при спільному столі в гостиниці або пансіоні.

Табльо, (фр.) 1) вл. образ, спільна фотографія різних осіб, знятих окремо; 2) жартобливо: „от тобі й картина!“.

Табор, воєнно-літ. журнал укр. еміґрації від 1923 (ч. 1 в Каліші, далі в Варшаві), під ред. ген. хорунжого В. Куца.

Табор (Tabor), м-о в півд. Чехії, 13.000 меш., фабрики тютюну; в XV в. укріплений табір гуситів.

Табор, (тур.) 1) місце розташування війська; козаки захищали т. валом або рядами возів, пов'язаних ланцюгами; 2) місце примусового перебування більшої кількості людей, пр. т. полонених.

Табора, найбільше м-о Танганіки, 40.000 меш., торг. осередок.

Таборити, гл. Гусити.

Табу, (малайське) у полінезійців та ін. первісних народів особа, річ або діяльність, признані святими та ненарушними; все, чого під загрозою не вільно порушити.

Табуї (Tabouis), фр. генерал, *1868; в роках 1917-18 „високий комісар фр. республіки“ при укр. уряді за Центр. Ради; спомини: „Як я став комісаром фр. респ. на Україні“, 1932.

Табуля, (лат.) гл. Грунтові книги.

Табулярне право, гл. Грунтове право.

Табулятура, (лат.) особливий нотопис XV-XVIII вв., де тони відзначали буквами, числами й нотними хвостиками; були різні відміни т., залежно від інструменту й від країни.

Табурет, (фр.) стілець без спинки й поруччя, осліт.

Тавастшерна (Tavastjerna) Карл, фін.-швед. письмен. (1860-98); реалістичні романи, поезії.

Тавда, ліва притока Тоболу, 600 км. дов.

Таверна, (фр.) корчма, харчівня.

Тавматольогія, (гр.) наука про чуда.

Тавматург, (гр.) чудодійник, чудотворець.

Тавнсенд Мавнт (Mount Townsend), Косцюшкова гора, 2.241 м. вис., найвищий верх Авст. Альпів і взагалі Австралії.

Тавнус (Taurus), півд. частина Райнських Лупакових гір, до 827 м. вис.

Таволга (Spigaea), спірея, рослина з родини трояндуватих, кущ до 2 м. вис., з вузьким листям і дрібним цвітом; в серед. і півд. Європі, півд. Азії й Півн. Америці; на Україні над водами й по квітниках.

Тавор, гора в півн. Галилеї, на якій Ісус Христос преобразився.

Тавот, густа мазь із сала та воску, для автомобілю, машин, тощо.

Тавр, півд. окраїнні гори Малоаз. височини, між Евфратом та Егейським морем, до 3.560 м. вис., спадають круто до моря; на півночі переходять у височину; на сході відділяється від них Антитавр.

Таври, ст. передекитське населення Тавриди.

Таври (Taurern), частина Схід. Альпів у джереловищах Драви, Мури, Енсу й Зальцаху; діляться на Вис. (зах., до 3.798 м. вис.) і Низькі (схід., до 2.863 м. вис.).

Таврида, гр. назва Криму.

Таврійська губернія, обіймала Крим та повті бердянський, дніпрівський і мелітопільський, які ввійшли в межі УСРР.

Таврійський півострів, гл. Крим.

Таврія, популярна назва тої частини півд. України, що колись входила у склад таврій-

ської губ., теперішня мелітопільська й півд.-схід. частина херсонської округи.

Тавромахія, (гр.) бій биків.

Тавтацизм, (гр.) неприємне накопичення подібних звуків, однозвучних слів або складів.

Тавтольогія, (гр.) зайве повторювання тої самої думки іншими словами.

Тавхніц (Tauchnitz), нім. видавці: 1) Карл Христофор Травот, нім. друкар і видавець (1761-1836), основник відомого нім. видавництва, гол. гр. і лат. клясиків; 2) Християн Бернгард, барон (1816-95), видавець „Колекції британських авторів“, „Колекції нім. авторів“ та ін.

Таганріг, м-о й пристань над Озівським морем, належить до Півн.-Кавказького краю, 87.000 меш.: 35% укр., 55% росіян, 3% жидів. VII 1918 бої німців із більшовиками. Округа: 4.710 км.², 62 сільрад, 713 селищ, 269.000 меш.; 71,5% укр., 21,9% росіян, 3,2% німців.

Таганрізька затока, півн.-схід. частина Озівського моря по Білосарайську й Довгу Косу.

Та(г)іті, 1) Товариські о-ви, схід. о-ви Фр. Океанії (Полінезії), 1.650 км.² і 21.000 меш.; вивіз копри, бавовни і перлової матиці; 2) найбільший о. архіпелагу Товариських островів, гористий; гол. продукт перли.

Тагалі, малайські мішанці на Філіппинських островах Люзон і Міндоро.

Таганцев Микола, рос. правник (1843-1923), сенатор, славний криміналіст.

Тагор, гл. Рабіндранат Тагор.

Тадей, гл. Юда Тадей, апостол.

Тадема Альма Льоренс, нід. маляр (1836-1912); картини гол. з античного життя.

Таджики, ірансько-перське плем'я в Туркестані й Афганістані, б. 1¹/₂ міль.

Таджикистан, союзна рад. республіка на афгансько-кит. пограниччі, 161.000 км.² і 1.036.000 меш. (68% таджиків, 25% узбеків); країна гориста (до 7.000 м. вис. гори Писар, Памір, Гиндукуш), підсоння гірське та континентальне, копалинні багатства мало досліджені, добувані примітивним способом; гол. заняття рільництво та скотарство; продукти: жито, ячмінь, овес, просо, риж, бавовна, вовна; домашній промисел, гол. м-о Душамбе (Сталінабад).

Тадж Магаль, вл. корона палат; мармурова нагробна мошея б. Аґри, 75 м. вис., славна пам'ятка маг.-інд. архітектури XVII в.; гл. Аґра.

Тадмор, гл. Пальміра.

Таель, тель, (англ.) монетна одиниця і вага срібла різної вартості, серед народів Далекого Сходу.

Таз, (араб.) кругла й плоска металічна посудина, миска, мидниця.

Таз, ріка в зах. Сибірі, 779 км. дов., вливається до Тазівської затоки (сх. частини Обської губи).

Таз(ос), гр. о. при тракійському побе-

Таволга 1. галузка з цвітом, 2. цвіт без кількох листків корони, 3. його перекрій, 4. овоц.

режжі, 393 км.², гористий (до 1.205 м. вис.); гол. продукти: олива, вино.

Тайнство, в христ. богослов'ї правда віри, недоступна для розуму (пр. св. Трійця, втілення Сина Божого, евхаристія).

Тайван, гл. Формоза.

Тайоку, гол. м-о Формози, 196.000 меш.

Тайґа, (фінське) 1) сибірська назва для підмочкених шпилькових лісів; 2) фітогеогр. назва для ростинної країни шпилькових лісів поміркованої кліматичної смуги, від півн.-схід. Європи через цілу Азію до Охотського моря; в Півн. Америці т. займає цілу півн. частину суходолу від півд. побережжя Аляски до Нью-Фавндленду.

Тайґет, Пентедактильон, найвищі гори Пельопонесу, до 2.409 м. вис.

Тайлор (Tylor) Едвард, англ. етнограф і антрополог (1832-1917), дослідник примітивної культури та її пережитків, батько етнологічних розслідувань; праці: „Доіст. життя людства“, „Примітивна культура“, „Антропология“.

Таймир, найбільш на північ висунений азійський півострів між гірлами Єнісею й Хатанґи; на ньому ріка Т. 500 км. дов., впадає до затоки Т., де є архіпеліг Т.

Таймс (Times, себто „часи“), впливовий англ. консервативний щоденник, оснований 1788.

Тайна Вечеря, остання пасхальна вечеря Ісуса Христа з апостолами, на якій Христос установив тайну евхаристії.

Тайна канцелярія, рос. держ. установа, що стежила за протиурядовими політ. справами, заснована Петром I, за Катерини II названа „Тайна експедиція“, скасована Олександром I, за Миколи I відновлена під назвою „3. відділу“.

Тайнан, м-о на Формозі, 85.000 меш.

Тайна свята, сакрамент, у христ. богослов'ї видимий знак, установлений Ісусом Христом для освячення людини. Кат. і правосл. церква приймають 7 св. т.: хрещення, миропомазання, евхаристія, покаєння, елеопомазання, священство й подружжя; протестанти звич. приймають тільки дві св. тайни: хрещення й евхаристію.

Тайнер (Theiner) Август, нім. кат. історик (1804-74), дир. ватиканського архіву, автор багатьох праць із історії церкви в Росії та Польщі та збірок документів „Старинні пам'ятки Польщі й Литви“.

Тайпінґ, назва повстанців у Китаї в 1851-66.

Тайстра, (рум.) торбина.

Тайфун, тифон, (кит.) бурхливий гураганний вітер, віє періодично (від липня до листопада) в зах. частині Тихого океану від схід. берегів Японії по 38° півн. геогр. ширини й до рівника.

Тайхмüller (Teichmüller) Густав, нім. філософ (1832-81), противник позитивізму.

Тайчевіч (Тайчевіч) Марко, хорв. комп. та муз. критик, *1900; твори: струнний

квартет, п'єси на форт., гармонізація нар. пісень.

Тай-юен, м-о в кит. провінції Шансі, 200.000 меш.

Такарі (Тагауа), ліва притока Параґваю, 750 км. дов.

Такеляж, (голянд.) всі снасті корабля, якими порушують і укладають вітрила та піддержують щогли.

Такель, (голянд.) 1) лінва на щоглово-му руштуванні; 2) складний підймальний блок.

Такіян, гл. Янтсекіян.

Такля Макан, пустиня між р. Тарімом і горами Квенлюн.

Таково, с. в Сербії, 1815 місце шасливого закінчення серб. визвольної війни проти турків; з цієї нагоди серб. Т.-орден.

Такома (Тасома), пристань у державі Вашингтон ЗДА над затокою Пюджет, 111.000 меш.; трачки, млини, фабрики сталі.

Такса, (лат.) 1) установлена сусп. владою ціна на якісь предмети, пр. т. на хліб, м'ясо, цукор, або за якісь послуги (нотарів, адвокатів); 2) розмір оподаткування в певному відділі торг.-пром. підприємства.

Такса, (нім.) ямник; гл. Собака свійський.

Таксатор, (лат.) цінувальник, той, що визначає урядово ціну.

Таксація, (лат.) цінування, оцінка.

Таксі, (англ.) авто, що розвозить пасажирів за таксою; гл. Таксометр.

Таксіс, гл. Турп.

Таксодій (Taxodium), гл. Кипарис 2).

Таксометр, (лат.-гр.) прилад, що показує довжину переїханої дороги й ціну, належну за їзду.

Таксувати, (лат.) визначати ціну, оцінювати.

Такт, (лат.) 1) хист поводитися серед даних обставин, відповідна (розумна та гідна) поведінка; 2) у муз.: метрична одиниця муз. твору, складається з наголошених („сильних“) і ненаголошених („слабих“) частин; рід т. визначають на поч. твору в формі дробу ($\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{6}{8}$, і т. п.), а далі вертикальними тактовими рисками відділяють їх один від одного.

Тактика, (гр.) 1) воєнна наука, що розсліджує способи вживання війська на війні; 2) практичні засоби та способи, як дійти до бажаної цілі.

Тактична одиниця, військ. частина, що кермується голосом одиниці (при піхоті сотня або курінь, при гарматі батарея, при кінноті сотня); стратегічна одиниця: дивізія або корпус.

Тактовний, той, що має такт.

Тактування, (лат.) подавання такту відповідними рухами рук.

Талаат Мегемед бей, вкінці паша, тур. політик (1874-1921), від 1909 міністер внутр. справ, II 1917-X 1918 вел. везир; XI 1914 склав заяву, що Туреччина й осередні дер-

жави змагатимуть у війні до визволення України; убитий вірменином у Берліні, як причинник переслідування вірмен.

Талабор, гл. Теремля.

Талант, (гр.) 1) вроджений особливий хист до чогось; 2) ст. гр. вага золота й зол. монета вартості б. 1.000 ам. дол.

Талес, (євр.) білий рантух із чорними пружками, який надягають жонаті жиди під час молитви.

Талеман де Рео (Talleyrand des Réaux) Жеден, фр. мемуарист (1619-92); славні „Розповідки“.

Талеран (Talleyrand)

Шарль Моріс, кн., фр. дипломат (1754-1838), свящ., опісля еп., 1789 в нац. зібранні речник партії реформ, 1797 міністер закорд. справ, допоміг Наполеонові в перевороті 18 брюмера, 1804 брав участь у проклямації Бурбонів, до IX 1815 міністер закорд. справ, представник Франції на від. конгресі, 1830-35 посол у Лондоні; полишив спомини.

Талергоф, місцевина в Сирії, 1914-17 табор інтернованих Австрією українців, гол. москвофілів (до 7.000).

Ш. М. Талеран.

Талергоф, бараки.

Талес, із Мілету, гр. філософ, математик і астроном (б. 640-548 до Хр.), основник йонської філософії природи; вважав воду за основний первень, із якого все повстало.

Талісван, затока Жовтого моря, над нею пристань Дайрен.

Талій (Thallium, Tl), первень, м'який метал подібний до цини, в т. 11°8, забарвлює полум'я на зелено, буває в сірках металів. Сполук т. уживають до виробу оптичного скла, що сильно ломить світло, до штучних огнів, у мед. до усування волосся.

Талісман, (араб.) предмет, що бацим-то приносить власникові щастя; гл. Амулет.

Талія, 1) в гр. міт. муза комедії, також одна з Харит; 2) (фр.) частина тіла — стан; 3) колода карт до гри.

Таліаменто (Tagliamento), ріка в півн. схід. Італії, 165 км дов., вливається до Адрійського моря; за світової війни завзяті бої між австрійцями та італійцями.

Таллієн (Tallien), фр. гром. діячі, з часу вел. фр. революції. подружжя: 1) Жан

Лямбер (1769-1820), ворог Робесп'єра і спричинник його впадку; 2) Жанна Марія, дружина його (1770-1835).

Таллін, Реваль, гол. м-о та пристань Естонії, 128.000 меш., корабельні верстати, ткацька й паперова промисловість. багато середньовічних церков і будівель.

Талліх (Tallich) Вацлав, чes. музика, *1883, славнозвісний диригент.

Талмуд, (євр.) вл. наука; пам'ятка жид. рел. законодавства з III-X вв. по Хр., служить і досі за основу рел.-правного життя всіх правовірних жидів, крім караїмів. Т. складається з двох гол. верстов: Мішна та Гемари. Мішна (Девтерозіс) це збірник усяких рел. і виведених із них правних приписів; її авторів звуть танаїтами, з них найславніші: Гіллеель, Аківа, Меір і останній її редактор патріярх Юда I (200 по Хр.); Мішна написана нар. євр. мовою. Гемара це основна дискусія пізніших палестинських і вавилонських учених (тзв. амораїтів) над Мішною й їх правні висновки. Є дві Гемари: вавилонська та палестинська, обидві тодішніми нар. мовами. Від VI до X в. студії над талмудом ведуть тзв. гаони, зпоміж яких найчільніший Саадія (892-942), філософ, що пробує погодити віру з наукою. В цій добі повстають коментарі до біблії й талмуду, тзв. Мідрашім, книги правничого та легендарно-морального змісту.

Таловірка, на побережжі Озівського моря заг. назва на дрібну рибу, що попадає в неводи разом із великою.

Таляр, срібна монета, вибита вперше в Йоахімсталі, звідки й його назва; від 1566 заг. принята в нім. державі та загалом у Європі; т. були в обігу в Австрії до 1857 (вартість 1½ гульдена), в Німеччині до 1907 (вартість 3 марки), в Африці й до сі (золоті, тзв. левантинські таляри).

Тальбот (Talbot) Джон, англ. генерал (б. 1373-1453), здушив ірл. повстання, від 1417 воював із французами, де й загинув.

Тальдуччі (Talducci) Філіппо, тосканський дипломат, описав як очевидець карання на горло Івана Підкови; рукопис у флорентійським архіві.

Тальк, (араб.) лояк, найм'якший мінерал, креман магнезю (3MgO.4SiO₂.H₂O), кристали односкісні; білий, зеленкуватий, масний; здебільшого в компактних агрегатах, рідше в формі тонких лупаків, подібних до лосняків (слюд); уживають до виробу фігурок, огнетривалого посуду, білих олівців, порошку до засипування й т. п.

Талько-Гринцевіч (Talko-Grunciewicz) Юліян, поль. антрополог і етнолог, *1850, лікар, проф. краківського унів., член поль. Академії Наук; дослід над середньо-аз. племенами, нариси нар. лічництва на Україні, доісторичної антропології України, Білої Руси й Литви; спомини.

Тальма (Talma) Франсуа Жозеф, фр. актор (1763-1826), реформатор фр. театру, який намагався наблизити до життя.

Тальне, м-о гуманської округи над Гірним Тикичем, 11.000 меш.: 58% укр., 39% жидів, 1,7% росіян; в околиці ст. могили.

Тальон, (фр.) відрізок, долучений до деяких вартісних паперів; другий примірник асигнати, квиток, на підставі якого можна дістати зазначену на ньому вартість; гл. Купон.

Тама, гл. Дамба.

Тамавлінас (Tamaulipas), півн. держава Мехіка, 79.860 км.² і 290.000 меш., копальні нафти.

Таманська затока, затока Керченської протоки.

Тамань, 1) півострів, дельта Кубані між Чорним та Озівським морем; нафтові джерела; 2) станиця темрюцького повіту на Кубанщині, напроти Керчі; рибальство. Т. стоїть на місці ст. Тмуророкані.

Тамара, груз. цариця (1184-1213), славилася красою й розумом, розширила груз. державу щасливими війнами; дбала про лад та просвіту; з її ім'ям зв'язано багато легенд.

Тамара, ім'я біблійних осіб: 1) невістка Юди, сина Якова; донька Давида від Маахи; 2) донька Авесалома.

Тамариск (Tamarix), рід рослини, споріднений із вересом; із дзвонуватими цвітками й луковатим листям; дерева й кущі, до 3 м. вис., ростуть на солончаківих, сухих ґрунтах. Т. крилатий (T. gallica), з червоновими гілками, дуже декоративний; півд. Європа й Україна. Т. нім., біже-дерво (Myricaria germanica), з червоно-жовтим стовбуром; цвіте ціле літо; серед. і півд. Європа, півд. Україна. Араб. відміна дає солондукватий сік, що, підсихаючи, творить білу манну.

Тамариск. 1. цвіт із галузкою. 2. цвіт. 3. листок корони. 4. пияк. 5. стовпик. 6. овочі. 7. насіння.

Тамбов, м-о рос. чорноземної країни, 76.000 меш., торгівля с.-госп. продуктами.

Тамбур, (фр.) 1) барабан; барабанник; 2) в архітектурі: вальцовата підбудова бані, звич. з різьбарської прикрасою; 3) огорожа при твердині.

Тамбурино, (іт.) 1) баскійське муз. решето; 2) давній фр. танок.

Тамбур-мажор, (фр.) диригент військ. оркестри, колиш. підстаршина, що проводив барабанниками та сурмачами.

Тамерлян, гл. Тімур.

Таміза, гл. Темза.

Таммані-гол (Tammany-Hall), спершу філантропійна, опісля політ. організація в Нью-Йорку, основана 1789, від 60 рр. XIX в. починає грати вел. ролю в житті міста й почасти стейту, гол. при виборах; знана з надужитя та підкупств.

Таммерфорс, гл. Тампере.

Таммуз, сир.-фенікійський бог, тотожний із гр. Адонісом.

Тампа, зимова кліматична станиця на Фльориді, 52.000 меш.

Тампере, Таммерфорс, м-о в півд. зах. Фінляндії, 54.000 меш., ткацька й папіряна промисловість.

Тампіко (Tampico), пристань у півд.-схід. Мехіку, 45.000 меш.; вивіз нафти.

Тампон, (фр.) газа або вата звинена у клубок, вкладається до природних (ніс, піхва) або штучних отворів тіла (рани) для розширення їх, введення ліків, спинення кровотечі, тощо. Тампонування, введення тампону.

Там-там, кит. назва гонґу; гл. Гонґ.

Тамулі, тамилі, інд. дравідський народ, живе в Мадрасі й Цейлоні, б. 15 міль. душ.

Тан (Temps=час), фр. денник від 1829, респ. напрямку, тепер пів-офіційний орган фр. міністерства закорд. справ.

Тана, 1) ріка в Кенії, 575

км. дов., вливається до Інд. океану; 2) оз. в Абесинії, 3.100 км.² пов., 1.755 м. н. р. м., з нього випливає Синій Ніл; 3) Танаїс 1).

Танагра, м-о в півд.-схід. Беотії над р. Езопом, численні нахідки в некрополі, гол. фігури з теракоти.

Танаїс, 1) гл. Озів; 2) ст. гр. назва р. Дону.

Тананаріво, гл. Антананаріво.

Танаро, права притока По, 205 км. дов.

Танатологія, (гр.) частина фізіології, досліджує прояви смерті.

Танатос, (гр. міт.) вл. смерть; бог смерті, син богині ночі, брат-близнюк Сну.

Танатофобія, (гр.) хоробливий страх перед смертю, буває при неврастенії.

Танва, права притока Сяну, 105 км. дов.

Тангайзер (Tannhäuser), нім. міннезинґер б. 1228-65; про нього нар. пісня, переспів Гайне, опера Р. Ваґнера.

Танґанайка, Танґаніка, 1) о. на границі Конґа та Кольонії Т., 35.100 км.², до 1.280 м. завглибшки; 2) англ. колонія у схід. Африці, 966.000 км.² і 4.500.000 меш., муринівбанту, на побережжі арабів і гіндусів; степова височина з самітними горами (до 6.010 м. вис.); тропічний клімат; сисалева пряжа, кавчук, бавовна, кава, годівля худоби; вугілля, сіль. 1884-1919 нім. колонія, тзв. Нім. схід. Африка.

Танґенс, (лат.) гл. Функції.

Танґенс-бусоля, гл. Бусоля 2).

Танґер, гл. Танжер.

Танґо, (есп.) модерний танок у повільному $\frac{3}{4}$ такті, занесений до Європи з Аргентини в 1911, подібний до габанери;

Турецький восьми-струнний тамбур.

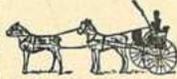

Тамбурино.

т. мільонга відрізняється від аргентинського живішим темпом.

Тангути, тибетське кочове плем'я над гор. Гоанго та в околиці Кукунора.

Тандем, (англ.) 1) візок на двох колесах, із двома кіньми, запряженими чергою, один за одним; 2) колесо (ровер) із двома або більше сідалами; 3) два двигуни укладені за чергою (гл. табл. Парові машини, образок 3.).

Тандем.

Тандита, (іт.) дешевенькі, нетривкі предмети, дрантя; базар, де ними торгують.

Тансєв, 1) Олександр, рос. комп. (1850-1918); опера „Помста Амура“, симфонії, сюїти ітд.; 2) Сергій, рос. комп. і муз. теоретик (1856-1915); симфонії, композиції на оркестру, квартети, тріо, опера „Орестея“, кантати на церк. теми.

Танжер (Tanger), Танджа, ст. Тінгіс, афр. пристань над Гібральтарською протокою, 46.000 меш.; враз із околицею (400 км.² і 74.000 меш.) нейтральна смуга.

Танін(а), орг. сполука (C₇₆H₅₂O₄₆), гарбник у дубінках, сумаху й чаю; білий аморфний порошок терпкого смаку, легко розчиняється в воді, мало в спирті й етері; вживають до чинення шкіри, виробу чорнила і в мед.; гл. Адстрінгенція, Гарбникова кислота.

Танк, (англ.) 1) вел. залізний збірник на рідини, гол. нафту; 2) опанцирений, озброєний скорострілами й малими гарматами самохід на повзівках, придуманий англійцями (гл. Самохід).

Танкред, герой першого хрестового походу, братанич Богемула з Таренту, 1111 кн. Антиохії, †1112.

Танненберг, місцевість у прус. окрузі Алленштайн б. Грунвальду; 15 VII 1410 перемога поляків над нім. орденом; 30 VIII 1914 перемога німців над росіянами.

Танну Ола, гори в Монголії на верхів'ях Єнісею, до 3.500 м. вис., схід. продовження Алтаю.

Танну Тува, Уріянхай, півн. частина Монголії, між горами Саянськими та Танну Ола, 170.000 км.² і 70.000 меш. (тувинців і рос. кольоністів), родюча та лісиста країна; тепер монг. республіка під впливом СРСР, гол. м-о Кизил-Хото.

Танок, мист. передача почувань ритмічними рухами тіла. У старовину т. мав рел. форму і світську; у греків т. мав різні роди (військ., бакхічний); займав почесне місце; у римлян т. був тільки видовищем, де брали участь професійні танцюристи. Від Ренесансу т. розвинувся сильно між загалом (сарабанда, гавот, менует). Кожен народ має свої нар. т. і штучні, що приходять до моди і щезають.

Танок св. Віта, гл. Хорєя.

Танський, 1) укр. письм. XVIII в., автор вірш (Великодньої та ін.), що користувалися славою в сучасників; 2) Антіц, полк.

компанійський за Мазепи 1/12-1734, пізніш полк. білоцерківський, за гетьмана Апостола полк. київський; Паліїв зять.

Танта, торг. м-о Єгипту, 90.000 меш.

Танталь, (гр. міт.) син Зевеса, батько Пельопа й Ніуби, казковий цар Фригії, виявив тайни богів; щоб вивірити їх усвідучість, подав їм на обід тіло Пельопа; терпить у підземеллі вічний голод і спрагу, хоча стоїть по коліна в воді, й над його головою висить дерево з овочами („Танталеві муки“).

Танталь (Tantal, Ta), рідкий метал; атомовий тягар 181·5; в. т. 16·6, дуже твердий, відпорний на кислоти, т. т. б. 3.000°; уживають при виробі електр. жарівок.

Тантієма, (фр.) 1) винагорода, визначена службовцєві підприємства, в залежності від прибутків останнього; 2) додаткова винагорода, видавана членам управ акц. товариств із прибутків підприємства по закінченні операційного року; 3) гонорар драматургів і композиторів за кожен поодинокую виставу їх творів.

Танфільєв Гаврило, рос. географ і геоботанік (1857-1928), дослідник степів і болот Сх. Європи та України; Географія Росії й України.

Танцмайстер, (нім.) учитель танців, танцюрист.

Танчаковський, 1) Йосип, гал.-укр. педагог (1856-1929), організатор фахового шкільництва „Рідної Школи“; 2) Степан, гал.-укр. гром. діяч (1854-1928), нотар, організатор просв. життя Золочівщини та Бучаччини, дарував вел. гроші на просв. пілі; почесний член „Просвіти“.

Танячкєвич Данило, гал.-укр. гром. діяч і публіцист (1842-1906), гр.-кат. свящ., посол до австр. парламенту 1897-1900, почесний член „Просвіти“, один із визн. діячів гром. руху 60 рр. XIX в., співробітник „Вечерниць“, „Мети“, „Ниви“, „Правди“.

Д. Танячкєвич.

Таосизм, даосизм, 1) кит. філ. система, спєрта на вірі в „тао“ — духа й основу всесвіту, приписувана кит. філософам Ляотсе й Чуантсе; 2) кит. нар. релігія, містичний пантеїзм, уважає за мету життя злуку з „тао“, при помочі покори, невибагливості й роздумування; має вел. вплив на життєву філософію китайців.

Танажоз (Taražoz), права притока Амазонки, 1.992 км. дов.

Танєр, (фр.) пияніст, що за гроші грає до танців.

Танєта, (лат.) оббиття стін кімнати з кольорового паперу або матерії.

Тапір (Tapirus), багатокопитний, ростинодійний ссавець, до 1½ м. вис., до 2 м. дов., з рухливим малим рилом і коротким хвостом; т. американський живе в під-

рівникових країнах Півд. Америки; т. а з і сь к и й, дещо більший, живе на Маляці й Сундайських островах. Гл. таблиця: Ам. збірня, ч. 29.

Тапцєр, (нім.) ремісник, що оббивав меблі, прибирає кімнати портієрами.

Тапсак(ос), ст. торг. місто в Сирії, на правому березі Евфрату.

Тасос, ст. м-о в півн. Африці, 46 до Хр. перемога Цезаря над помпеянами.

Татті, ріка в зах. частині брит. Індії, 705 км. дов., вливається до Араб. моря.

Тара, (іт.) мертва вага, вага товарового упакування, пр. бочок, скринь, мішків ітд.

Тара, 1) права притока Іртиша, 448 км. дов.; 2) пристань при впаді Т. до Іртиша, 9.000 меш., торгівля маслом і футрами.

Тарабулос, Тріполіс, пристань у Сирії, 37.000 меш., торгівля півд. овочами та тютюном, ловля губок.

Тараї, Тераї, джунглева долина в Непалі в півніжжі Гімалаїв.

Тараканова, 1) А в г у с т а, рос. княжна, дочка рос. цариці Єлисавети й Олексія Розумовського (1745-1810), до 1785 в Італії, пізніше на приказ цариці Катерини II привезена до Росії й пострілена в черниці та замкнена в ман., де жила в повній самотині; 2) міжнар. авантюристка (1755-75), 1774 вдавала кн. Т., доньку Єлисавети; V 1775 на приказ Катерини II викрадена з закордону й замкнена в Петропавлівській твердині, де † XII того самого року; героїня багатьох романів, м. ін. Г. Данилевського.

Таран, (гр.) 1) машина руйнувати мури, вживана в старовині й у середньовіччі: звич. завішена на ланцюгах важка паля, з металевим окуттям або тягаром на передньому кінці; 2) в давнину залізний виступ передньої, підводної частини корабля, для удару в ворожий корабель; 3) т. гідралічний, гл. Гідралічний таран.

Таран.

Таран, 1) А н д р і й, укр. маляр, *1887, монументаліст, від 1923 проф. Мист. Інст. у Києві; „Шахти“, „Коксові печі“, „Домна“, мертва природа, рис. з Дніпрельстану; 2) П а в л о, гайдамацький от., запорожець, учасник Коліївщини, взятий у рос. неволю під Гуманем 1668 разом із Залізником.

Тарановський Федір, суч. рос. правник, укр. роду, проф. унів. у Варшаві, опісля в Дорпаті, член ВУАН; праці про держ. право Франції, Польщі (XVII в.), історія рос. права (по поль.).

Тарантас, (рос.) подорожній візок на дов. розворах.

Тарантеля, (іт.) неапольський, первісно тарентський танок у дуже скорому темпі, в такті $\frac{3}{8}$ або $\frac{6}{8}$.

Таранто, ст. Тарент, іт. м-о над затокою

Т. Йонського моря, 121.000 меш., військ. та торг. пристань, у старовину гр. колонія.

Тарантул(я) (Tarantula), вел. павук, до 4 см. дов., живе в норах у землі, в півд. Європі й цілій Африці.

Таранушко Степан, укр. дослідник мист. і будівництва, *1889, проф. Інст. Нар. Освіти й дир. музею укр. мист. у Харкові. Гол. праці: Укр. хати, Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв. та ін.

Тараня (Leuciscus guttilus L.), риба, живе в Чорному й Озівському морі; суснена т. — улюблена їжа на Україні.

Таранько Михайло, гал.-укр. педагог і видавець, *1887, ред. і вид. час. для дітей „Світ дитини“, „Молода Україна“, книжечок „Діточа Бібліотека“, „Популярна Бібліотека“ та ін.

Тарасевич, 1) Л е о н т і й, один із найбільших укр. гравців мідериту та офорту доби Мазепи; портрети визначніших сучасників, м. ін. І. Мазепи, іст. та симв. композиції, рел. образи, заголовні картини, ілюстрації, вел. серія 45 мідеритів до кн. „Патерика“; 2) О л е к с а н д е р (Антін), найбільший укр. гравець мідериту й офорту ст. часів, від 1688 у Києві як чернець Антоній і намісник Лаври. Ілюстрації до визн. чужих вид., портрети митр. К. Жоховського, кор. Яна III Собеського, Лазаря Барановича, рел. образи кат. і православного обряду; † після 1720.

Тарасенко, 1) В а с и л ь, укр. мінералог та петрограф, *1859, проф. дорпатського унів., працював над кристалічними скалами укр. земель; 2) І в а н, гл. Савич Олександр.

Тарасівці, укр. таємна організація („братерство тарасівців“) тзв. „свідомих українців“, заснована в Полтаві 1891 з почину Івана Липи для боротьби за нац. політ. визволення України. До братства належали крім Липи: Виталь Боровик, Валеріян Боржковський, М. Вороний, Б. Грінченко, М. Кононенко (Школиченко), М. Коцюбинський, М. Міхновський, Дм. Сигаревич, В. Степаненко, В. Самійленко, Є. Тимченко, Ол. Черняхівський та ін.; 1893 рос. жандармерія поарештувала гол. діячів братства й воно розпалося.

Тарасій, св., патріарх царгородський,

Л. Тарасевич: портрет Ю. Землі.

О. Тарасевич: Портрет Клокоцького 1685 р.

перевів злуку гр. і рим. церкви та віднову почитання образів, провідник II нікейського собору; †806.

Тараскон, (фр.) м-ко в фр. Провансії, б. 1.700 меш.; насмішлива назва глухої закутини.

Тарасниця, (з нім. Terrasbüchse) рід гармати XV-XVI в., яку ставили на терасах замку; півтарасниця — така сама гармата меншого калібру.

Тарасниця.

Тарасова ніч, гл. Переяслав.

Тарасович, 1) Василь, мукачівський укр. єп. 1634-48, спершу правосл., згодом уніят, своїм переходом на унію 1646 в Ужгороді дав початок унії на Закарпатті; 2) Кіндрат, наказний гетьман за Петра Дорошенка, 1672.

Тарасовеченків, м-ко одеської округи, давніше Янівка, 3.000 меш.

Таракхавка, гл. Гадюка.

Тарашкевіч Броніслав, білорус. фільольог і гром. діяч, *1892, автор граматики білорус. мови, 1923-27 посол до поль. союму, де був членом Білоруської Трудової Громади.

Тараца, м-о білоцерківської округи на Правобережній Україні, 11.000 меш.: 68% укр., 30% жидів, 1-3% росіян.

Тарацанська дивізія, більш. військ. частина, повстала 1918 на Московщині з селян тарацанського повіту, що підняли були повстання проти гетьмана й німців та змушені були покинути Україну; в 1919 складалася майже виключно з москалів.

Тарбагатай, гори на границі Казакстану та Джунгарії до 3.633 м. вис., відділені китловиною Зайсану та долиною Іртишу від Алтаю й китловиною Алакул від Тяншану.

Тард (Tarde) Габріель, фр. соціолог (1843-1904); гол. праці: „Професійна злочинність“, „Закони наслідування“.

Тарденузька культура, рання мезолітична культура; її стоянки з мікролітичним кремінним знаряддям у нас на піскових надмах Волині та півн.-схід. Галичини; брак кераміки, гроби ще незнані, гл. Мікроліти.

Тардіє (Tardieu), 1) Андре, фр. публіцист і держ. діяч, *1876, кількарязовий міністр, м. ін. співробітник Клеманса й співредактор Версайського договору; 1929 президент міністрів; 2) Огюст Амбруаз, фр. лікар (1818-79), основник науки судової мед., автор низки визн. спеціальних праць.

Тарент, гл. Таранто.

Тариба, лит. нац. рада, складена 1917 у Вильні з відпоручників лит. партій, для утворення незалежної лит. держави.

Тарифа, (араб.) 1) заздалегідь визначена плата за користування послугами таких публичних підприємств як залізниці, пошта, телеграф; 2) розмір оподаткування то-

варів, що їх довозять ізза кордону — митна т.; 3) означена вартість, ціна, пр. товарів у крамницях.

Тарік, араб. полководець, 711 переміг готів під Херес де ля Фронтера; від нього назва Гібральтару, гл. Гібральтар.

Тарілки, (нім.) муз. інструмент, чинелі, дві металеві тарілки, що їх б'ють одна об одну.

Тарім, ріка у Схід. Туркестані; витікає в Каракорумі як Яркент і по злуці з Черченом перепливає оз. Карабуран; вливається до оз. Льопнор.

Таріфа, єсп. м-о й укріплена пристань над Гібральтарською протокою, 12.000 меш., найбільш на південь висунене м-о Європи.

Тарквіній (Tarquinius), ім'я 2 легендарних рим. царів: 1) Т. Старий, 5-ий цар Риму, після Анка Марція; 2) його син, Т. Гордий, 7-ий цар Риму, після Сервія Туллія, жорстокий тиран, прогнаний із Риму Л. Юнієм Брутом (510 до Хр.).

Таркінгтон Бут, ам. письмен., *1869; „Завоювання Ханаану“, „Пенрод“, „Натовп“.

Таркович Григорій, закарп.-укр. перк. діяч (1752-1841), проф. і перший ректор єпархіяльної семінарії в Ужгороді, цензор для укр. вид., від 1817 перший єп. прашівський.

Тарковський Олександр, укр. народник-рев. (1862-1924), член партії „Народная Воля“, від 1887 на заслання в Сибірі; склав нарис історії рев. руху в Єлисаветі.

Тарн, 1) права притока Гаронни, 375 км. дов.; 2) фр. департамент над нею, 5.780 км.² і 305.000 меш.; гол. м-о Альбі.

Тарнавський, 1) Вадим, укр. бібліограф, автор бібліографії до Квітки (Київ, 1929, вид. ВУАН); 2) Мирон, гал.-укр. військ. діяч, *1869, генерал-четар УГА, 1916-17 ком. вишколу УСС, 1918 ком. 16. полку стрільців австро-угор. армії, 1919 організатор і ком. II корпусу УГА, від VII-XI 1919 начальний вождь УГА; 3) Семен, знатний бунчуковий товариш, ресент ген. військ. канцелярії за Д. Апостола.

М. Тарнавський.

Тарнів (Tarnów), поль. м-о в зах. Галичині, 37.000 меш.; ратуша з XVI в., руїни замку, музей; фабрики тканин і с.-госп. машин.

Тарновське Ґури (Tarnowskie Góry), м-о на поль. Шлезьку, 15.000 меш., копальні заліза й олова, гути.

Тарновський, 1) Василь, старший, укр. історик і гром. діяч та меценат (1810-66), автор праці про правничий побут на Україні, видавець Кулішевих „Записок о Южной Руси“ та „Чорної Ради“ й ін. укр. видань; брав близьку участь у скасуванні кріпацтва; 2) Василь, молодший, укр. гром. діяч (1837-99), син першого, дідич і маршалок шляхти на Чернігівщині, основник укр. іст.-

етногр. музею в Чернігові, допомагав іст. музею в Києві та вид. „Київ. Старини“, почесний член львівської „Просвіти“; 3) Григорій, укр. дідич-меценат, дядько першого, власник Качанівки, де часто перебували Гоголь, Глінка, Маркович, Штернберг, Забіла, Шевченко, Максимович, Куліш та ін.; †1853; 4) Іван, полк. волинський, начальник коз. залог на Волині 1657-58; намагався поширити владу коз. держ. на зах. укр. землі; 5) Мікола, укр. археолог, провадив розкопки на Київщині, †1898; 6) (Tarnowski) Станіслав, граф, поль. історик літ. й політик (1837-1917), один із провідників поль. консервативів („станчиків“), проф. краківського унів., президент поль. Акад. Наук; студії з історії поль. літ.; 7) (Tarnowski) Ян, поль. держ. і військ. діяч (1488-1561), каштелян краківський, від 1526 воєвода руський і вел. гетьман коронний, 1531 розбив під Коломиєю молдавського господаря Петра і здобув для Польщі Покуття; 1540 оснував Тернопіль.

В Тарновський (2).

Тарноградський Валеріян, укр. письм., *1880; збірки поезій „Барвінковий цвіт“, „Боянові струни“.

Таро, гл. Кліщинець.

Таро (Thaгаud), фр. письменники, брати: старший Жером, *1874 і Жан, *1877; повісті з жид. життя на Україні: „Тінь хреста“, „Царство боже“.

Тарок, (іт.) гра в карти на 78 або 56 карт із 22 козирами.

Тарпан, гл. Кінь.

Тарпейська скеля, схил Капітолінського горба, відкіля в ст. Римі скидали зрадників держави.

Таррагона, пристань у півн. схід. Іспанії над Середземним морем, 28.000 меш., собор, руїни з рим. доби; ст. Таррако — одно з найбільших міст рим. імперії.

Тарс, 1) ст. гол. м-о Кілікії, місце народин ап. Павла; тепер Терз, м-ко в півніжній Тавру, 22.000 меш.; 2) ст. м-о й побережжя півд. Іспанії, колись багате на срібло, олово, цинку.

Тартаків, м-ко сокальського повіту, 2.500 меш., 40% українців.

Тарталія (Tartaglia) Нікольо, іт. математик (1500-57), подав разом із Карданом та Ферром спосіб розв'язування альгебричних рівнянь 3. і 4. ступня.

Тартана, (іт.) 1) мале вузьке судно з трикутним вітрилом, уживане неаполітанцями та еспанцями; 2) довгий двоколісний катальонський візок.

Таргар, (гр. міт.) за Гомером темна безодня глибоко під аном, тюрма титанів і місце кари безбожників (пекло); також підземелля, ад (Гадес).

Таргарен з Тараскону, герой повістей

Доде; чванько, що сам вірить у свої вигадки.

Тартин(к)а, (фр.) тонкий шматок хліба з маслом, сиром, шинкою, тощо; сендвіч.

Тартіні Джозеппе, іт. скрипач, муз. теоретик та комп. (1692-1770); скрипкові сонати та концерти, тощо.

Тарту, Дорпат, гол. естонське м-о, 50.000 меш., унів.; Т. це ст. руський Юріїв, заснований 1030 Ярославом В., добутий 1224 хрестоносцями, 1558 москалями, 1582 поляками, 1625 шведами; 1704 до Москви; від 1919 до Естонії.

Тартюф, (фр.) облудний святець, герой Молієрової комедії.

Тархан, півострів у зах. частині Криму.

Тасман Абель Янсон, голанд. мореплавець (1602-59), відкрив 1642 Тасманію та Нову Зеландію, 1643 острови Тонга, Фіджі та архіпелаг Бімарка.

Тасманія, о. на півдні Австралії, разом із меншими сусідніми о-вами 68.335 км.² і 210.000 меш. (самі колоністи, тубільці всі вигинули). Гол. продукти: збіжжя, вовна, мідь, срібло.

Відкрита 1642 Тасманом, була карною, опісля звич. брит. колонією, тепер союзна держава домінії Австралії.

Тасманове море, частина Тихого океану між Новою Зеландією й Австралією.

Тассо Торквато, іт. поет (1544-1595), 1571-79 на дворі Альфонса в Феррарі; численні поеми, архитвір „Діяльогі“, листи, епопея „Визволений Єрусалим“, пасторальна комедія „Амінта“.

Тасувати, (фр.) мшати (карти).

Тастер, (нім.) гудзик, що замикає електр. струм при електр. дзвінках; 2) гл. Клявіш.

Татар-Бунар, м-ко в півд. Басарабії в акерманському повіті над Кундуцьким лиманом, б. 5.000 меш.; в XVI-XVII вв. важне пограничне м-о кримських татар; 1924 вел. повстання проти румунської влади, здушене військовою силою, при чому м-ко Т.-Б. та низка сел були спалені, 1.000 люда згинуло в бою, 500 стануло перед військовим судом.

Татари, первісно монг. плем'я, що в V в. жило в півн.-схід. Монголії й Манджурії, опісля назва серед.-аз. монг.-тюркських степових кочівників, що в XIII в., об'єднавши Джингісханом, створили величезну державу, завоювавши майже цілу Азію й схід. Європу. На Україні т. появилися 1224 й, роз-

Останні тубільці Тасманії.

Т. Тассо.

громивши укр. та половецькі війська над р. Калкою, вернулися до Азії; вдруге прийшли 1237 під проводом Батия і 1237-8 завоювали Московщину, 1240 зруйнували Київ і завоювали укр. землі; спустошивши Польщу (1241 битва під Лігніцею), Угорщину й півн. Балкан, осіли в Поволжі, де утворили державу Золотої Орди, що від неї більше, чи менше залежали моск. та укр. землі; гл. Золота Орда. Тепер т. — збірна назва народів, гол. тюркського походження, що заселяють значні простори Азії та Схід. Європи й діляться на багато племен; із них найважливіші: алтайське на Сибірі, зах.-сибирське в давній тобольській і томській губ., кавказьке, казанське, астраханське, кримське й балканське. Всіх татар б. 5 мл.; у межах УСРР всього 23.000, себто 0,8% населення, переважно в Донбасі; в Кримській Автономній Респ. 179.000, себто 25,1% усього населення.

Татарів, гуцульське село над гор. Прутом у надвірнянському повіті, 670 м. н. р. м., 600 меш., літництво.

Татарник (Onopordion), байдрак-чортополох, бодяк; зелеста, кошачкоцвітна рослина, до 1½ м. вис., з твердим колючковатим листям і білом; молоде листя й підстава цвіту їстівні.

Татарська дорога, торг. шлях XIV в. зі Львова через Поділля на Кам'янець до Тегині (Бендер); звідти або до Білгорода й морем до Криму, або на Тавань і Перекоп.

Татарська література, повстала ще перед кочовою добою. У VII в. ділилася на двірську (сарайську) та нар. Двірська наслідувала араб. та перс. літ. Т. л. мало відрізнялася від тур. літ.; ті самі письменники були одночасно тур. та тат. Найчільніші: Усеїн Кефеві (XV в.). Ходжа Ахмет-Есеві (XVII) і Ісеті (поч. XIX в.). Найпопулярніші були рел. твори: пісні дервішів, рел. поеми, оди, балади. Поезію двірську творили близькі до ханів поети, самі хани та тур. султани Мемед-Фатих, Яуз-Селим та ін. Ця літ. збереглася досі неповна. Від 1831 знищила розвиток т. л. урядова рос. комісія. З винятком кількох поем і збірників більшість нар. творчості передається від покоління до покоління. Від 1840 50 нар. поезія майже перестала існувати. Доба від завоювання Криму Росією до 1905 це доба занепаду, для нар., двірської та рел. літератури. Від заснування час. „Терджиман“ 1884 появляється ряд белетристів і драматургів: Ісмаїл Гаспринський, Ісмаїл Ляманов, Сабри Айвазов, Осман Акчокракли, Редид Мехдієв, від 1905 поети Шаміль Токтар Гази, Асан Чергієв, Челеби-Джан Номан (Челебієв), Бекір Сидки, Чобан-Заде, Томурджан Чати-Товли (Одабаш), Лятиф-Заде, Шевке-Бакоре, Куртієв, Джеміль Керменчиклі, Усеїн Балатуков, Усеїн Джаїд, Омар Іпчи та ін.

Татарська протока, протока між Саха-

ліном і аз. суходолом, лучить Охотське море з Японським.

Татарська Республіка, автономна республіка РСФСР над серед. Волгою, 67.100 км.² і 3.000.000 меш. (48,8% татар, 43,1% росіян). Поверхня рівна, частинно горбова, на півдні чорнозем. Хліборобство та скотарство (лісу 17% пов.), гол. продукти: жито, пшениця. Гол. місто Казань.

Татарський провал, Яблоніцький провал, 931 м. вис. провал у схід. Карпатах, лучить долини Прута й Тиси.

Тати, кавказький народ перс. походження, до 150.000 у бакинській області й Дагестані.

Татицев Василь, рос. історик і географ (1686-1750), збирач ст. рукописів, автор „Історії російської“ до кінця XVI в.; знайшов рукопис „Руської Правди“ й досліджував її.

Татлін Володимир, рос. мистець, *1885, один із пропагаторів конструктивізму в Росії, маляр і конструктор ужиткового мист.; проєкт пам'ятника III Інтернаціоналу.

Татри (Герлях).

Татри, 1) Високі Т, найвища частина Карпат на верхів'ях Дунайця, Попраду та Вагу до 2.663 м. вис. (Герлях), побудована з гранітів, гнайсів, вапняків і пісковиків; із багатьма озерами (морські ока) свіговими полями, без льодовиків. Границя лісу 1.500 м., характеристичне дерево лімба, тварини: козуля, ховрашок, ведмідь; меш. — поляки й словаки, живуть зі скотарства та лісового промислу, винайму хат і провідництва; 2) Низькі Т, пасмо рівнобіжне до Високих Т. на півдні долини Вагу, до 2.045 м. вис. (ілюстр. гл. II том, ст. 772).

Татування, (тагітське) рисунки на тілі для прикраси, наколовані голкою; звичай т-я поширений між дикунами, деякими моряками, акробатами й злочинцями.

Тафе (Taafé) Едуард, граф, австр. держ. діяч (1833-95), 1867, 1870 і 1879 міністер внутр. справ, 1868-70 та 1879-93 президент міністрів, 1871 намісник Тиролю.

Тафралі (Тафларі) Іван, сот. війська Запорозького, з роду грек, політ. агент укр. уряду за Б. Хмельницького.

Тафта, (перс.) шовкова матерія простого плетіння, походила з Персії, поширена на ст. Україні.

Тахіграфія, (гр.) гл. Стенографія.

Тахікардія, (гр.) прискорений живчик, надмірно прискорена чинність серця (150-200 ударів на мін.); буває при різних хворобах серця, у нервових людей при зворушеннях і т. ін.

Тахіметр, (гр.) теодоліт упрощеної будови, з поземим і доземим лімбаом та уладженням для оптичного виміру віддалі, при скорих, менше докладних помірах; гл. Далекомір 2). Тахіметрія, швидкий вимір, що дає ситуацію місцевости та її релієф; потрібні прилади: тахіметр і мірична лата.

Тахіметр, 1. люнета, 2. доземий лімб, 3. поземий лімб, 4. поземниці, 5. люпа.

Тахо (Таґо) (есп.), Тешу (порт.), найбільша ріка Іберійського півострову, 910 км. дов. і 82.500 км.² сточища, випливає в горах Сієра де Куєнас, вливається до Атлантийського океану б. Лісбона; гол. притоки: Харама, Тістар, Аляґон.

Тахометр, (гр.) прилад міряти скорість руху машини, чи її окремих частин, або скорість руху води; з самочинним записувачем — тахограф.

Тацета, гл. Нарциз.

Тацит (Cornelius Tacitus), найбільший рим. історик із часу царства (б. 55-б. 120); гол. твори: 1) *Historiae* (зображення суч. авторів подій: історія Риму від 68-96 по Хр., в 14 книгах; 2) *Annales* — історія Риму від смерті Августа до смерті Нерона (14-68 по Хр.) в 16 книгах, — з обох творів збереглися тільки частини; 3) *Germania* (геогр.-етногр. монографія Германії).

Ташицький (Taszycki) Вітолд, поль. слявіст, *1898; проф. львів. унів.; поль. ономастика, старополь. тексти, студії над лужицькими мовами.

Таші-люнпо, гл. Даші-люмбо.

Ташка, (нім.) шкіряна подорожня торбинка.

Ташкент, найбільше м-о Узбекистану, 323.000 меш., складається з двох різних частин: ст. тубільної, з крутими вуличками, маленькими орієнтальними домиками та багатьома мечетами, та европ., модерної, з широкими вулицями. Т. визн. торг. і пром. осередок, особливо для бавовни, шовку та півд. овочів (консерви); унів., музей.

Ташлик, 1) права притока Синохи; 2) с. на Київщині, над р. Гнилий Ташлик; в околицях могили й укріплення.

Тая (Тауа) або Дія, права притока Морави на границі Дол. Австрії й Моравії, 287 км. дов.

Твардовський (Twardowski), 1) герой поль. нар. легенди: пан Т., із XVI в., про-

дав свою душу чортові й мав опісля багато веселих пригод; за це має висіти між небом і землею до страшного суду; 2) Казімеж, поль. філософ, *1866, проф. львів. унів., член поль. Академії Наук.; у працях піддає логічній аналізі основні поняття психології й логіки; 3) Самуїл, поль. письмен. (1600-60), учасник коз. воєн, автор поеми „*Wojna domowa*“ (про війну Польщі з козаками, татарами, москалями, шведами й уграми, вид. 1681); герої поеми — Ярема Вишневецький і Ян Казимір, гол. місце — облога Збаража й Берестечка; дуже популярна в укр. колах, мала 2 укр. переклади: С. Величка й Ст. Савицького.

Тварина, звір, звірина, живий твір природи, одно- або багатоклітинний, без зеленцю й без целюльозних оболонок, вдикує кисень, а видихує двоокис вугля, відживлюється тільки органічними, білковинними річовинами (ростинами або тваринами); т-и замінні своєю рухливістю і вразливістю; в одноклітинних тварин ціле тіло сповнює всі життєві чинності, у багатоклітинних наступає поділ праці: однородні клітини гуртуються в тканини, які утворюють окремі органи, що сповнюють окремі чинності, як пр. віддихання, травлення, виділення непотрібних річовин, руху, приймання вражін, розмножування і т. ін. Відповідно до менше або більше складної будови розрізняємо:

Тварини	}	2. Багатоклітинні	7. Хребетні
			6. Покривники
			5. М'якуни
1. Одноклітинні	}	3. Хробаки	2. Голкошкурі
			1. Порожнинці

Твен Марк, гл. Марк Твен.

Твердія, фортеця, воєнна будівля, має за мету замкнути ворогові доступ до якогось важного місця на театрі війни. В старовині т. будували в формі замку, тепер т. це низка залізо-бетонових фортець; промежки між ними захищають вогнем. Новітні т. узброєні важкими гарматами, захищені бетоном або панцирем, мають штучні перешкоди, підземні будівлі для захисту залози, протихем. і протилітакову оборону.

Твердість, у мінералогії: опір, що його ставляє мінерал вістрю твердого тіла при зарисованні. Щоб означити твердість мінералу, рисуємо його вістрям ін. мінералів звісної т-сти; мінералог Моз уложив на цій підставі скалю т., що складається з 10 ступнів: 1) тальк, 2) гіпс, або кам'яна сіль, 3) вапняк, 4) флюорит, 5) апатит, 6) ортокляз, 7) кварц, 8) топаз, 9) корунд, 10) діамант.

Твердовський, 1) Осип, укр. сотник (1891-1930), учасник бою під Крутами, 1919 ком. панцирного поїзду „Пімста“; 2) Пе-

т р о, укр. гром. діяч, голова окружної укр. ради в Манджурії, делегат на Вел. Україну від III укр. з'їзду на Далекому Сході, 1918-19 укр. консуль у Харбіні.

Твердокрилі, гл. Жук.

Твердохліб Сидір, гал.-укр. письмен. (1886-1923), член „Молодої Музи“; збірка поезій „В свічаді плеса“, переклади Шевченка й інших укр. поетів на поль. мову.

Твердохлібів Олександр, укр. письмен. (1840-1918), псевд. Земляк; низка статей на іст. та етногр. теми у харків. час.; співробітник „Київ. Старини“; праці про полковництво, Скельський ман. і ін.

Твер, рос. м-о при вливі Тверци до Волги, 106.000 меш., вел. ткацькі фабрики та залізничні варстати; основана в XII в., була окрегим удільним князівством і суверенною Москви до XV в.

Тверца, ліва притока Волги, 175 км. дов., сполучена каналом із системою Вишнього Волочка.

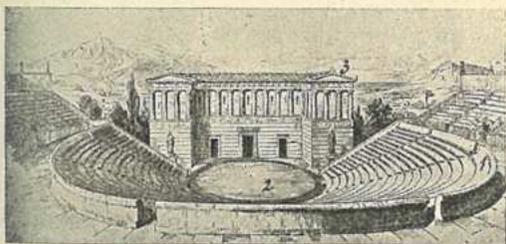
Твідс, (англ.) міцна ручноткана матерія з довговолосої вовни, з острову Гарріс у Шотландії.

Творидло Микола, гал.-укр. агроном, *1884, дир. „Центросоюзу“ у Львові, ініціатор-співосновник т-ва „Просвіта“ в Ужгороді та укр. госп. організації на Закарп. Україні; статті на госп. та екон. теми.

Теата, гл. Кієті.

Театини, лат. чернечий чин, оснований 1524 для виховання духовенства й догляду хорих.

Театр, (гр.) будинок для вистав; ст.-гр. т. обіймав 3 складові частини: оркестру, простір призначений для глядачів і сценічний будинок. 1) Оркестра, де на рівній землі, довкола вівтаря Діоніса танцювали й співали учасники хору. 2) Театрон, простір для глядачів під голим небом, спершу з дерев'яними сідалами на вис. помостах,

Реконструкція ст. гр. театру. 1. театрон, 2. оркестра, 3. сценічний будинок.

потім на збочі гори. 3) Сценічний будинок (скене), дерев'яна шопа, де переодягалися актори підчас співів хору й де ховали театр. знаряддя. Передня стіна шопи (проскеніон), починаючи від Айскіля, була тлом акції. Рим. т. не обирався об збіччя гір, не мав оркестри, місце для глядачів було півколом. У середньовіччі й новіших часах до пол. XVII в. тлом дій став усевіт: обста-

нова зображала реальне місце на землі, небо й пекло одночасно поруч себе. Опісля (до пол. XVIII в.), приходять одна декорація, добірна публіка сидить на сцені, решта стоїть на партері. Новітній т. розмежовує сцену від глядачів завісою, вводить авансцену, суфлерську будку, на сцені дає рухомі декорації й куліси. Складний механізм, що змінюється одночасно з розвитком техніки, змінює обстанову; сцена, здебільша рухома — стала гол. частиною театру. Поза нею, під нею і по боках багато місця для акторів, обстанови та режиситів.

Театральні Вісти, тижневик Укр. Театрального Організаційного Комітету, у Києві 1917.

Теби, 1) „стоворітні“, ст. визн. м-о Єгипту, над Нілом, 1600-1000 до Хр. в розквіті, тепер руїни б. Карнаку й Люксору; 2) „семи-ворітні“, ст. гол. м-о Беотії, в IV в. до Хр. найважлише гр. місто, тепер мала оселя.

Тєбріс, торг. м-о в півн. зах. Персії, 180.000 меш., ткацька промисловість.

Теве (Thevet) Андре, фр. географ (1504-92), автор Загальної Космографії (Париж 1575), де дає опис укр. земель; уривки, що відносяться до України, Московщини та Польщі, видані окремо в Парижі 1858.

Тевере, гл. Тибр.

Тевтобурзький ліс, гори у Вестфалії, до 468 м. вис.; 9 по Хр. поразка Вара.

Тевтони, герм. плем'я, жило на схід від дол. Ельби та на дан. о-вах, вигинуло в I в. до Хр., підчас походу на Рим, розбите консулом Марієм (102); тепер заг. народи герм. походження.

Тевтонський орден, гл. Хрестоносці.

Тегеран, гол. м-о Персії, 210.000 меш., вис. школи; місто лише почасті европеїзоване, вулиці переважно вузькі, круті й немошені. Незначний домашній промисел, більше значіння має торговля.

Тегиня, 1) м-о на Херсонщині над Дніпровим лиманом, засноване як кріпость перекопським ханом Менглі-Герасім 1491, кілька разів руйноване й знову відновлюване; 2) Т. Дністрова, гл. Бендери.

Тегуантепек (Tehuantepec), 1) істм у півд. Мехіку, 210 км. завширшки між затокою Т. і Кампече; 2) мех. м-о, 13.000 меш., пристань над затокою Тихого океану Т.

Тєгєтгоф (Tegethoff) Вільгельм Фрідріх, барон, австр. адмірал (1827-71), переміг данців б. Гельголанду 1864, італійців під Ліссою 1866, 1868 ком. австр. воєнної фльоти.

Тєгнер (Tegner) Есаєс, швед. поет (1782-1846); поеми та пісні: „Фрітіофа сага“, „Аксель“, „Воєнні пісні“.

Тєгусігалпа (Tegucigalpa), гол. м-о Гондурасу, 27.000 меш., університет.

Те́за, (гр.) твердження, установлення; позитивне твердження, що доведене або має бути доведене; в філ. Геґеля: перший ступінь розвитку, позитивний, за яким іде „антитеза“ й „синтеза“; в праві: тверджен-

ня, що відноситься до права або до фактів; у суч. музиці та в гр. метриці: важка, наголошена частина такту (протилежність — арса); у середньовічній і суч. метриці значіння цих слів протилежне.

Тезаврування, тезаврація, (гр.) громадження скарбів, гол. грошей; в екон.: переховок грошей не в кредитових установах, а в різних хатніх сховах; перешкоджає розвитку кредитових відносин і тому шкідливе для нар. господарства.

Тезей, син Егея й Етри, атицький нац. герой, цар Атен, чоловік Аріяди, опісля Федри, батько Гіпполіта, убивець Сінніса, Скірона, Прокруста, Мінотавра.

Тезис, (гр.) 1) гл. Теза; 2) в граверстві на Україні — гравюра з програмою філ. диспутів, театр. вистав, тощо; т-и витворилися в кiev. Акад.; найстарші: Ін. Щирського 1691, І. Мигури 1703, Гр. Левицького 1739 (ілюстр., гл. том II, стор. 447).

Теїзм, (гр.) в рел. віра, що признає Бога, провидіння й надприродне об'явлення; у філ. погляд що існує Бог, як трансцендентне єство, творець і керманець світу; протилежність до атеїзму, деїзму й пантеїзму.

Теїн(а), гл. Коффеїн(а).

Теїст, (гр.) послідовник теїзму.

Тей (Tay), ріка в Шотляндії, 200 км. дов., вливається до Півн. моря

Тейлор (Taylor), 1) Брок, англ. математик (1685-1731), відкрив одну з найважливіших формул диференціального рахунку; 2) Захарі, ам. генерал (1784-1850), визначився в мек. війні 1846-7, президент ЗДА 1849; 3) Фредерік Вінсл'ов, ам. інженер і економіст (1856-1915), творець системи тзв. наук. кермування підприємством: організації праці й продукції, що веде до найповнішого використання робітничої сили працівника; гл. Раціоналізація, Тейлоризм.

Тейлоризм, раціоналізація праці; організація праці способом Фр. Тейлора, яка на основі докладних наукових дослідів змагає точно встановити найможливішу кількість праці кожного окремого робітника, усунути марнування часу так, щоби робітники дали найвищі техн. та госп. осяги; т. привносить вел. користі техніці й промисловості, однак механізує працю робітника, зводить його до ролі автомату та виключає його інтелекцію й ініціативу.

Тейлс (Theyls) Вільгельм, голанд. дипломат; як секретар голянд. амбасадора в Царгороді, брав участь у дипломатичній кампанії, що велася тоді навколо України; Спомини — знахідки до історії Карла XII.; † 1732.

Тейсаровський, гл. Тисаровський.

Тека, (гр.) торбина на папери, портфель; уряд міністра.

Текелі Петро, рос. генерал, серб. роду (1720-93); 1747 переїхав до Росії; як началь-

ник рос. війська у степовій Україні, зруйнував Січ Запорозьку 4 VI 1775.

Текерей (Thackeray) Вільям, англ. пшсьм. (1811-63); повісті: „Книжка снобів“, „Базар сусти“, „Генрі Емонд“ та ін.

Текір Даг, Родосто, тур. пристань над морем Мармара, 15.000 меш.

Текове дерево, інд. дуб (Tectona grandis), рости́на з родини вербеноватих, із вел. яйчастим. супротивним листям, завдяки дуже твердому й тривкому дереву цінний матеріал для будови кораблів; Індія, Ява, тепер скрізь у підрівникових країнах.

Тексас, гл. Техас.

Текст, (лат.) 1) всі слова в рукописі або друку, що складаються на якусь цілість; основа того, що написане, у відрізнєння від доданих до того пояснень і рисунків; 2) зміст, основа, слова під музику.

Текстильний, (лат.) прядильно-ткацький.

Текстуальний, (лат.) дослівний, буквальный, згідний із текстом.

Текстура, (лат.) тканина, внутрішня будова; гл. Структура.

Тектоніка, (гр.) 1) галузь геології, вивчає дисклокації земної кори та горотворчі прояви; 2) внутрішня будова земної кори.

Тектонічний, (гр.) той, що відноситься до будови земної кори; гл. Тектоніка.

Тектура, (лат.) вл. покрива, сбортка; груба паперова пластина, виріб із грубого паперу, пр. оправа книжки.

Телеяк Іван, гал.-укр. гром. діяч (1837-1922), селянин із Збаржчини, підпомагав укр. приватні гімназії у Збаржі та Рогатині, 1911 пожертвував на „Рідну Школу“ 52.000 корон.

Телевізія, (гр.-лат.) пересилання образів завдяки перетворенню світляної енергії в енергію електр. при допомозі тзв. фото-електр. клітини; енергію пересилають у формі струму або електромагнетних хвиль (радіотелевізія) і на місці перетворюють знову в енергію світляну так, що образ відтворюється на заслоні сприймального апарату.

Телеграма, (гр.) телеграфічна депеша, вістка, переслана при допомозі телеграфу.

Телеграф, (гр.) прилад передавати знаки на віддалі; гл. Телеграфія.

Телеграфія, (гр.) пересилання гасел та слів умовними знаками, що творять тзв. телеграфічний шифр. Зародки т. сягають далекої старовини (Вавилон, Китай). Це ст. гаслівництво (вогневе, димове)

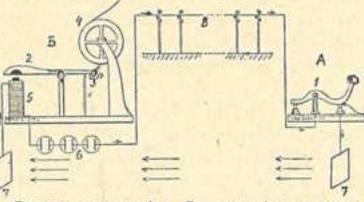

В. Текерей.

І. Телеяк.

лягло в основу оптичної т., вживаної в Європі від 1778 до винаходу електромагнетного телеграфу 1832. Тепер пересилають телеграфічні знаки електр. струмом у лініях надземних — дротами, у лініях підземних та підводних — кабелями; т. бездротова пересилає їх електромагнетними хвилями. Суч. т. уживає приладів: а) писальних (Морзів, Томсонів), б) звукових

г) для автоматичного пересилання письма (Вітстонів), д) друківних (Юза й Сіменса), е) друківних-автоматичних (Бодо). Одною й тою самою лінією можна одночасно пересилати кілька телеграм, а саме: 1) одну проти другої (система дуплексна), 2) дві в одному напрямі (система дуплексна), 3) дві проти двох (с. квадруплексна). Гл. таблиця: Електричність. II, 1, 3.

Телеграфон, (гр.) сполука телефону з фонографом: на восковому валку фонографу самочинно записується розмова, яку можна відтворити колинебудь пізніше.

Телмарк, (норв.) 1) вузькі лещата, ширші спереду та ззаду; гл. Лещата; 2) наглий крутий поворот при їзді на лещатах.

Телмах, (гр. міт.) син Одисея й Пенельопи.

Телметр, (гр.) гл. Далекомір.

Телоб'єktiv, (гр.-лат.) особливий фотографічний об'єktiv; дає кращі образи, ніж звич. об'єktiv, при кращій їх перспективі.

Телольогія, (гр.) наука про ціль; погляд, що з'являється відбуваються в залежності не лише від причини, яка їх викликає, але й від цілі, до якої вони прямують.

Телспатія, (гр.) здатність передавати або сприймати думки та враження на віддалі без матеріального посередника.

Телсій (Telesio) Бернардіно, іт. філософ (1508-88), основник природописної акад. в Неаполі, противник аристотелізму, прихильник динамічної філософії природи.

Телескоп, гл. Далековид.

Телефон, (гр.) прилад передавати на віддалі людський голос та ін. звуки; вл. тільки „слухавка“ т-у; гл. Телефонія. Т. бездротовий, гл. Радіотелефонія.

Телефонія, (гр.) пересилання людської мови електричним струмом (т. дротова), або електромагнетних хвиль (радіотелефонія). Телефон винайшов 1861 У. З. Е. III.

німець Філіп Райс; удосконалили його та приспособили до практичного вжитку американці Гресм Бель та Еліза Грей (1876). У суч. т-ї телефон виконує лише роллю приймача, коробки до слухання, „слухавки“, зате відрядником — приладом до говорення, є чутливіший апарат — мікрофон. У системі М. Б. („місцева батарея“) кожному мікрофону постачає електр. енергію особня батарея, в системі Ц. Б. („центр. батарея“) мікрофони всіх апаратів живить лиш одна батарея, що міститься в телефонічній централі. До виклику на розмову вживають викликових приладів — акустичних (дзвінок, гудок) або оптичних (відкрита затулка, жарівка); за джерело викликового струму править або гальванічна батарея („батерійний виклик“) або невеличка машина змінного струму — тзв. індуктор („індукторний виклик“). Для підсилення звуку суч. т. вживає електронних ламп (тзв. трансляція при дуже далеких розмовах), Пушінових намоток. Гл. таблиця: Електричність II, 2, 4, 5, 6.

Телефонія бездротова, гл. Радіотехніка.

Телефотографія, (гр.) гл. Телевізія.

Телехани, м-ко над каналом Орінського на півн. Поліссі, 1.000 меш., давніше виріб шкла й фаянсу.

Теличенко Іван, укр. історик, співробітник „Київ. Старини“ 1888-91; праці з фінансової історії України, про укр. автономізм у XVIII в. на Гетьманщині, участь українців у Катерининській комісії 1767.

Телій, сибірка (Anthrax), гостра заразна хвороба тварин, спричинена заразнем т-я (bacillus anthracis); гл. Карбункул 1); у людей випадкове зараження від хорих тварин; буває: 1) шкіряний: у місці зараження повстає пухирчик, що вкривається темним струпом, кругом нього величезний твердий опух, гарячка (38-40°); 2) легеневий: задуха, кашель з кривавим харкотинням; 3) кишковий, із блювотою, болями в череві, кривавими бігунками.

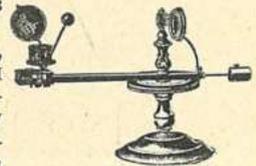
Телінга, телугу, дравідське плем'я в Передній Індії над Бенгальською затокою, з власною мовою й літературою; б. 20,700.000.

Телішевський Констянтин, гал. укр. гром. діяч (1851-1913); нотар, 1889-95 посол до гал. сойму, 1891-97 посол до австр. парламенту, один з діячів тзв. „нової ери“.

Телюр (Tellur, Te), первень, сріблястий метал, т. т. 450°; знаходиться в природі у вільному стані, а також сполучений із золотом, сріблом, оловом, бісмутом; у Семигороді й на Алтаї.

Телюрій, (лат.) прилад унагляднювати обіг Землі довкола Сонця.

Тель (Tell) Вільгельм, казковий швайц. герой із кантону Урі; мав визволити Швай-

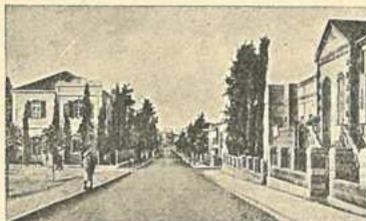
Телюрій.

царю від гнету намісника нім. цесаря; 1354 потонув; легенда повстала б. 1470; драма Шіллера, опера Россіні.

Тель Авів, колись передмістя Яфи, тепер окреме м-о, 37.000 меш., вихідна точка сіоністичної імміграції до Палестини.

Тель-ель-Амарна, м-о руїн у гор. Єгипті, між Мемфісом і Тебами; численні, дуже цінні розкопи єгип. старовини.

Тельпосіс, гора на верхів'ях Печори, найвищий верх Уралу, 1.688 м. вис.

Тель Авів.

Тема, (гр.) 1) предмет розмови або твору, провідна думка, думка, що її треба розвинути (пр. у шк. вправі); гл. Сюжет; 2) у муз., думка, так розвинена, що має означене, характеристичне обличчя.

Тематизм, (гр.) розріб якоїсь одної або більше тем, гол. у музиці.

Тематика, (гр.) гл. Тематизм.

Тематичний, (гр.) той, що торкається теми.

Темберський (Temberski) Станіслав, поль. історик, римо-кат. свящ., автор панегіриків, м. ін. написав по латині оп. про смерть Дмитра Вишневецького; †1679.

Тем(б)ляк, (тат.) 1) гл. Портеле; 2) гл. Ярмівка.

Тембр, (фр.) гл. Барва звуку.

Темеш (Temes), ліва притока Дунаю (б. Панчови), 440 км. дов.

Темешвар, гл. Тімішора.

Темза (Thames), найважливіша ріка Англії, 322 км. дов. і 13.600 км.² сточища. вливається до Півн. моря; вел. комунікаційне значіння: 315 км. сплавна, морські кораблі доходять до Лондону; сполучена багатьма каналами з ін. англ. ріками. Гол. притоки: зліва: Червель, Тейм, Лі, справа: Кеніт, Вей.

Теміда (Themis), 1) дочка Урана (Неба) й Гаї (Землі), дружина Зевеса, мати Гор і Мойр, богиня правосуддя й ладу в природі та людському житті; 2) 7-ий місяць Сатурна, оббігає його в віддалі 1,427.000 км., у 20 днів, 20 годинах і 24 мінутах.

Темір, Темур, ім'я ханів Золотої Орди; Т. — Кутлуй, хан від 1395, по поразці Витовта 1399 над Ворсклом пустошив Україну аж до Луцька.

Темістокль, атен. політик (б. 525-460 до Хр.), по усуненні Аристиди створив атен. флоту, переміг персів під Саламіною 480, 471 прогнаний умер у Магнезії.

Темник, у татар начальник над тьмою, себто 10.000 війська; підлягав безпосередньо самому ханові.

Темницький, прізвище гал.-укр. гром. діячів: 1) Володимир, *1880, 1914-21 голова управи Укр. Соц.-Дем. Партії, співробітник СВУ, віцеміністер закорд. справ УНР у кабінеті В. Чехівського, міністер закорд. справ у кабінеті В. Мартоса; політ. статті по різних укр. час.; 2) Микола, (1847-1921), гр.-кат. свящ., знаменитий проповідник та вічевий промовець, політ. організатор Гусятинщини, популярний публіцист, співробітник „Батьківщини“, „Свободи“, „Діла“, та ін. час.; 3) Олександр, (1849-1907), гр.-кат. свящ., один із основників „Дністра“, від 1897 дир. Кредитового Союзу, тощо, почесний член „Укр. Бесіди“; 4) Омелян, (1882-1918), брат Володимира, соц. демократ, промовець, агітатор і організатор, 1915 вивезений на Сибір, від 1917 в Одесі, де був головою організації УСДРП, гол. ред. укр. щоденника, комісаром фінансів та товаришем голови міської ради.

Темістокль, ст. бюст.

Темп, (іт) міра часу, швидкість руху; т. у музиці визначають звуч. іт. мовою (анданте, аллегро, та ін.).

Темпель, (лат.) святиня, синагога.

Темпера, (лат.) малярська техніка, де лучником для фарби є вода з органічним клеєм (яйце, гума, карук та ін.); уживалася в середньовіччі, гол. у візант. малярстві й на Україні; тепер відновлена з різними техн. змінами.

Темперамент, (лат.) вроджена вдача людини, властивість її сприймати враження й на них відповідати (реагувати); від часів Піпократа й Галена заг. розрізняють 4 т-и: сангвінічний, легко вразливий, змінний і слабкий; меланхолійний, тяжко вразливий, тривкий і сильний; холеричний, легко вразливий, змінний і сильний; флегматичний, тяжко вразливий, тривкий і слабкий; новітня психологія (за Гаймансом) розрізняє 8 т-ів: аморфний, апатичний, нервозний, сентиментальний, сангвінічний, флегматичний, холеричний і пасіональний.

Температура, (лат.) ступінь тепла, стан тепла якогось тіла або простору. Абсолютну або безоглядну т. числять від абсолютної нулі (—273°). Нормальна т.— в кліматології середня температура, що її повинна мати якась місцевість відповідно до її геогр. ширини. Інверсія т-и, в метеорології прояв, коли температура повітря замість малити зростає, зі збільшенням висоти н. р. м. Річне коливання т-и, різниця між середньою температурою найгарячішого й найзимнішого місяця в даній місцевості; росте від рівника до бігуна. Найнижча досі осягнена температура —272°. Гл. Критична т. У муз. т. — вирівняння неминучих у практичній музиці відхилів від акустичної чистоти інтервалів. Від кін.

XVIII в. у практичній музиці панує рівномірно темперована система, тобто поділ октави на 12 рівних частин-півтонів.

Темперувати, (лат.) злагоджувати, зладжувати.

Темпларії, темпліери, тамплієри, (лат.) вл. церковники; лицарський орден, оснований фр. лицарями в Єрусалимі 1118 для охорони християн перед тур. нападами; складалися зі святих, лицарів і братчиків. Назву взяли від свого осідку б. церкви (templum) Божого Гробу; від 1291 на Кипрі; 1312 скасований папою Климентом.

Темпоралії, (лат.) доходи, зв'язані стало з якимось церк. урядом у кат. церкві.

Темрюк, м-о кубанської округи на Таманському півострові, 16.000 меш.: 27% укр., 71% росіян; винниця, рибальство.

Темрюцька затока, клесувата затока в півд.-схід. частині Озівського моря, утворена виступом Таманського півострова.

Темуджин, Темучін, гл. Джингісхан.

Темченко Павло, укр. письмен., *1882; оп. по укр. час. й окремо: „Божа Дитина“, „Дурисвіти“, „Єрусалимська благодать“.

Тен (Taïne) Іполіт, фр. філософ, критик і історик (1828-93), позитивіст; творець теорії про те, як літ. та мист. твори залежать від „середовища“, себто оточення, раси, часу й простору; гол. твори: „Філософія мистецтва“, „Початки суч. Франції“, „Історія англ. літератури“.

І. Тен.

Тенґрінор, оз. в Тибеті б.

Лісяч. 2.420 км.² пов., одно з найвищих положених озер світу (4.630 м. н. р. м.).

Тенденція, (лат.) прямування, нахил; в літ. основна думка, яку автор старається накинати читачеві; тенденційність, небезсторонність, однобічність.

Тендер, (англ.) 1) відкритий вагон із запасом палива й води, причіплюваний за паротягом (гл. табл. Залізниця I, обр. 5.); 2) одношоглове вітрильне судно до 200 т. містоти з запасом палива й води; супроводить більше військ. судно; 3) коса на чорноморському побережжі Таврії.

Тенедос, Богджа Адасі, тур. острів при півн. зах. побережжі М. Азії, 1822 морська перемога греків над турками.

Тенеріфа, найбільший з есп. Канарійських островів, 2.025 км.² і 180.000 меш.; гористий, вулканічний, лагідне підсоння (зимові літні місяці), продукти: овочі, вино; гол. м-о Санта Круз де Т., 70.000 меш.

Тенета Борис, вл. Гурій, укр. письмен., *1903; поезії, збірки оп.: „В бою“, „Десята секунда“, повість „Гармонія й свинюшки“.

Тенірс, Тенієр Давід, прізвище та ім'я фляманд. малярів, батька Т. Старшого (1582-1649), й славнішого — сина, Т. Молодшого (1610-90); малювали сцени з фляманд. нар. життя.

Теніс, (англ.) гл. Ситківка.

Теннасєрім, ріка в Індокитаї, 550 км. дов., вливається до Бенгальської затоки.

Теннер Грицько, укр. різьбар, *1889; погруддя Яворницького, Г. Петровського, Скрипника й ін.

Теннєссі (Tennessee), 1) ліва притока Огайо, 1600 км. дов.; 2) півд. держава ЗДА, 108.832 км.² і 2,340.000 меш., гол. продукти: кукурудза, пшениця, бавовна, тютюн, залізо, вугілля, гол. м-о Нєшвіль.

Теннісон (Tennyson) Альфред, визн. англ. поет (1809-92); „Королівські ідилії“, „Енох Арден“, „Баллади й поеми“.

А. Теннісон.

Тенор, (лат.) 1) найвищий чоловічий голос; уже від XII в. називали так голос, що співав („тримав“) гол. мелодію; 2) тривання, черга; основний зміст, суть.

Тенос, Тінос, один острів із гр. Киклядів.

Тєнянко Петро, укр. гром. діяч і поет, *1884; 1917, як голова повіт. земства, організатор укр. шкільництва на Київщині; поезії „До раю злотосяйного“.

Тєобромін(а), алькалоїд, подібний до кофеїни (C₇H₈N₂O₂), із насіння какаоового дерева; вживають у медицині.

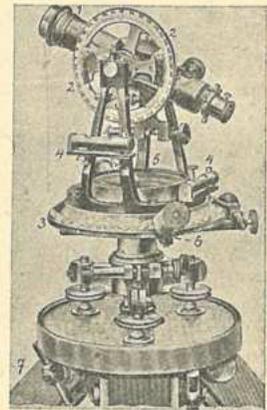
Тєогнід із Мєтєри, гр. поет, б. 546 до Хр., дорійський аристократ, жив довго засланим на Сицилії, Евбеї та в Спарті; збереглася збірка його думок морально-політ. змісту, укр. переклад Зєрова.

Тєогніст, митр. київ. і всієї Руси, 1328-1353, грек, піддержував моск. вел. князя.

Тєогонія, (гр.) у Гєсіода походження й родовід богів.

Тєодисєя, (гр.) рел.-філ. наука, що доказує можливість існування Провидіння й божої справедливості поруч зі злом і терпінням (назва вперше вжита Ляйбніцом).

Тєодоліт, (гр.) геодезійний кутомірний прилад; його гол. частини: лунєта, поземний лімб, часто й доземний лімб, поземниця і мікроскопи або вернієри, до читання по лімбах; уживаний при всіх важніших геодезійних вимірах. Т. універсальний має крім цього тахіметричну сітку (міряти

Тєодоліт, 1. лунєта, 2. доземний лімб, 3. поземний лімб, 4. поземниця, 5. бу-соля, 6. люпа до відчитування кутів на лімбі, 7. статур.

віддаль) і нівеляційну лібелю (міряти висоту й до нівеляції).

Теодор, 1) Т. з о-ва Самосу (VI в. до Хр.), визн. архітект. різьбар і ливар; 2) Т. з Кірени, тзв. безбожник, б. 320 до Хр., разом із Аристипом голова кіренейської філ. школи; 3) Т. з Гадари, сучасник ціс. Августа, вчитель красномовства (учив молодого Тиберія реторики); 4) Т. Продром, візант. придвірний поет із XII в. по Хр.; драм. пародії, сатири й рел. поезії.

Теодор А., один із найкращих укр. граверів на дереві у Києві з кін. XVII в.; відомі б. 75 його дереворитів, вис. граверської техніки, до київ. видань.

Теодора, жінка й дорадниця візант. цісаря Юстиніана I, оборонниця монофізитів, славилася красою й розумом; † 548 по Хр.

Теодорит, письм. V в. (б. 386-457), родом із Антіохії, єп. кирський, автор „Історії Церкви“ від 324-429 та ін. творів ексегетичних, догматичних та апологетичних.

Теодорих, 1) Т. I, зах.-готський король 419-451, згинув у боротьбі з Аттілею; 2) Т. II, зах.-готський король, 453-66, син першого, убитий своїм братом Еврихом; 3) Т. Вел., король схід. готів (454-526), переміг Одоакра, заснував 493 державу схід. готів у Італії, резидував у Равенні й Вероні, підтримував ремесло, торгівлю, мистецтво й науку; в нім. переказах Дітріх із Берну.

Теодоров-Балан Александр, болг. бібліограф, *1863, автор вел. болг. бібліографії („Български книгопис за сто години 1806-1905“).

Теодорович, 1) Епіфаній, ам.-укр. церк. діяч, василіянин, *1861; написав „Життя Святих“, кол. ред. „Місіонаря“, видає „Католицький Провід“ у Шікаго; 2) Іван, укр. церк. діяч, *1887, правосл. свящ., 1918-20, укр. військ. свящ., від 1921 єп., опісля архієп. укр. автокефальної церкви, від 1924 ам. і кан. архієп. укр. автокефальної церкви; 3) Микола, закарп.-укр. письм. XVIII в.; твори: „Помощник у домуств'ї и между людьми“ 1791, „Врач домашний“; 4) Микола, укр. педагог та історик Волині, *1856; гол. твори: „Іст. та стат. опис церков і парафій волинської єпархії“, „Володимир Волинський“, „Волинська Дух. Семінарія“ та ін.

Теодор Студит, св., церк. письм. та проповідник (759-826), ігумен монастиря Студіон у Царгороді, аскет, творець суворого чернечого уставу, перенесеного на Україну св. Теодосієм.

Теодосій, ім'я рим. цісарів: 1) Т. I В. (346-95), після якого рим. держава остаточно розпалася на зах. й схід. (Візантія); підтримував християнство й нищив поганство, брав чинну участь у церк. справах; за нього відбувся в Царгороді 2. вселенський собор 381; 2) Т. II, М о л о д ш и й, цісар схід. рим. держави (візант.) 408-50, внук Т. Вел., провадив супроти поганства політику

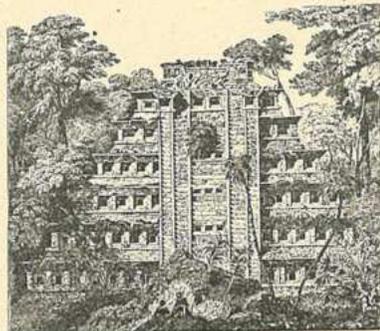
свого діда; за нього відбувся 3. вселенський собор у Ефесі 431.

Теодосій, ім'я укр. церк. діячів: 1) Т. Грек, ігумен Києво-печерської лаври (1114-56), письм., автор полемічних та навчальних творів; 2) Т. Печерський, св. (б. 1035-74), ігумен і організатор Києво-печерської лаври, автор кількох „поучень“, молитов і проповідей; завів у Лаврі студитський устав.

Теодосій Великий, св., родом із Каппадокії (б. 424-529), один із організаторів чернечого життя в Палестині.

Теодосія, кол. мілетська колонія, в IV в. до Хр., важний

торг. осередок; пізніше ввійшла в склад боспорського царства; в XIII в. колонія генуезців, що назвала її Кафою, опісля під тат. зверхністю; від XIV в. огнище чорноморської торгівлі та осередок експорту невільників; 1475 Т. піддалася туркам, 1612 здобута козаками під проводом Сагайдачного; гл. Феодосія.

Теокалі в Папантля (Веракруз).

Теокалі, теопан, святиня ст. мекіканців, подібна до піраміди.

Теократія, (гр.) держ. система, в якій влада виводить себе від Бога; це або деспотична монархія або аристократія, де панує духовенство; іноді формальний представник божества (пр. далай-ляма) не має фактично ніякої влади, а має її духовенство; в Європі прикладом т-ї є папська держава, відновлена 1929.

Теокрит, із Сиракуз, гр. поет (б. 305-245 до Хр.), представник гр. буколічної (пастушої) поезії; збереглися: збірка ідилій та ін. поезії, гол. епіграми.

Теоктист, св., від 1103 ігумен київ. Печерської лаври, від 1113 єп. чернігівський; † після 1120.

Теологія, (гр.) гл. Богословіє.

Теопомп, з о-ва Хіосу, гр. промовець та історик (б. 340 до Хр.); гол. твір: „Гелніка“, продовження твору Тукідіда.

Теорема, (гр.) наукове твердження, яке треба доказати.

Теоретик, (гр.) 1) людина, що знає теорію чогось, заг. закони й правила якоїсь науки або мистецтва, що має пристрасть до теоретизування; 2) той, хто не вміє практично прикласти свого знання.

Теоретичний, (гр.) той, що торкається теорії, оснований на заг. принципах, загаль-

ний, абстрактний, у протилежність до практичного.

Теорія, (гр.) 1) в античній філ. — пізнання дійсності або лише приглядання до неї — у протилежність до практичної діяльності; 2) в сучасності — частіш — розумово-пізнавчий підхід до річей; 3) у науці — збір фактів, законів і гіпотез, одноцільно зв'язаних і освітлених провідною ідеєю; іноді лиш сама провідна ідея (пор. „атомова“, „молекулярна“ або „електронова теорія“, „теорія Дарвіна“ й т. п.).

Теорія функцій, гл. Функції.

Теософія, (гр.) містична теорія, що через духове просвітлення, з'єдинення з Богом — можливе безпосереднє пізнання Бога.

Теотігуакан (Teotihuacan), село б. міста Мехіка, руїни 40 ацтекських святинь.

Теотокопулі Доменіко, гл. Греко.

Теотокос, (гр.) гл. Кілісе-Джамі.

Теофан, єрусалимський патріарх; переїжджаючи 1620 через Україну, висвятив митр. (Борецького) й єпископів — чим відновив православну єрархію.

Теофанія, (гр.) прояв Бога в природі та в людській душі.

Теофано, 1) візант. цесарева, жінка цис. Романа II, описля Никифора Фоки, якого отруїла; мати Теофанії, цесаревої нім., й Анни, вел. княгині київської, дружини Володимира Вел., прогнана † б. 973; 2) Т., Теофанія, донька Романа II, 972 жінка рим. цис. Оттона II, від 983 правила в імені сина Оттона III, грала велику роллю й причинилася до поширення візант. культури в Німеччині, †991.

Теофіл, Чувган, м-ко шепетівської округи на Волині, 4.000 меш.: 55% укр., 40% жидів, 3,7% поляків.

Теофіл, славний богослов IV-V вв., від 385 патріарх александрійський, ворог Івана Золотоустого, мав вел. вплив на церк. та світські справи; †412.

Теофіло Оттоні (Theophilo Ottoni), м-о в браз. державі Мінас Жераіс, 205.000 меш.

Теофраст, гр. філософ і граматик (372-287 до Хр.), найвизн. учень Аристотеля; перипатетик.

Тепла, річка на схід. Словаччині, 125 км. дов., притока Ондави; її верхів'я заселені українцями.

Теплиця, гл. Терма.

Теплице-Шанов (Teplice-Šanov), м-о в півн. Чехії, 30.000 меш.; теплиці проти гіхту та невральїї, залізна й шкляна промисловість; 1813 союз Австрії, Росії та Прусії проти Наполеона.

Тепло, енергія руху найменших частинок (молекулів) тіла; витворюється гол. під час хем. процесів (пр. при горінні), електр. проявів (пр. ogrівання дротів, якими пливе електр. струм), магнетних (пр. ogrівання заліза в часі явища гістерези). П р о м е н и с т е т., гл. Енергія промисла; тепло властиве, питоме, гл. Властива (питома) теплота.

Тепчегорський Григорій, укр. гравер на

міді, працював 1697-1718 у Москві, відомий там як „Павлов“; гравюри до різних видань, портрети Кантеміра, Петра I й ін.

Тер, гл. Дьоготь.

Тер (Thaer) Альбрехт Даніель, нім. агроном і зоотехнік (1752-1828), батько новітньої науки про господарство; „Основи раціонального сіль. господарства“.

Тера, гл. Санторін.

Теравський (Тэраускі) Володимир, білорус. комп. та муз. етнограф, *1871; популяризатор білорус. нар. пісень, диригент.

Терапевт, (гр.) у давнину: жид. чернець у Єгипті; той, що лікує; лікар-практик.

Терапія, терапевтика, (гр.) частина мед. вчить як лікувати хвороби; лікування хворих; т е р а п е в т и ч н и й, лікувальний.

Тератологія, (гр.) частина анатомії, що займається дослідом неправильностей у будові рослин і тварин.

Тератома, (гр.) вроджений новотвір із тканин різного генетичного походження, нагадує будову різних органів тіла.

Тербій (Terbium, Tb), первень, рідкий метал.

Теребля, права притока Тиси на Закарп. Україні, 84 км. дов.

Теребовля, повіт. м-о над Гнізною на Поділлі, 12.000 меш.: 37% укр., 37% поляків, 26% жидів; за Ростиславичів (кінець XI-поч. XII в.) столиця удільного князівства; останки ст. укріплень, руїни замку з XVII в. Повіт: 697 км.², 2 міста, 2 м-ка, 42 сіл 73.000 меш.: 49,3% укр., 43,6% поляків, 7% жидів.

Тереза, 1) св., есп. церк. письм. (1515-82), причинилася до реформи чину кармелітів; 2) св., фр. черниця чину кармелітанок (1873-97); полишила спомини.

Терезина (Therезina), гол. м-о браз. держави Піяуї, 58.000 меш.

Терезіанум (Collegium Theresianum), кол. аристократична школа у Відні, заснована 1746 цесаревою Марією Терезією; складалася з заг.-освітнього (гімназійного) і спеціального трирічного правничого відділу.

Терек, р. схід. Передкавказзя, 615 км. дов., витікає зпід Казбеку, впадає до Каспійського моря; гол. притоки ліві: Ардон, Малка, праві: Сунжа з Аргунню.

Терем, (тур.) за княжих часів вежа кількоповерхова, нераз мурована, з кімнатами для жінок, або прибудована кімната, на горіщі; в поезії: світлиця, палата.

Терен, (фр.) 1) поземелля, форми земної поверхні на якомусь просторі, гол. з огляду на їх значіння для діяльності людини; 2) поле діяльності.

Терен, тернина, гл. Слива.

Теренський Микола, гал. укр. маляр (1723-90), свящ.; портрети Красіцьких, церк. мальовила.

Теренцій (Terentius), 1) визначний рим. рід, що з нього вийшли, крім обох Варронів, Реатського й Атацінського (гл. Варрон), Гай Т. Варрон, консуль, 216 до Хр., переможений Ганнібалем під Каннами, й Теренція, дружина Ціцерона; 2) (P. Terentius Afer), визволений невольник із Картагіні, б. 190-159 до Хр., жив у Римі в приязні з Лелієм і Сціпіоном молодшим; збереглося після нього б. 6 лат. комедій.

Теренція Мавр, рим. граматик із III в. по Хр., автор віршованої науки метрики (віршунанія).

Терехтемирів, Трехтемирів, с. на правому березі Дніпра в канівському повіті на Київщині; від 1578 Успенський монастир („Запорозька Богородиця“), при якому у шпиталі Війська Запорозького доживали свого віку старі німецькі запорожці.

Терешва, 1) м-ко на Закарп. Україні при вливті Терешви до Тиси, 2.000 меш.; 2) Торель, права притока Тиси на Закарпатті, 85 км. дов.

Терешкевич Микола, укр. статистик (1857-88), від 1881 завідувач стат. бюро Полтавського губ. земства, кермував госп. екон. описом губ. й видав опис 8 повітів.

Терешченко, 1) Микола, укр. капіталіст (1820-1903), власник цукроварень та горілень, дарував на потреби Києва б. 2 міль. карб. (на політехніку, зразкову міську школу, на будинок іст. музею, тощо); 2) Микола, укр. письм., *1898; поезії — ориг.: „Лябораторія“, „Чорнозем“, „Межа й межа“ та ін. — й перекладні (з Вергарна); 3) Михайло, рос. політ. діяч, *1889, онук Миколи 1), 1917 міністер закорд. справ у рос. Тимчасовім Уряді; разом із міністром Церетеллі перевів угоду з Укр. Центр. Радою; 4) Олександр, укр. історик, етнограф та археолог (1806-65), збирач іст. укр. і рос. матеріалів; гол. твори: „Быт русскаго народа“, „Очерки новороссійскаго края“, розвідки про могили та кам'яні баби Катеринославщини й Херсонщини, про Івана Котляревського (в Основі 1861) та ін.; 5) Федір, коз. полк. прилуцький за Хмельниччини й Руїни, прихильник Московщини.

Терз, гл. Тарс.

Територія, (лат.) обшир землі, країна; у політ. праві частина землі, як основа влади (т. держави, громади, тощо). Суч. теорія й практика політ. права визнає т-ю за сутній елемент держави. Гл. Держава.

Територіальне військо, на рад. Україні частини рекрутовані в Україні й там полишені, в Англії добровільна міліція, у Франції старші річники дієвої армії.

Територіальний, (лат.) приналежний до якогось краю, простору землі, краєвий; т. автономія, гл. Автономія.

Територіальний принцип, у праві: зв'язання влади, сили права й його компетенції з означеною територією. Т. п. грає визн. ролю у публ. і приватному праві; на ньому побудована в основі вся політ. організація;

сила законів зв'язана передусім із означеною територією. В міжнародньому праві: держава прикладає й до чужинців свої закони приватного права, наскільки з огляду на вимоги публичного ладу не можна прикладати інших законів; таксамо до чужинців прикладають карний закон тієї держави, де виконано злочин проти неї, або проти її громадян.

Територіальні корпорації, особи (суб'єкти) публ. права, зв'язані з означеною територією, пр. держава, край, провінція, волость, повіт, земля, громада.

Терієр, (фр.) гл. Собака.

Терлецький, 1) Антін, укр. церк. діяч, архимандрит дерманський, від 1664 гр.-кат. єп. перемиський; †1669; 2) Володимир, світське ім'я Іполіт, укр. церк. діяч (1807-88), лікар, родом із Волині зі спольщеної уніятської родини, 1830 поль. повстанець, 1842 римо-кат. свящ., проповідник з'єднання сх. і зах. церкви, основник „Східного т-ва для справ сходу й схід церкви“, слов.-кат. семінарії й каплиці в Парижі 1850-54, від 1858-71 василіянин на Закарпатті та в Галичині, від 1872 на Україні, де прийняв православ'я; † як архимандрит у Одесі; спомини, книжки про Закарп. Україну, численні статті й брошури; 3) Кирило, укр. церк. діяч, єп. пинський і турівський від 1572, єп. луцький і острозький від 1585, ексарх патріарха царгородського від 1588, перейшов на унію й 1595 їздив до Риму, 1596 відкрив берестейський собор; †1607; 4) Методій, укр. церк. діяч, холмський гр.-кат. єп. 1630-49, після студій у Відні та Римі працює в унійнім дусі на закарп. Україні, оборонець сходу та укр. характеру уніятської церкви; 5) Омелян, гал.-укр. історик і пед. діяч, *1873, дійсний член НТШ, співробітник СВУ в таборах укр. полонених у Німеччині; „Політичні події на Галицькій Русі 1340“, „Козаки на Білій Русі 1654-56“, „Історія укр. державности“, „Історія укр. громади в Раштаті“ та ін.; 6) Остап, гал.-укр. гром. діяч (1850-1902), один із провідників поступового народоства в Галичині й помічник Драгоманова в його заходах коло европеїзації гал. українців, провідник віденської „Січі“ в 70-их рр., 1877 арештований, суджений разом із І. Франком та ін. у зв'язку з нагінкою на соціалістів, опісля адвокат у Львові; розвідки: „Літ. стремління гал.

К. Терлецький.

О. Терлецький.

русинів у 1772-1872" та „Знесення панцини в Галичині“; 7) Теофіл, гал.-укр. малаяр (1870-1902); ілюстрації в журналах: „Jugend“, „Fliegende Blätter“, „Tygodnik Pustrowany“.

Терльон (de Terlon), фр. дипломат, посол Людовіка XIV до Швеції, де був приятелем Юрія Немирича, з яким вів переговори про допомоговий коз. корпус для Франції; †1693.

Терма, (гр.) теплиця, 1) джерело, що його температура води вища, ніж середня річна температура повітря даної місцевості; бувають у вулканічних країнах; із відомих терм найвищу температуру має Трінчерас у Венесуелі, + 97°; 2) у ст. римлян і греків гарячі купелі, лазня, звич. в розкішних будинках.

Термідор (Thermidor, місяць спеки), 11. місяць календаря вел. фр. революції (19 VII-18 VIII); 9 термідора II року (27 VII 1794) позбавлено влади й убито Робесп'єра; звідси тепер т. = схилко революції. Термідоріанці, противники Робесп'єра.

Терміка, (гр.) наука про тепло.

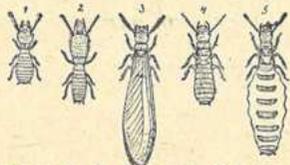
Термін, (лат.) 1) слово, що вживається в якомусь стисло означеному значінні; 2) реченець; 3) час учинення в ремеслі; 4) день судової розправи.

Терміновий, (лат.) реченцевий, спінний.

Термінологія, (лат.-гр.) збір термінів (назв), уживаних у якійсь ділянці знання.

Терміт, (гр.) гл. Алюмінотермія.

Терміт (Termites), просто-крила комаха в підрівникових країнах, живе громадами, як муравель, у шнях дерев, або в особливих, збудованих із глини гніздах, до 4 м. вис.; дуже шкідливий, бо своїми сильними щелепами нищить дерев'яні будови й вироби.

Терміти. 1. робітник, 2. воляк, 3. терміт із крилами, 4. самичка молода, 5. самичка дозріла.

Термічний, (гр.) тепловий, належний до тепла, до температури.

Термічний рівник, лінія, що сполучує найгарячіші місця на Землі, пробігає дуже викривасто між 26° півн. геогр. ширини й 9° півд. геогр. ширини.

Термограф, (гр.) прилад до самочинного записування температури.

Термодинаміка, (гр.) частина фізики, займається зв'язком поміж механічними й тепловими явищами. Гол. засади т.: 1) кількості тепла, вятворені механічною працею, пропорціональні до зужитої праці; 2) переміна тепла в працю можлива лише тоді, коли джерело, що доставляє тепла двигунові, пр. паровій машині, має вищу температуру, ніж оточення.

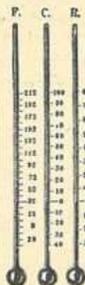
Термоелектричність, (гр.) гл. Електричність 3).

Термоелемент, (гр.-лат.) яма з двох стовпиків, із двох різних металів, злотованих один із одним кінцями; при огрітті місця злотовання повстає електр. струм. Розмірно найсильніша електро-моторична сила є в т., складеному з антимону та бісмуту; служить до міряння температур. Термоелектрична батарея, ряд термоелементів, сполучених різнойменними кінцями (бігунами); гл. таблиця: Електричність I, 7.

Термоліза, гл. Дисоціація.

Термомінісценція, (гр.-лат.) світло слабо огрітих тіл.

Термометр, (гр.) прилад міряти температуру; полягає здебільша на розширенні об'єму річовин під впливом тепла. Найчастіше вживаний т., це замкнена волоскувата скляна рурка, закінчена вдолі звич. розширеною кулечкою та виповнена до $\frac{1}{3}$ ртуттю. Тому, що ртуть замерзає при б. -39°, уживають для нижчих температур алькоголю як термометричної рідини, а що він замерзає при -130°, тому для нижчих температур уживають газових т-в, передовсім водневого т-у. Кварцовий т., гл. Кремінний термометр. Металеві т. складаються з двох або більше різних, злотованих один із одним металевих пасочків, що їх змінене закривлення є мірою температури. Електр. т. це термоелемент сполучений із мілівольтметром. Дуже вис. температури мірять пірометром. Термометрична скаля або мірило виходить із тзв. основних точок: точки таяння льоду й точки кипіння води при 760 мм. тиску повітря. Зразок для переліку ступнів за довільною скалею: $\frac{1}{5} C = \frac{1}{4} R = \frac{1}{9} F$ (Ф - 32°). Нулева точка тзв. термодинамічної або абсолютної скали, лежить при -273°. Максимум- і мінімум-термометри вказують найвищу й найнижчу температуру в даному часі; складаються з рурки в формі букви U, наповненої ртуттю, алькоголем та паром алькоголю; на одному рамені її відчитуємо найвищу, на другому найнижчу температуру. Лікарський т. має рурку звужену нижче скали; при огрітті ртуть перетискається кризь вузину, при остигненні не може перейти кризь звужене місце, переривається поверх вузини й задержується на місці, до якого дійшла. Щойно під впливом струсу вертається на владне місце.

Термометри з мірилом Фаренгайта (F), Цельсія (C) і Реомюра (R).

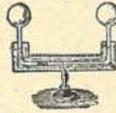
Максимум-і мінімум-термометр.

Термоплі, „гарячі ворота“, провал у горах Ойта, між Тесалією й Гелаядою; 480 до Хр. геройська смерть Леоніда в боротьбі

з персами; 191 до Хр. перемога римлян над Антіохом, царем Сирії.

Термос, (гр.) гл. Дюерова посудина.

Термоскоп, (гр.) прилад, що вказує зміну стану тепла якогось тіла, звич. при помочі розширення повітря під впливом тепла.

Термоскоп.

Термостат, (гр.) прилад втворювати й удержувати постійно рівномірну бажану температуру, для фіз., хем., мед. та госп. цілей.

Термотерапія, (гр.) лікування хорих теплим купелями, окладами й припарками.

Термофон, (гр.) інструмент, що грає під впливом променів тепла.

Термофор, (гр.) прилад до ogrівання; пр. хем. т. це гумовий мішечок, наповнений розчином соли; він задержує тепло довгий час. Електр. т.-азбестова тканина, переткана тоненькими дротами, що їх ogrіває електр. струм.

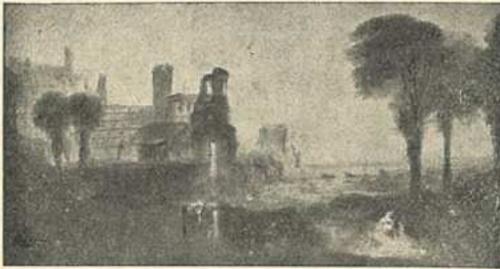

Термофор.
1. бляшаний на череві.
2. електричний.

Термохемія, (гр.) наука про теплові явища, що виступають під час хем. процесів.

Тернава (Trnava), схід.-слов. м.-о, 18.000 меш., гол. церк. осередок Словаччини; залізна промисловість.

Тернер (Turner) 1) Д ж о з е ф Малльборд Віліям, англ. маляр (1775-1851), один із найбільших мистців краєвиду XIX в., вел. кольорист, основник імпресіонізму; 2) Ляв-ра, белг. малярка, *1894; поліхромія в ман. церкві в Підмихайлівцях; приятелька українців.

Дж. Тернер: Краєвид.

Терниченко Аристарх, укр. агроном (1882-1927), проф. хліборобства, госп. ростознавства й сіль. госп. політики, ред. час. „Рілля“, „Село“, „Трудове господарство“ та „Агроном“; „Курс хліборобства“, „Енциклопедія сіль. господарства“.

Терні, іт. м.-о в Умбрії, 55.000 меш., фабрика зброї; тут родився Тацит.

Терно, (іт.) три числа одно при одним, одночасно виграні на лотерії.

Терновський, 1) Пилип, рос. історик (1838-84), проф. київ. Дух. Акад., співробітник „Київ. Старина“; праці із історії гр. та

укр. церкви; 2) Сергій, рос. історик (1848-1916), брат Пилипа, проф. казанської дух. акад., співробітник київ. комісії давніх актів; дослідник історії укр. церкви.

Тернопіль, воєвідське м.-о над гор. Серетом на Поділлі, засноване Я. Гарновським 1540; 35.000 меш.: 25% укр., 29% поляків, 46% жидів; повіт: 1.202 км.², 2 міста, 82 сіл, 126.000 меш.; 52,2% укр., 34,1% поляків, 13% жидів; воєвідство: 16.240 км.², 35 міст, 37 містечок, 1.040 сіл, 1.430.000 меш.: 59,1% укр., 31% поляків, 5% жидів; зайняте росіянами від поч. світової війни до 25 VII 1917; VI 1919 бої УГА з поляками.

Тернопіль, заг. вигляд.

Тернослива, тернянка, гл. Слива.

Терор, (лат.) жах; залякування безборонного ворога та безоглядна насильна розправа з ним.

Терор (Mount Terror), вулкан на о. Еребі, в Антарктиді, 3.290 м. вис.

Тероризм, (лат.) система влади при помочі терору.

Терорист, (лат.) той, що вживає в боротьбі терору.

Терпандер, гр. лір. поет і музикант з Антіссі на о. Лесбосі, жив і творив гол. в Спарті, б. 676-648 до Хр. творець гр. музики, винахідник семиструнної кітари.

Терпени, ароматичні вуглеводні хем. складу (C₅H₈)_n, дуже розповсюджені у рослинах, входять у склад етеричних олій; сюди належать пінені, гол. складова частина терпентинового олію, к а м ф е н и ітд.

Терпентина, живиця шпилькових дерев, яка випливає зі зраних місць; з неї добувають терпентиновий олій і кальюфонію; також хибна назва терпентинового олію.

Терпентиновий олій, тзв. терпентина, безбарвний олій, живичного запаху; добутий із живиці через дистиляцію з водяною парою; в. т. 0-87, т. к. 160°; вживають до виробу ляків, олійних фарб, у мед. до налявання й ін. лікування.

Терпигорев Сергій, рос. письмен. (1841-95), белетрист і публіцист, під псевд. С. Атава описав побут дворянства по скасуванні кріпацтва (роман „Зубожіння“ та ін.).

Терпсихора, (гр. міт.) одна з 9 муз, богиня танцю й хорového співу (гл. Музи).

Терракота, (іт.) неполивані керамічні вироби.

Террамара, (іт.) хата на палях на суші; будували вже в неоліті.

Террарій, -іум, (лат.) шкляний посуд із землею та водою, де плекають менші тварини.

Терра росса, (іт.) себто черво-на земля, руда-во - бурий послід, що громадиться в красивих заглибинах при розкладі вапняків, які мають у собі залізо.

Терригенний іл, глей, що витворюється в прибережних частинах моря з продуктів, принесених річками з суходолів.

Терсит, ім'я найгідкішого і найнахабнішого грека під Троєю.

Терська область, край над р. Тереком, обіймав перед революцією 64.060 км.², гол. м-о Владикавказ.

Терська округа, у схід. частині Півн. Кавказького Краю, 28.542 км.², 9 міст, 1019 селищ, 644.000 меш.; 31% укр., 58% росіяни, гол. м-о П'ятигорськ.

Терські козаки, козаки, що їх оселив над Тереком Іван Грізний.

Тертуліан Квінт Септімії, учитель лат. мови (160-230); спершу поганин, пізніше завзятий християнин, відкидає філософію, кладучи гол. вагу на віру; предметом віри мсжують бути речі, які видаються нам неможливі („credo, quia absurdum“ = вірю тому, що недорічне).

Тертя, опір, що проявляється під час руху одного тіла по пов. другого; т. при по-суві є тим більше, чим більша сила, що притискає тіло до підстави, але не залежить від величини пов. та від шкоро-сти руху. Співчинник т., це відношення величини т. до сили, що притискає до підстави (звич. до ваги тіла). Т. зменшується через смаування поверхні тертя.

Терцет, (іт.) муз. твір для трьох вокаль-них голосів (із супроводом, або без нього).

Терціна, (іт.) строфа, складена з трьох рядків із такими римами, що середня рима кожної строфи згідна з першою й третьою другою. „Божеська комедія“ Данта писана терцінами.

Терція, (лат.) муз. інтервал; віддалення між 1 і 3 ступнем діатонічного звукоряду.

Терціан, (лат.) шкільний, гол. гімназій-ний сторож, педель.

Терціяри, (лат.) в лат. церкві „третій чин“, світські особи, що живуть по черне-чим правилам.

Террамари в Полінезії.

Тершаковець, 1) Гринь, гал.-укр. гром. діяч, *1877, селянин, від 1913-18 посол до гал. союму, від 1928 посол до поль. союму, почесний член „Просвіти“ у Львові; 2) Михайло, гал.-укр. історик літ. й культури, *1883, дійсний член НТШ; праці про гал.-укр. відродження, Слово о полку Ігоревім, укр. думи, літописний переказ про Кия, Щека й Хорива та ін.

Тесбі де Белькур (Thesby de Belcour), фр. військ. старшина, брав участь у барській конфедерації, потім, полонений, жив на засланні в Сибіру; повернувшись, написав спомини (Амстердам 1776), де згадує про запорожців, яких особисто пізнав.

Теслевцьовий (Теслович) Степан, зарп.-укр. церк. діяч, гр.-кат. сваяц., парох Дусини 1637, укладчик цінного рукописного збірника нар. укр. мовою з різних апокрифів, житій, повістей.

Тесленко Архип, укр. письм. (1882-1911), засланий за політику на північ, помер передчасно на сухоті. Оп. з сіль. життя: „Страчене життя“, „З книги життя“.

Тесля Нікелес, ам. фізик, хорв. роду, *1856, витворив перемінні струми дуже вел. частоти хитань та незвичайно високої напруги (сотні тисяч вольтів); це тзв. струми Т. (через злуку Румкорфогого індуктора з лейденськими пляшками та трансформатором); уживають у мед. тзв. арсонвалізація); (гл. табл. Електричність I. образок 14).

Теспід, із Ікарії в Аттиці, сучасник Пізистрата, творець аттицької драми, виставив у Атенах першу трагедію (534 до Хр.).

Тессалія, півн.-схід. частина Греції.

Тессальонікі, гл. Сальонікі.

Тессейр (Teisseyre) Вавжинец, поль. геолог, *1860, дослідник Поділля й Карпат.

Тессіа, гл. Тічіно 2).

Тест, (англ.) зразок псих. спроби, зробленої з людиною, щоби ствердити, яку вона має здатність і вдачу; такими спробами користується психотехніка.

Тестамент, (лат.) гл. Заповіт.

Тестаментарій, (лат.) виконавець заповіту.

Тестатор, (лат.) той, що робить тестамент, записує кому щось після своєї смерті.

Тетанія, (лат.) недуга: надмірна вразливість обводою нервової системи, спричинена розладом обміну мінеральних солей у організмі; при тому важну роль грає чинність колоборлякових заліз; буває: явна з корчами м'язів і притаєна, гл. Спазмофілія.

Тетанус, (лат.) гл. Правець.

Тетерів, права притока Дніпра, 317 км. дов., придатний до плавби на останніх 12 км.

Тетерюк, тетеря (Lyrurus tetrax), птах із

А. Тесленко.

родини кураків, до 70 см. дов., з ліруватим хвостом; живе в лісах Європи й Азії.

Тетеря-Моржковський Павло, укр. держ. діяч, до 1647 регент канцелярії гродського суду в Володимирі на Волині, після коз. революції 1648 переславський полк., посилаючись від уряду до Москви 1654 для підтвердження договору України з Московщиною; за Виговського прихильник Польщі, 1663 гетьман Правобережжя під поль. зверхністю; 1665, зрікшись гетьманства, виїхав до Варшави, де перейшов на кат. та, огірчений на поляків, виїхав 1670 у Туреччину; †1670 в Адріанополі.

Тетерюк.

Тетида, вел. море, що існувало від палеозою до треторяду й простягалось від серед. Америки через півд. Європу й півн. Африку до Інд. океану.

Тетида (Tetis), (гр. міт.) морська богиня, Нереїда, дружина Пеллея, мати Ахіля.

Тетіїв, м-ко на Київщині, кол. більше м-о, назва від половецького хана Тетія, взятого 1185 українцями в полон; збереглися вали, кургани й укріплення.

Tetic (Tethys), 1) третій місяць Сатурна, обігав його в віддаленні 280.000 км. у 1 дні 21 год. і 18 мин.; 2) (Tethys), (гр. міт.) дочка Урана й Гаї, титанка, дружина Океана, мати Океанід (морських нимф) і богів рік.

Тетмаєр (Tetmajer) Владзімеж, поль. маляр (1862-1923), один із основників партії людовців; малюнки мазурів із під Кракова.

Тетмаєр-Шерва (Tetmajer-Przerwa) Казімеж, поль. поет, *1865; „Поезії“, „На скельнім Підгаллі“ (легенди й оп. з життя верховинців).

Тетра, (гр.) вл. чотири: гл. Тетрахльорвуголь.

Тетраедр, (гр.) гл. Чотиростінник.

Тетраедрит, (гр.) мінерал рівноосевого укладу, сірчак антимону й міді (Cu₃SbS₂), з домішкою ін. металів, пр. срібла; металевого вигляду, сталевосірий, або чорний; важна руда міді; буває в Німеччині, Чехії, Каліфорнії, Мексику й ін.

Тетральогія, (гр.) 4 драми; 3 трагедії й 1 сатирова драма, з якими виступали в Атенях поети до драм. змагань.

Тетраметр, (гр.) чотиростопоовий вірш із анапестів або дактилів.

Тетрапод, (гр.) гл. Аналой.

Тетрарх, (гр.) вл. володар четвертої частини краю, князь; за римлян титул менших князів під начальною владою Риму.

Тетрархія, (гр.) держава тетрарха.

Тетрахльорвуголь, „тетра“, чотирихльорак вугля (CCl₄), безбарвна тяжка рідина; технічно добувають т. хльорованям метану; через негорючість та низьку температуру кипіння вживають до екстракцій олій, товщів і т. ін. та до наповнювання пожежогасильних автоматів.

Тетрахорд, (гр.) 1) чотирострунний муз. інструмент у давніх греків; 2) чотироступневий звукоряд в обсягу (чистої) кварта; був основою античної гр. й середньовікової муз. теорії.

Тетуан, гол. м-о та пристань есп. Марокка, 43.000 меш.

Теургія, (гр.) спромога впливати на надприродні сили (Бога й духів), щоби послужили людям у особливих цілях.

Тейт (Taft) Віліям Говард, ам. політик (1857-1930), республіканець, 1909-13 президент ЗДА, 1921 член найвищого трибуналу.

Техас (Texas), півд.-зах. держава ЗДА, 688.645 км.² і 4.665.000 меш.; переважно рівнина; гол. продукти: цукор, бавовна, скот, ртуть, нафта, гол. місто Остін; до 1836 належала до Мексики.

Техніка, (гр.) 1) школа технічних наук, гл. Політехніка, Технікум; 2) вправа в ремеслі й заг. у якійсь праці; 3) засоби, гол. машини, потрібні для виробництва якогось продукту, або для опанування природи; 4) загал технічних наук, себто наук, які розсліджують засоби й способи опанування природи, з метою використати сили й багатства природи на пожиток людства. Т. як наука й мистецтво використовувати висліди технічних наук у промислі й суспільному та особистому житті, є основою суч. поступу й культури. Технічні науки ділять звич. на: 1) архітектуру; 2) будівельні науки (інженерія сухопутна й водяна); 3) механічний відділ (машинознавство, електротехніка, будова кораблів, повітроплавство); 4) гірництво й металоргію; 5) рільництво й лісництво; 6) мірництво.

Технікум, (гр.) 1) політехніка; 2) на Рад. Україні серед. школа, звідки виходять вузькі спеціалісти; бувають т. — музичні, педагогічні, інженерні ітд.

Технічні Вісти, тримісячник, орган Укр. Техн. Т-ва у Львові, від 1925.

Технологія, (гр.) наука про переріб пром. сировини на предмети вжитку, або в ужитковій матеріалі; буває механічна (переріб металів, дерева, паперу), хемічна (переріб нафтяної ропи, теру).

Тецель (Tetzl) Йоган, нім. домініканець (1465-1519); проти нього виступив Мартин Лютер, закидаючи йому торг відпустками.

Тешнар (Tešnar) Ян Бедріх, луж. письмен. і культ. діяч (1829-98).

Тешу (Tejo), гл. Тахо.

Тейс (Tejas, Teja), останній король схід. готів, поляг 553 у боротьбі з Нарзесом.

Тецлов Григорій, рос. держ. діяч і письменник (1720-1770), виховник і дорадник Ки-

рила Розумовського, від 1750 при ньому на Україні; мав величезний вплив на політику гетьмана, 1764 склав „Записку про непорядки на Україні“, що дала підставу Катерині II скасувати гетьманський уряд.

Тєшін (Těšin), м-о на чєс.-поль. границі, 8.000 меш.

Тиберій (Tiberius), рим. імення (praenomen): 1) Т., старший із братів Гракхів; гл. Гракхи; 2) Т. (T. Claudius Nero) (42 до Хр.-37 по Хр.), рим. цїсар 14-37 по Хр., добрий організатор держави, 6-9 по Хр. здушив панонське повстання.

Тиберія, м-о в Галилеї в часах Ісуса Христа, тепер араб. м-ко Табаріє, 6.000 меш.; тут Салядин переміг хрестоносців 1187.

Тибет, височина між Гімалаями та Квенлоном, б. 2.000.000 км.² і 3.000.000 меш., зах. частина безвідтокова, багата на солоні озера, 3.500-5.000 м. вис., схід. менша частина гориста (до 7.000 м.), з відпливом до кит. і інд. вод. Підсоння наскрізь континентальне. Заняття — скотарство і денеде рільництво. Звірня: антилопи, яки, пижмовці, ведмеді, дикі осли та коні. Гол. продукти вивозу: рабарбар, мошус, шкіри на кожухи, повстяні товари. Населення гол. монголи лямаястичної віри: їх церк. і держ. зверхник далайяма. Тибет номінально належить до Китаю, в дійсності до В. Британії. Гол. м-о Ляса. Т. одна з найменш досліджених країн світу, бо чужинці не мали суди вступу. Найбільше заслужені дослідники Т.: інд. учений Наїн Сінг, Пржевальський, а гол. Свен Гедін. Історія Т. сягає до XIII в. до Хр., розцвіт його припадає на вв. VII-XI, опісля Т. під кит. впливом; з початком XX в. поширюються сюди впливи В. Британії та Росії.

Тибетсько-бірманські мови, творять із кит. мовою гзв. індо-кит. і групу мов; мають односкладові ізольовані пні, музикальний наголос; письмо перебранє з Індії в VII в., але від того часу незмінене, тому дуже відбігає від теперішньої мови.

Тибр (лат. Tiberis, іт. Tevere), найбільша ріка серед Італії, 390 км. дов., вливається понижче Риму до Тиргенського моря; притоки: Палія, Топіно, Нера, Аніо.

Тибуль (Albius Tibullus), рим. елегійний поет (б. 54-19 до Хр.), автор 4 книг елегій.

Тиверці, ст.-укр. плем'я, заселювало край над морем між Дністром і Дунаєм.

Тигр (Felis tigris), найбільший і найсильніший м'ясоїдний звір із роду котів, червоно-жовтий, із чорними поперечними пругами, сподом білий; до 2½ м. дов.; півд. Азія; гл. таблиця: Аз. звірня, ч. 25.

Тигр, ріка в Мезопотамії, 1.870 км. дов., лучиться з Евфратом у Шат-ель-Араб.

Тигель, бриталь, (нім.) посуд із тяжко тошного матеріялу (порцеляни, шамотової глини, графіту, плятини й т. ін.); вживають у наук. робітах, у металургії, шклянному виробництві і т. ін.

Тигран Великий, цар Вірменії (121-36 до Хр.), завоював Мезопотамію, півн. Сирію

та Кападокію, збудував м-о Тигранокерту; від 66 рим. васаль.

Тигранов, Тигранян Микола, вірм. комп. і муз. етнограф, *1856; гол. твори: кантати, кавказькі нар. пісні й танки, сольоспів, симф. фантазії, поеми.

Тижненко Олександр, укр. лікар-сифілідолог, *1875, проф. кїв. мед. інст., керманець наук.-дослідчої катедри терапії, голова дермато- й венерологічного т-ва в Києві.

Тиква (Lagenaria), рослина з родини гарбузових; овоч має вигляд пляшки: вибравши з нього насіння й просушивши його, вживають замість шкляних пляшок; походить із Азії, в півд. Україні плакають на баштанах і по городах.

Тикич, 1) гл. Гірний Тикич; 2) гл. Гнилий Тикич.

Тикове дерево, гл. Текове дерево.

Тиктор Іван, гал.-укр. видавець, *1896; видає часописи: „Новий Час“, „Наш Прапор“, „Народня Справа“, „Комар“, „Дзвіночок“ та книжки.

Тиква, вгорі листки, вдолі овоч.

Тилигул, від тат. Делі-Гол, річка й лиман в Одещині; річка 151 км. дов., лиман 89 км. дов. і до 2 м. глїб., вода гірко солоня.

Тилицький провал, провал у Низькому Бєсєкїдї, 684 м. вис., дорога з Криниць до Бардієва.

Тильжа, гл. Тильзіт.

Тиманський кряж, ланцюг зморшкєвих горбків (до 326 м. вис.) на вододїлі Пєчєри, Вичєгди й Мєзєни по Чєську затоку.

Тимей, 1) Т. з Тавроменіону на Сицилії (б. 345-250 до Хр.), автор історії Сицилії (до 272 до Хр.), в 38 книгах; 2) Т., пітагорєсьє із Льєокриди, познайомив Плятона з наукою Пітагора; 3) заголовок твору Плятона про філософію природи.

Тимінський Тит Тарас, бук.-укр. церк. діяч (1858-1927), протоєрей, правосл. владика для укр. населення на Буковині, спєнсїонований із приходом румунів 1918; статті в „Буковині“.

Тиміям, (гр.) пахучє куриво, ладан.

Тимковський, 1) Василь, рос. діяч і письмен. (1781-1832), укр. роду, 1826-28 губернатор Бєсарабії; переклади з зах.-європ. мов на рос.; 2) Ілля, рос. пєд. діяч (1772-1853), брат Василя, проф. права харків. унів., член комісії для відкриття харків. унів., дир. новгород-сїверської гімназії (від 1825), вид. найдавнїшого літопису; цікаві спомини; 3) Роман, брат Василя, проф. гр. і рим. літ. на моск. унів. (1785-1820), дослідник творів Нєстора; 4) Юрій, рос. дипломат і письмен. (1790-1875), брат Василя, пїсланий у Китай через Монголію, спомини в „Кїв. Старині“.

Тимолєон, коринтійський полководець, 410-336 до Хр., визволив Сиракузи від Діонісія Молодшого, 343 переміг картагінців.

Тимоль, метиль-ізопропілфеноль ($C_9H_{10}ON.C_9H_7$), є в тиміановім олійку, творить вел. безбарвні, однотриосеві кристали; уживають до полоскання усної ями й ран.

Тимон, 1) атенець, сучасник Аристофана, ославлений мізантроп; 2) Т. з Фліонту, ретор і філософ-скептик, б. 260 до Хр., автор пародійного епосу „Сільво“, де висміює філософів.

Тимотей, 1) Т. з Мілету (447-357 до Хр.), славний музика й поет, автор пісень і ди-тирамбів; 2) Т., син Конона, аттицький полководець, † б. 353 до Хр.; 3) Т., ученик і товариш ап. Павла, перший єп. Ефесу; до нього написав ап. Павло два послання; †93 по Хр.; 4) Т., патріарх царгородський на поч. XVII в., піддержував діяльність братств і правосл. церкви на Україні.

Тимотка, тимофійка, гл. Трава.

Тимофієнко Лукаш, кошовий от. запорозький 1706.

Тимофій, 1) Михайло, суч. укр. гром. і політ. діяч, секретар Центр. Ради; праці про жидів і нар. господарство на Україні; 2) Петро, гл. Мстиславець Петро.

Тимофій, гл. Тимотей.

Тимошенко, 1) Володимир, укр. економіст, *1885, 1914-15 учасник експедиції для екон. досліду Туркестану, 1919 радник делегації УНР в Парижі, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; 2) Сергій, укр. інженер-архітект і сусп. діяч, *1881, член РУП і УСДРП, губ. комісар Харківщини за укр. влади, міністер шляхів у кабінетах І. Мазепи, В. Прокоповича і А. Лівницького, 1922-28 проф. і ректор Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; 3) Степан, укр. інженер-механік, *1878, брат Володимира і Сергія, проф. політехніки в Києві 1906-11, від 1912 в Спб., 1920-21 в Загребі, від 1926 проф. мічигенського унів., член ВУАН та НТПШ; підручник будівельної механіки, перекладений на різні европ. мови.

Тимпан(он), (гр.) 1) ст. муз. інструмент-скринька з натягнутими струнами, в які вдарили паличками; також тзв. котел; 2) в гр. архітектурі щит, націлок портику храмів: трикутна стінка, обведена ліствою, виповнена плоскорізьбою.

Тимпан(он) 1).

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, третій з черги більш. уряд для України, створений в осени 1918 на Московщині, під головуванням Христіяна Раковського, в часі боротьби Директорії з П. Скоропадським; від 1919 у Харкові.

Тимчасовий Уряд (Временное Правительство), загально-рос. рев. уряд під головуванням кн. Львова, пізніше Керенського — від 15 III 1917 до більш. перевороту 7 XI 1917.

Тимченко Євген, укр. лінгвіст, *1866; проф.

ІНО в Києві, дійсний член НТПШ, директор комісії ВУАН для складання іст. словника укр. мови; гол. твори: „Рос.-укр. словник“, „Укр. граматика“, „Курс історії укр. мови“, синтаксичні та діалектологічні студії; перекладач (Калевала, Байрон, Метерлінк).

Тингель-тангель, (нім.) шиночок, де гуляють і співають легкі дівчата.

Тинівка (Prunella), мала комахоїдна пташка, серед. і півд. Європи; гл. таблиця: Співучі птахи України, ч. 24.

Тинк, (нім.) розчин гашеного вапна або глини з піском, що ним обмазують стіни.

Тинктура, (лат.) алькоголева або етерова настійка з лікувальних річовин, гол. ростин.

Тип, (гр.) 1) характеристичний представник даної групи об'єктів; 2) також своєрідне поняття, що сполучує в собі характеристичні ознаки даної групи об'єктів; 3) у літ. особа якогось твору з сильно зазначеними особистими рисами — жива, характеристична; 4) чудна, оригінальна одиниця.

Типікон, тишик, (гр.) церк. устав, богослужебна книга, подає відомості та вказівки щодо богослужень кожного окремого дня на цілий рік.

Типограф, (гр.) 1) друкар; 2) жук-коріод, гл. Коріод.

Тир (Tytus), ст. фенікійське м-о на острові б. сир. побережжя; славне торг. і пром. м-о вже в X в. до Хр.; тепер незамітна місцевість Сур, 6.500 меш.

Тира, Тіра, Офіоса, гл. Аккерман.

Тиравка, гл. Ланцетовець.

Тирада, (фр.) 1) довша промова, красномовна, надута балаканина; 2) гл. Руляда.

Тираж, (фр.) 1) льосування на льотерії; 2) кількість видрукованих примірників книжки, часопису, наклад.

Тиран, (гр.) 1) у старовину: володар, самовладець, князь; 2) тепер у поганому значінні: деспот, узурпатор, що силою, проти волі народу, захопив владу в державі й виконує її самовільно.

Тиранія, тиранство, (гр.) 1) у старовину: необмежена влада, монархія; 2) тепер: насильна, деспотична влада, деспотичний держ. лад.

Тирас, скитська назва Дністра.

Тираспіль, м-о на Херсонщині над Дністром, у Молдавській Автономній Респ., раніше тат. осада Суклея, спалена 1787 турками; тепер 22.000 меш.: 12% укр., 55% росіян, 30% жидів, 15% молдаван. У тираспільському районі 20% укр., 32% росіян, 26% молдаван, 10% жидів.

Тиргу Муреш (Târgu Mureș, Maros Vasarhely), м-о в півн. Семигороді, 26.000 меш., цукроварні та горільні.

Тиреоїдина, річовина з борлакової залози, звич. телячої, мас в собі йодову сполуку, тзв. тиреоїдину, через те її вживають як ліку проти хороби вола, Базедової недуги та затовщення.

Тиринт, ст. м-о в Арголіді з тзв. цикло-

пiчними мурами, столиця Персея, місце народження Геракла.

Тирлич, свiчурник (*Gentiana*), зелеста рослина з гарним темно-синім, червоним або жовтим лiйкуватим цвiтом; у европ. горах i на пiдгiр'ї; настiйки з корiння вживають проти недомогаць травлення та на змiцнення.

Тирлич.

Тироль (Tirol), альпейська країна, розділена Епталльськими Альпами (Бреннер) на півн. в долині Іну та півд. в долині Адижі; лісу 90%; гол. заняття лісова та полонинна господарка; до 1919 австр. коронний край; тепер до Австрії належить лише півн. частина, як союзний край, 12.645 км.² i 315.000 меш. (гол. м-о Інсбрук), півд. до Італії.

Тирон (M. Tullius Tiro), учений виводенець, секретар i приятель Цицерона, винахідник лат. скоропису (тахіграфії), тзв. *notae Tironianae*; гл. Стенографія.

Тиренське море, Тосканське море, зах. частина Середземного моря між Італією, Сицилією, Сардинією й Корсикою; півн. частину Т. м. звуть Лігурійським морем.

Тирс, (гр.) палиця Баха i його товаришів i товаришок, бакхантів i бакханок, підчас урочистих процесій (бакханалій), обвита пліщем або листям винограду, звич. закінчена сосною шишкою.

Тирса, гл. Ковила.

Тиртей, гр. елегійний поет у Спарті (VII в. до Хр.); за переказом, підчас другої месенської війни підбадьорював спартанців своїми воєнними піснями; збереглися три його елегії.

Тис (*Taxus baccata*), шпилькове дерево, 12-15 м. вис., з родини тисуватих; росте дуже поволі, але живе довго, іноді до 1000 літ; овоч — червона ягода; древина гнучка, тверда й дуже міцна, вживається в столярстві, токарстві, на дерев'яні частини муз. інструментів, на кліші, тощо; в лісах Європи, м. ін. на Україні, вищепені; у парках для оздоб.

Тис. 1. галузка з пиляковим цвiтом, 2. пиляковий цвiт, 3. галузка з стовпиковим цвiтом, 4. стовпиковий цвiт, 5. овочі.

Тиса, ліва й найбільша притока Дунаю, 1.410 км. дов. i 1.151 км.² сточища, випливає на Закарпатті двома джерельними річками — Чорною й Білою Тисою зпід Свидівця й Чорногори; більш притоки: зправа: Бодрог, Шайо, зліва: Самош, Кереш, Марош.

Тискович Григорій, коз. ватажок; як гетьман запорозький згадується 1610.

Тисовський, 1) Василь, гал.-укр. педагог (1851-1919), директор семінарії, батько Олександра й Степана, у 80-их рр. співробітник „Діла“, 1890-91 ред. „Зорі“; 2) Олександр,

гал.-укр. зоолог, *1886, дійсний член НТШ, основник Укр. Пластового Уладу в Галичині; 3) Степан, гал.-укр. гром. діяч (1878-1923), майор-авдитор австро-угор. армії, підполк.-авдитор УГА, організатор „Пласту“, заст. голови Верховної Пластової Ради, ред. пластового органу „Молоде Життя“.

Тиссаровський (Тейсаровський) Ярема, світське ім'я Остап, укр. перк. діяч, 1607 правосл. єп. львів.; †1641.

Тиссафери, перс. сатрап у Лідії, в 2. пол. пелопонеської війни союзник Спарті, ворог Кира молодшого; страчений 395 до Хр.

Тисяцький, найвищий самоуправний (земський) урядовець у князівстві на ст. Україні, заступник на час неприсутності князя як його намісник; у часі війни проводив заг. ополчення землі, згодом усієї збройної сили; в часі миру начальник поліції в гол. городі, виконував торгове судництво. Гл. Десятковий устрій.

Тисяча й одна ніч, араб. збірка оп. i казок, об'єднана гол. оповіданням; остання редакція складена в Єгипті в XV в.

Тисяченко Григорій, гл. Саливон Григорій.

Тисячна організація, гл. Десятковий устрій.

Тисьмениця, м-ко в товмацькому повіті над р. Вороною, 7.500 меш., 60% укр.

Тит, 1) (Titus Flavius Vespasianus), *41, рим. цісар 79-81 по Хр., 70 добув Єрусалим; славний лагідністю; в його честь тріумфальний лук у Римі (гл. стор. 1238, II том); 2) єп. Крети, ученик i товариш ап. Павла; до нього написав ап. Павло одно посланіє.

Титан, 1) (Titan, Ti), первень, метал, в. т. 3,5, атомовий тягар 48,1, є в мінералах рутилі, титаніті, анатасі та в залізних рудах; сполук його вживають до фарбування порцеляни та додають до заліза — через те збільшується витривалість заліза на тиснення й тягнення; 2) шостий місяць Сатурна, віддалений від нього на 1.193.000 км.; час обігу довкола планети 15 днів 22 години 41 мин.; ясність 9. величини, промір 4.370 км.

Титани, (гр. мiт.) старше, передолімпійське покоління богів, сини та дочки Урана (неба) й Гаї (землі), між ними Океан, Тетя, Гіперіон, Кронос, Рея, Теміда, Мнемозина, Япет — що скинувши батька з престолу, володіли небом, поки не поборов їх Зевес, i не скинув у Тартар.

Титаніт, мінерал, креман титану й вапу (CaTiSiO_5), кристали односкісні, жовтий або бурий; зустрічається в невеликих кількостях у магматичних та метаморфозованих гірнинах.

Титанічний, (гр.) велетенський, надлюдський.

Титанія, (герм. мiт.) 1) царця ельфів, дружина Оберона; 2) третій місяць Урана, віддалений від нього б. 894.000 км., обігас його в 9 днях; промір б. 940 км.

Титар, (гр.) вл. ктитор, той, що будує й матеріально піддержує монастирі та цер-

кви; в XVIII в. по укр. селах так звалися люди, що займалися справою будови парохіяльної церкви та провадили церк. господарство з уповажнення парохіян.

Титаревський Василь, кошовий от. запорозький 1722.

Титрова аналіз, титрація, гл. Волюметрична аналіз.

Титул, (лат.) 1) почесна, урядова назва, що її додають до імені осіб визн. стану або уряду; 2) в праві, основа якогонебудь правного стану.

Титуловий, (лат.) заголовний.

Титулярний, (лат.) книжка зі списком титулів різних володарів і достойників.

Титулярний, (лат.) той, що має почесний титул, рангу без урядової влади. Т-ний єпископ, кат. єп. без єпархії, єп. помічник, почесний єпископ.

Тиф (Typhus), у давній мед. збірна назва для гарячкових хоріб, сполучених із утратою свідомості; гол. роди тифу: висипний (плямистий), гл. Висипний тиф; поворотний (T. recurrens), гостра інфекційна хвороба, спричинена спорохетою *Treponema t. recurrentis* Obermaieri; смертність невелика; т. черевний (T. abdominalis), гостра інфекційна хвороба, виступає часом епідемічно; спричинює його особливий бациль, що з кишок переходить у кров, сечу, кал хорих; зараження через дотик, воду, сирові харчові засоби.

Тифліс, Тілісі, гол. м-о Закавказького Союзу Рад. Республік та Грузії, над р. Курою, 293.000 меш., визн. торг. і пром. осередок; ткацькі, тютюнові, миловарні, олійні, металургічні фабрики, також хатне виробництво зброї й окрас, культ. осередок, унів. й ін. вис. школи та наукові установи, музей, магістратно-мет. обсерваторія, бот. сад.

Тифоїд, (лат.), тифоїдальна гарячка, 1) гарячка, що своїм ходом нагадує гарячку при черевному тифі; 2) черевний тиф лагідної форми.

Тифон, (гр. міт.) казкова потвора зі стома вогняними головами, син Тартара й Землі, безуспішно намагався скинути Зевеса з престолу; втілення вулканічного вогню й пекучих вітрів.

Тихий океан, Великий океан, також Пасифік, найбільший океан світу, між схід.-аз., зах.-ам. і півн.-схід. авст. побережжям, займає з окрайними морями (Берінговим, Охотським, Японським, Жовтим, Схід. Китайським і т. д.) та авст.-аз. середземним морем (з Півд. кит. морем) 180.000.000 км.²; середня глибина 4.282 м., найбільша 10.793 м.

Тиховський Ювеналій, укр. педагог і письмен. (1868-1919), співробітник „Київ. Старина“ (про „Слово о полку Ігоревім“ та ін.) і „Волинських Єпархіяльних Вѣдомостей“.

Тихонівці, прихильники зверхності моск. патріархату над укр. правосл. церквою після революції 1917; складалися гол. з моск. та обмосковленого духовенства на Україні

(назва від моск. патріарха Тихона); гл. Автокефальність церкви.

Тихоріцька, м-о на Кубанщині, 20.000 меш., 20% укр., 74,9% росіяні; в тихоріцькій окрузі 38% укр.

Тихорський Епіфаній, єп. білгородський, один із основників харківської колегії (1726); †1731.

Тичина Павло, укр. письмен., лірик-символіст, *1891, член ВУАН, спочатку, в своїх найкращих творах співєць укр. нац. революції, описав рос. більшовизму. Збірки поезій: „Соняшні клярнети“, „Замість сонетів і октав“, „Плуг“, „Вітер з України“, поема „В космічному оркестрі“.

Тишкевич, 1) Василь, староста канівський і черкаський 1536-38, маршалок госп. і гетьман дворний вел. кн. лит.-руського 1552, воевода підляський 1553-69, кілька разів посол до Орди, Волощани й Москви, †1571; 2) Михайло, укр. дипломат і меценат (1857-1930), граф, дідич на Київщині; оснував при „Просвіті“ у Львові „Михайлову премію“ за найкращу іст. повість або драму, жертвував вел. гроші для НТШ, тощо; 1919 посол УНР при Ватикані, опісля голова укр. делегації на мирову конференцію в Парижі; низка статей у фр. пресі про укр. справу, видання зах.-європ. іст. матеріалів (гол. мап) до укр. історії; спомини.

Тишкевич (Tyszkiewicz) Константи, поль. археолог (1806-68), укр. роду; гол. праця: „O kurhanach na Litwie i Rusi zachodniej“.

Тишко, вл. Йоріхес Лео, поль.-нім. соц.-демократ (1867-1919), організатор „Соц.-Демократії Королівства Поль.“, від 1907 пристав до більшовиків, від 1910 — діяч нім. соц.-демократії, підчас світової війни організував гуртки спартаківців; убитий.

Тищенко, 1) Василь, укр. етнограф 60-х рр. XIX в., співробітник „Основи“, автор статей „Чорноморські козаки“ (1862); 2) Микола, укр. історик, *1893, учений архівіст Архіву Давніх Актів у Києві, член Комісії історії укр. права ВУАН; праці з історії промисловості й торгівлі в коз. державі; 3) Юрій, гл. Сірій Юрій.

Тициньський-Тица Олександр, укр. гром. діяч (1835-96), визн. діяч укр. громади в Чернігові, голова повіт. земської управи, співробітник спб. „Основи“, „Чернігівського Листка“, львів. „Зорі“ й „Дзвінка“.

Тібести, височина в схід. Сагарі, до 3.400 м. вис.

Тібінген (Tübingen), м-о в Віртембергії

П. Тичина.

М. Тишкевич.

над Некаром, 22.000 меш., монастир із XV в., унів. від 1477.

Тібо (Thibaut), 1) Антон Фрідріх Юстус, нім. правник (1772-1840), батько іст.-філ. напрямку в правознавстві, противник Савіні; „Система пандектів“ та ін. твори; 2) Жан Батіст, фр. чернець-августин, суч. дослідник давнього візант. церк. співу, гол. його нотації.

Тіволі (Tivoli), ст. Тібур, іт. м-о б. Риму, 16.000 меш.; вілла д'Есте, одна з найкращих ренесансових будов Італії; б. Т. руїни вілли Гадріана.

Тігіна (Tighina), рум. назва Бендер.

Тіглатпільясар IV, ассир. цар 745-727 до Хр., бібл. Фуль, основник могутності ассир. держави.

Тіентсін, м-о в кит. провінції Печілі, 800.000 меш., пристань Пекіну, унів.: 1860 мир між Китаєм, Англією та Францією, 1900 бої боксерів.

Тієпольо (Tierolo) Джованні Баттіста, іт. маляр (1696-1710); вел. кількість стінних фресок, представник барока.

Тієр (Thiers) Адольф, фр. політик і історик (1797-1877), 1832 міністер внутр. справ, 1836 і 1840 президент міністрів, 17 II 1871 обраний головою уряду, заключив мир із Німеччиною; розгромив повстання паризької комуни, 1871-73 президент республіки; „Історія консуляту й царства“.

А. Тієр.

Тієра дель Фуєро, гл. Огняна земля.

Тієррі (Thierry), ім'я фр. істориків: 1) Амеде Сімон (1797-1873); „Історія галів“, „Історія Атилі“; 2) Огюстен (1795-1856); „Історія завоювання Англії норманами“, „Оповідання про часи Мервінгів“.

Тієрсо (Tiersot) Жюлієн, фр. муз. етнограф, *1857; збірки пісень із різних околиць Франції.

Тік, (фр.) 1) незалежні від волі швидкі рухи м'язів, гол. обличчя, звич. в дітей, також у невропатичних людей; 2) невральні скорчі м'язів обличчя.

Тік (Tieck) Людвіг, нім. письмен. (1773-1853), один із найвизначніших романтиків; збірки казок, поезій, новелі, повісті, драми, критичні студії.

Тіллі (Tilly) Йоган, граф, нім. полководець (1559-1632), у 30-літній війні генерал військ Ліги і царя, 1631 добув Магдебург, погромлений під Брайтенфельдом, умер від ран.

Тіліярд (Tillyard) Генрі, англ. муз. археолог, *1881, дослідник ст.-візант. співу й його нотації.

Тілле Олексій, рос. геолог, картограф і метеоролог (1839-99), родом із Києва; „Гіпсометрична карта европ. Росії“, основна карта схід-европ. картографії; дослідник

магнетної аномалії Харківщини й Курщини; важні праці з кліматології й гідрографії Схід. Європи.

Тіль (Tul) Йозеф Кастан, чес. письмен. (1808-59), актор і драматург (романтичності драми).

Тільбург (Tilburg), пром. м-о в півд. Нідерляндії, 73.000 меш.

Тільзіт (Tilsit), схід-прус. м-о над Німаном, 55.000 меш., металургічна промисловість, торг. м-о; 1807 мир між Францією, Росією і Пруссією, в XIX в. осередок лит. визвольного руху, переслідуваного в Росії.

Тіль-Ойленшпигель (Till Eulenspiegel), нім. нар. сміхун, помер б. 1350; став героєм різних легенд і творів; гл. Костер.

Тімашев Олександр, рос. держ. діяч (1818-93), генерал, від 1856 начальник жандармерії й тайної політ. поліції, 1868-77 міністер внутр. справ, один із творців протиукр. закону 1876.

Тімбукту, важне караванне та торг. м-о у фр. Зах. Африці на півд. окраїнах Сагари, 6.000 меш.

Тімірязєв Климентій, рос. природознавець (1843-1923), біолог та агроном, проф. сіль.-госп. акад. та унів. в Москві, визн. популяризатор; „Життя рослин“, „Ч. Дарвін і його наука“, „Наука та демократія“ та ін.

Тімішора (Timişoara, Temesvar), м-о в рум. Банаті, 90.000 меш., кат. і правосл. собор, млини, горільні.

Тімок, права (серб.) притока Дунаю, 170 км. дов.

Тімор, найбільший із М. Сундайських о-вів, 31.000 км.² і 500.000 меш. (папуа, малайці, китайці); гол. продукти: кава, копра; політично розділений між Португалією (півн. схід.) й Нідерляндією (півд. зах.).

Тімур, Тімур-Ленг (Кривоногий Т.), Тамерлан, аз. ватажок (1336-1405), завоював серед. Азію, Персію, Індію; його нагробник у Самарканді.

Тім'ячко (Fonticulus), сполучно-тканинні пластинки в немовлят, у місцях, де сходяться кістки черепа: в пізнішому житті заростають твердою кістковою тканиною.

Тінгіс, гл. Танжер.

Тіндель (Tyndall) Джон, англ. фізик (1820-93), досліджував світло, тепло, діаманетизм, акустику та льодовики.

Тінен (Thünen) Йоган Гайнріх, нім. економіст (1783-1850), основник с.-г. економії; в гол. праці „Ізольована держава“ з'ясовує вплив віддалення господарства від ринку збуту на земельну ренту й на саму систему господарства.

Тінкель Франц, укр. майор, *1879, нім. роду, спершу ком. пішого полку ім. гетьм. П. Дорошенка, опісля 2. коломийської бригади УГА.

Тінкторіс, вл. Варвере (Waerwere) Йоган, нід. комп. (1446-1511), автор найдавнішого муз. словника.

Тінос, гл. Тенос.

Тінторетто, вл. Робуеті Джакомо, іт.

маляр доби поч. барока (1519-94); драматизм і містичний настрій портретів, перспективні й кольористичні панна.

Тюколь, потасова сіль гваяколевого сірчану ($\text{CH}_2\text{S}_2\text{H}_2\text{OH}\cdot\text{SO}_3\text{K}$); легко дезинфекційний засіб, лік проти туберкульози.

Тіп, (англ.) добра порада, як виграти на перегонах або на біржі.

Тішо Тіп, вл. Гамед бін Могамед, араб. торговець невілниками (1837-1905), мав вел. впливи у рівнинковій Африці, підпомагав подорожі Стенлі й Вісмана; вкінці губернатор гор. Конґа.

Тір (Тут), сканд. бог війни, син Одіна, ст.-нім. Цію.

Тірана, гол. м-о Альбанії, 10.000 меш., килимарство, шовківництво.

Тірінґен, гл. Туринґія.

Тірнова, м-о в півн. Болгарії, 14.000 меш., колись гол. м-о Болгарії.

Тіріці (Tirpitz) Альфред, нім. адмірал (1849-1930), 1895 контрадмірал і шеф дивізії кружляків, 1897 держ. секретар уряду маринарки, кількарязовий міністер; „Споми-ни“, „Політ. документи“.

Тірсо ді Моліна (Tirso di Molina), вл. Теллез (Tellez) Габріель, есп. драматурґ (1572-1648), автор найстаршої п'єси про Дон Хуана: „Севільський спокусник“ та ін.

Тірш, 1) (Tyrš) Мірослав, чес. гром. діяч (1832-84), інженер, проф. чес. унів. у Празі, основник сокільства (1862 перша сокільська організація у Празі, 1871 час. „Сокіл“, 1882 перший сокільський злет); 2) (Tirsch) Отто, нім. муз. теоретик (1838-92); підручники гармонії, генеральбаса, акомпаняменту, тощо.

Тіса (Tisza), 1) Іштван, граф (1861-1918), син Кольмана, 1903-5 і 1913-17 угор. президент міністрів; убитий; 2) Кольман, угор. політик (1830-1902), 1875-90 угор. президент міністрів і міністер внутр. справ.

Тісі-н-Тамджурт, найвищий верх Атлясу, 4.500 м. вис.

Тіссен (Tiessen) Гайнц, нім. музика, *1887, визн. модерний композитор.

Тітікака, височинне (3.812 м. н. р. м.) озеро на границі Перу та Болівії, 8.400 км.².

Тітмар (Thietmar), гл. Дітмар.

Тітов, 1) Андрій, рос. дослідник історії укр. церкви (1845-1911), дир. музею. церк. старовини в Ростові на Ярославщині, де зібрав б. 5.000 рукописів; „Малоросійські проповіді св. Димитрія Ростовського“ й ін.; 2) Василь, рос. церк. комп. (б. 1650-1715), поклан, м. ін., на муз. віршовану псалтирю Симеона Полоцького; 3) Микола, рос. комп. (1800-75), батько рос. романсу; 4) Федір, рос. історик укр. церкви (1864-1922), проф. кїв. дух. акад., ред. кїв. „Епархіальних Вѣдомостей“; праці з історії укр. церкви XVII-XIX вв. і кїв. акад., про друкарство,

й книжну справу та про вищу освіту на Україні XVI-XVIII вв.

Тіттоні Томмасо, іт. політик, *1849, 1903-5, 1906-9 і 1919 міністер закорд. справ.

Тітулеску (Titulescu) Ніколай, рум. політ. діяч, *1883, проф. цивільного права на унів. в Букарешті, рум. посол у Лондоні (1922-26, 1928), міністер фінансів (1917), діяч Ліґи Націй.

Тітурель, казковий перший король св. Граля, герой середньовічних легенд.

Тіуни, тивуни, в ст. Україні княжі слуги, часто з рабів; доглядали двірського господарства, але з доручення кн. сповняли й держ. функції (в суді та управі); були й серед монастирських людей; відомі в адміністрації й суді й за лит. часів.

Тіхвінка, права притока Сясі, 160 км. дов., в більшості входить до Тіхвінської системи (698 км. дов.) штучного водяного шляху (тепер має мале значіння), що сполучає Волгу через Молоґу, Тіхвінський канал, Тіхвінку з Сясю й Невною.

Тіхий (Tichý) Франтішек, чес. історик літ., *1886; поет (псевд. Броман) і перекладач (Шевченка), дослідник м. ін. і культурних та літ. змагань Закарпаття.

Тіхо-Браге, гл. Браге Тіхо.

Тіхоміров, 1) Дмитро, рос. педагоґ (1844-1916), автор низки підручників, ред. час. „Дѣтское Чтеніє“; 2) Лев, рос. гром. діяч (1850-1923), спершу народоволець, ред. рев. час. „Народная Воля“, та „Вѣстник Нар. Воли“, опісля ред. чорносотенного денника „Московскія Вѣдомости“.

Тіхонов, 1) Микола, рос. письмен., *1896, член гурта „Серапіонових братів“; збірка лір. поезій „Орда“, „Брага“, поеми, баллада про Махна; 2) Олександр, рос. письмен. (1853-1914), псевд. Луговой, белетрист; оп. „Добрий його!“ й ін.

Тіхонравов Микола, рос. історик літ. (1832-93), проф. і ректор московського унів., член рос. Академії Наук, основник наук. історії рос. літ.; гол. праці: про Теоф. Прокоповича, апокрифи, ст.-укр. драму; видавець творів ст. й нового рос. письменства.

Тіц, 1) Михайло, укр. комп., *1898, проф. харків. муз. драм. інст. й голова композиторської майстерні; твори: форт. сонати, квартети, симф. поеми, сольспіви, п'єси на фортепіан; 2) (Titz) Олександр, нім. маляр і графік (1814-56), родом із Галічини, 1844 проф. рис. в Бордо, від 1848 до смерти у Львові; портрети, красвиди, мініатюри, літографії.

Тіцій (Titius) Йоган Даніель, нім. математик (1729-96); відкрив відомий закон (Тіція) віддалення планет від Сонця: коли це віддалення перерахувати на десяті частини віддалення Землі від Сонця, дістаємо числа: Меркур 0+4, Венера 3+4, Земля 6+4, Марс 12+4, планетоїди 24+4, Юпітер 48+4, Сатурн 96+4, Уран 192+4; віддалення дальших планет не підходять під це правило.

М. Тірш.

Тіцін (Ticinus), гл. Тіціно.

Тіцін (Ticinus) Якоб, гор.-луж. граматик XVII в. (Прага 1679).

Тіціан (Tiziano) Вечеліо, іт. маляр (1477-1576), маляр краси жіночого тіла, гарячого кольориту, динамізму; образи рел., міт., іст., портрети, краввиди; „Жертва“, „Вознесення“, „Даная“ (Ілюстр., гл. I том 1004 ст.) та ін.

В. Тіціан: автопортрет.

Тиченер (Titchener) Едвард Бредфорд, ам. психолог (1867-1927), представник інтроспективного напрямку експериментальної психології; „Нариси психології“, „Підручник психології“.

Тіціно (Ticino), 1) ліва притока р. По, 237 км. дов., витікає зпід Санкт Готгарду, перпливає Ляго Маджоре; в старовину Тіцін, славний перемогою Ганнібала над римлянами 218 до Хр.; 2) Тессін, швайц. кантон над її гор. бігом. 2.813 км.² і 155.000 меш. іт., гол. м-о Беллінцона.

В. Тіціан: Земна й небесна любов.

Тішендорф (Tischendorf) Константін, прот. теолог (1815-74), вид. євангельських кодексів і апокрифічних збірок та віднайденого ним синайського кодексу.

Тіяншан (Небесні гори), гори в Серед. Азії, 2.600 км. дов., лучаться з Алтаєм і Паміром; найвищий верх Хан Тен'гі 7.320 м. вис.

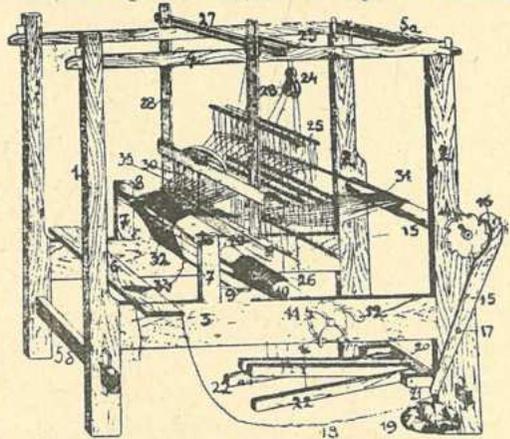
Тіяра, (гр.) стіжкувата шапка ст. персів; царська т., висока шапка, вгорі зубчата, внизу з синьою й білою смужкою; тепер: потрійна папська корона (Ілюстр., гл. II, том, 983 стор.).

Тканина, в біології скупчення меншбільш однакових клітин, що сповняють однакові життєві чинності, пр. т. м'язна, т. нервова, т. наболонна, т. сполучна й ін.

Ткацтво, виріб тканини з ниток так, що рівнобіжно уложені нитки, тзв. основу, переплітають поперечними нитками, тзв. підтканням; було відоме вже в доіст. часах;

У. З. Е. III.

спершу нитки переплітали руками на кроснах, описля на складнішому ткацькому верстаті, де підтаня перетягається човенцем; ткацькі верстати відомі вже у ст. єгиптян,

Ручний ткацький верстат. 1. передні коники або стояни, 2. задні коники або стояни, 3. ставки (застрамини), 4. победрини, жердки 5. поперечниці, 5а жердки, 5б шайда, 6. сідавка, лавка, 7. льонки, ломки, 8. магіль, 9. штак, 10. спідній навій, воротило, 11. сучка з зубами, триб, 12. песик, цуга, 13. верхній навій, воротило, 14. сучка, триб, 15. суча, цуга, 16. песик, цуга, 17. чіп, 18. шнур, 19. камінь, 20. поперечник, шайда, 21. вуха, кочки, 22. поножі, підножки, 23. скрачник, середня жердка, 24. скраклі з кільцями, 25. ничиниці, начиння, 26. мотузи, 27. стріла, 28. снізьки, лядобійці, хвости, 29. набівка, ляда, 30. бердо, блят, 31. основа, 32. і 34. полотно, 33. човник.

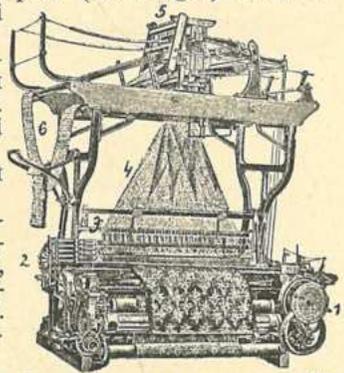
від 4000 літ до Хр. та задержалися й досі в домашньому виробництві, м. ін. і в нашого народу. Механічний ткацький верстат придумав Картрайт (Cartwright) 1786; його уліпшив і

приспособив до виробу узористих тканин Жакар, б. 1800. Великі ткальні порушуються тепер парою й електрикою. Найбільше розвинене ткацтво в Англії, ЗДА, Німеччині та Франції.

Ткач громадський

(Philatærus socius), птах завбільшки шпакка й подібний до нього; деякі породи дуже гарно оперені; живуть громадами в підвінкових країнах, роблять собі торбинуваті гнізда, зшиваючи широке листя волокнами або травою.

Ткаченко, 1) Микола, укр. історик, *1892;

Ткацька машина з приладом Жакара, 1. погін для цілої машини, 2. рухома коробка з човенцями з різнобарвною пряжею, 3. гребені, від яких йдуть сполуки (4) до приладу Жакара (5, 6). Спереду вдолі, готова виткана й узориста тканина.

праці про архів Капністів та Уманщину XVI-XVII в.; 2) Михайло, укр. політ. діяч (1879-1920), член РУП, від 1904 „Спілки“, потім УСДРП, кiev. адвокат, 1917 ген. секретар справедливості, від 1918 міністер справедливості й фінансів; від березня 1918 міністер внутр. справ; 1919 після розколу УСДРП прилучився до незалежних соц. демократів і причинився до утворення УКП; 3) Михайло, суч. укр. історик, співробітник ВУАН; праці про Румянцівський спис та, на його основі, про Остер XVII-XVIII в., коногипську й канівську сотню й ін.

Ткаченко-Галашко Петро, укр. кобзар (1878-1918), своїми концертами багато причинив до розбудження нац. свідомості.

Ткачов Петро, рос. критик і публіцист (1848-1885), ідейний попередник рос. більшовизму: обстоював захоплення держ. влади рев. меншістю й заведення соціалізму декретами диктаторської влади; в органі „Набат“ (Женева) боронив потребу терору.

Ткачук, 1) Діонісій, гал.-укр. церк. діяч, *1867, від 1931 архимандрит василіян (із осідком у Римі); 2) (Ткачус) Ніколай, рум. політ. і пед. діяч на Буковині, *1881, укр. роду; перекладач на рум. мову Коцюбинського, Стефаніка; зажертий воріг українства, причинився найбільш до ліквідації укр. шкільництва на Буковині.

Д. Ткачук.

Тлемсен, м-о Альжиру, 44.000 меш., вис. маг. школа.

Тлусте, м-ко в заліщицькому повіті, 3.000 меш., 36% укр.

Тляхкала (Tlaxcala), 1) серед. мек. держава, 3.975 км.² і 180.000 меш.; 2) її гол. м-о; підчас есп. завоювання вел. м-о, столиця могутньої олігархічної республіки.

Тмуроканський камінь, мармурова плита, знайдена на Таманському півострові з кирилицьким написом кн. Гліба Святославича 1068, одинока певна укр. пам'ятка з Тмурокані.

Тмурокань, ст. Фанагорія (до VIII в.), сьогодні Тамань, крайня сх. стадія ст.-укр. колонізації й держ. системи, на сх. березі Озівського моря; від часу Святослава інтензивно колонізована, за Володимира В. входить у систему укр. держави; пристановище для князів — ізгоїв; кiev. кн. мали в Т. своїх намісників (пр. Ратибор); від XII в. попадає в руки половців і пропадає для укр. держави. Тут було засноване єпископство, яке підлягало кiev. митрополії до 1094; час його заснування й дальша його доля невідомі.

Тоаст, гл. Тост.

Тобаго, гл. Табаго.

Тобілевич, прізвище укр. акторів братів :

1) Іван, актор і драматург (1845-1907), псевд. Карпенко Карий, як драматург поширив побутово-реалістичну драму до сусп. психол. напрямку й дав низку справжніх типів (Калитка, Пузир, Бурлака та ін.); кращі твори побутові: Бурлака, Наймишка, Хазяїн, Суєта, Понад Дніпром, іст. — Сава Чалий; 2) Микола, гл. Садовський М.; 3) Опанас, гл. Саксаганський О.

Тобін (Tobien) Евальд, історик рос. права на дорпатському унів. (1811-60), дослідник укр. права, зокрема Руської Правди.

Тобоган, (кан.) низькі санчата з одним широким полозом.

Тобол, ліва притока Іртиша, 1.700 км. дов.; гол. притоки Уй, Ісеть, Тура, Тавда.

Тоболька Зденек, чес. історик і бібліограф, *1874; „Початки конституційного життя в Чехії“, „Слов. з'їзд у Празі 1848“, „Історія чес. політики найновішої доби“, „Чеська бібліографія“ й ін.

Тобольськ, зах. сибірське м-о й пристань над р. Іртишем, 18.000 меш.; торговля рибою й футрами.

Товар, витвір праці не для власного вжитку, а для обміну на ін. предмети; кожний т. має: 1) споживчу вартість, що ґрунтується на його здібності задовольняти якусь людську потребу й 2) мінову вартість, що полягає в здібності т. обмінюватися на ін. предмети.

Товариство Вакаційних Осель, укр. т-во, засноване у Львові 1905 під протекторатом митр. А. Шептицького; бідний шк. дітвори в віці 7-14 літ дає змогу пробути влітку на свіжому повітрі, переважно безплатно.

Товариство вояків Армії УНР: 1) в Польщі, засноване 1924 в Каліші, провадить культ. освітню працю, видавало „Бюлетень“; 2) у Франції, засноване 1927 в Парижі, має філії на провінції у Франції, входить до міжнар. організації комбатантів FIDAC-y.

Товариство для розвою руської штуки, перша гал.-укр. організація для допомоги рідному мистецтву загалом, а зокрема малярству, різьбарству та золотарству, заснована 1898; XI 1898 підчас перших заг. зборів Т-ва відкрито й першу мист. виставу (образи Юл. Панькевича, Івана Труша, А. Пилиховського, Олекси Скрутка, К. Устяновича); друга вистава IX 1900, з творами: О. Новаківського, Куриласа, Копистинського, Панькевича.

Товариство Ісуса, Т. І. (S. J.), гл. Єзуїти. **Товариство опіки над українськими емігрантами**, укр. т-во, засноване у Львові 1925 для помочі й зв'язку з виселенцями з краю; видає час. „Укр. емігрант“, голова М. Заячківський.

Іван Тобілевич.

Товариство охорони воєнних могил, укр. т-во, засноване 1927 у Львові для опіки над могилами укр. борців, що полягли в світовій та визвольній війні; 32 філії в Галичині.

Товариство письменників і журналістів ім. Івана Франка, укр. організація, заснована у Львові 1925; головами були: А. Чайковський, В. Стефанік, В. Щурат, Б. Лепкий.

Товариство прихильників Ліги Націй, міжнар. організація, куди входять також найвизн. члени й самої Ліги Націй.

Товариство прихильників освіти, укр. т-во для помочі незможним учням вис. шкіл, засноване у Львові 1927, перший голова Володимир Децикевич.

Товариство прихильників укр. науки, літератури і штуки, засноване у Львові 1904 заходом М. Грушевського, влаштувало 1905 виставу „укр. штуки і промислу“, видало кілька книжок.

Товариство українських наукових викладів ім. П. Могили, засноване на зразок зах.-європ. нар. унів. у Львові 1907, заходами О. Колесси.

Товариство Українських Поступовців, скорочено ТУП, таємна укр. організація, заснована 1908; по зліквідуванні царським урядом партійних організацій об'єднала розпоршені укр. сили, гол. членів тзв. укр. дем.-радикальної партії, на п'ятформі автономії України, федеративного устрою рос. держави та парламентарного ладу; 1917 переіменована на „Союз укр. автономістів-федералістів“.

Товариство шкільної освіти, укр. т-во, засноване 1919 в Києві; на чолі стояла вибрана на Загальних Зборах Рада Т-ва, що за денікінщини опікувалася всім укр. шкільництвом та культ. установами, дбала про їх матеріальну забезпечку, боронила перед владою, тощо; засобів достачала, крім добровільних пожертв укр. громадянства, укр. кооперація.

Товариські острови, гл. Tagiti.

Товариш, укр. часописи у Львові: 1) 1888, ч. 1., за ред. І. Франка; 2) ілюстр. тижневик 1914.

Товариш бунчуковий, гл. Бунчуковий товариш.

Товариш військовий, гл. Військовий значний товариш.

Товариш значковий, гл. Значковий товариш.

Товаровий знак, прикмета, якою товар даного підприємства відрізняється від ін.; т. з. можна зареєструвати в призначених для цього установах, і відтоді підприємство набуває монополієне право на той т. з.

Товачовський (Tovačovský) Арношт Ферггот, чес. комп. та диригент (1825-74), основник „Слов. співочого гуртка“ в Відні, в репертуар якого входили й укр. пісні.

Товер, гл. Лондон.

Товжімський (Toužimský) Йозеф, чес.

письм., журналіст і публіцист (1848-1903), писав і про укр. діячів; дослідник життя ін. слов. народів (словін., хорв., серб. і т. д.).

Товит, герой старозавітньої книги того самого імені, праведник і народолобець, проживав у ассир. неволі.

Товмач, повіт. м-о на Покутті, 6.000 меш.: 33% укр., 33% поляків, 34% жидів; повіт.: 2 міста, 3 містечка, 63 сіл, 105.000 меш.: 73·5% укр., 19% поляків, 6% жидів.

Товста кишка, гл. Кишки.

Товста могила, найвищий горб Донецького кряжу, 370 м. вис.

Товсте, м-ко скалатського повіту в Галичині, 2.000 меш., 70% укр.

Товстоліс Микола, укр. правник, *1872, член укр. сенату за Скоропадського, проф. кїїв. Інституту нар. господарства та співробітник Комісії звичаєвого права України при ВУАН.

Товстонос Віталій, укр. письмен., *1883; п'єси: „Вічна пісня“, „Жінка з голосом“, „За друзі своя“ та ін., повість „Любі бродяги“, оп.

Товстянка (Pinguicula), зелеста рослина, подібна до фіялки; своїм широким листям ловить комахи та відживлюється ними.

Товтри, ряд скалистих, вапнякових горбів, тягнеться від Бродів до Кам'янця, — сарматська прибережна рафа, з коралів і моховаток; найвищий горб 435 м.

Товц, масна річовина, утворюється в рослинах і стіна, 2. чаша, 3. корона.

Товстянка. 1. роз-
тваринах, як запасний по-
живний матеріал; легша від води і в ній нерозчинна, розчиняється тільки в етері, бензині, хлороформі, сірчаку вугля й ін., дещо в алькоголі; суміш естрів гліцерини й кислони (пальминової, стеаринової або олійної); перші два роди товцу тверді, легко топні, останній — рідкий звуть олієм, гл. Олій; через діяння алькалій (луг, сода) на т. дістаємо мило й гліцерину; т-ів уживають до їжі, в техніці — до виробу мила, стеарини, свічок, гліцерини, мазі й т. ін.; світовий річний добуток б. 200 міл. метричних сот.

Товцак (пірома), доброякісний новотвір, збудований із атипової товщової тканини; творить м'які, круглаві гудзи жовтавої барви, найчастіше в підшкірній тканині, рідше у внутр. органах.

Товщова тканина (tela adiposa), рід сполучної тканини, що в її клітинах укладена значна кількість товцу; знаходиться в підшкірній тканині, в епікарді, в очеревині, в кістковому шпіку. Найбільша кількість т. т. відкладається в околиці бедер, особливо в жінок. Відклад т. т. залежить від харчування та від індивідуальних прикмет організму; є вона запасним матерія-

Товстянка. 1. ро-
тваринах, як запасний по-
живний матеріал; легша від води і в ній нерозчинна, розчиняється тільки в етері, бензині, хлороформі, сірчаку вугля й ін., дещо в алькоголі; суміш естрів гліцерини й кислони (пальминової, стеаринової або олійної); перші два роди товцу тверді, легко топні, останній — рідкий звуть олієм, гл. Олій; через діяння алькалій (луг, сода) на т. дістаємо мило й гліцерину; т-ів уживають до їжі, в техніці — до виробу мила, стеарини, свічок, гліцерини, мазі й т. ін.; світовий річний добуток б. 200 міл. метричних сот.

лом на випадок голодування та захищає глибше положені органи від порушення.

Товянський (Towiański) Анджей, поль. містик (1799-1878), аскет, прихильник ідеї предиснування душі та реінкарнації, проповідник поль. „месіанізму“ — не в політ., а в морально-рел. розумінні; мав величезний вплив на Міцкевича та Словацького.

Тогобочний І. (псевд.), укр. автор п'єс: „Жидівка-вихрестка“, „Борці за мрії“ й ін. **Тогувабогу**, (євр.) вл. пустий-порожній, метушня, безладдя, хаос.

Тога, (лат.) верхній одяг рим. громадян підчас миру: довге й широке покривало, з білої овечої вовни, носене так, що ліве плече було в ньому сховане, наче в пов'язці, праве цілком вільне; вищі (курульні) урядовці, жерці й хлопці вільних батьків (аж до повноліття) носили тогу обшиту пурпуровим рубцем; тепер: святочний одяг професорів, суддів і адвокатів.

Тога.

Того, кол. нім. колонія в Гор. Івінеї; 1920 як мандат розділена між Францією (52.200 км.² і 750.000 меш.) та В. Британією (32.600 км.² і 190.000 меш.); гол. продукти: бавовна та копра.

Того Геігахіро, яп. адмірал (1847-1912), гол. ком. яп. флоту в рос.-яп. війні 1904-5, переміг росіян під Порт-Артуром і Цушімою.

Г. Того.

Тодоров Петко, болг. письмен. (1879-1916), символіст і романтик (ідиллі з нар. життя), українофіл (перекладач О. Кобилянської).

Тодоровіч Пера, серб. письмен. і політик, *1852, був під впливом Бакуніна, Драгоманова й Лаврова, соціаліст, потім радикал, накінець прихильник короля Міляна, ред. кількох газет, автор іст. романів.

Тодоров-Ішірков Анастас, болг. географ і етнограф, *1868, проф. унів., член болг. Акад. Наук, дійсний член НТШ.

Тойбнер (Teubner), вел. нім. видавнича фірма, основана 1824 Бенедиктом Т. (1784-1856); видає м. ін. низку цінних наук. журналів: „Byzantinische Zeitschrift“, „Historische Vierteljahrsschrift“, „Zeitschrift für Mathematik und Physik“, „Geographische Zeitschrift“, та ін.

Тойнбі (Toynbee) Арнольд, англ. економіст і філантроп (1852-83), дослідник роб. питання, прихильник держ. соц. реформ на користь робітників; гол. твір: „Виклади про пром. революцію XVIII в. в Англії“. За його спонускою закладають його учні „університетські осідки“ (university settlements), або тзв. „Тойнбі-голи“ (Toynbee Hall), рід читальні-клубів для розваги, освіти й умовлення робітників та бідноти.

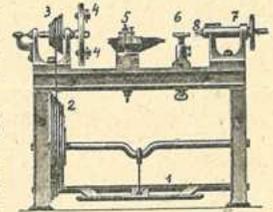
Токай (Токау), мад. м-ко у підніжжі Гедялі, 6.000 меш., славні виноградники („токайське“ вино).

Токантінс (Tocantins), ріка в сх. Бразилії; 2.640 км. дов. і 980.000 км.² сточища, вливається в Амазонку до Атлантичного океану.

Токаревський Михайло, суч. укр. кооп., член УСДРП, гром. діяч на Полтавщині, керманіч Кооп. Музею Всеукр. кооп. ради (Вукоради) в Києві.

Токаржевський-Карашевич Ян, укр. політ. діяч та історик-геральдист, *1885, 1918-19 радник укр. посольства в Туреччині, автор літ., наук. та публіцистичних розвідок і статей, укр. та чужими мовами (поль., фр., нім.).

Токарка, прилад обточувати предмети: при допомозі відповідної передачі трибів обертає ротаційно даний предмет і посуває рівномірно супорт із ножем здовж предмету; на т-ці можна також вертати центричні діри, нарізувати гвінти, тощо.

Токарка: 1. ступир (педал), 2. тягове колесо, 3. сідчастий кругень, 4. коловорітний патрон, що придержує предмет, який точимо, 5. супорт для токарного різця, 6. підруччя, яке підтримує різець, якщо різець держати в руках, 7. шпіндель із центриком (8).

Токарський, 1) Макарі й, ігумен Успенського ман. в Каневі, убитий турками 1678 при занятті Канева; його вважають за святого; 2) (Токарський) Юліян, поль. петрограф, *1863, проф. львів. унів., дослідник подільських фосфоритів.

Токата, (іт.) первісно взагалі твір для клявішевого інструменту (фортепіану, органів); твір у жвавому темпі, формально подібний до етюдів.

Токвіль (Tocqueville) Алексіс, фр. політик і історик (1805-59), автор відомих праць „Демократія в Америці“ та „Старий режим і революція“ (з фр. історії).

Токіо, гол. м-о Японії, пристань на схід. побережжі о-ва Ніппону, 2.000.000 меш.; ціс. замок, багато святинь буддистів і шинтоїстів, унів.

Токсальбуміни, (гр.-лат.) отруйні білковинні річовини.

Токсикоза, (гр.) затроєння організму отруйними річовинами, введеними ззовні або такими, що повстають в самім організмі, як витвори обміну річовини.

Токсикологія, (гр.) наука про отрути та їх фіз., хем. і фізіологічні властивості, та способи знаходити їх у харчах, трупах, тощо.

Токсіна, (гр.) отруйна річовина, гол. бактерійного походження.

Токсинемія, токсемія, (гр.) затроєння крові токсинами бактерій, що перебува-

ють тільки в тому місці, де ввійшли в тіло (пр. правець, дифтерія і ін.).

Токсичний, (гр.) отруйний, трійливий.

Толвінський (Tolwiński) Константи, польс. геолог, *1877, дир. геол. стації в Бориславі, дослідник Карпат.

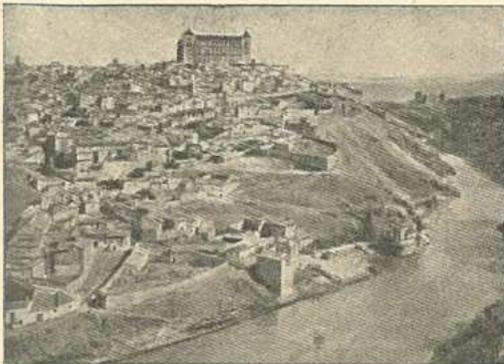

Токіо.

Толедо, 1) есп. м-о б. Мадриду, 26.000 меш., осідок есп. примаса; собор і замок Алькасар (із XIII в.), ст. мавр. будівлі, фабрика зброї; кол. столиця візиготів, араб. емірів і мавр. королів; 2) гл. Толідо.

Толеранція, (лат.) терпимість, потурання.

Толідо (Toledo), м-о в державі Огайо (ЗДА), 305.000 меш., машинова промисловість.

Толедо, [півд. частина і р. Тахо.

Толлер (Toller) Ернст, нім. письмен., *1893; п'єси „Переміна“, „Масова людина“, „Ластівка“.

Толстой, 1) Дмитро, рос. держ. діяч (1823-89), від 1865 обер-прокурор синоду, 1866-1880 міністер нар. освіти, 1882-89 міністер внутр. справ та президент Акад. Наук, один із найреакційніших міністрів, великий ворог укр. руху; 2) Іван, граф, рос. археолог та нумізмат (1858-1916), міністер нар.

освіти; „Найстарші руські монети вел. князівства київського“, разом із Н. Кондаковим „Руські древности в памятникмах искусства“ (перші три томи, присвячені Україні, вийшли й по фр.); 3) Лев, рос. письмен. (1828-1910), граф, проповідник морального самодосконалення, простоти життя й непротивлення злу (тзв. „толстовство“); „Дитинство, молодість, юнацтво“, „Кавказькі оп.“, „Севастопільські оп.“, романи: „Війна та мир“, „Анна Кареніна“, „Відродження“; оп.: „Смерть Івана Ілліча“, „Господар і робітник“, „Хаджі Мурат“, „Отець Сергій“ та ін., казки, драми й комедії (Овочі просвіти, Влада темряви, Живий труп); 4) Олександр, рос. письмен. (1817-75); лір. поезії, балади, поема „Іван Дамаскин“, та гум. „Рос. історія“, роман „Князь Срібний“, славна драм. трилогія: „Смерть Івана Грізного“, „Цар Федор Іванович“ і „Цар Борис“; 5) Олександр, рос. письмен., *1882; оп., повісті, романи: „Аеліта“, „Походження Невзорова“, „Союз п'яťох“, „Блакитні міста“, „Гіперболіод інженера Іаріна“ та ін.; драми „Бунт машин“, „Змова цесареві“; 5) Федір, рос. різьбар і маляр (1783-1873), граф, віцепрезидент рос. Акад. Мистецтв; приятель Шевченка; медалі, барельєфи, мозаїки, різьби й малюнки.

Лев Толстой.

Толстяков Павло, укр. комп. та диригент, *1880; твори: хорові композиції („Пісні кузні“), обрїб укр. нар. пісень, п'єси до кіна, тощо.

Толуоль, метильбензол, ароматичний вуглеводень (C₆H₅CH₃), із кам'яновугільного дьогтю; безбарвна рідина, легша від води, розпускає товщі, живиці й ін., звивають до виробу фарб і вибухових річовин.

Тольтеки, інд. культ. плем'я в Мехіку перед ацтеками (до XIII в. по Хр.).

Том, (гр.) одна книжка твору.

Том, права притока Обу, 700 км. дов.

Тома, св., ап. Ісуса Христа, званий близьником, не повірив відазу в воскресення Христа (звідти „Хома невірний“).

Тома (Thomas), 1) Альбер, фр. соц. політик (1878-1932), 1915-17 міністер постачання; був 1918 на Україні, від 1929 дир. міжнар. уряду праці при Союзі Народів у Женеві; 2) Амбруаз, фр. комп. (1811-96); опери: Міньона, Гамлет, Саїд, камерні твори, вокальні квартети, тощо.

Тома Аквінський.

Тома Аквінський, св., іт. домініканець (1225-74), визн. христ. філософ і богослов, „князь схоластики“, зв'язав христ. науку з філософією Аристоте-

ял; відрізняє надприродні правди, для яких нема доказів, у які треба вірити, від філ. правд, які можна доказати при помочі розуму. Гол. твори: „Summa theologiae“ й „Summa philosophiae“. На Україні його філософія й теологія мали значний вплив у XVII-XVIII вв.

Томагавк, томегак, (ам.-інд.) сокирка півн. індіан; го-стрий камінь нагнучкій ручці.

Тома Кемпійський, вл. Гемеркен (Hemerken), нім. августинець (1379-1471), родом із Кемпену, написав славний твір „Про наслідування Христа“.

Тома Кентерберійський, гл. Бекет Тома.

Томаківка, острів на Дніпрі, 1581 осідок Запорозької Січі; залишилися вали в вигляді видовженого чотирикутника.

Томас (Thomas) Сідней Джількріст, англ. хемік (1850-85), винайшов разом із своїм стрийком Персі Т. спосіб усувати фосфор із сирого заліза в Бессемеровій грушці, викладаючи її стіни основними сполуками (дольомітом, магнезитом і вапном), тзв. процес Томаса; гл. Томасина.

Томасина, томасівка, мінеральне фосфорове гноюво; добувають при витоплюванні заліза з руд, а саме при відчищуванні добутого заліза з фосфору способом Томаса; має 12-20% фосфорової кислоти, б. 45% вапняку та решту ін. сполук.

Томашевич Кипріян, укр. гравер, вїйт і суддя в Кам'янці; виконав у Кракові 1672 план Кам'янця; † б. 1699.

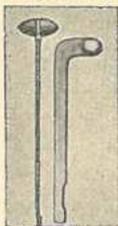
Томашевський Орест, укр. маляр (1822-67), член спб.

Акад. Мист.; іст. і побутові картини: „Три дівчини“, „Блудний син“, „Перші христ. мученики в Києві“.

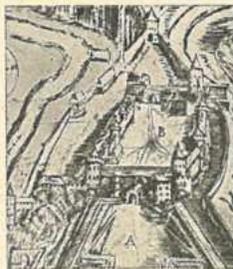
Томашек (Tomášek), 1) Вацлав Ян, визн. чесь. комп. клас. напрямку (1774-1850), церк. композиції, музика до драм, сольоспів до слів Гете й ін.; 2) Франтішек, чесь. політ. діяч, *1869, один із найвизн. діячів чесь. соц.-дем. партії, голова чесь. рев. зборів у Празі 1919.

Томашів, 1) м-о на Холмщині, 7.500 меш.; 2) (Tomaszów), пром. м-о б. Лодзі, 30.000 меш., вироб сукна, килимів і с.-госп. машин.

Томашівський, 1) укр. архітект кін. XVII в.; будував разом із архітектором Й. Баптистою церкву Густинського монастиря; 2) Степан, гал.-укр. історик, політик і публіцист (1875-1930), доцент львів., потім краків. унів., дійсний член і від 1913 заступ-

Томагавки прерійних індіан.

К. Томашевич. Деталь гравиори Кам'янця з 1672 р.

ник голови НТШ, 1919 радник укр. мирової делегації у Парижі, 1921 ред. „Укр. Слова“ й „Літопису“ у Берліні, 1925 ред. „Політики“ у Львові. Праці, гол. з доби Хмельниччини, видання архівних матеріалів до іст. Хмельниччини; Укр. історія т. I., „Вступ до історії церкви на Україні“.

Томашпіль, м-ко тульчинської округи на схід. Поділлі, 6.000 меш., 42,5% укр., 54,3% жидів.

Томбак, стоп міді і до 20% цинку, жовтавої або червоної барви.

Томболя, (іт.) прилюдна лотерія, де за куплені квитки можна зараз на місці щось виграти.

Томбукту, гл. Тімбукту.

Томе (Tomé) Франсуа, фр. комп. (1850-1909); форт. твори, м. ін. „Legende de l'Ukraine“.

Томек Вацлав, чесь. історик (1818-1905), проф. і перший ректор чесь. унів. в Празі, політ. діяч; праці з історії Праги, Чехії, Австрії, про празький унів., Яна Жіжкы й ін.

Томі, Томіда (Tomis), гл. Констанца.

Томіслав, король хорватів 903-28, побільшив державу, воював із мадярами, союзник Візантії; за нього собори в Спліті 926-27, що сприяли латинщенню хорв. церкви.

Томіч (Tomić) Светозар, серб. етнограф і географ, *1872.

Томкевич Теодосій, укр. львів. міщанин, 1658-59 тайний агент гетьмана Ів. Виговського у зносинах із Польщею.

Томнатик Гутинський, верх у Чорногорі, 2.016 м.

Томпсон (Thompson) Франсіс, англ. письмен. (1859-1907); „Поєми“. „Нарис про Шелі“; представник кат. містики.

Томсен (Thomsen), 1) Вільгельм, дан. лінгвіст (1842-1927), проф. унів. у Копенгагені, від 1909 президент дан. Акад. Наук; студії над мовами: тюркськими, індогерманськими, кавказькими, мадярською та про вплив герм. мов на фінсько-ляпонські; праця про ст.-руську державу (оборона норманської теорії); 2) Христіан, дан. археолог (1788-1865), придумав поділ доіст. культур на три доби: кам'яну, бронзову й залізну.

Томсон (Thomson), 1) Вільям, лорд Кельвін, англ. фізик (1824-1907), дослідник електричності та науки про тепло; 2) Джозеф, англ. подорожник (1858-95), досліджував озеро Рівникової Африки й Атлас; 3) Джозеф Джон, англ. фізик, *1856, дослідник електр. провідності газів; 1906 нагорода Нобеля; 4) Олександр, рос. лінгвіст, *1860, проф. унів., опісля ІНО в Одесі, знавець вірм. мови; фонетичні

Ст. Томашівський.

Томсон, 3).

студії, між ін. з укр. звучні; 5) Чарльз, визн. англ. природник (1830-1882), дослідник глибокоморської фауни, провідник океанографічних експедицій, що перші дали матеріял для вивчення форм морського дна.

Томськ, рос. м-о, 92.000 меш., торг. і культ. осередок зах. Сибіру, унів.

Томський Михайло, вл. Єфремов, рос. гром. діяч, *1880, більшовик, від 1918 голова „Всесоюзної Центр. Ради Професійних Союзів“.

Томша, воевода Молдавії, 1563 погромив і видав туркам Дмитра Вишневецького (Байду); син його Стефан усунув воеводу Константина Могилу.

Тон, (лат.) муз. звук; гл. Голос.

Тон Константин, рос. архітект (1794-1881), ректор Акад. Мистецтв, офіційний будівничий за царя Миколи I; численні будівлі в ніби рос. стилі (вел. палата у Кремлі, церква Христа Спасителя в Москві та ін.).

Тона, (нім.) вл. бочка, міра тигару, рівна 1000 кг.; т. реєстрова, гл. Реєстрова тона.

Тонаж, (фр.) кількість тон вантажу, що її може вдержати судно.

Тональність, поширене поняття тонації, коли її гармонічний обсяг не обмежується на тонаційні та альтеровані акорди, а має також звороти до чужих тонацій; гармонічна лінія відхилюється і модулює, а потім знову вертає до гол. тонації.

Тонація, (лат.) 1) з погляду мелодії приналежність тонів мелодії до певної гами; 2) з погляду гармонії — відношення акордів до одного основного акорду (тоники).

Тонга, Приятельські острови, брит.-полінезійська громада островів, 997 км.² і 28.500 меш.; гол. о. Тонґатабу.

Тонзура, (лат.) гл. Гуменце.

Тоніка, (лат.) 1) назва першого ступня гами; 2) назва акорду, побудованого на 1. ступні гами; гол. і вирішійний акорд і в залежності від нього набувають функціонального значіння всі інші акорди тонації.

Тонкін, півн. частина фр. Індокитаю, 105.000 км.² і 7.160.000 меш. анамітів; гол. продукти: риж, вугілля, шовк.

Тоновна система, уклад тонів; суч. т. с. опирається на темперованому (вирівняному) строю. Увесь звуковий матеріял ділиться на 9 уривків (октав), і кожен із них на 12 рівних півтонів. Назви октав від нижчої вгору: субконтра о., контра о., вел. о., мала о., перша о. (однорискова), друга о. (дворискова), третя о. (тририскова), четверта о. (чотирискова) і п'ята о. (пятирискова).

Тонometr, (лат.-гр.) прилад у окулістиці, щоб міряти напругу очної баньки.

Тонус, (лат.) стан напруги тканин у твариннім або людським організмі; залежить від різних фіз. і хем. чинників; т. м'язів залежить також від чинности нервової системи.

Тона, (англ.) ступа, найдавніший тип гінд. ст.-брагм. і будд. святинь: квадратів,

низькі, з банями, навколо з кам'яною огорожею і вис. брамами. Збереглося яких 30 т.: б. Бенаресу, в Санчі на Цейлоні та ін. (ілюстр. том I стор. 781).

Топаз, (гр.) мінерал, креман і флюорак алюміну [(FОН)₂Al₂SiO₄]; кристали рівноосевого (ромбічного) укладу; безбарвний, або винножовтий; буває в пегматитових жилах та на їх контактах у Бразилії, Чехії, Саксонії; другорядний самоцвіт.

Топаловіч (Topalović) Міта, серб. комп. і диригент (1849-1912); хорова твори й церк. композиції.

Топеліус (Topelius) Захар, фін. письмен. (1818-99), автор казок, перекладених і на укр. мову.

Топіке (Торека), гол. м-о Канзасу (ЗДА), 50.000 меш., автомобілева промисловість.

Топінамбур (Helianthus tuberosus), зелеста рослина, споріднена з соняшником, менша від нього, з неспоказним цвітом; на корінні нарості, подібні до бульби, добра пожива для домашньої худоби та дичини; молоде листя вживають як городину, зелене бадилля силують; походить із Півд. Америки.

Топінар (Topinard) Поль, фр. антрополог (1830-1911), один із творців суч. фр. антропології.

Топограф, (гр.) знавець топографії.

Топографічна географія, описова географія.

Топографічна мапа, гл. Географічна карта.

Топографія, (гр.) гл. Геодезія.

Тополя (Populus), рід рослини з родини вербуватих; базькуваті, швидкоорослі дерева до 35 м. вис.; із багатьох пород замітні: Т. сріблиста або біла (P. alba), дерево з широко-зубчастим або латчастим листям, зісподу біло-пухнастим; довговічність, походить із середземноморських країв; у нас по садах. Т. іт. або пірамідальна, раїна (P. pyramidalis); дерево з гілками вгору; з Півн. Америки через Італію поширилася в Європі; вважають за відміну осокора. До топіль належать також осика, осокір та ін.; деревина топіль м'ягка й легка.

Тополя Кирило, укр. письмен., автор драм. творів: „Чари“ (Москва 1837), музика Опанаса Марковича, з нар. побуту, та „Чур-чуха“, з життя укр. панства (Казань 1844)

Топінамбур, угорі галузка з цвітом, вдолі нарості.

Тополя сріблеста, 1. галузка з цвітом, 2. галузка з листям, 3. пилля, 4. дозрілий овоч, 5. насіння.

Топольницький Генрик, гал.-укр. комп. *1864; хоріві комп. до Шевченка: „Хустина“, „Перебендя“, „Три шляхи“ і т. д.; в'язанки нар. пісень, форт. твори й т. д.

Топольський Матвій, укр. маляр (1766-1812); портрети, мініатюри, іст. картини.

Топорів, м-ко в радехівському повіті в півн. Галичині, 3500 меш., 57% укр.

Тор, (сканд. мит.) бог громів, син Одіна та Фрей, приятель людей, опікун хліборобства.

Тора, гойра, (євр.) 1) п'ятикнижжя, гл. Пентатевх; 2) пергаменний сувій, на якому списані згадані твори Мойсея.

Торбан, 1) теорбан, щипковий струнний муз. інструмент, формою подібний до кобзи, тільки довший, струн 30-31, розміщених, як у бандурі чи кобзі; вживаний до супроводу лір. пісень і танцю, дуже улюблений у 1. пол. XIX в. серед поль.-укр. шляхти на Правобережжі (славні торбаністи Відорти); 2) укр. нотне видавництво, засноване 1905 у Львові.

Торбуни (Marsupialia), громада ссавців, помітна тим, що їх самці мають на череві особливу торбу, де докінчують свій розвиток їх молоді, що приходять на світ більш або менше нерозвинені; крім ам. опосума всі ін. роди живуть тільки в Австралії й на сусідніх о-х; деякі роди т-ів нагадують своїм виглядом різновидні громади ссавців, пр. комаходних, м'ясоїдних, гризунів і ін., звідти й їх назви; гл. таблиця: Австралійська звірна, ч.ч. 2, 6, 7, 8, 10, 13, 15, 18, 19, 20, 22.

Торвальдсен (Thorwaldsen) Бертель, дан. різьбар кляс. напрямку (1770-1844); „В'їзд Олександра В. до Вавилону“, пам'ятники Байрона в Кембріджі, Гутенберга в Майнці, Коперніка і кн. Ю. Понятовського в Варшаві та ін.

Торгівля і Промисл, місячник у Коломії 1929.

Торговельна арифметика, гл. Арифметика.

Торговельна компанія, вел. торг. т-во, гол. для заморської торгівлі; т. к. повстала в XVI-XVIII вв., в добу збільшеної колонізаційної діяльності зах.-європ. держав та боротьби за право монополної торгівлі на просторах Інд. та Тихого океану; держави давали т-им к-ям вел. упо-

вноваження не лише в торг., але також у політ. та військ. діяльності; особливо відомі схід.-інд. т. к. голанд. та англ.

Торговельна палата, установа, що її утворюють торг.-пром. кола для захисту своїх інтересів, взаємної інформації, розвитку торг. відносин, полагоди суперечок, що повстають із торг. умов і т. д.; т. п. об'єднують членів однієї країни й різних країн.

Торговельна спілка, спільнота меншого або більшого числа людей під спільною фірмою, що підлягає приписам торг. законів. Сюди належать: 1) явна т. с., коли кілька осіб веде підприємство під спільною фірмою, при чому спільники відповідають усім майном; 2) командитна т. с., гл. Командитна спілка; 3) акційна спілка, гл. Акційна спілка; 4) командитна спілка на акції сподучує тип командитної спілки з акційною, при чому найменше один із спільників відповідає необмежено, інші ж беруть участь тільки вкладом до гол. капіталу, розділеного на акції; 5) т. спілка з обмеженою поручкою має організацію товариства, але тільки в мініатюрі та з більше поширеними окремими членськими правами; основний капітал в означеній висоті ділиться на поодинокі паї, але ці паї не мають форми акції.

Торговельний реєстр, публічна книга, при суді, де вписують усі купецькі фірми судової округи, та всякі зміни тих фірм.

Торговельний суд, суд для торг. справ, повстав в Італії, первісно виключно з купців, тепер у т. с. побіч суддів із правничою освітою є окремі торг. судді.

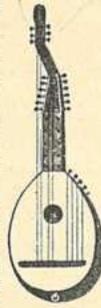
Торговиця, м-о на Київщині над р. Сичюхою, б. 5,000 меш.; в околицях городище-майдан, стоянка кам'яного віку; вперше згадується 1331 у зв'язку з походом лит. кн. Ольгерда на татар; 1792 торговицька конфедерація.

Торговицька конфедерація, заснована в Торговиці 18 V 1792, поль. магнатами-москвофілами (Ф. Потоцьким і С. Ржевуським) проти конституції 3 V 1791; дала привід до 2. розділу Польщі.

Торговля, окрема галузь госп. діяльності, що складається з купівлі госп. дїбр і дальшого їх перепродажу для зиску; при помочі т. відбувається розподіл між споживачами вироблених товарів; розрізняють т. гуртову, коли купець продає товар великими партіями таки купцеві для дальшого перепродажу, і т. роздрібну, коли товар продають безпосередньо споживачеві. Свобода торгівлі. 1) право кожної людини вести торговельні справи; 2) необмежений довіз товарів ізза кордону, звільнення його від мита; доктрина свободи т. була поширена гол. в Англії в XVIII і XIX вв.; за неї стояли фізіократи, представники класичної школи економістів і фрітредери. Транзитова торгівля, перевіз через дану країну якихось товарів,

Тополя пірамідальна, 1. базьки з пиляковим цвітом, 2. зі стовпиковим цвітом, 3, 4. галузки з листками, 5. пиляковий цвіт, 6. стовпиковий цвіт.

Торбан.

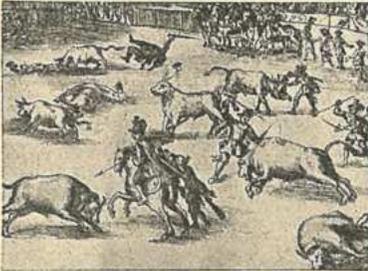
Б. Торвальдсен: Венера.

куплених за кордоном, із метою продати їх у ін. країні. Т. диференційна, себто т. на різницю в цінах; кожен із контрагентів намагається дістати зиск від різниці цін у час складення договору і в пізніший заздалегідь умовлений реченець; предметом д. т. найчастіше бувають вартісні папери.

Торгпредство, скорочена назва торг. представництва СРСР; орган нар. комісаріату зовн. торгівлі, який заступає закордоном інтереси СРСР та контролює справи вивозу та ввозу товарів до СРСР.

Тордесіляс (Tordesillas), есп. м-ко над р. Дуеро б.

Валядоліду 4.000 меш., церква з XIV в.; 1494 договір між Іспанією й Португалією, що поділив світ на есп. і порт. сферу впливу.

Тореа-

дор, торе- Бій биків, напереді пікадор, матадор ро, (есп.) і бандериллеро, за ними чульо (образ борець, ви-

школений до боротьби з биками; а саме: пікадор, чульо, бандериллеро, всі вони дратують звіря, а щойно матадор (еспада) убиває його мечем.

Торець, 1) права притока Дінця; 2) гл. Терешва 2).

Торжок, рос. м-о б. Твері, 15.000 меш.; гарбарство, городництво; заснований у IX в. як колонія Новгороду В., мав вел. торг. значіння до тат. наїзду.

Ториса, притока Гернаду на Закарпатті.

Торії, гл. Вігія і Торії.

Торій (Thorium, Th), радіоактивний метал, в. т. 11-1, атомовий тягар 232-1, знаходиться в мінералах торит та моназит; гл. Радіоактивність. Окису тору вживають до виробу сіток жарових пальників газових (гл. Жарове світло) та додають до вольфрамівих ниток електр. жарівок.

Торіно, іт. м-о в Піємонті, давніше гол. м-о королівства Сардинії, 570.000 меш., багато гарних палад і церков, унів. від 1412, Академія Наук і Мистецтв, музеї старовини та промисловості; виріб шовкових тканин, біжутерії, меблів і фортепіанів; в околиці монастир Суперґа з кор. гробами.

Торічеллі (Torricelli) Еванджеліста, іт. фізик і математик (1608-47), перший змірив величину тиснення повітря та винайшов барометр. Торічелієва порожня, безповітряний простір над поверхнею ртуті у барометричній рурці.

Торкват Александер, швед. посол у Б. Хмельницького під Кам'янцем 1655.

Торквемада (Torquemada) Тома, есп.

домініканець (1420-98), есп. ген. інквізи-тор 1483-98.

Торки, тюркське плем'я, кочувало в укр. степах; 985 брали участь найманіками в поході Володимира Вел. на болгар; на поч. XI в. притиснуті половцями, прикочували до Дніпра, де зіткнулися з укр.; частина т. ще в XI в. підлягла укр. кн. і оселилася над р. Росю, — осередком був Торчеськ; ін. оселилися на Лівобережжі і признали владу переяславського кн., утворили військові поселення проти половців і пізніше змішалися з слов. населенням; частина їх перейшла Дунай і оселилася в Візантії.

Т. Торквемада.

Торнадо, торнадос, (есп.) дуже сильний гураганний вітер в зах. частині тропічної Африки й зах. Індії.

Торнеоельф (Torneåelf), ріка 420 км. дов., на границі Швеції і Фінляндії, вливається до Ботнійської затоки.

Торністра, (візант.) вояцький наплекник.

Торо (Thoreau) Генрі Давід, ам. письм. (1817-62); „Вальден або життя в лісах“, „Прогульки“, щоденник.

Торонський Олексій, гал.-укр. педагоґ та гром. діяч (1838-99), гр.-кат. свящ., голова Укр. Пед. Т-ва, співробітник укр. час., автор шк. підручників.

Торонто, давніше Йорк, гол. м-о кан. провінції Онтеріо, 557.000 меш., унів., машинова промисловість.

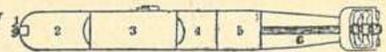
Торонто, торг. частина.

Торосевич Микола, вірм. перк. діяч (б. 1604-81), архиеп. у Львові, проголосив унію з Римом (1629), наслідком чого галицькі й подільські вірмени відірвалися від григоріанської церкви їх митрополії та зблизилися до поляків і згодом попольщилися.

Торя-га, верх у Мармароських горах, 1.939 м. вис.

Торпедо, (есп.) 1) підводна,

подібна до цигара зброя військової флотії,

Торпедо, 1. запальник, 2. комора з вибуховим матеріалом, 3. резервуар згущеного повітря, 4. комора з підігрівним апаратом, 5. двигун, 6. керма комори, 7. хвостова частина з гвинтами і кермами.

викидувана з корабля, або літака; ударившись об ворожий корабель, вибухає з страшною силою; 2) ящик самоходу, що своєю будовою зменшує опір повітря при швидкій їзді.

Торпедовець, невеличке швидке військ. судно, що викидає торпеди.

Торрес (Torres), 1) Джованні, папський нунцій у Польщі за революції Б. Хмельницького; його реляції до Риму мають значіння для іст. тодішніх подій на Україні; 2) Люїс Ваз, есп. корабельний капітан, що 1606 перший проплив вузиною між півн. Австралією й Новою Гвінеєю, названою його іменем; 3) Анрі, фр. адвокат, *1884, оборонець Шварцбарта, що вбив С. Петлюру, й автор праці про цей процес.

Торресова протока, протока між Австралією і Новою Гвінеєю.

Торс(о), (іт.) тулуб у людини або статуї, без голови та кінчин; бюст (іл. гл. I. том ст. 506).

Торт, (фр.) вел. печиво у формі кружка з різних солодоців, звич. покрите локром або конфітурами.

Тортури, (з „Peinlicher Gerichtsordnung“ 1532 р.).

Тортури, (лат.) муки, катування, завдання фіз. болю, щоби довідатися правди при допиті обвинуваченого. На Україні, в добі Р. Правди т. були божим судом (пр. проба вогню, води); під кінець кн. часів, у добі лит.-русь. та коз. права це вже спосіб змусити злочинця визнати свою вину. Укр. звичаєве право XVI-XVIII в. знає т. місцевого походження (биття, прип'якання вогнем) та зах. (колесування). Коз. суди знають: а) батьківську муку (биття буком), б) строгу муку (биття канчуками та киями прив'язаного до стовпа), в) найстрогішу м. — триразове прип'якання розпаленим залізом. Від т-ів міг у нас звільнити злочинця пошкодований або присутній народ. Тайне тортування в окремих приміщеннях завів на Україні рос. уряд (2 пол. XVIII в.). Т., загально вживані у середньо-

віччі, скасовані в Пруссії 1740, в Саксонії 1770, в Австрії 1776, Росії 1801.

Торунське озеро, оз. на Закарпатті на вис. 989 м.

Торунсько-бидгощська конституція, 1519-1520, для селян у Польщі заводи́ла панщину: один день на тиждень.

Торунь, гол. м-о поль. Помор'я над Вислою, 40.000 меш., ратуша з XIII в., руїни замку та міських мурів, металургічна й машинова промисловість, славні медівники; 1411 і 1466 мир хрестоносців із Польщею.

Торф, (нім.) витвір розкладу болотних рослин, гол. мохів, тзв. торфників; знаходиться в багнистих околицях Галичини, Полісся, Сибіру й ін.; т. добутий із торфовища тискають і висушують та вживають на паливо, до ізоляції, пакування, витворювання світляного газу й т. п.

Торфник, гл. Мох.

Торчин, м-ко в луцькому повіті на Волині, 3.300 меш., 51% укр., 40% жидів.

Тосканіні (Toscanini) Артуро, іт. музика, *1867, визн. диригент, довголітній диригент опери Ла Скала, постійний диригент фільгармонійних концертів у Нью-Йорку.

Тосканія (Toscana), до 1860 самостійне вел. князівство, тепер провінція в серед. Італії, 22.935 км.² і 2.760.000 меш., гол. місто Фльоренція.

Тосканське море, гл. Тиргенське море.

Тосканський стиль, тип етрусської кольони, широко вживаної в рим. будівництві, подібний до гр. дорійської (гл. Гр. мист.), але в тяжчих і грубших формах.

Тост, тоаст, (англ.) застільне побажання з нагоди якогось свята: піднесена чаша за честь здоров'я, промова підчас бенкету.

Тості Франческо Пабльо, іт. комп. (1846-1916), автор популярних пісень.

Тот, єгип. бог мистецтва й науки; зображували його з головою ібіса.

Тот (de Tott) Франсуа, фр. барон і військ. старшина (1733-93), що його батько приятелював із гетьманом Орликом; провів 23 роки в Туреччині й Криму з дорученнями фр. уряду; великий ворог Росії; 1769 брав участь у наскоку хана на Нову Сербію, що й описав у своїх споминах; переклад частини про Україну у „Київ. Старині“ 1883.

Тоталізатор, (фр.) 1) рахівниця на кінських перегонах, показує поставлені ставки на коня; 2) гра на перегонах — учасники ставляють прилюдно різні суми на згодного переможця.

Тотем, (ам.-інд.) тваринний або ростинний символ; його деякі примітивні народи вважають за містичного представника або й пращура свого роду або племені; тоте-

А. Тосканіні.

Тот.

мізм, примітивний ступінь розвитку суспільства, зв'язаний із культом тотемів.

Тотіля, король схід. готів, 542-552, добув 546 Рям, 552 поляг у боротьбі з Нарсесом.

Тотлбен Едуард, граф, рос. інженер-генерал (1818-84), оборонець Севастополю під час кримської війни, 1878-9 головнокомандувач рос. армії в рос.-тур. війні, 1879 одеський, 1880 виленьський ген. губернатор.

Тотожність, ідентичність; „тотожні“ є об'єкти, що ні в якому відношенні не відрізняються один від одного.

Тотоміянц Вахан, рос.-вірм. кооператор, *1875, теоретик і активний організатор кооперативного руху, проф. вищої кооп. школи в Берліні; „Основи кооперації“, „Сіль.-госп. кооперація“, „Кооперативна енциклопедія“ та ін.

Тофан Георгі, рум. політ. діяч на Буковині (1886-1920), публіцист, після 1918 секретар освіти й директор учит. семінарії в Чернівцях; ред. час. „Junimea literară“, де містив переклади з укр. письм.

Тофи (Tophi arthritici), нагромадження солей сечової кислоти у суглобах і їх околиці, в підшкірній тканині (часто на вухах) і ін. у людей, що хворіють на подагру.

Тох (Tosh) Ернст, нім. музика, *1887, один із представників суч. нім. модерної музики.

Тохарська мова, давно вимерла індоєвроп. мова у свід. Туркестані; належить до мов „кентум“; віднайдена 1904 в рукописах із буддистичними текстами; письмо інд. походження.

Тохтамиш, хан Золотої Орди, здобув престіл при допомозі Тимура, 1382 здобув Москву та ін. моск. міста, 1395 розбитий Тимуром утратив престіл, 1407 убитий Едігеєм.

Тоцці (Tozzi) Федеріго, іт. письм. (1883-1920); новелі „Три хрести“, „Власність“.

Точка, пункт, (лат.) в геом. Евкліда те, що не має ані розміру, ані частин; на площі місце перетину двох прямих, у просторі місце, де сходяться три площі; в арифм. знак множення.

Тоя, аконіт (Aconitum), зелеста рослина з родини жовтцюватих, до 1½ м. вис., з вел. сильно пальцевато вирізаним листям і синім, синьо-білим або жовтим цвітом; листки його чаші забарвлені мов целостки корони, з них два гор. творять „шапочку“; дуже отруйна, гл. Аконітина.

Тотем перед хатою півд. амер. індіан.

Тоя, 1. галузка з цвітом, 2. цвіт, 3. внутрішня частина цвіту, 4. мидничка і стовпик, 5. пиляк, 6. овод.

Трабант, (іт.) товариш, сердюк, прибічник або вояк для особистої охорони визн. особи; в астр. місяць, сателіт.

Трава, однопро-зязбцева, зелеста рослина, з тонким, волокнистим корінням, довгим, вузьким, рівнобіжно жилкованим листям та довгим, тонким білом, тзв. стеблом, у середині звич. порожнім і переліченим поперечними стінками, тзв. вузлами, на кілька частин (міжузля); цвіт складається з одного стовпика й трьох пиляків та обгорнений шкіркуватим листочком, тзв. половиною; кілька таких цвіточків, обгорнених двома половинами, творять „колосок“; більша кількість колосків, зібрана на верхку стебла, творять „колос“; коли колоски держаться стебла на довгих черешках, тоді колос є „віхуватий“ або „мітлистий“. Родина трав (Gramineae) має б. 4.000 різних родів, що поширені по цілому світу, творять для домашніх тварин добру пащу, як: русянка або пахуча трава (Anthoxanthum), якій сіно завдячує свій запах, китник (Alopecurus), тимотка або ти-

Трави: 1. китник, 2. костерева, 3. висипка, тонконіг, 4. трясучка, 5. фр. райграс, 6. стоколоса, 7. купчетка, 8. ячмінь, 9. щучник, розв'язь, 10. дурійка, 11. перій, 12. гребенячка.

Трави: 1-3. русянка, 2. колосок, 3. цвіт у піхві, 4. мітлиця, 5. частина її стебла, 6. тимотка, 7-11. англ. райграс, 8. колосок, 9. один цвіт, 10. стовпик, 11. половина.

мофійка (Phleum), митлиця (Agrostis), медо́ва тра́ва або солодник (Holcus), гре́бнячка (Cynosurus), триясу́чка (Brisa), купча́тка або грятни́ця (Dactylis), ко́стерава або типчи́на (Festuca), стоко́лоса (Bromus), райграс або пажитни́ця (Lolium), висипка або тонко́ніг (Poa) та багато ін. Чимало родів трав мають зерно багате на мучину й споконвіку служать лю́дам за поживу; деякі з них досі ростуть ди́ко, пр. ма́нна-тра́ва (Glyceria) в півн. Євро́пі й Азі́ї; та більшість їх здавна нале́жить до найпожиточні́ших господарських рослин; гл. Кукурудза, Дура, Просо, Могар, Бор, Риж, Овес, Жито, Пшени́ця, Ячмінь. Деякі роди трав шкідливі, як пр. пері́й (Agrochloa), що своїм гу́стим корінням засмічує поля, або й трійли́ві, гл. Ду́рйка. Загалом трави невисокі, та деякі роди доходять до кількох метрів висоти: гл. Тростина цукрова, Ковила, Очерет; один тільки бамбук здеревілий нале́жить до найви́щих рослин; гл. Бамбук. Найбли́жче споріднені з травами осо́ки (Cyperaceae), мають повне, звич. тригранне сте́бло без вузлів і тверде, дуже скре́меніле листя, через що непридатні на пашу; ростуть по ба́гнах і над водами; у нас звичайні: осо́ка (Carex), оситняк (Scirpus) і смикавець (Cyperus), гл. також Папі́рус.

Траванкур, півд. брит.-інд. васальна держава, 17,360 км.² і 4,000,000 меш., гол. м-о Три-вандрум.

Траве (Grave), ріка в півн. Німеччині, 112 км. дов., вливається до Балтійського моря, сполучена каналом із Лабою.

Траверза, (фр.) поперечка, звич. залі́зний трям, уживаний як поперечна підпора.

Траверс, (фр.) у фортифікації, споруда для захисту перед огнем з боків або з заплі́ля; в морепла́встві — напрям прямовисний до курсу корабля.

Травертин, гл. Вапняк.

Травестія, (лат.) гумористичний твір, де автор поважно́ тему перетворює при помочі комі́чних ситуацій, картин, описів у — комі́чну („Енеїда“ Котляревського Ів.).

Травлення (digestio), низка хем. проявів, у тваринному (й людському) органі́змі (шлунку, кишках); вони розкладають і переробляють поживу на річовини, які опісля всмоктуються й асимілюються.

Травма, (гр.) ушкодження тіла з зовн. причин, пр. рана, забій і т. ін.

Травматизм, (гр.) хоробливі прояви, спричинені нещасливим випадком.

Трави (Traun), права притока Дунаю, (б. Лінцу), 180 км. дов.

Травман (Trautmann) Райнгольд, нім. слявіст, *1883, проф. унів. в Празі, Кенігсбергу, опісля в Ляйпці́гу; слов.-балтійські студії, старопруська мова.

Трагедія, (гр.) мабу́ть „спів цапів“ гр. т. повстала під кін. VI в. до Хр. в Ате́нах; джерелом був культ Діоні́са, першим зародком дитирамб, де, починаючи від

Аріона (б. 600 до Хр.), спі́вці виступали одягнені в козячі шкіри, як товари́ші Діоні́са, сатири; 534 до Хр. Теспі́д, поруч хору, ввів першого актора й так став творцем власної драми. Пі́сля нього розвивали гр. т. Хериль, Пратин, Фрині́х і ін., а до найви́шого розцвіту довели Ї Аїсхі́ль, Софокль та Еврипід. Із рим. трагі́ків найславні́ші: Ліві́й Андроні́к, Неві́й, творець тзв. на́ц. рим. трагеді́ї. За гр. зразками йшли: Енній, Пакуві́й (220—б. 130), Акці́й (170—б. 86), Азі́ній, Полліон (76 до Хр.—5 по Хр.), Варі́й. Трагеді́ї Сенеки не сцені́чні. Із нові́тніх трагі́ків найбільші: Лйо́пе де Вега та Кальдерон — еспа́нці, Шекспі́р, Марльов, Джонсон — ангі́йці, Альфіє́рі, Монті́ — італі́йці, Корнелі́й і Расі́н — французи, Гете, Ші́ллер, Кляйст, Геббель, Грі́льпарцер — ні́мці, Островський, А. Толстой — росіяни, Словацький, Виспя́нський — поляки. Від романти́чної доби поняття т. інколи покривається з поняттям драми; обидва ці роди годі розмежувати. Пр. усі п'єси Ібсена, що підходять під поняття трагеді́ї, названі драмами.

Трагі́зм, (гр.) обставини, що проймають нас жахом, немовби над ними нависло лише призначення.

Трагі́к, (гр.) 1) актор, що грає трагі́чні ро́лі; 2) автор трагеді́й.

Трагі́ка, (гр.) гл. Трагі́зм.

Трагі́комедія, (гр.) трагедія, де є комі́чний елемент; сумно-веселе видовище.

Традиціоналі́зм, (лат.) 1) філ.-релі́гійний напрям у 1. пол. XIX в. (гол. у Франці́ї): все людське пізнання вважав за бже об'явлення, переказане нам традицією; 2) прив'язання до принципів переданих нам традицією.

Тради́ція, (лат.) вл. передача; 1) в історі́ї: передача специфі́чно історичних прикмет із поколі́ння на поколі́ння й від епохи до епохи; 2) в етиці: передача без критики норм поведінки від поколі́ння до поколі́ння; 3) усна передача — у протилежність до писаної; 4) писана передача пам'яток; 5) в христ. церкві правди віри, що походять від Ісуса Христа або від апостолів, але не записані в св. Писмі.

Траскторія, (лат.) параболі́чна лі́нія, що нею рухається в просторі тіло (куля, гармате́нь), кинуте під кутом меншим ніж 90°; в г'е о м., крива, що перетинає систему однома́нті́чних кривих під тим самим кутом.

Трай́чке (Treitschke) Гайнрі́х, нім. історик і політик (1834-96), речник єдності Німеччини під проводом Пру́сії, проф. унів. в Берлі́ні, 1871-88 міністер; „Нім. історія у XIX в.“, „Полі́тика“, „Листи“.

Траки, перві́сне населення півн.-схід. Угорщини та Закарпаття від неоліту аж по рим. добу, карпатськими провалами передіставалися від початку бронзової доби до Галичини та зайняли з кінцем гальштатської доби серед. Галичину, Покуття та

півд. Поділля; виперті вандалами з кін. II в. по Хр. (175) за Карпати.

Тракія, півд.-схід. частина Балкану, розділена між Туреччиною, Болгарією та Грецією (тепер Румелія й схід. частина Македонії).

Трактор, (лат.) широкий битий шлях.

Трактат, (лат.) 1) міжнар. договір, між двома або кількома державами; 2) наукова розвідка.

Трактор, (лат.) вантажний віз, також сіль.-госп. машина, порушувана бензиновим (газовим) двигуном, що тягне вантаж за собою (пр. плуг, тощо); ілюстр., гл. таблиця: Сільське господарство, чч. 3, 4, 5.

Тракувати, (лат.) 1) обмірковувати, роздумувати; 2) умовлятися з ким; 3) приймати когось, гостити.

Тралер, (англ.) воєнний корабель, щоб вилловлювати міни.

Траль, (англ.) сітка, яку при допомозі тягарів спускають на дно моря, вилловлювати морські тварини або міни.

Трамвай, (англ.) гл. Електрична залізниця.

Трамполіна, трамплін, (іт.) відскочна, дошка на одному кінці рухома; її вживають при скоках у руханці, спорті.

Тран, (нім.) густий неприємного паху олій, який витоплюють із товщу (сала) морських ссавців (китів, моржів, тюленів і т. ін.) та риб; уживають при замшевому чиненні й апретурі шкір, у миловарстві, для мазання і т. ін.; у мед. вживають трану з печінки дорша й вахні, проти скрофульози, рахіту й туберкульозу.

Транзит, (лат.) перевіз вантажу, переїзд.

Транквіліон-Ставровецький, гл. Ставровецький.

Транс, (англ.) глибокий сон, у який падає медій.

Трансакція, (лат.) умова, переведення якогось діла.

Трансваль (Transvaal), півд.-схід. союзна держава домінії Союзу Півд. Африки, 286.000 км.² і 2,090.000 меш. (3/4 чорних тубільців); країна височинна та гориста; гірництво (золото, діаманти), хліборобство, скотарство. Гол. м-о Преторія.

Трансверсальний, (лат.) поперечний, що перетинає впоперек (лінія, пр. залізнична).

Трансгімалії, Гори Свен Гедіна, до 7.300 м. вис. гори в півд. Тибеті, рівнобіжні до Гімаліїв.

Трансгресія, (лат.) насув моря на поверхню суходолів, у протилежність до регресії — відступу моря; обидва прояви зумовлені здвигом земної кори; трансгресійні моря — неглибокі.

Трансепт, серед. нава будови; гл. Нава.

Трансильванія, гл. Семигород.

Трансильванські Альпи, гл. Карпати.

Трансйорданія, гл. Керак.

Транскрипція, (лат.) 1) передача письмом звуків і слів чужої мови; 2) переклад муз. твору з одного інструменту або голосу на інший.

Трансляція, Транслитавія, гл. Ляйта.

Трансмсія, (лат.) вал до передачі механічної сили на віддаль при допомозі трибів, кодол (шнурів), пасів, ланцюгів.

Транспадаанський, по другому боці, на північ від р. Паду, По; Транспадаанська республіка, держава, заснована 1796 Бонапартом у Льомбардії; 1797 сполучена з Ціспадаанською республікою.

Транспарент, транспарант, (фр.) 1) натягнені на ряму папір або полотно з надписами або малюнками, ззаду освітлені; 2) аркуш паперу з лініями, що його підкладають під нелінійований папір, щоб рівно писати.

Транспірація, (лат.) випаровування живою рослиною або твариною.

Транспліантація, (лат.) перещеплювання тканин або органів людей і тварин; розрізняють кілька родів т.: 1) автопластика, гл. Автопластика; 2) гомеопластика, коли перещеплена тканина походить з ін. організму, що належить до тієї самої породи (з коня на коня, з людини на людину); 3) гетеропластика, коли перещеплена тканина походить від одиниці ін. породи.

Транспозиція, (лат.) переклад муз. твору до ін. тонації.

Транспорт, (лат.) 1) перенос, перевіз; 2) предмети перевозу; 3) у флоті воєнний вантажний корабель для перевозу різних запасів: харчів, амуніції й вугілля для флоту, війська для десантів і т. ін.

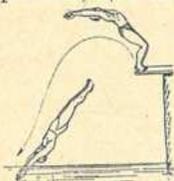
Транспортер, (лат.) гл. Кутомір.

Трансубстанціяція, (лат.) пересуцествлення (церк.); в кат. рел. переміна в Службі божій хліба й вина в тіло й кров Ісуса Христа, при чому переминюється субстанція, а не змінюються зовн. прикмети.

Трансудат, (лат.) ясна прозора рідина незапального походження, з малою кількістю білковини; назбирається в ямінах тіла (плевральній, черевній, осерцевій) при хворобах серця, нирок, печінки й деяких новотворах.

Трансфер, (лат.) банковий переказ грошей із одного місця до другого; перенос у бухгалтерійних книгах.

Трансформатор, (лат.) прилад, що при допомозі електромагнетної індукції перетворює змінний струм однієї натуги у змінний струм ін. натуги. Основні складовини т.: 1) дві дротяні намотки (первинна або примарна, до якої відводять первинний струм і другісна або секундарна, від якої відбирають трансформований струм); 2) магнетопровід, у вигляді тзв. залізного стрижня т. Т. не має рухомих частин і через те найвидатніша з усіх машин; його видатність сягає 99%. Значіння т-ів

Трамполіна над водою, з неї скачуть у воду.

у суч. електротехніці величезне, прикладення їх найрізноманітніше; головне з них — зміна низької напруги на вис. для пересилання енергії на значну віддаль (а на місцях зворотна трансформація на напругу низьку).

Трансформізм, (лат.) гл. Еволюціонізм.

Трансфузія крові, перелив крові з кровоносних судин одної людини до судин другої, znana вже в XIII в., пізніше залишена, останніми часами знову відновлена.

Трансцендентальний, (лат.) гол. в Канта: той, що є передумовою всякого можливого пізнання (не змішувати з „трансцендентний“).

Трансцендентний, (лат.) той, що є поза межами; в теорії пізнання: той, що поза межами (можливого) пізнання; в філософії релігії: Бог трансцендентний світові, що не є в світі цілком — антипантеїстична ідея.

Траншея, (фр.) викопаний рів, де ховається військо перед ворогом; заг. рів.

Трап, (нім.) сходи на кораблі, дошка для сходження на корабель.

Трапані, ст. Дрепанум, пристань на зах. Сицилії, 84.000 меш., поклади соли.

Трапез, (гр.) 1) в геом. чотирикутник, що має два боки рівнобіжні, але нерівні; 2) гл. Гой-дак.

Трапеза, (гр.) обід, їжа, бенкет; монастирська їдальня; частина церкви з вівтарем.

Трапезоїд, (гр.) в геом. чотирикутник, що не має рівнобіжних боків.

Трапезунт, Трабзон, тур. пристань над Чорним морем, 25.000 меш., важний торг. осередок; Т., колонія Синопи, основана 756 до Хр., за рим. часів столиця провінції Pontus Polemoniacus, пізніш осередок культ. впливів Візантії на Грузію; 1204-1462 гол. м-о окремої гр. держави, основаної Комненом, після тур.; предмет коз. нападів підчас морських походів, 1614, 1616, 1625.

Трапер, (англ.) у гірництві робітник, що пильнує входу до копальні; ловець, що наставляє пастки на хижаків.

Трапезія, гл. Трапез.

Трапісти, чин цистерців суворих правил; повстали в XII в. через реформу монастиря цистерців у Ля Трап (La Trappe) в Нормандії; придержуються постійно посту й мовчання.

Трапістки, жіночий чин, заснований 1689.

Трас, дуже дрібний трахітовий (або андезитовий) туф, жовтий, сірий або зелений (Румунія, Угорщина, Італія).

Траса, (фр.) визначення шляху, яким має йти будова залізниці, або напрямок спортових змагань.

Трасат, (іт.) гл. Вексель.

Трасибуль, атен. полководець (від 411 до Хр.), демократ, 403 визволив державу від влади 30 тиранив.

Трата, (іт.) гл. Вексель.

Трафальгар, ріг між Гібральтаром і Ка-

дізом; 1805 перемога Нельсона над фр.-есп. фльотою.

Трафарет, (іт.) механічна схема, за якою хтось іде в своїй праці: шаблон.

Трафіка, (іт.) крамниця з тютюном.

Трахеотомія, (гр.) хірургічна операція подовжнього розтину передньої стінки дихника, щоби дати доступ повітря до легенів при крупі, звууженнях горлянки, придуренні чужим тілом і ін.

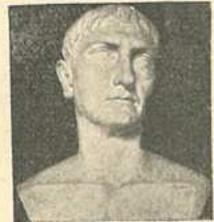
Трахея, (гр.) гл. Дихавка.

Трахіт, (гр.) маґматична гірнина, розлита, хем. складом подібна до сієніту; складається з ортоклязу (санідину), пляґіоклязу та біотиту; розмірною рідка (Карпати).

Трахома, (гр.) сухий волос, егип. запалення очей; заразлива недуга злучиці, а часом і прозорки ока; часто спричинює поженнення бистроти зору, а навіть і сліпоту.

Трахтенберг Йосип, рос. економіст, *1883, дир. Укр. Стат. Управління УСРР; „Суч. кредит і його організація“.

Траян (Marcus Ulpius Traianus), рим. цісар 98-117 по Хр., *93, усиновлений Нервою, поширив рим. державу до найбільших границь у війнах із даками 101-2 і 104-7 і партами 114-6; на пам'ятку дакійської війни кольона Траяна на форумі Т.; гл. Траянова кольона; полишив сліди в укр. нар. словесності і літ. та став предметом легендарних і казкових мотивів (Слово о полку Горовому).

Траян.

Траянів вал, вел., 60 км. завдовжки, земляний оборонний вал, висипаний римлянами, на схід, пограниччі рим. держави в Мезії від Чернаводи по Констанцу, начебто з наказу Траяна й Константина В.; останки його збереглися в Добруджі.

Траянов Теодор, болг. поет, *1882; символіст (післявоєнні страждання болг. народу).

Траянова кольона, кам'яний стовп-пам'ятник на Траяновому форумі в Римі, збудований 113 по Хр. гр. архітектором Аполлодором, заввишки 29½ м.; на колоні вирізьблена спіральна стрічка барельєфу 200 м. завдовжки, зі сценами боротьби римлян із даками (побут, життя, будови, тощо).

Треби (iuga stolae), датки, що їх люди дають свящ. за душпастирські чинности.

Требинська Марія (з роду Евреїнова), укр. гром. діячка, *1862; 1892-8 зорганізувала й провадила на Полтавщині нар. театр.

Требишів, Требуша, м-ко на Закарпатті, над Тисою, 5.500 меш.

Требія, права притока р. По, 93 км. дов.,

Траянова кольона.

впливає з Апенінів; 218 до Хр. перемога Ганнібала над римлянами.

Требник, літургійна книга схід. церкви, містить відправи на різні випадки людського життя (народини, хрестини, похорон, сповідь, та ін.); на Україні особливе значіння мав „Евхологонъ альбо Моли-твословъ, или Требникъ“ митр. П. Могилы, вид. 1646 в Києві.

Тревізо (Treviso), Тревіджі, півн.-іт. м-о, 54.000 меш., собор із XII в., ст. мури; металургійна і ткацька промисловість.

Тревір, гл. Триєр.

Трегубов Єласей, укр. гром. діяч і педагог (1849-1920), член київ. укр. Старої Громади, 1876-93 учитель колеїї Павла Галагана в Києві, описав інспектор дівочого інституту в Керчі; співробітник ВУАН; багато заслужився коло видавання „Київ. Старики“ за ред. В. Науменка.

Тред-юніон (trade-union), англ. професійна спілка, що об'єднує робітників (переважно кваліфікованих) якоїсь галузі промисловості й має за завдання боронити їх інтереси, як продавців робітної сили; пізніше т.-ю-и („нові“) набрали політ. забарвлення.

Тредяковський Василь, рос. письмен. та фільмолог (1703-69), перший завів до рос. віршування тонічний ритм, перший звернув увагу на цінність нар. пісні, стояв за реформу правоспису; ославлений автор нездалих віршів.

Трезор, (фр.) схованка в огнетривалій касі, скарбниці.

Трейд-марк, (англ. trade-mark) гл. Товаровий знак.

Трек-система, (англ.) видача робітникам платні не готівкою, а різними продуктами або виробленими товарами; майже в усіх култь. країнах т.-с. заборонена законом, бо доводить до висиску робітників; буває ще в хатній промисловості.

Трема, (лат.) тремтіння голосу і всього тіла з остраху, гол. перед прилюдним виступом.

Трембецький (Trembecki) Станіслав, польс. поет (1730-1812); гол. твір „Софійка“ (опис славного маєтку Потоцьких б. Гумані).

Трембіта, (рум.) довга дерев'яна гуцульська труба.

Трембіта, укр. видавництво в Коломиї, засноване 1922 Зеноном Кириловичем; календарі й популярні книжки.

Тремольо, (іт.) 1) вада у співі, неприродне сильне коливання і хвилювання го-

лосу, сполучене звич. з хитанням висоти тону; 2) на смичкових інструментах багаторазове, швидке повторювання того самого тону.

Трен, (фр.) 1) обоз, валка; 2) хвіст довгої жіночої сукні; 3) гл. Трен(ос).

Тренер, (англ.) той, що підготовляє змагунів, уїжджує коней або вчить звірів різних шток.

Трен(ос), голосіння по вмерлому, жалісна пісня; останки тренів збереглися після гр. ліриків Симоніда й Піндара.

Трент, ріка в сх. Англії, 240 км. дов., вливається до Півн. моря.

Трентіно, гл. Венеція 2).

Тренто, Трієнт, ст. Тридент, іт. м-о (до 1919 австр.) в півд. Тиролі, 38.000 меш.; собор і замок із XIII в.; 1545-63 тут тридентський собор.

Трентовський (Trentowski) Броніслав Фердинанд, польс. філософ і педагог (1807-1869), проф. унів. у Фрайбурзі в Баденщині; ідеаліст гегеліанець.

Трентон, гол. м-о держави Нью Джерзі, 137.000 меш.; гончарська, порцелянова й металургійна промисловість; 1776 перемога Вашингтона над англійцями.

Тренувати, (англ.) систематично причати тіло до спортових змагань, гартувати.

Тренчанські Теплиці (Trenčianske Teplice), купелева місцевість у зах. Словаччині, б. 1.500 меш., радіоактивні сірчані теплиці.

Тренчін (Trenčín), м-о в зах. Словаччині, 10.000 меш.; виріб сукна й вибухових матеріалів.

Трепанация, (гр.) хірургічна операція: випилювання куска кістки в черепі при помочі особливих доліт (трепанів); роблять при пораненнях, гнойовиках, новотворах мізку і ін.

Трепанг, гл. Гладуша.

Трепета, гл. Осика.

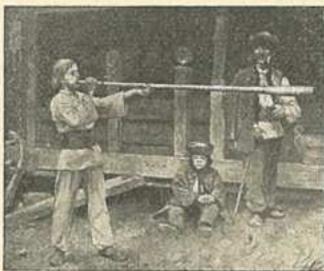
Трепов Дмитро, рос. держ. діяч (1855-1906), моск. обер-поліцмайстер, від 1905 спб. генерал-губернатор, міністер внутр. справ, постійний дорадник Миколи II, душитель рев. руху та організатор чорносотенних погромів.

Тресіч-Павічіч (Tresić-Pavičić) Антон, хорв. письмен. і політик, *1867, поет і журналіст; збірка поезій („Голоси з Адрійського моря“).

Тресса, гл. Борта.

Трест (англ. trust), форма найповнішого об'єднання підприємств, коли вони цілком вито траять свою самостійність; т. не обмежено порядкує продукцією підприємств і продажем їх виробів; найраніше т. повстали в Америці, в промисловості: нафтовій (власник Дж. Рокфеллер), залізничній (власник Морган), хем. (власник Дюпон), автомобілевій (Форд) і ін.

Третій відділ („третье отделение власної його імператорської величності канцелярії“), рос. установа для боротьби з виз-

Гуцул грає на трембіті.

вольним рухом; йому підлягала жандармерія; заснований 1826, 1880 перетворений на департамент поліції при міністерстві внутр. справ.

Третій корпус УГА, сформований 1 1919 з груп: Лютовиська, Хирів, Крученичі, Рудки, Ширець; до нього належали бригади: гірська, VIII, самбірська, XI, стрийська, на поль. фронті VII, львівська, на рос. фронті II, коломийська й кінна. В укр.-поль. окоповій війні займав фронт від словац. границі через Хирів-Перемишль-Судову Вишню-Городок по Бартатів; в укр.-рос. війні був основою армійної групи ген. Кравса, що відбила Київ від більшовиків, і брав участь в операціях проти добровольчої армії; важніші бої: під Хировом узимку 1919, на лінії Перемишль-Львів II і III 1919, Монастириськами V 1919, Жмеринкою, Хвастовом, Києвом VIII 1919, Дашевом XI 1919; команданти: полк. Гриць Коссак, генерали: Гембачів і А. Кравс; начальники булав: полк. Папп де Яноші, підполк. Долежалъ і майор А. Льобковець.

Третій стан, (фр. tiers-état) у давній Франції міське населення у протилежність до шляхти й духовенства.

Третій стиль, гл. Рим. мистецтво.

Третій чин, гл. Терціарії.

Третя бригада УГА, бережанська, повстала при реорганізації УГА 1 1919 з групи Наварія; в складі II корпусу УГА облягала Львів із півдня; разом із 7. львівською бригадою прорив поль. фронту під Чортковом 8 VI 1919, битва під Бережанами 18-22 VI 1919, опісля на рос. фронті в боях під Проскуровом, Староконстантиновом, Коростенем; ком-и: А. Вольф, С. Шухевич.

Третяк, 1) Семен, полк. квіт. за гетьмана Брюховецького, засланий моск. урядом у Красноярськ на Сибірі, вернувся на Україну 1670; 2) Федір, полк. піхоти в коз. війську при гетьмані Золотаренку на Білій Русі 1654-55; 3) (Tretiak) Юзеф, поль. літературознавець та історик (1841-1923), укр. роду, проф. укр. мови й літ. на краківськ. унів.; праці про Скарґу, Б. Залеського, про вплив Міцкевича на Шевченка; Начерк історії укр. літ.; Історія хотинської війни.

Третяків Олекса, укр.-маляр, *1896, працює в Парижі; портрети, краєвиди.

Третяковська галерія, мист. музей у Москві; заснований моск. купцем П. Третяковим (1832-98).

Третяряд, третішні верстви, наймолодша формація кенозою (гл. Геол. формації); у т-ді відбулися сильні горотворчі процеси, що утворили Альпи, Карпати й ін. вис. гори; в нас підсоння було тепле, підзворотникове; розвиток ссавців.

Треф, (фр.) вл. конюшина, у картах: масть, звана „жир“, „жолудь“.

Трефний, (євр.) нечистий, приготований незгідно з ритуалом, заборонений рел. приписами.

Трещаківський Лев, гал.-укр. гром. ді-

яч (1810-74), гр.-кат. свящ., діяч „Гол. Руської Ради“, ініціатор і член-основник „Нар. Дому“ у Львові, член „Гал. руської Матиці“, 1861-66 посол до сойму; статті в „Зорі Галицькій“ та ін. гал.-укр. час.; перший укр. підручник пасічництва 1855.

Триб, (нім.) зубате колесо до передачі механічної сили.

Трибадія, (гр.) гл. Лесбійське кохання.

Трибулька, гл. Цибуля.

Трибуна, (лат.) 1) у ст. римлян: начальник одноі з трьох дільниць Риму; т. с. карбовий, скарбник, помічник квестора; від 71 до Хр. заступник плебеїв у судах; т. військовий, проводир легіону, полковник, часом із консульською владою; т. народній, заступник інтересів простолюду супроти патриців, вибираний тільки зпоміж плебеїв, від 494 до Хр.; 2) тепер: заг. провідник народу, оборонець народніх прав.

Трибуна, (фр.) 1) підвищений поміст для промовців, суддів; 2) місця на підвищенні для глядачів на змагових площах.

Трибуна, укр. щоденник у Києві 1918-19, вид. Захар Біський.

Трибунал, (лат.) у ст. римлян спершу місце, де засідав трибуни, опісля підвищення, де сиділи урядовці в часі свого урядування; тепер звич. найвищий суд. У ст. Польщі т. коронний, гол. суд, заснований 1578, рішав апеляції на суди гродьські й земські у справах шляхти й духовенства і був один для цілої Польщі, але мав 2 сесії на рік: 1) в Пйотркові, 2) у Люблині; на чолі стояв маршалок; число суддів делегованих шляхтою 27; т. головний литовський, вища апеляційна інстанція Литви, складалася з депутатів шляхти, засідав у Вильні та Городні на основі статуту з 1581; т. лудський, заснований 1578 для воєвідства квіт., волинського та брацлавського, на зразок трибуналу коронного; складалася з 13 депутатів, вибраних щороку на соймниках (волицьське воєвідство посилало 5 депутатів, квіт. та брацлавське по 4); справи в т. л. рішались на основі лит. статуту; 1589 був закритий. Утворення окремого укр. трибуналу передбачали гадацькі пакти, за нього безуспішно клопоталася Україна в Москві 1764. В суч. Польщі є Найвищий Адмін. Т., і Державний Т. судити міністрів.

Трибуна України, неперіодичний орган укр. еміґрації, вид. 1923 у Варшаві Ол. Салківський.

Трибушон, (фр.) коркотяг, тягулець.

Тривіом, (лат.) в середньовіччі і в нас у XVII в. нижчий курс науки у монастирських школах: граматики, діалектика й реторика.

Тривіальний, (лат.) 1) належний до тривіальної школи (гл. Тривіом); 2) вульгарний, грубий, низький, простакуватий.

Триглав, триголовий бог війни у балтійських слов'ян із гол. святинею у Штетині на Помор'ї.

Тригліф, (гр.) трійчак, жолобкована плит-

ка на фризі белькування гр.-дорійського і рим.-дорійського ордену — між т-ами метоши (гл. том I, стор. 857).

Тригонометрія, (гр.) частина мат., що вчить із даних боків і кутів трикутника, які його визначають, обчислює ін. боки й кути, (гл. Функції (гонометричні)); залежно від трикутника є т. плоска або сферична; т. поширена на всякі фігури, не лише трикутники — звється полігонометрія. Початок т. в'яжеться з астрономією (пр. Гішарх із Нікеї 150 до Хр.); її розвиток завдячує математика арабам, та Регіомонтанові, Ойлерові і ін.

Тридент, гл. Тренто.

Тридентський собор, найбільший собор кат. церкви, в Триденті, в півд. Тиролі 1545-63; на ньому осуджено протестантство, докладніше з'ясовано кат. догматичну науку, переведено важні реформи в дисципліні.

Тридцятьлітня війна, 1618-48, вибухла з суперечки між католиками й протестантами; безпосередня причина — порушення прав чес. протестантів, які підняли повстання проти Габсбургів, але були розбиті у бою під Білою горою (8 XI 1620). Дальша боротьба перейшла до Німеччини, де проти себе станули кат. Ліга, що піддержувала Габсбургів, і прот. Унія, під проводом Фрідріха, електора Палатинату, якого обрано чес. королем. Протестантам дав підмогу Христіан IV данський, але після невдач заключив мир із цесарем у Любені 1629; далі вмішався у війну швед. король Густав Адольф, переміг ціс. військо під Брайтенфельдом 1631 і Літценом 1632, де й поляг. Ціс. армію проводив успішно Валенштайн, але коли він почав вести самостійну політику, його вбито. Після ціс. перемог частина прот. князів заключила з цесарем мир у Празі 1635. На поміч Швеції прийшла Франція й вирішила війну на некористь Габсбургів. У вестфальському мирі 1648 обмежено владу цесаря, а Німеччина втратила устя півн. рік на користь Швеції і лівий берег Райну на користь Франції.

Тризвук, 1) муз. суголос, що складається з трьох різних тонів; 2) назва спеціального суголосу, що складається з основного тону, терції та квінти.

Тризм, (гр.) болочий, тонічний скорч жуйних м'язів обличчя; не дає відкривати рота; буває при правці, епілепсії, тощо.

Тризна, у слов. народів у старовину обряд прощання з покійником, — виявлявся в лицарських змагах та грах; пізніше взагалі поминальний обряд по померлим, поминальний обід, поль. стипа.

Тризна, 1) Йосиф, укр. церк. діяч, архимандрит Києво-печерського ман. 1647-56; доповнив Патерик; не присягнув на переславську умову 1654 разом із Богуном, Сірком та митрополитом Косовим; 2) Климент, укр. церк.-гром. діяч 2. пол. XVII у. З. Е. III.

в.; 1676-85 „старший“ правосл. братства Св. Духа в Вильні.

Тризуб, 1) укр. держ. герб; відомий із давніх часів, уживаний гол. на монетах укр. кн., також на кахлях, поруч із христ. емблемами, на варязькому мечі, в гербі королеви Анни Ярославни, на надгробку св. Ерика, спорідненого з династією Володимира Вел., у Швеції; призначення й походження цього знаку ще остаточно не в'яснене; його вважають за: а) монетне тавро Володимира Вел. та ближчих нащадків; б) гербову ознаку; в) емблему держ. влади; г) монограму; г) знак власності семі кн. Володимира, що згодом почав набирати характеру геральдичної ознаки; що до походження, то одні вважають його за візантійський знак, другі — що елементи його занесені до нас із Ірландії через Скандинавію (ілюстр., гл. I том, 756 ст.); 2) військ. відзнака УГА за хоробрість.

Тризуб, укр. тижневик у Парижі від 1925, орган УНР, за ред. В. Прокоповича.

Трикіріон, (гр.) трисвічник, уживаний сп. при Службі Божій.

Триклій, (гр.) ст.-рим. ідальня з трьома ослонами, що на них лежали при столі.

Триклій Диметрій, візант. граматик із поч. XIV в.; критик текстів.

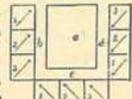
Триконхові церкви, (гр. конха — апсида) тип церков доби візант. ренесансу з трьома апсидами (конхами) з 3-ох боків будови. Т. ц. повстали на Атоні XIII-XIV вв., поширилися на Балкані, в Молдаво-Валахії й почасти на Буковині (Серет, Путьна, Галичині (Ляврів) та Поділлі (Кам'янець, Могилів, Зіньків, Меджибіж).

Трико(т), (фр.) плетений спідній одяг із вовняних, бавовняних або шовкових ниток, що тісно прилягає до тіла.

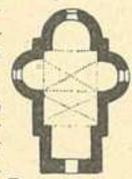
Трикотаж, (фр.) плетінка, виріб, де нитки не переплітаються простолінійно, як у ткацьких виробках, а петля одного ряду заходить у петлю другого ряду; винайдений у XIII в. в Італії; таким способом роблять пончохи, рукавички, тощо.

Трикутник, 1) у геом. фігура, обмежена трьома боками (лініями). Роди плоских т.: прямокутний, скіснокутний, тупокутний; рівнобічний, рівнораменний, різнобічний. На поверхні кулі три вел. кола викреслюють сферичний т.; 2) у муз., триангул, ударний оркестровий інструмент зі сталевого дроту, зігнутого в трикутник, об який ударяють залізною паличкою.

Триліон, за нім. означенням мільон біліонів (10^{18} = один і 18 нуль); за фр. означенням 10^{12} (нім. біліон).

Триклій, а — стил, b — горішній ослин, c — середній ослин, d — долішній ослин 1-3 порядком; місця: стрілки означають, як лежали учасники бенкету.

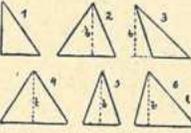

Триконх, тип церкви з Поділля XVI в.

Триліти, (гр.) потрійні менгіри, складені в формі букви П.

Триль, тріль, трель, (іт.) мельодійна прикраса, що полягає на швидкому чергуванні гол. тону з сумезним.

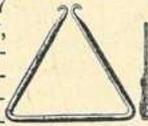
Трильобіт, (лат.) членоніга тварина, споріднена з телерішніми раками; з вигляду подібна до стоноги; т-я жили в морях палеозойської доби; б. 1700 різних родів, із них деякі до 4 дм. дов.

Трикутник, 1. прямокутний, 2. гострокутний, 3. тупокутний, 4. рівнобічний, 5. рівнораменний, 6. різнобічний; в = висота.

Трильовський Кирило, гал.-укр. гром. діяч, *1864, адвокат, радикал, організатор Січей і Товариств

Січових Стрільців, ген. отаман Укр. Січового Союзу, 1920 оснував першу Січ на Закарпатті в Ужгороді; від 1907 посол до австр. парламенту, 1914 голова Укр. Боевої Управи, ред. радикальних час. („Зоря“, „Хлопська Правда“, „Січові Вісти“, „Громадський Голос“).

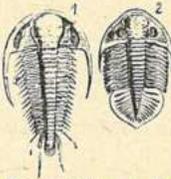

Трикутник музичний.

Трилогія, (гр.) три літ. або муз. твори, пов'язані спільним змістом.

Триместр, (гр.) три місяці, чверть року. **Тримурті**, (інд.) гінд. грійця: Браhma, Вішну, Шіва.

Тринітарії, (лат.) орден св. Трійці, лат. чернечий чин, оснований у XII в.; займався викупом бранців від нехристиян.

Трильобіти; 1. Paradoxides boh., 2. Ellipsocephalus.

Тринітро-толооль, тротиль $[C_6H_2(CH_3)(NO_2)_3]$, кристали ясножовтої барви, мало розпускаються у воді; технічно виготовляють їх нітрованням толоолю; вибухова речовина до гранат, мін, торпед і т. п.

Тринітрофеноль, гл. Пікринова кислота.

Трипаносома, (гр.)

одноклітинна тварина, подовгаста, з пальною оболонкою, з рухливим джгутиком; є багато родів галапасних, часто хвороботворчих, що живуть у гарячих краях у крові різних хребтовців; гл. Сплячка.

Трипаносоміаза, гл. Сплячка 2.

Трипель, трипля, (нім.) гірнина, органічного походження, складається з крем'яних шкаралупок дуже дрібних одноклітинних організмів, гол. кремністок; білий або сірий, пухкий або міцний та суцільний матеріал;

К. Трильовський в січовому одязі.

живають до виробу цементу, динаміту та до гладження каміння.

Трипер, гонорея (Gonorrhoea), інфекційна венерична хвороба, викликана диплококами Нейсера (гонококами); звич. хвороба сечополових органів жінок і чоловіків; у гострій стадії зі слизових оболонок сечівника й піхви виділюється густий гній; у хронічній стадії гонококи мандрують далі й спричинюють запалення полових і сумезних органів.

Тримурті в елефантинській святині.

Триплля, м-о на Київщині, над Дніпром при усті Стугни, згадується в літописах („Триполь“) під 1093, було укріплене валами як захист Києва від половців і ін. кочівників; у 2. пол. XII в. бувало й княжм столем для різних другорядних кнйзів; у околицях ст. городище й багато могил, рештки передіст. життя; 1919 осередок повстання проти більшовиків (от. Зелений).

Трипільська Єлисавета, суч. укр. різбарка; „Селянин“ (глина), „Засоромилась“ (гіпс), „Яртурге“ (бронза), „Цокотуха“ (гіпс), „На ярмарку“ (майоліта), керамічні вироби.

Трипільська культура, півд.-европ. неолітична культура мальованої кераміки з 2500-2000 до Хр., назва від Триплля на Київщині, де Хвойка вперше відкрив її в 1880 рр.; три її розвоєві доби замітні керамікою: перша й друга двобарвною, третя поліхромованою та мідними предметами; у 2.-3. добі є ще глиняні людські та тваринні фігурки.

Трипільська культура, 1. і 3. збанок без шиї, 2. мисочка на ніжці, 4. і 6. чарочки, тзв. бубники, 5. посуда в виді шолому, 7. двоак, 8. чарка з підставою, 9. збанок.

Трипсіна, (гр.)

фермент у соку підшлункової залози в людей і тварин, розщеплює білковинні речовини (альбумози, пептони) на амінокислини.

Триптих, (гр.) 1) малярська або різбарська композиція з трьох частин; 2) церк. спис імен для вжитку при богослуженнях; гл. Диптихон 2).

Триптолем, (гр. міт.) володар Елевсіни, винайшов плуг і навчив людей хліборобства, один із суддів у підземеллі.

Трирема, (лат.) гл. Трієра.

Тристан, герой середньовічної легенди про недосяжний ідеал кохання пари любків; гл. Ізольда.

Тристінний кут, у геом. простір замкнений з одного боку трьома площами, що

сходяться в одній точці; т. к. може бути прямокутний, рівнораменний і т. п.

Три-тон, інтервал, що складається з трьох цілих тонів (збільшена кварта або зменшена квінта).

Тритон, (гр. мрт.) морський бог, велетенський син Посейдона й Амфітрита, грає на мушлі (ріг Тритона).

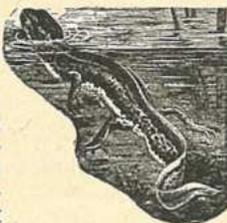
Тритон і Нереїда [Ватикан].

Тритон, іриця (Triton), мала земноводна тварина, до 7 см. дов., з сильно розвиненим плавцеватим хвостом; живе скрізь у наших водах.

Трихіна, (гр.) гл. Волосник.

Трихіноза, (гр.) гл. Волосниця.

Трихофітія, (гр.) заразлива недуга шкіри, спричинена грибом Trichophyton; на шкірі без волосся й на бороді: зачервонілі пятки покриті дрібними лусочками чи пухирцями, або тверді, болючі гудзки з норицями, з яких витікає гній; т. шкіри з волоссям, гл. Лисай 4).

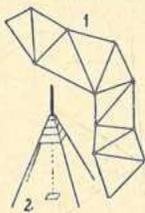

Тритон.

Тричлен, трином, (гр.) гл. Многочлен.

Тріалетські гори, кавк. ланцюг у Грузії, 2.850 м. вис.

Тріангуляція, (лат.) низка геодезійних заходів визначувати на земній поверхні взаємне положення мережі точок, зв'язаних між собою в систему трикутників, для докладного виміру поверхні Землі. Суть її творить вимір кутів, однієї або кількох основ (баз), що за їх поміччю можна вже обчислити віддалі між точками та їх координати. Для спостережень на тріангуляційних точках виставляють сигнали в вигляді пірамід і обсерваційних веж. Вперше тріангуляційної методи вжив голяндець В. Снелліус 1615.

1. Тріангуляційна мережа, 2. вежа.

Тривандрум, гол. м-о брит.-інд. держави Траванкур і пристань півд. Індії, 73.000 меш.

Триглав (Triglav), 1) найвищий верх Юлійських Альп, 2.864 м. вис.; 2) гл. Триглав.

Трієнт, гл. Тренто.

Трієр (Trier), нім. м-о Райнської провінції, 60.000 меш.; будівлі з рим. часів (амфітеатр, теплиці), собор із VI в.; Т. ст. кельт. й рим. м-о (Августа Треверорум), пізніше осідок архиеп. курфюрста.

Трієр, (фр.) прилад чистити збіжжя від насіння хопти.

Трієра, (гр.) трірема, (лат.), тривесель-

ник, ст.-гр. і рим. воєнне судно з трьома рядами весел, одні над одними.

Трієст (Trieste), Терст, іт. пристань на півн. побережжі Адрійського моря, 250.000 меш.; собор із XIV в., музеї старини, містечтва та мореплавства, руїни рим. будівель, корабельні варстати. Т. ст.-рим. Тергесте, належав 1382-1919 до Австрії та був її гол. пристанню; тепер утратив значіння на користь Венеції.

Трік, (англ.)

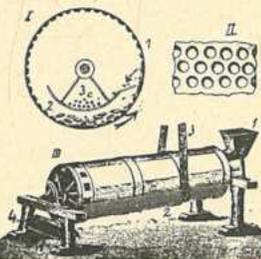
зручна штука.

Тріркаля, гол. м-о Тессалії, 19.000 меш., ткацька промисловість.

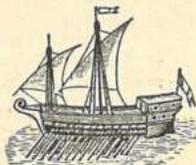
Трінідад, 1) один із брит. М. Антильських островів при дельті Орінока, творить із о-вом Тобаго одну кольонію (5.115 км.² і 390.000 меш.); гол. продукти: какао, цукор, асфальт, нафта; 2) пристань на Кубі, 46.000 меш.

Трінгельд, (нім.) вл. „питенне“, невел. грошевий даток слугі, робітникові, тощо.

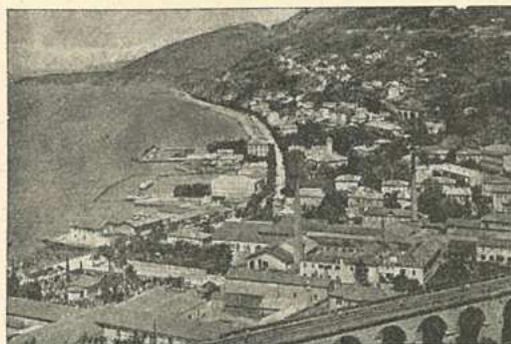
Трію, (іт.) трика, 1) твір на три інструменти (звич., скрипка, віолончель і фортепіан); 2) назва серед. контрастової частини в різних формах танкових, у маршах, скерцах, тощо.

Трієр: 1. перекрій, 1. барабан, 2. прочищене зерно, 3. занециження; II. частина стінки барабана з отворами; III. цілий трієр, 1. отвір, куди всипають збіжжя, 2. барабан, 3. ремені, 4. отвір, куди виходить прочищене збіжжя.

Трієра.

Трієст, Барколя.

Тріода, гл. Електронова лампа.

Тріодіон, Трипісонець, гл. Тріодь.

Тріодь, тріодіон, (гр.) богослужбова книга, містить церк. відправи від неділі митаря та фарисея до неділі Всіх святих після Зелених Свят; т. пісн. обіймає три тижні перед Вел. постом, Вел. піст і Страсийні

тиждень; т. цвітна, від першого дня Великодня до поч. Петрівки. Текст укр. т-ей XVII в. значно різниться від тексту моск. т. Пісні трюдей складені в V-XIV вв.

Тріолет, (фр.) строфа віршової поезії, складається з 8 рядків: перший рядок повторюється в рядках 4 і 7., другий рядок в 8.

Тріоля, (іт.) у муз., неправильний поділ метричного уривка на три частини, замість на дві.

Тріполіс, 1) Тріполітанія або Лівія, іт. колонія в півн. Африці, має разом із Киренаєю 1,650.000 км.² і 750.000 меш.; країна переважно пустинна з оазами, родюча на побережжі. Меш. бербері, араби, трохи італійців і жидів. Дакилі, маслини (продукція олівів 400.000 т.), скотарство, ловля риб і губок та караванна торгівля; найслабше загосподарована країна півн. Африки. Т. був у старовину картагінський і нумідійський, від 46 до Хр. рим., 644-1510 араб., опісля тур., хоча влада Туреччини тут не була сильна; 1911 заняла Т. Італія; часті визвольні повстання тубільців; 2) гол. м-о колонії Т. і пристань над затокою Мала Сирта, 65.000 меш.; 3) торг. м-о в Аркадії, 12.000 меш.; 4) гл. Тарабулос.

Тріюмврат, гр. Тріюмвіри.

Тріюмвіри (triumviri), у ст. римлян: 1) назва багатьох колегій або комісій із 3 урядовців; 2) члени I і II тріюмвірату: а) Цезар, Помпей і Крас, 60 до Хр.; б) Антоній, Октавіян і Лепід, 43 до Хр.

Тріюмф, (лат.) вродистий в'їзд у Рим і похід на Капітолій, дозволений сенатом полководцеві та його війську після значної перемоги над ворогами; тепер загалом — велика, славна перемога.

Тріюмфальний, (лат.) переможний, урочистий.

Тріанон, дві палати в парку в Версалі, Великий і Малий Т.; у В. Т. 4 VI 1920 підписано мировий договір між Угорщиною й Антантою.

Тріас, тріасова формація, найстарша формація мезозойської доби; на укр. землях нема; відложжя: пісковики, вапняки й марлі; тектонічні рухи слабкі; гл. Геол. формації — огляд.

Трка (Trnka) Богуміл, чес. лінгвіст, *1895, проф. унів. у Празі; синтактичні студії, здебільшого з англістики.

Троада, територія м-а Трої, півн.-зах. кут М. Азії від Геллеспону до гори Іди.

Трогльодит, (гр.) мешканець печери; т-и, казковий народ, що на думку ст. греків жив у півд. Єгипті й схід. Абесинії.

Троїцьке братство, в Вильні, засноване 1584, спершу православне, від 1597 уніятське; замість нього правосл. людиність у Вильні заснувала братство Св. Духа, що існувало до кін. XVIII в.

Тройден, вел. кн. лит. 1270-82, представник нац. лит. партії, що обстоювала рел. й нац. самостійність литовців; багато во-

ював, відбивав гал.-володимирських кн. від князювання на Литві.

Тройзілля, гл. Барвінок.

Тройка, (рос.) запряг на три коні, середній у голоблях, два бічні у шлеях.

Трокадеро, твердиня б. Кадізу, здобута французами 1823; звідси назва горбка в Парижі й побудованої на ньому палати, де є музей етногр. і різьби та концертної салі.

Трокар, труакар, (фр.) гострий, вузький кинджал, часто дуговато зігнутий, у цівочці, мов у піхві; укладеним у цівочку т. пробивають тіло людей чи тварин і, витягнувши його з піхви, випускають нею шкідливу рідину або газ.

Тромб, (гр.) кров'яна затичка, згусток крові, твориться за життя в кровоносних судинах і затикає їх.

Тромбоза, (гр.) затулення світла кровоносних судин тромбом.

Тромбофлебіт, гл. Жила.

Тромбоцит, гл. Кров.

Трон, (гр.) престол, пишно оздоблене крісло на підвищенні — символ монаршої влади.

Тронд'єм (Thronhjem), гл. Нідарос.

Троп, (гр.) у візант., потім і в зах. церк. музиці інтерполяція (вкладка) до тексту літургічного співу, що не зміняла його мелодії, але мелізматиці (оздобні) уривки переміняла на силабічний спів; у літ.: вислів у переносному значінні.

Тропар, (гр.) церк. пісня, звич. з одної строфи.

Тропі, (гр.) смуга землі обабіч рівника між зворотниками (вл. між 30^{1/2}° півн. і 27° півд. геогр. ширини); це смуга гарячого підсоння, більш 20° серед. річної теплоти.

Тропіки, (гр.) зворотники.

Тропінін Василь, укр. маляр (1776-1857), рос. роду, визн. представник клясичности; портрети, рел. образи, мальовила і проекти церков в Кукавці на Поділлі, побутові образи.

Тропічний клімат, гл. Клімат 1).

Тропічні хвороби, заразливі хвороби (тропічна й жовта пропасниця, афр. сплячка, мальтанська гарячка та ін.), що панують ендемічно в підрівникових землях; їх спричинюють гол. тваринні або рослинні паразити; переносять їх з хорих на здорових, звич. комах.

Тропосфера, гл. Атмосфера.

Трошав, гл. Опава.

Н. Сверчков: Тройка.

В. Тропінін: Гафтярка.

Трос, (нім.) кораблеві кодоли: з конопель звичайних або манільських, із вузьких ремінців, залізних або сталевих дротів.

Тростина, 1) звичайна, гл. Очерет; 2) т. цукрова (*Saccharum officinarum*), зелеста рослина з родини трав, до 4 м. вис., колос віхуватий, стебло до 5 см. завгубшки, вивопнене солодким м'якушем, з якого добувають цукор; походить із півд. Азії, тепер розводять її скрізь у підвінникових краях; річний добуток тростинового цукру б. 153 міл. сот.

Тростиновий цукор, гл. Цукор.

Тростянець, районове м-ко сумської округи, 9.000 меш., 95% укр., 4% росіян.

Тростянецький Іван, укр. друкар і переписувач книжок, працював у дерманській друкарні 1603.

Тротиль, гл. Тринітро-толюоль.

Тротуар, (фр.) хідник, пішоход.

Трофей, (гр.) знак перемоги, предмети відняті в ворога (прапори, зброя, шкура диких звірів), взагалі здобич.

Трофимович Теофан, укр. письм., учитель пітики в київській Академії 1728-29, автор драми „Милость Божія Україну освободившая“ (1728), де прославляє Б. Хмельницького.

Трофимович - Козловський Ісаа, гл. Козловський Ісаа.

Трофічний, (гр.) відживчий.

Трофоневроза, (гр.) хоробливі зміни в шкірі, м'язах, суглобах, кістках (вереди, заник волосся, відпад нігтів, ломкість кісток і ін.), спричинені хоробовими проявами в осередній або обводовій нервовій системі при різних органічних нервових хоробах.

Трохей, (гр.) віршова стопа з першого довгого складу й другого короткого (—).

Троцький, 1) Лев, вл. Бронштайн, рос. революціонер, укр. жид, *1879, стояв близько до укр. „Спілки“ й редагував її орган „Правду“ в Відні; після безрезневої революції 1917 більшовик; комісар і організатор рос. червоної армії; 1927 за опозицію виключений із партії й висланий у Середню Азію, 1929 за кордон до Туреччини; 2) Микола (псевд. М. Данько), укр. журналіст, *1883; кол. член УСДРП, за світової війни член і співробітник СВУ, 1920 секретар укр. посольства в Відні, тепер співробітник „Діла“ та ін. укр. часописів, 1931 ред. нім. місячника в Відні „Die Völkerbrücke“; 3) Микола, укр. гром. діяч і популяризатор, член київ. „Старої Громади“, від 1872 адво-

Тростина цукрова: 1. ціла рослина, 2. частина колосу, 3. колосочки.

кат у Полтаві, де заснував укр. рев. гурток; 1876 в укр. політ. справах їздив до Відня й на Закарпаття; † перед 1880.

Трошо (Trochu) Люї Жюль, фр. генерал (1815-96), 1870 губернатор Парижа, 4 IX президент уряду нац. оборони, кермував до 20 I 1871 обороною Парижа.

Трошинський, 1) Дмитро, рос. держ. діяч (1754-1829), праправнук Степана, родич Гоголя, служив у Малорос. Колегії, міністер справедливости 1814-17, губ. маршалок Полтавщини; в с. Кибинцях мав добру бібліотеку й домашній театр із укр. репертуаром, де В. Гоголь виставляв свої комедії; 2) Степан, полк. гадацький 1704-8, батько укр. шляхетського роду Т-х.

Троя, гл. Іліон.

Троянда, рожа (Rosa), кущевата рослина, до 2 м. вис., вкрита гострими колючками; листя пірнато укладене, з двома прилистками, цвіт п'ятидільний, із багатьма стовпиками й пиляками, які легко розвиваються у платочки, утворюючи „повноцвітні“ відміни, з багатьма, звич. рожевими, а то й білими або жовтими пелюстками корони. Т. має б. 300 різних порід і б. 4.000 відмін; із них найважливіші: т. польова, шипшина (*R. canina*), з 5-ма пелюстками корони, мабуть

Троянда дика, 1. галузка з цвітом, 2. пиляк, 3. перекрій осадня цвіту з стовпиками, 4. стовпик, 5. овоч, 6. його перекрій.

первісна відміна, у нас скрізь під лісами й при дорогах; червона обгортка її овочів їстівна; т. городова (*R. gallica*), її відміна т. століста (*R. g. centifolia*), пелюсток якої вживають на конфітуру, т. балканська (*R. damascena*) на Балкані, гол. в Болгарії, й М. Азії, де з її пелюсток добувають цінний рожаній олієць, т. мохната (*R. tomentosa*), півд. европ. т. витка (*R. sempervirens*), до 4 м. вис. китайські породи: т. тронцвітна (*R. multiflora*), т. китайська (*R. chinensis*), т. чайна (*R. fragrans*) та багато ін. Із схрещення тих різних порід повстало безліч відмін троянд, що їх плекають по квітниках та по домах.

Троянів, м-ко б. Житомира, 1.500 меш.: 75% укр., 2% росіян, 17% поляків, 2,8% жидів.

Троянська війна, легендарна війна між греками й мешканцями Трої, за гр. істориками, 1193-84 до Хр. з приводу уведення Гелени Парисом; гр. кн.: Менелай, Діомед, Одисей, Ахіль, Патрокль, Нестор і ін. півд. проводом Агамемнона напали на Трою, яку обороняв Гектор із союзниками, по 10-літній обложі здобули її підступом (гл. Троянський кінь) і зруйнували; оспівана гол. в Іліяді.

Троянський кінь, дерев'яний кінь, полішений греками під мурами Трої; в середині його були поховалися греки, що вночі відкрили брами міста, коли троянці, не підозріваючи підступу, втягнули коня в мі-

Л. Троцький.

сто; звідти заг. хитрий царунок, що приносить нещастя; підступ.

Труа (Troyes), гол. м-о фр. департаменту Об. 58.000 меш., ткацька промисловість.

Труайон (Troyon) Констан, фр. маляр красвиду (1810-65), представник барбизонців; гол. праці: „Долина“ й „Пасовиско“.

Труба, (іт.) 1) металевий дутий інструмент, із вентилями, щодо висоти середній між вальтгорною й корнетом, виробляють у різних величинах і строях; 2) рура.

Труба Іван, укр. гром. діяч, *1878, інженер шляхів, комісар нар. освіти на Катеринославщині 1917-18, автор шк. хрестоматій („Стежка до дому“), перекладач і вид., лектор Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах.

Трубадур, (півд.-фр.) трувер, (півн.-фр.) поет і музика-лицар XI-XIII вв. Репертуар т-рів складався з пісень еротичного, а також особистого, службового та політ. змісту; замітні: Бернар Вантадур (de Ventadour), †1195 та Адам Гальський.

Трубайло, Трубеж, ліва притока Дніпра, 88 км. дов., славна від Переяслава.

Труба повітря, гл. Повітряна труба.

Трубеж, гл. Трубайло.

Трубенко́й, рос. кн. і діячі: 1) Євген, філ. (1863-1920), проф. унів. в Києві, потім у Москві; праці з історії філ. права, нарис системи філософії в дусі Шелінґа; слов'янофіл, послідовник Вол. Соловйова; „Філософія Ніцше“, „Світогляд В. Соловйова“ та ін.; 2) Микола, лінгвіст, *1890, проф. віден. унів., 1920-28 провідник рос. євразійського руху; фонологічні, фонетичні й етимологічні студії; фонологічні системи різних европ. і аз. мов, живих і вимерлих (полабської); 3) Павло, різьбар, *1867, імпресіоніст, був під впливом Родена; 4) Сергій, гром. діяч (1790-1860), один із основників тайного т-ва „Союз спасенія“, перетвореного на „Союз благоденствія“ на зразок нім. Туґендбунду, 1825 учасник повстання декабристів, 30 літ був на каторзі; 5) Сергій, філософ (1862-1905), брат Євгена, батько Миколи, проф. моск. унів., визн. історик гр. філ.; склав систему філ., що мала сполучувати правосл.-рел. філософію з ідеалізмом у дусі Геґеля; визн. політ. діяч ліберального напрямку. „Метафізика в ст. Греції“, „Наука про Льюґос“ та ін.

Трубчевськ, рос. м-о над р. Десною, в XII-XIII в. осібний уділ новгород-сіверського князівства; тепер м-ко, 11.000 меш.

Трувер, гл. Трубадур.

Трувор, брат Рюрика, як кн. осів 862 в землі кривичів і заснував столицю в Ізборську.

Труглярж (Truhlář) Антон, чес. філ.-лог (1849-1908), іст. гуманізму в Чехії.

Труд, укр. жіноча пром. кооператива, заснована у Львові 1900, спершу під назвою „Жіноча Спілка промислова“, для фахового вишколу й zatrudнювання укр. кравецьких робітниць; має власний дім, робітню

одягів і білля та 3-літню жіночу школу (курси крою). На зразок львівської повстали подібні жіночі організації з цією самою назвою і по ін. містах Галичини.

Труды Київської Духовної Академії, місячник у Києві 1860-1917; матеріали до історії укр. церкви.

Труди сіль-госп. ботаніки, неперіодичне видання Сіль-госп. наук. комітету України в Харкові, від 1926.

Труди Харківського Т-ва дослідників Природи, неперіодично в Харкові, від 1927.

Трудова Громада, щоденник Центр. Комітету УСДРП, пізніше Кам'янецької Організації, 1919-20 в Рівному та Кам'янці.

Трудова охорона, охорона, яку право признає робітникам при праці; сюди належать: дбання про час та гігієнічні умови праці, обов'язок безпеки робітників перед небезпеками від машин, можливості пожежі й т. ін., правні приписи про вік робітників, працю жінок і дітей та постанови про здоров'я й моральність робітників та урядовців при праці.

Трудова партія, 1) назва гал.-укр. нац. дем. партії, принята у Станиславові 1919 й 1925 заступлена назвою Укр. Нац. Дем. Об'єднання („УНДО“); 2) гл. Трудовики.

Трудова Республіка, щоденник Центр. Комітету УСРП, 1919-20 в Києві та в Вінниці.

Трудова Україна, неперіодичний орган укр. партії соц. рев. у Празі, продовження „Вістника УПСР“, від 1932.

Трудова школа, виховання й навчання, з метою розбудити ініціативу і самодіяльність учнів та вплинути на розвиток характерів „наукою через труд“. Уже Руссо, Пестальощі, Фребель і ін. вказували на необхідність фіз. заняття в парі з інтелектуальним розвитком дитини; щойно на поч. XX в. ам. педагоґ Дюї, бельг. лікар Декроль і нім. філософ Кершенштайнер, кожний у ін. напрямі, надали конкретні форми т. ш. Особливу увагу звертає т. ш. на сусп. виховання, організуючи працю групами та вводячи шк. самоуправу, кооперацію, різні гуртки і т. п. Є різні системи т. ш. Своєрідний характер має м. ін. Дальтонська лабораторійна система (від ам. м-а Дальтон), введена Геліною Паркгерст. „Школи трудової праці“ в СРСР це швидче ремісничі школи, де учні є справжніми робітниками, а школа заробітками своїх учнів має покривати свої видатки. Центр. Рада й Директорія УНР організували т. ш. на зразок зах.-европ. держав.

Трудовий Конгрес, Конгрес трудового народу України, скликаний Директорією УНР 23-28 1919 в Києві не на основі загального виборчого права, а за професійною куріяльною системою (не допущено до участі в виборах вел. землевласників, капіталістів і т. п.); мав складатися з 593 послів; справді було яких 300 послів; Зах. Область УНР була заступлена деле-

гацією Нац. Ради; Т. К. проголосив на Україні принцип загального виборчого права й парламентаризму; затвердив 23 І злуку земель Соборної України й поновив уповноваження Директорії, доручивши доповнити її представником Наддністрянської України; через воєнні події Т. К. більше не сходився, залишивши по собі комісії.

Трудовий Шлях, укр. щоденник, у Кам'янці 1919-20.

Трудовики, трудова фракція в І-ІV рос. Держ. Думі, утворена V 1906; складалася з інтелігентів-народників та рев. селян; з III і IV Думі до неї належали й есери; головою т-ів у IV Думі був Керенський.

Трульстра (Troelstra) Пітер, голанд. соц. діяч (1860-1930), адвокат, якийсь час голова парламентської соц. дем. фракції; фризський поет.

Трупа, (фр.) театральна дружина, т-во акторів чи виконавців у театрі, цирку й ін.

Трус, ревізія; порушення права незайманості мешкання, перешук мешкання, осіб або речей, щоб знайти річеві докази карного вчинку; дозволений лише з доручення суду. Т. знаний на Україні від найдавніших часів, був дозволений, коли слід губився на подвір'ї підозрілого або були інші основи до т.; укр. звичаєве, також право лит. і коз. доби ставить вимоги, щоб трус відбувався в присутності господаря й тільки вдень.

Трускавець, с. і купелевий заклад у дрогобицькому повіті, 2.500 меш., 65% укр.; сірчано-алькалічні солянки, помічні на недуги обміну речовин, нирок, травлення, ревматизм і ін.

Трутенко Карпо, чигиринський полк. за Б. Хмельницького.

Труть, гл. Бджола медяна.

Трутівка, бджола-робітниця, що виїмково так само як матка несеться; з її яєчок родяться лише трутні.

Трутнов (Trutnov), м-о в півн.-зах. Чехії, 15.000 меш., ткацька й легунська промисловість.

Трутова матка, незапліднена бджолина матка, несе яєчка на трутні (партеногенеза).

Трутовський, 1) В а с и л ь, укр. комп. (1740-1810), „камергусліст“ Катерини II,

перший збирач та гармонізатор укр. нар. пісень; 2) В о л о д и м и р, рос. історик та археолог (1862-1932), син Костя, знавець екслібрів; праці з історії, археології, нумізматики, історії мистецтва, тощо; 3) К о с т ь, укр. маляр і графік (1826-93), проф. Мист. школи в Москві; реалістичні побуто-

К. Трутовський: Перехід через потік.

ві картини з укр. поміщицького і сел. життя, ілюстр., автолітографії, ілюстр. до творів М. Вовчка, Т. Шевченка, М. Гоголя.

Труфля (*Tuber melanosporum*), кулястий гриб-мішечник, росте в землі на дубовому та буковому корінні (у симбіозі), їстівний, уважають за присмаку; гл. таблиця: Важніші гриби України, ч. 32.

Труш Іван, гал.-укр. маляр, *1869, організатор укр. мист. життя передвоєнних часів, ред. „Артистичного Вістника“ 1905; настроєві краєвиди імпресіоністичного напрямку, побутові мотиви й численні портрети, цикл: „Гуцульські типи“, „Луґи“, „Поля“, „Квіти“, статті з мист. критики.

І. Труш.

Трюїзм, (англ.) загальна, всім добре відома правда, якої не треба доказувати.

Трюм, (голанд.) простір між долішнім чердаком корабля й його дном, призначений на вантаж; вел. частина т. занята паровими машинами.

Трям, тонкий, довгий стовп (бальок) із дерева, заліза або залізо-бетону, щоб піддержувати стелю будови.

Трясило

Тарас, вл. Тарас Федорович, запорозький гетьман, у-

І. Труш: Господар.

славився перемогою (1630) над Конєцпольським (гл. Тарасова ніч); передтим погромив тур. флоту 1629.

Трястя, гл. Пропасниця.

Тсад, гл. Чад (Tchad).

Тсанно, гор. течва Брагмапутри.

Тсе-тсе (*Glossina*), муха, подібна до нашої жалиці, живе в серед. Африці й переносить заразні хвороби: сплячку у людей та „нагану“ в домашніх тварин.

Тсінанфу, гол. м-о кит. провінції Шантун, 350.000 меш.

Тсінтав, кит. м-о над затокою Кіаьчов, 65.000 меш.; 1898-1919 належало з округом до Німеччини, 1919-22 до Японії.

Тсу-тсі, кит. цісарєва (1834-1908), від 1862 мала вел. політ. вплив, 1875-89 регентка.

Тсуґа, гл. Гемльок.

Туалєта, (фр.) 1) убрання; 2) убирання; 3) столик із дзеркалом і всяким приладдям для зачіски та одягу.

Туамоту, найдалше на схід висунений

фр.-брит. полінезійський архіпелаг, б. 80 острівців, 867 км.² і 4.000 меш.

Туапсе, районне м-й пристань Чорноморської округи в Півн.-Кавказькому Краю, 12.000 меш.: 17% укр., 54,6% росіян, 12% греків, 6% вірмен; кліматична стація, морська й соняшні купелі, помічні на недокрів'я, ревматизм; у районі 32,5% укр.

Туареги, кочівний народ берберської язикової групи, маг. віри, зближений до бедуїнів, до 300.000 по оазах Сагарі.

Туат, смуга оаз в півн.-зах. Сагарі, 400 км. дов., до 60 км. широка, 9.000 меш.

Туба, (лат.) 1) металевий орхестровий інструмент, із вентилями; належить до крилівок, серед яких займає найнижче басове положення; 2) гл. Говірна туба.

Туба.

Туберкуліз, (лат.) препарат із культури бактерій туберкульози, вживається до діагностичних цілей при туберкульозі (Шіркетова реакція) і в лікувальних цілях.

Туберкульоза (tuberculosis, скорочене тbc.), сухота, заразлива хвороба в людей і деяких тварин (рогатої худоби та ін.), спричинена бацилями т. Коха. Джерела зараження: виділини хворої людини чи тварини (харкотиння, сеча, молоко й ін.). До організму дістаються зарази звич. дихальними та кормовими шляхами. В організмі насамперед збираються бацили в пасокових залозах, де вони можуть перебувати в притасному стані довгі роки. Коли організм ослабне внаслідок якоїсь хвороби (пр. запалення легенів), голодування, виснажної праці, тощо, то зарази можуть вирватися з заліз і розносяться кров'ю й лімфою по цілому тілі. Тоді занедажують або поодинокі органи тіла (легені, суглоби, нирки й ін.) або зараження стає загальне (Тbc. miliaris acuta), коли в усіх органах творяться масово дрібні туберкульозні огнища; т. поодинокі органи має повільніший хронічний перебіг. Т. легенів (Тbc. pulmonum): у легенях творяться малі гудзки, що поволі більшають, підпадають сироватинню, розпадаються і в тому місці повстає дуплина, „каверна“. Часом хвороба охоплює швидко цілі плати легенів так, що до втвору каверн нема часу: це — тзв. скоробіжна т.; ін. разом хворобивий процес шириться поволі, хворобливі огнища пригасають, знищену тканину заступає сполучна тканина, де відкладаються кальцієві солі; хвороба може тягнутися роками й десятками років. Між поодинокими формами є численні переходи. Т. гортанки (Тbc. laryngis), звич. другісне захворювання при розпадовій т. легенів. Т. плеври, олегенія (Pleuritis тbc.), гл. Плеврит. Т. кишк: у кишках (гол. в околиці сліпої кишки) творяться вереди, що поволі ширяться. Т. нирок (Тbc. renis), часто обмежується на одну нирку; в нирці витво-

рюються туберкули, що зливаються, розпадаються і творять гнойові огнища. Т. очеревини (Тbc. peritonei), звич. другісне захворювання при т. ін. органів. Т. кісток (Ostitis тbc.) буває найчастіше в дітей. В середині кости творяться туберкули, що поволі ростуть, зливаються в гнойові огнища; часом хвороба поширюється на довкільні м'які частини й творяться холодний гнойовик. Перебіг звич. лагідний, хронічний, мало відбивається на заг. стані хворого. Т. хребців (Spondylitis тbc.), спричинює утворі гострокінчастого горба (gibbus). Т. спинно-мозкових оболонок (Meningitis тbc.) звич. у дітей. Т. шкіри (Тbc. cutis), проявляється як золотушний лишай, вовчак (lupus) та ін. хронічні хвороби; основний прояв — горбочки (туберкули) в шкірі, що поволі ширяться й часом розпадаються.

Тубероза (Polyanthes tuberosa), зелеста, лілейовата рослина, до 1/2 м. вис., з дуже запашними білими квітами, з яких добувають цінні пахощі; походить із серед. Америки, у нас плекають її для оздоб.

Тубінський провал, провал на Кавказі, 1.654 м. вис.

Тубуай (Toubouai), фр.-полінезійський архіпелаг, 286 км.² і 3.000 меш.

Тувинська Народна Республіка, гл. Танну-Тува.

Тувім Юліян, поль. поет, *1894; збірки лір. поезій, переклади укр. і рос. поетів, „Слова о полку Ігоря“.

Тугай-Бей, перекопський тат. мурза, за дозволом кримського хана став у допомогу Б. Хмельницькому на початку повстання 1648; брав участь у розгромі поль. війська над Жовтими Водами; †1649.

Туган-Барановський Михайло, укр. економіст і держ. діяч (1865-1919), спершу марксист, потім близький до нім. ревізюністів, один із основників ВУАН, і. голова її соц.-екон. відділу; декан правничого факультету укр. унів. в Києві; 1917 ген. секретар фінансів УНР, голова Ради Укр. Центр. Кооп. Комітету; самостійні його екон. теорії: ринків, пром. криз, вартости, заробітної платні, прибутку підприємців і ін.; „Промислові кризи“, „Рос. фабрика в минулому й сучасному“, „Основи політ. економії“, „Соціальні основи кооп.“, „Сучасний соціалізм“.

М. Туган-Барановський.

Тугорхан, воловецький хан, тесть Святополка, 1094 полуг при облозі Переяслава.

Тугендбунд, нім. патріотичне т-во, засноване 1808 в Кенігсбергу для визволу згід фр. панування та для відбудови Німеччини (нац. виховання молоді, реорганізації війська, тощо); заборонений 1809 на домаган-

ня Наполеона, існував далі півлегально; мав вплив на організацію рос. декабристів.

Тугендгольд Яків, рос. дослідник і критик образотворчого мистецтва, співробітник укр. часописів; †1928.

Туґи, гінд. секта, її члени в рел. екстазі грабують і душать свої жертви.

Тугурт, оаза в схід. Альжирі.

Тугут (Thugutt) Станіслав, поль. політик; *1873, журналіст, 1918-19 міністер внутр. справ, 1922-27 посол до союму й голова партії „Визволення“, 1924-25 віцепрем'єр.

Туер, (фр.) пароплав, що порушується ливною на дні ріки й таким чином тягне за собою багато човнів із вантажем.

Тужурка, (фр.) щоденна чоловіча одежа, куцина.

Тузин, (фр.) 12 штук того самого предмету.

Туїсто, у герм. міт. бог, син Землі, прабатько герман.

Туйле (Thuille) Людвіг, нім. комп. (1861-1907), автор загально вживаного підручника гармонії.

Тук (Tooke) Віліям, англ. пастор у Спб. (1744-1820), член рос. Акад. Наук, написав „Огляд рос. царства“ (Льондон 1798), де подає звістки й про Україну.

Тукаєв Абдула, тат. поет (1886-1913); оригінальні твори, прикметні простотою форми й мови, та цінні переклади рос. класиків.

Тукалевський Володимир, укр.-рос. історик літ. і бібліограф, *1881, дир. Слов. бібліотеки у Празі.

Тукало Яків, запорозький кошовий от. в 1733 і 1740.

Тукальський-Нелюбович Йосип, укр. гром. і церк. діяч, співробітник П. Дорошенка; від 1663 київ. митр.; разом із Юрієм Гедеоном Хмельницьким засланий до Марієнбурґа в Пруссії; †1675.

Тукал перцеїд (Rhamphastes), птах із родини лазунів, до 1/2 м. дов., з дуже вел. дзьобом; звич. дуже різко забарвлене пір'я вживають до прикрас; Півд. Америка.

Тукал перцеїд.

Тукідид, 1) атен. держ. діяч і полководець, аристократ, супротивник Перикля; 2) найвизн. гр. історик, б. 460—б. 400 до Хр., автор історії пеллопонеської війни (недокінченої, до 411 до Хр.), творець прагматичної історіографії.

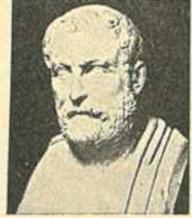
Тула, м-о в серед. Росії над р. Упою, 150.000 меш., визн. осередок металургічної промисловости (ливарні, фабрики самоварів і зброї), ст. кремль.

Тулє, о. на крайній півночі, шість днів дороги за Британією, згадуваний ст. гре-

ками й римлянами як край землі на півночі (ultima Thule), мабуть один із Шотляндських островів.

Туллій (Tullius), назва рим. роду, з нього найбільш відомі: 1) Сервій Туллій; 2) Марк Т. Ціцерон.

Туллов Михайло, укр. педагог (1814-82), дир. немирівської гімназії, віцепедкуратор київ. шк. округи, проф. ніженського ліцею, співробітник спб. „Основи“ під псевд. Лінейкин, автор шк. підручників та праць на теми мови й педагогічні, м. ін. про укр. правопис.

Тукідид, історик.

Тулуб, стовбур (truncus), гол. частина тіла, від шиї до ніг, без рук і ніг; складається з огруддя (thorax) і черева (abdomen), що кінчається мискою (pelvis); у т. вміщені майже всі органи тіла.

Тулоз(а) (Toulouse), гол. м-о фр. департаменту От-Гарон, над Гароною й Півд. каналом, 181.000 меш.; собор із XIII в., унів. (від 1233) й ін. вис. школи; папіряна й машинова промисловість; уже за рим. часів значне м-о (Толоза); 1814 перемога Велінґтона над французами.

Тулль Гостілій (Tullus Hostilius), казковий третій рим. цар, зруйнував Альбу Лонґу.

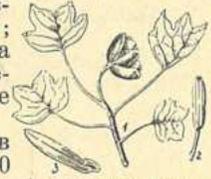
Туллон (Toulon), фр. воєнна та торг. пристань над Середземним морем, 115.000 меш.; корабельна й машинова промисловість, торгівля збіжжям та овочами; арсенал і морський музей.

Тулпан, туліпан (Tulipa), цибулькова лілейовата рослина, з вел. гарним цвітом, червоним, жовтим або рябим, росте дико в півд. Європі й на степах України; т. розводять по садках і домах для окраси.

Тулпан.

Тулпанове дерево (Liriodendron), швидкоросле, заввишки 50-60 м., завгрубшки 4 м., дерево з родини магноліюватих, із Півн. Америки; листя майже чотирикутне з глибоким вирізом угорі, квітки зелено-жовті, нагадують тульпани; деревину вживають на будівлі й на виріб паперу; в Європі — паркове дерево.

Тулпанове дерево, 1. гілузка з цвітом, 2. пиляк, 3. стовпик.

Тулса (Tulsa), м-о в Оклаґомі ЗДА, 191.000 меш.

Тулча, рум. м-о й пристань у Добруджі над дол. Дунаєм, 28.000 меш., 15% укр.

Тулчин, округне м-о на Поділлі, 18.000 меш.: 48% укр., 44% жидів, 5-3% росіян, 1-4% поляків; 1918-20 часті бої армії УНР з більшовиками. О к р у г а : 7.837 км.², 9 міст, 878

селищ, 279 сілрад, 17 районів, 707.000 меш.: 89,6% укр., 1,6% рос., 1,5% поль., 6,8% жидів.

Туман, гл. Мряка.

Туманський Федір, рос. письм. (1757-1810), укр. роду, дід П. Литвинової; склав на приказ гр. А. Румянцева стат.-економічний опис України; 1793 в своєму рос. часописі „Рос. Магази́н“ надрукував літопис Грабянки та ін. джерела до укр. історії.

Тумасов Нечипір, укр. історик (1838-87), член ст. київ. Громади, 1873-85 доцент київ. Дух. Акад., праці: „Дворянство Зап. Руси XVII в.“ та „Юридический быт русского крестьянства“.

Тумб (Thumb) Альберт, нім. мовознавець (1865-1915); дослідник гр. й новогр. мови й санскриту.

Туміт, гл. Аксиніт.

Тумор, (лат.) запальний або новотворивий опух, гудз.

Тун Альфонс, нім. економіст (1854-86), автор історії рев. руху в Росії.

Тунгай, гл. Східньокитайське море.

Тун **Гогенштайн** (Thun und Hohenstein), 1) Лео Леопольд, австр. держ. діяч (1811-88), намісник Чехії 1848, оборонець прав чес. шляхти, австр. міністер освіти 1849-60, 1855 заключив конкордат із Римом, вів австр.-угор. дуалізму; 1859 дав почин із гр. Голуховським до тзв. укр. азбучної війни в Галичині; 2) Франц Антон, кн., австр. держ. діяч (1847-1916), намісник Чехії 1889-96 і 1911-16, президент міністрів і міністер внутр. справ 1898-99.

Туні, тунгове дерево (Aleurites), з родини молочаїв; росте в півд. і схід. Азії; з горіхів його добувають олій, дуже цінний матеріал до виробу лаків, друкарського чорнила, мила, тощо.

Тунгузи, група монг. племен, відома теж під іменем манджурів, солонів, оронів, манегрів; у півн. Манджурії й схід. Сибіру аж до Льодового моря.

Тунгузка, три праві притоки Єнісею: 1) Верхня, або Чорна Т., гл. Ангара; 2) Серед. або Підкаменна Т., 1.575 км. дов.; 3) Нижня Т., 3.460 км. дов.

Тунгузьке море, гл. Охотське море.

Тунгураґва, вулкан у еквадорських Кордильєрах, 5.090 м. вис.

Тунджа, ліва притока Маріци, 285 км. дов.

Тундра, (фін.) великі хвилясті рівнини у країні арктичної ростиности, безлісні, з вічно замерзлим ґрунтом, укриті бідною ростиністю мохів та лишайників.

Тунель, (англ.) перекоп для проведення шляху, залізниці, каналу і т. ін. під поверхнею землі: крізь гору, під рікою, містом, ін. шляхом, тощо; найдовші в Швейцарії: сімпльонський б. 20 км., санктотгардський б. 15 км., монт-сенійський б. 13,5 км. (гл. табл.: Залізниця I, образок 2).

Тунець, туна (Thunnus), костиста риба, з роду макрель, до 3 м. дов., в Середземному морі.

Туніка, (лат.) спідній полотняний одяг

римлян, ношений на самому тілі (гр. хітон); сорочка без рукавів.

Туніс, 1) фр. васальна держава в півн. Африці, 125.000 км.² і 2.160.000 меш. (гол. магометан, 100.000 італійців, 70.000 французів); країна родюча, гол. продукти: дактилі, збіжжя, вино, олива, залізо, олово, фосфорити, досить поширене скотарство. Т. завоювали 670 араби, 1575 турки, від 1881 під фр. протекторатом; 2) гол. м-о й пристань Т-у, 186.000 меш., вис. школи, багато мошей, ткацька й ювілерська промисловість, в околиці руїни Картаґіни.

Тунець.

ТУП, гл. Товариство Укр. Поступовців.

Тупі, громада півд.-ам. індійських племен; їх мова стала розговорною мовою тубільців серед Бразилії, тзв. лінґва джараль.

Туптал(ен)ко Дмитро (Данило), гл. Дмитро Ростовський.

Тур (Bos primigenius), жуйний ссавець, подібний до зубрів; колись жив скрізь у Європі, вигинув у серед. віках.

Тур (Tours), гол. м-о фр. департаменту Ендрє Люар, 77.000 меш., собор із XII в.; хем. й ткацька промисловість.

Тур Никифор, гл. Никифор Тур.

Тура, (фр.) коло, коловий рух, черга, низка річей чи явищ, що повторяються.

Тура, ліва притока Тоболу, 725 км. дов.

Турав Борис, рос. сходознавець (1868-1917), член рос. Акад. Наук.; „Історія ст. Сходу“ та ін. праці.

Туран, пустинно-стєпова низина між Каспійським морем і Тіяншаном та Паміром, обіймає гол. сточище Аральського моря.

Туранські мови, гл. Уральсько-алтайські мови.

Турагі, Августо, іт. політик, *1888, фашист, 1924 депутат, 1926-30 секретар фашистської партії; 2) Філіппо, іт. політ. діяч та письм. (1857-1932), довголітній посол до іт. парламенту, політ. іт. емігрант; видавав „Critica sociale“ в Римі, стояв на чолі проти фашистської політ. еміграції, відомий і як поет.

Турбан, (перс.) тур. завій голови тканиною, замість капелюха.

Турбацький Лев, гал.-укр. журналіст і гром. діяч (1876-1900), співробітник „Наро-

Туніка.

Тур, образ на стінах печери „Font de Gaume“ (Франція), намальований людиною кам'яної доби.

ду“, „Громадського Голосу“, „Радикала“, „Діла“, 1897-99 ред. „Буковини“.

Турбіна, (лат.) двигун-колесо, що йому якась річовина (вода, пара, газ, вітер) передає енергію: 1) кінетичну, рухову при т. активних, рівнотискових; 2) потенціальну, тискову, при т. реактивних, надтискових; 3) внутр. горіння при т. газових. Поділ т. за річовинами: I) водяні турбіни, гл. Водяний двигун; тепер уживають: 1) т. Каплярної (Karlan) на низинних ріках — багато води, малий спад; 2) т. Френсісової (Francis) при середніх; 3) т. Пельтонової (Pelton) на гірських ріках — мало води, вел. спад; II) парові турбіни, мають вел. кількість оборотів (кілька тисяч на сек.), тому при однаковій потужності менші від толокових двигунів (кількасот оборотів) гл. таблиця Парові машини, образок 5. 7.; III) вітряна т., гл. Вітряний двигун; IV) газова турбіна, де газ, змішаний із повітрям, передає енергію горіння турбіні. Будова т.: напрямне колесо спрямовує річовину на рухоме робоче колесо; вісь турбіни буває позема або дозема, річовина входить рівнобіжно до осі (т. аксіальна), або прямовисно до осі (т. радіальна).

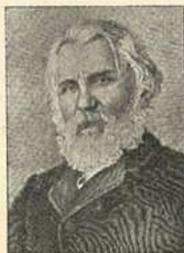
Турбодинамо, машина (генератор) вивторювати електр. струм, злучена з турбіною.

Турболокомотива, льокомотива, що її порушує парова турбіна.

Тургав (Thurgau), півн.-схід. швайц. кантон, 1,006 км.² і 136.000 меш., гол. м-о Фраєнфельд.

Тургай, півпустинна частина Рад. Казакстану в сточищі Уралу та Тоболу; меш. кочовики киргизи.

Тургенєв, I) в а н, рос. письм. (1818-83), один із перших звернув увагу на життя й долю сел. люду своєю збіркою новель: „Записки мисливого“; повісті: „Рудін“, „Дворянське гніздо“, „Напередодні“, „Батьки та діти“, численні оп., п'єси і т. д.; був прихильником укр. письменства: переклав на рос. мову оповідання М. Вовчка; 2) Микола, рос. публіцист і громад. діяч (1789-1871), член тайного т-ва „Союз благоденствія“, 1824-57 емігрант, автор праці „Росія й росіяни“ по фр., та ін. праць.

I. Тургенєв.

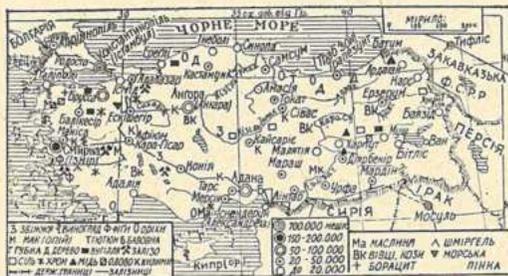
Турецька література, у своїх починах живе перекладами з перс. та араб. мови. Тільки іст. твори оригінальні. З поетів першої доби замітні Ашик Паша (†1332), Мешуд бен Агмед, автор епопеї, лірик Бурган-ед-дін (XIV в.), Сулман із Брусси, Агмед Паша (XV в.), Недшаті, Гамді (XVI), Бакі (XVIII в.). Т. л. зриває з традицією й стає зовсім самостійною шойно в пол. XIX в. Шінасті, перекладач фр. по-

етів, є реформатором мови й обновником літ., обновником прози є Намук Кемаль, повістярем та енциклопедистом Агмед Мідгат, при кінці XIX в. Тевфік Фікрет лірик і Галід Зія прозаїк заступали зі своєю школою ідеї зах.-европ. літ. Проти них виступала школа ісламістів, що була за поворотом до традиційних рел. джерел. Представниками тзв. нац. літ. з новою літ. мовою є Зія Гек Альп, Мустафа Нермі, Алі Джаніб і Омар Сейфеддін. Поруч них слід згадати Фаліга Ріфкі, Якуба Кадрі, Галіду Едіб; із наймолодших замітні Джелел Сагір, Урған Сейфі та Юсуф Сія. Тепер у тур. літ. сильні впливи нім., фр. та англ.

Турецька мова, звана також „османська“, мова яких 14 міль. людей, належить до тюр.-тат. мов, не має нічого спільного ні з індо-европ., ні семітськими мовами, дарма що до 1928 турки писали араб. літерами (тепер запроваджена лат. абетка); т. м. має дуже багато перс. і араб. чужих слів — тепер їх викидають — є найбільше розвинена й znana між тюр.-тат. мовами.

Турецька музика, гл. Орхестра.

Туреччина, республіка, має 747.000 км.² і 13,750.000 меш.: 72% турків, 7% курдів, 5% вірмен, 3% греків, 1,5% жидів, 1% татар і т. д.; складається з невеликої европ. частини на півд. сході Балканського півострова (24.000 км.² і 1,200.000 меш., з чого 810.000 у Стамбулі) та більшої в Малій Азії. Европ. частина — це гол. степова горбовина з невисокими горами Істранджа (до 1.083 м.), здовж бережжя Чорного моря; аз. частина відділена від европ. морем Мармара та протоками босфорською й дарданельською. Острови Егейського моря належать до Греції (Лесбос, Хіос, Самос), Італії (Додеканес) і В. Британії (Кипр). М. Азія це височина з окрайніми зморщковими горами

Туреччина.

на півночі (бітінські, понтійські) та півдні (лікійський та кілійський Тавр і Антитавр), що на сході переходить у вірменську височину. Півн. і півд. морське бережжя мало розчленоване, зах. добре. На бережжі середземноморське підсоння (Смірна: січень 7°6', липень 26°8' і 650 мм. опадів), а в середині краю континентальне степове підсоння зі сніжною гострою зимою та гарячим посушним літом, убоге на

опаді, так що степ переходить у півпустиню. Т. але загосподарена с.-госп. країна. На півночі кукурудза й тютюн, на півдні й заході крім збіжжя: маслинка, фіґи, помаранчі, родзинки, тур. горіхи, бавовна. Серед. частина М. А. й европ. частина переважно скотарські. Годують: коні, мули, рогату худобу, вівці й кози (ангорські). Вовни продукують 15.000 т. Гарно розвинений домашній килимарський промисел; досить поширена шкіряна промисловість, трохи споживча. Ліс займає 13% пов., гол. на півдні і півночі. З копалин добувають дещо вугілля. Мореплавання, рибальство, добування морської соли в чужих руках; торг. фльота 130.000 брутто т.; комунікація погана; битих шляхів дуже мало, залізниця 3.350 км. Гол. продукти вивозу: сушені овочі, килими, родзинки, тютюн, вовна, олій. Торгує Т. гол. з В. Британією і ЗДА; гол. м-о Анґора (вл. Енгірі, або Анкара). Історія. Турки-османи перейшли під натиском монголів із Хорасану до М. Азії й заснували 1299 під проводом Османа (1288-1326) тур. державу між Анґорою й Бруссою. Орхан 1326-59 добув Бруссу, здобувши Галліполі 1356 розпочав завоювання Європи. Мурад I 1359-89 переніс столицю до

Історична карта Туреччини.

Адріанополя, завоював Тракію й згинув у бою на Косовому полі. Баязет I, 1389-1403, погромив ціс. Жигмонта під Нікополем 1396, але сам побитий під Анґорою 1402 попав у полон Тимура. Мурад II, 1421-51, переміг угрів під Варною 1444. Могомед II, 1451-81, добув Константинополь 1453, що став столицею тур. держави, 1461 Трапезунт, 1463 Босну, 1475 кримських татар. Селім I, 1512-20, завоював Сирію й Єгипет. Соліман II, 1520-66, найвизначніший із тур. султанів, зайняв 1521 Білгород, 1522 Родос, 1526 після перемоги під Могочем половину Угорщини, 1529 дійшов до Відня, здобув 1534 Багдад. За Селіма II, 1566-74, турки програли морську битву під Лепанто 1571. Пізніше турки довгий час не проявляли більшої енергії. Від першого десятиліття XVII в. на тур. володіння почали нападати укр. козаки. Осман II, 1618-22, переміг поль. війська під Цецорою 1620. За Мурада IV, 1622-1640, турки 1633 зайняли півд. Україну. За Могомеда IV, 1648-87, турки стояли у

зв'язках із Б. Хмельницьким, Дорошенком і Ю. Хмельницьким; 1669 добули Крету, 1672 Поділля; після невдалої облоги Відня 1683 Туреччина втратила Угорщину. В мирі у Карловицях 1699 турки віддали Морею й Далматію Венеції, Озів Росії, Поділля Польщі; в мирі в Пожареваці 1718 втратили на короткий час Сербію. У мирі в Кучук-Кайнарджі Росія добула доступ до Чорного моря й опіку над Молдавою та Волощиною. Селім III, 1789-1807, пробував перевести реформи, але їм спротивилися яничари; Магмуд II, 1808-39, знищив яничарів 1826. Від перших десятиліть XIX в. христ. народи підіймають повстання проти турків, европ. держави мішаються у внутр. справи: 1829 греки добули самостійність, 1854-56 кримська війна не дала Т. більших користей. Султан Абдул-Гамід II, 1876-1909, надав конституцію; після війни з Росією 1877-8 Т. визнала незалежність Румунії й Сербії, Босну та Герцеговину відступила Австрії. 1909 молодотурки скинули з престолу Абдул-Гаміда. За Могомеда V, 1909-18, Т. зазнала дальших утрат у триполітанській війні 1911-12 та двох балканських 1912-13 й була обмежена в Європі до території б. Константинополю. У світовій війні Т. стала по стороні середніх держав, удержала Дарданелі, але побита в ін. місцях втратила Мезопотамію, Сирію, Арабію; миру в Севрі 1920 Т. не ратифікувала. 23 IV 1920 відкрито конститунту в Анґорі під проводом Кемалю паші, XI 1922 скасовано султанат (останній султан Могомед VI, 1918-25), а 5 III 1924 й каліфат роду Османів; 1919-22 переможна війна з Грецією, прогнання греків із М. Азії. На конференції в Муданії 1925 Т. відзискала схід. Тракію; в мирі в Льозанні 27 IV 1923 признано їй свободу моря. Від 30 X 1923 Кемаль-паша президент тур. республіки.

Турин, гл. Торіно.

Турин Іван, укр. філіателіст, *1900, вид. міс. „Укр. Філіателіст“ у Відні.

Туринґи, герм. плем'я, жили з поч. христ. ери на півдні від Гарцу.

Туринґія (Thüringen), нім. союзна держава між гор. Залею й Верою, Гарпом і Туринзьким лісом, 11.725 км.² і 1.630.000 меш.; лісисті гори й родючі долини та кітловини. Побіч сіль. та лісного господарства високо розвинена промисловість (ткацька, шклярна), копалин мало. Гол. м-о Ваймар. В V в. вел. туринзька держава, розпалася 849, частина перейшла до Саксонії; пізніше Т. ділилася на 4 князівства: Саксен-Альтенбург, С.-Кобург-Гота, С.-Майнінген, С. Ваймар-Айзенах; 1920 сполучені в республіку Т. з вийком князівства Саксен-Кобурзького, що перейшло до Баварії.

Туринзький ліс (Thüringer Wald), гори в серед. Німеччині, між гор. Верою й Залею, до 984 м. вис.

Турист, (фр.) мандрівник, здебільша людина, що подорожує для розваги.

Туристика, (англ.) подорожі для спорту та розваги, щоби пізнати край.

Турів, м-о мазирської округи над Прип'яттю на Поліссі, 6.000 меш.: 58% укр. 40% жидів; згадується вперше 980; XI-XIV вв. столиця турівсько-пинського удільного князівства й осідок правосл. єпископства, перенесеного опісля до Пинська; останній єп. Леонтій Пелчицький прийняв унію 1596.

Турівське євангеліє, (апракос) пам'ятка старослов. мови укр. редакції з XI в.; назва від приписки кн. Константина Острозького, що подарував рукопис церкви в Турові; переховується в музеї в Вільні.

Турівський Кирило, гл. Кирило 4).

Турійськ, м-ко ковельського повіту на Волині, 2.000 меш.

Туріна Йоакен, єсп. композитор, *1882, реорганізатор муз. виховання в Іспанії.

Турка, повіт. м-о над Стриєм, 10.000 меш.: 20% поль., 39% укр., 41% жидів; повіт, 1.459 км.² 1 м-о, 73 громад, 77.000 меш.: 82% укр., 8% жидів, 6% поль.

Туркавка, гл. Голуб (горлиця).

Туркестан, себто країна тюрків, країна Серед. Азії, у сточищі Аральського озера, Балхаша та Таримського басейну. Т. переділений Паміром і Тяншаном на сх. Т. або кит. і зах. або рос. (гл. Туркменістан, Узбекистан і Таджикистан); невелика частина між гор. Амударією та Гіндукушем це Півд. або Афганський Т.

Туркмени, тур. народ, б. 1.300.000, в Туркестані, Узбекистані та частині в Афганістані й Персії.

Туркменістан, союзна рад. республіка між Каспійським морем та Аму-Дарією, 474.000 км.² і 1.030.000 меш.: 78% туркменів, 10% узбеків, 6% європ. Гори лише на півдні й заході (Балхан, Копетдага), а так півпустиння рівнина, рік мало (Аму-Дарія, Мургаб). Півсоння суворо континентальне: взимі—30°, вліті+27°, опадів 113-230 мм. Сіль. господарство лише в річкових долинах і штучно наводнених околицях. Культурної площі всього 233.000 гектарів (пшениця й бавовна). Вел. значиння має скотарство та шовківництво. Копальни: сіль (гол. глянберська), нафта, асфальт. Залізниць 1550 км. Гол. м-о Чарджуй.

Туркоен (Tourcoing), м-о в фр. департаменті Нор, 81.000 меш., ткацька промисловість.

Туркоси, фр. піхота, складена здебільша з тубільців Альжиру.

Турку, гл. Або.

Туркул, верх у Чорногорі, 1.932 м. вис.

Туркус, тюркіє, (фр.) бірюза, калій, мінерал, окис алюміну й фосфору (2Al₂O₃·P₂O₅·5H₂O), непрозорий, блакитний або зеленавий, буває гол. в Персії, Туркестані, Аризоні; краших відмін уживають як півсамоцвітів.

Турмалін, (інд.) мінерал одно-триосевого

укладу, складна сполука алюмо-сілікату з бором, буває чорний, синій; зелений, червоний, бурий і безбарвний; дуже часто в пегматитах на Уралі, в Бразилії й на Цейлоні; кристали т. поляризують світло, огріті на обох кінцях гол. осі стають електричні; їх уживають як півсамоцвітів.

Турн, (рим. міт.) цар рутулів, переможений і вбитий Енеєм.

Турн (Thurn) Гайнріх Матіас, граф (1580-1640), чес. гром. діяч, ініціатор та один із гол. провідників чес. повстання 1618, що розпочало 30-літню війну, пізніше прилучився до Густава Адольфа.

Турнбулева синька, фарба, подібна до берлінської синьки, повстає через змішання розчинів вітриолу заліза з червоною кров'яною сіллю.

Турне (Tournai), м-о в півд.-зах. Бельгії, 36.000 меш., собор. із XII в.

Турне, (фр.) довкілля подорож, подорож артиста або театру з міста до міста.

Турнерова Тереза, чес. письм. і публіцистка, *1875, перекладачка О. Кобилянської.

Турнікет, (фр.) коливорот, що перепу-

скає тільки по одній людині; іноді з рахунковим приладом, що показує, скільки переходить людей.

Турнір, (нім.) лицарське ігрище в середньовіччі, лицарський бій, на тупу, деколи й гостру зброю, одним — тійост або гуртом — бугурт.

Турн-Таксіс (нім. Thurn und Taxis, it. della Torre e Tassis), шляхетський рід льомбардського походження; Франц із Т. — Т. уладив 1516 першу пошту між Віднем і Брюсселем; його рід дістав 1615 уряд ген. дідичних поштмайстрів, 1624 титул графів, 1695 князів; 1867 їх підприємство купила Прусія.

Турну Северін, рум. м-о над Дунаєм, нижче Залізних воріт, 27.000 меш.

Туровець велетень, Гераклів жук (*Dynastes hercules*), найбільший жук, до 15 см. дов., споріднений із нашим жуком одноріжком; серед. і Півд. Америка.

Турово-пинська земля, на території дреговичів здовж дол. Прип'яті, гол. м. Ту-

Турнір, із мініатюри XV в.

Туровець.

рів, згадується вперше під 980, другий центр Пинськ; перший самостійний кн. у Турові Святополк Окаяний; за Ярослава I там сидів Ізяслав, який задержав за собою Турів, коли став і вел. князем; 1078 дістався Ярополкові Ізяславичеві як придаток до Волині; в XI в. князівство почало занепадати, зв'язок із Києвом слабе, особливо в XII в.; за Гедиміна підпало під владу Литви.

Туровський (Turowski) Казімеж Юзеф, польс. письм. (1813-74), вид. бібліотеки ст. польс. письм., збирав укр. етногр. матеріали.

Турон, другий позем гор. крейди, у нас скрізь на зах. Поділлі й зах. Волині, як біла крейда з булами кременю.

Турула Євген, гал.-укр. диригент, *1882, гр.-кат. свящ., співробітник СВУ в таборах полонених у Фрайштадті в Австрії та в Німеччині; тепер у ЗДА; редактор муз. бібліотеки „Україна“.

Турунувати, бігуновати (Carabidae), родина жуків, замітна тонкими, дов. ріжками й дов. ногами; деякі туруни дуже пожиточні, бо живляться гол. гусеницями.

Туруханськ, м-о на Сибірі, 200 меш.; тут умер на засланні 1791 запорозький військ. писар Іван Глоба.

Турчанінов Петро, рос. церк. комп. (1779-1856), протоєрей, учень Веделя, гармонізатор давніх церк. мелодій.

Турчанський Св. Мартин (Turčianský Sv. Martin), м-о на Словаччині, 6.000 меш., важний культ. осередок; музей, фабрики меблів.

Турчин Людвік, укр. маляр (1898-1928); рис. з життя УГА, табору в Домбю та ін.

Тура, 1) ліва притока Ужа на Закарпатті; 2) права притока Прип'яті, 192 км. дов.

Турианський Осип, гал.-укр. письм. (1880-1933), літ. критичні статті по укр. час., книга переживань зі світової війни: „Поза межами болю“.

Тусар Влястиміль, чес. політ. діяч (1880-1925), один із провідників чес. соц.-дем., президент міністрів 1921, посол ЧСР у Відні 1921 та в Берліні 1925.

Туски (Tusci), гл. Етруски.

Тускулом, ст. м-о в Ляціюмі, тепер Фраскати; численні виллі багатих римлян, пр. Тускулянум Ціцерона.

Туссен (Toussaint) Шарль, фр. мовознавець (1813-77), із Лянгеншайдтом автор фонетичної методи вивчення чужих мов.

Туссен-Лювертюр (Toussaint Louverture) Франсуа-Домінік, муриносський ватажок (1743-1803), 1791 провідник муриносського повстання на о. Сан-Домінго, від 1797 майже незалежний володар цього острова, 1801 замкнений французами у в'язниці, де й помер.

Тустановичі, с. в дрогобицькому повіті, 14.000 меш., 22% укр.; копальні нафти.

Тустановський, гл. Зизаній Лаврентій.

Ту-степ, (англ. two step) вл. два кроки, ам. танець.

Тут-анх-Амон, „живий образ Амона“, єгип. фараон XIV в. до Хр., увів наново культ бога Амона й давншу релігію; його гробницю з мист. скарбами відкрили під Люксором в XI 1922 англійці Кернарвон і Картер.

Тут-анх-Амон.

Тутківський Павло, укр. геолог і географ (1858-1930), проф. кiev. унів., член ВУАН і НТПІ, голова другого відділу ВУАН, осовник і дир. укр. довідно-геол. інст. та укр. геол. музею в Києві; автор численних наук. праць різними мовами; досліджував льодовикові відложки України, зокрема Волині й Полісся, творець заг. прийнятої теорії льодовикових фенів та утворення лесу та барханів; упорядкував укр. геол. термінольоґію, видав університетський підручник заг. геогр.: „Загальне землезнавство“ та фіз. карту України.

П. Тутківський.

Тутмосіс, Тутмес, Тотмес, єгип. фараон 18 династії; за Т. III, 1514-1461 до Хр. Єгипет мав найширші гранічі.

Тутуїля, один із островів Самоа, належить до ЗДА.

Туф, (нім.) 1) вапняковий, гл. Вапняк; 2) вулканічний попіл, часто перемішаний із відломками гірнин, маґматичних і осадових.

Тухачевський Михайло, рос. військ. діяч *1893, 1920 командував більш. армії проти Денікіна й проти поляків, 1921 здушив кронштадтське повстання, 1931 заступник наркома військ. справ.

Тухоля, м-ко на польс. Помор'ї, 5.000 меш., деревна промисловість; 1920 місце інтернування частин УГА.

Тучапський, 1) Макарій, правосл. єп. львів. 1539-49, поставлений за допомогою Бони, жінки короля Жигмонта I; 2) Павло, рос. соц. діяч укр. роду (1869-1922), в 90 рр. XIX в. драгоманівець, 1898 брав участь у 1. з'їзді рос. соц.-дем. партії, після 1908 один із діячів укр. соц.-дем. „Спілки“; від 1921 до смерті бібліотекар ВУАН у Києві; спомини „Із пережитого“, статті про М. Драгоманова.

Тучин, м-ко в рівенському повіті, 3.000 меш., 14% укр.

Тущ, (фр.-нім.) 1) гл. Душ; 2) музика під час тосту, вітальна чи прощальна музика; 3) чорна рисувальна фарба зі сепі або з саджі, кунжутового олію та камфори; 4) у музиці: дотик, спосіб удару пальцями по клявішах.

Тущинці, тущі, груз. плем'я, б. 10.000 у гір. Тухетії.

Тушувати, (фр.-нім.) 1) накладати на ма-

люнку тині штрихами або розтираючи вугіллям чи тушем; 2) не розголошувати чогось, промовчати, зам'яти щось; 3) у білярді — стикатися.

Туя (Thuja), рід шпилькових рослин із родини кипарисових; всезелені дерева з лусковатим листям; деревно легке й тривке. Т. а. м. (Th. occidentalis), до 20 м. вис. дерево, т. кит. (Biota orientalis), невис. дерево або кущ, садять у Європі для оздоби в парках і на цвинтарях. Т. велитень (Th. gigantea), 50 м. вис. дерево півн. Америки; по парках Європи.

Туя.

Тхір (Putorius), ссавець із родини кунуватих, до 40 см. дов., темно-бурий; нищить миш і щурі, душить дріб; шкури на кожухи.

Тчев, поль. м-о та пристань над дол. Вислою, 21.000 меш., моряцька шкьола, цукроварні, машинові та металургічні фабрики, важний зал. вузол.

Тхір.

Тюдор (Tudor), англ. династія 1485-1600, від Генриха VII до Єлизавети.

Тюлері (Tuileries), ст. замок у Парижі, збудований 1564, від Людовіка XVI королівський осідок; під час паризької комуни 1871 спалений, тепер у зацілілих двох крилах музеї, а між ними гарний міський парк.

Тюлень, фока (Phoca vitulina), морський ссавець, із громади плаволюбців; до 2 м. дов., живе в півн. морях; полюють на нього для м'яса, товщі й шкури.

Тюлень.

Тюль (Tulle) гол. м-о фр. департаменту Коррез. 16.000 меш., фабрики зброї; до 1810 тут виробляли тюлеві тканини.

Тюль, (фр.) легка рідка тканина.

Тюмень, рос. пристань на р. Турі, 50.000 меш., визн. торг. (збіжжя, ліс) і пром. (млини, гарбарні) осередок Зах. Сибіру та европ.-сибірського транзиту.

Тюрбе, надгробні мечеті у татар.

Тюрго (Turgot) Анн Робер Жак, фр. держ. діяч і економіст (1727-81), міністер фінансів за Людовіка XVI; намагався встановити рівномірне оподаткування населення й вільний вивіз хліба за кордон, пробував скасувати цехи; представник екон. школи фізіократів: „Міркування про творення й розподіл багатств“.

Тюрпен (Turenne) Анрі, віконт, фр. полководець (1611-75), 1644 і 1672 проводив фр. військами в Німеччині, поляг у бою.

Тюрко-татари, заг. назва на вел. сім'ю

монг., тат. і тур. племен і народів, у вужчому значінні татари кол. рос. держави; гл. Татари.

Тюрксько-татарські мови, прикметні аглотинацією, тзв. гармонією голосних, браком грам. роду, прийменників, зате багатством наростків, що виражають грам. відносини; сюди належать: уйгурська, джагетайська мова на сході, азербайджанська, тат., й гол. османська або тур. мова на заході; ці мови відрізняються від монг. й від угро-фінських мов; їх генеалогічна приналежність до одної спільної групи сумнівна; гіпотеза про одну уральсько-алтайську групу непевна.

Тюрма, гл. В'язниця.

Тюрнеб (Turnébe, лат. Turnebus) Адрієн, фр. кляс. філ'олог (1512-65), перший визн. критик текстів у Франції (Плявт, Ціцерон).

Тютчев Федір, рос. письм. (1803-75), один із найбільших рос. ліриків; поезії філ. й патріотично-слов'янофільські.

Тютюн (Nicotiana tabacum), зелеста рослина з рідні беленуватих, до 1½ м. вис., листя вел. яйцевате, цвіти вел. лійкуваті, білі, жовтаві або червонаві, зібрані на верху біла; овод — тобілка з вел. кількістю дрібного насіння (на одній рослині до 400.000 зернят). Ростає дико в Півд. Америці, схід. Азії й Австралії; півд.-ам. породи розведено в краях теплового й поміркованого підсоння задля листя, в якому є алькалоїд нікотина, сильна отрута, що в малих кількостях приємно подразнює нерви; листя тютюну піддають ферментації, описля сушать і крають до папіросів і лольок, або звивають у тзв. листяні цигара; відпадки розтирають на тубаку до нюхання.

Тютюн, листок і цвіт.

Курення т., споконвіку відоме у півд.-ам. індіан, завезли моряки до Європи з поч. XVI в.; спроби плекання т. в Європі були вже з кін. XVI в. (гл. Ніко), спершу тільки для лікарських цілей, описля й для курення, що поширилося загально від 2. пол. XVIII в. Тепер т. одна з найважливіших пром. рослин: світовий добуток б. 1.350 міль. кг. річно. Курення тютюну шкодить на легені, серце, обмін речовин і нерви. Укр. народ у межах Польщі на курення тратить річно б. 100 міль. зол.

Тютюнник, 1) Василь, укр. військ. діяч, отаман армії УНР, ком. полку за царату, начальник оперативного відділу ген. штабу за Центр. Ради, генерал-квартирмейстер армії УНР, змюю 1919 помічник начальника ген. штабу, пізніше командувач Дієвої Армії УНР, †1919 на тиф; 2) Юрко, укр. повстан-

В. Тютюнник.

ський діяч, ген. хорунжий армії УНР, начальник штабу армії Григорієва з яким примусив війська держав Антанти покинути укр. територію; після смерті Григорієва з частиною повстанців прийшов на Поділля до армії УНР (літо 1919), від XII 1919-V 20 помічник ген. Омеляновича-Павленка в „Зимовому поході“, 1921 висланий на повстання проти більшовиків, від 1924 на Рад. Україні, розстріляний 1929.

Ю. Тютюнник.

Тягар, гл. Вага 2).

Тягинська забор, кол. поріг Дніпра.

Тягиня, гл. Бендери.

Тягло, 1) загал повинностей вільного селянина на Україні та Білорусі на користь держави чи пана від XIV-XVIII вв.; одиницею виміру повинностей було сел. господарство, оброблюване одним запрягом (тяглом), звідки й назва. На т. складалася грошова дань, звана сребщиною, дань натуральними продуктами, звана дяклом, та роботизна на користь держави. В XVI в. т.,

плачене державі, перенесено на користь панів, тому й панщизняних селян стали звати тяглими; 2) держ. сел. податку у Московщині XV-XVII вв.; 3) в кріпацькій Росії: а) брана за одиницю при розкладанні держ. податку група сел. господарств, що обробляла означену кількість землі; б) родина кріпаків із означеним числом здатних до праці членів, брана дідичем за одиницю при розкладанні панщини.

Тягота, тяжіння, гл. Гравітація.

Тяньшань, гл. Тяньшань.

Тяпинський (білор. Цяпінскі) Василь, білорус. просв. діяч, між 1565-70 видрукував у своїй мандрівній друкарні євангеліє в перекладі на „просту руську мову“, з передмовою, повною гарячої любові до рідного народу й журби про його освіту та культуру.

Тяпкін Василь, моск. боярин (стольник) посол до укр. гетьманів Дорошенка й Самойловича.

Тясмин, притока Дніпра з Правобічної височини, 168 км. дов.

Тятва, хорда, в геом., проста лінія, що сполучує дві точки якоїсь кривої (пр. кола).

Тячево, повіт. м-ко над Тисою на Закарпатті, 6.000 меш.

У

У, 23. буква укр. абетки; голосний звук, задньоязиковий, високий; звич. закритий; в укр. мові чергування з „в“ (двогубним), звич. в назвуку удова — вдова; церк. назва — ук, числовий знак — 400.

Уаз (Oise), 1) права притока Сени, 305 км. дов.; 2) департамент над нею, в півн.-зах. Франції, 5.900 км.² і 410.000 меш.

Уалляґа (Huallaga), права притока Амазонки, 1.200 км.² дов.

Уаскаран (Huascaran), верх Кордильєрів у Перу, 6.760 м. вис.

Убанґі, найбільша права притока р. Конґо, 2.500 км. дов.

Убанґі Шарі (Oubangui Chari), зах. частина Фр. Рівникової Африки, 495.000 км.² і 1.070.000 меш., муринів; тропічний праліс, савани, гол. м-о Банґі.

Убивство, гл. Душегубство.

Уборть, права притока Прип'яті, 257 км.

Убса Нор, оз. в Монголії в підніжжі Танну Ола, 3.900 км.² пов.

Уваров, 1) Олексій, рос. археолоґ (1828-84), граф, дослідник старовини України; фундатор „Уварівських премій“ при рос. Акад. Наук, голова моск. „Археол. Общества“, організатор археол. з'їздів та моск. археол. музею; після смерті його

праці продовжувала дружина Прасковья, *1840; 2) Сергій, рос. держ. діяч (1786-1855), граф, 1833-49 міністер нар. освіти й президент Акад. Наук, перший висунув підхоплену опісля слов'янофілами формулу „православ'є, самодержав'є та народність“ (очевидно рос.), як основу просв. політики.

Увертюра, (фр.) початок; 1) оркестровий увід до опери в формі сонати, поцурі, тощо; 2) самостійний оркестровий твір у стилі програмової музики.

УВО, гл. Українська Військова Організація.

Ув'язнення, позбавлення волі людини, підозреної у провині або засудженої, через уміщення її в в'язницю; може бути досудове і як кара; у. як кара є новішого походження; на ст. Україні знане лише перше, але й від нього можна було звільнитися за порукою; у. як кара появляється в нас із кін. XV в. й було рідко прикладане.

Уг, гл. Уж 1).

УГА, гл. Українська Галицька Армія.

Угерці заплатинські, с. на Самбірщині; тут 1617-21 Павло Люткович-Телиця провадив друкарню, видрукувавши пару книжок коштом Олександра Шептицького.

Угинання, дифракція, відхил напрямку хвиль (водяних, звукових, променів світла, електричних й ін.) при їх переході попер тверду перешкоду; у. пояснюють повстанням нових хвиль та їх інтерференцією з первісними хвилями. Наслідком угинання променів світла, які переходять крізь маленький отвір, або щілину в темній залоні, утворюють дуговину угинання (гл. Дуговина). Явище угинання променів світла виступає далеко сильніше при ужитті решітки угинання, яку роблять, розпинаючи на рямці дуже близько один коло одного тонкі дроти або рисуєючи діамантом на шклянній плиті тонесенькі рівнобіжні лінії. Найніжніші сітки Ролянда: вгнути дзеркала, на яких нарисовано діамантом до 1.700 ліній на 1 мм.; вони дають при ужитті білого світла широку дуговину, на якій виступають дуже виразно лінії Фравнгофера. Явища угинання можна бачити також у далековиді (люнеті), якщо предметну сочку (об'єктив) прикрити залосоною з маленькою щілиною. У. світла — дуже часте явище; воно виступає, якщо дивитися на світло крізь прижмурені повіки, пера птахів, порох, розсіяний у повітрі, дим. Угинанням світла пояснюють забарвлені перстені довкола лямп, місяця та сонця (тзв. гальо), гру барв перлівки, павутиння, крил комах, нафтових або олив'яних плям на воді і т. д. Сюди належить також тзв. Бішо́пів (Bishop) перстень, що виступав протягом трьох років довкола Сонця після вибуху вулькану Кракатав 1883, і витворювався під впливом у. світла у вульканічному попелі, що ним були переповнені гор. шари атмосфери. У. світла відкрив Грімальді 1665, досліджував його Френель, Фравнгофер, Ролянд, Майкельсон та ін. У. Рентгенових променів повстає при переході їх крізь прозорі кристали і спричинює Рентгеновську дуговину, важну для досліду річовин. Завдяки у. звукових хвиль голос доходить також до місць, куди не мають доступу хвилі, що розходяться в простолінійних напрямках (пр. чуємо гуркіт веза, що їде поза хатою).

Углич, гл. Угліч.

Угличі, гл. Уличі.

Угнів, м-ко в равському повіті над Солокією, 3.600 меш.; 35% укр., 40% жидів, 15% поляків; шевеька промисловість.

Угнівська (IX) бригада УГА, входила в склад I корпусу УГА; в його складі вона проіснувала до весни 1920 та брала участь у всіх операціях I корпусу.

Угноєння, гл. Гній, Навіз, Обірник.

Угода, в праві, договір між двома спірними сторонами, при чому приймається згода на точно означений зміст прав та обов'язків.

Угол, гл. Тристінний кут.

Угольний, рудник і м-ко артемівської округи, 5.000 меш.: 34% укр., 58% росіян.

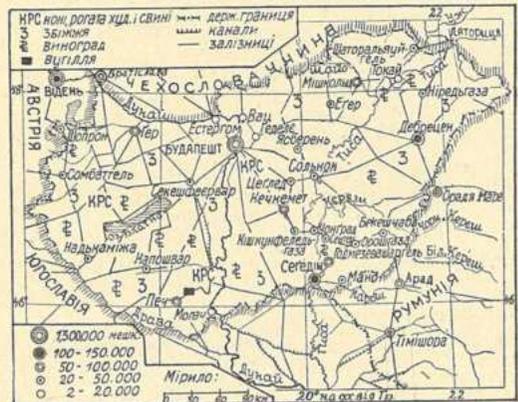
Угор, гл. Вугор, Вугри.

Угорська література, гл. Малярська література.

Угорська мова, гл. Малярська мова.

Угорчак Михайло, ам.-укр. діяч (1886-1929), фармацевт із фаху, заступник голови Укр. Нар. Союзу.

Угорщина, Малярщина (Magyarország), королівство без короля, над серед. Дунаєм і Тисою, 92.950 км.² пов. і 8.665.000 меш.: 83,4% малярів, 7% німців і 6% жидів; обіймає Гор. і Дол. угор. низину, а гори лише на півн. зах. окраїнах (Матра 1.010 м. вис.); лісу має У. мало й її схід. частина (Альфелд над Тисою) це степ (пуста) з малими гаями. Підсоння У. континентальне (Будапешт: пересічна температура 9,9°, зима — 2,1°, літо 21,3°, опадів 640 мм.). У. дуже родюча, під ріллею в 62% землі, під луками 18%; гол. продукти: пшениця, кукурудза, цукор,

Угорщина.

тютюн, коноплі; випасають: коні, рогату худобу, свині, вівці; промисловість гол. споживча, ін. невелика, бо копалин майже нема (вугілля дуже мало). Залізниць 9.530 км. (10,2 км. на 100 км.² пов.) У. ввозить: машини, пром. вироби й пром. сировину; вивозить: муку, худобу, вовну, м'ясо, пір'я. Торгує гол. з Австрією й ЧСР, а завдяки своєму положенню (Дунай, дорога на Балкан) має значний транзит. До 1920 мала У. 282.870 км.² і 18,5 міль. меш. (з того 50% малярів); у мирі в Тріаноні втратила 2/3 пов. і меш. на користь Румунії, Югославії, ЧСР, Австрії, Італії й Польщі. Історія У., кол. рим. провінція Паннонія; б. 895 осіли тут малярі під проводом Арпада й нападами нищили сусідні землі. Стефан Св., 997-1038, завів християнство, поділив У. на комітати, був у приязних зносинах із Володимиром В. При кінці XI в. У. зайняла Хорватію, Славонію й Далматію. Пробувала також опанувати Галичину (1099, 1189, 1205-30); угор. королі прийняли навіть титул королів Галичини й Володимирії. З Андриєм III 1301 вимер рід Арпадів. Дальші королі: Карло Роберт 1307-42 з Анжуйського роду, його син Людовік В. 1342-82, був також

поль. королем; Жигмонт Люксембурзький 1387-1437, виправа проти турків під Нікополіс 1399; Володислав Ягайлович, погиб у бою з турками під Варною 1444; Матвій Корвін 1458-90, син заслуженого у тур. війнах Яноша Гуняді, підніс культуру У. Після Ягайловичів, Володислава й Людовіка, що поляг у бою під Могачем 1526, частину У. взяли Габсбурги, решту зайняли турки. Під тур. протекторатом був Семигород, де княжили окремі князі: Іван Заполія, Баторій, Габор Бетлен, Ракоці (союзники Б. Хмельницького). Після перемог над турками під Віднем та Остригомом 1683 у карловцькому мирі 1699 ціла У. перейшла під владу Габсбургів. Централістична політика Габсбургів викликала на У. опозицію; 1848 революція під проводом Кошута, але при допомозі Росії повстання згно-

Історична карта Угорщини.

блено. 1867 Франц Йосиф перевів порозуміння з У., яка дістала окрему держ. організацію (з Австрією спільне військо й закорд. політика). Воєнна катастрофа центр. держав спричинила розбиття угор. держави; 16 XI 1918 проголошено угор. республіку. І 1919 Каролі президент; 21 III утворено рад. республіку під проводом Белі Куна, що уступив під наступом румунів і чехословаків; регентом короткий час був архикн. Йосиф, президентом міністрів Стефан Фрідріх; 16 XI 1919 до Будапешту увійшла нац. армія під проводом Миклоша Горті; 1920 У. знову королівство, однак Габсбургів прогнано, а регентом став Горті; 24 VI У. прийняла договір у Тріяноні, що позбавив її двох третин давньої території та обмежив армію до 35.000.

Угри, гл. Маляри.

Угрии-Безгрішний, вл. Венг'ян Микола, гал.-укр. письмен. і видавець, *1883, видавав час. „Бжозла“, „Будучність“, а як керманіч Пресової Кватири УСС — журнали „Червона Калина“ та „Самопал“; по війні: „Рогатинець“, „Око“.

Угрофінські мови, група споріднених між собою мов, куди належать крім малярської, фінської й естонської ще кілька менше важких мов у СРСР, як вогулів, остяків, зирян, вотяків, мордвинів, черемісів, чудів, пермяків та лянонців.

Угруськ, Угровськ, с. на північ від Холму, за княжих часів ман. із єп. собором.

У-гу, Ву-гу, кит. м-о в провінції Нган-гуї, 130.000 меш., торгівля рижом.

Угадуга, столиця фр. колонії Гор. Вольти (зах. Африка), 18.000 меш.

Уганда, васальна держава під брит. опікою в Рівниковій Схід. Африці, 285.000 км.² і 3.150.000 меш. мурунів племені банту; бавовна та кава; гол. м-о Менго.

Угліч, рос. м-о над Волгою, районний центр Іванівської промислової області, колись Ярославської губ., 8.000 меш.; одно з найстарших рос. міст, 1591 тут згинув царевич Дмитрій.

Уголіно Герардеска (Gherardessa), володар Пізи, переможений і зловлений ворогами 1288, згинув голодовою смертю разом із своїми двома синами й онуками; улюблений мотив багатьох мист. творів.

Угоча (Ugocsa), комітат Угорщини над р. Тисою, 1.208 км.², 92.000 меш., гол. м-о Севлюш Вел.; 1919 більшу частину приділено до Закарпаття, решту до Румунії.

Угра, ліва притока Оки, 383 км. дов.

Угрюмов Григорій, рос. іст. маляр і портретист (1764-1823), проф. і ректор акад. мистецтва.

Уда, Удь, ріка в Схід. Сибірі, 700 км. дов., впливає в Станових горах, вливається до Охотського моря.

Удай, права притока Сули.

Удайпур, Мевар, брит. інд. васальна держава в Раджпутані, 32.815 км.² і 1.400.000 меш., гол. м-о У., 50.000 меш.

Ударник, 1) рос. більш. термін на означення тзв. ударництва, ударної компанії, що виявляється в спрямованні енергії на якусь ділянку праці, чи підприємства, щоби

Уголіно в тюрмі (група Карпо).

швидше її викінчити: 2) двотижневий час. київ. Окружної Ради Профспілок, від 1929.

Ударник Держапарату, орган Профспілки робітників держ. установ, у Харкові від 1931.

Ударні інструменти, інструменти, що видають звуки від удару рукою, паличкою або вдарені один об один, пр. дзвони, тарілки, ксилофон, трикутник, кітли, барабани, бубни й ін.

Удержавлення, переведення приватного посідання в посідання та управу держави, пр. приватних залізниць.

Уджайн (Ujjain), Уджаяні, м-о в Іваліорі, 40.000 меш., одне з 7 св. інд. міст; багато святинь і слава астр. обсерваторія.

Уджада (Oudjda), фр. м-о й оаза в півн.-схід. Марокку, 20.000 меш., торгівля продуктами скотарства.

Уди, права притока Дінця, 128 км. дов.

Уділ, у ст. Україні XI-XIV вв. назва територія, що була в феодалному володінні князя; в дійсності у. був спадковим земельним маєтком, яким князь орудував по своїй уподобі, розділяючи між васалів, збираючи дохід із селян, тощо; після смерти князя у. звич. ділили між його синами й родичами, тому роздріб уділів характеристична риса феодалної України. Звідти назви: удільне князівство, удільний лад або система.

Удільна система, гл. Уділ.

Удіне, м-о в півн.-схід. Італії, 67.000 меш., шовкова промисловість.

Удіно (Oudinot) Ніколя Шарль, фр. військ. діяч (1767-1847), один із найвизн. маршалів Наполеона I.

Удовенко Володимир, укр. лікар-гігієніст, *1881, проф. київ. Мед. Інст., співробітник ВУАН.

Удовиченко Олександр, укр. військ. діяч, *1887; генерал УНР, від X 1917 в Укр. ген. штабі, спершу начальник штабу Гайдамацького коша Слобідської України, потім ком. II укр. дивізії, начальник штабу Гуцульського коша, ком. III. Стрілецької дивізії, Окремої пішої бригади, III. Залізної дивізії й ген. інспектор армії УНР.

О. Удовиченко.

Удржалъ (Udrzał) Францішек, чес. політик, *1866, один із керманічів аграріїв, 1921-25 військ. міністер, 1929-32 прем'єр.

Уельва (Huelva), пристань у півн.-зах. Іспанії, 41.000 меш., вивіз руди, рибальство.

Уерта (Huerta) Вікторіано, гл. Ля Гуерта.

Уесан (Ouessant), фр. острів при побережжі Бретоні; 1779 морська перемога французів над англійцями, 1794 англійців над французями.

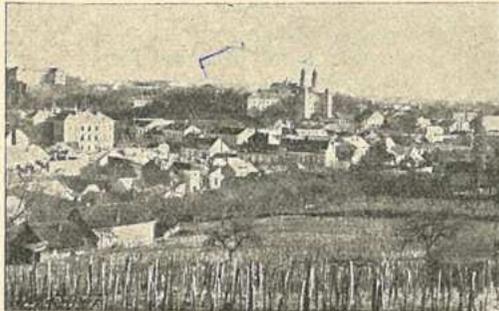
Уезд, (рос.) у кол. Росії повіт.

Уейський (Ujejski). 1) Корнель, польс. письмен. (1823-97); поезії „Біблійні мелодії“,

поема „Маратон“, нац. гимн „Z dymem rozarów“; 2) Юзеф, польс. історик літ., *1883, проф. унів. у Варшаві, праці про Словацького, Красінського, Мальчевського, тощо.

Уж, 1) ріка на Закарпатті, 145 км. дов., притока Бодрочки; 2) теж Уша, права притока Прип'яті, 252 км. дов.

Ужгород, гол. м-о Закарпаття, над р. Ужом, 22.000 меш.: 15% укр., 25% чехів, 38% мадярів, 18% жидів; осідок губернатора, краєвих урядів і гр.-кат. єпископа; мист. пам'ятки: ротонда в Горянях XII-XIII в., замок XIV-XVI в., гр.-кат. катедральна церква 1780 пізньо-барокова.

Ужгород, заг. вид.

Ужевич Іван, укр. граматики XVII в., родом із Києва, автор рукописної граматики цсл. мови (Грамматика словенская) з 1643, у двох ред. (Париж та Арра у Фляндрії).

Ужиткова вартість, гл. Вартість споживча, Товар.

Ужиткове право, особистий сервітут, що управненому дає право користуватися чужою річчю тільки для власної потреби, не порушуючи основи речі.

Ужоцький провал, 889 м. н. р. м. у Бескидах, залізниця з Самбора на Закарпаття.

Уз (Ouse), назва трьох англ. рік; найбільша: Півд. або Нортгемтонська, 250 км. дов., вливається до Півн. моря.

Узавина, гл. Іліни.

Узагальнення — 1) перехід від часткового до загального: від фактів до понять, від вузьких понять до ширших; у багатьох випадках доходимо до у., зменшуючи зміст поняття; — 2) результат процесу у. — отже широкі тези, теорії, закони й т. д.

Узбек, хан Золотої Орди, 1313-40, сприяв зміцненню Москви.

Узбеки, колиш. неправильно називані сартами, група племен тур. походження з домішкою іранського й монг. елемента, до 6½ міль. у Серед. Азії, гол. в Узбекистані, Казакстані й Таджикистані; переважно мусулмани-суніти, гол. заняття хліборобство на штучно наводнених полях.

Узбекистан, союзна рад. республіка в Серед. Азії, 176.200 км.² і 4.230.000 меш. (80% узбеків, 6% таджиків, 1,6% кіргізів, 5,6% європейців і т. д.). На заході низина (про-

довження закаспійської пустині Кизилкум), на сході гори. Гол. ріки: Сир Дарія і Заравшан. Підсоння континентальне, пересічно $+11^{\circ}$ до $+14^{\circ}$, максимум $+43^{\circ}$ і -23° , опадів 171-348 мм. Грунти піщані, солончакуваті та лесові. Копалин багато (сіль, нафта, озокерит, вугілля, цинк, золото). Гол. заняття с. господарство. Засівна площа 25.000 км.² (40% наводнених), решта — пустиня й напів-пустиня. Пшениця, риж і бавовник (80% усієї бавовникової пов. аз. СРСР); скотарство має менше значіння. Промисловість бавовняна й споживча. Залізниць 1.750 км. Гол. м-о Самарканд.

Узбецька література. Ще кочівниками, прийшовши до Туркестану, узбеки перейняли літ. мову й культуру місцевих тур. народів; славний поет Алі-Шір Неваї XV в. широко читаний іще перед революцією 1917; в пол. XIX в. розцвіт у. л., опісля занепад.

Узвипшпа, об'єднання білорус. письм. і поетів, засноване 1926 (поети Дубовка й Пуша, критик Бабарека), 1930 зліквідоване більшовиками, як буржуазна нац. дем. організація.

Уздени, (черкеське) черкеські землевласники й шляхтичі.

Уземлення, з'єднання якогось електр. приладу провідником із землею.

Узенер (Usener) Герман, нім. кляс. філ. ольбо (1834-1905), проф. унів. в Боні, дослідник кляс. творів та мітології европ. народів.

Узень, дві ріки між Волгою й р. Уралом: 1) В. У., 315 км. дов.; 2) М. У., 260 км. дов.; до моря не доходять.

Узи, тур. орда, в XI в. на короткий час заняли були чорноморські степи; побиті 1.060 укр. князями, відступили за Дунай; в укр. джерелах їх назва „торки“.

Узипети, ст. зах.-герм. плем'я над Реном у околиці рік Рури й Зіги, злилися з алеманами.

Узли, гл. Вузли.

Узумасінта (Usumacinta), ріка в Серед. Америці, 1.000 км. дов., вливається до Мексиканської затоки (затока Кампече).

Узура, (лат.) відсотки вищі від установленних законом; лихва.

Узурпатор, (лат.) самозванець, той, що захопив владу силою та незаконно.

Узурпація, (лат.) незаконне захоплення влади, заг. незаконне присвоєння.

Узус, (лат.) звичай, звичка; звичай, що набирає сили закону.

Узу(с)фрукт(ус), (лат.) особистий сервітут, що дає управненому не тільки право користуватися чужою річчю для власної особистої потреби, але й тягнути з неї всякі пожитки, які вона приносить, не нарушуючи її основи.

Уіл, ріка в Казакстані, 400 км. дов., до Каспійського моря не доходить.

Уямада, пристань на острові Гондо, 45.000 меш.

Уїтїті (Harale jacchus), схід.-браз. широконоса, пазуриста малпа; до 60 см. дов. разом із дуже дов. хвостом; укрита м'якою шерстю; гл. таблиця: Ам. звірня, ч. 19.

Уй, ліва притока Тоболу, 410 км. дов.

Уйгури, каочі, схід.-тур. народ, кочували на півночі Серед. Азії в перших віках по Хр., в пол. VIII в. опанували Монголію й утворили тут свою державу, знищену в IX в. кіргізами; у. були культ. народом, мали власну азбуку, мова їх була урядовою мовою на дворі Джінгіс-хана.

Уйда (Ouida), псевд. англ. письм. Люїзи де-ля Раме (Ramée) (1840-1908), фр. роду, авторка численних романів; вартніші з життя її села, особливо „Сільська громада“.

Уйфальві (Újfalvy) Шарль Ежен, фр. орієнталіст (1842-1904), мад. роду, дослідник Сибіру, Туркестану, Персії й походження мадяр.

Указ, (рос.) у царській Росії: 1) до конституції — закон, адмін. розпорядок; 2) в конституційній добі: „височайший“ у. — царський розпорядок із характером закону, видаваний у часі, коли законодавні установи не засідали.

Указівні займенники, гл. Займенники.

УКАНАПА, гл. Українська Католицька Народня Партія.

Укапїсти, укр. комуністи, гл. Укр. Комуністична Партія.

Укаялі (Ucauali), права притока Амазонки, 1.235 км. дов.

Укереве, гл. Вікторія Ніянга.

Укермарк, Укермархія, півн. частина Бранденбургії, колись окрема провінція, здовж лівого берегу Одри, від VI в. заселена вендськими племенами ухра або украни; в X в. завоювали їх оботрити.

Укерт Фрідріх, нім. історик та географ (1780-1851); „Історія европ. держав“.

Уклад, система, порядок, упорядкування за якоюсю основною думкою (принципом), пр. періодичний уклад першнів; у мат. уклад співрядних, гл. Співрядні.

Украинець, журнал видаваний М. Максимовичем у Києві 1859 і 1860.

Украинская Жизнь, укр. місячник рос. мовою у Москві, за ред. С. Петлори та Ол. Саліковського 1912-17.

Украинский Экономист, орган Укр. Економічної Народи УСРР, денник у Харкові 1923-28.

Украинский Вѣстникъ, укр. журнал рос. мовою: 1) міс., вид. у Харкові в 1816-19, тут містив свої укр. поезії П. Гулак-Артемовський; 2) тижневик у Спб. 1906.

Украинский Домоводъ, міс. у Харкові 1817, вид. Федір Шільгер.

Украинский Журналъ, вид. унів. у Харкові 1824-5, за ред. проф. А. Склабовського.

Украинско Слово, неперіодичний часопис болг. мовою, в Софії 1919.

УКРАЇНА

Назва. Як у ін. народів, назва нашого народу та земель ним заселених змінювалася; вона в різних часах була різною. 1) Словини, означення для місцевого населення, пр. у „Руській Правді“, де цій назві протиставлювано назву „русин“ (дружинник). Частіші були назви окремих племен: поляни, деревляни, сіверяни й ін. 2) „Русь“ — спершу назва (чужого походження) землі полян б. Києва супроти земель деревлян, в'ятичів, Новгороду, Суздалю й ін., пізніш, із поширенням і укріпленням київ. держави, назва для всіх укр. земель і майже цілої схід. Європи, як геогр. термін і ім'я народу. Слово „русин“ довгі часи знане тільки в одиниці; замість множини, збірне ім'я: „Русь“, — у „Слові о полку Ігоревім“ — „русичі“. Коло XVI в. вринає „русняк“, „русняк“, у козацьких літописах утворено (на зразок: сербин — серби) термін у множині „руси“ („Історія русов“). Галичина мала в XIV в. назву „королівство Руси“, пізніш до XVIII в. „руське вівідство“, і тут, у Холмщині, також на Буковині назв „Русь“, „русини“, „руський“ уживано до початків XX в.; сьогодні ще її вживають на Закарпатті. 3) Назва „Мала Русь“ — з XIV в. для гал.-володимирської держави й гал. митрополії (вперше у грамоті Юрія-Болеслава 1335: „dux totius Russiae Minoris“), власне: „менша Русь“ у протилежність до земель київ. митрополії, „більшої Руси“. Після занепаду самостійності Галичини ця назва в XV в. затратилася, віджила знов у XVII в., в титулі київ. митрополитів (пр. Петра Могили), які замість „усеї Руси“ у зносінах із моск. патріярхами почали титулувати себе митрополитами „всеї Малої Росії“. Цю назву прийняли й київ. церк. письменники для земель, приналежних до київ. митрополії, себто України й Білоруси. Під їх впливом, після переяславської угоди 1654, моск. цар додав до свого титулу й „Малу Росію“. З того часу моск. уряд уживав назви „Малоросія“ для коз. держави. Рідше вживали її в коз. урядуванні, пр. на печатках, буває вона і в коз. літописцях, але все тільки як державна назва. Назви „малорос“, „малоруський“ на означення національності й мови прийнялися в рос. об'єднательній літературі XIX в. 4) Назва „Україна“ в літописах XII-XIII в. означає „пограничну землю“; пр. 1189 Ростислав Берладничич ішов походом „ко украинѣ галичкѣ“ (на подністрянське Пониззя); 1215 поляки зай-

няли „Берестя, Угровеськ, Верещин, Столпе, Комов і всю Україну“ (забужанську); 1187 покінчив життя кн. Володимир Глібович, що вєславився пограничною боротьбою з половцями: „за ним Україна дуже жалувала [постона]“. Мешканці пограниччя звалися „україняни“. З кінцем XV і весь XVI в. ця назва означає також пограниччя: згадується „україна“ руська, київ., волинська, подільська, брацлавська; уживається деколи у множині „по українах“, прикметник — „українний“, назва людей — „україники“. Щойно з кінцем XVI і поч. XVII в., з розвитком козащини, „Україна“ стає геогр. назвою для серед. Придніпрянщини (півд. частин Київщини й Брацлавщини); „українци“ — назва для мешканців України. Підчас воєн Хмельницького, разом із коз. завоюваннями назва „Україна“ поширювалася на зах. землі; 1657 Виговський домагався від шведів „права цілої старовинної України, або Руси, де бувала гр. віра і де є ще мова, аж до Висли“. В зах. Європі назву „Україна“ спопуляризував найбільше Бошлян книгою „Description d'Ukraine“ (1649) й вел. мапами „Delineatio specialis et accurata Ucrainae cum suis palatinatibus“ (1650) і ін.; тут до України зараховано й зах. землі: Люблінщину, Белзщину, Волинь, Покуття. Але головню назви „Україна“ вживали для земель коз. держави по обох боках Дніпра (Гетьманщину); Запорожжя до України не зачисляли. На означення мови й національності вживали в XVII-XVIII вв. далі терміну „руський“, деколи „козако-руський“, „малоросійський“ (Величко), „український“, пр. 1670 П. Дорошенко пише до поль. союму про „всі духовні і світські руського православного українського народу стани“. Зі зростом нац. свідомости в XIX в., найбільше під впливом творчости Шевченка, прийнялися назви: „Україна“, „українци“, „український“ як термін етнографічний і національний. У Галичині й на Буковині до поч. XX в. вживали ще зложеної назви „Україна-Русь“, „українсько-руський“, вимуданої П. Свенціцьким („Sioło“) у 60. pp. XIX в.; — тепер ця назва зникла, її заступили тільки „Україна“, „українци“, „український“.

Про інші назви (переходові), які, здебільша, чужого походження („черкаси“, sing. „черкашенин“ у XVII в.), часто з відтінком глуму („хахол“ XVIII-XIX в., „Хахландія“), а то й свої (русняк) — ми тут не говоримо.

Є спроби на поодинокі назви укр. народу й території ним заселеної давати різні лінгвістичні пояснення, деякі сильно гіпотетичні (пор. „Русь“ від бібл. Рош, фін. Ruotsi, а то й від Roxolani-ї, від р. Рось і т. д.; „Україна“ — від „краяти“ й т. д.).

Література: Jabłonowski A., Ukraina, Zródła dziejowe, tom XXII, Warszawa, 1897; Грушевський М., Історія України-Руси I-VIII; Велика, Мала і Біла Русь („Україна“, Київ, 1917); Барвінський Б., Історичний розвій імени українсько-руського народу, Львів, 1909; Охримович В., Про вислоє і наголос слова „Україна“, Записки НТШ том 133, Львів, 1922; Dorošenko D., Die Namen „Ruś“, „Russland“ und „Ukraine“ in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung, Berlin 1931.

І. Крип'якевич.

Фізична географія. Укр. етногр. територія це південна, над Чорним морем положена крайня область Східньої Європи, яка між ін. краями Сх. Європи творить самостійну у геогр. одиницю. Як одиниця геогр., ця територія лежить між 43° і 54° півн. геогр. ширини й між 21° і 50° сх. геогр. довжини (від Грінча). Вона творить півн. запілля Чорного моря, отже є єдиний край Сх. Європи, що досягає Середземного моря. Простір цієї території творить перехід Сх. Європи, з одної сторони — до Серед. й Півд. Європи, а з другої — до Азії й лежить на найкоротшому сухопутньому шляху з Зах. Європи в Серед. Азію й Індію.

Простір України, як самостійної геогр. одиниці, обіймає поверх 1,200.000 км.².

Середня її висота — 200 м., 100 м. менше, ніж серед. висота цілої Європи.

Морфологічним ядром України є суцільна група височин, що тягнуться від півн. заходу на півд. схід, рівнобіжно до укр. Карпат аж по Озівське море й річку Донець. Є це: Розточчя, між Сяном і Бугом, Волинь, між Бугом і Тетеревом, Поділля, між Дністром і Богом, Покутсько-басарабська височина, між Карпатами, Дністром і Прутом, Правобічна височина, між Дніпром, Богом і Тетеревом, — в околиці Дніпрових порогів переходить вона й на лівий беріг Дніпра, — та Донецький кряж, у коліні Донця й Дону. Група укр. височин обрямована від півночі й півдня двома поясами низів: із півночі низом Підляшшя, по обох сторонах серед. і части дол. Буга, низом Полісся, поміж Волинню й Білорус. височиною та Бугом і Десною та Лівобічним низом Задніпров'я, що тягнеться з лівого боку Дніпра від Полісся до порогів і до сходу переходить у Центр.-рос. височину; з півдня тягнеться довгопротягла смуга тзв. Понтійських степових низів. Ця смуга низів, що складається з Донецького низу, лівобіч Донця, Чорно-

морського низу, від устя Дунаю по устя Дніпра й річку Інгул, Запорозького низу, від Чорного й Озівського моря по півд. межі Подніпров'я, Задніпров'я й Донецького кряжу, Кримського низу на Кримському півострові й Долішньо-донського низу між р. Буго, борозною Манича та горбами Ергені, проходить попри устя Дону аж у низ Кубані.

Череном височинної смуги України є прастарий граніто-гнайсовий масив, тзв. український або озівський горст, що тягнеться від берегів Озівського моря на півд. захід аж до Волині. Він був огнищем великопростірних тектонічних заколотів, які перерізують цілу Україну в заг. напрямі півн.-захід — півд.-схід і які не лише спричинили значне пофалдування й поламання молодших осадових шарів, що пригортаються до нього від півн. сходу, але й викликали більшу різноманітність форм поземелля, ніж у решті Схід. Європи. Укр. плити доходять до 400 і 500 м. висоти, багаті на стрімкі ступні поземелля, а слідом за цим вони досить сильно-глибоко роздолинені, зі значними, місцями ерозійними, горбовинами. Низи України це типові лугові й степові рівнини, лише на півн. заході виказують деяку подібність до низів Серед. Європи.

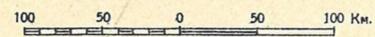
Опріч смуги височин і низів, укр. етногр. територія обіймає ще й частини трьох гірських систем Європи: Карпат, Яйли й Кавказу. З цілої системи Карпат лежить на укр. території одна їх третина — тзв. Східні або Лісисті Карпати, що тягнуться від пролому Попраду на заході по Золоту Вистрицю й Вишову на сході (гл. Карпати), разом із їх Підгір'ям і Загір'ям (Підкарпаттям і Закарпаттям). З Кавказу лежить на території України лише найбільш на захід висунена його частина тзв. Чорноморських та Абхазьких Альп. І кавк. Підгір'я з горбовиною П'ятигорська та Ставропільською пліткою лежить на території України. Тектонічно й морфологічно творить Україна граничний край Європи супроти Азії. Вона лежить на межі европ. поясу фалдовин і сх.-европ. височини, а гляціальні форми уступають тут зовсім місця ерозійним і дефляційним формам.

Гідрографічно характеристична Україна тим, що її водяна сіть зосереджена в Чорному і Озівському морі, що обіймає стошча найбільших укр. рік: Дніпра, Бога, Дністра, Дону, Кубані. Лише простірно незначні найбільш зах. окраїни укр. етногр. території лежать у області Балтійського моря укр. допливами Висли, а схід. окраїни належать до області Каспію над річками Кумою й Тереком. Укр. ріки не мають такої різноманітності, як пр. ріки Зах. чи Серед. Європи, бо й релієф поземелля України не такий різноманітний. А проте на Україні є гірські, височинні та низинні

М. КУЛИЦЬКИЙ.
ФІЗИЧНА КАРТА УКРАЇНИ
І СУМЕЖНИХ КРАЇВ.

МІРИЛО 1:5 000 000

- МІСТА з понад 100 000 мешк.   ————— граніці держав
- МІСТА " 25 000 до 100 000 "   ————— " автон. респ. і областей
- Оселі " менше чим 25 000 "   ————— залізниці

1 Адигейська Автономна Область	4 Кабардино-балкарська Авт. Обл.
2 Черкеська " "	5 Інгушська " "
3 Карачаїська " "	6 Чеченська " "

річки з різною стадією розвитку, з різним спадом, із різним водяним режимом, отже з різним краєвидним характером.

Будова поодиноких річкових систем України дуже своєрідна. Тому що гол. пні всіх майже гол. річкових систем проходять близько одна побіч одної й то майже рівнобіжно й назагал просто, вигляд сточищ гол. рік переважно поздовжній і вузький, наслідком того — брак у всіх укр. річок, з винятком серед. Дніпра, значніших допливів. Спади корита укр. річок ще дуже невіривняні, особливо в річок, що перепливають граніто-гнайсовий масив, де річки творять пороги, як пр. Дніпро, Тетерев, Дністер, Бог. Водяний режим укр. річок є в тісному зв'язку з кліматичними відносинами тих просторів, якими вони перепливають, тимто річки сх.-укр. земель мають найбільші водостани на весну, коли тане сніг та лід, а річки зах.-укр. земель мають іще, крім того, вис. водостани вліті, коли бувають вел. зливи в області Карпат. Вододіли між поодинокими річковими системами України дуже низькі та плоскі, переходить ж дуже легкі, пр. від Бугу й Німану до Прип'яті, від Сяну до Дністра й т. д. А й гол. европ. вододіл, що ділить області півн. і зах. мовів Європи від її Середземного моря, ніде так легко не перейде, як на укр. землях, — а це має величезне комунікаційне значіння. Дуже особливо гідрографічною властивістю України є теж устя її чорноморських рік, тзв. лимани. Більша частина укр. рік судоплавні — Дніпро, Десна, Прип'ять, Дні, долішня течія Дністра та долішня течія Бугу й Донця. Плавають ними пароплави, баржі, берлини та сплавають плоті. Ін. ріки придатні тільки до сплаву, але багато укр. рік непридатні ні до судоплавства, ні до сплаву (не тільки малі річки, але й середні, завдовжки 500 і більше км.).

Озер на Україні не багато, й не такі великі, а розміщені вони в двох областях: на півдні в низовій смузі над Чорним, Озівським та Каспійським морем та на півн. заході в засягу дільовіального обльоденіння. Півд. оз. України це переважно сліди дав. засягу моря, отже тзв. останкові оз., пр. перекопські, керченсько-теодозійські, еваторійські оз., група одеських озер — від Одеси до Очакова поміж Богом та Дністром і ін. Оз. півн.-зах. укр. земель лежать у природних заглибинах, витворених ерозійною та акумуляційною діяльністю сухольоду та його вод і за природними греблями кінцевих і донних морен. Найбільше таких озер на Поліссі та на Волині, пр. Князь, Вігонівське, Святязь, Тур, Біле й ін. Дещо невеличких оз. подібуємо і в укр. верховинах, пр. у Карпатах, де вони частинно теж льодовикового походження. На ін. просторах України озер майже нема. Найбільше оз. на території України це Маничське

Гудило, що займає простір яких 800 км.²

Болота на Україні займають величезні площі на Поліссі, а також по річкових долинах, пр., відомі болота Трубайло на Чернігівщині й Полтавщині, Ірдинське болото на Київщині й ін. Є це частинно трав'яні, а частинно мохові та мішані болота.

Грунти України. В лісовій смузі України на вищих місцях лежать на лесовім підложжі шари дернової пороховини, а так панує тут піскувата цілина й крем'янистий підзіл. У луговій та степовій смузі питомою цілиною є чорнозем, що місцями буває два й більше м. загрубшки. Три четвртини всієї території України займає область чорнозему. Півд. межа чорнозему сягає лінії устя Дністра, Бугу й Дніпра — Маріюпіль, а на північ доходить чорнозем до лінії Львова — півн. межі Поділля й Подніпров'я на Київ — на півн. схід до коліна Оки й джерел Дону. Цілий низ Кубані й велика частина Ставропільської височини лежать теж у області чорнозему. По цілій чорноземній області виступають теж досить значні займища піскуватих цілин, гол. над ріками, а місцями виступають теж солончаки. Над Озівським морем і в півн. Криму виступає суха, бура та каштановата цілина з численними солончаками й питомою рістнею гальофітів.

Література: Семеновъ Тяньшанській, Россія, томи 2, 7, 9, 14, Петербург, 1899; Рудницький Ст., Коротка географія України, Львів-Київ, 1910-14; Ukraina, Land und Volk, Wien, 1916; Hettner A., Das europ. Russland, Leipzig, 1921; Рудницький Ст., Основи землезнання України, Львів, 1924; Морфологічні краї східної Європи, Прага, 1926; Кістяковський В., Нарис географії УССР, Київ, 1928. — Долъницький М., Zur Frage der natürlichen Einteilung Europas, „Zeitschrift d. Ges. f. Erdk.“ 1-2, Berlin, 1929.

М. Долъницький.

Геологія. Найстарші частини України знаходимо в крист. укр. плиті та в черенах півд. смуги фалдовин (Кавказ, Карпати).

Українська кристалічна плита, себто Правобічна високорівня, Катеринославщина й частина Приозівщини, збудована з різних староархейських крист. лупаків, гнайсів і гранітогнайсів. Серія цих прастарих шарів нашої землі підлягла в молододархейській добі видатному ефалдуванню в напрямку з півн. заходу до півд. сходу та скидовим рухам (пересуву шарів по розколинах), що полишили по собі чималі інтрузії (виливи) магмових скалин: гранітів, діоритів, сієнітів і порфірів.

В наступній, альгонкійській добі творяться тзв. криворізькі шари, складені з молодих крист. лупаків та багатих на залізо кварцитів. Криворізькі шари займають рудну округу Кривого Рогу та стріп (первісно

надлеглі верстви) воронізького блоку, що лежить похований під низкою молодших напшарувань. Криворізьким шарам заг. приписують дол. альгонійський, тзв. ятулійський вік; у тих відлогах досі не пощастило відкрити слідів орг. життя. В молодшій альгонію криворізькі шари були перервані й у своїй будові порушені; у зв'язку з цим утворилася друга, молодша низка магмових скал та інтрузій (виліви маґми) в межах кристалічної плити, м. ін. габро-порити та рапаківи. До альгонію дехто зараховує й овруцькі пісковики, що не підлягли фалдовим рухам.

Українська крист. плита в теп. своїх обрисах явище пізніше; вона витворилася наслідком скидових рухів на сході й півдні та вгинів від заходу. До півночі крист. плита продовжується в формі валу (Скитський вал), що заляг під молодшими покладами й лучиться з крист. плитою Фінляндії.

При кінці альгонію і в перших частинах палеозою, в камбрії, ціла Україна була суходолом. У той час давні фалдовини крист. смуги нищили та зрівнювали ерозія та денудація. До камбрійського періоду зачисляють умовно й глинисті пісковики б. Острога та Заслава. Щойно в гор. силюрі вгинається півд.-зах. крило крист. смуги, а на ньому осаджуються мілководні поклади фіялкових лупаків із фосфоритами б. Могилева над Дністром. Ще пізніше ціле півд.-зах. Поділля затоплює глибше море, в ньому приназбираються лупаки й темні вапняки гор. силюру з багатою фавною коралів, плечоногих (брахіоподів), головоногих та перших панцирних риб. Подільське силюрське море було затокою вел. силюрського півн.-европ. моря. Та в ранньому девоні море починає поволі відходити від схід. Поділля, залишаючи на півд.-зах., гал. Поділлі мілководні й лягунові лупаки та червоні пісковики з характерною фавною панцирних і дводішних риб. В окрузі теперішніх Карпат у серед. девоні було глибше море; воно залишило б. Нижнева над Дністром на підкарпатському крилі Поділля синклінальні вапнякові поклади. В самій западині, що була на місці теперішніх Карпат (пракарпатська синкліналя), дали відчутися перші горотворчі каледонські рухи (з часів силюру), що привели до зародин Пракарпат. Серед. девонське море затоплює й півн.-зах. крило крист. смуги й залишає тут вапняки з плечоногими та коралями в Пелчі б. Дубна, на Волині. Воно переливається через угли Скитського валу на Поліссі та лучиться з вел. рос. серед.-девонським морем. Ціла ж серед. й схід. Україна була суходолом. Лише новоутвореною розколиною в Донецькому кряжі вливається тут девонське море. Так почала творитися донецька влоговина (западина) з девонськими морськими глинистими пісковиками з плечоногими. Рос. девонське море від півночі

пересувається й на воронізький блок, що через утворення донецької влоговини починає поволі відокремлюватися від укр. крист. плити.

У карбонському (кам'яновугільному) періоді ціла Україна стає на довгі віки суходолом. Зах.-европ. карбонські моря до нас не доходили, а лише від шлезького моря входила затока у Пракарпати. Рос. кам'яновугільне море лучиться з затокою донецької влоговини, що поглиблюється і в часі карбону виповнюється шарами пісковиків, лупаків, вапняків та прошарками кам'яного вугілля. Карбонські осадки в донецькій заглибині доходять 12.000 м. грубости, а це доказує довговікові коливання та пониження нестійкого дна мілкого моря, що було на місці теперішнього Донбасу. Кінцево-карбонські фалдовини в зах. Європі залишили відгомін у карпатській та донецькій улоговині. Утворюються остаточно Пракарпати, а в донецькій улоговині прийшло до сфалдування палеозойських шарів та до скидових рухів і вулканічних виливів. Горотворчі пізньокарбонські рухи та піддвиги в донецькій заглибині довели до значного скорчення морської затоки у схід. Україні; в пермі в частині донецької влоговини б. Бахмуту й Слов'янського залишається ще невел. морська лягуна, де приназбираються пісковики з мідяною рудою, вапняки, гіпси та кам'яна сіль. Нарешті й тут море висихає і з початком мезозойської доби ціла Україна є вже суходіл, та тільки ще півд. смуга залита водою океану Тетиди, що простягається від Серед. Америки до Індійського океану.

В триасі з малополюв. моря тягнеться через Карпатську влоговину морський рукав до Добруджі й Криму (частина Тетиди). В Донбасі встають поклади наземні, понашувані вітрами (еолічні). В юрському періоді на півдні України, в теперішній фалдовій смузі Карпат, Криму й Кавказу були далі моря, де відкладаються гол. вапняки. Але й на півночі України твориться півн.-укр. неглибока влоговина; є це відновлена й до заходу продовжена давня влоговина донецької заглибини. Півн.-укр. влоговина відділює остаточно укр. крист. плиту від воронізького блоку. В цю влоговину входить від сторони кавк. Тетиди через донецьку влоговину серед.-юрське море; в ліясі море знову заливає Донецький кряж, а в догігері хвилі моря підходять уже до крист. плити б. Канева. До того часу належать вапняки і глини з непродуктивними прошарками вугілля та останками папоротників, цикадових і амонітів.

У догігері море сходить із Донеччини та півд. частини півн.-укр. влоговини, але водночас широко розливається по півн. окраїні України й лучиться тут із північним юрським морем Росії. Море це переливається через Скитський вал та заливає півд.-зах. Польщу. Звідсіля випускає воно в

Карпати затоку, що залишила на березі Поділля б. Нижнева гор.-юрські, тзв. мальські вапняки. Юрське море розлилося майже на цілу Україну, сама лишень укр. крист. плита була постійно суходолом, островом. Але ці пересуви моря в часі юри тривали коротко, бо вже при кінці цього періоду (в пурбеку) наступає заг. відступ моря, а земля наша стає знову сушею.

Юрські горотворчі рухи (тзв. кімерійська фаза) були сильні в донецькій заглибині та в Тетиді. Тут із морського дна виринають Пракавказ, Яйла, черен Добруджі та мармаросько-пракарпатські острови, відмежовані від Поділля вузькою морською відлогою Тетиди. Кімерійське фалдування в Крими значилося сильною вулканічною діяльністю (діорити, меляфіри й порфірити Яйли).

Дол. крейда знову це час могутнього відступу моря з нашої землі; подібно до того, як воно було в карбоні, в дол. крейді майже ціла Україна є суходолом, а моря займають лише півд. окраї в сусідстві Тетиди й Каспія. Карпатська влоговина, продовження альпійської геосинклінали, в дол. крейді звужується через утворення на півдні панонського, а на півночі передкарпатського суходолу, що обіймає простір теперішньої малополь., волинської й под. високорівні. Друга пол. крейдового періоду є часом нової вел. трансгресії моря, що має своє джерело в сильних піддвигах у влоговині Тетиди. Моря заливають майже цілу Україну, суходолом залишаються лиш острови Пракарпат, Кавказу, Донецького кряжу та частина крист. смуги. З початку цієї трансгресії, з тзв. сеноману, маємо звич. пісківці, з пізніших часів, коли море було найбільш поширене, могутні шари білої крейди й рухляків із белемнітами, іноцерамами та плечоногими. В карпатській влоговині відложки мають лягуновий, мінливий вигляд і будову (фліш); гол. виступають тут бідні на окаменілости пісковики й лупаки. Побіч пізньокрейдових рухів у Тетиді маємо ще з того часу пересув палеозойських шарів у Пелчі (півд.-зах. Волинь), утвір волинської западини та врешті покрейдовий скид на лінії Дніпра.

В палеогені, себто в дол. третьоряді, відбуваються на Україні знову вел. зміни в розміщенні морів та суходолів. На півд.-заході з моря вдруге виринає давній передкарпатський суходільний лук, що відділює півн.-укр. моря від карпатського. В карпатській влоговині далі призбируються значні поклади флішу. У влоговині назагал неспокійно. На півн. боці підкарпатського суходолу панують вічно-змінні наступи (трансгресії) й відступи (регресії) мілкого моря, що через півн. Україну сполучає палеогенне море Німеччини з вел. Чорноморсько-каспійським морем. У часі палеогену море знову заливає Волинь, Полісся, крист. плиту та півн.-укр. влоговину. До-

нецький кряж є островом. Палеогенні поклади мають прибережний або мілководний вигляд (фацієс) — це пісківці, глини, вапняки. Біля берегів передкарпатського валу на укр. крист. смузі утворюються багаті поклади бурого вугілля. В серед. олігоцені утворюється на лінії Вознесенське-Кривий Ріг-Бердянське сильний скид, що започаткував надчорноморську влоговину (тепер чорноморський низ) та остаточно утворив від півдня обриси укр. крист. смуги. Після цього моря сходять раз на все з крист. смуги, схід. Волині, Полісся, півн.-укр. влоговини, себто з цілої півн. й півн.-схід. України.

В неогені карпатська влоговина є грищем могутніх драматичних порушень у будові скельних шарів, що довели з кінцем міоцену до гол. фалдування Карпат. Пракарпатські накриви наслідком тиску від півночі, насуваються взаємно один на один. Цей насув доводить до відколу флішу від пракарпатської постелі (спідніх шарів) та до сфалдування й насуву флішу (шаріяж) на передкарпатську заглибину. В шарі з цим у запіллі Карпат на Закарпатті виявилася жива вулканічна діяльність; твориться Вигорлят та інші вилівні гори, збудовані з дацитів, ріолітів та андезитів. На переділлі Карпат повторюється знову пересув моря. В міру фалдування й підвигу Карпат море спихається в міоцені з підкарпатської влоговини на старий континентальний лук Поділля й Волині. Неогенні моря залишають тут піски, вапняки й гіпси з багатою фавною м'якунів. Укр. міоценське море є частиною вел. середземного моря, що від Моравії через півд. Польщу, Волинь і Поділля сягало до Чорноморської та Каспійської влоговини. В гор. міоцені, в сарматі, зах. Поділля стає суходолом, а моря поволі сходять із укр. плит у межі надчорноморської влоговини. В пліоцені звільнюються й півд. частини Чорноморського низу з морських хвиль.

В четвертинному періоді, в дилловії, були 4 льодові доби: I — Гюнц, II — Міндель, III — Рісс і IV — Вюрм; із них найбільша, III або рісска льодова доба, залишила на півночі України свої сліди в формі моренових покладів. З того часу маємо три окремі льодові язики, що сягали глибоко до півдня: язик карпатський, дніпровський і донецький. Пізніші льодові доби були слабші, й льодовища не доходили до України, лишень кожна льодова доба залишала на Україні окремі поверх лесу; через те й укр. лес ділиться на 4 окремі поверхи, що відповідають 4 льодовим добам. У тепліших міжльодових добах річки поглиблювали свої долини, а на поверхні лесу утворювалися ґрунти, що розділюють поодинокі поверхи лесу. Заг. підвиг укр. плит та фалдових гір змінив діяльність річкових систем, які вриваються в підложжя та утворюють теперішню різьбу позе-

мелля. Найбільші зміни обрисів суходолу були в діловії на півдні й сході, де остаточно з частини півн. Криму, Кубанщини та Каспійсько-возького низу спливають води мілких морських пересувів (трансгресій). Ці землі — наймолодший суходіл України.

У сьогочасній добі (алювій) творяться річкові наплави, торфовища та болота.

Теперішній вигляд поверхні укр. земель під геол. оглядом показує геологічна карта.

Література: Рудницький Ст., *Ukraine, Land u. Volk*, Відень, 1916; Вибнофф С., *Geologie von Europa*, I, Berlin, 1926; Nowak J., *Zarys tektoniki Polski*, Kraków, 1927; Крокос Вол., *Короткий геол. нарис України*, Київ, 1930. *Ю. Полянський.*

Корисні копалини (мінеральні багатства). Землі, де живе український народ, багаті на різні корисні копалини, як: вугілля, нафта, соли, руди металів.

Кам'яне вугілля. У карбонських осадах Донецького краю є до 200 шарів кам'яного вугілля різних родів, від звич. чорних до антрацитових. Ці шари до 1-5 м. завгрубшки, рідко більше. Пригожих до використання шарів (грубших за 0-5 м.) б. 40. Запас до глибини 1500 м. під рівень моря, б. 69 мільярдів т. Перша іст. вістка про добування вугілля в Донецькому краї з 1722 р., та щойно будова залізниць і залізних гут дала тут основу до розвитку гірничої промисловости. Добуток кам'яного вугілля й антрациту в міль. тон: 1850 р. — 0-057, 1870 р. — 0-25, 1890 р. — 3-0, 1910 р. — 16-7, 1920 р. — 4-4, 1931 р. — 40.

Буре вугілля. Укр. буре вугілля є третішого віку, здебільша тзв. „земляне“, декуди лігнітове. Найбагатші родовища: 1) Семенівсько-Олександрійське (б. м-а Олександрії), grubість вугільного шару 0-2-25 м., пересічно 14 м., глибина б. 40 м., запас поверх 215 міль. т. 2) Юрїївсько-Звенигородське (б. Гуманя), grubість 3-5-8 м., глибина 8-15 і більше м., запас поверх 33 міль. т. 3) Крем'янецьке (б. м-а Крем'янця), grubість 1-1-5 м. (декуди 2 м.), запас 25 міль. т. 4) Весело-Тернівське (б. Кривого Рогу), grubість до 9 м., пересічно 4-5 м., запас б. 19 міль. т. Крім цього, є багато менших родовищ. Із них у Схід. Галичині: в Потиличі б. Рави Руської (grubість шару до 2-5 м.), б. Жовкви (grubість до 3 м.), б. Золочева (grubість до 1-6 м.). На Закарпатті верстви лігніту 1-2 м. завгрубшки, б. Мукачева, Анталівців, Білків і ін. Близкуче буре вугілля міоценського віку є в Мишині й Ковалівці (б. Коломиї), в Джуrowі й Новоселиці (б. Снятина) і ін., 2-3 шари, найгрубший із них до 1 м.), імовірний запас 13-5 міль. т. Продовження тих вугільних шарів на Буковині в Іспасі та в Карапчеві над Черемошем. Подібне вугілля є на Закарпатті б. Білків і Довгого. Запас бурого вугілля всіх родовищ 370 400 міль. т. На деяких родовищах

почали добувати це вугілля вже в 1. пол. XIX в. За останніх 40 рр. до війни добули на зах. укр. землях (без Закарпаття) б. 1-16, на Наддніпрянщині б. 0-24 міль. т.; у 1932 р. на зах.-укр. землях 1241 т.

Торф. Торфовища порозкидані по цілій Україні. На зах.-укр. землях імовірна площа торфовищ дає тисяч гектарів: Галичина 180, Волинь 60, Полісся 700, Холмщина 25 — разом 965. З того б. 800.000 га можуть мати енергетичну вартість. В УСРР площа торфовищ у тис. га (за даними Наркомзему): Полісся 257, Правобережжя 200 З, Лівобережжя 198-8, Степ 10 — разом 666.000 га. Запас повітряного торфу на зах. укр. землях 2.400 міль. т., в УСРР 2.002 міль. т. Добування в малих розмірах. В УСРР добули тисяч т.: 1914 — 23-4, 1928 — 277, 1930 — 651.

Графіт. Жили та гнізда є в крист. скалах укр. гранітового масиву, Гол. родовища над Богом у перемайському повіті (б. Ольвіополу), б. Кривого Рогу над рр. Інгульцем й Жовтою та над Озівським морем б. Маріуполу й Бердянського. Запас тих трьох округ до 330.000 т. Кількість графіту 17-25%, рідше 60-70%. Добувати почали 1913 р. б. Маріуполу. В рр. 1928-29 добули 4.700 т. У 1929 найшли графіт у крист. пасмі Чорногори, із 20-60% С, найбільше гніздо 2-5 м. завгрубшки.

Ропи. Вел. поклади ропи в Галичині, менші б. Майкону на Підкавказзі та на Керчі, найменші, маловартні на Закарпатті. В Галичині тягнуться вони смугою завширшки кількадесят км., від Ліманови аж на Буковину. Ця смуга збудована з тонковерстованих і сильно пофалдованих осадів крейдового, еоценського, олігоценського й міоценського віку. Ропи знаходяться в пороватих верствах цих осадів (гол. пісковиках), часто скупчується на сідлах і крилах сідел у тзв. „нафтові лінії“. Наслідком складної геол. будови дуже трудно добувати ропу та вишукувати нові місця багаті на ропу. Галицька смуга, багата на ропу, поділена на три гірничі округи: Ясло, Дрогобич і Станіславів. Перша з них є частинно на поль. етногр. території, решта на укр. Ропи округи Ясла різні, здебільша, без парафіни, дають значний відсоток смарів. Сверловини (шиби) звич. плиткіші за 800 м., їх продуктивність низька, але довготривала. Коло Кросна 1 сверловина дає пересічно 4500 т. за 6-18 рр., а 1 га покладів б. 6000 т. ропи. У дрогобицькій окрузі є найбільше гал. родовище, тзв. бориславська заглибина (Борислав-Густановичі, Мразниця). Ропи парафінова, пересічний в. т. 0-85 0-86. Сверловини глибокі. Видатність висока, але короткотривала. Пересічно 1 га дає 24.300 т., а 1 сверловина 20.000 т. Сверловини, що експлуатують гол. позем, дають ропу пересічно 5-6 рр. Поклади бориславської заглибини вичерпуються. Важніші місцевості в цій окрузі: Східниця, Ріпне, Урич, Ванькова, Стрільбичі. В станіславів-

ській окрузі найважливіший Битьків, має безпарафінову, легку ропу (в. т. 0-800-0-772). Видатність сверловин менша, ніж у Бориславі. — Можливий запас ропи в цілій Галичині 85 міль. т., з того на укр. землях 6. 70%. Перша згадка про гал. ропу 1721 р. Початок нафтової промисловости 1853 р. (нафтове освітлення), основник — львів. аптекар Гнат Лукасевич. До 1862 р. добували ропу тільки копанями ямами, 1862 вивертали перший отвір звич. способом, 1882 р. тзв. „канадійським“. Осередок промисловости спершу б. Ясла, опісля на сході (Слобода рунгурська, Східниця, Борислав). У Східниці найвища продукція 1896 р.: 204.800 т. Продукція бориславської заглибини в рр. 1898, 1900, 1909, 1921 і 1932: 4%, 17%, 93%, 80%, і 59% гал. продукції. Гал. продукція в рр. 1873, 1890, 1900, 1909, 1921 і 1932 давала тисяч т.: 21,8, 91,6, 326,3, 2.053,1, 704,8, 556,68 (з останнього числа округи: Дрогобицьк 420,72, Станиславів 40,14, Ясло 95,82). В рр. 1874-1932 Галичина дала 31,933.000 т., з того бориславська заглибина 71,7%. Східниця й Урич 7,9%. — У майкопській окрузі ропи є в третішних шарах; в. т. 0-844-0-940. Глибина менша, за 500 м., 1 га видає 11.200 т. На півострові Керч ропи має в. т. 0-875-0-890, глибина більша за 500 м. На Закарпатті незначні родовища б. Меджилаборця, Лугу, Ясіни; спроби добування.

Земні гази добувають із ропних сверловин, або окремо. В Галичині добули 1932 р. 436,930.000 м.³ (із цього: округи Дрогобицьк 302,575.000, округи Станиславів 48.008.000, округи Ясло 86,347.000). Із газу виробили 38.832 т. газоліни. Поклади земного газу є в околиці Мелітополю. Тиск до 10 атмосфер, у газі 0-0011-0-015% гелію.

Земний віск. На Підкарпатті гол. родовище в Бориславі, менші в Трускавці, Дзвинячі, Старуні й Полянці. Виступає жилами в міоценовських і сільних ілах, а подекуди й олігоценських, тзв. „добротівських“ шарах. У Бориславі grubість звичайних жил до 0-5 м. Зложені жили (смуги рівнобіжних жил) доходять до 30 м. До глибини 100-200 м. стрічається твердий земний віск „бориславів“, глибше — м'який, чорний, тзв. „кіндибал“. Добувати почали в Бориславі 1863 р., в перших 20. рр. сильно по-хижацькому. В 1873 р. на площі 150 моргів було б. 12.000 викопаних дучок. Відаль між поодинокими дучками 3-8 м., глибина пересічно 36-60 м. Гал. продукція земного воску дала тисяч т. річно: 1873 — б. 20, 1876-83 — б. 10, 1890 — нижче 7, від 1900 — нижче 3, від 1914 — нижче 1, в 1932 продукція 588 т. Поклади вичерпуються.

Залізо. Найважливіші поклади б. Кривого Рогу. Поздовж р. Інгульця й Саксагані тягнеться смуга пофалдованих крист. лупаків, до 100 км. завдовжки і 1-6 км. ушир. У них є сочкваті поклади залізної руди (гематити і трохи маґнетиту), з 50-70% Fe. Grubість покладів 0-2-100 м. Пром. запаси

руди 328,1 міль. т., імовірно 814,2 міль. т., разом 1.142,3 міль. т. Крім цього, запас залізних кварцитів і бідної руди з 35-45% Fe дає 1.067 міль. т. У 1913 р. працювало 49 копалень, у 1926-27, після централізації, тільки 11. Поклади руди є також б. Кременчука, в долині Жовтих Вод і б. Мелітополю в Корсак-Могилі (45-65% Fe). На Керчі поклади лімоніту, на 5-10 м. завгрубшки. Руда має 35-45% Fe та багато фосфору. Запас 1000 міль. т. (можливі запаси обчислюють навіть на 2.595 міль. т.). Добувають від 1894. У Донецькій заглибині є поклади руди (лімоніт і сидерит). У руді б. 40% Fe. Запас до 490.000 т. Багонні руди (лімоніт), із невеликою кількістю заліза та значною сірки й фосфору, стрічаються в різних місцевостях (і в Галичині й на Волині). Ще в минулому столітті добували їх і перетоплювали в примітивних печах. Малі кількості сферосидеритів є в Карпатах (колись їх там добували), а сидеритів та лімонітів на Закарпатті. Залізної руди добули тисяч тон: у 1913 р. у Кривому Розі 6.352, Керчі 478, Корсак-Могилі 7; 1931 р. в Кривому Розі 7,6 міль. т.

Манган. Найбагатше родовище мангану б. Никополю. Шар руди (піролюзиту) 1-2 м. завгрубшки, лежить у третинних осадах, до кількадесят м. завглибшки. В руді до 56% Mn, пересічно 23%. Запас 90 міль. т. З того можна добути 48 міль. т. руди. Добувають від 1886 р.; 1913 р. добули 276.000 т., 1927-28—479.000 т. на 4 копальнях. Подібні, але менші родовища над р. Інгульцем б. Кривого Рогу. На Поділлі б. Хошоваті є поклади манганової руди та гематиту. В руді 3-60% Mn (залежно від кількості заліза). Останніми роками найшли манганову руду б. Сянока та в крист. пасмі Чорногори. Практична вартість іще невідома.

Живе срібло (ртуть). Одиноке родовище в Микитівці в Донецькому кряжі. У шарах кварциту та пісковика жили киновару. Запас руди на двох копальнях до глибини 150 м. 1.550.000 т.; руда має 0-37-0-40% живого срібла. Дві ін. копальні вичерпані. Сліди дав. гірничих робіт. У 1913 р. добули 27.700 т. руди, 1928-29 — 45.000 т. Працює 1 копальня.

Мідь. Маловартні поклади руди (гол. маляхіту й азуриту) — в пермських пісковиках артемівського й слов'яносербського повіту. В руді 2-2,5% Cu. В Мидку (б. Костополі) самородна мідь. Родовище мале, безвартісне. Сліди добування в давнині.

Ін. руди — стрічаються в малих кількостях. У донецькій височині, в горбах Нагольного кряжу є жили руд: олова, срібла, цинку й золота. Олово й срібло на Чивчині в Чорногорі, срібло на Закарпатті б. Густого (Хуст), олово на Поділлі за Збручем, олово й цинк у Трускавці на Підкарпатті (в Трускавці жила 9 м. завгрубшки, в руді 20-22,6% Pb і 26,8-32,5% Zn). Золото на Закарпатті б. Березова, Берегова, Герцівців, Хуста, Квасів і Лугу. В Мармароській

Солотвині є в 1 т. соли 3 гр. золота.

Сіль. Родовища соли розміщені в країнах: карпатській, донецькій та чорноморській. На Підкарпатті міоценовські соленосні шари тягнуться смугою від Ляцького б. Перемішля аж на Буковину. На поверхні зазначені вони солоними джерелами. Солеварні існують у Ляцькому, в Дрогобичі, Стебнику, Болехові, Долині, Калуші (від 1930 не працює), Ланчині й Косові. Місцями найдено вел. поклади кам'яної соли, пр. у Стебнику й Косові (до 1870 копальня цієї соли). Почали добувати, здається, в неоліті (в Калуші, Ланчині та в Уторопах). У 1913 р. виробили солеварні 43.300 т., 1932 р.: 37.300 т. соли. На Закарпатті б. Пряшева поклади кам'яної соли в міоценовських верствах. Уже від 1572 р. була там копальня кам'яної соли, затоплена 1752 р., відтоді солеварня. До 1914 р. вона виробляла б. 6.000 т. річно. Соленосні шари тягнуться смугою від Пряшева далі на схід. На поверхні багато солоних джерел. Вел. поклади кам'яної соли є в Мармароській Солотвині, 8-30 м. завглишки. Їх розміри 2160 × 1700 м., grubість, мабуть, 250-300 м. Сліди добування в бронзовій добі; від 1778 копальня. В останніх 20 рр. до війни добували пересічно 45-50.000 т. річно. В 1930 р. добули на Закарпатті (у Пряшеві й Солотвині) 172.200 т. кам'яної та 5.400 т. виварної соли. Вел. поклади кам'яної соли є в артемівській окрузі, в пермських шарах. У Бранцівці grubість покладу — 100 м. Добувати почали 1881 р. Коло Слов'янського та Артемівського також виварюють сіль із солянки, 1914 р. працювало там 36 солеварень. Осадну сіль добувають від давніх чашів із озер, лиманів і штучних заглибин над берегами Чорного моря в одеській і мелітопольській окрузі та на Криму. В рр. 1900-14 добували на Наддніпрянщині річно: 470.000 т. кам'яної, 110.000 т. виварної та 448.000 т. осадної соли. В 1928-29 добули в УСРР: 881.000 т. кам'яної, 97.800 т. виварної та 66.700 т. осадної соли.

Потасові соли. Багаті поклади гол. сільвіну й каїніту у міоценовських шарах на Підкарпатті, смугою між Стебником і Калущем. Поклади мають форму неправильних сочок, стрімко нахилених наслідком фалдування. Найкраще розсліджене родовище б. Калуща. Крім цього, потасові соли найдено в Стебнику, Моршині, Ниніві, Турі великій і ін. Запас б. 450 міль. т. Поклади відкриті в Калуші 1854 р., тепер є три копальні: в Калуші, Стебнику та в Голині (від 1930 р.). Добуток потасових солей у тисячах т.: 1890 — 0,6, 1900 — 6,7, 1910 — 16,5, 1920 — 10,3, 1929 — 352,0, 1932 — 299. Від 1872-1932 добули разом поверх 2,8 міль. т.

Глявберська сіль, мірабіліт, нах. тодіється б. Трукавця й Моршина.

Фосфорити, добувають на Поділлі, в Ізюмщині та Крелевеччині. Гол. родовища подільські. Їх гал. частина між Маріямполем і Збручем має в ценоманських шарах б. 33 міль. т. фосфоритів із 11-29% фосфорової кислоти. У покладі 0-35% фосфоритів. За Збручем фосфорити в ценоманських і силурійських шарах (фосфорової кислоти до 38%). Запас б. 16 міль. т. Ізюмські фосфорити мають 17-22% фосфорової кислоти. Їх знані запаси 5,5, а можливі б. 24 міль. т. Фосфорити Крелевеччини над Десною мають 19-35% фосфорової кислоти. Запас б. 1 міль. т. Ін. родовища менше важні. До війни добували тільки на Поділлі (тисяч т.: 1884 р. — 11,6, 1900 — 23,1, 1913 — 6,7); після війни в Ізюмщині, а від 1929 р. і в Крелевеччині. В 1928-29 добули разом 44.200 т.

Каолін. Родовища каоліну (поверх 200) порозкидані здовж усього гранітового масиву на Волині, Поділлі, в Київщині, Херсонщині, Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині й Дніпропетровщині. Якість та прикмети каолінів дуже різноманітні. Деякі дуже чисті (пр. Лозовики на Київщині). Пром. запас б. 31 міль. т. Добуток у рр. 1913: 114, у 1927-28: 151,8 тисяч т. Невел. родовища каоліну є й на Закарпатті. Вел. маси ганчарської глини, широко розповсюджені по Україні, дали основу до ганчарського промислу. В УСРР працює в ганчарстві б. 15.000 осіб.

Алуніт [сірчан потасу й глину, себто $3(\text{Al}_2\text{SO}_4)_2 \cdot \text{K}_2\text{SO}_4 + 6\text{H}_2\text{O}$] є на Закарпатті б. Берегова. Повстав із рілітів під впливом термальних джерел. Запас б. 40 міль. т. Добувають на виріб галузу.

Польовий скалинець. Його родовища є в гранітовому масиві на Волині, в Київщині та Дніпропетровщині. В 1927-28 рр. добули для потреб керамічної промисловості 3.500 т.

Гіпс, у вел. покладах на Поділлі, Покутті, Харківщині, Дніпропетровщині. В 1927-28 рр. добули в УСРР 168.700 т.

Будівельне каміння. Граніти відслонені ярами рік на просторі укр. гранітового масиву від Волині до Озівського моря. Гарні лабрадорити й базальти є на Волині. Широко розповсюджені пісковики, між ними червоної „теревовельський“.

Опаль, творить жилки й гнізда в андезитах б. Пряшева (Червеніца й Дубнік). Є тут опаль шляхетний, молочний, гідрофан і ін.

Література: Богданович К. И., Рудніи мѣсторожденія, Петроградъ, 1912; Фещенко-Чопівський І. Природні багатства України, Київ, 1918; Bohdanowicz K., Tereny i złoza naftowe, Warszawa, 1923; Kettner R., Stručný nástin geologických poměrů a nerostného bohatství Slovenska a Podkarpatské Rusi, Praha, 1923; Крамарев В., Гірничі промисловості Правобережжя України, Харків, 1926; Windakiewicz E., Solnictwo, Kraków, 1926; Зільберман І. І. Промисловість України та її географічне розміщення, Київ, 1929; Корнелія А., Джерела енергії зах.-укр. земель (торф), „Технічні Вісти“, Львів, 1931.

С. Пастернак.

Клімат. На укр. етногр. землях зустрічаються 4 різні европ. підсоння, а саме: 1) каспійсько-аральське, степово-пустинне й посушне; 2) сх.-европ. з вел. різницею температури між дуже гострою зимою та помірковано-теплим літом, із малими опадами, але в усіх порох року; 3) середньо-європейське, з виразними чотирма порами року; 4) середземноморське, з погідним, гарячим, сухим літом та дощовою порою взимі. Крім цього, через укр. землі переходить тав. велика барометрична вісь европ. континенту, себо смуга вел. барометричного тиску, що взимі займає середню й півн. Азію і звідсіля довгою смугою входить у Європу, переходячи через ріки: Урал при 50° геогр. шир., Волгу б. Царицина, Дніпро б. м-а Запоріжжя, Дністер на північ від Кишинева, а далі через Карпати, понижче Альпів, до півд. Франції на 45° геогр. ширини.

Підсоння України взагалі континентальне: воно переходить на заході в середньо-європейське, на півночі в сх.-європейське, на сході в каспійсько-аральське, на півдні в середземноморське. Вел. барометрична вісь европ. континенту ділить Україну на півн. і півд. смугу вітрів; у північній переважають улітку та взимі зах. вітри, в південній панують схід. вітри. Вітри здвож барометричної осі слабі та змінливого напрямку. Поділ цей найвиразніший узимі. Вітри Криму й Чорноморщини належать до спадових вітрів (бора).

Температурні відносини укр. етногр. земель і найближчих сумежних країв не виявляють вел. різниці. Середня річна півн. земель: Пинське +6·7°, Тернопіль +6·3°, Львів +6·9°, Київ +6·8°, Харків +6·8°, Вовча +6·3°; серед. смугу характеризують: Чернівці +7·6°, Луганське +7·7°, Дніпропетровське і Ставропіль +8·2°, Таганріг +8·3°; півд. смугу: Одеса +9·8°, Миколаїв +9·7°, Симферопіль +10·1°, Севастопіль +12·2°, Ялта +13·4°, Новоросійське +12·0°, Краснодар +12·1°. Зате різниця між серед. температурою зими й літа значна й доходить до 30°: Львів 22·6°, Пинське 24·0°, Київ 25·2°, Миколаїв 26·3°, Харків і Таганріг 29·0°, Дніпропетровське й Луганське 30·4°. Чим далі на схід і півд.-схід різниця між температурою літа й зими більшає. Найменші хитання має Крим (Ялта 20·7°). Зима на всій укр. етногр. території досить гостра. Серед. температури січня обнижуються у схід. й півн.-схід. напрямі: Львів -4·6°, Тернопіль -5·5, Київ -6·2°, Дніпропетровське -7·4°, Харків -8·3°, Луганське -8·0°, Одеса -3·7°, Миколаїв -4·3°, Таганріг -6·7°. Ізотерми січня мають напрям з півн. заходу на півд. схід. Морози доходять до -40°: Одеса -30°, Київ -33·1°, Львів -35°, Луганське -40·8°. Коротка весна кінчається з кінцем квітня; лише на заході тягнеться цілий травень. Травневі приморозки трапляються по всій

Україні. Літо скрізь гаряче й триває 3-4 місяці; тільки над Чорним морем триває дещо довше. Температура липня росте в півд.-схід. напрямі. Ізотерми липня мають напрям від півд. заходу до півн. сходу: Львів +19·1°, Київ +19·2°, Чернівці +20·1°, Харків +20·9°, Одеса +22·6°, Миколаїв і Дніпропетровське +23·0°, Луганське +22·4°, Таганріг +22·6°, Севастопіль +23·1°. Ялта +24·2°, Краснодар +25·3°. Спеки доходять до +43°. Осінь гарна й тепла, кінчається в жовтні.

Вогкість повітря невелика; меншає в півд.-схід. напрямі. Також мале захмарення. Атмосферичних опадів найбільше мають гірські частини України. В Гор'янах і в Чорногорі кількість опадів на рік переходить 1.000 мм., подекуди й 1.400 мм. (Квасовець 1.448 мм.). З віддаленням від гір кількість опадів меншає в півд.-схід. напрямі: Львів 735 мм., Чернівці 619, Пинське 581, Київ 534, Умань 546, Полтава 532, Харків 465, Дніпропетровське 475, Зіновіївське (Блісавет) 444, Одеса 408, Миколаїв 360, Луганське 379, Севастопіль 386. Найменше опадів має зах. Крим: Ялта має 508 мм., зате Кавказ має багаті опади (Новоросійськ 691 мм., Ставропіль 720, Сочі 2071). Україна лежить у смузі літніх дощів (максимум у червні). Побережжя Криму й Кавказу належить до смуги зимових дощів. Літні дощі нагальні. Найменше опадів у січні. Громивиці й гради найчастіші в червні; найбільше їх на заході. Карпати й Кавказ мають усі прикмети гірського підсоння.

Підсоння України здорове. Воно багате на гострі морози й на сильні спеки. Пори року виразні. Кількість опадів вистарчала. Однолітність і окремішність укр. підсоння від усіх сусідніх виразна, і фр. географ де-Мартон створив теорію окремого укр. клімату, як одного з головних кліматичних типів земної кулі.

Література: Висоцький Й., Макрокліматичні схеми України, Київ, 1922; Рудницький Ст., Основи землезнання України, книга I., Львів, 1924; Селецький І., Клімат України, Київ, 1929.

Гр. Дрогомирецький.

Ростинність на укр. землях не все була однакова; вона безупину, хоч дуже спрковано змінюється, відповідно до ступня розвитку цілого ростинного царства, до підсоння, вогкості повітря та всіх прикмет ґрунту.

Про первісну рістню України в еозойській добі ми не знаємо нічого; можемо тільки здогадуватись, що це були одноклітинні перворости, а оцієля й багатоклітинні, непоказні водорости. Про нашу рістню в наступних геологічних добах довідуємося зі скаменілих останків ростин тих часів, знайдених у скалах нашої батьківщини.

І так у часі девону, коли середня Україна була островом серед глибокого укр.

моря, на Україні росли тільки скритоцвітні рослини. Та в вуглево-пермському часі ці скритоцвіти доходили до значної величини так, що укр. етногр. територія була тоді вкрита буйними лісами високих могутніх деревистих мохів, п'ядичів, хвоців і папоротів, що дали матеріал для кам'яного вугілля Донецького кряжу. З віками рослини нашої Землі стають чимраз досконаліші так, що в палеогені вони доходять майже до сучасного ступня розвитку. В тім часі Україна пишалася буйною підрівниковою рістнею: на горах ліси могутніх каліфорнійських мамутових дерев і новозеландських шишкових рослин із широким, платуватим листям, на берегах річок пальми, вічно зелені гаї маслин, міртових, лаврових і цинамонових кущів та півн.-американських тюльпанових дерев і магнолій, у лісах на долах буки, граби, каштани, волоські горіхи, дзельква. Однак в міоцені українське підсоння починає холоднішати, згадані підрівникові рослини поволі вигибають так, що з приходом пліоцену рістня нашої батьківщини вже була така, як тепер на Криму й на Підкавказзі, а з кінцем згаданої доби вона вже така, як тепер ми її бачимо. В часі плейстоцену, коли на Україну насунули північні льоди, зайшло до нашої батьківщини багато ролів підбігунних рослин, але ж після цієї льодової доби вони майже всі повигибали, з малими винятками, як: бердулян, журавина, брусниця й ін., що залишилися в Карпатах та півн. окраїнах укр. земель. За часів льодової доби весь простір на південь від поліських лісів був диким степом, і аж після льодової доби поліські ліси швидко поширилися на південь річковими долинами і звідсіля почали спрокволу здобувати степи, що простягалися на високорівні. Тимто всі ліси, на південь від Полісся, з геологічного становища дуже молодого віку.

Тепер рістня України майже в цілості „бореальна“, така, що займає Евразію від 45° до 58° півн. геогр. ширини й замінна тим, що у згаданих країнах листя дерев і кущів на зиму опадає. Та, не вважаючи на це, вона дуже різноманітна, гол. тому, що тут зустрічаються три різні европ. рослинні смуги: лісова (середньо европ. або сарматська), лісостепова (понгійська) й середземноморська. Крім цього, є тут ще і три верховинські області: карпатська, кримська й кавказька. Через те й під оглядом рослинності Україна займає окреме, виразно самостійне місце у схід. Європі. Лісова смуга займає приблизно п'яту частину етнографічних укр. земель, а саме Підляшся, Полісся й півн. Волинь. Південна границя цієї смуги переходить попри Холм, Ковель, Коростень, Київ, а далі здовж Десни до джерел Оки. Лінія від Снятина через Холм по Люблин, ділить згадану лісову смугу на півд.-західну частину, що належить до середньо-європейської лісової

області, й півн.-східну, що належить до північної лісової області. Згадана границя є zarazом північною межею, де росте бук, тис, смерека й ялина, та багато ін. середньо-європейських рослин, які поза цю границю на півн.-схід не сягають. Прикметне дерево укр. лісів півн.-европ. лісової області є знову дуб.

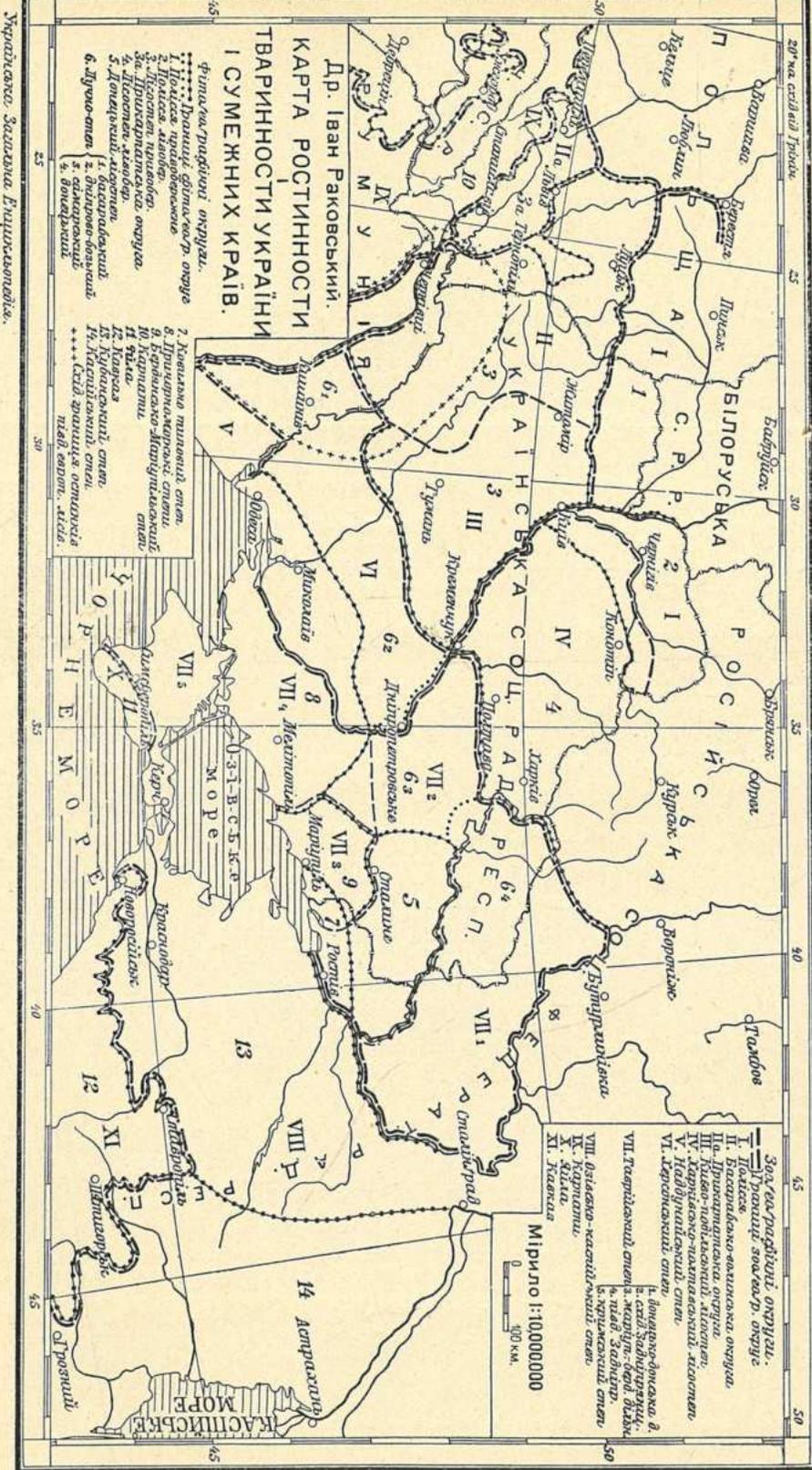
На забитих місцях виступають підмоклі ліси, тзв. лази. Найбільше розвинені вони на Поліссі. По давніх озерниках і підмоклих долинах лісової смуги розвинулися багна. Є це почасти торфовища, почасти моклаки, вкриті осокою, ситником і ін. гідрофільним зіллям. На південь від згаданої лісової смуги простягається широка смуга лісостепу, аж по лінію, що переходить приблизно від Пруту б. Як до Кременчука, Полтави й нарешті б. Харкова далі на схід до Дону. Ця смуга ще багата на ліси, наскільки ще не винищили їх людина. На південь від лісостепу аж до моря простягається безлісовий степ, що своєю рістнею нагадує буйні луки. Основною рістнею українських степів є різні роди трав, та, крім цього, й велике багатство всякого зілля; тимто укр. степ протягом року часто міняє свій вигляд, залежно не лише від пори року, але й від кількості опадів та пересічної температури. Особливу рістню мають засолені степи над Чорним і Озівським морем. Там нема багато звичайних степових рослин, зате буйно розростаються гальофіти: курай, солянка, содинок і багато ін., що надають тим степам цілком відмінний вигляд. Одностійний вигляд укр. степів розвеселяють долини степових річок, куди вдирається глибоко в степ рістня лісостепу з листовими деревами й кущами. Та вигляд нашого степу змінює найбільше сама людина, яка видає йому щораз більше простору під рілля.

Відповідно до прикмет рістні лісостеп степ ділять ще на різні округи, які зазначені на карті.

Півд. Крим і кавказько-чорноморське побережжя мають рістню середземноморського типу: вічно зелені міртові й лаврові кущі, маслина, цинамонове дерево й ін.; лук нема, а ліси виступають щойно у значній висоті н. р. м.

Карпати мають виразні три рослинні формації: ліс, гушавник та полонина. Півніжжя Карпат та Низький і Вис. Бескид укриті лише листовими й мішаними лісами, зате в Горганах і на Чорногорі виразно зазначені дві лісові смуги: долина — мішаних лісів і горішня — чисто смерекових. Гор. границя лісу в різних частинах Карпат різна, від 1000 м. у Низькому Бескиді до 1600 м. у Чорногорі. Повище гор. границі лісу ростуть гушавники з чатинних кущів жерепу й ялівцю, денек кедрини, леліча й ін. Ще вище хребти й верхи гір укриті полонинами з буйною рістнею трав і зілля.

Кримські гори в півніжжі вкриті

Др. Іван Раковський.
КАРТА РОСТИННОСТІ
ТАВРИННОСТІ УКРАЇНИ
І СУМЕЖНИХ КРАЇВ.

- Фліна, що розділяє округи.
1. І. І. Крайняк білоруська
  2. І. І. І. Крайняк білоруська
  3. І. І. І. Крайняк білоруська
  4. І. І. І. Крайняк білоруська
  5. І. І. І. Крайняк білоруська
  6. І. І. І. Крайняк білоруська
7. Хмельницький округ
  8. Тернопільський округ
  9. Хмельницький округ
  10. Хмельницький округ
  11. Хмельницький округ
  12. Хмельницький округ
  13. Хмельницький округ
  14. Хмельницький округ
- **** Схід, захід, південь, північ.

- Зона, що розділяє округи.
- I. Білоруська
  - II. Білоруська-українська
  - III. Білоруська-українська
  - IV. Білоруська-українська
  - V. Білоруська-українська
  - VI. Білоруська-українська
  - VII. Білоруська-українська
  - VIII. Білоруська-українська
  - IX. Білоруська-українська
  - X. Білоруська-українська
  - XI. Білоруська-українська
- Мірило 1:10,000,000
- 0 100 км

Українська Західна Енциклопедія.

вічно зеленими кущами, вище мішаним, а ще вище чатинним лісом; на верхах полонини, тзв. „яйла“, вкриті низькою твердою травою.

Кавказькі гори з півд. сторони в підніжжі вкриті теж буйною, вічно зеленою рістною, вище аж до 2500 м. мішаним лісом, і ще вище від 2500 м. до 2700 м. полонами або гущавинами альпійських кущів, як бердулян, азалія й ін., а поверх тої висоти вершки гір вкриті вже тільки мохом, лишайниками й вічним снігом.

Незалежно від згаданих ростинних смуг і округ рістня України приймає особливий вигляд відповідно до прикмет ґрунту. Інші рости живуть на безводних, сухих місцях, інші над водами, або на багнах, чи моклавинах, ще інші на чорноземі, на вапнистому, пісковому, або глинистому ґрунті.

Література: Рудницький Степан, Основи землезнання України, 1. Львів, 1924; Лавренко Євген, Рослинність України, „Вісник природознавства“, 1-2. Харків, 1927.

М. Дольницький — І. Раковський.

Тваринність на укр. землях не все була така, як тепер ми її бачимо. Вона перебувала цілий розвиток тваринного царства, від одноклітинних первозвірів у еозойській добі, до буйної підрівникової звірні неогену. Тоді в буйних пралісах України ховалися люті махайроди та льви, барси та гієни, над водами паслися велетні — мастодонти, динотерії й однороги — елямотерії, а по степах громадами жили дикі коні та верблюди. Але після того золотого віку нашої тваринності підсоння України ставало що раз холодніше, й вічні льоди насувалися поволі з підгірних околиць на нашу батьківщину. В міру того змінювалася і тваринність: багато родів тварин, непривичних до холоду, вигиало, а інші тікали до тепліших південних країв; залишилися тільки тигри, льви, гієни, носороги й ведмеді, а з північних підгірних країв прийшли кудлаті слони-мамути, рени, моцусова рогата худоба й інші. З оtepлінням нашого підсоння підгірнова звірня враз із льодами завершилася на північ, а українська тваринність що раз більше ставала подібна до сучасної.

Теперішня тваринність українських земель узагалі палсарктична, при чому береги Чорного моря мають немало родів, приналежних до середземноморської відміни згаданої фавни. Як узагалі ціла палсарктична, — і українська тваринність відзначається цілковитою нестачею стекунів (однопрохідних), торбунів і широконосих, а то й загалом усіх малц, зате багатством комахоїдних, жуйних, головно: оленів, рогатої худоби, кіз і овець, а також м'ясоїдних: ведмедів, вовків, лисів, борсуків і інших. У старовину, ще до XVII віку,

Україна славилася незвичайним багатством усякої звірні, а високорозвинене мисливство й рибальство давали великі засоби поживи населенню. Тепер тієї звірні вже дуже мало: тури, дикі коні й росомаха вигинули цілком, зубри збереглися ще тільки в Біловезькій пущі та на Кавказі, ведмідь лише на Поліссі, в Карпатах та на Кавказі, лось на Поліссі, олень у Карпатах, бібр іще тільки на багнах Полісся та на водах Кавказу, сугак у Прикарпатських степах, орли й соколи тільки в горах, дрохви й інші степові птахи теж уже дуже рідкі, таксамо зпоміж риб — осетри й білоги. Полишилися ще зі ссавців дрібні м'ясоїди: куни, ласиці, з гризунів: заєць, вивірка, щурі, миші, хом'яки та ховрашки, з жуйних: серни, з комахоїдних: кажани, їжаки, кертиці й мідіци, із птахів, із хижаків яструби й нічні, із плавунів: гуси, качки, з бродунів: водяні курочки й слукви, та багато дрібних птахів із громади горобляків, і нарешті з риб: щука, короп, карась, лин, окунь, судак, ляц та плотички, в гірських ріках: петруг та головатица. Безхребетні тварини, яких іще багато на українських землях, не мають для населення більшого значіння. А проте збідніла наша тваринність дуже різнородна, гол. тому, що на укр. етногр. території зустрічаються 5 різних тваринних смуг; 1. балтійська, що між Вепром та Бугом, захоплює Холмищину й долину Сяну й долиною гор. Дністра доходить аж до Стрийщини; 2. серед-європейська, що займає Карпати й Підкарпаття аж по Дністер; 3) альпійська на верхів'ях Карпат, Яйли й Кавказу; 4) сарматська, куди належать Підляшшя й Полісся з півн. Волинною; 5) чорноморська, що займає решту українських земель, крім півд. Криму й півд. Кубанщини, що мають звірню середземноморську. Як відомо, тварини дуже залежні від середовища, серед якого живуть, гол. від рістні; відповідно до своїх прикмет тваринність України можемо розділити на такі округи: I. Полісся (прикметні тварини: лось, ведмідь, рись, куниця лісова, повх, глухар, орябок, чорний дятел, дрізд-чикотень, синиця чорна й чубата й ін., гадюка-поганка, ящірка живородна, мересниця); II. Півн. Басарабія, Волинь, Поділля й Прикарпаття (дикий кіт, ховрашок, сліпець, ескуляпів вузь, марена, бабець); III. Правобережжя (зах.-європ. роди: ховрашок европ., сліпець угорський, шуліка червоный, горихвістка чорнява, кіс гривастиий, дрізд гірський і ін., марена півд.); IV. Харківщина й Полтавщина (ховрашки, коловодник, турок, підорлик, ящірка прудка, ящур пісковий і ін.); V. Наддунайська округа (зозуля плямиста, коровайка, явдошка, чіп і ін.); VI. Херсонщина (кріт південний, хом'ячок сірий, шпак балканський, ящур та ін.); VII. Таврія (земляний заєць або аляктага, стрибак, бобак, строкатка, сліпунець, нориця, шпак степовий та ін.); VIII.

Озівсько-Каспійська округа (сугак, каспійські відміни зайця, сови, чаплі, пісочника, кричка, черепахи, гадуки й ін.); на решті гірські округи: IX. Карпати (ведмідь, олень, вовк); X. Кримські гори — Яйла (звірня середземноморська); XI. Кавказ (зубр, козоріг, скельніця-гемза, кавказькі відміни глухаря, куріпки й ін.).

З винищенням лісів, із уліпшенням піль та пустарів, висушуванням болот та заорюванням степів звірня на наших землях вигибає чим раз то більше так, що на решті полишається тільки такі роди, яких охоронятиме або звичай або закони.

Література: Рудницький І. Степан, „Основи землезнання України“, І. Львів, 1924; Шарлемань Микола, „Зоогеографічні райони України“ [Труди фіз.-мат. відділу Української Академії Наук, т. II.], Київ, 1926.

М. Дольницький — І. Раковський.

Антропологічні прикмети українського народу. Расові прикмети укр., як і кожного ін. народу, є вислідом дуже складних чинників. Основний дійсний чинник це дотичні прикмети всіх тих племен, які колинебудь жили на нашій батьківщині, від появи на ній першої людини до нинішнього дня. Та не менший вплив із цього погляду мали на наш народ і всі сусідні племена й народи, які колинебудь жили та й тепер живуть довкруги нашої батьківщини та входили з укр. народом у більш або менше замітні й близькі сусідські зносини. В додатку укр. етногр. територія лежить саме на тому місці, де перехрищуються впливи дуже неоднакових між собою, різних европ. і сумежних азійських рас, чи расових типів; усі вони споконвіку змагаються за вплив і владу над укр. народом, а вислідом цього, надто часто кривавого змагання є вся іст. доля укр. народу й його антропологічний тип.

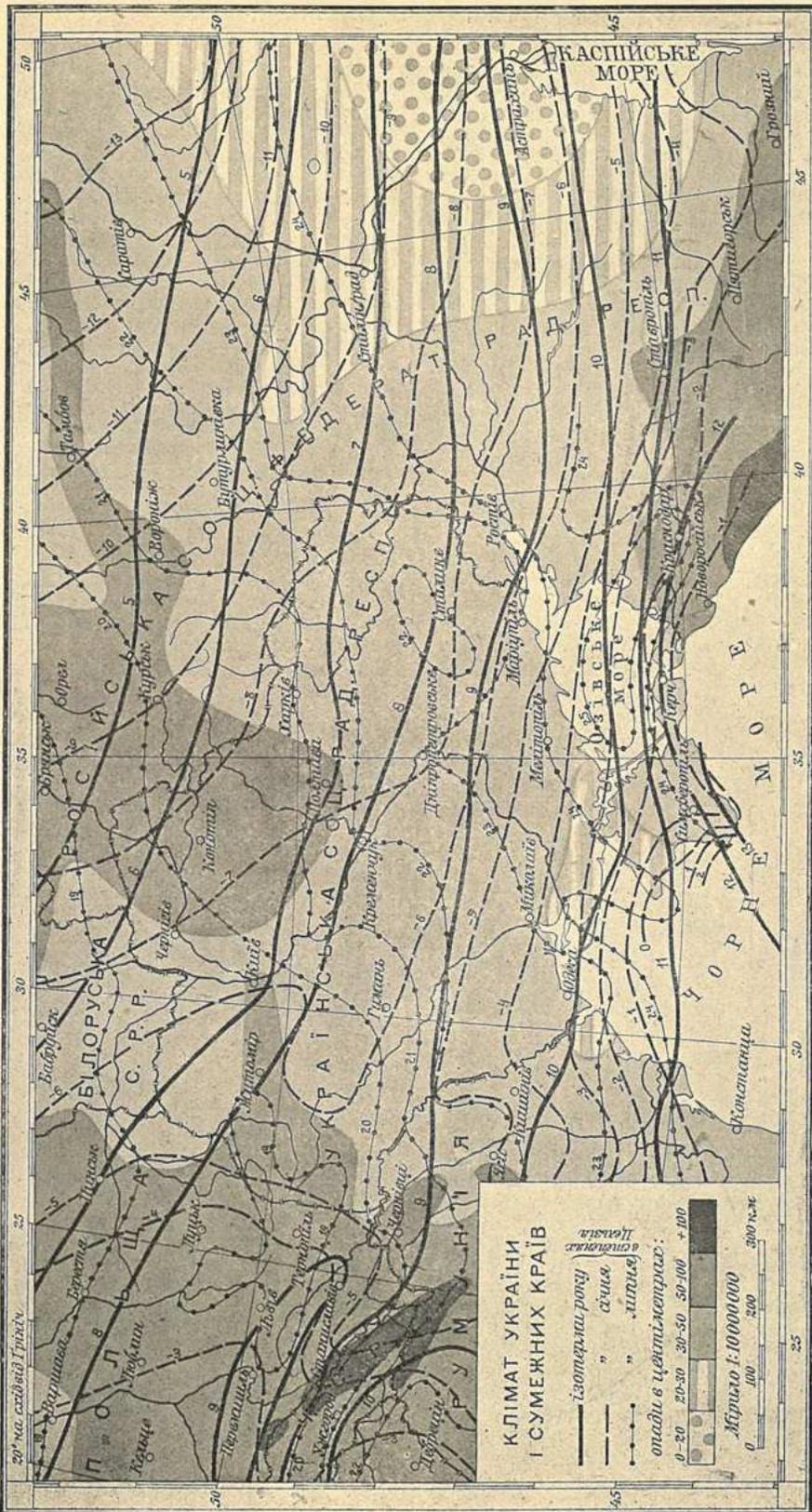
За найстарше населення зах. Європи вважають тзв. неандертальців, низьких довгоголовців, із низьким, узад похиленим чолом, із сильно вистаїними брівними дугами та з грубими довшими щелепами без висгайного підборіддя. Вважаючи Азію за матір всіх гол. людських рас і народів, можемо прийняти з великою ймовірністю, що найстарша людність України була теж неандертальської раси. На тій самій основі можна припускати, що й пізніша, тзв. кроманьонська раса ширококолих і широколицих довгоголовців довгі віки жила на Україні, поширюючи звідсіля на західню Європу своє посідання і свою культуру. В усякому разі найдавніші черепи, знайдені в нас у шарах льодової доби, такі, як і скрізь у середущій і півн. Європі, довгоголові й довголиці та враз із відповідними довгими кістками вказують на те, що тодішня людність України була більш або менше зближена до тзв. північ-

ної або нордійської раси: високих довгоголових і довголицих русявців (блондинів). Такий самий нордійський характер мають і кости з пізніх діб, енеолітичної і бронзової, одначе в находах із тих часів чимраз частіше подибуємо черепи круглаві, а то й цілком круглі, брахікефальні, знак, що в тих часах поширюється на Україні нова раса круглоголовців.

Круглоголовці дістаються на укр. етногр. територію двома дорогами: з півд. сходу, з Малої Азії, Вірменії й Персії припливають без ушину щораз нові хвилі тзв. арменоїдної раси: високих, круглоголових, вузьколицих чорнявців (брюнетів), а з півночі вдираються монголоїдні, низькі, круглоголові, коротко- й широколиці чорнявці, тзв. японоїди.

Із змішання згаданих рас утворюються нові расові типи: нордійці й японоїди утворюють тзв. східньо-європейську або преслов'янську расу низьких русявців із подовгуватою головою, коротким і широким обличчям і кирпатим носом, а нордійці й арменоїди утворюють тзв. ядранську або динарську расу високих, круглоголових чорнявців, що швидко займають Балкани й доходять до альпійських країв, де враз із преслов'янським расовим типом утворюють новий расовий тип, тзв. альпійський, низьких, широколицих, круглоголових чорнявців. Альпійці й собі поширюються на схід, вдираючись до зах.-укр. земель, та збільшуючи кількість круглоголових брюнетів серед нашого народу. Рівночасно вдираються на українські землі й інші расові типи: з Греції та знад берегів Чорного моря доходить тзв. середземноморський або медитеранський тип низьких, довгоголових і вузьколицих чорнявців, з півн. сходу раса тзв. палеоазійців, високих, круглоголових, широколицих, кирпатих білявців і з усіх сторін найрізномодніші мішанці згаданих рас і расових типів. Коли з кінцем середньовіччя міжнародні відносини в Європі прийняли тривкіші форми, устійнилися і згадані численні расові впливи, й наслідком цього на укр. землях витворився згодом особливий расовий фізичний і психічний тип, яким укр. народ замітно відрізняється від своїх сусідів.

Вже здавна звертали увагу різні дослідники на расові особливості українського народу та щойно з кінцем минулого століття зайнялися цим питанням антропологи. Одначе ті нечисленні досліди мали випадковий, уривковий характер. Щойно Хведір Вовк, за допомогою Антропологічного Товариства в Парижі, петербурзької Академії Наук і Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, в рр. 1903-14, перевів систематичні антропометричні досліди на всіх етногр. укр. землях, даючи тим основу до пізнання антропологічного характеру укр. народу, а подрібні розсліди у цьому на-

прямку ведуть уже його учні й наслідники.

На основі згаданих дослідів Хведора Вовка укр. етногр. територію, відповідно до антропологічних прикмет нашого народу, слід розділити на такі три смуги:

1. Північна смуга: що обіймає Курщину, Чернігвшину, північну Київщину (радомиська округа), північну Волинь і Холмщину;

2. Середня смуга: Вороніжчина, Харківщина, Полтавщина, Київщина (без Радомищини), північне Поділля, південна Волинь та східна Галичина без Гуцульщини й південної Бойківщини;

3. Південна смуга: Бачка (Югославія), Закарпаття, півд. Бойківщина, Гуцульщина, півд. Поділля, Херсонщина, Дніпропетровщина (Запорожжя), Таврія, Кубань.

Українці північної смуги мають волосся й очі досить ясні, їх пересічний ріст більшменш середній, вони переважно підкруглоголові, високоголові, середньолиці, ніс досить широкий, часто кирпатий.

Українці середньої смуги мають волосся й очі темніші, ріст вищий за середній, голова круглава й висока, лице середньошироке, ніс вузький, переважно з рівним профілем.

В українців південної смуги волосся й очі темніші, це справжні чорнявці, ріст майже високий, голова кругла й висока, лице середньошироке, ніс вузький, переважно рівний.

На тій основі Хв. Вовк доходить до таких висновків: „українці досить однакнїтне плем'я темноволося, темнооке, росту вищого за середній, чи високого, круглоголове, розмірно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, із розмірно короткими горішніми та довгими долішніми кінчинами. Сполука тих прикмет ми вважаємо за можливе визнати українським антропологічним типом... Порівнюючи антропологічні особливості українців із такими ж самими особливостями інших слов'янських народів, ми бачимо, що українці безперечно найбільшу спорідненість виявляють із слов'янами південними та західними (з винятком поляків); їх слід зачислити до так званої ядранської або динарської раси, яку ми воліли б назвати слов'янською“. Учні Хв. Вовка, І. Раковський і С. Руденко, розслідили докладніше расові відносини в укр. народі, й результат цих розслідів, у відсотках, такий:

Расові типи	ядранський			альпейський			альпейсько-ядранський	схід.-європейський			середземноморський	сарматський	нордійський	мішанці
	чистий	мішаний	разом	чистий	мішаний	разом		темний	ясний	разом				
Смуга I.	5·5	29·0	34·5	5	17	22	56·5	2·0	1·5	3·5	3·9	3·0	2·0	32·0
Смуга II.	7·0	36·0	43·0	5	19	24	67·0	2·0	0·5	2·5	4·0	2·0	0·3	26·0
Смуга III.	11·0	44·0	55·0	5	15	20	75·0	1·5	0·5	2·0	6·0	1·5	0·2	15·0
Загалом	8·0	36·5	44·5	5	17	22	66·0	2·0	0·8	2·7	4·5	2·0	0·8	24·0

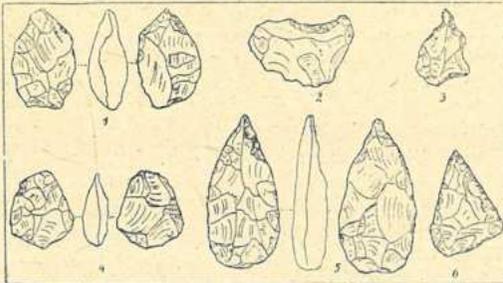
З цього перегляду бачимо, що український народ є незвичайно мішаного антропологічного характеру: його основа—безперечно ядранський тип (пересічно 44·5%), другий сильно заступлений тип — альпейський (пересічно 22%). Тісний зв'язок між згаданими обома типами, завдяки численним перехідним мішаним формам, дозволяє нам сполучити обидва згадані антропологічні типи в один спільний „український“ тип із пересічно 66% усього населення. Пересічний відсоток інших типів незначний, відсоток представників рас: східно-європейської, нордійської й сарматської менше замітно в напрямі від півночі до півдня, відсоток середземноморської раси в напрямі протилежному, і це природний наслідок відомого нам по-

дження згаданих расових типів.

Найновіші досліді виказують значні відсотки нордійського типу в північній смузі і преслов'янського типу на північних окраях тієї смуги, а також у долині Сяну та в північній Бойківщині; японоідів у північній частині середньої смуги й середземноморського типу в Басарабії й над долішнім Богом. Майбутні досліді вирізблять іще докладніше взаємні відносини расових первнів і складовин у нашого народу — та проте вже тепер можна вважати за доказане, що погляди Хведора Вовка в основі залишаться неперушені: український народ є особливою відмінною ядранського расового типу й тим самим расово належить до південних слов'ян.

Література: Волковъ Ф. К., Антропологическія особенності українського народу [Український народъ въ его прошломъ и настоящемъ, томъ II.], Спб., 1916; Во вк Хведір, Студії з української етнографії та антропології, Прага, 1927; Раковський Іван і Руденко Сергій, Погляд на антропологічні відносини в українського народу [Збірник мат.-природничої секції НТШ, том 26], Львів, 1927; Ендик Ростислав: Антропологічні прикмети укр. народу, Львів, 1934. *І. Раковський.*

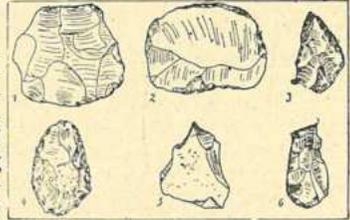
Праісторія. Палеоліт. Ціле людство, зокрема й мешканці України, коли треба було твердого матеріялу, користувалося в найдавніших часах для своїх виробів каменем та звірячими кістками. Ті часи звуть кам'яною добою. Взагалі ж у цілій кам'яній добі розрізняємо три періоди: стародавня кам'яна доба (палеоліт), середня (мезоліт) та молода (неоліт).

Знаходи з печери Кік-Коба, горішній ряд — знаряддя з долішньої верстви: 1) стусан (4 см.), 2) шкребло (4,5 см.), 3) провертач (3 см.); долішній ряд — знаряддя з горішньої верстви: 4) стусан (3 см.), 5) гостряк (6,5 см.), 6) гостряк плескоставий (4,5 см.) зі спіднього боку.

Палеоліт це доба, коли люди вживали кам'яних виробів невідглажених. Вона тяглася від кін. 3. льодової доби (тзв. Рісс-у) до кін. 3. (тзв. бюльського) насуву 4., тзв. вюрмської льодової доби. Цей довгий час ділять іще на два періоди, на старший — долішній та молодший — горішній палеоліт. Незаперечних знаходів старших палеолітичних культур, а саме: шельської, ашельської й мустьєрської ми маємо досі дуже мало. Типових форм „стусанів“ (coup de poing), приналежних до перших двох із цих культур, ніде ще в Європі на схід від Райну не нашли, тимто деякі дослідники думають, що і взагалі ці культури не були поширені в центр. та схід. Європі. Правда, приладдя, подібне до ашельських стусанів, найдено в гал. с. Чисгопадах та в околицях Крем'янця на Волині, але ж дуже можливо, що воно походить із молодших часів. Певні вже знаходи, з доби трохи пізнішої, пороблено на Криму в печері Кік-Коба (з кістками тварин поміркованого підсоння) та на Кубані, коло Ільської станиці (з кістками мамута та носорога). Імовірно, що тут

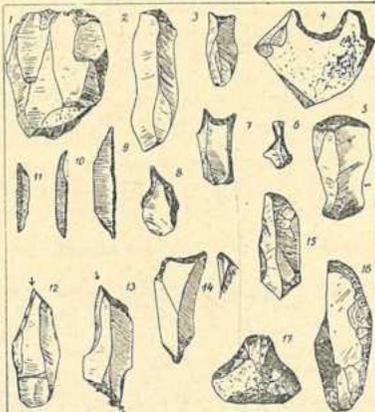
ми маємо справу з якимось відсталим у своїй культурі народом, спорідненим із ашельцями, що в наших краях дожив до холодних передльодовикових часів. Деякі зачисляють ці знаходи до культури відомої у Франції під назвою лямікок, що

Знаходи з печери Шайтан-Коба: 1) скальник (10,5 см.), 2) подвійне шкребло (7,5 см.), 3) гостряк (5 см.); 4) подвійне шкребло (5,5 см.), 5) рильце звичайне (5,5 см.), 6) рильце кутове (5 см.).

однає собою попередні культури „стусанів“ із ін., які на зміну їм приходять, із культурами оскілковими чи відлупковими, відомими під збірною назвою мустьєрських.

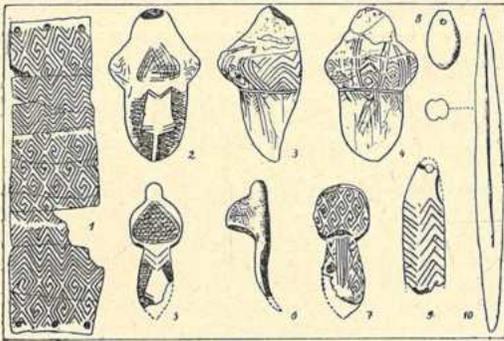
До мустьєрської доби зараховують селища найдені недалеко вливу р. Деркула до Дюця, б. хутора Колесникова. Крім цих відомих селищ долішньо-палеолітичних культур, багато є селищ тієї доби, відомих із випадкових знаходів окремих виробів. Ти новий виріб для цієї оскілкової культури найдено у проваллі б. с. Липи на Волині, разом з зубами ведмеда, якого оленя

Крем'яне виробництво з мизинського палеолітичного селища на Чернігівщині: 1. скальник, 2. скалка, 3. шкребачка на кінці скалки (вигнута), 4. шкребачка з витинкою на оскілку, 5. шкребачка на боці скалки, 7. шкребачка вигнута сполучена з двома протичками, 8. протичка (провертач) на кінці скалки, 9, 10, 11. скалочки з оббитим краєм, 12. рильце звичайне (доліще), 13. подвійне кутове рильце, 14. кутове рильце, 15. і 16. два вироби, що нагадують луковаті рильця, 17. шкребачка човнувата.

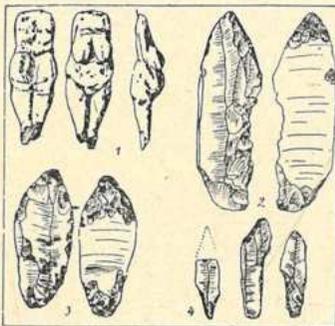
Після мустьєрської доби наступає молодший палеоліт, у якому розрізняємо за фр. дослідниками по черзі отсі три культури: оріняк, солотрей і мадлен. Ці культури, що найменше перша з них, зв'язані з примандруванням до нас нового народу, мабуть, із далекої Африки: міняється спосіб виробу крем'яного начиння, з'являється відразу численне кістяне виробництво, кістяні вироби, часто прикрашені різьбою. З'являється те, що ми називаємо різьбарським ми-

стецтвом, а також сила нових типів крем'яного начиння, пристосованого до опрацювання кости, особливо замітні різці — рильця (burins). Молодші, горішньо-палеолітичні культури заступлені на Україні безліччю селищ, на жаль, тільки дуже небагато з них розкопано, а ще менше з геол. та палеонтологічного боку розслідувано. Сюди належать селища в Новосілці Костюкової та в с. Журавці на Полтавщині, безперечно першого відтинку (оріняцького) гор.-палеолітичної культури, та молодше вел. селище, знайдене в с. Городку рівненського повіту на Волині, на правому березі р. Устя.

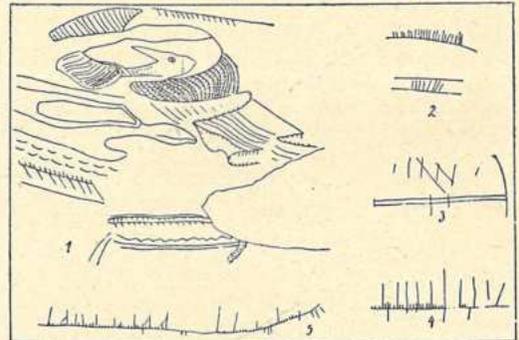
Кістяне виробництво з мізинського палеолітичного селища на Чернігівщині: 1. в простана обручка на руку з ікловини мамута (найбільша ширина 6,5 см.), 2-4. фігурка з ікловини мамута першого типу з трьох боків (6,8 см. довжини), 5-7. фігурка з ікловини мамута другого типу, з трьох боків [9 см.], 8-9. дукачі з ікловини мамута [3 см. шир. та 6,3 см. дов.], 10. вістря до спису з ікловини мамута [19,2 см. дов.].

Найбагатше з наших гор.-палеолітичних селищ знайдене в селі Мізині над Десною, нижче Новгороду Сіверського в Чернігівщині. Розкопана досить невелика поверхня, б. 150 м.², дала десятки сотнарів використаного людським виробництвом кременю та силу різного крем'яного знаряддя. Крім того, добуто багато кісток різних звірів: двох порід мамута, носорога, рена, піжмового бика, двох порід коня, півн. лиса (песця), росомахи й ін. Тут знайде-

Знаходи з с. Костьонки: 1. жіноча фігурка, вирізьблена з ікловини мамута, 2. вістря зі збоченою колодочкою [8,5 см.], 3. вістря верболоисте [6 см.], 4. троє маленьких вістрів різного типу з с. Боршево [2,5, 4,2, 3,8 см.].

по також силу кістяних виробів (шила, вістря до списів, голки й т. д.) і прикрас вироблених гол з ікловини мамута, як: дукачі з діркою до вішання, розкішно мережана похилими меандрами обручка на руку та цікаві вироби, оздоблені прямолінійним орнаментом, з них одні нагадують пташок, а другі фаллюси. Крім цього, знайдено там також останки вогнищ із недопаленими кісточками й вугільями. Геологічні дослідження цього багатого мізинського селища вказують, що воно не молодше від зах.-європ. оріняку. Вже молодшого віку будуть селища б. с. Гонців над Удаєм, лубенського повіту на Полтавщині, та в Києві на Кирилівській вулиці, де знайдено ритовини на мамутових іклах, подібні до тих, що їх знайшли в найстаріших верствах мадленської культури у Франції, а це підтверджувало б погляд деяких учених, що шукають джерел мадленської культури у сх. Європі. Цими, на жаль, мало дослідженими селищами закінчується довгий період людського життя на просторах України з доби найбільшого її зльодовіння. Але на різних місцях України в чорноземі й лісі знайдено м. ін. крем'яні вироби, що нагадують лаврувате приладдя солотрейської доби, а за схід. укр. етногр. межею б. Вороніжа, в Костьонках і Боршеві та б. с. Бердижа на Білорусі знайдено крем'яні й

1. ритини на злімку мамутового ікла з палеолітичного селища в Києві на Кирилівській вул. 2. дві ритини з того самого селища, 3-5. три частини тої самої ритини з палеолітичного селища в с. Гіндах, лубенського повіту на Полтавщині.

кістяні вироби, що вказують аналогії із славутним селищем у Пршедності на Моравії. На цій основі можна здогадуватися, що коли в нас клімат став тепліший, частина людности, що звикла була до арктичних умов життя, відійшла за льодовиком на північ і на захід, даючи місце новій людности оріняцько-солотрейської культури, яка прийшла сюди з тепліших околиць, з Наддунайщини, а може й з Моравії.

Наймолодший відтінок палеоліту, що часом відповідає фр. мадленові, ще дуже мало в нас розслідуваний, у всякому разі він є продовженням тієї культури, що заступлена костьонківським і ін. подібними селищами.

Про самих людей, носіїв палеолітичних культур, знаємо дуже мало. Правда, в печері Кіік-Коба знайдено кістки людської ноги з часів першого наступу юрмського льодовика, й ті кістки належать досить примітивній людській расі, мабуть „Homo primigenius“, чи неандертальській, а в Вальяві, б. Перемішля — людській щелеп, який мабуть належить до гор. палеолітичної кроманьонської раси (Homo sapiens fossilis), але ж на основі тих двох незначних знаходів не можна нічого певного сказати про вигляд і расовість тих первісних мешканців нашої батьківщини.

Література: Soergel W., Lösse, Eiszeiten und paläolithische Kulturen, Jena, 1919; Kozłowski L., Starsza epoka kamienna w Polsce, Poznań, 1922; Déchelette Joseph, Manuel d'archéologie préhistorique etc., I. Paris, 1924; Sawicki L., Materiały do znajomości prehistorji Rosji, Poznań, 1928; Obermajer H., Südrussland, Paläolithikum [Reallexikon der Vorgeschichte, 13 B.], Berlin, 1929; Крокос В. І., Інструкція до вивчення четвертинних покладів України [„Четвертинний період“ випуск 3. за 1931 р.], Київ, 1932. *Л. Чикаленко.*

Мезоліт. За середньої кам'яної доби, в теплом, сухому підсонні українських земель, були заселені мисливською людністю гол. незарослі піскові наспи, де залишилося багато слідів таборищ без кераміки (гроби ще не знані) та майстерень крем'яного, переважно мікролітичного (дрібного крем'яного) знаряддя, прикметного для всіх мезолітичних культур України.

Найстарша з них, свідерська культура — це ще пізньопалеолітична мішанина елементів оріанцької та солотрейської культури; виступає на Волині та в півн.-схід. Галичині; на Наддніпрянщині відповідає їй культура, відкрита М. Рудинським над р. Смячкою в півн. Чернігівщині (стоянка число XIV). — Трохи пізніші є стоянки з тарденуаською та пізньою капською культурою (остання середземноморського походження). Серед них є дві більші групи: півд.-східня (донецька), що продовжує своє існування в повному неоліті, та півн.-зах. (гал.-волинська), з впливами свідерської культури. Прикметним крем'яним виробом у обох групах є голкувате вістря зі скісною підставою та долотцепата стрілка; на Полтавщині та Харківщині трапляється й обсидіанові мікроліти.

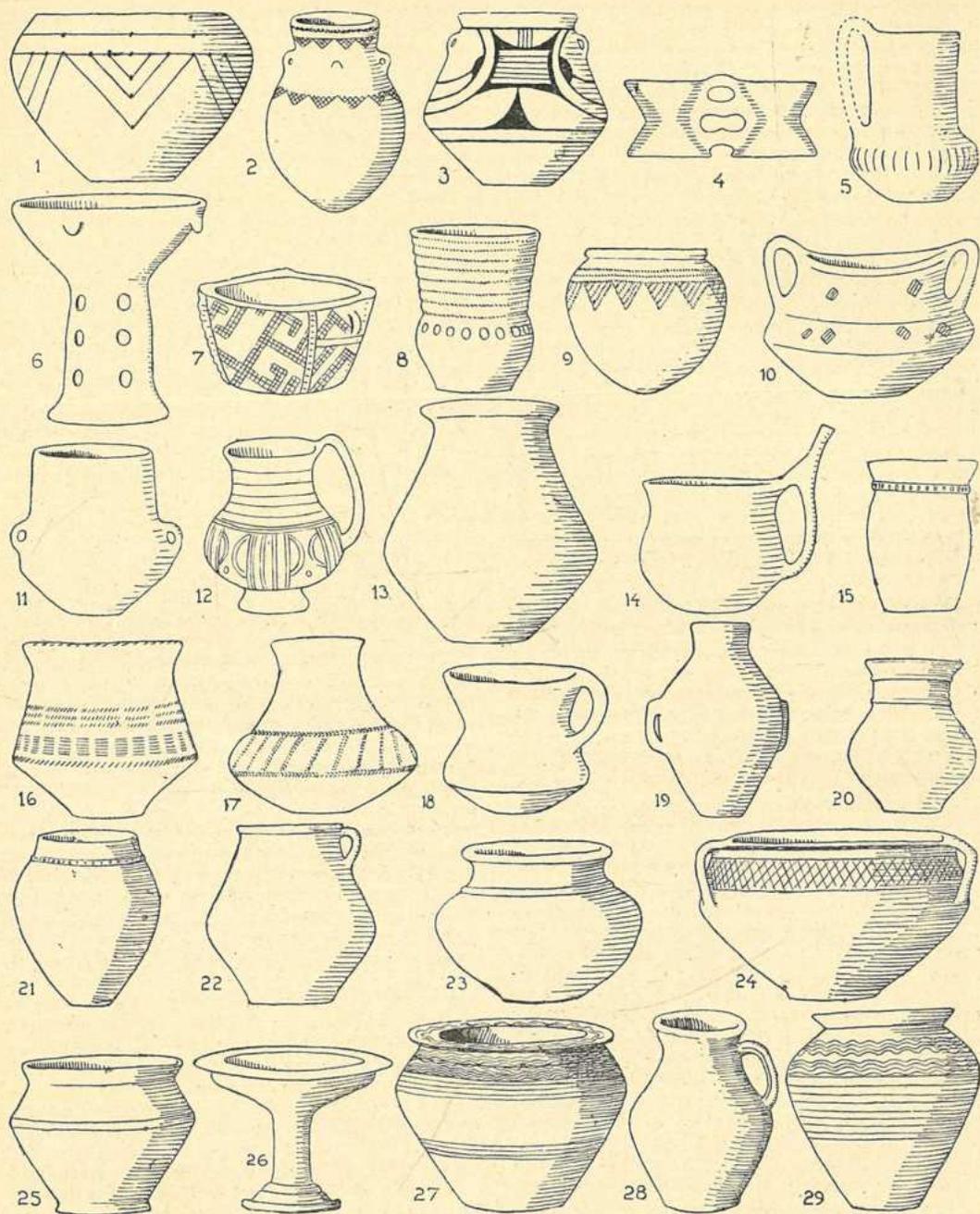
На кінець мезоліту та перші початки неоліту припадає кампінська культура, звана досі на Кам'янецьчині, Овруччині, Чернігівщині й на Поліссі та над р. Донцем, при чому найтиповіший є под. крем'яний промисел із грубо-відлупковою технікою та першими сокирками. Кераміки й тут ще нема. Початок мезоліту припадає щодо часу на анцилюсову добу, кінець — по-

чаток літоринової доби; докладнішої хронології подати не можна.

Неоліт, себто молодша кам'яна доба, на українських землях припадає геологічно вже на повний алувій. Повстають сталі оселі, людина стає хліборобом, тримає рогатий скот, собаку та вчиться ліпити горшки та гладити крем'яне знаряддя. У гробах видно вже устійнений похоронний обряд: небіжчиків скорчують та в'язуть зі страху перед ними після смерті й дають страву в горщиках, зброю та прикраси.

Майже цілу Наддніпрянщину зайняв був у неоліті новий народ, що прийшов у III. тисячолітті до Хр. зпоза Кавказу, народ із хліборобською культурою та мальованою керамікою (інша назва: трипільська культура). Прикметні круглаві землянки (останки вкопаних у землю хат), звич. на вивщених місцях, та тілопальні майданики. Кераміка прикрашена спіралевим орнаментом, який спершу глибоко ритий (Трипілья, Незвиська), пізніш мальований темно-гнідою фарбою на червоному тлі (Попудня, Шипинці). У молодшій фазі є людські та звірячі фігурки (на-стоячки) з глини та такі самі моделі хат-землянок (Попудня). Похоронний обряд був тоді тілопальний.

У Галичині та на Волині розвивалася надбужанська культура як безпосереднє продовження волинської кампінської культури. Гарно оброблюване, велике знаряддя робили з місцевого смугастого крем'я, яким торгували аж із Київщиною та надбалтійськими краями (крем'яні скарби). У I. неолітичній добі прикметні грубі двостінні сокирки з гладженим лише лезом та мотки з оленячих рогів, у II. добі тонкі двостінні сокирки, у III. добі чотирістінні сокирки, вже цілі гладжені, серповаті пилки, вістря на списи та кинджали — усе крем'яне. Селища надбужанської культури мало досліджені, гроби й кераміка з I-II. доби ще не знані. До III. доби належать кам'яні скринькові гроби (гл. Гроби скринькові) з нордійською керамікою (гл. Нордійська культура), з чотирикутними сокирками, бурштиновими перлами та кістяними пряжками до ременів, які виступають на цілому Поділлі та в зах. Київщині. Зі Шлезьку приходить у II. добі здовж Висли й Сяну гурт народу з молодшою волютовою керамікою (гл. Волютова кераміка); він дібрався здовж Дністра аж до с. Торського б. Заліщик. Полісся, півн. Волинь та частину Холмищини зайняв, мабуть рівночасно, мисливський народ із балтійською (прафінською) культурою та прикметною гребеневою керамікою (гл. Балтійська кераміка). — Закарп. равнині неоліт досі заступає лише один знахід із Корляту б. Кошиць. До II-III. доби належить хліборобська буківська культура (назва від Букових гір у схід. Словаччині), автохтонна в гор. Потиссі, в країні обсидіану. В кераміці переважають

Зразки передісторичної та ранньоісторичної кераміки на Україні.

Кам'яна доба — кераміка: 1. волютова, 2. із скринькових гробів, 3-4. мальована [трипільська], 5. рівчакувата (канельована), 6-7. бодрог-керестурська, 8. шнурова західня, 9. шнурова східня. Бронзова доба — кераміка: 10. білопотоцька, 11. лужицька, 12. закарпатської середньої бронзової доби. Залізна доба — кераміка: 13-14. скитська, 15-16. висоцька, 17. із гальштатських тілопальних скринькових гробів, 18. лужицька гальштатської доби з Закарпаття, 19. сарматська, 20. зарубинецька, 21. з підкльошових гробів, 22. рання латенська, 23. пізня латенська з Закарпаття, 24. черняхівська, 25. вандалська, 26. липицька, 27. готська. Доба мандрівок народів — 28. кераміка остроготська. Княжа доба — 29. слов'янська кераміка.

кулістї форми зі спіралевим, часом біло, жовто та червоно інкрустованим орнаментом. При цьому — багато обсидіанового знаряддя, крем'яні й кістяні вироби, кам'яне знаряддя форми шевського копита, людські та звірячі глиняні фігурки та амулети. Гроби ще мало розслідувані; здається, був звичай тіла палити, над попільницями та доданими до них горщиками з їжею були понасіпувані невеличкі могилики. В молодшій фазі буківської культури вирізняється окрема керамічна група, прикрашена густими кривульками та меандрами. На торговлю обсидіановим знаряддям указують його знаходи в Галичині (Павелче, Звенигород, Чорна, Закшів); торг. шлях ішов верецьким, бескидським та попрадським провалом.

Література: гл. стор. 408-409.

Я. Пастернак.

Енеоліт. Кам'яна доба скінчилася тоді, коли людина почала добувати й уживати металів. Першим таким металем була мідь, і час, коли людина виробляла своє приладдя з цього металю, називають енеолітом. Первісна людність України, що вживала кам'яного приладдя, змінила своє виробництво з приходом нової людини вищої культури, яка прийшла з Малої Азії з півночі Кавказу. Ця людина належала до арменодійної раси і знала вже металі. Попавши до країни придатної до хліборобства, — вона була з ним знайома ще в Малій Азії — нова раса занялася хліборобством і скотарством. Не маючи під руками металів, вона перейшла з енеолітичної на чисто неолітичну культуру: обходилася каменем, кременем, кісткою та деревом. На Наддніпрянщині, на гал. Поділлі триває далі культура мальованої кераміки, яка тепер багатобарвна: гнідий та чорний орнамент на жовтому або червоному тлі; у знаходах — людські глиняні фігурки на-стоячки, крім цього, кам'яні, проверчені топирці, лупакові мотички, тзв. „шевське копито“ та мідяне знаряддя; похоронний обряд — тілопальний. Люди з тої доби жили в землянках і в хатах, подібних до сьогочасних, із півчю та ін. Людина енеолітичної культури прийшла на Україну десь у 3000 до Хр. Поруч із цією людністю ми зустрічаємо на Україні ще ін., довгоголову, що ховала своїх покійників скорченими, часто в кам'яних скринях, поспала їх охрою, над ямою похованого насипала могилу, часто до 10 м. заввишки (для багатіїв, може князків). Ці люди були номади; одна група їх, що кочувала на Кубані, була в якихось зноснах із Кавказом та була зв'язана з мезопотамською культурою; на це вказували б знаходи в майкопській, царській та ін. могилах на Кубані. Хліборобська людність була круглоголова, бо в цих могилах поруч із горшками, що нагадують нордійську і шнурову кераміку, знайдено багато

мальованих горшків круглоголової людини. Деякі вчені вважають, що індоєвропейці прийшли б. 2000. р. до Хр. до Кападокії з чорноморсько-каспійських, себто укр. і півн.-кавк. степів, де жили в 3. тисячолітті до Хр. Якщо так, то й ті могили, з 3. тисячоліття на Кубані, можна б віднести до народу індоєвроп. раси; цьому в загальних рисах відповідають і антропологічні дані скорчених кістяків (довгоголовість і високий зріст). У майкопських гробах є чудові металеві вироби, подібні до сумерійських, знайдених в Урі: золоті воли, срібні орнаментовані вазы, мідяні сокирки з дірками на держальна, мідяні бойові вила й т. ін.; крім цього, зубчасті крем'яні наконечники стрілок.

На правому березі Дніпра скорчені охорвані кістяки не мають при собі, крім дрібних оздіб, металю. Одна група тубільців ховала покійників у ямах, куди на долівку клали каміння в формі кола, де всередині лежав покійник. Вона (Гуманщина, Звенигородщина) жила тісніше з людьми мальованої кераміки (знаходи в с. Колодистому). На степах, у напрямку до Галичини, є могили зі скорченими кістяками в кам'яних плитових скринях, а б. тих кістяків кераміка (горшки) прикрашена шнуровими прикрасами й кам'яні бойові молото-сокирки, шліфовані, з діркою на держально. Ще одну культ. групу відкрито на чорноморській прибережній смузі — від Дніпра понад Озівське море до Дінця й далі на схід, і в Кубанщині до Кавказу; там ховали небіжчиків скорченими в тзв. катакомбах, над якими насипали могили. Інвентар — із впливом егейської культури (ульська могила на Кубані та в ін.), пр. мармурові статуетки віолінової форми, що нагадують подібні егейські статуетки якоїсь богині. Тепер можна вважати за доведене, що в енеолітичну добу Україна й цілі степи аж до Волги були заняті двома вел. расами: передньоазійською, або арменодійною, з хліборобською культурою, та індоєвроп. расою, з номадською; до неї долучалася в незначному числі третя середземноморська. Через співжиття цих двох основних рас і втворився укр. народ, який до останнього часу зберіг свої хліборобські традиції від неолітичної доби.

Іншу культуру зустрічаємо на півночі України, в Радомищині й на Волині, де найдено в великих кам'яних скринях горшки з перепаленими людськими кістками. Самі горшки характеру нордійського, або почасти й шнурового, але сокирки при них — клинкові, з грубим обухом, нордійського типу, з надбужанського смугастого кременю. Ця культура прийшла, мабуть, від Західного Бугу. Є ще тут два типи скорчених похоронів: один, головно, на Поділлі й Волині (острозький повіт): покійників обкладали глиняними валками; другий — із кістяками оздобами при небіжчиках у формі великої

кістяної шпильки, головка її має вигляд молоточка (молотошпилька). Це теж неолітичні похорони. Ця культура тривала, як догадується, приблизно 2500—2000 до Хр.

З гал. Поділля випер трипільців трохи пізніше народ кістякових могил із шнуровою керамікою зах. (туризько-маршвицького) типу та кам'яними проверченими топірцями; там скорчений небіжчик часто вже зовсім знищений гумусовими кислотами. Провідні керамічні форми: кулиста амфора з 2 вушками насередині черевця або з 4 вушками під шийкою, циліндричний кубок та малий черпак. Той народ зайняв був і півд. Волинь. На зах. Закарпатті жив тоді народ, що вживав глиняного посуду з рівчакуватим орнаментом; прикметні кулісті кухлики з вис. тасьмовим вухом, прикрашені кругом черевця прямовисними рівчиками. Гроби його неznані. У схід. частині Закарпаття була одночасно культура бодрог-керестурського типу (гл.: Бодрог-Керестур); її кераміка прикрашена ритою (ламаною й решіткою) волотюю.

Література: Штернь Е. Р., Доисторическая гр. культура на Югѣ Россіи [Труды XIII Археол. Съѣзда, том I]. Москва 1907; Щербаківський В., Мальована неолітична кераміка на Полтавщині [Наук. збірник укр. унів. у Празі, I], Прага, 1923; Tallgren A. M., La Pontide Précythique, Paris, 1926; Трипільська культура, Київ, 1926-27; Borokovskij I., Šňurová keramika na Ukrajině [Obzor Prehist. IX, стор. 57-85], Nový Bydžov, 1930-31.

В. Щербаківський.

Бронзова доба. З початком II. тисячки до Хр. люди почали виробляти приладдя зі ступу міді враз із ін. металами, гол. з циною — від тоді починається бронзова доба.

На Наддніпрянщині подибується її культури на Київщині та на степовій смузі, від Поділля по Урал; окреме місце займає Кубанщина. Старша фаза (2000-1200 до Хр.): молодші могилки зі скорченими кістяками, забарвленими охрою на червоно (кімерійці?); їх інвентар: листоваті бронзові кинджали, персні, намисто, шила, бронзові та срібні спіралки і крем'яні списи та стрілки. У цій фазі скарби: мідяні сокирки, топірці та угорські долота й відомий скарб із Бородини. Через Наддніпрянщину йшла тоді торгівля гетитів із балтійськими краями. — На зах.-укр. землях діляться ця старша фаза на три підвиділи: I: 2000-1700, II: 1700-1400, III: 1400-1200 до Хр. У першому є ще могили зі шнуровою керамікою та першими бронзами: дротяні персні, браслети, кинджали (впливи унетичької культури), та плоскі гроби з самими бронзами, на Волині при цьому ще й культура балтійсько-нордійська та кам'яні топірці фат'янівського (серед.-азійського) типу. У другому, на Закарпатті — вже трацьке населення, що його перші сліди є

вже в Галичині (бронзовий скарб із Стефкової). На Покутті й Поділлі — гроби поселенців із Молдавії зі скорченими кістяками (гл. Білопотоцька культура), на Холмщині, Волині й Поліссі — кераміка з ритим пасмовим та пластичним листовим орнаментом, місцеві форми бронзових нарамників і діядем. У третьому — розквіт культури трацьких гетів на Закарпатті, що приносять у середущу Галичину своєрідну бронзову культуру й перші бронзові мечі; горі Серетом та Прутом прийшли кімерійці, що згодом зайняли Буковину, Покуття, Поділля й півд. Волинь. — Молодша фаза (1200 800 до Хр.): на Київщині тілопальні могили з гальштатськими бронзовими нарамниками, крім цього: 1) бронзові скарби, переважно семигородського походження, двобокі бронзові сокирки мікенського походження, плоскі сокирки з бічними виступцями кавк. походження, бронзові ідоли; 2) окремі знаходи, між ними прикметні серпи „семигородського“ типу — Галичина зайнята вже зовсім гетами й кімерійцями, надто прийшов із заходу народ із луж. культурою (слов'яни?). На його вел. тілопальних погребіщах попільниці мають есоватий (S) або двостіжковий профіль, вони прикрашені скісним жолобкуванням, насічкою та дірками кругом вінців, при них бронзові цельти, списи, браслети, нашийники, глиці. Місцевого, гал. виробу є масивні замкнені нашийники сінявського типу та браслети з закладеними кінцями. — На Закарпатті — вже початок залізної доби: прикметні бронзові мечі липтавського типу, з мисочкою на грушці, з язиковою ручкою, масивні неорнаментовані бронзові нарамники та золоті, густо карбовані браслети. В зах. частині кераміка пілінського типу.

Залізна доба. А. Гальштатська культура. З кін. VII в. до Хр. кімерійців виперли з Наддніпрянщини скити, що залишили по собі „царські“ могили на Кубані (костромська, келермеська), у Криму (Сімох братів, Карагодеваш, Куль-Оба), в Донеччині (єлисаветська, воронізька), над дол. Дніпром (чортомлицька, Солоха, олександропільська), в Полтавщині (оксютинська) та на Київщині (рижанівська, іллінецька) з кістяковими похоронами та дерев'яною конструкцією над ними. У могилах залізані мечі (акінаке), кольчуги, щити, луки з тригранними стрілами, сагайдаки (горитос), багато кінської зброї, дзеркала, нагайки, похоронний віз, гр. кераміка та зол. і срібний посуд малоаз.-перс. та гр. Звиринний стиль (найкращі пам'ятки: чортомлицька й куль-обська срібна ваза та зол. гробінь із Солохи), взятий із малоаз. та ст.-йонського мистецтва, витворився гол. в ранньо-геленістичній добі (350-250). Властивих гальштатських пам'яток дуже мало (кухлик бронзовий, фібула, полом). — У Галичині розвивається з луж. культури під кімерійськими впливами висоцька культура

(800-500 до Хр.) з тілопально-кістяковими гробами та селищами, часто на піскових наспах. Кераміка часто з біло інкрустованим орнаментом та діркуванням під вінцями, багато мініатюрного посуду. З бронзи: бритви, гліці з вел. спіральною або малою рурковатою головкою, спіральні дротяні й тасьмові браслети та кручені нашпийники; з заліза: ножики, голки, прості гліці й шила. Бронзові ковтки в формі зігнутих цвяхів із шир. головками, тригранні стрілки бронзові та гр. амфори — принесли на Поділля скити; їх могили там кістякові й тілопальні, без людських жертв та кіньських похоронів (слов'яни зі скитською культурою?). Бронзовий скарб із Кунисівиці — іт. походження, а обидва зол. скарби з Михалкова — це трацький виріб VIII в. до Хр. Під кінець гальштатської доби приходять на Холмщину та до Галичини герм. (?) племя з тілопальними скриньковими гробами та копченим лискучим посудом (слід торг. шляху?). Покуття й півн. Буковину заселявали даки (чотирикутні ліп'янки, чорна лискуча кераміка з рівчакуватим орнаментом, гарфуваті фібули з бронзового дроту). — На Закарпатті ще мало знаходів; у них гол.: кручені бронзові нашпийники, залізні сокирки з виступцями; зі селищ znana лише культ. верства в Ясові, з похоронів — кістякові могили в Мукачеві та тілопальні зі скитськими впливами в кераміці (Куштановичі).

Б. Лятенська культура. В пол. III в. до Хр. прийшли на Наддніпрянщину у сармати, іранці, що підбили більшість скитів, залишаючи їх самостійні групи тільки на Криму та в Добруджі (племена: аляни, аорси, роколяни, царські сармати, ургі та язиги). Одяг, звичаї, релігія — як у скитів. На місце акінакесу — довший меч, горит заникає, бойових сокир дуже мало, часто залізний шолом, кольчуга, багато кіньської зброї, а все те — прикрашене простіше. У кераміці переважають кулисті глечики з вузькою шийкою, дзбанки з тасьмовим вухом та миски; домашній бронзовий посуд досі невідомий. Могили без дерев'яної конструкції, мають срібло й золото, замість бронзи — часто залізо. У багатших могилах рим. виробів: terra sigillata, гострокінчасті амфори, шкло і бронза; у кубанських — кістяк у окремій ніші, в помальованій дерев'яній домовині, з багатими золотими дарами, чоловічі кістяки — зі шкіряним чересом. Замість цілих коней — у могилах тільки частини їх тіла. Над серед. Дніпром змінився у III-II в. до Хр. похоронний обряд на тілопальний („похоронні поля“). У краще прослідкованому такому погребіщі в Зарубинцях б. Канева — серед.-лятенські фібули. — У Галичині тягнеться спершу ще збуділа висопька культура; крім того, на Поділлі є ще пізні скринькові герм. гроби (Увисла), а з півн. заходу приходять другий герм. народ (ба-

старни?) з тілопальними гробами, де обкладена камінням попільниця прикрита оберненою мискою, тзв. кльошем — звідсілі „підкльошеві гроби“; його селища невідомі. Рівночасно на Волині — залізні ст.-лятенські фібули з приметною керамікою. Згодом появляються пізніші лятенські фібули та кельт. монети окремо й цілими скарбами (Скоморохи). Накінець герм. вандалі приносять здовж Бугу й Сяну повну лятенську культуру з тілопаленням: у гробах чорнена попільниця з вухком, роблена вже на ганчарському колі, обрядово двічі зігнутий меч, списи, умбо, остроги, спряжки, ножики (все залізне). — На Закарпатті старших лятенських пам'яток дуже мало; переважна частина належить до кінцевої фази з культурою „страдоніцького“ типу, яку принесли місцевим гетам кельти. Сильне культ. середовище в теперішньому Мукачеві з масовим виробом усякого залізного зняряддя. Гроби — кістякові, кераміка — роблена на ганчарському колі, багато кельт. монет різних типів, скитський залізний киджал.

В. Римська культура. На Наддніпрянщині — молодша й пізня сарматська доба з деякими змінами в матеріальній культурі: нові мечі (алянські?) з рівною поперечкою та грушкою в формі коліщатка, на Кубанщині — мечі без поперечки з гудзоватою грушкою, прикрашеною напівсамоцвітом. Із серед.-лятенської фібули розвивається форма з підігнутою ніжкою. В кераміці появляється яйцеватий посуд із циліндричною шийкою та 2 вухами на черевці; орнаменту дуже мало. У багатших гробах на Кубані рим. виробів, малі бронзові дзеркала з вухком, залізні ножиці й карнеолеві намистечка. Над дол. Дніпром виступають із городищами кістякові гроби ямові, нишеві та в коморах, у них — гр. кераміка. Над серед. Дніпром і далі на півн. захід — готські „похоронні поля“ мішаного обряду з перевагою тілопалення (Ромашки, Черняхів). Грובה кераміка сива, вся роблена на ганчарському колі. Гробовий інвентар: глиняний і шкляний посуд, бронзові фібули з півкулістою або прямокутною головкою, спряжки, ножики, кістяні гребені, намисто зі шкла, карнеолу й пасти, глиняні пряслички, лущинки яєць, баранячі кости; цілковитий брак зброї. Дуже багато рим. монет, гол. над серед. Дніпром, указує на живу торгівлю. — В Галичині — вандалі зайняли в III в. ціле стоище Дністра. Селищ їх не знаємо, на тілопальних погребіщах попільниці, присипані часом останками костюра. У кераміці приметні стрункі вазоваті форми з 3 вухками та точкованим меандричним орнаментом. Залізний інвентар дуже різноманітний: гнуті мечі, умба (охоронний гудз на щиті), списи, стріли, ножики, фібули, спряжки, ключі, ножиці, при цьому кістяні гребені, шкляні намистини, фрагменти брон-

зового і шкляного посуду та двовухі амфори (дві останні речі імпортовані). Гети-костобочки, що прийшли через Буковину (?), зайняли Підкарпаття від Дрогобича до Косова, сягаючи клином аж під Львів, принесли з собою культуру липицького типу (назва від с. Липиці б. Рогатина) та тілопальні плоскі гроби без зброї. Кераміка у гробах і на селищах однакова: тюльпануваті форми, ліплені вільноруч із нечищеної глини та знаний із Семигороду гетський посуд, роблений на ганчарському колі з чищеної сивої глини (прикметні чаші на високій порожній нізці, двостіжкові попілничці на малій нізці в формі перся та дзбанки з вел. вухом). Орнамент переважно гладжений (решітка, вужики, риски). Попри те фібули, ножі, бруски, спряжки, шила, пряслички. Коло 170 по Хр. вандалські гастинґи побили костобоків та перейшли разом із ними на Закарпаття. Подібну до липицької сиву кераміку принесла на Поділля готсько-слов. етнічна хвиля б. 250-375 р. з Наддніпрянщини. Її гроби теж без зброї, селищ знах мало, на час указують сильно профільовані залізні фібули. Сюди належать і гот. залізні вістря на спис, інкрустовані сріблом, із рунічними знаками (Берестя, Камениця, Сушично) та камінь із Задрости (повіт Тереховля), з вилокватими знаками. Багато скарбів та окремих рим. монет указує на жваву торговлю надчорноморських рим. кольоній здовж Дністра через Бобреччину (Звенигород) на Волинь (Борочиці). Цією дорогою дісталася до Звенигороду та Неслухова й тзв. terra sigillata (червоний теракотувий посуд) із печатками майстрів Цінтусуса і Сварада. — На Закарпатті археол. матеріал мало просліджений. Місцевим населенням були трацькі гети, після 170 р. прийшли з костобоками вандалські гастинґи й лякринґи, зі сходу сармати (алаяни, рокосоляни), герм. (?) бастарни та беси. Вандалські гроби тілопальні (Гібарт, Остров'яни) й кістякові (Арданово), останні під трацькими впливами: їх інвентар — як і в Галичині. Багато рим. монет, у Мармарошині сліди копанель соли. Сарматських певних пам'яток нема.

Доба мандрівко народів. Готській державі Германариха на Наддніпрянщині поклав кінець наглий наступ гунів 375 р. (у залузі з алаянами), що принесли з собою аз. залізну культуру, дібралися скоро на угор. низ і заснували там у пол. V в. сильно державу під проводом Аттілі. На їх місце в пол. VI в. прийшли зі сходу авари (обри), що розбили антів та зайшли аж у землю дулібів на Волині; кінець їх пануванню поклала тур. орда хазарів. Археол. матеріал мало вивчений. Сюди належать пізні готські фібули та спряжки, гунські й аварські могильні похорони вершників із конем та малі тілопальні могилки слов. з дуже вбогим інвентарем: небагато спалених кісток та кілька черепків. Мож-

ливо, що місцевому слов. населенню, яке творило вже певно заг. етнічний підклад на всіх укр. землях, треба приписувати й частину багатьох селищ із сивою „готською“ керамікою, яку могли слов'яни перебрати. Візант. імпортом є срібний скарб VI в. з Крилосу; срібний скарб із Хонякова на Волині є сасанідського походження. — На Закарпатті прикметний гріб багаті германки з Косинова.

Княжа доба. З хвилиною, коли всі наші землі зайняла півд. частина схід. слов'ян, що згодом утворила теперішній укр. народ, духова та матеріальна культура взагалі вирівнялася. Цьому багато поспособляли живі торг. зв'язки Київщини з усіма зах.-укр. землями та часті воєнні походи. Типові пам'ятки того часу — городища, обведені валами й ровами; вони були постійно замешкані або правили за захист на випадок небезпеки. З тієї доби походять також кістякові гроби: 1) під могилами, 2) під кам'яними плитами (підліттові), 3) рядові (церк. цвинтарі?), де кожний небижчик звернений головою до заходу. Селища мало просліджені. Прикметна кераміка вазоватих безвухих форм, роблена на ганчарському колі з нечищеної глини та прикрашена гребневим хвилястим або простолінійним орнаментом (гл.: Укр. кераміка). З інших рухомих пам'яток типові: бойові сокири з сильно розширеним лезом, чільця, ковтки (західні — есоваті і східні — із трьома кульками), півмісячкові й кулисті дармовиси, бляшані та кручені шкляні браслети, плетені персні, бронзові двораменні складані нагрудні хрещики-енкольпіони, мінятурні кам'яні двораменні хрещики, двораменні вч. хрести, залізні кресала та пряслички з рожевого волинського лупаку. Багато в цих виробках впливу візант. мистецтва, варязького та схід. На торг. зв'язки з цими землями вказують скарби монет візант. та араб.; монети з тризубом (родовим знаком Рюриковичів) знані з Наддніпрянщини. Більше поширені олов'яні печатки. З монументальних будівель залишилися сильно поперобудовані церкви, оборонні вежі та окремі частини мурів (Золоті ворота); більше є самих тільки фундаментів (Херсон, Крилос) та поливаних кахлів київ. походження з церк. підліг. Фігуральних пам'яток ст. мітольоґії не залишилося; Світовид із Збруча (1848), мабуть, зах.-слов. походження. З чужоплемінних нерухомих пам'яток на Наддніпрянщині багато вершинських турко-тат. могил із „кам'яними бабами“ (найбільша їх збірка в Музеї в Дніпропетровському), а на Закарпатті старомад., теж вершинські гроби XI-XII в.

Література: Demetrykiewicz W., Vorgeschichte Galiziens, Відень, 1898; Антонович В., Археологическая карта вольнской губернии [Труды XI археол. съезда], 1902; Lehoszky T., Adatok hazánk archaeológiájához, Мукачів, 1912; Ebert

4
М
Д
Н
Р
Р
lo
k
19
гі
П

С
л
л
з
а
С
л
С
М

л
у
ре
ни
нь
на

є
мо
те
по
у
ет
ти
ук
зв
Ду
ра
—

ко
ве
гра
(на
10-
стр
Ук
ди
ря
рік
Та
ук
ти
ос
йд
зві

М., Südrussland im Altertum, Leipzig, 1921; Данилевич В., Археологічна минувшина Київщини, Київ, 1925; Сіцінський Ю., Нариси з історії Поділля, Вінниця, 1926; Pasternak J., Ruské Karpaty v archeologii Praha, 1928; Antoniewicz W., Archeologia Polski, Warszawa, 1928; Reallexikon für Vorgeschichte, Том XIII, 1929; Пастернак Я., Коротка археологія західньо-українських земель, Львів 1932. Приблизний час тривання окремих доісторичних діб:

старша кам'яна доба	?—?
молодша кам'яна доба	?—2500
кам'яно-мідяна (енеолітична) доба	2500—2000
бронзова доба	2000—800
залізна доба:	
а) гальштатська культура	800—300
б) лятенська культура	300—0
в) провінціоанальна римська культура	0—400
доба мандрівок народів	400—600
старша княжа доба	600—900
молодша княжа доба	900—1200

Я. Пастернак.

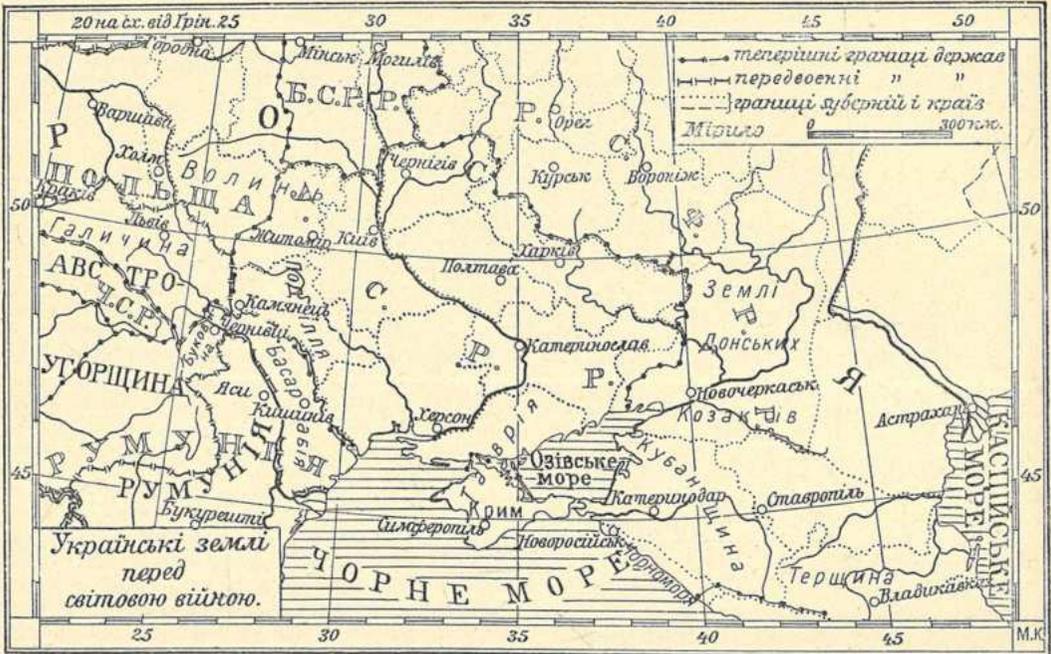
Антропогеографія й демографія. Полюження. Укр. етногр. територія лежить у півд. частині схід. Європи — на півн. берегах Чорного й Озівського моря, на границі нерозчленованої схід. Європи й останньої відноги теплої Середземного моря, на границі схід. Європи й Передньої Азії.

Одинока природна границя укр. народу є Кавказ, Чорне й Озівське море, при чому моря творять півд. границю укр. етногр. території від схилів Кавказу б. міста Адлер по дельту Дунаю на заході; тільки Крим у своїй півд. частині є поза межами укр. етногр. території: тут мають татари релятивну більшість (42,4%). На півд. заході українці межують із румунами на довжині зверх 800 км. Границя починається на дельті Дунаю в Добруджі, переходить півд. Басарабію б. місцевостей Кілія—озеро Елпук—Ізмаїл—Татар-Бунар, річкою Кагільником і Саротою, б. Нової Одеси до Расковець над Дністром. Звідсіля укр.-рум. етногр. границя переходить на терен Рад. України (на територію Молдавської АСРР) в віддалі 10-25 км. від Дністра до Рибиці, відтіля Дністром, і заразом границею Румунії й Рад. України по Могилів Под., тут круто переходить на захід на терен Басарабії б. Секурян, Бричан до Прута, на північ від цієї ріки по Новоселицю на границі Буковини. Таким чином у Басарабії залишилися дві укр. округи: Акерманщина на півдні й Хотинщина на півночі. Крім цього, є укр. острови серед рум. більшости. На Буковині йде границя здовж Прута по Чернівці, звідтіля на південь по Сучаву, творячи

вузкий і довгий півострів, куди належать і численні укр. села в рум. Молдавії. Від Сучави границя завертає на північ в околиці Чернівців, через Сторожинець—Молдавський Банилів—Брязу й Кирлибабу, від Кирлибаби йде потоком Цібев і карпатським хребтом по Будивську, потім переходить на Закарпаття здовж Вишевої й Тиси (тепер границя Румунії й ЧСР), пізніш до Румунії, де є кілька укр. сіл, що творять укр. Мармароцину. В околицях Севлюша на Закарпатті кінчається границя з румунами, починається з мадярами: вона перебігає тут на відтинку 100 км. на південь від осель Севлюш—Мукачів—Ужгород. На захід від Ужгороду починається границя зі словаками, перебігає Словаччиною на довжині 200 км. (тут є численні острови й півострови) попри оселі: Сніна—Яблінка—Ганушівці—Зборів—Сабинів—Ольшаниця—Липник до границі Галичини, де починається межа з поляками.

Границя з поляками тягнеться від Липника по Сянік на довжині 140 км., вона перебігає Галичиною більш-менш здовж Сяну біля місцевостей Сянік—Динів—Радимно—Сіява—Ожана, де переходить на територію Холмщини й Підляшши й тягнеться на 380 км. Границя в Холмщині й Підляшші, де є численні поль. острови, біжить вузьким поясом коло Тарногороду попри Галичину, потім йде на північ б. осель Тишківці—Войславичі—Павлів—Опілья—Янів над Бугом—Дорогичині і через Боцьки до Нарви, де й кінчається зах. границя з поляками й починається півн.-зах. границя з білорусами в районі Біловезької пущі. Границя з білорусами (хоч її важко визначити через широкий пояс переходових говорів), переходить здовж р. Нарви, б. Пружан, Вігоніського оз., Люсіна, Турова (вже на терені БСРР), Прип'яттю до Дніпра, Дніпром на північ до Лосва. Межа українців на схід від Лосва не установлена через неясність нац. приваженности півд. частини теп. брянської губ., що входить у склад РСФСР. На основі статистики з р. 1926. це — рос. територія з домішкою 14% укр.; вужча укр. етногр. границя, без цієї території, йде через Добрянку, Семенівку, Новгород Сіверський і покривається з півн. границею УСРР; ширша ж йде до Мглина на півночі, де початок границі з росіянами.

Границя укр.-рос. є найдовша з усіх (2000 км.). Вона складається з трьох відтинків: півн., схід. й підкавказького. Півн. відтінок йде, згідно з границею УСРР і РСФСР, від Серединої Буди до Рильська, перетинає курську й воронізьку губ. в схід напрямі б. осель: Суджа—Острогоське—Бутурлінівка—Новохоперське вже за Доном, де раптом скручує на південь. Межа на Вороніжчині виразніша, ніж на Курщині, де є багато етногр. островів і півостровів. Схід. відтінок укр.-рос. границі перебігає здовж границі воронізької й сталінградської губ.,

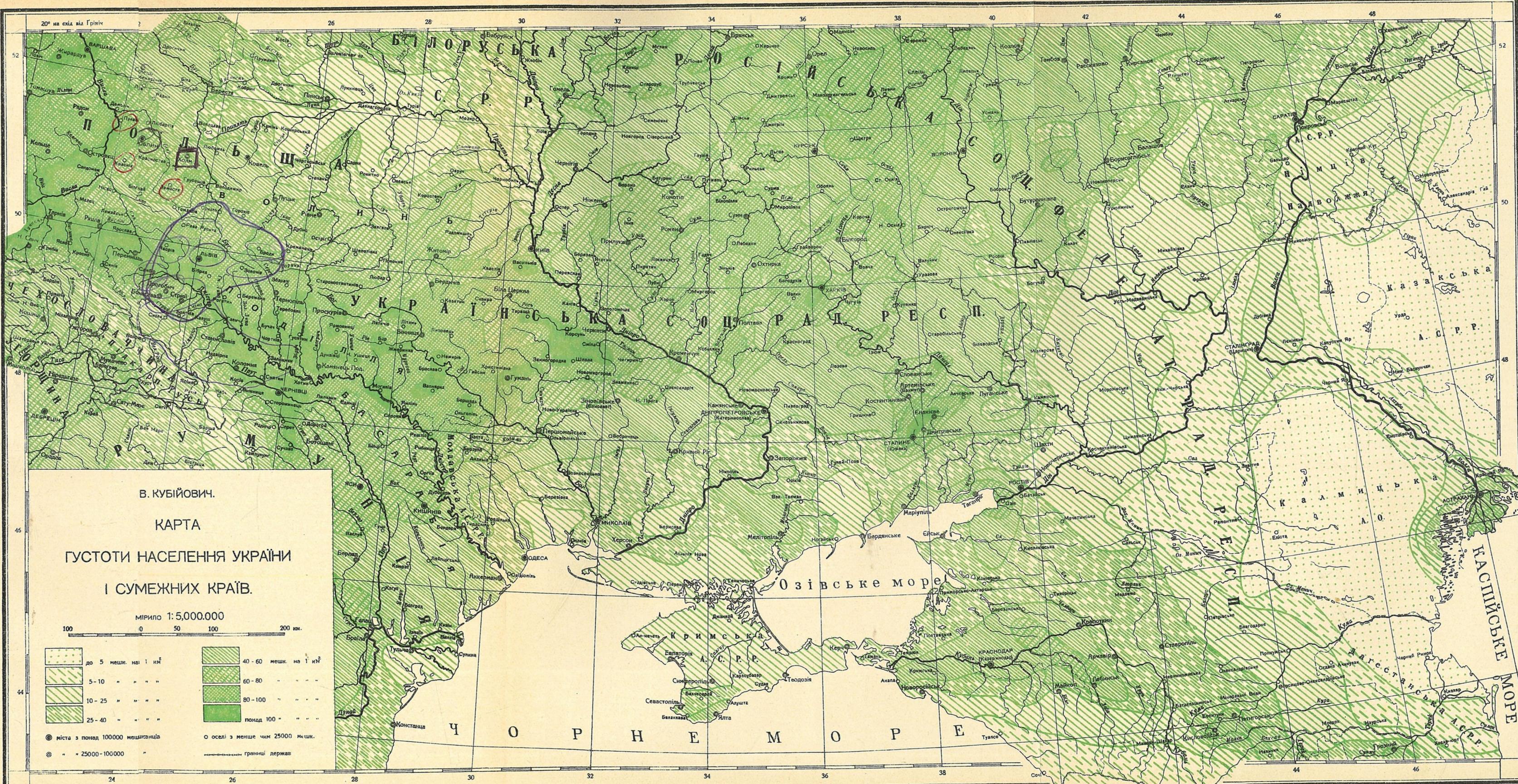
далі на Півн.-кавк. край (кол. область Війська Донського), повз оселі Маніна—Ст. Мілова—Астахів—Морозівське; далі йде вузький рос. півострів по Луганське на УСРР, опісля на Кам'янське—Шахти—Ростів. Тут починається третій відтинок границі на Підкавказзі у схід. напрямі через Батайськ—Балабанське, далі здовж Саду через Крилів по Обильчу, де починається границя з комліками. Таким чином, в укр. території втискається клином рос. півострів, що сягає включно по Ростів.

Границя з комліками йде границею Півн. Кавказу й Комліцької АСРР здовж гір Єрґені, Маніча аж по Куму на довжині 300 км., відтак по р. Куру біжить границя з Дагестаном (250 км.). На півдні українці граничать на лінії 500 км. із кавк. верховинами здовж рік Тереку й Малкі, на південь від осель Кисловодськ—Баталпашинське—Псебайське, опісля границя звертає на півд.-захід, перетинає Кавказ і б. Адлера доходить до Чорного моря. На Підкавказзі є територія лише в зах., Кубанській частині, укр.; у схід.—мішана укр.-рос.; його кольонізували обидві нації. Границя між чисто укр. й мішаною територією йде від Ростова через Новобатайське до Мечетинської, відтак скручує на південь і йде через Тихоріцьке, Ладовське здовж схід. границі Кубанської округи й б. Джубби доходить до Чорного моря.

Укр. етногр. територія в ширших границях обіймає 938 016 км.² із 55,164.000 людини (1931. р.); у вузьких межах, себто

без Стародубщини й схід. Підкавказзя 760.526 км.², із 50,171.000 людини. Щодо простору—це друга по рос. території в Європі, щодо числа населення—(після Росії й Німеччини) третя. Обіймає вона в Радянському Союзі цілу Радянську Україну (УСРР), з рад. Білорусі півд. част. мазирської округи, з РСФСР півд. Курцину (грайворонський повіт, частини повітів рильського, льговського, білгородського, староскільського), півд. Вороніжчину (цілі повіти валуйський, росшанський, богучарський, частини острогоського, новохоперського й бобрівського), з Півн.-кавк. краю в вузьких границях цілу таганрозську округу, частину донецької, шахтинсько-донецької, донської, кубанської, чорноморської й частину Адигейської АСРР; у ширших границях обіймає ще останню частину кубанської й чорноморської округи та Адигейсько-черкеської АСРР, цілі округи: армавірську, майкопську, ставропільську, сунжанську, терську, частину сальської округи й Кабардино-балкарської АСРР, невеличку частину Комліцької АСРР, нарешті Крим. Україна в ширших границях обіймає ще півд. частину брянської губ.

Укр. етногр. територія під Польщею обіймає: 1) з Галичини—цілі воєводства тернопільське й станиславівське, переважну частину львів. воєводства та частини 4 повітів краківського (Лемківчину); 2) з півн.-зах. земель—ціле волинське воєводство, переважну частину поліського (повіти: Берестя, Дорогичин, Кобрин, Камінь

В. КУБІЙОВИЧ.
КАРТА
ГУСТОТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
І СУМЕЖНИХ КРАЇВ.

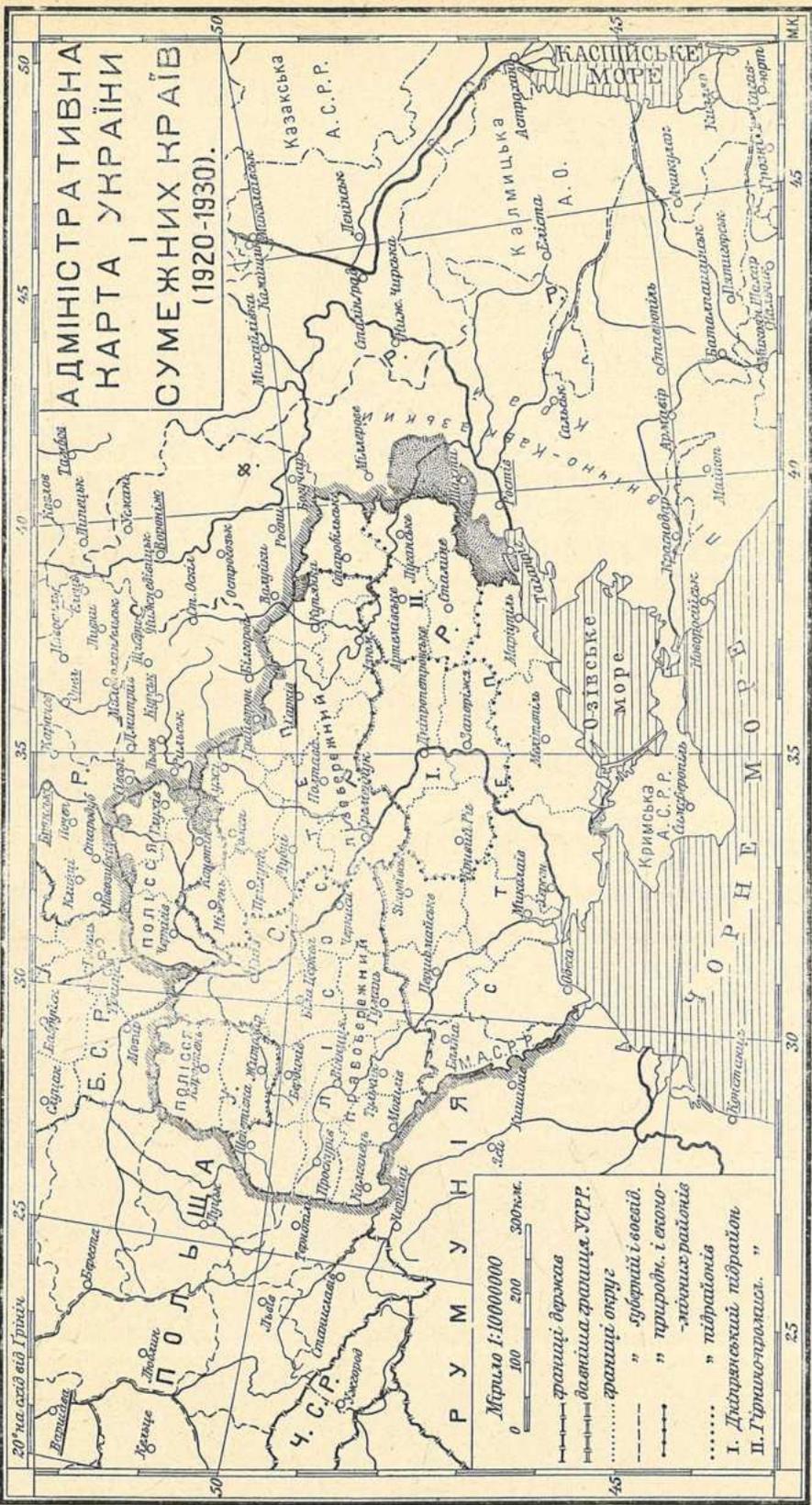
МІРИЛО 1:5.000.000

100 0 50 100 200 км.

	до 5 мешк. на 1 км ²		40-60 мешк. на 1 км ²
	5-10 " " "		60-80 " " "
	10-25 " " "		80-100 " " "
	25-40 " " "		понад 100 " " "

● міста з понад 100000 мешканців   ○ оселі з менше чим 25000 мешк.
 ⊙ " " 25000-100000 "   —————— границі держав

Коширський, цілий Пинськ, частину Пружан), схід частину люблинського воєводства, себто Холмщину й Підляшшя, повіті грубешівський цілий, майже цілий холмський, томашівський, володавський і більський, частини білгорайського, косянтинівського, радинського, замойського, а з білостоцького воєводства схід частину повіту більського.

Укр. землі під Румунією обіймають: 1) з Басарабії Хотинщину й Акерманщину, 2) півн.-зах. частину Буковини, 3) невеличку частину Мармарошини.

У склад ЧСР входить тзв. Підкарпатська Русь, без півд., мад. частини, й півн.-східня, укр. частина Словаччини.

Рад. Україна ділилася до 1930 р. на 40 округ і Автономну Молдавську РР; тепер ділиться на 6 областей, а саме — харківську, київську, вінницьку, дніпропетровську, одеську й Донбас; крім цього, поділяється на 6 екон. природних смуг: Полісся, Правобережна й Лівобережна частина Лісостепу, Степ, Запорозжжя й гірничо-пром. Донбас. Величину й людність адмін. одиниць, на які розпадається Україна, бачимо з кінцевої таблиці. Укр. етногр. територія ділиться між 4 державами так:

	Територія в 1000 км. ²	у відсотках		
		цілої укр. етногр. території у границях		держав, у склад якої вхо- дить
		вужчих	ширших	
1. укр. землі в ССРР а) ширші межі б) вужчі межі	773·4 595·9	77·5	79·6	3·7 2·8
2. укр. землі в Польщі	132·2	18·5	16·8	34·1
3. укр. землі в Румунії	17·6	2·5	2·3	6
4. укр. землі в ЧСР	14·9	1·5	1·3	10·6

Розміщення населення. Пересічна густота населення на Україні в вужчих межах (1931) — 66, в ширших — 59. Найгустіше заселена середня смуга від Сяну й Вепра на заході (лінія Сянік — Холм) по Курщину на сході (в Галичині густота 99, на Правобережжі 88, на Лівобережжі 82). — смуга родючого чорнозему й дав. заселення. Гірше — півн. частина, з гіршим ґрунтом (піска, глини), лісиста — де густота падає до 43 людей на 1 км.², а на багнистому Поліссі — нижче 25. Півд. степова рідко заселена (52, а без Донецького басейну — 42), бо має менше атмосферичних опадів, потрібних для хліборобства, пізніше заселена. Тільки пром. Донецька країна є густо заселений острів. Виразно видно це на пізно заселеному Підкавказзі, що 2-3 рази рідше заселене, ніж середня смуга, хоч тут ґрунт і опади подібні, як там. Рідко заселені гори,

зокрема Кавказ. Подрібно розміщення населення й міст України видно з мапи й таблиці. На густоту мають вплив фізіографічні чинники (ґрунт і вогістість), вік заселення й розвиток промисловости (Донецький басейн, Харків із околицею).

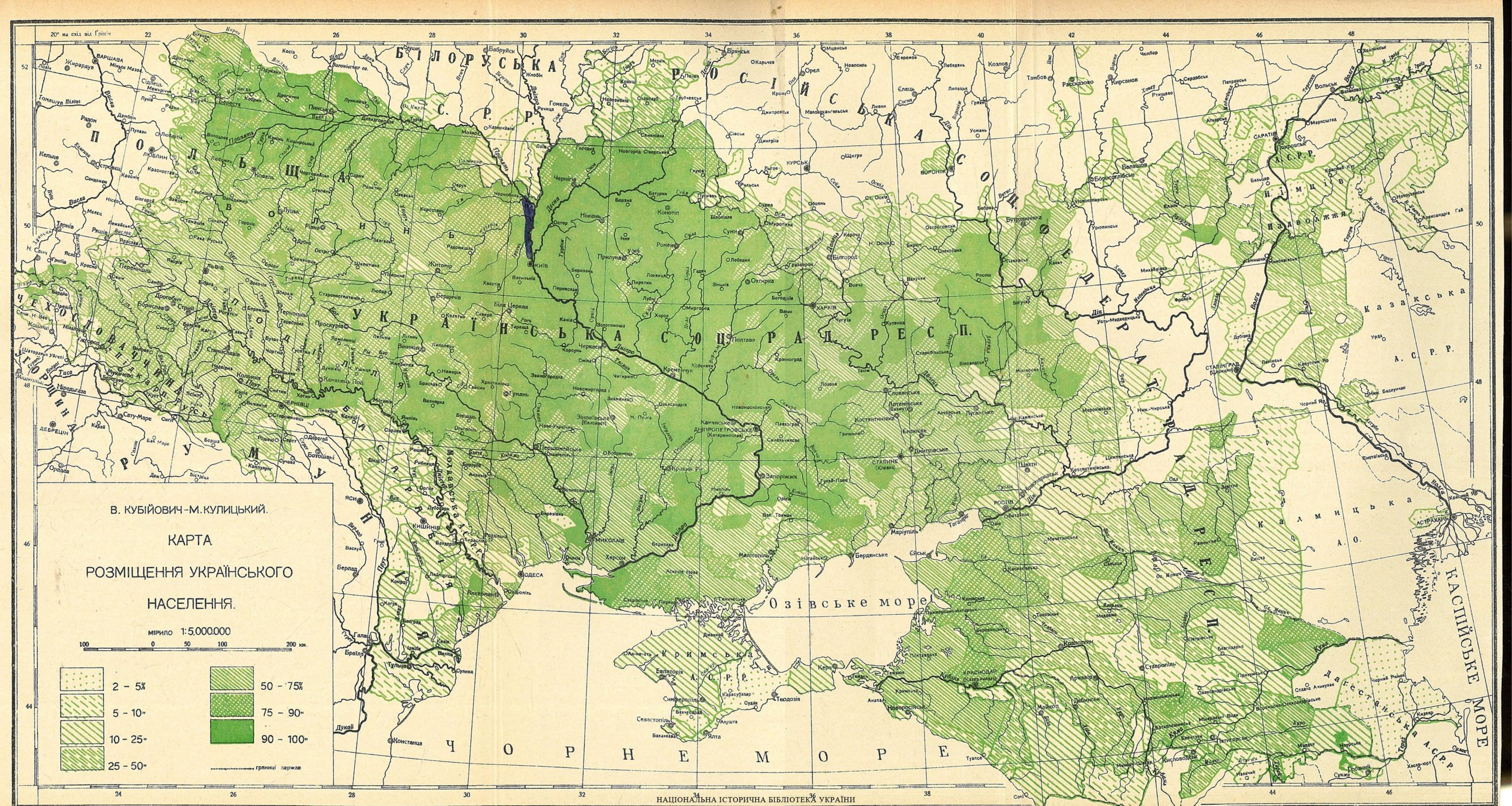
Міська людність становить на укр. етногр. території 18·5%, по містах, більших за 100.000, живе лише 6·3% усієї людности, причина — слабкий розвиток промисловости й торгу. Міста порозташовувані на кількох характеристичних лініях, на границі різних природних областей: 1) на пограниччі Лісостепу й Полісся (Холм, Грубешів, Лудьке, Рівне, Житомир, Київ, Ніжень, Конотіп), 2) берег моря (Акерман, Одеса, Миколаїв, Херсон, Севастопіль, Ялта, Бердянське, Маріупіль, Таганріг, Озів, Новоросійськ), 3) Донецький басейн (Сталіне, Луганське, Артемівське, Дмитрівське), 4) Харків і околиця, 5) границя Карпат і Підгір'я, 6) границя Кавказу й Підгір'я. Найсильніше захопила урбанізація пром. й надморські частини укр. етногр. території. В 1931 р. було на укр. етногр. землях 12 міст із населенням зверх 100.000 людей (Київ 539.000, Харків 531.000, Одеса 475.000, Дніпропетровське 323.000, Львів 316.000, Сталіне 194.000, Краснодар 170.000, Дмитрівське 149.000, Таганріг 123.000, Чернівці 111.000, Маріупіль 106.000, Луганське 102.000).

Рух населення. Природний приріст населення на укр. етногр. землях один із найвищих у Європі; високі числа народин, смертей і приросту. Подаємо складники руху населення на рік 1927, на 1000 мешканців:

	Народини	Смертність	Прир. приріст
УСРР	40·3	17·8	22·5
Півн. Кавказ	42·7	17·1	25·6
Крим	44·7	18·1	26·8
Галичина	31·8	20·3	11·5
Півн.-зах. землі	37·4	17·7	19·4
Закарпаття	39·4	23·3	16·1

Найвищий природний приріст — у рідко заселених частинах, найнижчий — у перенаселеній Галичині з причини вел. смертності. Природний приріст українців вищий, ніж у ін. націй, що живуть на укр. землях, лише в Галичині з її госп. лихоліттям — нижчий.

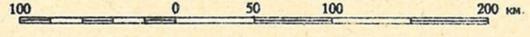
Дійсний приріст населення України нижчий від природного — з причини сильної еміграції. Із зах.-укр. земель ішов еміграційний рух до Америки (ЗДА, Канада, Бразилія, Аргентина), з Наддніпрянщини (гол. з Лівобережжя) на Кавказ і до Азії. Приріст населення в укр. землях найбільший на Півн. Кавказі й Донецькому басейні, найменший на перенаселеному Правобережжі й у Галичині. Війна спричинила змен-

В. КУБІЙОВИЧ-М. КУЛИЦЬКИЙ.

КАРТА
РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ.

МІРИЛО 1:5.000.000

	2 - 5%		50 - 75%
	5 - 10%		75 - 90%
	10 - 25%		90 - 100%
	25 - 50%		

----- границі держав

шення населення, найбільше на півн.-зах. землях (причина — виселені частини населення рос. армією), ці землі виказують і найбільший приріст по війні. Приріст міського населення більший, ніж сіль., гол. в пром. районах. Докладніші дані видно з таблиці:

Пересічний річний приріст людності в ‰					
Роки	УСРР	Галичина	Півн.-зах. з.	Закарпаття	Буковина
1900-1914	+ 16	+ 10	+ 16	+ 13	+ 8
1914-1920	- 17	- 21	- 79	- 7	?
1920-1931					
взагалі:	+ 22	+ 14	+ 34	+ 20	?
1920-1931					
міста	+ 34.6	+ 16	+ 32	+ 31	?

Нац. склад людності України. Нац. склад людності на укр. етногр. землях видно з таблиці. Українці творять 74.3% усієї людності, а разом із мішаними країнами 70.2%. Розмірно великий відсоток нац. меншин пояснюється браком власної державності, через що чужі нац. острови не асимілювалися в укр. морі, навпаки — чужі держави їх підсилювали. Крім цього, міста притягли чужий елемент — рос. на сході, поль. на заході, до того скрізь живуть жиди, гол. на території, що входила в склад іст. Польщі перед 1772 р. Лише 10% українців живе по містах, хоч % міської людності доходить 18.5%. З цієї причини інший є нац. склад сіль., інший міської людності. На 1000 осіб населення припадає на Україні:

	українців	москалів	жидів	поляків	нім.	інш.
всього	743	101	64	47	13	32
міського	409	207	253	68	8	55
сільськ.	818	75	22	44	14	27

Лише на Рад. Україні мають українці різницю, хоч і релятивну, більшість по містах, дуже слабу на Закарпатті й у Басарабії, на півн.-зах. землях уступають місця жидам, у РСФСР росіянам, у Галичині полякам і жидам.

Мапа вказує розміщення українців у % цілої людності. Найбільший % (зверх 80%), творять українці в півн. частині України й майже на цілому Право- й Лівобережжі, на дов. смузі від Волині на терені Польщі по Вороніжчину на сході. Є це простори, здавна заселені й віддалені від границь. Вис. % укр. живе і в Карпатах, де не було чужих зазіхань. Від 60 до 80% творять укр. на Волині, в частині Галичини, Закарпаття, степів. Найнижчі % — у степовій Україні, в Курщині, на Холмщині, в серед. смузі Галичини та в Акерманщині. В степовій Україні багато островів рос., нім., гр., болг. — оселі з кін. XVIII в., колонізовані. Курщину колонізували спільно укр. й москалі, плодюче гал. Поділля—поляки. В усіх біль-

ших адмін. одиницях (округи, повіти) укр. етногр. території українці мають більшість.

Крім українців, живуть на укр. етногр. території такі найважливіші нації: росіяни, жиди, поляки, німці. Росіяни (8,295,000) — на Слобожанщині (спільна колонізація), в Донецькому басейні (роб. іміграція), на Півобережжі (сіль. колонії) й на спільно з укр. колонізованому Підкавказзі; нарешті по більших містах. Жиди (3,226,000) — міський елемент (2/3 по містах), живе на захід від Дніпра — границі осілости жидів за царських часів — на Лівобережжі творять 2-3%, у Слобожанщині й Закавказзі нижче 1%. Поляки (2,401,000) живуть на землях, що належали колись до Польщі; у границях теп. Польщі й на Правобережжі; найбільше їх у чорноземній смузі Галичини (9-43%) та на Холмщині (39%). Німці (701,000) живуть як хліборобські колоністи на Волині й у степовій Україні, гол. в Одешині. Румуни (465,000) заселяють пограниччя Басарабії, Буковини і в АМСРР; греки (161,000) — гол. в Маріупільщині, болгары (125,000) — в Мелітопільщині, татари й турки (241,000) на Криму, чехи й словаки (83,000) на Закарпатті й на Волині, мадяри (47,000) на Закарпатті, вірмени (49,000) коло Ростова й на Кубанщині, кавк. верховинці на Підкавказзі.

Українці поза межами суцільної території. 12%, або 5,455,000 укр., живе поза межами збитої укр. території; 681,000, або 1.5% їх живе на заході від неї, то островами недалеко етногр. границі, то розпорошені по сусідніх державах, в укр. колоніях Югославії, гол. в Бачці, нарешті на політ. еміграції й на заробітках, гол. у Франції. Поза межами укр. етногр. території живе їх у Румунії 304,000, у Польщі 154,000, в ЧСР 37,000, у Югославії 46,000 в ін. краях Європи 140,000. Більше розпорошених укр. живе в европ. частині СРСР (1,312,000, або 3% усіх укр.) і в аз. (2,306,000 або 5.2%). Перші живуть або близько укр. етногр. території (Курщина 152,000, Вороніжчина 70,000, Донщина 81,000), або в центрах таких, як Москва (18,000), Ленінград (12,000), та найбільше їх на вел. хліборобських островах, порозкидуваних на схід від укр. етногр. території по дорозі до Азії, як у Нижньо-волзькому (430,000) та в Середньо-волзькому краї (206,000), в Башкирській АСРР (27,000) і в Уральщині (48,000, всі числа з 1926 р.). В продовженні цієї смуги укр. колоній Європи тягнуться колонії в Азії від Оренбургу по Тихий океан, найбільш у районі степів і лісостепів. Розміщення українців видно з мапи. Сильніші укр. скупчення: а) на пограниччі Казакстану й Сибіру від Оренбургу по Семипалатинськ, Камені й Новосибірськ, де українці творять більшість, б) тзв. Сірий Клин на границі Кіргізістану й Казакстану, в) на Далекому Сході, або Зеленому Кліні у двох скупченнях: а) коло Благовіщенська над Амуром, б) коло Спаська; подрібно в таблиці (числа з 1926 р.):

Українська етнографічна територія й населення українських етнографічних земель:

Країни	Територія в км. ²	Людність у тисячах	Густина населення	Міська лю- дінь	Україніці			росіяни			поляки			німці			інші		
					в тисячах	у відсотках		в тисяч	в %	в тисяч	в %	в тисяч	в %	в тисяч	в %	в тисяч	в %		
						Усєл	Сл-б. сєкол											М- сєкол	
I. УКР. ЗЕМЛІ В МЕЖАХ С. Р. С. Р. (людність р. 1926).																			
А) Українська Р. С. Р.																			
1. Полісся	54.369	2.958	54	14	2.393	80.9	85.6	52.8	190	6.4	147	5	129	4.4	82	2.8	17	0.5	
2. Правобережжя	102.766	8.998	88	16	7.742	86.1	93.2	48.9	230	2.6	683	7.6	282	3.7	14	0.1	47	0.5	
3. Лівобережжя	94.961	7.067	75	16	6.205	87.8	92.9	60.7	606	8.6	198	2.8	12	0.2	10	0.1	36	0.5	
4. Степ	121.351	5.568	46	19	3.674	66.0	73.8	32.9	798	14.3	396	7.1	35	0.7	206	3.7	460	8.3	
5. Запоріжжя	46.962	2.391	51	19.5	1.983	82.9	91.1	49.3	214	8.9	113	4.7	9	0.4	45	1.9	27	1.1	
6. Донбас	31.175	2.036	65	42	1.222	60.0	74.8	40.4	639	31.4	41	2	9	0.4	37	1.9	88	4.3	
1-6. УРСР	451.584	29.018	64	18.5	23.219	80.0	87.4	47.2	2.677	9.2	1.577	5.4	476	1.6	394	1.4	675	2.4	
Б) Білоруська Р. С. Р.																			
українська частина (швид. мозирська окр.)																			
	6.720	164	25	11	143	87.2	91.8	56.2	3	1.8	7	4.3	8	4.9	3	1.8			
В) Російська С. Ф. С. Р.																			
1. Курська губ. (частина)	11.040	750	68	6	403	53.8	53.6	55.7	344	46	1	0.1			0.2	0.0	1.5	0.2	
2. Воронізька губ. (частина)	31.300	1.450	46	7	1.009	69.6	69.8	66.7	435	29.8	1	0.1			0.6	0.0	2.5	0.2	
3. Донщина (част.)	24.450	778	32	16.5	597	76.8	81.8	34.3	160	20.6	3	0.4	1	0.1	11	1.4	6	0.8	
4. Підкавказзя (част.)	45.500	2.115	47	17	1.348	63.8	68.4	34.9	599	28.4	3	0.1	5	0.2	15	0.7	145	6.8	
5. Крим	25.310	714	28	46	77? 10.8?	12.7?	8.6?		301? 42.2?		50	7	5	0.7	44	6.1	237	33.2	
1-5. Російська С. Ф. С. Р.	137.600	5.807	42	16.5	3.434	59.2	65.1	30.2	1.839	31.7	58	1	11	0.2	70	1.2	395	6.7	
Українська етногр. су- цільна терит. в СРСР.																			
	595.900	34.989	59	18	26.796	76.7	82.6	44.8	4.519	12.9	1642	4.7	495	1.4	467	1.3	1.070	3	
II. УКР. НАРОД У МЕЖАХ ПОЛЬЩІ (людність р. 1931)																			
1. Краківське воєв. (частина)	1.281	71	56	11	61	86.1	96.0	10.2			3	4.5	7	9.2					
2. Львівське воєв. (частина)	20.969	2.284	109	30	1.354	59.3	76.7	23.5			292	12.8	614	26.8	17	0.7	7	0.3	

3. Станіславське воєв.	16.896	1.447	87	20	1.074	72.7	82.3	33.9	182	12.3	199	13.5	19	1.3	3	0.2
4. Тернопільське воєв.	16.520	1.603	97	16	960	59.8	65.9	27.2	193	12	437	27.3	12	0.8	1	0.2
1-4. Галичина	55.666	5.435	98	22.5	3.449	63.5	74.0	26.9	670	12.3	1.257	23.1	48	0.9	11	0.2
5. Волинське воєв.	35.754	2.085	58	12	1.563	74.7	80.3	24.6	13	0.6	224	10.6	34	1.6	38	1.8
6. Люблинське воєв. (частина)	10.208	675	66	13	314	46.7	52.3	20.0	1	0.2	87	12.9	10	1.5	1	0.1
7. Поліське воєв. (частина)	27.838	924	33	14	722	78.0	89.4	31.6	3	0.4	129	14	1	0.1	1	0.1
8. повіт Більськ (частина)	2.706	79	29	18	55	69.2	74.2	31.2	0.2	0.3	6	7.9	17.5	22.1	0.4	0.5
5. 8. Півн.-західні землі	76.506	3.783	49	13	2.654	70.4	76.4	25.6	17	0.5	446	11.9	561	14.9	40	1.1
1. 8. Укр. етногр. землі під Польщею	132.172	9.198	70	18.5	6.103	66.4	75.4	27.9	17	0.2	1.116	12.1	1.818	19.8	93	1.0
III. УКР. НАРОД У МЕЖАХ РУМУНІЇ (людність р. 1930)																
1. Буковина (частина)	5.280	462	88	28	302	65.4	81.6	22.6	3	0.6	75	16.3	27	5.8	21	4.5
2. Басарабія (частина)	11.600	750	65	12	461	61.6	66.0	26.5	64	8.5	68	9.1	1	0.1	15	2
3. Мармароцина (част.)	700	26	37	0	17	65.4	65.4		6	2.3					3	11.5
1-4. Українські землі під Румунією	17.580	1.238	71	17.5	780	63.1	69.6	30.7	67	5.4	149	12	28	2.2	36	2.9
IV. УКР. НАРОД У МЕЖАХ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (людність р. 1930)																
1. Підкарпатська Русь	11.430	616	54	18	439	71.3	78.5	37.6	80	13			11	1.8	86	13.9
2. Словаччина (част.)	3.440	118	34		87	73.8	73.7		9	7.6			1	0.8	21	17.8
1-2. Укр. етногр. землі в Чехословаччині	14.870	734	41	15	526	71.8	77.6	37.6	89	12.1			12	1.6	107	14.6
1-IV. в р. 1931 (без мішаних областей)	760.526	50.171	66	18.5	37.344	74.3	81.8	40.9	5.105	10.1	3.189	6.4	2.391	4.7	651	1.3
V. МІШАНІ КРАЇНИ (людність р. 1926)																
Півд. Брянщина	15.700	880	56	15	1.212	142	16.22	22	711	80.92	28	3.2	1	0.1	16	1.8
Б) Півн.-Кавказький Край																
Півн. Кавказький Край	161.790	3.500	22	16.5	1.170	33.4	34.4	19.0	2.005	57.3	7	0.2	7	0.2	55.5	1.6
Укр. етногр. територія (р. 1931, разом із мішаною територією)	938.016	55.164	59	18.5	38.24	70.2	77.4	39.1	8.295	14.8	3.226	5.9	2.401	4.4	711	1.3

	простір в км. ²	насел. тис.	в %			
			укр.	рос.	ка- зак.	інш.
Казацько-Сибірський край	460.000	2.240	40	22	27	11
Сірий Клин	32.000	171	29	19	44	8
Зелений Клин:						
1. район						
Спаськ	70.000	232	59	22		19
2. район Благовіщенськ	10.000	86	50	43		7

В цих районах живе 56% усіх аз. українців. Зверх 1 міл. укр. живе в Америці, а саме в ЗДА (700.000), в Канаді (270.000), в Бразилії, Аргентині та ін. краях Півд. Америки (130.000).

Число українців на світі. З кінцем 1931 р. українців було 44.292.000; українці займають щодо числа друге місце між слов'янами, а саме серед націй європейських. Розміщення українців видко з таблиці:

	укр. в тис.	% усіх укр.
укр. суцільна територія в Європі разом із мішаною територією укр. області в Азії . .	38.824	87·7
українці в европ. СРСР	1.312	3·0
" " азійській "	1.052	2·4
" " Європі . . .	683	1·5
українці в Америці .	1.100	2·5
інші	56	—
	44.292	100

	укр. в тис.	% усіх укр.	% людно- сти дер- жави
СРСР	35.026	79·1	21·5
Польща	6.257	14·3	19·7
Румунія	1.100	2·5	6·4
ЗДА	700	1·6	0·6
ЧСР	569	1·3	3·8
Канада	270	0·6	3·0
Інші	370	0·8	—
	44.292	100	

Література. Рудницький Степан, Огляд нац. території України, Берлін, 1923. — Основи землезнання України, 2. книга: Антропогеографія, Ужгород, 1925; Укр. людність С С С Р. Праці Укр. Наук. Інст. том 1, Варшава, 1931; Укр. Екон. Бюро, 2. річник, Варшава, 1934.

В. Кубійович.

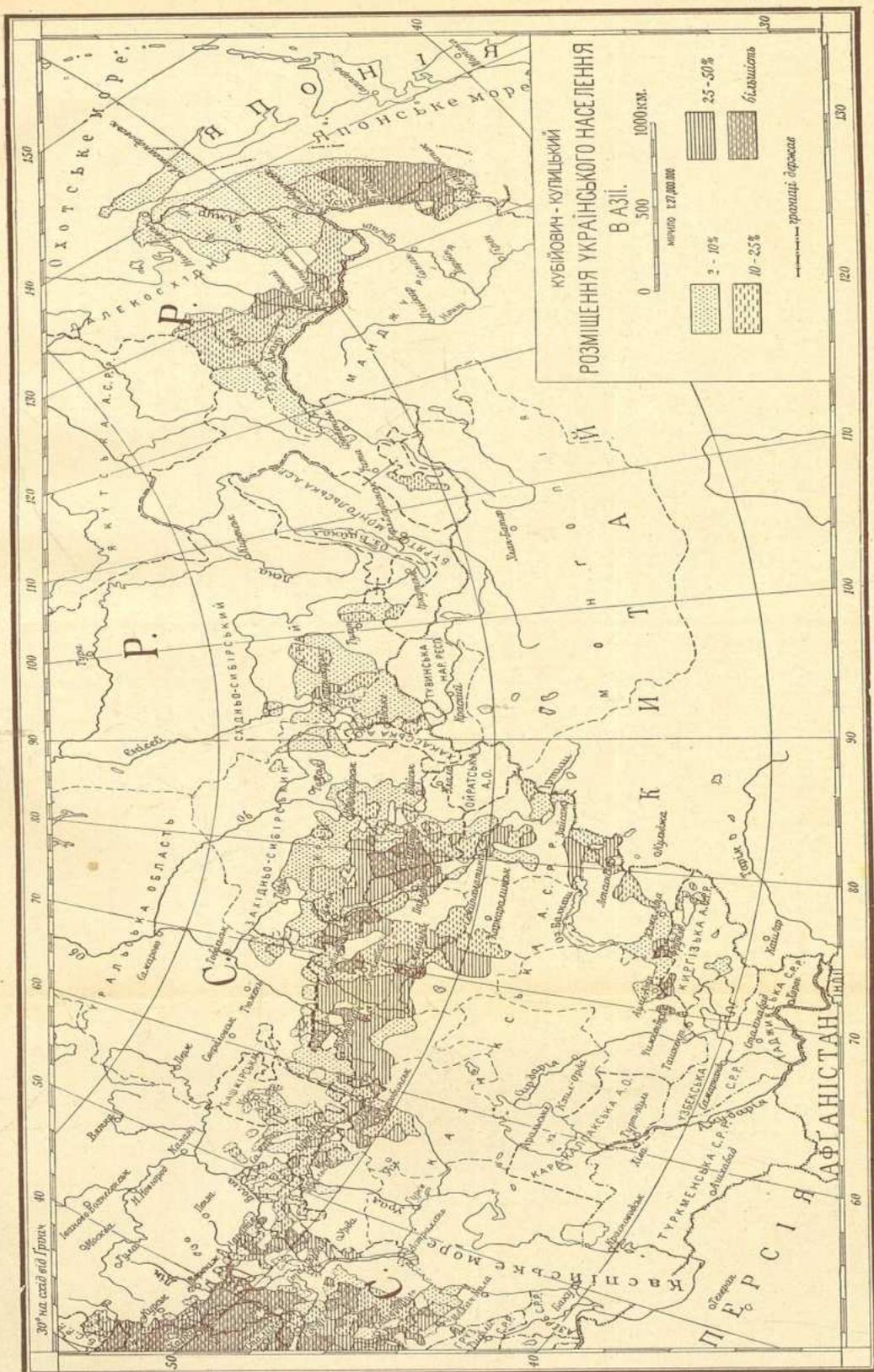
Етнографія. Матеріальна культура. Здобування їжі та сирівців зосереджується на Україні коло хліборобства та почасти скотарства (рибальство та ми-

сливство втратили вже своє давніше значіння) та доховало багато пережитків: і так іще досі збирають й споживають дикі рости, ягоди й овочі: „лопуцьки“, „козельці“, „калачики“, „рогіз“, „біле латаття“, „щавель або квасок“, рідше (на Волині) хміль, хрін, деякі роди папороті й „манну“; крім ягід (суниці, черниці або афини, бруснички, камінки, малини й ожини), їдять теж овочі ялівцю, черемухи, каліни, рябини, тернини й т. д.; крім ліскових горіхів, — „букву“ (особливо в Галичині) й жолудь (на Поліссі), збирають гриби, подекуди натинаять березу та смереку, щоб пити сік.

Мисливство збереглося в Карпатах і на Поліссі, в техніці багато примітивних форм, пр. „підходження“ й „під'їдження“, „маскування“, „полювання з заманкою“ (на Поліссі), „ваблення“ (на Гуцульщині), тощо. Із ловецьких знарядів знані примітивні палки, довгі кії або батоги з кульками (в полюванні на дрохви), на Гуцульщині „кріси“ й „пушки“ домашнього виробу. Прикметні всякі „доли“, „пастки“, „самоловки“ й „сільця“, що їх у лісових околицях наставляють на дикі звірята. Сюди належать ловецькі ями: „вовчі доли“ (на Поділлі), „вовковні“ (Гуцульщина й Буковина), „западниці“ (Гуцульщина й Полісся), самоловки: „слопи“ й „слупці“ на ведмеді, „заруби“ (на Закарпатті), „зазуби“ на лиси, „теліші“ на олені й серни, „поколодві“ на лисиці, „ступиці“, всякі сільця, „склепці“ й „сіти“, ориг. гуцульські „сильця“ на ведмедів.

Рибальство затримало чимало давніх примітивних способів ловити руками, звичайними кошиками та примітивними „хватками“ й „підсаками“. Цікаві рибальські знаряди: „вудки“, „живодіри“ (гаки на довгих „остивнах“), „переміти“ (довгі шнури з навішаними гачками), „кармаки“ (із скобінованих перемітів) і тризубні ости або „сандоли“, якими гарпунують велику (сомів і короїв) і дрібнішу рибу (на Поліссі), м. ін. і петруги на Гуцульщині. Річки загороджують „ізами“ й „гардами“ та „лісами“, при устях кам'яних, паликових чи лозових перегородок ставлять прутьяні „ятірі“ або тзв. „коти“, „кітці“ або накінець тзв. „вершки“. На Озівському морі ловлять кефаль тзв. „чеканками“ або „доріжками“ з оситняку. Між сітями („неводи“, „волокуші“, „матуни“ й ін.), багато ст. примітивних типів півд. походження; поширені на зах. укр. землях „підклада“ або „крошні“ прийшли до нас із заходу.

Скотарство процвітає в карпатських гуцулів і бойків, а так у нар. господарстві має лише помічне значіння. Найбільше годують на Україні „худобу“ (корови й воли), що грає ролю і в нар. господарстві і в нар. побуті, у звичаях і в обрядах (худоба „говорить“ на Свят-вечір, мерців везуть волами і т. д.). Худобу (інші назви: „скотина“, „маржина“ в гуцулів, „свята тварин-

ка“ в поліщуків) плекають не на заріз, а на тягло, для молока та гною. Годівля овець розвинена особливо в Карпатах, на Подкутті й Поділлі (раса короткохвоста, та в Наддніпрянщині (довгохвоста раса, тзв. „чущки“), кози годують у Карпатах і на Поліссі. Коней уживали, крім Гуцульщини, менше, зойно останніми часами коні почали брати до тягла замість волів: донедавна на цілій Україні орали, волочили й возили волами, у протилежність до нм. кольтоністів і москалів, що залюбки вживають коней.

Годівля худоби розвинена найкраще на Гуцульщині й Бойківщині. „Маржину“ з цілого села, або й кількох осель виганяють уже з поч. травня на „полонини“, на „всунування“, під проводом вибираних „ватагів“, зберігаючи цілу низку ст. звичаїв та обрядів: „полонинський ход“, святочне отворення „стоїща“ й „стаї“, перше запалення живого вогню „ватри“, обрядовий перегін скоту через „гарячу головешку“. В-осени приходять „розлучіння“, гасять „ватру“ та сходять на доли з виробленими за літо „сирами“, „баранами“ й „будзами“ та здають, на основі карбованих „ревшів“, усю „маржину“ господарям. У Наддніпрянщині процвітає скотарство в ширших розмірах тільки у степовій смузі, на Дніпропетровщині, Херсонщині й Кубані, зі схід. типом (до війни) „чабанів“, із „гаманом“, „гірлігою“ й „чабанськими гарбами“. Худобу годують добре й готовлять для неї на зиму сіно, солому й овес, тримають її окремо у „стайнях“, „оборах“, „загородах“ та „хлівах“. У госп. звичках, у назвах „кликання“ й „відганяння“ домашніх тварин українці зв'язані з півн.-зах. Європою (Литвою, Латвією), Німеччиною та півднем.

Бджільництво тепер цілком підпало. Ст. „бджільні дупла“ й колоди на деревах, тзв. „борті“, з „плетями“ й „лазилами“, одрами від ведмедів і лавочками трапляються ще й досі в лісових околицях півн. України; бувають іще й старі переносні вулики („колодки“), знані під назвами „стоянів“ і „лежаків“ або „лежнів“. На зиму переховують вулики в коморах, „стебниках“ і „омшаниках“.

Гол. заняття українців було здавна й є хліборобство. Давній спосіб здобувати ріллю корчуванням лісів („підсічна система“), що ще досі знаний на півночі України та в Карпатах („погар“), чи справляванням степу („переложна система“) на півдні України, заступила (від XV. в.) тзв. „трипільна система“, що прийшла з заходу, а останніми часами майже скрізь уступила місце господарці з багатьма полями та плодознами. На Україні плекають усі важніші роди хлібних і культ. рослин, особливо пшеницю (в багатьох відмінах), жито, (цією назвою визначали всяке зерно), просо (на Поліссі — бер), ячмінь (особливо на півночі, м. ін. і шестирядний), овес (східній

та низкий, особливо в горах), рідше сочевицю, горох, біб, мак, ріпу, коноплі (на півдні) й льон (на півночі), з новіших культ. рослин гречку, кукурудзу, квасолі і картоплю, цілий ряд городових рослин: огірки, дині, гарбузи, редьку і т. д.

Найстаршим госп. знарядом на Україні було „рало“, зложеное з жердки, „стебла“ або „грядка“ й „кописти“ та „ральника“. Воно збереглося до кінця XIX. в. (на Поділлі в формі зближеній до болг. „орала“) й перетворилося в новіших часах у окреме „боронне рало“. Із рала витворилася (не перед XIV. в.) „лит. соха“, знава досі в півн. Україні. Питомий укр. хліборобський знаряд є воловий плуг (здається в початковій хроніці вже під 981 р.), що сильно нагадує ст. рим. колесний плуг (carrus). Він чотирикутний із характеристичним „полозом“ та „колодкою“, на яку кладуть леміш, зберіг на цілій Україні, як і ярмо, одностаїну укр. термінольоґію. Скородять чот.-рокутною бороною з перехресними перекладами для зубців, на півночі України ще ст. тип із „калачиками“ та вплетеними зубами та тзв. „волокуші“ й „суковатки“.

Перша хліборобська робота — сіяння, з ним зв'язана сила ст. обрядів („заорювання“, „засів“ і ін.). В пол. червня починаються приготування до „косовиці“ або „сінокосів“; є їх три типи: 1. півн. лісовий та луковий (на Волині, Чернігівщині й по обох боках Десни), 2. степовий і 3. гірський. На півночі косять скоро й „волочать“ у „стиги“ й „повітки“, на заході — в „обороги“ з рухомими стріхами. На степах сінокоси стоять під кермою „отамана“ з невідмінним „курінем“ та „кабицею“ й кінчається „ведмедцею“ або „покосарщиною“. Косять двометровими косами — „литовками“. На Гуцульщині сіно складають на „острови“ й пересушують на „остров'янищах“ із „поденами“. Жнива на Україні жіноча робота, тому й „зажин“ робить жінка. Снопи складають у „копи“ (60 снопів) і „полукіпки“ (30 снопів), місцями у „клані“ (Буковина), у „п'ятки“. Цей останній спосіб дуже старий, зберігся тільки в українців і почасти в білорусинів. Давніше снопи сушили, як досі в гуцулів, на „остров'янищах“, у півн. Україні ще досі вживають для цього „овини“ або „осеті“. Молотять звич. на „току“, „гармані“ або в клуні (стодолі) „дїшами“, що складаються з трьох частин: „дїпила“ або „дїпила“ (1½ м.), „бича“ або „бильня“ (75-95 см.) й „капиці“. Укр. дїпуть окремих тип, зближений до мекленбургського й рим., й відбігають щодо форми, як прикріплений бильень, від білорус. і моск. Молотять іще й так: 1. обмолочують праничками або довбеньками, 2. гарманять кіньми, возом або „котком“, у Басарабії окремими санками „диканами“, а на Кубані „м'ялками“.

Важна справа — перехов по живи на зиму. Збіжжя тримають у дерев'яних „скри-

нях“, або більших „закромах“, чи „засіках“, по коморах або шпихлірах: у горах, на Поліссі й на Волині вживають іще „кадовбів“ із видобаних пнів. На півночі збереглися ще й тзв. польові або столові шпихліри на помостах, подібні до гуцульських „стогів“ на підвіщених. На півдні України та на Покутті ставлять іще окремі плетені „коші“ різного типу, „солом'яники“, „кошниці“ (на кукурудзі) й ін. На Полтавщині й Чернігівщині переходять не тільки збіжжя, але й квашену капусту в лікуватих ямах, повиліплюваних глиною й повикладаних корою й солом'ю. Збіжжя, солону й сіно складають на зах. землях та в горах під чотиростовпні „обороги“ з рухомих дахом, що м. ін. знані й у схід. німців, литовців та в естонців. Рибу й городину, тощо, квасять, сушать примітивним способом на вітрі, на сонці або над вогнем.

Підготова поживи й харч вимагають великої дбайливості. М'яса їдять небагато, загалом не їдять конини, телятини та сирого м'яса. Автім при святі та принагідно їдять тільки печене, смажене й варене, на півдні теж м'ясо жарене на жару (барани). Сирої й мороженої риби не їдять ніколи. Та й городину їдять, здебільша, варену або припікану, а так і квашену (капуста, огірки, буряки, гриби); сировими їдять лише цибулю, часник, моркву, редьку, ріпу й лузакоті насіння з гарбузів і сонячника. Вел. значіння в хатньому господарстві має вогонь; його вживають і до обрядових цілей („ватра“, „підкурювання худоби“, палення „дїдуха“, великодні й святойванські вогні й т. д.). Досі його (пр. на Гуцульщині) добувають „тертям або верченням“, а так іще часто викресують його сталевим „кресалом“ або „кресивом“ об кремій. Розпалений вогонь звич. бережуть, щоб не погас, на „припічку“; палять дровами, на степах та на півдні солом'ю, лепехою, на схід. Україні суше-ним гноєм, „кізяками“. На отвертих місцях не варять, хіба в карпатських околицях та в степу („кабиці“). З мінеральних продуктів залюбки вживають соли, яку в давнину привозили з Галичини („цісарська“), з Румунії („земляна-окиницька“) та з Криму („кримська“).

Найкращий предмет поживи на Україні — хліб. Щоб дістати добру муку, пересівають зерно „решетами“ й „ситами“ й дають його до млина. Млини (згадуються на Україні вже з XIII. в.) звич. „водяні“, на півдні вітрякові, на Гуцульщині бувають іще й ручні. Для домашнього вжитку ще й досі вживають „ніжної ступи“, де „опихають“ просо, ячмінь, гречку, часом і ячмінь на крупі, та ручних „жорен“ різних ориг. типів. Хліб печуть із квашеного тіста на листках або солом'яних кружках „бохонцями“ в печі („черені“), але знають і примітивні форми з прісного тіста (без соли), печуть його на вугіллі або гарячому попелі („коржики“,

„шулики“, вівсяні плячки „ощіпки“, „паланиці“ й т. д.). Інші роди печива: „перепічки“ з квашеного тіста, „млинці“ (з прісного), „бублики“, „пирого“ та всякі обрядові хлібці. Їдять здебільша чорний житний хліб, на півдні — білий, пшеничний, у горах — вівсяний, над Дністром і в Карпатах — „кулешу“ („мамалигу“) з кукурудзи.

Укр. кухня доволі різноманітна, страви: „борщ“, „толокно“ (з гречаної муки), „вареники“ (з м'ясом: „гилуни“), „галушки“ (з гречаного або пшеничного тіста), „стиранка“, гречана і пшоняна каша, „узвар“ (зі сушні), „кутя“ (на Різдо). Як омасти вживають: соленого „сала“, „олію“ (витисненого „оливицями“ з зерен конопель і льону) або тзв. „соку“, дуже рідко масла, яке „б'ють“ (а не відтоплюють), і сиру. Їдять звич. 4 рази на день: „сніданок“, „обід“ або „полудень“ (перед полуднем), „полудення“ або „полуденок“ (підвечірок між 12-4 год.) і вечеря. П'ють, крім води, „сирівець“ (хлібний квас не заварений), березовий квас, рідше „бражку“ й „мід“. А так, знані всякі „наливки“ й „зап'янки“.

Цікава нар. техніка, себто обрїб сировини: дерева, кори, лози, конопель, льону й вовни, кости, рогу, шкури, металів, каменю, глини й т. д. Староукр. культура була здебільша — „дерев'яна“, й вона збереглася до 2. пол. XIX. в. Заготівля, рубання й сплав дерева „плотами“ (рос.) й „дарабами“ ще й тепер важне заняття в Карпатах і на Поліссі. Найстарше дерев'яне ремесло — теслярство, зв'язане з будовою хат і церков. Доволі поширене — стельмаство, столярство, колодійство, особливо бондарство з ст. укр. термінологією, ложкарство й токарство. Кори вживають тепер тільки для примітивних виробів („козубів“, „рогіжок“), особливо на півночі для виробу „лаптів“.

Важна сировина — коноплі, льон, з яких, подібно, як і з вовни, прядуть нитки і тчуть полотно, матерії, килими й т. ін. Кість і ріг не дуже використовують (гребені, ріжки); більшу ролю грає шкура, її обробляють і зужитковують чинбарі, кушнірі, лимарі, шевці.

Обрїб мінеральної сировини зосереджується гол. на ганчарстві. Зі звичайної глини роблять „вальки“ й „липмани“ на будову ліплених хат. Для ганчарського вжитку беруть кращу глину, чистять її, б'ють „веслом“ і формують у „кулі“, з них на ганчарському колі („крузі“) виліплюють різний посуд, який сушать на „п'ястрах“, поливають „поливою“, чи „побількою“, розмальовують і нарешті випалюють у „горні“. Укр. кераміка, з осередком на Полтавщині (Опішня), на Поділлі й Покутті, має характеристичні форми й орнамент. Фаянс, порцеляна, шкло втратили своє давнє значіння.

Обрїб металів прийняв в нас доволі мало, хоч ковальство, мосяжництво (на

УКРАЇНСЬКИЙ ОДЯГ І.

1, 2. Князь і княгиня XI—XII в. 3. Шляхтич XVI в. 4, 5. Шляхтич у жупані й контуші і шляхтянка XVII в. 6. Козацький старшина (полковник) у жупані й киреї XVII—XVIII в. 7, 8. Козачка й козак XVII в. 9. Козачка XVIII в. 10. Козачка (жінка старшини) XVIII в. 11. Міщанин XVII в. 12, 13. Міщанка і міщанин XVIII в. 14, 15. Селянин і дівчина-селянка XVIII в. 16. Спудей XVIII в. 17. Чернець XVIII в. 18. Український вельможа XVIII в. 19. Міський одяг поч. XIX в.

Гуцульщині) й золотництво (у сх. Україні) знані віддавна. Слюсарство майже виключно в чужих руках. Ще слід згадати виріб дьогтю, мазі й фарб. *З. Кузеля.*

Український одяг у давнину. В княжі часи є згадка про такі роди одягу (порти): сорочка (сорочиця), штани (ногавиці, гаща), свита, кожух (кізлина, овчини), плащ (корзно, м'ятель, луда), шапка (клубок), онучі (онуца), панчохи (копитця), чоботи (черевіс, прабошні, сапоги).

Про крій і вигляд одягу простих людей не маємо ніяких ближчих подробиць, а остатки, переховані в могилах, дуже незначні.

Князі носили рід каптана, підперезаного поясом, і плащ без рукавів, мабуть, на гр. лад. Каптан був довгий, нижче колін, із вузькими рукавами з широкою обшивкою внизу і на кінцях рукавів. Пояс — м'який, золотистий, кінці звисали зпереду. Плащ — довгий, без рукавів, зіпнутий клямрою на правому плечі так, що права рука вільно рухалася; краями плаща бігла широка обшивка. Матерія була різних барв: червона, синя, зелена, в узорі: квіти, розети, птиці. Святковий одяг був пурпуровий. Чоботи були зелені, червоні й ін. Король Данило мав кожух „із оловіра грецького, мереживом золотим плоским обшитий“, чоботи — з зеленого сап'яну, шиті золотом. Шапки були з верхом круглим або гострим, обшиті козушком.

Княгині мали каптани, підперезані поясом, з дуже широкими рукавами, зрізаними скісно. На каптан накидали хустку чи шаль, що спадав із плечей на груди, або носили плащ без рукавів, подібний до чоловічого. Голову зав'язували наміткою, на неї вбирали шапку без футряного обшиву, або високо підчісували волосся, й поверх накладали щось наче діядому.

В пізніших віках на зах. землях поширилися одяги нім., іт. й ін. На сході відчувалися впливи турецькі та східні.

В XVI-XVIII вв. одяг людей вищих станів (шляхти й міщанства) складався зі спіднього жупана і зверхнього вбрання різних назв. *Жупан* — був довгий, сукняний або шовковий каптан, різних барв, із вузькими рукавами, ззаду зі зморшками, зпереду на грудях застібнутий густо на гудзики, оперезаний поясом. Верхнім одягом був плащ із широкими рукавами, з гудзиками й петлями, без пояса, тзв. фезезія. Пізніше загально носили *кунтуш*, каптан із прорізними рукавами, тзв. вільотами. Часто бували плащі без рукавів, різної форми: *кобеняк* — клямрою на правому плечі, з великим футряним коміром, із дещо втятим станом; *кирея*, подібна до делі, з вільним станом. Жінки носили спершу довгий одноцільний каптан, пізніше керсет і спідницю; верхнім одягом був плащ із рукавами, або

без рукавів, футро й ін. На головах носили завої й шапки різних родів.

Козацький одяг був узагалі такий самий, як у ін. клас, але в подробицях інакше шитий. Найчастіше носили жупан і кунтуш. Коз. жупан (або каптан) був довгий до колін, із двома зморшками ззаду, застібнутий на гудзики, підперезаний поясом. Пояси бували вовняні або шовкові, нероздуже довгі (на кілька метрів). *Кунтуш* (звася ще черкескою), сягав до кісток, був просторий, із фалдами, шнурками й різними прикрасами; рукави його були дуже широкі з розпорами, — туди вкладали руки. Старшина, а то й гетьмани, на жупан або панцир накидали *кирею*, тобто плащ без рукавів, застібнутий на оздобну клямру, з кількома гудзами й петлями на грудях, з шир. футряним коміром на плечах; часом бував і такий самий плащ, але легший, без коміра. Незаможні козаки й селяни носили каптани, свити, опанчі, кобеняки, кожухи, кожанки й ін. Козацькі штани в XVIII в. були широченні, з довгою матнею, холоші носили поверх чобіт. Козацькі шапки мали дно суконне, околицю смушеву. В різних часах вони мали різні форми.

Військ. одяг, гл. Україна: Укр. військ.

Жінки заможних козаків одягалися в спідницю й керсети, а наверх убирали кунтуші або футра. Прості козачки й селянки носили плахти та запаски, поверх — свити. Жінки заміжні вбирали на голову очіпок і зав'язували намітку, а то й носили шапки; *кибалка* — високий завій із довгими кінцями спущеними на плечі; *коралик* — шапка з парчі й оксамиту на подобу корабля. Дівчата заплітали волосся в дрібушки і прибирали його квітками та стрічками.

З поч. XVIII в. козацька старшина, шляхта й заможне міщанство почали носити зах. одяги, нім. та фр. Давній одяг зберігся в різних формах серед селянства й дрібного міщанства, з різними назвами: жупан, каптан, черкеска, капота, чамара, чекман, куртка, сіряк, свита, гуня, семяга, сукмана, полотнянка, опанча й ін.

І. Крип'якевич.

Сучасний одяг, хоч зберіг багато чого з давніх часів, виказує чимало запозик від сусідів. Сорочки були колись для чоловіків і для жінок однакові, довгі, з вузьких шматків полотна, без вишивок, із розрізом на грудях і морщинами коло щіп і рукавів; їх носять іще й тепер на цілому укр. Поліссі та в багатьох зах.-укр. землях, зокрема в Галичині. Сучасні жіночі сорочки виявляють три основні типи, лівобережний із Київщиною, правобережний та лемківсько-бойківський. Перший — без коміра, другий — з прямим або відкладним коміром, третій — зі збірками зпереду й розрізом із лівого боку, у протилежність до обидвох перших

типів, що мають розріз посередині на грудях. Жіночі сорочки шиють із одного шматка полотна („додільні сорочки“) або з двох частин („до підточки“), при чому дол. частина, з грубого полотна, буває в деяких околицях Підкарпаття цілком відокремлена („подолок“ або „спідник“). Характеристична особливість укр. жіночих сорочок — вишивки на плечиках („уставки“), рукавах („дуди“, „чохла“) й на „лиштві“. Чоловічі сорочки різняться між собою формою коміра, рукавів і розрізу: в лемків сорочки розрізані на плечах. Їх носять на півні і зах. укр. землях зверху штанів (на випуск), а так скрізь (почасти й на Поділлі й Волині) впускають подол сорочки у штани. На укр. землях збереглася найпримітивніша жіноча дол. одежа, тзв. „запаска“, що притримується коло стану „зав'язками“ або „поясом“; пояс, донедавна однаковий у жінок (вовняні „крайки“ або „попружки“) і в чоловіків, мав, особливо в чоловіків, охоронне призначення (широкі „череси“). „Запаска“ це чотирикутний шматок грубої вовняної тканини, її донедавна носили тільки зпереду. Тепер носять дві запаски, „позадницю“ й „попередницю“, замість неї буває й „фартушок“. До запаски, яку звич. носять до роботи, подібна „де р га“, поширена найбільш на Харківщині й Полтавщині. Від свята носять на Наддніпрянщині „плахту“, себто шматок матерії, яких 4 м. завдовжки, витканий із барвної вовни у кратки, часто вишитий і в узорі, звідки й назви: „картата“, „рогатка“, „сип'ятка“, „крижова“, „закладяна“, „хрищата“, тощо. Плахту носять так, що її бічна частина прикриває задню частину тіла, дві інші — боки, а все оберезане крайкою, чи поясом. Зпереду лишається невеликий розріз, який прикриває „передник“ або „попередниці“, звич. з барвистої матерії. На моск.-білорусь. пограниччі носять іще тзв. „попяву“, цюсь посереднє між дергою та плахтою. А то попередниці носять і на „спідниці“, що має, як до околиці, способу виробу й форми, різні назви: „димка“ (з білого полотна, з витисненими зображеннями) в Галичині, „фарбан“ (у лемків), „літник“, на Волині „андарик“ (нім. Unterrock), „кабат“, „шараван“ на Вороніжчині й Харківщині. Запаскам і спідницям відповідають у чоловіків „сподні“ („штани“, „гачі“, „шаровари“, „ногавиці“, „порти“, „портяниці“), їх роблять звич. з грубого полотна, рідше з сукна (гуцульські „кращаниці“) й носять найчастіше без пояса на „очкурі“. Штани мають різні форми, але їх можна звести до двох основних: вузькі в півні. Україні, де носять сорочки на випуск, і широкі тзв. „стєпового або східнього“ типу. За останки жіночої білизни для долішньої частини тіла треба вважати тзв. „зав'язки“, „пової“ та „завої“, ними в Ковельщині й подекуди в Галичині обмотують ноги від долішньої частини ноги аж по щиколотки. На Гуцульщині й почасти в бойків жінки носять

окремі штани з білого сукна, тзв. „поколінниці“, чи „доколінниці“.

Верхній одяг був теж спершу для чоловіків і жінок однакової: „киптарі“, „кожухи“ й „лейбики“ носять досі однаково одні і другі. „Кептар“ або „киптар“ (рум. reptariu), найстар. та найпримітивніший рід укр. верхнього одягу, давня коз. „кожанка“, це короткий до пояса кожушок без рукавів, без коміра, або з невеликим, низьким коміром, має багато форм і відмін. На Підгір'ї та на долах киптарі з сукна, тзв. „бруслики“ (Поділля), „лейбики“ (Карпати), „катанки“ (Волинь, Наддніпрянщина), „керсетки“, „спенцери“ і т. д., їх носять однаково чоловіки й жінки; чоловічі „лейбики“ без рукавів звуть іще „бундами“, з рукавами — „куртами“, „куртками“ або „куртинами“. „Сердак“ — носять чоловіки й жінки в Карпатах і на Підкарпатті — теж широкий довгий киптар без стану, але з рукавами. Дуже поширена по всій Україні старовинна і зближена до сердака „свита“ або „свитка“, відома в різних відмінах, під різними назвами, була давніше також спільна для чоловіків і жінок, як іще досі в півні. Україні та на Підгір'ї. Жіночу свиту все ще, як у давнину, шиють із „вусами“, себто складками, чоловічі, підо впливом сходу, — із „складами“ й „рясами“ (на Правобережжі та в Галичині) та „зборами“ (виключно на Лівобережжі). Довжина, барвистість та оздобність свити зростає в напрямі з півні. сходу на півд. захід, де найбільше любуються в розшиванні свиток: щодо барви жіночі свитки переважно білі, чоловічі — сірі та бурі. Короткі свити, особливо жіночі, звуть місцями „юнками“ або (на півні. сході) „шущанами“. Коло Львова, на Опіллі й Розточчі носять улітку „полотнянки“. Більш іст. значіння мають уже сьогоднішні давні „жупани“, „капоці“ й „чемліти“, — їх уживали обидва поли — і чоловічі „чемерки“, „чумарки“ й „чинарки“, подібно, як чемліти, схід. походження. Ст. тип мають „кожухи“, що витворилися з киптаря через додаток рукавів і продовження полів, вони знані тепер у двох гол. відмінах: „простий“ і „тулуб'ястий“. Кожухи криті сукном — це „байбараки“. Окремий тип назверхніх накидок-плащів, це т. зв. „чуги“, „чугані“ й „гуні“ (Лемківщина й Закарпаття), „манти“ (Буковина) й „опашні“ (сх. Україна); сюди належить і жіноча гуцульська „гуґля“ (білий плащ із каптуром і бовтицями, тепер уживають тільки на весілля) й ст. „опанча“, перехідова форма від свити до кобеняка, на який скидається приштою відлогою або „бо(го)-родичею“. Сам „кобеняк“, або „кирея“ (декуди „сіряк“) дуже поширений на Україні, його носять у негоду.

Покрива голови дуже різноманітна. Дівчата ходять і досі з непокритою головою, при чому сплітають волосся звичайно в „коси“ і прибирають його як до

УКРАЇНСЬКИЙ ОДЯГ II.

Народий одяг: 1, 2. Чернігівщина. 3. Чернігівщина (міщанка). 4. Харківщина. 5, 6. Полтавщина. 7. Київщина. 8. Київщина (Радомішль). 9, 10. Київщина. 11. Київщина (Умань). 12. Волинь. 13, 14. Врідщина. 15, 16. Тербовельщина. 17, 18. Камінка Струмілова.

околиці квітками, віночками, стрічками, биндами, „уплітками“ (в бойків) „чільцями“ (в гуцулів). Крім коси бувають місцями і складніші зачіски: „у зв'язки“, „колокілки“, „дрібущки“ і т. д. Новішими часами щораз більше носять хустинки, на Бойківщині оригінальний віночок, обв'язаний хустинкою. Зате в жінок волосся (обтинають при вінчанні) завсіди покрите, „під очіпком“ або „чіпцем“. Поверх очіпка носять і досі старовинні білі „обруси“ (Лемківщина, почасти Галичина й Волинь), „памітки“, „перемітки“, „серпанки“ (Чернігівщина й Київщина) та „півки“ або „рантухи“ (півн. Україна, Бойківщина), але вони все більше уступають місця барвистим хусткам, що появились спершу з кінцем 1. половини XIX в. на півдні України.

Чоловіки носили в давнину смужкові та повстяні шапки, їх заг. носять іще на півн. Україні та в горах. Теперішню покриву голови можна поділити на такі групи: „шапки“, „шоломки“ й „йоломи“, „брилі“ й „картузи“. Шапки шують із чорного і сивого смужку або з сукна, вони поширені по цілій Україні під різними назвами („кучма“, „капелюх“, „клеп'яна“, „крисатка“, „кресаня“, „шлик“ і т. д.). Шоломки, знані на півночі України, роблять із вовсти, брилі плетуть (у зубці або гладко) з соломи. Останніми часами сильно поширені картузи й кашкети з козирком. У зв'язку з цим слід згадати, що на Бойківщині й Поліссі зберігся ще ст. звичай носити довге волосся, на півд. сході — підголювати голову на лад „оселедця“. А так, знані на Україні дві чоловічі зачіски: пристригуване волосся „під ворота“ або „у скобки“ та „під макітру“.

Взуття на Україні трояке. В півн. смугі України носять іще „личаки“ (з лика), майже на цілій сході України, декуди на Волині та в Галичині, особливо влітку, „постоли“, „ходаки“ або „морщенці“, а так, особливо взимі, „черевики“ й „чоботи“. До взуття заг. носять онуючі, навіть до чобіт, куди на зиму вкладають устілку (віхті). Гуцули й гуцулки вживають вишиваних онуюч, тзв. „капців“ і „капчурів“; жінки до черевиків носять панчохи.

На окрему увагу заслуговують різні прикраси й оздоби, що їх уживають жінки й чоловіки. З жіночих найбільш улюблені: „ковтки“, „сережки“ або „каблочки“ й різні нашійники: „наміста“ (з коралів, шкла й бурштину та клокічок), золоті „дукачі“ або „личмани“, гуцульські „згарди“ з мідяних хрещиків і вишлетені з дрібних кольорових пацьорків „силянки“, „драбинки“ або „гердани“. Гуцулки носять іще ст. спинки, тзв. „чапраги“, браслети „ретязки“ й „чараквиці“; персні поширені скрізь. Особливо люблять прикраси в Карпатах: бойки, замість застібок, носять кольорові „дзеркальця“, гуцули орнаментовані „топірці“, „тобілки“ й „дзьобеньки“.

З різних типів осадництва на Укра-

їні найбільше поширені системи: 1. кільковулична (Haufendorf), 2. осібноякова, 3. вулична й 4. ланцюгова. Перша полягає в безладній розполозі села з кількома, звич. крученими, вулицями, вона захоплює широкі простори України, доходить до Поділля й сягає по Львів, вдається в Карпати, на півночі захоплює Волинь і півд. Полісся аж до Прип'яті, на півдні біжить здовж Дністра далі на захід. За перехід до осібноякової (самітньої) розпологи, що стрічається в горах, особливо на Гуцульщині, треба вважати т. зв. розірвану кільковуличну систему, що виступає між Надвірною, Снятиним і Кутами та на Буковині. Ці обидві форми, що захоплюють майже всю укр. етногр. територію, дуже старовинні, вони невідомі в москалів, білорусинів, і тільки винятково подібуються в надвислянських околицях. Присілкові й круглі (овальні) типи на Україні незнані. Одновулична система, де доми стоять рядами по боках одної вулиці, znana лише на Поліссі; ланцюгівка, нім. походження, подібуються в лемків, бойків, між Перемислем і Львовом та далі на сході. У зв'язку з цим треба згадати, що в деяких селах зберігся й досі „царинний в'їзд“ і „коловороти“, рід рогатки, що замикала село, кол. „застава“.

Основа осадництва є мешкальна хата та зв'язані з нею госп. будинки. Укр. хата у своїй теп. формі продукт довшого розвитку. Типи первісних хат збереглися в різних околицях України в окремих будовах, призначених для тимчасового перебування. Найпростіші й найдавніші форми таких будівель це „землянки“, — одностінний захист від вітру та дощу, „курені“ для пастухів, сторожівні для садівників і баштанників, „стаї“ й „зимарки“, „колиби“ для лісових і ін. робітників. Укр. хата не має одностайної форми, виявляє багато відмін у плані, будові, будівельному матеріалі, покриві та внутр. улагодженні, хоч узагалі тзв. чистий, тридільний „укр. тип“ (світлиця, сіни, комора) тягнеться через середню й півд. Україну по Карпати та по моск. етногр. границю, залишаючи лише на Поліссі та в Карпатах первісні однокімнатні та дворові типи („гражди“): останній із них чотирикутний — гуцульський — розвивається у трикутній у верховинців і розтягається в одну лінію під одним дахом у бойків, почасти в лемків.

До будови хат уживають на Україні різного матеріалу як до геогр. і екон. обставин, хоч і тут є етнічні впливи. Найважливіший матеріал глина й дерево, цегли й каменю вживають рідше. Глиняні й ліплені хати поширені по півдні України, на північ майже до середини Харківщини, Полтавщини й Київщини йде смуга тзв. „турлучних“ хат, вище переважають хати з дрібного дерева та глини, будовані „в сохи“, а на самій півночі, на Волині та Галичині

аж у гори будують дерев'яні хати, „устовпи“ або „в-зруб“. З характеристичних ознак укр. хат згадаємо чотирисхильний дах і тзв. „ганок“ у формі невеликої галерійки здовж передньої стіни. Оригінальні: піч, двері, вікна. Піч ставлять із глини або з цегли в куті б. дверей між задньою стіною хати й стіною від сіней, куди виходить провід до комина або димаря. В північній частині та в Карпатах, особливо в бойків і на Закарпатті, є ще й досі тзв. „чорні“ або „курні“ хати без комина. Укр. хата має звич. троє вікон, два зпереду та одне причільне на вузькому боці хати, крім цього маленьке віконечко високо над піччю. Двері укр. хати прямокутні з одним розтвором, звич. на залізних завісах, але місцями ще на „верейках“. Замикають двері й дерев'яними замками, між якими можна відрізнити два гол. типи: засувковий (одноручний) та колодковий (сліпий).

Внутр. владження хати скрізь однакове. До хати входять із сіней: праворуч від входу — піч, зліва звич. „мисник“, „судник“ чи „лижник“, від печі „піл“ із жердкою на одяг та коліскою. На покуті при причільній стіні — стіл, біля нього ослі, здовж стін лави. На покуті, себто в кутку між „причільним“ і „покутним“ вікном, приміщують на „божнику“ образи пообвішуваних рушниками. Одяг переходять у ст. „боднях“ або „скринях“, скрині розмальовані або різьблені. Світять, крім свічок і нафтової лампи, й досі на півночі „лучиною“ або „скалкою“, яку застромлюють у тзв. „світник“ або „світич“, на півдні „каганцями“ на олій.

З госп. будинків найстарші комора і стодола. Комору будують звич. при хаті з того самого матеріялу, що й хата, окремі комори називають іще „шпихлірами“. На Буковині — „притула“ (комора за хатою). На збіжжі і для молочення служать тзв. „стодола“ („клуна“ або „боїще“), на півночі ще й „осеть“ і „кліть“. Ін. будинки: стайні, кошари, хліви (на худобу), сажі (на свині), курники (на дріб), повітки (шопи), колешні (на господарське приладдя), возівні.

У протилежність до москалів, укр. господарства обгороджені: тин, пліт, плетена „ліса“, в лісових околицях — „частокіл“, на півночі — „баркани“ з дощок, у гуцулів — „вориння“, в огорожах — ворота або брами.

Про хатне (сел.) будівництво гл. Укр. мистецтво, Архітектура дерев'яна, стор. 443.

Транспорт і комунікація. Тягарі носять на плечах, на спині, на руках, при чому в горах послуговуються „петельками“, „цапарами“ і „ключами“ з „наріжниками“. Більші тягари переносять при допомозі домашніх звірят.

Найдавніший засіб пересуви при помочі запряженої скотини це — звичайні „волоки“ або „дрючки“, їх звич. в горах причіпляють до примітивних „санок“, „корчуг“

(на Гуцульщині) та „копаниць“ (Покуття), подібних до сх.-укр. „гринджол“. Головний засіб перевозу — чотирколісний „воловий“ або „кінський“ віз, що буває різний як до величини; найтиповіша невелика форма воза — на Лівобережжі, правобережні „хури“ й „фурманки“ значно довші й глибші. Драбинясті, збіжжєві вози — гарби, „літерняки“. В упряжі можна завважити різницю між лівим і правим берегом Дніпра. На лівому всі кінські вози мають оглоблі та дугу, дишель тільки — волові, на правому знають для цих возів дишли без дуги, замість „хомута“ — „шлею“. При воловому запрягу вживають, із винятком півночі, тільки ярма з „підгірлицею“. Для водяної комунікації вживають „пліток“, „сплавів“ та „дараб“, різнородних човнів, між якими слід згадати однопневі „душогубки“.

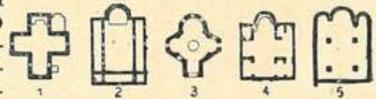
З. Кузеля.

Література (загальна): Волковъ Ѡ. К., Етнографическія особености украинскаго народа [„Укр. народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, Спб. 1916, ст. 455-647] і укр. переклад: Студії з укр. етнографії та антропології, Прага 1927, ст. 34-214; Zelenin D., Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin-Leipzig, 1927; Fischer A., Rusini, zarys etnografiji Rusi, Lwów, 1928; Moszyński K., Kultura ludowa słowian, I. Kultura materjalna, Kraków, 1929.

Для одягу: Чубинський П., Труды этнографическо статистической экспедиции в зап.-русс. край, том VII, Спб., 1872; Головацький Я., О народній одежді й убранстві русинів въ Галичині й сѣверовосточной Венгрии, Спб. 1877; Яворницький Д., Історія запорожскихъ козаковъ, Спб. 1892-6.; Кондаков Н., Изображенія русской княжеской семьи, Спб., 1906.; Gloger Z., Encyklopedja staropolska; Köhler B., Allgemeine Kostümkunde; Gutkowska M., Historja ubiorów, Lwów-Warszawa, 1932.

Мистецтво. *Архітектура* мурована.

Найстарші пам'ятки мурованої архітектури на території України сягають VIII-VII в до Хр., коли повстають гр. кольонії (Тіра, Ольбія, Херсонес, Пантикапей та ін., гл. мапа том I, стор. 844); тут спершу помітні впливи йонські, з V в. — атен. зразки, з початку нової ери до III в. по Хр. — римські. Знайдено фундаменти о-

боронних мурів міст (Ольбія, Пантикапей, Німфея, Горгіпія), житлових

домів, храму Аполлона в Ольбії й різних відлімків кольон, капітелів, тощо — вказують на відмінність від чисто гр. зразків атицьких і малоаз. З гробівців цікаві технікою — гробівці склепінчасті з кли-

УКРАЇНСЬКИЙ ОДЯГ III.

Народний одяг: 1, 2. Заліщики 3, 4. Снятинщина. 5, 6. Коломиїщина. 7, 8. Гуцульщина (Микуличин). 9, 10. Буковина (Вижниця). 11, 12. Станіславівщина. 13, 14. Калущина. 15, 16. Дрогобиччина 17, 18. Лемківщина.

губатого каміння з IV в. до Хр. Після навали різних кочовиків, на руїнах гр. кольсній, передусім у Херсонесі, повстає христ. будівництво ранньо-візант. доби IV–IX в. З будівництва Херсонесу досі відкрито фундаменти й останки стін б. 27 перков. Найстарші — центр. хрещатого типу (гл. рис. I, 1) IV–VII в., базилики VII–IX в. (I, 2), ротонда 600 р. (I, 3), будови посереднього типу (I, 4) й однонавної баптистерії. Пізніше виворився тип тринавної церкви з 3 абсидами (I, 5), що поширився в X–XII в. на цій укр. території.

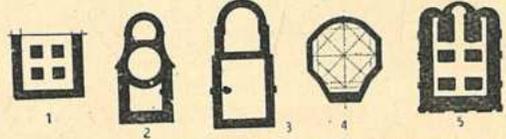
Величезний будівельний рух княжої доби X–XIII в. творився гол. під впливом візант.

культури, що йшла через Херсонес, Вірменію, М. Азію й Балкани. Найбільш розповсюджений тип тринавних будов (гл. рис. II, 1, 2) з 3 і 4 поперечними проходами, рідше

однонавні й округлі ротонди (гл. рис. II, 3). До найст. будов належала величава Десятинна церква в Києві 986–996 р., що в значних руїнах зберігалася ще до 1824 р. (гл. том I, стор. 1058). Розмірно найкраще збереглася чернігівська катедр. Спаса з 1024–51 р., тринавна з 5 банями (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 2. і план том II, стор. 794). Найбільша й найбагатша будова кн. доби — київ. катедр. св. Софії 1017 р., що своєю розміром, техн. і мист. досягмами є єдиним зразком архітектурної вмілості для цілої схід. і навіть серед. Європи. Первісно п'ятинавна з 9 банями й опасанням із 3 боків будови, значно розбудована в кін. XVII в. в бароковому стилі (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 1.). До 2. пол. XI в. всі будови зближуються до квадрату, переважає центральність плану і просторового об'єму (крім згаданих — Спас на Берестові, церква Видубицького ман.).

Осередками найбільшого будівельного руху був Київ і Чернігів; хоч і переважав візант. стиль, але зі своєрідними місцевими особливостями, що не мають повної аналогії в Царгороді, Вірменії, чи на Балканах. Від 2. пол. XI в. і в XII в. план церкви видовжується: гол. церква київ. Лаври 1073, Михайлівський собор у Києві 1108 (гл. том II, стор. 710), Борисоглібська церква в Чернігові 1120, Успенська на Подолі 1132, Кирилівська в Києві 1140, Успенська катедр. в Володимирі на Волині 1160 та ін.; приходять впливи зах.-европ. романські, особливо в Чернігові й Володимирі на Волині. Будівельна діяльність із пол. XII в.

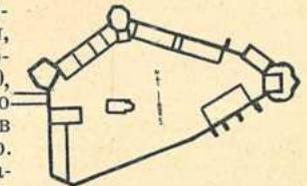
переходить із Києва до менших осередків (Переяслав, Острів, Овруч, Канів), а гол. на зах.-укр. землі до гал.-волинського князівства (Галич, Володимир, Перемишль, Кам'янець на Берестейщині, Більськ, Холм).

IV. Плани будов у Галичі XII–XIII в.: 1. будова на цвинтарищах, 2. ротонда, 3. церква Благовіщення, 4. вежа, 5. тринавна церква під „Дубровою“.

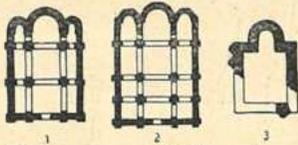
Перенесена сюди наддніпрянська будівельна традиція зберігає план київ. і чернігівських церков із деякими конструктивними змінами. А так, тут є відмінний обріб стін (переважно тесаний камінь), накриття й декорація романського стилю. В самому Галичі знайдено б. 30 фундаментів будов XII–XIII в.: центральні (рис. IV, 1, 4), тринавні (5), однонавні (3) й ротонда (2). Поза межами Галичини — ротонда в Горянах XII–XIII в. Єдина збережена в Галичі церква св. Пантелеймона з 1200 (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 3–4). З світського будівництва збереглися невеликі останки „Золотих Воріт“ у Києві б. 1037 (гл. ілюстр. том II, стор. 66), дві вежі б. Холму—Білавинська і Столпська з XII в. та округла вежа Кам'яниця на Берестейщині 1270–88 архітекта Олешка. Знаємо також про архітекта Милонога, що робив складні праці 1199 р. при укріпленні церкви Видубицького ман. під Києвом. Пишний розвиток архітектурного мист. старокн. доби мав вел. вплив на Польщу, Новгород, Володимир Суздальський.

З 2. пол. XIII в. будівництво обмежується до невеликих будівель. Тимто готика мала характер переходового стилю. Однак розвиток укр. мист. не спинявся, навпаки, в цю добу витворювалися нові мист. форми, конструкції, типи будов. В XIV–XV вв. візант. укр. культура попередньої доби виявляється в формах планів і просторового об'єму, готика ж дає деякі конструктивні зміни й деталі (вірм. катедр. у Львові 1363, церква Різдва в Галичі з кін. XIV в., церква в Межиріччі XV в.). Своєрідна є Миколаївська церква у Львові XIV–XV вв., з деякими романськими архаїзмами. В XV–XVI вв. відомі триконхові будови візант. відродження, що приходять із Ато-ну через Балкани, спершу на Буковину (Серет 1400, Путна), пізніше до Галичини (Лаври — гл. том II, стор. 432) й Поділля (Кам'янець, Зінків, Могилів Под.).

V. План замку в Меджибожі.

Неспокійні часи XIV–XV в. й нова екон. кон'юнктура з колонізаційною політикою

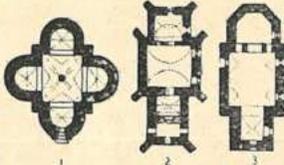

II. Типи будов XI–XII в.: 1. тринавна церква, 2. теж, із 4-ма поперечними проходами, 3. однонавна церква.

III. План Десятинної церкви в Києві (986–996 р.)

шляхти спрямували будівельну діяльність головню на оборонно-замкове будівництво (замки кн. Коріятовичів на Поділлі, Хотин, Київ, Острів, Луцьк — том II, стор. 525-6; Меджибіж — гл. рис. V; Зіньків — том II, стор. 59). І будови рел. культу приспособлялися для оборонних цілей нерідко у зразках зах.-европ. світського будівництва: церква в Рогатині XIV-XV. в. (гл. рис. том II, стор. 1256), церква-твердиня хрещатої форми в Сутківцях на Поділлі 1476 (гл. VI, 1). Готика прийшла на зах. укр. землі гол. зі Шлезька через Краків, зах. Закарпаття (Прийшів, Бардіїв) і Семигород. До найбільших будов належать рим.-кат. катедри: у Львові з кін. XIV. в., Перемишлі 1460 й Кам'янці з кін. XV.

VI. Плани будов XV-XVI в.: 1. Сутківці, 2. Риботицька посада, 3. Залужжя.

в. Своєрідніші церкви схід. обряду з творчою перерібною гот. стиллю. Усталюється 3-камерна система плану і 3-банність просторового об'єму — типова для укр. церк. будівництва (Нижанковичі, Вишнівці, Риботицька Посада, Залужжя — гл. VI, 2, 3), хоч подибуються церкви і в чисто зах. формах (Кодня, Перемишль). До переходового стиллю до ренесансу належать: замкова церква в Острозі з 1521, жид. синагоги у Львові та в Сатанові й цілий ряд провінційальних рим.-кат. храмів.

В добу готики працювали на Україні гол. нім. майстри; зате в добу ренесансу — італійці, гол. зі Швейцарії й Венеції (у Львові: Петро Італієць, Петро Красовський, Петро Барбона, Домінічі Рамляни, Амвросій Прихильний та ін.). Вел. ролю грає торг. шлях через Пришів і Бардіїв (ратуш у Бардієві 1506-07, будови Коросна з поч. XVI. в.). До ранніх ренесансових будов належать: кам'янецький замок 1541-44 (гл. том II, стор. 183), ратуші Львова й Перемишля (відомі зі ст. рисунків), замки середини XVI. в.: Перемишль, Львів (гл. том II, стор. 22), Бережани, Ляшки Муровані та ін. Найцінніші ренесансові пам'ятки збереглися у Львові. Зі світських будов: дім Гепнера 1570, „Чорна камениця“ на Ринку 1577 (гл. табл. укр. архітектура рис. 8). Найвищі осяги укр. ренесансу: одна з найкращих веж цілого сходу Європи — Корнякта, збудована архітектором Петром Барбоною в 1572-78 (гл. ілюстр. том I, стор. 266), палата Корнякта на ринку у Львові 1580 (табл. Укр. архітектура, рис. 6 і том II, стор. 52). Трисвятительська каплиця 1578 та Братська (Успенська) церква 1591-1629. Ці дві церкви, хоч проєктовані іт. майстрами, виведені в типово укр. формах 3-банної церкви та прикрашені ориг. різьбами місцевих майстрів (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 7 і том II, стор. 566). У будівельному руху вел. зна-

чіння мали укр. братства (церкви в Замості, Сокалі, Луцьку, Любліні, том II, стор. 530; перебудови церков княжчої доби — Київ, Чернігів, Остер, Переяслав, Канів, Новгород Сівєрський). Окрему групу займають будови перших років XVII. в. кн. К. Острозького з характеристичними вис. атиками та фронтонами: Острозький замок, Межиріччя, дім Острозьких у Ярославі, замок у Старому Селі й ін.

До пізньо-ренесансових будов належать: каплиця Боїмів (гл. том II, стор. 1234) і Камп'янів у Львові, будинки Кам'янця і Львова, кат. катедри (Львів, Луцьк, Крем'янець, Ярослав), П'ятницька церква у Львові (1643-5), церква Б. Хмельницького в Суботіві, де помітні впливи півн. Німеччини (Данціг).

Друга після кн. часів доба розквіту укр. мист. — це XVII-XVIII. вв. Мист. життя знову переходить до наддніпрянської України, де витворюються своєрідні й ориг. форми архітектури, укр. або коз. бароко. Фундатори будов, здебільша коз. старшини й передовсім І. Мазепа, що в самому Києві відбудував і побудував 5 величезних церков. Новий характер укр. архітектури склався гол. під впливом двох чинників: ст. традиції мурованого будівництва, започаткованої в кн. добі, й дерев'яного нар. будівництва.

До будов із перевагою і. напрямку, де сильно помітні зах. впливи, належить: Миколаївський собор 1690-4 (гл. рис. VII.) та Братська церква в Києві 1695, Троїцька в Чернігові 1679. р., собор Мгарського монастиря 1682-94, церква в Бережанах. Такого самого характеру є численні перебудови ст. будов — у Києві: Спас на Берестові, Софійська катедра 1691-1705, гол. церква Лаври (том II, стор. 247), Михайлівський ман. (том II, стор. 250), Михайлівська церква Видубицького ман. Ін. тип, це будови хрещаті 3-камерні та 3-банні церкви: Покровський собор у Харкові 1689, дві церкви київ. Лаври й менші будови в Сумах, у Богодухові та 5-банні церкви: в Києві — Усіх Святих у Лаврі 1696-8 (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 12), Воскресення й Петра-Павла, там-таки, св. Юра в Видубицькому ман. 1696 (табл. Укр. архітектура, рис. 9), собор у Ніжені (том II, стор. 844), будови Чернігова, Батурина, Ізюму. Дальшим розвитком були будови 9-камерні з 5 банями: Преображенська церква в Прилуді, Троїцька в Густинському ман. Менше перероблювали зах.-европ. зразки бароко в замках-палацах (переважно на зах. землях: Збараж, Бережани, Бар) і римо-кат. храмах (Львів, Перемишль, Кам'янець). Затє справжніми перлами укр.

VII. Миколаївський собор у Києві.

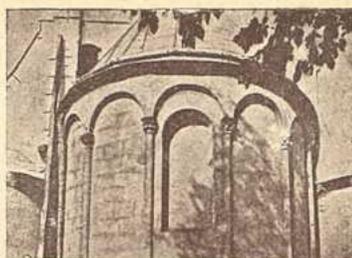
УКРАЇНСЬКА МУРОВАНА АРХІТЕКТУРА

1

2

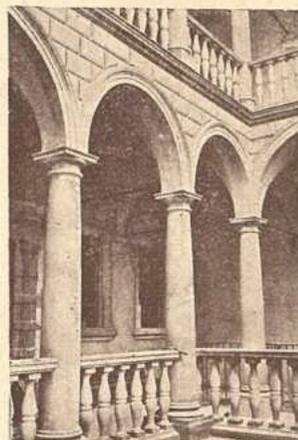
3

4

5

6

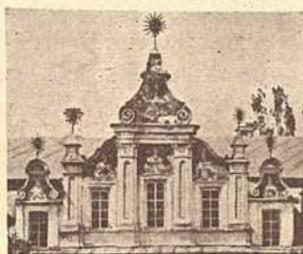
9

7

8

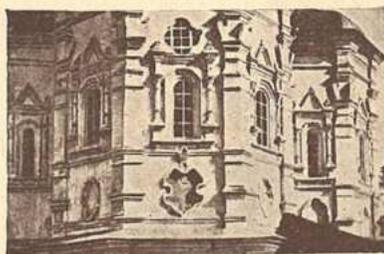
10

11

13

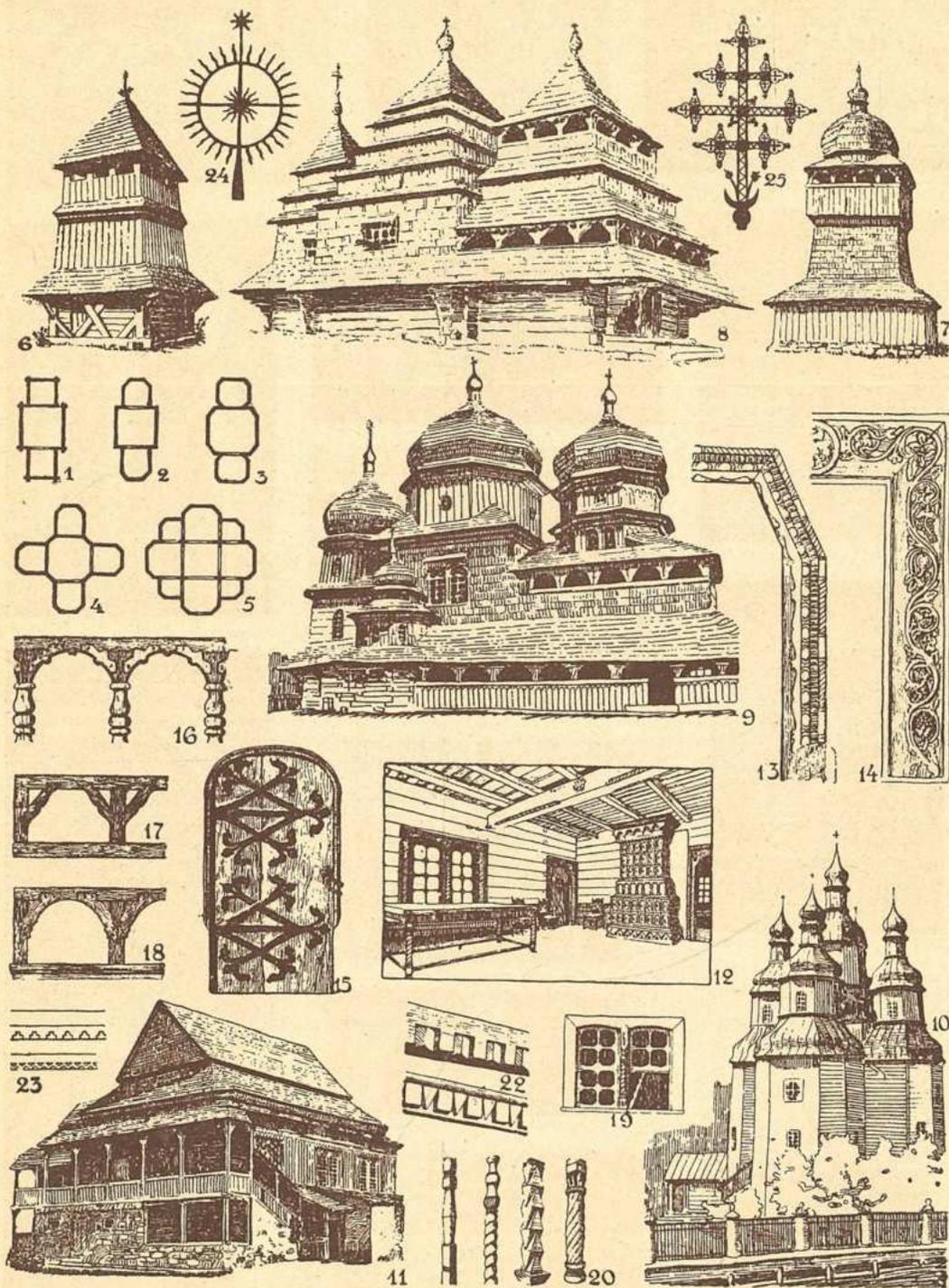
12

14

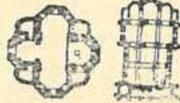
1. Катедрал св. Софії в Києві, основана 1017. р. 2. Катедрал в Чернігові, 1024-51 рр. 3. Апсида церкви св. Пантелеймона в Галичі 1200. р. 4. Капітель, тамсамо. 5. Замок у Кам'яниці XV-XVI вв. 6. Дім Корнякта у Львові 1580. р. 7. Фриз Успенської церкви у Львові поч. XVII в. 8. Порталь "Чорної Каміниці" у Львові 1577. р. 9. Церква св. Юра Видубицького монастиря 1696. р. 10. Порталь Митрополічного будинку в Києві поч. XVIII в. 11. Деталь із голови церкви Києво-печерської Лаври 1722-9 рр. 12. Деталь церкви Усіх Св. Лаври 1696-8 рр. 13. Катедрал св. Юра у Львові 1744-1764 рр. 14. Пам'ятник Самоуїрани м. Києва 1892. р.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА

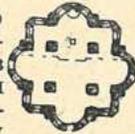
1-5. Типи планів дерев'яних церков (тризрубні, п'ятизрубні і дев'ятизрубні). 6. Звичайний тип вежі дзвіниць, Потілич 1731. р. 7. Вежа дзвіниці з банєю, Яворів. 8. Войківська церква, с. Турка 1700. р. 9. Церква св. Юра в Дрогобичі 16. 1600. р. 10. П'ятибана церква в Ромні 1764. р. 11. Синагога в Иршеві XVIII в. 12. Будинок Галагана в Лебединцях, 1854. р. 13-14. Різьблені одвірки (Київщина й Полтавщина). 15. Оковані двері, Потілич XVI в. 16. Деталь опасання, Ієси в Карпатах 1798. р. 17-18. „Голосники“ й галерійки (деталь). 19. Подвійне вікно будинку Галагана в Лебединцях. 20. Типи різьблених сох. 21-23. Різьба з бальвія сволоків. 24. „Соняшник“ — залізний закінчення веж, будинків, дзвіниць. 25. Залізний хрест.

творчості є численні будинки в київ. Лаврі архітекта С. Ковніра з середини XVIII в., митр. будинок (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 10), „Мазепин дім“ у Чернігові, брама Заборовського в Києві й ін. Часто й самі церкви оброблювали в зразках світського будівництва: пр. чудові ліпні прикраси 1722-29 гол. церкви Лаври, архітекта Ф. Старченка, де окремі барокові мотиви сполучені з нар. ростиною орнаментикою (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 11).

VIII. Типи плянів церков XVII-XVIII в.

Від середини XVIII в. будівельний рух на Україні ослабає, а проте маємо визн. монументальні будівлі в стилі рококо: Андріївська церква в Києві 1744-67 (гл. том II, стор. 1198), домініканські костели у Львові 1749-64 й Тернополі, катедри у Холмі, Почаєві (гл. том II, стор. 1129), в Козельці 1752-63 (гл. рис. IX), св. Юра у Львові, ратуш у Бучачі. Стиль рококо приспособлювався до укр. традиції, тому пляни всіх церков центр. заложення. Чудовими зразками цього стилю є катедральна церква св. Юра у Львові, будована архітектором

IX. Плян собору в Козельці (1752-1763).

Меретином 1744-59 і закінчена 1764 (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 13, і том II, стор. 565), і величні вежі-дзвіниці в Києві: при Софійській катедрі 1745, Михайлівському ман. і в Лаврі 1736-45. Ця остання, як і ст. будинок Києво-Могилянської Акад., побудовані архітектором Шеделем (том II, стор. 251) у строгих клас. формах. Напрямок класичности, що з'являється на Україні ще в 1. пол. XVIII в., находить своє завершення в величезних палацах гетьм.

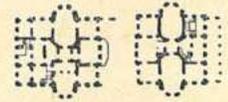
Розумовського в Почепі (проект де Лямота, виконав — Яновський), Яготині (проект Менеласа), у Глухові (А. Квасов) і гол. в Батурині (Камерон,

Палац гетьмана К. Розумовського в Батурині (1799-1803).

1799-1803), та ще палац Завадовського в Ляличах (Д. Кваренгі 1794-95). Сюди ж належать, з відтинком стилю Людовіка XVI, деякі церкви в Хоролі та церкви фундовані Розумовським із кін. XVIII в. Як відміна класичности з поч. XIX в. приходить стиль „ампір“, що набрав на Україні деякої своєрідности, передусім у невеличких провінціальних будинках. З укр. архітектів відомі Ярославський у Харкові, Меленський у Ки-

єві (театр, контрактний будинок, пам'ятник повернення м. Києву самоврядування — гл. табл. Укр. архітектура, рис. 14). Тоді повстали й ратуші (Харків, Полтава, Київ, Львів, Чернівці, Кам'янець). З церков у стилі „ампір“ найбільше збереглося на Харківщині й особливо на Полтавщині (Хорол, Ромен, Лубні, Пирятин, Прилука).

XI. Плян палацу Розумовського в Батурині.

З часів скасування автономії України й заборони будувати на Україні церкви в укр. стилі (наказ 1801) багато будов повстало на основі проєктів надісланих із Петербургу й Москви (держ. будови Києва, Полтави, Одеси та ін. міст; собори в Одесі, Херсоні, Кременчуку). Міське житлове і гром. будівництво, у зв'язку з панівним у цілій Європі утилітаризмом і меркантильністю, переймається еклектизмом. Серед різних мист. напрямків особливо поширюється „віденський неоренесанс“ — дома Києва, Одеси, Харкова, Львова, Херсону, театри в Києві, Одесі, Львові та ін.

У другій половині XIX в. підо впливом романтизму на Заході — в Росії повстає націоналістичний напрямок, що дає псевдо-„візантійсько-руський“ стиль. Його насильно впроваджують на Україну в церк. будівництво, нерідко даючи жахливі, немист. зразки. З кінцем XIX. й на поч. XX. в. на короткий час приходить стиль модерн (зал. двірць у Жмеринці на Поділлі, у Львові будівлі І. Левинського). З поч. XX. в. поміж укр. мистцями поширюється течія відродження укр. стилю. Для цього використовувано, здебільша, мотиви укр. барока й нар. дерев'яного будівництва. До 1. напрямку належать вел. житлові дома архітекта Альошина в Києві й архітекта Фетісова в Запорожжі; 2. напрямок, започаткований церквою єп. Партеція в Плішівцях 1902-6 та архітектором В. Кричевським і С. Васильківським у відомому будинку полтавського земства (гл. том II, стор. 393). найшов ряд прихильників, як: Жуков (шк. будинки на Харківщині), Мощенко на Полтавщині, в Галичині — Ів. і Л. Левинські, Ол. Лушпинський, Р. Грицай, Є. Нагірний. Сполука барокових кам'яних форм із дерев'яними знайшла творчу перерібку у працях архітектів С. Тимошенка і Д. Дяченка.

В найновіших часах найбільше поширюється зах.-європ. напрямок конструктивізму: Держтрест у Харкові, елективна в Києві, фабрика сукна в Кременчуку, будинки Дніпрельстану.

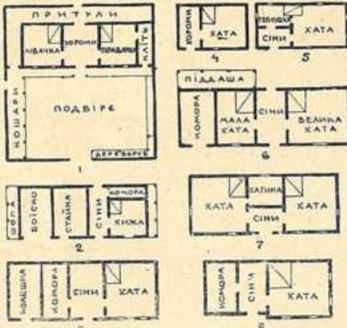
Література: Павлуцький Г., Каменное церк. зодчество на Украинѣ [„Исторія рус. искусства“ Грабаря, II, 8], Москва; Щербаківський В., Архітектура у різних народів і на Україні, Львів, 1911; Ернст Ф., Київські архітекти XVIII в., Київ, 1918; — Укр. мистецтво XVII-XVIII вв., Київ, 1919;

Січинський В., *Українська архітектура* [„Umění Slovany“], Brno, 1924; — *Архітектура ст. кн. доби*, Прага, 1926; — *Серія монографій „Укр. архітектура“* (Ротонди, Сутківці, Бардів, Вежа і дім Корнякта, Лаврів); Січинський Є., *Оборонні замки зах. Поділля*, Київ, 1928; *Холостенко Є.*, 11 рр. *рад. архітектури* [„Червоний шлях“], Харків, 1929. *В. Січинський.*

Архітектура дерев'яна. Дерев'яне будівництво на Україні було сильно розвинене ще до поширення християнства, як про це свідчать відомості араб. мандрівників, рим. зображення (на кольоні Траяна — будови даків, що заселявали Карпати) та ін. іст. звістки.

Хатне (сел.) будівництво на Україні почалося ще в добу неоліту, а тип дерев'яної хати усталівся в кн. добу. Тепер можна розрізнити окремі типи хат за такими місцевостями: Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, осереддя Галичина (навколо Львова), зах. Галичина (б. Перемишля й Ярослав), півн. Галичина, Поділля, Буковина з півн. Басарабією, Волинь із Поліссям, Чернігівщина, Київщина, Полтавщина, Запорозжя й почасти Слобожанщина (сюди прийшли різні типи з Правобережжя) й Кубань.

За будівельним матеріалом хати поділяються залежно від клімату, геогр. і госп. умов, на дерев'яні (рублені та „в сохи“, чи „тули“), турлучні й мазанки (з хворосту та ін. матеріалу, обмазані глиною — на півдні України), глиняні (лімпачеві, валькові, глинобитні). Усі типи об'єднують спільні прикмети: розподіл на сіни й одну або дві хати з одного або з двох боків сіней, внутр. владження хати (гл. рис.), конструкція, перекриття даху на 4 схили, термінольоґія та ін. Найбільш поширений тип укр. хати — на 3 камери (хата + сіни + хата). Найбільш архаїчний тип

XII. Типи українських хат (плани): 1. гуцульського „оседака“, 2. з Лемківщини, 3. з Берестейщини, 4 з Бойківщини („бурдей“), 5. з Чернігівщини, 6. з Поділля, 7. з Полтавщини. 8. з Запорозжя.

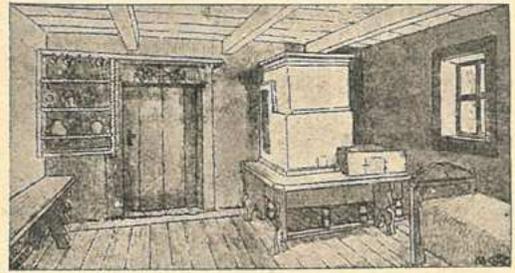
План укр. хати [внутр. вигляд] із околиць Львова.

хати є тзв. „оседок“ на Гуцульщині — цілий комплекс будов: хата разом із двором, госп. забудованими та ін., обведений „ґраждою“ (загорожею, парканом) з усіх 4 боків. Крім того, на Гуцульщині будують примітивні хати, тзв. „бурдей“ або чорні хати без комина (гл. рис. XII, 4), відомі і в ін. частинах Карпат, на Поліссі й Чернігівщині, як хати бідних селян; далі „колиби“ — тимчасове житло в часі зимових праць при

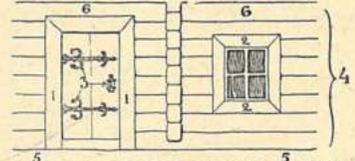
Гуцульський „оседок“.

рубанні ліса і „стаї“ у полонинах для пастихків. Гуцульщина, Бойківщина й Лемківщина творять лісову смугу хатнього будівництва: зруб зложений „у замок“ чи „припуски“, вис. дах, переважно покритий драгницями, й непобілені стіни знадвору, рідше всередині. До карпатських „верховинських“ хат

Внутрішній вигляд укр. хати зпід Львова.

зближаються хати на Поліссі, Підляшші й почасти на Чернігівщині. Крім плану, відрізняються хати різних околиць і ін. ознаками: пр., на Полтавщині солом'яна стріха гладка, на Київщині й загалом на Правобережжі з „острішками“. Всі хати, крім лісової смуги, гладко обмазують глиною, білять стіни знадвору і всередині так, що вони незвич. чисті. В Карпатах і в півн. смузі збереглися примітивні типи хат, зате на укр. рівнині помітні впливи світових стилів, що виявляються в різних змінах щодо форми даху, отворів, ганків, прикрас, тощо. З окремих частин будови вел. увагу присвячують печі, що має часто цікаву архітектурну форму, де сполучені в одну

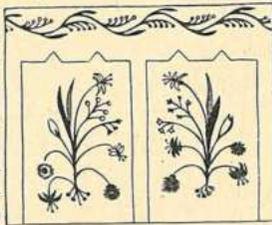
Частини укр. дерев'яної рубленої хати: 1. одвірки або лутки, 2. очопи, 3. ковані двері, 4. оструб, 5. підваліни, 6. правило.

Частини укр. дерев'яної рубленої хати: 1. одвірки або лутки, 2. очопи, 3. ковані двері, 4. оструб, 5. підваліни, 6. правило.

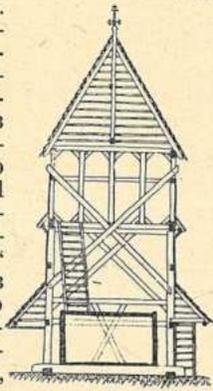
цілість функціональність, простота і краса. Силу відмін мають форми ганків, галерійок, підвіння, підтримки з гарно різьбленими колонками („сохами“) — особливо на Гуцульщині. У середній смузі України подібуються двері 6 ти кутної форми, з різьбленими одвірками й листвами.

Вежі-дзвіниці. В питанні повстання дерев'яного будівництва вел. значіння мають вежі-дзвіниці, що в вел. мірі зберегли архаїчні риси укр. замково-оборонного будівництва середньовіччя. Самі церкви й особливо монастирі на Україні також приспособлювалися до оборонних цілей, не тільки в княжу добу, але й у XVI-XVIII вв. (пр., Крехів — гл. том II, стор. 384). Тим більше дзвіниці, що їх будували окремо від церкви, мали значіння оборонних, обсерваційних веж, нерідко із в'їздовою брамою. Найстарші вежі-дзвіниці, що збереглися з XVI-XVII вв. в Галичині, — у пляні квадратові з „опасанням“, чи „фартухом“ у долішній частині, з сильно похиленими до середини стінами (конструктивна витривалість) і пірамідальними, гот. дахами (пр., Потиліч, том II, стор. 1126-7). Ця проста схема набирала незвичайного багатства форм і пропорцій, особливо в опасаннях (часто в кількох поверхах) і „голосниках“ — вікнах (гл. табл. Укр. дерев'яне будівництво, рис. 6, 17-18). Відомі також дзвіниці 8-гранні (особливо на Гуцульщині й на Буковині). У дальшій еволюції з'являються вежі з банями безпосередньо на пірамідальному перекритті (гл. табл., рис. 7), бані з підбанником („вісімкою“) різної форми, відповідно до доби й стилю: найстарша в формі шолома, ренесансові — півкуля, барокові й рококові — в формі грушки. Дзвіниці, побудовані разом із церквою, подібуються в прикордонних місцевостях — в Московщині й на Заході (Лемківщина й Бойківщина, гл. табл. рис. 8).

Культурне будівництво. Найбільше мист. матеріалу дає культурне будівництво, що досягло на Україні вис. культури й оригінальності форм. Найбільш архаїчний тип церков зберігся в Карпатах на

Розпис хати з Поділля.

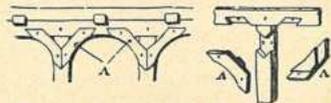

Конструкція дзвіниці (Потиліч, XVIII в.).

Бойківщині, у пляні тризрубний (3-камерний) з пірамідально-ступінчастим перекриттям кожного зрубу (гл. табл. Укр. дерев'яне будівництво, рис. 8). Такі самі будови збереглися в найстарших пам'ятках у Галичині й на Придніпров'ї, що походять із XVI-XVII вв. (Потиліч, Крехів, ґравюри Києва 1638, та ін.). На Лемківщині „бойківський“ тип церков, не мівяючи свого внутр. вигляду, має назовні понадбудовувані барокові бані й вис. дзвіниці над „бабинцем“. Матеріал укр. дерев'яних церков різноманітний: дуб, бук, кедрина, смерека, ялина. Часова еволюція йшла через розвиток тризрубного й п'ятизрубного (хрестового) пляну (гл. табл. рис. 1-5), надбудовою підбанника й бані в формі шолому, півкулі (ренесанс), грушки (бароко, рококо) й півкулі (ампір).

Крім 3-зрубної і 5-зрубної системи, характеристичне для укр. будівництва є „опасання“ й галерійки з різьбленими сохами й конструкцією луток (гл. табл., рис. 9, 16-18), різьблені одвірки (рис. 13-14), квані двері (рис. 15) та ін. деталі високої мистецької вартости. Топографія й типологія церковного будівництва в великій мірі відповідає поділові на окремі етнографічні округи хатнього будівництва.

Крім Бойківщини й Лемківщини, особливий закінчений тип дає Гуцульщина: 5-зрубні церкви з 1, 3 і 5 банями, візант. походження (гл. ілюстр., том I, стор. 290). На Буковині церкви переходові від гуцульських до подільських. Окрему групу займають будови півд. Закарпаття, псевдогот., XVIII в. (вплив Угорщини й Семигороду). Виразу групу творять церкви под-волинські, переважно 3-зрубні з маловигнутими банями. На Придніпров'ї більше значіння має стилістична еволюція форм поруч із розвитком пляну і просторового об'єму від 3- і 5- до 9-зрубної будови. Ціні зразки 5-зрубних і 5-банних церков, переважно XVIII в., відомі на Поділлі (Яришів), менше на Волині, Чернівщині, Слобожанщині й найбільше на Київщині й Полтавщині (Вел. Березанка, Дашів, Сміла, Ромен — гл. табл., рис. 10). Усі мають розвинені барокові форми з вис.

Лутки у зложеному і розібраному вигляді.

Гуцульська церква на Закарпатті, XVIII в.

Усі мають розвинені барокові форми з вис.

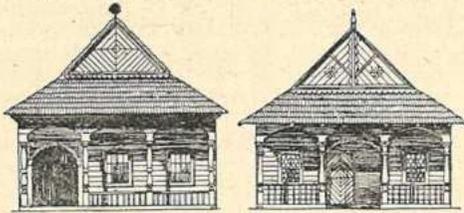
струнками банями на кілька поверхів. Мист. завершення дерев'яного будівництва творить знаменитий запорозький собор у Самарі (1773-5), архітекта Я. Погребняка.

Дерев'яні будови ін. христ. культів збереглися переважно на зах.-укр. землях. Рим-кат. костели або повторюють форми укр. церков (Гривальд, Яблонів) або наслідують муровані базилики, переважно дво-навні. З нечисленних прот. церков відмітимо ст. гот. церкву в Гервартові на Закарпатті XV-XVI вв. Дуже цікаві жид. синагоги, що зберегли риси кол. міських (міщанських) і шляхетських будинків із підсіннями, ганками, різьбленими сохами та ін. прикрасами всередині. Одна з найкращих синагог — у Заблудові з XVI в.; ін. — в Яблонові, Печеніжині, Гвіздіці, на Поділлі (Яришів — гл. табл., рис. 11., Розділля, Жидачів, Ходорів, Михайпіль, Лянцкорунь), на Волині (Луцьк).

Міське (міщанське) будівництво. З дерев'яного будівництва по містечках, містах та панських дворах залишилося дуже мало. Більші дерев'яні будинки

Церква в Чистопадах, гал. Поділля.

Міщанські будинки в Яблоніві й Печеніжині під Коломиєю.

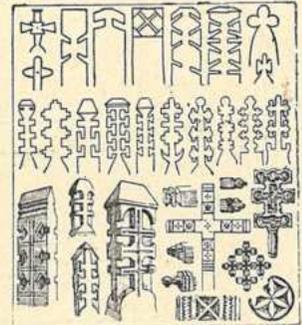
по селах (гром, будинки, корчми), містечках і пригородах повстали через поширення 3-дільної укр. хати (хата + сінні + хата), з більшими ганками, мансардами та ін. додатками. Міське будівництво, під впливом відмінних соц. і госп. відносин, більше переймало, починаючи з часів ренесансу, пляни й архітектурні форми мурованих будинків, але зі своєрідними рисами дерев'яного будівництва (підсіння, ганки, галерійки, дашки в кількох кондігнаціях, різьблені сохи). Будівничі були переважно ті самі майстри теслярські штуки, що будували церкви, костели, синагоги. Цілі дерев'яні міста (міщанські будинки, заїзди, гром, будинки, ратуші) відомі як унікати (Потиліч). Ще перед 1914 були гарні зразки будинків у Коломиїщині (Яблонів, Гвоздець, Печеніжин), у Надвірнянщині (Деятин), у Дрогобичі і в Мушині на Лем-

ківщині. Цікаві зразки заїздів із мансардами подаються в містечках Поділля, Галичини й Волині (Крем'янець). У пол. XIX в., з відодженням укр. стилю, на Полтавщині повстав м. ін. цікавий будинок Галагана в Лебединцях 1854 (гл. табл. Укр. дерев'яне будівництво, рис. 12, 19).

Будинок у Крем'янці (Волинь).

Дерев'яні вироби. З дерев'яним будівництвом в'яжуться мист. вироби з дерева й різьба на дереві. Різьба має важне значіння в деталях (на сохах, одвірках, сволоках, фризах), де бачимо велике багатство форм і орнаментальних мотивів, здебільша геом., рідше ристинних (пр., виноградова лоза, соняшники, тощо). Культура двинтарів дала

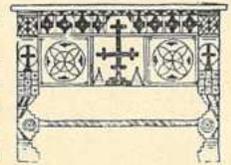
теж вел. багатство форм на гробних дерев'яних хрестах. Зібрані матеріяли з Поділля й Коломиїщини виявляють різноманітність мист. вислову. Відомі ще природоріжні хрести або тзв. фігури та ручні перк. („напрестольні“) хрести в нар. виробках. Цікаві

Укр. народня мебіль: крісло і стіл із Лемківщини і стіл із львівської Ставропігії.

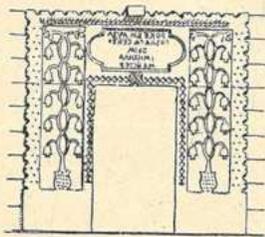
різьблені геометричним орнаментом природоріжні хрести на Гуцульщині. По монастирях виробляли ручні хрести дуже тонкого фігурового рисунку (здебільша на грушкочому дереві); найстарші відомі з XVI в.

Мебіль нар. виробу завжди тісно зв'язана з самою будовою, вона розставлена відповідно до більшої, чи меншої придатності: ліжка, стіл, лавки, мисник займають призначене місце; форми їх у заг. масі прості, доцільні, пропорціональні; коли буває різьба, розмалювання, то в обмежених

Гуцульська скриня.

розмірах і тонких мотивах. Різноманітніші бувають форми столів, скринь, лавок. На Гуцульщині вони мають складну геом. різьбу, нерозраховану, на Лемківщині столи та крісла з ремінісценціями стилю ренесанс, чи бароко. Таке саме багатство форм має церк. мебіль (лавки, крісла, підставці, різьба іконостасів). З ін. різьблених на дереві предметів відомі були чумацькі вози, санки (на Полтавщині), посуд, рубель, маглівниця, качалка, та ін. З дрібних виробів найбільш мист. гуцульські праці, особливо тзв. інтарзія — викладання різним деревом, перламутром і гол. кольоровими „пацьорками“ геом. орнаменту на скриньках, тарілках та ін. токарських виробках, топірцях, писальному приладді та ін. На Гуцульщині відомі були в XIX і поч. XX вв. визн. майстри цього виробництва (Шкрібляки, М. Мегеденюк).

Різьба на дереві з 1764 р. (Закарпаття).

Література. Павлуцький Г., Дерев'яне церк. зодчество на Україні [„Історія рус. искусства“ Грабаря, 8], Москва; Шухевич В., Гуцульщина, I-IV, Львів, 1899-1908; Щербаківський В., Дерев'яні церкви на Україні, Львів 1906; Волковъ ѳ. К., Старинныя церкви на Волыни, Спб., 1910; Щербаківський В., Дерев'яне будівництво і різьба на дереві [„Укр. Мистецтво“], Львів-Київ, 1913; O b m i Ń s k i T., O cerkwiach drewnianych w Galicyi [Sprawozdania Komisji do badania historyi sztuki w Polsce, IX, 3-4], Kraków, 1914; Колдуняк Г., Нар. хрести в Коломиїщині, Львів, 1918; Таранушенко С., Хата, Харків, 1921; Seweryn T., Huculska wykładanka, [„Przemysł i Rzemiosło“, IV, 1], Kraków, 1924; Січинський В., Серія монографій „Укр. архітектура“ (Крехів, Хата, Бойківщина, Потиліч, Гуцульський оседок); — Дерев'яні дзвіниці й церкви Гал. України, Львів, 1925; Zaloziesku W. R., Gotische u. Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern, Wien, 1926; Щербаківський Д., Бук. і гал. дерев'яні церкви, нагробні і придорожні хрести, фігури і каплиці [„Укр. Мистецтво“] Київ-Прага, 1926; Степанова О., Матеріали до вивчення укр. дерев'яної різьби: „Мистецтво“ [„Мистецтвознавство“ I], Харків, 1928.

В. Січинський.

Різьба. Найстарші зразки фігурової різьби походять із гр. часів. Досі відкопано переважно лише фрагменти, не старші IV в. до Хр. Крім привозних виробів були праці місцевих мистців, відмінні від зразків корінної Греції. Кілька кращих збережених відлімків із Ольбії (голови Афродити,

Зевеса, Ероса) й Херсонесу походять із геленістичної доби, деякі — в дусі Праксителя (пр. голова Геґеї). Більша частина припадає на теракотові статуетки з культом богів (Деметра, Астарта, Афродита — гл. табл. Укр. різьба, рис. 2.), або побутовими сценами. З плоскорізьби визначаються знамениті вази: тзв. кульобська й нико-пільська (гл. табл. рис. 1.) з незвич. живими сценами з життя скитів. З різьбарства дохрист. часів (дерев'яні „кумири“) знайдено досі лише одну кам'яну статую „Світовиди“ з примітивною плоскорізьбою. Можливо, до тих самих часів належать тзв. „баби“ — примітивні кам'яні постаті.

Різьби княжої доби XI-XII вв. у збережених зразках (плоскорізьби „Святий Іздці“ Михайлівського ман. в Києві — гл. табл., рис. 3, „Лев гризе людину“ й „Воїн“ у музеї унів. в Києві) — вказують на впливи почасти гр., почасти східні. Ін. різьби, переважно декоративні, були спершу характеру ст.-христ. —

Плоскорізьба Софійського собору в Києві, XI в.

сирійського й візант. (саркофаги Десятинної церк. й Софійської катедрі в Києві, плоскорізьба на плитах), пізніше романського стилю (в Чернігові капітелі, в Галичі портали, капітелі, химери та ін.). Загалом різьба була більше розвинена на заході, як про це свідчать пр. літописні звістки про фігурові поліхромовані різьби мистця Авдія в церкві св. Івана Золотоустого в Холмі з 1. пол. XIII в. Відомо також про дрібні різьби зі слонові кости („лев“ із Білгородки), котрі розходилися далеко поза межами України.

В XIV-XV вв. укр. різьбарі працювали над прикрасами костелів у Польщі. Збережені нечисленні плоскорізьби XV в. — триптих Богородиці, Теодосія й Антонія у дзвіниці київ. Лаври та „Св. Софія“ (ікона на дереві) в Києві — хоч різьблені в візант. іконографічних традиціях, але ж не без готичського натуралізму.

Збережені зразки ренесансу — надгробки, дають переважно один тип постатей, що лежать чи напів-лежать, часом на саркофагах, у лицарськ. одягу, в відповіднім архітектонічн. обрямуванні, подібно до венецьких та горшньо-іт. різьб. Кращі зразки надгробків: кн. Острозького в київ. Лаврі 1534 (гл. табл., рис. 4), М. Гербурта у львів. катедрі нірнберзького майстра П. Лябенвольфа, В. Лагодзького в Уневі 1573, Синявських у Бережанах І. Пфістера й Г. Горнста 1574-1636 та ін.; також рельєфні надгробки на кам'яних дошках: пам'ятник Острозьких б. Бардієва 1590, плита в Сяноку, надгробок К. Рамультової в Дрогобичі з 1572 р. львівського майстра С. Чесека. Більшість мистців походила з Нірнбергу та з Італії (Яків Тривалий, Іван Білий).

Найбільш розвинена була декоративна різьба на дереві: збережені іконостаси чудової роботи (П'ятицька церква у Львові, рогатинська церква 1649) вказують на іт. ренесанс із деякими укр. орнаментальними мотивами.

Доба барока дає той самий тип надгробків (пр. Адама Кисіля — гл. табл. Укр. різьба, рис. 5.). Найбільш розвинута декоративна різьба у прикрасах будов (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 10-12), надгробних плит та особливо різьблених іконостасів. Барокові іконостаси незвич. складні, на кілька поверхів, роскішно різьблені й поліхромовані, з пишним орнаментом, що виявляє риси суто укр. мотивів (виноградна лоза, соняшник, мальва): Богородчанська церква з кін. XVII в., в Києві — Миколаївська церква 1690 різьблена С. Баликою, Михайлівський собор, гол. церква Лаври. Тонкіша й граціозніша різьба іконостасів доби рокока: св. Софія в Києві 1747, Андріївська церква в Києві, церква в Козелці, Успенська церква на Подолі 1778 та ін. Сворідніші барокові й рококові іконостаси сіль. дерев'яних церков у тонкому виконанні нар. майстрів. Статуарна різьба з середини XVIII в. зближається до класичності: „Справедливість“ кїв. магістрату, „св. Юр“ у Львові (гл. табл., рис. 7.), „Геракль“ у буцькому рагуші. Багато статуй по укр. церквах знищила моск. церк. влада протягом XIX в., невел. кількість залишилася по музеях Києва, Харкова, Кам'янця, Полтави й ін. Звичай прикрашати статуями церкви, майдани та гром. будови був відомий на укр. землях і в добі ампіру поч. XIX в. (криниці на ринку у Львові Г. Вітвера 1818-28; 12 ап. церкви с. Кукавки на Поділлі б. 1818).

Визн. мистці класичності, що почали нову добу в розвитку різьбарства не тільки на Україні, а й на цілому сході Європи, були М. Козловський та Іван Мартос (гл. табл., рис. 6, 10 і том II, стор. 302, 648). Під впливом Мартоса був Кость Климченко. В пол. XIX в. на місці класицизму прийшов реалізм, перейнятий романтикою: Михайло Микешин, П. Забіла (портретист, погруддя Шевченка), академік Л. Позен (укр. тематика, укр. побут, гл. табл. рис. 8), В. Беклемішев (гл. табл. рис. 9), відомий погруддями Шевченка.

За основника нової укр. різьби вважають Ф. Балавенського, що сполучив традиції класицизму з укр. етнографізмом, народництвом (погруддя укр. письм. і гром. діячів, алегорії „Життя“, „Милосердя“ та ін.). Крім вільної статуарної різьби, розвивається й різьба вжиткова, зв'язана з мист. промислом: вироби з металу, декоративні різьби, архітектурні прикраси. Тут відмітно таких визн. майстрів, особливо з зах. земель, як Г. Кузнецов, монументаліст М. Паращук, імпресіоніст Б. Кратко й М. Бринський (роботи з каменю, пр. пам'ятник „17. вересня 1911“ у Відні). В поч. XX в. народницька течія захоплює й укр. різьбарів;

переважно це імпресіоністи: М. Гаврилко, перша жінка-різьбарка Є. Трипільська (побутові керамічні вироби). З новіших різьбарів знає: П. Мітковицер (монументаліст), В. Іщенко, С. Жук, А. Коверко. Окреме місце займають: Є. Сагайдачний (нар. майолки, погруддя з дерева), реаліст В. Клімів (дерево, мініатюра, декоративна різьба), М. Гельман та М. Епштейн; з акад. школи — І. Севера та С. Литвиненко. Вел. новатор світової міри — О. Архипенко, що, хоч був під впливом кубізму й футуризму, дав цілком ориг. твори у сполучі різноманітних матеріялів, характеру надреалістичного, перейняті пристрасною й динамічною; останні його праці майже клас. напрямку, але з особливим розв'язуванням проблеми простору та пластики. Поважне місце займає і Хведір Ємець (першорядний технік у бронзі, тонкий пластик). Останні роки принесли такі імена молодих різьбарів: М. Новосельський (неоклясик), Яковлів (неоклясик виразної монументально-графічної форми), М. Панасюк, Г. Тенер; із наймолодших Ж. Діндо, Н. Писаренкова й О. Лятурицька (монументалістки).

Література: Врангель Н., Історія скульптури [„Історія русск. искусства“ Грабаря, V], Москва; „Ілюстр. Україна“, Львів, 1913; Гільдебрандт Г., Архипенко, Берлін, 1923; Михайлів Ю., Нове різьбарство України [„Життя і революція“ 12], Харків, 1929; Макаренко М., Скульптура кїв. Руси [„Кїв. Збірник“], Кїв, 1931; „Мистецтво“, Львів, 1932.

В. Січинський.

Малярство. Мальована (трипільська) кераміка кінця неоліту, розпис гр. ваз (о. Березань, Ольбїя, Керч, Кїївщина), фрескове малярство на гр. і рим. гробницях на Чорноморщині й мозаїки та фрески ст. христ. церков у Херсонесі, Керчі та ін. — це ґрунт, на якому виросло монументальне малярство кн. доби X-XIII в. Своєю мист. вартістю воно займає першорядне місце в малярстві цілої Європи. Найстарші фрагменти мальовил Десятинної церкви, фрески чернігівського Спаса, почасти Софійської катедрі в Києві, з виразною моделажією й реалістичним передаванням світло-тіні — свідчать про геленістичну спадщину. Пізніші мозаїки та фрески XI-XII вв. вже візант. характеру: вел. декоративний стиль, форма більше синтетична, схематична. Найкраще зберегіся цикл славних мозаїк Софійської катедрі в Києві: „Пантократор“, апостоли, євангелісти, „Оранта“ та ін. (гл. табл. Укр. малярство, рис. 1; том II, стор. 747). Їх виконували ймовірно гр. майстри, зате мозаїки Михайлівської церкви у Києві (1108), можливо, робили укр. малярі. З софійських фресок особливо цікавий цикл світських мальовил XI в. зі сценами полювання та ін. побуту кн. життя (гл. табл., рис. 2-3). Цінні фрески Кирилівської церкви

1

2

3

6

5

4

9

7

10

8

11

12

13

1. Мозаїка Київської св. Софії, XI в. 2-3. Сцени полювання, фрески тамсаєме, XI в. 4. Мініатура з Осгормірової Євангелії 1057. р. 5. Прикраси книжки XVI в. 6-8. Фрески в Любліні 1418. р. 9. Фрески у Кракові 1470. р. 10. Ісус Христос, Поділля XVII-XVIII в. 11. „Розняття“ XVII-XVIII в. 12. Тринітис, поч. XVIII в. 13. Настігине малювання Троїцької церкви в Києві поч. XVIII в.

УКРАЇНСЬКЕ МАЛЯРСТВО II.

1

3

2

4

5

6

8

7

9

10

12

11

1. Д. Левицький: портрет Дмитрієва. 2. Д. Левицький: портрет Александри Павловни. 3. В. Борониковський: Портрет пані А. Безборотькової. 4. В. Борониковський: портрет Лопухіної. 5. В. Борониковський: портрет Д. Державіної. 6. В. Тропінін: Етюд українця. 7. Т. Шевченко: портрет Горленкової. 8. К. Трутовський: В місячну ніч (сеня). 9. С. Васильківський: Сковородинський псалом. 10. О. Новаківський: Моя Муза. 11. М. Бойчук і Іванова: Жниця (деталь-фреска) 12. О. Гриценко: Пристань.

в Києві з XII в. вказують на зв'язок із півд. слов'янами й Атоном. Незначні фрагменти знайдено і в Острі на Чернігівщині, у Спасі на Берестові й Бакоті н. Дністром.

Крім монументального, було відоме і станкове малярство; його визн. майстром був, за свідомством „Патерика“ — Олімпій. Зі станкового малярства кілька ікон (Москва, Володимир на Волині) приписують малярів Петрові Ратенському з Рави (†1326).

В XIV-XV вв. рівень малярства в нас був такий високий, що укр. мистців запрошували не тільки до Литви й на Білорусь, але й на захід до Польщі, де укр. малярство суперничало з малярством зах. та осередньої Європи. Поль. королі Казимир Вел. і Ягайло запрошували укр. мистців виконувати найвідповідальніші мальовила в краківських храмах, на кор. замку Вавелі, в костелі в Лисці та ін. При краківському дворі працював маляр Владика, маляр Гайль, свящ. із Перемишля, малював костели в землях сандомірській, краківській і серадзькій. Ін. укр. майстри виконували мальовила в вислоцькому колегіаті, гнєзненській катедрі, замку лит. князів у Нових Троках під Вильном, церкви в Вітебську й т. д. Зі збережених настінних мальовил цієї доби найстарші в вірм. катедрі у Львові з кін. XIV в. (фрагменти „Пантократора“, евангелістів та ін.) в візант. стилі, але з деякими впливами гот. натуралізму. Ще більш натуралістичні фрески сандомірської катедрі з 1. пол. XV в. Велику вагу мають знамениті фрески 1418 замкової каплиці св. Трійці в Люблінні (гл. табл., рис. 6-7), виконані мистцем Андрієм (збереглися майже всі мальовила з повним циклом Нового Завіту). Андрій був вел. новатор та творець власного стилю, не схожого ні із візант., ні із зах.-европ. У Люблінні помітний вел. поступ щодо свободи композицій, руху, реалізму й гармонії барв. Кольористичну скалю з багатим набором барв можна ще краще прослідити у фресках каплиці св. Хреста на Вавелі у Кракові, виконаних укр. мистцями 1470 (гл. табл., рис. 9); тут уже помітні іт. впливи гот. натуралізму (Джотто, Луччо). Ті самі впливи ще помітніші у фресках на Закарпатті (пр., у горянській каплиці б. Ужгороду XIV-XV вв.). Найпізніші мальовила гот. доби — в Лаврові XV-XVI вв., вже у строгішому стилі візант. ренесансу, що йшов із Атону через Балкани.

Те саме бачимо і в станковому малярстві XV-XVI вв. (найцінніші зразки темперою технікою в Нац. Музею у Львові), хоч гал. іконопис має свої особливості: невел. скаля барв (охра, киновар, зелена, біла, чорна), доволі сміливий рисунок, стрункі постаті, легкі рухи, лагідний вираз обличчя. Не зважаючи на різні приписи візант. малярства (підручник „Єрмінія“ Діонісія Фораграфійського), в укр. мал. XV-XVI вв. постаті поступово звільняються від візант.

нерухомості, врочистості, обличчя набирає індивідуального виразу й життя. У більшій мірі реалізм приходить у добу ренесансу, хоч вел. почуття декоративності не покидає укр. мистців і тепер, особливо в рел. малярстві XVI-XVII вв. З чужих впливів помітні нірнберзькі, сієнські, нідерландські, з місцевих течій виробляється кілька малярських шкіл на укр. зах. землях. Дуже високо стоїть малярство у Львові, при чому малярі-українці значно перевищують польських, об'єднаних із кін. XVI в. у поль. цех. Тут процвітає і світське малярство, про що свідчать портрети К. Корнякта, В. Лянґішівної (†1635) та ін. у львів. Ставропігії.

Укр. малярство XVII-XVIII вв. виробляє свою особну школу, що рішуче пішла шляхом реалізму, гол. під впливом флям. малярства. З монументальних пам'яток особливо цінні розписи Троїцької церкви київ. Лаври (гл. табл. Укр. малярство, II, рис. 13), — ін. розписи (Ф. Каміньського і В. Романовича в Борисоглібівській церкві в Подолі, С. Каменського та ін. в гол. церкві Лаври) знищено вже в XIX в. Та сама вис. умілість у станковому рел. малярстві: іконостази богородчанський І. Кондзелевича (1698-1705) та Пятницької церкви у Львові, мальовила Михайлівської церкви Видубицького монастиря, Андріївська церква в Києві, церква в Козельці. Виробляється особлива укр. типізація Іс. Христа, Богородиці та святих, відмінна від зах. і схід. (моск.) зразків (численні зразки укр. ікон у музеях Києва, Львова, Харкова, Кам'янця, Чернігова, Катеринослава та ін.). Часто на іконах змальовують укр. побут, постаті, що зв'язані з гром. і політ. життям — гетьманів, старшину, козаків, фундаторів, донаторів церков та ін. Тут ще зберігається старша іконографічна спадщина з питомою декоративністю (пр. абстрактне, часто золоте тло образу), зате в портретовому малярстві вже більше реалізму, хоч із пишною, врочистою, суто бароковою умовністю, особливо в настінних мальовилах (гол. церква Лаври, Софійська катедрa в Києві, церква в Нискиничах). Численні портрети XVII-XVIII вв. по музеях у Києві, Львові, Харкові, Дніпропетровську та ін. ще так мало досліджені, що установити окремі школи не можна; певне лише те, що в Києві малярі виховувалися переважно в Академії і в Лаврській малярській школі. З окремих імен відомі у Львові: Микола Петрахович, Федір Сенькович, маляр Василь зі Львова, що працював при дворі кор. Яна III Собеського (образи для костела в Жовкві б. Львова), у Києві — Іван Павський; із лаврської школи, зреформованої 1763, вийшли: Степан Каменський, Зарудний, Малій, Галик, Захар, Голубовський, Ірклієвський, Неділка, Казанович.

У 2. пол. XVIII в., зі скасуванням укр. самоуправи, укр. мистців вивозять до Петер-

бургу, де стараються створити „єдиний“ мист. центр. У добу класичності тут працюють такі визн. укр. мистці: Антін Лосенко (сувора класичність), Кирило Головачевський, Дмитро Левицький (портретист, абстрактне темне тло, вродчистість), В. Боровиковський (реаліст, тонкий психолог, майстер рисунку й барви), Бугаєвський-Благодостний та десятки ін., що починають нову добу рос. малярства. Укр. мистці приїздили до Петербургу вже виробленими майстрами, здобувши мист. культуру на Україні. Реалістом класичної школи був і В. Тропінін (гл. табл., Укр. мал. II, рис. 6). На зах.-укр. землях, у межах кол. Австрії, до напрямку класичного належали М. Теренський у Перемишлі, Лука Долинський у Львові, театр. декоратор Теодор Яхимович у Відні, Іван Лучинський у Чернівцях.

Вел. новатором, що звільнився від академічних пут і став першим творцем укр. побутового та іст. малюнку, був Т. Шевченко. Талант Шевченка великий і різноманітний — дав портрети, іст. і побутові образи, архітектурні рисунки різної малярської й граверської техніки (гл. Графіка-граверство). Але ідеологічний підхід у творах Т. Шевченка й його реалістичні форми приймаються поволі. Під впливом академізму були ще: портретист і маляр укр. побуту Д. Безперчий, мистець іст. малюнків К. Флавицький (1830-1916), іконописці К. Устиянович і Т. Копистинський, творець вел. іст. концепцій Г. Семирадський (Семирадський), маляр побуту та іст. сцен П. Свідомський (1849-1904). До групи реалістів, що під впливом рос. тзв. „передвижників“ ставили ідейний зміст вище форми й малярської техніки, належать: портретист і пейзажист Іван Крамський (гл. том II, стор. 376), творець сильних псих. концепцій Микола Ге (гл. том I, стор. 917), жанрист реп. „підпольних“ сюжетів Микола Ярошенко і акад. Ілля Рєпін із його серією іст. і побутових образів із укр. коз. життя.

Рівнобіжно розвивається ін. течія побутового й пейзажного малюнку, започаткованого Шевченком: жанрист сел. і поміщицького побуту, тонкий ілюстратор Кость Трутовський, Архип Куїнджі (гл. том II, стор. 409), поет Чорного моря Іван Айвазовський та маляр укр. хутора Кость Крижицький (гл. том II, стор. 387). Свідоміше підходять до укр. сел. життя, але теж із вел. пайкою романтизму та ідеалізацією форм, визн. етнограф Порфир Мартинович, імпресіоніст Микола Пимоненко, Фотій Красицький (гл. том II, стор. 377), майстер коз. побуту і пейзажист Сергій Васильківський (гл. том I, стор. 449; том II, стор. 26), баталіст Микола Самокіш. Окреме місце займають Іван Похитонів, Олександр Мурашко (гл. том II, стор. 787) і Маневич. Зі школи визн. імпресіоніста, маляра укр. пейзажу Яна

Станіславського вишли видатні індивідуальності: Іван Труш (гл. том I, стор. 698), Віктор Масленіков, Микола Бурчак, Михайло Жук, Іван Северин. З ін. пейзажистів імпресіоністичного напрямку назвемо Гр. Дядченка, П. Левченка (гл. том II, стор. 452), В. Галіського, І. Жакевича (гл. том II, стор. 87), Вржеца, Орловського, Ю. Михайлова (гл. том II, стор. 637, 709), Л. Геца, Ос. Бокшая (Ужгород).

Із суч. мистців, що створили окремі малярські школи, звідкіль вишло багато учнів, знані: Петро Холодний, Олекса Новаківський (гл. том II, стор. 866), Василь і Федір Кричевські, Іван Кулець, Мих. Бойчук — представник монументалістів на візант. ґрунті. Візант. примитив і монументальна декоративність іще в більшій мірі відбилися в творчості М. Сосенка, В. Крижанівського (гл. том II, стор. 386), М. Осінчука та ін.; своєрідні монументалісти: Тимко Бойчук, Віктор Пальмов, А. Таран, В. Седляр, Д. Шавкін, О. Довгаль, О. Мизиц, О. Павленко, І. Падалка.

З ін. модерних напрямків розпочали в нас футуризм і кубізм — В. Семенко і П. Ковжун, неокласицизм і експресіонізм — М. Глушенко (гл. том I, стор. 738) і І. Бабій, сюрреалізм — Р. Сельський. Та всі ці визн. індивідуальності значно виходять поза межі окремих мист. напрямків, таксамо, як ін. суч. укр. мистці, що здобувають вел. успіх у нас і за кордоном: майстри театр. костюмів і декорацій А. Петрицький, М. Андрієнко-Нечитайло, В. Меллер, К. Єлева, далі О. Грищенко, П. Омельченко, С. Зарицька, М. Глущенко, М. Кричевський, С. Гординський, Л. Перфешький, Л. Крамаренко, А. Черкаський.

Література: Кузмин Е., Украинская живопись [„Історія русс. искусства“ Грабаря, VI, 22], Москва; „Сяйво“ Київ, 1914; Шміт Ф., Мистецтво ст. Руси-України, Харків, 1919; Голубець М., Укр. малярство XVI-XVII вв., Львів, 1920; „Життя і мистецтво“, Львів, 1920; Горняткевич Д., Слідами нашої культури [„Поступ“], Львів, 1922-23; „Майстри укр. мистецтва“ (серія), Прага 1924-30; Щербаківський Д. і Ернст Ф., Укр. портрет XVII-XX вв., Київ, 1925; Голубець М., Гал. малярство, Львів, 1926; Свенціцький І., Іконопись Гал. України, Львів, 1928; „Укр. малярство“ (серія монографій), В-во „Рух“, Харків, 1930-32. В. Січинський.

Графіка-граверство. Графічне мистецтво з'являється на Україні з письменністю, і вже в княжу добу доходить до вис. рівня в мініатурному малярстві XI-XIV вв. візант. стилу: Остромирове євангеліє 1057, Ізборник Святослава 1073, Кристинопільський Апостол XII в., Галицьке євангеліє 1144, Холмське євангеліє XIII в., „Сказаніє про Бориса і Гліба“ XIV в. та ін. В добу готики й особливо ренесансу

приходять поступнево зах.-европ. впливи, як про це свідчать численні рукописні книжки XV-XVI вв. з графічними прикрасами в формі плетінок, геом. і ростинних мотивів. Зовсім у стилі іт. ренесансу прикрашені Пересопницьке євангеліє 1556-61, Апостол Загородського з Волині та ін.

У більшій мірі приходять зах. впливи в граверстві, що було відоме в нас ще в 1. пол. XVI в. як дереворит (відомості про львів. маляра і гравера Лаврентія Филиповича). В найстаршому кирилицькому друку Фіоля — „Октоїх“ (1491), що був поширений гол. на Україні — гравюра „Розп'яття“ (гл. табл. Укр. граверство, рис. 1.)

Мотив із мініатюри „Сказання“ XIV. в.

близько стоїть до нірнберзьких гравюр гот. стилю. І в першому датованому друку „Апостола“ (1573-4) в деревориті ап. Луки обрямування — за нірнберзьким гравером Е. Шеном, зате фігура апостола більше за візант.-укр. іконографічними зразками. В другому після Львова осередку граверства, в Острозі, з кін. XVI в., поруч із півд.-нім. впливами ренесансу з деякими гот. архаїзмами (дереворит Василя В. 1594 — гл. табл., рис. 2), у більшій мірі помітний вплив венецького мист. Значний поступ — у гравюрах видань Балабана у Стратині в перших рр. XVII в., де техніка стоїть на дуже вис. рівні (дереворит св. Василя, Григорія, „Блудний син“). У 1. пол. XVII в. графіка сильно розвивається в Києві при лаврській друкарні, яка підтримує зв'язки зі Львовом (київ.-львів. школа). В Києві поширюється тематичний репертуар (ілюстрації іст. змісту, побут, портрети, пляні міст); візант.-схід. іконографію остаточно заступає зах. европ. реалізм, втворюється своєрідна декоративна манера (дереворити відомих „Віршів“ із нагоди смерті гетьм. Сагайдачного 1622).

З кияв. граверів 1. пол. XVII в. визначаються: Тимофій Петрович („Бесіди“ Ів. Золотоустого 1623-4), Тарас Левкович Земка (1623-32), А. Клирик і ряд монограмістів: К. П., П. К., К. Р., В. Р. Найплодовитіший, хоч і пересічний, був гравер Ілля, в якого помітні голанд. впливи; зате у Прокопія видні впливи віттенберзької біблії 1541. Коли в 30. рр. XVII в. граверство досягає вел. розвитку, то після Переяславської умови (1654) помітний раптовий занепад. Розмірно краще розвивається воно у Львові та в Уневі (Мина, Василь Ушакевич, Доротей 1669-83, Іван Глиньський із 60. рр. XVII в.).

У. З. Е. III.

Укр. граверська школа 1. пол. XVII в. гра-ла велику роллю в поширенні граверства на цілому сході Європи, зокрема на Московщині та Молдаво-Волощині, де постійно копіюють укр. гравюри. З 70. рр. XVII в. розвиток г-ра набуває величезного розмаху та осягає свій апогей у добу Мазепи. Вживається складна символіка з алегоричними й геральдичними знаками; суто-рел. ілюстрації обмежується, поширюється гравюра на метали, друкована на окремих аркушах: присвяти коз. старшині та ін. визн. особам, акад. „тезиси“, портрети, архітектурні мотиви, пляні міст.

Техн. і формальні досягнення набувають укр. мистці на заході, де на зміну півд. іт. впливів приходять голанд. і флям. Перші бароккові гравери, досить високого місцевого вишколення — походять із зах. України: Евстафій Завадовський, Діонісій Синкевич, Никодим Зубрицький. Останній відомий 62 мідеритами до „Іоїки“ (1712), що мали численні копії й наслідування в вид. петербурзьких, моск. і від. З кін. XVII в. г-ро значно зміцнюється в Чернігові (Н. Зубрицький, Леонтій Тарасевич, Іван Ширський, Ів. Стрельбицький, М. Карновський) і в Новгороді Сіверському (Константин, С. Ялинський). Найбільшим осередком г-ра залишається Київ, де плекають гравюру при друкарні Лаври, в малярській школі Лаври й Києво-Могилянській Акад. Тут особливого значіння набувають гравіровані акад. „тезиси“. Основником укр. школи гравюри з кін. XVII і поч. XVIII в. був Олександр Антоній Тарасевич (1672-1720) — найвизн. мистець мідериту й офорту на цілому сході Європи (портрети, ілюстрації, рел. образи). До його школи належать: Д. Галяховський (1674-1709 — величезний акад. тезис із портретом Мазепи), згадані вже Леонтій Тарасевич (1686-1703 — найближчий до Олександра Тарасевича, пор. табл. рис. 5, том II, стор. 834), І. Ширський (1682-1714), І. Стрельбицький, З. Самойлович та цілий ряд граверів на дереві (М. Семенів, Теодор А., Тит). Окреме місце займає Іван Мигура — своєрідний стиль із елементами нар. мист. (гл. табл., рис. 3.). Укр. школа г-ства доби Мазепи сягала своїми впливами до Польщі, Румунії, Білоруси й найбільше Московщини, куди укр. мистці їздили на короткий час або працювали там постійно (першорядні майстри М. Карновський 1697-1710, гл. табл., рис. 8; Гр. Тепчегорський 1697-1718, Іван Стекловський та ін.).

Занепад граверства наступає після 1709 і пробуджується з новою силою в 30-40 рр. XVIII в. Найбільшим осередком залишається Київ, де нараховуємо б. 50 імен граверів, хоч визн. мистців небагато. Провідне місце займають Оверкій Козачковський і Григорій Левицький (1695-1768), останній найвидатніший гравер XVIII в. (тезиси, найцінніший 1739 — гл. том II, стор. 447,

та фігурові рисунки, — гл. табл., рис. 7). У Львові дуже продуктивний мідеритник Іван Філопович (1745-63), з менших — Т. Корнахольський, І. Вишловський, М. Фуглевич, Т. Троцкевич. У Почаєві поруч із сильними зах. впливами, бачимо мотиви нар. орнаментики. Краці почаївські гравери: Гочемський Йосип (1745-78) (гл. табл., рис. 4) і Адам (1762-90), Теодор Стрельбицький. Відмітимо ще з кін. XVIII в. гравера Теодора Раковецького в Бердичеві (1767-80). З кін. XVIII й поч. XIX вв. розвивається примітивне, популярне граверство як окрема виробнича галузь нар. різьбарів; відзначається декоративним рис. і малюванням водяними фарбами (гол. осередки: Львів, Почаїв, Плазів, Унів, Київ на Подолі, борзенський повіт на Чернігівщині).

Доба класицизму принесла повний зворот до новішої реалістичної гравюри: Г. Сребреницький, М. Козловський (офорти, лявіс, акватінта), В. Боровиковський (перші літографії, гл. том II, стор. 507). Як виробництво, літографія з'являється на Україні в 2. десятилітті XIX в.; перші літографії, імовірно, англ. інж. Гаю в Одесі; у Львові 1822 німця Шіллера, від 1846 при Ставропігії, від 1893 укр. Андрія Андрейчина; в Києві: від 30. рр. XIX в., від 1852 Буяльського при мист. школі, від 1866 в Лаврі під проводом швайцарця Т. Шенгальда. З мистців, що дали автолітографії: портретист К. Веселівський, жанристи І. Щедровський, П. Боклевський (ілюстр. до Гоголя), К. Трутовський (ілюстр. укр. сел. побуту), М. Микешин та ін. Основник новітньої укр. гравюри та зокрема офорту був Т. Шевченко (гл. табл., рис. 10), що дав ориг. побутові й іст. сюжети („Живописная Украина“, 1844), портрети, краєвиди й був перший піонер гальванографії та новітньої акватінти. За Шевченком пішов не тільки Лев Жемчужников, але й усі рос. офортисти.

В 50-60 рр. XIX в. повстає нова школа ксилографів при київ. Лаврі. І в рос. час. 70-90 рр. XIX в. краці ксилографи були українці: Щедровський, Боклевський, Трутовський, Микешин, І. Пальм, М. Рашевський, Ю. Барановський та ін.

З поч. XX в. відроджується укр. книжкова графіка (крім ілюстр. теж прикраси й окладинки), особливо після революції 1905, а ще більше після 1917. Спершу були це стилізаторські спроби під нар. орнамент вишивок, килимів, кераміки (О. Сластьон, О. Судомора, Г. Коллуняк). Перший, що підійшов до чисто-графічного розуміння ілюстрації та окладинки книжки, використовує ст. укр. гравюру, був В. Кричевський. Справжній виразник суч. укр. графіки, її ідеолог і провідник — це Юрій Нарбут (гл. том II, стор. 804, 215; том III, стор. 78). З його школи вийшов цілий ряд визн. мистців книжкової графіки: М. Кирнарський, М. Лозовський, Р. Лісовський. У значній мірі залежні від Нарбута: Л. Хижинський,

М. Пожарський, А. Страхів, М. Алексій і багато ін. молодших. Індивідуальною творчістю відзначаються праці А. Середи, А. Петрицького, П. Ковжуна (гл. том I, стор. 1200, том II, стор. 637), М. Бутовича, П. Холодного (батька й сина), С. Гладкого, Б. Крюкова, Г. Пустовійта, С. Гординського.

Останніми роками значне зацікавлення здобуває і гравюра. Зі старших мистців відомі праці О. Кульчицької (реалістичні офорти, акватінти, стилізовані портрети та ілюстрації), П. Кравченка (дереворити до Гоголя), Налепинської-Бойчук (стилізовані побутові дереворити — гл. том II, стор. 801), Л. Геца; з молодших — вел. популярність здобув побутовими композиціями В. Касіяна (дереворити, мідерити, мецотінто, літографії, гл. табл., рис. 11., і том I, стор. 1048), також М. Бутович, Л. Плесчинський, О. Рубан, О. Сахновська, І. Падалка, О. Довгаль, М. Осінчук, Я. Музикова, І. Іванець, М. Глущенко (офорт, літографія), П. Омельченко, В. Цимбал, П. Обаль, С. Левицька.

Література: Широцький К., Гравюри Т. Шевченка [„Украинская Жизнь“ 2], Москва, 1914; — „Иеика Герополітика“ [„Наше Минуте“, ч. 1], Київ, 1918; Крипякевич І., Ставропігійська літографія, Львів, 1921; Прикраси рукописів Гал. України, I-IV, Львів, 1923; Ксило-гравюри, Чернігів, 1925; Ф. Ернст і Яр. Штешенко, Г. Нарбут, Київ, 1926; Макаренко М., Орнаментация укр. книжки XV-XVII вв., Київ, 1926; Попов П., Матеріали до словника укр. граверів, Київ, 1926, Додаток I, Київ, 1927; „Укр. мистецтво“, Львів, 1926; „Бібліологічні Вісті“, Київ, 1926-29; Попов П., Ксилографічні дошки Лаврського музею, Київ, 1927; Січинський В., L'art de la gravure et du livre en Ukraine [„Le Musée du Livre“, 7], Bruxelles, 1927; — Die zeitgenössische ukrainische Buchgraphik [„Gutenberg-Jahrbuch“] Mainz, 1929; — Нариси з історії укр. граверства, Львів, 1931; „Екслібріс“, Збірник АНУМ, Львів, 1932; Січинський В., О. А. Тарасевич, Прага, 1934.

В. Січинський.

Ужиткове (виробниче) мистецтво (мист. промисловість). Металеві вироби (ювеліrstво, емаль, лірництво, сницерство, нар. мосяжництво). Вироби з металю (заліза та бронзи) доіст. часів і мист. зразки гр. та рим. спричинилися до вел. розвитку ювелірних виробів на Україні ще в передкняжу добу. Найбагатші зразки старогр. і скитські, відкриті в могилах Криму, Київщини, Полтавщини, Запорозжя, Кубані й Галичини (найбагатший зол. скарб у Михалкові б. Борцева).

Бронзові вироби гр. часів (найбільше в Одеському музеї) походять переважно з Ольбії, місцевого виробу, з тонкою

УКРАЇНСЬКЕ РІЗЬБАРСТВО

1

3

2

4

5

6

11

7

8

10

9

1. Деталь із Нікопольської вази. 2. Афродита з Фанагорії. 3. „Ізиди“, Київ XII в. 4. Пам'ятник К. Острозького в Києві, 1534. р. 5. Пам'ятник А. Кисіля 1654. р. 6. М. Коляковський: Надгробник 1802. р. 7. Різьба св. Юра у Львові, пол. XVIII в. 8. Л. Позен: „Жебрак“ (глина), 1898. р. 9. В. Векляшов: „Перша християнка“ (глина), 1891. р. 10. І. Мартос: Надгробник 1792. р. 11. Архипенко: Ма

1

2

3

4

5

6

7

8

9

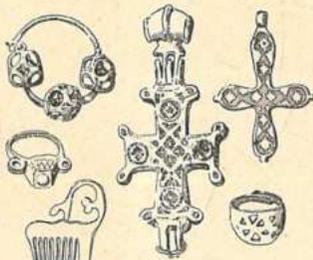
10

11

1. Дереворит із вид. Фіола 1491. р. 2. Св. Василь В. з острозького вид. 1594. р. 3. І. Мигура: Мідерит присвячений І. Мазені, 1707. р. 4. О. Ручемський: Мідерит 1745. р. 5. Л. Тарасевич: Портрет В. Землі, кін. XVII в. 6. О. Тарасевич: Портрет В. Голіцина 1690. р. 7. Г. Левцицький: Св. ан. Іван, мідерит 1752. р. 8. І. Филиппиц: портрет І. Савиги, мідерит пол. XVIII в. 9. „Чумаць“, офорт Жемчужникова в рисунку К. Труговського. 10. „Віренія“, офорт Т. Шелченка. 11. В. Касіян: „Землекопи“, дереворит 1926. р.

плоскорізьбою, двох типів: йонського стилю й геленістичні; таксамо ювелірні вироби, виконували незвичайно майстерно з зол. ниток і зол. мотузочків (заушниця, маски, намиста, наручники, персні). Вже в зародках скитського мистецтва помітні наслідування гр. зразків, але були і своєрідні скитські вироби з характеристичним тзв. „тваринним“ орнаментом; помітні навіть деякі впливи скитського побуту на гр. життя. На Кубані — впливи схід.-гегітські, в Галичині вироби зближаються до гальштатської культури й кельт. лянтену. Маючи за собою таку давню культуру,

Ювелірні й емальовані вироби ст.-кн. доби.

металеві вироби й ювелірно старокн. доби стоїть на вис. техн. й мист. рівні (гл. рис.). Перші відливі монети з мист. візерунками мають імена кн. Володимира В., Святополка, Ярослава. Ст.-укр. військ. зброя X-XII вв. була відома далеко поза межами України: на сході до Багдаду, в цілій візант. державі та в зах. Європі. За приклад такої мист. вмілости служив збережений шолом Ярослава Всеволодовича з пол. XIII

Наручники ст.-кн. доби.

в. та оправа євангелія Мстислава X-XIII вв. Заг. відома була й перегородчаста емаль, що її виріб на Україні стояв у XI-XII вв. значно вище від емалі сусідніх країв (найбільші збірки укр. емалі в музею ВУАН, спб. Ермітажу й Морґана в Америці). Крім емалі виразно візант. стилю, помітні ін. впливи й давніші місцеві традиції ювелірного (пр. тваринний орнамент).

Ліярництво було в нас розвинене в найстарших часах (перша згадка про дзвін у Путівлі 1146 й Холмі 1259), особливо на заході, про що свідчать дзвони св. Юра у Львові 1341 (гл. том I, стор. 1071), дзвін церкви в Дубні XV в., „Кирило“ на вежі Корнякта у Львові 1571. Ювелірно доби ґотики — ренесансу найбільше провітало у Львові від XIV в., Перемишлі від XV в., Кам'янці від XV в. Переважали зразки зах. (авґсбурзькі й нірнберзькі), відоми були і схід., що приходили з Туреччини, з волоських земель і дальших країв, особливо в військ. прикрасах і кінській зброї. Були й наслідування „східних“ виробів: оправа шабель, ножів, пасків, вуздочок і т. д.; їх робили місцеві вірмени, особливо у Львові й Кам'янці. Впливи зах. і схід., комбінуючись із візант. і старокн. зразками, давали своєрід-

ний стиль, особливо в церк. роботах (пор. срібний хрест львів. Ставропігії львів. майстра Андрія Касіяновича, 1638). Ґот. стиль на Придніпров'ї тримався в ювелірстві в XVI й навіть XVII в. (хрести, гробниці, чаші, кадильниці, оправа книжок у музеях кїв. Льври, Полтави та ін.). Відливання гармат, відоме у Львові ще в XIV-XV вв. (майстри Ніколь 1382, Валентій 1426), дуже розвинулося в XVI в. (Юрій, рід Франків).

Людвигарство (відливання з міді) загально поширене в XVII-XVIII вв.: Кам'янець, Броди, Чорний Острів, Київ, Ніжень, Стародуб, Почеп, Новгород Сіверський, Глухів. Відливали різний посуд, кітли, дзвони й гармати. Найкращі зразки гармат XVII-XVIII вв. з візерунками, гербами й надписами в музеях Львова, Москви, Петербургу, Чернігова. Там таки й цінні зразки коз. зброї. З людвигарських майстрів XVII-XVIII вв. відомі: Опанас Петрович і Павло Романовський у Києві, рід Балашевичів і Горлякевичів на Лівобережжі.

Конвигарство (відливання з цини) теж найбільше знане було на заході, однак в Києві відоме вже в XV в., у XVII-XVIII вв. в Полтаві, Чернігові, Глухові та Стародубі. Церк. посуд конвигарського виробу прикрашали мист. візерунками, зображеннями святих, бібл. сцен та ін. мист. релієфами та карбуванням.

Найбільшого мист. рівня та ориґінальності досягали сніцарські праці (відливання різьблених предметів) особливо церк. посуду, іконостасів, вітарів, тощо (гл. Україна: Мистецтво — Різьба).

Ковальські праці, зв'язані з архітектурою, особливого мист. рівня досягали в кованих брамах, дверях, колодках, хрестах і „соняшниках“ (гл. табл. Укр. дерев'яна архітектура, рис. 15, 24-25).

Рівночасно з рос. експансією, сполученою з систематичним нищенням по містах міщанства й цехових організацій, у XIX в. ювелірно й ліярництво почали значно занепадати, їх заступили привозні вироби. В багатьох містах, і в таких дав. осередках ювелірного, як Львів і Кам'янець, ювеліри обмежувалися тільки срібними та ін. дешевими виробами. З поч. XX в. ювелірно, як місцеве індустриальне виробництво, не підноситься до европ. рівня, а ліярництво сходиться до другорядного значіння, обмежується гол. лише відливанням дзвонів і домашнього посуду.

Як нар. (сел.) промисел поширене в нас було відливання та клепання з міді (мосяжництво); найбільшої ориґінальності досягає воно на Гуцульщині (прикраси, хрестики, намиста), де збереглися дуже архаїчні форми, що сягають ст.-кн. доби. В найновіших часах помітне зацікавлення до мист. творів із емалі. Цікаві спроби О. Кульчицької; фахова емальерка в нас — Марія Дольницька, що витворює ориґ. фігурові композиції вис. мист. вартости, на

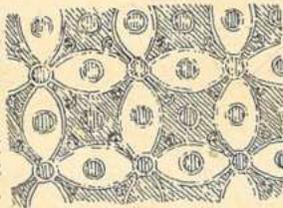
ґрунті сх. і зах.-европ. примітивів та раннього ренесансу.

Література. Кондаковъ Н., *Исторія визант. емалі*, Спб., 1892; *Древности Приднѣпровья*, Київ, 1899-1907; Łoziński W., *Złotnictwo lwowskie*, Львів, 1912; *Vadesci K., Ludwisarstwo lwowskie*, Львів, 1921; Гудало О., *Надбائی хрести* [Збірник секції мист.], Київ, 1921; Модзалевський В., *До історії укр. ліярництва* [Збірник секції мист.], Київ, 1921; Дроздова В., *Датоване срібло* [„Чернігів“], Київ, 1928; Макаренко М., *Борзенькі емалі*, Київ, 1928; „Мистецтво“, Львів, 1932.

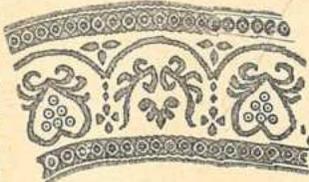
В. Січинський.

Ткацтво. Ще в оп. араб. письм. X в. про ст. Русь-Україну згадується про визант. матерії. Були вони полотняні, вовняні й шовкові, взористі з протканами зол. та срібними нитками („дїбаджа“). Як указують знаходи в розкопах на Чернігівщині, Київщині й Полтавщині, матерії ст.-кн. доби мали, крім дрібних орнаментів рослинних і геом., переважно вел. кола, в котрих зображували різні знаки і тваринні мотиви (звізди, хрести, грифи, льви, птиці). Привозні визант. матерії були поширені в нас аж до доби ренесансу.

Килими в уживали на Україні ще в ст.-кн. добі (найстарша літописна згадка з 997 р.). Маємо відомости з 1474 р. про привозні сх. килими у Львові. Місцеве ткацьке виробництво було на Україні знане з передат. часів, а ткацькі пехи в XIV в. (пех у Самборі 1376 р.). Дуже поширене ткацтво XVI в. поділялося на окремі галузі, що виробляли килими, сукна, рушники, гафти, араси. В XVI в. з'являються на Україні тзв. макати, чи опони сх. походження, ними декорували стіни над канапами, лавками, кріслами й уживали на заслони. Макати скоро почали наслідувати в місцевих укр. виробках. У 1. пол. XVII в. основано фабрику тканин у Бродах для виробу шовкових матерій, макат, килимів, гаптів, де працювали майстри з Данцігу, Голяндії, Греції. Інша фабрика, у Львові, виробляла килими переткані золотом і сріблом. Про давність килимарства на Україні свідчать геометричні орнаментальні мотиви,

Матерія ст.-кн. доби
(розкопи на Київщині).

Матерія ст.-кн. доби
зпід Києва.

що ведуть свій початок із кн. доби. В XVII в. килимарство на Україні дуже розвинене. Збережені зразки по музеях Києва, Львова, Чернігова, Харкова, Кам'янця та ін. — не старші XVII в.

Походження укр. килимарства не в'яшене; певне лише, що в XVII в. прихотили до нас впливи зі сходу, гол. з Персії та майже одночасно з зах. Європи. Через посередництво фр. і фляманд. гобелінів килими були на Україні не тільки предметом роскоші, але їх уживали й найширші сел. маси як необхідну річ щоденного життя. Виробляли різні ґатунки й роди килимів, відповідно до призначення та способу виробу: ліжники — з грубих вовняних ниток, гладкі й мережані, уживали на постіль; полавочниками — вузькими й довгими, переважно з смугастим візерунком у поперечному напрямку — накривали основи-лавки; властивими килимами — накривали столи й обвішували стіни; були ще коци — стрижені килими дорогого виробу й нарешті, килими, що ними накривали труни.

З кол. більших майстерень килимів відомі: з кін. XVII в. в київ. Лаврі; в XVIII в. в Корсуні; Немирові, Тульчині, Янушполі на Поділлі; в Залізнях; у Батурині (майстерня Марковичів) на Чернігівщині; Розумовських у с. Черняхівці; в Горохові й Корці на Волині. Відома теж була фабрика у Слущку, що вславилася своїми пасами з поль. і укр. надписами. В XIX в.: Абрамовича на Поділлі (до 1863), Ревуцького в Саврані й Байбузівці (б. 1820), Скородумової в м. Шполі, у Львові та багато ін. на Чернігівщині, Полтавщині, Поділлі й Харківщині. В XIX в. славилися м. ін. харківські коפי, що розходилися до Петербургу, Москви, Риґи та ін. Зовсім підпадає килимарство в 2. пол. XIX в., гол. через конкуренцію моск. виробів. Як сел. нар. виробництво до XX в., килимарство широко плекали на Гуцульщині, Буковині, Басарабії, Поділлі, Волині, в Галичині, на Полтавщині, в Київщині, на Слобожанщині, Запорозжжі, Кубані. В XX в. воно збереглося переважно на зах.-укр. землях.

Техніка ткання килимів різноманітна: на звич. кроснах у повисному положенні, коли орнамент виходить із двох боків килиму однаковий, на пологих кроснах — з одностороннім орнаментом, і, нарешті, на спеціальних шир. варстатах. На зах.-укр. землях, особливо на Придністров'ї й Буковині, поширений виріб вузьких „доріжок“ із тонких вовняних ниток із мережаним пругастими зобрами або в клітки, темних кольорів, здебільша — червоних, зелених та чорних. Основа килиму (повздовжні нитки) звич. буває з конопляних ниток, рідше вовняних. Поперечні нитки з овечої вовни, рідше кіньської чи козячої шерсти. Овечу вовну звич. фарбували природними рослинними фарбами, дуже тривалими, з

УКРАЇНСЬКЕ ВЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО

1

2

3

4

5

6

9

7

10

8

11

12

13

1. Порцеляна, Корець (Волинь). 2. Тарілка, Потилчч (Галичина) 1895. р. 3. Барильце, чернігівське шкло. 4. «Ведмедик», чернігівське шкло, XVIII в. 5. Дабанок, Косів (Гуцульщина). 6. Порцеляна, Мезкигір'я (Київщина). 7. Козацький пояс. 8. Плахта з Наддніпрянщини (деталь). 9. Срібний наручник гал. скарбу пол. XIV в. 10. Жіночі срібні прикраси піддержувати коси (Вербів, пов. Березани). 11. Шолом Ярослава Всеволодовича, поч. XIII в. 12. Срібна браслета XIII-XIV в. 13. Футерал на пахонці із срібною бляхою (Вербів, пов. Березани).

УКРАЇНСЬКІ КИЛИМИ

1

2

3

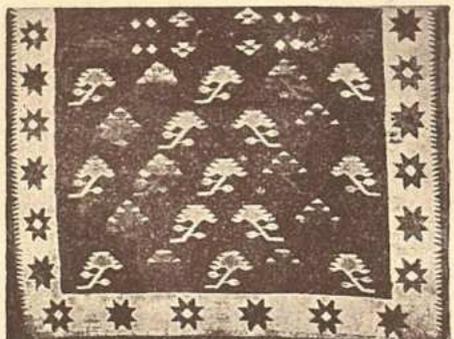
4

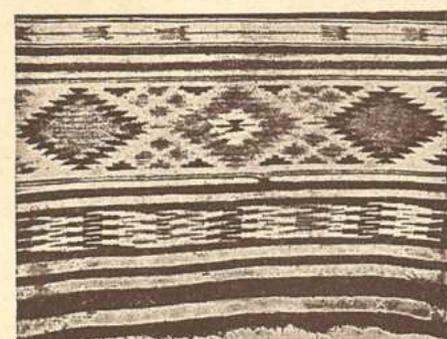
5

6

7

8

1. Полтавщина, друга пол. XVIII в. основа чорна, квіти в рожевих тонах, 2. Полтавщина, переяславського повіту пол. XVII в., 3. Полтавщина, початок XIX в. 4. Київщина, пол. XIX в. 5. Київщина, пол. XIX в. 6. Зах. Поділля, пол. XIX в. 7. Задозоччина (Галичина), початок XIX в. 8. Гуцульщина, кінець XVIII в.

м'якими й гарними тонами й гармонійними сполуками. Щойно останніми часами почали вживати фабричних (хемічних) фарб, анілінових і алізаринових, дуже нетривалих і неприсмних для ока.

Орнамент килимів незвичайно різноманітний своїм композиційним укладом, мотивами й кольористикою. На Правобережжі переважають мотиви геометричні, на Лівобережжі — ристинні. Тваринні та ін. фігурові мотиви зустрічаються лише як додаток. Найстарші це геом. мотиви, що ведуть свій початок, можливо, від тракійців і належать до сфери карпато-балканського мист. Найбільш архаїчна — тзв. техн. орнаментика (Гуцульщина, Поділля, Галичина) — поділяється на „безконечні“ мотиви (зигзаки, ступінчаста форма, косиця, паски, хвиляста лінія) й замкнуті (звізди, розетки, хрестики). Коли в Галичині й зустрічаються ристинні мотиви, то сильно упрощені й геометризовані, приємної простої композиції (квіти, галузки, вазончики). Те саме можна сказати про подільські килими, де переважає плоске трактування і схематизація квітів, галузок, вазончиків, нерідко і схід. мотив „дерево життя“. На Ольгопільщині та в ін. місцевостях подібуються складні композиції з людських фігур, та ще мотиви левів, верблюдів та ін. На Лівобережжі, зокрема на Полтавщині, також на Кубані, переважає в орнаментіці геометризований ристинний елемент: пальмета, льотос та ін., але сильно перетворені в нар. творчості. Порівнюючи з перською, наша орнаментика менш абстрактна, ристини більше натуралізовані. Той самий процес натуралізації, що залежить від зах. впливів, бачимо на Волині й Київщині. Килими, вироблювані по панських мастках, більше відбивали впливи світових стилів, від барока, рокока до ампіру. В порівнянні з виробами ін. народів, укр. килим дає своєрідний, власний стиль. Ніде нар. творчість не мала так багато простору для свобідного лету образотворчої уяви, як саме в килимарстві. Багатство композиційних засобів і орнаментальних мотивів, глибоке й тонке розуміння кольористики і сполуки барв та незрівняна гармонія відтінків і основної барви тла, все це свідчить про великі досягнення укр. нар. мистецтва.

Тісно зв'язане з килимарством виробництво ін. тканин, донедавна теж поширених у селі: взорчасті полотняні матерії для внутрішньої декорації хат — скатерки, верети, рядна; частини жіночого одягу: за паски, плахти і крайки, та нарешті рустинки. Незвичайне багатство відмін виявляють пругасті і кратчасті мотиви плахт та запасок. На Поділлі до вел. техн. досконалості дійшло виробництво скатерок і рушників із тонкого матеріалу. На них рисунок, незвичайно тендітний і вишукано простий, складається з різноманітних пасочків жовто-помаранчевого й чорного

кольору, нерідко в формі дрібного мережаного орнаменту в шахівничному порядку. Донедавна виріб рушників був поширений в Кролеві на Чернігівщині, з орнаментальними мотивами, здебільша в формі подвійних візант. орлів.

До окремої галузи належали колись вибійки (пейстри, чи мальованки) — відбивання, чи докладніше відтискування на білому полотні орнаменту при помочі дерев'яних кліп плоскої й вальцевої форми. В останньому випадку на вальцях, подібних до кухонного валка, вирізували вигнутий орнамент, тоді цілий валець намашували відповідною олійною фарбою й качали по полотні, де відбивався в безконечній тягlosti відповідний рисунок. Орнаментальні мотиви вибіюк дуже різноманітні, найстарші, геометризовані, нагадують візант. мотиви, новіші — ристинні в формі дрібних квіток, тощо.

З поч. ХХ в. прийшло відродження килимарства на Придніпров'ї, гол. заходами земств. Найбільше розвинулися майстерні: полтавського земства в с. Дігтярях б. Прилук, Ханенків у с. Оленівці на Київщині під проводом В. Кричевського. В Галичині перші спроби відродити килимарство були в Вікні у В. Федоровича (1887), в Бучачі у графа Потоцького, у Глинянах — у Решетилевича (тепер — у М. Хамули). По світовій війні й революції нар. килимарство і ткацтво відродилося в майстернях та мист.-пром. школах, зокрема в Мист. Інституті в Києві під проводом Сергія Колоса. Кілька приватних майстерень повстало в Галичині й на Волині. Найкраще розвинулося кооп. т-во „Гуцульське Мистецтво“ в Косові під проводом М. Куриленка. Важко відмітити, що тут килими виробляють із місцевої вовни, а краці зразки барвлені ристинними фарбами нар. виробу; це надає килимам приємної лагідної кольористики. Незвичайно цінні ті килими, що їх робили тут за проектами таких мистців, як О. Кульчицька, П. Ковжун, Р. Лісовський, Я. Музикова, П. Холодний (син), М. Бутович, С. Гординський, М. Нечитайло-Андрієнко. Новочасний підхід цих мистців, що використовують нар. мотиви для творення наскрізь новітнього мистецтва, виводить укр. килимарство на нову шир. дорогу світової міри.

Література: Гнатюк В., Ткацтво у Сх. Галичині, Львів, 1900; Пещанський В., Давні килими України, Львів, 1925; Зарембський, История и техника ткачества укр. килима [„Матеріали по етногр.“], 1926; Щербаківський Д., Укр. килим, Київ, 1927; Колос С., Укр. тканина [„Червоний Шлях“, 5-6], Харків, 1928; Риженко Я., Килимарство й килими Полтавщини, Полтава, 1928; Szuman S., Dawne kilimy w Polsce i na Ukrainie, Poznań, 1929.

В. Січинський.

Вишивки. Народні вишивки — є це взористі прикраси, шиті білими або кольо-

ровими нитками на тканих предметах одягу, (сорочка, запаска, перемітка, з ним. рантук, себто довгий рушник, із якого в'яжуть зав'язки на голову, бавниця, себто зав'язки на голову, хустка), або шиті на предметах хатньої обстанови (наліжник, обрус, рушник, то-що). Кожний предмет, прикрашений вишивкою, витворив характеристичний, питомий для себе тип прикраси, що має свою форму, орнамент, кольорит, окремий спосіб виробу, й як до місця та площини, де його вжито, та до предмету — буває різний. На сорочці пр. можна вирізнити кілька типів вишивок: найбагатші є вишивки уставок (вставлених частин рукава при плечах), інакші вишивки мають дуди (чохла), ще ін. прикрашують обшивку, пазуху, приділ сорочки. Вишивок, що ними прикрашують чоловічі сорочки, не вживають до жіночих. Призначені для молоді вишивки — широкі й яскраво порозмальовувані; вузькі, часто в один колір вишиті — вишивки старших. Кольоритом і величиною різняться вишивки жалібні від святкових. Вишивки творять пасмові смуги, що йдуть на предметі в поземому і прямовисному напрямі — при рубцях. Таке приміщення вишивок указує, що вони доцільно з предметом зв'язані — вони мають приховати шво або його заступити; на це докаж: різні мережки, розшивки, обмітки, галужки, ланцюжки, що зшивають поли або викінчують рубці. Через них нераз важко відрізнити прикрасу від способу зшиву.

За технікою шиття відрізняємо вишивки: низинні, підбирані, настилувані, гаптовані, хрещикові, позаглініні, переміткові й ажурні — мережані, вирізувані, кручені, колені. Деякі з тих стібів поширені скрізь — хрещиковий, позаглініний, гаптування, мережаня — з перевагою одного якогось способу в одній околиці, — ін. способи виступають тут та там, як до місця. У вишивках виступає характеристичний зв'язок орнаменту і барв із технікою.

Шиття низинне — „нізінне“ (Гуцульщина), „занизування“ (Волинь) — дає суто геом. мотиви, що виступають білими контурами полотна на однотайному, звичайно чорному або червоному тлі. Технічно низинне шиття в'яжеться з тканиям: барвну нитку проволікують у напрямі поздовжних ниток полотна через усю ширину взору з одного кінця на другий — без перерви, — при чому перебирають по кілька ниток, що й дає змогу утворити взір. При низинному шитті на обох боках вийдуть узори протилежно: білому полотняному контурові на лицевій стороні відповідає заповнений на звороті. Назва „низинне“ утворена від того, що шваля розводить узір на полотні „низом“, себто на перелиці, на звороті лицевого боку взору; білі контури на лицевій стороні заповнюють деколи барвними нитками.

Відміна низинного шиття є „підбирання“, „заволікання“, коли переволі-

кають нитку в напрямі поперечних ниток полотна через довжину взору та розводять із лиця; взори підбирані дають контурові мотиви без якихнебудь барвних доповнень. Через свій зв'язок із тканиям низинне й підбиране шиття є одним із стародавніх способів шиття — вони й збереглися в околицях недоступних, далеких від великоміських центрів (придністрянське й зазбручанське Поділля, Гуцульщина, Бойківщина, Волинь, Полісся).

Геом. взори дають іще вишивки переміткові, настилувані й позаглініні. Шиття переміткове розводить узір на обох боках контурами й відтак виповнює барвними нитками; воно прикрашує переміткові забори, себто вишиті кінці перемітки, й дає з обох боків однаковий рисунок. Поширене особливо на гал. Покутті.

Настилування й шиття позаглініне дають однорідні вишивки або комбінуються з ін. стібами — вирізуванням, крученням; ними теж виповнюють узори розведені ін. стібом. Можливість вести стіби в різних напрямках при шитті позаглініному й хрещиковому витворює багатство різно-родних мотивів: геом., ростиинних, звіринних.

Гаптуванням шують ростиинні мотиви, що виступають у цій техніці найпластичніше. Різні способи ажурного шиття дають геом. мотиви або ростиинні геометризовані, звич. чисто білі або з домішкою кольорової заповолі. З ажурного шиття найбільше поширені мережки (бук. „цирки“), вони виступають скрізь, на різних предметах і відповідно до того, чи споюють поли, чи прикрашують рубець, міняються, й від вузьких розшивок розвиваються в багаті орнаменти.

Взори вирізувані, колені та кручені дають шир. мотиви, їх укладають із ажурних вічок. Ажурні мотиви чергуються з повними, шитими настилуванням, гаптуванням та ін. стібом. „Вирізувати“ значить — набрані на голку дві або більше ниток перетяти ножем і витворене тим способом віконце кругом обкинути. Вирізування дає чотирикутні віконця й тим гол. різняться від крученого способу, коли витяті віконця обкидують кругло і творять малі гудзочки, з яких укладається мотив. Кручення є місцевою відміною Бучаччини. На Покутті, гол. в Снятинщині — є колені взори: нитку розсувають у полотні й обкидують кругом у форму малесенької квітки. Колені квітки, як і вирізувані та кручені віконця — групуються в мотиви.

Окрім вчислених стібів є багато ін., що виповнюють узір, зазначають деякі його частини й виступають під різними нар. назвами: „пшеничка“, „прутик“, „вівсік“, „сосничка“, „шнурочок“, „ланцюжок“ і т. д.

До вишивання вживають: 1) сирих воскових ниток, гол. для мережки; 2) барвних вовняних, що їх давніше закрашували ростиинними фарбами й пізніш заступили ко-

УКРАЇНСЬКІ ВИШИВКИ Й ГАЛТИ І.

1 і 22. Гугая жіночої сорочки (гугаяна, морщина, рунава); 1. Бугояна, 22. Борщівщина, 2-9, 13, 14, 19, 20, 23-29. Бугаяни; 2. Товкаччина, 3. Городищина, 4 і 5. Сялтинщина, 6. Наддніпрянщина, 7. Бучаччина, 8 і 9. Гугаяльщина (басарлатта), 13. Станіславщина, 14. Поділля (Лисків), 19. нов. Турва, 20. Мросянщина, 23. Дрогобищина, 24. Богородищинщина, 25. Сокальщина, 26. Бобківщина (Засарлатта), 27. Стрищина, 28. Самбірщина, 29. Возня (Лугь), 10-12. Поділь і підполоч, Поділля (нов. Лисків), 13-18. Бугаяни й община, Рашица.
21. Баминщина, Яворіщинщина. — Зшивки зі зборів: Музей Т-на ім. Шевченка у Львові, укр., їзн., СС. Васильяков у Львові і Кооперативи «Українське Народне Мистецтво» у Львові.
Б-по «Українська Загальна Енциклопедія»

льоровою волічкою, білою й кольоровою заполоччо, яка тепер найбільше поширена та якої вживають до різних способів шиття і взорів; 3) шовкових ниток — особливо в Наддніпрянщині й на Буковині. На Буковині вживають теж золотих і срібних ниток, прикрашають вишивки різнобарвними кораликами й металевими лелітками.

Вишивкові взори мають тридільний уклад орнаменту: серед частина, найширша, творить властивий узір вишивки й укладає побіч себе мотиви, що ритмічно чергуються; по двох боках середньої — основної частини взору йдуть ланцюги, що ділять її від верхків — третьої частини. Ланцюги й верхки шують часто відмінним стібом, що зазначає сильно тридільний уклад орнаменту. Тридільно укладаються мотиви без огляду на якість елементів; таксамо, як геом. фігури, чергуються між собою квіти, листки, овочі, звіринні мотиви. Ритмічне чергування мотивів у тридільному взорі геометризує їх і без огляду на рід елементів надає вишивкам спільний характер.

Не вважаючи на спільний схематичний уклад, вишивкові взори дуже різноманітні. Геом. орнамент, що вживає малої кількості мотивів, творить відмінні взори гол. через різноманітний уклад елементів, через добір різних стібів і барв — від однотонних вони доходять до 7 і більше різних кольорів. Орнамент рослинний дає взори переважно хрещикові та гаптовані, здебільша у два-три кольори забарвлені, зате впроваджує багато різних квітів, галузок, овочів, листків. Звіринні мотиви виступають рідко, переважно у хрещиковому й позаглівному шитті та в сполуці з рослинними або геом. елементами.

Вишивки можна поділити на територіальні групи, що різняться між собою кольоритом, орнаментом, виконанням. На Поліссі, забручанському Поділлі та в горах виступає переважно геометричний орнамент, шитий низинкою, що дає взори на кольорит небагаті, часто однобарвні. Побужанщина, Волинь, Київщина, Полтавщина мають перевагу рослинних мотивів і, поруч ін. стібів, уживають багато хрещикового шиття й гаптування. Стилзацію рослинних і тваринних фігур дають вишивки буковинські. Ажурне шиття характеризує головю Полтавщину, виступає теж у великій кількості на забручанському Поділлі й галицькому Покутті. Під оглядом технічним і кольористичним особливо багаті й різноманітні вишивки галицького Покуття, придністрянського Поділля й Буковини. Взагалі багатство кольористичне, технічне й різномодність орнаментальна в вишивках зростає з півночі на південь.

Вишивають спеціалістки, що живуть із вишивання та беруть за роботу заплату. Вишивальниці-швалі самі видумують узори, шують „із голови“; своїм майстерством

вони славляться не раз на цілу округу.

Декоративне шитво на Україні було знане вже в X в., як свідчать про це згадки в літописах. Панівні верстви прикрашували залюбки одяг та ін. вжиткові речі шовковим, срібним і золотим шитвом на зразок візантійського. Із описів і реєстрів майна козацької старшини XVII-XVIII вв. довідуємося, що шовком, золотом та сріблом гаптували одяг, предмети зброї, хатньої обстанови й церковного вжитку. Для обслуги церков та козацької старшини золотим і срібним шитвом утворилося окреме ремесло гаптарства; гаптуванням церковних предметів займалися й жіночі монастирі. У XIX в. орнаментальне й образотворче гаптування занепадає, в домашньому побуті й церкві заступають його вироби фабричні.

З давен-давна поруч дорогого, золотого, срібного й шовкового шитва розвивалося шитво народне, що послугувалося матеріалом домашнього виробу та було прикрасою свого найближчого оточення. Замкнене в межах якоїсь одної суспільної групи, її традицій та способу життя шитво народне спроквола, з віками вбирало в себе різномодні впливи, затримуючи свій питомий характер вислову та переходуючи вікові придбання нар. культури, що збереглися в орнаментальних, технічних і кольористичних цінностях вишивок.

Від 80 рр. XIX в. поодинокі збирачі — аматори переводять збірки нар. вишивок, їх системізацію для науково-музейної мети чи практичних цілей, себто для прикладання вишивок до европ. одягу й домашньої обстанови. На Наддніпрянщині, в Галичині й Буковині є багато кооператив, що займаються виробом прикладних вишивок на нар. зразках.

Література: Косачева Ольга, Українській народній орнамент, Київ, 1879; Шуевич В., Гуцульщина, ч. II [„Матеріали до укр.-руської етнології“, том IV], Львів, 1901; Біляшевський М., Про укр. орнамент [Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві III], Київ, 1909; Kolbenheyer E., Motive der hausindustriellen Stickerei in der Bukowina, Відень, 1913; Українское народное творчество [Изданіе полтавского губернского земства, серія III], 1913; Білецька В., Укр. сорочка, їх типи, еволюція й орнаментация [Матеріали до етнології й антропологии, XXI-XXII], Львів, 1929; Риженко Я., Укр. шитво, Полтава, 1929; Розенберг Л., Орнаменти укр. народного вишивання, Харків, 1929; Гургула І., Характеристика вишивок забручанського Поділля [„Нова Хата“, 12], Львів, 1932.

І. Гургула.

Кераміка. Передкняжа доба (VII-VIII вв.). Найстаршу свою кераміку українці принесли зі спільної слов. прабатьківщини, тимто вона має на цілій етногр. території згрубша ті самі форми й той

самий орнамент, та ще виказує впливи номадські, готські та грецькі. Перші її зразки походять щойно з VII в., виключно тільки з тілопальних могилок. Є це безвухі попільниці з шир. днами, роблені всі вільноруч, щодо форми то згруба двостіжкові, широкоотворові, з помітно розхиленими вінцями, подібні до оцуклих ваз, із низенькою, легко розхиленою, або (далеко рідше) простовисною шийкою. Перша форма та простовисна шийка другої форми є пережиток провінціальної рим. кераміки, таксамо як стрункі яйцеваті дзбанки з вис. шийкою та вел. вухом. Із автохтонних форм мають виїняткову вуха тільки малі грубі черпаки. Матеріал: нечищена глина з домішкою товченої міки (досняку потасового), випал досить грубий, барва стін після нього жовтаво-брунатна, часом темно-сіра (рим. пережиток), орнамент тільки ритий, але досить багатий, переважно хвилястий (роблений гребенем), побіч того перехресні групи рівнобіжних ліній (теж гребенем), окремі поземі лінійки, дуже рідко круглі штамповані зірки в колісці (рим. пережиток) або насічка на вінцях. Хвилястий ритий орнамент узятий на Закарпатті з пізньої провінціально-рим. кераміки, де він теж роблений гребенем та творить або дуже неправильні поземі групи хвилястих ліній, звич. кілька груп одна над одною, або дещо правильніші рядки каблучок над собою, укладені на зразок сітки. На Наддніпрянщину, а звідти і в Галичину, дістався він із пізньо-рим. посуду (Krausenkerramik), що його зовсім поземо укладені вінця прикрашені дуже правильним хвилястим (гребневим) орнаментом. З ін. гончарських виробів знані тільки глиняні пряслички, двостіжкові або в формі сплющеної кульки, прикрашені часом ритим хвилястим орнаментом у формі зикзакуваті групи рівнобіжних рисок.

Старша княжа доба (IX-X вв.). Попри вільноруч роблений, ще досить незугарний посуд із грубим дном та стінами — переважає роблений на гончарському колі, краще випалений, але з того самого матеріалу, при чому, з браку товченої міки, трапляються, як домішка до глини, дрібні грудочки білого вапняку. На деяких вільноруч роблених горщиках видко сліди, як їх ліпили зі спірально скручуваних валочків глини, звичаєм іще доіст. гончарів (пр. йордансмільська кераміка в Чехії). Дуже рідко посуд потягнений тоненькою верствою чищеної глини, щоб була гладша поверхня. Орнамент теж ритий гребенем або простим рильцем, але бідніший: переважно простенький вужик, зроблений гребінцем із кількома зубцями, рідше наколюваний гребінцем у формі прямовисних рядків дрібних ямочок кругом черевця. Величина посуду різна: малі горнята, більші горщики та вел. горшки на переході зерна, муки, тощо. Попри те бувають глиняні пляшки.

В молодшій княжій добі (XI-XIV вв.) кераміка роблена вже вся на гончарському колі з глини, змішаної часто з піском, при чому на Закарпатті вел. посудина на переході часто з глини, змішаної з графітом. Стіни горщиків уже всі тонкі, випал добрий, фарба від брудно-жовтої до ясно-гнідої. Орнамент далі тільки ритий, усе поземо укладений, розміщений тільки на гор. частині черевця: 1) роблений гребенем, тісно зикзакуватий (старший), хвилястий, більш розтягнутий (молодший), або група рівнобіжних прямих ліній, — 2) роблений простим рильцем вужик або рівна лінія (мабуть, чим молодша, тим ширша), обведена раз або кілька разів спірально кругом черевця. Від кін. X до кін. XIV вв. появля-

Укр. кераміка: 1. із VIII в., 2. із IX-X вв., 3. із XI-XII вв., 4. із XIII-XIV вв., 5. і 6. із XVI-XVII вв.

ються на Укр. кераміка: 1. із VIII в., 2. із IX-X вв., 3. із XI-XII вв., 4. із XIII-XIV вв., 5. і 6. із XVI-XVII вв. дні плястичні гончарські знаки (дворамні хрестики, звич. та з поперечками на кінцях рамен, зірки, коліщата, свастика і т. д.). Найкраща хронологічна ознака — різно профільовані вінці, що стають щораз ширші та багатше розчленовані (пр. для XI в. характерний трикутний перекий його берега). Від XI в. появляється покрішка, перейнята, мабуть, із готської кераміки, та заглиблення для неї на внутр. стороні вінців. Форми горщиків є дальшим розвитком попередніх, вух на кухонному посуді нема. Виїняток із цього погляду творять: 1) великі грубостінні амфори на вино („корчаги“ літописців) із заокругленим дном (без ніжки) та з 2 вел. вухами, вкриті по цілій пов. ритими гребенем поземими групами рівнобіжних ліній; на дальших зах. землях є вони київ. імпорт. а витворилися, певно, з візант. первозорів, — 2) малі амфори з 2 вухками на черевці, переважно на Наддніпрянщині. До підліт церков гончарі робили поливані кахлі, жовті, гніді та блідо-зелені, з них укладали різні взори (збережена частина такої підлоги є на Благовіщенському церквинці в Залукві б. Галича). Такі кахлі знаходяться окремо на всіх майже церквичах кол. княжих городів (у Галичині: у Крилосі, Звенигороді, Теревовлі й Белзі) й є мабуть київ. імпорт.

Доба відродження (XV-XVII вв.). XV в. є переломовий для розвитку кераміки. Крім пережитків із княжої доби появляється посуд, що вказує вже на фабричний виріб. Глина вже краще чищена, випал однаковий, стіни тонші, переважно брудно-жовта-

УКРАЇНСЬКІ ВИШИВКИ Й ГАПТИ II.

Горішня половина: Два рушники і дві хустини, Подгавщина, пов. Золотоноша. Долішня половина: 5—7. Гапці на рукавах жіночих сорочок, Подгавщина. 8. Гапці на підризнику і 9. наволожка, Подгавщина, пов. Зіньків. 10—12. Гапці на підризнику: 10. Київщина, пов. Канів. 11 і 12. Подгавщина, пов. Золотоноша. — Збірки зі збірок Музею Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Друкарня Наук. Т-ва ім. Шевченка.

В-во „Українська Загальна Енциклопедія“

вої барви, в орнаменті зникає гребенем ритий хвилястий мотив, зате виступає спорадично орнамент вужиковий та прямолинійний, мальований ясно-цеглястою фарбою на блідо-жовтому природному тлі посудини. Появляються нові форми, пр. шир. миски з гостро заломаними вінцями, вухо. Перша поява кахлів до печей, жовтаво-цеглястої барви, неполиваних іще, з рости́нним, фігуровим та геом. орнаментом у гот. стилі. XVI-XVII в. творять у гончарській продукції замкнену в собі цілість щодо матеріялу, техніки та форм. Посуд роблять тепер із добре чищеної глини, дуже добре випалений, темно-попеластої або ясно-жовтої барви, стіни дуже тонкі, їх поверхня шорстка, орнамент роблений зубатим, яких 2 мм. грубим колісцем: спершу суцільні вужики, пізніш — окремі півмісячки різкими вгору. Багатство форм дорівнює вже теперішньому, попри різні вухаті горщики, дзбанки, миски та стіжковаті покритки з плескатим гудзом — появляються риночки на трьох ніжках із пустою всередині ручкою, щоби втикати дерев'яний держак. Характеристична тут масова поява венецького шкла (чотирикутні пляшки, дрібні грушковаті аптичні пляшечки-фіоли та ін.). Від кін. XVI в. появляється жовта або ясно-жовта полива, пізніше й зелена, спершу тільки в середині горщиків та на вінцях, опісля й на плечах черевця. Поливу дістають і кахлі до печей із ренесансовою орнаментикою.

✓ *Література.* Niederle L., *Život starých Slovanů*, III, Praha, 1921; Strauss K., *Studien zur mittelalterlichen Keramik* [Manusbibliothek XXX], Berlin, 1923; Козловська В., *Таворний посуд слов. доби*, Київ, 1926; Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava, 1933.

Я. Пастернак.

До вел. розвитку, в техніці та в мист. зразках, доходить кераміка в XVII-XVIII в. Із Німеччини, Чехії та Угорщини приходять пишні барокові форми, значно укр. народом перетворені, появляються своєрідні орнаментальні мотиви, передовсім у калєво́му виробництві. Підо впливом цехових організацій удосконалюється техніка та рисунок, переважає декоративність, багатство й насиченість кольорів. На кахлях змальовують цілі композиції рости́нні і тваринні, також образки побутові й історичні: стрільці, козаки на конях, запорозькі курені, бандуристи, кораблі, корчма з товариством, що бенкетує, бійка з татарами, гетьман Сагайдачний і т. ін. (великі збірки в музеях Києва, Запорозжя, Чернігова, Львова та ін.). Крім розмальованих полив'яних кахлів, що з них складали печі та обкладали стіни, виробляли й кахлі однокольорові з углибленими, плястичними візерунками, відповідно до опалу, темно-жовтого або червоного тону. В XVII-XVIII вв. тех-

ніка укр. керамічних виробів стояла так високо, що укр. майстрів запрошували до ін. країв, зокрема на Московщину, де керамічні вироби лише зароджувались. Після підупаду керамічного виробництва у 2. пол. XVIII в., значне оживлення наступає з кін. XVIII і поч. XIX в., коли повстає на Україні цілий ряд фаянсових і порцелянових фабрик із новітньою більш удосконаленою технікою виробництва: Межигір'я під Києвом, Корець і Баранівка. В Межигір'ї фабрика заснована 1798 р., найбільшого розвитку досягла з поч. XIX в., в 60. рр. закрита; її вироби взорувалися найбільш на англійські, завдяки чудовій глині досягали вел. тривалости й різноманітности кольорової поливи; крім посуду, виробляла й образи, різне приладдя для церков та статуєтки незвич. тонкого мист. виконання (найкраща збірка у Всеукр. Музеї в Києві). Фабрика в Корці (1790-1832) виробляла фаянс і порцеляну під проводом братів Мезерів та взорувалася на сакс. výroбах, а навіть дорівнювала їм із мист. і техн. боку. Корецький посуд, витончено-простих форм і делікатної орнаментики, робили спершу у стилі Людовіка XVI з деккими укр. нар. елементами і з поч. XIX в. ампірowego стилю. Родина Мезерів оснувала порцелянову фабрику в с. Баранівці 1797, де здебільша відбивалися впливи натуралістичної нар. орнаментики в формі квітів, дубового листа та ін. Фабричними марками цих двох фабрик були назви „Корець“ і „Баранівка“ — кирилицькими й лат. буквами (найкраще збірка у пром. музеї у Львові). Під кінець XVIII в. була ще порцелянова фабрика в Чуднові й Томашові, з поч. XIX в. цілий ряд фабрик: Волокитно під Черніговом (Миклашевських), Городниця б. Корця, Любич і Потиліч під Равою Руською; під кінець XIX в. — у Глинявах б. Жовкви: краєва мист.-пром. школа в Коломиї, заснована 1876, старалася взоруватись на гуцульських нар. зразках.

Нар. (селянське) гончарство розвивалося рівночасно з порцеляновим виробництвом, та з підупадом цього останнього з кін. XIX в. залишилося єдиним репрезентантом цієї галузі укр. вмілости. Сел. кераміка виробляє посуд із звич. глини без поливи й мальовану кераміку з поливою. Найбільш поширений тип опуклого посуду: горщик, горнець, горня, двійнята або близнята; різні роди мисок: друшляки, покритки, тарілки, макітри; посуд у формі вальця: ринки, слоїки, гладушки, глечики та ін. Крім цього, декоративні вироби: куманики (куманці), кірпі, кадильниці, ліхтари, свічники; техн. вироби: рури, дахівки, кахлі й, нарешті, забавки й фігуровий посуд: лембики, льви, коники, баранці, коси, півні і т. д. Всі вироби мають незвич. багатство форм і орнаментальних прикрас. Найбільш архаїчні форми мають миски, що ведуть свій початок із доіст. часів

і трипільської культури мальованої кераміки. Інші форми занесені зі сходу, з античної Греції й зах. Європи. Фігуровий посуд буває стилізований або трактований цілком реалістично. Поруч із заг. поширеними формами зустрічаються незвичайні своєрідні зразки, що залежать від творчості окремих околиць та індивідуальності майстра.

В орнаментіці своєрідні риси дають: Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Сокальщина, Гуцульщина, Бойківщина й Закарпаття б. Ужгороду. На Поділлі й Волині переважають абстрактні мотиви безконецників, зигзаків, різних хвилястих ліній і кривулок, що найкраще відповідають формам посуду, виробленого на гончарському колі; рівночасно зустрічаються сполуки рослинних і тваринних мотивів (Зіньків, Адамівка). Визн. нар. мистці: Вацуда з Зінькова — один із найвизначніших майстрів, що разом із своїми доньками створив своєрідні мотиви незрівняної краси; Василь із Бубнівки, відомий пишною орнаментикою. На Київщині, особливо на Полтавщині, більше вживають стилізованих рослинних мотивів із використанням вел. кольористичної скалі. З визн. майстрів були відомі фігуровими виробами: Каленик Масюк і Андрій Шнуренко з с. Дибинців б. Канева та Марко з с. Цвітного. На Полтавщині визн. осередком гончарства було с. Опішня; з окремих майстрів помітні ймена П. Ночовника б. Опішні та Павла Калашника б. Миргороду. На Чернігівщині й Сокальщині, поруч із геометризованими рослинними мотивами, часто зустрічаються рисунки птахів та ін. (особливо на кахлях). Вироби майстра Пузира на Чернігівщині близько стоять до майолікової техніки з делікатно виконаними квітами зах. характеру. На Закарпатті ужгородські вироби помітні тим, що лінійчаста орнаментика є з різних яєних кольорів, виконана звич. на темному, майже чорному тлі. На Гуцульщині виробництво зосереджене у трьох підгірських містечках: Косів, Кути, Пістинь. Орнамент переважно рослинний, мотиви часто геометричні (хрести, зірки, трикутники), рідше тваринні — як центр композиції (птахи, олені, льви та ін.), а навіть людські постаті й архітектурні мотиви. Розмальовування переважно зеленими й жовтими фарбами при темно-брунатних контурах самих рисунків. Визн. майстри: Петро Кошак із Пістиня, М. Кошук із Косова, Олекса Бахминський із Вишніці.

З поч. XX в. укр. керамічне виробництво відроджується в окремих майстернях і школах, що стараються наслідувати укр. нар. зразки та в прикрасах використовують нар. орнаментуку. В Галичині відомі були вироби фабрики Ів. Левинського. На Придніпров'ї — гол. в мист.-пром. школах у Миргороді, Києві й Кам'янці. Останніми часами вел. мистецького рівеня досягнула ме-

жигирська керамічна школа (праці під проводом мистців В. Седяра, О. Павленкової й С. Томаха) та мист.-пром. школа в Кам'янці під проводом В. Гагенмейстера. В Галичині плекає гуцульські нар. вироби кооп. „Гуцульське мистецтво“ в Косові; з порцелянових виробів фірма О. Онисько дала кілька зразків сервісів із орнаментикою роботи В. Дядилюка. Вел. мист. вартість мають проекти дитячого сервісу та ін. зразків, композиції графіка М. Бутовича.

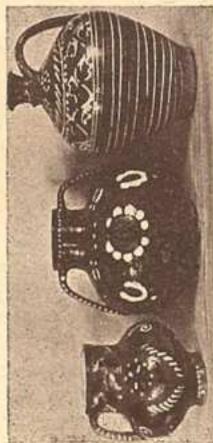
Література: „Искусство“, 6-7, Київ, 1911; „Ілюстр. Україна“, Львів, 1913; Михайлів Ю., Шляхи укр. кераміки [„Життя і революція“, XI], Київ, 1926; Фриче М., Гончарство на юге Черниговщины [„Матеріали по етногр.“, III], 1926; Вовк Хв., Студії з укр. етнографії та антропології, Прага, 1927; Спаська Е., Кахлі Чернігівщини [„Український музей“, том I], Київ, 1928; Фриче М., Форма і орнамент посуду з Поділля [„Наук. збірник лєнінградського Т-ва“, том I], Київ, 1928; „Матеріали до етнології“, том II, Київ, 1929; Шульгина Л., Гончарство на Поділлі. Київ, 1929; Seweryn T., Pokucka majolika, Kraków, 1929. *В. Січинський.*

Писанки пишуть на весну, перед Великоднем. Віковий зв'язок писанки з Великоднем витворив багато легенд і нар. переказів на бібл. теми, що ніби роз'яснюють їх походження. Однак звичай, вірування та гри, зв'язані з писанками, що зберігаються в народі по нинішній день, указують, що писанки традицією сягають глибоко в дохрист. часи.

Дослідники зв'язують писанки з соняшним культом, що прийшов до слов'ян зі Сходу. Яйце — як зародень життя — було символом бога-сонця, що все оживляє. На славу божества яйце прикрашували знаками, що символізували прикмети богасонця: добро, радість, щастя, благословення. Деякі мотиви: гачковий хрест (свастика), троячок (триквітер), рожа-зірка (розета), що появляються часто на писанках, — уважають дослідники за символи прикмет соняшного божества. Зв'язок писанкових мотивів, особливо геом., із рисунками доіст. кераміки промовляє теж за старовинність писанкового орнаменту.

Звичай писати великодні писанки поширений скрізь на укр. території. Займаються ним, здебільша, жінки. Пишуть воском або вишкрябують взір на закрашеній поверхні. Воскова техніка така: писаком (писальцем), себто рурочкою, скрученою з тоненької бляшки, прикріпленою як-слід до держака, та наповненою розтопленим воском, рисують контурами та площинками взір на поверхні яйця. Зарисоване так яйце кидують у холодну фарбу; місяця незарисовані закраються, зарисовані воском, як його усунути, дають білі контури та площини — і так повстане писанка з білим рисунком на

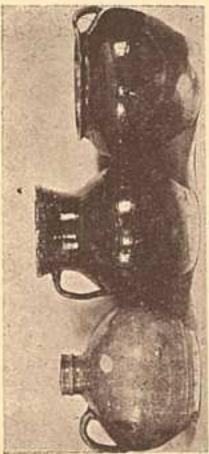
УКРАЇНСЬКА КЕРАМІКА

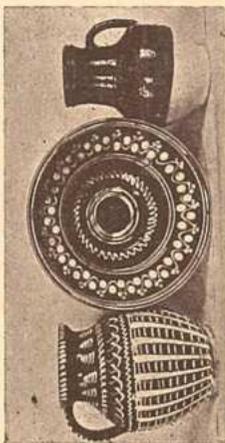
1

2

3

4

5

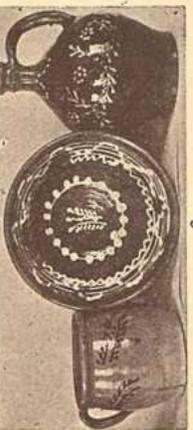
6

7

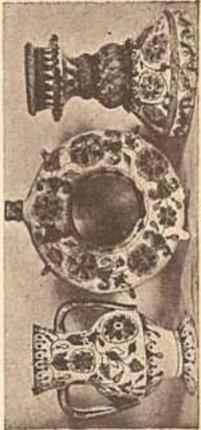
8

9

10

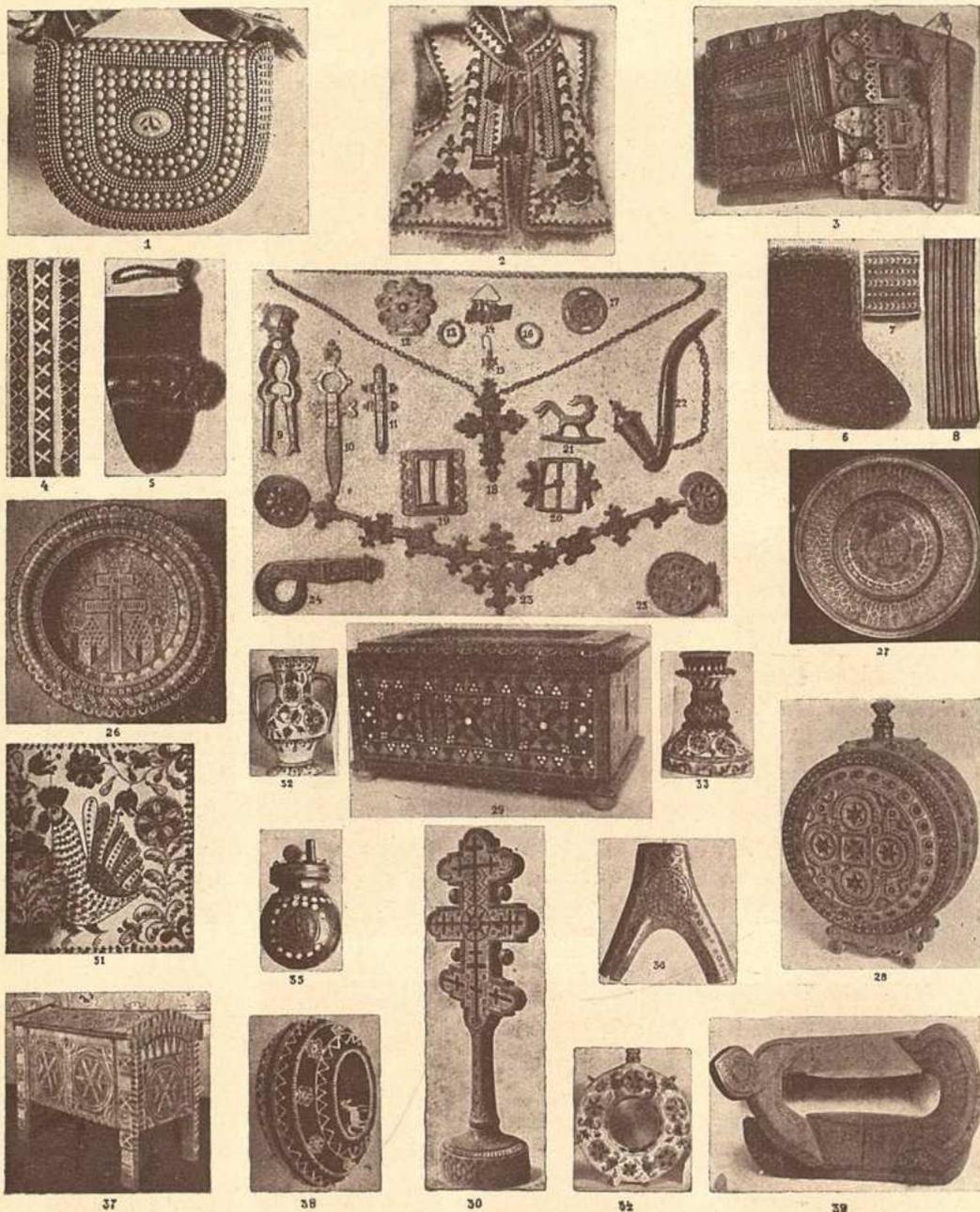
11

12

Керамічні вироби: 1. Подільщина, 2. Київщина, 3. Полісся (Городо), 4. Волиня (Крем'янецьщина), 5. Поділля (Давидівщина, лемківського повіту), 6. Сокальщина, 7. Поділля, 8. Равщина (Потилля), 9. Жидківщина (Миколаїв і Дністер), 10. Бобровищина (Шинківщина), 11. Гуцульщина, 12. Застаріла (Загоріла).

ГУЦУЛЬСЬКІ ВИРОБИ

1. Тобілка. 2. Аштар. 3. Черес. (1-3 з дощички). 4. Гердані („силанки“). 5. Плетена рукавиця. 6. Капчук (на ноги). 7. Наруканця. 8. Крайка. 9-25. Бронзові вироби: 9. Лускоріх. 10. Ножик. 11. Игольник. 12. Чепрага. 13. Перстін. 14 і 15. Ковтки. 16. Перстін. 17. Прикраса на ремінь. 18. Хрест на рецьці (носять чоловіки). 19 і 20. Спрязки до чересу. 21. Кресало. 22. Люлька. 23. Жіноча зґарда з чепрагами на кінцях. 24. Келеп. 25. Чепрага. 26. Тарілка (різьба М. Мегеденюка). 27. Тарілка (Косівщина). 28. Боклаг на горілку. 29. Касета (роботи Ю. Корпанюка, Яворів). 30. Хрест, (роботи М. Шкрибляка). 31. Кахля з печі (шріб Бахмїнського). 32, 33, 34. Керамічні вироби. 35 і 36 Порошниця: дерев'яна (35) й рогова (36). 37. Скриня. 38. Писанка. 39. Сідло.

барвному тлі. Коли писанка має бути 3-4 барвна, зарисовування воском повторяться на різних краках, при чому додержана така послідовність барв: від найяснішої до найтемнішої. Такий спосіб писати зближений до батикування, воскового способу прикрашувати тканини в індійців. Відміна воскового способу є капання: взір на капують зі свічки на поверхню яйця безпосередньо або за помічю шпильки. Перший спосіб покриває писанку грубими, нерівними цятками, другий — накапану цятку видовжує в риску, згруділу на одному кінці; з таких рисок укладаються на писанці мотиви багато-раменної розети або віялець. Писанки капані, здебільша, двобарвні. На закрашеній поверхні яйця вишкрябують мотив дротиком, голкою, шпилькою. Писанки з вишкрябаним орнаментом є двобарвні й особливо поширені на Бойківщині під назвою „різьбленки“. До закрашування вживають орг. фарб власного виробу — або купованих анілінових. Краску добувають із весняних квітів, кори дерев, гречаної полови. Вивар із родин, залежно від кількості родини й галуни, дає чорну барву й різні відтінки жовтої („жовтило“), зеленої („зеленило“), синьої, гнідої барви. Червону краску переважно купують, деколи приготівляють із черчиків (*Porphyrophora polonica*).

Перед зарисовуванням писанки мотивами ділять поверхню яйця симетричними лініями на орнаментальні поля. Від кількості й напрямку симетричних ліній залежить будова писанкового орнаменту. На полях виділених симетричними лініями розміщують мотиви геом., рости́нні, звіринні, предметні, що без огляду на відтворену форму укладаються в орнаментальному порядку та повторюються симетрично на полях. Мотиви ці творять зміст писанкового орнаменту й виступають під різними нар. назвами. Писанкові мотиви рисують контурами та площинами, при чому елементи — лінія та площина — виступають одна побіч одної: однокольорові площини обведені білими або кольоровими контурами. Рисунки писанок дуже різноманітні. На багатство писанкового орнаменту складається: впровадження різнородних елементів, що утворюють спільні мотиви або вкривають писанку рисунком одного типу (чисто геом., чисто рости́нним); різноманітний уклад мотивів, що залежить від поділу поверхні та способу розміщення й повторення мотивів на симетричних полях; закрашення взорів і техн. їх виконання. Вел. різнородність панує особливо серед писанок із рости́нним орнаментом: різні листки, овочі, квітки, галузки, гірлянди, вазони, тощо, творять велике багатство відмінних мотивів. Геометричний орнамент має невелику кількість лінійних і фігурових елементів, різноманітність мотивів творить тут уклад рисунку. У порівнянні з геом. та рости́нни-

ми — писанки зі звіринним мотивом виявляються рідко; вони відтворюють цілі фігури (коник, риба, рак, голуб, півник, метелик), або частини звіринного організму („лапка“, „очі“, „крильце“, то-що). Дуже поширені писанки з предметними мотивами: „граблі“, „вітрячки“, „млиночки“, „гребінці“, „гудульські“, „дзвінички“, „церковці“ — що творять елемент суцільного взору; вони геометризовані та, здебільша, виведені контурним рисунком.

Серед писанок можна вирізнити характеристичні групи для деяких околиць. Для Побужжя прикметний рости́нний орнамент і сполуки жовтих і червоних площин на чорному тлі. Полісся, Волинь, надзбручанське Поділля має писанки з перевагою ясно-червоного тла. Подніпров'я дає шир. симетричні поля, де укладаються мотиви, виведені товстими лініями. Надністрянське Поділля знає чорні писанки, деколи з ін. темним тлом і блідим, контурово введеним рисунком. Гуцульські писанки ясні, писані жовтими й білими контурами на червоному тлі, часто буває трохи зеленої, чорної й синьої фарби, — орнамент геом. укладається з цілого ряду дрібних елементів, барвно розкрашених, він дрібною мозаїкою покриває поверхню. Бойківські писанки переважно двобарвні, часто з вишкрябаним мотивом. Двобарвні теж писанки зах. околиць, вони повторюють мотиви багато-раменної розети на різних тлах: червоному, синьому, жовтому, зеленому, фіолетовому.

Орнамент, відвіків вироблюваний технічно на поверхні яйця, творить деякий шаблон в укладі і традиційно переносить мотиви. Міркуючи зі збереженого матеріалу — зміни в орнаменті незначні, вони виступають гол. в добірї мотивів, що розміщуються на симетричних полях. Та проте в нових мотивах видко змагання виявляти яскраво зміст рисунку — чим раз більше використовують квіти й закидують геом. форми. Писанки є зразком нар. малярства, що найповніше себе тут виявляє. Гол. рисунком і кольористикою вони споріднені з вишкряками, витинами та стінним мальовилом, що вийшли зі спільного середовища, місцевості — а деколи й тих самих рук, бо писанчарка є часто добра швалья, вмів й вишкрякувати й розмальовувати взори (гл. табл.).

Література: Сумцов Н., Писанки, Київ, 1894; Кордуба Мирон, Писанки на гал. Волині [Матеріали до укр.-руської етнології, том I], Львів, 1899; Кулжинський С. К., Описаніє колекції народныхъ писанокъ, Выпускъ 1, Москва, 1899; Шухевич В., Гуцульщина, IV [Матеріали до укр.-руської етнології, том VII], Львів, 1904; Цербаківський В., Основні елементи орнаменталі укр. писанок та їх походження, Прага, 1925; Гургула Ірина, Писанки схід. Галичини й Буковини у збірці Нац. Музею у Львові [Матеріали до етнології]

й антропології, том XXI-XXII, 1), Львів, 1929; Тарновецький В., Як гудули пишуть свої писанки? [Матеріали до етнології й антропології, том XXI-XXII, 1], Львів, 1929; Таранушенко С., Українські писанки, як пам'ятки народного мalarства [Наукові Записки, Харків].

І. Гургула.

Шкляні вироби знані на Україні вже в княжих часах, як це вказують розкопи шкляних майстерень б. Десятинної церкви в Києві; вони славилися своїми витими нараменниками та ін. виробами (знайдено частини пляшок, чарок, намиста та ін.). Виті шкляні прикраси часто зустрічаються і в Галичині, зокрема багато їх у Звенигороді. Гути пізніших часів XVI-XVIII вв. були, здебільша, в півн.-зах. і півн. Україні, де були піски й ліси, потрібні для виробництва. Найстарші відомості про гути [1564 р.] в Белзщині, дві в Потилічі, на Городенщині й в Калуші. Дуже поширене шкляне виробництво в XVII-XVIII в. на Волині, Поліссі, Київщині і взагалі на Правобережжі, також на Чернігівщині та Слобожанщині. В поч. XIX в. було на Чернігівщині 11 гут, на Волині—11, Київщині—8, Поділлі—4. Укр. гути виробляли, крім шибок для вікон і пляшок, також фігуровий посуд і навіть кришталевий. Відома фабрика дзеркал і кришталевого скла основана в Києві 1720 р.

Про вел. розвиток гутництва на Україні свідчить і багата термінологія техн. приладдя, роб. спеціальностей (гутники, шклярі, шулярі, осмольники, попільники та ін.) і самих виробів—посуду: банька, барильце, бунька, глечик, кружка, кубок, куманець, кухлик, оболота, погребець, штоф, шклянка, слоїк, суліяка, пляшка, чарка, штопка, та ін. Форма посуду була незвич. різноманітна, не позбавлена оригінальності. З мист. боку найцікавіший посуд у формі різних звірів, найчастіше ведмедики (весільного культу), баранці, зайці, півники та ін. для різних смачних напків. Вел. значіння мав колір виробів: блідо-зелений, молочно-блакитний, синій, вишневий, жовтий, фіолетовий, і сполука кількох відтінків. Мальоване шклярство з орнаментикою й фігуровими рисунками, відоме з XVII-XVIII вв., дає цікаві зразки переважно рослинної орнаментики, рідше тваринної, а то й людські постаті й цілі побутові образки. Найкращі зразки зберігаються у Всеукр. Музею ім. Шевченка в Києві, по музеях Полтави, Сум (збірка Гансена), Львова й Ленінграду.

У XVI-XVIII вв. укр. шкло вивозили до Московщини, Білоруси, Риги, Петербургу та ін. Коли шкляні вироби почали виробляти на Московщині (перша гута в московському повіті щойно 1634), то наслідували техніку й форми укр. посуду. Але ще довгий час із України вивозили до Московщини краще укр. шкло „синє“, ашч-

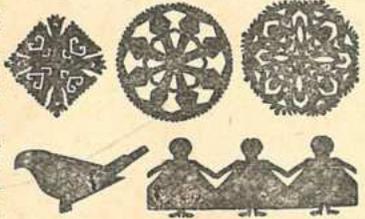
не шкло і кришталевий посуд. Найбільш розвинулося шкляне виробництво на Чернігівщині у 2. пол. XVIII в. (найвизначніші майстри—родина: Скабичевські, Чумаки, Білозерські, Лосі, Іваницькі). Кращі й більші гути були: Хотилівська, Вепрівська, П. Завадовського, Воронівська, Розумовських та ін. Значно підупало гутницьке виробництво з поч. XIX в. через нищення лісів моск. господаркою на Україні. Від середини XIX в. на Україні випирає місцеве виробництво дешеве моск. шкло а на зах. землях закорд. виробництво, зокрема чеське. В 1860 р. з численних чернігівських гут залишилося лише 4, а з початком XX в. не було вже ні одної. Тепер збереглося кілька гут, що виробляють лише звич. шкло, на Київщині, Волині й Поділлі.

Література: Біляшевський М., Старе укр. шкло [„Сяйво“, 5-6], Київ, 1913; Модзалевський В., Гути на Чернігівщині, Київ, 1926; М. О., Українське шкло, [Глобус, 11], Харків, 1929.

В. Сітинський.

Вироби з паперу. До цієї галузі нар. (селянського) мистецтва належать різні прикраси української хати, вироблені з кольорового паперу—штучні квіти й такі декоративні прикраси, як „павучки“ та ін. Штучні квіти сел. виробу мали ту цікаву прикмету, що були більше чи менше стилізовані, але під впливом міської продукції з чисто-натуралістичним трактуванням, згодом утратили свою мист. принаду. За найцікавішу галузь сел. виробів із паперу треба вважати вирізи (витинки) з кольорового паперу.

Витинки звич. розвішують на стінах хат у формі прикраси. На жаль, досі мало звертали уваги на цю своєрідну й дуже

Витинки з паперу з Поділля.

багату галузь нар. мистецтва. На Поділлі витинки привішують на стелі, на стіні під стелю, поміж вікнами, над ліжком, на печі й навіть знадвору під стріхою. Іноді їх додають до стінних розписів, як складовину малюнку. Порівнюючи з розписами хати, витинки є витвором новіших часів. Зміст їх різноманітний, переважають мотиви геометрично-симетричні: розетки або „зірки“, далі—квітки, вазончики, тварини й чоловічі фігури. Роблять їх, складаючи центрально папір, який у зложеному вигляді витинають ножем або ножицями. Подвійно складений папір дає прості симетричні мотиви дерев, вазонів, птахів. Кілька разів складений папір (гармонійкою) дає ритмічний ряд фігур, хороводу, традиційно дав-

УКРАЇНСЬКІ ПИСАНКИ

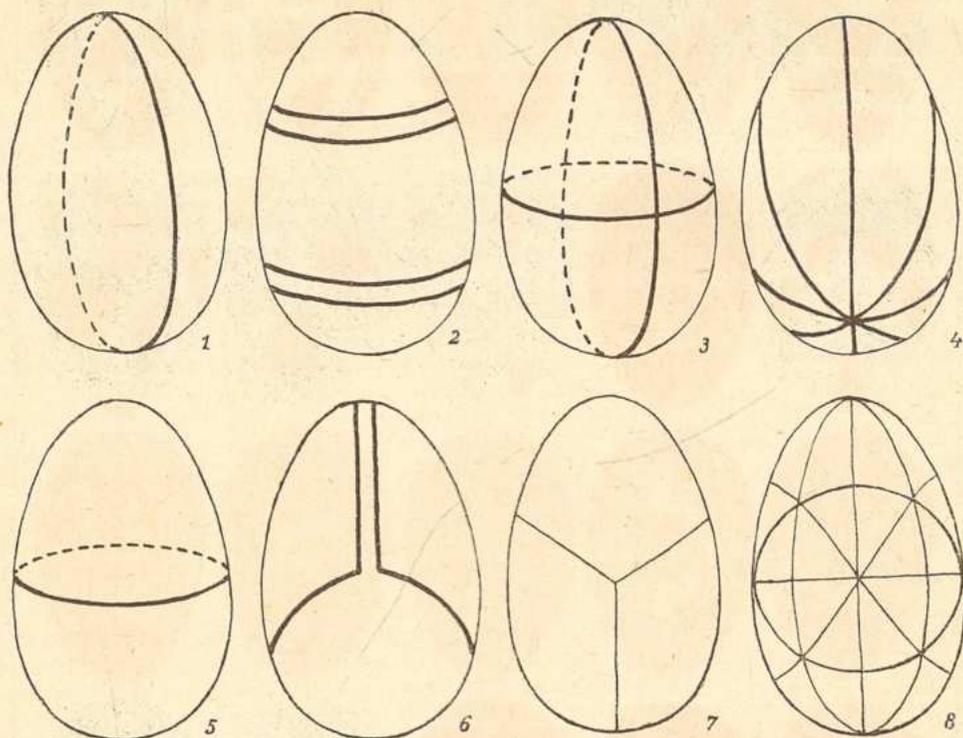

ПОЯСНЕННЯ ДО ТАБЛИЦІ: УКРАЇНСЬКІ ПИСАНКИ

1-2. Ременів, пов. Львів; 3. пов. Рава Руська; 4. Голе, пов. Рава Руська; 5. Жовтанці, пов. Жовква; 6. Підліски великі, пов. Львів; 7 і 11. пов. Сокаль; 12. пов. Звягель (Новгород волинський); 13. Квіщина; 14. пов. Острозький; 15. Шили Лисичинці, пов. Збараж, „писана клинчиками“; 16. Шили Лисичинці, пов. Збараж, „писана зіздами“; 17. Лисичинці, пов. Збараж, „писана баранячими рижками“; 18-20. Усте єпископське, пов. Борщів; 21. Корчів, пов. Городенка; 22. Жабе, пов. Косів; 23. Брустури, пов. Косів, „річчинська“; 24. Брустури, пов. Косів, „квістата“; 25. Річка, пов. Косів, „безконечна“; 26. Брустури, пов. Косів, „церковці“; 27. Заліска Воля, пов. Ярослав; 28. пов. Новий Санч; 29-30. пов. Турка.

Писанки зі збірок Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

ОСНОВНІ ТИПИ ПОДІЛУ ПОВЕРХНІ ПИСАНКИ НА ОРНАМЕНТАЦІЙНІ ПОЛЯ:

Основні типи поділу поверхні писанки на орнаментальні поля:
 1. поділ поздовжній; 2. поділ поперечний; 3. поділ перехресний; 4. поділ на вісім човдовжних піль; 5. поперечний поділ на три частини типу „барилка“; 6. поділ на ютири поля типу „сакви“; 7. поділ на шість орнаментальних піль типу „триніжок“; 8. поділ поздовжними й поперечними лініями „сорок клявців“.

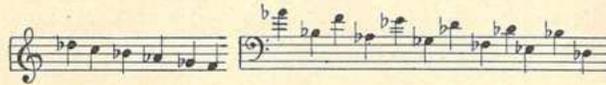

в.); через більшу складність і вимоги виртуозності в грі, в народі не вдержався. В будові впадають у очі дві головки. Стрій і групи струн:

4. Гуслі (пор. „гуслі“ = гудіти, грати), — схід походження, первозбір, мабуть, у ст-свр. струнному струменті „псалтирі“, де на квадратній рамці було натягнутих декілька струн; у слов'ян гуслі — згодом назва для всіх струнних струментів, гол. скрипки, або на струменти скрипкового типу (чес. housle = скрипка); спершу це була арфа в формі лежальній, у XIV в. гусли-псалтир — у формі трапезу зі заокругленими кутами, в XVIII в. „клявікордні“ гуслі — звичайні і на стільці.

П. Струнні (грають ударом): Цимбали, — споріднені з гусями-псалтирем. На верхній дошці („голосниця“) 12 або більше „бунтів“ (в Наддніпрянщині від нім. Bund), або „пасем“ (у гуцулів) по 4 однаково стросних струн. Бунти переходять понад короткою кобилкою та попід проти-лежною довгою кобилкою й навпаки. Діляться на „баси“ (довші струни) та на „канти“ (коротші). Стрій у основі діатонічний (є й відміни), тоновий розсяг залежить від величини струменту (буває різна), залежно від кількості бунтів, пересічно 2-3 октави. Стрій:

Канти (6 тонів із лівого боку)   Баси (12 тонів на середній частині цимбалів)

Удари роблять паличками: „пальчатками“ (гуцульське) або „папочками“ (гал. Підгір'я).

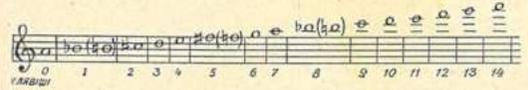
Пі. Струнні (грають смиком): 1. Скрипка, 2. Підбасок — (у Наддніпрянщині „басоля“), посередній струмент між віолончелею та контрабасом (приблизно 130 м. великий), звич. триструнний; уживають тільки при збірному музикуванні (гл. VIII) для танців.

IV. Струнно скрипково клявішний струмент: Ліра, — звана декуди „реля“, походження незнане, на заході Європи відома в XVI в. Має три струни (рідше чотири): 1. „байорок“, 2. „тенор“ (незмінний стрій, постійно гудуть), 3. мелодія (для пісні); скорочують-

Бандурист із Харківщини.

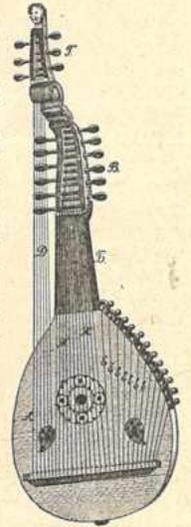
ся клявішами, що закінчені рухомими „нитями“, або „півклявішами“, через те можливо відповідно інтонувати, гол. переходить з *mol* на *dur*, та навпаки, Стрій:

Тоновий розсяг залежить від кількості клявішів, доходить до 14. Може зачатися від котрого-небудь тону.

V. Духові струменти, майже виключно дерев'яні:

1. а) Сопілка (дудка) — дерев'яна цівка (з бузини, калини, ясеню, ліщини, кори), має 6-7 дірок зверху, часом іще одну зісподу; залежно від того, як її задувати — сопілки бувають: а) денцівка, з готовим свищиком, що знаходиться в денці губника; б) теленка, така сама, тільки з кори або ліщини; γ) жоломіга, подвійна денцівка, з одного куска дерева, з 5 дірками (2+3), на Гуцульщині, ймовірно, походить іще з кн. часів. б) Сопілка „на зуб“, більша розмірами, ніж денцівка, без свищика, задувається до загостреного початку сопілки; в гуцулів сопілка „на зуб“ зветься флюяра („флосра“). в) Сопілка без губника й без дірок (уживають пастухи), на ній грають аліквотними тонами, які добувають відповідним укладом губ, відповідно сильно задуваючи та затикаючи, чи відкриваючи кінець. На сопілки можна грати, гудучи рівночасно якийсь тон, і це робить вражіння двоголосу. На денцівку можна грати „на бур“, себо коли затулити губами свищик, тоді тон сильнішає. При грі до танку можна на денцівці дістати вражіння цілої музики: голос сопілки+ „бур“ + гуд.

Торбан, А — верхняк або дека з великим голосником посередині і двома меншими внизу, Б — ручка, В — головка, де накручують струни (ж), Г — менша головка, де накручують найдовші басові струни тзв. втори (Д), Е — найкоротші струни (тзв. приструнки). Іх е 12—13).

2) Свиріль — ряд тростинових цівок різної довжини, сполучених або спертих на спільній підставі (в гуцулів „підлога“); цівки мають позатикані дна відповідно поуставлюваними чопиками. Це уможливило бажану тонацію (настроєння). Свиріль загибає, на ній грають іще на полонинах гуцули.

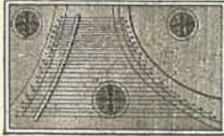
Первісні гуслі.

3) Трємбіта — довга дерев'яна труба, 2—2,5 м. завдовжки, з одного кусника дерева, розрізаного, вижолобленого та обвишеного березовою корою; верчення або рівнобіжне 2,5—3 см., або мало стіжковате, в останніх 50—60 см. (тзв. Гуслі-псалтир із XIV в. „голосниця“) ступнево поширяється до 6—7 см.; грають поодинокно на полонинах і збірно на похоронах та на нар. святах; звук тужний, притьмарений (гл. том III. стор. 317.).

Гуслі-псалтир із XIV в.

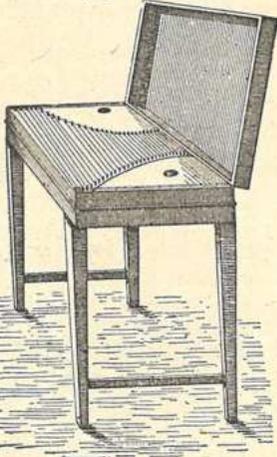
4) Ріг, — струмент виключно пастуший, 0,40—1,20 м. завдовжки, з волових рогів, із бляхи та дерева (роблять як трємбіту), при чому верчення стіжковате: обидві половини зв'язані обручками з лози, дроту або заліза.

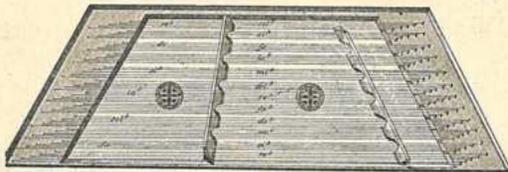
Клявікордні звичайні гуслі.

В півн. Холмщині znana хлоп'яча дерев'яна труба — ліг'а в а.

5) Дуда (волинка, дудка, коза) — складається з міха (резервуар), зробленого з невіркованої шкіри, злупленої з живого кізла. У міху — три „головички“ (гнізда з дерева), куди входять: а) „сисак“, ним повітря вдувають у міх, б) „бас“ або „гук“, зложений звич. з трьох частин, що входять одна в одну, та з чолика, яким замикають гук, щоб дуда „гучіла“, в) дві „карабки“ з рижком, себто дві цівки з пищиками, в одній

Клявікордні гуслі на стільці.

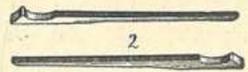
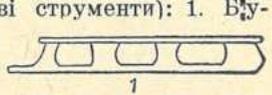

Цимбали.

із них, замкнений, є дірка як у сопілці, та одна дірка знід споду („глухий“ кінець); рижок має одну до дві дірки. „Хлипавки“ пищиків зроблені з тростини або рідше з металу. Дуду можна строїти. Вона — струмент сольовий, пастуший, але ж грають на

неї й окремі „дударі“, „дудники“, „дударіки“, „кобзарі“.

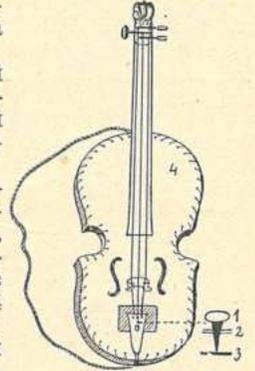
VI. Ударні (ритмові струменти): 1. Бубон (тарабан), шир. обруч, обтягнений із обох боків шкірою, а то й тільки з одного боку — неозначеної висоти тону. На бубон грають або булавкою з дерева, або рукою так, що сувають долонею і дріботять пальцями. Не рідко на бубні буває „чинель“ — тарілка з міді (piatti), в яку вдаряють куском заліза (цвяхом).

1. Підставка цимбал, тзв. кобилка, 2. палички.

2. Решето, малий бубник із одною шкірою — в дерев'яній стіні є металеві колісця.

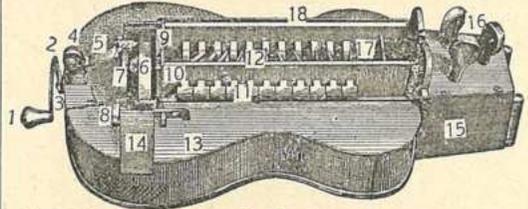
У старовину вживали ще козаки тулумбасів і літаврів, подібних до теп. оркестральних тимпанів (гл. ілюстр. II том, 504 стор.).

VII. Зовсім окремий струмент є — дрімба, дуже розповсюджена на всіх укр. землях, гол. між молоддю, здається, походить із заходу, знають її в Франції (гл. I, ст. 1148).

VIII. Збірне музикування відоме майже виключно для танків і в, рідше при ін. нагодах: жнива, походи з запросинами на весілля, привітання важніших осіб, запросини на забаву і т. д. — але й тут це тільки наче передогра до танків — які потім мають

Бас на три струни (с. Мизин, Чернігівщина). Дерев'яні частини неклеєні а зшиті дравкою, 1. мікрометрична шрубка, яку після настроєння басу закрючують так, що ледви торкається гострим кінцем шкляної дощечки (3). 2. приструнник. 3. шкляна дощечка, приліплена шевською смолою, 4. місце, за яке музика притискає басовою долонею до живота. Бас перевішують через ліве плече.

Ліра. 1. троник, 2. корба, 3. валок, що проходить серединою ліри, на ньому крутиться колесо — смичок, 4. дзядик, 5. байор, 6. колесо, 7. підставка — кобилка до мельодії, 8. дві підставки до тенора й байорка, 9. брумар, 10. клявіатура, 11. клявіші, 12. нити (півклявіші), 13. дека, 14. налубок, 15. шия, 16. кілки, 17. струна, тзв. мельодія (тенор і байорок не видні, є у споді), 18. хвартух.

бути. Найчастіше стрічається тзв. троїста музика; гол. струмент: скрипка — ви-

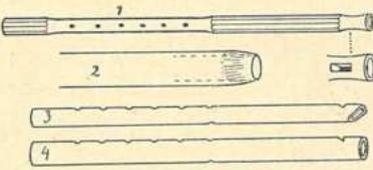
грає мелодію; ритмічний струмент — підбасок (бас), бубон або решето; супровідний, що зміщує мелодію, — цимбали, підбасок, дуга скрипки, останні часами подекуди клярнет. На Гуцульщині троїста музика — скрипка, цимбали, бубон; Підгір'я (Калуш) — скрипка, цимбали, підбасок; Стрийщина — скрипка, клярнет, підбасок; Лемківщина — скрипка, підбасок, решето; Київщина — скрипка, клярнет, бубон (весільна музика); автім можливі й усякі інші комбінації, передусім із сопілкою, що її нераз уживають як додаткового струменту.

Література. Фаминцынъ А. С., Гусли, русск. нар. инструментъ, Спб., 1890; — Домра и сродные ей музыкальные инструменты русскаго народа: балалайка, кобза, торбанъ, гитара, Спб., 1891; Боян (М. Лисенко), Народні музичні струменти на Україні, [„Зоря“, 1 і 4-10], Львів, 1894; Студинський К., Лірики [„Зоря“], Львів, 1894; Шухевич В., Гуцульщина, I-III, Львів, 1902; Демудький П. Д.: Лира й її мотиви, Київ, 1903; N a u m a n n E., Illustrierte Musikgeschichte, Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1922. *Н. Нижанковський.*

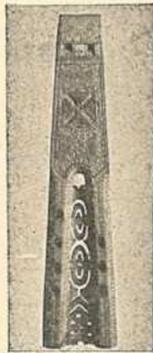
Народня музика. Під укр. нар. музикою розуміємо весь скарб вокальних та інструментальних мелодій, що від непам'ятних часів, без допомоги письма, удержується в усній традиції українського народу. Розвитку укр. нар. музики не можна схопити хронологічно; до XVII в. не збереглося записів мелодій; а проте пребагатий етногр. матеріал, порівняння його з нар. музикою сусідів, іст. джерела, історія нар. музичних інструментів — все це може дати генетичні вказівки, Укр. нар. мелодії, в їх безлічі варіантів, знаходяться неначе в пливкому стані, але водночас виявляють постійні типи й виразні навершенства, що походять із різних епох та вказують на різні ступні в віковому розвитку муз. культури.

До найстарших належать мелодії обрядових пісень, що їх ділимо на

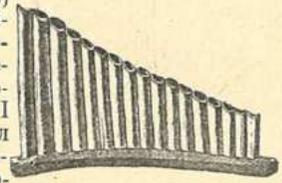
дві групи: 1) зв'язані з роковими святами й госп. сезонами, колядки й щедрівки, гавіки й веснянки, русальні, купальські й обжинкові пісні — і 2) зв'язані з найважливішими подіями родинного життя — весільні пісні та похоронні голосіння. І один і другий відділ має свої типи мелодії, що не повторюються в ін. групах, із виїнятком обжинкових мелодій, ідентичних із весільними. Уже в обрядових піснях виступають дві основні форми ритмічні: сводбидний речитатив, що не вкладається в муз. такти, — і пісенна мелодія з устійненою, повторюваною при кожній строфі ритмічною схемою. Прастарі мелодії похоронних голосінь характеризує монотонне варіювання одного мотиву музичного, що обертається в рямцях терції або кварти, з півною межи другим і третім ступнем скалі й визначається сводбидним речитативним ритмом, приспособленим до імпровізованого тексту; тому голосіння й виконуються монодично (нотний додаток ч. 1). Ця первісна форма речитатії, поширена по всій укр. території (її плекали колись платні плачки) досягла високого ступня розвитку на степовій Україні в епічно-лірних думах історичних, що їх речитують професійні співці „кобзарі“ або „бандуристи“ в супроводі „кобзи-бандури“ (нотний додаток ч. 2). Виконання обрядових пісень хором у сполучі з танком повело за собою вироблення пісенної форми з означеним ритмом і симетричним укладом муз. фраз, що з мелодії переноситься й на текст та спричинює вирівнювання віршів, правильні цезури й постійне число складів у віршах і силабічних групах. Мелодії обрядових пісень характеризуює взагалі малий об'єм (ambitus) скалі; стрічаємо цілу групу старих веснянкових мелодій, що обертаються в рямцях малої терції (пр. d e f) з тонікою на першому ступні (Чубинський „Труди“ III, стор. 113, 121, 126, 144). Весільні й обжинкові мелодії, тзв. „ладкання“, поширені по всій укр. території, що виявляють скрізь від-

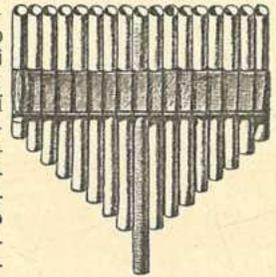
Сопілки. 1. Наддніпрянська сопілка, денцівка, 2. дудка, якою грають на скрипка, „зуб“, 3. польська сопілка, 4. сопілка з Ковля.

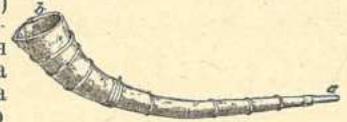
Жоломига.

Однобічна свиріль.

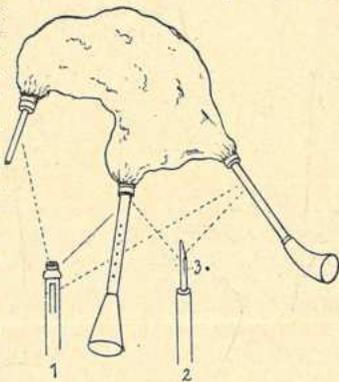
Двобічна свиріль.

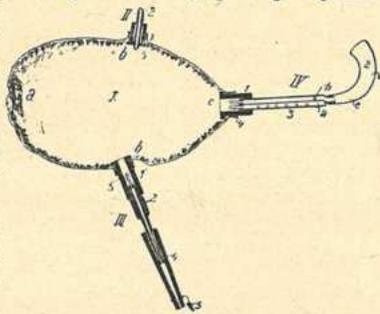
Ріг.

міни того самого типу, виповнюють дурову або мольову кварту (пр. $c d e f$ або $c d e s f$) з тоною на першому ступні й визначаються речитативним відтінком (нотний додаток ч. 6).

Мельодії „гавок“ та „вєснянок“, побудовані на кварті або квінті, визначаються живим темпом і танковим ритмом (нотний додаток ч. 5, 7); найчастіше подибувані мельодії колядок - щедривок не переходять об'єму сексти, чи септими, з тоною на першому ступні (нотний додаток ч. 3, 4). Оліготонічні мельодії обрядових пісень указують на те, що розвиток укр. нар. музики йшов, здається, в напрямку розширювання скали, починаючи від дво-тритонового об'єму аж до октави. У згаданих групах обрядових пісень основна

Дуда: 1. очеретина, 2. бузинова дутка, 3. гусяче перо.

Переріз дуди: I. нутро міха, II. сисак, яким удують повітря, III. бас або гук, IV. карабки з ріжком.

три-чотири-п'ятистонова скаля поширюється часто додатком домінанти або субсемітоном нижче тоніки, а також цими обидвома тонами, що майже завжди бувають тільки в мелізматичних прикрасах та несутніх додатках. Коли ціла кварта нижче тоніки виповниться тонами мельодії, повстає вже ширша скаля, що обіймає цілу октаву, зложена з кварта в долині і квінти або сексти вгорі, пр. $g a h c' d' e' f' g'$, — при чому тоніка c' , посередині цієї скали, стає віссю мельодії (центр. будова), що знаходить собі другорядні точки опору на домінанті g і її октаві, рідше на субдомінанті (f'). Це вже пізніший тип, що домінує серед укр. нар. мельодій, і будовою скали, зложеної з кварта й квінти, наближується до церк. ладів. Говорячи про найстаршу формацію нар. мельодій, треба згадати і про сліди ангеітоніки в укр. нар. музиці — доволі скупі, в порівнянні з музикою угро-фінівських і турко-татарських народів. Глибоким архаїзмом

У. З. Е. III.

визначаються співані при дитячих іграх мельодії, побудовані на ангеітонічному трихорді в рямцях кварта: $e g a, c d f$; ангеітонічний тетрахорд у рямцях квінти подибується в деяких піснях весільних. Серед веснянок подибуємо навіть повну скалу ангеітонічну, зложеною з кварта й квінти: $g a c' + c' d' f' g'$.

Значна частина укр. нар. мельодій виявляє в будові скали різні середньовічні церк. лади, — знайомість із ними могла поширитись у схід. слов'ян через візант. впливи. Такі мельодії характеризує недостача розвиненого почуття тональності, що виявляється в часто подибуваних закінченнях мельодії на дол. домінанті або на другому ступні скали; в цих мельодіях приходить домінанта й навіть субдомінанта до рівнорядного значення осередків мельодії побіч тоніки. Зпосеред середньовічних церк. гам найчастіше вживається в укр. мельодіях: гіпійонійська, дорійська (нотний додаток ч. 2, 8) й міксолідійська (нотний додаток ч. 4); подибуємо також гіпідорійську, гіпоміксолідійську скалу й ін. Деякі мельодії побудовані на витинках із цих гам, пр. на сексті скали дорійської, лідійської й ін. На думку Сокальського й Лисенка, в укр. нар. музиці панував колись строгий діатонізм, який і досі зберігається геть-чисто в рос. піснях. Нічого й казати, що хроматизація мольової скали — це на укр. ґрунті явище розмірно пізніше.

Одні (Кл. Квітка) пояснюють його гр. впливами, що діставалися через безпосередні взаємини ст. Руси з Грецією й через посередництво балканських народів (після поневолення півд. слов'ян турками протягом XV-XVI в. з'являються в Польщі й на Україні серб. мандрівні співці, як про це свідчать згадки в іст. джерелах); інші (П. Сокальський) вказують на впливи схід. народів (персів, арабів, османських турків, кримських татарів), як на джерело хроматизації; автім — можна здогадуватися, що в деяких іст. добах виявляли свою силу рівно-

Дудар.

Решето (знімка з музею НТШ).

Дримба.

біжно обидва згадані впливи. Хроматичне пересування 4. й 7. ступня мольової скалі на пів тону вгору повело за собою появу характеристичної ноти (Leitton), а також надмірних і зменшених інтервалів (надмірної секунди, надмірної і зменшеної квати) та зв'язаний із цим цілий ряд характеристичних для укр. мелодики зворотів (нотний додаток ч. 9), які особливо виразно виступають у мелодіях кобзарів і лірників (нотний додаток ч. 2, 11), головних представників укр. нар. музики, починаючи від XVI в.; із цим століттям можна зв'язувати устійнення хроматизму в укр. нар. музиці. Хроматизація підлягала середньовічній церк. лади, пр., дорійській, змінений ось як: $gis + a h c' dis' e' fis' g'$ (нотний додаток ч. 8); те, що subsemitonium gis — не погоджується з характеристичною для цієї скалі малою септимою $a-g'$ свідчить, звичайно, про пізнішу появу хроматизованих інтервалів. Звісні також ст. укр. мелодії (пр. у записах Рубця з Чернігівщини), основані на мольовій скалі, що в їх закінченні подибуємо ще цілий тон на місці пізнішого subsemitonium modi (Рубець, ор. сіт., ч. 16, 29, 40). Хроматизація мольових гам відрізняє укр. мелодії від російських, з другого боку, споріднює їх із мелодіями півд. слов'ян, греків, румунів, мадярів, словаків; у ослаблених формах виступає це явище в моравських чехів та поляків. На думку Лисенка, укр. нар. музика цілим своїм характером більше споріднена з музикою півд. слов'ян (гол. сербів), ніж росіян.

Віки XVI-XVIII — можна вважати за золоту добу в розвитку укр. нар. поезії й музики, як на це вказує розквіт ліричної пісні й іст. думи, багатство ритмічних форм, поява нових струментів струнових, ліри, кобзи-бандури, нового типу нар. співців і музик, лірників і кобзарів-бандуристів, що творять співацькі братетва, зорганізовані на зразок ремісницьких цехів, врешті, й поширення нових форм танкових (козак, коломийка). У цій добі приходять до вел. значіння зах. европ. впливи, що розходяться й у шир. народніх масах; згадаємо тут багатоголосний церк. спів (партезное п'їне), капелі утримувані на панських дворах, співанники з побожними піснями й новими мелодіями (як, пр., „Почаївський Богогласник“ із 1791 р., що обіймає пісенний засіб майже з цілого століття) і з популярними світськими піснями літ.

походження, що поширювалися й між сіль. людом. Згадані впливи спричинили витвір нової формації народніх пісень, яку характеризує октавна система з дурою й мольовою скалею модуляції до доміанти, субдомінанти й паралельної тонації (пр. з $c-dur$ до $a-moll$ і навпаки; нотний додаток ч. 10), впровадження характеристичної ноти і хроматики в европ. розумінні, звороти мелодії, витворені через розложення акордів, що вказує на вплив нової струментальної музики.

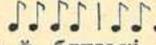
Одначе мелодії найновішої формації по найбільшій часті амальгамують оригінальним способом західно-европ. впливи, навізуючи до давніх традицій, до давнього, витвореного ще попередніми століттями муз. стилю, до нар. мотивів і ритмики. В теперішньому стані укр. нар. музики перемищуються давніші й новіші формації, але ж із очевидною перевагою середньовічних елементів, із яких виросла мелодика укр. нар. пісні з вел. багатством форм та струментальна музика. Беручи загально, укр. нар. мелодії $moll$ мають перевагу над dur (протиложне відношення можна завважити на укр. Закарпатті), такти паристі $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ над непаристими $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{9}{8}$. Та часто стрічаємося зі змішуванням різнородних тактів, а то й із ірраціональними тактами $\frac{5}{4}$, $\frac{5}{8}$, що вживаються часом із вел. послідовністю. Розміщування наголосів на сильних і слабких частинах такту, як того вимагає теорія новочасної музики — не обов'язкове. Анакруза (Aufтакт) стрічається тільки вийнятково. Характеристична подекуди є спадна лінія мелодії.

Панівна форма укр. нар. пісні — це двовіршова строфа, що відповідає 4-чи 8-тактовому муз. періодові з дуже симетричним укладом частин. Дві фрази музичні замкнені у двох 2- або 4-тактових рядках ритмічних, творять разом напнятий лук мелодії, зберігаючи у своїх закінченнях відношення кореспонденції, що в тексті виявляється римою. За зразок такої будови може правити коломийкова строфа, задокументована записами текстів із XVII в. Стрічаємо також значне число строф, що виявляють тридільну будову, зложену з трьох рівномірних ритмічних рядків, яким відповідає двовіршова строфа тексту з повторенням першого або другого віршу. Незамкнену форму мелодії, обмежену до монотонного повторювання одного рядка ритмічного (нотний дода-

Пояснення до нотного додатку. Пісня: 1. Ів. Колесса, Етн. Збірн. XI. 248 ст.; 2. Ф. Колесса, Матеріали до укр. етнол. XIV. 96 ст.; 3. Kolberg, Pokucie I. 134 ст.; 4. Рукопис Ф. Колесси; 5. Ф. Колесса, Матер. до укр. етнол. XII. 44 ст.; 6. Верховинець (Костів) В., Укр. Етногр. Збірн. I. 33 ст.; 7. Рубець А., 216 нар. укр. нап'ввовь; 8. Ф. Колесса, Етногр. Збірн. XXXIX-XL, ч. 173; 9. М. Лисенко, Збірн. укр. піс. II, 30 ст.; 10. Єдличка А., Собр. малорос. нар. п'їс. I. ч. 21; 11. Зап. М. Лисенко від кобзаря Ост. Вересая. Записки Ю. Зап. Отд. Р. Геогр. Общ. I. 1874; 12 а б. Шухевич, Гуцульщина III, 85, 97 ст., зап. Ф. Колесса; 13. Записав Ф. Колесса з фонограму, наспіваного кобзарем Гончаренком, Матер. до укр. етнол. XIV.

то к ч.3), стрічаємо в дитячих іграх і в найстарших групах піснених, пр. у колядках та гайках. Скомплікована будова строфи, зложеної з 4 і більше рядків ритмічних, вказує звичайно на чуже або книжне походження (пр. у перк. колядах).

Музичних елементів уживає укр. люд. до акомпаніменту при співі й до самостійного виконання танкових мелодій (козачок із характеристичним ритмом $\frac{2}{4}$, нотний додаток ч. 13; коломийка, нотний додаток ч. 12 й близький до неї танкові форми: „гуцулка“, „аркан“ і т. ін.) звич. тзв. „троїстою музикою“.

Звичайно, що на шир. просторах заселених укр. народом на верствування муз. стилів, розміщення й взаємне відношення піснених форм і типів не може бути скрізь однакове. Найбільше однотайности помічаємо в мелодіях обрядових пісень. У пізніших верствах більшу диференціацію, на що впливає й музика сусідніх народів. І так на заході, особливо на Лемківщині, виступають впливи словац. мелодій (чотири-віршова форма слова abba з характеристичним ритмічним звуженням у середніх рядках bb), польських (перевага dur над moll, замилювання в такті $\frac{3}{8}$), навіть малярських (типова конструкція мелодії з повторенням першої фрази на квінті). На Гуцульщині можна завважити сліди рум. впливів у танкових мелодіях, що їх занесли сюди мандрівні музиканти. На схід, окраїнах, по лівому боці Дніпра, помічаються рос. впливи (тзв. підголоски, що контрапунктично переплітаються з гол. мелодією; сполуки строф переходовими вставками).

В результаті витворилися значні різниці в репертуарі різних частин укр. території. Вони йдуть так глибоко, що можемо говорити про муз. діалекти, які переважно збігаються з діалектами мови. Можемо їх поділити на дві групи: східню, — більшу й однотайнішу, й західню, — більше диференційовану. У півн. і зах. сторонах укр. етногр. території, особливо ж у Карпатах, збереглися в більшій повноті ст. обрядові пісні і зв'язані з ними мелодії. Тут частіше стрічаємося з різними архаїчними ознаками, як: малий об'єм мелодії, її примітивна, незамкнена форма, свобідна ритміка, що наближується подекуди до речитативу, надмірне багатство орнаментики, що подекуди затемнює контури мелодичної лінії, навіть уживання нейтральних інтервалів терції, кварта, (нотний додаток ч. 8). Зате головна течія укр. нар. музики в Наддніпрянщині давно вже вийшла з берегів примітивізму, виявляючи правильну періодизацію, вироблену архітектоніку пісенної строфи, оформлення скалі dur і moll та ширший ambitus, що переходить об'єм октави. Усе це вказує на ви-

щий ступінь розвитку, якого укр. нар. музика мусіла досягти вже в переломовій добі XVI-XVIII вв., передусім в околицях, положених поблизу оживлених шляхів, сплавних рік та культ. осередків, де дійсно муз. етнографи XIX в. зібрали найбагатше жниво. Звідси починається тепер і занепад та нівеляція нар. поезії й музики, відповідно до того, як сіль. життя виходить щораз то більше в круг міської культури й книжної освіти. Та, не вважаючи на це, обидві згадані галузі нар. творчості зберегли й досі серед укр. люду таку повноту й свіжість, що дають надзвичайно багатий і цінний матеріал, який кидає світло на різні ступні розвитку слов. муз. культури й різні форми вислову муз. мисли, починаючи від примітивного повторювання кількатонової фрази, аж до високо артистичних рецитацій у супроводі кобзи-бандури й повного розвитку пісенної мелодики, який ілюструють пр. збірники М. Лисенка, Квітки, Леонтовича й ін.

Література: С'єровъ А., Музыка южно-русс. п'сень [„Основа“ IV], Спб., 1861; Лисенко М., Збірникъ укр. пісень, I-VII, Липськ-Київ, 1868-1906; Рубецъ А. И., Сборникъ укр. нар. п'сень I-III, Спб., 1870-1872; Лисенко М., Характеристика муз. особенностей малорусс. думь и п'сень, исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ, Київ, 1874; Сокальскій П., Русс. нар. музыка, великорусс. и малорусс., Харків, 1888; Лисенко М., Укр. обрядові пісні у 5 збіркахъ, Київ, 1896-1903; Колесса Ів., Гал. русь. нар. пісні з мелодіями, записані в Ходовичах [Етногр. Збірник XI], Львів, 1901; Шухевич В., Гуцульщина III, Львів, 1902; Колесса Ф., Ритміка укр. нар. пісень [Записки НТШ, LXIX-LXXVI], Львів, 1906-7; Людкевич С., Гал. руські нар. мелодії, зібрані на фонографі І. Роздольським [Етногр. Збірник XXI-XXII], Львів, 1906-8; Колесса Ф., Мелодії гайок [Матеріали до укр. етнології XII], Львів, 1909; — Мелодії укр. нар. дум I-II [Матеріали до укр. етнології XIII-XIV], Львів, 1910-13; Масловъ А., Укр. нар. музыка [„Укр. Жизнь“ XII], Москва, 1912; Верховинець (Костів) В., Укр. весілля [Укр. Етногр. Збірник I], Київ, 1914; Пlossайкевич Л.—Сенчик Я., Мелодії укр. нар. пісень з Поділля й Холмщини [Матеріали до укр. етнології XVI], Львів, 1916; Квітка Кл., Укр. нар. мелодії, Київ, 1922; Колесса Ф., Нар. пісні з півд. Підкарпаття [Наук. зборник т-ва Просвіта в Ужгороді], Ужгород, 1923; Квітка Кл., Муз. етнографія на Україні в послереволюційніе годы [„Етнографія“, 1-2], Москва, 1926; — Первісні тоноряди [Первісне Громадянство], Київ, 1926; Колесса Ф., Нар. пісні з гал. Лемківщини [Етногр. Збірник XXXIX-XL], Львів, 1929.

Філ. Колесса.

Історія музики. Історію укр. музики можна поділити на 4 періоди: 1) доба домонгольська (до XIII в.); 2) передкозача (XIII-XVI вв.); 3) козача (XVII-XVIII вв.) і 4) нова (XIX-XX вв.).

I. Перша доба. а) Церк. музика прийшла до нас із християнством; уже в 991 р. царгородський патріарх прислав Володимирові В. з першим митрополитом для України і співаків — „демественників із слав'ян“, а трохи раніш гр. царівна Ганна, дружина Володимира, привезла з собою повний церк. клир, серед якого були й співаки. За Ярослава Мудрого (1053) „придоша богоподвизаєми тріє пѣвци гречестии съ роды своими, отъ нихже начать быти въ русьской земли ангелоподобное пѣніе, изрядное осьмогласіе наипаче и трисоставное сладкогласованіе и самое красное демественное пѣніе...“ До кн. Мстислава (б. 1130 р.) прийшли гр. співаки й між ними Мануїл, пізніший смоленський єпископ. Усі ці співаки — греки й погечені слов'яни принесли з собою й нотовані безлінійною гр. нотацією богослужбові книжки для співу й самі церк. співи, що прийнялися в цій формі в нас, і не змінялися, коли з введенням нових свят доводилося складати нові співи. Тих книжок із перших століть християнства збереглося доволі на Україні.

Відповідно до їх нотопису, їх поділяють на кондакарні та знаменні. Кондакарною нотацією написані кондакарні книжки (кондакарі), де вміщені, здебільша, кондаки на цілий церк. рік; тут можна поділити гр. муз. терміни (неанес, палін, тощо), а то й гр. текст цілого співу, але муз. зміст цих книжок невідомий, його досі не відіфровано. Самі ці книжки вийшли вже з XIV в. з ужитку, їх збереглося всього 5 (усі в рос. бібліотеках).

Знаменною нотацією (знам'я = нота) нотована більшість богослужбових книжок домонг. доби (мінеї, ірмолої, тріоди, стихирарі і т. ін.) й нею написана більшість церк. співів того часу. Частина знаків „знаменної“ нотації вийшла потім із ужитку, значіння їх забуто, через те й цих книжок не можна усіх докладно відчитати.

Перші церк. співаки на Україні та, ймовірно, перші укр. церк. композити, а власне укладачі за гр.-візант. зразками мелодій під такі самі тексти, були тзв. „демественники“ — церк. співаки й учителі співу.

б) Світську музику цієї доби ми знаємо тільки в формі нар. пісень, що деякі з них зберегли архаїчні риси. Старовинна іст. пісня, що перемандрувала від нас до півн. закутів Московщини, де й живе в формі тзв. „биліни“, навряд чи зберегла свій первісний муз. одяг. — Лір. пісня, зв'язана завсіди з поточним життям дуже не довговічна — мінлива, архаїчних рис не зберігає; зате архаїчність ми вбачаємо в укр. обрядових піснях, і в їх текстовій і в муз. частині. На архаїчність цих пісень

вказують: 1) малий об'єм (ambitus) скалі, — у багатьох обрядових піснях він не виходить поза межі малої терції (пр. основна мелодія загально відомого „Щедрика“ Лєнєтовича), інші знову виповнюють дурову або мольову кварту з тоною на першому ступні; в „гаївках“, поруч квартового укладу згуків мелодії, подібуються і квінтовий. У мелодіях колядок та щедрівок, де слідно пізніші впливи, ambitus захоплює й сексту; 2) ангемітонічність (брак півтонових інтервалів), дарма що мелодії зі слідами ангемітонічності в нас не багато; 3) старогр. (або середньовічні церк.) тонації в будові скалі, які вказують на те, що мелодії ці улягли гр. впливам за перших часів християнства на Україні (X-XII вв.); 4) речитативний характер ритміки багатьох укр. обрядових пісень.

Носіями муз. творчості за цієї доби були: 1) співи героїчних пісень (Боян, Митуса); 2) скоморохи, — мандрівні музики, співаки, танцюристи й автори, здебільша, веселих, жартівливих, а то й сат. пісень, складаних у нар. дусі; 3) каліки перехожі — старці, творці позахрамової побожної пісні, попередники пізніших лірників. Із діяльності цих укр. музик до нашого часу, крім самих назв, не дійшло нічого. Муз. струментом скоморохів були гуслі; свідомства давніх пам'яток говорять ще про такі муз. струменти: сопілка, ріг, подвійна флєта („свиріль“), дуда („волинка“), сурма, гудок (смичковий струмент із трьома струнами) та бубон.

Друга доба — найтемніший час у іст. укр. муз.; жадна муз. пам'ятка від того часу не дійшла до нас. Не маємо й звісток про наше муз. життя. А проте в укр. муз. житті відбулися тоді дуже важливі події, які можемо спостерігати на церк. співі. Він поволі втрачає зв'язок із візант. та півд.-слов. церк. музикою та зближається з зах.-європ. музикою. Невмов нотація (кондакарна й знаменна) цезає, її витискає лінійна, що прийшла або з Польщі, або безпосередньо з зах. Європи (найстарша пам'ятка — Супрасльський ірмолою — у квінгозбірні кол. Києво-Печерської Лаври, 1593). Міняється й спів: поруч із ст. „знаменним“, що дійшов до пізньої доби в формі тзв. „квіського розспіву“, повстають нові типи церк. укр. співу, почасті модифікації запозичених мелодій (болг. та серб. розспіви), почасті самостійні напиви (розспіви: острозький, чернігівський, та герасимівський). Тоді почався й розвиток кількоголосого церк. співу. Уже р. 1586 інструкція вчителів школи лївв. братства Руркевичеві наказує дбати про те, щоб у братському хорі були заступлені найкращими голосами всі 4 партії мішаного хору (сопран, альт, тенор, бас): отже, вже за цієї доби принаймні 4-голосий спів не був у нас новиною.

В нар. музиці починає з'являтися (у зв'яз-

ку з розвитком козащини) нова форма музична — дума, іст. пісня (про боротьбу козаків з турками й татарами), що замінила „билину“ попередньої доби. Виконавці її, а почасти й її творці, були кобзарі. Найстарші відомості про думи, кобзарів і їх муз. струмент кобзу маємо від поль. мемуаристів та письм., Сарницького й Папроцького з рр. 1506 та 1587. Українці мали репутацію добрих музик (кобзарі були не єдині укр. музики), їх охоче брали до двору поль. королів на ролі двірських музик („тимпаністів“, „фальшкністів“, „бубністів“), пр. за Володимира Ягайла й його дружини, Ядвиги, Жигмонта I (кор. бандурист, українець Чурило).

У *третьій добі*, козацькій, треба вважати XVII в. за час розквіту укр. муз. Зріст муз. культури виявився найбільше в церк. співі, що за цієї доби має в укр. муз. житті важливе значіння. Зародили кількоголосого співу („партесного“), пишню розвиваються в церк. співі шк. хорів укр. братств та ін. культ. установ, головню в обох центрах тодішнього культ. життя — Києві й Львові. „Регістръ нотовыхъ тетрадей“ львів. братства 1697 р., подає партесний репертуар хору братства, що налічував 267 творів укр. комп. того часу: М. Дилецького, Гавалевича, Завадовського, Лаконька, Колядчина, Чернушина, Бишовського, Мазурка, Пікулицького, Шаваровського, Якевського й ін., прізвища яких не зазначені, — композицій, написаних на 3-12 голосів. На жаль, із багатій муз. літератури до нашого часу не дійшло нічого. Про вис. техніку й мист. рівень київ. і взагалі хорів Наддніпрянщини маємо свідчення двох сучасників-чужинців, що побували тоді на Україні: сирійця архидіякона Павла Алепського та сакс. пастора Гербніня. Перший (був на Україні 1653 р. з патріархом Макарієм Антиохійським) зауважив на Україні замилювання до співу, знання муз. правил, замітив і гарні укр. голоси, і ставив укр. спів значно вище за моск.; другий — чув церк. спів у Києві й ставив його вище за спів зах.-европ. (гл. його книжку „Religiosae Kijovienses Scrupulae...“ Єна 1675). І по ін. місцях України був кількоголосий спів, про це свідчить пр. каталог бібліотеки луцького братства з поч. XVII в., що містить у собі „партеси“ 5-8 голосі (при осьмоголосих навіть помічено, що вони „старі“, отже вони ще ранішого походження). Розвиток кількоголосого співу викликав появу першого укр. муз. теор. підручника „княнина“ Мик. Дилецького: „Музикійская граматика“ (1. поль. вид. в Вильні, 2. — 1677 у Смоленську, моск. 1679 в Москві, перевидане під ред. С. Смоленського р. 1910) — цілий муз.-теор. трактат про суть лінійної нотації „партесного“ співу й партесно-концертової композиції (в основі твору — ст. зах.-европ. система гексахордів, що в зах. Європі тоді вже була залишена, але на Україні була ще новиною).

Специфічною муз. формою, що вироблялася тоді на Україні (не без впливу Польщі) й була переходною між церк. та світською муз., була псалма (муз. оброблення псалтирі) і кант (до ін. співів: духовних, урочистих та привітальних, тзв. „вівати“). Їх складали звич. для хору а capella на три голоси (але були й 2-голосі й навіть 4-голосі канти) з дуже фігурованим басом („окцелентування“), і писали спершу церк. квадратною нотацією („київ. знам'я“), а потім круглою нотою. Виконували й, здебільшого, складали їх учні тодішніх укр. шкіл, на чолі зі спудеями київ. академії, і то по своїх школах, а ще більш — підчас своїх мандрівок по Україні для збору пожертв на своє навчання й прожиття („епігенції“ або „міркування“). Від школярів псалми й канти перейшли до нар. професійних музик-жебраків — лірників, що й зберегли їх до нашого часу, збагативши їх пізнішими творами.

В нар. музиці XVII в. далі розвивається дума, а матеріал для неї дають бурливі іст. події того часу, коз.-поль. війни. До нас дійшли й ін. іст. пісні з цієї доби (замітні строфовою будовою, а не формою дум; гол. прикмета дум — вільна ритміка, не в'язана жадним тактом речитатива). Живі звосини українців із зах.-европ. народами спричинилися до поширення на Україні мандрівних, гол. баладових мотивів, що дуже збагачують укр. нар. пісню, та привели до того, що і в самій муз. будові укр. нар. пісні з'являються вел. зміни: повстає нова верства пісень із виразним октавовим устроєм, ясно означеною тонкістю та відним тоном, а також модуляцією в паралельну тонацію (пі зміни, звич., почалися вже й за попереднього віку й відбувалися й за XVIII в.). Нарешті, в цьому часі починається імпорт нашої музики та музик до Московщини. Вже в р. 1652 поїхала до Москви 1. партія укр. співаків (архимандрит Михайло з 11 співаками), а незабаром київ. „вспівачи“, київ. спів, київ. нотація (київ. „знам'я“) завоювали собі стійкі позиції в моск. муз. житті й панували там аж до перенесення до Московщини іт. музики (2. пол. XVIII в.). Але це явище вплинуло негативно на розвиток укр. муз. життя: поклато початок „утіканню“ укр. музик із рідної землі і спричинилося до перенесення укр. муз. скарбів на чужину та до збідніння муз. життя на самій Україні.

Найважніша подія в укр. церк. муз. XVIII в. — це поява перших нотодруків у Львові, де 1707 р. надруковано першу нотову книжку („Ірмологіонъ“ з датою 1700 р.), а 1709 друге, коротше, вид. цієї книги (було ще кілька видань її: 1760, 1775, 1794). Друга важлива подія, це — вихід у світ друком 1790 (1791?) р. тзв. почаївського „Богогласника“, збірки побожних пісень на вел. свята, в честь Богородиці, св. Миколи

й ін., — тексти з мелодіями (дуже часто перевидавані). Є це скарбниця мелодій, з якої черпала й нар. муз. (коляди й особливо „лірницькі“ пісні) і до деякої міри укр. мист. церк. муз. (видання друком нотованих богослужбових книжок у Росії, пр. 1772. було зроблене в значній мірі завдяки праці українців, Головні й Бишковського). На цьому вривається історія зах. укр. церк. муз. — вона зазмерла до поч. дальшого XIX в., коли помалу прокидається зі сну. Церк. спів тут цілковито переходить до рук дяків. Він став професійною їх справою і в дальшій добі, й викликував своєю немист. постановою заг. невдоволення, але затримався до нашого часу у формі тзв. с а м о л і в к о в о г о с п і в у (відспівування на-слух, без нот, на 2 голоси, традиційних богослужбових співів).

Ф. Стешко.

Укр. мист. муз. починається у 2. пол. XVIII в., під зах.-европ. впливом, на іт. зразках, що почали проникати на Україну вже з поч. XVII в. завдяки церк. школам та колегіям. Вона виявилася найяскравіше в вокальній хорівій, і саме церк. ділянці, де вже в 2. пол. XVIII в. появляються такі закінчені класичні її представники, як М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель. Хоч найвидніший із них, світової слави Бортнянський усією діяльністю й життям зв'язаний із царським двором у Петербурзі, то він, як і Березовський, спирався на вокальній культурі Київщини, де здавна були знані іт. вокальні мистці, такі, як Палестріно, А. Скарлатті та його епігони Галюппі, Сарті. Під цими впливами виробився укр. специфічний хорова-вокальний стиль („італійський“), спільний усім названим композиторам. Виразно укр. характер усієї церк. творчості Бортнянського, не зважаючи на його іт. школу, безсумнівний, а його дух. хоріві твори, гол. „концерти“, це найкращий зразок укр. хороваї літератури европ. міри.

Пізніші укр. хоріві композитори на Наддніпрянщині (Турчанінов, Абламський, Львовський) стараються еманципувати церк. музику від „концертових“ іт. манер і навіязати до давніх простонар. напівів, які обробляють на хор; ін. з них, живучі і працюючи під тим самим гаслом на Московщині, входять більше в обсяг рос. церк. музики (Компанейський, Панченко).

Коли церк.-муз. творчість протягом XIX в. на Наддніпрянщині згодом ослабає, то в Галичині вона, під її впливом, на якийсь час (від 50-70 рр. XIX в.) оживає у творах представників тзв. „перемиської школи“ — М. Вербицького, І. Лаврівського та їх епігонів — В. Матюка, І. Воробкевича й ін. Гол. заслуга тут еп. І. Снігурського, що заснував (1829) перший церк. хор у Перемислі, спровадивши фахових чес. музик (як А. Нанке) та ввівши дух. твори Борт-

нянського й ін. композиторів із Наддніпрянщини, що від того часу стали в Галичині популярні. У церк. складаннях згаданих гал. композиторів слідно вже й чес. впливи; та тривалого якогось напрямку в церк. музиці вони не створили через брак муз. освіти. Занепад церк. хорів у Галичині не сприяв розвиткові церк. муз. творчості, яка тут від 50 років — в занепаді.

Друга ділянка, де проявила себе укр. муз. творчість XVIII-XIX вв., була опера та нар. оперета. Вже перші укр. церк. композитори (Березовський, Бортнянський) писали опери на іт. і фр. зразки та тексти. Та зі зростом зацікавлення до простонар. побуту з кінцем XVIII в. почалися й муз. обробки нар. пісень й використання їх у різних формах специфічної муз.-драм. літератури: в „співорах“, „мелодрамах“, „оперетах“, водевілях із укр. нар. побуту. Автори їх були спершу переважно дилетанти, капельмайстри, актори або й автори текстів; початок зробив 1812 р. „Козак-стихотворець“ кн. Шаховського (музика італійця Кавоса, за яким незабаром пішла „Наталка Полтавка“ з муз. якогось А. Барницького (1834), пізніше аранжованою О. Марковичем (1850), чехом Ляндвером (1854), нарешті й Лисенком. Із багатьох тодішніх нар. „оперет“ згадати треба Квітки „Сватання на Ганчарівці“, Кухаренка „Чорноморський побут“ і т. д. Замилування до сценічних п'єс із нар. співами зростає протягом XIX в. і в Галичині, чого доказом є те, що й усі перші гал. дух. композитори (із Вербицьким на чолі) від 50 рр. XIX в. складають музику до нар. оперет і мелодрам, хоч писаних не раз і не зовсім у нар. дусі (пор. музику Вербицького до яких 10 оперет, пр. „Підгіряни“, „Сільські плені-потенти“, „Гриць Мазниця“ і т. д. Воробкевича: „Убога Марта“, „Золотий монс“, „Молода з Боснії“, — Матюка: „Капраль Тимко“). Окреме місце тут займає Порфирій Бажанський зі своїми операми і своїм цікавим підходом до нар. пісні.

1863 р. появляється (вперше на сцені в Спб.) „Запорожець за Дунаєм“ з музикою Артемовського-Гулака, яка попри всі її дилетантські недостаті та чужі впливи й манери — може досі вважатися єдиною справжньою нац. укр. оперетою. Побіч неї вел. популярність на сцені й естраді здобули собі „Вечорниці“ П. Ніщинського.

70. рр. XIX в. становлять перелім в укр. оперній музиці. 1872 являється вперше „Різдвяна Ніч“ Лисенка (в Галичині більшменш у тому самому часі повстає „Купало“ Н. Вахнянина) й тоді ж такі появляються й опери рос. композиторів, які можна б через їх сюжет і характер музики вважати за укр.: „Коваль Вакула“ (1875), перетворений на „Черевички“ (1878) та „Мазепа“ (1880) Чайковського, „Князь Ігор“ (1878) Бородіна, „Майська Ніч“ (1878)

Римського-Корсакова, „Сорочинський Ярмарок“ (1875) Мусоргського й ін.

Із ділянки чисто інструментальної музики у XVIII й поч. XIX вв. маємо тільки кілька форт. сонат та ансамблевих „концертів“ Бортнянського, деякі форт. композиції „сольових“ укр. жанрів: варіації на нар. пісні й „думки-шумки“ Яронського, Завадського та трохи кращого стилю Витвицького. У Галичині маємо в 50-60 рр. XIX в. талановиту, хоч і трохи дилетантську, спробу укр. симф. музики в Вербицького, в його 8 „симфоніях“ (власне увертюрах, із вилетеними укр. танковими темами) та 2 польонезах на оркестру.

Ст. Людкевич.

Нова доба в укр. світській мистецькій музиці з виразно нац. обличчям починається з М. Лисенком, що має в історії укр. музики передомове значіння і творить окремий тзв. Лисенківський період. Правда, перед ним, одночасно з ним та дещо пізніше виступають С. Артемовський, П. Ніщинський, М. Аркас, В. Заремба й ін., але ж у їх діяльності нема ні Лисенкової свідомості (створити укр. нац. муз. культуру), — ні його професійного підходу до роботи. Такі опери, як П. Сокальського „Осада Дубна“, появилися й виконувалися по-російськи.

М. Лисенко перший відкрив для нашої муз. культури нар. пісню, поклав під укр. муз. культуру тривкі підвалини і своєю творчістю, що розтягається від етногр. ділянки, через вокальну творчість (від дрібних пісень і хорів до вел. кантат із „Радуйся, ниво“ на чолі), твори фортепіанові, аж до оперової ділянки включно (Різдвяна Ніч, Утоплена, Т. Вульба, Ноктюрн і т. п.), визначив шляхи, якими укр. нац. муз. культура повинна розвиватися, й залишив нам дуже цінні та цікаві зразки укр. муз. стилю. І хоч музика Лисенка, в її абсолютному розумінні, не піднялася до рівня музики Шопена, Сметани чи ін. подібних нац. композиторів, то все ж Лисенко для укр. музики має може навіть більше значіння. Він батько нац. музики, основник вел. форм, перший творець української своєю матеріалом і духом опери.

Після-лисенківський період висуває двох великих музик: К. Стеценка й М. Леонтовича. Обсяг і значіння їх творчості обмежується до хорової мініатюри. Перший зближається більше до Лисенка: в нього, як і в Лисенка, проявляються деякі впливи Чайковського, та й зах. романтиків; його хорова техніка вказує куди більше гладкість фактури й голосоведення та гармонічного багатства, а деякі твори („Сон“, „Усе жило, усе цвіло“, „Веснонько, весно“, „Сійтеся, квіти“, „Колядки й щедрівки“) можна б уважати за перлини не тільки укр., але й усесвітньої хорової літератури. Його „Панахида“ це зразок нар.-церк. укр.

стилю. Зовсім виняткове місце не тільки в укр., але й у всесвітній хоральній літературі займає М. Леонтович. Його підхід до опрацювання нар. пісні можна вважати за геніальний. Спосіб його обробок нар. пісні можна назвати „вокальною інструментацією“, та не з метою осягнути чисто звукової оркестральної ефекти, а в глибокому естетично-змістовому значінні (це найважливіша основа обробок Леонтовича), джерела якого слід було б глядіти в тзв. нар. „голосіннях“. Хорова фактура Леонтовича наскрізь поліфонічно-контрапунктична, з частими імітаційними наступами голосів, аж до 4-голосої фугальної експозиції включно. Та проте саме в Леонтовича треба зазначити вміння, як у нікого ін. — простими засобами осягнути надзвичайні вокальні ефекти (найцінніші опрацювання: „Ой, пряду“, „Щедрик“, „Дударик“, „Зайчик“, „Кант“, „Почаївська Мати Бога“ й т. д.).

Крім цих двох, треба згадати П. Сеніцю, що у своїй творчості звертається більш у бік інструментальної музики, передчасно померлого Якова Степового, Б. Підгорецького (опера „Купальна Іскра“), О. Кошиця, більш відомого, як феноменального диригента. Та творчість їх усіх не виходить поза межі місцевого значіння.

В Галичині починається муз. рух у 30. рр. XIX в. і проявляється на полі церк. і світської хоральної музики. Перші піонери цього руху були М. Вербицький і Іван Лаврівський. Вербицький пробував свої сили і на полі інструментальної музики (тзв. „симфонії“, чи власне увертюри й польонези на оркестру). Крім них, треба згадати Із. Воробкевича (Буковина) та В. Матюка — авторів популярних нар. оперет та хорів, нарешті А. Вахнянина, основника Муз. Т-ва у Львові, автора популярної опери „Купало“. З молодших представників муз. руху в Галичині, що виступають у 80. рр. XIX в. назвати треба О. Нижанківського, першого з гал.-укр. музик, що навіязує контакт із М. Лисенком (феноменальний диригентський талант, організатор муз. життя, автор популярних пісень та хорів), Дениса Січинського (перший гал. муз.-професіонал, сольоспів, опера „Роксоляна“), Генрика Топольницького (твір „Хустина“ вказує на незвичайно оригінальний талант), Ф. Колессу (в'язанка любовних пісень на хор „Вулиця“ та ін. хори). Дещо осторонь від них стоїть Ярослав Лопатинський (популярні пісні, оперета „Еней на мандрівці“, опера „Казка скал“ та ін. дрібні твори) і Йосиф Кишакевич (хори світські та церк., популярні лір. мініатюри).

Гол. характеристична риса тої доби укр. муз. творчості, від Лисенка почавши: помітна перевага вокальної музики — особливо хорової, опертої здебільша на нар.

пісні, як гол. джерелі укр. муз. творчості. За висказами чужинців (Неєдлі), тут українці „створили мистецтво зовсім оригінальне й рідке, а при цьому велике“.

Зворотною точкою в розвитку укр. музики не тільки для Галичини, а й Наддніпрянщини була поява Ст. Людкевича. Розвиток укр. музики йде від нього без упину з думкою вивести укр. муз. творчість із вузьких рамок місцевого значіння на міжнар. терен. Гол. вага Людкевича, що у сфері муз. техніки й виразу стоїть більше у зв'язку з романтиками Шопеном, Мендельсоном, Грігом і особливо Чайковським, ніж із Лисенком — у його великих вокально-інструментальних творах. Людкевич і досі найкращий представник вокального стилю в Галичині. Такими творами, як 4-частинна симфонічна ода „Кавказ“ і ін., Людкевич зробився основником вел. монументального стилю. Крім численних хороших творів, він має ще багато сольоспівів, менших та більших, і інструментальних творів та оперу „Бар Кохба“.

Для розвитку інструментальної музики переломове значіння має молодша й наймолодша генерація укр. композиторів із Галичини й Наддніпрянщини, що виступає щойно кілька літ до світової війни й після неї. Ці композитори свідомо пересувають свою творчість гол. в бік інструментальної музики. До них інструментальної укр. літератури майже не було, — після них вона розростається гол. в ділянці фортепіановій (твори сольові та концерти), камерній, симфонічній, балетовій й нарешті навіть оперовій, переймає в себе новіші, чи новочасні зразки композиторської техніки й муз. виразу. Щодо кількості найсильнішу групу творять гал. композитори, виховані в тому самому слов. муз. центрі і в тій самій атмосфері (Прага). Сюди належать: В. Барвінський, Н. Нижанківський, М. Колесса та З. Лисько. Муз. творчість цієї групи опирається теж у значній мірі на нар. пісню, яка інспірує кожного з них інакше. Більш поміркований напрямок репрезентують В. Барвінський (твори фортепіанові, чेलові, камерні, симфонічні й симфонічно-вокальні, сольоспіви, хори) й Н. Нижанківський (форт., камерні, симфонічні, хори, сольоспіви), які вийшли з неоромантичного напрямку і стилістично зближені один до одного. Обидва вони, враз зі Ст. Людкевичем, почали перші використовувати більш новочасні напрямки композиторської техніки й муз. вислову. Та те саме бачимо і в творчості З. Лиська (твори форт., камерні, симфонічні, хори, сольоспіви) й М. Колесси (твори форт., камерні, симфонічні, лемківські пісні), що творять радикальніший напрямок; вони (особливо М. Колесса) менше послуговуються готовими продуктами нар. пісні — стараючись тільки творити в душі нар. пісні. З. Лисько, крім цього, визискує пе-

редусім діятоніку для цікавих гармонічних ефектів, М. Колесса цікавиться гол. гуцульським фольклором, на зразок напрямку Бартока.

Із інших А. Рудницький (твори форт., камерні, симфонічні, сольоспіви, балетова пантоміма) поминає нац. елемент, чи власне відриває нац. пісню від її фольклористичних ціх, та намагається зблизити укр. музику з крайніми течіями та тенденціями чужих модерністів. Зате знову Борис Кудрик старається поєднати укр. елемент із духом клас. музики (форт., скрипкові, камерні твори, сольоспіви, хори).

В Америці розвивають діяльність: популярний композитор М. Гайворонський та Роман Придаткевич із Галичини й Углицький із Наддніпрянщини.

Усе це можна б іще доповнити іменами популярних композиторів, як Я. Ярославенко, Б. Вахнянин, Б. Безкоровайний, Форотина й ін., що, через брак основніших муз.-теор. студій, не змогли вийти поза рами більшого чи меншого місцевого значіння.

Хоча зворот у бік інструментальної музики зазначається в гал. композиторів дещо раніше та з виразнішими національними рисами, ніж на Наддніпрянщині, бо ще до світової війни, — то проте сильнішу ініціативу й розмах видко в наддніпрянських композиторів післяреволюційної доби, — менш-більш від 1922 висуваються композитори, як Л. Ревуцький, В. Косенко, П. Козицький, М. Вериківський, — пізніше Б. Лятошинський і ін. Стилістично майже кожний із них творить відмінний тип композитора.

Найрадикальніший із них та найбільш новочасний що-до техніки та виразу — Б. Лятошинський (твори форт., скрипкові, камерні, симф., муз. ілюстрації до фільмів, опера), був спершу під впливом рос. новаторів, опісля перейшов до атональності, щоб нарешті навізати контакт із укр. культ. процесом (увертюра на 4 укр. пісні, та гол. опера „Золотий обруч“). Менш радикальний Л. Ревуцький (твори форт., симфонії, симф.-вокальні, сольоспіви й ін.) виказує спершу вплив Рахманінова, подекуди Шопена, опісля Скрябіна й ін., а то й Чайковського; та впливи ці перетоплюються в вогні сильної індивідуальності, що у творах, оперних на нар. музику (пр. 2. симфонія), дає дуже цікаві зразки укр. модерного стилю. Для гармоніки, особливо форт. творів Ревуцького, характеристичний хроматизм, інколи стрічаємося в нього з політональністю, а то й атональністю гармоній. Найбільш поміркована індивідуальність — В. Косенко (твори форт., скрипкові, камерні, симфонічні, сольоспіви), теж із помітними на ньому впливами Рахманінова, Скрябіна, а то й Чайковського. Ці три композитори є представниками вел.

форм (соната, симфонія, форт. концерти, опера й т. ін.).

Ін. групу композиторів творять П. Козицький і М. Вериківський, учні Б. Яворського. Хоча вони культивують і більші форми (балети, оркестрові твори), то їх вага в мінійорах — інструментальних та вокальних, — до того Козицький висловлює це може сильніше й ядерніше у сфері вокальної (особливо в опрацюванні нар. пісні продовжує він принципи Леонтовича). Крім них треба згадати ще В. Костенка (твори інструментальні, опера), Ф. Надененка (з деяким впливом фр. імпресіонізму), М. Радзівського, Ігоря Белзу (учня Лятошинського), О. Чижка й ін.

Більший розмах та всебічність творчости суч. рад. укр. композиторів у порівнянні з галицькими можна пояснити обставиною, що на В. Україні муз. культура й її традиції стояли все вище, ніж у Галичині, та підтримом і пропагандою муз. справи в часі українізації (створення держ. опер, оснування укр. філгармонії, реорганізація муз.-драм. інститутів, співочих капел, держ. муз. конкурси й нагороди, замовлювання творів в укр. і ін. композиторів). Все це мало такий вплив на розвиток укр. музики, що й чужі (Глієр, Яновський, Золотарьов, Мейтус і ін.) почали творити на укр. сюжети чи теми. Нарису муз. творчости на Рад. Україні не можна вважати за повний, з огляду на брак контакту з укр. муз. колами останніми роками.

Відповідно до розвитку укр. муз. творчости слід було б ще подати дещо про розвиток ін. ділянок муз. мистецтва, передовсім — відтворчої. Пропорціонально до величезної переваги вокальної творчости над інструментальною з'являються в нас передусім виконавці — вокалісти, що з них багато здобуло собі світову славу та стало прикрасою першорядних оперових сцен (галичани: Сальомея Крушельницька, Ол. Мишуга, М. Менцінський, Ол. Носалевич, Є. Гушалевич; з наддніпрянців: І. Алчевський, М. Микиша, М. Іванов, О. Петров, Дейша-Сіоніцька, Цесевич, Збруєв, Нежданов, Южин, — прізвища кількох останніх подаю за доп. Ф. Шешком). Із молодшої генерації назвемо з зах. українців таких, як: О. Руснак (буковинець), М. Голинський, Андрій Андрієнко, З. Дольницький, Р. Любинецький, А. Крушельницька, Ол. Любич, А. Остапчуківна, М. Маслюк-Мартіні, О. Бандрівська, І. Шмериковська-Приймова, І. Синьєнка, В. Тисяк і ін.; з наддніпрянських співаків: М. Литвиненко-Вольгемут, М. Сокол, Млада Литовецька, Топоржинський, О. Чижко і ін.

Виконавці-інструменталісти виступають значно пізніше. А проте згадуєть (Ф. Шешко) славного свого часу скрипака Рачинського (†1843), піяністів Шпаковського (1861) та П. Селецького (також композитора), Лістового приятеля, якому Шевченко про-

понував написати оперу до його (Шевченка) лібретта.

З суч. інструменталістів здобула світову славу феноменальна піяністка Любка Колессівна. Згаданий композитор В. Косенко є знаменитий піяніст. Світової слави добуває молодий піяніст Т. Микиша, син співака Микиші, лауреат міжнар. конкурсів у Відні і Будапешті. З інструменталістів, що живуть за границею, треба назвати піяністку-педагога С. Дністрянську, віолончеліста Б. Бережницького, скрипака Р. Придаткевича (Америка), піяністку Дарію Гординську-Каранович. А так деяка кількість видатних виконавців (зпоміж них деякі відомі й за границею) гуртується в Вищому Муз. Інституті ім. Лисенка у Львові й його філіях у краю: Володимира Божейко, Галя Левицька, Роман Савицький — піяністи, П. Пшеничка — віолончеліст, ін., як піяніст Т. Шухевич та скрипаки Є. Перфецький, Осип Москвичів і багато інших посвячуються переважно пед. праці. Зпоміж диригентів — поза феноменальним хорним диригентом Ол. Кошицем та його кол. асистенткою Плятонідою Шуровською-Росиневичевою, згадати треба Я. Городовенка (диригента кїв. „Думка“), а далі молодих гал. диригентів-фахівців М. Колессу, Антона Рудницького, Льва Туркевича, далі диригентів хорів Рошахівського (диригента акад. хору в Празі), П. Артимовича, Д. Котка, Ів. Охримовича та ін.

Як відтворний чинник здобула собі світову славу Укр. Респ. Капеля; згадати ще треба славний держ. хор „ДУМКА“ в Києві й ін., декілька гал. „Боянів“ (мішані хори), „Сурма“, „Бандурист“, „Думка“ й ін. (чоловічі хори), зокрема треба згадати перший хор укр. ревелерсів „Евгена“ у Львові; на Буковині „Кобзар“ (диригент Садагурський і Бойченко). Останніми часами Америка (де оснують муз. школи) має багато знаменито зорганізованих хорів, а й на еміграції по різних ін. державах, чи то в їх столицях, організуються передусім хори.

Музично-виховну працю виконують муз.-драм. інститути в Києві (ім. Лисенка) та ін. містах Наддніпрянщини, в Галичині муз. інститути при муз. т-вах ім. Лисенка, у Празі муз.-пед. відділ при Вис. Укр. Пед. Інст. (перший декан — Ф. Якименко). Велику муз. діяльність вело на Наддніпрянщині Муз. Т-во ім. Леонтовича, засноване 1922, переіменоване опісля на ВУТОРМ („Всеукр. т-во рев. музик“).

Ділянка наук.-етногр. має в особах Кл. Квітки (В. Україна) й Ф. Колесси (Галичина) своїх найвищих представників міжнар. значіння. На наук. полі працюють і деякі композитори (Ст. Людкевич, З. Лиско, Борис Кудрик), далі історик укр. муз. М. Грінченко, Ф. Шешко, та ряд молодих музикознавців у Галичині (В. Витвицький, Яків Козарук, Осип Хоминський). Згадати ще можна про працю муз. рецензентів, яка в

Галичині здебільша знаходиться в руках композиторів.

Нарешті згадати слід про муз. в-ва: „Держ. В-во України“, „Київ. муз. В-во“, „Укр. Накладня“ в Берліні, „Торбан“ у Львові, вид. Муз. Т-ва ім. Лисенка у Львові та Стрий, і ін., видання Укр. Муз. Т-ва при кол. Гром. Комітеті в Празі, ам. в-во „Об'єднання“ та низка приватних видань, де появилися муз. твори укр. та чужих композиторів та деякі теоретично-муз. підручники.

З муз. часописів треба згадати київ. „Музику“, опісля харківську „Музику масам“ — та декілька спроб гал.-укр. муз. час.: „Муз. Листок“, „Боян“ і т. ін. Згадати б іще Р. Зарицького „Музичні календарі“ з вел. матеріалом про муз. рух.

В. Барвінський.

Література: Вознесенский И., Осмогласные распѣвы трехъ послѣднихъ вѣковъ правосл. русс. церкви, Київ, 1891; — Церк. пѣніе правосл. юго-западної Руси по нотн.-лин. ірмологамъ XVII-XVIII вв., Москва, 1898-99; Преображенскій А., Очеркъ ист. церк. пѣнія въ Россіи, Спб., 1910; Металловъ В., Богослужбное пѣніе русской церкви въ домонгольскій періодъ, Москва, 1912; — Очеркъ исторіи правосл. церк. пѣнія въ Россіи, Москва, 1915; Грінченко М., Історія укр. музики, Київ, 1922; Шешко Ф., Перші укр. нотодруки („Книголюб“), Прага, 1922; Преображенскій А., Культурная музыка в России, Ленинград, 1924; Щербаківський Д., Оркестри, хори і капели на Україні за панщини [„Музика“, 7-12], Київ, 1924; Грінченко М., Укр. муз. творчість за рад. часів [„Життя і революція“, X-XI], Київ, 1927; Фіндейзен Н., Очерки по исторіи муз. в России, I, Ленинград, 1928, II, Москва, 1929; Грінченко М., Муз. творчість Галичини [„Життя і революція“, V], Київ, 1929; Лиско З., Піонери муз. мистецтва в Галичині [„Нові Шляхи“, I, II, IV], Львів, 1932; Шешко Ф., Ян Прач, один із перших збирачів і гармонізаторів укр. нар. мелодій [Наук. Збірник Укр. Вис. Пед. Инст., II], Прага, 1932.

Театр. Перші певніші відомості про український театр сягають початків XVII в.; він, певне, існував і раніше; імовірно, в якомусь вигляді традиції театру на Україні тяглася від ст.-кн. часів через усе середньовіччя, але певних відомостей про це ми не маємо. В науці прийнята думка, що на Україну театр у тій формі, в якій ми його знаємо, прийшов із Польщі, але це не введене, і можливо, що впливи зах. Європи виявилися на Україні й безпосередньо або ін. шляхами.

Старші театр. твори, що їх виконували в укр. театрі і що про них ми маємо відомості, або що їх тексти дійшли до нашого часу, це були і н т е р м е д і ї, діяльогі, а з трохи пізнішого часу більші драм. тво-

ри типу, що його культивував єзуїтський театр. Тут були помішані докупі, з одного боку — ремісництво середньовічного театру, як містерії та пасії, міраклі (твори з життя святих), моралітє (алегорично-повчальні), тощо, з другого — впливи античного театру, що особливо були замітні від Ренесансу. Мішанина з усіх цих джерел творила театр. видовище, яке єзуїти використовували по своїх школах із пед. та агітаційною метою. Цей шкільний єзуїтський театр прищепився й по укр. школах.

Майже все, що ми знаємо про наш театр та театральні вистави в XVII-XVIII вв., зв'язане з виставами, що відбувалися по тогочасних школах на Україні, або з діяльністю колишніх учнів цих шкіл, що провадили навчання по ін. школах. Тимто період укр. театру в XVII-XVIII вв. називаємо добою шкільного театру. Репертуар шк. театру складався хоч із поважних діяльогів, які виконували в школі, або в церкві (пр. при плащаниці), хоч із інтермедій, себто комічних діяльогів, які вставляли між дії поважних драм. творів, і, нарешті, з цих останніх, що в XVII в. бували коротші — з двох-трьох дій, а з поч. XVIII в. (реформовані у київ. Акад. Т. Прокоповичем) складалися з п'ятиактових трагедокомедій. Хоч невел. діяльогі (пр. львів. проф. Волковича) відомі з давніших часів, ніж більші драм. твори, то все ж не можна твердити, що ці останні розвинулися з простіших діяльогів. І діяльогі й більші драм. твори існували одні побіч одних і одні одних не витискали.

Взагалі в драм. творчості XVII і XVIII вв. якогось природного розвитку не видно. Так найстарші твори нашої драматургії, дві інтермедії львів. свящ. Якова Гаватовича, виставлені, мабуть, школярами контроїсь львів. школи в Камінці Струмиловій у день Івана Хрестителя 1619 р. — є з літ. і мист. боку може найкращі інтермедії з усіх, що їх тексти ми знаємо. Дорівнювати їм можуть хіба деякі інтермедії Довгалевського з середини XVIII в. Ми й починаємо власне історію укр. театру з вистав Гаватовичевих творів, хоч це могли бути й не перші укр. драм. твори.

Таксамо й між поважнішими драм. творами шк. театру, з погляду театр. мистецтва, найкраща може найстарша з відомих нам драм, це пасія: „Слово о збуренню пекла“. Вона будовою дуже стара й єдина, де ще виходить на сцену постать Ісуса Христа, а не його персоніфікована алегорія, як ми це бачимо в ін. пізніших творах, складених за єзуїтськими зразками. Дія відбувається в пеклі, господарі його турбуються подіями на землі, зате грішники починають виявляти непокору в надії на скоре визволення. Вісті з землі про суд над Христом згущують атмосферу в пеклі, нарешті сходить до пекла сам Христос, руйнує його і грішників визволяє. Все це

відбувається на сцені, твір зраджує у своїм авторі тонкого знавця сцени. Тільки дуже вправний фахівець драматичного мистецтва міг потрапити так уміло розвивати дію, згущувати поступнево настрій, підготувати катастрофу. Мова жива, дуже влучні ситуації комічні, в мові діялогів багато гумору, й видко, твір мав вел. успіх, бо до нас дійшов аж у трьох пізніших списках. Твір цей не скований іще регламентованими правилами пітики й виявляв ніби перехід від середньовічної містерії до розвиненої шк. трагедокомедії.

Вже більше прикмет сзутіського театру виявляють старші шк. драми, утворені в київ. Академії, пр. твори Данила Туптала (з них дійшло до нас 2 й назва третього.). Туптало не дотримувався ще пітичних правил, зате не порушуючи цілості твору, майстерно переплітав сцени св. письма зі сценами ляків, покликаних за свідків до святих подій; ці сцени в нього заступали інтермедії.

Справжній реформатор укр. шк. театру був проф. київ. Акад. Теофан Прокопович, що установив у теор. курсі докладні правила, як писати драм. твори, назвавши їх „трагедокомедією“. Ще сильніше, ніж теор. курсом, Прокопович зробив вражіння своєю трагедокомедією „Владимир“ (присвяченою первісно Мазепі) так, що вже в XVIII в. драматургії від Прокоповичевих правил не відступали. За теорією Прокоповича трагедокомедія мусіла мати 5 дій, у ній установлено правило, скільки мусить бути елементу комічного, скільки драм., подано приписи, що в одній сцені не може промовляти більше, ніж 3 особи, що дієві особи не можуть сходити зі сцени до кінця дії й т. д. Одне слово — Прокопович завів суворо усталені правила драматургії, котрі, як правила псевдокласичності, скували укр. драм. творчість. Драматургії XVIII в. такі, як: Трохимович, Довгалевський, Юр. Кониський, Щербацький, як закону трималися правил Прокоповича й довели до того, що у 2. пол. XVIII в. поважна драм. творчість не найшла собі виходу зі шк. рямок і далі не розвивалася.

Щодо засобів театр. постанов і виконання творів шк. театру, то в цих питаннях іще багато невиясненого. Напевно можна гадати, що обстановка театру в різних школах була різна, в залежності від матеріальних засобів школи. Мабуть найвишніша обстановка, можливо з досить розвиненою театр. машинерією, була в київ. Могиланській Акад., здається, тут був не тільки аксесуар лаштунків, що мінялися в залежності від місця дії, але й такі ефекти, як літання на хмарах, хвилювання моря, або такі, як „через умбри орел льва хрома со лъв'ятами ловит“, чи „як змій рот роззявив і дим іспуцав“. Останніми часами дослідники гадають, що обстановка залежала й від виконаного твору: себто більшість творів ви-

конували в містеріяльній обстанові, коли сцена була поділена на три поверхи (рай, земля й пекло), й дієві особи відповідно до дії переходили з одного поверху до другого; у складніших трагедокомедіях декорації мінялися. Було змагання — завести три єдності клас. театру, між ін. і єдність місця, але, здається, його в театрі ніколи не досягли. Нарешті інтермедії та ін. діялогії виконували на тлі звичайної пелени.

Виконання було, здається, в основі деклямаційне, на вміння деклямувати звертали вел. увагу, але студіювали й рухи актора, особливо їх плястичність і мальовничість постави. Долівка сцени була помальована у квадрати, щоб кожен виконавець знав своє місце на сцені, та щоб ансамбль виконавців виглядав мальовничо. Одяг акторів був досить фантастичний, але видко було і змагання до класичності.

Триваліша, ніж поважна трагедокомедія, виявилася комічна драм. творчість. Вона жила в формі інтермедій, веселих анекдотичних, часом схоплених із життя, діялогів, що їх для розваги глядачів виконували між діями трагедокомедії, навіть без льогічного зв'язку з останніми. Ці інтермедії складали до кін. XVIII в., і по них можна простежити перехід театру від форми шкільної до форми модерного театру. Найст. укр. п'єси нового репертуару, особливо п'єси Василя Гоголя, а почасти основника нового театру Івана Котляревського, мають у собі елементи інтермедійної творчості.

Автім шк. театр не припинив свого існування до поч. XIX в. Правда, рос. уряд заборонив іще за Катерини II. робити по школах драм. вистави, але традиція була така сильна, що школи не могли розлучитися з своїм улюбленим мистецтвом і, тільки виконуючи наказ, почали п'єси виконувати не в будинках школи, а підчас рекреацій, на лоні природи. Такі вистави, під голим небом виконували школярі з року на рік по деяких школах на Україні ще в 60. рр. XIX в., а то й пізніше.

Трудно сказати, від якого часу появилася на Україні мода робити вистави в палацах магнатів. Безперечно, що в XVIII в., поруч із виставами шк. театру, по дворах деяких магнатів уже давали вистави модерного тоді европ. репертуару. Куліш у „Записках о Южной Руси“ наводить оповідання одного зі шляхтичів про дві вистави при дворі кн. Любомірських із нагоди щасливого для панів походу проти гайдамаків. Одна вистава під голим небом характеру феєрично-пантомимового змальовувала похід молодого господаря мастьку проти гайдамаків і розгром цих останніх. Вистава йшла з участю сотень учасників, що предствляли табор гайдамаків, панське військо, геройські вчинки молодого пана й його війська, зі стрільням із гармат та гаківниць, тощо. Друга вистава серед тих са-

мих святкувань уже відбувалася в будинку, по-французьки; виконували, як догадується Куліш, одну з трагедій Расіна. Звичай магнатів на Правобережжі тримати для забави капелі музик і співаків, балети, оперові трупи, тощо, чим далі шораз більше розвивався. Особливо славилися й були улюблені серед магнатів невеликі укр. капелі торбаністів, що їх відділ навіть мали при своїйому дворі королі поль., курфюрсти саксонські й то не тільки в Варшаві, а й у Дрездені. Цей звичай на Правобережжі зберігався, після прилучення його до Росії, аж до скасування кріпацтва. І тут діяльність укр. музик та артистів причиялася іноді до того, що у споляченого панства прокидалося романтичне почуття до рідного, але залишеного ним укр. народу, причиялося до зародин українофільства.

На лівому березі Дніпра придворні театри в нового укр. панства появилися мабуть пізніше, ніж на правому, тоді ще поль. березі. Але й тут вони вже були з кінцем XVIII в. й на поч. XIX в. І тут „малоросійське“ панство заводило свої оркестри, хори співаків і цілі трупи, іноді аматорів, іноді професійно повиучуваних кріпаків. Театр мав у себе в Батурині Розумовський, у Ляличах Завадовський, тощо. На переломі XVIII-XIX вв. особливо видатний був театр пана Дмитра Ширая в селі Спиридонова Буда на Чернігівщині. Цей аматор театр. мистецтва довів свій театр кріпаків до вис. рівня, їздив із ним до Чернігова, Києва, а то може й до ін. міст, і користався вел. признанням, особливо за балети зі співами. Покищо не досліджено, наскільки кріпацький панський театр на Україні мав вплив на розвиток театру XIX в. в новітніх формах по містах. Коли, з одного боку, у старших п'єсах ми спостерігаємо відгомін інтермедії ст. шк. театру, то, з другого боку, значний процент акторів старших труп складався з кріпаків, що вчилися акторського мистецтва на кріпацьких театрах своїх панів. Заг. репертуар міських театрів ближчий до репертуару театру кріпацького. Але ця справа ще не вяснена, як і взагалі історія укр. театру 1. пол. XIX в. ще не досить опрацьована, і неясного тут та спірного достяг багато.

Історію укр. театру з 2. десятиліття XIX в. до 2. десятиліття XX в. можна розділити на дві доби: до 1881 р., коли укр. театр не відділився був ще від поль. й рос. (всі три театри працювали спільно, й актори мусіли були грати трьома мовами), й від 1881 р., коли укр. театр визволився від тої злуки й вийшов на свій окремий, самостійний шлях.

За ініціатора нового періоду укр. театру XIX в. звич. вважають Івана Котляревського, який у 1818-19 рр. був фактичним директором театру в Полтаві. Власне, ще 1812 р. появилася був у Спб. укр. водевіль фр. типу „Козак-стихотворець“. Але цей водевіль,

написаний автором, що не знав укр. мови, викликав незадоволення й різку критику свідомої частини укр. громадянства, і Котляревський у відповідь на його виступив із своєю п'єсою — „Наталка Полтавка“ — комедією у 3 діях із співами. Вона, згідно з тодішньою термінологією, звалася „оперою“. Літ. і сценічна вартість „Наталки Полтавки“ була така, що вона вже 125 рр. не сходить із репертуару укр. театру. Але бо й справді цей твір незвичайно сценічний, такі сценічні бували тільки твори тих авторів, що писали для сцени, на якій самі працювали, і для тих акторів, з якими працювали. В полтавській трупі було троє незвич. талановитих акторів, а саме акторка й співачка Налетова, акторкомік Угаров і геніальний Щепкин. Останній, кріпак гр. Волькенштейна, за допомогою Котляревського й ін. викуплений на волю, став пізніш реформатором рос. театру в Москві й батьком реалізму на рос. сцені, — але ніколи зв'язків із Україною й українцями не поривав, а постійно на Україну вертався, виконував укр. ролі й, як казали москвичі, носив із собою укр. атмосферу в Москві. Опрацьовуючи ролі у своїй п'єсі для конкретних акторів, Котляревський осяг те, що ці ролі виходили для виконання вдячні. Другу п'єсу („Москаль чарівник“) Котляревський переробив із суч. фр. водевілю, перейнявши її укр. нац. характером. І тут гол. ролі, чоловіча й жіноча, були написані для Налетової та Щепкіна, і ця роля була улюблена в репертуарі Щепкіна до самого кінця його життя.

Новий укр. репертуар, започаткований Котляревським, швидко розрісся. Йому віддавали свої сили, крім діячів панського театру (Василь Гоголь), крім діячів професійного театру, збільшуючи його репертуар, майже всі найталановитіші укр. письменники 1. пол. XIX в.: Квітка, Шевченко, Костомарів, Кухаренко, Стороженко й багато ін., менше відомих. З'явилися один по одному укр. актори — професіонали. На зміну Щепкинові, появилася Карп Соленик, що в укр. ролях як актор навіть перевищував Щепкіна, й як укр. патріот, принципово відкинув пропозицію переїхати до рос. столиці й на все життя залишився і працював на Україні. Видатний талант мав Іван Дрейсіх, потім із Галичини переїхали й працювали на Наддніпрянщині Петро Рекановський, Петровський, нарешті 1871 р. дебютував у Одесі реформатор укр. театру, батько його в пізнійшій стадії, геніальний актор Марко Кропивницький. Та укр. актори працювали, репертуар укр. зростає, але укр. театр залишався далі під спільною стріхою з рос. і польським (часто бувало, що ті самі актори одного вечора грали три п'єси: рос., поль. і укр.). Та через те, що на той час населення міст уже значно поросійшилося, і укр. народ залишався в масі, як народ селян, то й п'єси

укр. були всі, крім історичних із коз. минулого, — п'єсами з нар. побуту. Цей обмежено нар. характер укр. репертуару залишився характеристичним для укр. театру всього XIX в. Але як театр селянсько-народний він ще яскравіше будив інтерес і любов до нар. побуту, й коли поль. або рос. п'єси були тоді на Україні тільки театр. видовища, укр. п'єси будили й розворушували нац. свідомість у тих, що її трапили, й підігривали її в тих, що її зберігали. Це значіння укр. театру не могло заховатися від пильного ока рос. уряду, який ішов саме на знищення всяких слідів укр. народности, і в 1876 р. появився тайний указ з заборонаю й укр. літератури й укр. театр. вистав. Згідно з думкою цього указу укр. народність мусіла зникнути, злитися з російською. Русифікація мала вел. успіхи. В літ., у школі, в церкві, в адміністрації укр. мова аж до XX в. не могла здобути собі права існування, та не те було в театрі. Надто розвинена була потенціальна сила укр. нації до укр. театру, й цікаво, що саме тоді, коли над укр. словом і укр. сценою висіла сувора заборона, в тиші провінції і в Києві назрівали незвичайні таланти для укр. сцени, таланти виконавців і таланти драматургів, композиторів, тощо. В 1881 Кропивницький здобув дозвіл для укр. вистав і, здобувши його, зразу зорганізував театр. гурт і з того часу укр. театр відділився від сусідів і розвинув блискучу сторінку своєї історії. Мов чудом, як із рогу щедрої фортуни, посипалися на укр. сцену високо талановиті актори-виконавці: Кропивницький, Заньковецька, Затиркевич-Карпинська, Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий, Андрій Максимович і багато ін., появилися визн. драматургі, такі як і незвич. талановитий режисер М. Старицький, Тобілевич, Кропивницький, та ін., нарешті й композитори, як Ніщинський і особливо Микола Лисенко. Завдяки їм укр. театр за 2 роки став на таку височінь, дістав такий репертуар побутовий, виконання його було таке мистецьке, що дорівняти йому не міг ні рос., а то може й ніякий інший театр. У Росії укр. театри називали тоді майнінгенцями (це збігалось з моментом слави в Німеччині майнінгенського театру), і в цьому була правда.

Артистичний тріумф укр. театру був величавий, але за артистичним успіхом ховався інакший — повний глибокого нац. змісту. Укр. мова, скрізь і всюди заборонена для вжитку, несподівано голосно залунала з театр. помосту. Мельодія укр. мови, укр. пісні, краса нар. вбрання й сіль. укр. краєвиду, поезія нар. звичаїв, що їх рос. влада усякими можливими засобами нищила в житті, все це з магічною силою стануло перед глядачами, які часто вже забували, що вони діти укр. народу; все це стануло в чарівному забарвленні над-

хненного театру. мистецтва й, ясна річ, робило своє діло. Пильне око рос. адміністрації не могло не бачити того впливу, який має укр. театр на укр. глядачів. На укр. театр знову посипались утиски, шлях укр. актора став шляхом на Голгофту. Але гасителям укр. нар. духа вже це нічого не помогло. Терплячі нелюдські знущання, цензурні заборони, репертуарні утиски, заборону виставляти п'єси перекладані з ін. мов, заборону п'єс інакших, а не з нар. життя, заборону десятиліттями в'їздити до найбільших міст України, — укр. театр таки розрісся. Число укр. театральних гуртів, що мандрували по Україні й будили приспану нац. свідомість незабаром почали рахувати десятками. Кращі трупи мали: Кропивницький, Старицький, Садовський, Саксаганський, що давали вистави по більших містах, але побіч них десятки гуртів їздили по Україні й поза її межами по всій рос. державі, до берегів Льодового та Вел. океану.

До революції 1905 р. всі укр. трупи були кочові й переїздили з місця на місце й тільки після першої революції, коли обставини театру трохи покращали, Садовському пощастило осісти зі своєю трупкою в Києві, де він перебув аж до останньої революції, заснувавши тут постійний укр. театр.

Після революції 1905 й цензурні умови полегшали так, що можна було вже ставити й перекладні твори суч. і кляс. репертуару. Але ця можливість не дуже використали, бо акторам, що з примусу звикли були до побутового театру, важко було цей репертуар змінити. Радикальна зміна репертуару прийшла по революції 1917, коли почали засновуватися нові театр. дружини з новим репертуаром і новими принципами виконання. Цим театрам прийшла на допомогу укр. держава, й для укр. театру справді почалася нова доба. Гол. діячами нового укр. театру стали О. Загаров і особливо Л. Курбас, який заснував спершу „Молодий Театр“, а пізніше за рад. часів театр „Березіль“, що має постійний осідок у Харкові й уважається тепер за найкращий укр. театр.

В Галичині, через польонізацію краю, традиція старого шк. братського театру урвалася майже зовсім. У дух. семінарії у Львові, заснованій 1783, або зовсім забороняли вистави, або коли дозволяли, то лат. або поль. мовою. Тільки подекуди ще жевріли традиції ст.-укр. інтермедій у творчості деяких питомців семінарії, як Рудольф Мох у 30-40 рр. XIX в. Почин до укр. світського театру в Галичині дав у Коломиї Іван Озаркевич, із товаришами 1848, і цей почин справив гарне вражіння так, що коломийський виставу повторили у Львові, а укр. аматорські вистави бували ще в Перемишлі. Тільки хвиля москвофільства цей гарний початок змела, й до заснування професійного укр. театру в Га-

личині дійшло щойно 1864 з почину т-ва „Руська Бесіда“ (Ю. Лаврівський). Заснований цим т-вом театр існував із перервами більше як пів століття до самої війни. Спершу для організації цього театру покликали з Житомира на театр. дир. О. Бачинського з його дружиною, що мала славу видатної драм. акторки на польс. та укр. сцені. До цих двох професійних сил додано аматорів, з яких теж незабаром розвинулися добрі артистичні сили. На жаль, брак нац. свідомости, москвофільські ухили не дали Бачинському можливости поставити справу укр. театру в Галичині як слід. Свого розквіту цей театр дійшов спершу за управи Теофілі Романович (1874-1880), що прийшла до управи театру з кількома членами своєї родини, обдарованими артистичним хистом, пізніш, за Біберовича-Гринецького (1882-1892), та нарешті за М. Садовського (1905). Бували за тих часів в укр. театрі в Галичині високо талановиті актори, як Ів. Гринецький, К. В. Плошевський, Біберовичі, пізніше Підвисоцькі, Мужик-Стечинський, Янович, Осиповичева, Юрчак, нарешті Рубчаки, Стадники та багато ін. З цього театру вийшов син ветерана укр. театру в Галичині Яновича — Л. Курбас, основник укр. рев. театру в Києві та Харкові.

Після війни гал.-укр. театр відділився від т-ва „Руська Бесіда“. Якийсь час у Львові опинився зі своєю дружиною (М. Морська) Ол. Загаров, що високо тут підніс театр. культуру. Тепер у Галичині є багато труп, та дві з них (ім. Тобілевича, „Заграва“) вибиваються понад інші, про артистичний рівень театру дбає заснована після війни кооператива „Укр. Театр“ (1923), що поставила собі за мету поставити у Львові театр. будинок.

Перед війною гал. театр обслуговував і Буковину. Після війни на Буковині дехто з колишніх гал. акторів заснували театр і, хоч рівень його невисокий, але будив нац. свідомість. Тепер на Буковині і в Басарабії є два постійні театри.

На Закарпатті спроби заснувати постійний театр, після прилучення цього краю до ЧСР, виявилися передчасними. Хоча внаслідок заняття Наддніпрянщини більшовиками, там опинилися були такі сили, як спочатку М. Садовський, потім О. Загаров, все ж постійний укр. театр т-ва „Просвіта“ міг проіснувати ледви кілька років. Провідники його мусіли вертатися на батьківщину, а на Закарпатті лишилося кілька акторів, що працюють із аматорами та час від часу роблять вистави.

На рад. Україні театр. справа після революції дуже розвинулася. В більших містах є 4 укр. оперові театри й кільканадцять драматичних. Побутові укр. театри занепали, натомість розвинувся театр із комун. тенденціями, хоч форми театру спеціально пролетарського ще не визначилися. Крім вел. числа професійних театрів, дуже сильно розвинувся й то на цілм укр.

терені — Наддніпрянщині, під Польщею, під Румунією, під ЧСР, на Кубані і в рад. Росії, в Сибірі, в Манджу-го та в Америці на еміграції театр аматорський. Аматорським театром захоплені інтелігенці, робітники й селяни. Особливо селяни підтримують побутовий укр. репертуар, від якого відходять професіонали, і майже в кожному селі, де є свідоміші селяни, де мають „Просвіту“ або „читальню“ або кооп. будинок, із нагоди гром. свята уладжують аматорські вистави.

Література: Адріанова-Перетц В., Сцена та костюми в укр. театрі XVII-XVIII вв. [„Україна“, III], Київ, 1925; Антонович Д., Триста років укр. театру 1619-1919, Прага, 1925; Кисіль Ол., Укр. театр, Київ, 1925; Перетц В., Театр. ефекти в ст. укр. театрі [„Україна“ I], Київ, 1926; Річник укр. театр. музею, за ред. П. Руліна, I, Київ, 1929; Шевченко І., Суч. укр. театр, Харків, 1929; Садовський М., Мої театр. згадки (1881-1917), Київ, 1930; Чарнецький Ст., Нарис історії укр. театру в Галичині (1864-1934), Львів, 1934.

Д. Антонович.

Музейництво. Укр. музейництво почало розвиватися з поч. XIX. в. підо впливом романтизму і зв'язаного з ним захоплення старовиною. За найстарші збірки укр. старовини треба вважати ті частини археол. відділу Ермітажу в Спб. та книгозбірень Публичної Бібліотеки в Спб. і Рум'янцевського Музею в Москві, що походили чи з розкопів, чи зі знаходів на Україні й були витвором її майстерень і людей. Галичина мала в тому часі зародні музейництва в книгозбірні о. Ів. Лаврівського в Перемишлі та митр. Мих. Левицького, в архіві й бібліотеці ОО. Василян та Ставропигійського Інст. й у приватних збірках історика Дениса Зубрицького у Львові. Чимало укр. старовини було в польс. книгозбірнях — Осолінського, Баворовського й Павлівковського.

Але ж поважна нац. старовина зберігалася здебільша на всій Україні по церквах, монастирях, гром. установох та в приватних домах нападків ст. родів селян, міщан, козаків, духовних і дідичів: родові знаки, печатки, перні, пергаїни, документи та акти, громадські, братські, цехові, монастирські, церк., військ. й держ. відзнаки й речі, одяги, обстановка, посуд, увесь побут села, садиби, зразки польової господарки та всякого домашнього промислу й ремесла. Серед цього багатого змістом незорганізованого живого укр. нац. музею виростали представники укр. письменства й нац. свідомости — Величко, Сковорода, Полетика, Котляревський, Квітка, обидва Гоголі; вплив живої традиції славного нац. минулого та краси суч. побуту був основою їх духовного ества. Молодші сучасники батьків укр. нац. мист. (Максимович, Бо-

дяньський, Срезневський) вважали вже за своє завдання збирати пам'ятки нац. давнини, щоб пізнати з них поодинокі частини іст. життя народу. Діялося це саме в добу кипучої праці діячів нац. відродження серед слов'ян. У 40. рр. на Наддніпрянщині почали займатися пам'ятками укр. старовини: Костомарів, Куліш, Білозерські, Маркевич, Лукашевич, Шевченко; у Галичині Яків та Іван Головацькі, Маркіян Пашкевич, Вагилевич; на Закарпатті Юрій Гуца-Венелін.

Із цих двох фаз розвитку укр. музейництва: а) з романтичного захоплення старовиною й побуту укр. народу, б) з пробудження нац. самосвідомості під впливом пізнання старовини — випливає третя фаза — в) збирання укр. старовини. Збирати починають заможні національно-свідомі діячі. Один із перших творців справжнього укр. музею — це в Чернігові приятель Шевченка, нащадок козачої старшини й сам щирий козаколюб Василь Тарновський. Другий основник укр. музейництва є Олександр Поль у Катеринославі (тепер: Дніпропетровське), третій — Дмитро Яворницький, збирач запорозької старовини. Свідомі своїх обов'язків професори іст. наук засновують при унів. Одеси, Харкова й Києва, з випадкових знаходів і систематичних розкопів, дуже багаті кабінети доіст. археології, кляс. нумізматики й мистецтва. При Дух. Акад. в Києві створено музей церк. старовини, невеликі збірки її були й по дух. семінаріях України. В ризницях та в скарбницях ст. ман. у Чернігові, Києві, Полтаві, Харкові, Крем'янці, Острозі, Почаєві, Володимирі на Волині, Луцьку, Холмі — було чимало дорогоцінної старовини: ікон, гаптів, риз, книг, посуду.

До організації музейної справи на Україні причинилася чимало діяльність архівних і археол. комісій, стат. експедицій для вивчення краю й періодичні археол. з'їзди, що відбувалися в Києві (1874, 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905) й Чернігові (1908). Завдяки цій живій діяльності представників і діячів іст. науки появилися на місці аматорів та самоуків справжні знавці справи, що своїми працями створили необхідні передумови для організації музеїв. Так повстає в Галичині у Львові (1889), заходами проф. Ісид. Шараневича, музей Ставропигійського Інст., заходами о. Антона Петрушевича музей Нар. Дому. Чимало укр. матеріялу з людогового побуту зібрав у тому часі гр. Дідушицький. У Києві приступають до організації своїх музеїв та починаються значно до будови міського музею Терещенки й Ханенки, в Кам'янці на Поділлі організує музей Є. Сіцинський. Тоді повстає й музей полтавського земства; у Львові (1905) митр. Андрій Шептицький засновує Церк. Музей, від 1909 Укр. Національний Музей ім. митр. А. Шеп-

тицького, при НТШ проф. М. Грушевський організує археол.-етногр. музей, після світової війни НТШ заснувало ще й природничий музей.

За організацією музейництва на Україні пішла четверта фаза його розвитку — систематична праця музеїв під орудою професіональних музейників. Найстарший укр. музеолог є М. Біляшівський, що не тільки вмів збирати та зберігати предмети, організувати й вести музеї, але й усебічно вивчав терен своєї праці музейника-збирача та поодинокі відділи музейних збірок і використовував усе це в фахових статтях. Товаришами й помічниками цієї живої музейничої праці першого музеолога України були не тільки професіонали Хвойко, Болсуновський, Вадим і Данило Щербаківські, Кричевський, але й уся свідомою частина укр. громадянства. Водночас збирачі-знавці призибували: В. Щавинський — півн.-нім. малярство XVII-XVIII в., П. Потоцький — баталістичні образи XIX в.

Після революції укр. музейництво пішло двома різними шляхами розвитку. В Наддніпрянщині пішли всі музеї на держ. кошти, там їх поділяли за змістом збірок, у деяких місцях об'єднали невеликі збірки в один музей, зорганізували по більших осередках краєзнавчі музеї, музеї матеріальної культури, соціальні, істор.-археол.- та культурні (з церк. старовини). Окремий тип це — музей революції, діячів науки, літератури та мистецтва, театру, — вони поутворювалися при живій допомозі ВУАН. Музейники Наддніпрянщини працюють на основі спільного плану, виробленого на місцях та затвердженого відділом музеїв укр. науки в нарком. освіти. За цим планом видають вони час-від-часу археол. звідомлення, мистецтвознавчі збірники та висліди вивчення матеріальної культури. Наддніпрянщина почала творити основи „музейної політики“: пляново збільшувала збірки, влаштовуючи збірні екскурсії, розкопи, робила спроби ідеологічно розміщувати, чи об'єднувати збірки, розподілювати їх за землями; організувала реставраційні майстерні, вивчала справу консервації збірок та боротьбу з їх шкідниками, охороняла музейну старовину. — Укр. музейництво на західних землях залишилося, здебільша, на початковому ступні розвитку. Не маючи ані держ. ані комунальних допомог, воно полишене на добру волю громадянства. На будову Нац. Музею у Львові вплило 2.000 дол. за 1918-1932 рр. від 7 міль. українців у Польщі і 1 міль. в Америці.

Захоплений ідеєю збирання й вивчення місцевої старовини гурток громадян у Самборі зорганізував 1927 музей Т-ва „Бойківщина“, за ним повстають музеї в Яворові, в Коломиї („Гуцульщина“), в Сяноку („Лемківщина“). За їх зразком організують ще музеї в Стрії („Верховина“), в Тернополі, в Чорткові, у Перемишлі та в Рогатині. Зокрема повстають церк. музеї при дух.

семинаріях у Перемишлі, Львові та Станіславові. Дуже гарно розвивається почин гімназії Василянок у Львові скласти збірку людového одягу й давнього шитва. Це перша в Галичині спроба скласти спеціальний музей. Загально на гал. території є у Львові 6 укр. музеїв, а по краю 6 організованих і 4 в зародні. Укр. музеї в Польщі належать до спільної музеологічної організації „Союз музеїв у Польщі“.

Буковина має великий музей у Чернівцях, на Закарпатті музей „Просвіти“ в Ужгороді. Організація музеїв на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші не знаходиться в укр. руках.

Зокрема треба згадати про „Музей визвольної боротьби“ у Празі, заснований 1925 р. укр. військовими колами й утримуваний укр. еміграцією; він що-раз більше розростається, набуваючи значіння всеукраїнського „Рапперсвілю“. Найближче завдання його збудувати для цінних збірок „Український Дім“ у Празі, на який до кінця 1933 р. зібрано до 100.000 чеських корон.

Література: Свенціцький І., Про музеї й музейництво, Львів, 1920; — Музеї і Книгозбірні суч. України, Львів, 1927; „Укр. Музей“, збірник, Київ, 1927; „Мистецтвознавство І“, збірник, Харків 1928-9; Двадцятьп'ятьліття Нац. Музею, Львів, 1930; Вісти Музею визвольної боротьби ч. 1-5, Прага. І. Свенціцький.

Етнографія. Духова культура. Духова культура укр. народу виявляється в звичаях і обрядах, зв'язаних із поодинокими фазами людського життя, поодинокими функціями праці та порами року. Тут цікаві обряди зв'язані з сусп. життям і тзв. календарний ритуал. В родинному житті грають роллю: народини, весілля й похорони.

Звичаї й обряди при родиві доволі однотайні на цілому укр. просторі, тут важні саме три моменти: 1. саме родиво, 2. прийняття новородженця у члени громади й 3. очищення породілі й баби, при чому всі церемонії мають на оці обернути дитину перед усякими, особливо надприродними небезпеками, та забезпечити новому членові родини й громади як-найкращі умови життя. Щоб забезпечити дитину від „злих очей“, „уроків“ та щоб було легше родиво, вагітні жінки затаюють до кінця свій стан. Проти тяжкого родива вживають усяких магічних, технічних і цілющих засобів, м. ін. роздягають породілю, розв'язують усе зав'язане, розмикають усі замки, відчиняють двері. До кожного родива, хочби й найлегшого, кличуть у останній хвилині старшу чесну „бабу“, яку вже заздалегідь запрошують окремим церемоніалом: тимто баба має обрядове значіння і дбає, як і сваха на весіллі, щоб дотримуватися всіх обрядів. — Місце родива не грає ніякої ролі: злягати після родива і таксамо лежати після нього деякий при-

У. З. Е. III.

писаний час (тзв. Wochenbett) нема звичаю. Не завважено і значніших слідів кувади. До дня народин прив'язані різні вірування, зокрема щасливу вдачу мають мати „недільні“ діти й діти народжені „в чепці“. Новородженця від приходу його на світ охороняють дбайливо перед усяким лихом: баба витає його знаком хреста й окремою молитвою, перерізує пупець на сокирі (від того: пупорізка), коли дитина хлопець, або на кужелі, коли — дівчина. Опісля вводить її в склад родини, кладе під припічок, б'є головою о притулу або ногами до сволока (Покуття), або вінці завиває в кожу в покуті. „Містище“ закопують wraz із хлібом і грішми під долівкою і присипають житом, щоб ніхто не міг його використати для поганої мети. Під голову дитині й матері кладуть ніж, трійцю та різне запашне зілля, що має відганяти злу силу, в сорочинку ж дитинки завивають із тою самою метою клуночок із вугіллям і печиною. Саму породілю обливають після родива запашними травами й заслонюють її завіською перед очима чужих. Дитину кладуть у ногах матері, щоб легше випльнуватисяся чорта, який міг би підкинути „відміну“: для цього світять перед образами свічку і сторожать увесь час матір і дитину, при чому вистерігаються згадувати ім'я нечистого. Цілий цей тасмний акт кінчається обрядовим купелем дитини. — Після цього починається вже акт родинно-огромадський, що завершується родинною гостинною й церк. „христинами“, які відбуваються звич. того самого дня, бо до христин мати не сміє дитини годувати. До христа несуть дитину куми, яких просить звич. батько зпоміж поважніших родичів: від цього ніхто не відмовляється, бо „кумувати“ вел. честь і заслуга перед Богом. Коли діти не ведуться, просять у куми перших стрічних людей. Куми приходять до христа з хлібом і „крижмом“ і починають свою службу від чарки та приписаних бажань. Після цього баба купає дитину в „непочатій“ воді й загортає хлопця в батькову, а дівчину в материну сорочку.

По христинях відбувається родинна гостина тзв. „родини“ або „колачини“, на які сходяться сусіди та знайомі з гостинцями (хліб, ковбаса, сіль, вареники, каша, збіжжя). На родинях майже скрізь дають кашу й колачі, декуди хліб („проводатор“), крім цього майже скрізь на цілій Україні баба роздає гостям „виноград“, себто варені яблука та груші, і квітки з колосків або з барвінку, рути, васильків і калини.

Третій акт родинних звичаїв — очищення породілі й баби, які вважаються після родива за нечисті, називається „зливками“ або „зливщинами“; вони відбуваються незабаром після христин, найпізніше до 9. дня, коли й кінчається праця баби при породіллі. Ритуал зливки доволі старовинний. Тут миють руки

породілі й баби „непочатою“ водою, куди вкладають навхрест калину, любисток, руту, барвінок, тощо, й проказують обрядові молитви при горючій свічці. Після зливок прощаються й розплачуються з бабою, яка дістає за свою нераз кількадедну працю, тільки приписані обрядові дарунки: пироги, хліб, намітку, полотно на запаску і т. д. Декуди спочиває ще на ній старий обов'язок справляти „продирини“ або „похристини“, що кінчаються в коршмі при співі окремих обрядових пісень. Ще недавно, бо майже до кін. XIX в., втримався на Україні звичай „пострижчин“ або „обстрижчин“, що відбувався звич. в рік після народин, але донекуди раніше, навіть зараз після христин.

Весільні обряди виходять поза рамки родинного свята й захоплюють цілу громаду. Вони зберегли в собі багато старих передіст. елементів, виявляють велику одноцільність і традиційність. Укр. весілля — складна обрядова суміш, де перешищуються рел.-містичні й іст.-сусп. елементи та впливи новіших сусп.-екон. умов. Є воно відблук ст. весілля, мішанина соняшного культу з гр.-візант. та христ. елементами. Є в ньому три гол. навістрівання: 1) основа — екзогамічна епоха з її „умиканням“, сутичками з родом молодой й її викупом, 2) гр.-візант. вплив зв'язаний із давнішими рел.-містичними елементами й 3) нове. Укр. весілля складається з 3 гол. актів — сватання, заручин і весілля, де постійно повторяються деякі основні дії, пр. спроба „умикати“, опір роду молодой, замирення обох сторін, викуп молодой від її роду та початок шлюбного співжиття молодих.

Сватання попереджує звичайне залицяння, його облеблюють усіякі товариські сходи „парубоцьких“ і „дівочоцьких“ громад: „вечерниці“, „досвіткі“, „вулиці“. Починається „допитам“ в батьків молодой й кінчається „розглядинами“ чи „обзоринами“, коли родина молодой приїжджає дивитися на господарство молодого. Найскладнішу церемонію сватання виконують свати молодого, що звич. жде з „дружком“ під дверми молодой і входить досередини шойно після довгого церемоніялу, коли батьки молодой приймуть хліб і молода дасть свою згоду. Тоді сватів перев'язують рушниками, обмінюються хлібами і призначають день заручин.

Заручини, що часом відбуваються разом із сватанням у хаті молодой у прив'язі всіх родичів молодого й молодой, мають уже виразне обрядове значіння; їх супроводять співи окремих обрядових пісень, де молодих порівнюють із місяцем і зорями та бажають їм стати „багатими як земля й здоровими як вода“. При співі повторяються тут гол. переходи сватання: промовляють, перев'язують рушниками, показують молоду, обмінюються подарунками,

після того благословляють молодих хлібом, і дружок веде їх рушником на посад на покуті. Коли гості розійдуться, молоді лишаються вже спати, або свято переноситься до молодого на цілонічні „запоїни“.

Тепер починаються вже приготування до весілля. Молоді дають на „заповіді“ або на „оглас“, а батьки змовляються щодо приданого й весілля. Напередодні весілля, здебільша в суботу, починають у молодой вбирати, при співі обрядових пісень, „вильце“, „гільце“, „різку“ або „деревце“, себто невелику вітку або деревце, прикрашене квітками, каліною, рUTOю, барвінком, барвистими стрічками й маленькими свічечками; воно стоїть пізніш ціле весілля на столі, або його втикають у коровай. „Коровай“ („дивень“, „верч“, „лежень“) печуть звич. в неділю „коровайниці“ серед урочистого співу пісень, прикрашують його зверху вилпленими фігурками з тіста в формі „шишок“, „голубців“, „гусок“, тощо. Коровайце — головний обрядовий весільний хліб, має не тільки жертвне, а й родове значіння, робиться з муки, принесеної всіма членами роду. За той час молода, прибранна вінком, іде з дружками на село, просить гостей на весілля, а ввечері справляє „дівчечечір“, прощаючися з дівчатами, що в останнє розплітають їй косу серед хати на стільці застеленому кожухом.

Церковне „вінчання“ відбувається звич. в суботу перед обрядовим весіллям, яке шойно дає право на шлюбне співжиття. Перед виходом до церкви брат розчісує молодій косу, а батьки та родичі дають „благословення“. Після вінчання молоді повертаються до хати молодого, де їх благословляють хлібом-сіллю і вгощують. Опісля молода вертається додому, а молодий підготовляє весільний „поїзд“, що складається звич. з двох старостів, двох дружків, кількох свих і боярів.

Увечір відбувається остання, найважливіша частина весільного обряду, властиве весілля. Починається воно походом весільного „поїзду“ молодого, зв'язаного з незвичайно старинними й характеристичними обрядами. „Поїзд“ обходить першу в хаті стіл і п'є спільно воду з миски, неначе б складав присягу вірності своєму „князеві“. Опісля виконує з матір'ю молодого обряд „сіяння“ й „їзди конем“ довкола діжі, „щоб овес був рясен, щоб Івашків рід був красен“, приймає благословенство від батьків молодого й вирушає серед співу лицарськомітичних пісень із червоною „корогвою“ в дорогу. Коли молодий із другого села, то парубки з села молодой заступають поїздові дорогу, роблять тзв. „перейму“, і молодий мусить викупитися грішми. Другу перешкоду зустрічає „поїзд“ перед хатою молодой, якої боронять парубки із піднятими палицями. Шойно після „бою“ й довгих пересправ молодого пускають до хати, але ще й тут він мусить перебороти братів мо-

лодої та дати відповідний викуп, щоб дістати право сісти коло молодої, зняти з неї намітку й її поцілувати. Тепер надходить вершок весілля: молодій розплітають косу, накривають їй голову очіпком і шапкою молодого, з комори виносять, серед пісень, коровай та роздають його по черзі всім присутнім, особливо ж усім родичам, залишаючи для молодих вершечок із „місяцем“. Після вечері, до якої давали декуди часом ще й спеченого півня („бажанта“), молода прощається з дівчатами, з батьками й виїздить із піснями та музиками до хати молодого, забираючи з собою „скриню“ з „посагом“ і „чорну курку“.

Молоду зустрічають у новій хаті на порозі батьки молодого хлібом і сіллю та приймають її вчисто до нового роду. Потім молодих ведуть церемоніально до „комори“, де вже прилагоджена весільна постеля на соломі й кожусі й зі сномом жита та святим образом у головах, і тут відбувається старовинний обряд „ламання калини“, — тепер це вже зробилось перешитком. За старим ритуалом увесь рід молодого ждав у хаті вислід у „шлюбної ночі“ й серед співу еротичних пісень обносив сорочку молодій зі знаками її невинності. Але тепер уже обмежуються тим, що другого дня вивішують на хаті чесної молодої червону коровгу й прибирають боярів у червоні пояси та стрічки. Того самого дня кінчиться звич. й весілля забавою, яку знаємо під ім'ям „перезви“, що колись тяглася й кілька днів аж до церк. „виводу“ або обрядових зливок при річці або криниці. Тепер весільні обряди взагалі сильно упрощені через матеріальну скруту, й весілля рідко де триває довше, ніж 2-3 дні (субота, неділя, понеділок), а то й ще коротше.

Похоронні обряди збереглися, особливо в Карпатах, у них багато старовинності. Смерть, яку віщують звич. всякі „знаки“, приймають на селі спокійно. „Тяжку“ смерть мають тільки великі грішники, і проти неї вживають „посвяченої“ свічки, свяченої води або свяченого зілля й всяких ін. засобів; коли ж нічого не помагає, кажуть „дзвонити по вмерлому“, а то й відчиняють двері й вікна, щоб душа скоріш вишшла. Покійника прибирають у „смертну“ сорочку, штани — „калиги“ та кучму. На жінок надягають сідницю, деколи свиту, голову зав'язують переміткою. Дівчат і парубків одягають як на весілля, з вінком, і короваєм. Померлих кладуть на лаві під вікнами, ногами до дверей, на вікні ставлять посуду з водою, щоб душа мала що пити. На стіл кладуть тільки дітей до 6. року життя.

З хвилиною смерті вся увага родини звернена на те, щоб душу мерця відігнати від хати. Для цього заслонують дзеркала, обертають хатню обстанову й посилають зараз дзвонити „за впокій“, „запоперечити

душу“, що до „подзвону“ може блукати по хаті. Мерця заг. вважають за нечистого, тому до похоронів припиняють у хаті всю роботу, не сіють і не садять, не садовлять курей і взагалі беруться покійника, тимто й зазначають дім, де він лежить, березовими вітками, вивішують рушник у хаті або полотно над вікном, розводять ватру перед воротами й т. ін.

За покійником не слід багато плакати, особливо не повинні плакати за дітьми матері. Навпаки, ще не так давно був на цілому Правобережжі та на зах. землях звичай веселитися, співати пісні та грати, і цей звичай зберігся до сьогодні в Карпатах, на Підгір'ї, Буковині, Закарпатті, декуди на Поділлі, під назвою „лубок“, „грушка“, „свічення“, „лопатки“, тощо. Тут проводять цілу ніч при покійнику („посидіння“), граючись у особливі гри, що є відгомном старовинних похоронних ігрищ та тризн. А так покійника приходиться відвідувати ціле село, яке повідомляють відповідним способом.

Труну (домовину, деревище) роблять звич. другого дня після смерті сусіди задурно з кленового або соснового дерева, що між ін. відганяє духів та спинає опирів. У труну, що місцями має мале віконце „для душі“, вкладають покійника перед самим похороном і додають „на другий світ“, як до околиці: хліб, сіль, горнець каші, горілку, яйця, яблука (дітям), персні та гріш на „перевіз“ (Гуцульщина й Підгір'я). Домовину виносять ногами наперед і стукають нею тричі об поріг, щоб мерлець попрощався з хатою та не повертався. Щоб не допустити небіжчика до хати, кладуть на поріг ще й сокиру, домовину забирають кріпко осиковими кілками та посипають житом. Після виносу труни родичі чим-дуж зачиняють двері й обходять тричі довкола діжі, декуди ж — господиня кидає ще на землю новий горнець, щоб розбився на кусні. Рівночасно випускають із стайнів та з хлівів худобу, щоб попрощалася з господарем, і ворота обв'язують червоним рушником чи поясом, щоб за небіжчиком „не пішла з двору худоба“. Домовину несуть, коли недалеко на плечах, а так везуть і на возі або декуди в горах, ще за ст. звичаєм, на санях, запряжених волами, виминаючи „воду“. Похорон відбувається навіть у бідніших із вел. святочністю, похоронний похід супроводжують окремі жалібні пісні, „голосіння“, „йойкання“ (у лемків) і „трембітання“ (у гуцулів). Жалоба (сумовиння) починається зараз по смерті члена родини: чоловіки ходять до похоронів із непокритою головою, дівчата з розпущеним волоссям, жінки в білих хустках, без наміста.

На Україні сильно поширена віра, що душа небіжчика відпроваджує тіло на цвинтар і вже тоді певне не зможе повернутися додому, коли гріб „припечатують“ і відбудуть „відклонне“, деколи аж по 40 днях, після

приписаних „панахид“ і „парастасів“. Щоб мерці потім не „ходили“ та не „покутували“, копають глибокі ями, часто обсягають домовину маком — „видоком“, особливо, коли ховають „великих грішників“, усяких характерників і тих, що вмерли неприродною смертю: на такі гроби кидають декуду галуззя й каміння. Над гробом висипують у нас звич. могилки, на які ставлять дерев'яні хрести, перев'язані декуди хустками, чи рушниками, на Волині — чіпляють малі хрестики, на Бойківщині навіть звич. горшки. На гробах залишають деколи й поживу, „коливо“ й т. ін.

З похороном всі вертаються до дому смутку, не оглядаючись, очищуються, вмившись та доторкнувшись печі, й щойно тоді засідають до похоронного обіду („стипа“, „умерлини“ або „комашня“), який обов'язково починається від „колива“. Гудули третього дня після похорону справляють „третини“, а так скрізь за померлих справляють „сорокоусти“, „роковини“ й „задушки“.

З родинними обрядами в'яжуться й усякі домашні обряди й вірування. Хату будують тільки на „чистому“ місці та впроваджують до неї спершу півня, курку чи крілики, яких замикають там на цілу добу, щоб ці звірята відігнали чари. Для цього ж і не дошивають рогу стріхи й не білять „стелі“. З окремими звичаями сполучене закінчення будинку („закосичення“, „почастунок“) та вводи до нової хати. Цілий ряд вірувань і обрядів зв'язаний і з поодинокими частинами хати, дверми, вікнами, порогом, покуттям, ліччо й сволоком.

Річні обряди (тзв. „народний календар“) в'яжуться з природою й порами року та залежними від них хліборобськими працями або родинними обрядами. Вони виявляють багато наверствувань і групуються коло Різдва й Нового Року (зимовий цикл), Великодня й Зелених Свят (весняний), та осінніх поминальних свят.

Різдвяні свята, зокрема Свят-Вечір, старий *dies natalis solis*, зберегли, попри христ. елемент і гр. рим. впливи (назва коляда з *calendae*, перебирання, хождения з „козою“ і т. д.), ще доволі багато давніх слов. звичаїв. Є тут сліди ст. культу предків, що виявляється в уживанні поминальних обрядових страв („кутя“, „узвар“, „пампук“), в паленні вогнів (на св. Степана або вранці на Новий Рік) та нарешті в обряді запросин „мороза“ на вечерю. Другий старий первень видний із багатьох магічних актів, зв'язаних гол. зі скотарством і хліборобством: стелення сіна під обрус, дідуха на долівку, вношення снопа пшениці, сипання горіхів і квокання, кидання куті на стелю й вороження „за пироги“. Чимало ст. елементів збереглося і в обрядових „колядках“, тут не тільки величають господарів і прославляють лицарське, мисливське й хліборобське життя, але й сили природи, сонце, місяць, зорі, грім і хмари. До дуже

ст. передхрист. первнів належить і вороження, зв'язане з давнім весільним зимовим сезоном, що припадає саме на час від Катерини й Андрія до Різдва. З різдвяним культом в'яжуться й новорічний культ із його звичаєм „засівання“ та зі „щедрівками“ бажального характеру. Зимовий цикл кінчиться Йорданським святом, де слідні вже значні христ.-церк. впливи.

Переходом до весняних свят є м'ясниці („зимні місниця“), з їх веселими забавами й танцями („танцювати на коноплі“), зі слідами зах. впливів (карнавалу), куди треба зарахувати й зах. укр. звичай прив'язувати дівчатам і парубкам „колодку“.

З кін. березня починається в наших обрядах весняний сезон „викликування весни“ виводинами „веснянок“, священням „лози“ на квітну (вербну) неділю й першим співом „веснянок“. Весняні свята гуртуються коло Великодня, св. Юрія, Зелених Свят і Івана Купала. Вел. тиждень перед Великоднем присвячений культові померлих: особливо поминають померлих у живий (страшний, великий) четвер, званий на Покутті „жилним Великоднем“, над Дніпром „мертвецьким Великоднем“, коли померлі душі сходяться вночі до церкви на службу. Тоді діти „гріють діда“ і збирають на Гуцульщині „кукуци“ за померлі душі. Поминають їх і цілий тзв. „навський“ тиждень по Великодні аж до Хомині (Провидної) неділі, зокрема в останній день Великодня і знов у четвер, який звичайно називають „навським Великоднем“. Тоді роблять на гробах поминки й закопують у могилки яйця й шкаралущу яєць, котру знов у деяких околицях кидають на воду для „рахманів“, що на „переполовнені“ святкують свій „рахманський великдень“. Декуди поминають померлих у „дідову суботу“, в Сокальщині в провідну п'ятницю й суботу обходять тзв. „приводи“ й „бабині празниці“. Сам Великдень, коли має „сонце грати“, починається свяченням „пасок“, „крашанок“ і „писанок“ і кінчається весняними хоровадними співами і грами тзв. „ягілками“ або „гаївками“. Живий четвер і великдень (обливаній) понеділок зв'язані з дівоцою красою й будучиною.

Під вечер св. Юра вбирають „лялю“ (дівчину) квітами й зіллям, ставлять коло неї молоко, масло й сир і, співаючи, танцюють коло неї. Так само скотарсько-хліборобський характер мають обходи на самого Юра. Зелени або Клечані святки — це свято ростиности (хату прикрашують зеленню, плетуть вінки), русалок і померлих. Іван Купало, себто свято Івана Христителю кінчає весняний цикл обрядів. Коло нього скупчилося багато останків усяких культів і обрядів, культ сонця, культ розквіту природи з її дивною таємністю й принадами та дещо, що пригадує весільні звичаї. Тепер уже це свято, знане тільки в українців і білорусинів, обмежується звич. танцями

й співами молоді, яка прибирається в вінки й скаче через вогонь. Декуди іще роблять із соломі „Морену“ та „Купала“ й танцюють довкола них. На Купала шукають цілющих трав (папороти) і вживають різних заходів, щоб збільшити врожай.

Літні свята, що й так згодом позатрачувалися, такасамо, як і осінні, знайшли найкращий вислів у „обжинках“, осінні — в роженні на св. Андрія.

Незалежно, але у зв'язку з календарними святами, йдуть усякі сходини й гостини, гри й забави, що часто мають іще ритуальне, а то й чисто хліборобське значіння. Сюди належать давні „кулачки“, „хороводи“, різдвяні обходи з перебиранням, всякі дівочі „складки“, братські свята, гри в краглі і т. д. З танців найбільше відомі „козачок“ (теж „гопак“, „тропак“), „коломийка“, а далі — „півторак“, „аркан“, „сербин“ та ін.

Література: Хведір Вовк, Студії з української етнографії та антропології, Прага, 1927.

3. Кузеля.

Мітологія. Укр. мітологія в поганських часах не дійшла до такого ступня розвитку, як грецька, римська, або хочби скандинавсько-варязька, й то через недостачу якогонебудь натиску з боку ін. рел. систем. Тимто гадки учених про укр. Олімп далеко ще до ясної кристалізації. Властиво вірою українців, подібно як ін. слов'ян, був пандемонізм, віра в безліч духів, добрих і лукавих, що заселюють ліси, поля, води, хати, спільно з людьми. Був це, без сумніву, культ природи, що його чимало слідів збереглося досі. Духам предків (дідькам), болотяним (чортам), лісовикам-бісам, водяним, русалкам, мавкам — жертвують подекуди ще й тепер поживу, чи напикти. Щойно згодом вирізняються більш означене божество, про яке згадує Прокопій (VI в.), й яке начебто почитали всі „анти і слов'яни“. Як указує аналогія до зах.- та півд.-слов. мітологій, божеством цим міг бути триголовий бог — Троян, про якого є ще згадка у „Слові о полку Ігореві“ (пор. Свантевіт — Трігльв). Був це бог неба, володар світу, що насилвав громи. Згодом у часах тіснішого згуртування укр. племен місце монотейстичного світогляду займають ресортові божества. Єдиний бог Прокопія розпадається на Сварога, Хорса й Дажбога, а так — є згадки ще про Перуна, Велеса, Сtribога, Мокошь (у Нестора). Так повстав укр. Олімп, який щойно за Володимира В. дїждався „капища“, тобто чогось начебто святині, де стояли ідоли богів.

В укр. мітології мабуть не було такого дуалізму, як у іранській, а назва злого бога Дива (гл. „Слово о полку Ігореві“) вказує на його індо-іранське походження (Девас у інд. релігії). І позагробове життя уявляли собі українці не так, як греки, чи германи, а як просте продовження справж-

нього. На зеленій леваді Дажбога в „вираю“ перебували духи померлих у мирі і щасті, без турбот та болів дочасности.

Література: Фаминцынъ Ал., Божества древнихъ славянъ, Спб., 1884; Грушевський М., Історія України-Руси, I, Київ, 1913; Brückner Al., Mitologia słowiańska, Warszawa, 1918; Niederle L., Život starých Slovanů, Praha, 1924.

Ю. Рудницький.

Усна словесність обіймає весь засіб словесних творів, віршованих і прозових, що зберігаються в пам'яті народних мас та довгий час, нераз цілі століття переходять усним переказом із покоління на покоління. Твори у. с. випливають із джерела індивідуальної творчости, але, перейшовши в усну традицію, стають анонімні, приспособлюються своїм висловом і формою до стилю й духа нар. поезії та, підлягаючи безнастанним змінам, живуть у вел. числі варіантів, що творяться майже всяк раз, коли їх із пам'яті повторяють. Ці твори, наслідком усної передачі, вдержуються в незакріпленій, пливкій формі, дають широке поле для імпровізації та приймають подекуди ознаки збірної, колективної творчости.

Середовищем, серед якого від віків живе й розвивається у. с. укр. народу, є гол. й майже виключно село. Через те вона носить на собі відбиток сільського життя, обстанови й світогляду сіль. люду.

Укр. у. с. сягає початками в глибину передіст. часів. За княжих часів у плеканні у. с-ти беруть участь і дружинники, серед яких витворюється лиарський епос, і селяни-хлібороби, що співають свої стародавні обрядові пісні. Усна традиція дуже влекшувала перехід їх від одного круга до другого. Християнство застає вже розвинену та глибоко вкорінену у. с.; на це вказують твори старорусь. письменства XI-XIII. вв., що осуджують останки поганства, святкування Коляди, Русалів, Купала та передхристиянські обряди, сполучені з танцями й „чортівськими“ піснями. В цьому зв'язку особливо ваги набирають згадки про колядників, весільні пісні, тризну й похоронні голосіння, про оповідання „басень“ та про гру на гусях, що служила супроводом до співу; в ст-рус. письменстві збереглися навіть деякі приповідки та формули заклинань. Весільні пісні й голосіння водилися й на княжих дворах (пор. письмо Вол. Мономаха до Олега, збережене в Начальному Літописі під 1096 р.). У. с. у княжий добі позначалася на творах ст.-русь. письменства: „Начальний Літопис“ зберігає живий відгомін ст. переказів та дружинної поезії, „Слово о полку Ігореві“ наскрізь перейняте духом нар. поезії. На вищий розвиток у. с-ти в тому часі вказують згадки про професійних співців-музик, що напливали до нас і з Візантії й із Заходу

як можна здогадуватися з їх назв „скомо-рохи“ (від гр. „сκόμμαρχος“ або „масхарас“), про яких згадують уже пам'ятки XI в., та „шпилеве“ (від нім. Spielmann). Ці мандрівні співці змішувалися зі співаками, музикантами та веселухами місцевого походження й мали вел. вплив на дальший розвиток нар. поезії й тісно зв'язаною з нею музики, вносячи сюди нові мотиви, мандрівні теми (балади, романси й казки). Хоч скомо-рохів завзято переслідувало духовенство, то проте вони були носіями та представниками світської пісні й музики довгий час, від XI до XVI вв., який називають добою скомо-рохів.

Найдавніший з апис укр. нар. пісні походить із пол. XVI в. Це відома пісня про вовводу Штефана з укр. Закарпаття. Від XVII в. вже число записів більшає (рукописний збірник 60 нар. пісень, перехований у бібліотеці Чарториських). Перша пол. XVIII в. приносить уже цілий ряд співаників із нар. піснями дуже різноманітного змісту та книжними складаннями, де слідний сильний вплив нар. пісень. Завдяки розшукам Житецького, Перетца, М. Грушевського, Франка, Гнатюка, Возняка, Яворського, Брікнера, добуто в останніх 40 роках із рукописних збірок, співаників і стародруків цілі сотні давніх пісенних текстів, що проливають ясніше світло на історію укр. нар. поезії.

Систематичне записування й видавання творів укр. усної словесности для наук пілей починається з поч. XIX в.: Цертелев (1819), М. Максимович (1827, 1834, 1849). П. Лукашевич (1836), А. Метлинський (1854), П. Куліш (1856-7), Вацлав Залеський (1833), Й. Лозинський (1835), М. Пашкевич (1837), Ж. Павлі (1839-40); особливо повні збірки Я. Головацького (1878), П. Чубинського (1872-7), Б. Грінченка (1895-9); вичерпні записи з поодиноких округів подають: О. Кольберг (Покуття, 1882-8; Холмщина, 1890-1; Перемищина, 1891, Волинь, 1907); Милорадович (Лубенщина, 1897). Поодинокі групи у. с-ти обіймають збірки: Номиса (приказки, 1864), І. Рудченка (чумацькі пісні, 1874, казки, 1869-70), В. Антоновича - М. Драгоманова (іст. пісні, 1874-5), Драгоманова (перекази й оповідання, 1876, політ. пісні, 1883-5; пісні про гром. справи, 1881). Цінні записи містять журнали: „Кієвская Старина“ (від 1882), та вид. поль. Академії Наук („Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej“ від 1877 р.). В 90-их рр. XIX в. працю над систематичним збиранням і наук. освітленням творів укр. у. с-ти організує Наук. Т-во ім. Шевченка у Львові, а власне його Етногр. Комісія (від 1898 р. 40 томів „Етногр. Збірника“ і 22 томи „Матеріалів до укр. етнології“), де гол. під редакцією І. Франка й В. Гнатюка появляються то корпуси поодиноких галузів у. с-ти (коломийки, колядки, гайки, приповідки, головіння, байки, легенди, знадоба до демоно-

льої), то збірки з етногр. матеріалом одної околиці (В. Шухевич: „Гуцульщина“, В. Гнатюк: „Етногр. матеріали з угор. Руси“), навіть із одного села (І. Колесса, пісні з с. Ходович; О. Роздольський, казки з с. Берлина).

Таку саму працю в УСРР почала була Укр. Академія Наук („Етногр. Вісник“ від 1925 р.; „Первісне Громадянство“ від 1926 р.; корпус укр. нар. дум К. Грушевської 1927-31; „Казки та оповідання з Поділля“, впорядковані М. Левченком, Київ, 1928, і т. д.).

Із творів нар. словесности віршовані без порівняння вірніше зберігаються в нар. пам'яті й підлягають меншим змінам, ніж прозові. Перші визначаються вел. консервативністю та найдовше зберігають архаїчні ознаки у змісті й вислові. Зате нев'язана прозова форма дозволяє словесним творам на вел. рухливість і влекше їх мандрівку від одного народу до другого. Тимто і прозові твори є, здебільша, спільним добром багатьох народів, пісні є переважно оригінальним місцевим витвором.

В укр. нар. поезії розвинулися одна побіч одної дві основні форми віршової будови, що ведуть свій початок від непам'ятних часів: 1) складочисловий, сілябичний вірш із симетричним укладом частин у строфі; 2) свобідний речитатив голосінь і дум із нерівномірними віршами, що лучається в більшій й меншій групі (тиради), без повторювання якоїнебудь ритмічної схеми.

Укр. нар. поезія має багаті засоби поетичного стилю й вислову, що вказує на догвоковий розвиток словесного мистецтва. Воно виявляється в таких формах: 1) реторична рима — аналогічний щодо значіння уклад слів у рівнобіжних рядках, що веде за собою вирівнювання віршів, асонанси і звукові рими; 2) паралелізм — утавлення один побіч одного в рівнобіжних рядках двох образів: із царства природи й людського життя, з якого виходить порівняння або антитеза; він буває звич. в парі з реторичною римою та сполучує не тільки два рівнобіжні рядки, але й обіймає дві групи віршів, або розвивається в цілому ряді строф, з чого виходить широко розведене порівняння (пор. пр. у відомій пісні: „Стоїть явір над водою...“); 3) символізм, що розвивується з уживання типових порівнянь; 4) постійні епітети; 5) особливі прикраси поетичного слова: порівняння, синоніми, внутрішній предмет, літота, метафоричні вислови; 6) постійні поетичні звороти й образи для різних ситуацій, почувань, настроїв, тзв. loci communes, формули запити, прокльону; сюди належить нахил до числа 3 і тзв. трихотомія (поділ поля зору, чи думки на 3 частини): трикратне вживання, повторювання дії; 7) а р х а ї з м и, що виявляються в лексичній й у грам. формах, пр. іменні форми прикметників (сив, молод), але й старі закінчення прикметників зло-

женої відміни в жіночому роді — ая, -ую, в серед. роді — оє, -еє, у множині — ії; пом. plur. masc. іменників — ове; 8) часте вживання пестливих, здрібнених форм не тільки іменникових та прикметникових, але й дієйменникових; взагалі нар. співець старається промовляти вищим стилем, а то зблизиться подекуди й до книжної мови; ця високорозвинена образова мова пісень і дум підноситься понад місцевий діалект, стає спільною для всіх говорів, неначе їх вицвіт — *koine*; 9) чипізація змісту; типові описи ситуацій, типові дієві особи, устійнений добір барв, квітів, кущів, дерев, птахів і звірів, улюблені образи природи, — усе це складається на закріпленій традиціїю артистичний канон; це влекшує нар. співцеві імпровізувати нові пісні, які він складає немов із готового матеріалу за готовими вірцями; з другого боку, усна традиція, послуговуючись цим каноном, має „тенденцію стирати з даного твору все індивідуальне, зв'язане з обставинами місця й часу, а полишати й розвивати найбільш загальне, що відає обрисам і настрої типові, заг. людські, більше менше спільні різним верствам, часам і місцям“ (М. Грушевський: Іст. літ., I); таким чином типізація неначе підносить укр. пісні понад час і простір; 10) зв'язність і схематичність пісень (в: протилежність до повноти опису (вх): хід подій зазначається тільки в заг. обрисах, із пропусками, яких треба догадуватися; кожна строфа творить неначе окрему, заокруглену цілість; зв'язок стрф доволі слабкий, що й улекшує їх переміщувати, пропускати або й помножувати та переносити з одної пісні до другої; сюди належать улюблені *lōsi comtines*, мандрівні строфи, як спільна приналежність кількох пісень подібного змісту.

Джерелом, із якого виплила обрядова поезія, уважають прадавню віру в магічну силу слова, що живе й досі в нар. масах та виявляється в бажаннях, благословленнях і прокляттях, особливо ж у тзв. замовлюваннях, заклинаннях, заговорах. Є це формули бажання, що з ними, у розумінні примітивної людини, зв'язана непереможна, магічна, чарівна сила слова впливати на природу, світ і людей у бажаному напрямку, аби тільки були збережені всі вимагані чарами умови. Укр. заговори, плекані подекуди професійними знахорями, ворожбитами та шептухами, вдержалися аж до новіших часів, як показують збірники П. Єфименка (Москва, 1874), Драгоманова (Київ, 1876), Шухевича (Гуцульщина V). Вони складені то в прозовій формі, то — частіше укладаються в нерівномірні вірші, сполучувані звуковою або й реторичною римою, а то й займають посереднє місце межі прозою й віршованою формою. Формули заговорів складені звич. так, що паралельно виступає

символічний образ і бажання. Схема заговору поширена нераз оповіданням, як колись якась вища сила дарувала бажане добро, чи уздоровлення, або переліслюванням різних можливих причин хвороби та частин тіла, якими вона ввійшла до нутра. Бажання, якими закінчується заговор, приймає форму наказу, зверненого до хвороби, як такої, що її наслала зла, демонічна сила. Прикметні для заговорів персоніфікації та апострофи до небесних світил і стихійних сил природи. Заговори мають у своїй основі поганський світогляд, але ж у заговірні формули ввійшла сила книжних, християнських і апокрифічних елементів, цілі частини христ. і єретичних молитов та призовів. Заговори, виконувані цілою громадою, або якоюсь групою, переводять нас уже в обсяг обрядових хорів.

Обрядові пісні сягають у передхрист. добу й в'яжуться з річним кругом старих слов'янських свят і обрядів, які мали на меті магічними заходами впливати на явища й сили природи, щоб цим способом пособляти рільному господарству, плеканню худоби, бджіл і т. ін. Пережитки цих магічних культів, змішані з христ. обрядами і зв'язувані з христ. святами, укладаються в календарний круг, у якому важне місце займають і сезони весіль та поминання померлих. Пісні, зв'язані з цими обрядами, поділяються на дві групи: одні з них співають у зв'язку з господарськими сезонами, означеними святами й роковими празниками, це — колядки, веснянки, русальні, купальні та обжинкові пісні; другі — незалежно від пори року супроводять найважливіші хвилини особистого й родинного життя, це — весільні пісні й похоронні голосіння. На глибoku старовинність обрядових пісень указує, між ін. те, що всі їх, із винятком голосінь співають не монодично, а цілим хором, а в гаївках та при весіллі переспівуються й два хори, при чому слова, музика, танок і драматична дія сплітаються в одну синкретичну цілість хорової гри, як бувало пр. у ст.-гр. діонісіях.

Колядки — щедрівки, — це величальні пісні бажання, зв'язані з давнім новорічним циклем празничним, що тепер зосереджується на Різдві й тягнеться поза Новий Рік аж до Богоявлення. Слово „коляда“ це назва Нового Року в візантійців *Kalándai*, у римлян *Calendae Januariae*, що припадав на тиждень після гулящих веселих Сатурналіїв, у другій пол. грудня; до гр.-рим. впливів зводяться деякі слов'янські різдвяні й новорічні звичаї (бажання, подарунки, переодягання, вороження, бенькети, ходження по домах веселих дружин молоді і скоморохів), а, може, й деякі мотиви колядок. Та нема сумніву, що ці впливи на схід.-слов. ґрунті стрінулися вже з виробленою новорічною обрядовістю

й величальними піснями місцевого походження. Колядки своїм змістом, формою й характером величання споріднені з білоруськими „волочечними“ піснями, які співають на Великдень „волочечники“, організовані таксамо як і колядники. Волочечні пісні були давніше поширені й на укр. землях, як на це вказують нарікання І. Вишенського на „волочѣльное“; тепер залишилися тільки їх останки в Яворівщині під назвою „великодніх риндзівок“. Цікаво, що в колядках і щедрівках часом дії буває не зима, а початок весни, не ніч, а — розсвіт. З того догадуються (Потебня), що вони в давнину в'язалися з весняним новоріччям, яке починалося в березні, а пізніше, під впливом християнського календаря, весь новорічний обряд із піснями, перенесено на зимовий цикл празників, зв'язаний із зимовим поворотом Сонця. Колядки звертаються виразно до особи господаря чи господині, або їх дітей, парубка чи дівчини; ім'ям звеличваної особи називається колядковий герой, чи героїня. Зміст колядок добирають відповідно до того, для кого вони призначені: колядки для господаря й господині оспівують хліборобські мотиви, малюють образ багатства й родинного щастя; вони неначе замовляють здійснення цього образу й кінчаються відповідним бажанням. У колядках для парубків виступають весні мотиви — живий відгомін лицарської та ранньої княжої доби. Колядки цієї групи близько споріднені з билинами, сюди підходять подекуди й колядки з фантастичним, казковим підкладом, де попри христ. апокрифічні елементи помічається відгомін дохристиянських вірувань та мітичних уявлень. Парубкам і дівчатам співають колядки й еротичного змісту, що стоять у зв'язку з різдвяним вороженням про сватання й весілля та їх можна звести в окрему групу, що живо нагадує весільні пісні. Всі колядки цієї групи мають за мету напропорочувати близьке весілля в домі. Найменше спільного з величанням мають колядки з біблійним підкладом: вони охоплюють широкий круг євангельських та апокрифічних оповідань про життя та смерть Христа. Їх співають господареві, господині і старшим людям.

Колядки мають правильно довгі й короткі приспівки-рефрени, при чому вірші не сполучуються у строфи: кожний вірш разом із рефреном творить для себе ритмічну й мелодичну цілість, неначе строфу, тимто й рима в колядках слабо розвинена; її заступають, здебільша, асонанси. Майже всі колядки мають розмір 5 + 5, що визнається великою правильністю вже в найдавнішому записі укр. колядки з 1693 р. Замітна річ, що колядковий розмір подібнується і в билинах, хоч у останніх буває він у невиробленій формі, з хитанням в числі складів.

Назва „щедрівки“ стоїть у зв'язку з

„щедрим“, т. є. багатим вечором, що замикає різдвяний цикл святків. Однак телеграфічні колядки й щедрівки покриваються своїм змістом і розміром, з винятком групи щедрівок, складених віршем 4 + 4, якого не стрічаємо в колядках (цей вірш типовий для півд.-слов. колядок). Різниця виявляється ще й у тим, що „колядують“ звич. парубки, „щедрують“ — дівчата й діти.

Веснянки-гаївки. На весняні обрядові пісні маємо дві назви: в Галичині — „гаївки“, „гагілки“, „ягілки“, які співають тільки в часі Великодніх свят, на Волині, Поділлі й Наддніпрянщині — „веснянки“, що крім гаївок обіймають цілий цикл весняних пісень, їх співають уже від Благословення цілу весну. Все це майже виключно дівочькі пісні. З усіх обрядових пісень вони найвірніше зберігають старовинний хоровий та ігровий характер: одні з них (найстарші) співають у сполучі з іграми й драматичними сценами, інші без ігор. При співанні останніх дівчата, найчастіше побравшись за руки, творять коло й поступають, а то й біжать під такт мелодії то в один, то в другий бік; також творять видовжену лінію (ключ), яку веде провідниця луковатими закрутами (кривий танець), або обводять у формі підкови довкруги трьох розставлених у трикутник дівчат, чи каменів. Весняні гри визначаються драматичним характером, поділом роль і формою діяльогу між хорами, та здебільша, між хором і одною-двома дівчатами, що стоять перед рядом дівчат або посередині кола та жестами ілюструють слова пісні; або дві дівчини, піднявши руки догори, творять неначе ворота, якими переходить ключ дівчат, залишаючи по черзі останню при воротах, неначе окуп. Гаївки й веснянки виявляють наперствування різних епох, але своїм початком сягають доісторичної доби, зберігаючи відгомін весняних празників і збірних відправ, що мали за мету заворожувати добрий урожай та започатковувати новий сезон сватання й весілля. Можна догадуватися, що до гаївок і веснянок відносився відомий висказ літописця про „игрища межю селы: и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовскыя пѣсни и ту умыкаху жены себѣ — сѣ неуже кто свѣщевашеса“. Втративши давнє культове значіння, гаївки перейшли в забави молоді та зберегли ледви слабій відблиск давніх космічних образів і мітологічного елемента. Виводжування гаївок на цвинтарі б. перкви вказує на те, що вони колись стояли в якомусь зв'язку з поминками померлих і „трапезуванням“ на гробах. Краще збереглися в веснянковому циклі хліборобські мотиви. Але найважливіше місце займають у весняних піснях та грах любовні мотиви; вони, подібно, як колядкові величання, напропорочують та неначе заворожують весілля. Це дівочькі пісні, що

оспівують передусім прикмети дівчат, переводять насмішливим способом паралелю межі дівочькою й парубочькою громадою; підхоплюють комічні сторони в подружньому й родинному житті, звертаються також проти неробів та старих дідів, ледачих до роботи, а охочих їсти та женихатися й т. ін. А так узагалі, укр. гаївки й веснянки надихані веселістю, дають вислів життєрадісному настроєві сільської молоді. Вони визначаються багатством ритмічних форм із перевагою танкових ритмів; найчастіше виявляють зразки дво- й три-колінних рядків, що звич. парами лучаються в строфи: 4+3, 4+4, 4+5, 5+5; 4+3+3, 5+3+3, 6+3+3; 4+4+3, 4+4+4, 4+4+5, 4+4+6 (точка над цифрою означає повторення тих самих слів). З великоднім тижнем починаються вечірні сходи сільської молоді, тзв. „в улиця“, що водиться аж до осені. Це дає привід змішувати обрядові весняні пісні з вуличними, що не мають нічого спільного з обрядовими.

Русальні й царинні пісні. Цілий тиждень після клечальної неділі (Зелені святки) звуть „Русальною“, а четвер — „Русальним Великоднем“. Після „Русального Великодня“ селяни подекуди проганяють русалок у безвісті окремими піснями й обрядами, що називаються ефемістично „Проводи русалок“, або „Русальні розигри“, від того, що тоді русалки, мовляв, закінчують свої забави. Про „Русалі“, себто поминки померлих у суботу перед Зеленими святками, які супроводжали „сатаниські“ пісні й веселі гри при участі скоморохів, згадують ст.-руські письменні пам'ятки вже від XI-XII вв. Що в обрядності цього свята відбилися гр.-рим. впливи, на це вказує вже сама його назва, яку виводять від рим. весняного поминального свята Rosalia, що теж був сполучений із іграми та визначався гулящим характером. Цілий „Русальний тиждень“, співають на Наддніпрянщині окремі русальні пісні, в яких подибуємо часті згадки про русалок. Автім русальні пісні повторюють мотиви веснянок.

Із давнім культом дерев в'яжуться звичини на Полтавщині, описані Костомаровим, ст. обряд „тополі“ — так називають обмазку й прибрану намистами, стрічками й хустками дівчину, яку водять по слободі й полях, співаючи при тому пісню, яку зачисляють до русальних:

„Стояла тополя край чистого поля:
Стій, тополецько, не розвивайся,
Войному вітроньку не подавайся“.

У зв'язку із процесіями в часі Зелених святко співають на Лемківщині й Бойківщині тзв. „царинні пісні“, що мають характер молитов за врожай, та формою вірша 5+5, а подекуди й змістом підходять до колядок із апокрифічним підкладом.

Купальські пісні. З кол. празни-

ком Купала, що його пізніше зв'язано зі святом Івана Христителя, зв'язані були здавна купальські ігрища, що починалися вночі під свято Івана й були сполучені з музикою, танцями й співами та мали оргіастичний характер (проти такого святкування Купала виступає й Вишенський). Останки давніх обрядів задержалися подекуди аж до наших часів: хороводні гри, палення вогнів, через які перескакують хлопці й дівчата — давній обряд очищення, охорони перед „нечистою силою“ й вороження, звисний також зах. слов'янам і лемкам під назвою „собітки“. Тоді теж в'ють вінки й пускають їх на воду, що має значіння ворожби щодо подружжя, топлять опудало, зване „мареною“, серед співу:

„Утонула мареночка, утонула,
Та наверх кісонька зринула“.

Цю гру деякі вчені ставлять нарівні з гаївковим „косторубоньком“ та зближують із ст.-гр. Адоніями, вияснюючи похорони й оживання цих постатей, як символічне зображення посіву зерна, яке кидають у землю на те, щоб воно воскресло до нового життя, як рослина.

З цими обрядами в'яжуться частина купальських пісень, пр. про купальські вогні, сходи молоді, проклони для відьом і тих, що не прийшли на Купала. Купальські пісні переважно оспівують мотиви, якими підходять до веснянок та весільних пісень. У купальських піснях подибуємо найчастіше віршові розміри: 5+4, 5+3, 5+5 і 6+6.

Обжинкові пісні. Обжинкові обряди розпадаються на такі частини: 1. залишають останні незжаті колоски „на бороду“ або „козу“, 2. плетуть обжинковий вінець, який несе „княгиня“ в супроводі „дружок“ і 3. складають обжинковий вінець із бажаннями до рук господаря. Всі ці обряди сполучені з обжинковими піснями, які величають обжинкову „бороду“, що красується на ниві, оспівують плетення вінця, що є символом збіжжя й доброго врожаю — його очікують, як дорогого гостя, замітають двори, заставляють столи; — кінчаються вони зазивом женців до господині, щоб готовила для них гостину. Серед тих обжинкових мотивів найважливіше місце займають величання господаря й господині — вони зовсім подібні до колядкових і таксамо мають значіння заворожування щастя й багатства. Та найближче підходять обжинкові пісні до весільних не тільки деякими спільними мотивами, але й формою вірша (найчастіше 7-складового без сталої пезури, також 11-складового 4+4+3 і 13-складового 4+4+5) та мельодіями, тзв. „ладкання“ з доволі свобідною тактовою будовою. Також плетення обжинкового вінка й несення його „княгинєю“ і „дружками“ живо нагадує весілля. Усе те дозволяє догадуватися, що „обжинки“ розвинулися під сильними впливами весільного обряду.

Весільні пісні. У теперішній весільній обрядовості зберігаються пережитки ст. форм родинного життя, що сягають доби матриархату, нагадуючи час, коли здобували жінку, через „умичку“, коли дружина молодого захоплювала насильно дівчину, як воєнну добычу, врешті купували дівчину в роду молодого. Згадані форми подружжя вже у глибокій старині були тільки спомином та перейшли в обряд, як це було з поч. XII в. в радмиців, вятичів та сіверян, які за літописцем — на грищах поривали собі жінки, хоч уже на основі попереднього порозуміння. У полян був уже тоді договір родів молодого й молодого, що весільним обрядом санкціонували подружній зв'язок.

Княжа доба принесла нове наверстування в весільній обрядовості, що позначається інсценізацією обстановки княжого двора: молодий — князь, молода — княгиня, дружина — бояри, весільний похід — воєнний похід, пишні строї, зброя, лови й т. ін. Найдавнішу згадку про весільні пісні знаходимо в посланні Вол. Мономаха до Олега (Лаврентіївський літопис, під р. 1096). Весільні обряди мають здебільше ще характер магічних актів замовлювання щастя й доброї долі та зберігають живий відгомін давніх вірувань і культів (домашнього огнища, хліба, води, дерев), подекуди зі слідами гр.-рим. впливів.

Укр. весілля має форму драми, зложеної з цілого ряду дій, що розтягаються подекуди на кілька днів. Роля молодого й молодого, а почасті й їх батьків — пасивна, більше пантомімічна: гол. дієві особи — старости, свахи, дружки, дружки, післанці, бояри, що разом із двома хорами репрезентують два роди, що санкціонують подружній зв'язок. Хор своїм співом виповняє найбільшу частину пісень, якими заповідає, супроводить і пояснює всі важніші моменти весільної драми. В залежності від етногр. округ бувають різні відміни, але ж їх можна звести до одної основної схеми.

На цій схемі розміщується величезне багатство весільних пісень, яке, з огляду на їх зміст, можна поділити на такі групи: 1) пісні, що заповідають, описують, чи пояснюють поодинокі акти весільної драми та передають настрої її учасників (сум батьків, що донька їх покидає, жаль молодого за ріднею й дівочкою свободою, непевність, що буде і т. д.); 2) що заворюють щастя-долю, з апострофою до космічних сил та молитвами-відозвами до Бога й до святих, як опікунів подружжя; 3) що величають молодих, їх батьків, дружину, весільних гостей із рисами княжої доби; сюди належать прибілені похвали для весільного бенкету, короваю, дарів, „посагу“, строїв; 4) пісні еротичного змісту, що виносять молодих понад усю родину, з взаїмним вижиданням, дарами; 5) голосільні мо-

тиви: нарікання молодого на батьків, що віддають її в чужу сім'ю на непевну долю; плач відданиці-сироти, що будить померлих батьків та запрошує на своє весілля; 6) жартівливі та насмішливі пісні: передирки межі дружками й друзями, сватами й сватами, насмішки зі старостів і бояр. На весіллі співають багато і звичайних пісень, гол. коломийок — бувають і гумористичні та соромицькі пісні, мабуть, останки скоморошого репертуару (пр. пташине весілля).

Весільні пісні співає майже виключно жіноцтво; вони визначаються ліричним характером. Крім віршових розмірів, спільних весільним пісням із обжинковими, в них бувають ще такі форми віршу: 5+3, 6+3, 4+4, 5+5+3, 5+5+7. Побіч двостихової строфи, буває часто свобідна, сказати б, імпровізована сполука стихів (найчастіше 7-складових) у нерівномірні строфи-тиради, що мають по 10 і більше віршів. Ця свобідна форма, пригідна для імпровізації, наближує весільні пісні подекуди до голосіння і дум. Весільна драма це — справжній архів ст. пам'яток укр. культури, щось єдине у світовому фольклорі.

Похоронні голосіння. До ст. похоронних звичаїв, що сягають доіст. часів, належить обрядове оплакування покійних, що збереглося до наших часів. Первісне завдання голосіння було — „закликати“ мертвого, „звати його“, „будити“, просити, щоб вернувся (Потебня). Таке призначення голосіння виходило з віри, що покійник бачить і чує все, що коло нього діється, що його душа кружляє коло тіла й може до нього вернутися; крім того, голосний спів і крик мав збуджувати сторожність усього оточення та відганяти „нечисту силу“ від зазіхання на душу покійника. Усе те пояснене обрядовою обов'язковістю голосіння для найближчої рідні й ролю наймлених плачок (про голосіння за заплачу згадки у С. Кльоновича з 1583 р. і в нар. піснях; цей звичай водився подекуди, пр. на Гуцульщині, ще й за наших часів).

З вірувань про демонічну силу мерців та їх позагробове життя випливають найстарші мотиви похоронних голосіння, що вважалися також одним із засобів примиритися з покійником: 1) будження покійника, 2) запити, чого загнівався, хто й чим його образив, та просьби, щоб дав себе переблагати; 3) величання покійника; 4) опис гробу, як підземної хати без вікон і дверей, „куди вітер не віє і сонце не гріє“; 5) зображення похоронів парубка й дівчини, як весілля (це вказує на обрядове одружування по смерті); 6) поздоровлення, просьби й доручення — через покійника для своїх і знайомих на тому світі; 7) опис похоронів, як виряджування покійника в далеку дорогу, в незнану країну; 8) закликання та дождання покійника в гості та приготування гостини, що стоїть, оче-

видячки, у зв'язку з обрядовим годуванням померлих із нагоди великих свят (Різдва, Великодня) і поминальних празників. У теперішніх голосіннях дохристиянські вірування виступають уже в поетичному перетворі; те, що розумілося колись дослівно, з часом набирає метафоричного значіння, стає поетичним обрядом, символом, поетичною формулою; в нар. віруваннях про душу й загробне життя сплітаються дивним способом христ. елементи з пережитками передхрист. світогляду.

Окрему групу творять мотиви незв'язані з віруваннями: це безпосередні вислови гнітючого почування жалю, розпуки, сирітства та вияви любови й пошани для покійника. Традиційні мотиви спітає голосільниця зі своїми власними, розвиває їх та комбінує свobodно в більш або менше вдалій імпровізації.

Голосіння мають свobodну речитативну форму: нерівномірні вірші в'яжуться найчастіше дієслівною римою та анальоґічним щодо свого синтактичного значіння укладом слів у рівнобіжних рядках, творять різнородні групи — тиради; їх мелодії визначаються дробленим ритмом співаної деклямації і приспособлюються цілком до відповідного тексту та в рівномірні такти не укладаються. Асонанси й рими звич. з'являються наслідком однозвучности слів у однакових кон'югаційних і декляційних формах та здрібнених словах. У сполучі з риторичною римою виступає часто відтінювання думки близькими щодо свого значіння словами та повторювання одного або кількох слів на початку, чи з кінцем віршу (епанафора й епіфора), врешті й паралелізм поетичних образів.

Народні думи. Знаменною прикметою укр. нар. поезії є велике багатство й краса іст. пісень та дум, у яких замикається неначе поетичний літопис укр. народу. З цього погляду, крім сербів, українцям не дорівнює ніодні із европ. народів.

Свою віршовану та муз. формою думи репрезентують тільки вищу стадію речитативного стилю, розвиненого вже в голосіннях, із яких думи перейняли деякі мотиви й поетичні образи. З ними споріднені думи й характер імпровізації. Довгі рецитації дум удержуються у пливкій, змінливій формі, кожний кобзар має свій окремий варіант мелодії, під який рецитують всі думи свого репертуару. Співання дум вимагає не-аби-якого таланту, довгої науки та співацької техніки, тим пояснюється, чому думи задержалися тільки серед професійних співців.

Думи — це козацький епос, що зріс на підкладі воєнного коз. життя; вони витворювалися поступово, більшими й меншими групами, протягом XVI-XVII вв., як на це вказує їх зміст із виразними слідами наверхствовування. Думи про боротьбу з татарами й турками, на якій зосе-

реджувалися воєнні вчинки козаків, належать переважно до найстарших, і тільки небагатьома зразками засягають у 2. половину XVII в. За змістом виявляють вони такі три групи: 1) думи про тур. неволю (Невільники, Плач невільника, Маруся Богуславка, Іван Богуславець, Сокол, Утеча трьох братів із Азова); 2) думи про лицарську смерть козака (Іван Коновченко, Хведір Безрідний, Самарські брати, Смерть козака на долині Кодимі, Сірчиха й Сірченки); 3) думи про щасливий вихід козаків із небезпеки та поворот із воєнного походу й поділ добічч (Самійло Кішка, Олексій Попович, Розмова Дніпра з Дунаєм, Отаман Магіяш). Ніодної з цих дум не можна зв'язувати з якоюсь означеною іст. особою: всі вони звеличують безіменних героїв, змальовують події й постаті, типові для цілих століть і характеристичні для коз. доби. Іст. імена попадаються в цих думках дуже рідко й то зовсім випадково. Всі ці думи старшої верстви визначаються лір. характером і сумовитим настроєм, своїми мотивами і багатством образної мови тісно в'яжуться зі старшими нар. піснями; 4) Думи про Хмельниччину мають зовсім ін. характер; вони оспівують відомі з історії події 1648-57, які ніколи вже не повторилися, особи, що їх імен ніяк іншими заступити не можна. Сюди належать такі теми: Хмельницький і Барабаш, Оренди, Молдавський похід Хмельницького, Білоцерківщина, Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького. Всі ці думи мають реалістичне забарвлення, та залишають вражіння безпосередньої близькості до оспівуваних подій; з них віє бадьорий настрій переможця, й це виявляється гумором і злобною насмішкою, що виключає або бодай значно обмежує елегійно-лір. елемент. До цієї групи підходять реалізмом і гумористичним тоном іще думи: про герць козака з татариним, про коз. життя та про Ганджу Андібера. Ці думи стоять уже далі від нар. пісень, зате виявляють деяке споріднення з творами укр. літератури серед. доби; 5) група дум без іст. підкладу з виразною моралізаторською тенденцією (вдова, сестра і брат, прощання з родиною, поворот сина з чужини, дума про сен).

Дума про герць козака з татариним за записом із 1693 р. показує, що в 2. пол. XVII в. думи мали вже закінчену вироблену речитативну форму; тим то їх ніяк не можна ставити в залежність від віршової літератури серед. доби, яка зароджується щойно з кінцем XVI століття.

Творцями й співцями дум були, мабуть, самі такі козаки, що за свідомством поль. письм. 2. пол. XVI в. і поч. XVII в. (Папроцький, Морштин), плекали спів і гру на кобзі („kozacka lutnia“). З поширенням коз. організації на заселеній

Україні коз. думи почали переймати професійні співці, що творили співацькі братства на зразок ремісничьких цехів та підлягали значному впливові церкви, школи й письменства; вони то донесли думи аж до нашого часу. Сучасних кобзарів можна вважати за спадкоємців кол. коз. співців дум, що після упадку козаччини зрівнялися з жебрущими співцями побожних пісень — лірниками. Тоді певно значно наблизився (а то й перемішався) кобзарський репертуар до лірницького, коз. думи набралися моралізаторських тенденцій та ознак церковщини в мові.

Ті професійні співці мусли мати вел. вплив на виспівання й устійнення думових тем, на закріплення текстів в усній традиції, взагалі — на розвиток коз. епосу в пізнішій стадії. Докладна аналіза текстів і мелодій, схоплених при допомозі фонографу, доводить, що думи, це — продукт традиційної усної словесности, з якою вони тісно в'яжуться своєю формою, стилем і змістом, хоч на їх творення, особливо на пізнішу їх верству, могла мати вплив і суч. література.

Не звертаючи уваги на особисті й еротичні мотиви, думи висувають на перше місце боротьбу з тат. і тур. наїздниками та поль.-шляхетським ладом на Україні. Попри нац. і рел. мотиви цієї боротьби особливо сильно підносять її сусп.-екон. сторону. Це поезія суворого коз. життя, її прикмети — високий етичний рівень, вона осяяна ідеалами волі й братерства. Коз. думи мають вагу іст. документів, незвич. важних для освітлення коз. доби укр. історії.

Історичні й політичні пісні. Уже в деяких обрядових піснях (колядки, весільні пісні) зберігаються згадки з героїчної й княжої доби, але ж справжні іст. пісні, витворені під свіжим вражінням подій, полишила нам щойно коз. доба; є це пісні про довговікову боротьбу з татарами й турками. Деякі з них в'яжуться з іст. подіями й особами (пісня про смерть Байди-Вишневецького 1564, про здобуття Варни козаками 1605, про облогу почаївського монастиря турками 1675); але ж є тут і ціла група балад, переїнятих здебільша від півд. слов'ян, може й через хорв. і серб. співців, що бували на Україні в XV-XVII вв.

Куди менше збереглося пісень про коз. поль. війни: пісні про події з часу Хмельниччини (битви над Жовтими Водами 1648, під Берестечком 1651, проклін Хмельницькому за тат. яр 1653, пісня про Ничая, Перебийноса) та після Хмельницького: про Семена Палія, зруйнування Січі, знущання рос. царів над козаками та про події з часів гайдамаччини (про Бондарівну, Саву Чалого, Залізняка й ін.).

Та крім цього, є ще вел. група пісень, що не мають прямого зв'язку з іст. подіями, але ж виявляють виразні ознаки коз. доби,

змальовують коз. побут, відносини козака до громади, родини, особливо до милої. Чимало коз. пісень має еротичний підклад, бо ж в укр. нар. піснях „козак“ — вояк, але й амант, герой еротичної лірики.

Нема сумніву, що більша частина пісень коз. доби — витвір козацтва, цього найактивнішого елемента народу, вищого його енергії. А що козацтво об'єднувало воявників із різних шарів суспільности (селяни, освічені, а то й панівні кола), то й коз. пісні швидко поширювалися між селянством.

Подібним до гайдамаччини явищем протесту проти поневолення були й карпатські опришки, що теж залишили по собі пам'ять у нар. переказах і піснях. Тільки ж пісні про опришків мають характер льокальних новотворів, невігладжених і невиспіваних. Крім пісні про Довбуша, що поширилася і то завдяки своїй баладовій темі (смерть коханця, спричинена жінкою-зрадницею) — вони поза Гуцульщину не вийшли.

Та пісні про опришків в'яжуться, здебільша, зі споминами про панщину. Всі вони складені коломийковим віршем (4 + 4 + 6), крім пісні про Довбуша (розмір 4 + 4). Ці пісні, це новітній невольницький плач XIX в. — у них відбивається кривда та утиск сільського люду панівними верствами. Смілим протестом проти тої кривди й неправди є знаменита старцівська пісня „Нема в світі правди“, що, на думку Драгоманова, склалася саме в часі панщини.

Скасування панщини в Галичині 1848 р. і в Росії 1861 р. слабо зазначилося в нар. піснях.

Збереглася в піснях пам'ять про ін. історичні події й особи, як: про Кошута й мадярське повстання 1848 р., про окупацію Босни Австрією й ін. Пісні про вбивство цесареві Єлисавети, проповідь тверезости й ін. належать до тих ефемерних новотворів, що скоро забуваються; до них можна причислити й новоскладені гуцульські й бойківські пісні, про світову війну (майже всі в розмірі 4 + 4 + 6). Та найважливіше місце між піснями новотворами з суспільно економічним підкладом займають безперечно пісні про еміграцію до Америки й сезонну зарібкову еміграцію (пр. до Прусії); вони з різних боків змальовують долю емігрантів, часом дуже реалістично, та освітлюють процес пролетаризації нашого селянства. Але їх склад указує подекуди на письменних авторів і книжні впливи.

Історичні й політ. пісні дуже важні тим, що передають несафальшований грамотіями погляд народніх мас на різні події та громадські справи, які мали вплив на екон. соціальні й політ. відносини.

Станові пісні. Вище згадані нар. пісні це гол. поезія хліборобського стану. До них долучуються пісні воявників, дружинників та пізніше козаків, а то й осві-

чених шарів сусп. Окрему групу творять тут пісні чумаків, що, здебільша, виходили зпоміж селян і самі, попри купецтво, займалися і хліборобством. Та чумаки, вибираючись у далеку дорогу на Крим, організували свої валки на військовий лад для оборони перед тат. ватагами й степовими розбшаками та користувалися не раз поміччю запорожців, що й самі бувало приставали до чумаків, особливо після зруйнування Січі. Тимто й чумацькі пісні мають чимало спільних мотивів із козацькими. Особливою красою визначається пісня про занедужання й смерть чумака в дорозі, відома і в Галичині й на Закарпатті (розмір 5 + 5, 4 + 4 + 5). Коли чумацтво, як сусп. явище, перейшло вже до історії, то й чумацькі пісні можна б зачислити до історичних.

Салдатчина й рекрутчина, як форми чужої військ. організації, накинутаї з панщиною Австрією й Росією, для їх державних, чужих укр. народів інтересів, — стрінулася з заг. нехиттю укр. людности. Примусова військова служба впала страшним тягарем на укр. селянство, тим більш, що спершу тяглася дуже довго (25 літ) так, що в війську молодий чоловік марнував свій найкращий вік і вертався додому звич. калікою. Все це змальовують реалістичними рисами пісні про рекрутчину. Та хоч рекрутчина в первісній формі відійшла до історії, то примусова військова служба в Австрії й Росії зберегла багато з її рис і викликувала подібні почування. Тільки ж відмінні обставини військового життя в обох державах спричинили великі різниці в вояцьких піснях по обох боках колишнього кордону. В жовнірські й салдатські пісні ввійшло чимало образів із давніх козацьких пісень. Межи козацькими, і межи вояцькими піснями є чимало любовних. Але ж значна частина вояцьких пісень касарняного типу має дуже свобідний зміст, у мові їх помітні сліди чужих впливів: чес., словац., поль., рос. а то й нім. У переносенні чужих пісенних мотивів на укр. село, військо відіграло важну роль.

З ремісничьких пісень збереглася одна гумористична про цехмайстра Купер'яна, що бенкетує з братчиками.

Лірично-побутові пісні з особистого й родинного життя. Пісня супроводжає ціліське життя укр. селянина. Здається, нема в цьому житті ні одного важнішого моменту, до якого не можна б підібрати відповідну, неначе вмисне для нього складену пісню. Пісні ці так тісно сплітаються з хліборобським життям, що дають образ повний і до подробиць вірний образ селянського побуту. При тім вони обрисовують це життя не тільки з поважної сторони, а й освітлюють його також із становища гумору й сатири. Вони мають характер особистої лірики.

Приколискові пісні оспівують лю-

бов і піклування матери для дитини, яку тяжче згодувати, ніж „камінь глодати“.

Парубоцькі й дівоцькі пісні, надихані молодечею веселістю й буйністю, належать, здебільша, до танкових та до любовних. Любовні мотиви займають поважне місце вже в обрядових піснях, вони сильно виступають у записах XVII-XVIII вв. Тут вони вже сильно індивідуалізовані й витончені, підносяться до вислову особистих інтимних почувань і вказують на той довжений віковий шлях еволюції, який перейшла укр. нар. поезія від синкретизму обрядової хорової гри, що була висловом колективних почувань і настроїв, до монодичної пісні з тонким відтінюванням психічних настроїв одиниці. Через традиційні формули й стилістичні вислови пробивається в цих піснях безпосередність, щирість і простота, до того ще й незвич. тонкість виразу в передаванні настроїв та переживань. Замітна річ, що в укр. любовних піснях жінка виступає зовсім не в такій пасивній ролі, не в такому безвольному призначеному становищі, як пр. у московських піснях. Вона вимагає трактування нарівні з чоловіком, уміє зберегти свою волю й супроти кохання й супроти батьків, не зважаючи навіть на неприхильні погляди „людей“, сусідів і ворогів. Любовні пісні переважно витвір жіноцтва, таксамо, як і пісні про подружнє життя. В цій останній групі на перше місце вибиваються пісні про нещасливе подружжя й тзв. жіночу неволю; серед них подибуємо незрівняні зразки люткової лірики. В лірично-побутових піснях може найсильніше виступають індивідуальні, племенні риси укр. народу й його психіки, тимто, попри іст. і політ. пісні й думи, вони належать до найоригінальніших.

Танкові пісні. Панівна нотка, коло якої обертаються танкові пісні — це любов, попри гулящу веселість, жарти й насмішки. Але ж в окремі групи об'єднуються танкові пісні не своїм змістом, а характеристичними, ритмічними формами.

Коломийки визначаються скочним ритмом, що пливе в такті $\frac{2}{4}$, і типовим розміром (4+4+6), із модифікаціями (4+3+6, дуже рідко 3+3+6). Як приспів до танцю вже одна коломийкова строфа може устояти як окрема пісенька. Та звич. народні співці лучать у одну низку по дві, три й більше строф, добираючи їх свобідно, за спорідненим змістом, за асоціативно думок, аналогічними заспівами і т. п. Форму коломийки, зовсім вироблену й витончену знаходимо вже в записах XVII в. Хоч коломийка ще й тепер сповняє своє первісне призначення танкової пісні, то своїм змістом вона давно вже переступила вузькі межі приспіву до танцю і стала улюбленою формою лірично-побутової пісні. Коломийки під теперішню пору у Схід. Галичині репрезентують найбільш живучу галузь укр.

нар. поезії, що постійно розвивається, зростає й наповнюється новим змістом, обіймаючи всі сторони нар. життя й нар. побуту. Завдяки своїй уривчастій формі коломийка втискається в усі побутові подробиці, легко переходить у жарт і сатиру, з другого ж боку не цурається й зовсім поважних сусп.-економ. тем. Коломийки, звичайно, не під цією назвою, подибуються подекуди й на Наддніпрянщині.

Шумки, це короткі одно-двострофові пісеньки з танковим ритмом у такті $\frac{2}{4}$, й характеристичною будовою строфи: 4 (4+4). Коли на місці другої 4-складової групи з'являється 3-складова, повстає анапестична фігура (— — —) зі сильним наголосом на останньому складі, що характеризує танкову форму, звану козачком. Зразки козачкових і шумкових строф, що сполучуються з такою самою свободою, як коломийкові, знаходимо вже в записках XVII в. Ця форма танкової пісні вийшла з Наддніпрянщини, як на це вказує вже сама назва „козак“.

Аналогічні до коломийок лемківські короткі танкові пісні визначаються характеристичною формою двостихової строфи: 2 (6+6), що з'явилася, мабуть, під впливом польс. краков'яків. Вони теж здобувають собі панівне становище в лемківському пісенному репертуарі, приглушуючи й випираючи всі ін. форми пісні.

Баяди й романси. Той безпосередності й реалізму, того прямого зв'язку з життям, що характеризують обговорені досі пісні, немає вже в піснях, що належать до тзв. дрібної епіки: в баядах, романсах, гумористичних піснях, анекдотичних та побожних піснях легендарного й навчального характеру. Це, здебільша, мандрівні пісні чужого походження, вони приймаються скрізь через свою ефектовність сюжету, складені свідомо для розваги, забави, а то й науки. Такі мандрівні теми напливали на Україну з заходу, й від півд. слов'ян, та поширювалися різними дорогами: через безпосередній сутик українців із сусідніми народами, через мандрівних співців-скоморохів та шпільманів, а то й через літ. впливи таких збірників, як *Gesta Romanorum*, *Magnum Speculum*, звідки церковні проповідники черпали новелістичні й анекдотичні теми для прикладу. Та, приймаючись на укр. ґрунті, мандрівні пісні подекуди обростають побутовими рисами й підлягають змінам, відповідно до смаку укр. люду. З другого боку, на їх зразок повстають і місцеві твори подібного змісту.

Баяди — це сумовиті лірично-епічні пісні про надзвичайні події, життєві конфлікти з трагічним закінченням. Важну роль грає в них фантастичний первень, що звич. спирається на передхрист. вірування про мерців, чари, метаморфозу. Від українців мандрівні баядові теми заходили й на Московщину та зазначили свій вплив у новітній верстві билин: це свідчить про

старинність деяких баядових тем на схід-слов. ґрунті. Побіч мандрівних, подибуємо чимало баяд і місцевого походження, що оповівають різні трагічні події, часом навіть із виразними ознаками іст. доби (пр. баяда про Лимерівну).

Гумористичні пісні, анекдоти й пародії. Мандрівним характером визначаються й новелістичні теми й веселі анекдоти (за зразком Бокачієвого „Декамерона“, фр. „фабль“ та нім. „Schwänke“), убрані в пісенну форму; вони заходили на Україну тими самими дорогами, що й баяди. На укр. ґрунті ці пісні приспособилися до місцевого обставин та приймали місцеве забарвлення так, що нерідко важко відрізнити їх від оригінальних укр. пісень на подібні теми. Їх сатира спиноється гол. на любовних і подружніх відносинах, але ж часто впадає в надто свободний тон. Багато є й оригінальних пісень на цей лад; їх записано вже в XVII-XVIII. вв., і входили вони колись у склад скоморошого й кобзарського репертуару. Ще й теперішні кобзарі й лірники, попри псалми й думи, співають залюбки гумористичні пісні (про дворянку, гостину теці в зятя й ін.). Сюди належать і пародії подій із родинного життя, де в ролі дієвих осіб виступають звірі, птахи, комахи, а то й гриби, та деякі пісні про п'яниць і п'яницькі пригоди та сороміцькі жарты (*kryptadia*).

Побожні й старцівські пісні. Пісні легендарного змісту з біблійним або апокрифічним підкладом теж переважно належать до мандрівних, пр. про Олексія, чоловіка божого, про св. Варвару, про Богородицю, про багача і смерть, багача й Лазаря і т. ін. Деякі з цих пісень приймають навіть баядовий характер, пр. пісні про грішну дівчину, занесену сатаною до пекла, про розмову грішної дівчини з Христом, — вони мають паралелі в словесности багатьох европ. народів.

Окрему групу творять моралізаторські й лір. пісні рел. змісту: побожні роздумування (про марноту цього світу, про грішну душу, смерть, про правду й неправду), та псалми-величання Богородиці і святих, про чудотворні ікони й т. ін. Є тут чимало оригінальних укр. творів, переважно книжного походження. Такі пісні, відомі під назвою „псалмів“, творять основну частину репертуару професійних співців, — лірників, кобзарів.

Прозові твори. Великим багатством і різноманітністю визначаються і прозові твори усної словесности, що мають епічний характер оповідання про якусь подію. Вони відповідають пісням із обсягу дрібної епіки. Є це переважно мандрівні твори чужого походження, що напливали до нас із усіх усюдів: з зах. Європи через Польщу, від півд. слов'ян, зі сходу через Візантію й догвікові взаємини українців зі схід. народами.

Згадки про плекання казок та байок, а навіть звісні з теперішніх укр. казок мотиви (пр. Усмошвеця-Кожем яку) подібаються вже в Начальному Літописі та в ін. ст. пам'яток. Оповідання казок, байок, новел та анекдотів було ділом колишніх мандрівних веселюхів, скоморохів. І серед сучасних селян бувають талановиті спеціалісти-оповідачі; їх оповідання визначається легким стилем, подекуди навіть поетичним висловом, вони вживають епітетів, порівнянь, гіпербол, формул уведення й закінчення.

Казки, це фантастичні оповідання, де дійсність перемішана з чудовим первнем, що звич. творить їх основу й гол. принаду. Їх дієві особи мають надлюдську силу, на що вказують уже їх назви (Вернигора, Розімнізалізо, Загативода, Ведмеже вухо), вони нераз теж чудовного походження (Покотигорошок, Сучин-син). Казковий герой це смілива людина, що не знає страху й вибирається у світ шукати пригод і небезпек, бореться з різними потворами, вмів перекидатися у звірів та різні предмети й довершує тяжких та неймовірних завдань. Протівники, з якими герой зводить смертельний бій, це баба-Язя, крилатий змії, велетень-людодід, залізний чоловік та ін. чудовища. Помічники героя — надлюдські істоти, уособлення сил природи (Мороз, Вітер), мудра дівчина, що відгадує загадки й дає добрі ради, та найчастіше звірі та птиці. Казкові звірі мають чудотворні прикмети, вони сильніші й розумніші від людей, передбачають майбутнє та розмовляють між собою окремою мовою, яку розуміють тільки вибранці зпоміж людей. У цих казках слідно відгомін тотемної доби, коли первісна людина почувала себе зв'язаною генеалогічним зв'язком із якоюсь звірячою породою, вважаючи тотемного звіря за втілення душі предка, за свого демона опікуна.

Чарівними прикметами, що викликають появу всього, що тільки задумає їх власник, визначаються й різні предмети-талісмани, що при їх допом. казкові герої творять різні чуда. Чарівним способом, яким найчастіше послуговуються казкові герої, буває метаморфоза (переміна людини у звіря, птаха, плазуна, рибу або в якийсь предмет), або метемпсихоза (перехід душі померлого у звіря, дерево або рости́ну), як пр. у казці про калінову дудку, що виявляє брата-вбийника. Нема сумніву, що в фантастичному елементі казок ховаються подекуди останки дохрист. вірувань. Відгомін давніх мітичних уявлень та анімістичного світогляду можна добачувати в персоналіфікаціях явищ природи, в оповіданнях про Сонце, Сонцеву матір чи сестру, увільнення Сонця, Місяця і зір від дракона, в оповіданнях про велетнів і героїв із надлюдською силою, про зміїв, бабу-яю, чарів-

ників і чарівниць, „сильну“ й „слабу“ воду, віщі сні і т. ін.

Казкові мотиви в усній традиції сполучуються з вел. свободою, творячи за примхою фантазії різні комбінації, неначе в калейдоскопі. А проте в неперепрабраній безлічі казкових варіантів уклад казкових мотивів можна звести до стереотипних схем, що з різними відмінами повторюються в багатьох казках.

Мандрівним характером визначаються також байки, себто оповідання, де гол. дієві особи — звірі. Наділені людським розумом, даром мови, людськими звичками й характером, вони виявляють різні типи: лис — хитрун, дурисвіт, вовк — пажерливий, але дурний, ведмідь — силач, ласий, але й дається обдурювати, звіць — боягуз і т. д. Люди виступають у байках рідше й тільки в підрядних ролях. Від казок різняться байки гол. тим, що нема в них фантастичного елемента. Звіринний епос сягає своїми початками в добу мисливського й пастушого побуту наших предків. Первісна байка зв'язана з тотемістичними віруваннями, вона мала чисто епічний характер, її призначення було — заворожувати успіх ловців. Згодом почали люди з оповідань про звірів виводити поуки, прищиплювати байці моралізаторську тенденцію. Потім байки набувають значіння алгорії, а власне пародії на людські відносини. Звірі служать лише за маски для змалювання людських типів. Звіряча байка приймає навіть значіння сусп. сатири; на звіринний світ перенесено складні товариські й сусп. відносини та форми людського співжиття. Найулюбленіші в байках — оповідання про звіряче весілля, суд і війну. Такі оповідання розуміються як натаки на відносини в людському житті. Своїм реалістичним підкладом і гумористичним характером байки підходять найближче до анекдот.

Новелі — це оповідання основані на побутовому підкладі, без примішки чудовного елемента, часом перейняті тенденцією суспільною, рідше нац.-політичною або церк.-конфесійною. Значна частина укр. новел — це міжнар. добро, мандрівні оповідання, що, прийшовши до нас із чужини, були приспособлені до обичаїв і поглядів укр. народу та місцевих життєвих обставин. Вони основуються, здебільша, на мотивах, зв'язних із середньовічною европ. літературою, та з орієнтальних збірників новел („Сім мудрців“). Сюди належить пр. оповідання на тему „москаля-чарівника“, про невірну жінку й її кохавця, вигнаного хитруном, про три слова, що хоронять від біди й приносять щастя, про бідного й багатого брата, про хитрого дурня й т. ін. Та між укр. новелями є безліч оригінальних; їх число побільшається оповіданнями, складеними на основі дійсних подій, із місцевим забарвленням.

Анекдоти, фацеції, приказки

— це коротенькі, звич. гумористичні оповідання й дотепи з побутовим характером. Змістом і тенденціями вони підходять близько до новел, від яких відрізняються головню своєю короткістю: оповідання зосереджується на якомусь одному спостереженні, жарті, грі слів, звороті мови, привіщі. І між анекдотами є сила мандрівних тем, а проте льокальний кольорит виступає в них сильніше, ніж у новелях. Велика частина анекдот є оригінальним вивором укр. народу. Анекдоти характеризують із гумористичного боку різні сусп. верстви, стани (селян, ремісників, панів, поїв, школярів, наймитів, жебраків), різні народи й племена (бойків, гуцулів, поляків, жидів, москалів, циганів), різні типи (брехунів, дурнів), товариські й родинні відносини і т. ін. Є чимало й іст. анекдот, пр. про Каньовського. В анекдотах виявляються невичерпані засоби укр. гумору.

Перекази — це оповідання про іст. особи й події, до яких причіпляються звич. казкові чи легендарні, навіть новелістичні й фацеційні мотиви, як показують перекази про короля Матіяша, про Довбуша, Палія, Каньовського. Хоч іст. вартість переказів невелика, а проте вони важні тим, що в них кристалізується погляд нар. мас на різні іст. особи, явища й події, як це бачимо в переказах про запорожців, Колівищину, Мазепу, цесаря Йосипа II. Оповідання про місцевості, окрім правдивих фактів, подають деколи складені ad hoc легенди для пояснення топографічних назв.

Оповідання з обсягу демонології — фантастичні оповідання, основані на давніх віруваннях у „нечисту силу“, різних духів і демонів, — своїми початками сягають у передхрист. добу. Вони спираються на анімістичному світогляді, що всю природу оживлював духами, та переважно в'яжуться з культом померлих: сюди належать уявлення про домовиків, лісовиків, польовиків, водяників, болотників, русалки, мавки (нявки), богині. Під впливом християнства давні демони — „біси“, потратили свої індивідуальні риси й злилися в одне заг. уявлення „нечистої сили“, яку репрезентує чорт (дідько, щезник, диявол, сатана) — уявлення нове, христ. походження. Оповідання про чорта належать до найбільше поширених: одні змальовують його як грізну демонічну силу, інші як комічну фігуру. Ще й досі держаться уперто передхрист. вірування про мерців, що стають грізними демонами, небезпечними для живих. Найгрізніше, це нечисті мерці, ті, що згинули передчасно або несвоєю смертю, самовбивці, повисільники, потопельники; вони стають опирями і (про них згадують старусь. пам'ятки вже з XIII в.), ходять ногами, страшать і душать людей або висають кров із сонних, на цілу околицю на-

водять вел. нещастя: посуху, зливу, помір на людей та худобу.

Подібний до опира — перелесник або літавець являється коханням у постаті любленої померлої особи або як змій, що летить у повітрі, сиплючи іскрами. Як опирі, так і відьми, чарівниці — „родимі“ і „вчені“ — стоять у зв'язку з „нечистою силою“; при її допомозі вони можуть творити всякі чари, шкودити людям різними способами, гол. тим, що відбирають коровам молоко.

Посередниками між людьми й „нечистою силою“ є чарівники, знахори, ворожбити. Це люди з вел. магічною силою; замовлюваннями й чарами можуть зробити все, що хочуть і чого хто в них просить, примушують навіть духів сповняти свою волю, знають не тільки минуле й теперішнє, але й будучнє. З чарівниками має дещо спільного вовкулака, що може періодично перекидатися в вовка, бігати з вовками та знову потім ставати людиною. Таких уроджених вовкулак треба відрізнити від зачарованих, що залишаються вовками доти, поки їх хто не відчарує.

Уявлення про духів, мерців, опирів, чарівників служать темою превеликої групи оповідань. При тім оповідачі дуже часто покликаються на власні переживання або на свідoctво близьких знайомих із твердою вірою в їх правдомовність. Через те оповідання цієї категорії мають дуже часто місцеве, а то й індивідуальне забарвлення. З другого боку, і тут є чимало оповідань із мандрівним характером.

Легенди — це оповідання із церк.-рел. підкладом і моралізаційною тенденцією, розсвоюють мотиви, зачерпнуті з христ. біблійної, легендарної й апокрифічної літератури, змішують дійсне з чудовним. Вони мають мандрівний характер, але на укр. ґрунті підлягають переробці під впливом місцевих іст. обставин (пр. легенда про Марка Проклятого) і стають зразками для оригінальних легенд (пр. про чудотворні образи, монастирі й т. ін.). Своім змістом легенди поділяються на різні групи, з різнородними темами: легенди старозавітні, новозавітні, про святих, про позагробове життя й кінець світу; чимало легенд має характер причт, складених на тему роздумування про щастя й долю, гріх, смерть, віру (пр. про долю багача й бідака, лицаря й смерть, Мадея). Змішуючи поганські й христ. елементи, легенди, подібно, як апокрифи, творять свій фантастичний світ, неначе нову мітологію, з такими постатями, як св. Пятниця та різні монстри й дивогляди. Чудовний елемент споріднює деякі легенди із фантастичними казками.

Легенди, а в значній частині оповідання про мерців, духів і чари, входять уже своїм змістом ув обсяг живих вірувань. Їх

трактується серйозно, навіть із деякою повагою, подібно, як пр. лірницькі пісні дух. змісту або іст. пісні й думи. Однак серйозність справи не виключає її освітлювання з гум. боку, чим пояснюється пр. пародії легенд та анекдоти про чортів, чарівників і т. ін.

Приповідки, пословиці — це коротенькі вискази, що висловлюють заг. правди, погляди й думки про світ і людей, про всякі життєві справи. Приповідка це неначе повчальний висновок із якогось оповідання, казки, байки, або вислід власного досвіду чи спостереження життя, її вислів дуже часто — метафора або алегорія („трапила коса на камінь“). Приповідки торкаються різних сторінок особистого й гром. життя, тимто в них полишилися і сліди іст. споминів („гість не в час — гірш татарина“), давніх рел. вірувань і відносин до сусідніх народів („з москалем дружи, а камінь за пазухою держи“). Деякі приповідки перейняті гумором („під у дзвін, дідько в клепало“), інші фаталістичною вірою в долю („судженого й конем не обідеши“). Та не всі укр. приповідки й не всі в однаковій мірі можуть послужити для характеристики звичай, вдачі та світогляду укр. народу, бо їх походження неоднакове: одні перейшли в усну традицію з книжок (пр. із середньовічних „Пчел“, „Ізмарагдів“ та ін.) — це здебільша спільне добро багатьох народів, занесене до нас із Візантії чи з Заходу; другі є таки місцевим витвором, а інші виявляють навіть зв'язок із піснями, казками та анекдотами. Уже в найдавніших пам'ятках укр. літератури (літописи XII в., Моленіє Заточника XIII в.) подібуються приповідки, ймовірно, перейняті з нар. уст. Формула приповідки замикається звич. у двох рядках сполучених римою, асонанною, чи алітерацією та найчастіше займає посереднє місце між віршем і прозою.

Загадки — це бистроумні, дотепні питання, що вміщують у собі вже й відповідь, натякаючи образним способом на предмет, про який питають. Загадки бувають у віршовій і прозовій формі. Вони послуговуються часто порівняннями й метафорами й мають дещо спільне з пословицями („Стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гілячці“ — Сонце). Бувають загадки, вплетені і в пісні й казки:

- А що росте без коріння?
- А що горить без палиння?
- А що цвіте без цвіточку?

Камінь росте без коріння.

Сонце горить без палиння.

Люба цвіте без цвіточку.

Уміння відгадувати загадки вважалось з-давен-давна ознакою і спробою мудрости, духової сили й належало до тих тяжких завдань, які сповняють казкові герої на домагання всяких чудовищ (пр. Ойдип і сфінкс): це був рід поєдинку, бо той, що

не відгадав загадки, заплачував життям. В укр. загадках збереглися подекуди сліди анімїстичного світогляду. Це теж свідчить про старинність цієї поетичної форми на укр. ґрунті. Загадки розходилися переважно з книжних джерел (особливо з „Пчел“ та апокрифів), приношених на Україну з Візантії. Тимто й між укр. загадками чимало мандрівного матеріалу.

Усна словесність має за собою довговікову історію, що в'яжеться з духовим розвитком народу; вона виявляє на верствування й гущі різних епох, відбиває сусп. і політ. переміни та чергування культ. впливів, що полишили виразні сліди у змісті й формі словесних творів. Коли до того взяти ще під увагу зв'язки, що сполучають усну словесність із письменством та зі словесністю ближчих і дальших сусідів, побачимо, що це матеріал дуже різnorodний і складний.

Природна річ, що на такому вел. просторі, який заселює укр. народ, ще до того розділений держ. кордонами, не може бути рівномірно розміщений увесь пребагатий засіб творів його усної словесности, удержуваної довгі віки усним переказом. У складі місцевих репертуарів, у доборі пісень та оповідань поодиноких округ виявляються значні різниці, що йдуть майже рівнобіжно з діалектичними відмінками та стоять у зв'язку з іст. долею поодиноких віток укр. народу. Так пр. на зах.-укр. землях багато краще й повніше збереглася обрядова поезія, зате на Наддніпрянщині усна традиція живіше переховала іст. коз. пісні, а думи — тільки на Лівобережжі. В карпатських горах живе багато пісень про опришків, зовсім незнаних на долах. Ці різниці побільшуються ще й впливами сусідніх народів: на заході — словаків, поляків, на сході — москалів, на півдні болгарів, сербів.

А проте чим глибше сягаємо в давні верстви словесних творів, переконуємось, що та величезна будівля, яку становить укр. нар. поезія на всіх просторах укр. етноґр. території, спирається на однакових підвалинах, має однаковий зруб, а різниці й розходження в поодиноких округах з'являються щойно в пізніших надбудовах, починаючи приблизно від XVII в.

Нема сумніву, що укр. нар. поезія давно вже перейшла добу свого розквіту, що її повільний занепад, на який указують уже нарікання збирачів 1. пол. XIX в., йде безупинно й невблагано в парі зі зміною сприятливих колись для розвитку усної словесности умов політ. й сусп. життя народу, з поширенням грамотности й міської культури на укр. селі. А проте не треба забувати, що усна словесність, як результат духової праці багатьох віків, є надзвичайно цінне культ. надбання укр. народу: пронизана гуманними й

свободолюбними ідеями, вона розвиває й підносить усе, що є тільки доброго й гарного в людській душі, плаєає почуття краси, піддержує національну свідомість та іст. традицію — взагалі має вел. освітній та виховний вплив на сел. маси, довгі віки заступала їм навіть недостачу школи й письменства.

До того ж укр. нар. пісні й думи подають недосяжні зразки чистої нар. мови й потячного вислову, розбуджують любов і повагу до рідного слова, стають сильним сполучником мільонів укр. народу, кружляють у всіх його роз'єднаних частинах, неначе кров у живім організмі. Укр. нар. поезія має значіння могутнього культ. чинника в житті укр. народу, вона стала джерелом нашого літ. й нац. відродження, та щирого демократизму й любови до „найменшого брата“, що через п'єтму панцизної неволі й утисків переніс у своїх піснях до наших часів чистий ідеал волі й соціальної справедливости.

Література: Потебня А., Малорусская нар. п'єсня по списку XVI в., Воронеж, 1876; — Об'єясненія малорусскихъ и сродныхъ п'єсенъ, Варшава, 1883-7; Франко І., Ж'єноча неволя въ рускихъ п'єсняхъ народныхъ, Львів, 1883; Сумцовъ Н., Научное изучение колядокъ и щедривокъ [„Кієвская Старина“, II]; — Коломийки [„Кієвская Старина“, IV], Київ, 1886; Фаминцынъ А., Скоморохи на Руси, Петербург, 1889; Сумцовъ Н., Культурныя переживанія [„Кієвская Старина“], Київ, 1889-90; Житецький П., Мысли о нар. малорусскихъ думахъ, Київ, 1893; Сумцовъ Н., Современная малорусская этнографія, I-II [„Кієвская Старина“], Київ, 1893-97; Огоновський О., Історія літератури руской, IV, Львів, 1894; Грушевський М., Співанник з поч. XVIII в. [„Записки НТШ“, XV, XVII], Львів, 1897; Драгоманів М., Розвідки про укр. нар. словесність і письменство, I-IV, Львів, 1899-1907; Перетць В., Историко-литературныя изсл'єдованія и матеріали I, Петербург, 1900; — Зам'ятки и матеріали для исторіи п'єсни въ Россіи [Изв'єстія Отд'єленія русскаго языка й словесности Акад. Наук, VI, 2], Спб., 1901; Гнатюк В., Пісенні новотвори в укр.-руській словесности [„Записки НТШ“, L, LI], Львів, 1902-3; Сперанській М., Южно-русская п'єсня и современные ея носители, Київ, 1904; Костомаровъ Н., Ист. значеніе южно-русскаго нар. п'єсеннаго творчества, Петербург, 1905; Сумцовъ Н., Малюнки з життя укр. нар. слова, Харків, 1910; Пыпинъ А., Исторія русской этнографіи, III, Петербург, 1911; Гнатюк В., Останки передхристіянського світогляду наших предків [Етногр. Збірник, XXXIII-XXXIV], Львів, 1912; Лобода Ан., Лекція по нар. словесности, Київ, 1912; Грускер А., Pieśni ruskie [„Pamiętnik Literacki“],

Lwów, 1911, 1913; Возняк М., Матеріяли до історії укр. пісні і вірші [„Укр.-руський архив“, IX], Львів, 1913; Франко І., Студії над укр. нар. піснями [„Записки НТШ“, 75, 76, 78, 83, 94, 95, 98, 101, 103-108, 110-112], Львів, 1913; Сперанській М., Русская устная словесность, Москва, 1917; Колесса Ф., Про генезу укр. нар. дум [„Записки НТШ“, 130-132], Львів, 1920-22; Грушевський М., Історія укр. літератури, I, IV, Львів 1923, Київ, 1925; Zelenin D., Russische (Ostslavische) Volkskunde, Berlin u. Leipzig, 1927; Вовк Хв., Студії з укр. етнографії та антропології, Прага, 1927; Грушевська К., Укр. нар. думи, I-II, Київ, 1927-1931; Колесса Ф., Укр. нар. пісня на переломі XVII-XVIII вв. [„Україна“], Київ, 1928; — Укр. нар. пісня в найновішій фазі свого розвитку [„Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського“], Київ, 1928; Андрієвський Ол., Бібліографія літератури з укр. фолкльору, том I [до 1916], Київ, 1930.

Філ. Колесса.

Мова. *Опис.* Українська мова — слов'янська. Вона займає посереднє місце між слов. мовами, не тільки з геогр. становища, але й своїми своєрідними прикметами: з морфологічного боку близька до рос., її словотворчі закони нагадують мову поль., у звучні подекуди зближається до п'єд.-слов. Географічно належить до схід.-слов. групи мов. Але ж вона має свою окрему систему, що відрізняє її від ін. слов. мов. У звуковій системі вона налічує — 54 фонеми: 42 приголосні і 12 голосних.

Серед приголосних фонем, помітні кореляції (відповідні): а) глухі: *п, ф; т, с, ш, ч, ц; к, х*, та дзвінки: *б, в; д, з, ж, дж, дз; г, г (нит — під; сад — зад і т. д.)*, при чому *м, л, н, р*, тільки дзвінки; б) тверді: *т, о, с, з, ц, дз, л, р, н*, та м'ягкі або паліталізовані: *ть, дь, сь, ць, дзь, ль, рь, нь (там — тям, суди — суди, сину — синю і т. д.)*; і 3) короткі й довгі, при чому одні з них усе м'ягкі: *т' — тт', д' — дд', с' — сс', з' — зз', г' — гг'* (пр. *суді — судді*), інші тверді: *ч — чч, ш — шш, ж — жж, а* н буває тверде та м'яке (*пана — панна, в пані — в панні*).

Голосні фонеми мають кореляцію наголосених і ненаголосених: *а — а́, е — е́, и — і́, о — о́, і — і́, у — у́* (пор. *ко́ла — кола́, блу́ди — блуди́*); — при цьому слід замітити, що самостійна укр. фонема *и* (пор. *крій — крий, круті — крути*) не має відповідні (кореляції) при сполучі з твердими та м'якими приголосними, що приголосні перед ним усе тверді (пор. *сина — синя, орле — орле, ного — нього, сину — синю, тик — тьик*, але тільки *тин, нива*), і таксамо ніколи не може мати перед собою *ј* (пор. *ад — яд, ід — їд, уди — юди*). Характер самостійної системи *и* не дозволяє нам цілком прийняти трикутну систему

звуків для укр. голосних. Зате укр. фонема *i* буває з пом'ягченням і непом'ягченням приголосним (пор. *ніс* — *нієс*, *ліз* — *льіз* і т. д.). Таксамо все тверді приголосні перед *e*. М'яжке „*e*“ стрічається тільки в функціональному значінні (в відміні прикметників у серед. роді: *синє* супроти *гарне*; діалектичне в *начинє*, *білє* — сюди не належить). Зате укр. мова на місці м'якого колись „*e*“ для деяких функцій витворила новий тип „м'якого *o*“, замість *e* (пор. *нього*, *останнього*), чого ін. споріднені мови не знають.

Наголос укр. мови фонологічний, але не сильний, не викликає редукованих звуків, не міняє характеру голосних, різниці між наголошеними й ненаголошеними голосними мінімальні, деякі ненаголошені зближаються один до одного, пор. ненаголошене *e* та *u*, *o* та *y* (*менє* — *мінє*; *голі* — *гулі*). Є в укр. мові, як і в кожній іншій, слова без наголосів (*ся*, *му*, *меш*, *ме*...), деякі прийменники, сполучники й т. п.). Зазначити ще треба, що укр. мова не знає довгих і коротких голосних.

З фонетичних прикмет укр. мови важні: 1. дзвінки приголосні ні перед глухими, ні в визвуку не мовкнуть (*ліжко*, *хліб*), не мовкнуть і в визвуку приростків (*обишити*, *підперти*); 2. *v* у назвуку звичайно двогубне (*вода*), після голосних творить із ними двозвук (*стає* — *стау*, *дієка* — *діюка*), в назвуку воно чергується з *y* (*уже* — *вже*, *вдова* — *удова*); 3. назвучне ненаголошене *i* (*и*) то відпадає (*імаю* — *маю*), то стає безскладове і творить із голосним попереднього слова двозвук (*він іде*, *я йду*); 4. приставне *i* перед тяжкою приголосною сполукою (*мла* — *імла*); 5. один прийменник (і приросток) з (староукр. *із*, *с*, приросток *взз*: з *тобою*, з *гори*, *схід*); 6. „м'яжке“ *ц* в наростках *-єць*, *-иця*, *-ця* (*хлопець*, *вулиця*, *вівця*), таксамо *-ць* (*місяць*); 7. наросток *-ський* *-цький* (*гірський*, *галицький*), за ними: *низький*, *близький*; 8. *сь*, *зь*, *ць* (в письмі не зазначається) перед губними, коли по них іде *ї*, *я* (*свято*, *звір*, *цьвях*); 9. губні завсіди тверді, палаталізації улягають тільки зубні; 10. *p* у визвуку й середозвучі тверде (*косар*, *гіркий*), а так — із нахилом до отвердіння; 11. *o* перед наголошеним *a* в найближчому складі — *a* (*багатий*, *кажан*); 12. *дзвін*, *джерело*; 13. нове епентетичне *л* (*здоровля*, *куплять*) та *н* після *м* (*мяти*, *імня* — на письмі не зазначається); 14. довгі приголосні (подвійні) на місці праслов. сполук **ija*, **iju*, **ije* (*суддя*, *волосою*, *лє*, *піддашня*), при чому нема довгих губних (*бездлб'я*), *p* (*пир'я*) та не буває довгих і зубних, коли поряд є другий приголосний (*листя*, *кістю*); 15. тверді шипучі (*ніч*, *ідеи*, *ніж*); 16. усі приголосні перед *e*, *u* все тверді (*небо*, *нива*; *землею*, *полем*, *ним*); 17. укр. мова не терпить згущення приголосних, і в зв'язку з цим — вставка

голосних (*вогонь*, *вітер*, *сестер*), цілий ряд своєрідних асиміляцій та упрощень (*козак* — *козацтво*, *птач* — *птацтво*, *чех* — *чеський*, *Прага* — *празький*, *рука* — *рушник*, *што* і т. д.), чергування визвуку з приголосних і голосних: *відтіля* — *відтіль*, *якийсь* — *якийся*, *щоби* — *щоб*, *молюся* — *молюсь*, *бійся* — *бійсь*, *напився* — *напивсь* і т. д.; 18. протетичне *v* у назвуку перед *y* (часто й перед *o*) — *вулиця*, *вудка*, *вогонь*, часто й *г* (*гострий*)...; 19. *ф* тільки в чужих словах, здавня заміна: *кв*, *п*, *хв*, *х* (*квасоля*, *картопля*, *Хведір*, *Ходорів*), таксамо *г* (*гвинт*, *гаюк*).

В порівнянні з ін. слов. мовами: 1. праслов. *ъ*, *ь* — *o*, *e* у тзв. сильних позиціях (*сон*, *день*), у слабких пропадають, з „*ь*“ слід у зм'ягченні попереднього приголосного (*кість*); 2. *ъ*, *ь* + приголосний — *ов* (*довгий*, *повний*); 3. *гъ*, *лъ* + приголосний у відкритих складах *-ри-*, *-ли-* (*кривавити*, *блищати*), в закритих *-ро-*, *-ло-* (*кров*); 4. *ъ* + *йъ*, *ь* + *йъ* — *ий* (*тутий*, *бий*); 5. повноглас (*голова*, *корова*, *береза*); 6. праслов. *dj*, *tj* — *дж* (*ж*), *ч* (*саджавка*, *межа*; *лечу*), *sj*, *zj* — *ш*, *ж* (*ношу*, *вожу*), *stjъ*, *zdjъ* — *ш*, *ждж* (*пуцу*, *їжджу*); 7. епентетичне *л* (*куплю*, *земля*); 8. праслов. *tl*, *dl* — *л* (*плели*, *мило*); 9. праслов. *kv*, *gv* + передній голосний — *цв*, *зв* (*цвісти*, *побіч квіт*, *звізда*); 10. праслов. *kt*, *gt* + передній голосний — *ч* (*ніч*, *поміч*); 11. назвучне *o* (*озеро*, *один*, *побіч* — *єдиний*); 12. праслов. *ě* — *ї* (*ліє*), зі зм'ягченням попереднього приголосного — на письмі не зазначається; 13. праслов. *ы*, *і* — *и* (*риба*, *кидати*, *глухий*; *сила*, *иниий*); 14. після відпаду глухого в найближчому складі (в закритому складі) корінне *o* — *i* (без пом'ягчення попереднього приголосного: *носа* — *ніє*), таксамо корінне *e* — *ї* (зі зм'ягченням попереднього приголосного: *несла* — *ніє* = *нієс* — на письмі не зазначається); в назвуку *i* < *o* з протетичним *v* (*овес* — *вієса*, *овець* — *вієця*, *він*, аналогічно: *вона*, *вои*); але *ж* *о*, *e* з праслов. *ъ*, *ь* та в повногласі — на *i* не переходить (*вовк*, *день*, *горох*); 15. праслов. *og*, *ol* + consonans — *го*, *ло* (*роз*); 16. праслов. *g* — *г* (*голий*, *губи*); 17. праслов. *e* після *г*, *ж*, *ш*, деколи ще й після *й* перед складом твердим (де *є*, *а*, *о*, *у*, *и* < *ь*, або твердий приголосний) — *о*: *вечора*, *жона*, *пишоно*, але — *вечерний*, *женити*, *пшениця*, хоч у прикметниках на *-вий*, у деяких наростках та в відміні *e* залишається (*рожевий*, *мішечок*, *ножем*); 18. *к*, *г*, *х* перед *ї* — *ц*, *з*, *с* (*руці*, *нозі*, *кожусі*), перед *e*, *u* — *ч*, *ж*, *ш* (*чоловіче*, *спочити*, *друже*, *ляше*).

З морфологічних прикмет важніші: 1) відміна йменників за родом, при чому: а) скрізь виступає твердий тип із характеристичними голосними в закінченнях: *o*, *u*, *a*, *y*, м'ягкий, із голосними *e*, *ї*, *я* (*ба*), *ю* (*бу*), зі спільним *ї* (*ї*) в давальному, чи місцевому (*на лані*, *на коні*);

в силі, на волі; в джерелі, на полі) — та мішаний (р, шипучі) з голосними: а, у, але — е, і (веза, дощу, але — мечем, малярі); зокрема важний тип середніх іменників м'яких на -я (начиння, начинням); б) в серед. й жіночому роді в відміні приголосній — тенденція до переходу до м'якого чи твердого типу (ім'я — ім'ю, ім'ям; теля — телям; воша, миша, церква, Теревовля); в) останки двоїни в жіночому й середньому роді, поширені на 3, 4 (дві жінці, чотири вікні); г) кличний відмінок; ґ) у родовому відмінку однини жіночого роду м'якої відміні та в пересному (й називному) чолов. роду теж м'якої відміни закінчення — і (дони; коні); д) в родовому однини чоловічих іменників закінчення (-а, -у) відповідно до значіння, в ін. відмінках (кличному, місцевому) грає роллю в извук пня; е) давальн. відм. одн. чоловічих іменників закінч. на -ові, -еві; є) в родов. мн.ж. тільки -ів, що продирається до жін. і сер. роду (паннів, стернів, морів, писаннів); ж) дав., орудн., місц. мн. — -ам, -ами, -ах у всіх відмінах; з) нові чоловічі іменники на -о; и) пересний відмінок у чолов. роді заступається то формами родового, то називного; 2) у прикметників і займенників прикметникових: а) відпад родів у множині; б) загиб іменної відміни; в) новий тип твердої та м'якої відміни з характеристичними голосними-відповідниками в закінченнях и — і, о — во, а — я (ва), у — ю (ву), і — і (гарний — синій); в займеннику нові форми його, йому, нього, ньому, й відповідний, як у прикметників, твердий і м'який тип (ті — всі); 4) у числівників: а) окрема відміна числівника два, що помагає за собою числівники від 5-99; б) відпад відміни у зложених числових іменах; в) тенденція до загибу відміни в числівниках 40, 100; 5) в дієслові: а) дійсменник на -ти, і в тих, де пень на к, г (могти, пекти); б) в наказовому способі перемога е-відміни: -и, -ім, -іть (пали, палім, паліть), у пнях на задньопіднебінні: печи, печім, печіть — окремий тип форм наказ. способу; в) будучий час на -му, -меш, -ме (робитиме); г) 2. ос. одн. — -и, в атематичних дієслів — -си (ідеши; іси); ґ) 3. особа однини і множини -ть, із відпадом у е-відміні кінцевого -ть (ходити, годять, але — несе, несуть), зі збереженням його перед -ся (миє, мисться); д) печу, можу, печуть, можуть; е) 1. особа множини -мо (несемо, ходимо, їмо); є) сплутання функцій давнього дієприкметника діяльного І, з П., наслідком того поява в чолов. роді минул. часу форм: ходив, знав; випад „л“ після с, з, р, к, г, у минул. часі (ніс, пік), у нових формах і після д (зблід); ж) форми минул. часу без помічного дієслова (я, ти, він ніс, пік і т. д.); з) загиб відмінних форм participi-ів -чий, -ший, -мий (останки форм прибрали функції при-

кметника); у зв'язку з цим сильна поширеність значінь поодиноких наростів прикметникових, що ними мова заступає недостаток цих форм (-ний, -альний, -лий, і т. д.); и) плівши, кравши; і) заник праслов. аористу, імперфекта, супіна; і) новий давноминулий час (ходив був); й) страждальний рід описовий — улюблена форма неособова на -но, -то; к) наросток тільки -увати (-бваний, -бвання, -ування); л) буту, був; теперішній час: тільки форма є з особовим займенником; м) умовний спосіб із прислівником би, б.

У словотворі замітне: а) загиб багатьох наростків (пр. -тель, -тельний), зате поширеність значіння тих, що залишилися (-ач, -ун, -ак, -ник, -иця і т. д.; -ний, -єнний, -їнний, -альний, -уватий, і т. д.), зокрема розріст творил здрібнелих, не тільки в іменників та прикметників, але й для деяких функцій прислівникових (такечки, тамечки) та дійсменникових (спаточьки, їстьки); б) окремі наростки для родових прізвись, здебільша з кол. здрібнелих чи згрубнелих імен власних (Магно, Петлюра, Тимченко, Равлюк, Петрило, Івашина); в) приросток -но- для діяства багатьох осіб за чергою (діти полягали спати), та діяства в меншій мірі (попоїсти, попопати); 2) дієслівні творива з 2. ступня прикметника (кращати, темнішати) та розріст наростка -ува- чи то в чужих словах (опонувати, редагувати), чи в дієсловах, що вказують на заняття (дякувати, лікарувати, кравцювати); ґ) нарости -оті-, -ота-, для повторення дії (зримотіти, брязкотати), -ону- для висловів раптовості (зукнутити); д) зрізничування наростків у видах дієслів (настановити — настановляти — настановлювати, а далі: понастановляти, попонастановляти) і т. д.; е) тенденція оминати віддієслівні іменники, замінювати їх у чоловіч. роді пнем, у жіночому закінченні — -а, а то й дійсменниковим висловом (осяг, виріб, постанова, підготова і т. д.); є) для 3. ступня прикметників (і прислівників) приросток най- (найбільший) або (ще вищий ступінь) наросток -ісінський, -ісський (білісінський, білісський); ж) велика живучість примітивного словотвору (викликів).

У ділянці складні: а) перевага дієслівного вислову над іменниковим; б) перевага паратакси (сполуки речень, рівнорядні речення) над гіпотаксою (спійня речень, нерівнорядні речення); в) великий нахил до безпідметових речень та неособових висловів у формах страждального стану (поховали чумаченька; козака убито), при чому способів неособового вислову дуже багато (2. особа однини; 3. особа однини + ся; 1. особа множини; 3. особа множини; дійсменник, дієприслівник страждальний; невідмінні частини мови, пр. в-виски йому сін); ґ) відносні речення зі „що“; ґ) поширення функції „що“ для 8 уся-

ких речень: відносні, питайні, висказові, причинові, допустові, часові, порівняльні, наслідкові; д) псевдозайменник у неособливих реченнях (*як його говорити, що воно за цяця*); е) тенденція відділяти функцію орудного й називного відмінка в присудковому вислові (*він — суддя, суддею був ведмідь*); є) широке вживання середнього роду для деяких функцій (*базар людей настиглося, синові жулан купила, щоб воно до школи ходило*); ж) розріз функцій родового відмінка (пайковість, заперечність і т. д.); з) етичний давальник (*будь собі дід і баба*) а відносно вислови (*ти в мене служнячий, а вона коли б тобі слово*); и) багата функціональність орудника (знаряд, спосіб, час, місце, причина, порівняння, ім'я присудкове, і т. д.); і) пропуск сполучки в теп. часі; ї) пошир форми наказового способу на ін. семантичні групи (умова, допуст, мус, у живім оповіданні); й) доконаний вид дієслова в функції заг. правд; к) форма теп. часу в різних функціях (будучності і т. д.); л) функції прислівників *було* (= ти не повинен був), *буде* (досить), *бувало*; м) зложені прийменники (*звід, зповід, зпонад, поперед*); н) функції нових прийменників, прислівників: *нехай, хай* (у способі наказовім), *бодай, коби* (в бажальних реченнях) і т. д.

Сучасна укр. літ. мова почала розвиватися вже в XVI в. і скристалізувалася в мист. творах нового письменства, від кін. XVII в., здебільша, на основі звукових і морфологічних прикмет надніпрянських говорів. Але ж у словництві та в словотворі беруть участь усі інші укр. говори. Укр. літ. мова в сучасній її стані виявляє деякі певні тенденції, що ведуть її до повної нормалізації.

Література: Smal-Stocky J. St. und Garterner Th., Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien, 1913; Сімович В., Граматика укр. мови, Київ-Ляйпціг, 1920; Курило О., Уваги до суч. укр. літ. мови, Київ, 1925; Синявський Ол., Норми укр. літ. мови, Харків-Київ, 1931.

В. Сімович.

Говори. Укр. мова, як і кожна ін. мова, не однакова на цілому своєму просторі. Вона складається з безлічі місцевих говорів, що об'єднуються спільними прикметами в говори (діалекти), а говори лучаться в менші або більші діалектичні групи (піднаріччя й наріччя).

На підставі відмінних рефлексів старих *о, е* в нових закритих складах і праслов. *ё* та *є* в позиції під наголосом і без наголосу, розпадається ціла укр. мовна територія на дві гол. діалектичні групи або наріччя: а) північні (поліські) говори або півн.-укр. наріччя й б) півд. говори або півд.-укр. наріччя.

В півн. групі, що обіймає говори поліські та підляські, виступають: 1. на місці

наголошених *о, е* звич. різні двозвуки (гл. том I, ст. 1088), зате в ненаголошених складах старі *о, е* зберігаються: *куоць, стуел, двуір, шієсть, приноєс, жуоцька*, але — *жонкі, кюєцька*, але — *косткі, стáрость* не *радоєсть, камень, грéбень, бсень* і т. д.; 2. праслов'янському *ё* в наголошених складах відповідає двозвук *іє*, а в ненаголошених звук *е* або *и*: *дівка*, але — *дєвчáта* або *дєвчáта, мїєх* — *мєшбк, бїєдни* — *бєдá, лїєс* — *лєсі, гнєздб, стєнá*; 3. ненаголошеному праслов. *є* відповідає звук *е*, що не м'ягчить попередніх приголосних: *пáмєть* (літ. — *пáм'ять*), *колбдєзь, мїєсєць, дєвєть, хбдєть* (літ. — *ходять*) і ін.

На південь від чистих півн. говорів тягнеться позовжня смуга перехідних говорів, що повстали на півн. основі під сильним впливом півд.-укр. говорів. Гол. їх ознака: різні монофтонгічні рефлекси наголошених *о, е* в нових закритих складах, що часто не доходять до *і* (*кунь, стул, стїл, стил, нос, нїєс*). Границя цих перехідних говорів від чисто-південних іде від заходу приблизно через м-а Грубешів, Володимир Волинський, Житомир, Білу Церкву, Корсунь, Канів, Золотоношу, Лубни та здовж р. Сули через м-о Суми до Суджї.

У півд. групі, що не знає вищезгаданого принципу розрізювання наголошених і ненаголошених рефлексів старих праслов. *о, е, ё*, виступає на їх місці, незалежно від наголосу, звичайно звук *і* (гл. Івання, том II, стор. 93): *кїнь, стїл, двїр, шїєть, принїє, жїнка* — *жїнкї, кїєтка* — *кїєткї, стáрїєть* не *радієть, ка́мїнь, грéбїнь, бсєнь, дїєка* — *дїєчáта, мїєх* — *мїєшбк, бїєдни* — *бїдá, лїє* — *лїсі, гнїздб, стїнá*. Півд. діалектична група ділиться на дві гол. підгрупи (піднаріччя): 1. говори східні (півд.-схід.) й 2. західні (півд.-зах.).

Східні говори займають півд. сх. частину Київщини й величезні простори Лівобережної, Слобідської та Степової України, значну частину Криму, Донщини, Ставропільщини та Кубанщини. Найважливі сх.-укр. діалекти — полт. та півд.-київ., що стали основою укр. літ. мови. Межа між сх. й зах. говорами йде, починаючись на захід від Білої Церкви, в півд. напрямі приблизно через Гумань і Ананїв до Дністра. Західні говори займають півд.-зах. Київщину, Поділля, півд. частину Волині й Холмщини, укр. частину Галичини, Закарпаття, Буковини та Басарабїї.

Важливі фонетичні та морфологічні різниці між сх. й зах. говорами: а) сх. вимова сполук — *ки, хи, ги, ги, зах.* переважно — *кї, хї, гї, зах. кє, хє, гє* (*лавкї* — *лавкї, лавкє, шляхї* — *шляхї, шляхє*); б) сх. — „середнє“ *л*, зах. переважно — грубе (ве-

лярне); в) сх. здовжені (подвоєні) приголосні (*зілля, насіння, життя*) — в зах. говорах незнані; г) слабший ступінь палаталізації зубних (особливо *с, з, ц*) у сх. вимові, ніж у зах.; г) послідовне зберігання дзвінкості приголосних перед наступними глухими у сх. вимові, — схильність до затрати дзвінкості, а то й затрата в західній; д) давальний одн. чол. р. у сх. — *-ові (синові, братові)*, у зах. — *-ови (синови, братови)*, при чому в зах. сильний вплив твердої відміни на м'яжку (*ковальови, диньою, житвом*), замітні форми орудн. одн. жін. роду: *-нев, душев, надійов*; е) місцевий одн. чолов., жіноч., серед. род. у сх. — *-і (на коні, землі, полі)*, в зах. — *-и (на кони, на землі, на поли)*; є) родовий мн. у сх. — *-ій (людей, очей, частей)*, у зах. — *-ий (людей, очей, частий)*; ж) сх. дієслівні форми типу: переважно *він ходить, вони ходять, ходить*, у зах. переважно — *ходить, ходять, ходит*; з) зах. вживають *ся* й перед дієсловом (*я ся мию, ти ся мене боїш*) — сх. тільки після нього (*я миюся, ти мене боїшся*); и) відмінний наголос щодо сили притиску й місця у слові (особливо в дієсловах), деякі різниці у словотворі, складні та лексичні.

До зах. говорів належать: півд.-волинський, подільський, наддністрянський (опільський), надсянський, лемківський, бойківський, середньо-закарпатський, гуцульський і покутсько-буковинський.

В півд.-волинському говорі замітне тверде *р* (*зора, порадок*), закінчення (3. особи на -ть), здовжені приголосні (*зілля*); для подільського, покутсько-бук., наддністрянського й надсянського прикметні стягнені форми дієслів (*ходивем, ходивим, ходивім*; *ходивсья, ходились(ь)мо, ходились(ь)те*, при чому а після палатальних часто переходить у *є, і*, а то й *и* (*декую, зеть, се; сі, си; їкий*)), зокрема в надсянському зберігається різниця між праслов. *ы* і *і*. Бойківський говір, що теж відрізняє *ы* й *и*, задержав м'яжке *р* (*веръх, млинарь*), має м'ягкі наростки *-ський, -цький*, середнє *л*, м'ягкі шипучі (*чъас, жъаба*), зберігає дзвінкість приголосних у визвуку, втратив і міжголосними (*мау=маю, дау=даю*) і т. д. В лемківському говорі, крім зазначених (том II, стор. 453) прикмет, треба піднести: праслов. *гъ, ъ* — *ыр, ьл* (*хърбет, дьрва*), рефлекс *е, о, є* — відмінні від *і*, іменники типу: *насіня, листя* і т. д. Гуцульський говір, гл. том I, стор. 890. Межі говорів гл. карта.

Ів. Зілинський.

Закарпатські говори, аналогічні, як у гал. верховинців (лемків, бойків та гуцулів), але мають свої окремішності й явища, невідомі говорам галицьким. Є тут більше архаїзмів; крім різниці меж *ы* й *и*, рефлекс корінного *о* дає — *і, у, ю, ъ, ы* (*конь, кунь, кюнь, кїнь, кынь*), рефлекс

кор. *е* — *ю, ъ* (*привюз, мїд*). Звукова система визначається ще й подвійністю звуків *е, о, и*, що можуть бути нормальні й вузькі: *береза* — на *бєрєзі* (=бирізі), *болото* — в *болџті* (=в булуті); *сь, зь, ць* — палаталізовані, не палятальні, як у Галичині, але на заході, почавши від Маковиці, зубні *с, з*, перед кожним м'яким голосовим переходять у м'ягкі *ж, ш*: *жєїля* (=зілля), *шєїно* (=сіно). Віддієслівні іменники на *я*: (*питаня, волося, весїля*); м'ягкі відмінні всіх родів підлягли впливові аналогії до твердих (*коньови, волосьом, диньов*); у множині чолов. роду в дав., оруд. й місц. закінч. -ум (-їм, -ім), -и, -ох, -їх (*панум, волїм, чи волїм*), з *вольт, з пань, в лісох, в kwasїх*; відміна іменників сер. роду на -мя *шезла (стремєно, знамено)* або перейшла до м'якої (*їм'я, 2. ім'я, 3. ім'ю, 6. імйом, 7. в ім'ю*); в відміні дієслів випад інтервокалічного *ј* у середніх говорах (*мау або маву, дауть, давуть*); стягнення в 2. і 3. однини тих самих дієслів окін. на -ати: *гадаш, гадаш, 3) в 1. ос. мн. окінчення -е*, крім говорів гуцульських (*ходимє, будєме*), 4) в минул. часі в говорах на захід від Лябірця зберігається — *л*: *ходил, робил*, в говорах на схід від Уга долами нова форма в 4 дієслів *плєсти, мєсти, вєсти, бєсти*: *заплюх (-їх), замюх (-їх), завюх (-їх), избух (-їх)* себто: *заплів, замів, завів* і т. д. Тут можна установити такі підговори: 1) спиські, 2) маковицькі або шариські (=лемківські), 3) земплинсько-ужанські з впливом говорів лемківських, 4) березько-угоцькі, 5) верховинські ужанські, 6) верховинські березько-марамороські, 7) долішньо-марамороські, 8) перехідні ситгеські, 9) гуцульські, 10) руцанські (від ріки Руськова), 11) деякі острови. На окрему увагу заслуговують говори долішні між Ужгородом і Кошицями, перехідні до словачьких, відрізняються від ін. укр. говорів: 1) браком повноголосу: *крава, глава*, 2) дзеканням (*дзєці=діти, ходзіц=ходити*).

Ів. Панькевич.

Література: Михальчук К., Нарвчя, поднарвчя і говори Южної Росії вь связи съ нарвчяями Галичини [„Труды“ Чубинського, VII, стор. 453-512], Спб., 1877; Соболевській А. И., Опыт русской диалектологии, III, „Малорусское нарвчє“ [„Живая Старина“, IV, стор. 3-61], Спб., 1892; Зілинський І., Проба упорядкованя українських говорів [„Привіт Ів. Франкові в сороклїтї його діяльности“, стор. 333-375], Львів, 1914; — Нарис укр. діалектології з язиковою картою, 1934; Панькевич І., ряд праць про закарпатські говори.

Історія. Про повстання укр. мови є дві теорії: одна виводить її, як і всі ін. слов. мови, безпосередньо з одного з говорів праслов. мови, так що всі слов. мови між собою — сестри; друга — після спільної

праслов. доби встановляє ще окрему добу „праруську“, з якої нібито аж пізніше (в XII в.) відокремилася укр., рос. й білорус. мова. Діалект, із якого бере початок укр. мова, сусідував у слов. прабатьківщині на південь із півд.-слов. говорами (хорв., серб., словін., болг.), на північ із білорусь. (дреговичів і кривичів), на захід із поль., словаць. і чесь. Про таке судство свідчить спільність деяких дуже давніх звукових явищ то з одною, то з другою діалектичною групою.

Коли в VI і VII вв. вел. частина слов. племен вимандрувала поза межі своєї слов. прабатьківщини (між Вислою та Дніпром) на південь, захід і північ, ті слов. племена, що з них опісля склався укр. народ, тільки в малій мірі посунулися на схід за Дніпро, у значно більшій мірі лишилися вони на своїх давніх оселях, та крім того, зайняли ще ті півд. й зах. землі слов. прабатьківщини, з яких вимандрували півд.-й зах.-слов. племена, так що найбільшу частину кол. слов. прабатьківщини від найдавніших часів, а тимто й центр. становище серед слов. мов, іще й тепер займає укр. народ.

Розійшовшись з прабатьківщини, слов. племена живуть іще досить довгий час далі спільною традицією, розробляючи у своїй мові винесені з прабатьківщини зародки й розв'язують тенденції останньої спільної доби. Аж згодом починають вони, серед нових обставин, творити свої держ. осередки, індивідуалізуватися, жити своїм окремишим життям та творити собі й у своїй мові нові власні закони. З тої першої, ще діалектичної доби, винесла укр. мова такі важні свої ознаки, що вже тоді вирізняли її як діалект праслов. мови від ін. таких діалектів у окрему діалектичну одиницю: 1. л епентетичне у сполуках губних приголосних із прийотованими голосними (земля, мовляти); 2. сь з снє в місцевому відмінку однини; 3. цвѣ, звѣ з kvě, gvě; 4. ч, дж (ж) з tј, dj (з такої їх вимови, як теперішнє ть, дь), і таксамо 5. чи, чь з ktі, gtі, ktь, gtь; 6. њи < њи, а њи < њи; 7. вимову з як h (не g!); 8. тверду вимову те, де, не, ле, се, зе, ти, ди, ни, си, зи (як тверде ti...!) 9. о замисць є на початку деяких слів (одинь, озеро...); 10. повноголос (золото, береза; роз-, локоть, рало); 11. ры, лы < рь, ль (кривавий, гриміти, глитай); 12. ол із ел (молоти — мелю); 13. ъл із ѡл (ръль із *рыль); 14. двозвуки ай, ой, уй, ей, уй, ѡй; 15. обидва голосні ѡ і ѡ у деяких позиціях стають глухими з тенденцією повної редукції, в ін. позиціях слідна вже в них тенденція прояснитися в повні голосні: ѡ — відкрите о, ѡ — е; 16. різниця між довгими й короткими голосними зникає; 17. тенденція заміни носових є на двозвук іа, а о на у; 18. тл, дл злегчуються в л (плели — плетешь, вели — ведешь); 19. - ть у орудн. одн. о-пнів (богьть); 20. - ѡ в родовому відм.

одн. м'якої жіночої відміни; 21. закінчення -шь у 2. особі одн.; 22. -ть у 3. ос. одн. і множини; 23. -мо в 1. ос. мн.

З появою русів у IX в. й заснуванням у Києві Руської держави починається іст. й окремішне культ. життя тих сх. слов. племен, що згодом об'єдналися у своїй державі в один народ (поляни, деревляни, волиняни, бужани, дуліби, лучани, уличі, тиверці, сіверяни). Спільною мовою цих племен стала мова ст.-болг., що прийшла з християнством і церк. книгами, та що її з порушеною (поукраїнченою) вимовою не відчували як зовсім чужо (слов'яньскъ языкъ и русьскыи одинъ). Перші пам'ятки (Зборники Святослава, Архангельське євангеліє, Гал. євангеліє і т. д.) дуже значно вже поукраїнілися. Процес поукраїніння староболг. мови йшов нестримно далі так, що в XIV в., хоч кияв. Русь, а й гал.-волинська укр. держава перестали вже існувати, ця русь. (укр.) мова стала держ. й дипломатичною мовою Литви й Молдавії. Її назва вже — руська мова. Найкращі пам'ятки цієї мови — це гал. й бук. грамоти XIV і XV в. Тільки в церк. книгах і як богослужбова мова залишилася на Русі й далі ст. церк. мова. Видана 1581. р. Острозька Біблія показує стан церк. мови на Русі. Її граматику склав 1618. р. Мелетій Смотрицький, а словник цсл.-укр. уклад Памва Беринда 1627. В цій першій добі с. а м о с т і й н о г о вже, індивідуального життя укр. мови розвинулися в ній далі такі важніші ознаки: 1. и (вимовлялося досі як i) і ѡ зливаються в вимові докупі в теперішнє и; 2. ѡ там, де воно стало глухим голосним, редукується цілком і випадає без сліду, або в ін. позиціях замінюється на о; 3. таксамо ѡ, або редукується дорешти й випадає без сліду, або лишає по собі слід у пом'ягченні попередніх приголосних т, д, с, з, ц, л, н, (р), в ін. позиціях замінюється на е; 4. через те кількість складів слова меншає, склади з відкритих стають закриті, відкривається поле для повнішої асиміляції, випадку і вставки приголосних, для зміни голосних у закритих складах, вставки голосних е або о, зміни приголосних у визвуку; 5. після ч, ж, ш деколи е замінюється на о (чоло, жорна, пишно); 6. ѡ, що перейшло в цю добу як дифтонг іє із більш, то менш (як до позиції) закритим основним звуком е, звільна монофтонгізується в і, яке пом'ягчує приголосні т, д, с, з, ц, л, н; 7. двозвук іа з є — розвивається в ја, яке пом'ягшує попередні приголосні т, д, с, з, ц, л, н, (р); 8. нове пом'ягнення приголосних т, д, с, з, ц, л, н, через колишнє ѡ, є, е на т', д', с', з', с', л', н', (р'); 9. праслов. м'яккі *l'e, *n'e, *r'e, *c'e, *l'i, *n'i, *r'i, *c'i тверднуть на ле, не, ре, це (поле, подем; море, морем, серце), ли, ни, ри, ци (на кони, на землі...); 10. здвоєння м'яких приголосних у сполуці з наступним -ьє, -ья, -ью (життя...); 11.

нові дифтонги *ав, ев, ів, ов, ув* із наведених голосних із наступним, належним до одного складу з ними двогубним *в* (*права, кров*); 12. *в* чергується з *у*; 13. перезвук первісного відкритого *е* на закриті *е*, а далі на *ъ* у закритих складах (*ле-дъ — léd*); 14. перезвук первісного відкритого *о* в закритому складі на закриті *о*, а далі на *у* й нарешті на *і* (*ко-нь — kun', kін'*); 15. занепад окремих форм для двоїни; 16. занепад іменної відміни прикметників; 17. замість дієприкметникових форм тепер і минул. часу виринають дієприслівникові форми; 18. занепад родових різниць у множині прикметникової відміни; 19. форма родового відм. в живих чоловічих істот перебирає функцію пересмного; 20. форма пересмного множ. перебирає функцію називного; 21. сила аналогії починає об'єднувати всі чолов. іменники, поширює в них зак. *-у, -ю* в родов. й місц. одн., зак. *-ови* в даваль. одн., зак. *-ов* у родов. мн., зак. *-ам, -ами, -ах* у множ.; 22. занепад аориста, імперфекта й супіна; 23. зак. 3. ос. одн. *-ть* занепадає в дієслів після *л, є*; 24. наказовий спосіб *-ъм, -ъте* приймається в дієслів на *-ити*; 25. зложений минулий час перебирає функцію аориста й імперфекта; в 3. ос. одн. зникає помічне *єсть...* У словотворі й складні доконалися теж важні зміни, яких не можна ще так спеціалізувати.

У XVI в. виринули нові вимоги культурного життя, його провід беруть у свої руки „люди посполиті“, міщанство, а далі козацтво, мова робиться, з одного боку, доступніша широким верствам народу, наближається до звичайної, „простої“ мови „людей посполитих“, з другого — збагачується висловими вищої шк. освіти. В синтактичній її будові та стилістиці помічається досить значний вплив поль. мови, є в ній доволі чужих слів. Нові складові її елементи спливаються, гол. через школи, досить гармонійно до купи, і в тодішніх писаннях (Вишньський, Ставровський, Галятівський, Радивилівський, Самовидець, драми, вірші і т. п.) видна вже досить значна однотайність і упорядкованість у кожному напрямі, нею однаково послуговуються всі письменники на цілій території укр. народу. В іст. думках, у віршах усяких анонімних поетів, у нар. піснях вона вже така вироблена й вигладжена, що мова Енеїди Котляревського (1798) це тільки даліше продовження розвиткових тенденцій тої нової укр. літ. мови, що її початки сягають до XVI в.

В новочасній літературі, почавши від Енеїди Котляревського, з новими предметами літератури, що ворушили всіма струнами людського чуття, знання й свідомости, в мист. оправі вел. талантів, як Шевченко, Квітка-Основ'яненко, Куліш, Старицький, Федькович, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Мирний, Франко, Леся Українка, Кобилянський, Олесь і багато ін., змогнутіла здібність укр. слова, поетичного і прозо-

вого, протягом XIX в. до виконання найвищих завдань служби добру народу, красоті і правді. Царська заборона 1876 не мала сили спинити її розвитку.

В цій останній добі зазначені вже в попередній добі явища й розвиткові тенденції укр. мови дорешти дозрівають, оформлюються в норми й закони, та, крім того, витворюються в ній даліші нові характеристичні ознаки: 1. *свіі, цвіі, звіі* із *свѣ, цвѣ, звѣ, свѣя* і т. д. зі *свѣ (сѣмія, зѣвір, цѣвляшок...*, але — *свій*); 2. нові дифтонги з голосного та наступного *л* у визвуку складу (*ав, ів, ев, ів, ов, ув*); 3. *ч, ж, ш*, ствердли, а також і *р*; 4. у прикметникової відміни стягається в закінченнях — *ая* в *а, оє* в *е, ую* в *у, іі, уі* в *і* (гарна — *гарна, гарну* — *гарну, гарное* — *гарне, гарні* — *гарні*); 5. таксамо *ає* в 3. ос. одн. скорочується часто в *а* (*чита, нема*); 6. *о* без наголосу звукується в вимові (часто вже й у письмі) на *у, а* е на *и*; 7. з чужими словами приймаються чужі приголосні *г, ф*; 8. перед *у* в назвуку приставляється *в* (*вулиця, тому — він <вун, вівця <вуця*); 9. *к, г, х* мають перед *і, у, е* більш піднебінну артикуляцію; 10. в прикметниковому наростку *-ъжъ* правильно пом'ягшення *-ський*; 11. тільки м'яккі наростки *-ець, -ця, -иця*; 12. *л* відпадає в формі мин. часу після *н, б, с, з, р, к, г*, а також після *д* (новий закон: *зблід супроти старого крав*); 13. перед назвуковим *а* часто приставляється *г*; 14. замість *з* часто *дз*, замість *ж* — *дж*; 15. ненаголошені голосіки (*і, у, е*) в назвуку й визвуку часто відпадають (*грати, будь, білши, щоб...*); 16. приіменники й приростки *с, из* злилися до купи в *з*; 17. *от* стало *од, від*; 18. в відмінюванні іменників і дієслів наслідки нових звукових законів (ікання, випад, вставка, асиміляція, пом'ягшення й ін.), наголошування або ненаголошування голосних і сила аналогії спричинили досить вел. зміни в вигляді форм (*на коні, на землі, в полі; волові, коневі; печу — печуть, можу — можуть; печи, печім, печіть, помози, поможім, поможіть; некти, моги; ївши, пливши; бути, був* і т. д.); 19. займенникова й прикметникова відміна цілком між собою вирівнялися; 20. наказовий спосіб скорочується: *будь — будьте, вір — вірте, любіть...*; 21. в минулому часі форми помічного дієслова зрагалися, сполучка взагалі занепадає, *є* для всіх осіб; 22. будущий час приймає форму: дієйменник + *буду* або *му*; 23. умовний спосіб з частинцею *би, б*; 24. у словотворі багато ст. наростків втрачатимуть словотворчу силу, багато нових наростків повстає; 25. повстає нова категорія чолов. іменників на *-о* і іменників із прикметниковим виглядом; 26. особливо характеричне дуже тонке відтінювання всяких ступнів здрібності й погрубшування; 27. своя система творення родових прізвищ;

28. своя система дієслівних видів; 29. розмножуються безпідметові речення; 30. родовий відмінок поширюється коштом перемного, особливо в реченнях заперечних; 31. шириться присудковий орудник; 32. що перебирає функцію відносного займенника; 33. дієменникові речення при сполучниках; 34. нові прийменники, великі зміни в засобі сполучників і т. д.

Так укр. мова протягом століть витворила свою власну звукову, морфологічну, словотворну й синтактичну систему. Її норми показують властивий їй характер і відмежовують її як специфічний твір психофіз. сил укр. народу супроти ін. слов. мов. Цей характер виявляється назверхи тим, що хоч приголосних в укр. мові багато, то вона не терпить таких сполук приголосних, які тяжко було б вимовити. Підставою складів є тільки повні, чисті, сильно й докладно артикульовані голосні. Кожний склад гомонить повно й ясно. Рухомий наголос, підвищення голосу на наголошених, а пониження на ненаголошених складах робить мову мелодійною. Переважна потреба говорити на досить великі віддалі (село, степ!) відбилася корисно на артикуляції звуків та складів, умістила їх головню в передній половині рота, який нормально більш розкривається, ніж звичайно буває при менш голосній розмові. В обнові й розмножуванні засобу слів помічається жвавість творчих сил, у метафорній творчості — перевага хліборобського світогляду. Велике багатство форм, але прозорість морфологічної системи. В синтактичному виразі простота, незамотаність. Це мова хліборобсько-коз. культури.

Література: Крымскій А., Укр. граматики для учениковъ..., Москва, 1907; Smal-Stocky J St. und Gartner Th., Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Відень, 1913; Кульбакинъ С. М., Укр. языкъ, Харків, 1918; Бузук П., Нарис історії укр. мови, Київ, 1927; Смалъ-Стоцькій, Розвиток поглядів про семію слов. мов. Прага, 1927; — Схід. Словяни, [„Україна“], Київ, 1928; — Укр. мова, її початки, розвиток і характер, її прикмети, Львів, 1933.

Ст. Смалъ-Стоцькій.

Грамматичні дослід. Початки укр. мовознавства сягають кін. XVI в., коли для потреб школи почали появлятися шк. підручники („Кр. граматики словенська языка“ 1586; Адельфотес 1591. Зизаній-Тустановський 1596, Смотрицький 1618). Тільки ж усі ці праці, складені на зразок шк. лат. і гр. підручників (Донат, Альвар; Лякарскі, Мосхопул і т. д.), мали на оці найважливіші (практичні) закони ц.-сл. мови (на укр. фонетичній основі) й самої укр. мови торкалися тільки посередньо. А проте деяким із них (Смотрицький, рукописна грамика Ужєвича з 1643) довелося відограти велику

ролю в іст. слов. мовознавства (Добровський), техн. терміни, складені за гр. і лат. зразками, прийнялися цілком у рос. грам. термінології й довгий час (поза 70. рр. XIX в.) вживалися в шк. підручниках зах.-укр.; Смотрицький і його перерібки були шк. підручниками ц.-сл. мови в Московщині й Сербії (Мразович). З погляду самої укр. мови більшу вагу мають лексичні праці, словники ц.-сл.-укр. з кін. XVI в. („Лексис“ невідомого автора, словник Зизанія-Тустановського в додатку до його Букваря 1595) та XVII в. (Памви Беринди 1627) й укр.-цсл. словник невідомого автора (найдений Житєцьким). Крім того, грамика Смотрицького дала ґенеру до деякої нормалізації словено-руської мови XVII в., що стала літ. мовою творів квіт. школи (Гізель, Граб'янка і т. д.), гол. в питаннях правопису.

Всі ці праці уканонізують укр. вимову церк.-слов. книг на Україні, на яку цілий XVIII і поч. XIX вв. нарікають і проти якої протестують моск. учені, поширюючи погляд, що укр. мова „далектъ съ нашимъ очень схожень“, та тільки через сусідство з поляками попсувався (Ломоносов, Сумароков. Сравнительный словарь вѣсѣхъ нарѣчій 1787-89. „Изслѣдование баннаго строения“ 1809). Через те, що протягом 2. пол. XVIII в. унормалізована Ломоносовим рос. літературна мова правдами (верхи укр. суспільства її приймали добровільно), а ще більш неправдами (переслідування укр. мови вищою церк. владою й царським урядом) зробилася мовою інтелігенції, міг витворитися погляд, що укр. мова з а в м и р а є („ни живой, ни мертвый языкъ“).

Підо впливом таких думок та ще збудженого скрізь інтересу до творчості й мови простолюдуя повстає перша укр. грамика Павловського 1818 (рукопис поданий 1805 р. до Акад. Наук у Петербурзі), трактована з погляду сутніших її різниць від моск. літ. мови. З того самого погляду треба розглядати перші практичні словнички з кін. XVIII й поч. XIX вв.: названий словник 1787-89 (до 100 укр. слів), словничок у додатку до „Лѣтописца Малой Россіи 1793 (333 слів), „Енеїди“ Котляревського 1798 (972 слів), граматики Павловського (1131 слів), збірника Цертелева 1819 (218 слів) і словничок Івана Войцеховича 1823. Практичний характер мають і правописні помітки у зв'язку з вид. етногр. матеріялів (пр. Максимовича 1827, 1841, Метлинського 1848, і т. д.). Погляди офіційальної рос. науки і брак поважнішої укр. граматики не дозволяли втягати її до порівняльних слов. студій (Добровський).

Поява першої грам. спроби виключно на народній основі — для Наддніпрянщини характеристична: там рос. мова виперла словено-руську традицію. На західній землях, де не переривалася давня традиція словенорущини, перші грам. праці з поч. XIX в. плутаються в сітках церковщини, яку перші

автори граматики то втотожують із укр. мовою (Лучкай 1830, дарма що всі наведені ним порівняння говорять проти його теорії), то домішують до елементів нар. мови церковно слов'янські (Йосип Левицький 1834, Вагилевич 1845), при чому на укладі їх праць і на законах, що їх виводять, видко сильний вплив тодішніх рос. граматик, з яких автори виписують не тільки цілі правила, а й подають ті самі приклади (Й. Левицький — Таппе, Буговський, Вагилевич — Греч; вплив Таппе слідний і на Лучкаві). Серед повної здеорієнтованості у справах мови правдивому поглядові на укр. мову продиратися було дуже важко, тим більш, що через тодішні австр. цензурні умови ряд праць із такими поглядами то з друку не виходив (граматика Ів. Могилянського, подана до цензури 1824), то сильно спізнявся (граматика Й. Лозинського, подана до цензури 1833, вийшла 1846). Та ні здорові погляди Ів. Могилянського на мову (Вѣдомость о языцѣ рускомъ 1824, Rozprawa o języku ruskim 1829), ні справедливі думки Й. Лозинського, того фанатика нар. мови (передне слово до граматики), ні завваги вел. словінця Копітара — не могли розбити традиційних поглядів на тзв. книжну мову, яка повинна була бути або чисто церковна, або хоч із вел. домішкою церковчини. Для шкіл консисторія не давала апробати граматики (Лозинського), коли вони були „дуже популярні“ (проводили закони нар. мови). В усіх грам. підручниках (навіть і в Ів. Могилянського) проходить традиційний погляд про дві мови: книжну та народню. Думки, що книжна мова від нар. різниться не повинна (Й. Лозинський), що літ. мова повинна розвиватися на нар. основі, що граMATика має подавати правила, які визначила сама мова, а не диктувати згори укладені закони, стрічаються з ворожістю церк., всесильної тоді цензури. Тим пояснюється, що цілий ряд граматичних підручників для школи (1848-1850), збудованих на нар. мові, а то й на живих гал. говорах (Теофан Глинський, Лука Слугоцький, Іван Жуківський, Йосип Ганінчак) так і позалишалися в рукописах. Гарна ж граMATика Якова Головацького (1849), що використав працю Лозинського, — з зібраними найважливішими законами укр. нар. мови, вваженням говорівих прикмет, — завдячувала свою появу самому становищу Головацького, як проф. унів. та його іст.-етимологічному принципі, консеквентно переведеному в підручнику. Ввесь цей період грам. діяльності можна назвати часом — самоуків. Бо хоч автори граматики підмітили найважливіші закони укр. нар. мови (пр. Лозинський, за ним Головацький про „ікання“), хоч указували на діалектичні прикмети (Вагилевич), а то й пробували робити класифікації укр. діалектів (Головацький: Розправа о языцѣ южнорускомъ и его нарѣчяхъ,

1849), то все ж усі ці спроби мають на собі ознаки дилетантизму. Єдина праця, що вказує на ширший погляд автора, на знання укр. говорів, на обзнайомленість із тодішньою лінгвістичною літературою (Востоков, Грім і т. д.) й могла б була бути спробою першої дескриптивної грам. праці, — були унів. виклади Як. Головацького, які через зміни його поглядів на укр. мову в 50. pp. XIX в. — залишилися в рукописі.

За той час грам. студії в Наддніпрянщині (і в Росії) йдуть у 30-50 pp. XIX в. у зв'язку з розквітом мовознавчих славістичних студій на унів. Та студії ці мають спершу характер оборони (Бодяньський 1835); перед поглядами, що, мовляв (Греч), укр. мова є „областное нарѣчје польскаго языка“ або повертаються в рямцях „окремшностей“ (особенностей) укр. мови супроти офіційної рос. мови (Бодяньський 1834, зокрема ж у листуванні з Шафариком 1836; П. Лавровський 1852, 1855), а то й супроти рос. й поль. (Костомарів 1863). З такого погляду розглядає її й тодішнє слов'янознавство на заході (Шафарик, Slovanský Národopis 1842). Рівночасно з цим ідуть дискусії про старшість укр. мови за російську (І. Срезневський 1849, Максимович 1856), її ближче споріднення з ін. слов. мовами (П. Лавровський 1856) та й її місце між слов. мовами, з поправками класифікації Добровського, який признавав тільки одну руську мову (Максимович 1827, 1838 і т. д.) На той час припадають перші віднаходи ст.-укр. пам'яток мови, і вслід за ними появляються видання цих пам'яток (Калайдович, Бодяньський, І. Срезневський), починається вивчення їх із погляду іст. граматики, виходять і перші хрестоматії старо-русь. мови (Буслаєв 1861), що містять і пам'ятки старо-укр. з поясненнями грам. і палеографічними.

Наук. досліді над укр. мовою з порівняльного й історичного становища — починаються в 50. pp. XIX в. з Фр. Мікльосічем, що виразно зазначив її повну самостійність і ступінь її споріднення з ін. слов. мовами, зв'язав його з геогр. сусідством та з будовою самої мови (Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen 1852 і пізніші порівняльні праці). Та, всупереч Мікльосічеві, що рахувався тільки з мовними фактами, українець Олександр Потебня, основник укр. лінгвістики, прийняв абстрактну „праруську“ мову, як збір спільних ознак усіх сх.-слов. мов, і цю мову як окрему одиницю протиставляв ін. слов. мовам (1864). Цей погляд, висловлений передтим несміло Максимовичем (1856) та П. Лавровським (1859), прийняв пізніші укр. мовознавці (Житецький, Михальчук, Кримський), й він, теоретично розроблений Шахматовим, запанував на довго в славістичній науці. А так Потебня, побіч ряду лінгвістично-філософічних творів (Мысль и языкъ 1862) та розслідів із

поля звучні з порівняльного й іст. становища (повноголос 1864, звукові окремішності руських говорів 1866), та зі складні (1873-74), дав огляд звукових і морфологічних прикмет укр. мови (Зам'ятки о малорусс. нар'ччі, 1871). Теор. погляди Потебні на мову взагалі, свого часу недоціновані, стали з поч. XX в. підставою до повстання окремої школи „потебніянців“, куди належать передусім його учні (Харців, Встухов і ін.).

70. рр. XIX в. дали перші спроби іст. звучні Павла Житецького (Очерк звуковой ист. малорусс. нар'ччі, 1876), з якими тісно в'яжуться друга спроба — характеристики укр. літ. середньоукр. мови (Очерк лит. исторії малорусс. нар'ччі XVI-XVII вв., 1889), що навіть після появи праці Шимановського про головні риси укр. літ. мови XVI-XVII вв. (1893) та монографічних праць із того поля (пр. Марковського про мову Радивиловського 1895) — не втратила свого значіння. Праці Житецького використовують (перша — з рукопису) той усебі діалектичний матеріал, що його оголосив друком у VII томі Чубинського „Трудів“ К. Михальчук (1877). Хоч праця Михальчука має деякий уривковий характер (матеріал збирали на основі поданих питань нефахові люди), але ж це був перший повний огляд укр. говорів із спробою їх поділу на три групи (українська, польська й червононоруська), поділу, від якого Михальчук пізніш відмовився (1893), критикуючи нарис укр. діалектології А. Соболевського (1892) з його поділом укр. говорів на дві групи. Велику вартість має додана до праці мапа говорів. Деяку несистематичність, що характеризує це видання, виправляє пізніша Михальчукова „Програма до збирання діалектичних одмін укр. мови“, укладена з доручення рос. Акад. Наук й видана (1909), (рос. вид.) під редакцією Кримського та (укр. вид.) під ред. Є. Тимченка. Систематичністю визначається і праця В. Науменка про характеристику укр. звучні з 80. рр. XIX в.

60. й 70. рр. XIX в. дали декілька спроб лексикографічних праць на Надніпрянщині та в Галичині. Але ж усім їм недостає наук. методи (Закревський 1861, Піскунов 1873, Левченко 1874), декотрі неподокінчені (Шейковський 1862-84), в інших знов матеріал опертий на сумнівних джерелах (нім.-укр. словар Партицького, 1867). З цього погляду корисно різняться від усіх цих праць „Знадоба до словаря южноруського“ Верхратського (1877).

Вплив Мікльосіча на гал. грам. праці позначився спершу слабо. Крім кількох шк. граматик (Осадца 1862, 1864; Григ. Шашкевич 1862; Дячан 1865; Ом. Партицький 1883), що супроти шк. підручників давніх самоуків виявляли вел. поступ, — більших праць у 60-70 рр. не було. Щойно у 80-х рр. XIX в. з Мікльосічевої школи появля-

ються перші праці Ом. Огоновського (Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache, 1880), Степана Смаль-Стоцького (про вплив аналогії в відміні йменників, 1884) та Гануша (наголос, 1884). Метода Мікльосіча видна і в працях Верхратського (перші діалектологічні праці) і в першому, на той час найповнішому, науково обробленому словнику Желехівського (Малорусько-нім. словар, 1886).

Огоновський (Studien, Граматика, 1889), оперує багатим матеріалом, зручно відкидаючи з нього все сумнівне, ненародне, зазначає скрізь джерела, де можна, дає іст. пояснення, вводить нар. терміни граматичні, використовує всю грам. літературу свого часу (Потебня, Михальчук), у морфології йде за Мікльосічем, у правописі використовує іст.-етимологічний принцип, до якого нагинає фонетичні закони укр. мови; найкраще оброблена складня, що й досі своєї ваги не втратила.

Всупереч Огоновському, граматика Смаль-Стоцького і Гартнера (1893) — її попередила критика грам. Огоновського — зриває з іст.-етимологічним принципом, уводить правописну систему Желехівського (фонетичну), в морфології виставляє питомі укр. мові угруповання, звертає велику увагу на фонетику й словотвір — з яких найкраще виходить своєрідна будова укр. мови, а вже менше на складню (1. вид.; пізніші видання 1907, 1913... її більш уважують, таксамо як звертають увагу й на семантику).

На 80-90 рр. XIX в. припадають перші праці А. Соболевського (Лекції по ист. русского языка, 1. вид. 1889, 4. — 1907), де, що правда, укр. мова трактована як говір „одної руської“ мови, але ж використаний вел. говорівий і іст. матеріал, подинокі явища дістають свої пояснення, правда, не все докладні та правдиві, як це доказала критика (Ягіч, Критическія зам'ятки по исторії руссакого языка, 1889). Виступ Соболевського з відмовою „Погодінської“ гіпотези (на основі віднайдених ним ніби-то гал.-волинських пам'яток), що наче б то кийський говір перед нападом татар був моск. (1883, пор. Древнекиевскій говоръ, 1905), викликав вел. оживлення серед укр. мовознавців, що проявилось то аналізою староукр. спірних щодо мови пам'яток (Кримський, Мочульський, Ол. Колесса), то теор. працями про критерії для класифікації ст.-русських говорів (Кримський, Розов), то студіями над ст.-київ. пам'ятками (Кримський 1907). Взагалі в 90. рр. XIX в. і в двох перших десятиках XX в. грам. праця йде у двох напрямках: студіювання (з мовного й палеографічного боку) ст.-укр. нововіднайдених та знаних уже пам'яток (Шахматов, Калужняцький, Ол. Колесса, Свенціцький, Панькевич, Копко, Маслов і т. д.), грамот XIV-XV вв. (Розов) і — досліди над укр. діалектами (Михальчук, Ши-

мановський, Охримович, Верхратський, А. Соболевський, Гнатюк і передусім Ол. Брех (1897), зі спробами їх класифікації (Соболевський, Зілинський).

Упадок заборони укр. слова в Росії (1905), зазначився появою різних популярних підручників укр. мови (Залозний 1906, Шерстюк 1907), але ж дав нам передусім першу дуже поважну, на жаль, недокінчену спробу укр. історичної граматики (Кримський, 1907), збудованої на поважному іст. й діалектному матеріалі, з явною тенденцією нормалізації літ. мови на підставі надніпрянських говорів. Таксамо тільки звучно й морфологію обіймає цінна граMATика Є. Тимченка (1907, 2. вид. 1913), здебільша, синхроністичного характеру. Іст. освітлення фонетичних і морфологічних явищ укр. мови знаходимо в системі „руського язика“ рос. лінгвіста Ол. Шахматова (Курсь історії руського язика, 1911-12, Очеркь древнѣйшаго періода руського язика, 1915), де укр. мова проходить крізь призму „общеруського язика“, спільного всім схід.-слов. мовам до IX в., з якого вона, мовляв, витворилася як самостійна мова. З того погляду трактований і його „Краткій очеркь історії малоруського (українського) язика“ („Укр. народъ въ его прошломъ и настоящемъ, том II, 1916, укр. переклад В. Дем'янчука, вид. ВУАН, 1924). На такому самому становищі щодо походження укр. мови стоять, здебільша, рос. мовознавці: Будде, Дурново 1924, Карський 1924, С. Кульбакин („Українскій языкъ“, 1918), Трубецкой, чеські (Вондрак), франц. (Мее), нова поль. школа лінгвістів (Лер-Сплавінський і ін.), — з українців: Бузук (1924, 2. вид. 1927) і учні Шахматова (Ганцов, Драйхмара і т. д.).

З цілком протилежного становища трактована Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache 1913 Ст. Смалъ-Стоцького й Гартнера, де автори відкидають теорію про „спільноруську“ мову й виводять укр. мову просто з праслов'янської. Своєю позицію обороняє Смалъ-Стоцький і по війні рядом окремих праць і рецензій. Новіші досліді над укр. мовою, і з іст. погляду (Є. Тимченко, О. Синявський) й головню з погляду структурального, вносять щораз більше знадобів до ревізії поглядів Шахматова.

Із упадком закону з 1876 р. зв'язана й поява найбільшого до того часу словника укр. мови, зредагованого Грінченком (1907), де зібрано (60.000 слів) матеріал, здебільша, народній. Більше вже літ. слів містять рос.-укр. словник Уманця і Спілки (1893-97) та Тимченка 1897-99, не кажучи вже про словник Кміцикевича (нім.-укр., 1912) та Кобилянського (лат.-укр., 1907).

До небуденних явищ із передвоєнних часів треба залічити фонетичний огляд укр. літ. мови О. Брех (Slavische Phonetik, 1911), — й то на основі зах.-укр. ортоєпії його учня (й Ягічевого) Ів. Зілинсь-

кого, діялектольога (спроби класифікації укр. говорів, 1916, 1925) та автора першого систематичного фонетичного опису укр. мови (1932) й діялектологічної карти укр. говорів (1933). Цікава, хоч інакше трактована, діялектологічна мапа Дурнова, Соколова й Ушакова (1915).

Часи після 1917. характеризує небувалий досі розвиток укр. мовознавства. Появляються повні курси укр. літ. мови з явними тенденціями до її нормалізації (Сімович, Синявський). Швидке темпо розвитку літ. мови викликає ряд крит. зауваг щодо літ. мови то спеціалістів-філологів (Кримський, Сімович, Синявський, Курилова, Огієнко), то звичайних практиків, знавців духа мови й її законів (Є. Чикаленко, М. Левицький, М. Гладкий і т. д.), які трактовані зовсім із ін. погляду, ніж дилетантські міркування Нечуя-Левицького (Сьогочасна часописна мова на Україні 1907, Криве дзеркало укр. мови 1912), або хочби й Верхратського. Розроблюються окремі питання з ділянки звучні (Ст. Смалъ-Стоцький, Томсон, Синявський, Курилова, Зілинський, Ганцов, Галюк, Бузук, Німчинов, Пушкар і т. д.), і то з погляду діяхроністичного та синхроністичного, з поля морфології (Сімович, Груньський-Ковалюв, з поляків Лер-Сплавінський), складні (Тимченко—головню наука про відмінки; Суліма — фраза, прийменники, дієслова; Курило й т. д.), появляються словотворчі праці (Роман Смалъ-Стоцький), етимологічні студії (Іллінський, Бузук).

А так, далі йдуть монографічні розбори ст.-укр. пам'яток (Бузук, Ол. Колесса, Дурново), грамот галицьких (Дем'янчук, поляк Курашкевич), чи бук.-молдавських (Ярошенко), пам'яток середньо-укр. доби (Огієнко), чи мови творів поодиноких письменників: Беринда (Веселовська), Сковорода (Бузук, Синявський, Німчинов), Котляревський (Синявський), Квітка (Веселовська — складня), Шевченко (Синявський — фонетика; Суліма — складня), Свидницький (Хрищевський), Коцюбинський, Хвильовий і т. д. Крім того, виходять спроби іст. граматики, чи то в формі систематичного викладу (Огієнко 1919, Бузук — звучня й морфологія, 1927, Є. Тимченко — звучня, 2. вид. 1930), чи в формі нарисів (Свенціцький — до XIV в., 1920), а то й появляється спроба іст. словника укр. мови (Є. Тимченко, I випуск 1930).

Більш, ніж коли, видно зацікавлення діялектологією, поодинокі укр. землі мають своїх дослідників: Полтавщина (Бузук, Йогансен), Чернігівщина (Ганцов, Курилова, Виноградський), Київщина (П. Гладкий), Гуцульщина (Бр. Кобилянський), Бойківщина (Рабіівна), Надністрирщина (поляк Янув), Закарпаття (Панькевич); на основі діалектичних студій роблять висновки щодо класифікації говорів (Зілинський, Ганцов). Нарешті слід згадати про структуральні (фонологічні) укр. праці, спроби

фонологічного опису мови (Синявський, Курилова, Сімович, Артимович), про цілий ряд правописних робіт (С. Смаль-Стоцький, Кримський, Грунський, Синявський, Наконечний), праці про наголос (Булаховський) і т. д.

Рівночасно зростає число лексикографічних праць із різних ділянок знання, в яких, побіч спеціалістів, беруть живу участь укр. мовознавці (словники різних наук: мат., хем., бот., зоол., техн. і т. д.). Зокрема треба згадати про акад. укр. словник (із наголосами) під ред. А. Кримського (досі А-П). До передвоєнного етимологічного словника Бернекера появилися доповнення щодо укр. частини (Роман Смаль-Стоцький — на основі словника Грінченка).

Мовознавча праця йшла донедавна в історіо-фонологічній секції ВУАН, де були окремі лінгвістичні комісії: діалектологічна, історії мови, наук. мови; — на жаль, від 1932 р. треба зазначити повний занепад цієї праці в Наддніпрянщині. Веде мовознавчу роботу й філол. секція НТШ (комісія мови) — а праці містять, крім органів ВУАН й НТШ, всі славистичні журнали світу.

Література: Грінченко Б., Огляд укр. лексикографії [Записки НТШ, 66], Львів, 1905; Огієнко І., Огляд укр. язикознавства [Записки НТШ, 79, 80], Львів, 1907; Возняк М., Студії над галицько-українськими граматиками XIX ст. [Записки НТШ, 89-91, 93-95], Львів 1909-10; Ягичъ В., Очерк истории славянской филологии, Спб, 1910; Колесса Ол., Погляд на історію укр. мови, Прага, 1924.

В. Сімович.

Історія укр. правопису покривається з історією укр. мови. В міру того, як нар. елементи витискаються до книжної цсл. мови, починають появлятися „помилки“ щодо знаків, які віддають звуку мови й указують на непереможний вплив нар. мови. Здавен-давна (вже від XI в.) бачимо різні хитання в церк. пам'ятках укр. редакції, сплутування букв и — ы (для звука и), ъ — и (для звука і), знаки для глухих звуків (ъ, ь) робляться знаками, перший — для твердих визвучних складів, другий — для м'яких, сплутується ъ з иа, ж з оу, при чому від XIV в. зникає взагалі ж, а появляється пізніше тільки в рукописах півд.-слов. або рум. походження. Від XV в. появляється новий знак для чужого g (кг, г'), ще давніш починають відрізняти e від є, в окремішних випадках починають уживати ѣ.

Розвинулися окремому укр. правописові в XVI-XVII вв., коли нар. мова почала входити у свої права — не дозволила церк. мовна традиція, склована окремими шк. правилами (год. Смотрицький), що дають докладні приписи, коли вживати яких цсл.

знаків, головно тих, що здавна не мали окремої звукової функції (о, є — одина, ѡ, є множина; Ѡ — кінець і середина слів, ѡ — початок; Ѣ — тверді склади, ѡ — м'які; Ѥ, Ѧ залишаються в чужих словах, хоч нерідкі такі написання, як Ѧы = пси); закони про и — ы плутаються, так само Ѣ = і, при чому під тодішнім білоруськ. впливом Ѣ мішається з е, і т. д. Але ж бувають закони „незаконні“ — часто Ѣ не пишуть зовсім, а то заміняють його пайорком (як ѡ пайорком), при чому вже від XIV в. кожний кінець рядка в рукописі, а пізніш у друку, хоч слово й не було закінчене, мусів мати якийсь знак. Зокрема важко було дати тверді закони для писання чужих слів — вони були інші в XVI-XVII вв., ніж у XII-XIII; за княжих часів переважав принцип механічної транскрипції букв, у XVI-XVII вв. нерідко переважує фонетична основа (пор. Галатовського: *релѣкъѡ*) — але ж ясна система тут іще не встигла виробитися.

З оновленням укр. письменства з кін. XVIII в. на основі нар. мови починають із поч. зударятися між собою два принципи: 1) традиційний церк., який має перевагу там, де церк. традиція в письменстві не переривалася (Галичина, Буковина, Закарпаття), та 2) фонетичний, де церк. традицію витискає нова літ. рос. мова. Коли у творч. письменників XVIII в. ті принципи між собою в чисто нар. формах іще борються (пор. Некрашевичеве: *розумѣѣ, пѣѣѣ*, Сквородине: *мыръ, Котляревського: ѡѣѣ*), то вже у Павловського 1820 (пор. *сынѣ, лѣѣ, іого, спасенѣѣ, каѣѣ, нѣѣѣ*), Квітки 1840 (*сынѣ*, — але *лѣѣ, йѣѣ, ѣѣ*, пізніш — *ярижка*), у Гребінки, в Писаревського, Тополі, Шевченка — принцип наскрізь фонетичний, при чому основа для нього офіційний російський правопис (ярижка). Зате спроба Максимовича (1827, в передмові до збірника укр. пісень, іще краще 1841, в листі до Основ'яненка) унормалізувати укр. правопис на етимологічних засадах (*вѣѣѣ; мѣѣѣ; добрѣ, доброй; синѣѣ, глѣѣѣѣ; лѣѣѣ; сынѣ, робити і т. д.* тзв. максимовичівка) прийнялася більш-менш зовсім на довгі роки на зах.-укр. землях і трималася у школі до 1893, у пресі навіть до XX в., зате ж перші спроби фонетичного правопису М. Пашкевича 1837 (з коротким у, зі сербським ѣ = дж, з відкидом ѡ) не прийнялися. Замітно, що всякі спроби вносити радикальні зміни в фонетичному правописі зовсім не приймалися, пор. Карпенка (1840) *г = г; Боровиковського (1852) v = и (байкв), g = г, сѣѣѣ = сѣѣѣ; Корсуна (1841) j = і (дѣѣ, снѣѣ); Миколи Гатцука (1857) а = ја, о = јо, у = ју; дѣ = дай, чу = чуй; дау = дав;*

кисіл' = кисіль; К. Шейковського (1860) з=дз, ґ=дж, э=е (тэба), дау=дав, хміл' = хміль, ганок=ганок; Метлинського (1848) й=i (лід=лід), й=й (твій=твій), добруй=добрий. А то коли й на якийсь час приймалися, то дуже поволі, на те, щоб згодом їх витиснула ін. система, хоч ті зміни були нераз льогічні й більш відповідали фонетичним і навіть фонологічним (структуральним) законам укр. мови, ніж правописні закони загальної прийнятої орфографії (пр. правопис Драгоманова, вжитий уперше 1877, тзв. драгоманівка, женевака).

З цього погляду перші спроби правописної реформи Куліша (вперше в „Записках о Южной Руси“ 1856), що вибрав посередній шлях — раціональний, між фонетичним і історичним — удалися, й його кулішівка стала основою суч. самостійного правопису українського. Зате пізніші Кулішеві орфографічні спроби з 80 рр. XIX в., збудовані на цілком фонетичних законах (при чому не всі закони використано), не набули ніякого відгому (пор. *оця* = *отця*, *вчичинила* = *відчинила*, *ж жидом* = *з жидом* і т. д.).

Дальші покоління укр. письменників на Наддніпрянщині в 70 рр. XIX в. упрощують кулішівку: викидають із неї ь (Номис 1864), залишаючи його тільки по губних (п'ять); заводять і в функції її, де Куліш знав тільки і (Рудченко 1874); замість Кулішевого ё (ёму), іо (*іоуму*), починає з'являтися йо; переводиться послідовне вживання знаку є (правда, Куліш його завів, але ж уживав його не послідовно, пр. 1861: *моє*, але — *єваб*, пізніше в 1880 рр. XIX в. *ллє*, *завзяттє*, але — *смїєм*), спроквола замість g (ще в квіт. виданнях 70 рр. XIX в.), чи кг (у Куліша в 80 рр. — проскакує г, так що з появою словника Желехівського (1885) система укр. правопису була вже закінчена).

Тільки ж Желехівський пішов консквентно далі, поширив (аналогічно до я, ю), функцію і з йі на ь (*ліє*=льє), є з ѓє на ьє (*лєє*=льєє) і, згідно з фонетичними законами укр. мови, зазначував м'ягчення ч, з, с перед губними в позиції після і, я з є (*святій*, *цвіт*, *звір*). На цій системі (желехівка) опер свою шк. граматику Ст. Смалья-Стоцький (1893), приспосібивши її і для чужих слів, і за введення цього правопису повів гостру боротьбу з прихильниками максимовичівки, за яку позачувалися були вороги самостійності укр. мови — москвофіли. Боротьба, ведена з боку москвофілів нечужими засобами (встрявала до неї й офіційальна Росія дипломатичним шляхом), — покінчилася перемогою фонетичного принципу. Згодом деякі радикальні зміни в дусі фонетизації (святій, цвіт; Австрія, Росія, російський і т. д., попри євангеліс...) відпали, цей правопис (желехівку) прийнято скрізь

у Галичині, а через М. Грушевського, після революції 1905, його прийняли наук. вид. й деякі літературні, де вплив мав Грушевський (ЛНВ від 1907, „Засів“, „Село“ і т. д.) на Наддніпрянщині.

Але ж у ін. виданнях Наддніпрянщини були деякі відхилення від цього правопису. Санкцію їм дала поява укр. преси (від 1906) й гол. „Словник укр. мови“, зредагований Б. Грінченком (1907-9) при діяльній співучасті П. Житецького та Михальчука. Цей правопис завертав до поправленої кулішівки з 70 рр. XIX в. щодо функції „і“, якому признано тільки значіння її (*іду*, але — *літо*, *ніс*=літо, ніс), поширив Желехівського апостроф із зложених слів (*з'являтися* на губні (*п'ять*), писав „ся“ докupi з дієсловом (порівняй полеміку з цього приводу Грінченко [натюк 1911] і таксамо не зазначував м'ягчення на письмі в таких випадках як: *святій*, *цвях*, — *святій*, *цвях*). Цей правопис, із такими змінами супроти прийнятого в Галичині, зробився офіційальним після революції 1917 на цій Наддніпрянщині, 1919-20 його уклала в норми ВУАН („Найголовніші правила укр. правопису“), втягнувши сюди вперше на Наддніпрянщині (здебільша, за граматикую Сімовича) подрібні правила про писання чужих слів.

Але ж виявилось, що деякі правописні закони у „Правилах“ укладені на швидку, що вони не гаразд продумані, тимто цього правопису не всі і не скрізь трималися. Та всеж поява „Найголовніших правил“ привелола НТШ у Львові піддати уживаний до війни правопис ревізії, й як наслідок цієї ревізії появилася проєкт правопису НТШ з 1922, яким здебільша й досі пишуть на зах.-укр. землях. Найважливіші різниці від акад. правопису з 1919 були такі: 1) зазначування довгих приголосних подвійними буквами не поширювалося на шипучі (начиння, але — *клячя*); 2) апострофа ніде не вживалося; 3) в чужих словах *h=g*, *g=g* (в акад. г тільки в чужих іменах власних); 4) чуже *la, le, lu*=ля, лє, лю (в акад.—ла, лє, лу); 5) в закінченнях у відмінах уважувало паралельні форми й т. д.

Для водностаєння правопису наркомос УСРР скликав, після підготовчих робіт, на кінець травня 1927 до Харкова правописну конференцію, в якій брали участь укр. мовознавці, представники преси, письменники, вчительство, громадянство й представники НТШ й дехто з мовознавців зах.-укр. земель. На конференції виявилася багато розбіжностей у думках, проведено дискусію мала зібрати й використати окрема комісія (Синявський, Кримський і т. д. під головуванням наркомоса Скрипника). Ця комісія уклала норми, йдучи на компроміс між зах.-укр. і наддніпрянськими поглядами щодо транскрипції чужих слів (г, ла, ло, лу в гр., г, ля, льо, лю в лат. і зах.-европ.), хоч і залишила апостроф.

Ці норми почали обов'язувати й ВУАН й усі установи й видання УСРР. Їх прийнято, на внесення фільологічної секції, для своїх видань і НТШ (1930). Та всі вони не приймалися (апостроф, чужі слова). Справа в тому, що до правописних правил повтягано багато такого, що до правопису не належить (форми), офіційне видання наркомосу „Український правопис“ треба розуміти ширше, щось як приписи для нормалізації укр. літ. мови. Почався ряд дискусій у Галичині по часописах і на публичних зборах. Якоїсь середньої дороги досі не знайдено. Та й у Наддніпрянщині, у зв'язку з проєктом видання укр. енциклопедії (УРЕ, 1931), забалакали про ревізію „харківського“ офіційного правопису. Таку ревізію і зроблено, але в зовсім протилежному напрямку: у зв'язку з рос. реакцією на Україні (1933), круто повернуто до явно „об'єднательного“ правопису (рос. транскрипція чужих слів, викинуто г). На зах. землях видко тенденцію завести у правописі якусь одностайність, бодай для школи. Та треба сказати, що, не зважаючи на деякі відміни, укр. правопис в заг. рисах уже одностайний: різниці дрібні, великого значіння не мають.

Про спроби укр. латиниці, гл. „Латинське письмо“ том II, стор. 440. Додати треба, що Укр. Наук. З'їзд у Празі (1932) покликав до життя окрему комісію для утворення окремої системи самостійної укр. латиниці (Ст. Смаль-Стоцький, В. Сімович, А. Артимович, К. Чехович, Дм. Чижевський), якою можна б деколи користуватися, пр. у наук. творах, побіч дотеперішнього правопису.

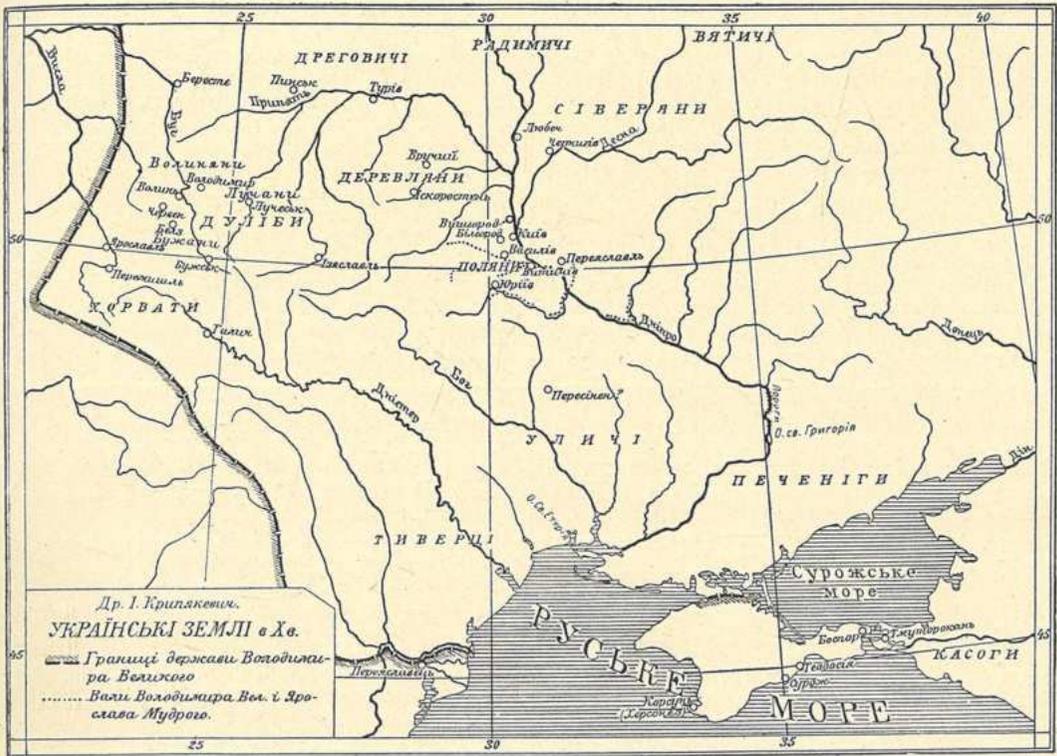
Література: Огоновський Ом., Історія літератури рускої, Львів, 1, 1889; Кримський А., Історія правопису [Записки ВУАН, XXV, стор. 175-186], Київ, 1929.
В. Сімович.

Історія. Сліди людського життя на Україні збереглися з старокам'яної доби. Давнє населення України було у зв'язку з культ. народами старовинного світу; тут за старих часів перехрищувалися різні культ. впливи зі сходу й заходу.

Перший історично відомий народ на Україні були кимерійці (1. тисячоліття до Хр.), яких б. VII в. до Хр. змінили скити. В тому самому часі греки розпочали колонізацію півн. чорноморського побережжя. Митрополією гр. кольоній тут був спершу Мілет, пізніше Атени. Гр. кольоністи на Україні найбільше займалися торгівлею з тубільним населенням, але бралися й до хліборобства та виноградарства. Визначніші з гр. кольоній: Тира, Ольбія, Херсонес, Теодосія, Танаїс, Фанагорія й Пантікапея. Остання (тепер Керч) у V-IV в. стала осередком Боспорського царства, що обіймало Таврію, Крим, Тамань. При кінці II в. до

Хр. починається занепад гр. кольоній на Україні. В IV в. скитів витискають із України сармати, які запановують у степу аж до П. в. по Хр. Від них у півд. Україні збереглася багата геогр. номенклатура й пішла назва України — Сарматія або Савроматія. Сарматів заміняють ін. кочовники — роксолани або аляни. На поч. христ. ери в різних частинах України перебували різні племена й народи, але про них не збереглися докладніші відомості. В III в. на півдні України, між Дніпром і Дунаєм та Карпатами, оселяються герм. готи, що й заснували на Україні свою державу з центром у м. Данпарштаді (Київ?). В пол. IV в. рушили зі сходу гунни; б. 370 р. вони знищили алянів, погромили готів, але самі не спинилися довше на Україні — з пол. V в. під проводом Атилі пішли на захід, і на їх місце зі сходу насунули болгарий аvari. В цьому руху різних народів на Україні дуже рано виринає обличчя слов'ян — безпосередніх предків укр. народу.

Україна у значній частині була територією первісного слов. розселення, а українців із усіх слов. народів уважають за найбільших автохтонів на своїй землі. В часи слов. розселення укр. група слов. племен поширилась гол. на південь і захід. Після відходу півд. слов'ян за Дунай для укр. племен відкриваються місця на заході (Карпати), і вони їх колонізують цілі століття. Повніші відомості про укр. розселення маємо лише для пізніших часів (у найдавнішому літописі для IX в.). В центрі укр. колонізації були поляни, найкультурніше укр. плем'я. В X-XI вв. вони займали невелик. трикутник між Дніпром, Россю й Ірпенем; можливо, що до печенізької навали їх посідання поширювалося на південь і за р. Рось. На заході в сусідстві з полянами жили деревляни, що займали країну Тетерева та Случі (до Прип'яті й Дніпра). На сході сусідами полян були сіверяни, найчисленніше укр. плем'я, що заселювало область Десни, Сейму й Сули. Досі не установлено, яке укр. плем'я сиділо на півд. сході, над Доном, хоч певно, що давня укр. колонізація поширювалася й туди, так, що в IX-X вв. далеко Тмутарокань не була відтята тюркським морем, яке це сталося пізніше. Над долинним Дніпром сиділи уличі або угличі, що в X в. під натиском печенігів посунулися над півд. Буг (Бог). Далі на півд. захід, здовж Дністра, жили тиверці. Ця первісна укр. колонізація на півдні пізніше, під натиском тюркських орд, мусіла уступити на північ і захід, залишивши в чорноморських степах лише свої рештки. На північ від тиверців і на захід від деревлян, здовж зах. Бугу, сиділи дуліби (на їх місце появилися пізніше назви: волинняни й бужани). Ще далі на захід, у Галичині, джерела містять хорватів, хоч

існування такого українського племені не доведене історичними дослідженнями.

В часи розселення укр. племен через чорноморські степи проходять болгари й авари. Слідом за ними землі долини Дону займають хозари, через яких укр. племена устанавлюють торг і культ. зв'язок із персами й арабами. Хозарська держава загачує схід, ордам шлях на Україну й цим у значній мірі сприяє організації на Україні держ. життя. В IX в. відбувається рух угрів, яких із кінцем IX в. витиснули печеніги, що прорвалися через хозарську загалу. Печенігів зі сходу тиснули інші тюрк. орди узів (торків) і кипчаків (половців).

Коли давніше фінсько-тур. орди лише переходили через укр. степи і прямували далі на захід, то печеніги засіли між Доном і Дунаєм на постійно. Це сусідство для укр. племен було незвич. шкідливе. Укр. колонізація мусіла відступити перед ними на північ аж до Києва, і щойно повний упадок печенізької орди в 2. четвертині XI в. спинив цей відступ. Останнім відрухом печенігів на Україні був їх напад на Київ 1036 р., після чого вони відійшли за Дунай. Чорноморські степи на короткий час займають узви, яких 1060 р. зломали укр. князі, й узви зникли слідом за

печенігами. Укр. південь на півтора століття перейшов до половців, що залили простір від Уралу по Дунай. Половці витискають укр. колонізацію з Чорномор'я; їх наскоки вже з кінцем XI в. дуже руйнують Переяславщину й Київщину. Походи укр. князів у глибокі полорезьких кочовищ ослаблюють сили половців, але незабаром самі такі укр. князі втягають їх у свої усобиці й тим надають їм значіння в укр. відносинах.

Об'єднання укр. племен і організація держ. життя на Україні почалися з Києва, найстаршого й найважливішого осередку у схід. Європі. Питання про початок кiev. держави, походження її династії й давнього імені ще й досі історіографія однозгідно не вирішила. На основі оповідання найдавнішого літопису й деяких інших джерел початок держ. організації на Україні виводять від варягів. На такому норманському становищі стоїть багато чужих (Л. Нідерле, Ол. Шахматов), і своїх учених (головно — лінгвістів). Норманську теорію підсилюють аналогіями з повстанням ін. европ. держав, що в їх організації брали участь варяги. Більшість укр. дослідників (М. Костомарів, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій і ін.) стоять на антинорманському становищі. Але й між самими норма-

ністами, як і серед антинорманістів, нема повної згоди.

Перший іст. князь київський Олег (879-914) уславився щасливими походами на схід і на Візантію. Відомі його договори з греками (907 і 911); дуже вигідні для укр. стори. Олегів наступник Ігор (914-945) теж ходив на Царгород (941), але його торг. договір із греками (944 р.) менше вигідний для Руси. Зате дуже щасливий був його похід на схід. Ігор (як і Олег), продовжував об'єднування схід.-слов. племен. На його часи припадає консолідація київ. держави. Під своєю владою Ігор мав до двадцять „світлич князів“, у Новгороді сидів намісником його син Святослав. Держ. правління після Ігоря, якого забили деревляни підчас „полюддя“, переходить до його вдови Ольги (945-957), жінки розумної й енергійної. Мстясчися за смерть чоловіка, вона підбила деревлян та прилучила до Києва їх землю. Ольга перша з укр. князів приймає християнство, входить у зносини з нім. царем і провідує віз. царя в Царгороді (957). У зв'язку з діяльністю Ольги розвиваються візант. впливи на Україні. Після неї в Києві княжив Святослав І Хоробрий (957-972), що майже ціле життя провів у війнах та походах, завойовуючи нові землі й здобуваючи нові торг. шляхи та ринки. Святослав завойовував в'ятичів, які передтим платили данину хозарам, далі фінські племена між горішньою Волгою та Окою, зруйнував м. Болгар, столицю волзьких болгар, знищив гол. хозарські міста Саркел над Доном та Ітіль (Білу Вежу) при усті Волги. Упадок хозарської держави мав негативні наслідки для київ. держави, що опинилася тепер під загрозою сх. орд, від яких хозари боронили її цілі три століття. Погромивши хозар, Святослав ходив на півд.-схід, де переміг ясів та касогів і укріпив свою владу на Тамані. У своїй державі він об'єднав усі східньо-слов. племена й відкрив собі шлях для безпосередньої торгівлі зі сходом. Під впливом візант. дипломатії Святослав ходив 968 походом на дунайських болгар, розбив їх під Доростолом (Сілістрією) й опанував схід. Болгарію. Войовничість і успіхи Святослава налякали Візантію, і проти нього виступив цс. Іван Цимісхій, з яким Святослав склав умову. Вертаючись на Україну, Святослав загинув від печенігів 972. р. (мабуть, не без ініціативи греків). Між його синами сталася колотнеча, в якій переміг старший Володимир, що й був київ. князем до 1015. р. Він прилучив до своєї держави тзв. червенські городи (Перемишль, Белз, Червен і ін.). Дбаючи про безпеку своєї влади, Володимир у визначніших містах понасаджував своїх синів як намісників і цим скріпив династичний принцип. Найважлива справа Володимирового князювання було прийняття з Візантії християнства (988). Християнізація Руси ще дужче збільшила впли-

ви Візантії, що виявлялися і в сфері матеріальної й духової культури. Укр. держава, об'єднана ранш із погляду екон.-військового, за Володимира В. об'єдналася в розумінні культ.-релігійному. Доба Володимира В. становить кульмінаційний пункт зовнішньої історії київ. князівства.

Після смерті Володимира переможцем в усобицях між його синами вийшов Ярослав, який і закріпився 1019. р. на київ. престолі. Його правління було повторенням Володимирового. Він провадив широку політику військовою й династичну, дбав про культ. справи, багато зробив для законодавства й судівництва та й у справах церк. організації й мист. будівництва. Він мав зв'язки не тільки з Візантією, а й із Францією, Німеччиною, Угорщиною, Швецією, Норвегією й ін. За Ярослава відбувся й останній похід Руси на Царгород (р. 1043), що скінчився невдало й погіршив відносини з греками. Дбаючи про безпеку зах. кордонів держави, Ярослав ходив походами на захід 1030-31. р. і знову прилучив зах.-укр. землі (м. Ярослав); енергійно боровся з кочовниками — завдав сильний удар печенігам, ходив на ясів на Кавказі, підбив фінські племена ям і чудь заволодку, приєднав фінські землі в суч. Естонії, де оснував м. Юріїв. Під владою Ярослава І укр. держава поширилася на всю схід. Європу: від Фінської затоки по Кавказ, від серед. Волги по Сян. Але Ярославі не пощастило вже зібрати всіх земель свого батька. Спершу він мусів поділитися з братом Мстиславом (тмутороканським), якому 1024 віддав Лівобережжя (після смерті бездітного Мстислава 1036 воно знову перейшло до Ярослава), пізніш полоцьку землю остаточно закріпив за собою Із'яслав Володимирович. До того ж обширна етнічно-різноманітна держава Ярослава не була консолідована, її окремі частини виявляють сепаратистичні змагання, піддержувані боротьбою князів.

Після смерті Ярослава Мудрого (1054) витворилося п'ять княжих династій. Ярослав поділив свою державу між своїх синів на кілька частин, і ці князівства вже ніколи не об'єднувалися під Києвом. Число князів-спадкоємців що далі, то все більшає, населення земель стає активніше й старість відокремлюється в автономні країни. Витворюються місцеві династії, які не мають сильних дружин і шукають підтримку в населення. Вел. князям київ. доводиться боротися не тільки з неслухняними місцевими князями, а й із їх землями. А проте деякі з них у справі збирання земель осягли значні успіхи. З Ярославових синів трое сиділо на великокняжому столі: Із'яслав І (1054-77 з перервами), Святослав ІІ (1073-76) і Всеволод І (1079-1093). З них найбільше земель зібрав Всеволод (Київщину, Чернігівщину, Переяславщину й деякі півн. землі), але йому до самої смерті довелося

змагатися з різними претендентами, що проти свого київ. володаря притягали на поміч і кочовників.

Щасливіше було князювання Всеволодого сина Володимира Мономаха (1113-1125), що злавав силу половців і придбав вел. вплив і авторитет. Після Мономаха київ. стіл перейшов до його старшого сина Мстислава (1125-32), який володів уже тільки Києвом, Смоленськом, Новгородом і відібрав Полоцьк. З вел. київ. князів це був останній авторитетний володар, якого ще поважали й слухали. Його наступник Ярополк (1132-39) того авторитету вже не мав. За нього з вел. силою виявляються сепаратистичні змагання окремих земель. Подвійність у принципі наслідування на великокняжому столі (система сеніорату і простої спадковості) була причиною постійних княжих усобиць, що розби-

вали однією держави й вели до занепаду Києва. Київ захоплює чернігівська династія Ольговичів (Всеволод II Ольгович 1139-46). У зв'язку зі зміною династії в Києві міняється центр. управа, а з нею й держ. політика. Київ. населення хоче відокремитися під династією Мстислава, але на перешкоді таким його змаганням стоїть слава й політична традиція. Довгі десятиліття йде жорстока боротьба за Київ. Претенденти чернігівський і суздальський приводять із собою половців, які страшно плюндрують укр. землі й навіть розгромлюють не раз і самий Київ (особливо в рр. 1169 і 1203). Багатство й блиск Києва, політ. сила київ. землі протягом XII в. занепадають зовсім. З поч. XIII в. Київ уже остаточно втрачає політичне значіння, за нього змагаються лише другорядні князі. Змагаючись за Київ, ніхто не має на меті відновити вел. київ.

державу. Зв'язок Києва з князівствами вже геть-чисто втрачений. Тат. навала 1. пол. XIII в. остаточно нищить цілу політичну систему Києва. Традиції київ. української великодержавності продовжуються в гал-волинській державі Романовичів.

Процес відокремлення укр. земель починається виразно вже з кінцем XI в. Перша відокремлюється зах. Україна, за нею сіверянська земля. Остання ще перед X в. поділилася на два князівства — чернігівське й переяславське. Чернігів притяг до себе територію радимичів і в'ятичів, але півд. частина землі схилилася до Переяслава, який із кін. X в. набув значіння культ. центру. Переяславське князівство, невелик. розмірами, було виставлене на небезпеку степу. Переяславці мусли раз-у-раз уважати на претенсії київ. і чернігівських князів; вони охитніше кличуть до себе володарів із далекої ростовсько-суздальської династії. Після 1240 р. тут не видно слідів політ. окремішності. Чернігівщина вперше була незалежна від Києва за Мстислава Гмудороканського (1024-36), але остаточно відокремилася за Святослава Ярославича. Осередками її були Чернігів і Новгород Сіверський. Побічні княжі столи були ще в Курську, Стародубі, Путивлі, Рильську, Трубчевську й ін. містах. Чернігівські Ольговичі виявили вел. активність у княжих особиях, вистривали до справ ін. укр. земель — не раз панували в Києві, Переяславі, Володимирі Вол., а то й у Галичині. Південна частина Чернігівщини, що немало потерпіла від половців, була обезлюднена та спустошена; зате півн. лісова частина розвивалася спокійно й екон. міцнішала. Після тат. навали центр князівства переноситься з Чернігова до Брянська (в землі в'ятичів).

В середині XII в. відокремлюється волинська земля — давня територія дулібів. На Волині, добре захищеній і багатій, рано розвинулися міста. З них найстарше було м. Волинь, із яким суперничав сусідній Володимир, що потім став осередком зах. Волині; центром схід. Волині був Луцьк. До Володимира була приєднана Берестейщина, до Луцька — Погорина. Ін. осередки — Бужськ, Червен і Белз, Дорогичин і т. д. Волинська земля жила розмірн. спокійно, і це сприяло повстанню тут багатого міщанства й родовитого боярства. Фронт волинського життя звертається не проти степу, а на захід, проти Польщі, з якою були династичні зв'язки, пограничні суперечки й культ. взаємини (спершу впливи українців на Польщу, а з XIV-XV вв. навпаки).

Одночасно з Волинню відокремилася й Турово-Пинська земля з гол. м-ом Туровом й другорядними — Пинськом, Городком, Дубровицею, Клевчеськом, Степанню, Случком і ін. Обширна розмірами, але бідна природою Турово-Пинщина була добре захищена; в XII в. вона почала дробитися,

а пізніше виставлена була на небезпеку з боку Литви й Гал-волинської держави.

На підкарпатських землях, що відокремилися ще з кін. XI в., закріпилася династія Ярославового внука, Ростислава Володимировича. Ростиславичі (галицькі) княжили від 1084 р. до кін. XII в. Ціла ця династія старалася задержати незалежність супроти Києва та вела безнастанні бої за усталення меж своєї держави супроти Польщі й Угорщини. Експансія гал. Ростиславичів виявилася найбільше за Ярослава Осмомисла (†1187), — тоді їх посілости сягали аж по Чорне море. Таким чином, Галичина опанувала торг. шляхи від Висли по устя Дунаю.

Після Ростиславичів (1199) волинський кн. Роман сполучує Галичину з Волинню в одну Гал-волинську державу. Політика Романовичів іде в двох напрямках: вони силкуються створити всередині сильну владу, спираючись на міста проти бояр, а назверха продовжують політику Ростиславичів для втримання границь супроти Польщі й Угорщини, проводять експанзію на Київ у боротьбі з татарами. У Галичині проявляються впливи зах. культури (романський стиль, лат. урядова мова) аж до спроб церк. злуки з Римом.

Значіння Гал-волинської держави укр. історіографія оцінює високо. Це була друга велика укр. держава, що об'єднала в собі більшу частину укр. етногр. території й укр. держ. життя продовжила на ціле століття. В той час усталилися межі України від Угорщини, Польщі й Литви, а сфера впливу укр. держави поширилася аж до Дунаю. Гал-волинська держава зберегла Україну від асиміляції й опанування Польщею, розірвала династичний і церк.-політичний зв'язок із Суздалем і цим спинила асиміляційний процес укр. елементів московськими. Сильні зах.-европ. впливи, що прийшли через цю державу на Україну, неутралізували дотогочасні односторонні впливи візантійські. Завдяки Гал-волинській державі укр. культура закріпилася на зах. окраїнах нашої території.

Докладніше гл. Україна: Історія Галичини. Після смерті останнього Романовича (1340), бояри, спираючись на татар, пробують якийсь час затримати владу у своїх руках (1340-49); 1349 Казимир польський, у порозумінні з татарами, захопив Галичину. Остання перебувала потім якийсь час під владою Людовіка угорського, але 1387. р. за Ядвіґи її остаточно приєднано до поль. корони.

Ще в XIII в. новозорганізована Лит. держава намагалася підвбити сумесні з нею укр. землі. Проти цього виступали тоді збройно гал.-волинські князі, але в XIV в. відбувається вже інтенсивний процес переходу укр. земель під лит. князів. Найраніше притягнуто до Литви Берестейсько-Дорогичинську, а незабаром і Турово-

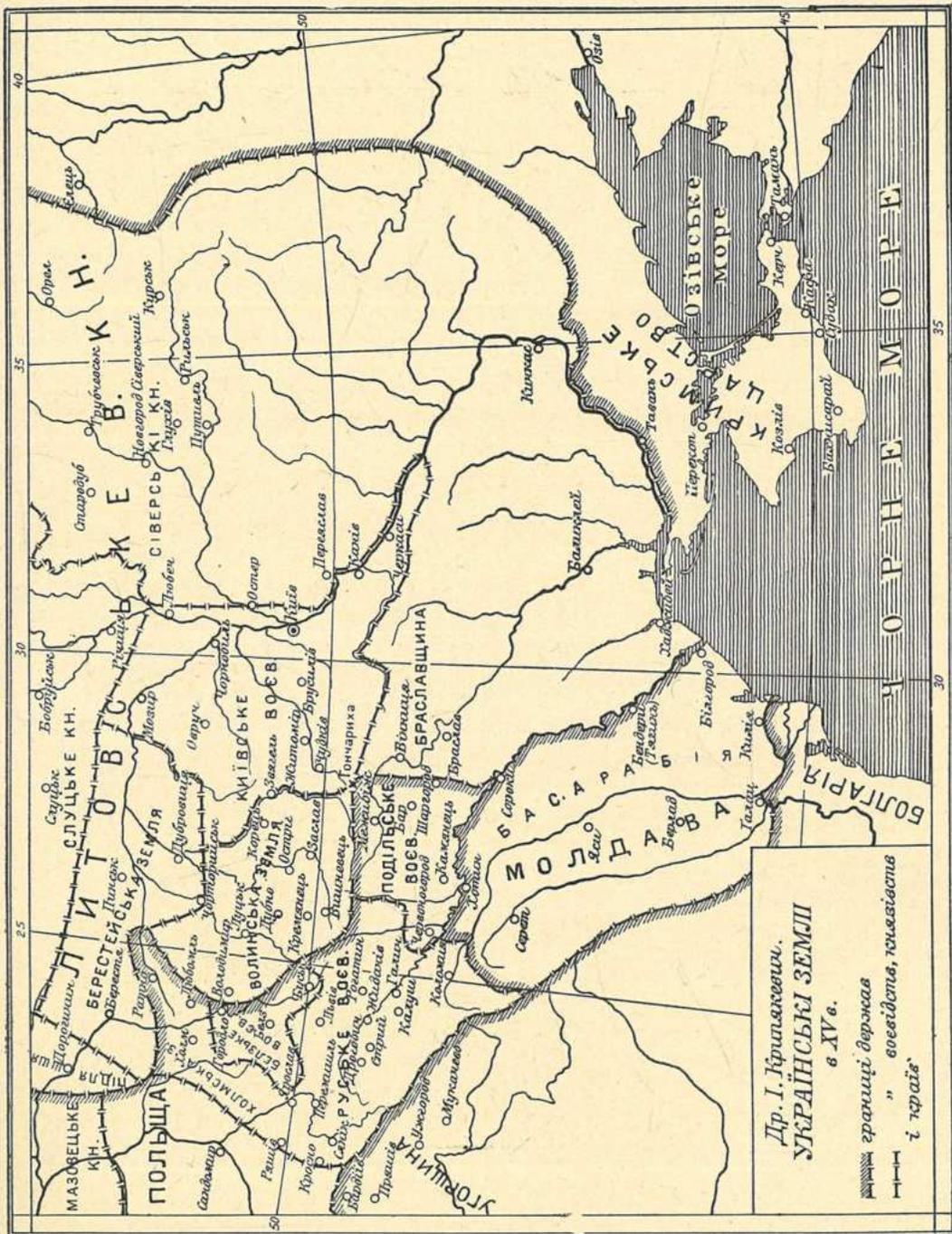
Пинську землю. Ольгерд поступнево займає Чернігівсько-Сіверянську землю і в головніших її осередках насадовлює князями своїх синів і небожів. Його впливи поширюються й на Київ, що перебуває під владою татар. 1360. р. Ольгерд усунув київ. кн. Федора й посадив на його місці свого сина Володимира. Тоді такі приєднано значні простори Західної України (Переяславська земля). Окупація Київщини викликала конфлікт із татарами, яких Ольгерд розгромив р. 1363. над Синіми Водами й цим закріпив за собою володіння Київщиною.

Найдовше з укр. земель трималися татари на Поділлі. Прилучення Поділля до Литви довершили небожі Ольгерда — Коріатовичі, що р. 1370. обсадили півд. Поділля. За Волинь довелось Ольгердові завзято воювати з поль. королем Казимиром. Белзька й Холмська землі залишилися за Польщею, а Волинь за лит. князями. В цих змаганнях укр. населення все було на боці Литви.

Прилучення укр. земель до Литви носило мирний характер. Литва не вводила змін в устрою своїх укр. провінцій („ми старини не рухаємо й новин не вводимо“), навпаки — сама піддадала під укр. вплив. Українці мали в Лит.-руській державі не тільки повну рівноправність, але й участь в урядованні. Укр. аристократія, нащадки кол. княжих і боярських родів, мала в своїх руках політ. владу, займала вищі адмін. посади й засідала в „Раді панів“ Вел. Князівства Лит. На Литві ширилися церк. й культ.-побутові укр. впливи. Литовці засвоювали від українців військ. організацію, способи господарки, адміністрації й суду. Право київ. держави лягло в основу держ. права лит. Верхи лит. суспільства, як і сама династія, помітно українцілися. Укр. стихія в лит. князівстві була така сильна, що можна було сподіватися повної асиміляції лит. елементів, але на перешкоді цьому стала унія Литви з Польщею. В 1385. р. заключено тзв. Кревську унію, якою Ягайло задумав прилучити на вічні часи укр. землі лит. князівства до поль. корони. Реалізація Кревської унії викликала незадоволення українців і протест, — його головним виразником на Литві був Витовт, проголошений 1398. р. королем „литовським і руським“. Витовт незалежний і формально укр. землі від татар і розвинув експанзію аж до Чорного моря (фортеця св. Івана, замок під Білгородом і порт у Хаджибей). Ширшим його плянам пошкодила Витовтова поразка при зустрічі з татарами над р. Ворсклою 1399. р. Здобутки Кревської унії, знищені Витовтом, стали провідним моментом поль. дипломатії на яких 200 літ. 1413. р. проголошено Городельську унію, що підкреслювала привілей римо-кат. шляхти. Вона принесла обмеження для православних українців і розвинула антагонізм між укр. і лит. елементом у Лит.-

руській державі. Обороняючи свої давні права на Литві, укр. князі й пани брали участь у змові 1481. р., та вона скінчилася для них трагічно. Таксамо не мало успіху й повстання М. Глинського (1507-8), що було останнім акордом цієї боротьби. З того часу верхи укр. громадянства, щоб зберегти у своїх руках політ. й соціал. значіння, почали католицистися й польщитися. Р. 1569. на сеймі в Любліні переведено реальну унію Литви з Польщею, при чому Польща приєднала до себе всі укр. землі, крім Берестейського князівства. Це зроблено проти волі укр. учасників сейму і з репресіями проти них. З реалізацією лит.-поль. унії значіння укр. аристократії підупадає, укр. елемент у поль.-лит. державі уступає місце польському. Дуже важним наслідком люблінського акту було об'єднання вел. більшості укр. земель у одній державі. Після Люблінської унії укр. територія поділилася так: 1) при Литві залишилося тільки воєводство берестейське; 2) до Польщі належала Галичина, Волинь, Поділля й Київщина (поділені на воєводства: белзьке, підляське, руське з холмською землею, волинське, подільське, брацлавське й київське), а 1635. р. перейшла від Московщини Чернігівщина; 3) татари панували в Криму й мали свої кочовища в чорноморських степах до долішнього Дніпра; 4) турки після 1453 заволоділи просторами між гірлом Дніпра й Дністра; 5) до Молдави (під турками) належала територія теп. Басарабії й Буковини; 6) Угорщина затримала укр. землі за Карпатами, а 7) Московщина володіла Слобжанщиною й до 1635. р. Чернігівщиною.

Зах. укр. землі, приєднані до Польщі давніше (Галичина й зах. Поділля), улягали польонізації. Маєтки укр. власників конфіскували й передавали полякам. Селянство переходило на кріпацьке становище. Українців усували від торгівлі, промислу, а до краю спроваджували чужих, поль. та нім. колоністів. З заснуванням римо-кат. єпархії почалося переслідування православних. Подібні відносини запровадили поляки після 1569. р. й на ін. укр. землях. Величезні укр. простори пороздавано поль. панам, які, колонізуючи їх укр. селянами, запроваджували там кріпацькі відносини. В поль.-лит. державі установився різкий поділ укр. населення на стани, при чому ні один із них не користувався опікою держ. влади. Укр. селянство було закріпощене. Панські утиски викликали сел. повстання (рух Мухи в Галичині 1490. р., опришків у Карпатах, на Наддніпрянщині коз. рухи). Укр. міщанство теж терпіло найрізніші обмеження, здебільшого, на рел. ґрунті: його не допускали до міської управи й суду, не приймали до пеків, не дозволяли купувати будинки у місті й вести торгівлю. Укр. шляхта, хоч законом і була зрівняна з польською, але у практиці мала багато обмежень, найбіль-

ше через рел. відносини. Своїх нац.-рел. прав укр. шляхта оборонила на сеймиках і сеймах. Бували і збройні виступи шляхти (в Галичині на поч. XVI в. за допомогою Молдави), але без успіхів. Укр. православна церква не була урівноважена з римо-католицькою, а правосл. духовенство терпіло прикрі обмеження в правах і переслідування місцевої влади. Навколо правосл. церкви, як єдиної нац.-укр. інституції в межах Поль.-лит. держави, почався організаційний рух, що виявився в братствах. Ці міщанські товариства спершу опікувалися тільки церк. справами, але з пізніше почали дбати й про піднесення церк. життя й про різні просв. та політ. справи. В тому самому часі й окремі укр. діячі (кн. Острозький та ін.) розвивають діяльність для піднесення культ. рівня (школи, друкарні, видання й т. ін.). Праця на культ.-освітньому полі дала дуже гарні наслідки для нац.-укр. життя. Але укр. інтересам дуже шкодили рел. відносини. Щоб повернути українців під владу рим. курії, між православ'ям і католицизмом у Поль.-лит. державі запроваджено унію (в Бересті 1596. р.). Становище правосл. церкви, й без того підкопуваної єзуїтами, без міри погіршало. Церк.-рел. поділ між самими українцями ослаблював їх нац. відпорність. Після спольщення укр. аристократії (XVI-XVII вв.) оборона укр. нац. справи перейшла до правосл. шляхти й до міщанства.

Та ні протести шляхти, ні діяльність братств, ні сел. повстання не мали в поль.-укр. соц.-рел. змаганнях такого значіння, якого набула укр. козаччина. Сама козаччина — давнє побутове укр. явище, результат боротьби укр. народу з кошовим хижацьким степом. Вона повстала й розвинулася на ґрунті укр. обставин XV-XVI вв., але ж про неї дізналися аж тоді, коли козацтво сформувалося вже в окрему сусп. верству й завийло себе силою (XVI-XVII вв.). Про походження козацтва було багато різних імовірних і неймовірних теорій, — які докладно роз'яснив і зревідував М. Грушевський.

З кін. XV в. широкі й багаті простори Наддніпрянщини запустили і внаслідок постійних тат. нападів стали — „Диким полем“. Людські оселі були лише при госп. замках, де сиділи представники адміністрації. Самі замки (Канів, Черкаси, Звенигород, Брацлав, Київ і ін.) були слабо укріплені. А проте була якась можливість займатися хліборобством. Та більшість людности жила з „уходництва“. Дикий степ своїми природними багатствами (звірина, дичина, риба, мед) приваблював до себе. Не зважаючи на степові небезпеки, особливо від татар, сюди все частіше навідувалися здобичники з України, а сміливіші зпоміж них осідали в степу. В степ виходили звичайно з весною на ціле літо й тільки на зиму поверталися назад. Користуючись допомо-

гою замкової адміністрації, ці виходні колонізували пограниччя Дикого степу. Відважніші заходили на уходи аж на Дніпровий низ, промишляли там ціле літо рибальством, пасічництвом, полюванням і т. д., а на зиму верталися в городі; там вони спродували свою здобич, при чому якусь частину її мусіли віддавати вел. князеві та старостам. Дехто з уходників навіть на зиму лишався в степу, уникаючи старостинських поборів. На уходах доводилося зустрічатися й мати сутички з тат. чабанами та уходниками, а це розвивало військову зручність і сприяло організації. Згодом уходники вже самі нападають на тат. загопи й тур. кушів, „луплять тат. чабанів“ і взагалі борються зі степовими хижаками; уходники ж стримують татар від нападу на Україну. З такого тимчасового уходництва витворюється згодом постійне козакування та розвивається особливий сусп. стан — укр. козацтво.

Термін „козацтво“ вживається в джерелах з кін. XV в., хоч козакування, як побутове явище, було значно старіше. В 2. пол. XV в. словом „козак“ означали степового добичника, татарського й українського. Вперше до укр. добичників це ім'я прикладають у документах 1490-х рр. Ще в середині XVI в. придніпрянських промисловців-козаків було небагато, але незабаром число їх зросло. Ім'я укр. козаків у документах зустрічається все частіше й частіше. Коз. сила зростає, й козаки від оборони на своїх землях переходять до наступу — нападають на тур. й тат. кріпости, громлять ворожі кораблі на морі й т. ін. На це постійно скаржаться кримський хан і тур. султан.

Місцева погранична адміністрація лит.-русь. спершу ставилася до козаків прихильно, бо діставала від козаків частину здобичі, вони обороняли пограничні землі, чого не могла zorganizувати сама держ. влада. Бували випадки, коли самі старости або намісники вел. князя ставали за проводирів коз. ватаг і водили козаків у походи. Деякі з таких проводирів придбали навіть легендарну славу коз. гетьманів (О. Дашкович, Пр. Лянцкоронський й ін.). Але досить рано вже приходять між козацтвом і представниками держ. влади й до конфліктів.

Первісними осередками козаччини були Черкаси й Канів. Але козакування розвинулося й на укр. землях під Польщею, а саме на Поділлі, й дехто з поль. панів ставав теж на чолі коз. ватаг. Усередині XVI в. на низу Дніпра, за порогами виріс новий коз. осередок, тзв. Запорозька Січ. Початок Січі зв'язують звич. з ім'ям укр. князя Дмитра Вишневецького (Байди), що появився серед козаків десь в 1540. рр. Потребу сталого укріплення нижче порогів обстоював перед лит. владою ще раніше О. Дашкович, але з того тоді нічого не вийшло.

Вишневецький побудував на острові Хортиці укріплення проти татар, не діставши на це ніякої допомоги від уряду. Тат. хан, що йому дошкулювали походи Вишневецького на Крим, пробував добувати хортицький замок, та без успіху.

У війнах із турками та з Кримом козацтво заживало слави та міцнішало. Коз. організація на Запорозжжі, ніби й уважала себе підлеглою поль.-лит. державі й називала себе королівським військом, але насправді козаки трималися цілком незалежно, як самостійна держава зі столицею в Січі. Вони вели війни, робили походи, встрявали до справ сусідніх держав і т. п. — все це з своєї власної волі. Найбільш утручалися козаки в молдавські справи (Байда-Вишневецький, Сверчовський, Підкова, Шах); майже що-року робили походи на тур. й тат. володіння; крім того, брали участь у війнах із Московщиною.

У своїх виступах, особливо в боротьбі з тур.-тат. світом, козаки не рахувалися зі становищем уряду й не зважали на держ. інтереси. Це приводило до конфліктів. Уряд діставав від турків і татар скарги на свавільства козаків, одержував навіть погрози й ультимати, але приборкати козаків не міг. Згодом до цієї зовн. небезпеки від козацтва прилучилася ще й внутрішня. У степ ішли й до козаків приставали всі, хто не хотів користися державі, давати їй податки, виконувати повинности, не живився з кріпацькими порядками й т. ін. Козаки в очах населення ставали ідеалом вольности. Центр. уряд уже з середини XVI в. почав наказувати своїм пограничним старостам, щоб приборкували козаків і не допускали їх до сутичок із татарами, але старости тут нічого вдіяти не могли. До того ж старости більше, ніж уряд, розуміли, що приборкувати козаків, це — збільшувати небезпеку степу. А все ж у 1570 рр., внаслідок скарг на козаків, Жигмонт II Август велів списати всіх козаків у реєстер, призначити цим реєстровим платню і старшин, і таким способом тримати їх у послуху. Та здійснити все це цілком не вдалося. Більшість козаків залишалася поза реєстром і провадила козакування по-своєму. В 70. рр. XVI в. вславився своїми походами коз. ватажок Іван Підкова, що 1577. р. захопив був навіть молдавське господарство. Про організацію реєстрових козаків дбав і Степан Баторій, хоча його заходи теж не мали особливого успіху. Більшість козацтва залишалася поза реєстром, а реєстрові не діставали правильно платні й мали непорозуміння з призначеними старшинами. Все це сприяло зростові низового козацтва. Щоб ослабити козаків-запорозжців і стримати їх від нападів на турків і татар, влада звивала репресій — не пропускала на Запорозжжя нових елементів, не пускала туди припасів і карала зловлених козаків. Але це не помагало, й козацтво ширилося від

Дніпра до Поділля. Коз. ватажки появляються вже й на самій Україні, розташовуються серед панських маєтків. Їх присутність осмілює людність, яка що раз більше пристає до козаків. Це веде до сутичок між козаками та панством. В 1591. р. коз. ватажок Криштоф Косинський почав війну з білоцерківським старостою кн. Острозьким, захопив Київ і Переяслав, перейшов на Волинь, але його приборкано (під П'яткою 1593).

Слава про укр. козаків ширилася світом: 1594 нім. ціс. Рудольф II послав до них свого посла (Лясоту Еріха), щоб намовити їх до війни з турками. Те саме ще раніше пробував і папа — його посол Комулович висланий до козаків р. 1593. До війни намовляв козаків і моск. цар. Та гол. увага козаччини тоді звертається в ін. бік. В міру того, як поль. адміністрація все більше намагасться обмежити козаччину й накласти на неї свою руку, козаки з більшою енергією виступають проти поль. порядків на Україні.

В-осени 1595. р. проти панства на Україні виступив С. Наливайко, що його коз. військо складалося на Волині й Брацлавщині. Наливайківці захопили Луцьк, случський замок і Могилів. За свою боротьбу з поляками-католиками вони здобули велику популярність. Наливайко сполучився з запорозжцями, що прийшли під проводом Гр. Лободи. Після нерішучих сутичок із поляками на Правобережжі козаки перейшли на лівий беріг, але тут їх погромлено в таборі під Солоницею 1596.

Солоницький погром дуже ослабив козаків, усі здобуті ними раніше привілеї покасовано: їм заборонили довозити припаси на Запорозжжя, скасували організацію реєстрових козаків, козаків повігнали зі старостинських округ і т. п. Але такий стан тривав недовго.

Поль. уряд користувався допомогою козаків не тільки для оборони краю від татар, але й у своїх війнах з ін. державами. Саме на поч. XVII в. Польща багато воювала (війни: волоська, шведська, московська) і для підмогою потребувала коз. сили. Це зручно використав коз. гетьман Самійло Кішка, який добився, що утиски над козаками припинено. Козаки брали участь у волоському та швед. поході (там р. 1602. Кішка й наклав головою). Допомагаючи державі, козаки домагалися, щоб їх трактували як звичайне королівське військо. Влада мусіла йти назустріч, бо потребувала коз. помочі в війні з Московщиною. Козаки ходили в похід на Москву (1609). Участь у держ. війнах сприяла зростові їх числа. Але водночас козаки робили походи й на свою власну руку: 1606 ходили на море, погромили тур. ескадру, захопили Варну, через рік згодом Перекоп, а ще пізніше Ізмаїл, Килію й Білгород. Що далі ці походи ставали все відважніші: 1614 козаки

підплили аж під Царгород і сплюндрували його околиці; 1616 під проводом П. Сагайдачного захопили Кафу, пограбували малоаз. побережжя, погромили тур. ескадру і знову дійшли аж під Царгород.

Такі коз. походи завдавали Польщі багато клопоту. Туркам було не сила справитися з козаками, вони грозили Польщі походом, а поль. уряд старався козаків утихомирювати. В 1620 р. турки погромили поль. армію під Цедорою, й самі таке поляки звернулися до Сагайдачного по допомогу. Сагайдачний побив турків і тим урятував Польщу від тур. небезпеки. Уряд обіцяв Сагайдачному для козаків і правосл. церкви різні пільги, але своїх обов'язань, як звич., не додержав. Коз. походи на татар і турків ішли далі, оттак пр. 1627 р. козаки погромили тур. ескадру й пустошили побережжя Босфору.

Козаки вмішувалися вже й у внутр. тат. й тур. політ. справи: брали участь в усобицях, піддержували претендентів на тур. престіл і тат. ханство й т. ін., а 1624 р. кримський хан Шагін-Герай заключив із козаками й формальний союз. Щоб козаків приборкати і припинити їх шкідливі для держави виступи, поль.-лит. уряд вислав на Наддніпрянщину коронного гетьмана Конєцпольського. На відсіч останньому з Запорожжя вийшов гетьман Жмайло. Битва під Криловом не мала вирішного характеру; умовилися на тому, що реєстрових козаків не буде більш, ніж 6.000. Гетьманом на місце Жмайла став р. 1625 Михайло Дорошенко. Він ходив із козаками у Крим та узяв Бахчисарай.

Поль. репресії на Україні, що їх переводив Конєцпольський, викликали р. 1630. нове коз. повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), який привів на Україну запорожців і розгромив гол. сили Конєцпольського. Поляки пішли на уступки і згодилися побільшити коз. реєстр до 8.000. До нових конфліктів із державою дійшло після того, як козаки під кермою Ів. Сулими зруйнували поль. твердиню Кодак над Дніпром; 1637 прийшло до нової війни; коз. силами проводив тоді Павлюк, але поляки мали перевагу і приборкали повстанців. Та 1638 вибухло нове повстання, під проводом Я. Острянина; спершу Острянин побив поляків, але не вмів використати перемоги й потім програв битву під Жовнином. За гетьмана обрано Гуню, але й він не мав багато щастя. З урядом замирилися на умові, що реєстрових козаків буде 6.000, і що вони матимуть призначених урядом старшин. Після цього на десять літ коз. рухи припинилися, і для Польщі настав „Золотий спокій“.

Про устрій лит.-русь. держави гл. Литовсько-руська держава; про устрій козащини, гл. Запорозьке військо.

Література: Гл. Україна: Історіографія. С. Наріжний.

„Золотий спокій“, що запанував був на Україні після 1638. р., вдержався недовго. Повстання 1648. р. під проводом сотн. чигиринського полку реєстрових козаків Богдана Хмельницького змело поль. шляхетську владу на вел. частині України. Причиною успіху цього коз. повстання було те, що до козаків прилучилися сел. й міщанські укр. маси. Окрім того, Хмельницький, якого вибрано на Запорожжі за гетьмана (1648-57), здобув допомогу від кримського хана: перекопський мурза Тугай-Бей прийшов із ордою на Україну, щоб воювати проти Польщі. Дня 15. V. 1648 коз. і тат. військо знищило передовий відділ поль. війська над Жовтими Водами. Того самого місяця Хмельницький розбив гол. поль. військо під Корсунем, узяв обох поль. гетьманів Потоцького й Каліновського в неволю. Того самого року укр. військо перемогло поляків під Пилявцями на Поділлі. Влітку 1648 р. вмер поль. король Володислав IV. Польща опинилася без короля й без війська. Спершися на селян-повстанців, Хмельницький міг би був іти далі на Варшаву й на Краків; але в тому часі він іще не мав плану відривати Україну від Польщі. Хмельницький думав тільки вигнати поль. вел. панів-магнатів, тзв. королев'ят із України та поширити права й привілеї військ. коз. стану. Про соц. визволення селян, які йому дуже помагали, він не думав: Хмельницький сам походив із дрібної укр. шляхти, в його війську провід мала укр. правосл. „покозачена“ шляхта, яка не знала ін. ідеалу сусп.-політ. ладу, як станову шляхетську державу, ясна річ, із пануванням правосл. шляхти над „селянами-підданими“. Треба зазначити, що ця освічена шляхетська група в війську запорозькому дала козаччині популярне гасло боротьби за правосл. віру, як всенац. гасло, хоч відомо, що тодішні укр. правосл. гієрархи з митр. київ. на чолі не були прихильні коз. повстанню. В-осени 1648 Хмельницький дійшов до Львова й Замостя. Довідавшись про вибір нового короля, Яна Казимира, вернувся на Наддніпрянщину.

Незабаром Хмельницький побачив свою помилку: він переконався, що його повстання було не тільки боротьбою за інтереси коз. стану, але й сел. революцією („чернь — права рука наша“ — його слова поль. послам, що прибули до нього на переговори в Переяславі у січні 1649); тимто повсталася в нього думка „вбити весь укр. народ із поль. неволи“ і він готувався до нової війни з Польщею. На весну 1649 почалася ця війна в союзі з татарами. Під Зборовом у Галичині коз. й тат. військо могло б було захопити самого поль. короля в полон, але зрадив кримський хан — Хмельницький мусів миритися з Польщею. На основі договору коз. війська мало бути на Україні 40.000, всі ін. селяни й міщани, що позаци-

сувалися в козаки, мусіли вернутися до свого попереднього стану. Шляхту Хмельницький зобов'язався пустити на Наддніпрянську Україну, в її маєтки. Татари дістали в Зборові від поль. короля дозвіл набрати на Україні людей у неволю. Після невдачі в Зборові укр. революція почала підупадати. Селяни, що мали по-старому слухати панів, утрачали довіря до Хмельницького та до коз. старшини. Щоб не зостатися під шляхетським пануванням, вони почали відтоді масово переселятися на Лівобічну Україну — за кордонні моск. держави. Зокрема зросло це укр. переселення після поразки укр. війська під Берестечком (1651); поляки примусили тоді Хмельницького зменшити коз. реєстер на 20.000, козаки мали право жити тільки в київ. воєвідстві, на ін. укр. землях мали відновитися ст. шляхетські порядки з панщиною й поль. адміністрацією.

Звичайно, ці умови, подиктовані коз. Україні поль. воєнною перевагою, не могли задовольнити укр. мас і Хмельницького; побачивши неможливість порозумітися з Польщею, коз. уряд почав шукати допомоги й союзників проти Польщі за кордоном. Хмельницький мав плян прилучити до України Молдавію, що була в васальній залежності від Туреччини, і для цього оженив сина Тимоша з дочкою молд. господаря Лупула. Укр. уряд звертався по допомогу проти Польщі до татар, до турків, до моск. царя. Цар і прийняв Україну під свою „високу руку“ й почав війну проти Польщі. Дня 18. I. 1654 в Переяславі коз. Рада присягла Москві. Моск. цар обіцяв, що він укр. вільностей не нарушить, а ще збільшить. Згідно з умовами між Московщиною й Україною коз. війська мало бути 60.000, козацтво була забезпечена самоуправом. Щодо селян та міщан, то їх правне становище в договорі між Україною й Московщиною не було певно означене, що й доводило пізніше до конфліктів. Укр. коз. уряд зараз же після присяги в Переяславі побачив, що Москва хоче свою владу поширити на всю Україну й на Білорусь. Через те почалися вже в перших місяцях моск.-укр. союзу непорозуміння й суперечки між геть. Хмельницьким та настановленими в укр. містах моск. воеводами, які встрявали до внутрішніх укр. справ.

Ще перед договором із Московщиною Хмельницький шукав союзу зі шведами: 1655 швед. військо захопило було майже цілу Польщу. Укр. уряд склав плян розділу Польщі між Україною, Швецією та Семигородом, щоб „корони поль. зовсім не було“, — та проти цього пляну виступив моск. цар, якому поляки обіцяли моск. корону після смерті Яна Казимира. Через те моск. цар почав війну проти шведів і домагався, щоб українці припинили війну з Польщею й розірвали союз із шведами та

з Семигородом. Богдан Хмельницький готувався до розриву з Московщиною, але ж серед цих нерозв'язаних проблем умер 27. VII. 1657.

Після смерті Б. Хмельницького коз. старшина вибрала на гетьм. уряд Ів. Виговського (1657-59), військ. писаря за Хмельницького. Виговський пробував порозумітися з Москвою, але без успіху: моск. уряд після на Україну своїх воевод із військом, проти волі укр. уряду. Крім цього, він піддержував проти Виговського його ворогів — запорожців, селян і коз. „чернь“ у „городовій Україні“, яка була невдоволена тим, що владу й матеріальні вигоди мала на Україні верства „значних“, тобто — старшин. Виговський наділяв правосл. шляхту землею з підданими (селянами) і сприяв перетворенню коз. старшини в аристократію на шляхетський штиб. Моск. уряд лякав коз. старшину коз. черню на те, щоб примусити „значних“ до політ. уступок. Зі страху перед моск. „залізною неволею“ й перед своїми укр. повстанцями Виговський зі старшиною пристав на поль. пропозиції: IX 1658 складено договір під Гадячем між Україною й Польщею: Україна мала дістати широку автономію й, під назвою Вел. Князівства Руського, мала виходити на федеративних підставах у склад потрійної держави (Польща, Литва, Україна). Але цей договір не здійснився. Польща не хотіла виконувати умов цього договору, зокрема скасувати унію на Україні, а селянство та прості козаки не хотіли зв'язку з Польщею. Між прихильниками Москви й Польщі на Україні почалася війна. Це був початок тзв. Руїни. Побачивши невдачу своїх плянів, Виговський, під натиском козацтва, віддав геть. булаву Юрієві Хмельницькому (1659-63), що почав переговори з моск. воеводами. Укр. уряд згоджувався прийняти протекцію Москви, з забезпеченням широкої автономії, але моск. воеводи скликали раду з лівобережних полків у Переяславі й, оточивши її військом, подиктували Ю. Хмельницькому нові умови — збільшення моск. залог на Україні (Київ, Ніжень, Переяслав, Гумань, Браслав, Чернігів). З ненависти до накинутаго договору Юрій Хмельницький (1660) зі старшиною передався на бік Польщі, — але ж поляки тепер гадяцький договір значно обрзали. Тимчасом лівобережні укр. полковники Сомко й Золотаренко залишилися при моск. протекції, і Україна роздвоїлася: правобічна була при Польщі, Лівобережжя — при Московщині. На місце Ю. Хмельницького, що покинув гетьм. уряд (1663), обрано геть. Павла Тетерю; на Лівобережжі пішов спір за булаву між Сомком і Золотаренком. Проти них виступив запорозький кошовий Іван Бруховецький (1663-68), якому з моск. допомогою вдалося перемогти своїх суперників на ніженській (Чорній) Раді 1663. Москва починає зручно

використовувати клясові суперечності між „значними“ козаками — старшина — й низами — селяни, міщани, прсте козацтво, — ширячи в укр. народі чутки, що ніби цар хоче забезпечити „вільности“ для простого народу проти багачів-дуків. А Бруховецький був саме такой демагог, що заманював до себе маси обіцянками найширшої свободи. Він хотів зміцнити своє положення на гетьм. уряді, догоджаючи в усьому Москві: навіть (1665) передав ціле Лівобережжя під управу моск. воєвод, які (1666) зробили перепис людности й майна й почали збирати податки. В народі вибухло вел. невдоволення на Бруховецького, що, зберігаючи свою популярність, почав шукати для себе виходу в порозумінні з Петром Дорошенком (1665-76), якого вибрано (1665) на Правобережжі гетьманом після від'їзду Тетері в Польщу.

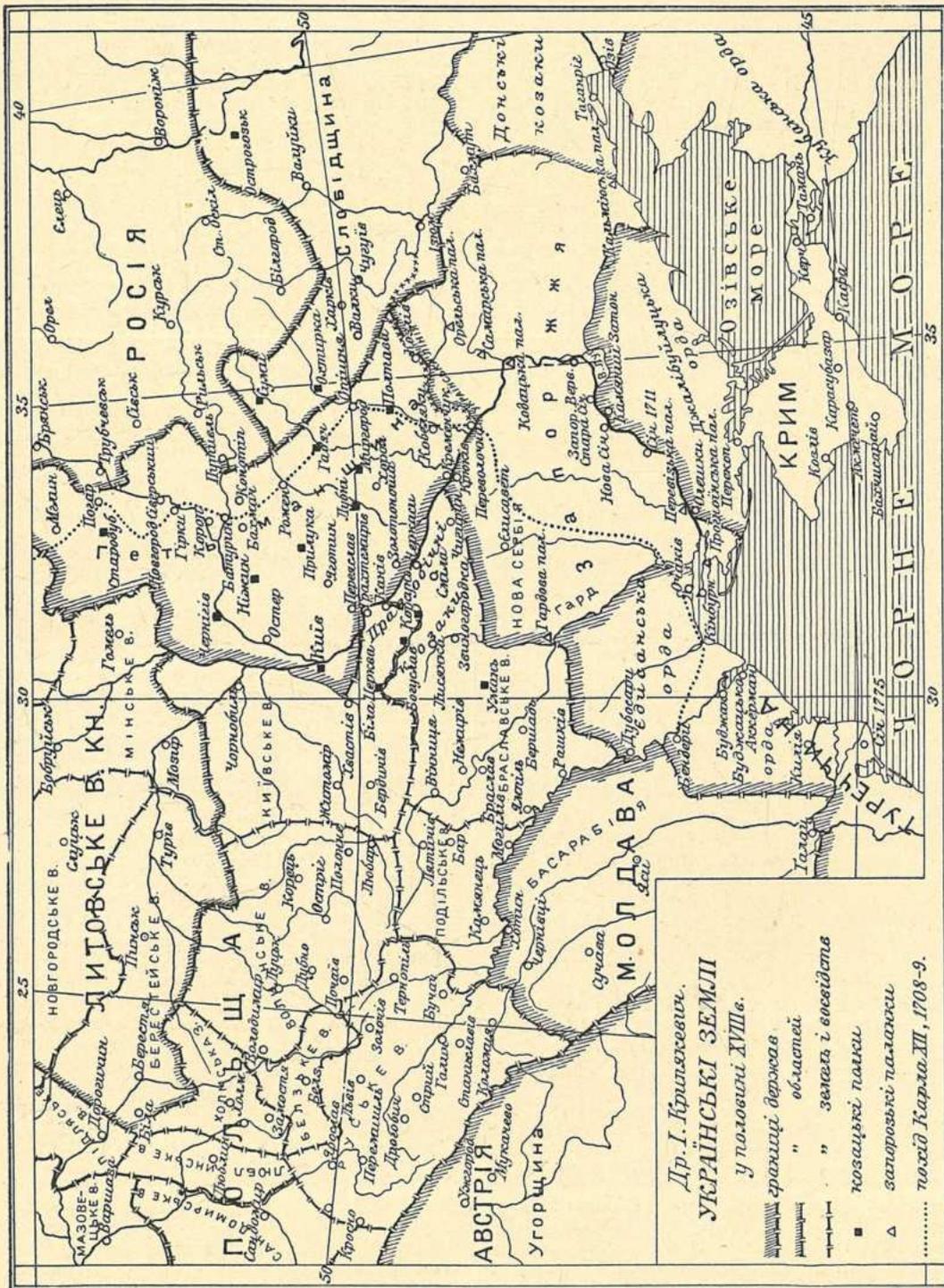
Тайний договір у Андрусові (1667) між Польщею й Московщиною розділив Україну між ці держави здовж лінії Дніпра. Чутки про договір дійшли до Бруховецького й викликали і в нього, і в партії, прихильної до Москви, обурення проти моск. уряду. Дорошенко підбивав Бруховецького на війну з Московю, обіцяючись навіть визнати його за єдиного гетьмана цілої України, і Бруховецький справді почав (1668) виганяти моск. військо з України. На поміч йому прийшов із своїм військом Дорошенко. Але Бруховецькому ніхто вже не вірив, і при його зустрічі з Дорошенком його вбили його власні козаки. Таким чином, 1668 Україна об'єдналася під булавою гетьм. Дорошенка.

Дорошенко ставив собі за мету прилучити до своєї держави укр. землі до Перемишля й Самбора на заході й до Путивля на півночі. Він хотів, щоб Україна була тільки під формальною протекцією моск. царя й вимагав, щоб Москва не вступала до укр. справ, зокрема ж, щоб на Україні не було моск. війська. Проти Дорошенка Москва знайшла собі підпору в особі Дем'яна Многогрішного (1668-72), якого Дорошенко залишив був на Лівобережжі як свого заступника (наказного гетьм.). Многогрішного вибрали на гетьм. уряд коз. сіверські полки, й він визнав моск. протекцію. У тзв. „глухівських статтях“ із Многогрішним означувало, що моск. воєводи мають бути на Україні (Київ, Переяслав, Чернігів, Остер, Ніжень), але вмішуватися в укр. адміністрацію права не мають, що населення Лівобережжя не повинно платити податків для моск. уряду. Многогрішному були заборонені зносини з чужими державами, але ж він, побачивши, що Москва веде тайні переговори з Польщею, почав зближатися до Дорошенка. Зносини з Дорошенком та протести Многогрішного проти поведінки моск. уряду супроти України дали привід до арештування Многогрішного як „зрадника“ (1672) й заслання

після мук на Сибір. Многогрішного в масах любили як „мужичого сина“, тимто старшина, боячись робити вибори нового гетьмана на укр. території, скликала коз. раду аж за моск. границею (в тзв. Козацькій Діброві) й вибрала гетьманом Івана Самойловича (1672-87).

Із Самойловичем Дорошенко не мав змоги порозумітися, як із Многогрішним. Самойлович наполягав на Москву, щоб помогла йому прилучити Правобережжя, та щоб не визнавала гетьм. Дорошенка. Зі свого боку Дорошенко домагався від моск. царя, щоб уся коз. Україна була злучена під його, Дорошенковою, булавою під протекторатом Москви, але ж щоб на Україні не було моск. воєвод із військом. На Дорошенкові пропозиції моск. уряд не пристав, і він після довгих переговорів із Польщею й Московщиною став у васальну залежність від тур. султана (1669). З допомогою тур. війська Дорошенкові вдалося відбитися від Польщі. На основі договору в Бучачі (1672) Польща відмовилася була від України. Дорошенко хотів прилучити до своєї держ. й Лівобережжя. Москва, занепокоєна небезпекою війни з Туреччиною, коли Польща відмовилася від Правобічної України, рішила була прийняти Дорошенка під свою протекцію. Дорошенко стояв на своїх попередніх вимогах, але з цього нічого не вийшло: Туреччина не підтримала своєчасно Дорошенка, і крім цього союз із Туреччиною та Кримом (віра, ясир) підірвав сильно популярність Дорошенка в укр. народі. Зокрема Запорозька Січ майже весь час піддержувала проти Дорошенка різних його противників як претендентів на гетьм. уряд (Суховій, Ханенко й ін.). З другого боку, Самойлович, якому Дорошенкові успіхи загрожували втратою гетьм. уряду, вживав усіх сил на те, щоб настроїти Москву проти Дорошенка. Через постійну колотнечу людность із Правобічної України тікала на Лівобережжя. Поляки й Москва виступали проти Дорошенка солідарно. Нарешті Самойлович зі своїм і моск. військом рушив (1674) на Правобережжю України. Коли майже всі Дорошенкові полковники визнали владу гетьм. Самойловича, склав свою булаву й гетьман із поль. руки Ханенко. Тільки допомога запорозького кошового Ів. Сірка стримала Дорошенка від капітуляції. Але в ІХ 1676 коли побачив, що людность із Правобережжя тікає, й його дальша боротьба безвиглядна — передав булаву Самойловичеві.

Після уступлення Дорошенка Туреччина призначила (1677) на гетьм. уряд Юрія Хмельницького, що був передтим у неволі в Царгороді. Тур. походи на Правобічну Україну під Чигирин довели цю територію до остаточної руйни. Моск. військо теж зруйнувало Чигирин, а решту правобічного населення Самойлович звелів силою перегнати („згін“) на лівий бік Дніпра

(1679). Довголітня боротьба за Правобережжя завершилася договором між Московщиною й Туреччиною 1681: границею між Туреччиною й Лівобічною Україною мав бути Дніпро, Польща задержала при собі зах.-укр. землі крім Києва, а Правобережна Наддніпрянина мала бути незаселеною землею на пограниччі трьох держав. В часі Руїни Правобережжя укр. політ. й культ. життя зосередилося на Лівобережній Україні, в тзв. Гетьманщині. Самойлович був лояльним виконавцем моск. політ. директив: від нього укр. правосл. церква почала підлягати моск. патріархові, а не царгородському, як раніш (1685). Але він був противником моск.-поль. союзу для війни з Туреччиною й Кримом. Після невдатних походів на Крим моск. війська разом із укр. козаками, під проводом рос. кн. Голіцина, вороги Самойловича обвинуватили його як „зрадника“. На його місце гетьманом став Ів. Мазепа (1687-1709).

При виборі Мазепи на гетьм. уряд автономні права України ще більше обмежено. Зате моск. уряд поставився прихильно до станових та екон. потреб вищої старшинської укр. верстви, що хотіла, спираючись на Москву, забезпечити свої права і привілеї супроти сел. маси та коз. „черні“. Тимто коз. аристократія охоче йшла назустріч моск. бажанням зменшити число укр. коз. війська, бо таке зменшення давало старшинам нових підлеглих людей, селян із кол. козаків. Укр. гетьмани починають заводити для своїх потреб найняті полки, часто з чужинців (тзв. сердюки), для охорони особи гетьмана в гетьм. столиці перебував полк моск. стрільців. Прогетьманувавши понад 20 літ, Мазепа доклав усіх зусиль, щоб здобути довіря моск. уряду до себе. У своїй внутр. політиці він стояв на боці заможної старшинської класи, на яку хотів спиратися проти селян та простих козаків, що мріяли про віднову порядків, „як було за Богдана Хмельницького“. Запобігання перед Московією та його потурання старшинським скоробагатам, що збирали вел. земельні маєстности, зробили Мазепу дуже непопулярним серед народу. Ворожий до гетьмана Мазепи сел. і коз. рух (1692-96) під проводом Петрика показує ясно, що гетьмана укр. маси вважали за агента моск. політики та гнобителя „посполитого народу“. В моск.-швед. війні Мазепа лояльно помагав цареві Петрові I, хоч вел. більшість коз. старшини й маси були вороже настроєні до Московщини. Сам гетьман у душі спочував шведам, але не зумів приготувати укр. військ. сили для організованого виступу проти Москви. Коли в-осени 1708. р. прийшло на Україну швед. військо, то Мазепа прилучився до Карла XII. тільки з невел. кількатисячним відділом, бо гол. коз. сили він вислав був на Московщину та на Білорусь на поміч Пе-

трові проти шведів. Моск. цар добре заграв на ненависти укр. мас проти Мазепи: він наказав правосл. духовенству проклинати Мазепу як „єретика“, а у своїх маніфестах до укр. народу обіцяв усякі полегкості селянам та простим козакам, обвинувачуючи Мазепу, що він, мовляв, проти волі царя обмежив їх права. Водночас моск. військо почало кривавий терор проти всіх дійсних та згодних прихильників Мазепи та шведів. Все це довело до того, що укр. нар. маси дезорієнтувалися й zostалися пасивні в війні, що велася на території України. Тільки Січ Запорозька прилучилася була до Мазепи. Моск. військо було сильніше за швед.-укр. армію й перемогло Карла XII. та Мазепу під Полтавою 9. липня 1709. Мазепа з Карлом та з недобитками швед.-укр. війська втекли в Туреччину, де в Бендерах Мазепа і вмер у VIII 1709.

Укр. коз. старшина, що вимандрувала з Мазепою, вибрала на гетьм. уряд кол. ген. писаря Пилипа Орлика (1710-17). Конституція України, ухвалена на цих виборах у Бендерах, мала обмежувати самовладу гетьмана й забезпечувати участь коз. стану в управі державою через делегатів від полків та Запорозжя, які мали б право збиратися тричі на рік на військ. ради. В конституції зазначувалося також, що укр. влада не повинна утискати простого народу. Орликова конституція з 5. IV. 1710 виявляє, що коз. старшина зрозуміла добре сусп. причини невдачі України в боротьбі з Московією. Орлик аж до своєї смерті 1742 перебував на еміграції в Швеції, Туреччині, Австрії й докладав усіх зусиль до того, щоб змобілізувати зах.-европ. держави й Туреччину на війну проти Московщини. Але його пляни не здійснилися. Довший час на його боці був кіш Запорозький, що після руїни Січі москалями 1709 перебував під протекцією крим. хана в Олешках. І співчуття мас на гетьманщині, пригноблених Московією, було на боці Орлика.

Цар Петро звелів іще в XI 1708 скликати коз. Раду до Глухова, й там вибрано на гетьм. уряд замість Мазепи, що перейшов був до шведів, старого полк. Івана Скоропадського (1708-22). Після перемоги під Полтавою моск. цар поведився на Гетьманщині, як у завоюваній країні. Скоропадський мусів виконувати всі накази моск. уряду. Маєстности тих коз. старшин, що пішли з Мазепою, цар казав пороздавати тим укр. старшинам, що zostалися на Україні вірні цареві та моск. вельможам. Родини „мазепинців“, що виїхали на еміграцію, виселено на Московщину, їх дітей виховувано в моск. дусі, ворожим до всього українського. По волі й по неволі багато визн. укр. культ. діячів, особливо ж дух. осіб, виїхало на Московщину, де вони були теоретиками для „освіченого абсолютизму“ рос. царів і носіями культури й поступу. Після полтавської перемоги цар

Петро I звелів поставити на Гетьманщині кілька рос. полків, мовби для охорони України від „зрадників“. Укр. коз. полки моск. уряд посилав у далекі походи й на земляні роботи в півн. країні Росії. Москва свідомо нищила фіз. й матеріальну силу укр. козацтва, яке відбувало ці походи й „каналські роботи“ своїм коштом і масами гинуло в тяжких умовах життя далеко від України. За гетьманування Скоропадського моск. уряд ще більш обкраяв автономні права України.

Ворожнеча селянства та простого козацтва проти старшинства, ворожнеча, що її підтримувала Москва, — дала змогу моск. урядові почати ліквідацію автономного устрою Гетьманщини. Цар Петро I звелів (1722) завести при гетьмані тзв. „Малорос. Колегію“, що складалася з 6 моск. офіцерів, і віддав їй судову, адмін. й фінансову владу на Гетьманщині. Після смерті Скоропадського (1722) гетьм. уряд із наказу рос. уряду зовсім скасовано. На уряди укр. полковників Москва призначала росіян, податки з України йшли в цар. скарбницю (до 1723. р. Україна фінансово була цілком незалежна). Всі ці зміни рос. уряд робив начебто для охорони укр. „досполютого народу“ перед утисками коз. старшини. Насправді ж, коли наказний гетьм. Павло Полуботок (1722-24) спробував завести на Україні судову реформу, що давала гарантії охорони прав козацтва та селянства, то петербурзький уряд був цим невдоволений, бо ж його мета була через безладдя на Гетьманщині ще дужче пересварити самотні стани поміж собою й таким способом „Малу Росію взяти в руки“. Полуботка та ін. укр. старшин, що домагалися повороту автономних прав України, цар Петро звелів у Петербурзі заарештувати (1724).

Смерть царя Петра (1725) трохи пригальмувала справу цілковитої ліквідації автономії України. Готуючись до війни з Туреччиною й бажаючи якось утихомирити українців (у Туреччині перебував тоді Орлик і вів переговори з Францією та запорожцями), рос. уряд царя Петра II дозволив (1727) на вибір нового гетьмана; вибрано ним рос. кандидата, миргородського полк. Данила Апостола (1727-34). „Малорос. Колегію“ скасовано. Затверджена 1728 конституція Гетьманщини (тзв. „Рѣшительные пункты“) значно обмежувала укр. автономію: в ген. суд входили росіяни, призначувані рос. урядом, для фінансових справ призначувано поряд із українським російським підскарбія. Січ Запорозька, що вернулася 1734 зпід тат. протекції на Запорозжя, з волі рос. уряду підлягала рос. команді, не укр. гетьманові.

По смерті Апостола (1734) не дозволено на вибір гетьмана, а призначено колегію з українців та росіян із необмеженою владою президента, росіянина, призначеного У. З. Е. III.

рос. урядом. Зовсім випадково, з волі цариці Єлисавети, що була тайно повінчана з українцем Олексієм Розумовським і пішла назустріч проханням укр. коз. старшини, гетьм. уряд відновлено 1750, гетьманом став брат царициного фаворита Кирило Розумовський. За Розумовського з його вел. впливом гетьм. Україна трохи відпочила від рос. утисків. Між ін. тоді впорядковано судовий устрій на основі лит. статутів та укр. звичаєвого права. Але 1764. р. гетьм. уряд на Україні остаточно скасувала Катерина II. під приводом, що, мовляв, прихильники гетьм. Розумовського хотіли подати до цариці петицію, щоб гетьм. уряд залишався надалі в роді Розумовських. Гетьмана примушено зректися уряду, при чім за послухність йому подаровано на власність величезні маєстности на Гетьманщині, винагороджено матеріально й укр. старшину за втрату політ. прав. Нова „Малоросійська Колегія“, під головуванням рос. ген. Румянцева, запровадила централістичний курс політики. Та хоч укр. людність була пририта і стероризована Румянцевим, при виборах до комісії (1767) для укладу нових законів, Україна доручала своїм послам, щоб відстоювали автономні права укр. народу на основі трактатів і договірних статей Б. Хмельницького. Це був, мабуть, останній однодушний протест України проти моск. централістичної політики. Рос. уряд винищував опозицію на Україні, задовольняючи станові інтереси вищої старшинської верстви коштом селянства та простого козацтва. Укр. селян, що мали перше право переходу від одного землевласника до другого, зрівняно в безправности з рос. селянами-кріпаками. 1775 Москва скасувала Січ Запорозьку, що перешкаджала своїм устроєм економ. і політ. плянам рос. уряду. І звеліла зруйнувати ту Січ, що існувала на Запорозжжі від 1734 після повороту з кримської території. Вже раніш на запорозьких землях оселювано кольтоністів із Гетьманщини, з Росії, а то й приходнів із Сербії. І землі запорозькі після зруйнування Запорозжжі пороздоровано, здебільшого, рос. вельможам.

Після зруйнування Січі кілька тисяч запорожців вимандрувало на тур. територію, де вони заснували нову Січ на островах гирла Дунаю. Щоб відвернути кол. запорожців від утечі в Туреччину, рос. уряд покликав до життя нове „Чорноморське військо“ і приділив йому землі над річкою Кубанню. Вже в XIX в., 1828. р. вел. частина задунських запорожців покинула Туреччину й вернулася на Україну. Ця частина запорожців, під ім. „Азовського війська“, існувала до 1860, після чого це військо прилучено до Кубанського коз. війська.

На Гетьманщині 1781. на Слобідській Україні та на Степовій Україні ще передтим заведено рос. адмін. устрій. Коз. вій-

сько перетворено на карабінерські полки на рос. зразок. Р. 1785 на підставі „жалованої грамоти дворянству“ Катерини II вищу укр. коз. верству зрівняно в правах із рос. шляхтою, й устрій Гетьманської й Слобідської України прирівняно до устрою в рос. губерніях. Укр. інтелігентна верства (духовенство, коз. старшина), що за Петра I відограла вел. ролю в цивілізаційних реформах Росії (Т. Прокопович, С. Яворський і ін.), після уніфікації України з Росією ще більше пішла на рос. держ. службу. Ліквідація держ. - правової окремішності Гетьманщини сприяла асиміляції, помосковленню укр. вищої верстви. Правда, тут подекуди ще жила стара традиція, й навіть були спроби зацікавити чужі держави укр. справою (подорож Капніста до Берліну, 1791), але це були виступи одиниць, без ширшого сусп.-політ. впливу. На території Гетьманщини від ст. порядків залишилося до революції 1917 право Лит. Статуту, змінене і приладжене укр. правниками до укр. відносин.

Правобережна Україна, що була центром коз. руху за Б. Хмельницького й за пізніших гетьманів, була довго ареною невпинної боротьби українців із Польщею, Московщиною та Кримом. Програму спустошення Правобережжя в союзі з Московщиною й Кримом намітив поль. коронний обозний Андрій Потоцький ще 1659. р., і за 20 років Руїни Правобережжя дійсно було спустошене, козацтво там зникло, крім околиць Києва, що належало до Гетьманщини. Хоч Самойлович „згоном“ 1679. р. переселив майже всю правобережну людність на Гетьманщину, але ці переселенці, як тільки була змога, перебиралися на свої старі місця. Договорами між Московщиною, Туреччиною та Польщею постановлено, що Правобережжя має бути незаселене, але поль. уряд не хотів відмовитися від такої багатой країни: в 80. рр. XVII в. почалася нова шир. колонізація Правобережжя, при чому Польща сама сприяла тут відродженню козащини, що зросла після соймового закону з р. 1685, коли відновлено козащину на Правобережжі. Посполиті селяни й козаки, яким загрожувала панщина на гетьманським Лівобережжі, переходили під прапори правобережних полковників — у Богуславі, в Корсуні та в Хвастові, де був провідником дуже популярний на Україні С. Гурко-Палій. Але ця віднова козащини не була бажана для поль. шляхти, бо укр. селяни „козачилися“, тимто, боячись повторення Хмельниччини, поль. сойм постановив скасувати козащину (1700). На це укр. козацтво, під проводом полк. Палія, відповіло повстанням проти Польщі, взяло Білу Церкву й Немирів. Хоч на Поділлі Польщі вдалось розбити козаків, але на Київщині „Палівщина“ зосталась. Палій через гетьм. Мазепу просився під моск. владу, але цар Петро I, заінтере-

сований у добрих відносинах із Польщею, на це не згодився та ще й обіцяв полякам утихомирити Палія воєнною силою. Щоб не випустити цієї території зпід свого впливу, Мазепа, будши з військом на Правобережжі, підступом звелів заарештувати Палія як ніби швед. прихильника і прилучив до Гетьманщини Правобережжя до Дністра. Після Полтави (1709) новому гетьманові Скоропадському не пощастило вдержати Правобічну Україну під своєю владою. 1711 Петро I відступив був її Туреччині, яка підтримувала Орлика. Але Польща виступила воєнною силою проти Орлика й захопила частину Правобережжя. Моск. уряд, щоб зміцнити свій союз із Польщею, віддав полякам усе Правобережжя, переселивши передтим силою укр. людність на Гетьманщину (1714).

Після знищення козащини на Правобережжі почалася нова колонізація. Поль. шляхта, діставши незаселені простори, переманювала селян із зах. частини укр. земель на „слободи“. Вже в середині XVIII в. ця територія була заселена, й тут відновлювалася госп. й соціальна залежність (панщина) селянства від панів-землевласників, як це було на Лівобережжі. Правда, до розділу Польщі й переходу цих земель під рос. панування, панщина тут не була тяжка.

Проти поль. - шляхетських порядків на Правобережжі в XVIII в. нераз починалися сильні нар. рухи, відомі під назвою „гайдамаччини“. Гайдамацькі напади й повстання мали рел. забарвлення, наскільки боротьба йшла і проти унії, накидуваної поль. владою. Гайдамацькі відділи мали для себе поміч у Запорозькій Січі, відкільки нераз виходили і провідники цих рухів. Політ. свідомість провідників гайдамацького руху була невисока: вони покладали надію на рос. допомогу проти Польщі й вірили, що рос. царі прихильні простому народові „благочестивої віри“. Але вже перше більше повстання гайдамаків 1734 під проводом Верлана, повстання, що охопило було Брацлавщину, Поділля, почасти Галичину та Волинь, — розбили спільними силами моск.-поль. війська. Новий гайдамацький рух 1750. р. охопив був Брацлавщину й Київщину, але це повстання не вдержалося в організованих формах і занепало. Повстання 1768. р. відоме під назвою „Коліївщини“, під проводом запорожця Максима Залізняка та Івана Гонти, сотника уманських козаків пана Потоцького, теж пішло за надіями на рос. допомогу. Але коли поль. уряд звернувся до Росії з проханням послати військо для здушення гайдамацького повстання, то царське військо радо взяло участь у кривавій розправі над гайдамаками.

Так із кінцем XVIII в. козащина з її рухом до утворення власної укр. держави занепала. Укр. шляхта та вища коз. верства на Лівобережжі москочилилась, на

Правобережжі та на зах. землях — польщилась; цей процес зачепив і укр. міщанство. Екон. політика моск. уряду, особливо за царя Петра I, зруйнувала торгівлю і промисел на Україні: заборона укр. лівобережним купцям торгувати з зах. Європою через Данціг і Шлезьк, наказ направляти укр. продукти через моск. територію й через рос. порти над Балтійським і над Білим морем; моск. воєцтво на Україні торгувало, не платячи податків, зате укр. міщанство було придушене податками. На Правобережжі міста захопив поль. та жид. елемент, укр. народ став скрізь народом „хлопів та понів“ з тим іще обмеженням, що на Лівобережжі, а після розділу Польщі й на Правобережжі, правосл. церква була помосковлена, — укр. народ повернуто в „неісторичну націю“. Від рев. укр. руху в XVII в. в народі zostали живі традиції про вільну козачину. Ці традиції та ідеалізація козащини виявили себе аж у XIX в. у зв'язку з заг. пробудом „неісторичних народів“ під впливом вел. фр. революції та тих подій, що випливали з неї в цілій Європі.

Сусп.-політ. устрій^{*} коз.^{*} України в добу держ. й автономного існування Гетьманщини вироблявся поволі. Коли впала поль.-шляхетська адміністрація на Наддніпрянщині, на деякий час зникло було вел. панське землеволодіння. Вся земля, згідно з тодішнім поглядом, стала „спільна“. Коз. уряд, на чолі з гетьманом, мав право розпоряджатися цим нац. земельним фондом: гетьманськими універсалами укр. уряд затверджував володіння землею монастирям та тій правосл. шляхті, що служила в Війську Запорозьким, крім того наділяв заслуженим у війську особам землі „до ласки нашої військової“, отже до того часу, поки вони виконували уряд. Це була начебто плата натурою за військ. службу; наскільки на тих землях жили селяни, то гетьм. уряд наказував, щоб вони віддавали новим державцям землі „послушенство“, пр. десятину врожаю; насправді ці повинності непосполитих були менші, а то й довгий час не було їх ніяких, бо в воєнний час укр. уряд потребував війська й охоче записував селян у козаки.

Після перемоги рев. на Україні, коз. стан узяв адмін. владу у свої руки й над козаками, над міщанами й селянами. На чолі держави стояв гетьман якого, згідно з дем.-респ. традицією, вибирало коз. військо на військовій раді. В принципі гетьмана могла скинути нова військ. рада й настановити нового. Зокрема Січ Запорозька вважала себе за „столицю“ України і претендувала на право вибирати гетьманів. Уже Б. Хмельницький уникав збирати військ. коз. ради і правив державою в порозумінні з тісним колом тзв. гетьманських старшин — штабом коз. війська, куди нале-

жали ген. осаул, ген. писар, ген. обозний, себто начальник артилерії, ген. суддя. В самотніх полках, на які була розділена територія коз. України, були полк. судді, писарі й т. д., як виборні урядовці, виборні сотники в сотнях, — найменших адмін. одиницях, на які ділився полк. Центр. влада намагалася усунути цей виборний принцип, призначала полковників по своїй волі, полковники собі призначали сотників. Згодом полковники, не без допомоги моск. політики, що хотіла ослабити владу центр. укр. уряду, здобули собі значну самостійність супроти гетьмана та ген. старшини. Гетьман у потребі скликав раду старшини, куди належали й ген. старшини, й полковники та впливові в війську особи, це тзв. „значні військ. товариші“. Рада старшини відсунула роллю військ. коз. ради на задній план і була виразницею інтересів коз. аристократії — „значних“. З цими інтересами панівної старшинської класи мусів числитися й гетьман, що доходив свого уряду, здебільшого, завдяки підтримці цієї зможної й політично впливової верстви. Отак первісну коз. демократію заступила олігархія службової коз. вищої верстви. Через те, що відсунено коз. маси від впливу на держ. справи, постійно повставала опозиція коз. „черні“ проти „значних“, з якої користала Москва, щоб зліквідувати укр. автономний устрій. Підтримуючи „значних“ проти коз. низів, Москва водночас страшила старшин бунтом „черні“ й так зуміла підпорядкувати собі вищу коз. верству та взяла гетьманську Україну у свої руки.

Ще за Самойловича були спроби зміцнити старшинську службу аристократію, записуючи синів полковників, ген. старшин і т. д. — до „бунчука“ (штаб гетьмана) як „бунчукових товаришів“, у полках — до „значка“ (штаб полку) як „товаришів значкових“. За Мазепи ця старшинська верства набрала ще більшої ваги на Гетьманщині. Старшина коз. мала часто змогу передавати свої службові, тзв. рангові маєтності від батька до сина. І це був початок привласнювання держ. маєтностей полковниками та ін. старшинами. Аристократичні тенденції коз. старшини зустрічали раз-у-раз опозицію в Січі Запорозькій, що була завсіди „державою в державі“.

Після повстання Хмельницького Січ утратила свою вплив у нар. масах, але за пізніших гетьманів запорозькі козаки часто рішали долю укр. політики. Та тільки устрій Січі, з її випадковим складом рад і їх постанов. не сприяв утворенню послідовної політ. лінії й у внутрішніх справах України, і в закорд. відносинах. Так бачимо, як Січ у найтрагічнішу добу Руїни, за гетьманування Дорошенка, підтримує проти цього „нейтралісти“ (по сучасному — самостійники) поль. прихильника Ханенка або кримського союзника Суховія. Не мало було в Січі наївних надій на моск. царя, що він, мовляв,

проти коз. старшини на Гетьманщині сприяв „черні“.

Після повороту з Криму на старі місця (1734) Запорожжя перебувало в стані оборони проти хліборобської культури та проти моск. адміністрації, що відривали землі з запорозьких „вольностей“. У самій Січі йде вперта боротьба заможної старшинської частини січовиків зі „сіромою“ або „голою“. Ця боротьба в рядах січового братства пояснюється клясовим підлоюм запорожців, що зростає особливо за останнього кошового Петра Калнишевського, коли Запорожжя швидко почало переходити від скотарства до хліборобства. Як на Гетьманщині, і в Січі старшинська верства зверталася по допомогу до моск. адміністрації й цим підпорядковувала Січ під впливом моск. політики. Після руйни Січі на землях запорозького козацтва поширилось панське право з кріпацтвом, як і на всіх ін. укр. територіях.

Так на Україні через внутр. та зовн. перешкоди зникли зародні демократії, хоч і примітивного устрою, що були в козаччині. Щодо міщан, то вони подекуди затримали свій автономний устрій (магдебурзьке право), який мали ще з часів польських, але, здебільшого, мусіли підлягати коз., пізніше моск. адміністрації. Не останню роллю в ослабленні укр. міщанства, цього носія торговельної й промислової діяльності, відіграла політика рос. уряду, який послідовно руйнував Україну економічно й не допускав безпосередніх зносин укр. купецтва з зах.-європ. ринками.

Література: гл. Україна: Історіографія. П. Феденко.

Наддніпрянина XIX в. до 1914 р. З кін. XVIII в., після розділу Польщі, гол. частина укр. земель опинилася в межах рос. держави. Спершу, аж до поль. повстання 1830 р., рос. уряд не звертав уваги на „руський“ (селянський та міщанський) елемент на Правобережжі й дав змогу поль. шляхті ще більше прискорити темпо польонізації недобитків укр. шляхти й міщанства. З підсиленням польонізації освічених шарів на Правобережжі та русифікації на Гетьманщині й у Степовій Україні йшли в парі збільшення екон. визиску селянства панщиною й заг. культ. занепад ширших мас укр. людности. Шляхта (дворянство) на Україні, згідно з загально-європ. модою тих часів, бачила для себе вигоду в тім, що вона не тільки соц. становищем, але й мовою різнилася від укр. простолюду. Були, правда, й між спольщеною шляхтою на Правобережній Україні, й між помосковленою укр. коз. старшиною на Лівобережжі такі, що з пієтизмом ставилися до минулого своєї батьківщини, України, але Україна була тоді вже в їх очах лише частиною „ширшої батьківщини“ Польщі, чи Росії. Тимто Україна, позбавлена своїх нац. культ. верств

суспільства, не могла себе політично виявити підчас вел. небезпеки для рос. держави 1812, коли фр. війська з Наполеоном I узяло було Москву, й Росії загрожувала небезпека розділу. Були, правда, на Україні подекуди поміж укр. поміщиками симпатії до рев. Франції, головню ж поміж селянством і міщанством, за скасування панщини та привилеїв шляхти у Франції, але ця прихильність не набрала форм свідомої й зорганізованої акції. Навпаки, коли рос. уряд проголосив був мобілізацію козацтва на Україні проти Наполеона, то до цього війська пішло багато добровольців.

Укр. нац. опозиція того часу мала замкнутий дворянський характер. Укр. шляхта зверталася до минулих порядків автономної Гетьманщини, ідеалізувала їх, іноді в літ. формі протестувала проти рос. централізму. В 1. чвертині XIX в. бували спроби утворити тайні політ. організації, як „Малорос. общество“, всякі масонські ложі, тощо. Вплив фр. революції та війни з Наполеоном позначився в тому, що в тайних політ. товариствах Росії розвивали рев. програми з метою усунути самодержавний режим та завести респ. устрій. Зокрема поль. революціонери, борючися за віднову іст. Польщі, розвивали ідеї всеслов. федерації. Ці ідеї знайшли ґрунт і на Україні. Так, 1823 р. повстало на Волині „Общество соединенных славян“, що складалося з офіцерської молоді укр. походження тих рос. полків, які стояли на Україні. „Об'єднані слов'яни“ були найрадикальніші у своїй програмі та в своїх рев. виступах підчас руху тзв. декабристів. У „правилах“ цієї організації, всупереч аристократичним тенденціям ін. декабристів, було таке бажання: „старайся розвіяти всі свої забобони, гол. щодо різниці станів, і станеш людиною, коли почнеш бачити людину і в твоїм сусіді. Не бажай мати невольника, коли сам не хочеш бути невольником... Об'єднайся з своїми братами, від яких тебе відірвала невідомість твоїх предків“. Між цими незомкненими дворянами-старшинами рос. армії зростала опозиція й рев. настроїв супроти царського режиму через їх незавидне матеріальне й соціальне положення та під впливом зах.-європ. рев. ідей. Але й між вел. панською аристократією на Україні, іноді навіть не-укр. роду, з'являлося невдоволення на рос. централізм із причин екон. мічних.

Поль. повстання 1830-31 викликало на Україні сильний рух до звелення коз. війська для боротьби проти віднови іст. Польщі. Цьому сприяв і „малоросійський“ ген.-губернатор кн. Рєпнін-Волконський, який подав був цареві Миколі I. доповідь у цій справі. Але рос. реакція задавила ці спроби укр. автономістів: мобілізовані укр. коз. полки вислали на Кавказ, а самого кн. Рєпніна звільнено з посади ген.-губернатора. 1835 вийшла заборона називати Лі-

вобічну Україну „Малоросією“, бо й ця книжна назва була для цілоти рос. держави небезпечна. До уніфікаційних спроб відноситься і скасування уніятської церкви на Правобережжі 1839, при чім українців гр. католиків часто повертали на православ'є силою. Така політика привела до переходу згодом багатьох українців-уніятів на римокатолицизм і до спольщення. Щоб задовольнити хоч трохи придавлену панщиною сел. масу на Правобережжі, кийв. губернатор Бібіков робив спроби обмежити визиск селян-кріпаків і цим збудити в укр. селянстві прихильність до рос. влади. 1847 заведено тзв. „інвентарні правила“, що давали деякі полегкості для селянства. Але у практиці ці „правила“ майже не здійснено.

З кінцем 30. рр. XIX в. Україна, особливо Степова, почала грати визн. ролю у збіжжівій торгівлі з зах. Європою. Засівна площина зростала, і вже старі методи невідільницької сел. праці перешкаджали екон. розвиткові, бо селяни-кріпаки не годилися до праці машинами: для цього був вигідніший вільний робітник-наймит. У 40. рр. почався на Україні розвиток цукрової промисловості, гол. на Правобережжі. Ідеї зах.-європ. реформ приходять на Україну й запалюють особливо студентську молодь двох унів. на Україні — в Харкові та в Києві. Серед цих обставин виринуло на Україні „Кирило-Методіївське Братство“ в Києві, що в ньому взяли участь такі люди, як: Т. Шевченко, М. Костомарів, П. Куліш, М. Гулак і ін. В ідеології цього братства виразно виявився укр. месіанізм. У праці, що вийшла з цього Братства („Книга Битія укр. народу“) укр. народів приділено провідне місце в розвитку між слов. племенами та поміж усіма народами світу. Україна — це колика волі для слов. народів: „Лежить у могилі Україна, але не вмерла. Бо голос її, голос, що звав усю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світі слов'янському... І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа, ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в хорутан, ні в сербів, ні в болгар. І Україна буде невіддільною Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським. Тоді скажуть усі народи, показуючи на те місто, де на карті буде намальована Україна: от камінь, що його злегковажили будівничі, і він став в основу угла“. Київ, на погляд братчиків, мав стати столицею всеслов. союзної держави. Це тайне т-во знищила цар. поліція, членів заарештовано й покарано в'язницею та засланням. Поява тайних реформистів на Україні показувала, що в укр. суспільстві того часу було невдоволення політ. та

соціалними відносинами рос. держави. „Братчики“ знали фр. соц. теорії Сен-Сімона, Фуріє й ін.

І в Росії, й особливо на Україні, перед сел. реформою 1861 дуже поширилися були повстання й непослух кріпаків супроти панів та держ. адміністрації, що пробувала „усмирятися“ селян. У деяких місцевостях України цей рух селянства йшов за гаслами відновни козаччини, як пр. на Київщині 1855. Щоб уникнути революції, цар. уряд провів „визволення селян“, при чому селяни не дістали стільки землі, скільки потребували, та й за ту, що їм нарізано, мусіли дорого заплатити.

Сел. реформа в 60. рр. XIX в. та деякі політ. полегкості дали змогу на короткий час вільніше виявитись укр. рухові. В Києві та ін. містах заведено недільні школи для неписьменного люду, і в цих школах роблено спробу вчити укр. мовою. З'являються вид. книжок „для народу“ укр. мовою. Місячник у Спб. „Основа“, що виходив рос. та укр. мовами з участю старих „братчиків“ Куліша, Костомарова й Шевченка, став дух. центром тодішньої свідомої України.

Визволення селян від панщини викликало на деякий час невиправдані ілюзії між рос., та ще більше між укр. провідниками опозиційного та реформ. руху. Сподівалися, що Олександр II піде далі у своїх реформах і дасть політ. конституцію. Через те, пр., 1862 у своїм „Відгуку з Києва“, надрукованім у Москві, провідні діячі укр. руху, як П. Чубинський, В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький і ін., осуджували всяку „політику“ та „політ. ідеї“ й заявляли, що мета освічених українців — „дати змогу народові просвітитися“. Автори „Відгуку“ рішуче осуджували укр. держ. сепаратизм.

Не бракувало, правда, спроб із боку укр. інтелігентної молоді порозумітися з поль. нац. революціонерами, що готували повстання проти Росії. Але в поль. руху перемогли консервативні поміщицькі елементи, що не визнавали права України на незалежність. Через те укр. „хлопомани“, на чолі з В. Антоновичем, Т. Рильським та Б. Познанським, рішуче виступили проти поль. повстання й гостро критикували займанницькі плани поляків. Невдача поль. повстання 1863 дала змогу рос. реакції придумати поль. реформ. рух, а до того ще рос. влада вдарила й по слабому укр. руху, забороняючи укр. слово та проголошуючи устами міністра Валуєва, що укр. мови „не було, нема й не може бути“.

Сел. реформа 1861 незабаром виявила себе з дуже невідного боку для мас селян-хліборобів. Поміж селянством зростало безземелля, пролетаризація й павперизм. Через те розвивалася невдоволення на селі. Радикальна інтелігенція на Україні захоплювалася тодішніми соц. ідеями (Сен-Сімон, Ф. Фуріє і ін.), сподіваючися прище-

пити соціалізм на укр. ґрунті й без капіталістичної стадії екон. розвитку. Це тзв. „народництво“, що йшло на Україну з Росії, де були тоді ще рештки первісного спільного володіння й користування землею („община“ — „мір“). Первісно „народництво“ було байдуже до політ. боротьби, вважаючи, що екон. реформи в напрямі до соціалізму можна буде здійснити незалежно від держ. ладу. Народники звернули гол. увагу на пропаганду соц. ідей між селянством. Але незабаром утиски цар. влади переконали мрійників, що без політ. свободи організація мас неможлива, і вони кинулись у другу крайність — у боротьбу з самодержавним режимом терористичними засобами. В діяльності видатних терористів укр. роду або походженням із України (Желябов, Кибальчич, М. Ковалевська, Дебагорій-Мокрієвич, Д. Лизогуб та ін.) грала деяку роль й укр. нац. проблема. Ці діячі визнавали за потрібне вживати укр. мови в рев. пропаганді, а дехто навіть уважав, що майбутня рев. рос. конституанта буде лише „ліквідаційною комісією“ для рос. держави, бо, мовляв, кожний народ після повалення царату дістане повну нац. свободу (Желябов). Загально ж, маючи на увазі найближчу спільну мету — знищити абсолютизм, українці, діячі найактивнішої терористичної партії „Народня Воля“ залишали нац. справу на боці. Це викликало справедливу критику з боку тих укр. політиків, які стояли твердо на укр. нац. ґрунті (Драгоманів, Антонович та ін.). Зріст укр. нац. руху на Наддніпрянщині, а ще більше страх перед ним, дав привід цар. владі тайним законом 18. V. 1876 заборонити українство зовсім. Ще передтим закрито „Півд.-зах. відділ рос. геогр. тов-а“ в Києві, де провідну роль грала вчені—українці. Указом 18. V. заборонено наук. й літ. праці укр. мовою, заборонено укр. театр, навіть укр. тексти до нот, наказано з посад на Україні усувати учителів із „українофільськими тенденціями“ й на їх місце назначати учителів рос. роду.

Цей курс на знищення українства збільшив рев. настрої поміж членами укр. нелегальних організацій (Громад) у Києві, в Одесі та в ін. м-ах. Зокрема кїв. Громада постановила вислати М. Драгоманова за кордон із дорученням протестувати перед культ. світом проти варварського нищення українства та видавати політ. орган укр. мовою. Орган „Громада“, який видавав у Женеві Драгоманів, а потім другий молодший член Громади, Подолінський, не міг зосередити коло себе укр. громадян, і через поліційні перешкоди, що їх ставив рос. уряд, і через політ. незгідности в думках поміж українцями на еміґрації й на Україні. Захоплення рев. тероризмом між укр. інтеліґентами підупало, особливо після вбивства царя Олександра II. I/III. 1881. Під тягарем реакції укр. „громадяни“ по-

чали покидати політ. діяльність і працювали майже виключно на культ. полі. Їм здавалася тепер політ. робота Драгоманова за кордоном непотрібною. Зате Драгоманів, навпаки, висував проти аполітичних українофіль-культурників докази, що для здобуття культ. прав українці повинні брати активну участь у політ. боротьбі. З другого ж боку, проти рос. рев.-централістів він ставив вимогу найширшої перебудови рос. держави на федеративних підставах. Драгоманів доказував, що українці повинні створити свої самостійні політ. партії й не покладатися на ласку чужих партій. Зокрема зазначав, що пасивність укр. громадян-культурників неминуче приведе до того, що укр. рев. молодь утікати в рос. політ. табор, що так і сталося. Археологія, нумізматика, фільологія на сторінках видаваного тодішнім старшим укр. громадянством місячника „Кіевская Старина“ не задовольняла активних молодих людей, і вони йшли в ряди рос. рев. організацій та пропадали для укр. руху, русифікувалися. Автім русифікація йшла через школу, пресу, церкву. Русифікації укр. молоді сприяло ще й те, що рос. соц.-дем. партія звернула гол. увагу у своїй діяльності на міста, на промислові осередки, де робітництво було рос. роду або значно помосковлене. Зокрема в 90. рр. XIX в. відбувався процес переселення мас кваліфікованого робітництва з Росії на Україну, хоч тимчасом сотні тисяч укр. спролетаризованих селян мусіли виселятися в далекі країни за Волгу й Урал або в Америку. Через чужу школу укр. маси не могли здобути тех. підготовки на те, щоб знайти собі працю в індустрії, що швидким темпом виростала на Україні з допомогою закорд. капіталів.

А проте з кінцем XIX в. з'являються на Україні спроби засновувати укр. незалежні соц. організації, (пр., соц.-дем. група з участю Ів. Стешенка, Лесі Українки, Кавуна й ін. у Києві 1897). Але ж аж останнього року XIX в. 11/I. 1900 була заснована рев. укр. партія (РУП), яка була першою укр. активною політ. партією. Ця партія в своїй 1. брошурі, виданій у Львові „Самостійна Україна“, поставила ідеалом незалежну дем. Україну від Карпат аж до Кавказу. У своїй пропаганді, зверненій до вбогого селянства та до робітництва, вона кликала до революції. ґрунт для рев. пропаганди був на Україні сприятливий, бо саме напереломі XX в. безземелля й вискз землевласників дуже гнобили укр. сел. масу. Роля РУП, як виразниці настрою й бажань спролетаризованих сел. мас, виявилась особливо підчас масових сел. розрухів на Лівобережній Україні 1902. р. Молодій партії довелося провести значну теор. й організаційну працю для зміцнення своїх рядів. Нарешті світогляд партії став виразно марксіський, що й виявилось назверх у переміні назви партії на соц.-дем. в 1905. Майже

одночасно з РУП повстала на Правобережжі укр. соц. партія (УСП), що пізніш (1903) злилася з РУП. Підчас революції 1905 зорганізувалася укр. радикально-дем. партія. 1902. р. повстала на Україні українська народна партія (УНП), напруму націоналістичного, під проводом М. Міхновського. УНП в час революції 1917. р. прийняла назву партії соціалістів-самостійників.

При розколі РУП (1905) з неї виділилася укр. соц. дем. „Спілка“, яка прилучилася до рос. соц.-демократії. Причиною розколу були різні погляди на нац. справу. Більшість РУП визнавала в принципі самостійність України, але з тактичних причин у своїй програмі ставила домагання нац.-територіальної автономії. Зате ж укр. соц.-дем. „Спілка“ визнавала змагання РУП до держ. самостійності й навіть до автономії за „затемнення клясової свідомости укр. пролетаріату“ і ставила собі за завдання „помогти створенню сцентралізованої партії всієї Росії“. Вже трохи пізніш, після революції 1905, повстали на зразок рос. партії соціалістів-революціонерів, спадкоємців ідей „Народньої Волі“, й поодинокі групи укр. соц.-революціонерів (1907).

Вибори до І. рос. Держ. Думи (парляменту) 1906 виявили значне підсилення укр. політ. руху. З'явилася укр. преса, що обстоювала право України на автономію. В цій Думі утворилася була значна укр. фракція (до 50 послів), що ставила укр. проблему на денний порядок у політиці рос. держави. І на екон. полі з'явилися ознаки укр. відродження — в кооперації. По всій Україні пролунало домагання укр. школи. В Києві повстало Укр. Наук. Тов., просвітні т-ва („Просвіти“), й вид-ва книг укр. мовою — утворювались були по всіх більших містах України. Але рос. уряд незабаром задушив паростки свободи. Реакція важким каменем лягла на ввесь укр. рух. Реакційний рос. націоналізм виявився й поміж рос. опозиційними елементами, яким укр. політ. і культ. рух здавався шкідливим партикуляризмом, що проти нього, мовляв, треба рішуче боротися без „двозначностей і без потурання“ (Струве). Спроби укр. селянства вирішити земельне питання рев. шляхом 1905-06 — залито кров'ю. Знов, як перед 1905, укр. політ. життя почало під реакційним обухом ховатися під землю. Ліберальні елементи укр. суспільства утворили були нелегальну організацію ТУП (тов. укр. поступовців) на чолі з проф. М. Грушевським, С. Чикаленком та С. Єфремовим. Соціалісти, зорганізовані в УСДРП, мусіли знов, як і перед революцією 1905, перенести частину своїх видань на укр. землі під Австрією (органі партії „Праця“, „Робітник“, „Наш Голос“ друкувалися у Львові). Укр. соц.-дем. „Спілка“ при рос. соц.-демократії вже 1908 зовсім занепада, зрусифікувалася. Нарешті майже всі визн. її діячі укр.

роду поверталися були до УСДРП.

А проте деякі полегкості для укр. друкованого слова в Росії дали змогу підтримувати періодичну пресу укр. мовою. Щоденник „Рада“, „Літ. Наук. Вістник“, „Дзвін“, „Укр. Хага“ (місячники), „Записки Укр. Наук. Т-ва“, тижневики — „Село“, „Маяк“ і ін., студентські журнали, екон. вид. („Комашня“), популярна література, й т. д., місячник рос. мовою в Москві „Украинская Жизнь“ — всі ці факти були можливі тільки як безпосередній наслідок рев. здвигу 1905. Але цей напів-легальний укр. рух не мав сили й часу, щоб обхопити ширші нар. маси, не кажучи вже про помосковлену інтелігенцію. Міста і промислові центри на Україні залишалися під пануванням рос. культури, а рос. школа й надалі відривала укр. інтелігенцію від свого народу. Одночасно рос. уряд та реакційна рос. преса обвинувачували укр. рух у „австрофільстві“ та в „сепаратизмі“. Цар. Росія мала страх перед потенційною силою укр. руху. Політ. розвиток укр. руху в Галичині та на Буковині перед світовою війною був дуже небажаний для рос. уряду, й він дуже охоче прислухувався до голосів рос. „патріотів“ про прилучення „підаремної Руси“ (Галичини, Буковини й Закарпаття) під владу рос. царя. Це бажання знищити укр. рух у границях Австрії було одною з причин вступу царської Росії в війну з центр. державами. Україна з її природними багатствами була відвадна джерелом вел. доходів для рос. держави. Зокрема тяжка вугільна та залізна промисловість (Донецчина, Кривий Ріг), цукрова промисловість, вис. розвинуте хліборобство на експорт і т. ін. були для рос. держави ласим шматком, якого ніякий рос. уряд не захоче добровільно випустити зі своїх рук.

Література: Драгоманов М., Шевченко, українофіли і соціалізм [Громада IV], Женева, 1879; Гермайзе О., Нариси з історії рев. руху на Україні, том I, Рев. Укр. Партія (РУП), Київ, 1926; Декабристи на Україні (збірник), Київ, 1926; Яворський М., Нариси з історії рев. боротьби на Україні, Харків, 1927. Крім цього гл. Україна: Історіографія.

П. Феденко.

Наддніпрянина від 1914. р. Світова війна 1914-18 у своєму початку вішувала, здавалося, повну ліквідацію укр. нац. руху в кол. Росії. Зараз таки після проголошення війни заборонено всю укр. пресу, покасовано „Просвіти“, почалися арешти „мазепинців“. Для рос. уряду прийшов відповідний момент, щоб раз назавжди покінчити з українством. З приводу руйнації укр. культ. та екон. установ рос. окупаційною владою в Галичині між укр. громадянством на Наддніпрянині повстало вел. обурення. Загально були поширені настрої ворожі до царської

Росії. Але не було особливих надій на поміч центр. держав, хоч між старшим громадянством та між студ. молоддю були групи, що спочували „Союзом визволення України“, утвореному з початком війни (4. VIII. 1914) українцями-емігрантами в Австрії.

На Україну лягав гол. тягар війни, бо вона була безпосередньо зачеплена воєнними подіями. Рос. держава не могла виконати завдань війни. Що далі тривала війна, то ставало ясніше, що царський режим пережив себе. Діяльність рев. організацій мала чимраз більший успіх між робітництвом, інтелігенцією та воєнством. На Україні вели підземну роботу укр. соц.-дем. організації (Київ, Харків, Катеринослав), існували укр. соц.-дем. організації в Спб. і в Москві між робітниками-українцями та в війську. Були спроби видавати легально укр. пресу на Україні або в Росії, але ці спроби задавила цар. адміністрація. Показником зросту рев. настроїв серед укр. пролетаріату був процес проти членів організації УСДРП в Катеринославі (І. Романченко, П. Шукин, І. Вирва та ін.) за протидерж. діяльність і за пропаганду проти війни. За світової війни в Києві почала активно працювати, головню поміж студентами, група укр. соц.-революціонерів (орган „Боротьба“, видаваний нелегально). Була поміж свідомими українцями невелика група (УНП) під проводом М. Міхновського, що в часі світової війни й передтим намагалася вийти в порозуміння з царським урядом, заявляючи про свою повну лояльність до царської Росії й осуджуючи „сепаратизм“. Здебільша ж, групи свідомого українства обмежувалися легальними можливостями вияву свого нац. обличчя, влаштуючи укр. шпиталі для ранених вояків, концерти, літ. сходи і т. п. Не припиняло своєї політ. діяльності, в формах суто нелегальних, і Т-во укр. поступовців. На діячів ТУП-у посипалися переслідування з самого початку війни. М. Грушевського, тодішнього провідника ТУП-у, царська адміністрація негайно після його повороту з Австрії заслала в Симбірськ над Волгою.

В такому невідготованому стані захопила Україну березнева революція 1917: по селах незорганізована й несвідома хліборобська маса, по містах чисто рос. або ж значно помосковлене робітництво, буржуазія виключно рос. або зросійщена жидівська, поміщицька кляса, з винятком одиниць (Є. Чикаленко, В. Леонтович, Шемети та ін.), признавалася до рос. або до поль. національності, правосл. духовенство у своїй масі теж було вороже до укр. політ. й культ. руху; залишався тільки непомітний прошарок укр. інтелігенції...

Подих свободи оживив приспану енергію укр. народу. Вже в середині III. 1917 повстала в Києві Укр. Центр. Рада, складена з делегатів від укр. політ. партій, від економ., освітніх і станових організацій. Вона ста-

вила собі за завдання, в порозумінні з рос. урядом та з рос. рев. демократією, перевести в життя нац.-територіальну автономію України, себто, не відділяючись від дем. Росії, забезпечити Україні якнайширші нац.-політ. права в межах відновленої революцією рос. держави. Але вже на початку своєї діяльності Центр. Рада зустріла перешкоди від росіян. Вона хотіла бути представницею всієї України, але ж по містах у робітничих і воєнських радах (советах) та по всяких „громадських комітетах“ панували рос. та жид. русофільські партії, які не бажали числитися з укр. рухом і дивилися на Україну як на звичайну рос. провінцію. Підозрюючи Центр. Раду в „сепаратизмі“, провідники рос. рев. демократії загрожували навіть розігнати цю установу військ. силою.

17-21. IV. 1917 відбувався в Києві Всеукр. Нац. Конгрес, скликаний Центр. Радою на те, щоб підсилити свій склад новими людьми, представниками всієї України. Цей конгрес зробив перевибори Центр. Ради, головою якої від самого початку був М. Грушевський. Центр. Рада пробувала завести негайно автономію України, зверталася через своїх делегатів по згоду до Тимчасового рос. уряду, але він згоди не дав. Таксамо він ставився і проти укр. домагання виділити українців-вояків із рос. армії в окремі укр. частини. У відповідь на ці заборони Центр. Рада, доповнена делегатами від усеукр. сел. та військ. з'їздів, видала 23. VI. I. універсал, де проголосила: „Одні самі будемо творити наше життя“. Згідно з цим проголошенням, Центр. Рада утворила Ген. Секретаріат, як свій виконавчий орган для введення в життя автономного устрою України. Це збентежило рос. уряд, він мусів визнати Центр. Раду, доповнену делегатами нац. меншостей на Україні (росіян, жидів, поляків), та її Ген. Секретаріат за ті органи, через які рос. уряд мав би надалі зноситися з укр. населенням. — Ген. Секретаріат ставав найвищим краєвим органом управи на Україні. З приводу цього компромісу між Україною та Росією видано II. універсал Центр. Ради 16. VII. 1917. Але незабаром рос. уряд відкликав свої уступки, звузивши своєю „Тимчасовою інструкцією“ з 17. VII. територію автономної України 5 губерніями (Київщина, Волинь, Поділля, Полтавщина, Чернігівщина). З огляду на наступ реакційних рос. сил (повстання ген. Корнілова в VIII. 1917) Центр. Рада мусіла прийняти цю „тимчасову інструкцію“ в надії, що дальший розвиток рев. подій дасть українцям змогу свої права і здобутки поширити. 14. IX. рос. уряд затвердив Ген. Секретаріат: голова — В. Винниченко (секретар для внутр. справ), секретар освіти — І. Стещенко, фінансів — М. Туган-Барановський, хліборобства — М. Савченко-Більський, для справ міжнац. — О. Шульгин, для контролі — А. Зарубін, ген.

писар — О. Лотоцький. Ген. військ. комітет, утворений Центр. Радою для організації укр. армії, дали вів свою діяльність способом напівлегальним і натикаючись при творенні укр. армії на значні перешкоди рос. елементів.

Рев. події в Росії прискорили розвиток укр. політ. руху. Коли рос. рев. демократія й не думала сповняти нац. домагань України, й рос. уряд нерішуче виступав у справі земельної реформи та в справі ліквідації війни, Центр. Рада не мала причини жалувати упадку режиму Керенського; ще більше: в укр. соц. партіях Центр. Ради були симпатії до боротьби рос. больш. партії за владу в Росії. Адже ж большевики проголошували, що вони послідовно здійснять дем. принципи, а їх провідник Ленін у своїх писаннях визнавав право України на відділення від Росії. Больш. революція 7. XI. 1917 в Росії майже не зачепила України. Тут влада перейшла без довгої боротьби до рук Центр. Ради та її Ген. Секретаріату. Поміж різно-нац. робітництвом на Україні больш. партія не мала вел. впливу, тимто вона мусіла на деякий час примиритися з фактом проголошення Укр. Нар. Республіки (20. XI. 1917) в федеративному зв'язку з рос. та ін. народами кол. рос. імперії. Але ж ця партія й не думала відмовлятися від України і ждала тільки зручного моменту, щоб силою задусити молоду укр. республіку. В цій боротьбі між больш. диктатурою та укр. демократією Центр. Рада мала активну допомогу рос. та жид. соц. партій. У виборах до всерос. конституанти (XI. 1917), в яких узяла участь і Україна, большевики на Україні збрали ледве 10% голосів, а $\frac{3}{4}$ всіх голосів зібрав блок укр. соц.-дем., Сел. Спільноти та соц. рев. Проти замахів рос. большевиків захопити у свої руки владу на Україні між укр. партіями утворився єдиний нац. фронт. Щоб його розбити, большевицька партія скликала була в XII 1917 р. всеукр. з'їзд рад у Києві. Та цей з'їзд, на якому зібралось до 2.500 осіб, висловив довір'я Центр. Раді. Саме підчас цього з'їзду рос. совіт. уряд прислав був ультимат Центр. Раді, щоб укр. уряд не дозволяв донським козакам переходити через укр. територію, та щоб укр. влада не роззброювала більш „червоної гвардії“ на Україні. Цих вимог Центр. Рада не могла й не хотіла виконувати, та ще заборонила вивозити харчові продукти з України в Росію. Почалась війна, 60 большевиків, членів київ. з'їзду рад, переїхало в Харків і там проголосило себе за „укр. уряд“. Іменем цього „уряду“ рос. військ. відділи, що прийшли були з Росії під проводом Антонова, почали наступ на Київ, хоч самі больш. організації домагалися від нього, щоб він з уваги на „особливу ситуацію на Україні в зв'язку з нац. питанням“ не починав війни з Центр. Радою. Проти больш. „Нар. Секретаріату“, утвореного в

Харкові для боротьби з Центр. Радою, була й більшість рос. больш. організацій на Україні — вони не хотіли й чути про яку-будь укр. владу, хоч би й совітську, бажаючи підлягати безпосередньо урядові Леніна.

Похід моск. „червоної гвардії“ на Україну мав основну причину в тім, що больш. Росія хотіла захопити у свої руки матеріальні багатства України, гол. хлібні продукти, та тут військо натикалося на опір навіть місцевих больш. організацій на Україні.

З кінцем XII. 1917 на Україні відбулися вибори до укр. Установчих Зборів, що дали укр. партіям вел. перемогу над большевиками. У своїх деклараціях та в законодавстві Центр. Рада рішуче йшла на ліквідацію поміщицької земельної власності й задовольняла інтереси роб. класи. Але укр. маси, втомлені світовою війною, не спромоглися підтримати свою нац. владу проти збройного нападу рос. больш. війська. Даремні були заклики укр. уряду до укр. мас, щоб ішли на оборону своєї свободи проти моск. нападу — так помстилася на укр. руху стара царська неволя, яка не дала змоги укр. народові через школу й організацію прийти до політ. свідомості.

Загрожена больш. військом Центр. Рада проголосила 22. I. 1918 самостійність Укр. Нар. Республіки. Та через кілька днів вона з невел. частинами свого війська мусіла відступати з Києва на захід; 9. II. 1918 в Бересті підписано мировий договір між уповноваженими України та центр. держав. За згодою укр. влади нім. військо ввійшло на укр. територію, щоб допомогти Раді в боротьбі проти рос. червоної гвардії. Короткий період панування больш. війська на Україні, кривавий терор, зокрема проти укр. інтелігенції та свідоміших робітників і селян, нарешті безцеремонне грабування й вивіз харчових продуктів та товарів із України на Московщину — все це викликало велике обурення мас. Робітництво всіх національностей України поставилося взагалі до больш. диктатури вороже або байдуже й зовсім не виявляло охоти обороняти цю владу. Укр. селянство й робітництво у своїх організаціях „Вільного Козацтва“ збройно виступало проти моск. війська, яке було того переконання, що все українське треба нищити, бо, мовляв, „інтернаціоналіст не може бути українцем, а тільки росіянином“.

Поворот Центр. Ради на Україну разом із нім. військом примусив большевиків у березні, на з'їзді рад у Катеринославі, проголосити з тактичних мотивів — „самостійність сов. укр. республіки“. Була навіть постановою „Нар. Секретаріату“ тої республіки припинити війну з Центр. Радою і прийняти всі умови берестейського миру з центр. державами. Але вже в квітні цей „сов. уряд України“ був розв'язаний у Таганрозі. Тут таки провідники больш. організацій на У-

країні рішили утворити самостійну „ком. партію большевиків України“. Центр. Рада, спираючись на військ. допомогу центр. держав, поширила свою владу майже на всю Україну, укр. частини захопили були і Крим. Але що Центр. Рада стояла за ліквідацію вел. земельної власності на Україні, виник між укр. владою та поміщицькою клясою, яку піддержувала ціс. Німеччина, — конфлікт: 29. IV. 1918 з'їзд „хліборобів-власників“ проголосив ген. П. Скоропадського за гетьмана України. Центр. Раду розігнало нім. військо.

Влада на Україні перейшла в руки представників поміщицької кляси й вел. буржуазії, чужої й часто ворожої укр. нац. рухові. В державному апараті за нової влади вирішну роль грали рос. реакційні елементи, стара рос. бюрократія, імпортована з Московщини. На укр. території йшла організація частин для армії Денікіна, „астрханської армії“, тощо, лише для організації укр. нац. війська майже нічого не робилося. В урядах панувала рос. мова, в'язниці були переповненні укр. робітниками й селянами. Жорстока розправа всяких „каральних відділів“ над укр. селянством, що поділило було між себе панську землю, викликала в масах страшенну ненависть проти гетьманського режиму. Цим пояснюється, що Скоропадський іще передтим, як захитався нім. зах. фронт у війні з державами Антанти, почав шукати підтримку для своєї влади в рос. реакційних генералів і, сподіваючись допомоги рос. „білого“ війська, проголосив 14. XI. 1918 акт федерації з Росією. Відповідь на цю навіть формальну ліквідацію незалежності України було повстання Директорії Укр. Нар. Республіки. Директорію вибрав Укр. Нац. Союз, а першу військ. силу для неї дали Січові Стрільці, яким пощастило втримати свою організацію під владою Скоропадського. Скоропадського обороняло рос. військо в самім Києві та нім. полки. З від'їздом німців із України рос. білогвардійські частини в Києві зліквідувало укр. військо.

Перед респ. укр. владою, після усунення Скоропадського, стояли велічезні внутр. та зовн. труднощі. В часах панування реакції за гетьм. уряду в укр. масах зросли симпатії до большевиків, які зручно вели свою агітацію на Україні. Большевики ширли між укр. селянством та робітництвом недовір'я до укр. політ. партій, доказуючи, що режим Скоропадського — це наслідок політики Центр. Ради, яка „привела німців“. Тимто хоч на поклик Директорії проти влади Скоропадського пішли сотні тисяч селян і робітників, але вони тепер у великій мірі спочували больш. гаслам сов. влади й диктатури. Значні частини повстанської армії, на чолі з от. Григорієвим, Махном та Зеленим, проголосили свою прихильність до сов. влади. Знаючи про ці настрої, деякі члени укр. уряду (Винниченко, Шаповал, В. Ма-

зуренко й ін.) пропонували проголосити Україну сов. республікою й вибити ґрунт під рос. больш. пропагандою на Україні. У рядах укр. соц. партій, що мали тоді провід в уряді УНР, було хитання, що довело до розколу цих партій: з УСДРП виділилася тзв. „фракція незалежних соц.-демократів“, що стала на сов. платформу (I. 1919), укр. партія соціалістів-революціонерів прийняла рад. платформу, на основі тзв. „трудового принципу“. В січні в Києві відбувся „Трудовий Конгрес“, що висловився за скликання парламенту України на основі заг. виборчого права. Цей конгрес, у якому взяли участь і делегати Зах. Области УНР, проголосив 22. I. 1919 злуку укр. земель. Конгрес висловився проти всякої диктатури.

Як тільки Директорія почала була повстання проти Скоропадського, в Москві повстав „уряд укр. робітників і селян“, на чолі з Ю. Пятаковим, і він рушив із рос. військом на завоювання України. В XI. 1918 в укр. містах над Чорним морем (Одеса, Миколаїв, Херсон) з'явилися десанти армії держав Антанти, що підтримували рос. добровольців проти укр. руху. Щоб не допустити до окупації України державами Антанти, укр. військ. відділи, спільно з больш. частинами, почали наступ на ці десанти і в III. 1919 примусили французів та греків тікати з України (отаман Григоріів).

Директорія УНР мусіла залишити Київ 4. II. 1919 й переїхала в Вінницю. Під впливом воєнних і дипломатичних невдач почався в укр. армії розпад і анархія. У квітні укр. військо та останки держ. апарату опинилися аж у Галичині; всю Наддніпрянщину захопили большевики. Але панування рос. комун. диктатури на Україні було дуже непевне. Озброєні сел. маси, яким большевики не дозволяли ділити панських земель, не хотіли давати задурно свій хліб для вивозу в Росію, на весну 1919 почалися на Україні масові повстання гол. селян (від 1. IV. — 19. VI. — 328 повстань). Рос. большевики не хотіли визнавати прав укр. мови і проголосували на Україні „диктатуру рос. культури“. Навіть прихильні до совіт. ладу українці брали участь у повстаннях. Підтримана повстанським рухом укр. армія в V-VI. 1919 перейшла в наступ проти рос. червоної армії. Уряд УНР, що був від IV. під проводом УСДРП та УПСР, осів у Кам'янці на Поділлі. Наслідком поразки в боротьбі з Польщею гал. армія відступила за Збруч і підсилила укр. протибольш. фронт. Спільними силами обох армій удалося вибити рос. червону армію з більшої частини Правобережжя, а з кінцем серпня взято Київ. Але, замість боротьби з рос. большевиками, довелося почати нову боротьбу з рос. армією Денікіна, що мала могутній підтрим Антанти. Через неодностайність політ. проводу — наддніпрянського на чолі з от. Петлюрою й гал. з диктатором Петрушевичем — прогаяно час для успішного наступу проти

рос. добровольців. Ідучи окремо від наддніпрянців, провідники гал. армії несподівано визнали над собою зверхність команди рос. армії Денікіна (XI. 1919). Проте наддніпрянська армія далі вела боротьбу в формах партизанської війни проти Денікіна й рос. червоної армії, яка в XII. 1919 знову захопила Київ і посувалася на південь. Гол. от. Петлюра та міністер закорд. справ УНР А. Лівіцький, виїхавши за кордон, склали договір із Польщею для боротьби з сов. Росією (22. IV. 1920). На поль. території переведено організацію армії УНР, і це військо взяло участь у війні проти большевиків разом із поль. військом. Хоч Польща виграла війну з Росією з допомогою укр. війська, а проте відмовилася підтримувати уряд УНР в його змаганні звільнити Наддніпрянську Україну від рос. большевиків. Міровий договір у Ризі в III. 1921 Польща склала з Росією та з Укр. Рад. Республікою. Армію УНР, яка мусіла відступити в XI. 1920 на поль. територію, інтерновано в таборах. Але збройна боротьба укр. людности на Наддніпрянщині проти рос. больш. влади не припинилася. Обідняки Леніна, Троцького та ін. больш. провідників, що, мовляв, сов. Росія обстоює незалежність України, залишилися голими словами. Рос. червона армія та моск. комісарі запанували на Україні й завзято вивозили з України всякі товари й харчові продукти, відібрані в населення. Всі незалежні укр. екон. установи („Союз споживчих кооператив“ — тзв. „Дніпросоюз“, „Українбанк“ і т. д.) з політ. причин зліквідовано й їх майно skonфісковано. На весну 1920 укр. комун. партія (тзв. боротьбисти), що повстала була ще 1918 з лівого крила УПСР, з'єдналася з КПБУ. Але незабаром трохи не всіх їх виключено з КПБУ як „непевних“. Укр. повстанський рух мав у X. 1920 до 40.000 організованого війська й дуже шкодив рос. больш. владі. Але страшна посуха 1921, що знищила хліборобство України, та голод, як наслідок цієї посухи, — зломилі спротив укр. народу. Рос. влада свідомо фізично нищила мільйони українців. Щоб зміцнити своє панування на Україні, вона старалася не допускати допомоги голодній укр. людности з Європи й Америки й вивозила харчові продукти навіть із тих укр. земель, де голод довів був населення до людодійства. Деякі чужинці, що побували в 1921-22 на Україні, стверджують, що в багатьох містах України, пр. у Херсоні, вмерло з голоду понад 85% людности.

Видимим знаком перемоги моск. централізму було утворення Союзу Соц. Сов. Республік (1922), куди втягнуто й Україну, — для СРСР ухвалено (6. VII. 1923) конституцію, що підпорядкувала Україну Москві фактично й правно: з 370 членів Всесоюзного виконавчого комітету рад 270 осіб вибирають рос. ради, Україна тільки — 68 депутатів. Ця конституція забезпечує дійсність зако-

нів і розпорядків центрального моск. уряду, навіть коли б поодинокі совіт. республіки проти цього протестували.

Підо впливом відродження укр. руху рос. комуністи мусіли поробити деякі уступки укр. культурі. З 1924 почалася тзв. „доба українізації“ на те, щоб зменшити невдоволення укр. мас нац. рос. гнобленням, і з другого боку, щоб здобути симпатії укр. людности на зах. землях, на які Москва дивилася як на „міст для світової революції“. Українізація мало зачепила комун. партію на Україні: вона залишилася партією з переважною рос. більшістю. Укр. шкільництво не допущено на укр. землі, що адмін. були прилучені до Росії (Крим, Кубань, північ.-сх. землі, сибірські кольонії). Адмін. апарат на Наддніпрянщині знаходиться в руках не-українців. Так, р. 1929 в тзв. респ. апараті України було службовців укр. національности лише 36,2%, а в апараті обласному українців начислено тільки 26-84%. Щоб забезпечити собі панування по містах та в промислових центрах України, комун. партія намагається ослабити приплив робітників укр. національности до виробництва й масово ввозить на Україну робітників із Росії. Комісар освіти Шумського та комуніста Волобуєва, які протестували проти дальшої русифікації пролетаріату на Україні, рос. влада покарала (1927-28).

П'ятирічний плян рос. комун. партії поклав на Україну тяжкі, надмірні завдання. Насправді індустріялізація Росії провадиться коштом України. З України бере моск. влада харчові продукти, залізу руду, вугілля, кокс, залізо, сталь. Щоб зломити спротив укр. селянства проти насильної колективізації хліборобства, рос. уряд вислав у далекі північ. країни на роботи сотні тисяч укр. селян. Щоб застрашити укр. інтелігенцію, улаштовано провокаційний процес проти діячів укр. культури й науки на чолі з С. Єфремовим, В. Чехівським та ін. в Харкові на весну 1930 (процес „Спілки вивчення України“). Укр. наук. установи, як, пр., Укр. Акад. Наук у Києві, ком. диктатура цілком підпорядкувала своїм потребам, признавши цілий ряд „академіків“ без відповідних наук. кваліфікацій.

Насильна колективізація хліборобства на Україні зруйнувала укр. господарство. Надмірні ревізії довели Україну до голоду 1932-33. Проти немилосердного екон. визиску України Московію підняли протест і деякі комуністи-українці на чолі з комісаром освіти Скрипником. Скрипника та його прихильників Москва обвинуватила як „шовіністів“ та „контр-революціонерів“ і провела криваву розправу над ними (Ф. Конар-Палащук, К. Максимович, О. Бадан та ін.), сам Скрипник покінчив самогубством, бачивши заг. руйну України під тягаром моск. окупації. З весною 1933 почато на Україні новий протиукр. напрям у культ. політиці:

йде ліквідація здобутків „українізації“, й саму укр. мову й укр. наук. термінологію диктаторськими декретами наближують до російської. Тепер є найважчий план рос. комун. влади ще дужче ослабити голодом укр. людність, щоб потім колонізувати багаті простори укр. землі москалями.

Література: Христюк П., Замітки і матеріали до історії укр. революції (1917-20 рр.), I-IV, Відень, 1921-22; Мазепа І., Большевизм і окупація України, Львів, 1922; Доценко О., Літопис укр. революції. Матеріали і документи до історії укр. революції, том II, книжка 4., Київ-Львів, 1923 і том II, книжка 5., Тарнів-Львів, 1924; Попов М. М., Історія комун. партії (більшовиків) України, Харків, 1929; Антонов-Овсеєнко В., Записки о гражданской войне, Москва, 1930; Дорошенко Д., Історія України 1917-23 рр., том I, Доба Центр. Ради, Ужгород, 1932, том II, Укр. гетьманська держава, Ужгород, 1930; Мазепа І. — Феденко П., З історії укр. революції, Прага, 1930; Гірчак Є., На два фронти в боротьбі з націоналізмом, Харків, 1932. Крім цього, гл. Україна: Історіографія. П. Феденко.

Галичина. Княжі часи (до 1387). В IX в. на території Галичини жили слов. племена, дуліби або бужани над Бугом, хорвати над Сяном та Дністром. За київ. кн. Олега вони мали бути під владою Києва. Зах. окраїни, з городами Перемишль і Червен, дісталися пізніше під владу Польщі або Чехії; 981 Володимир В. прилучив їх до київ. держави; 1017 поляки знов опанували червенські городи, 1030-31 їх відібрав Ярослав Мудрий; 1067 Перемишль іще раз був при Польщі. При поділі київ. держави Галичину дістав онук Ярослава Ростислав Володимиркович (†1065); опісля 1084 або 1087 осіли тут його сини: в Перемишлі Рюрик (†1094), у Звенигороді Володар, у Теребовлі Василько (обидва †1124). Після Любецького з'їзду 1098 Василько осліплено, і з цієї причини дійшло до війни з київ. кн. Святополком; Ростиславичі перемогли Святополка на Рожному полі й союзних із ним угрів над Вігором 1099, вели пограничні війни з поляками і з половцями, силкувалися заселити пусті місця степовиками. Син Володаря, Володимирко (1124-53) переніс столицю до Галича (1141), позбавив волости братанича Івана Ростиславича, званого Берладником, здувши бунт Галича (1145), вів війну з київ. князями й уграми, ввійшов у союз із Візантією. Його син Ярослав Осмомисл (1153-87), покінчив успішно війну з Києвом, зайняв землі над доп. Дунаєм (Берлад, Галац) і скріпив союз із Візантією — Галичина дійшла до вел. добробуту. Сина Ярослава, Володимира, 1187-99, бояри прогнали, й Галичину зайняли угри; на ньому покінчився рід Ростиславичів.

Р. 1199 Роман Мстиславич (1199-1205) злучив Г. з Волинню в гал.-володимирську державу, вів боротьбу з половцями й Литвою, поширив свою владу на Київ (ззався „самодержець усеї Русі“), опозицію гал. бояр знищив гострими засобами; поляг у війні з поляками. В часі малолітності його сина Данила (1205-64) в Галичині правили бояри, що бажали утримати владу у своїх руках; князів Ігоревичів, що не хотіли їм піддатися, повішено (1211), а один із бояр Володислав Кормильчич проголосився князем (1213). Угорщина й Польща порозумілися в Спішу (1214) щодо поділу Галичини: тут правили угор. королевичі Кольоман, 1214-21 і Андрій, 1227-33. На короткий час добув для себе признання кн. Мстислав Мстиславович, 1221-27. Данило по довголітніх змаганнях 1238 зайняв Галич, і в бою під Ярославом (1245) остаточно усунув своїх суперників. Але 1241 на Галичину вперше напали татари — Данило (1245) мусів увійти у зносини з їх ханом Батием. Але вів завзату боротьбу з болохівськими князями, що признали над собою зверхність татар, і укріплював Галичину новими городами (Львів); 1253 увійшов у зносини з Римом і дістав від Інокентія IV королівську корону; 1259 татари наказали зруйнувати новозасновані укріплення. Синів своїх пробував Данило провести на трон у Австрії й на Литві. Лев, син Данила (1264-1301), підтримував ближчі зносини з татарами, але 1286 татари знищили Галичину; він зайняв Закарпаття з Мукачевом, виступав як претендент до краківського князівства й опанував Люблин. Юрій I (1301-8), син Льва, вживав титулу короля, ввійшов у союз із нім. орденом, 1303 заснував гал. митрополію. Лев і Андрій (1308-23), сини Юрія, вели боротьбу з татарами й, мабуть, у ній обидва полягли; — називали їх „щитом християнства“. Юрій II. Болеслав (1323-40), син сестри цих князів і мазовецького князя Тройдена, був у тісному союзі з нім. орденом і Литвою проти Польщі, але підтримував чужинців, і бояри отруїли його 1340. На ньому покінчився рід Романовичів.

Опісля почалася боротьба за Галичину між Польщею, Угорщиною, Литвою й татарами. Гал. бояри, під проводом воеводи Дмитра Детька, добули собі першу самоуправу (1340-49), опісля ж Галичину й частини Волині й Поділля зайняв поль. король Казимир. Після його смерті 1370 Галичина перейшла до угор. короля Людовіка, який віддав її в управу опольському кн. Володиславові (1372-78), що титулувався дічним володарем Галичини й бив окрему монету з львом на гербі. Пізніше Галичину передано під управу угор. урядовців, а 1387. р. поль. королева Ядвіга прилучила Галичину до Польщі.

Гал. володарі титулувалися королями Русі або Малої Русі. Гол. двірські уряди

були: дворський, печатник, стольник, сідельничий, у більших містах були — тисяцькі; старшини в війську звалися воеводами, нижчі уряди в державі займали сотські й тивуни.

Границі Гал. князівства були: від Угорщини — Карпати; від Польщі — серед. Вислок і гор. Яселка, від Белзького князівства — лінія від устя Танви до устя Палтви, від Волині — від гор. Буга до гор. Богу. Гол. городи були: Перемишль, Сянік, Ярослав, Перевореск, Любачів, Звенигород, Городок, Львів (заснований Данилом), Галич, Теревовля, Коломия; у Белзькому князівстві — Белз, Червен, Бузк. Залишилися численні городища, сліди давніх укріплених городів (найбільше Пліснисько); з сіль. оселі — більш, ніж половина, походить із княжих часів.

Галичина мала вел. значіння в торгівлі, як посередниця на шляху від Балтійського до Чорного моря та між Києвом і зах. Європою; з Галичини йшов вивіз соли, воску, шкіри, пізніше збіжжя. В Галичині сильно розвинулося боярство, що раз-у-раз намагалось обмежити княжу владу. Міста були досить великі, в деяких були колонії на нім. праві (Галич, Сянік, Львів). Гал. архітектура розвивалася під зах. впливом (романський стиль): найбагатші знаходи походять із Галича та Звенигорода. З літ. пам'яток найвизначніший гал.-волинський літопис із XIII в.; найдавніші рукописи: — гал. євангеліє 1144, Кристинопільський (Городиський) апостол, гал. євангелія з XIII в.; з пам'яток держ. життя збереглися грамоти Льва II, Андрія й Юрія II з печатками (герб — лев).

Під Польщею (1387-1772). Під поль. владою Галичина спершу звалася „королівство Русь“, у XV в. дістала титул „Руського воєвідства“; 1434 скасовано останки давнього „руського права“ й заведено поль. устрій та лат. урядову мову. Белзьке князівство існувало під родиною мазовецьких князів до 1462, коли його перемінено на воєвідство. „Руське воєвідство“ складалося з 5 земель: львівської з жидачівським повітом, перемиської (повіт перемиський і переверський), сяніцької, галицької (повіт гал., теревовельський і коломиїський) і холмської. Белзьке воєвідство мало повіти белзький, грабовецький, городельський, любачівський і бузький. До под. воєвідства належав червогородський повіт. У більших містах були суди земські й городські й відбувалися сеймики господарські й депутатські. Посольські сеймики були в Судовій Вишні, в Галичі й Белзі; з теп. території Галичини вибирали 17 послів до сейму; до сенату належали: 1 лат. архієп., 1 єп., 2 воеводи і 7 каштелянів. Населення Галичини б. 1600 р. було коло 500.000, з кінцем XVIII в., б. 1.500.000. На вивіз ішла сіль, збіжжя, будівельне дерево, шкіри, худоба. До кін. XV в. торгівлю ведено гол. з іт. колоні-

ями в Криму, пізніше зі Шлезьком та Німеччиною. Місцеві боярські роди змішалися з прихогою шляхтою й почасти зденационалізувалися. Опозиція проти нових відносин проявлялася слабо, пр. у виступах Мухи (1490) й Барула (1491) та в війнах 1509 й 1530, коли галицька шляхта перейшла на сторону Молдавії.

Оживлення нац. життя почалося у зв'язку з церк. відносинами. За Казимира 1371 обрешено гал. митрополію, але вона скоро занепадала. За Ягайла утворено лат. єпископства в Галичі й Перемишлі, деякі церкви перемінено на костели (катедра в Перемишлі, церква св. Пантелеймона в Галичі), по містах обмежувано православних. З поч. XVI в. у Львові й ін. містах братства почали боротьбу за рівноправність; 1540 засновано правосл. єпископство у Львові; 1574 появилася перший друк — „Апостол“ Федоровича; 1582 протестовано проти накиненого григоріанського календаря; львів. Ставропігія, зреформована 1586 р., веде середню школу і друкарню та входить у зв'язки з ін. братствами; від 1590 р. ведеться боротьба проти унії й розвивається полемічне письменство (Вишенський, Пересторога); після варшавського компромісу 1632 відносили між православними й уніятами де-що заспокоїлися.

На терен Галичини перенеслися коз. війни: 1648 Хмельницький облягав Львів, і в цілій Галичині розгорілося повстання проти шляхти; 1649 був іст. бій і договір під Зборовом; 1655 друга облога Львова й бій під Озірною; 1657 наїхав на Галичину Юрій Ракоцій. Часто на Галичину нападали татари, 1672 турки облягали Львів і в бучацькому мирі добули Поділля; 1676 був бій під Журавном.

1700 гал. владки прийняли унію з Римом; до більшого значіння дійшли Василіяни, що поширювали церк. літературу (почайвський „Богогласник“) і утримували численні школи. Підчас півн. війни 1705 зайняв був Львів швед. король Карло XII; до Галичини ввійшов і цар Петро з моск. військом і гетьман Мазепа з козаками. Після 1768 р. шукали в Галичині захисту барські конфедерати; 1772 при першому поділі Польщі Галичина перейшла до Австрії з титулом королівства Галичини й Володимирії.

І. Крип'якевич.

Галичина 1772-1918. З прилученням Галичини до Австрії (1772) спершу ніяких змін у становищі укр. народу не помічається. А проте деякі реформи (Марії Тереси, Йосифа II) внесли полегкості на екон. (панщизняні полегші) й відбилися на культ. полі (оснування дух. семинарії 1793 і Studium Ruthenum у Львові, Barbareum у Відні і т. д.). Австр. уряд думав опертися на українцях проти рев. поляків, але ж самі українці довго ніякої самостійної політ. праці не виявляли. Навіть скасування панщини

(15. V. 1848) прийняли як дар цісарської ласки. Самостійна укр. політ. праця починається шойно з оснуванням „Головної Руської Ради“ (2. V. 1848) у Львові та виданням 1. укр. часопису „Зоря Галицкая“ (15. V. 1848); „Рада“ станула на становищі самостійности укр. народу й його окремішности від поляків і москалів і підняла догадання створити з укр. території в Австрії окремих край з політ. самоуправою й осідком крайової управи у Львові (пропам'ятне письмо до ціс. Фердинанда 9. VI. 1848). Де-

австр. уряду і, зневірена, підпадає під вплив об'єдинительних ідей, підсунаних моск. проф. М. Погодіном, що ввійшов був у близькі зносини з істориком Д. Зубрицьким. Єдина справа, що встигла була тоді зацікавити наш народ у Галичині, була будова „Нар. Дому“ у Львові, а так, нац. життя падало щораз нижче, і в 1857-60 рр., крім урядового від. „Вістника“, не було ні одного самостійного укр. часопису в Галичині.

Аж із поч. 60. рр. XIX в., під впливом

Гал. українці в 1. гал. соймі 1861 р.

Сидять ізліва доправа: о. Антін Петрушевич, Кульчицький, Амвросій Яновський, о. Михайло Куземський, митр. Спіридон Литвиневич, Юліан Лаврівський, Михайло Качковський, о. Михайло Малиновський, о. Антін Юзичинський.

За ними стоять у 1. ряді, зліва доправа: о. Яків Шведицький, о. Юліан Негребецький, Демків, о. Григорій Гинилевич, Олекса Королук, Ілько Загоройко, о. Василь Фортуна, Степан Дволинський, о. Антін Могильницький, о. Лев Польовий, Іван Борискевич, Адам Стоцький, о. Лев Трешаківський, о. Іван Гушалевич, Грицак, Трохановський, о. Йосип Лозинський, Антін Павенцький, о. Антін Добрянський, о. Теофіл Павликів, Теодор Білоус.

Над ними у 3. ряді: о. Степан Качала, о. Іван Наумович, о. Михайло Курилович, Йосип Кравців, о. Іполит Дзерович, Микола Ковбасюк, о. Микола Устиянович.

Вгорі (зліва доправа): Гриць Процак, Іван Лапичак, Лелкалюк Михайло Старух, Микола Лавринович, І. Карпинець. Не фотографувалися ще такі посли: Федір Андрейчук, о. Софрон Вятвицький, Антін Рогольський, Іван Рутецький, Василь Сеньків, Йоахим Хоминський.

путація галицьких українців до нового цісаря Франца Йосифа I (28. I. 1849) дістала заповнення, що українці займуть належне їм місце між народами держави. Тільки ж часи „весни народів“ тяглися недовго. Держ. сойм, куди гал. українці вислали були поважну кількість депутатів, з поч. III. 1849 розв'язано. Після цісарського патенту про октройовану держ. конституцію для Австрії (4. III. 1849) прийшли часи абсолютизму (1850-1860), „Гол. Руська Рада“ перестала існувати, з проекту поділу Галичини залишився тільки поділ на два округи апеляційних судів: львівський (зі Сх. Галичиною й Буковиною) та краківський (із зах. Галичиною). Переважна частина укр. інтелігенції починає тратити віру в добру волю

Наддніпрянщини, повстає у Львові ряд укр. часоп. („Вечерниця“, „Мета“, „Нива“, „Правда“), перша укр. (народовецька) громада, „Молода Русь“, виразно стає на ґрунті самостійности укр. народу й параліжує впливи „старорусинів“, що почали були видавати у Львові політ. газету „Слово“.

Привернення конституції в Австрії (ціс. диллом 20. X. 1860 й ціс. патент 26. II. 1861) з автономією країв відбулося для українців шкідливо. Краєвий статут і краєва виборча ординація для королівства Галичини й Володимирії з князівствами Освенцім і Затор та вел. князівством краківським злучували українців і поляків у один край і поставили українців супроти поляків як нац. меншість. Уже при перших соймових виборах

1861 українцям припало всього 49 послів на 150. З виборів до сойму вийшла Держ. Рада в Відні (1861), де укр. заступники (Спиридон Литвинович, А. Могильницький) домагалися розділу обсягу діяльності між Радою Державною й Соймами краєвими й докладного визначення обсягу діяльності Соймів. З року-на рік зростало значіння поляків, що зручно використовували москвофільські симпатії серед укр. інтелігенції й почали виставляти себе єдиними оборонцями Австрії перед Росією. Українці траплять під ногами ґрунт. 18. IV. 1866 перепала пропозиція центр. уряду щодо поділу Галичини, з кін. 1866 поль. соймова більшість, не зважаючи на опозицію соймових укр. послів і не допускаючи їх до протесту виходом зі сали, ухвалила закон про мову навчання (польську) в нар. і серед. школах; 22. VI. 1867 прийшла санкція краєвого шк. закону та шляхом розпорядків Краєва Шк. Рада й урядова поль. мова для краю, замість дотеперішньої німецької. Серед таких подій та ще під впливом нещасливої для Австрії битви під Садовою, провідники москвофілів проголосили публично нац. єдність із Московією, про те саме заговорила й їх преса („Слово“ 8. VIII. 1866, стаття „Поглядь въ будущность“).

Число укр. послів у Соймі меншає: 1877 — 14, 1883 — 11; (1879 до Ради Державної вийшло всього 3 послів), зате входять до Сойму вже і свідомі українці (1883—4 на 7 москвофілів). Проти поль. напору укр. представники шукають для себе охорони в від. парламенті та в центр. уряді, — але ж коли ясно стало, що уряд що раз приєднує собі поляків коштом укр. народу, укр. послі зроби́ли першу спробу погодитися з поляками в гал. соймі (внесення Ю. Лаврівського 1869) на основі рівноправності. Внесення щодо угоди прийнято прихильно, Краєвий Виділ дістав наказ виробити відповідні проєкти — але ж із цього всього нічого не вийшло, хіба що Ю. Лаврівський став заступником краєвого маршалка (1870), сама ж наша репрезентація в Соймі та в Раді Державній вийшла розбита й опинилася без провідної думки. На той час припадає заснування у Львові „староруської“, „Руської Ради“ (Василь Ковальський, о. Яків Шведицький, о. Теофіл Павликів), що мала бути відновленням Гол. Руської Ради з р. 1848. Тільки ж це товариство не внесло нічого в політ. укр. життя; цікава тільки його програмова петиція з 21. III. 1871, якою воно домагалася, щоб для охорони нац. меншостей видано закон про національності.

З кін. 70. і на поч. 80. рр. XIX в. появляється у Львові укр. політ. преса (1. X. 1879 тижневик „Батьківщина“ Ю. Романчука, 1. I. 1880 „Діло“ під ред. Вол. Барвінського), поветгає (1885) політ. т-во „Народня Рада“ у Львові (Олександр Огоновський, Юліян Романчук), що станула ви-

разно на становищі патріотів „Гол. Руської Ради“ з 1848 про самостійність усього укр. народу, якого частиною є гал. українці, й висунуло знову домагання поділу Галичини на польську та українську.

На 90. рр. XIX в. припадають дві важні події в політ. житті гал. українців: заснування укр. радикальної партії (1891), що створила свою програму під впливом М. Драгоманова (Павлик, Франко) та повстання „нової ери“ (1890). Коли перша партія станула на виразно опозиційному становищі до уряду й проголошувала роботу в масах (гол. економічну), змістом „нової ери“ було наближення австр. уряду й за ним гал. поляків до укр. нар. партії, щоб цим заспокоєнням нац. укр. домагань приєднати наш народ для австро-угор. монархії. Це наближення вийшло з кол. австро-угор. закорд. політики (міністер Кальнокі), щоб на схід. границі держави забезпечити собі прихильність укр. народу супроти Росії. Та, хоч „нова ера“ дала деякі здобутки на культ. полі (катедра іст. на львів. унів., укр. гімназії) — у краю панувала загально думка, що укр. послі повинні притримуватися політики вільної руки. Прихильників „нової ери“, що аж до вибуху війни мали своєю пресою (1911. р. вони назвали себе „християнськими суспільниками“ — їх орган був „Руслан“), залишилося небагато (Ол. Барвінський, Вахнянин, пізніш Студинський і т. д.). Уряд старався репресіями (Баденівські вибори 1897) здавити опозиційний дух між гал. українцями. Позиція уряду дала привід до зближення нар. партії до „староруської“, та це зближення підсилило тільки політ. значіння москвофілів. Проти тої „консолідації“ з москвофілами виступила гол. молодь (події на Високому замку 1898 з нагоди свята п'ядесятліття скасування панщини 1898), і 1899 наступила реорганізація нар. партії й її поширення в нац.-дем. партію, куди ввійшли окремі групи укр. націоналів і праве крило радикалів. Утворений тісніший „Нар. Комітет“ (М. Грушевський, Кость Левицький, В. Охримович, Д. Савчак і Ів. Франко) оголосив (5. I. 1900) відозву до народу з програмою максимум (незалежна Україна, „де б усі частини нашої нації з'єдинилися в одну новочасну культ. державу“) та мінімум (утворення окремої нац. провінції в Австрії зі своєю окремою адміністрацією і своїм нац. соймом). Від того часу провід укр. політики в Галичині перебирає нац.-дем. партія. Від 1900. р. почато проводити організацію нац.-дем. партії по повітах, де утворювано повітові й місцеві комітети. У практичній політиці „Нар. Комітет“ домагався, щоб Укр. посольський Клуб підносив у парламенті основні постулати укр. народу: поділ Галичини, поділ Шк. Ради Краєвої, поділ намісництва, рівноправність укр. мови в урядах і школах, укр. унів. у Львові, заг. голосування і т. д. На той час припадає осну-

вання самостійної укр. соц.-дем. партії (1900), що її утворило ліве крило укр. радикалів, і від того часу починається еманіпація укр. соц. руху від поль. соц.-демократії і праця укр. соціалістів між робітництвом Львова й гал. пром. осередків.

Рр. 1901-5 це — час боротьби в соймі й парламенті; вона проявляється чи то в формі сецесій із гал. сойму (8. VII. 1901, 1903) як протесту проти соймової поль. більшості, чи в формі наглих внесень у Раді Державній: про надужиття при соймових виборах 12. XI. 1901, про оснування укр. унів. 19. IX. 1901; внесення на видання нац. закону, який усував би спори між народами 1903, в справі виборчої реформи без привілеїв і т. д.

Великі хліборобські страйки, що обхопили були цілу Схід. Галичину (1902), загострили політ. боротьбу в Галичині. За вершок її треба вважати вел. вічеві рухи за заг. виборче право до парламенту, запроваджене урядом Гавча (1905) й переведене в життя законом із 26. I. 1907 за прем'єрства М. В. Бека. В цій боротьбі станув за заг. виборче право й укр. єпископат із митр. А. Шептицьким на чолі. Хоч новий виборчий закон був для українців кривдний (передбачав усього 26% послів), то все ж допускав шир. маси народу до участі в управі держави, тимто з 1907. р. гал. українці вступили в нову держ. еру своїх визвольних змагань. Перші вибори дали українцям 27 мандатів із Галичини і 5 з Буковини. „Укр. Клуб“ у від. парламенті, що налічував 30 послів (соц.-демократи Остапчук і Вітик вступили до соц.-дем. клубу), склав при відкритті нової палати послів державно-правну заяву (20. VI. 1907): змагаючи, мовляв, до нац.-територіальної автономії в австр. державі, Клуб протестує проти поширення красвої автономії і зменшування заступництва укр. народу протизаконними виборами. Роботу у Клубі утруднювали послі-москвофіли (5), що силкувалися здобути признание рос. мови, як мови красвої; та з виступом (з кін. VII. 1907) цих послів із Клубу (для них і офіційна назва клубу була первісно „Малоруський Клуб“) праця пішла легше. Тактика клубу була: опозиційне становище супроти кожного уряду, коли він не сповнятиме домагань для самостійного розвитку укр. народу. А найперші його вимоги з того часу були: переведення заг. голосування до гал. сойму, де поль. соймова більшість раз-у-раз ухвалювала нові закони, щоб скріпити свій стан посідання, та повернення правового стану в Галичині.

Відтепер центр. австр. уряд починає поважніше займатися укр. справою. Це виявилось в видаванні обіжників до властей у Галичині про однакове трактування обох націй, у змаганні наладити питання урядової й викладавчої мови на львів. унів., у бажанні вводити нові катедри з укр. мо-

вою викладу, усувати перепони при закладанні укр. серед. шкіл, унормувати справу урядової мови у громадах, покликати укр. урядовців до центр. установ у Відні й т. д.; 1907. р. українці домагаються свого міністра, держ. підмоги для селян, не кажучи вже про давні гасла: поділу краю та поділу Шк. Ради.

Немов у відповідь на це становище центр. уряду поляки починають явно протегувати москвофільський рух. Та за що більш ніж прихильність до москвофільства намісникові гр. А. Потоцькому, який при помочі виборчих надужиттів провів (1908) до гал. сойму на 20 послів 8 москвофілів, довелося поплатитися життям (атентат М. Січинського 12. IV. 1908). Ця подія, яку президія укр. клубу як насили осудила, викликала вел. вражіння і в державі. Новий намісник др. М. Бобжинський перебрав на себе обов'язок уздоровити гал. адміністрацію; в Відні „Коло польське“ через посла Леона Білінського почало оглядатися за порозумінням із укр. послами Галичини й Буковини, але ж до порозуміння не дійшло. В соймі поль. більшість не поспішалася зі справою виборчої ординації до сойму на основі заг. голосування, хоч укр. послі беззастанно цього домагалися. Боротьба і в соймі і в парламенті ще далі загострювалася. В соймі укр. послі вхопились обструкції, наслідком чого гал. сойм не дійшов до ухвалення бюджету 1909. р., а в 1910 (16. XI.) підчас голосної обструкції, що тяглася 10 засідань, прийнято бюджет тільки мімікою.

Опозиційна тактика укр. клубу в від. парламенті була не вигідна для укр.-бук. послів, що, після уступлення Бека, хотіли піддержувати уряд барона Бінерта, й тимто вони утворили (з Мик. Васильком) свій власний клуб, який у нац. справах ішов рука об руку з Укр. Клубом. Центр. уряд хочте хотів довести до якоїсь згоди з поляками. Висловом цього були деякі уступки на культ. (укр. гімназія на пограниччі Галичини в Вижниці 1908, з якої могли користати й гал. українці; підмоги на культ. цілі, стипендії для укр. унів. доцентів) та на екон. полі (дотація 11. XII. на підпомагання годівлі і збуту худоби, визнання „Сільського Господаря“), крім того, кару смерті Січинському замінено на 20-літню в'язницю (13. VII. 1909).

Для відпору замахів поль. політики й наступу русофільства відбулася 2. II. 1910 нарада всіх австр. укр. парламентаристів у Львові, яка у програмовій заяві підносила: змагання до територіально-нац. автономії для Схід. Галичини й півн.-зах. Буковини, змагання до поділу всіх властей у обох краях; поборювання панросійської пропаганди; участь в уряді й забезпечення мира супроти закорд. держав. На той час припадає 28. VI. 1910 перша укр. промова в палаті панів у Відні (митр. гр. Шептицького у справі укр. унів.). Взагалі

значіння укр. парламентарної репрезентації почало зростати: висловом цього був вибір, на пропозицію Укр. Клубу, Ю. Романчука на віцепрезидента палати послів — перший українець стає членом президії австр. парламенту.

Голосна обструкція укр. послів у гал. соймі в осінній сесії 1910 була предметом дебат у Держ. Раді у Відні: знову виринула справа поділу Галичини (Є. Олесницький), у бюджетовій комісії перейшло внесення на оснування самостійного укр. унів. у Львові (П. 1911). Але ж уряд Бінерта не міг такі налагодити нац. спори в Австрії, й палату послів розв'язано. Таксамо недовго вдержався уряд Гавча (1. XI. 1911) — вже при новому складі парламенту після 2. виборів загального голосування, коли українці під проводом др. К. Левицького склали (16. VII. 1911) „Укр. Парламентарний Союз“, куди входили: укр. нац.-демократи, радикали й бук.-укр. клуб. За кабінету Штірка знову висунуто з укр. боку два гол. домагання: реформа виборча до сойму й оснування укр. унів. Переговори з поляками (Леон Білінський), інспіровані урядом Штірка, ні до чого не довели, таксамо не дала ніяких результатів акція намісника Бобжинського, що дістав інструкції з Відня, щоб піддержував домагання українців у справі соймової виборчої реформи, і скликав був із тою метою сойм (11. I. 1912). Наслідки були такі, що укр. послы вели в соймі обструкцію, й сойм не ухвалив краевого бюджету на 1912. р., і цісар, відпустивши Бобжинського (1913), розв'язав гал. сойм (14. V.) і без порозуміння з „Поль. колом“ займенував намісником Галичини др. Вітола Коритовського.

Нові вибори до сойму (30. VI. 1913) дали велику перемогу українцям (30 укр. послів і 1 москвофіл др. Марков). Новий укр. соймовий клуб повів далі боротьбу за виборчу реформу. Його голосна обструкція (10. XII. 1913), як демонстрація проти поль. саботажу урядового предложення виборчої реформи в комісії — звернула увагу політ. світу на боротьбу українців у Австрії і вразила цісаря, що сам почав напирати на поляків до згоди з українцями, до якої нарешті й дійшло 26. I. 1914. У справі виборчої реформи найдено компроміс, і поль. партії склали прихильну заяву в справі оснування укр. унів. На повному засіданні гал. сойму 14. II. 1914 переведено реформу краевого статуту й виборчої ординації до гал. сойму. Це була іст. угода на гал. землі, що укр. катастром забезпечувала укр. виборчі округи, у значній мірі застерігала укр. соймовий репрезентації вибір укр. членів Виділу Краєвого, соймових комісій і краєвих установ — і все це мало бути засновком політ. автономії укр. народу в Галичині. Новий гал. сойм мав складатися з 228 членів, куди вчисловано вже й ректора укр. унів., укра-

їнці діставали 62 послів. Сесія цього іст. сойму закінчилася 4. III. 1914, намісник Коритовський відрочув тоді гал. сойм на основі ціс. розпорядку, але цей сойм наслідком дальших подій уже не зібрався.

На таке вирішення справи вплинула немало й закорд. політика Австрії. 1912. р. нависала над монархією небезпека балканської війни. На спільних делегаціях у Будапешті представник українців (др. Кость Левицький) заступав думку, що австр. політика на Балканах невідповідна, що найпевніший засіб проти ворога це заспокоєння справедливих домагань своїх народів, треба тільки боятися, щоб Австрія не прийшла з цим запізню. Мобілізаційні проєкти у зв'язку з загрозною війни, внесені до парламенту, дали привід до довірочної наради представників усіх укр. партій (7. XII. 1912), де одностайно вирішено, що „з огляду на добро й будуччину укр. нації по обох боках кордону, на випадок війни між Австрією й Росією, все укр. громадянство одностайно й рішуче стане по боці Австрії і проти рос. імперії, як найбільшого ворога України“. Це була провідна політ. лінія всіх укр. партій у Галичині. „Нар. З'їзд“, що відбувся з кін. 1912, одобривши становище укр. соймового й парламентарного представництва, рішився „обстоювати повну держ. незалежність усього з'єднаного укр. народу на цілій території, заселеній укр. народом, застерігаючися проти поль. зазіхання на укр. землі“. Визвольний рух укр. народу в Австрії став приводом до більшого утиску українства в Росії. Звідсіль і повстала провідна лінія укр. політики.

Внутр. австр. справи нераз давали причину укр. послам шахувати пропозиції центр. австр. уряду (пр. 1912 пропозиція про будову водяних доріг; військ. предложення) і серед цих умов виборювати нові позиції (пр. посунення унів. справи); 4. VI. 1912 президент міністрів гр. Штірк доручив через міністра освіти Гусарєка Укр. Парламентарному Союзові й Колові поль. проєкт ціс. письма, де уповноважнювалось міністра придбати кваліфіковані сили до викладів укр. мовою на правничім і філ. факультеті львів. унів. так, щоб 1921-22 вилучити з львів. унів. катедри й наук. інститути з укр. викладавкою мовою і з теол. факультетом злучити їх у самостійну вищу школу в місцевості Галичини, яку означиться законним шляхом. Коли Укр. Клуб такий проєкт відкинув, у жовтні 1912 прийшов другий проєкт, уже корисніший, але ж і його не прийнято. Проволікання унів. справи урядом доводило до обструкцій укр. послів у палаті послів і в комісіях. Що для австр. уряду укр. справа була немаловажна, це доказувала політ. промова гр. Штірка 22. X. 1912, який зазначував, що для політики Австрії мають однакове значіння справа нім.-чес. і укр.-поль. Не диво, що в тому часі центр. уряд

давав доволі підмог на культ. (приватні школи, НТШ) та екон. справи (допомога для селян, навіщених недородом і т. д.). Але ж до чес.-нім. угоди не дійшло. Скликаний для тої мети парламент цісар відročив (16. III. 1914) — і через таке відрочення послы втратили парламентарну трибуну. Для ухвалення нових військ. кредитів скликано до Будапешту делеґації (28. IV. 1914); тут порушено справу рос. пропаґанди в Галичині, а укр. делеґати піднесли справу укр. унів. у Львові.

З вибухом війни 27. VII. 1914 склалися Гол. Укр. Рада у Львові з представників усіх укр. політ. партій і груп. Вона видала маніфест (3. VIII. 1914), який кликав укр. народ однодушно стати проти царської імперії, а при тій державі, де укр. життя знайшло спрoмогу розвитку, і 6. VIII. поєднала управи укр. стрілецьких організацій у одну Бовву Управу УСС. Гол. Укр. Рада поставила собі за завдання визволити Наддніпрянщину зпід рос. ярма й, не відриваючись від Австрії, визволити гал. українців від пацування поляків. Побіч Гол. Укр. Ради зорґанізувався (4. VIII. 1914) з наддніпрянських політ. еміґрантів, що найшлися з вибухом війни на терені Галичини, Союз визволення України — з метою використати світову війну для виборення самостійности Наддніпрянщині. Така була політ. думка всіх українців гал. землі з винятком русофілів. І це русофільство, піддержуване перед війною поляками, перейшло з поч. війни в леґенду про „руську зраду“, яку ширили самі поляки, й австр. та угор. відділи, налякани наступом рос. військ, почали з цього приводу немилосердно в'язнити й юстифікувати без розбору все невинне укр. населення. А тимчасом наступ рос. армії на Галичину й Буковину, окупація Львова з поч. вересня 1914 спричинили масовий рух — утечу вел. частини укр. населення до зах. країв Австрії та перенесення укр. нац. організацій до Відня.

Функції Гол. Укр. Ради на еміґрації (заступство інтересів укр. нації й опіку над укр. втікачами-еміґрантами) перебрала була рпрезентація укр. послів (Кость Левицький, М. Василько, Євґен Олесницький). Після наради укр. парламентаристів (15. XII. 1914) рішено візвати всі гал. й бук. політ. партії злучитися в одне представництво, що працювало б у контактi з наддніпрянськими еміґрантами-українцями (СВУ). Дальші наради в цій справі довели до утворення Загальної Укр. Ради в Відні (5. V. 1915), що стала представництвом усього укр. народу в Австрії на час війни. Вона видала свою проґрамову декларацію (12. V. 1915), де зазначувала мету укр. політики: вільна самостійна укр. держава над Дніпром і територіально-нац. автономія для укр. народу в межах Австро-Угорщини.

З уступленням рос. військ зі Львова (VI.

1915) утворився у Львові окремий комітет (під проводом А. Чайківського), що постановив відновити заборонену рос. владою укр. пресу (досі укр. газети виходили в Відні), а від липня (28. VII. 1915) почали вертатися до Львова еміґранти для відновлення правильної праці в центр. установах у Львові. Саме тоді цісар прийняв димісію др. Коритовського й займенував намісником Галичини ґенерала Германа Колярда, наказуючи йому, щоб був справедливий для обох народів.

З праць Заг. Укр. Ради з того часу треба піднести заходи в справі екон. відбудови Галичини, пропаґанду за поділом Галичини, конференції з новим міністром закорд. справ бароном Буріяном та премієром ґр. Штірком щодо політ. адміністрації укр. земель, здобутих від Росії, і меморандум до центр. держав у справі приєднання для них укр. населення цих земель, та щоб цих земель не прилучувано до польських (VIII. 1915). Щодо укр. частини Галичини Рада поставила до обох міністрів домагання, щоб із неї створено окрему провінцію з політ.-правною самостійністю, щоб іще під час війни оснувати укр. унів. у Львові, до політ. адміністрації покликати українців, на окуповану Холмщину, Волинь і Підляшшя призначити укр. урядовців до адміністрації й перенести туди УСС замість поль. леґіонів. Подібного змісту меморіал вручила президія Заг. Укр. Ради маршалкові австр. армії архикн. Фридрихові в Тешині (19. III. 1916), після того, як Росія проголосила (II. 1916) намір вести війну (Сазонов) до переможного кінця, й вирішування всяких справ у Австрії ще більше закріплювалося в руках начальної команди. В тому часі виднано номінацію на віцепрезидента намісництва українця (В. Децикевич).

Тимчасом у нім. парламенті держ. нім. канцлер Бетман-Ґольвеґ (5. IV. 1916) проголосив, що поль. королівство має стати від тепер під охороною Німеччини. Цікаво, що політика Німеччини йшла ясно в дусі прихильному для поляків, Австрія ж давала обіцянки на два боки. Тимто тоді виринула думка, щоб політику вела не Заг. Укр. Рада — а тільки укр. послы, і що слід домагатися скликання парламенту і проводити свої домагання з парламентарної трибуни. Та проти скликання парламенту під час війни був цісар, якого підтримував ґр. Штірк, і тільки смерть останнього (21. X. 1916) з руки атентатчика Фр. Адлера посунула справу скликання парламенту наперед.

Політика укр. представництва йшла тепер у тому напрямі, щоб укр. справу в Австрії вирішено ще до закінчення війни; Заг. Укр. Рада почала домагатися укр. представництва в коронній Раді, але ж у відповідь на всі свої домагання на конференції з новим премієром др. Кербером (4. XI. 1916) мусила з прикрістю довідатися, що, підо впливом воєнних подій, вищі кола

Австрії й Німеччини постановили створити з поль. земель, здобутих від Росії, поль. королівство з дідичною монархією, а цісар Франц Йосиф заповів поширення автономії Галичини. Така заява прем'єра стрінулася з протестом укр. делегації, що, мовляв, у такій важкій справі рішали „про нас без нас“, та з апелем до прем'єра, щоб цей протест він передав на найвищому місці, з домаганням поділу Галичини. Президент Кербер виправдовувався, що він дістав мандат подати конкретні внесення про унормування відносин у Галичині, та що він найде засоби, щоб забезпечити належні права укр. населенню. Хоч поширення автономії Галичини др. Кербер у життя не перевів, то все ж ця вся нещира політика Австрії супроти укр. змагань викликала вел. затривоження. Нарада укр. парламентарної репрезентації під проводом Юл. Романчука (7. XI. 1916) проголосила, що „укр. народ ніколи не признає відокремлення Галичини під поль. пануванням та ніколи не зречеться права нац. автономії своєї території й утворення окремого укр. коронного краю в межах Австрії“.

Деякі надії на краще зв'язували українці з особою нового цісара Карла I, що вступив на престіл після несподіваної смерті Франца Йосифа I (21. XI. 1916). Але ці надії не здійснилися, бо новий цісар не мав ніякої самостійної думки в політиці. На авдієнції в Бадені під Віднем у нового цісара (15. II. 1917), який звільнив архикн. Фридриха зі становища начальника армії й сам обняв нач. команду (11. II. 1917) — укр. посольська делегація дістала запевнення, що по війні „все, включно з окремою укр. гал. провінцією, буде поладнане в користь укр. народу“. Новий цісар заповів скликання парламенту (1. XII. 1916) й раз-у-раз підносив справу почесного мира.

Саме тоді під гаслом мира вибрано президентом ЗДА Вільсона, і з вісткою про мировий крок Вільсона прийшло іменування гр. Черніна австро-угор. міністром закорд. справ та гр. Клям-Мартініца прем'єром. Але пропозицію Вільсона Антанта відкинула, Німеччина загострила війну підводними човнами, і ЗДА зірвали з осередніми державами дипломатичні зносини. Укр. політика в тому часі встигла вже перейти в руки укр. парламентарної репрезентації в Відні під проводом Євгена Петрушевича.

Тимчасом 16. III. 1917 вибухла в Росії революція, почалися відомі події на Україні. У зв'язку з цими подіями кабінет гр. Мартініца мав підготувати внутр. реформи Австрії, після чого мав бути скликаний парламент. Укр. (і словін. послі) піддавали прем'єрові думку про перебудову Австрії на федерацію народів, та він відкладав її на час після війни. На засіданні парламенту 30. V. 1917 др. Євген Петрушевич склав держ.-правне застереження укр. послів

щодо Гал.-володимирського королівства, яке, мовляв, „належить до укр. земель і не може бути злучене з поль. землями, і тимто всяку спробу в цьому напрямі укр. народ вважає за акт насилі над принципом самовизначення народів“. У престольній промові 31. V. 1917 цісар Карло підніс, що зближається час, щоб „у рямцях одноцільної держави дати місце для вільного нац. й культ. розвитку рівноправних народів“, — після чого в бюджетовій дебаті палати послів 26. VI. 1917 др. К. Левицький, із доручення укр. репрезентації, заявив, що „українці домагаються від держ.-правної перебудови Австрії повної нац.-територіальної автономії на їх з'єдинених нац. територіях Австро-Угорщини“. Тоді новий прем'єр др. Ернст Зайдлер, ідучи назустріч домаганням українців, займенував ресортовим міністром здоровля (VIII. 1917) — др. Івана Горбачевського.

Події на Наддніпрянщині викликували сильний відгомін між австр. українцями. З кінцем XII. 1917 Нар. Комітет вислав привітання УНР з приводу 3. універсалу, де з'ясував політику гал. українців, які, мовляв, відповідно до воєнного часу, домагаються виділення всіх укр. земель Австро-Угорщини в один автономний край, а то й віддання всіх цих земель УНР, коли б Австрія не хотіла сповнити їх домагань. У привітанні була просьба, щоб укр. делегати на мирових переговорах обстоювали ці жадання гал. українців. Крім цього, „Нар. Комітет“ у краї дав почин до величавих святкувань у Галичині великої події проголошення самостійної України. Тимчасом 18. I. 1918 президент ЗДА Вільсон запропонував програму мира, де поставив м. ін. домагання, щоб народам Австро-Угорщини дати нагоду до свобідного автономного розвитку. Та цього останнього моменту, щоб увійти в мирові переговори — зв'язана з Німеччиною Австрія не могла використати.

У зв'язку з берестейським миром (9. II. 1918) між урядом УНР й Австро-Угорщиною складено тайний договір у справі Сх. Галичини й півн.-зах. Буковини, які, на основі цього договору, мали бути відділені і злучені в один коронний край, і цю умову мав австр. уряд до 31. VII. 1918 перевести в життя. З приводу 1. акту міжнар. права укр. держави відбулася (10. II. 1918) у Львові вел. укр. маніфестація, а на засіданні Держ. Ради (20. II. 1918) укр. посольська репрезентація (др. К. Левицький) склала декларацію, де зазначувалось, що через берестейський мир політика Австрії признала укр. народів право самовизначення на його нац. території, що свобода народів Австрії вимагає основної переміни держ. ладу в дусі самоуправи націй, та що українці домагаються поділу Галичини з окремим правно-держ. устроєм для поль. і укр. частини, а коли австр. політика не

схоче про це подбати, то воля українців — щоб їх прилучити до УНР. В палаті панів укр. представництво висловлювало надію (гр. А. Шептицький 28. II. 1918), що українці зможуть під скиптром Габсбургів розвинути своє нац. життя.

Але ж берестейський мир був, як відомо, „договором хліба“ і, хоч у міжнар. обставинах був для нас дуже важним іст. фактом — дальші події не дали йому здійснитися щодо долі Сх. Галичини. Наступ більшовиків на Україну викликав, за порозумінням

із урядом УНР, окупацію України нім. і австрійсь. військами, корисне вирішення гал.-укр. справи гальмували раз-у-раз поляки. Тимто укр. парламентарна репрезентація (Євген Петрушевич) скликала на 25. III. 1918 до Львова з'їзд мужів довір'я всіх гал.

політ. партій і груп на нараду щодо уконституування укр. держ. організму в Австрії та організації нац. сил. З'їзд постановив, щоб королівство Галичини увільнити від зв'язку з поль. зах. землями, щоб із укр. земель Галичини й Буковини утворити окремих держ. організм, при чому нац. меншини (поляки, жида, німці) мали б повну безпеку нац. автономії та політ. рівноправності. З огляду на небезпеку, що грозила справі укр. державности в Австрії, складено тоді окрему безпартійну боєву організацію нац. оборони (Міжпартійна Рада).

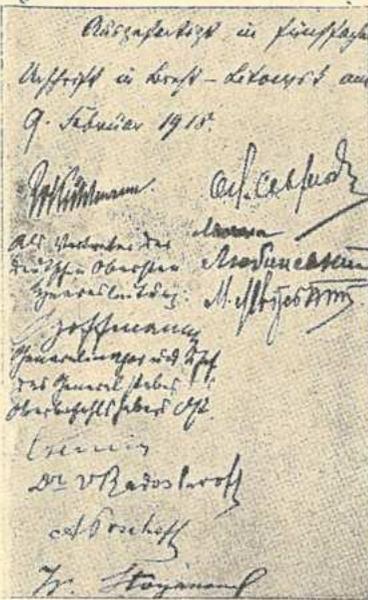
Тому, що через міністерські кризи в Австрії не доходило до перебудови монархії — президія укр. парламентарної репрезентації скликала на 18. X. 1918 до Львова членів укр. конститuantів: укр. єпископат, послів із Галичини й Буковини та відпоручників укр. партійних організацій. Зібрані рішили з огляду на близький розпад Австрії уконституувати Укр. Нац. Раду, як представництво укр. народу, і

проголосити укр. державу на території Схід. Галичини, півн.-зах. Буковини й Закарпаття. 19. X. 1918 всенар. укр. нац. збори в великій салі Нар. Дому у Львові проголосили ці постанови конститuantів.

Тиждень після укр. конститuantів (28. X. 1918) відбулися в Кракові наради поль. послів, де вибрано поль. ліквідаційну комісію, що мала перебрати Галичину під свою владу. Супроти цього Укр. Нац. Рада у Львові вирішила з кін. X. 1918 негайно перебрати держ. владу у столичному місті Львові й на цілій території укр. частини Галичини, Буковини й Закарпаття. Сталося це пам'ятного дня 1. XI. 1918. р., що став переломовим моментом у політ. історії зах. частини укр. народу.

Література: К. Левицький, Історія політ. думки гал. українців 1848-1914, Львів, 1926-27; Берестейський мир, Львів, 1928.

Кость Левицький.

Підписи делегацій України й центральних держав на мировому договорі в Бересті.

Східня Галичина від 1. листопада 1918 р. Дня 1. листопада 1918. р. Укр. Нац. Рада у Львові, опираючись на праві самовизначення народів, обняла владу у Схід. Галичині і проголосила тут Зах.-Укр. Нар. Республіку. Збройний спротив проти цього рішення частини поль. населення Львова та підтрим цього спротиву поль. урядом у Варшаві довели до поль.-укр. війни (гл. Українсько-Галицька Армія). Не можучи втриматися у Львові, уряд ЗУНР (Держ. Секретаріат, утворений 9. XI. 1918) перенісся спершу до Тернополя (21. XI. 1918), пізніш до Станіслава (2. I. 1919). Владу у Львові та в околицях зайняли поль. військом виконує Поль. Управна Комісія. З 21. XI. починаються в'язнення й вивіз із Львова як закладників визначніших укр. діячів (Ю. Романчук, К. Студинський, В. Охримович, В. Старосольський, І. Кивелок, В. Бачинський, І. Куровець і ін.), опісля інтернування в осібних таборах українців, обвинувачених у спротиві й непослуху владі, підозрілих у шпигунстві, атентатах і саботажі, крім того й полонених УГА. Міжнародній Червоній Хрест, на основі перегляду цих таборів (2. IX.—23. X. 1919) подає такий стан укр. в'язнів у таборах: Стшалково—7092, Вадовіце—3474, Берестя—3336, Домбе—2140, Перемишль—1633, Львів (Бригідки)—1450, Модлін—1190, Пикуличі—1178, Бяла—952, Тернопіль—500, Ланьцут—420, Демблін—68, разом—23.433 осіб; число всіх, що переходили табори до 1922. р., доходило до 100.000. Гігієнічні й санітарні відносини в багатьох таборах були дуже невідповідні, найгірші, мабуть, у тзв. „бугішопах“ у Бересті, де померло до 27.000 осіб, головою на тиф і червінку (табори ці розв'язано в 2. пол. 1922). Увесь час від 25. VII. 1914 був виймковий стан, і тепер увесь час ішли процеси за поведінку в часі поль.-укр. війни, за укр. влади та в часі більшовицької інвазії, проти вояків УГА, проти урядовців

за вчинки, сповнені з наказу їх кол. укр. влади та багато процесів за гол. зраду, при чому часті засуди на смерть. Множаться прояви рев. діяльності (підпали поміщицьких фільварків, державних сховищ та будинків; бомбові атентати на поліційні станиці та замахи на життя поліційних та заг. держ. службовців і урядовців, ушкодження залізничних шляхів і телеграфічних ліній; 25. IX. 1921 атентат Ст. Федака на маршала Пилсудського й воеводу Грабовського; 15. X. 1922 вбивство С. Твердохліба і т. д.) — а в відповідь ідуть численні арештування, репресії, бомбові атентати на дома укр. культ. установ (Просвіта, НТШ, Акад. Дім, школи УПТ у Львові, Сокіл у Станиславові й ін.). Рівночасно росте большевицька агітація, а над Збручем появляються кінні диверсійні загони. Незавидна була доля тодішньої укр. преси. Спершу вона була взагалі недозволена; 27. XI. 1918 почало виходити „Діло“, та після 2. ч. озброєний відділ припинив працю редакції, поспеував машини друкарні, після чого редакцію арештовано й часопис закрито; таксамо 27. XI. почав виходити щоденник „Вперед“, орган УСДП, від 3. числа з наказу ген. Розвадовського друкований на половину по-польськи аж до 21. I. 1919, опісля часто припинюваний владою, перестав виходити 30. III. 1922. Видавати укр. щоденник поль. мовою („Przegląd lwowski“) не дозволено. Спроби видавати замість „Діла“ щоденники під ін. назвами влада унеможлилює, швидко їх закриваючи („Громадська Думка“ 1. I. — 26. IX. 1920; „Укр. Думка“ 6. X. — 13. XI. 1920; „Укр. Вістник“ 25. I. — 28. IX. 1921; „Батьківщина“ закрита негайно після появи першого числа 2. X.; „Гром. Вістник“ 18. II. — 31. VIII. 1922, відновлене „Діло“ 1. IX. — 3. XI. 1922; „Свобода“ як щоденник 8. XI. до кінця 1922, нарешті „Гром. Вістник“ 2. I. до 1. IV. 1923. р.). Правда, потреби гал. читачів потрохи заспокоював варшавський щоденник „Українська Трибуна“ 1921. р., але її закрито 1. III. 1922 за статті про гал.-укр. справи. Зате уряд або ін. поль. чинники підтримували угодову пресу, денники: „Рідний Край“ (1920—1923. р.) і „Хлопська Правда“ (1922-23), — тижневики: „Пробій“ під ред. Витовта Демянчука (1919-20), „Обнова“ (видавала „Towarzystwo ziem wschodnich“) під ред. С. Твердохліба (19. XI. 1920 — 31. V. 1921), а на Волині час. „Наш Голос“ 1920. р. (видавала „Straż kresowa“). Ті всі часописи падали з браку читачів.

Поль. уряд, обіймаючи владу, визвав усіх урядовців і службовців держ. і краєвих урядів і установ (головно судовиків і залізничників) скласти присягу вірності поль. державі. Майже ніхто з українців (б. 6000 осіб) тієї присяги не склав, і тому всі потратили свої місця; коли ж по році, приєволені нуждою, заявили готовість повернутись до служби, поль. уряд зробив це

залежним від рішення окремих тзв. реґабілітаційних комісій, які провірювали поведінку петентів у часі поль.-укр. війни та большевицької інвазії. Через те, що у згаданих комісіях вирішальний голос мали місцеві поль. „народові організації“, майже половину з тих, що зголосилися, не прийнято до служби, між ними поверх 2000 залізничників-українців (льокавт).

Важкі часи настали і для укр. унів. молоді. Від 1919/20. рр. високі місцеві школи були для укр. молоді замкнені (гл. Україна: Шкільництво), тимто багато мусіло виїжджати на науку за кордон. З початком 1923. р. число укр. студентів поза Галичиною доходило до 2½ тисячі.

Закріплюючи стан посідання, поль. уряд переводить з'єднання Схід. Галичини з Польщею. З усіх держ. і краєвих установ усунено укр. написи; 8. II. 1919 команда м-а Львова наказує змінити всі вивіски на польські, допускаючи тільки укр. переклад; 10. II. 1919 відкрито в Варшаві поль. уставодавчий сойм із поль. представниками Схід. Галичини (кол. послы до гал. сойму й від. парламенту), без укр. представників; 30. I. 1920 скасовано гал. краєвий сойм і Краєвий Виділ, їх майно і всі права переняла поль. держава, а соймовий будинок передано львів. університетові, перейменованому на унів. Яна Казимира; таким способом скасовано автономію Галичини, яку вона мала за австр. часів; у краю покасовано повітові виділи, їх права й обов'язки передано староствам; по численних містах і селах усунено гром. ради, вийтів чи бурмістрів, і понастановлено урядових комісарів; 24. III. 1920 наказано обов'язково, до місяця, повимінювати австр. гроші на поль. маркову валюту; того самого місяця введено для Схід. Галичини назву „Східня Малопольска“, 3. XII. 1920 поділено її на 3 воеводства: львівське (28 повітів), станиславівське (16) й тернопільське (17 повітів); 1. I. 1921 введено новий закон про зарібкові й господарські спілки, через що нагляд над укр. кооперацією перейшов до новоствореної Держ. кооп. Ради при міністерстві фінансів у Варшаві; 17. III. 1921 поль. законодавчий сойм ухвалив конституцію, побудовану на засаді одностайної національної поль. держави, з одною центр. виконавчою й законодавчою владою, без безпеки нац. меншинам якихнебудь автономних прав; у травні 1921 гал. Краєвий Банк злучено з поль. державним банком у Варшаві, 30. IX. 1921 перепис населення переведено й у Схід. Галичині, хоч, при загальній абстиненції укр. населення, він не дав вислідів згідних із дійсним станом; 8. XII. 1921 гал. шкільництво віддано під управу міністерства освіти в Варшаві, а Краєву Шкільну Раду перетворено на кураторію шк. львів. округи; 26. IX. 1922 ухвалено закон про воевідську автономію та укр. унів. найдалі до 2 років; 5. XI. 1922 переведено

вибори до поль. сойму, 17. XI. 1922 до сенату у Схід. Галичині, — при цілковитій абстиненції укр. населення — угодова укр. сел. партія (Твердохліб, Данилович), що єдина взяла участь у цих виборах, здобула тільки 5 мандатів; 11-23. XII. 1922 переведено у Схід. Галичині першу бранку до поль. війська, не вважаючи на спротив укр. населення. Таким способом, до кінця 1922. р. поль. уряд перевів цілковите з'єднання Схід. Галичини з поль. державою так, що рішення Ради Амбасадорів 15. III. 1923 було вже тільки потвердженням дійсного стану.

Укр. партійно-політ. життя було продовженням відносин із австр. часів: як довго тяглася ще поль.-укр. фронтова війна, вирішним чинником була Укр. Нац. Рада у Станиславові та її езекутивний орган — Державний Секретаріат як уряд ЗОУНР. У Львові залишилися були, після відступу укр. військ, уповноважені члени Нац. Ради (Лев Ганкевич, В. Охримович, Ів. Кивелюк і С. Томашівський), та вони були лише посередниками без прав вирішного голосу, пр. у евентуальних переговорах із поль. стороною. Після переїзду голови Нац. Ради й більшості її членів за кордон (до Відня), фактично всі постанови краєвих політ. чинників були залежні від закорд. політ. центру, який у найважливіших та спірних питаннях (пр. у справі участі, чи абстиненції при соймових виборах 1922) аргументував, що його постановою кермують мотиви закорд. політики, і що уряд не бере відповідальності за те, яке буде міжнар. рішення долі Схід. Галичини, якщо в краю не слухатимуться його наказів. Формально існувала у краю надалі Міжпартійна Рада, куди входили представники всіх партій. У кількох важливіших випадках збиралися члени Нац. Ради, інколи до рішень Міжпартійної Ради прилучалися москвофіли з „Русского Исполнительного Комитета“, весь час до 1923. р. опозиційно супроти поль. сторони настроєного. Найповажніший голос, як і раніш, мала найчисленніша партія нац.-дем., тепер трудовиків (голова др. Вол. Бачинський). Хоча радикали (голова др. Лев Бачинський) й соц.-демократи (голова др. Лев Ганкевич) мали поважні застереження супроти еміграційного уряду ЗОУНР, насправді ж його підтримували, та й формально не виступали проти участі своїх партійних членів у цьому уряді в характері уповноважених диктатора Євг. Петрушевича. Із важливіших подій того часу наземо: 1. IV. 1920 виступ соц.-демократів із Укр. Нац. Ради; 28. III. 1919 у Станиславові останній конгрес трудовиків (нац.-дем., тепер трудової партії), тзв. „Нар. З'їзд“; 14. II. 1920 заява всіх укр. політ. партій Галичини, що, покликуючись на право самовизначення народів, обстоюють гасло самостійної демократичної суверенної республіки Сх. Галичини, півн.-зах. Бу-

ковини й Угор. Руси „як інтегральних частин укр. землі“; 7. XI. 1920 укр. радикальна партія проголосила резолюцію за самовизначенням укр. народу, в справі політ. амнестії та адмін. режиму, і красва конференція цієї партії 26. III. 1921 підтримала це становище; 10. XI. 1920 заява гол. управи укр. трудової партії проти квітневої варшавської угоди; 20. III. 1921 протест проти ризького миру Укр. Нац. Ради, а день раніше Нар. Комітету; 26. V. 1921 опозиційні резолюції „Русского Исполнительного Комитета“; 3. VI. 1921 з'їзд мужів довір'я укр. трудової партії з цілого краю; 3-4. VI. 1921 міжпартійний з'їзд у Львові всіх кол. парламентарних і соймових послів та кол. членів палати панів, трудової (нац.-дем.), радикальної та христ.-сусп. партій, представників екон. установ і студентства — у справах відбудови політ. життя; 3. VIII. 1921 протест Нар. Комітету проти покликання до військ. служби держ. урядовців-українців і проти заг. перепису населення у Схід. Галичині; 3. IX. 1921 2-гий міжпартійний з'їзд проголосив низку протестаційних резолюцій; на партійній нараді укр. соц.-дем. партії 14-15. I. 1922 вперше зазначився виразно різкий зворот у політ. орієнтації цієї партії: після воєнних і дипломатичних невдач УНР перемогли настрої прихильні новій рад. владі та УСРР, тимто згаданий з'їзд рішив, що: „в обороні цих форм влади (УСРР) повинен стати цілий укр. клясово свідомий пролетаріат“; 28. I. 1922 3-ий міжпартійний з'їзд (трудовики, радикали й христ.-суспільники) підтвердив репрезентаційно-політ. права закордонного уряду ЗОУНР (Петрушевича). У таборі москвофілів починає зазначуватися угодовий напрямок (вперше на їх вічі 29. VI. 1920), і водночас починається виразний підтрим цієї групи поль. владою: іменування москвофілів комісарями Народного Дому й Ставропігії, уневажнення прийняті в члені Ставропігії українців (після 1. VIII. 1915) і ін. Укр. партії стоять на гостро опозиційному становищі. 25-28. VIII. 1922 управи всіх укр. партій, Міжпартійна Рада та львів. члени Укр. Нац. Ради ухвалили резолюції в справі підтримки уряду ЗОУНР (Петрушевича) та укр. приватного університету і проти участі в виборах. У справі виборів асоціалізувався з укр. партіями й „Русский Исполнительный Комитет“; — угодові групи у краю значіння не мають.

Становище краю було дуже тяжке. Війни страшенно винищили край. Урядово ще за Австрії матеріальні шкоди оцінювано на 17.224 мільйонів корон, у чому самих будинків знищено на 7.500 мільйонів корон. Війни поль.-укр.-більшевицька збільшили це знищення. Загалом у Схід. Галичині знищили війни 233.377 сіль. господарств, і 122.422 хат, крім цього згоріло 3.617 і 246 церков; з причини знищення госп. інвентаря й через недодачу робітних сил, які забрано до війська, хліборобство занепало, й майже 1,300.000 га

землі стояло перелогом; торгівля і промисел занепадали, в гірських околицях, гол. на Гуцульщині, 1920 р. лютував голод; край нищили заразні недуги, особливо в XI-XII. 1919 на Поділлі розгостився тиф так, що 20. XII. 1919 було там хорих б. 26.000, із чого багато померло (взагалі в тому часі у Сх. Галичині померло майже 100.000 людей).

Не вважаючи на найбільш несприятливі обставини, укр. громадянство старається якомога найшвидше відбудувати колишні найважливі сусп.-госп. та культ. здобутки і творити нові цінності. Передовсім (XI. 1918) засновано тзв. „Горожанський Комітет“, який став осередком укр. сусп. гуманітарної а то й культурної діяльності; 1. XI. 1920 звернувся він із закликом по поміч до ам. українців, що поспішили зі щедрою допомогою, яка не переривалася пізніш аж до часів ам. фінансової кризи 1932. Коли 16. X. 1921 влада розв'язала Горожанський Комітет, припинила його діяльність та ув'язнила багато його діячів, його функції перебравли ін. т-ва або й приватні громадяни. Г. К. мав кілька секцій, що з них найдіяльніші були ті, котрі опікувалися укр. інвалідами, інтернованими, ув'язненими й утікачами з Наддніпрянщини. Відновили свою діяльність і такі гуманітарні т-ва, як „Укр. спархіяльний комітет опіки над воєнними сиротами“ (заснований 1. 1916), та „Укр. краєве т-во охорони дітей і опіки над молоддю“ (засноване VI. 1917) та всі ін. освітні, культурні й економічні установи, і швидко почалася в них праця. Крім цього, повстають нові організації: IV. 1920 „Укр. фонд воєнних вдів і сиріт“, 31. V. 1921 „Краєвий комітет охорони воєнних могил“, 10. II. 1922 видавничий фонд „Учітеся брати мої“, заснований краєвим комітетом для вшанування 60-ліття смерті Т. Шевченка, організується „Укр. економічний Інститут“, який влада не дозволяє заснувати (4. V. 1922) й ін. 23. VIII. - 5. X. митр. А. Шептицький ув'язнений у Познані при повороті з Америки до краю. Роки 1921-23 замітні оживленням укр. літ.-мист. життя. Управу укр. театру обіймає Ол. Загаров, що приєднує до нього визначних артистів (Борисоглібська, Морська, М. Крушельницький й ін.) і ставить його на високому мистецькому рівні. Засновується „Гурток діячів укр. мистецтва“, який 1. VI. 1922, уладжує 1. всеукр. мистецьку виставу образів, XII. 1922 „Союз діячів укр. театр. мистецтва“, появляються нові журнали („Життя й Мистецтво“, „Митуся“), відновлюються давні (Літ. Наук. Вістник), уладжуються численні літ. вечори й величаві святкування: 80-ліття Ю. Романчука (27. II. 1921), 60-ліття смерті Шевченка (16. III. 1921), 5. роковини смерті Ів. Франка (29. V. 1921), 5-літні роковини проголошення самостійності Наддніпрянської України (22. I. 1923), де поліція заборонила гал. українцям виступати з промовами. Усе свідчило про бадьорий настрій громадянства.

А проте період життя Схід. Галичини в часі 1. XI. 1918 — 15. III. 1923 належить до найважчих, які знає історія тієї країни. Воєнна атмосфера до переходу УГА за Збруч (16-18. VII. 1919), матеріальне знищення краю війною, стихійні нещастя (пошести й голод), розвал політ. та сусп. життя, неймовірно труднощі в сусп. культ. праці, — серед таких умов довелося жити тоді гал.-укр. суспільності. А проте вона, спираючись на запевнення позакраєвого уряду ЗОУНР, непохитно вірила у прихильне міжнародне вирішення її самостійницьких змагань. Рішення Ради амбасадорів 15. III. 1923 заскочило укр. громадянство; 17. III. 1923 на майдані св. Юра у Львові відбулася вел. укр. нар. маніфестація, де Ю. Романчук провів присягу, що гал. укр. народ, не зважаючи на все, що сталося, ніколи не зречеться своїх прав і свого найвищого ідеалу.

Після рішення Ради амбасадорів 15. III. 1923 поль. уряд докінчує повну уніфікацію прилучених земель із корінними землями Польщі. Мовні закони з 31. VII. 1924 усувають укр. мову з урядування в усіх державних і самоуправних установах, а наказане обов'язкове навчання деяких предметів (гол. історії й географії) в укр. школах, навіть приватних — поль. мовою, перемінює укр. школи на утраквістичні; ухвалені 1925 і 1930 закони про парцеляцію більших посіlostей, колонізацію й осадництво спрощують до Схід. Галичини нові маси поль. колоністів—однодушний сиротив проти тих законів усіх укр. послів із півн.-зах. земель, меншин та цілого укр. населення залишився без значіння; XII. 1927 зліквідовано Самоуправний Виділ, що 30. I. повстав на місці австр. Краєвого Виділу, а його функції передано адмін. владі; новий самоуправний закон із 13. V. 1923 усуває остаточно закон з 26. IX. 1922 і збільшує вплив адміністрації на самоуправу, ухвалена 26. I. 1934 нова конституція збільшує централізм, обмежує права послів та усуває цілком українців із сенату.

Таким чином, ухвалені законом 26. IX. 1922 та запевнені рішенням Ради амбасадорів 15. III. 1923 автономія Сх. Галичини й заснування укр. університету втрачають свою актуальність. Внесення послів ППС (V. 1924) на заснування до 1. I. 1925 укр. унів. та таке саме нагале внесення укр. послів (5. II. 1926) перепадують, а скликана урядом 25. I. 1926 комісія у справі укр. унів. розбилася через те, що НТШ не вислало вимоганих відпоручників, а укр. політ. провід узагалі протривався якимнебудь переговорам у цій справі поза плечима укр. соймового представництва. Таксамо і справа автономії укр. земель стала не реальна. Що правда, 11. VI. 1926 всі поль. клуби лівиці склали спільну заяву за вваженням домагань меншин, за територіяльною автономією українців і зміною політики на схід. землях, та вона не мала ніякого значіння, й коли в IX. 1926

міністер освіти Суйковський заповів порушення справи укр. унів., а міністер внутрішніх справ Млодзяновський покликав комісію для складення програми політики супроти українців, сойм 24. IX. 1926 ухвалив обом міністрам недовіря, й відтоді ніхто з їх наслідників більш цих справ не порушував. Внесення послів ППС 13. X. 1931 надати автономію укр. населенню в Польщі перепало голосами послів ББ і правіці та було тільки демонстрацією.

Гал. укр. партійно-політ. життя після 15. III. 1923 дуже ускладнилось: 21. V. 1923 Нар. З'їзд трудової партії рішив не підпорядковуватись далі закордонному урядові та як мінімальну програму виставив — автономію для всіх укр. земель у Польщі. Внаслідок цього партія розбивається: повстає „незалежна група“ з радянським напрямом. 20. IV. 1924 Нар. З'їзд трудової партії відкидає автономістичну програму й передає провід партії в руки „незалежної групи“. Це спричинює дальший розділ на „групу Діла“, й „незалежну“ („Наш Прапор“) і партію „Народної Роботи“ (орган „Заграва“); 11. VII. 1925 всі три групи з'єдналися в „Укр. Нац. Дем. Об'єднання“ (УНДО) — голова др. Дмитро Левицький. Кількох членів кол. „незалежної групи“ осунувало радянське „укр. партію праці“ (УПП) — група тижневика „Рада“. Опісля відділилася ще й „опозиційна“ група Дм. Палієва. Це доводило до довготривалих непорозумінь та потрясень, усунення з партії провідників згаданих груп та втрати багато часу й енергії на внутрішні спори й ослаблення політичної активності партії.

Укр. радикальна партія після 15. III. 1923 негачію відкинула закордонний політ. провід. 14. II. 1926 вона з'єдналася з волинськими соц.-рев.-ами в укр. соц. радикальну партію (УСРП), що в квітні 1931 вступила до II. соц. інтернаціоналу (голова др. Лев Бачинський, по його смерті 1930 — др. І. Макух). XII. 1928. р. відживає укр. соц. дем. партія (УСДП), вона V. 1929 робить умову з „Центр. комісією професійних спілок“ у Варшаві про спільні професійні робітничі організації. 4. III. 1934 уладжує 7. конгрес УСДП — (голова Лев Ганкевич). Москвофіли згуртовуються в рус. нар. організації (РНО), її відділом є рус. сел. організація (РСО). З них — радянські гуртуються біля час. „Воля Народу“ (інтернаціоналізм у суті, українство в формі); 10. X. 1926 „народовольці“ об'єднуються з волинським комуністичним Селянським Союзом в „Укр. сел. роб. соц. об'єднання“ (Сельроб), що у IX. 1927 розпадається на укр.-нац. Сельроб-правіцю й москвофільсько-комуністичну Сельроб-лівицю; 29. IX. 1932 припинена владою. Серед народу москвофільство вдержується трохи на Лемківщині, де воно знаходить підтримку і у властей: у-осени 1933 вводять там до нар. шкіл буквар із місцевим говором, у IV. 1934

установлено для Лемківщини ап. делегатуру, досі не обладжену. Останніми роками проявляє угодовецьке москвофільство живішу діяльність, уладжує талергофські з'їзди (31. X. 1928 і 31. V. 1934), рос. нац. свята „день рос. культури“, і ін.

Радянські зпоміж кол. трудовиків заснують 15. V. 1927 укр. партію праці (УПП) — орган „Рада“ (голова В. Будзиновський), 1930 завмерла. Повний заник радянське фільства й політ. москвофільства, сильного в рр. 1923-30, аж — після самогубств Скрипника та Хвильового.

Укр. католики, що не погоджуються з УНДО, гуртуються в укр. христ. організації (УХО), пізніше перейменовані на укр. кат. організації (УКО); 24. IX. 1930 вони заснують „укр. кат. нар. партію“ (УКНП) — орган „Нова Зоря“ (провідники: єп. Хомишин і О. Назарук); партія працює гол. в теор.-ідеологічному напрямі, на активну укр. політику не має впливу.

Дітячі угодового напрямку гуртуються спершу коло час. „Селянський Прапор“ у Станіславові (заснований 1925); після невдач при виборах 1928 організація загиває. Москвофільська угодова „Руська аграрна партія“ (РАП) на з'їзді 2. V. 1931 зливається з РСО, і тепер вони творять єдиний організований дуже кволий угодовий табір.

Крім цих партій, 2. II. 1932 заснувалася „укр. селянська партія“, з неясними цілями — орган „Нове Село“. 1. XI. 1933 утворюється „Фронт нац. єдності“ під проводом Д. Палієва (орган „Перемога“) — нац. організація, але противна рев. підземеллю. Старші, понад 70-літні дітячі гуртуються в „Раді старих“, утвореній 15. V. 1931; виступають проти демагогії, взаємного недовіря та невідповідальних виступів молоді.

Справжній провід усеї відповідальної політики в краю всеж є в руках УНДО.

З перенесенням політ. центру з закордону до краю зв'язки з міжнародним світом підтримує безпосередньо краєва політ. репрезентація: висилає відпоручників на конгреси нац. меншин, Міжпарламентарної Унії, до Ліги Націй у зв'язку з петиціями в укр. справах, гол. паціфікації, та до Унії товариств Ліги Націй. Заходи осунувати у Львові укр. Т-во Ліги Націй залишились без успіху.

Націоналістичний рух і його форми стали в останньому десятилітті одною з найважливіших проблем укр. життя в Польщі. Первісно проявлюваний лише в підземній рев. організації УВО (від 1920), від конгресу укр. націоналістів у Відні, I. 1929, оформлений у „організацію укр. націоналістів“ (ОУН), що пізніше з'єднується з УВО. Активне встривання ОУН до гром. і політ. справ та пресова кампанія проти легальних партій внесли новий чинник у краєве життя. Характеристика: ідеалізм, ексклюзивність, чуттєвий фанатизм, нехтування розумового чинника, розпорошуван-

ня поміж працею ідеологічною, терористичною й практично-політ. (закорд. пропаганда).

У зв'язку з цим численні акти терору: вбивство дир. семінарії Матвіяса (10. VIII. 1924), атентат Ольшанського на президента Войцеховського (5. IX. 1924, — процес Штайгера), вбивство шк. куратора Собінського (19. X. 1926, справці: В. Атаманчук і І. Вербицький), й ін.; бомбові атентати на поль. установи й напади на пошти (25. III. 1925, 3. VII. 1928 і 6. III. 1929 у Львові, — 8. VIII. 1931 напад на пошту у Трускавці, 31. VIII. 1931 під Печеніжином, 30. VII. 1932 під Бібркою, 30. XI. 1932 у Городку Ягайлонським; з кінцем 1929 і 1930 рр. саботажі на держ. комунікаційні засоби в краю, масові підпали майна поль. дідичів і діячів — у відплату за це — від 16. IX. до кінця XI. 1930 „паціфікація“ укр. населення в краю при допомозі поліції й війська, а в зв'язку з цим знищення багатьох читалень і кооператив, розв'язання Пласту, закриття гімназій у Тернополі, Рогатині й Дрогобичі, багато ув'язнень, м. ін. кол. укр. послів (м. ін. голови УНДО Д. Левицького), з яких 5 вивезено до тюрми в Бересті, описля багато процесів і засудів. Спільний комунікат 3 укр. нац. партій (25. IX. 1930) і спільний пастирський лист укр. гр.-кат. єпископату (13. X. 1930 — сконфіскований) із осудом саботажів, але й збірної відповідальності. Особиста інтервенція митр. Шептицького в Варшаві та президії УНДО в центр, та краєвої влади не мали ніякого впливу. Зате зросло зацікавлення гал. укр. справою на чужині та за активізувалась укр. політ. еміграція, в англ. палаті громад поставлено низку запитів в укр. справі. Укр. соймове внесення у справі паціфікації відкинено 26. I. 1931. В справі паціфікації внесено до Ліги Націй петицію всіх укр. послів і сенаторів, та багато петицій і телеграм від укр. еміграції. 25. II. 1931 — єдина розмова між Укр. Парламентарною Репрезентацією та офіційними чинниками ББ — без успіху. Аж 30. I. 1932 рішення Ради Ліги Націй: осуд терористичної акції й вислів жалю, що пошкодовані паціфікацією не дістали відшкодування. До ін. терористичних актів — 21. VIII. 1931 вбивство Т. Голувка у Трускавці, а у зв'язку з новою політикою большев. в УСРР, 21. X. 1933 вбивство урядовця сов. консуляту у Львові Майлова.

З причини різного розуміння боротьби за права укр. народу на укр. землях під Польщею — часті непорозуміння між старшим громадянством і молоддю, які від р. 1931. щораз більше загострюються. гол. після процесу Р. Барановського (IX-X. 1933). Діяльність ОУН не вгває; потрохи також із цього приводу декрет 18. VI. 1934 про ізоляційні табори.

На зважаючи на партійно-політ. розлад та дуже важкі політ. обставини, гал.-укр.

народ проявляє живу діяльність. Широко розвивається кооп. рух; 28. XI. 1924 — „Красвий союз кредитовий“ перетворюється на „Центр. кооп. банк“ (Центробанк), 19. VI. 1924 „Красвий союз госп. спілок“ на централю всіх кооп. спілок (Центросоюз); „Маслосоюз“ поширює свою діяльність та починає експорт за границю; 2. XI. 1924 основується „Союз укр. купців“; починає розвиватися укр. промисел і торгівля, та організується ощаднестева акція; IX-X. 1927 вел. госп. вистава в Стрию; „Просвіта“ перетворюється на установу, що кермує цілою позашкільною освітою й вихованням й відновлює (1934) свою видавничу діяльність (місячні книжечки); Наук. Т-во ім. Шевченка виказує поширену наук. і вид. діяльність, відбуваються наук. з'їзди лікарів, природників, географів та інженерів; 16. I. 1934 30-літній ювілей „Ревізіяного союзу укр. кооператив“; 3. VI. 1934 святочне посвячення його прапору при здвизі 15.000 відпоручників із цілого краю; від 1928. р. широко розгортається протригальогольний рух під проводом т-ва „Відродження“, що доводить до успішного переведення проти-алькогольних плебісцитів у яких 100 громадах, та до значного зменшення вживання алькогольних нап'яток і курення тютюну. Усталюються традиційні народні свята: святочні поминки 22. I., 1. XI і в Зелені Свята, Шевченка, Франка, Мазепи, Шашкевича на Підліській горі, укр. стрільців на Маківці й ін., святочні обходи Укр. матері, Укр. дитини, Укр. молоді РПШ; 6-7. V. 1933 величаве рел. нар. свято УМХ, при здвизі б. 50.000 молоді з цілого краю; 28. V. 1933 святочне відкриття пам'ятника Івана Франка; 23-27. VI. 1934 з'їзд укр. жіноцтва в Станиславові, при участі до 5.000 жінок; 28. VI. - 3. VII. 1934 у Львові ювілейний здвиг укр. сокілства (до 10.000 учасників). Оснують: „Т-во опіки над укр. емігрантами“ II. 1925 і IV. 1927 „Т-во охорони воєнних могил“. У політ. житті укр. громадянство виявило велику активність при виборах до сойму й сенату в рр. 1928 і 1930, при виборах до гром. рад у літку 1927 і 1934, нарешті масовий рух із приводу шк. плебісцитів у рр. 1925 і 1932; 27. V. 1934 вибори до міських рад (у Львові всього 1 мандат).

В рр. 1924-34 навістила край низка стихійних лих: у 1924. р. дуже погані жнива, які у зв'язку з валоризацією валюти й павперизацією села (маєтковий податок) довели до голоду 1925. Допомогову акцію вів спеціально покликаний до життя „Красвий комітет допомоги голодному селу“. У VIII. 1927 катастрофа повені на Підкарпатті, внаслідок якої оснувався „Красвий комітет допомоги жертвам повені“. Люта зима 1928-29. Повінь улітку 1929. Катастрофальний спад збіжжєвих цін улітку 1930 поглибив зубожіння села. Нарешті в липні 1933 велика повінь на Підкарпатті.

Література: Лозинський М., Гали-

чина 1918-1920, Відень, 1922; „III. N a r. 3' із д УНДО 24-25. XII. 1928“, Львів, 1929; — Die Nationalitäten in den Staaten Europas (Sammlung von Lageberichten), herausgegeben von dr. Evald Ammende, Wien, 1931. Крім цього річники укр. преси з рр. 1918-34.

Ів. Кеорин.

Укр. Парламентарна Репрезентація в Польщі склалася після перших виборів до сойму (5. XI. 1922) й сенату (12. XI. 1922) і то спершу виключно з послів із Холмщини, Підляшшя, Волині й Полісся (Галичина в 1. виборах участі не брала). В її склад входило 20 соймових послів („Укр. соймовий клуб“) і 9 послів до сенату („Укр. сенатський клуб“), які на з'їзді в Ковлі (22. XI. 1922) рішили в усіх питаннях нац. характеру поступати солідарно. Укладена на цьому з'їзді політ. декларація, що, мовляв, „змаганням укр. народу є відродження самостійної укр. держави“, що вони, представники Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся, „рахуючись із фактичним станом річей, готові співпрацювати з поль. народом і всіма народами, що входять у склад Річі Посполитої, коли буде забезпечений їм повний і вільний нац. розвиток у всіх галузях життя“; — ця декларація проголошена (посол Підгірський) у соймі (23. I. 1923) викликала вел. спротив послів поляків. Свій успіх щодо вел. числа представників перша УПР завдячувала добре проведеної організації виборів: створений із участю українців безпартійний блок нац. меншин здобув 79 мандатів до сойму, 27 до сенату. За час існування цього сойму (1922-27) проходили всередині УПР різні перегрудування у зв'язку з утворюванням різних фракцій (укр. соц. фракція 18. III. 1923; нац.-дем.; „Сел. Союз“; автономісти-федералісти; інтернаціоналісти „Нар. Волі“, пізніше „Сельроб“) — а то й зміни в президії УПР. З різних ухвал і резолюцій цієї УПР важна з 28. V. 1924, де зазначено, що „Польща мусить бути перебудована на засадах самовизначення народів“ та сконстатовано, що досі „ні уряд, ні жадна поль. партія не провадили з Укр. клубом переговорів про укр. справи“.

За весь час (крім промов) соймові послі внесли 788 внесенень і інтерпеляцій, сенатські — 51 інтерпеляцій і 2 внесенень. Одні і другі брали участь у засіданнях Міжпарламентарної Унії, в конгресах нац. меншин у Женеві, в різних міжнар. з'їздах, де порушували укр. справи.

В виборах до другого Сойму, що відбувся 4. III. 1928 Галичина взяла вже участь, при чому гал.-укр. партії йшли до виборів самостійно; на півн.-зах. землях створено виборчий блок із укр., білорус., нім. і жидів. Українці зискали 25 мандатів до сойму (пізніш число зросло до 27), у виборах до сенату (11. III. 1928) — 9. Посли до сойму й сенату утворили свої клуби зі

своїми президіями (в соймі: др. Дм. Левицький — голова, В. Целевич і С. Хруцький — заступники, др. Блажкевич — секретар; у сенаті: др. А. Горбачевський — голова, др. К. Троян — секретар). На пленарному засіданні сойму (29. III. 1928), в дискусії над бюджетовою провізоромією, голова клубу др. Дм. Левицький виголосив правно-державну заяву, де м. ін. указав, що укр. народ є споконвічним автохтоном на землях, що тепер увійшли у склад Польщі, що ці землі входили в склад укр. київської й потім гал.-волинської держави, описав її чужим пануванням ніколи не втратили своєї нац. окремішності й не зреклися змагань до державної незалежності, що 1918-20 рр. укр. народ за свою державність пролив море крові, і „що найвищим і непорушним нашим ідеалом є незалежна, суверенна й соборна укр. держава на всій укр. території; а що всі міжнар. акти, якими споконвічні частини укр. землі — Сх. Галичина з Лемківщиною, землі Холмщини, Волині, Підляшшя й Полісся признано Польщі, а саме мировий договір у Ризі 18. III. 1921 й рішення конференції амбасадорів у Парижі з 15. III. 1923, які то акти насилують право народу на самовизначення — ми всі ці акти вважаємо de iure за неправосильні. А вступаючи до цих законодавчих палат, будемо й тут змагати до здійснення найвищого права укр. нації“.

В склад Укр. соймового клубу входили члени УНДО (23) і Сел. Союзу (2); спроби приєднати до укр. клубу укр. соціалістів-радикалів не повелися. Ці останні (3 послів) утворили „Клуб укр. соц.-радикальної репрезентації“ з др. Л. Бачинським на чолі (заступник голови — С. Жук, секретар др. Дм. Ладика, скарбник др. О. Когут). Крім цього клубу, були ще в соймі клуби: „Сельроб-правиця“ (в пол. 1930 — 8 послів), „Сельроб-ліва“ (в пол. 1930 — 3 послі). Був ще один посол українець із „Укр. партії праці“ та 3 укр. послі, що ввійшли з поль. лісти ББ.

В цьому соймі укр. послі внесли — 312 інтерпеляцій і 81 внесенень, в сенаті — 52 інтерпеляцій і 6 внесенень. Вони брали участь у засіданнях Міжпарламентарної Унії, в конгресах нац. меншин і ін. міжнар. з'їздах, забирали голос у комісіях, коли вирішувано справи, що торкалися українців.

УПР мала свого представника в президії сойму (віцемаршалок др. Загайкевич В.) та в президії сенату (віцемаршалок М. Галушинський), одним із секретарів сойму був член укр. соц.-радикального клубу др. Дм. Ладика.

Після розв'язання цього сойму й сенату (30. VIII. 1930) й розпису виборів до сойму (16. XI.) й сенату (23. XI.) настала тзв. „паціфікація“ у Сх. Галичині, й почалися арешти укр. діячів, м. ін. 30 кол. послів (19 з УНДО, 6 з УСРП, 3 з Сельробу правиці, 1 з Сельсоюзу, 1 з УПП). Серед таких

обставин передвиборча праця була дуже важка, тимто укр. партії, що стояли на нац. ґрунті (УНДО, УСРП, УСДП), ввійшли в виборчий бльок (18. IX. 1930), до якого приступили й білорус. христ. демократи й білорус. Сел. Союз. Бльок здобув 21 мандат до сойму (17 з УНДО, 3 з УСРП й 1 білорусе) і 4 мандати до сенату (3 з УНДО, 1 УСРП). Обидва клуби мають свої президії, при чому УНДО вибрало було спершу тільки провізоричну, — але ж від 1. X. 1931 президія вже постійна: др. Д. Левицький — голова, О. Луцький і др. В. Загайкевич — заступники, Д. Великанович — секретар. Президію Укр. радикального клубу творить — др. Ів. Макух (голова), др. Дм. Ладика (заступник), М. Матчак (секретар).

У сенатський клуб входять усі сенатори українці — з др. А. Горбачевським на чолі, та Ю. Павликівським (секретар). Крім послів із УНДО й УСРП, ввійшло ще з поль. партії ББ 6 українців до сойму й 1 до сенату — всі з Волині, вони створили в лоні ББ „Укр. парламентарну репрезентацію Волині“. З тої самої партії ввійшли до сойму і два гал. москвофіли.

За час від 1930 — VI. 1934 послі внесли 138 інтерпеляцій і 42 внески в соймі, і 1 інтерпеляцію й 1 внесок у сенаті. У всіх комісіях сойму й сенату, де розглядали справи, що торкалися українців (справа унів., кооперації, „пацифікації“, розв'язання гімназій, політ. режиму, нові закони, справа регіоналізму, Лемківщина, шкільні справи і т. д.), забирали голос. Брали участь у засіданнях Міжпарламентарної Унії, конгресах нац. меншин, міжнар. з'їздах і т. д.

В. Косоноцький.

Буковина — до 1848. р. Найдавніші сліди людського побуту на Буковині — із неолітичної доби (находи в Сереті й ін., мегалітичні скринькові гроби в Гранічештах і Дол. Городнику). Найбагатші останки трипільської культури найдені в Шипинцях, бронзову добу представляють знаходи у Прилипчу, Милієві й ін. Найдавнішим населенням Буковини, що його етногр. приналежність можемо означити, були траки, які від кін. II. тисячоліття до Хр. заселили і значну частину балканського півострову, Угорщини й півд. України. Трацьке плем'я даків утворило в I. в. по Хр. державу (король Декебаль), яка охоплювала територію теп. Румунії. Цю державу завоював ціс. Траян (101-107) і перемінив її на рим. провінцію. За вел. мандрівки народів пересовувалися через Буковину різні герм. й монг. племена; нарешті здовж серед. й дол. Дністра поселюся схід.-слов. плем'я тиверців. У X. в. Буковина ввійшла в склад кнів. держави, а при її поділі на уділи припала (під кінець XI. в.) Ростиславичам, засновникам гал. держави. Після монг. навали (1240) відорвалася від гал.-волинської держави й перейшла під зверх-

ність татар. У XIV. в. в півн. Буковині зустрічаємо автономну організацію під назвою „Шипинська земля“, півд. частина краю попала під владу Угорщини, й сюди почали переселюватися гурти румунів (волохів) із Семигороду й Мармарошу. Людовік Вел. надав 1352 мармароському „князеві“ Сасові край над р. Молдавою й титул воеводи. Після смерти Саса (б. 1360. р.) перейшов сюди мармароський воевода Богдан із більшим гуртом своїх людей, проголосив себе незалежним володарем і став засновником Молдавської держави. Його син Ляцко загорнув Шипинську землю, а за Романа (під кінець XIV. в.) до Молдавії належала вже ціла територія між Карпатами та Дністром, від Черемоша по Чорне море. А проте нова держава була за слаба, щоб зберегти повну самостійність. Спершу (1387. р.) признавала верховну владу Польщі, в 2. пол. XV. в. під рукою воеводи Степана Вел. дійшла до розквіту й визволилася зпід опіки Польщі, а вже за його наслідника Богдана III (1514) муслила прийняти протекторат Туреччини. Незабаром стала її звичайною провінцією, де султани за вподобою насаджували і проганяли воевод. У 1564. р. столицю Молдавії перенесено з Сучави до Яс. За часів Богдана Хмельницького молдавські воеводи Василь Лупул і Степан Гергіца відіграли замітнішу роль у історії України.

В 1768. р. рос. військо обсадило Молдавію з Буковиною. Та Австрія, що не хотіла допустити до зросту могутньої Росії, списала 1771. р. умову з Туреччиною, де зобов'язалася вимогти від Росії корисний для султана мир; за це мала дістати від Туреччини тзв. Малу Волощину, край між дол. Дунаєм і Алютою, на південь від Семигороду. Перший поділ Польщі 5. VIII. 1772. р. і прилучення Галичини до Австрії змінили пляни австр. уряду. Замість Малої Волощини, Австрія забажала придбати півн. частину Молдавії, що врізувалася клином поміж Семигород і Галичину, щоб таким чином заокруглити свою сх. границю. Туреччина не хотіла на це згодитися. Тимто австр. уряд порозумівся з начальником рос. армії, що після підписання між Росією й Туреччиною миру покидала Молдавію, і слідом за нею ввійшли австр. війська та в перших днях IX. 1774. р. загорнули частину півн. Молдавії з містами: Чернівці, Серет, Радівці й Сучава. Щоб відрізати цей край від решти Молдавії, яка залишалася під Туреччиною, австр. уряд дав йому назву — *Буковина*, бо так колись називався від букових лісів край між гор. Серетом і Прутом. Туреччина й молдавський воевода Гіка спершу протестували проти цього загарбання, але незабаром помирися з докранним фактом. Населення забраного краю лічили тоді на 70.000 душ.

В Молдавії гол. силу мали бояри, власники вел. лятифундій, зпоміж котрих воеводи

вибирали вищих урядовців: дрібна шляхта складалася з тзв. мазілів і рупташів. Додішню верству населення творили три групи: вільні селяни, піддані й невольники. Вільними селянами були хлібороби, що сиділи на вільних землях, котрі були власністю воєводи. Через часте роздавання цих земель між бояр і монастирї число вільних селян постійно меншало. З кінцем молдавської доби на Буковині залишилися вільні хлібороби тільки в кімпольонзькім околі та в кількох селах півн. частини краю. Ці останні звалися резешами і вважали себе за шляхту. Хлібороби, осілі на боярських та монастирських землях, були піддані, робили панщину і платили чинш. Число днів панщини й висоту чиншу означували окремі умови, назагал куди легші, ніж пр. у сусідній Польщі. Заг. унормування обов'язків підданця принесла щойно „Золота грамота“ воєводи Гіки (І. 1766. р.), що визначувала панщину на 12 днів у році та чинш на 1/10 плодів. Вільні селяни, піддані та міщани мусіли платити держ. податки, від котрих були звільнені бояри й духовенство, а котрі щораз зростали, бо султани накладали на воєвод усе більшу данину. За невольників уважалися тільки татари й цигани; вони були повною власністю свого пана.

Молдавська держава ділилася на округи (цінуги), яких на Буковині було дві: чернівецька й сучавська. Чернівецькою округою правив староста, сучавською „паркалаб“ (Burggraf), бо Сучава мала оборонний замок. Помічниками начальників округ були „логотети“ (писарі) й судді. Округи ділилися на околиці під кермою намісників, поодинокими громадами правили „двірники“. Урядовці не мали постійної платні, лише діставали частину зібраних ними податків і дарунків від населення. Міста (Серет, Сучава, Радівці, пізніше також Чернівці) мали самоуправу на зразок нім. міст, і нім. елемент грав серед купців визн. роллю. Гол. бук. торг. шлях ішов із Сучави через Серет, Чернівці, Снятин до Львова. Під тур. владою, особливо від кін. XVI в., торгівля й міста почали підупадати. Укр. й рум. населення Молдавії було православне, від 1401. р. мало свого окремого митр., спершу в Сучаві, потім від 1630. р. в Ясах. Нижчого духовенства, особливо ченців, було дуже багато; в самій Буковині нараховували в XVIII в. б. 30 ман. Освіта стояла низько, монастирські школи (Путна, Радівці, Сучава) підготовляли тільки до дух. стану, для вищої освіти їздили до Києва, Львова, Вільна або до зах. Європи (як ось Петро Могила). Укр. середовище, в яке румуни попали на схід. Покарпатті, і вищість укр. культури спричинили, що їх боярство й вище духовенство зукраїнілося, укр. мова стала урядовою на дворі молдавських воєвод, нею писали грамоти, листи, літописи; щойно від Василя Лупула, в 2. пол. XVII в., рум.

мова почала входити в уживання в урядах і в літературі та почала витискати укр. мову.

В перші роки після прилучення до Австрії Буковина пробувала під військ. управою генералів (Сплєні, пізніш — Енценберг). В Відні була думка спершу півн. частину прилучити до Галичини, півд. до Семигороду, але проти поділу виступили рум. бояри й вислали до ціс. Йосифа II. пропам'ятне письмо. Поки-що правосл. церкву влучено зпід управи митрополита в Ясах, і тодішнього радівського владику Досйтея Херескула іменовано начальником церкви на цілій Буковині з осідком у Чернівцях. Почато засновувати школи (гл. Шкільництво). Правне та екон. становище селянства дещо поправилось: розпорядком І. XI. 1781 скасовано кріпацтво, цигани й татари стали вільні. Заходами Енценберга австр. уряд ґрунти, що були в руках підданих селян, передав (1787) у дідичне їх посідання.

На запорядок ціс. Йосифа II. прилучено нарешті І. П. 1787. р. Буковину до Галичини як нову окрему округу, що нею заряджував окружний староста в Чернівцях, підлеглий гал. губернаторові. Війни проти фр. революції і проти Наполеона, хоч і не доторкали безпосередньо Буковини — спроводили на населення вел. податкові тягарі й через те й екон. нужду. Реакція після 1815 здушувала всі змагання до політ. волі.

Література: Грушевський М., Історія України-Руси, I-IX, Львів-Київ, 1904-1931; Ončiuł O., Geschichte der Bukowina [„Oster.-Ung. Monarchie in Wort u. Bild“, том IX]; Jorga N., Geschichte des rumänischen Volkes, Bd. I-II, Gotha 1905; Павлик О., Буковина до 1848. р. [„Україна“, кн. 26], Київ, 1928.

М. Кордуба.

1849-1914. Прилучення Буковини до Галичини, передача управи нар. школами в руки лат. поль. єпископату, поступневіме чченя публ. життя, погіршення соц. положення сіль. мас через загострення панщини та скасування початкової вільності від рекрутчини (1831) — все це викликало на вершках і в низах автохтонної людності заворушення. У зв'язку з угор. рев. рухом (1848) вибухли аграрні розрухи під проводом бук-гуцульського посла до від. союму (всіх послів із Буковини було 8, з них 5 українців) Лукіяна Кобилиці. Бунт здавлено військ. силою, і він прошумів без дальших наслідків.

Зовсім ін. характер мав рух серед верхів бук. автохтонства під проводом землевласників братів Гормузакі, гр. виходців і правосл. владики Гакмана, українця з роду. Ціль того руху була — відлучити Буковину від Галичини і здобути краєву автономію. Акція провадилася на тій підставі, що Буковина заселена народом „волоської віри“. Енергійний владики Гакман виступав перед австр. цісарем речником того дома-

гання іменем „бук. романів“, до котрих зачислав і себе і своїх родимців („єдиний бук. народ православний, що говорить двома мовами, волоською й руською“, як це формували волоські автономісти). Акція увінчалася успіхом (4. III. 1849), Буковина стала автономним краєм (із кравим гербом старої Молдавії). За цим мало наступити — за пляном братів Гормузакі — прилучення Буковини до Семигороду, де був тоді центр рум. нац. руху. Тоді мала бути утворена й митрополія для правосл. румунів габсбурзької монархії (митрополит Андрей Шагуна, включаючи й цілу Буковину. Та проти цього пляну виступив згаданий влади́ка бук. Гакман, що мав у задумі стати митрополитом у своїй дієцезії, пригадавши, що на Буковині живуть не лише волохи, але й русини, і тому його спархія не може входити в митрополію семигородську. А щоб надати більше сили своему становищу, він дав почин до організації бук. українців. Так повстало 1869. р. перше бук.-укр. т-во „Русская Бесѣда“ в Чернівцях під проводом протоєрея Васи́ля Продана, а рік пізніше (1870) перше бук.-укр. політ. т-во „Русская Рада“, що стає в обороні нац. укр. прав супроти уряду та гр.-правосл. монастиро́в.

Тільки ж політ. ідеали цього гуртка лежали в далекому минулому, в гал.-волинській державі XII-XIII вв. Мова тодішніх видань „Бесіди“ — язичіє (М'сяцесловъ, „Буковинская Зоря“). До реальних політ. проблем ставився він пасивно, вся його увага зверталася на те, щоб зберегти від загибну свою народність так, як він її розумів.

В боротьбі між консерватистами (волоське боярство, а по смерті Гакмана представники правосл. церкви) й лібералами (нім. централісти), після конституції 1867, ні в бук. соймі, ні в австр. парламенті українці участі не брали. Укр. селяни, що вряди-годи попадали до сойму, своєї лінії не мали й підпадали під керму того табору, що в даний час мав силу. А інтелігенція, роблячи кар'єру — германізувалась (пр. К. Томащук, основник нім. унів. в Чернівцях 1875, нім. ліберальний посол до від. парламенту), то румунцілась (священство), а ті, що залишалися при своїм народі, переселялися до Росії (гол. вчителі серед. шкіль), дістаючи рос. стипендії на студії. Це викликувало недовіря́ австр. влади, що від самого прилучення Буковини до Австрії підозрювала українців у нахилі до правосл. Москви.

Австрія вела на Буковині кольтоніальну політику, вважала її за місце збуту для від. промисловости. Місцеве населення, підостаючи, не мало ринку праці в краю й виділяло зарібкову еміґрацію, яка прямувала на схід (Басарабія, Херсонщина, до Каспійського моря). Це не відповідало інтересам австр. закорд. політики, і бук. кравий уряд почав звертати річище емі-

ґрації на захід, до Америки, а проти всіх, що мали якісь зносини з Росією, повів репресії. Та коли русофільський рух від того тільки зріс і під проводом Гр. Купчанка (ред. двотижневика „Русская Правда“ в Відні) прибрав шир. розміри (1880-90), австр. влада зацікавилася укр. питанням, що стало актуальне в Галичині у зв'язку з рос. пропаґандою (процес Ольги Грабар і тов.).

Нар. укр. рух серед бук. українців почався був під впливом надніпрянської літератури та зносин із Галичиною ще в 60. рр. XIX в. (Фелькович, брати С. і Гр. Воробкевич), та загал уважав його спершу за поль. інтриґу (твори тодішніх бук. письменників були більш відомі в Галичині, ніж на Буковині), — а проте він стихійно зростає, гол. під впливом гал. „народовецької“ пропаґанди. „Русская Бесѣда“ 1884, а згодом і „Русская Рада“ (1885) переходять до рук народовців (як Є. Пігуляк, Ів. Тимський, Ом. Попович, буковинцями помагають галичани (Винницький, Окуневський), починає виходити під ред. Фельковича нар. мовою газетка „Буковина“ (1885). Нац. рух скріпився надзвич. з приходом на Буковину др. Ст. Смалъ-Стоцького в характері професора в черновецькім унів. З його особою зв'язаний весь політ., екон. і культ. бук.-укр. рух аж до світової війни. З родовитих буковинців заняли провідне місце в народовецькій громаді згадані вже Ом. Попович, Є. Пігуляк, пізніш — Микола Василько. Але через нац. байдужість нар. низів, через брак інтелігенції, з укр. рухом у краю спершу не числилися. Там верховодили волоські „бояри“, котрим центр. влада лишала вільну руку на Буковині в нагороду за їх лояльність у від. парламенті; в рум. руках була й церква.

Та згодом (80. рр. XIX в.) відносини між владою й румунами почали псуватися, і то в міру того, як поступала нац. консолідація рум. народу на всій його етноґр. території. 1878 признано злукку й повну незалежність Молдавії й Волощини під назвою Румунії (від 1881 королівство). Зріст із цього приводу нац. настроїв у Семигороді затривожив мадярів, які кривим оком дивилися на упривілейоване становище бук. волохів під Австрією, боячись, що семигородські волохи зажадають для себе полєкостей від Мадярщини. Крім того, тоді виринула справа вел. маєтків бук. правосл. церкви, котрими під назвою „реліґійного фонду“ орудувала австр. влада, не здаючи публичних рахунків. Бук.-рум. світські й церк. можновладці зажадали скликання „конґресу“ (синаду) бук. правосл. митрополії й передачі рел. фонду в орудування органів того конґресу. По довгих короводах конґрес скликано, але вже на першому засіданню влада відročила наради... на неозначений час.

Напружені відносини між бук. румунами й австр. урядом мали за наслідок, що укр.

народовцям удалося (1890) вибрати до бук. сойму своїх 3 послів (Є. Пігуляк, В. Волян, Ів. Тимінський), пізніше (1892) увійшов туди й проф. С. Смаль-Стоцький, представництво з року на рік збільшувалося, 1903 дійшло до 6. Укр. громада швидко зростала й, користаючи з даного становища, зводила завязатий політ. бій із рум. можновладцями в соймі і в консисторії. Гаслами в цій боротьбі були: нац.-культурна автономія в краю й поділ бук. перкви на 2 дієцезії: рум. й укр. Одночасно боролися народовці з рос. пропагандою Гр. Купчанка, котра внаслідок напружених австро-рос. відносин велася зі збільшеною енергією (брати Геровські й ін.).

На переломі XIX-XX вв. бук. українці творять уже видну політ. силу в краю, мають своїх заступників у соймі і в усіх виборчих інституціях краю, і в бук. правосл. консисторії і від парламенті. В бук. соймі вдалося українцям заключити (1903) демократичний „Вільнодумний Союз“ зі співзвучними елементами зпоміж волохів (Аврель Ончул), жидів (др. Штравер), німців і т. ін., і цим зламати перевагу консервативного боярства й волоської єрархії. „Вільнодумний Союз“ ухвалив ряд законів, котрими завів нац.-культ. автономію для всіх народностей Буковини (система нац. курій у соймі й у всіх краєвих інституціях).

Питома вага бук. українців у краєвому політ. житті позначилася в тім, що від 1904. р. мають вони в соймі свого віцемаршала (Ст. Смаль-Стоцький 1904-10, опісля о. Т. Драчинський 1910-18). Політ. заходи укр. народовців підтримували нар. маси, зорганізовані в народовецьких організаціях (читальні, кооперативи, Січі), ведені молодим, національно настроєним учительством, що виховалося в школах, здобутих реальною політикою народовців.

Рахуючись із недовірливістю австр. влади, народовці вели в питаннях заг.-укр. дуже обережну тактику. Концепція їх поверталася в межах австр. держави, що мала б згодом перетворитися в федерацію нац. автономних територій, при чому — після сподіваного прилучення Волині й Поділля на випадок шасливого війни з Росією, мала б була відродитися кол. гал.-волинська держава під скиптром Габсбургів. Цю австро-укр. концепцію заступав із вел. енергією посл. до сойму й до парламенту Микола Василько, що від 90. рр. XIX в. мав щораз більший вплив на бук.-укр. справи, працюючи в тісному контакті з проф. Ст. Смаль-Стоцьким. Василько перебував, здебільша, у Відні, де використовував свої зв'язки з двірською аристократією (сам він був „боярського“ походження, вихованцем „Терезіанум“), Смаль-Стоцький вів політ. справи в краю — як член Краєвого Виділу й віцемаршалою сойму. Співпраця ця позначилася вел. здобутками на полі шкільництва, церк. і гром. політики бук. українців. Але скупчення

проводу в руках дуумвірату викликало опозицію: молодше вчительство заснувало свою політичну „Екзекутиву“ (голова Ом. Іваницький) і виступило з критикою політ. відносин у своїх органах („Промінь“, „Камінярі“).

Від народовецького табору відкололася (1906) група бук. радикалів, що спиралася на січові товариства й видавала (1907-09) і свої газетки („Нар. справа“, потім „Громадянин“). До радикальної групи (Наполон Вігарій, Т. Галіп, Г. Гордій, Ілько Попович) належали й деякі члени вчительської організації та молодша сіль. опозиція („молодяки“). Але що ці розходження не були глибокі, видно з того, що при соймових виборах 1911 — увесь нац. табір із малими винятками голосував одностайно й обрав 15 послів (між ними по одному від учительської організації, від радикалів і від духовенства, котре мало окреме виборче право в дух. курії).

Окремо працювала соц.-дем. партія, що (під проводом О. Безпалка) стояла в різкій опозиції проти політики народовців. Ця партія зискала 1911 теж один мандат до сойму (М. Гаврищук) — всіх укр. послів було 16.

Консолідація нар. сил, що, не зважаючи на дрібні тертя, як пр. гал.-бук. різноголосиці („Україна“ — „Православна Буковина“), все ж поступала вперед, занепокоїла місцеву австр. владу, й вона дала почути свою сильну руку, спершу сел. товариствам і діячам, на котрих посипалися жандармські доноси за недозволени зібрання й вислови, за образу маєстату і т. ін., а далі прокуратура почала збирати матеріяли до вел. процесу проти „Січового Союзу“ за протидерж. прямування. Коли центр. інституція кооп. спілок („Сел. Каса“) попала в матеріяльні труднощі — через урядову заборону експлуатувати закуплені ліси. — тоді прокуратура почала кримінальну справу проти всіх тих, що колинебудь брали яку участь в управях і радах укр. кредитових установ (себто — проти цілої майже інтелігенції). Упадок нац. кредитової інституції викликав констернацію, почалися реприманції проти керманів кредитової справи, наступив розрив між С. Смаль-Стоцьким і Васильком і т. д.

Тимчасом у зв'язку з балканськими війнами (1912-13) настигали грізні іст. події, що мали рішати і про долю укр. народу. Вибух австр.-рос. війни зустріли бук. українці з надіями на визволення нації, хоч ясного уявлення про конкретні форми й розміри будучої волі тоді ніде не було.

Література: См аль - Стоцький Ст., Буковинська Русь, Чернівці, 1897; K a i n d l R. F., Geschichte der Bukowina, Чернівці, 1904; К о р д у б а М., Ілюстрація історія Буковини, Чернівці, 1906; К о с т а ш у к В., Гром. й культ. життя Буковини від 1848 до 1914 [„Україна“. 26], Київ, 1928.

Т. Галіп.

1914-1918. Вже в останніх днях VIII. 1914 р. рос. армія зайняла майже цілу Буковину. В X. 1914 виперли її австр. війська, але по 3 тижнях мусіли уступити. В II. 1915 край перейшов знову до рук Австрії, але з наступом ген. Брусілова в VI. 1916 Буковина перейшла ще раз у посідання Росії. За рос. влади 1917 р. Буковина підлягала разом із Галичиною ген. губ. як окрема губернія, (по революції ген. губ. Дм. Дорошенко, комісар Буковини Ол. Лотоцький). Нарешті влітку 1917 р. прийшли знову австр. війська. Оці часті переходи з рук до рук і воєнна господарка зовсім зруйнували край. Багато населення вигубила війна, бо, крім забраних до війська, ген. жандармерії Фішер, у порозумінні з М. Васильком, організував селян, гол. гуцулів, у добровольчі відділи, й вони клали голови за ту Австрію, що зараз на поч. війни вшала сотками українців, скрізь підозріваючи „зраду“. З поч. X. 1918 р. Австрія почала розлігатися. Дня 13. X. відбулося в Чернівцях міщанське віче, що виявило такий ворожий до Австрії настрій, що голова віча Ом. Попович закрив його передчасно.

На перше засідання Укр. Нац. Ради, що відбулося у Львові 18. X., Буковина вислала своїх делегатів, а 25. X. зав'язано „Укр. краєвий комітет“ у Чернівцях, що мав бути бук. секцією Укр. Нац. Ради. Головою комітету вибрано Ом. Поповича. В комітеті потворилися секції, що мали приготувати всі ділянки майбутнього держ. життя. Тимчасом заворушилися й румуни. Вони скликали на 27. X. своє віче, де ухвалили протест проти поділу Буковини на укр. й рум. частину, чого домогалися українці, й ждали в ім'я іст. прав злуки цілої Буковини з Семигородом. В неподільному краю дехто з румунів (Фльондор) обіцяв українцям на випадок, якщо українці згодяться на рум. владу в краю, культ.-нац. автономію укр. частини Буковини. Стало ясно, що без боротьби не обійдеться, й відпоручники краєвого комітету почали пересправа з офіцерами стаціонованих у Чернівцях полків австр. армії, що складалися переважно з українців. Але з цього нічого не вийшло, бо вояки встигли порозбігатися додому, заки прийшло до акції. Відділ УСС, що 9. X. прибув із Наддніпрящини на Буковину, відійшов із поч. листопаду до Львова. Таким чином, крім дрібної горстки добровольців, укр. краєвий комітет не розпоряджав ніякими військ. силами. Не зважаючи на це, укр. віче, скликане на 3. XI., відбулося імпозантно: прибуло яких 8-10.000 учасників із цілого краю. Настрій до Австрії був ще більше ворожий, ніж на міщанському вічі 13. X.; всі однодушно домогалися злуки з Україною. Тому, що австр. влада вже фактично перестала існувати, а в місті та в краю почалися заворушення, „Краєвий комітет“ рішився перебрати владу у свої руки й 6. XI. обсадив усі уряди в Чернів-

цях та в містах укр. частини Буковини. Того самого дня Ом. Попович, котрого проголошено президентом краю, порозумівся з представниками поміркованих румунів, послом до австр. парламенту Авр. Ончулом, щодо поділу Буковини на укр. й рум. частину з тим, що Чернівці поки-що мають залишатися у спільному посіданні й управі обох народів. Але й ця уступка нічого не допомогла. Непримиренні румуни під проводом дідича Янку Фльондора прикликали військо з Румунії. Укр. уряд, горстка військ. добровольців уступили з Чернівців уже 10. XI. а 11. XI. вполудні рум. генерал Задік обсадив столицю краю.

Література: Кордуба М., Переворот на Буковині [ЛНВ X-XII.], Львів, 1923; Піддубний Г., Буковина, її минуле й сучасне, Харків, 1928.

М. Кордуба.

Від 1918 р. 11. XI. 1918, не зважаючи на протест Укр. Нац. Ради, рум. війська зайняли укр. частину Буковини. Першим кроком військ. влади було проголошення стану облоги, що в укр. частині Буковини тривав повних 10 років. Укр. „Нар. Дім“ обсадили рум. війська, укр. пресу припинено (вийшло всього одне число „Буковина“), запечатано укр. друкарню, з кінцем XII. 1918. почалися масові арешти серед укр. інтелігенції, члени Укр. Нац. Ради, всі видніші укр. професори, вчителі, священники-українці й ін. опинилися в військ. в'язниці (їх звільнено щойно з кінцем квітня 1919). Позналики скрізь укр. написи, назви стацій в укр. селах позамінювано румунськими (Жучка = Moșii, Глібока = Adâncata). Внаслідок стану облоги припинився весь національний, культурний і політ. рух. У політ. житті запанувала повна дезорієнтація — народ, що звик до політики „згори“, лишився нараз без провду, без програми, без ясної мети, але зі сподіванками на зміни.

У р. 1919 відбулися перші вибори до рум. парламенту, українці ухвалили не брати участі в виборах. Та рум. урядова ліберальна партія вибрала на своїй лісті одного укр. селянина послом, що не промовив у парламенті ані слова. Рік пізніше приходять до керми в Румунії ген. Авереску; частина українців вступає до соц.-дем. партії, ставить до виборів своїх кандидатів і вибирає двох послів українців. Жадання посла Кракалії, що в промові домогався плебісциту в укр. частині Буковини, наробило великого шуму й викликало між румунами обурення в парламенті. За цього уряду приходять перший вел. удар: під напором уряду ради громадські, що їх герентами були люди йменовані самим урядом, почали без відома укр. населення жадати рум. школи. І хоч число таких громад, що ждали рум. школи, було невелике, то уряд без ніякого розпорядку, тільки з усного наказу інспекторів року 1922 скасував укр. викладову мову по

нар. школах, залишаючи тільки в кількох школах навчання укр. мови як предмету.

За ліберального уряду Йонеля Братяну затверджено цей стан новим законом про шкільництво з 26. VII. 1924. У цьому законі є постанова (артикул 8. § 7.), що „всі ті рум. громадяни, що з походження румуни, але забули рум. рідну мову, мусять посилати свої діти тільки до шкіл із рум. викладовою мовою“. Під цей артикул шкільного закону втягнуто всіх українців, і в шк. році 1925-26 покасовано укр. мову навіть як предмет навчання. На жаль, два укр. послы, вибрані на лісті лібералів, проти того закону не протестували.

Не тільки політ., але й культурна укр. робота (читальні, Січі) через стан облоги припинилась; читальні порозв'язувано, бібліотеки поконфісковано; існує кілька читалень, та тільки ще тому, що влада не доставила їм повідомлення про розв'язання. В новіших часах, після скасування стану облоги, суди відмовляються без дозволу адмін. влади реєструвати читальні. З усього культ. дорібку залишилися тільки райфайзенські каси нерозв'язані, та з них багато припинило діяльність, інші тепер знову відновлюють її, живуть ще центр. т-ва в Чернівцях: „Нар. Дім“, „Руська Бесіда“ й „Українська Школа“, та й то серед дуже важких матеріальних умов. Єдину нац. роботу робить преса: 1920-22 соц.-дем. тижневик „Робітник“ і учительський орґан „Каменярі“, а далі виходили недовготривалі тижневики під ріжними назвами: „Слово“, „Земля“, „Зоря“, „Народ“, — влада застановляла їх, не подаючи причини; довше (5 літ) виходив „Рідний Край“, спершу 3 рази на місяць, потім тижнево (ред. Лев Когут); щойно у 1928. р. заходами антикаря Т. Глинського й Ю. Сербинюка почав виходити денник „Час“, і крім того тижневики та місячники „Нар. Сила“, „Рада“, „Самостійна Думка“, „Самостійність“. Зате різні рум. партії видавали й видають час-від-часу свою пресу укр. мовою („Голос Буковини“ ліберали, „Хліборобське Слово“, „Хліборобська Правда“, „Правда“ — параністи і т. ін.). Для укр. видань працює „Вид. Укр. Співка“ в Чернівцях.

У р. 1926. приходять до керми знов авресканці, тзв. „народна партія“. В порозумінні з цією партією ввійшли до парламенту два посли українці (Антін Лукашевич і Юрій Лисан), що, заявляючи лояльність укр. народу для рум. держави, протестували в парламенті проти насильної румунізації, проти фальшування перепису, де українців записувано то румунами, то „рутенами“, „гуцанами“ і т. ін., та жадали привернення прав укр. народу на полі національним і культурним, але ж усі ці домагання і протести прогомоніли безслідно.

Живіше політ. життя повстало з заснуванням „Укр.-Нац. партії“ (1927), що повела боротьбу проти ведення укр. політики через рум. представництво й почала орґані-
У. З. Е. ПІ.

заційну працю серед укр. селянства та боротьбу за утрачені права (президент др. В. Залозецький, секретар Ю. Сербинюк); від 1928 бере вона участь у виборах, і навіть при доповняльних виборах 1929 і 1930 в чернівському повіті проводить величезною більшістю своїх самостійних послів. Від того часу вдається вибирати до парламенту все укр. самостійних представників, але ж через складний виборчий закон, що дозволяє на вибір посла тільки тим партіям, які зберуть 2% голосів із цілої Румунії (закон із 1925. р.), укр. нац. партія мусить усе вводити в виборчі бльоки з ін. партіями. Укр. представництво (В. Залозецький, Д. Михальський, Ю. Сербинюк) бореться за відзискання прав укр. народу на всіх полях і протестує проти всяких кривд. За уряду нац.-цараністичного (1931-2) вдалося вибороти де що для укр. мови в нар. школах (гл. Шкільництво на Буковині), відітхнути трохи читальні, зменшено переслідування аматорських театральних гуртків—але ж тільки й усього.

У р. 1933. приходять по довшім часі знову ліберали і враз із цим покасовано дотеперішні полекші.

Ю. Сербинюк.

Закарпаття. Найстарший слід заселення припадає на ранній неоліт (Корлят б. Кошиць), після чого аж у повному неоліті жив там більшою масою етнічно неозначений іще народ із буківською культурою та іншим із жолобковою керамікою. В цілій бронзовій та старшій залізній (гальштатській) добі заселявали Закарпаття траки з розвиненим бронзівничим промислом. Бронзові скарби того часу є слідами торгівлі з Галичиною, а може й наслідком інвазії скитів у VII в. до Хр. Під кінець V в. до Хр. прийшли кельти з повною залізною культурою, та в рим. добі місцеві даки (ґети й костобоки) заволоділи знову краєм. Велика мандрівка народів почалася приходом частини вандалів із Галичини, після яких прийшли по 375. р. ґоти, гуни й авари. Перші слов'яни були вже тут у рим. добі, й цілий край належав до них уже певно перед приходом мадярів у 895-6 р. Щодо часу заселення Закарпаття предками українців ідуть спори. Припускають, що теперішня земля, заселена українцями, лежала поза границями оборонної лінії давньої мад. держави. Про укр. характер населення, що було сторожем оборонної лінії давньої Мадярщини й держалося лише Підгір'я, свідчать назви замків *O g o s z v a g* (руський город) у новоградській жупі та на правому березі Дунаю (теперішній *Karlsburg*). У часі тісніших родових зв'язків мад. королівської родини з князями гал., київськими та взагалі руськими це населення сповняло придворну службу. Мабуть, із причини посвоєння й воєн предки укр. населення мали право переселятися як звичайні колоністи, або як воєнні дружини. „Варадські реґестри“ з р.

1217. згадують русинів у замку Красна краснянської жупи. В XIII в. вже згадується села й поза засіками (оборонні границі Мадярщини), через колонізаційну політику мад. королів помічається в XIV в. сильний зріст населення, в XVII в. докінчився процес заселення при помочі „кенеців“ на праві волоськім і „шолтисів“ на праві волосько-нім. на цілім Закарпатті з винятком теп. 11 гуцульських сіл, що починають повставати щойно від цього часу.

Ця укр. людність була спершу вільна, — колоністи були 10 літ вільні від податків, опісля платили дев'ятину з госп. прибутку. Аж із XVII в. починається панщина в дуже твердих формах, що в XVIII в. дійшла до свого верхка. Власниками вел. маєтків різних частин Закарпаття були шляхетські родини (Берзевіці на Спишу, Цударі на Маковіці), бували ними й укр. князі: чернігівський кн. Ростислав Михайлович мав 1245-54 частину Землина з замком Фізер, гал. князь Лев Данилович — від 1290-1307 або 1321 Мукачівщину, обидва як віно за жінками, дочками мад. короля Белі IV; були ними й лит. князі.

З лит.-руськ. кн. Федором Корятювичем, що володів Мукачівщиною, найшовши тут захист у мад. короля Жигмонта 1394-1414, зв'язана й культурна традиція: оснування й обдарування мукачівського ман. грамотою з р. 1360. (її вважають за неавтентичну), традиція приписує йому сильну колонізаційну діяльність, бо його маєтки поширилися поза мукачівську жупу. Домінію гумеянську й ужгородську дістала в XIV в. іт. родина Друґетів, що панували тут аж до 2. пол. XVII в., залишивши по собі культ. пам'ятку — колеґію єзуїтську в Гумennomу, перенесену згодом до Ужгороду й переіменовану на гімназію.

Після заняття Угорщини турками схід. частина аж до границі ужанської жупи припала семигородським князям, що були васалами турків, зах. — австр. цісарям, котрим опісля семигородські князі не хотіли піддатися і проти котрих повставали. Ті бунти (Текелія 1678), а далі воєнні контрибуції й військ. постої приневолити знищене населення до повстання під проводом шариського жупана Франца Ракоція II. 1703., яке австр. уряд здупив, сконфіскувавши маєтки Ракоція або роздавши їх новим панам, м. ін. жупу березьку архієп. в Майніці ґр. Шенборнові. Схід. частина: жупа Уґоча й Мармарош мала вел. свободи й навіть шляхетство за участь у тур. війнах. Соціально тягарі, що настали пізніш у XVIII в., упорядкував „урбар“ Марії Терези 1768-78, де були докладно означені повинності панських підданих; панщину скасував угор. сойм 1848.

З 1848. р. ожили надії на політ. будучність Закарпаття. Кошутове повстання на Угорщині не було в інтересі немад. народів, і здушення його рос. військами 1849 роз-

будило надії й закарпатських українців, що під проводом Адольфа Добрянського домогалися від австр. ціс. (в меморіалі з 19. X. 1849) утворення окремої вел. жупи з тих жуп, де живуть українці, з шир. політ. і культ. правами. З цих домагань сповнено лише деякі (пр. заведення „руської“ мови в серед. школах, допущення до вищих урядів тамошніх українців). Та з переведенням політ. дуалізму (1868) ті набуті права пропали, сам А. Добрянський мусів на якийсь час покинути Мадярщину. Після того настав повільний занепад культ. життя, пішла передусім вел. денаціоналізація інтелігенції, навіть сільської.

Розвал Австро-Угорщини 1918 р. приніс політ. волю й кол. угор. українцям, що дісталися до ЧСР, і з краю до Уґа на схід, із частин кол. жуп ужанської, березької, уґоцької й мармароської утворено окремих автономний край під назвою „Підкарпатська Русь“, із окремим соймом для справ адмін., шкільних, мовних, та з окремим губернатором. Зах. границі зі Словаччиною ще й досі провизирні, автономія в житті ще не переведена. Визвольні змагання з кінцем світової війни велися передовсім на еміґрації в ЗДА, опісля в краю. В Америці численна еміґрація устами своїх заступників на зібранні в Homestead і 23. VII. 1918 висловила за свою будучність умовно: коли б її братам неможливо було добути повну самостійність, тоді вони мають злучитися зі своїми братами в Галичині й на Буковині, а коли б і це не було можливе, тоді мають дістати автономію. „Ам. Руська Нар. Рада“ приступила 23. X. 1918 до середземно-европ. дем. конвенції в Філадельфії, до котрої належали й чехи з теп. президентом Томашем Г. Масариком. Представником ам. українців був молодий адвокат др. Григорій Жаткович. На з'їзді делегатів „Ам. Русь. Нар. Ради“ у Скрантоні (Пенсильванія) 19. XI. 1918 плебісцитом вирішено прилучити Закарпаття до ЧСР (меншість була за Україною).

У старому краю після розвалу Австро-Угорщини повстають самостійні Нац. Ради: в Любовлі на Спишу (під проводом о. Б. Невіцького), у Пряшеві (А. Бескид), в Ужгороді (С. Сабов) і в Хусті (брати Юліян і Мих. Брацайки). Любовельська й хустська Рада орієнтувалися на Україну, з околиць Сигота поспішали добровольці до укр. армії, а збір у Хусті (21. I. 1919), де були делегати з цілого Закарпаття, проклямував урочисто прилучення до України.

Тимчасом мад. влада видала X. 1918 окремий закон, котрим утворювала з 4 карпатських жуп тзв. „Руську Країну“ з окремим губернатором у Мукачеві (др. Августин Штефан) та окремим „руським міністерством“ у Пешті. З автономних законів не переведено в життя майже нічого, лише на унів. в Пешті утворено катедру руської мови (проф. др. Ол. Бонкало). Коли 21. III. 1919

на Мадярищині захопили владу комуністи, зробили з „Руської Країни“ — „Русько-країнське народне комісарство“, Мармарошину захопила Румунія. Після упадку більшовицької влади й заняття Ужгороду чес. військами на зібранні трьох Нар. Рад (8. V. 1919): прихвильської, ужгородської й хустської, під впливом закорд. подій (ЗОУНР не могла зайняти цієї землі), а передовсім під впливом плембсцити ам. еміграції, рішення злуку з ЧСР, як автономної частини, і це рішення передано мировій конференції в Парижі, де інтереси краю заступали др. Гр. Жаткович і Антін Бескид. В ІХ. 1919 почали урядувати й заводити адміністрацію чехи, й після того видано „Генеральний статут для Підкарпатської Русі“. Тодішньому адміністраторові др. Брейсі придано чотиричленну дирекцію, котра незабаром утратила своє значіння, і вся сила перейшла на віцегубернатора, що виконував і мав дійсну владу, а губернатор став лише видимим знаком автономії. 1. губернатором був Гр. Жаткович, а опісля А. Бескид.

Після уступлення румунів із Мармарошу й ця частина перейшла до ЧСР; в р. 1920 адміністрація була стара — жупна, жуп було три: ужгородська, березька й мармароська, до котрої прилучено частину кол. жупи угоської. Зі зміною цілої адміністрації в ЧСР „Підкарпатська Русь“ стала одною „великою жупою“, а від 1928 „Підкарпатсько-руським краєм“ („Podkarpato-ruská zem“) із краєвим президентом і віцепрезидентом на чолі. Губернатор Підкарп. Русі залишився далі. До життя покликано і „Краєвий Виділ“, у склад котрого входять вибрані народом і іменовані чесь. урядом послы, і таке „краєве заступництво“ рішає в госп. справах краю.

Література: Дулишкович І., Историческія черты Угро Русских, I-III, Ужгород, 1874-77; Шаш А., Нарис соціальної і госп. історії Шенборнської латифундії Мукачівсько-Чинадівської в 1. пол. XVIII. ст. [Наук. Зборник Т-ва Просвіта в Ужгороді ІХ, стор. 101-134], Ужгород, 1932; P e f e s k i j E., Sociálne-hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve st. XIII-XIV, Bratislava, 1924; Петровъ А., Восемь лекцій о Подкарпатской Руси, Прага, 1925; Лакиза В., Закарп. Україна, Харків, 1930.

Ів. Панькевич.

Історіографія. Найстарші пам'ятки укр. історіографії це — укр. літописи (гл. II, стор. 507). Їх джерела це гр. хроніки (Амартол, І. Малала, Никифор і ін.), церк.-іст. література, нар., а може й деякі зах.-европ. легенди, перекази й оп. Вони містять багато матеріялів іст., геогр., етногр., і т. д., у складі їх збереглися, здебільша, і правні пам'ятки тих часів, що доповнюють писані джерела (договори з греками, Руська Правда, церк. устава Володимира Великого й

Ярослава I, деякі грамоти, поученіс Володимира Мономаха й ін.). Крім укр. літописів, укр. історіографія використовує ще й літописи новгородські й ростовсько-суздальські, пам'ятки візант. (патріарх Фотій, Константин Порфірородний, Лев Діакон та ін.), записки араб. учених і подорожників (Масуді, Ібн-Фадлан, Ібн-Даст, Ібн-Гавкаль і ін.), свідoctва зах.-европ., сканд. та ісландські саги й т. д., зі ст.-укр. пам'яток — твори письменства, житія святих і т. д.

Іст. пам'яток із XIV-XV вв. збереглося дуже мало, але укр. літописання й за тих часів не припинялося; сюди належать тзв. лит. або зах.-руські літописи (відомо 14 списків: Супрасльський, Аврамка, Баркулабовський, Биховця й ін.), які через поль. хроністів (Длугош, Стрийковський, Бельський) мали значний вплив на укр. історіографію XVII-XVIII вв.

Для укр. історіографії мають вагу такі твори з XVII в., як церк.-іст. розвідки, літописи, хроніки, хронографи і т. п., а то й різні твори православних і уніяських авторів (С. Зизаній, М. Броневський, І. Потій, М. Смотрицький, З. Копистенський, І. Копинський, Й. Борецький, К. Сакович і ін.). В XVII в. іст. праця виходить уже за межі сухих літописних рямок, набуває прагматичних форм і виявляє спроби синтезу: є це компіляції з різних давніх літописів та чужих хронік із назвами: „історія“, „синопсис“ і т. ін., їх автори то особи духовні (Т. Сафонович, П. Кохановський, І. Гізель, Л. Боболинський і ін.); а то й світські. Важніші літописні пам'ятки XVII в.: літописці Волині й Київщини — збірник, складений на поч. XVII в. в Києві, Густинський літопис (до 1597), Межигірський рукопис і літописи: львівський (1498-1649), хмельницький (1636-50) і подільський. Крім них, збереглося дещо й з літописів чисто монастирських, а саме ман. Густинського (1600-41), Мгарського (вривки з рр. 1682-1775), Мотронинського (кроничка 1516-1749), Підгорецького (1659-1715), Сатановського й ін. Доба Хмельниччини знайшла свій вислів у тзв. козацьких літописах, що їх автори сами брали активну участь в іст. подіях: літописи Самовидця (1648-1702), С. Величка (зберігся з дефектами) й Гр. Грабянки (до 1709 р.). З мемуарної літератури XVI-XVII вв. для укр. історіографії важні: денник Ф. Бвлашевського (1564-1604), записки київ. віта Валики Божка 1612, діяріуш ігумена берестейського А. Филиповича (1638-48) й ін. Про записки С. Зорки маємо дещо лише в літописі С. Величка.

В XVIII в. поширюється переписування й компілювання хронік та літописів, особливо на Лівобережжі; пр. „Краткое описание Малороссии“, найпопулярніший твір на Україні з 30. рр. XVIII в., що став основою нових іст. праць; у ньому коз. часи були генетично зв'язані з княжою добою укр. історії. Важна й мемуаристика з геть-

манської доби: денники Мик. Ханенка (1719-64), Як. Марковича (1717-67), з чужомовних — фр. денник гетьманича П. Апостола (1725-27) й Пилипа Орлика (1720-32). Із урядових денників (тзв. діяриші або журнали) важніші з часів Скоропадського й Апостола. З пізніших укр. мемуаристів XVIII в. деяку вагу мають В. Григорович-Барський, Гр. Винський та І. Тимковський.

Для пізнання автономного життя України до скасування гетьманщини важні „Краткое описание...“ П. Симоновського й „Собрание историческое...“ С. Лукомського, — написані незабаром після знищення укр. автономії. Складена з кінцем XVIII в. „Історія Русовъ“, поширена в численних копіях у 30. і 40. рр. XIX в., мала вел. вплив не тільки на істориків, але на укр. громадянство й укр. письменників. Із діячів укр. історіографії з кінця XVIII в. назвемо О. Безбородька (1746-99), що дбав про збирання матеріялів для укр. історії й спонукував Василя Рубана видавати літописи; самого В. Рубана (1742-95), що 1777 видав у Петербурзі „Краткую літопись Малой Россіи отъ 1506 по 1776...“ і кілька праць із іст. України; Ф. Туманського (видавця іст. матеріялів); Ол. Рігельмана, що 1785-86 склав „Літописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще...“, — систематичний виклад укр. історії; Оп. Шафонського, що 1786 склав топографічний опис чернігівського намісництва, де подав важні іст. відомости про Гетьманщину XVIII в.; М. Антоновського (1799), автора „Історія о Малой Россіи“; крім того важні „Записки о Малороссіи, ея жителейхъ и произведеніяхъ“ з 1798, видані Я. Марковичем (1776-1804) у Спб. Із збирачів іст. матеріялів у XVIII в. назвемо Гр. Полетику, з іменем якого в'яжеться авторство „Історія Русовъ“, й А. Чепу. Його збірка загинула, але нею користувалися тодішні укр. дослідники (Бантиш-Каменський, В. Полетика й ін.). З поч. XIX в. В. Ломиковський склав „Словарь малорус. старинны“ і збирав „Припасы для малорус. історіи“.

Перші десятиліття XIX в. в укр. історіографії позначилися розробом місцевої історії, дослідом окремих міст та поодиноких земель на основі місцевих архівів та бібліотек (М. Берлінський, С. Миславський, Євгеній Болховітінов — Київ; М. Марков — чернігівська старовина; І. Квітка — про словідські полки). Про місцеву старовину містили й такі видання, як харків. „Укр. журнал“ 1825. р. Але ж тоді не припинялися і спроби синтезу укр. історії: назвемо „Історію Малой Россіи“ Дм. Бантиш-Каменського (1822), „Історію України“ Ол. Мартоса (збереглися лише вривки) та „Історію Малороссіи“ М. Марковича, засновану гол. на „Історія Русовъ“.

Укр. історіографію XVIII й поч. XIX вв. збагачують праці й чужих авторів: із рос.

праць XVIII в. про Україну має вагу С. Мишедького „Історія о козакахъ запорожскихъ“, Ст. Зарульського „Описание о Малой Россіи и Украинѣ“ й особливо низка праць, здебільшого про Запорожжя, І. Ф. Мілера, нім. Й. Х. Енгеля (австр. історик), Гаммерсдорфера й Гендльовіка, фр. І. Шера з 1788. р., поль. Т. Чацького й т. д.

В 30. рр. XIX в. статті М. Максимовича кладуть основи для дійсно наук. досліду укр. історії; важну роль відограє „Запорожская Старина“ (1833-36) Із. Срезневського. Діячі укр. історіографії з 30-40. рр. XIX в. були, здебільшого, й етнографами (М. Максимович, Із. Срезневський, О. Бодяньський, М. Костомарів, П. Куліш); етногр. напрямок виявився найяскравіше у працях М. Костомарова.

В 40. рр. XIX в. розпочалося видавання й іст. матеріялів: у моск. „Чтеніях...“ (головно за редакторства О. Бодяньського), в виданнях заснованої в Києві 1843 „Комісії для розбору давніх актів“, що видала 4 томи „Памятников...“, 35 томів „Архива ЮЗР...“ з документами для історії укр. церкви, міст, станів, побуту, заселення України й т. д., низку літописів і ін. джерел та розвідок. Тут найбільше працював її секретар і редактор В. Антонович у рр. 1863-82. Публікації квіт. комісії торкалися переважно подій на Правобережжі. Для історії Лівобережжя містили дуже цінні джерела „Акти Ю.-З. Р.“ (15 томів, видавані спб. археографічною комісією за редакцією М. Костомарова — перші 10 томів, і Г. Карпова). Для лит.-русь. доби мають вагу й Акти виленської археографічної комісії. В 50. рр. XIX в. іст. матеріяли видавали й окремі особи: М. Судієнко (1851), Ол. Маркович (1859), М. Білозерський (1856) та Ів. Фундуклей. Цінні матеріяли містили „Записки о Южной Россіи“ П. Куліша (1856-57), „Основа“ (1861-62) з розвідками М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, П. Бфименка й ін. Відділ „Рос. геогр. общества“ в Києві за три роки свого існування (1873-75) видав 2 томи записок із цінними іст. розвідками, укр. іст. пісні й твори М. Максимовича. З діяльністю цього відділу тісно зв'язана наук.-іст. праця М. Драгоманова. М. Костомарів випустив низку монографій, де висвітлив історію України від Б. Хмельницького аж до часів після Мазепи. Щоб розкрити історію укр. козаччини у зв'язку з культ.-громад. відносинами, виступає П. Куліш із своїм „Першим періодом козацтва...“ („Правда“ 1868), дуже цінною працею, що ввійшла пізніше в його „Історію возсоединенія Руси“ (1874-77), доведену до 1620. р. В 70. рр. XIX в. починаються досліди над сусп. відносинами України: над історією станів та історією нар. рухів (В. Антонович, Ор. Левицький, Ів. Каманін, Ів. Новицький, Як. Шульгин і ін.). Вел. значіння для укр. історіографії мала наук. і професорська діяльність В. Антоновича, що підготував цілий гурт видатних істори-

ків, які розробили історію земель України-Руси й вел. князівства литовського (Дм. Багалій, М. і О. Грушевські, І. Липинченко, М. Довнар-Запольський, П. Голубовський, Н. Молчановський, М. Дашкевич, П. Іванов, В. Ляскоронський, В. Данилевич і ін.). При близькій участі В. Антоновича засновано в Києві (1882) іст. журнал „Кіевская Старина“, що згуртував визн. укр. істориків і на ціле чвертьстоліття став гол. органом укр. історіографії. З „Кіевскою Стариною“ зв'язана й діяльність Ол. Лазаревського, найкращого знавця ст. Гетьманщини. Другий визн. співробітник „Кіев. Старини“, Ор. Левицький досліджував Правобережжя. „Кіев. Старина“ містила не тільки іст. розвідки, але й джерельний матеріал.

З дослідників місцевої старовини ХІХ в. назвемо історика Києва М. Закревського, історика Харківщини й Чернігівщини архієп. Филарета Гумилевського; про харківську старовину й історію слобідської України писали Гр. Квітка, В. Пассек і Гр. Данилевський. Над історією Загорожжя в 40. рр. працював Ап. Скальковський, та архієп. Гавриїл Розанов.

З чужих авторів—російські історики розроблювали давній період укр. історії, менше цікавлячись Україною ХVІ-ХVІІІ вв. Але ж і для цієї доби дещо давали праці С. Соловйова, Г. Карпова, В. Ейнгорна й ін. Поль. історики ХІХ в. найбільше працювали над вияснюванням поль.-укр. відносин: К. Шайноха, Ал. Яблоновський, Й. Ролле, М. Дубецький, К. Пулаский, Й. Третьак і особливо Л. Кубала.

Для розвитку укр. історіографії в ХІХ в. мали вагу різні місцеві іст. організації: одеське „О-во історії і древностей“ (засноване 1839) зібрало (Мурзакевич, Андрієвський, Скальковський і ін.) й дослідило матеріали для історії Запорожжя й Криму, видавало (від 1844) свої „Записки“ й окремі іст. праці; київське „Ист. о-во Нестора лѣтописца“ (засноване 1873) видавало (від 1879) свої „Чтенія“; харківське „Ист.-филол. общество“ при університеті, що видавало „Сборник“, мало вел. іст. архів із документами „Малоросійської Колегії“, частиною тзв. Чугуївського перепису й ін.; одеське „Ист.-филол. общество“ при унів. (1889) видавало свою „Лѣтопись“; ніженське „Ист.-филол. общество“ (1894) при Інституті Безбородька видавало (від 1896) свій „Сборник“. Зпоза укр. іст. товариств заслужилося перед укр. історіографією моск. „Общество истории и древностей рос.“ (від 1815. р.) та „Ист. Общество“ в Петербурзі (з 1866. р.), що в його працях брав участь М. Костомарів.

Багато для розвитку укр. історіографії зробили й різні археологічні організації (т-ва, комісії, комітети та з'їзди): моск. та петербурзькі „археол. общества“ та петербурзька археол. комісія, церк.-археол. общества: басарабське видавало „Труды“,

волинське (від 1893) — Волинський іст.-археол. збірник (крім того, в Житомирі було ще т-во дослідників Волині); з 1880 розвинуло свою діяльність „Церк.-археол. общество“ при кiev. дух. акад., що, поруч із подільським „Церк. ист.-археол. обществом“ (гол. наук. сила Ю. Сіцінський), було найбільш дієвим з таких організацій на Україні. Подібного типу установи засновано пізніше й у Полтаві (Церк. ист.-археол. комітет, 1906. р.) та Чернігові (Церк. археол. комісія, 1906). З 15 археол. з'їздів на Україні відбулося 6 (3. кiev. 1874; 4. одеський 1884; 11. кiev. 1899; 12. харківський 1902; 13. катеринославський 1905 і 14. чернігівський 1908).

В організації наук.-іст. праці на Україні з кін. ХІХ і поч. ХХ в. поважну роль відгравали й тзв. „учені архівні комісії“, що організували архіви, досліджували місцеву старовину, видавали іст. матеріали й розвідки. Найстарша з них таврійська (заснована 1887) видавала „Извѣстія“, а була ще чернігівська (з 1896), що видала 11 томів „Труды“ (з іст. працями В. Модзалевського, А. Верзилова, П. Дорошенка), басарабська, херсонська (1898), катеринославська (10 томів „Лѣтописи“ з працями В. Біднова, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, Я. Новицького й ін.) й полтавська (15 томів „Труды“ з іст. розвідками Л. Падалки й ін.).

Розвиток наук.-іст. праці в Галичині зв'язаний із такими організаціями, як „Гал.-руська Матиця“, „Ставропігійський Інститут“ і „Народній Дім“ у Львові, що публікували іст. матеріали А. Петрушевича, І. Шараневича й ін. Багато пошкодило укр. історіографії, що ці установи дуже рано опинилися в московіфільських руках. Московіфілом був і перший фаховий історик у Галичині Д. Зубрицький. З зах.-укр. істориків ХІХ в. треба назвати В. Ільницького, Ю. Целевича, О. Партицького, К. Заклинського, П. Свистуна, В. Чернецького, В. Мильковича, А. Добрянського, Юл. Пелеша й ін. У Галичині виходила (1886-1904) „Руська іст. бібліотека“.

Цілу епоху в розвитку укр. історіографії становить діяльність НТШ у Львові, тісно зв'язана з ім'ям М. Грушевського, автора монументальної Історії України-Руси (досі 9 томів до 1657. р.). НТШ видало зверх 150 томів „Записок“, „Збірників іст.-філол. секцій“, „Укр. Архіву“ й 16 томів „Жерел до історії України“. З ХХ в. появляються й заг. курси укр. історії: „Очерк истории укр. народа“ М. Грушевського (1904), „Исторія укр. народа“ Ол. Єфименкової (1906. р.) та пізніші й популярніші праці М. Аркаса, М. Грушевського й ін. Поч. ХХ в. позначився в Галичині шир. працею учнів Грушевського, деякі з них стали видатними істориками (Б. Барвінський, Б. Бучинський, Ст. Томашівський, М. Кордуба, І. Кривецький, І. Крип'якевич, І. Джиджора, Ом. Терлецький, Ол. Целевич, М. Чубатий, В. Гарсимчук, Д. Коренець та ін.).

Під кермою М. Грушевського розвиває іст. працю й Укр. Наук. Т-во в Києві (з 1908. р.), зі своїми „Записками“ (14 томів), кварталником „Україна“ й „Науковим Збірником“. Співробітниками цього т-ва в галузі укр. історіографії були М. Василенко, Л. Добровольський, В. Модзалевський, Гр. Павлуківський, М. Стадник, Ол. Шахматов, В. Шербина й кілька ін. В тому самому часі появляються праці В. Клепатського, В. Пархоменка, В. Біднова, К. Харламповича, П. Клименка, М. Слабченка й ін. та кількох чужих істориків, як Ф. Титов, П. Жуківич, Л. Пріселков, В. Мякотін і ін. Дуже визн. появою укр. історіографії того часу були праці В. Липинського.

Після революції 1917 укр. історіографія зазнала й вел. розмаху й занепаду. Роки 1917-19 позначилися розмахом організаційним і видавничим. У рр. 1918-19 виходить у Києві новий іст. орган „Наше Минуле“, засновується кілька нових наук. установ, налагоджується іст.-дослідницька праця. В 1918. р. повстає Укр. Акад. Наук, до якої пізніше приєднують стару „Археологічну комісію“, „Центр. архів“, „Укр. Наук. Т-во в Києві“ й „Общество Несторальтописца“. Починають (1919) виходити Записки іст.-філол. відділу ВУАН з іст. працями. Тоді саме починає розвиватися наук. праця й на провінції. Після повного затишшя в 1920-22. рр. знову ожила іст. діяльність у Києві й деяких ін. осередках України (Харків, Ніжень, Катеринослав, Одеса, Полтава, Кам'янець і ін.). З 1923. р. провідного значіння набрала іст. секція ВУАН з акад. М. Грушевським на чолі, який із 1924 відновив час. „Україна“, що не виходив від р. 1919. Повстала ціла низка іст. комісій, комітетів та ін. дослідницьких організацій, що почали розвивати дуже широку плянову працю, появилася кілька десятків капітальних публікацій, виховалися кадри нових істориків, та за кілька літ усю цю роботу припинено, а саму організацію зруйновано.

На зах.-укр. землях наук.-іст. праця після революції не припинилася, але провадиться в куди скромніших розмірах. Іст. матеріяли й розвідки появляються не тільки в Записках НТШ, а й у ін. виданнях, з яких своє значіння мають Записки Чина св. Василя В., Богословія й деякі ін.

За кордоном наук.-іст. працю ширше зорганізувала еміграція в Празі (пр. Укр. університет, Іст.-філол. Т-во та ін.), в Берліні (Укр. Наук. Інститут) та в Варшаві (Укр. Науковий Інститут). Над розробленням воєнної історії України працює в Варшаві Укр. воєнно-іст. т-во.

Література: Карповъ Г., Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до истории Малороссіи относящихся, Москва, 1870; Антонович В., Источники для истории Южной и Западной Россіи, Київ, 1881; Василенко Н., Къ

истории малорусской историографии [„Кіевская Старина“, Київ, 1894; — Огляд нової укр. історіографії в рос. енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона, т. 28; Лазаревскій Л., Пржеініе изыскатели малорусской старины [„Кіевская Старина“, Київ, 1895-97; Иконниковъ В., Опытъ русской историографии, II, Київ, 1908; Грушевскій М., Развитие украинскихъ изученій [„Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящимъ“, I], Спб., 1916; Дорошенко Д., Огляд укр. історіографії, Прага, 1923; Багалій Д., Нарис укр. історіографії, I, Київ, 1923; II, Київ, 1925; — Нарис історії України на соц.-екон. ґрунті, I, Харків, 1928; Показчики іст. літератури: Лазаревскій Л., Указатель источниковъ для изучения малорусскаго края, Спб., 1858; Милорадовичъ Гр., Указатель иностранныхъ источниковъ для истории Малороссіи, Чернігів, 1859; Дорошенко Д., Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью, Спб., 1904; Матеріяли до укр. історіографії, том V, випуск 1 [„Укр. іст. бібліографія за 1914-1923. рр.“ зібрав Ів. Калинович], Львів, 1924; Бібліографія історії України за 1917-27. рр. [„Бібліографічний Збірник“ під ред. Д. Багалія], Харків, 1929; Зленко П., Бібліографічний показчик наук. праць укр. еміграції за рр. 1921-31, Прага, 1932.

С. Наріжний.

Визвольні змагання 1917-23. *Армія УНР 1917-21.* Організація укр. армії починається з розростом рос. революції 1917. Потребу самостійної укр. армії визнає уже утворений у Києві „Укр. військ. клуб ім. Павла Полуботка“, що повстав із ініціативи М. Міхновського наслідком наради вояків київ. залогів з 29. III. 1917. — а далі I. всеукр. військ. з'їзд 19-21. V. 1917, і вже в IV. 1917 під проводом т-ва ім. Полуботка зорганізовано I. укр. козацький полк ім. Богдана Хмельницького (3.000 баґнетів). Шляхом для створення укр. армії мала бути, на погляд I. Військ. з'їзду, українська рос. частин; ухвалу з'їзду в цьому дусі мав переводити в життя „Укр. ген. військ. комітет“. Але коли рос. Тимчасовий уряд давши згоду на частинну українізацію 8 корпусів, зволікав із її реалізацією, в відповідь на це почали творитися самочинно укр. військ. частини. Їх мета була — підтримати укр. законну владу (Центр. Раду); та коли, після проголошення II. універсалу Центр. Ради, невдоволеній неясною політикою рос. Тимчасового уряду супроти України Полуботківський полк (утворений самочинно в VI. 1917), при допомозі „Вільного козацтва“ із Звенигородщини (теж самочинної організації), виступив 17-18. VII. зі зброєю в руках проти рос. уряду, захопив був Київ і домагався визнання Центр. Ради й Військ. ген. Комі-

тету верховною владою на Україні — „Укр. військ. ген. комітет“ виступ його зліквідував, і полк, згідно з тодішньою рос. військ. політикою, мусів піти на зах. фронт, куди незабаром (26. VII. 1917) виправлено й Богданівський полк, при чому останньому довелося тоді боронитися проти моск. військ.

Справа з офіційальною українізацією військ. частин ішла туго — тимто довелося вести українізацію самочинно. Тільки ж із українізованих військ. частин Україні користи було мало. Багато з них, пробуваючи далеко поза Україною, з больш. переворотом у Росії, розкладалося, розбігалось, а то й не встигало продертися кризь больш. війська на Україну, деякі відділи большевики просто ліквідували. Ті ж, що були на Україні, улягали агітації большевиків і переходили до больш. армії.

Не бачачи користи з українізованих частин, укр. влада заходилася коло творення окремих укр. частин — дивізій, куди входили полки Б. Хмельницького, Полуботка, Сагайдачного, Богуна, Кармелюка й т. д. з різним числом багнетів, із неупевним щод. нац. обличчя проводом. Та серед таких обставин вибухла укр.-больш. війна. 24. XI. 1917 больш. воєнно-рев. комітет дав наказ кияв. місцевому комітетові приготуватися до збройного повстання проти Центр. Ради, і комітет на 29. XI. наказав виступити до бою. Цим разом виступ кияв. большевиків удалося зліквідувати. Укр. відділи пороззброювали больш. моск. війська, заарештували провідників больш. повстання (м. ін. Пятакова), захопили велику силу воєнного матеріалу, та Центр. Рада не тільки не використала тої великої перемоги, а ще й випустила полонених (м. ін. Пятакова). Воєнні сили Центр. Ради на той час налічували 16.000 людей супроти — 8.400 больш. війська.

Укр. частини, де могли, обеззброювали збольшевичене моск. військо й вислали його вагонами до Московщини — але ж укр. уряд усе ще був у небезпеці. В миру того, як між Центр. Радою й большевиками зростало напруження, військ. сили Центр. Ради меншали. Коли в середині грудня (17. XII. 1917) больш. моск. уряд із Леніном і Троцьким поставив Центр. Раді ультимат — не допускати без його згоди рос. білих військ на Дін та Урал і припинити роззброювання червоної армії на Україні, і коли Центр. Рада той ультимат відкинула, і стало ясно, що дальша війна неминуча — Україна, з кінцем грудня, опинилася, крім частин, зложених тільки з добровольців, майже без війська. Різні полки з гучними іст. назвами (Шевченківський, Дорошенківський, Грушевського й т. д.) оголошували в найкращому разі „неутральність“, а так — переходили до большевиків.

Тимчасом большевики, не виповідаючи формально війни, за пляном В. Антонова-Овсєєнка, виробленим 10. XII. в Могилеві,

вже з кінцем грудня (26. XII.) захопили Харків, де засів больш. уряд для України, і звідкля упрямо (18. I. 1918) похід на Київ. Протягом місяця січня больш. війська під проводом Муравйова заняли, з допомогою відділів Єгорова, Березина та Знаменського, майже все Лівобережжя (Катеринослав 8. I., Полтаву 19. I., Лубні 24. I., Бахмач 27. I., Кролевець 26. I., Конотіп 27. I.) і розбили студентський курінь під Крутами (29. I. 1918), що йшов на поміч оборонцям Бахмача. Оборону Лівобережжя взяв на себе Гайдамацький кіш Слобідської України під проводом С. Петлюри, крім цього, на большевиків став відділ „Вільного козацтва“ під командою інж. Михайла Ковенка й 1. сотня гал. СС (гл. Січові Стрільці), що сформувалася була під проводом Романа Сущка з кол. гал. полонених та втікачів. Та укр. війська мусіли податися з Лівобережжя, бо, у зв'язку з проголошенням самостійности України IV. універсалом (25. I. 1918), в Києві вибухло больш. повстання, і треба було укр. військ. поспішити на оборону укр. влади в Києві.

Бої з больш. повстанцями в Києві тяглися 10 днів. Большевики захопили були найважливіші пункти Києва, арсенал на Печерську, Поділ, Старе Місто й вузьким ланцюгом оточили будинок Центр. Ради. Та СС, пробившись кризь больш. війська, відбили Старе Місто, Поділ; Слобідський кіш і Вільне козацтво (з 3. на 4. II.) здобули арсенал, захопивши 300 большевиків у полон (300 було вбитих). Тільки ж довше вдержатися в місті було не сила проти переваги больш. військ, що надтягали під проводом Муравйова зі сходу. 4. II. Муравйов заняв Дарницю й мости на Дніпрі, навів на місто гармати, залишені демобілізованими вояками, й цілих 5 днів бомбардував Київ — серед страшної паніки населення, яке до укр. війська ввесь час ставилося явно вороже, спочувало большевикам і навіть стріляло потайки до укр. вояків із домів. Чес., поль. відділи трималися нейтрально. Вночі з 8. на 9. II. укр. військо числом до 3.000 людей покинуло Київ, враз із більшістю членів Центр. Ради, й подалося спершу на Житомир, потім прочистило собі дорогу на шляху Рівне-Сарни, укріпилося в Сарнах, і від 24. II., опершись на Житомир, почало посуватися на схід, обеззброюючи рос. ешелони. 9. II. заняв Київ Муравйов і вчинив таку криваву розправу, якої Київ не бачив від часів Андрія Боголюбського (загинуло до 5.000 людей).

Того самого дня уряд УНР заключив у Бересті мировий договір із центр. державами, 3. III. центр. держави приневолити до миру Сов. Росію, при чім остання зобов'язалася заключити мир із Україною та признати мировий договір між нею й центр. державами. У зв'язку з берестейським миром уряд Центр. Ради 12. II. попросив у Німеччини військ. допомоги для увільнення

України від большевиків, і укр. війська з допомогою німців прочистили незабаром від большевиків шлях із Житомира на Бердичів (полк. Болбочан), а 1. III. 1918 під проводом С. Петлюри (Слобідський кіш), ген. Присовського, та Євгена Коновальця (СС) ввійшли до Києва. В пол. березня дивізія Натієва з ін. частинами пішла звільняти Лівобережжя: 1-3. IV. заняла Ромодан, 8-9. IV. Полтаву (ген. Петрів), 19. IV. Харків, 30. IV. Колпаково на кордоні Донщини; до кінця квітня ціла Україна була від большевиків звільнена.

Щойно тоді виривають проекти організації постійної армії, на основі територіального комплектування: армія мала складатися з 8 корпусів піхоти та 4^{1/2} дивізій кінноти. Та створити постійну армію не вдалося ні Центр. Раді, ні урядові Скоропадського, ні пізніш Директорії (гл. Україна — Військо), дарма, що ця остання 1. I. 1919 налічувала 118.931 козаків, 5.181 старшин, 287 урядовців, 48 лікарів, 1.462 коней, розпоряджала 64.013 рушницями, 197 гарматами, 962 скорострілами, 12 літаками, 9 панцирними поїздами й 26 автокольонами. Війська ці були охотницькі, що відповідно до хвилини, чи настрою, чи під впливом агітації могли перейти до противника. Автім це траплялося в тих часах і з військом більш постійного характеру, як ось із гетьманською сердюпською дивізією (4 полки), яка доповнювалася синами заможніших козаків, і яка підчас повстання проти гетьмана перейшла на бік Директорії.

Повстання проти Скоропадського почалося під проводом С. Петлюри (після проголошення федераційної грамоти Скоропадського 14. XI. 1918) з Білої Церкви, при чому до того часу повстанці запевнилися нейтральністю нім. армії. Після тяжких боїв СС під Мотовилівкою з моск. добровольчими військами (Кіріпчичова), що боронили владу Скоропадського, війська Директорії захопили 14. XII. 1918 Київ, який день передтим покинув Скоропадський.

Становище нім. війська на Україні після вибуху нім. революції (9. XI. 1918) та укр. нац. повстання проти Скоропадського використали большевики, щоб удруге піти походом на Україну. Вже 17. XI. 1918 утворився в Москві совіт укр. фронту з Антоновим, Сталіном та Затонським (совіт мав до своєї послуги воронізький 43. роб. полк, 2. орловську кавалерійську дивізію), а рівночасно Центр. Комітет РКП ухвалив утворити рад. уряд України з Пятаковим на чолі та членами: Антоновим, Артемом, Квірінгом і Затонським. На вістку про це уряд УНР після ряд інтерв'єлів у справі воєнних заходів Москви (31. XII. 1918; 3., 4., 9. I. 1919), та на них дістав відповідь, що на Україну наступає не військо РСФСР, а воюють між собою війська України — військо укр. рад. влади й Директорії. В I. 1919 УНР була оточена з усіх

боків ворогами: на півд. сході укр. армія переслідувала невеликі загони моск. добровольців, прихильників Скоропадського, що відступали; з півночі та сходу почали надходити більш. війська; на заході — румуни й поляки. Серед такої ситуації утворився лівобережний фронт із полк. Болбочаном на чолі, правобережний (півн. група от. Оскілка), дністровський із самостійним фронтом УГА включно, і півд. група (от. Греків, якому підлягав спершу й от. Григоріїв). Окупація нім. армія верталася до Німеччини. Большевики, після тяжких боїв у районі Харкова, Полтави, Катеринослава, Вороніжа й Чернігова, захопили мало не цілу лівобережну Україну при допомозі от. Махна й от. Зеленого, що перейшли на їх бік. Під впливом цього укр. армія 5. II. 1919 залишила Київ. В пол. II. 1919 були вже тільки 2 фронти: більш. на сході й півночі (головний) і поль. (другорядний, але для УГА — головний).

Цілий лютий та з поч. III. 1919 большевики вели концентричний наступ, стратегічно обхоплюючи армію УНР: 1) з півночі в напрямку а) Мозир-Коростень і б) Лунинець-Сарни-Рівне, загрожуючи сполуці з Галичиною; 2) з півд. сходу з околиці Катеринослава та Кременчука через Знаменку на Бірзулу-Жмеринку. Таким чином, вони хотіли відрізати армію УНР від Одеси, і водночас розвивали наступ на Бердичів, Козятин та Жмеринку. Тоді от. Григоріїв перейшов на бік большевиків, завдавши правому крилу й задан армії тяжкий удар на лінії Знаменка-Бісавет. Армія УНР приготувалася до протиудару з метою відрізати більш. групу в районі Бердичів-Козятин-Вінниця. В околиці Мозиря до армії УНР перейшли частини I. більш. армії, яка загрожувала Києву. У боях СС із большевиками за Бердичів, останній декілька разів переходив із рук до рук. Запорожці просунулися в напрямку на Таращу, де вибухло повстання проти большевиків. Та в хвилині цих успіхів уступив із фронту 29. IV. от. Оскілка, а рівночасно півд.-східню групу й Запорозький корпус поставила в тяжке положення Антанта, що залишила Одесу та чорноморське побережжя, через що війська УНР, які були на цьому фронті, мусіли перейти через Дністр на територію Румунії й аж із кінцем IV. 1919 через Румунію, Галичину дісталися в район Радивилів-Новий Почаїв, залишивши румунам: 80 гармат, 700 скорострілів, 15.000 рушниць, 7.000.000 рушничних набойів, 34.000 гарматних стрілен, 2.500 ручних гранат та 140 ешелонів із різним майном. Запорозький корпус та повстання в заплілі большевиків спричинилися до нового протиудару. Але саме тоді під Львів прибули дивізії Галлера, що завдали удар не тільки УГА, але й наддніпрянським частинам на лінії Лупць-Броди. Використовуючи цю ситуацію, большевики повели наступ зі схо-

ду на Рівне-Крем'янець. Тоді деякі укр. частини (19. дивізія), під ударами поляків, перейшли на бік большевиків, а ціла укр. армія скупчалася на маленькій території по обидві сторони залізниці Дубно-Броди. Зад армії був цілком відкритий, лінія Озирна-Тернопіль-Волочиське була вільна. Штаб армії з урядом переїхав до Тернополя. Большевики, прорвавши фронт, почали натискати з півд. сходу, при чому ще й міцно обсадили лінію Збруча.

Тоді штаб армії до кінця квітня перевів реорганізацію своїх частин. Зреорганізована армія (група СС, 10., 11 дивізія та 9. залізнична, Запорозька, Волинська групи, Запорозька Січ та 3. дивізія) налічувала 14-15.000 багнетів і шабель, 350-380 скоростріль, 120 гармат і понад 30.000 людей. Постачання, коли не лічити 110.000 патронів та 4.000 гарматних набоїв, армія не мала жадного. Большевики мали на Україні XII. та XIV. армії з резервами з центр. Росії та з ін. фронтів — перевага сил була на їх боці. Але саме тоді вибухають проти большевиків численні повстання на Україні, з півдня і з Дону почав посуватися Денікін із рос. добровольчою армією, а на Волгу адмірал Колчак, і це й полегчувало ситуацію армії УНР. Серед таких обставин штаб армії УНР заключив перемир'я 24. V. з поляками. Але штаб УГА відмовився виконувати розпорядки наказного отамана Осецького та гол. отамана й видав своїй армії наказ стягтися в кут між ріками Дністром і Збручем. Тоді штаб армії вирішив прорвати больш. фронт і вийти на лінію Староконстантинів - Проскурів-Кам'янець Под. Запорозькі розбили на сході большевиків і 2. VI. вийшли на лінію сіл Волиця - Миколаїв - Катеринівка - Пахутинці, СС — на лінію Горині, зате Волинська група на півн. заході прикривала Запорозьців і СС від поляків і большевиків.

Та на лінії Тернопіль-Волочиське справа стояла майже катастрофально. 2. VI. 1919 39. піший полк. полк здобув Тернопіль, а штаб армії та всі установи переїхали на стацію Богданівка, опинившись між двома ворожими арміями — на гарматний стріл від одної й на рушничний стріл від другої. 4. VI. 1919 6. Запорозька дивізія остаточно зламала опір большевиків у околиці Чорного Острову. Таксамо 7. дивізія після завзятих боїв 4-6. VI. захопила Проскурів, від 7-15. VI. йшли бої в околиці Проскурова, куди большевики кинули кит. та мадярські частини. й укр. армія посунулася в напрямку на Нову Ушицю, де большевики зосередили свої частини в кількості 9.500 багнетів, 1.500 шабель, 42 гармати, 2 бронепотяги. 15. VI. вона зовсім зліквідувала прорив большевиків і своїм лівим крилом міцно станула на р. Случ. Від 16. VI. — 25. VI. розпочався другий період проскурівської операції, 18. VI. большевики кинулися на Волинську групу, прорвали

фронт, розбили частини півн. дивізії, але ж уже 24. VI. справи дивізії поправляються, і 25. VI. вона випрасе большевиків за р. Горинь. Та 30. VI. почався новий большевицький успішний наступ: уночі з 5-6. VII. вони заняли Проскурів, укр. армія, завзято відбиваючись, відійшла на південь від залізниці Війтівці-Проскурів і після боїв 8-13. VII. опинилася під Кам'янцем.

За той час УГА, під натиском поляків, посувалася до Збруча. Гол. отаман годився на перехід УГА за Збруч із пропозицією заняти Ожогівці-Купин-Наркевичі-Городок-Черч-Голосків-Шустівці. Це був час для наддніпрянської армії дуже тяжкий: відворот Запорозької Січі до Копайгорода 10. VII. відкривав усі шляхи від Жмеринки на Бар-Ялтущків-Нову Ушицю-Дунаївці прямо в зади Запорозькам (єдиною допомогою був натиск 5. гал. бригади в найбільчисте місце большевиків: Чорний Острів-Проскурів), ситуація 12-15. VII. ставала ще критичніша. Та саме в той час почав пробиватися до армії от. Ю. Тютюнник із відділом коло 3.500 людей, загрожуючи больш. запілля, а 16-18. VII. УГА перейшла Збруч і скупчилася: 1. корпус у Лянцкоруні, 2. — у Оринині, 3. — у Фридрихівці-Залуччі; 17. VII. полк. Удовиченко розбив одну групу 45. сов. дивізії, другу ж протиснув на Вапнярку; от. Тютюнник і Запорозька Січ звільнили шлях на Нову Ушицю-Дунаївці; кам'янецька група обсадила шлях Шарівка-Ярмолинці-Городок, і таким чином УГА діставала вел. терен для розміщення.

Тимчасом большевики (18. VII.) стараються відтиснути 3. дивізію від залізниці й утворити собі вільний шлях на Жмеринку; рівночасно 18-19. VII. йдуть завзяті бої за стацію Вапнярку — укр. частини мусіли податися назад. Але ж 20. VII. група СС перейшла у протинаступ, захопила 22. VII. лінію Смотровича, де міг розгортнувся 2. гал. корпус, 7. гал. бригада з частинами 9. дивізії почала посуватися на Зіньків, а I. та III. корпуси прямували на лінію Миньківці-Нова Ушиця. 24. VII. Ю. Тютюнник і Божко добились значних успіхів на жмеринському шляху: Божко розбив большевиків на Матійковому (23. VII.). Тютюнник перетяв залізницю Деражня-Жмеринка на відтинку стації Комарівці-Сербинівці. Сполученими силами армії УНР та УГА вдалося 29. VII. здобути Проскурів. Одночасно Удовиченко провадив завзяті бої з большевиками в напрямі Вапнярки, яку нарешті по важких боях здобуто.

Тимчасом уряд УНР заключив перемир'я з Польщею. Із Денікіном, що оперував на Лівобережжі, через вороже становище Антанти до України, до згоди не дійшло. Дня 2. VIII. штаб Дієвої армії вирішив розпочати одночасно наступ на Київ і на Одесу: почали його спершу наддніпрянські частини, при допомозі гал. частин, під Жмеринкою на шепетівській лінії й під Вінницею —

вперті бої тягнулися аж до 10. VIII.

Через те, що Нач. Команда УГА відмовилася виконувати директиви штабу Дієвої армії, 11. VIII. утворено штаб гол. отамана з от. Юнаковим на чолі й ген. Курмановичем, ген. квартирмейстром: об'єднані армії налічували до 85.000 людей і 15.000 повстанців, що співпрацювали з армією. Ворожі сили на півдні становили 45., 47. і 58. дивізії. На київ. й коростенській лінії було теж коло 16.000 людей; на півдні большевики теж мали до 20.000 людей.

12. VIII. 1. корпус УГА завзяв Вінницю, 14. Хмельник, Янів і Калинівку, 13. VIII. почався наступ групи Вольфа (II. гал. корпус і СС), 14. VIII. занято Староконстантинів. Але 15. VIII. поль. військо розпочало рух на Дубно-Рівне — наслідком чого вислано туди спільну делегацію від обох армій і 1. IX. підписано умову: таким чином, був забезпечений зад на випадок невідатної боротьби з большевиками. 19. VIII. здобуто Бердичів (група Вольфа), 21. VIII. Житомир, рівночасно йшов наступ частин Удовиченка на Бірзулу; 21. VIII. на відтинку київ. групи укр. військо вперше зустрілося з денікінцями на стації Сигнаївка. ШГО*) дав директиву військам не вдатися в ворожі акції з ними і просити не ставити їх поховоді перепон. Обидві армії крок за кроком розбивали большевиків і вкінці 31. VIII. 1919 до Києва з одного боку ввійшло укр. військо, з другого денікінці. Через ворожий виступ рос. добровольців супроти укр. армії укр. частини відійшли на лінію Ружин-Ольгопіль - Вчорайшне - Самгородок. З больш. дивізії, що пробивалися з півдня, оточені з одного боку добровольцями, з другого боку частинами укр. армії — вільно пройшли на Сквиру (докладніше про цей час гл. Армія ЗОУНР, III. стор. 719-720).

Укр. армія опинилася перед небезпекою оточення з одного боку большевиками, з другого — добровольцями, а зза Збруча та з півночі кожної хвилини готова була до наступу поль. армія. Вже на поч. IX. 1919 укр. армія відійшла на лінію Козятин-Бердичів-Житомир; 24. IX. 1919 за підписом гол. отамана, диктатора Петрушевича та ради міністрів проголошено війну ген. Денікінові, почалися затяжні бої з большевиками, в армії появилася тиф, бракувало ліків, одягу, амуніції... 6. XI. Нач. Ком. УГА підписала умову з Денікіном, 17. XI. договір відновлено. Обидві укр. армії розійшлися. Надніпрянська почала відступ на північ і на півн. захід, УГА — на схід. Починаючи від 11. XI. надніпрянська армія пересувалася в район Ярмолинці-Проскурів-Староконстантинів, на поч. листопаду опинилася в районі Чорторії, оточена з усіх боків ворогами. Від 6. XII. 1919 — 6. V. 1920 надніпрянська армія перебувала в тав. „Зимовому поході“, спершу на задах

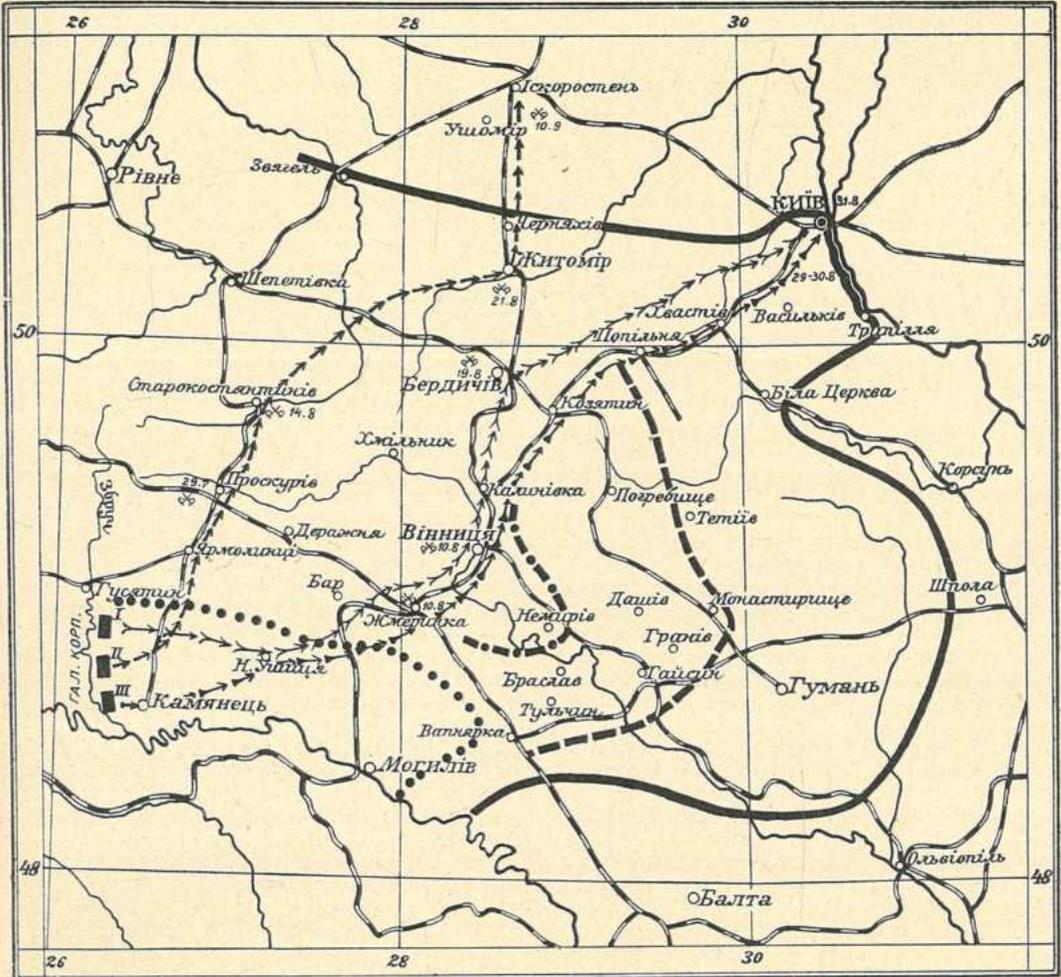
Денікіна, потім большевиків, перейшла з боями Правобережну Україну, перекинулася навіть на Лівобережжя, та з кінцем березня дістала наказ пробиватися на захід до поль. фронту. Большевики намагалися перехопити її під Балтою й Ольгополем, де вона мусіла звести тяжкі бої, щоб прорватися на півн.-захід.

Після підписання 21. IV. 1920. р. воєнної конвенції між урядами УНР й Польщі, укр.-поль. військо почало наступ проти большевиків від Дністра до Прип'яті: розбито XII. та XIV. больш. армію, що подалися на схід; у цих боях велику роль відіграла армія УНР, що оперувала в запіллі большевиків. 2. стрілецька дивізія (полк. Удовиченко), що була у складі VI. поль. армії, захопила 27. IV. Могилів, 6. стрілецька дивізія (полк. Безручко), що була в складі III. поль. армії, увійшла 7. V. 1920 до Києва.

6. V. армія УНР вернулася з „Зимового походу“ у складі 2.100 багнетів, 580 шабель, заняла фронт у районі: Грушка-Окниця-Трибушівка-Вербка-Дзигівка-Ямпіль, правіше VI. поль. армії, й увесь час обороняла свої становища перед большевиками. Та 5. VI. Будьонний прорвав укр. фронт б. Самгородка, — починається відворот обох армій на захід, поль. армія відійшла на лінію Збруч-Стир, українська цілий місяць (13. VI. — 13. VII.) посувалася з боями на захід і вночі на 13. VII. перейшла р. Збруч. Дальший місяць (14. VII. — 18. VIII.) вона з поль. VI. армією обороняла лінію р. Збруч, мала значний успіх у районі с. Сидорова, та, у зв'язку з загальним відступом, відійшла за Дністер. Дальші три тижні військо УНР (19. VIII. — 14. IX.) оборонюється перед большевиками на лінії р. Дністра, при чому 29-30. VIII. ген. Безручко вийшов славно переможцем над Будьонним, 24. VIII. військо пішло в наступ, перейшли Дністер у Нижнєві, щоб опісля знов із боями податися за Дністер. 15. IX. починається наступ на большевиків; військо перейшли Дністер, розгромили XIV. больш. армію й 18. IX. були вже на лівому березі Збруча. Тільки ж через завіщення зброї між поляками й большевиками (18. X.) наступ увірвався, й армія УНР вийшла на лінію Яруга над Дністром - Мурахва - Бар-Волковинці-Литинці.

Через замирення Польщі з большевиками укр. військо опинилася в незвичайно тяжкому стратегічному становищі — їх ліве крило було всякчас виставлене на удар із півночі. Із укр. армією співдіяла 3. рос. армія ген. Перемькіна та кінна коз. бригада от. Яковлєва, сформовані рос. політ. комітетом у Польщі (Савінков), з яким уряд УНР підписав політ. умову з визнанням самостійності України. В той час армія УНР налічувала 19.764 козаків, 3.456 старшин і 6.500 коней; 3. рос. армія — 2.700 багнетів, 400 шабель, 52 скоростріли і 12 гармат; коз. дивізія от. Яковлєва — 1.528

*) ШГО = штаб головного отамана.

→→→ I Корпус, →→ II Корпус, →→→ III Корпус, ●●●● фронт армії УНР в часі переходу УГА через Збручу (16-17 липня 1919), — фронт, який досягнули обидві армії до 31.8.1919.
 ■■■■■ протидієтінський фронт УГА при кінці вересня, ■■■■■ протидієтінський фронт УГА в першій третині листопада 1919, % бої, що закінчилися загибеллю даної місцевості

козаків, 190 старшин і 914 коней. Та большевики мали незвичайну перевагу.

Новий наступ на большевиків визначено на 11. XI.; та большевики вже 10. XI. заатакували частини укр. армії, розбили праву її групу, укр. війська враз із рос. частинами відійшли по тяжких боях (11-21. XI. 1920) на захід до Збруча і 21. XI. мусли перейти на територію Польщі, де їх, після зложення зброї, інтернували.

В еміграційному періоді укр. армії заслуговує ще згадати про похід із Польщі (1.500 вояків) на большевиків, що почався вночі з 3. на 4. XI. 1921 (льодовий похід). На ціле це повстання склалися 3. групи:

волинська (Ю. Тютюнник), подільська (полк. Палій) та басарабська (Гулий-Гуленко). Остання через різні перешкоди не могла з Румунії прорватися на Україну; Палій пройшов серед боїв із большевиками проскурівський та лятичівський повіт, дійшов до Малина та Бородянки під Києвом, пізніше подався на схід від Радомишля, прорвався крізь любарські та заславські ліси, 29. XI. перейшов поль. кордон і попав до таборів. Група Ю. Тютюнника попрямувала на Коростень, який захопила з вел. добыччю, та 14. XI. її оточила червона кавалерія й цілком розбила. Оточені з усіх боків большевиками, без відповідного одя-

гу та зброї, вояки ці вернулися назад до Польщі; а 359 із них 21. XI. у м. Базарі більшовики розстріляли після того, як ні один із них не захопив „каяться“...

Література: Капустянський М., Похід укр. армій на Київ і Одесу в 1919. р., I-III Львів, 1921-22; Петрів В., Спомини І, Львів, 1927; Омелянович-Павленко М., Зимовий похід [„За Державність“], Каліш, 1929; Антонов-Овсеєнко В., Записки о гражданной войне, Москва, 1930; Безручко М., Січові Стрільці у боротьбі за державність [„За Державність“], Каліш, 1932; Дорошенко Д., Історія України 1917-1923, том I, Ужгород, 1932, том II, Ужгород, 1930; Укр.-моск. війна 1920. р. [„Праці Укр. Наук. Інст. у Варшаві“, том XV], Варшава, 1933. *Ол. Доценко.*

Діяльність урядів Наддніпряничини від 1917. р. Уряд України сформувався до проголошення самостійності України. Був це перший Ген. Секретаріат, утворений після 1. універсалу Центр. Ради 15. VI. 1917 (гл. том I, стор. 751-752). Офіційне завдання його було підготувати основи автономії України, але ж насправді це був укр. уряд, із яким мусів числитися рос. Тимчасовий уряд і після переведеної угоди з Центр. Радою — прийняті в себе представника від України (П. Стебницький), що в Києві брав участь у засіданнях Ген. Секретаріату, а в Петербурзі в засіданнях Тимчасового уряду. А проте тертя між одною і другою владою тривали й далі, вироблені Ген. Секретаріатом законопроекти, подавані на затвердження Тимчасового уряду, не діставали відповіді, за самостійну політику Центр. Ради (ухвала скликати укр. Установчі Збори) їй грозив від Тимч. уряду суд, до якого не дійшло через больш. переворот у Петербурзі. В боротьбі між більшовиками й військами вірними Тимчасовому урядові Центр. Раді довелося на Україні грати роль арбітра, її авторитет сильно зріс. Починається дипломатична робота уряду, видано (XI. 1917 — I. 1918) багато важних законодавчих актів (гл. Україна: Право УНР). З поч. XII. 1917 більшовики декларували незалежність України, але рівночасно пішли на неї війною (гл. Визвольні змагання, Армія УНР), наслідком чого було проголошення самостійності України 22. I. 1918. Від VI. 1916—26. I. 1918 головою уряду (і внутр. справи) був В. Винниченко, що тричі реорганізував кабінет, у якому в різні періоди брали участь: С. Петлора, потім М. Порш (військ. справи), Б. Мартос (земельні), Ол. Шульгин (закорд.), В. Зільберфарб (жидівські), Д. Антонович (морські), Д. Одинець (моск.), І. Стещенко (освіта), М. Міцкевич (польські), М. Шаповал (пошта й телеграф), М. Ковалевський (харчові), М. Каченко, потім В. Садовський (юстиція), В. Голубович (торг і промисловість), М. Туган-Барановський, потім В. Ма-

зуренко (фінанси), В. Єщенко (шляхи), А. Золотарів (держ. контролю), О. Лотоцький, потім Ів. Мірний (ген. писар). Та через с.-рівську більшість у Центр. Раді цей кабінет димісіонував, і за нового уряду В. Голубовича, складеного, крім 2. с.-деків, із самих соціалістів-революціонерів (В. Голубович, М. Немоловський, П. Христюк, Н. Григорій, М. Ковалевський, А. Терниченко, Є. Сокович, Ст. Перепелиця), коли керманічем міністерства був властиво М. Грушевський, припала війна з більшовиками, берестейський мир, звільнення України від більшовиків при допомозі австр. і нім. військ. Найважча справа кабінету, переорганізованого після берестейського мира поміркованими елементами з партії соціалістів-федералістів (С. Шелухин, В. Прокопович, І. Феценко-Чопівський) полягала в унормуванні відношення до нім. військ. командування, що невдоволене урядом, маючи силу, втручалосся у внутр. укр. справи, гол. на провінції. Не порозумівшись з укр. урядом, фельдмаршал Айхгорн, пізніш убитий у Києві, видав наказ у справі засіву, щоб за всяку ціну дістати збіжжя, обіцяне Німеччині договором. Крім німців, були невдоволені урядом В. Голубовича праві рос. кола, багатіші селяни України й помірковані кола укр. громадянства (соціалісти-федералісти з кін. IV. 1918 відкликали своїх представників із уряду). Використовуючи це невдоволення, нім. командування 29. IV. 1918, того самого дня, коли Центр. Рада ухвалила конституцію УНР й вибрала М. Грушевського президентом, заняла збройно Центр. Раду, арештувала кількох міністрів і допомогла П. Скоропадському стати гетьманом (29. IV. 1918), якого того самого дня обрав ним зібраний у Києві з'їзд земельних власників.

Через те, що укр. гром. думка не була підготована до співпраці зі Скоропадським, відомі укр. діячі в перших гетьм. урядах (М. Сахна-Устимовича й М. Василенка 3-9 V. 1918) участі не брали, хоч один і другий зверталися до членів партії соціалістів-федералістів. У кабінеті відомого земського діяча Хв. Лизогуба (10. V. — 18. X. 1918) більшість міністрів була з походження українці, але, крім Д. Дорошенка (закорд. справи), та М. Василенка (освіта), не було ні одной людини зв'язаної з укр. нац. рухом: Ф. Лизогуб (прем'єр, внутр. справи), Ол. Рогоза (військ.), В. Зіньківський (культ.), Ю. Любінський (здоров'я), Б. Бутенко (шляхи), М. Чубинський (юстиція), І. Кістяківський (держ. секретар — пізніше внутр. справи), з чужонаціональних: С. Гутнік (торговля), А. Рженецький (фінанси), В. Колокольцев (земельні справи), Ю. Соколовський (харчові), Ю. Вагнер (праця), А. Афанасієв (держ. контролю). Такий склад викликав гостру опозицію укр. нац. партій. Умови, ставлені українцями до уряду Скоропадського (гетьман часовий президент

УНР, прийняття конституції виробленої Центр. Радою, більшість портфелів укр. дем. партіям), відкинуто. Занепокоєння на місцях, ексекуючі селян створювали внутр. труднощі. Переговори гетьмана (через Д. Дорошенка) зі створеним „Укр. Нац. Союзом“ довели (24. X.) до реорганізації кабінету, куди ввійшла низка укр. діячів, членів Укр. Нац. Союзу (П. Стебницький — освіта, О. Лотоцький — культ, В. Леонтович — земельні справи, А. В'язлов — юстиція, М. Славинський — праця), але вони відчували до себе недовіру гетьмана, який підо впливом рос. реакційних кол проголосив 14. XI. федерацію з Росією, й усіх укр. членів кабінету (навіть Д. Дорошенка) без попереднього повідомлення усунув і покликав кабінет С. Гербеля з росіян (крім Іг. Кістяківського й В. Науменка), вороже настроєних до укр. нац. руху. З перемогою Директорії (XII. 1918) П. Скоропадський зрікся (14. XII. 1918) влади на руки свого уряду, а той передав владу Директорії. За гетьманату налічують (Д. Дорошенка) до 300 законопроектів (гл. Україна: Право Укр. Держави). В закорд. політиці гетьманський уряд стояв на ґрунті берестейського миру, добився ратифікації його в центр. державах (гл. том I, ст. 287). Він склав договір із Кримом, що мав увійти до України, як автономна одиниця, добився політ., торг. і військ. порозуміння з Доном та Кубанню, вів пертрактації з Румунією у справі Басарабії та мирові переговори з Сов. Росією з кін. V. 1918 (1. засідання 10. V.), які не довели до ніяких результатів.

Серед невимовно важких умов 1918-21, Директорії УНР доводиться 6 разів змінити кабінет. По вступі до Києва (XII. 1918) Директорія доручила 26. XII. скласти кабінет В. Чехівському, у склад якого ввійшли: В. Чехівський (прем'єр і закорд. справи), О. Мицюк (внутр. справи), С. Остапенко (торг. і промисловість), М. Шаповал (земельні справи), Б. Мартос (харчові), С. Шелухин (юстиція), Б. Матюшенко (здоров'я), М. Білинський (морські справи), І. Штефан (пошта й телеграф), Д. Симонів (держ. секретар), А. Ревуцький (жид. справи), керманічі: І. Ліпа (культ), П. Пилипчук (шляхи); виконували обов'язки міністрів: Л. Михайлів (праця), І. Сніжко (держ. секретар, пізніш М. Корчинський), О. Осепський (війна, пізніш Ол. Греков), В. Мазуренко (фінанси), П. Холодний (освіта, пізніш І. Огієнко). Після евакуації Києва прийшов кабінет С. Остапенка (13. II. — 9. IV. 1919 в Вінниці, 9. IV. 1919 у Рівному), — далі уряд — Б. Мартоса (9. IV. 1919 — 27. VIII. 1919 в Рівному, Галичині та Кам'янці), І. Мазепа (28. VIII. — до заключення поль.-укр. договору). По лубарській катастрофі І. Мазепа був у Зимовому поході й повернувся до Кам'янця у IV. 1920; по визволенні Києва утворив кабінет В. Прокопович (25. V. 1920 — 15. X. 1920 в Кам'янці), а його засту-

пив уряд А. Лівичького (до III. 1921 в Тарнові). На еміграції були такі уряди УНР: В. Прокоповича (III. 1921 — VIII. 1921), П. Пилипчука (VIII. 1921 — 12. I. 1922), А. Лівичького (12. I. 1922 — VI. 1923), з малими переїнами від 3. IX. 1924. Коли зі смертю С. Петлюри (25. V. 1926) А. Лівичький став гол. отаманом, на чолі уряду УНР станув В. Прокопович.

Дипломатична діяльність УНР починається теж іще до проголошення УНР. Уже в утвореному Центр. Радю Ген. Секретаріаті (VI. 1917) був окремий ген. секретар міжнац. справ (до I. VII. С. Єфремов, пізніш О. Шульгин), що перед рос. чинниками займався справами меншин на Україні (жидів, росіян, поляків), зносився з ін. поневоленими народами кол. Росії, взяв активну участь у скликанні й переведенні конгресу народів Росії в Києві 23. IX. 1917. р., приймав представників чужоземних держав у Києві, з кін. VIII. 1917 вперше ввійшов у безпосередній контакт із фр. амбасадором Нуленсом.

З проголошенням самостійної України, хоч і в рамках Росії, 3. універсалом 20. XI. 1917 Ген. Секретаріат мусів подбати про визнання за кордоном того правового становища, яке склалося. Тимто в XII. 1917 починаються переговори з представниками Антанті, а саме від Франції з ген. Табуї, що пізніше (29. XII. 1917) став представником (комісарем) Франції при уряді УНР, від Англії з кол. ген. консулем у Одесі Піктоном Баге, що теж став представником Вел. Британії при уряді УНР, з ген. Коандою від Румунії, з проф. Масариком від Чес. Нац. Союзу; тоді були в Києві при уряді УНР й постійні представники від різних народів кол. Росії.

З хвилиною, коли уряд УНР замирився з центр. державами в Бересті (9. II. 1918), самі від себе перервалися дипломатичні зносини з Антантою, зате після договору з осередніми державами основується в столицях тих держав представництва: в Берліні (Ол. Севрюк), у Відні (А. Яковлів), у Царгороді (Микола Левицький) і т. д., при чому ці держави теж попризначували на Україні своїх послів: бар. Мум (Німеччина), граф Форґач (Австро-Угорщина), Ахмед-Мухтар бей (Туреччина), Іван Пішманов (Болгарія) — крім того до Києва наїздили послі від коз. республік і Криму. З гетьманським переворотом (29. IV. 1918), власне, зміни були лише в особах: бар. Штейнгель (Берлін), В. Липинський (Відень), М. Суковкін (Царгород); крім того, вислано тоді окремого представника до Болгарії (О. Шульгин), до Фінляндії (К. Лоський), до Швейцарії (Євмен Лукасевич, голова дипломатичної місії), до скандинавських держав (ген. Борис Важенів). До Румунії ще в I. 1918 за УНР вислано з інформативною метою Артема Галіпа, пізніш настановлено в Ясах посла (М. Га-

лаган), але ж через гетьм. переворот представник димісіонував, і за гетьманату представником у Румунії став В. Дашкович-Горбацький. Крім цього нав'язано зносини з Фінляндією, яка мала теж у Києві свого представника (Гумерус).

З упадком гетьмана Директорія УНР то позалишала дотеперішніх представників (В. Липинський у Відні, радник Шульга у Софії, Є. Лукасевич у Берні до 1919), то понастановляла ін. (М. Порш у Берліні, пізніш 1921. р. Роман Смаль-Стоцький, Ол. Лотоцький у Царгороді, К. Мацієвич у Букарешті, М. Залізник у Фінляндії, зате К. Лоський для скадиनावських держав; після уступлення Є. Лукасевича — М. Василько в Швейцарії і т. д.), то знову утворювала нові представництва — місії (в Будапешті М. Галаган; Італія — голова Дм. Антонович; Англія — М. Стаховський, пізніш Арнольд Марголін і Яр. Олесницький; Чехословаччина — М. Славинський; Данія — Дм. Левицький; Бельгія й Голяндія — А. Яковлів; Греція — Ф. Матушевський, по його смерті Модест Левицький; Ватикан — граф М. Тишкевич; Естонія — Євген Голицинський). Декуди через різні події створити місії не вдалося (ЗДА). Треба додати, що разом із подіями мінялися декуди й особи, деколи через від'їзд голов чи послів їх місця не обсаджувано, полишаючи кермування справ радникам посольства (в Болгарії — Шульга, в Туреччині — Я. Токаржевський, в Італії — В. Мазуренко і т. д.).

Діяльність посольств та місій обмежувалась у тих бурливих часах інформаціями про події на Україні та змаганнями виведати визнання України як самостійної держави. Крім цього, з державами, де були укр. посольства, йшли часто пертрактації в справі полонених (зорганізовано при представництвах окремі місії для справ полонених — у Берліні, Відні, в Римі). Місія в Англії внесла на поч. 1920 прохання про вступ України до Ліги Націй, і це прохання надруковано в документах 1. ансамблю Ліги Націй під числом 88. Часто представництва вписувано до дипломатичного корпусу держави (в центр. держав, у ЧСР).

Зокрема важну роллю відіграла вел. делегація, вислана урядом УНР до Парижу на мирову конференцію. Головою її був від І. 1919. Гр. Сидоренко, в VIII. 1919. його заступив граф М. Тишкевич, що покинув Ватикан і залишився на цій посаді, доки в III. 1921. саму делегацію не скасовано. Уповноваженими делегатами (крім радників і секретарів) були В. Панейко (заступник голови), А. Марголін, О. Шульгин, М. Лозинський та А. Галіп. У липні В. Панейко утворив разом із С. Томашівським у Парижі окрему делегацію ЗОУНР, не вважаючи на гострі протести Сидоренка, що стояв за єдність представництва; були ще пізніш і ін. зміни (димісії Марголіна й Шульгина, перехід А. Галіпа до большевиків). Ця де-

легація передала багато нот та друкований меморанд до Ради Чотирьох та ін. делегатів, домагаючись визнання України та допомоги проти большевиків. В V. 1919. р. її прийняла спершу Рада чотирьох (Вільсон, Клемансо, Льюїс Джордж й Соніно), а кілька день пізніше приймав її Клемансо й ін. міністри. В Y. 1919. міністерство закорд. справ передало документ із пропозицією допомоги проти большевиків, але реальних наслідків він не дав. Ішли пертрактації і в справі зах.-укр. земель і поступовання армії Галлера, але цими справами відало більше представництво ЗОУНР.

В 1921. р. в III. уряд УНР скасував делегацію і призначив на чолі з О. Шульгином надзвичайну місію до Франції, що з усіх найдовше утрималася. Вона продовжує працю делегації й, хоч офіційно ніколи не була вписана до дипломатичного корпусу, мала змогу цілі роки виконувати деякі політичні та пресові функції, створивши до того при собі відділ опікування еміграцією.

Окремо треба сказати про відносини до Польщі. Після підписання варшавського договору 21. IV. 1920, яким Польща визнавала Україну, уряд Директорії мав у Варшаві свою офіційну делегацію на чолі з міністром А. Лівницьким. Але регулярних дипломатичних форм ці відносини не набрали. В 1921. р. Україну визнала Аргентина; уряд УНР вислав своїм послом туди М. Шумицького, але він через незалежні обставини туди не доїхав. До Латвії вислано В. Кедровського, що мав рівночасно доручення й до Литви.

В 1920. р. уряд призначив свого представника (О. Шульгина) до Ліги Націй з метою спершу добиватися кандидатури України до Ліги Націй, а потім для оборони різних справ еміграції, доручуючи йому водночас подавати протести проти окупації України й різних насильств із боку Москви.

Уряд УНР посилав своїх представників і на різні конгреси (пр. у Сан-Ремо — паризька делегація до Спа, до Генуї і т. д.).

Література: Шульгин Ол., Політика, Київ, 1918; Винниченко В., Відродження нації, I-III, Київ-Відень, 1920; Марголін А., Украина и политика Антанты, Берлін, 1921; Христюк П., Замітки й матеріяли до іст. укр. революції 1917-20 рр., I-IV, Відень, 1921-22; Дорошенко Д., Історія України 1917-1923. рр., I — Ужгород, 1932, II — Ужгород, 1930; Шульгин Ол., Без території, Париж, 1934.

Ол. Шульгин.

Армія ЗОУНР (УГА). Переворот у Сх. Галичині, що прийшов 1. XI. 1918. р., приготував рівночасно з Укр. Нац. Радою й тайний Центр. Військ. Комітет, що склався з початком IX. 1918 з укр. старшин. Він у порозумінні з політ. проводом організував серед гал. полків укр. військ. силу, що її підставою мали статі УСС, які перебували

годі на Буковині. Коли делегація Укр. Нац. Ради під проводом К. Левицького стрінулася з відмовою намісника ген. Гуйна в справі передавання їй влади — акція перекладу передано Центр. Військ. Комітетові під проводом сотн. Вітовського. Комітет, розпоряджаючи силою 60 старшин і яких 1200 стрільців, 1. XI. роззброїв по касарнях у Львові вояків ін. національно-стей і обсадив важніші урядові будинки.

Укр. переворот поляків заскочив. На звістку про нього об'єдналися поль. військ. організації, що з різних політ.-партійних причин ворогували між собою, й під проводом сотн. Мончинського почали контракцію в справі посідання Львова, яка стала початком укр.-поль. війни.

Вона почалася в полудне 1. XI. у львів. дільниці „Новий Світ“, спираючись на школі ім. Сенкевича й на домі техніків. 2. XI. поляки здобули вантажний двірць із запасами зброї та стрільни і збільшили значно свій оперативний терен. Переговори між поль. політ. діячами й Укр. Нац. Радою, що мали довести до мирного поладання конфлікту, поза 24 годинним припиненням боїв, не дали ніяких результатів. Уночі на 3. XI. поляки заняли залишений укр. залогом гол. двірць і, підбадьорені успіхами, заатакували ін. укр. позиції. Серед перетомлених укр. стрільців повстала зневіра й почалася дезерція. Одночасно в гол. командуванні настала криза. Через те, що УСС не приїздили з допомогою, сотн. Вітовський зрікся свого становища й операціями кермував короткий час полк. Маринович. 3. XI. сполудня скінчилося перемир'я, поляки розпочали наступ, заняли церкву св. Юра, езуїтський город і загналися аж на вулицю Ягайлонську, звідки незабаром виперли їх українці, що закріпили за собою сильну позицію у соймовому будинку. Одночасно противник зайняв кадетську школу. Того самого дня приїхали до Сихова перші відділи УСС, здобули Персенківку, в гол. дворці окружили поль. залого, але незабаром мусли цю позицію покинути, щоб уранці 4. XI. повторити збільшеними силами наступ. Та другий наступ не вдався, УСС відступили на Персенківку, а звідсіль аж до Ст. Села. Не приніс користі й одночасний наступ у районі Янівської вулиці, звідкіль українці після початкових успіхів мусли завернутися. Зате противник повів дальшу атаку в центрі міста і здобув дирекцію залізниць при вулиці Міцкевича та гр.-кат. дух. семінарію.

З днем 5. XI. гол. ком. став от. Гриць Коссак, що з підкріпленнями з краю пробував викинути противника з центру міста, але без успіху. Зате поляки підпалили того дня почту й на другий день її здобули. Заохочені цим успіхом, повели 9. XI. широко закросний наступ на соймовий будинок, але потерпіли криваву поразку. Значний успіх мав і укр. випад із касарні Фердинанда на

вулиці Бема, де проломано поль. становища, хоч згодом довелося їх залишити. В тому часі боєвий фронт до кінця львів. кампанії шов по лінії: Стрийська дорога, вулиця Кадетська, Коперника, Словацького, дирекція залізниць, вул. Бема, Янівська, Клепарівська до ст. жид. кладовища, вулицями Шпитальною, Огородницькою до міської різні. Укр. фронт держався на опірних точках: касарні при вулиці Яблоновських, цитаделя, будинки напроти гол. почты, сойм, касарня Фердинанда й Підзамче.

З днем 9. XI. гол. командування обняв полк. Гнат Стефанів, який рішився здобути кадетську школу, та атаки на неї (13, 15, й 17. XI.) заломилися. Зате успішні були операції на Замарстинові (14. й 15. XI.), який прочищено від цивільних збройних ватаг. Тут спвідяв і надніпрянський загін ім. Гонти під проводом от. Долуда. Останні успіхи значно підірвали самодовір'я противника, який настирливо домагався допомоги з Варшави. Щоб виграти з часом, поляки запропонували Укр. Нац. Раді нові переговори, наслідком чого заключено 18. XI. 48-годинне перемир'я, продовжене опісля ще на один день. Тільки ж мирові переговори й тепер не довели до порозуміння: поляки висували домагання, над якими взагалі не можна було дискутувати.

Нові бої (21. XI.) почалися вже під знаком сильної переваги противника — 20. XI. прийшла полякам із Перемишля під командою підполк. Токаревського допомога в силі 140 старшин і 1250 вояків та 8 гармат. До вечора 21. XI. праве крило поль. війська дісталось через Снопків і Погулянку аж до зал. дворця Личаків; тимто, побуюючись оточення, укр. військ. з наказу полк. Стефанова вночі з 21. на 22. XI. залишило Львів і подалося в напрямі на Винники. Одночасно з військом покинув Львів і Державний Секретаріат.

На провінції влада в укр. руки перейшла майже без перепони, з винятком зах. пограниччя, де поляки захопили Перемишль і Ярослав. При допомозі докочичних сіл українці відбили 4. XI. Перемишль, але через нерішучість утратили його 11. XI. знову; до того ж не знищили зал. мосту на Сяні. Втрата Перемишля було першою вирішною й у наслідках найбільш далекосяглою перемогою противника, з його втрактою тісно зв'язаний і упадок Львова. На Лемківщині тільки повіт Лісько установив у себе укр. владу. Інші, завдяки москвофільським інтригам, проголосили в себе самостійну „Лемковську республіку“, що хотіла опісля злучитися з Чехословацькою. Поль. війська заняли Лемківщину без спротиву, з винятком Балигорода й його околиці, де укр. військ. відділи боронилися до кінця 1. 1919. Борислав, занятий у перших днях XI. поль. боївкою, здобула укр. дрогобицька залого.

Поль. опір у Львові був поч. воєнної

акції, в якій узяла участь згодом ціла поль. держава. Побіч загону Токаржевського й ген. Рої, які прибули до Львова, ввійшли на терен Сх. Галичини 2 поль. групи — від Нового Санча й Люблина; перша заняла 20. XI. Хирів, друга 27. XI. Рава Руську. Дальший їх похід спинили укр. війська. Обидва ці залізничні вузли, як також Львів і Городок Ягайлонський, стали до II. 1919 гол. огнищами укр.-поль. дужання. За стратегічну ціль поставили собі поляки: закріпитися на львівському ґрунті, щоб із нього повести операції для заняття Сх. Галичини. Начальна Команда УГА бачила своє завдання в тім, щоб викинути противника поза укр. етногр. межі й забезпечити держ. границі. Поль. операції від кін. листопаду кермувало „Dowództwo Wschód“ із ген. Розвадовським на чолі.

Укр. частини тоді підлягали: 1) довкола Львова, група „Схід“ (Ст. Село, Ширець) — безпосередньо зреорганізований Н. К.*), спершу в Бережанах, пізніш у Бібрці (потім команді II. к-су*); 2) на південь від зал. лінії Львів-Перемишль — команді „Південь“ із осідком у Стрию (потім команді III. к-су); 3) на північ від зал. лінії Львів-Перемишль і на просторі Рава Руська-Сокаль — команді „Північ“ із осідком в Камінці Струмиловій (потім команда I. к-су).

Після виходу 22. XI. зі Львова укр. війська заняли становища на лінії Підберізі-Лисиничі-Винники; частини, що прибули з провінції, заняли позиції на північ і південь від міста. До кінця XI. противник відпер україців до Борщович і Давидова, але ж протиакція укр. військ 3-4. XII. відкинула його знову на периферії Львова. 4. XII. українці заняли переходово Городок; укр. залоги Яворівщини розгромили кілька поль. відділів. Кінець XI. і початок XII. відзначився рядом завзятих боїв у околицях Рава Руської. Під натиском поль. військ із Ярослава українці залишили були 8. XII. Любачів, 9. XII. Чесанів і цілий простір на північ від зал. лінії Рава Руська-Ярослав. На крайньому правому крилі осягнули укр. частини в тому самому часі кілька перемог у районі Довгобичів Варяж. Під Хировом 26-27. XI. українці, приневолені до відвороту, 30. XI. переходять до протиакції, яку 5. XII. увінчав прорив ворожого фронту; укр. хирівська група підійшла 9. XII. аж під Перемишль, та поль. протиакція змусила її до відступу на позиції під Фельштином. 16-17. XII. українці атакували безуспішно Городок; 19. XII. знищили під Любемем сильніший поль. загін.

У грудні 1919 поль. чисельна перевага на фронті стає щораз помітніша. А проте Н. К. рішилась на заг. наступ на Львів як вступ до дальшої акції на цілому фронті. Плян офензиви (першої) на Львів передбачав: сильний натиск укр. частин на мі-

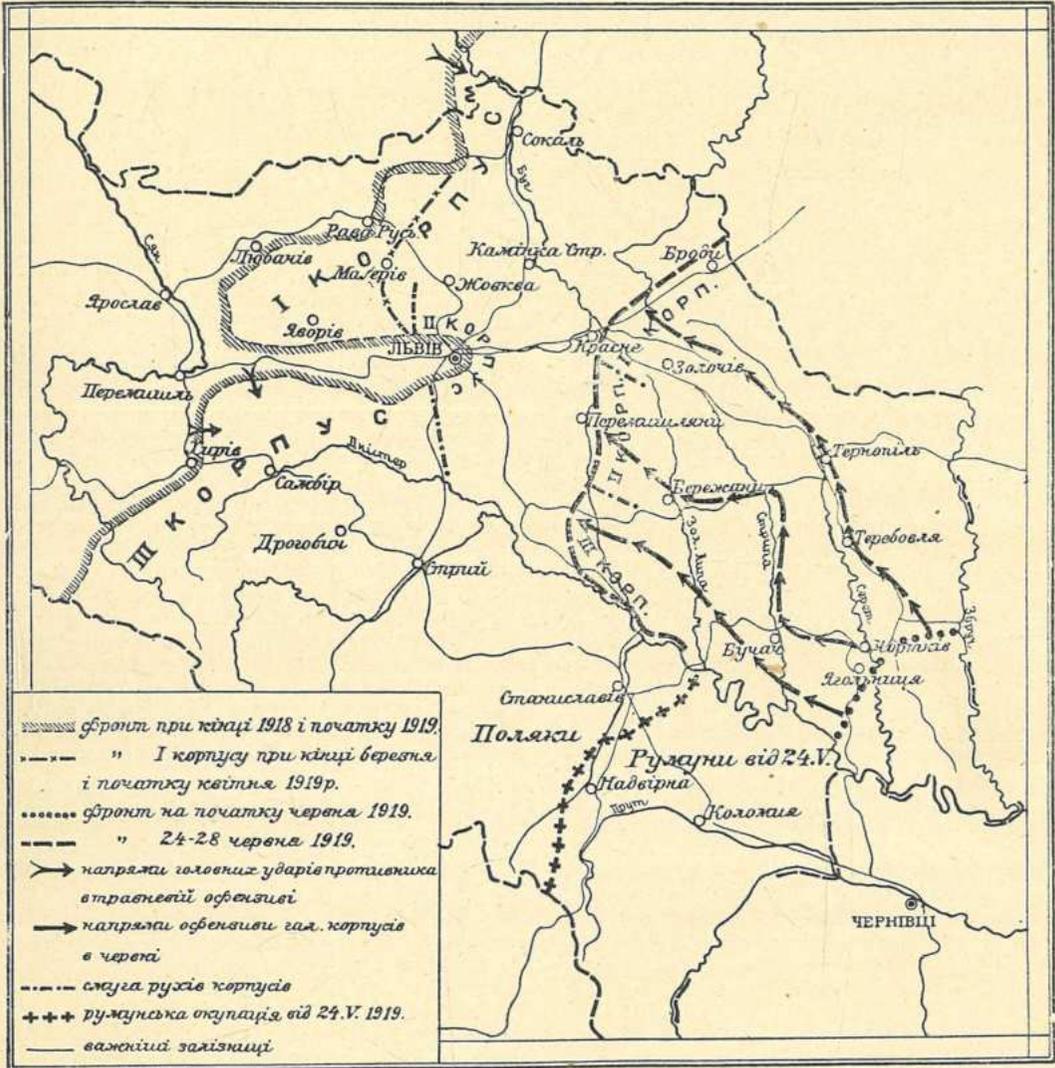
сто зі сходу й півдня, а окрема козятинська ударна бригада мала атакувати його зі заходу. Але ж цю гол. ударну групу скупчену в околицях Наварії-Оборошина розбив противник іще перед початком офензиви, визначеної на 27. XII.; концепція НК мусіла заломитися. Після тяжких боїв 27. XII. 1918-2. I. 1919 під Львовом настав короткий спокій.

Перші два місяці укр.-поль. війни характеризує вел. оживлення на цілому фронті. Ініціатива військ. дій була переважно в укр. руках, але укр. операціям не ставало систематичності й напосідливості. За той час поляки досягли значних успіхів: попри Львів і Перемишль, у їх руках опинилося цілком або частинно 10-11 повітів, належних до ЗУНР. Обидві армії ввійшли на постійні становища й розділили свої боеві сили більш-менш рівномірно по цілому фронті, в пол. грудня фронт тигнувся (загально): від Карпат по р. Солінка до с. Соліни, звідтіль у віддалі 3-8 км. на схід, чи власне південь рівнобіжно до зал. лінії Устрики Дол.-Хирів-Перемишль-Львів. Укр. становища обіймали Львів півколом, відкритим на захід. Від Рясни йшов фронт знову в віддалі 3-8 км. паралельно до зал. лінії Львів-Перемишль до р. Вишні, нею до с. Грабівця, далі до с. Ляшок, звідси скручував на схід і йшов рівнобіжно до зал. лінії Ярослав-Рава Руська, а далі через Угнів, Варяж на Володимир Вол. 3 поч. 1919 поляки здобули Угнів і Белз; це останнє місто, сильно ними укріплене, послужило їм за оперативну підставу для боєвих задухів на схід і північ. На відтинку Белз-Варяж фронт змінювався частіше на користь одної або другої сторони.

З 5. I. 1919 керму операції поль. військ у Сх. Галичині обняло „Naczelne Dowództwo“ з осідком у Варшаві. Дуже слаба активність нім. військ у Познанщині й перемир'я на чес. фронті дали полякам змогу кинути більшість своїх сил проти УГА. 8. I. противник перейшов до наступу з метою очистити від укр. військ простір між зал. лініями Львів-Перемишль і Львів-Рава Руська-Ярослав. Потім мав піти удар із вихідного становища Львів-Городок на південь у напрямі Комарно-Миколаїв над Дністром-Бібрка-Ходорів. Перша операція не вдалася; єдиний її успіх був — прорив сильного поль. загону з Рава Руської через Жовкву до Львова 10-11. I. 1919.

Одночасно 11. I. розпочалася друга укр. офензива на Львів. Вага її операції (як і при першій офензиви) лежала на півдні від міста. Укр. частини заняли Лапаївку, Сигнівку, Скнилів, Боднарівку, але ж дальші успіхи розбилися об сильно укріплені поль. становища на периферіях Львова, передусім об численні цегельні. Другу офензиву почала Н. К. під натиском штабу Дієвої Армії (Гол. команди укр. наддніпрянської армії) й держ. проводу Наддніпрянської України, для яких вагу мало

*) НК — Начальна Команда.
к-с — корпус.

Карта воєнних операцій УГА 1918 і 1919 р.

добуття Львова, з огляду на недалеку мирову конференцію (18. I.) в Парижі. Ослаблена укр. наступами 11-12. I. поль. львів, залага не була вже здібна виконати другу частину оперативного плану „Naczelnego Dowództwa”, що його початок назначено на 13. I. Правда, поль. відділи здобули Бартаків 12. I. і Любін Вел. 13. I., та на цьому їх акція скінчилася. Випад поль. залоги Львова на Сокильники-Зубру-Козільники 13. I. не приніс полякам успіху. Після цього підльвівський фронт знову на місяць заспокоївся. На фронті I. корпусу, де поляки 28. I. захопили Белз, змагання йшли зі змінливим щастям. Українці вели далі атаки

У. З. Е. III.

на Раву Руську, в яких допомагало місцеве населення. На фронті III. корпусу розпочали поляки 4. II. знову зачіпні дії в районі Хирова. Їх слабші відділи вдарили на Городовичі, сильніші на Вовчу Дол., Блаків Гор. і Чижки. Ці операції покінчилися цілковитою поразкою поляків.

Після обох безуспішних чоловіх наступів на Львів Н. К. прийшла до переконання про необхідність перервати зал. сполуку між Львовом і Перемишлем. План цієї операції передбачав опанування частинами III. корпусу зал. лінії на просторі Городок-Судова Вишня (тзв. Вовчухівська операція), після чого мав піти новий наступ II. к-су,

скріпленого частинами I. к-су на Львів. Для підтриму акції на гол. напрямку б. Городка вжито УСС і два курені коломиїської бригади. 15. II. укр. війська здобули Долиняни, Вовчухи, Бар і Довгомостиська. Зал. шлях на цьому просторі знайшовся в досягу укр. крісового вогню, рух на ньому припинився, зв'язок Львова з Перемишлем підтримували тільки панцирні поїзди. Коло 20. II. укр. артилерія приневолила їх покинути поле бою. В той час II. корпус заатакував Львів від Голоська і Збоїськ.

Дальший розвиток цього наступу перервала антантська військ. місія під проводом ген. Бертельмі, що в ультимативній формі зажадала від укр. уряду припинити бої, заключити з поляками перемир'я й укр.-поль. спір передати для вирішення мировій конференції. Щоб не знехотити собі Антанти, укр. уряд згодився на цю пропозицію — бої на час 25. II.-1. III. припинено. Але ж у переговорах укр. і поль. делегацій у справі перемир'я антантська місія не була неутральною: вона зажадала відвести УГА за демаркаційну лінію (звану лінією Бертельмі): р. Буг до Камінки Струмилової, звідсіля здож схід. границі політ. повітів Жовква і Львів, далі здож спільної границі повітів Перемишляни й Бібрка, до с. Солови, а звідтіля по лінії Бібрка, Потік Білий, Соколівка, Вибранівка, півд. границя повіту львів. і схід. границя повітів Рудки, Дрогобич та Турка. Українці відкинули ці домагання, і 2. III. бої почалися знову. 7. III. поляки зробили спробу відкинути укр. частини від зал. лінії Братковичі-Вовчухи, але ж їх наступ зі сторони Долинян, Браткович, Городка і Черлян відпер протинаступ загону четаря Голинського; 8. III. українці здобули Родатичі і Братковичі та знищили зал. шлях на просторі 3-4 км. Львівська поль. залога у Львові й околиці стояла напередодні капітуляції — але ж наступ укр. війська на Львів ішов мляво, й це дозволило полякам зібрати свої сили. До того незабаром до Перемишля прибули нові поль. помічні сили з Конгресівки й Познанщини. Розпочата ними 12. III. протиакція в напрямі на Городок була успішна. Укр. вовчухівська група, розбита під Млятином і Баром, відступила на південь; 19. III. зал. шлях Городок-Судова Вишня заняли знов поляки; поль. війська з напрямку Рава Руська-Любачів посунулися до лінії Магерів-Немирів.

19. III. одержав ген. Омелянович Павленко від Ради чотирьох пропозицію (радієм) заключити негайно з поляками, на основі тодішньої лінії фронту, перемир'я, після чого справа Сх. Галичини мала прийти на вирішення мировій конференції. Останні невдачі на фронті, щораз більша недостача стрілява та одягу тижко відбилися на настрою УГА. Віра в її остаточну перемогу захиталася тим більше, що й запліля почало виявляти ознаки розкладу. Щоб не

виставляти армії на останню й непевну спробу, уряд рішив уволити волю Раді чотирьох. Але ж на пропозицію Н. К. припинити бої, поляки не дали ніякої відповіді й далі вели свої наступи, гол. на фронті I. к-су: до кінця березня вони опанували Краковець і Яворів та дійшли до лінії Янів-Магерів. Під натиском ам. ген. Кермена поляки вислали свою делегацію для переговорів із українцями до Хирова, але в умові для заключення перемир'я вони домагалися, щоб УГА відступила на лінію Бертельмі. Н. К. відкинула це домагання, але ж, згідно з бажаннями укр. делегації на мирову конференцію, припинила всі свої зачіпні операції, як доказ для Антанти, що уряд ЗУНР миролюбний і готовий піддатися рішенням Ради чотирьох. 17. IV. др. Панейкові при допомозі ам. мирової делегації вдалося в Парижі дістати від поль. президента міністрів Падеревського зобов'язання, що поль. армія на гал. фронті припинить негайно свої офензивні операції, та що поль. легіони, зорганізовані у Франції (армія ген. Галлера), не будуть ужиті ні у Сх. Галичині, ні на Волині проти укр. військ. Зобов'язань цих противник не додержав. 19. IV. поль. частини з успіхом заатакували укр. становища між Сквиловою і Любенем Вел., 20. IV. проломали фронт на південь від Львова, а 29. IV. відкинули українців із лінії Брюховичі-Лиса Гора-Малехів-Підбірці-Миклашів-Підберізці. В найближчих днях вони поширили свій терен на північ від Львова, який таким чином опинився поза досягом укр. артилерії. На фронті III. к-су доходило за той час до більших чи менших сутючок; на фронті I. к-су велися завзяті бої на лінії Янів-Магерів і на лінії Остобуж-Белз та в районі Довгобичева.

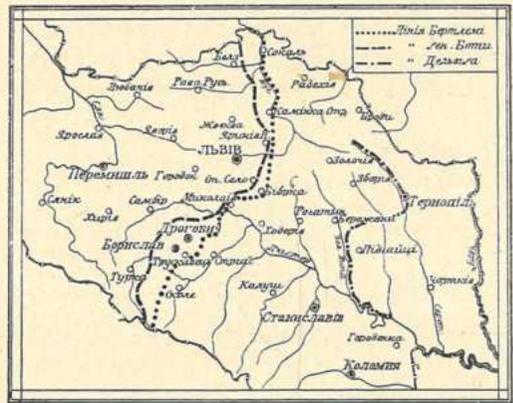
1. V. на домагання укр. делегації в Парижі Н. К. знову запропонувала полякам перемир'я, але не дістала відповіді, 9. V. пропозицію повторено, але теж безуспішно. Тимчасом у Парижі радила окрема комісія (назначена Радою чотирьох) для заключення укр.-поль. перемир'я, під проводом англ. ген. Боти. Укр. інтереси перед нею заступав др. Панейко, др. Лозинський і полк. Вітовський. 13. V. комісія Боти подиктувала умови перемир'я й подала до відома демаркаційну лінію, що йшла від Варяжа через села Ванів, Куличків по р. Желдець, попри с. Дзібулки через Жовтанці, а далі аж до Дністра і збігалася більш-менш із лінією Бертельмі — дрогобицький і турчанський повіт цей проект залишав в укр. руках. Укр. делегація з різних державно-політ. міркувань ці умови прийняла, але ж відкинула їх поляки, і в пол. травня почали, вже з допомогою армії ген. Галлера, на цілому фронті наступ. Гол. їх удари звернулися проти III. к-су й наддніпрянських військ на Волині. 15. V. 4. поль. дивізія проломил фронт групи Крукеничі (Волчищовичі-Гусаків) і примусила її до відступу на Сам-

бір. Загрожено укр. частини на фронті Нове Місто-Хирів подалися на Ст. Самбір, звідтіля у Карпати, де з'єдналися з гірською бригадою. Цю групу відкинули поляки до Турки, звідки вона перейшла на Чехословаччину. На Волині 16. V. опанував противник Луцьк, того самого дня його війська заняли Кристинопіль, Мости Великі, Жовкву, Рудки, Комарно й Самбір. Фронт III. к-су майже розлетівся й без поважнішого спротиву котився на схід. До 24. V. поль. війська осягнули лінію Болахів-Ходорів-Бірка-Бузьк. Намір Н. К. спинити УГА на Зол. Липі й перейти до протидій — із огляду на виступ Румунії, що 23. V. подала ультимат ЗУНР очистити простір Дністер-зал. лінія: Нижнів-Ворохта — залишено. А що активний виступ рум. армії міг загрожувати запіллю УГА, її відведено в трикутник річок Збруч-Дністер і зал. шляху Гусятин-Чортків-Товсте-Заліщики.

Величезна матеріальна й чисельна перевага поляків і їх швидкі успіхи виставили моральну силу й витривалість укр. військ на тяжку пробу. Та вони її витримали й після короткого відпочинку й реорганізації 7. VI. перейшли до наступу, званого червневим, або офензивою ген. Грекова, що тоді станув на чолі армії. Перший удар, що пірвав за собою всю армію, виконав 13. полк піхоти (7. бригади) під командою соти Дибуляка на Ягольницю, за ним пішов наступ 3. та 7. бригади на Чортків. Занявши 8. VI. Чортків, I. к-с рушив на Копичинці, II. к-с на Бучач, III. к-с лівим берегом Дністра в напрямі Галича. Тому, що гол. поль. сили були скупчені на лінії Теревовля-Тернопіль, II. к-с, занявши Бучач, подався на Микулинці, допоміг I. к-с вийти 15. VI. Тернопіль й завернувся у напрямі Березан. За той час III. к-с зломив поль. опір під Язлівцем 10. VI. добився до Монастириськ, звідкіль рушив далі на захід, розтягнув своє праве крило аж до Березан, де II. к-с вийшов переможцем у боях 16-19. VI., і справився на Перемишляни. З особливою рішучістю вів свої операції I. к-с у напрямі Золочів-Білий Камінь, результатом чого був його скорий вихід на лінію Броди-Красне. Дещо повільніше йшов уперед III. к-с, в якого було загрожено ліве крило, в напрямку Станиславів-Галич — противник сильно боронився на р. Нараївці. Але ж 22. VI. він проломив поль. становища біля с. Скоморохів і 24. VI. осягнув лінію р. Свирж-Дегова-Підкамінь-Яглуш; II. к-с займав під той час становища над Гнилюю Липою.

Після тих успіхів і УГА й укр. суспільність опанував вел. ентузіазм. Фронтіві частини з погордою смертю кидалися в бій, все здібне до зброї добровільно ставало в ряди укр. війська. Та недостача крісів і стрілива не дозволила використати це захоплення: з 90.000 людей, що зголосилися до збірних станиць, затримано всього 15.000,

решту розпущено додому. Щоб якось спинити боротьбу на поль. фронті й кинути її проти большевиків, місія гол. от. С. Петлюри заключила 16. VI. з поль. командуванням перемир'я, при чому означено демаркаційну лінію (Дельвіга), що тягнулась від Залізців по р. Серет, далі попри Тернопіль, Острів, далі по зал. шляху до Літятина, а звідтіля здовж Зол. Липи до Дністра. Та Н. К. цієї угоди не признала. Тимчасом стягнені поспішно поляками нові сили вже 25. VI. приневолили III. к-с кинути свої дотеперішні становища, після цього йде частинний відворот I. к-су. Прорив укр. фронту між Перемишлянами й Янчином 28. VI. припечатав остаточно долю УГА — вона знову уступає у трикутник між Дністром і Збручем. Катастрофальна недостача набоїв не дозволяла піхоті навіть спинювати ворога, відступ здебільша заслонювала артилерія. Через те, що дальша боротьба з коло 110 тисячною поль. армією, яку Франція забезпечила всіма модерними воєнно-технічними засобами, була безгляд-

Лінії укр.-поль. перемир'я, пропоновані Антантою.

на, УГА перейшла 16-18. VII. 1919 за Збруч у допомогу Наддніпрянщині в боротьбі з Московщиною.

Уперше зустрілася УГА з большевиками в пол. IV. 1919. коли червона армія,¹⁾ переслідуючи війська Директорії, дійшла до Збруча. Цей новий фронт названо „східнім“; його обсаду творили група от. Ляєра в районі Підволочиськ і дві наддніпрянські групи от. Шандрука й Шаповала на просторі Гусятин-Кудринці. На поч. червня Д. А. рушила з Волині на південь і здобула район Проскурова; водночас групи Шандрука й Шаповала вдарили на схід і опанували район Кам'янець-Ярмолинці. Д. А. складалася тоді з 12 не дуже сильних дивізій, у заг. силі яких 25.000 людей.

¹⁾ Скорочення: Ч. А. — Червона Армія; Д. А. — Дієва наддніпрянська Армія, Ш. Г. О. — штаб головного отамана.

В часі переходу УГА за Збруч у руках Директорії був терен обмежений рр. Дністром і Збручем, а з півночі і сходу фронтовою лінією: Городок-Ярмолинці-Нова Ушиця-Копайгород-Вапнярка-Ямпіль. У найближчих днях становище Д. А. погіршилося; до 22. VII. большевики дійшли під м-о Смотрич. Н. К. УГА кинула на фронт Ярмолинці-Михалпіль свій II. к-с, який з СС й Запорожцями зведено в групу Вольфа. 28. VII. 4. бригада й Запорозька група здобули Проскурів, ін. частини II. к-су звільнили від большевиків район Михалпіль-Деражня-Богданівці й рушили з СС на Староконстантинів, який після боїв 14. VIII. остаточно занято. Після того СС перейшли в Шепетівку, а звідтіл ударили на Звягель, II. к-с попрямував через Полонне на Житомир і здобув його 20. VIII. Після короткого відпочинку в околицях Нової Ушиці також I. і III. к-с вийшли 5. VIII. на фронт під Жмеринку для підтриму надніпрянських військ, УСС залишилися в Кам'янці як резерв. 9. VIII. частини I. к-су враз із дивізією Ю. Тютюника здобули сильно оборонену большевиками Жмеринку, 10. VIII. Запорожці, яких виділено з групи Вольфа, з допомогою 10. бригади заняли Вінницю. Таким чином, спротив большевиків на гол. оперативнім напрямку був зломаний.

З об'єднанням укр. армій виринуло питання про напрям їх спільних воєнних дій. Диктатор ЗУНР і Н. К. УГА обстоювали думку про потребу наступу на Одесу і взагалі в напрямі берегів Чорного моря; гол. отаман і штаб Д. А. — на Київ, і ця остання концепція перемогла. Від 11. VIII. обидві укр. армії під оперативним оглядом розділено на три групи: західню або Вольфа (II. к-с і СС), середню (I., III. к-с і Запорожці), південну (2, 3, 5 і 12 надніпрянські дивізії та 11. бригада УГА). Західня мала здобути Коростень і взагалі опанувати півн. смугу Правобережжя, середня — здобути Київ, південна — прикривати операції середньої з півдня проти XII. больш. армії, чи там армії Денікіна. Керму операцій об'єднаних укр. військ від 11. VIII. перебрав штаб гол. отамана (Ш. Г. О.). З УГА делеговано до нього ген. Курмановича, підполк. Долежала й кількох ін. старшин. 12. VIII. розпочалась офензива на Київ. До 21. VIII. УГА, зломивши скрізь опір большевиків, станула на лівій Козятин (III. к-с) - Бердичів (I. к-с) - Житомир (II. к-с). Тимчасом 11. бригада у складі півд. групи здобула Вапнярку (19. VIII.) і Крижопіль (21. VIII.); 1. бригада УСС вийшла при кінці серпня на фронт під Вапнярку, звідкіл її пересунено в район Христинівка-Гумань. До 25. VIII. III. к-с осягнув Хвастів, за ним зліва йшов I. к-с, Запорожці заняли район Білої Церкви. 27. VIII. піла середня група станула на рівній висоті довж. лівій Бишів-Леонівка-Плісєцьке-Данилівка-Западнінці - Вел. Бугайівка-Бездрачичі. Противник ставляв завзятий опір,

гол. III. к-сові, здобував навіть на якийсь час м-о Васильків, але ж удар частин I. к-су по його правому крилі в районі с. Глеваха спараліжував спротив большевиків і змусив їх до відвороту. 30. VIII. 5. і 6. бригади проломили больш. фронт під Гнатівкою - Білгородкою й тої самої ночі укр. військо ввійшло до Києва.

II. к-с від 21. VIII. попрямував на Коростень, і 10. IX. досяг Ушомира, звідкіл під натиском нових больш. сил відійшов на Житомир, опісля по 19. IX. на Бердичів. Похід укр. військ на Київ відрізав XII. больш. армію, що займала Катеринославщину й Херсонщину, від решти больш. військ. Під натиском денікінців і Махна вона подалася на північ на напрями Монастирище-Оратів і, зводячи бої з III. к-сом УГА, прорвалася через Попільну й Ліцину у Житомир (19. IX.), де й залишилася.

З того часу боєва акція на больш. фронті цілком припинилася.

Тимчасом кілька годин після того, як укр. військо здобули Київ, рос. добровольча армія Денікіна, що зайняла після відступу большевиків лівий беріг Дніпра, роззброїла укр. сторожу б. ланцюгового мосту й теж увірвалася в місто. З наказу Ш. Г. О. укр. частини мали уникати збройних сутичок із денікінцями. Сполудня того самого дня денікінці заатакували укр. військо підчас паради на Хрещатику й виперли його з Києва. На основі угоди між денікінським ген. Бредовим і ген. УГА Кравсом українці відступили на демаркаційну лінію Попільна-Сквиря. З кінцем VIII. і з поч. IX. обидва противники сутику зі собою не мали; їх розділила XII. больш. армія, що пробивалася на північ. З кінцем IX. денікінці наблизилися до району розташування УГА й почали бої з III. к-сом. Ініціативу виявляла денікінська команда. Укр. військо, здєятовані недугами, були приневолені обмежитись до оборони. З поч. X. на денікінський фронт перекинено частинно I. к-с, а в пол. X. і II. к-с. Офензивний почин III. к-су 11-12. X. в районі Дашів-Гранів закінчився його поразкою, таксамо й наступ II. к-су з метою здобути Брацлав, заломився вже у своїй початковій стадії. I. Д. А. мала постійні невдачі і, втративши вапнярський район, відходила в напрямі Жмеринки й Нової Ушиці.

Київ. поразка 31. VIII. 1919 була для УГА ударом, якого вона серед тих обставин не могла витримати. Гол. старшинство і стрілецтво втратило віру в остаточну перемогу в найближчому часі. В його рядах щораз більше зростала думка про неможливість продовжувати війну. Стан у 2. пол. X. став катастрофальний, третина армії лежала в лічницях, де через недостачу лікарів, обслуги, одягу й ліків запапували нечувані відносини. Смертність хорих осягла жахливі числа. З поч. XI. 1919 армія не була здібна вже й до оборони. Тимто 6. XI. Н. К. заключила з денікінською ко-

мандою в Зятківцях договір, на основі якого УГА ввійшла в склад „збройних сил півдня Росії“ (офіційна назва армії Денікіна), зберігаючи у внутр. справах автономію. Диктатор оцінив цей договір як держ. зраду, й ген. Тарнавського та полк. Шамакека поставлено перед воєнним суд. та суд їх виправдав, і їх наслідники, ген. Микитка і ген. Ціріц, поновили 17. XI. в Одесі той договір. Серед більшости старшин союз із Денікіном викликав невдоволення й опозицію проти Н. К. З кінцем 1919. р. денікінці, розбиті большевиками, почали відступати на Одесу, з поч. 1920 Ч. А. зблизилася до району розташування УГА.

У зв'язку з цим Н. К. видала корпусам наказ залишити лічниці в районі Вінниці-Жмеринка-Браїлів-Немирів і теж відійти на Одесу для злуки з армією Денікіна. Тоді заснований у Вінниці, під головуванням от. Гірка „ревком“, проголосивши себе нач. проводом гал. військ, заборонив їм виконувати накази Н. К. й розпочав із большевиками переговори для злуки УГА з ЧА. У протипагоду до „ревкому“ засновано 25. I. при Н. К. „політ. відділ“ під головуванням др. Музички. На поч. II. 1920 УГА дійшла до району Бершадь-Чечельник-Балта, де виявилось, що вона з причини значної кількості хорих і через погані дороги не зможе приспішити походу й мусить зустрітись з большевиками, що надходили зі сходу. Тимто Н. К. наказала своїм частинам перейти 9. II. на рум. територію, але румуни не пропустили їх через Дністер. Не було ін. виходу, а тільки лучитись з большевиками. При гал. частинах почали творитись „ревкоми“. З наказу „ревкому“ УГА ген. Микитку й ген. Ціріца арештовано й видано больш. владі. „Ревком“ заключив із командою XII. больш. армії договір, на основі якого УГА дістала назву Червона УГА (ЧУГА) і ставала складовиною больш. армії. За березень 1920 большевики переорганізували ЧУГА в 3 бригади, завели в ній свої військ.-політ. установи, рев. трибунал і т. ін., покасували старшинські відзнаки, заборонили носити тризуб, співати нац. гимн і т. д. Гол. ком. ЧУГА став комуніст Порайко, його заступником Солодуб, начальником польового штабу (так звалася Н. К.) кол. рос. полк. Іванов. З поч. IV. боєві частини ЧУГА ввійшли на больш.-поль. фронт: 1. бригада УСС в околиці Чуднова, 2. бригада — Жмеринки, 3. бригада — Вапнярки. Всі резерви, установи й польовий Штаб ЧУГА відправлено в Київ.

Невдоволення новими порядками в УГА хотів використати от. Шепарович і зі своєю бригадою зірвав у кол. квітня проти большевиків повстання, але до нього з УГА прилучилася тільки одна техн. сотня. 23. IV. 2. і 3. бригади ЧУГА перейшли до військ гол. от. Петлюри, які в союзі з поляками ввійшли на Наддніпрянщину. Обидві бригади роззброєно й інтерновано в поль. таборях.

Старшини і стрільці, яким удалося оминати інтернування, вступили до 6. херсонської (наддніпрянської) дивізії й після її приходу на територію Сх. Галичини, пробілися під командою ген. Кравса на Чехословаччину, де їх інтернувала чсл. влада в Ліберці (Райхенбергу). 1. бригада УСС, окружена поляками в Пиківці б. Козятина, склала зброю. Після переходу 2. і 3. бригади до гол. от. Петлюри більшість частин, що перебували в Києві, большевики арештували й вивезли в табор Кожухів, звідкіля частину з них відправлено на Соловки. Ще більших репресій зазнали старшини і стрільці, що перебували в Одесі; багато з них розстріляла одеська Чека.

Акція частин УГА на Закарпатті. На основі прокламації Укр. Ради з 19. X. 1918 й тимчасового закону про держ. самостійність укр. земель кол. австроугор. держави з 13. XI., Сх. Галичина, півн. Буковина й Закарпаття об'єднувалися в одне держ. тіло. Тому, що закарп. українці не мали сили самі виконати свого права на самовизначення, уряд ЗУНР рішив гал. частинами звільнити Закарпаття від мад. гарнізонів. Цю операцію вкладено на дві групи, що рівночасно вийшли з Коломиї і Станиславова. Перша з них заняла 7. I. 1919 Ясиння, де до неї прилучився відділ закарп. добровольців, 14. I. розбила мадярів під Раговом і того самого дня заняла Сигіт. 17. I. коломийську групу рівночасно заатакували румуни в силі одної піхотної бригади й мадяри, й вона з вел. втратами вернулася до Сх. Галичини. Станиславівська група дійшла до Мукачева, звідкіля її перепели сильні мад. відділи.

Література: Мишуґа Л., Похід укр. військ на Київ, Відень, 1920; Назарук О., Рік на Вел. Україні, Відень, 1920; Бородієвич Є., В чотирикутнику смерті, Львів, 1921; Капустянський М., ген., Похід укр. армій на Київ-Одесу, I-II, Львів, 1921, III, Львів, 1922; Левицький О., Гал. армія на Вел. Україні, Відень, 1921; Sopotnicki J., Kampanja polsko-ukraińska, Lwów, 1921; Пьокан Ілько, Від Денікіна до большевиків, Відень, 1921; Доценко Ол., Літопис укр. революції, том II, книжка 4, Львів, 1923, том II, книжка 5, Львів 1927; Hurrep W., Zajęcie Małopolski i Wschodniej i Wołyńa w r. 1919, Lwów, 1928; Шухевич Ст., Спомини, I-V, Львів, 1929; Кох Г., Договір з Денікіном, Львів, 1930; Чайковський А., Чорні рядки, Львів, 1930; Калічак Ілько, Записки четаря, Львів, 1931; Кузьма О., Листопадіві дні 1918, Львів, 1931; Крезуб А., Нарис історії укр.-поль. війни 1918-19, Львів, 1933.

О. Думін.

Буковинський курінь. Із відродженням укр. державности зустрічаємо на Буковині деякий військ. рух. У перших днях XI. 1918 заходами поручника Іллі Поповича

повстають у Чернівцях 3 піхотні сотні, що при допомозі одної сотні УСС, які тоді були в Чернівцях, та озброєних залізничників із наказу місцевої укр. влади (Бук. делегація Укр. Нац. Ради) роззброїли залогу в Чернівцях, помагали укр. владі перебрати уряди та державні по змозі в місті лад. Заходи, щоб перевести побір на провінції, стрінулися з опором політ. чинників: намічена організація тзв. сел. самооборони з начальниками в повіт. осередках затягалася, тимто й легко було 8. рум. дивізії заняти без опору Буковину (11. XI.), тим більше, що УСС для оборони Львова мусила покинути Чернівці. Тільки під Лужанами в Кіпманщині рум. військо наскочило на відруховий збройний опір, який спинив на короткий час рум. похід.

Куди замітнішу ролю відіграли бук. українці в визвольній війні поза межами Буковини. Із добровольців, що покинули заняту румунами Буковину з тим, щоб боротися за свою державність, повсталася власна військ. одиниця: „Буковинський полк“, перейменованій опісля на „Буковинський курінь“. Основником і організатором цієї частини був Микола Топущак, який разом із делегатом Директорії, поручником Бублієнком, за дозволом Н. К. УГА почав організувати в Коломії „Бук. полк“, що, при рівночасній опіці „Бук. Ради“ в Станіславові, підлягав фактично Д. А. УНР, але адміністративно належав до УГА. В часі формування, командування (М. Топущак і поручник Бублієнок) бук. полка було в Коломії, збірна станція для перебирання добровольців із Буковини була в Кутах, запасний курінь (ком. поручник Р. Ціпсер) — у Городенці. Однострій і озброєння куріня були — австрійські, крім кількох рос. кулеметів; відзнаки — УГА. В той час „Бук. полк“ осягнув чисельність одного слабого куреня з надміром старшин. Травневий виступ поляків і похід румунів на Покуття перервали дальшу організацію полка, і 24. V. він вирушив на больш. фронт, де його як 3. „Бук. курінь“ втілено до 9. полка 3. Залізної дивізії УНР (гл. Залізна дивізія). З нею брала ця бук. частина участь у протибольш. кампанії 1919 аж до катастрофи армії УНР.

Література: М. Кордуба, Переворот на Буковині, „ЛНВ“ 1923 XII; І. Попович і М. Кордуба, До перевороту на Буковині, „ЛНВ“, 1924 III-IV; Записки і спомини сотні І. Поповича в „Часі“, Чернівці, р. 1933, числа 1296-98; Літопис „Червоної Калини“ XII, 1932; Ом. Попович, Відродження Буковини, Львів, 1933.

К. Купченко.

Діяльність урядів ЗУНР. 18. X. 1918. уконституувалася у Львові під проводом Євгена Петрушевича Укр. Нац. Рада, що, спираючись на право самовизначення народів, як конституанта проголосила, що

ціла укр. етногр. територія в Австро-Угорщині: Сх. Галичина з граничною лінією Сяну та з Лемківщиною, півн.-зах. Буковина та укр. частина півн.-схід. Угорщини уконститууються як укр. держава, візвала, щоб усі нац. меншини на цій укр. території уконституувалися й вислали до Укр. Нац. Ради своїх представників, заповіла, що виготовляє конституцію для цієї держави на основах загального, рівного, тайного, безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом для нац. меншин та, відмовивши права австро-угор. міністрів закорд. справ Буріянові заступати цю територію — піднесла домагання, щоб ця територія на мировій конференції мала своїх заступників.

Нова держава в цих границях обіймала 70.000 км.² простору, населення її складалося з 71% українців, 14% поляків, 13% жидів (жидів Укр. Нац. Рада визнала як окрему націю) і 2% інших, щодо віри — 62% гр.-кат., 18% рим.-кат., 6% правосл., 13% мойсеевої віри, — для меншин заповідала Укр. Нац. Рада культ.-нац. автономію з правом заступництва при уряді (18. XI. Укр. Нац. Рада рішила покликати держ. секретарів для справ поль., жид. і нім.).

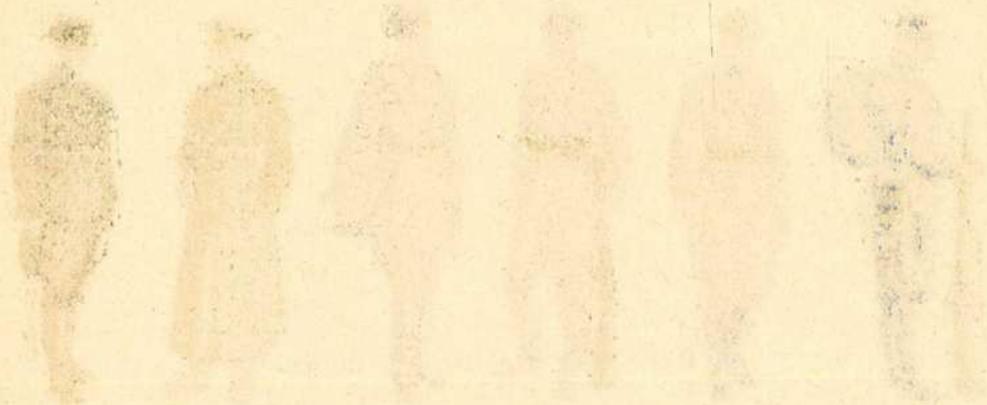
З днем 1. XI. 1918 Укр. Нац. Рада у Львові, як суверен, обьяла держ. владу на зах. укр. землях, 9. XI. устійнила назву для держави: Західньо-Українська Народня Республіка (ЗУНР), а львівська її делегація покликала до життя перший її уряд, тзв. державний секретаріат у такому складі: Кость Левицький (президент Ради держ. секретарів і секретар скарбових справ), Льонгін Цегельський (внутр. справи), Дмитро Вітовський (військ.), Іван Мирон (шляхи), Ярослав Литвинович (торговля та промисловість), Олександр Пісецький (почта й телеграф), Олександр Барвінський (освіта й віросповідні справи), Сидір Голубович (судівництво), Степан Баран (земельні справи), Іван Макух (публичні праці), Антін Чернецький (праця й сусп. опіка), Іван Куровець (сусп. здоров'я) і Василь Панейко (закорд. справи). Справу постачання мав заступати в держ. секретаріаті голова харчового уряду Степан Федак. 10. XI. держ. секретарі склали у привія членів Укр. Нац. Ради та представників війська святочне приречення в руки найстаршого віком члена Укр. Нац. Ради Юліана Романчука.

21. XI. 1918 уряд покинув Львів, перейшов спершу до Тернополя, щоб пізніше осісти на довший час у Станіславові (від 2. I. 1919), де й уконституувалася доповнена Нац. Рада (президент Євген Петрушевич), і де покликано 4. I. 1919 „Виділ Укр. Нац. Ради“ з 10 членів (головою став президент Укр. Нац. Ради) з функціями президента держави (гл. Україна: Право—Законодавство ЗУНР). З різних причин (деякі члени 1. уряду залишилися у Львові, дехто був

ВІЙСЬКОВІ ОДЯГИ II.

1. Український січовий стрілець із 1914. р. 2. Старшина українських січових стрільців із 1917. р. 3. Рядовик (піхотинець) і 4. старшина кінноти української галицької армії. 5. Старшина армії УНР за Центральної Ради, 6. за часів Директорії. 7. Кіншотчик армії УНР. 8. Старшина СС. 9-10. Рядовики СС. 11. Старшина з часів Української Держави. 12. Старшина (у літньому одязі) і 13. рядовик флоту Української Держави. 14. Синьожупаник (старшина). 15. Сірожупаник. 16. Черношличник. 17. Український повстанець (із володимир-волинського босового загону).

за кордоном) — 1. держ. секретаріат подався до димісії, й „Виділ Укр. Нац. Ради“ покликав новий уряд, що залишився до упадку ЗУНР: С. Голубович (прем'єр, фінанси, торгівля та промисловість), Ів. Макух (внутр. справи), Л. Цегельський, пізніш М. Лозинський (закорд. справи), Дм. Вітовський, пізніше Віктор Курманович (військо), Йосип Бурачинський (судівництво), Михайло Мартинець (земельні справи), Агенор Артимович (освіта й віросповідні справи), Іван Мирон (шляхи, почта й телеграф), Маріян Козанович (публичні роботи).

Для уряду нової держави, крім пекучих справ внутр. адміністрації, були дві найважливіші, які треба було негайно залагодити: відносини до Наддніпрянської України та справа визнання нової держави іншими. Щодо першої справи, то вже в перших днях листопаду уповноважено державний секретаріат „поробити потрібні заходи для з'єднання всіх укр. земель у одну державу“, і ще за гетьманату на Наддніпрянщині повновласники Ради держ. секретарів ЗУНР (Л. Цегельський і Дмитро Левицький) заключили 1. XII. передвступний договір у цій справі з Директорією УНР у Хвостіві, 3. I. 1919 в Станиславові Укр. Нац. Рада проголосила злуку ЗУНР з Наддніпрянщиною, а 22 I. 1919 святочно проголошено в Києві, що „од нині во єдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України, Зах.-Укр. Нар. Республіка (Галичина, Буковина й Угор. Русь) і Наддніпрянська Велика Україна“. ЗУНР від тоді звалася Зах. Областю Укр. Нар. Республіки (ЗОУНР), держ. гербом ставав „тризуб“, замість ухваленого для ЗУНР золотого льва на блакитному тлі. Відтоді держ. секретаріат почав працювати над новим законодавством, над законами шкільними, земельними й т. д., — але ж більшість із них через воєнні події не встигли ввійти в життя (гл. Україна: Право — Законодавство ЗУНР).

Куди важче йшла справа з визнанням ЗУНР іншими державами. З деякими, правда, справу нотифікації й визнання переведено доволі скоро. Уже 1. XI. 1918 укр. Начальна Команда Львова доручила урядовцеві австро-угор. посольства в Києві (Гр. Микетєєві) нотифікувати акт проголошення ЗУНР урядові Укр. Держави в Києві (туди 5. XI. 1918 виїхала делегація просити військової допомоги), а далі перевів її в Відні М. Василько (посол у Австрії до 1920, пізніш VI. 1920 23 Вол. Сінгалевич), у Берліні (в заступстві М. Василька представник др. Роман Смаль Стоцький, від VI. 1920 до 9. IX. 1921 Єв. Левицький, опісля Яр. Біберович), у Празі (представник 18. XII. 1918-9. IX. 1921 Степан Смаль-Стоцький, опісля Єв. Ле-

вицький) та в Будапешті (до 1921 Яр. Біберович), — з дотичними державами навіязано дипломатично-консульські, поштово-телеграфічні, комунікаційні та торг.-госп. взаємини.

Крім цього понастановлювано місії в Білгороді (1. IX. 1919 — V. 1920 голова Г. Микетей), у Римі (голова Ол. Колесса, пізніш управитель Вол. Бандрівський і Інсабато), та при Ватикані (II. 1919 — XII. 1920 голова о. Франц Ксавер Бонн, та представництва в ЗДА (до 1921 Л. Цегельський, 1921-23 Лука Мишуга), в Канаді (О. Назарук, при допомозі І. Боберського), у Бразилії (II. 1922 — III. 1923 П. Карманський).

Та у зв'язку з війною з Польщею, що почалася 1. XI. 1918, найважливіша річ було добитися визнання в міжнар. мировій конференції, що саме збиралася була в Парижі. Туди й післано делегацію, що спершу входила в склад спільної делегації УНР, і голова делегації ЗОУНР, держ. секретар закорд. справ Василь Панейко був до XI. 1919 заступником голови спільної делегації (1921-23 головою делегації ЗУНР у Парижі був Ст. Витвицький). На цю делегацію спав нелегкий обов'язок подавати в боротьбі з Польщею дипломатичну допомогу УГА.

В 4. місяці укр.-поль. війни, з кін. II. 1919, дійшло за посередництвом держав Антанти до переговорів у справі перемир'я. Вже в I. 1919 в цій справі приїхала антантська комісія у складі: ген. Бертельмі (від Франції — голова), Carton de Wiart (Англія), проф. Льюрд (Америка), Стабіле (Італія), й після конференції з урядом ЗОУНР й Начальною Командою УГА в Ходорові подала 28. II. 1919 проєкт перемир'я, на основі якого укр. війська мали віддати в руки поль. армії, м. ін. Львів і нафтовий терен Борислав-Дрогобич (лінія Бертельмі). Цей проєкт уряд ЗОУНР відкинув, вважаючи його несправедливим.

Коли в пол. III. 1919. УГА проломилась поль. фронт на лінії Перемишль-Львів і оточила Львів, Найвища Рада мирової конференції за підписами Вільсона, Льюйд-Джорджа, Клеманса й Орлянда звернулася до укр. команди (ген. Омелянович Павленко), й поль. (ген. Розвадовський) з зазивом зависити зброю („війська обох сторін мали залишитися на своїх позиціях“), при чому заявляла готовість вислухати обидві сторони в цій справі та посередничити в Парижі при делегаціях укр. і поль., щоб завішення зброї перемінити в перемир'я. Та 27. III. 1919 переговори розбилися, бо поль. делегати за підставу перемир'я покляли проєкт комісії Бертельмі. Про це делегація ЗОУНР на мирову конференцію повідомила Найвищу Раду 7. IV. 1919 та запротестувала проти виступу до бою в Галичині армії Галлера, висланої з Франції — на большевиків. Наслідком цього Найвища Рада ми-

Герб Української Народної Республіки [великий].

рової конференції в Парижі утворила „Між-союзну комісію для заключення перемир'я між Україною й Польщею“ під головуством бурського ген. Боті. Новий проєкт, вироблений цією комісією, був із територіального й госп. погляду корисніший, полишав по укр. боці дрогобичький повіт із бориславською нафтою, й делегація ЗОУНР 13. V. 1919 цей проєкт прийняла. Зате поль. сойм, за ініціативою проф. С. Грабського, що перед поль. урядом затаїв вислану до нього поль. делегацією депешу в справі перемир'я, рішив почати офензиву проти УГА, що дійсно й почалася 15. V. 1919 на відтинку Хирова, в напрямі Борислав-Дрогобич, а поль. уряд відповів Найвищій Раді, що до перемир'я дійти не може, бо укр. війська почали наступ, на який поль. війська примушені відповісти протинаступом.

Внаслідок заходів делегації ЗОУНР в цій справі відбулося ще засідання Найвищої Ради в Парижі 21-22. V. 1919, та Польща офензиву не припинила. Тоді Укр. Нац. Рада, за згодою „Виділу Укр. Нац. Ради“ та Ради держ. секретарів (9. VI. 1919) склала всю владу в руки диктатора в особі президента Укр. Нац. Ради др. Євгена Петрушевича. Коли ж червневий наступ УГА заламився, а поль. армія почала перемагати українську, Найвища Рада 25. VI. 1919 рішила уповажнити Польщу за нати Сх. Галичину по Збруч і для переведення цієї окупації вжити й армію Галлера. Рівночасно поль. уряд дістав уповноваження завести цивільну адміністрацію у Сх. Галичині, коли заключить із гол. союзними та прийнятими до союзу державами умову, котра мусить запоручити в якнайбільшій мірі автономію цієї території та політ., рел. й особисту свободу населення; умова ця мусить у останній інстанції опертися на праві самовизначення населення Сх. Галичини щодо його держ. приналежності; час цього вирішення означать гол. союзні та прийняті до союзу держави, або той орган, що його до того вони уповажнять.

Накінєць, наслідком цього рішення й перемоги поль. армії, диктатура ЗУНР враз із військом уступила за Збруч (16-18. VII. 1919), а Польща заняла всю Сх. Галичину.

Відтепер діяльність уряду ЗУНР, спираючись на міжнародне право, йшла цим шляхом далі на міжнар. арені. З поворотом диктатора ЗУНР з Наддніпрянщини (XI. 1919) до Відня, утворив він VII. 1920 новий уряд ЗУНР, який кермував усіма справами.

Тимчасом, виконуючи своє рішення з 25. VI. 1919, Найвища Рада мирової конференції в Парижі 20. XI. 1919 подала проєкт умови між гол. союзними та прийнятими до союзу державами й Польщею у справі Сх. Галичини, й цим проєктом хотіла віддати Сх. Галичину під управу Польщі на 25 літ, при обмеженій автономії населення, після чого

про долю Сх. Галичини мав уже рішити Союз Народів, а не її населення. Через те, що цей проєкт стрінувся з протестом уряду ЗУНР, Найвища Рада 22. XII. 1919 ухвалила вирішення цієї справи відкласти. Коли влітку 1920 Польщі грозив погром із боку сов. Росії, Найвища Рада мирової конференції заключила договір із Польщею у Спа 10. VII. 1920, при чому на конференцію в Лондоні, для владження відносин у Сх. Європі, мали бути допущені й заступники ЗУНР, й Польща зобов'язалася прийняти рішення Найвищої Ради у справі Сх. Галичини. Але льондонська конференція не відбулася, сов. Росія не прийняла пропозиції миру держав Антанти, і, програвши війну з Польщею, ввійшла в переговори з нею IX-X. 1920 в Ризі.

Уповноважена делегація Укр. Нац. Ради Сх. Галичини, що мала слідити в Ризі за ходом нарад, вислала 21. IX. 1920 обом сторонам заяву проти вирішування ними держ. становища Сх. Галичини, крім того протестувала рядом нот, внесених до президії мирової конференції (27. IX, 7. X., 8. X.), проти вирішування та проти імперіалістичного захоплення земель Сх. Галичини на основі ризького прелімінарного договору (останній протест — спільний із делегацією Білорусі).

Справу Сх. Галичини підносила делегація Укр. Нац. Ради перед міжнар. трибуналом підчас заг. зборів Союзу Народів у Женеві XI. 1920. Наслідком конференції із членами Союзу Народів на основі її ноти з 28. XI. 1920 Рада Союзу Народів на сесії в Парижі 23. II. 1921 вирішила: „постанови мирового договору про права нап. меншин у Польщі не можуть бути прикладені до Галичини, бо вона лежить поза границями Польщі; постанови про виконання мандатів і контролю Союзу Народів над мандатаром не можуть бути прикладені до Галичини, бо Польщу не наділено мандатом завести адміністрацію тої країни; не можна прикладати до цього моменту і присів гагської конвенції, бо в часі, коли заключено цю конвенцію, Польща не існувала як держава; Польща є тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини, сувереном якої є держави Антанти (артикул 91. договору в Сен Жермен). Тимто Рада Союзу Народів рішила предклати їй домагання Укр. Нац. Ради щодо правного становища Сх. Галичини й відносин у цьому краю відступити Раді амбасадорів. Тут найбільше тоді помогли гал. справі делегат Англії лорд Роберт Сесіль, міністер Канади Догерті, міністер Італії Шанцер і президент Союзу Народів Іманс (Бельгія).

Для чим скорішого визволення краю від поль. окупації президія Укр. Нац. Ради ЗУНР звернулася 30. IV. 1921 до всіх держав Антанти з проєктом основ держ. устрою незалежної Гал. Республіки з трьома гол. народностями: українською, польською

й жидівською, які мали користуватися рівними правами в ділянці публичного життя; ін. народности в державі мали б творити нац. меншини, й їх права та охорону запоручувала б конституція. Трохи пізніш вніс 6. VII. 1921 лорд Роберт Сесіль у англ. палаті громад у Лондоні інтерпеляцію про правний стан Сх. Галичини; в відповідь на неї прем'єр Льюїс Джордж заявив, що досі ще не пороблено заходів, щоб запевнити волю населення згідно зі становищем, занятим 25. VI. 1919. А 27. IX. 1921 на внесення кан. делегата Догерті загальні збори Союзу Народів прийняли таку резолюцію: „збори Союзу Народів висловлюють бажання, щоб Рада Союзу звернула увагу гол. союзних і прийнятих до союзу держав на користність управити у близькому часі правне становище Сх. Галичини“. На таке приспінення справи вирішення держ. становища Сх. Галичини вплинула праця дипломатичних місій Нац. Ради ЗУНР в Парижі, Лондоні та в Римі.

Зокрема лондонська місія розвідалася восени 1921, що Льюїс Джордж плянує на весну 1922 скликати міжнар. екон. конференцію, щоб налагодити екон. відносини з сов. Росією та при цій нагоді вирішити м. ін. і справу Сх. Галичини. Супротив цього уряд Сх. Галичини у Відні приготував вел. політ. і екон. матеріали, щоб виказати конечну потребу усунення поль. військ. окупації зі Сх. Галичини й визнання незалежної Гал. держави вільних народів. У такому дусі делегація Укр. Нац. Ради Сх. Галичини виготовила ноту до міжнар. конференції в Генуї 8. IV. 1922, й на цій підставі вел. держави, що скликали цю міжнар. конференцію, постановили порушити справу держ. становища Сх. Галичини і своїм рішенням із 10. V. 1922 переказали її 1. підкомісії міжнар. конференції в Генуї, стверджуючи потребу для вдержання мира на Сході Європи негайно вирішити справу держ. становища Сх. Галичини. Тимчасом представництво сов. Росії несподівано склало 14. V. 1922 відмовну заяву щодо вирішення фінансових зобов'язань Росії з часу світової війни, й міжнар. конференція в Генуї постановила розійтись, не вирішуючи політ.-держ. справ, що стояли вже на порядку нарад, отож і справи Сх. Галичини, — й полишити її міжнар. установам до остаточного вирішення.

Тимто президія Укр. Нац. Ради вислала знову VI. 1922. ноту до членів Найвищої Ради мирової конференції в Парижі про держ. незалежність Сх. Галичини, як єдине домагання укр. народу. За вирішення укр. справи заявився тоді міжнар. конгрес Унії Ліги Націй у Празі та конгрес миру в Лондоні VII. 1922, те саме підносить у IX. 1922 делегація Канади в політ. комісії Союзу Народів та збір Союзу Націй у Женеві 22. IX. 1922, — в цьому дусі вислала і президія Укр. Нац. Ради ноту до конференції

амбасадорів. Крім того, йдуть одна за одною протестаційні ноти: до членів Найвищої Ради мирової конференції в Парижі (VIII. 1922), і така сама нота до Ради Союзу Народів у Женеві (IX. 1922), депеші до прем'єрів гол. держав Антанти з приводу масових арештувань і виборчого терору у Сх. Галичині (X. 1922) та ген. нота того самого змісту з зазивом до культ. світу (15. XI. 1922), а далі про уневажнення поль. виборів у Сх. Галичині і т. ін.

За визнання держ. самостійності ЗУНР розвинено тоді взагалі широку пропаганду в дипломатичних колах усіх держав і установ, не виключаючи ЗДА, де представництву ЗУНР помагав і митр. гр. А. Шептицький. В 1. 1923 протестовано нотою перед конференцією амбасадорів у Парижі проти висказів поль. прем'єра ген. Сікорського щодо приналежності Сх. Галичини та проти поль. рекрутації у Сх. Галичині; в II. 1923, на вістку з Риму, що наближується вирішення справи Сх. Галичини, відходить нота до фр. прем'єра Р. Пуанкаре з поясненням справи Сх. Галичини та до конференції Ради амбасадорів у Парижі про вирішення справи або передачу мандату Союзу Народів, а 5. III. 1923 про визнання незалежності гал. держави та вислухання наших делегатів перед вирішенням; та вже 14. III. 1923 митр. гр. Шептицький дістає від Р. Пуанкаре в Парижі пояснення, що суверенність над Сх. Галичиною дістає Польща, бо, мовляв, „ми їй це обіцяли, але це не значить, що поляки будуть над вами панувати, ви дістанете всі права“, а 15. III. 1923 подано до прилюдного відома, що конференція амбасадорів Вел. Британії, Франції, Італії й Японії, не вислухавши делегатів Укр. Нац. Ради, що прибули 13. III. до Парижу, прийняла таке рішення в справі границь Польщі: „зваживши, що, згідно з арт. 91. мирового договору в Сен-Жермен, Австрія зреклася на користь гол. союзних і прийнятих до союзу держав усіх прав і титулів до територій, котрі передтим належали до кол. австр.-угор. монархії, й котрі положені поза новими границями Австрії, як це описано в арт. 27. згаданого договору, а котрих досі нікому ще не признано, і маючи на увазі, що Польща признала, що щодо сх. частини Галичини етногр. умови конечно вимагають автономного устрою — конференція амбасадорів рішила признати як границі Польщі з Росією — лінію означену й застовплену за згодою обох держав і на їх відповідальність дня 23. XI. 1922. р.“. Того самого дня, 15. III. 1923, делегація Укр. Нац. Ради Сх. Галичини заклала прилюдний протест проти цього рішення конференції амбасадорів та повідомила про це конференцію амбасадорів і відповідні держави.

Література: Дорошенко В., Зах.-Укр. Нар. Республіка [ЛНВ, I-III], Київ, 1919;

Лозинський М., Галичина на мировій конференції в Парижі, Кам'янець, 1919; Чубатиї М., Державний лад ЗОУНР [Календар „Просвіти“ 1921, стор. 96-133], Львів, 1920; Лозинський М., Галичина 1918-20, Відень, 1922; Левицький К., Історія визвольних змагань Гал. України, Львів, 1929-30; — Великий зрив, Львів, 1931.

Кость Левицький.

Політична еміграція. *Еміграція* XVII в. — це українці, що після розгрому під Полтавою втекли з Мазепою на тур. територію. Від неї треба відрізнити запорожців, що на кримській території (до 1733) зберегли свій устрій — 1734. р. вони повернулися під рос. владу. Інша була доля т. зв. мазепинців. Не знаємо їх числа, не збереглися всі імена; джерела називають такі особи: Пилип Орлик із родиною, Андрій Войнаровський із дружиною (з Мировичів), прилуцький полк. Дмитро Горленко із дружиною, ген. суддя Клим Довгополенко, ген. писар Іван Максимович, Григор, Іван і Атанас Герцики, шуряки Пилипа Орлика, Кость Гордієнко, ген. обозний Ілля Ломиковський та Михайло Ломиковський, Федір та Іван Мировичі, полк. Юрій Кожухівський, полт. полк. обозний Дорош, полт. полк. суддя Іван Красноперич, київ. полк. Константин Мокієвський, ближче незаний нам Забіла, Бутович, Максим Самойлович, Антін Антонович, Федір Нахимовський (вихрист із жидів), переволицький дозорець Федір Третяк, свящ. Парфеній, козак Кароль, пізніший секретар Пилипа Орлика та інші. Влітку 1714 скористали з царської амністії та вернулися додому Дмитро Горленко, Іван Максимович, Ілля й Михайло Ломиковські, Максим Самойлович та Антін Антонович; у X. 1716 Андрія Войнаровського у Гамбурзі підступом арештував царський посол — вивезений у Росію, він помер десь коло 1740. р. на засланні б. Якутська. Доля дружини невідома. Син Станислав пошведився. Така сама доля зустріла Григора Герцика, якого захопив 1720. р. підступом у Варшаві моск. посол Долгорукий, його відвезли, не вважаючи на поль. протести, в Москву, де він закінчив у вел. злиднях своє життя.

Політ. діяльність мазепинської еміграції зв'язана з діяльністю Пилипа Орлика (1672-1742); крім бендерської конституції (гл. Україна, Історія, стор. 616), Орлик відіграв визн. роллю у створенні тур.-швед. тат. протидарської коаліції, що її дипломатично підтримувала Франція: в XII. 1710 він склав збройний союз України з Кримом (договір ратифікований 23. I. 1711), що забезпечував укр. державу у складі Гетьманщини, Правобережжя, Запорожжя та Донщини. На поч. II. 1711 Орлик на чолі 6000-12000 козаків із тат. корпусом ханіча та відділом поляків, прихильників Лещинського увійшов на Правобережну Україну, видав низку універсалів до укр. населення від імені Карла

XII, свогого, ханіча й нач. поль. війська Йосипа Потоцького й незабаром заволодів цілим Правобережжям. Непорозуміння між Потоцьким, для якого Правобережжя було поль. територією, й Орликом, що дивився на нього як на укр. землю, зруйнували цілу кампанію. Орлик із кін. III. 1711 обступив Білу Церкву, яка відкривала шлях до Києва, але татари, підмовлені Потоцьким, покинули Орлика й почали страшно грабувати населення. Орлик мусів відступити, але його похід дав змогу зібратися гол. тур. силам і наробив вел. слави в Європі. Над Прутом козаки Орлика робили розвідкову службу. Не вважаючи на заходи Орлика в головної квартирі вел. везира, останній, підкуплений росіянами, замирився з царем, при чому договір (14. VII. 1711) умисно склали так, що укр. справу можна було роз'яснювати, як хто хотів. Щоб не допустити в Царгороді до ратифікації прутського договору, Орлик сам хотів поїхати до тур. столиці, але цьому спротивився Карло XII. Тоді Орлик XI. 1711 підписав у Ваби цікаву інструкцію з 10 точок для посольства, яке складалося з Горленка, Довгополенка, Максимовича, Герцика й Костя Гордієнка, й яке він посилав до Царгороду „*eliberandae causa Parvae Russiae ab utraque parte Borysthenis, patriae nostrae, ab immani iugo Moscorum*“. Цілий 1712. р. пройшов у енергійній дипломатичній акції мазепинців. Зпід пера Орлика вийшла низка цінних меморіалів, де м. ін. він домагається Києва, без якого „Україна не може існувати“. Рівночасно він звертався до европ. урядів і написав брошуру (залишилася в рукописі): „Вивід прав України“. Султан 1712. р. видав Орликові грамоту, якою взяв під свій протекторат Правобережну Україну, але до війни з Москвою таки не дійшло. Бачачи, що надій на збройний конфлікт із Москвою немає, непевний, чи Туреччина підтримає мазепинців на Правобережжі проти поляків, Орлик зробив спробу угоди з Варшавою, але з цього нічого не вийшло через упертість Карла XII., який недолюблював короля Августа. 22. IV. 1714 підписано договір між Туреччиною й Польщею, яким Польща діставала Правобережжя, а з поч. X. 1714. р. Орлик виїхав зі своїм штабом до Стокгольму „для визволення отчизни нашої, Малої Росії, от ярма московського“. 1. I. 1715 мазепинці були в Відні, де Орлика прийнято вельми прихильно, що дуже кололо в очі царського посла в Відні Матвєєва, який і вимагав видачі Орлика, хоч без успіху. У V. 1715 Орлик зі своїм штабом дістався до Істаду в півд. Швеції, де й осів. Підчас рос.-швед. переговорів на Оляндських островах (1717) він зробив ізнову (безуспішну) спробу включити в переговори й укр. справу: рос. делегати про це й чути не хотіли, а барон Герц, гол. делегат Карла XII., не настоював на бажаннях Орлика. По смерті Карла XII. (1718)

швед. політика знову пішла на шлях боротьби з царем, а не знову використав Орлик, щоб Україну включити в антирос. коаліцію (Швеція, Польща, Туреччина, Англія, а то й австр. цар). З кін. 1719 він вислав із місією на схід Григора Герцика, а сам із листами швед. короля до царя, англ. й польс. короля, султана й хана подався 10. X. 1720 на бравншвайгський конгрес. Тоді то почав він свій поль.-лат. „діяріуш“ (оригінал переходить в архіві фр. міністерства закорд. справ) — найкраще джерело для історії мазепинців після від'їзду Орлика зі Швеції. Не вважаючи на всі заходи Орлика, ніштадський мир (1721), що закінчив рос.-швед. війну, виключив із амністії всіх українців. Після довгих пригод, наражуючись на арештування через підступ хотинського паші й поляків на службі царя, Орлик дістався 1722. р. до Солуня, де й осів, листувався звідтіля із усіма головними європ. достойниками, утримував увесь час зв'язки з запорожцями в Криму й навіть із Гетьманщиною.

Коли донька Станіслава Лещинського стала королевою Франції, Орлик зблизився до тав. ганноверської коаліції, у склад якої ввійшли Франція, Англія, Голляндія й Прусія. На суасонський конгрес 1727-29 він вислав обширний меморіал, вимагаючи в ньому привертання переяславського договору під гарантією зах. держав. Хоч делегати Франції, Англії, Голляндії й Іспанії домагання це підтримали, Росія навіть не допустила дискусії над укр. питанням.

1. 11. 1733 помер польс. король Август II, в Європі почалася війна за польс. спадщину: майбутнього Августа III підтримували Росія й цар, а Станіслава Лещинського — Франція. Мазепинці (Орлик і його син Григор, брати Максимовичі, Нахимовський і, мабуть, ще ін., що їх імена не збереглися), рішуче станули на боці Франції й Станіслава Лещинського, якого навіть Григор Орлик таємно перевіз із Франції до Варшави. Станіслава вибрали королем, але рос. війська ввійшли в Польщу. Григор як фр. представник подався до хана переконувати його, щоб увійшов на рос. Україну, а водночас фр. дипломатія добила ся в Царгороді визволення гетьмана Орлика, що III. 1734 залишив Солунь, 22. IV. він дістався до Бендер, де дізнався, що за той час Січ на Криму визнала рос. владу. Гетьман видав до запорожців шир. відповідний маніфест, але він не мав бажаного наслідку — тільки невел. частина запорожців повернулася до Орлика. А Григор таємно проредерся на територію Гетьманщини, де мав ближче незнані конференції зі старшиною. 1736. р. Туреччина нарешті проголосила війну Росії. й мазепинці знову станули по її боці: гетьман Орлик засипував вел. везира меморіалами, нераз відвідував його в його головній квартирі; Григор робив пропаганду у Франції, а Нахимовський і Ми-

ровичі роз'їжджали між Кримом і головною квартирою вел. везира. Білгородський мир 1739, що закінчив рос.-тур. війну, дав мазепинцям іще менше, ніж прусський договір 1711. р. І без результату для укр. справи залишилася рос.-швед. війна, не вважаючи на невпинні заходи Григора Орлика. Сам гетьман Орлик помер 26. V. 1742 у Ясах. По смерті батька провідником решти живих іще мазепинців став Григор Орлик, що рр. 1747-57 розвинув вельми жваву акцію і пропагандистичного й дипломатичного характеру: зносився постійно з фр. дипломатією в Туреччині, Криму, Польщі та Швеції та через Мировичів і Нахимовського з Гетьманщиною. Десь коло 1758 померли Мирович і Нахимовський. Між VIII. і XI. 1759 помер і Григор Орлик як генерал-поручник фр. армії. З його смертю можна вважати акцію мазепинців за скінчену. Але ж ідеї Пилипа й Григора Орликів впливали на фр. політику аж до часів Наполеона. Останній, коли зацікавився укр. справою — брав свої інформації з меморіалів Орликів, що позалишалися в архіві фр. міністерства закорд. справ.

Література: Переписка и другая бумага шведского короля Карла XII-го, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинскомъ и польскомъ языкахъ“ [„Чтенія въ Императорскомъ Обществе исторіи и древностей російскихъ при московскомъ университетѣ“, № 1.], Москва, 1847; Костомаров М.: Мазепа и Мазепинны. Спб., 1882-84; Енсен А.: Орлик у Швеції, [Записки НТШ, том 92] Львів, 1909; Енсен А.: Родина Войнаровскихъ у Швеції (ibidem); Документы объ Андрѣе Войнаровскомъ и Филиппѣ Орликѣ, извлеченные изъ иностранныхъ архивовъ проф. В. Н. Александренкомъ и изданные подъ редакціей и съ примѣчаніями В. А. Корда [„Сборникъ матеріаловъ по исторіи Юго-западной Россіи“], Київ, 1916; Енсен А.: Дневник Орлика, [Записки НТШ, том 123-124], Львів, 1917; Борщак І.: Гетьман Пилип Орлик і Франція [Записки НТШ, том 134-5]; Борщак І.: Діарій Пилипа Орлика [„Стара Україна“], Львів, 1924; Борщак І.: „Вивід прав України“ Пилипа Орлика (ibidem, 1925); Борщак І.: Великий Мазепинець Григор Орлик, Львів, 1932.

І. Борщак.

Від 70. рр. до світової війни. Укр. політ. еміграція XIX. в. починається щойно в 70. рр. Тоді вона складалася гол. з українців із Наддніпрянщини (М. Драгоманів, М. Зібер, С. Подолинський, Хв. Вовк, А. Ляхоцький, і ін.), її осередок був Відень та Ціріх.

Перший її етап, тзв. передеміграційний (1870-73), мав характер науковий, він зв'язаний із вирядами на студії в закорд. унів.

(Зібер, Подолинський), побут Драгоманова в Відні (вихав за кордон 1870) дав підставу до тісних зносин із гал. молоддю (М. Бучинський, Є. Желехівський, брати Л. і К. Заклинські, Вол. Навроцький, О. Терлецький), при чому тодішня діяльність Драгоманова поверталася коло оборони укр. національної справи перед Європою. Пізніше, під впливом С. Подолинського, молоді і сам Драгоманів від чисто культурницьких інтересів переходять і до політ.-громад. роботи.

Другий етап — це стисло еміграційний, починається з 1876. р., коли Драгоманів, як відпоручник „Ст. Громади“, вихав за кордон для пропаганди укр. ідеї. Хоч іще до його від'їзду С. Подолинський у Відні разом із О. Терлецьким видавав укр. рев. літературу (1874-75), то публікація рев. праці починається 1877. р., коли Драгоманів, осівши в Женеві, з допомогою С. Подолинського, Хв. Вовка, Я. Шульгина, М. Павлика і т. д. почав видавати „Громаду“ (1877-82) й низку політ. статей про Україну в закорд. рос. і зах. европ. пресі. Ці праці розбирали укр. справи у зв'язку з рос. та слов., справи всерос. і всеслов. з погляду укр. громадівця, змальовували відносини рос. й польс. інтелігенції до укр. народу; викривали її великодержавницький і централістичний характер, ширили інформації про українців і їх культуру і про їх політ. становище і т. д. Крім того, з Женеви йшли думки про розбудження сел. мас у Галичині (радикальна партія у Львові 1890), проекти організації поступових і радикальних журналів („Гром. Друг“, „Молод“, „Дзвін“), з великою участю Драгоманова повстали укр. радикальні часописи („Народ“, „Хлібороб“). Та в процесі роботи Драгоманів трапив своїх співробітників (С. Подолинський, М. Зібер), а через розходження із „Ст. Громадою“ відпала Драгоманову матеріальна допомога. З 80. рр. починається занепад укр. емігрантської праці; з кін. 80. рр. вона зміцнюється й поширюється в Галичині, де активно і з вел. наслідками провадиться аж до смерті Драгоманова (1895). З цією еміграцією зв'язаний цілий ряд наук. та критично-публіцистичних праць Драгоманова й наук. екон. студій Зібера та Подолинського.

Цілком інакший характер мала еміграція укр. наддніпрянських соціалістів у 1900. рр., у зв'язку з повстанням різних укр. соц. партій: РУП, УСРП і пізніш УСДРП. Вся праця велася на Наддніпрянщині на місцях, а тільки для видавничої справи в Галичині (Львів) та на Буковині (Чернівці) працювали закорд. групи (для РУП — „Закорд. Комітет“). Так, задля цього перебував у Львові основник УСРП Богдан Ярошевський (редактор „Доброї Новини“) та цілий ряд РУП-івців у Львові й Чернівцях (Дм. Антонович, В. Винниченко, подружжя Голицинських, М. Русов, П. Канівець і т. д.). Зокрема завданням еміграції РУП-івської була організація пропаганди своїх ідей, транспортів

негальних рев. партійних видань на Україну та такі сам їх перевіз. При помочі місцевих гал. та бук. українців остання справа так добре була налагоджена, що майже що-місяця Наддніпрянщина правильно мала свіжу літературу партії. Від III. 1902-1903 що-місяця правильно виходив у Чернівцях місячник для інтелігенції „Гасло“, пізніш 1903 — місячник для села „Селянин“, крім того, у Львові і в Чернівцях, появлялися популярні агітаційні брошури для села (Дядько Дмитро, Власна земля, Чи є тепер панщина, Козаччина і т. д.), не рахуючи відбиток із „Гасла“ („Павуки та мухи“), проклямацій і т. д.

Ясна річ, що пробування наддніпрянської еміграції в культ. центрах Галичини й Буковини мало вплив і на місцеву молоді, тим більше, що ця еміграція часто брала участь і в місцевому житті, гол. в праці місцевої соц.-демократії, при чому наддніпрянська еміграція мала вел. вплив на еманципаційний рух укр. соц.-демократії Галичини від польс. соціальної демократії („Наш Голос“). Число наддніпрянських емігрантів у Галичині в рр. 1900-1905 було в різних часах різне, відповідно до тяжчого, чи легшого політ. курсу в кол. Росії. Поворот реакції 1907. р. в Росії спричинив нову хвилю напливу емігрантів із Наддніпрянщини, гол. в Галичині. Все це були, здебільша, соціальної демократи (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, О. Назарієв, В. Винниченко, Л. Юркевич, М. Гаврилко і т. д.), соціалісти революціонери (М. Залізний, Ф. Королів) та радикали-демократи (В. Козловський) і ін.; перші були в тісному контакті з укр. соц.-дем. в Наддніпрянщині та в Галичині (редактором „Давона“ в Києві був якийсь час — 1913. р. — В. Левинський), другі часто співпрацювали з гал. радикалами.

З вибухом світової війни одиниці з цієї еміграції оснували „Союз визволення України“ (4. VIII. 1914), гл. том III, стор. 162.

Література: Драгоманів М., Австро-руські спомини, Львів, 1889-93; Дорошенко В., Революційна Укр. Партія (РУП), Львів-Київ, 1921; Грушевський М., З починів укр. соц. руху: М. Драгоманів і женецький соц. гурток, Відень, 1922; Гермайзе О., Нариси з історії рев. рухів на Україні, Київ, 1926. Л. Білецький.

Наддніпрянська еміграція після 1919-20. Після поразки укр. визвольного руху в боротьбі з рос. більшовиками та з Денікіном (1919-20), поза межами Наддніпрянщини опинилося значне число укр. громадян-емігрантів — військових та цивільних: старшин і козаків армії УНР та урядовців. Гол. маса цих емігрантів (до 50.000) скупилася в Польщі після катастрофи армії УНР XI. 1920.

Укр. армію після переходу її на територію Польщі поляки роззброїли й порозміщували по таборах (Каліш, Вадовиці, Ланьцут, Щипорно, Стшалково), а деякі укр.

урядові установи дістали дозвіл перебувати в Тарнові та в Ченстохові. Ще на укр. території уряд УНР виробляв проєкт скликання нар. представництва (передарлямент). Числячися з настроями еміграції, уряд УНР, що склався тоді гол. з членів партії соц.-федералістів (прем'єр В. Прокопович), скликав у Ш. 1921 Раду Республіки (в Тарнові), що складалася з делегатів укр. політ. партій Наддніпрянщини (була заступлена й одна жид. соц.-дем. партія „Поале Ціон“) та з представників гром. і екон. організацій. Повстанський рух проти рос. больш. влади на Наддніпрянщині піддержував серед еміграції надії на недалекий поворот на Україну. Але ненормальні еміграційні обставини не давали Раді Республіки працювати та впливати на політику еміграційного уряду УНР, і вже в осені 1921. вона перестала існувати.

Життя укр. козацтва, інтернованого в поль. таборах, було надзвичайно скрутне. Особливо дошкуляла матеріальна нужда, через голодування в таборах дуже поширилися були хвороби між укр. козаками, зросла смертність. Серед таких обставин із таборів зорганізовано під проводом Ю. Тютюнника похід на большевиків (ХІ. 1921), та він скінчився катастрофально під Базаром. Після цієї невдачі сов. місія в Варшаві, за згодою поль. влади, використала тяжке моральне й матеріальне положення інтернованих українців і перемовила кількості козаків і старшин до повороту на Україну. 1922/23 деяка кількість укр. емігрантів, гол. людей із незакінченою серед. або вис. освітою, переїхала до ЧСР. Тут, завдяки чл. владі, молодші позакінчували свою освіту в чes. або в укр. школах, що були засновані в ЧСР (1921 Укр. Вільний унів., 1922 Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, 1923 в Празі Вис. Укр. Пед. Інст., Укр. Мист. Студія (укр. плястичного мистецтва). Для тих, що не мали закінченої середньої освіти, провадилися в Празі та в Подєбрадах (1921-24) укр. матуральні курси. Крім цього повстала в Празі (1923) укр. гімназія для дітей емігрантів (від 1927 в Ржевніцах б. Праги). І в таборі укр. інтернованих козаків у Каліші в Польщі існує укр. гімназія ім. Шевченка від 1921. Є ще спорадичні нижчі укр. школи у Франції.

В ЧСР, з допомогою уряду ЧСР, засновано VII. 1921. Укр. Гром. Комітет (гл.), що виконав корисну працю, зокрема щодо укр. шкільництва в ЧСР. Спочатку він мав у своєму складі членів різних політ. напрямків, та згодом 1922 виявилася в ньому перевага групи членів укр. партії СР, на чолі з М. Шаповалом; через те багато членів, незгідних із проводом (1923 і пізніше), повиходило з Комітету. Через різні тертя та конфлікти між управою та членами чes. міністерство закордонних справ у VIII. 1925. зліквідувало УГК. Після того утворилися ін. укр. гром. організації в ЧСР з

тими самими завданнями діяльності — госп. та культ. натура: „Укр. Комітет“ у Празі (1926), „Укр. Громада в ЧСР“ (1928), „Укр. Об'єднання в ЧСР“ (1928). Тільки ж недовстача засобів не дає цим організаціям змоги розвинути якусь помітнішу роботу. Крім ЧСР повстав у Варшаві (від 1921) „Укр. центр. комітет“ (гл.), як осередок укр. емігрантських організацій (відділів), порозкидуваних по цілій Польщі. З позапартійних емігрантських організацій слід відмітити діяльне „Укр. Т-во допомоги емігрантам із В. України“ у Львові (гл.), засноване 1921. р. у Франції з 1926 існує „Еміграційна Рада“, організація укр. наддніпрянських емігрантів; у Румунії укр. емігранти мають „Гром. допомоговий комітет“ у Букарешті з відділами по окремих містах, де скуплена укр. еміграція. „Укр. Еміграційна Рада“ у Франції, „Укр. Центр. Комітет“ у Польщі, „Укр. Об'єднання“ в ЧСР, укр. комітети в Румунії та в Болгарії належать до „Укр. Гол. Еміграційної Ради“, що має осідок у Парижі. Провід у цих організаціях мають, і політично на них впливають діячі еміграційного уряду УНР (здебільша, члени укр. партії радикалів-демократів).

Заходами укр. еміграції в різних країнах Європи повстали, окрім шкіл, і ін. культ. і наук. установи. Так у ЧСР у Празі 1925 створено „Музей визвольної боротьби України“ (гл.); т-во тої самої назви, що веде справу цього Музею, поставило собі за завдання збудувати в Празі відповідне приміщення для нього — „Укр. Дім“. З почину Укр. Гром. Комітету в ЧСР засновано 1924 „Укр. архів-музей“, яким завідує „Укр. Інст. Громадознавства“ в Празі, заснований 1924 заходами М. Шаповала (видає публікації під назвою „Суспільство“). 1931. р. з ініціативи чes. історика, проф. Слявіка, дир. рос. закорд. архіву в Празі, утворено „Укр. іст. кабінет“. гол. для студіювання суч. відносин на Україні. Додати слід, що у Відні під проводом М. Грушевського існував 1920-22 „Укр. соціологічний інститут“ (гл.).

Від 1923. в Празі невпинно провадить свою діяльність „Укр. іст.-фільол. Т-во“ (гл.), що об'єднує дослідників із укр. унів. та укр. Пед. Інституту; 1932 повстала в Празі „Укр. наук. Асоціація“, де беруть участь наук. дослідники з укр. унів., Пед. Інституту, з Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах. „Спілка укр. лікарів у ЧСР“, що існує від 1923 у Празі, веде наук.-дослідницьку працю й бере участь у діяльності мед. організацій на укр. землях (орг. „Мед. Вістник“). „Укр. Т-во прихильників книги“, засноване в Празі 1927, видає свій орган „Книголюб“ для дослуду питань книгознавства. „Укр. воєнно-наук. т-во“, засноване в Празі 1931, влаштовує виклади з теорії та іст. воєнної науки. В 1932. в Празі повстало „Т-во прихильників Укр. Госп. Акад.“, що ставить собі за завдання піддержувати діяльність Укр. Госп. Акад. та зв'язаного з нею Укр. техн.-госп.

Інст. (заочного навчання), що почав роботу 1932 р. в Подєбрадах.

Поza ЧСР укр. культ.-наук. емігрантські установи існують також в ін. країнах: 1927 повстав „Укр. наук. Інст.“ у Берліні (гл.) та 1929 „Укр. наук. Інститут“ у Варшаві (гл.). Спеціально над питаннями укр. воєнної історії працює „Укр. військ.-іст. т-во“ в Польщі (гл.).

У Франції, в Парижі, заходами укр. еміграції утворено деякі установи культ. характеру: 1930 з участю французів та українців засновано „Гурток для укр. студій“ (Cercle des études ukrainiennes) — він має служити фр.-укр. культ. зближенню. Бібліотека ім. Петлюри в Парижі, заснована 1927, має окрім книг укр. та чужими мовами й цінні збірки пресові, рукописні й мистецькі.

Політично укр. наддніпрянська еміграція розпадається на кілька груп: 1) група соціалістична, 2) демократична, 3) монархістична, 4) фашистівська.

До соц. групи належать: а) укр. соц.-демократи, що мають на чужині свій провід, „Закордонну делегацію УСДРП“ (І. Мазепа, П. Феденко, О. Козловський), партійні органи („Вільна Україна“, Львів, „Соц. Думка“, Львів-Прага до 1923, „Соціал демократ“, Подєбради); партія належить до соц. інтернаціоналу й через своїх делегатів бере участь у його конгресах, конференціях та в соц. пресі різних країн; до роботи еміграційного уряду УНР органи УСДРП від перших років перебування на чужині не мають ніякого відношення; б) організація УПСР на еміграції розбилася ще 1921. на ворожі між собою групи: група М. Грушевського (Відень), група М. Шаповала (Прага), група М. Залізняка - М. Ковалевського (Відень). Перші дві групи стояли на рад. платформі. До свого розколу організація УПСР видавала у Відні журнал „Борітеся-поборете“; 1924 Грушевський із своїми прихильниками вернувся на Україну; група М. Шаповала ввійшла 1923 у співробітництво з гуртком укр. комуністів під проводом В. Винниченка й видавала під ред. Винниченка й Шаповала, міс. „Нова Україна“ в Берліні та в Празі (1923-25), що поборював УНР та большевиків. Названі діячі проголосили були 1924 утворення „Рев.-дем. Союзу“ за кордоном, та він нічим себе не виявив політ. й незабаром розпався. Винниченко знову проголосив свою лояльність супроти сов. рос. влади на Україні, а група пражських соціалістів-революціонерів, після дальших розколів через згадані різні незгоди в Укр. Гром. Комітеті, об'єдналась уже після смерті Шаповала 1932 під проводом Центр. Комітету УПСР за кордоном (політ. неперіодичний орган „Трудова Україна“ в Празі під ред. Н. Григорієва). Група Залізняка-Ковалевського зовсім перестала політично існувати.

З укр. дем. груп на еміграції виявляють

діяльність тільки радикальні демократи (СФ=соц.-федералісти), провідники цієї партії В. Прокопович, М. Славинський, К. Мацієвич та О. Шулєгин дають напрям діяльності еміграційного уряду УНР. Під ред. Прокоповича виходить від 1925 тижневик „Тризуб“ у Парижі. Радикально дем. партія за кордоном видає (неперіодично) свій „Бюлетен“ у Празі. Дрібні групи, що виявляли деякі ознаки життя на поч. укр. еміграції (укр. соц.-самостійники, нар. республіканці, сел. соціалісти), зникли зовсім.

Заходами В. Липинського 1920 створено на еміграції укр. монархістичну організацію „Союз хліборобів-державників“, що проголосив кол. гетьм. П. Скоропадського за укр. дідичного гетьмана (1925) — орган „Хліборобська Україна“ (неперіодичні збірники). Уже перед своєю смертю В. Липинський виступив із групою своїх однодумців проти політики Скоропадського, через що стався розкол у партії „хліборобів-державників“ (1930).

Окрему групу поміж укр. монархістами творить фашистівська „Козача Рада“ під проводом І. Полтавця-Остриниці, що стоїть віддавна близько до штабу нім. нац.-соц. партії й був проголошений своїми прихильниками за гетьмана України (1926).

Після упадку Укр. Нар. Республіки укр. дипломатичні місії покасовано, скасовано або зведено до мініма й урядовий апарат, що опинився в Польщі. Коли 1924 С. Петлюра, гол. от УНР, вїхав із Польщі до Франції й там був убитий 25. V. 1926, на його місце став із титулом „голови Директорії УНР“ А. Лівіцький, який був передтим головою Ради міністрів еміграційного уряду УНР. Та насправді Директорія УНР перестала існувати ще в XI. 1919., після від'їзду за кордон двох членів її — А. Макаренка та Ф. Шевця. Вони обидва пробували було після смерті Петлюри відновити діяльність Директорії в ЧСР, але заходи їх не знайшли прихильного відгуку між українцями на еміграції.

Еміграційний уряд УНР на чолі з А. Лівіцьким намагається піддержувати приязні відносини з Польщею та з Румунією. Укр. гетьманці-монархісти (прихильники Скоропадського) та фашисти Полтавця додержуються нім. орієнтації. 1932 почав у Лондоні виходити міс. англ. мовою, прихильний плянам Скоропадського, під назвою „Investigator“. В р. 1930. М. Шаповал зробив спробу утворити Нар. Укр. Раду (НУР) у Празі, як орган представництва укр. нац. інтересів за кордоном, але з цього теж нічого не вийшло.

Поміж укр. еміграцією утворилися в різних країнах професійні організації. До них належить: „Т-во укр. журналістів і письменників в ЧСР“ у Празі (з 1929), та „Союз укр. журналістів і письменників на чужині“ у Празі (з 1932), „Т-во укр. журналістів і письменників у Парижі“, „Союз укр. інженерів“ об'єднує укр. інженерів-емігрантів,

порозкидуваних по цілому світі (орган „Укр. інженер“ у Подєбрадах, від 1931).

У Парижі при місці УНР виходить фр. мовою бюлетен для преси від імені Укр. пресового бюро (Bureau de presse ukrainien). Українці в Парижі беруть участь у вид. місячника фр. мовою „Promethée“, присвяченого справам народів, які перебувають під сов. владою. Також у Парижі виходить із 1928 бюлетен „Offinor“ (Office des informations orientales — Бюро сх. інформацій) для преси лат. країн.

Заходами різних груп укр. емігрантів видано кілька публікацій чужими мовами про Україну та про укр. рух для інформації чужинців.

П. Феденко.

Еміграція ЗУНР починається з проломом фронту УГА під Хировом V. 1919 та з переходом частини цієї армії та політ. діячів на територію ЧСР. З кожною дальною невдачею УГА вона щораз зростає, при чому в ЧСР в Нім. Яблоннім і в Ліберці концентрується військова зах.-укр. еміграція, а політ. зах.-укр. еміграція гол. в Відні й на терені Австрії. Тут повстав 1. уряд Диктатора ЗУНР (гл. Україна: Історія, Діяльність уряду ЗУНР).

З цим урядом співдіяла закорд. група Укр. Нац. Ради під проводом Льва Левицького (у склад її входили всі члени Укр. Нац. Ради, що опинилися на еміграції). З гром. зах.-укр. еміграційних організацій найважливішу роль відігравало „Зах.-укр. т-во Ліги Націй“ (голова Роман Перфецький), у склад його президії ввійшли представники всіх укр. партій Галичини й Буковини та представник поляків — Ернест Брайтер і жидів — Вальдман. ЗУТЛН у Відні признали загальні збори „Міжнар. Унії товариств Ліги Націй“ у Празі 5. VI. 1922 за правне представництво населення Схід. Галичини як окремої держ. території, тимто його прийнято до „Міжнар. Унії товариств Ліги Націй“ як члена на рівних правах із такими самими товариствами Англії, Франції і ін. держав світу. Користаючи з цих прав, ЗУТЛН брало участь у працях „Міжнар. Унії товариств Ліги Націй“ і в її сесіях у Празі, Відні, Будапешті й Ліоні та виступило з цієї Унії в 1924. р., рік після вирішення долі Схід. Галичини Радою амбасадорів із 15. III. 1923. Але й далі воно продовжувало свою діяльність, використовуючи збори Міжнар. Унії ТЛН в Берліні й Софії для міжнар. акції в справі становища зах.-укр. земель.

Рівночасно проявляли живу діяльність закорд. групи укр. партій: трудової (голова Станіслав Дністрянський, пізніш Роман Перфецький), радикальної (Ярослав Підляшеський) і сел.-радикальної (Кирило Трільшеський). Важною подією в житті укр. політ. еміграції було створення дня 4. I. 1921 „Всеукр. Нац. Ради“, куди ввійшли

й представники зах.-укр. політ. партій, що об'єдналися в окрему зах.-укр. територіальну групу. На жаль, діяльність ВУНРади, була коротка вона припинилася в III. 1921 наслідком декларації, яку 24. III. 1921 підписали без відома й поза плечима ВНРади й її виконавчого комітету та президії заступник президента ВУНРади ген. Греків та члени виконавчого комітету Опанас Андрієвський і Андрій Макаренко й передали її (поль. мовою) поль. урядові. В ній була заява, що „зібрані представники партій і угруповань укр. вважають за необхідне усталити, що слідує: (відділ 7) з огляду на те, що справа Схід. Галичини є внутр. справою Річпосполитої Польської, „Народній укр. уряд“ заявляє в цій справі своє цілковите незаінтересування“. Після цієї декларації всі представники зах.-укр. земель вийшли з ВНРади, й вона розв'язалася. У склад президії ВУНРади входили: С. Шелухин (голова), Роман Перфецький (1. заступник голови), ген. Греків (3. заступник); місце 2. заступника зарезервоване було для представника Кубані.

Важною подією в житті зах.-укр. політ. еміграції було далі прийняті в 1921. р. до „Міжнар. жіночої ліги мира й свободи“ укр. її секції під проводом Блянки Баранової, де важну роль грали гал. українки. Секція розвинула живу діяльність і багато прислужилася до пропаганди зах.-укр. справи на міжнар. терені. Ця секція ще й досі входить у склад згаданої жін. організації. Оживлену діяльність проявляли зах.-укр. студенти та „Укр. т-во прихильників освіти“ у Відні.

Та з вирішенням долі Схід. Галичини 15. III. 1923 багато з цих організацій незабаром припинило свою діяльність. Уряд диктатора ЗУНР й усі його представництва й місії зліквідовано, президент Петрушевич перїхав до Берліна. У Відні залишилася тільки ліквідаційна комісія цього уряду під проводом Костя Левицького, крім цього, утворено під його проводом „Комітет зах.-укр. еміграції“. Політ.-пропагандивну діяльність на міжнар. арені вів іще з Берліну през. Євген Петрушевич, із Відня „Зах.-укр. т-во Ліги Націй“. Тоді повстав „Комітет оборони зах.-укр. земель“ (голова Роман Перфецький), який дав ініціативу до скликання взимі 1923/24 до Відня конгресу зах.-укр. політ. еміграції, дарма що до її об'єднання не довів.

Від того часу Відень перестав грати видіну роль у житті зах.-укр. політ. еміграції, його ролю переймає Берлін, де през. Петрушевичеві в закорд. пропаганді помагали спершу Мих. Лозинський, згодом Роман Перфецький. До Берліну переноситься в-во „Українського Прапора“ під ред. Івана Пропя, зате в Відні виходила ще якийсь час під ред. Антона Петрушевича „Ukrainische Korrespondenz“. Еміграція почала згодом розкладатися.

Зах.-укр. політ. еміграції можна завдячувати те, що зах.-укр. справа, не вважаючи на програму війни, ще ряд років була актуальна на міжнар. арені.

Р. Перфецький.

Наддніпрянина під владою большевиків (УСРР). Між Україною й большев. Москвою довгий час тяглася збройна боротьба. Щойно в 1921. р. рос. большевики остаточно окупували укр. території Наддніпрянини. Рахуючись із сильним нап. рухом на Україні, з. всеукр. з'їзд рад у Харкові ухвалив 14. III. 1919 конституцію УСРР як „незалежної й суверенної держави“. До компетенції УСРР належали: зносини з чужими державами, справа війни й миру, організація війська, фінансове господарство республіки. Москва старалася назверх показати, що визнає незалежність УСРР: у своїх нотах до урядів поль., австр., фр., іт. і ЗДА з приводу поль. наступу згадує і про уряд УСРР та незалежну УСРР. Після закінчення війни з Польщею підписано в XII. 1920 військ.-госп. союз між Україною й Москвою: тоді до Москви передано комісаріати: справ військ., морських, зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт, телеграфів та Вищу раду нар. господарства, зате Україні залишено право окремого дипломатичного представництва в різних краях (у Польщі, в Німеччині і т. д.).

6. VII. 1923. на підставі постанови X. з'їзду совітів із 27. XII. 1922 оголошено конституцію СРСР, що й досі формально має свою силу. Тоді утворено комісаріати: 1) загальносоюзні (закорд. справ, війська, зовн. торгівлі, шляхів, телеграфів, пошт) із уповноваженими при поодиноких республіках, які безпосередньо їм підлягають; 2) об'єднані (Вища рада нар. господарства, харчування, праці, фінансів, роб. сел. інспекція), що існують у союзних республіках, але „у своїй роботі переводять у життя директиви відповідних нар. комісаріатів СРСР“ — та 3) самостійні (внутр. справ, земельних справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я й соціальної безпеки). IX. Всеукр. з'їзд Рад 10. V. 1925 вніс, на підставі конституції СРСР з 1923, зміни в конституцію УСРР з III. 1919: УСРР мала входити у склад СРСР як „незалежна договірна республіка і зберігати за собою право вільного виходу з Союзу“, діставала свого постійного представника при уряді СРСР (§ 8), при чому у склад УСРР входила і створена автономна молдавська рад. республіка (почала існувати з 14. X. 1924). Ще раніше (1921) повстала автономна кримська рад. республіка, але її приділено до — РСФСР, не до УСРР.

15. V. 1929. XI. Всеукр. з'їзд Рад, виконуючи постанову IX. з'їзду, затвердив докладніше розроблений „текст конституції УСРР, при чому вже не згадується про окремого представника при уряді СРСР, зате §§. 19-20 постановляють утворювати адмін. оди-

ниці для нац. меншин на Україні, та проводять рівноправність мов усіх національностей, що живуть у УСРР, тоді постановлено теж, що зміна конституції УСРР належить „виключно до Всеукр. з'їзду Рад“ (§ 21).

Ясна річ, що обидві конституції УСРР треба оцінювати з погляду всесоюзної конституції з 1923, яка й так сильно обмежує права союзних республік — вони не мають власного бюджету, їх органи підпорядковані відповідним органам Москви і т. д. (гл. Україна: Право УСРР). Прикриваючись конституціями УСРР, моск. комун. центр переводить свої плани проти інтересів України.

У взаємовідносинах УСРР до Москви треба відрізнити три доби: доба військ. комунізму (1919-23), доба українізації (1923-29) та доба ліквідації автономних прав України (від 1929).

Перша доба військ. комунізму позначається орієнтацією большевиків на сіль.-робітництво та бже селянство. Законом із 9. I. 1920 покликано в життя комнезами (комітети незаможних селян), що стали знаряддям організованого грабунку укр. села. Адмін. апарат обсаджено неукр. елементами, заведено скрізь рос. мову, не видано ні одного укр. підручника, ВУАН ледь-ледь животила, Україну підпорядковано червоної армії (де було всього 8% українців), поведено терор проти укр. культури, знищено укр. кооперацію, з України вивозено її матеріальні засоби. Опір укр. населення зазначився численними повстаннями, в яких брали участь і укр. комуністи (тоді тільки за другу пол. 1920. р. відібрано в повстанців 805 скорострілів, 33 гармати, 23.714 рушниць і т. д.) та пасивною резистенцією в засіванні: селяни засіявали, кілько їм було треба, — наслідком чого спала продукція сіль.-господарства й у рр. 1921-22 вибух величезний голод (голодувало до 10 міль.), хоча це не перешкаджало большевикам вивозити хліб із районів голоду. Большев. теорія боротьби двох культур: укр. (селянської) й рос. (пролетарської) визнавала неминучий пропес русифікації укр. населення, але під впливом життя треба було цю теорію закинути.

Проголошена Леніном 1921 НЕП, що ввійшла на Україні в життя 1922. р., довела до значних змін на селі в цілому СРСР. Основною масою селянства стали середняки (у 1925. р. їх господарства становили 64% — проти 48% із 1917. р.). Большев. влада поставила собі за мету повернути середняцькі маси до сов. влади, примирити комун. диктатуру пролетаріату з селом і окремі групи селян між собою. У тісному зв'язку з цією політикою почалася друга доба большев. панування на Україні, доба тзв. українізації з її метою — укр. мову й культуру поставити на службу новій госп. політиці.

Ще за життя Леніна, на XII. з'їзді ВКП у IV. 1923. проголошено рішучу боротьбу з пережитками рос. шовінізму, але ж україні-

зацію почали переводити аж 1925. р., коли пленум ЦК КПБУ прийняв відповідні резолюції. Тоді вирішено, що „справа зміцнення роб. союзу з селянством і зміцнення диктатури пролетаріату на Україні вимагає напруження комун. сил усієї партії для опанування укр. мови та українізації всієї внутр. партійної роботи“. Тоді партія заявила за „самостійний розвиток укр. культури й за вияв усіх творчих сил укр. народу“, за потребу „втягнути до сов. апарату позапартійну укр. інтелігенцію“ та притягнути „широкі маси корінного населення до держ.-госп. будівництва“. Укр. мова й культура стали потрібні як знаряддя для союзу з селянством — як у 1. добі комнезами, що тепер стали зайві, і 1925. р. їх поперетворювано на „добровільчі гром. організації“. Дійсно період 1925-29 виявляє поважні досягги на полі укр. культури, та тільки що уступку для укр. мас роблено нещиро, тимто й тепер іще почувався опір укр. населення. Для самих большевиків українізація ховала в собі небезпеку: укр. нац. стихія, заволодівши держ. апаратом України, могла їх затошити. Тимто больш. влада ставить їй усілякі замасковані гальми, щоб ослабити нац. рух: 1) українізацію переводить формально; 2) виділює нац.-територіяльні одиниці нібито для безпеки прав нац. меншин (уже 1927. р., крім молдавської автономної республіки, на Україні існувало 954 нац. сільрад, 103 нац. селищні ради, 24 нац. райони — з росіян, жидів, німців, поляків); 3) переводить жид. колонізацію в півд. районах України, переселяючи водночас українців у рос. півн. райони та на Сибір; 4) проголошує (1927) рівноправний закон, яким, поруч укр. мови, заводить і рос. мову обов'язкову в усіх школах на Україні (для 8 міль. українців у РСФСР такого закону не видано). Та укр. культ. рух не пішов за директивами рос. большевиків, а почав впливати на самих провідників та творців укр. „пролетарської“ культури. З цього починається похід проти різних „націоналістичних ухилів“ укр. комуністів (Хвильовий, Шумський, Яворський, Волобуєв, Полоз і т. д.), що їх діяльність була живим протестом проти обмежень, у які укр. рух старалася загнати комун. Москва. Протести ці не були безпідставні. Навіть ЦК КПБУ в заяві до виконкомітету Комінтерну з 1927. р. підносив скарги, що існує рос. націоналістичний „ухил“, який нехтує й недоцінює нац. питання на Україні, що партія ставить до українізації формально, що не переводить її по містах, а тільки по селах і т. д.

За той час екон. визиск України йшов далі й викликавав опір. Через систематичний вивіз хліба 1928. р. вибух у багатьох районах голод. На просьби Харкова, Києва й Одеси 1927 до уряду про будівання текстильних фабрик — із Москви прийшла

відповідь, що їх будуватимуть у іст. промислових центрах у Московщині; 1928 Петровський жалувався, що бюджет України подібний до бюджету моск. губ. ради; проти визиску України виступив Волобуєв (1928), з роду росіян, та підніс, що непомірно величезний % грошей іде на союзні потреби, що „порядок затвердження бюджетів перетворює бюджетове право України в фікцію“. А проте час 1923-29 у порівнянні з попередньою добою — виявляє великий поступ.

Ця доба триває до кінця 1929. р., коли проголошено „ген. лінію“ Сталіна з її п'ятиліткою й колективізацією сіль. господарства. Сталінова ген. лінія, з її явним пляном знищити селянство як класу, зробила українізацію непотрібною. П'ятилітній плян, проголошений Сталіном, мав бути здійснений централізацією всіх сил і засобів СРСР, індустріалізацію мали переводити передусім коштом селянства через знищення індивідуальних сел. господарств і повернення селян у кріпаків больш. держави. Тимчасом культ. нац. піднесення укр. людности могло всі ці пляни знищити. Тимто почали проводити політику відступу від попередніх позицій, політику якнайміцнішого підпорядкування всього життя на Україні моск. центрові. Для цього центру ставала небезпечна не тільки українізація, але й ті фіктивні права, що Україні давала її конституція. Справу поведено так, що ніби на-око все залишається так, як було, а насправді потихо, мовчки, при заявах, що все піде по старому, пішла ліквідація автономних прав рад. України з явним порушенням конституції УСРР з 15. V. 1929. р.

Передусім у XI. 1929 скасовано комісаріат хліборобства й його функції передано новоутвореному об'єднаному комісаріатові СРСР; з кінцем 1929. р. обмежено компетенції комісаріату освіти: харківський технологічний інститут і дніпропетровський гірничий інститут підпорядковано Вищій раді нар. господарства СРСР, 1930 переведено уніфікацію загальної системи шк. навчання, обминаючи укр. комісаріат освіти; плян із 1933. р. передбачає покасування ІНО й утворення унів. у Києві, Харкові й Одесі, які підлягатимуть безпосередньо Москві; всеохопна акад. с.-г. наук ім. Леніна утворює в Харкові інститут, підпорядковуючи його собі, при чому в VIII. 1933 наступає його розгром. У зв'язку з цим пішов похід на укр. культуру: майже виперто з України (1932) укр. кіно. „Держ. В-во України“ перемінено на „Об'єднане в-во України“, підпорядковане зовсім Москві, припинено силу журналів, розгромлено ВУАН, де пороблено академіками людей без наук. кваліфікацій. 6. I. 1931 скасовано комісаріат внутр. справ, замість триступневого поділу (округа, район, сільрада) заведено в-осени 1930 двоступневий

(район, сільрада), з тим, щоб у П. 1932. р. поділити Україну на 5 областей (харківська, київська, вінницька, дніпропетровська, одеська), а донецьку заглибину з містом Маріуполем і Молд. АР підпорядкувати безпосередньо Москві; нарешті 1933 підпорядковано Москві комісаріяти юстиції, утворивши нову посаду прокурора СРСР для „об'єднання діяльності прокурорів усіх сов. республік“, — два непокасовані ще „самостійні“ комісаріяти (здоровля й соц. безпеки) фінансово й законодавчо теж залежні від Москви.

Від 1929, у зв'язку з колективізацією та п'ятилітнім пляном, починається розгром села, з арештами, конфіскацією майна, засланням на Соловки (тільки в 2 перших місяцях 1930 заслано до 200.000 укр. „куркулів“, як небезпечний для колективізації елемент) та інтелігенції й наук. робітників (масові розстріли без суду, процес „Спілки визволення України“ 1930, ліквідація автокефальної церкви). Рівночасно йде нищення ознак госп. окремішності України: XII. 1929. р. скасовано трест „Донвугілля“, при чому організовані нові трести безпосередньо входять до всесоюзного вугільного об'єднання (таким чином донецька заглибина не тільки з адміністративного, але й із господарського боку відірвана від України і приєднана до Москви); 1930 цукровий трест перетворено в сахартрест із центром у Москві, без жадних філій на Україні; всі об'єднання укр. кооперації („Вукоспілка“, „Сіль. Господар“, „Укрбураксоюз“ і т. д.) втягнуто в утворений усесоюзний „Зерносоюз“ та „Всесоюзний моск. союз союзів“; у VI. 1930 вирішено утворити 2. вугільно-металургічну базу в урало-кузнецькому районі, а для максимального використання природних багатств України почато 1932 будувати окрему зал. надмагістралю Донбас-Москва. Не тільки центри промислового керміництва, а й головні капітальні вклади переносять тепер у природний центр російської держави — на Урал та Сибір. П'ятилітній плян збудований на повному нехтуванні потреб Правобережної України, та й на Лівобережжі насправді збудовано один лише тракторний завод у Харкові. Нічим свідком того, як не треба господарювати, на довгий час залишилося тзв. Дніпрельстан, продукт большевицької гігантоманії. Все це не спинає моск. центр переводити прискорену колективізацію сіль. господарства на Україні, бо тут справа не в „капітальних вкладах“, а у грубому, нічим необмеженому визиску господарських можливостей України. Всесь час Україна знаходиться в ролі кольтонії моск. комун. центру.

Насильна колективізація викликала в укр. селянства великий опір, який приборав різні форми, від пасивного спротиву до саботажів, при чому все це набирає характеру нац. боротьби проти чужої

влади. Через опір у 1931-32 провалився плян хлібозаготівлі, в 1932. р. величезні площі залишилися незасіяні, а з тих, що їх засіяно на півдні, до 20-50% збору лишилося на полях. У відповідь на це моск. уряд безпошадно вивозив із України те, що залишилося; у зв'язку з цим та з недородом 1933 вибух небувалий голод, що винищує мільони людей. Укр. селянам заборонено (1933) переселятися до Росії, де кращі умови життя. З приводу становища укр. селянства ЦК ВКП висловив 24. I. 1933 недовіру проводові комун. партії на Україні й вислав свого представника з широкими повноваженнями — Павла Постишева. Коли ж нового весняного засівного пляну виконати не вдалося, Постишев, додумуючись, що в опорі укр. людності грають роль не тільки мотиви економічні, але й національні, повів безоглядну боротьбу проти укр. нац. культури (процес проти укр. лінгвістів, що ніби-то вони віддаляли укр. мову від російської; процес проти Курбаса за його нібито „націоналістичний“ репертуар; арешти урядовців із комісаріату освіти, що рекомендували студіювати зах.-европ. літератури, не дбаючи про рос., і т. д.), боротьбу, що закінчилася усуненням М. Скрипника з комісара освіти УСРР та покликанням його на партійний суд у VII. 1933. Скрипник, що єдиний мав відвагу протестувати проти винищування укр. людности вивозом хліба з України (на III. конференції КПБУ з поч. VI. 1932) та проти шк. моск. політики — не ховаючи страшних чисел (із пів міль. дітей лише 7% мало зимовий одяг!), — покінчив трагічно (самогубство 1933). Пішли страшні репресії на укр. комуністів, із багатьома з них криваво розправилися. Перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва (VI. 1934), гол. осідку укр. культури, — стоїть у зв'язку з походом проти укр. нац. культури, не кажучи вже про те, що з Києва легше буде приборати до рук аграрне Правобережжя.

А проте з лінії Леніна большевики не зважаються зійти зовсім, здобутків українізації вони не наслідуються ліквідувати: укр. мова залишається в школах усіх типів, укр. мова існує далі в органах управління, поруч із рос., в укр. театр, укр. преса, большевики для вдержання своєї влади мусять говорити укр. мовою. Вони зробили все для роз'єднання й розпоршення людности на теренах СРСР, перевели деклясацію населення, але проти нац. зв'язків людности засобів не придумали.

Література: Збірник справоздань нар. комісарів УСРР, Харків, 1921; О голоде, сборник статей под ред. К. Георгиевского, В. Когана, А. Палладина, Харків, 1922; Quisling V., La famine en Ukraine, Genève, 1922; M a z e r a I., Der Bolschewismus u. die russische Okkupation der Ukraine, Berlin, 1923; F e d e n k o P., Der nationale u. soziale Befreiungskampf der Ukraine,

Berlin, 1923; Конституція УССР, Харків, 1923 і 1931; Збірник узаконень, № 47, Харків, 1925; Тези пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, про підсумки українізації, з VI, 1926, Харків, 1926; Александренко Г., Конституція УССР і СССР, Харків, 1928; Волобуєв М., До проблеми укр. економіки („Большевик України“), Харків, 1928; Попов М., Нарис історії КП(б)У, Харків, 1929; Мазера І., *Ukraine under Bolshevik Rule* („Slavonic Review“), London, 1934 (по укр. в календарі „Дніпро“ на р. 1935).

Ізак Мазена.

Кубань. Найстарші пам'ятки Кубані — кімерійські (?) могили — сягають мідяної доби (2500-2000 до Хр.), при чому посуд майкопської могили зраджує сумерійські (месопотамські) впливи. Цю культуру знищили скити, після яких були тут сармати. Сліди по греках залишилися в колоніях над Чорним морем (Горгіпія, де тепер Анапа). В часах мандрівки народів чергуються різні племена: готи, гуни, авари, угри, хозари, болгари, турки, половці, нарешті монголи й татари, що з турками панували до XVIII в. в степовій частині Кубані. Від XII в. починається колонізаційна діяльність генуезців (т.г. дороги, міста). Укр. традиція зв'язувала Кубань із княжими часами (Тмуторокань, боротьба з Редедею), заporожжі рибальничали на її берегах. Рос. уряд здавна зазіхав на Кубань. З кін. XVIII в. після тяжких боїв виселив звідсіль татар (Суворов), знищив тур. населення (Гудович), і опустілі землі призначено Чорноморському коз. війську (гл. том III, стор. 1192).

Кубань (офіц. назва до 1917 „Кубанская Область“) до світової війни жила окремих від Наддніпрянщини життям. Ціла країна мала 42·9% коз. населення, 52·8% некозаків, 4·3% черкесів, земля ж у 78% належала козакам, 7% черкесам, 6% державі, 0·5% містам і тільки — 8·5% некозацькому населенню. Це останнє (його назва „іногородні“ або „городовики“) поділялося на корінне, таке, що жило сіль. громадами або закупувало на вічність панські землі, себто т. зв. „вічняки“ (їх було всього 257.000 на 1.646.901 усіх некозаків), та некорінне (1.389.400), що знов ділилося на осілих (763.500), які мали по коз. станицях і містах свої нерухомості, але платили козакам за землю, де мали свої садиби, та неосілих (625.900), що жили на квартирах. Корінні „іногородні“ користувалися правами сіль. й міського самоврядування, некорінні — підлягали коз. адміністрації. Права „іногородніх“ супроти козаків були в усіх напрямках сильно обмежені. Політика рос. уряду супроти кубанського населення йшла в дусі повної русифікації й одичавіння. Давній виборний лад, який принесли з собою чорноморці з України на Кубань, скасовано, від 1794 військ. ради не скликавано, наказних отаманів від 1855. р. при-

значувано з рос. генералів, усі офіцери кубанського коз. війська, всі урядовці держ. і гром. установ, службовці приватних підприємств були росіяни або помосковлені кубанці. Укр. населення Кубані жило тільки спогадами про своє нац. минуле, та й ці спогади що-далі затиралися. Зв'язку з Наддніпрянщиною до 1900.р. майже не було. Щойно з повстанням РУП нав'язуються зносини з Україною, повстає місцева громада РУП в Катеринодарі (С. Ерастів), укр. нац. свідомість підтримують діячі з Наддніпрянщини (Іван Ротар, Симон Петлюра), що переходять на Кубань. Але ж рух цей був за слабкий, і революція 1905. р. не вишла на Кубані поза рямці заг.-рос. руху. Те саме бачимо в 1917. р. Неосвідомлене укр. населення Кубані, не маючи нац. проводу, було власне тільки етногр. укр. масою. Національну свідомість заступила станова („козацька“), ціле населення було поділене на два ворожі табори (козаки, городовики).

З вибухом революції 1917. р. Кубань утворила вищу краєву раду „Областной Совет“ та „Областной Исполнительный Комитет“ із тенденціями централістичними й чисто російськими, але ж поруч цих організацій повстали окремі козацькі станові органи „Військова Рада“ й „Військ. Уряд“, які в міру того, як від оборони інтересів станових переходять до завдань краєвого характеру, набувають чимраз більшої ваги. У Х. 1917 „Військ. Рада“ проголосиле себе „Краєвою Радою“ (кубанські установчі збори, в склад якої входять представники усіх націй Кубані (придумано окремий прапор). Кубань стає кубанською республікою під назвою „Кубанський Край“ у складі Рос. Федеративної Республіки; вона обирає військового отамана, творить кубанський парламент („Законодатна Рада“) й формує перший кубанський краєвий уряд, відповідальний перед „Законодатною Радою“, на чолі з українцем Л. Бичем. Після захоплення в Петербурзі влади більшовиками кубанський краєвий уряд заповів собі всю зверхню владу на Кубані „впредь до встановлення законного руського правительства“, це ж ізнову викликало війну з Москвою, в котрій на бік більшовиків стала значна частина безземельного „іногородного“ населення й бідніше козацтво. Під натиском больш. армії, яку підтримали згадані групи місцевого населення та демобілізовані частини кавказької армії, що саме поверталися через Кубань додому, „Законодатна Рада“, військ. отаман і уряд із військом на початку III. 1918. р. залишили Катеринодар і з рос. добровольчою армією ген. Корнілова 17. III. у станиці Новодмитрівській склали договір про спільну боротьбу з більшовиками; вони підпорядкувались ген. Корнілову, а по його смерті ген. Денікінові, з яким з поч. VIII. 1918. р. звільнено Катеринодар, а з кінцем жовтня і весь край. Заволодівши Ку-

банню, Денікін почав уважати цей край за пункт опори в боротьбі проти нових держав, що склалися на руїнах царської Росії, головно ж України. Для того ж йому була потрібна диктаторська влада, й він за обіцянки охороняти й боронити автономію Кубані починає її домагатися, але цю його спробу досить легко зліквідовано. Тоді він, використовуючи свої права верховного головнокомандувача, вислав добровольчу армію, що в 70-80, а часом і 90% складалася з кубанців — на Україну й Поволжжя, загрожує нею Кавказові, за допомогою антанті захоплює у свої руки сполучу з Європою й починає грабувати Кубань, де на той час було різної сировини більше, ніж на 500 міль. карб.

Політ., нац. й соц. гасла добровольчої армії для більшості населення Кубані були не тільки чужі, а й ворожі, й тимто представники протиденікінської течії в колах „Красвої Ради“ повели агітацію за усунення всякої залежності від добровольчої армії й утворення протирос. блоку у складі Дону, Кубані й Кавказу. У відповідь на це русофільська течія, що зміцнилася, коли в XII. 1918 прийшов до влади кабінет Ф. Сушкова, граючи на почуттях „козацької“ єдності й солідарності, підтримана Денікіном, висунула ідею об'єднання „козацьких країв“ Дону, Кубані й Терека, що мали стати основою до створення єдиної неподільної Росії, а в майбутньому захищала права та привілеї козацтва, й добилася скликання в VI. 1919. р. доно-кубано-терської конференції. Участь у цій конференції голови кубанської „Красвої Ради“ українця М. Рябовола, що був обраний її головою і що гостро висловився проти об'єднання на становай „козацькій“ підставі, кубанським „єдинонеділимцям“ була небажана, й вони його вбили. Після цього конференція Д. К. Т., на пропозицію донців, обернулася вже явно в конференцію „южно-русскую“ (Д. К. Т. і Добр. Армія), вона мала створити на півдні кол. Росії єдину рос. державну владу, якій мали бути підлягати спершу коз. краї, Україна, а потім і Кавказ. Кубанці, спираючися на „Законодатну Раду“ й новий кабінет П. Курганського, що прийшов на зміну кабінетові Ф. Сушкова, повели тактику саботажу цієї конференції. Шукаючи виходу з цієї досить прикромі ситуації, Денікін задумав провести держ. переворот на Кубані. Причепившись до договору дружби, що в VII. 1919. р. склала в Парижі кубанська парламентарна делегація з делегацією республіки „Союзу Горців Півн. Кавказу“, він віддав кубанську делегацію під воєнно-польовий суд і доручив ген. Врангелю досагти бажаних йому змін на Кубані, що й останній виконав за допомогою кол. військ. кубанського міністра В. Науменка (козака-чорноморця), якому передтим „Законодатна Рада“ висловила була недовір'я за те, що на бажання Денікіна

перешкоджав організації армії. Оточивши 6. XI. 1919. р. кубанськими козаками „Красву Раду“, відпоручник ген. Вранг'ля ген. Покровський заарештував члена кубанської делегації О. Калабухова, що прибув із Парижу, та ще 12 членів Ради й віддав їх під воєнно-польовий суд. О. Калабухова „за зраду Росії й козацтва“ прилюдно повішено в Катеринодарі, а життя ін. членів Ради куплено ціною бажаних Денікінову змін кубанської конституції. У зв'язку з цією подією пішли в димісію військ. отаман Філімонов і уряд Курганського. Отаманом обрано ген. Успенського, а на чолі уряду станув знову Сушков.

У відповідь на насильства добровольчої армії кубанські частини покинули фронт, добровольча армія, безсильна стримати натиск переорганізованих больш. кінних частин і знесилена повстаннями в запліллі України, почала терпіти поразки. З поч. 1920. р. „Красва Рада“, використовуючи ворожі добровольчій армії настрої населення, відновила конституцію, обрала військ. отаманом ген. М. Букретова, а владу перебрав кабінет інж. В. Іваниса, що був міністром торгу та промисловости в кабінеті Курганського. Новий уряд за своє перше завдання вважав зірвати з добровольчою армією й боротьбу з Москвою вести в союзі з Україною й Кавказом. Здійснення цього завдання ускладнилося через нову спробу суто-козацького єднання, що його весь час домагалися кубанські русофіли. У I. 1920. р. в Катеринодарі зібрався тзв. „Верховний Круг Дону, Кубані й Терека“, який, проголосивши себе зверхньою владою цих країв, склав із Денікіном умову про створення з коз. країв та територій, що були ще тоді в руках добровольчої армії, держ. організму п. н. „Юг Росії“ на чолі з ген. Денікіном. Кубанський уряд договору цього не визнав, та й „Верховний Круг“, побачивши, що Денікін не має вже сили збудувати єдину, неподільну Росію, зірвав із ним і сам розпорочився. Заг. хаос, який внесла добровольча армія в країну, використали большевики, що з кінцем IV. 1920. р. заняли Кубань. Кубанський військ. отаман, „Законодатна Рада“ й уряд із 45.000 армією опинилися над кордонами Грузії, та грузини кубанської армії непустили до себе, вона переїхала на Крим і там скапітулювала. „Законодатна Рада“ відбула ще останнє засідання в Адлері, де зобов'язала військового отамана й уряд зберегти інституції кубанської держ. влади й вести боротьбу за визволення Кубані — але й сама незабаром розпалася.

Рос. большевики перебрали від добровольчої армії Кубань збіднілу на запаси сировини та ще з більше загостреною боротьбою між козаками й „городовниками“. Кубань прилучено до РСФСР і втілено її як складовину до автономного Півн.-Кавказького Краю, відібравши їй усяке само-

врядування. Земля, як скрізь, належить тепер ціла до держави, якій населення віддає всі її здобутки. Економічна політика рос. влади поставила Кубань під загрозу вимирання її населення з голоду, а адміністративні заходи тієї влади спрямовані на зменшення населення: кубанців масово, цілими станціями вивозять на рос. північ.

Про міру задоволення рос. владою культурно-нац. потреб укр. населення Кубані свідчить факт обмірковування питання „українізації“ й „язикового вопроса“ протягом 1931. р.; тоді ухвалено українізувати 33 райони Півн.-кавк. Краю, але поруч із цією ухвалою укр. свідомі елементи виселяють із Кубані. П'ятилітка дала такі самі наслідки, як на УСРР. Про автономію Кубані, якій домагається місцеве населення нічого й говорити...

Література: І в а с ю к І., Кубань, екон. нарис, Прага, 1925; Су л я т и ц ь к и й П., Нариси з іст. революції на Кубані, III, VI, Прага, 1925; К у б а н ь, збірник статей про Кубань і кубанців, Прага, 1926.

П. Сулятицький.

Військо. *Історія.* С л о в'я н с ь к і і к н я ж і ч а с и. Основою військ. організації в давніх слов'ян був рід, роди ставали разом до оборони; були й ширші племінні організації, пр. у полян, деревлян і ін. Військо звалось вої (однина — воїн), старшини — воєводи, в важніших справах рішало віче, тобто рада племені. До бою йшли юрбою, а не впорядкованими рядами. Зброя була: копіє, сулиця (спис), сокира, праща (кидати каміння), лук зі стрілами, щит; зброї на тілі не було. Гол. обороною слов. осель були городи, забезпечені місця, звич. в формі кола, на недоступних горах, або на островах серед болот і багнів; довкола були вали й рови з водою; на валах — були дерев'яні стіни або заборони.

Вищу воєнну організацію поширили на Україні варяги. На чолі варязького війська стояв князь (сканд. конунг), із необмеженою владою; до його прибічної гвардії (дружина) належав рід князя і близькі товариші; рядовики звались гриди або отроки. Військ. одиницею була залага човна, яких 50 людей; у дружині налічували 400-1000 воєнків. Варяги мали на тілі броню (панцир), на голові — шолом, для охорони тіла — довгий щит, до наступу — довге копіє й обосічний меч, деколи топір.

Підо впливом варягів повстала в нас і фльота, хоч початки плавби слов'яни знали й раніше. Воєнний корабель княжих часів був невеликий, містив яких 40 людей, був вироблений із одного кадовба дерева („однодеревні“ — моноксили), мав керму, щогли й вітрила, але гол. порушували його гребці веслами. За укр. літописом і араб. джерелами перші морські походи на Крим (похід кн. Бравлина). Малу Азію, Візантію, на Каспій сягають X в. Число ко-

раблів джерела згадують від 16 (909-910. рр.), 200 (907. р.), до 500 (913. р.), а то й подають неймовірне число 10.000 кораблів (941. р.). Кораблі на Каспій йшли або Волгою з її верхів'я, або від Озівського моря Доном, а від Дону перетягали їх сушею „волоком“ до дол. Волги. Були ще походи морем до Дунаю (Святослав, 968) на човнах на волзьких болгар (Володимир В., 985) та на мазовшан, мабуть, р. Прип'яттю (за Ярослава Мудрого); останній похід — із 1043 (Володимира Ярославича на Візантію).

Українське військо XI-XIV вв. складається з двох формацій: дружини, утвореної на зразок варягів, і давніх слов. воїв. Дружину, що поділялася на старшу та молодшу, творили бояри, княся вел. земельних власників. Старші, луччі або великі бояри, творили раду князя, діставали вищі уряди тисяцьких, воєвод і ін., не тільки самі ходили на війну, але мусіли приводити з собою якесь число воєнків. Молодші, отроки або дітські, це була молодь із боярських родів та менше заможні бояри й княжі слуги. Воєями називали заг. ополчення, куди належала міська людність та селяни-хлібороби. Спершу укр. військо було головно піше; кіннота почала творитися, зустрінувшись зі степовими ордами за Володимира Вел. й Ярослава Мудрого. Ізді звались конники або снужники. Кіннота була тяжко збройна й легка. До тяжкої належала дружина; її озброєння складалося з шолому, броні (панциря), щиту, копія й меча, тобто повного „оружжя“; звідсіля її назва о р у ж н и к и. В легкій кінноті були спершу степовики на княжій службі (печеніги, торки, половці різних племен, як берендії, чорні клобуки і ін.), пізніш військо кінне, утворене на їх зразок із укр. населення; їх зброя — криві шаблі та луки, відсіля і їх назва стрільці. Згодом кіннота поширилася, так що військо, здебільша, було кінне, при піхоті залишалися тільки люди незаможні, міщани або селяни. Краше організована піхота була в гал. державі за Данила.

Найвищу владу над військом мав князь; за князя проводили військом старші бояри, або княжі урядовці, яких тоді звали воєводами. В часі миру над більшими округами, тзв. тисячами, військ. функції мали тисяцькі, у городях посадники, їх помічники були городники; нижчі старшини були — сотські, десятські та сільські старости.

Військо в поході ділилося на полки й заступи, кожний мав свій стяг (прапор). Попереду йшла сторожа; провідники в незнаній околиці звались вожі. Перед боєм військо уставляли на три частини: чоло та два крила; на чолі ставили звич. сильніше військо, тяжко озброєне, на крилах легкі частини. Гасло до бою давали труби, часом бубни; рівночасно підіймали вгору

стят. Бій починала легка кіннота, що вибігала в передпілля і старалася рушити ворога на себе. Вирішне значіння в бою мали тяжко збройні частини. На відкритому полі військо борозилося часом зпоза табору, сформованого з возів. Переможець на знак перемоги якийсь час залишався на полчищі (побовищі). Воєнні бранці звалися колодники, воєнна здобич — полон. — Городи ставили на недоступних горбах або серед багнів. Город складався із внутр. частини (високий город або дітинець) і зовн. частини (окольний город). Плян княжого городу був звич. неправильний, укріплення йшло відповідно до терену, а з легше доступного боку сипали вали, у 2-3 і більше рядах. Стіни городу складалися з дерев'яних городень (зрубів), наповнених землею; в кількох місцях були дерев'яні вежі. Більші городи (пр. Київ) були муровані. До городу вели оборонні ворота, часом зі зводним мостом; в околиці городу були другорядні укріплення, муровані вежі й ін. Зброя звалася заг. оружжя. Заціпна зброя була: різні списи, як копіє, сулиця, рогатиця, рогатина; меч і шабля; топір, топірець, сокира, ніж; лук зі стрілами, які переховували в тулі; рожанець (рід лука); праща. Охоронна зброя: броня, шолом, прибиця, щит. До облоги вживали „сосуди ратні“ (воєнні машини): таран, порок, праща, лук самострільний. — Звич. одяг тяжкозбройного вояка XI-XII в. був короткий каптан, що сягав вище колін, на ньому, на грудях і раменах панцир, перепоясаний поясом; на голові — гостро закінчений шолом із заслоною на шию; на лівій руці щит, угорі ширший, удоліни вужчий, вигнутий, сягав від шиї по коліна; у правій руці — довге копіє. Старшина (князь) мав теж каптан і панцир, але на раменах мав плащ без рукавів, зіпнятий на правому плечі, а на голові шапку, обшиту кожушкою. Прапорець кінноти мав полотно в формі довгого вузького трикутника, осаджене на довгому дрючку; на кінці дрючка був жмут кінського волосіння й півмісяць або вістря списа. Гал.-волинський вояк XIV в. мав шолом гостро закінчений, але нижчий; щит менший, трикутний; полотно прапора чотирикутне, поділене на три частини.

Часи під Литвою й Польщею. У Вел. Лит. князівстві військ. служба була сполучена з земельною власністю; хто не повнив служби, тратив землю. Магнати або хоругвові пани висилали свої відділи під хоругвою свого роду, бояри й нижчі роди служили в повітових хоругвах. Військо лит. вел. князівства розвивалося то під впливом нім. ордену (тут вагу мала кіннота, тяжка та легка), то пізніш під поль. впливом. У Польщі гол. значіння мала лицарська кіннота; важка або копійники, що мали повну зброю й важкі копії — атакою розтрощувала ворога; легка

або стрільці, в легких панцирях і з кушами (уліпшені луки) — розпочинала бій і переслідувала ворога в утечі. Коло 1500. р. повстала гусарія, кіннотом в легких панцирях, але з копіями; пізніше гусари носили крила на раменах. У пол. XVI в. легка кіннота дістала назву козаків або панцирних — у панцирях, із луками, рушницями та шаблями. З кін. XVI в. появились в Польщі нім. райтари — в панцирях, із 3 рушницями й шаблею. В пол. XVII в. прийнялася кіннота волоська, легко озброєна — з луками, пістолетами й шаблями, та татарська — з луками.

Піхота в Польщі мала спершу другорядне значіння, до неї йшла бідніша шляхта й наймані вояки; головна її зброя були спершу куші й мечі, пізніше рушниця й шаблі. 1578 повсталася селянська піхота, тзв. вибранці (також ланова піхота); королівські села з 20 ланів давали по пихотинцеві з рушницею й шаблею. 1580 утворено угор. піхоту з рушницями та списами, та німецьку або чужоземну піхоту, озброєну в мушкети й піки. 1627 заведено на швед. зразок драгонію з мушкетами й піками, на конях для переїзду. У всіх цих формаціях служило також укр. населення.

Стрільний порох увійшов у вжиток на Україні з кінцем XIV в.: 1394 привезено до Львова перші пушки, 1468 заснували тут першу людвигарню (відливню пушок). Назви пушок із XV в.: тарасниця, фоглер, гуфниця, бомбарда, шрубниця, харчівниця; з XVI в.: діло, серпентина, сокіл, фальконет; з XVII в.: колобрина, петрієра, картавна, окута, регіментова або полкова пушка. Назви рушниць: у XVI в. — пицаль, ручниця або рушниця, гаківниця; в XVII в. — самопал, мушкет, у XVIII в. — флінта.

Замки до XV в. були переважно дерев'яні; пізніш, під впливом Заходу, почали ставити й муровані. Замкові укріплення мали найчастіше плян чотирикутника, складалися з мурів і веж або башт, спершу круглих (Львів, Кам'янець), пізніше п'ятикутних або шестикутних; у XVII в. деякі замки укріплено бастіонами й ін. засобами тодішнього фортифікаційного мистецтва.

Козаччина до 1648. Осередком коз. війська була Січ; укріплена валами й частоколом, із майданом посередині для нарад, із куренями довкола, де жили козакі. В Січі (або на коші) перебувала частина війська під кошовим отаманом; решта — на засідках проти татар, у зимовиках і на волості, тобто в густіше заселеній смузі. Лит. й пізніше поль. влада старалася притягнути козаків до держ. служби, але перші спроби (1524, 1533, 1541) були безуспішні; шойно 1568 затягнуто 300 козаків; 1578 з доручення Стефана Баторія утворено полк із 500 людей, що дістали „вольностями“: власний суд, звільнення від

ВІЙСЬКОВИЙ ОДЯГ І.

1, 2. Княжі дружинники XI—XII. в. 3. Лицар XV—XVI. в. 4. Вибранець XVII. в. 5, 6. Козак XVII. в. 7. Вибірний козак XVIII. в. 8. Козацький писар XVIII. в. 9. Козацький сотник XVIII. в. 10. Гетьман XVII—XVIII. в. 11, 12, 13. Запорожці XVIII. в. 14. Чорноморський козак, початок XIX. в. 15. Кубанський козак XIX. в.

податків, право на спадщину, військ. шпиталь у Терехтемирові, плату чвертьрічно й сукно на одяг; їх списано в реєстер; це був початок коз. реєстрового війська, що мало від 3.000 до 60.000 людей. Реєстрові (інша назва — городові) козаки мали однаковий одяг і зброю та відвували вправи, були зразком для інших коз. частин; та більшість козаків була поза реєстром.

Коз. військo ділилося на полки, сотні і десятки. Полки мали осідок по містах: Біла Церква, Канів, Корсунь, Миргород, Переяслав, Черкаси, Чигирин; полк мав спершу 500 людей, пізніше 1000, в нерестровім 2-3000. Гол. зброя козаків були рушниця або мушкети й шаблі; козаки в походах мали коні, але до бою „спішувалися“, копали окопи і зпоза них острілювали ворога; тимто до повного озброєння належала ще лопата, сокира, коса і шнури; гірше озброєні мали луки та списи. Кінні коз. частини в бою були слабші. Підчас нападу ворога, деколи в поході коз. військo замикалося з чотирьох боків табором, що складався з обов'язок возів, і зпоза них острілювало ворога.

Старшина козацька в ці часи: гетьман, або старший, осавули (з завданням поручників і адютантів), писар (зв'язував і рахунки війська), обозний, судді, полковники, сотники й отамани (десятники). Козацьку гармату (артилерію) рахували на 30 польових пушок, які походили зі здобичі на турках, поляках і ін., або з дарунків, пр. цесаря. При військy була музика, а саме довбуші, трубачі та сурмачі.

Від пол. XVI в. витворилася коз. флота. Коз. човни (чайки) були на 20 м. завдовжки, 3-4 м. завширшки, 2½ м. завглибшки; основа — з липового або вербового пня, на яку набивали дошки; на човнах — щогли з вітрилами та дві керми, число грєбців 20-30, залаги 50-70 людей, легких пушок 4-6; швидкість доходила до 15 км. на год. Перша звістка про коз. човни з 1492. р. (напад на тат. корабель під Тягинею); з поч. XVI в. починаються коз. походи на Чорне море, і вже 1510. р. кримський хан наказав перетягнути через Дніпро ланцюг, щоб не прускати коз. човнів униз; козаки нападають тур. побережні міста: Очаків (1545), Козлів (1587), Килія (1602, 1606), Царгород (1615), Варна (1606), Білгород (1606), Кафа (1614), навіть малоаз. Синоп та Трапезунт (1615) — або гирло Дунаю (1609, 1613). Човнів бувало від 16 (1609), 32 (1545), 50 (1548) до 80 (1615). Наслідком поль.-тур. умови 1619. р. половину човнів спалено. Розквіт укр. морських походів припадає на рр. після 1620: Варна (1620), Царгород (1620 і тричі 1624), малоаз. побережжя 1625; число чайок доходить від 140 (1627), 150 (1620, 1624), до 300-400 (1625), але ж 1625 поль. уряд, боячися війни з Туреччиною, велів спалити частину човнів та, щоб не допускати козаків на Чорне

море, вибудував Кодак (1635), перевів кількост козаків на Балтійське море на боротьбу зі шведами на човнах. Після 1638 самостійні укр. походи на Чорне море припиняються, укр. козаки беруть тільки ще участь у походах донців.

Військ. клейнодами звали гетьманську булаву, бунчук, труби, бубни, печать і та кож артилерію; клейноди переховували в Терехтемирові або на Січі; на коз. петлі був зображений козак із шаблею й рушницею; прапори були різних кольорів, із різними знаками, часто поль., австр. і ін.

Гетьманщина й Запорожжя 1648-1782. За Хмельниччини коз. військo збільшилося до 300.000 людей, більшість їх були слабо озброєні народні сили, характер регулярного війська мали тільки реєстрові козаки, яких було 12.000-60.000, мали вони тоді теж свої „вольности“: право до землі й урядів, зменшені податки, плата; зате мали обов'язок ходити в воєнні походи кінно з власною повною зброєю. Пізніше реєстрових козаків звали в іборними, а тих, що починалися до їх виряду — підпомічниками. За Б. Хмельницького було 34 городових полків, у 2. пол. XVIII в. було їх тільки 10 (у Гетьманщині). — Згодом осілі реєстрові козаки стали важчі до війни, та з політ. і партійних причин не все можна було покласти на всі полки; тимто деякі гетьмани почали були творити наймане військo, залежне від них самих. У Б. Хмельницького служили татари, як легка кіннота й гетьманська сторожа; Хмельницький пробував наймати й німецькі компанії. Виговський задумував у Гадацькій умові утворити 10.000 зтяжного війська; в нього служили серби, волохи, поляки, німецькі райтари; в переговорах зі шведами він домагався інструкторів і інженерів. Дорошенко zorganizував на тур. лад піхоту — серденята; Многогрішний 1668 утворив окремий реєстровий полк із 1000 людей для публичної безпеки — компанійців. У конотіпському договорі 1672 скасовано відділи серденят і компанійців, але 1687 знову рішено zorganizувати охотницькі кінні й піхотні полки. За Мазепи було 5 полків піших сердюків і 5 полків кінних компанійців, по 600-1000 людей. 1728 число компанійців обмежено до 3 полків по 500 людей. За Самойловича повстала організація бунчужових товаришів із синів старшини, рід почесної гвардії при гетьмані; під кінець Гетьманщини особу гетьмана охороняла тзв. команда з надвірної корогви. При ген. канцелярії й ін. установах сторожу мала піхотна жолдатська рота.

Тодішня козацька зброя була така сама, як давніше: мушкет і шабля; кіннота вживала списів і ристоль; додатковою зброєю були — келепи, кинджали, луки й ін. Вигляд зброї в різних часах змінювався. —

Одноцільний коз. одяг прийнявся вперше, мабуть, у ресетровому війську, що дісталося на нього сукно; нерестрові козаки носили одяг різного вигляду й форми. В 1640. рр. козак мав довгий каптан нижче колін, біля шиї викрошений, застібнутий густо гудзиками на грудях, підперзаний м'яким поясом, до якого була причеплена з лівого боку шабля; шапка була зі звисним трохи дном, обшита кожушком. Рушницю носили сперту на лівій долоні і плечі. У XVIII в. козаки носили жупани з поясами, на них кунтуші (гл. таблиця: Укр. убрання). 1763 Розумовський установив для виборних козаків такий одяг: темносиній суконний жупан із червоними вилогами, підперзаний червоним поясом, під ним білий півжупанок і білі штани; шапка з чорною смушевою околицею й низьким дном, у кожному полку ін. кольору, плащ синій.

Коз. військо славилось головно як піхота; кіннота втворювалася пізніше, але мала значіння другорядне. У XVIII в. пробували завести в війську правильну муштру. Польова артилерія за Хмельницького доходила до 100 пушок, пізніше була менша. Місцем її постійо спершу був Черяслів, опісля Лохвиця, Ромен, Батурин.

Флот а за Хмельниччини, через союз із Кримом, спинилася в розвитку, а то й підупала. З відновою боротьби з татарами й турками почалася її віднова за Брюховецького та Самойловича. Мазепа допоміг 1696-97 запорожцям збудувати 70 морських човнів, що з ними козаки ходили на бережжя Криму.

Уряди в коз. війську були такі: гетьман, генеральна старшина (ген. обозний, 2 судді, писар, 2 осавули, підскарбій від 1729, хоружий, бунчужний), полкова старшина (полковник, обозний, суддя, писар, осавул, хоружий), сотенна старшина (сотник, писар, осавул, хоружий, отамани); у компанійських полках сотник звався теж ротмістром, у жолдатеській роті капітаном. При ген. артилерії були: осавул, хоружий, писар і отаман; ті самі уряди при полк. артилерії. У ген. суді писар, у ген. військової канцелярії старший канцелярист або регент і канцеляристи.

Окрему військ. організацію мало Запорожжя. Його територія або „вольности Запорозького війська“ в 2. пол. XVIII в. поділялися на 8 паланок (гл. мапа „Запорозькі вольности“, том II, стор. 30). Число війська на Січі в XVIII в. рахували на 10-15.000. Запорозжці ділилися на 38 куренів. Січова старшина була: кошовий отаман, військ. суддя, осавул, писар, курінні отамани; в паланках старшина: полковник, осавул, писар, підосавулій і підписарій.

Вже в 1. пол. XVIII в. запорожці своєї фльоти не мали. Коз. військо не Гетьманщині скасовано 1784.

Галицькі військ. організації 1848-49. Р. 1848 підчас тзв. весни народів пов-

стали в Галичині три укр. військ. формації: 1) „Народня гвардія“ — дозволена в цілій Австрії для оборони конституційного ладу: в Галичині захопили були цю організацію у свої руки поляки, тільки в деяких містах (Яворів, Бережани) були укр. нар. гвардії; 2) „Народня самооборона“ — зорганізована австр. урядом проти мад. повстання; обіймала гірські округи: Сянік, Самбір, Стрий, Станиславів, Коломия; до війська належали всі чоловіки в віці 20-50 рр., кожне село мало команданта, над округою старшував надкомандант; нижча старшина була: сотники, п'ятдесятники, десятники; в станиславівській окрузі в „Нар. обороні“ було зорганізованих понад 17.000 людей; 3) „Баталіон руських гірських стрільців“ мав таку саму мету, як „Нар. самооборона“, але був зорганізований по-військовому; мундуром полку був червоний кабат із прямим коміром і синіми „рогальками“ на раменах та золотими гудзиками; штани сині з золотими спусками, пояс ремінний; замість плаща — сідрак, на голові гудульська крисана з перами; баталіон числив 1410 чоловіка.

Література: Грушевський М., Южнорусск. господарскіе замки, Київ, 1890; Яворницький Д., Історія запорожських козаковъ, I-III. Спб., 1892, 1895, 1896; Грушевський М., Історія України-Руси, I-VIII. Львів-Київ, 1898-1931; Кривецький Ів., Оборонна організація руських селян 1848-49, Львів, 1905; — До історії організування нац. гвардії 1848. р., Львів, 1906; — Руська самооборона 1848-49, Львів, 1912; Історія русської армії и флота, Москва, 1912; Крипякевич Ів., Серби в укр. війську [Записки НТШ, 129], Львів, 1920; Сіцинський Ю., Оборонні замки зах. Поділля, Київ, 1928; Крипякевич Ів., Студії над державою Б. Хмельницького [Записки НТШ, 151], Львів, 1931; — З історії укр. фльоти [Літопис Червоної Калини, XII], Львів, 1931; — Укр. військо у кн. часи [там-таки IX-XII], Львів, 1932.

Ів. Крипякевич.

Флот а новітньої доби. Після зруйнування Січі запорожці военно-морського ремесла не покидають, але ж походи їх уже відбуваються тільки з наказу рос. уряду, який уживає запорожців при творенні своєї фльоти (1787, 1796). Відомі походи Антона Головатого на турків (Аджджан і Яселін 1787. Бендери 1788, Киялія 1790) та на Персію (1796), коли йому підлягла ціла каспійська флотія. 1828. р. 2-ий дунайський запорожський полк робить боєву службу на кораблях дунайської флотилії. За царської Росії згадки про колишню укр. самостійну флоту маємо в назвах деяких кораблів царської фльоти („Гайдамака“, „Запорожець“, „Кубанець“, „Україна“). З упадком царської Росії в рос. чорноморській флотії зразу ожили укр. традиції. III. 1917.

р. повстала „Чорноморська Ген. Рада“, й під її впливом частина кораблів чорноморської фльоти піднесла укр. прапор і до XI. 1917 цей прапор мав майже на половині згаданої фльоти. 23. XII. 1917 утворено при Центр. Раді укр. ген. морський секретаріат (пізніш міністерство). Наказом морського міністерства з 13. III. 1918 оголошено закон про українську державну фльоту і про перебрання укр. державою всієї чорноморської воєнної й торг. фльоти (закон затверджено й оголошено 25. I. 1919), з нака-

30. IV. 1918 німці обсадили частину укр. держ. фльоти; 18. VI. 1918 большевики затопили 1 лінійний корабель „Імператриця Катерина Велика“ і 10 ескадрених міноносців під Новоросійськом; у X. 1918 німці остаточно повернули укр. держ. фльоту Україні, після чого знищила її антанта, що частину її попустила вибухами в машинах, частину затопила, частину її вивів ген. Врангель до Бізerti (півн. Африка), а частина належить тепер до больш. чорноморської червоної фльоти.

	УНР	Англія	Німеччина	Польща	Армія УНР
молодша старшина	корабельний гардемарин	sublieutenant	Leutnant zur See	podporucznik marynarki	хоружий
	мічман	lieutenant	Oberleutnant zur See	porucznik marynarki	поручник
	лейтенант	lieutenant commander	Kapitän-Leutnant	kapitan marynarki	сотник
булавна старшина	старший лейтенант	commander	Korveten-Kapitän	komandor podporucznik	—
	капітан II. ранги	captain (менше 3р. служби)	Fregaten-Kapitän	komandor porucznik	підполковник
	капітан I. ранги	captain (більш 3. р. служби)	Kapitän zur See	komandor	полковник
адміралія	контр-адмірал	rear-admiral	Kontr-Admiral	kontr-admirał	генерал-хоружий
	віце-адмірал	vice-admiral	Vice-Admiral	wice-admirał	генерал-поручник
	адмірал	admiral	Admiral	admirał	генерал-полковник

Порівняння старшинських ступнів укр., англ., нім. і поль. фльоти й армії УНР.

зом усієї фльоти піднести укр. прапор, що ціла чорноморська фльота й виконала 29. IV. 1918 в 16. год.

Склад укр. держ. дієвої фльоти тоді був такий: 8 лінійних кораблів, із них 2 велетні-дреднавти по 23.400 т. кожний, 4 кружляки, 6 авіоматок (гідрокрейсерів), 27 ескадрених міноносців, із них 13 великих по 1100-1360 т., 17 підводних човнів, 5 канонірських човнів на чолі з канонірським човном „Запорожець“, 6 мінових загородників, кілька дивізій сторожевих катерів, травлерів, ціла транспортна фльотиля й кораблі окремого призначення з лінійним кораблем „Св. Юрієм Побідосцем“ (11.000 т.) на чолі. В будові в Миколаєві були: лінійний корабель велетень-дреднавт „Соборна Україна“ 27.900 т., 4 кружляки на чолі з крейсером „Гетьман Богдан Хмельницький“ (тепер „Червона Україна“), 12 вел. ескадрених міноносців, 8 підводних човнів, 1 матка для підводних човнів „Дніпро“, 13 канонірських човнів і величезний плавкий док на 30.000 т.

Література: Шрамченко С., статті з історії укр. фльоти: „Табора“, 11-22, Варшава, 1929-34; За Державність, 2, Каліш, 1930; „Літопис Червоної Калини“, 5 і 9, Львів, 1932, ч. 6, 1933.

С. Шрамченко.

Армія УНР 1917-21. Організація. У формуванні укр. збройних сил на Наддніпрянщині 1917-20.рр. треба відрізнити 4 доби: 1) Центр. Ради, 2) Гетьманщини, 3) Директорії, 4) спілки з Польщею, — при чому в кожній добі є 3 типи формувань: а) самочинні, з почину окремих осіб, чи гуртків, б) революційні, утворені владою для деяких завдань, в) плянові, з наказу влади.

В 1. добі було найбільш самочинних та рев. формувань; сюди належать: 1) всі ті частини, що повстали на фронтах не за пляном тав. українізації, а через відокремлення; 2) полки ім. Шевченка в Москві (з частин моск. залоги), в Петербурзі (з запасних частин гвардії), в с. Синявці (на зах. фронті), полк ім. гетьм. Полуботка в

Києві, курінь ім. Наливайка у Ст. Стовпці (з ініціативи укр. ради зах. рос. фронту), курінь „смертників“ (рум. фронту), Чорноморські гайдамаки в Одесі (з ініціативи др. Луценка), Гайдамацький полк ім. Гордієнка коло м. Миру на зах. рос. фронті, — з них удержався до кінця визвольних змагань тільки Гордієнківський полк, інші розклалися; 2) революційні: Богданівці, складені з наказу Центр. Ради, Січові Стрільці (СС), 1 айдамацький кіш Слобідської України, Студентський Курінь, Кіннокозачий полк Вільної України, Республіканський й Дорошенківці та курінь середньошкільників, — із них загинули лише Кіннокоз. полк вільної України й організації учнів; СС утворили полк, а потім корпус СС; піші полки — Богданівський, Республіканський, Дорошенківський, Слобідський гайдамацький та кінний Гордієнківський створили загін, потім дивізію, потім групу й корпус Запорозький; 3) плянові були: а) українзовані та б) новоутворені українські; перших було чимало, за згодою чи без згоди командування рос. армії, — яких 4 корпуси, себто 12 дивізій або 48 полків, із належною артилерією і т. д.; всі воєнні школи на території Наддніпрянщини та декілька кінних полків. Всі ці частини підлягли розкладові, що нищив рос. фронт, та загинули.

Нові частини творилися на Наддніпрянщині та в таборах полонених у Німеччині й Австрії. Перші формувалися в Києві: сердюцька дивізія з новобранців на заклик Центр. Ради у складі 4 піших та 1 кінного полку з належною артилерією та техн. військами. Крім цього, на території Наддніпрянщини мало повстали „Вільне Козацтво“, своєрідна міліційна армія. За проектом військ. секретаріату, кожен повіт мав утримувати курінь пішої та сотню кінної міліції, скріплені міліційними відділами; кожне село діставало контингент, „ресстер“, озброєних, який воно мало мати завжди в рахунку й поготовлі. Належну зброю та муніцію село діставало, тільки одяг мусіло дити саме. Вільне козацтво мало підлягати військ. секретаріату в справах вишколу й організації, місцевим самоврядуванням — у справах госп.-адмін.

Всі ці проєктовані збройні частини не утрималися: сердюків роззброїли рос. більшовики, а „Вільне Козацтво“, не встигнувши сформуватися, то зникло в часі збройної боротьби на Україні, то його роззброїли нім. війська й „карні відділи“ гетьм. влади, то перетворилося в повстанчі відділи.

У Німеччині сформували „Союз визволення України“ тзв. 1. коз. дивізію „сирожупанників“, в Австрії 2. коз. дивізію „сирожупанників“, кожна у складі 4 піших полків із дивізіоном артилерії. Таким робом Центр. Рада перед розгоном 29. IV. 1918. р. мала такі військ. сили: а) Запорозька дивізія (революційна), а саме полки: 1. Бог-

данівський, 2. Республіканський, 3. Слобідський гайдамацький, 4. Дорошенківський; два дивізіони легкої гармати, один важкий (недоформований) полк інженерний із панцирним дивізіоном та бронепотягами; кіннота дивізії складалася з кінних сотень при кожному пішому полку та окремого Гордієнківського полку кінних гайдамаків, що мав 4 кінні, 2 скорострільні сотні, 1 сотню кінно-гірської батареї, мотоциклійний відділ та зв'язкові чети: телефонну, телеграфну та радіову (самочинне формування); ця дивізія дістала тоді наказ розгорнутися в корпус; б) полк СС у Києві мав наказ розгорнутися у бригаду (рев. формація); в) дивізія „сирожупанників“ на марші між Барановичами та Києвом, перші два полки в Києві; г) дивізія „сирожупанників“ на марші між Волочиськом та Козятином; г) курінь середньо-та високошкільників у Києві, що мав перетворитися в першу нормальну військ. школу (рев. формація); д) неозначене число вільно-коз. відділів, комендантських сотень, охоронних сотень і т. д.; е) інструкторська школа старшин, що утворювалася у Києві.

За Гетьманату всі самочинні збройні частини, що створилися тоді, були проти гетьманської влади, — з них Таращанську повстанську дивізію та Богунівський повстанський полк, що витиснуті німцями, перейшли укр.-моск. кордон, використали моск. більшовики проти України, а потім розформували; зате чернігівські повстанські відділи склали частину самочинних військ Директорії, а орудькі повстанці стали зв'язком Дніпровської дивізії Директорії. За гетьманату творилися різні перехідні формування рев. типу, здебільша, з „загонів“, які повставали в різних місцях Наддніпрянщини з ініціативи то гетьм., то нім.-австр. влади, то хліборобської партії, з різноманітним складом та під різними назвами (часто називалися вони „гайдамаками“) — всі вони позвикали з упадком Гетьманату. З попередніх рев. формацій гетьм. влада роззбрала середньо-й високошк. курінь та СС, із нормальних — „сирожупанників“, запорожців та „сирожупанників“ зведено до стану невел. кадрів, звільнивши з їх складу рев. елементи. З кінцем влади гетьмана відновлено СС у формі куреня та дано дозвіл на нові формування: чорноморського куреня та 4 полків зал. охорони, а передтим утворено сердюцьку дивізію з 4 піших і 1 кінного полку, з належною артилерією й технічними частинами та інструкторську школу старшин у складі 4 старшинських сотень. Крім того, був проєкт утворити кадри 16 піших 4-полкових дивізій, із належною гарматою, зведених у 8 корпусів, кадри 2 кінних дивізій, 4 спільних юнацьких шкіл нового типу для всіх родів зброї в одній школі, й вищі школи: воєнну політехніку та воєнну академію, окремі інженерні частини в додатку до корпусів та окремі

важкі гарматні й панцерні дивізіони. Але ж насправді сформовано лише малі кадри, переважно старшинські та підстаршинські, з цих проєктованих частин, і зведено їх до 3-полкових дивізій, що не мали ще ані достатньої гармати, ані скорострільів. До цих кадрів використано кадри рос. частин.

Революційна доба Директорії — заповнена боротьбою за випорядкування нової рев. армії. З поч. повстання проти Скоропадського повстало багато самочинних частин повстанського типу, й деякі з них прийняли організаційні воєнні форми, пр. 1) Дніпровська дивізія (з повстанців оверуцьких та трипільських) мала 4 піші полки, з гарматою, кіннотою та техн. військами, але ж після заняття Києва (14. XII. 1918) розклалася, й її рештки склали кадри для повстанців Зеленого в Трипільлі та Соколовського на Радомищині; 2) Чорноморська дивізія (з дозволеного гетьманом чорноморського куреня) — розклалася в боях із большевиками, коли її вислано на Лівобережжя. Її недобитки склали кадри повстанців Ангела на Чернігівщині; 3) полк Івана Франка, між Олевськом та Коростенем, розклався у групі Оскілка, але дав кадри повстанцям Біляги-Сірка на Волині; 4) курінь 14. XII., що створився з тих повстанців у Києві, яких арештувала була гетьманська влада, був під проводом Ю. Тютюнника, опісля Палієнка, курінь розформувала Директорія; 5) Селянська або Київська дивізія склалася над дол. Дніпром проти інтервенційних військ антанті, раніше під орудою Григорієва: у V 1919 перейшла до військ Директорії, у складі 4 піших та 1 кінного полку та двох батерій, під орудою Ю. Тютюнника; над Богом склалася „Запорозька Січ“, романтично-нац. організація з декількох „кошів“.

Рев. частини того часу становили гол. основу збройних сил; із частин, що повстали за Гетьманату, перейшли до Директорії: Запорозьці, сірожупанники, СС, що розгорнулися у дводивізійний корпус, втягнувши в себе згодом сердюків, залізничників; усі ці частини з гарматою й 1 кінним полком кожна, СС перед виходом армії в зимовий похід були розпущені в Любарі з наказу своєї команди.

На Волині для боротьби за Волинь та проти поль. армії утворилися з розпорядку Директорії такі частини: полк Наливайка (з кадрів гетьм. військ), 1. Гал. полк (із кол. полонених), чес.-укр. полк (б. Дубна) та курені Звягельський і Лободи. Всі ці частини влилися в Волинську дивізію та разом із сірожупанниками створили 2. сіроволинську дивізію-групу.

На Поділлі створилися піші полки: Кармелюківців і Залізняка та кінні полки Чорношличників, Богунівців та Гонті, що творили Подільську дивізію; туди ще ввійшли: Залізний курінь Сіяка, Гуцульський курінь, недобитки Чорноморців, курінь воєнно-

полонених із острова Азінаро.

Крім того, Директорія сформувала 4 юнацькі школи та воєнну політехніку, та з них устигла розвинутися лише житомирська юнацька школа під орудою полк. В. Петрова, звідки в 1919. р. в Кам'янці вийшли перші укр. старшини (переназвана на „кам'янецьку“ видала ще два випуски старшин). Політехніка теж почала працювати 1919. р. в Кам'янці, але її знищено при спробі прорватися через „Пашківську республіку“; решта шкіл не встигла розвинутися. Загинула при спробі евакуації з Києва й інструкторська школа старшин, яку залишила була Директорія, ввійшовши до Києва. Були ще спроби почати формувати запасові бригади та полки (6 піших бригад по 2 полки й 3 кінні полки, запасовий інженерний та гарматний полк), але вдалося сформувати лише 1. бригаду (Кам'янець-Проскурів) та 1. кінний полк, що під час любарської катастрофи розклалися. Таксамо розклалися й кадри кордонної охорони, які пробувано створити.

У зимовому поході збройні сили склалися: з Запорозької дивізії, Волинської — сірої, Селянської — київської, Залізної — де були різні частини, між ними й житомирська юнацька школа й залізничники, та з окремої кінної дивізії. Тоді з полонених і інтернованих у Польщі склалася 6. дивізія, що первісно звалася 2. дивізія. Крім того на под. відтинку поль. армії формувал ген. Удовиченко відділи, які злилися з Залізною дивізією. На поч. походу укр. військо складалося з дивізій: 1. Запорозької, 2. Волинської — сірої, 3. Залізної, 4. Селянської — київської, 5. Херсонської, опісля Скорострільної, створеної з випадкового збору різних відломів частин та 6. дивізії, названої на пам'ятку розформованих СС — Січовою; кожна дивізія мала 4 піші та 1 кінний полк із різною артилерією; крім того, Окрема кінна дивізія з 5 полків та кінногарматного гірського дивізіону й кадри житомирської — кам'янецької юнацької школи.

За короткий час співакції з Польщею укр. влада змагала створити нормальні хочби доповнення для тих 6 дивізій, які за революції створилися, почато творити 6 запасових бригад 6-тикурінного складу з двома кінними сотнями й запасовими батеріями кожна, крім того повстала думка про потребу сформувати інженерний запасовий полк із панцирними сотнями та тільки через брак засобів та помочі від союзної поль. влади, гол. зброєю, якої вже на Україні не було, — це формування обмежалося лише до сформування кадрів, з яких найсильніші були кадри 6. запасової дивізії.

Таким чином, збройні сили за революції та в часі існування укр. державности були все у стані формування, на основі різних метод. За весь час боротьби незруйнованими пройшла ціла низка формацій: Запо-

рожді у складі 4 піших полків та 1 кінного, що в найліпші часи мали організацію армійського корпусу з 8 пішими та 1 кінним полком, „сірожупанників“ в такому самому складі, Гордієнківські кінні гайдамаки, що були не ввесь час у складі Запорозжя й розгорнулися у бригаду, житомирська юнацька школа, інструкторська школа старшин. Велика участь у боротьбі припадає СС, що в найкращі часи розгорнулися були в корпус, Селянський дивізії, що, самочинно створившись, збереглася до кінця державності України, та Залізній дивізії, що, перебравши у свій склад залізничників, теж утрималася до кінця. З цих частин лише „сірожупанників“ та житомирську школу можна вважати за сформовані нормально, решта ж — це революційні самочинні формації.

У часах найвищого розвитку укр. збройних сил, незважаючи на надто несприятливі умови, налічували до трьох активних дводивізійних корпусів, або власне 6 окремих дивізій, не враховуючи сюди окремих формацій, що попри них творилися. Максимальні кадрові формації не були кадри для 48 піших та 8 кінних полків із відповідною гарматою. Коли б були необхідні засоби, укр. збройних сил могло б бути досить для боротьби за укр. державність.

Література: Какурин А., Бело-польская война, Петроград, 1923; — Как воевала революция, Москва, 1925; Антонов-Овсеенко В., Записки о гражданской войне, Москва, 1930; далі йдуть: тогочасна укр. і рос. преса [м. ін. суто військові, як „Армія и Флот Свободной России“], журнали: „Літопис Червоної Каліни“, „Табора“, „За Державність“. Крім цього, збірник документів 1918-20. рр., що зберігаються в „Укр. Іст. Кабінеті“ при міністерстві закорд. справ ЧСР.

Вс. Петрів.

Провід армії. Зорганізований в VI. 1917. р. з наказу Центр. Ради Військ. Ген. Секретаріят перебрав на себе кермування всіма нац. озброєними силами автономної України (на чолі С. Петлюра). Після проголошення Укр. Республіки 20. XI. 1917 повстало військ. міністерство (міністер С. Петлюра, начальник ген. штабу от. Греків); — але організація цих установ набрала постійного характеру аж після проголошення незалежності України 22. I. 1918. С. Петлюра став на чолі збройних сил УНР, а військ. міністром якийсь час був М. Порш, потім до проголошення гетьманату — Жуківський. Військ. міністрові підлягали безпосередньо при кін. 1917. р.: 1) два фронти, які залишилися після розкладу рос. армії: півд.-зах. і рум.; 2) дві військ. округи: кївська й одеська.

Після держ. перевороту 29. IV. 1918. р. і проголошення Гетьманату сформовано нове військ. міністерство з тимчасовим

міністром ген. Лігнауом на чолі, пізніш із міністром ген. Рогозою. З утворенням Директорії УНР 15. II. 1918 в Білій Церкві сформовано нац. військ. міністерство, що підлягало безпосередньо С. Петлюрі. Провід Армії УНР обняв С. Петлюра з титулом гол. отамана, а військ. міністром був ген. Греків. Петлюрі безпосередньо підлягав і ген. Осецький із титулом наказного отамана, що кермував операціями армії й переорганізував ген. штаб після здобуття Києва. Пізніше посаду військ. міністра перебрав ген. В. Петрів, останнім військ. міністром був ген. В. Сальський, що задержав цей титул і після інтернування армії УНР в Польщі.

Ген. штаб сформовано в III. 1918. р. з полк. Сливінським на чолі. Він розподілявся на дві секції: першого генерал-квартирмейстера (ген. Дроздовський), що кермував оперативною діяльністю армії, і другого генерал-квартирмейстера (полк. Какурін), що перебрав був на себе організаційну справу. Гол. підвідділами ген. штабу були: оперативний відділ (полк. Мішковський), розвідковий (підполк. Колоесовський) і відділ закорд. зв'язку (ген. Березовський). За час діяльності в Києві ген. штаб видав декілька воєнно-наук. праць і всі гол. „Військ. статуту“; після залишення Києва він грав незначну роллю, бо ціла оперативна діяльність відійшла до штабу дієвої армії та штабів військ. частин.

Після переходу УГА за Збруч, 11. VIII. 1919. для кермування об'єднаним військом утворено тзв. штаб гол. отамана з ген. Юнаковим на чолі; генерал-квартирмейстром був ген. Курманович, начальником оперативного відділу підполк. Долсжалль, начальником розвідкового відділу підполк. Гриців.

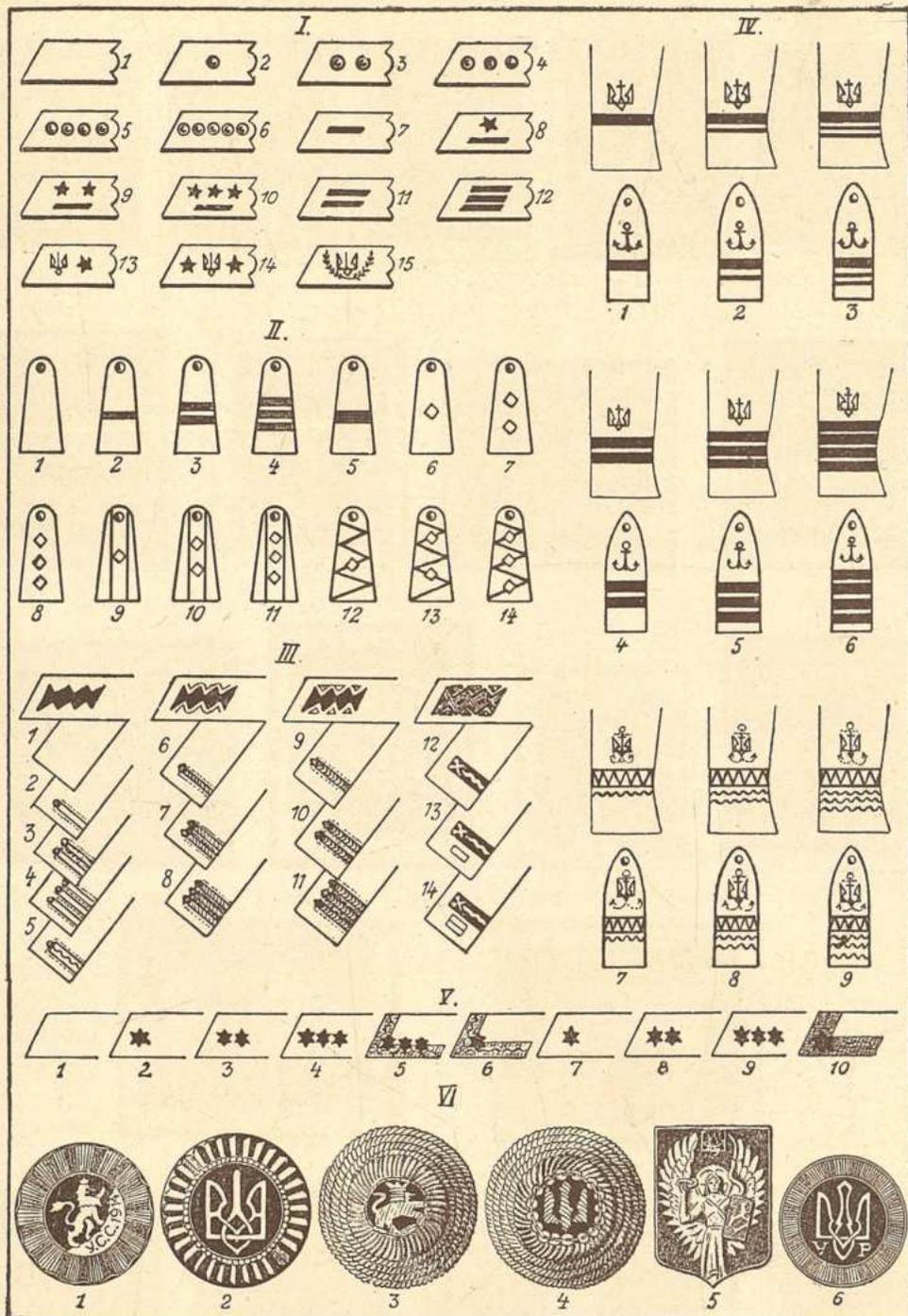
Штаб дієвої армії працював самостійно і лише в важніших операціях застерігав собі рішення гол. отамана. Після скінчення організації армії в IV. 1919. р. гол. штабові посади обіймали: начальник штабу от. Мельник, заступник начальника штабу от. В. Тютюнник, генерал-квартирмейстер ген. Сінклер, начальник оперативного відділу полк. Капустянський, начальник розвідкового відділу полк. Чеботарів. У частинах був брак досвідчених старшин, досить часто на старшинські місця призначувано підстаршин.

Через часті зміни фронтів і політ. обставини організація запілля не мала виробленої форми. Армія не мала сталої бази, щоб поповнятися людським складом і воєнним матеріалом. Через часті відвороти та зміни розташування багато воєнного матеріалу попадало в руки ворогів.

Військові відзнаки в наддніпрянській армії, гл. таблиця.

Література: Дислокація армії Укр. Держави (офіційне вид. Гол. Управління ген. штабу), Київ, 1918; Chrono-

ВІДЗНАКИ СЛУЖБОВИХ СТУПНІВ УКР. ВІЙСЬКА

I. За УНР: відзнаки на вилоггах коміра — 1. немштровий козак; 2. муштровий козак; 3. гуртковий; 4. росвий; 5. чотовий; 6. бунчуковий; 7. підхорунжий; 8. хорунжий; 9. поручник; 10. сотник; 11. підполковник; 12. полковник; 13. генерал-хорунжий; 14. генерал-поручник; 15. генерал-полковник. — II. За Гетьманату: відзнаки на наплечниках — 1. козак; 2. гуртковий; 3. росвий; 4. чотовий; 5. бунчуковий; 6. хорунжий; 7. поручник; 8. сотник; 9. військовий старшина; 10. підполковник; 11. полковник; 12. генерал-хорунжий; 13. генерал-поручник; 14. генерал-полковник. — III. УГА: відзнаки на комірі й на рукавах: 1. стрілець; 2. старший стрілець; 3. вистуг; 4. десятник; 5. старший десятник; 6. четар; 7. поручник; 8. сотник; 9. отаман; 10. підполковник; 11. полковник; 12. генерал-четар; 13. генерал-поручник; 14. генерал-сотник. — IV. Українська державна флота. Намивки (золоті або срібні) на рукавах і на нараменниках: 1. корабельний гардемарин; 2. мічман; 3. лейтенант; 4. старший лейтенант; 5. капітан II ранга; 6. капітан I ранга; 7. контрадмірал; 8. віцеадмірал; 9. адмірал. V. УСС. Відзнаки на вилоггах коміра: 1. стрілець; 2. старший стрілець; 3. вистуг; 4. десятник; 5. старший десятник і підхорунжий; 6. хорунжий; 7. четар; 8. поручник; 9. сотник; 10. отаман. Зірки на вилоггах: 2-5 кашчухові, 6-10 а платоніві срібної нитки. Намивки на вилоггах: 5. жовта, 6. золота вузька, 10. золота широка стрічка. VI. Відзнака (розова, кокарда) на шапці: 1. УСС; 2. рядовики й підстаршини, 3 і 4. старшини УГА. 5 і 6. армії УНР (без різниці ступня).

УКРАЇНСЬКІ ПОШТОВІ МАРКИ

Перший ряд згорі: перші поштові марки за УНР, видані в Києві (VII. 1918. р.). Другий, третій, четвертий ряд: поштові марки, друковані в Відні 1919. р. П'ятий ряд: 3 марки зліва — російські з надруком тризуба, були в обігу на Наддніпрянщині в перших часах влади УНР., 3 марки зправа — австрійські з надруком тризуба й буки З.О.У.Н.Р., були в обігу в Галичині за ЗОУНР.

	Центр. Рада	Гетьманат	УНР
рядові вояки	козак	козак	козак або стрілець
підстаршини	гуртковий ройовий чотовий бунчужний —	ланковий ройовий чотовий бунчужний —	гуртковий ройовий чотовий бунчужний підхоружий
молодша старшина	хоружий поручник сотник	хоружий поручник сотник	хоружий поручник сотник
булавна старшина	— військ. старшина полковник	військ. старшина підполковник полковник	— підполковник полковник
генеральна старшина	отаман — —	ген.-хоружий ген.-поручник ген.-полковник	ген.-хоружий ген.-поручник ген.-полковник

Службові ступні в укр. надніпрянській армії.

Logie des principaux événements en Ukraine de 1917 à 1919 (Bureau ukrainien de presse à Paris), Paris, 1919; Капустянський М., Похід укр. армій на Київ-Одесу в 1919 р., Львів, 1922; Коновалець Е., Причинки до історії укр. революції, Прага, 1928. В. Колосовський.

Укр. Гал. Армія (1918-20). Організація. Зав'язком УГА були, попри легіон УСС, відділи, що у Львові й на провінції 1. XI. 1918. віддалися в розпорядження Укр. Нац. Ради: первісна назва Гал. Армія, за Денікіна УГА, за большевиків ЧУГА. В основу її творення прийняли систему заг. обов'язку військ. служби. Організаційну схему УГА, оперту на територіальному принципі її комплектування установив Держ. секретаріат військ. справ, розпорядком із 15. XI. 1918. Згідно з ним, Сх. Галичину й укр. частину Буковини (Закарпаття розпорядком не згадує) поділено на три військ. області: Львів, Тернопіль, Станиславів; кожна обіймала 4 військ. округи, у склад кожної входило 3-8 політ. повітів. Перші польові формації Гал. Армії творилися без устанавленого плану, попри регулярні відділи повстали в багатьох місцях прифронтової смуги й партизанські — з місцевих селян. Найвище босве об'єднання до кін. 1918 творила „група“ з 3-5 куренів піхоти. З поч. 1919 ГА переорганізовано за пляном полк. Мішковського: тоді польову армію поділено на 3 корпуси по 4 бригади, в кожній по 4 курені піхоти, по 1 полку артилерії, сотні кінноти, сотні саперів, помічні відділи й установи. У V. 1919. в цю схему внесено деякі поправки: від того часу бригади мали складатися з 2 полків піхоти по 3 курені. Кожна бригада ГА, побіч чергового числа, мала й

назву місцевости, де створилася (гл. Перший к-с УГА, Другий к-с УГА, Третій к-с УГА). В VI. 1919 зорганізовано IV., а частинно й V к-с, але після переходу за Збруч, через недотачу доповнення, їх порозв'язувано. Після злуки з большевиками к-си переформовано на бригади, у кожній: 3 полки піхоти по 3 курені, полк артилерії, тяжкий гарматний дивізіон і полк кінноти. Тоді названо II. к-с 1. бригадою червоних УСС, I. к-с — 2. бригадою, III. к-с — 3. бригадою. З кін. III. 1920. бригади розділено поміж XII. і XIV. больш. армії: 1. бригаду УСС прилучено до 44., 2. — до 45. 3. — до 48. больш. дивізії — і з цим УГА, як самостійне військо перестала існувати.

Зпоміж найвищих провідних органів УГА найраніше (1. XI.) утворилася Укр. Ген. Команда, 8. XI. переназвана на Н. К. Г. А., III. 1920 перейменована на Польовий Штаб ЧУГА, який незабаром усунено від команди й вислано до Києва.

Начальними командантами УГА були: від 1. XI. полк. Вітовський, від 5. XI. полк. Косак, від 9. XI. полк. Стефанів, від 10. XII. ген. Омелянович-Павленко, від 9. VI. 1919. ген. Греків, від 5. VII. ген. Гарнавський, від 7. XI. ген. Микитка (від 17. XII. до пол. I. 1920 його заступає ген. Гарнавський), від 6. II. 1920 виконував обов'язки нач. команданта полк. Шаманек, від кін. II. до поч. III. 1920 полк. Вітошинський, опісля до ліквідації самостійности ЧУГА назначений большевиками комуніст Порайко.

Начальниками штабу УГА були: від 2. XI. полк. Маринович, 4. XI. полк. Косак, від 5. XI. от. Горук, від 10. XII. полк. Мішковський, від 13. II. 1919 полк. Курманович, від 9. VI. полк. Штіпшиц-Тернова, від

5. VII. полк. Шаманек, від 7. XI. ген. Ціріц, від 6. II. 1920 полк Шаманек, від 27. II. 1920 назначений большевиками полк. Іванов. Начальниками оперативного відділу були по черзі отамани: Ерле, Льонер, Льобковіц, Птугайль.

Після Н. К. створився 9. XI. 1918 Держ. секретаріат військ. справ (військ. міністерство, ДСВС). Держ. секретарями були: від 9. XI. полк. Вітовський, від 13. II. 1919 полк. Курманович (його заступник от. Бубела), 9. VI. 1919 ДСВС, як усі ін. секретаріати, диктатор розв'язав. Його справи перейшли частинно на Н. К., а частинно на новоутворену „Військ. канцелярію диктатора“. В V. 1919 зосібна для справ заплія створено „Команду заплія“, а в VI. на її місце „Команду етапу армії“.

Вишкіл в УГА ведено на основі австр. військ. правильника. Вишкільні відділи творено по військ. округах, але деякі бригади мали свої власні вишкільні коші. В VI. 1919 всі вишкільні формації зведено в „армійський вишкіл“. Для вишколу однорічних існували старшинські школи. Піхота була озброєна австр. крісом системи Манліхер, від V. 1919 деякі частини дістали рос. кріси. Артилерія вживала австр., пізніше також рос. гарматного матеріялу.

Піхота УГА визначалася вел. видержливістю, через довгу позиційну війну (на австр. фронті) спершу мало була здатна виконувати маневри. Артилерія була найкраще поставлений рід зброї в УГА; в багатьох випадках сама вирішувала бої. Кіннота не грала в УГА важної ролі; летунство було тільки в зв'язках.

Старшинський корпус УГА творили старшини кол. австр. армії, укр., почасти нім. національності — останні, здебільша, з фаховою військ. освітою, займали в УГА вищі командні становища (генерали Вольф, Кравс, Ціріц, полк. Шаманек, підполк. Бізанц, отамани Ерле, Куніш, Льонер, Льобковіц, Цімерман, сотники Кох, Шобар), служили в УГА й надніпрянські старшини (ген. Омелянович-Павленко, ген. Греків, полк. Мішковський, от. Долуд). Іменування нових старшин і підношення до вищого ступня належало до VI. 1919 до ДСВС, опісля до Диктатури.

Санітарна справа УГА була зорганізована за австр. зразком і до VI. 1919 стояла на висоті свого завдання. Після переходу за Збруч, через недостачу одягу, білизни та ліків, відносини сильно погіршали; в цілій УГА було тоді всього 32 лікарів, зате з поч. X. 1919 було 6.000 хорих, з поч. листопаду це число подвоїлося, кільканадцять тисяч галичан вимерло в тзв. чотирьохтисятку смерті — Вінниця-Браїлів-Жмеринка-Немирів.

Ступні в УГА — підстаршини: старший стрілець, вистун, десятник, ст. десятник (із правом однорічної служби: підхорунжий), булавний, бунчужний; старшинський

кандидат: хорунжий; старшини молодші — четар, поручник, сотник; старшини булавні: отаман, підполковник, полковник; генерали: ген.-четар, ген.-поручник, ген.-сотник.

Барви родів зброї — піхота: синя, артилерія — червона; кіннота — жовта, сапери — сіра, жандармерія — вишнева.

Однострій і відзнаки ступнів устійнено розпорядком Держ. секретаріату військ. справ із 30. IV. 1919: округла шапка з твердим окомом — барви роду зброї, над дашком шнурок, у підстаршин — зеленої барви, у старшин — золотий. Блуза австр. стрілецького крою, на комірці суконна зубчатка барви роду зброї; у старшин обшита зол. шнурком, у булавних старшин — на зол. підкладі, в генералів — срібна зубчатка на зол. тлі. Відзнаки ступнів на рукавах: підстаршини — на суконному підкладі барви роду зброї срібні стрічки 1 см. шир. і 8 см. довгі: старший стрілець — одна, вистун — дві, десятник — три, старший десятник — срібна стрічка 2½ см. шир.; булавний — срібна стрічка 1 см. шир., під нею друга 2½ см. шир. Молодші старшини: на підкладі барви роду зброї зол. плетиво; четар — одне, поручник два, сотник три. Старшини булавні: широкі зол. плетива: отаман — одне, підполк. два, полковник три; генерали: широкі зол. плетива закінчені булавками; ген.-четар — одне плетиво; ген. поручник — шир. плетиво, під ним два короткі зол. паски. На багнетах привіски: у підстаршин (від вистуна почавши) жовтого кольору, у старшин — золоті.

Боеві відзнаки. Для тих, що відзначилися в бою, був призначений „тризуб“ (4 ступні); їх не виконано й не розділено.

Чисельний стан УГА. Через утрату майже всіх архівів УГА автентичних дат про її чисельний стан за 1918-20. рр. нема; з кінц. 1918 числила вона не більше як 15.000 бовиків. У часі червневої офензиви її заг. стан досягав 70-75.000, за Збруч перейшло яких 60-65.000 люда; 15. III. 1920 чисельний стан усіх 3 бригад доходив до 18.000 людей; втрати в убитих у боях і померлих від недуг невідомі, але ж у всякому разі дуже великі.

Література: гл. Україна, Армія ЗОУНР (УГА), том III., стор. 722.

О. Думін.

Письменство. XI-XV. вв. Українське письменство починається з поширенням Христової віри, яка офіційно прийшла на Україну з Візантії за Володимира В. (988), але ж знана була вже раніше (згадка про церкву св. Іллі в Києві в договорі Ігора з греками 945), при чому можна здогадуватися впливів і зах. християнства (посольство кн. Ольги до цїс. Оттона по проповідників Христових, деякі місця в церк. відправі, пізніша полеміка наших духовників і т. д.).

Та хоч на Україну приходили літ. і культ. впливи з усіх сторін (пор. відгуки поділу Церкви на зах. римську та схід. візант.; сканд. заги і т. д.) — то найбільше культ. надбань дістала Україна з Візантії та з Болгарії, що за царів Бориса та Симеона пережила свій золотий вік. Тоді перекладено на староболг. мову з гр. св. Письмо, Отців Церкви, Житія Святих, Хронографи та написано чимало проповідей та віршованих творів. Багато з цього добра поплило на Україну — передусім святі й літургічні книги: Служебна Минея (збір служб у календарнім укладі), Минея Чегія, Пролог (обидві книги перекладені, ймовірно, з гр. на Україні, де їх поширено місцевими вкладками), Патерики (під їх впливом пізніше Києво-Печерський), Тетра-євангеліє (чотири євангелія), Євангеліє апракос, Апостол; із книг Ст. Завіту: Парамійник (вибір для церк. вжитку), Мойсєвє Пятикнижжя, 3 книги суддів і книги пророків з гльосами (чисті тексти рідкі), Псалтиря, і то „гадательна“ та „толкова“ з полемічними гльосами, гол. проти жидів. Із творів св. отців церкви найпопулярніші були писання св. Івана Золотоустого у збірниках („Златоуструй“ із укр. змінами й додатками, „Златоуст“ і „Маргарит“), Василя Великого (промови на Шестоднев), Григорія Богослова („Слова“ з укр. вставками), Синайського-Ліствичника („Ліствиця“), інок Антіоха (130 глав „Пандектів“), Теодора Студита (науки про чесноту та гріхи), Івана Дамаскина („Увіреніє“), Єфрема Сирина (проповіді про страшний суд і прихід антихриста та злих жінок). Люблені були й енциклопедичні збірники: „Ізмарад“, „Злата ціп“ (Золотий ланцюг) і „Пчели“ (Меліси), найстарші — Збірники кн. Святослава (гл. „Ізборник“) з 1073. та 1076. рр. Найстарша книжка, написана, мабуть, у Києві, це Остромирове Євангеліє з р. 1056. Тоді, мабуть, прийшов із Болгарії й „Номаканон“, доповнений укр. матеріалом. З історіографії поширювалися хроніки (Малала, Аматорь, Сінкель, Манасія й ін.) та Палея „толковая Палея“, Хронограф, „Шестоднев“, „Фізіолог“, „Космографія“ Косми Індикоплова (Індікоплевєта) — з відомостями астр. й геогр., будімо згідними з наукою христ. віри, а суперечними з системою Птолемея. Зразки мистецької літ. дістала Україна в рел. гимнології (церк. пісні, тропарі, кондаки, воскресний канон) та в повістях, де клас. теми й орієнтальні мотиви в'яжуться з матеріалом бібл. та гатіографічним: „Стефаніт і Іхнілат“ (про доброго й поганого шакала. — мист. плетінка порівнянь, золотих гадок та дотепних питань і відповідей на життєві теми), „Александрія“, „Повість про Інд. царство“ (про пресвитера Йоана, ідеального світсько-духовного володаря і про його знамениту державу), „Троянська війна“ у слов. версії, „Повість про королів“

(хроніка Манасії, — про причини троянської війни та про її перипетії), „Дев'єнієвє діяніє“, „Слово о премудрім Акирі“ (гл. Акир) і найцінніша, християнізована повість із життя Будди, „Варлаам і Йоасаф“. Чимало старинних, клас. і схід. новель та „сказаній“ увійшло згодом у „Життя святих“ (о Алексію, чоловіці Вожім, о Євгенію Плакіді, Марії єгиптянці й ін.), та ще куди більше наплило „апокрифів“, тої величезної християнської епопеї, повної поезії, пієтизму, але незгідної з наукою церкви, пр. книги Адама, Еноха, Слово Методія Патарського (про початок і кінець світа), апокрифічні євангелії (Никодима, Якова, протоевангеліє Йоана), апокрифічний Апостол, дуже поширений апокриф „Хожденіє Богородиці по муках“. Усі ці позики від греків та болгар не лише заспокоювали потреби нової віри, але й давали деякі відповіді на різні питання з історії, географії, астрономії, фізіології і права, розвивали уяву й чуття, але ж ненависти рел. і плеємної не розпалювали. Та не все позичене було ділом геть чисто чужим: „Пандекти Никона“, 1. редакцію „Александрії“, „Пчелу“, „Фізіолог“, Повісті про Акира й Дев'єніє, Синаксар, тощо, перекладено в нас, при чому нар. елемент значив себе і в мові й у змісті.

У притворні святині укр. нац. літ. витеа нас могутня постать Іларіона, першого митр.-українця (р. 1051), борця за визволення укр. церкви з залежності від Візантії, з його „Словом о законі й благодаті“ — зразком висококоміст. реторичного твору, в якому знання й ерудиція не вбивають глибокого чуття. Іларіон дорожить Києвом, гордий зі своєї держави, любить свій народ і просить Бога, щоб нас ніколи не віддав у руки чужинців. Як письменник не витримує порівняння з Іларіоном св. Теодосієм (†1074) — його „науки чернечій братії“ аскетично-дидактичні, ширі й невибагливо скомпоновані. „Похвала Володимирові В.“ й „Життя Бориса й Гліба“ черця Якова непевні. Таксамо авторство гимнів Григорія Певніші Клим Смолятич і Кирило Турівський. Перший — борець за незалежність укр. церкви, автор „Послання до Фоми, пресвитера смоленського“ (докоряв Смолятичеві, що він непотрібно пописується своєю ерудицією), першої нашої літ.-наук. полеміки між прихильниками високого й популярного стилю (не збереглося у оригіналі, а в перерібці невідомого ближче ченця Атанасія). Другий — теж письменник вис. стилю. б. 1130. р. єп. турівський, автор 8 проповідей, трактату про чернече звання, 30 молитов та покутного канону, мистець форми й поет. немалой міри, але як конструктор не рівня Іларіонові, з яким (та ще Смолятичем як третім) він є представником високої літ. культури. Проти філософії та світських забав, а за християн-

ськими чеснотами, за читанням Псалтирі виступає Георгій Зарубський (XII в.) в „Посланні духовному чаду“, а невідомий нам ближче автор у „Слові о князях“ завзяває князів, щоб покинули коромоли. Проповіді та Життя надають тон літературі XI-XII вв. — вони пройняті аскетичним духом, але кризь звуки церк. антифонів долітає з них до нас гомін життя й нар. пісні. І саме суміш візант. з укр., ученого з простонар., аскетичного з життєвим, надає нашій гаґіографії своєрідної приваби.

Зв'язок її з літописами легко помітити: в малюнках іст. осіб слідна та сама іконографічна традиція, що і в „Життях“, але ж нар. поезія продирається й туди. Літописець забуває про приписи, пише щиро й навіть не чує, що його іст. постаті, навіть св. Ольга й Володимир, стають ближчі до пісенної традиції народу, ніж до візант. шаблонів. Той поетичний дух народний, що ним пройняті укр. літописи, робить їх не тільки цінним іст. матеріалом, але й відчиняє перед ними двері до літ. храму. Бо в усіх цих літописах крім іст. матеріалу, зладженого на зразок візант.-болг. „хронік світу“ — сила-силенна пісень, слів, переказів — і праця багатьох учених від Костомарова до Грушевського пішла та йде в тому напрямі, щоб відділити літ. елемент від історичного. Головно ж багато нар. переказів і пісенного матеріалу міститься у славній „Повісті временних літ“ яку зв'язували з ім'ям печерського ченця Нестора, автора знаменитого „Сказання о Борисі і Глібі“ та „Життя Теодосія печерського“. З мист. боку перевищає Несторову „Повість“ кївський літопис, де й мова ближча до народньої й більше елементу світського, більше уваги до нар. побуту. Та найцінніший із літ. боку гал.-волинський літопис зі згадками про пісні-похвали князям-переможцям, про співака Митусу, з легендою про евшан-зілля, з більшою близькістю до заходу; описи в нім яскраві, портрети живі, залежності від чужих хронік майже непомітні — архитвір!

Споріднений із літописами є К і є в о-Печерський Патерик, у основу якого лягли в I редакції з XIII в. повісті про чуда при будівлі Печерської церкви, послані єп. Симеона до Полікарпа, 9 Симеонових оповідань про святих і 11 оповідань Полікарпових та хроніка печерських ченців. Книжку цю з її фантастикою й легендарним матеріалом, цікавою казуїстикою, де реальне з фантастичним зв'язується в одне — безнастанно перероблювано, дєповнювано, продовжувано, пізніш друковано і 1635. р. перекладено на польську мову — поруч Псалтирі це найбільше поширений твір на Україні.

Рел. духом пройняте „Життя і хождение Данила, руськия землі ігумена“, що з поч. XII в. (1106-1108) за короля Бальдуїна,

вибрався до Палестини і пробув тут зі своєю дружиною („русьгги сынове“) і „з иншими многими“, коло двох років. Описуючи місця, освячені побутом Христа, не забував про свій рідний край, про ріку Снов у Чернігівщині, про своїх князів та земляків; на Божою Гробі поклав лампу від цілої руської держави і згадав про острів Родос, куди заслано Олега Гориславича. В „Паломнику“ багато такого, що характеризує тодішній час і психіку наших освічених людей. На вартість твору вказує до 100 списків і переклади на мови нім., фр. та гр.

Література XI-XIII в. праця, здебільша, духовників. Хоч бували вчені князі і княгині (Анна Ярославна, Евфросинія Полоцька), то вклад світських людей невеликий, зате дуже цінний. Зі світських творів цікаве Моленіє Данила Заточника, відоме в 2 редакціях, з XII і XIII вв., збірка гадок і висловів із Св. Письма, з „Пчели“ та з ін. джерел, доповнена нар. притчами і приповідками — нарікання чергуються з гумором, ліризм із дотепом, — пам'ятка жива і наскрізь світська. З поч. XII в. написав кн. Володимир Мономах своє „Поученіє дітям“ (грамотиця) — автобіографія і у зв'язку з нею науки про обов'язки доброго князя („ні безвинного, ні винного не вбивайте, ані не наказуйте вбивати, не губить душі християнської, не дозволяйте, щоб отроки ваші кривду людям робили, щоб не проклали вас люди, не минайте нікого, щоб йому доброго слова не сказати“) — науки повні благородної гуманності, дуже характеристичні для їх автора в часах жорстоких воєн і міжусобиць. Поруч дидактики Мономах дає драм. картини, не чужий для нього і ліризм; у мові і змісті чимало відгуків рідного життя.

Багато світських поетичних творів запропастилося, і тільки сліди їх збереглися в літописних оповіданнях про віщого Олега, Ольгу, Святослава, Володимира й Рогніду, про боротьбу Мстислава з Редедєю, про битву при Листвині, про Михайлика й Золоті Ворота, тощо, літописці згадують про пісні в честь князів, про сморохів, про співця Митусу й віщого Боюна, якого характеризує „Слово о полку Ігоревім“; забулися в нас і біліні кїв. циклю, а збереглися на півночі. Затє чимало старовинної поезії гомонить у обрядових піснях — у колядках, щедрівках і весільних співах (гл. Україна, Усна словесність). Події й іст. постаті позатиралися в нар. пам'яті, але живуть і досі спомини про походи морські, про облогу міст, про дружину й організації молодецькі, про князів і бояр.

Але найбільше поезії збереглося в „Слові о полку Ігоревім“, в поемі, написаній не пізніше 1187. р. про похід новгород-сіверського князя Ігоря з князями Всево-

лодом, Святославом і Володимиром на половців, про їх триденні бої, погром над річкою Каялою, неволю Ігоря, тривогу великого князя Святослава, його сон та золоті слова, тугу і плач Ігоревої дружини Ярославни та щасливу втечу кн. Ігоря з неволі. Події ці відтворює поет у низці образів, коротких і сильних, імпресіоністичних: зустріч кн. Ігоря й Буй-Тур Всеволода, сосянина затьма, нічний похід степами, битва й утеча, — кожний образ має свій кольорит, настрій, ритм. Між образи вставлені рефлексії, спомини, лір. інтермецца (найкраще плач Ярославни). В акції бере участь природа; краєвид живе з людиною, теперішнє впливає з минулого, а одне і друге є джерелом майбутнього. У всьому невблаганна логіка. Два первні: добрий і злий, прихильні й ворожі боги, Дажбог і Див. Сам похід — подія дрібна, один із епізодів довголітньої боротьби України з кочовиками. Автор невідомий, але певно був людиною світською, близькою до князів, скоріш лицарем, ніж співцем княжим, був чоловіком освіченим, любив нар. пісню і брав із неї порівняння, образи, приповідки, може й ритм речитативний, такий близький до голосінь. І навпаки: пізніша нар. пісня не одне взяла зі „Слова“. Автор „Слова“ знав дуже добре історію й сучасну йому політику, міжусобиці й порахунки князів. Любив свій край і бачив, що короткозорість князів веде його до загибелі, звідтіля його крик „схаменіться“, що й є сутнім змістом „Слова“. Поема наскрізь оригінальна, не являє наслідування чи Гомера, чи Й. Флявія (Барсов), чи пізньювізант. епіки (В. Міллер), чи скандінавських заг (Полевой, Давідов, Погродін, Жданов) — нема в ній відгуків ні „пісні про Ролянда“ (Каллаш), ні „Нібелюнгів“ (Владіміров). Про історію поеми її відкриття й переклади на суч. мову, гл. том III, стор. 127. Є багато перекладів і на чужі мови.

Це заг. приблизний образ укр. літератури XI-XIII вв. Багато творів пропало, немало збереглося в відписах і то геть пізніх. Деякі нераз перероблювано, змінювано й редаговано так, що важко впорядкувати їх хронологічно. Та і з цього короткого нариса видно, що розвиток укр. літ. в дотатарській добі відповідає розвиткові держави й її столиці — це була золота доба й Києва, й укр. письменства. „Слово о полку Ігоревім“, „Білліні“ (київ. циклу), що безперечно народилися на Україні, апокрифічне „Слово о Лазаревім воскресенні“ (вір світський на рел. тему), проповіді Іларіона й Кирила Турівського і врешті поетичність укр. літописів — свідчать не лише про вел. талановитість укр. письменників XI-XIII вв., але й про вироблену літ. техніку та письменницьку культуру.

На жаль, дальший розвиток укр. літератури припинився наслідком короткозорої політики князів і бояр, з одного боку, і з

другого — під тиском таких важких ударів, як: напад суздальського кн. Андрія Боголюбського і зруйнування Києва (1169), погром над Калкою (1224) і врешті наїзд татар (1240). Зруйнований Київ утратив не лише політичне, але й економічне значіння, бо страх перед монголами стримав зах.-европ. купецтво від сухопутних шляхів. Культ. й купецьке життя сх. Європи почало відпливати на північ (Владімір, Суздаль, Москва) й на захід (Волинь та Галич). Тут (у Галичині й на Волині) і склався найцінніший твір XIII в. „Гал.-волинський літопис“, — ця лебедина пісня ст. укр. літератури. Галич, що з упадком Києва перебирає його роллю, wraz із Волинню, наслідком змінених обставин „хоч-не-хоч повертаються лицем до Заходу“ (Франко). Князі входять у політ. й торговельні зв'язки з Польщею, Угорщиною, Австрією та Німеччиною, зароджується ідея церк. унії з Римом (Цамвлак на соборі в Констанці 1414-18, Ісидор у Ферарі й Фльоренці 1438), гуманізм і універсальність (у Празі 1384, у Кракові 1400) відвертають очі наших предків від Візантії та її культури. Нові міста притягають чимало чужинців, що вносять в укр. міщанство зах. ідеї й організаційні заходи — і все це відбилось на літ. XIII-XV в. Воно звільня забуває Візантію й підпадає під вплив зах. Європи, зате ж московська, хоч і розвивається на давніх візант.-київ. основах, „прибирає фізіономію ін. етнічного типу“ (Франко), тоді укр. народ дорешти відокремлюється від московського, починається його демократизація й нац. свідомість.

Про деякі твори того періоду (XIII-XV вв.) була вже вище мова (Гал.-волинський літопис, „Варлаам і Йоасаф“, тощо). З письменників годиться ще згадати киянина Серапіона, знаменитого проповідника-мораліста, великого патріота, що картвав вади тодішнього гром. ладу; в його „Словах“ — гарна мова, живі образи, драматичність і мист. архітектоніка (гол. мотив на першому пляні). Тематично схожий Христюльбець і Кирило II, що видав „Устави Кирила митрополита руського“, які мають не лише канонічне, але й літ. значіння (лір. відгуки політ. катастроф). Митр. Кипріянін, болгарин (дяцько митр. Гр. Цамвлака), але укр. патріот, хоч митрополія була вже в Москві, жив довгий час у Києві (†1407), написав „Житіє митрополита Петра“ (ченця монастиря Дворецького, коло Жовкви), перекладав із гр. мови й переписував книги (Молитовник із показником „богоотметних і ненавидимих книг“). Його небіж митр. Григорій Цамвлак політично-церк. діяч (конференція з Ягайлом, участь на соборі в Констанці, промова до папи Мартина V, тощо), залишив 6 проповідей і 4 панегірики, де більше наук. ерудиції, ніж літ. хисту. Взагалі в тих часах помічається відоме „добросло-

віс" та "словоплетеніє", які дорешти придумують щирій вислів почувань. Митр. Мисаїл, кн. пстругський, пише 1476. р. лист до папи Сикста IV. стилем квітисто-панегіричним, тзв. "Посланіє Мисаїла" зразок тодішньої літ.-наук. культури. Зв'язок із попередньою літ. не проривається. З'являються 3 редакції "Патерика" й нові перерібки таких збірників, як: "Златая ціп", "Ізмарагд", "Толкова Палея", проти жид. впливів; тзв. жидівський хронограф, тощо. Помітний вплив і відродженої літератури сербів та ідеалістичного аскетизму болгарського (житія); приходять нові переклади, з новими ознаками в мові й письмі (середньо-болг. період), росте література апокрифічна.

В "Судебнику кн. Казимира" (1468) і в пізнішому "Статуті литовському" бачимо теж зв'язок із основами давнього права, з "Руською Правдою", тільки куди більше тут дбайливості про людей "шляхетно-уроджених". Найповажніша позиція в тодішній укр.-білорус. літературі це — тзв. "Хроніки литовські", 4 редакції кодексів, від кінця XIV до 2. пол. XVI в. Остання редакція, відома з кодексу Биховця, найбільше літературна. Багата на подробиці (інколи легендарні), жива й кольоритна, робить враження іст. повісти. Світська, аристократична, але складена мовою близькою до живої, ніж до колишньої; церк.-слов. кодекс Биховця вривається на р. 1507.

Загалом літературу XIII-XV в., куди менше просліджену й опрацьовану від своєї попередньої, в тих формах, у яких її тепер бачимо, треба вважати за перехідну від старої до нової, до тзв. літератури першого відродження. Нема в ній кол. рел. захоплення (неофітизму), по смерті Романовичів брак у ній кол. свідомості великодержавницької (Київ), проривається зв'язок із Візантією, але рівночасно вривається зв'язок і з Московією, зароджується нац. свідомість, і видна стає жура за збереження своєї нац. окремішності. Промощуються шляхи для зах.-європ. впливів, а коли придуть великоважні культ.-іст. події (гуманізм, реформація, винахід друку, тощо), то й літ. наше життя спалахне живішим полум'ям.

Література: Максимович М. А., Історія древней русской словесности [Сочиненія, III], Київ, 1880; Огоновський Ом., Історія літератури руской, Львів, 1887-94; Котляревській А., Древняя русская письменность [Сочиненія, IV], Спб., 1895; Владиміров П. В., Древняя русская литература і т. д., Київ, 1901; Франко Ів., Южнорусская литература [Енциклопедическій словарь Брокгауза-Эфрона, том XLII], Петербург, 1904; Пыпинъ А., Історія русской литературы, I, Спб. 1907; Порфирьевъ И., Історія русской словесности, I, Казань, 1909; Келтуяла В., Курсь історії руской літератури, ч. I, кн. 1., изд. 2., Спб., 1913; Сперанскій

М., Історія древней русской литературы, Москва, 1914; Єфремов С., Історія укр. письменства, I, Київ-Ляйпці, 1919; Возняк М., Історія укр. літератури, I, Львів, 1920; Істрин В. М., Очерк истории древнерусской литературы, Петроград, 1922; Грушевський М., Історія укр. літератури, томи I-IV, Київ-Львів, 1923-25.

Б. Лепкий.

Укр. література XV-XVIII. в. виросла на основі нових уже ідеологічних та літ. течій півд.-слов. та зах.-європ., гол. чеських і польських. Від півд. слов'ян ішла передусім збірникова, літописна й повістева література, та й то вплив її, через розгром півд. слов. держав турками, згодом мусів припинитися. З Чехії розходилися гуситські покаянницькі рел. пісні й богослужбові книжки, перекладені з чес. мови ще до біблії Скорини ("Пісня пісень" з пол. XV в., "Житіє Олексія чоловіка божого" з кін. XV в., "Книга о Тавдалі рипері", "Сказаніє о Сивіллі пророчиці" й ін.). Цей гуситський рух мав свій вплив і на світогляд тогочасного укр. суспільства, спершу на укр. правосл. аристократію, пізніш на укр. міщанство, що організує підо впливом чес. сусп. відносин цехи та церк. братства. Під гуситським впливом повстає Пересопницьке євангеліє та його копії, Заповіт Вас. Загоровського, Четія-Минія в Кам'янці з кін. XV в., переклади Псалтирі на нар. мову й т. ін. Великі були й польські впливи, що проявляються не тільки в літ. жанрах, але й у мові тодішніх письменників із їх вел. кількістю польс. слів та у стилі. Багато укр. письм. було рівночасно й поль. авторами (Л. Баранович, Й. Галятювський, К. Сакович, М. Смолицький, С. Косів і т. ін.). Крім того, були ще й ін. впливи. Підо впливом ересі з жидоватіх перекладають у нас Мойсєве П'ятикнижжя, Книгу Естир, Псалтир, такі твори, як логіка, метафізика, космографія, різні ворожбиські твори, ширяться учительні євангелія. Поширюється і прищеплюється нім. реформаційний рух у формі лютеранства й кальвінізму, що й відбився в євангелії В. Негалєвського, у творах Будного та в його біблії. В формі соцініанізму або антитринітарства протестантизм виявився в листі Ів. Смери (подроблений лист нібито половця Смери до вел. кн. Володимира В., спрямований проти гр. віри й на користь соцініанства), в євангелії В. Тяпинського, у творах Мотвила, Юр. Немирича, Христофора Філалета й ін.

Велика реакція проти протестантського руху в Польщі поширилася й на Україну. Боротьбу проти прот. ідей ведуть єзуїти, що рівночасно звертають свою увагу й на правосл. церкву. Починається унійна акція, яку завершує собор у Бересті (1596). Й рівночасно йде календарна боротьба, що її закінчує проведення в життя григоріян-

ського нового календаря (1582). В заходах за заведення унії та нового календаря добачали тодішні українці замах на їх над. права — почалася боротьба, що її ведуть спершу укр. пани (кн. К. Острозький), пізніш міщанські братства, і ведуть її друкованим словом. Повстають окремі літ. центри для оборони правосл. віри, і знову спершу заходом укр. аристократії: назвемо Острів із його школою й наукою, де вперше надруковано повну цсл. Біблію в укр. редакції (1580-81), ряд дерк. книг (Псалтиря, Часослов, Трєбник), молитовник, поуки Василя Вел. 1594, й де працювали такі літ. діячі, як Кипріян, Дам'ян Наливайко, Клирик Острозький, Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Філалет і ін. Звідтіля організуються перші літ. виступи проти владик-уніятів (збірка патріярших грамот 1583-1584. рр., об'язник Острозького 1595. р., Книжця 1596. р., Послання Ів. Вишенського, трактат Григорія Палами, діяльог Мелетія Пігаса й ін.).

Такамо живу видавничу діяльність про-являють літ. центри, що їх витворили міщанські братства, спершу Львів, пізніш — Київ. Зі Львовом зв'язані ймена таких письменників, як Степан Зизаній, Юрій Рогатинець, Кирило Транквіліон Ставровецький, видання різних дерк. книг (Октоїх 1630. р., Бєсїди на Дїяння апостолів, 1624. р., Бєсїди Золотоустого про виховання дітей, 1609. р.), ряд панеґриків (Якова Седовського, Григорія Бутовича, „Просфонема“), граматик („Адельфотес“), проповідей (Ст. Зизанія, К. Транквіліона Ставровецького) й ін.

Із Києвом, що з кінцем XVI в., заходами Є. Плетенецького та З. Копистенського, стає визн. культ. осередком, зв'язана літ. праця багатьох київ. діячів, із яких назвемо самого З. Копистенського (передмови до різних київ. дерк. видань, переклади, Палінодія, редакція й виправки перекладів), Памву Беринду (лексикон славеноруський 1627, вірші, повість про діявола, що захотів каятися перед Антонієм Великим), Степана Беринду (проповідник і вчитель), Лаврентія Зизанія (проповіді, церк.-слов. граматика 1596, буквар, вел. катехизм), Тарасія Земку (проповідник, коректор видань, богословські передмови до „толкованої на апокаліпсис“, переклади), Йосипа Кириловича (передмова до псалтирі). Та до розвитку київ. культ. осередку найбільше прислужився архимандрит кїєво-печерської лаври, пізніш митр. П. Могила, з ім'ям якого зв'язане повстання кїєво-могилянської колегії (1631-33), перетвореної пізніш (1694) на академію. Сам проповідник („Хрест Христа Спасителя й кожного чоловіка“ 1632), апольоґетик правосл. церкв. (знаменитий „Требник“ 1644), популяризатор („Учительне єванґеліє“), учений теольог і педагог, поклав утворену ним

школу та зреформовану друкарню при печерській лаврі в центр тодішнього літ. та видавничого року. Зі школою зв'язаний ряд шк. підручників: Л. Зизанія (буквар, граматика), З. Копистенського (книга про віру, Палінодія), Транквіліона-Ставровецького (Зерцало богословія). Із ін. шк. підручників, що не зв'язані з Києвом і появилися до виступу Могили, але ж уживалися в Могилянській школі й мали вел. вплив на письменників — треба згадати славу граматика М. Смотрицького (Вильно, 1618), що сканонізувала тодішню цсл. мову в тодішній укр. формі. Зі школою зв'язана й поява першого підручника всесвітньої історії „Синопсис“ Гізеля (1674). Із ім'ям Могили знову в'яжеться серія панеґриків на його честь: „Імнологія“ П. Беринди й Т. Земки (1630), „Евхаристеріон“ Софр. Почаського (1632), „Евфонія“ (1631), „Мнемозина“ (1631). В обороні діла Могили повстає „Екзегізис“ С. Косова (1635), таксамо за його спонукою С. Косів пише славної „Патерик“ (1635) із його продовженням „Тєратурґіма“ (1638) А. Кальнофойського (видавця твору „Парєргон“). Усі ці твори випускає у світ друкарня кїєво-печерської лаври, з усіх тодішніх друкарень найрухливіша. Були це твори, здебільша, богословські, хоч ориґинальні („Собраніє короткой науки“, катехизм Ісаї Трофимовича Козловського 1643, названий уже „Требник“ Могили з 1644 і т. д.), хоч перекладні; крім ізгаданих, назвемо ще: Бєсїди Ів. Золотоустого 1623, 1624; Толкованія на Апокаліпсис Андрєя Кєсарійського 1625; Апологія Апології 1628; Главязни поучительна Аґапита діякона 1628; Поученія душеполезни авви Дорофея 1628 та дерк. книги (Часослов 1617, Тріодь постная 1623, Літурґіяріон 1629 і т. д.). — проповідницькі твори (казання на поґріб Є. Плетенецького, проповіді Й. Галатовського, А. Радивільського і т. д.), а то й вірші, пр. „Вірш на жалостний поґреб П. Саґайдачного“ (1622) К. Саковича, „Визерунок цнот“ О. Митури і т. д. З ін. творів, надрукованих у кїєво-печерській лаврській друкарні, назвемо ще „Окружну грамоту“ Йова Борєцького (1628), „Небо новое“ Й. Галатовського й ін.

Із ін. центрів уславилися ще Чернігів, Стратин, Луцьк, Заблудів і т. д.

У зв'язку з берестейською унією (1596) зростає полемічне письменство; з правосл. боку назвемо полемістів XVII в.: Ст. Зизаній, Хр. Філалет (Апокрисис), Клирик Острозький, Йов Борєцький, М. Смотрицький (Тренос), З. Копистенський (Палінодія), А. Филипович, Й. Галатовський, Л. Баранович, В. Ясинський, Ін. Гізель, А. Радивільський і ін. і особливо І. Вишенський; великий противник не тільки кат. та уніятської церкви, але й панської верстви й вищого духовенства та тодішньої науки, вважаючи за ідеал життя

чернецтво, Вишенський боронив своїх ідеалів сильним і образним стилем та високою поетичною мовою. З уніятів визначилися: Іл. Потій, Марко Антоній, що думав про унію всіх христ. церков на землі, Анастасій Селява, Пахомій Война Оранський, Теодор Скуменович, пізніше до уніятів перейшли М. Смотрицький та К. Сакович (Перспектива). Полемічна літ., спершу жива, згодом переходила до абстрактних рел. проблем, до формальних теорій, і це відбилося й на ін. формах тодішнього укр. письменства. Виробляються окремі правила, як писати цей чи той твір, з них повстають окремі теоретичні твори; назвемо таких авторів нових правил: Й. Галтовський (теоретик проповіді), В. Ясинський, Т. Прокопович (теоретики драми), Л. Горка, Ю. Кониський, Г. Сломинський (теоретики драми й лірики).

У зв'язку з героїчною добою Хмельниччини розвивається і ст. письменство в формі літопису. Перша спроба це „Густиїнський літопис“ (1670), Хроніка Сафоновича (1672), „Обширний синопсис руский“ Кохановського (1681-82), Літопис Самовидця (1670-72), Грабяник (1708-10), С. Величка (1728), і пізніші — П. Симоновського (1765), Вас. Рубана (1777), О. Рігельмана (1778). За перехідний твір від літопису до історії України можна вважати знамениту „Історію Русов“ із кінця XVIII в., як образ нац.-політ. змагань укр. інтелігенції.

Поруч літописів та історії XVIII в. розвивалася й іст. поезія: „Розмова Московщини з Україною“ (1762), вірша про битву під Берестечком, вірша про жовтоводську перемогу Хмеля, Плач України, Псалма про гетьм. Дорошенка (до 1675 р.), Лямент України, вірші про облогу Відня 1683 р., про хотінську перемогу 1739 р., про гайдямачину, все це — невідомих авторів. Та є й відомі автори іст. пісень: Іосип Шумлянський (про битву під Віднем), гетьман Ів. Мазепа (про чайку-небогу, „Всі покою щире прагнуть“), Я. Маркович, М. Ханенко, А. Головатий та ін. Основою для цих поезій служили нар. коз. думи та іст. пісні.

В тій добі дуже різноманітна лірика. Найраніший її жанр панегірикоода: Г. Смотрицький (на герб кн. К. Острозького 1580, „Просфонема“), К. Транквіліон Ставровецький (митр. Рогозі 1591), О. Митра („Візерунок цюот“ 1618), П. Беринда й Т. Земка, Софрон Почаський, Яків Седовський, Гр. Бутович (на честь львів. єп. Арсенія Желиборського 1642) і ін. Крім того, процвітає різдвяна й великодні вірша (її ширили школярі братських шкіл та спудеї кiev. акад.) — де різдвяні й великодні події з життя Іс. Христа розроблювано в укр. побути та в нац. психол. кольориті жарту, трагестії, сатири, пародії. Із суспільно-нац. погляду найбільше значіння мала сати-

ра, що вказувала на боротьбу й заміну старих поглядів на нові, на моск. розпорядки та ін. негативні сторони того часу (сатира на слобожан між 1765-85 рр., на кiev. ченців, про Кирика, про негребецького попа й ін.). Із поетів цього жанру в XVIII в. визначаються: Іван Некрашевич, Опанас Лобисевич та ін.

Поруч із цією сатирично-побутовою лірикою розвивається поважна лірика, духовна, на теми, зв'язані з культом Богородиці на Україні (легендарно-апокрифічні чуда печерської Богородиці, почаївської, запорозької Покрови й т. д.), різні канти (про св. Миколая, спір душ з тілом, марність життя на землі, страшний суд, пекло) — і далі цілі збірки побожних пісень: на свята Господні, Богородичні, в честь святих, молитовні, величальні, покутні й ін. Ї це т. зв. „співаники“, відомі з рр.: 1718, 1734, а серед них найбільшу популярність здобула почаївська антологія побожної пісні з р. 1790 п. н. „Богогласник“. Серед поетів цього жанру збереглися такі ймена: Дм. Тупало, Вас. Пашковський, Дм. Левковський, Вас. Тарнавський, Спирид Яхимович та ін. Ця побожна лірика перейшла до ліриків і вилилася згодом у ліричні псалми й канти (про сирітку, про правду й неправду, про культ батьків і ін.).

З другого боку, виринає світська лірика, де виступає такий поет XVIII в. і поч. XIX в., як Семен Климовський (пісні: „Іхав козак за Дунай“, „Не хочу я нічого“ і ін.); найпопулярнішим жанром є: елегія (Климовський, Левицький, Р. Корецький, І. і В. Пашковський, Іл. Бачинський, Ол. Падальський, Танський й ін.) й любовна лірика (Ів. Мазепа, Мар. Чураївна, Іос. Шумлянський, І. Пашковський, Як. Семержинський, Манасія Максимович, Танський і ін.) — все це дійшло до нас у співаниках XVII-XIX вв. Із ліриків кінця XVIII в. назвемо ще еромонаха Климента Зіновієва (оспівував інтереси вищої шляхетської верстви), характеристичного поета доби руїни, Іос. Шумлянського (повна протилежність до палкого Ів. Вишенського), Данила Братковського предтечу укр. хлопоманів, автора сатиричної збірки віршів під назв. „Світ“, поета-фільософа Гр. Сковороду, автора найранішої укр. байки, діяльогів, пісень та філ. трактатів.

Повістярська література в XVI-XVIII вв. розвивалася в формі легенд, апокрифів, житій святих, дидактичних писань (Люцидарій, Велике Зеркало, рим. історії, повісті про Апольонія Тирського, про сім мудрців і ін.). Були тоді популярні й лицарські романи (князь Петро Золоті ключі, віршовий переріб Декамерона й ін.).

Але найяскравіша сторінка укр. письменства XVII-XVIII вв. це укр. драма: ре-

лігійна та шкільна. Почалася вона від діяльогів, великодніх та різдвяних, і розвинулася у містерій (про народження Христа, про страсти Христові й ін.): коли темою містерій були чуда з життя святого, вони називалися міраклі (про Олексія чоловіка божого); коли в ній виступали алегоричні образи, правди віри, милости й ін. — моралі: „Комедія на Рождество Христово“ Дм. Туптала 1703, „Дійствіє на Рождество Христово“, „Рождественская драма“, „Комическое дійствіє на Рождество Христово“ Митрофана Довгалевського 1736 і його „Власнотворний образ“ 1737, „Дійствіє на страсти Христови“, „Парство натури людской“, „Свобода“ 1701, „Успенская драма“ — Дм. Туптала, „Комедія о блудном сині“ — Симеона Полоцького. Драма з іст. темою, що переломлює в собі трагічні й комічні події, називалася „трагедокомедія“ (Т. Прокоповичів „Владимир“ 1705, трагедокомедії Сильвестра Ляскоронського, Варлаама Лащевського, Юрія Кониського й ін.). Найяскравішими драм. творами в цьому репертуарі були: жива й артистично збудована драма „Слово о збуренні пекла“ на великодню тему та патріотична драма „Милость Божія Україну свободившая“ (1728). Найважливіші драматургі й теоретики укр. драми XVIII в. були: Дм. Туптало, Теофан Прокопович, Митрофан Довгалевський, Симеон Полоцький і ін.

Поруч драми розвивалася й укр. комедія, що бере свій початок від інтермедій — із них найпопулярніші: Я. Гаватовича (1619), М. Довгалевського, Ю. Кониського й ін.

Дальшим розвитком інтермедії є укр. вертеп, що сполучує в собі зах.-європ. лялькову драму чи комедію та духову драму про різдво Христа, приход трьох царів та Ірода, рівнобіжно до якої розвивається інтермедійна дія з картинами побутових, сусп.-нац. та політ.-держ. відносин на Україні.

Літ. творчість на Україні в середній добі багата й різноманітна. XVI-XVII вв. — героїчна доба боротьби за свою віру, державу, за свій бароковий мист. стиль, у своїй різноманітній нац., соціальної і політ. діяльності й у письменстві витворила таку силу літ. творів у всіх галузях письменства, що цей період можна сміливо вважати за золоту добу укр. ренесансу та неокласицизму.

Література: Франко Ів., Іван Вишенський і його твори, Львів, 1895; Харламович К., Западнo-рус. правосл. братства XVI-XVII в., Казань, 1898; Петретц В., Ист.-лит. изслѣдованія и матеріали, I і III, Спб., 1900 і 1902; Франко Ів., Памятки укр. полемічного письменства XVI-XVII вв., I, Львів, 1906; Пыпинъ А., Исторія рус. литературы, II-III, Спб., 1907; Стещенко Ів., Исторія укр. драми,

Київ, 1907; Петровъ Н., Очерки изъ исторіи укр. литературы XVII-XVIII в., Київ, 1911; Шляпкинъ Н., Исторія рус. литературы, II, Спб., 1911; Сушицький Т., Зах.-рус. літописи як пам'ятка літератури, I, Київ, 1921; Возняк М., Исторія укр. літератури, II-III, Львів, 1921, 1924; Грушевський М., Исторія укр. літератури, V, Київ, 1926-27; Рєзанов В., Драма українська, том I, Київ, 1926-27; Марковский Е., Укр. вертеп, Київ, 1929.

Л. Білецький.

Письменство XIX-XX вв. Добу нової укр. літератури починаємо від появи „Енеїди“ Котляревського 1798. Це переломова подія: зворот до живої нар. мови, що стає літературною. „Енеїда“ не перший укр. мист. твір, написаний нар. мовою — а проте зпоміж них найбільший і досі живий.

Поняття нової укр. літератури простягається на довгу добу — майже на півтора століття. Ця доба така різноманітна, що не можна вважати її одноцільною, в ній проявляються різні напрямки та течії, міняються погляди на мету літератури та її засоби. За напрямками не можна її поділити на більш-менше рівні часові відступи тому, що навіть і в найменших таких періодах бувають письменники, що підлягали різним впливам, або твори — приналежні до різних напрямків.

В історії укр. літератури доводиться часто вживати термінів загально поширених у європ. літературах: класицизму, романтизму, сентименталізму, реалізму, натуралізму, модернізму й т. д. Усі вони, здебільша, не збігаються з тими самими літ. формами на чужині: напрямки та школи в нас спізнені й набувають своєрідних ознак, відповідно до того, що вважалося за найважливіше завдання літ. праці.

Увесь цей довгий протяг часу поділити можемо на 4—5 частин, із яких одна входить у другу своїми впливами. Перша — до 30 рр. XIX в., носить на собі перші ознаки народоловної гуманності. У другій добі, названій романтичною, приблизно до 60 рр., маємо сильно наголошені тони національні з фантастичними елементами усної словесності. Реалізм, що появляється в тому часі, далекий від відомого напрямку в фр. літературі. Реалізм укр. письменників зливається подекуди з поняттям побутового малюнку; він панує з домашнього сентиментального народницького напрямку до 90 рр. XIX в. Відтоді реалізм набуває нового змісту й як напрямок свідомого відтвору дійсності залишає почування автора якомога на боці. Напередодні XX в. входять до укр. літератури різні перехресні впливи європ. напрямків; їх відчувають як „модерні“, але вони слабо скристалізовані, неподілені. Щойно від 1900 р. вони розпадаються на групи з виразно сформульованими тенденціями.

Укр. літературу XIX в. можна найкраще зрозуміти на тлі сусп.-політ. відносин, що здебільша заважали на виборі сюжету та провідної ідеї поодиноких творів. Закріпощення селянства, боротьба за його визволення, заборона укр. слова, підземний нац. рух, що видає ідеали вільної козаччини, роля панів і уряду, що підтримував соц. і нац. гніт — такі факти мали гол. вплив на уяву укр. письменників.

„Енеїда“ це перший приклад, як вплив клас. зразків може проявитись у формі, що відбігає від них дуже далеко й переходить уже в новий напрямок. Роля Котляревського виняткова. Перехід від мови школярських, сатиричних творів до твору доброї композиції та багатой поетичної уяви несподіваний та сміливий. Травестії клас. творів нелегко визволювались від готових зразків, їх провідної думки й навіть введених там типів. Котляревський бере з Вергілієвого сюжету (за Осіповим) тільки основу й іде за нею свобідно, маючи перед очима укр. життя. Замість довгої псевдокласичної епопеї, він дає легку сатиру, надихану новим духом. Саме сатирична поема могла з повною свободою користуватися словником живої нар. мови, що так довго чогось видавалася смішною й не мала вступу до літератури. „Наталка Полтавка“ Котляревського має в собі мало індивідуальних рис таланту автора „Енеїди“ — а проте дала перший тип нар. оперети та драми.

За Котляревським потяглися наслідувачі (котляревщина): М. Макаровський, О. Рудиковський, П. Білецький-Носенко, П. Кореницький, П. та С. Писаревські, К. Пузина, К. Думитрашко. Сюди своєю манерою належать теж Я. Кухаренко, К. Тополя, що наслідували „Наталку Полтавку“, Василь Гоголь і ін. Єдиний Гулак-Артемовський виявив самостійне обличчя; дрібні сатиричні поеми й переспіви з чужих поетів стануть від цього часу улюбленою темою наших дальших письменників. Л. Боровиковський поспробує за ним своїх сил у баладі та байках. Є. Гребінка перший дасть нам мист. байку, наскрізь українську мовою, духом та своїми типами, дарма що візьме вікові теми, ще грецькі.

Представником 30-их років укр. літ-и стає автор перших повістей Григорій Квітка-Основ'яненко. Водночас це представник тої класи нашої інтелігенції, що зміла зі становищем впливового рос. урядовця поєднати симпатії для укр. нац. руху. У допомогу прийшов тут сентиментальний напрямок у европ. літературі; спочутливість для покривджених стала модна. В укр. сусп. умовах ці симпатії вел. поміщиків до селянства, з яким вони жувалися, природні. Повісті Квітки, докладно беручи — довгі оповідання. В основі своїй вони мають тільки якусь одну подію, мало дієвих осіб і не

розгортають ширшого малюнку. Квітка змальовує селян, як добрий знавець рідного побуту та чуткий психолог. „Маруся“ може ще й нині зворушувати; „Сердешна Оксана“ це сюжет, до якого вертатимуться наші письменники дуже часто. Окрема нотка Квітичного таланту це його гумор, природній хист до карикатури. Комедія „Сватання на Ганчарівці“ — перший тип укр. нар. сценічної гуморески.

1840. р. приносить укр. письменству твір, від якого рахуємо нову його добу. Шевченків „Кобзар“ здіймає укр. поезію відразу на рівень європейської. Але сучасники невідомі ще тої його величини; для них це передовсім акт великого сусп. та нац. протесту. Цей акт майже неповторний у такій силі на довгі роки. Ніхто після Шевченка не зумів із такою силою дати вислів бунтові проти сусп. утиску, захопленню для свободолюбних поривів минулого й особистій життєвій трагедії. Особиста лірика поруч іст. поем, романтичних поем з нар. побуту, пісні повні глибокого внутрішнього переживання, поеми з трагічним патосом і могутніми нац. і сусп. гаслами та покличками, багатство ритміки, настроїв та ідейних перспектив, усе те, що вибило найбільших романтичних поетів — Шевченко перетворив силою своєї поетичної уяви у твори єдині, пронизані духом великої людини та геніяльного поета. В його поезії находимо ідеальну сполуку елементів нар. словесности з наскрізь індивідуальною новою літер. формою.

Вплив Шевченка був такий могутній, що йому не могли опертися на довгі роки сучасні та пізніші поети. До найближчої Шевченківської школи зачислимо: В. Забілу, О. Афанасієва-Чужбинського, В. Кулика, М. Вербицького, П. Чубинського та ін.

П. Куліш — перший письменник, що хоче зв'язати укр. літературу з європейською й дати їй усі ті роди, які мусить мати література великого народу з інтелігентною класою. Його праця йде в усіх напрямках: від популярних оповідань, що мають розбуджувати нац. свідомість, до перекладів суч. зразків европ. поезії. Куліш — талант дуже нерівний, але в кожній ділянці різко зарисований, самостійний, повний розмаху, пристрасний, як уся його влада, що довила його до гострих конфліктів із земляками й до крайніх виступів. Його повість „Чорна Рада“ це справжній у нас зразок іст. хроніки з завдатками на повість. У поезіях Куліша поруч чистої лірики маємо перші актуальні суспільницькі памфлети. Змагання Куліша за нову мову та стиль, свідома праця над збагаченням інтелігентського словника — одна з найбільших його заслуг. Його переклади Шекспірових п'єс досі неперевершені, переклади поезій Гете, Байрона або Шіллера дають приклад дальшим укр. поетам, у якому напрямку повинна йти така праця. Його переклад

Біблії, хоч і не зовсім вірний, із огляду на величезні труднощі інтерпретації тексту, уступає, може, перекладові євангелія Морацевського щодо поетичної та багаті мови, а проте стилем, мабуть, його перевищує. Чималі заслуги Куліша теж як редактора, видавця й культ. діяча; він відчував дуже сильно потребу якнайближчих взаємин і Галичиною, її діячами та письменниками.

Те, що Шевченко дав у ліриці, Марко Вовчок дала в оповіданні. Її „Нар. оповідання“ можна оцінити справедливо, порівнюючи їх із того самого роду селянськими сюжетами в європ. письменників, її сучасників. Численні наслідування її манери находимо в письменників тогочасної й пізнішої доби. Біографія Марка Вовчка роз'яснює її велику індивідуальність, широку освіту та глибоку культуру, — зовсім непримітні поза тими на око скромними мист. засобами, якими вона володіла.

Від 50. рр. до літератури проникає новий сусп. подув: потреба, замість ідеалів минулого, ближче приглянутися сучасності. Відтворити цю сучасність може тільки праця етнографа та повістяра, не поета.

Поруч цих кількох великих мистців, що зуміли перетворити побут, оживляти його національними й сусп. ідеями, появляється цілий ряд письменників, що працюють як етнографи, популяризатори, історики. Від перших десятиків XIX. в. виходять збірники укр. нар. пісень (Цертелев, Лукашевич, Мих. Максимович); їх видають не тільки українці, але й росіяни й поляки. Рев. ідеї, що вказували молоді збунтовані проти царизму, шлях іти в народ, пізнавати його долю і просвічувати його — дали почин до зовсім нового роду літ. і наук. дослідів. Письменники дають аналізу життя простолюду з метою виховати інтелігенцію на свідомих суспільних діячів, учні за письменниками відкривають нові, досі невідомі матеріали для студій людської душі.

Укр. село, як той новий світ, починає впливати на рос. й польс. літературу: Пушкін, Гоголь, Рилєєв, Залеський, Гоцинський, Словацький — дають твори надихані наскрізь укр. духом, що й собі починають впливати на укр. письменників. Сюди можна зачислити і укр. пісні поляка зроду Тимка Падури. Водночас, притягнені рос. мовою як літературною, дають рос. літературі свої твори українці В. Капніст, В. Наріжний, М. Богданович, М. Гнідич, Микола Маркевич. Деякі укр. письменники пишуть і по рос. (Квітка, Гребінка і т. д.) дуже часто на укр. теми. М. Костомарів — підготовляє історію України в дусі нових ідей; він разом із Ізмаїлом Срезневським — перші в нас представники слав'янофільства. Костомарів пробував теж свої сили у драмі та поезії, які писав по українськи. А. Метлинський своїми „Думками та піснями“ належить до народолюбного романтизму, маловав велич іст. давнини і плакав

на руїнах сумної теперішності.

Перші впливи на розвиток укр. літ. у Галичині йшли теж від народолюбного руху. Починаються вони від свідомости, що для оборони власної нац. окремішности треба прийняти мову того народу, серед якого живемо. Приклад наддніпрянських братів став заохотою для пробудників літ. руху в Галичині — М. Пашкевича, Я. Головацького й І. Вагилевича. Видана ними 1837. р. „Русалка Дністровая“ (в Будимі), хоч майже тоді невідома, бо сконфіскована, означає етап гал. літ. відродження. Вона вводить чисту нар. мову та фонетичний правопис. Від неї починається довшо боротьба за права нар. мови в літературі. Галичина не має могутніх поетичних талантів. Перший її поет Маркіян Пашкевич мав за собою більші заслуги як нац. пробудник, ніж письменник. Несприятливі обставини та недовгий вік не дали змоги йому розвинутися; він залишив лише кілька зразків патріотичних поезій, кілька дрібних перекладів і прегарні „Псалми Русланові“. Політичне життя забирає укр. літературу в Галичині талановитих учених — Якова Головацького, що московщиться, й Івана Вагилевича, що польщиться. Найталановитіші тодішні сили, як Б. Дідицький, А. Петрушевич, Д. Зубрицький, П. Костецький, Ів. Наумович — утрачені не тільки для літератури, але й для укр. національності.

Із гал. письменників 50. рр. треба згадати поета М. Устїяновича, автора двох більших оповідань, і Антона Могильницького, автора поеми „Скит Манявський“.

60. рр. з сусп. погляду позначились куди слабшими настроями, ніж попередні; письменники, що відтворюють суч. умови, немов би поволі примирювалися з ними, рев. дух затихає, уступаючи місце більше культ. роботі (організація „громад“, журнал „Основа“).

У тіні вел. постатей із 60. рр., Куліша та М. Вовчка, працюють таланти, заслуги яких оцінені дуже пізно: Ст. Руданський, Яків Щоголів, Анатоль Свидницький. Більша частина їх творів друкована запізно, деякі аж після їх смерті, велика частина порозсигувана по різних виданнях, тимто і вражіння, яке вони викликали й могли викликувати на свій час — приблідле. Руданський і Щоголів належать іще до романтичної доби, проте деякі акорди їх лірики не втратили свого чару 30 і 40 літ пізніше, коли прийшли поети з новими мотивами й новими техн. засобами.

Степан Руданський має дрібні перлини, що нагадують Шевченкову музу або найкращі зразки нар. пісні. Свою славу завдячує він незрівняним досі „Співомовкам“, що утворили своєрідну форму легенької сатири. Його спроба перекладу „Іліади“ на нар. лад і нар. віршем, хоч яка була небезпечна, потвердила тільки його великий поетичний талант.

Я. Щоголів, що стає відомий дуже пізно, вміє серед оспіваних мотивів найти кілька оригінальних тонів — журливого філософа-мізантропа.

Побутова хроніка А. Свидницького „Люборадські“ визначається гостротою спостереження; це перша спроба в укр. літературі відтворювати реалістично суч. відносини на ширшому сусп. тлі, з ясною провідною думкою й тонким сатиричним забарвленням. Якби рос. оповідання Свидницького були написані нар. мовою (в них розмови осіб бувають укр.), то й вони могли б бути стати зразком для оповідачів тієї доби, що не вміли відізнати побутового малюнку, переважаного етногр. матеріалом, від суспільного образу гостро зарисованого.

Л. Глібов, майстер байкової форми, вияв сюжети всесвітньої байки своєрідним укр. побутом, даючи поруч цього зразки чистої лірики.

На цьому місці слід теж пригадати цінні переклади Одисеї й Іліади та переспів „Антигони“ Софокля — зроблені сімдесятиником Петром Ніщинським.

Вплив наддніпрянської літератури на галицьку мав далекосяжне національне значіння, але не міг зродити талантів, що дорівняли б письменникам наддніпрянським. Разом із Шашкевичевою смертю (1843) поезія в Галичині зовсім затишає, її заступає в 60. рр. могутня Шевченкова муза, яка полишає великий слід на дрібніших гал. талантах 60. рр. й не минає найталановитішого буковинця Юрія Федьковича в пізніших його творах; Федькович — лірик і новеліст, його драм. спроби й епічні поеми невдаті. Він дає сильні твори лише тоді, коли оспівує особисті переживання в поезії й дає в новелі картини (з відгуками манери Марка Вовчка та Квітки) з гуцульського й воляцького життя, яке знає. Нар. поезія й побут зміцнюють його талант, надають його творам соковитости та своєрідного чару. Із сучасних йому буковинських авторів треба згадати братів Сидора та Григорія Воробевичів. У Галичині працюють тоді величкі таланти — Є. Згарський, В. Шашкевич, Ф. Заревич, К. Климкович (більш відомий як публіцист), Павлин Свенціцький (Павло Свій), К. Устиянович, що дав спроби іст. драми, пізніше Вол. Барвінський.

З наддніпрянських письменників 60. рр. XIX в. широко користуються побутом Олекса Стороженко й Ганна Барвінок. О. Стороженко дає оповідання гумористичні, побутові з іст. темами та фантастичні. Гол. прикмети цих його творів — багата образова мова та чимало етногр. матеріялу, задля якого й досі варт їх читати. Г. Барвінок (дружина Кулішева) дає дуже скромні малюнки з сірого, злиденного життя, що часто мало чим різняться від записів із нар. уст. Із другорядних поетів 60-тників назвемо автора п'єси: „Ой, не ходи,

Грицю“ В. Александрова та кубанця В. Мову-Лиманського, що його цікаві твори (поезії, драма) теж вийшли вже по смерті; із оповідачів — П. Кузьменка та М. Александровича.

70. рр. ідуть у Наддніпрянщині під знаком наук.-етногр. праці й соціалістичних гуртків молоді. Між письменниками перше місце займає тут Данило Мордовець — найкращий у оповіданнях, слабший у численних іст. повістях, писаних здебільша рос. мовою, далі — „поет степу“ Іван Манджур. На ті роки припадає діяльність кількох замітніших талантів. Із них Олександр Кониський дав кілька повістей на сусп. теми, але не виявив саме того хисту, необхідного для повістяра, що передовсім мусить творити типи й виводити їх серед життєвих конфліктів: тенденція (повісті: Грішники, Юрій Горовенко, В гостях добре, дома ліпше) псувала добрі наміри громадянина. Там, де Кониський обмежується до передачі дрібних сцен із сел. життя (оповідання), він виявляє справжній літ. хист.

Представником реалістичної повісти вважають у нас загально Івана Нечужа Левицького, головню тому, що в тому напрямку працював він довго й завзято. А проте це не той „реалізм“, що каже змальовувати дійсність якомога безпристрасно, щоб поглибити психологічну аналіз; Нечуй не різниться у своїй методі нічим від Марка Вовчка, але він куди менший мистець. Гол. основою його повістей є все ще мало-помалу сіль. злиднів, давні мотиви кріпацтва. Там, де він малює рідний побут із його характеристичними рисами, звесь традиційний світ селянина, прив'язаного до своєї землі та батьківщини (архитвір — Кайдашева сім'я), Нечуй дає природні живі сцени, байдуже, що вони писані в старій манері сентиментальних повістей. Він відчуває потребу будувати повість на сусп. проблемах, але в повістях із інтелігентського життя дає типи неживі, бліді, розмовами, що нагадують публіцистичну полеміку, він переважане повість (Хмари, Над Чорним морем). Нечуй не міг справитися з композицією повістей і не вмів творити типів; найбільша прикмета його повістей це зразкова мова і простий стиль без зайвих барокових окрас.

Те, чого не міг дати Нечуй — дав шойно своїми повістями Пана Смирний. Приймаючи майже досереженню ті самі мотиви для сусп. повісти, Мирний у своїм романі „Хіба ревуть воли“ вміє визволитись від сентименталізму, розгорнути ширше тло й на цьому тлі створити тип героя, що живе перед нашими очима й цікавить нас своїми переживаннями. Замість настроювати читача міркуваннями та ясно проведеною тенденцією, він заторкає деякі пружини сусп. ладу, зв'язує ці пружини з життєвою трагедією введених осіб і свої дієві особи

робить предметом психологічної аналізи. І Мирний дає ще подекуди повість надто розтягнену („Повія“), композиційно перестарілу, у момент її появи. А проте це не змінє головної риси його таланту: — поетичного стилю, що захоплює. Його оповідання з тими самими темами, давно вже використаними, сільських злиднів і сусп. утисків, скомпоновані вже зовсім у новому дусі — психологічних студій або барвістих малюнків. Мирний перший укр. письменник, у якого найдуться сторінки, що їх можна зарахувати до школи реалізму в европ. значінні.

Ідучи за розвитком повісті й оповідання, залишили ми на хвилину на боці ін. ділянки літ. творчості, без яких такий швидкий розвиток не можна б як слід розяснити. Для сформулювання поглядів на методи літ. праці причинився в 70-80. рр. XIX. в. чимало М. Драгоманів, учений і публіцист. Його вплив нероздільно зв'язаний із розвитком нашої літератури хоч би в тому, що наші письменники ставили перед собою завдання поширювати у вторах деякі загальні суспільні ідеї, себто входили в ділянку соціології та в ділянку практичної сусп. праці, що були саме предметом невпинних розслідувань Драгоманова. Драгоманів, що розумів незвичайно велику потребу нап. літератури рідною мовою, перший у нас зв'язував виразно домагання, що успішний розвиток літ. неможливий, поки письменники не засвоять собі сучасних ім европ. метод праці, себто европ. світогляду. Як людина свого часу, він оборунав той світогляд і ті ідеї, які видавалися йому передумовою поступу, нап. та держ. визволення. Його погляди на ролі розуму в критиці, демократизму та соціалізму в суспільному ладі, реалізму в літературі шукали собі основ у тодішніх европ. ідеях, що відповідали змаганням, із якими природно зв'язала укр. інтелігенція свою працю за нап. та соц. визволення. Драгоманів, маючи перед очима зразки европ. літератури, не радив їх наслідувати в сюжетах або зверхніх формах: навпаки, він радив яко-мога ближче придивлятися до дійсного життя і творити таку літературу, що була б якнайбільше зближена до шир. мас укр. народу своїми потребами, ідеалами, яко-мога проста, для всіх зрозуміла мовою.

Цікавим прикладом письменника, що хотів немов поєднати завдання літератури з поглядами Драгоманова був Михайло Старицький. У поезії мав він увесь час на увазі гром. вимоги, водночас пробує чисту народно мову збагатити якнайбільшим словником укр. інтелігента. Він пробує своїх сил у різних родах, від лірики до іст. драми, від побутових п'єс до перекладів архивтворів европ. літератури. Його деякі п'єси є досі окрасою репертуару укр. театрів, поезії та переклади є смі-

ливими спробами европеїзації нашої літератури; його сміливі новотвори, свого часу непризнані, можуть і нині стати вказівками для праці поета та мовознавця.

Від Старицького починається в 70. рр. відродження нашого театру. Воно повстало не наслідком творчості одного, чи більше великих драматургів, а працею організаторів театр. труп — директорів і акторів у одній особі. Театр підчас заборони укр. друкованого слова в царській Росії був тим єдиним захистом, де це слово могло ховатися перед цензурою. І тут, як у повісті та оповіданні, головними дієвими особами творів були спершу селяни зі своїм побутом або іст. персонажі. Та є вже й різниці, накинени самими вимогами сцени: малюнок села з його лихоліттям мусить розпадатися на низку сцен; драматурги, що є водночас акторами та режисерами, мусять рахуватися з публікою, інколи й російською або зросійщеною, що залюбки відвідує укр. театр, щоб почути бодай нар. пісню та надивитися на нар. танці.

Марко Кропивницький, славніший актор, ніж драматург, не може ще перемогти нахилу до нанизання побутових сцен, що йдуть одна за одною без внутр. зв'язку. Його п'єси продовжують часто ті самі засоби, що були у „Сватанні на Гончарівці“. Ті з них, що надихані гумором, найдовше втрималися на сцені.

Те, чим є Мирний у повісті, є Карпенко-Карий у нашій реалістичній драмі. В довгому ряді його п'єс можемо визначити поодинокі моменти, як він ішов від чисто побутової, майже етногр. п'єси до творів, що пробували відгукуватися на суч. проблеми, майже загально людського характеру. Це досі найбільший укр. драматург щодо кількості та якості своїх творів. Він єднає сентиментальну драму з суспільною комедією, з іст. п'єсою, навіть і психологічною. П'єси Карпенка-Карого борються ще з техн. труднощами, як і твори наших сучасних драматургів, а проте його драм. техніка є рішучим кроком уперед. Сила його п'єс у вел. кількості виведених типів, із яких бодай один уміє зосередити на собі увагу глядача; артисти та режисери можуть знайти в його п'єсах досить матеріалу, щоб оживити навіть такі, що своїми типами та темами далеко відбігли від суч. життя.

Світоглядом і формою своїх творів належить зовсім до доби Старицького та Неучя-Левицького — Борис Грінченко, дарма що його діяльність припадає на 80., а то й 90. рр. XIX. в. Хоч універсаліст, ні в одному роді літератури, крім дрібних оповідань, де розробляв теми соц. несправедливості супроти простолюдя, не дав творів, що виходили б поза тимчасові потреби, яким вони служили. У своїх поезіях і повістях проповідував він патріотичну невтому працю для добра народу, пробував

теж своїх сил у драмі. Він головню популяризатор, культ. робітник пера й редактор великого „Словника укр. мови“. Грінченка нагадує своєю діяльністю Т. Зіньківський, більш публіцист, ніж белетрист. Таксамо близькі своєю манерою й мист. засобами до оповідань і повістей Грінченка твори сучасників його — Олени Пчілки та Дмитра Марковича; в поезії — Павло Грабовський, з дрібніших А. Бобенка, Ю. Будяка та ін. Зокрема треба піднести спроби іст. оповідання з характером хронік Мих. Грушевського, популярні оповідання Кащенко, й передівсім побутові картини з іст. Волині Ореста Левицького.

Нову добу починає з початком 80. рр. І. Франко. Це перший укр. письменник, що працював у всіх родах літератури, перший, що стежив невпинно за чужими літературами, і перший, що свідомо вмів класти в основу своїх творів ті загальні ідеї, за які боровся теж як критик і суспільний діяч. Чимало з його літ. надбання треба вважати за довг, який він сплачував потребам даної хвилини, заповнюючи прогалини літератури, освіти, культ.-громад. праці. Сюди треба зарахувати його початкові оповідання з сел. життя, його суспільні повісті та п'єси. Франко перший бере на героїв своїх оповідань типи з міського пролетаріату, а в ліриці переживання модерного інтелігента. Його деякі повісті та оповідання це перші в нас зразки натуралістичного напрямку за прикладом Золя; його лірика та епічні поеми заторкують загально-людські проблеми в зовсім модерній формі. Франко — найбільший у новелі та ліриці. Його переклади та переспіви архитворів світової поезії здійснюють укр. літературу на европ. рівень. Деякі його оповідання — перші в нас зразки модерної новелі, побудовані виключно на психологічній аналізі. Франка можна вважати передтечею кількох дальших напрямків, об'єднаних загальною назвою модернізму.

Від Франка укр. література в Галичині починає оживлятися та вступати на шлях європейської. Чимало зі сучасних Франкові та трохи пізніших гал. письменників 90. рр. залишалося ще на позиціях першого періоду його творчості, зв'язаного дуже тісно з добою досить примітивного реалізму, себто з домішкою етнографізму та суспільницької тенденції, інші виломлюються з тих тісних рамок. Сюди ми зачислили б В. Навроцького (поезії) та М. Павлика (оповідання). Тимомфій Бордуляк із виразним нахилом до психологічних проблем і деякими елементами нової техніки — належить до цієї другої групи. Поруч нього можна згадати Наталю Кобринську, першу організаторку гал. жіночого руху, Ульяну Кравченко лір. поетку, новелістку Е. Ярошинську, Д. Лукіяновича з його оповіданнями й повістями

з життя подільського села, новелістів М. Дерлицю, Орищина та поета С. Яричевського. В. Будзиновський почав від талановитих сатиричних образків, перейшов на попул. іст. повість. Андрій Чайковський, що почав повістями з життя дрібної шляхти та дрібної інтелігенції і вдатними гуморесками, присвятив себе пізніше виключно популярній іст. повісті. Степан Ковалів продовжував за Франком теми з життя бориславських шахтарів і шкільні образки у скромно-безпретенсійній манері. І. Грабович, М. Бачинський (О. Філяретів), М. Мурава (С. Лепкий), В. Масляк заповнювали своїми поезіями тодішні літ. журнали („Зоря“). Із пізніших Осип Маковей проявив свій талант найкраще у дрібних сатиричних нарисах у роді Чехова, даючи малюнки гал. міщанина, чи провінціального гал., чи бук. інтелігента, Григорій Цеглинський і Л. Лопатинський пробували дати драму та комедію, що якийсь час підтримували небагатий гал. театр. репертуар, О. Колесса дав поезії за мотивами нар. поезії.

Сучасні Франкові наддніпрянські письменники розвинули дуже сильно ті самі, що і Франко, роди літератури та викристалізували їх засоби.

Володимир Самійленко, великий майстер форми і знавець мови, вмів підійти до сусп. мотивів нешаблонно, як справжній лірик, що не попадає в публіцистику; легка іронія та кляс. прозорість із афористичною зв'язкістю — головні прикмети його поезії. Дав він теж майстерні переклади. Відомий як визначний перекладач і М. Славинський; з інших — І. Стещенко, С. Тимченко.

Зовсім оригінальний, майже без над. рис у своїй творчості Агатангел Кримський, відомий мовознавець-фільолог; у своїх поезіях, під сильним впливом Гайне, вводить уперше в нас екзотичні мотиви та дає переклади арабської та перс. лірики; в оповіданнях та в повісті вводить уперше тип невростаніка й дає зразок декадентського напрямку.

Найбільш модерний новеліст, побіч Франка — М. Коцюбинський, досі неперевершений, коли справа йде про скало сюжетів, психологічну аналізу різних типів, композицію та стиль. У ліриці та драм. поемі стоїть поруч нього Леся Українка, таксамо як Коцюбинський, добрий знавець европ. літератури. Л. Українка вмів майстерно влести тони особистих переживань до сусп. мотивів, а в драмі підкласти під сюжет із чужих, далеких культур проблему на тему над. визволення. Вона вперше в нас ставить на сцені чисто психологічні, загально-людські питання: про красу, обов'язок, саможертву, тощо. Сучасниця Л. Українки Л. Старицька-Черняхівська пробувала створити клясичну драму, Одарка Романова дала низку оповідань та гарних поезій.

Подібні проблеми, але в душі більш реалістичної драми, інколи навіть побутової, пробувала з деяким успіхом розв'язувати Любо в Яновська, а в поезіях і в оповіданнях Микола Чернявський. До того самого типу скромних совісних письменників належали новелісти навів ще старої школи: Модест Левицький, Володимир Леонтович, Грицько Григоренко, повістярка Наталя Романович-Ткаченко, Дніпрова Чайка, Грицько Коваленко, Вол. Кравченко, Мусій Кононенко (оп. і поезії), С. Шелухин (поезії), Ц. Білиловський (переклади) та ін.; із молодших можна сюди причислити реалістку С. Никорович-Гніду.

Перші гасла модерних напрямків у поезії кидає на Наддніпрянщині Микола Вороний. Під сильним впливом російських і фр. поетів проголошує він тезу „мистецтво для мистецтва“ та стає, як теоретик, речником символізму; відвертаючись від суспільних мотивів, оспівує, здебільша, красу поезії та силу кохання; його гол. заслуга в виробленні віршової форми. За ним іде як поет М. Шаповал (Сріблянський) та О. Неприцький-Грановський.

Речником подібних гасел у прозі був Гнат Хоткевич, що дав зразки імпресіоністичних поезій прозою, потім перейшов до чисто побутових сюжетів, а далі Іван Липа.

Чистим естетом пробував бути в поезії й Василь Шурат, заслужений перекладач; його мотиви — рел. та любовні.

Для зах.-укр. літератури представницею модерної літератури стає з кінцем 90. рр. XIX. в. буковинка Ольга Кобилянська своїми імпресіоністичними нарисами й повістю, де змальований тип суч. жінки. Кобилянська дає перші зразки символістичної новелі, але продовжує романтичну повість, раз заторкаючи чисто психологічні проблеми, то знову схилиючись до сусп. мотивів (у душі повістей Ж. Санд).

У тому самому часі стає відомий Василь Стефаняк, найбільший мистець із гал. новелістів, що користується наскрізь модерними засобами, щоб змалювати трагедію села. В нього на перший план виступають чисто психологічні моменти, хоч уміє він бачити й сусп. основу, що стає причиною введених трагедій.

Його сучасник Лесь Мартович, що як новеліст малює то селянський світ, то дрібне життя гал. інтелігента, дивиться на все оком сатирика, як пронизливий спостерігач. Третій, наймолодший із них, Марко Черемшина, який уживає гудульської говірки, тоді, як Стефаняк (почасти Мартович) — покутської, забарвлює реалістичні малюнки багатою настроєвою лірикою. Епігоном Стефанівської школи можна вважати буковинця Д. Харовюка й ін.

О. Авдиківич дав перші зразки декадентської новелі в Галичині. А. Крушельниць-

кий намагався дати в повісти сусп. сатиру, О. Назарук і Ю. Опільський — дали популярні іст. повісти, Т. Галіп — безпретенсіональні лір. поезії та нариси, Д. Николишин — драми та переклади.

Найвизначнішим представником рев. руху в літературі з 1900. років був Володимир Винниченко. Він виступив із різними тезами про сексуальне життя, які проводив послідовно у своїх творах. Ця прямотинність відбирала живучість більшості його п'єс та його повістей, що часто переходять у публіцистичні міркування. Зате в новелі, де Винниченко змальовує сусп. контрасти й виводить сильно зарисовані типи, він досягає велике вражіння своєю стихійною безпосередністю.

Передреволюційні й революційні настрої на Наддніпрянщині розбудили нові поетичні таланти О. Олесь, Гр. Чупринки і М. Філянського. Олесь зумів добути нові акорди з любови до батьківщини і з еротичних мотивів, що нагадували своєю безпосередністю Гайне; в Чупринки, майстра дзвінкої строфи, нахил до ефектовної мелодійності вбивав тематику; Філянський, зовсім оригінальний поет епікурейської меланхолії, обмежився до кількох інтимних переживань. За ними йдуть поети М. Жук та Х. Алчевська й оповідачка В. О'Коннор-Вілінська.

Паралельно з цими модерними поетами продовжували ще старі суспільницькі, а то й патріотичні мотиви на старий лад такі поети, як С. Черкасенко, що поруч кількох п'єс ще побутового забарвлення, дав кілька спроб психологічної драми; С. Васильченко — новеліст із старою тематикою — зумів новою технікою освітлити сел. життя з нової сторінки; А. Тесленко (рано помер) — знавець рев. настроїв села, дав декілька гарних малюнків із його життя в дорев. часі. Сюди належать оповідачі та поети: В. Потапенко, М. Проскурівна, Т. Сулима, Д. Яворницький, Н. Кибальчич, Л. Пахаревський, П. Капельгородський і т. д.

У Галичині гурт „Молодої Музи“ в 1900. рр. кинув загальне гасло „модернізму“. Передтечею цього гурта можна в ліриці вважати О. Козловського, до якого сюжетом дуже близький наддніпрянець Й. Доорохольський (обидва рано помиралі). Єдиний у цьому гурті модерніст — Михайло Яцків, символіст, що піддав сильний вплив Бодлера та Е. По, при цьому дає образки чисто натуралістичні, повні злоби та іронії. Богдан Лепкий — поет осінньої меланхолії та спогадів про пропалу молодість — уміє незвичайною простою зворушувати; в новелі давав образки з села та провінції, перейшов на популярні іст. повісти. Василь Пачовський найкращий у еротичній ліриці з іронічним тоном; пробував дати нац. іст. драму з еле-

ментами романтичного містицизму. Петро Карманський оспівує в різблених строфах безнадійність буття, Степан Чарнецький передає настрої міського богеміста; до „Молодої Музи“ належали ще В. Бирчак, автор дрібних гуморесок, О. Грицай, есеїст, О. Луцький, автор настроєвих віршів, і С. Твердохліб, що гол. працював над формою віршу.

Справжня праця над засвоєнням здобутків модерної поезії й боротьба за нові засоби вислову почалася щойно у добі великої укр. революції в Києві. Найвизначніший представник цього нового покоління — Павло Тичина, вмів майстерно злити наївну символіку нар. мелодії з новими літ. вимогами; від суб'єктивної лірики в душі пантеїстичному та мрійливих рев. настроїв перейшов згодом до програмових пролетарських поем. Найвизначніший представник неоклясики — Максим Рильський, найбільший епічний поет, із дуже широкою шкалою тематики, теж плідний перекладач. Найчільніший представник футуризму М. Семенко, що поруч експериментальної еквілібристики дав не один зразок чистої лірики вільним віршем (верлібром); його товариш із цього напрямку Гео Шкурупій. Найбільше причинилася до прояснення взаємин змісту та форми в новій поезії та ваги давніх мистецьких зразків група неоклясиків, куди, крім М. Рильського, належать М. Зеров і П. Филипович, зрівноважені дозрілі поети й тонкі критики, Я. Мамонтів, що дав кілька спроб як драматург, М. Драй-Хмара та О. Бургардт і ін.

Більшість рад. письменників ставить собі за мету відтворювати сусп. й духові процеси нового комун. режиму. Повстають різні групи й об'єднання, що сперечаються, як найкраще розуміти завдання пролетарської літератури.

У 1922. р. повстає в Харкові „Всеукр. федерація пролетарських письменників і мистців“, місцевий нежиттєздатний гурток, тоді саме й спілка сел. письменників „Плуг“ (С. Пилипенко-провідник) і спілка пролетарських письм. „Гарт“ із відомими поетами Тичиною, Хвильовим, Сосюрою, Елланом, Йогансеном і ін. Футуристи (як Семенко, Шкурупій, Слісаренко, Савченко й ін.) поділилися в 1925. р. на гурт „Жовтень“ і на групу харківську, що ввійшла до „Вільної академії пролетарської літератури“ (Вапліте), яка об'єднала „Гарт“, „Плуг“, і „Комункульт“. „Жовтень“ злився в 1926. р. з „Київською асоціацією пролетарських письменників“. У 1924. р. повстала група „Ланка“ (Антоненко-Давидович, Косинка, Підмогильний, Плужник, нежиттєздатна. Неоклясики не мали організації, тільки якийсь час в-во „Слово“. Оцінка поодиноких письменників у наших обставинах важка тому, що нема змоги стежити за вел. літ. продукцією без доступу до рад. видань, і тому, що більшість молодих письменни-

ків мабуть не проявила ще найкращих сторін свого таланту.

М. Хвильовий, що трагічно закінчив свій шлях, відбив у своїх творах найгостріше пориви й хитання рад. покоління. Його сучасники пробують різних родів оповідання та повісті, від побутово-тенденційних до фантастичних; із них перше місце займають М. Івченко, В. Підмогильний, Гр. Косинка, Ю. Яновський, А. Головка, П. Панч, О. Слісаренко, О. Досвітній, Б. Антоненко-Давидович, О. Копиленко, І. Сенченко, А. Любченко, Г. Михайличенко, І. Микитенко, І. Ле, Д. Тась, О. Кобець, — окремо стоїть сатирик О. Вишня; спис цей можна побільшити щонайменше вдвоє, додаючи до нього такі нові імена: С. Божко, В. Вразливий, В. Гжицький, К. Гордієнко, Г. Впк, Я. Качура, І. Кириленко, М. Козоріс, Г. Коцюба, В. Кузьмич, Л. Первомайський, С. Пилипенко, К. Поліщук, Ю. Смолич, П. Темченко, Б. Тенета, Ю. Шпол і ін.

Назагал рад. повість і новеля йде у двох напрямках: одні письменники, за прикладом старших рос. письменників доби Чехова-Горького, змальовують нові відносини та людські конфлікти з новими обставинами життя, — другі самовпевнено показують, як має виглядати нова доба й новий тип людини.

Поети досягли великого майстерства форми, збагатили незвичайно поетичний словник і за прикладом рос. поетів пробували покористуватися свідомо різними поетичними засобами, утворюючи різні напрямки. Між ними найчільніші: В. Сосюра, М. Терещенко, Я. Савченко, Д. Загул, М. Бажан, В. Еллан, М. Йогансен, В. Чумак, Є. Плужник, Т. Осьмака, Д. Фальківський, В. Поліщук, М. Доленго, галичани: В. Бобинський, С. Ю. Масляк, І. Крушельницький, В. Кобилянський, А. Шмигельський, В. Атаманюк, — що належать до різних груп, від символістів до ударників і чисто формальних членів різних професійних організацій; із представників пролетарської драми відомі: М. Куліш, М. Ірчан і ін.

Літ. течії на зах. землях від великої війни мало залежні від літ. боротьби на Наддніпрянщині; на них заважили гол. місцеві політ. настрої. Стає популярна іст. повість із виховною метою, над якою працюють, здебільша, письменники старшого покоління. Нац. катастрофа зміцнює патріотичні мотиви в поезії та прозі. Одні завдячують свої найкращі мотиви останній війні: Р. Купчинський, О. Турянський, К. Гриневичева, М. Підгірянка, О. Вабій, М. Матівець, М. Голубець, Юра Шкрумеляк, У. Самчук, Галина Журба, Ф. Дудко, П. Дереш. Другі дають вислів своєму патріотичному обуренню та болеві: Є. Маланюк, Л. Мосендз, Ю. Дараган, Б. Гомзин, П. Тенякко, М. Обідний, Диканько, О. Ольжич, Б. Кравців, Ж. Процишин, А. Курдик, О. Стефанович.

За зразками европ. літератури йдуть не-приналежні до ніякого напрямку М. Рудницький, Ст. Левинський, Ю. Ліпа, Д. Віконська, А. Крижанівський, А. Павлюк, С. Яблонська, С. Гординський, Ю. Косач, Б. Антонич, І. Вільде, Н. Лівницька-Холодна і ін. Представником кат. літератури, що про-бує щойно підготувати ґрунт під таланти, є Г. Костельник. Поезію, що на зах. землях розвивається дуже слабо, представляють на Рад. Україні щораз то нові імена, як: Г. Косяченко, Марко Вороний, О. Влизько, С. Голованівський, М. Дубовик, А. Дикий, О. Лан, А. Панів, П. Усенко, Т. Масенко, Н. Забіла, М. Пригара, Р. Троянкер, І. Маловічко, М. Шеремет, Д. Чепурний, С. Воскресенко, Я. Гримайло, І. Гончаренко й багато ін. На Закарпатті дали досі скромні поетичні спроби.

Суч. укр. література, багата на прізвиська й мелоді таланти, дуже блага на викінчені зрілі твори. Два літ. роди, що можуть за-спокоїти потреби ширшої маси, простолюд-дя та інтелігенції — повість і драма, майже нерозвинені. Поезія, що поривала б су-спільність новими ідеями, осілує переважно ідеали, здебільша, вже спопуляризовані серед цієї суспільності; новела занадто сіра своєю недостатчею сюжетів.

Літературна критика. Мета літ. критики розсліджувати твір літератури як окреме явище, відмінне від інших родів письменної творчості (філософії, соціо-логії, педагогії), оцінювати його вартість, порівнювати його з ін. творами, визна-чувати його місце в історії літератури, аналізувати ідею та форму літ. твору, з'ясу-вувати гол. прикмети таланту письменни-ка. Першу оцінку укр. літератури дав М. Костомарів 1843. р. у альманаху „Моло-дик“, порівнюючи її з творами усної сло-весності. Першим укр. критиком є П. Ку-ліш, що шукав у тодішніх творах укр. літератури ознак для її розвитку за тими зразками европ. літератури, які засвоював у перекладах. Перший, що ясно з'ясував критичні домагання до укр. літератури, був М. Драгоманів: вона, мовляв, мусить від-творювати та розбуджувати якнайсильніше сусп. ідеї, що дадуть їй змогу йти за роз-витком европ. літератури. Він дав перші засновки соціологічної методи у критиці й поставив перші тези порівняльної мето-ди. Глибокі студії О. Потебні про вза-емини слова й уяви, що належать до літ. критики посередньо, лягли в основу на-шої критики щойно в останньому 20-літті. Довший час критику заступали в нашій літературі огляди та статті писані ро-сійською мовою (М. Петров, М. Даш-кевич).

Перший у нас суч. критик, що приклав до неї заг. погляд Драгоманова — Іван Франко. Зв'язуючи явища укр. літерату-ри з європейською, заступаючи філосо-

фічно ідеї позитивізму, в літературі обо-роняв — реалізм; маючи глибоке зрозу-міння для сусп. основ літ. творчості, роз-умів теж вагу психологічної аналізи.

Автор першої укр. історії літератури в Галичині Ом. Огоновський — дав почин окремі школи біо-бібліографічній, що призбирує матеріали для історії літе-ратури. За ним зв'язкий огляд літератури (для вжитку школи) дав О. Варвінський, пізніше В. Радзкевич. Порівняльно мето-дою в іст.-літ. дослідах користувався О. Колесса; зате Степан Смаль-Стоцький уживав фільов. методи при інтерпретації творів Шевченка. Причин-ки та матеріали для характеристики до-би письменника зі становища істориків літератури збирали К. Студинський, М. Возняк (теж історик літератури), Я. Гординський, І. Брик, М. Тершаковець і ін. Ф. Колесса дав оригінальні студії з обсягу етнографії; монографічною мето-дою користувалися О. Маковей, М. Новиць-кий та ін. Естетичний бік вартості твору у монографіях та в історії літератури під-креслює Б. Лепкий, психол. сторінку творчості Ст. Балея. — У Галичині, поруч Франка, тільки В. Щурат умів із іст.-літ. матеріалів добути сутні подробиці, потрібні для синтетичної оцінки; з наддніпрянських дослідників літ. із великим знанням кори-стується цією методою П. Зайцев. До історії літ. як окремої науки підходить за методою Перетца Л. Білецький (кри-тика тексту).

С. Єфремов, що теоретично приблизно стояв на тій самій позиції у своїй критич-ній праці, що й Франко, вважав за най-важливіше підкреслювати у творах письмен-ника моменти національного та громадсько-го поступу; розуміння нац. свідомості по-кривалося в нього часто з сусп. гаслами, що мали прискорювати нац. визволення.

Соціальний момент у душі соціалістично-му підкреслювали у своїй критиці І. Сте-шенко та В. Дорошенко.

М. Євшан і М. Сріблянський (М. Шаповал) проголосили в обороні естетич-них прикмет твору заг. гасло „мистецтво для мистецтва“ і пробували дати зразки ім-пресіоністичної критики, не покидаючи вод-ночас суспільницьких гасел і тези про пошану для індивідуальності поета. Сюди можна зарахувати П. Богацького, Д. Донцова, що виходить у своїй оцінці від гасла нац. енергії.

Розквіт укр. літ. критики починається щойно від революції 1917. р. — коли з'ясу-вано вперше теоретично методи літ. дослі-ду й переведено їх практично цілим рядом критик. На жаль, соціологічна метода, прикладена рад. критиками, дістає одно-бічну інтерпретацію марксівського й то чисто класового відтінку.

Найбільший сучасний укр. критик М. Зеров дає приклад своїми працями, як

можна єднати принципи цієї методи з поризливою психологічною аналізою, біографічною ілюстрацією та порівняльною методою. Поруч нього користуються нею П. Филипович, Б. Якубський (знавець поезії), А. Ніковський, Іван і Петро Лакизи, М. Калинович, М. Йогансен, В. Петров, А. Лейтес, А. Лебідь, Ю. Меженко, А. Музичка, С. Родзевич, І. Айзеншток, М. Доленго, О. Білецький, Ф. Якубовський, Драй-Хмара; В. Юринець зв'язує літ. питання з загальними філ. проблемами в дусі марксістського гегелізму. Історію літератури зі становища марксістського світогляду в комун. дусі дають О. Дорошкевич, В. Коряк та А. Шамрай.

Більшість рад. критиків признає тільки суспільницьку критику, що перевірює, чи у творі знаходяться ті гасла, яким вони служать: М. Скрипник, С. Щупак, В. Гадзінський, А. Хвиля, П. Кияниця, С. Пилипенко й ін. Першу спробу дати самостійну естетичну теорію зробив М. Рудницький.

Література: Петровъ Н. И., Очерки изъ истории украинской литературы XIX в., Київ, 1884; Огоновський Ом., Історія літератури рускої, I-IV., Львів, 1887-94; Дашкевич Н., Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: Очерки изъ истории укр. литературы XIX в. [Записки Императорской Акад. Наукъ, том LIX, I, стор. 37-301], Спб., 1889; Євшан М., Під прапором мистецтва, Київ, 1910; Франко Ів., Молода Україна, I, Львів, 1910; — Нарис історії укр.-руської літератури до 1890. р., Львів, 1910; Барвінський Ол., Історія укр. літератури, I-II, Львів, 1920-21; Дорошкевич Ол., Підручник історії укр. літератури, 4 видання, Харків-Київ, 1924-29; Єфремов С., Історія укр. літератури, Київ-Ляйпціг, I-1924; II-1919; Зеров М., Нове укр. письменство, I, Київ, 1924; — До джерел — літ.-критичні нариси, Київ, 1926; Коряк В., Нарис історії укр. літератури, Харків, 1927; — Укр. література (питання марксістського літературознавства), Харків, 1928; Шамрай А., Укр. література, Харків, 1928; Зеров М., Від Куліша до Винниченка, Київ, 1929; Критика: Якубський Б., Соціологічний метод у письменстві, Київ, 1923; Білецький Л., Основи літ.-наук. критики, I, Прага, 1925; Рудницький М., Між ідеєю і формою, Львів, 1932.

М. Рудницький.

Друкарство. Перші книжки для укр. народу — це краківські друки німця з Нойштадту Швайпольта Фіюля. Початок самого укр. друкарства докладно нам невідомий, бо перші друкарні були мандрівні. За первенця укр. друку вважаємо Апостол р. 1574, що його видрукував у Львові москвин Іван Федорович (або „Учительну євангелію“ 1569. р., видрукувану Федоровичем у Заблудові, що на той час був містом більше укр.). По видрукуванні львів. Апостола той самий Федорович пі-

шов на службу до кн. Костянтина Острозького, 1580-81 видрукував у Острозі „Новий Завіт“ та відому острозьку Біблію. Не помирившись із кн. Острозьким, Федорович вертається до Львова, та його друкарня попадає за борги в жид. руки, і сам друкар умирає у Львові (на Підзамчі 6. XII. 1583. р.). Його друкарню викупив львів. єп. Гедеон Балабан із львів. братством 1585 і вже 1591. р. починає, хоч і серед тяжких перепон із боку магістрату і влади, працювати перша постійна львів. друкарня. Друкарні в тих часах — це культурно-освітні установи, що враз із школою повставали для оборони батьківської віри; школа і друкарня були тоді міцно зв'язані й доповняли одна одну (на чолі друкарні стояла все високоосвічена людина). Із перших укр. друкарень виходили книжки гол. мовою церк.-слов., але вийшло немало книжок й ін. мовами, — поль. та лат., й тим різнявся від пр., московських, де їх друкувано виключно мовою церк.-слов. — Зчасом число друкарень зростає. Посварившись із львів. братством, Балабан оснує друкарню в єпископських добрах у Крилосі б. Галича, і водночас із своїм багатим небожем Федором закладає друкарню у Стратині. Обидві стояли з техн. боку високо (пор. крилоська „Учительна євангелія“ 1606, стратинські: Служебник 1604 та Требник 1606), та, на жаль, зі смертю Балабанів (Федір †1606, Гедеон †1607), діяльність їх припиняється.

Львів. братська друкарня мала привілей на виключне право друкувати книжки, а проте крім неї повставали й інші друкарні: 1639 Михайла Сльозки, що випускає технічно кращі книжки від братських (по смерті Сльозки 1667 занепаля). єп. Арсенія Желиборського (1644-46), Йосипа Шумлянського (1687-88), Угорцівська (1618-20), але по двох-трьох книжках вони припинили своє існування. Найдовше проіснувала друкарня в Уневі (1660-1770), що її туди переніс із Львова десь по 1649. р. А. Желиборський, ставши архимандритом унівським. Вкорочувала віку всім друкарням заздрала львів. друкарня.

На Волині була найславніша Острозька друкарня (1580 1612), що випустила м. ін. цілу Біблію 1581. р., першу на сході слов'янства; але вона зо смертю кн. Костянтина Острозького (1608) припинила 1612 свою працю. Не втрималася довго й філія острозької друкарні — друкарня Дерманська (видала 1604-5 дві книжки). Інші волинські друкарні були мандрівні: рохманівська 1619, четвертинська 1625, луцька 1628 (і 1640), чорненська 1629, крем'янецька 1638, костянтинівська до 1588. р.; мандрівна була і друкарня почаївська (тут Кирило Ставроцький видрукував 1618 своє „Зерцало богословія“), але з 1730. р. вона вже постійна, хоч зазнавала дошкульних перешкод із боку львів. друкарні.

З початком XVII в. доходить друкарство

й до Києва, коли архимандрит киево-печерського монастиря Єлисей Плетеневський купив стрятинську друкарню й переніс її до Києва (перший друк київ. друкарні, що зберігся до наших часів — „Часослов“ кін. 1616, поч. 1617. р.). Київ. друкарня, що згуртувала цілий ряд відомих укр. учених, перевищила всі інші друкарні високим технічним виконанням, її видання набули всеслов. розголосу, скрізь високо цінилися й ширилися по всіх слов. землях. Були в Києві й інші друкарні, але скороминучі: Тимофея Вербицького 1624-26, Спиридона Соболя 1627-30 й ін.

Лівобережне постійне друкарство розпочав архиеп. Лазар Баранович, що 1671 заснував новгород-сіверську друкарню, 1679. р. переніс її до Чернігова. Та її друки технічно стояли невисоко й усеукр. значіння не мали.

Діяльність київ. і чернігівської друкарні, що випустили силу книжок, увірвалася з відомим указом Петра I, що 5. X. 1720 наказав: із огляду на те, що в цих друкарнях „книги печатають несогласно съ великороссійскими печатми . . . вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать“, а для того, що друкувалося, установив сувору пензурю. Цим убито дві найбільші укр. друкарні, що з того часу занепадають та втрачають свій укр. характер.

Друкарство на Поділлі не мало більшого значіння, бо все це були друкарні скороминучі й не укр. Таксамо не має більшого значіння друкарство Закарпаття, бо видрукувані тут книжки були тільки для місцевого вжитку, а до того й друкарні ці розвинулись не могли через рел. переслідування.

Укр. стародруки в історії укр. культури займають почесне місце. Технікою свого виконання видання київські, стрятинські, острозькі, Сльозчині й інші стоять нарівні з виданнями зах.-европ. Укр. стародруки мають звич. роскішні титулові листи, заставки („пралази“), ініціали й малюнки-дереворити на окремих листах, часто вис. мист. вартости. З цього погляду вони все стояли вище, пр., за видання моск. Багатство і краса черенок, а також свіжість і міцність фарби стародруків, ще й тепер викликають у нас захоплення. Друкарні не шкодували червоної фарби, і цим сильно оживляли свої видання.

Укр. стародруки за титуловою сторінкою звич. мають різні присвяти видатним особам, що їх коштом чи допомогою виходила книжка; далі йде передмова, часто надзвичайно цінна; закінчується книжка післямовою.

Укр. друкарство не розвивалося вільно, зазнавало все дошкульних переслідувань від своїх сусідів. Немало укр. книжок і спалено. Взагалі доля укр. друкарства тісно зв'язана з долею цілого укр. народу (гл. ще том I, стор. 1155-56).

Друкарні вважали в нас важною культурною установою ще в ХІХ в.; з цього погляду треба оцінювати найстаршу укр. друкарню Ставропігійського братства у Львові, що збереглася й досі, та друкарню НТШ, засновану спільними силами зах.-укр. та наддніпрянської інтелігенції 1874. р.

Література: Свенціцький Іл., Початки книгопечатання на землях України, Львів, 1924; Огієнко Ів., Історія українського друкарства, Львів, 1925 (з повною бібліографією).

Ів. Огієнко.

Преса. Перший часопис, що появився на укр. землях 1. I. 1776, це львів. фр. тижневик „Gazette de Léopol“, що його видавав 1 рік chevallier Ossoudi. Після того, як 5 років не було жадного часопису, від 1783-1803 знову появляються час. у Львові, мовами нім. і поль., всіх коло 10. Найбільш замітні: „Lemberger Wöchentliche Anzeigen“ (1786-95) і „Dziennik patriotycznych polityków“ (1792-98), перший щоденник на укр. землях під ред. пізн. укр. діяча о. М. Гарасевича, а 1811. р., спершу нім. й поль., пізн. поль. мовою, час. „Gazeta Lwowska“, „Lemberger Zeitung“ із додатком (1817-48) „Rozmaitości“, що виходить щодня й досі (124. рік) та є найстаршим тепер часописом на укр. землях (додатком до неї виходила по-укр. „Народна Часопись“, 1890-1914, 1918). Від 1816 появляється у Львові низка поль. літ.-наук. часописів: „Pamiętnik“, „Mnemosyne“, „Czasopism Naukowy“, „Lwowianin“ і ін.

Другий із черги час. на укр. землях був „Dziennik Ekonomiczny Zamojski“ у Замості 1803-4.

На Наддніпрянщині перші час. появилися рос. мовою в Харкові: 1812 „Харьковский Еженедельник“, „Украинский Вѣстник“ (1816-19) та „Харьковский Демокрит“ (1816), сатиричний місячник В. Масловича, „Харьковскія Извѣстія“ (1817-22), орган харків. унів., „Украинскій Домоводъ“, „Труды Общества Наукъ“, „Украинскій Журналъ“ (1824-26). За Харковом іде Одеса, де 1820 появилася „Messenger de la Russie Méridionale“, від 1821. р. й рос. мовою „Вѣстник Южной Россіи“, а 1828. р. „Одесскій Вѣстник“ (1828-92), 1. щоденник на Наддніпрянщині. В Києві перший час. 1835. р. „Кіевскія Объявленія“. Від 1838 почали виходити „Губернскія Вѣдомості“: Волинські (Житомир), Катеринославські, Київські, Подільські (Кам'янець), Полтавські, Таврійські (Симферопіль), Харківські, Херсонські (Одеса), Чернігівські і протрималися до 1917. р.

На Закарпатті перша преса повстала в Кошицях — для Кошиць і Пряшева мад. і нім. мовою 1841: „Kassa-Eperjessi Ertesitő — Kaschau-Eperjesser Kundschaftsblatt“ (проіснував до 1914. р.); 1844 Пряшів має свій власний нім. час. „Dramatisches Unterhaltungsblatt“, що виходив 1 рік; 1845 по-

являється мад. час. в Ужгороді „Ungvári Ertésítő“ (1845-49).

На Буковині перший час. — це рум.-нім. „Bucovina“ (1848-50) в Чернівцях.

В 1848. р. з упадком цензури в Австрії появився у Львові цілий ряд нових газет (досі було 2, тепер 15): „Dziennik Narodowy“, „Rada Narodowa“, орган поль. політ. організації „Рада Народова“, „Polska“, „Roster“, „Przyjacieli Ludu“ й ін. Тоді появився й 1. часопис на провінції: „Dziennik Stanisławowski“.

Вся ця преса на укр. землях до 1848. р. була: фр., нім., поль., рос., мад., рум. Аж 15. V. 1848. р. з'являється у Львові перший на Україні час. укр. мовою (кирилицею), тижневик „Зоря Галицька“, пізніш — „Дневник Рускій“ („Dnewnyk Ruskiy“), В 1849. р., виходять іще у Львові: „Галичорускій Вѣстникъ“ (3 рази на тиждень), „Новини“ (2 рази на тиждень), „Пчела“ (тижневик під ред. Ів. Гушалеви́ча — перший укр. літ.-наук. час. на Україні), „Всеобщій Дневникъ земскихъ законѣвъ и правительства для коронної области Галиціи и Володимеріи“, у Відні: — „Общій законѣвъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для цѣсарства Австрій“. В 1850 з'являється перший укр. час. на Буковині в Чернівцях: „Общій законѣвъ краевыхъ и правительства Вѣстникъ для коронного краю Буковини“, і для Закарпаття в Будапешті: „Краевый законническій и правительственный Вѣстникъ для коронного краю Оугорщины“.

В 2. пол. XIX в. преса на укр. землях сильно розростається; переважає в ній, як досі, рос. (Наддніпрянина) і пол. мова (Галичина), але розвиваються й укр. часописи — всіх укр. час. в Європі й Америці в рр. 1848-1900 — 190. Укр. преса зосереджується гол. в Галичині (70%), з того у Львові (85%), крім того, виходять укр. часописи на Буковині, на Закарпатті, у Відні, Будапешті, Женеві і т. д. та в Півн. Америці. Чисельно розвиток укр. преси в 2. пол. XIX в. такий:

Рік	1848	1850	1860	1870	1880	1890	1900
число укр. час.	3	8	1	12	22	33	48

Характеристична риса укр. преси в 2. пол. XIX в. скрізь, де вона існує, є — поділ на нац. укр., видавану укр. нар. мовою, і тзв. москвофільську з її язичем. Під кінець XIX в. наступає вже диференціація укр. преси й під сусп.-політ. оглядом. Тоді вперше з'являються органи укр. партій — радикальної й соц.-дем.

Найважливіші укр. часописи в 2. пол. XIX в.: Г а л и ч и н а: 1) політичні для інтелігенції: „Слово“ (1861-87, від 1866. р. москвофільський), „Діло“ (1880-ї досі, перший і найстарший укр. щоденник); москвофільські: „Проломъ“ (1881-82), „Новый Проломъ“ (1883-87), „Червоная Русь“ (1888-91), „Галицкая

Русь“ (1891-92), „Галичанинъ“ (1893-1913); укр.: „Руслан“ (1897-1914), згадана вгорі „Народна Часопись“ (1890-1914, 1918) і ін.; 2) для народу: москвофільські „Русская Рада“ (1871-1912), „Наука“ (1873-1902), нарешті „Русское Слово“ (1890-1913) та укр. „Батьківщина“ (1879-96), „Народ“ (1890-95), „Гром. Голос“ (1895- досі), „Свобода“ (1897- досі); 3) літ.-наукові: „Вечерницъ“ (1862-63), „Мета“ (1863-65), „Нива“ (1865), „Русалка“ (1866), „Правда“ (1867-98), „Світ“ (1881), „Зоря“ (1880-97), „Бесѣда“ (Львів, 1887-98, двотижневик москвофільського напрямку); „Житє і Слово“ (1894-97), „Літ.-Наук. Вістник“ (1898-1932); 4) наукові: „Наук. Сборникъ Гал. Рус. Матиці“ (1865-68), „Часопись Правничя“ (1889-1900), „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“ (1892- досі); 5) для духовенства: „Рускій Сіонъ“ (1871-85), „Душпастьєрь“ (1887-98); 6) рел. для народу: „Посланникъ“ (1889-1911), „Місіонар“ (1897- досі); 7) шк.-учительські: „Учитель“ (1869-80), (1889-1914), „Газета Школьна“ (1875-79), „Школьна Часопись“ (1880-89); 8) господарські: „Господаръ“ (1869-72), „Господарь и Промышленникъ“ (1879-87), „Господарь“ (1898-1913); 9) для молоді: „Ластівка“ (1869-80); „Дзвінок“ (1890-1914); 10) гумористично-сатиричні: „Страхопудъ“ (1880-1905 — москвофільського напрямку); „Зеркало“ (1882-3 і 1886), „Нове Зеркало“ (1883-85); Б у к о в и н а (всі в Чернівцях): „Буковинская Зоря“ (1870), літ.-наук. тижневик, перший укр. час. на Буковині гром. характеру — москвофільський, таксамо „Родимий Листокъ“ (1879-82), „Буковина“ (1885-1916), „Православная Буковина“ (1893-1903, москвофільського напрямку), „Буковинскій Вѣдомости“ (москвофіль., 1895-99), „Руска Рада“ (1898-1908, для народу); З а к а р п а т т я (всі в Ужгороді): „Свѣтъ“ (1867-71), „Учитель“ (1867), „Карпатъ“ (1873-86), „Листокъ“ (1885-1903), „Наука“ (1897-1914); В і д е н ь: „Вѣстникъ для Русинѣвъ“ (1850-66), „Просвѣщеніє“ (1893-1901, москвофільського напрямку), та „Вістник законѣвъ“ (1854-58, 1872-1918); Б у д а п е ш т.: „Церковная Газета“ (москвофіль., 1856-58), „Газета для народных учителей“ (1868-73), „Недѣля“ (1898-1914); Ж е н е в а: „Громада“ (1880-81); З Д А: „Америка“ (Шенандоа, 1886-90 — перший укр. час. у Америці), „Свобода“ (1893-досі), „Свѣтъ“ (Олд-Фордж, 1897-1910, москвофільського напрямку).

Крім того, виходило на укр. території багато часописів ін. мовами: на Наддніпрянині рос., в Галичині поль., на Буковині нім. та рум. (при чому церк. „Sandela“ містила укр. статті під ред. С. Воробкевича), на Закарпатті мад. З них для українців важні такі рос. часописи на Наддніпрянині: 1) щоденники: „Кієвскій Телеграфъ“ (1859-76, перший щоденник у Києві), „Кієвлянинъ“ (1864-1920), „Кієвское Слово“ (1887-XX в.), „Одесскій Вѣстникъ“ (1828-93), „Южный Край“ (Харків, 1881-1918, найповажніший, провінціальний часопис на

Надніпрянщині, прихильний до українства); „Черниговській Листок“ (тижневик, 1861-63); „Волян“ (Житомир, 1882-XX в.), „Кубань“ (Катеринодар, 1882-85), „Придніпровський Край“ (Катеринослав, 1898-XX в.), „Крым“ (Симферопіль, 1888-XX в.), „Приазовський Край“ (Ростов над Доном, 1891-1917), „Южный Телеграф“ (Ростов над Доном, 1896-XX в.), „Бессарабський Вѣстник“ (Кишинів, 1889-98), „Южанин“ (Миколаїв, 1885-XX в.); 2) наукові: „Труды Киевской Духовной Акад.“ (1860-1916), „Кієвскія Университетскія Извѣстія“ (1861-1916), „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи“ (Київ, 1863-64), „Записки Юго-Западнаго Отд. Имп. Русс. Геогр. Об-ва“ (Київ, 1873-74), „Извѣстія Ист. Филол. Института кн. Безбородко“ (Київ, 1877-XX в.), „Чтенія въ Ист. Об-вѣ Нестора Лѣтописца“ (Київ, 1879-1914), „Кієвская Старина“ (1882-1906). Важний пєтербурзький журнал „Основа“ (1861-62, укр. місячник рос. й укр. мовою).

В перших роках XX в. й далі гол. базою укр. преси були укр. землі кол. Австро-Угорщини й укр. колоній в Америці. В 1903. р. всіх укр. часописів 50, з них: у кол. Австро-Угорщині 44, в Америці — 6. Крім того, виходив у Відні укр. час. нім. мовою, п. н. „Ruthenische Revue“.

Після революції 1905. р. в кол. Росії, появилася преса укр. мовою на Надніпрянщині. Перший укр. часопис (тижневик) „Хлібороб“ появилася самочинно 12. XI. 1905. р. в Лубнях під ред. Мик. Шемета, але після 5. числа уряд його закрав. Перший легальний укр. часопис, що появилася на підставі тимчасових правил про періодичну пресу з 24. XI. 1905. був тижневик „Рідний Край“ у Полтаві, а далі пішли: київ. щоденник „Громадська Думка“ (31. XII. 1905), а після її припинення (18. VIII. 1906) „Рада“ (15. IX. 1906 14) та багато ін. по різних містах. У Петербурзі почав виходити 1906. р. по рос. „Укр. Вѣстник“. У 1913. р. всіх укр. час. було вже 110 (Галичина 56, Надніпрянщина 15, Буковина 7, Закарпаття 1, ЗДА 13, Канада 10, Бразилія 2. в ін. 6).

З виходом війни 1914. р. рос. уряд закрав усі укр. час. в Надніпрянщині. За окупації укр. земель Австро-Угорщини, у Галичині та на Буковині, й від 1914 до пол. 1915 всі укр. землі були без укр. нац. преси; вона була тільки на чужині: 1) в Відні, де побіч кількох укр. час., які видавав австр. уряд („Вістник держ. законів“, „Військ. листок Штрефлера“, „Пільна Часопись“ для піддофіцерів) виходили ще „Вістник Союзу визволення України“ й перенесені туди тимчасово зі Львова „Ліло“ і з Чернівців „Буковина“; 2) в Будапешті, де мад. уряд урядову „Недѣлю“ почав видавати мад. письмом: „Nagyilva“; 3) в Америці.

Рр. 1918-19 це час розквіту укр. преси. На Надніпрянщині виходило кілька вел. У. З. Е. III.

щоденників („Відродження“, „Нова Рада“, „Нар. Воля“, „Роб. Газета“, „Україна“ й ін.), поруч цілого ряду ін. укр. часописів, усіх їх було 1918. р. 218. В Галичині через заняття Львова поляками укр. преса зосередилася на провінції, де в кожному майже повітовому місті був свій укр. час., у Станиславові, тодішній столиці ЗОУНР виходило 15 укр. часописів, між ними 3 щоденники („Република“, „Народ“, „Нове Життя“). Крім того, виходили укр. щоденники ще у Львові („Вперед-Вперед“, що спершу з наказу поль. влади мусів друкувати два паралельні тексти: кирилицею й латиницею, „Нова Рада“) і в Тернополі („Укр. Голос“, „Укр. Вісти“). Всіх укр. часописів у Галичині 1919. р. було — 50. В Надніпрянщині, де ще 1919 було 173 часописів, число їх 1920 паде до 79, 1921 до — 77, в 1922 до — 43. В 1933. р. всіх укр. час. в Надніпрянщині налічується 1780. В 1934. р. в Галичині — 110, на Волині — 6, в Польщі — 4, на Буковині — 10, на Закарпатті — 10, на еміграції в Європі 6, в Азії 1, в Америці яких 30.

Література: Брик Ів., Початки укр. преси в Галичині і львівська Ставропігія, Львів, 1921; Ігнатієнко В., Українська преса (1816-1923 рр.), Київ, 1926; Кривецький Ів., Перша газета на Україні, Київ, 1927; — Початки преси на Україні, 1776-1850, Львів, 1927; Ігнатієнко В., Бібліографія укр. преси 1816-1916, Харків-Київ, 1930; Постишев П., Радянська Україна на новому піднесенні, стор. 75, Київ, 1934.

Ів. Кривецький.

Бібліографія сягає кн. часів. З заснуванням І. бібліотеки в св. Софії в Києві (1041) з наказу кн. Ярослава Мудрого її зроблено загально доступною, й, імовірно, вже й ця бібліотека мала каталог. Гал. вол. літопис (під р. 1288) згадує про список книг, що їх пожертвував був Володимир Василькович до різних храмів. Розвиток бібліографії спинили іст. події; а проте праця пізній відновлювалася. Відомо, що Епіфан Славинецький (XVII в.) працював на полі бібліографії; його вважають за автора анонімного „Оглавленія книгъ, кто ихъ сложилъ“.

У XIX-XX в. укр. бібліографія розвивалася в Галичині й на Надніпрянщині окремо. В Галичині вона бере свій поч. від 1776, коли в „Gazette de Léopol“ поміщено список книг, призначених на продаж. Ін. видавець бібліографічних каталогів це — львів. Ставропігієський Інститут (XVIII-XIX в.). З XIX в. замітні бібліографічні праці: Я. Головацького (Галицько-русская бібліографія съ 1772 по 1848 г. в „Галичанин“ 1863, Івана Омеляновича Левицького, що подав бібліографію й окремих видань і більших статей авторів українців родом із Галичини та Буко-

вини, які писали свої праці чи укр., чи чужими мовами; крім того, він подав список псевдонімів і криптонімів.

Загальна бібліографія гал. видань доведена покищо до 1893. р. включно. Першу спробу організації укр. бібліографії на зах.-укр. землях бачимо в утворенню „Бібліографічної Комісії“ НТШ 1909.

Після війни були спроби річних оглядів періодичних вид. („Книжка“, „Бібліотечний Порадник“), а реєстрацію нових видань перекладали: „Книжник“, „Нова Україна“, „Укр. Слово“, „Хліборобська Україна“, „Книголюб“, „Славянская Книга“ й т. д.

Щодо спеціальних вид. то багато над ними працювали: І. Калинович, автор багатьох дрібних і більших покажчиків; В. Дорошенко (Франко, Гете, Куліш, Шевченко); Ів. Крип'якевич (укр. історія, укр. вид. на еміграції); Є. Ю. Пеленський та ін.

На Наддніпрянщині була спроба організувати бібліографію в Одесі 1911. р., але з поч. рев. праця припинилася. Систематично почала укр. бібліографія розвиватися з 1919 з заснуванням Головної Книжкової Палати в Харкові, Укр. Бібліографічного Інституту в Києві та Бібліогр. Комісії при ВУАН (1925). Палата видавала „Літопис укр. друку“ та „Картковий Репертуар“. Крім цих офіційних видань виходить ще „Радянський Книгар“, орган Всеукр. Ради з'їздів видавництва та книготорг. організацій, із прилогою „Книжкові Новини“.

Загальна бібліографія Наддніпрянщини повно ще не оброблена, спробу покажчиків подали: М. Комаров (укр. література 1798-1883) та Д. Дорошенко (укр. літ. в Росії за 1798-1897). Більше розроблена спеціальна бібліографія: укр. драматургія (Комаров), укр. історія (Д. Багалій, П. Клепацький, Д. Дорошенко), укр. друкарство (І. Огієнко, С. Маслов, П. Попов), мапознавство (П. Тутковський), іст. літ. (С. Єфремов, М. Возняк), мовознавство (Л. Червінська й Л. Дикий), фольклор (Б. Грінченко, О. Андрієвський). Найкраща індивідуальна бібліографія, списки творів: Шевченка (М. Комаров, Яшек), Котляревського, Лисенка, Руданського (М. Комаров), Франка (М. Павлик, В. Дорошенко), Потебні (Вольтер), М. Максимовича (Пономарьов), О. Лазаревського, Куліша (А. Балика, Є. Кирилюк), Костомарова (Николайчик), Кониського, Квітки (Баженов, В. Тарновський), Драгоманова (М. Павлик), Дашкевича, М. Грушевського, А. Кримського, Ф. Вовка, М. Коцюбинського (О. Горещький), О. Кобилянської (В. Сімович, В. Дорошенко) та ін.

Література: Ковалевський Юр., Бібліографія й Укр. Бібліограф. Інститут, Київ, 1919; Літопис Укр. Друку, Харків, 1924-30; Бібліотечний Збірник, число 3, Бібліографія на Україні, Київ, 1927;

Українська бібліографія, випуск І, методичний збірник, Київ, 1928; Радянський Книгар, Харків, 1929-30.

П. Зленко.

Книгознавство розвивається щойно від революції 1917 в Наддніпрянщині. Першою його трибуною був часопис „Книгар“ (1917-20), а з утворенням Всенародньої Бібліотеки України почалася й наукова праця в галузі книгознавства, до якої дуже спричинився Укр. Наук. Інститут Книгознавства (з жовтня 1922), що крім розвідок, видавав часопис „Бібліологічні Вісти“ (1923-31). До розвитку книгознавства багато спричинилися і спеціальні часописи — в Наддніпрянщині: „Книгар“, „Книжний Вістник“, „Голос Друку“, „Нова Книга“, „Бібліологічні Вісти“, „Літопис Укр. Друку“, „Червона Преса“, „Бюлетень одеського бібліотечного об'єднання“, „Бібліотечний Журнал“, „Кооперативний Книгар“, „Радянська Книга“, „Бюлетень ДВУ“ й т. ін.; в Галичині: „Книжка“, „Бібліотечний Порадник“, „Книжник“, у Відні „Книга“, в Подєбрадах „Українське Книгознавство“, у Празі „Книголюб“.

Вел. ролю відіграли з'їзди укр. бібліотечників; перший відбувся 1925 в Києві, другий 1926 в Харкові. Для науки книгознавства заведено в УСРР окремі аспірантури при книгознавчих установах.

Література: Грушевський М., Культ.-нац. рух на Україні в XVI-XVII вв., Київ-Львів, 1921; Ігнатієнко В., Укр. книжка й преса в іст. розвитку [„Книга“], Харків, 1923; Огієнко Ів., Історія укр. друкарства, Львів, 1925; Попов П., Початки друкарства у слов'ян, Київ, 1924; Козаченко А., Минуле книги на Україні, Харків-Київ, 1930.

П. Зленко.

Освіта й культура XIX-XX. вв. Наддніпрянщина від поч. XIX. в. З кін. XVIII. в. освіта й культура на Лівобережжі (Гетьманщина й Слобожанщина) через скасування автономії й закріпощення сел. маси сильно підупали. Виявилось це передусім в укр. шкільництві, до якого рос. уряд прикладав окрему політику, особливо щодо давніх шкіл, повертаючи їх виключно в духовні (гл. Україна, Шкільництво XIX. в.). А проте нові школи на Україні, середні та вищі, хоч мовою й офіційним характером чужі, на Лівобережжі російські („Гімназія вищих наук“ у Ніжені, новгород-сіверська гімназія, харківський унів.), на правому березі — польські (діяльність Т. Чацького, крем'янецький ліцей, василіянська гімназія в Гумані і т. д.), були довгий час огнищами освіти на Україні. Більшість учителів та професорів були місцеві люди, вихованці старої укр. школи, або професори з Німеччини, які допомагали зближенню з Заходом та пізнанню його нових ідейних течій (романтизм).

З харківським унів. (1805) зв'язані часописи „Укр. Вѣстникъ“ (1816), „Українскій Журналь“ та ін., присвячені місцевим інтересам, укр. альманахи, етногр. збірники та ін. укр. видання; з ним зв'язана й літ. діяльність П. Гулака-Артемовського, Гр. Квітки, А. Метлинського, Ізм. Срезневського, М. Костомарова; тут вели укр. етногр.-іст. досліді, тут ставили й укр. театр. вистави. З ніженського ліцею вийшли: Гребінка, Гоголь, Чужбинський, Глібов; із новгород-сіверської гімназії Максимович, Куліш, Чалий, Ушинський і ін. укр. діячі.

Твори представників польської „укр. школи“, вихованців, здебільша, крем'янецького ліцею (С. Гоцинський, Б. Залеський, М. Грабовський) мали значний вплив на пробуд нац. свідомості серед спольщеної шляхти Правобережжя. А заснований на місці закритого крем'янецького ліцею київ. університет (1834) став осередком укр. культурного нац. руху. Перший ректор київ. унів. М. Максимович сприяв тому, що заснована 1843. р. київ. археол. комісія опинилася в укр. руках. В пол. 40. рр. у колах професорів і студентів київ. унів. повстало відоме Кирило-Методіївське Братство з Костомаровим, Кулішем, Гулаком і Шевченком на чолі. Ще пізніше, з кін. 90. рр., за ініціативою В. Антоновича, К. Михальчука, Б. Познанського, Т. Рильського та ін. українців поль. культури повстає в Києві укр. студ. „Громада“, яка згодом перетворюється в таку заслужену в історії укр. руху „Стару київ. Громаду“.

З увільненням селян 1861. р. і деяким злагідненням політ. режиму в Росії, повстає на Україні широкий просв.-культ. рух, який виявився передовсім у створенні укр. нар. шкільництва, у формі тав. „недільних шкіл“ для дорослих і заг. шкіл для дітей. Для потреб цих шкіл і взагалі для нар. читання засновується в Петербурзі заходом Куліша й Костомарова укр. в-во підручників і популярних книг для народу. Багато студентів і взагалі інтелігентної молоді кидало тоді унів., зрікалися свого становища й кар'єри й ішли вчителювати до нар. шкіл, щоб нести освіту народові. Органом укр. руху стає міс. „Основа“ в Петербурзі (1861-62). Але зріст укр. нац. руху 60. рр. стривожив рос. уряд, почалася нагінка, її першою жертвою впали укр. нар. школи, й наслідком її була 1863. р. заборона друкувати укр. підручники і книжки для народу, навіть укр. переклад Бвангелія.

Переслідування укр.-культ. руху рос. урядом примусили укр. діячів перенести свою діяльність до сусідньої Галичини, де з поч. 60. рр. почав розвиватися жвавий укр. рух, у значній мірі — під впливом укр. руху в рос. Україні. Українці з Наддніпрянщини пишуть у гал. укр. виданнях, підпомагають їх і культ. установи, і це веде до зближення двох, переділених чу-

жими державними кордонами частин укр. землі. Після „антракту“, кілька років пізніше оживає знов укр. рух у Росії на поч. 70. рр. Осередком його стає Київ, де скупчуються визн. укр. гром. й політ. сили. Тут 1873. р. повстає укр. наук. т-во під офіційною фірмою „Півд.-зах. відділ рос. геогр. Т-ва“, розвивається видавництво укр. наук., літ. і популярних книжок, твориться укр. нац. опера (М. Лисенко), йде жвава наук.-дослідча робота. Нові утиски уряду, особливо царський наказ 18. V. 1876. р. про заборону укр. письменства в Росії, знову спиняють на довший час розвиток укр. культ.-нац. руху. Наслідки цього указу виявилися в першій лінії на серед. школах: українців учителів то переведено до Москви, то зовсім звільнено, а самі школи взято під особливо пильний догляд. Київ. унів. іще передтим зробився фортецею реакційного обрусіння. Взагалі же до революції 1917. р. київ. шк. округа була твердиною войовничого рос. націоналізму на Україні і ставила собі за найважливіше завдання боротьбу з українством.

Роки 80. й 1. пол. 90-их проходили під знаком заг. політ. реакції в Росії, реакції, що особливо тяжко відбилася на Україні. Перше тому, що на Україні напереломі 70-80. рр. дуже розвинувся рев. рух, а друге, що тут реакція ставила собі ще й спеціальне завдання — гасити укр. духове життя. Укр. рух виявлявся назверху лише в появі час-від-часу деяких укр. книжок белетристичного змісту, в наук. роботі, що була зосереджена довкола офіційльних наук. установ і велася рос. мовою (гл. Науковий рух), в театрі, що переживав саме тоді свій розквіт, хоч йому й були заборонили грати в Києві та в межах цілого київ. ген.-губернаторства. Прихильники нар. освіти на Україні, які надавали вел. вагу заг. просвіті та грамотності, навіть і в рос. формі, заходилися засновувати т. зв. „Общества Грамотности“, — важніші в Харкові й у Києві. Харківське „Общество Грамотности“ (засноване 1891) зосередило свою діяльність гол. на видаванні популярних книг для народу. Але з виданих ним 95 книжок за перше десятиліття лише 5% були укр. мовою, то й не диво, що його вид. ширилися гол. поза Україною та що їх виписували північні рос. земства; — для укр. народу з цього не було жадної користі, просвіта чужою мовою зоставалась для нього чужа. Так само й заснований товариством „Народный Домъ“ у Харкові служив інтересам рос. культ. й русифікації нижчих шарів харківського населення. Київ. „Об-во Грамотности“ робило більше для ширення укр. книги й укр. слова, і збудований ним „Народный Домъ“ у Києві давав постійно притулок для укр. театру, укр. викладів, а пізніше для київ. „Просвіти“. Зате й київ. „Общество Грамотности“ (голова В. Нау-

менко) рос. уряд закрав 1907. р. Київ. „Об-во Грамотности“, як і харківське, видало кілька укр. книжок популярного змісту. В Полтаві повстав „Народный Домъ им. Го-голя“, де земство примістило свій етногр.-природничий музей, і де відбувались укр. концерти й театр. вистави. Подібну до „Об-ва Грамотности“ ролю грало „Общества трезвости“, що їх почали засновувати гол. з часу, коли рос. уряд завів 1896. р. держ. монополію на продаж горілки. В містах, де провід мали у своїх руках українці, вони старалися ширити через „Общества трезвости“ укр. книжку, влаштовувати укр. театр. вистави, концерти й відчити. Але це все зустрічало вел. перепони з боку рос. адміністрації, яка подекуди зовсім не допускала ніяких публичних виступів укр. мовою.

Далеко більше значіння для поширення укр. популярної літ. серед народу, ніж „Об-ва Грамотности“ та ін. т-ва того самого типу, мали приватні укр. видавництва, серед яких на першому місці треба згадати в-во Б. Грінченка в Чернігові (1894-1901), основане за гроші, що їх пожертвував був селянин Іван Череватенко. З більш, ніж 100 рукописів, цензура заборонила 2/3, а проте Грінченко видав 35 дуже гарних популярних укр. книжок. Трохи згодом повстали укр. видавництва в Одесі, Харкові й Києві, де пр., вид-во „Вік“ видало 1896-1904. рр. кілька десятків популярних книжок, окрім низки альманахів і серій укр. клясиків (1918. р. мало 140 назв). В 1899. р. засновано в Петербурзі перше укр. вид. т-во під офіційною рос. назвою „Благотворительное общество издания общепольныхъ и дешевыхъ книгъ“. Це т-во, під умілим проводом Ол. Лотоцького й П. Стебницького, видало понад 100 популярних творів із різних галузей знання, хоч добру половину приготовлених ним до друку рукописів з'їла цензура. Серед вид. цього в-ва заслужену славу здобули собі популярні книжки про сіль. господарство Є. Чикаленка, які розходилися в сотнях тисяч примірників. Т-ву вдалося добитися допущення деяких своїх видань до бібліотек нижчих сіль.-госп. шкіл. Як єдине легальне укр. т-во просв. характеру, це т-во зібрало яких 2000 членів із усіх кінців України.

На кінець 90. рр. XIX. в. припадає розвиток нар. сіль. театру, який став дуже важним чинником нац. свідомості й культури. Ампаторські укр. трупи з самих селян, під проводом місцевих інтелігентів, сел. хори — це була єдина легальна форма гуртування, яку адміністрація допускала, хоч і не дуже охоче. І для видавництв того часу під впливом духа часу й безперестанної кампанії в пресі, цензура почала робити деякі полегкості, особливо цензура петербурзька, куди, здебільшого, й посиляли укр. рукописи. Борючись невпинно

з цензурними заборонами та ін. перешкодами, укр. книжка потроху завойовує собі місце й серед інтелігенції, і в нар. масах.

З поч. XX. в. укр. рух знову оживає. Починається енергійна боротьба за здобуття свободи — бодай такої, яку мали досі росіяни — укр. мові і просвіті. На сторінках рос. преси, на Україні, де українцям удавалося здобути деякий вплив, появлялися постійно статті, що доводили шкідливість рос. шк. практики на Україні, й виставляли домагання укр. школи. Такі самі домагання ставили деякі земства, міські ради, різні наук., просвітні й техн. з'їзди, які всі підкреслювали, що укр. нар. маси дуже підпадають під оглядом просвіти й культури через брак своєї школи й відповідної популярної літ. Нарешті сама рада міністрів рос. держави визнала з кінцем 1904. р., що низький освітній рівень укр. сіль. маси має свою причину в забороні популярної літ-и укр. мовою, і поспитала думки в цій справі рос. Акад. Наук у Петербурзі, київ. й харківського унів. і київ. ген.-губернатора. Всі ці установи висловилися за скасування окремих заборон для укр. слова, а Синод не тільки дозволив вид. Євангелія укр. мовою, а й позвав його власним накладом друкувати. Та поки в урядових сферах надумувалися над полегкостями для укр. слова, вибухла революція 1905. р., і всі заборони впали самі від себе.

Українці жваво починають заходитися коло створення своєї преси, коло заснування освітніх товариств, які, за прикладом Галичини, почали називати „Просвітами“, коло видавання підручників для шкіл і популярної літ. для народу. Перша „Просвіта“ повстала в Одесі, ще з кін. 1905. р., слідом за нею засновано „Просвіти“ в Катеринославі, Житомирі, Кам'янці, Києві, Чернігові, Миколаєві, Катеринодарі, Мелітополі, Грубешові (на Холмщині). На Полтавщині й на Харківщині уряд „Просвіт“ не дозволяв. Кам'янецька, київ., чернігівська, катеринославська й катеринодарська „Просвіти“ мали свої філії по повіт. містах та селах, але ж тільки катеринославській „Просвіті“ пощастило розвинути помітнішу діяльність по селах, де її філії мали свої власні будинки, побудовані самими селянами. Окрім „Просвіт“ засновано тоді ряд „Укр. Клубів“, які теж виконували культ.-просвітні завдання, влаштовуючи укр. вистави, концерти й театр. вистави. Такі клуби повстали в Києві (спершу звався „Укр. Клуб“, пізніше — „Родина“), Полтаві, Одесі, Харкові (Т-во ім. Гр. Квітки). І клуби, і „Просвіти“ позасновувано і в деяких містах поза Україною, де були більш укр. колонії („Укр. Клуби“ в Петербурзі, в Москві, Варшаві, Ризі, „Просвіта“ в Новочеркаську). При більшості вис. шкіл на Україні й поза її межами легалізовано укр. студентські „Громади“.

Одночасно йде живіша видавнича діяльність, повстають окремі видавничі гуртки та оживляють свою діяльність давніші. В 1909. р. налічується вже 17 вид. товариств на Україні (з них 13 у Києві). Найкраще було поставлене в-во „Час“ (В. Королів, М. Синицький, М. Левицький, В. Дубровський), що з дрібних друків перейшло до поважних і мист. видань (до війни випустило до 2 міль. примірників). Мист. книжки видавало в-во „Дзвін“, крім них були ще: „Ранок“, „Криниця“, „Укр. Учитель“, „Наша Кооперація“ й ін.

Поруч із цим усім почалися домагання українізації шкільництва. Особливо жвавий рух розпочався з кін. 1906. р. за заснування кафедр українознавства на унів. та в середніх школах (гл. Україна, Шкільництво), але фактичне введення українознавства розбилось об різні формальні перешкоди. Таксамо зовсім нічого не вдалось досягнути в обсягу нар. шкільництва.

Заг. реакція, що запанувала в Росії вже 1907. р., приборкала розмах укр. руху. Багато „Просвіт“ закрито: 1910 в Києві, слідом за нею в Чернігові, потім у Одесі, Житомирі та ін. містах; тим, що ще існували, ставлено всякі перепони. Укр. пресу поставлено в такі умови, що люди боялися передплачувати укр. часописи по селах та малих містах, щоб не стягти на себе переслідування. Укр. часописи підлягали безнастанним грошовим карам та конфіскаціям, і деякі з них через те мусіли й перестати виходити. Та все ж укр. культ. життя розвивалося невинно, хоч і не могло здобути великого розмаху. Укр. наука й письменство зробили дуже помітний поступ. Від 1908. р. в Києві працювало „Укр. Наук. Т-во“, 1907 перенесено зі Львова до Києва видання „ЛНВ“, гол. літ. органу всеукр. значіння. З кожним роком усе більше виходило укр. книжок, і потреби укр. книжкового ринку збагачували вже десятки укр. книгарень. Збудився жвавий мист. рух; у Києві від 1907 грала постійна найкраща укр. театр. трупа М. Садовського; від 1906 існувала в Києві муз.-драм. школа М. Лисенка, яка що-року випускала кадри укр. артистів, музик і співаків; відродився укр. стиль у архітектурі й у декоративному мистецтві: Київ, Харків, Полтава, Катеринослав та ін. міста прикрасилися рядом монументальних будов у укр. стилі, й серед них широку славу здобув будинок губернiального земства в Полтаві, поставлений за проєктом Василя Кричевського (1905). На Україні в 90. й поч. 900. рр. засновано ряд музеїв пам'яток укр. старовини й мистецтва: в Чернігові „Музей укр. старовини ім. В. Тарновського“ з його високо цінною колекцією пам'яток по Т. Шевченку; в Чернігові такі повстали 2 археол. музей — церк. старовини й доіст. пам'яток; у Києві — „Музей старовини й мистецтва“ (пізніше „Укр. нац. музей“), „Церк.-

археол. музей“ при Дух. Акад. і „Археол.-нумізматичний“ при унів.; в Катеринославі — „Музей запорозької старовини ім. Поля“; в Одесі — „Музей археології й мистецтва“ при унів.; в Харкові — унів. музей із відділами Квітки, Сковороди й Потебні; в Кам'янці — церк.-археол.; в Херсоні — археол. ім. Василя Гошкевича; в селі Городку на Волині — етногр.-археол. волинський музей бар. Ф. Штайнгейля; у Глухові — іст. музей ім. Шугурова; в Лубнях — етногр. музей К. Скаржинської. Більшість цих музеїв, як показують самі їх назви, заснували приватні любителі нар. старовини й мистецтва й потім подарували на власність громадянству. Вел. скарби пам'яток укр. нац. культури переховувалися поза межами України, в рос. музеях Петербургу й Москви, особливо з археології й малярства. В Петербурзі при етногр. музей Александра III. влаштовано укр. відділ із колекцій, яких не було й на Україні.

Не вважаючи на утиски й перешкоди, укр. громадянство на поч. 1900. рр. спромоглося на ряд прилюдних маніфестацій культ. характеру, які мали вел. значіння для розвитку нац. свідомости. Першою такою маніфестацією було врочище відкриття пам'ятника Ів. Котляревському в Полтаві 30. VIII. 1903. р., коли з'їхалися тисячі представників укр. громадянства з усіх кінців України, між ними й делегати з Галичини й Буковини. В 1904. р. врочище святковано, знову при участі гостей із зах. земель, ювілеї Ів. Нечуя-Левицького й М. Лисенка в Києві. В величаві нац. маніфестації повернулися похорони М. Старицького (1904), Б. Грінченка (1910), М. Лисенка (1912) й Лесі Українки (1913) в Києві. Нарешті на весну 1914. р. з нагоди заборони святкування 100-ліття народин Шевченка відбулися вуличні демонстрації в Києві, які знайшли свій відгомін у дебатах у Держ. Думі. Хоча ще 1908 дозволено збирати гроші на пам'ятник Шевченкові, але насправді збиранню пожегтів і самому поставленню пам'ятника в Києві раз-у-раз роблено всякі перепони. Всі ці заборони лише радикалізували укр. рух, впевнюючи українців, що до визволення Україна може дійти лише рев. шляхом. І так воно й сталося.

Світова війна 1914. р. почалася під гаслом повного нищення українства і в самій Росії, і на зах.-укр. землях — в Галичині, та на Буковині — окупованих рос. військом. Але репресії зовсім не вбили укр. руху в Росії, хоч із поч. війни відразу закрито майже всю укр. пресу (єдиний укр. журнал, це була „Украинская Жизнь“, що виходила в Москві по-рос.), позакривано знову ряд укр. товариств, а проти ряду укр. діячів, починаючи з М. Грушевського, вжито суворих репресій. Та вже з кін. 1915. р., після погрому Росії на війні, укр. громадянство віджило і знову почало домагатись українізації школи, припинення переслідувань

українців в окупованих частинах Галичини та Буковини і взагалі свободи укр. культ.-нац. розвитку. Та вже зближалася революція, яка принесла українству повне визволення від усіх обмежень і заборон.

Як тільки вибухла революція в III. 1917. р., укр. громадянство взялося само, власними силами творити укр. шкільництво, не дожидajući якихось декретів згори, а для шкіл почало друкувати підручники. Та хоч укр. шк. підручники почали виходити в нечуваних накладах (по 200-300 тис.), то для величезної укр. території цього всього було за мало. За цю справу взявся укр. уряд, хоч рев. події кін. 1917. р. й поч. 1918. р. сильно перешкоджували його праці в обсягу нар. освіти. Треба піднести, що в тих часах у культ. будівництві на Україні після революції значну участь узяли й гал. українці, які опинилися були там як військово-полонені, заручники або просто арештовані й вивезені рос. урядом. Багато з них опинилося на становищі вчителів, редакторів, журналістів і взагалі на різних полях культ.-нац. праці.

Не вважаючи на неспокійний час, укр. культ. будівництво в 1917-18 рр. досягло незвич. розмаху й широти. Відродилась укр. преса, появилася сила укр. часописів (кожна партія мала свій орган), виринули нові наук. часописи з різних галузів знання, нові журнали, розвиваються нові видавництва (1917 — 78; в р. 1918 — 104), постають нові видавничі осередки (25-30), наклад видань доходить до 3-4000 примірників, повстає цілий ряд офіціальних укр. видань — кожне міністерство мало свій орган, окрім видань загально-держ. характеру, як пр. „Державний Вістник“. Особливо розвинулось вид. підручників для шкіл: коштом спеціального фонду самого міністерства освіти протягом кількох місяців видано коло 2 міль. примірників підручників для серед. і нар. шкіл. Цілий ряд приватних видавництв, діставши безпроцентову позику від уряду, випустили теж сотні тисяч книжок і, не маючи змоги друкувати в короткому часі величезні наклади в себе дома, мусіли перенести друк до Відня й до Берліну з їх вел. друкарнями. За 1918. р. видано, не рахуючи періодичних видань, 673 укр. книги в кількох міль. примірників. Розвинулась і укр. преса, укр. театр і мистецтво. В Києві повстав держ. драм. театр, крім того, держава перебрала „Укр. Нац. Театр“ під орудою Оп. Саксаганського, розвинувся „Молодий Театр“, повстала держ. драм. школа, засновано укр. держ. капелло, держ. симф. оркестру, підготовлено заснування нац. галерії мистецтва, іст. укр. музею, укр. нац. опери, крім того, мав бути запевнений розвиток укр. науки з заснованими Укр. Акад. Наук (14. XI. 1918) у Києві й вищих укр. шкіл (гл. Україна, Шкільництво) та з утворенням ряду катедр українознавства на рос. унів.

на Україні. Тоді ж засновано нац. держ. бібліотеку в Києві, нац. архів і т. д.

Рев. події кін. 1918. р. й війна з Москвою від поч. 1919. р. знову сплинули нормальний розвиток укр. культ. життя. Підчас руїни 1919-20 рр. загинули майже всі здобутки двох попередніх років самостійної укр. державности.

Новий період починається з запануванням на Україні сов. влади. Перші її часи, серед анархії, терору й голоду, були дуже тяжкі для якоїнебудь культ. праці. Багато культ. діячів загинуло, багато виємігрувало за кордон, а ті, що залишилися на своїх місцях, терпіли голод і злидині. Одначе, коли все заспокоїлось, і рад. влада змінилася, розпочалася наново культ. праця, хоч у значно відмінних від попереднього періоду формах. Із курсом офіціальної українізації (1925) рад. влада (під проводом комісаря нар. освіти Гринька) перевела ряд основних змін у шкільництві (гл. Україна, Шкільництво). Наказана згори негайна українізація всіх фахових і техн. середніх та вищих шкіл носила в суті формальний характер через брак часу для підготовки лекторських сил із усіх наук. дисциплін і недостаток підручників. Але друк наук. підручників поведено прискореним темпом, і на цьому полі досягнуто багато. Прикладення шк. науки до комун. доктрини вимагало повної заміни старих підручників новими, таксамо й учителі мусіли самі перучуватись і приспособлюватись до вимаганих нових метод і соц.-політ. тенденції. Наук. діяльність сцентралізовано коло ВУАН, що, дістаючи (від 1922) допомогу від рад. уряду, могла розвинути (1922-30) дуже інтензивну наук.-дослідчу діяльність. Та з реформами ВУАН наук. діяльність ведеється у строго партійнім комун. дусі (гл. Науковий рух), не диво, що тепер помічаємо обниження наук. рівня в Академії. В дусі комун. доктрини здавна працює й ряд інститутів на Україні (пр. Марксієвський унів. в Харкові) та, звичайно, в цьому дусі видають усі літ.-наук. журнали (Червоний Шлях, Життя й Революція, Критика) і т. д.

Такий самий характер має й позашкільна освіта, що зводиться до тзв. політграмоти (основи комун. катехізму) та засвоєння всіх комун. гасел. Такий справі посвячують багато видань, витрачують багато коштів. Науково-популярні видання (Глобус, Всесвіт), друквані в вел. кількості примірників, освітлюють усі події й явища виключно з комун. становища. Таксамо і шк. підручники й читанки. Зокрема між народ пускають силу популярної безбожницької літератури.

Період тзв. українізації (1925-1930) створив на Україні багато курсів укр. мови по містах і у зв'язку з цим появилася досить багато підручників укр. мови для таких курсів. Проголошене наркомосом гасло „Геть неписьменність“ покликала до життя

окрему комісію („Лікнеп“) для боротьби з неграмотністю старшого покоління серед селянства й робітництва, але ж через специфічні умови рад. життя ця комісія результату не дала. Заповіджену на 1936 р. ліквідацію неписьменности на Україні через події від 1930 р. (примусова колективізація, п'ятилітка) довелося відсунути на необмежений час. Корисним наслідком тзв. українізаційного курсу треба вважати створення укр. опери в 3 найбільших містах України (Київ, Харків, Одеса), кількох держ. хорів, укр. кіна (ВУФКО) і т. д.

На Кубані, де верхи козацтва скоро зрусифікувались, укр. культ.-освітній рух прокидається під впливом Наддніпрянщини щойно в 60. рр. XIX в., поширяється укр. книга, культ Шевченка. Та в часах реакції він завмирає і пробуджується щойно в 90. рр. XIX в., коли кубанська молодь вищих шкіл Росії й України нав'язує зносини з наддніпрянськими нац. гуртками. Тільки ж поза святкування роковин Шевченка й ширення укр. книги він не виходить (гурток С. Єрастова). Вел. значіння мали вистави укр. театр. труп, що від 90. рр. XIX в. навідуються на Кубань (Садовський), здебільшого, до Катеринодару. Укр. культ.-освітня праця почалася з вибухом революції, коли в Катеринодарі повстала (1905) „Просвіта“ з правом осноувати філії по станіях і селах. Та з припиненням діяльності „Просвіти“ (1907) заглухло життя до революції 1917 р., коли повстали сильні укр. кооп. центри й почався живий культ.-освітній рух. Але ж дальший хід політ. подій убив усі ці почини. З приходом большевиків уся культ.-освітня праця, не вважаючи на проголошену українізацію 1931 р., має характер комун. і рос.: читальні виключно рос., нема ні укр. театру, ні укр. хору (бувають із приватної ініціативи драм. вистави по станіях), до 1925 р. не було ні одного укр. часопису; оснований 1925 р. єдиний укр. тижневик „Рад. Станішник“ 1926 р. закрито.

Література: Драгоманів М., Козацькі спомини і громадські потреби в Кубанщині [„Громада“, 5]. Женева, 1882; Грінченко Б., На безпросвітномь пути, Київ, 1912; Дорошенко В., Українство в Росії, найновіші часи, Відень, 1917; Укр. анскій вопрось, составлено сотрудниками журнала „Укр. Жизнь“, Москва, 1917; Кузель З., З культ. життя України, Зальцведель, 1918; Огієнко Ів., Укр. культура, Ляйпціг, 1923; Кубань, збірник статей про Кубань і кубанців, Прага, 1926; Дорошенко Д., „Просвіти“ на В. Україні [Календар „Просвіти“ на 1928. р.], Львів, 1927; Житецький І., Півд.-Зах. відділ Георг. Т-ва у Києві [„Україна“, I-III.], Київ, 1927; Савченко Ф., Заборона українства 1876. р., Київ, 1930; Дорошенко Д., Історія України, I-II., Ужгород, 1930, 1932.

Д. Дорошенко.

Видавництва. Зокрема заслугоє на увагу видавничий рух. Укр. книга за больш. влади аж 1927 починає перевищувати кількісно рос. та ін. (жид., нім., поль.) книги.

Центр. в-вом стає „Укрпентра“, а згодом „Всеукр. Держ. В-во“ (1919), що спершу продукує переважно рос. мовою агітаційну літературу та невеличкі переклади, дещо з пед. літератури, а згодом і укр. книжки. В-ва УСРР поділялися до 1933 на такі групи: 1) державні, 2) держ. установ, 3) партійних організацій, 4) наук. установ, 5) професійні, 6) кооперативні, 7) приватні.

Найперше місце належало донедавна „Держвидав“-ові (1919) -- „Держ. Видавництву України“ (ДВУ), перейменованому (1930) на „Державне Видавниче Об'єднання України“ (ДВОУ), в склад якого входили такі видавництва: 1) „Рад. школа“ (підручники), 2) „Література і Мистецтво“ (література, мист. літ.), 3) „Молоді більшовик“ (мист. літ. для дітей), 4) „Укр. Робітник“ (масова література), 5) „Держмедвидав“ (мед. літ.), 6) „Мистецтво“ (плякати й муз. літ.), 7) „На варті“ (військ. література). ДВОУ розвинуло значну заг.-культ. працю й видало чимало творів укр. класиків, перекладної літератури, наук. книг та спеціальної медичної й техн. літератури. Крім книг власної редакції, ДВОУ видавало і книги ВУАН. Розпорядком моск. больш. влади, ДВОУ 1934 зліквідовано, а всі видавництва на Україні підпорядковано моск. видавничому центрові „Государственному Издательству“, що став загальний для всіх складових частин СРСР.

Із ін. видавництв згадаємо: „Книгоспілку“ (1921), київ. знаціоналізоване в-во, яке підпорядковано „Вукоспілці“, а пізніше „Всевидав-ові“. „Книгоспілка“ більш ніж ін. видавництва випускала укр. літературу (рос. і ін. 10%); підручники, наук., методичну, дитячу, юнацьку, мистецьку, довідково-офіційну книгу. Засноване Наркомздравом в-во „Рад. Селянин“ (Харків, 1925) конкурувало з „Книгоспілкою“ щодо продукції сіль.-госп. масової літератури. Партійне в-во „Пролетарій“ (Харків, 1922) продукувало переважно соц.-екон. та політ. популярну літературу для партійних робітників, підручники з політ. освіти. Крім цього, видало чимало соц. белетристики рос. мовою. В-во професійних організацій „Укр. Робітник“ (1924) поруч літератури про професійний рух, охорону праці, видавало мист. літературу для роб. бібліотек й серію укр. письменників в рос. перекладах.

З кол. приватних видавництв треба назвати „Рух“ (Харків, 1921), що видавав виключно укр. мовою твори переважно старших укр. письменників для масового читача, „Театральну бібліотеку“ і ін. Подібні ж завдання мало в-во „Слово“ (Київ, 1923). Якийсь час працювали засновані 1926 р. „Сийво“ і „Культура“.

Видавництва Наркомздоров'я „Наук. Дум-

ка" (1922) та „Юридичне видавництво Наркомюсту“ (1923) в Харкові видавали спеціально медичні й правничі книжки пере-

важно рос. мовою. Значну видавничу діяльність розвинув „Укр. Наук. Інст. Книгознавства“ (1919-1930).

рр.	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923-4	1924-5	1925-6	1926-7	1927-8	1928-9	1929-30
кількість назов	814	1.079	665	257	214	385	855	1.813	2.427	2.445	2.920	4.627	6.394

Табличка укр. вид. руху на Наддніпрянщині 1917-30.

П. Зленко.

Галичина. Після прилучення Галичини до Австрії, австр. уряд рішив спершу підтримати українців, щоб мати опору проти поляків. Та коли 1815 утворено польське королівство, зв'язане унією з Росією, Австрія зо страху, щоб воно не стало атракційною силою для гал. поляків, почала приєднувати поляків для Австрії коштом українців. Боротися було нікому. Єдина укр. організація, Ставропигійський Інститут, перетворений урядом із Ставропигійського братства (1782), не виявляла ширшої діяльності. Щойно в 1816. р. повстало в Перемишлі за почином єп. Михайла Левицького та крилошанина Ів. Могилянського „Товариство гал. гр.-кат. священиків“ (Societas Presbyterum Ritus graeco-catholici galiciensium), але й воно не полишило глибокого коріння в народі.

Серед спільної укр. інтелігенції 30. рр. XIX в. помічається два напрями: одні переймаються поль. реві. рухом, другі під впливом слов. відродження та творів наддніпрянських укр. письменників — стають на укр. нац. ґрунт: „Руська Трійця“; спроба укр. проповідей у львів. гр.-кат. церквах 1835; „Русалка Дністровая“ 1837. Але зі смертю М. Пашкевича (1843) цей ґурток розпався, самі діячі „Руської Трійці“ згодом опинилися то в поль. (Ів. Вагилевич), то в моск. таборі (Я. Головацький). Єдина справа, що набрала тоді ширшого розголосу й розворушила укр. громадянство, була перша „азбучна війна“, зв'язана зі спробами завести до укр. письма поль. латиницю (Й. Лозинський 1834). Були тоді спроби й видавати часописи, але за кожним разом усе розбивалося о справу мови, щодо якої не було згоди: чи видавати його мовою М. Пашкевича і Квітчиної „Марусі“, чи — Біблії, виданої в Перемишлі, чи церк. мовою.

Щойно 1848. р. завдяки заходам „Гол. Руської Ради“ (гл. „Руська Народня Рада“, II, 1305), коли австр. уряд після поль. революції почав прихильно ставитися до українців, досягнуто дещо в культур. ділянці, гол. на полі шкільництва (укр. мова викладава в нар. школах Сх. Галичини і обов'язковий предмет у серед. школах; катедра укр. мови на львів. унів.). Справу освіти народу мала взяти у свої руки „Гал.-руська Матиця“ основана 16. VI. 1848. на зборах „Гол. Руської Ради“, а справу літ. мови для гал. українців вирішив більшістю голів „З'їзд руських учених“ і прихильників

науки 1848 р. — у користь нар. мови.

Корисними подіями були: поява тижневика „Зоря Галицька“, органу „Гол. Руської Ради“ (здобула собі популярність, 1848. р. мала 1½ тис. передплатників і в перших 3 роках стояла на укр. самостійницькому становищі), і основи „Нар. Дому“ у Львові (гл. II, стор. 807), який мав стати осередком життя гал. українців. Організується провінція: „Гол. Руська Рада“ утворює 34 „Руських Рад“, у Коломиї повстає 1848. р. „Читальня“ (1850. р. підупала) в духу семінарії у Львові засновано (1850) „Читальню“. Згадати ще треба про „Руський Собор“ (8. VI. 1848) та часопис „Дневник Руский“ (12. VIII. 1848) — тільки що одне і друге вишло не з укр. ініціативи.

Та від 1850. р. видко занепад на всіх ділянках: „Гол. Руська Рада“ перестав існувати (1851); занепадає „Матиця“, „Зоря Галицька“ тратить популярність і 1852. р. переходить у москвофільські руки. Між гал. українцями здобувають перевагу два напрями: 1) церковний, що держався мови зближеної до церковної і 2) москвофільський із нахилом до нац. єдності українців із москалями. Австр. уряд, маючи до вибору сильніших поляків, що тимчасом стали львівські, і слабших українців, вибрав перших. До обмежень здобутих досі прав укр. громадянство ставилося апатично. Єдине, що його оживило було з кін. 50. рр. XIX в. це була друга „азбучна війна“ (1859), коли австр. уряд, за намовою гал. намісника гр. Аг. Голуховського, задумав був увести до укр. шкіл латиницю, й коли одностайним виступом укр. інтелігенції проєкт уряду відкинуто.

На поч. 60. рр. XIX в. великий вплив зробив Шевченків „Кобзар“, гол. на молоде покоління інтелігентів. Молодь станула на виразно народньому становищі, між молодими і старими зарисувалася прірва, хоч іще невиразна. „Слово“, яке повстало 1861. р., мало ще неясну ідеологію, до „Руської Бесіди“ (1861) належали „старорусини“ й молоді — „народовці“. Та перші мали ще перевагу: в їх руках був „Ставропигійський Інститут“, „Нар. Дім“, „Гал.-руська Матиця“ — але ж усі вони цікавилися тоді тільки тим, щоб гр.-кат. обряд очистити з латинства (на зборах 1865. р. Гал.-руська Матиця мала всього 28 членів). Тимчасом молодь почала організуватися по гімназіях у тзв. „громади“ (сюди належали й

богослови) у Львові (1863), в Самборі (1863), в Перемишлі (гімназисти — 1863, богослови — 1864), в Тернополі (1863), Дрогобичі (1864) і Станіславові (1865) — й це був зав'язок тзв. „народовецької партії“. При моральній допомозі молоді починають виходити „Вечерниці“ (1862), „Мета“ (1863, від 1865 як політ. орган), „Нива“ (1865, як літ. орган), „Русалка“ (1866) — укр. часописи, що падають один по одному з фінансових причин, бо прихильників укр. руху було ще тоді мало.

Розбудити старше покоління пробував Іван Наумович, що проголосив у соймій нац. одність українців із москалями (те саме зробило 1866 „Слово“). Це вже була виразна програма, яка змусила українців іти своїм шляхом. Не маючи, з винятком „Руської Бесіди“ у Львові (стала українською 1870), ні одного свого товариства — приступили 1868. р., за почином о. Ст. Качала й унів. молоді, до основання „Просвіти“, першого укр. т-ва, що мало бути осередком для всіх свідомих українців (перші заг. збори 8. XII. 1868 при участі 64 українців зі Львова й одного — о. Заячківського з провінції; 1-й голова Наталь Вахянин). Перший статут „Просвіти“ мав характер наук.-освітній. Але за зміненням статутом 1870. р. мала „Просвіта“ вже ширити тільки освіту між укр. масами, а справу укр. літ. і науки перебрало на себе засноване 1873. р. „Т-во ім. Шевченка“, перетворене 1893. р. на Наукове; почато творити філії „Просвіти“ (перша 1875. р. в Бортиках б. Ходорова), між народ пішли перші книжечки т-ва, від 1877. р. „Просвіта“ почала видавати свій орган „Письмо з Просвіти“. До „Просвіти“ не належали москвофіли, для конкуренції з нею вони оснували в Коломиї 1874. р. „Общество ім. Качковського“, перенесене до Львова 1876 — з завданнями тими самими, що „Просвіта“. Але в ін. товариствах, гол. на провінції, були членами побіч свідомих українців і москвофіли, пр.: „Бурса“ в Угнові (заснована 1872), „Руська Бурса“ в Тернополі (1873), „Надія“ в Збаражі (1875), „Порука“ в Помор'янх (ремісничі т-во 1875), „Братство св. Николая“ в Станіславові (1876), „Руська Бурса в Стрию“ (1876), „Перше драм. т-во“ в Коломиї (1879), „Читальня“ в Коломиї (1878) — організації то з гуманітарними (бурси), то освітніми завданнями.

Вел. культ. придбанням 60. рр. XIX в. був оснований 1864. р. заходом Юл. Лаврівського укр. нар. театр у Галичині, який до 1914. р. був під управою „Руської Бесіди“; з потреб театру вийшла діяльність укр. музик, його наддніпрянський репертуар мав ще зокрема велике нац. значіння для Галичини.

На 70. рр. припадає початок організованого життя укр. унів. молоді, що згуртувалася в „Акад. Бесіди“ (1870), та у „Дружньому Лихварі“ (1871, допомогло това-

риство). Але москвофіли оснували 1872 „Академічеській Кружок“, хоч аж до 1882. р. він не був чисто-москвофільський. У з'їзді студентства з Галичини й Буковини в Коломиї (1880) взяли участь обидва табори; але незабаром співпраця між ними стала неможливою, й „народовці“ оснували „Акад. Братство“ (1882), що мало на увазі й культ.-освітні справи, й відтоді шляхи обох таборів розійшлися.

Поділ укр. громадянства на два табори розбивав укр. сили й так мало зорганізовані; але ж укр. інтелігенція прибувало, вона вже не польонизувалася, й „народовці“ між нею здобували перевагу. Ростуть народовецькі видання: „Правда“ (від 1867), „Газета Школьна“ (1875), „Письмо з Просвіти“ (від 1877), „Батьківщина (1879); „Просвіта“ видавала від 1877 для своїх членів книжечки, шкільні підручники для гімназій; у 1880. р. повстав політ. час. „Діло“. Москвофіли мали Наумовичеву „Науку“, „Друг“ (орган „Акад. Кружка“), видавництва „Общества ім. М. Качковського“ і „Слово“. Осередні установи у Львові й зв'язані з ними статутіві організації на провінції народовецькі, чи москвофільські відділилися досить різко. На провінції повставали осередки товариського й культ. життя (той розділ тут не такий різкий), здебільша, касинові товариства, де відбувалися збори укр. товариств, відчити, тощо: „Руське Касино“ в Стрию (1881), „Руська Бесіда“ в Тернополі (1883), а далі в Перемишлі, в Самборі і т. д. і з кін. XIX в. всі міста й містечка мали такі товариства. Побіч них повставали бурси для молоді (переважно для хлопців), важні на свій час установи, де виховували молодь у нац. дусі: в Золочеві (1881), в Дрогобичі (1885), і т. д., з кін. XIX в. число їх доходило до 40.

У 80. р. починається диференціяція організованого культ. життя. Шкільні і вчительські справи, що ними займалася „Просвіта“ й політ. чинники, переходять до основаного 1881 „Руського Педагогічного Товариства“ (гл. „Рідна Школа“, II. 1245). Спочатку товариство розвивалося дуже поволи: в 1881 мало 83 членів, 1903 їх було 1.300, воно видавало спершу книжечки для дітей і „Учителя“ (від 1889), та 1888. р. повстала 1. філія т-ва в Ширці, а за нею пішли інші.

В 90. рр. XIX в. „Просвіта“ встала (1891) у програму діяльності й екон. справи, почала основувати при читальнях крамниці, дбала про організацію гром. шпихлів, спілок рільничо-госп. і промислових, позичкових кас та кас ошадности. Але ж із розростом цієї діяльності праці її поперебирали в рр. 1891-1904 окремі більші екон. установи („Сільський Господар“, „Красвий Союз Ревізійний“ і т. д.).

І взагалі для різних ділянок культ. життя треба було окремих організацій. Так повстали співацькі організації „Воєни“, спер-

шу у Львові (1891), опісля скрізь по містах на провінції, а 10 років після заснування 1. „Бояна“ виросла потреба зорганізувати „Союз усіх співальчих товариств“, що дав почин до створення 1. укр. муз. інституту ім. Лисенка у Львові.

Перше жіноче товариство („Общество русских дам“) оснували москвофіли (1878) у Львові, за ним засновано в Станиславові (1884) після 1. жіночого віча, скликаного свідомими українцями, „Товариство руських женщин“; 1893 повстав „Клуб русинок“ (перетворений 1909. р. в „Жіночу Громаду“, а 1917. в „Союз українок“), та в ХІХ в. всі ці товариства не здобули більшого значіння. Окреме завдання мають жіночі професійні товариства (пр. „Труд“ заснований 1900). Заснований 1894 у Львові „Сокол-Батько“ з філіями на провінції спершу великої ваги не мав.

Добре розвинулося організаційно-освітнє життя між студентами вис. шкіл у Львові: „Акад. Братство“ й „Ватра“, що 1894. р. сполучилися в т-ві „Акад. Громада“, т-во техніків „Основа“ (1898). Студентство починає цікавитися наукою, що сильно оживає після приїзду до Львова проф. Мих. Грушевського (1894). Крім наукових праць, НТШ видає в 1898. р. „Літ.-Наук. Вістник“, який заступив кол. „Зорю“, основу 1884. р. Великим поступом для гал. українців був факт, що політ. час. „Діло“ став щоденником (1888. р.).

Організаційно-освітнє життя українців у Галичині останньої чвертини ХІХ в. проявилось подіями ширшого культурного значіння, як: перенесення тлінних останків М. Шашкевича до Львова (1893), свята з нагоди 50. роковин скасування панщини (1898), свято у століття появи „Енеїди“ Котляревського у Львові і скрізь на провінції, ювілей 25-літньої літ. діяльності Ів. Франка (1898).

На цих підставах розвинулося організаційно-культурне життя в ХХ в. На першому місці щодо ширини праці стоїть далі „Просвіта“: 1907. йде акція за курсами для неграмотних, відживає видавничу діяльність і праця в екон. ділянці; 1-2. П. 1909. відбувся 1. укр. освітньо-екон. конгрес „Просвіти“ у Львові з участю 768 визн. освітніх діячів і економістів; 1900-14. рр. повстало багато читальних домів, „Нар. Домів“, де примістилися читальні „Просвіти“ і ін. укр. установи.

Дуже інтенсивна наук. праця пішла 1900-14. рр. в НТШ у Львові, завдяки проф. М. Грушевському та Ів. Франкові; актуальна стала справа оснування укр. унів. у Львові.

Боротьба за укр. унів., що її почало студентство (гл. Україна — Шкільництво, Змагання за вис. школу) перейшла на парламентарну арену. Рівночасно, суспільність цікавиться справою укр. приватних шкіл, передовсім гімназій (гл. Україна — Шкільництво приватне). У зв'язку з оживленим

шк. рухом поутворювано нові „бурси“, так що їх 1914 налічували враз із москвофільськими — 50.

Таксамо в деякому зв'язку зі шк. справою повстали дві вчительські організації: „Взаїмна поміч укр. вчителства“ (1905), де згуртувалося учительство нар. шкіл, і „Учительська Громада“ (1908), т-во учителів серед і вищих шкіл. Обидва товариства й видавали свої органи (орган „Учительської Громади“ „Наша Школа“ 1909-1914).

Одну з великих потреб культ. життя виповнили два музеї: „Музей НТШ“ й „Церк. Музей“, який 1910 названо „Нац. Музеєм“; давні музеї Ставропігії й Нар. Дому залишилися в москвофільських руках.

У зв'язку з організаційним життям ішов видавничий рух. Побіч політ. часописів (гл. Україна — Преса) повстають у різних часах різні укр. видавництва для ориг. та перекладної літератури, наукової й белетристичної. Перші спроби сягають 60. рр. („Руська Читальня“ 1864 Кс. Климковича) та 70. рр. ХІХ в. („Руська Бібліотека“ Онишкевича 1877-78, 1884; „Дрібна Бібліотека“ 1877-1881 під ред. Франка) — вони були недовготривалі та звичайно зникли після декількох томів. Довше вже вдержалися видавництва 80. рр.: „Бібліотека найзнаменитіших повістей“ як додаток до „Діла“ (1881-1900), бібліотека „Зорі“ (1884-86 — 11 книг), „Наук. Бібліотека“ під ред. Франка (1887-88) з її продовженням „Літ.-Наук. Бібліотека“ (1889-92 — 15 томів) і т. д. Були спроби видавати дешеву книжку на зразок нім. Рекляма, з них найбільше популярна була „Русько-українська Бібліотека“ під ред. Євг. Олесницького (1884-86, 14 томиків); пізніші такі видання в 90. рр. ХІХ в. і 900. рр. під назвами: „Універсальна Бібліотека“ (Д. Лукіянович 1895-99), „Нар. Бібліотека“ (М. Яцкова 1900), „Дрібна Бібліотека“ К. Паньківського (1894-97), чи „Новітня Бібліотека“ Ф. Федорцева (1912-23), Бібліотека М. Петрицького — скоро зникли. Щойно „Загальна Бібліотека“ Оренштайна (від 1903) встигла розвинутися як-слід (до 1930. р. 230 книжок), Такий самий характер має „Загальна Книгозбірня“ Д. Николишина (1914-33). Все це підприємства одиниць; найбільшу ж діяльність розвинуло видавничє товариство „Укр. видавнича Спілка“ (1898), що від 1899 встигла видати дуже поважне число белетристичних і наук. книжок (150 більших і 160 менших у т. зв. „Літ.-наук. Бібліотечі“). Згадати б тут іще „Руську іст. бібліотеку“ (1886-1904), „Укр.-руську бібліотеку“ НТШ (наук. видання укр. клясиків від 1902) і передусім „Просвіту“, що, побіч книжок для народу, придбала велику заслугу виданням укр. клясиків („Руська письменність“). По війні число видавництв сильно зросло.

Розмах організованого життя в 1900. рр.

видко м. ін. і по гарнім розвитку „Соколів“ і „Січей“, які в 1900-14. рр. переживали найкращу свою добу. Організаційне життя в освітній ділянці дуже значно поширило свою підставу останніми роками перед світовою війною, й це спричинилося до зросту політ. значіння гал. українців. Величавий здвиг Соколів і Січей 28. VI. 1914. р. в пам'ять сотих роковин уродин Тараса Шевченка був живим доказом поступу в організаційному житті.

Світова й пізніше укр.-поль. війна вплинули на культ. життя українців у Галичині катастрофально. Найгірші з цього погляду рр. 1919-20. Багато товариств тоді занепадо, багато їх розв'язано (1925. р. розв'язано 11 філій „Просвіти“), „Просвіта“ замість 2879 читальень у 1914. р., мала їх у 1923. р. тільки — 882. Але згодом справа реактивізації читальень пішла швидко наперед, і в 1928. р. число читальень (2934) було більше, ніж до війни; в 1933. р. „Просвіта“ мала вже 83 філії і 3204 читальні, членів налічує в центрі 10.500, по читальнях — 450.000. Життя по читальнях дуже ожило, тут побіч хорів, почали творитися театр. гуртки, які давали вистави по містах і селах. Новиною було те, що тепер по війні „Просвіта“ почала класти більшу вагу на справу освітнього життя по містах і містечках. У 1924. р. змінено статут „Просвіти“, — зі статуту усунуто точку про екон. завдання „Просвіти“; цими справами займаються укр. екон. установи (саме тоді починає дуже гарно розвиватися кооп. рух) і в зв'язку з цим оживилася знову видавничо-діяльність „Просвіти“. Побіч „Письма з Просвіти“, яке названо „Нар. Просвітою“, центральна почала видавати „Аматорський театр“, опісля журнал-місячник „Життя і Знання“ (від 1927), від 1934 відновлено видавання місячних книжечок; основаним 1922. р. видавничим фондом „Учітєся брати мої“ (видав досі 16 наук.-популярних книжок) теж завідує „Просвіта“. 21-23. IX. 1929. р. відбувся 2. просвітній конгрес, улажнений „Просвітою“. Спроби поширити діяльність „Просвіти“ на півн.-зах. землі та зв'язати тамешні освітні товариства з центральною у Львові — досі не повелися.

„Укр. Пед. Т-во“, визнане на нараді укр. центр. організацій найвищою установою в укр. шкільництві (1920), взяло після війни в опіку ціле дотеперішнє укр. приватне шкільництво й занялося його розбудовою (1926. р. названо його „Рідна Школа“). Зросло число його членів: коли 1914. р. воно не доходило й до 5.000, то 1923. р. мало воно вже 12.867, 1926. р. — 20.520, 1933. р. — 53.566 членів; 1933. р. мало товариство 1.369 гуртків, 250 садків, що гуртували коло 23.000 дітей, 86 нар. шкіл, 10 гімназій, 3 семінарій, 6 фахових шкіл, 8 захоронок і 6 бурс. Крім того, „Рідна Школа“ видала в повоевних часах багато шк. підручників та книжечок для молоді, особливо для ді-

тей, має свій орган („Рідна Школа“), — вона зайняла тепер у нашій суспільности рівнорядне місце з „Просвітою“.

З різних причин Наук. Т-во ім. Шевченка не могло в повоевній добі виказатися такою діяльністю, як до війни, ні щодо наукової праці, ні щодо наук. видавництва. Та з кол. НТШ вийшла думка оснувати укр. унів. у Львові (гал. Україна — Змагання за вис. школу). Серед таких обставин наук. працю провадили з малими війнятками тільки вчителі серед. шкіл. Організація учителів вищих шкіл „Учительська Громада“ (1933 мала 14 філій і 421 членів) улаштує популярно-наук. виклади для інтелігентної по містах. Зорганізоване для такої мети „Товариство укр. наук. викладів ім. Петра Могили“ (1907), що перед війною виявляло досить велику діяльність, — по війні занепадо.

Гарно розвивалася по війні „Взаїмна поміч укр. вчителства“, яка гуртувала в 1933. р. в 54 відділах 2.675 учителів нар. шкіл; великий поступ видко і в жіночому товаристві „Союз українок“, що потрапило згуртувати велику частину нашого інтелігентного жіноцтва. Дуже гарно розвинулося й муз. Товариство ім. Лисенка, що утримує укр. консерваторії й поширює свою діяльність на провінцію, де потворило філії „Муз. Інституту“ у Львові. Взагалі видко, що в організаційному житті настала диференціяція, й тому добре розвиваються й такі товариства, як „Союз укр. адвокатів“, „Т-во священиків“, „Товариство письменників і журналістів“, ремісничє товариство „Зоря“ засноване у Львові 1884, „Міщанські Братства“ у Львові та на провінції і т. д. Давні „Бесіди“ чи „Касина“ теж існують далі.

Може найтяжче потерпіли наслідком світової війни руханково-спортові товариства. „Січей“ і досі нема змоги відновити; залишилися тільки „Соколи“, але число членів сильно змало. Замість того почали розвиватися руханково-пожарничі товариства „Дуги“, які в 1933. р. згуртували коло 26.000 членів.

У зв'язку з цим сильно зросла потреба укр. книги, тимто й повстало багато нових видавництв, що випускають книжки в куди більшій кількості, ніж до війни. Назвемо найважніші (крім давніших): „Червона Калина“ (1919 — книжки з часів визвольної війни, „Літопис Червоної Калини“), „Русалка“, „Укр. Бібліотека“ (Тиктора), „Дитяча Бібліотека“ (Таранька, видає „Світ Дитини“), „Самоосвіта“ (популярно-наук. бібліотека з обсягу всіх знань), Бібліотека „Неділі“ (романи, оповідання), „Ізмарагд“ (мист. видання укр. белетристики), „Мій Світогляд“ (популярно-наук.), „Вогні“, „Дажбог“, „Стрибожич“, „Добра Книжка“ і т. д., не кажучи про силу фахових журналів, що їх видають установи й організації, та про літ.-наук. журнали („Вістник“, „Дзвони“, „Назустріч“, „Дажбог“, „Вогні“) і т. д.

Література: Головацький Я., О першому літературно-умственому русинів в Галиці со времени австрійського владдіння в той землі [„Наука Сборник“ II], Львів, 1865; Огоновський Ом., Історія літератури рускої, П., Львів, 1889; Свистун П., Прикарпатська Русь подь владдінням Австрії, I-II, Львів, 1895-96; Терлецький Ост., Гал.-руське письменство 1848-65, Львів, 1903; Студинський К., Кореспонденція Я. Головацького 1850-62, Львів, 1905; Барвінський Ол., Спомини з мого життя II, Львів, 1912-13; Студинський К., Львівська дух. семінарія в часі М. Шашкевича [1829-43], Львів, 1916; — Матеріяли до історії культ. життя в Галичині 1795-1857, Львів, 1920; Левицький К., Історія політ. думки гал. українців 1848-1914, Львів, 1926; — Історія визвольних змагань гал. українців 1914-18, Львів, 1929; Ясинчук Л., 50 літ „Рідної Школи“, Львів, 1931; Історія „Просвіти“, Львів, 1934.

Ом. Терлецький.

Буковина. Освітній і культ. рух на Буковині починається з заснуванням, з почину єп. Н. Гакмана, першого товариства „Руська Бесіда“ в Чернівцях (1869. р.). Спершу розвиток т-ва гальмували внутр. спори, але ж із переходом його в руки українців (1884) праця пішла дуже скоро наперед. Ще й до того часу були спроби заснувати читальні по селах, організувати міщанство й інтелігенцію. „Руська Бесіда“ була тоді єдиним захисником укр. народу перед румунами й німцями, вона дала почин до заснування ін. товариств (Міщанська Читальня 1880, Нар. Дім 1884, Драм. Т-во й т. д.). До 1889 „Руська Бесіда“ була товариством касиновим, від того часу перебрала на Буковині функції львів. „Просвіти“ й перед війною (1914) налічувала в Чернівцях 908 членів, мала 9 філій у краю, та 150 читальень із якими 13.000 членів (першу читальню основано 1880, більший розріст припадає на 1906. р.). За почином „Руської Бесіди“ почав виходити 1. укр. час. „Буковина“ 1885 під ред. Ю. Федьковича, саме т-во видає місячні книжечки для народу, спершу під загальною назвою „Бібліотека для молодезі, селян і міщанства“ (1885-94, вийшло 120 чисел), пізніш (1894-96) „Ластівка“ й (від 1911) „Читальня“, видає щороку „Православний календар“ (1874-1918), і крім того ін. книжки. До 1918 воно видало 270 чисел, до 1911 розійшлося між народ 23.014 примірників. Переорганізована за статутом „Просвіти“ 1894. р., „Руська Бесіда“, крім освітньої праці вела ще й економічну, яка згодом перейшла до окремих екон. товариств („Сел. Каса“).

Крім того, до 1888 утримувала читальню (касино) для інтелігенції в Чернівцях. Та з роком 1884. читальня перейшла до „Нар.

Дому“, що від заснування укр. гімназії в Чернівцях (1896) утримував бурсу ім. Федьковича, для якої 1905 збудував вел. дім. Крім бурси, „Нар. Дім“ мав під своєю управою укр. друкарню.

З розростом праці в „Руській Бесіді“ почали з поодиноких її секцій творитися окремі самостійні освітньо-культ. товариства. Перетворене зі шк. секції 1887. р. т-во „Руська Школа“ видавала журнал „Руська Школа“ (1888-90), шк.-підручники та книжки ін. змісту (до війни до 30 видань); крім того, чернівська її філія (всіх філій до війни — 12), видавала книжки для дітей (1902 03, 1909 14), вашківська — утримувала приватну реальну гімназію в Вашківцях (1912-14), а центр. товариство (від 1910. р. „Укр. Школа“) приватну дівочу вчительську семінарію в Чернівцях (1913 14. рр. — 203 учениці). Число членів „Укр. Школи“ 1914. р. 332, по філіях — 644. У зв'язку з діяльністю „Укр. Школи“ повстало з розвитком укр. шкільництва на Буковині, Т-во учителів вищих шкіл ім. Сковороди“ (1906—80 членів), від якого 1910 відокремилось т-во „Руська Середня Школа“. Т-во влаштовувало наук. й пед.-наукові виклади й разом із львів. „Учительською Громадою“ видавало „Нашу Школу“. Справами науки займалося „Іст. Т-во в Чернівцях“ із кількома секціями (1902), під фірмою його влаштовано два курси вищої нар. освіти (1910, 1911), на лад дан. сел. унів. (учасників коло 50-70).

З драм. секції „Руської Бесіди“ виросло „Руське драм.-літ. т-во“ (1884) для плекання укр. музики, що перетворилося в „Бук. Боян“ (1895), який перед війною (1905) утворив укр. муз. школу ім. Лисенка (перемінену [Модест Левицький] у самостійне т-во). Число членів „Боян“ перед війною — 84; час найвищого розвитку 1900-08; після війни т-во злучилося з новим т-вом „Бук. Кобзар“ (1934. р. — 257 членів; має фахового диригента — комп. О. Бойченко).

Укр. театр на Буковині був первісно зв'язаний із ремісничим т-вом „Зоря“ (заснованим 1901), що своїм коштом поставило в „Нар. Домі“ рухому сцену. Згодом (1904) повстав окремих „Сел. руський театр“, перемінений (1905) на „Бук. нар. театр“, що до війни об'їжджав міста й містечка Буковини. Після війни зорганізувався, здебільша, під проводом кол. артистів львів. театру окремих „Укр. театр“.

Таксамо з почину „Руської Бесіди“ вийшло просвітне т-во чернівських міщан „Міщанська Читальня“ (1880), а міщанська молодь зорганізувала окреме т-во „Міщанський Хор“ (1905).

Із кол. читальні при т-ві „Руська Бесіда“, яка перейшла до „Нар. Дому“, повстали окремі касинові товариства „Укр. Касино“ 1907 — 112 членів) та „Укр. Громада“ (1909 — 40 членів).

Найбільший розвиток культ.-освітнього

життя припадає на 900. роки. Тоді організується укр. жіноцтво (засноване в 90. рр. XIX в. московільське „Общество русских дам“ не виявило ніякої діяльності; т-во „Мироносиці“, засноване 1886. р., було нестатутове при гр.-кат. церкві). Повстає „Жіноча Громада“ (1906), що перед війною налічувала 14 кружків і мала 600 членів; улаштувала курси для неписьменних, робила вистави нар. вишивок в Чернівцях, чернівський гурток „Ж. Гр.“ удержував школу до шиття, робітню й захист для дітей. Побіч неї працює „Т-во правосл. русинок“ (1908) з тою самою метою (150 членів), що утримувало дівочу бурсу й дитячий садок. Укр. правосл. духовенство організується в „Т-во укр. правосл. священників“ (1906 — 56 членів), укр. купці в т-ві „Поміч“ (1907), укр. денні робітники в т-ві „Праця“ (1912), повстає „Бук. Торговля“ (1910).

Окрему роль грали у проев.-культ. руху на Буковині студентські громади, що мали вагу і для товариського життя, давали концерти, вечірники, брали участь у проев. роботі й т. д. З тайного „Согласія“ (1870), що має заслуги для підтриму нац. свідомості серед молоді, виріс згодом „Братний Союз“ (1871), який видавав навіть тайний гектографований часопис, а далі легальний „Союз“ (1875-1903, 1904-1920), що, як усі т-ва на Буковині, перейшов згодом на укр. нац. ґрунт, видавав альманахи, а далі „Молода Україна“ (1900-3), що видавала свою Бібліотеку (10 книжечок), „Січ“ (1903-18), „Запорожжя“ (1907), „Православна Академія“ (1907), т-во укр. правосл. богословів (1907 — видало альманах) і „Чорноморе“ (1913).

На 1900. рр. припадає буйний розрив руханкових і пожарних Січей, що сильно оживили сел. маси на Буковині, доказом чого було 1. заг. січове свято в Чернівцях (12. VII. 1910) з участю 2.000 січовиків (окружні свята відбувалися щороку на провінції). Заснований 1904 „Союз Січей“ на Буковині мав 1914. р. 5 окружних союзів і 112 січових товариств на провінції.

Всі ці товариства, а також політ. (нац.-дем. „Руська Рада“ повстала 1870, радикальна „Укр. Воля“ — 1909, соц.-дем. „Читальня“ — 1906) та екон. („Руська Каса, — 1896 з її 1563 членами, „Сел. Каса“ — 1902, обіймала 166 райфайзенських кас по селах) мали свої осідки в Чернівцях. Були ще культ.-освітні т-ва на провінції: „Нар. Доми“ (3), бурси (3), „Бояни“ (4) і т. д. Всіх товариств різних категорій налічувала Буковина до 1914. р. — 590.

Були і свої видавництва. Крім політ. преси („Буковина“ від 1885, „Нова Буковина“ від 1913, „Руська Рада“ від 1897, „Україна“ 1913-14, „Нар. Голос“, радикальний „Громадянин“, соц.-дем. „Борба“ й т. д.) — були часописи станові: вчительські („Промінь“, від 1904, „Камінярі“ від 1910), спілкові („Нар.

Богатство“ 1910), сіль.-госп. („Добрі Ради“, „Хлібороб“) і спроби окремих „бібліотек“, видавництв книжок: „Бібліотека Молодої України“ (1901-2) та „Січ“ (1904), „Світова Бібліотека“ (1908-9), „Бібліотека для молоді“ (1906-14), „Бібліотека сусп. наук“ Л. Когута (1903), „Бібліотека вільної організації укр. учителів на Буковині“ (І. Карбулицький), Бібліотека час. „Промінь“ (1904-7), „Нар. Бібліотека“ (1910-11), всі в 1900. рр.

Живу проев.-культ. працю на Буковині припинила війна, а здушила її рум. влада, занявши 1918. р. Буковину. Із 590 товариств зперед війни — у 1934. р. було 14: „Нар. Дім“ із „Бурсою ім. Ю. Федьковича“ — 210 членів; „Укр. Школа“ — 453 членів, кілька секцій, без філій (рум. влада філій не допускає), видала кілька укр. шк. підручників, вела вакаційні курси укр. мови (заборонені 1934 владою), видає дитячий журнал („Укр. Ластівка“); „Бук. Кобзар“ — 257 членів; „Жіноча Громада“ веде дитячий захист, „Мироносиці“, „Мищанська Читальня“ — 97 членів із 3 секціями на передмістях Чернівців; „Мищанський Хор“ — 57 членів — і два студентські т-ва („Запорожжя“ та „Чорноморе“). Новоповстали по війні: спортове т-во „Довбуш“, „Укр. Театер“, „Укр. Книгозбірня“, „Укр. Музей Народовідання“, „Укр. мужеський хор“ (40 членів) й нарешті „Укр. Видавничка Спілка“, що зосереджувала укр. видавничий рух, видавала шк. підручники, поширювала укр. книжки видавані в Галичині і т. д. (перейшла в приватні руки). Найстарше культ.-освітнє т-во „Руська Бесіда“ втратило весь масток і ледви животіє, його роботу перебрали „Нар. Дім“ та „Укр. Школа“, всі читальні рум. влада позакривала, те саме сталося з ін. товариствами. Культ.-освітню працю веде на власну руку укр. інтелігенція, засновуючи сіль. театр. гуртки, сел. хори, курси укр. мови й т. д.

Нарешті з передвоєнних часів треба згадати заг.-нац. маніфестації та свята, що мали вел. вплив та були доказом зросту культ. сил укр. народу на Буковині: ювілей Федьковича (1886). С. Воробкевича (1877), велике свято з нагоди століття „Енеїди“ (1898), ювілей 25-літньої діяльності Ом. Поповича (1900), ювілейне свято Лисенка (1904), маніфестаційне прийняття Франка (1913) і т. д. З повоєнних мав вел. вагу ювілей 40-літньої діяльності Кобилянської (1927); приготоване свято з нагоди століття народин Ю. Федьковича (1934) рум. влада заборонила...

Література: Смалъ-Стоцький Ст., „Бук. Русь“, Чернівці, 1897; Дмитрів Євг., Історія проев. т-ва „Руська Бесіда“, Чернівці, 1909; Протоколи засідань деяких товариств у Чернівцях; Календарі „Руської Бесіди“; Ч а с о п и с и: „Буковина“, „Нова Буковина“, „Камінярі“, „Рідний Край“, „Час“.

М. Гарас.

Закарпаття. Культурно-освітній рух на Закарпатті почався в середині XIX в., коли Ол. Духнович заснував 1850. р. „Пряшевське літературне заведення“, що видавало альманахи (3). Більшу вагу мало основане А. Добрянським „Общество св. Василя Велкого“ (1864-1902), що, крім шк. підручників, видавало перший на Закарпатті час. „Свѣтъ“ (1867-71), потім „Новий Свѣтъ“ 1871. Від р. 1891-1900 видавав Е. Фенцик популярний журнал „Додатокъ къ Листку“, від р. 1897-1914 появляється „Наука“, редактована від 1891 А. Волошином, виходить неперіодично під різними іменами, а також немало ролу в просвітньому руху відіграв часопис „Недѣля“ (1898-1918), видаваний міністерством хліборобства в Пешті, ред. М. Врбель. Деяке просв. значіння мали календарі „Мѣсяцесловы“, та рос. „Церк. Газета“ Ів. Раковського в Будапешті 1856-58. На культ.-освітню працю в укр. формі не дозволяла мад. влада.

Перше укр. культ.-просв. товариство — це „Просвіта“ (заснована 1920. р.), що організує читальні (167), аматорські вистави театральні, нар. хори й оркестри, має музей і бібліотеку, видає популярні книжечки для народу, дитячий час. „Пчілка“ і „Наук. Збірник“ (досі 10 річників). Педагогічними справами й видаванням шк. книжок займається „Товариство Педагогічне Підкарпатської Русі“ (засноване 1924), що видає ще краєзнавчий час. „Підкарпатська Русь“ (10 річників), музейництвом — три музейні товариства: „Руський Нац. Музей“ в Ужгороді (збірки етногр. й іст.), Краєве музейне т-во в Ужгороді (збірки природописні й іст.) та Музейне т-во ім. Легоцького в Мукачеві (археол. збірки) — два останні злучилися в одне краєве музейне т-во. Первісно „Просвіта“ утримувала укр. театр: після ліквідації театру (1930) засновано кооперативу „Дружество Руський Театр“. Для шкільних справ основано „Руську Шк. Матицю“. Мистецтво муз.-хорове зорганізоване в „Краєвм Учительськм Хорі“, мистці-маларі (О. Бокшай) у спільнім „Товаристві мистців Підкарп. Русі“ (з чесь. й мад.). Моквофільський напрям репрезентований „Обществом ім. Александра Духновича“ (1923), що виконує подібну працю, як „Просвіта“, й видає місячник „Карпатській Свѣт“ (1928). Спів плекають у т-ві „Боян“. Жіноцтво зорганізоване в „Жіночім Союзі“, що веде курси неграмотних для служниць та народню кухню. Всі ці товариства об'єднані в „Народнопросвітньому Союзі“.

Література: Бирчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. Ужгород, 1921; Chmelář Jos., Klim a St. Nečas Jar., Podkarpatská Rus, Praha, 1924; Недзельскій Е. Очеркъ карпато-русской литературы, Ужгород, 1932; стаття: Tischů Fr., Pisemnictví na Podk. Rusi; Календарі тов. „Просвіта“ в Ужгороді.

Ів. Панькевич.

Півн.-зах. укр. землі за рос. часів укр. культ. організацій не мали; укр. освітній рух почався за нім.-австр. окупації й зміцнився завдяки УСС.

На Холмщині з Підляшшям ішла деяка праця перед війною: в Холмі виходила „Братская Бесѣда“, де укр. мовою друкували статті, оповідання, вірші, нар. пісні. Церк. і шк. хори донеде співали колядки й пісні, бували укр. вистави й концерти. В 1918. р. основано в Холмі т-во „Рідна Хата“, що мала яких 300 сіль. філій, у Холмі — мурований „Нар. Дім“, бібліотеку, читальню, драм. гурток, хор, оркестру, влаштувала кооп. й балетні курси (Авраменко), „Нар. Доми“ мали й деякі філії; під фірмою „Рідної Хати“ видано календар. У 1930. р. „Рідну Хату“ закрито. Закрито й укр. холмський тижневик „Наше Життя“. 1931. р. повстала й завмерла книгарня кооп. „Буг“. Якийсь час виходив „Холмський Календар“ (М. Ваврисевича), співаники нар. пісень із нотами, деякі писання В. Островського з життя холмчан; 1933. р. заходом молоді видано читанку для народу („Наші Зови“).

На Поліссі культ.-освітня праця почалася 1916, завдяки „Союзіві визволення України“ („Українська Громада“ в Білій; тижневик і календар „Рідне Слово“ на 1916. р.); того самого року повстала в Бересті „Просвіта“ на ціле Полісся (залегалізована поль. владою в 1923. р.), що мала понад 100 читальень по містах (Кобрин, Сарни, Дрогичин, Пинськ) і селах (деякі закрила влада, ін. завмерли); „Просвіта“ має в Бересті бібліотеку, читальню, жіночий гурток, децю видавала. Бібліотеки існують ще при кооперативах.

На Волині культ.-освітню працю започаткували УСС й місцеві інтелігенти, особливо з 1917. р.; тоді повстало в Луцьку т-во „Луцька Укр. Громада“ з завданням м. ін. „ширити просвіту серед темного народу“. Центрального освіт. товариства на Волині немає. Засновану 1918. р. луцьку „Просвіту“ в червні 1920. р. поль. влада закрила; відновлена за рад. влади 1920. р., мала вона 1932. р., коли її знову закрито, — 134 філії. Вона влаштувала курси: кооперативні, українознавства, крою й шиття; мала радіо, керамічну майстерню, підсекцію фіз. виховання, драм. гурток, бюро правних порад, добродійну секцію. За її почином у Луцьку відбулися 2 волинські просвітянські з'їзди 1921-22. рр., де вирішено створити „Волинську Просвіту“, та влада статуту не зареєструвала. „Просвіту“ у Крем'янці (від IV. 1917), що мала 110 філій, бібліотеку, книгарню, курси танку (Авраменко), дитячий садок, юнацьку секцію (спорт) — закрила влада в VII. 1932. р. Острозька „Просвіта“, заснована 1918. р., з 11 філіями (9 закласти не дозволено), мала бібліотеку, читальню, книгарню, вела курси крою й шиття, літератури, історії; при філіях були бібліотеки й

читальні; її закрито в 1932. „Просвіта“ в Дубні (від 1920) мала 110 філій, драм. гурток, бібліотеку, книгарню; вона влаштувала диригентські курси, закрита владою в 1928. Рівненська „Просвіта“, з її понад 100 філійми по селах (від 1917) мала бібліотеку, аматорський гурток, хор, спортову й шкільну секцію, закрита владою 1928. Горохівська „Просвіта“ заснована 1927, з 63 філіями (18 закрито), має бібліотеку, драм. гурток, хор, струнну оркестру; улаштовувала (1928-29) кооп. курси, вела дитячі садки. Володимирська „Просвіта“, заснована 1920, мала 74 філій, 23 хори, драм. гуртки, бібліотеку (1.700 томів), спортову секцію, улаштовувала кооп. курси, з їзди; закрита 1929. Ковельська „Просвіта“ мала філії по селах, вела бібліотеку, читальні, драм. гуртки, закрита владою. На місці „Просвіти“ культосвітню роботу ведуть декуди кооперативи, „Укр. Нар. Доми“, що статутно мають на це право (пр. Луцьк), то знов „ініціативні гуртки молоді“ (Горохів) та „Просвітянські Хати“.

Важку культ.-просв. роботу робить „Союз Українок“ із осідком у Рівному, заснований (на цілу Волинь) 1927. р.; має 6 філій по містах (Крем'янець, Рівне, Володимир і т. д.) та читальні по селах, в Рівному „Нар. Дім“, веде драм. гуртки, бібліотеки, курси крою й шиття і т. д.

Серед волинських обставин важну роль відіграють укр. книгарні (Луцьк, Здовбунів, Дубно, Рівне, Горохів, Володимир), деякі з них зліквідовані (Дубно). Були спроби засновувати 1933. р. філії „Відродження“ (Володимир, Луцьк і ін.) та видавати дитячі книжки (Крем'янець), брошури, ноті, календарі, а то й часопис (Володимир — „На Варті“ 1927, „Наше Братство“ 1929).

В. Островський.

Науковий рух розвивався донедавна майже виключно в обсягу українознавства. Не маючи своїх вис. шкіл і наук. установ. укр. вчені мусіли вести свою наук. діяльність у рямах чужих наук. організацій і публікувати свої праці чужими мовами: рос., нім., поль. та ін. Таким робом, цілий ряд визн. укр. учених, таких, як філософи П. Лодій, В. Довгович, Д. Кавунович, Ве(л)ланський, К. Ганкевич, П. Юркевич, В. Лесевич, математик М. Остроградський, фізик Ів. Пулой, хемік Ів. Горбачевський, зоолог Ол. Ковалевський, антрополог Хв. Вовк, літературознавець М. Стороженко, фізіолог Д. Овсяніко-Куликовський, М. Дашкевич, клас. фізіолог Хв. Мищенко, соціологі М. Зібер і М. Ковалевський, педагог К. Ушинський і багато ін. учених европ. слави зараховують звичайно до чужих учених. Лише тих учених, які працювали в тіснішій обсягу українознавства, хоча й писали свої твори рос. та ін. мовами, визнавали за представників укр. науки.

Спроби організації наук. дослідів, спершу над укр. минулим, ідуть від кін. XVIII в.,

коли укр. дослідники старовини засновують укр. іст. т-во й видання укр. іст. бібліотеки. У 30. рр. XIX в. М. Максимович (етнограф та історик) посився з думкою заснувати укр. іст. т-во в Києві. Але цю думку зреалізували що-но 1843. р., коли в Києві засновано „Археологічну Комісію“, як чисто офіційну рос. установу. Одначе, опинившись зразу-таки в руках укр. учених, вона віддала величезні послуги укр. історіографії, опублікувавши акти до історії правобічної України (гл. Україна — історіографія). Розвитк праці „Комісії“ припадає на 70-80. рр. XIX в., коли її секретарем був В. Антонович. Як секретар моск. „Общества истории и древностей“ віддав неоцінені послуги укр. науці Йосип Бодянский, опублікувавши вел. силу укр. пам'яток на сторінках „Чтеній Общества“. Як укр. історик визначалися в 60-70. рр. XIX в. М. Костомарів та П. Куліш, як фізіолог О. Потебня, як історик права Ол. Кістяковський.

1873. р. громада кїв. учених оснувала в Києві укр. наук. т-во під фірмою „Півд.-Зах. відділу рос. геогр. т-ва“, що розвинуло інтензивну науково-дослідчу й видавничу діяльність із обсягу історії, мови, письменства, етнографії, економіки й мистецтва. Серед найближчих співробітників „Відділу“ були: В. Антонович, П. Житецький, К. Михальчук, М. Драгоманів, Хв. Вовк, М. Зібер, П. Чубинський, Ол. Русов, М. Лисенко та ін. З кругів „Відділу“ й почасти його накладом вийшли такі епохальні видання, як: корпус укр. іст. пісень Антоновича й Драгоманова (1874-75), етногр. збірки Драгоманова, Лоначевського, Рудченка й монументальна етногр.-стат. праця Чубинського (7 томів „Трудів етногр.-стат. експедиції“). 1876. р. рос. уряд закрив „Відділ“ і взагалі припинив діяльність укр. наук. осередку. Одначе укр. наук. сили продовжували свою працю в рямах офіційних рос. установ і наук. організацій, як от „Іст.-фізіол. Т-во“ у Харкові (засновано 1876) з такими головними силами, як: О. Потебня, М. Сумцов, Д. Багалій, Д. Міллер та ін., або як кїв. „Іст. Т-во Нестора Літописця“ і ін. Гол. органом українознавчих студій зробився міс. „Кіевская Старина“. З кін. XIX в. і на поч. XX в. появилася цілий ряд провінціальних наук. товариств, що під рос. офіційною фірмою повели досліди над місцевою укр. старовиною, етнографією й нар. мистецтвом, пр. „губ. архівні комісії“ в Чернігові, Полтаві й Катеринославі, „Церк.-археол. Т-во“ в Кам'янці под., „Т-во дослідників Волині“, „Т-во дослідників Кубані“, старе „Общество истории и древностей“ у Одесі (гл. Україна, Історія — історіографія), всі вони багато зробили для українознавства.

В обсягу етнографії важне значіння мала збірка Б. Грінченка (4 томи, 1895-1901); укр. археології (В. Антонович, Д.

Багалій, Д. Яворницький, Хв. Вовк, В. Данилевич, В. Хвойко та ін.), окрім ряду публікацій у вид. рос. археол. Комісії, мала власний квіт. орган під ред. М. Біляшевського (Археологическая Лѣтопись Южной Россіи" 1899-1904).

Наук. діяльність на чисто нац. ґрунті й укр. мовою могла розвиватися спершу лише в Галичині; тільки ж діяльність наук. дослідників довгий час стояла в Галичині на ґрунті „єдності“ укр. народу з російським, вони писали мовою зближеною до російської (Д. Зубрицький, А. Петрушевич, Я. Головацький, Іс. Шараневич). Що-йно з поч. 80. рр. XIX в. появляються укр. праці місцевих гал. учених (Ом. Огоновський, Ю. Целевич), засноване 1873. р. „Т-во ім. Шевченка“ перетворюється 1893. р. в „Наукове Т-во ім. Шевченка“ і стає гол. осередком укр. наук. праці не тільки для Галичини, а й для Наддніпрянщини, особливо, відколи катедру укр. іст. у львів. унів. заняв М. Грушевський (від 1897. р. голова Т-ва). Товариство зосередило біля себе визн. місцеві сили (Ів. Франко, Вол. Гнатюк, Ол. і Філ. Колесси, К. Студинський, Вол. Левицький, Ів. Раковський), до яких незабаром прилучається ряд молодших сил (учні М. Грушевського: Ст. Томашівський, М. Кордуба, В. Гарасимчук, Ів. Джиджора, Ів. Крип'якевич, Ів. Кривецький та ін.). Поруч із ними працюють і вчені з рос. України. Розквіт діяльності Т-ва припав на останні роки перед війною. По війні наук. праці через несприятливі назверхні обставини дуже зменшилися. Крім НТШ, у Львові працює від р. 1923. Наукове Богословське Товариство, що видало ряд наук. публікацій.

Після рос. революції 1905-06. р. повстає за почастином М. Грушевського (голова Т-ва) „Укр. Наук. Товариство“ (гл. том III, стор. 1008), у працях якого брали участь не тільки укр. члени, а й чужі, які спочували розвиткові укр. науки: В. Перетц, Ол. Шахматов, Ф. Корц, Г. Ільїнський, чес. учений К. Кадлец та ін. В тих часах праці укр. учених укр. мовою почали находити собі місце й на сторінках видань рос. академії наук у Спб. (Грушевський, Гнатюк, Франко, Томашівський), але ж для обзнайомлення рос. вченого світу треба було видавати українознавчі праці по-російськи (пор. „Український народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, Спб., 1916, 2 томи).

Укр. наук. праця розвинулася незвичайно після революції 1917. р., По новозаснованих укр. вис. школах (гл. Україна—Шкільництво) та в дотеперішніх повстав ряд кафедр із поля українознавства, почалася дослідча праця. З кін. 1918. р. відкрито в Києві Всеукр. Акад. Наук (гл. том I, стор. 673-4, „Всеукр. Академія Наук“). Та бурхливі події 1919-21. рр. не дали академії змоги розгорнути свою працю. Сов. уряд не то що не допомагав ВУАН, а ще й Академія зазнавала прикроців від місцевої

влади. Крім того, в Харкові створено Глав-укрнауку, що видала ряд книг (по-російськи) під заг. назвою „Наука на Україні“. Та 1922. р. відносно змінилися, Акад. розвиває свою діяльність і за короткий час досягає вел. успіхів.

Однак в останніх роках сов. влада, намагаючись зробити акад. наук. знарядям для поширення комун. доктрини, перевела ряд змін у організації академії (скасавано цілком іст.-фільол. відділ), усунула від наук. діяльності ряд визн. учених, впровадивши до складу членів і співробітників академії партійних діячів, що все разом значно понизило наук. рівень праці академії і звело до дуже скромних розмірів її наук. видавництва. Старі заслужені діячі мусіли усунутись від наук. діяльності, дехто виїхав поза межі України (М. Грушевський), деякого примусово вислано.

Окрім академії, з якою примусово злучено давні наук. установи (Укр. Наук. Т-во в Києві, Т-во Нестора Літописця та ін.) засновано по деяких містах України тзв. наук.-дослідчі кафедри: катедри укр. культури, мовознавства й т. д., деякі з них випускали свої збірники (катедра укр. історії й культури 6 збірників, катедра мовознавства 2 і т. д.). Перетворені у спеціально-педагогічні установи, в тзв. ІНО, кол. університети видавали свої „Записки“ (ніженський 12 томів, київський — 4, полтавський — 3, одеський — 2 і т. д.). Випускали свої видання й окремі установи: „Архівне Управління“ в Харкові збірник „Архівна справа“, Ленінградське товариство українознавства свої „Записки“ і т. д. Але через спеціфічні умови рад. життя наук. праця ведеться, за винятком хіба ВУАН, дуже розрізнено, нема постійного дух. обміну та контакту між духовими робітниками й навіть установами, і що особливо відчувається — нема майже жадного зв'язку з закордоном, з зах. укр. землями і взагалі поза рад. світом. Ті невеличкі зв'язки, які існували ще до 1930. р. між Києвом та Львовом, тепер увірвалися цілком. За останні часи наука на УСРР йде під сильним натиском комун. влади, й наук. діячі примушені працювати виразно в дусі північної офіційної ідеології комун. партії.

Через упадок укр. державности 1919-20. рр. багато укр. наук. і культ. діячів опинилися на еміґрації, де коло утворених наук. осередків та вис. шкіл (гл. Україна, Наддніпрянська еміґрація) провадять наук.-дослідчу й видавничу діяльність (Укр. Наук. Інститут у Варшаві, Укр. Вид. Фонд у Празі), наслідком якої були кілька десятків наук. збірників та окремих наук. праць і сотні томів наук. підручників із різних галузів знання. Наук. сили еміґрації відбувають укр. наук. з'їзди у Празі то загальні (1926, 1931), то окремі, відповідно до фахів (пр. з'їзд укр. правників 1933, інженерів і т. д.).

Література: Пыпинъ А., Малорусская этнографія, Спб., 1891; Сумцовъ Н., Современная малорусская этнографія [„Кіевская Старина“], Київ, 1892, 1895, 1896; Ефремов С., Огляд історіографії укр. письменства [„Записки іст.-філол. відділу Укр. Акад. Наук“, II-III], Київ, 1923; Гнатюк В., Наук. Товариство ім. Шевченка у Львові [ЛНВ, I-VIII], Львів, 1925; Dorošenko D., Entwicklung und Errungenschaften der ukrainischen wissenschaftlichen Forschungstätigkeiten in den letzten 50 Jahren [Mitteilungen des Ukr. Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, I], Berlin, 1927; Житецький Ів., Півд.-зах. відділ рос. геогр. т-ва в Києві [„Україна“, I-II], Київ, 1927; Sulgin A., La vie scientifique de l'Ukraine de 1880 à 1918 [„Le Monde Slave“, VI], Paris, 1927; Дорошенко Д., Наук. праця укр. еміграції за 10 рр. (1922-31) [„Тризуб“, число 16], Париж, 1932.

Д. Дорошенко.

Шкільництво. Історія школи до XIX в. Історія шкільництва на Україні починається з часів кн. Володимира В., але звістки ст. укр. пам'яток про нього дуже вривчасті, випадкові й не висвітлюють справи першої школи і взагалі школи в домонголь. добу. З літопису відомо, що Ярослав Мудрий заснував школу в Новгороді на 300 хлопців, що серед укр. князів та вищих станів був звичай давати дітям освіту. Кн. Володимир Мономах про свого батька Всеволода свідчить, що той „дома сѣдя изумѣяше пять языкъ“.

Дипломатичні й торг. зв'язки України з зах. Європою вимагали від українців і знання тодішньої міжнарод. мови — латини; дійсно лат. мова, пр. на гал.-волинських землях, придбала вел. практичне значіння, й вивчення її для вищих клас було необхідне. Маса ж обмежувалася своєю літ. (себто слов.) мовою, мовою церкви, й нею засвоювала свою шк. освіту.

По смерті Ярослава школи заводили при єп. катедрах, для підготовки духовників. Тут учили читати, писати, церк. співу та основ віри й моралі, потрібних для парохіального священика; по парохіях, коло церков, існували школи для початкової освіти місцевої людности. Священики й особливо, під їх доглядом, дяки ширили початкову освіту, вчили дітей читати та писати. За підручники правила звич. церк.-богослужбові книги: „Часослов“ „Псалтиря“, „Апостол“, їх звичайно читали після вивчення азбуки та складів (буквар). Після названих книг для охочих ішли ін. богослужбові книги та тодішня література, перекладна й оригінальна.

Такий спосіб навчання витворився на Україні під впливом визант. шкіл XI-XII в., відповідав тодішнім обставинам культ. життя, став традиційний, із України поширився на півн. новгородські та моск. землі,

довгі віки находив собі гарячих оборонців і зберігся серед нар. мас. Той церк. характер шк. освіти зберігався на Україні аж до кін. XVI в.

Реформаційний рух XVI в. й початок кат. реакції в Польщі почав загрожувати укр. громадянству з рел. та нац. огляду. Перевагу противників давали школи й освіта. Тимто вирінає думка про заснування шкіл, що параліжували б шк. впливи лат. та прот. шкіл на укр. молодь, і вона здійснюється в останній чвертині XVI в.; школи заснують і поодинокі особи й цілі організації — братства. Зі шкіл, що їх заснував на Волині К. Острозький, найбільш відома Острозька академія (1580), школа вис. типу, що проіснувала до смерті свого фундатора (1608. р.). Вона скупчила коло себе визн. наук. сили, давала освіту значній кількості правосл. молоді й підготовила немало визн. діячів. Виклади відбувалися церк.-слов. мовою, до якої додавали багато суто-укр. слів, нерідко поль., гр., і лат. З мовт викладали особливо церк.-слов. та гр.; на поль. й лат. мову звертали менше увагу. Викладали тут філософію й богословіє, — потрібні для виховання молоді в правосл. напрями, математику й астрономію. В акад. находили пристановище не тільки правосл. професори, а й ті іновірці, що їх за прот. погляди звільняли з лат. шкіл. Острозька акад. була зразком для ін. шкіл: в 1588 єп. Теодосій Лазовський зі своїм клиросом (капітулою) заснував у Володимирі греко-слов. школу і для викладів у ній гр. мови взяв із Острога 2 бакалярів. Крім акад., кн. Острозький заснував іще школи: в Турові 1572, в Володимирі Волинському 1577, Слуцьку 1580.

Ще більше значіння мали школи братств (confraternitas), себто організацій рел. характеру, що десь із XI-XII в. появлялись при поодиноких церквах на Україні і ставили собі за завдання підтримувати та забезпечувати церкви, єднати між собою парохіян та спомагати тих, що потребували матеріальної помочі. В XVI в., коли протестантизм у різних його формах, а з поч. кат. реакції й латинство, повели наступ на правосл. церкву, братства ставлять за своє завдання оберігати правосл. віру від неправославних вір та український народ від винародовлення. Для того вони заводять школи для виховання дітей у дусі своєї віри та народности. Найраніше таку важну діяльність розпочало Успенське братство у Львові, що заснувало 1586 школу, яка стала зразком для ін. братських шкіл. Наука у львів. школі була приступна для всіх, для дітей „всякого стану: убогим за прости-біг, а багатим за рівним датком“. Там учили читати, писати, пізніш — граматики, реторики, діалектики, музики, св. євангелія та книг апостольських і крім того, в години пообідні,

пасхалії, арифметики, церк. співу. Звертали особливу увагу на слов. та гр. мову, по-грецькому говорили й писали. Згодом заведено, в інтересах практичних, ще лат. і поль. мову.

На укр. землях поль.-лит. держави в XVI в. були і протестантські школи (Дубно, Хмельник та ін.), а від 1565. р. й кат.-езуїтські школи (Ярослав, Замостя і т. д.). І в прот. і в лат. школах програма була однакова: в них учили: граматики лат. й гр., реторики, пітики, діалектики, трохи математики і ще менше природознавства. Гол. увагу звертали на клас. авторів, їх читали, коментували, вивчали напам'ять, за ними писали прозою та віршами по лат. і по гр. Коли порівняти програму тих шкіл з програмами братських шкіл, то побачимо, що різниця між ними була невелика: у Львові звертали ще й увагу на мову церковно-слов'янську та грецьку. За львів. зразком засновано 1587 братську школу в Вильні, потім до кін. XVI в. ще школи в Бересті, Рогатині, Перемишлі, Минську, Могилеві, а після Берестейського собору 1596. р., в 1. пол. XVII в., повстають школи у Стратині, Києві (1615), Луцьку, Кременці, Пинську, Кутейні та ін. містах. Через те, що в братських школах надавали особливого значіння гр. мові, що там панував ніби-то гр. напрям, то згадані школи часто називали гр. школами. Програма їх була досить широка, в них студіювали правосл. богословіє, нерідко звертали увагу, для боротьби з католицизмом, і на лат. богословів, починаючи від Томи з Аквіну. У всякому разі вони не мали тої вузости та нетерпимости до своїх противників, які пробують приписувати братським школам деякі пізніші дослідники. Для задоволення своїх потреб школи видавали різні підручники; вчителі писали й книги філ., історичного, полемічного та богословського змісту. Школи враз із рел. боротьбою кін. XVI в. викликали сильний нац.-культ. рух на Україні, наслідки якого виявляються в політ. подіях XVII в.

Братські школи (як і взагалі братський рух на укр. землях) появляються гол. по містах, їх творці міщани. Але ж їм допомагає і правосл. шляхта, правно й матеріально. З міст освітній рух іде й на села, де повстають братства з їх шпиталами та школами, й духовенство (чи власне дяки) вчать дітей. На це звертають увагу чужинці, що відвідували в XVII в. укр. землі, пр. Павло Алепський, що був на Україні 1654. р.; цікава його згадка, що на Україні багато письменних людей не тільки серед чоловіків, а й серед сіль. жіноцтва.

Серед усіх братських шкіл найбільше значіння набрала згодом школа киявська, заснована Богоявленським братством 1615. р. Львів. школа саме тоді через іст. обставини, які переживала поль.-лит. держава за Жигмонта III, потроху втрачає своє

значіння та впливи. На зріст значіння кияв. школи вплинули: віддаль Києва від держ. центрів, козацтво, що взяло цю школу під свою оборону, та завзяті місцевих діячів, гол. митр. Йова Борецького та Петра Могили. Спершу вона була теж „школою грецькою“, але 1632. р. перетворюється в колегію, своєю організацією та навчанням зближується до езуїтських шкіл. Зробив це П. Могила, що був саме тоді архимандритом Києво-Печерського ман. Тодішні обставини показували, що гр.-слов. характер братських шкіл не дає змоги укр. інтелігенції засвоювати собі всіх наук. цінностей зах.-европ. письменства з його лат. мовою. В порівнянні з багатою наукою в лат. мові греки XVI-XVII в. стояли далеко позаду, й через те й укр. ученим доводилося звертатися до лат. шкіл, серед яких езуїтські школи в XVII в. вважалися за найкращі. Крім того, езуїтські школи ліпше підготовляли своїх учнів до практичного гром. життя, до держ. служби. Зорганізована на езуїтський лад правосл. школа, на думку П. Могили, могла дати ліпшу зброю для захисту правосл. церкви від католицтва. Тимто він і заснував увосени 1631. р. в Києво-Печерському ман. школу, де, крім лат. мови навчання, впровадили й програму езуїтських шкіл, і ту школу його заходами злучено зі школою Богоявленського братства (1632). Від того часу кияв. братська школа є латинська (щодо мови), звється „колегія“, а по смерті П. Могили й цілий XVII в. — Києво-Могилянська колегія: Могила забезпечив їй привілеєм Володислава IV правне становище (1635) й матеріальну допомогу, надавши Богоявленському ман., що утримував ту школу, кілька маєтків. Ставши кияв. митрополитом (1633. р.), Могила настановляє добрих професорів, яких для підготовки посилає в різні зах.-европ. унів., дбає про помешкання та утримання школи та учнів-студентів (спудей). Школа була поставлена дуже добре, число учнів зростало. Щоб поширити шк. справу, митр. П. Могила засновував філії своєї школи поза Києвом (перша філія в Вінниці, в Вознесенському ман.).

Політичні події XVII-XVIII в., коли число правосл. шляхти меншає, та тратить своє значіння й міщанство — заважали дуже сильно на укр. шкільництві.

Правосл. братські школи на Правобережжі, в Галичині й на зах.-укр. землях поволі підупадають і зникають. На їх місце виступають уніятські школи, що були в руках чину Василянів (Великий Рутський), які надають їм цілком ін. характер у порівнянні з братськими школами. Шк. діяльність Василянів набирає ширших розмірів із утворенням у поль.-лит. державі „Едукаційної Комісії“ (постановою сойму 1775-76. рр.), першого в Європі міністерства нар. освіти, що перевела значну реформу в шк.

справі, виробила однородний шк. статут і призначила школам грошову допомогу. „Едукаційна Комісія“ використала освітні засоби орденів Піярського та Василянського. Саме тоді (1773. р.) скасовано орден єзуїтів і їх школи з будинками та майном передано Василянам. Крім того, „Едукаційна Комісія“ заснувала для Василян і нові школи (пр. у Каневі 1786). Та коли в братських школах XVI та XVII в. панував демократичний дух, туди приймали дітей бідних і багатих, міщан і шляхти, то василянські школи були призначені виключно для молоді шляхетського походження й виховували молодь у кат. та поль.-нац. дусі. Патріотична діяльність Василян у справі виховання молоді зустрічала похвали від поль. громадянства й навіть сеймиків. Таким чином, і з цього боку їх завдання були протилежні до тих, що собі ставили братські школи. Державний, спільний для всіх статут, держ. допомога й контролю з боку представників уряду — візиторів ставили василянські школи в цілком нове становище й надавали їм ін. характер, далекий від того, що було до „Едукаційної Комісії“ в двох останніх століттях, коли школи були в руках Церкви.

На Лівобережжі, що як автономна країна від 1667. р. входила до складу моск. держави, існували тільки правосл. школи. Найголовніше місце серед них належало Києво-Могилянській школі, що на старих, Могилянських засадах існувала до кін. XVIII в.; про її становище дбали київ. митрополити. З них особливо шклувався нею Рафаїл Заборовський, що відновив її будинок, а талановитіших студентів посилав до нім. унів. для підготовки до професорської діяльності, а вони переносили до акад. нові методи та напрями в науці (пр., Георгій Щербаський викладав філософію за Пурґонієм, прихильником Декартової філософії). Від того часу сучасники почали називати академію „Києво-Могилянсько-Заборовською“. Число студентів було досить значне; в 1715. р. їх було 1100, і це число тримається ціле XVIII в., й тільки деколи спадає до 600-800 слухачів. Серед них була молодь із усіх укр. земель, усіх станів укр. громадянства, при чому студентів світського походження було значно більше, ніж духовного (пр. 1744. р. дух. походження було 380, світського — 722). Щойно з кінцем XVIII в., коли заходами цариці Катерини II стани укр. громадянства перетворено в моск. „сословія“, з різко значеними правами й обмеженнями кожного з них, київ. академія наповнюється вже переважно дітьми дух. походження, світські вже в меншості (1799. р. духовних 554, світських 344; 1800. р. перших — 500, других — 217; 1811. р. — 1029 і 129). Всі визн. укр. діячі XVIII в. виходили з київ. акад., багато з них займали визн. становище в рос.

адміністрації (пр. міністри за Катерини II А. Безбородько та Завадовський). Кадри рос. вищого духовенства від 1700-1762. р. склалися тільки з українців-учнів київ. Академії.

В Академії викладали ті самі науки, що їх завів був Петро Могила, викладава мова була латинська. Математику та мови старослов'янську, грецьку й нім. викладали не завжди. Викладали й поль. мову, а в 2. пол. XVIII в. запроваджено фр. й рос. мову. Укр. нар. мова поступнево входила в акад. літературу, особливо в драм. твори. Тут професура не дуралася „простонародньою“ мовою, а вживала її поруч із тогочасною книжною мовою. Своєю літ. діяльністю професура Академії підготувала ґрунт і дала початок укр. письменству XIX в., генетично зв'язаному з книжним письменством XVII і XVIII вв.

Крім академії в Києві, на Лівобережжі були ще й ін. школи, що їх заснували представники церк. влади, і то на зразок київ.: архiep. Л. Баранович заснує школу в Новгороді Сіверському й 1689 переносить її до Чернігова; 1727 білгородський ep. Єпіфаній Тихорський, якому в церк. справах підлягала Слобідська Україна, оснує в Харкові колеґію, що її нерідко називали академією — до відкриття харківського унів. (1805) гол. освітній центр Слобожанщини (тут викладачем був Гр. Сковорода); 1738 в Переяславі заходами ep. Арсенія Берла відкрито семінарію, що в XVIII в. стала освітнім центром Полтавщини (тут Гр. Сковорода почав свою пед. діяльність). Сюди треба додати ще славіянську семінарію, відкрити в Полтаві 1779, 1786 перейменовану на катеринославську — вона обслуговувала землі кол. Запорозжя (з неї вийшов Ів. Котляревський). Всі ці 4 школи були зорганізовані на зразок київ. акад.; у всіх них були (з незначними відмінностями) ті самі класи, що й в академії: фара, інфіма, граматика, синтаксика, піїтика, риторика, філософія та богословія. Чернігівська та переяславська семінарія в 1. пол. XVIII в. не мали філософії та богослов'я, через те їх учні для доповнення освіти мусіли після риторики їхати до Києва або Харкова. Якийсь час у харківській колеґії була класа малювання та мистецтва. Мову нім. та фр., як і грецьку, викладали в них не завжди. Кожна школа залежала від свого місцевого архиерея, який дбав про її матеріальне становище, забезпечення наук. силами та справу освіти й виховання.

Гол. джерелом для утримання цих шкіл були монастирські маєтки, прибутки з яких були не завжди однакові. Тимто відібрання земельних маєтків в укр. монастирів, переведене Катериною II 1786. р., було сильним ударом для укр. шкіл. Правда, рос. уряд призначив саме тоді деяку суму на утримання цих шкіл, але ж ті держ.

кошти не могли замінити попередніх матеріальних засобів, і самі школи утрачують своє попереднє значіння.

Занепад укр. школи входив у пляни уряду Катерини II., що заводила на Україні заг.-рос. лад. Сама цариця вважала київ. академію за вогнище опозиції супроти рос. централізму, що так яскраво виявляється в наказах укр. станів своїм депутатам до „комісії для сочинення проекта нового уложенія“ 1767-68. рр. Вона думала покасувати укр. школи, та тільки необхідність примусила царицю переробити їх на чисто російські (спеціальні) школи, щоб переводити тут омосковлення й, поруч із ними, завести ще в деяких містах (Київ, Катеринослав, Новгород-Сіверський) „главныя народныя училища“, що рівнялися нижчим класам пізніших гімназій. Таким чином, централістична політика Катерини II. поклала кінець укр. вис. і серед. школі, знищила її, зате завела рос. школи для упривілейованих станів („дворянства“ та духовенства), характеру „сословного“, неприступні для ширших мас, із обмеженою кількістю учнів. З голосних балачок про заснування університетів у Батурині, Катеринославі, Києві та Новгород-Сіверську нічого не вийшло, можливо, м. ін. через „склонности народа малороссійскаго к ученію“, не зовсім бажані з централістичного погляду.

Централістична політика Катерини II. знищила й нар., нижчу школу на Лівобережжі. Щодо початкової освіти, освіти нар. мас, ця політика мала ще гірші наслідки, ніж щодо акад. та семінарій. Дотримуючися своєї іст. традиції, укр. населення Лівобережжя з власної ініціативи та на власні засоби утримувало в себе школи для навчання дітей. Іст. матеріяли XVIII в. про поодинокі міста та села свідчать про існування при кожній парохіальній церкві шпиталю для калік, немічних і безпритульних та школи, де дяки-бакаляри не тільки давали шк. освіту дітям, а й дбали про позашк., культ. розваги та освіту дорослих. На підставі матеріялів архіву кол. „Малороссійск-ої Коллегі-ї“ (О. Лазаревський, „Основа“, 1862, травень, 83-87) в 7 полках Гетьманщини в 1740-47. рр. були такі школи:

полк ніженський на 202 поселень	мав 217
„ лубенський на 247 „	— 172
„ чернігівський на 229 поселень	— 154
„ переяславський на 174 поселення	— 119
„ полтавський на 61 поселення	— 98
„ прилуцький на 102 поселення	— 69
„ миргородський на 84 поселення	— 37

Коли до поселень віднести не тільки міста, містечка та села, а й слобідки та хутори, то число шкіл буде досить значне. Ще більше воно буде проречисте, як зробити порівняння тих часів із часами пізнішими. Р. 1768. на території повітів (пізніших) чернігівського, городенського та сосниць-

кого були 134 школи, й одна школа припадала на 746 людей населення; у 1875. р. на тій самій території було тільки 52 школи, а кожна школа припадала на 6750 душ людности. І це ще добре, бо в 1860. р. на цілу чернігівську губ. припадало тільки 70 шкіл: у них було 2290 учнів, а кожна школа припадала на 17.142 людей...

Література: Голубевъ С., Історія Кіевскої Дух. Акад. (період до-могилянський), Київ, 1886; Серебренниковъ В., Кіевская Акад. съ пол. XVIII в. до преобразования ея въ 1819. г., Київ, 1896; Петровъ Н., Кіевская Акад. во 2. пол. XVII в., Київ, 1898; Харламповичъ К., Западно-русскія правосл. школы XVI и начала XVII в., Казань, 1898; Голубинскій Е., Історія русскої церкви, I, Москва, 1901; Вишневскій Д., Кіевская Акад. въ 1. пол. XVIII в., Київ, 1903; Крыловскій А., Львовское ставропигіальное братство, Київ, 1904; Грушевскій М., Історія України-Руси, III-V, Львів, 1905, VI, Київ-Львів, 1907; Бѣдновъ В., Документы, относящіяся къ исторіи екатеринославской дух. семинаріи, Катеринослав, 1912; Гітов Хв., Вища освіта в київ. Україні, Київ, 1924; Савич О., Нариси з історії культ. рухів на Україні й Білій Русі в XVII і XVIII вв., Київ, 1930.

В. Віднов.

Наддніпрянщина XIX-XX вв. З поч. XIX в. повстають урядові рос. школи з одною організацією в цілій державі та з програмами, що мали на меті повну русифікацію школи. Утворене 1802. р. міністерство освіти поділило укр. територію на 2 шк. округи: харківську й київську (Волинь зараховано до виленської округи), школи в губ. містах перемінено на гімназії, в повітових поутворювано повітові школи (уездныя училища), початкові названо, церк.-приходськими „при чому ці останні підлягали „смотрителеві“ повітових шкіл, а повітові директорів гімназій, гімназій — університетам. Спершу в них була програма предметна: предметів, що їх учили в нижчому типі шкіл, у вищому вже не вчили. Та після реакції 1815. р. ця організація падає, починають звертати увагу майже виключно на релігію й на рос. мову — і зв'язок між типами шкіл губиться. Після повстання декабристів реакція міцнішає, для шкіл видають (1828) новий статут, школам надають становий („сословный“) характер: гімназія — виключно для шляхти, семінарія — для духовенства, „уездныя“ школи — для міщан, купців, шляхти та оберофіцерів, а для селян, міщан і ремісників — приходські. В 30-40. рр. XIX в. для дітей шляхти й військ. старшин відкрито військ. школи (кадетські корпуси) в Києві, Полтаві й Єлисаветі, для шляхтянок дівочі інститути в Києві (1837), пізніш у Харкові, Полтаві й Одесі, — з фр. мовою, танцями, музикою й т. д. Крім того, при гімназіях

повставали „благородні пансіони“, 5-класові дворянські школи (прогімназії), дворянські інститути із скороченим курсом гімназій (без клас. мов). Для науки в гімназії приписано вис. шк. оплати — всі школи підлягають відпоручникам влади (від 1835. р.). Як низько стояла освіта на Україні в 1. пол. XIX в. показують урядові дані з 1856. р.:

губернії	Школи ви- щі, середні й нижчі	Число слу- хачів та учнів	На 100 лю- дей припа- дає учнів
1. Волинська	76	3558	0·23
2. Подільська	143	4432	0·25
3. Київська	142	9114	0·50
4. Херсонська	168	8704	0·80
5. Катеринославська	161	9652	0·92
6. Таврійська	169	8867	1·34
7. Харківська	128	7227	0·45
8. Полтавська	160	8766	0·44
9. Чернігівська	173	8867	0·34

В 50. рр. XIX в. виринає думка піднести шк. справу приватною ініціативою. Щоб паралізувати роботу поляків на Правобережжі, що відкривали поль. школи при панських дворах, костелах, а то й у Києві, укр. студентство основує три недільні школи (1859) й одну шоденну в Києві, а далі й по ін. містах (Полтава, Чернігів, Харків). Тоді починають воскресати й давні школи при церквах (Біла Церква), для шкіл друкують ряд укр. шк. підручників у 60. рр. XIX в. За навчання укр. мовою в нар. школах підносять голос укр. (Ушинський) і рос. (Весель, Водовозов) педагогі. На проєкт міністра освіти А. Головніна в справі навчального плану в нар. школах (1862) звідусіль ідуть домагання завести укр. мову навчання, але уряд скрізь добавчував проти-держ. роботу, наслідком чого недільні школи закрито, заборонено укр. шк. підруч-ники, а новий статут із 1864. р. вводить у навчання виключно рос. мову.

Після 1864. р. нар. школи в цілій Росії підлягали або міністерству освіти (одно- або двокласові) або синодови (тзв. школи грамоти, церк.-приходські й недільні рос. школи). Та від 1865. р. починає школою займатися засноване на Лівобережжі й на Степовій Україні — земство: воно засно-вує початкові школи, підтримує їх мате-ріально, відкриває вчительські семінарії (з 3-літнім курсом), організує вчительські з'їзди, дбає про шк. будинки, ширить ідею заг. навчання, дає кошти на школи (84%, міністерство — 14%, духовенство — 2%). Вел. дбайливість лівобережних земств про школи виходить найкраще зі статистичного порівняння з київ. шк. округою (Київщина, Волинь, Поділля), де до 1911. р. земств не

було. Але й так узагалі число шкіл було незадовільне, й освітня справа стояла дуже погано. В 1875. р. міністерство освіти констатувало, що в цілій Росії учнів початко-вих шкіл 12 разів менше, ніж слід було б бути. Щодо укр. території, то в київ. шк. окрузі ці учні творили 0·8% (до всього на-селення), в одеській — 1·4%, в харківській — 1·2%. Ще в 1902. р. в київ. шк. окрузі було 2 міль. дітей шк. віку без шк. освіти (83% всіх дітей шк. віку), хоч і на Лівобережжі, пр. у борзеньському повіті на Чернігівщині на 153.022 населення було 57 початкових шкіл із 5.643 учнями, поза шко-лою залишалося 5.836 дітей. Узагалі 1900. р. нар. шкіл було за губерніями:

	міністерства освіти	духовної влади
1. Воронізька	594	747
2. Харківська	609	735
3. Волинська	676	1252
4. Київська	268	1664
5. Подільська	312	1450
6. Полтавська	792	920
7. Чернігівська	688	665
8. Басарабська	577	446
9. Катеринославська	631	542
10. Таврійська	753	233
11. Херсонська	776	600

Та цих шкіл далеко ще не вистачало, й успіхи були невеликі через рос. мову на-вчання. Тимто заходи про заведення укр. викладової мови не переводяться далі від 70. рр. XIX в.: підносять голоси за нею земства, земські губернські управи, город-ські думи, сіль.-госп. комітети, університе-ти, з'їзди нар. учителів і, нарешті, члени Держ. Думи. Декуди вимоги ставили й що-до серед. шкіл (гімназій і дух. семінарій), де головню домагалися після 1905. р. курсів українознавства, але всі ці голоси були даремні, школа залишилася рос., чужа для укр. народу не лише мовою, а й змістом: дитина зі школи виносила мало; тим по-яснюється невисокий ступінь знання в ді-тей на Україні та поворот після закінчення школи до повної безграмотності.

У зв'язку з нар. школами стоять пед. школи для підготовки вчителів. Першою такою школою була „Временная Педаго-гическая Школа“ в Києві (1862); 1872. р. для підготовки вчителів до міських і повітових та вищих початкових шкіл почато засно-вувати трирічні, пізніш чотирирічні вчи-тельські інститути (5), а з кін. 70. рр. XIX в. для нар. шкіл учит. семінарії, спершу три-, пізніш чотирирічні; перші прирівняно відразу до серед. шкіл, другі наділено правами серед. шкіл 1915. р. Були й церк.-учит. школи, що підготовляли вчителів для нижчих дух. шкіл. До вчи-тельської праці готували ще 7. і 8. класи жіночих гімназій та спархіяльних шкіл. Учительські школи випустили найчислен-ніші кадри укр. вчительства, бо до них ішли селянські діти.

До нар. шкіл можна віднести типи нижчих професійних: сіль.-госп. 1-го і 2-го ступня з чотири- і дволітнім курсом навчання; лісові (дворічні школи), торг. школи, торг. класи й комерційні курси. До нижчих загально-освітніх належали дух. школи, тзв. „бурси“ (в кожному майже повітовому місті) з чотирирічним курсом навчання, по скінченні їх учні переходили до дух. семінарій. Були ще різні нижчі мист. й технічні школи.

Із серед. шкіл (майже в кожному повітовому місті) були на Україні гімназії з клас. мовами (25%) та з самою латиною (50%) — разом до 50, а то й реальні школи (до 29) і згадані кадетські корпуси. З жіночих — згадані інститути для благородних дівчат, гімназії (міністерські, єпархіальні школи й школи тзв. „відомства імператриці Марії“) — всіх кількадесят. Крім цього, були ще комерційні школи, мішані для хлопців і дівчат (із 50% жидів), серед. техн. школи після 1894, сіль.-господарські, фельшерські, зубарські, духовні семінарії, консерваторії. Із них духом укр. були тільки дух. семінарії. З недержавних шкіл згадати слід дві комерційні школи в Києві, духом українські, утримувані „Товариством ширення комерційного знання“, гімназію В. Науменка в Києві, одну гімназію в Одесі (Коваленка). А змістом і духом укр. була муз. школа ім. Лисенка з відділами: музичним, оперним і укр. драми.

Високу освіту на Україні репрезентувала з поч. XIX в. давня дух. академія в Києві та колежі в Харкові; та з заснуванням 1805. р. заходом В. Каразіна університету в Харкові, колежію цю перетворено в дух. семінарію. Харківський унів., де більшість професури були спершу (до 1812) німці, мав 3 факультети: 1) моральних і політ. наук, 2) фізико-математичний і 3) словесних наук (мед. факультету спершу не було). Він став осередком укр. культ. руху на Слобожанщині й таким він був аж до революції 1917. р.

З поч. XIX в. почали засновувати на Україні ліцеї, їх було на укр. території 3: в Ніжині кн. Безбородька, волинський ліцей у Крем'янці та Рішельєвський в Одесі. Перший був заснований (1805), як гімназія, перетворений 1832 в „фіз.-мат. ліцей кн. Безбородька“, по 8 роках (1840) у „юридичний ліцей кн. Безбородька“, нарешті 1872 в історико-філологічний Інститут. Волинський Ліцей у Крем'янці був спершу класичною гімназією, заснованою (1805) А. Чацьким, і духом польською, 1819 перетворено в ліцей із унів. курсом; за участь студентів і професури в повстанні (1831) його переведено до Житомира, 1833 в Київ, де він ліг ув основу кiev. унів.; Рішельєвський ліцей у Одесі (1817) вийшов із пансіона де-Вольсея, був перетворений спершу (1805) в „Благородний во-

спитательний інститут“, пізніше в Рішельєвський Ліцей; був спершу гімназією, хоча в рр. 1830-36 кермував усіма школами одеської округи, пізніше (1837) почав наближатися до вис. школи, нарешті перетворений на університет (Новоросійський) 1865. р.

Високі школи почали існувати на основі ліберального унів. статуту з 1804, який давав їм повну автономію, та реакція 1815 віздує права унів., й за ір. Уварова (від 1829. р.) унів. автономію скасовано. Саме тоді засновується (1834) в Києві новий унів. із трьома факультетами на місце крем'янецького ліцею, і новий статут (1835) піддає університети під владу куратора тої округи, де є університет. Рівночасно обмежено приплив студента, 300 на кожний університет; 1841. р. замість скасованої виленської медично-хірургічної академії, додано до кiev. унів. третій мед. факультет. Після 1848. р. ректора призначає міністер освіти, декани дістають припис стежити за викладами професорів і не допускати нічого, що суперечило б тодшній рос. політиці; студенти з селян і міщан, щоб дістатися в унів., мусять мати свідоцтво, що вони звільнені з їх стану. Та зі статутом 1863. р. повернено унів. деякі права, але статут із 1884. р. касує всі акад. свободи, і щойно після революції 1905 новий університетський статут повертає університетам їх давню автономію.

Щодо жіночої вис. освіти, то в Києві відкрито (1880) вищі жіночі курси, закриті владою 1895. р., відновлені на поч. 1900. р., з 1914 перейменовані на жін. унів. ім. св. кн. Ольги (1906 жінки дістають право вступу на унів.), а вищі жін. курси Жукіліної — на жін. мед. інститут у Києві. Такі самі вищі жін. курси були в Харкові й Одесі.

Крім названих досі, були до 1917 ще такі високі школи на Україні: технол. інститут у Харкові (1884), політехніка в Києві (1900) та в Одесі; інститути: ветеринарний у Харкові, сіль.-госп. у Одесі, лісовий у Харкові, комерційний у Києві, гірничий у Катеринославі, консерваторії в Одесі й Харкові. При шк. округах були 1-річні пед. курси (від 1912) і Фреблієвський інститут для жінок. Всі ці школи були рос., тільки 1906 була спроба на унів. Харкова викладати дещо з українознавства по укр. (М. Сумцов).

Революція 1917 започаткувала нап. шк. рух на Україні: уже Ген. Секретаріат (Штепенко) почав організацію укр. нап. школи. Рівночасно повстає „Т-во шк. освіти“ для виголови укр. шк. підручників та для підготовки 1. учит. з'їзду (1917). Вже в III. 1917 в Києві повстає 1. укр. гімназія ім. Т. Шевченка, а згодом і 2. Кирило-Методіївська. Незабаром відкривається 1. нар. укр. університет у Києві, що ляг ув основу першого держ. укр. університету (5. X. 1918), з 4 факультетами (іст.-філол., фіз.-мат., правничий і мед.). Ще 1917. р. в Києві

відкрито Академію Мистецтва. Велику працю зробив і ген. Секретаріат освіти в справі відкриття нових укр. нижчих шкіл і переведення старих початкових і вищих початкових шкіл на укр. мову навчання. Поруч народніх шкіл почато переводити організацію середніх (гімназій, реальних шкіл, комерційних і ін.). Для влещення цієї роботи, ще 1917. р. почато працю в справі реорганізації трьох шкільних округ на комісаріяти: київ. (1917), харків. і одеський (1918). Дерусифікація шкіл пішла скорштим темпом; для вчителів серед. шкіл улаштовано 1917 й 1918 багато курсів українознавства так, що в самому Києві можна було зорганізувати 5 укр. гімназій, на цілій Україні їх було до 80 по містах та селах — відкриття нових укр. середніх шкіл домагалися земства й місцеве самоврядування.

З кінцем 1917. р. приступлено до укладу плану і програм єдиної трудової школи. Цією справою занялася окрема комісія з відповідними підкомісіями й секціями, зорганізована міністерством освіти УНР, план і напрям праці комісії ухвалив 2. всеукр. учит. з'їзд, а затвердила Директорія в Києві з кінцем 1918. За планом єдиної школи навчання тривало 12 років; воно ділиться на три ступні: 1) „молодша основна школа“ 1-4. класи, 2) „старша основна“ 5-8. кл. і 3) „колегія“ 9-12. класи — це загально-освітня школа; професійна освіта не входить у схему єдиної школи, але на кожному ступні загально-освітньої єдиної школи можна було утворювати проф. школу, і то на 1. ступні — нижчу, на 2. — середню. Третій загальний ступінь єдиної школи („колегія“) ділиться на кілька типів: на колегії з двома класичними мовами, з однією (латинською) мовою, реальні колегії й т. д. Плану єдиної школи не довелось ввести в життя через навалу большевиків. Окрім серед. шкіл, міністерство освіти відкрило, крім унів. в Києві, ще й унів. в Кам'янці, думку про нього дали були місцеві гром. кола (Кость Солуха). Почин до відкриття зроблено в Центр. Раді за міністра освіти В. Прокоповича, а відкрито за міністра освіти Мик. Василенка в часах Гетьманату (22. X. 1918. р.) у складі трьох факультетів (іст.-філ'ол., правничого й богословського), до якого додано (1919) ще факультет сільсько-господарський. Третій університет мав бути в Полтаві; але поки-що (1918) зорганізовано лише іст.-філ'ол. факультет; відкрито новий унів. (1918) і в Катеринославі, але він був російський. На старших університетах у Києві, Харкові й Одесі та в новому в Катеринославі засновано нові катедри: укр. мови, укр. письменства, історії та іст. укр. права. Педагогічну освіту на Україні проведено 1917-18 укр. мовою в університетах на відповідних факультетах, в укр. Педагогічній Акад. (1917) в Києві, на численних короткотермінових учительських курсах

і нормальних учит. інст. та учит. семінаріях. За больш. влади на Україні наркомос УСРР Гр. Гринько не пішов за системою єдиної школи комісара РСФСР А. Луначарського з 1918, а витворив свою („Деклярація про соціальне виховання дітей“ 1920), яка має таку схему: 1. соціальне виховання: а) від 4 до 8 літ — дитяча комуна (садок, майдан, гри, перші спроби грамоти); б) від 8 до 15, себто 7 літ — єдина трудова школа (загальна освіта); 2) від 15 до 18 літ — професійна освіта (проф. соціально-екоп. школа або агрономічна, або школа лікарських помічників і т. д.); 3) після двох чи трьох років проф. школи — 1 рік практики; далі йдуть: а) або 4-річні наукові інститути для спеціалістів якоїсь галузі знання, після яких — дворічні академії, звідкіль виходять фахівці певної галузі; б) або 4-річні педагогічні інститути з одним (5.) роком пед. практики, а опісля — дворічна пед. академія, покінчення якої дає титул „вченого педагога“; в) або після агрономічної школи (2-3 роки), з титулом „кваліфікований робітник“, іде до 3-річного агрономічного технікуму і ще після 1-річної практики дістає титул „інструктор-спеціаліст“, далі після ще 3-річної науки в агрономічній інститути виходить із титулом „агронома“, а після 2-річної академії — „вченого агронома“; г) або після професійної техн. школи (2 роки) й одного року практики, зі званням „кваліфікованого робітника“, вступає до 3-річної техніки й дістає титул „техніка“ або „майстра“, а після 1 року практики — титул „інженера спеціаліста“, далі вступає до 2-річного інституту й після першого року практики стає „інженером-адміністратором“, а після 2-річної академії — „ученим інженером“; г) або після закінчення професійної соціально-економічної школи й 1 року практики стає „кваліфікованим робітником“, після 3 років інституту „статистиком“, після 1 року практики „економістом“, після 2 років академії — „ученим економістом“; д) або після закінчення професійної школи — „лікарський помічник“ і 1 року практики — „фельшер“ чи „фармацевт“, після 4 років інституту — „лікар“ чи „фармацевт-адміністратор“, після 2 років академії — „спеціаліст медичних наук“ і т. д. За цією дуже абстрактною „схемою“ з весни 1920. р. почалася практична перебудова всього укр. шкільництва і водночас перегляд плану в різних нарадах. Але перебудова відбувалася лише на першому ступні (8-12 літ) і почасти на другому (13-15 літ); професійна освіта чекала ще своїх організаторів і ґрунту. Третя всеукр. нарада про освіту (1922) підтвердила без змін єдину загально-освітню трудову школу (8-15 літ) і реорганізувала та скоригувала професійну освіту. Теоретична перебудова професійної школи почалася після зорганізування при Наркомосі „Укрголовпрофос“-у (1921) з Я.

Ряппом на чолі. Основну схему Г. Гринька перероблено так: над 1. ступнем єдиної трудової школи (від 8-12 літ) тимчасово організується масова школа, себто професійна школа сільсько-господарська, індустріальна, господарсько-економічна, мистецька і школи робітничої та наймитської молоді: над семирічкою (після 15 років) єдиної трудової школи організують таку саму масову проф. школу, але вищого типу й постійну, що тягнеться три роки (до 18 літ); хто закінчив семирічку, мусить йти до проф. школи, щоб стати кваліфікованим робітником. Це й є місток для переходу до вищої школи. Другий такий місток для тих дорослих робітників і селян, яких висилають до вис. шкіл із місць, а які не мають належної підготовки для вступу до вис. школи — це т. зв. 2-річні робітничо-селянські факультети (робфаки). Із цих двох типів переходових проф. шкіл ті, що їх закінчили, переходять до вищих шкіл, передусім до технікумів. У системі Я. Ряппа технікуми займають головне місце; є це вищі школи, які розробляють і провадять навчання в досить вузькій ділянці нар. господарства, підготовляють слухачів до практичної праці в характері інженера-майстра, агронома-практика й т. ін., які самостійно прикладають своє знання в майстернях, цехах великих підприємств, у квітництві фабриками чи заводами, сільхозами й т. ін. Поруч технікумів стоять нечисленні вищі шкільні інститути, що готують не масових практиків вищої кваліфікації, а обмежене число інженерів, агрономів-організаторів та адміністраторів у всіх ділянках фахової праці й теоретичного знання. Такі інститути можуть бути всіх фахів проф. освіти; але окремим типом інститутів є ті, що підготовляють кадри вчителів. Є це Інститути Народньої Освіти (ІНО). Вони повстали з кол. університетів, але вбрали в себе й кол. вчительські інститути та вчит. семінарії і складаються з трьох факультетів: 1) соціального виховання (соц-вих), що підготовляє вчителів-педагогів для дитячих садків, дефектних дітей та семінарій; 2) проф. освіти (профос), — постачає кадри вчителів для професійних шк. і почати для технікумів, із них виходить спеціаліст якогось індустріального фаху, але й учитель; 3) факультет політичної освіти, що готує вчителів-пропагаторів і лекторів для ширших шарів населення, учителів для партійних шкіл, для робітничих клубів, сільських будинків, себто в шир. розумінні загально-освітн. робітників (сюди входять преса, пропаганда, кореспондентська праця і т. д.). Дальший ступінь високошкільної науки — це організація катедр для наукових дослідів у всіх ділянках нар. господарства й культури, при чому кожна кафедра має свої кабінети, лабораторії, майстерні й кадри вчених співробіт-

ників та кандидатів; звідсіль виходять професори для інститутів усіх фахів. Найвищим етапом цієї високошкільної системи є Всеукр. Академія Наук, що об'єднує й оцінює наукові досяги цих кафедр та кермує їх науково-дослідницькою частиною поруч із адміністративним їх керманієм — науковим комітетом Укрголовпрофоса.

Але в цій головній системі, як тимчасові заклади, допускається для ширших цілей і різні типи професійних курсів коротко- й довгочасових, призначених для робітників. Ці курси наближаються до тих цілей і характеру, що дає професійна школа; але в їх постанові можна бачити й тенденцію т. зв. позашкільного навчання. Другий, глибший уже тип професійної освіти робітників є вечірні робітничі технікуми, що мають за мету піднести кваліфікацію робітника на вищий ступінь. Третій тип професійної освіти робітників є вечірні робфаки для робітників, зайятих на праці; вони мають за мету, як і ранішні робфаки, підготовити слухача до вступу його на технікум.

Завдання соціального виховання в єдиній трудовій школі, на думку наркомоса, було виховати гармонійну всебічно розвинену людину пролетарського світогляду, яка б уміла впорядкувати своє життя так, щоб ним „практично дійти до комуністичного суспільства“. Для такого ідеалу більшовики брали на увагу господарчі та природні особливости місцевости, проводили різні методи навчання: комплексну, як марксіську методу, що ґрунтується на практичному досвіді; Дальтон-план навчання; методу продукційну (у проф. школі), яка має за завдання навчити учня якогось фаху, дати йому можливість стати кваліфікованим робітником. Завдання навчання в вищій школі — розвинути повну самодіяльність слухача. щоб він міг здійснювати заповіді К. Маркса — не лише знати світ, але вміти його перебудувувати „на добро пролетаріатові“. З цього погляду вона не може бути аполітична — а повинна стояти „на вершці класової боротьби“, бути її зброєю в руках робітничої класи та незаможного селянства: „висока школа є кузня виховання і підготовки молодого покоління і через те є такою ж політичною організацією, як і кожна організація робітничої класи“. Вся організація радянського шкільництва збудована на повній централізації всього шкільництва, повній його підпорядкованості, починаючи від районного (пізніш — округового) комісара, аж до комісаріату освіти (від 1924. р. комісарів замінено на інспекторів). Роботу інспекторів у центрі об'єднувала колегія Головоцпиху. Інструкторська керма була об'єднана в губерніальних (пізніш округових) шкільно-методичних кабінетах, які були підпорядковані науково-педагогічному комітетові Голов-

соцвиху. Але ж шкільництвом кермують партійні комун. „ячейки“ на місцях, що знову підлягають вищим партійно-комун. органам. Вище шкільництво ще більше зцентралізоване. Його обов'язує „Положення о высших учебных заведениях РСФСР“ з 1921 (IX), на основі якого вищою школою кермує наркомос, але водночас діяльність їх мають право контролювати президії губ. виконавчого комітету. Стисліше кермує вис. школами правління їх у складі 3-5 осіб, що їх призначає наркомос на один рік; головує у правлінні й раді ректор, якого теж призначають. Президія факультетів складається з декана і 2-4 членів, яких теж призначає правління. Ні рад професорських, ні факультетських нема. Цей принцип підпорядкованості ліг у основу управління вищими школами й на Україні —

всім кермує Укрголовпрофос. А згідно з „Тимчасовим положенням про ВУЗ-и УРСР“ з 1922. р. Укрголовпрофос призначає ректора на чоло вищої школи й політкомісара, й до цих осіб додає дорадче бюро; на чоло факультету призначає декана, додає йому факультетську комісію та, крім цього, утворює ще комісії спеціалістів. Така організація скидається на унів. статuti з 1849 або 1884, та й у них не було „політкомісара“...

Щодо заг.-освітнього шкільництва (1924. р. число нар. шкіл дійшло до 17.023) то в ньому від 1924. р. наступає зміна настільки, що трирічки 1. ступня замінено на чотирирічки. Від того часу число шкіл ізростає (1928. р. — 17.487 із 1,583.174 учнями, семирічок 2.545 із 946.762 учнями), і стан його 1. ХІ. 1929 в поодиноких округах був такий:

О к р у г и	школи 1. концентру [8-12 р.]		школи семирічні (від 8-15. р.)		
	шкіл	учнів	шкіл	учнів 1. концентру [8-12.р.]	учнів 2. концентру [12-15.р.]
Полісся	1.959	195.874	221	50.966	33.936
Правобережжя	4.810	528.344	837	203.630	108.323
Лівобережжя	3.886	433.490	636	172.038	93.158
Степ	4.303	345.577	574	124.468	72.192
Дніпро-пром. округа	1.807	164.634	252	59.959	42.224
Гірнич. округа	1.180	108.531	299	83.607	52.764
УСРР	17.945	1,776.452	2.819	694.668	402.597

Мережа цих шкіл поділялася між селом і містом 1930. р. так: у містах трудових шкіл — 1.899 із 639.732 учнями (на 1. концентрі — 420.629), по селах — 18.865 із 2,233.985 учнями (на 1. концентрі — 2,050.494). Учителів по містах — 23.205, по селах 56.915. Тільки ж укр. населення забезпечували укр. школи тільки в 1. концентрі; у другому з неї користало тільки $\frac{2}{3}$ укр. дітей, у семирічках іще менше.

Коли порівняти число учнів нар. школи 1929-30. рр. (2,873,717) із числом їх у р. 1911 (1,393,610) — то число їх (і шкіл пр. р. 1911: 17.287, у 1929-30 — 20.764) зросло — але ж це тільки наслідок заг. обов'язку навчання і шк. примусу, а то й українізації школи; а так поступ невеликий.

Стан проф. шкільництва у шк. р. 1929-30:

Установи	устан- нов	учнів	мова навчання в %				
			укр.	рос.	жид.	укр- рос.	ін.
Інститути	42	40.890	28-9	2-6	—	63-2	5-3
Технікуми	109	26.778	36-5	14-3	2-4	42-9	3-9
Робфаки	78	14.553	60-4	22-9	—	14-6	2-1
Проф.школи	680	88.409	59-1	7-1	4-1	24-6	5-1
Фабр.-завод- ські школи	197	29.167	17-6	32-7	1-4	48-3	—
Майстерні	47	3.439	69-5	11-1	11-1	2-8	5-5
Проф. курси	377	37.202	(16-5 40-5)	(61-2 45-0)	(2-5 0-7)	(16-1 12-5)	(3-8 1-3)
Разом	1.530	240.438					

¹ довгореченцеві курси, ² короткореченцеві курси.

Щодо числа учнів, то в поодиноких професійних школах із укр. мовою навчання вчилися учнів небагато, пр. в інститутах 18-6% (в рос.-укр. 67-9%), у технікумах 37-5% (в рос.-укр. 46-7%), в робфаках 64-7% (в рос.-укр. 16-7%) і т. д. Скрізь, крім робфаків, відсоток учнів у в укр. професійних школах невеликий; куди більше число учнів у рос.-укр. школах, у дійсності — російських. Учнів українів по всіх постійних професійних школах училося лише 53-1% — супроти 20% росіян і 22-5% жидів. Коли мати на увазі, що укр. населення в УСРР поперх 80%, росіян усього 9-2%, а жидів лише 5-4%, то ясно вийде, для кого існують професійні школи на Україні — вони служать для русифікації краю. За росіянами й жидами позабезпечувані міста в промислових, технічних, медичних, мист., соціально-економ. школах, а студенти українці вчаться, здебільша, тільки в сіль.-госп. і пед. школах (найдешевших), число їх на всіх ін. школах доходило 1930. р. ледви до третини всього студентства. Все це обчислене на те, щоб росіяни й жиди були на найвищих щаблях соціальної драбини, себто панами України.

В рр. 1933-34 становище укр. шкільництва стало ще гірше: школи, що були до 1930 укр., головню по містах, семирічки і професійні, насильно перетворюють на рос. На віднову університетів із 1. жовтня 1933 (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровське), та

ще з рос. викладовою мовою (вони підлягають безпосередньо Москві), треба дивитися як на утворення фортець русифікації; „чистка“ між професурою (30) і студентством (600) доторкнулася в першій мірі українців. З політ. уніфікацією йде й уніфікація шкільництва.

Література: Іконниковъ В., Рускіє университети въ связи съ ходомъ общественного образования [„Вѣстникъ Европы“, 9-11], Спб., 1876; Драгоманів М., Нар. школи на Україні, Женева, 1877; Шмидтъ Е., Історія середніхъ учебныхъ заведеній, Спб., 1878; Аристовъ Н., Образование въ Россіи при Александрѣ I, Нижень, 1879; Милюковъ П., Очерки по исторіи русской культуры, Спб., 1896-1904; Грінченко Б., На безпросвітномъ пути, Київ, 1906; Проектъ единої школи на Україні. I, Кам'янець Под., 1919; Гринько Г., Нариси рад. просв. політики, Харків, 1923; Ряппо Я., Реформа высшей школы на Украине в годы революции, Харків, 1925; Машкін А., Освітня політика за доби диктатури пролетаріату, Одеса, 1926; Ряппо Я., Система нар. освіти на Україні, Харків, 1926; Шатунов М., Попередні підсумки роботи университетів та завдання їх до нового навчального року [„Комун. Освіта“, 6], Харків, 1934.

Л. Білецький.

Кубань. На Кубані XIX-XX вв. школи були коз., іногородні й церк., при чому козацькі утримували козаки на власний кошт (ними завідували Шк. Ради), навчання було для козаків (іногородні платили) безплатно, таксамо діти козаків діставали безплатно книжки і шк. приладдя. Всі вони були рос. До 1905 серед. й вищі школи були лише по містах, на станицях винятково були й вищі початкові школи. Для коз. старшини був дівочий інст. і реальна гімназія в Катеринодарі, діти простих козаків могли учитися на військ. кошт тільки в фельшерській, сіль.-госп. нижчій школі та в учит. семінарії. Рос. уряд спиняв усіма способами закладання серед. шкіл по станицях, хоч козаки вперто їх домагалися й давали на їх утримання вел. кошти. 1905. р. було на Кубані 1269 початкових шкіл, 45 вищих початкових, 3 вчит. семінарії, 4 фахові школи, середніх шкіл 61. Після революції 1917. р. повстали там із приватної ініціативи й вис. школи (2 політехніки). „Красва Рада“ Кубані почали розробляти плян шк. навчання в цілому краю, але ж через військ. події встигла мало що зробити. Передусім зовсім не встигла зайнятися уніфікацією шкіл. Школи й надалі залишилися рос., а тільки нижчі початкові школи почали переходити на укр. мову навчання з ініціативи місцевих інтелігентів. Таким чином, 1919 повстали укр. гімназії в Катеринодарі (пані Ротар), і пізніш у станиці Ахтирській (відкрита станичною громадою

й утримувана її коштом), зукраїнізовано 1 вчит. семінарію, почато влаштувати курси українознавства для вчителів початкових шкіл. Усіх шкіл 1919 на Кубані було: 1391 нижчих початкових, 180 — вищих початкових, 151 середніх, із них 2 укр., 2 середні сіль.-госп., 1 середня технічна, 1 учит. інст., 5 учит. семінарій, між ними 1 укр., ін. проф. шкіл 124, пед. інститут, політехніка.

За большевицьких часів школу зреформовано, потворено нижчі школи 1. (4 роки) і 2. (7 і 9 років) ступня, фахові техніки, та вищі школи. За статистикою з 1926. р. укр. шкіл 1. ступня було 130, 2. ступня — 8, один пед. технікум. Всі інші школи фахові й вищі — рос.; 1926. р. утворено укр. відділи при пед. інституті в Катеринодарі (кол. Катеринодар) та при робфаку. Програми науки — як у Москві. Проголошена українізація школи стрічала і все ще стрічає великі перепони з боку уряду й місцевих большевиків. На укр. мову навчання на Кубані мають большевики свій окремих погляд, який найшов вислів у думці наркомоса Луначарського (1926): „на Кубані треба починати вчити в школі „кубанською“ мовою, а потім можна переходити й на російську“...

Література: Кубань, збірник статей про Кубань і кубанців, Прага, 1926; Омельченко М., Шкільництво на Кубані, Прага, 1927.

К. Безкровний.

Галичина від 1772. Державне шкільництво. В часі прилучення Галичини до Австрії в укр. частині Галичини, крім школи при Ставропільському Інст. (від 1585), були тільки денеді тзв. „дяківки“, де укр. молодь училася читати й писати. Зорганізована з наказу Марії Тереси гал. губернією шк. комісія почала переводити (1776-83) шк. реформу в дусі Фельбгігера. Установлено, як скрізь у Австрії, 3 роди нар. шкіл: 1) нормальну, в осідку „шк. комісії“, з курсом для освіти учителів, 2) головну (з 3-4 вчителями, в кожній окрузі, по більших містах, або також по монастирях; при кращих, тзв. зразкових — курсу препаративної підготовки майбутніх учителів) та 3) тривіальну (по менших містах, містечках і по селах). Нагляд належав краєвій шк. комісії, по повітах наглядачами шкіл були декани, над тривіальними — місцеві парохі. Мову навчання найвища держ. тзв. „придворна освітня комісія“ в Відні завдила скрізь — німецьку.

Розпорядок Марії Тереси з 22. III. 1777. р. поручав, щоб заводили нормальні, головні й тривіальні школи для молоді передусім у Львові, а далі й по ін. містах у цілому краю. Ін. розпорядок наказував переказати шк. книжки на укр. й поль. мову. Рівночасно львів. єпископ Петро Білянський наказує духовенству, щоб саме або через дяків учило грамоти. Але мова

перших підручників (читанка 1786, катехизм 1788, буквар 1790) була словеноруська, до того ж малоосвічене тодішнє укр. духовенство недоцінювало шк. справ, а поль. клир і поль. дідичі робили перепони при закладанні шкіл.

Більшу вагу мали шк. реформи Йосифа II, що з покасованих ман. маєтків утворив шк. фонд, наказав оснóвувати й утримувати нар. школи (декрет придворної комісії з 24. III. 1781. — для Галичини) в усіх місцях, де в обсягу $\frac{1}{2}$ год: дороги було 90-100 дітей обов'язаних ходити до школи, казав виготовляти списи дітей шк. віку (від 6-12 літ), при чому діти мали ходити до школи не тільки в буддень, а й у неділі. Право опіки над школами та обов'язок їх утримувати переходили на тих, хто мав право презенти на парохії (здебільша, поль. дідичі, дуже рідко держ. скарб, чи хто ін.). Відповідно до декрету з 1781. р. по містах і містечках повставали 1-4 класові гол. та тривіальні школи нім. типу й рівночасно з наказу єп. П. Білянського та М. Рилла, по селах парохіяльні шкілки. Число укр. парохіяльних шкіл росте. Укр. мова (розпорядком із 22. III. 1787) стає краєвою.

Ліберальні шк. реформи Леопольда II (1791), що вводив дві інстанції в справах навчання (вчительські збори або „колегія“ та „наук. концес“ під проводом ректора унів.), через заходи поль. дідичів (меморандум „Magna Charta“ 16. III. 1790) — лишилися для укр. народу без впливу. Науку в школі сильно обмежено, щоб, мовляв, сіль. діти, вивчившись, не ухилилися від „працьовитого стану“ своїх батьків. Гр.-кат. духовенство від школи відсунено, у зв'язку з політ. ситуацією в Європі на нього йдуть доноси до ціє. Леопольда II, а після його смерті (1792) до Франца I, що воно, мовляв, ширить рос. іріденту. Тимто до „наук. концесу“ у Львові (1791) не попадає ні один українець (духовенство репрезентувала лат. капітула), а від 4. VII. 1791. укр. тривіальні школи можна було закладати тільки там, де не було поль. або нім. (щодо поль. шкіл ніяких обмежень не було). Губ. розпорядок із 9. II. 1792 зовсім забороняє гр.-кат. духовенству вчити в нар. школах релігії, на укр. мову визначає тільки 2 год. тижнево, гр.-кат. молоді мусить ходити на відправи до римо-кат. костела й щойно від 10. год. до церкви... В 1798. р. було в Галичині: 1 нормальна школа, 3 тривіальні, 9 гол., 18 окружних, 102 міських, 114 сільських — разом 247.

З 5. IV. 1803 „наук. концесія“ замінили окружні уряди (Kreisämter), а закон ціє. Франца I з 11. VIII. 1805. р. до трьох категорій нар. шкіл додає реальні і школи для дівчат освічених станів. У школу вводять механізацію навчання. Надзір над школами ведуть консисторії й священники. Цей за-

кон зі змінами обов'язував до 1868. р.

Найбільші перепони школам ставили домінії (дідичі), які відстрашували селян від школи й від церкви. Крім нього, до губернії, а звідтиль до Відня, йдуть далі наклепи, наче в укр. школах учать по-російськи. У зв'язку з великим виливом шляхти скасовано 15. IV. 1812 шк. примус. Але коли після 1809. р. українці залишилися вірні Австрії, декрет придворної комісії (Hofkommission) з 23. X. 1812 наказує, „щоб навчання сіль. молоді відбувалося тільки її рідною мовою, а по містах і по-німецьки“. Тільки ж надзір над школами був і далі в руках лат. духовенства, яке старалося не допустити укр. мови до школи. Скарги гр.-кат. духовенства й консисторії в губернії не мали успіхів. До 1817. р. 1,638.131 українців у Галичині не мало ніодної тривіальної школи.

На той час припадає діяльність у школі справі перемських єпископів М. Левицького й пізніш Ів. Снігурського та каноніка Ів. Могильницького (1815). На домагання єп. М. Левицького, щоб заведено в сіль. школах укр. мову навчання (1816-17), губернія, полишаючи поль. викладову мову, дозволила користуватися укр. мовою тільки при науді рахунків та гр.-кат. релігії. На новий меморіал М. Левицького й Ів. Могильницького (16. XI. 1817) прийшла ціє. постановою з 25. IV. 1818. р., щоб: 1) науку релігії для дітей гр.-кат. обряду в Галичині і злученій із нею тоді Буковині вчили укр. мовою; 2) де є діти тільки гр. обряду, мова навчання укр., а поль. як предмет; 3) у громадах із мішаним населенням мова навчання поль., крім релігії, а укр. як предмет; 4) укр. школу у громадах із мішаним населенням можуть громадяни гр. обряду утримувати тільки з власних фондів; 5) нагляд над укр. школами належить до гр.-кат. духовенства, над поль. — до римо-кат.; 6) де є діти обох обрядів, нагляд над школою належить до духовенства того обряду, якого є більшість учнів у школі. Тільки ж утворена за почином поль. архiep. (Анквіча) комісія для переведення цього розпорядку, замість числа дітей вписаних до даної школи, брала за підставу число дітей, що дійсно ходили до школи, тимто, згідно з рішенням уряду, проти протестів гр.-кат. духовенства, нагляд над головними і тривіальними школами далі залишався за римо-кат. консисторією, а гр.-кат. консисторія підлягала тільки церк. школи (дяківські). Засноває 20. I. 1816 перемське священниче т-во, що мало займатися укр. шкільництвом — не розвинуло своєї діяльності. Зате сама гр.-кат. перемська консисторія оснóвує від 1. X. 1817. р. дяковчительський інститут і видає низку шк. книжок для укр. шкіл словеноруською мовою.

Губ. наказом із 18. III. 1817 введено в школах повторну науку, а 1818. р. дозволено вчити по укр., тільки ж ні одна школа,

де не вчили по поль., не могла користати зі шк. фонду, бо її не вважали за державну.

За даними декрету придворної шк. комісії з 1. I. 1824 було 1821 в Галичині на 2.649 парохій 1.226 шкільн., з них — 834 церк.; на 372.301 дітей у шк. віці ходило до школи 41.390 (11%); учителів було 1.255 (1 на 32 дітей).

В 1826. р. звільнено дідачів від тягару будувати й утримувати школи. В 1843. р. було шкільн.: 81 нім., 1.111 слов. (між ними 921 укр. і то церк., 190 поль.), 1 мад., 1 вірм., 938 мішаних із мовою навчання укр., поль., нім., — з них тільки 50 тривіальних під наглядом гр.-кат. консисторії й 1 гол. школа ЧСВВ в Лаврові.

Середні школи в Галичині застала Австрія (1772. р.) такі: єзуїтські (6), п'ярьські (3), василіянські (Бучач, Дрогобич), академічні (4) та кілька менше важких. Після скасування ордену єзуїтів (1773) почато школи переіменовувати на державні (покищо 4 гімназії в Галичині), а то й засновувати нові державні (1789 в Збаражі, 1805 перенесену до Бережан). Вони були призначені передусім для дітей шляхти та урядовців, українці з гімназій користали ще мало. Але з придворним декретом із 1784. р. укр. священики мусіли віддавати дітей до гімназій, без серед. освіти їх не приймали до дух. семінарій. До гімназій попадали деколи діти багатих міщан, але селянські не мали туди доступу без дозволу дідача та без звільнення від панщини.

Гімназії були спершу 5-, від 1818. р. 6-класові; мова навчання була спершу лат. з допомогою нім., пізніш нім. з допомогою поль., предмети навчання: релігія (і гр.-кат. до 1848. р. вчили лат. катехити), латина, грека, історія й географія, математика та іст. природи, мови: нім., поль. й укр. Наслідком декрету з 1802. р. до гімназій почали приймати тільки учнів, що з добрим успіхом скінчили нім. гол. школу; пізніш завели вступні іспити. Скрізь видко було германізаційну систему. Щодо нагляду над середніми школами, то вони після скасування „вчительських зборів“ (колегії) підлягали тзв. „Studienrevisionskommission“, але ж безпосередній адмін. надзор над ними падав на старост, як на титулярних „директорів“. Начальним органом від 1808. р. аж до 1848. р. була відновлена Studienkommission (скасована 1791).

Рік 1848. приніс для укр. школи пригідніші умови. На домагання Головної Руської Ради з 19. IV. 1848. р., міністерство приобіцяло (9. V. 1848) ввести укр. мову до нар. і серед. шкільн. у Галичині. Створене 1848 окреме міністерство освіти задумувало спершу (граф Фойхтерслебен) ввести поступову реформу в шкільництві (м. ін. ввести рідну мову навчання, скасувати шк. оплати та завести постійну плату для вчителів), але незабаром (граф Гельферт) звернуло до політ. шк. порядку з р. 1805. Як

дорадчі органи нового міністерства установлено (1849) по всіх краях краєві шк. ради, зложені з фахових людей та адмін. урядовців. Попри впорядковані тривіальні й парохіяльні школи введено в життя неупорядковані, тзв. школи з конечности (Notwendigkeitsschulen) і школи для догідности (Bequemlichkeitsschulen) та різні поліпшення. З оголошенням конституції, сх.-гал. школи почали прибирати укр. характер, гімназії поширено на 8 клас, долучаючи два філ. курси, введено іспити зрілости й т. д.

Тільки ж із українізацією серед. школи пішло нелегко. На домагання поляків (Główna Rada Narodowa) міністерство казало 29. IX. 1848 стримати українізацію серед. шкільн., а ввести туди поль. мову навчання й укр. мову як необов'язковий предмет. Та на протест „Гол. Руської Ради“ воно скасувало поль. виклади й 9. I. 1849. р. признало в засаді в серед. школах укр. мову навчання, а тільки „переходово“ привертало нім. виклади; укр. мова ставала обов'язковим предметом. Але нім. мова „тимчасово“ залишилася аж до 1867. р., хоча незабаром було вже доволі вчителів, що могли викладати по-українськи, появилися перші укр. підручники (укр. читанка для серед. шкільн. В. Ковальського 1852) й навіть 1859. р. повсталася окрема комісія для укладу укр. підручників для серед. шкільн.

Конкордат, заключений 18. VIII. 1855 між папою Пієм IX і цісарем Францом Йосифом I., віддає нагляд над школами консисторіям, шк. наглядачів іменує цісар на пропозицію єпископів. Краєвою шк. радою був наук. департамент при намісництві. З ініціативи гр.-кат. консисторії починають укр. громади масово засновувати укр. школи, і в 1860. рр. українці мають навіть перевагу над поляками. Та повної націоналізації школи не переведено через внутр. австр. обставини: угор. революцією здрушено, конституцію припинено, в Австрії запанувала реакція Баха, що у шкільництві позначилася германізацією: 21. VIII. 1856. р. скасовано обов'язкову науку укр. мови у сх.-гал. школах, нім. мова залишалася не тільки в серед., але й у міських нар. школах. Тимчасом заходами поляків відкрито у Львові 1. поль. гімназію (1858), в чому українці, не без причини, добавували початок польонізації серед. шкільн. у Сх. Галичині.

З програною війною з Італією (1859) падає самодержавний режим; привертена конституція (1861. р.) давала надії на поправу шкільної справи. Але ж після упадку поль. повстання проти Росії 1863. р. та зі зростом москвофільства серед тодішніх українців, яке використовували поляки (А. Голуховський), поляки погодилися з Австрією і стали в Галичині повними панями. Не вважаючи на гострий протест тодішніх укр. послів, цісар санкціонував краєвий закон із 22. VI. 1867. р. про мову навчання в школах, при чому в нар. школах про мову на-

вчання рішав той, хто школу утримував; де частина дітей уживає поль. мови, а частина укр., там мова, яка не є викладава, буде обов'язковим предметом науки. В серед. школах Сх. Галичини нім. мову навчання замінює польська, а укр. стає предметом умовно-обов'язковим (хто зголосяться, той мусить учитися); тільки в нижчих класах акад. гімназій у Львові дозволено на укр. мову навчання (1874. р. поширено на цілу гімназію), крім цього залишено 2 нім. гімназії (Львів, Броди). Змінити цей стан, поширити права укр. мови та заснувати окремі серед. школи чи паралельні класи з укр. мовою навчання можна було тільки за згодою львів. сойму після вислухання погляду дотичних повітових рад, які постійно робили в цьому напрямі вел. перепони. Наслідки цього закону були такі, що українцям за кожную нову укр. гімназію доводилося цілими роками зводити важку боротьбу. Отак здобуто укр. гімназію в Перемишлі (1887), в Коломиї (1893), в Тернополі (1898), в Станіславові (1905), філію укр. гімназії у Львові в 1906. р., нарешті від 1907. р. укр. паралельки при поль. гімназіях у Бережанах і в Стрию. Таким чином, числячи від 1867. р., за Австрії було у Сх. Галичині 57 серед. держ. шкіл, а саме: 7 укр. гімназій (+ 2 паралельки), 50 польських (між ними 39 гімназій + 11 реальних шкіл) та 1 нім. гімназія у Львові (бродську в 1900. р. спольонізовано). Створена законом із 22. VI. 1867, із шир. управленнями, які раз-у-раз зростали, Краєва Шк. Рада для Галичини у Львові запевняла все полякам $\frac{4}{5}$ членів, а українцям $\frac{1}{5}$.

Австр. держ. закон із 25. V. 1868. р. унезалежив школу від церкви, віддавав надзир над нею: а) краєвим, б) повітовим, (окружним) та в) місцевим шк. радам; внутр. устрій нар. шкільництва, склад та компетенцію надзирних органів полишено краєвим законам, а щодо Краєвої Шк. Ради в Галичині, устрій її затверджено 26. VI. 1867. р. Від того часу шк. гал. справи нормують краєві закони. Вони спинюють нормальний розвиток укр. шкільництва, а Краєва Шк. Рада всіма способами проводить у життя польонізаційну систему. В укр. нар. школах поль. мова скрізь стала обов'язкова; введено в життя подвійний тип нар. шкіл: міський та сільський, при чому 1906. р. заборонено дітям зі шкіл сіль. типу переходити до міських, щоб таким чином спинити приплив укр. дітвори до серед. шкіл, на більшекласові укр. школи Шк. Рада рідко давала згоду й т. д. Кривди укр. шкільництва були предметом безстанних скарг, інтерпеляцій та боротьби на соймовій та парламентарній арені; бували спроби для справ шкільництва творити угоди („нова ера“ 1890. р.), але ж наслідки всього цього були невеликі — ні міщанських (краєвих), ні реальних держ.

шкіл здобути не вдалося, укр. школа була або народна — малоукласова сільська, або середня — гімназія, число учнів укр. народности почало значно падати: коли 1854. р. на 100 гімназійних учнів у Сх. Галичині було 42 українців, 40 поляків, 9 німців і 9 жидів, — то від 1867. р. ця пропорція сильно пересувається на некористь українців, і щойно від 1895. р. зростає, хоч до давнього числа ніколи вже не доходить (1907-8 32.06% на 66.90% поляків, куди враховано й жидів). У реальних школах узагалі українців було небагато (1907-8. рр. всього 10.11% на 57.22% поляків та 29.50% жидів).

Учительські семінарії почали були творитися в Австрії 1869. р. і вже 1874. р. дістали свій організаційний статут із 4 роками науки — до 1854. р. були окремі вчительські нім. препаранди, що давали право на вчителів нар. шкіл (у Сх. Галичині їх було 5). Перша вчительська семінарія в Галичині повстала 1871. р. у Львові. Характер цих шкіл (їх було в Сх. Галичині 8: хлоп'ячих 6 і 2 жіночі) був у засаді утравістичний. Закон із 1907. р. постановляє, що мова навчання в учительських семінаріях може бути тільки польська, або поль.-укр., тимто укр. приватні вчительські семінарії не могли діставати права прилюдности. В учит. семінаріях більшість учнів, гол. учениць, теж була польська (1911-12 на 1584 поляків — 966 українців, на 599 польок — 127 українок).

Коли боротьба в парламенті й на місцях не давала поправи, треба було звернутися до приватного шкільництва.

З вибухом світової війни 1914. р. припинили в Галичині навчання всі укр. нар. школи, гімназії й учительські семінарії. Шкільні будинки, здебільша, поруйновано, учителів покликано на війну, старші й жіночі сили виїждували або їх вивезено на захід держави, а то й у табори, де для укр. утікачів повстали згодом нар. школи (Гімнд). У Відні зорганізовано гімназійні й семінарійні курси з нар. школою вправ (1914-15), з науки користали сотні укр. молоді, багато поробило іспити зрілості (понад 300 самих семінаристів), для укр. дівчат-учениць австр. уряд створив окремий захист.

За короткий час своєї державности ЗУНР (1. XI. 1918 — 15. VII. 1919.) справою відбудови шкільництва в Галичині занявся держ. секретаріат освіти; покищо обов'язувала австр. організація шкільництва й австр. пляни навчання, тільки їх прикладено до дійсних нац. відносин. У II. 1919. р. зорганізовано повіт. шк. ради. Щодо мови навчання в нар. школах, то, де була укр. більшість, школи були українські. По містах, де були поль. школи хлоп'ячі й дівочі, їх перемінювано на коедукційні, одні з укр., другі з поль. мовою навчання. Приватні укр. школи удержавнено, в жид. ім. барона Гірша поль. мову навчання на ба-

жання батьків перемінено на жидівську. В неукраїнських школах укр. мова була обов'язкова. Щодо серед., то в містах, де їх було більше, одні переіменовано на укр., другі залишено польськими; де була тільки одна поль. держ. школа, її поступно українізовано. На приватні поль. школи уряд давав дозвіл без перепон, тільки в них укр. мова мусіла бути обов'язковою. Хоч через воєнні події не скрізь можна було вести науку в серед. (а то й нар. школах), то проте вона таки відбувалася. Всіх укр. серед. держ. шкіл 1918. р., враз із учит. семінаріями, було 30 (20 гімназій, 3 реальні школи, 7 учит. семінарій). На Покутті, що було від 26. V. до кін. VII. 1919. р. під рум. окупаційною владою, в нар. і серед. школі залишався австрійський устрій, тільки нім. мову зроблено надобов'язковою.

Польща, занявши в VII. 1919 зах.-укр. землі, залишила покищо в Галичині австр. шк. устрій із львів. красвою шк. радою у Львові на чолі. Проєкт 1. президента красвої шк. ради проф. Цоля передбачував розділ нар. й серед. шкільництва та шк. адміністрації за нац. принципом; закон про воєвідську самоупрау (26. IX. 1922) прийняв цей принцип, але його ніколи не введено в життя.

В II. 1921 красву шк. раду у Львові перетворено на шк. кураторію для цілої Галичини, а коли IX. 1921 виділено краківське воєвідство в окрему шк. кураторію, при львів. шк. кураторії залишилися воєвідства: львівське, станіславське й тернопільське. В повітах уведено повітові шк. ради з інспекторами на чолі, по громадах місцеві шк. ради (шк. дозір) із виключно польським складом або з великою поль. більшістю. В 1933. р. потворено окружні шк. „обводи“ з окружними інспекторами (1 на кілька повітів), касуючи повіт. шк. ради (23 окружних інспекторів).

Після 15. III. 1923 почалася переміна укр. нар. шкіл на польські, а згодом утравістичні, — останні на основі тзв. соймового „кресового“ закону з 31. VII. 1924 (lex Grabski) — проти протестів укр. парламентарного представництва. Згідно з цим законом, укр. й поль. школи одної місцевості лучаться в утравістичні. Закон передбачає шк. плексіцити батьків дітей у шк. віці в справі мови навчання, але ж тільки на території львів. шк. кураторії, Волині й Полісся (не можна ані на Лемківщині, ані в Холмщині), коли перепис даної громади виказує що-найменше 25% українців, а батьки (опікуни) внесуть декларації з легалізованими підписами за 40 дітей укр. народности у шк. віці (за поль. мовою досить декларації, без обов'язку легалізувати підписи, за 20 дітей без огляду на їх народність). Використовуючи цей закон, укр. батьки внесли при 1. шк. плексіциті (1925. р.) коло 100.000 шк. декларацій за 130.000 укр. дітей, а при другому (1932. р. коло 1/4 міль.

декларацій за 350.000 дітей. Зловживання при шк. плексіциті та протизаконні вирішення влади були предметом численних інтерпеляцій і заг. дебат у соймі й сенаті та скарг до Ліги Націй; на скаргу укр. батьків найвищий трибунал вирішив, що в переважному висліді випадків рішення шк. влади було протизаконне. Але ж у висліді майже всі укр. школи у Сх. Галичині таки польські або утравістичні. Як спадало число укр. нар. шкіл у порівнянні з австр. часами, показує ця табличка:

Нар. школи	шкільний рік		
	1911-12	1921-22	1927-28
українські	2.420	2.426*)	745
польські	1.590	2.247	2.325
утравістичні	—	—	1.635
з ін. мовою	20	16	77
разом	4.030	4.689	4.782

*) Крім того, в 1921-22 шк. р. було 79 укр. шкіл на Лемківщині, 443 на Волині, 22 на Поліссі. Цікаво, що на основі статистики з 1925-26 тільки 7% укр. дітей по містах і 28% по селах ходило до укр. школи.

Це число з року на рік падає. Декрет президента Польщі 1930. р. запетрифікував зміну мови навчання на 7 років від часу зміни.

Закон із 11. III. 1932 змінює основно устрій цілого шкільництва в Польщі. Шк. обов'язок у нар. школах триває 7 років (від 7-14. р. життя); нар. школи є тріступневі, найнижчий I. ступінь переводить 1. програмний щабель у перших 4 рр. навчання, II. ступінь переводить 2. щабель у 5. і 6. р. III. ступінь у 7. р. навчання. Для молоді, що сповнить шк. обов'язок — доповняльна освіта до 18. р. життя. До середньої загальноосвітньої, чи фахової школи дає право закінчений 2. ступінь нар. школи. Таким чином, діти нижче організованих сіл шкіль 1. ступня — (1-4 класових) доступу до серед. шкіл не мають.

Цей закон зовсім не передбачає права укр. шкіл, ані укр. мови. Міністеріяльні програми навчання, і давніші, і теперішні, видані вже після реформи шкільництва, зовсім поминають укр. мову, укр. історію та географію. Обіжником із 2. III. 1924. ч. 590/С шк. влада заборонила вживати по школах назви „українець“, „український“, увела назву „руський“, через що на індекс шк. влади попали апробовані й досі вживані підручники зі словами „український“, „українець“, зате в 1933. р. надруковано регіональний лемківський буквар та дальші лемківські читанки, і шк. влада вводить їх, усуваючи з Лемківщини шк. книжки складені укр. літ. мовою.

Була спроба закон про утравізацію (31. VII. 1924) прикласти й до серед. шкіл, і насправді з укр. серед. шкіл почато утравізацію (а фактично польонізацію) від 12-

Мова навч.	перед- шкілля	нар. школи	серед. школи	учит. семинарії	фахові школи	фах. допов- няльні шк.
українська	40 (40)	134 ³⁾ (16)	— —	— —	9 (9)	— —
укр., поль. ¹⁾	3 (3)	2378 (25)	18 (13)	10 (8)	4 (4)	6 (6)
поль., укр. ²⁾	— —	— —	2 —	— —	— —	— —
польська	169 (149)	2307 (55)	113 (55)	43 (15)	166 (140)	116 (6)
єврейська	1 (1)	— —	— —	— —	— —	— —
жид., поль.	1 (1)	1 (1)	— —	— —	— —	— —
євр., поль.	7 (7)	2 (2)	— —	— —	— —	— —
німецька	1 (1)	64 (64)	— —	— —	— —	— —
нім., поль.	— —	27 (13)	2 (2)	— —	— —	— —
інша	4 (4)	— —	3 (3)	— —	— —	— —
Разом	226 (206)	4913 (176)	138 (73)	53 (23)	179 (153)	122 (12)

¹⁾ Перевага предметів укр. мовою. ²⁾ перевага предметів поль. мовою. ³⁾ крім того, 5 укр. шкіл на півн.-зах. укр. землях. Таким чином усіх українських нар. шкіл у Польщі є — 139.

Стан шкільництва Львівської Шк. Округи за мовою навчання (в дужках приватні школи) з 1. XII. 1930.

18. IX. 1925 в перших класах гімназій у Львові, Перемишлі й Тернополі; та наслідком рішучого спротиву батьків і цілого громадянства укр. виклади знову привернено. Зате введено в укр. гімназіях поль. виклад у науці історії, географії й науці про Польщу та для цих предметів попризначувано вчителів поль. народности. Таким чином, чисто укр. досі гімназії стали фактично утраквістичні.

Законом із 11. III. 1932 введено нову важну реформу серед. шкіл, створивши новий тип 4-класових гімназій із кол. 3-6. класи серед. школи, 1. і 2. класу гімназій заступають тепер 5. й 6. класу нар. шкіл; замість 7. й 8. класу гімназії має бути створений 2-річний ліцей (один на кілька гімназій), куди треба робити вступний іспит. Всі нові гімназії — гуманістичного і природничого типу; клас. тип і реальні школи перестають існувати.

Щодо вчительських семинарій, то в Польщі заведено в них 5 років навчання, утраквістичний характер у деяких із них залишено, інші переіменовано на поль., зате з утворених приватних укр. коедукційних курсів (1919) у Львові і в Перемишлі утворено спершу коедукційні держ. курси, переіменовані 1923 на окрему укр. держ. коедукційну семинарію з хлоп'ячою й дівочою школою вправ; 1926 хлопців від науки усунуено, скасовано хлоп'ячу школу вправ і семинарію у Львові зутраквізовано, названо III. держ. дівочою семинарією, 1930-31 на II. перейменовано, а в 1934-35. рр. приділено до польської. У 1929-30. рр. скасовано дівочу школу вправ. Укр. учит. семинарію в Перемишлі зутраквізовано і приділено до польської, а зі шк. роком 1934-5 її зліквідовано. Реформа для освіти майбутніх учителів передбачає: 4 класи гімназії, 3 класи пед. ліцею або 2-літні педагогіі.

В усіх школах тепер звернено особливу увагу на фіз. й держ. виховання, а в поль.

іще й на військову підготову („*przysposobienie wojskowe*“) хлопців і дівчат.

Приватне шкільництво. З прилученням Галичини до Австрії довго існували у Сх. Галичині приватні василянські школи (Львів, Дрогобич, Лаврів), а нижча гімназія Василян у Бучачі дотрималася до 90. рр. XIX в. Та виклад у них був не укр. (спершу лат., потім нім. й нарешті поль.). Крім цих приватних шкіл, уже за австр. часів на поч. XIX в. повстають нові приватні школи (перша — дівоча школа СС. Василянок у Словіті 1817). Статистика з 1843. р. виказує 921 укр. приватних церк. шкіл, які згодом від 1867. р. краєва шк. рада в Галичині поволі покасувала.

Відживає приватне шкільництво аж у 90. рр. XIX в., коли виявилось, що добитися державних шкіл не можна. Тоді починають звертати увагу й на дошкільне виховання (ідея Н. Кобринської на жіночому віці в Стрию 1891), 1892. р. повстає вже (о. Кирило Сілецький) 1. дитячий захист („захоронка“) під управою СС. Службниць (1932-3 в станиславівській гр.-кат. дієцезії їх було до 20). 1900. р. т-во „Руська Захоронка“ (тепер „Укр. Захоронка“), що 1902. р. оснувало перший дитячий захист у Львові. Від того часу справою захистів займаються різні т-ва, СС. Василянки, СС. Службниць, оо. парохі, але ж пед. нагляд над ними має гол. управа „Рідної Школи“. Крім цього, „Рідна Школа“ організує, часто з допомогою ін. товариств, „дитячі садки“ на час літніх робіт (1932-33 їх було 255 у 37 повітах Сх. Галичини).

Від 1898 почала „Рідна Школа“ організувати приватні нар. школи по містах; перша така школа була дівоча міщанська (виділова) школа (від 5. класу вгору) у Львові, при якій утворено курс укр. мови й літератури для дівчат із міських поль. шкіл; 1907. р. повсталала школа вправ при учит. дівочій семинарії „Рідної Школи“, що

існувала від 1903. р.; перша укр. школа „Рідної Школи“ на селі повстала в 1906. р., від 1908. р. число приватних шкіл постійно зростає (до 1915 було їх 16). Крім цього, міщанську (виділову) дівочу школу утримували (до 1906) СС. Василянки в Яворові.

Рівночасно починають повставати приватні вчит. семінарії й гімназії: у Львові дівочі вчит. семінарії („Рідної Школи“ 1903, СС. Василянок у Яворові 1906), ліцей т-ва „Укр. Інст. для дівчат“ у Перемишлі (1917-18 — 1921-22 переіменований поступнево на дівочу реальну гімназію); гімназії (СС. Василянок у Львові 1906; „Рідної Школи“ в Рогатині 1907, в Яворові й Копичинцях 1908, в Бузьку й Городенці 1909, у Збаражці 1910).

З ініціативи Нар. Комітету для розбудови укр. прив. шкільництва створено 1910. р. „Краєвий Шк. Союз“ із представників централь укр. товариств і політ. партій (на чолі проф. Грушевський), при чому КПС займався серед. школами, УПТ — (Рідна Школа) нар. й учительськими семінаріями. В 1911-12 КПС мав 8 гімназій із 1931 учнями та 2 вчительські семінарії із 136 учнями. З ініціативи КПС повстало дві нар. школи 1910-11 і одна 1912. У часі світової війни КПС завер, а його школи перебрала „Рідна Школа“ (УПТ). За ЗУНР зруйновані за війни укр. приватні школи трохи відреставровано, і всі вони законом із 10. II. 1919 стали державні. Праця „Рідної Школи“, що від 3. VI. 1920 стала керманічкою укр. приватного шкільництва й верховним органом у всіх укр. шк. та виховних справах, — починається широко щойно з прилученням Схід. Галичини до Польщі. Коли з воєнного лихоліття утрималося всього 7 нар. приватних шкіл, у 1921. р. число їх зросло вже до 18 (8 у Львові, 10 у краю), то в 1923 р. їх уже було 38 (зі 126 класами і 4.649 учнями). Але ж рівночасно 1923-4. рр. шк. влада закрила 19 із них, дозвіл на нові затягала, а то й відмовляла. Тимто, використовуючи постанови кол. австр. шк. реґуляміну, укр. батьки почали оснóвувати тзв. „збірні лекції“ без урядової концесії (основано 47). Тому, що виданий 11. III. 1932. р. закон про приватні школи не передбачує „збірних лекцій“, довелося використати § 9 цього закону про „навчання дома“, рівновартне з навчанням шкільним. Діяльність шк. приватної організації зазнає весь час великих перепон від шк. і адмін. влади. Шк. влада старалася провести в укр. приватних школах поль. урядування; законом із 31. VII. 1924 в укр. приватних школах більшеклясових (почавши від триклясових) і в середніх, крім обов'язкової поль. мови як предмету, історії й географії та науки про Польщу мусять учити поль. мовою; закон із 11. III. 1932. р. про приватні школи вводить узагалі великі ускладнення щодо оснóвування приватних шкіл, їх ведення й добору учителів, при чому зовсім не

бере під увагу прав нац. меншин — тимто влада закрила деякі школи та казала звільнити зі служби чимало вчителів. А проте в шк. р. 1932-33. було 31 шкіл „Рідної Школи“: 10 — семиклясових, дві — шестиклясові, 6 — п'ятиклясових, 5 чотириклясових, 2 триклясові, 2 двоклясові, 6 одноклясових; у всіх цих школах училося 5.394 дітей. Крім цього, СС. Василянки мали 3 школи вправ при своїх учит. семінаріях і одну 4-класову школу.

З відновлених після війни 6 приватних укр. гімназій (права державних гімназій, наділених їм укр. владою, Польща не визнала) не втрималася тільки копичинська, зате повстало згодом 5 нових та ще оснóвано в різних часах гімназійні курси (11), з двох учительських семінарій відновлено одну (Львів) й засновано (1919-20) — 3 і ще 2 семінарійні курси (закриті політ. владою 1924. р.) та 3 матуральні семінарійні курси. В 1923-4. повстає одна жіноча гімназія гуманістичного типу та хлоп'яча вчительська семінарія (Львів), що перетривала до 1930. р. В 1930. р. міністерство замкнуло (враз із одною державною в Тернополі) 2 гімназії „Рідної Школи“ (реактивовані 1931) — зате гр.-кат. ординаріяти відкрили там „малі семінарії“. Після різних перемін у шк. р. 1932-3. було 10 гімназій „Рідної Школи“. Крім того, є ще дівочі приватні гімназії „Укр. Інституту для дівчат“ у Перемишлі та СС. Василянок у Львові, вчительські семінарії „Рідної Школи“ (3) і СС. Василянок (3). Гр.-кат. митр. ординаріат утримує 2 малі семінарії, ОО. Василяни одну гімназію, крім цього удержують вони філ. й теол. студії.

Крім цих шкіл, укр. громадянство утримує фахові школи: торговельну школу т-ва „Просвіта“ у Львові, передачу 1924 „Рідній Школі“, садівничо-городничу школу „Просвіти“ в Милованні (від 1909), молочарську школу в Стрию („Маслосоюз“ від 1926), „приватні коедукційні рільничогосп. курси“ зі зразковим господарством у Шибаліні б. Бережан (1933); тут є й метеорологічна стація.

Для виховання укр. ремісників існують у більших містах окремі фахові школи тзв. трілітні фахово-доповняльні школи „Рідної Школи“ (5); крім цього, є фахові укр. школи з роботнями: 3-літня фахова жіноча кравецька й білизнярська школа кооперативи „Труд“, середня фахова жіноча кравецька й білизнярська школа СС. Василянок у Львові, 3-літня шк. кравецька робітня для дівчат у Перемишлі „Союзу Українок“; (від 1928) при „Укр. Захоронці“ в Бориславі є 3-літня концесіонована школа шиття та крою СС. Службниць; у зв'язку з ліквідацією вчительських семінарій СС. Василянки вводять у життя у Львові (від 1934) учительську семінарію для дошкілля.

Приватне укр. шкільництво існувало й

поза укр. етногр. територією. Політ. еміграція, що опинилася, у зв'язку з воєнними подіями, на заході Європи, взылася до організації курсів та шкіл. По таборах інтернованих вояків було в рр. 1919-23. багато всяких курсів, із яких мали добру організацію головно таборові школи та курси в таборах ЧСР, організовані укр. старшинами (матуральні курси в Нім. Яблонному 1919-23, в Ліберні 1920-21, в Йозефові 1921-24; школа грамоти в Нім. Яблонному 1919-20, курс грамоти 1920-21), а далі в Подєбрадах і Празі (матуральні курси; укр. гімназія, перенесена 1925 до Ржевниці), і таксамо в таборах у Польщі (Каліш — юнацька школа 1921-24 й гімназія від 1921). Велику вагу мали зокрема різні фахові курси (шоферські, гарбарські й т. д.), що їх улаштувала Укр. Сел. Спілька (1923-25), пізніш Укр. Громада (1932) у Празі, й таксамо в таборі в Каліші (1925-6 — шоферські). Є ще укр. народні емігрантські школи в Польщі й у Франції.

Окреме місце між шк. організаціями займають таборові школи, що їх організував СВУ по таборах полонених українців у Австрії й Німеччині (1915-1918). Та коли фрайштатська організація полонених зорганізувала була тільки школу грамоти, то в таборах Німеччини, гол. в Раштаті й Зальцведелі була повна 6-класова нар. школа (семестер тривав 3 місяці, учителями були полонені вчителі або австр. українці, співробітники СВУ), в Вецлярі 4-класова; 1917 в Зальцведелі відкрито міщанську школу для тих, що скінчили таборову нар. школу. Із цих шкіл вийшли цілі сотні свідомих нар. робітників.

Література: Helfert J. A., Die Gründung der österreichischen Volksschulen durch Maria Theresia, Prag, 1860; Baranowski A., Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicyi od 1772-1895, Lwów, 1897; Павенцький Ант., Початок і розвій шкільництва на Русі, Львів, 1900; Światłomir, Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów, 1772-1902. Львів, 1904; Buzek J., Rozwój stanu szkół średnich w Galicyi w ciągu ostatnich lat 50 [1859-1909], Lwów, 1909; Созанський Ів., До історії нар. шкільництва в рр. 1821-38 [„Учитель“], Львів, 1909; Баран Ст., З поля нац. статистики гол. серед шкіл, Львів, 1910; Wojnagowski T., Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft, I, Відень, 1921; Біленький Яр., Укр. приватні школи в Галичині, Львів, 1922; Lehnert S., Szkolnictwo w Małopolsce, Lwów, 1924; Федорович К., Укр. школи в Галичині у світлі законів і практики, Львів, 1924; Герасимович Ів., Укр. школи під поль. владою, Станіславів, 1925; — На тривогу!, Львів, 1929; Андрохівич Амв., Образки з історії серед. шкільництва в Галичині в XVIII і XIX в. [Записки НТШ, том 100], Львів, 1930; Филчп. У. З. Е. III.

чак Ів., З історії шкільництва на зах. Бойківщині (від 1772-1930), Самбір, 1931; Ясінчук Л., 50 літ „Рідної Школи“, Львів, 1931; Ministerstwo W. R. i O. P., Szkoły Rzeczypospolitej Polskiej w r. szk. 1930-31, Warszawa, 1933.

Ів. Герасимович.

Закарпаття. З поч. XIX в. на Закарпатті („Підкарпатська Русь“ і Сх. Словаччина) мали українці церк. школи (дяківки). З переведенням дуалізму 38. стаття закону з р. 1868. давала всім націям право на свої школи, але ж 80. стаття того самого закону говорить про оснування держ. мад. шкіл скрізь там, де того вимагає держ. інтерес. А що помадаршена інтелігенція сама сприяла мад. мові, то скрізь мад. школи почали витискати „дяківки“. Коли ще 1881. р. було 349 укр. церк. шкіл, то 1899. р. вже тільки 88, 1906. р. — 23 укр. і 108 мад.-укр. Закон Аппонія з 1907. р. зaborоноє не-мад. народам Угорщини мати свої школи, й від того часу залишилося тільки 107 мад.-укр. церк. шкіл, де вчили тільки хіба цєл. грамоти, при чому з року на рік їх меншає: 1914 — 47, 1915 — 18. Держ. школи були тільки мадарські.

Розріст укр. шкільництва на Закарпатті починається від його прилучення до ЧСР. Ще 1918. р. не було ніодної чисто укр. школи, а вже 1931-32. рр. було на „Підкарпатській Русі“ на 727 — 425 укр. шкіл, з них переважна часть — державні, а тільки 61 церковна (1934. р. — вже укр. 450 шкіл із 90.636 дітьми і 1.763 вчителями). На Сх. Словаччині було 1931. р.: 6 держ. шкіл із „руською“ мовою навчання, а 95 гр.-кат. церк. шкіл.

Нормальний розвиток укр. нар. шкільництва спняє тзв. „язиковий вопрос“ на Підкарпатті (мова навчання у школі — укр., рос. або язичіє, „тутайщина“ або місцеві говори); він сприяє оснуванню чес. шкіл (1934. р. — 154 з 20.272, здебільша, жид. дітьми й 507 учителями) коштом укр. шкільництва.

Крім нар. шкіл, є ще, гол. по містах, дитячі захистки („школки“) на Підкарпатській Русі (1931-32 — укр. 45 на 43 чес., 13 мад. і 1 нім.). Укр. міщанський шкіл (тут звуть їх „горожанськими“) є 16 (усіх у краю є 18; при українських є чес. й мад. паралельки).

Серед шкіл має „Підкарпатська Русь“ 4 — реальні гімназії з чес. (3) або мад. (1) паралельками, при чому й тут дається в знаки „спір за мову“, й тільки в одній гімназії (Берегово) викладава мова чисто укр. (офіційально повинна бути скрізь „подкарпаторуська“ на основі граматик і правопису Ів. Панькевича). В усіх серед школах із кін. 1931-32. рр. було 1.133 укр. учнів. Учительських семінарій налічує „Підкарпатська Русь“ 3: державну (з „язичієм“ і з чес. паралельками) в Мукачеві і 2 церковні

(чоловіча й жіноча) в Ужгороді; укр. учнів у 1932 — 323, учениць — 174.

З фахового шкільництва згадаємо укр. торг. акад. (Мукачево), 2 укр. торг. школи (Ужгород, Севлюш), 2 промислові столярські школи (Ужгород, Ясіня), та металургічну (слюсарську) школу (Севлюш). Крім того, є ще держ. інститут для глухонімих, поправчий інститут, для сліпих і окремі помічні класи: для дітей-калік, для занедбаних дітей; усі ці установи мають укр. мову навчання, та бувають у торговельних школах то час. (Ужгород), то мад. (Мукачево) паралельки.

По різних школах бувають вечірні курси для неграмотних, курси господарські й вищої освіти для вчителства. Учителство Підкарпаття було спершу мад.-москвофільське; та 1929. р. 27 укр. учителів вийшло зі спільного вчительського товариства й заснувало самостійне т-во „Учительська Громада“, яке обіймає переважну часть „підкарпаторуського“ вчителства (число членів 1934. р. 1.318, із них середньошк. професорів 28).

Література: Г у с н а й Ю., Шкільництво на Підкарпатті („Праці Укр. Пед. Т-ва в Празі“, I), Прага, 1932; *Mimořádné Zprávy st. úřadu statistického republiky Československé, ročník III (1933) č. 1-12: Školství v rep. ČSR v desetiletí 1921/22-1930/31; Školství na Podkarpatské Rusi v přítomnosti, Praha, 1933.*

А. Артимович.

Буковина від 1775. р. За молдавського панування на Буковині були тільки початкові школи при монастирях, призначені, здебільша, для нижчого духовенства. З переходом під Австрію (1775) довгий час справа не міняється, „дяківки“ існують далі, але ж число їх падає (1792 — 32 школи; 1840 — 13). Австр. уряд починає поволі творити нім. школи (1808 — перша на Буковині гімназія в Чернівцях), для кандидатів дух. стану волоські (1827 богословська школа для підготовки духовенства). Від 1786-1849 Буковина ділила щодо школи долю Галичини, по містечках повстають поль. школи.

Про самостійний розвиток нар. шкільництва на Буковині можна говорити щойно від 1869. р., коли законом із 14. V. всі школи перейшли під управу держави: вже 1870. р. їх налічувано — 116, 1896 — 335, з того чисто укр. 131, 34 укр.-нім., укр. рум. і т. д., разом 165 із 313 класами, де вчилосся до 20.000 укр. дітей. Розвиток шкільництва йде впарі зі зростом політ. значіння українців у краю: 1895. р. українці дістають для укр. шкіл при красній шк. раді окремого референта (Ом. Попович), що у 1910-11. рр. довів до 216 чисто-укр. шкіл і мішаних 8 (супроти рум. 177, нім. 82, поль. 12, мад. 5) із 39.796 учнями й 800 укр. вчителями; на 122.614 дітей, обов'язаних до школи, не по-

бирало перед війною науки тільки 4.060 (себто 3-03%).

Міські школи були, з огляду на жид. населення міст, спершу нім., пізніш у 90. рр. XIX в. поутворювано переходові нац. класи (1-2) в Чернівцях, які, з утворенням окремої укр. шк. інспектури (1906) переменіно на українські (4 школи в Чернівцях). Були ще нар. школи (дівочі і хлоп'ячі) в Чернівцях, що їх утримував гр.-правосл. рел. фонд, із укр. й рум. мовою навчання. Підчас війни шкільництво зовсім занепало, але ж для втікачів із Буковини організовано школи на заході австр. держави (Дол. Австрія, Чехія, Зальцбург).

Серед шкільництво було спершу німецьке (від 1851. р. в чернівській гімназії вчили укр. мови, від 1872 для українців правосл. віри й релігії по укр.; гр.-кат. вже давніше). Щойно 1896. р. відкрито 1. нижчу укр.-нім. гімназію в Чернівцях, перетворену 1905. р. на вищу (перед війною число учнів доходило до 400). Крім Чернівців, була ще одна нім.-укр. гімназія (в Кіцмані, від 1904). укр. у Вишніці (1908. р.), та приватна реальна гімназія в Вашківцях. Усіх учнів українців у серед. школах перед війною налічували — 1194. В деяких нім. серед. школах (жіночий правосл. ліцей у Чернівцях, правосл. й реальна школа в Чернівцях, гімназія в Сереті) укр. мова для українців була обов'язкова.

Заснована 1871. р. вчительська семінарія хлоп'яча, доповнена 1872. р. відділами (що другий рік нова класа) для дівчат, була теж нім. Міщанських шкіл на Буковині не було, тимто для вчительської семінарії створено приготовний курс (2 роки), де згодом декількох предметів почали вчити краєвими мовами. Щойно 1910. р. утворено три рівнорядні укр., рум. й нім. відділи на хлоп'ячому відділі (класа через рік) учительської семінарії, після чого можна було сподіватися такого поділу згодом і для дівочого відділу (він до війни залишився нім.). Та покищо т-во Укр. Школа в Чернівцях утворила (1907) цілу приватну укр. вчительську семінарію для дівчат.

З приходом румунів, від 11. XI. 1918, починається нищення укр. школи. З початком 1919. р. зроблено славний „перегін“ укр. нар. учителів із півд. частини Буковини на північ-захід і відразу переменіно 38 укр. шкіл із 5556 учнями на рум. На основі офіційної рум. статистики з 1922-23 було ще на Буковині 155 укр. шкіл (391 рум., 47 нім., 27 жид., 23 поль., 2 мад.), та укр. школи мали вже на половину рум. мову навчання. Заведений 1919 стан облоги в укр. частині Буковини не дав змоги укр. населенню протестувати проти румунщення шкіл, автім школи румунізовано „за власною згодою населення“... Та проте до 1924. р. українців уважали ще офіційно за нац. меншину, який на основі рум. конституцій (1. XII. 1918, 29. III. 1923) належать-

ся нар. нац. школи. Та з законом із 26. VII. 1924 українці ставали „румуними, що забули свою рідну мову“, від 1. IX. 1925 румунізація укр. школи йде інтензивніше, доки з 1927. їх усі не зрумунізовано (всі вчителі мусіли виказатися держ. іспитом із рум. викладової мови). Шойно зі скасуванням стану облоги XI. 1928. р. виринула змога боротися за українську народню школу. Від 20. XII. 1928 — 3. I. 1929 по цілій укр. частині Буковини відбуваються великі віча в справі привернення укр. мови навчання у школах (94 громади склали яких 10.000 підписів). Цей рух перекидається й на Басарабію (що в рр. 1920-27 мала шк. автономію, й до 120 укр. шкіл). Але в відповідь на всю цю акцію прийшов тільки закон із 31. XII. 1929, яким у школах із укр. більшістю учнів заведено в нижчих класах 8 год. укр. мови (6+2 год. правосл. релігії), в вищих — 6 (4+2), при чому з кінцем 1931. р. введено ці години в наук. шк. плян та визначено для укр. мови окремих (2) інспекторів. З приходом із 1934 до влади ворожого українцям уряду лібералів і ці куцї здобутки на полі шкільництва на Буковині чекає ліквідація.

Рівночасно з нар. школами йде нищення укр. серед. шкільництва. Укр.-нім. гімназію в Чернівцях перемінено 1919 на укр. ліцей, де вже введено деякі предмети рум. мовою, але вже 1922 перемінено його на рум. школу і 1924 скасовано обов'язкову науку укр. мови. Те саме сталося з гімназією в Кіцмані, яку закрито з приходом румунів у XI. 1918 й відновлено 1920 вже як румунську, в Вижниці (1921), з укр. відділом учительської семінарії в Чернівцях (1924) — так само 1921 розгнано двічат із семінарії „Укр. Школи“, приділивши їх до держ. семінарії. Якийсь час (1919-23) була ще приватна укр. жіноча гімназія в Чернівцях — теж скасована.

Єдина висока школа на Буковині (нім. університет, заснований 1875) мала катедру укр. мови й письменства (1875-1918), перетворену 1920 на катедру порівняльної історії слов'янських літератур. Були ще від 1898. р. укр. катедри на богословським факультеті, утворені 1875. р. з богословської школи, але 1918. р. їх покасовано. Число укр. студентів на чернівцям унів. 1910-11 було 207 на 279 румунів, 451 жидів, 124 німців, 55 поляків. Тепер їх із Буковини й Басарабії (з факультети — без медицини) студіює до 150. На богословському факультеті було до війни щороку 25-30 укр. богословів (з них 25 у інтернаті).

Порумунізовано й фахові школи (сільгосп. в Кіцмані, кошикарська в Сторожинцях, різьбарська в Вижниці, ткацька в Чернівцях). Українське шкільництво на Буковині належить тепер уже до історії.

Література: См аль-Стоцький Ст., Буковинська Русь, Чернівці, 1897; Карбулицький Іл., Розвій нар. шкільництва на

Буковині, Вашківці, 1907; Сімович В., Укр. шкільництво на Буковині [„Праці Укр. Пед. Т-ва в Празі“, I], Прага, 1932.

В. Сімович.

Півн.-зах. землі від 1916. р. Укр. шкільництво на півн.-зах. землях започаткували в 1916-18. рр. підчас нім.-австр. окупації УСС та СВУ. На Волині повстала вже 1916. р., завдяки УСС (Гн. Мартинець), перша „чотирикласова укр. нар. школа“ в Володимирі (20. V. 1916); пізніш основано в повіті 48 шкіл, де вчили, здебільша, УСС. Для вчителів у V. 1916 відбулися в Володимирі курси. Одночасно СВУ, за згодою нім. влади окупованих сх. земель (Обер-Ост), організував нар. школи на Холмщині (з Підляшшям) і Поліссі, де вчили полонені синьожупанники, СС з нім. таборів полонених і місцеві інтелігенти. Від зими 1916 до осені 1918. рр. було на півн.-зах. землях коло 250 укр. шкіл. Щоб підготувити для цих шкіл учителів „комісаріят освіти Холмщини, Підляшшя й Полісся“ (комісар Карпо Дмитріюк) зорганізував у Бересті вчительські курси. Всі ці школи поль. влада закрила, і взагалі всі укр. школи поступево никнуть. В рр. 1927-28. нар. шкіл на Волині було 1.185 — між ними з поль. мовою навчання 375, з поль. мовою навчання й укр. як предметом 348, з чес. і укр. мовою як предметами 2, з ін. мовами як предметом 17, — усіх поль. шкіл уже було 742; двомовних шкіл було: поль.-укр. 417, поль.-чес. 4, шкіл із викладовою українською мовою було всього 5.

Всього вчилися 480.272 дітей, одна школа припадала на 95 дітей; укр. дітей училося 338.127 (70%), польських 72.279 (15%); одна польська школа припадала кругло на 63 дітей, одна укр. школа на 33.812 дітей. До того утраквістичні школи (здебільша, на папері; дві третини були вл. польські з укр. мовою, як предметом) були нижчого типу — одно-дво-і три-класові. В 1931. р. на 2.213 учительських сил українців було 536, поляків 1.535, росіян 79; з того 60% некваліфікованих, що укр. мови не знали. В кін. 1932. р. почався за укр. мову навчання масовий плєбісцит, що проходив із різними перешкодами й покінчився тим, що укр. шкіл не дали.

На Поліссі в 1929-30. рр. було держ. шкіл 1.004, ні одної з укр. мовою навчання, а тільки в 38 учили укр. мови як предмету; утраквістичних, поль.-українських шкіл було 3.

На Холмщині й Підляшші, на основі закону з 1924. р., укр. мова по школах недопушена. Релігій на Поліссі й Холмщині з Підляшшям учать правосл. священники, з малими винятками, рос. мовою. Так воно й на Волині, хоч — проти волі населення.

Державних загально-освітніх і фахових укр. шкіл (між ін. учительських семінарій)

нема на всіх півн.-зах. землях ні одної. У кременецькій дух. семінарії викладовими мовами є поль. і рос. Середні школи всі геть-чисто польські.

Приватне шкільництво натрапляє на вел. перешкоди. Поширити свою діяльність на цих землях „Рідній Школі“ не дозволено. На Поліссі влада не дозволила закладати гуртки „Рідної Школи“. На Холмщині й Підляшші нема ні одної укр. приватної школи; на Поліссі — 1 (в Бересті, заснована 1924). На заснування укр. приватної гімназії в Бересті (1927) влада дозволу не дала. На Волині є одна приватна укр. нар. школа в Рівному. Укр. приватних гімназій із правами державних на Волині є три (Луцьк, Рівне й Кременець) — всі вони коєдукаційні. Укр. жіночу гімназію в Дермані, засновану 1921. р., та укр. приватну вчительську семінарію, засновану там таки 1921. р., влада закрила.

У справах розвитку рідного шкільництва відбувся 26. IX. 1926. р. в Рівному „І. освітній з'їзд“ волиняків і холмщан, прийнято низку резолюцій, між ін. у справі признання „Рідної Школи“ у Львові зверхником усіх приватних укр. шкіл, але реальних наслідків з'їзд досі не дав. Та „Рідна Школа“ у Львові взагалі несла укр. шкільництву на Волині допомогу.

Тепер селяни деяких сіл утримують приватних учителів, які вчать їх дітей по хатах „дев'ятками“. Фахове навчання сел. дітей теж зустрічає величезні труднощі: дозволу на курси кооперативні (для склепарів), крою та шиття і т. п. майже не вдається одержати. Кілька таких курсів встиг перевести „Союз Українок“ у Рівному.

В. Острівський.

Змагання за високу школу в Галичині XIX-XX. вв. З переходом Галичини під Австрію уряд заснував для потреб Сх. Галичини у Львові унів. ім. Франца І. 1817. р., спершу з лат., опісля з нім. викладами, а 1849. р. була вже на ньому кафедра укр. мови й літератури (Я. Головацький). Так само тоді заведено кафедру пасторальної теології, догматики, катехитики й методики, 22. III. 1862. р. на правничому факультеті дві кафедри з укр. викладовою мовою. Університет був подуманий для потреб Схід. Галичини і зокрема для українців (поляки мали університет у Кракові). А проте згодом цей університет набрав характеру утравквистичного. Що львів. унів. мав служити потребам обох народів — найкращий доказ на те соймове внесення посла Любоміського 1861. р. на скасування нім. викладів і заведення поль. і укр. викладів у відповідній пропорції („w stosunku słusznym“). Коли в Австрії привернули конституцію, 1867. р. почалася в цьому напрямі боротьба, ведена гол. в соймі, який остаточно 11. IX. 1868. р. ухвалив, не вчажаючи на спротив укр. послів, негайн.

вести поль. викладову мову на цілім унів., укр. виклади залишити на тих кафедрах, що вже були, а для ін. уводити укр. викладову мову „в міру можливости та потреби“ (доценти самі вибирають собі мову для викладів, іспити складають студенти в мові, яку виберуть самі) — та цісар цієї ухвали не санкціонував. Справа виринула на соймі 20. X. 1869. р. у зв'язку з укр.-поль. угодою у проєкті Ю. Лаврівського (обидві мови викладові; до укр. правничих кафедр — нові укр.; на філ. факультеті 7 укр. кафедр, згодом решта) — але справа ця впала враз із угодою. Тимчасом ціс. розпорядок із 7. VII. 1871. р. касує всі обмеження щодо укр. й поль. викладів, та рішає, що на майбутнє на кафедри можна покликувати тільки таких доцентів, що знають обидві мови. Цей неясний розпорядок не впорядкував університетської справи: університет швидко спольонізовано, габілітації українців на доцентів натрапляли на вел. труднощі. А проте перед війською укр. мали на львів. унів. 8 кафедр і 4 доцентури.

В 1889. р. починає за рівноправність на університеті, а далі за укр. унів. боротьбу укр. студентство. З того часу вона набирає щораз гостріших форм (бійки між поль. і укр. студентами 1900-10., сецесія 1901. демонстрація 1907., вбивство А. Коцка 1910. р. й засуд укр. студентів на в'язниці) й переходить до сойму й парламенту (гл. Україна — Історія Галичини 1772-1918). Під натиском укр. послів австр. уряд рішився 1912. р. заснувати укр. унів. — але ж війна цьому перешкодила.

Заняття Львів. поляки покасували всі укр. кафедри й доцентури, а розпорядок із дня 14. VIII. 1919 дозволяв на вступ до унів. тільки тим, що служили в поль. армії, і що є поль. громадянами. Тоді укр. громадянство почало влаштовувати для своєї молоді унів. курси. За цю справу взялося (IX. 1919) НТШ, опісля Товариство укр. наук. викладів ім. П. Могилі й нарешті Ставропигійський Інститут. Але влада всі ті курси заборонила. Вичерпавши легальні засоби, рішено організувати курси таємні (1920) з 3 видлами: філософічним, правничим і медичним. Вони тяглися до VI. 1921, та вже в VII. 1921 переорганізовано їх у таємний унів. на зразок зах.-європ. унів. (1. ректор В. Щурат; всіх кафедр 54; студентів 1.260).

На студентів і професорів пішла поліційна нагірка, та проте унів. розвивався і 1922-23 було вже 65 кафедр і до 1.500 студентів. У зв'язку зі систематичним переслідуванням студентів і професорів сенат унів. вніс меморіал до Союзу Народів (15. XI. 1922) — за той час студії на укр. унів. признавали закорд. унів. Щоб спаралізувати діяльність таємного унів., Польща законом (26. IX. 1922) про тзв. воевідську автономію зобов'язується (стаття 24. і 26.) найближче до кін. 1924 заснувати держ.

укр. унів. Маючи це на увазі, укр. чинники вислали 30. VI. 1923 петицію до поль. сойму та сенату, пропонуючи удержавлення укр. унів., а 28. VII. 1923 укр. парламентарна репрезентація з Волині зголосила в законодавчих установах наглий внесок у справі негального поладнання цієї петиції. Та сойм наглисть внеску відкинув і передав цілу справу освітній комісії. Водночас укр. наук. та гром. чинники внесли до поль. влади на затвердження статут т-ва п. н. „Кураторія укр. вис. шкіл у Львові“, та 24. VII. влада відослала цей статут незатвердженим. Проти цієї постанови внесено відклик до міністерства внутр. справ, міністерства освіти й ради міністрів, а тимчасом „Кураторія“ існувала далі (голова В. Деякевич). Відтепер переслідування унів. прийняли вже ін. характер: проти всіх урядовців українців, що були професорами на укр. унів., влада наказала розпочати дисциплінарне слідство, на студентів і унів. керманічів спадали адмін. кари, атмосфера в унів. ставала чимраз більше нестерпна, тимто під кінець 1925. р. працю на укр. унів. на необмежений час припинено, все унів. майно передано поодиноким установам, бібліотека й інститути перейшли до НТШ у Львові. Накінець декілька дат: 2. ректором був Маріян Панчишин, 3. і останнім 6. Давидяк; мед. відділ мав тільки два перші роки теор. навчання, на дальші мед. студії, що входили в обсяг 2. й 3. рігорузу, студенти мусіли виїжджати за кордон. Університет видав цілу низку докторських дипломів і перевів сотні іспитів.

В рр. 1922-23 поль. влада почала переговори про укр. унів., але ця справа розбилася.

Укр. політехнічну вис. школу зорганізовано з поч. акад. р. 1921-22. Недостача відповідних приміщень і наук. засобів довела до того, що на політехніці можна було відкрити тільки 1. рік техн. студій з самими заг.-теор. предметами. У 1922-23. р. введено на політехніці три відділи (машинний, лісовий і загальний), зорганізовані на зразок данцізької політехніки й пршібрамської акад. в ЧСР (лісовий відділ). Усіх студентів на політехніці 1922-23. акад. р. було 64; після 1. року студій на укр. політехніці укр. студенти виїжджали докінчувати студії за кордон (здебільша, до Данцігу). Ректором політехніки був інж. В. Лучків. Політехніка припинила діяльність 1925. р. з тих самих причин, що й унів.

На основі прав, які гр.-кат. Церкві дає конкордат, заходами митр. А. Шептицького утворено 1928 для студентів богословів високу богословську школу при дух. семінарії, „Гр.-кат. Богословську Академію“ з 5-річним курсом студій (філософічний і теологічний відділи). В акад. р. 1933-34 було 319 студентів, і 24 професорів (ректор о. проф. др. Й. Сліпий). У програму академії входить і декілька небогословських наук.

Та коли не вдалося укр. громадянству досі здобути для зах.-укр. земель високої світської школи, здобула її укр. політ. еміграція з Галичини, Буковини та Наддніпрянщини. 1921. р. повстає в Відні заходом „Союзу укр. письм. і журналістів“ „Укр. вільний університет“ (гл. том III, стор. 1018), перенесений до Праги 1923. р., єдина укр. висока школа, що збереглася ще 1934. р. на території ЧСР; дві ін. вис. школи: укр. політехніка (Укр. Госп. Академія в Подєбрадах), заснована 1922 (гл. том I, стор. 835), і Укр. Вис. Пед. Інститут ім. М. Драгоманова — з 1933. р. (гл. том II, стор. 1007) перестали існувати як школи, лише професура веде наук.-дослідчу роботу. Укр. Госп. Академія оснувала 1933. р. „Укр. Техн.-госп. інститут“ позаочного навчання.

Література: Finkel L., Historia uniwersytetu lwowskiego, Lwów, 1894; O b s e r v a t o r, Справа укр.-руської університету у Львові, Львів, 1899; Дністрянський Ст., Права руської мови у Львів. унів., Львів, 1902; Назарук О., Хроніка руху укр. акад. молодіжи у Львові [альманах „Січ“], Львів, 1908; Вінцковський Т., Йосиф II. чи Ян Казимир, Львів, 1912; За укр. унів., Львів, 1912; Барвінський Б., Предтеча унів. ім. Франца I. у Львові, Львів, 1917; Мудрий В., Боротьба за огнище укр. культури в зах. землях України, Львів, 1923; Сліпий Й., Гр.-кат. Богословська Академія й її статут, Львів, 1924; Korduba M., Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu [Biuletyn polsko-ukraiński, 4], Warszawa, 1934.

В. Мудрий.

Право. *Княжа доба.* Вже в доіст. добі предки укр. народу витворили багато норм нар., звичаєвого права. В їх основі лежали: в публічному праві — принципи народоправства, у приватному — рівноправності в спільнородовому житті та змагання до індивідуальної автономії у приватному житті. Устрій життя в родових та племінних зв'язках та у примітивних племінних державах України в доіст. добі мав багато спільних рис із устроєм життя ін. слов. народів, а де в чому й зі ст.-герм. світом.

Напередодні своєї історії укр. племена жили на своїй незмінній території, в примітивного типу державах — „землях“, де існував уже гол. город, як укріплений центр політ. й торг. життя, та менші міста — пригороди. На чолі держави — землі стояли нар. збори — віче гол. города, воно тримало у своїх руках владу в державі; подекуди були й виборні князі місцевого походження. Серед цих земель центр. місце займала держава племена полян, що звався й „Русь“, із гол. городом Києвом над Дніпром. Ця примітивна земля-держава в IX в. перетворюється в нормальну держа-

ву київську, й завершує в X-XI в. свою держ. організацію. В устрою її злучилися принципи давнього народоуправства з новим князівсько-дружинним порядком, що виник через реорганізацію примітивної держави в нормальну. Її держ. владу репрезентували: віче, князь та княжа рада.

Віче, що в доіст. часах складалося зі старших, ліпших людей землі, перетворилося згодом в установу, де брало участь усе повноправне населення держави. Компетенція віча обіймала всі функції держ. влади, але найголовніші були: вибір князя, договір із князем та рада з ним у важливих держ. справах. Віче не мало періодичних зборів, збиралося на заклик князя. При незгоді з князем виступало проти нього, могло його скинути й шукати іншого.

Князь, що у примітивній державі займав другорядне місце, з організацією нормального держ. життя перейшов, поруч віча, на перше місце в державі. Держ. влада поділялася між ними на підставі договору, який укладало віче з князем; віче передавало князеві всю повноту влади з умовою, що він її буде виконувати на підставі волі народу, висловленої договором. Звичайно, князь був носієм і виконавцем усіх функцій держ. влади: законодавчої, судової, адміністративної, стояв на чолі власної дружини й війська цілої держави та правив державою через своїх функціонерів. Поруч із центр. владою на місцях (у городях, пригородах, селах), існувала місцева нар. самоуправа, яка найдовше зберегла риси родового та племенного устрою життя.

При князді, була, як його дорадчий орган, княжа рада, що складалася спершу зі старших дружинників, почасти зі старших бояр, пізніше лише з бояр; постанови ради не мали вирішального значіння.

Ця проста держ. система згодом ускладнилася. Вже за кн. Володимира, що ще за свого життя посадив у деяких землях своїх синів, а ще більш після його смерті, київ. держава поділилася на окремі князівства-землі, тзв. уділи, при чому над усіма уділами стояв вел. кн. київський. Таким чином київ. держава набрала характеру патримоніальної держави, який надала їй тзв. „удільна система“. В основі удільної системи лежали принципи спільності княжої династії та її права на держ. владу, порядку князювання за старшинством у княжому роді та принципи моральної зверхності вел. кн. київського, як старшого в династії. З погляду повноти влади всі князі були між собою рівні й у своїх уділах правили самостійно, у згоді з вічем землі. Правноієрархічної залежності удільних князів від вел. князя київ. не було, і з цього боку удільна система київ. держави стояла ближче до системи держави федеративної, ніж феодальної. Спираючись на свій моральний авторитет, вел.

князь мав повну змогу впливати на окремих князів як їх номінальний „батько“ („во отця місто“), особливо через тзв. „снеми“, збори всіх князів у важливих справах, що торкалися цілої держави й династії.

Населення київ. держави поділялось на: бояр, мешканців міста, селян (смерди). Всі були особисто вільні й мали рівні права: перехід від одної верстви до другої був вільний. Було й невольне населення — раби (холопи), але нечисленне і, здебільша, чужого походження. Екон. чинники впливали на диференціацію населення, утворюючи нерівність між різними верствами і в межах однієї верстви, іноді і правну залежність незаможних від заможних у різних формах патронату, закупництва й ін., подібних до деяких феодальних установ.

Публичне і приватне життя київ. держави нормувало давнє нар. звичаєве право, що, як і в доіст. добі, було основним джерелом права. Поруч із ним, за київ. держави повстало ін. важливе джерело — закон — у формі княжих уставів (статутів), кн. договорів, які таксамо ґрунтувалися на принципах звичаєвого права. Були впливи й чужоземного законодавства, особливо римсько-візантійського в міжнар. та торг. зносинах, у справах церк.-судових (із прийняттям християнства від Візантії), почасти в галузі спадщинного права. З доби київ. держави залишився збірник норм звичаєвого права та княжих уставів „Руськая Правда“, складений у XI-XII вв. (найдавніший список із кін. XIII в.). В ній переважають процесуальні правила та судові присуди конкретного змісту, суто формалістичні та символічні, хоч є й норми звичаєвого права давнішого походження, які вже встигли втратити конкретний зміст судових присудів. Право публичне й карне не відділене ще від приватного, цивільного. Але помітне вже звільнення одиниці зпід опіки сусп. зв'язків, його індивідуальна діяльність у значній мірі відбилася на нормах цивільного права. В „Руській Правді“ знаходимо цивільні норми, що торкаються права річового, родинного, опіки, спадщинного, права зобов'язань; розмірно значно розвинуті: торг. право, торг. кредит, тощо. Процесуальне право „Руської Правди“ має багато примітивних форм первісного судового процесу, між ін. найдавнішу норму управління кривавої помсти; є й норми, з яких пізніше розвинувся копний судовий процес. Норми „Руської Правди“ мають деякі спільні риси з нормами ст.-герм. й римсько-візант. права, пр. норми про криваву помсту, виру (Wergeld), розшук крадених річей „свод“, судовий процес і т. ін. „Руську Правду“ склав невідомий автор, знавець тодішнього права не лише укр., а й чужого; вона не мала характеру офіційного кодексу, але містила в собі норми права, що тоді обов'язувало.

Київ. держава, зі своїм держ. та гром. устроєм, послужила зразком для устрою ін. укр. земель, її публичне і приватне право, „руське право“, поширилось на всі укр. й білорусь. землі, на Новгород та Псков і залишилось у своїй силі й після того, як поодинокі землі звільнялися зпід держ. проводу і впливів київ. держави.

Література: Влад и м и р с к і й - Б у д а н о в ъ М., *Обзор истории русского права*, Київ, 1900; Сергѣевичъ В., *Лекції и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права*, Спб., 1910; Л а щ е н к о Р., *Лекції по исторіи укр. права*, І. Княжа доба, Прага, 1923; М а л и н о в с ь к и й О., *Стародавній держ. лад схід. слов'ян і його пізніші зміни* (ВУАН), Київ, 1929.

Литовсько-руська доба. Лит.-руська держава перебрала держ. удільний устрій руських земель, складалася з удільних князівств - земель, якими правила удільні князі під зверхньою владою вел. кн. Литовського. Але, під впливом Польщі, у зв'язку зі спробами держ. злуки з Польщею в кін. XIV в., тут почався процес централізації, що закінчився в 2. пол. XV в. повним скасуванням уділів та зосередженням держ. влади в руках вел. князя.

У структурі суспільства лит.-руської держави довго панують засади давнього русь. права: сусп. верстви з доби „Руської Правди“, вищі й нижчі, існують далі з тими самими правами й обов'язками, що і в київ. державі. Та вже в XVI в. вирінає середня шляхта, що, за прикладом поль. шляхти, за свої права бореться і з вел. князем і з родовитою аристократією. А проте родовиті лит. пани залишаються ще єдиним чинником, що, поруч із вел. князем, тримав у своїх руках держ. керму, творячи „раду вел. князівства“. В нижчих верствах населення селяни (смерди „Руської Правди“) й невільні холопи поступово зливаються в одну верству „підданих“, особисто вільних, але ж під домініальною владою панів-шляхти. Давні городі руські втрачають свій нестановий характер, перетворюються в „міста“, їх населення в „міщан“, що користуються окремими правами в парні міської самоуправи, одержують від вел. князів, за поль. прикладом, свій суд, своє право, гзв. „магдебурзьке“.

Серед цих змін найміцнішим і найвитривалішим виявилось давнє укр.-руське приватне право, що перейшло до устрою лит.-руської держави, воно вільно розвивалося на укр. землях, і його основні засади прийняли й чисто лит. землі. Основні принципи давнього права маєткового, спадщинного, рідного, далі — цивільне, карне й процесуальне право мали силу на укр. і білорусь. землях, і почасті й на лит. землях держави. Всі суди: господарський суд, суд панів-ради, суди старостинські й намісничі кермувалися цим правом та на його підставі ви-

давали свої присуди. Ним кермувалися й нар. суди, що за лит. доби одержали назву судів „копних“ та були заведені й на лит. землях. Укр.-руське право в лит.-руській державі обов'язувало в „руській“, тобто укр.-білорусь. мові, що стала офіційною мовою лит.-руської держави.

1529. р. ухвалено й уведено в життя „Статут вел. князівства Литовського“, де скодифіковано все право, що мало силу: державне, публичне, приватне, матеріальне і процесуальне. З політ. боку Статут відбив на собі боротьбу середньо-шляхетського стану з панівною верствою лит. земельної аристократії, щодо системи та змісту перебрав багато норм давнього укр. звичаєвого й копного процесуального права, в системі наслідував „Руську Правду“. Цілі артикули й розділи дуже подібні до „Руської Правди“. Помітно це в таких справах, як „виволання“ злочинців, грабж, головщина, вина, нав'язка, гвалти, мужебойство, злодійство, псування меж, спадщина, позви, свідки, муки, присяга й багато ін. Цілий процес Статуту побудований на засадах „Руської Правди“ й копного права. Але редактори Статуту використали й ін. джерела: поль., нім., рим., чеське право. Статут був „писаним правом“, його видано в писаній, не друкованій формі, офіційною „руською“ мовою. Цей перший або „старий“ Статут мав силу неповних 40 літ; 1566. р. видано, теж у писаній формі, „руською“ мовою 2. редакція Статуту, що доповнювала старий новими законами: про права шляхти, про новий судовий устрій (земські, гродські, підкоморські суди) й судовий процес та деякими нормами карного права. Після люблинської унії 1569. р. укр. землям, крім Підляшшя, признано деяку автономію в місцевій управі та залишено й надалі в силі Лит. Статут 1566. р. (гзв. Волинський) і „руську“ мову в місцевій адміністрації, і в центр. установах у справах укр. земель. Але ж для міст із магдебурзьким правом приписано вживати поль. мову, що було для укр. міст новиною. Пізніше, при переведенні реформи вищого апеляційного суду 1578. р., для 3 укр. воевідств (київське, волинське, брацлавське) зорганізовано окремий трибунал у Луцьку. 1589. р. ці укр. воевідства приписано до люблинського коронного трибуналу, і для справ цих воевідств утворено окрему судову колегію з депутатів цих воевідств, при чому залишено й надалі в силі Статут і руську мову; 1581. р. заведено і для Литви гол. лит. трибунал. 1588. р. вийшла нова, 3. редакція Статуту, що значно доповнила попередні новими нормами, зокрема включила багато норм укр. копного права.

Видання Лит. Статуту було завершенням законодавства лит.-руської держави. Далі Польща захопила у свої руки провід у поль.-лит. унії, в XVII-XVIII вв. завела

поль. право й поль. мову. Але ж лит. Статут укр. населення прийнято за нац. кодекс і вважало його за укр. право до 40. рр. XIX в.

Література: Леонтовичъ Ф., Русская Правда и Лит. Статутъ, Одеса, 1865; Баршевскій В. Н., Краткая исторія лит. статута [Кіев. Университетскія Извѣстія, VI], Київ, 1882; Владимірскій-Будановъ М., Очерки изъ исторіи лит.-рус. права, Київ, 1893; — Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ, Спб., 1868; [укр. переклад у „Руській Іст. Бібліотеці“, XXIII-XXIV, Львів, 1903]; Любавскій М., Областное дѣленіе и мѣстное самоуправленіе лит.-русского государства, Москва, 1893; Леонтовичъ Ф., Источники лит.-русского права, Варшава, 1894; Лашенко Р., Лекції по исторіи укр. права, II. Лит.-поль. доба, Памятники права, Прага, 1924; Чубатий М., Держ.-правне становище укр. земель Лит. держави [Записки НТЩ, томи: 144-145], Львів, 1926; Черкаський Ір., Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVII вв. [Праці комісії для вивчення зах.-рус. і укр. права. ВУАН, випуск IV-V], Київ, 1928.

Козацька доба. Революція 1648. р. під проводом Б. Хмельницького принесла з собою зміни і в царині права. Революція звільнила згід поль. влади анектовані 1569. р. воєводства, скасувала привілеї панівної шляхти, передала землю державі та надала провідне значіння козацтву.

Держ. устрій Війська Запорозького склався на республіканський устрій. Суверенна влада належала до цілого народу; він її здійснював на всенар. зборах — у Ген. Раді. Спершу Ген. Рада мала всі функції верховної влади: законодавчу, адмін., судову; ухвалювала закони, обирала гетьмана й коз. старшину, вирішувала справи війни й миру, укладала договори з чужими державами, мала право суду над гетьманом і старшиною та ін. Влада гетьмана, як виборного голови держави, була обмежена лише підчас сесії Ген. Ради — поза сесією гетьман був необмеженим „зверхнішим владцюю й господарем“ Війська Запорозького.

При гетьмані існував дорадчий орган — Рада коз. старшини. Територія Війська Запорозького з адмін.-військ. погляду поділялася на полки й сотні. Міста були упривілейовані — з магістратською самоуправою: війтом, бурмистрами, райцями й лавниками — й неупривілейовані, з неповною ратушною управою, війтом та 2-3 бурмистрами. Всі адмін. органи в державі були виборні. Замість шляхетських статуткових судів (земських, гродських і підкоморських) уведено в життя систему коз. судів, які були в кожній адмін. одиниці й були в такому самому зв'язку й залежності, як і адміністрація цих одиниць: сіль. суд, що підлягав сотенному, сотенний, полковий,

який був вищою інстанцією для сотенних судів і сам підлягав ген. судові, найвищій апеляційній інстанції для всієї держави, що її президентом уважався гетьман. Упривілейовані міста мали свої магістратські суди; всі ін. мали спільний суд (сотенний, чи полковий). Особливістю системи коз. судів була активна участь у них населення. В усіх судах судовий процес переводжено укр. мовою словесно. Джередами держ. й адмін. права були постанови Ген. Ради, універсали гетьманів і полковників. Гетьманські універсали містили в собі іноді й норми приватного права. В царині приватного права й судовій процедурі мали силу ті самі кодекси, що й за поль.-лит. доби: Лит. Статут 1588. р. і маґдебурзьке право (в поль. перерібі Щербича і Гроїцького); крім того, мало силу живе звичаєве нар. право, що мало великий вплив на право писаве.

Після Переяславської угоди (1654) впливи права й устрою моск. держави, побудовані на ін., чужих Україні, принципах, доводять згодом до значних змін у держ. і сусп. устрою Війська Запорозького. Роля і значіння Генер. Ради поступнево паде, раз-у-раз ідуть обмеження автономних прав України, аж до двократного скасування гетьманського уряду на початку XVIII в. Поруч із цим помічається щораз більший вплив моск. публичного права й моск. урядовців у держ. установах, судах і приватних відносинах: 1723. р. установлено контролю над судами через „Малоросійську Колегію“, до судівництва заведено писемний порядок, російський „суд по формі“ й деякі норми рос. права; 1743. р., з царського наказу, комісія з укр. правників переклала на рос. мову укр. кодекси права („Статут“ і маґдебурзьке право), тоді і складено кодекс: „Права, по котрим судиться малорос. народ“, але царська влада його не затвердила. За гетьмана К. Розумовського 1763. р. відновлено систему статуткових судів (земські, гродські й підкоморські) та зреорганізовано ген. суд на зразок коронного трибуналу; після усунення К. Розумовського з уряду призначено знову (1764) „Малорос. Колегію“; 1783 на Гетьманщину поширено загально-рос. адміністрацію й судову губ. систему. А проте укр. право й надалі мало силу на Україні ще на початку XIX в.; маґдебурзьке право скасовано щойно 1831. р. та замінено його Лит. Статутом, а 1842. р. на Правобережжі й на Лівобережжі припинено й вагу Лит. Статуту та замінено його заг.-рос. правовими кодексами. Як пам'ятка про те, що на укр. землях колись мав силу Лит. Статут, залишилися деякі його артикули, внесені до рос. цивільного кодексу для чернігівської та полтавської губ., аж до віднові укр. державності 1917. р.

Література: Кистяковскій А., Права, по которимъ судится малорос. народъ,

Київ, 1875; Багалій Д., Магдебурзьке право на Лівобережній Україні [„Руська Іст. Бібліотека“, вид. НТШ, том ХХІV]. Львів, 1904; Слабченко М., Малоруський полк в административному отношені [Записки Новорос. Унив., I III]. Одеса, 1909; — Центр. утворення України XVII-XVIII вв., Одеса, 1918; Крип'якевич Ів., Студії над державою Б. Хмельницького [Записки НТШ, томи: 130, 139, 140, 144, 145]. Львів, 1920-26; Василенко М., Матеріяли до історії укр. права, I. [ВУАН]. Київ, 1929; Окіншевич О., Центр. установи України-Гетьманщини. I. Ген. Рада. II. Рада старшини [Праці Комісії для вивчення зах.-рус. і укр. права, ВУАН, випуски VI і VIII], Київ, 1929; Яковлів А., Укр.-моск. договори в XVII-XVIII вв. [Праці Укр. Наук. Інст. у Варшаві], Варшава, 1934.

Доба УНР. Першим конституційним законом УНР був універсал Укр. Центральної Ради з 7. XI. 1917, що проголошував самостійність УНР, але в федеративному зв'язку з ін. рівними й вільними народами Росії. Верховним законодавчим органом УНР залишалася Укр. Центр. Рада, в склад якої ввійшли і представники нац. меншин України. Вищим виконавчим органом став Ген. Секретаріат. Універсал установляв держ. межі УНР, проголосив дем. принципи: волю слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканість особи й мешкання, право вживати місцевих мов у зносинах із держ. установами, скасування кари на горло, амністії, справедливий суд; скасував право приватної власності на землю та визнав її власністю всього народу, без викупу; установив 8-годинний робітний день, признав урядові й робітникам право контролю над промисловістю, признав нац. меншинам право на нац.-персональну автономію, оголосив реформу місцевого самоврядування. Принципи, оголошені в універсалі, потім розвинуто й закріплено в окремих законах. З поч. XII. 1917 видано ряд законів про реорганізацію судів, про нар. ради для жидів; 9. I. 1918 р. ухвалено закон про охорону прав нац. меншин. З проголошенням законів УНР тратили силу рос. закони, що торкалися верховної держ. управи, суду, місцевої адміністрації, тощо. 4. універсал Центр. Ради з 22. I. 1918, що проголосив повну самостійність УНР, перейменовує Ген. Секретаріат у Раду нар. міністрів, замінює постійну армію нар. міліцією, наказує перевести вибори нар. рад: волосних, повітових і міських, установлює монополію внутр. й зовн. торгівлі, контролю над банками та признає на 2. II. 1918 скликання Установчих Зборів. У 2. пол. I. 1918 Центр. Рада ухвалює закон про аграрну реформу на основах, зазначених у 3. універсалі, трохи пізніше закон про 8-годинний робітний день, про заведення нового стилю, про нову валюту й грошову

єдиницю (1. III. 1918), про держ. герб УНР (тризуб), 1. III. 1918, про громадянство УНР (2-4. III. 1918) та закон про новий територіально-адмін. поділ України (на землі). Останнім актом законодавчої діяльності Центр. Ради була ухвала основного закону про конституцію УНР, але закон цей не довелося перевести в життя через держ. переворот ген. Скоропадського (гл. Право — доба гетьманату, стор. 891).

Після відновлення УНР в XII. 1918. р. вся держ. влада зосередилася в руках Директорії УНР, яка покасувала всі закони й постанови гетьм. уряду та відновила закони Центр. Ради, зокрема закони про ген. та ін. суди, земельний закон із деякими змінами, ухвалила закон та інструкцію про вибори до Конгресу Трудового народу, що мав заступити Установчі Збори. 1. XII. 1918 складено й підписала з представниками ЗУНР акт про злуку обох республік, який ратифіковано 19. I. й урочисто проголошено 22. I. 1919. р. В I. 1919. р. прийнято закон про держ. укр. мову УНР, про автокефалію укр. правосл. соборної церкви, про ануляцію рос. грошей і про приєднання України до всесвітньої поштово-телеграфічної спілки, цілий ряд законів про дипломатичні представництва УНР за кордоном і на мировій конференції в Парижі. Трудовий Конгрес, скликаний 22. I. 1919. р. у Києві, ухвалив 28. I. закон про форму держ. влади УНР, передавав верховну владу Директорії, повноеній представниками від ЗУНР, надавши їй право видавати закони й обороняти державу до скликання найближчої сесії Конгресу, а владу передав Раді нар. міністрів (гл. том III, стор. 332-333). Законодавча діяльність Директорії виявилася головно в видаванні тимчасових законів і розпорядків, зв'язаних із воєнними подіями й обороною краю; з важніших її законів треба відмітити постанову з 15. XI. 1919. р. про передачу всіх прав Директорії гол. отаманові С. Петлюрі, з огляду на виїзд за кордон у держ. справах членів Директорії Ф. Шевця й А. Макаренка, та закон із 12. XI. 1920. р. про „Тимчасове Верховне Управління і порядок законодавства в УНР“ і про „Держ. Нар. Раду“.

Джерелом права УНР були закони та постанови верховної влади УНР, спершу Центр. Ради й Трудового Конгресу, потім Директорії; в тих ділянках нар. життя, яких не могли ще бути охоплені та впорядкувати закони і право УНР, відродилося й набрало повної сили давнє укр. звичаєве право, що зберігалося в нар. правосвідомості. Принципи цього права виявилися і в царині публично-правній, і в царині приватно-правних відносин. А так у царині приватного права тимчасово залишено в силі давні рос. кодекси.

Література: Грушевський М., Ілюстр. історія України, Київ-Відень, 1921; Христюк П., Замітки і матеріали до істо-

рії укр. революції 1917-1920, I-IV, Відень, 1921-22; Яковлів А., Основи конституції УНР [„Гризуб“, числа 114-115], Париж, 1928; Дорошенко Д., Історія України 1917-23, I, Ужгород, 1932.

Доба гетьманату. Через державний переворот П. Скоропадського повстала „Укр. Держава“, на чолі з П. Скоропадським, який „грамотою до всього укр. народу“ з 29. IV. 1918. р. оголосив себе „гетьманом всієї України“. З грамотою проголошено „закони про тимчасовий державний устрій України“, що передавали в руки гетьмана всю верховну держ. владу: він санкціонував закони, призначав міністрів, які відповідали перед ним колегіально в справах заг.-держ. управи й особисто кожний за свій ресорт, до нього належало представництво держави за кордоном і керма закорд. політики, він був „верховним воєводою“ армії й фльоти, до нього належало право помилювання. Був проєкт утворити фінансову раду, дорадчий орган у справах фінансів. Контролю над судами та над легальністю виданих законів покладено на ген. суд. Була обіцянка скликати згодом законодавчий орган — сойм, але до цього не дійшло. Держ. лад, установлений законами з 29. IV., був протилежністю респ.-дема. ладу УНР та наслідував самодержавний лад царської Росії. Всі закони, видані за Центр. Ради, покасовано; до міністерств, перебраних від УНР (з деякими ін. назвами), додано міністерство сповідань та переведено реорганізацію їх за старим рос. зразком. Адмін. поділ держави та організації місцевих органів влади й поліції переведено за старими зразками: залишено поділ на губернії, повіти, волости, тільки назви губернаторів та справників замінено губ. і повіт. старостами. Київ, Одесу й Миколаїв виділено в окремі адмін. одиниці, „градоначальства“, й на чолі їх поставлено столичного отамана — в Києві, й міських отаманів у Одесі й Миколаєві. Міську й повіт. міліцію перетворено в „державну варту“ (закон із 9. VIII. 1918) та підпорядковано, як за царських часів, міністерству внутр. справ, губ. і повіт. начальникам. Міське й земське самоврядування розпущено, на його місце покликано дореволюційний склад міських дум і земських зборів та управ. 5. IX. видано закон про вибори до земств на підставі старих ценових правил (курії вел. і серед. земле-власників), а 23. IX. видано правила про вибори до міських дум, теж на ст. основах. Виданий 2. VII. 1918 закон про укр. громадянство касував закон Центр. Ради з 2. III. 1918, полегчуючи умови набувати його росіянам та ін. нац. меншостям. 10. VIII. 1918. р. видано закон про Укр. Держ. Банк за рос. зразком. У справі аграрної реформи 14. VI. видано тимчасовий земельний закон про вільний продаж і купівлю землі — не

більше 25 десятин на особу, більше — за дозволом міністра земельних справ; законом із 15. VII. утворено земельні комісії на зразок рос. „землеустроительных комиссий“; 23. VIII. відкрито Держ. Земельний Банк із метою полегчити ліквідацію вел. земельних маєтків. Цими законами знову визнано право поміщиків на землю й уможливлено вел. земельним власникам одержати викуп за їх маєтки на кошті держ. скарбу. Закони в судовій справі відновляли дореволюційний судовий устрій: міністерство судових справ перейменовано на міністерство юстиції, скасовано апеляційні суди, заведені за Центр. Ради, знову відкрито судові палати, й замість ген. суду законом 8. VII. відкрито держ. сенат, на зразок рос. „правительствующего сената“. У справі нар. освіти гетьм. влада поновила шк. округи на чолі з „управляючими шк. округами“, видала закон про єдину школу, про утворювання нижчих і вищих початкових шкіл, про перетворення укр. нар. унів. в Києві в укр. держ. унів. та про відкриття держ. унів. в Кам'янці (17. VIII.), хоч для обох унів. прикладено старий рос. реакційний статут 1884. р.; нарешті 14. XI. 1918 відкрито в Києві Укр. Академію Наук і на президента її поставлено петербуржця академіка Вернадського. Гетьм. влада видала цілий ряд законів у справах регулярної армії, але, крім сердюцької дивізії, вдалося сформувати тільки штаби корпусів і дивізій, повні рос. старшин. У справі релігії й церкви гетьм. уряд мусів, замість автокефалії, погодитися тільки на деякі автономні права, що їх визнав моск. патріарх. Ці закони, з винятком деяких, що торкалися нар. освіти, не мали нац.-правних основ та були спрямовані на реставрацію на Україні дореволюційних царських порядків, що й підтвердила грамота гетьмана з 14. XI. 1918. р. про федерацію з „єдиною, неделимою Росією“, яку укр. гетьм. держава мала наперед „реставрувати“.

Література: Христюк П., Замітки і матеріали до історії укр. революції 1917-20, I-IV, Відень, 1921-22; Дорошенко Д., Історія України 1917-23, II, Ужгород, 1930. А. Яковлів.

ЗУНР. Законодавча діяльність ЗУНР починається з прийняттям закону Ради Держ. Секретарів про самостійність укр. земель кол. австро-угор. монархії 12. XI. 1918. р., ухваленим Нац. Радою у Львові 13. XI. 1918. Закон означував назву держави (артикул 1), її територію (артикул 2), надавав їй держ. суверенність (артикул 3), подавав постанови щодо держ. заступництва (артикул 4) і приписував герб (золотий лев на блакитному полі обернутий направо), прапор держави (блакитно-жовтий) та печатку (герб із написом довкола: Західньо-Українська Народня Республіка) держави (артикул 5). Рівночасно 13. XI. оголошено за по-

становою Укр. Нац. Ради розпорядок секретаріату військ. справ про обласну організацію війська. Перші закони торкаються доповнення складу Нац. Ради представниками з повітів і міст (15. XI. 1918), тимчасової адміністрації (16. XI.), яку підпорядковано Держ. Секретаріатові у Львові, й тимчасової організації судів та судової влади (21. XI. 1918) з утворенням при вищому суді ЗУНР у Львові окремих сенатів із функціями найвищого австр. трибуналу в Відні.

З законодавчої діяльності Укр. Нац. Ради відмітимо святочне проголошення 3. I. 1919 з'єдинення ЗУНР та УНР в одну суверенну народню республіку (гл. том III, стор. 725), а далі закон із 4. I. 1919 про Виділ Укр. Нац. Ради, якому передано функції президента держави (склад — 9 членів, яких вибирала Укр. Нац. Рада зпоміж себе, й куди входив як десятий голова Укр. Нац. Ради або в разі його перешкоди найстарший віком заступник); закон про спосіб оповіщення законів і розпорядків із 4. I. 1919 (через „Вістник державних законів і розпорядків“), про незайманість членів Укр. Нац. Ради з 4. I. 1919, про держ. мову з 15. II. 1919 (укр. мова; меншини мають право зноситися з урядом і владою своєю мовою), про держ. і приватні школи й викладову мову в них із 13. II. 1919 (про школи меншин мав вирішувати ін. закон), про громадянство ЗОУНР із 8. IV. 1919, при чому кожний громадянин УНР ставав громадянином ЗОУНР, а для тих, що почувалися громадянами ін. держави, визначено до 20. V. 1919 реченець скласти відповідну заяву. Закон із 14. IV. 1919 означав основи земельної реформи, зокрема вивласнення вел. земельної власності (яка, наскільки не припадала державі, залишалася земельним фондом ЗУНР) та наділення безземельних і малоземельних землею на власність. Закон із 15. IV. 1919 обхоловав постанови про сойм, як законодавчий орган ЗОУНР (226 послів: 160 українців, 33 поляки, 27 жидів і 6 німців); поділ на нац. виборчі округи, і заг., безпосередні, тайні та пропорціональні вибори для громадян обох полів; активне право виборче зі скінченням 20., пасивне з 28. роком життя; перші вибори мали бути у VI. 1919, а після переведення їх президент Виділу Укр. Нац. Ради мав скликати сойм. Цим законом ЗОУНР Укр. Нац. Рада закінчила свою законодавчу діяльність.

Література: Устрій Української Держави. Проект конституції, вид. Всеукр. Нац. Ради, Львів, 1920; Лозинський М., Укр. революція. Галичина в рр. 1918-20, Відень, 1922.

Кость Левицький.

УСРР. До установаження тзв. рев. законности на Україні, больш. влада на Україні декретами покасувала всі закони, що нагадували дотеперішній устрій: скасовано

давні суди й заведено рев. трибунали (декрет із 24. XI. 1917), скасовано держ. право й адвокатуру, приватну власність по селах (24. X. 1917 і 19. II. 1918) і містах (20. VIII. 1918), спадщине право (27. IV. 1918), але ж облігаційне тільки формально, бо торгівля найважливішими добрими була заборонена — і видано новий „кодекс законів про акти цивільного стану, про подружжє, родинне та опікунче право“. „Всеукр. з'їзд рад“ затвердив 14. III. 1919 основний закон УСРР як „організації диктатури працюючих і експлоатованих мас пролетаріату й біднішого селянства для перемоги над віковими гнобителями й експлоаторами капіталістами й поміщиками“. Цей закон касає приватну власність на землю й на всі ін. засоби виробництва, закріплює за роб. класом владу у сфері будівництва держ. життя, дає право участі у здійснюванні держ. влади виключно праціючим масам, усуваючи від такої участі панівні класи, і тільки тим масам дає змогу користуватися гром. правами, організує озброєну оборону здобутків соц. революції, притягаючи до цієї оборони всі трудящі елементи країни. Цей закон поділяє рад. владу на центральну (всеукр. з'їзд рад роб. і червоноармійських депутатів, всеукр. центр. виконавчий комітет, рада нар. комісарів) та місцеву (рада роб., сіль та червоноармійських депутатів, з'їзди рад — обидві зі своїми виконавчими комітетами).

Проголошення у зв'язку з екон. руїною країни НЕП-у (21. III. 1921), яким починається другий період рад. права (гл. том II, стор. 833), викликало новий цивільний кодекс для України 2. XII. 1922, який у всіх постановах майже покривається з цивільним законом, виданим 9. XI. 1922 для РСФСР — він обіймає, крім уводових постанов: заг. частину, річеве, облігаційне та спадщине право; земельне, подружжє та родинне право унормовано в окремих законах.

З утворенням СРСР (1922), після договору між поодинокими рад. республіками в Москві 30. XII. 1922. р., де визначено і правне становище України в Союзі (договір увійшов у життя 6. VII. 1925) — Україну обов'язує конституція СРСР, затверджена II. з'їздом рад Союзу 31. I. 1934. На основі цієї конституції на чолі влади стоїть з'їзд рад СРСР, що єдиний має право змінити основні засади конституції, території поодиноких союзних республік за їх згодою, при чому кожна республіка має право вийти з союзу за згодою всіх ін. союзних республік, він конструує всі органи влади Союзу, зокрема „Всесоюзний Центр. Исполнительный Комитет“ (ВЦИК) та „Совет Нар. Комиссаров“ (СНК), які підлягають його контролю.

Коли з'їзд не засідає, верховним органом є ВЦИК, що складається з „Союзу Ради“, вибраною Всесоюзним з'їздом рад, відповідно до пропорції населення кожної союзної республіки та з „Ради національно-

стей“ (по 5 представників від союзних республік, по 1-му від автономних республік). Обидвом радам прислугує рівне право законодатної ініціативи й контролю над усім союзним апаратом, тільки за згодою обох рад законопроекти стають законами, їм належить право вибору президії ВЦІК-у, його головного секретаря, та складу СНК.

Коли не засідає ВЦІК — найвищим органом влади є його президія, куди входять члени президії обох рад; вона вирішує всі питання, що відносяться до заг. напрямків політики Союзу та поточного законодавства, видає декрети, постанови й розпорядки, затверджує або змінює законопроекти адмін. органів Союзу, ратифікує із ВЦІК мирові договори, підготовляє з'їзди рад, вирішує всякі конфлікти, що можуть зайти між органами Союзу, крім того, має функції контрольні над усіма органами Союзу та функції судові, а то й може змінити постанови верховних судів.

Рада нар. комісарів (СНК) переглядає проекти декретів і постанов на затвердження ВЦІК-а й президії, всі питання, призначені на з'їзд рад, проект союзного бюджету, кермує діяльністю наркоматів, розбирає конфлікти між наркоматами союзних республік і союзними наркоматами, контролює їх рахунки й постанови нижчих органів Союзу. При СНК є три установи: 1. „Рада праці й оборони“ (фінансові пляни Союзу, заг. оборона, керма екон. справами союзних республік, розділ майна між держ. органами й союзними республіками, затвердження трестових і акц. товариств і т. д.), 2. „Головний концесійний комітет“ (допущення чужоземного капіталу) та 3. „Підготовна комісія“ (підготови справи, що її вирішує СНК або Рада праці й оборони). Функція поодиноких комісарятів — адміністраційна, крім того, вони підготовляють законопроекти для вищих органів влади. Поділяються наркомати на заг.-союзні (закорд. справи, військ., торговля, оборот, пошта й телеграф) і об'єднані (заступництво справ, що належать до компетенції поодиноких республік), останні творять безпосередній зв'язок між адміністрацією поодиноких республік та адміністрацією Союзу. Об'єднані наркомати дають директиви в деяких справах (фінансові, трудові) союзним наркоматам, які, хоч ніби підлягають органам влади своєї республіки, мусять їх вповняти.

Автономію признано поодиноким наркоматам тільки на полі: внутрішніх справ, юстиції, хліборобства, просвіти, соціальної оборони й здоров'я (щодо України гл. том III, стор. 746-749). Суверенність поодиноких республік є ніби обмежена тільки на поодинокі ділянки, але й шодо них залишається головна та вирішальна керма щодо основних питань у руках союзних органів. Загальною основою адмін. організації є ради. Всяць апарат рад. влади збудований на принципі, що вся влада в рад. республіках

та в їх Союзі належить тільки трудовим масам, які організуються в окремі ради задля правління державою. Але в дійсності цілий рад. устрій побудований на послидовному централізмі; вся адміністрація ще більше сцентралізована, ніж колишня царська адміністрація, самоврядування поставлено скрізь у безпосередню залежність від центру. Навіть одиниця користується своїм, будім-то, приватним правом у межах означеної згори госп. пляновости для збереження та підвищення продуктивних сил краю. Цивільне право стало окремим правом господарським. Рел. основи подружнього права заступлено спеціальними правовими постановами про цивільне подружжя. Неправесні діти зрівняно з правесними, родина, як така, втратила своє колишнє значіння в суспільности. Карне право, а ще більше карний процес, прикладено в повноті до вимог строго сцентралізованого держ. апарату та до його значіння в сусп. житті. Злочин буває можливий і без суб'єктивної волі злочинця. Коротко кажучи: правна радянська система виходить із тези панування роб. класи, чому протиставляється, як антитеза, зберігання госп. інтересів одиниць і суспільства, а завершується вона синтезою держ. капіталізму.

Література: Політика советской власти по национальному вопросу, Москва, 1920; Резолюции и устав Коммун. Интернационала, приняты II. Конгрессом, Москва, 1920; Б р о й д о, Основные вопросы национальной политики, 1923; Магеровский Д., Государственная власть и государственный аппарат, 1924; Основы советского права (під редакцією проф. Д. Магеровського), 1927; XII. с'езд Р. К. П., Бюлетены, 1928; Стенограммы IX. Всерос. с'езда советов; Ленин, Собрание сочинений, т. XIV, XVI, XVIII, XIX; Ленин, Национальные моменты в партийном и государственном строительстве. С. С.

Церква. *Католицька церква.* Укр. Церква від св. Ольги й досі стоїть на роздорожжі між Сходом та Заходом, між Римом та Візантією, з ясною тенденцією витворити свою власну церк.-культ. індивідуальність, оперту на догматиці Вселенської Церкви. Укр. церк. життя від самих початків ставало синтезою схід. й зах. християнства, аналогічно до цілої культури укр. народу. Коли укр. Церква досі не витворила своєї правної та обрядової індивідуальности, то причини цього слід шукати в сусідстві з двома відрубними церк. світами, з правосл. Московією та римо-кат. Польщею. Інтерес обидвох сусідів був у тому, щоб не допустити до повстання та скріплення окропної церк. організації на Україні. Від XIV в. Москва намагається зберегти залежність укр. Церкви від себе як від „третього Риму“, але таксамо й Польща старається на-

саджувати на укр. землях питому собі церк. культуру лат. обряду. Звідси — натиск обох сторін на всяку спробу укр. Церкви усамостійнитися від них та стати окремою одиницею, якою вона була за кiev. держави. Такою формою власного церк. життя був у нас католицизм укр.-візант. культури, — погляд не загально ще поширений між укр. громадянством. Уже доволі рано моск.-православна цензура перередаговувала наші літописи, а моск. історіографія однобічно викривляла все, що відкривало нам наше минуле оперте на Рим, чи Болгарію. Таксамо однобічно поль. історіографія представляла всякі спроби усамостійнити укр. Церкву, як пр. справу фльорентійської та берестейської унії, або укр. патріархату в XVII в., опертого на Рим. Під один, чи другий вплив підпадав у XIX в., з малими винятками, загал наших істориків Церкви. Від них такі помилкові погляди на наше церк. минуле перебирав укр. інтелігент та загал.

Історія християнства на деяких частинах сучасної укр. етногр. території сягає ап. часів. Певне є те, що св. Андрей працював між гр. колоністами на чорноморських берегах України. Чи його праця засягнула й найближчих сусідів-скитів, ми не знаємо. Досить, що у 3 перших віках християнства Христова віра шириться тут між рим. засланнями, а згодом між герм. готами. В IV в. стрічаємо вже тут готську церк. провінцію, що перетривала довгі віки. З першими відомостями про початки ст. укр. держави з 2. пол. IX в. в'яжуться й перші відомости про місійну діяльність на Україні з доручення візант. кат. патріарха Ігнатія. Від того 1. охрищення Руси в гр. обряді за кiev. кн. Аскольда коло 870. р. християнство не було тут чуже. По цілій руській землі, гол. осередках, здовж водяного дніпро-балтійського шляху, „із Варягів во Греки“, жили християни, і грецького (греки, болгарі), і рим. обряду (німці, варяги), і попри них і навернені русичі. За кн. Ігоря було, певне, на ст. Руси вже багато християн, коли в 2. договорі з греками поважно частину послів (найвпливовіших) становили християни, а в Києві була парохія при церкві св. Іллі. Коли Ігор сам не був іще християнином, то певно був симпатиком християнства. Його дружина та регентка держави, св. Ольга, охристівшись у Царгороді 957, відкрила широку браму місійної праці християн. В перших роках володіння св. Ольги бере перевагу сх. християнство, в останніх переходово — західне. При співпраці ціс. Оттона I. місійну працю на Руси веде єп. Адальберт (961-962). Тоді не судилося ще кн. Ользі застромити переможний хрест на кiev. горах, бо владу в державі переняв із її рук Святослав I. Хоробрий, останній поганський лицар на Руси. Його наслідник Ярополк, виховуваний кн. Ольгою, не тільки

сам був християнином, а дозволив свобідно ширитися християнству на Україні та закінчив своє коротке володіння смертю як провідник христ. партії (к. 980. р.). З трагічною смертю Ярополка та перемогою Володимира вернулася поганська реакція в Київ, щоб на короткий час серед (єдиного знаного в нас) переслідування християн (мученича смерть варяга з сином) обновити культ Перуна.

Та незабаром Володимир не тільки особисто пішов слідами Ярополка, а й зрозумів, що інтерес держави вимагає, щоб натуралістичну поганську віру заступити вищою, духовою, християнською. Володимир повів свою державу на шлях христ. культури та засвоїв їй той могутній чинник спійности, яким стала для Руси Церква. Володимир приймає хрищення в Корсуні (988) з рук гр. духовенства, але ж до християнізаційної праці покликає болг. духовників, що почали в Києві працювати під проводом корсунянина Настаса, мабуть, 1. кiev. єпископа. З Києва християнство переможно посувається й до ін. осередків держави. Щойно після більше ніж 10 років (по 1000 р.) князь бере архиеп. з Болгарії Івана, створюючи в своїй державі самостійну церк. провінцію, що, на зразок болг. патріархату, зберігала зв'язки і з Ап. Престолом і з візант. патріархатом. Первісний устрій церкви свідчить про те, як впливи обох осередків перехрещуються, хоч вища тоді візант. культура витисла тавро на цілім нашій церк. житті. Зі смертю Володимира організація кiev. митрополії була вже налагоджена; 8 єпархій ст. Руси сягає напевно своїми початками в часи свого християтеля.

Щойно за Ярослава Мудрого, по смерті першого архиеп. митр. Івана, коли впав болг.-охридський патріархат, удалося Візантії перший раз кiev. митрополію втягнути в ближчу залежність від себе та посадити в Києві митр. грека Теофемпта (к. 1030). Візант. залежність на церк. полі тривала лише до найближчого конфлікту Руси з Візантією (1043-46). Після затьняжкої війни та пинявих мирових переговорів кiev. митрополія вступила знов на первісний шлях із часів Володимира — на митрополичому столі засідає, без згоди патріарха, перший митр. українець Іларіон (1051). Між Києвом і Візантією, три роки перед знаним роздором Михайла Керулярія (1054), прийшло до формального розриву. Часи Ярослава це період дальшої розбудови церк. організації на Руси до 12 єпархій, часи перших початків чернечого життя на Україні, появи культу перших святих рідного походження (св. Ольга, св. Борис і Гліб), це нарешті часи поширення церк. шкіл. Ярослав I. помер щойно три місяці перед остаточним розривом між схід. й зах. церквою (1054), а усамостійненій кiev. митрополії з митр. Іла-

ріоном на чолі довелось зайняти виразне становище супроти роз'єданого Старого й Нового Риму.

Шанси Ст. Риму були тоді в Києві краці. То й не диво, що папські послы по трагічним акті в царгородській Софії завертають на роз'єднану від трьох років із Візантією Русь, щоб київ. митрополію зв'язати тісніше з Римом. По стороні папи стає виразно київ. кн. Ізяслав та преп. Теодосій враз зі своїми однодумцями (Степан і ін.); зате патріярші впливи знайшли опору в молодшій Ярославичі, в переяславському князю Всеволоді та в преп. Антонію. Правда, в часі 1. прогнання Ізяслава з Києва удалось митр. Юрієві, грекові, засісти в Києві, але ж кілька років по повороті Ізяслава він попадає з ним у конфлікт та емігрує до Візантії. Свою церк. орієнтацію кн. Ізяслав зазначив недвозначно, коли (1075) визнав себе ленником Апостольського Престолу та (мабуть) прийняв із рук папи Григорія VII. королівську корону. Під зах. впливом шириться тоді на Русі особливий культ св. Петра.

По смерті кн. Ізяслава перевагу в Києві беруть візант. впливи, що зазначилося митрополитуваням двох греків: Івана II. (†1088) й Івана III. (†1089). Зах. впливи знаходять своє пристановище на Волині в кн. Ярополка Ізяславича та володимирського єпископа Степана, що його протилежна партія по смерті Ізяслава усунула з ігумена Печерської Лаври. Після смерті нездарного митрополита грека Івана III. на митрополічий престіл дістається заслужений переяславський єп. Єфрем, знов, мабуть, українець. Зах. орієнтація проявилась тоді в нашій церкві знаменним кроком — заведенням в 90. рр. XI в. суто зах. свята — перенесення мощів св. Миколи (теплий Микола), незнаного в ніодній схід. церкві, крім київської.

Переломовою подією в історії укр. церкви є вступ на митрополічий престіл грека Никифора I. (1104). Це вперше тоді київ. митрополія недвозначно станула по стороні візант. патріярха, зриваючи церк. зв'язки з Римом. Новий митрополит ураз із кількома владиками-греками починає гострий протипапський курс із метою — привчити Русь дивитися на латинян як на визнавців ін. віри. Такий курс тривав ще за двох дальших митрополитів греків, до 1145 р., та скінчився гострою укр. реакцією проти переваги греків у київ. митрополії.

Собор владик 1147. р. зрівняв із патріярхом та більшістю голосів укр. владик (проти двох північних — новгородського та смоленського) поставив митрополитом українця Кліма Смолятича (1147-55), давши йому благословення мощами папи Климентія. Але зорганізовані прихильники Візантії не признали Кліма митрополитом і, опираючись на поміч суздальських князів, прогнали по 7 роках Кліма — на митро-

полію повернулися греки. Та в тому самому часі запримічуємо другу знаменну рису в історії руської церкви. З політ. та нац. поділом ст.-укр. держави на півд., українську, та північні — суздальську та новгородську — появляється вперше змагання поділити й київ. митрополію на київську, новгородську та суздальську, але ж до цього не допустив іще тепер візант. патріярх. Митрополити-греки аж до нападу татар сиділи в Києві — але ж потатарські митрополити покидають „матір городів руських“ та переселяються на північ у Володимир над Клязьмою.

Церковне життя потатарської України зосереджується на зах. землях. Побіч старого володимир-волинського та турівського єпископства, осередком церк. життя стає тут новоосноване галицьке єпископство (по 1141), владиттво перемиське й наймолодше холмське. Тут на захищених від кочовиків зах.-укр. землях зроджується нова ідея зблизитися до Риму. Укр. архиеп. Петро (мабуть, київ. митр. Петро Акеревич) бере участь у першому ліонському соборі (1245), папське посольство під проводом Пляно де Каріні веде переговори з гал.-волинським єпископом та володарем землі кн. Данилом, що й довели до коронації Данила на зах.-укр. короля (1255) та до заключення формальної церк. унії з Римом. Коли татари не дали кор. Данилові можливості підтримувати церк. зв'язки з Заходом, його син Лев почав робити в Царгороді заходи для створення окремої зах.-укр. митрополії в Галичі, й вони й увінчалися успіхом напереломі 1302-3 рр. На часи кн. Льва припадають перші церк. зв'язки закарпатської України з перемиським владитством.

Останні володарі гал.-волинської держави культурно й політично належали властиво до зах. Європи, й коли вже тоді не дійшло до тривкого церк. об'єднання з Римом, на велику шкоду укр. Церкви та нації, то причин цього треба шукати в невідрадному становищі папства в 1. пол. XIV в. (авініонська неволя). Серед тих обставин на Заході ми не бачимо зрозуміння для об'єднання укр. церкви з Римом. З упадком зах. укр. держави (1349) непевна стала доля гал. митрополії, рел.-церк. життя на цій Україні попало в повний розстрій, передовсім через цілковитий майже брак якогось авторитетного церк. осередку. В 2. пол. XIV в. на укр. землях було аж три митрополити: галицький, литовський та київський. Тимто не диво, що окупаційна мад. влада визнала цей час за найбільше пригожий, щоб на зах. Україні ввести римокат. церк. організацію.

Первопочини церк. організації римокат. церкви на Україні сягають поч. XII в. До того часу, з огляду на брак різниці в вірі між християнами сх. та зах. обряду, не було потреби творити окремих римо-

кат. парохій. Зате в XII в. ми вже стрічаємо їх у Києві та в Новгороді, в 2. пол. XII в. в Києві є вже монастир ірл. бенедиктинів. У XIII в., перед наїздом монголів, були місії домініканів та францисканів не лише на зах. Україні, але й у Києві. Всі вони обслуговували колоністів-чужинців, які серед укр. моря нерідко відпадали від кат. віри. Церк. юрисдикцію над колоністами — римо-кат., порозкиданими по цілій зах. Україні, повнили від кін. XII в. любуські єпископи на Шлезьку. Коли за часів кор. Данила зах.-укр. церква сполучилася з Римом, юрисдикція любуських єпископів над місцевими римо-католиками перейшла в руки місцевих владик гр. обряду, згідно з постановами 4. лятеранського собору (1215). Після зривання Данила з Римом знову тут відновлено юрисдикцію любуських єпископів, і такий стан тривав до упадку зах.-укр. держави та до початків поль. володіння.

Казимир В. та кат. кола станули на теор. становищі, що правосл. єпархія, як некаатолицька, не існує, тимто всі єпископські столиці треба обсадити римо-кат. пралатами. Вже в перших роках (1351) чуюмо про якогось римо-кат. перемиського єпископа Івана (Yvanus!) та його наслідника Миколу Русина. Цілий ряд амбітних домініканів та францисканів добуває собі навіть папські потвердження та свячення на львівську, холмську та володимирську столицю, але ніодін із них не обіймає управи своїх єпархій, а добуває собі становище єп. помічника десь на заході. Бо одна річ було теоретично ставити справу, а друга її практично реалізувати. На просторах здобутої Руси, крім дрібних громад колоністів, зовсім не було вірних — римо-католиків. До того усунути місцевих нез'єднених владик було нелегко, та нарешті залишалася формальна перешкода — любуський єпископ завзято боронив своїх прав до юрисдикції над укр. територіями.

З приходом угор. панування в Галичині (1370-87) справа з оснуванням римо-кат. єпархії пішла енергичніше. Р. 1375 появилася папська булла „Debitum pastoralis officii“, що стала основою для повної організації римо-кат. церкви на зах. укр. землях. Вперше нею скасовано тут юрисдикцію любуських єпископів і покликано до життя римо-кат. митрополію в Галичі враз із суфраганними єпископствами в Перемишлі, Холмі й Володимирі. Рівночасно намічено, в міру поширювання володіння католицьких держав, творити єпархії в Турові, Луцьку й Києві. Одне слово — скрізь проти правосл. владик намічено поставити римо-католицького. Та насправді обсаджено лише митрополічу єпархію та перемиську. До особи митрополита ставив папа вимогу, щоб він знав мову місцевого населення. Такий і був 1. митр. Матвій, галичанин ізроду, мабуть, із львівських німців, до то-

го часу ерлявський канонік на Угорщині; зате чистим німцем був церемиський єпископ Ерик. Ін. єрархів не було для кого творити.

Та, порядкуючи справу єрархії, вже від часів Казимира В. почали тут масово закладати францисканські та домініканські монастирі, які за угор. володіння зорганізували в окремі вікаріати на Русі. Світських та чернечих духовників набирали тут із усіх націй кат. Європи, з німців, мадярів, чехів, нідерландців та поляків. Нова римо-кат. провінція, враз зі своїми чернечими вікаріатами, мала характер справді міжнародній. Гал. митрополію незабаром (1412) перенесено до Львова, а суч. поль. король Ягайло повів репресії проти правосл. владик, бажаючи викинути їх зі столиць: перемиському владіці забрали насильно катедру й перехрестили її на римо-кат. (1412), гал. владіцтво взагалі перестали обсаджувати, незабаром обсаджено римо-кат. столицю в Володимирі (1417) та Луцьку, щоб незабаром сполучити їх у одне луцьке єпископство. Кн. Витовт, приблизно в тому самому часі, оснував римо-кат. єпископство в Кам'янці на Поділлі. Засноване в 1. пол. XVII в. єпископство в Києві закінчувало організацію римо-кат. Церкви на Україні.

В XV в. починають оснувати бернардинські монастирі. Масове насаджування римо-кат. єпархій та монастирів, при рівночасних репресіях проти правосл. церкви, мусіло викликувати опір та боротьбу проти чужої рел.-церк. культури. Почалася боротьба двох культур, що у своїх початках спиралася, може, більше на обряд, ніж на віру, боротьба, що триває на зах.-укр. землях досі. Не була це ще тоді боротьба двох націй, бо ж римо-кат. церква на цих землях була міжнародна, деякі з духовних уважали себе українцями. Масовий перехід у тім часі на латинство та признання установленної Римом єрархії було б принесло тоді укр. нації безсумнівні користи, було б витворило укр. римо-католицизм, та це тоді вже було неможливе, бо сх. церк. культура стала вже складовою частиною культури укр. народу, отже рідною культурою. Залишилася боротьба сх. обряду з латинством, боротьба нерівна, бо противник куди слабший чисельно — спирався на держ. владу.

Скріплення укр. Церкви на зах. землях у цій боротьбі принесла поль.-лит. унія, — ціла укр. та ще й білорус. територія давньої київ. митрополії опинилася під одною династією Ягайлонів. В урядових кат. сферах роздвоювався погляд на церк. політику на Україні: полатинщення укр. землі, чи унія зі збереженням гр. обряду. Перший погляд заступають раз-у-раз поль. кола, другий — поважні сфери вел. князівства. Знову стала актуальна справа церк. унії на соборі в Констанції (1417), у Фльоренції (1439) та виринула давня

справа поділу київ. митрополії, чи то відлучення від неї моск. церкви. Довершення рел. унії у Фльоренції митр. Ісидором викликало сприятливий відгомін лише серед укр. та білорус. кол (укр. кн. Олелько, білорус. Юрій Лінгвеневич, володимирський єпископ). Зате ідея католицизму зі збереженням рідної церк. культури на Україні та Білоруси викликала безпощадну боротьбу польс.-лит. католиків (єпископ вилєнський Матвій) та моск. православ'я (моск. кн. Василь Василевич), що проти унії працюють і у взаємному порозумінні. Ісидорова унія й замикала дорогу для лат. католицизму на Україну, римо-католицьку організацію робила зайвою й відокремлювала духово укр. і білорус. Церкву від Москви. Під натиском обох сторін Ісидорова унія після зверх 60-літньої борні нарешті впала (1501), але ж полишила по собі один позитивний здобуток — остаточне відділення моск. церкви від укр.-білорус. митрополії. Сталося це декретом Ап. Престолу з 1458. р. та з вибором моск. митрополита 1461 р.

Укр.-білорус. Церква виявляє на поч. XVI в. (по 1501. р.) навіть деякі змагання до внутр. обнови на вилєнському соборі (1509) та скріплюється в Галичині через віднову гал.-ліввівського єпископства (1539) — але згодом попадає в цілковитий розстрій. В 2. пол. XVI в. нашу Церкву точить черв'як симонії, темноти духовенства, повного упадку чернечого життя та невірничої залежності від світської влади. З одного боку, в її богослов'ю просякає модний тоді протестантизм, з другого боку, зі заходу напірає обновлений на тридентському соборі римо-католицизм при допомозі єзуїтів. Спроваджені до Польщі кардиналом Гозієм (1568) єзуїти вже в найближчих роках поширюють на Україну мережу своїх шкіл. Не маючи ніякої допомоги від візант. патріархату, що сам був у повному занепаді, укр.-білорус. Церква не могла витримати цього подвійного натиску: верхи громадянства переходять масово на римо-католицизм або безпосередньо, або через протестантизм; решта ідейників (кн. Острозький) ще якийсь час боронять важкі до оборони позиції, до боротьби втягається нечисленне міщанство (братства). Але їм не сила було вдержати стан посідання своєї Церкви, ні перевести її внутр. обнову. Побіч заслуг коло піднесення освіти, слід згадати й негативні риси їх діяльності (вмішування світських у суто церк. справи, конфлікти з єрархією, пр. єп. ліввівський Балабан та Ставропігійське братство). Ін. ідейники, не бачачи рятунку для своєї Церкви, через брак гідного духовенства, доходили до заперечення основ єрархічного устрою Церкви (І. Вишенський). Залишалася єдина дорога спинити натиск лат.-поль. обозу та протестантів: шукати захисту в унії з Римом, зберігаючи при то-

му церк.-нац. культуру, або віддатися в церк. та політ. опіку правосл. Москви, затрачучи свою церк. та нац. індивідуальність. Єрархія укр. Церкви та Острозький вибрали перший шлях, і таким чином на зріла берестейська унія з 1595-6. р.

Трагедія укр. Церкви була в тому, що не всі її шари розуміли, яка має бути церк. унія з Римом, та які з неї користі. І між творцями унії владиками чи не єдиний володимирський єпископ (згодом київ. митр. 1599) Іпатій Потій розумів, що залежність від папи повинна скріпити нашу церк.-культ. індивідуальність та допомогти нації наблизитися до зах. Європи (Потієва Унія). Зате з ін. владик дехто шукав особистих користей (єп. Балабан), або ласки короля (єп. Терлецький), що зразило до справи унії кн. Острозького. Укр.-білорус. Церква поділилася на два табори: єрархія, частина духовенства, частина укр. шляхти та міщанства стала за унію, друга частина громадянства, з дотеперішніми прихильниками унії (кн. Острозький, ліввів. єпископ Балабан, перемиський Копистенський) — проти неї. Кільканадцять літ пізніше втягнуто до боротьби проти унії й козацтво. При його допомозі проти уніяської єрархії поставлено єрархію нез'єдинену з митр. Борецьким на чолі (1620), проти митрополита став митрополит, проти єпископа єпископ. Почалася внутр. боротьба „Руси проти Руси“. Вона оживила на короткий час культурний, освітній та письменницький рух по обидвох сторонах: повстає полемічна література; до боротьби втягають прихильники унії — єзуїти, противники — протестанти; перші були чужі культурі нашої церкви, другі — її вірі; повстають школи, але в результаті взаємна борня мусіла невідклично ослабити одних і других і зробити обидві сторони полатним ґрунтом для експанзії обох історичних сусідів.

Нічого не помагали зусилля світlich та ідейних провідників обох сторін — заперестати боротьбу, „щоб Русь не нищила Руси“. Таке гасло кидає наслідник Потія, уніяський київ. митр. Йосиф Велямин Рутський; його підхоплює противник, згодом прихильник унії М. Смотрицький, з ним солідаризуються та беруть це гасло за своє обидва митрополити нез'єдинених: нелегальний перед Польшею — Йов Борецький, та признаний поль. урядом його наслідник — Петро Могила (1632-46). В їх умах зароджується велика ідея створити київ. патріархат залежний від Риму, що об'єднав би цілу розсварену укр. Церкву. Митр. Рутський готов був навіть зректися митрополії на користь майбутнього патріархата Могили, щоб лише поєднати „Русь із Руссю“. Воскресала ідея „Потієвої Унії“ в широких розмірах, стаючи поважною загрозою для моск. і лат.-поль. планів.

Більшість поль. єрархії, заведена в тій надії, що унія, мовляв, відразу поведе укр. Церкву на дорогу полатинщення та затрати власної індивідуальності, починає гостру боротьбу проти об'єднаної з Римом укр. Церкви на сеймах, у синодах та в щоденному житті. Ніхто й чути не хотів, щоб уніятських єпископів, згідно з обіцянкою короля 1595, допустити до сенату та зрівняти їх у державі в правах. Усі просьби пап у тому напрямі були для поль. кат. єрархії „гласом вопіючого во пустині“. З другого боку, до боротьби з унією виступає укр. козаччина. Саме тоді, коли дух. батьки обох церков обдумували пляни, як покінчити з нещасним роздором, героєм дня й вулиці залишилася козаччина, що вміла й під Дніпровий лід пустити митрополичого намісника уніята Грековича, і власному митрополитові Борецькому грозила „Славутиці напитися“, коли б він думав про згоду з уніятами (київ. собор 1628). Боротьба між обома таборами велася до Хмельниччини на цілому просторі України та Білорусі, зазначившись такими подіями, як убивство св. Йосафата, архієпископа полоцького (1623), або, з другого боку, дезерція слабших духом, що шукали спокійного захисту на Московщині або в лат.-поль. таборі (Касіян Савкович).

Серед частини уніятів, поборюваних своїми й чужими, появляється слабодушність — чи можна буде „Потієву унію“ зберегти в первiсній її чистоті. Тут побіч її оборонців (Методій Терлецький, Яків Суша, митр. Кипріян Жоховський), появляється поважна течія, що починає прямувати до затрати власної церк.-культ. індивідуальності: то тут, то там починається дезерція в римокат. табор, йде хвиля полатинщення обряду та польщення укр. з'єднаної Церкви. Цей дуже небезпечний прояв підтинав основи „Потієвої унії“, давав противникам доказ, що унія це дійсно лише поміст до полатинщення України.

Хмельниччина укр. кат. Церкві завдала важкий удар. Крім фіз. винищення духовенства, храмів та церк. майна, її загрожувало цілковите скасування в трактатах Польщі з козаками (1649, 1658). Але ж, серед цих важких часів, гартувалися рел. характери, і 1664 холмський єпископ Суша міг у меморіялі до Риму сміло писати, що в часах коз. воєн та швед. наїзду уніятське духовенство показало більшу кат. рел. характерність, ніж римокат. духовенство в Польщі. Немає двох думок, що в тій до біруїні укр. кат. Церкві під Польщею презентувала тут єдину організовану силу, об'єднуючи щораз нові простори укр. землі. Остання спроба митрополита Жоховського на тзв. лублинському з'їзді (1680) довести до порозуміння уніятів і нез'єднаних у Польщі не повелася через опозицію лубльких православних, які кілька

років потім дали з поміж себе глибокопателю самостійності укр. нез'єднаної Церкви на Гетьманщині, митр. кн. Четвертинського. Та ряди нез'єднаних під Польщею з кожним днем слабнуть; 1692 за єп. Винницького піддається під послух Римові перемиська єпархія, 1700 за єп. Шумляньського львівська, 1702 за єп. Жабокрицького остання — лубльська, й нарешті 1708 львівська Ставропігія. За той час укр. нез'єднана з Римом правосл. Церква, сорок років від переходу України під руку царя, тратить свою самостійність (1688), вона раніше стала московською, ніж уніятська—польською.

Зреорганізувати з'єднену з Римом укр. Церкву, спинити заведений лат. практиками обрядовий хаос, поправити її внутр. дисципліну та не допустити бодай до дальшої затрати церк.-обрядової індивідуальності — поставив собі за мету за митр. Льва Кишки Замойський синод, 1720. До „Потієвої унії“ він уже не повернувся, йому довелося лише скодіфікувати тодішній стан. Та Замойський синод ствердив нову рану на організмі нашої Церкви—внутр. боротьбу між світським духовенством і василіянами.

Обновлені митр. Рутським василіяни (1617) були зорганізовані в одну провінцію, їх архимандритом до митр. Жоховського (1675) був кожночасний митрополит. Василіяни дали цілий ряд ревних апостолів церк. об'єднання (св. Йосафат вийшов теж із їх рядів), подбали, на зразок єзуїтів, про освіту своїх молодих ідеологів і, як більш освічена частина укр.-білорус. духовенства, відрізнялися від світського клиру. Та незабаром по смерті св. Йосафата багато їх тратить із очей ідею „Потієвої унії“, вводить у церкву лат. практики, а то й масово переходить на лат. обряд. Коли ж у додатку в 2. пол. XVII в. почали приймати до чину поляків, що, нерідко для кар'єри, переходили на гр. обряд, залишаючись у душі й надалі римокатоликами й поляками, чин василіяни починає скоро відчужуватися від мас вірних і польщитися. Ухвала Замойського Синоду, що кожний єпископ-номінат мусить відбутися чернечий новіціат, василіяни інтерпретували так, що лише вони можуть бути єпископами. І справді мало не всі уніятські владика XVII-XVIII вв. виходили з василіян. Між ними бували й люди, щиро зв'язані з рідною Церквою й вірними, та бували й чистокровні поляки. Світське духовенство василіяни тримали здалека від своїх шкіл, щоб не мати суперників на вищих дух. становищах, зате змагали до всевладоного впливу в уніятській Церкві, що доводило до боротьби з митрополитами (Лев Кишка, Атанасій Шептицький), хоч вони теж виходили з їх рядів.

Після приєднання до Риму обох гал. єпархій василіяни на капітулах у Львові (1739) та в Дубні (1743), утворили свою

другу, укр. провінцію (коронну), побіч дотеперішньої білоруської (лит.), на чолі чину станув протархимандрит та два провінціали. В 1. пол. XVIII в. вони посунулися аж по Дніпро, розбудовуючи нові відпустові міста при своїх монастирях (Почаїв, Жировиця, Крехів і т. д.) та закладаючи десятки шкіл (Кристинопіль, Бучач, Тереховля, Збараж, Гумань, Шаргород, Бар і ін.).

В пол. XVIII в. на укр. кат. Церкву насуває моск. синодальне православ'я, маючи за собою політ. перевагу Росії над слабою Польщею. Та сама Росія, що на гетьманській Україні нищила укр. характер правосл. Церкви, в Польщі виступає „в обороні православних“, яких, до речі, була вже лише жмійка. На відновлене моголівське владцтво (1720) рос. Синод вислав в XVIII в. визн. українців, як кол. ректорів кiev. академії — Берла, Волчанського, врешті Юрія Кониського, відомого укр. патриота.

Гайдамацький рух на Правобережжі Росія скермовує проти однаціональної укр. кат. Церкви. Укр. руками почала нищити її культ. огнища саме тоді, коли у сх. частинах Речіпосполитої барська конфедерація закидала уніятському духовенству симпатію до гайдамацького руху. Чого не довершили гайдамаки, закінчила Катерина II. Насильне, двома наворотами, нищення унії на Україні та Білорусі за Катерини II. (1768-75, 1792-96) було ясным доказом, що гр.-кат. Церква стала в очах Росії тим самим, чим у політ. ділянці була Гетьманщина, чи Запорозька Січ — одне і друге треба було знищити.

Саме тоді виявилася найслабшія сторона уніятської Церкви. Київ. митрополити Ф. Володкович (1762-78), Я. Смогожевський (1780-86) та Т. Ростоцький (1787-1805) частини єпископів та василіян були попольщені. Маса темного світського духовенства не добачала різниці між унією і православ'ям, зате бачила, що вище освічене духовенство — чужий для нього світ, то й пішла по лінії найменшого опору, коли стала перед загрозою переслідування їх та їх родин. Ні в одних, ні в других шарах духовенства гр.-кат. Церкви не було кандидатів на мучеників за укр. католицизм. Їх могло видати тільки зв'язане з народом освічене духовенство й неспольщена частина василіян. І саме з тої верстви вийшли жертви конфедератів барських — „бердичівські ісповідники“ 1774-75 та страчені луцьких рос. надзвичайних трибуналів 1788.

В першому поділї Польщі півд. частина кiev. уніятської митрополії перейшла під володіння Австрії, що при тогочасній йосифінській системі майже зовсім довело до відокремлення тої частини укр. церкви від митрополії, яка ще якийсь час залишалася при Польщі, а після третього її поділу, при Росії. Великий реформацій-

ний сойм Польщі (1788-91) занявся і справою укр. Церкви, з'єдиненої з Римом і нез'єдиненої. На синоді православних Польщі в Пинську (1791) зреорганізовано устрій нез'єдиненої Церкви, покликано до життя правосл. митрополію та три владцтва, зате гр.-кат. митрополитові призначено місце в сенаті, хоч і останнє, після всіх римокат. єпископів. Та всі ці постанови не ввійшли в життя, бо незабаром прийшов 2. і 3. поділ Польщі, панування Росії, а з ним дальше насильне нищення гр.-кат. Церкви. Правда, за царя Павла, припинено її переслідування, але ж білянс за останніх 30 років був сумний. На землях на захід від Дніпра та Двини з 11 мільонів вірних залишилося при гр.-кат. Церкві лише яких два мільони недобитків із 2 єпископами, решта ж опинилася під крилами рос. синодальної Церкви. За Павла I. й Олександра I. укр. кат. Церква виликувала трохи свої рани й навіть скріпилася, її незалежно від римокат. архієп. Сестшенцевича, отворено окрему автономічну уніятську секцію при кат. колегії в Петербурзі, але брак власних дух. заведень не давав змоги відродитися клирові. Молодь виховувалася в гол. семінарії при виленськ. університеті, з рел. погляду ліберально-йосифінським, з національного — польським; звідсіль вийшло багато апостатів, до того ж відновилися старі спори білого й чорного духовенства. Тимто не диво, що, коли за нового царя Миколи I. прийшло знову переслідування греко католиків на Білій Русі та Україні, вони удару не витримали.

Перші апостати (Сімашко, Лужинський, Зубко, Жарський) знайшлися саме між вищим клиром, здебільшого, виленськими вихованцями. Симпатії деякого зпоміж василіян та вищих духовників до поль. революції 1830-31 дали рос. урядові привід до репресій. хоча пляни знищення унії зручно підготував Сімашко ще три роки раніше. В рр. 1827-39 зліквідовано насильно гр.-кат. Церкву на всіх укр. та білорус. землях під Росією з виїнятком Холмщини. У найкращому розмірному становищі найшлася та частина укр. церкви, що 1772. р. попала під Габсбургів, під якими вже від 300 років була церк. єпархія — Закарпаття.

Початки церк. організації на укр. Закарпатті доволі неясні. Є здогади, що у XII-XIV вв. воно з церк. погляду було залежне від гал. перемиської єпархії. Зате історично певне те, що місцева церк. організація Закарпаття виросла навколо монастиря св. Миколи на Чернечій горі під Мукачевом, основаного подільським кн. Федором Коріятовичем у 2. пол. XIV в. (к. 1360). На сході, на Мармарошині, подібним церк. осередком був Грушівський манастир, що походив із тих самих часів. Ігумени мукачівського монастиря здобувають собі згодом юрисдикцію над середнім Закарпаттям, а далі над цілою кра-

іною, доки ігумен Іван не став першим єпископом (1491); він підлягав безпосередньо царгородському патріархові.

З політ. поділом Угорщини в 2. половині XVI в. й укр. Закарпаття розділено між Габсбургів і семигородських князів. Кат. впливи Габсбургів та укр. уніятів зпоза Карпат (єп. Т. Крупецького) привели мукачівського єп. В. Тарасовича з частиною духовенства до церк. унії з Римом (1646), а за його наслідника Партенія Ратошинського (1648-70) на синоді в Ужгороді (1652) перейшло на унію ціле зах. Закарпаття. У сх. частині православ'я трималося до укладу семигородського князівства. Мармарощина перейшла на унію аж 1716 і 1721.

Об'єднана з Римом ціла мукачівська єпархія зводила боротьбу з лат. ерлавськими єпископами за незалежність від їх юрисдикції, та заходами єпископів М. Ольшанського, Ів. Брадача та головно А. Бачинського (1772-1809) вдалося не тільки правно закріпити самостійність мукачівської єпархії (1771), але й розбудувати Церкву на Закарпатті та подбати (1818) про створення 2. єпархії у Пряшеві (перший єп. Гр. Таркович, 1817-41). Плону єп. Бачинського, що переніс мукачівську столицю до Ужгороду (1775), сполучити Галичину й Закарпаття в одну церк. провінцію (1774) та покласти знов до життя гал. митрополію не допустили зреалізувати мадяри. Він найбільше причинився до створення у Відні виховного дух. інституту Барбареум (1774).

Відтепер доля укр. закарп. Церкви зв'язана з долею Церкви в Галичині, що теж переживає добу свого відродження. Для обох частин укр. кат. Церкви усталено тепер назву: гр. кат. Церква. Основана гр. кат. дух. семінарія у Львові (1783), і *Studium Ruthenum* (1787) при львів. унів. піднесли рівень освіти духовенства. Заходами каноніка М. Гарасевича в Римі та в Відні обновлено гал. митрополію (1808), хоч, через опір мадярів, не влучено до нової митрополії Закарпаття. Буллею „*In universalis ecclesiae regimine*“ 1807. р. Ап. Столиця признала гал. митрополітові приблизно ті самі права, які мав київ. митрополит. Два перші гал. митрополити А. Ангелович (1808-14) та М. Левицький (під кінець життя кардинал) підготовляють далі ґрунт під церк. та нац. відродження. Духовенство, досі спольщене, поволі органічно зв'язується з народом та починає грати в культ. житті нації першорядну роль (львів. дух. семінарія й її вихованці, „Руська Трійця“; провідна роль в нац. житті Григорія Яхимовича; протест митр. М. Левицького 1843. р. проти нищення гр.-кат. Церкви в Росії; заслуги митр. Левицького та перемиського єп. Івана Снігурського для нар. шкільництва і т. д.). За нового митр. Г. Яхимовича прокидається живий рух очищення гр.-кат. обряду в Галичині від лат. практик, чого митрополит хотів довершити

на провінціальному синоді, приготованому на 1863. р. Рух той триває й за митр. Ливинювича (1864-69), але тепер він дістає глибшу основу в політ. москвофільській течії, що почала тягти нашу Церкву в напрямі моск. православ'я. Правда, вище духовенство, тзв. святоюрці, заклеплювалися лише в консервуванні та очищуванні обряду, але ж деяка частина нижчого духовенства і світських проявляли недовозначні симпатії до моск. православ'я. Своє правдиве обличчя виявили вони шойно на Холмщині.

На Холмщині, до поль. повстання 1863-64 рос. уряд терпів гр.-кат. Церкву, силкуючись лише з допомогою прихильних собі духовних очищувати там полатинщений уже сх. обряд та відпольщувати спольщене духовенство. Після поль. повстання почав він уживати насильних способів, щоб повести там правосл. пропаганду. Адміністратора холмської єпархії о. Калінського, що його син брав участь у повстанні, вивезли до Вятки (1866), і на його місце, без згоди Риму, управу єпархії віддали апостатові Вуйцицькому. Та опір укр. населення Холмщини, прив'язаного до католицизму, був такий сильний, що рос. уряд згодився призначити на холмського єп. гал. „святоюрця“ М. Куземського. Новий владика обмежувався лише відлатинщуванням обряду та відпольщуванням єпархії, та це не вдоволяло ні рос. уряду, ні півтори сотні гал. священників москвофілів, що прибули сюди з М. Попелем на чолі. Вони інтригами спричинилися до усунення єп. Куземського з владичого престолу, і М. Попель, як завідувач холмської єпархії, насильно, по мученичих трупах холмського населення (у Дрелені та Прагуліні), перевів формально цілу єпархію на православ'я (1875). Насправді укр. народ на Холмщині держався ще довго католицизму. Коли 1905 рос. уряд дозволив переходити з православ'я на римокатолицизм — 200.000 холмщаків перейшло на римокатолицизм, бо на грекокатолицизм не вільно було переходити. Це було причиною спольщення Холмщини.

Православ'я старалися ширити й москвофільські священники в Галичині (перехід Гниличок та о. Івана Наумовича). Жертвою того церк. заколоту вправ заслужений на полі ширення тверезости в Галичині митр. Йосиф Сембратович. На домагання віденського уряду Ап. Престіл відкликав його до Риму, а управу митрополії переняв ап. адміністратор Сильвестер Сембратович (1852-85). Започатковану ще за його попередника реформу василіян загал укр. населення в Галичині прийняв із недовір'ям, бо реформу доручено суїтам (новіціям у Добромилі 1882). Та реформа василіян була корисна, їх переведено в чин активний, культурний та здатний до місійної праці, засновані ними видавництва (Жовква) дали народові сотні тисяч рел.

кат. лектури. Побоювання за нац. характер реформованого чину виявилися безпідставними. Реформовані василіяни причинилися й до реформи чину василян, що перші почали оснóвувати укр. жіночі школи.

Розуміючи, якою загрозою для католицизму в Галичині є москвофільство, митр. Сильвестер Сембратович (1885-98), з кінцем життя (1895) кардинал, ізблизився до народовецького укр. табору, куди належало вже доволі з молодшого духовенства. За нього покликано до життя 3. гал. єпархії в Станиславіві (1885), і першим станиславівським єп. став Юліан Пелеш (1885-91), заслужений учений богослов, автор 1. історії укр. кат. Церкви, згодом перемиський владика (1891-96). Митр. С. Сембратович скликав провінціо­нальний синод до Львова (1891), який уже підготовляв перед своєю смертю митр. Яхимович. За митр. С. Сембратовича почато засновувати (о. Кирило Селецький і василянин О. Ломницький) „згромадження“ СС.Служебниць, які від 1892 оснóвують диячі захисти.

У кращому становищі, ніж у Галичині, пробувала укр. Церква на Закарпатті з поч. XIX в. Але 1848. р. (мад. повстання) став у житті Закарпаття критичним: симпатії народу та духовенства були на боці Габсбургів, а це викликавало супроти них репресії збунтованих мад. магнатів. Та ще гірші часи настали після австро-угор. угоди (1867), коли на місце віденського централізму прийшло шовіністичне правління Будапешту і з ним мадьяризація укр. Церкви. Новий курс започаткував мукачівський єп. Степан Панкович (1867-72), що, замість до Відня, вислав питомців на науку до Будапешту та Острогону. За нього виділено півд. частину мукачівської єпархії в окремий вікаріят із власною консисторією та богослужбовою мад. мовою з осідком у Гайдудорогу. Вікаріят переіменовано (1912) на окрему єпархію (тепер у гриницях Угорщини). Мукачівські та прашівські єпископи до 1918 продовжали цей мад. курс, доводячи до повної мадьяризації Церкви, а то й духовенства у приватному житті. Рівночасно з мадьярською системою починає на Закарпатті ширитися москвофільство, і з ним симпатії до рос. православ'я, яке перед війною ввжляли там за єдине забороло „руського духа“. Тимто не диво, що, коли не стало мад. опіки (1919), серед темного закарп. населення масово почало ширитися православ'я.

На гал. митрополії по смерті С. Сембратовича, після однорічного митрополитування кол. станиславівського єп. Юліана Куїловського — засів (1901) теперішній митр. Гр. Андрій Шептицький, досі — станиславівський владика. Рід Шептицьких має велику церк. традицію (кількох ігуменів, єпископів, двох митрополитів у XVIII в.: Атанасій 1729-46 і Лев 1778-79). Митр.

Андрей, велика індивідуальність, на міру Потіїв та Рутських, його діяльність усебічна. За нього приходить до обнови сх. традицій у нашій Церкві та рівночасно до скріплення католицизму серед вірних, укр. Церква в Галичині стає свідомо своєї іст. місії — праці над церк. об'єднанням сх.-слов. церков — укр., білорус. та московської, вона здобуває нову світлу історію своєю культ. працею. Василяни на капітулі в Добромилі (1931) зреорганізуються у 3 провінції з архимандритом у Римі на чолі. До чинів василян, василян, василян та „згромадження“ СС.Служебниць приходять нові, повстають (від 1906) монастирі обновленого Студитського Уставу, що нав'язують безпосередньо до ст.-укр. чернечого життя Печерської Лаври (ігумен о. Климент Шептицький); 1913. р. митрополит покликає до життя сх. галузь чину Спасителя (Редemptористів); виринають нові жіночі „згромадження“ СС. Студиток, св. Йосафата, св. Йосифа, Пресв. Родини, Мироносиць та сх. галузь сестер св. Вінкентія з Паоло. Для освіти світського духовенства повстають єпархіяльні семінарії в Станиславіві (завдяки станиславівському єп. Гр. Хомишинові) та в Перемішлі (завдяки перемиському єп. Константинові Чеховичеві). Та найбільше діло в цій ділянці — гр.-кат. богословська академія у Львові (1928), єдина тепер на цілому світі укр. богословська школа унів. рівня (організатор її ректор о. др. Й. Сліпий). Заснування папою Пієм XI монументальної укр. дух. семінарії ім. св. Йосафата в Римі закінчує наші здобутки на полі вищого дух. шкільництва за останніх 30 років.

Митр. Шептицький старається від свого вступу на престіл надати укр. Церкві офензивний характер на полі унійної праці, чим підніс її до поважного чинника у Вселенській Церкві. Обнова сх. традицій у цілому житті укр. Церкви в Галичині мала за мету видвигнути приси­няний пилот у XVIII і XIX вв. ідеал „Потієвої унії“. Митрополит нав'язує контакт із усіма недовитками унійня та Наддніпрянщині та Білорусі, відбуває небезпечну подорож (1908) по рос. землях, стає організатором унійних велеградських з'їздів та зацікавлює кат. світ справою об'єднання сх. християн. Тимто не диво, що з приходом царської армії до Галичини (1914) митрополита ув'язнено й вивезено, а на укр. Церкву в Галичині спали переслідуння. Та саме серед найбільших утисків митр. Шептицький таємно настановляє луцьким єпископом о. др. Йосифа Боцяна (1914), а упадок даряту дає йому змогу приступити до організації унійської Церкви на землях кол. Росії, гол. на Україні (гр.-кат. парохії в Києві, Одесі, Катеринославі, Вінниці, Кам'янці і т. д.), у Петербурзі відбувається собор рос. католиків під проводом митрополита та наладується й там церк. органі-

зація рос. кат. Церкви сх. обряду, з о. Леонідом Фьодоровим як її екзархом на чолі. Больш. навала внеможливила дальшу працю над об'єднанням европ. сходу. Коли ідея „Потієвої унії“ у своєму розвитку не йде своїми природними шляхами серед нез'єдинених українців та білорусинів під Польщею, а природні наставники цих вірних — покійний єп. лупький Йосиф Боцян (+1926) та теперішній ап. візитатор єп. Микола Чарнецький, не можуть обняти дух. проводу вірних, що горнутья до церк. об'єднання, то причин цього треба шукати в суч. політ. становищі цих земель.

Сильно підвищений культ. рівень укр. народу та десятки заг.-нац. установ це — вислід конструктивної праці двох останніх поколінь духовенства з митрополитом на чолі. Коли Галичина в рр. 1917-20 була передовим носієм найвищих змагань укр. нації, то це треба завдячити виховній праці й укр. кат. Церкви в Галичині в останніх десятиках літ.

Укр. кат. Церква має свою організацію й поза своєю суцільною територією, на колоніях у Югославії, Австрії та в Америці.

В Югославії для українців (коло 35 тис.) існує греко-кат. єпархія у Крижівцях. Основана для сербів-ускоків 1611 відразу як уніяцька, під назвою „вратянської єпархії“, хиталася довго між католицизмом та православ'єм. У перших роках її існування працював тут укр. василіянин Методій Терлецький, пізніший холмський єпископ. Крижівську єпархію (під цєю назвою) оснував папа Пій VI. 1777. р. та влучив у її склад українців, що від половини XVIII в. почали сюди напливати з зах. Закарпаття (Пряшівщини). По світовій війні влучено до неї й гал. переселенців у Босні. Теперішній крижівський єп. Діонісій Няраді (від 1914. р.) є родом із Керестуру, найбільшої укр. оселі на Бачці.

В Австрії є укр. кат. парохія у Відні при церкві св. Варвари, основана ще 1784 для потреб греко-католиків у Відні.

На Буковині для українців-католиків (належали до 1919 до станиславівської єпархії) та в сх. Мармарошині (належали до Ужгороду), що 1919. р. ввійшли у склад Румунії, Рим настановив єпископського вікарія в Чернівцях, залежного від рум. гр.-кат. єпископа в Мармароші (1930).

В Північній Америці першою зорганізованою укр.-кат. єпархією була єпархія в ЗДА з осідком у Філадельфії. Спершу укр. переселенці підлягали ірл. римо-кат. єпископові; власного єпископа дістали аж 1907. р. (о. Сотер Ортинський, 1907-16). Та вже при новій обсаді опорожненої столиці (1924) настановлено окремого єпископа для українців із Галичини, окремого для вірних із Закарпаття. Для канадійських українців назначено єпископом о. Никиту Будку (1912-28). Укр. переселенці в Півд. Америці (Бразилії, Аргентині) під-

лягають іще місцевим римо-кат. єпископам. Важним церк. та культ. осередком для браз. українців є василіянська місійна стація в Куритибі.

Література: Kulczyński J., Specimen Ecclesiae Ruthenicae, Romae, 1773-74; Макарий (о. Булгаков), История русской Церкви, I-XII, Спб., 1857-83; Nagasiewicz M., Annales Ecclesiae Ruthenae, Leopoli, 1863; Коялович М., История воссоединения западно-русскихъ униатовъ старыхъ временъ, Спб., 1873; Pelesz J., Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, I-II, Wien, 1878-80; Likowski E., Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII-XIX w., I-II, Poznań, 1880; Голубевъ С., Киевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, I-II, Київ, 1883-98; Likowski E., Unia Brzeska 1596, Poznań, 1896; Lewicki A., Unja florencka w Polsce, Kraków, 1899; Левицький О., Внутрішній стан зах.-руської Церкви... в кінці XVI в. та Унія [Русь. Іст. Бібліотека, VIII], Львів, 1900; Голубинскій Е., История русской Церкви, I-II, Москва, 1900-1; Жуковичъ П., Сеймовая борьба, I-IV, Спб., 1901-6; Abraham W., Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, I, Львів, 1904; Грушевський М., История України-Руси, I-IX, Львів-Київ, 1904-31; Чубатий М., Зах. Україна і Рим в XIII в., Львів, 1917; Іщак А., Уніонні і автокефальні змагання на укр. землях від Данила до Ізидора [„Богословія“, I-II], Львів, 1923-24; Boudou A., Le Saint Siècle et Russie, Париж, 1925; Smurlo E., Le Saint Siècle et l'Orient Orthodoxe Russe 1609-54, Прага, 1928; Таубе М., Римъ и Русь въ до-монгольскій періодъ [Кат. Временникъ], Париж, 1928; Томашівський Ст., Зверхня історія київ-руської Церкви [Записки Чина СВВ, том I-IV], Жовква, 1932.

М. Чубатий.

Православна Церква. Стародавня традиція зв'язує початки християнства з Києвом і князями Аскольдом та Диром (IX в.), в усякому разі в 1. пол. X в. в Києві була вже церква св. пророка Іллі, а в останній чвертині X в. число прихильників християнства вже таке велике, що вирінає справа переходу держ. влади на бік нової релігії. Вел. кн. св. Володимир Великий із мотивів і рел.-моральних, і держ.-політ., рішуче став на бік християнства й коло 988. р. сам охрестився й почав ширити християнство по своїй державі. Богослужба слов. мовою, в перекладах св. Кирила та Методія, допомогала з легкістю поширяти запозичену від греків релігію, й вона вільно скрізь находила собі прихильників. Чим яка місцевість була ближче Києва, тим легше приймалося християнство, в дальших краях (Новгород) не обходилося без примусу („Добриня христин вогнем, а Путята мечем“). Наступники св.

Володимира, особливо Ярослав Мудрий, продовжують почату справу, в XI в. поганство остаточно уступає місце християнству. А проте широкі маси ще довго тримаються, разом із християнством, і попередніх поганських поглядів та звичаїв, головню в глухих, далеких від культ. осередків місцевостях. Таке „двоєвірство“ згодом під впливом Церкви слабло, а проте елементи поганства, в формі різних повір та звичаїв, залишилися назавжди серед укр. населення.

Христ. богослужба мала величезне значіння в справі поширення християнства, тимто укр. князі старанно будували церкви в Києві, на Волині, в Галичі, Любомлі, Холмі, Полоцьку, Смоленську, Новгороді (гл. Україна, Мистецтво, 437-438). За князями йшли бояри та взагалі багаті люди, а то й цілі громади поодиноких місцевостей. Через те, що кам'яні церкви вимагали великих коштів, то будували переважно дерев'яні. Було їх досить багато, головню по містах. У Києві, пр., підчас вел. пожежі 1124 згоріло до 600 церков. Церква була не тільки місцем богослужби, а й осередком громадського, економічного й освітнього життя, тимто парохіяльні церкви мали особливо важне значіння. Побіч парохіяльних церков повставали й монастирі — чоловічі й жіночі; перші монастирі повстали в Києві, а серед них перше місце займав Києво-Печерський монастир, заснований у 2. пол. XI в. Антонієм та Теодосієм — освітній осередок, що дав багато церк. діячів і мав узагалі вел. значіння в рел. житті укр. народу до самої революції 1917. р.

Від св. Володимира укр. правосл. Церква була в залежності від царгородського патріярха. Залежність ця була досить слаба, обмежувалася тільки тим, що патріярх призначав і ставив для нас митрополита. До значення Києва татарами (1240. р.) в нас було 22, а може 24 (Голубінський) митрополити; традиції вважає за першого — Михаїла; тепер першим називають Леона або Леонтія († після 1004. р.), останнім — Йосифа (від 1237. р.). Усі вони були греки, більшість не знала мови своєї пастви, з винятком українців митр. Іларіона (від 1051. р.) та Климента Смолятича (від 1147), вибраних без відома царгородського патріярха. Наші митрополити жили мабуть спершу в Переяславі, опісля в Києві, катедральною церквою була св. Софія. У склад кiev. митрополії входили всі землі кiev.-укр. держави. Ще за Володимира Вел. (коло 992. р.) повстали єпархії: новгородська, чернігівська, білгородська, ростовська та тмутороканська; за Ярослава I. утворено переяславську та юрїївську (Юрїїв над Росією, тепер — Біла Церква), а далі йдуть: смоленська (1137), галицька (до 1167. р.), рязанська (до 1207. р.), володимирська над Клязьмою (1214. р.), перемиська (коло 1220. р.) та угровська за Данила

Романовича. Таким чином, до часів Батия кiev. митрополія мала, крім митрополітальної, 16 єпархій. Кожний єпископ у своїй єпархії був цілком самостійний, а підлягав митрополитові лише в заг.-церк. справах. На справу виборів єпископів мали вплив і укр. князі, що дбали про матеріяльну безпеку Церкви та її єрархії, надаючи їм засоби до утримання та земельні мастки. В Новгороді, де вже в XI в. віче стало вище за князя, місцевого єпископа вибирало віче, воно посилало його на посвячення до митрополита, а то й позваляло поставленого вже єрарха архипастирських прав. Новгородський архиєрей перший здобув від митрополита 1165 титул архієпископа.

У внутр. житті кiev. митрополія кермувалася законами Вселенської Церкви, постановами своїх соборів та присадами церк.-держ. змісту („Устави“ св. Володимира та Ярослава I.). До патріярха зверталася тільки в деяких рідких випадках. Вже в домонг. добу склався той лад церк. життя та звичаї, які спостерігаємо пізніше. Вже тоді панувала та неприхильність до Риму та взагалі до латинства, що особливо яскраво виступає в XVI-XVIII вв. Неприхильність цю бачимо і в наших літописі (Володимир Вел. заявляє папському нім. місіонерові: „отци наши сего не прияли суть“) і в полемічних писаннях наших митрополитів (Йоана II. та Никифора) та ін. авторів. Правда, князі були в дипломатичних та торг. зноснах із зах.-европ. країнами, своячилися (особливо в XI в.) з монархами лат. заходу, та це зовсім не прислаблювало неприхильности до латинства. Правосл. гр. схід відповідав духові та рел. потребам укр. народу, і він звідтіля черпав погляди, освіту та культуру.

Тат. навала 1237-40 рр. мала величезний вплив на церк. життя укр. земель. Київ підпадає, творяться нові політ. й культ. осередки (на заході Галич і Волинь, на півночі, поруч із Новгородом та Володимиром, від XIV в. Москва), а далі укр. землі забирає Литва та Польща. Територія кiev. митрополії розбивається між Литвою, Польщею, Новгородом, Москвою та ін. Київ. митрополитові доводиться мати справу не тільки з різноплемінною, а й з різновірною владою. Така різниця й політ. боротьба поміж зазначеними державами сильно утруднюють його становище. Близькість тат. кочовиків та небезпека життя у близьких до степів місцевостях примушують укр. митрополитів шукати собі спокійного місця: Кирило III. (1245-81), Максим (1283-1305), Петро (1308-26) міняють свої осідки, найдовше перебуваючи в Володимирі над Клязьмою, Петро — в Москві. Від часів Петра кiev. митрополити енергійно підтримують моск. політику, наслідком чого появляються спроби поділу єдиної митрополії. Поруч із кiev. митрополією, вини-

кають у XIV в. галицька (за Юрія I. 1303) й литовська (за Ольгерда). Першим гал. митрополитом був Нифонт, до нього належали єпархії: галицька, перемиська й холмська; митрополія ця з перервами існувала цілий XIV в. Лит. митрополія охоплювала єпархії вел. князівства лит.; перші митрополіти були: Теодорит, висвячений болг. патріархом (1353. р.) і Роман (1355-61. р.). Та ці обидві митрополії довго існувати не могли, бо царгородський патріарх, що підтримував єдність митрополії, більше схилився в бік Москви, та й деякі митрополіти (Петро галицький, Кипріян литовський, Григорій Цамвлак), самі переходили до Москви й тимсамим відновляли єдність київ. митрополії. Таким чином київ. митрополія зоставалася єдиною в сх. Європі й займала свою домонг. територію до пол. XV в., коли Москва рішуче відокремилася від Києва. Приводом до цього послужила поява на київ. митрополії грека Ісидора, прихильника унії з Римом, настановленого патріархом Йосифом, однодумцем гр. імператора Івана VIII. Палеолоґа (1425-48), який, загрожений турками, думав рятуватися при допомозі папи й годився на унію з Римом. Митрополит Ісидор брав участь у соборі у Фльоренції й повернувся до Москви (1441) з титулом кардинала. Та, зустрівши тут сильний опір, мусів тікати, деякий час пробував у Литві й Польщі, хоч і тут не зустрічав прихильників, не вважаючи на підтримку світської влади та лат. духовенства. Унія не мала успіхів ні у греків, ні серед українського населення Литви та Польщі. Нарешті, улаштувавшись в Італії, Ісидор добився призначення на київ. митрополита, теж прихильника унії, Григорія Болгариновича, який претендував і на моск. єпархії. Тимчасом Москва добивалася затвердження вибраного на митрополита собором єпископів Йони, рязанського єпископа, але тому перешкождали заходи Ісидора в Царгороді та політ. події. Тоді моск. собор 1458 ухвалив самостійно, без патріарха, проголосити Йону митрополитом, при чому дав йому титул: „митрополит московский і всея Руси“ (всі попередні митрополіти, й ті, що жили в Москві, титулувалися: „митрополит київский і всея Руси“). Від того часу на території єдиної киево-укр. митрополії бачимо вже дві, моск. й київ.; перша охоплювала московську державу (претендуючи й на Новгород), друга — православному людність Литви та Польщі, де були такі єпархії: київська, смоленська, чернігівська, полоцька, холмська, перемиська, львівська, володимирсько-берестейська, луцько-острозька та турово-пинська. Смоленська та чернігівська єпархії, як прикордонні, часом належали до Москви, а львівська 1414-38 підлягала безпосередньо патріархові. Київ. митрополіти XV-XVI вв. живуть не в Києві, а в Новгородку, або

Вильні. Звич. митрополита вибирав, за згодою вел. кн. литовського, собор єпископів, у патріарха ж просили тільки благословення. Укр. митрополіти й єпископи походили з шляхетської верстви, що виправдувалося не тільки звичаєм, а й держ. законами („плебей не може бути прелатом“), на їх вибір впливали вел. кн. литовські; у зв'язку з тзв. правом патронату не обходилося з боку світської влади, гол. в 1. пол. XVI в. без зловживань.

Від часів Ягайла правосл. Церква в Литві (не кажучи вже про Польщу) займає другорядне місце. Держ. релігією, упривілейованою, був католицизм, і православні зазнають деяких обмежень у правах. Це видно з привілею Ягайла 1387 та з акту Городельської унії 1413. р.: православних українців не допускають до участі в госп. раді, до воєвідських та каштелянських урядів, не дають права користуватися шляхетськими гербами. Митрополит та єпископи не беруть участі ані в сенаті, ані в сеймі як повноважні члени цих високих установ. З кінцем XV в. забороняли православним будувати нові й поправляти старі церкви. Гуманістичні впливи та реформаційний рух XVI в., у зв'язку зі зростом шляхетських прав та привілеїв, поліпили правне становище правосл. Церкви. В 1563. та 1568. рр. Жигмонт II Август касує обмеження для православних; акти Люблинської унії (1569) забезпечують їй правне становище; з цього боку особливе значіння має акт варшавської конфедерації 1573. р., що забезпечувала рівність усіх христ. сповідань у Речі-посполитій.

Держ. потреби втягали гал.-волинських князів XIII-XIV вв. у справи та інтереси зах.-європ. держав, тимто і православній укр. Церкві неможливо було уникати зносин з представниками лат. церкви. Вже Данило Романович, щоб звільнити Україну від тат. панування, вів переговори з рим. папою про злуку Церков; у зв'язку з цими подіями, появляється на 1. ліонському соборі (1245. р.) якийсь укр. архієп. Петро. В 1. пол. XIII в. доходить наче б то до унії правосл. Церкви з римською, та з того нічого не вийшло, таксамо, як і з того, що митр. Григорій Цамвлак, на бажання Вітовта, їздив на Констанцький собор (1415. р.). І спроба з'єднати церкви у Фльоренції не мала ніяких наслідків: заступник і учень Ісидора, Григорій, сам відмовився від унії 1458. р. і вмер православним. Мало говорить на користь унії й тзв. „лист“ митр. Мисаїла до папи Сикста IV. (в 1476. р.). Для зрозуміння й оцінки цих явищ церк. життя треба класти вагу на політ. становище середини XV в., бо правосл. населення від верхів до низів не думало відмовлятися від своєї віри.

В XVI в. Польща й Литва, як і вся Європа, переживають часи незвичайного успі-

ху реформації, а потім довголітню добу кат. реакції. Серед населення поль.-лит. держави реформація викликала зріст нац. свідомости та освіти, хоча водночас внесла чимало безладдя в церк. життя й католиків, і православних. Чимало представників укр.-правосл. маґнатства та шляхетства попереходило на бік протестантів, та пізніш, підо впливом кат. реакції, вони, як і протестанти-поляки, опинилися в католицькому таборі. Зате серед правосл. населення появляються школи, що виховують молодь в правосл. дусі (гл. Україна, Шкільництво, ст. 843). В оборону православія виступають спершу маґнати, що залишилися ще при православії, пізніш — міщани. Міщанські братства (гл. I. 392) об'єднують православне місцеве населення, притягають до себе не тільки міщанство, а й шляхту, навіть селянство. В 80. рр. XVI в. братства мають таке вел. значіння, що впливають на життя всієї правосл. церкви і стежать за діяльністю самих єпископів, що їх більшість не стояла тоді на висоті свого призначення. Царгородський патріарх, з огляду на позитивне значіння братств, надає деяким, найбільш визн. братствам право ставропігії (так було пр. із львівським братством 1589, київським 1620, луцьким 1622. р. та ін.).

З кін. XVI в. сталася (1596) незвич. шкідлива для укр. правосл. Церкви подія — Берестейська церковна унія. Повстання її пояснюють одні політичними мотивами того часу, інші — непорядками в правосл. Церкві. Обидва погляди однобічні. Таке складне явище, як Берестейська церк. унія, викликала різні причини внутрішнього (для Церкви), й зовн. характеру. Тут грають роллю іст. обставини, соц.-екон. умови, напрям держ. політики, культ.-освітній стан правосл. єрархії, моральний рівень її, внутр. взаємовідносини в правосл. Церкві — все це, разом зі специфічними особливостями доби та настроєм панівних чинників поль.-лит. держави після Люблинської унії 1569. р., й викликало згадану церк. унію. За думку про неї, не без впливу лат. єрархії, вхопилися єпископи луцько-острозький Кирило Терлецький та львівський Гедеон Балабан, а коли останній незабаром відстав від неї, замість нього з'явився володимирсько-берестейський єп. Іпатій Потій. Вони власне й перевели цю справу, бо тодішній київ. митр. Михайло Рогоза та ін. єпископи були люди пасивні. Кирило Терлецький та Іпатій Потій, поїхавши до Риму (1595), дали там згоду на унію від імени всієї правосл. Церкви. Цей учинок двох єпископів викликав сильне обурення на Україні. Прихильники унії зібралися в Бересті для врочистого проголошення злуки з Римом у жовтні 1596. р. та туди прибули і православні: єп. Гедеон Балабан (львівський) і Михайло Копистинський (перемиський), багато представників черно-

го й білого духовенства, братств і поодиноких земель. Православні утворили свій собор під головуванням патріяршого екзарха архимандрита Никифора. Таким чином, одночасно в Бересті відбулися два собори — уніятський і православний, і постанови обох були цілком протилежні. Король Жигмонт III. був на боці уніятів, визнав їх постанову і проголосив унію з Римом dokonаним фактом: на протести й постанову православних не звернено уваги. Спираючись на прихильність короля, енергійний підтрим кат. духовенства та поль.-лат. громадянства, архиєреї-уніяти почали поволі забирати церк. й монастирські маєтки, творити кадри підвладного собі духовенства і крок за кроком знаходили собі прихильників серед міщанства й селянства. Ширення унії викликало безкочні судові процеси та заколоти в масах. А далі між православними та уніятами пішла вперта боротьба. Передусім почалася літ. боротьба, появилася багато полемічних творів, де одна сторона боронила себе й нападала на другу (гл. Україна, Література XV-XVIII. вв., сторона 782-783). Видавали ці полемічні твори братства. Одночасно з полемічною боротьбою йшла й боротьба правна, на ґрунті сеймового законодавства. Тут виявляли сильну акцію православні маґнати та шляхта, які нерідко виступали спільно з прот. шляхтою. На ґрунті правному зроблено дуже багато, бо до пол. XVII в. не було ні одного сейму, де б не ставили справи „греків-дизунитів“, себто православних, і наслідки цієї боротьби були дуже важні. Так, 1609. р. православному пощастило юридично відмежуватися від уніятської єрархії, 1632-34 православні добилися своєї власної, визначної державою (упривілейованої) єрархії, з київ. митрополитом Петром Могилою на чолі, якому підлягали єпархії: луцька, львівська, перемиська, холмська та новотворена білоруська.

Особливо енергійно боронили свою віру низи правосл. населення; виразником настроїв мас із цього погляду було козацтво, що завжди відстоювало інтереси правосл. Церкви. Там, де впливи козацтва були сильні, унія успіху не мала. Завдяки козацтву, в Києві уніяти обмежились тільки Видубицьким монастирем, Лаври так і не вдалося їм захопити. Завдяки козакам і Петрові Сагайдачному, єрусалимський патріярх Теофан 1620 поновив правосл. єрархію з митрополитом Йовом Борецьким на чолі. Коз. повстання відбуваються під гаслом православія. Зборівська умова 1649. р. вимагає, щоб у землях, підвладних козацькому гетьманові, унії зовсім не було. І Гадяцький трактат Виговського з Річчюпосполитою (1658) теж церк. унії не визнає. Пізніші коз. делеґації до поль. уряду гостро виступають проти унії, пр. депутація гетьмана Петра Доро-

шенка на Острозьку комісію в 1670. р. Навіть у XVIII в. козацтво нищило все, що нагадувало унію. Те саме робили й гайдамаки.

З кінцем XVII в., коли більшість шляхти на Правобережжі під впливом політ. та соц.-екон. обставин (після 1667. р.) перейшла на бік латинства, православні братства підупали, козацтво вже не мало того значіння. — православна Церква, зоставшись без своїх провідників та оборонців, втратила свою єрархію. На унію перейшла більшість нар. мас. Багато шкодило православію те, що після 1654. р. частина київ. митрополії опинилася в межах моск. держави, частина ж залишилася в Польщі. Укр. митрополити Сильвестер Косів, Діонісій Балабан і Йосиф Нелюбович Тукальський Москві не співчували й, коли Москва почала робити заходи, щоб укр. Церкву віддати під владу моск. патріярха, вони стали на бік Польщі. Живучи на території Польщі, ці митрополити не мали змоги кермувати церк. справами лівобережної України, а тимчасом Москва добила зміцнення своїх виключних впливів і на церк. справи в Польщі. В 1685. р. вона, за допомогою тур. уряду, добула в царгородського патріярха Діонісія IV. згоду на те, щоб київ. митрополія перейшла під канонічну залежність до моск. патріярха, який висвятив на київ. митрополита кол. православного лужького єпископа кн. Гедеона Святополк-Четвертинського. З другого боку, завдяки своїй перемозі над поль.-лит. державою, Москва придбала собі правну підставу втручатися у внутр. справи Речіпосполитої й кермувати тут церк. справами її правосл. громадян. В 1686. р. складено тзв. мир Гжимутовського (або „вічний мир“), який підтверджував Андрусівську умову 1667. р. Дев'ятий пункт цього миру давав право царському урядові, для оборони православних від утиску уніятів, утручатися у внутр. справи Речіпосполитої; правосл. населення Польщі віддано під протекторат моск. царя. Хоча сейм затвердив умову 1686. р. щойно в 1717. р., то Москва відразу почала використовувати своє право, і приклади такого втручання її в інтереси поль.-лит. православних бачимо часто в XVIII в., тим більше, що трактати 1768. та 1775. рр. це право Росії значно поширювали і зміцнювали. Через те і правосл. парохії та монастирі в Польщі підлягали київ. митрополитові, а той до 1720. р. підлягав моск. патріярхові, та „місцоблюстителям“ патріяршого престолу, а потім рос. Синодові. В межах Польщі залишалася тільки одна правосл. єрархія — білоруська, при чому єпископів призначувано з Петербургу, правда, за згодою поль. короля. Всі ін. православні монастирі та церкви, що лежали поза межами білоруської єрархії, підлягали київ. митрополитові, а той значну частину їх передавав під управу

своєму помічникові — переяславському єпископові, що 1733. р. став самостійним архиєрєсм. Церк. залежність поль. громадян від чужоземної єрархії викликала різні незручності для самих таки православних у Польщі, не кажучи вже про державні інтереси. А ще довгий час поль. уряд нічого не робив для того, щоб покласти кінець такій ненормальності. Щойно чотирилітній сейм (1788-92) прийняв постанову, що православіє користується рівними правами з католицизмом і унією, звільняється від залежності від рос. Церкви, має свою власну єрархію і творить автокефальну Церкву. Правосл. людности залишав він право самій виробити собі організацію церк.-рел. життя, і для того в VI. 1791. р. скликано в Пинську спеціальний зїзд правосл. духовенства та мирян. Це тзв. „Пинська конгрегація“, що й виробила плян радикальних змін у становищі православної Церкви.

Та наміченої реформи не переведено в життя — через другий і третій поділ Польщі. В 1793. р. Волинь, Поділля та Київщина ввійшли у склад рос. імперії; за XVIII в. унія в цих землях, як і скрізь у межах поль.-лит. держави, зробила вел. успіх. Коли перед 1596. р. в межах Польщі налічували 10.000 правосл. парохій, то з кінцем XVIII в. було їх ледви кількасот. Але ж унія не дуже то була мила укр. народові, і при першій нагоді селянство верталосся на православіє. Так було на Білій Русі, після першого поділу Польщі, так було й на Україні і, якби уряд Катерини II. не ставив штучних перешкод тому, то справу „возсоединенія уніатовъ“ були б перевели значно раніше, перед 1839. р.

За XVIII в. київ. митрополія під Росією зазнала значних змін: скасовано право вибору митрополита та єпископів; поволі скасовано виборний принцип щодо нижчого духовенства. Рівночасно й рівнобіжно йшло політ. й церковне зрівнювання укр. земель із чисто московськими. Петербурзький уряд робив це руками українців. Від 1700. р. з київ. акад. викликають до Петербургу укр. учених ченців, й вони займають у Росії аж до часів Катерини II. всі архиєрейські катедри, виключно кермують церк. справами в бажаному для уряду дусі. З одного боку, вся рос. Церква підпадає сильним впливам Церкви української, з другого ж іде обмосковлення укр. Церкви, особливо від часів Катерини II. Київський митрополит тратить своє значіння першого єрарха для ін. єрархій і стає звичайним єрархіальним владикою. Через це поривається церк. зв'язок білоруських земель із українськими, пропадає стародавня традиція.

В 1839. р. проведено т. зв. „возсоединеніє уніатовъ“; на території Білої Русі утворено єрархії: моголівську, минську,

полоцьку, виленську, в 1900. р. утворено ще гродненську. Українські ж землі поділено на такі єпархії: харківську, чернігівську, полтавську, — катеринославську, херсонську (1837. р., катедра в Одесі), подільську (1859. р., катедра в Кам'янці), волинську (катедра в Житомирі) і київську; в 1907 повстала ще холмська єпархія.

В 10 укр. єпархіях налічувалося в 1900. р. правосл. населення 18 міль, на них припадало 10.835 церков (п'ята частина цілої Росії). Для підготовки духовенства була духовна академія в Києві, 10 семінарій і 32 тзв. „духовних училищ“, або бурс. В академії було 188 студентів, а в дух. семінарії 3724 учнів; з них світського походження — 604 учні. Крім того, існувало до 10.000 церк. парохіяльних шкіл.

За XIX в. правосл. Церкву на Україні сильно змосковлено. А проте укр. свідомості остаточно не приголомшено, серед духовенства виникла думка про необхідність проповідів укр. мовою. Протоєрей В. Гречулевич (1791-1870) дає перші друковані приклади укр. проповіді. Хоч із великими труднощами, а проте в 1906-1911. рр. вдалося видати в укр. перекладі євангеліє, чим кинуту виразну думку про розмосковлення укр. православної Церкви. Думку цю почали енергійно реалізувати на Україні від 1917. р.; але ж незвичайним способом утворена в Києві 1921. р. єпархія та несприятливі для рел. життя умови совієтського ладу не дали покищо змоги здійснитися цій думці.

Галичина на поч. XVIII в. перейшла на унію. Під впливом Росії, з кінцем XIX в., тут помічається рух православля, наслідком чого виникло кілька правосл. парохій. Рухові шкодило те, що він мав чисто московський, чужий для нашого народу, характер. Одночасно помічається такий самий рух і на Закарпатті, де унія запанувала ще в XVII в.

Більш-менш помітний православний рух у Галичині та на Закарпатті щойно після світової війни, у Галичині, головню на Лемківщині, справу веде або російське православне духовенство, або місцеве московфільське. Нехтування укр. інтересів ослабляє силу цього руху, робить його нетривким.

Щодо Закарпаття то воно перейшло під юрисдикцію серб. патріарха, що призначає двох єпископів (Ужгород і Мукачів). Головними діячами православля тут виступають рос. емігранти, що завзято борються з укр. відродженням, чим відштовхують від православля укр. місцеву людність.

Вже після світової війни бачимо спроби організувати правосл. Церкву серед укр. людности в З Д А та К а н а д і. За цю справу взявся єп. Іван Теодорович, представник автокефальної Церкви з України, й за ним і недавно померлий Йосиф Жук (†1934. р.). Часописи „Вістник“ та „Дніпро“ обсто-

юють і популяризують православний рух у Америці.

На Буковині до правосл. Церкви належать українці й румуни. Тепер вона входить у склад рум. патріархату, раніше ж довгий час була автокефальна. До окупації Галичини поль. королем Казимиром Великим (в середині XIV в.), Буковина залежала від гал. правосл. митрополії, потім деякий час підлягала охридському архієпископові в Болгарії. Коли ж 1399. р. утворено самостійну молдавську митрополію, з осідком у Сучаві, Буковина ввійшла у склад цієї митрополії й 1402. р. дістала свого, залежного від молдавського митрополита, єпископа в Радівцях. 1630. р. молдавську митрополію з Сучави перенесено до Яс, але залежність радівського єпископа від неї не поривалася аж до прилучення Буковини до Австрії (після 1774. р.), коли цю залежність зірвано (єп. Доситей Херескул) і 1783. р. радівську катедру перенесено до Чернівців. Деякий час Буковина залежала від серб. митрополита в Карлівцях; та 1873. р. утворено автокефальну бук.-далматинську митрополію (Євген Гакман), у складі Буковини й Далматії, з катедрою в Чернівцях. На Буковині є кілька відомих монастирів (Путна, Драгомирна); з матеріального боку церкви й духовенство були добре забезпечені. Від 1875. р. при чернівському унів. існував правосл. богословський факультет, перетворений із богословської школи, заснованої австр. урядом 1827. р. Характеристичною особливістю церк. життя на Буковині є безперестанна боротьба укр. правосл. населення за рівноправність на церк. полі, де переважний вплив на церк. справи мали румуни. Більшість єпархів були румуни або порумунщені українці, румунський був і склад консисторії. Щойно в 90. рр. XIX в. українці добилися деякого впливу в консисторії (2 радники), на богословському факультеті, де були виключно професори румуни й загально рум. викадр, виборили 2 катедри (церк.-слов. мови та пасторального богословія). В часі світової війни вироблено плян згоди поміж українцями та румунами, з поліпшенням становища перших. Висвячено навіть єпископа-українця (Тита Тиминського), та з переходом Буковини під Румунію українці втратили все, що здобули, румуни стали всевладними панями Церкви. Активну участь у церк. справах на Буковині беруть і світські люди, завдяки існуванню від 1873. р. конгресу церк. рад, та в них завжди переважає рум. більшість.

В Польщі до складу православної Церкви належить укр. та білорус. людність, що, на підставі ризького трактату, ввійшла до Польщі (4 міль). За згодою царгородського патріарха Григорія VII., правосл. Церкву в Польщі 17. IX. 1925. р. оголошено автокефальною. Утворено 5 єпархій:

варшавсько-холмську, гродненську, виленську, поліську та волинську. Найвищим органом церковної управи є Синод, де головує перший єрарх — митрополит варшавський (першим митрополитом був українець Юрій Ярошевський, забитий 1923. р., від того часу москаль Діонісій Валедінський). Крім чотирьох єпархіяльних, є ще 4 єпископи-вікарії. З вісьмох єрархів є всього два українці (білорусів ні одного); духовенство, сильно помосковлене, виявляє великий опір укр. та білорус. рухові. Через те серед правосл. людности в Польщі ввесь час панує незадоволення проти свого духовенства та неспокій. Урядові церк. органи „Воскресное Чтеніє“ та газета „Слово“ виходять рос. мовою.

Література: Макарій, Історія Русской Церкви, I-XII, Спб., 1857-1883; Знаменскій П., Учебное руководство по истории Русской Церкви, 1-3, Казань, 1870-86 і потім Спб., 1895; Голубевъ С., Київскій митрополитъ Петръ Могила, I-II, Київ, 1883-1898; Грушевський М., Історія України-Руси, I-IX, зокрема III і V, Львів-Київ, 1900 і 1905; Nationale und kirchliche Bestrebungen der Ruthenen in der Bukowina 1848-65, von Bischof Hakman in einem Sendschreiben dargestellt (вид. Ст. Смаль-Стоцького), Чернівці, 1899; Голубинскій Е., Історія Русской Церкви [Чтенія въ Обществѣ истории и древностей Россійскихъ при моск. университетѣ], II, Москва, 1900-01; Жуковичъ П., Сеймовая борьба православною западно-русского дворянства съ церковной унией (до 1609 г.), том I і далі, випуски I-VI, Спб., 1901-1912; Бѣдновъ В., Православная Церковь въ Польшѣ и Литвѣ [по Volumina Legum], Екатеринославь, 1908; Харламповичъ К., Малороссійское вліяніе на великорусскую церковь, Казань, 1914; Chodunicki K., Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska, 1370-1632, Варшава, 1934.

В. Віднов.

Автокефалія укр. правосл. Церкви. Укр. Церква виявляє змагання до автокефальности з часу самого свого повстання. Про ті змагання свідчать уже обставини самого охрищення Руси. Володимир В., вивіривши впровадити в своїй державі християнство з джерела візантійського, військ. походом на Корсунь мав на увазі збройно здобути єрархію та минути церк. залежності від Візантії. В іст. літературі висловлюють думку (Б. Голубинський), що Церква на Україні була автокефальна; в кожному разі була вона автокефальна фактично, хоча б і без формального визнання матірньою церквою — грецькою. Першого голову Церкви грека — митр. Теопемпта, як ставленника Царгороду, згадує літопис щойно за кн. Ярослава 1037, але вже 1051 кн. Ярослав обирає через собор єпископів

митрополита русина Іларіона — без порозуміння з царгородським патріархатом. Обрання митрополита без згоди Царгороду повторюється ще 1147. р. за князя київського Із'яслава II (митр. Клим). По татарській неволі 1303 утворюється, за згодою константинопільського патріярха, окрема митрополія галицька. Заразом іде боротьба за відділення укр. єпархій лит. держави від митрополії, зверхники якої, користуючись фіктивно титулом київ. митрополитів, у дійсности осідок мали в Москві та були речниками інтересів останньої. Найвиразнішим фактом тієї боротьби за відділення був вибір 1415 для лит. єпархій окремого митрополита Григорія Цамблака, а 1458 поділ митрополій — укр.-білоруської та московської наступив остаточно. З того часу укр. Церква була фактично незалежна, лише формально визнаючи зверхність царгородського патріярха. В XVII в. виникає, нездійснений із політ. причин, проєкт утворення незалежного патріярхату укр. Церкви. 1686. р. наступило сполучення укр. Церкви з московською з застереженням усіх прав і особливостей укр. Церкви. Фактично ті права порушували, але боротьба за них не припинялася ще протягом цілого XVIII в.

Автокефальні змагання не завмирили в укр. Церкві, — про це свідчить віднова їх у часі останньої революції на сході Європи, коли повсталала Всеукр. Церк. Рада, що ставила своїм завданням автокефалію української Церкви. Наслідком ясної свідомости та волі укр. церк. громади був оголошений урядом УНР 1. I. 1919 закон про автокефалію укр. Церкви. Через спротив моск. єпископату, до якого належали тодішні архієреї на Україні, здійснення автокефалії не могло відбутися з держанням основ канонічних: на всеукр. з'їзді — соборі 11-14. X. 1921 рукоположили перших двох єпископів священники й миряни, а ці вже поставили ін. єпископів (27), з яких В. Липківський мав титул митрополита київ. і всієї України. Провідним органом автокефальної Церкви залишалася Всеукр. Церк. Рада, що видавала в перекладі на укр. мову богослужбові книги. Больш. влада скасувала вище єрархічне представництво укр. автокефальної Церкви, допускаючи існування лише церк. громад — парохій. Формальне продовження укр. автокефальна Церква має в Америці, що налічує 152 парохії (32 в ЗДА, 120 в Канаді), на чолі їх стоїть архієпископ Ів. Теодорович.

Література: Макарій, Історія русскої церкви, I-XII, Спб., 1857-1883; Грушевський М., Історія України-Руси, I-V, Львів-Київ, 1898-1931; Голубинскій Е., Історія русскої Церкви, I-II, Москва, 1900-01; „Русская историческая библиотека“, том VI, Спб., 1908; Лотоцький Ол., Укр. джерела церк. права, Варшава, 1931.

Ол. Лотоцький.

Сектантський і протестантський рух на Україні був спершу дуже незаметний. Правда, вже за княжих часів подибуємо в кийв. державі „богомилів“, що прийшли сюди з Болгарії, а в півн.-укр. землях, під впливом рос. сектантів, появляються в XIV в. стригольники, в XV-XVI вв. з жидоватілі, в XVII в. роскольники, гол. старообрядовці й безоповці. Але всі ці секти, нераціоналістичні, в укр. народі не поширилися.

Зате багато прихильників з'єднують собі зах. европ. раціоналістичні секти. Так у XV в. слідні були в нас гуситські впливи, у пол. XVI в. захоплює, за прикладом Польщі, освічену шляхту й міщанство протестантизм, але вже в XVII в. всі ці укр. протестанти переходять на латинство й тимсамим для укр. народу пропадають. Серед укр. селянства почали поширювати протестантизм шойно нім. кольоністи, що їх рос. уряд від 1782. р. оселявав на півд. Україні. Одними з перших таких його проповідників були Карло Бонекемпер, від 1867. р. пастор нім. кольонії Порбах у Херсонщині, та його учні Онищенко й Рагушний. Вони з'єднують багато прихильників, і так протестантизм, відомий під назвою штунди, поширюється по цілій Україні. Рівночасно, в рр. 1863-69 Юхим Цимбал, Іван Рябошапка й ін. поширюють споріднений баптизм, який находить теж багато прихильників. Знову ж, під рос. впливами, в півн. землях ширяться споріднені секти: духобори, молкани, суботники, мальованці, хлисти, з різними їх відмінами або „толками“.

Відчуження рос. правосл. церкви від укр. народу та переслідування сектантів рос. урядом дуже пособляли розвиткові сектантства на Україні, так що з поч. XX в. на укр. землях начислювано понад мільон прихильників різних сект.

З упадком царату різні секти на Україні починають організуватись, легалізуватись й почати українізуватись. Та большевики цьому рухові покляли край.

З прилученням Волині до Польщі сектантський рух перекидається й до Галичини. Тут поширюється євангельський рух, гол. на Покутті й Опіллі, завдяки кільком ам. протестантським проповідникам, що почали організувати укр. прот. церкву на основах кальвінізму й лютеранства. Тепер є дві конфесійні прот. організації: „Місійна церк. рада“ для авґебурзької конфесії (органи: „Прозри“, „Новий Світ“ та „Стяг“, виходять періодично в Станиславові) під проводом нім. суперінтендента й „Союз укр. реформованих громад“ (орган „Віра і Наука“ в Коломиї), що підлягає поль. прот. консисторії в Варшаві. Крім цього, обидві організації видають книжечки пропагандистичного змісту й поширюють Біблію, а то й окремі її частини. У Схід. Галичині досі зорганізовано 52 проповідничі станиці з 2

парохіальними урядами, в Станиславові й Коломиї, та побудовано 9 молитовень. Число всіх гал. сектантів коло 11.000. Форма лютеранського й кальвінського руху національна, ін. сект — протинаціональна. Матеріально й морально підтримують цей рух гол. неукр. чинники, то й заг. думка така, що він вносить роз'єднання в укр. населення.

Література: Рождественскій А., Южнорусскій штундизмъ, Спб., 1889; Драгоманів М., Про братство хрестителів або баптистів на Україні, Коломия, 1893; Зінківський Г., Штунда [Писання, II], Львів, 1896; Ясевичъ-Бородаевская В. И., Сектанство въ Киевской губ. [„Живая Старина“, I], Спб., 1902; Грушевський М., З історії рел. думки на Україні, Львів, 1925. *Гр. Дворянин.*

Народне господарство. Господарство УРСР. Заг. характеристика. Початок найновішої доби госп. розвитку тої частини укр. території, що входить у склад УРСР, сягає до кінця XVIII й поч. XIX в. Зародні складніших форм госп. життя, витворені в XVI й XVII вв., через довголітні війни, поділ укр. території між Московщиною й Польщею та рос. екон. політику не змогли розвинути. Сприятливіші умови починаються з кін. XVIII в., коли Правобережжя опинилося в межах рос. держави, й Україна здобула доступ до Чорного моря. З попитом зах. Європи на продукти сіль. господарства розвивається торгівля чорноморсько-азовських портів, і у зв'язку з цим починається інтенсивна укр. колонізація Степу, розвивається там скотарство (передусім вівчарство) і хліборобство (передусім культура пшениці). Після скасування панщини 1861. р. екон. уклад щораз виразніше набирає зах.-европ. капіталістичних форм: будують залізниці, народжується металургічна й кам'яновугільна промисловість, цукроварна продукція новітнього типу. У розбудові укр. промисловости беруть вел. участь закорд. капітали. А все ж гол. екон. підставою є хліборобство, що поволі переходить до інтенсивних форм і все виразніше набирає торг. характеру. Події світової війни сприяють нормальний хід екон. розвитку. Після революційних рр. 1917-1920 нар. господарство зовсім занепадає. Його повільна відбудова за останнє 10-ліття йде в рямцях системи рад. плянової господарки. Право власности на засоби продукції й верховне право на землю переходить до рук сов. влади, яка кермує нар. господарством, здійснюючи свої госп. пляни, збудовані на інтересах і потребах СРСР, а не УРСР. Гол. увага влади, гол. з часів 1. п'ятилітки (1928-32), звернена на індустріалізацію країни, себто передусім на підтрим тих галузів промислу, що виробляють засоби продукції. З огляду на постійні зміни курсу рад.

госп. політики, госп. відносини неустабілізовані.

Згідно з переписом 17. XII. 1926. сіль. господарством зайнято 80-68% населення, у фабричній промисловості було 5-44%, у домашньо-ремісницькій — 3-76%, у будівництві — 0-59%, у зал. транспорті — 1-94%, в ін. формах транспорту — 0-69%, у торговлі — 2-38%, в установах — 2-64%, в ін. галузях праці 1-68%. Сюди не включені особи вільних професій, безробітні і група з назвою в рад. статистиці „інші“ (імовірно, військові). В 1927-28. р. продукція сіль. господарства УРСР в довоєнних цінах творила 2.131-8 міль. карб., а продукція промисловості 1.792-3 міль. карб. Отже, на підставі цих даних УРСР треба вважати країною аграрно-промисловою. Реалізація програми 1. п'ятилітки дала спонуку до значнішого розвитку промисловості; у зв'язку з цим у рад. літературі останніх рр. УРСР трактується як країну промислово-аграрну.

Окремі частини УРСР за їх госп. структурою можна поділити на такі екон. райони: 1) Полісся, куди входить півн. район УРСР, безпосереднє продовження білоруського Полісся й укр. Полісся в межах Польщі: болотнян і лісові ґрунти, значна лісова площія (коло 20% усієї земельної площі), рідке населення (55-4 осіб на км.²) без більших міських осередків—вирішальну роль грає сіль. господарство; 2) П р а в о б е р е ж ж я, куди входить лісо-степова частина УРСР на правому березі Дніпра: густо населений чорноземний район (87-6 людей на 1 км.²) із найбільшим у УРСР аграрним перенаселенням. Розвинене хліборобство з поширенням культури цукрового буряка. Обрiб с.-г. продуктів, гол. цукроварська промисловість; 3) Л і в о б е р е ж ж я займає сх. половину центр. частини УРСР, відділену від Правобережжя Дніпром: густе хліборобське населення (74-4 душ на 1 км.²); в сіль. господарстві виділяється культура ярої пшениці, між техн. культурами, опріч цукрового буряка, культура соняшника й тютюну; промисловість, окрім таких міських осередків, як Харків, Полтава, Кременчук, грає підрядну роль; поруч із цукроварством поширене й млинарство; 4) С т е п займає цілий південь УРСР аж до Чорного моря: найменша в УРСР густота населення (50-1 людей на 1 км.²), що скупчене в міських осередках більш, як у ін. частинах УРСР (в селищах із понад 10.000 людей, понад 20%; для цілої УРСР цей відсоток 16-41%) і інтенсивно зростає; розвинене хліборобство (зернового характеру) й широко розвинена промисловість: залізньо-рудна й металургічна (Дніпропетровське, Кривий Ріг і Запорозжжя) й кам'яновугільна (Луганське, Артемівське, Сталіне). Теп. стан окремих галузів нар. господарства УРСР такий:

Хліборобство. В УРСР існують хліборобські підприємства 3 типів: совхози,

колхози та індивідуальні сел. господарства. Совхози — вел. держ. мастки, де господарство ведуть із допомогою найманої робітної сили. Колхози — об'єднання окремих сел. господарств, де на спільну власність переходить земля, реманент і робоча худоба. Всі сіль. господарства виконують госп. плян, установлений рад. владою. Влада визначає й заг. розміри засівної площіні й розміри засіву окремих культур, і до цих указівок мусять приспособлюватись окремі сіль. госп. підприємства. В I. 1933. р. заведено обов'язок постачати державі збіжжя, для колхозів та індивідуальних господарств у розмірі 3-3 — 2-7 сотнів із одного гектара засіву, для індивідуальних господарств на 5-10% вищі, ніж для колхозів. Установлені державою ціни на збіжжя без порівняння нижчі від тих приватних ціл, що існували останніми роками. Змагання рад. влади е поширити механізацію хліборобства, при чому с.-г. машини потрібні для сіль. господарства (трактори, молотільні, тощо) зосереджені на держ. машинотракторних станціях (МТС). З днем 1. VI. 1933. р. в межах УРСР нараховували 601 машинотракторну станцію різних типів. Середнє число тракторів на одну збіжеву МТС, за звідомленнями 1932. р., було 52, а середня потужність станції рівна 658 НР. Значіння окремих груп сіль.-госп. підприємств визначити трудно; відповідні цифри пливкі; рад. влада намагається звести значіння індивідуальних господарств до мінімуму. З днем 1. I. 1933. р. совхозів у УРСР було 1.438, а засівна площія їх 1933. р. становила 3.172 тис. га., около 11-3% заг. засівної площіні. На 1932. р. в УРСР колективізовано 69-0% сел. господарств, і заг. число колгоспів 1. VI. 1933. було 24.100, які об'єднували 3.277 тис. сел. господарств. Засівна площія колгоспів у 1933. р. творила 18.880-6 тис. га. — 81-4% заг. засівної площіні. Найдалі посунувся процес колективізації в Степу, де ще всередині 1931. р. сколективізовано 82-9% усіх сел. господарств. Засівна площія індивідуальних господарств 1933. р. становила 4.319-8 тис. га. Перебудову сіль. господарства на колективний зразок переведено від 1928-29. р. дуже нашвидку: 1930, 1931 і 1932 рр. значна частина врожаю лишилась незібрана в полі; масове зменшення числа коней викликає в-осени 1931. р. пригадки влади, що, поруч тракторів, коні теж мають своє значіння. Заг. розміри засівної площі в УРСР в 1933. р. — 26.373 тис. га., з чого на зернові культури припадало 19.863-7 тис. га. (75-3%), на техн. культури 2.541-1 тис. га. (9-6%), на баштанно-овочеві рослини 2.029-1 тис. га. (7-7%), на кормові — 1.841-8 тис. га. (7-0%). Розподіл окремих культур у 1933. р. такий: жито 4.500 тис. га., пшениця озима 5.400 тис. га., яра 1.200 тис. га., ячмінь 2.600 тис. га., овес 1.700 тис. га., просо 1.200 тис. га., кукурудза 1.500 тис. га. З початком колективізації рад.

влада змагала до інтенсивного поширення засівної площі, а проте останніми роками цей процес припинився: супроти засівної площі 1931. р. 28.362·9 тис. га. засівна площа 1933. р. на 2.000 тис. га. менша — 26.373·0 тис. га. Рад. влада намагається завести в УРСР деякі нові культури, як сої, бавовняника, тощо (засіву бавовняника в УРСР в 1931. р. було 181 тис., а в 1933. р. 158·0 тис. га.; район цієї культури є місцевості, положені в півд.-зах. частині Степу — Одеса-Миколаїв-Херсон).

Урожайність УРСР різко хитається, залежно від кліматичних умов: на сел. надільних землях у 10-ліття 1905-14. рр. для гол. хлібів серед. урожай із десятини в пудах на УРСР такий: жито 54·7, пшениця озима 59·1, яра 47·8, ячмінь 59·5, овес 59·4. З окремих районів найбільша врожайність на Правобережжі, найменша у Степу. Урожайність приватно власницьких господарств була на 15-25% вища. Серед збір із десятини в пудах у сел. господарствах УРСР давав для жита в 1927. р. — 62·6, в 1928. р. — 52·0, для озимої пшениці 68·8 і 45·7, ярої 41·1 і 36·6, ячменю 42·5 і 44·7, для вівса 52·2 і 65·7. Серед збір зернових культур із 1 га. в 1928. р. — 7·07 сот., з 1 га. в 1929. р. — 9·26, 1930. р. — 10·5. Останні рад. матеріали середню багатолітню врожайність на УРСР з одного га. в сотнарах визначають так: зернові 8·8 пшениця 9·9, жито 9·2, ячмінь 8·9. Для врожаю 1933. р. сов. джерела подають такі дані (з одного га. в сотнарах): зернові 11·2, пшениця озима 13·1, жито 10·4, ячмінь 13·2. Пересічний збір зернових хлібів у УРСР в 1909-13. рр. визначався 1.151·5 міл. пудів; у врожайному 1927. р. він дав 1.102 міл. пудів, у неврожайному 1928. р. — 799·5 міл. пудів, у 1933. р. загальний збір зернових культур дав 222.965 тис. сот. Коли сьогочасний збір зернових культур більш-менш відповідає довоєнному, збір техн. культур, у зв'язку зі значним поширом площі під деякими техн. культурами (соняшник, цукрові буряки, коноплі), в порівнянні з довоєнними часами, загально виріс. Товаровість хліборобства, під якою розуміється процентове відношення сальда села до заг. продукції зведеного року, рад. статистика для 1927-28. рр. обраховувала так: для зернових культур 24·2%, для олійного насіння 18·5%, для цукрового буряка 87·8%, для тютюну й махорки 89·8%, для картоплі 10·8%.

Зі спеціальних галузів сільського господарства, що поширене в окремих районах УРСР, треба виділити: баштанництво, садівництво й виноградарство. Під кавунами й динями в селянських господарствах УРСР в 1927. р. було 345.559 десятин, при чому ця культура гол. зосереджена у Степу (280.651 десятин). Під відокремленими садами в сел. господарствах УРСР в 1927. р. нараховувано 64.548 десятин; загальний збір овочів у тому самому році

дав 40.422·5 тис. пудів. Під виноградниками в селянських господарствах 1927. р. було 40.427 десятин (у Степу 40.092). Товарове значіння всіх цих галузів дуже незначне.

Скотарство в УРСР має підрядну вагу супроти хліборобства. При розораності земельної площі, при надто обмеженій кількості лук і пасовищ (орні землі за даними 1927. р. творять 77·9% всіх ужитків, сіножаті й пасовища лише 5·1%), при зерновому напрямку хліборобства умови для скотарства несприятливі. У виробничих фондах сіль. господарства УРСР в 1927. р., на вартість худоби, птиці і бджіл припадало 833·1 міл. довоєнних карб., або 45·4% усіх виробничих фондів, при чому найбільший процент (49·7) давало Полісся. Коней в УРСР 1916. р. було 5.477 тис., вел. рогатої худоби 7.706 тис. штук, овець 6.270 тис. штук, свиней 4.568 тис. штук; у часах воєнного комунізму кількість коней і худоби дуже понизилась, але за часів НЕП-у почала зростати; 1928. р. було коней 5.461·6 тис. штук, вел. рогатої худоби 6.497·7 тис. штук, овець 7.600 тис. штук, свиней 5.800 тис. штук. Колективізація спричинила масовий розпродаж і нищення коней і худоби. Зменшення числа вел. рогатої худоби з III. 1929. р. до III. 1930. р. офіційальні рад. чинники визначають на $\frac{1}{8}$, а зменшення числа коров на $\frac{1}{8}$; число коней 1930. р. обраховували на 5.679 тис., рогатої худоби на 6.594·7 тис., свиней на 3.182 тис., овець і кіз на 4.639·1 тис. штук. Докладних даних про стан скотарства в рр. 1931-33 сов. матеріали не дають. Офіційальні чинники стверджують, що стан скотарства далі катастрофальний. Радянська влада має на увазі розв'язати тваринницьку проблему, організуючи великі скотарські господарства в совхозах і колхозах, але ця спроба розв'язати її досі позитивних наслідків не дала.

Лісова господарка в УРСР стоїть на низькому рівні. Задовільно забезпечена лісами лише півн. частина УРСР; південн. цілком безлісй. Лісового господарства не ведуть раціонально, ліси шораз більше винищують. Дані „Всеукраїнської управи лісів“ на 1. жовтня 1927. р. обраховують усю лісову площінь УРСР на 3.695·7 тис. га., з чого на ліси припадає 3.316·6 тис. га. Найбільша частина лісів УРСР у руках держави; „Всеукр. управа лісів“ має експлуатаційної лісової площіні 2.573·8 тис. га., з чого на ліси припадає 2.340·5 тис. га. Досить великий є простір сел. лісів (1.025·9 тис. га. лісової площіні і 894·4 тис. га. лісів); незначна кількість лісів належить окремим держ. і навчальним установам та містам.

Промисловість. У 1927-28. рр. заг. продукція промисловости УРСР в тис. черв'яків становила 3.966.451·6, з того на ценову (велику й середню) промисловість припадало 2.834.015·2 тис. карб., на дрібну

й домашньо-ремісничу 1,132,436,4 тис. карб.; занятих у промисловості УРСР в тому самому році було 1,434,318 осіб, із того в ценовій 665,155, у дрібній та домашньо-ремісничій — 768,163. В ценовій промисловості найзначніше заступлені групи харчової та смакової промисловості (при вартості заг. продукції 1926-27. р. 2,190,846,2 тис. карб., на цю групу припадало 831,566,7 тис. карб.), гірничої й гірничо-фабричної промисловості (продукція 617,739,4 тис. карбованців), обробу металів (321,397,7 тис. карб.), машинобудівництва (187,862,5 тис. карб.); звертає увагу мінімальний розвиток текстильної промисловості. Серед дрібної й домашньо-ремісничої промисловості більшу роль грали виробництва: шевське, кравецьке, млинарське. Особливість промисловості УРСР це — концентрація значної кількості пром. підприємств поза межами міських осередків. Через те, що політика держави спрямована проти приватно-власницьких підприємств — із поч. 1927-28. р. продукція приватно-власницького капіталістичного сектора становила лише 3% усієї пром. продукції, при чому й ці підприємства (передовсім домашньо-ремісничу промисловість) підпадають регулятивному впливові держави. Так званий усупільнений сектор складається з держ. і кооп. підприємств, але ж ці останні грають другорядну роль. Держ. підприємства поділені, залежно від їх провуду, на заг.-союзні, респ. й місцеві. Окремі підприємства об'єднані в великі трести, з яких кожний є окремою госп. одиницею. Керма заг. союзними трестами спочиває в руках загально-союзних держ. органів; респ. трестами й місцевою промисловістю кермують органи УРСР під контролею й відповідно з указівками центр. влади. Керма всіма основними галузями промисловості УРСР — кам'яновугільною, металургічною, машинобудівництвом, цукроварською, тощо — знаходиться в руках загально-союзної влади. Рад. влада, здійснюючи програму індустріалізації, зміцнює промисловість, що вироблює засоби індустрії (кам'яновугільну, металургічну, машинобудівництво) й тим шораз більше ослаблює тут роль уряду УРСР.

З окремих галузів промисловості в галузі гірничої вагу мають: 1) кам'яновугільна промисловість, зосереджена в районі Донбасу: 1932. р. здобуто 44,934 тис. т. вугілля; починаючи з 1930. р. зроблено багато зусиль для механізації добування; в 1932. р. добування змеханізовано на 71,9%; укр. вугілля обслуговує потреби значної частини РСФСР, воно є предметом експорту; поклади бурого вугілля, що існують в УРСР (Правобережжя) використовують у обмеженій мірі; 2) залізнична промисловість, зосереджена в районі Кривого Рогу; здобич 1931. р. коло 11,0 мільонів тон заліза; крім того,

значіння має добування соли й мангану; 3) металургічна промисловість зосереджена у Степовій Україні, передовсім у Дніпропетровську (Запорожжі); у 1932. р. випалено чавуну 3,9 мільонів, сталі 3,1 мільонів тон; збільшення продукції натрапляє на великі труднощі. В галузі машинобудівництва вимагає відмітити виробництво сіль. госп. машин, гірничо-фабричного устаткування й вагонів. 1931. р. почали в УРСР виробляти трактори на новому харківському тракторному заводі. Виробництво електроенергії 1932. р. дало 2,045,5 міль. кіловатгодин. Не зважаючи на розвиток продукції електроенергії, УРСР виявляє тут вел. дефіцит, особливо в районі Донбасу. Вел. значіння в цій справі може мати Дніпрельстан, коли буде по-господарськи ведений. Окрім того, треба відмітити хем. промисловість (виробництво штучних погноїв, соди, сірчаної кислоти, промисловість коксобензолу, анільо-фарбарну й товщову) та виробництво будівельних матеріалів.

З галузів харчової і смакової промисловості виділяється цукроварська промисловість, поширена гол. на Лівобережжі — на Правобережжі обмежувана. Чинні цукроварень 1930. р. було 135, супроти понад 200 довоєнних; продукція цукру 1930. р. становила 13,5 міль. сот., 1929. р. 6,5 міль. сот. Серед ін. галузів більше розвинена млинарська, броварська, горілчана й тютюнова; підрядне значіння має олійна промисловість (Полтава, Одеса). Таксамо незначно розвинена консервна промисловість (Одеса). Щодо ін. галузів промисловості УРСР, то доводиться скорше говорити не про існування окремих галузів промисловості, а про окремі підприємства. В незначному числі маємо в УРСР шкірянообув'яні підприємства, підприємства для обробу дерева, папірянні фабрики, кілька текстильних підприємств і т. д.

В 1932. р. закінчено програму першої п'ятилітки; офіційальні рад. чинники вважають, що вона виконана з повним успіхом. А проте дані перечаті цим твердженням; у найважливіших галузях укр. промисловості — кам'яновугільній і металургічній — програма не виконана; помітне заг. пониження якості промислових виробів, зріст пливкості робітної сили, занепад продуктивності праці, і т. д.

Ремісничо-домашня і дрібна промисловість, із огляду на брак фабричних продуктів, має надалі своє значіння. Відомості про її стан дуже неповні. Вона зосереджена в УРСР головно на Поліссі, Правобережжі, Лівобережжі; в Степу розвинена дуже слабо. З галузів домашньої промисловості в деяких районах виробництво має характер мистецької промисловості: ганчарство (Поділля, Полтавщина), випивальництво (Поділля, Полтавщина, Ки-

івщина), ткацтво (Полтавщина, Київщина). Транспорт шляхів і комунікація. Заг. довжина зал. шляхів УРСР становить 13.836 км.; на 1.000 км.² території припадало 1926-27. р. коло 30-1 км. залізниці. Гол. вантажі, що їх перевозять залізниця УРСР, це — збіжжя й кам'яний вугілля; увесь вантажообіг 1929-30. р. — 134.403 тис. т. Відбудова й налагода зал. транспорту йде з великими труднощами. Ще 1927. р. возовий парк залізниць УРСР не дійшов до рівня 1913. р. Довжина суходільних шляхів УРСР з днем 1. XII. 1928. р. рівнялась 108.613 км., з чого мощених шляхів було 4.806 км. і польових 103.407 км. Довжина річкових шляхів у межах УРСР на 1. X. 1928. р. мала 9.424 км., з цього сплавних було 1987 км., судноплавних 2344 км.; дільниці зі штучними обставинами 1842 км. Гол. категорію перевозів річками становлять лісові вантажі. В межах УРСР є п'ять головніших портів: Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріупіль, Бердянське. Стан їх зовсім не відповідає суч. вимогам. Глибини, окрім Одеси й Миколаєва, не вистає для підпливу вел. пароплавів. Заг. вантажообіг 1913. р. становив 9.725 тис. т., 1930. р. — 7.145 тис. т. Поштово-телеграфних установ УРСР у 1927-28. р. було 2.637, кількість телефонних станцій 236, перемовних пунктів 292, станцій радіо-телеграфу 39. Довжина телеграфних ліній у 1927-28. р. мала 21.047 км., проводів 91.178 км. З днем 1. X. 1928. р. було в УРСР 15 межиміських ліній зі спеціальними провадами.

Розподіл і торгівля. Особливістю госп. укладу УРСР є безпека деякій частині людності приділу продуктів і товарів за нормами, установленними владою. Приділ забезпечений частинам передовсім міського населення — робітникам і службовцям — на основі карткової системи. Норми приділу мінімальні, в різних розмірах для робітників і службовців. Організація державного постачання продуктів функціонує незадовільно. З 1. 1935 заповіджено часткову ліквідацію карткової системи на харчові продукти. Торговля усуспільнена. Приватно-торг. апарат за три-чотири останні роки зліквідований майже цілком. 1932 р. допущено вільний збут продуктів колхозного господарства й вільний продаж хліба в тих районах, що виконали план хлібозаготівель: госп. ефект цих розпорядків був мінімальний. Уже 1928-29. р., коли ліквідація приватно-торг. апарату шойно почалася, питомий тягар приватного торгу в торг. обігу при заг. сумі 10.741·3 міл. черв. карб. становив 598·9 міл. черв. карб. або 5·6%. Деяку роль після ліквідації легальної приватної торгівлі грає торгівля нелегальна. Поділ торгівлі на гуртову й роздрібну та розподіл торг. сітки між містом і селом можна собі уявити з даних про торг. обіг 1927-28. р.; тоді при заг. вартості торг. обігу 8.622 міл.

карб. на гуртову торгівлю припадало 5.491·2 міл. карб., на роздрібну 2.786·9 міл. карб.; на обороти міської торгівлі припадало 7.394·7 міл. карб., а на обороти торгівлі на селі 1.227·3. Таким чином, торг. апарат обслуговує село в дуже незначній мірі. Усуспільнений торг. апарат поділяється на держ. і кооп. В 1927-28. р. торг. обіг держ. торгівлі становив 3.042·0 міл. карб. при торг. обігу кооп. торгівлі 4.553·8 міл. карб. В держ. торгівлі заступлені передусім підприємства гуртові, але ж кооп. сектор, маючи також гуртові підприємства, об'єднує у своїх руках більшу частину роздрібною торгівлі. Серед підприємств держ. торгівлі дуже широко заступлені підприємства позаукраїнських торговельних державних організацій — передусім загально-союзних.

Зовн. торгівля УРСР вдержавлена. Експорт і імпорт відбувається через держ. торг. організації для зовн. торгівлі, підпорядковані заг.-союзному комісаріатові зовн. торгівлі. Імпорт і експорт переводять згідно із загально-союзним пляном. Влада налягає на експорт, щоб добути валюту, й якнайбільше обмежує імпорт продуктів для споживчих, а не для виробничих цілей.

Стат. дані про зовн. торг. оборот УРСР дуже приблизні й неповні. УРСР не має митних кордонів із сусідніми рад. республіками, через те всі ті обороти в зовн. торгівлі, що їх переводять через рос.-білорус. кордони, не враховуються. Стат. дані обіймають відомости лише про оборот на морській границі УРСР й на суходільному поль.-рум. кордоні. Передвоєнні дані — пересічні за 1909-11. р. обороти в укр. експорті (таксамо без рос. кордону) — обраховують на 368.597 тис. карб. у цінах 1913. р., основну групу експортних товарів становили продукти хліборобства — 276.597 тис. карб. Обороти імпортові за 1909-11. р., таксамо в цінах 1913. р., давали суму 106.232·0 тис. карб. Експорт УРСР 1927-28. р. — 123.124 тис. карб., 1928-29. р. — 123.300 тис. карб., у сучасному експорті питомий тягар хлібних продуктів значно нижчий, ніж до світової війни (1927-28. р. — 22.475 тисяч карбованців, 1928-29. р. — 12.100 тисяч карбованців). Імпорт 1928-29. р. становив 89.000 тисяч карбованців.

Література: Ф о м и н П., Україна. Экономическая характеристика, Харків, 1923; „Україна“ (стат. щорічники), Харків, 1924-29; В о б л и й К., Економічна географія України, Київ (кілька видань); Г у р е в и ч М., Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины, Харків, 1927; Д и м а н ш т е й н Я., Проблема районирования металлопромышленности в связи с условиями промышленного развития Украины и Союза, Харків, 1927; — Уголь, руда и железо в их взаимной связи, Харків, 1927; Ф е д о т о в и Л а г у н о в, Сельско-хозяйственное машиностроение СССР, Харків,

1927; Естественные производительные силы УССР, Харків, 1928; Шляхи нар.-госп. розвитку УРСР (матеріяли до будови п'ятирічного плану), Харків, 1928; Збірник стат.-екоп. відомостей про сіль. господарство України, Харків, 1929; „Проблеми суч. економіки України“ (збірник), Варшава, 1931; Народное хозяйство СССР, Москва, 1932; Іванис В., Енергетичне господарство України та Півн. Кавказу, Варшава, 1934; Социалистическое строительство СССР, Москва, 1934.

В. Садовський.

Сільське господарство зах.-укр. земель. Ужиткова площинь зах.-укр. земель (1929) має 13,823.000 га (37,3% площині Польщі); з цього: орні ґрунти 5,769.000 га (41,8%), сіножаті 1,754.000 га (12,6%), пасовиська 1,108.000 га (8,0%), сади й городи 224.000 га (1,6%), ліси й лісові ґрунти 3,426.000 га (24,8%), ін. ґрунти й невжитки 1,542.000 га (11,2%). З цілої вжиткової площині зах. земель 7,415.000 га (53,7%) є в сел. землеволідніні (господарства нижче 50 га), 4,446.000 га (32,2%) у поміщицькому, а 1,962.000 га (14,1%) в посіданні СПП*) (держава, самоуправа, церква і т. д.).

Під обробом, як рілля, є на зах. землях 5,769.000 га, з них 4,831.000 га (83,8% цілої рілли) в сел. землеволідніні, 810.000 га (14,0%) в поміщицькому, 127.000 га — СПП. Рілли обробляють щорічно коло 90-91% цілої її поверхні, а коло 9-10% залишається під паром (лежить облогом); сел. ґрунти під паром мають коло 8,9% цілої площині, поміщицькі й СПП 13-14%, отже селяни краще використовують ріллу. На рілли займають головні збіжжя 3,222.000 га, або 55,80%, ін. збіжжєві рослини 381.000 га (6,58%), метеликоцвітні харчові — 67.000 га (1,16%), окопові — 831.000 га (14,40%), промислові — 129.000 га (2,19%), пашні метеликоцвітні — 429.000 га (7,39%), пашні ін. культури 710.000 га або 12,48% рілли (в тому парів коло 600.000 га, або коло 10% рілли).

Гол. збіжжя займають 3,222.000 га (55,80% рілли), з того пшениця (пересіч рр. 1925-29) 620.800 га (10,8% цілої рілли), жито 1,451.600 га (25,1%), ячмінь 434.400 га (7,5%), овес 714.800 га (12,4%) рілли. Збір зерна (пересіч рр. 1925-29) в тис. сотн.: пшениці 6,568,2, жита 14,185,4, ячменю 4,524,9, вівса 7,050,4; збір зерна з 1 га був (пересіч рр. 1925-29): пшениці 10,7 сотн. (1909-13 — 11,5 сотн.), жита 9,7 сотн. (10,1 сотн.), ячменю 10,4 сотн. (10,6 сотн.), вівса 9,8 сотн. (9,9 сотн.). Пшениці озимої є на зах. землях 94,7%, ярої 5,3%; жита озимої 99,3%, ярої 0,7%; ячменю озимої 4,2%, ярої 95,8%. З поодиноких родів землеволідня дають збору: пшениці — сіль. господарства 78,1%, поміщицькі 19,8%, господарства

СПП 2,1%; жита — сіль. господарства 87,6%, поміщицькі 10,7%, СПП 1,7%; ячменю — сіль. господарства 85,1%, поміщицькі 13,0%, СПП 1,9%; вівса — сіль. господарства 81,8%, поміщицькі 15,7%, СПП 2,5% зерна. Продукція зерна всіх чотирьох гол. родів збіжжя така: сіль. господарства 27,132,300 сотн. (83,9%), поміщицькі 4,559,900 сотн. (14,1%), господарства СПП 646,7 тис. сотн. (2,0%). Надвишка збіжжя зах. земель, після цілковитого покриття внутрішніх потреб, дає 46.000 вагонів (по 100 сотн.) на рік, з цього коло 40.000 вагонів покриває дефіцит збіжжя поль. земель, решту вивозять за кордони Польщі, як її надвишку. Зах. землі дають із усіх земель у Польщі:

	площинь у %	збір зерна у %
пшениця	46,4	39,8
жито	25,5	22,7
ячмінь	37,8	32,4
овес	32,5	30,3

Інші збіжжєві рослини займають: гречка (пересіч рр. 1925-29) 187,1 тис. га (3,23% усієї рілли), просо 58,3 тис. га (1,01%), кукурудза 87,3 тис. га (1,51%) і мішанки збіжжя на зерно (1932) 48,5 тис. га (0,83%) — разом 6,58% усієї рілли.

Збір цих рослин у 1925-29. рр.:

Рослини	пересічний збір на рік у тисячах сотн.	середній збір з 1 га в сотнах	% всього збору в Польщі	Продукція в %		
				сіль. госп.	поміщицькі	СПП
гречка	1.361,6	7,2	68,0	87,8	9,8	2,4
просо	628,9	10,7	70,5	92,4	6,1	1,5
кукурудза	869,9	10,2	99,4	91,3	6,7	2,0

Мішанки збіжжя на зерно дають збір (1932) 428,9 тис. сотн., при серед. зборі з 1 га 13 сотн., при чому цього зерна дають сіль. господарства 70,6%, поміщицькі 26,0% і СПП 3,4%.

Харчові метеликоцвітні рослини: площинь гороху (пересіч рр. 1925-29) займає 39,7 тис. га (0,68% рілли); 1909-13 — 1,20% рілли), фасолі (1931-32) 184,6 тис. га, бобу 45,4 тис. га та сочевиці 12,8 тис. га. Збір гороху (1925-29) в рік 358,3 тис. сотн., з га — 9,0 сотн. (1909-13 — 9,1 сотн.); сіль. господарства 77,11%, поміщицькі 21,01%, СПП 1,88%; фасолі, бобу й сочевиці зібрано (1931-32) 242,9 тис. сотн., із га 8,7 сотн.; цих родів зерна дають (1929) сіль. господарства 83,3%, поміщицькі 14,1%, СПП 14,1%. Усі роди харчових метеликоцвітних рослин займають разом 1,16% рілли зах. земель.

Окопові рослини — займають 831,1 тис. га площі (14,40% рілли), з того картоплі (1925-29) 727,4 тис. га (12,60%), цукровий буряк 37,6 тис. га (0,65%), пашні буряки (1924-

*) Союзи публичного права

25) 44·6 тис. га (0·78%), пашна морква (1922-23) 15·8 тис. га (0·27%), бруква й ріпа 5·7 тис. га (0·10%) — початкові спроби цикорії незначні. Збір картоплі в рік (1925-29) 72.538·6 тис. сотн. (1909-13 — 67.318·8 тис. сотн.), із га 99 сотн. (1909-13 — 101 сотн.); з цього: сіль. господарства 86·2%, поміщицькі 12·3%, СПП 1·5%. Для виробу спирту в 332 горільнях зах. земель (перед війною поверх 1.000) зуживають коло 125.500 тон бараболів, решту на їжу й годівлю, а надвишку коло 150.000 вагонів річно ввозять до ін. частин Польщі й ін. країв. Супроти всіх земель Польщі зах. землі дають 29·3% площині (27·0% збору) бараболів. Збір цукрового буряка (1925-29) 6.393·7 тис. сотн. (1909-13 — 3.785·2 тис. сотн.), з га 170 сотн. (1909-13 — 173 сотн.), але має тенденцію зменшуватися (1932 — 3.347·4 тис. га при 181 сотн. із га); з усіх плянтацій є фабричних 5·5%, поміщицьких 61·7% та селянських 32·8%. На зах. землях є 11 цукроварень,

які (1924-25) виробляють коло 420.000 сотн білого цукру і зужитковують ледви 1/2 буряків, решту вивозять на переріб до ін. земель. Надвишка цукру з зах. земель, після покриття потреб населення, є коло 3.200 вагонів (по 100 сотн.) у рік. Супроти всіх земель Польщі зах. землі (1925-29) дають 18·0% площині й 15·1% збору цукрового буряка. Збір пашних буряків є (1924-25) 11.126·1 тис. сотн., 247 сотн. із га. Збір пашної моркви (1922-23) 2.353·8 тис. сотн., 148 сотн. із гектара.

Промислові рослини займають на зах. землях 129·0 тис. га (2·19% ріллі); з того льон на волокно (1925-29) 33·5 тис. га (0·57%), на насіння таксамо, коноплі на волокно 22·7 тис. га (0·39%), на насіння таксамо, ріпак 8·8 тис. га (0·15%), мак (1929) 1·3 тис. га (0·02%), хміль (пересіч рр. 1925-29) 1·8 тис. га (0·03%) і тютюн (1932) 4·4 тис. га (0·07% ріллі). З цих ростей збирають на зах. землях (1925-29):

	на рік у тисячах сотн.	збір із га в сотнах	%/о площині сіль.-госп.	%/о поміщиць- ких	%/о СПП	%о всього засіву в Польщі	
						площині	збору
льон — волокно . . .	165·5	4·9	96·8	2·5	0·7	29·6	29·4
коноплі — волокно . .	146·3	6·4	97·1	2·4	0·5	75·6	75·6
льон — насіння . . .	220·7	6·6	96·3	3·1	0·6	29·6	33·2
коноплі — насіння . .	153·2	6·6	96·8	2·6	0·6	76·4	76·4
ріпак	75·9	8·6	48·5	49·7	1·8	35·3	31·0
мак (1929)	9·04	6·9	57·7	42·3	—	38·0	32·8
хміль*)	11·8	6·5	41·8	58·8	—	72·0	73·7
тютюн (1928)**) . . .	62·1	17·2	—	—	—	94·3	95·7

*) уживають у бриварах на зах. землях коло 134 тони (11·3% збору), вивозять коло 1.040 тон (88·7% збору)

**) управляють тільки на Поділлі, Покутті, Волині й Холмщині

Пашні рослини на ріллі, займають (1932) 428·9 тис. га (7·39% ріллі), з них метеликоцвітні на пашу — 243·1 тис. га (4·21% ріллі) і то: конюшина 207·9 тис. га (3·60%), сераделя 11·3 тис. га, вика й бобик 21·9 тис. га і пелюшка 2·0 тис. га; метеликоцвітні на насіння — 130·3 тис. га (2·24%), і то конюшина 76·8 тис. га, сераделя 9·2 тис. га, вика й бобик 25·5 тис. га, пелюшка 2·0 тис. га і лубін 16·8 тис. га.

Крім паші й насіння, дають ці рослини ще зелений погній, на який переорюють у рік 55·5 тис. га цих ростей.

Сіножатей у сел. землеволодінні є 67·9%, у поміщицькому — 25·5%, у СПП 6·6%; збір сіна (1932) був 32.046·0 тис. сотнарів, з цього польові сіножаті (площинь 386·2 тис. га, 21·6%) дали 6.192·9 тис. сотн., низинні (площинь 1.373·7 тис. га, 76·6%) — 25.089·0 тис. сотн. і меліоровані (площинь 32·6 тис. га, 1·8%) — 764·9 тис. сотн. Збір сіна (1. + 2. покіс) на польових 16·0 сотн., на низинних — 18·2 сотн., на меліорова-

них — 23·4 сотн. Супроти сіножатей усіх земель під Польщею дають зах. землі 41·4% збору сіна всіх сіножатей.

	на пашу	в тис. сотн.	збір із га	%/о збору сіль.-госп.	%/о поміщ.	%/о СПП
сераделя	176·1	15·4	—	—	—	
вика й бобик	382·3	17·4	—	—	—	
пелюшка	35·9	17·8	—	—	—	
на насіння	коноюшина	153·4	1·9	76·2	21·5	2·3
вика й бобик	217·7	8·5	—	—	—	
пелюшка	16·2	8·1	—	—	—	
лубін	170·2	10·1	—	—	—	

Збір пашних ростей з 1932. р.

Пасовиц належить сел. господарствам 54·0%, поміщицьким — 19·1%, СПП

— 26,9% ; із усіх пасовищ 47,1% цілої їх площини є у спільному вживанні. Полонин є 51.995 га, усі в Сх. Карпатах, при чому у львів. воевідстві 769 га, у станицлавівському — 51.226 га; з них у львівському всі належать СПП, у станицлавівському СПП — 28,87%, селянам 57,02%, великій власності 14,11%. Крім природних пашних площ, засівають іще пашні рослини на ріллі на пашу, яких (1932) є 15,8 тис. га, з того коношини 12,1 тис. га, сераделі 1,9 тис. га і ін. 1,8 тис. га. Супроти цілої площини пасовищ цілої Польщі дають зах. землі 41,5% їх простору, полонини дають 90% площині і пашні рослини на пашу 13,4% їх площині.

Сади й городи займають 224 тис. га, або 44,8% усіх садів і городів Польщі; з них у сел. господарствах є 88,1%, у поміщицьких 8,4%, у СПП 3,5% цілої їх площині. Самих садів є коло 147,1 тис. га, в них було 1928 коло 15,6 міль. овочевих дерев, і то 54,0% яблунь, 14,0% груш, 18% слив, 8% вишень, 3% черешень, 1% морель, 0,1% бросквинь, 0,2% морвових дерев і 1,8% волоських горіхів. Річна продукція овочів у тис. сотн.: яблука 1.702,1, грушки 556,6, сливки 511,9, вишні 169,4, черешні 122,5, морелі 77,6, бросквині 1,7, горіхи 46,3. Щорічно приріст у садах на яких 300-500 тис. дерев. Найважливіші овочеві кущі в садах — порічки (річно коло 97 тис. сотн.) та агрест (коло 33 тис. сотн.). Шкілки овочевих дерев доставляють річно коло 300.000 нових щеп, решту спроваджують із чужих земель. Городів, де плекають городину, є коло 77 тис. га, та їх продукція докладно не підчислена: найбільше поширена городина — капуста, що займає (1922-23) 22,6 тис. га площині й дає 3.660,8 тис. сотн. збору, при зборі 151 сотн. із га; після неї цибуля — займає 5,0 тис. га площині, з річним збором 505 тис. сотн., на га 101 сотн.; зах. землі дають капусти 36,2% площині і 35,7% збору цілої Польщі, а цибулі 42,9% площині і 42,1% збору цілої Польщі.

Лісові ґрунти (ліси й незалісені ґрунти) займають на зах. землях 3.426 тис. га (24,8% ужиткової площині), і творять 42,7% усіх лісових ґрунтів Польщі. На зах. землях є 21,5% держ. і 78,5% недерж. лісів; з цих 78,5% недерж. лісів 3,6% мають СПП, а 74,9% є прив. власністю. З публ. недерж. власності є 73,5 тис. га (61,7%) церк. власністю, 45,4 тис. га ін. публ.-правних осіб. З прив. власності належить 2.178,7 тис. га вел. власності (86,6%), 200,7 тис. га малій селянській (7,9%), а 137,2 тис. га є спільною власністю (5,5%). Усі ліси на зах. землях дають на рік 9.497,4 тис. м.³ приросту деревної маси, при чому на га приростає в держ. лісах 3,60 м.³, в недерж. великовласницьких 2,49 м.³, у недерж. селянських 1,67 м.³, у середньому з усіх лісів на 1 га 2,82 м.³, або на одного мешканця 1,03 м.³ на рік.

Невжитки та ін. ґрунти займають 1.542 тис. га (11,2% ужиткової площині), при чому їх найбільше на Поліссі (786 тис. га) й Волині (296 тис. га). Майже все це або тзв. польські багна, яких із підмоклими лугами на Поліссі й Волині є кругло 1.560 тис. га, або торфовища, в Галичині 300 тис. га, на Поліссі 800 тис. га й на Волині 400 тис. га, рідко добре експлуатовані й оброблювані. Торфу вживають на підгілку й на паливо (кращий має 3.500-3.800 калорій, середній 3.200-3.500, гірший 2.700-3.200 калорій).

Плекання тварин. Великої рогатої худоби було:

	до війни	1921. рік	1927. рік	1933. рік
штук худоби в тисячах	3.430 ¹⁾	2.838	3.042	3.209
на 1 км. ² ужит- кової площі	—	20,9	32,9	37,1 ²⁾
на 100 мешканців	—	37,2	42,7	39,6 ²⁾

¹⁾ для Галичини дані з 1910., для Волині й Полісся з 1900, для Холмщини з 1907. р. ²⁾ в 1932 р.

З усієї худоби є (1932) коров — 69,5%, ялівок — 12,7%, бугаїв 0,6%, бичків і волів до 3 літ — 2,8%, волів — 2,0%, іншого молодняку 12,4%. За віком скотостан такий (1932): нижче року — 12,4%, від 1-3 років — 21,7%, поверх 3 років — 65,9%. Після війни помітний зріст числа худоби і скріплення молочної годівлі, а упадок опасової. Стан коней на зах. землях (1932) 1.515 тис. штук; безріг (1932) — 1.722 тис. штук; овець (1932) — 884 тис. штук; кіз (1932) 33 тис. штук.

	припадає (1932)	
	на 1 км. ² ужит- кової площині штук	на 100 мешкан- ців штук
коні . . .	16,5	17,3
безроги . .	19,6	21,4
вівці . . .	9,4	12,6
кози . . .	0,6	0,3

Література: Wiadomości Statystyczne, Warszawa [пізні річники]; Podręcznik statystyki Galicyi, Lwów, 1900-13; Krzywicki L., Krytyczne wyniki spisu 1921 [Miesięcznik Statystyczny], Warszawa, 1922; Poniatowski W., Wyniki ankiety próbnej w sprawie sadów owocowych [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1926; Rocznik Statystyki Polski, Warszawa, 1926-30; Borowska K., Ankieta w sprawie sadów owocowych [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1927; Girdwoyn A., Ogrodnictwo polskie [Przemysł i Handel], Warszawa, 1928; Павликовський Юл., Карпатські полонини [Календар „Сіль. Господаря“, 1929], Львів, 1928; Szturm de Sztrem E., Inventarż żywy w Polsce [Kwartalnik Staty-

styczny], Warszawa, 1928; Łagoda J., Zasiwy i zbiory 1927-28 [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1929; Zarembe S., Uprawa tytoniu w Polsce [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1929; Łagoda J., Zasiwy i zbiory 1928-29 [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1930; Zasiwy i zbiory 1928-29 [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1930; Statystyka Rolnicza 1931-32, Warszawa, 1933; Храпливий С., Плекання рогатої худоби у Сх. Галичині, Львів, 1933; Stosunki Rolnicze R. P., I, Warszawa, 1926.

С. Храпливий.

Промисловість і торгівля зах. укр.-земель. Професійний поділ населення за переписом 1921. р. (дані останнього перепису 1931. р. не оголошені) такий:

воєводства	% занятих у гірництві і промислов.	% занятих у торгівлі й асекурації
львівське	9.4	6.5
сталиславське	7.8	4.7
тернопільське	6.0	4.7
поліське	4.5	3.9
волинське	7.2	5.7

Низькому пром. і торг. рівневі зах.-укр. земель відповідає розподіл пром. і торг. підприємств за їх розмірами: великі підприємства мають тут підрядне значіння,

дрібніші) — 24.878); у районі лудської скарбової палати в тому самому році припадало на I і II. категорію — 6, на VII і VIII. 8.308 — при загальному числі підприємств 8.732. Заг. число торг. підприємств у півд. воєводствах було 120.140, у східних — 57.878; з того припадало на великі підприємства (торг. свідоцтво I. категорії) в півд. воєводствах 204, у схід. 31; на найдрібніші (торг. свідоцтва IV. категорії) в півд. 60.518, у схід. 20.366. Серед. річний оборот 1928 на підприємство становив у півд. воєводствах 22.9 тис. зл., у східних 20.7 тис. зл.

Подіаємо нижче таблицю без даних про гірничу промисловість. До неї передусім належить нафтова промисловість. У околиці Дрогобича 1929. р. добуто 555 тис. т. ропи, у сталиславській окрузі — 45 тис. т., при нафті було зайнятих у Дрогобиччині 7.344, у Станиславщині — 1.139 робітників. В тих самих округах добули 1929. р.: земного газу у Дрогобичі — 375 тис. м.³, Станиславщині 43 тис. м.³. Земного воску добуто 1929 — 129.095 кг. Чистять і перероблюють нафтові продукти в вел. держ. рафінерії в Дрогобичі й кількох менших рафінеріях, земний газ у фабриках газоліни (львів. воєводство — 18 з 224 робітниками, сталиславське — 2 з 13 робітниками в 1929. р.).

Сіль добувають у Дрогобиччині і Станиславщині; у чинних 8 підприємствах із 423 робітниками — добули 1929. р. 55 тис. т.; у тих самих округах на двох копальнях

Галузі промисловости	В О Ё В І Д С Т В О									
	поліське		волинське		львівське		сталиславськ		тернопільське	
	підприємств	робітників	підприємств	робітників	підприємств	робітників	підприємств	робітників	підприємств	робітників
обріб мінералів	32	100	50	457	122	15.912	44	496	48	384
обріб металів	4	16	14	74	22	1.986	21	348	10	33
електротехнічна	—	—	—	—	20	329	—	—	—	—
хемічна	17	160	15	48	83	3.576	13	334	4	67
текстильна	4	8	3	9	11	383	35	319	12	102
папірняна	—	—	—	—	20	499	2	25	3	78
обріб шкіри	5	24	2	10	14	266	28	376	4	54
деревна	59	179	71	2.437	216	3.175	70	4.178	27	507
харчова	146	430	522	1.882	473	3.175	315	1.213	546	1.942
одягова	8	22	11	31	50	327	5	24	6	33
поліграфічна	9	44	14	84	74	1.034	6	75	6	28
загалом	285	2.607	703	6.254	1.216	15.912	539	7.388	669	3.229

Стан промисловости й розподілу її за окремими галузями (1932).

більшу роль грають дрібні й середні. В 1928. р. в районі львів. скарбової палати зареєстровано пром. і гірничих підприємств із пром. свідоцтвами — 27.343, із них на підприємства I і II. категорії (великі) припадало 22, на VII і VIII. категорію (най-

добуто 1929. р. потасових солей і калініту 358 тис. т. у сталиславському воєводстві (Джурів, Рожнів) і у Потилічі б. Рави Руської є поклади бурого вугілля, експлуатація дуже слаба; в околиці Крем'яця в незначних розмірах добувають

горф. На цілій території зах.-укр. земель добувають каміння і глину. Обріб металів і мінералів у нечисленних, гол. дрібних підприємствах. Більшість підприємств у львівському воєвідстві. Ширше розвиваються підприємства для обробу дерева (трачки, виріб меблів, паркетів, клепок); заг. число підприємств із числом робітників більше 20 (1926. р.) було: воєвідство львів. — 59, станиславівське — 43, тернопільське — 12. Поважно розвинені підприємства для обробу с.-г. продуктів, передусім горільництво. Горілень в рр. 1926-27 було:

воєвідство				
львівське	станиславівське	тернопільське	волинське	поліське
159	44	83	11	10

Броварництво мало 1926-27 у Галичині 34 підприємства, на Волині — 15, на Поділлі (з новоградським воєвідством) 6. Цукроварство розвинене слабше: 4 підприємства на Волині й 3 в Галичині. Млинарство заступають майже виключно дрібні млини ремісничого типу. Є кілька дрібних підприємств для обробу тютюну, шкіри, виробу оцту, дріжджів і крохмалю. Крім цього, варта згадати миловарство, виріб сірників, паперу, одягу й поліграфічну промисловість. Характеристичною особливістю зах.-укр. земель є мінімальний розвиток текстильної промисловости.

Через слабкий розвиток вел. промисловости попит людности на пром. вироби заспокоює ремісництво й домашній промисел. Стан ремісничої промисловости характеризують такі дані для півд. і схід. воєвідств у 1929. р.:

Число ремісників	воєвідства	
	схід.	півд.
будівельна промислов.	1471	1888
обріб дерева	2779	4564
волокняні річовини	5197	6663
обріб металів	3699	7251
обріб шкіри	4542	8900
харчова промисловість	2774	8721
промисловість особистого обслуговування	1030	1627
разом	21432	39114

Подані дані обіймають більшу територію, ніж зах.-укр. землі; сюди почасти включені, мабуть, і дані про домашній промисел. Виходить, що на зах.-укр. землях до найбільш поширених родів ремісництва належить обріб шкіри, волокнуватих річовин, харчових продуктів і металів. Ремісництво

в Галичині більше розвинене, ніж на півн. зах. землях.

Із галузів домашнього промислу слід згадати виріб полотна, килимарство, виріб сукна й сіл. одягу, кожухарство, деревний промисел, кошикарство, ганчарство, тощо. Треба відмітити високо-мист. килимарство і деревний промисел на Гуцульщині.

Дослідів промисловости зах.-укр. земель під національним оглядом не маємо, тимто можемо подати тільки заг. дані. Капітал у промисловости, здебільша, не-український; пр. у нафтовій промисловости значно працює закорд. капітал, у ін. галузях капітал краєвий — жидівський і поль. Більш укр. елементу серед ремісництва й робітництва; але й серед робітництва, гол. більш кваліфікованого, значний елемент неукраїнський. Укр. промисловість заступають майже виключно кооп. підприємства.

З території зах.-укр. земель вивозять передусім сирові й напівоброблені продукти, а привозять сюди готові вироби. З важніших предметів експорту відзначаємо: лісові товари, нафтові продукти, продукти скотарства і збіжжя. Лісовий товар іде, здебільша, на ринок необроблений; ринок збуту передусім закордонний: Німеччина, Румунія, Італія, Франція. Значіння має вивіз рогатої худоби та свиней, масла та яєць. Товарообмін збіжевими товарами — обмежений, має більше значіння лише на Волині й Поділлі. Дуже важне значіння для господарства зах.-укр. земель має товарообмін нафтовими продуктами. Ці товари зах.-укр. землі постачають для цілої Польщі, а й вивозять за кордон: до Чехословаччини, Австрії й Німеччини. Привозять головною готові вироби; текстильні товари, с.-г. машини та знаряддя, кольоніальні товари, металічні вироби, тощо. Зі сировинних продуктів привозять у найбільшій кількості лише кам'яне вугілля, яке іде передусім до Галичини. Серед торг. підприємств переважають дрібні; спеціалізація розвинена слабо, і значна частина підприємств веде торгівлю мішаного типу з усіма асортиментами товарів; техніка торгівлі стоїть низько. Дуже поширений, особливо на селах, продаж на-борг, який там часто набирає лихварського характеру. Торг. підприємства теж переважно в неукр. руках. Укр. торгівля зосереджена гол. в кооперативах. Деяку роллю в місцевому товарообміні грають численні ярмарки.

Література: В u j a k Fr., Galicya, Lwów, 1908; Lewicki W., Zagadnienia gospodarstwa Galicyi, Lwów, 1914; Diamond H., Położenie gospodarstwa Galicji przed wojną, Lipsk, 1915; Фещенко-Чопівський И., Промышленность и природныя богатства Галиции, Київ, 1915; Коберський К., Економіка укр. земель під Польщею, Львів, 1928; Шимонювич Л., Галичина, Київ, 1928.

В. Садовський.

Закарпаття (офіційна назва „Підкарпатська Русь“), має мало земель придатних для хліборобства (20-10% засіяної площі), 0-30% виноградників, 0-90% садків, багато лісів (48-30%) і лук та пасовищ (27-90%). Природні багатства не досліджені як слід і мало використані. Покищо господарське значіння має тільки сіль (Мармароська Солотвина). У хліборобстві, лісництві й рибальстві заняті 66-20%, у промисловості й ремісництві — 11-90%, у торгівлі й банківництві — 5-70%, у комунації — 3-10%, у публичній службі 4-10%, решта — вільні або не визначені професії. Щодо хліборобства, то воно в низинному районі, в межах ужгородсько-тиської рівнини, різноманітніше, з вищою урожайністю та кращими способами господарювання; з окремих культур важніші: озима пшениця (20-58% засівної площі в 1929. р.), кукурудза (18-87%), картопля (14-74%), озиме жито (11-85%) і овес (11-85%), продукція хліба покриває тут харчові потреби населення й дає незначні лишки. Зате гірський район, що займає більшу частину Закарпаття, з дуже примітивним хліборобством, цих потреб не задовольняє; тут найбільш поширені: картопля (26-33% засівної площі 1929. р.), кукурудза (19-56%), овес (16-53%) та озиме жито (4-79%). Заг. розміри рільної землі на Закарпатті в 1933. р. становили 233.599 га. Урожайність на Закарпатті невисока: в 1933. р. (році великого врожаю) урожай із 1 га для пшениці давав 13-8 сотнарів, для жита 14-6, для вівса 10-7, для кукурудзи 9-5. Серед ін. ростин слід виділити коношину, фасоло, соняшник, коноплю, льон; серед техн. культур — тютюн (1933. р. засіяно: 2.841 га).

Переважає тип хліборобського підприємства на Закарпатті це дрібне господарство; за даними 1930. р. господарств дрібних, розмірами від 1-10 га, було 91-40% усіх господарств; розмірами 10-20 — 6-00%. Земельна реформа мала лише незначний вплив на поліпшення забезпечення землею дрібних хліборобів.

Важну роль в економіці країни грає лісництво. Заг. розміри лісової площі Закарпаття 612.284 га, з того залісненої площі 557.075 га. Ліси на Закарпатті переважно листові, при чому на бук припадає 66% цілої лісової площі, 10% займають дубові ліси, шпилькових лісів — 23%. Гол. власником лісів є держава, що має 54% усіх лісів. Лісова господарка на дуже низькому рівні; спляють її передусім труднощі експорту дерева на угор. ринок.

Тепле підсоння дозволяє низинній частині Закарпаття на виноградництво й садівництво. Під виноградниками на Закарпатті в 1929. р. було 3.259 га, але розвиток виноградництва й садівництва спляють несприятливі умови збуту. З окремих овочевих дерев найбільш поширені яблуні, груші, сливи й волоські горіхи. Досить розвинене на Закарпатті бджільництво;

в 1929. р. 15.565 пасік дало 1,302.120 кг. меду.

У гірським районі більше за хліборобство значіння має скотарство. Але й воно має примітивний характер; худоба пасеться на природних пасовищах, що займають коло третини всіх земель; особливе значіння мають гірські полонини, що дають добру поживу для худоби. Зиск із скотарства дає передусім продаж худоби на м'ясо; серед пород рогатої худоби слід відзначити степову, симентальську й монтафонську; серед коней малого, але дуже витривалого гуцульського коня. Кількість худоби на 1. І. 1933. р.: коней 41.565, рогатої худоби 199.607, овець 84.328, кіз 11.287, свиней 50.908.

Промисловість Закарпаття щойно в початках; її стан у 1926 такій:

галузі промисловости	кількість підприємств	кількість робітників	кількість НР
гірництво	2	683	471
обріб металів	4	339	270
обріб дерева	38	2.927	3.608
папірняна	2	68	21
графічна	3	53	21
хемічна	7	1.104	1.083
виріб харчових і напиткових продуктів (без млинів)	21	207	566
тютюнова	1	447	157
обріб каменю й викапалін	9	721	816
шкляна	1	108	12
електрівні	4	61	62
разом	92	6.718	7.087

Все це вказує на мінімальний розвиток промисловости. Більше розвинений обріб дерева, але збут лісових товарів малий. Досить значну роль грає ремесло й домашній промисел: деревні вироби, кошикарство, гончарство, виріб полотна, сукна й сел. одягу, крайкарство й вишівальництво.

Коли мати на увазі вагу вантажів, то Закарпаття більше вивозить, ніж привозить. Найжвавіший вантажооборот Закарпаття має з околицями Оломовца та Братислави. Звідсіля вивозять найбільш лісові товари, сіль, необроблене каміння, вапно, трохи овочів та городини; привозять вугілля, залізо, залізні й текстильні вироби. Закорд. вивіз Закарпаття спрямований головню на Угорщину, але через невнормовані торг. відносини ЧСР з Угорщиною останніми роками знизився до мінімум.

Місцева торгівля на Закарпатті — переважно дрібні підприємства. Збут місцевих сел. виробів стає джерелом лихварського кредиту, головню в сіль. крамарів. Місцева особливність — надто розвинена торгівля

алькогольними напитками. У 1930. р. в торговлі, банківництві й комунікації було зайнятих 8.455 осіб самостійних підприємців.

У цілому господарському житті провідні становища займають не-українці; українці — дрібні хлібороби й некваліфіковані робітники. Середня й велика земельна власність, більш інтензивні галузі хліборобства, як виноградарство й садівництво, в руках мадярів; міське ремесло переважно в руках мадярів і жидів. В торговлі, особливо сільській, гол. роллю грають жиди. Від приєднання до ЧСР інтенсивна експансія чехів.

Література: D r a h n ý Vaclav a František, Podkarpatská Rus, její přírodní a zemědělské poměry, Praha, 1921; Podkarpatská Rus, redakce Chmeláře, Klímy a Nečasa, Praha, 1923; Matoušek K., Podkarpatská Rus, Praha, 1924; Попов Л., Карпаторусскія достижения, Мукачово, 1930. В. Садовський.

Земельне питання. *Земельний устрій на всіх укр. землях* був однаковий за укр. держ. самостійності до пол. XIV в. Він був опертий на приватній власності, що належала до укр. бояр, як представників більшій земельній власності, та вільних селян-хліборобів. Кріпацтва-панщини тоді не було. Бояри в сіль. господарстві користувалися робітною силою воєнних бранців та почасті винятих зпід права ізгоїв, сябрів і закупів (невиплатних довжників). Коли в 1340-86. рр. гал. державу заняла Польща, місце винищених бояр заняла поль. шляхта з корінних поль. земель. Останки укр. бояр боролися проти нового заливу з заходу ще довгий час, вони зникають щойно з поч. XVII в., коли представники укр. великої земельної власності полатинчилися та попольщилися. Лит.-поль. держ. унія, переведена Ягайлонами, дала Польщі величезні простори укр. земель, що досі входили в склад лит.-руської держави. Згодом ті землі щодо земельного устрою стрінула доля Галичини. Земля стала власністю поль. короля (тзв. королівщини), її король роздаровував поль. шляхті, або давав нею користуватися в формі староств, або наділював нею приватних поль. великих земельних власників. Річні закони у XV і XVI вв. покасували зовсім приватну власність селян-хліборобів, а їх самих перемінювали у кріпаків-панщизняків, прикованих до місця, позбавлених особистих свобод і відданих під виключну юрисдикцію дідичів. У тому часі заведено тут систему фільваркової господарки з примусовими роботами на користь дідича.

З упадком Іст. Польщі й розбором укр. земель між Австрію й Росію ці справи міжземелься, й їх треба розглядати окремо.

Ст. Баран

Наддніпрянщина. Серед умов, що гальмують розвиток сіль. господарства на Укра-

їні, слід виділити такі: а) умови, зв'язані з загально-госп. структурою України; б) зв'язані з госп. й податковою політикою на Україні; в) умови, які випливають із існуючих норм землеволодіння й землекористування; г) зв'язані з заг. культ. рівнем укр. людності. Всі вони відбилися на своєрідному характері земельного питання на Україні.

Найголовнішу роллю грали умови — зв'язані з заг. госп. структурою України. Цю структуру характеризує земельне перенаселення, яке виявляється надміром робітних рук, зайнятих у сіль. господарстві, частковим і неповним використанням тих робітних сил, якими воно розпоряджав. Надмір робітних рук збільшує ту частину щорічної продукції, яка йде на споживання, і веде до зменшення тої частини, що призначена на нагромадження і поліпшення господарства. Господарство бідніє, перехід до інтенсивніших форм господарювання стає щораз важчий.

Земельне перенаселення на Україні сягає ще часів кріпацтва. Слабкий розвиток міст і міського життя на Україні, незначні розміри укр. промисловости вели до того, що населення на селі зі своїм зростом шукало засобів для свого існування лише в сіль. господарстві, що вплив людності зі сіль. був дуже незначний. Придатні для хліборобства землі в околицях ст. укр. колонізації, на Правобережжі й Лівобережжі, передусім у лісостеповій смузі, використано вже здебільша в середині XIX в., ще за кріпацтва. Запаси робітних сил були тут більші, ніж цього вимагали потреби тодішньої хліборобської продукції. Звідси випливало неекономне і маріотратне використання кріпацьких робітних сил у районах ст.-укр. колонізації. Зате в новозаселеному степу розвиток сіль. господарства спинював брак робітних сил, а кріпацький лад утруднював приплив людності з околиць старої укр. колонізації й не давав змоги ослабити надмір робітних сил на Правобережжі й Лівобережжі, і ослабити їх недостачу у Степу.

Скасування кріпацтва 1861. р. відкрило можливості для вільної госп. ініціативи. Але ж селяни дістали незначні земельні наділи, часто менші, ніж ті, що ними користувалися за кріпацтва; досить значні групи селян залишалися без землі; через те селянство не здобуло власного верстату праці, де могло б використати запас робітних сил. Вплив сіль. людності для пром. праці був невеликий; попит на працю в приватно-власницьких господарствах у порівнянні з її подажем був таксамо незначний, тимто не можна було в повній мірі використати зайву робітну силу поза межами власного господарства. Обрахунок невикористаної робітної сили в сіль. господарстві, з 1901. р., за матеріялами комісії „по оскуденію центра“, дає такі лишки робітної сили в тисячах людей:

Волинь . . .	1.095	Харківщина	1.037
Київщина . .	1.326	Катеринослав.	633
Поділля . . .	1.184	Таврія	259
Полтавщина	1.310	Херсонщина .	664
Чернігівщина	819		

Після скасування кріпацтва, коли почали переважати в сільському господарстві капіталістичні відносини, деякі обставини сприяли зросту земельного перенаселення. Зазначився рівномірніший розподіл людності між Правобережжям і Лівобережжям, із одного боку, й малозалюдненим Степом, із другого; живо почала залюднюватися степова Україна, й тим самим вирівнювався надмір робітних сил. Інтенсивність сіль. господарства і з нею врожайність почали зростати; на поміщицьких землях за 30 рр. від 1860-1890. рр. вона піднялася на Лівобережжі на 92%, у Степу на 72%, на Правобережжі на 40%; таксамо піднялася вона на сел. землях. Зі зростом інтенсивності господарства зростала кількість потрібних у сіль. господарстві України робучих рук. З другого боку, кількість робітних сил меншала через розвиток переселення, яке з 80 рр. XIX в. почало набирати все більшого значіння. В періоді найбільшого розвитку переселення з України за Урал, у рр. 1896-1914, перейшло на нові місця 1.610.520 людей. Розвиток промисловости на Україні збільшив у останніх десятиліттях XIX в. кількість сіль. людности, що відходила до міст і ставала до пром. праці. Можна припускати, що в міру розвитку капіталізму, темпо зросту перенаселення в останніх десятиліттях перед світовою війною значно збільшилося, коли не припинилося цілком.

Про новий етап земельного перенаселення можна говорити після перебудови сіль. господарства, переведеної сов. владою. Ліквідація поміщицького землеволодіння спричинилася частинно до збільшення площині сел. землекористування, й тим дала можливість використати нові кадри зайвих робітних сил. Але рівночасно заг. напрям госп. політики сов. влади не допускав до розвитку продукційних сил сіль. господарства, сприяючи перетворенню сел. господарства в господарство споживчого типу. Ще гірший вплив на стан земельного перенаселення мала політика колективізації. Тракторизація й машинізація сіль. господарства привели до того, що в сіль. господарстві стали зайві нові величезні кадри робітних сил, що їх працю раніше можна було продукційно використати. За білясом праці сіль. господарства України на 1931. р. невикористаним залишалось 38,4% заг. запасу робітних сил — 5.170,6 тис. осіб. Сов. автори вважають, що з колективізацією земельне перенаселення зліквідовано, бо, мовляв, зліквідовано бідняцьку групу серед селянства, яка давала кадри зайвої робітної сили. На їх думку, ліквідація існуючого нині надміру робітних

сил це питання організаційно-технічне, питання відповідного перерозподілу запасу робітних сил між сіль. господарством і промисловістю. А проте в 1931. р., коли кадри зайвої робітної сили в сіль. господарстві України перевищували 5 міль, у цілому УРСР до промисловости, будівництва, транспорту й ін. галузів нар. господарства можна було втягнути нових кадрів усього до 2 міль: себто з укр. резерв можна було використати лише незначну частину, і то значіння її ще більше зменшиться, коли взяти на увагу щорічний природний приріст робітних сил.

Заг. госп. й податкова політика уряду може або допомагати або спиняти розвиток сіль. господарства. Вже умови викупу сел. наділів, установлені після скасування кріпацтва, мали вплив дуже шкідливий. Викупна ціна за землю була така висока, що в ній у прихованій формі містилась не тільки оплата викупу землі, а й плата за працю кріпаків. На Полтавщині колишні скарбові селяни після скасування кріпацтва платили з десятини землі всіх податків 1 карб. 63 копійки, поміщицькі ж селяни — 3 карб. 70 коп. — більш на 127% за двое менший наділ. Через надмірні плати селян призибувалися недоплати („недоїмки“), які урядові доводилося періодично касувати; нарешті 1906 скасовано й самі викупні плати раніш до того речення платности, що його встановляв початковий закон. Надмірний тягар оплат і недостача кредиту поважно спиноували розвиток сіль. господарства. Аж до кін. XIX в. єдиним джерелом кредиту для дрібного господарства були зовсім незадовільні волосні каси, тимто селяни мусіли звертатися до приватного лихварського кредиту. Становище починає кращати аж на поч. XX в., з розвитком кредитової кооперації. Через заг. госп. політику й обставини при збуті сел. продуктів не були краці. Заходи держави, щоб упорядкувати збіжжю торгівлю, були мінімальні. Елеваторної системи не було. Невпорядковані укр. пристані й великі видатки при перевантажуванні збіжжя вели до зниження цін на укр. збіжжя. До цього теж вела система рос. зал. тарифи, система, що знижувала до 540 верств внутр. тарифу в порівнянні з експортними, в яких передовсім було заінтересоване укр. сіль. господарство.

За сов. влади для розвитку сіль. господарства переважливе значіння мав принцип класового оподаткування. Оподаткування в вищому розмірі більших господарств становило поважно перешкоду для розвитку їх продукційних можливостей — навіть тоді, коли влада до часів колективізації їх толерувала. Таксамо спиняв сіль. господарство в розвитку класовий принцип у організації кооп. системи й розподілі держ. кредитів. Але найбільша гальма в розвитку сіль. госп. це — система монополії

збіжевої торгівлі. Вона основана на тому, що держ. хлібозаготовний орган закуповує збіжеві продукти по твердих цінах. Держава намагалася регулювати ціни на сіль.-госп. продукти та на пром. вироби так, щоб ціни на сіль.-госп. продукти, які постачав приватно-госп. сектор, стояли нижче, ніж ціни на пром. вироби, які давала удержавлена промисловість. Через те сіль.-госп. продуцент платив за пром. вироби куди більше, ніж перед війною. Так у I. 1925 всеукр. бюджетовий індекс по губ. і округових містах при індексі 1913. р., прийнятому за одиницю для сіль.-госп. продуктів, становив 1.78, а для пром. виробів 2.34. Останніми роками між твердими цінами, які платила за збіжжя сов. влада, й цінами приватного ринку, через нижку вартости сов. грошей, повстала велика прірва, й вільні ціни на збіжжя перевищують тверді на кілька разів. Таким чином, оплата збіжжя, яке державі постачає село, набрала цілком фіктивного характеру. Рівночасно від 1933. р. установлено твердо зафіксовану кількість збіжжя, яке окремі категорії господарств мусять постачати державі з кожного гектару засівної площини.

Землеволодіння й землекористування в Наддніпрянщині до часів сов. влади визначували ті законодавні норми, які установлено при ліквідації кріпацтва 1861. р. За кріпацтва право земельної власности зосереджувалося передовсім у руках упривілейованих верств; гол. маса сіль.-госп. продуцентів, селянство, мала лише право користуватися землею, яку вона обробляла; відповідно до того, на чийх землях сиділи селяни, вони поділялися на поміщицьких, удільних і державних. Земля неупривілейованих верств (міщани, купці, козаки, однодворці, вільні люди) творила мінімальний відсоток. При скасуванні кріпацтва поміщицькі селяни дістали ту землю, якою вони користувалися, з правом власности, при чому дістали її менше, ніж мали за кріпацтва. Землі ці творили окрему категорію надільних земель, вони були підпорядковані спеціальним нормам, свобода обороту ними була обмежена. Перед законом власником надільної землі для Правобережжя й Лівобережжя був сіл. двір; у Степу, поруч із подвірним правом власности, установлено громадське володіння землею. Справи надільних земель підпорядковано юрисдикції окремих сел. судових установ. Окремі норми, що зв'язували власника з громадою, хоч мали запобігти обезземельненню селян, вели до необхідности примусового сівообороту, зв'язували госп. ініціативу, сприяли розвитку посмужности й поділові сіл. наділів. Поважні поліпшення внесли реформи Століпіна 1906. і 1907. р., коли поодинокі господарі могли закріпити землю на особисту власність, виходити з громади, виділяти землю в одному місці й виходити на хутори. Недостатні сел. наділи

вели до розвитку сел. аренди й закупу селянами поміщицьких земель. Арендна плата за землю й її продажна ціна від скасування кріпацтва до 1914. р. постійно зростала й набирала спекулятивного характеру.

Сов. законодавство стануло на зовсім відмінних принципах. Воно зліквідувало приватну власність на землю й за окремими господарствами визнало лише право користуватися землею. Та до цих господарств мали дуже широке право втручатися земельні громади, куди мусить входити кожне господарство, та заг. адмін. органи, й ініціатива їх була сильно зв'язана. Це виявилось ще більше з переходом до колективизації, де на окремі колгоспи накладено обов'язок виконувати госп. плянн, вироблені держ. органами.

Відсталість укр. сіль. господарства зв'язана не лише з цими загальними умовами; вона виходила з заг. низької культурности укр. селянства, з браку відповідного агрономічного знання й т. д. На піднесення заг. освіти й організації агрономічної справи рос. центр. уряд не звертав багато уваги. Систематичніша і пильніша робота в цьому напрямі починається шойно з утворенням міністерства хліборобства в 90. рр. XIX в.; відтоді й земства присвячують більш уваги агрономічній справі. Таксамо занедбана агрономічна допомога й за сов. влади; вона у своїй організації має ту хибу, що, крім своїх безпосередніх завдань, має ще обов'язок допомагати владі здійснювати намічений нею курс — пр., останніми часами колективізацію.

Невпорядкованість земельного питання викликувала серед селян давню реакцію. Бували стихійні виступи селян проти поміщиків; 1855. р. вони охопили значну частину Київщини. Таксамо скасування кріпацтва викликало виступи селян, незадоволених реформою. Дуже широкий сел. рух позначився підчас революції 1905-6. р., попередили його сел. заворушення на Полтавщині й Харківщині з початком 1900. рр. З поч. XX в. починають селяни інакше реагувати на неупорядковані земельні відносини: цікавляться заходами агрономічного характеру й кооп. рухом.

Література: Ф о м и н П., Україна, економіческая характеристика, Харків, 1923; Л я ш е н к о Н., Очерки аграрной эволюции России, Москва, 1923; О г а н о в с к и й Н., Очерки по экономической географии СССР, Москва, 1924; П о п о в О., Хлібна торгівля України, Харків, 1927; В о б л и й К., Нариси з історії укр.-рос. цукро-бурякової промисловости, Київ, 1928-30; В и с о ч а н с ь к и й П., Кооп. кредит, Київ, 1929; М а ц і є в и ч К., Сіль.-госп. політика СССР у світлі аграрної кризи [Збірник „Сучасні проблеми економіки України“], Варшава, 1931.

В. Садовський.

Галичина й півн.-зах. землі. З прилученням Галичини до Австрії (1772) доля селян-панцизників незначно поправилася внаслідок реформ, започаткованих Марією Тересою й Йосифом II. Важний є тут придворний декрет Йосифа II з 2. IV. 1787 про тзв. рустикальний земельний фонд, що перевів поділ землевласодіння на домініяльне (двірське) й рустикальне (селянське). На основі цього закону всі землі, які 1. X. 1786 належали до селян, мали залишитися і на майбутнє в їх руках; прилучувати їх до домініяльного запасу земель не можна було. А проте 1787-1834 домінії загарбали рустикального ґрунту у Сх. Галичині понад один міль. морґів. Нові правила про взаємини між двором і селом обмежили подекуди панцизніані роботи (тзв. панцизніані інвентарі), уряд давав панцизніанкам деяку охорону. Австрія перевела в Галичині 1819 перший провізоричний земельний катастер, що виказав велику пролетаризацію гал. панцизніанків, 19-5% усіх сел. господарств нижче 2 морґів (1 морґ=57 а), отже економічно зовсім нежиттєздатних. Роздріб сел. господарств шов безупинно далі, і катастер із 1847-59 виказує вже 27-20% нижче двоморґових рустикальних посіостей.

Від скасування панцини в Австрії 1848. р. селяни стають власниками землі — дідичі дістали відшкодування з публичних фондів, при чому ціс. патент із 5. VII. 1853 переводив викуп або налашдував лісові, пасовиськові й ін. сервітути, себто давав селянам у Галичині право безплатно вживати дідичівські ліси, пасовиська й т. д. Сел. сервітути на двірських лісах і пасовищах викуплено почасті грішми (1,238.742 фльоренів), почасті т. зв. еквівалентами, себто відступаючи громадам на власність 94.060 га лісу й 67.018 га рілля й пасовиськ у цілій Галичині. Крім цього викупу, унормовано до 1890. р. сервітути на 942.520 га ліса і 2.354 га пасовищ гол. в гірських околицях. Сервітутові комісії при викупі, чи унормовуванні сервітутів дуже скривдили селян, відкинувши зі зголошених 30.733 сервітутових справ 11.205, себто понад 36%, а в інших признаючи нераз попросту сотикові відшкодування або маленькі клатки лісу, чи пасовища, які навіть у дуже дрібній мірі не заступили давніших користей. Коли зважити, що з днем признання селян власниками землі в Галичині 1848. р. половина сел. господарств була до 5 га, отже вже тоді несамоовстачальних, то ясно можна побачити цілковиту пролетаризацію гал. селян, і ще в пол. XIX в. ту велику кривду, що її заподіляли селянам сервітутові комісії.

Нац. характер великої земельної власности в Галичині був польський, в останній десятиках років до війни зі значною домішкою жидів. Політичний вирішний вплив у Галичині мала тоді поль. шляхта, що

політ. впливи в краю й державі використовувала на свою користь, не допускаючи скріпитися укр. селянству. Але й сама вона не могла цілком утриматися і приспособитися до змінених обставин. Велика земельна власність почала загально зменшуватися через парцеляцію, і в самій Сх. Галичині втратила вона через неї 1852-1912. рр. 275.081 га. Відсоток землі вел. земельної власности у Сх. Галичині до загалу площині землі був:

рр.	%	га
1852-60	44.2	2,461,263
1889	42.1	2,328,287
1902	40.3	2,229,469
1912	37.8	2,089,853

Вел. власність була надмірно задовжена, тимто вона через продаж частини землів сел. руки бажала рятуватися від повного загибну. До світової війни не було в Галичині обмежень у обороті землею, і цю справу пошлено самим інтересованим. Але ж нац. політ. чинник грав і тут вирішну роль, й укр. селянство за 1852-1912. рр. змогло придбати при парцеляції двірських обшарів у Сх. Галичині всього коло 38.000 га, решта, 237.000 га, опинилася в руках поль. селян, здебільша, кольоністів із Зах. Галичини, на що вказує приплив до Галичини в рр. 1880-1910 — 318.589 поляків.

У часі війни ціс. розпорядок із 9. VIII. 1915 обмежує оборот сел. землею, що була тоді значно задовжена, з наміром оберекти цю землю перед переходом у руки лихварів та спекулянтів. Оборотом мали кермувати земельні комісії при повіт. судах. Поль. рада міністрів розпорядком із 1. IX. 1919 унормувала теж оборот тзв. табуляційної, себто дідичівської власности, вимагаючи, щоб купівлю і найменшого шматка дідичівської землі затверджували відповідні уряди. З тою метою зліквідовано в Галичині 1920 повітові комісії для обороту землею і створено головний земельний уряд (пізніше міністерство земельних реформ) та окружні й повітові земельні уряди, які скасовано 1. I. 1934, передаючи їх компетенцію політ. владі. Це мало таку нац.-політ. тенденцію, щоб не допустити до переходу дідичівської землі в поль. руки. Так воно й було в часах найбільшої парцеляційної гарячки в рр. 1920-23, яка пізніше заламалася майже зовсім із причини госп. скрути — українці могли набувати тільки 5% парцельованої землі, хоч відповідного закону на це не було.

Дня 15. VII. 1920 ухвалено в поль. соймї земельний закон, який першенство купівлі дідичівської землі признає фільварковій службі, безземельним і малоземельним, що втратили працю через парцеляцію, та власникам карликуватих господарств, що межують із парцельованим фільварком. Для переведення в життя цього земельного закону оголошено закон із 28. XII. 1925 про земельну реформу, де сказано, що

цей закон видано: а) щоб доповняти дрібнесенькі господарства, що вимагають цього доповнення, б) щоб збільшити ін. дрібні господарства, що їх побільшення потрібне з госп. оглядів, а також щоб створити самостійні господарства для тих, що продали свої карликуваті або мало-земельні господарства, в) щоб створити господарства для безземельних. Означено теж чергування кандидатів у кожній із цих груп, а саме: 1) посесори і служба парцельованої мастности, 2) заслужені вояки й інваліди поль. армії й ін. охотницьких поль. формацій, 3) родини, себто вдови й сироти по вояках поль. армії й поль. охотницьких формацій, 4) абсолюенти хліборобських і огородничих шкіл, 5) реемігранти, що мусіли покинути чужі держави з політ. причин (поляки з СРСР та Німеччини) і 6) ін. кандидати з даної групи.

Дня 17. XII. 1920 видано в Польщі, попри згаданий земельний закон із 15. VII. 1920 — окремий закон про військ. кольонізацію східних земель. На основі цього (він Галичини не торкається) перевели та почасти переводять іще й досі військову кольонізацію поляками-військовими укр., білоруських і лит. земель при помочі безплатного наділу, й то в тих околицях, де місцева сел. людність сильно спростаризована. По день 1. I. 1923 на поль. військ. кольонізацію віддано там кругло 367.000 га землі.

За обчисленнями Юл. Павликовського до 1. I. 1923 (час найбільшого розмаху кольонізації в Польщі) кольонізовано у Сх. Галичині коло 200.000 га між напливове поль. населення; під військ. кольонізацію на Волині занято тоді 112.000 га, на Поліссі 133.000 га, разом на укр. землях — 445.000 га.

Щорічний контингент призначений під парцеляцію й кольонізацію в Польщі означено на 200.000 га. Означає його рада міністрів, при чому з правила має бути приватна парцеляція, ведена з уповноваження міністра хліборобства й земельних реформ самими землевласниками або окремими установами. Кожний набуток землі при парцеляції мусить затвердити окружний земельний уряд (від 1. I. 1934 воєвідський). Коли до кінця календарного року річного контингенту не вичерпала приватна парцеляція, тоді міністер хліборобства й земельних реформ у січні найближчого року повинен списати ті мастки, що їх слід примусово викупити. До цього примусового викупу доходить щойно тоді, коли інтересований не розпарцелює списаного мастку до 1. XII. того календарного року, в якому призначено його мастки на примусовий викуп. Держава бере масток на власність, а власникові дає відшкодування за рішенням міністра скарбу: або в паперах 5% земельної ренти в урядовому курсі, але не нижчому, ніж 70 за 100, або половину готівкою, а другу в листах згаданої зе-

мельної ренти за їх номінальною вартістю, при чому тримає листи 5 років у державному депозиті.

Госп. криза припинила від 1930. р. майже зовсім парцеляцію великої земельної власности в Польщі, хоч ціни на землю впали порівнюючи з 1928-9. рр. пересічно більше ніж удвоє. Але і в рр. від 1923 до 1929 не було вже того розмаху, що в часах 1919-23. Контингенту загально не вичерпувано, а проте досі спарцелювали і скольонізували понад 1 міль. га, при чому тут — особливо в рр. 1927-30 — попало вже дещо і в укр. руки, бо вже 5% ової норми не притримувались. Зате трохи більше попалося в руки укр. селян землі від поль. кольоністів, що, залізиши в довги, продавали землю укр. селянам. На таку трансакцію тепер дозволу влади не треба.

Земельна реформа на укр. землях у Польщі не поліпшила тут зовсім земельних відносин, серед яких треба було залишити кольонізаційну парцеляцію, а вести виключно сусідську. Вона не спинила голоду землі й не поправила долі місцевого сел. населення. Воно й надалі у своїй масі спростаризоване, або зовсім безземельне, або на своїх дрібних до 5 га верстатах (близько 80% загалу всіх господарств) — цілком нежиттєздатне. З соціального й політ. боку це дуже загрозливий стан, і він безсумнівно матиме далекосяжні наслідки і для нац. справи. Про розділ землі між села і вел. посілість гл. Сіль. господарство зах.-укр. земель.

Література: Грушевський М., Історія України-Руси, I, III, V-VI, Львів, 1898-1907; Франко Ів., Панчина та її скасування, Львів, 1898; Буяк Fr., Galicja, I-II, Lwów, 1908-10; Войнаровський Т., Вплив Польщі на екон. розвій України-Руси, Львів, 1910; Buzek J., Administracja gospodarstwa społecznego, Lwów, 1913; Bujał Fr., Rozwój gospodarczy Galicji (1772-1914), Lwów, 1917; Woynarowskyj T., Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft, Wien, 1921; Павликовський Ю., В обороні рідної землі, Львів, 1925; — Roczniki Ministerstwa reform rolnych (до 1932).

Ст. Баран.

Фінанси України. З огляду на те, що самостійна Україна з окремим держ. бюджетом удержалася недовго (кінець 1917 — поч. 1919), відділити докладно укр. фінанси від фінансової системи кол. Росії, пізніше СРСР — важко. Хоч тепер УРСР і має ніби окремий бюджет, але він не охоплює всіх потреб населення, та ще й те, що належалося б УРСР, у значній мірі йде до моск. центру.

Значно повніший бюджет України за гетьманату на 1918. р. Заг. суму його видатків вираховано на 5.347 міль. карб., прибутків — на 3.250 міль. карб.; отже — заг.

кошти витрачають переважно на культ.-суспільні потреби місцевого населення (нар. освіта, охорона здоров'я й соціальна безпека), далі, на комунальні підприємства й узагалі на комунальне господарство, заг.-адмін. установи і т. д.

З порівняння ж культ.-суспільних витрат на одну людину в різних респ. виявилось, що УРСР належить одне з останніх місць.

Назва республіки	Культ.-суспільні видатки на 1 людину (в карб.)		Всі видатки з держ. бюджетів респ. 1928/29 на 1 людину (в карб.)
	з місцевого бюджету	з держ. бюджету респ.	
УРСР	4·84	2·20	13·08
РСФСР	5·65	2·32	13·89
БСРР	4·54	2·96	16·32
Закавк. СФРР	5·91	4·12	22·53
Узбецька СРР	3·92	3·30	17·34
Турк. СРР	5·50	4·84	26·52

З таблиці, м. ін. видно, що УРСР щодо видатків з респ. бюджету стояла завжди на останньому місці; зн., потреби її населення, порівнюючи з ін. респ., задовольнювано найменше.

Від 1. X. 1930. р. в СРСР введено податкову реформу, згідно з якою показовано деякі безпосередні податки, що давали прибутки федеративним респ., а як гол. прибуткове джерело для бюджету СРСР введено податок із обороту підприємств усупільненого сектора. Цей податок обхопив майже всю товарну продукцію СРСР і мав дати 1932 єдиному держ. бюджетові 15.126 міль. карб. (коло 55% усіх прибутків), 1933. р. — 21.796 міль. карб. (понад 62%). Від того часу респ. бюджети втратили більш-менш самостійне джерело своїх прибутків і почали діставати з центру відрахування від податку з обороту в розмірі, що його установляє влада СРСР. В результаті цієї реформи, що звелася до крайньої централізації прибуткових джерел, почали появлятися постійні дефіцити в респ. бюджетах, пр., у держ. бюджеті УРСР на 1932. р. передбачувало дефіцит коло 23% білансового підсумку.

Література: Матеріали для определения роли Украины в общегосударственном бюджете СССР, Харків, 1925; Лебідь-Юрчик Х., Бюджетное право, Львів, 1927; Україна, статистичний щорічник, Харків, 1929; Основы финансовой системы СССР, Москва, 1930.

І. Кабачків.

Кооперація. Наддніпрянщина. Історія кооперації на Наддніпрянщині тісно зв'язана з історією кооперації в кол. Росії. Починається вона в 60. рр. XIX в., і тільки від 1905. р. в ній пробиваються нап. тенденції,

що з р. 1913. набирають сили, а з 1917. р. доводять її до значного розвитку.

Споживча кооперація. Першу споживчу кооперативу за англ. зразком утворено в Харкові за почином М. Балліна (1866). Та перші споживчі кооперативи, що повставали по містах, через невідготованість населення й перешкоди адміністративні, працювали кволо, і до 1895. р. їх було коло 52 (насправді тільки яких 40). Та з проголошенням Нормального Статуту споживчих кооператив (1897), збудованого на принципах автономності управи, її колегіальності, рівності членів на заг. зборах, продажу за готівку, відповідного розподілу прибутку між членами — починається їх розвиток так, що 1905. р. їх було вже коло 500. Із них 50% припадало на село, де ідею кооперації ширили агрономи. 1912. р. на Наддніпрянщині було таких кооператив 2.500 на 6.700 споживчих кооператив у тодішній Росії, а 1917. р. вже їх було коло 5.000. Перший союз споживчих кооператив повстав 1908. р. у Києві, та через політику моск. союзу (Центросоюзу), що все хотів грати ролі центр. союзу і для України, 1913 зліквідувався. 1912 утворено в Харкові ПОЮР („Потребительное общество юга России“), який намагався бути центром для України. Але після III. Всерос. Кооп. З'їзду в Києві (1913) чим раз більше набирає сили думка про утворення нап. союзу для укр. споживчих кооператив. Та її довелося зреалізувати щойно 1917. р., коли з проголошенням заг.-кооп. закону в Києві почав працювати „Дніпросоюз“ — комерційний і культ. центр укр. кооперації Наддніпрянщини (члени — кооперативи й кооп. союзи). 1920 „Дніпросоюз“ об'єднував коло 200 кооп. союзів; оборот його за р. 1918 досягнув 70 міль. зол. карб. Крім нього, 1918. р. виникли ще 2 краєві союзи: в Одесі — „Одобоюз“ (= Одеський обласний союз) і чернігівський „Крайсоюз“. Тепер споживчі кооперативи на Наддніпрянщині швидко розвиваються: на поч. 1920. р. їх було понад 14.000, к. 200 їх союзів та яких 4·3 міль. індивідуальних членів.

Кредитова кооперація. Перша кредитова кооператива повстала на Полтавщині в Гадачому 1869. р., перше сіль.-осадно-кредитове т-во в Вереміївці на Катеринославщині 1871. р. Зростові такої кооперації допомагають земства, гол., Чернігівщини та Херсонщини, тимто із 124 таких товариств на Україні — 76 припадало на Чернігівщину та Херсонщину. Більшість тодішніх кредитових кооператив прийняла статуту тзв. комітетський та міністерський (пай — однаковий для кожного члена, розмір позик — пропорційно до внесеного паю, позики тільки членам, ручителем може бути й нечлен товариства і т. д.). Через те, що паї були невеликі (пересічно 10 карб.), а відповідальність кожного члена не перевищувала 10-кратної норми паю,

ці товариства були приступні і для незможних, при чому з'їзд представників ошадно-позичкових товариств у Мелітополі 1876 поробив ще для незможних членів полегкості при видачі позик. У 80. рр. XIX в. зацікавлення ошадно-позичковими товариствами падає; з 700 їх, що працювали до кін. XIX в. в кол. Росії, на Україну припало 200 з к. 70.000 членами.

Коли 1895. р. на Наддніпрянщині набрав сили закон про організацію дрібного кредиту, що дозволяв кредитовим кооперативам видавати довготермінові позики й найважливіше — утворював нову форму кредитової кооперації, а саме кредитове товариство (цілком безпача установа кооп. характеру) — кредитові т-ва почали дуже зростати (перше таке кредитове т-во в с. Іванківцях прилудського повіту на Полтавщині 1897. р.). З днем 1. I. 1905. р. їх утворено 150 (ошадно-позичкових тільки коло 20), а всіх їх тоді було 370 із 130.000 членами і з заг. білянсом 12 міль. карб. Перший союз такої форми кооперації засновано 1901 в Бердянську, але ж без права вести банкові операції. З хвилиною, коли уряд 1911 дозволив відкривати союзи як фінансові центри, та з утворенням земських кас дрібного кредиту (1904) число кредитових кооператив на Україні та їх союзів починає значно рости і доходить 1915. р. до 2.772 на 14.500, або 19:3% таких кооператив у кол. Росії. Щодо союзів, то за даними з 1918 їх було 43; тільки у 29 з них було 1.960 членів (кооператив); основний їх капітал досягав 8-5 міль. карб. Білянс на 1. VII. 1918. р. перевищував 185-5 міль. карб.

Важним явищем у історії кооперації в Наддніпрянщині було утворення 1917 в Києві Укр. Нар. Кооп. Банку (на засновання такої установи рос. уряд від 1911 не давав дозволу), — з метою постачати кредити установам дрібного кредиту та кооп. організаціям (капітал банку зазначений був на 1 міль. карб., акція 250 карб.). Українбанк почав дуже швидко розвиватися: з кін. 1918 він мав між акціонерами коло 130 укр. кооп. союзів (значна більшість усіх союзів того часу), білянс банку на 1. X. 1919 доходив до 286 міль. карб.

З захопленням рос. комуністами влади в Наддніпрянщині тут існувало коло 8.000 кредитових кооператив, із них коло 5.700 — кредитових товариств. Що зросло так сильно зацікавлення ними, пояснюється тим, що кредитові кооперативи в Наддніпрянщині не тільки видавали позики своїм членам, але й перебирали на себе ролі сіль.-госп. кооператив у справі закупівлі та збуту (гол. збіжжя, майже в усіх таких кооперативах будовано кооп. збіжниць). В час світової війни деякі кооп. кредитові союзи перебирали на себе постачання для армії хліба (бердянський, київський), чи умундування (київський). Нерідко кредитові кооперативи були чисто продукційні

(пр. голопристанське кредитове т-во над Дніпром виробляло човни, баркаси, тощо, на продаж).

Кредитова кооперація до больш. революції грала видатну ролу в царині кооперації. Вона багато зробила для розвитку ін. галузів кооперації, при її допомозі організовано немало споживчих кооператив на селах. Самі вони провадили на Україні різні операції, дуже рідко коли перебираючи на себе функції споживчих кооператив. Нарешті від кредитової кооперації та від її діячів, почався на Україні й нац.-кооп. рух. Тут треба назвати В. Доманицького, Й. Юркевича, Х. Барановського, Хотовицького. В р. 1912. утворено Т-во укр. кооператорів „Наша Кооперація“, тоді й почали виходити часописи, що працювали для розвитку кооперації на Україні, головню ж кредитової („Муравейник“ — „Комашня“, Київ; „Хлібороб“, Харків; „Союз“, Катеринослав). 1920. р. больш. влада кредитову кооперацію на деякий час знищила, як „невідповідну ідеям большевизму“.

Сіль.-госп. кооперація. Сіль.-госп. спілки, що мають на увазі поліпшити техніку сіль. господарства й культ.-просв. діяльність і перевести різні операції, які можуть цікавити членів спілки, почали творитися на Україні в 80. рр. XIX в. Перша — заг. типу — повстала в Харкові 1880; її інтенсивна праця починається 1904. р., і 1912 вона вже складається з 34 відділів, веде різноманітні операції для закупівлі й збуту і творить культ.-просв. центр. Сіль.-госп. спілки починають зростати на Наддніпрянщині після оголошення 1898. р. Нормального Статуту цих спілок, що віддавав їм право постачати сіль. господарям потрібні в сіль. господарстві предмети. Деякі земські діячі, пр. полтавські агрономи з Ю. Соколовським на чолі, бажали заступити цими спілками всі форми кооперації. Але ці спілки не могли вести комерційних операцій так, як кредитові, що мали досить значні кошти; тимто не дивно, що річний оборот 225 таких спілок у р. 1911 на Полтавщині не перевищував 166.000 карб. Взагалі ці спілки в деякій мірі спричинилися до пропаганди кооп. ідей, але вони не грали в економіці Наддніпрянщини значної ролі. В р. 1915 їх було 1.020, із них 122 — спеціальних (що нагадували сіль.-госп. спілки Данії, Німеччини й ЧСР); найбільша їх кількість припала на Полтавщину (345), найменша на Волинь (19).

З огляду на те, що сіль.-госп. спілки не могли вести комерційних операцій, міністерство хліборобства видало 1897 Нормальний Статут сіль.-госп. товариства, з метою допомагати сіль. господарям купувати потрібні предмети і збувати продукти своєї праці. Але тому, що ці товариства припускали значні відступлення від кооп. принципів, то їх не завжди визнають

за кооперативні. Вони об'єднували головню багатіших, розвивалися на Україні слабо, навіть і після того, як Нормальний Статут сіль.-госп. товариства 1908. р. поліпшено. 1915. р. їх тут було тільки 150 (на 1.700 у цілій Росії), найбільша їх кількість була на Поділлі (32) та на Київщині (30).

Революція 1917. р. з заг.-кооп. законом того таки року принесла для сіль.-госп. кооперації широку можливість. В І. 1918. р. в Києві зорганізовано (перетворивши київ. кооп. т-во) Всеукр. сіль.-госп. Союз („Централ“), що м. ін. закупив 1918. р. фабрики сіль.-госп. машин Гена (за 17 міл. нім. мк.) й намігив шир. плян діяльності; але все це було зруйноване з приходом (1920) на Україну моск. большевиків.

Продукційна кооперація. Продукційні спілки (артілі) почали творитися на Україні в 80. рр. XIX в., найраніш серед робітників на пристанях, пізніш, усередині 90. рр. XIX в., з'являються хліборобські спілки, зорганізовані „артільним батьком“ М. Левитським (перша 1894. р. в с. Федварі, олександрійського повіту на Херсонщині), і вже до 1902. р. повстало 125 спілок, хоч ні одна з них не проіснувала і 3 роки. Артіль працювали на основі писаної умови, виробленої М. В. Левитським: спільний обріб землі; на заробітки можна йти лише за згодою цілої артілі, що має право посылати своїх членів на заробітки; зароблені гроші йдуть до каси артілі; зиск і збір із поля діляться між усіма артільцями відповідно до кількості робітних рук. Хліборобські артілі були оригінальною течією в кооп. руху на Наддніпрянщині; їх гол. значіння — пропаганда кооп. ідей. Із ремісничих спілок у XIX в. утворено лише одну 1894 (білостоларська трудова артіль, що утрималася майже 20 рр.).

З поч. XX в. хліборобські артілі занепадають, зате по містах виринають із почину М. Левитського ремісничо-пром. артілі, що розвиваються з оголошенням 1902 закону про трудові т-ва чи артілі і з затвердженням 1904 зразкового статуту для подібних артілів. Статут визначував мету артільям — сіль.-госп. продуктивну діяльність, дозволяв найману працю, визначував капітали артілі, що складалися з паїв або з основного капіталу. Утрати казав покривати майном і відповідальністю членів і т. д., при цьому всьому на відкриття артілі давав дозвіл губернатор, а не міністерство внутр. справ.

Першу міську артіль діячів друку утворено в Києві 1906; пізніш повстали в різних місцях України ін. артілі: ремісників, робітників, конторщиків, інженерів, тощо — а з війною сильно порозросталися товариства для обробу землі, орендні товариства, товариства для виготови теплого одягу для вояків, шевські артілі, тощо. До кінця війни їх було кількасот. Після появи кооп. закону 1917, влітку 1919. р.

повстав у Одесі „Всеукр. союз продукційних кооператив“, тзв. „Трудсоюз“ — із правами м. ін. вести операції банкового характеру й культ. освітню діяльність. З приходом большевиків діяльність союзу припинено.

На Україні розвинулися ще ін. галузі кооперації, пр. житлова кооперація. 4. III. 1906. р. оголошено тимчасові правила про „общества“ та союзи, що спричинялися до розвитку житлових товариств на Україні. Одначе широкого розвитку ці кооперативи не мали. В Києві 1909 виросла ціла низка домів „на паях“, у 1910 було там 18 таких товариств; у Луцьку 1910 затверджено статут луцького товариства для влаштування помешкань для бідних; 1918 повстала в Києві житлова кооператива під назвою „Оселя“, що мала за мету — забезпечувати своїх членів помешканнями.

Забезпечна (страхова) кооперація — довший час розвивалася слабо в рамках кредитових кооператив, де найбільш забезпечувано худобу і членів на випадок смерти. Аж 1918. р. за англ. прикладом централізації кооп. безпеки повстає „Всеукр. кооп. страхова й Союз“, що передбачував безпеку від усіких нещастій людей і домашнього інвентара, при чому членами союзу могли бути союзи кооператив України і взагалі різні кооп. організації. Відповідальність членів — крім паїв, рівнялася подвійній сумі забезпечених премій.

1918. р. зорганізовано в Києві „Всеукр. кооп. Видавничий Союз“ із метою видавати різні друковані видання, гол. кооперативні, для розвитку культ.-просв. діяльності кооператив узагалі; членами Союзу могли бути теж кооп. т-ва та їх союзи. Відповідальність члена визначував розмір його пая. В 1. році Союз мав 36 членів із 474 паями.

До цього великого кооп. руху на Україні від 1917. р. спричинився „Регламент (положеніє) про кооп. т-ва та їх союзи“, що його проєкт ухвалив всерос. кооп. з'їзд у Києві 1913. р., прийняла рос. Держ. Дума, і в її редакції затвердив Тимчасовий Уряд. Закон цей визнає за кооп. т-ва ті, що мають перемінний склад і капітал, провадять свою діяльність під окремою фірмою й мають за мету допомагати матеріально й духово своїм членам, організуючи різні госп. підприємства або працю для своїх членів. За такі товариства закон визнає не лише забезпечні кооперативи, а й земські й трудові, біржеві артілі й „тому подібні“ товариства. Закон давав право реєструвати статуту товариств у суді, об'єднуватися товариствам у союзи, набувати нерухоме майно й т. д. Кооп. закон викликав у 1917-18. рр. цілу низку місцевих і всеукр. з'їздів на Україні, де вирішено утворити союз союзів укр. кооператив, а до його організації „Центр. укр. кооп. комі-

тет“ — із завданням організувати культ.-просв. працю в царині кооперації, особливо щодо постанови ревізій. Установчі збори Центр. Комітету, що відбулися в Києві в IX. 1918. р. під головуванням М. І. Туган-Барановського, намітили цілу низку праць для комітету, м. ін. порішили утворити при ньому культ.-освітній, ревізійний та забезпечний відділи й декілька постійних комісій (статистичну, фінансову, правничу, освітню й робітничу) та відкрити в Києві Кооп. Інститут. Комітет видавав 1918 „Укр. Кооперацію“ (ред. Туган-Барановський), улаштував кооп. з'їзди, утворив Всеукр. раду інструкторів, проробив багато стат. праці, тощо. Укр. уряди дуже прихильно ставилися до кооперації, видали (м. ін. і Директорія УНР) низку законів для кооперації сприятливих. Центр. кооп. союзи одержали від уряду в 1919-20 рр. 661 міль гривень (к. 10·5 міль карб. золотом).

В 1919. р. три Всеукр. кооп. союзи: Українбанк, Дніпросоюз і Централ об'єдналися в асоціацію кооп. центр. союзів України („ОЦУКС“) для репрезентації й ведення операцій за кордоном. Та спроба ця не цілком була вдатна.

З поч. 1920. р., коли Наддніпрянщину захопили рос. більшовики, тут було до 22.000 різних кооп. із 6 міль членів та яких 270 кооп. союзів. Обороти кооператив можна собі уявити з таких фактів, що оборот продажу Дніпросоюзу 1918. р. перевищував 70 міль зол. карб., оборот ін. кооператив досягав приблизно 900 міль карб., біляс Українбанку 1. X. 1919 сягав 286 міль карб. Комунисті з поч. 1920. р. декретом із 27. I. всі форми кооперації об'єднали у споживчій кооперації, і в цій єдиній формі продержалася кооперація по X. 1921, поки більшовики декретами знов не устанавляють різних форм кооперації: 12. X. 1921 про пром., 18. X. 1921 про сіль.-госп., 5. IV. 1922 про кредитову, 11. VII. 1923 про трудові кооп. т-ва, 20. V. 1924. р. про житлову кооперацію; Українбанк, закритий 1920, відкрито 1922 в Харкові.

Відновлюючи кооперацію, більшовики ввесь час намагаються використовувати її техн. апарат для своїх політ. цілей і зробити з неї організації, цілком підлеглі органам влади. Тимто кооперацію під більшовиками з вел. лише застереженням можна визнати за справжню кооперацію. Про суч. стан цієї кооперації важко що сказати через брак даних за останні роки. Користуємося даними за 1927-29. рр.

В „Українбанку“ 1929. р. було 17 союзів і коло 5.800 кооператив 1. ступня; вклади досягли 3·5 міль фунтів штерлінгів, річний оборот доходив до 879 міль фунтів штерлінгів.

„Сіль.Господар“, як центр. союз сіль.-госп. кооператив, об'єднував 1928. р. 22.116 кооператив 1. ступня з 2,947.000 членами, мав річний оборот поверх 169 міль карб., а

кооперативи, що до нього належали — понад 448 міль карб.

Декретом уряду УСРР з 21. IX. 1927 на Україні утворено тзв. колективні господарства (колгоспи) з метою дати можливість сіль. бідності поставити своє господарство на вищий щабель. Колгоспи, як організації примусового характеру, не можна вважати за кооперативи, хоч у очах рад. влади це кооперативи, для яких вона утворила центр. союз під назвою Укрколгосп у Харкові, що 1. XI. 1930 об'єднував коло 22.600 колгоспів.

„Вукоспілка“ — центр. союз укр. споживчих кооператив — обіймала 40 союзів, 9.636 кооператив 1. ступня із 2.333.000 членами, коли рахувати секцію роб. споживчих кооператив і робітників для транспорту.

„Центр. всеукр. союз будівельних кооператив“ у Харкові, заснований 1925. р., мав у своєму складі 34 союзи, 2.529 кооператив 1. ступня й майже 273.000 членів.

З проголошенням п'ятилітньої кооперації на Україні переформовано. Передусім ліквідовано „Українбанк“, а в Москві утворено 1930 „Всесоюзний зерносоюз“ і „Всесоюзний московський союз союзів“, у які входять усі об'єднання укр. кооперації. Всі закупівлі для укр. кооператив союзи укр. кооператив мусять полагоджувати за посередництвом моск. союзів.

Література: Пожарський П., Нариси з історії укр. кооперації, Київ, 1919; Потребительская кооперация на Украине за 5 лет 1918-22 [вид. „Вукоспілки“], Харків, 1923; Терехов А., Советское кооперативное право, Харків, 1924; Бородаєвський С., Історія кооперації, Прага, 1925; Височанський, Начерк розвитку укр. споживчої кооперації, Київ, 1925; Organisations coopératives, Genève, 1929 et 1933; — Internationale Genossenschaftliche Rundschau, Hamburg, 1930 33.

С. Бородаєвський.

Укр. землі в Польщі. Перед появою в Австрії 1873. р. закону про заробково-госп. спілки (кооперативи) в Галичині було вже кількадесят кооператив, основаних поляками. В 1874. р. поляки покинулить до життя союзна організацію („Związek stowarzyszeń zarobkowych i gospodarszych“) у Львові, до якої приступило 51 кредитових і 7 пром.-торг. кооператив із 17.175 членами. Серед членів і цих перших і пізніше основаних поляками кооператив було багато українців, у деяких із них і управа згодом перейшла в укр. руки. З цих зукраїнізованих перших кооператив існує досі кредитова спілка „Віра“ в Тисьмениці (повіт Товмач), основана 1873. р.

Самостійні укр. кооп. почини припадають на пізніший час. Після невдатних спроб утворити екон. підприємства при гром. ра-

дах і парохіях організаційна діяльність укр. інтелігенції зосереджується коло т-ва „Просвіта“, що 1891 статутуво поширює свою діяльність і на екон. поле. Відтоді при читальнях повстають позичкові каси, шпихлірі, споживчі крамниці й т. д. Спершу ці підприємства виявляють добрі ознаки життя, але з браку зорганізованої контролю вони заснічуються, ледви животіють, а то й зовсім упадають. У 1912. р. при читальнях „Просвіти“ нараховували 540 крамниць і 257 позичкових кас.

Подібно до „Просвіти“ екон. діяльність розвивало й москвофільське Т-во ім. Качковського. Укр. радикали теж оснували 1890. р. в Коломиї „Товариство Нар. Спілок“. Але осноровані на підставі закону про товариства з 1867. р. екон. організації взагалі великої життєздатності не проявили.

Зате життєздатною формою екон. організації виявились зарірково-госп. спілки (кооперативи), осноровані згідно з законом із 1873. р. Перша така спілка, „Нар. Торговля“ у Львові (1883), повстала при участі В. Нагірного, першого пропагатора в нас англ. та швайц. споживчих спілок. Тільки ж діяльність „Нар. Торговлі“ далеко відбігала від англ. й швайц. зразків. Вона піддержувала укр. приватну торговлю, про засноровування самостійних споживчих кооператив по містах не думала, зате відкривала свої філіяльні крамниці, а на селах задовольнялася парохіяльними та читальняними крамницями, далекими від зах.-европ. споживчої кооперації. Взагалі споживча кооперація довгий час дуже слабо приймалася.

Краще було з кредитовою кооперацією, але вона була в поль. руках. Крім поль. кредитових кооператив, у 80-90. рр. XIX в. почали виникати в Галичині й жидівські, що під кооп. вивіскою займалися звичайною кредитовою лихвою серед укр. селянства. Нарешті укр. інтелігенція взялася творити власну кредитову організацію в формі зарірково-госп. спілок, за законом із 1873. р., беручи за зразок нім. кредитові кооперативи Шульце-Делічівського типу. В 1894. р. повстає в Перемишлі (Т. Кормош) т-во кредитове „Віра“, у Стрию (Є. Олесницький) „Каса Задаткова“, 1895. р. при асекурційному т-ві „Дністер“ у Львові Т-во кредитове „Дністер“. 1895. р. в Перемишлі виходить 1. укр. практичний порадник для задаткових товариств (Т. Кормоша) зі зразковим статутом для кооператив.

Від цих кредитових організацій починається історія укр. нац. кредитової кооперації, кооп. рух із міст переноситься й на села (перша сіль. кредитова кооператива в с. Ляхівцях богородчанського повіту, 1896. р.), в 1898. р. повстає перший укр. кооп. центр, Красвий Союз Кредитовий (КСК) у Львові, під проводом К. Левицького й К. Паньківського. КСК давав кредит приватним особам і осноровував кооперативи

та наглядав над їх діяльністю. 1899. р. до КСК приступило 17 кредитових кооператив і дві торговельні („Нар. Торговля“ у Львові й „Ризниця“ в Самборі).

Майже одночасно з КСК увійшов у життя „Патронат хліборобських спілок при Виділі Краєвим“ (1899), як організаційний і контрольний орган для спілок ощадності й позичок сист. Райфайзена. Вони появились в Зах. Галичині з поч. 90. рр. XIX в. з приватної ініціативи, а тепер їх засноровано в цілому краю, за спонуюкою й при матеріяльній допомозі Патронату. До цієї установи українці прив'язували спершу великі надії. Кредитові кооперативи сист. Райфайзена видавались їм відповіднішою формою організації сел. кредиту, ніж поширені в краю кредитові кооперативи сист. Шульце-Деліч. Але Патронат протегував закладання у Сх. Галичині поль. райфайзенок, тимто українці звернули голову увагу на творення незалежних кооператив.

За час від 1898. до 1903. р. число самостійних укр. кооператив доходило вже до сотні. В 1903. р. ввійшов у Австрії закон про ревізії кооператив. На підставі цього закону в 1904. р. з ініціативи КСК ввійшов у життя укр. „Краєвий Союз Ревізійний“ (КСР), і до нього приступило 84 кооператив (68 кредитових і 16 промислових, торговельних і ін.). Усіх кооператив в Галичині було 1903. р. 1039, з того 268 спілок ощадності й позичок системи Райфайзена під патронатом Виділу Краєвим, між ними до 100 укр., до поль. „Związk“—у належало 178 кооператив, до жид. Союзу (осн. 1901) до 100, до укр. КСР — 84, отже об'єднаних у союзах, враз із патронатськими, було яких 630 кооператив, — решта ж, поверх 400, здебільша, жид. „кооператив“ не належало до ніяких союзних об'єднань.

Від осноровання Краєвого Союзу Ревізійного (1. голова Ради — К. Левицький), розбудова укр. кооперації йде в досить скорому темпі. Нові кооперативи повстають щороку десятками й сотнями, при чім на чоло вибивається своєрідний тип універсальної кооперативи з різнородними екон. цілями, під назвою „Руський Нар. Дім“. Для цього типу кооператив укладено окремий статут (1904) на основі закону про зарірково-госп. спілки із 1873. р., й на цьому статуті з деякими пізнішими змінами, осноровано переважну частину укр. передвоєнних кооператив. Він ліг в основу зразкових статутів для кооператив „Ревізійного Союзу Українських Кооператив“ (КСУК) і по війні.

До оживлення організаційної діяльності укр. інтелігенції на полі кооперації в великій мірі причинилися: орган КСР, — місячник „Економіст“ (від 1904), популярний час. для членів кооператив п. н. „Самопоміч“ (від 1909), низка кооп. публікацій (С. Кузика, С. Бородаєвського, Ів. Петрушевича, Ш. Жіда й ін.), що виходили заходом КСР, чернівецької „Сел. Каси“, „Нар. Торговлі“

й ін., — та проєв.-екон. конгрес 1909. р., з нагоди 40-літнього ювілею Т-ва „Просвіта“ (реферати надруковано у „Пропам'ятній Книзі“ конгресу). Укр. кооперативи множилися і зростали в силу. Крім кредитових почали появлятися й нові роди кооператив, — споживчі, молочарські, госп.-торг., для збуту худоби й ін., і творитися госп. центри для поодиноких видів кооператив.

Господарським та організаційним центром для споживчих кооп. стає від 1907. р. „Нар. Торговля“. Перші зареєстровані споживчі кооперативи на Рочдельських засадах появилися в Єзуполі, повіт Станіславів (1905, Ів. Петрушевич), у Денисові, повіт Тернопіль (1906) і ін. В 1911. р. „Нар. Торговля“, як союз торг. спілок, зареєструвала 164 споживчі кооперативи, із них 93 кооперативи були вже її членами. Але їх оборотові капітали були невеликі, вони купували та продавали переважно на-борг, тимто досить погано розвивалися. Сама „Нар. Торговля“ мала в 1911-12. рр. 18 власних крамниць у більших містах краю, з оборотом 4,270.000 к.; було з нею в торг. зносинах 831 крамниця, між ними лише 90 зареєстрованих, решта — читальняні, церк. і приватні.

Перша укр. молочарня в Галичині повстала 1904. р. при читальні „Просвіти“, в с. Завадіві стрийського повіту (о. О. Нижанковський), за нею пішли ін., то при читальнях „Просвіти“, то як зареєстровані спілки. Для техн. обслуги молочарень, постачання їм машин і посередництва у збуті масла засновується 1905. р. при філії „Просвіти“ у Стрию „Союз молочарських спілок“, що в 1907. р. перетворився на реєстровану спілку „Маслосоюз“. У 1911. р. в торг. зв'язку із Союзом було 79 молочарень, між ними 75 реєстрованих, що переробили 6,251.237 л. молока й виробили 250.045 кг. масла. „Маслосоюз“ збував масло в краю через свої власні крамниці (7) та через крамниці „Нар. Торговлі“, а то й вивозив у ін. австр. краї. „Союз“ заснував 1913. р. молочарську школу в Стрию.

В 1909. р. почалася реформа т-ва „Сільський Господар“, що занявся й постачанням для хліборобів машин, штучних погноїв і т. ін. та збутом продуктів хліборобства, передусім свиней. У зв'язку з цією діяльністю цього т-ва повстали два нові роди кооператив — спілки для збуту худоби й госп.-торг. спілки та господарські (фахові) центральні цих спілок.

Перші спілки для збуту худоби повстали під кінець 1910 р. (Яйківці, Жидачів і ін.). 1912. р. їх було вже 62. В 1911. р. їх об'єднано в „Союз для збуту худоби“. Але ця організація незабаром заломилася через конкуренцію згінників, невідомість селян і невелику справність нашвидку утвореного збутового апарату. В 1913. р. експорт свиней майже припинився, і спілки почали падати. „Союз для збуту худоби“ мав також свою власну фабрику м'ясарських ви-

робів у Львові, але вона в конкуренції з приватними м'ясарами заниділа.

Трохи краще пішла справа з торгівлею хліборобськими потребами. Почалося з того, що при гол. відділі т-ва „Сіль. Господар“ утворено 1910. р. торг. відділ, що обслуговував саме т-во, його філії та кружки. 1911. р. цей відділ злучено зі „Спілкою для господарства й торгівлі“ в Перемишлі (осн. 1903), і так повстав „Союз госп.-торг. спілок“ у Львові. Але місцевих таких спілок було дуже мало: 1912. р. їх нараховували 30, та й не всі вони займалися виключно хліборобською торгівлею, а й іншою, й їх торг. операції не були занадто великі.

Функції центр. каси для всіх родів кооператив сповняв Красвий Союз Кредитовий; він був (теоретично) й організаційним осередком для кредитових кооператив. У 1911. р. КСК мав 889 членів, між ними 412 зареєстрованих кооператив, 153 різних товариств і 424 фіз. осіб; уділені позички дійшли до 4,622.228 к., з того позички кооперативам — 3,040.133 к.

Така була госп. (фахова) надбудова низової сітки укр. кооперації, об'єднаної у КСР. Кілька москвофільських кооп., що належали до КСР від поч. його існування, вийшли з нього, приступивши до „Русского Ревізійного Союзу“, осн. 1909. р. Якийсь час до КСР належало кільканадцять нім. спілок ошадности й позичок системи Райфайзена, але вони виступили з нього, коли утворився 1911. р. окремий Нім. Ревізійний Союз.

Безпосередньо перед війною, в 1. пол. 1914. р., КСР числив 609 кооператив. У 1912. р. належало до КСР 557 кооператив, із них 339 кредитових і 218 різних ін. видів, між ними 57 таких, що провадили різнородну госп. діяльність, мали по два й більше відділів. Приналежні в 1912. р. до КСР 557 кооператив мали 180.153 членів, із власними капіталами на уділах 6,328.245 к., у фондах резервових 1,478.039 к., і білянсових надвишках 389.295 к.; вклади до обороту давали 28,387.746 к., затягнені позички 17,799.781 к., товарові кредити 646.397 к., уділені позички 40,418.948 к., льокації 4,937.408 к., нерухомости 6,253.246 к., запас товарів 1,418.707 к., довжкики товарів 1,117.593 к., білянс — 56,475.358 к.; товаровий оборот торг. кооператив = 20,153.719 к.

Крім кооператив, об'єднаних у КСР, було 1912. р. яких 400 укр. спілок ошадности й позичок системи Райфайзена й кілька молочарських спілок під патронатом Виділу Красвого. 1911. р. 333 укр. патронатські спілки ошадностей і позичок мали 56.066 членів, власні їх капітали на уділах і фондах резервових давали 978.843 к., вклади до обороту 6,875.293 к., уділені позички 7,284.221 к.

За звідомленням поль. „Związk-y stowarzyszeń zarobkowych i gospodarczych“ у Львові з 1912. р. від 1873. р. по кінець 1912. р. в Галичині зареєстровано 4.132 коопе-

ративи (з них 3.332 кредитові й 800 ін.), зліквідувалося або пошло в конкурс 603 (358 кредитових і 245 ін.), отже з кінцем 1912. р. було в Галичині діяльних 3.529 кооператив (2.974 кредитові і 555 ін.) На заг. число 2.974 кредитивних кооперативів було 1.575 кооператив сист. Райфайзена.

Галицькі кооперативи були об'єднані в 9 ревізійних союзах і установах:

	Назва союзу — установи:	Число кооперативів
1.	Укр. Краєвий Союз Ревізійний у Львові	557
2.	Руський Ревізійний Союз у Львові	106
3.	Патронат хліборобських спілок у Львові	1.486
4.	Поль. „Związek“ у Львові	334
5.	Патронат ремісничих спілок у Львові	39
6.	Нім. Союз у Львові	37
7.	Жид. „Powszechny Związek“ у Львові	582
8.	Жид. „Związek“ у Кракові	52
9.	Жид. „Związek“ у Станиславові	?

Коли злічити кооперативи КСР, РРС і укр. кооперативи під Патронатом, то буде приблизно 1.063 кооперативи. Жид. кооперативи (переважно з христ. клієнтелею), яких начислювано 1912. р. на 854, належали до 3-х „Związk“-ків (число їх у станиславівському „Związk“-у невідоме), а почасті не належали до ніяких союзів і підлягали ревізій торг. судів.

Усі гал. кредитові й некредитові кооперативи, числом 3.529, мали 1912. р. — 1.410.444 члени; члени в кооперативах укр. КСР становили 12,9% загалу членів. Білянс усієї гал. кооперації досягав суми 714.891.215 к., — білянс кооператив об'єднаних у КСР становив 7,9% білянсу всієї гал. кооперації. Власні капітали всієї гал. кооперації (уділи, резервові фонди, надвишки білянсові) творили 134.179.116 к., — власні капітали кооператив КСР становили 6,1% власних капіталів гал. кооперації. Щадничих вкладок усі гал. кредитові кооперативи мали 324.216.450 к., — вкладки кредитивних кооператив КСР давали 7,9% вкладок усієї гал. кредитивної кооперації. Стан уділений позичок у всіх гал. кредитивних кооперативах був 564.197.500 к., — стан уділений позичок кредитивних кооператив КСР становив 6,8% уділений позичок усіх гал. кредитивних кооператив. Торги всіх гал. некредитивних кооператив дійшли до суми 119.221.414 к., — торги укр. некредитивних кооператив становили 17,0% торгів усіх гал. некредитивних кооператив.

Як бачимо, укр. кооперація займала в галицькій кооперації перед війною досить скромне місце. У повоевних роках укр. кооперація чисельно вибилася на перше місце, але з матеріального погляду займає

ще скромніше місце серед загалу кооператив у Польщі, ніж перед війною в Галичині.

У часі світової й українсько-поль. війни (1914-20) кооперація занепадала. Під кінець цього воєнного періоду особливо потерпіли кредитові кооперативи через девальвацію австр. корони й опісля поль. марки.

Відновлювати старі й оснóвувати нові укр. кооперативи почато 1920. р. на основі польського кооп. закону з того року. В 1921. р. утворено „Краєвий комітет організації кооператив“ при Ревізійному Союзі у Львові, в повітових містах оснóвувано місцеві комітети, з яких відтак повстали повітові союзи кооператив. Із Галичини організаційну працю поширено й на півн. зах. землі (Волинь, Полісся, Холмщина), де вже були зв'язки укр. кооперативної організації. Вже 1922. р. КСР виказує 440 кооператив як своїх членів (між ними більшість оснóваних перед війною), а через рік — 834 (передвоєвних 368, повоевних 466). У дальших роках відновлено ще яких 200 передвоєвних кооператив і покликано до життя багато нових, так що в 1925 до КСР належало вже 1.029 кооператив.

В 1924. р. заведено в Польщі нову золоту валюту. Їх утрат зазнала укр. кооперація через обезцінення австр. корони, відтак польської марки, це видно з порівняння її білянсу з 1912. р. зі звальоризованим білянсом 1925. р. Коли 1912. р. 557 кооператив КСР мали 56,5 міль. оборотного капіталу, то в 1925. р. оборотовий капітал 1.029 кооператив, серед яких було коло 300 найсильніших передвоєвних кооператив, — налічував усього 9.217.000 зл. Кооператив збільшилися майже вдвоє, а оборотові засоби зменшилися попер шість разів. До передвоєвного рівня, щодо висоти оборотного капіталу, наблизилася трохи укр. кооперація шойно 1930. р., коли він досяг суми 53.968.000 зл., але тоді було вже 3.146 кооператив, себто понад 5,5 разів більше, ніж 1912. р.

У роках екон. кризи (від 1930. р.) організаційний рух загальмувався, зріст нових кооператив ослаб, а багато старих кооператив не витримало спроби, й їх із різних причин виключено з РСУК. До РСУК належало кооператив: 1931. р. 3.200, 1932. р. 3.134, 1933. р. 3.194, в червні 1934. р. 3.261. Із 3.194 кооп. у 1933. р. припадало на Галичину — 2.702, а на півн. зах. землі — 432. Через кризу почали втікати з кооператив і оборотові капітали. Збірний білянс кооператив РСУК в 1932. р. дав 44.839.000 зл., на 9.129.000 зл. менше супроти 1930. р.

Повоевна укр. кооп. організація складається з усіх тих видів кооператив, що й перед війною, тільки в ін. пропорції. 1912. р. кредитові кооперативи творили 60,9% усіх кооператив, у 1933. р. — 15,4%. По війні не вдалося відновити тільки кооператив для збуту худоби, але до цієї справи взяли останніми часами повітові союзи.

В організаційнім устрою укр. кооперації по війні нема особливих змін. Ідейно-організаційним і ревізійним центром залишився КСР, прибравши від 1928. р. назву „Ревійний Союз Укр. Кооператив“ (РСУК), із фаховими центрами для поодинових видів кооператив: 1) для кредитових кооператив — „Красвий Союз Кредитовий“, до фірми якого додано „Центр. Кооп. Банк“ — одночасно є це центр. каса для всіх видів кооператив; 2) для міських споживчих кооператив — „Нар. Торговля“; 3) для молочарських кооператив — „Красвий Молочарський Союз“ у Стрию; 4) для кооператив закупу та збуту — повітові союзи з „Центросоюзом“ на чолі, що є продовженням передвоєнного „Союзу госп.-торг. спілок“. Новиниою в повоевній організаційнім устрою укр. кооперації є повітові союзи, посереднє кільце між низовими кооперативами для закупу і збуту та „Центросоюзом“. Коли перед війною переважали кредитові кооперативи, то по війні переважна частина союзних укр. кооператив складається з сільських споживчих кооператив, званих офіційно кооперативами для закупу та збуту. За статутом є це універсальні кооперативи, що можуть займатися різнородною економічною і просвітньою діяльністю, крім ведення кредитових операцій. У практиці діяльність їх обмежується на постачання селу споживчих товарів та перепродаж деяких хліборобських продуктів, які дістають від покупців у заміну за фабричні товари.

З кінцем 1933. р. до РСУК належало 3.194 кооп., котрі за родом діяльності ділилися на такі групи: — Кооп. I. ступня:

кредитові	490
міські споживчі	122
будівельні	2
для закупу і збуту	2.356*
молочарські	120
інші переріткові	3
помічникі	10
ремісничі	7
робітничі	2
різні	49
	3.161
Повітові союзи	29
Централі	4
	Разом . 3.194

Збірний білянс 3.029 обхоплених статистикою за 1933. р. кооператив усіх видів і ступнів такий: Пасиви: уділи 7.115·2 тис. зл., резервові фонди 10.957·3 тис. зл., білянсові надвишки 639·1 тис. зл., разом власні капітали — 18.711·6 тис. зл., чужі — 23.549 тис. зл., серед них щадничі вкладки (у кредитових кооперативах) 7.434·2 тис. зл., товарні вірителі 3.993·4 тис. зл., готівкові вірителі 9.318·6 тис. зл., ін. рахунки 2.802·9 тис. зл., разом — 42.260·6 тис. зл. Активи: готівка 950·7 тис. зл., льокати

*) між ними 159 кооп. з молочарськими відділами, отже всіх молочарень було 159+120 = 279.

1.217·7 тис. зл., запас товарів 5.486 тис. зл., товарні довжкини 6.227·1 тис. зл., позички уділені (у кредитових кооперативах) 11.815·3 тис. зл., уділи в ін. установах 2.117·6 тис. зл., рухомости 3.031·9 тис. зл., нерухомости 8.541·9 тис. зл., ін. рахунки 2.201 тис. зл., втрати 671·4 тис. зл., разом — 42.260·6 тис. зл. Власні капітали кооператив становлять 44·5% білянсу.

Кооперативи мали 448.239 членів, між ними 389.526 хліборобів (87% загалу); жінок 57.601 (12·9%). Платного персоналу 11.934 особи.

Перед війною в РСУК працювало 14 осіб, у 1932. р. 80, між ними 36 ревізорів, що в рр. 1921-32 перевели в союзних кооперативах 13.828 ревізій, із витратою 36.111 днів і з коштами в рр. 1924-32 — 391.133 зл. Крім того, кооперативи обслуговують і інструктори повітових союзів.

РСУК видає теор. місячник „Кооп. Республіка“, орган для управ кооператив „Госп.-кооп. часопис“ і популярний місячник для членів кооператив „Кооп. Родина“; крім того, видає книжки кооп. змісту. Бюджет РСУК доходить останніми роками пересічно до 400.000 зл.

В 1932. р. всіх кооператив у Польщі нарахувано 18.668, із них до ревізійних союзів належало 11.754, або 63%, решта залишалася поза союзами й підлягала ревізії Кооп. Ради. Всіх ревізійних союзів було 23, з них 12 поль., що об'єднували 6.531 кооперативу (55·6%), 2 укр. — 3.337 (28·4%), 5 нім. — 900 кооператив (7·6%), 4 жид. — 986 кооп. (8·4%). З укр. союзів до РСУК належало 3.134 кооп. (26·7%), до „Русского Ревізійного Союзу“ 203 кооперативи (1·7%). Щодо числа кооператив супроти числа населення, укр. союзи займають перше місце.

На території 5 воєвідств із укр. більшістю населення (львівське, станіславське, тернопільське, волинське, поліське) було 1929 — 4.849 кооператив на 11.184 всіх кооператив у Польщі, об'єднаних у ревізійних союзах, або 43·4%, із них кооператив укр. союзів 2.841 (58·5%), поль. 1.710 (35·3%), нім. 45 (1%), жид. 253 (5·2%). Поза територією згаданих 5 воєвідств було 77 укр. кооператив на Лемківщині й на Холмщині.

У 1928. р. із об'єднаних у ревізійних союзах кооператив у Польщі маємо дані про число членів і матеріальний стан за 10.392 кооперативи, котрі числили 2.731.000 членів, з того на 2.705 укр. кооператив, разом із „русскими“, припадало 332.000 або 12·1%. Збірний білянс усіх союзних кооператив Польщі (без госп. централі) за 1929. р. виявляв суму 1.193.354.000 зл. з того білянс кооператив РСУК, у числі 2.562, суму — 33.192.000 зл., або 2·8% білянсу всіх кооператив Польщі. Власні капітали всіх кооператив Польщі давали 239.767.000 зл., власні капітали укр. кооператив 11.681.000 зл., або 4·9%. Вкладок щадничих у всіх

кооперативах Польщі було 302,371.000 зл., в укр. кооперативах — 6,402.000 зл., або 2,1%. Порівнюючи процентні показники з 1928. р. з показниками за рік 1912, бачимо, що з матеріального погляду питома вага повосної укр. кооперації в Польщі куди слабша, ніж питома вага передвоєнної укр. кооперації в Галичині.

Під кінець 1934. р. в стані кооперації Польщі взагалі, і зокрема укр., зайшли вел. зміни, через зміну кооп. закону, що надає право міністри скарбу нормувати кооп. рух. Число ревізійних союзів сильно зредуковано, а укр. ревізійному союзові відібрано право ревізій на півн.-зах. землях та на зах. Лемківщині так, що від РСУК відпало 430 кооператив; 1. I. 1935 РСУК налічував 2.941 кооперативу.

Література: Жук А., Укр. кооперація в Галичині, Київ, 1913; *Statystyka stowarzyszeń zarobkowych i gospodarczych za rok 1912*, „Związku stowarzyszeń zarobkowych i gospodarczych“, Lwów, 1913; Річні звіти Краєвого Союзу Ревізійного і статистика союзних стоваришень за 1904-11 рр.; Резолюції VII. Краєвого Кооп. З'їзду, Львів, 1932; Календарці „Укр. Кооператора“ за рр. 1932, 1933, 1934, 1935, видання РСУК у Львові.

А. Жук.

Буковина. Перша укр. каса ощадностей і позичок системи Райфайзена повстала 1889. р. в селі Раранчі під Чернівцями. З міських кооператив треба згадати „Руську Касу для ощадности і позичок“ у Чернівцях, основану 1896. р. В 1903. р. засновано в Чернівцях союз хліборобських спілок, „Селянську Касу“, що був одночасно організаційним, ревізійним і фінансовим центром для всіх форм укр. кооперації на Буковині. До союзу приступило 52 кредитові кооперативи. У 1912. р. до „Селянської Каси“ належало 174 кооперативи, між ними 159 спілок ощадности і позичок сист. Райфайзена, 3 ін. кредитові, 8 споживчих, 2 молочарські, 2 різні. „Сел. Каса“ давала кредити приватним особам і союзним кооперативам, переводила в них ревізії, провадила торг. відділ для споживчих кооператив і молочарський відділ для молочарських кооператив, переводила парцеляцію ґрунтів і експлоатацію лісів. Та парцеляційні лісові підприємства довели „Сел. Касу“ до тяжких фінансових клопотів і спричинили залім у цілій укр. кооп. організації. Союз видавав свій орган „Вістник“, що від 1908. р. звався „Народне Богатство“, видав цілий ряд книжок на кооп. та проsv. теми (голова ради союзу проф. Ст. Смаль-Стоцький). У 1909. р. на 8,550.516 к. білянсу „Сел. Каси“ власні капітали давали всього 207.845 к. — 2,4%, щадничі вкладки 1,900.307 к., решта припадала на банкові кредити й товарових вірительів. У 1913. р. до „Сел. Каси“ належало 149 кредитових кооператив, що мали 18.786 членів.

1924. р. „Сел. Каса“ в Чернівцях перетворилася на акц. спілку („Півн.-буковинський Банк“) із капіталом 3 мільйонів левів і тихими резервами в сумі 10 мільйонів левів. Таксамо на зареєстровану спілку з обмеженою поручкою перемінилася найстарша укр. кредитова кооператива „Руська Каса“ в Чернівцях („Кредитовий Банк“) із капіталом 1 мільйон, пізніш 2 мільйонів левів.

„Староруські“ кредитові кооперативи, числом 26, належали до рум. союзу ревізійного й мали 4918 членів.

Війна та стан облоги за рум. часів, що тривав 10 літ (1918-28), зліквідували укр. кооперацію на Буковині, вона й досі не відродилася. По укр. селах залишилося ще було 1932. р. — 28 кредитових кооператив, але-ж вони ледви животіють. Рум. кооп. закон із 27. III. 1929. р. підпорядковує кооперацію держ. управі та піддає її впливам політ. партій. Він передбачає три ступні кооп. організації, при чому першоступневі можуть повставати тільки з дозволу повіт. союзу кооператив, останній — за дозволом нац. уряду рум. кооперації в Букарешті, що складається з відпоручників міністерства й повіт. союзів, а урядовці залежні від міністерства хліборобства. Конверсійний закон із 7. IV. 1934. р. позбавив усі кооперативи 70% довгів їх членів; вони втратили власний капітал (паї й запасовий фонд) та ще й більш половини щадничих вкладок. Серед таких обставин відродитися укр. кооперації не то тяжко, але й неможливо.

Л. Когут.

Закарпаття. Кооперацію на „Підкарпатській Русі“ започаткувала мукачівська експозитива мад. міністерства хліборобства 1898. р.; вона зв'язана з діяльністю Е. Еґана й мала характер держ. допомоги. До 1916. р. осн. 346 кооп. товариств: 208 кредитових (53.000 членів), 86 споживчих, 23 госп., 16 кошикарських і 11 мішаних; усі вони входили до мад. кооп. централі: „Красве центр. кредитове т-во“ (OKN, себто „Orszagos Központi Hitelszövetkezet“) та „Hangya“ (Мурашка).

З переходом Закарпаття до ЧСР, заходом директорії Підкарпатської Руси на чолі з др. Г. Жатковичем, утворено 15. IV. 1920. р. самостійний „Красвий кооп. (дружественний) союз“, куди ввійшло 116 кооп. товариств. Але поруч цієї централі з укр. нац. характером, повстав ряд інших конкурентних центр. об'єднань: „Союз руских дружеств“, „Союз кредитових дружеств Подкарпатской Руси“, „Красвий союз госп. і кредитових дружеств в Подкарпатской Руси“ — з великою шкодою для розвитку кооперації. Тимто 10. II. 1925. р. утворено нарешті кооп. осередок „Красвий дружественний союз“, як єдину краєву централю ревізійну, кредитову й організаційну з вийнятком (на основі закону про охорону вкладників) — торгівлі товарами, для якої одночасно

30. V. 1925. р. основано окрему централу „Торг. союз госп. дружеств в Ужгороді“.

Стан кооперації із кін. 1932. р. був такий: кредитові — 174; споживчі — 89; госп. (орендарні) — 22; молочарські — 2; овочеві — 4; винарські — 7; домашнього промислу — 3; лісові — 5; інші — 13; будівельні — 7; скотарські — 1; крім того, госп. нечинних — 91, — разом 418. (супроти 287 у р. 1926).

Білянс 170 кооператив (у міл. чes. к.) із кін. 1931. р. був такий: Активні (головніші позиції білянсу в міл. чes. корон): позички членам — 38.198; претензії до мад. централі — 5.731; втрати — 0.060; Пасиви: членські вкладки — 3.154; резервові фонди — 1.637; вклади — 11.672; позички від Союзу — 16.584; зиски — 0.249. Заг. сума білянсу — 47.193 (супроти 19.275 у р. 1928).

Споживча кооперація на Підкарп. Русі через брак закупівної централі, низький рівень кооп. свідомости, протегування кредитової кооперації „Красвим дружественним союзом“ — розвивається слабо. Госп. криза й особлива структура госп. життя Підкарпатської Русі — особливо Верховини — примусили саме населення закладати споживчі кооп. т-ва, що через непорозуміння з „Красвим дружественним союзом“ увійшли до „Ústředního Svázu Čsl. družstev“ у Празі. З днем 31. XII. 1934. р. було таких кооператив 36. Провід їх — це „Рада сел. кооператив Підкарп. Русі“, що зорганізувалася на з'їзді представників цих кооператив 11. II. 1934. р. Пайовий їх капітал хитається між 900—6.000 чes. к.; запас товарів від 1.500—11.000 чes. к.; висота паю від 5 чes. к.; місячний оборот від 1.100—5.000 чes. к. Ці кооперативи нищать засадничу позицію „Красвого дружественного союзу“. Споживчі кооперативи можуть розвиватися лише при пайовому капіталі не меншому від 10.000 чes. к. Таксамо слабо розвиваються й ін. форми кооп. Тільки останніми часами (1933) трохи оживив свою діяльність „Торг. союз“, що відкрив свої експозитури в Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Волов'ї, Берегові.

Розвиток „Красвого Союзу“ характеризують такі його головніші білянсові позиції (в міл. чes. к., на 31. XII. кожного року):

В роках . . .	1925	1927	1932
Активні: довжники .	0.783	0.624	27.380
Пасиви: членські паї	0.067	0.253	0.474
резервовий фонд	0.035	0.008	0.920
вклади . . .	—	0.961	5.514
кредитори . . .	0.604	1.811	27.750
Заг. сума білянсу .	0.809	4.018	39.408

„Союз“ видає свій орган „Дружественный Вѣстник“, на жаль, по моск., таксамо по моск. веде своє діловодство, що шкідливо відбивається й на кооп. справі.

Література: Кооператива, Ужгород,

1921-24; Дружественный Вѣстникъ, Ужгород, 1925-32; Справоздання „Красвого Дружественного Союзу в Ужгороді“ за рр. 1925-32.

М. Литвицький.

Неполітична еміграція. ЗДА. Одним із перших укр. емігрантів у ЗДА (1865) був о. Агапій Гончаренко, політ. емігрант із Київщини (+1915), що видавав у С. Франціско по рос. час. „Свобода“ (дещо друкував і по укр.). Але ж зарібкова еміграція почалася 1860 з Лемківщини й Закарпаття й незабаром обняла й Галичину (найстарший гал. емігрант — Іван Макогон із Залісся). Першим укр. свящ. у ЗДА був о. Іван Волянський, що збудував у Шенандо Па 1884 першу гр.-кат. церкву, заснував і редагував 1. укр. час. „Америка“ і спровадив із Галичини першого світського інтелігента, студента прав Володимира Сіменювича. Переселенча еміграція почалася з тих українців із Наддніпрянщини, що жили на Алясці та перейшли до Каліфорнії з відкупом ЗДА Аляски від Росії (1867). Сюди слід причислити й наддніпрянських штундистів, що, ховаючися від переслідувань цар. уряду, від 1892 оселяються на фармах у стейті Вірджінія, звідкіля згодом переходять до стейту Півн. Дакота. Тепер можна в ЗДА начислити яких 700.000 укр. імігрантів, найбільше у стейтах: Нью Йорк, Пенсильванія, Нью Джерзі, Мічиген, Іллінойс, Міннесота, Півн. Дакота, Конектікет і Мессечусетс, та менші чи більші укр. колонії є в усіх стейтах (за переписом 1930. р. 68.485 людей заявило, що говорили у ст. краю укр. мовою). Вони працюють робітниками по копальнях, по фабриках, шинкують, торгують нерухомостями, засновують будівельні спілки, пекарні, майстерні, фотографічні ателіє, мають крамниці, ідальні, антики, подекуди навіть монополі на чищення вікон, а в Нью Джерзі, Пенсильванії, Мессечусетс, Мічиген, Півн. Дакоті й Нью Йорк ведуть фарми; є українці лікарі (25), дентисти (12), адвокати (40), інженери (20), учителі й учительки (100) у нар. і вищих школах, професори по коледжах і унів.; є професійні спортовці, професійні співаки, музики, малярі й різьбари, репортери англ. газет і т. д.

Із укр. організацій у З'єдинених Державх Півн. Америки — найстарша й найбагатша — укр. Церква.

Укр. евангеліки поділені на секти, найбільша пресвітерська, орган „Канадійський Ранок“. При церквах є звич. парохіяльні школи, де вчать дяковчителі, що є управителями церк. хорів і драм. гуртків, зорганізованих коло церков.

Із світських організацій у ЗДА найстарші — допомогові, з них знову найстарша „Укр. Нар. Союз“, осн. 1894, з осідком у Джерзі Сіті, Нью Джерзі; з кінцем 1932 мав 31.084 членів і маєтку дол. ам. 3.256.205.88;

орган — „Свобода“ з нац.-дем. напрямком, оснований 1893, від 1920. р. денник, тираж 16.500 примірників. Для молоді УНС видає тримісячник „Ukrainian Juvenile Magazine“. Ін. допомогові організації: 1. „Укр. Р. О-

політ. організація — „Об'єднання укр. організацій в Америці“, основане 1922, осідок Нью Йорк, Н. Й., напрям час. „Свобода“; „Оборона України“ заступає напрямом час. „Народна Воля“, „Ам.-укр. Комітет

Церк. організація	осідок, орган	число вірних (1929)	число парохій	число церков і священ. (1932)	число місій із церк. (1932)	єпископ
гр.-кат. дієцезія з Галичини, осн. 1913. р.	Філадельфія, Па., „Кат. Провід“	244.118		79 церк. 91 священ.	47	Др. К. Богачевський
гр.-кат. дієцезія з Закарпаття, осн. 1924	Гемстед, Па., (Пітсбурзька дієцезія)	309.046		175 церк. і місій		В. Такач
укр. автокефальна Церква	Філадельфія, Па., „Дніпро“		32	29		Ів. Теодорович
укр. правосл. Церква	Картерет, Н. Дж., „Укр.Вістник“		31	25		до 1934 й. Жук, від 1935. р. О. Пристай.

бітничий Союз“ у Скрантоні Па., оснований 1910, з кін. IX. 1932 — 13.958 членів і 1.549.904·89 ам. дол. маєтку, орган „Нар. Воля“, радикально-соц. напрямом; 2. „Провідніє“, осідок: Філадельфія, Па., основане 1912, з кін. VI. 1932. 10.278 членів і 635.084·13 ам. дол. маєтку; орган „Америка“, кат. напрямом; 3. „Укр. Народна Поміч“, осідок: Пітсбург, Па., основана 1915, коло 9.000 членів і до 250.000 ам. дол. маєтку, орган „Нар. Слово“ в Оліфант, Па.; 4. „Згода Братств“, видає міс. „Нове Життя“, має коло 2.000 членів. Крім цих, є ще подібні москвофільські організації, їх члени є гол. лемки й закарп. українці („Общество Русских Братств“, Філадельфія, Па., орган „Правда“; „Русске Православне Католическе Общество“, Вилкс Бері, Па., орган „Свѣтъ“; „Лемковский Союз“ орган: „Лемко“ і ін.). Найбільша допомогова організація закарп. українців — „Сєдиненіє“, осідок Гемстед, Па., орган: „Американо-Русскій Вѣстник“, москвофільського напрямку. З ін. організацій відмітимо „Січ“, при чому централа дем. Січової організації в Нью Йорку, гетьманської в Шікаго, Іл., де виходить тижневик „Січ“; кол. вояки укр. армій зорганізовані у „Стрілецькій Громаді“ з осідком у Філадельфія, Па.; „Союз Українок“, із осідком у Нью-Йорку, обхоплює філіями всі більші міста. Та є ще танкові клуби, де плекають нар. танці, хорів товариства. Є й численні бейзболеві, футболеві й ін. спортові клуби. Для політ. організації існують укр.-ам. респ. й дем. клуби; у справах старокраєвої політики йдуть ам. українці шляхом старокраєвих політ. угруповань, їх репрезентують органи згаданих допомогових організацій. Найбільша

Визволення України“ — напрямом час. „Америка“, а „Ліга Визволення України“ напрямом — час. „Народне Слово“.

Література: The U. S. Immigration Reports 1899-1930; A memorial of Andrew J. Shipman, New York, N. Y., edited by Coude B. Pallen; Ardan I. The Ukrainians in America [в журналі: Charities, vol. 13.] 1904-05; Balch Emily G., Our Slavic Fellow Citizens, New York, 1910; Roberts P. The New Immigration, 1912; Бачинський Ю., Українська імміграція в Зєднєних Дєржавах, Львів, 1914; Кириленко О., Українці в Америці, Відень, 1916; Mc Clure A., Leadership of The New America, New York, 1916; Ясінчук Л., За Океаном, Львів, 1930; Eaton A. H., Immigrant Gifts to American Life, 1931.

Л. Мишуга — В. Галич.

В Канаді на 10.353.778 мешканців (за переписом із 1931. р.) живе між переселенцями (від 51 народів) понад 400.000 українців, хоч через незнання урядовців та невідомість українців при переписі їх начислено всього 225.113.

Перші українці (Іван Пилипів у Ламонті і Василь Ілняк у Чіпмані) приїхали сюди 7. IX. 1891. р. з Небилова (повіт Калущ) у Галичині, осіли на ріллі в провінції Альберті. Укр. переселенці з Галичини й Буковини, а лише в дуже малому числі з Наддніпрянщини, осідали як „фармари“ в провінціях Манітобі, Саскачевані й Альберті — „фарма“ обіймає звичайно одну „четвертину“, по англ. „квотер“ („quarter“), землі, себто 160 акрів = 113 моргів. В Альберті й Саскачевані є більше, ніж у Манітобі, таких укр. фермерів, що доробилися фарм по 2 — 12 „квотрів“ (четвертин) землі. П'ятина з укр.

їнців-переселенців працює по цілій Канаді робітниками на залізничних шляхах, у лісах, на трачках, збіжневих зсипанцях, по копальнях вугілля, заліза, ніклю, міді, золота й по різних фабриках. Згодом вишколилися по оселях та містах укр. крамарі, ремісники й підприємці, досі понад 1.600. Поважне число українців живе по таких містах: Вінніпег (25.000), Монреал (12.000), Торонто (10.000), Едмонтон (7.000), Форт Віліям (4.000), Гамільтон (4.000), Саскатун (3.500), Ріджайна (3.500), Калгари (2.500), Банквер (2.500), Віндзор (2.000).

В Торонті, Вінніпегу, Едмонтоні розвиваються кооперативи. Успішно працюють три товариства для безпеки від недуги й смерті: „Укр. запомогове т-во ім. св. Николая“, основане 1905, з майном 100.000 кан. дол.; „Взаїмна поміч“, основана 1921, з майном 40.000 кан. дол.; „Робітниче запомогове т-во“, основане 1922. р. з майном 80.000 кан. дол. — усі вони мають централі в Вінніпегу, й по всій Канаді відділи.

Канада, як брит. домінія, визнає дві урядові мови, англійську й французьку (належала 1534-1763 до французів). У 8 провінціях Канади панує майже виключно англ. мова. У Квебеку, заселеному на 90% французами, переважає фр., тут українці вчать в перших 4 роках народніх парохіяльних кат. шкіл, попри фр. й англ. мову, й української. Таких шкіл у Монреалі є покищо 4, а є в них 15 клас, із обов'язковою укр. мовою; два вчителі українці ведуть науку у двох школах у 5 класах. У других 2 школах, у 10 класах, учать СС. Служебниця, які ведуть і англ. нар. школу в Вінніпегу, та ще школи в Айтуні, Йорктоні, Едмонтоні. СС. Служебниця П. Н. Д. М. є в Канаді 115, новичок 30. Вони мають 9 монастирів (Монреал, Вінніпег, Йорктон, Ріджайна, Айтуна, Саскатун, Давфін, Едмонтон, Мондер — тут матірній дім та новіціят), при них є рідні школи — та ще 4 сиротинці (Едмонтон, Мондер, Йорктон, Айтуна). В Йорктоні католицький чин „Братів християнських шкіл“ веде від 1920. р. середню школу („Колегія св. Йосафата“), де українці вчать надобов'язково української мови. В Мондері ОО. Василіяни провадять від 1922. р. „новіціят“ і „алюмнат“, від 1931. р. богословський семінар.

Оселі, товариства або церкви улагоджують кількатижневі або кількамісячні рідні школи; число їх хитається між 35 і 70. Основане в Вінніпегу 1932 „Товариство укр. рідної школи“ старається надати плявний напрям роботі рідних шкіл.

Українські інтелігенти в Канаді: державні агрономи (9), інженери (копальняні — 1, електротехніки — 4, механіки — 1), архітекти (4), вчителі (492), інспектори шкіл (1), лікарі (29), адвокати (16), дентисти (9), апікари (12), укінчені агрономи (19), консерватористи (6). Укр. гр.-кат. кан. епар-

хія, із єпископом Василем Ладикою на чолі, числить 292 церкви, 350 церк. громад, 64 священників, 49 кандидатів на священників. Канонічну й правну епархію оснував 1913 1. укр. гр.-кат. єпископ Никита Будка, який працював тут до 1929. р., урядовий орган епархії — „Канадійський Облґхіяльний Вістник“, оснований 1927; держ. перепис подає число греко-католиків на 186.587. Щоб укр. гр.-кат. громаді надати спільний плян гром. праці, „Братство Українців Канади в Саскатуні“, утворене 1932. р., видає свій „Бюлетин“. Укр. греко-католицька Церква, основана 1918. р., охоплює 157 громад, має 25 духовних із адміністратором протобреєм С. Савчуком на чолі, під проводом архієпископа Івана Теодоровича з Філадельфії (ЗДА); орган Церкви — місячник „Вістник“, оснований 1924. Рос. православна церква поділена на три групи, що суперничають між собою; начисляють вони поміж українцями 68 парохій. Число православних українців перепис подає на 55.386. Крім того, є ще українців з'єдиненої Церкви 3.667, пресвітеріан 1.823 (їх орган „Канадійський Ранок“, оснований 1906. р.), баптистів 1.262, дослідників бібллі 1.003, адвентистів 769, англіканів 755, лютеранів 1.180, безвірних 1.215.

Національних просв. товариств є в Канаді 227, із них 12 прилучилося до „Нар. Дому“ в Вінніпегу, а 49 належить до „Союзу Народних Домів“, основаного політ. групою „Союз українців-самостійників“ (СУС) [постав 1927. р., має 28 відділів]. Ця група кладе вагу на будову укр. життя власними силами укр. народу. З цією групою зв'язана „Укр. греко-православна церква“, та 2 інститути: „ім. П. Могили“ в Саскатуні (1916) й „ім. М. Грушевського“ в Едмонтоні (1918). В порозумінні з „СУС“-ом працює „Союз українок Канади“ (58 жіночих товариств) та „Союз укр. молоді Канади“ з 57 відділами. Орган — „Укр. Голос“, оснований 1910. р. „Укр. Нац. Об'єднання“, основане 1932. р., має 41 відділ, ширит зрозуміння обов'язків до прибраної батьківщини, Канади, і спонукує, щоб підпорядкувати партійні цілі активній відбудові України. Ідейно належить сюди: „Жін. т-во ім. О. Басарабової“ (10 відділів), т-во молоді „Пласт“ (3 відділи), „Укр. студентська націоналістична організація“ (5 відділів), зв'язана з „Песус“-ом в Європі. З ним співпрацює 19 гуртків „Укр. Стрільської Громади“, основаної 1928. р. кол. воєями укр. армії, які дають поміч укр. інвалідам, політ. в'язням і ін.; орган — тижневик „Новий Шлях“ (1930). „Союз гетьманців-клясократів“, оснований 1934. р., має 37 відділів; речником цього руху за кол. гетьм. П. Скоропадським є тижневик „Наш Стяг“.

„Товариство укр. роб.-фармарський дім“ („Турфлім“, із комун. забарвленням, основане 1918. р., обіймає 97 товариств; має захист для старців і сиріт у Паркдейлі в Ма-

нітобі, фарму в Іст-Кілдонані, веде кооп. молочарню в Вінніпегу; її орган денник „Українські Робітничі Вісти“.

При виборах до провінціальних соймів та до доміняльного парламенту виступають дві гол. кан. партії, ліберальна й консервативна. Ця остання видає укр. мовою тижневик „Канадійський Фармер“, що в рр. 1903-1929 включно, був органом ліберальної партії. Перший українець посол до провінціального союму 1913 — фармер Андрій Шандро в Альберті; перший посол українець із цієї провінції до доміняльного парламенту — адвокат і учитель Михайло Лучкович 1926. р.; інші послы з цієї провінції: фармер Василь Федун 1921-25, та вчителі Петро Миськів і Сидір Горещкий 1931. р. У Манітобі послували нотар Тарас Ферлей 1915-20, адвокат Дмитро Якимущак 1920-27, учитель Микола Бачинський (від 1922), промисловець Микола Григорчук (від 1920), останні послувають утретє; перший українець до провінціального союму в Саскачевані — лікар др. Юрій Драган (1934).

З робітників пера (89, згадаємо о. Степана Семчука (збірка рапсодій „Фанфари“ 1931). Є тут 14 укр. часописів, 14 друкарень, 19 книгарень. „Канадійська бібліотека ім. Івана Боберського“, основана 1932. р., збирає укр. видання, друковані в Канаді (досі 2.606 книжок, 6.188 світлин).

Всі справи, що торкаються імміграції й набування землі в Канаді, полагоджує „Товариство опіки“, основане 1925 р. „Український шпиталь“ (із 45 ліжками) провадять СС. Служебниці в Мондері, Алта.

Література: о. Божик П., Церков українців в Канаді, Вінніпег, 1927; Scott W. L., The Ukrainians our most pressing problem, Toronto, 1931; Young Ch. H., The Ukrainian Canadians, Toronto, 1931; Кумка М., Рідна школа в Канаді, Прага, 1932; Стечишин М., Союз українців-самостійників в Канаді, Вінніпег, 1933; Волинець М., Пятнацять років Турфдім. Вінніпег, 1933. *Ів. Боберський.*

Бразилія. Більшість старої укр. еміграції до Бразилії походить із Галичини, гол. з Поділля. здебільша, це фільваркова служба. Починається вона 1895. р. (Ріо-клярська група в Маршаль Малє, в Дорізоні й ін. — коло 2.000 родин, колонія Антоніо Олінто й Сантос Андраде — коло 350 родин і Грасема вкупі з Моємюю — теж тільки родин). 1896. р. почала заселюватися найбільша укр. колонія Прудентополіс, що на 50 квадратних милях має 10.000 душ, а далі Куритиба, Іважувіра, Антоніо Кандідо, Порто Уніон, Лєгру, Жангада. Початки цієї еміграції мали хаотичний характер, це час „браз. еміграційної гарячки“. Її спричинив еміграційний агент Джерголет, що 1895 пройшов майже цілу Схід. Галичину, переодягнений за селянина, тайкома видавав себе за архикн. Рудольфа та закли-

кав їхати до Бразилії, обіцяючи кожному дати, кілька хто захоче, землі. Селяни вірили, їхали й гинули в пралісах. Друга фаза еміграції до Бразилії почалася в рр. 1907-10, пізніше в р. 1914. Тоді (1907-10) повстали укр. оселі: Іваї (Jvañu), Ітапара, Гонсальвес Жуніор, Вєра Іварані, Каразіньо, Круз Машадо, Нова Галісія й ін. Остання фаза цієї еміграції припадає на післявоєнні роки, й це вже еміграції з різних частин Галичини, Волині та з Басарабії. Цим приростом кількість укр. емігрантів в Бразилії зросла з 40.000 на 55.000 людей, водночас укр. колонія влилася зі штатів Парана й Санта Катаріна на південь до штату Ріо Гранде до Суль і на північ до штату Сан Павльо, гол. до столиці. Укр. поселенці в Бразилії займаються в 90% хліборобством. Давніше вони діставали землю в формі „шакрів“ (10 алькейрів=45 моргів) за малою довороченцевою оплатою (яких 20 мільрейсів за алькейр) від уряду. В Парані коло 6.500 господарств має до 3000 км.² землі з вартістю коло 60 мільрейсів. Із молодшої генерації вийшли крамарі (приблизно 200), нижчі урядовці залізниці, телеграфу й муніципальних установ, ремісники й робітники при консервації зал. шляхів та на трачках.

Тереи, де оселилися укр. емігранти, гористий і для хліборобства непридатний (500-700 м. високорівня), хліборобська праця тут незвич. важка. Укр. колоніст садить гол. кукурудзу, чорну квасолу, жито, пшеницю та, поруч цього, браз. бульбові рослини: маниоку й батата досє. Донедавна поселенці управляли ще єрва матте, подібну до чаю, що ростє буйно в лісах, але останніми роками вона утратила своє торгове значіння. Одна укр. оселя, заснована недавно у штаті Сан Павльо, Раншарія, займається управою кави (коло 200.000 кущів), рижу й рицини. На 30 зорганізованих укр. оселях є тепер 6 церков і до 15 каплиць. Число укр. шкіл доходить до 60, між ними 6 під управою СС. Служебниці. У рр. 1926-28 була (тепер нечинна) нижча серед. укр. школа (Укр. браз. колегія) в Порто Уніон. Тутешне вчительство це, здебільша, люди з освітою нар. школи, тільки незначний відсоток учителів має серед. освіту і кваліфікації, що їх вимагає браз. уряд (іспит із порт. мови й деяке знання історії Бразилії). Наука у приватних укр. школах іде почасти рідною мовою, дівчову виховують у патріотичному дусі. Духові потреби заспокоює гурток свяц. (7 свяц. ЧСВВ, 4 світські і 2 свяц. автокефальної правосл. церкви). У Бразилії є два осередки гром. організації: „Укр. Союз у Бразилії“ в Порто Уніон (С. Катаріна) з органом „Укр. Хлібороб“, а деякий час і органом „Україна“, та другий із осідком у Прудентополісі при місцевому товаристві, з тижневиком „Праця“, що виходить заходами місії ЧСВВ. По оселях уже від 1903. р. по-

розкидані товариства під різними назвами, зв'язані з котримсь із цих двох осередків; вони мають характер клубів, що цікавляться усіма гром. справами. Є зав'язки й кооп. товариств.

Перша спроба газети це була „Зоря“, що її видавав від XI. 1897. р. куритибський „Русько-укр. комітет друкарняний“. Після неї почав появлятися в Куритибі (від I. XI. 1910) „Прапор“, а коли друкарню перенесено до Прудентополя, від I. 1911, „Місіонар“, який 1913 перемінено в видавану ОО. Василянми „Працо“. Від 1924 почав виходити орган „Укр. Союзу в Бразилії“ тижн. „Укр. Хлібороб“ (останніми часами перенесений до м-а Куритиби).

Спроби політ. організації („Куритибська Громада“ з р. 1908, пізніше „Народня Рада“, зорганізована 1919 о. П. Петрицьким і Миколою Федюком, і нарешті „Укр. Союз у Бразилії“, зорганізований у VII. 1922 П. Карманським) не виявили живучості. Літ. продукція кольовії незначна: 2 календарі „Праці“ (з рр. 1922 і 1923), 2 календарі „Укр. Хлібороба“ (на рр. 1925 і 1926), видані П. Карманським, деякі твори П. Карманського та О. Шпитка.

Докладної статистики укр. еміграції в Бразилії нема; буде її до 80-100.000 людей.

Література: Календарі „Праці“ з рр. 1922 і 1923; Календарі „Укр. Хлібороба“ з рр. 1925 і 1926; Карманський П., Між рідними в Півд. Америці, Відень, 1923; Głuchowski K. Wśród pionierów pol. na antypodach, Warszawa, 1927. П. Карманський.

Аргентина, Парагвай, Уругвай. Укр. еміграція до Аргентини почалася коло 1900. р. Перші укр. переселенці були селяни з товмацького повіту, що осіли на землі в провінції Місіонес, яка межує з бразилійською Паранаю. Незабаром повстав цілий ряд укр. кольоній із Галичини й Холмщини (центр — Апостолєс). Крім цього, появились укр. емігранти вже як робітники у двох більших осередках: у Буенос-Айрес та Беріссо. Передвоєнна укр. еміграція до Аргентини налічувала яких 20.000 душ.

Після війни йдуть туди не лише хлібороби, щоб набувати тут землю, але й у далеко більшій мірі хліборобські робітники та робітники до різних підприємств: по холодильнях м'яса, на трачках, при будові залізниць і битих шляхів, на соляних заводах і т. п. Число емігрантів зросло до 60-80 тис. осіб.

Організаційний рух між аргентинською еміграцією почався 1928. р. З появою 1. укр. час. „Укр. Слово“ засновано т-во „Просвіта“ в Буенос-Айрес, яке має вже кілька філій, повстали спортивні т-ва і драм. гуртки, пізніш почав виходити час. „Україна“, 1932. р. „Наше життя“. Укр. робітничі товариства (комуністичні) мають т-во „Поступ“,

„Самообразування“, Т-во ім. І. Франка й ім. Шевченка — вони видавали якийсь час час. „Пролетар“.

Зміну на краще спричинило те, що на аргентинському терені появились інтелігентніші сили (гол. з Чехословаччини — наддніпрянці й галичани), що занялись організуванням укр. пасивної маси. Шкіл українських мало (донедавно було лише дві школи); церков 7 із 5 священиками, з того 1 православний, решта греко-католики.

Для опіки над укр. емігрантами повстало в Буенос-Айрес 1932. р. окреме „Товариство опіки над емігрантами“.

Від 1930. р. укр. емігранти в Аргентині, гол. робітники, опинилася через кризу в дуже скрутному становищі, почалися мандрівки безробітних по цілій країні; хто мав змогу, вертався до краю. Від того часу, 1931-32 рр., число укр. еміграції в Аргентині постійно меншає.

З інших країв Півд. Америки укр. еміграція відходила до Парагваю й Уругваю. Головно їхало туди населення з півн. зах. укр. земель. Почалася вона коло 1925. р. Та тут укр. еміграція чисельно мала. Ознак культ. життя майже нема. В Парагваї осіло декілька інтелігентів (лікарі, інженери).

Література: Карманський П., Між рідними в Півд. Америці, Відень, 1923; „Укр. Емігрант“, Львів, 1927-34.

Ів. Квасниця.

Зелений Клин і Маньчжурія. Початки кольонізації Зеленого Клину сягають 1649. р., коли Єрогей Хабаров із 70 рос. козаками, з Якутська, ріками Амуром і Усурі загнав аж до озера Ханка. Однакешойно 1860. р., коли договором у Пекині усталено теперішні границі між Росією й Китаєм, рос. уряд почав послідовну кольонізацію надамурських земель. Спершу кольонізація була примусова для забайкальських козаків, сектантів (старообрядовці, молокани й ін.). Та коли вона не дала сподіваних вислідів (до 1882 переселено всього 14.414 людей), уряд за почином Унтерберґера, губернатора Приморського Краю (1888-97), почав стягати туди переселенців із України, даючи їм безплатний доїзд та наділи, спершу по 100, від 1897 по 15 десятин на родину, зі звільненням від податків та повинностей (на 5 років). Так 1883-1928 переселилось, гол. з Лівобережжя, почасти з Кубані, кругло 510.000 переселенців, гол. українців.

За останніми обчисленнями (1926) Зелений Клин займає 1,400.100 км.² і 1,256.292 меш., із них коло 599.000, себто 48% українців (за урядовою статистикою 315.203), 205.136 росіян (16%), 166.238 корейців (13%), 125.403 козаків (10%), китайців 5%, білорусів 3%. Зокрема поодинокі округи мають українців: Владивостоцька 46%, Хабаровська 48%, Амурська 56%, Миколаївська 13%, Зейська 16%, Сахалінська 17%. На цілому Далекому

Сході, що займає 4,306.800 км.², на 2,407.587 меш. є 612.217, тобто 25·43% українців. Українці на Зеленому Клині займаються гол. хліборобством, але й теж садівництвом, городництвом, пасічництвом, рибальством, ментше ловцтвом і шовківництвом.

Укр. нац.-громад. життя проявилось спершу в організації укр. театру (1. — Перовського 1897); мали свій театр (культ.-освіт. гурток та бібліотеку) й укр. моряки у Владивостокі; була теж і своя укр. студентська організація при „Східньому Інституті“. Крім того від 1905 були укр. клуби в Манджурії — Харбін, а так — Благовещенськ, Владивосток), „Просвіта“ та укр. книгарня (Никольськ Усурійський від 1910), а то й „Народний Дім“ (Владивосток, від 1912 після розв'язання Укр. Клубу). За війни влада припинила діяльність усіх укр. організацій, залишився тільки укр. театр.

В рр. 1917-22 повстають „Українські Громади“, „Просвіти“, кооперативи, радять укр. з'їзди селянські, воєнські, вчительські, починають виходити укр. тижневики („Українець на Зеленому Клині“, пізніш „Шире Слово“). I. укр. далеко-східний з'їзд у Никольську Усурійському 11-14. VI. 1917. р. ухвало м. ін. жадати від уряду широкої нац.-територіальної автономії, укр. шкільництва та організації укр. військових частин. У Харбіні в Манджурії повстає (1917) перша укр. військова частина для охорони східньо-кит. залізниці, урядів і банків. Повстає вона й у Владивостокі (1918), але влада її розв'язала. II. укр. далеко-східний з'їзд у Хабаровську 4-8. I. 1918. р. створює „Укр. далеко-сх. секретаріат“ якому доручає працювати у зв'язку з Центр. Радою в Києві, ухвалює організацію укр. війська й ген. штабу, але практичних наслідків із цих ухвал не було. Аж коли 1921. р. утворено в Чіті рос. уряд Далеко-схід. республіки, і при ньому й його міністерстві нац. справ утворено окремі укр. відділи, тоді подекуди почато засновувати укр. школи. Коли 1923 владу захопили большевики, культ.-політ. життя українців перейшло в підземелля.

В 1932. р. тут заповіджено частинну українізацію, гол. школи, в тих „районах“. де навіть на основі больш. статистики (1932) був такий відсоток українців: Завитинський 50%, Ханкайський 54%, Іванівський над Амуром 55%, Михайлівський над Амуром 56%, Олександрівський 57%, Іванівський 57%, Шмаківський 57%, Яковлівський 60%, Чернігівський 66% та Спаський 71%. У Хабаровську почав виходити больш. часопис укр. мовою „Амурська Правда“.

Рівночасно больш. влада в Амурській окрузі, де є найбільше українців (56%), виділила в Біро-Біджанському районі 7 міль. га землі, переважно лісу, для жид. колонізації, з метою утворити там автономну жид. республіку. Покищо спроваджено туди 10.000 жид. поселенців.

Гарно розвивається укр. життя в Маньчжурії, гол. в Харбіні з його 30-тисячною укр. колонією. Тут живе численна укр. еміграція з Зеленого Клину, особливо після повстання держави Манджу-Го (1931). Український „Народний Дім“ у Харбіні згуртовує такі укр. т-ва: 1) Укр. Нац. Громада; 2) Союз укр. емігрантів; 3) „Просвіта“ з бібліотекою; 4) „Січ“; 5) „Спілка укр. молоді“; 6) Спілка молоді „Зелений Клин“; 7) „Укр. нац. патріотичний фронт“; 8) „Союз укр. учителів“; 9) Укр. видавнича спілка, яка видає. м. ін., „Манджурський Вістник“ під ред. І. Світа; 10) Український театр. Крім „Народного Дому“ укр. колонія в Харбіні має власну церкву, нею завідує церковне братство, що осікується й укр. емігранцією з Зел. Клину. У Харбіні працює нац. політ. організація „Прометей“ з участю грузинів, тюрко-татарів, бурятів і ін. поневолених народів СРСР. 1934. р. приніс великий поступ у розвитку консолідації укр. колонії й активізації укр. політ. життя в Харбіні.

Література: Большая Советская Энциклопедия, Москва 1930; Олесевиц Т., Стат. таблиці укр. населення ССРР [за переписом 17. XII. 1926, вид. Укр. Наук. Інст.], Варшава 1931; Садовський В., Українці поза межами УССР, за переписом 1926. р. [вид. Укр. Наук. Інст., том I], Варшава, 1931; Олесеюк Т., Укр. колоніальні землі [„Табора“, 17, 18, 21], Каліш 1932-34; „Манджурський Вістник“, Харбін; 1934; Світ І. В., Украинский Дальний Восток, Харбін, 1934.

М. Дерев'яко.

В інших краях. Характер еміграції до ін. країв то переселенчий, то заробітний. Давно вже (в XVIII в.) селяни з Закарпаття поділися з родинами до півд. комітатів Мадярщини та поселилися то в провінції Бачка, то у Слявонії, де живуть досі. Гол. їх осередок — місцевість Руський Керестур (тепер належить до Югославії). Бачванські українці зберегли свій говір, гр.-кат. обряд і звичаї. Цим говором виходить час. „Руски Новини“ (1924).

У 90. рр. XIX в. укр. колонізаційний рух звернувся був до Боснії, куди передвійною виїхало було до 10.000 українців що осіли гол. на дарових землях, переважно у принавському повіті. Культ.-освітній рух серед укр. поселенців у Боснії зосереджується при парохіяльних урядах і читальнях „Просвіти“; 1933. р. почав у Пішкоревацях-Дякові виходити укр. час. „Рідне Слово“.

В 1892-93. рр. сх. повіти Галичини були тереном агітації за виводом до Росії, де селянам обіщували дарову землю, госп. будинки й інвентар. Через тодішню рос. грядню перейшло тайково яких 15 тис. осіб. Рух цей перекинувся й на Буковину, Пя еміграція скінчилася повною невдачею, багато селян вернулося до рідних осель.

Головною укр. заробітною еміграцією перед світовою війною була сезонна еміграція до Німеччини, гол. після вел. хліборобського страйку в Галичині — 1902. р.: з року на рік від'їздило туди до 100 тис. укр. робітників на польові роботи. Світова війна припинила цей виїзд. По війні поль. уряд допускав до виїзду передусім мешканців сумежних із Німеччиною повітів; українців виїжджало лише мала кількість.

Перед 1914. р. виїжджало нечисленні укр. робітники до Данії, Чехії, Англії й т. д. В Англії, у пром. осередку Манчестер, було 1912. р. 500 укр. робітників, гол. кравців. 1933. р. залишилися там 34 укр. родини.

В 1928. р. були спроби оселювати укр. емігрантів, кол. вояків армії УНР, що перебували на різних роботах у Франції, на фармах у півд. Франції, в околицях Бордо. Взагалі Франція стала по війні принадним еміграційним пунктом (частинно й Бельгія). З зах.-укр. земель виїжджало рік-річно до Франції на заробітки кілька десятків тисяч переважно хліборобських робітників і робітниць, що працювали по дворах та менших господарствах, по копальнях вугілля, залізної руди, по різних фабриках і при відбудові краю знищеного війною. За приблизним обчисленням виїхало звідтіля до Франції до 100.000 осіб. Коли додати до них еміграцію з Наддніпрянщини (кол. вояків армії УНР), що теж занята в різних підприємствах, то укр. еміграція у Франції повинна налічувати до 150.000 осіб. У зв'язку з безробіттям 1932. р. цей еміграційний рух припинився, почалася рееміграція.

До ін. країв у пововсних часах укр. заробітної еміграції майже не було; виїжджало небагато лісових робітників до Туреччини, дуже мало до Румунії, та характер цих виїздів сезонний.

Література: Львівські часописи: „Емігрант“ 1910-14 та 1923-24 і „Український Емігрант“, 1927-34.

Ів. Квасниця.

Фізичне виховання. Хліборобство, лови й воєнне діло приневолювали українців від найдавніших часів розвивати силу й гартувати своє тіло. Вроджений людині нахил до розваги спонукував молодь гратися: підбивати гілкою коротке полінце („кички“), бігати в колесі й у ряді, при власному співі з поданими руками, й нарешті танцювати при музиці. Кидання плиток через річку, камінчиків із праці до цілі, біг наввипередки, виривання палиці з рук, дужання, змагання навкулачки, плавання, совганка на льоду, санкування, їзда верхи, стріляння з лука — це найдавніші принагідні тілесні вправи укр. молоді.

Систематичні фіз. вправи повстали щойно в ХІХ в., й витворили їх швайцарці, німці, англійці, шведи, данці, чехи, нарешті за почином французів введено наново олімпійські змагання зперед 3.000 років, де те-

пер можуть мірити свої сили всі народи. Ці сист. вправи завели у себе й українці, відповідно до відносин у поодиноких землях.

Перший укр. підручник руханки видав О. Попович у Чернівцях 1889, перший устав для укр. гімнастичного т-ва склав за чес. зразком 1894. р. В. Лаврівський у Львові. Того самого року засновано перше укр. руханкове т-во „Сокол“ у Львові, за почином інж. Вас. Нагірного. Воно поширило свою діяльність на цілий край і за почином Альфреда Будзиновського займається не лише гімнастикой і змагом, але й пожежництвом та мандрівництвом.

Великі заслуги для укр. фіз. виховання поклав проф. Ів. Боберський, від 1901. р. провідник учит. гуртка, а від 1908. р. голова „Сокола-Батька“. Він мав закорд руханковий вишкіл та визн. організаційний хист і, як учитель гімнастики у львів. укр. акад. гімназії, розбудив в укр. молоді охоту до фіз. вправ. У згаданій гімназії утворилися перші дружини „копаного м'яча“, а за нею й ін. укр. школи заводили в себе змагові гуртки. 1911. р. укр. унів. студенти основувають змаговий клуб „Україна“, що владжує змагання в легкій атлетичі, в дужанні й ситківці. Окружні здвиги „Сокола“ в Стрию 1909. р. і в Тернополі 1910. р. підготували 1. краєвий сокільський здвиг у Львові 1911. р.

1900. р. др. К. Трильовський засновує руханкові т-ва „Січі“, гол. на Гуцульщині, „Укр. Січовий Союз“ уладжує здвиги „Січей“ у Станиславові 1910, у Снятині 1912. р., 1911 завдяки др. Ол. Тисовському починає організуватися пласт в укр. школах. 1912. р. за почином Ів. Чмоли укр. студенти львів. унів. звертають увагу на стрілецькі вправи, і 1912. р. в т-ві „Основа“ владжено виставу нарисів до стрілецького однострою. Перші два стрілецькі т-ва „Січові Стрільці“ і „Стрілецький Сокільський Курінь“ утворилися у Львові, дальші в Дрогобиччині. Організатором сокільських стрільців був Семен Горук. У П. краєвому здвигі 28. VI. 1914. р. у Львові взяла участь „Соколи“, „Січі“, змагові клуби, пластові гуртки, стрілецькі відділи, і вже в серпні 1914. р. члени цих товариств добровільно зголошувалися до легіону „Українських Січових Стрільців“, що 1918. р. став зв'язком Укр. Галицької Армії. По війні всі Січові організації зперед війни пороз'язувано, таксамо перестав існувати від 1930 Пласт. А проте руханкова ідея не гине, як де є змога, гімнастичні т-ва стараються відновити свою діяльність. „Сокол-Батько“ уладив 1923. р. „Запорозькі ігрища“, а 1934. р. III. краєвий здвиг. Молодь „Рідної Школи“ у Львові виступає на своїх щорічних здвигах із гарно підготованими вправами на площі „Сокола-Батька“. „Карпатський Лещетарський Клуб“, оснований 1924. р., зорганізував укр. лещетарів та відкрив 1933. р. свій власний захист у Славську. „Укр. Спортовий Союз“, оснований 1925. р., стара-

ється переводити пляново змагання. На місці порозв'язування „Січей“ Р. Дашкевич дав 1925. р. почин до основин „Лугів“, які відкрили у Львові 1934. р. „Луговий майдан“. Утворена 1931. р. руханкова організація радикальної молоді „Каменярі“ перевела свій здвиг 1934. р. в Тернополі.

На Закарпатті розвиваються по війні руханкові товариства й пластові гуртки, в найновіших часах — (гол. між гуцулами) „Січі“. На Буковині, де до війни було 112 „Січей“ і був „Союз Січей“ (від 1904), порозв'язувано по війні всі „Січі“, є тут лише гуртки копаного м'яча (найважливіший „Довбуш“ 1920) у Чернівцях.

На Аддніпрянщині почала молодь, від 1911. р. цікавитися руханкою під впливом Львова. Больш. влада склала одноцільний плян фіз. виховання для цілого СРСР, і його виконують за вказівками централі в Москві. Для УСРР основано п'ять установ для вишколу вчителів фіз. виховання (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровське, Артемівське). Інститути, які стежать за впливом фіз. вправ на людське тіло, існують у Києві, Одесі й Харкові. Кожний громадянин має виховатися на „оборонці рев. досягнень“ і дістати відповідну посвідку.

Між укр. емігрантами в ЧСР працюють у Празі: „Союз укр. сокілства за кордоном“, оснований 1931. р. й „Укр. січовий союз“, оснований 1927. р.; „Канадійський український спортовий клуб“ у Вінніпегу, оснований 1926. р., стає до гри з англ. і фр. дружинами в ставку („бейзбол“). „Січовий Союз“ у Америці, оснований 1917, уладжує легунські курси. В Аргентині оснують „Соколи“ від 1930. р.

Література: Франко Т. Історія і теорія руханки, Львів 1923; Гайдучок Ст., Провід тілесного виховання [Канадійський Фармер“], Вінніпег, 1927; Вісник фіз. культури, Харків 1928-30; Фізкультурник України, Харків, 1931; Спортовий альманах [накладом кооперативи „Вогні“], Львів, 1933.

Ст. Гайдучок.

Українська філятелія. Перші марки, друковані на Україні для місцевого вжитку, були марки земської пошти, що їх видавали 43 земства на Україні у рр. 1866-1916. Перші марки самостійної України вийшли 1918. р. в Києві: 10, 20 шагів (робив А. Середа), 30, 40, 50 шагів (робив Ю. Нарбут), незубковані, з написом: „Українська Народня Республіка“. Пізніш вийшла ще одна поштова марка на 20 гривень із написом: „Українська Держава“ (проект Обозненка), без зубців, вона попала в обіг переважно на Поділлі з поч. 1919. р., уже після евакуації Києва. Законом 20. VIII. 1918. міністерство пошт наказало „наложити герб Укр. Держави“ на рос. марки, що з 1. XI. 1918 без передруку не мали ваги на Україні. Ці передруки в поодиноких поштових

округах (6) були різні, часто досить примітивної форми (філятелісти розрізняють понад 100 різних типів). У Жмеринці 8. VIII. 1919. передрукували тризубом марки Керенського з 1917 (35 і 70 коп.); в районі Маріуполя дві укр. марки дістали в 1919. р. рос. передрук сов. походження: 35 коп. (10 шагів) та 70 коп. (50 шагів). За Денікіна 1920. р., коли взагалі заборонено вживати марки України, на 4 марках України (10, 20, 30, і 50 шагів) появився передрук „Югь Росії“, — тоді видали марки з гаслом „Единая Росія“. На деякі вивезені в Царгород укр. марки давав Врангель передрук „Русская Почта“ (1920). 1920. р. сов. влада в Харкові передрукувала копіячні марки словом „Руб“, цей передрук зробили й на багатьох укр. провізоріях. Шаги й усі ін. укр. марки мали вагу по всій Україні до 1. I. 1921. р., подекуди й довше; сов. влада вивезла укр. марки до Москви.

27. VIII. 1920. р. у Тарнові влада УНР постановила стягти з обігу всі попередні видання марок УНР й видати нові, замовивши їх у військ. геогр. інституті у Відні, та це видання не встигло вже попасти в обіг. Марки зроблено друком із кліш, формат 24×30 мм., деякі більші, всі зубковані: проєкт для 2, 3, 30, 50, 80, 200 гривень робив М. Івасюк; на всіх марках текст: „Пошта. Українська Народня Республіка“. На марках такі образки: 2 гривні — українка з прапором, 3 — укр. хата, 10 — Б. Хмельницький, 100 — пам'ятник Володимира В. (інші гл. таблиця), всіх 14 вартостей, 1. VIII. 1920. вийшла в Тарнові тзв. укр. „кур'єрсько-польова пошта“, серія з 16 марок: передруки різних вартостей на шагах і 20 гривнях. За больш. влади вагу мали ешеру марки РСФСР, пізніш СССР, та у зв'язку з голодом 1921-22 рр. в VI 1923 видано мистельку добродійну серію з 4 вартостей, замовлену в берлінській держ. друкарні за зривками з Харкова. Цю серію допущено до продажу лише в 6 більших містах України між 25. VI і 15. VII 1923. На кожній марці напис „Пошта У. С. Р. Р.“, „допомога голодуючим“, зубковані; марка на 20 карб. + 20 карб. доплати на користь голодних мала образ Шевченка (всіх 4 вартостей: 10, 20, 90, 150 карб.). Це єдині укр. поштові марки з укр. мовою й укр. валютою, що вийшли офіційно в імені УСРР.

В ЗУНР залишилися в обігу австр. марки, а проте й тут було кілька укр. видань: а) львівське 20. XI. 1918., восьмикутній передрук на 4 австр. (3, 5, 10, 20, гелерів) марках: лев у короні, з написом довкола: Зах. Укр. Народна Републіка“; б) коломиїські видання 1918, 1919 і 20 передрук на 4 австр. марках „Укр. Н. Р.“ і нова вартість у сотиках та дві оригінальні укр. марки на рекомандовані листи 30 і 50 сотиків; в) станицлавське 1919. р.: 22, 37 і 9 вартостей — передруки на австр. марках „Пошта Укр. Н. Реп.“ й нова вартість „ша-

гів, „гривень“; г) станицлавівське 8. V. 1919, надруковане в Відні в держ. друкарні на австр. марках від 3 сотиків до 10 корон, передрук „З. У. Н. Р.“ на різках марки, по середині на чорному тлі білий тризуб, 19 вартостей; г) останні марки 1920. р. Укр. Нар. Респ. З. О., замовлені в Відні, 5 вартостей: 10, 20, 50 сотиків, 1 к. та 10 корон, вже не попали в обіг.

З часів самостійності України залишилися українізовані тризубовими передруками (дуже різноманітними) кол. рос. поштові листівки, коверти, опаски.

1918. р. вийшли й перші оригінальні укр. поштові друкки: блякети на грошові перекази та поштові посилки, й поштові листівки з текстом: „Всесвітній Поштовий Союз. Поштова листівка,“ ліворуч герб України (видання київ. округи); а то й з ініціалами У. Д. (Укр. Держава) по боках тризубу і тризуб ін. форми в ромбовій рямці (вид. одеської округи). За больш. часів на тризубі давали передрук п'ятикутню зорю й написи рос. мовою. Були ще окремі видання листівок УГА, подвійні з поворотною листівкою, на них текст: „Українська Народня Республіка“ і тризуб.

Перша філателістична вистава на Україні була в Києві від 21. X. до XI. 1928. р., зорганізована київ. відділом філателістичного т-ва „Україна“. Перший з'їзд укр. філателістів був у Львові 20. V. 1927. р., другий 30. VI. 1928. р.

Укр. філателістичні т-ва: „Україна“, Харків, відділи по різних містах; „Укр. філателістичне Т-во“ у Львові (1928), раніш „Укр. філателістичний клуб“ (1927); „Укр. філателістичне т-во в Харбині“ (1931); „Укр. вимінне т-во“, Відень, 1925, при журналі „Укр. Філателіст“; Ukraine-Philatelisten Verband e. V. (UPV), Berlin, засноване 19. X. 1920 видавало „Der Ukraine-Philatelist“ і йменувало колегію експертів із визн. філателістів, від 10. V. 1921 мало свою філію в Відні. В Америці найвизначніший укр. філателіст К. Лисюк. Орган укр. філателії міс. „Укр. Філателіст“, від 1925. р. у Відні, з укр. і нім. текстом.

Література: Armstrong, Postage-stamps of the Ukraina, London 1919; Baumgarten J., West-Ukraina, Wien, 1919; Der Ukraine-Philatelist, Berlin, 1920, 1922; Попов В., Таблицы и оценка марок Украины [Поділля], Київ, 1923; Український Філателіст, Відень, 1925-34; Украина, Каталог почтовых марок и цельных вещей, Москва, 1927; Чернявський Ів., Історія коломийських поштових марок, Коломия, 1928; Grosser Ganzsachenkatalog, Teil VII, Ukraine; Советский филателист і „Советский Коллекционер“ [статті в різних річниках], Москва; Український відділ у всіх маркових каталогах.

Є. Вировий.

Гроші. *Княжа й козацька доба.* На укр. землях находимо багато чужих монет: старогр., рим. й візант., арабських, татар., зах.-европ., лит., поль., моск. та ін., але є й гроші укр. походження, про які є вказівки в пам'ятках стародавнього укр. письменства, особливо в „Руській Правді“. В київ. княжій державі вживали срібних грошей. Гол. грошова одиниця була „гривня срібла“ або „гривня кун“ — грудка срібла, рапава, шестикутньої форми, без ніякого тавра, ваги — 12-20 гр. Від київ. гривні різнилася новгородська — в формі грубої, округлої, з одного боку вижолобленої палички, й повольська — у формі плитки з роздавленими й розширеними кінцями, обидві трохи важчі за київську (19-21 гр.). Складові частини гривні були: ногата, кун, різана та виверця, при чому гривня=20 ногатам=25 кунам=50 різанам; виверця — найдрібніша частина гривні, за неї можна було купити малу воскову свічку. Назверхній вигляд частин гривні невідомий. Збереглися зразки срібних монет св. Володимира Вел., Ярослава I., Із'яслава — з їх портретами, написами, орнаментом, але ж відношення їх до гривні ще не досліджено.

За лит.-поль. періоду нашої історії зникає власна монета, а вживається лит. або поль., але ж бували для укр. земель і окремі гроші: Казимира Вел., Людовіка Угорського, Ягайла — для Галичини й Володимира Ольгердовича — для Київщини. В XVII в. на Україні, разом із поль. та лит. грішми, поширюються й зах.-европ. талари, флорини, дукати. В 1672 Петро Дорошенко виробляв у своїому монетному дворі Лисянці поль. „чехи“, монету на 1½ гроша, з портретом кор. Яна Казимира. Та Самойлович, захопивши Лисянку (1674), за згодою моск. уряду, почав бити там свою монету, теж „чехи“, з моск. орлом та лат. написом на них. Моск. гроші на Україні в XVII в. укр. населенню не подобалися, воно охоче брало польські шеляги, гроші, чехи (півтораки), третяки, шостаки, орти, тинфи. Щойно в XVIII в. рос. металеві й паперові гроші виперли з України всі ін.

Література: Толстой И. И., О древнейших русских монетах X-XI в. [Записки Императорскаго Археол. Общества, новая серия, VI], Москва, 1893; Чернецький А., О киевских денежных гривнах [Труды XI. археол. съезда в Киевѣ, том II, стор. 38-61], Москва, 1902; Болсуновский К., Автономныя монеты Галицкой Руси XIV-XV ст., Київ, 1905; Шугаевской А., Монеты и денежный счетъ въ Лѣвобережной Украинѣ, Чернігів, 1917; Біднов В., З історії грошових знаків на Україні [Записки Укр. Госп. Акад. в ЧСР], Подєбради, 1927.

В. Біднов.

Від 1917-20 рр. З держ. життям на Україні в 1917-20 появляються і власні укр. гроші,

УКРАЇНСЬКІ ГРОШІ І.

Перший ряд, зліва: 100 карбованців УНР., пущених у обіг 1917. р., справа: 500 гривень УНР пущених у обіг 1918. р. Другий ряд: 100 гривень УНР, передня (ліворуч) і задня сторона (праворуч), пущені в обіг 1918. р. Третій ряд: 10 (ліворуч) і 2 (праворуч) гривні. Четвертий ряд посередині: розмінний знак УНР. 5 гривень; праворуч: 1 карбованець виданий м. Житомир 1918. р. Четвертий ряд, перший знак зліва і цілий п'ятий ряд: дрібні розмінні знаки УНР від 10 до 50 шатів, які ходили нарівні з дрібною монетою. Рисунок 500, 100 з 1918. р. і 10 гривень, 30, 40, 50 шатів — Ю. Нарбута; 2 гривень — В. Кричевського, 10, 20 шатів А. Середи.

УКРАЇНСЬКІ ГРОШІ II.

Перший ряд: 2000 і 1000 гривень; другий ряд зліва 1000 карбованців Укр. Держави, пущені в обіг 1918. р., зправа білет держ. скарбниці на 1000 гривень. Третій ряд: 100 (зліва рис. Ю. Нарбута) і 50 (зправа) карбованців Укр. Держави (рис. Золотова), пущені в обіг 1918. р. Четвертий ряд: бони міста Тернополя на 50 гривень (зліва), Сокала на 1 гривню (посередині) і Бродів на 10 гривень (зправа) за часів ЗУНР, пущені в обіг 1918. р. як змінні грошові значки, які місські каси вимінювали на державні ноти.

паперові, з емблемами державности та укр. написами. Зразки для грошей робили: Нарбут, Кричевський, Красовський, Мозалевський, Приходько, Романовський, Серета. Рахування йшло й на карбованці й на гривні (карбованець = 2 гривням, гривня = 100 шагам); вартість карбованця прирівнювано до 17'424 „долі“ (1 доля = 0'044 гр.) широго золота. Ухвалою Укр. Центр. Ради 19. XII. 1917. р. ст. стило надруковано 1. держ. кредитовий білет вартости 100 карбованців, і в обігу появилася він 24. XII. 1917. р. ст. ст. (розмір 167×103 мм., напис чотирма мовами: укр. зпереду, рос., поль. й жид. на звороті). В обігу були карбованці вартости 10, 25, 50, 100, 250 і 1.000 карбованців. Крім офіційної назви: „знак державної скарбниці“, „державний кредитовий білет“ (лише для сто карбованців першого випуску), деякі з них мали ще й нар. назви: 10 карб. — „десятка“, „раки“ (одне видання відбите червоною фарбою), 50 карб. — „лопатка“ (на лицевій стороні селянин із лопатою у руці), 100 карб. (першого випуску) — „горпинка“ (насмішлива назва першого укр. паперового знаку), „яєшня“ (від жовтої барви), „жидівські гроші“ (жид. напис на звороті), 100 карб. другого випуску — „богданівка“ (на лицевій сторінці портрет Богдана Хмельницького), 250 карб. — „птичка“, „фейгели“ (зукраїнізоване жид. слово „feigele“ [нім. Vöglein] = пташка), „канарейка“ (барва лицевої і зворотної сторони — оперення канарки), 1.000 карб. — „гетьманка“ (на зворотній стороні одна з жінок держить гетьм. булаву), „рябі“ (рябий уклад барв). З карб. фальшовано примірники вартости 10 карб. (підробляли большевики в Києві), 50 карбованців серії А 0 211 вгору (ген. Денікін, „денікіські лопатки“ — нар. назва), 100 карб. першого випуску (большевики).

Законом Укр. Центр. Ради з 1. III. 1918. р. монетною системою став гривня. В обігу були „державні кредитові білети“, вартости: 2, 10, 100, 500, 1.000 і 2.000 гривень, „розмінний знак державної скарбниці У. Н. Р.“, вартости 5 гривень, і 3'6% „білети державної скарбниці“, вартости 50, 100, 200 й 1.000 гривень. Лише „білети державної скарбниці“, крім офіційної назви, мали ще й нар. назву „еропляни“ (назва від процентових купонів, друкованих по обох боках білету, виглядали вони неначе крила літака). Гривні всіх вартостей, з винятком надрукованих у Станиславові 5 гривень, друковано в держ. друкарні в Берліні. Добрна якість матеріалу й солідне техн. виконання не дали змоги їх підробляти. Дрібна розмінна монета, ш а г и (1/100 гривні), була друкована тими самими клішами, що й поштові марки, тільки на картоновому папері, з написом на зворотному незагумованому боці: „ходить нарівні з дзвінкою монетою“. В обігу були вартости 10, 20, 30, 40 і 50 шагів. Фальшовано примірники всіх вартостей у Бердичеві, Житомирі й ін. мі-

стах України.

З укр. держ. грошей лише 25 карб. 1. випуску, 50 карб., 100 карб. 1. випуску й шаги всіх вартостей не мають водяних знаків.

Недостача потрібної кількості розмінної монети й різні ін. обставини викликали появу окремих міських грошей із різними назвами („бони, чеки, розмінні знаки, розмінні білети“ й т. ін.) — по різних містах Наддніпрянщини. Зокрема на Волині мали свої гроші: Крем'янець (розмінні білети вартости 1, 3 і 5 карб.), Дубно (чек вартости 10 карб.), Луцьк (розмінний знак вартости 20 гривень), Житомир (розмінні білети вартости 1, 3, 5 карб.), у Галичині: Броди (знак грошовий вартости 1, 2, 5, 10 і 20 гривень), Золочів (гривні вартости 5 і 10 гривень), Тернопіль (бони вартости 2, 10, 20 і 50 гривень), Збараж (бони вартости 1, 5 і 10 гривень), Сокаль (бон вартости 1 гривні). Оригінальним явищем були й різні роди грошей, що їх видавали або штемплювали повстанчі загоны.

Література: К а л и н о в с ь к и й М., Де-нежная эмиссия Украины [Советский Коллекционер № 11-12], Москва, 1925; — Де-нежное обращение Украины [„Советский Коллекционер“ 10], Москва 1925; Обід-ний й М., Графіка укр. грошових знаків [Ст. Україна XI-XII], Львів, 1925; В а й н ш т е й н Е., Гроши України [Советский Коллекционер“, 4-5], Москва, 1928; Г н а т и ш а к М., Статті про укр. гроші: „Новий Час“, ч. 56, Львів, 1931; Літопис Червоної Калини, ч. 7-8, Львів, 1931. р., ч. 2. 1935; „Життя і Знання“ ч. 6, Львів, 1932.

М. Гнатюшак.

Жіночий рух. Перші змагання укр. жінок до еманципації помічаємо на Наддніпрянщині у зв'язку з загально-рос. громадським оживленням у 60. рр. XIX. в. Проявилися вони головню в царині вищої освіти й ішли в одному річизі з загально-рос. визвольним рухом, не відокремлюючися в осібні жіночі товариства. Крім того виявилися вони участю жінок ув укр. літ. творчости (М. Вовчок, Ганна Барвінок і т. д.). Перші спроби укр. жін. організацій (О. Пчілка і ін.) почалися після 1. революції 1905. р. Тоді повстає в Полтаві укр. відділ усерос. союзу рівноправности жінок, що видав політ. маніфест, між ін. у справі автономії України (25. XI.). Але через реакцію діяльність тієї організації припинилася. Аж березнева революція 1917. р. дала змогу жіночим організаціям розвинутися; творяться скрізь „жіночі громади“, чи „спілки“, які зорганізувалися в „Укр. жіночий союз“ і 14. IX. 1917. р. владили в Києві жіночий з'їзд (орган „Жіночий Вістник“). З приходом большевиків на Україну цей рух як „буржуазний“ та ще й „націоналістичний“ припинено, а жіночі організації, переносячися з урядом і армією УНР із місця на місце, відродилися на еміграції.

У Галичині укр. жіночий еманципаційний рух теж ізв'язаний із загальним укр. радикально-поступовим рухом кін. 70. та поч. 80. рр. XIX. в. (Анна Павлик, У. Кравченко). А проте перше жіноче товариство це — московське „Общество русских дам“ у Львові (1879), з жіночого братства при Волоській церкві. В 1904. р. повстало тут і укр. рел.-філантропійне т-во „Марійське т-во пань“. Обидва ці т-ва з жін. рухом не мали нічого спільного.

Справжньою піонеркою жіночого руху в Галичині була Н. Кобринська, що 1884 оснувала „Жіноче Товариство“ з освітнім характером і згуртувала довкола нього чимало жінок із Галичини, Буковини й Наддніпрянщини. Ідеї жіночого руху проводить вона і своїми виданнями: жіночий альманах „Перший Вінок“ (1887), „Жіноча Бібліотека“ (неперіодичні збірники „Жіноча Доля“ в Стрию 1893, 1895, 1896), з участю й наддніпрянських жінок (Олена Пчілка, Ганна Барвінок та ін.). Вона була ініціаторкою першого жіночого віча в Стрию 1891, звідкіль вийшла петиція (друга з ряду, перша 1890) до австр. парламента в справі допущення жінок на унів.; тоді порушено вперше справу захоронок, спільних кухонь у часі польових робіт і т. д. Та ця організація Кобринської згодом заснічилася. 1893. р. повстають: „Клуб Русинок“ у Львові та „Жіночий Кружок“ у Коломиї, пізніш. „Жін. т-во“ в Городенці (1894), „Т-во руських жінок“ у Перемишлі (1894), „Жін. Кружок“ у Тернополі (1896), „Жін. читальня“ в Долині (1901), „Кружок українських дівчат“ (1901), жіночі товариства в Бережанах та Рогатині (1903). Згодом львівські жін. товариства об'єдналися в „Жіночу Громаду“, яку 1917. р. перетворено на „Союз українок“. 1921 відбувся жіночий з'їзд у Львові. Війна застала в Галичині 16 жін. повіт. товариств.

На Буковині перше жіноче товариство заснували 1894. р. московфілки „Общество русских женщин“ стараючися втягнути й українок (м. ін. О. Кобилянську), але українки до т-ва не пристали. Характер т-ва був філантропійний, як і товариства „Мироносиці“, зложеного з українок і московфілок — при гр.-кат. церкві в Чернівцях. Щойно в 1900. роках повсталала в Чернівцях „Жіноча Громада“ (1906, існує й досі) з 14 „кружками“ по селах і містечках Буковини, та „Товариство православних русинок“ (1908). Та всі ці товариства — галицькі й буковинські — мали за ціль не так суто-феміністичні, як народні завдання.

В результаті цих чисто національних змагань повстають захоронки для дітей (перша у Львові 1899. р. заходом „Клубу Русинок“), жіночі робітні (1902. р. кооператива „Труд“ „Клубу Русинок“, 1906. р. робітня чернівецької філії „Жін. Громади“), 1917. р. „Укр. Порада Матерей“, 1922. р. кооп. „Укр. Нар. Мистецтво“ у Львові для плекання нар. мистецтва й збуту його виробів і т. д.

Із утворенням „Союзу українок“ жіночий рух дістає виразно нац.-політ. забарвлення. Ця організація цілою мережею відділів укриває Галичину, та дає зразок до наслідування й за її межами (Рівне на Волині). Крім того, повстають за прикладом цього товариства, на Закарпатті жін. секція при т-ві „Просвіта“ в Ужгороді та „Жіночий союз“ із філією в Хусті (Густому), за океаном: „Союз українок Америки“ (1925) та „Союз українок“ у Канаді (1922), на еміграції: в Австрії „Укр. жіночий союз“ у Відні, на ЧСР „Укр. жіноча рада“ в Празі, сюди перенесено й „Укр. жіночий союз“, у Польщі „Союз українок-емігранток“ у Варшаві.

23-27. VI. 1934 відбувся в Станиславові „Український жіночий конгрес“, улаштований львівським „Союзом українок“ при численній участі зорганізованого жіноцтва краю й закордону; він дав почин до створення „Всесвітнього союзу українок“, куди входять укр. жін. організації всіх укр. земель та політичної й заморської еміграції.

Наскільки тепер жіночий рух зріс, найкраще свідчить жіноча преса. Коли поминути часопис „Ладу“, що його видавав у Львові язичієм 1853. р. Северин Шехович „для руських красавиць“, то довгий час після альманахів Кобринської не маємо жіночих часописів, аж 1908. р. заходом поступових жінок, зв'язаний із соц. рухом, появляється у Львові перший укр. жіночий часопис „Мета“ (ред. Дарія Старосольська), відновлений як орган робітних жінок п. н. „Наша Мета“ (Львів 1919-20, 1922). В 1912 виходить у Львові „Жіноче Діло“, як додаток до „Діла“ (4 випуски), за редакцією О. Галичанки (Кислевської). В пізніших часах такі додатки появляються і до ін. часописів. гол. від 1922. р. Постійну жіночу пресу розпочинають у Галичині в 1924. р. відразу два місячники: „Нова Хата у Львові, орган кооперативи „Укр. Нар. Мистецтво“, та „Жіноча Доля“, за ред. О. Кислевської в Коломиї, з окремими додатками „Жіноча Воля“ для сіль. дівчат та для дітей („Світ Молоді“). У I 1935 появилвся у Львові орган „Союзу українок“ — „Жінка“.

В Америці від 1933. р. виходить „Жіночий Світ“, як орган „Союзу українок Америки“; органом „Союзу українок Канади“ є жін. стор. „Укр. Голосу“ в Вінніпегу.

Крім цих жіночих національних укр. часописів, є ціла низка інтернаціональних, комуністичних в УРСР та в Америці.

Література: „Перший Вінок“, Львів, 1887; статті на жіночі теми М. Павлика та інших у „Народі“ 1894; „Молода Україна“, Львів, 1901 — про перші загальні збори „Кружка укр. дівчат“ — та відозви кружка; К. Малицька, Про жіночий рух, реферат, вид. Кружка укр. дівчат, Львів, 1904; Однодівка „Укр. Жіночий Конгрес“, Львів, 1934.

Н. В. Дорошенко.

ЗААЗВУЧНИЙ ПОКАЗНИК СТАТТЕЙ ГАСЛА „УКРАЇНА“.

	<i>Стор.</i>		<i>Стор.</i>
Антропогеографія й демографія	409	Лит.-поль. доба	592
Антропологічні прикмети укр. народу	387	Наддніпрянина 1648—XIX в.	606
Бібліографія	810	„ XIX в. — 1914	623
Визвольні змагання	692	„ від 1914. р.	630
Армія ЗОУНР (УГА)	708	„ під владою большевиків	743
Армія УНР 1917—21	692	Укр. Парл. Репрезентація в Польщі	669
Буковинський курінь	722	Клімат	377
Діяльність урядів ЗУНР	723	Книгознавство	812
Діяльність урядів Наддніпрянщини від 1917 р.	703	Кооперація	961
Військо	753	Буковина	977
Армія УГА (1918—20)	769	Укр. землі в Польщі	968
Армія УНР (1917—21)	762	Закарпаття	978
Історія	753	Наддніпрянщина	961
Фльота новітньої доби	760	Корисні копалини	371
Гроші	996	Кубань	749
Княжа й козацька доба	996	Мистецтво	436
Від 1917 р.	996	Архітектура дерев'яна	443
Географія фізична	363	Архітектура мурована	436
Геологія	366	Вироби з паперу	480
Демографія	409	Вишивки	466
Друкарство	803	Граверство	456
Еміграція неполітична	980	Графіка	456
Аргентина, Парагвай, Уругвай	987	Кераміка	470
Бразилія	985	Малярство	452
ЗДА	980	Металеві вироби	460
Зелений Клин і Манджурія	988	Писанки	476
Канада	982	Різьба	449
В інших краях	990	Ткацтво	463
Еміграція політична	731	Ужиткове мистецтво	460
XVIII в.	731	Шкляні вироби	479
ЗУНР після 1919	741	Мітологія	529
Наддніпрянська після 1919—20	736	Мова	556
70 рр. XIX в. до світової війни	734	Говори	561
Етнографія	423	Граматичні дослідн (історія)	571
Духова культура	521	Історія	564
Матеріальна культура	423	Опис	556
Жіночий рух	998	Правопис (історія)	579
Земельне питання	949	Музейництво	518
Галичина й півн.-зах. землі	955	Музика (історія)	497
Наддніпрянщина	949	Народні музичні струменти	482
Історіографія	685	Народня музика	487
Історія	583	Назва	361
Буковина до 1848	671	Народне господарство	928
„ 1849—1914	674	Закарпаття	947
„ 1914 досі	679	Промисловість і торгівля зах.-укр. земель	943
Галичина до 1387	641	Сільське господарство зах.-укр. земель	937
„ 1772—1918	644	Господарство УРСР	928
„ 1918 досі	658	Народні музичні струменти	482
Закарпаття	682	Народня музика	487
Княжа доба	583	Науковий рух	837
Козаччина	599	Освіта й культура	812
		Буковина	831

	<i>Стор.</i>		<i>Стор.</i>
Галичина	823	Палеоліт	393
Закарпаття	835	Преса	806
Кубань	821	Протестантський рух	927
Наддніпрянина від поч. XIX в.	812	Ростинність	378
" — видавництва	822	Сектантський рух	927
Півн.-зах. укр. землі	836	Тваринність	385
Письменство	772	Театр (історія)	509
XI-XV вв.	772	Українська філіялія	993
XV-XVIII вв.	780	Усна словесність	530
XIX-XX вв.	786	УСРР (Наддніпрянина під вла-	
Літературна критика	801	[дою большевиків]	743
Право	882	Фізична географія	363
Доба гетьманату 1918	891	Фізичне виховання	991
Доба УНР	889	Фінанси України	958
ЗУНР	892	Церква	896
Княжа доба	882	Автокефалія укр. правосл. Церкви	925
Козацька доба	887	Католицька Церква	896
Лит.-руська доба	885	Православна Церква	914
УСРР	893	Шкільництво	841
Праісторія	393	Історія школи до XIX в.	841
Бронзова доба	403	Буківина	875
Доба мандрівок народів	407	Високе шкільництво в Галичині (змаган-	
Енеоліт	401	[ня в XIX-XX в.]	879
Залізна доба	404	Галичина від 1772	860
Княжа доба	408	Закарпаття	874
Мезоліт	397	Кубань	859
Неоліт	398	Наддніпрянина XIX-XX вв.	848
		Півн.-зах. землі від 1916. р.	878

Україна, назва багатьох укр. час.: 1) міс. у Києві 1907, замість „Київ. Старина“; 2) тижневик у Чернівцях 1913-14; 3) наук. тримісячник українознавства за ред. М. Грушевського; вид. 1914 та 1917-18 Укр. Наук. Т-во в Києві, від 1924-30 іст. секція ВУАН; припинений більш. владою й відновлений 1933 без участі Грушевського та в душі ворожому до нього; 4) тижневик у Яссах 1917, орган Укр. Комітету рум. фронту рос. армії, за ред. А. Терниченка, опісля П. Ковжуна та П. Фурси; 5) місячник у Вінніпегу 1918, за ред. О. Сушка; 6) неперіодичний час. у Жовкві 1918-19; 7) денник у Києві 1919, орган соціалістів-самостійників; 8) денник армії УНР, виходив за чергою в Умані, Вінниці, Проскуріві, Кам'янці, Станиславові та Коломиї 1919-20.

Українбанк, 1) Всеукраїнський Кооперативний Банк у Харкові, кредитова кооп. установа, об'єднює рад. кооперативи; 2) в Галичині й на Волині: повітові кредитові кооперативи вищого ступня, об'єднює їх Центробанк — усіх б. 100.

Українка Леся, вл. Косач Лариса, по чоловіку Квітка, визн. укр. письм. (1871-1913), донька Олени Пчілки, небога М. Драгоманова, член укр. соц. гуртків 90 рр. у Києві; збірки поезій „На крилах пісень“, „Думи і мрії“, „Відгуки“; драм. поеми („Вавилонський полон“, „На руїнах“, „Кассандра“, „Орґія“ й ін.) і поеми, здебільша з чужого середовища, символістичні, на сусп.-нац. теми: „Лісова пісня“, „Руфін і Прісцилла“, „Камінний господар“ та ін., вис. мист. вартості; діяльогі, оп., переклади, літ.-критичні та публіцистичні статті.

Українофіл, прихильник укр. руху, симпатик українства.

Українофілство, назва течії в історії укр. руху в кол. Росії від пол. XIX в. Українофіли не ставляли собі укр. політ. цілей, а обмежувалися на зберіганні та вивченні укр. нар. культури (мови, усної творчості, театру, тощо), поклавши на цьому полі вел. заслуги; а так були вони звичайними рос. інтеліґентами, часто й рос. патріотами, послугувалися між собою і в родині рос. мовою. Зі зростом тзв. свідомого українства, себто укр. політ. руху, гол. від 90-х рр. XIX в. у-во починає щораз більше занепадати, уступаючи місце цьому останньому.

Українська Академія Мистецтва, заснована в Києві 1917 за почином М. Грушевського та І. Стешенка; перший ректор Ю. Нарбут; від 1923 Мист. Інститут.

Українська Академія Наук, гл. Всеукр. Академія Наук.

У. З. Е. III.

Леся Українка.

Українська Бесіда, укр. касинові т-ва у Галичині, за почином Львова, де засноване як „Руська Бесіда“ 1861, заходом Ю. Лаврівського; 1864-1923 львівська Б. удержувала укр. театр; від 1929 Укр. Бесіда.

Українська Бібліотека імені С. Пелюри, заснована в Парижі 1929, має архів укр. визвольної боротьби.

Українська Видавнича Спілка, гл. Українсько-руська Видавнича Спілка.

Українська Військова Організація, таємна нац.-рев. організація в Галичині від 1922.

Українська Галицька Армія, УГА, армія ЗУНР, повстала з поч. XI 1918, до XII 1918 була в стані формування. Спершу складалася з груп різної сили: Північ, Яворів, Схід, Старе Село, Наварія, Південь I і II, Хирів і Лютовиська, куди входили окремі курені й сотні, звані здебільша іменами командантів, або від місця походження. Зреорганізована I 1919 складалася з трьох корпусів (гл. Перший, Другий, Третій корпус, Обласна Команда), поділених на 12 піхотних бригад: 1. УСС, 2. коломийська, 3. бережанська, 4. золочівська, 5. сокальська, 6. равська, 7. львівська, 8. самбірська, 9. унівська, 10-а, 11. стрийська і 12. гірська; по червневій офензиві 1919 з 8 нових піхотних бригад зорганізовано IV корпус (ком. ген. Гембачів, начальник бували полк. Какурін) і V корпус (ком. полк. Гриць Косак), але підчас відвороту за Збруч їх розв'язано; літом 1919 зорганізовано ще кінну бригаду. В склад одної бригади входили, крім 4-6 куренів піхоти, 4-8 батарей артилерії, сотня кінноти, відділи технічні, зв'язкові, санітарні й поставання. Летунські частини підлягали безпосередньо Нач. Команді УГА. Чисельність армії: 18 XI 1918 б. 25.000 багнетів і шабел (харчовий стан подвійний) і 40 гармат; I 1919 б. 70.000 людей і 60 гармат, улітку 1919 разом із новозформованою Командою Етапу б. 100.000 людей, 160 гармат, 550 кулеметів і 20 літаків. Зв'язкових, технічних і летунських засобів було спочатку дуже мало. Командування армії гл.: Центр. Військ. Комітет, Генеральна Команда, Начальна Команда УГА. Команданти: полк. Д. Вітовський, полк. Г. Стефанів, генерали: Омелянович-Павленко (старший), М. Греків, М. Тарнавський, О. Микитка й полк. Вітошинський. Начальники булав: майор С. Горук, полк. Мішковський, полк. Шаманек, полк. Ціріп. По евакуації Львова 21 XI 1918 усталився в XII 1918 укр.-поль. фронт на лінії Сокаль-Рава-Жовква, кругом Львова, через Городок - Судову Вишню-Перемисьль-Хирів-Лютовиська і з невеликими змінами втримався до 14 V 1919, коли наслідком поль. прориву під Самбором і Ціридем почався відворот УГА на схід; перемоги під Чортковом (8 VI 1919) і Бережанами й Золочевом (18-22 VI 1919) УГА не могла використати через брак стріливи й мусіла відступити за

Збруч 16 VII 1919, де почала наступ на більшовиків, що завершився добуттям Коростеня і Києва 30 VIII 1919; IX-X 1919 війна з армією Денікіна, з яким знищена тифом УГА заключила XI 1919 договір. По відвороті Денікіна більшовики зорганізували з виздоровців УГА — ЧУГА в I-III 1920, замінивши корпуси УГА на бригади, а бригади на полки. Вислана на противоль. фронт ЧУГА — зриває 24 IV 1920 з більшовиками, щоби злучитися з Дієвою Армією УНР. Це довело до ліквідації УГА. Частина попала в поль. табори, частина вступила в ряди Дієвої Армії, гол. Херсонської дивізії, й VIII 1920 пробилася на Закарпаття, де чехи її інтернували.

Українська Господарська Академія, в Подєбрадах, гл. Господарська Укр. Акад.

Українська Громада, 1) двотижневик, орган організації „Оборона України“ у Нью-Йорку 1923-27 та 1930-31; 2) тижневик, у Лудьку 1926-29.

Українська Демократична Партія, УДП, заснована 1905, політ. організація старшого укр. громадянства на В. Україні, об'єднаного передтим у тзв. громадах Укр. Безпартійної Організації; програма як у рос. конституційно-демократичної партії („каде-тів“), із додатком автономії України з окре- мим соймом; 1906 по з'єднанні з Укр. Радикальною Партією — прибрала назву „Укр. дем.-радикальної партії“.

Українська Демократично-Радикаль- на Партія, УДРП, повстала 1906 зі злуки дем. та рад. партії, об'єднувала перед революцією 1917 більшу частину вел.-укр. інтелігенції; підчас виборів до I і II Держ. Думи провела своїх кандидатів, що засну- вали окремі думські укр. громади; легаль- ний орган денник „Громадська Думка“, опісля „Рада“ (1906-14). В часі реакції, від 1908 перетворилася на ТУП, за революції відновлена під назвою „Спілка укр. авто- номістів-федералістів“, що в-осени 1917 перетворилася в Укр. Партію Соціалістів-Федералістів; орган „Нова Рада“, гол. діячі С. Єфремов, А. Ніковський та ін.

Українська Демократично-Хлібороб- ська Партія, УДХП, заснована в Лубнях V 1917 за почином С. Шемета, обстоювала право серед земельної власности; 1918 були в неласці у гетьмана; на еміграції 1920 деякі діячі УДХП утворили Укр. Союз Хліборобів-державників.

Українська Держава, урядова назва В. України за П. Скоропадського.

Українська Думка, щоденник у Львові 16 X-13 XI 1920, замість „Діла“.

Українська Захоронка, т-во для ма- теріальної допомоги, захисту й пед. нагля- ду убогої укр. дітвори дошкільного віку, засноване у Львові 1902.

Українська Католицька Народня Партія, УКНП, політ. організація україн- ців-католиків, основана 1930 у Львові, від 1932 Українська Народня Обнова.

Українська Католицька Організація, УКО, гл. Укр. Христ. Організація.

Українська Комуністична Партія, зорганізована М. Ткаченком 1920 з лівих укр. соц.-дем. та укр. соц.-рев.; під нати- ском більш. влади мусіла злитися з КП(б)У; 1921-22 у Відні була під головуванням В. Винниченка; закорд. група УКП видавала час. „Нова Доба“.

Українська Книжкова Палата, уста- нова для реєстрування друкарської про- дукції на Україні, від 1918 у Києві під на- звою „Гол. Книжна Палата“, від 1922 у Харкові; видає „Літопис укр. друку“.

Українська Народня Обнова, УНО, гл. Українська Католицька Народня Партія.

Українська Народня Оборона, УНО, таємна укр. організація, заснована 1906; під гаслом „Самостійна Україна“ організувала шир. маси для збройного повстання проти Росії; 1909 зліквідована поліцією.

Українська Народня Партія, скоро- чено НУП, або УНП, націоналістична ор- ганізація, заснована 1900 групою кол. членів РУП; стояла за самостійну укр. державу під гаслом „Україна для українців“; іде- ольоґом був М. Міхновський; 1905 вид. у Львові час. „Самостійна Україна“ й кіль- ка брошур, підчас революції 1917 злилася з Укр. Партією Соціалістів-Самостійників.

Українська Народня Поміч, ам.-укр. допомогове т-во, основане 1913 у Мікізрак- сі в ЗДА; від 1921 у Пітсбурґу; орган „На- роднє Слово“.

Українська Народня Республіка, наз- ва укр. держави на Наддніпрянщині в 1917-20; УНР у федеративному зв'язку з Росією проголосила Центр. Рада 3-им універсалом 20 XI 1917; 4-ий універсал Центр. Ради 22 I 1918 проголосив УНР самостійною, суве- ренною державою; за гетьманщини назву УНР заступлено назвою Українська Держава, за Директорії відновлено УНР.

Українська Народня Республікан- ська Партія, заснована I 1918 у Києві, від- кидала федерацію з Росією й клясову бо- ротьбу.

Українська Народня Трудова Партія, назва гал.-укр. нац. дем. партії в 1919-25.

Українська Наукова Асоціація, наук. т-во в Празі, засноване 1932 для досліджу- вання культури, техніки, природи, еконо- міки України.

Українська Національна Рада, засно- вана 18 X 1918 у Львові, для виконання права самоозначення австр.-угор. україн- ців; складалася: а) з укр. членів Палати Панів австр. Держ. Ради; б) з укр. послів до австр. Держ. Ради з Галичини й Буковини; в) з укр. послів краєвих соймів; г) з відпоручників партійних організацій з усіх укр. країв, по три від кожної партії. Від XI 1918 була парламентом ЗУНР; пер- ший президент К. Левицький, опісля Є. Пе- трушевич; VI 1919 Н. Рада передала остан- ньому, як диктаторові, свої уповноваження.

Українська Нива, тижневик угодного напрямку, 1926-27 у Варшаві, від 1928 в Луцьку.

Українська Партія Праці, УПП, гал. політ. партія, заснована 1927, ідеологічне продовження тзв. незалежної групи укр. Трудової Партії; беззастережне підтримування Євгена Петрушевича; політ. напрямок радянське фільство; органи — тижневики „Рада“ й „Праця“.

Українська Партія Самостійників Соціалістів, УПСС, заснована підчас революції 1917 в Києві, стояла за негайне проголошення самостійності України й гол. увагу звертала на організацію укр. війська; гол. діячі: І. Луценко, І. Липа, Ол. і П. Макаренки, Ол. Степаненко та ін.

Українська Партія Соціалістів Революціонерів, УПСР, зорганізувалася на В. Україні по останній революції 1917; 16 IV 1917 відбулися установчі збори партії, яка, спираючися на „Селянську Спілку“, швидко стала найвпливовішою й найчисленнішою, відіграла вел. ролю в „Центр. Раді“, де до неї прилучився М. Грушевський. В ділянці земельній УПСР висувала гасло націоналізації землі, в національній — спершу лише нап.-територіальну автономію України. В I 1918 влада перейшла до рук с.-р.-ів (кабінет В. Голубовича); IV 1918 партія розпалася й ліва течія, тзв. інтернаціоналісти, пізніше прозвані боротьбістами від їх органу „Боротьба“, захопили в свої руки Центр. Комітет і усунули з партії правих, які зорганізувалися окремо (тзв. „центр. течія“). Боротьбісти згодом перейшли через УКП до КПБУ, а централісти брали участь в боротьбі з більшовиками, за Директорії належали до уряду УНР, врешті опинилися на еміграції. Гол. діячі: М. Ковалевський, Ол. Севрюк, М. Шраг, М. Чечель, М. Шаповал, Н. Григорій, І. Лизанівський та ін.; гол. органи: „Народна Воля“, „Боротьба“, „Трудова Громада“.

Українська Партія Соціалістів-Федералістів, гл. Укр. Дем. Радикальна Партія.

Українська Політехнічна Школа, тайна вис. школа у Львові, повстала восени 1921 з укр. політехн. курсів, заснованих на весні 1921, й існувала до 1925; обіймала тільки студії з обсягу двох перших років.

Українська Православна Автокефальна Церква, незалежна від московської церковної зверхності, утворена в Києві 1921 на всеукр. церк. соборі, який вибрав кандидатів на єпископів і двох із них висвятив у Софійському соборі, а вони вже висвятили й інших, разом 27 єп.; один із них, єп. Василь Липківський став митрополитом кив. та всієї України. УПАЦ швидко поширилася по всій Україні (орган „Церква й Життя“), але 1930 мусіла „самозліквідуватися“ через терор більш. влади, яка спочатку піддержувала проти неї моск. синодальну церк. організацію, тзв. „Укр. автокефальну церкву“; на чолі

цієї останньої стояв ворог українства харківський митрополит Пімен. УПАЦ існує досі в Америці; на чолі архієп. Іван Теодорович.

Українська преса, гл. Преса на Україні.

Українська Радикальна Партія, 1) найстарша гал.-укр. політ. партія, заснована у Львові 1890 під назвою „Русько-укр. радикальна партія“ заходом І. Франка, М. Павлика, Вол. Охримовича, Є. Левицького, В. Будзиновського, М. Ганкевича та ін., для організації сел. мас і міського робітництва на основі драгоманівського соціалізму; орган „Народ“ 1889-95, при ближчій участі М. Драгоманова й матеріальній помочі з В. України; від 1895 „Громадський Голос“. З кінцем 90-х рр. XIX в. більшість згаданих діячів покинули радикальну партію й дали почин двом іншим: соц.-дем. і нац.-дем.; на їх місце приходять згодом Л. Бачинський, І. Макух, О. Назарук та ін.; 1926 У. Р. П. об'єдналася з волинською організацією Укр. Партії Соц.-Революціонерів і перемінила назву на „Укр. Соц.-Радикальна Партія“, що від 1931 належить до II Інтернаціоналу. На чолі партії стоять тепер: І. Макух, К. Коберський, О. Павлів та М. Стахів; 2) політ. організація, заснована на поч. 1905 Б. Грінченком та ін.; 1905 видала у Львові свою платформу й низку популярних книжечок, вимагала автономії України у федеративній Росії; 1906 злучилася з Укр. Дем. Партією.

Українська Республіканська Капеля, заснована в Києві 1919 Директорією УНР під орудою Ол. Кошиця для пропаганди укр. пісні за кордоном; у 1919-23 концертувала по гол. краях Європи та ЗДА.

Українська Соціал-Демократична Партія, заснована 1899 у Львові заходом М. Ганкевича, Р. Яросевича й ін.; органи: „Воля“ (1900-7), „Земля й Воля“ (1906-12); 1911-14 розкві на тлі відносин до П. П. С. і становища укр. робітників у професійних організаціях; опозиція видає свій орган „Вперед“ (1911-13); 1918-22 розріз УСДП: „Вперед“ виходить як денник; 1924 поль. влада наслідком опанування партії комуністами ліквідує УСДП та її освітнє т-во „Воля“, що існувало від 1903; після цього повстала укр. соц. дем. група „Вперед“ із органом тої самої назви та з т-вом „Робітнича Громада“ замість т-ва „Воля“; 1928 відновлено й саму партію.

Українська Соціалістична Демократично-Робітничка Партія, УСДРП, повстала XII 1905 з РУП, по прийнятті останньою соц.-дем. програми; обстоєє послідовно принцип парламентарної демократії проти диктатури зправа чи зліва; за Центр. Ради й Директорії представники УСДРП стояли на чолі уряду (В. Винниченко, С. Петлюра й ін.); гол. орган „Робітнича Газета“; від 1919 УСДРП належить до II Інтернаціоналу; ліве крило, тзв. незалежники, прийняли I 1919 рад. платформу, 1920 склали „Укр.

Комун. Партію (орган „Червоний прапор“), яка увійшла до КПБУ.

Українська Соціалістична Партія, заснована 1900 Богданом Ярошевським на зразок Поль. Соц. Партії; терен діяльності Правобережжя; 1901-2 час. „Добра Новина“; VI-XII 1903 була в злучі з РУП.

Українська Соціалістично Радикальна Партія, скорочено: УСРП, гл. Укр. Радикальна Партія.

Українська Спілка воєнних інвалідів, організація інвалідів кол. армії УНР на еміграції у Польщі, заснована XI 1920 у Каліші, до XII 1926 мала назву „Всеукраїнська спілка військових інвалідів“.

Українська Ставка, денник, вид. Гол. інформаційне бюро армії УНР 1918-19 в Києві, опісля в Вінниці.

Українська Студія пластичного мистецтва, в Празі, заснована 1923 як вища мист. школа з 4-літнім курсом; майстерні: малярська, різьбарська і графічна.

Українська Трибуна, денник, за ред. Ол. Салковського в Варшаві 1921-22.

Українська Федеративно-Демократична Партія, організація помірковано-поступових укр. кэл, заснована 1918 в Києві; стояла за перетворення рос. держави на федерацію автономних країв, свого роду спілку земств, проєктовану колись М. Драгомановим; гол. діячі: В. Науменко та ін.

Українська Хата, міс. у Києві 1909-14, за ред. М. Шаповала та П. Богацького.

Українська Християнська Організація, УХО, заснована у Львові 1925, як аполіт. організація українців-католиків для перевиховання укр. громадянства в кат. дусі та боротьби з сектантством і більшовизмом; 1926 дала почин до оснування час. „Нова Зоря“ та в-ва „Бібліотека УХО“; основник і перший голова о. Т. Галуциньський; 1930 перемінила назву на Українська Католицька Організація (УКО).

Українська Центральна Рада, гл. Центральна Рада.

Українська Школа, укр. пед. т-во на Буковині, первісно „Руска Школа“, заснована в Чернівцях 1887, перейменована на Укр. Школу 1910; до 1914 12 філій; 1910-22 утримувала укр. жіночу семінарію й дитячі захисти, видавала шк. підручники.

Українське Бібліографічне Товариство, в Одесі від 1925; „Записки“ від 1928.

Українське Воєнно-Історичне Товариство, засноване 1926 в Каліші, збирає, опрацьовує й видає воєнно-іст. матеріали з визвольних змагань України: „Бібліотека Укр. Воєнно-Іст. Т-ва“, збірник „За Державність“.

Українське Гігієнічне Товариство, т-во для пропаганди основ гігієни, у Львові від 1929; туберкульозний диспансер і спортова порада у Львові; опікується кліматичною стацією для середньошк. молоді б. Підпотога, уладжує курси, вистави, виклади.

Українське Історично-Фільмологічне

Товариство в Празі, засноване 1923 для розроблення історії й фільмології та близьких до них наук; видає „Праці“, „Справоздання“, тощо.

Українське Красве Товариство охорони дітей і опіки над молоддю, засноване у Львові 1917; 20 філій і 4 секції: опіки над молоддю, вид., бібліотечну й Укр. Порадню Матерей, що удержує амбулаторії.

Українське Лікарське Товариство, у Львові, станове т-во лікарів-українців засноване 1911; видає „Лікарський Вісник“.

Українське Народне Мистецтво, жіноча пром. кооператива, у Львові від 1922, видає журнал „Нова Хата“.

Українське Наукове Товариство в Києві, засноване 1907 за почином і провідом М. Грушевського на зразок НТШ. вид. час. „Записки“, „Україна“ (орган іст. та фільол. секцій), збірники секцій, „Етногр. Збірник“. За більшовиків прилучене до ВУАН і його іст. видання продовжував М. Грушевський до 1930 в межах іст. комісії ВУАН.

Українське Національно-Демократичне Об'єднання, УНДО, зах.-укр. політ. партія, повстала 11 VII 1925 зі злучки обох крил Української Трудової Партії, тзв. незалежної групи (засаднича негация, підпорядкування краю закорд. центрів) та тзв. групи „Діла“ (органічна праця, підпорядкування закорд. акції красвому центрів); органом незалежників був „Наш Прапор“, органом ділової групи — „Діло“; третьою групою, що приступила до об'єднання була „Укр. Партія Нар. Роботи“ (тзв. „Заграва“, від назви партійного органу). Голова УНДО Д. Левицький. Програма УНДО, оперта на ідеології соборности й державности, демократична, проти комуністична. Боротьба у соймі і на міжнар. терені за виконання Польщею її міжнар. зобов'язань. Організаційна схема: повітові нар. комітети (з'їзди); найвища установа — конгрес партії, тзв. Народній З'їзд щодва роки, вибирає Центр. Комітет із 41 членів; агенди веде езекутива і президія. Офіційний орган — тижневик „Свобода“, півофіційний „Діло“. Гл. Націонал-демократична партія.

Українське Педагогічне Товариство, спершу Руське Т-во Пед., гл. Рідна Школа.

Українське Правниче Товариство, професійна організація укр. правників: 1) у Києві 1918; 2) у Полтаві 1917-19; 3) у Празі, засноване 1923, спілка укр. правників-емігрантів; фахові видання, відчити.

Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання, гл. Сельроб.

Українське Слово, 1) денник у Львові 1915-18, орган нац.-дем. опозиції; 2) орган гетьманський, двічі на тиждень у Берліні 1921-22.

Українське Телеграфне Агенство, зорганізоване за Скоропадського 1918, підлягало міністерству внутр. справ, директо-

ри: Дм. Донцов, за Директорії Вол. Калинович; за більшовиків скасована.

Українське Технічне Товариство, укр. т-во для плекання техн. наук та оборони станових інтересів укр. інженерів, у Львові від 1908; орган „Технічні Вісти“.

Українське Товариство допомоги емігрантам із України та їх родинам, засноване у Варшаві 1921, подає матеріальну й моральну поміч надніпрянській еміграції; філії в Тарнові, Каліші (має Дім Емігранта, друкарню й видавництво „Чорномор“), у Львові (видає календар-альманах „Дніпро“ від 1923) та Ченстохові (утримує правосл. церкву).

Українське Товариство допомоги інвалідам у Львові, засноване 1921, для допомоги інвалідам УГА та армії УНР; удержує інвалідські робітні (взуття, одягу, тощо); власний дім у Львові.

Українське Товариство Прихильників Книги в Празі, засноване 1927, видає час. „Книголюб“.

Українське Товариство Прихильників Мистецтва, засноване у Львові 1930, для морального й матеріального підтриму укр. мистців; допомоги, вистави, видання.

Українське Фотографічне Товариство, УФОТО, засноване у Львові 1930, гуртує укр. фотоаматорів, улаштовує вистави.

Український Архив, спершу Українсько-Руський Архив, вид. Іст.-філ. секції НТШ від 1906.

Український Високий Педагогічний Інститут ім. Драгоманова, в Празі, гл. Педагогічний Укр. Вис. Інститут.

Український Військовий Генеральний Комітет, вибраний на 1. Всеукр. Військ. З'їзді для організування укр. військ. частин; голова С. Петлюра, члени: В. Винниченко, ген. Іванов, полк. Капкан, др. Луценко, М. Міхновський, та ін.; УВГК увійшов у склад Центр. Ради й опісля перетворився на Ген. Секретаріат Військ. Справ.

Український Військовий Клуб ім. П. Полуботка, заснований у Києві IV 1917, об'єднував укр. діячів, що стояли за негайним відділенням України від Росії та утворенням самостійної та суверенної укр. держави; провідником клубу був М. Міхновський.

Український Вістник, 1) денник у Львові 25 I—29 IX 1921 замість „Діла“; 2) неперіодичний час. у Празі-Подєбрадах 1925.

Український Голос, 1) тижневик, у Вінніпеґу від 1910; 2) денник, орган Держ. Секретаріату ЗУНР, у Тернополі 1918-19; 3) тижневик, у Перемишлі 1919-32.

Український Горожанський Комітет, установа, заснована у Львові при кін. XI 1918 для опіки над укр. політ. та культ. справами; існував до 1923 й длівся на секції: самаританську, запомогову, правової оборони, шк. та госп.; голова Ст. Федак.

Український Громадський Видавничий Фонд у Празі, вид. засноване 1923 з почину Укр. Гром. Комітету для видавання книжок із різних галузів знання.

Український Громадський Комітет у Празі, гл. Громадський Укр. Комітет.

Український Емігрант, двотижневик Т-ва опіки над укр. емігрантами у Львові, від 1927.

Український Інститут Громадознавства в Празі, гл. Соціологічний Інститут 2)

Український Інститут Марксизму-Ленінізму, заснований в Харкові 1922, для вивчення творів Маркса й Леніна й прикладення їх поглядів у наук. студіях загалом; журнал „Під прапором марксизму“.

Український Історичний Кабінет, заснований у Празі 1931, під кермою Я. Славіка; збирає матеріали для наук.-дослідчої праці над історією України.

Український Католицький Союз, УКС, організація, заснована 1931 за починком митр. А. Шептицького; мета: „запевнити кат. вірі й моралі належне ім місце у прилюдному житті й підтримувати всебічний розвиток укр. народу в христ. розумінні“.

Український Легіон, гл. Укр. Січові Стрільці.

Український Медичний Архів, орган Мед. Секції Харків. Наук. Т-ва, наук.-дослідчих установ Укрнауки та харків. Мед. Інституту, від 1927.

Український Медичний Вістник, неперіодичний мед. час., видає Спілка укр. лікарів у Празі в 1923-25.

Український Народний Союз, найстарше ам.-укр. допомогове т-во, основане 1894 в Шамокині як „Руський Нар. Союз“; від 1911 у Джерзі Ситі; орган „Свобода“.

Український Народний Союз у Франції, спілка укр. емігрантських організацій, заснована з почину ген. М. Капустянського в Парижі 1932, стоїть на платформі самостійности й соборности укр. земель.

Український Народний Театр ім. І. Тобілевича, в Станиславові, від 1908, до 1928 аматорський театр, від 1 IX 1928 фаховий красвий театр.

Український Науковий Інститут, наук. установа для підтриму студій над українознавством: 1) у Берліні, заснований 1926 з почину гетьманського „Укр. т-ва для допомоги емігрантам“ та утримуваний заходом „Verein-у zur Förderung der ukrainischen Kultur und Wissenschaft“, з нім.-укр. кураторією на чолі; директори: Д. Дорошенко (до 1930), І. Мірчук та З. Кузеля (від 1930); органи: „Abhandlungen“ та „Mitteilungen“ і окремі видання; 2) у Варшаві, заснований 1930 при міністерстві віроповідань та освіти; складається з членів звич., що творять Наук. Колегію, та надзвичайних; директор Ол. Лотоцький; серія наук. видань п. н. „Праці“; обидва інститути мають теж за ціль познайомити

чужинців із укр. наукою, тому влаштовують відчити й виклади.

Український Науковий Інститут Книгознавства, заснований 1922 у Києві; 1923-30 час. „Бібліологічні Вісті“.

Український Науково-Дослідчий Інститут, назва установ в УСРР, що по заведенні ІНО перейняли, поруч науково-дослідчих кафедр, ролю кол. університетів; це звич. сполука кількох наук. кафедр, пр. у Харкові: у н.-д. і географії й картографії, біохемічний, мат. наук, педагогіки, патолого-анатомічний та ін.; у Дніпропетровському фізико-хем. ітд.

Український Національний Союз, повстав у Києві VIII 1918 з поширення Укр. Нац. Держ. Союзу представниками УСДРП, УПСР та ін. організацій; УНС, хоч стояв у опозиції до гетьманського уряду, проте переговорював зі Скоропадським, стараючися спонукати його до зміни внутр. політ. курсу й передачі влади в укр. руки. По проголошенні гетьманом федерації України з Росією УНС ухвалив повстання проти гетьмана й 13 XI вибрав Директорію для керми повстанням. Після повалення гетьманщини УНС розв'язався. Головами УНС були А. Ніковський, В. Винниченко, М. Шаповал.

Український Національно - Державний Союз, 1) укр. політ. організація, основана в Києві V 1918, як блок отсих партій та організацій: УПСС, УПСФ, Укр. Трудової Партії, УДХП, Об'єднаної Ради Залізниць України й Поштово-Телеграфної Спільки; мета: рятувати укр. державу перед москалями, що забрали владу на Україні; з початком VIII УНС переорганізувався в Укр. Нац. Союз; 2) нац.-політ. організація з представників усіх велико-укр. і гал.-укр. партій, крім соц.-дем., заснована 1919 у Кам'янці для консолідації укр. громадянства на ґрунті держ. будівництва; основник і голова М. Корчинський.

Український Пасічник, місячники: 1) у Тернополі 1914; 2) вид. Т-ва „Сільський Господар“ і кооп. „Рій“ у Львові від 1928.

Український Прапор, тижневик, опісля двотижневик, орган Диктатури ЗУНР 1919-23 у Відні, від XI 1923 у Берліні.

Український Робітничий Союз, ам.-укр. допомогове т-во, основане 1911 у Скраттоні в ЗДА як „Руський Нар. Союз“; орган: „Народна Воля“.

Український Січковий Союз, гл. Січ 1).

Український Союз Хліборобів Державників, гл. Укр. Дем. Хліборобська Партія.

Український Скиталець, двотижневик, орган військ. еміграції ЗУНР, 1920-23 в Ліберці, Йозефові, вкінці у Відні.

Український Стрілець, 1) неперіодичний військово-культ. освітній час., 1920-21 в Бердичеві, Києві й Александрові Куявському; 2) орган УГА, півмісячник, у Нім. Яблонному 1920-21; 3) гл. Стрілець.

Український Студент, укр. студентський журн.: 1) у Спб. 1913-14; 2) у Празі 1920. 1922-9.

Український Студентський Союз, організація студентів вис. шкіл у Львові, заснована 1909, існувала до війни, вид. час. „Молода Україна“.

Український Сурмач, час. для вояцтва УНР у таборах у Каліші-Щипюрно, двічі на тиждень 1922-23.

Український Театральний Музей, заснований 1926 у Києві при ВУАН, збирає й вивчає матеріали до історії минулого й суч. укр. театру; основу збірк. музею дали збірки заснованого 1923 театр. музею при театрі „Березіль“, передані до ВУАН влітку 1926.

Український Університет, гл. Університет.

Український Філіателіст, місячник у Відні за ред. Ів. Турина від 1925.

Український Хлібороб, орган „Укр. Союзу в Бразилії“, тижневик в Уніон де Вікторія, Парана від 1924.

Український Центральний Галицько-Буковинський Комітет допомоги жертвам війни, у Києві 1917-18 при Центр. Раді для матеріальної, моральної й правної допомоги австро-угор. українцям, вивезеним рос. владою, полоненим та втікачам.

Український Центральний Комітет у Польщі, укр. політ. організація, заснована у Варшаві 1921 для всебічної опіки над еміграцією УНР; відділи у Львові, Станіславові, Кракові, тощо.

Український Червоний Хрест, гл. Червоний Хрест.

Українські Вісти, 1) денник у Тернополі 1919; 2) двотижневик у Парижі 1926-29, орган „зміновіхівців“.

Українські громади, безпартійні організації українців перед утворенням партій; почали творитися на Наддніпрянщині в 50-60 рр.; найстарші: в Спб., в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі; по університетських містах були й окремі громади високошкільної молоді; від 90 рр. XIX в. почали творитися громади й по серед. школах; після першої революції місце громад заступили укр. клуби, а подекуди „Просвіти“; в Галичині організації молодого народовецького руху, що їх творила шкільна молодь — середньошкільна й університетська; з кінцем 60 і поч. 70 рр. ролю громад переймають статутіві студентські т-ва (1868 віденська „Січ“, 1870 Академічна Бесіда, Акад. Кружок, 1871-82 Дружний Лихвар ітд.).

Українські Робітничі Вісти, комуністичний орган у Вінніпеґу, тричі на тиждень, від 1919.

Українські Сілікати, орган Укр. Науково-Дослідного Інст. Сілікатної Промисловости в Харкові від 1927.

Українські Січові Стрільці, 1) організація для військ. вишколу членів, заснована при Укр. Січковому Союзі К. Трильовським у Львові 1913; до світової війни 94

товариств УСС; 2) УСС, Уеусуси, гал.-укр. військ.-фермації австр. армії в часі світової війни, утворена VIII Боевої Управи з стрілецьких товариств при „Січах“ та „Соколах“, доповнена численними охотниками; 3) IX вимарш зі Стрия в числі 3.000 на вишкіл в Закарпаття (Горонда й Страбичів), від кінця IX 1914 борються з москалями в Галичині; від весни 1918 на Катеринославщині й Херсонщині; X 1918 на Буковині й Хотинщині; XI 1918 у Львові, де творять основу УГА, з якою ділять дальшу долю. В 1914-15 УСС творили 2 курені піхоти й кіш (кадра), ком. спершу М. Галуцинський, опісля Гр. Коссака; 1915-16 ще й 1 сотня кінноти; 1916 творять „Укр. Легіон“ (Ukrainische Legion), у складі 2 куренів піхоти, вишколу й коша, командант підполк. Варивода; 1917 тільки один курінь піхоти, ком. Фр. Кікаль; з весною 1918 в групі архикн. Вільгельма (Василя Вишиваного), ком. сотн. О. Микитка; XI 1918 ком. Осип Букшований; XII 1918—II 1919 УСС творять групу Схід, від II 1919 I бригада УСС, ком. Осип Букшований; склад бригади: 1 полк. піхоти з 3 куренями—ком. З. Носковський, 1 гарматний полк з 4 батеріями—ком. от. Яр. Воввідка, 1 сотня кінноти—ком. четар Левко Лепкий.

Українські Щоденні Вісти, укр. комун. денник у Нью-Йорку від 1920.

Українсько-Руська Бібліотека, вид. Фільол. секції НТШ, від 1902.

Українсько-руська Видавнича Спілка, кооп. т-во, засноване у Львові 1899 заходом М. Грушевського, видало низку укр. і перекладних творів, у двох серіях „Літ.-наук. бібліотеки“ й окремо; 1905-14 та 1922-32 журнал „Літ.-Наук. Вістник“.

Українцев Ємельян, рос. дипломат XVII в., від 1676 керманіч тзв. посольського приказу, †1708.

Укрмет, гл. Управління української метеорологічної та гідрологічної служби.

Укулле, (гавайське) в суч. джезі рід гітари з чотирма струнами.

Улани, (лат.) рід легкої кінноти, заведе-

Однострій січ. стрільців I, зорганізованих в Укр. Січовому Союзі (сотн. К. Гутковський).

Однострій січ. стрільців II, зорганізованих при Пов. Січі у Львові.

ний уперше в Польщі (в поч. XVIII в.), опісля і в ін. европ. державах; тепер у. відрізняються від ін. родів кінноти лише назвою й одностроєм.

Уланів, м-ко бердичівської округи над Снивою, 3.000 меш.: 82% жидів, 18% укр.

Уланівський Гнат, корсунський полк. за П. Дорошенка.

Улашин (Ulaszyn) Генрик, поль. лінгвіст укр. роду, *1863, проф. унів. у Познані; праці з фонетики й фонології; високошкільний підручник староболг. мови.

Улашківці, м-ко в чортківському повіті, над дол. Стрипою, 2.100 меш.: 51% укр., 40% поляків, 9% жидів; монастир василіян, колись вел. ярмарка.

Улезко Микола, укр. педагог і письмен., *1876, переклад I частини Гетевого „Фавста“.

Улеоборг, Оулу (Uleåborg, Oulu), пристань у півн.-зах. Фінляндії над Ботнією затокою, 23.500 меш.

Улик, вулик, поміщення для бджіл; у давнину поміщували бджоли в видовбаних пнях, опісля в соломяних кошах, нарешті від XIX в. в особливих скриньках, відповідно уладжених для бджіл; бувають різні: укр. вулик, лежаки, стояки, поверхові, зложені й ін.

Уличі, давнє укр. плем'я, сиділо спершу над долішнім Дніпром, пізніше—між Богом і Дністром; із ним воювали кийв. кн.; в пам'ятниках називаються також угличі, улучі, улутичі.

Уліг (Uhlig) Віктор Карл, нім. геолог (1857-1911), гол. твори: „Будова й вигляд Карпат“, „Про тектоніку Карпат“ й ін.

Уліс, Улікс, пізніша гр. і рим. назва гр. казкового лицаря Одисея.

Однострій стрільців, зорганізованих у стрілецьких куренях при соколах (сотн. С. Горук).

Однострій укр. січ. стрільця з прапором.

Улуг Бег Мірза Могамед бен Сагроз, араб. астроном (1394-1449), збудував у Самарканді вел. обсерваторію (1440), де опрацьовано планетарні таблиці, що їх до Кеплера вважали за найдокладніші.

Улус, 1) в іст. значінні територія, що належала якомусь тюркському або монг. родові або родовому союзові; 2) територіально-адмін. одиниця в Якутській АССР і Комлицькій автономній області.

Ульнбургоото, давніше Урга, гол. м-о Монг. Республіки, 100.000 меш., лежить при важному торг. шляху Кіяхта-Калган (Китай).

Улянд (Umland) Людвіг, нім. письмен. (1787-1862), представник швабської школи; нар. пісні та балади, дослідник нім. заг.

Улькус, гл. Виразка.

Ульм, м-о в схід. Віртембергії, 58.000 меш., собор (зачатий 1377) із вежею 160 м. вис.; ст. міська бібліотека; споживча промисловість, 1805 погром австрійців.

Ульманіс Карльс, латвійський політик, *1877, агроном, голова „Селянського союзу“, 1918-19 предсідник першого нац. уряду Латвії, від 1920 член латв. союму, кількарізний міністер, 1925-26 і від 1931 прем'єр.

Ульофи, йольофи, мурина з Сенегалу; добрі воєки фр. армії.

Ульпіан (Ulpianus) Доміцій, визн. рим. правник (170-228), творець рим. абсолютнично-монархічної конституції.

Ульстер, гл. Півн. Ірландія.

Ульстер, (англ.) довге пальто, стягнене в пояс, від назви ірл. провінції.

Ультимат, (лат.) рішуче останнє домагання з загрозою; в міжнар. політиці: домагання, неприняття якого тягне за собою зрвання дипломатичних зносин або й війну.

Ультимо, (лат.) останній день місяця, коли треба платити рахунки, постачати крам, тощо.

Ультрамарина, (лат.) синька, блакитна фарба, яку раніше добували з лязуриту; тепер у. виробляють із каоліну, вугілля, соди й сірки при нагріванні; вживається як олійна й водяна фарба; у-юю підбарвлюють папір, крохмаль, цукор, білизну й т. ін.

Ультрамонтани, (лат. вл. „загоряни“, себто ті, що за Альпами, в Римі), прихильники ультрамонтанства.

Ультрамонтанство, (лат.) напрямок у католицтві, що хотів би всю владу в церкві передати папі; ревно пропаганда інтересів папи й церкви; взагалі клерикалізм.

Ультрафільтер, (лат.) фільтер (цідилко), що розділює кольоїдальні частинки різної величини.

Ультрафіялкові промені, гл. Дуговина.

Ультрачервоні промені, гл. Інфрачервоні промені, Дуговина.

Ульфіля, гл. Вульфля.

Ульштайн (Ullstein) Леопольд, нім. видавець (1826-99), оснував 1877 видавничу спілку, що крім книжок видає багато час.

Ульяницький Володимир, рос. правник, *1855, проф. міжнар. права на томських

унів.; „Нариси дипломатичної історії східного питання“, „Дарданелі, Босфор і Чорне море в XVIII в.“, та ін.

Ульянов, 1) Володимир, гл. Ленін; 2) Олександр, рос. революціонер (1866-87), брат Леніна, повшений за участь у замаху 1887 на царя Олександра III.

Ульяновськ, гл. Сібірськ.

Уманець, 1) М., псевдонім Михайла Комарова; 2) Пилип, сотник глухівський, прихильник Вас. Золотаренка, 1669 полк. ніженський, був на боці Многогрішного й Москви; 3) Федір, укр. правник (1841-1908), земський діяч на Поділлі й Чернівщині; монографія про гетьмана Мазепу, праці на теми нар. освіти.

Умань, гл. Гумань.

Умберто, король Італії, гл. Гумберт.

Умбра, (лат.) 1) темнокаштанова фарба; 2) дашок, кружок на лампу, щоби світло не вражало очі; тінило.

Умбри, ст.-італійський народ, підбитий римлянами з кінцем III в. до Хр.

Умбрель, другий місяць Урана, віддалений від планети 249.000 км.; час обігу 4 дні 3 години 28 минут.

Умбрійські діалекти, гл. Італійські діалекти.

Умичка, уведення жінки, первісний спосіб подружжя, знаний і досі в багатьох півдиких племен, і також у наших предків в доіст. часи.

Умлявфт (Umlauft) Фрідріх, австро-нім. географ (1844-1923), дир. „Уранії“ в Відні; гол. твір „Географія австро-угор. монархії“.

УМО, Українське Мистецьке Об'єднання, т-во укр. мистців, засноване 1928 в УСРР.

Умовний спосіб, гл. Спосіб.

Умовні речення, гл. Речення.

Умовність, гл. Відносність.

Уна, права пригожа Сави, 230 км. дов.

Унамуно Мігуель, есп. письмен., *1864; „Життя Дон Кіхота й Санчі“, „Трагічне почування життя“, „Нариси“, поезії, повісті.

Унанімізм, (лат.) літ. напрямок від 1909, з почину Жюльо Ромена; змалює психологію збирного, гуртового життя.

Унгар (Ungar) Карель Рафаель, чес. бібліограф (1743-1807), історик чес. бібліотек та друкарень противник Дубровського.

Унгвар (Ungvár), мад. назва Ужгороду.

Ундервуд, (ам.) фабрична марка ам. пильної машини.

Ундеціма, (лат.) зложений інтервал, октава+кварт.

Ундіна, (нім.) русалка.

УНДО, гл. Укр. Нац.-Дем. Об'єднання.

Ундольський Вукол, рос. бібліограф і збирач пам'яток ст. літератури (1815-1864); „Хронологический указатель славяно-русск.

М. Унамуно.

книгь церковной печати, 1491-1864“, „Очерки славянорусской библиографии“.

Ундсет (Undset) Сіґрід, норв. письменниця, *1882; повісті: „Дженні“, „Христина, донька Лявранса“, „Оляф Авдунсен“; нагорода Нобеля 1928.

Ундуляція, (лат.) 1) хвилювання (світла, голосу); 2) гл. Ондуляція.

Унів, село перемишлянського повіту, 1200 меш., монастир студитів; друкарня, заснована 1647 єп. Арсеїєм Желіборським, існувала 1765-70 й випустила б. 60 дуже гарно виконаних видань.

Універсал, (лат.) маніфест, наказ, або грамота укр. гетьманів, поль. королів та Центральної Ради в Києві.

Універсалізм, (лат.) погляд, що обіймає цілий світ, або якусь широкую сферу; заг. всебічність, усесторонність.

Універсалії, (лат.) заг. поняття; гл. Номіналізм, Реалізм.

Універсаліст, (лат.) людина всебічного знання.

Універсальний, (лат.) всесвітній, всебічний, загальний.

Універсальний інструмент, астр. прилад визначувати геоґр. положення, гол. в часі подорожі.

Універсальний час, гл. Час.

Університет, (лат.) вис. прилюдна школа з різними відділами — факультетами, звич. не технічними: богословським, іст.-філ., мед., мат.-природничим. У. повстали на Заході в XII-XIII вв. (в Парижі, Больоні); на Україні роллю унів. грала Київ-могилянська акад. до перетворення її рос. владою на чисто дух. школу. Перші унів. на укр. землях повстали: 1784 у Львові, 1804 у Харкові, 1833 у Києві, 1864 в Одесі, 1875 у Чернівцях. На унів. на В. Україні викладава мова була рос. аж до революції 1905, коли повстали на короткий час, тзв. „явочним порядком“, себто без дозволу влади катедри укр. історії, мови й літ. По революції восени 1917 повстав у Києві окремих нар. укр. унів. з 1200 слухачами, перетворений Х. 1918 на державний поруч університету св. Володимира, другий держ. укр. унів. засновано тоді в Кам'янці; крім того повстав іст.-філ. факультет у Полтаві. За більш. влади унів.-и перетворено на тзв. ІНО, себто Інституту Нар. Освіти з кількома відділами, які 1929-30 розбито на окремі інститути (соц. виховання, професійної освіти, політосвіти, фіз.-мат. інститут, тощо). — На австрійським унів. у Львові й Чернівцях укр. катедри були здавна; на першому 4 укр. катедри на богословському відділі вже від 1848-49, укр. мови й літ. від 1849 (перший проф. Яків Головацький), 1862 — дві катедри на правничому відділі; перед війною всіх укр. катедр було 14; 1867-82 нім. викладава мова заступається польською. На черновецькому унів. від самого поч. була катедра укр. мови й літ. (Г. Онишкевич, опісля С. Смаль-Стоцький); пізніше ще

2 катедри на богословському відділі. По упадку Австро-Угорщини укр. катедри на обох цих університетах скасовано. З поч. 1921 зорганізовано у Львові для укр. молоді, що не мала вступу на поль. вис. школи, унів. курси, які восени перетворено на справжній унів., що існував до VI 1925 й найвищого розвіту досяг 1922-23, коли мав 65 катедр із 1014 слухачами; студії на цьому укр. унів. признавали закорд. унів. в ЧСР, Австрії та Німеччині до 1924; 1920 заснував „Союз Укр. Журналістів і Письменників“ Вільній Укр. Унів. у Відні, звідки перенесено його до Праги; складається він із 2 факультетів: права й сусп. наук та філософічного, розвіт у 1922-23 акад. р.: 874 студентів. В пол. XIX в. для поширення вищої освіти серед загалу, гол. серед селян і робітників, повстають тзв. вільні, народні або людові унів.; вперше в Данії 1844 за почином Грудтвіга, опісля в Німеччині 1871, Англії 1873, ЗДА 1874 і т. д.; це або (данський зразок) кількамісячні курси з бурсою для учасників або (англ. і ам.) „поширені унів.“ (University extension), себто загально доступні виклади при унів., або нарешті (австр. і нім.) „народні дома“ з вечірніми курсами“ та „спільноти праці“ чи „академії праці“, зорганізовані на унів. лад.

Універсум, (лат.) світ, всесвіт.

УНІК, гл. Укр. Наук. Інст. Книгознавства

Унікат, (лат.) єдиний предмет, що не має собі подібних; рідкий, незвичайний, виїмковий зразок.

Унікум, гл. Унікат.

Уніонізм, (лат.) змагання об'єднати частини в одну цілість.

Унісон, (лат.) одновзвук, одночасне звучання двох тонів однакової висоти.

Унітаризм, (лат.) політ. принцип, що спирається на з'єдненні верховної влади в державі в одному органі: в монархії — в руках монарха, в дем. ладі — в руках заступництва суверенного народу.

Унітарі, (лат.) гл. Антитринітарі.

Уніфікація, (лат.) з'єднання, об'єднання, зведення різних частин (явищ, фактів) до одної основи; у про дук ц і ї: зведення різноманітних виробів якоїсь галузі промисловости до небагатьох зразків.

Уніформ(а), гл. Однострій.

Унія, (лат.) злука; 1) у. політ., об'єднання двох або більше держав; буває: о с о б и с т а, коли дві держави об'єднані лиш особою володаря; у. реальна, рі ч е в а, якщо дві держави об'єднують крім особи володаря ще якісь спільні держ. установи: законодавні установи, військо, фінанси, закорд. політика, тощо. В житті укр. народу важна унія люблинська Польщі та Бел. князівства лит. 1569, гадацька унія 1658 України та Польщі; 2) у. церковна, об'єднання церков, гол. східної та західної, роз'єднаних 1054; першу у. зах. і схід. церкви довершено переходово в Ліоні 1274

(у. ліонська), опісля на трохи довший час у Фльоренції 1439 — у фльорентійська, де одним із важливіших її творців був київ. митр. Ісидор; берестейська унія 1596, що злучила частину укр. і білорус. церкви з Римом. Винищена рос. урядом, у зв'язку з поль. повстанням, на Правобережній Україні та Холмщині, заціліла церк. унія тільки в Галичині та Закарпатті. Останніми часами на півн.-зах. укр. землях під Польщею шириться за посередництвом папської комісії „Pro Russia“, без впливу гал.-укр. гр.-кат. духовенства, тзв. „унія схід. обряд“, що зберігає синодально-моск. обряд і стоїть під впливом поль. церкви та урядових чинників.

Уніяти, християни схід. обрядів, з'єднані з кат. церквою.

Уніятська церква, гл. Греко-католицька церква.

УНР, скорочення: Українська Народня Республіка.

Унру (Unruh) Фріц, нім. письмен., *1885; п'єси „Князь Людовік Фердинанд“, „Одне покоління“.

Унтервальден, швайц. кантон над Фірвальдштетським озером, 768 км.² і 32.000 меш.; розділений на 2 півкантони: Нідвальден і Обвальден; із кантонами Урі й Швіц дав основу незалежній Швейцарії.

Унтер-офіційр, унтер, (нім.) підстаршина в багатьох арміях.

Унція, (лат.) 1) $\frac{1}{12}$ аса; 2) аптикарська вага, 27 гр., 12-та частина фунта.

Унціяли, (лат.) букви заввишки 2 см., вживані на пам'ятниках; заокруглене старорим. письмо.

Унціліхт Йосип, рос. політ. діяч, *1879, більшовик, спершу член соціалдемократії Королівства Поль. і Литви, 1921-23 заступник голови Чека (ГПУ), 1925-30 заступник наркома військ. справ, від 1930 заступник голови Ради Нар. Господарства СРСР.

Упанішади, гл. Гіндуська філософія.

У-Пей-Фу, кит. генерал, *1873, від 1920 фактичний керманіч англофільського нанкінського уряду, 1924 розбитий Чан-Со-Ліном, від 1927 без впливу.

Упир, гл. Опир.

Уплави, гл. Білі уплави.

Уподібнення, гл. Асиміляція.

Управління української метеорологічної та гідрологічної служби, скорочено Укрмет, установа для мет. і гідрологічних дослідів України, заснована 1921 в Києві як Мет. Служба, 1927 з'єднана з Гідрологічною Службою наркомун земельних справ в одну устанovu.

Упсала, швед. м-о б. Стокгольму, 30.000 меш., собор (XIII в.) з гробницями Ліннея та Густава Вази, унів., заснований 1477.

Ур, столиця сумерійського царства, в півд. Халдеї, б. 3.000 до Хр., рідне місто Авраама; розкопки руїн відкривають цінні пам'ятки.

Ураган, гл. Гураган.

Ураз (Uterus), матиця, частина жіночих

полових органів, де розвивається плід; подібна до невеликої грушкі, вміщена в дол. частині черева; її дол. звужена частина, тзв. шия (cervix) всунена в гор. частину піхви; у. збудований із дуже сильних м'язів, що підчас вагітності сильно розростаються.

Уразова труба (Tuba uterina Fallopii), паристий вузенький прохід, що лучить ямину уразу з черевною яминою; кризь у. т. дістаються яєчка з яєчника до уразу.

Урал, 1) гори на гряниці Європи й Азії, 2.560 км. дов. і 70-250 км. шир., тягнуться з півночі (Пайхой) на південь (Мугоджари), підіймаються лагідно від заходу, й опадають досить круго на схід; діляться на півн., серед. (між Печорою й Уфою) і півд. У.; серед. вис. 500 м., найбільша 1.688 м. (Тельпосіс); у півд. частині багато лісу, в серед. багато копалин (золото, плітина, залізо); 2) також Я і к, ріка на гряниці Європи й Азії, 2.396 км. дов. і 206.000 км.² сточища, витікає з гол. хребта гір У., впливається дельтою до Каспійського моря; гол. притоки: Ор, Сакмара й Ілек.

Уральськ, м-о Рад. Казакстану над р. Уралом, 36.000 меш., торгівля хліборобськими та скотарськими продуктами, гарбарні та суконні фабрики.

Уральсько-алтайські народи і мови, заг. назва для угрофінів, тюрко-татарів, монголів, тунгузо-манджуриів і самоєдів, навіть японців. Споріднення мов тих народів тепер наука не признає.

Уран, (гр. міт.) вл. небо; бог неба, син Ереба (Пітьми) й Гаї (Землі) та її чоловік, батько Кроноса, титанів, кікльопів і гекатонхейрів (сторуких велетнів); володів світом перед Кроносом.

Уран (Uran, U), хем. первень, білий, дуже твердий металъ, в. т. 18,7, атомовий тягар 238,2; знаходиться в урановій смольняній руді, ураніті та ін. мінералах; у. і його солі — радіоактивні; вживають до фарбування скла на жовто.

Уран, планета сонячної системи; середня віддаль від Сонця 2870 міл. км., час обігу довкола Сонця 84 роки 6 днів, промір б. 50.000 км.; густота 0,23 земної, оборот довкола власної осі 10,75 годин; має 4 місяці: Аріель, Умбріель, Титанія й Оберон.

Уранізм, (гр.) чоловічий гомосексуалізм.

Уранініт, уранова смола, мінерал, окис урану з оловом (UO₂)₂ (UPb₂)₃; нирковатий чорний; найважливіша руда урану та радю; знаходиться в Норвегії та в Чехії (Яхімов); лише в малій кількості.

Ураніт, урановий лосняк, вапневий або мідевий фосфоран урану; радіоактивний.

Уранія, (гр. міт.) одна з 9 муз, опікунка астрономії, зображувана зі сфероїдою.

Уранова смола, гл. Уранініт.

Уранологія, (гр.) тепер астрономія.

Уранометрія, (гр.) вл. помір неба; зоряні каталоги й мапи, де зазначена ясність, барва й положення зір.

Урати, солі сечевої кислоти, нормальна складовина сечі; при подагрі відкладаються в тканинах, гл. Тофі.

Урбан, ім'я 8 пап: 1) У. I, св., 223-230, за переказом замучений за ціс. Олександра Севера; 2) У. II, 1088-99, розпочав хрестові походи вогненною промовою на соборі в Клермоні 1095; 3) У. IV, 1261-64, установив свято Божого тіла; 4) У. VI, 1378-89; через його суворе відношення до кардиналів останні вибрали другого папу, Климента VII, в Авініоні, та його не визнали Німеччина, Угорщина та Англія; 5) У. VIII, 1623-44, заснував колегію для пропаганди віри.

Урбанізація, (лат.) зріст міст і міського населення коштом села; оміщання, перейняття духом та інтересами міста.

Урбанізм, (лат.) характеристичні риси великоміського життя.

Урбанік Мартин, львів. будівельний майстер, провадив будову домініканського костела 1744-64; †1764.

Урбанович Олександр, коз. полк. у Новгороді Сіверському, воріг Москви, 1668 кошовий от. запорозький; 1671, як прихильник Дорошенка, вперто обороняв Кальник перед поляками; після упадку Дорошенка полк. димерських козаків під поль. опікою.

Урбар, (лат.) книга податків і зобов'язань кріпаків XV—пол. XIX вв.; на Закарпатті уряд управилив урбаріальну повинність 1772-8, при чому урбарі були видруковані мовами всіх народів Угорщини, між ними й по укр.; цінне джерело для пізнання сусп.-екон. становища селян та для історії укр. живої мови.

Урбіно, іт. м-о б. Ріміні, 20.000 меш., унів. (від 1671); місце народин Рафаеля.

Урга, гл. Улянбурторот.

Ургенс, (лат.) пригад щось негайно зроби.

Ургувати, (лат.) пригадувати негайну справу, приспішувати, наглити.

Уремія, (гр.) гл. Сечокрів'я.

Уретрит, (лат.) запалення слизової оболони сечівника, найчастіше на тлі гонореї.

Уретротомія, (гр.) оперативний розтин сечівника.

Урицький Михайло, рос. політ. діяч (1873-1918), родом укр. жид. 1917 один із гол. діячів більш. перевороту, голова спб. Чека, 1918 убитий студентом Канегіссером.

Урич, село в стрийському повіті, в Карпатах; копальні нафти й гарні дикі скелі з руїнами замчища Тустань; 1.200 меш.

Урі, кантон у серед. Швейцарії, 1.075 км.² і 24.000 меш.; гл. Унтервальден.

Урієль Акоста, гл. Акоста Урієль.

Уріяненко Семен, уманський полк., 1654 боронив Поділля перед поляками.

Уріянхай, гл. Танну Тува.

Урльоп, (нім.) відпустка, службовий відпочинок.

Урмі(я), в перс. Азербайджані: 1) солоне безвідпливове озеро, 3.840 км.² пов.; 2) м-о над ним, 30.000 меш.

Урна, (лат.) 1) попільниця, в давніх народів посуд, де переховували попіл із спалених мерців; 2) скринька, куди вкидають листки при голосуванні.

Урич, скелі з руїнами замчища.

Урнінг, ураніст, чоловік із гомосексуальним половим гоном.

Урольоґ, (гр.) лікар-спеціаліст хоріб сечових шляхів.

Урольоґія, (гр.) частина медицини, займається хворобами сечових шляхів; нирок, сечоводів, сечового міхура, сечівника, передміхурової залози.

Урометр, (гр.) ареометр приспособлений означувати питому вагу сечі.

Урсулянки, римо-кат. жіночий чернечий чин, оснований у XVI в.; займається доглядом хорих та вихованням дівчат; назва від св. Урсулі, брит. княжни з X в.

Уругвай (Uruguay), 1) джерельна ріка Ля П'яти, 1.600 км. дов., 360.000 км.² сточища; її притока Ріо Negro; 2) півд.-ам. республіка, 180.000 км.² і 1.760.000 меш. (есп., порт. та індіанських мішанців), пампасова горбковина, підтропічне підсоння; скотарство (рогата худоба, вівці), хліборобство; гол. продукти вивозу: вовна й м'ясо; 1811 У. відірвався від Іспанії, до 1828 належав до Бразилії; гол. м-о Монтевідео.

Урунді, височина (3.000 м.) у серед. Африці, заселена муринами хліборобами (банту) та скотарями (ватусі); належала до Нім. Схід. Африки, тепер до бельг. Конґа.

Уруп, ліва притока Кубані, 193 км. дов.

Урфа, м-о в півд.-схід. Туреччині, 43.000 меш., торгівля кіньми та вином; ст. Ур або Едесса, мала вел. значіння в старовину та за хрестових походів.

Уршулянки, гл. Урсулянки.

Уса, права притока Печори, 720 км. дов.

Усачов Олександр, укр. маляр і гравер, *1891, від 1924 проф. Мист. Інст. в Києві; портрети, пейзажі, плякати, книжкова графіка.

Усенко, 1) Іван, укр. маляр, портретист, кріпак кн. Репніної; виставляв копії з Рембрандта й Тициана на полтавській виставі 1837; 2) Трохим, укр. інженер, *1881, проф. кїв. політехніки, член Наук.-дослідчої катедри механічної технології металів.

Ускоки, від XV в. серби-втікачі зпід тур. ярма, оселялися на дальматинському березі Адрійського моря, звідки нападали на турків, як у нас запорожці; розквіт ускоцтва XVI-XVII вв.; оспівані в народних піснях.

Усна словесність, гл. Фольклор.

Успення Богородиці, свято на пам'ятку смерті Пресв. Богородиці 15 (28) серпня.

Успенський,

1) Гліб, рос. письменник-народник (1840-1902); нариси й оп. з нар. побуту й життя деклясованої інтелігенції та міського робітництва: „Нравы растеряевой улицы“, „Черная работа“, „Власть земли“ й ін.; 2) Порфирій, рос. історик і археолог, візантиніст (1804-85), єп. чигиринський, дослідник правосл. сходу: „Історія Атону“, „Християнський Схід“, та ін.; цінну збірку ст. ікон, вивезену зі Сходу, подарував київ. церк.-археол. музеєві; 3) Федір, рос. історик і археолог, візантиніст (1845-1928), проф. одеського, опісля спб. унів., член рос. Акад. Наук, основник і директор рос. археол. інст. в Царгороді; „Історія Візантії“, „Нариси з історії трапезунтської імперії“.

Успенський збірник, пам'ятка ст.-укр. мови з XII в., найдена в Успенському соборі у Москві, обіймає, між ін., життя Бориса, Гліба та Теодосія Печерського.

Успулюн, суміш карболу, хльору та ртуті; гл. Байдування збіжжя.

У. С. Р. Р., скорочення: Українська Соціалістична Радянська Республіка, гл. Україна.

У. С. С., гл. Українські Січові Стрільці.

У. С. С. Р., скорочення: Українська Соціалістична Східна Республіка.

Уссурі, права притока Амуру, 905 км. дов., гол. притока Сунчага.

Уссурійський край, частина Зеленого Кліну, простір СРСР між р. Уссурі, Амуром та Японським морем.

Устав, 1) церк.-богослужбова, або літургична книга „Типикон“; 2) закон або збірник правил на ст. Україні; відомі: „Устав Володимира“, „Устав Ярослава“, „Устав митр. Георгія“ (XI в.); 3) в царській

О. Усачов, дереворит.

Г. Успенський.

Росії збір законів якоїсь одної галузі права; 4) приписи, що упорядковують устрій та діяльність якоїсь організації (установи, товариства, монастиря); 5) найстарший тип кирилиці XI-XIV в., геом. характеру, з перевагою простих ліній; від XIV-XV в. на місце його приходять півустав, із ломаними лініями.

Устава о волоках, гл. Волочний перемір.

Уставні грамоти, в Росії підчас скасування кріпацтва — акти, що визначували відносини між дідачами та селянами, тимчасово залежними від останніх; складали їх самі дідачі на підставі заг. закону, а затверджували тзв. мирові посередники.

Уставні земські грамоти, гл. Грамоти Уставні Земські.

Установчі Збори, збори нар. представників для встановлення нового держ. ладу або зміни конституції.

Усте зелене, м-ко бучацького повіту, над Дністром, 2.300 меш., 61% укр.

Устечко, м-ко заліщицького повіту, 2.000 меш., 75% укр.

Устилуг, м-ко володимирського повіту на Волині, над Бугом, 3.800 меш., 10% укр.

Устимович Микола, укр. політ. діяч (1863-1918), „Отаман ради міністрів Укр. Держави“, перший міністер Скоропадського 29 IV 1918.

Усті над Лабюю (Ustí, нім. Aussig), нім. м-о в півн. Чехії, 40.000 меш., ткацька, хем. й шкляна промисловість; 1426 перемога гуситів над Фрідріхом I.

Устіянович, 1) Корнило, гал.-укр. маляр і письм. (1839-1903), представник клясичности й академізму в Галичині; численні церк. стінописи, ікони, іконостаси, портрети, іст. (Мазепа), та побутові образи (гуцули), карикатури; кращі праці: „Христос перед Пилатом“ та „Мойсей“ (ілюстр. гл. том I, стор. 749); 1882-3 ред. гум. час. „Зеркало“; поема, іст. драми, лір. поезії; 2) Микола, гал.-укр. письм. і гром. діяч (1811-85), батько Корнила, грекат. свящ., 1861-6 посол до гал. сойму, 1849 вид. час. „Вістник“; поезії та оп. („Мєсть верховинця“ та ін.).

Устрики долишні, м-ко ліського повіту, на Підкарпатті, 3.300 меш., 30% укр.

Устриця, гл. Остриця істивна.

Устрицький Еронім, єп. перемиський, брав участь у соборі в Замості 1720; †1746.

Устрялов, 1) Микола, рос. історик (1805-70), проф. спб. унів., академік; „Росій-

К. Устіянович.

М. Устіянович.

ська історія“; 2) Микола, рос. гром. діяч, правник, до революції доцент моск. унів., за революції вояр більшовиків, міністер Колчака, опісля на еміграції; 1921 один із ідеологів „зміновіховства“, себто примирня з більш. владою.

Устюг Великий, гл. Северодвінск.

Устя, місце, де ріка вливається в море, озеро або до ін. ріки; роди: а) нормальне, б) естуарій, в) дельта, г) лиман.

Усть-Медведицька, округан м-о сталінградської (паризинської) губ. Р. С. Ф. С. Р., над Доном, 6.000 меш., в окрузі 9% укр.

Усть Урт, півпустинна височина між морями Каспійським та Аральським.

Ут, гл. До.

У. Т. А., гл. Укр. Телеграфне Агентство.

Ута (Utah), гл. Юта.

Утамаро Китагава, яп. дереворитник і маляр (1753-1806).

Утензілі, (лат.) знаряддя, потрібне до якогось заняття.

Утика (Utica), м-о в Африці (на північ від Картагіни), колонія тирийців, місце самовбивства Катона Молодшого.

Утилізація, (лат.) використання, уживання чогось.

Утилітаризм, (лат.) етична теорія, вбачає ціль етичного чину в користі людей: треба робити так, щоб найбільша кількість людей мала від того найбільше задоволення; представники — Бентам, Міль.

Уткін Микола, рос. гравер та рисівник (1780-1868); іст. картини та портрети.

Утопізм, (гр.), підхід до дійсности з погляду якогось неосяжного ідеалу або ідеї.

Утопіст, (гр.) людина, що мріє про неосяжний ідеал, або його зображує.

Утопія, (гр.) вл. така місцевість, що ніде не існує; 1) назва вигаданого острову з ідеальним політ. і соц. устроєм у творі Т. Мора; 2) неосяжна химерна ідея, мрія.

Утраквізація, (лат.) переміна в школі одної мови навчання на дві; гл. Утраквізм.

Утраквізм, (лат.) шкільна система, що вводить для учнів дві мови навчання.

Утраквісти, гл. Гусити.

Утрєня, рання (друга за порядком) церк. відправа; її порядок показано в Типиконі, незмінні її частини містяться в Часослові, перемінні в Псалтирі, Октоїху, Минеях або Тріодях, залежно від свят і днів.

Утрєхт (Utrecht), нід. м-о б. Амстердаму, 152.000 меш.; собор із XIII в., унів. (від 1636), 1713 мир між Францією, В. Британією та Нідерландією, що покінчив есп. сукцесійну війну; утрєхтська унія

1579 через об'єднання 7 провінцій дала зв'язок незалежности Нідерляндії.

Уфа, 1) права притока Белої, 800 км. дов., гол. притоки: Ай і Юрезань; 2) гол. м-о Рад. Башкирії, 97.000 меш. пристань над р. У., торгівля збіжжям і деревом.

Уффіції, (іт.) палата у Фльоренції, де колись містилися уряди (uffizi); збудована 1560-74, тепер музей ст. образів.

Ухан, гл. Вухань.

Уханський (Uchański) Якуб, поль. церк. діяч (1501-81), примає, архієп. гнєзненський, спершу намагався створити поль. нац. церкву, згодом голова кат. партії, виборів для примаєів право правити державою підчас безкоролів'я та проводити підчас вибору короля.

Ухапара, гл. Бені.

Ухач-Охорович Константин, укр. історик і статистик (1816-86), секретар редакції й співробітник „Кієвської Старини“, співробітник „Діла“ й ін.

Ухо, вухо (Auris), паристий, симетричний орган слуху й рівноваги у хребовців, уміщений частинно в середині вискової кістки, частинно назверх черепа. У ссавців і людини складається з 3-х частин: зовнішнього, середнього і внутр. у.; зовн. у. складається з хрящового вухка (auricula) й зовн. слухового ходу (meatus acusticus externus), що від середнього уха відділений тонкою бубонцевою оболонкою (membrana tympani). Середнє у. вміщене в середині вискової кістки в тзв. бубонцевій ямині (cavum tympani); в склад його входять три сполучені одна з одною слухові кісточки; молоточок (malleus), ковальце (incus) і стремєнцє (stapes); слухова труба (tuba auditiva Eustachii) сполучає бубонцеву ямину з горлом. Зі серед. до внутр. у. ведуть два віконця: присінкове (fenestra vestibuli), закритє підставою стремєнця, й слимакове (fenestra cochleae), закритє сполучно-тканинною оболонкою. Внутр. у. вміщене в глибині вискової кістки й складається з тзв. слимака й лябіринту. Слимак (cochlea) виглядає як спірально-звинений канал, який на дол. стінці має кінцевий сприймальний орган слухового змислу, тзв. Кортіїв спіральний орган (organon spirale Cortii); в ньому знаходяться закінчення слухового нерву (nervus acusticus). Лябірнт складається з трьох півколістих, один до одного простовисно укладених каналів (canales semicirculares), що мають на одному кінці баньковаті розширення (ampullae); в середині цих баньок уміщені змислові клітини з закінченнями присінкового нерву, кінцевий орган змислу рівноваги й положення тіла в просторі. Внутр. ухо вповнене пасоковою рідиною. Гол. хвороби вуха: запалення (Otitis) зовн., серед. і внутр. уха; гл. таблиця: Людина VI. Г.

УХО, гл. Укр. Християнська Організація.

Уходи, використання спільних неуживаних лісів, степів, рік за поль.-коз. часів.

К. Утамаро:
Любовний лист.

Уходники, здобичники в XV-XVI в., ходили з укр. населених місцевостей (Черкаси, Канів і ін.) „промишляти“ в „уходи“ на низу Дніпра, перебували там ціле літо, а в-осени, навантажені добиччю, поверталися; місяцями воеводам у. платили 10. частину добутку; вже в XV в. уходництво так розвинулося, що у. творили особну верству населення й мали окрему назву: „козаки“.

Учителі церкви, гл. Отці церкви.

Учитель, 1) (Оучитель) тижневик у Ужгороді 1867; 2) тижневик, опісля двотижневик за ред. Михайла Клемертовича у Львові 1880; 3) двотижневик, орган „Руського Т-ва Педагогічного“ у Львові 1889-1914; 4) місячник, у Львові 1923-24; 5) місячник в Ужгороді від 1920.

Учительне євангеліє, постилля, збірка церк. поук та наук, на основі текстів євангелійських; поширені на Україні гол. в XVII в.; у. є. подавали перші спроби перекладу св. Письма на нар. укр. мову.

Учительська Громада, укр. т-во учителів вищих шкіл, засноване у Львові 1908; видає двомісячник „Українська Школа“ й підручники.

Учительське Слово, місячник, опісля півмісячник, орган „Взаємної Помочі Укр. Учителства“ у Львові від 1912.

Учительський Голос, міс. Учителського Т-ва Підкарп. Руси, в Ужгороді від 1930.

Уша, гл. Уж 2).

Ушакевич Василь, львів. гравер (1663-82), учитель Братської школи; дереворитні ілюстр. до церк. книжок.

Ушаков Симон або Пимон, славний моск. іконописець (1626-86), творець цілої школи малярів; ікони по церквах у Москві.

Ушинський Константин, рос. пед. діяч (1824-70), укр. роду, один із основників пед. науки в Росії; як прихильник нар. мови навчання, стояв за укр. школу; твори: „Людина як предмет виховання“, та ін.

Ушиця, 1) лів. притока Дністра на схід. Поділля, 112 км дов., 2) гл. Стара Ушиця.

Ушкуйники, новгородські добичники, що промишляли розбoем на Волзі та її притоках, при кін. XII в. осгували м-о Хлинов (тепер Вятка), зникли з упадком Новгороду XV в.

Ушне дзеркало, гл. Отоскоп.

Ушомір, м-ко коростенської округи, 2.600 меш.: 26% укр., 70% жидів.

Уява, духовна здібність людини витворювати зображення, без подразнення відповідних змислів; буває: 1) відтворча (репродуктивна), коли відтворюємо дійсно пережиті духові прояви; основа пригадки й пам'яті; 2) творча (продуктивна), коли злучуємо первні нашої свідомості в нові твори, що в дійсності ніколи не існували; основа всякої мист. творчості.

Уявне число, гл. Число.

Уявні йменники, гл. Іменник.

Ф

Ф, 25. буква укр. абетки; звук протиснутий, губно-зубний, глухий; в укр. мові чужого походження, звич. в чужих словах, здавна заступався укр. *п* (Пилип), *кв* (хвар-тук), *х* (хунт), *кв* (квасоля), при чому в заступстві злився з чужою „фитою“ (ф), що знову заступається теж *кв* (Хведір), *х* (Ходос), *т* (Тодір), *в* (Векла) й т. д., церк. назва — ферт, числовий знак — 500. В муз. назва 4-го тону природної скалі Ц-дур.

Фа, сольмізаційна назва тону Ф.

Фабер (Faber) Самуель, нім. історик, (1657-1716); написав м. ін. життєпис Карла XII з відомостями про шведчину на Україні.

Фабії, славний ст.-рим. рід, важніші: 1) Квінт Ф. Рулліян Максим, вожд і двічі диктатор, переможець самнітів (322, 297, 295), етрусків (325 і 310) і галів 295; 2) Квінт Ф. Максим, п'ять разів консул, двічі диктатор, прозваний Кунктатором за надто повільну й обережну тактику у війні з Ганнібалем; †203; 3) Квінт Ф. Піктор, найстарший рим. анналіст кін. III в. до Хр., писав по гр.; †254.

Фабіянське Товариство (Fabian Society), сусп. організація, заснована 1883 в Англії С. і Б. Вебами, Б. Шовом та ін. для поширення ідеї поміркованого соціалізму; мало визн. вплив на англ. робітництво.

Фабіянці, члени Фабіянського Т-ва; гл. Фабіянське Т-во, Соціалізм.

Фабльо, (фр.) невел., переважно комічні побутові оп. в середньовічній фр. літ. XII в.

Фабр (Fabre) Жан Анрі, фр. зоолог, (1823-1915); дослідник і знавець комах.

Фабрика, (лат.) промислове підприємство, де при помочі машин робітники виробляють із сировини різні вироби.

Фабрикант, (лат.) власник фабрики.

Фабрикат, (лат.) фабричний виріб, штучний продукт.

Фабрикація, (лат.) вироблення, виготовлення, підроблювання; фальшування.

Фабричне законодавство, гл. Законодавство робітниче, Трудова охорона.

Фабріціос (Fabricius), нім. астрономи: 1) Давід (1564-1617), 2) Йоганнес, його син (1587-1615); м. ін. відкрили соняшні пля-

ми; при їх помочі Йоганнес відкрив оберт Сонця довкола осі.

Фабула, (лат.) короткий зміст, сюжет літ. твору повістєвої форми (роману, повісти, тощо).

Фави, 1) (рим. міт.) польовик і лісовик, подібний до гр. Пана; 2) ам. малпа (*Cebus fatuellus*), дов. б. 48 см.; живе табунами, нищить плянтації, городи.

Фавна, (лат.) вся звірня якогось земного простору.

Фаворизувати, (фр.) опікуватись, брати під свою ласку.

Фаворит, (фр.) улюбленець, зокрема якоїсь впливової людини; **фаворитка**, улюблениця або коханка впливової особи.

Фаворський Володимир, рос. гравер, *1866; дереворити-ілюстр. до творів Меріме, Пушкіна, Вальзака та ін.

Фавр (Favre) Жюль, фр. політик (1809-80), 1870-71 міністер закорд. справ, заключив франкфуртський мир.

Фавст, ім'я легендарного нім. чарівника, що запродав душу чортові Мефістофелєві за різні земні насолоди; його постать послужила сюжетом для численних літ. і мист. творів.

Фа-гісн, вл. Ші, кит. буддйський чернець; 399-414 перейшов із Китаю через Серед. Азію до Індії; опис його подорожі важне джерело для пізнання тогочасних відносин.

Fage (Faguet) Еміль, фр. літ. критик (1847-1916), проф. Сорбони, член Фр. Академії; твори: „XVI. вік“, „XVII. вік“, „XVIII. вік“, „XIX. вік“, „Політики й моралісти“.

Фагот, (іт.) низький дутий дерев'яний оркестровий інструмент, зігнений удвоє; **контрафагот**, звучить октавою нижче.

Фагоцити, (гр.) клітини тваринного або людського тіла, звич. білі тільця крові, нищать чужі річовини (мікроби), частини завмерлих тканин, тощо й цим охороняють тіло перед недугами.

Фагоцитоза, (гр.) прояв існування фагоцитів і їх чинність.

Фаенца (Faenza), іт. м-о б. Болонії, 43.000 меш., керамічні та гончарські виробы; звідси **фаянс**.

Фаетон, (гр.) 1) у гр. міт., син бога Сонця; випросив у батька вогняну колісницю, але не вмючи її провадити, мало не спричинив усевітньої пожежі, за що вбив його Зевес блискавкою; 2) легкий повіз, відкритий самохід із складаним накриттям.

Фоєрбах, гл. Фоєрбах.

Фоєрверк, (нім.) штучний вогонь, штучний ефект, що хутко минає.

Фоєрверкер, (нім.) підстаршинський ступінь у гарматних частинах деяких армій.

Фаза, (гр.) 1) частина якогось явища;

2) змінний вигляд освітленої частини поверхні Місяця або внутрішніх планет (Меркура й Венери), залежний від їх положення супроти Сонця й Землі; 3) у динаміці: стан тремтіння даної частинки в означеному часі; 4) в електротехніці: поодинокі змінні струми, що разом творять тзв. багатозафазовий струм.

Фазан (*Phasianus*), птах із родини курей, із дуже довгим хвостом, звич. гарно оперений, м'ясо їстівне; походить із Азії; у нас освоєний: **ф. кавказький** (*Ph. colchicus*), також здичиллий, і кит. породи: **ф. золотистий** (*Chrysolophus*) та **ф. сріблястий** (*Gennaesus*).

Фазан.

Фазіс, гл. Ріон.

Файв-о-кльок, (англ., скорочене від five o'clock tea, зн. „чай на 5-ту годину“), прийняття або забава для гостей б. 5-ої год. попол.

Файсаль, араб. кн., *1885; син Гусейна, короля Геджасу, 1915-18 переможний вождь арабів в їх боротьбі з тур. і нім. військами, опісля король Сирії, прогнаний французами, від 1921 заходами англійців король Іраку.

Факір, (араб.) 1) мандрівний маг. чернець, аскет і жєбрак у Індії; 2) також (неправильно) гінд. жєбрак-аскет, тзв. йог'; інд. ф-и вславилися найдивачнішими способами аскетизму.

Факля, (нім.) смолоскип.

Факсиміле, (лат.) точна відбитка якогось документу.

Факт, (лат.) дійсна подія, довершена річ, діло.

Факта (Facta) Люіджі, іт. політик, *1861, адвокат, 1892 міністер, 1922 як премієр проводив на генуєзькій конференції.

Фактичний, (лат.) той, що відповідає дійсності, дійсний, реальний, справжній.

Фактіс, суроґат кавчуку, з деяких ростинних олів, звич. ріпакового.

Фактор, (лат.) 1) чинник, дієва сила; 2) посередник; **факторство** спосіб заробітку посередництвом.

Факторія, (лат.) більша торг. оселя европ. купців у заморських колоніяльних країнах; в Англії вел. пром. підприємство.

Фактотум, (лат.) особа, що полагоджує з доручення другої всі справи та оруджує.

Фактура, (лат.) 1) рахунок для покупця з подрібним списом висланого краму; 2) технічний бік твору.

Факультативний, (лат.) вибраний по влюдобі, необов'язковий (пр. предмет навчання в школі, місце зупинки).

Факультет, (лат.) складова частина унів.; звич. на унів. є чотири ф.: богословський,

Фагот.

фільософічний, правничий і медичний; фїл. ф. дїлять інколи на іст.-фільософічний (гуманістичний) і мат.-природничий; також професори даного ф-ту.

Фал, (голянд.) заг. назва снасти на кораблях, якою підносять на місце рею або вітрило.

Фалат (Fałat) Юліян, поль. маляр (1853-1929); нар. побут, пейзажі, полювання.

Фалд, (нім.) зморшка; в геол., шари земної кори, вигнені у зморшку; гл. Дисльокація.

Фалерон, найстарша пристань Атен.

Фалєрі (Faleri) Маріно, венеціанський держ. діяч (1278-1355), від 1354 дожа, за змову проти сенату й патрициїв страчений; герої багатьох мист. творів.

Фалінь, (голянд.) трос човна або корабля для їх прикріплення.

Фаллієр (Fallières) Арман, фр. політик (1841-1931), 1906-13 президент республіки.

Фаллічний культ, боготворення полових органів; був давніше поширений у багатьох народів, тепер іще в Індії й Японії.

Фальбос, (гр.) чоловічий половий орган.

Фалян'га, (гр.) 1) босвий лад ст.-гр. піхоти, мав вигляд чотирикутника й складався з 8-12 лав важко озброєних вояків; 2) загалом: лава; 3) в утопичній системі Фуріє комун. громада; гл. Соціалізм.

Фалянстер, в утопії Фуріє, вел. будинок на 2.000 меш. серед піль і лісів, із робітнями й мешканнями.

Фаляша, абесинське плем'я жид. віри, б. $\frac{1}{4}$ міл.

Фаль (Fall) Лео, австр. комп. (1873-1925), представник тзв. віденської оперети; „Долярова княжна“, „Троянда Стамбулу“ й ін.

Фальб (Falb) Рудольф, нім. метеоролог-самоук (1838-1903), творець ненаук. погляду про вплив Сонця й Місяця на погоду, про землетруси й тзв. критичні дні.

Фальбана, (фр.) вл. фальбаля, зморщена смужка матерії довкола спідниці, запаски.

Фалькенгаузен (Falkenhausen) Людвіг, нім. генерал, *1844, з поч. світової війни оборонець Льотарингії, 1916 ком. 6. армії у Фляндрії, 1917 ген.-губернатор Бельгії.

Фалькенгайн (Falkenhuyn) Еріх, нім. генерал (1861-1922), 1913-15 міністер війни, VII 1914 шеф ген. штабу, опісля проводив у Румунії й Азії; воєнні спомини.

Фальківський Дмитро, укр. письмен., *1898, лірик; збірки поезій: „Обрій“, „На пожарі“, „Полісся“, поеми: „Чабан“, „Чекіст“.

Фалькон, вл. сокіл, польова гармата XVI в., калібру 10 см.; ф а л ь к о н е т, польова гармата, меншого калібру, б. 7 см.

Фалькленд (Falkland), Мальвіни (Las Malvinas), брит. архіпелаг на схід від Патагонії, 11.950 км.², 2.270 меш.; випас овець, ловля китів.

Фальконе (Falconet) Моріс Етієн, фр. різьбар (1716-91), дир. паризької акад. мистецтва; пам'ятник Петра I в Спб.

Фальопієва труба, гл. Уразова труба.

Фальсет, (іт.) фістула, реєстр чоловічого голосу, своїм механізмом тототний із гол. тоном у жінок, а через те в чоловіків робить вражіння „неправдивого“, нечоловічого звука; в мист. співі не вживають.

Фальсифікат, (лат.) підроблений, сфальшований предмет.

Фальсифікатор, (лат.) підроблювач, фальшивник.

Фальсифікація, (лат.) підроблення, фальшування, зокрема підмінювання товарів доброї якості, гол. споживчих, товарами гіршої якості.

Фальстаф, дієва особа комедій Шекспіра, символ гуляки, ненажери та циніка; за історичною особою англ. капітаном Джоном Ф. (1378-1459), намісником Нормандії.

Фальстер, дан. острів на Балтійському морі, 474 км.² пов.

Фальцанок, (нім.) машина до фальцування, згинання паперу, згинання бляхи на закладку.

Фальцет, (іт.) гл. Фальсет.

Фальцування, (нім.) складання друкованих аркушів у відповідний формат.

Фальш, (нім.) брехня, облуда, підробленість, нещирість; у муз. неправильний тон.

Фальшборт, (нім.) наклад на бортах кораблів або човнів, щоби підвищити борт над водою.

Фамілія, (лат.) родина; в ст. Римі ф. творила госп. правну одиницю, куди належали теж невольники й клієнти.

Фаміліярний, (фр.) невимушений, безцеремонний, „запанібратський“, зухвалий.

Фамінцин Олександр, рос. комп. та муз. письмен. (1841-96); для нас важні його наук. праці: „Гуслі“, „Домра“ (про кобзу, бандуру, торбан та ін.), „Скоморохи на Русі“ та ін.

Фан, фанг, суданське муринське плем'я над р. Огове, б. 200.000, добрі квалі.

Фанагорія, гр. колонія до Хр. на півострові Тамань, проти м-а Керчі, зруйнована в VI в. по Хр.

Фанаріоти, гр. меш. фанарського передмістя в Царгороді; гр. роди, що мали визн. становища і вплив на гром. і політ. справи Туреччини.

Фанатизм, (лат.) засліплене захоплення якоюсь ідеєю або справою, нетерпимість до чужих думок.

Фанатик, (лат.) загорілець, засліпленець; гл. Фанатизм.

Фанданго, (есп.) есп. танок із супроводом гітари та кастанієтів напереміну зі співаними куплетами; рух помірно швидкий, такт $\frac{3}{8}$.

Фанера, (рос.) гл. Форніра.

Фанза, (кит.) кит. хата.

Фаннінг, громада брит. островів на Тихому океані на південь від Гавайських о-вів, 668 км.².

Фант, (нім.) заставлений предмет для

поруки; фантаувати — забирати речі за довг.

Фантазія, (гр.) 1) уява, мрія, химера, примха, вигадка; 2) муз. твір, що не підходить до усталених форм; також (неправильно) твір, що є мішаниною оперових та нар. тем.

Фантазувати, (гр.) уявляти, думати про неймовірні речі, мріяти.

Фантасмагорія, (гр.) зображення дивоглядних постатей при допомозі магічної ліхтарні; марева, привиди.

Фантаст, (гр.) мрійник, дивак.

Фантастичний, (гр.) нереальний, уявний, незвичайний, дивоглядний.

Фантом, (гр.) марево, упир.

Фанфара, (фр.) урочистий трубний сигнал із тонів тривука; короткий, гучний муз. твір на оркестру дутих та ударних інструментів.

Фанфарон, (фр.) хвалько, хвастун.

Фанфаронада, (фр.) хвастощі, чванькуватість.

Фара, (гр.) гл. Фарос.

Фарад, одиниця електр. місткості, гл. Електричні мірничі одиниці.

Фарадей (Faraday) Майкаель, англ. фізик і хемік (1791-1867), відкрив електр. індукцію, закони електролізу, з'ясував ролю діелектриків у електр. та магнетному полі, найшов зв'язок поміж електричністю й світлом, скропив двоокис вугля та ін. гази.

Фарадизація, гл. Електротерапія.

Фараон, (єгип. і бібл.) назва давніх єгип. царів.

Фарби, барвила, річовини, що забарвлюють ін. тіла; до забарвлення тканин уживали давніше здебільша рстинних ф., тепер ф., добуваних із кам'яно-вугільного дьогтю; до забарвлення шкла вживають окисів металів.

Фарватер, (англ.) смуга водного простору, де глибина води за всяких умов дає змогу кораблям перепливати.

Фаренгайт (Fahrenheit) Габріель Даніель, дан. фізик (1686-1736), винайшов термометр із мрілом, що має 180 ступнів між точкою топлення льоду й точкою кипіння води; перша означена у Ф. числом 32, друга 212.

Фарери, гл. Фер-Ер.

Фарингіт (Pharyngitis), запалення горла, гл. Жаба.

Фарисей, (євр.) жид. рел.-політ. партія в ст. Юдеї, від 1. пол. II в. до Хр., завзяті У. З. Е. III.

М. Фарадей.

Фараон (Рамзес III), праворуч відзнаки ф.: 1. скиптр, 2. нагай, 3. меч.

вороги поганських культур; вел. казуїсти, тому в євангелії фарисей — лицемір.

Фаріна, 1) Джованні, іт. хемік (1686-1766), осів у м-і Кельні, де перший виробляв „кольонську воду“; 2) Сальваторе, іт. письм. (1846-1918); найкраща повість „Сініор Іо“.

Фаріначчі (Farinacci) Роберто, іт. політик, *1892, 1924-26 ген. секретар фашистської партії.

Фарінееллі (Farinelli), вл. Броскі (Broschi) Карльо, іт. співак-сопран (1705-82); своїм співом вилікував меланхолію есп. короля Филипа V й став його міністром.

Фаркаул, 1.961 м. вис. верх у Мармароських горах.

Фарма, (англ.) хутір, звичайно невелик. сіль. поселість, в одному шматку, разом із садибою.

Фармазон, (фр.) перекручене франкмасон, недовірок, вільнодумець.

Фармаковський Борис, рос. історик та археолог (1870-1928), організатор археол. розкопів на чорноморському побережжі та в Криму, зокрема на місці ст. Ольбії.

Фармакогнозія, (гр.) частина фармації, займається описом фіз. і хем. препаратів лікв. місця й способу їх добування.

Фармакологія, (гр.) наука про ліки, коли та як їх уживати.

Фармакопед, (гр.) урядові приписи про ліки, їх приладжування, досліджування, переховування, вживання, тощо.

Фарман, фр. легуни, англ. роду, конструктори двоплосинників, брати: Анрі, *1875, і Моріс, *1877.

Фармацевт, (гр.) знавець ліків, кваліфікований помічник аптекаря.

Фармація, (гр.) наука приладжувати й зберігати ліки; ділиться на фармакогнозію, фармацевтичну хемію й рецептуру.

Фармер, (англ.) власник фарми.

Фармерське Життя, укр. тижневик у Вінніпегу від 1925.

Фарнезе (Farnese), іт. княжий рід, м. ін. 1) Александр, гл. Павло V, папа; 2) Александр (1547-92), 1578 есп. намісник у Нідерляндах.

Фарос (Pharos), у старовині острів (тепер півострів), б. Александрії в Єгипті, зі славним маяком, збудованим Птолемеєм Філадельфом б. 280 р. до Хр.; відсіла фара, маяк заг. сильне світло, пр. електр. ліхтар із переду авта.

Фаррер (Farrère) Кльод, вл. Барґон Фредерік, фр. письм., *1876; екзотичні романи й оп.: „Курці опію“, „Цивілізовані“, „Людина, що вбила“, та ін.

Фарс, 1) ліва притока Кубані; 2) гл. Фарсістан.

Фарса, (фр.) 1) легка весела комедія без поважного змісту й ясно зазначених типів, іноді не зовсім скромного сюжету та ситуацій, появилася в середньовіччі; з неї виросла комедія; 2) заг. смішне видовище.

Фарсаль (Pharsalus), ст. м-о в Тессалії; 48 до Хр. перемога Цезаря над Помпеєм.

Фарсістан, Фарс, ст. Персії, перс. провінція над Перс. затокою; гол. м-о ШІраз.

Фартинг, (англ.) сотик, найнижча англ. монета (невживана), $\frac{1}{4}$ пенні.

Фарш, (фр.) начинка в страві (з м'яса, булки з цибулею, яєць).

Фас, (фр.) вл. обличчя, чоловічий бік; напис у польових окопах (шанцях).

Фасада, (фр.) фронтова, передня частина будинку.

Фасія, (лат.) обрахунок доходу, предкладаний урядові для визначення податку.

Фасмер (Vasmer) Макс, нім. славист, *1886, проф. берлінського унів., член НТШ, саксонської Акад. Наук, один із основників Укр. Наук. Інституту в Берліні, редактор „Zeitschrift für slavische Philologie“; праці етимологічні, порівняльні, з ономастики, візант.-слов. студії, старослов. тексти й т. д.

Фасоля (Phaseolus), квасоля, зелеста, стручкова рослина, має листя складене лише з трьох листків; ф. звич. (Ph. vulgaris), із півд. Азії, у нас звич. городовина; буває низька, кущовата (піша) або висока, витка (тична); ф. червона (Ph. multiflorus), й королева й цвіт (Ph. m. coccineus), із Півд. Америки, з вел., дуже поживним зерном; також по квітниках.

Фасон, (фр.) форма, модель (одягу), зразок; переносно: принята поза.

Фастів, гл. Хвастів.

Фасцикул, (лат.) в'язанка паперів (документів).

Фасцинувати, (лат.) чарувати, приваблювати, притягати зором, захоплювати.

Фаталізм, (лат.) віра, що події відбуваються цілком незалежно від бажань, змагань і діяльності людини.

Фаталіст, (лат.) людина, що вірить у фатум.

Фаталістичний, (лат.) неминучий, невідхильний, лиховісний.

Фатальний, (лат.) лиховісний, нещасливий.

Фата-морґана, (іт.) марево, коли бачимо далекі предмети, сховані за овидом або за горою; часте явище в пустинях, від відбиття променів світла на границі гор. шарів повітря різної густоти, спричиненої різницею температури.

Фатра, частина Карпат у схід. Словаччині, між Вагом і Граном, до 1.710 м. вис.

Фатум, (лат.) призначення, неминуча лиховісна доля.

Фах, (нім.) відділ, ділянка; особливе, професійне заняття, спеціальність.

Фаховець, (нім.) знавець свого діла, спеціаліст.

Фаховий Вістник, двотижневик у Станиславові від 1932, орган укр. ремісників, промисловців і торговців.

Фацеція, (лат.) гл. Анекдота; першу збірку фацецій видав Поджіо 1471.

Фаціята, (іт.) гл. Фронтон.

Фашизм, (іт. фашіо=в'язанка), 1) зорґанізована Мусолінім 1919 в Італії партія під назвою „Італійський союз учасників війни“; після „походу на Рим“ та захоплення в Італії влади, зорґанізована остаточно 1921 як „Національна фашистська партія“; 2) згодом назва течії, що має такі риси: ф. звертається своїм вістрям проти комунізму та соціалізму. На екон. полі ф. не визнає лібералізму, вільної конкуренції, приймає деякі концепції синдикалізму, деякі домагання (іноді, як у Німеччині, навіть назву) соціалізму, висуваючи при тім на перший плян питання сусп. виробництва. Соціально ф. є організацією вел. буржуазії, але заперечуючи класову боротьбу та висуваючи гасло заг.-нац. інтересу, він зумів з'єднати собі широкі маси дрібної буржуазії та інтелігенції. При тім він розуміє націю як породу, расову групу, а в основу міжнаціональних взаємин кладе нац. еґоїзм. Філософічно ф. висуває на перший плян момент волі та почування, відсуваючи на другий плян розумові моменти. На політ. організаційному полі ф. є запереченням демократії та рівночасно лібералізму. Він касує свободу переконання, слова, зборів, товариств, преси та вольності особи. На місце народоправства заводить ф. диктатуру власної партії, послуговуючися при тім індивідуальним та колективним терором.

Фашна, (іт.) в'язка лози, хворосту до будови гребель, дренажів ітд.

Фашист, (іт.) член фашистської організації; крайній націоналіст.

Фашода, Кодок, м-о над Нілом у Судані; 1898 заняли його французи з наміром укріпитися на гор. Нілі, але на домагання англійців мусіли його залишити.

Фаюм, Медінет ель Фаюм, єгип. м-о б. Каїру, 52.000 меш.

Фаянс, (фр.) гл. Глиняне виробництво.

Феб, (гр. міт.) прізвище Аполльона як бога Сонця.

Феба, 1) у гр. міт. дочка Урана й Гаї, мати Літони; 2) у рим. поетів сестра Аполльона Діана; 3) 10-ий місяць Сатурна, оббігає його в віддалі $12\frac{1}{2}$ міл. км. протягом $1\frac{1}{2}$ року.

Фебра, (лат.) гарячка, пропасниця.
Фебруар, (лат.) февраль, (рос.) місяць лютий; у римлян місяць очищення (februa), останній місяць у році, тому в переступному році додавано до нього один день.

Феваль (Féval) Поль, фр. повістяр (1817-87), оп. „Les Rasoumoski“ з життя Олексія та Кирила Розумовських.

Фасоля, 1. галузка з цвітом, 2. стручок, 3. стовпчик, 4. стовпчик з пиляками, 5. б. зерно у поздовжньому (5) й попережному (6) перекрої.

Февдалізм, гл. Ленний устрій.

Федак Степан, гал.-укр. гром. діяч, *1861, адвокат, дир. „Дністра“, 1913-18 віцепрезидент Краєвого Банку у Львові, 1919-23 голова Укр. Горожанського Комітету, співосновник багатьох гал.-укр. екон. установ.

С. Федак.

Феденко Панас, укр. історик та політ. діяч, *1893, соц. дем., член Центр. Ради та Трудового Конгресу, від 1919 член Центр. Комітету УСДРП, ред. центр. органу УСДРП „Робітничая Газета“, делегат УСДРП в Екзекутиві Соц. Інтернаціоналу, доцент Укр. Пед. Інституту в Празі; праці з укр. іст. та публіцистичні.

Федералізм, політ. напрям, змагає до федеративного устрою держави чи до федерації держав; буває звич. в різнонаціональних державах, як вияв нац. руху; гл. Федерація.

Федеральний, (фр.) союзний.

Федерація, (лат.) 1) об'єднання двох або кількох держав; 2) союзна держава в протиставленні до союзу держав (конфедерації).

Федеровський (Federowski) Міхал, поль. етнограф (1855-1923); праці про Білорусь („Lud białoruski na Rusi litewskiej“ та ін.).

Федерзоні (Federzoni) Людовіко, іт. політик, *1878, посол до парламенту від 1913, фашистський міністер внутр. справ, опісля кольоній.

Федів Ігор, гал.-укр. гром. діяч і популяризатор, *1895; один із основників т-ва „Січ“ у Києві (1918) та Цесус-у, співавтор оп. „Син України“.

Федон, з Еліди, учень Сократа, приятель Платона, його йменням названий Платонів діялог „Про безсмертність душі“.

Федоренко Павло, укр. історик, *1880, завідувач чернігівського іст. архіву, проф. чернігівського ІНО; історія України — економія і право XVIII в.

Федорів, 1) Григорій, кошовий отаман на Січі 1755-57 та 1762-63; 2) Михайло, укр. інженер, *1867, проф. Гірничого Інституту в Катеринославі, від 1918 проф., 1920 ректор укр. унів. в Кам'янці; від 1923 проф. гірничої механіки та електромеханіки в Гірничій Академії в Москві; низка спеціальних праць, Словник укр. термінології з гірничої механіки та математики; 3) Пилип, кошовий отаман на Січі 1764; 4) Юрій, укр. соц. дем. діяч, *1878, член „Спілки“, депутат II Держ. Думи від Київщини; після розгону Думи до 1917 на заслання в Сибірі.

Федорович, 1) Володислав, гал.-укр. гром. діяч (1845-1917), дідич, голова (1873-76) й почесний член „Просвіти“, 1879-82 посол до австр. парламенту, член палати панів; дав „Просвіті“ 12.000 гульденів; писав на різні теми по укр., поль. та нім.;

2) Єротеї, бук.-укр. церк. і проєв. діяч (1840-1907), правосл. священик, один із перших діячів нар. напрямку; 3) (Фйодоров) Іван, моск. друкар, 1564 видав першу в Московщині книгу „Апостол“, 1565 мусівтікати, рятуючи своє життя, після знищення його друкарні переписувачами, що боялися конкуренції й знайшов притулок спочатку у гетьмана Ходкевича в Заблудові, де видрукував 1569 „Свангеліє учителное“ та 1570 „Псалтир“, від 1573 у Львові (Апостол 1574), далі від 1575 в Острозі („Біблія“ 1581); †1583; 4) Іван, гал.-укр. дідич (1811-70), власник Вікна, батько Володислава, посол до австр. парламенту 1848; „Афоризми“ та філ. твори; пісня „Помарніла наша доля“, підложена під музику А. Вахнянином; 5) Іванна, замужня Малицька, донька Володислава, *1893; збірка „Райська яблінка“ (під псевд. Дарія Віконська), нарисів по часописах, гол. про мистецтво; 6) Микола, коз. старшина, начальник коз. війська в Сучаві 1653, після смерті Тимоша Хмельниченка хотів стати гетьм. на місці Б. Хмельницького; стятий із наказу гетьмана.

В. Федорович.

Федоровський Микола, укр. гром. діяч (1838-1918), генерал, педагог, один із ініціаторів театр. гуртка в Єлисаветі з участю Ніщинського, Тобілевичів та Кропивницького; один із основників укр. „Добродійного товариства для видавання загальнокорисних і дешевих книг“ у Спб.

Федорців Федь, гал.-укр. публіцист і гром. діяч (1889-1930), ред. „Шляхів“ 1915-18, „Нового Слова“ 1916, „Гром. Думки“, „Укр. Думки“, „Гром. Вістника“, „Діла“, вид. „Новітньої Бібліотеки“.

Федорченко Іван, укр. письм.; оп. „Хиба“ (Київ 1907), „Коло смерті“ (Львів 1911), „По закону (Київ 1917), популяризації.

Федорчук Ярослав, гал.-укр. гром. діяч (1878-1916), від 1902 у Женеві, опісля в Парижі, де інформував чужинців про укр. справу; статті в „Le Courrier Européen“, фр. книжка про „Укр. нац. відродження“.

Федотів-Чехівський Олександр, укр. історик-правник (1806-92), проф. кїв. унів. і цензор; „Акты до гражданской расправы древней Руси“, розвідки з укр. історії в „Київ. Старині“.

Федр, 1) учень Сократа, улюбленець Платона, що назвав його йменням один із своїх діялогів; 2) визволенець Августа, автор „Езопових байок“ у лат. сенарах (шестистіпних ямбах).

Федра, (гр. міт.) дружина Тезея, донька Міноса та Пасіфаї, закохана у Гіполіті, сині Тезея, обвинувачує його зрадливо перед Тезесом і гине самогубством; сюжет драм Еврипіда, Сенеки, Расіна.

Федченко Олексій, рос. дослідник-підорожник (1844-73), укр. роду, досліджував Туркестан; загинув в Альпах при досліді льодовиків Монбляну; праці з обсягу зоології, ботаніки й географії.

Федюшка Микола, гл. Євшап.

Федькович Йосип, вл. Гординський-Федькович, бук.-укр. письм. (1834-87), австр. офіцер, опісля шк. інспектор на Буковині, 1872-3 ред. видань „Прогресу“ у Львові; поезії, поеми, оповідання гол. з гуцульського нар. життя, драми, переклади; спрямував укр. літ. в Австрії на шлях Шевченка та Марка Вовчка.

Й. Федькович.

Фее (Feuillet) Октав, фр. письм. (1821-90); „Любов бідного молодця“ й ін. повісті.

Феєрварі (Fejérváry) Кароль де Керестеш-Комльош, мад. історик (1743-94), автор праці „Commentatio de moribus et ritibus Ruthenorum“, з цінним етногр. матеріалом.

Феєричний, (фр.) чарівний, казковий.

Феєрія, (фр.) 1) чарівна казкова картина; 2) фантастична п'єса з чудовою декорацією.

Фез, Фес, гол. м-о фр. Марокка, 81.000 меш., славна мошея „Джама Карубін“, араб. унів., ткацька й шкіряна промисловість, вироб фезів.

Фез, феза, (тур.) низька червона шапочка з сукна, з чорним тороком.

Фез.

Фейлстон, (фр.) невел. стаття в час. на загальні теми, або частина повісті, друкована в дольшньому відтинку.

Фейлстоніст, (фр.) автор фейлстону.

Фекалія, (лат.) відходи, кал.

Фелібр, (провансальське) член т-ва Фелібріж, заснованого 1854 для відродження провансальської літ. і мови.

Фелікс, ім'я п'ятьох пап; Ф. III, 483-92, воргі монофізитів.

Фелляхи, фелляги, (араб.) єгип. селяни.

Фелон, (гр.) гл. Ризи.

Фелока, фелога, (араб.) невел. вітрильний корабель на Чорному й Середземному морі.

Фельдберг, 1) найвищий верх Шварцвальду, 1.493 м. вис.; 2) село в Мекленбург-Штреліці; 6. нього замкова гора, де колись була святиня Ретра, одна з найважливіших святинь зах. слов'ян.

Фельдкурат, (нім.) військ. священник.

Фельдман (Feldman) Вільгельм, поль. письм. (1868-1919), жид. роду, ред. журн. „Крутука“ в Кракові; критик і публіцист; „Суч. поль. література“ та ін.

Фельдмаршал, (нім.) найвищий генеральський ступінь у багатьох арміях.

Фельдфебель, (нім.) найвищий підстаршинський ступінь, в УГА старший десятник.

Фельдшер, (нім.) гл. Фельшер.

Фельдшпат, (нім.) гл. Польовики.

Фельнер (Fellner) Фердинанд, нім. архітект (1847-1916), разом із архітектором Г. Гельмером побудував багато европ. театрів; на Україні міський театр в Одесі та Чернівцях; гл. Гельмер.

Фельшер, фершал, (нім.) колись військ. лікар; тепер помічник лікаря, з нижчою мед. освітою.

Фельштин, м-ко самбірського повіту, в долині Стривгоро, 1.200 меш., 25% укр.

Фемінізм, (лат.) політ. напрям, що намагається досягнути рівноправності жінок із чоловіками в політ. та гром. відносинах; гл. Суфражизм.

Феміністка, (лат.) прихильниця рівноправності жіноцтва з чоловіками.

Фен, (нім.) теплий і сухий вітер, віє з вис. гір (Альпи, Кавказ, Карпати).

Фенацетина, оптан фенолевих сполук, засіб проти гарячки, ревматизму й т. ін.

Фенго, притока р. Гоанго, 500 км. дов.

Фенельон (Fénelon de Salignac de la Mothe) Франсуа, фр. письм. (1651-1715), архієп.; гол. твір: „Пригоди Телемака“.

Ф. Фенельон.

Феник, фенік, (нім.) сотик, найменша нім. монета, 0,01 марки.

Фені, (кельт.) ірл. рев. терористична організація, заснована в Ірландії й Америці 1858, боролася за незалежність Ірландії при допомозі повстань, саботажів та заморів; здушена англ. владою, відживає опісля як сінфени.

Фенікійці, гл. Фенікія.

Фенікія, вузьке побережжя Сирії, заселене фенікійцями (пунійцями, сидонянами або канаанцями), ст. славним морським і торг. семітським народом, що опановував до II в. до Хр. все Середземне море, доки його не виперли греки; гол. фенікійські міста та колонії: Сидон, Сур (Тир), Акка, Картагіна; фенікійська мова, споріднена з ст. єврейською, знана тільки з написів; від фенікійців греки перебрали азбуку.

Фенікс, (гр.) в єгип. міт. казковий птах із пурпуровим або золотим пір'ям; ф., що 500 літ прилітав зі сходу до Єгипту, робив гніздо в святині Сонця в Геліополі, згоряв у нім як на костриці, й опісля знову відроджувався з пощеду.

Феніх Р., укр. комп. серед XIX в., автор популярної колись пісні „Скажи мені правду“.

Фенноскандія, прастарий гранітонайсовий черен півн. Європи; обіймає Фінляндію, Скандинавію та кольський півострів.

Фенолі, ароматичні сполуки, водокисні бензолу та ін. ароматичних вуглеводів; одновартісні ф. (монооксибензолі): феноль, або карболева кислота (C₆H₅OH),

добувають із кам'яновугільного дьогтю; кристалізує у безбарвних іглах сильного запаху, вживається до дезинфекції, виробу штучної смоли, пахощів, барвил і ін.; сюди належать також м. ін. крезоль і тимоль; двовартісні ф. або діоксibenзолі ($C_6H_4(OH)_2$): пірокатехін, резорцин, гідрокінон; тривартісні ф. (триоксibenзолі) ($C_6H_3(OH)_3$), ізомерні сполуки: пірогалъоль і фльороглюцин.

Фенольо́гія, (гр.) наука про життя в природі в зв'язку з підсонням і змінами пір року, з метою прослідити вплив підсоння на живу природу.

Феномен, (гр.) явище, незвич. рідкий прояв (пр. виімкова людина); у псих. про- яв, що його спостерігаємо зміслами; річ, як вона нам видається.

Феноменалізм, (гр.) погляд, що ми пізнаємо лише з'явища (феномени).

Феноменальний, (гр.) виімковий, над- звичайний, небувалий.

Феноменоло́гія, (гр.) — дослівно: нау- ка про з'явища: 1) в Гегеля: частина науки про суб'єктивний дух та розвиток його до абсолютного знаття; 2) в суч. фі- льософії — методологічна течія, заснована Гуссерлем, вимагає як передумову фільо- софування, опису й аналізу кожної сфери з'явищ, та з'ясування тих апіорних зако- нів, яким ця сфера підлягає.

Фенотип, (гр.) відміна породи живин, яка зверхніми прикметами помітно різнить- ся від ін. відмін тієї ж породи; гл. Генотип.

Фенрих, (нім.) хорунжий у австр. і нім. армії, переходовий до старшин ступінь, пер- ред лейтенантом.

Фентіен, Мукден або Шенкін, півд. про- вінція Манджурії, 141.800 км.² і 12,430.000 меш., гол. м-о Мукден.

Фенцик Євген, закарп. укр. письм. (1844-1903), москвофіл, 1885 основник і ред. жур- налу „Листоць“, поезії й повісті.

Феод, (лат.) гл. Ленно.

Феодал, (лат.) власник феоду, пан; пере- носно: кріпосник.

Феодалізм, (лат.) гл. Ленний устрій.

Феодосія, Теодосія, м-о й пристань на півд.-схід. Криму, 28.700 меш.: 6% укр.; в се- редньовіччі генуезька колонія Каффа; о-к- р-у-г-а: 85.000 меш.: 48% укр., 54.4% ро- с-я-н, 6.12% жидів, 12.1% татар.

Фербель, (нім.) рід азартної гри в карти.

Фербенкс (Fairbanks) Дуглас, ам. актор, *1883, фільмовий артист і підприємець.

Ферворн (Verworn) Макс, нім. фізіолог і антрополог (1863-1921); гол. праці: „Заг. фізіологія“, „Розвиток людського духа“ й ін.

Фергана, 1) країна в гор. сточищі Сир- Дарі між Тяньшаном та Алаєм, здебільша гориста (до 7.000 м. вис.); населення (узбе- ки, таджики) на переважно штучно на- воднованих полях сіє пшеницю, садить бавовну, риж, кавуну, займається шовків- ництвом та садівництвом; Ф. політично належить до Узбекистану, Таджикистану

й Кіргізької Автономної Рад. Респ.; 2) місто в Узбекистані, давніше Скобелєв, передтим Новий Маргелаян, 14.000 меш.

Фердинанд, ім'я вел. кн-ів Тоскани: 1) Ф. I, 1587-1609, син Косіми I Медічі; 2) Ф. III, 1790-1824, син Леопольда II, 1802-14 прогнаний Наполеоном; 3) Ф. IV, титуляр- ний вел. кн., син Леопольда II (1835-1908).

Фердинанд, королі Еспанії: 1) Ф. I В., перший король Кастилії 1035-65; 2) Ф. III Св., король Кастилії 1217-52 і Леону; 3) Ф. V Католик, 1479-1516, король Ара- гонії й Неаполю; через подружжя з Ізабе- лею, королевою Кастилії, сполучив Араго- нію й Кастилію в одну державу; 4) Ф. VII, 1808-33, детронізований Наполеоном 1808, вернувся 1814.

Фердинанд, королі Неаполю й Сицилії: 1) Ф. I, 1779-1825; 2) Ф. III, 1830-59, здушив революцію 1848.

Фердинанд I, король Румунії 1914-27, син кн. Леопольда Гогенцолерна.

Фердинанд, нім.-рим. цісарі: 1) Ф. I, 1556-64, брат Карла V, дістав 1521 австр. дідичні краї, 1526 король Чехії й Угорщи- ни; 2) Ф. II, 1619-37, 1620 під Білою Горою погромив чехів, гол. ворог протестантів у 30-літній війні; 3) Ф. III, 1637-57, покін- чив 30-літню війну 1648.

Фердинанд, володар Болгарії, кн. Саксен- Кобурзький, *1861, 1887 кн. Болгарії, 1908 цар, у світовій війні стояв на боці осеред- ніх держав, 1918 зрікся престолу на ко- ристь сина Бориса.

Фердинанд, цісар Австрії, 1835-48, син Франца I (1793-1875), зрікся престолу 1848 на користь братанича Франца-Йосифа I.

Фер-Ер (Fär-Oer), дан. острови між Шотляндією й Ісландією, 1.400 км.² і 23.000 меш.; випас коней та овець, ловля рыб і китів.

Ферекід, гр. письм., б. 454 до Хр., пер- ший атицький прозаїк, автор „Історій“ у 10 книгах (генеальогії богів і шляхетських родів).

Ференбах (Fehrenbach) Константін, нім. політик (1852-1926), член центру, 1903 і від 1920 посол до Райхстагу і 1918 його пред- сідник, 1919 президент нап. зібрання, 1920-21 держ. канцлер; виступав проти політики Айхгорна на Україні.

Фері, (лат.) дні вільні від праці, дні відпочинку, вакації.

Ферлівич, вл. Ферлей, Василь, бук.- укр. письм. (1783-1851), перший укр. письм. на Буковині, автор збірки церк. пісень із нотами.

Ферма, гл. Фарма.

Ферма (Fermat) П'єр, фр. математик (1608-55), основник теорії чисел, один із творців рахунку імовірности та вищої ана- лізи.

Фермата, (ит.) муз. знак зупин-Фермата. ки; збільшує тривання нотці або павзи, над якою стоїть, на необмежений час, залежно від смаку виконавця.

Ферментація, (лат.) 1) киснення, гл. Шумування; 2) заворушення.

Ферменти, (лат.) нижчі організми або їх творці, спричинюють розклад орг. річовин (ферментацію, гідролізу, гниття і т. д.); ділять їх на організовані ф. (бактерії, дріжджі й т. ін.) і на неорганізовані ф. або ензими.

Фернамбук (*Caesalpinia echinata*), браз. стручкова рослина, дерево з червоною деревиною, дуже цінним матеріалом до мист. столярських виробів; вивару з ф. вживають до крашення вовни на червоно.

Фернандез Хуан, есп. подорожник XVI в., відкрив береги Півн. Америки й багато островів, — один із них носить тепер його ім'я; †1576.

Фернандо де Норонья (*Fernando de Noronha*), браз. о. на Атлантийському океані, карма кольонія; вел. поклади фосфатів.

Фернандо По, есп. острів у Гвінейській затоці, 2.027 км.² і 22.000 меш.; какао.

Феррара, іт. м-о над дол. По, 113.000 меш., унів., дім Аріоста, в'язниця Тасса; 1438 собор для об'єднання рим. і гр. церкви, перенесений до Флоренції.

Феррер Франсіско, есп. анархіст (1859-1909), основник „новочасної школи“, борювався з кат. впливом у шкільництві; розстріляний нібито за участь у барселонському повстанні.

Ферреро (*Ferrero*) Гулієльмо, іт. історик, *1871; „Величина та занепад Риму“, студії з психології суч. життя.

Феррі, 1) (*Ferri*) Енріко, іт. політик (1856-1929), адвокат і проф. унів., один із видатних представників антр. школи в криміналістиці, довголітній провідник іт. соц. партії, 1920 міністер справедливости, від 1927 фашист і сенатор; 2) (*Ferry*) Жюль, фр. політик (1832-93), адвокат, кількаразовий міністер і президент міністрів.

Ферріоль (*de Ferriol*), фр. дипломат (1664-1729), маркіз, посол у Царгороді, його заходами султан не видав цареві Мазепи.

Ферро, Ієрро, есп. найдаліше на захід висунений острів Канарійського архіпелагу, 275 км.² і 7.000 меш.; від 1634 уважали меридіан Ф. за перший.

Ферроль (*El Ferrrol*), воєнна пристань у півн.-зах. Іспанії, 31.000 меш.

Ферромагнетичні річовини, річовини сильно притягані магнетом, пр. залізо, кобальт, нікель, стоп Гойслера й ін.

Ферротипія, (лат.-гр.) фотографія на чорній залізній блискі з кольодійною поволокою; по посрібленні виглядає наче позитив, хоч є негативом; гл. Фотографія.

Ферстер, 1) Йозеф Богуслав, чес. комп., *1859, проф. пражської консерваторії, президент чес. Академії Наук та Мистецтв, голова Чесько-укр. Т-ва для ілекання укр. пісні в Празі; опери („Дебора“, „Єва“, „Єсика“, „Серце“), симфонії, симф. поеми, увертюри, сюїти, камерні твори, хорові речі й пісні, церк. композиції; 2) (*Foerster*)

Фрідріх Вільгельм, нім. філософ, педагог і сусп. діяч, *1869; проф. унів. в Берліні й Ціріху; праці з соц. педагогії й етики; борець за виховання волі й характеру в школі, ворог нац. шовінізму й мілітаризму; 1919 нім. міністер закорд. справ.

Фестиваль, (лат.-англ.) вел. прилюдне свято з музикою; своїм розмахом, викональними засобами й мист. рівнем перевищує концерт.

Фестин, (фр.) прилюдна нар. забава під голим небом, із танцями, томболею, тощо.

Фестметер, (нім.) кубічний метр зрубаною та складеного дерева.

Фестон, (іт.) гл. Гірлянда.

Фет Афанасій, рос. поет (1820-92), жид.-нім. роду; лір. поезії, дуже музикальні.

Фетиш, (порт.) обожувана нежива річ, якій приписують чародійну силу; загалом предмет сліпого обожування.

Фетишизм, (порт.) 1) віра в фетиші в багатьох первісних народів Африки, Америки й Австралії; 2) сексуальне збочення, коли полові почування повстають під впливом якоїсь подробиці, приналежної до улюбленої особи (волосся, одяг і ін.).

Фетіс (*Fétis*) Франсуа Жозеф, бельг. музиколог (1784-1871); дослідник григоріанського співу та гармонії, праці з історії, теорії й філософії музики, муз. підручники.

Фетісов Петро, рос. архітект, *1887, проф. Акад. Мист. в Спб.; житлові дома в стилі укр. барока в Катеринославі й Києві.

Фехнер (*Fechner*) Густав Теодор, нім. фізик і філософ (1801-87), проф. унів. у Ляйпцігу, дослідник гальванічної електричності й проявів повстання барв, пантеїст, основник психофізики, гол. твори: „Основи психофізики“, „Нанна, або про духове життя рослин“ та ін.

Фехтмайстер, (нім.) учитель фехтування.

Фехтування, фехтунок, (нім.) рід фіз. вправ: борня холодною зброєю (шаблею, рапіром).

Фещак Яким, гал.-укр. церк. діяч (1881-1920), василіянин, ред. „Місіонаря“ 1911-14, час. „Україна“ в Жовкві 1919, польовий духовник УГА.

Фещенко-Чопівський Іван, укр. металург, *1884, проф. гірничої акад. в Кракові, кол. міністер торгівлі за Центр. Ради і фінансів за Директорії, дійсний член НТШ, кiev. Наук. Т-ва й чужинецьких наук. товариств; праці гол. з цементу заліза.

Фея, (фр.) у кельт. та романських нар. казках таємна чародійка, чарівниця.

Федотов Павло, рос. маляр (1815-52), батько рос. сатиричного жанру, мав вел. вплив на твз. „Ідейний реалізм“ 50-60 рр. XIX вв.; побутові образи: „Сватання майора“, „Ранок урядовця“ та ін.

Феодор, моск. парі: 1) Ф. І, син Івана Грізного, 1584-98; 2) Ф. П, син Бориса Годунова, убитий 1605; 3) Ф. П Олексієвич,

1676-82; за нього війни з Польщею й Туреччиною.

Феофілакт Константин, рос. геолог (1818-1901), проф. київ. унів., дослідник Правобережжя, гол. Київщини („Геологічна карта Київщини“, тощо).

Филмон і Бавкида, (гр. міт.) подружжя, що вірно любилося й випросило собі в Зевеса одночасну смерть.

Филимонович Максим, ніженський пропояк за Б. Хмельницького й Виговського; за Брюховецького висвячений із волі Москви, під ім'ям Методія, на єп. мстиславського й оршанського, правив київ. митрополією, не визнаючи митрополита Тукальського; від 1667 почав ворогувати з Москвою й підтримував Брюховецького проти Москви; був засланий на Московщину.

Филип, ап. Іс. Христа, родом із Витсаїди, над Галилейським озером.

Филип, ім'я королів Іспанії: 1) Ф. I Гарний, 1504-6, син ців. Максимиліана I, жонатий із Іванною Божевільною; 2) Ф. II, 1555-98, син Карла II, втратив Нідерланди, 1581 сполучив Португалію з Іспанією, 1588 вел. армаду погромили англійці; 3) Ф. III, 1598-1621, занепад добробуту Іспанії; 4) Ф. IV, 1621-65, Португалія відлучилася від Іспанії; 5) Ф. V, 1701-46, внук Людовіка XIV, перший із династії Бурбонів.

Филип, ім'я цівсарів Македонії: 1) Ф. II, 359-336 до Хр., батько Олександра В., зробив Македонію вел. державою, добув 357 Амфіполіс, 356 Потидею, 352 цілу Тессалію, 348 Олінт, 338 переміг греків під Херонесію, 336 убитий; 2) Ф. V, 220-179, переможений римлянами під Кіноскефалами 197 до Хр., втратив Грецію.

Филип, ім'я фр. королів: 1) Ф. II Август, 1180-1223, підняв 1190 хрестовий похід, 1204 добув Нормандію, Анжу, Мен, Турен, Поату, переміг Оттона IV під Бувіном; 2) Ф. III Сміливий, 1270-85, приєднав Пуату, Овернь і Тулозу; 3) Ф. IV Гарний, 1285-1314, завоював 1300 Фляндрію, переселив папу Климента V до Авіньону; 4) Ф. VI Валуа, 1328-50, 1346 переможений англійцями під Кресі, втратив 1347 Кале, приєднав Шампанію, Анжу й Дофіне.

Филип, нім. король, 1198-1208, кн. Швабії, кандидат гібелінів проти Оттона IV, убитий.

Филип Ласкавий, геський ляндрграф, 1509-67, завів 1526 реформацію, заснував унів. у Марбурзі 1527, один із провідників шмалькальденського союзу, ув'язнений Карлом V.

Филип Нері, св. (1515-95), основник конгрегації ораторіан 1548.

Филип Сміливий, бургундський кн., 1363-1404, добув 1369 Фляндрію.

Филипов Михайло, ім'я рос.-укр. письм., батька (1828-86), автора роману „Под небом України“ й сина (1858-1903), одного з перших марксистів у Росії, публіциста, основника й ред. журналу „Научное Обо-

зр'яніе“ в Спб., співробітника укр. радикальних час. „Житє і Слово“ та „Народ“, автора роману з часів Хмельниччини „Остап“.

Филипович, 1) Атанасій, укр. гром. і церк. діяч, ігумен берестейський, ворог унії, убитий 1648; лишив „Діаріуш“, за рр. 1638-48, цікавий для побуту й відносин того часу; правосл. церква причислила його до святих; 2) Володимир, бук.-укр. гром. діяч, *1858, лікар-хірург, перед рум. займанщиною Буковини дир. кравового шпиталю в Чернівцях, член Найвищої Санітарної Ради в Відні; численні фахові лікарські розвідки; 3) Іван, укр. гравер XVIII в. у Львові, 1742 перша датована його гравиора, †б. 1770; портрети Атанасія і Льва Шептицьких, ілюстрації до „Иєнки Ієрополитики“ 1760, Літургікону 1759; б. 150 гравиор: бібл. сцени, Богородиці, портрети, екслібрис бібліотеки Залуських; 4) Ілля Ілярій, бук.-укр. церк. діяч (1832-97), правосл. святич., ректор дух. семінарії в Чернівцях, один із основників т-ва „Руська Бесіда“, опісля архимандрит і ігумен ман. в Сучавиці; 5) Лаврентій (Лавриш), гравер у Львові 2. пол. XVI в., вихован цілий ряд укр. малярів і граверів, виконав, імовірно, гравиору св. Луки у Львів. „Апостоли“ 1573-74, брав участь в острозьких виданнях; 6) Павло, укр. письм., *1891, проф. київ. ІНО, поет-неоклясик, літ. критик та літературознавець; збірка поезій: „Земля і вітер“, „Простір“; розвідки з нової укр. літ.: про Шевченка, Франка, Лесю Українку, О. Кобилянську.

Іван Филипович, мідерит (1760 р.).

П. Филипович.

Филиповський Олександр, укр. агроном, *1880, проф. Кооп. Инст. в Києві; низка спеціальних праць.

Филипони, пилипони, гл. Липовани.

Филипчак Іван, гал.-укр. педагог і письм., *1871; повісті: „За Ян“, „Княгиня Романова“, „Сила волі“, „За вчительським хлібом“, „Кульчицький — герой Відня“, іст. розвідки.

Филистимляни, народ, несем. походження, імовірно пелязги; з початком II в. до Хр. осів на півд. побережжі Сирії, воював із жидами; від них назва Палестина.

Филонович Василь, укр. військ. діяч, *1890, підполк. армії УНР, інженер, на еміграції ред. журналу „Гуртуймося“.

Филия, гл. Хвиля.

Фирлів, м-ко рогатинського повіту над Гнилою Липою, 1.200 меш., 83% укр.

Фібер, фібра, вл. вулканізований ф., папір, напущений хлороаком цинку й сильно стиснений; уживають замість твердого кавчуку й шкіри до різних виробів (валізи, приладдя).

Фібіх, 1) Зденек, чеськ. комп. (1850-1900), драматик, творець нової муз. форми „сценічна мелодрама“ (трилогія Врхліцького „Гіподамія“); опери, симф. твори й поеми, камерна музика, форт. твори, сольоспіви й мелодеклямації; 2) Клара, нім. письмен., *1860, малое побут селата дрібної буржуазії.

Фібр, жилка, ниточка, волоконце м'язів.

Фібрин(а), (лат.) волокниста, білковина річовина, що повстає з фібриногену кров'яної плязми при зсіданні крові.

Фібриноген, (гр.) білковина річовина, розчинена в плязмі крові; під впливом особливого ферменту тромбіну змінюється на фібрину; повстання фібрину з ф. це суть зсідання крові.

Фіброма, (лат.) волокняк, доброякісний новотвір зі сполучної тканини; найчастіше в уразі, в носовій ямині, горлі або шкірі.

Фібула, (лат.) застібка, спряжка до одягу; відома вже в доіст. добі міді й бронзи.

Фігаро, (фр.) 1) ім'я героя комедій Бомарше, веселий, зручний посередник, цирульник; 2) паризький денник, заснований 1866.

Фігер Віра, рос. революціонерка, *1852, 1877-79 в партії „Земля і Воля“, пізніше член викон. комітету „Народної Волі“; брала участь у замаху; 1884-1904 в Шліссельбургській в'язниці.

Фігове дерево, фі'га, гл. Фікус.

Фігура, (лат.) 1) зовн. вигляд речі, особа, образ, постать, статуя; 2) в геом., форма поверхні; 3) в реторичі образований (переносний) вислів; 4) у муз., у танцях, кілька рухів і поз, що творять окрему частину; 5) в шаховій грі: король, королева, вежа, кінь, бігунець; 6) визначна особистість; 7) у картах: старша карта (почавши від хлопця).

Фігуральний, (лат.) образований, ужитий у переносному значінні, алегоричний, прикрашений фігурами (пр. у музиці).

Фігурант(ка), 1) на сцені виконавець ролі без слів, у балеті танцюристка, що виступає лишень у гурті; 2) особа без значіння.

Фігурація, (лат.) проведення якихнебудь мелодійно-ритмічних мотивів (фігур) у одному або кількох голосах.

Фігурський Никон, чернігівський дереворитник поч. XVIII в.

Фігувати, (лат.) виступати (без діяльної участі), знаходитися (пр. позиція в рахунку).

Фідеїзм, (лат.) теорія, що тільки віра єдине джерело правди.

Фідеїкоміс, (лат.) 1) постановка, якою проголошується масток за незбутне добро родини для всіх майбутніх або декількох родових наступників; управнений є або первородний зі старшого коліна (прімоге-

нітура), або найближчий із родини щодо ступня, а зпоміж кількох рівно близьких старший віком (майорат), або, без огляду на покоління, старший із роду; 2) масток, до якого відноситься постанова ф.

Фіджі, брит. архіпеліг Полінезії, відкритий 1643 Тасманом, 18.350 км.² і 160.000 меш., гол. острови: Віті-Леву та Вануа-Леву; гол. м-о Сува, гол. продукти: цукор, копра та кавчук.

Фідій, славний гр. різьбар V в. (б. 500-432 до Хр.); оригіналів праць Ф. не знайдено, лише копії й наслідування новіших, переважно рим. часів; Ф. створив цілу школу й мист. напрямок, до котрого належали м.ін. різьби Партеону; праці школи Ф. відзначаються монументальністю й детальністю форми та реалізмом; за гр. літ. джерелами Ф. виконав статую Атени в Партеоні, величезного Зевеса в Олімпії, кольосальну Атену з металу на Акрополі.

Фідій:
Атена Партеон.

Фізоле (Fiesole) Фра Анджелико, іт. маляр (1387-1455); фрески в ман. св. Марка в Фльоренції й Ватикані; Страшний суд.

Фішельд, (сканд.) фірнове поле, що в Скандинавських горах суцільним, майже рівним сніговим покривалом укриває вершки гір, без снігоділів, незалежно від релієфу.

Фіерд, (швед.) ферд, (нім.) затока, подібна до фйорду, але менше глибока та з менше стрімкими стінами.

Фізик, (гр.) 1) дослідник, знавець або вчитель фізики; 2) міський або окружний урядовий лікар; 3) колись у Галичині — фершал, цирулик.

Фізика, (гр.) вл. наука про природу; тепер наука про прояви природи, коли річовина тіл не змінюється, а саме: про рух (гл. Механіка), звук (гл. Акустика), світло (гл. Оптика), тепло (гл. Термодинаміка), прояви електричні (гл. Електричність) і магнетні (гл. Магнетизм); окремі ділянки творять: наука про прояви у всесвіті (гл. Астрофізика), в атмосфері (гл. Метеорологія) й прояви нашої Землі (гл. Геофізика); з огляду на способи досліду: експериментальна ф., досліджує фіз. прояви природи при помочі спостережень і досвідів, теоретична ф. шукає зв'язку між однородними проявами, означає його мат. способом (формулами), робить відповідні висновки мат. аналізою та виводить із того відповідні правила, закони, гіпотези й теорії; практична ф. прикладає закони й здобутки фізики до практичного життя.

Фізикат, (гр.) уряд міського або окружного лікаря.

Фізикович Боніфатій, укр. церк. і просв. діяч, василіянин, архимандрит ман. в Ка-

неві, †1804; 1781 заснував у Каневі серед. школу, скасовану рос. урядом 1831.

Фізика, старойонські філософи природи: Талес, Анаксимандр, Анаксимен і Геракліт із Ефесу.

Фізична географія, гл. Географія.

Фізичний, (гр.) природний; той, що відноситься до природи, або до науки фізики.

Фізіогеографія, фізична географія.

Фізіогноміка, (гр.) наука про вдачу (характер) людини на підставі вигляду її обличчя, цілого тіла й рухів.

Фізіогноміст, (гр.) знавець фізіогномії.

Фізіо(г)номія, (гр.) обличчя, заг. вигляд, особливо людини, як вислів її вдачі або характеру.

Фізіографія, (гр.) частина фіз. географії, вивчає фіз. властивості земної поверхні.

Фізократ, прихильник фізіократизму.

Фізіократизм, (гр.) екон. доктрина основана Фр. Кене в 2. пол. XVIII в., гол. увагу звертала на інтереси сіль. господарства; гол. тези: єдине джерело багатства країни — сіль. господарство, де діють сили природи; торгівля та промисловість не дають чистого прибутку; прибуток можуть дати лише великі маєтки, де господарство ведуть при помочі капіталу й вільних робітників, через що слід установити тільки один поземельний податок; держава не повинна втручатися в госп. діяльність приватних осіб. Гол. представники: Ф. Кене, Мірабо старший, Дюпон де Немур, Тюрґо.

Фізіолог, (гр.) 1) учений знавець фізіології; 2) (Фізіолог), збірник статей і відомостей про тварини, птиці, комахи, мінерали, тощо, з символічно-алгоритмічними поясненнями в христ. дусі, для поуки вірних; походить із II-III в. по Хр., дуже читаний на ст. Україні.

Фізіологічний, (гр.) той, що відноситься до фізіології, або життєвих проявів.

Фізіологічний розчин соли, розчин із 6-9 гр. кухонної соли (хлориду натрію) в 1 л. дистильованої води; ф. р. с. не ушкоджує тканин тіла, тому його вживають до впорскування в вел. кількостях (1-2 л.) при сильних витратах води в організм (сильні кровотечі, сильні бігунки, пр. при холері), до промивання ран, у бактеріології, тощо.

Фізіологія, (гр.) 1) наука про чинності й умови існування тваринних і рослинних організмів; займається механізмом і хемізмом живлення, віддихання, розмноження, кровообігу, обміну річовин, проявами тепла й рухів та змісловими явищами; 2) в античній філософії — наука про природу, „натурфілософія“.

Фізіопластика, (гр.) наука про плястичні операції; гл. Операція 1).

Фізіотерапія, фізіотрія, (гр.) наука про лікування фіз. засобами: соняшним світлом (геліотерапія), повітрям (аеротерапія), електричністю (електротерапія), водою (гідротерапія), тощо.

Фізис, (гр.) природа, фіз. вдача людини, обличчя.

Фізкультура, гл. Виховання фізичне.

Фізо (Fizeau) Арман Іполіт Люї, фр. фізик (1819-96), дослідник електричності, тепла та оптики, змірив швидкість світла.

Фіксаж, (фр.) закріпник, 1) прозора рідина, переважно зі смоли й спирту й вживають для укріплення рисунку, виконаного нетривким матеріалом (олівцем, вуглем, пастилю та ін.); 2) розчин, яким діють на фотографічне кліше після проявлення знімки, щоб охоронити його перед дальшим впливом світла.

Фіксатуар, (фр.) помада до волосся (вусів).

Фіксація, фіксування, (лат.) 1) зміцнювання знімки у фотографії, утривалювання; 2) стан божевілья, коли людина вертається постійно до тої самої теми.

Фіксувати, (лат.) 1) зупинити погляд на чому, установляти, записувати; 2) зміцнювати (пр. знімки у фотографії), закріплювати.

Фіктивний, (лат.) 1) недійсний, вигаданий; 2) фальшивий.

Фікус (Ficus), родина безплаткових ростей, кущі або дерева, споріднені з шовковицею; з багатьох родів замітні: фіґа звич. (F. carica), з проріком пальчатого вирізаним листям та солодким, їстівним, грушкватим овочем, утвореним із підстави цвітів; росте над Середземним морем і в півд. Азії. Овочів уживають як цінної поживи, та замість кави й цикорії; см о к в а, сикомора (F. sycomorus), із малими овочами й дуже тривкою, цінною древиною, з якої ст. єгиптяни робили труни для своїх мумій, схід Африка; фіґа гумова (F. elastica) дає гуму, гл. Гума; фіґа кавчукова (F. elliptica), дає кавчук, гл. Кавчук; останні два роди з півд.

Фіґа звичайна, 1. галузка з овочами, 2. овоч (поздовжній переріз), 3. стовпковий цвіт, 4. пиляковий цвіт, 5. зерно, 6. його поздовжній переріз.

Азії, в нас плекають для окраси, як тзв. фікус; гл. також Баняч.

Фікційний, (лат.) що не існує, вигаданий.

Фікція, (лат.) вигад, видумка, витвір уяви, омана, ідея незгідна з дійсністю.

Філарет Христофор, гл. Христофор Філарет.

Філарет, 1) київ. дереворитник середини XVIII в.; 2) моск. патріарх 1619-33, батько царя Михайла Романова, фактично правив моск. державою; 3) у світі: Дмитро Гумілевський, рос. церк. письмен. (1805-66), архиеп. чернігівський, визн. богослов та історик церкви, основник „Черниговских Епархіальних Извѣстій“; праці: „Исторія русской церкви“, іст.-статистичні описи харківської та чернігівської епархії, по укр.: „Слово против враждебников, хтивих до доносів“.

Філевич Іван, рос. іст. (1856-1913), укр. роду, проф. унів. у Варшаві; праці з історії старої України, Галичини й Закарпаття; україножер.

Філе, острів на Нілі, б. Асуану; руїни святині Ізиди.

Філет(т), (фр.) печеня з волового або телячого стегна.

Філігран, (фр.) 1) мист. прикраса з тоненьких металевих дротиків і дрібних зернят, прастара орієнтальна техніка, перейнята греками в колоніях над Чорним морем; ф. перейшов до Візантії, звідти в кінці Х в. на Україну; 2) водяний знак на папері (ілюстр., гл. том. II. стор. 984).

Філіграновий, (фр.) мережаний, майстерний, крихкий, дрібненький.

Філіреску (Filipescu) Ніколай, рум. політик (1862-1916), 1885 посол, міністер війни, 1910 зреформував армію, потім міністер хліборобства; поборював нім. орієнтацію Маргільома й причинився до виступу Румунії у війні по стороні Антанти.

Філіпіка, (гр.) палка енергійна промова звернена проти когось — від назви промов Демостена проти Филипа Македонського.

Філіповіч (Philippovich) Євген, австр. економіст (1858-1917), з хорв. роду, проф. фрайбурзького й віденського унів.; „Завдання й метода політ. економії“, „Основи політ. економії“, „Госп. прогрес і розвиток культури“.

Філіпополь, гл. Пловдив.

Філіппвіль (Philippeville), пристань Альжиру, 41.000 меш., рим. театр.

Філіпзон (Philippsohn) Альфред, нім. географ, *1864, знавець середземноморських земель; теор. праці з фіз. географії та геогр. монографії.

Філіппі, ст. македонське м-о; 42 до Хр. перемога Антонія й Октавіана над Касієм і Брутом, тепер Філібаг, або Філібеїк.

Філіппіни, найдалше на північ висунена громада островів Маляйського архіпелагу, 298.000 км.² і 11.700.000 меш.; найважливі: Люзон, Мінданао, Паляван; вульканічні, багата тропічна рістня; гол. продукти: риж, цукор, маніля, тютюн, кукурудза, кокосовий олій, вугілля, золото; тубільців негрів дуже мало, більшість — зайшли маляйці, також американці, китайці й японці. Гол. м-о Маніля. Ф. відкриті Магеланом 1521; 1569-1898 належали до Іспанії, від 1898 до ЗДА.

Філістер, (євр.) 1) филистимлянин; 2) людина з заскорузлим світоглядом, дрібничкова, без ідеалів.

Філія, (лат.) окремих відділ товариства, установи або підприємства, залежний від централі; філія л я л н и й, приналежний до філії, відділовий.

Філіяція, (лат.) зв'язок посвоячення батьків і дітей, родово походження, родовий; низка ідей, що виводяться одна від одної.

Філософова Анна, рос. гром. діячка (1837-1912), феміністка, філянтропка, одна з

основниць жіночих унів. у Росії (тзв. „вищих жіночих курсів“).

Філадельфія (Philadelphia), пристань і найбільше м-о Пенсильванії, 2.070.000 меш., величава ратуша, де 1776 проголошено незалежність ЗДА, карбівня ЗДА, 2 університети й багато коледжів, найбільший сиротинець світу, музеї, бібліотеки, бот. і зоол. сад, корабельна, машинова й ткацька промисловість; Ф. заснована 1683, в часі вільної ам. війни була осідком конгресу і до 1810 гол. містом ЗДА.

Філяктерії, (гр.) тефілім, (жид.) у жидів ремінці з коробочкою, в якій на пергаменті написані 10 заповідей; при молитві коробочку прив'язують на чоло, а ремінцями перев'язують ліву руку.

Філянський Микола, укр. письмен. і архітект, *1873, співець ігтимних переживань, самоти й природи; розвідки про укр. мистецтво; збірник лір. поезій: „Лірика“, „Calendarium“, „Пілюю землю“, поема „Бузковий куш“.

М. Філянський.

Філянтрон, (гр.) прихильник людей, добродій, що допомагає бідним і нещасним.

Філянтрони, назва педагогів XVII в., послідовників Базедова (Кампе, Зальцман), що виховання дітей опирали на засадах людяності.

Філянтронія, (гр.) любов до людей, добродійність.

Філярети, (гр.) патріотичне т-во поль. молоді в вилеськ. унів. 1820-3, засноване Т. Заном і А. Міцкевичем.

Філяретів О., гл. Бачинський Михайло.

Філяс Плятонід, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1864-1930), перший протоігумен василія, вибраний 1905; ред. „Місіонаря“, розвідки в „Душпастирі“.

Філятеліст, (гр.) збирач поштових марок.

Філятеля, (гр.) збирання та оцінювання поштових марок різних держав.

Фільгармонія, (гр.) муз. товариство, що має за мету концертну діяльність і культивування поважного муз. мистецтва.

Фільдекос (fil d'Ecosse), (фр.) бавовняна пряжа, подібна до шовку.

Філдінг (Fielding) Генрі, англ. письмен. (1707-54); „Том Джонс“ та ін. повісті.

Фільм(а), (англ.) целюлойдна стрічка або платівка: а) покрита світлочулою верствою, як негатив для фотографічних знімків; б) як позитив до висвітлювання в проєкційній лампі. Звуковий ф. супроводять звуками, узгідненими з дією на екрані, гл. Кіно; ілюстрація на стор. 1053.

Фільогнеза, (гр.) родовий розвиток живин від одноклітинних до багатоклітинних, що мають найскладнішу будову.

Фільогенія, (гр.) наука про родовий розвиток, себто походження родів живин.

Фільодендрон (Monstera), витка рослина з родини кліщенців, із серед. Америки;

з широким сильно повирізуваним листям і повітряним корінням; у нас по домах.

Філюксер (*Phylloxera*), (гр.) комах, споріднена з попелицею, до 1 мм. дов., живе гол. на корінні винограду й нищить його; походить із Півн. Америки; тепер по всіх краях, де розводять виноград.

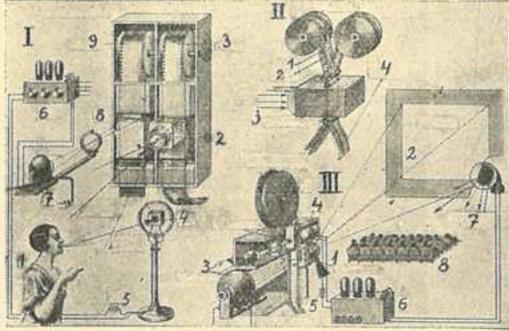

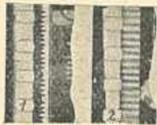
Схема звукового фільму. I. Знімка образу й голосу на фільмову стрічку. Образ особи (1) відбиває знімковий апарат (2) на образову фільмову стрічку (3). Рівночасно голос особи падає на мікрофон (4) з батареєю (5). Трештіння мікрофону, що їх зміцнює підсилюнок (6), впливають на світлочуду комірку (7), світло якої падає на щільну (8) і наświetлює звукову фільмову стрічку (9). Відповідно до сили наświetлення повстають на ній темніші або ясніші поперечні пружки, або різної висоти зубці. II. Копіювання. Образову (1) й звукову (2) фільмову стрічку відбивають при допомозі апарату (3) на одну спільну образowo-звукову фільмову стрічку (4). III. Висвітлення образу й передача голосу. При допомозі проекційного апарату (1) висвітлюють на екрані (2) образ. Проміння лампи (3) переходить через „звукові“ смуги стрічки й падає на світлочуду комірку [4], яка відповідно до наświetлення реагує зміною електр. струму, зміцненого батареєю [5]; цей струм переходить крізь підсилюнок (6) і в телефонному приладі (7) викликає первісні звуки, які, зміцнені гучномовцем, доводять до публіки (8).

Філюксет, (гр. міг.) син Поянта з Мелібеї в Тессалії, славний лучник, товариш Геракла, один із гр. лицарів троянської війни.

Філюляй, гр. філософ-пітагореець (500-420 до Хр.), перший списав науку пітагорейців.

Філюльог, (гр.) той, що займається філюльогією.

Філюльогія, (гр.) вл. „любов до говорення“, в александрійських граматиків — пояснювання ст. клясиків; у вужчому розумінні донедавна грам. розсліди мови; тепер у широкому розумінні Августа Бека (*Voeseh*) належить до ф. не тільки іст. й порівняльна граматика, лексика мови, але й діалектольоґія, література, взагалі ціла творчість, пам'ятки, написи й усна словесність даної мови; говоримо про клясичну ф. (ст. римлян і греків), слов., герм., семітську ітд.

Звукові фільмові стяжки: 1. амлітудової системи (*R. C. A. — Radio Corporation of America*), де звуки зазначені різно зазубленою чорною смугою. 2. системи інтензивності (*W-E. — Western Electric*), де звуки зазначені яснішими й темнішими рівнобіжними рисками.

Філюмат, (гр.) вл. той, що любить науку; ф і л ь о м а т и, гурток провідників філаретів.

Філюн, жид.-гр. філософ із Александрії (20 до Хр.-50 по Хр.), пробував погодити юдаїзм із гр. філюсофією й дав почин неоплятоїзмові; на його думку, посередником між Богом і світом є „Слово“ (*Льогос*); мав вплив на Сквороду.

Філюдендрон.

Філюсеміт, (гр.) прихильник, оборонець жидів.

Філюсоф, (гр.) вл. приятель мудрости; дослідник, знавець або вчитель філюсофії.

Філюсофія, (гр.) вл. любов до мудрости, наука мудрости, заг. мудрість; ф. просліджує праоснови всього буття (існування) й думання (пізнання, знання), перевірює стійність здобутків усіх наук, досліджує їх основи та з'єднує їх в один одноцілий світогляд; філюсофічні світогляди є різні, залежно від підходу до основних філюсофічних питань: 1) онтольоґічного (що таке справжня дійсність? тут можливі: дуалізм, монізм, ідеалізм і матеріалізм); 2) космольоґічного (як треба розуміти взаємний зв'язок усіх речей і проявів? тут можливі: атомізм, теїзм, пантеїзм).

Основою ф-ї є льогіка, що рішає про методолоґію; ін. частини ф-ї: теор. психольоґія, етика й естетика; джерелами й метою знання займається теорія пізнання, а всі висліди згаданих наук об'єднує метафізика. Свої способи й засоби дослідів переносить ф. і на ін. ділянки духового життя, таким чином кожна наука має свою ф-ю, пр. ф. реліґії, ф. природи, ф. мистецтва, ф. історії й ін.

Філюксер, 1-4. самичка: 1. молода, 2. старша, зісподу, 3. крилата, 4. з другого покоління, 5. самчик.

Фільтр, (лат.) щідильце; дірчата річовина (пісок, вугіль, бібула), що перепускає тільки чисту рідину, задержуючи річовини, що в тій рідині не розпускаються.

Фільтрування, перецідування, відділювання рідини від тих домішок, які в ній не розпускаються. Гл. Фільтр.

Фільц, (нім.) повесть; грубе, густе сукно, збиване з непряденої вовни, або заг. шерсти: на капелюхи, взуття, підкладки й т. п.

Фін (*Fyn*), дан. острів між обома Белтами, 3.475 км.² і 340.000 меш.

Фінал, (лат.) кінець, закінчення, остання частина твору.

Фінанси, (лат., фр.) майно, прибутки й видатки публ. установ, громади, краю або держави.

Фінансист, знавець фінансових операцій, учений фінансознавець; людина, що орудує більшими грошми.

Фінансова прокуратура, установа, що дбає про охорону маєткових справ держави.

Фінансове право, фінансова наука, гл. Фінансознавство.

Фінансознавство, наука, що студіює фінансове господарство різних публ. організацій, передусім держави; має завдання з'ясувати систему заходів, якими здобувають матеріальні засоби й розділюють між різними потребами публ. організацій.

Фінгаль, Фін або Фінд, ірл. герой із III в. по Хр., батько Осіяна, короля Морвену (Шотляндія); назва Мекферсонової поеми, гл. Осіяна.

Фінгувати, (лат.) вигадувати; фальшувати.

Фіндейзен Микола, рос. іст. музики (1868-1928); „Нариси історії музики в Росії“ з відомостями про укр. музику та укр. музик.

Фінезія, (лат.) виймова чутливість, рафінована тонкість.

Фіни, фіньська вітка угро-фінів, ділиться на низку окремих етнічних і мовних одиниць (пр. інгерманляндці, карели, ести, лопарі, мордва, черемиси (марі), коми, пермяки, вотяки й ін.); в вужчому значінні фіни — суома-лай сети, що в числі 3¹/₄ міль. заселяють Фінляндію (88,7% усієї людності) й пограничні землі.

Фінікія, фінікійці, гл. Фенікія.

Фінікс (Phoenix), гол. місто Арізони, 29.000 меш.

Фіністёр (Finistère), фр. департамент на бретонському півострові, 7.030 км.² і 755.000 меш., гол. місто Кімпер.

Фіністерре, 1) зах. ріг Іспанії; морська перемога англійців 1747 над французами, 1805 над французами й еспанцями; 2) гори в півн.-схід. Новій Гвінеї, до 3.350 м. вис.

Фініфть, гл. Емайля.

Фініш, гл. Добіг.

Фінкель Людвік, поль. історик (1858-1930), проф. австр. історії на львів. унів.; праці з історії Польщі; головна праця: „Bibliografja historii polskiej“.

Фінляндія (Suomi), республіка, має 388.485 км.² і 3.560.000 меш., обіймає країну між Фінською й Ботнійською затокою, лучиться з одного боку зі Скандинавією, з другого відділена від Схід. Європи западиною, яка пробігає від Фінської затоки до Білого моря. Морфологічно Ф. споріднена зі Скандинавією й є частиною знищеного аркейського масиву Фенноскандії, що свій вигляд завдячує сухольодові. Ф. не рівнина; більші горбовини (до 1.254 м.) займають мало місця, а так чергуються невисокі горбки-скали та кінцеві морени з глибинами, виповненими озерами („країна тисячі озер“). Озера й води творять справжній лабіринт і займають 1/3 Ф. Підсоння арктичне та піварктичне (Гельсінкі: серед. температура 4,4°), опадів мало. На півночі тундра, а на півдні шпильковий ліс (61% пов.), гол. багатство та підстава промисловости Ф. (трачки, фабрики паперу, целюльо-

зи та сірників.) Друга галузь господарства скотарство й молочарство: коні, рени, рогата худоба, свині, вівці. Рілля займає всього 2% пов. (картопля й овес). Заселена та загосподарена лише прибережна смуга Ф.; залізниця має Ф. 4.540 км., водяних доріг 5.500 км., торг. фльота 281.000 бруто т. Вивозить: дерево й дерев'яні фабрикати, масло; ввозить споживчі й промислові продукти, далі промислова сировина, вугілля та олії. Гол. країни торг. обороту є В. Британія, ЗДА, Німеччина й Франція. 89% меш. фіни, 10% шведи; теперішню високу культуру завдячує Ф. Швеції, до якої належала 500 літ. Швеція й Новгород, а опісля Росія, змагалися за Ф. і 1721-1809 прилучено Ф. до Росії. Персональна унія Ф. й Росії давала Ф. політ. автономію, але згодом із цієї автономії лишилося дуже мало. Зате на час рос. панування, а гол. на 70 рр. XIX в., припадає еманципація фінів із впливу шведів, спершу в культ., а далі й політ. напрямі; революції 1917 завдячує Ф. своє відокремлення від Росії в окрему державу. Гол. м-о Гельсінкі (Мапа, гл. III том, 109 ст.).

Фінсен (Finsen) Нільс Ріберг, дан. лікар (1860-1904), придумав спосіб лікувати шкірні хвороби, гол. вовчак, світляними променями; нагорода Нобеля 1903.

Фінстераргорн, найвищий верх Беренських Альп, 4.275 м. вис.

Фінська затока, затока Балтійського моря між Фінляндією й Естонією.

Фінська література, рахує свої перші твори від пол. XVI в. Щойно від появи епопеї Калевала 1835 фін. мова стає літературною й витискає шведську. Найзамітніші письменники з пол. XIX в.: А. Стенвал і Й. Г. Еркко, поети, — Мінна Кант, П. Кааяндер і Карль Бергбом драматурги, Піетарі Пейверінта (Päivärinta) та Югані Аго повістярі та новелісти. З повістярів і новелістів XX в. найбільші: Й. Ліннанкоскі, Сіллянпее (Sillanpää), жінки Айно Калляс, Майльо Тальвіо, Марія Йотуні, з поетів Л. Онерва (лір. поетка), Ларін Кієсті, Отто Маннінен і В. А. Коскенніємі та різносторонній Ейно Лейно.

Фінська мова, говорить нею б. 3 міль., гол. в Фінляндії; аглютативна, належить до угро-фіньських мов; пам'ятки від XII в.; споріднені мови, м. ін., карельська й олоньська в РСФСР, естонська, мадярська.

Фінсько-угорські мови, гл. Угрофіньські мови.

Фінтій, пітагореець, із часів Діонісія молодшого, приятель Дамона.

Фіоля, (гр.) широка пляшка, з вузькою, довгою шийкою; шкляна, вальцевата посудина на пастильки.

Фіоль Швайпольт (Святополк), друкар та інженер кін. XV в., родом із м-а Нойштадту б. Нірнбергу, перший друкар кирилицьких книжок у Кракові („Октоїх“, „Часослов“, „Тріодь“), від 1492 жив у Левочі (Схід. Словаччина), † б. 1525.

Фіоритура, (іт.) в муз. мелодійна краса, оздоба.

Фіранка, (нім.) завіса, заслона.

Фірвальдштетське озеро, мальовниче оз. на границі 4 швайц. кантонів: Швіц, Урі, Унтервальден, Люцерн, 114 км.².

Фірдовсій Абуль Касім Манзур, найбільший перс. епічний поет (939-1020); гол. твір „Шаг-наме“, збір перс. іст. переказів про нар. героїв, укр. переклад А. Кримського.

Фірдусі, гл. Фірдовсій.

Фірма, (іт.) 1) назва підприємства; 2) торг. підприємство; 3) вивіска, підпис.

Фірмамент, (лат.) зоряне небо, в уяві старинних — кришталева куля.

Фірман, (нім.) візник.

Фірман, ферман, (тур.) в кол. Туреччині указ султана за його підписом і печаткою, завірений підписом вел. везира.

Фірт, (нім.) гл. Льодовик.

Фірт (Fürth), баварське м-о б. Нірнбергу, 79.000 меш., шклянн., металургічна й машинова промисловість, виріб олівців.

Фісгармонія, гл. Гармонія.

Фіска, (лат. fiscus) 1) в ст. Римі — гроші й узагалі майно, що належало цісарям; 2) тепер — держ. майно або сама держава, як суб'єкт масткових прав.

Фісташник (Pistacia), р-стина, споріднена з сумахом; ф. правдивий (P. vera) дає їстівні овочі, вживані до приправи; ф. терпентиновий (P. terebinthus) дає цінну терпентину; гл. Мастикове дерево.

Фісташник.

Фістула, гл. Нориця, Фальсет.

Фітельберґ (Fitelberg) Іжеґож, поль. диригент та комп., *1879, найбільший пропагатор поль. модерної музики.

Фітина, органічна сполука фосфору, знаходиться в багатьох рослинах (у насінні, корінні); вживають при рахіті, нервових та ін. хворобах.

Фітінгоф-Шель Борис, барон, рос. комп. (1829-1901); опера „Мазепа“, спогади.

Фітобіологія, (гр.) наука про життя р-стин.

Фітогеографія, (гр.) частина географії, вивчає простірне розміщення р-стин на земній поверхні (гл. Географія).

Фітографія, (гр.) опис р-стин.

Фітологія, (гр.) наука про р-стини, ботаніка.

Фітопалеонтологія, палеоботаніка.

Фітопатологія, (гр.) наука про р-стинні хвороби, їх причини та боротьбу з ними.

Фітоселекція, (гр.) добір р-стин; наука про цей добір.

Фітотомія, (гр.) анатомія р-стин.

Фітохемія, (гр.) наука про хем. прояви в р-стин.

Фіхте (Fichte) Йоган Ґотліб, нім. філософ (1762-1814), представник етичного ідеалізму; на його думку, істотою всесвіту є

абсолютне „Я“ (самосвідомість), що проявляється в чині; гол. твори: „Основи науки про знання“, „Призначення людини“, „Промови до нім. народу“ (після перемоги Наполеона над Німеччиною).

Фіхтель (Fichtelgebirge), гори на баварсько-чеській границі, до 1.050 м. вис.

Фіш Зенон, гл. Падаліца Тадеуш.

Фішбін, (нім.) рогова пластина з піднебіння китів, де їх є до 400, 4 м. завдовжки, кілька дм. заширшки; кит уживає їх замість зубів; ф-у вживають замість дротів до парасолів і стаників, до виробу різних річей: коробок, прикрас, тощо.

Фішгоф (Fischhof) Адольф, австро-нім. політик (1816-93), прихильник автономії народів у Австро-Угорщині.

Фішер (Fischer), 1) Адам, поль. етнолог, *1889, проф. львівського унів.; праці про кашубів, поляків, українців („Rusini“) та ін.; 2) Гайнріх, нім. географ-методик, *1861; 3) Ганс, нім. хемік, *1881, винайшов синтезу барвляча крові; нагорода Нобеля 1930; 4) Евґен, нім. антрополог, *1874, дир. Антр. Інст. в Берліні, один із творців еґеніки; 5) Еміль, нім. хемік (1852-1919), винайшов верональ та працював над синтезою білковини й цукру; нагорода Нобеля 1902; 6) (Fisher) Ірвінг, ам. економіст, *1867; праці з теорії грошей („Покупна сила грошей“), теорії індексів („Будова індексів“) та ін.; 7) Куно, нім. філософ (1824-1907), прихильник поглядів Канта; 8) (Fisher) Откар, чес. поет і іст. літ., *1883, проф. унів. у Празі, визн. стиліст, перекладач із чужих літ., гол. з нім.; драми, лір. поезії; 9) Франц, нім. хем., *1877, винайшов спосіб добувати плинні вугледні з вугілля; 10) (Vischer), гл. Вішер.

Фіомара, (іт.) ріка, що має воду лише в дощовій порі.

Фіюме (Fiume), хорв. Рієка, іт. пристань на півн. схід. Адрійському побережжі, 49.000 меш.; тепер утратила своє торг. значіння, що його мала до 1918, як пристань Угорщини;

Фіюме, Віа дель Лідо.

1919 признано Ф. Югославії, але д'Анунціо зайняв її для Італії.

Фіякер, (фр.) 1) екіпаж, наймана каретка; 2) її візник; назва від св. Фіякрія, що його образ був у Парижі на домі, де винаймали екіпажі.

Фіалка (*Viola*), мала зелеста рослина з круглявим листям і п'ятидільним, вільноплатковим цвітом, що має долішній платок корони звич. з острогою; ф. запашна (*V. odorata*), має цвіти дуже запашні; ф. собача (*V. canina*) без запаху; з цвітів ф-и колись виробляли пахощі, тзв. фіялковий олієць, тепер виробляють його з коріння фіялкових ірисів або синтетично; споріднені братки або братчики (*V. tricolor*) мають цвіт широкий, трибарвний, улюблені по квітниках.

Фіалка запашна, 1. рослина, 2. цвіт, 3. чаша, 4. овоц.

Фіяско, (іт.) невдача, банкрутство.

Фйодор, гл. Федор.

Фйорд, (сканд.) вузька, крута морська затока, що глибоко врізується в суходіл; береги високі та круті; глибина значна; гол. при берегах Норвегії, Ісландії, Гренландії й т. д.; це останки деяких річкових долин і озер, покритих колись льодовиками, тепер залитих морем.

Флөгетон (т), (гр. міт.) вогненна ріка підземелля.

Флөгма, (гр.) вл. слизь; отяжілість, лінивість, незворушливість, байдужність; флөгматик, людина, що поволі сприймає вражіння й поволі на них реагує; флөгматичний, отяжілий, незворушливий, ледачий.

Флөгмона, (гр.) гл. Бех.

Флөгрейські поля, країна на захід від Неаполю, покрита низкою вулканів вигаслих, або в останній стадії діяльності; за ст.-гр. переказом місце бою богів із гігантами.

Флейта, флет, (іт.) з-давніх-давен відомий дерев'яний дутий інструмент;

Флейта.

тепер уживають майже виключно поперечної ф., удосконаленої Бемом, яка має 14 звукових отворів із хлипавками; ф. Пана, свиріль, античний гр. пастуший інструмент, складався з кількох зв'язаних до купи очеретових сопілок; мала ф. звучить октавою вище від звичайної.

Флексійні мови, гл. Мова.

Флексія, (лат.) гл. Мова.

Флексура, (лат.) переміщення двох частин земної кори у простовисному напрямі так, що одна з них підноситься або опускається, при чому верстви не розриваються.

Флеммінг (Flemming) Якоб Гайнріх, граф, саксонський держ. діяч (1667-1728), 1697

гол. міністер саксонський і губернатор Польщі, підтримував гетьмана Орлика на еміграції.

Фленсбург, нім. пристань над Балтійським морем, 65.000 меш.

Флер, (нім.) прозірчата тонка тканина з вовни або шовку, вживана часто для жалібного одягу, крепа.

Флері (Fleury) Андре Геркюль, фр. політ. діяч (1653-1743), кардинал, виховник Людовика XV, перший міністер від 1726, дбав про розвиток торгівлі й промисловости.

Флеровський Н., вл. Берві Василь, рос. публіцист, соціолог та філософ (1829-1918); праці: „Азбука соціальних наук“, „Становище робітничої класи в Росії“.

Флетнер (Flettner) Антон, нім. інженер *1885; винахідник ротора, уліпшив керми на кораблях і літаках.

Флехсіг (Flehsig) Павль Еміль, нім. психопатолог (1847-1929), проф. унів. в Ляйпцігу, дослідник будови мізку й нервового укладу.

Флечгорн (Fletschhorn), верх у Пенінських Альпах, 4.000 м. вис.

Флечер (Fletcher), 1) Джільс, англ. дипломат (1548-1611), подорожував 1588 по півн.-схід. Європі; опис цієї подорожі важне джерело до історії Московщини XVI в.; 2) Джон, англ. письмен. (1579-1625), драматург.

Флібуґієри, (голянд.-фр.) морські розбійники у XVII і XVIII в. на ам. водах, фр. емігранти, що нападали на есп. кораблі; осідком їх був о. Черепахи б. Сан-Домінго.

Флігель, (нім.) крило дому, офіцини, малий дім у дворі чи маєтку.

Фліндерс, ріка в півн.-схід. Австралії, 775 км. дов., вливається до Карпентарієвої затоки.

Флінт, торг. м-о в державі Мічиген (ЗДА), 149.000 меш., вел. автомобільна промисловість.

Флінта, (нім.) рушниця.

Флінтове шкло, гл. Шкло.

Флірт, (англ.) легке залицяння, кокетство, любовці.

Фліртувати, (англ.) залицятися без важного наміру.

Фліссінген (Vlissingen), пристань у півд. Нідерляндії, 22.000 меш., переїзд до Англії.

Фліш, (нім.) пісково-глинисті осадові скали третинної доби.

Фліонт, ст. м-о в півн.-схід. Пельопонесі, на півд.-зах. від Коринту.

Флорінський Тимофій, рос. слявіст (1854-1919), проф. кiev. унів., голова кiev. цензурного комітету, україножер.

Флоровський Антін, рос. історик, *1883, родом із України; розвідки з історії Запорозжя.

Флояра, гуцульський інструмент, сопілка з ліщини, до 90 см. дов., з 6 отворами.

Флювіоляціал, (лат.) пісок та рінища, відкладені ріками, що впливають із льодовиків.

Флювіальний, (лат.) річковий.

Флюїд, (лат.) 1) рідина; лікувальна рідина до натирання; 2) у спиритистів: особлива річовина, яка виходить із людини та з річей і може впливати на середовище.

Флюксія, (лат.) опух, наслідком сильного напливу крові до якоїсь частини тіла; гл. Паруліс.

Флюктуація, (лат.) хвилювання, хитання, мінливість, переливність, непостійність.

Флюор, (лат.) хем. первень (F) з громади гальогенів, газ прикрого запаху, в т. 1-26, атомовий тягар 19, у природі лише в сполуках, гол. у флюориті, кріоліті, апатиті й фосфориті, в костях; із воднем дає флюорородень (HF), уживають його до писання на шклі; флюораки або флюориди — флюорородневі солі.

Флюоресценція, прикмета деяких річовин (нафти, уранового шкла, флюориту) змінити барву, видовжуючи хвилі одержаного світла; сильну ф. в. кликають також катодові промені: флюоризний екран, картон, напосний баровоплятиновим ціпаюком, креманою цинку або сірчаками вапно; світить під впливом променів Рентгена й ін.

Флюорит, плавень, мінерал, флюорак вапу (CaF₂); синій, зелений або білий, кристали рівноосеві, звич. шестистінні, буває гол. в мінеральних жилах, уживають гол. в металургії (як флюс), у кераміці (полива, молочне шкло) та до виробу флюорородню.

Флюс, (нім.) 1) плавень, топняк; річовина, яка знижує температуру топлення ін. річовин і утворює з ними легкотопу шкловиту масу — жужлі; при добуванні чавуну з руд уживають як ф. вапняків, дольомітів, мергелів, тощо; 2) гл. Флюксія.

Фляві, назва рим. роду, з нього вийшли між ін. цесарі: Веспасіян, Тит і Доміціян.

Флявій Йосиф, гл. Йосиф Флявій.

Фляг(а), (нім.) прапор із нац. барвами або нац. гербом.

Флягелянти, (лат.) аскети-фанатики XIII і XIV вв., гол. в Італії, що серед молитов і побожних пісень у процесіях бичували себе, сподіваючися цим спокутувати гріхи.

Флягман, (англ.) командант воєнної фльоти, який має право підняти на кораблі свій прапор (адмірала й команданти ескадр).

Фляжолет, (фр.) 1) мала дзюбкова флейта; 2) звуковий ефект на смичкових інструментах, що барвою наближається до тонів флейти.

Фляйшганс (Flajshans) Вацлав, чес. фізіолог, *1866, проф.; праці з флячес. граматики та в обороні нешдро-жолет. блености королеводвірського рукопису.

Фляйшер (Fleischer) Оскар, нім. музикознавець (1856-1933), основник „Міжнар. Муз. Т-ва“ (1899) та редактор його органів; праці з музикознавства.

Фляке Отто, нім. письм., *1882; повість „Так і ні“, нариси „Добрий європейець“.

Флякон, (фр.) майстерна пляшечка на пахощі, глеччок на квіти, тощо.

Фляманська література, гл. Бельгійська література, Голяндська література.

Фляманська мова, гл. Голяндська мова.

Фляманське мистецтво, гл. Голяндське мистецтво.

Фляманські коні, гл. Кінь.

Фляманці, флєми, мешканці бельгійської й частини фр. Фляндрії; германського походження; б. 4 міль., 51% всього населення Бельгії, у Франції майже цілком пофранцужені; гл. Голяндці.

Флямінг(о) (Phoenicopterus), птах-плавун, до 1½ м. вис., червоново-рожевий, із коротким, широким, у половині зігненим дзюбом і дуже вис. ногами; в Африці й над Середземним морем; гл. таблиця: Аفر. звірня, ч. 9.

Фляміній (Flaminius), рим. рід; Гай Ф. побудував 220 до Хр. флямінійську дорогу з Риму до Аріміна, поляг 217 у боротьбі з Ганнібалем над Тразименським озером.

Флямінін (Titus Quinctius Flaminius), рим. консуль, переміг Філіпа III македонського під Киноскефаліями 197 до Хр.

Фляммаріон (Flammarijon)

Каміль, фр. астроном (1842-1925), дослідник Марса, популяризатор астрономії (м. ін. „Небо“, перекладене на укр.); „астрономічні“ романи: „Уранія“, „Люмен“, „Стелля“ й ін.

Флянг, гл. Флянк.

Фляндрія, у вужчому значінні півн. зах. частина Бельгії, в ширшому сусідні частини Нідерляндії й Франції.

Флянеля, (фр.) легка, м'ягка вовняна або бавовняна тканина.

Флянк, флянка, флянок, (фр.) крило, крайня частина розташування війська в терені.

Фльобер (Flaubert) Гюстав, фр. письм. (1821-80); повісті „Пані Боварі“, „Салямбо“, „Чуттєве виховання“, „Бувар і Пекюше“, „Три оповідання“.

Фльокс (Phlox), вогник, півд.-ам. зелеста рослина зі зрослоплатковим, запашним, звич. червоним цвітом; у нас по квітниках.

Фльондра, (нім.) 1) гл. Камбула; 2) повія.

Фльор, гл. Флер.

Фльора, (лат.) 1) рим. богиня весни; 2) рістия даної країни. Фльорист, дослідник і знавець рістні. Фльористика, наука про рістню.

Фльореаль, (фр.) 8-ий місяць фр. рев. калєндаря, від 20. квітня до 19. травня.

Фльорен, фльорентійська зол. монета

Каміль Фляммаріон.

Г. Фльобер.

XIII в., пізніше однозначна з ґульденом (Австрія, Голляндія).

Фльорентійський собор, собор у Фльоренції, скликаний папою Євгеном IV; там заведено т. зв. фльорентійську унію між гр. і рим. церквою (1439); діяльну участь у ф. соборі брав київ. митр. Ісидор.

Фльокс.

Фльоренція, Фіренце, гол. м-о Тоскани, 315.000 меш., одна з найбільших і найцінніших мист. збірок світу в музеях Уффіці, Пітті й ін.; ратуша Палаццо Веккіо (1298), собор із кампанілею й баптистерією (славні бронзові ворота Гіберті), церква Санта Кроче з гробницями Галілеї, Мікель-Анджеля, Макіявелі й Данте, унів. від 1349, багато бібліотек. Промисловість мармурова, алябастрова, порцелянова, шовківнича. Найбільший розцвіт Ф. в середньовіччі (Медічі); 1439-42 собор для об'єднання рим. і гр. церкви, 1498 тут спалено Савонаролю; 1865-71 столиця Італії.

Фльора.

Фльорес, 1) від. острів на південь Целебесу, 15.200 км.² і 270.000 меш.; 2) море між Целебесом і Фльоресом; 3) один із Азорів.

Фльорет, (фр.) гл. Рапір(а).

Фльоренція, заг. вид.

Фльорида, 1) півд. схід. півострів Півн. Америки; 2) держава ЗДА на ньому, 152.000 км.², 970.000 меш. (2/3 муринів); рівнина, тропічна рістня, цукрова тростина, бавовник, риж та тютюн; гол. м-о Теллегесі; 3) протока між півостровом Ф. й Кубою.

Фльорида Кі (Florida Key), ланцюг о-вів, що вистіпають у море як продовження півострову Фльориди; на найбільшому, Вест Кі, важна військ. пристань ЗДА.

Фльоріан Кляріс, фр. письмен. (1755-94); славно „Байки“.

Фльота, (іт.) всі кораблі якоїсь держави: воєнні (воєнна ф.), або торговельні (торг. ф.).

Фльотія, (фр.) відділ невеликих воєнних кораблів або літаків.

Фльотов (Flotow) Фрідріх, нім. комп. (1812-83); опери (Марта й ін.).

Фо(а)с, (фр.) вл. огнище; саля або коридор поруч театральної сали, концертної або парламентської, для відпочинку підчас перерв.

Фобія, (гр.) 1) безпідставний хоробливий страх, рід неврастенії; 2) ненависть до чого. пр. українофобія=україножерство.

Фогарашій Іван, закарп. укр. церк. діяч і письмен. (1786-1834), ректор богословської семінарії в Ужгороді, від 1818 парох церкви св. Варвари у Відні; склав молитовник для укр. воєнків австр. армії, „Граматику“ та ін.

Фогаццаро (Fogazzaro) Антоніо, іт. письмен. (1842-1911); повісті: „Данієле Кортіс“ „Колишній світик“.

Фогельвайде Вальтер, гл. Вальтер фон дер Фогельвайде.

Фогельсберг (Vogelsberg), вигаслі вулкани в серед. Німеччині, між горами Тавном і Реном (Rönn), до 772 м. вис.

Фоглер, (нім.) рід гармати в XV в., з рухомою порохівницею.

Фогт (Vogt) Карл, нім. природник і політ. діяч (1817-95), проф. унів. в Женеві, представник філ. матеріалізму; „Виклади про людину“, „Фізіологічні листи“.

Фоджа (Foggia), торг. м-о в іт. провінції Пуліс, 72.000 меш., собор із 1172.

Фосрбах (Feuerbach), 1) Анзельм, нім. маляр (1829-80); гол. твори: Піста, Плятонів бенкет, Іфігенія, Прощання Медеї; 2) Людвіг, нім. філософ (1804-72), матеріаліст, дослідник філософії релігії; гол. твори: „Суть християнства“, „Суть релігії“.

Фойт (Voigt) Фредерік, англ. журналіст, *1893, знавець укр. справи, кореспондент „Manchester Guardian“-у.

Фойницький Іван, рос. правник (1847-1913), криміналіст, проф. спб. унів., сенатор низка спеціальних праць.

Фойхтвангер (Feuchtwanger) Леон, нім. письмен., *1884, жид. роду; повість „Погана княжна“, „Жид Зіс“.

Фойхтерслєбен (Feuchtersleben) Ернст, нім. письмен. (1806-49); мед.-філ. „Дієтетика душі“.

Фок, (голянд.) 1) на початку слів морської термінології означає „перед“ або „нижчу частину“; 2) нижче пряме вітрило на передній щоглі, прикріплене до спідньої передньої реї (фокареї).

Фока, (лат.) гл. Тюлень.

Фока Никифор, гл. Никифор Фока.

Фокея, ст. м-о в Лідді, з нього пішло багато кольоній, м. ін. Массилія.

Фокіда, гориста країна в серед. Греції, славно дельфійською пророцтвом; фокійська або третя свята війна 355-346 до Хр **Фокіен**, протока між Формозою й аз континентом; сполучує Сх.-китайське з Півд.-китайським морем.

Фоккер (Fokker) Антон, нім. конструктор літаків, *1890; (гл. табл. Повітроплавство II).

Фокс, 1) Гаї (Fawkes Guy), англ. діяч (1570-1606), проводир кат. порохової змови

в Англії, 5 XI 1605, проти Якова I; ще тепер у Англії палять солом'яну фігуру Ф. 5 XI; 2) Джордж (1624-97), гл. Квакери.

Фокстеріер, (англ.) гл. Собака свійський.

Фокстрот, (англ.) ам. модерний танок у формі маршу, в останньому часі з сильною синкопічною ритмізацією.

Фокус, (лат.) 1) гл. Огнище; 2) незвичайна, зручна штука.

Фокусник, (рос.) штукар.

Фоліс Йосип, гал.-укр. гром. діяч і філантроп (1862-1917), гр.-кат. свящ., посол до австр. парламенту від 1907; записав свій масток на укр. нац. цілі.

Фоліо, (лат.) формат книжки завбільшки аркуша.

Фоліант, (лат.) книга фоліо, або взагалі великого формату.

Фолош, гл. Сукновальня.

Фолькльор, (англ.) усна словесність, поетична нар. творчість, обряди, пісні, думи, приповідки, тощо.

Фолькльористика, наука про фолькльор.

Фолькстон (Folkestone), англ. пристань над каналом Ля Манш, 35.000 меш., морські купелі.

Фольмар (Vollmar) Георг, нім. соц.-дем. діяч правого крила (1850-1922), 1879-80 редактор центр. органу нім. соц.-дем. партії „Соц. Демократ“, що виходив у Швейцарії.

Фол Рівер (Fall River), пристань у державі Месечусетс ЗДА, 133.000 меш., бавовняна промисловість.

Фомальгавт, (араб.) назва зірки першої величини в сузір'ї Риб.

Фомін Андрій, укр. ботанік, *1867, член ВУАН, дир. київ. бот. саду.

Фон, (фр.) тло, задній план образу, сцени, краєвиди, глибина.

Фонавтограф, (гр.) віброграф, прилад записувати звукові тремтіння: металеве писальце, прикріплене до тіла, що звучить, пр. до строевих вильцят, записує тремтіння його на закопченій скляній плиті або закопченому металевому валку; таким чином повстають хвилясті лінії —

фонавтограми або **віброграми**.

Фонвізін Денис, рос. письмен.-драматург і сатирик (1745-92); комедії „Бригадир“ і „Недоросль“.

Фондація, гл. Фундація.

Фонема, (гр.) в лінгвістиці звуковий перень мови.

Фонендоскоп, (гр.) стетоскоп із дов. гумовими цівками.

Фонетика, (гр.) гл. Звучня.

Фонограма, (гр.) спіральний рівець, витятий металевим вістряем на восковій масі валка фонографа або кружка грамофону;

У. З. Е. III.

його глибина різна й відповідає звукам, переданим до фонографа (грамофону).

Фонограф, (гр.) винайдений Едісоном (1877) прилад ловити та відтворювати звук; збудований на тій самій основі, що грамофон, лише замість кружка ф. має валок, покритий восковою масою.

Фоноліт, (гр.) дрібнозерниста вибухова скала, багата на содові сполуки; ф-тові лупаки дзвінки, відсіла її назва.

Фонологія, (гр.) дослідна метода в мовознавстві, розглядає мову як систему й пояснює поодинокі явища мови з погляду на цілість, на будову мови, на її структуру, розсліджує також мови різних функцій (пр. поетичну, фхову мову, тощо).

Фонометр, (гр.) прилад міряти силу звуку, при досліді швидкоти слуху.

Фонофор, (гр.) прилад до слухання для людей із ослабленим слухом; складається з мікрофону й слухавок.

Фонсека (Fonseca) Деодоро, браз. держ. діяч (1827-92); 1889 скинув цесаря Педра II, 1889-91 президент Бразилії.

Фонтан(а), гл. Водограй.

Фонтенбльо (Fontainebleau), замок б. Парижа, побудований XIII-XVIII вв.; 1685 Людовік XIV скасував у Ф. нантський едикт, 1812-14 тут в'язнено Пія VII, 1814 Наполеон зрікся престолу; тепер літня резиденція фр. президента і музеї.

Фонтенель (Fontenelle) Бернар, фр. письмен. (1657-1757); „Гутірки про многоту світів“, „Діяльогі мерців“.

Фор, 1) (Fort) Поль, фр. письмен., *1872; поезії „Французькі балади“; 2) (Faure) Поль, фр. соц. діяч, *1878, довголітній гол. секретар соц. партії; 3) Фелікс, фр. політ. діяч (1841-99), 1895-99 президент республіки; за нього заключено рос.-фр. союз (1897).

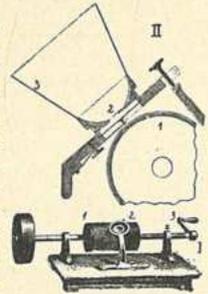
Форамінфера, (лат.) гл. Дірчанки.

Форарльберг (Vorarlberg), зах. союзна країна Австрії, над Райном, 2.600 км.² і 140.000 меш.; годівля худоби, прядільні; гол. м-о Бреґенц.

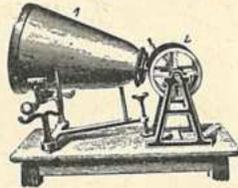
Форбес (Forbes) Невіль, англ. слявіст, *1883; староруська мова, грам. рос. мови.

Форвард, (англ.) при копаному м'ячі або гаківці лінія наступу, складена з 5-ох граців.

Форґач (Forgách) Янош, австро-угор. дипломат, мадяр, великий ворог слов'янства; як посол у Білгороді провадив провокаційну політику; 1918 австро-угор.

Фонограф Едісона: 1. валок вкритий воском, 2. мембрана, 3. корба, II. 1. валок, 2. мембрана з рильцем, 3. труба.

Фонавтограф: 1. труба з мембраною і рильцем, що записує на валку (2) криву тремтіння строевих вилоч або сопілок.

Б. Фонтенель.

посол при Центр. Раді, опісля при гетьмані; виявив себе ворогом укр. змагань, йому гол. треба завдячити анулювання тайного договору про Галічину й недопущення укр. адміністрації на Холмщину.

Форд Генрі, ам. промисловець, *1863, один із найбільших капіталістів Америки, власник зракових із техн. погляду фабрик у Дітроїті, де виробляють відомі на весь світ автомобілі („форди“) та трактори („фордсони“). Автобіографія.

Г. Форд.

Фор де Франс (Fort de France), гол. м-о Мартиніки, 27.000 меш.

Фордизм, складна, докладно продумана система раціоналізації та механізації фабричного виробництва, науково уґрунтована та з величезним успіхом переводжувана в життя в найширших розмірах на фабриках Форда.

Фордсон, тип трактора системи Форда.

Форе (Forez), гори у Франції між Люарою й Аліе, до 1.640 м. вис.

Форе (Fauré) Габрієль Урбен, фр. комп. (1845-1924), творець численних творів у всіх галузях музики, мав вел. вплив на суч. муз. генерацію Франції.

Фореїн Офіс (Foreign Office), англ. міністерство закорд. справ.

Фореля, (нім.) гл. Пеструг.

Форель (Forel), 1) А в і у с т, швайц. психіатр і ентомолог (1848-1931); заслужений гігієніст, один із творців расової гігієни й протиалькогольного руху; знавець і дослідник життя мурашок; 2) Франсуа Альфонс, швайц. природник (1841-1912), основник суч. лімнології; досліджував і природу льодовиків.

Форзац, (нім.) листки між оправою й заголовною сторінкою та закінченням книжки.

Форзитія (Forsythia), рід рослин із родини маслинових; куц із зубчастим листям і жовтими квітками; цвіте ранньою весною перед розвитком листя; плекають у садках.

Форитувати, (нім.) піддержувати, по-ручати.

Форма, (лат.) 1) вид, вигляд, постать; спосіб; установлений зразок, лад; однострій; відливало (прилад до відливів статуї, дзвонів і т. п.); 2) у філ.: протилежність до матерії: „як“ у протилежність до „що“; часто вважають ф. за сутніший чинник, ніж „матерія“; форми змислового пізнання — за Кантом: простір та час.

Формалізм, (лат.) 1) суворе й точне прив'язування ваги до форми; перецінювання зовнішніх форм на шкоду суті справи; дрібничкове, механічне догримування установлених форм; 2) напрям у мистецтвознавстві й літературознавстві, що вважає форму мист. твору за гол. джерело мистецтва, незалежно від змісту. Теоретики фор-

малістичної школи (К. Фідлер, А. Гільдебрандт, А. Рігль, Г. Вельфлін) вважають, що розвиток мист. йде за своїми власними, внутр. законами.

Формаліна, формоль, 40%-вий розчин формальдегіду; до дезинфекції й утривання зоологічних і анатомічних зразків.

Формаліст, (лат.) людина, що тримається тільки форми законів, принятих звичаїв, правил.

Формалістика, гл. Формалізм.

Формальдегід, метилевий альдегід, метаналь, орг. сполука (НСОН), трійливий газ, пронизливою запахом; з фенолями дає бакеліт і ін. штучні живици; з казеїною галаліт, із водою — формаліну.

Формальний, (лат.) той, що відноситься до форми.

Формальність, (лат.) гл. Формалізм 1).

Формат, (лат.) розмір, величина (картки, паперу, книжки).

Формація, в геол., шари скорини Землі, що походять із одного геол. періоду.

Формоза, Тай-ван, яп. острів при побережжі Китаю, 35.970 км.² і 4.000.000 меш. (китайців і маляйців), підсоння тропічне, гол. продукти: чай, риж, цукор, вугілля, нафта, гол. м-о Тайгоку, або Тайве.

Формоль, гл. Формальдегід.

Формула, (лат.) загальне й докладне означення якогось поняття, закону, взаємин, тощо, яке можна прикласти в певних умовах до всіх окремих випадків; загалом усяке означення, виповнене в короткій або умовній формі; ф о р м у л у в а т и, коротко й ясно висловлювати думку.

Формуляр, (лат.) зразок, спис (служби урядовців), схема, за якою складають урядові або торг. папери.

Форніра, фанера, (фр.) тоненька пластинка з цінного дерева, б. 1½ мм завгубшки, якою обклеюють столи, шафи і т. ін., вироблені з дешевого матеріалу.

Форостина Євген, гал.-укр. комп. та муз. письменник, *1883; сольоспіви, хори, музичні картини „Над Дніпром“, оперета „Ганджа Андибер“, панахида.

Форпост, (нім.) гл. Аванпост.

Форрер Роберт, нім.-швайц. археолог та історик мист., *1866, автор реального лексикона доісторії й археології.

Форстер (Forster), 1) Едвард Морган, англ. письм., *1879; повість „Переїзд до Індії“, критика „Форми повісті“; 2) Йоган Райнгольд, нім. подорожник (1729-98), разом із Куком облив Землю; видав першу історію полярних дослідів.

Форсувати, (фр.) напружувати свої сили, накидати, силоміць уводити; ф о р с о в н и й, напружливий, прискорений, швидкий.

Форт (Forth), ріка в Шотландії, 160 км дов., вливається до Півн. моря (затока Ферт оф Ф.), сполучена каналами з р. Кляйд й Едінбургом.

Форт, (лат.) невел. окреме укріплення, приспособлене до самостійної оборони, вхо-

дить у склад укріплень твердині, або є за-мостійне.

Форталеза (Fortaleza), Сеара, гол. м-о та пристань браз. держави Сеара, 80.000 меш., вивіз бавовни та пальмового воску.

Форт Вейн (Fort Wayne), м-о в державі Індіяна (ЗДА), 105.000 меш., металургічна промисловість.

Форт Верт (Fort Worth), торг. м-о в державі Техас (ЗДА), 171.000 меш., унів., музей мистецтва, нафтова і бавовняна промисловість.

Фортепіан, (іт.) струнний інструмент, на якому грають притискаючи клявіші, сполучені підйомниками з молотками, що вдаряють об струни, натягнені на резонаційній коробці. Довготривалість звучіння струн, тимсамим і довготривалість звуку — можна продовжувати, притискаючи правий педаль, а припинити — притискаючи лівий. Ф. розвинувся з вірджіналю та клявішорду, відомих уже в XI в., та клявіцимбалів із XVI в. Всі ці інструменти відзначалися малим, уривчастим звуком унаслідок „щипання“ струн паличками. Суч. молотковий механізм, який у вел. мірі вплинув на скріплення й повноту звучання ф. та утворив нову добу форт. техніки й літератури, придумав Крістофорі 1707. Найкращі ф. виробляють Стейнвей (Steinway) в Нью Йорку, Бештайн у Берліні, Гаво (Gaveau) в Парижі, Безендорфер (Bösendorfer) у Відні.

Фортеця, гл. Твердина.

Фортифікація, (лат.) 1) наука про способи військ. укріплення місцевості; 2) військ. укріплення.

Фортуна, (лат.) у рим. міт., богиня сліпого випадку, долі та щастя, зображувана як жінка, на колесі або кулі, інколи з перев'язкою на очах, що одною рукою сперлася на керму, у другій тримає ріг щедрот; переносно: щастя, доля, призначення, майно.

Фортуна.

Фортунатов Филип, рос. лінгвіст (1848-1914), творець окремої лінгвістичної школи в Росії, тзв. реконструкторів; порівняльні фонетичні студії, про наголос (у балтських мовах), староболг. мова ітд.

Форум, (лат.) 1) ст.-рим. ринок, між горбами Капітолійським і Палатинським, гол. місце держ. й судової діяльності, осередок торгівлі та взагалі гром. життя; 2) місце, де рішення гром. справи.

Фос (Voss) Йоган Гайнріх, нім. письмен. (1751-1826); кляс. переклад „Ліяди“ та „Одисеї“.

Фоса, (лат.) рів.

Фосген, (гр.) хлороак вугляної кислоти (COCl₂), трійливий газ, уживаний до синтези органічних сполук і до виробу газових бомб.

Фосіль, гл. Кам'янина.

Фоскольо (Foscolo) Уго, іт. письмен. (1778-1827); повість „Останні листи Якова Ортіса“.

Фоссіше Цайтунг (Vossische Zeitung), нім. щоденник, виходить від 1721 в Берліні, від 1913 власність вид. фірми Ульштайна; до 1933 ліберальний.

Фосфат, гл. Фосфоран.

Фосфор, (гр.) хем. первень (Ph), жовтобілий, прозирчастий, м'який наче віск, трійливий (тзв. білий ф.), т. т. 44°, т. к. 280°, горить при 50°; уживають як трійло на шурів, до виробу фосфорової бронзи (аліж із міді, цинку й фосфору); огрітий до 200-250° без доступу повітря, перемінюється в нетрійливий червоний ф., який горить при 260° і якого живають до виробу сірників. Находиться в природі лише в сполуках: у фосфоранах, з яких його добувають, костях, також у зернах рослин, нервах, мізку й крові. Гол. сполуки ф.: три- й п'ятиокис ф. (повстає підчас горіння ф.). Фосфорові або фосфатові кислоти, з них найважливіша ортофосфорова; її солі — фосфорани (фосфати).

Фосфоран, фосфат, сіль фосфатової кислоти; з багатьох родів ф-ів у природі знаходяться лише солі тзв. ортофосфатової кислоти; з них найважливіші: вапневий ф., фосфат кальцію [Ca₃(PO₄)₂], що входить у склад костей і фосфоритів; содовий ф. (фосфат натрію): в крові, молоці, м'язах, нервах, тканинах і сечі; ф. вапнево-магнезово-амонієвий: гол. складник гуана.

Фосфоресценція, (гр.-лат.) прикмета деяких речовин світити в темноті, коли перед тим були наświetлені; гл. Люмінесценція.

Фосфорит, мінерал, суміш різних фосфатів, гол. вапневого; знаходиться в кулистих грудках; вел. родовища ф-у є на Україні (на Поділлі й Чернігівщині), у Франції, Альжирі, на Фльориді й Кольському півострові; фосфоритів уживають на штучне гноєво; гл. Суперфосфат; суміш вапневого ф-ту й хлороак дає апатит.

Фотель, (фр.) м'яке крісло з поруччям; міністерський ф., становище міністра.

Фотинський Орест, укр. історик (1863-1919), проф. волинського ІНО, завідувач церк. музею в Житомирі; численні праці з історії та археології Волині в „Київ. Старині“ та ін. видавництвах.

Фотій, 1) гр. церк. діяч і письмен. (б. 820-91), патріарх царгородський 858-867 і 878-886, знаменитий учений і богослов, автор критично-бібліографічної збірки „Міріобільон“, — оцінок і уривків із творів кляс. письмен. та багатьох ін. авторів, противник Риму; за нього почався розкіл між Сх. і Зах. Церквою; 2) митр. кийський, 1408-31, грек із Мореї, жив у Москві і сприяв її політиці; † 1431.

Фотінов Константін, болг. письмен. поч. XIX в.; спроби перекладу св. Письма (1855), журнал „Любославіє“ 1844-45, що мав вагу для розвитку болг. мови.

Фотогенічний, (гр.) той, що виходить добре на фотографії або кіновій знімці.

Фотогенічність, (гр.) прикмети, що роблять предмет або особу придатними для виведення на фотографії або на екрані (гра обличчя, тощо).

Фотогравюра, гравюра на металі, виготовлена фотографічним способом при допомозі хем. травлення; в суч. друкарстві спосіб глибокого друку; гл. Граверство.

Фотограмметрія, (гр.) 1) вимірювання правдивих розмірів предметів із їх фотографічних відбиток та рисування їх поземного або дозегомо мету на основі цих помірів; 2) зладжування геогр. карт на основі фотографічних знімків із літаків та повітроплавів.

Фотографія, (гр.) 1) втворювання образів через хем. діяння світла на світлочулі матеріали; 2) світлина — позитивна відбитка з негативу. Фотографічний апарат у своїй основі є тзв. камерою обскурою; його складові частини; 1) об'єктив (комбінат сочок), який заломлює світляні промені, що падають до камери ззовні, й кидає образ; 2) зачин (механізм, що відкриває й замикає об'єктив), яким регулюємо експозицію (довготу насвітлювання); 3) шукач, де бачимо предмет, який хочемо зняти; 4) магазин із світлочулим матеріалом: касета зі шклянню платівкою, або ролька плівки (фільми). Фотографування: 1) насвітлену платівку обробляємо хемічними річовинами (проявлення, закріплення), після чого дістаємо на прозору підкладі (шкло, плівка) негатив; 2) підкладений під негатив світлочулий папір темніє на світлі під ясними місцями й залишається ясним під темними (позитив); закріплений позитив дає бажаний образ (фотографію). Кольорова фотографія (винахід Люмієра): поміж світлочулим шаром і шклом розміщена верстка з помішаних червоних, зелених і синіх зернят крохмалю, які перепускають тільки промені свого кольору. Після проявлення і закріплення образка копіювати не можна. Історія: Веджвуд (1802) пробував робити портрети на папері, намоченому в азотово-кислоту сріблі, та шойно Нієпс (1826) і Дагер (1839) перші зробили фотокартину в камері обскурі (дагеротипія); Тальбот (1839) винайшов хльоросрібний папір і негативи, Мадокс (1871) сухоплатівку, Фогель (1873) звернув перший увагу на вплив різних барв на світлочулі матеріали. Гл. таблиця Фотографія I, II.

Фотодрук, гл. Фототипія.

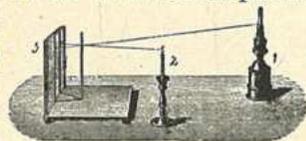
Фотоелектрична комірка, гл. Фотоцеля.

Фотоелектричність, (гр.) загал електр. явищ, викликаних світлом.

Фотолітографія, (гр.) перенесення фотографічних образів із кліше на літографічний камінь і відбивання їх при помочі літографічної праси.

Фотолюмінісценція, гл. Люмінісценція.

Фотометр, (гр.) прилад, що порівнює світлову силу різних джерел світла, опирається на тій основі, що сила світла різних джерел, які освічують із різної віддалі однаково сильно ту саму прямову площу, пропорціональна до квадратів віддалі тих джерел; найзвичайніші ф.-и: ф. Лямберта й Ремфорда (Rumford) та Буззена.

Фотометр Ремфорда. 1. лампа, 2. свічка, 3. екран.

Фотомонтаж, (гр.-фр.) склеювання поодиноких кінових картин в одну цілість.

Фотон, квант світла, атом світла, світляна частинка, в якій сконцентрована енергія світляного променя.

Фотосинтеза, (гр.) гл. Асиміляція (в ботаніці).

Фотосфера, (гр.) світляна поверхня Сонця.

Фототелеграфія, гл. Тельфотографія.

Фототеодоліт, (гр.) прилад до фотограмметричного виміру, злука теодоліту й фотографічного апарату.

Фототерапія, (гр.) світлолікування, вживання до лікувальних цілей соняшного (геліотерапія) або штучного світла (Фінзенова лампа, „гірське сонце“, електр., барвне світло, проміння Рентгена й раду).

Фототехніка, (гр.) різні способи використовувати фотографію для виготовлення друкарських клішів.

Фототип, (гр.) образ, відбитий світлодруковим способом, світлодрук, автотип.

Фототипія, (гр.) друкування клішами, зробленими при помочі фотографії.

Фототропізм, (гр.) вразливість рослин і деяких тварин на світло так, що вони до нього звертаються (позитивний ф.), або від нього відвертаються (негативний ф.).

Фотофон, (гр.) прилад переносити звук на віддаль при помочі електр. струму й світла; гл. Телевізія.

Фотофореза, (гр.) прояв натиску променів світла на освітлену поверхню.

Фотохемія, (гр.) наука про хем. прояви, спричинені діянням світла.

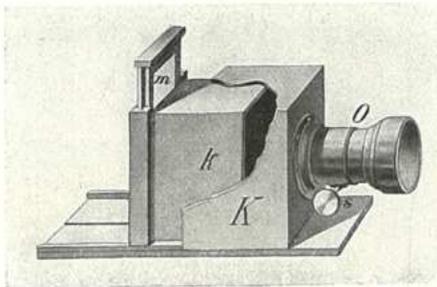
Фотоцеля, (гр.-лат.) світлочула комірка, шкляна посудина з річовиною, що перемінює світляні хвилі змінної натуги, які падають на неї, на змінні електр. струми; найважливіші ф.: потасова, селенова; остання грає вел. роллю в звуковому фільмі, баченні та перенесенні образів на віддаль.

Фотозинкографія, (гр.) виріб цинкових клішів фотографічним способом.

Фофанов Константин, рос. поет-символіст (1862-1911); твори: „Стихотворенія“, „Тьни й тайни“, „Иллюзія“.

Фош (Foch) Фердинан, фр. маршал (1851-1929), у битві над Марною 5-9 IX 1914 ком. 9. армії, V 1917 шеф ген. штабу, 24 IV 1918

ФОТОГРАФІЯ. I.

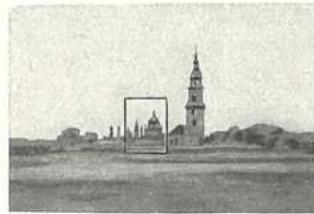
1. Первісна форма фотографічного апарату; *K* нерухома частина апарату, *k* висувна частина із матівкою *m*, *O* об'єктив із гвинтом до наставлявання (*s*).

2. Світлина: *a* негативний, *b* позитивний образ.

3. Знімка скоку через рів приладом Герц-Телесгор. Час наświetлення $1/1000$ сек.

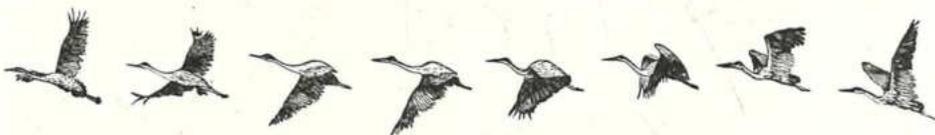
5а

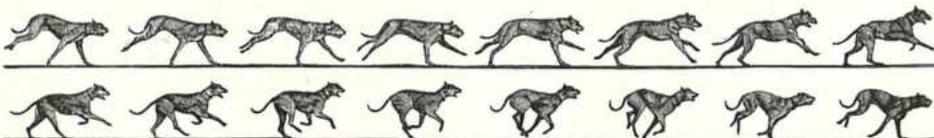
5. Телесфотографія (перва св. Миколай, Потсдам) з віддалі 2-5 км; вісімкратне збільшення телесоб'єктивом, чотирикутного образу на обр. 5а.

4. Знімка з літака містечка Ліндау у Бр.

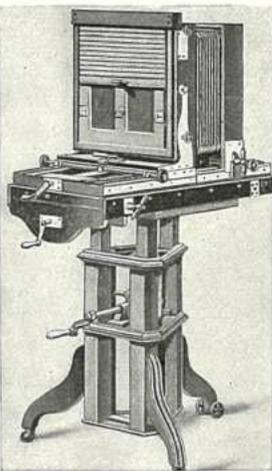
6а

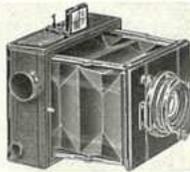
6б

6. Низка знімків за О. Аншіцом; *a* (зліва направо) удар крил бузька, схоплений у 8 рухах, *b* (зправа наліво) скок пса, схоплений у 16 рухах.

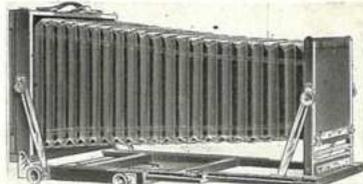
ФОТОГРАФІЯ. II.

1. Апарат для робітень.

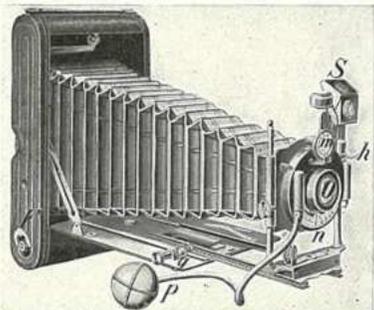
2а. Аматорський складаний апарат.

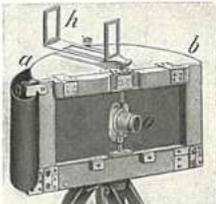
3. Апарат для подорожі, розтягнений і зложений.

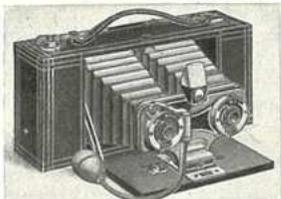
2б. Аматорський апарат із дзеркальним рефлектором.

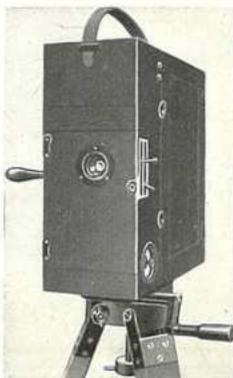
4. Миттєвий складаний апарат до фільмових стижок. *S* джонстер-прилад, в якому відбивається висвітлюваний предмет, *O* об'єктив, *y* гнізд до гострого наставлення образу, *m* миттєвий наставляч, *n* наставляч прислони (бленди), *h* підйома для миттєвих знімок, *p* пневматичний прилад до миттєвих знімок, *F* коробочка до накручування фільмової стижки.

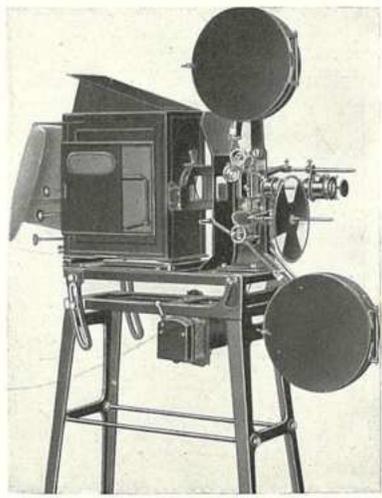
5. Красивий апарат: об'єктив *o* ввертається підйоною *h*, *a, b* зігнена фільма.

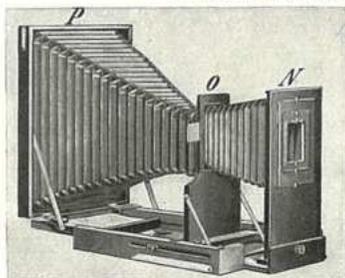
6. Стереоскопний апарат, подвійний апарат до стереоскопних знімок.

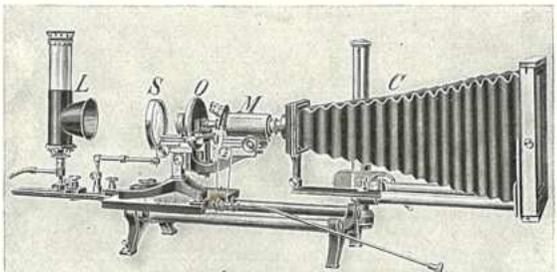
7. Апарат до кінових знімок, готовий до знямки (ліворуч) і отворсений (праворуч).

8. Кіновий проєкційний апарат.

9. Апарат до збільшення; *P* фотографічна плита, *O* рами об'єктиву, *N* рами для негативу, який збільшуємо.

10. Мікрофотографічний апарат, сполука мікроскопу й фотографічного апарату до знимання мікроскопних препаратів, *L* лампа, *S* збираюча сочка, *O* столи із предметом до збільшення, *M* мікроскоп, *C* фотографічний апарат.

головнокомандувач військ Антанти у Франції, І 1919 голова найвищої військової ради.

Фра Анджеліко, гл. Фізоле.

Фравігофер (Fraunhofer) Йозеф, нім. оптик (1787-1826), дослідник сонячної дуговини; гл. Дуговина.

Фрагмент, (лат.) уривок із твору, частина; незакінчений твір.

Фрагментарний, (лат.) уривчастий, частковий; незакінчений.

Фра Дяволю (Fra Diabolo), вл. Микеле Пецца, іт. опришок (1771-1806), провідник повстання проти французів у півд. Італії.

Фраза, (фр. з гр.) 1) речення, закінчена думка, висловлена словами; зворот; іронічно: вислів пустопорожній або чванливий; 2) у муз.: найменша мелодійно-ритмічна одиниця муз. твору (двотакт, тритакт); фразувати, ділити мелодію на природні мелодійно-метричні врівки (фрази).

Фразеологія, (гр.) 1) будова речень і зворотів; вислови та звороти питомі якійсь мові; 2) слова без змісту, пустомельщина.

Фразер, (фр.) людина, що кидає гарні слова, не дбаючи за їх зміст.

Фрайберг (Freiberg), м-о в півд. Саксонії, 36.000 меш., ратуша з XV в., ст. пром. та гірниче місто; гірнича академія (від 1765).

Фрайбург (Freiburg), 1) баденське місто, 92.000 меш., собор із XII в., торговий дім із XV в., унів. від 1457, ткацька промисловість; 2) гл. Фрібур.

Фрайгер, гл. Барон, Вільний пан.

Фрайзінські врівки, гл. Словінська мова.

Фрайштат, табор укр. полонених.

Фрайліграт (Freiligrath) Фердинанд, нім. письмен. (1810-76); політ. й екзотичні поезії.

Фрайтаг (Freitag) Густав, нім. письмен. (1816-95); комедія „Журналісти“, повість „Мас — винен“, „Техніка драми“.

Фрайштат (Freistadt), повіт. м-о в Гор. Австрії, 3.600 меш.; підчас світової війни тут був табор для полонених українців рос. армії, серед яких вів культ.-нац. освідому роботу гурт відпоручників „Союза

визволення України“ під проводом В. Сімовича; у таборі була укр. друкарня, де друкувався таборовий час. та ін. таборові видання.

Фрайштат: урочисте богослуження 1. III. 1918 перед відходом І. куреня Сірожупанників на Україну.

Фрак, (англ.) сурдут із довгими полами ззаду, зпереду глибоко вирізаний; уживають у святочних випадках.

Фрактура, (лат.) перелім кости; в друкарстві: готицька язбука.

Фракційний, (лат.) приналежний до фракції.

Фракціонована дистиляція, гл. Дистиляція.

Фракція, (лат.) 1) частина якоїсь політ. партії, що відокремлюється підчас незгоди в партії; 2) громада послів у парламенті з членів якоїсь одної політ. партії; 3) в хемії: частина (при перегоні).

Фрамбезія (Framboesia tropica), тропічна хвороба шкіри, викликана особливим родом спірохетів, нагадує пранці: червоні більші й менші гудзи по тілі.

Фрамуґа, (швед.) заглибина в стіні, ніша, вікно над дверима.

Франк, грошова одиниця у Франції, Бельгії та Швайцарії, ділиться на 100 сантимів.

Франк, 1) (Frank) Адольф, нім. хемік (1834-1916), витворив уперше вапневий азотняк, був творцем потасової промисловости; 2) (Frank) Бруно, нім. письмен., *1887; „Оповідання“, повісті „Дні короля“, „Тренк“; 3) Джемс, нім. фізик, *1882, проф. унів. в Гетінгені, досліджував удар електронів із атомами, йонізацію молекулів; нагорода Нобеля 1926; 4) Леонард, нім. письмен., *1882; повісті „Людина — добра“, „Громадянин“, „Карло та Анна“, новелі; 5) Сесар, фр. комп. (1822-90); ораторії, симфонії, симфонічні поеми, камерні твори, хори; 6) Семен, рос. економіст і філософ-ідеаліст, *1877; Маркова теорія вартости, праці з філософії („Предмет знання“), іст. філософії, філ. релігії, тощо.

Франки, вояки.

Франки, група зах.-герм. племен, що з

IV в. по Хр. осіли в Галії й завоювали її з кінцем V в., основуючи франк. державу.

Франклен-Буйон (Franklin Bouillon) Анрі, фр. політ. діяч, *1870; посол до парламенту 1910-19 і від 1924, під час мирової конференції голова закорд. комісії палати послів, єдиний впливовий фр. політик, що тоді обстоював державність України.

Франклін, гл. Френклін.

Франклінізація, гл. Електротерапія.

Франкмасонство, гл. Масонство.

Франко, (іт.) вільний від оплати порта при відборі (пр. товару, тощо).

Франко, 1) Андрій, гал.-укр. письмен. (1887-1913), син Івана; розвідка про етнографа Ількевича; 2) І в а н, гал.-укр. письмен., учений і гром. діяч (1856-1916), народився в Нагуєвичах б. Дрогобича,

1. Франко в 1895 р.

скінчив гімназію в Дрогобичі, увів. у Львові й Відні, 1877 і 1880 сидить у в'язниці обвинувачений у соц. пропаганді, 1887-97 працює як журналіст у „Kurjer-i Lwowsk-omu“, у 90-их рр. стає одним із основників радикальної партії в Галичині, 10 літ пізніше нац.-дем.; 1894-97 редагує „Житє і Слово“, 1898-1906 ЛНВ; працює в усіх ділянках літ. творчости. Збірки поезій: „З вершин і низин“ 1887, 1893, „Зів'яле листя“ 1896, „Мій Ізмарагд“ 1898, „Із днів журби“ 1900, „Semper Tigro“ 1906; поеми: „Панські жарти“ 1887, „Смерть Каїна“ 1889, „Поеми“ 1899, „Мойсей“ 1905; повісті: „Захар Беркут“ 1883, „Воа constrictor“ 1884, „Основи суспільности“ 1894-95, „Для домашнього огнища“ 1897, „Перехрестні стежки“ 1900; оп. і новелі: „В поті чола“ 1890, „Полудка“ 1899, „Сім казок“ 1900, „Добрий заробок“ 1902, „Панталаха“ 1902, „Малий Мирон“ 1903, „З бурли-вих літ“ 1903, „На лоні природи“ 1905, „Манипулянтка“ 1906, „Місія“ 1906; драми: „Украдене щастя“, „Учитель“; книжки для дітей: казки, переспіви „Лис Микита“, „Дон Кіхот“, „Коваль Бассім“, „Абу-Каземові капці“, „Коли ще звірі говорили“ та ін.; численні переклади чужих поетів; крит. студії по журналах про укр. і чужу літ., зокрема „Нарис історії укр. літ.“ і „Молода Україна“, статті та огляди у чужих мовах; дослідник і видавець пам'яток ст.-укр. літ.: „Апокрифи“, „Варлаам і Йоасаф“, „Приповідки“; як письмен. належить Ф. до перших реалістів у Галичині; повісті в душі Золи; 3) П е т р о, син Івана, гал.-укр. педагог, *1890, хемік, один із творців укр. змагу й пласти, чотар-летун УСС; автор підручника пластових ігор і швед. руханки; оп., переклади;

1. Франко в 1912 р.

4) Т а р а с, гал.-укр. письмен. і руховик, *1889, син Івана; „Історія і теорія руханки“, „Нарис історії рим. літератури“, віршовані переклади з клас. мов.

Франко (Franco) Жуан, порт. політик, *1855, 1906 президент міністрів, 1908 спричинив убиття короля.

Франконія (Franken), ст.-нім. князівство обабіч Райну й Майну.

Франконська держава, основана 486 Хльодовіком, князем салійських франків, спершу під династією Меровінгів; у VII в. до значиння дійшли майордоми, й Пепін Малий розпочав династію Каролінгів. За Карла В. ф. д. обіймала Францію, Німеччину, Італію й сусідні землі; 843 договором у Вердені поділена.

Франконська династія, 1027-1125, одна з династій цесарів св. рим. імперії в Німеччині (Конрад II, Генрихи: III, IV, V).

Франконська Юра, гл. Юра.

Франконський ліс (Frankenwald), гори в Баварії, між горами Фіхтель і Туринзьким лісом, до 794 м. вис.

Франктіпер, (фр.) стрілець-охотник, що не належить до армії (перші ф. появилися під час фр.-нім. війни 1870-71).

Франкувати, (іт.) платити пересилку за листа або ін. посилки.

Франкфурт над Майном (Frankfurt am Main), нім. м-о та пристань, 550.000 меш., унів., ст. ратуша, собор із 852, родинний дім Гете з музеєм, ін. музеї, галерії й бібліотеки; фабрики машин, каблів і черенок, хем. й електротехн. промисловість. Згадується вперше 793, 843 столиця схід. франконської держави, від 1356 м-о вибору, а 1562-1792 коронаційне м-о нім. цесарів, 1810-13 гол. м-о буфорового вел. князівства Ф., 1816 осідок Нім. союзу, 1846-9 нім. народнього зібрання, від 1866 належить до Прусії; 1871 мир із Францією.

Франкфурт над Одрою (Frankfurt an der Oder), торг. м-о в Бранденбурґії, 76.000 меш., церква Діви Марії (XIII в.).

Франкфуртер Цайтунг (Frankfurter Zeitung), нім. щоденник, від 1856 у Франкфурті, в часі розквіту виходив п'ять разів денно.

Франкфуртський мир, мир, заключений у Франкфурті над М. 10 V 1871, покінчив нім.-фр. війну.

Франкфуртський парламент, всенімецькі нац. збори 1848-9; гл. Німеччина, історія.

Франс (France), вл. Тібо (Thibault) Анатоль, фр. письмен. (1844-1924), член Фр. Акад.; повісті: „Злочин Сильвестра Бонара“, „Харчівня під королевою ніжкою“, „Червона лілея“; нагорода Нобеля 1921.

Франсе (Francé) Рауль, нім. біолог фр. роду, *1874, визн. популяризатор; гол. твори: „Життя рослин“, „Біос“, „Книга життя“.

А. Франс.

Франт, (нім.) джиґун, фертик, чепурун.
Франтішкові Лазні (Františkovy Lázně), Франценсбад, купелеве м-о в півн. Чехії, 4.000 меш.; алькалічні глявберсько-соляні та залізкокислі джерела.

Франтішкові Лазні.

Франц, ім'я королів Неаполю й Сицилії: 1) Ф. I, 1825-30; 2) Ф. II, 1859-60, прогнаний Гарібальдієм.

Франц, ім'я королів Франції: 1) Ф. I, 1515-47, переміг швайцарців під Маріняно 1515, добув Геную й Міляно, вів війну з Карлом V; 2) Ф. II, 1559-60, жонатий із Марією Стюарт.

Франц I, австр. цісар, гл. Франц II, рим.-нім. цісар.

Франц, ім'я рим.-нім. цісарів: 1) Ф. I, 1745-65, Франц Стефан, кн. Льотарингії, опісля вел. кн. Тоскани, 1736 чоловік і співрегент Марії Терезії; 2) Ф. II, 1792-1806, як цісар Австрії Франц I, 1804-34, вів боротьбу з рев. Францією й Наполеоном, 8 VIII 1806 скасував рим. цісарство.

Франц, король Іспанії (титулярний) 1846-68, жонатий із королевою Ізабелею, †1902.

Франц (Franz) Роберт, нім. комп. (1815-92); численні пісні.

Франца Йосифа Земля, арктичний архіпеліг на північ від Нової Землі, 19.700 км.², відкритий 1873 Паєром, колись австр., тепер належить до СРСР.

Францев Володимир, рос. історик літер., *1867, проф. варшавського, тепер празького унів.; матеріяли й праці про слов. взаємини, про літ. змагання на Закарпатті з „общє-руським“ забарвленням.

Франценсбад (Franzensbad), гл. Франтішкові Лазні.

Франц із Ассізі, св., вл. Джованні Бернадоне, основник чернечого чину францісканів (1182-1226), аскет і проповідник життя в згоді з євангелієм.

Франціскани, або мінорити, лат. черне-

чий чин, оснований св. Францом із Ассізі; займається проповіддю серед нар. мас і місіонарством у заморських краях; згодом поділений на кілька автономних організацій (обсерванти, конвентуали, капуцини).

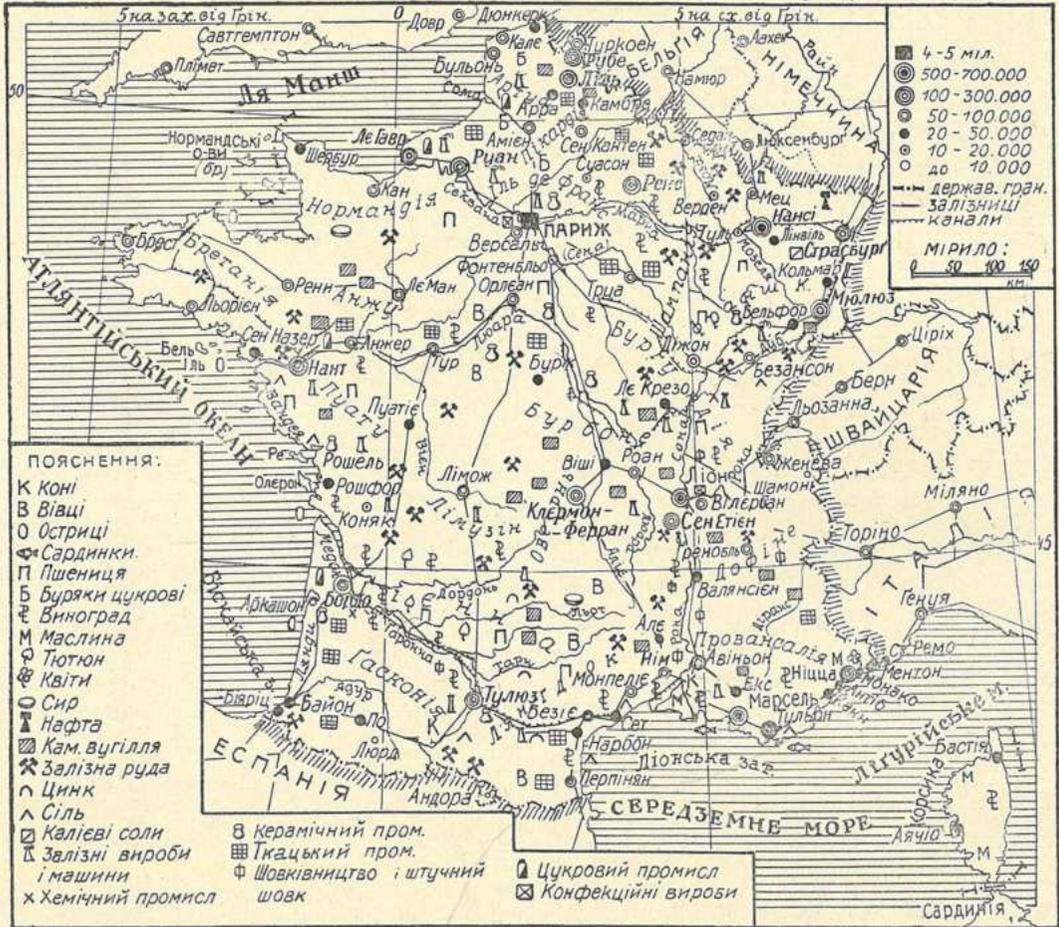
Франція (La France), зах.-європ. республіка, з прибережними островами і Корсикією 550.985 км.² пов. і 41.350.000 меш. Морської границі 2.870 км., континентальної 2.755 км. Гори, розміщені на окраїнах: Альпи (до 4.810 м.), Юра (до 1.723 м.) і Вогези (до 1.426 м.) на сході й Піренеї (до 3.350 м.) на півдні; в середині краю два старі масиви: на півн. заході бретансько-норманський: легкохвиляста плита до 390 м. вис. й на півдні т. зв. Центральна фр. плита з вигаслими вульканами (до 1.886 м. вис.). Низини: паризька на півночі, гаронська на півдні і западина Рони та Сони між Альпами й півд. масивом. Ріки, з виїмком Рони, плывуть до каналу Ля Манш та Біскайської затоки (Сена, Люара та Гарона). Підсоння помірковане океанічне, на півд. сході середземноморське (січень: Париж + 2,5,° Ніцца 8°), літо переважно умірковано гаряче за виїмком півдня (липень: Париж 18-6°, Ніцца 23-2°), опадів досить (Париж 570, Ніцца 860 мм.), сніг падає виїмково. Рістня, літом зелена, переходить на півдні в вічнозелену. Під ріллею 47%, луками 20%, лісом 19%, невжитків 14% пов. Хліборобство стоїть досить високо: пшениця, кукурудза, овес, льон, картопля, тютюн. Садівництво: яблуні, груші, виноград, помаранчі, маслини, каштани. Скотарство на півночі та в горах: коні, рогата худоба, свині, вівці. Сіль. господарство гол. галузь заняття, з нього живе 42% меш., з промисловости 35%, з торговлі 10%. Копальні багатства не дуже великі: залізної руди досить (річна продукція 35,5 міл. т.), зате мало вугілля (53 міл. т. річно). Інших металів мало (цинк, олово), зате досить кухонної соли, калієвої соли та фосфатів. Найбільше розвинена ткацька промисловість: бавовняна (9.570.000 веретін), шовківнича й вовняна. Одягова промисловість на вел. скалю (фр. модні товари є світовими зразками). Поширена також споживча промисловість: млинарство (Марсель — гол. збіжжева біржа Європи), продукція напоїв, гол. вина (49 міл. гектолітрів річно), коняку, пива (14 міл. гектол. річно) й спирту (200.000 гектол. річно). Розвинене цукроварництво: 850.000 т. цукру річно. Визначна галвантерійна й автомобілева промисловість; менше значіння має корабельна (136.000 бруто т. річно), машинна й хем. промисловість. Ввозить Ф.: споживчі продукти (19%), сировину: вугілля, бавовну та вовну (66%), фабрикаці (15% усього ввозу); зі ЗДА 16,1%, В. Британії 14,2%, Бельгії 7,2% всього ввозу. Вивозить: 8% споживчих, 29% сировини й 63% фабрикатів; гол. продукти вивозу: сирий і фабрикований шовк, одежа, автомобілі, техн. ви-

Франц із Ассізі.

роби: до В. Британії 18·7%, Бельгії 18·1%, ЗДА 9·6% всього вивозу. Морський оборот 90,984.000 нетто рег. т. (60% через гол. пристані: Шербург, Марсель і Гавр). Торг. флот не дуже велика (3,340.000 бруто т.). Тонаж перевозу ріками 39,000.000 т. річно; 6.750 км. сплавних рік і 5.232 км. каналів; залізниць 53.560 км. (9·7 км. дов. на 100 км.²), битих шляхів 231.000 км. (42 км. на 100 км.²). Густота населення 75 на 1 км.²; 18 міст із понад 100.000

й переселенням народів, Ф. зайняли зах. готи, бургунди й франки. За династій Меровінгів і Каролінгів розвинулася франк. держава, і при її поділі 843 повстала Ф., як окремішня держава. За фр. Каролінгів, 843-987, бережні провінції зайняли нормани. Льотарингія перейшла до Німеччини, Бургундія стала самостійна. Другу династію — Капетингів, 987-1328, почав Гуго Капет 987-996. Генрих I 1031-60, мав за жінку Ану, доньку Ярослава Мудрого

Франція.

меш. Число меш. майже не росте, хоча смертність лише $17\frac{50}{100}$, бо приріст є 1·3%. Французів є 86·5%, німців 4%, італійців 2·7%, бретонців 2·4%; меншости порозміщувани на окраїнах. Історія. В ранній іст. добі півд. Ф. в зв'язку з фенікійцями та греками. Вся Ф. ввійшла в зв'язок з культ. світом через завойовання її римлянами (Галія 121-58 до Хр.). Слідом за цим прийшла романізація галійців (кельтів), що їх останки залишилися лише на окраїнах (бретонці). З упадком рим. імперії

Ф. в середньовіччі займала перше місце в европ. культурі; в ній розвинувся феодализм, лицарство, схоластика, середньовічне мистецтво. Людовік VII, 1137-80, вів боротьбу з англ. Плєнтадженетами, що через подружжя добули владу в півд. Франції. Филип II Август, 1180-1223, приєднав Нормандію, Мен, Турен, Пуату. Людовік Св., 1226-70, змінив кор. владу, дав свободу галіканській церкві, організував два хрестові походи. Филип IV Гарний, 1285-1314, вперше скликав ген. стани

з участю третього стану, вів боротьбу з папою й переніс папську столицю до Авіньйону. За першого з роду Валуа, 1328-1589, Филипа VI, 1328-50, почалася столітня війна з Англією; фр. війська розбито під Кресі (1346); за Івана I, 1350-64, сел. повстання (жакерія); за Карла VI, 1380-1422, англійці перемогли під Азенкурром 1415, зайняли Париж 1417. Завдяки виступові Жанни д'Арк 1429 Карло VII, 1422-61, відпер англійців, які задержали у Ф. тільки Кале (до 1588). Людовік XI, 1461-83, приєднав Провансію й Бургундію, Карло VIII, 1483-98, Бретанію. За Франца I, 1515-47, розвиток ренесансу; в боротьбі з Карлом V Франція втратила впливи в Італії. Генрих II, 1547-59, зайняв нім. міста Мец і Верден. За Франца II, 1559-60, Карла IX, 1560-74, і Генриха III, 1574-89, криваві рел. війни між католиками й гугенотами. Рід Бурбонів, 1589-1792, починається від Генриха IV, 1589-1610, який нантським едиктом 1598 дав гугенотам рівноправність, старався піднести хліборобство й торгівлю. За Людовіка XIII, 1610-43, Рішельє утвердив кор. абсолютизм, вів боротьбу з Габсбургами, так само Мазаріні в молодості Людовіка XIV 1643-1715. 1648 змова аристократії, тзв. фронда. У вестфальському мирі 1648 Ф. дістала частину Нідерляндів, у мирі в Німвегені 1678 Франш-Конте й частину Фляндрії; війни з европ. коаліцією 1688-97 і есп. sukcesійна підірвали добробут Ф., який розвинувся був завдяки праці Кольбера; через скасування нантського едикту 1685 виїмувало з Ф. багато протестантів. За Людовіка XV 1715-74 марнотратність двору та війни: австр. sukcesійна та семилітня потрясли Ф. ще більше, в мирі в Парижі 1763 Ф. втратила ам. колонії. За Людовіка XVI 1774-92 міністри Тюрго, Некер, Кальон намагалися піднести фр. скарб, коли ж це не вдалося, скликано 1789 ген. стани; 17 VI члени третього стану проголосили себе нац. зборами: цим почалася вел. революція. Нац. збори склалися 20 VI 1789; спроваджене до Парижа військо й димісія Некера спричинили заворушення й здобути Бастилі 14 VII. Нац. збори 4 VIII скасували феодальні права й ухвалили конституцію, поділили Ф. на 83 департаменти; пізніше перевели конфіскату маєстности духовенства; 1792, під натиском жирондистів, почали війну з Австрією, яка давала допомогу емігрантам; після невдач наступ на Тюлері, ув'язнення кор. родини; 21 IX 1792 — Нац. конвент проголосив Ф. республікою, 21 I 1793 гільотинувано короля, 10 III встановлено рев. трибунал, 6 IV комітет громадського добра; початок терору, новий календар і культ розуму; в Вандеї повстання роялістів; 20 VII 1794 убито Робесп'єра, відтоді реакція. Нац. конвент роз'язався 1795, встановлено уряд 5 директорів, раду старших і раду п'ятисот. У війні з коаліцією рев. війська

перемагали; 1795 мир із Прусією в Базелі, після перемог Бонапарта в Італії 1797 мир із Австрією в Кампо Форміо, яким Ф. дістала Бельгію й лівий берег Райну. 1798 Бонапарте в Єгипті; англійці знищили фр. флоту під Абукіром; проти Ф. повстала друга коаліція; 9 XI 1799 Бонапарте усунув директорію й почав правити як перший консуль; фр. перемоги під Маренгом і Гогенлінденом принесли мир із коаліцією в Люневелі 1801 і з Англією в Ам'єні 1802. Бонапарте досмертний консуль, 18 V 1804 цісар під іменем Наполеона I. Після багатьох перемог Наполеона (гл. Наполеон I) його перемогли під Ляйпцігом 16-19 X 1813; 30 III 1814 добуто Париж; сенат 2 IV детронізував Наполеона й покликав Бурбонів („реставрація“). Перший паризький мир 30 V 1814 залишив Ф. кордони з 1792. Наполеон ув'язнений на о. Ельбі, 1815 вернув до Ф. („сто днів“), але після перемоги коаліції під Ватерлоу 18 VI 1815 уступив; його вивезли на о. св. Олені. У другому паризькому мирі Ф. дістала кордони з 1790. Людовік XVIII, з Бурбонів, 1814-24 надав нову конституцію 1814; Карло X 1824-30 вів боротьбу з ліберальним міщанством, 1830 припинив свободу преси, роз'язав парламент, окроював нову виборчу ординацію; з цієї причини вибухла липнева революція 27-29 VII 1830, королем проголосили Людовіка Филипа Орлеанського 1830-48, який оперся на буржуазію; але проти нього виступили демократи й, після лютневої революції 22 II 1848, оголосили республіку; повстання радикальних партій VI 1848 розгромив ген. Кавеняк; президентом обрали Людовіка Наполеона Бонапарте, що 1851 дістав владу на 10 років, 7 XI 1852 оголошений цісарем під іменем Наполеона III. Кримська війна 1853-6, перемоги над Австрією в союзі з Сардинією 1859 піднесли значіння Ф.; 1860 прилучено Ніццу й Савою. Війна з Німеччиною 1870-71 покінчилася поразкою Ф. й детронізацією Наполеона III; проголошено третю республіку; Альзасія й Лютарингія перейшли до Німеччини; повстання паризької комуни здушено після довгої боротьби 20 III-28 V 1871. Президенти республіки: Тієр, 1871-73, усунений монархістами; Мак-Магон, 1873-79; 1875, утворено побіч палати депутатів сенат; Греві, 1879-87, 1881 Туніс перейшов під опіку Ф., 1885 добуто Тонкін, протекторат над Аннамом; Саді Карно, 1887-94, 1886-9 пропаганда реваншу; Казімір-Періє, 1894-95; Фор, 1895-99, 1895 прилучено Мадагаскар, 1897 союз із Росією; Любе, 1899-1906, 1905 відділення церкви від держави, здобутки в Африці й Сіамі; Фаллер, 1906-13, збільшення фр. впливів у Марокку, спір із Німеччиною й конференція в Альхесірасі 1906, 1912 Марокко під фр. протекторатом; Пуанкаре, 1913-20, світова війна; в версальському мирі 28 VI 1919 Ф. дістала Альзасію й Лютарингію, округу

Зари на 15 літ, частину нім. колоній та відшкодування; Дешанель 1920; Мільран 1920-24, Думері, 1924-31, Думер, 1931-32, Лебрен від 1932. Тепер Ф. має 11,550.000 км.² і 63,000.000 меш. у колоніях і манда-тах, гол. в Африці (Альжир, Туніс, Марокко, Сагара, Зах. й Рівникова Африка, Мадагаскар, Реюніон і Сомалі), дещо в Азії (Сирія, Індокитай), Океанії (Нова Каледонія й ін.) й Америці (Гвіяна й ін.); у сфері її впливів Сіам. Колоніяльні інтереси Ф. перехрещуються з інтересами Італії. Для безпеки має Ф. розмірно найбільшу в світі армію з 740.000 людей, 40.000 скоростріль, понад 300 тяжких і яких 500 легких батарей, 6.600 танків, поверх 2.300 літаків і 350.000 брунто т. воєнної фльоти. Гол. місто Париж.

Франц Йосиф I, австр. цісар (1830-1916), син архики. Франца Карла, панував 1848-1916, став цісарем після зречення його стрія Фердинанда I, 1854 жонатий із Єлисаветою, 1867 король Угорщини; гл. Австрія.

Франц Йосиф I.

Франц Салійський, св., єп. Женеви (1567-1622), співосновник чернечого чину салезіянок; твори: „Вступ до побожного життя“, „Фільотея“ й ін.

Француз (Franzoz) Карл Еміль, нім. письмен. і публіцист (1848-1904); нариси й романи з життя гал. і бук. українців та жидів; збірки: „З напів-Азії“, „Образки культури з Галичини, Буковини, півд. Росії й Румунії“, „Від Дону до Дунаю“, роман „Боротьба за право“, перекладений по-укр., та ін.

Франц Фердинанд, австр. архики. (1863-1914), син архики. Карла Людовіка, від 1889 австр. престолонаслідник, 1900 морганатичне подружжя з графинею Софією Хотек (діти князі Гогенберг); убитий у Сараєві 28 VI.

Франц Фердинанд.

Французи, один із романських народів, що в числі понад 38 міль. населення Францію й частину Швейцарії, до 2,5 міль. значну частину Канади; фр. народ витворився з кельтійської основи при сильній домішці римлян, іберів та германів.

Французька Гваяна, гл. Гвіяна.

Французька Гвінея, фр. колонія над Гвінейською затокою, себто приморські частини фр. Зах. й Рівникової Африки.

Французька Екваторіальна Африка, гл. Африка французька рівникова.

Французька Західна Африка, гл. Африка французька західна.

Французька Західна Індія, фр. колонія в Америці: Ст. П'єр, Гваделупа, Мартиніка та Гвіяна.

Французька Індія, гл. Індія.

Французька література. Найстарші пам'ятки ф. л. мають з IX і X вв.; від 1060 до 1270 розвиваються вел. іст. поеми, зразком яких є Пісня про Роляна, в XII і XIII в. містерії, міраклі й тзв. фальбо, в XII-XIV в. складається сатирична Повість про Лиса; в XIV в. перші хронікарі й лірики та вел. алегорична поема Повість про Троянду; в XIV в. поет Вільон та історик Комін. Дому Ренесансу починає поет Маро, найславніші її представники Рабле та Монтень. Група поетів „Плеяди“ з Ронсаром і Дю Белле хоче дорівняти клас. зразкам. У XVII в. цвіте тзв. вівчарська повість; як реформатор літ. мови виступає поет Малерб. Перший творець справжньої трагедії Корнейль, мистці прози Ж. Л. Бальзак, Декарт і Паскаль. У клас. добі, що починає кристалізуватися від 1660-1715, вел. імена: Ля Фонтен, Буальо, Молієр, Расін, Паскаль, пані Ляфаст, Рошфуко, Ля Брієр, Боссоєт, Фенельон, пані де Севіне, Сен-Сімон, Фонтенель і Бель; XVIII в. — вік прози й студій суспільної людини: найбільші в ньому імена: Вольтєр, Мариво, Бомарше, Шеніє, Монтеск'є, Бюфон, Дідро, Руссо, Бернарден де Сен-П'єр; XIX в. до 1850 доба романтизму з першими її звістунами Шатобріаном і панею де Стяель, за якими йдуть Лямартін, В. Гюґо, Віні, Мюссе, Готіє, Дюма, Ж. Санд, Стендаль, Бальзак, Меріме, в історії: Тієррі, Мішле, Гізо, Тієр; друга пол. віку йде під знаком натуралізму: у філ. Конт. у критиці Тен, Сент-Бев, Ренан; у поезії Леконт де Ліль, парнасці Сюллі Прюдом і Гередія, зокрема Бодлер, у драмі Понсар, Ожіє, Дюма син, Сарду; в повісті та оп. Фльобер, Мопасан, Гонкури, Доде, Золя, Гюсманс, Барбей д'Оревіл, Фев, Мірбо. В останній четвертині XIX в. виступають у поезії символисти та декаденти: Верлен, Реніє, Самєн, Форт, Жамєс, у театрі Бек, Ервіє, Ляведан, Донне, Бріє, Порто-Ріш, Кюрель, Куртелін, у повісті Франс, Бурже, Люті, Баррес, Бурж, Прево, у критиці Брюнетієр, Леметр, Фаґе, Бедіє, Р. де Гурмон. З останньої доби найбільш чільніші: в поезії Валері, пані де Ноай, Кьодель, Аполінер, Пегі, в повісті брати Роні, Ролян, Жід, Пруст, пані Колєт, Дюгамель, Жіроду, брати Таро, Доржелєс, Естоніє, Фурніє, Бенуа, Моран, Моріак, Моруа, Монтерлян, Мак Орлян, Лярбо, Варбюс, Шамсон; у театрі Бернштейн, Батай, Тр. Бернар, Флерс, Ж. Ромєн, Круассє, С. Гітрі.

Французька мова, належить до романських мов, але в своїй фонологічній структурі ближча до англ.; прикметне змагання до упрощення, зник усіх складів після лат. наголосу (крім т. зв. глухого „e“, що

тепер також відпало), через те й наголос у фр. м. на останньому складі; найст. пам'ятка т. зв. „страсбурзькі присяги“ 842; вже в серед. вв. літ. мова, клас. доба—XVII в.

Французька революція, гл. Франція.
Французька Рівникова Африка, гл. Африка французька рівникова.

Французька хоро́ба, гл. Франці.
Французька Швайцарія, швайц. кантони: Женева, Вод, Ньюшатель, Фрібур, Вале й частина Берну, де переважає фр. мова.

Французьке Конго, гл. Конго Французьке.

Французьке мистецтво, дає дуже шир. розвиткову лінію й незвич. інтенсивну зміну форм, особливо в добі середньовіччя, XVIII і XIX вв. В зародках романського стилю впливи старорим. і візант., пізніше

Вато: Сходини в парку.

самостійний розвиток та інтенсивна зміна форм у XI-XII в. Повстають окремі школи романського будівництва:

провансальська, аквітанська, овернська, бургундська, норманська, фр., перігордська. Визн. будови: Нотр Дам дю Порт, церква св.

Делярош: Діти короля Едварда.

Серніна в Тулозі, Нотр Дам ля Гранд у Пуатіс, бенедиктинська церква в Клюні, деякі з мальовцями й вітражами XII-XIII вв. Найранші в Європі гот. будови в півн. Франції (Isle de France) в 1. чверті XII в. (Бове, Ерені, Люше, Сен Дені в Парижі). Знамениті гот. катедри: Нотр Дам у Парижі

Т. Руссо: Дуб.

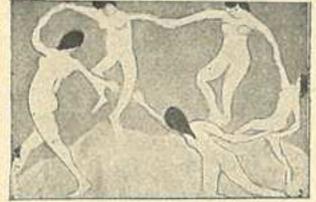
1163-1235 (ілюстр. том I, стор. 964), в Нойоні

1150, Ляоні 1174-1226, Шартрі, Буржі, Реймсі, Амьєні та багато ін. замки, міські оборонні будови, рагуші (в Арра, Компієні, Сен Кантені). В XIV-XV в. тав. полумениста готика. Розквіт вітражного малярства XIII в. (Шартр, Париж, Бурж, Ляон) і мініятури XIII-XV в. (центр у Парижі). В добі ренесансу XVI в. багато іт. мистців. Фр. архітекти Леско й Дельорм, різьбари Ж. Гужон і Ж. Пільон. Бароко — спокійне з наближенням до клас. форм (дім Інвалідів у Парижі, ілюстр. гл. II том, 103 стор.). Зріст мист. творчости за Людовіка XIV (перебудова Лювру, Версаль). Малярі: Н. Пуссен, К. Льорен, Ф. Мінар. Розквіт рокового стилю за Людовіка XV („стиль Людовіка XV“)

Ренуар: Ліза.

дав граціозне декоративне мист., повне ніжности та еротики. Малярі: А. Вато, Лянкре, Ф. Буше, різьбар Фальконе. Незвич. розвитку досягає кольорова гравюра (Кошен) і порцеляна. Переходовий стиль Людовіка XVI з поворотом до класичности. В малярстві Грез, Шарден, у різьбі — Кльодіні й Гудон. За Наполеона стиль ампір („1. імперія“). Найбільший маляр доби Ж.-Л. Давід, різьбар іт. Канова. Від XIX в. Париж осередок світового мистецтва. В добі романтизму (1. пол. XIX в.) визначається Делякруа, в іст. малярстві Делярош, у сат. графіці Доміс. Під впливом Англії повстає барбізонська школа (Коро, Міле, Т. Русо, До біні). Новіший реалізм у творчості Курбе. Започатковане нове шукання

Матіс: Танечниці.

в малярстві витворило могутню школу імпресіоністів (Е. Мане, Ренуар, Сіслей, Дега, різьбар Роден). В архітектурі від середини XIX в. поширюються залізні конструкції, з кін. XIX в. залізо-бетон; у малярстві: протиставлення імпресіонізму Сезана, з котрим зв'язують експресіоністичний напрямок, еротично-примітивний напрямок Іогена, представник „диких“ Матіс,

Гоген: Тагітянки.

кубісти Брак і Пікасо. З найновіших малярських напрямків — експресіоністи Громер і Алікс, неоромантик Вляменк і Руо, неокласик Дерен. В архітектурі й мист. промислі панує конструктивізм (архітекти Пете та Ле Корбюзіє).

Французьке Сомалі, гл. Сомалі.

Французький Індокитай (Indochine française), Фр. Задня Індія, фр. колонія на сході Індокитайського півострову, обіймає Кохінхіну, Камбоджу, Аннам, Ляос, Тонкін і Кванчован, разом 700.000 км.² і 19,850.000 меш.; гол. продукти: риж і кавчук; гол. м-о Ганой.

Французький Судан, гл. Африка французька західня, Судан.

Французько-німецька війна 1870-71, гл. Німецько-французька війна 1870-71.

Франческа да Ріміні (Francesca da Rimini), донька володаря Равенни, зраджувала свого поганого чоловіка-нелюба Малагесту зі своїм шурином Паольом, вбита за це чоловіком 1278; сюжет численних творів, гол. „Божеської Комедії“ Данта.

Франше д'Еспрей (Franchet d'Esperey) Люї Феліс, фр. маршал, *1856, 1918 головнокомандувач антантськими військами на Балкані, від 1919 член Найвищої Воєнної Ради, від 1921 маршал.

Фрапувати, (фр.) звертати на себе увагу, сильно вражати.

Фрас Яків, гл. Враз Станко.

Фраскати (Frascati), кліматична місцевість б. Риму, 15.000 меш., руїни ст. Тускулуму.

Фрахт, (нім.) перевіз вантажу; оплата за перевіз клунків; поштовий лист, що вказує на рід вантажу, його вагу та оплату.

Фребель (Fröbel) Фрідріх, нім. педагог (1782-1852); творець дитячих садків і семінарів для вишколу вчителів малих дітей.

Фрегат(а), (іт.) трищогловий вітрильний воєний корабель.

Фредерік (Fredericq)

Поль, бельг. історик і політик (1850-1920), проф. унів., провідник ліберального флямандруху.

Фредеріке

Бен'яміно, іт. маляр XVIII в.; мальовила кармелітського ман. в Бердичеві; від 1758 кермував малярською школою при київ. Лаврі.

Фредро Александер, гр., поль. драматург (1793-1876), під впливом Молієра, автор ве-

селих комедій: „Дами та гусари“, „Дівочі обіти“, та ін.

Фрезарка, (фр.) машина оброблювати дерево або метал, де сталевий кружок (фрез), гостро зазублений або насичений, швидко обертається довкола своєї осі; може гиблювати дошки, робити жолобки, натинати зуби коліс, гвинти і т. д.

Фрезер, (нім.) сільсько-госп. машина, що копає й роздріблює землю; гл. таблиця: Сільсько господарство I, 2; II, 3.

Фрезер (Fraser), ріка в Брит. Колумбії, 1.180 км. дов., вливається до Тихого океану.

Фрезер (Fraser) Джеймс, англ. етнолог та історик релігій, *1854, автор праці „Золота вітка“.

Фрейденбер (Freidenberg), полковник, начальник штабу фр. окупаційної армії в Одесі 1918-19; вів переговори з представниками Директорії УНР; виконавець волі Франції, хотів примусити українців підлягати рос. реакційним генералам.

Фрейліна, (нім.) двірська дама з прибічної дружини рос. царів.

Фреквентатива, гл. Наворотні дієслова.

Фреквентация, (лат.) відвідування; посвідка для студентів, що ходили на виклади.

Фреквенція, (лат.) 1) учасництво, відвідування, приплив учасників (пр. на викладах, у театрі, в купелевому місці); 2) у фізиці: число, кількість або частота тремтіння у перемінній електр. струмі: число змін на пряму струму на 1 сек.

Френ (Frähn) Христіян Мартін, рос.-нім. орієнталіст, історик і нумізмат (1782-1851); праці про початки ст.-укр. держави.

Френель (Fresnel) Огюстен Жан, фр. фізик (1788-1827), дослідник оптики, гол. інтерференції світла.

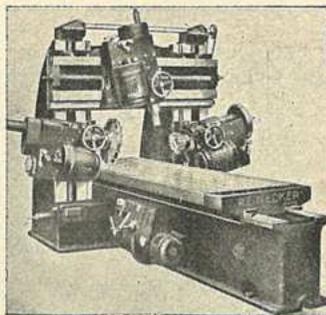
Френетичний, (гр.) нагальний, невгамований, захоплений, пр. оплески.

Френкелеві бактерії (Pneumococcus Fraenkelii), малі круглі заразні, звич. дилікоки; в легенях викликають крупозну пневмонію; в оці спричинюють гострий катар сполучниці й виразки рогівки (Ulcus serpens corneae); відкрив нім. бактеріолог Френкель (Fraenkel) Альберт (1848-1916).

Френклін (Franklin), 1) Бенджамін, ам. фізик і політик (1706-90), один із провідників у боротьбі півн.-ам. колоній проти Англії, дослідник електричності, винахідник

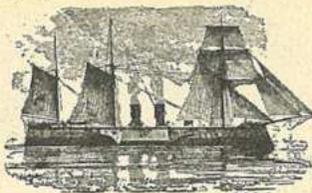
А. Фредро.

Фрезарка.

Ф. Фребель.

Австрійська панцирна фрегата „Тетегоф“.

громозду; моралістичні твори; 2) Джон, англ. подорожник (1786-1847), досліджував півн.-ам. полярне побережжя й Арктиду, загинув разом із цілою експедицією.

Френклінова таблиця, кондензатор, себто прилад збирати більшу кількість електричності; є це шкляна прямокутна плита, обліплена по обох боках станіо-лем із краями, покритими шелеком.

Френолог, (гр.) дослідник і знавець зв'язку між зверхньою формою черепа та вдачею людини; гл. Галь.

Френологія, (гр.) вл. наука про людський череп; наука про зв'язок духової вдачі й здібностей людини з розвитком певних частин мізку та про вплив цього розвитку на зверхній вигляд черепа; гл. Галь.

Френч, (англ.) рід каптана, від імені англ. генерала Френча.

Френч (French) Джон, англ. фельдмаршал (1852-1925); 1914-15 головнокомандувач англ. військ у Франції, XII 1915 усіх брит. військ, 1918-21 віцекороль Ірландії; „Спомини“.

Фресіне (Freycinet) Шарль Люї, фр. політик (1828-1923), інженер; 1879-80, 1882, 1886, 1890-92 президент міністрів, 1915-16 міністер без теки, творець новочасного фр. війська.

Фреска, (іт.) малюнок на свіжою тинку; відома в Римі (пр. у Помпеях), у старохрист. і візант. мистецтві, на Україні Х-XV в., в добі Ренесансу; тепер ф. відроджена.

Фрея, сканд. богиня любови.

Фривольність, (лат.) легкодушність, вільність, несором'язливість, легка поведінка.

Фригійська мова, вимерла мова ст. фригійців у М. Азії, творить із тракійською та вірм. одну окрему групу індоєвр. мов; знана з написів.

Фригійська шапка, в старовину вис. шапка фригійців; у ст. Греції й Римі носили її визволенці (невільники ходили простоволосі); як знак свободи носили її за вел. фр. революції санкюлоту та якобінці.

Фригія, країна в середині М. Азії (В. Фригія) і на побережжі Гелеспонту й Пропонтиди (М. Фригія); спершу самостійна, в VI в. під владою Лідії й Персії, в IV в. македонська, від 130 до Хр. римська; виноградництво; гл. Фригійська мова.

Фридрих, австр. архикн., *1856, 1914-17 нач. вожд австр. військ, уславився жорстокими присудами смерті на укр. населення в Галичині підчас світової війни.

Фридрих, ім'я курфюрстів Бранденбургії: 1) Ф. I, 1415-40; 2) Ф. II Залізний, 1440-

Б. Френклін.

Дж. Френч.

70; 3) Ф. Вільгельм, 1640-88, вел. „курфюрст“, 1660 добув незалежність Прусії від Польщі, вів війну з Францією 1674, переміг шведів під Фербелліном 1675, прийняв калвіністів прогнаних із Франції.

Фридрих, ім'я дан. королів; важніші: 1) Ф. III, 1648-70, завів абсолютизм; 2) Ф. IV, 1699-1730, скасував панщину; 3) Ф. VI, 1808-39, утратив Норвегію 1824; 4) Ф. VII, 1848-63; 5) Ф. VIII, 1906-12.

Фридрих, ім'я прус. королів: 1) Ф. I, 1701-13, курфюрст Бранденбургії, здобув титул короля, опікувався наукою й мистецтвом; 2) Ф. Вільгельм I, 1713-40, здобув від шведів Помор'я, побільшив військо й уліпшив адміністрацію; 3) Ф. II, 1740-86, у шлезьких війнах здобув від Австрії Шлезьк, при I. поділі Польщі 1772 Великопольщу, перевів реформи судівництва, підніс господарство, зорганізував добірне військо; 4) Ф. Вільгельм II, 1786-97, брав участь у коаліції проти Франції, здобув устя Висли при поділах Польщі; 5) Ф. Вільгельм III, 1797-1840, міністри Штайн і Гарденберг перевели різномодні реформи; в війнах із Наполеоном спершу переможений, утратив половину земель; 6) Ф. Вільгельм IV, 1840-61, надав 1848 конституцію.

Фридрих, ім'я рим.-нім. цесарів і королів: 1) Ф. I Барбароса, цесар 1155-90, князь Швабії, ходив п'ять разів на Італію, 1162 зруйнував Міляно, 1176 переможений під Леняном, потонув у р. Салеф у М. Азії під час третього хрестового походу; 2) Ф. II, цесар 1220-50, син Генриха VI, король Сицилії й Неаполю, виклятий двічі папами, 1228 уладив хрестовий похід і прийняв титул короля Єрусалиму; 3) Ф. III Гарний, король 1314-30, ворог Людовіка IV Баварського; 4) Ф. III (IV), цесар 1452-90, архикн. Австрії.

Фридрих I, король Віртембергії, 1806-16.

Фридрих I, король Швеції, 1720-51.

Фридрих III, (1831-88), нім. цесар 1888, батько Вільгельма II.

Фридрих III Мудрий, курфюрст Саксонії, 1486-1525, прийняв і поширив реформацію.

Фридрих V, курфюрст Палатинату, 1610-20; прийняв чес. корону від прот. повстанців 1619 („зимовий король“), за це покаранний вигнанням і втратою князівства; †1632.

Фридрих Август, король Саксонії: 1) Ф. I А., 1806-27, спершу курфюрст, 1806 приступив до райнського союзу й прийняв титул короля, 1813 під Ляйпцігом попав у полон коаліції і втратив половину земель; 2) Ф. II А., 1836-54; 3) Ф. III А. 1904-18, зрікся.

Фриз, (фр.) пошевка, горішня частина стіни під гзімсом, звич. з прикрасами; в античному мист. частина белькування поміж гзімсом і архітравом. Ілюстр., гл. том I, стор. 857, рис. 1, Ф.

Фриз, ст.-нім. плем'я на побережжі Півн. моря, в VIII в. завойоване франками; живе й досі в голанд. провінціях Фрислан-

дія й Зеландія (б. 200.000), на Гельголянді та в нім. Шлезвігу (понад 6.000).

Фризійська мова, мова фризів, фризської групи в Німеччині, ближча до англ., ніж до нім. мови так, що фризи творять у Німеччині нац. меншість і домагаються визнання своєї мови.

Фризійські острови, ланцог островів при побережжі Півн. моря: 1) зах. Ф. о. від; 2) схід. Ф. о. між. устями Емсу та Везери; 3) півн. Ф. о. при шлезвіг.-дан. побережжі.

Фризура, (фр.) зачіска.

Фрикандо, (фр.) страва: телятина, нашігована солониною.

Фрикасе, (фр.) страва: дрібні шматки всьлякого м'яса з сосом.

Фрисський Гаф (Frischer Haft), частина Балтійського моря від устя Ногату до устя Прегелі.

Фрібур (Fribourg), 1) зах. швайц. кантон, 1.670 км.² і 145.000 меш., гол. французів; 2) його гол. м-о, 22.000 меш., собор, кат. унів.

Фріґа, в сканд. міт. жінка Одіна, богиня домашнього вогнища.

Фрід (Fried) Альфред, нім. пацифіст (1864-1921), 1892 заснував Нім. т-во миру, 1911 нагорода Нобеля.

Фрідлендер (Friedländer) Людвіг, нім. клас. фізіолог (1824-1909); праця про рим. звичаї.

Фрідлендерові зарази (Bacillus Friedländeri), малі бацили, часто знаходяться в роті й горлі в здорових людей; у легень спричинюють звич. важке запалення (пневмонію); відкрив нім. бактеріолог Фрідлендер (Friedlaender) Карл (1847-87).

Фрідман (Friedmann), 1) Ігнаці, поль. комп., *1882, піаніст (видатний виконавець Шопена); 2) Фрідріх Франц, нім. лікар, *1876; відкрив туберкульозу черепах та зладив прищепку з культур живих заразів туберкульози черепах лікувати туберкульозу в людей.

Фрідріхсгафен (Friedrichshafen), м-о у Віртенберґі над Боденським озером, 11.000 меш.; будова повітроплавів Цепеліна.

Фрідонґ (Friedjung) Гайнріх, нім. історик (1851-1920); „Боротьба за перевагу в Німеччині 1859-66“, „Часи імперіялізму 1884-1914“.

Фрізіус Гемма, голянд. картограф (1508-55), автор гльобусів; піддав думку триангуляції.

Фрікс, (гр. міт.) брат Гелі, втік із сестрою від мачухи Іно, дочки Кадма, на золоторунному барані; прибувши щасливо до Кольхіди, зарізав барана на офіру й повісив його руно у святому гаї Ареса; гл. Аргонавти, Язон.

Фрімєр (Frimaire), „місяць зрілости“, у фр. рев. календарі 3. місяць (21 XI-20 XII).

Фріна, славна атен. гетера, з IV в. до Хр., модель Практистелевої „Кнідської“ Афродити й „Анадіомени“ Апеллеса.

Фрінта Антонін, чес. фізіолог, *1884,

доцент Карлового унів., співробітник Slovansk-ого Přehled-u, де реферує м. ін. і про укр. справи; праці з описової фонетики чеської і словацької.

Фріс Гурґо, гл. Вріс.

Фрітавін (Freetown), гол. м-о Сієра Леоне, 44.000 меш., найкраща зах.-афр. пристань.

Фрітредерство, (англ.) екон. доктрина, що за найдоцільнішу систему торг. політики вважала систему вільної торгівлі (вільний довіз і вивіз товарів); гол. тези ф.: вільна конкуренція запевнює найбільший розвиток продукційних сил країни; держава не повинна втручатися в екон. життя населення; мито й експортів премії слід скасувати, бо вони стримують правильний розподіл праці між різними країнами. Ф. повстало в Англії, де розвинута промисловість не боялася торг. конкуренції ін. держав; ідеї ф. особливо поширювала в 1. пол. XIX в. тзв. менчестерська партія (гл. Менчестерство).

Фріче Володимир, рос. критик і літературознавець (1870-1929), марксист; „Нарис історії зах.-європ. літератур“, „Нарис сусп. історії мистецтва“, „Соціологія мистецтва“ та ін.

Фріш (Frisch) Роман, нім. журналіст і укр. військ. діяч, *1894; 1919 ком. артилерії 6. бригади УГА, яку зреорганізував на кінну, пізніше ком. 6. полку тяжкої артилерії; від 1929 ред. „Wiener Illustrierte“.

Фріявл, колиш. льонґобардське князівство, тепер іт. провінція (di Friuli), обіймає іт. провінцію Удіне й кол. австр. Горицію, Градіску й Тольмайн.

Фріявльська або фурляндська мова, в півн.-схід. Італії, належить до рето-романських мов; фріявльці чим раз більше італіанізуються.

Фробішер (Frobisher) Мартін, англ. подорожник (1535-94), досліджував полярні побережжя Півн. Америки та Півн.-зах. переїзд.

Фройд (Freud) Зіґмунд, нім. лікар-психолог, *1856, жид. роду, проф. унів. у Відні, основник психоаналізи.

Фроленко Михайло, рос. революціонер, *1848, укр. роду, член гуртка київських „бунтарів“ і виконавчого комітету „Народної Волі“, учасник замаху на царя Олександра II. 1 III 1881; був у шліссельбурзькій кріпості до 1905.

Фролов 1) Леонід, укр. інженер-технолог, *1879, фахівець цукроварства, 1919 дир. департаменту посередніх податків і 1920 цукрових справ в уряді УНР, 1922 доцент, від 1925 проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; підручники з хем. технології; 2) Марк і Ян, укр. комп., *1892, проф. Музичного Інституту ім. Лисенка в Києві; мішаний хор „Народи йдуть“, сольоспіви, п'єси

З. Фройд.

на фортепіан; 3) М и х а й л о, старшина донського коз. війська (1897-1930), ком. донського партизанського відділу, 1920 зі своїм полком став під прапори УНР в боротьбі з більшовиками; на еміграції один із провідників донських самостійників.

Фронда (Fronde), 1) у ст. Франції партія, що протиставилася абсолютистичній політиці Мазаріні й спричинила заворушення 1648-54; 2) заг. опозиція, невдоволення.

Фронт, (лат.) вл. чоло, перед (будинку, війська), передня сторожа, лінія, місце воєнних подій.

Фронтіспис, (фр.) рисунок у книзі перед першою сторінкою або вгорі тої сторінки, де починається новий розділ.

Фронтвий, (лат.) той, що відноситься до фронту, або звернений до фронту.

Фронтвик, (лат.) вояк із бойової лінії.

Фронтон, (фр.) фаянса, причілок горішньої частини будинку поміж гзімсом і двома схилами даху, звич. трикутної форми; в античній і ренесансовій архітектурі ф. прикрашали різьбою.

Фронтон митрополічного будинку у Києві.

Фрост Роберт, ам. письмен., *1875; поезії, новелі „Воля хлопча“, „На північ від Бостону“.

Фруктоза, гл. Цукор.

Фрунзе, давніше Пішпек, м-о на Сірому Кліні, гол. м-о Кара Кіргістану, 37.000 меш.: 19% укр., 50% росіян, 5% кіргізів; цукроварні, гарбарні, олійниці; в кантоні 130.000 меш.: 50% українців, 30% росіян, 7-6% кіргізів, по 3-8% узбеків і дунган.

Фрунзе Михайло, рос. військ. діяч (1885-1925), більшовик, 1920-24 командант більш. армії на Україні — проти Врангеля, Махнівців та укр. повстанців, 1925 нарком військ. і морських справ та голова Рев. Військ. Рада.

Фруктідор (Fructidor, „овочодар“, місяць овочів), у фр. рев. календарі 12 місяць (18 VII-16 IX). 18 фруктідора V року (4 IX 1797) замах Директорії проти роялістів.

Фтізіологія, (гр.) частина мед., займається туберкульозом, гол. легенів.

Фуад Паша Мегемед, тур. держ. діяч, учений і поет (1814-69), 1848 ген. комісар у наддунайських князівствах, 1852 міністер закорд. справ, 1861-66 вел. везир; написав граматику тур. мови.

Фуад I, 1917-22 султан, опісля король Єгипту, *1868.

Фуглевич М., львів. гравер на міді XVIII в., працював також для видань унівських і кїїв.; діяльність б. 1739-41.

Фуґа, (іт.) одна з основних муз. форм многоголосного стилю, збудована на основі тзв. імітації, себто повторення один за одним різними голосами тої самої теми; мистцем фуґи був особливо Й. С. Бах.

Фуґас, (фр.) міна, закладена в землю.

Фуґґери, родина впливових авґсбурзьких банкірів XV-XVII вв.; дійшли до вел. майна завдяки купецьким підприємствам і веденню копалень; кредитори европ. володарів, зокрема есп. королів.

Фуджіяма, вулкан на острові Ніппон 3.787 м. вис., св. гора японців.

Фуґо, вулкан Іватемалі, 3.835 м. вис.

Фуґе (Fouillée) Альфред, фр. філософ (1838-1912); теорія „ідейсил“, сту-

Фуджіяма.

дії з психології европ. народів.

Фузан, яп. пристань у півд. Кореї, 106.000 меш.

Фузель, гл. Недогін.

Фузіонування, гл. Фузія 2).

Фузія, 1) (фр.) рушниця з крем'яним замком, від 2. пол. XVII в., витиснула мушкет; 2) (лат.) злука, сполюка.

Фузіяма, гл. Фуджіяма.

Фуке де ля Мот (Fouqué de la Motte), нім. письмен. (1777-1843), романтичний поет; казка „Ундіна“.

Фу-кієн, Фу-цзянь, півд. кит. провінція, 111.000 км.² і 13,140.000 меш.: гориста; гол. продукти чай, риж, цукрова тростина, тютюн; гол. місто Фучов.

Фукіє-Тенвіль (Fouquier-Tenville) Антуан, фр. політик (1747-95), діяч вел. революції, яacobінець, обвинувач при рев. трибуналі; страчений.

Фуко (Foucault) Леон, фр. фізик (1819-68), доказав при допомозі маятника, що Земля обертається довкруги осі; досліджував швидкість світла.

Фуке (Fuchs), 1) Лязар, визн. нім. математик (1833-1902), проф. унів. в Берліні, дослідник диференціальних рівнянь; 2) Роберт, австро-нім. комп. (1847-1927), школи Брамса; форт., камеральні та оркестрові твори, хори, опера „Корольська наречена“.

Фукусіна, дьогтеве анілінове барвило; металічно-зелені кристали, що розпускаються в воді темно-червоною барвою.

Фукусія (Fuchsia), півд.-ам. рослина, з гарними цвітами; їх довга, цівкувата, на кінці п'ятидільна чаша забарвлена мов пелюстки корони; улюблена домашня квітка.

Фукусія.

Фукуока, яп. пристань на о-ві Кію-Шію, 146.000 меш., унів.; шовківнича промисловість.

Фуллєр (Fuller) Маргарет, замужем Осоні, ам. письм. і діячка (1810-50), одна з перших ам. феміністок; „Про літературу та мистецтво“, спомини.

Фуляр, (фр.) легка шовкова тканина.

Фульбе, хамітське плем'я в Судані, б. 7 міл.; магометани.

Фульгурит, гл. Белемніт.

Фульда, 1) джерельна ріка Везери, 125 км. дов.; 2) нім. місто над нею, 28.000 меш., собор із XVIII в., осідок єп., церква св. Михайла з IX в., 1734-1803 унів., ткацька промисловість.

Фульда Людвіг, нім. письм., *1862; п'єси „Право жінки“, „Талісман“, поезії, новелі.

Фульмінатова кислота, гл. Гремуча кислота.

Фульмінатова ртуть, гл. Гремуча ртуть.

Фульмінатове срібло, гл. Гремуче срібло.

Фультон (Fulton) Роберт, ам. інженер, (1765-1815); збудував перший пароплав, (1803).

Фумаролі, одна зі стадій—перша з черги—завмирання вулканів, коли з вулкану вив'язуються спершу гарячий хльороводень, пізніш сірчаний ангідрид та сірководень і водяна пара; до стадії фумаролів належать із сучасних вулканів, пр. Папандаян на Яві, Крізувірк на Ісландії й ін.

Фундамент, (лат.) основа, ґрунт; спідня частина мурів під рівнем землі.

Фундаментальний, (лат.) основний, ґрунтовний.

Фундаментальні зорі, число ясних зір, із найдокладніше визначеним положенням на небі; за поміччю їх визначають положення ін. зір.

Фундатор, (лат.) основник; той, що робить фундацію.

Фундація, (лат.) засновання чогось, запис на публ. цілі, ставлення публ. будови власним коштом, почапунок.

Фундук, гл. Ліщина (червона).

Фундуклей Іван, рос. адміністратор, гром. діяч і археолог (1804-80); 1839-52 кийвський губернатор; вид. матеріяли укр. старовини, особливо іст. Києва й Київщини (Статистичний опис кийвської губ. та ін.).

Функціоналізм, (лат.) напрям у філ. (Мах і ін.), що прояв причинової вважає за функцію в мат. розумінні; через те зв'язок між причиною і наслідком стає необхідним.

Функціональний, (лат.) той, що відноситься до функції.

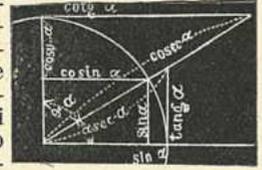
Функціонер, (лат.) урядовець.

Функціонувати, (лат.) бути діяльним, працювати.

Функція, (лат.) чинність, заняття, виконання якоїсь обов'язкової праці; в мат., фіз., та природничих науках: змінна величина, залежна від одної або більше неза-

лежних змінних величин; коли пр. незалежна змінна є x , а залежна від неї y , тоді пишемо $y=f(x)$ і кажемо, що y є функцією x , і кожній якій-небудь вартості x відповідатиме якась вартість y . Маємо напишемо пр. $z=f(x,y)$, то це значить, що z є функцією двох змінних і т. п.; відповідно до вигляду $f(x)$ є ф. вимірні, невимірні, переступні, альгебричні,

гонометричні, симетричні, періодичні, похідні й т. ін. Гоміометричні ф. подають зв'язок між боками й кутами прямокутного трикутника, а саме, коли прямики є a, b , проти-прямка c , то з огляду на гострий кут α його

Функції.

- функції є: $\frac{a}{c} = \sin \alpha$ (синус кута α),
- $\frac{b}{c} = \cos \alpha$ (косинус „ α),
- $\frac{a}{b} = \tan \alpha$ (тангенс „ α),
- $\frac{b}{a} = \cot \alpha$ (котангенс „ α),
- $\frac{c}{b} = \sec \alpha$ (секанс „ α),
- $\frac{c}{a} = \csc \alpha$ (косеканс „ α);

гл. Тригонометрія. Відверненням гоміометричних ф-й є ф-ї цикльометричні;

пр. $\alpha = \arcsin \frac{a}{c}$ (α є дуга, що її синус рівняється $\frac{a}{c}$). Сучасну теорію функцій

розвинули в математиці Лежандр, Гавс, Абель, Якобі, Ріман, Ваєрштрас, Пуанкаре, Кляйн та ін.; функція в філософії, гл. Функціоналізм.

Фунт (лат. pondus), давня міра тягару різної величини; нім. ф. має $\frac{1}{2}$ кг.; 100 ф. зветься сотнаром (50 кг.); кол. рос. ф. рівний 409.512 гр. і ділиться на 32 лоти=96 золотників по 96 доль; знак на ф. lb (libra). Фунт стерлінгів, гл. Стерлінг.

Фуншаль (Funchal), гол. м-о та пристань Мадейри, 24.000 меш., кліматична місцевість.

Фураж, (фр.) паша (для коней).

Фуражир, (фр.) вояк, призначений для збору чи роздачі фуражу.

Фургон, (фр.) критий вантажний віз.

Фуріє (Fourier), 1) Шарль, фр. представник утопічного соціалізму (1772-1837), критик капіталістичного ладу (особливо торгівлі й спекуляції), проповідник соціального радикалізму з перебудовою сусп. устрою при помочі тзв. фаланг — комун. об'єднань, де члени гуртуються в залежності від своїх нахилів і здібностей і де — при організації робіт — широко практикована послідовна зміна занять. Ідеї Ф. мали

Р. Фультон.

вплив на Маркса й Енгельса; гол. праці: „Теорія чотирьох рухів“, „Новий промисловий і соціетарний світ“, „Трактат про асоціацію; 2) Жан Батіст, фр. математик і фізик (1768-1830), дослідник проведення тепла й теорії рядів.

Фурієр, (фр.) харчовий підстаршина.

Фуріозо, (іт.) в муз., шалено, пристрасно.

Фурія, 1) гл. Еринії; 2) лиха жінка, відьма; 3) шал.

Фуріянт, (лат.) жвавий чес. танок із мінливими тактами.

Фурка, альпійський провал (2.463 м. вис.), лучить долини Райну й Рони.

Фурор, (лат.) шал; надзвичайне захоплення, надзвичайний успіх.

Фурса Петро, укр. гром. діяч, *1892, старшина рос. й укр. армії, учитель серед. шкіл, ред. „Козацької Думки“ в Гура Гуморі, „України“ в Ясах 1917.

Фуртвенглер (Furtwängler) Вільгельм, нім. диригент, *1886, один із найбільших суч. диригентів; диригент Фільгармонії в Берліні й мист. оркестри в Ляйпцігу.

Фурункул, (лат.) гл. Чиряк.

Фуст Йоган, нім. друкар із Майнцу, перший спільник Гутенберга 1450-55; †1466.

Фустаж, (фр.) паковання товарів; у морському транспорті—судна, що в них перевозять течівні річовини, пр. нафту.

Фут, (англ.) англ. і рос. міра довжини = 0-3048 м., вживана також в ЗДА і давніше в Японії, рівна 1/3 ярда, має 12 цалів (двоймів); гл. Дюйм.

Футбол, гл. Копаний м'яч.

Футляр, футерал, (нім.) коробка для перехову якоїсь, звич. цінної речі.

Футорянський Савелій, укр. комп. та муз. критик (1900-26), 1922 диригент драм. театру в Києві; від 1923 керманіч студії ім. Леонтовича в Києві; хор „Великодній дощ“, сольоспіви, форт. твори.

Футрина, (нім.) одвірок.

Футуризм, (лат.) напрямок, створений іт. поетом Марінетті 1910; в літ. та музиці зриває з традиційними правилами льогіки, гармонії, синтаксис, тощо, й хоче безпосередньо передавати „чисте“ вражіння: крики та шуми; в плястичному мист. хоче зобразити одночасно вражіння минулі, теперішні й майбутні, динамічним ритмом, у первісній примітивній формі, перетинаючи та розкладаючи предмети на елементи.

Футурист, (лат.) прихильник футуризму.

Футурум, (лат.) майбутній (будучий) час дієслова; ф. екзактум—форма закінченого дійства в майбутності.

Фуцзянь, гл. Фукієн.

Фучіні (Fucini) Ренато, іт. письм. (1843-1921); поезії „Безсонні ночі“, „На свіжому повітрі“.

Фучов, гол. м-о та пристань кит. провінції Фукієн, 700.000 меш., ткацька промисловість.

Фуше (Fouché) Жозеф, кн. Отранто, фр. політик (1759-1820), за вел. революції крайній якобінець, член Конвенту, 1799 міністер поліції, прихильник Наполеона.

Фюма, гл. Фіюма.

Фюнікюлер, (фр.) гірська залізниця при спадах більших від 80 м. на 1 км.: а) кодільна, або ливова, при більших спадах, гл. таблиця Залізниця I, 8; б) зубчаста, при менших спадах до 300 м. на 1 км., гл. таблиця Залізниця I, 9, (том II. сторінка 16).

Фюстель де Куляньж (Fustel de Coulanges) Ньюма Дені, фр. історик (1830-89); праці гол. про занепад античного світу й утворення на його руїнах варварських герм. та романських феодалних держав („Історія політ. установ ст. Франції“).

Фьезоле, гл. Фіезоле.

Х

Х, 26. буква укр. абетки, звук задне-піднебінний, протиснутий, глухий; м'ягчення (давнє) в укр. мові на *ш* та на *сь* (кожух — кожуше, кожусі); церк. назва — *xip*, числовий знак — 600.

Хабаровськ, гол. м-о Далеко-Схід. Краю СРСР, над Амуром б. устя Уссурі, на Зеленому Кліні, 65.000 меш., 7-6% укр.; округ: 188.500 меш., 26-3% укр., 54-7% рос., 4-6% корейців; торгівля деревом, хлібом, кожами, рибою.

Хабне, м-ко київ. округи, 3.200 меш., 42-9% укр.

Хабур, ст. Хабор або Аракс, ліва приу. З. Е. III.

тока Евфрату, 950 км. дов.

Хадеки, скорочена назва поль. партії „Християнська демократія“.

Хаджибейський лиман, б. Одеси, 33 км. дов., 2 км. шир., 4 м. пониже рівня моря; купелеве місце, лікувальне болото; до нього вливається р. Куяльник.

Хаджі, гл. Гаджі.

Хадиджа, жінка Магомета, „мати правовірних“, себто мусулман, †614.

Хайбер, важний гірський (1.029 м. вис.) провал на дорозі Пешавар-Кабул (із Індії до Афганістану).

Хайдер, хедер, (євр.) початкова жид. школа, де вчать євр. грамоти та релігії.

Хайр еддін, гл. Хеір еддін.

Хакан, каган, хан ханів, титул монг. і тур. володарів; гл. Каган.

Хакі, гл. Какі.

Халанський Михайло, рос. етнограф та історик літ., *1857, проф. харків. унів.; праці про билини, півд.-слов. епос, думи та ін.

Халва, (тур.) східні ласощі з перемелених горіхів, цукру та муки на меду.

Халдейці, ст. сем. народ, у півд. Мезопотамії, згодом прийняв вавилонську мову й культуру та став основником ново-халдейського царства; гл. Вавилон, Вавилонія.

Халдея, півд. схід. частина Мезопотамії; гл. Вавилон.

Халіль ібн-Ахмад аль Фарахідій, араб. письм. (б. 719-91), творець араб. метрики, 1-го араб. словника та араб. граматики.

Халіф, халіфат, гл. Каліф, Каліфат.

Халкедон, тепер Кадікей, ст. м-о в Бітнії над Босфором, проти Візантії, засноване 674 до Хр.; 451 тут IV. вселенський собор проти Евтихія й монофізитів.

Халкіда, гол. м-о та пристань Евбеї, 19.000 меш., археол. музей; в старовину визн. торг. осередок.

Халкідика, півд. македонський півострів, з трьома меншими півостровами: Паллене (Кассандра), Ситонія (Лонгос) і Акте (Атос).

Халовпка (Chalourka) Йозеф, чес. поет (1898-1930), основник т-ва експресіоністів, що видавало час. „Host“.

Халтура, зіпсоване: „культура“, 1) недбало й невміло виконана робота; 2) прімітивна вузько-просвітянська праця.

Халтурін Степан, рос. революціонер, (1856-82), 1878 організатор „Північного союзу рос. робітників“, опісля член партії „Нар. Воля“, 1881 зчинив вибух динаміту в царській Зимовій палаті в Петербурзі, 1882 учасник замаху на воєнного прокурора Стрельнікова в Одесі, покараний смертю.

Халупка, гл. Халовпка.

Халупний (Chalurný) Емануель, чес. соціолог та історик літератури, *1879, член Укр. Соціологічного Інституту в Празі; приятель укр. руху; „Соціологія“, праці про чес. будителів (Гавлічек, Юнгман) та суч. поетів (Бржезіна).

Хальканти́т, (гр.) вітриоль міді, гл. Вітриоль.

Халькографія, (гр.) різьблення на міді й ін. металах.

Халькозин, (гр.) мінерал, сірчак міді (Cu₂S) металевого вигляду, темно-сірий; кристали різноосевої системи; одна з найважливіших руд міді, знаходиться на Уралі.

Халькоспірит, сірчакмідій заліза, (CuFeS₂) кристали різноосеві, мосяжножовта руда міді; знаходиться в Донецькому краї, Кривому Розі, в Саксонії, Чехословаччині.

Хальцедон, (гр.) мінерал, скритокристалічна відміна кременю; різно забарвлений й відповідно до того розрізняють різні

відміни, пр. карнеоль, сардонікс, хризопраз, геліотроп, ахат.

Хам, один із трьох синів Ноя; тяжко обравив свого батька, відті некультурна людина з грубою поведінкою.

Хамелєон, 1) (Chameleon), ящуруватий плазун, б. 3 дм. дов., з чубом на голові, дов. тонкими ногами

Хамелеон.

та дов. хапким хвостом; шкіра різнобарвно міниться, відповідно до освітлення, середовища або подразнення; живиться комахами, які ловить дов. липким язиком; живе в півд. Іспанії й півн. Африці; 2) людина, що відповідно до обставин зміняє свої переконання.

Хамец (Chamiec-Jaksa) Ксавери, поль. археолог (1848-1910); розвідки з укр. преісторії та археології: „Przeddziejowe stosunki ziemi kijowskiej“, „Wśród stepów i jarów“.

Хаміти, 1) за Біблією, потомки Хама, гол. мурина, також етіопи, єгиптяни й ін. півд. народи; 2) в суч. етногр.: вис. довгоголови, чорноволосі, смагляві меш. країв над Нілом і півн. Африки, а саме: потомки ст. єгиптян (копти, феляги), лібійців та нумідійців (бербери), також галля, сомалі, й ін., всіх х-в б. 20 міл.; деякі вважають їх за вітку середземноморської европ. раси, інші — за мішанців семітсько-муринаських племен.

Хамітські мови, широко розпорошена група мов, куди належать: 1) берберські мови в зах.-півн. Африці; 2) єгипетські і тзв. кушитські мови в схід. Африці між Абесинією й півостровом Сомалі; генетичне споріднення цих мов сумнівне.

Хамсіп, шамсіп, гл. Самум.

Хан, каан, каган, титул тат. володарів, також у ін. схід. народів.

Ханаан, 1) Фенікія, 2) первісна назва Палестини в Ст. Завіті.

Ханааняни, хананейці, сем. народ, що заселював Палестину в III і II тисячолітті до Хр., перед приходом жидів.

Хангай, півд.-схід. частина Алтаю, до 3.600 м. вис.

Хандога Матвій, ам.-укр. журналіст, *1885; як фабричний робітник оснував і 9 літ редагував часопис „Гайдамаки“ в Нью-Йорку й Трентоні, від 1920 ред. „Нар. Слова“ в Пітсбургу; оповідання.

Ханенко, 1) Микола, укр. військ. і політ. діяч (1691-1760), внук Михайла, 1721 старший канцелярист ген. військ. канцелярії, 1723 член коз. делегації до Петра I, ув'язнений із Полуботком у Петербурзі, 1726 на Україні, 1740 член ген. суду, 1741 ген. хорунжий, член „комісії переводу і зводу правних книг малоросійських“, за геть. Розумовського голова ген. канцелярії,

автор цінних щоденників: „Діаріушъ или журналъ“ та „Дневникъ“; 2) Михайло, укр. гетьман на Правобережжі від 1671; за Богдана Хмельницького й Виговського уманський полковник, підтримував пізніше Суховія проти П. Дорошенка, 1674 перейшов до лівобічного гетьмана Самойловича;

3) Олександр, гром. діяч на Чернігівщині (1805-95), дослідник і збирач укр. старовини, основник музею мистецтва в Києві.

Ханжа, (кит.) 1) кит. горілка; 2) денатурований спирт.

Ханія, гл. Канеа.

Ханка, озеро на границі Зеленого Клину та Манджурії, 3.936 км.², сполучене р. Сунгача з Уссурі.

Хаос, (гр.), 1) цілком несформований і непорядкований стан матерії, з якої утворюється світ сам собою, або силою якогось божества; під різними назвами зустрічається в космогоніях цілого світу аж до сучасних наукових теорій походження всесвіту; 2) безладдя; 3) у гр. міт., син Кроноса й батько Ереба та Ночі.

Хаотичний, (гр.) безладний, заплутаний.

Характер, (гр.) 1) заг.: своєрідні риси, взяті як цілість, рідше — окремі своєрідні риси якогось об'єкту; 2) емпіричний х., характер людини, збір її своєрідних психологічних рис (гл. Характерологія); 3) інтелектуальний х. (Кант, Шопенгауер): своєрідність людини, що лежить в основі її емпіричного характеру та є незмінна, незалежна від емпіричного життя людини, а лише виявляється в ньому.

Характеристика, (гр.) заг. опис своєрідних прикмет, пр. характеру; в мат. ціле число, що виступає в логаритмі перед десятковою точкою; гл. Мантиса.

Характеристичний, (гр.) особливий, своєрідний, властивий якомусь явищу, особі, або предметові, прикметний, сутній.

Характерний, (гр.) той, що має характер із сильно зазначеними рисами; чесний, порядний.

Характерник, в укр. віруваннях людина, що володіє якоюсь таємною силою й може замовляти кулі, ховатися в воді, туманити ворога, тощо.

Характерологія, (гр.) психологічна наука про характери; розвинулась останніми десятиліттями — розглядає психологічні факти з погляду цілості характеру людини, зокрема характери національні, класові, професійні, індивідуальні.

Харбін, манджурське торг. м-о над р. Сунгарі, 165.000 меш., гол. росіян, важний зал. вузол, млини, олійні; укр. колонія.

Харват (Charvát) Вінценц, чес. соц. дем. діяч, *1889, редагував у Києві 1917 чес. газету „Cechoslovan“, 1920-25 посол до

М. Ханенко,
(з літопису Величка).

парляменту, від 1925 член редакції соц.-дем. часопису „Pravo Lidu“ в Празі, співробітник „Slovansk-oro Přehled“—у й референт у ньому укр. справ; перекладач на чес. мову творів укр. літ. (Коцюбинський).

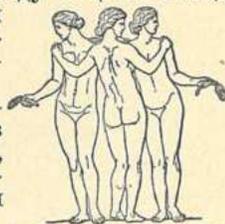
Харибда, (гр. міт.) морська потвора, що тричі на день ковтає воду й тричі назад викидає (уособлення морського виру), пізніше вміщена в Сицилійській протоці.

Харизми, (гр.) надзвичайні дари св. Духа в первісній христ. церкві, пр. дар пророцтва, говорення чужими мовами й т. ін.

Харита, (гр. міт.) 1) в Гомеровій Іліяді дружина Гефеста; 2) Харити, три богині краси та принад: Евфросина (Весела), Аглая (Блискуча), Талія (Щаслива).

Харитоненко Іван, укр. промисловець (1820-91), вел. цукровар, філіантроп.

Харірій Абу-Могаммед ель Касім, араб. письмен. (1054-1122), поет і граматик, автор тзв. макам, дотепних та блискучих щодо мови й стилю.

Харити, рельєф капітолійського музею в Римі.

Харків, заг. вид.

Харкевич Едвард, гал.-укр. педагог і просв. діяч (1855-1913), дир. укр. гімназії у Львові, голова Укр. Пед. Т-ва, дуже заслужений для розвитку укр. шкільництва в Галичині.

Харків, столиця УСРР., над р. Лопанню, 418.000 меш., 38·3% укр., 37% росіян, 19·5% жидів, 1·3% поляків; центр. уряди, унів. (від 1805) (тепер—ІНО) та наукові інститути, госп.-торг. центр УСРР, металева, харчова й хем. промисловість; заснований у 2. пол. XVII в. виселенцями з Правобережжя, скоро став важним оборонним пограничним м-ом, коз. полкове м-о до 1765; після заняття Криму й колонізації степу зростає його торг., з розвитком добування вугілля в Донецькому басейні й пром. значіння. XII

Харків: Покровський собор (1686 р.).

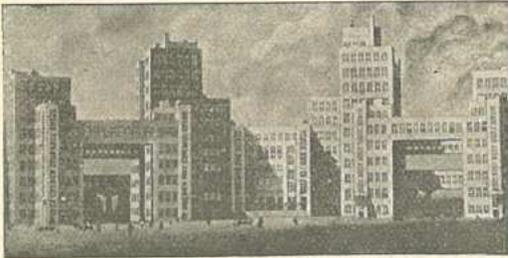
1917 зайнятий більшовиками. Мист. пам'ятки доби барока: Покровський собор 1686. Хрестовоздвиженська церква, церква св. Миколи; повітряна величезна будова Держтресту. Окр. круга: 10.058 км.², 18 міст, 2.506 селищ, 432 сільрад, 27 районів; 1.604.000 меш.: 70,4%

Харків, вул. Лібкнехта.

укр., 22,5% росіян, 5,5% жидів. Харків Олекса, укр. маляр і графік, *1897; портрети.

Харківська Колегія, духовна школа, заснована 1721 в Білгороді єп. Єпіфанієм Тихорським; 1726 перенесена до Харкова; викладали в ній і світські науки; 1763 маляр

Харків. Дім Держтресту.

Саблучок заснував при колегії тзв. додаткові класи — мист. школу, що існувала до 1798, з відділами архітектури, різьби й малярства; 1798 світські науки відділено в окрему школу, що пізніше стала гімназією, а з духовних класів 1817 організовано духовну семінарію, що назву колегії задержала до 1860.

Харківський університет, перший унів. на Придніпрянщині; заснований 1805 з почину В. Каразіна; складався з 4 факультетів: мед., правничого, іст.-фіз.-мат. й фіз.-мат.; тепер перетворений у ІНО.

Харлампович Констянтин, укр. історик (1870-1932), проф. дух. акад. та унів. у Казані, член ВУАН; праці з історії укр. шкільництва XVI-XVII вв., про вплив укр. духовенства на рос. церкву.

Харвюк Данило, бук.-укр. письмен. (1883-1916), знавець Гуцульщини, нар. учитель; оп. з гуцульського життя, співробітник різних укр. часописів.

Харон, (гр.-міт.) старий брудний та суворий перевізник умерлих через ріку Стикс (або Ахеронт) у підземеллі.

Харпут, м-о в тур. Вірменії, 20.000 меш., торгівля бавовною й вовною, ст. монастир із цінними пам'ятками.

Харсун, гл. Борсук.

Хартія, (лат.) акт держ. влади, стверджує чиннебудь політ. права; гл. Велика Хартія Вольностей.

Хартум, гол. місто англ. Судану, над Нілом, 31.000 меш.; торгівля, інститут для дослідів тропічних недуг, зоологічний сад.

Харузїни, рос. етнографи, брати: 1) Микола (1865-1900), доцент моск. унів.; гол. праця: „Етнографія“ (унів. виклади) та ін.; 2) Олександр, антрополог, *1864, дослідник Криму й Кавказу.

Харцизьке, м-ко сталінської округи в Донбасі, 5.100 меш.: 45,5% укр., 48,6% росіян.

Харчі, харчові речовини, речовини необхідні до життя організму тварин і людей; у склад х. людини мусять увіходити: вода, мінеральні солі, білковини, вуглеводани, товщі й тзв. додаткові х. р. (вітаміни). Однорічні х. спричинюють розлад та різні хвороби. Відживна вартість харчових речовин дуже різна; гл. таблиця: Засоби поживи, том II, стор. 1088-9.

Харьковський Демокритъ, місячник у Харкові, видаваний Василем Масловичем, I-VI 1816.

Хасевич Ніл, укр. маляр, *1905, член-основник мист. гуртка „Спокій“ у Варшаві; краєвиди, мертва натура, тканина, мотиви сіль. будівництва, портрети.

Хасидизм, хустизм, рел. містичний рух між жидами на Україні від 30 рр. XVIII в.; творцем його був Ізраїль Бешт (1698-1760) з Меджибожа; від нього та його учнів: Бера з Межиріччя й Когена з Полонного походять родини цадикив.

Хаскей, жид. передмістя Стамбулу.

Хата, укр. літ. збірник, попередник „Основи“, вид. П. Куліш у Спб. 1860, двома накладками, з творами Ганни Барвінок, М. Вовчка, Номіса, Шевченка, Шоголева й самого Куліша.

Хатанга, схід.-сибірська ріка, 546 км. дов., вливається до Льодового моря.

Хаханов Олександр, груз. історик і літературознавець (1866-1912), проф. груз. літ. й історії в інст. схід. мов у Москві; праці про Грузію різними мовами.

Хаям, Хейам, гл. Омар Хаям.

Хвар (Hvar), Лесіна, хорв. острів (300 км.²) і місто на ньому; лікування грудних недуг.

Хвастів, м-о білоцерківської округи, над р. Унавою, 14.500 меш.: 66,4% укр., 25% жидів, 3,8% росіян, 3,8% поляків; 24 VIII 1919 важкий бій УГА з більшовиками.

Хведорів, гл. Федорів.

Хведорович, вл. Волошин, Олександр, укр. етнограф і гром. діяч, *1855, співробіт-

Харон, ст. рис. на вазі.

ник „Рідного Краю“ 1908, „Книгаря“ 1917-19; переклади, збірник „Укр. пісні“.

Хвилівник, филіник (*Aristolochia*), зелеста витка рослина, з серцеватим листям і лійкуватим цвітом, походить із Півн. Америки, у нас по квітниках.

Хвиля, періодичний рух (тремкий, або гармонійний), у пружистому середовищі, пр. у воді, повітрі та всевітнім етері. Х-ї бувають: 1) по довжні, в яких частинки тремтять рівнобіжно до напрямку поширення хвилі (звукові х. в повітрі), та поперечні, в яких частинки тремтять прямо до напрямку поширення хвилі (хвилі світла). Одна по довжні х. складається зі згущення та розрідження, одна поперечна з гори та долини. Довгота хвилі, це віддаль двох найближчих точок хвилі з таким самим станом тремтіння: гора й долина (згущення й розрідження)

складається на одну довготу хвилі. Відбита черга хвилі дає разом із першою чергою хвилі тзв. стоячі або місцеві хвилі. Ознаку їх є тзв. вузли. Гл. Відбивання хвилі, Електромагнетна дуговина, Електромагнетні хвилі, Гойхенсів закон.

Хвиля Андрій, укр. гром. діяч і письмен., *1898, комун. критик і публіцист; збірки: „Про наш літ. справи“, „Ясною дорогою“, „Від ухилу — в прірву“, „До розв'язання нац. питання на Україні“, та ін.

Хвиля за хвилею, укр. літ. збірник, вид. В. Грінченко 1900 в Чернігові.

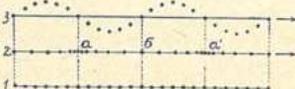
Хвильовий Микола (псевдонім), укр. письмен., (1893-1933), основник літ. організації „Вопліте“, зліквідованої 1927, прихильник орієнтації на захід; поезії: „Молодість“, „Досвітні симфонії“, поема „В електричний вік“, збірки оп.: „Сині етюди“, „Осінь“, „Вальдшнепи“, літ.-крит. нариси й памфлети: „Каміо грядеша“, „Думки проти течії“ й ін.

Хвістек (Chwistek) Леон, поль. філософ і маляр, *1884, теоретик формізму; „Многота дійсності“ й ін.

Хвойка Вікентій, укр. археолог, чес. роду (1850-1914), дир. археол. відділу кияв. міського музею; відкрив та описав трипільську культуру, найшов тілопальні гот-

Хвилівник, 1. капсула з цвітом, 2. цвіт, 3. овоч, 4. його переріз, 5. насіння.

Хвилі представлені низкою точок: 1. низка точок у спочинку, 2. по довжні хвилі: а) розрідження, б) згущення, 3. поперечні хвилі.

М. Хвильовий.

ські погребіща черняхівсько-зарубинецького типу та прослідив городище з часів Володимира Вел. в Білгородку на Київщині.

Хвольсон, 1) Данило, рос. орієнталіст і семітолог (1819-1911), жид. роду, проф. спб. унів., почесний член рос. Академії Наук; „Вістки араб. письм. Ібн-Доста про хозарів, буртасів, мадярів, слов'ян і русів“ та ін.; 2) Орест, рос. фізик, *1852, син Данила, почесний член рос. Акад. Наук; праці з актинометрії, „Курс фізики“.

Хвостов, вл. Хвостенко, Олександр, суч. укр. маляр, проф. Мист. техніки в Харкові; театр. декорації.

Хвоц (*Equisetum*), пади-волос, скрипій, сосонка; скритоцвітна рослина, складається з частин, які легко відділюються одна від одної; зелені, відживні, розгалужені пагони нагадують маленькі сосонки, розродні витворюються з весною на верху незелених, звич. нерозгалужених пагонів, сімена, на платуватих перед-ростнях; біла х-ів сильно скременілі. деяких порід уживають як сечогоногого за-собу; тепер маємо небагато порід, але в часі палеозою були вони дуже різноманітні й доходили до величини вис. дерев.

Хеб, нім. Егер, м-о в півн.-зах. Чехії, 28.000 меш. (гол. німців), ткацька й машинова промисловість; 1634 тут убили Валенштайна.

Хевсури, невел. груз. плем'я, яких 3.200 людей, па-стухи й хлібороби; задержали багато пережитків ст. родового устрою.

Хедив, гл. Кедив.

Хейр едін, тзв. Рудобородий (Барбароса), володар Альжирії; 1540 знищив христ. флоту б. Крети, 1543 добув Ніццу, †1547.

Хелмжа, поль. м-о б. Торуня, 11.000 меш., собор із XIII в., найбільша цукроварня в Польщі.

Хелмно, поль. м-о над Вислою б. Торуня, 11.000 меш., ренесансова ратуша з XV в., фабрика сіл.-госп. машин.

Хелмонський (Chelmoński) Юзеф, поль. маляр (1850-1914), імпресіоніст; побут і краєвид: „Бабине літо“, „Українська чвірка“.

Хельчицький (Chelicki) Петр, чес. рел. мисленник XV в., автор книги „Сіть віри“, що дала підставу до рел. руху „чеських братів“; його не раз характеризували, як рел. анархіста, попередника Толстого; † б. 1460.

Хемікалії, хемічні річовини, гол. вироблені фабричним способом.

Хемічна війна, війна, в якій уживають трійливих газів, вистрілюючи їх гармата-

Хвоц, 1. вегетивний зелений пагін, 2. весняний пагін з приладом до розмноження, 3. булавочка з розроднями, 4. одна пластинка булавочки з торбинками, 5. розродні, 6. розродні з скрученими волосинками, при допоміжних розродні розвиваються.

ми, видуваючи їх особливими газометами, або скидаючи газові бомби з літаків.

Хемічне споріднення, афінитет, здатність річовин утворювати разом із ін. річовинами хем. сполуки; в різних хем. первнів воно різне, відповідно до того розрізняємо різну їх вартісність.

Хемічні первні, гл. Первень.

Хемія, (сгип.) наука про прикмети, склад та переміни річовин; ділиться на фізичну (теоретичну або загальну) х., з підвідділами: електрохемія, термохемія й т. д., на експериментальну й технічну х. Експериментальну х. ділять на органічну й неорганічну. Органічна, це х. сполук вугля; до неї належать біохемія, сіль.-госл. х. та х. фізіологічна, що займається розслідуванням складу тваринних, чи рослинних річовин та хемізмом життєвих проявів. Неорганічна х. займається всіма ін. сполуками. Технічна х. прикладає здобутки х-ї в промисловості й буденному житті.

Хемніц (Chemnitz), нім. м-о в півд. Саксонії, 360.000 меш.; ливарні заліза, ткальні, фабрики машин, рукавичок, красильні.

Хеопс, Хуфу, сгип. фараон із IV династії, б. 2700 до Хр., побудував найбільшу з пірамід б. Гізегу.

Херасков Михайло, рос. поет укр. роду (1733-1807); епопеї „Росіяда“, „Владимір“.

Херес, (есп.) міцне біле вино, назва від міста, в околиці якого його виробляють.

Херес де ля Фронтера (Jerez de la Frontera), есп. м-о б. Кадізу, 67.000 меш., винниці; 711 перемога арабів над візиготами.

Херонея, ст. м-о Беотії, тепер у руїнах, археол. музей, пам'ятник поляглих тебанців, 338 до Хр. перемога Филипа II над атенцями, 86 до Хр. Сулі над Мітридатом, місце народження Плотарха.

Херсон, м-о й пристань при гирлі Дніпра, 59.000 меш.: 35-9% укр., 36% росіян, 25-4% жидів; торговля збіжжям; засноване при кінці XVIII в.; округ: 19.365 км.², 17 міст, 1025 селищ, 192 сільрад, 14 районів; 566.000 меш.: 77-6% укр., 11-4% рос., 6-3% жидів, 3% німців.

Херсонес, (гр.) півострів: 1) Тракійський, тепер Галіполійський; 2) Таврійський або Скитський, тепер Крим; 3) Кимврійський, тепер Ютляндський. Також назва рога Х. Таврійського б. Севастополя, де в V в. до Хр. була заснована гр. колонія Х. (Гераклея), що в I в. по Хр. упала, опісля відновлена візантійцями була важним осередком у зносинах із Україною (Корсунь); тут Володимир В. мав прийняти христ. віру. У часі розвалу Візантії її держали генуезці, аж до завоювання татарами; від пол. XIX в. археол. розкопки.

Херсонська дивізія, V. дивізія армії УНР, повстала влітку 1920, гол. з останків УГА, визначилася на більш. фронті; ком.

полк. А. Долуд, начальник булави полк. М. Чоботарів.

Херувими, ангели, один із дев'ятох тзв. ангельських чинів.

Херуски, герм. плем'я по обох боках Везери, славне невтомною боротьбою з римлянами під проводом Армінія.

Хетити, хетитська мова, гл. Гетити.

Херсонес, руїни ст.-христ. базилики.

Хефу, гл. Чіфу.

Хибінський (Chybiński) Адольф, поль. музиколог., *1880, проф. львів. унів.; його муз.-іст. праці, особливо з поль. музики середньовіччя, мають значіння і для історії укр. музики.

Хибінські гори, гори на півострові Колі, 1.240 м. вис.: багаті зложжя апатиту, нефелінових сієнітів і рідких мінералів (руд титану й циркону).

Хива, 1) середньоаз. ханство лівобіч дол. Аму-Дар'ї, від 1873 васальне під протекторатом Росії, від 1920 окрема Хорезмська нар. республіка, 1925 розділена між Туркменістан, Узбекистан і Каракалпаську область, 2) її кол. гол. м-о, тепер торг. місто Узбекистану, 20.000 меш.; цитаделя, ханська палата, мечет Полван; осередок бавовнику й шовківництва.

Хижак, м'ясоїдні тварини, гол. птахи (Rapaces) і ссавці (Carnivora).

Хижинський Леонід, укр. маляр і графік, *1896; обгортки до книжок, фірмові марки, ескелібрис, дереворити.

Хиляк Володимир, гал.-укр. письм. (1843-93), гр.-кат. священик, москвофіл; оп. під псевд. Ієронимъ Анонимъ.

Химера, (гр. міт.) дочка Тифона й Ехидни, казкова потвора з головою й грудьми льва, козячим тулубом і галючим хвостом, викидала з пащеки полум'я, вбита Белерофонтом; відси — химера: примха. В архітектурі: дивоглядна різьба, потвора в постаті неприродних звірів, людей, символ „злого духа“; ставили на романських і готичних будовах на гзімсах, дахах, тощо.

Химозина, (гр.) глєг, підпуст, фермент,

Л. Хижинський: есклібрис.

Химера, (на ст.-гр. монеті).

що стинає сирник молока; виділюють її шлункові залози.

Хирів, м-ко самбірського повіту, 2.700 меш., 23% укр.; єзуїтська школа; завзяті бої в укр.-поль. війні зимою 1918-19.

Хиротесія, (гр.) у правосл. церкві призначення єпископом помічних сил для богослужби (читачів, співців, іподіяконів).

Хиротонія, (гр.) рукоположення, висвячування на діякона, священника, єпископа; у правосл. церкві порядком висвячення єп., підчас якого два або три єп. кладуть свої руки на голову новопосвяченого єп.

Хитон, ст.-гр. спідня одежа без рукавів, у найдавніших часах коротка, пізніше й довга (особливо в йонців), біла, льняна або вовняна; її носили чоловіки й жінки при самому тілі (лат. tunica) й підперізували поясом.

Хіена, скорочена назва блоку поль. партій христ. та нар. демократії, створеного 1922 перед виборами до союму, після перемоги 1926 блок перестав існувати.

Хіліязм, (гр.) мілленаризм, (лат.) основана на фальшивому роз'ясненні слів апокаліпси віра в те, що Христос прийде вдруге на землю й царюватиме тут тисячу літ; панувала в христ. церкві в II-V в. й відновлювалася нерозумно у містичних сектах середньовіччя, реформації та за англ. революції XVII в.

Хіліясти, (гр.) приклонники хіліязму.

Хілок, права притока Селенги, 613 км. дов.

Хілюс, (гр.) білява рідина, створюється в кишках з хімусу; окремими судинами переводиться з кишок до пасокових судин, звідти до крові.

Хільдеріх, ім'я франк. королів із роду Меровінгів: 1) X. I, від 457; 2) X. II, об'єднав 670 цілу Францію, 673 убитий; 3) X. III, останній із Меровінгів, †754.

Хільон, зі Спарти, ефор 560 до Хр., один із 7 мудрців.

Хільперіх, ім'я двох франк. королів із династії Меровінгів, VI-VIII в.

Хіменес (Jimenes) Франсиско, есп. політик (1436-1517), архієп. Толедо, вел. інквізитор, 1516 регент Іспанії.

Хімус, (гр.) напівстравлений зміст шлунку й кишок.

Хінган, гори на границі Гобі та Манджурії, до 2.100 м. вис.

Хінгу, гл. Шінгу.

Хіні, гл. Китай.

Хінін(а), (есп.) алькалоїд (C₂₀H₂₄O₂N₂), з кори хінового дерева, біла кристалічна речовина, дуже гірка; вживають як хінову кору, гл. Хіновець.

Хіновець, хінове дерево (Cinchona),

Химера з катедри собору Нотр-Дам у Парижі.

Хитон.

дерево, споріднене з мареною (брічем); росте в Півд. Америці, аз. Індії та Сундайських островах; його кори, що має багато алькалоїдів (хінін, хінідин та ін.), здавна вживають за лік проти пропасниці й гарячки.

Хінське срібло, гальванічно посріблений аргентан.

Хіонід, поет давньої античної комедії, в 1. пол. V в. до Хр.

Хіос, Сакіс-Адазі, гр. острів при мало-аз. побережжі, 827 км.² і 75.000 меш., дуже родючий; його гол. м-о Х. або Кастрою, 33.000 меш., пристань.

Хіромантия, (гр.) вороження з рівців, тзв. ліній, на людській долоні.

Хірон, (гр. міт.) кентавр, син Крона й Філіри, славний лікар, музика й віщун, учитель Асклепія, Язона, Ахілла й ін.

Хірург, (гр.) лікар-спеціаліст у хірургії.

Хірургія, (гр.) частина медицини, займається лікуванням хоріб ручними та механічними засобами, як: операціями, масажами, перев'язами, тощо; ділиться на тзв. малу х., пр. перев'язи невеликих поранень, розтин поверховних гнойовиків, тощо, і вел. х., пр. розтин черевної ями, витин різних частин тіла, ампутація кінцівок, також тзв. пластична хірургія; гл. Операція (пластична).

Хітина, (гр.) тверда, роговата, органічна речовина (C₁₈H₃₀N₂O₁₂), з якої утворені зверхні покриви тіла членистоногих і тверді частини деяких ін. родів тварин.

Хіхон (Gijón), есп. пристань над Біскайською затокою, 58.000 меш., фабрики тютюну, вивіз залізної руди.

Хіязм, розклад членів речення на подобу X, нахрестний (хіястичний) словолад.

Хламида, ст.-гр. широкий, вовняний верхній одяг, плащ (особливо військовий).

Хлендовський (Chłędowski) Казімеж, поль. письмен. і політик (1843-1920), 1899-1900 міністер для Галичини; монографії з історії іт. культури й мистецтва: „Рим, люди Відродження“, „Рим, люди бароку“, „Сієнна“, „Двір у Феррарі“ та ін.; повісті.

Хлебніков Велемір (Віктор), рос. поет (1885-1922), основник рос. футуризму.

Хлеборад (Chleborad) Франтішек, чес. економіст і політик (1839-1911), основник 1-ої роб. спілки в Празі, організатор роб. роцельських кооператив; праці: „Система нар. політ. господарства“, „Боротьба за майно“ й ін.

Хлестаковщина, від героя Гоголевого „Ревізора“ Хлестакова: чванькуватість, дурення людей своїм будім-то вис. становищем та впливами.

Хлипавка, хлипак, гл. Вентиль.

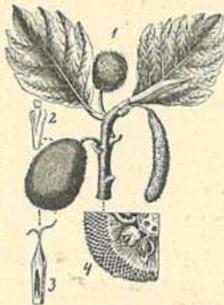

Хіновець. 1. галузка з цвітом, 2. цвіт.

Хламида.

Хлисти, рос. містична секта, вірять у безперестанне перевтілення Христа, Богородиці, пророків, що втілюються в їх провідників; не признають церк. шлюбу; богослужбові збори їх, „радєнія“, сполучені з танцями, пророцтвами й розгустою; секта повстала в середині XVII в. (основник Данило Філіпов, †1709); у XVIII в. з неї виділилися скопці; у XIX в. секта знайшла прихильників і серед укр. населення („шалапути“).

Хлібне дерево, 1. галузка з цвітом і овочами, 2. цвіт пляжковий, 3. цвіт стовпковий, 4. перекрій овоча.

Хлібне дерево, хлібовець (*Artocarpus*), вис. дерево, споріднене з нашою морвою; його вел. круглі, тяжкі до 15 кг. овочі є цінною поживою; тверду деревину цінують у столярстві й будівництві; росте на Сундайських о-вах, тепер скрізь у підрівникових краях.

Хлібоїди, глузлива назва „хліборобів“, незначної групи угодовців, яка в 1922 у Схід. Галичині брала участь у соймових виборах; орґан „Селянський Прапор“ 1925-28 у Станиславові.

Хлібороб, 1) популярний орґан радикальної партії, півмісячник, виходив 1891-95 у Львові та в Коломиї; 2) популярний часопис, теж півмісячник, у Чернівцях 1904-12; 3) тижневик у Лубнях 1905, перший чисто-укр. часопис на В. Україні, видавав Вол. Шемет; 4) сіль-госп. двотижневик Т-ва Сіль. Господарства в Харкові по укр. і моск. 1907-18; 5) тижневик Хліборобської Партії в Чернівцях 1923.

Хліборобська Україна, неперіодичне видання Укр. Союзу Хліборобів-Державників, у Берліні 1920-25, 5 книг.

Хліборобське Слово, орґан хліборобської партії в Чернівцях 1924-26.

Хліборобський Шлях, орґан укр. хліборобів-державників, у Львові від 1932, спершу місячник, від 1933 двотижневик.

Хлоп, (поль. зі ст.-укр. холоп = раб) на укр. землях, від часів поль. володіння, назва селян — спершу лише невільного (холопського) походження, згодом усіх селян взагалі. Гл. Селяни.

Хлопецький Іван, укр. церк. діяч, 1610-11 провідник руху перемиської правосл. шляхти проти уніатського єп. Атанасія Крупецького, 1632-33 перемиський правосл. єп.

Хлопціцький (Chłopicki) Гжеґож Юзеф, поль. генерал (1771-1854), учасник наполеонівських війн, XII 1830-І 1831 диктатор під час листопадового повстання.

Хлопомани, назва укр. народоців на Правобережжі в 60-х рр. XIX в., гурту студентів кїїв. унів. з поль. шляхетських родин, що усвідомивши свій обов'язок слу-

жити „тому народові, серед якого живеш“, стали українцями й народолюбцями; х. згуртувалися 1859 навколо Володимира Антоновича в межах поль. студентських земляцтв („гмін“), 1860 вийшли з них і склали окрему укр. громаду.

Хлопомани. Зліва на право: Т. Рильський, В. Беренштам, В. Антонович, Т. Панченко, Б. Познанський.

Хлопська Правда, півмісячник, вид. К. Трильовський у Коломиї 1903 і 1909.

Хлопський Параграф, півмісячник, у Сейлемі (ЗДА) 1909-10.

Хлюмський (Chlumský) Йозеф, чес. мовознавець, *1871, експериментальний фотетик.

Хлядні (Chladni) Ернст, нім. фізик (1756-1824), основник акустики, відкривець тзв. Хляднієвих звукових фігур, Хляднієві фігури.

що повстають на металевих плитах, коли їх посипати піском і потягнути смичком; дослідник метеоритів.

Хлямтач (Chlamtacz) Марцелі, поль. правник і політик, *1865, проф. унів., від 1919 заступник президента Львова.

Хльдвіг I, Хльдовех, король франків 481-511, з роду Меровінгів, основник франк. держави; переміг Сіарґрія 486 під Суасоном, 496 завоював алеманів, прийняв християнство, 507 погромив візиготів.

Хльор, (гр.) хем. первень (Chlor, Cl), зеленавожовтий, душливий газ, тяжчий від повітря, шкідливий для віддихових орґанів, у більшій кількості трійливий; знаходиться в природі тільки в сполуках; із воднем дає хльороводень, із металами солі, пр. кухонну сіль, сільвін, хльорак срібла ($AgCl$) уживаний у фотографії; дезинфекційний засіб, також нищить барвила; вживають його до газових бомб; розчин х. в воді називається хльоровою водою; вона білить тканини, але й нищить їх.

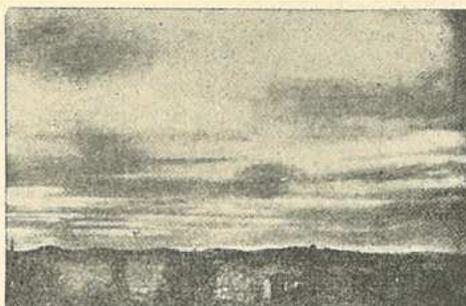
Хльораки, хльориди, сполуки хльору пр. содовий х. (кухонна сіль, $NaCl$), хльорак срібла ($AgCl$) та ін.

Хльораль, трихльорацетальдегід (CCl_3CHO), безбарвна, оливіста рідина прикрого запаху, з водою дає хльоральгідрат ($CCl_3CH[OH]_2$), що творить безбарвні кристали й є засобом на сон.

Хльорани, хльорати, солі хльорової кислоти; потасового хльорану ($KClO_3$),

1.

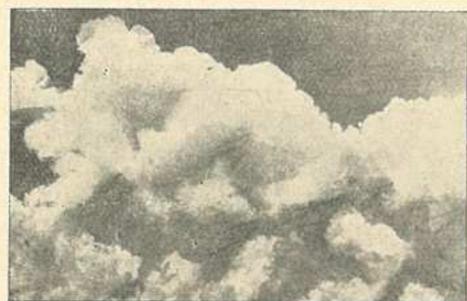
2.

3.

4.

5.

6.

Важніші форми хмар: 1. цірус, 2. стратус, 3. кумулус, 4. німб, 5. кумульо-німб, 6. ціро-кумулус (баранці).

уживають до виробу сірників, вибухових річовин, полощуть горло, як воно болить.

Хлорити, (гр.) група мінералів односкісної системи, ізоморфна суміш амезити ($H_4Mg_2Al_2SiO_6$) та серпентину ($H_4Mg_3Si_2O_6$) звич. з додатком заліза; характеристичний зелений колір; повстає через розклад ін. мінералів (біотиту, амфіболю, піроксену); типовий складник хем. розложених вибухових гірнин і деяких кристалічних лупаків.

Хлорове вапно, гл. Вапно.

Хлороводень, сполука хлору з воднем (HCl), безбарвний газ прикрого запаху, дуже шкідливий для органів дихання, тяжчий від повітря; з водою дає соляну кислоту.

Хлороза, (гр.) гл. Блідниця.

Хлоропляст, (гр.) білковинна грудочка в рослинних клітинах, забарвлена на зеле-

но хлорофілем; у х-ах відбувається асиміляція.

Хлорофіль, (гр.) зелене барвило ростин, при його помочі вони асимілюють, під впливом світла, двоокис вугля.

Хлороформ, (гр.) органічна сполука, трихлорметан ($CHCl_3$), безбарвна рідина, тяжча від води (в. т. 1·49), розчинна в алькоголі й етері, нерозчинна в воді, з характеристичним запахом; уживають до наркози, змішаного з оливою до натирання при нервових болях, тощо.

Хлотаг, франк. королі, з роду Меровінгів: 1) X. I, об'єднав Францію, †561; 2) X. II, об'єднав франк. королівство, †628.

Хмара, мряка, що витворюється в значній висоті там, де є барометричний спад; повстає, коли вогка течія повітря піднесеться догори й охолідиться через роз-

пирення й зустріч із зимнішими хвилями повітря; в дуже високих верствах повітря складається з самих льодових голочок. Форми хмар дуже різноманітні, гл. Цірус, Кумулос, Стратус, Німбус.

Хмародер, хмародрап, хмарочос, вел., на багато (кількадесят) поверхів будинок, гол. по більших містах ЗДА (Нью Йорк, Шікаґо).

Хмаровський Іван, укр. гравер XVIII в. у Києві.

Хмелюк Василь, укр. маляр, *1903, від 1928 в Парижі; мертва натура, кравиди, графіка.

Хмельник, гл. Хмільник.

Хмельницька Роксанда, дочка молдавського господаря Василя Лупула, жінка гетьманича Тимоша Хмельниченка.

Хмельницький, 1) Богдан-Зиновій, вел. укр. гетьман, родом із покозаченої шляхти, сотник чигиринський, від 1637 відомий як писар Війська Запорозького; мав для свого часу добру освіту латинопольську; після даремних заходів повернути собі відібраний хутір, Суботів, утік на Запорозжя й з тат. допомогою почав війну проти Польщі, як запорозький гетьман 1648; перемоги над Жовтими Водами, під Корсунем та під Плявою дали йому змогу опанувати майже всю Україну, й він поставив собі за завдання визволити весь укр. нарід аж до Висли; 1649 через тат. зраду під Зборовом мусів прийняти договір із Польщею, який визнавав тільки 40.000 реєстрового коз. війська; програна битва під Берестечком іще погіршила умови договору України з Польщею; тому Х. прийняв був опіку тур. султана, але не дждавшись допомоги, визнав себе за васала моск. царя 1654 (перейславська умова); при кінці свого гетьманування нав'язав був тісні союзні зносини з Семигородом та Швецією і з ними разом хотів розділити Польщу; здуку з Москвою вважав за тимчасову й шукав способу стати зовсім незалежним від Москви; †1657; 2) Іван, укр. філософ (1742-94), з гетьманського роду, скінчив кiev. акад., др. філ. кеніґсберзького унів., оберсекретар сенату, член законодавчої комісії Катерини II; „Разсужденія обь основаніяхъ философи-

Хмародер
в Нью-Йорку.

Б. Хмельницький,
суч. гравюра.

ческих“ (Кеніґсберг 1762), та ін.; 3) Микола, рос. письм., син Івана (1789-1846), службовець у Петербурзі, потім губернатор Смоленська та Астрахану; водевілі, комедія „Зиновій Богданъ Хмѣльницькій или присоединеніе Малороссіи“; 4) Михайло, сотник чигиринський, батько Богдана; згинув на Волощині біля Цепори в бою з турками 1620; 5) Тиміш, син Богдана, від 1648 чигиринський сотник, начальник походу коз. війська на Волощину 1653 проти ворогів свого тестя молд. господаря Лупула; згинув 1653 під Сучавою; 6) Юрій (в чернецтві Гедеон), син Богдана, обраний на гетьмана ще за життя батька, але зрікся і вчився в Києві; 1659 прилучився до Сірка й запорожців, був обраний на гетьмана й підтверджений Московою, з великими обмеженнями; 1660 передався до Польщі, 1663 склав булаву й постригся в ченці; 1672-1677 в тур. неволі, а після уступлення Дорошенка, з наказу султана, був знову гетьманом на Україні до 1681.

Хмельницький-Яненко Павло, родич Богдана Х., кiev. полк. за Богдана Х., Виговського й Юрія Х.; укр. посол до поль. короля від Юр. Хмельницького й від Петра Дорошенка до моск. царя 1676; тесть П. Дорошенка.

Хмельничина, повстання укр. народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького 1648-57 проти Польщі.

Хмелєцький Адам, шляхтич із Клівщини, попав у коз. полон під Корсунем 1648 і вступив до укр. війська, паволоцький полковник; після договору в Білій Церкві 1651, на вимогу поляків, виданий і стятий у Павлолі, як „бунтівник“.

Хмелєвський (Chmielowski) Пйотр, поль. критик (1848-1904), „Історія поль. літератури“, низка студій та монографій.

Хмелєвський Прокіп, гал.-укр. церк. діяч, від 1651 єп. помічник Атанасія Крупецького, від 1656 самостійний уніятський перемиський єп.; †1664.

Хміль (Humulus), рослина, споріднена з коноплями, вис. до 5 м., витка, з долонистим листям; платочки його шишкватого стовпикового цвіту виділюють тзв. лопуліну, вивар із цього цвіту додають до пива для смаку, запаху й тривкості; світовий річний добуток хмелю (сушеного цвіту) доходить до 56.000

Ю. Хмельницький,
суч. гравюра.

Хміль, 1. рослина, 2. стовпиковий цвіт, 3. залози, що виділюють лопуліну (побільшені), 4. галузки з пиляковим цвітом, 5. пиляк із цвітом, 6. овоц.

тон річно, з того ЗДА 13.500 т., Вел. Британія 13.000 т., ЧСР 9.800 т., Німеччина 7.200 т.

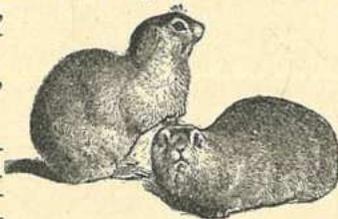
Хмільник, м-о вінницької округи над р. Богом, 10.800 меш.: 41,1% укр., 55,7% жидів, 2,2% поляків; 14 VIII 1919 зайнятий I корпусом УГА від більшовиків.

Хоботаки (Proboscidae), громада ссавців, великих, неповоротних, із вис. стовпуватими ногами, закінченими дуже короткими пальцями, з копитками; їх зуби січні вел. іклуваті, черинні попережно морщені й виростають по черзі, в міру зужиття попереднього; ніс видовжений у дов. хапку трубу; сюди належать: суч. слон та його предки: мамут, мастодонт і динотерій.

Хо(ва)резм, гл. Хива.

Ховрашок

(Citellus), ссавець-гризун, б. 2 дм. дов., подібний до щура, сивий, із коротким хвостом; живе по полях у серед. та схід. Європі та сумежних краях Азії, живиться азбжжям, дуже шкідливий.

Ховрашок.

Ходаковський-Доленга (Chodakowski-Dołęga) Зорян, вл. Чарноцький Адам, поль. етнограф (1784-1825), один із піонерів слов. археології й укр. етнографії; цінні записи укр. пісень із цілої укр. території, розвідки й статті; частину іст. пісень, записаних Х., видав М. Максимович.

Ходжент, м-о Узбекистану, 37.000 меш., типове серед.-аз. місто, багато мечетів, бавовняна й шовкова промисловість.

Ходзько (Chodźko-Borejko) Александер, поль. письмен. білорус. роду (1804-91), 1856-84 проф. слов. мов і літ. у „Collège de France“; м. ін. праця про укр. іст. пісні (Les chansons historiques de l'Ukraine).

Ходкевичі, визн.

лит. магнати XVI-XVII вв. з кнів. боярського роду: 1) Григорій, гетьман Вел. Князівства Лит., виленський каштелян, воярог люблинської унії; дав у себе притулок Іванові Федоровичові; †1572; 2) Ян Кароль (1560-1621), лит. вел. гетьман, виленський воевода, учасник війни проти Наливайка,

Д. Ходовецький: Схід сонця, мідерит.

учасник моск. війни Жигмонта III, гол. ком. поль.-лит. війська під Хотиним.

Ходовецький (Chodowiecki) Даніель,

визн. нім. маляр і гравер (1726-1801), поль. роду, дир. Акад. Мистецтва в Берліні; понад 2.000 гравюр, численні й образи; образ і гравюра „Прощання Жана Каліса з своєю родиною“ та ін.

Ходовнський (Chodounský) Карель, чес. лікар (1843-1931), проф. фармакології й фармакогнозії чес. унів. у Празі, член чес. Акад. Наук і НТШ.

Ходорів, м-ко в бобрецькому повіті, 4.200 меш., 39% укр., цукроварня; ст. церква з 1798; постій Начальної Команди УГА в війні з поляками 1918-19.

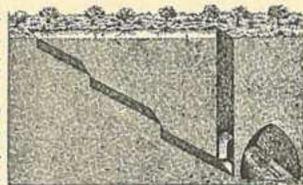
Ходорівський-Мороз Григорій, укр. комп. і муз. педагог (1853-1927), від 1875 проф. муз. школи в Києві, пізніше консерваторії, в останніх роках проф. муз. техніки в Одесі; піяніст; твори на фортепіан, „Укр. рапсодія“, музика до укр. пісень під псевд. Константинов.

Ходунський, гл. Ходовнський.

Хожів (Chorzów), м-о на поль. Шлезьку, 12.000 меш., копальні вугілля, цинкові гуті, фабрика штучного азотого гноєва й карбїду.

Хозари, фінсько-тур. народ, на поч. VII в. по Хр. сиділи над дол. Волгою; по 642 заняли Ст.

Болгарію та заступали між Доном, Кубанню й дол. Волгою царство зі столицею Ітиль, де тепер Астрахан; х. займалися скотарством, хліборобством і торгівлею, були посередниками між Азією та Європою. Їм платили данину сіверяни, вятичі, радимичі й поляни. Від поч. IX в. почало царство підупадати, з кінцем IX в. приняло жид. віру, з кінцем Х в. впало зовсім під натиском ст. укр. держави.

Типова хозарська могила.

Хозрой, (перське „цар“) назва багатьох перс. та вірм. царів; Х. І. Анушірван, із династії Сасанідів, 531-79, дбав про хліборобство й фінанси, запросив переслідуваних візант. філософів, воював із Візантією, завоював Мезопотамію й Колхїду.

Хойнан (Хойна) Ян, дол.-луж. граматик (б. 1600-64); перша луж. грам. дуже важна, як джерело.

Хойнацький, 1) Андрій, укр. історик церкви (1836-88), протоєрей і проф. в ніжинському іст.-філол. інст., дослідник минулого Волині й зокрема Почаївської Лаври; 2) Антін, гал.-укр. друкар і книгар, *1862, вид. творів Франка, Лепкого й ін.

Хойнице, м-о на Помор'ї, 12.000 меш., фабрика машин і лікерів.

Холелітіаза, (гр.) гл. Жовчові камінці.
Холера, (гр.) азійська х., справжня х. (cholera asiatica), гостре інфекційне захо-

рування шлунку й кишок, спричинене заразними х-и (*vibrio ch.*); ендемічна в Індії; переноситься водою й харчами, занезиченими відходами хорих; прояви: болі в череві, блювота, бігунка, корчі, кома, смерть, настає часом до кількох годин. Холера діточа, гл. Блювотобігунка.

Холерик, (гр.) людина легко вразлива, з сильними, легко змінними дух. проявами.

Холерина, холера свійська (*cholera nostras*), хвороба, що панує часто в нас улітку, спричинена інфекцією шлунку й кишок (бацилем паратифу, стрептококами), або розладами травлення. Прояви нагадують справжню холеру (блювота, бігунка, корчі).

Холцистит (*cholecystitis*), запалення жовчового пухиря, гостра хвороба, спричинена інфекцією жовчового пухиря (бактеріями тифу, гнойовими й ін.); часто з ускладненнями.

Холіамб, (гр.) гл. Гіпнонакт.

Холм, столиця Забужжя, над р. Угеркою, притокою Буга; заснований Данилом Галицьким б. 1237, добре укріплений; 1255 погорів; пізніше стоїть м-о Шварна; до XIV в. бував час-від-часу княжим містом; важний осередок культури й мист.; була тут катедра, заснована Володимиром Вел., церкви, побудовані кор. Данилом: Івана Золотоустого з фігуровими різьбами різьбара Авдія й вітражами, Козьми та Дам'яна й Богородиці. В околицях Х. збереглися оборонні вежі XII в. коло сіл Білявино й Столце; тепер повітове м-о в люблинському воєвідстві (за Росії спершу повіт. місто люблинської губ., від 1912 гол. місто холмської губ.). 23.500 меш., 6% укр.: повіт: 2.030 км.², 13 волостей, 121.500 меш., до 32% укр.; 1-3 VIII 1915 битва між нім. і рос. військами.

Холм, заг. вид.

Холмська дивізія, частина армії УНР, 1918 воювала під кермою ген. Осецького проти поляків.

Холмська свангелія, церк.-слов. пам'ятка зах.-укр. редакції з XIII-XIV в., важне джерело для історії укр. мови; в Румянцевському Музеї в Москві.

Холмська єпархія, заснована кор. Данилом 1235; деякий час катедральним містом був Угровськ; до 1596 православна, пізніше уніатська; 1875 утворено холмсько-варшавську правосл. єпархію, в 1905 самостійну холмську єпархію.

Холмщина, схід. прибужанська частина Люблинської височини, заселена українцями; гол. міста Томашів, Замостя, Грубешів, Холм, Володава. Найстаршим центром Забужжя був Червень (тепер с. Чермно над р. Гучвою), 981 прилучений Володимиром В. до кiev. держави, опісля Холм; гал.-волинські князі поширили межі Холмщини до Люблина. 1340-77 Х. належала до Литви, 1377-87 до Угорщини, 1387-1795 до Польщі. 1795-1809 до Австрії, 1809 перейшла до варшавського князівства, 1815 до поль. королівства, алушеного з Росією. В 1 пол. XIX в. найбільш поширилася польонізація Х., особливо підлягла їй уніатська церква; після поль. повстання 1863 рос. уряд почав русифікаційну політику, 1875 завів офіційне православ'я (єп. Маркил Попель), хоча значна частина населення не хотіла його прийняти („упорствующие“); коли 1905 появилася толеранційний закон, б. 120.000 кол. уніатів перейшло на католицтво. 1912 утворено окрему холмську губернію. Після 1905 почався на Х. укр. рух, засновано кілька „Просвіт“ (у Сідльцях, Грубешові, Кобилянах), появилася укр. видання; русифікаційну акцію вів холмський єп. Євлогій. 1914-18 Х була під австр. і нім. воєнною окупацією; на Підляшші відкрито тоді заходом Союзу визволення України кільканадцять укр. шкіл, у Білій виходило „Укр. Слово“; від 1919 Х. належить до Польщі. Укр. населення мало спершу повні права; при перших виборах 1922 вибрано до варшавського союму 6 послів, засновано багато „Просвіт“ і укр. шкіл; пізніше школи й читальні розв'язано, багато церков замкнено.

Холодильник (нарис). 1. компресор, втягає охолоджуючу рідину, звич. амоніак, із рури низького тиску (2), та втискає до кондензатора (3), там скроплюється у рури високого тиску (4), облівавши струєю зимної води, де (5) скроплюється рідину і кризь хлипка (6) переходить до збірника (7), де нагло розширюється, відбираючи тепло від ропи, що приходить згори (8), охолоджена ропи виходить долом (9), кружить рурами та охолоджує холодильні, 10. холодна вода, 11. тепла вода.

Гол. організаційним осередком є тепер тов. „Рідна Хата“ в Холмі, що має свої філії по селах.

Холодильник, уладження для штучного охолодження річовиц, що скоро пеуються в звич. температурі, а для виробу штучного льоду і т. ін.

Холодна зброя, гл. Зброя.

Холодний, 1) Григорій, укр. математик і астроном, *1886, проф. кiev. ІНО, дир. Инст. наук. мови ВУАН; 2) Микола, укр. ботанік, *1882, проф. кiev.

П. Холодний (старший).

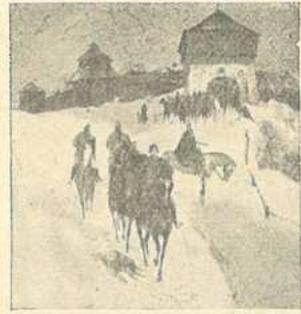
ІНО, керманіч відділу фізіології рослин та мікробіології Науково-Дослідчого Інст. ботаніки; низка спеціальних праць; 3) П е-

т р о, старший, укр. маляр, хемік і гром. діяч (1876-1930), директор торговельної школи в Києві, міністер освіти УНР, від 1921 у Львові; портрети діячів, ікони, вітражі в Успенській церкві у Львові, іконостас і на-

П. Холодний: „Ой у полі жито“.

стінні малювала молитовні Богословської Акад. у Львові; „Казка“, „Ой у полі жито“, „Княжий городок“, „Процесія“, мертва натура, квіти, мотиви укр. нар. архітектури, книжкова графіка, дереворити, ілюстрації; 4) П е т р о, молодший, син З., *1902, укр. графік і маляр; вінести книжок, ілюстрації, екс-

П. Холодний: „Князь Галич“.

лібриси, проекти килимів, краєвиди.

Холодний Яр, ярста околиця, вкрита густим лісом, на Чигиринщині, 1919-22 осідок повстанчих протибільшовицьких загонів.

Холоїв, м-ко в радехівському повіті, 4.200 меш., 78% укр.

Холоп, (ст.-укр.) невільник, раб; гл. Холоп.

Холостенко Євген, суч. укр. мистець і мист. критик; побут, портрети, графіка.

П. Холодний (молодший): килим.

Хомик, 1) А р т и м, гал.-укр. письмен. (1881-1921), учитель гімназії, 1914-19 на В. Україні, співробітник київ. „Відродження“ та ін. час.; збірка „Весільний долар“, підручник географії; 2) О л е к с а н д е р, гал.-укр. письмен. (1891-1929), брат Артіма; сатири й гуморески

по різних укр. час. — гал. та наддніпрянських.

Хомицький Йоахим, гал.-укр. політ. діяч (1796-1867), 1846 комісар у Тарнові, 1848 секретар намісництва у Львові, 1853-61 дир. поліції, 1861-66 сеніор Ставрополю.

А. Хомик.

Хомишин Григорій, гал.-укр. церк. діяч, *1876; від 1904 єпископ станіславівський, прихильник рим. орієнтації гр.-кат. Церкви; численні пастирські листи. „Українська проблема“; фундатор церков і заохоронок та укр. кат. преси („Нова Зоря“ й „Правда“); 1921 завів у своїй єпархії обов'язковий celibat.

Хомора, ліва притока волинської Случі, 112 км. дов.; в IV 1919 фронт армії УНР проти більшовиків, улітку бої між армією УНР і більшовиками.

Хомськ, м-ко дрогичинського повіту на півн.-зах. Поліссі, 1.800 меш., 25% укр., 72% жидів.

Хомутов (Chomutov), м-о в півн.-зах. Чехії, 33.000 меш. (гол. німців), ткацька промисловість, Єп. Григорій Хомишин, копальні бурого вугілля.

Хом'як, верх у Горґанах, 1.544 м.

Хом'як (Cricetus), савець-гризун, подібний до щура, тільки трохи більший, із коротким хвостом, сподом чорний, зверху жовтаво-бурий із білими плямами; живе в норах по полях у серед. і схід. Європі, живиться збіжжям, яке на зиму нагромаджує (до 50 кг.), дуже шкідливий.

Хом'як.

Хом'яков Олексій, рос. філ. і поет (1804-60), один із гол. представників рос. слов'янофільства, дав програму „конкретної“ слов. філософії, яку протиставляє абстрактному раціоналізмові Заходу; поезії, трагедії (Єрмак, Димитрій Самозванець).

Хондрина, (гр.) білковинна клеювата річовина, гол. складовина хрящів.

Хондрома, (гр.) хрястовик, хрящак, доброякісний новотвір із хряща: тверді й пружні гудзи, гол. в околиці суглобів.

Хопер, ліва притока Дону, 930 км. дов.; притоки: зправа Ворона, зліва Бузулук. В басені Х. зложився залізної руди.

Хор, (гр.) 1) первісно врочистий танок, звич. в сполуді зі співами, влаштовуваний при святочних нагодах для вшанування

богів, особливо на честь Діоніса, навколо його жертівника; 2) гурт осіб, що співають разом; буває чоловічий, жіночий (дитячий) та мішаний; х о р а к а п е л я (a cappella)—хор без супроводу.

Хорал, хоролий церк. спів, часто в супроводі органів: 1) у кат. церкві давня назва мелодій григоріанського співу; 2) у протестантів церк. мелодія до духовних текстів, основані на мелодіях нар. пісень.

Хорассан, півн.-схід. пустинна частина Персії.

Хорвати, 1) півд.-слов. народ адрійської раси, найближче пов'язаний із сербами та словінцями, заселює в числі понад 2½ міль. Хорватію й частини Славонії та кол. Істрії; здебільша римокатолики; 2) за джерелами Константина Порфирородного та нашої Повісті — укр. плем'я, що жило на заході, але вістки про нього непевні й питання невирішені.

Хорватія, кол. назва частини Югославії між Савою й Дравою, складається з Гор. Х. на півн.-зах., Дол. Х. на півд. заході, Славонії та хорв.-славонського Межиріччя на сході при усті рік Сави й Драви до Дунаю. Х. на півночі й заході гориста, частинно красова (окраїни Вапнякових Альп і Динарських гір), на півдні й сході низинна та дуже родюча. Гол. заняття меш. хліборобство, шовківництво, випас свиней (багато букових лісів), виноробство. Широко розвинена споживча промисловість (виріб сливовиці). Х. заселяють гол. хорвати, частинно серби. Гол. м-о Загреб. Х. була заселена ілірійцями та входила в склад рим. провінції Панонії; в VII в. заселили Х. хорвати. Спершу утворилися три хорв. держави: 1) Червона Х. на території півд. Далматії, Чорногори та Герцеговіни, 2) Біла Х. на території Гор. Хорватії, півн. Далматії та зах. Боснії, 3) Панонська Х. на території Дол. Хорватії, Славонії та півн. Боснії. Вже в VIII в. Панонська Х. попала в залежність від франконської держави, Червона Х. у візант. та серб. залежність, а Біла Х. зорганізувалася за Томіслава (900-930) в сильну державу, що за Петра Крешіміра (1058-73) сягала від істрійського побережжя по Мораву (серб.). Для оборони перед Візантією перейшла Х. під вплив Риму та стала католицькою; 1102 Х. стала залежна від Угорщини, під управою жупанів і бана з собором (соймом). 1527 вибрали хорв. пани своїм королем Фердинанда Габсбурга, але під владою Габсбургів була лише зах. окраїна Х., решта була диким габсбурзько-тур. пограниччям або належала до Туреччини (1592-1699). Військ. пограниччя було під управою нім. бюрократії, заселювано його серб. збігцями з тур. займанщини. Зчасом хорватське панство помадярчилося. З поч. XIX в. починається нап. відродження, яке в політ. діяльнці виявилось в тав. ілірійському русі. Та автономістичні домагання ілірійської

партії були безуспішні через опір мадярів; 1848 в боротьбі нім.-австр. влади з мад. революціонерами хорвати станули по боці Австрії й під проводом Йосіпа Єлячича добилися автономії. Але вже 1851 ці здобутки скасовано; 1867 хорв. сойм дістав дуже малі права, й назначувани з Будапешту бани переводили нагальну мадьяризацію. Це зміцнило серед хорватів югослов'янський рух у напрямі об'єднання з сербами. 1918 Х. ввійшла в склад Югославії. Тут вона не дістала ніякої автономії; через це тепер не втихає боротьба між хорватами та сербами, що набирає дуже різких форм, аж до політ. убивств включно.

Хорватія Біла, 1) за Константином Порфирородним й нашою Повістю — країна зловж карпатського підгір'я від Лаби по горішній Дністер; 2) гл. Хорватія.

Хорват-Откуртіч Іван, рос. генерал, серб. роду; організатор і правитель серб. колоній на землях запорозьких (Нова Сербія); 1762 за надужиття висланий у півн. Московщину, де й †1780.

Хорватська література, скристалізувалася у XVI в. й розпочинається перекладом св. письма (Мик. Бучичем); через найближчі сутики з дубровницьким письменством зміцнює свій розвиток. Нова доба починається творчістю Люд. Галя під назвою „іліризму“; хоч багато хорв. письменників (Враз, Мазураніч, Прерадовіч) свідомо творило в дусі єдності серб.-хорв. письменства, хорв. література розвивається далі самостійно. Гл. Серб.-хорватська література.

Хорватська мова, гл. Сербсько-хорватська мова.

Хорда, (гр.) гл. Тятива, Хребетна струна.

Хорей, (гр.) гл. Трохей.

Хореограф, (гр.) знавець танкового мистецтва.

Хореографія, (гр.) мистецтво балетного та мімічного театру; гл. Танок.

Хорей, (гр.) нервова хороба, коли виступають наглі мимовільні шарпильві корчі всього тіла, або поодиноких його частин.

Хори, в церкві галерія, приміщення для співаків, звич. на поверху над бабинцем, або коло зах. стінки серед частини будови.

Хорив, 1) брата в Синаї; 2) у ст. укр. переказах — брат Кия, Щека та Либеді, основників Києва.

Хорист, (гр.) постійний учасник хору.

Хоріямб, (гр.) віршова стопа, складена з трохею й ямбу (— — — —).

Хорографія, (гр.) давня назва для описової географії (гл. Географія).

Хорол, 1) м-ко лубенської округи, над р. Х., 10.600 меш., 74-9% укр., 4% росіян, 19-7% жидів; згадується в літописі вже під 1083; за коз. часів сотенне м-о, від 1789 повітове; 2) правобічна притока Псла.

Хоростків, м-ко гусятинського повіту, 6.500 меш., 40% укр.

Хорс, бог Сонця (чужого походження) в поганських слов'ян; його ідол стояв у Києві б. палати Володимира В.

Хорт, гл. Собака свійський.

Хортиця, острів на Дніпрі на Запоріжжі, 20 км.² пов.; 1552 Дм. Вишневецький побудував тут укріплення для боротьби з татарами; осідок Січі від XVII в. до 1738; 1789 рос. уряд осадив на Х. німців колоністів.

Хоругва, 1) прапор, гл. Корогви; 2) відділ війська, згуртований б. одного прапору в XVI-XVII в. (100-1.000 вояків); із х. склалися полки.

Хоруговні пани, гл. Пани, Бандеріальні пани.

Хорунжий, 1) носій військ. хоругви, прапору; 2) в лит.-руській державі земський урядовець у кожному повіті (х. повіту), з обов'язком берегти хоругву повіту, під якою збиралася дрібна шляхта на випадок заг. ополчення; на зразок лит.-руської держави утворено х. в козаки; при кожному полку був полковий х., а при гетьмані ген. х., один із ген. старшини, ошкун гетьманської хоругви; 3) тепер ступінь між підстаршиною й старшиною (пр. в УГА); в армії УНР перший старшинський ступінь.

Хорутанія, гл. Каряїня.

Хота, (есп.) есп. нар. танок, у такті $\frac{3}{8}$, з кастаніетами.

Хотан-Дар'я, ріка, дов. 1.040 км., в Схід. Туркестані, права притока Джаркенд-Дар'ї; впливає з гір Алтин-тагу; улітку висихає.

Хотек Софія, графиня (1868-1914), від 1900 замужем за австр. архикн. Францом Фердинандом, 28 VI 1914 убита в Сараєві.

Хотбуж, Хотбус, м-о в півд. Бранденбургії, 52.000 меш., ткацька промисловість, осередок культ.-нац. руху луж. сербів.

Хотин, повіт. м-о в Басарабії над Дністром, 30.000 меш., у повіті живуть майже самі українці;

Хотин, турецький замок над Дністром.

руїни замку XIV-XV в. і тур. кріпости; битва поль.-коз. військ із турками 1621; 19-31 I 1919 повстання укр. населення проти румунів, в якому згинуло б. 11.000 люда.

Хоткевич Гнат, укр. письмен., *1877, з фаху інженер, псевд. Гнат Галайда, один із представників укр. модернізму, літ. критик, бандурист і актор; „Гуцульські оп.“, драми „Лихоліття“ й ін., повісті „Камінна душа“, „Авірон“, роман „Богдан Хмельницький“; „Муз. інструменти укр. народу“, „Підручник гри на бандурі“, тощо.

Хотковський (Chotkowski) Владислав, поль. історик церкви, *1843, римо-кат. свящ., проф. унів. в Кракові; „Historja politycz-

na Kościoła w Galicji za rządów Marji Teresy“.

Храбр, болг. письмен., жив напереломі IX-X вв., чернець (тому: „чорноризець Х.“); автор „Сказанія о письменехъ словенскихъ“ про походження слов. азбуки та поч. письменства в слов'ян.

Храм, 1) церква; 2) урочисте свято, празник на честь святого, в ім'я якого збудовано церкву.

Храневич Василь, укр. зоолог, *1887, завідувач музею сіль.-госп. інст. в Кам'янці; „Курс заг. зоології“; праці про звірню й рістню Поділля.

Г. Хоткевич.

Храпливий Євген, гал.-укр. кооператор і агроном, *1898, від 1928 гол. дир. „Сіль. Господаря“, від 1930 ред. „Кооп. Часопису“, основник і ред. журналу „Укр. Молочарство“; праці з сусп. агрономії й кооперації.

Храповицький Антоній, гл. Антоній (Олексій Храповицький).

Хребет, хребтовий стовп (columna vertebralis), кістяний стовп, складений із поодиноких частин, хребців, вісь кістяка в хребетних; у людини складається з 33-34 хребців: 7 шийних, 12 огрудних, 5 поперекових, 5 крижових, зрослих у одну крижову кістку і 4-5 куприкових.

Хребетна струна (Chorda dorsalis), хрястковий утвір, подібний до струни, початок і основа хребтового стовпа в зародок усіх хребовців, також у дорослих покривників і ланцетовців.

Хребетний стрижень, гл. Мізок.

Хребетні (Vertebrata), тварини, що основою цілого тіла мають хребетний стовп, складений із багатьох кістяних кружечків, тзв. хребців; сюди належать: риби, земноводні, плазуни, птахи й ссавці.

Хребець (vertebra), частина хребтового стовпа; кістка неправильної форми; складається з тіла (corpus vertebrae) і луку (arcus v.), що охоплюють собою хребтовий отвір (foramen v.); хребтові отвори всіх х. цілого хребта творять хребтовий провід (canalis vertebralis), де вміщений спинний мізок.

Хребтовий стовп, гл. Хребет.

Хребтович Мелетій, укр. церк. діяч, 1576 киево-печерський архимандрит, 1579 управитель єпископства володимирського, 1588 єп. володимирський, †1593.

Хрест, (лат.) у ст. народів (Схід, Єгипет, Рим) на х. розпинали засуджених на кару смерті злочинців і невільників; із ст.-христ. часів (б. III в.) х. став знаком христ. віри. Х. має багато відмін, відповідно до форми: єгип., візант. андріївський, лат., правосл. (моск.) та ін.: вел. багатство форм мали ст. хрести на Україні на цвинтарях і при дорогах, кам'яні й дерев'яні.

Хрестик, у муз., гл. Дієза.

Хрестові походи, війни зах. християнства для визволення Палестини 1096-1291. I. X. п. 1096-99, на заклик папи Урбана II;

Готфрид із Буйльону та його брат Балдуїн добули Єрусалим 15 VII 1099 й заснували єрусалимське королівство з ленними державами Едесса, Антіохія й Триполіс. II. X. п. 1147-49, на заклик Бернарда з Клерво, під проводом Конрада III нім. і Людовіка VII фр., безуспішний; III. X. п. 1189-92, після здобуття Єрусалима Салядином 1187, при участі Фридриха Барбаросси, Филипа Августа фр. й Ричарда Львине Серце; здобуття Акки. IV. X. п. 1204, в інтересах Венеції; здобуто Царгород і засновано латинське цісарство. V. X. п. 1228-29: Фридрих II, переговорами дістав знову Палестину. VI. X. п. 1248: Людовік IX фр. добув Даміт, але попав у полон; у VII. X. п. 1270 пішов він на Туніс і там помер. Крім цього менші походи, пр. дитячий 1212. Остаточо християни втратили всі здобутки, вкінці Акку 1291.

Хрестоматія, (гр.) в давнину й пізніше — вибір уривків найкращих літ. творів; в суч. добі такі збірки призначають переважно для школи.

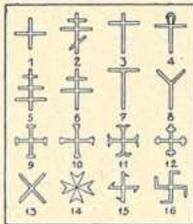
Хрестоносці, учасники хрестових походів, їх відзнакою був червоний хрест, нашитий на одежі; також лицарі нім. ордену.

Хрестоцвітні (Cruciferae), рослини, що мають цвіт, укладений навхрест, а саме: по 4 платки чаші й корони й 4 або 6 пиляків та 1 стовпик із багатьма зав'язками, овоч є лушпак із багатьма зернятками; б. 1.200 родів, м. ін. капуста, гірчиця, ріпа, ріпак, редька, лях, матиоля, хрін, капари й ін.

Хрещення, св. Тайна христ. церкви, перша, де через трикратне полиття водою (у москалів — занурення) й молитву людина звільняється від первородного гріха й стає членом церкви.

Хризантема (Chrysanthemum), зелеста кошикоцвітна рослина, споріднена з нашою маруною, з вел. повним цвітом, б. 1.000 відмін, походить зі схід. Азії, у нас улюблена осіння квітка.

Хризаробін(а), річовина, добувана з ам. стручкової рослини арабоби (Andrigo arago-

Хрести: 1. грецький, 2. православний, 3. латинський або пасійний, 4. єгипетський, 5. папський, 6. кардинальський, 7. наложений, 8. вилоквий, 9-12. відміни гр. хреста, 13 андріївський, 14. йоанітів, 15. і 16. свастика.

Хрестоносці.

Хрестоносці, лицарі нім. ордену.

ба); вживають до лікування шкірних недуг, дуже небезпечно для очей.

Хризип, із м-а Сольой у Кілікії (б. 280-207 до Хр.), славний філософ-стоїк у Атенах.

Хризобериль, (гр.) мінерал різноосевого укладу: окис глини й бериллю (BeAl_2O_4); переважно зелений у різних відтінках (гол. жовтому); зустрічається в пегматитах; уживають як самоцвіту, особливо його відміну александрит, що грає при штучному світлі червоною барвою.

Хризоліт, гл. Олівін.

Хризопраз, (гр.) відміна хальцедону, ясно-зелена від домішки окису ніклю; напівсамоцвіт.

Хризомостом, (гр.) золотоустий, у давнину епітет красномовця.

Христина, 1) донька швед. короля Інга Стейнкельса, одружена з Мстиславом Мономаховичем; † 1112; 2) королева Швеції 1632-54, донька Густава Адольфа, була у політ. листуванні з Б. Хмельницьким.

Христинопільський Апостол, гл. Гордиський Апостол.

Християн, дан. королі; важніші: 1) Хр. I, 1448-81, також король Швеції від 1450; 2) Хр. II, 1513-21, також у Швеції й Норвегії; 3) Хр. IV, 1588-1648, 1624-29 брав участь у 30-літній війні; 4) Хр. VII, 1766-1808, психічно недужий; 5) Хр. VIII, 1839-48; 6) Хр. IX, 1863-64, спричинив дан.-нім. війну 1864 і мусів зректися трону; 7) Хр. X, від 1922.

Християни, визнавці християнства; спершу називалися різно: брати, ученики, вірні, вибрані, святі; назву християни прийняла вперше громада в Антіохії; всіх хр. на світі 745 міль.

Християни св. Томи, гл. Несторіяни.

Християнській Голосъ, церк. двотижневик, вид. у Львові Т-во Св. Івана Золотоустого 1912-14. з міс. додатком „Мисійний Листокъ“.

Християнство, релігія Ісуса Христа, Новий Завіт, оснований на Ст. Завіті, з доповненням віри в месіянство та божество Ісуса Христа, відкуплення, св. Тайни, позагробове життя, воскресення мертвих; розпадається на низку церков і сект (гл. Римо-католицька церква, Греко-кат. церква, Православна церква, Протестантизм).

Християнська демократія, 1) суспільна течія, що повстала в Бельгії після кат. конгресу 1891 й поширилася гол. в романських країнах; наслідком зближення до лівих політ. партій, попала в конфлікт із рим. церквою, яка виступила проти неї; 2) „хадеки“, поль. клерикально-роб. партія, близька до вшехполяків, з якими була в 1918-26 у тісному союзі.

Християнський соціалізм, сусп.-політ. течія, намагається поправити соціальну нерівність і переорганізувати суч. суспіль-

Хризантема город.

ство через піднесення рел.-моральних почувань окремих осіб; х. с. уважає, що дійсний засіб розв'язати соціальну проблему — це ширити ідею солідарності, а не вести класову боротьбу; повстав у Англії в 1. пол. XIX в.

Християнські суспільники, угодова гал.-укр. партія, заснована 1911 у Львові, існувала до розпаду Австро-Угорщини; офіційна назва: „Християнсько-Суспільний Союз“; голова Ол. Барвінський.

Християнсько-суспільна партія, 1) нім. партія, повстала 1878 в Берліні, мала на меті сполучити христ. і монархічні принципи з роб. рухом; пізніше дістала анти-семітську закрутку; в Німеччині скоро підупала; вел. значіння мала х.-с. п. в Австрії, де розвинулася під проводом Люеґера й кн. А. Ліхтенштайна та від 1907 була найсильнішою партією в парламенті; 2) укр. партія, що повстала на зразок австр. х.-с. п., гл. Християнські суспільники.

Християнсько-суспільний союз, гл. Християнські суспільники.

Христос, (гр.) вл. помазаник, гл. Ісус Христос.

Христофор Філалет, вл. Бронецький Мартин, шляхтич-пролетант, приятель кн. Констянтина Острозького, автор „Апокрисиса“, полемічного твору, що боронить правосл. церкву перед уніятами (1597 вид. по польськи, 1598 по укр.), й „Опису Тартарії“ 1595 по латині.

Христюк Павло, укр. соц. рев. діяч, *1890, член Центр. Ради, 1917 ген. писар Ген. Секретаріату, І 1918 міністер внутр. справ УНР, 1920-24 на еміграції в Відні; опісля вернувся на Україну; „Замітки й матеріали до історії укр. революції“, „Нарис історії класової боротьби та соціалізму“.

Хрін (*Cochlearia*), зелеста рослина з родини хрестоцвітних, із грубим коренем, який має в собі дуже пекучий етеричний олієць; уживають до приправи і в домашньому лікуванні, замість гірчичних пластирів.

Хрін: 1. рослина з цвітом, 2. корінь, 3. цвіт, 4. овоч.

Христіч (*Christić*), 1) Стеван, серб. комп., *1885, диригент та муз. критик, шеф опери „Нац. театру“ в Београді; муз. драма „Присмерк“, оперета „Чучук-Стана“, фантазія на скрипку, ораторія, пісні й ін.; 2) Філіп, серб. держ. діяч (1819-1902), чотироразовий президент міністрів, від 1895 предсідник держ. ради.

Християнія, (сканд.) 1) зупинка при різкому повороті у часі їзди на лецятах згори вниз; 2) гл. Осльо.

Хрістов Кіріл, болг. поет, *1870, визн. епік.

Хрія, (гр.) 1) опрацювання даної теми, У. З. Е. III.

шк. праця, від риторів ст. Греції до пол. XIX в.; 2) немила пригода, авантюра.

Хробаки (*Vermes*), безхребетні тварини, двобічно симетричні, м'які, з вузловою нервовою системою на черевній стороні тіла; внутрішні органи звич. півкуваті; пр. плоскі х., нитяки, стьожки, перстеняки; б. 8000 родів, із них багато галапасних.

Християнія.

Хробаковий паросток (*processus vermicularis, appendix*), гл. Кишки; запалення х-го п-ка, гл. Апендицит.

Хром, (гр.) 1) хем. первень (*Chrom, Cr*), дуже твердий метал, ясно-сірий, в. т. 6°8, т. т. 1650°; в природі лише в сполуках, пр. у хроміті; вживають до виробу дуже твердої та тривкої сталі (хромова сталь), хромового нікю та хромових фарб, пр. жовтої хромової фарби (хроману олова, $PbCrO_4$); потасового двохроману ($K_2Cr_2O_7$) уживають до наповнювання гальванічних ланок; 2) хромово шкіра, вигарбована хромовими солями; гл. Бокс 2).

Хроматизм, (гр.-лат.) підвищування або знижування пересувниками (хрестиками, бемолями, касівниками) діятонічних ступенів ґама; хроматична ґама, ґама з усіх 12 півтонів нашої (темперованої) муз. системи; хроматичний інструмент, інструмент, що має всі півтони хроматичної ґама; протилежність до нього — інструмент природний (дутий), має лише звукоряд аліквотів.

Хроматика, (гр.) наука про барви та причину їх повстання.

Хроматина, (гр.) білковинна річовина, багата на фосфор, в дрібних грудочках знаходиться в ядрі клітин; у часі поділу ядра клітини зернятка х-ни утворюють хромосоми.

Хроматичні значки, пересувники, в нопісі, визначають хроматичну зміну висоти тонів; гл. Дієза, Бемоль, Бекар, Касівник.

Хроміт, мінерал рівноосевої системи, хроман заліза ($FeCr_2O_4$), належить до групи спінелів, металево-чорний, важна руда хрому; знаходиться гол. в серпентинах.

Хромодрук, (гр.-нім.) кольоровий образ, відбитий друкарським способом.

Хромолітографія, (гр.) літографічний спосіб друкування кількома фарбами так, що кожна фарбу відбивають ін. каменем.

Хромомера, (гр.) гл. Детермінанта.

Хромопляст, (гр.) білковинна грудочка в рослинній клітині, забарвлена жовто, або червоно; х-ти спричинюють м. ін. жовтий і червоний колір овочів, коріння й квітів.

Хромосома, (гр.) волоконце, що утворюється з хроматини в ядрі клітин, у часі їх поділу; х-и мають бути носіями спадкових прикмет живин.

Хромосфера, назверхня верства Сонця,

в тіснішому значінні його атмосфера, що складається гол. з водню з домішкою гелію, пор. Сонце.

Хроніка, (гр.) 1) літопис; 2) опис подій у хронологічному порядку; 3) у час. та журналі: відділ актуальних подій та появ.

Хроніка Археології та Мистецтва, видає Археол. Комітет ВУАН у Києві від 1930, за ред. Вал. Козловської.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка, звідомлення Т-ва, у Львові від 1900.

Хронікар, (гр.) той, що пише іст. хроніку або веде хроніку в часописі, журналі.

Хроніст, (гр.) автор хронік; гл. Хроніка 1).

Хронічний, (гр.) затяжний, довгочасний, той, що повторюється поспійно.

Хронограф, (гр.) 1) прилад, що виміряє малі відступи часу; здебільшого з електр. улаштуванням; 2) пам'ятка ст.-укр. письменства, об'єднує іст. події укр. із усевітніми; початок бере від 2. пол. XV в.

Хронографія, (гр.) запис подій за їх чергою.

Хронолог, (гр.) той, що знає або вивчає хронологію.

Хронологія, (гр.) 1) наука про числення й поділ часу; буває астрономічна (математична) й історична (технічна); перша займається астр. явищами, що служать до числення часу, друга дійсним прикладенням їх у різних часах і народів; 2) образ подій за їх чергою.

Хронометер, (гр.) дуже точний, пружинний годинник для астр. цілей, зокрема для спостережень у часі подорожі і визначування геогр. довжини; винайдений у XVI в.

Хронометер.

Хроноскоп, гл. Хронограф 1).
Хрудім, чес. пром. м-о, 15,000 меш.; фабрика взуття.

Хрустальов-Носар, гл. Носар-Хрустальов.

Хруцький, 1) Іван, укр. маляр (1806-52), поет природи й портретист; „Квітки й овці“ та ін.; 2) Сергій, укр. гром. діяч і педагог, *1885, посол до сойму від 1922.

Хрущ звичайний, хрущ масвий (Melo-lontha), жук б. 2½ цм. дов., чорний, із бурими покривами й ногами, по боках кадовба білі трикутні плямки; різки короткі, закінчені віяльцепеватими пластинками; самичка складає яєчка в землю, де й розвиваються личинки (борозняки) 3-4 роки, відживлюючися корінцями рослин; після піврічного зауклення вилуплюються хрущі, звич. в квітні, та живуть до кінця травня,

об'їдаючи листя й квітки гол. овочевих дерев; вел. шкідники; засушених хрущів уживають на гноєво й на поживу курям.

Хрящ, хрястка (cartilago, chondros), складовина тваринного й людського організму, біло-синя, пружка, твердава річовина; в людини й вищих тварин на кінці кісток у суглобах, ребрах, в зовн. усі й носі.

Хуан Фернандес (Juan Fernandez), чілійська громада островів на Тихім океані; гол. о. Мас а Тіера або Робінзонів острів, 95 км.² і 300 меш., тут 1704-9 жив на самоті шотландський моряк Александр Селькірк, що дав основу відомій повісті Робінзон Крузо; гл. Дефо.

Хуарес (Juarez) Беніто, мек. політик (1806-72), президент мек. республіки 1858-63 і 1867-72; з індіанської родини, противник цісаря Максиміліана.

Хубілай, гл. Кублай.

Хубілган, себто „переродженець“, у Монголії й Тибеті назва вищих дух. осіб, уважаних за втілення когось із кол. славних лям; на х. вибирають уже немовля, яке виховують у монастирі.

Худоба, гл. Рогата худоба.

Хузїстан, гл. Арабістан.

Хуліган, (англ.) вуличний грабіжник, бандит, погромник.

Хуліганство, (англ.) бандитизм.

Хульм, Хулам, частина афганського Туркестану, колись окреме ханство з квітучою (тепер у руїнах) столицею Х. або Чулам.

Хунта, (есп.) в Іспанії назва різних комітетів та спілок; тайні повстанські хунти підчас боротьби з Наполеоном I і ін.

Хунхуз, (кит.) волоцюга, розбійник, гол. в півн. Китаї й Манджурії.

Хусит, прихильник хасидизму.

Хуст, гл. Густе.

Хутухта, себто „святий“, у Монголії титул хубілгана за заслуги для буддизму.

Хшанів (Chrzanów), поль. м-о б. Кракова, 12,000 меш., копальні вугілля, фабрики залізничних і ін. машин.

Хшановський (Chrzanowski) Ігнаці, поль. історик літ., *1866, проф. краківського унів.; „Історія літератури незалежної Польщі“, монографії.

Хрущ, 1. яєчка, 2-3. борозняки; 2. молодий, 3. старший, 4. куля, 5. молодий хрущ із м'якими білими крилами. 6. самичка вилазить із землі, 7. самчик.

Ц

Ц, 27. буква укр. абетки, приголосний звук, злитий із *m+c* (африкат); в укр. мові утримується м'яким із праслов. у наростках *-ець, -ця, -иця*; наслідок м'ягчення „к“ перед „і“ (*вовк — вовці*), м'ягчиться на „ч“ (*хлопець — хлопче*); перк. назва — „ци“; числовий знак — 900; у муз. назва першого тону основної скали *c-dur*.

Цагарелі Авксент, груз. поет і драматург (1857-1902); драм. твори: Ханума, Сваха й ін.

Цадик, (євр.) вл. праведник, духовник у жидів-хасидів; різняться від рабіна тим, що рабін формально вивчає закон, ц. розв'язує життєві труднощі; хасиди сліпо слухаються своїх ц-ів та вірять у чудотворну силу їх молитов; гл. Хасидизм.

Цайг, (нім.) рід вовняної матерії на чолівче убрання.

Цайс (Zeis) Карль, нім. промисловець (1816-88), основник славного оптичного інституту в Єні, що виробляє мікроскопи, далековиди, фотографічні апарати й т. ін.

Цайсберг (Zeissberg) Гайнріх, нім. історик (1839-99), проф. унів. і дир. ціс. бібліотеки в Відні; праці з поль. історії, ред. вид. „Osterreich in Wort und Bild“.

Цаль, міра довжини, 1 цаль = 2,4 см., 12 цалів = 1 стопа, 24 цалів = 1 локоть.

Цамбель (Czambel) Самуель, слов. лінгвіст (1856-1909); спроба канону словац. літ. мови на підставі сх.-словац. говору.

Цамблак, 1) Григорій, гл. Григорій 5); 2) Кипріян, гл. Кипріян 1).

Цанкар Іван, словін. письмен. (1876-1918), поет, новеліст, драматург, сатирик; поезії „Еротика“, новелі „Образки зі снів“.

Цанков, 1) Александер, болг. політик, *1879, проф. унів. в Софії, 1923 прем'єр, опісля предсідник парламенту й міністер освіти; 2) Драган, болг. політик (1828-1911), один із провідників ліберальної партії, русофіл; 1880 міністер закорд. справ, 1883-4 прем'єр.

Цар, (лат. цезар) у слов'ян назва володаря, що вважав себе за рівного зах.- або схід.-рим. цесареві (болг. царі X в.). В пол. XVI в. Іван Грізний, вел. кн. моск. прийняв титул царя, спираючися на споріднення з останніми візант. цесарями та зазначаючи тим аспірації Москви до Царгорода.

Цар, 1) Емін Віктор, хорв. письмен., *1870, оборонець Істрії перед іт. заливом; драми, романи, оповідання; 2) Михайло, гал.-укр. гром. діяч (1846-1920), гр.-кат. свящ., співробітник укр. часописів під псевд. „Адріян“, „Круглий“; окремо „Аграрний процес у Добровільнах“.

Царгород, гл. Константинопіль.

Царгородські церковні собори, все-

ленські собори в Царгороді: 1) другий 381, 2) п'ятий 553, 3) шостий 680 і 4) восьмий 870, непризнаний православними.

Царевококшайськ, рос. м-о, після революції Краснококшайськ, тепер Йошкар-Ола, гол. місто Марійської автономної області, 4.300 меш.

Царіцин, Сталінград, рос. пристань над дол. Волгою, 150.000 меш., визн. торгівля збіжжям, деревом, рибою, сіллю, нафтою; трачки, споживча промисловість.

Царіцинська лінія, оборонна лінія між Доном і Волгою, заселена 1717-77 укр. козаками для охорони перед кочовиками.

Царское село, гл. Детское село.

Царська вода, гл. Рода королівська.

Цвайг (Zweig), нім. письмен., 1) Арнольд, *1887, повість „Випадок із сержантом Грішою“, поеми, нариси; 2) Стефан, *1881; поезії, новелі („Амок“), студії з чужих літ. („Троє мистців“) і ін.

Цветаєва Марина, рос. письмен., *1892; збірки поезій: „Версти“, „Ремесло“, „Поєма кінця“, „Поєма гори“.

Цві, Цеві Саббата, гл. Саббата Севій.

Цвібак, (нім.) сухар; печиво, що може довго простояти.

Цвіч (Cvijić) Йован, серб. географ (1865-1927), один із найкращих знавців морфології красових країн, член НТШ; гол. твір: „Балканський півострів“.

Цвікав (Zwickau), півд. саксонське м-о, 83.000 меш., цеква Диви Марії з XII в., машинова, ткацька, шкляна й папіряна промисловість, осередок вугільного басейну.

Цвікевіч Аляксандар, білорус. гром. діяч, історик та етнограф, *1888, 1918 білорус. консуль у Києві, секретар Інст. білорус. культури в Мінську.

Цвікер, (нім.) гл. Пенсне.

Цвіклінський (Cwikliński) Людвік, визн. поль. кляс. філософ, *1853; проф. унів. у Львові; 1915-18 австр. міністер освіти; численні наук. праці.

Цвіль, плісня, гл. Гриби 1).

Цвінгер, у середньовіччі рундук між мурами твердині; палата при вході до городу або парку; гл. таблиця Будівництво II, ч. 9, том I, стор. 409.

Цвінґлі (Zwingli) Ульріх, швайц.-нім. перк. і політ. діяч (1484-1531), основник окремої реформованої церкви, що була переходом до кальвінізму; згинув у битві з кат. військом.

Цвіркун, сверщок (Gryllus), простокрила комаха, б. 2 см. дов., груба, з короткими крилами; сильно цвіркає, потираючи твер-

У. Цвінґлі.

дими крильцями; ц. польовий (*G. campestris*), чорний, живе в норах по полях; ц. хатній (*G. domesticus*), бурий, живе в хатах.

Цвіт, частина явкоцвітної рослини, пристосована до полового розмноження, утворена з відповідно змінених листочків. Гол. складовини ц-у: 1) стовпик, себто листок із залізнем; його будова різна, гл. Нагонасіні, Покритонасіні; 2) пил'яки, себто листки змінені в торбинку, де витворюється значна кількість звич. жовтого пилку; зернятка пилку є грудкою кількох клітин із заплінком. Цвіт буває: 1) безплатковий, коли крім стовпиків і пил'яків нема замінних додаткових листочків (кокос, багнітка); 2) платковий, коли крім пил'яків і стовпиків є ще додаткові листочки, часто замінно великі й різнобарвні; коли ці листочки всі однакові, їх називають оцвітнем (гл. Млєєвати), частіше вони неоднакові: спідні, зелені, творають тзв. чашу, горішні, пелюстки, звичайно незелені, різнобарвні, творають корону або вінчик; вони можуть бути свобідні, як у вільноплаткових, або зресли разом у лічечку, як у зрослоплаткових. Цвіти виростають або поодинокі, або гуртками, утворюючи тзв. цвітостан, що творають: колос, грона, округок, головку й т. ін.; найбільш з'єднаний цвітостан мають зложені або кошачкоцвітні, в яких багато зрослоплаткових цвіточків творають на вигляд один спільний цвіт. Двополі цвіти мають пил'яки й стовпики на одному цвіті, однополі мають цвіти або з самими стовпиками або з самими пил'яками; коли пил'якові й стовпикові цвіти є на тій самій рослині, вона є одноплева, коли на різних — двоплева.

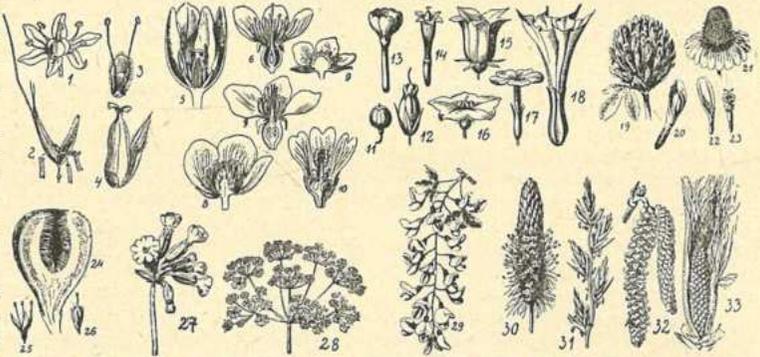
Цвітка, місячник для молоді, 1914 і 1922-25 у Джерзі Сіті ЗДА.

Цвітковський Юрій, укр. гром. діяч (1843-1913), педагог, член київ. Укр. Громади, один із організаторів Півд.-зах. відділу Геогр. т-ва в Києві, фактичний ред. „Київ. Телеграфу“ 1875; від 1907 в Москві, де був м. ін. членом ред. „Укр. Життя“.

Ц-дур (*C-dur*), дурова тонація, що не має ніяких пересувників при ключі.

Цвіркун: 1. домашній, 2. польовий.

Цвіт: 1. оцвітень, 2. цвіт віска, 3. і 4. багнітковий цвіт верби кришкої, 5-10. перекрой цвітів: 5. туйпану, 6. черешні, 7. яблони, 8. жовтцю, 9. суніці, 10. калачиків, 11-18. корони цвітів зрослоплаткових: 11. круглава к. черниці, 12. збаночкувата к. ерики, 13. лійковата к. первоцвіту, 14. цівкувата к. деревію, 15. дзвінкувата к. дзвоника, 16. колова к. мюхані, 17. тарілкувата к. флюксу, 18. лійкувата к. дурману, 19-26. цвітостани: 19. головка конюшини, 20. один цвіт голівки, 21. кошачкоцвіт, 22. його крайній язичковий цвіт, 23. його щитовий цвіт, 24-26. фіга: 24. перекрій цвітостану, 25. пил'яковий цвіт, 26. стовпиковий цвіт, 27. і 28. округки: 27. первоцвіту, 28. зложений о. мінну, 29. грона шедринця, 30-33. колосковаті цвітостани: 30. подорожника, 31. райграсу, 32. багнітка ліщини, 33. шулька кукурудзи.

Цеара, гл. Сеара.

Цебу, філіпінський о. і місто на ньому, 81.000 меш.; пристань.

Цегельська Олена, з роду Кизима, гал. укр. письм., *1887, співробітниця укр. часописів, під псевд. „Галья“.

Цегельський, 1) Гнат, гал.-укр. церк. і гром. діяч, *1886, гр.-кат. свящ., старшина УГА, співробітник церк.-рел. час. („Нива“, „Богословіє“, тощо); 2) Льонгін, гал.-укр. публіцист і політик, *1875, визн. діяч нац.-дем. партії, ред. „Діла“ й „Свободи“, від 1907 посол до австр. парламенту та від 1913 до гал.-сойму, член „Заг. Укр. Ради“, співробіт-

Л. Цегельський.

ник „Союзу визволення України“, держ. секретар внутр. справ ЗУНР 1918-20, описля на еміграції в ЗДА; популярна історія „Русь-Україна та Московщина“ та іст. публіцистичні брошури; 3) Михайло, гал.-укр. гром. і церк. діяч, *1848, папський шамбелян, 1918-19 член Зах. Укр. Нац. Ради; 4) Роман, гал.-укр. фізик і педагог, *1882, дійсний член НТШ; розвідки й статті з досвідної фізики, шк. підручники з математики й хемії, популярно-наукові статті; 5) Теодор, гал.-укр. церк. і гром. діяч, *1861, гр.-кат. свящ., співробітник церк. рел. час.

Цегла, (нім.) будівельний матеріал, вироблюваний із глини з різними домішками піску, шмоту, вапна, тощо; формований, висушують та випаляють у особливих печах; відрізняють п.: звич., вогнетривалу, порожню і т. ін.

Цеглинський, 1) Григорій, гал.-укр. гром. діяч, письм. і педагог (1853-1912), ред.

„Зорі“, від 1888 дир. укр. гімназії в Перемишлі, від 1907 посол до австр. парламенту; комедії: „На добродійні цілі“, „Тато на заручинах“, „Соколяки“, „Шляхта ходячкова“ й ін., драми: „Кара совісти“, „Ворожити“; 2) Микола, гал.-укр. публіцист і критик, *1883, син Григорія; літ. критичні статті в ЛНВ; по війні ред. ам.-укр. час. „Оборона України“; 3) Роман, гал.-укр. педагог (1859-1914), дир. укр. гімназії в Тернополі, автор шк. підручників.

Г. Цеглинський.

Цегляний стиль, готичні будови з цегли, непокриті тинком; були поширені в півн. Німеччині, Скандинавії, Польщі, Литві.

Цегельський (Cegielski) Гіпполіт, польс. мовознавець (1815-68), пед. і політ. діяч та промисловець.

Цедент, цесіонар, цессус, гл. Відступлення.

Цедербавм Юлій, гл. Мартов Л.

Цезальпінія (Caesalpinia), стручкова доревиста підвінкова рослина, з дов. пірнато-зложеним листям; листя й кора багаті на гарбник, деревину цінують на столярські вироби; гл. Діві-діві, Фернамбук.

Цезар (Caesar), 1) Гай Юлій, рим. полководець і політик (100-44 до Хр.), з патриціїв, прихильник дем. партії, 59 заключив тріумвірат із Красом і Помпеем і став консулом, 58-50 завоював Галію й Британію, 49 рушив на Рим, прогнав Помпея, здобув

Цезар, ст. бюст.

Еспанію, 48 переміг Помпея під Фарселем, 47 віддав Єгипет Клеопатрі, переміг Фарнака під Зеленою й республіканців у Африці, з титулом імператора й диктатора перебрав владу в Римі й упорядкував державу; 46 р. зформував календар, при допомозі Сосигена (юліанський календар); твори: „Спомини про галійську війну“ та „Спомини про громадянську війну“; убитий республіканцями; 2) від смерті Калігулі титул рим. цісаря, від Гадріяна титул наступника престоло.

Цезарея (Caesarea), назва багатьох міст у рим. державі; гл. Кесарія.

Цезаризм, (лат.) політ. система протилежна легітимізму, сполучує автократію з демократичними формами (Цезар, Наполеон I і III).

Цезаропанізм, (лат.) політ. устрій, де володар має рівночасно найвищу церк. владу.

Цезій, хем. первень (Caesium, Cs), алькалічний срібlistий метал, в. т. 1-85, т. т. 26°; на повітрі сам від себе запалюється.

Цезура, (лат.) пересіч, малий перестанок у довгих віршах, усе на кінці слова, але в середині стопи; гл. Дієреза.

Цейлон, Лянкадіва, брит. острів на Індійському океані, 65,610 км.² і 5,422.000 меш. (гол. сингалези й тамілі), гористий (до 2.240 м.); графіт і самоцвіти: сафір, рубін; гол. продукти: риж, чай, кава, копра, цинамон; гол. місто Кольombo; 1518 зайняли Ц. португальці, 1658 голандці, 1815 англійці.

Цекін, цехін, (іт.) іт. золота монета, спершу від 1280 у Венеції, опісля в Італії, Австрії, Туреччині й Єгипті аж до поч. XIX в.; рівновартний з дукатом.

Цеккі (Cecchi) Еміліо, іт. письм., *1884, критик; „Історія англ. літ. XIX в.“, „Червоні риби“, „Готель поганої доби“.

Целевич, 1) Володимир, гал.-укр. політик, *1891, 1919-22 секретар Укр. Горожанського Комітету у Львові, 1925-28 і від 1932 гол. секретар УНДО, 1928-30 посол і заступник голови укр. посольського клубу та голови УНДО, 1930 берестейський в'язень, від 1932 гол. ред. „Свободи“; 2) Олександр, гал.-укр. історик та педагог, *1876; розвідки з іст. козацтва; 3) Юліян, гал.-укр. історик і педагог (1843-92), перший голова НТШ, почесний член „Провісти“; розвідки про манявський скит, опришків та ін.

Ю. Целевич.

Целбес, один із В. Сундайських островів, 170.000 км.², з меншими островами 188.250 км.² і 3,315.000 меш.; гористий (до 3.075 м. вис.), вульканічний; меш. альфури та малайці-бугінези; гол. продукти: кава, кокосові горіхи, тютюн, риж; гол. місто Макассар; Ц. зайняли 1512 португальці, від 1607 нідерландці.

Целбс, (лат.) нежонатий, парубок.

Целестин, гл. Келестин.

Целестин, мінерал ромбічної системи, сірчан стронту (S₂SO₄); риблий; зустрічається з ін. сірчанами (гол. з баритом).

Целібат, (лат.) безженисть; у схід церкв обов'язковий тільки для єпископів; священники й діякони можуть прийняти дух. свячення й жонаті; в зах. церкві ц. від папи Григорія VII обов'язковий для всіх духовних, починаючи від піддіякона.

Целларіус Віктор, рос. кооператор на Україні, *1888, проф. харків. Інституту нар. господарства; праці з кооперації.

Целлярій (Cellarius) Хрістофор, нім. географ (1638-1707), автор геогр. твору „Geographia nova hodiernam orbis terrarum faciem illustrans“, вид. в Єні 1709, де згадує про Україну й Мазепу.

Целюльоза, (лат.) вуглеводан (C₆H₁₀O₅), річовина, з якої утворені стіни рослинних клітин; добувають її з дерева, соломи, бавовни й т. п.; вживають до виробу паперу, штучного шовку, целюльоїду, вибухових річовин і т. п.

Целюльоїд(а), (лат.) нітроцелюльоза розчинена в камфорі; річовина, подібна

до рогу, тверда, пружиста, дуже легко запальна; вживають замість кавчуку й рогу до виробу різних ґаянтерійних товарів, фільмів та лаяків; гл. Цельсон.

Цельзій (Celsius) Андерс, швед. астроном (1701-44), разом із фр. математиком Мопертюї виконав помір південника в Ляпльанді та впродавив 100-ступневе мірило на термометрі.

Цельмінш Гуго, латвійський політик, *1877, килькаразовий міністер, прем'єр 1924-25 та 1928-31.

Цельнер (Zöllner) Йоган Карл, нім. фізик і астроном (1834-82), дослідник комет, заг. гравітації, четвертого розміру.

Цельовец, гл. Клягенфурт.

Цельон, (лат.) оцтан целюльози, річовина подібна до целюльози, тільки незапальна, тому вживають її до виробу фільмів, ґаянтерії та шиб у автах і літаках.

Цельостат, (лат.) астр. прилад, дозволяє спрямовувати соняшне світло все в тому самому напрямі; гл. Геліостат.

Цельс (A. Cornelius Celsus), рим. лікар і полігістор, в I в. по Хр., автор енциклопедії п. н. „Artes“ (Мистецтва), в 20 книгах.

Цемент, (лат.) мішанина кремнів і глинянів вапу, які стоплені через жарення, а опісля розмелені на мілький порошок, розмішані з водою, тверднуть мов камінь. Природними ц-ми є деякі вулканічні гірнини, як: трас, пуццуолян і ін. Штучні ц-и: 1) гідравлічне вапно (маргіліст вапняк з 10-20% глини); 2) романський ц. (глинист вапняк, або дольомітизовані маргілі, з 25% глини); 3) портландський ц. (вапняк з глиною й піском); 4) жузлевий (із вапнистих жуклів). Ц. вживають до будов, гол. підводних, залізобетону, фундаментів, кесонів і т. ін.

Цементова сталь, гл. Залізо.

Цементування, зверхнє насталення заліза.

Ценз, (лат.) 1) перепис населення у ст. Римі, разом із оцінкою майна громадян, його переводив що п'ять років цензор на Марсовому полі, після чого визначав кожному податки й місце в одній з 35 дільниць (tribus); 2) загалом: перепис; 3) майно (подане при переписі); тепер: різні дані (майно, освіта, становище), що дають громадянам права при виборах, тощо.

Цензова промисловість, у СРСР назва для більшої промисловости (підприємства із щонайменше 16 робітниками при механічному двигуні або 30 без двигуна), яка підлягає статистичному дослідю.

Цензор, (лат.) 1) у римлян: урядовець, що переводив перепис рим. громадян і півування їх майна, наглядав над обичаями громадян, з правом доган і кар, та наглядав над управою держ. скарбу; 2) держ. урядовець, що перечитує пресу та книжки й оцінює їх, чи вони не суперечать законам, або інтересам уряду; 3) колись в унів.

— іспитувач; 4) у середньовічних школах старший учень, що стежив за молодшими.

Цензура, (лат.) 1) догляд за друкованим словом та видовищами, щоб не допускати до поширення шкідливих із погляду уряду ідей. Ц. завело папство; вона спершу була привілеєм унів.; 1494 папа Олександр VI передав її окремій установі, що її повновласті поширила буля папи Льва X (1515). Ц. буває: попередня, „превенційна“, коли твір розглядають перед відданням його до друку, й карна, після випуску його в світ. Вперше ц. на укр. книжки завів Петро I 1720, забороняючи друкувати церк. книжки відмінні від російських; 1863 вийшов обіжник Валуєва проти укр. дитячої та популярної літ., 1876 закон, що загалом заборонив укр. пресу. Цензуру скасували й заступили судом в Англії 1694, у Франції 1791-1805, й остаточно 1827, в Німеччині 1848, в Росії 1906, але в дійсності вона існувала й далі; з вибухом світової війни 1914 по всіх державах заведено дуже гостру військ. цензуру. Після війни настала знову дуже сувора політ. цензура — передусім у СРСР та в державах фашистських. 2) Церк. кара на духовних та світських: екскомуніка, інтердикт та суспензія. 3) Оцінка успіхів і поведінки учня в школі. 4) Товариська гра.

Цензурний, (лат.) 1) той, що належить до цензури, дозволений цензурою; 2) пристойний (пр. вислів).

Ценова (Cenôwa, Ceunowa) Фльоріян, кашубський етнограф і гром. діяч (1817-81), один із піонерів кашубського відродження, обстоював окремішність кашубської мови від польс.; кашубська граматики, буквар.

Цент, (лат.) одиниця ам. монети, сота частина доляра.

Центаври, гл. Кентаври.

Центиметр, (лат.-гр.) $\frac{1}{100}$ метра, гл. Метр.

Центр, (лат.) 1) середина, осередок; 2) в політиці назва одної або кількох партій у парламенті, що їх члени мають місця між правою, звич. консервативною, й лівою, звич. ліберальною, радикальною, соціалістичною. В Німеччині від 1871 назва кат. партії.

Централ, укр. центр. сіль.-госп. т-во у Києві, засноване 1915, 1918 перетворене на Центр. сіль.-госп. кооп. Союз, зліквідований більшовиками 1920; Ц. був об'єднанням сіль.-госп. кооперації В. України; за короткий час існування виріс у вел. установу, мав відділи: постачання, фінансовий, збутов, промисловий, організаційний, виказував сотні мільонів торг. оборотів, мав свої фабрики госп. машин і знаряддя; вид. журн. „Сільський Господар“.

Централізація, гл. Централізм.

Централізм, (лат.) 1) змагання зосередити владу в гол. установі, чи місці правління, або в руках одної людини; 2) зосередження в центрі, стягнення до центру.

Централізувати, (лат.) зосереджувати.

Централа, головна установа: крамниця,

банк, т-во чи спілка, гол. уряд ітд., як осередок більшої кількості зв'язаних із ним крамниць, банків, товариств, спілок, урядів ітд.; гл. Філія.

Центральна Азія, гл. Середуща Азія.

Центральна Америка, гл. Америка Середня.

Центральна Індійська Агентура, брит. адміністративна одиниця в Індії, над ріками Нарбада та Джамна, 135.000 км.² і 6,000.000 меш.; об'єднує Гваліяр, Реву, Індавр, Бопаль і б. 100 ін. васальних держав.

Центральна Народня Рада, політ. організація закарп. українців 1919; стояла за прилучення Закарпаття до України.

Центральна нервова система, збірна назва головного й спинного мізку разом із усіма нервами, що з них виходять.

Центральна Рада, вл. Українська Центральна Рада, парламент Вел. України 1917-18; повстала в Києві 17 III 1917 (з почину ТУП-а), як центр. укр. організація, об'єднання всіх місцевих укр. політ. партій, організацій і установ, для керування укр. рев.-нац. рухом. Президія: голова М. Грушевський (його заступав до повороту з заслання В. Науменко), заступники голови: Д. Антонович

і Д. Дорошенко. Склад її був усталений на Всеукр. Нац. Конгресі. Після того Ц. Р. поширилася Радою селянських депутатів, обраною на 1. Всеукр. Селянському З'їзді, Радою військ. депутатів, обраною на 2. Всеукр. Військ. З'їзді та Всеукр. роб. Радою, обраною на 1. Всеукр. Роб. З'їзді. Крім цього в склад її ввійшли представники міської та земської самоуправи й нац. меншостей, рос., жид. і поль. соц. партій. У 2. пол. 1917 Ц. Р. мала б. 800 членів і стала фактичним парламентом України. Для керування біжучою працею Ц. Р. виділила з себе виконавчий комітет тзв. Малу Раду, VI 1917 утворила свій уряд — Ген. Секретаріат. Ц. Р. видала 4 урочисті маніфести (універсали) до укр. народу: 1-й 23 VI про самостійне здійснення укр. нац. домагань, 2-й 16 VII в справі угоди з рос. Тимчасовим Урядом, 3-й 20 XI — проголошення України Нар. Республікою в межах Рос. Федеративної Республіки і 4-й 22 I 1918 — проголошення України суверенною самостійною державою. Хоча Ц. Р. складалася здебільшого з укр. есерів, але провід у ній мали сливе весь час її існування укр. соц.-дем.-и та укр. соц. федералісти, що об'єднували більшість укр. інтелігенції. Пізніше, коли під натиском біль-

Будинок Педагог. Музею, де відбувалися засідання Центр. Ради.

шовиків Ц. Р. закликала на Україну німців, провід у ній перейняли укр. есери (кабінет В. Голубовича). Між нім. генеральною командою й укр. урядом повставали безперестанні конфлікти, в наслідку їх 28 IV 1918 німці розігнали Ц. Р.; 29 IV проголошено гетьманом України П. Скоропадського. По упадку гетьманщини частина членів Ц. Р. з М. Грушевським на чолі домагалася відновлення Ц. Р., але Директорія на це не погодилася. Засідання Ц. Р. відбувалися в будинку Пед. Музею, при Вел. Володимирській вул.

Центральний, (лат.) осередній, головний, провідний, той, що тяжить до осередка, що лежить усередині.

Центральний Сільсько-господарський Кооперативний Союз, гл. Централ.

Центральний Союз Господарсько-торговельних Кооператив, гл. Центро-союз.

Центральний Союз Українського Студентства, Цесус, професійна організація для оборони інтересів укр. краєвого й закорд студентства та для заступництва його на міжнар. форумі, заснована 1921 на III конгресі укр. студентства в Празі. Осідок — Прага. Ц. є членом Міжнар. Студентської Федерації (С. І. Е.). Орган Цесус-а — Студенський Вісник.

Центральний Український Повстанський Комітет, скорочено: ЦУПКОМ, укр. таємна протибільшовицька організація, заснована в Києві 1920, для визволення України зпід рос. окупації; об'єднувала більшість партизанських відділів; 1921 викрита Чек-ою, що розстріляла більшість членів, у тім і поета Чупринку.

Центральні держави, осередні держави, Німеччина й Австро-Угорщина та союзні з ними Болгарія та Туреччина, підчас світової війни 1914-18.

Центральні Індійські Провінції, частина брит. Індії між ріками Годаварі та Нарбада, 260.000 км.² і 13,915.000 меш., і 20 васальних держав під брит. протекторатом, 80.740 км.² і 2,070.000 меш.

Центрифуга, (лат.) прилад, що на основі відосередньої сили розділює змішані річовини з різним питомим тягарем, пр. товщ від молока; буває різної будови; вживають у цукроварстві, при добуванні гарбників, у молочарстві й т. п.; гл. Кружлівка.

Центрифугальна машина, гл. Відосередкова машина.

Центрифугальна сила, гл. Відосередкова сила.

Центробанк, вл. Центр. Кооп. Банк „Кравський Союз Кредитовий“ у Львові, заснований 1898, як перший кравський союз кооператив із метою їх організації, підтриму й контролі; об'єднює (1933 р.) б. 120 повіт. Українбанків, б. 500 місцевих кредитових товариств; майно: на уділах 200.000 зол., резервовий фонд 300.000 зол., оборот б. 1½

мл. зол., власний дім у Львові. Гол. дир. Кость Левицький.

Центролів (Centrolew), поль. політ. організація, блок центру з лівою частиною політ. угруповань: 1) уряд Вігоса-Дашинського 1920; 2) союз ППС, „Визволення“, „Пяста“, „Нар. роб. партії“ та „Христ. демократії“ підчас виборів 1930.

Центросоюз, вл. Союз кооперативних союзів у Львові, повстав 1899 у Перемишлі як „Спілка (опісля „Краєва спілка“) для господарства й торговлі“ від 1911 у Львові як торг. синдикат т-ва „Сільський господар“ під назвою „Краєвий союз госп. спілок“, від 1924 як „Союз повітових союзів госп. споживчих кооператив“, центральня для достав кооперативам усяких товарів та збуту сіль.-госп. продуктів.

Центуріон, (лат.) сотник, старшинський ступінь у рим. армії, начальник центурії.

Центурія, (лат.) 1) сотня, відділ рим. війська з б. 100 й більше воєків; дві центурії творили маніпулу, шість — когорту, 60 — легіон; 2) гл. Золототисячник.

Центуріон.

Цеоліт, (гр.) водянистий креман гол. соду, потасу та вагу; спільна прикмета всіх ц-ів — значний відсоток води, яка легко виділюється та приймається назад; пр. анальцим, натроліт ітд.

Цеппелін (Zerpelin) Фердінанд, нім. граф і генерал (1838-1917), винахідник кермівних повітроплавів (перший 1908); від його прізвища назва повітроплавів, які будували концерн Ц-а; гл. Повітроплав.

Ф. Цеппелін.

Цера, (іт.) колір обличчя.

Церам (Ceram), Сераанг, від. острів, найбільший із Молукків, 17.660 км.² і 70.000 меш.

Церата, (лат.) вошанка, бавовняна тканина, покрита ліноксином; уживають до накривання (столів, крісел, канап, тощо).

Цератод (Ceratodus), гл. Рогозубниця.

Цербер, гл. Кербер.

Церебральна артикуляція, (лат.) така вимова приголосних, що кінець язика доторкається твердого піднебіння; ц. а. часта в інд. і дравідійських мовах (t, d); в европ. інколи при „r“; інша назва — „какумінальні звуки“.

Церебральний, (лат.) мізковий.

Церезина, гл. Віск 3).

Церемонія, (лат.) 1) святочний обряд, форми підчас офіційного свята, парада; 2) прибільшена чемність.

Церемоніял, (лат.) приписи, що їх треба додержувати при якомусь обряді, святі.

Церемонний, (лат.) той, хто над міру тримається зовн. форм, манірний.

Церера, (рим. міт.) гр. Деметра, дочка

Сатурна й богині врожаю Опе, сестра Юпітера й Плутона, мати Прозерпіни (Персефони), богиня земних плодів і хліборобства, плодючости й подружжя; опікунка миру й законодавства; цераалії, свято Церери (12. квітня).

Церетелі, 1) Акакій, груз. письм. (1840-1915), співець нац. свободи; поезії, поеми („Князь Торніке“), повісті „Баші Ачукі“, „Пригоди“; 2) Георгій, груз. письм. (1842-1900), белетрист і публіцист, воргі шляхти, ред. журналу „Квалі“ (Борозна); роман „Перший крок“; 3) Іраклій, груз. політик, *1882, соц.-демократ, член П Держ. Думи, засуджений на каторгу, по революції 1917 голова Ради робітничих і селянських депутатів у Спб., опісля член рос. „Тимчасового уряду“, міністер пошт і телеграфів, далі внутр. справ, після більш. перевороту член груз. уряду, тепер на еміграції в Парижі, член Виконавчого комітету П Інтернаціоналу; прихильник українців.

Церій, хем. первень (Cerium, Ce), сивий, подібний до олова, в. т. 7-024, т. т. 640°; знаходиться в моназиті та периті; уживають до виробу сіток жарового світла, до штучних огнів і ін.

Церква, (гр. кіріякон=дім божий) 1) будинок, загалом приміщення, де відбувається рел. культ (богослужба, проповідь, тощо); 2) рел. організація, об'єднана однаковими догмами та обрядами; термін ц. прикладається гол. до христ. організації: ц. кат., православна, протестанська, тощо.

Церква і Життя, орган укр. правосл. автокефальної церкви, вид. Всеукр. правосл. церк. Рада в Харкові 1927-28.

Церквіца, югосл. м-ко б. Постойни; 5.000 меш.; б. нього Ц. — красове озеро, що дуже міняє свій рівень, а то й висихає.

Церковна держава, гл. Папська держава.

Церковна мова, мова церк. богослужбових книг або церк. відправ; ц. м. в зах. церкві є мова лат.; в схід. церкві панує засада, що богослужбова мова повинна бути зрозуміла для народу, отже у греків грецька, вірмен — вірменська, слов'ян — слов. ітд.

Церковна музика, в перших віках християнства складалася гол. зі співів; потім прийшли до значіння в зах. церкві органи; XVI в., заступивши частину голосів інструментами, довів до нової галузі ц. м.: співу з супроводом (б. 1600). Тоді також увели до кат. ц. м. й чисто інструментову музику; від. й рим. школа знала тільки стиль а сарелла (Палестрина). Форми ц. м. з супроводом (церк. концерт і церк. кантата), що повстали по 1600 разом із оперою й ораторією, не могли перевищити стилю а сарелла, але дали початок до розвитку нової, прот. ц. м. Вийшовши з хоралу, остання привела до грядісної музики кантат і паєй Баха. Півнішими композиторами ц. м. були: Мопарт, Бетговен, Шуберт, Брамс, Ліст та ін.

Церковная Газета, тижневик Общества св. Стефана в Буді 1856-58.

Церковне право, гл. Право церковне, Канонічне право.

Церковний вік, вік, приписаний канонічним правом, щоби дістати духовні священня; в кат. праві для священників вимагають найменше 24 роки життя, для єп. 30 літ життя.

Церковний Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскої Державы, виходив тричі на місяць у Буді 1858 на місці „Церк. Газети“.

Церковний Востокъ, двомісячник, орган дух.-церк. Т-ва ім. св. Івана Золотоустого, у Львові 1911-14.

Церковний рік, гл. 1) Рік 7), 2) Індикт. **Церковний устав Ярослава**, ст.-укр. пам'ятка церк. судівництва, гол. в справах моральності й подружніх відносин; відомий із рукописів (XV в.); його автентичність заперечують.

Церковні братства, гл. Братства. **Церковні Вісті**, орган всеукр. правосл. автокефальної церкви у Харкові 1927.

Церковні книги, гл. Богослужбні книги.

Церковні лади, в середньовічній муз. теорії назва уривків основної гами, що мали самостійне значіння, ніби теперішні дур і моль; усіх ц. л. було 12, із них 6 автентичних (справжніх, головних): дорійський, фригійський, лідійський, міксолідійський, йонський та еольський, та 6 плягальних, що починалися квартою нижче від відповідних автентичних (до назв додавали тоді приросток гіпо...). На підставі цих ц. л. будували тоді церк. мелодії.

Церковні люди, до кінця XVIII в. всі люди, які підпадали під правосуддя церкви (єп.); належали сюди не лише духовні, але й усі люди, що були залежні (передовсім матеріально) від церкви. Круг ц. л. був у різних часах і державах різний: на ст. Україні, крім духовних і ченців, до ц. л. вчисляли рідню священника, церк. прислугу та всіх людей, що жили при церкві або її добродійних установах (ізгої, банкрути купці, виволозці, церк. селяни ітд.).

Церковно-слов'янська мова, гл. Старослов'янська мова.

Цертелєв Микола, князь, укр. етнограф (1790-1869), дир. нар. шкільн. в Полтавщині, інспектор жіночого інституту в Полтаві 1832-33, помічник куратора харків. шк. округи 1838-59, перший збирач укр. дум („Опыт собранія старинных малорусских пѣсен“ 1819), автор ентузіастичних статей про укр. нар. творчість.

Цертифікат, (лат.) свідоцтво, писемна посвідка.

Церусит, мінерал, вуглян олова (Pb CO₂), ромбічної системи, білий; руда олова.

Цесія, гл. Відступлення.

Цесус, гл. Центральний Союз Українського Студентства.

Цетінія (Cetinje), югосл. місцевість, 6,000

меш., до 1918 гол. місто Черногори; I 1916 зайнята австрійцями, з кінцем світової війни сербами.

Цеткін (Zetkin) Кляра, нім. політ. діячка, *1857, жид. роду, соц.-демократка, згодом комуністка, основниця союзу спартаківців, член парламенту.

Цех, (нім.) середньовічній фахова організація ремісників та близьких їм вільних професій для охорони монополії їх ремесла та самопомочі. З нім. правом цехова організація дісталася до Польщі, звідки поширилася по цілій Україні. На зах.-укр. землях укр. правосл. людність стрічала в ц. госп. труднощі та цілковите нехтування їх духовно-рел. потреб. Ця обставина була одною з причин повстання зах.-укр. братств, які були подібні до ц., хоч головні їх цілі були інші; гл. Братство.

Цехін, гл. Цекін.

Цехмайстер, (нім.) цеховий старшина.

Цеховий, (нім.) належний до цеху, професійний.

Це-це, гл. Тсе-тсе.

Цецилій (Caecilius) Гай Статій, рим. поет у П в. до Хр., визн. автор комедій за Менандром.

Цецора, рум. село над Прутом б. Яс; 1620 нещаслива битва поль.-коз. війська з турками, де згинув поль. гетьман Жолкевський та Михайло Хмельницький, а син Михайлів Богдан попав у полон.

Цецура Тиміш, гл. Цицура.

Цеглевіч (Cieglewicz) Каспер, поль. гром. діяч (1807-86), як член тайного поль. рев. товариства, агітував серед укр. селян у Галичині в кінці 30-их рр. проти панщини й проти Австрії та за поль. повстанням, складаючи по укр. відповідні пісні й „інструкцію для учителів укр. народу“, 1838-48 сидів за це у в'язниці; 1848 брав участь у слов. з'їзді у Празі як відпоручник тзв. „Руського Собору“.

Ценський (Cieński) Тадеуш, поль. політик (1856-1925), посол до гал. сойму, від 1906 голова Поль. Ради Народової у Львові, від 1922 сенатор.

Цесля (Cesla) Ян, гор.-луж. письмен. (1840-1915); єп. і лір. вірші, переклади.

Цеханів (Ciechanów), м-о б. Варшави, 12,000 меш., ст. замок, цукроварня.

Цехоцінек (Ciechocinek), м-ко в варшавському воевідстві над Віслою, 2,500 меш., соляний живець, — купелі соляні, боровинні й парові; джерела Ц. відомі від XIII в.

Цешин, поль. м-о на чесь.-поль. границі, 16,000 меш., ткацька й металургічна промисловість; (гл. Тешін).

Цешковський (Cieszkowski) Август, поль. філософ (1814-94); „Пролегомена до історіософії“ й ін. праці фр. і нім. мовою.

Цибуля, 1) (Allium), зелеста, лілезвата рослина з цибулиною, довгим соковитим листям та дрібними лілезватими цвітками, зібраними в круглу головку, на верху довгого, всередині порожнього бильця; за-

мітна солодкаво-пекучою рідиною, задля якої її споконвіку плекають як городину; у нас звич. ц. городня (А. сера), й дрібно-трибулька (А. schoenopgrassum), що її тільки листя вживають до приправи; 2) цибулина, підстава гону деяких ростей (гол. лілесватих): круглий пучок соковитих, незелених листків, що є засобом поживи для молоді рослини, захищеної в його середині.

Цибуля городня: 1. цибулина з корінем, 2. цвітостан, 3. перекрій біла, 4. цвіт, 5. овоч.

Цибульський (Cybulski) Войцех, поль. фольольо (1812-67), проф. унів. у Бреславі; праці про слов. руни, слов. назви місцевостей, історія поль. літ. XIX в.

Цивілізація, (лат.) високий ступінь розвитку громад. й сусп. життя, гол. техн. культ. уладжень; матеріальна культура.

Цивілізований, (лат.) той, що має цивілізацію; гл. Цивілізація.

Цивіліст, (лат.) знавець цивільного права. **Цивільна ліста**, в конституційних монархіях визначена з держ. фонду сума на утримання володаря та його двору.

Цивільне право, цілість правних відносин у протилежність до відносин публично-правних (гл. Право публичне). Його незвичайно добре розробили ще ст.-рим. правники; в XIX в. його розвивала низка визн. учених: Савіні, Ерінг, Елінек, Пухта та ін. Зразком цивільного кодексу в XIX в. є „Кодекс Наполеона“.

Цивільний, (лат.) громадянський, горожанський.

Цивільний процес, гл. Процес.

Цивільний шлюб, шлюб перед світським урядом без участі церкви.

Цигани, народ інд. походження, розкинений по цілому світі, понад мільон людей; на Україні б. 15.000, найбільше на Басарабії.

Циганська мова (ї цигани самі звуть „рома“), належить до ново-інд. мов і походить із півн.-зах. Індії; багато чужих слів, перейнятих із різних чужих мов.

Циганов Микола, рос. актор і співак (1797-1831), автор пісень, що стали народними.

Цидул(к)а, (лат.-іт.) записочка, спис курсу паперів і валют на біржі, посвідка на прийнятий товар.

Циж (Суž), 1) Міклавш, луж. письменник (1825-50); епічні поезії на іст.-нац. теми з доби луж. самостійності; 2) Міхал, луж. письменник та народний будитель (1824-60); вірші та повісті.

Цизелювати, (фр.) викінчувати рильцем прикраси на металевих предметах; переносно: шліфувати, різьбити (стиля).

Цикада, 1) (Cycas), нагонасінна рослина, подібна до пальми, з вел. пірнатим листям, росте в підвівничкових краях; ц. саго-

вець, або сагове дерево, дає саго, гл. Саго; 2) (Cicada), полукрила комаха, споріднена з блошицями, живиться соком з рости, видає дзвінкий голос, потираючи твердими крильцями об бік тіла; живе у півд. Європі й підвівничкових краях.

Циката, (іт.) гл. Цитрино-ве дерево.

Цикліст, (фр.) наколесник, гл. Колесо.

Циклічний, (гр.) „коловий“, окружний, той, що належить до одного циклу.

Циклічні сполуки, органічні хем. сполуки, що їх атомові згуртування укладені в кругові ядра (перстені); пр. бензол має один перстень, нафта ліна два перстені, антрацен три. Карбоциклічні або ізоциклічні сполуки мають ядра, скла-

дені лише з атомів вугля, ядра гетероциклічних сполук складені з атомів вугля й інших первнів: пр. піроль має ще й азот, фуран — кисень, тіофен — сірку.

Циклямен (Cyclamen), альпійська фіялка, зелеста рослина з родини первоцвітів, із круглим листям та цвітом, що нагадує фіялку; росте в горах півд. Європи, в нас по домах для краси.

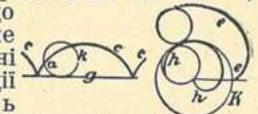
Цикль, (гр.) 1) круг, коло, завершення явищ, сфера; 2) період часу, після якого деякі явища повертаються; 3) низка наук або творів, що творять одну цілість; 4) цикль географічний, низка стадій розвитку форм поверхні якоїсь країни під впливом зовн. сил (пливучої води, морських хвиль, льодовиків вітру); у кожному циклі розрізняють стадію молодости, дозрілости, старости; ц. г. кінчиться, якщо країна дійде до рівня, нижче якого не можуть діяти зовнішні сили, себто до стадії пенеплени; 5) цикль китаїський, 60-літні періоди часу китаїської хронології, з початком у р. 2636 до Хр.;

Циклямен, 1. рослина, 2. цвіт, 3. недозрілий, 4. дозрілий овоч, 5. насіння.

г. Метон, Золоте число; 7) ц. соняшний, а) час 28 років, що після його перебігу дві тижня припадають знову на ті самі дні місяця; б) періода, коли недільна буква повторюється в тому самому порядку.

Цикльоїда, (гр.) крива лінія, яку зарисовує кожна точка кола, коли воно біжить простою незмінною лінією. Коли одно ко-

Цикльоїда; ліворуч: а — точка кола (к), яке біжить простою (g) і описує звич. цикльоїду — с; праворуч: епіцикльоїда (e) і гіпоцикльоїда (h).

ло біжить по обводі другого кола, тоді повстає епіциклоїда або гіпоциклоїда. У фізиці ц. є лінією рівного часу (брахістохрона) або найкоротшого спаду (брахістохрона); в астр., епіциклоїди були основою соняшної системи Птолемея. Ц. має також значіння в теорії дзеркала та сочок (тзв. огнищева лінія).

Цикльони, повітряні вири, що повстають довкола місця з низьким атмосферичним тиском (барометричне мінімум). Маса повітря, що внаслідок різниці тиску припливають від периферії до центру, підносяться вгору й через оборот Землі довкола осі відхилюються від свого первісного руху: на півн. півкулі Землі направо, на півд. наліво. Ц. виступають гол. в поміркованій кліматичній смузі. Середня швидкість циклонів б. 35 км. на годину. До Європи цикльони приходять звич. з Атлантийського океану. З цикльонами сполучені звичайно атмосферичні опади. Причини повстання циклонів додають одні в термічних змінах мас повітря, інші в рухах горішніх шарів атмосфери, ще інші в магнетних заколах, що їх викликає Сонце в атмосфері Землі.

Цикльони, (гр.) в гр. міт. дикі одноокі велетні-людодіди, з них найбільш відомий Поліфем.

Цикльонічні будови, складені з величезних кам'яних брил; у первісних культурах: гетитський, егейський (Мікени, Тиринт, Аргос), у ст. народів Мехіка, Перу та ін.; ст. греки приписували їх циклопам.

Цикльостиль, мімеограф, (гр.) прилад розмножувати відбитки з рукопису.

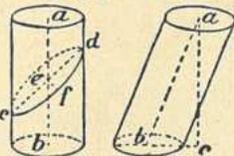
Циклотимік, (гр.) людина з простолінійною, отвортою товариською вдачею, звич. з нахилом товстіти.

Циклофренія, (гр.) умова недуга, що при ній виступають прояви манії й меланхолії наперемінно. Циклофренік, людина хора на цю.

Цикорія, (лат.) гол. домішка до кави, гол. з коріння придорожника, з додатком цукрового буряка, фіг, тощо; гл. Придорожник.

Цикута, (лат.) гл. Болиголов звичайний.

Циліндер, (гр.) валок, геом. простірний твір, що повстає, коли пряма (проста), тзв. напрямна, посувається в просторі рівнобіжно до себе по якій-небудь плоскій кривій; тому циліндер може бути коловий, еліптичний, параболічний і т. д.; ц. може бути необмежений або замкнений двома рівнобіжними, пристайними основами; замкнений ц. має дві основи

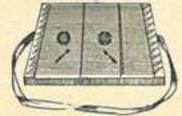
Циліндер: 1) прямий; ab — вись і разом висота, cd — велика вись, ef — мала вись еліпси, що повстає при скісному перекої циліндра площею; 2) скісний; ab — вись, ac — висота.

й бічницю; коли напрямна прямовисна до основи, ц. прямий; коли вона похила, то й ц. похилий; прямий коловий ц. повстає через оборот прямокутника довкола одного боку: 2) чоловічий капелюх, твердий, високий, уживаний звич. при офіціальних виступах.

Цильма, ліва притока Печори, 420 км. дов.

Цимбал Віктор, укр. графік, *1903, від 1928 дир. мист. школи в Буенос Айресі; офорти, дереворити, графічні портрети, книжкова графіка, дитячі ілюстрації.

Цимбали, ст. (XV-XVI вв.) струновий інструмент у формі плоскої резонансової скриньки; грають двома молоточками; з цимбалів через сполуку з клявіатурою вийшли клявіцимбали (clavicembalo), попередник фортепіану.

Цимбали.

Цимісхий, гл. Іван, візант. цісарі.

Цимла, правобічна притока Дону, 85 км. дов.

Цина, хем. первень (Stannum, Sn), срібно-білий метал, в. т. 73, т. т. 231°90'; дається виклепувати на тоненькі пластинки (тзв. станіоль); при -18° розсипається в сірий порошок; цинова руда — каситерит; ц. уживають до виробу сопілок до органів, посудин, до циновання залізних предметів, щоби не ржавіли; з міддю дає бронзу; окисів ц. уживають до виробу емалі; хроману й хльоруку ц. у барвництві.

Цинамон, цинамонове дерево, гл. Коричневе дерево.

Цинга, гл. Скорбут.

Цингель, (нім.) язичок під замком у ручній вогневі зброї, за нього тягнемо, коли хочемо вистрілити.

Цинерарія (Cineraria, Senecio cruentus), зелеста, кошачкоцвітна рослина з шир. листям і синявим цвітом; походить із півд. Африки, в нас по домах для окраси.

Цинізм, 1) наука школи циніків або кініків; 2) непристойна поведінка або мова; гл. Циніки.

Циніки, (гр.) прихильники Сократового учня Антістена; на їх думку цілло й єдиним добром людського життя є чеснота, до неї веде праця, невибагливість, самозадоволення, незалежність від усяких упереждень і байдужість до загально прийнятих життєвих вартостей, також етичних; гл. Антістен, Діоген.

Цинія, гл. Собранка.

Цинк, хем. первень (Zincum, Zn), синьобілавий метал кристалічного пролону, в. т. 71, т. т. 419°40'; в природі лише в сполуках; гол. цинкові руди: сфалерит та гальман; у температурі 100-150° дається кувати, вальцювати, та витягати в дроти; уживають до цинкування, до вкривання дахів, до виробу ринв та мосяжу, нового срібла, бронзи, фарб, у медицині до виробу цинкового пудру, цинкової масти, цинково-

кавчукового пластира і т. д. Світовий добуток ц. в 1930 — 1,4 міль. тон.

Цинкографія, (лат.-гр.) 1) виготовлення друкарської кліші; 2) сама кліша для репродукції ілюстрацій. Ц. переводиться механічним способом відбиваючи рис. при помочі фотографічного апарату на цинкову плиту; ц. буває рискова — відбитки рис. виконаного пером та ін. (чорне й біле); 3) сіткова, гл. Автотипія.

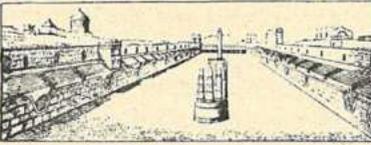
Цинкотип, рисунок, перенесений на цинкову плиту й на ній утривалений; відбиток цього рисунку на папері.

Циннабарит, мінерал, сірчак ртуті (HgS), кристали одно-триосеві; червоний, звич. землистого вигляду; майже одинока руда ртуті (Ідрія в Італії, Альмаден у Іспанії).

Цинкобер, цинобра, (лат.) гл. Киновар.

Цинфолія, (лат.) гл. Станіоль.

Цирк, (гр.-лат.) 1) у старовину довгасто-круглаве біговисько, місце возових перегонів (гіподром); складався з: 1) арени, властивого біговиська, 2) перегородки (місця старту) й 3) амфітеатрально збудованих ступенів для глядачів; тепер театр, звич. під шатром, із ареною посередині, де дають вистави з приборканими тваринами акробатами, штукарями та кльовнами; 2) кі-

Цирк Максентія в ст. Римі.

тлинуватий, амфітеатральний заглиб у збіччя верхів, вижолоблений льодовиком нижче фірнового поля; від долини ц. відгороджений порогами; ц. часто виповнені водою — озерами.

Циркон, мінерал, креман циркону ($ZrSiO_4$), жовтий або гнідуватий; вживають за напівдорогоцінний самоцвіт (червоно-жовті відміни називають гіацинтами).

Цирконій (Zirconium, Zr), хем. первень, метал, знаходиться лише в малих кількостях і то лише в сполуках (в мінералі цирконі та баделіті); в. т. 6,4; уживають до виробу емалі, сіток жарового світла та електр. жарівок, у залізній промисловості до виробу цирконової сталі.

Циркул, (лат.) в поч. XIX в. в Австрії округ.

Циркуляр, (лат.) обіжник, розпорядок, розісланий від якоїсь централі (уряду, гол. установи) усім підлеглим установам чи особам.

Циркуляційний, (лат.) той, що біжить довкола.

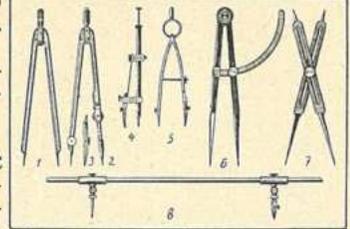
Циркуляція, (лат.) круження; ц. крові — кровообіг.

Циркуль, циркель, (лат.) прилад креслити коло та ін. криві лінії, відкладати й відмірювати кути та віддалі на рисунку.

Циркумпольярні краї, краї довкола бігунів, арктична й антарктична область Землі.

Цирограф, (гр.) власноручний підпис, писемне зобов'язання.

Цисоїда, (гр.) крива лінія 3. ступня, відкрита в П в до Хр. гр. математиком Діоклем, служить до різних геом. конструкцій, пр. поділу кута на три рівні частини.

Цистерна,

(лат.) збірник дощової води, обмурованийий та вимощений камінням; вел. бочкувата посудина для перевозу те- чива.

Цистерціяни, лат. чернечий чин, відім бенедиктинів.

Цистит, (лат.) гл. Сечовий міхур.

Цистом (cystoma, cystadenoma), незагрозовий новоутвір, з одного або більше сполучно-тканинних мішечків, вповнених білковинною або слизоватою рідиною; твортить круглі гудзи різної величини, найчастіше в яєчниках; часом перетворюється в пістряк (cystadeno-carcinoma).

Цистоскопія, (лат.-гр.) оглядини нутра сечового міхура при помочі особливого приладу цистоскопу, що його вводять кризь сечівник.

Цись Олександр, укр. письмен., (псевд. Мовчій), військ. лікар одеської округи, член ст. Київ. Громади, співробітник „Київ. Старини“ 1900, актор-аматор, у 60-их рр. організував укр. вистави в Києві та Полтаві; мельодрама „Ятрівка“ (1864) й ін., „Стара Україна“ — драматизована історія України (1899).

Цитаделя, (іт.) мале укріплення в середині твердині, або й самостійне.

Цитата, (лат.) точно наведене місце з якогось тексту.

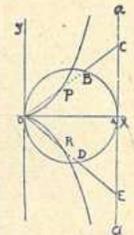
Цитологія, (гр.) наука про живинну клітину, її будову, життя й чинності.

Цитра, (гр.) невел. струновий інструмент, складається з плоскої резонансової скриньки з натягненими 36-42 струнами; 5 із них металеві й на них грають плектром (перстенем), решта кишкові й шовкові; на цих грають пальцями.

Цитра.

Цитрин, гл. Гірський кристал.

Цисоїда: Y — вісь, аа — асимптота, конструкція: з O — ведемо довільний промінь; відтинок BC — відміряємо від O і відміряємо точку P; аналогічно DE=OR і т. д.

Цитрина, гл. Цитринове дерево.

Цитринова кислота, цитриновий квас, органічна кислота $[C_3H_5ON(COOH)_2]$, знаходиться в цитринах і ін. овочах; уживають до заквашування поживи, виробу відсвіжених напоїв, при барвленні тканин.

Цитринове дерево (*Citrus medica*), рослина з родини рутоватих, невис. дерево, з шир. списоватим листям і цвітом, подібним до цвіту вишні; овочі зверху ясно-жовті, квасні (цитрон, цитрина, лімона); їх уживають до приправи чаю й деяких потрав, до лімонади й за лік (проти гіхту); солодкава лімета їстівна; ц. д. цедратове (*C. cedra*) має дуже вел. овочі з грубою їстивною шкірою, відомою в торговлі як цитронат або циката (вл. суката); походить із півд. Азії, тепер скрізь у теплих краях. Споріднені: бергамота, мандаринка, помаранча.

Цитринове дерево:
1. галузка з цвітом,
2. і 3. перекрій ово-
чу: поперечний (2) і
поздовжний (3).

Цитувати, (лат.) наводити без змін чужу думку або місце твору.

Циферблат, (нім.) щит годинника, де цифрами зазначені години та хвилини.

Цифра, (араб.) знак на число; в десятковій системі, прийнятій у цілому культурному світі, маємо 9 цифер та знак на нулю; з них творимо всі числа при помочі тзв. позиційної системи; їх завели гіндуси, а до Європи прийшли вони в середньовіччі (XIII в.) за посередництвом арабів. Ст. греки за семітами, а за ними слов'яни вживали на означення одиниць дев'ять перших букв азбуки, на означення десятків дальших 9 букв, на означення сотень ще дальших дев'ять, крім того мали греки ще три окремі знаки; на означення тисяч уживали вони знову перших 9 букв і давали їм удолині значок; десятки тисяч (міріади) означали буквою

α β
М з малою буквою вгорі, пр. М, М, і т. д.; римляни мали сім знаків: I=1, V=5, X=10, L=50, C=100, D=500, M=1000. Однакові знаки один коло одного давали многократі, пр. XX=20, CCC=300; коли побіч стояли різні знаки, то менший знак треба відняти, коли стоїть із лівого, а додати, коли стоїть із правого боку: IV=4, XC=90, CX=110 ітд. На високі числа були окремі знаки, пр. ICCC=5000, CCCCCC=10.000, ICCCCC=50.000 ітд. Тепер рим. цифер уживають лише виймово, пр. на пам'ятниках, будівлях тощо.

Цицур, Цецур, Цюцюра Тиміш, полк. переяславський, 1658 прихильник Виговського, 1659 підняв повстання проти поляків, після битви під Чудновом перейшов до Виговського, за що москалі заслали його до Томська; † по 1667.

У. З. Е. III.

Цібулька (*Sibulka*) Йозеф, чес. археолог. *1886, проф. христ. археології і мист. на унів. в Братиславі і Празі; „Христ. іконографія“, „Старохрист. мистецтво“.

Цвіета, гл. Вівера.

Ціглер (*Ziegler*) Теобальд, нім. фільсоф (1861-1918), проф. унів. у Страсбургу; „Історія етики“, „Духові й сусп. течії XIX в.“.

Цілгертальські Альпи, частина Високих Таврів, до 3.520 м. вис.

Ціммервальд, село у Швайцарії б. Берну; тут відбулася 5-8 IX 1915 соц. конференція представників соц. партій усіх держав, крім Англії; видала маніфест, проти війни.

Цінна (*Cinna*), ім'я одної родини зі старим родів Корнеліїв і Гельвіїв; найбільш відомі: 1) Люцій Корнелій Ц., товариш Марія в гром. війні проти Сулли, ославлений жорстокістю; 2) Гай Гельвій Ц., поет, сучасник Вергілія, приятель Катуля, автор епіграм та епосу „Смірна“.

Цінні папери, в шир. розумінні — всякі документи, що дають підставу домагатись або якоїсь суми (векслі, чеки), або майна (варанти, коносаменти), або участі в підприємстві та його прибутках (акції, паї т-в); у вужчому — такі папери, як акції, що дають якийсь прибуток мінливого розміру (дивіденду), або облігації, з твердим відсотком; через випуск таких ц. п. збирають вільні грошові капітали й обертають в продукційні засоби; обороти з ц. п. відбуваються на біржах (фондових) і в банках

Цінність, гл. Вартість.

Цінхонін, алькалоїд ($C_{19}H_{22}O_2N_2$), є в корі різних родів хінових та цінхонових дерев; уживають проти гарячки, гл. Хінін.

Цінцій (*L. Cincius Alimentus*), один із найдавніших ст.-рим. літописців (із часів II пунійської війни), автор рим. історії (*Annales*) у гр. мові.

Ціріх, заг. вид.

Ціпановська Ольга, гал.-укр. педаґог і гром. діячка, *1866, піяністка.

Ціппер (*Zipper*) Гершон, гал.-жид. гром. діяч (1868-1921), адвокат, голова сіоністичного руху в Галичині, основник і гол. ред. денника „Chwila“, основник жид. гімназії в Єрусалимі.

Ціп'як (*Taenia*), гл. Стьожаки.

Ціріх, 1) півн. швайц. кантон, 1.730 км.²

і 540.000 меш.; 2) його гол. м-о над Ціріхським оз., 213.000 меш., найбільше м-о Швайцарії; базиліка з XI в., краєвий музей, унів. (від 1838) і ін. наук. установи; шовкова промисловість.

Ціріхське озеро, альпійське озеро в півн. Швайцарії, 88 км.², відпливає Ліматом до Ройсу; бережжя родюче й густо заселене; тут знайдено ст. палеві будівлі.

Ціріц Гайнріх, гал.-укр. військ. діяч (1872-1920), родом із Закарпаття, генерал-четар УГА, з вибухом війни шеф ген. штабу 43. австр. дивізії, далі 29. дивізії, опісля 2. корпусу, від II 1919 шеф ген. штабу УГА й товариш держ. секретаря військ. справ; вивезений більшовиками до Росії й забитий.

Цірія, гл. Кілене.

Цірквеніца (Crikvenica), югосл. морська курортна та лікувальна місцевість б. Фіюме, 5.000 меш.

Ціркумфлекс, (лат.) наголос музикальний, двовіршковий у гр. мові (підносноспадний); буває і в ін. мовах, пр. у лит.; у фр. мові має ц. тільки правописне значіння, означає зник якогось звука, звич. „s“, пр. ile z isle.

Цірус, (лат.) пір'яста хмара, біла серпанкова хмара, з льодових іголок, 6-10 км. над землею; ілюстр. гл. Хмари.

Цірцея, гл. Кірка.

Цісальпейський, що лежить із цього боку Альп (від Риму). Цісальпейська республіка, держава, утворена 28 VI 1797 Наполеоном I із республік Ціс-та Транспаданської, зі столицею в Міляно; 25 I 1802 перемінена на Італійську республіку.

Цісар, (лат.) від назви Цезаря, в рим. державі титул співрегента імператора, пізніше самого імператора; відновлено його за Карла V. в р. 800; від 962-1806 сполучувався з короною нім. короля, опісля титул володаря Австро-Угорщини 1806-1918 і Німеччини 1871-1918.

Цісаревичева затока, гл. Мертвий Култук.

Цісарка, гл. Пантарка.

Цісарський канал, гл. Імператорський канал.

Цісарський розтин (sectio caesarea), положнича операція розтину черева й уразу підчас пологів, щоби видобути живий плід; роблять його, коли з якихнебудь причин неможливі нормальні пологи, або коли треба дуже швидко закінчити пологову дію.

Ціслятанія, гл. Передлітавія.

Ціспадаанський, що лежить із цього боку р. По (від Риму). Ціспадаанська республіка, держава, утворена Наполеоном I 20 IX 1796, обіймала Модену, Феррару й Болонію, сполучена з Цісальпейською 1797.

Ціглатенетль, гл. Сіглатенетль.

Ціттав (Zittau), м-о в півд.-схід. Саксонії, ст.-слов. Житомир, що належав до 1620 до Чехії; 40.000 меш., ткацька й металургічна промисловість.

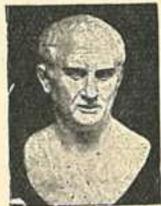
Ціттель (Zittel) Карл, нім. геолог і палеонтолог (1839-1904); „Підручник палеонтології“.

Ціфферер (Zifferer) Павль, австр.-нім. письменник і дипломат (1879-1929), журналіст і поет; повість „Цісарське місто“.

Ціхановський Фердинанд, укр. церк. діяч (1759-1828), від 1810 холмський еп., організатор холмської уніятської церкви; як сенатор поль. союму боронив прав укр. народу (Rocholanogum); написав м. ін. „Порядок церк. набоженства для холмської дієцезії гр.-кат. обряду“.

Ціцери, (лат.) рід друкарського письма, більший від корпусу (гармонду); гл. Черенки.

Ціцерон (M. Tullius Cicero), найвизн. стрим. промовець та судейський оборонець (106-43 до Хр.), республіканець і прихильник сенату, як консуль 63 до Хр. викрив і здушив змову Катиліни, завзятий супротивник Антонія; проскрибований і вбитий із наказу Антонія, яко члена II тріумвірату; судові і політ. промови, м. ін. проти Катиліни, проти Антонія (тзв. філіппіки), популярна теорія красномовства, популярні філософічні твори, листи.

М. Т. Ціцерон.

Ціцікар, гол. м-о манджурської провінції Гейлюн-кіан, 30.000 меш., торгівля збіжжям і кожухами.

Цішевський (Ciszewski) Станіслав, поль. етнолог, *1865; „Ognisko“, „Prace etnologiczne“ і ін., де використані й укр. етногр. матеріали.

Цішінський (Čišinski) Якуб, найбільший луж. поет (1856-1909); творець нової луж. поетичної мови (гор.); лір. й епічні поезії, драми, оповідання.

Ціян, (лат.) безбарвний, трійливий газ прикрого запаху, сполука вугля й азоту (C₂N₂).

Ціянїт, мінерал; відміна дистену (Al₂SiO₅), блакитний; зустрічається гол. в кристалічних лунаках.

Ціяноводень, ціяноводнева, синя або пруська кислина, сполука вугля, водню й азоту (HCN), дуже трійлива рідина запаху гірких мигдалів, знаходиться в деяких підвінникових рослинах, у тютюновому димі; витворюється з декотрих глюкозидів, пр. із амігдаліни; солі ціяноводню звуть ціяняками (ціянідами). Важніші з них: потасовий і ціянкалі, творить трійливі кристали, уживаний в гальванопластиці, фотографії і металургії.

Ціяноза (cyanosis), синюха, синяве або темно-сине забарвлення шкіри, звич. на крайніх частинах тіла (губи, ніс, вуха, пальці); буває при хворобах горляккий дихника (звуження, тощо), при корчах, в агонії, при деяких затроєннях (нітробензолем); причина: недостатній окис крові.

Ціло, (нім.) оплата, що стягається з чу-

жоземних товарів при перевозі їх через кордон (гл. Мито).

Ц-моль, мольова тонація з 3 бемолями при ключі.

Цна, 1) ліва притока Мокші, 390 км. дов.; 2) джерельна ріка Мсти, 160 км. дов.; 3) ліва притока Прип'яті, 112 км. дов.

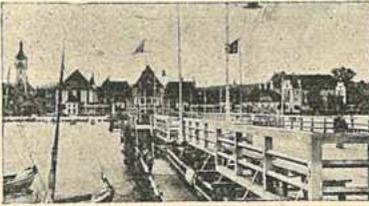
Цнайм, гл. Зноймо.

Цокіл, цоколь, (лат.) дол. трохи висунена наперед частина будови або пам'ятника; в будинку — між землею й рівнем долівки.

Цонев Беньо, болг. мовознавець (1863-1926), проф. унів. в Софії, член НТШ; праці з історії болг. мови (іст. грам.)

Цоппот

(Zoppot), Сопоти, пристань і морське купе-леве м-о б. Данцігу, 30.000 меш., літній театр на вільному повітрі, казино гри.

Цоппот.

Цорн

(Zorn) Андерс Леонгард, швед. маляр та гравер, *1860, олійні образи й офорти.

Причич (Стп'іс) Іван, хорв. фільольог (1830-97), дослідник глаголицьких пам'яток, гол. хорв. глаголицьких написів.

Цуг (Zug), кантон у серед. Швейцарії, 275 км.² і 31.600 меш.; головне місто Ц. над невел. альпійським оз. Ц.

Цуг, (нім.) запряг гусаком.

Цукор, (нім.) кристалічний, солодкий вуглеводан, розпускається в воді; цукри діляться на прості (моносахариди) й на складні (дисахариди). Прості ц., гексози ($C_6H_{12}O_6$), знаходяться в овочах рослин, нектарі квітів, у меду, в організмі тварин і людини; огрівані з амоніакальним розчином срібла виділяють металічне срібло, а з алькалічним розчином міді цеглясто-червоний окис двовартісної міді; підлягають алкогольній ферментації; роди гексоз: 1) глікоза, виноградний цукор або декстроза; розчин декстрози скручує площу поляризації світла направо; уживають до виробу лікерів, тісточок і т. д.; глікозу виділяють у надмірній кількості хорі на цукрівницю; 2) фруктоза, овочевий цукор, левульоза, скручує площу поляризації світла наліво; 3) манноза, знаходиться в шкаралупах кам'яного горіха; 4) галактоза, повстає через гідролізу молочного цукру. Складні цукри ($C_{12}H_{22}O_{11}$), знаходяться також у тілі рослин, тварин і людей; варені з розрідженими кислотами гідролізуються та розщиплюються на прості цукри; роди складних цукрів: 1) сахароза, тростиний або бураковий ц., знаходиться гол. в цукровій тростині, цукрових буряках, у моркві, соку цукрового явора, деяких пальм і т. д.;

уживають до солодження кави, чаю, шоколяди та різних страв; 2) лактоза, молочний ц., знаходиться в молоці осавців; 3) мальтоза, солодовий ц. знаходиться в ростинах побіч крохмалю, повстає з крохмалю через діяння ензиму діястази, пр. у скільченім ячменю.

Цукрина, гл. Сахарина.

Цукрівниця, цукровий діабет (diabetes mellitus), хвороба обміну річовин, звич. з причини недостатньої продукції Лянгергансових острівців, часто на тлі склерози. Прояви: збільшена кількість цукру в крові, цукор, часом кетоніві сполуки в сечі, загальна кволість, сильна спрага, збільшена охота до їжі, сухість у роті, чиряки, невральгія й ін.

Цукроварня, фабрика цукру; першу згадку про цукор із цукрової трости, спроваджуваній із Китаю та Індії, знаходимо у рим. письм. Плінія I в. по Хр.: б. 300 р. араб. плянтації в Азії, Африці й півд. Європі; перша рафінерія цукру в Венеції XV в. (цукор у порошок, передтим у вигляді густого сиропу); в Австрії й Росії в XVIII в.; перша ц. на укр. землях 1823 в Галичині в Пужниках товмацького повіту, 1826 на Правобережжі в Троищині на Поділлі, 1843 на Київщині (Симиренко).

Цукрова тростина, гл. Тростина цукрова.

Цукровий буряк, гл. Буряк звичайний. **ЦУПКОМ**, гл. Центральний Український Повстанський Комітет.

Цурковський, 1) Антін, ам.-укр. гром. діяч і журналіст, *1882, ред. ам. „Свободи“ 1907-13, філядельфійської „Америци“ 1914-26; переклади з англ., популярні наук. статті; секретар „Провидіння“; 2) Євстахій, гал.-укр. гром. діяч (1847-1925), гр.-кат. свящ., політ. та освітній організатор Поділля, основник і голова тернопільської філії „Просвіти“, співробітник „Діла“, „Зорі“, „Ниви“.

Цушіма, яп. о. у корейській протоці; 1905 морська перемога японців над росіянами.

Цюрупа Олександр, рос. гром. діяч (1870-1928), агроном, більшовик, 1918-22 нар. комісар харчовий, 1922-23 роб.-сел. інспекції, 1925-6 торгівлі, 1923-25 голова Держ. пляну РСР; його іменем назвали більшовики Олешки (Цюрупинське).

Цьокан Ілля, гал.-укр. гром. діяч, *1887, спершу сотник УСС, XI 1918 в боях із поляками відзначився як ком. соймового відтинку у Львові, опісля начальник постачання УГА.

Цьотка А., вл. Альоїзія Пашкевіч, білорус. гром. діячка і письм. (1876-1916); збірки: „Скрышка беларуская“, „Хрест на свободу“.

І. Цьокан.

Ч

Ч, 28. буква укр. абетки, приголосний звук, злитий із *m+ш* (африкат); наслідок старого м'ягчення *т* (світити — свічу) та *к* (вовк — вовче); в укр. літ. мові тверде, затрималося палятальним у говорах (гуцульському, покутському, в деяких формах у Київщині); перк. назва — черв; числовий знак — 90.

Чаадаєв Петро, рос. письм. (1793-1856), філософ-шелінгієць, католик; у своєму „Філософічному листі“ висловив скептичні погляди на значіння Росії в історії та культ. житті, через це владою признаний за божевільного.

Чавун, гл. Залізо.

Чавчавадзе, груз. кн., 1) Ілля, письм. (1832-1907), голова реалістичної школи; поезії, поеми, повісті; 2) Олександр, поет (1784-1846), співєць „вина, дівчат і пісн“.

Чаговець, 1) Василь, укр. фізіолог, *1873, основник йонної теорії про повстання електр. явищ у живій тканині; 2) Всеволод, рос. журналіст, *1877, укр. роду, брат Василя, співробітник „Кіевской Мысли“, писав про укр. театр; спомини.

Чагрівна Настася, гл. Настася.

Чагровичі, гал. бояри, з їх роду була Настася, жінка Ярослава Осмомисла; якийсь час дуже впливові.

Чагос (Chagos), брит. громада коралевих о-вів на Інд. океані, на схід від Сешелів, 110 км.²; вивіз кокосових горіхів.

Чад, Теад, 1) солонководяне озеро в Судані, на межі Нігерії та Фр. Зах. й Рівникової Африки, 10.000-18.000 км.² пов. (залежно від пори року), гол. притоки: Шарі, Комадугу; 2) півн. частина Фр. Рівникової Африки, 1,283.000 км.², 973.000 меш.; скотарство; гол. м-о Фор-Лямі.

Чад, гл. Окиси вугля.

Чадра, довге покривало в мусулманок, закриває й обличчя.

Чай, часве дерево (*Thea chinensis*), рослина з родини камелієватих, корчовата, 3-10 м. вис., із поздовжним, карбованим, шкіркуватим листям та білим або рожевим цвітом; у листі й пелюстках цвіту має алькальноїд теїну, що в малих кількостях приємно подразнює нерви, через це вивар із чаю споконвіку вживають у Китаї, як улюблений напій; б. 1660 звичай пити чай завезли моряки до Голяндії, звідкля він швидко поширився в Європі й цілому культ. світі; чай походить із півд. схід. Азії, тепер розводять його скрізь у гарячих краях, гол. в Китаї,

Чай: 1. галузка з цвітом, 2. овоч.

Японії, Індії та на о-х Інд. океану; зірване листя зсипають у копочки, де воно ферментує, опісля його сушать, сортують та зсипають у коробки; швидко сушене листя дає зелений чай, поволі сушене чорний; із відпадків роблять чайні „деголки“, дуже поширені в Азії; світовий добуток чаю річно б. 670.000 тон, із того: Китай 300.000 т., Брит. Індія 165.000 т., Цейлон 100.000 т., Голянд. Індія 61.000 т., Японія 38.000 т.; надмірне пиття сильного чаю шкодить на нерви й серце.

Чайка, за-

Чайка (з рис. Бопляна).

порозький човен; записом Бопляна, 60 стіп завдовжки, 10-12 завширшки й 12 завглибшки; днище з одного дерева, по боках оббите дошками; зверху борту комишевий пояс, який захищав при обстрілі й від затоплення; керма з обох боків, щоб не треба було повертати, була й щогла для вітрил; залога ч-я з 50-70 людей, озброєна навіть невел. гарматами.

Чайка (*Vanellus*), птах-бродун, 35 см завдовжки, зверху сивий, металічно лискучий, сподом білий, живе над водами в Європі й півн. Африці.

Чайка.

Чайковський, 1) Анд-рій, гал.-укр. письм.,

*1857, адвокат, почесний член „Просвіти“; оп. й повісті з гал.-укр. життя (гол. з життя тзв. ходачкової шляхти): „Олюнька“, „В чужім гнізді“, „Своїми силами“, „З ласки родини“, та історичні: „Козацька помста“, „Сагайдачний“, „Корнієнко“ й ін., спомини; 2)

Микола, рос. гром. діяч (1850-1926), рев. народник, 1869 оснував рев. гурток, 1874 пробував утворити соц. хліборобську колонію в Півн. Америці, у 80-90 рр. XIX в. один із організаторів фонду рос. вільної преси в Лондоні, 1917-18 стояв на чолі протибільшовицького руху в півн. Росії; 3) Микола, гал.-укр. математик, *1887, син Андрія, дійсний член НТП, 1914-18 співробітник „Союза визволення України“ у Фрайштаті, 1918 проф. укр. держ. унів. у Кам'янці, тепер проф. ІНО в Одесі; „Курс альгебри“, „Математична термінологія“; 4) (Czajkowski) Міхал, поль. письм. (1808-86), укр. роду, учасник поль. повстання 1831,

А. Чайковський.

був у Парижі, їздив як тайний агент до Царгороду, прийняв іслам, підчас кримської війни організував коз. полки на тур.

боці під іменем Садик-Паша; 1873 вернувся на Україну, прийняв православ., закінчив самогубством; повісті з укр. коз. життя: „Вернигора“, „Гетьман України“, й ін.; 5) Петро, рос. комп. (1840-93), укр. роду; опери: „Євген Онегін“, „Пікова дама“, „Мазепа“, „Черевички“, 4-а, 5-а і 6-а симфонія („патетична“), увертюри: „1812“, „Ромео й Юлія“;

Міхал Чайковський.

концерти форт. і скрипковий, фортепіанове тріо а-моль, та дрібні форт., скрипкові й вокальні твори; ред. збірки перк. композицій Д. Бортиянського; в творчості Ч. багато впливу укр. нар. пісень; 6) Юліян, гал.-укр. гром. діяч (1893-1923), сотник СС, 1918 політ. референт при окремому Загоні СС, 1919 начальник політ. відділу Штабу Осадного Корпусу, 1920 засуджений більшовиками на кару смерті, потім помилований; „Як втігали галичани у контрреволюцію“ (під псевд. Чугайстир).

Петро Чайковський.

Чакавці, говір серб.-хорв. мови, гл. Сербохорватська мова.

Чако, гл. Гран Чако.

Чак, (мад.) тверда шапка, спершу угор. війська, далі й ін. армій.

Чаксте (Tschakste) Іван, лотиський гром. діяч (1859-1927), адвокат, голова Установчих Зборів та перший президент Латвії.

Чалий, 1) Михайло, укр. педагог і письмен. (1816-1907), дир. гімназії в Білій Церкві, ліцею й гімназії кн. Безбородька в Ніжені, опісля член ред. „Київської Старини“; життєпис Шевченка, спомини про 20-70 рр. XIX в.; 2) Чаленко) Сава, укр. козак, 1736 перейшов на поль. бік і активно боровся проти гайдамацького руху, за це вбитий козаками 1771; про цю подію численні нар. пісні; 3) Яків, кошовий от. Січі Запорозької 1696.

Чалма, (тюрк.) завій на голову в чоловіків на Сході (Ілюстр. гл. Індієць).

Чамбезі (Chambesi), притока озера Бангвеольо, джерельна ріка Люапулі.

Чамур, мулярська заправка, мішанина вапна, піску й води.

Чандада, (санскрит) погорджувана каста в Індії.

Чани, безвідтокове солонаве озеро б. Барнаулу, 3.610 км.²; притоки: Чулим і Каргат.

Чанкіяков, гл. Калган.

Чан-пай-шан, гори на границі Кореї й Манджурії, до 2.500 м. вис.

Чанчов, 1) м-о в кит. провінції Фукієн, 500.000 меш.; 2) м-о в кит. провінції Кіянсу, 200.000 меш.

Чан-чун, гл. Синь-цзянь.

Чанша, гол. м-о кит. провінції Гуанан, над Сікіаном, 300.000 меш.; бавовняна й металургічна промисловість, кит. унів.

Чаозен, гл. Корея.

Чаокінфу, гл. Шіюгін.

Чапаєв, кол. Гурєв, м-о при усті Уралу в Казацькій РСР, 12.000 меш., рибуловля.

Чапек (Сарек) Йозеф, *1887, та Карель, *1890, чес. письмен.-модерністи, пишуть здебільша на-спілку; твори: „З життя комах“, „Рур“, „Адам-сотворитель“ і ін.

Чапек-Ход (Sapek-Chod) Карель Матей, чес. письмен., *1860; повісті: „На третьому поверті“, „Дарунок св. Фльоріяна“, „Турбіна“.

Чапельський, 1) Іван, гал.-укр. гром. діяч (1850-1919), гр.-кат. свящ., крилошанин, голова Укр. Пед. Т-ва, ред. „Господаря і Промисленника“, пізніше „Учителя“; 2) Ілярій, син Івана, гал.-укр. гром. діяч (1876-1927), 1926 голова „Рідної Школи“.

Чаплинський (Чаплицький) Данило, шляхтич із брацлавського воєводства, підстароста чигиринський, воріг Б. Хмельницького, відібрав від нього Суботів.

Чаплі, гл. Асканія Нова.

Чаплин, гл. Челпін.

Чапля (Ardea), птах-бродун, споріднений із бузьком, 1-10 м. заввишки; б. 80 родів; шкідливі, живляться рибами; в нас звич. ч. сива (A. cinerea), в півд. Європі ч. біла (A. egretta); їх довге, стрепіхате пір'я вживають на прикрасу.

Чапля.

Чардаг, гл. Шардаг.

Чардаш, мад. танець, складається з повільного вступу й швидкої частини (на 2/4).

Чарджуй, торг. м-о в Туркменській СРР, над Аму-Дарією, 14.000 меш.

Чари, гл. Магія.

Чарівний ліхтар, гл. Скіюптикон.

Чарльстон, (англ.) модерний танок ам. походження; повстав із елементів муринського танку та рухів ам. моряків; належить до типу рег-тайму.

Чарльстон (Charleston), 1) пристань над Атлантийським океаном, у Півд. Кароліні (ЗДА), 75.000 меш., вивіз бавовни, смоли й фосфатів; перша битва ам. гром. війни 1861; 2) гол. м-о Зах. Вірджинії, 58.000 меш., копальні вугілля.

Чарнецький, 1) Микола, укр. церк. діяч, *1884, редемпторист, від 1931 єпископ і ап. візитатор для „католиків східного обряду“ на Волині, Підляшші і Холмщині; 2) Степан, гал.-укр. письмен., *1881, член „Молодої Музи“, театральний референт, опісля (1913) директор театру „Руської Бесіди“; збірки лір. поезій: „В годині су-

мерку“, „В годині задуми“, „Сумні ідем“, Фейлтови (під псевд. Тиберій Горобець) „Дикий виноград“; статті про укр. театр у Галичині; 3) (Czapiecki) Стефан, поль. гетьман (1599-1665), учасник поль. воєн із шведами, Московію й козаками; один із найлютіших ворогів укр. народу: підчас походу 1664 нищив цілі села і, здобувши Суботів, звелів викинути з домовини кості Б. та Т. Хмельницьких.

Чарниш Іван, гадацький полк. 1709-1715, потім ген. суддя, 1723 арештований із Полуботком у Спб., з наказу рос. уряду, мусів оселитися на Московщині; †1729.

Чарноцький Адам, гл. Ходаковський-Доленга Зорян.

Чародійство, чарівництво, гл. Магія.

Чароочка (Euglena), гл. Джгутківці.

Чарот Міхась, вл. Куделько Михайло, білорус. поет, *1896, організатор літ. групи „Маладняк“.

Чартизм, (англ.) політ. рух роб. класи в Англії 1836-55; причинився до деякої поправки умов праці: 10-годинний робітний день, обмежена праця недолітків ітд.

Чарторийськ, гл. Чорторийськ.

Чарторийський (Czartoryski), поль. магнатський рід укр. походження: 1) Адам Казімеж (1734-1823), 1763 кандидат на поль. корону; 2) Адам Бжи (1770-1861), син 1-го, куратор поль. шкільництва, 1801-7 рос. міністер закорд. справ, в повстанні 1830-1 голова поль. тимчасового уряду, опісля на еміграції в Парижі голова поль. аристократичної партії; 3) Владислав, син 2-го (1828-94), основник музею Ч-х у Кракові.

Час, те, що минає — тривання проявів, їх сучасність і чергова наступність. У фіз.: найзагальніша форма всіх переживань і подій; в одних філософів це форма буття світу, або навіть суть річей, у других — форма нашого знання про світ. У фіз.: одинока (а priori) незалежна змінна величина й через те конечна умова кожного прояву; новітня фіз. зводить час до причинової та вважає його за 4-вимір. Математичний ч. є одновимірний; усі спроби міряти його умовні. Зоряний ч. мірять дійсним рухом Землі довкола своєї осі, її один повний оборот творить зоряну добу. Сонячний ч. міряють видним оборотом Сонця довкола Землі; час між двома черговими кульмінаціями Сонця творить соняшну добу, вона довшя від зоряної доби на 3 мінути й 56 $\frac{1}{2}$ секунд, гл. Доба. Наслідком обороту Землі довкола осі місцевий (локальний) ч. на всіх місцях одного південника однаковий, але в даній хвилині на кожному південнику інший, а саме: на кожній 1^о геогр. довжини є різниця на 4 мінути (на захід раніше, на схід пізніше); на кожних 15^о геогр. довжини ця різниця дає 1 годину; щоб оминути різні невидоги, які з цього виходять, є думка завести зональний ч.; задля цього поверхню Землі ділять на 24 смуги, розділені південника-

ми, віддаленими один від одного на 15^о геогр. довжини; на цілій смугі обов'язує час, який відповідає умовленому південникові, пр. зах.-европ. ч. південникові Грініча(0^о), серед.-европ. ч. південникові 15^о, схід.-европ. ч. південникові 30^о геогр. довжини; зональний ч. не прийнятий іще загальною; в багатьох краях обов'язує ще краєвий ч., себто ч. столиці даної країни, пр. у Голяндії, Греції, Ірляндії й ін.; в науці прийнятий універсальний або світовий ч., себто ч. південника Грініча, до якого зводять кожний місцевий, чи зональний ч. У грам.: час (лат. темпус) у дівідмні, в укр. мові 4: теперішній (пр. читаю), минулий (я читав), давноминулий (я читав був), будучий (я читатиму); в ін. мовах є більше часів.

Час, укр. денник у Чернівцях, від 1928.

Часи, (перк.) „години“, короткі богослужби на кожний день у році; їх є чотири: час перший, третій, шостий і дев'ятий.

Часник (*Allium sativum*), зелеста лісєсвата ростинок, з цибулею, складеною з кількох менших цибульок (зубців); вживають до приправи поживи, як домашній лік проти звапнення жил, тощо; споріднені: цибуля, трибулька, пори.

Часник Іван, укр. гром. діяч, член центр. комітету УПСР, віцепіністер преси й пропаганди УНР 1919 в Кам'янці; †1923.

Часопис, гл. Газета.

Часопис для підфіцирів, укр. півмісячник у Відні 1916-18.

Часопис для Спілок Рільничих, місячник Патронагу хліборобських спілок, у Львові 1904-14, рівнобіжно у двох текстах укр. і поль., 1915-21 окреме укр. видання.

Часопис Правничий, у Львові 1889-1900, спершу вид. Костя Левицького, від 1893 вид. НТШ за його таки ред.; 1900-12 під назвою „Часопис правничий і економічний“, 10 томів, за ред. Ст. Дністрянського.

Часослов, Часословець, літургічна книжка, містить шоденні перк. відправи; до XIX в. перший шк. підручник.

Частини мови, (грам.) сповняють у реченні якусь функцію, відповідно до того, що вони визначають; в укр. мові їх 9: іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прийменник, прислівник, сполучник, виклик; перші 4 звуться ще й іменами.

Частка, (грам.) — мале невідмінне слівце, пр. прийменник, сполучник і т. д.

Часткове поліття, ґрунтова спілка, в якій власник ґрунту передає другому ґрунт „на спілку“, залишаючись далі власником, тільки уповноважнює спілника за умовлену частину врожаю обробити ґрунт і зібрати з нього врожай.

Частота, в фіз. число тремтінь у 1 сек.; у переміннім електр. струмі кількість змін на пряму в 1 сек.; одиниці ч.: 1) герц = 1

Часник.

третиння на сек.; 2) кільоцикл = 1000 третин на сек.

Частушки, короткі рос. чотировіршові нар. пісні.

Чатакве (Chautauqua), місцевість б. Нью Йорку, де влітку відбуваються нар.-унів. курси для 10.000 слухачів; метода цих курсів стала зразком для ін. подібних курсів.

Чатальджа, тур. м-о на босфорському півострові й лінія укріплень для Стамбулу в часі балканської війни 1912-13, від нього прозвана.

Чауш, посол султанів у середньовіччі.
Чахурський (Czachórski) Владислав, поль. маляр (1850-1911); „Гамлет серед артистів“.

Чацький (Czacki) Тадеуш, поль. учений і гром. діяч (1765-1813), від 1803 „візитатор“ (куратор) шкіл Волині, Поділля й Київщини, основник ліцею в Крем'яниці, сприяв колонізації України; праці правничі та іст.: „O nazwisku Ukrainy i rozsądnici kozaków“.

Чачковський Лев, гал.-укр. археолог (1867-1933), з фаху правник-скарбовець; археол. дослідн. на терені кол. княжих міст у Галичині, гол. Галича.

Чачот (Czeczot) Ян, білорус.-поль. письмен. (1797-1847), приятель А. Міцкевича, один із основників т-ва „Фільоматів“, збирав нар. білорус. пісні й сам складав білорус. пісні.

Чапа, в геом. пов. відрізка кулі.

Чаяни, гл. Алгонкіни.

Чвертка, укр. міра на землю від 8 до 10 десятин, б. 10 гектарів.

Чвертьтонова музика, музика, основана на гамі, поділеній на 24 чвертьтони; початки її сягають 1906 р., пропагатор, теоретик і композитор ч. м. — А. Габа.

Чебишов Пафнутий, рос. математик (1821-91); проф. спб. унів., член рос. Академії Наук; праці з теорії ймовірності, чисел, механізмів та вищої аналізи.

Чебоксари, гол. м-о Чуваської Автономної Рад. Республіки, над Волгою, 9.000 меш., музей чуваської культури.

Чеботарів Микола, укр. військ. діяч, *1884, полк. армії УНР, член укр. військ. ген. комітету 1917 й Центр. Ради, начальник контр-розвідчої частини штабу Дієвої Армії, дир. політ. департаменту міністерства внутр. справ, 1920 начальник охорони от. С. Петлюри.

Чебрець, чабрець, чебрик (Thymus), зелеста рослина, з дрібним, круглявим листям, та губастим цвітом, дуже запашна; споріднена материнка.

Чеведале (Cevedale), верх-Ортлерських Альп, 3.775 м. вис.

Чевіот (Cheviot Hills), гори на англ.-шотландській границі, 816 м. вис.

Чек, (англ.) грошовий документ: наказ власника біжучого рахунку банкові виплатити пред'явникові ч. означену суму грошей; ч. є платним засобом замість готівки; буває іменний, або на пред'явника.

Чека, гл. ВЧК.

Чекановський (Czekanowski), 1) Александр, поль. географ (1830-76), дослідник Сибіру; 2) Ян, поль. етнолог і антрополог, *1882, проф. унів. у Львові, дослідник муринів серед Африки й населення Польщі; автор першого підручника поль. антропології.

Чекіян, схід.-кит. провінція, 91.200 км.² і 22.050.000 меш., чай та шовківництво, гол. м-о Ганчовфу.

Челлен (Kjellen) Рудольф, швед. геополітик і економіст (1864-1922), проф. унів.; „Сучасні великі держави“ (перекладене по укр.), „Держава як життєва форма“.

Челліні (Cellini) Бенвенуто, іт. різьбар, ювелір і гравер (1500-71); „Персей“ у Флоренції, „Аполлон і Гіяцинт“, „Розп'яття“ в Ескоріалі; цікава автобіографія.

Челтенгем (Cheltenham), купелеве м-о в Англії, 50.000 меш., лічничі джерела.

Челюскін, півн. ріг Азії на о-ві Таймір, названий від імени рос. подорожника Ча, що його відкрив 1742.

Челябінськ, рос. м-о на схід. підніжжі Уралу, 59.000 меш., торгівля збіжжям і худобою харчова й хем. промисловість.

Челяковський Франтішек Владислав, чес. письмен. (1799-1852), поет, філолог і діяч чес. відродження, видавець слов. нар. пісень (Slovanské národní písně), м. ін. і укр., перекладав на ческу мову укр. поезії; у нас із Челяковського перекладали Метлинський і Корсун.

Чельо, (іт.) скорочена назва віольончелі.

Чемберлен (Chamberlain), 1) Густон Стюарт, нім. письмен. англ. роду (1855-1927), теоретик вишости арійсько-герм. раси; гол. твори: „Основи XIX в.“

„Раса й народ“, „Р. Вагнер“, „Гете“, „Кант“ та ін.; 2) Д ж о з е ф, англ. політик (1836-1914), проводир ліберал-уніоністів, противник Гледстона в справі гомрулю, імперіаліст, викликав півд.-афр. війну 1899-1902; 3) Д ж о з е ф О с т і н, син попереднього, *1863, 1915-16 держ. секретар для Індії, 1919-21 міністер фінансів, 1924-29 міністер закорд. справ; 1925 мירוва нагорода Нобеля.

Чемериця (Veratrum), зелеста рослина з родини лілеєватих, із широким листям і зеленавим оцвітнем, до 1,5 м. вис.; має

Ф. Челяковський.

Чебрець: 1. рослина з цвітом, 2. гранчасте й 3. кругле біло, 4. чаша, 5. цвіт.

Джозеф Остін Чемберлен.

в собі (гол. в корінні) пекучі, трійливі алькалоїди, гол. вератрину.

Чемерник (*Helleborus*), зелеста рослина, до $\frac{1}{2}$ м. вис., з родини жовтцоватих, білий або рожевий цвіт; корінь трійливий.

Чемодан, (перс.-рос.) ва-ліза.

Чемпіон, (англ.) переможець у спортивних змаганнях, передовий борець.

Чемпіонат, (англ.) змагання на перше місце.

Чемульпо, Інсен, пристань на зах. побережжі Кореї, 54.000 меш., 1904 морська битва росіяні японців.

Чена (Сена) Джованні, іт. письмен. (1870-1912); сонети, повість „Передвісники“.

Ченаб, гл. Чінаб.

Ченстохова (*Częstochowa*), поль. м-о кельцького воєводства, 81.000 меш., металургічна, ткацька й конфекційна промисловість. На тзв. Ясній Горі монастир Павлинів із іконою Богородиці, перенесеною сюди 1377 з Галичини; річно навідується до неї коло 200.000 прочан; від 1920 табор для інтернованих воєнків УНР., з укр. гімназією та православною церквою.

Чентезимо, (іт.) дрібна іт. монета, 1/100 ліри.

Ченту, гол. м-о кит. провінції Сечван, 400.000 меш., прядільні шовку.

Ченчі (Сенсі) Беатріче, дочка іт. вельможі Франческа Ч. (1577-99), кажуть, знеславлена своїм батьком, вбила його, за що покарана смертю; часта тема в літ.

Чена Андріян, укр. збирач архівних матеріалів для історії України (гетьманщини) (1760-1822); його збірками, які пізніше загинули від пожежі, користувалися Я. Маркович, Рігельман, Бантип-Каменський, Берлінський та ін.

Чепець (*omentum*), частина очеревини, прикриває спереду внутрішній черева.

Чепіга - Зеленкевич Яків, укр. педагог, *1875, проф. ІНО в Харкові; педагогічні розвідки та шк. підручники.

Чеплін (Charlin) Чарлі, вл. Чарлі Спенсер, ам. кіновий артист, *1889, створив власний тип і сам складає фільми.

Чепца, ліва притока Вятки, 501 км. дов.

Черапанджі (Cherapanji), м-ко в Бенгалії, 5.000 меш., найбагатша на опаді місцевість світу (11.080 мм. річно).

Червенські городи, неозначений літописний термін; називалися так від Червеня, гол. міста області (крім того відомі: Белз, Перемишль і ін.); 981 відвойовані

Володимиром В., потім забрані поль. кор. Болеславом Хоробрим, але 1030-31 знову відібрані Ярославом Мудрим; окремого князівства не творили; їх частина пізніше ввійшла у склад гал. князівства, друга до Землі холмської.

Червень, гл. Холмщина.

Червенський (*Czerwieński*) Болеслав, поль. письмен. (1851-88), соціаліст; поезії, оп., драма „Невільник“, роб. гимн „Czerwo-ny sztandar“.

Черви, гл. Хробаки.

Черв'ї дитячий, гострючок (*Oxuris vermicularis*), білий, малий червячок (самець 5 мм., самичка 10 мм.), живе галагасом у тонких кишках, найчастіше в дітей.

Червінка, гл. Різачка.

Червінка (*Cervinka*) Вінценц, чес. політ. діяч і публіцист, *1877, був 1917 засуджений на смерть австр. урядом; від 1907 ред. нап.-дем. газети „Národní Listy“.

Червінський, 1) укр. архітект середини XIX в., студіював укр. нар. будівництво; побудував знаменитий будинок Г. Галагана в с. Лебединцях на Полтавщині 1854 — перша спроба відродити укр. архітектурний стиль; 2) П е т р о, укр. рев. діяч і статистик. *1849, 1870-80 на засланні на півночі, від 1881 член земської управи в Чернігові, завідував відділом статистики, разом із О. Русовим витворив укр., тзв. „чернігівський“ тип статистики.

Червінський: будинок Галагана (1854), рис. В. Кричевського.

Червона Армія, урядова назва озброєних сил СРСР. Ч. А. заснована декретом рад. уряду 15 I 1918; тепер існує на підставі закону з 1930. Ч. А. в порівнянні з ін. арміями відрізняється тим, що: 1) право носити зброю мають лише „трудящі“; 2) на чолі стоїть колегіальна установа, „рев. військова рада“, голова якої є одночасно нар. комісарем військових справ (воєнним міністром); 3) у всіх частинах Ч. А. є політ. персонал для політ. виховання воєнків у комуністичному дусі; 4) військ. частини Ч. А. на $\frac{1}{3}$ складаються з постійного війська і на $\frac{2}{3}$ з територіальної міліції. Щодо адміністрації Ч. А. розподіляється на 8 військ. округ (московська, лєнінградська, білоруська, українська, приволзька, півн.-кавказька, сибірська й серед-азійська) й дві армії (закавказька й далеко-східня); складається: з 71 стрілецьких дивізій (28 активних, 43 територіально-міліційних), 13 кінних дивізій (9 активних і 4 територіально-міліційних), 8 окремих кінних бригад (активних), 20 авіаційних бригад і ін. В воєнному часі може досягнути 5-6 міль. людей; гл. Мілітаризм.

Червона кров'яна сіль, залізо-ціяняк потасу ($K_3FeC_6N_6$), орг. сполука; уживають

Чемерниця: 1. рослина з цвітом, 2. цвіт (поздовжній перекрій), 3. стовпик, 4. овоць (перекрій).

Ч. Чеплін.

у барвництві; оґрита з розчином соли заліза дає Турнбулеву синьку.

Червона Преса, місячник відділу преси Центр. Комітету КП(б)У, у Харкові від 1925.

Червона ріка, гл. Сонкої.

Червона Русь, Галичина.

Червоная Русь, москвофільський щоденник у Львові 1888-91.

Червоне дерево, гл. Магонь.

Червоне море, видовжена (2.300 км.) затока Індійського океану між Африкою й Арабією, протокою Баб-ель-Мандеб сполучена з Індійським океаном, Суецьким каналом із Середземним морем, 458.500 км.², 488 м. серед. і 2.360 м. найбільшої глибини, дуже солоне (до 4:1%), багато коралевих раф та островів на бережжжі. Ч. м. один із найстарших торг. шляхів.

Червоне Право, двотижневик, орган Наркомату юстиції УСРР у Харкові від 1926, спершу п. н. „Червоний Юрист“, від 1931 під назвою „Революційне Право“.

Червоне Село, міс., у Харкові від 1926.

Червонець, 1) довоєнна рос. зол. монета 10-рублевої вартости, чистого золота містилося в ній: 7.74234 гр.; 2) грошова одиниця СРСР, банкнота, прирівняна декретом 11 X 1922 до зол. монети на 10 руб.; зол. ч. в СРСР у обіг не випускали.

Червоний Верх, назва 4 татранських верхів, б. 2.000 м. вис.

Червоний перець, паприка, гл. Перцюга.

Червоний Перець, сатирично-гумористичний двотижневик, у Харкові від 1927.

Червоний Півмісяць, 1) тур. організація, тотожна з христ. Червоним Хрестом; 2) тур. почесна відзнака, заведена 1915.

Червоний Прапор, 1) укр. соц.-дем. півмісячник 1906-7, 1. число в Збаражжі, решта в Тернополі; 2) тижневик соц. партії Канади, в Вінніпегу 1907-8, від 1909 під назвою „Робочий Народ“; 3) орган незалежних укр. соц. демократів, тижневик, пізніше щоденник у Києві 1919.

Червоний Стрілець, орган Рев. Комітету Червоної Укр. Гал. Армії, неперіодично в Вінниці 1920, як продовження кам'янецького „Стрільця“.

Червоний Хрест, 1) товариства й організації, що несуть поміч раненим і хорим, гол. воякам, підчас війни. Організації Ч. Х. є державні, з міжнар. статутами й цілями; осідок міжнар. комітету Ч. Х. в Женеві; Український Червоний Хрест зорганізований у IV 1919 за почином Є. Лукасевича; статут Укр. Ч. Х. затверджений 8 II 1919, 1. головою був Петровський; після евакуації Києва утворено при армії УНР філію Укр. Ч. Х. з усіма правами Гол. Управи; головою був А. Вязлов; у Схід. Галичині утворився після розпаду Австрії в XI 1918 у Станиславові окремий комітет Укр. Ч. Х., головою якого був о. Гордієвський; 20 XI 1918 переорганізувався в відділ Укр. Ч. Х. і головноуповаженим його на зах. області УНР був призна-

чений Остап Прийма; 2) ч. х. на білому полі, міжнар. знак нейтральности, прийятий женецькою конвенцією 1863, для охорони санітарних установ і персоналу на терені війни; 3) ордер (у Німеччині й Австрії), для людей, заслужених на санітарному полі.

Червоний Шлях, гром.-політ. і літ.-наук. місячник, у Харкові від 1923.

Червоничка, гл. Рубеоля.

Червоні Квіти, двотижневик для дітей у Харкові від 1923.

Червоні козаки, військові відділи, засновувані більшовиками на Україні 1918 підчас боротьби з Центр. Радою; тепер назву „червонокозацького“ має 1. кінний корпус червоної армії, складений здебільша із неукраїнців.

Червоноармієць, вояк червоної армії, сухопутного війська СРСР.

Червоноград, гл. Констянтиноград.

Череватенко Іван, укр. гром. діяч (1865-93), автор водевілю „Чорноморець“; за гроші ним записані видав Б. Грінченко 1894-99 кількадесят книжок для народу, ршту, 400 карбованців, передав т-ву „Просвіта“ у Львові.

Черевний тиф, гл. Тиф.

Черев (abdomen), живіт, частина тулуба між огруддям і дол. кінцівками, з органами травлення, сечовими й частиною полових; гл. таблиця Людина V. E.

Червоногі (Gastropoda), наук. назва слимаків, гл. Слимаки.

Чередів Володимир, укр. агроном,

*1885, 1918-19 подільський губ. земський агроном і проф. техн. школи в Кам'янці, 1919-20 дир. міністерства нар. господарства УНР, опісля проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та Укр. Пед. Інституту в Празі; низка спеціальних праць.

Чередиченко-Ковалева Варвара, укр. письм. та педагогічна діячка, *1890; оп. й п'єси по укр. час.

Череміси, марі, схід.-фінський народ між В'яткою, Камою й Волгою (375.000 душ).

Череміська область, гл. Маріїнська область.

Черемш, правобічна, сплавна притока Прута, 382 км. дов., границя Буковини й Галичини.

Черемха, черемуха (Prunus Padus), невис. дерево або куц із родини мигдалуватих, із простими зубчастими листками та білими, запашними квітами; овочі чорні, гірко-солодко-кислі; по лісах півн. й серед. Європи та півн. Азії.

Черемшина Марко, вл. Семанюк Іван, гал.-укр. письм. (1874-1927), адвокат; імпре-

Черемха: 1. галузка з цвітом, 2. цвіт, 3. овоч (перекрій).

М. Черемшина.

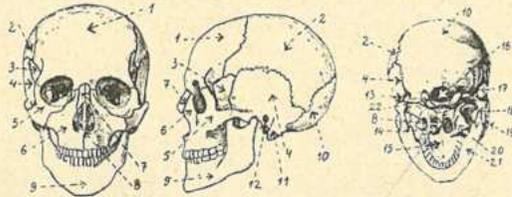
сіоністичні новелі з гуцульського життя: „Карби“, „Село вигибає“, „Верховина“.

Черенка, буква до друку, вилита зі стопу олива, антимуноу й цини; друкарські черенки, шрифти, (нім.), мають різноманітний розмір і крій; розмір (висота) ч. міряється друкарськими пунктами (1 пункт = 0,376 мм.); гл. ілюстрацію.

Дарлат (4)	
Перд (5)	
Нонпарель (6)	Академічний
Кольцоель (7)	Гротеск
Петіт (8)	Sorbonne
Боргіс курсива (9)	Antiqua
Гармонд (корпус) (10)	Кирилиця
Ціцери (12)	авбудеши
Мітель (14)	Fraktur
Терція (16)	Медієвал
Текст (20)	Єгипетський
	Камінний
Подв. ціцери (24)	Товстий
	Бльоковий
Ка (36) Кв (48)	Ренесанс
	ВЕРСАЛІКИ
	Курсива
	Півтовстий

Черенки; в лівому стовпці назви ч. за розміром, у дужках кількість пунктів, Ка = канон, Кв = квадрат. У правому стовпці назви ч. за кроем, 6-ий рядок згорі гр. букви.

Череп (Cranium), кістяна або хрящева коробка у хребетних, звич. кругла, де міститься головний мозок; у людини й вищих ссавців складається з багатьох кісток, злучених непорушно в одну міцну цілість швами.

Череп: зпереду, збоку й зісподу. Кості: 1. чолова, 2. тім'яна, 3. крило клинкової к., 4. вискова, 5. вилична, 6. гор. щелепа, 7. носова, 8. леміш, 9. дол. щелепа, 10. потилична, 11. пилковий паросток, 12. слуховий отвір, 13. шиловий паросток, 14. задні носові отвори, 15. піднебінна кістка, 16. вел. потиличний отвір, 17. пилковий паросток, 18. гілка дол. щелепи, 19. вилиці, 20. крило клинкової кістки, 21. передня частина дол. щелепи, 22. потиличний виросток.

Черепаша (Testudo), плазун, зверху й зісподу захищений грубими кістяними щитами, вкритими роговими пластинками; ч-и живуть у водах або над водами, живлять-

ся водяними тваринами, комахами, тощо; довговічні; м'ясо ч-х їстівне; в нас по ставах ч. звичайна (Т. eugroea), до 2 дм. у промірі, бураво-зелена з жовтими крапками; у півд. Європі ч. грецька (Т. graeca), жовта, з бурими плямами, до 3 дм. в промірі; ч. велетенська (Т. gigantea), на островах Інд. океану, й морська ч. карета (Chelonia imbricata), доходять до 2 м. і дають цінну черепашину (шильдкрет); ілюстр. гл. таблиця Ам. звірня, обр. 24, 26).

Черепашин Олександр, лікар, член гуртка „Молодих українців“ (Хв. Вовк, Короткевич та ін.) в 70 рр. XIX в.; 1876 виїхав до Галичини, де його засудив австр. суд у Львові разом із Франком і Павликом 1877.

Черепиця, гл. Дахівка.

Черепнін, 1) Микола, рос. комп., *1873, живе в Парижі; балет „Павільон Арміди“, симфонічна поема „Зачароване царство“; твори для хору, оркестри й форт., романси; 2) Олександр, рос. комп., *1899, модерніст син Миколи; балет „Аянта“, увертюра, концерт, соната, тощо.

Черешня, гл. Вишня.

Черкавський, 1) Евзєбій, гал. польс. гром. і пед. діяч та фільмолог (1822-96), укр. роду; 1871-92 проф. львів. унів., від 1866 посол до союму, 1869-93 посол до австр. парламенту; спершу прихильник нар. мови, 1859 стояв за укр. латиницю; 2) Михайло, укр. гром. діяч (1879-1929), 1918 дир. учительської семінарії в Дермані, комісар освіти за укр. влади на Волині, заст. голови УНДО, 1922 сенатор і голова Укр. Парламентарної Репрезентації, голова філії „Просвіти“ в Крем'янці, ред. „Укр. Громади“ в Луцьку.

М. Черкавський.

Черкасенко Спиридон, укр. письм., *1876; псевд.: Петро Стах, Провінціал; поезії, оп. (збірка „Вони перемогли“ й ін.), жарты; драми: „Хуртовина“, „Казка старого млина“, „Про що тирса шелестіла“, „Земля“, „Еспанський кабалеро Дон Хуан і Розіта“, „Ціна крові“ й ін.; шк. читанки й граматки.

Черкаси, м-о на Київщині над Дніпром, засноване з кінцем XIII в., передня сторожа укр. колонізації, грали роллю в розвитку укр. козацчини, до Б. Хмельницького гол. коз. осередок; від 1797 повіт. м-о кiev. губ.; 1925-32 окружне м-о, 40.000 меш.: 61,9% укр., 8,6% рос., 27,6% жид., гол. м-о Шевченківської округи; вел. цукроварня, фабрика махорки.

Черкаси, черкаські люди — моск. назва для укр. козаків і укр. людности взагалі,

С. Черкасенко.

зв'язувана з назвою кавк. черкесів, підтримана пізніше рос. істориками, які, гол. на основі Воскресенського літопису, виводили укр. козачину від чорноклобуцької людності й ширили погляд на укр. козаків як на чужородців.

Черкасин, рід вовняної матерії.

Черкаський, 1) Володимир, кн., рос. держ. діяч (1824-78), один із гол. діячів скасування кріпацтва й наділення селян землею; як гол. дир. урядової комісії внутр. справ у Конгресівці 1864-66 упорядковував становище поль. селянства; за рос.-тур. війни завдував управу цивільних справ Болгарії; 2) Іринарх, історик укр. права, *1869, наук. співробітник Комісії звичаєвого права України при ВУАН; низка наук. праць, м. ін. праця про „Громадський (копний) суд на Україні-Руси в XVI-XVIII в.“; 3) Теофан, укр. політ. діяч, *1888, член УПСР, 1919 в Кам'янці міністер нар. господарства, пізніше міністер преси й пропаганди.

Черкеси, кавказький народ, посвоячений із кабардинцями, заселює Черкеську Автономну Область (79.000 душ), частину Туреччини й малими групами Балканський півострів та Сирію.

Черкеська мова, творить разом із абхазською мовою зах. вітку півд.-кавк. мов.; має й діалекти; гл. також Абхази.

Черкесько-Адигейська область, гл. Адигейська автономна область.

Черкесько-Карачайська область, гл. Карачайсько-Черкеська область.

Чермак 1) (Tschermak) Густав, визн. нім. мінералог (1836-1906); його підручник перекладений майже на всі европ. мови; 2) (Сегмак) Ярослав, чес. маляр (1831-78); портрети, побут, красвиди.

Черна, 1) ліва притока Дунаю б. Оршови; 2) права притока Вардару; XI. 1916 перемога сербів над болгарами; IX. 1918 пролім болг. фронту італійцями.

Черна (Сегна) Панайт, рум. письмен. (1884-1913); визн. лірик.

Чернавода (Cernavoda), с. в Добруджі над Дунаєм; б. нього найдовший зал. міст на світі, 4.088 м.; зайнята 25. XI. 1916. німцями по тяжких боях із москалями й румунами.

Чернелиця, м-ко городенського повіту на Покутті, 3.200 меш., 65% укр.

Чернець, монах (гр.), самотник, людина, що відтягнулася від світу й посвятилася аскетичному життю, щоб досягнути вищу рел. досконалість. Первісний тип ченця це анахорет (церк. „одшельник“), ереміт („пустинник“), але перевагу взяв пізніший тип „ченців-спільножильців“ (киновити), що живуть по монастирях. Колиска чернецтва — Єгипет. Основниками монастирського життя були св. Антоній Єгип. (†356) та його ученик, св. Пахомій; сестра Пахомія оснувала перший жіночий монастир. На заході перші монастирі повстають із кінцем

IV в. Ченці складають потрійний обіт: чистоти (дівства), бідности, послуху. Кожний чин має приписаний одяг. Після послушництва (новіціату), який триває до 4 років, чернечі кандидати складають обіти й постригаються в чин. На чолі монастиря стоїть ігумен (опат, пріор, гвардіян) із прибічною радою (конвент, капітула); на чолі монастирів одної провінції протоігумен (провінціал) зі своєю прибічною радою; на чолі цілого чину архимандрит (генерал) (кат. звич. мешкають в Римі). В кат. церкві ченці виняті зпід юрисдикції єпископа й підлягають безпосередньо папі. Чернецтво на Україні розвинулося під впливом Візантії; за Ярослава I. засновано печерський ман., що своїм студійським уставом став прототипом для всіх ін. ман. на Україні. Ч. розвинулося особливо в XII в., та події XIII в. причинилися до занепаду ман-ів; гол. опинцем ч. на Україні був Київ і його околиці, де, крім печерського, було ще 18 ман., із них 4 жіночі; в ін. укр. землях ман-ів було менше; укр. ченці зустрічалися в значному числі в чужих ман., а на Атосі й у Єрусалимі в XI-XII в. були навіть укр. монастирі.

Чернецький Василь, гал.-укр. гром. діяч та історик (1837-1900), гр.-кат. свящ.; монографійки про місцевості Схід. Галичини, згадки із студентського й семінарського життя („Діло“ 1886-89).

Черниговській Листокъ, укр. тижневик моск. і укр. мовою в Чернігові 1861-63, ред.-вид. Леонід Глібів.

Черник Федір, гал.-укр. гром. і військ. діяч. (1894-1918), 1914-16 УСС, від 1917 сотник СС, один із організаторів СС-ів, начальник сотні скорострільів, активний учасник повстання проти геть. Скоропадського, поляг під Мотовилівкою б. Києва.

Черниця, чорниця, гуц. афіни (*Vaccinium myrtillus*), рослина з родини вересуватих: куц із дрібними, листками, з чорними або синьими їстівними ягодами, скрізь по лісах півн. та серед. Європи.

Чернишевський Микола, М. Чернишевський, рос. письмен. (1828-89), журналіст і критик; за соц. переконання 1862 висланий на каторгу, де був до 1871, потім до 1883 на заслання в Сибірі; повість „Що робити?“, „Нариси Гоголівської доби

Ф. Черник.

Черниця: 1. галузка з цвітом. 2. перекрій цвіту. 3. пилляк. 4. оwoч.

М. Чернишевський.

рос. літ. „Естетичне відношення мистецтва до дійсності“; прихильно ставився до українців.

Чернишов, 1) Микола, укр. етнолог (1861-88), драгоманівець, співробітник „Київ. Старини“ 1887; 2) Теодосій, рос. геолог і палеонтолог (1856-1913), академік, дир. Геол. комітету в Спб.; „Геол. карта Росії“ та ін. праці.

Черні (Černý) Адольф, чes. письменник і журналіст, *1864, поет школи Врхліцького, вел. прихильник слов. взаємності; основник і ред. (1898-1931) журналу „Slovan-ský Přehled“; поезії, під псевд. Jan Rokuta.

Чернівці, столиця Буковини над Прутом, 90.000 меш.: 40% жидів, 19% укр., 8% німців, 16% румунів, 17% поляків; вперше згадується 1407, на гол. торг. дорозі зі Львова до Яс і Білгороду; видатний культ. і торг.-пром. осередок, осідок правосл. архиеп. й митр.; унів. (від 1875), перетворений 1920 на рум.; осередок нац. відродження й діяльності бук. українців, до війни й іще досі осідок численних укр. організацій і установ; у світовій війні Ч. кілька разів переходили з рук до рук.

А. Черні.

Чернівці, заг. вид.

Чернігів, м-о над Десною, дуже давнє поселення; особливо процвітав у XI в. за Ярославичів; із кінцем XI в. руйнований половцями, занепав, у XIII в. спалений татарами, прилучений до володимирського князівства, XIV в. до лит., в XV до моск., від 1618 до Литви; від Б. Хмельницького у складі коз. держави; від 1801 губ. м., 1925-32 округове м-о, 36.000 меш.: 57% укр., 10-3% росіян, 30-1% жидів. В Ч. цінні пам'ятки мистецтва: найкраще на

Україні збережена будова княжої доби — собор Спаса 1024-51, Успенська церква Єлеського ман. 1060, церква Бориса й Гліба 1120-23, П'ятницька церква

XII в.; укр. бароко: гол. церква Троїцького ман. 1679-95, тзв. „дім Мазепи“ XVII-XVIII, Катерининська церква 1715, дім кол. семінарії, побудований П. Полуботком; низка будов у стилі ампір; незвич. цінний музей із збірками В. Тарновського коз. старовини, ІНО; могили Л. Глібова, О. Марковича та М. Коцюбинського. Перша книжка, видана в Чернігові, це „Перло Многоцінноє“ К. Транквіліона - Ставровельського 1646, постійне друкарство від 1679 (Лазар Баранович). Чернігівська округа: 10.685 км.², 7 міст, 1.103 селищ, 257 сілрад, 13 районів, 535.000 меш.: 92-7% укр., 3-4% росіян.

Чернігів, військова канцелярія Мазепи.

Чернігівська Колегія, (колегіум), середня школа (кінчалася „риторикою“) при катедральному монастирі в Чернігові, заснована 1700.

Черніг (Czörnig von Czörnhausen) Карль, барон, австр.-нім. статистик і етнограф (1804-89), дир. стат. уряду в Відні, автор праці „Етнографія австр. монархії“ й етногр. карти Австрії.

Чернівці, м-ко на схід Поділля, б. 5.000 меш.

Чернін (Czernin) Оттокар, австр. граф і політ. діяч (1872-1930), 1916-18 міністер закордонних справ, підписав у Бересті договір із Україною 1918; спомини про цей мир.

Чернов Віктор, рос. гром. діяч, *1876, провідник рос. соц.-рев., 1917 член рос. тимчасового уряду, 1918 голова всерос. установчих зборів, від 1920 на еміграції; основник „Соц. Ліги Сходу Європи“ у Празі, що признає незалежність народів СРСР; праці „Конструктивний соціалізм“, „Записки соц.-революціонера“ та ін.

Чернушак (Černušak) Граціян, чes. историк муз., *1882, проф. бернеської консерваторії, ред. муз. словника, де дає значне місце й укр. музиці.

Чернявський, 1) Арсен, укр. мінералог, *1889, підполк. армії УНР, доцент Укр. львів. унів. та Госп. Акад. в ЧСР; підручники мінералогії та геол.; 2) Дмитро, полк. прилуцький за геть. Брюховецького та П. Дорошенка, 1669 засланий моск. владою на Сибір, після повороту суддя в П. Дорошенка й посол України в Туреччині; 3) Микола, укр. письменник, *1868; збірки поезій: „Пісні коханья“, „Донецькі сонети“, „Зорі“, „Молодість“; повісті: „Vae victis“, та ін., оп. „Богові невідомому та ін.“; 4) Михайло, укр. гравер у Чернігові 1745-59, б. 30 дереворитів на бібл. сюжети;

Мик. Чернявський.

5) Олександр, укр. військ. діяч, підполковник ген. штабу армії УНР, воєнний педагог, автор підручників воєнної тактики, інспектор класу інструкторської школи старшин, начальник шк. частини Укр. військ. акад. в Києві.

Черняк Іван, полк. полтавський 1709-26.

Черняхів, м-ко б. Житомира, 5.500 меш.: 62-1% укр., 34-4% жидів; тут відкрито нахідки готської культури з 250-375 по Хр.

Черняхівський Олександр, укр. лікар, *1869, проф. гістології київ. мед. та ветеринарного інституту, дійсний член НТШ.

Черпачка, драга, прилад черпати осад з дна ріки, озера, каналу; буває ручна або машинова. (Гл. таблиця Ґривництво I, 3).

Черсак (*Dipsacus*), зелеста рослина з родини кошичкоцвітних, із твердим, колючим листям і такими самими обгортками цвітаючої підстави, що творять кільчасту головку (шишку), якою на сухнах начісують ворсу.

Чертков Володимир, рос. гром. діяч, *1857, основник вид. „Посредник“, вид. твори Л. Толстого.

Чертоза (*Certosa*), в Італії назва картузійських монастирів; найвизн. Ч. в Павії, заснована 1396, тепер держ. власність.

Черче, село й живець у роґатинському повіті в Галичині; б. 1.700 меш.; соляні й сірчані джерела, боровина, лікування ревматизму, подагри, хоріб органів травлення, тощо.

Черчик, червець, гл. Кошеніля.

Черче,
гол. купелевий павільон.

Черчіл (*Churchil*), Інґліш Рівер, ріка в Канаді, 1.800 км. дов., вливається до Ґадсонової затоки.

Черчіл (*Churchill*), 1) Вінстон, лорд, англ. політик, *1874, 1917-18 міністер війни й летунства, 1921 колоній, 1924 канцлер скарбу; твори: „Світова криза“ й ін.; 2) Рандольф, англ. лорд, консервативний політик (1849-1895), батько Вінстона.

Чесанів, м-о в Галичині над Брусинкою, притокою Танви; 2.300 меш.: 14% укр.; повіт: 1.136 км.², 2 міста, 64 сіль. громад, 81.400 меш.: 53% укр., 36% поляків, 10% жидів.

Чесенік (*Chesapeake-bai*), затока Атлантийського океану на побережжі Меріленду та Вірджинії; ловля остриць.

Ческе Веленце, гл. Гмнд.

Честаховський Григорій, укр. маляр (1820-93), приятель Шевченка, піддав гадку поховати поета на горі під Каневом.

Честер (*Chester*), 1) англ. м-о б. Ліверпулю, 41.000 меш., характеристичні дерев'яні доми, взуттєва промисловість; 2) пристань у Пенсильванії, 58.000 меш., корабель-

ні верстати, бавовняна й металургічна промисловість.

Честертон (*Chesterton*) Джільберт, англ. письмен., *1874; крит. нариси „Бретики“, „Ортодоксія“, сатиричні повісті.

Чесуча, (кит.) легка кит. тканина з сирого шовку.

Чеська губа, затока Льодового моря б. півострова Канін.

Чеська література, перші сліди: легенди, хроніки, пісні релігійні, з XIV в. хроніка Даліміля; перший розквіт у XIV в. (доба Карла IV); епічна поезія рел. (легенда про св. Катерину, св. Прокопа) та світська (хроніка троянська, повість про Олександра В. ітд.), лірика й драма (релігійна), сатира; письменники: Томаш Штітні, Конрад із Вальгуз і ін. Середню добу починає діяльність Яна Гуса (1369-1415); його наслідники: Петр Хельціцький, Ян із Рокичан та ін.; в XV-XVI в. ідеї гуманізму (Богуслав Гаспштейнський, Ян Шлехта й ін.), в XVII в. Ян Амос Коменський (1612-70); нова доба розпочинається під впливом Йозефа Добровського; романтики: Й. Юнгман, Пельцль, Ян Неедлі, А. Марек, Ганка, далі — П. Шафарик, Ф. Палацький, Ян Коллар, Челяковський, К. Ербен, Маха, К. Тіль та ін. На I. пол. XIX в. припадає діяльність В. Галька (*Halek*), Яна Неруди, Божени Немцовой, К. Гавлічка-Боровського, К. Светли й ін.; представники літ. другої пол. XIX в.: С. Чех, Я. Врхліцький, Й. Слядек (поет, перекладач), В. Венеш-Тршебіжський, А. Ірасек, Ян Гербен, К. Райс та Чапек-Ход. Представники реалізму з тої доби та початку XX в.: Й. Махар, К. Глявачек, В. Дік, П. Безруч та Ян Карасек; чеську драматичну творчість останніх десятиліть XIX в. репрезентують: Шуберт, Л. Стровпежницький, Я. Квапіль, К. Чапек і ін.; найновіша чеська поезія вийшла з динамізму Ст. Неймана, імпресіонізму та натуралізму Фр. Шпрамка; поруч цієї індивідуалістичної поезії виступає й поезія колективна (Й. Гора, І. Волькер); найрадикальншу течію чеського письменства репрезентує космополітична лівиця тзв. „Devětsil“ (примітивізм, кубізм, футуризм, конструктивізм) із К. Шульце, В. Ванчурою, Незвалем, Я. Зейфертом та театриком К. Тейге; модерністи у драмі: Карель і Йозеф Чапкі, в романі: Я. Дурих.

Чеська мова, одна з зах.-слов. мов, у Чехословаччині (Чехія, Моравія, Шлезьк), Австрії (Відень, кілька сіл у Дол. Австрії) та в колоніях ЗДА — 7 міль.; прикметна сталим наголосом на першому складі (у схід. говорах на передостанньому) й часокількістю (довгі й короткі голосні); з іст. боку такі прикмети: праслов. њ, њ — е (*sen, den*); њ — u (*dub*); е — ě (*pět*), а (*patý*); g — h (*noha*); ja — je (*duše*), jí (*dušič*); ju — ji (*jih, lid*); довге о — u (*kůň*); довге u — au, тепер ou (*koule*); aj — ej (*krejčí*); зник паляталізації сичних (*zima*; *seno*); ě — í (довге: *sněh*), ě (коротке —

spěhu); ř — ř (řeka) ітд; у відміні — збереження обох форм прикметника в усіх трьох родах і у множині; в минулому часі в 1. і 2. ос. од. і множ. повні форми дієприкметника й помічного дієслова (byl jsem, byla jsi ітд.), останки форм двоїни (v obou rukou, rukama) ітд. Літ. мова втворилася на основі середньочеських говорів; найстарші пам'ятки з XIII-XIV в.; перший фільольог із XV в. (Гус), перша граматика з XVI в. (Благослав із 1571); суч. літ. мова устаткувалася в XVI в. з перекладом тзв. Краліцької біблії (1579-1593).

Чеська Швайцарія, гл. Лабські Піскові гори.

Чеський ліс, гори на чес.-баварській границі, діляться на півн., вл. Ч. л. (1.039 м. вис.) і півд. — Шумаву (1457 м. вис.).

Чеські брати, гуситська секта, змагала до відносу первісного христ. життя; основник П. Хельціцький б. 1420; винищена під час 30-літньої війни, останки є й досі.

Чеські середні гори, молодовульканічні, до 835 м. вис. гори в півн. Чехії, обабіч Лаби.

Чеськословацька Республіка, держава в серед. Європі, обіймає: 1) частини кол. Австрії: Чехію, Моравію, частини дол. Австрії, Шлезьк (без схід., тешинської частини, що відійшла до Польщі, але з невеликим прус. Шлезьку, тзв. Глучінським Шлезьком), 2) частини кол. Угорщини: Словаччину та Закарпатську Україну; разом 140.400 км.² і 14.500.000 меш. (в тому 49·8% чехів, 23·3% німців, 14·6% словаків, 5·2% мадярів, 3·5% укр., 2·5% жидів). Захід ЧСР займає чеський масив, збудований гол. з архейських і палеозойських гірнин, легко хвиляста горбовина серед гір (із півн. сходу Судети, з півн. заходу Рудогори, з півд. заходу Чеський ліс); від півд. сходу Чеськоморавська височина, над Моравою моравський низ і моравська западина, що лучиться з долиною Одри; Карпати вивопнюють усю схід. частину ЧСР з виймом півд. окраїн: наддунайських і надтисянських низів. Підсоння ЧСР помірковано-континентальне, опадів, із виймом гір, небагато (Прага: січень —1·5°, липень +19·0°, опадів 480 мм. в рік). Лісу 33%, ріллі 43%, пасовиськ 19%. Хліборобство: овес, жито, ячмінь, пшениця та картопля, цукровий буряк, хміль, льон, коноплі. Досить високо стоїть садівництво і виноградарство. Розвинена споживча промисловість: продукція пива й спирту, дуже поширене цукроварство. Дом. тварин у 1926 було в міль. штук: коней 0·74, худоби 4·69, свиней 2·54, овець 0·86. Годують досить багато дробу, гол. на зах. Копалинні багатства ЧСР великі: вугілля камінне й буре, графіт, залізна руда, олива, цинк, срібло й радій (2·5 гр. річно в Яхимові). Високо стоїть гутнична, машинова, ткацька, взуттєва, шкляна й деревна промисловість. З рільної й лісової господарки живе 40% населення, з гірництва та промисло-

вості 37%, з торгівлі 10% меш. Сплавні ріки Лаба з Велтавою й Дунай. Міжнар. договорами має ЧСР забезпечені права в пристанях Гамбургу та Трієсту. Битих шляхів 53.150 км. (38 км. на 100 км.²); залізниць 14.050 км. (10 км. на 100 км.²). Вивозить ЧСР гол.: вугілля й дерево (20%), ткацькі вироби (20%) і цукор (15% вивозу); ввозить ткацьку сировину (30%), споживчі продукти (23% ввозу); торгує гол. з Німеччиною й Австрією. ЧСР дем. республіка. Президента вибирають на 7 літ. Законодатних палат дві: сойм 300 і сенат 150 послів. Адміністративно діляться ЧСР на краї: Чехію, Моравію зі Шлезьком, Словаччину й Підкарпатську Русь. Війська 120.000 людей, 4.000 скорострільн., 110 тяжких і 210 легких батарей, 60 танків і 450 літаків. Історія. Перший народ, що його знає історія на території корінної Чехії, були кельт. бої, в VI в. по Хр. були тут уже слов. племена, зпоміж яких чехи, що жили в околиці Праги, серед боротьби з аварами та франками зорганізували державу, що сягала аж по дунайський низ (гл. Самон), але скоро розпалася. В IX в. повстає вел.-моравська держава (гл. Святошлюк), куди сягають візант. впливи (гл. Кирило й Методій). По її упадку повстає в X в. чес. держава під владою Пржемысловичів, що резидували в Празі; ця держава не все була самостійна; зв'язана ленною залежністю з Німеччиною, перейшла теж і в культ.-рел. зв'язок із европ. заходом, що випер візант.-слов. впливи. З Чехією об'єдналася Моравія й Гол. Лужиці, а 1085 Пржемысловичі дістали від нім. цісаря титул короля. За останніх Пржемысловичів, гол. за Вацлава (1230-53) і Перемишля Оттокара II (1253-78) збільшуються серед чес. аристократії нім. впливи, незаселені гірські окраїни та міста колонізують німці; за Пржемысла Оттокара II йде сильна держ. експансія, гол. на землі Бабенбергів, яка кінчиться невдачею. 1310-1437 панує в Чехії люксембурзька династія. За Карла IV (1346-77), що був рівночасно нім. цісарем, Прага та загалом Чехія зростає й розцвітає; з Чехією об'єднується Бранденбургія, частини Саксонії, Палатинату й Турингії. Прага стає культ. осередком (університет 1348), підноситься госп. життя по всьому краю. Однак цей розквіт обіймав лише горішні шари суспільства: аристократію, вище духовенство та багате міщанство. Звідси конфлікт між ними й бідною шляхтою, нижчим духовенством та загалом широкими масами й розрив із Римом, за почином Яна Гуса (1369-1415). Після його смерті таборити під проводом Жіжки завзято відпирають хрестові походи, організовані папою й цісарем. Гуситські війни кінчаються 1436 угодою правого крила гуситів, тзв. калікстинів з чес. аристократією на підставі рел. терпимості й закріплення станової монархії. За Юрія Подебрадського (1457-71) знову конфлікт між таборитами й

Четтертон (Chatterton) Томас, англ. письмен. (1752-70); поеми, наслідування з середньовіччя.

Чех (Sesh), 1) Адольф, чех. диригент (1841-1903), довголітній дир. Нац. Театру в Празі; 2) Сватоплюк, чех. поет (1846-1908); вірші, сатири, подорожні нариси; „Пісні раба“, „У тіні липи“, „Жінка“, „Лешетинський коваль“ і ін.

Сватоплюк Чех.

Чехи, гл. Чеська мова.

Чехівський Володимир, укр. гром. діяч, *1874, член УСДРП, історик і педагог, член Центр. Ради, 1918 голова Рев. військ. комітету під час повстання проти геть. Скоропадського, за Директорії перший голова ради міністрів і міністер закорд. справ, 1920 організатор укапівців, видатний діяч укр. автокефальної церкви, 1930 засуджений більш. судом на процесі „Спілки визволення України“ на 10 років в'язниці.

В. Чехівський.

Чехівський-Федотів Олександр, гл. Федотів-Чехівський.

Чехія, гл. Чеськословацька Республіка.

Чехов Антін, рос. письмен. (1860-1904), укр.

роду, майстер новелі та нарису: Степ, Палата ч. 6, Двобій, Мужики, Людина в футералі, Моє життя, Каштанка, Нудна історія й ін.; драми: Чайка, Дядя Ваня, Три сестри, Вишневий сад та ін.

А. Чехов.

Чехович, 1) Константин, гал.-укр. перк. діяч (1847-1915), від 1897 сп. перемиський, славний промовець, опікун укр. Дівочого Інституту в Перемишлі; 2) Константин, гал.-укр. фільольог, *1896, доцент Укр. унів. в Празі, проф. слов. фільольогії на Богословській Академії у Львові; праці про Потебню, Добровського та ін.; 3) Олександр, укр. військ. діяч, генерал-хорунжий армії УНР, один із організаторів військ. судівництва, помічник гол. військ. прокурора.

К. Чехович.

Чехонін Сергій, рос. графік, *1878; окладники й прикраси книжок, фірмові марки, мініятури, емалія, рис. для керамічних виробів.

Чехоня (Pelecus cultratus L.), риба з родини коропуватих, до 35 см. завдовжки;

живе в Чорному, Каспійському й Нім. морі. запливає й до рік.

Чехословація, гл. Чеськословацька Республіка.

Чечель, 1) Дмитро, сердюцький полк. за часів геть. І. Мазепи, обороняв Батурин перед моск. військом 1708; по четвертований із царського наказу в Глухові; 2) Микола, укр. гром. діяч, *1891, укр.

Чехоня.

есер, член Центр. Комітету партії соціал-революціонерів, 1917 секретар Центр. Ради, близький співробітник М. Грушевського.

Чечельник, м-ко тульчинської округи на Поділлі, 6.500 меш.: 55,2% укр., 6,7% поляків, 1,8% росіян, 35,6% жидів.

Чеченська Автономна Область, автономна країна Передкавказзя над Тереком і Сунжею, 11.500 км.² і 475.000 меш. (64% чеченців), гол. заняття скотарство.

Чеченці, кавказький народ, понад 320.000, в Чеченській Автономній Області над Тереком; їх мова належить до схід. вітки півн.-кавказьких мов.

Чечня, край Кавказу, заселений чеченцями.

Чечовиця, гл. Сочевиця.

Чечот, 1) Віктор, рос. муз. критик і комп., *1846, від 1883 проф. музики в Києві та співробітник різних київ. видань, де писав і про укр. музику; 2) (Czczot) Ян, гл. Чачот Ян.

Чечуга (Accipenser ruthenus), мала, хрящова риба, $\frac{3}{4}$ м. завдовжки, подібна до осятра; живе в укр. чорноморських ріках; гл. Осятр.

Чжан-Цзо-Лін, кит. генерал (1876-1928), ставленник японців, диктатор Манджурії.

Чигирин, м-о на Київщині над р. Тясмином, заснований із кінцем XVI в., був окремим староством, терпів від нападів татар і турків; осідок Б. Хмельницького й столиця Козацької держави; від 1795 повіт. м-о вознесенської губ., 1797 перейшов до київ. губ., 1800 заштатне, від 1802 знову повіт. м-о, тепер м-о у черкаській окрузі, 8.000 меш.: 93,5% укр., 1,1% рос., 3,9% жидів.

Чиж (Fringilla spinus), пташка з родини юркуватих, жовто-зелена, гарно співає; гл. таблиця: Співучі птахи України, ч. 1.

Чиж Ярослав, укр. військ. діяч, *1893, сотник СС, 1919 політ. референт при штабі осадного корпусу, потім групи СС, якийсь час ред. „Стрілецьку Думку“, час. „Нар. Воля“ в ЗДА.

Чижевський, 1) Григорій, укр. гром. діяч, *1888, полковник армії УНР, міністер внутр. справ у кабінеті Остапенка; 2) Дмитро, укр. філософ, *1895, проф. Укр. Пед. Інст. і укр. унів. в Празі, тепер лектор сльвівської в Галле, один із редакторів нім. „Архіву історії філософії“; праці нім. і слов. мовами з історії філ. на Україні, рос., нім.

філ., з етики, логіки (укр. курс), філ. мови, робить спробу зв'язати феноменологію із традиціями нім. ідеалізму та приклади її до вирішення конкретних питань філософії; 3) Павло, укр. гром. діяч (1860-1925), земський діяч, посол до 1. Думи й один із основників у ній укр. парламентарної громади, 1918 голова укр. торг. делегації в Швейцарії, співробітник багатьох укр. час.

П. Чижевський.

Чикаленко, 1) Євген, укр. гром. діяч (1861-1929), землевласник, автор знаменитих „Розмов про сільське хазяйство“ та ін. популярних книжок (про укр. мову, право), вид. укр. журналу „Нова Громада“ й денника „Рада“, підпомагав укр. видавництва та установи, фундатор Акад. Дому у Львові; почесний член „Просвіти“ у Львові; „Спогади“, „Щоденник“; 2) Левко, укр. археолог і гром. діяч, *1888, син Євгена, укр. соціал-демократ, секретар Центр. Ради, член Ради міністерства внутр. справ УНР; праці про палеолітичний орнамент і трипільську кераміку.

С. Чикаленко.

Чикаленко-Келлер Ганна, укр. гром. діячка, *1885, донька Євгена; представниця укр. жіночих організацій у міжнар. жіночому руху; статті: літ.-крит. по укр. час. та інформаційні про укр. справи по чужих час., переклади з чужих мов на укр. і з укр. на чужі.

Чимкент, повіт м-о в Казацькій Автономній Рад. Республіці (Сирій Клин), 21.000 меш.: 10% укр., 25% росіян, 50% узбеків; вивіз шкір, вовни, коней, бавовни; в повіті 294.000 меш.: 8% укр., 6% рос., 67% кіргізів.

Чингіс-Хан, гл. Джингіс-Хан.

Чинелі, (іт.) муз. інструмент, гарілки.

Чинка Онуфрій, гал.-укр. пасічник (1859-1922), винайшов вулик, від нього названий; праці про пасічництво.

Чинник, у аритм. число, що множене другим, дає добуток і міститься в добутку без остачі; пр. 3, 4, 5 — чинники числа 60.

Чинш, (лат., нім.) 1) арендна плата, що її дістає власник за користування його майном (пр. землею, будинком), звідти загалом комірне; 2) кол. плата грошима або натурою, що її платили чиншовики за вічноспадкове користування землею; 3) плата, що її платили кол. кріпаки, звільнені від праці на користь діда.

Чипуга, гл. Акація.

Чирвінський Володимир, укр. геолог і петрограф, *1883; проф. ків. політехніки; керманіч Укр. відділу Геол. комітету в Ки-

єві; праці з ділювіальної геології та про вивільні породи укр. кристалічного горсту.

Чирський Дмитро, укр. гром. діяч і пасічник, *1882, правосл. свящ., 1915-18 панотець 47. укр. полка, 1918 голова кам'янець-подільської Нар. Управи й лектор пасічництва на унів.

Чиряк (fungiculus), гнойове запалення волосових мішечків або сальних і потових залоз, спричинене звич. стафілококами.

Чисельник, у науці про дробі число, що вказує, скільки взяли ми дробових одиниць; гл. Дріб.

Числення, рахунок, творення з даних чисел та величин нових чисел за означеними правилами; гл. Дія.

Числівники, в грам., частини мови, що подають число; є їх 7 родів: 1) головні (на питання: скільки? пр. *один, десять*); 2) рядові (котрий із ряду? пр. *перший, десятий*); 3) збірні (скільки? пр. *двоє, десятеро*); 4) розділові (по кілько? пр. *по два, по десять*); 5) множні (скількикрат? кількокротний? пр. *почвірний, п'ятнадцятькрат, п'ятнадцятотний*); 6) дробові (*три десяти, дві треті*) і 7) невизначені (пр. *багато, мало, досить*).

Число, 1) в мат.: кількість одиниць того самого роду; може бути іменоване, конкретне (пр. 6 коней), або абстрактне (6), ціле або дробове, додатне або від'ємне, вимірне або невимірне, уявне, комплексне, альгебричне, трансцендентне й т. д.; упорядкуванням чисел є числова система; гл. Арифметика, Цифра; 2) в грам., у відміні імен (гл. Частини мови) й дієслів: однина (лат. сингуляр, пр. дім, він пише), множина (лат. плураль, пр. діми, вони пишуть), в укр. мові останки двійні (пр. рукава, дверима), яка з ін. слов. мов затрималася в луж. і словін.

Чистилище, в кат. релігії, місце, де душі вмерлих відбувають дочасні кари.

Чистило (placenta), ложисько, позадня, місце, послід, зчисток; у людини: плоский губчастий, круглий твір, червоновий, у промірі 16-18 см., 1-1½ см. завгрубки — в уразі підчас вагітності; від ч. відходить цуповина, що лучить його з плодом, у ньому відбувається вміна річовин і газів між кров'ю матері та плоду; після народин плоду, ч. зовсім відходить.

Чистович Іларіон, рос. історик церкви (1828-93); праці про Т. Прокоповича, Ст. Яворського, з історії укр. церкви XIV-XVIII вв. „Нарис історії зах.-рус. церкви“.

Чистотіл, ластов'яче зілля, зелезозень (Chelidonium), зелеста рослина, споріднена з маком, б. 50 см. вис., з повірзуваним листям, жовтим повітом і їдким соком.

Читальня, 1) неперіодичне видання Ів. Наумовича, у Відні й Коломиї 1872-76; 2) популярний півмісячник у Львові 1893, в 1894-96 під назвою „Читальня — Письмо з Просвіти“, накладом т-ва „Просвіта“ за ред.

Костя Паньківського; 3) популярний місячник у Чернівцях 1911-14.

Чихир, (тат.) тат. дешево вино, 6-8%, хутко псується й кисне.

Чичероне, (іт.) провідник чужинців в якомусь місті.

Чижко Олександр, укр. комп., *1895, тенор одеської Держ. Опери; вокальні хоріві й сольові твори, опера „Юдита“.

Чижкун (Mespilus), деревиста рослина, споріднена з грушею; у нас по городах і садах, для окраси й їстівних овочів.

Чиapas (Las Chiapas), півд. мек. держава, 71.300 км.² і 425.000 меш., гол. м-о Тухтля Гутірес.

Чібча(си), індіанські народи в Серед. Америці й Колумбії із старою культурою; знищені еспанцями.

Чи(гу)а(гу)а (Chihuahua), 1) півн. мек. держава, 233.200 км.² і 405.000 меш.; 2) її гол. місто, 37.000 меш., вел. гути.

Чігорін Михайло, рос. шахіст (1850-1908), світової слави.

Чікаго, гл. Шікаго.

Чікі (Csiky) Гергель, мад. письмен. (1842-91); п'єси: „Пролетарі“, „Нора“, архитвір „Мукані“.

Чікой, права притока Селенґи, 530 км. дов.

Чіле (Chile), республіка на зах. побережжі Півд. Америки, з прибережними островами 751.000 км.² і 4.427.000 меш. (еспанці 35% і мішанці з індіанцями 60%). Країна переважно гориста (Кордильєри до 7.040 м. вис.); чим далі на південь, тим гори нижчі. Тому, що Ч. тягнеться 4.200 км. у полуденниковому напрямі, підсоння його на півночі етезійське переходить у помірковане, а на півд. окраїнах у полярне. Опадів на півночі дуже мало, на півдні дуже багато. Сіл. господарство гол. в середній частині: пшениця, кукурудза, ячмінь, картопля, тютюн, стручкові рослини; коні, худоба, свині й вівці; та гол. багатство Ч. в копалинах: салітра, залізна руда, мідь, срібло, сіль, боракс, гуано, сірка, йод і вугілля. Промисловості нема, гірництво гол. на півночі. Залізниця 8.670 км., торг. фльота 171.000 бруто т.: найбільший торг. оборот із ЗДА та В. Британією (28% і 21% всього ввозу та 39% і 34% всього вивозу). Гол. місто Сантіаґо. Ч. відкрили й завоювали еспанці (Дієґо д'Альмаґро) 1534, від 1810 змагання до незалежності, від 1844 незалежна республіка; 1879-83 війна з Болівією й Перу, за поклади салітри й гуана на пустині Атакамі, покінчилася перемогою Ч.; 1891 внутр. боротьба, 1902 граничний спір із Аргентиною вирішений на користь Аргентини. У світовій війні Ч. було нейтральне. 1932 рев. рух; тепер у Ч. перехрещуються впливи ЗДА й В. Британії.

Члі, Хебей, кол. Печілі; півд.-схід кит. провінція (над затокою Жовтого моря Ч.), 305.000 км.² і 31.500.000 меш., найбільші в Китаї поклади вугілля, бавовник, пшениця; гол. м-о Павтінуф.

Члі, гл. Чіле.

Члініґров Стіліян, болг. письмен. і поет, *1881, бібліотекар Нар. Бібліотеки в Софії; оп. „Хліб наш насущний“, роман „Плач без еполетів“, переклади з Шевченка, розвідка „Шевченко по болгарськи“.

Чільоє (Chiloë), прибережний чілійський острів.

Чімабує (Cimabue) Джованні, іт. маляр і архітект (б. 1240-1302), мистець вел. монументального стилю

гол. твір: Мадонна з Фльоренції

Чімборасо (Chimborazo) (Chimborazo), верш. Кордильєри в Екваторі 6.310 м. вис. погаслий вулкан.

Чімборасо.

Чінаб,

одна з 5 рік Пенджабу, ліва притока Інду, 1.210 км. дов.

Чінквеченто, (іт.) доба XVI в. в іт. мист.

Чінкіян, м-о в кит. провінції Кіянсу над Янтсекіаном, 142.000 меш.

Чінту, гл. Ченту.

Чінчіля, гл. Віскачі.

Чір, права притока Дону, 357 км. дов.

Чірікі (Chiriquí), зах. частина Панами, з вулканом Ч. 3.600 м. вис.

Чіріков Євген, рос. письмен. (1864-1932); повісті з життя рос. інтелігенції, драми („Жиди“), романи: „Сім'я“, „Звір із безодні“, Спомини.

Чіта, важний торг. осередок рад. області Далекого Сходу, 61.500 меш.; торгівля з Монголією і Манджурією, гарбарська й миловарська промисловість, ІНО.

Чітта дель Ватікано (Città del Vaticano), частина Риму з Ватиканом і церквою св. Петра, від 1929 самостійна держава під владою папи; 0,44 км.² пов. і 518 меш.

Чіфу, пристань в кит. провінції Шантун над затокою Чілі, 95.000 меш.

Чічерін, 1) Борис, рос. правник і філософ (1828-1904), проф. моск. унів., послідовник Гегеля; праці з історії філософії права та з історії рос. права; 2) Юрій, рос. дипломат, *1872, син Бориса, до 1917 соп.-дем., потім діяч більш. партії; від 1918-30 комісар закордонних справ ССРР.

Ю. Чічерін.

Чічіс, візант. поет і граматик із XII в. по Хр., написав віршовані коментарі й схоли до старих гр. авторів.

Чіятурі, м-о в Грузії, 4.400 меш., найбагатші у світі поклади мангану.

Член, (лат. артикул) гл. Родивник.

Членоногі, членоножіці (Arthropoda), безхребетні тварини, вкриті твердою, хітино-

вою, часто звапнілою шкірою; тіло їх складається з низки відтінків (сегментів), а ноги з низки члеників; сюди належать: шаралупники, многоножки, комахи й павуківці.

Чмелик Степан, полк. УГА, хорват, 1919 ком. 4. золочівської бригади УГА.

Чмола Іван, гал.-укр. військ. діяч і педагог, *1892, один із організаторів і полковник СС, XII 1918 і I 1919 ком. дивізії СС.

Чозен, гл. Корея.

Чоколяда, чоколяда, гл. Шоколяда.

Чокондо, Сохондо, найвища частина Забайкальських гір, 2.465 м. вис.

Чокрак, озерце на півн. березі Керченського півострова, 6,3 км.² пов.; сіль, лікувальні болота.

Чоловський (Czotowski) Александер, поль. історик. *1865, укр. роду, дир. міського архіву у Львові; праці про ст. Львів і Галич та загалом із поль.-укр. історії.

Чомолонгма, „Мати богів“, гл. Еверест.

Чонос (Chonos), архіпелаг при чилійському побережжі, 12.220 км.², 1.000 меш.

Чоп, м-ко на границі Закарп. України й Словаччини, на південь від Ужгорода, важний залізничний вузол.

Чопей Ласлов, закарп.-укр. педагог, *1856, учитель гімназії в Будапешті, 1881-90 ред. підручників для нар. шкіл на Закарпатті, склав укр.-мад. словник (1883), укр. читанку, тощо.

Чопівський-Фещенко Іван, гл. Фещенко-Чопівський.

Чорна Калитва, правобічна притока Дону, 110 км. дов.

Чорна Клева, 1.732 м. вис. верх у Горанах, б. Свидовецького пасма.

Чорна неміч, гл. Епілепсія.

Чорна Рада, військ. коз. рада, де брала участь некозацька чернь, неуповажена правно до участі.

Чорна Русь, давня назва для волости в районі південних припливів Німану й горішньої Ясьолди; до неї належали Новгородок, Несвиж, Слоним, Волковийськ; пізніше її забрали лит. князі.

Чорне море, півн.-східня віднога Середземного моря, злучена з ним Босфорською протокою, морем Мармара й Дарданельською протокою, з Озівським морем Керченською протокою. Пов. (без Озівського моря) 421.000 км.². Найбільша глибина 2.618 м., середня коло 1.200 м. Засолення на поверхні 1-8%, нижче 100 м. 2—2,3%; нижче 200 м. велика кількість сірководню, внаслідок чого в нижчих верствах зникає життя (крім сульфобактерій). Приплив і відплив незначні. З Чорного моря до Мармара й з Озівського до Ч. м. пливуть горою течії легшої і менш солоної води, сподом у протилежному напрямі течії тяжчої й солонішої. Фавна Ч. м. небагата.

Чорний Сергій, укр. військ. діяч, *1886, полк. армії УНР, ком. 1. гарматного полку СС, учасник Зимового походу.

Чорний кабінет, гл. Кабінет.

Чорний Острів, м-о на Поділлі над р. Бугом; 2.000 меш.; у XIV в. під ім'ям „Чорний Городок“ належав лупцькому кн. Любартові Гедиминовичеві, 1556 дістав магдебурзьке право; мав укріплений замок і значіння в коз. війнах; 1919 бої армії УНР з більшовиками і постій Директорії, уряді УНР, Штабу Дієвої армії й Штабу групи СС.

Чорний переділ, рос. рев. організація, 1879 вийшла з рев. т-ва „Земля й Воля“, працювала гол. між селянами; провідники: Ю. Плеханов, В. Засуліч та ін.

Чорний шлях, один із давніших і важних шляхів через Запорозькі Землі; йшов від тат. перевозів через Дніпро і простягався по вододілах так, що Сура лишалася з правого боку, а Томаківка, Солона, Базавлук та Саксагань із лівого; від верхів'їв Ігульця Ч. ш. повертав на річку Синюху, яку перетинав б. Торговиці, йшов до Пиляви, там повертав на захід на Вишневець, а далі на Львів та Варшаву; від Ч. ш. відходило багато шляхів на схід до Дніпра й на захід до Бугу; Ч. ш.-ом нападали й татари на Україну.

Чорнилець, сепія, гл. Головоногі.

Чорнило, атрамент, рідина до писання і т. ін.: бувають: 1) залізогаллюсові, основними складниками яких є таніна, галюсова кислота та солі заліза з малим додатком кислоти; 2) кампешові, яких основним складником є вивар зі синього дерева, з малим додатком соли хрому; 3) анілінові (кольорові), з відповідного анілінового барвля, розпушеного у воді; гл. також Симпатичний (симпатичні чорнила).

Чорнинський Лук'ян, коз. ватажок XVI в., відомий під титулом „коз. гетьмана“; вояк 1578 козаків на Молдавію.

Чорний борошняк, борошняк мелень (Tenebrio molitor), малий чорний жучок; шкідливий: його личинка живиться мукою.

Чорні запорожці, 3. полк кінноти УНР, під команду полк. Дяченка.

Чорні клобуки, чорні шапки, загальна назва для різних тур. осадників у давній Україні XI-XII в. (берендії, кобуї, каспичі, турпії й ін.); зберігли на Україні свою поганську віру й свій кочівний побут; мали старшин, які підлягали укр. князям і від них діставали в управу городи; мали свої власні віча; становили дуже важливий чинник у житті Київщини; з приходом татар вістка про Ч. к. у джерелах зникає; ймовірно, вони злилися з татарами, хоч дехто припускає, що ще передтим засимілювалися з укр. населенням.

Чорнобиль, м-ко київ. округи б. вливу Ужа в Прип'ять; 8.100 меш.: 51,7% укр., 7,8% рос., 39,1% жидів; згадується в літописах від 1193; після татар осередок окремого старства.

Чорнобиль (Artemisia vulgaris), зелеста рослина з родини кошичкоцвітних, до 1,5 м. вис., споріднена з полином; у нас скрізь

при дорогах і по нежитках; вивар проти глистів, падавки, тощо.

Чорногора, найвища частина укр. Карпат, від Яблоницького до Прислопського провалу, найвищі верхи понад 2.000 м.: Говерля 2.058 м., Петроз 2.020, Піп Іван 2.026. Гол. пасмо Чорногори, збудоване з пісковиків, складається з плоских могутніх щобів, між котрі втиснулися дікі скелісті влоговини, де в льодовій добі лежали досить великі льодовики; Ч. вкрита пралісом, на найвищих частинах бездеревні полонини.

Чорногора, півд.-зах. частина Югославії в Динарських горах (до 1919 окрема дер-

Чорноморська дивізія, частина армії УНР, охороняла зимою 1919 разом із Ударною Групою СС Лівобережжя від більшовиків.

Чорноморська округа, у Півн.-кавказькому краї над Чорним морем, 9.415 км.², 292.000 меш.: 35,7% укр., 33% росіян, 9% вірмен; гол. м-о Новоросійськ.

Чорноморське Козаче Військо, після руйні Січі 1775 на Запорозжжі залишилася частина козаків, які як „військо вірних козаків“ за службу рос. урядові в війні з турками дістали 1790 для поселення землі між Бугом і Дністром на чорноморському побережжі (тзв. чорноморське

Чорногора.

жава, 16.000 км.² і 400.000 меш.); країна гориста (до 2.528 м. вис.), рівнина лише над Скутарським озером, зах. частина красова, схід. багата на ріки та рістину, заняття скотарство. Сербі оселилися в Ч. в VII-VIII в. по Хр., з занепадом серб. держави 1387 Ч. або Зета лишилася й далі самостійною й вела завзяті бої з турками. Довгі часи була Ч. родою племінною державою під пануванням виборних володарів, що ними були митрополити з роду Негошів (від 1697); аж 1851 Негоші стають світською династією, й Ч. поволі переминюється на конституційну монархію. На міжнародньому полі визнано її незалежність 1878; 1912 Ч. почала балканську війну з Туреччиною; 1914 станула Ч. на боці Антанти та була занята центральними державами; після їх упадку прилучена до Югославії.

Чорногорці, серб. людність кол. Чорногори (б. 350.000 душ).

Чорногуз (*Ciconia alba*), бузьок, бусел, лелека, птах-бродун, 1-10 м. заввишки; білий, кінці крил чорні; живиться жабами, ящірками, вулями, тощо; у нас від пол. березня до пол. серпня, опісля відлітає до Африки, де має, чи буде нові гнізда; ч. чорний (*C. nigra*), гайстер, увесь чорно-бурий, гніздиться по лісах.

Чорнозем, гл. Лес.

Чорноклен, гл. Клен 4).

Чорномор, укр. емігрантське видавництво, засноване 1921 в Каліші, в таборі для втернованих вояків УНР.

військо); 1792 вони дістали дозвіл оселитися над р. Тамань; 1794 засновано м-о Катеринодар, де й зосередилася управа чорноморським військом; склад Ч. К. В. поповнено виселенцями з Полтавщини, Чернігівщини й Харківщини (1820-25, 1848); в 40 рр. XIX в. курені Ч. К. В., що мали імена куренів запорозьких, попередньою назвою у станиці, й військо розділено на 3 округи; 1862 до Ч. К. В. приєднано 6 бригад кавказького лінійного війська, й Ч. К. В. перейменовано в Кубанське.

Чорноморський Кіш, військ. формація, створена 1918 в Козятині; з вибухом повстання проти гетьмана Скоропадського станула на боці Директорії; пізніше увійшов до Ударної Групи СС, потім до 3. дивізії Армії УНР.

Чорноморський низ, частина півд.-укр. низу, здовж півн. берегів Чорного й Озівського моря, від устя Дунаю по Озівське море; степова рівнина, утворена гол. з молодих третішніх відлож.; долина Дністра ділить Ч. н. на зах. або Буджацьку й схід. — Херсонську частину.

Чорномор'я, Чорноморщина, земля чорноморського коз. війська на правому березі р. Кубані.

Чорноризець Храбр, гл. Храбр.

Чорносотенці, члени рос. монархічних партій та організацій; гл. Союз руського народа.

Чорнота Гарасим, обозний коз. за гетьмана Б. Хмельницького.

Чорногуз.

Чорноморець.

Чорношличники, популярна назва Чорних Запорожців.

Чорнухи, м-о на Полтавщині над р. Удаєм; батьківщина Гр. Сковороди; пам'ятник Сковороді.

Чорнухино, с. слав'яносерб. повіту на Катеринославщині, на шляху з Запорозької Січі на Дін і Кагальник; кол. гол. станиця запорожців, де переховували припаси.

Чорнушка (*Nigella*), зелеста рослина з родини жовтцюватих, із чорними зернятками, яких уживають до приправи.

Чортків, повіт. м-о на Поділлі над Серетом, 5.200 меш.: 9% укр., 27% поляків, 63% жидів; дві дерев'яні церкви XVIII в., руїни замку в Вигнанці; 8 VI 1919 прорив польс. фронту УГА й поч. укр. червневої офензиви; повіт 694 км², 2 міста, 41 сіл, 69.000 меш.: 56% укр., 34% поль., 10% жидів.

Чортків, церква.

Чортмлик, ліва притока р. Бузулука на Запорожжі, осідок Січі до 1709.

Чортмлицька могила, б. Нікополя на Дніпрі, розкопана 1862, містила в собі гроби скитських вельмож із II в. до Хр. з численними річчями з золота, срібла, бронзи та слонові кости, м. ін. славна срібна ваза гр. роботи із сценами зжиття скитів.

Чортмлицька ваза.

Чортмлицька Січ, Запорозька Січ над р. Чортмликом; перенесена сюди з Микитиноного Рогу, зруйнована Москвою 1709.

Чорторійськ, м-ко луцького повіту на Волині над р. Стир, давнє Черториськ; у літописі згадується під 1100, коли його одержав кн. Давид Ігорович, 1228 дістався в уділ Данилою, але незабаром перейшов до пинських князів; пізніше родове володіння кн. Чорторійських; тепер 2.300 меш.: 89% укр., 9,5% жидів, 1,2% пол.

Чорторійська, 1) Олена, укр. гром. діячка, княжна, заснувала 1594 Пересопницький ман., заклала при ньому шпиталь для вбогих і недужих та школу для дітей; 2) Софія, укр. діячка, княжна, переклала з гр. мови на укр. проповіді св. Отців на недільні евангелія (про неї згадує Кирило Транквілон у передмові до Учительного Евангелія, 1619).

Чорторійські, ст.-укр. князівський рід, у XVII в. спольщений (гл. Чорторійські); дав низку впливових держ. діячів лит.-рус. та польс. держави; 1. відомий представник роду — князь Василь (1. пол. XV в.), сини його Олександр і Михайло брали участь у замаху на вел. кн. Жигмонта 1440, гл. ще Чорторійська.

Чорторія Нова, м-о на Волині; в II. 1919 бої СС із більшовиками.

Чосер (Chaucer) Джефрі, англ. письмен., один із творців англ. літ. (1340-1400); „Кентерберійські оповідання“ (віршовані).

Чотирнадцята бригада УГА, повсталала весною 1919 з евакуованих із Покуття запільних частин, входила в склад III Корпусу УГА, охороняла здовж Дністра ліве крило УГА в її червневій офензиві, брала участь у добутті від більшовиків Жмеринки й Вінниці та у війні проти Денікіна; ком. сотн. Молещій.

Чотиродесятниця, (церк.) „великий“ сорокденний піст, перед Великоднем, між тзв. тижнем сиропусним і квітною неділею.

Чотирукутник, у геом. площа замкнена чотирма простими лініями; може бути: трапезоїд, трапез, або рівнобіжник цей останній є: ромбоїд, ромб, прямокутник або квадрат.

Чотиролітній сойм, польс. сойм 1788-92, що перед остаточним упадком Польщі довершив багато важних реформ, передовсім ухвалив тзв. конституцію 3. мая 1791.

Чотирорукі, мали, гл. Малпа.

Чотиростинник, тетраедр, у геом. тіло, замкнене 4 трикутниками; коли всі трикутники рівнобічні пристайні, ч. правильний; гл. Плятонові тіла.

Чотки, гл. Вервиця.

Чрес, гл. Керсо.

Ч. С. Р., Чеськословацька Республіка.

Чтенія вь историческомь обществѣ Нестора Лѣтописца, орган іст. т-ва Нестора Лѣтописця в Києві 1879-1918; багато цінних матеріялів та розвідок із історії України.

Чтенія вь Обществѣ исторіи и древностей російскихъ, науковий журнал у Москві 1845-1918, спочатку за ред. О. Бодяньського, який містив багато укр. матеріялу.

Чу, ріка Казакстану, 1.020 км. дов., витікає з Тіяншану, вливається до озера Саман-куль.

Чуан-Тсе, Чуантсе, кит. філософ, б. 250 до Хр., визн. письмен.-сатирик.

Чубар Улас, укр. гром. діяч, *1891, комуніст, 1920 голова Укр. Ради Нар. Господарства, 1922 керманіч держ. кам'яновугільної промисловости, 1923-33 голова Ради Нар. Комісарів УСРР.

Чубатий Микола, гал.-укр. історик права, *1889, дослідник церк. унії й держ. правного становища укр. земель у лит. державі; проф. Укр. Богословської Акад. у Львові; „Західна Україна і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церк. унії“ та ін.

Чубенко Олександр, укр. гром. діяч, *1896, укр. соціал.-демократ, інженер, підполк. армії УНР.

Чубинський, 1) Михайло, рос.-укр. правник, *1871, син Павла, представник со-

У. Чубар.

ціольогічної школи в кримінології; проф. харків. унів., 1918 за геть. Скоропадського міністер юстиції, опісля голова держ. сенату, від 1920 у Денікіна, тепер проф. у Югославії; 2) Павло, укр. гром. діяч і етнограф (1839-1884), 1862-69 на засланні в Архангельську за укр. справу; кермував етнографічною експедицією на Україні (1869-70), ред. „Трудів“ цієї експедиції (7 томів 1872-78), секретар і заступник голови київ. відділу Рос. географ. общества; організував укр. вистави на Кієвщині та в Києві з аматорами; збірка поезій „Сопілка“, автор укр. нац. гимну „Ще не вмерла Україна“.

П. Чубинський.

Чубук-Подільський Олександр, укр. гром. діяч, *1887, начальник канцелярії Директорії УНР, дир. хлоп'ячої гімназії в Жванці, тепер правосл. військ. свящ. у Варшаві.

Чуваші, народ тур. групи, змішаний із черемісами, б. 1,200,000, в Чувашській Республіці, Татарії, Башкірії та Сибірі.

Чувашська автономна соц. рад. республіка, обабіч серед. Волги, вище Казані, 18,300 км.², 936,000 меш. (75% чувашів, 20% рос.); сіль. господарство (жито, овес, картопля, коноплі), ліс; гол. м-о Чебоксари.

Чувашська мова, перехідна мова від яфетидських до тюркських та фінських мов.

Чувган, гл. Теофіпіль.

ЧУГА. себто Червона Укр. Гал. Армія, назва УГА по переході 1920 до більшовиків; гл. Українська Галицька Армія.

Чугай Павло, укр. актор, *1880, грав у різних трупах, за укр. влади був у Держ. Театрі у Києві, опісля в Ужгороді.

Чугуїв, м-о харків. округи над Донцем; 14,500 меш.: 19.1% укр., 77.3% рос., 2.2% жид.

Чудинів Микола, укр. гром. діяч, *1880, укр. соц.-демократ, партійне прізвище „Богун“, від 1918 член партії укр. хліборобів, 1919 організатор „Укр. Нар. Партії“.

Чуднів, м-ко над Тетеревом на захід від Бердичева, 7,900 меш.: 41.3% укр., 51.7% жидів, 3.2% рос.; місце капітуляції Шереметева 1660; в XVIII в. замок і ман. бернардинів.

Чудська мова, належить до фінської групи мов, ділиться на півн.-чудську (веську) й вотяцьку м-у.

Чудське озеро, гл. Пейпус.

Чудь, літописна назва одного з фінських племен, що проживало колись над Балтійським морем; гл. Вепси.

Чужбинський Олександр, гл. Афанасьєв-Чужбинський Олександр.

Чужинецький легіон (Légion étrangère), фр. полки, набрані від 1830 з добровольців, гол. чужинців і вживані до служби в колоніях, гол. в Альжирі.

Чужойд, гл. Галапас.

Чуйкевич, 1) Василь, ген. суддя (від

1708) після Кочубея; 2) Федір, укр. правник, син полтавського полкового писаря Олександра „резнт“ (помічник писаря) ген. суду за геть. Ів. Скоропадського, в 50 рр. XVIII в. бунчужний товариш; склав 1750 підручник судівництва під наг. „Суд і розправа“; † б. 1759.

Чукіян, кит. ріка, повстає б. Кантону з Сікіяну й Пейкіяну, вливається до Півд. кит. моря.

Чуковський Корній, рос. письм., *1882, критик, фейлстоніст і літературознавець; переклади з укр. поетів (збірка „Молодая Украина“), статті про Шевченка.

Чукоцький півострів, східно-аз. півострів, облитий Льодовим і Берінговим морем.

Чукоцько-камчатські мови, група мов у півн. сх. Сибірі; належать до тзв. арктичних або гіперборейських мов.

Чукчі, схід.-сибірський народ, 12,500 душ; вчасти змонголізовані палеоазіяти.

Чулам, гл. Хульм.

Чулим, права притока Обу, 1,400 км. дов.

Чулков Михайло, рос. письм.-енциклопедист (1740-93), перший рос. етнограф, записував і видавав нар. пісні, казки й нар. звичаї.

Чума (pestis), ростра інфекційна хвороба, спричинена бацилами ч.: хвороба ендемічна в Індії, звідки поширювалася страшними епідеміями по всьому світі; зараження через щілинки в шкірі, через укуси бліх (бубонна ч.), або вдихуванням (легенева ч.); інкубація 2-5 днів; прояви: напухання пасокових залоз, гарячка, загальна кволість, утрата свідомості і в тяжких випадках смерть за 3-5 днів; при легеневій ч. біль у грудях, кашель із кривавим харкотинням, задуха, ціаноза й смерть за 2-5 днів.

Чумак, красава укр. кооператива на Далекому Сході, заснована 1919 у Владивостоці; мала відділи по різних містах Далекого Сходу та в Манджурії і представництво в Японії.

Чумак Василь, укр. письм. (1900-19), розстріляний денікінцями; поезії „Заспів“.

Чумаки, укр. купецькі каравани (валки) в XVII-XIX в., вели торговлю (риба, сіль) із Кримом, Доном та Московщиною; мали характер купецько-воєнний; чумацтво витворило власні звичаї й пісні, перевелось за проведенням залізниць.

Чумацький шлях, Молочна дорога, галактичний пояс; ясний, досить широкий пояс на небозводі, ділить обрій на дві нерівні частини, нахилений до рівника під 60°, ширина й ясність Ч. ш. в різних частинах різна; в кількох місцях Ч. ш. розгалужується надвоє; складається з безлічі зір.

Чумбул, гл. Чамбал.

Чун-кін, торг. м-о кит. провінції Сечван над Янтсекіаном, 300,000 меш.

Чуперкович (Ciupercovici) Аркадій, рум.

перк. діяч на Буковині (1823-1902), бук. правосл. митрополит 1869-1902, посол до австр. парламенту 1885-91, відносився справедливо до домагань правосл. українців на Буковині.

Чупрей Іван, гал.-укр. гром. діяч (1882-1923), організатор „Січей“, співредактор календарів „Запорожець“, секретар „Красового Січового Комітету“, опісля „Боевої Управи“; помер в Умані.

Чупринка Грицько, укр. письмен. (1879-1919), автор дзвінких поезій, розстріляний більшовиками за повстанську діяльність; збірки: „Метеор“, „Огнепвіт“, „Ураган“, „Білий Гарт“, „Сонтрава“, „Контрасти“, поема „Липар-Сам“.

Г. Чупринка.

Чупров. 1) Олександр, рос. статистик (1874-1926), проф. спб. політехніки; „Поземельна община“, „Статистика, як наука“, „Завдання теорії статистики“; 2) Олександр, рос. економіст і статистик (1842-1908), батько першого, проф. моск. унів., гром. діяч, довголітній керманіч рос. часопису „Русскія Вѣдомости“; гол. твори: „Залізне господарство“, „Дрібне хліборобство та його потреби“, „Курс політ. економії“, „Історія політ. економії“.

Чура. гл. Джура.

Чурай Маруся, * б. 1628, донька полтавського козака Гордія Чурая, напів легендарна постать; їй приписують низку пісень, що стали народними („Ой не ходи, Грицю, на вечерниці“ та ін.); 1648 засуджена на смерть за отроєння коханого,

помилувана Б. Хмельницьким; героїня драм Г. Бораковського та В. Самійленка.

Чургович Іван, закарп.-укр. перк. діяч (1791-1862), гр.-кат. свящ., 1837 дир. гімназії в Ужгороді, 1831-38 і від 1850 вікарій; проповіді по укр.

Чурек, на Кавказі вел. корж; печуть у вимашеній глиною ямі; довго не псується.

Чурланіс Микола, лит. маляр (1875-1911); „Буря“, „Соняшна соната“, „Зодіак“, „Морська соната“.

Чусова, ліва притока Ками, 777 км. дов., гол. притоки праві: Койва, Усьва, ліві: Ревда й Силва.

Чуття, змислове вражіння; почування.

Чуфуткале, Кірк-ер, місто-твердиня б. Бахчисараю, кол. осередок кримських кари́мів, тепер руїни; цінні пам'ятки.

Чухарі, гл. Вепси.

Чухонці, фінські племена, в ленінградській губ., б. 100.000 душ.

Чучман. 1) Сидір, гал.-укр. журналіст, *1890, 1919 аташе ЗУНР в Будапешті; 2) Юліян, гал.-укр. військ. діяч (1895-1919), четар УГА, адютант Дм. Вітовського, згинув разом з ним підчас його лету за кордон.

Чхеїдзе Микола, груз. політ. діяч (1863-1926), один із провідників груз. соц.-дем. партії, від 1907 посол до рос. Держ. Думи, від 1917 голова робітничої ради в Спб.; від 1918 голова груз. парламенту, від 1921 на еміграції.

Чхенкелі Акакій, груз. політ. діяч, *1874, соц.-дем., член I. рос. Держ. Думи, 1918-21 міністер самостійної Грузії, від 1921 на еміграції у Франції, прихильник укр. руху.

Ш

Ш, 29. буква укр. абетки; приголосний звук, протиснений шипучий, піднебінний; наслідок ст. м'ягчення „с“ (*писати — пишу*) та „х“ перед „с“ (*кожух — кожуше*); тепер у літ. укр. мові твердий, у деяких говорах (гуцульському, покутському) затримає свою палятальність (*душья*); церк. назва — ша.

Шабас, гл. Сабат.

Шабац, югосл. м-о над Савою, 9.000 меш., VIII 1914 і X 1915 завзяті бої між серб. і австро-угор. військами.

Шабельська, вл. Монтвід-Толочинова Олександра, укр.-рос. письмен. (1845-1913); рос. повісті й оп. з укр. нар. життя (Начерки олівцем) та інтелігентського; укр. мовою п'єса „Ніч під Івана Купала“.

Шаблі (Chablis), гл. Бургундські вина.

Шабля, (мад.) односічна рубна зброя, при кінці закривлена.

Шабльон, (фр.) 1) зразок, за яким виробляють однакові речі; 2) принята для всіх спільна форма; 3) пересічність, неоригінальність.

Шаболатський лиман, Будацький лиман, у півд. Басарабії, б. устя Дністра, 15 км. дов., 2-6 км. шир., до 1-65 м. глиб.; лікувальні болота.

Шавлі (Šiauliai), м-о в півн. Литві, 22.000 меш., броварні, фабрики тютюну.

Шавлія, гл. Шалвія.

Шавль, гл. Сеул.

Шавмбург-Ліппе (Schaumburg-Lippe), нім. союзна держава (до 1918 князівство) в сточищі Везери, 340 км.² і 49.000 меш.

Шавула (Шаула) Матвій, ватажок низо-

вого козацтва, брав участь у війні з поляками 1596.

Шаг, дрібний укр. гріш = $\frac{1}{100}$ гривні = $\frac{1}{200}$ карб. = $\frac{1}{2}$ копейки.

Шагін-Грей, кримський держ. діяч (б. 1755-87), останній кримський хан 1776-83, опісля на заслання в Росії, 1787 виїхав до Туреччини, де вбитий із наказу султана.

Шаг-наме, гл. Фірдовсій.

Шагал (Chagall) Марк, рос.-фр. маляр і графік, *1887, жид. роду; працює в Парижі, представник експресіонізму; побутові образки з жид. життя.

Шагінян Марієтта, рос. письм., *1888, вірм. роду; збірки поезій „Orientalia“ та ін., оп. і пригодницькі романи.

Шагрен, (тур.-фр.) шорстка шкіра з хребта осла, коня, цапа або свині; вживана на палітурки, на торбинки, коробки, тощо.

Шагуна (Şaguna) Андрей, рум. церк. і культ. діяч (1809-73), основник правосл. митрополії для Семигороду, з якою хотів злучити й бук. церкву; спомини.

Шад Йоган Баптіст, нім. філософ (1758-1816), доцент єнського, 1804-16 проф. харків. унів., поширив вплив Фіхте й Шеллінга на Україну.

Шадлун Микола, укр. гром. діяч і геолог, *1883, проф. Гірничого Інституту в Спб., 1922-23 Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, унів. в Любляні, 1919 міністер нар. господарства УНР.

Шадурський Микола, гал.-укр. церк. діяч, від 1751 гр.-кат. свящ., 1760 суддя при львів. єпископії, від 1761 ген. візитатор львівської дієцезії.

Шайба, (нім.) 1) кружок, підкладка під мутру шруби; 2) щит, до якого стріляють при вправах.

Шайдеман (Scheidemann) Філіп, нім. політ. діяч, *1865, провідник нім. соц.-дем. партії, від 1903 посол до парламенту, 1918 міністер, XI 1918 проголосив республіку, 1919 коротко прем'єр; противник політики Айхгорна і Гренера на Україні; „Спогади“.

Шайнер (Scheiner), 1) Йозеф, чес. гром. діяч (1861-1932), голова чес., від 1908 й Всеслов. Соціального Союзу; 2) Крістоф, нім. астроном (1573-1650), відкрив соняшні плями, перший зладив карту Місяця, винайшов пантограф.

Шайноха (Szajnocha) Кароль, поль. історик і гром. діяч (1818-68), м. ін. дослідник і поль.-укр. відносин; гол. твори: „Два

роки нашої історії 1646 і 1648“, „Ядвіга й Ягайло“.

Шайнфлюгова (Scheinpflugová) Ольга, чес. письм. і акторка Нац. театру в Празі, *1902, відзначена держ. нагородою 1930; драми, казки, поезії.

Шайтан, (тат.) сатана, чорт, гол. у маг. **Шакаль** (Canis aureus), ссавець-хижак із родини собак, жовтаво-сірий, живе стадами на Балкані, в півн. Африці й Азії.

Шал (lugor), стан найвищого подразнення; хорий кидається, б'ється, кричить, говорить без ладу, тощо.

Шаланда, (гр.) тощо. човен із плоским дном; ним плавають на Дніпрі.

Шалапути, укр. раціоналістична секта „духовних християн“, повстала в 60 рр. XIX в.; відкидають церк. науку про св. Трійцю, авторитет св. Письма, ікони; Христос — натхнена Богом людина, тому допускають втілення Сина божого в представниках своєї секти; богослуження заступають зборами вірних.

Шалас, шалаш, (мад.) курінь, колиба.

Шальвія, шавлія (Salvia), зелеста рослина до $\frac{1}{2}$ м. вис., з родини губоцвітних; вивар листя ш-ї лікарської (S. officinalis), яка має темно-сірий запашний цвіт, уживають на лік проти болю горла, флюксії й ін.

Шале(т), (фр.) сільський домик у швайц. горах, колиба.

Шалюпа, (нім.) гл. Шлюпка.

Шаляпін Федір, рос. оперовий співак, бас, *1873; почав свою кар'єру в укр. трупі Деркача, від 1894 в Вел. Театрі в Москві, тепер в Метрополітен-Опері в Нью-Йорку; гол. ролі: Мефістофель, Дон Кіхот, Іван Грозний і Борис Годунов.

Шаль, (перс.) вел. поздовжна хустина, вовняна або шовкова, на плечі або шию.

Шаль (Chasles) Мішель, фр. математик (1793-1880); визн. праці з нової (синтетичної) геометрії

Шальовн (Šaloun) Владіслав, чес. різьбар, *1870, член чес. Акад. Наук і Мист.; пам'ятники Я. Гуса, Масарика та ін.

Шальон сюр Марн (Châlons sur Marne), гол. м-о фр. департаменту Марни, 32.000 меш., торгівля вином.

Шальоа (Scialoja) Вітторіо, іт. політик і дипломат, *1856, проф. унів., сенатор, 1909-10 міністер справедливості, 1919-20 міністер закорд. справ, від 1922 іт. представник у Союзі Народів.

Шаман, (тюрк.) чарівник і жрець первісних народів; шаманізм, культ духів, зв'язаний із магією, поширений у півн. і серед. Азії, в Америці, Африці й на Океанії.

Шаманек Альфред, укр. полковник ген. булави, нім. роду, 15IV 1919 начальник булави

М. Шагал: „Я і село“.

Шальвія: 1. рослина з цвітом, 2. чаша, 3. частина корони з пильниками, 4. пильяки, 5. стовпик, 6. зерно.

Й. Шайнер.

II Корпусу, від 6 VII 1919 начальник ген. булави УГА.

Шамбелян, (фр.) підкоморій; колись вищий придворний урядовець, мав нагляд над кор. хоромами; тепер почесний титул, світський і духовний.

Шамбері (Chambery), гол. м-о фр. департаменту Савої, 23.000 меш., шовкова промисловість.

Шаміль, чеченський герой (б. 1798-1871); в 20-60 рр. XIX в. вів „газават“ — святу війну проти москалів на Кавказі, об'єднавши під своєю диктатурою низку народів Чечні й Дагестану; 1859 попав у полон, 1870 відпущений до Мекки, де й помер.

Шаміссо (Chamisso) Адальберт, нім. письм. (1781-1838), з фр. роду, ботанік; лір. поезії, символічна казка „Петер Шлеміль“.

Шамо, гл. Гобі.

Шамоа, (фр.) вл. козуля; м'яка шкіра, мов оксамит; бураво-жовтий колір.

Шамо(а)зит, мінерал із групи хлоритів; чорно-зелений; багатий на залізо (30-40%); має значіння як руда заліза.

Шамоні (Chamonix), альпійська долина та фр. село під Мон Бляном; звідси вихід на Мон Блян.

Шамот(а), (фр.) сильно перепалена, багата на кремінку глина; з розмеленої ш-и, перемішаної зі свіжою глиною, виробляють вогнетривалу ш-ву цеглу до будови печей, тиглі й т. п.

Шампань (Champagne), схід. фр. провінція, гориста, суха; на заході виріб славного вина; підчас світової війни фронтова смуга гарячих боїв між фр. і нім.

Шампан(ь), гл. Вино.

Шампіон, (фр.) чериця.

Шамполіон (Champolion) Жан Франсуа, фр. археолог (1790-1832), основник єгиптології, перший відчитав єгип. гієрогліфи.

Шампун(ь), (англ.) запальний порошок або рідина з води, спирту, мила й соди, якою миють волосся на голові.

Шамрай, 1) Агапій, укр. історик літ., *1897; „Укр. література“, „Харківські поети 30-40 рр. XIX в.“ та ін.; 2) Сергій, укр. історик, *1900; розвідки з іст.-екон. стану козаків за Румянцевським переписом, про селянські справи.

Шамсін, гл. Хамсін.

Шамфор (Chamfort) Рош, фр. письм. (1741-94); афоризми: „Думки, рефлексії, анекдоти“.

Шангай, найбільше торг. кит. м-о та пристань при устю Ян-тсекіяну (провінція Кіянсу), 2.000.000 меш.; корабельні верстаці, вивіз шовку, чаю й бавовни; європейці й японці (б. 20.000) живуть у окремих дільницях.

Шандрук Павло, укр. військ. діяч, *1889,

генерал-хорунжий, ком. 3. залізної дивізії армії УНР, один із основників військ. час. „Табора“, автор праць про основи організації війська, військові події 1917-20 рр.

Шанець, (нім.) 1) військ. польове укріплення; 2) стрілецький рів із земляним нашімом, забезпеченим плетінками з хворосту, тощо; 3) взагалі окіп, із ровом.

А. Шаманек.

Шангай.

Шанкер, (нім.) венерична недуга; ш. м'який (Ulcus molle), інфекційна недуга, спричинена стрептобацилем Unna-Ducrey; переноситься через безпосередній сустик із хорим; інкубація 1-2 дні: на зараженому місці повстає виразка, здебільша кругла; тягнеться 3-6 тижнів, змін у організмі не лишає; ш. твердий, гл. Пранці.

Шанковський Амвросій, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1832-1906), гр.-кат. сваяц., мовсвофіл, учитель гімназії; листи, цікаві для історії 60-их рр. у Галичині XIX в.

Шанс(а), (фр.) вигляд на успіх, імовірність успіху, або невдачі.

Шансі, півн. кит. провінція, 207.300 км.² і 11.000.000 меш., гол. м-о Тайюен.

Шансонетка, (фр.) 1) весела пісенька легкого змісту; 2) співачка, що співає в кабарегах, каварнях і нічних театрах.

Шантаж, (фр.) гл. Вимушення; шантажист — той, що вживає шантажу.

Шантуан, кит. провінція над затокою Чілі, 149.600 км.² і 30.800.000 меш., гол. м-о Тейнанфу.

Шаосін, торг. м-о в кит. провінції Чекіян, 300.000 меш.

Шапірограф, прилад роботи відбитки з писаного оригіналу; пишуть на відповідно приладженому папері особливим чорнилом; із цього оригіналу через накладання і притискання дістаємо багато відбиток на звич. папері.

Шаповал, 1) Микита, укр. гром. діяч (1882-1931), публіцист і поет (псевд. Сріблянський), міністер пошт і телеграфу УНР 1918, за Директорії міністер земельних справ (до II. 1919); голова Укр. Гром. Комітету в Празі, основник і голова Укр. Соціологічного Інст. в Празі; вид. міс. у Києві до 1914 „Українська Хата“, на еміграції: „Нова Україна“ в Празі до 1926;

Микита Шаповал.

2) **Микола**, укр. гром. і військ. діяч, *1886, ген. армії УНР, брат Микити; за війни співробітник СВУ в таборі Рашат, старшина Січових Стрільців із полонених на Волині 1917-18, ком. 1. полку „Синьожупанників“ 1918, начальник юнацької школи в Кам'янці Под. 1919; на еміграції в Парижі; 3) **Олександр**, укр. військ. діяч, *1888, полк. укр. армії, за Директорії (II-III 1919) військ. міністер УНР, від 1930 в Америці ред. часопису „Січ“, та „наказний отаман“ ам.-укр. „Січей“ Скоропадського.

Шапокляк, (фр.) капелюх-циліндр, що його можна скласти.

Шапошников Володимир, рос. інженер, *1870, проф. Инст. Нар. Господарства та Кооп. Инст. у Києві, член ВУАН; знавець технології бавовняного виробництва.

Шапран, гл. Шафран.

Шара, Шара, ліва притока Німану, 375 км. дов., сполучена каналом Огінського з Прип'яттю.

Шарабан, (фр.) віз із лавками для сидіння.

Шараги, (нім.) вішалю.

Шарада, (фр.) загадка, каже відгадати слово або речення, даючи пояснення тільки поодиноким його частин: складів, букв (пр. бук-о-вина).

Шараку Тошусаї, яп. гравер XVIII в.; дереворити з життя артистів та ін.

Шаран, гл. Короп.

Шараневич Ісидор, гал.-укр. історик (1829-1901), проф. львів. унів., догдолітній сеніор Ставропигійського Інституту у Львові; праці з історії та археології Галичини; про Львів, гал. міста, гал.-володимирську Русь, літописи, церк. справи й діячів і ін.

І. Шараневич.

Шарант (Charente), 1) зах.-фр. ріка, 360 км. дов., вливається до Атлантичного океану; 2) фр. департамент над її гор. бігом, 5.972 км.² і 315.000 меш., гол. м-о Ангулем; 3) Дол. Ш., департамент над її дол. течвою, 7.232 км.² і 420.000 меш., гол. місто Ля Рошель.

Шарварок, (нім.) обов'язкова (здебільша безплата) праця селян при направі доріг.

Шарвенка (Scharwenka), нім. комп.-і, основники консерваторії їх імені в Берліні, брати: 1) Ксавер (1850-1924), директор цієї консерваторії; 2) Філіп (1847-1917); опери, сонати, пісні.

Шаргород, м-о на Поділлі; з кін. XV в. с. Корчмарове, де 1579 Ян Замойський побудував замок, названий Шаргородом, від 1588 м-о; турки, захопивши Ш., назвали його Малім Стамбулом.

Шардаг, Плана, гори в Альбанії й югосл. Македонії, 2.500 м. вис.

Шарден (Chardin) Жан Батіст Сімеон, фр. маляр (1699-1779), реалістичного на-

прямку; побутові образки, мертва природа.

Шарж, (фр.) твір і гра на сцені, карикатурно прибільшує риси особи, щоб її висміяти.

Шаржа, (фр.) 1) наступ, кавалерійська атака; 2) військ. ступінь.

Шарже д'афер, (фр.) дипломатичний представник, заступає амбасадора або посла своєї держави.

Шаржувати, (фр.) прибільшувати смішні риси, переборщувати (пр. актор у своїй грі); у війську: наступати на конях.

Шаритки, (фр.) черниці конгрегації св. Вінкентія де Павльо, заснованої 1633, піклуються хорими.

Шарі, 300 км. дов., гол. пригока оз. Чад.

Шарко Вадим, укр. математик, *1882, проф. кiev. кооп. інституту, співробітник інст. укр. наук. мови при ВУАН, 1930 зашуджений у процесі Спільки визволення України; мат. термінологія.

Шарко (Chargot) Жан Мартен, фр. лікар (1825-93), славний дослідник нервової системи й нервових хоріб.

Шарлемань Микола, укр. зоолог, *1887, автор багатьох праць, гол. з орнітології.

Шарлятан, (іт.-фр.) шахрай, обманець.

Шарлотенбург (Charlottenburg), частина Берліну, замок (1699), вис. техн. школа.

Шарльотка, (фр.) солодка трава з яблук. спечених у тісті.

Шаровольський Іван, укр. літературознавець, *1876, проф. кiev. ІНО; праці з іст. зах.-европ. літ., гол. нім.-укр. словник.

Шаротка, уживана в Галичині, з поль. назва на білотку, з нім. едельвайс (Gnaphalium), зелеста рослина до 2 дм. вис., з кошчичкуватим цвітом; листи й цвіт густо вкриті білими, немов повстяними волосками; росте в горах понад 1.700 м. н. р. м.

Шарпило Іван, кошовий от. на Січі 1694, противник тат. орієнтації Петрика, провідник нападів на кримських татар.

Шарпія, (фр.) корпія, нитки, скубані з льняного полотна, вживані давніше до перев'язів; тепер заступлені ватою.

Шартр (Chartres), гол. м-о фр. департаменту Ер е Луар, 24.000 меш., катедрa з XIII в., шкіряні та вовняні вироби.

Шартрез, (фр.) 1) La Grande Chartreuse, фр. монастир б. Греноблю, колицка ордену картузів, скасований 1903; 2) рід лікеру; назва від ман. Ш., де його почали вперше виробляти.

Ж. Шарден:
Куловарка.

Шаротка: 1. рослина з цвітом, 2. цвіт здолу, 3. один обводний цвіт, 4. один цитовий цвіт, 5. дол. частина рослини.

Шарукань, воловецький хан, основник сильної династії, батько Отрока й дід Кончака.

Шарфа, (фр.) довга й широка стрічка на шию, груди, плечі, вживана на прикрасу або відзнаку.

Шасеріо (Chassériau) Теодор, фр. маляр (1819-56), романтик; картина „Мазепа“.

Шасеріо: Ст. рим. купальня.

Шассі, (фр.) автомобільна ряма з колесами та механізмом, без ящика.

Шаста (Shasta), верх Сієри Невади (ЗДА), 4.370 м. вис.

Шат-ель-араб, гл. Евфрат.

Шатен, (фр.) людина з каштановим, темно-русявим кольором волосся.

Шатобріян (Chateaubriand) Франсуа Рене, фр. письмен. (1768-1848), один із передтеч фр. романтизму; „Геній християнства“, повісті: „Атала“, „Рене“, „Спомини зпоза могили“.

Ф. Шатобріян.

Шатріян, гл. Еркман-Шатріян.

Шафарик (Šafařík) Павел, чес. учений (1795-1861), пробудник нап. відродження, археолог, історик, філолог-славист, поет і перекладач, етнограф (словац. пісні), історик літ. (початки чес. поезії), історик півд. слов. літ., болг. літ. й загально слов. літ. (нім. мовою), дослідник слов. старини (Slovanské starožitnosti, Slovanský národopis); останні дві праці, поширені у слов. краях, мали вел. вплив на слов'яно-фільські погляди Швеченка й ін.; досліді старослов. пам'яток, азбук і т. ін.

П. Шафарик.

Шафгаузен (Schaffhausen), півн. кантон Швайцарії, 298 км.² і 50.000 меш., гол. м-о Ш., 21.000 меш., алюмінієва, залізна й годинникарська промисловість.

Шафір, сафір, гл. Корунд.

Шафонський Опанас, укр. письм. XVIII в., син коз. сотника, вихованець закордонних унів., др. мед., президент карної палати чернігівського намісництва, історик, склав (1786) „Топографічний опис чернігівського намісництва“.

Шафот, (фр.) гл. Ешафот.

Шафран, (нім.-поль.) (Stocus sativus), зелеста рослина з синім лілієватим цвітом; жовтих знамен цвітних стовпиків уживають до забарвлення масла, тіста, сиру й т. п.; з насіння добувають етеричний олієць; споріднений тульпан.

Шафран.

Шафранов Петро, рос. історик, *1859; праці з укр. історії: про договір Б. Хмельницького з Москвою, про переселення запорозців із Туреччини в Росію 1828.

Шафувати, (нім.) розкидати щедру рукою, розтрачувати, марнотратити.

Шах, (перс.) 1) титул перського володаря; 2) при шаховій грі осторога, що королеві загрожує небезпека.

Шах Яків, запорозький ватажок, „геть. низовий“ 1577-79, побратим Івана Підкови, якому допомагав добувати Молдавію; водив козаків на поляків.

Шахдаг, верх у схід. частині гол. ланцюга Кавказу, 4.265 м. вис.

Шахи, (перс.) гра сх. походження на квадратній дошці з чорними й білими 64 полями й 32 фігурами; на кожному боці 8 хлопців, 2 бігунці, 2 коні, 2 вежі, король і королева.

О. Шахматов.

Шахматов Олексій, рос. лінгвіст (1864-1920), проф. спб. унів., член рос. Акад. Наук і різних наук. установ, дійсний член НТШ; праці з історії мови (захисник теорії тзв. „праруської“ мови), м. ін. й укр., з фонетики (численні реконструкції праслов. форм.), про наголос; розсліди над старорус. літописами; оборонець самостійності укр. мови, в рос. Акад. Наук стояв за скасування указу з 1876.

Шахнович Андрій, гал.-укр. педагог (1866-1900), учитель укр. мови в станиславській гімназії; мав вел. вплив на молодь.

Шаховскої, 1) Олександр, кн., рос. драматург (1777-1846), білорус. роду, учитель драматичного мист., один із директорів спб. царських театрів, автор 3 укр. водевілів: „Козак-стихотворец“, „Актер на родині“; „Українська невіста“, та повісті „Маруся—малороссійская Сафо“ з укр. піснями; 2) Олексій, рос. кн., ген., сенатор (б. 1690-1737), 1734-37 „правитель Малоросії“ після смерті геть. Апостола.

Шахрай Василь, укр. гром. діяч, більшовик, член Укр. Цевтр. Ради, 1918 більшовицький делегат на мирових переговорах

у Бересті, комісар військ. справ, автор протимоск. книги: „До хвилі“ (Що діється на Україні і з Україною?, Саратов, 1919).

Шахт (Schacht) Гораціо Гільмар, нім. політ. діяч і банковий фахівець, *1877, дир. нац. нім. банку, від кінця 1923 дир. держ. банку, експерт у репараційних справах; прихильник тзв. „західньої“ орієнтації Німеччини.

Шахта, (нім.) гл. Копальня.

Шахти, окружне м-о в рос. частині схід. Донбасу, 32.700 меш., 13,5% укр.; округа адміністративно належить до Північно-кавказького краю, 23.256 км.², 540.000 меш.: 13,1% укр., 85% росіян. Ш-нський антрацитовий район, б. м-а Шахтів, 3.359 км.².

Шахтар, (нім.) робітник у шахті.

Шашель Овсій, запорозький кошовий от. від 1672; іздив післанцем Сірка до Москви в справі П. Дорошенка.

Шашкевич, 1) Антін, поль.-укр. гром. діяч і письмен. (1813-80), шляхтич на Правобережжі, 1831 брав участь у поль. повстанні, потім грав визначну роль у балагульщині („король балагулів“); писав укр. вірші й пісні; 2) Володимир, гал.-укр. письмен. (1839-85), син Маркіяна, ред. час. „Вечерниць“ і „Русалки“; збірка поезій „Зільник“; 3) Григорій, гал.-укр. перк. і гром. діяч (1809-88), гр.-кат. свящ., 1848 голова Русь. Ради в Станіславові, посол до парламенту, 1848-65 як радник у міністерстві освіти в Відні завідував гал. шкільництвом, 1858 ректор дух. семінарії у Відні, 1867 посол до Союму; грам. укр. мови для нар. шкіл; 4) Маркіян, гал.-укр. письмен. (1811-43), гр.-кат. свящ., пробудник укр. життя в Галичині, один із тзв. „Руської Трійці“ („Руслан“, вид. альманаху „Русалка Дністрова“; ліричні поезії, поеми, переклади („Слова о полку Ігоревім“, з чес. й поль.); оп., статті з укр. історії, розвідка „Азбука і Абецадо“, шк. „Читанка“.

М. Шашкевич.

Шашлик, (тур.) шматки баранини перетикані салом, смажені на рожні.

Шва, (грам.) назва індо-європ. редукованого (глухого) звука, звич. означається оберненим е (ə); він подібний до праукр. ъ; з нього повстало в індо-іранських мовах „i“, в європ. „a“, пр. індо-європ., petér, інд. pita(r), гр. patér, лат. pater.

Шваб, (нім.) 1) німець півд.-зах. племені; 2) (погірдлива) назва для німців; 3) у Галичині назва тарганів.

Швабія, ст.-нім. князівство по обох збіччях Шварцвальду; меш. алемани та свеви; від 1079 належала до Гогенштауфів; Союз швабських міст 1376-89. Тепер півд.-зах.

частина Баварії, гол. місто Авґсбург. Вел. Швабський союз, для заведення правного ладу, 1488.

Швабська школа, гурток молодих нім. поетів-романтиків, із поч. XIX в., що походили з Швабії: Уланд, Кернер та ін.

Швабська Юра, гл. Юра.

Швагер, (нім.) шура.

Швадрон(а), (іт.) гл. Ескадрон(а).

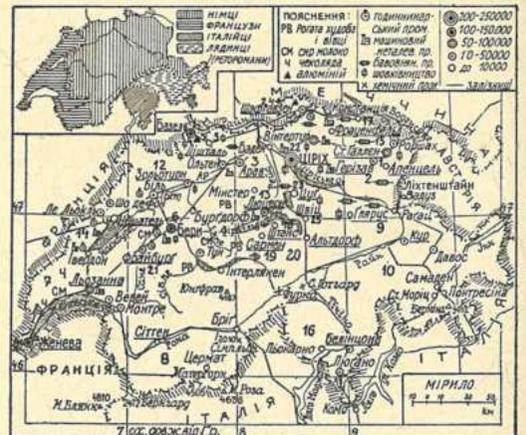
Швайфурт (Schweinfurt), баварське м-о над Майном, 40.000 меш., ратуша з XVI в., вироб. фарб, машин і взуття.

Швайфурт (Schweinfurth) Георг, нім. подорожник (1836-1925), дослідник долини Нілу.

Швайфуртська зелень, арсеніт і оцтан міді; зелена фарба, сильне трійло.

Швайцар, (нім.) придверник палацу, театру, тощо.

Швайцарія, серед.-європ. республіка, 41.295 км.² і 3.970.000 меш., (70,5% німців, 21,2% французів, 6,2% італійців і 1,1% ретороманів), обіймає гол. Альпи (до 4.638 м. вис.), Юру (до 1.500 м. вис.) і Швайцарську височину (500 м. вис.), поміж ними. Підсон-

Швайцарія. Числа означають кантони, підчеркнені міста їх столиці: 1. Аппенцель — Ауссерроден, 2. Аппенцель — Іннерроден, 3. Аргав, 4. Базель, 5. Базельлянд, 6. Берн, 7. Ваадт, 8. Валліс, 9. Гларус, 10. Граубінден, 11. Женева, 12. Зольотурн, 13. Люцерн, 14. Нешатель, 15. Ст. Галлен, 16. Тічіно, 17. Тургау, 18. Унтервальден — Нідвальден, 19. Унтервальден — Обвальден, 20. Урі, 21. Фрайбург, 22. Ціріх, 23. Цуг, 24. Шафгаузен, 25. Швіц.

ня перехідне від океанічного до континентального та середземноморського, багато опадів (Женева 860 мм.); серед. річна температура 9,5°, взимі 0°, влітку 19,5°. Значну частину поверхні займають луки (41% пов.), нежитки (25%), ліси (21%) і лише 13% рілля. Випас худоби, свиней, кіз, овець і коней, скотарство полонинне, гол. його продукти сир і кондензоване молоко. З сіль. господарства живе 26% меш., з промисловости 45%, з торгівлі 27%. Промисловість стоїть дуже високо: ткацька бавовняна (1,5 міль. веретен), шовківнича, годинникарська (найбільша в світі); її русійною силою є на 70% вода, що дає річно 3.300 міль. кільо-

ватгодин електр. енергії. Вивозить Ш. в % фабрикати 81, сировини 9, харчів 10; ввозить: фабрикатів 38, сировини 34 і харчів 28%. Ввозить у % з Німеччини та Франції по 20, В. Британії і ЗДА по 7; вивозить до Німеччини та В. Британії по 15, до ЗДА 11, до Франції 8. Ш. має 15.000 км. битих доріг і 5.750 км. залізниць (з 36% електрифікованих). Через положення на дорозі з зах. і серед. Європи до Італії має Ш. жвавий транзит, а в зв'язку з гірською природою сильний туристичний і лікувальний рух. Ш. була спершу заселена кельт. гельветами, описля заняли її герм. та романські племена. Зав'язок державі Ш. дали Швіц, Урі та Унтервальден, що об'єдналися 1291 до боротьби з Габсбургами. Згодом цей союз поширився на Люцерн, Ціріх, Берн, Цуг і Гларус, далі на Фрайбург, Зольотурн, Базель, Шафгаузен і Апенцель. Союз згаданих громад незалежний уже від 1500 р., але суверенність і неутральність його признали аж 1648. Неутральність Ш. зламав на короткий час Наполеон, повертаючи Ш. в буфорову гельветську республіку. Від миру 1815 Ш. складається з 22 союзних держав, тзв. кантонів. Конституція Ш. демократична. В часі світової війни Ш. була неутральна.

Швайцарська гвардія, наймана прибічна сторожа князів, тепер пап.

Швайцер (Schweitzer) Йоган Баптист, нім. політик (1833-75), 1864-71 керманіч Нім. робітничого союзу й ред. його органу „Соціал-демократ“.

Швамбера (Švambera) Вацлав, чес. географ, *1866, проф. чес. унів. у Празі, дійсний член НТШ.

Шванн (Schwann) Теодор, нім. фізіолог (1810-82); проф. унів. в Лісжі; дослідник будови нервів, гол. основник цитології.

Шварн, воевода кнів.; служив кн. Ізяславові Давидовичеві; 1167 взятий у полон половцями.

Шварно, син Данила Романовича (1230-1269), кн. холмський і лит.; 1255 зять Мендовга і його діяльний союзник, а після його смерті сторонник рус. партії на Литві; Войшелк усиновив Ш-а й відписав 1266 йому лит. престол.

Шварц, (нім.) гл. Вакса.

Шварц (Schwarz) Бертольд, вл. Анкліцен (Ankltzen) Констанцін, нім. альхімік, францісканець із Фрайбурга, здогадний винахідник стрільного пороху, радше пальної зброї (моздрів) б. 1300.

Шварцбург Зондерсгаузен (Schwarzburg Sondershausen), і Ш. Рудольштадт (Schwarzburg Rudolstadt), до 1918 два окремі князівства в серед. Німеччині, тепер до Турингії.

Шварцвальд (Schwarzwald), гори в Бадені й Віртенбергії, до 1.492 м. вис., багато мінеральних джерел, деревна й годинникарська промисловість.

Шварценберг (Schwarzenberg), 1) К а р л

Філіп, кн., австр. полководець (1771-1820), проводив австр. корпусом у поході на Росію 1812, 1813-14 начальником коаліції проти Наполеона; 2) Ф е л і к с, кн. (1800-1852), 1848 президент міністрів, перетворив Австрію в одноцілу державу.

Шварцувати, (нім.) 1) чорнити; 2) пачкувати.

Швачка Микита, ватажок гайдамаків за Коліївщини, * в 30-х рр. XVIII в., в кінці 1768 засуджений на довічну каторгу, герой нар. пісень та Шевченкової поезії.

Швегла (Svehla) Антоні, чес. держ. діяч і політик, *1875, провідник чес. респ. партії (аграріїв), кількараровий міністер і президент міністрів ЧСР.

Шведи, сканд. народ, заселює Швецію (б. 6¹/₂ міль.) й частину Фінляндії (б. 350.000).

Шведська гімнастика, гл. Руханка.

Шведська література, перші літ. пам'ятки в XIII і XIV в.; це гол. скодифіковані закони, рел. та містичні твори (Петрус Дадія, св. Бригіта). У XIV в. масмо віршовані та прозові лицарські хроніки, нар. балади. У XV і XVI вв. замітні: поет та історик Оляф Петрі, історик Йоганнес Мессеніус, поет Вівалліус. Розвиток письменства в добу „відродження“ зв'язаний із іменем Георга Стієрнгельма (1598-1672), що мав універсальний талант, поетів Руніуса та Дальстєрні, пізніше Тривальда. XVIII в. стоїть під фр. впливом: у ньому славі мистик Шведенборг, Далін, ідилік Ф. Крайд, автор од Гілленборг, король Густав III драматург; до „Густавіанської“ доби належать Кельгрєн, Г. Леопольд, поети Бельман, Ліднер і геніяльний політ. письмен. Торільд. Представниками романтичної школи XIX в. стають: Аттербом, Геєр, Теґнер і Стаґнеліус, найбільший виразник переходової доби Альмквіст, — із його учнів найбільший Рунеберг, фінляндець; післяромантичну добу починає аристократичний лірик граф Сноїльські, Стріндберг дає почин до натуралізму, побіч нього найчільніші великий поет Рідберг, Гайденстам, граф Гаєрстам, Анна Лефлер, Бенедіктссон, Люндеґорд, Боот і Геллерстедт. Коло 1890-их рр. починається новий рух великою епікою та іст. повістю від Гайденстама й Левєртіна, одночасно нову лірику відкривають Фредінґ і новий малюнок рідного середовища Ляґєрлєф і Кальфельдт. Із новелістів на порозі XX в. замітні: Пелле Молін, Дан Андерссон, Пер Гальєстрем, Гіяльмар Берґман, Оля Гансон, Сієберг і Сівертц, із поетів Зедерберг, Гедберг, Ляґєрквіст, Бо Берґман, Екелюнд, Естерлінґ, Оссіянільсон, Лярсон; із жінок Веґнер, Стієрнстедт, Ельєстрем і Спонґ,

А. Швегла.

із гумористів Петтерстрем і Енгстрем. Окрему групу творять передові письменники, уроджені в Фінляндії: Прокопе, Гріпенберг, Рунар, Шільдт, Ярль Геммер і Мерне.

Шведська мова, у Швеції (б. 6 міль.) і як мова рівноправної меншости в Фінляндії (400.000), творить разом із данською мовою схід вітку півн.-герм. мов; прикметний музикальний наголос і вимова дзвінких приголосних „б, д, г“ і в визвуку (як в укр. мові); (про ін. явища гл. також Данська м.); ново-шведська літ. мова витворилася за реформації, гол. заслугою Оляфа Петрі (1493-1552).

Швенденер (Schwendener) Сімон, нім. ботанік (1829-1919); дослідник фізіології рослин; один із творців новітньої ботаніки.

Шверін (Schwerin), гол. м-о нім. союзної держави Мекленбург-Шверін, 50.000 меш., собор із XIII в.

Шверін (Schwerin) Фрідріх, нім. економіст (1862-1925), 1908-17 президент Бранденбурзької провінції; як голова Т-ва внутр. колонізації, уможливив діяльність Союзу визволення України в нім. таборах полонених.

Швеція, королівство в схід. частині Скандинавського півострову, 448.460 км.² і 6.075.000 меш. (99% шведів). Півн. частина Ш. гориста (до 2.135 м. вис.), опадає ступнево до Балтійського моря, середня западина багата на озера, та півд. височинна (до 380 м. вис.). Ріки Ш. невеликі й порожисті. Підсоння континентальне арктичне та піварктичне (Стокгольм — середня температура 5-6°), опадів мало (б. 500 мм.). На півночі тундра, далі переважно шпильковий ліс, який займає 58% пов. Звірня середньоевропейська. Рілля, скупчена на півдні, займає 9% пов. (картопля та овес); більший дохід дає випас худоби (коні, рогата худоба, свині, вівці й рени). Лісова промисловість: трачки, фабрики паперу й целюлози порушувані гол. водною силою. Сірнікова промисловість найбільша в світі. Ш. багата на копалини, гол. добру залізну руду (8½ міль т. річного добутку). Тому, що вугілля у Ш.ї нема, обробка промисловість не надто велика, працює гол. при помочі „білого вугілля“. Спеціальність швед. промислу — кулькові ложища, телефонічні апарати, сепаратори ітд. Гутництво дає високоякісні стопи заліза. Водяних доріг 6.850 км., залізниць 15.100 км., битих доріг 67.740 км. Торг. фльота має 1.450.000 брутто тон, морський оборот 32½ міль нетто рег. т. Вивозить Ш. гол. лісові продукти (дерев'яні товари, папір, дерево, сирники, 44% вивозу), масло (8-5%), руду (5-5%), трохи сталі та машин. Ввозить: споживчі продукти (18%), пром. сировину (14%), вугілля (11%), фабрикати (10%). Торгує гол. з В. Британією, Німеччиною та ЗДА. Культура Ш. висока. Дуже мала смертність немовлят, загалом невелика смерт-

ність. Населення живе хуторами, вел. власність розвинена. Гол. м-о Стокгольм. Історія. Початки легендарні; перша династія Фолькунгери 1250-1363; кальмарської уніїю 1397 сполучена з Данією й Норвегією; злука тривала до 1521, коли прогнано Християна II данського, й Густав Ваза розпочав нову династію. Густав II Адольф вів щасливі війни з Польщею, Данією та в Німеччині у 30 літній війні. За нього Ш. стала першорядною державою. Карло X Густав опанував Польщу, утримував зносини з Б. Хмельницьким; за Карла XII. перемоги над Данією, Польщею й Московщиною, та після поразки під Полтавою 1709 могутність Ш. занепадала. Карло XIII, 1809-18, відступив Фінляндію Росії і заключив персональну унію з Норвегією, що тривала 1815-1905. Королі: Оскар I 1844-59, Карло XV 1859-72, Оскар II 1872-1907, Густав V від 1907; у світовій війні Ш. неутральна. (Мапа гл. Скандинавія).

Швець Федір, укр. гром. діяч, *1882, від XI 1918 член Директорії УНР, проф. укр. унів. в Празі; розвідки з геології.

Швеля (Swjela), 1) Богуміл, долішньолуж. фільолог, *1873, основник суч. літ. долішньолуж. мови; долішньолуж. граматики, іст.-літ. розвідки; 2) Кіта Крістіян, долішньолуж. гром. діяч (1836-1922), батько Богуміла, ред. і вид. одинокого дол.-луж. тижневика (Braniborski serbski časnik).

Швидкість, гл. Скорість.

Швидель, (нім.) нечистий інтерес, шахрайство, крутіство.

Швіц (Schwyz), один із черенних швайц. кантонів, 908 км.² і 50.000 меш., гол. м-о Ш.

Шво (sutura), в анатомії місце непорушної сполуки двох достосованих кісток, споених сполучною тканиною; такі ш. бувають гол. між кітками черепа.

Шволжери, (фр.) легка кіннота, зорганізована вперше у Франції 1593.

Шебедів Всеволод, суч. укр. журналіст, співробітник іт. преси (м. ін. „La voce dell' Ukraina“ 1919-20), автор іт. праць про укр. справи.

Шебеші (Sebesi) Ференц, посол семигородського кн. Раковія на Україну для переговорів із геть. Б. Хмельницьким 1655-57; цінні записки про Україну.

Шеваліє (Chevalier) П'єр, фр. агент на Україні для вербування козаків на фр. службу, автор історії війни коз. проти Польщі (Париж 1663); †1672.

Шевелюра, (фр.) волосся, буйна чуприна.

Шевич Василь, укр. педагог, *1830, учитель повіт. школи в Лубнях, де 1861 заснував воскресну школу, співробітник „Основи“, 1862 ув'язнений за українство й висланий 1863 в оренбурзьку губ.

Шевіот, (фр.) рід тканини, її виробляють із вовни шотл. овець; назва від шотл. гір, де їх випасають; гл. Шевіот.

Шеврель (Chevreul) Марі Ежен, фр. хе-

мік (1786-1889), член фр. Акад. Наук, основник хемії товщів та виробу мила, стеарини, свічок, гліцерини.

Шевро, (фр.) м'яка шкіра з молодих козенят, на взуття, торби, тощо.

Шеврон, (фр.) відзнака, нашата на рукаві військ. однострою, звич. в вигляді: V.

Шевське дерево, гл. Сумах.

Шевченківська округа. 13.468 км.², 9 міст, 1.340 селищ, 410 сілрад, 23 районів, 1.138.000 меш.: 94,8% укр., 3,9% жидів, 0,8% росіян; гол. м-о Черкаси.

Шевченко, 1) Варфоломій, свояк Тарасів, його „названий брат“ (1821-92), полишив спомини про поета та чимало листів від нього; 2) Йона, суч. укр. актор (учень Курбаса), критик та історик післярев. укр. театру; 3) Лазар, брат Йони, *1885, актор драматично-резонерського репертуару; перед війною виступав у Галичині та на Буковині; 4) Лев, укр. військ. діяч, свояк Тараса, старшина армії УНР, організатор Вільного Козацтва; влітку 1918 провідник сел. повстання в звенигородському повіті; убитий 1919; 4) Тарас, найбільший укр. поет, маляр і гравер (1814-61), народився в с. Моринцях на Київщині, в кріпацькій сем'ї; малим хлопцем служив за покойового козачка в свого дідича Енгельгардта, вчився малярства у Вільні й

Варшаві, опісля в Спб; 1838, викуплений із кріпацтва при помочі гурту укр. і рос. малярів та письмен., вступив до Акад. Мист., яку скінчив 1843; 1847 арештований за участь у Кирило - Методіївському братстві й засланий простим воюком у оренбурзькі степи без права писати й малювати; тут пробував до 21 VII 1857, спершу в Оренбурзі, від 1850 в Новопетровській фортеці над Каспійським морем, опісля жив у Спб., де й помер; похований на Чернечій горі над Дніпром, б. Канева. Писати почав 1838; 1840 вийшла перша збірка поезій, п. н. „Кобзар“, 1841 поема „Гайдамаки“, 1860 вийшло в Спб. друге вид. „Кобзаря“. Повні вид. до 1905 могли появлятися тільки

за кордоном Росії: 1876 у Празі, 1867, 1893-98 та ін. у Львові; аж 1905 вийшов повний „Кобзар“ у Спб. за ред. В. Ломаницького, але скоро був сконфіскований. Повну збірку творів Ш. видає тепер ВУАН. Твори Ш. по укр.: лір. поезії, поеми в нар. романтичному дусі (Причинна, Катерина, Тополя, нац.-іст. й політ. (Гайдамаки, До Основ'яненка, Великий льох, Кавказ, Іван Гус, Холодний Яр та ін.), драма „Назар Стодоля“; рос.: поеми й повісті, денник. Малюнки: портрети, краєвиди, образи історичні, побутові, численні офорти. Ш. мав величезний вплив в історії новітнього укр. руху загалом і у літературі зокрема.

Шевчик (Sevčik), 1) Оттакар, чес. скрипак, музичний педагог, *1852; в 70 рр. XIX в працював на Україні (Київ, Харків); виховав ряд визн. скрипаків-віртуозів (Кубелік, Коцян і ін.); 2) Якуб, луж. письмен., *1867, організатор і директор етногр. луж. музею.

Шевчукевич Опанас, бук.-укр. різьбар і письмен., *1902, з фаху лікаря.

Шегерезада, жінка султана Шаріяра, легендарна авторка циклу араб. казок, які оповідала йому без перерви протягом 1001 ночі.

Шедевр, (фр.) архітектур.

Шедель Іван, визн. архітект доби рококо XVIII в., * в 80-их рр. XVIII в. у Пруссії; від 1730 у Києві, де побудував славетну лаврську дзвіницю 1731-45, перебудував кiev. акад. 1736-40, робив проект Андріївської церкви в 1744 (не виконаний); ілюстр. том II, стор. 251.

Шезльонґ, (фр.) 1) рід софи; викладеної матрацом, з одною задньою спинкою та короткими бічними; 2) крісло-гойдак.

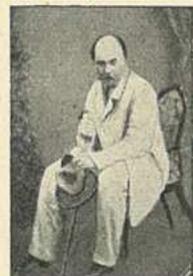
Шейковський Каленик, укр. етнограф і педагог, співробітник спб. „Основи“, ав-

Т. Шевченко, в молодому віці (автопортрет).

Т. Шевченко.

Т. Шевченко, після заслання.

Т. Шевченко.

Т. Шевченко: У Києві (офорт).

І. Шедель: Дзвіниця Київської Лаври (1731-45).

тор „Быту подолян“ (1859-60), збірки „Нар. казок і приказок“ 1871, „Опыт-у южно-русского словаря“ 1861, укр. перекладу „Слова о полку Ігоревім“ 1885.

Шейн Павло, рос.-білоруський етнограф (1826-1900), з жид. роду; рос. биліни, обрядові пісні, казки, легенди ітд.; білорус. нар. пісні.

Шезлонг.

Шейх, шейк, (араб.) 1) начальник араб. племені; 2) ігумен маг. ман. або гол. проповідник у мошеї.

Шейх-уль-Іслям, (араб.) міністер рел. справ і голова всього мусульманського духовенства в Туреччині до скасування каліфату 1924.

Шекерик-Доників Петро, гал.-укр. гром. діяч, *1889, начальник громади в Жабю; радикал, 1918-19 посол до Укр. Нац. Ради в Станиславові, 1919 член Трудового Конгресу, 1928-30 посол до поль. сойму; записи етногр. матеріалу.

Шекльтон (Shackleton) Ернест Генрі, визн. англ. подорожник (1874-1922), дослідник Антарктиди; відбув 4 антарктичні експедиції й загинув в останній.

Шексна, ліва притока Волги (б. Рибінська), 435 км. дов., відтока Белоозера; сплавна, входить у навігаційну Маріїнську систему, сполучена каналом із Сухоною.

Шекспір (Shakespeare) Вільям, англ. письменник (1564-1616), найбільший драматург світу, автор і дир. театру; з його 36 п'єс найзмітніші трагедії: „Гамлет“, „Макбет“, „Король Лір“, „Отельо“, „Ромео та Джулієта“, іст. п'єси: „Юлій Цезар“, „Антоній і Клеопатра“, „Річард II“, комедії: „Сон літньої ночі“, „Венецький купець“, „Приборкана гоструха“, „Багато галасу зничев'я“, „Як вам доподобило“, „Веселі віндзорські молодичі“, „Буря“; крім цього „Сонети“.

В. Шекспір.

Шелестівка, гл. Приголосьні.

Шеле (Scheele) Карл Вільгельм, швед. хемік (1742-86), один із творців суч. хемії: відкрив кисень, азот, хл'ор, манган, арсен, винну, оксалеву й пруську кислину.

Шеліт, мінерал тетрагональної системи: вольфраман вапню (CaWO₄); сірий із жовтим відтінком; зустрічається на рудних жилах; руда вольфраму.

Шеліф (Chelif), найбільша ріка Альжіру, 650 км. дов., вливається до Середземного моря.

Шеллі (Shelley) Персі Біші, англ. письменник (1792-1822), один із найбільших поетів; п'є-

П. Б. Шеллі.

си „Неспутаний Прометей“, „Ченчі“, поеми: „Королева фей“, „Адонаїс“, „Бунт Ісламу“, „Епіпсихідіон“, лір. вірші.

Шеллінг (Schelling) Фрідріх Вільгельм, нім. філософ (1775-1854), представник нім. ідеалізму, творець пантеїстичної філософії природи, та „філософії ідентичності“ (науки про абсолютну ідентичність чинника ідеального та реального); гол. твори: „Ідеї філософії природи“, „Система трансцендентального ідеалізму“, „Про світову душу“; мав досить широкий вплив на Україну; його ідеї популяризували різні вчені й педагоги; під його впливом були М. Максимович та Костомарів (у праці про укр. пісні).

Шелухин Сергій, укр. правник і гром. діяч, *1864, поет, псевд. С. Павленко, журналіст, член партії укр. соц.-федералістів, після 1917 голова рев. комітету в Одесі, член Центр. Ради, ген. суддя, міністер судових справ у кабінеті В. Голубовича, член найвищого суду (сенатор) й голова мирової делегації в переговорах із Росією, 1919 член укр. делегації на мирову конференцію в Парижі, від 1922 проф. укр. унів. в Празі, автор тзв. кельтської гіпотези про походження Русів.

Шелюга гл. Верба.

Шеля (Szela) Якуб, ватажок поль. селян-мазурів, що 1846 вчинили різню поль. шляхти в Зах. Галичині.

Шеляг, (ст.-герм.) гріш найменшої вартості, шаг, сотик.

Шеляк, (нім.) очищений гумовий л'як, тзв. гуміляк — особливий рід живиці випливає з різних схід.-інд. дерев, гол. фікусів, після наколу їх особливим родом черчика (Coccus laccis); також виробляють штучно з апетиліну; вживають до виробу л'яків, л'яку до печатання.

Шельда, гл. Скальда.

Шельма, (нім.) людина без честі, крутій(ка).

Шельська культура, найстарша палеолітична культура, назва від фр. місцевості Шель (Chelles), характеристична першим крем'яним знаряддям мигдалової форми (ручні клини); у нас незнана.

Шельф, (англ.) область мілкого моря, до 200 м. глб.; затоплена частина суші.

Шематизм, (гр.) спис осіб, занятих у якійсь професії: священників, урядовців.

Шембера (Sembera) Альоїс Войтех, чесь. філолог (1807-82), історик чесь. мови й літ., діалектолог, дослідник Моравії, один із перших виступив проти нещирості Королеводорського рукопису.

Шемет, 1) В о л о д и м и р, укр. гром. діяч (1873-1933), член „Братства Тарасівців“, укр. посол до 1.

Шельська культура, ручний клин.

В. Шемет.

Держ. Думи, вид. газети „Хлібороб“ на Полтавщині 1905; 2) Сергій, укр. гром. діяч, *1878, інженер, 1917 один із основників партії хліборобів-демократів.

Шемізетка, (фр.) рухома передня вставка до жіночої блюзки.

Шенбайн (Schönbein) Христіан Фрідріх, нім. хемік (1799-1868), відкрив озон, винайшов стрільну бавовну, кольодій і т. ін.

Шенберг (Schönberg) Арнольд, нім. комп., *1874, побіч Стравінського, один із найбільших представників суч. модерної музики, атональний комп., проф. держ. акад. мист. у Берліні; струнні секстети й квартети, форт. п'єси, симф. поема „Пелєс та Мелісанда“, хор „Мир на землі“, мьєлодрами, опери: „Щаслива рука“, „Дождання“, „З нині на завтра“; ораторія „Пісні Гурре“.

А. Шенберг.

Шенбрун (Schönbrunn), кол. ціс. літня палата в Відні, збудована 1744-50, з величавим городом і звіринцем; 1809 мир із Наполеоном.

Шенбрун.

Шенгелі Юрій, рос. письмен., *1894 поет, перекладач із чужих поетів, дослідник віршу.

Шендрік Іван, укр. педагог і гром. діяч, *1879; за укр. влади викладач укр. предметів в укр. військ. школах та керманіч видавництва Укр. Ген. Штабу.

Шенен (Shannon), гол. р. Ірландії, 350 км. дов., вливається до Атлантийського океану.

Шенерер (Schönerer) Георг, австр. політик. (1842-1921), антисеміт.

Шеніє (Chenier), 1) Андре, фр. письмен. (1762-94); елегії, ідилі; згинув на гільотині за виступи проти рев. терору; 2) Марі Жозеф, фр. письмен. (1764-1811); сатири, трагедії: „Тиберій“, „Карло IX“.

Шенк Петро, рос. комп., піаніст і муз. критик, *1870; опери: „Сила кохання“, „Альтя“, „Останній відпір“, балети, симфонії, сольські пісні та ін.

Шенкер Гайнріх, нім. муз. теоретик, *1868, творець теорії постійних законів муз. мистецтва, зверненої проти модернізму в музиці, ред. зразкових текстів клас. музики.

Шенкін, гл. Фентієн.

Шенрок Володимир, рос. историк літ., *1853, знавець Гоголя, біограф Куліша.

Шенсі, півн.-зах. кит. провінція, 199.300 км.² і 9,470.000 меш., гол. м-о Сінганфу.

Шен-ян, гл. Мукден.

У. З. Е. III.

Шепарович, 1) Лев, гал.-укр. інженер і військ. діяч, *1888; сотник і начальник зв'язку в Нач. Команді УГА; 2) Юліян, гал.-укр. гром. і військ. діяч, *1886; отаман, ком. 3. гарматного полку, 3. бригади II корпусу УГА; дир. Центросоюзу.

Шепель Яків, укр. повстанчий отаман, (1894-1921), оперував проти більшовиків 1919-21 в околицях Жмеринки, Вінниці, Литина й Лятичева.

Шепетівка, округне м-о на Волині, зал. вузол, 15.000 меш.: 53,1% укр., 7,3% рос., 10,2% поляків, 26,7% жидів; IV і VIII 1919 бої СС з більшовиками. Округа: 8.793 км.², 10 міст, 1.137 селищ, 361 сільрад, 13 районів, 536.000 меш.: 81,2% українців, 7,4% жидів, 9,1% поляків, 1,1% росіян.

Шептицький, 1) Андрій, граф, гал. гр.-кат. митрополит, укр. церк. і гром. діяч, меценат мист., *1865, станиславівський еп. 1899-1900, від 1900 львів. архієп., гал. митр., основник „Укр. Нац. Музею“, „Богословської Акад.“, „Нар. Лічниці“, захистів для сиріт, добродій шкільної молоді, 1914-17 на заслanni в Росії; дійсний член НТШ, почесний член т-ва „Просвіта“ у Львові; 2) Атанасій, львів. єпископ 1715-46, від 1729 київ. митрополит; 3) Атанасій, перемиський еп. 1762-79; 4) Варлаам, львів. еп. 1710-15; 5) Климентій, ігумен монастиря студитів в Уневі, *1869; 6) Лев, львів. еп. 1749-79, від 1762 митрополит.

А. Шептицький.

Шер (Cher), 1) ліва притока Дюари, 352 км. дов.; 2) фр. департамент над нею, 7.305 км.² і 300.000 меш., гол. м-о Бурж.

Шер (Scheer) Райнгард, нім. адмірал (1863-1928), 1916 начальник нім. флоту в битві б. Скагерраку, опісля начальник морської булави.

Шербет, гл. Сорбет.

Шербур (Cherbourg), фр. пристань над каналом Ля Манш (на півострові Котантен), 38.000 меш., найбільша фр. торг. пристань із річним оборотом 21,360.000 рег. т. нетто, також військ. пристань.

Шереметєв, 1) Борис, граф, рос. полководець (1652-1719), маршал, співробітник Петра I; підчас Полтавської битви 1709 головнокомандувач рос. армії; 2) Василь, моск. боярин (1622-82), учасник бою на Дрижиполі з українцями проти поляків (1655), від 1658 воевода в Києві, 1660 попов до татар у полон під Чудновом і був там 20 літ; 3) Петро, моск. боярин і воевода в Києві 1666-69; захистив киево-могилянську Академію, коли моск. уряд хотів її закрити; †1689.

Шереметинський Іродіон, укр. інж.-

агроном та ветеринарний лікар, *1873, доцент унів. у Кам'янці, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, директор департаменту скотарства та ветеринарії УНР; праці й підручники з поля скотарства.

Шерер (Scherer), 1) Вільгельм, нім. історик літ. (1841-86), проф. унів. в Берліні, автор історії нім. літератури; 2) Жан Бенуа, фр.-нім. учений (1741-1824), дипломат на службі фр. та австр., 1808-24 проф. унів. в Тібінгені, автор м. ін. „Annales de la Petite Russie ou histoire de Cosaques“ у 2 томах (Париж, 1788); перший у Європі популяризував відомості про Україну на основі автентичних джерел.

Шери, шхери, (швед.) скелісті о. при фйордових бережжях; частини затопленої суші, вирізьбленої льодовиковою діяльністю; гол. б. берегів Скандинавії, Фінляндії, Шотляндії й Ісландії.

Шери.

Шериф, (араб.) 1) „святий“, араб. князь, магометанець — нащадок Магомета; 2) в Англії та в ЗДА найвищий урядовець графства, повіту, округи, виконує судові та поліційні обов'язки.

Шерідан (Sheridan) Річард Брінслей, англ. письмен. (1751-1816); комедії „Суперники“, „Школа згіршення“.

Шерлок Гольмс (Sherlock Holmes), проникливий детектив, герой із оп. Доїля.

Шерм, (нім.) орудування тзв. білою зброєю: легким фльоретом (до колення), шпадою до колення й рубу та шаблею, виключно до рубу; також бій на багнети та списи.

Шеррі, (англ.) біле есп. вино від міста Херес.

Шерстюк Григорій, укр. педагог і письмен. (1882-1911), співробітник і секретар час. „Рідний Край“ у Полтаві, „Рада“ в Києві, ред. пед. журналу „Світло“, основник в-ва „Укр. Учитель“, автор укр. шк. граматики.

Шершень (Vespa crabro), болонкрила комаха, подібна до оси, тільки вдвоє більша; її вколєння небезпечно для людини.

Шершень.

Шершень, 1) укр. сат.-гум. тижневик у Києві 1906; 2) гум.-сат. двотижневик у Нью-Йорку 1909-11.

Шестикутник, шестистінник, гл. Шостикутник, шостистінник.

Шестов, вл. Шварцман Лев, рос. фільсоф і письмен., *1866, жид. роду; розвідки про Толстого, Достоевського та ін., дав скептичну критику розуму.

Шестоднев, Бєсїди на Ш., у візант. і ст.-слов. письменстві — філ.-богословські твори, склалися з 6 окремих трактатів

за числом 6 днів створення світу; йдучи за оповіданням Біблії Ш. подає різні відомості з природознавства, доводячи, що все, що існує, підтверджує Біблію. Було кілька Ш. — Василя Вел., Гаврила Пісида, Івана екзарха болгарського та ін.

Шетланд (Shetland), о-ви на північ від шотляндського побережжя, 1.425 км.² і 26.000 меш.

Шеф, (фр.) начальник установи, бюро, фірми, війська й т. ін.; ш. полка, почесна назва вельможної особи або генерала, що його ім'я носить дана військ. частина.

Шефїлд (Sheffield), м-о в серед. Англії, 525.000 меш., унів., осередок металургічної промисловости (гол. ножі), хірургічне й оптичне знаряддя.

Шефле (Schäffle) Альберт, нім. економіст, соціолог і держ. діяч (1831-1903), проф. унів. у Відні, представник соціально-етичного напрямку іст. школи економістів; прихильник держ. соціалізму; гол. твори: „Національна економія“, „Капіталізм і соціалізм“, „Будова й життя сусп. тіла“ й ін.

Шефтсбері (Shaftesbury), 1) Антоні, англ. держ. діяч (1621-83), член Довгого парламенту, противник Якова II; довів до акту Habeas corpus; 2) Антоні, англ. філософ-мораліст (1671-1713); унезалежне мораль від релігії, політики ітд., при чому його мораль є випливом гармонії між сусп. та егоїстичними нахилами людини.

Шеффель (Scheffel) Йозеф Віктор, нім. письмен. (1826-86); іст. повість „Еккегард“, поема „Секінгенський сурмач“, автор студентської пісні „Gaudefamus“.

Шехович Северин, гал.-укр. журналіст (1829-72), 1853 ред. рос. час. „Лада“, 1854 „Зорі Галицької“, 1855-56 час. „Семейная библиотека“, 1861-63 співробітник різних гал. укр. і москвофільських видань; домагався введення латиниці; повість „Попадянка і попадьографянка“.

Шечван, гл. Сечуан.

Шешори, укр. село косівського повіту, 1.800 меш.; літніська й копальні нафти.

Шиб, (нім.) прокіп, шахта, гл. Копальня.

Шийкевич Захар, укр. діяч XVII в., ген. писар Брюховецького, 1665 їздив із ним до Москви, їстав дворянство й нагороди, потім позбавлений усього й засланий на Сибір, звідки повернувся й грав роллю в ген. суді за геть. Самойловича; †1704.

Шийковський (Szyzkowski) Марія, поль. іст. літ., *1883, проф. унів. у Кракові, тепер у Празі; взаємнини чес.-поль., суч. поль. літ., історія поль. літ. доромантичної доби.

Шик, (фр.) вибагливий тонкий смак у одязі; чепурність.

Шикани, (фр.) докучливі прикросі, які робить хтось своїм підчиненим; глузування.

Шілінг, гл. Шілінг.

Шильд, (нім.) вивіска, гол. на крамницях.

Шиль(д)вах, (нім.) військ. вартовий, варта, стійка.

Шильдкрет, шильдпат, (нім.) черепашина; рогова покрива щиту черепах; ш. вел. морських черепах уживають до виробу цінних гребенів, віялець, коробочок, прикрас.

Шиманів Андрій, укр. педагог і громад. діяч (1836-1901), учитель історії в кадетському корпусі в Полтаві, 1862-69 за сепаратизм був на засланні, опісля адвокат у Харкові; співробітник „Київ. Старини“.

Шимановський, 1) **Василь**, укр. педагог, *1861; „До історії ст.-руських говорів“, „Нариси з історії руських говорів“, „Риси укр. нарiччя XVI-XVIII вв.“, „Звукові й формальні особливості нар. говорів холмської Руси“, „Збірник Святослава“; 2) (Szymanowski) **Василь**, поль. маляр і різьбар (1859-1930), малюнки з життя гупулів; різьби: „Похід на Вавель“, пам'ятники Гротгера, Шопена; 3) **Всеволод**, укр. педагог і пасічник, *1866; праці про пасічництво; 4) (Szymanowski) **Кароль**, поль. комп.-модерніст, *1883; опери „Гаріт“, „Король Рожер“, симфонії, увертюри, симф. поема „Пентисилея“, сонати й ін. форт. п'єси, скрипковий концерт, багато пісень.

Шиманський Павло, укр. церк. діяч, пралаг і декан капітули в Холмі, 1810-41 проф. теології на унів. в Варшаві, оборонець гр.-кат. обряду перед московцями.

Шимборський Пилип Феліціян, укр. церк. діяч (1771-1851), василіянин, уніяцький холмський єпископ 1828-51.

Шимонович, 1) **Йоаникі**, укр. економіст і статистик, *1885, проф. укр. унів. у Львові, опісля проф. сіль.-госп. інст. у Києві, тепер на Московщині; „Укр. промисловість“, „Зелений Клин“, „Західна Україна“, „Галичина“, „Рух сіль.-госп. колективів на Україні“; 2) (Szymonowicz) **Шимон**, поль. письмен. (1557-1629), з укр. роду, вірші по поль. („Sielanki“) й по лат. (Simonides), теми із укр. життя.

Шимпанс, шимпанзе (Troglodytes niger), людомалпа до 1,5 м вис., чорна, живе громадами в лісах зах. рівнинної Африки.

Шина, (нім.) 1) залізний трям, уживаний у будівництві і при залізних дорогах; 2) дощечка унерухомлювати зломані руки або ноги; 3) гумові або залізні обручі на колесах.

Шинеля, (рос.) вояцький верхній одяг.

Шинкар Микола, укр. військ. діяч, за Центр. Ради начальник київ. військ. округи, опісля укр. лівий соц.-рев., 1919 підняв проти Директорії повстання на Полтавщині.

Шиншила, чинčila, гл. Віскачі.

Шипшина, гл. Троянда.

Ширвід (Szyrwid) **Константи**, поль. і лит.

фільольбог (1564-1631), єзуїт, автор 1. лит. граматики й поль.-лат.-лит. словника.

Ширина астрономічна, віддаль зорі від екліптики, числиться на північ додатньо (+), на південь від'ємно (-).

Ширина географічна, гл. Географічна довжина та ширина.

Широцький Кость, укр. історик мист. (1886-1919), проф. кам'янецького унів.; досліди декоративного мистецтва укр. хати, дерев'яних хрестів на Поділлі, студії про Т. Шевченка, Сошенка, Г. Левицького, укр. граверство, провідник по Києві; „Старовинне мистецтво на Україні“.

Шифер, (нім.) лупак, мінерал, що лупається в тонкі платівки, вживані до накривання дахів, викладання підлог; чорний ш. — на таблички до писання й т. ін.

Шифр(а), (фр.) умовний таємний знак, умовна абетка для таємного листування.

Шихта, (нім.) вл. шар, верства; безперервний час праці (звич. 8 год.) одного гуртка робітників.

Шишацький, гл. Варлаам 5).

Шишацький-Ілля Олександр, укр. етнограф (1828-59), 1854-59 ред. „Чернігівських Губ. Вѣдомостей“; збірка укр. приказок, дві збірки віршів („Укр. квітка“), розвідки й статті про місцеві пам'ятки й ін.

Шиска, гл. Шпилькові рослини.

Шискарь, криводзуб (Loxia), птах із родини юркуватих, до 2 дм. дов., червоновий, із бурими крилами та хвостом, помітний перехресним дзубом, живиться гол. зерном шишок; гл. таблиця: Співучі птахи, ч. 14.

Шішкин Борис, укр. комп., *1898, дитячі пісні, хори, соната й ін. фортепіанові п'єси, фантазія, рондо й частина квартету для смячкових інструментів.

Шішко-Богущ (Szyszko-Bohusz) **Адольф**, поль. архітект і дослідник архітектури, *1883; кермував відбудовою Вавельського замку в Кракові; досліди ст. будов.

Шішкова залоза, епіфіза (corpus pineale), малий круглявий твір у проміжному мізку, завбільшки 1 см.; належить до заліз внутрішнього виділювання.

Шішман, цар зах. Болгарії, Македонії й Альбанії 963.

Шія (collum), частина тіла, що лучить голову з тулубом і містить у собі горло, горлянку, дишник, стравохід, великі кровоносні судини й нерви.

Шіянів Григорій, укр. громад. діяч, *1874, за укр. влади ген. суддя, опісля сенатор, на еміграції лектор права в Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; праці з правознавства.

Шіва, один із трьох гол. богів інд. релігії, дух зла та нищення, гл. Тримурті.

Шігатсе, друге величною м-о в півд.-зах. Тибеті; 14.000 меш., в околиці монастир Даші-Люмбо.

Шібенік, іт. Себеніко, югосл. пристань на далматинським побережжі, 13.000 меш.

Шіїти, гл. Іслям.

Шікаго (Chicago), друге величною м-о

Шимпанс.

ЗДА в державі Іллінойс, пристань над оз. Мічіген, із передмістями 4,024.000 меш.; багато бульварів, парків і хмародерів, два університети, коледжі; найбільший ринок світу на збіжжя й худобу.

Шкоку, яп. о. на півд. захід від Ніппону, 18.770 км.² і 3,175.000 меш., гол. м-о Токушіма.

Шікрі Паша Мегемед, тур. генерал (1855-1916), відзначився обороною Адриянополя в першій балканській війні; 1915 ком. протирос. фронту на Кавказі.

Шлінг, (ст. нім.) 1) ст. нім. срібна монета; 2) англ. розмінна монета = $\frac{1}{20}$ фунта стерлінгів, ділиться на 20 пенсів; 3) австр. грошова одиниця від 1925, має 100 грошів.

Шілка, джерельна р. Амуру, 555 км. дов.

Шіллер (Schiller) Фрідріх, нім. письменник (1759-1805), найбільший поруч Гете поет і драматург; п'єси „Опришки“, „Інтрига та кохання“, „Дон Карлос“, „Валенштайн“, „Марія Стюарт“, „Орлеанська Діва“, „Вільгельм Тель“; баледи, поеми, лір. поезії, „Фільософічні розвідки“, іст. студії, спільно з Гете „Ксенії“.

Ф. Шіллер.

Шілінґс (Schillings) Макс, нім. комп. *1868, автор опери „Монна Ліза“.

Шілюки, півн. муринаський народ суданської групи в долині Нілу, б. 1 міль.

Шільйон (Chillon) ст. замок над Женевським озером із XV-XVI в.; гл. Бонівар.

Шілек (Šimek) Емануель, чес. археолог, *1883; проф. унів. у Празі.

Шіммі, (англ.) ам. модерний танок, сподірений із фокстротом; такт alla breve повільними вісімками.

Шімоза, (яп.) вибухова річовина, вживана японцями, гол. пікринова кислота.

Шімон (Simon) Франтішек, чес. гравер, *1877, член чес. Акад. Наук і Мист.; офорти й дереворити Праги, Парижа та ін.; підручник „Дереворит“.

Шімоносекі, Сімоносекі, Акамаґасекі, яп. торг. пристань на півд. Ніппоні, 104.000 меш.; 1895 мир поміж Китаєм і Японією.

Шін (Šin) Отакар, чес. комп., *1881, проф. празької консерваторії й Укр. Пед. Інст. в Празі; симфонії, поема „Тильотама“, смичковий квартет, п'єси на фортеп'яно, курс гармонії й ін.

Шінґу (Xingu), браз. ріка, 1.980 км. дов., права притока Амазонки, мало сплавна з причини порогів.

Шінеман (Schünemann) Георг, нім. дослідник муз., *1884; праці з історії диригування, про Й. Хр. Баха, досліди над піснями казанських татар та нім. колоністів у Росії.

Шінто, шінтоїзм, (яп.) вл. шлях богів;

держ. релігія в Японії, оперта на почитанні предків і культури природи.

Шінфейнери, гл. Сінфен.

Шіпка, провал Балкану, 1.333 м. вис., на дорозі з Русука до Пловдіву; зимою 1877/8 завзяті бої між рос. і тур. військами.

Шіраз, м-о в півд. Персії, 40.000 меш., кол. цвітуча столиця і перс. культ. осередок у XIII і XIV в.; бавовняна, шовківнича й золотарська промисловість, виріб трояндового олійку.

Шіре, ліва притока Замбезі, 600 км. дов., відтока озера Ніясе.

Шіроко (араб.), півд. вітер: 1) вогий у гор. Італії, 2) сухий і гарячий у дол. Італії.

Шіроля (Širola) Божідар, хорв. комп., *1889; муз. письменник і критик, диригент відділу нар. муз. в загребському етногр. музеї; опери, ораторія „Жертва Аврамова“, хори з оркестрою й ін.

Шішерінґ (skiskjöring), їзда на лещатах, коли лещатар тримається віжками тягла (кінь, санки, мотоцикль і т. д.).

Шішкін

Іван, рос. маляр-пейзажист, рисівник і гравер (1831-98); представник передвижницького натуралізму 70 рр., поет чатинного лісу.

І. Шішкін: Ранок у сосновому лісі.

Шішманов

Іван, болг. історик літ. (1862-1928), освітній діяч та політик, зять М. Драгоманова, проф. унів. в Софії, член болг. і норв. Акад. Наук, дійсний член НТШ; 1918 болг. посол у Києві; праці з етногр., порівняльних слов. літ., про вплив Шевченка на болг. відродження й ін.

Шію-кін, Чао-кін, кит. м-о в провінції Кван-тун, над Сікіаном, 50.000 меш.; вільна пристань.

Шіканці, (голянд.) почесне місце на гор. чердаку воєнного корабля, там видають найважливіші накази й постанови та уладжують офіційні привітання і прийаття.

Шікалір, (лат.) первісний чернечий одяг; тепер два платочки сукна з вишитим іменем Пречистої Діви; носять на грудях для особливого почитання Пречистої Діви.

Шкаралупники (Crustacea), членоногі тварини, вкриті твердим, звапнілим панциром; багато різнородних громад, звич. водних тварин, м. ін. ракувати (рак, гомар, краби), стоноги, з копальних трильобіти й ін.

І. Шішманов.

Шкарлятина (scarlatina), красуха, гостра інфекційна хвороба, гол. дитячого віку, заразень незнаний; прояви: дрижаки, біль голови, гарячка (39-40°), бловання, на другий день червона, дрібна висипка, майже на цілому тілі, запалення горла; після кількох днів лушиться шкіра; комплікації: запалення середнього вуха, запалення нирок (в 3 тижні), ендокардит і ін.

Шкарп, (фр.) похила стіна земного нащипу, скісний підмурівок.

Шкатул(к)а, (нім.-поль.) скринька для переходу грошей, цінностей.

Шкафут, (голянд.) частина гор. чердака воєнного корабля, від шканців до баку.

Шквал, (англ.) наглий дуже сильний подув вітру на морі.

Шкільна Часопись, пед.-наук. міс., орган Руського Т-ва Пед., у Львові 1880-89.

Шкільництво, шкільна справа. Школи бувають державні або приватні, а саме: народні школи, для дітей від 6 або 7 літ, протягом 4-9 літ, звич. обов'язкові; середні, дають загальні основи знання, без особливого пристосування та пригтовляють до вищих шкіл; бувають дуже різномодні: класичні, гуманістичні, реальні й ін.; фахові: різного ступня: господарські, торговельні, різні промислові й технічні й т. п.; учительські семінарії й лицей й ін.; військові: підстаршинські, старшинські, військ. академії й ін.; високі школи: університет, техніка, гірничі, торговельні, ветеринарні, агрономічні, академії (духовні, військові, мистецтв й ін.).

Шкіпер, (голянд.) капітан купецького корабля.

Шкіперія, нар. назва Альбанії; шкіпертарія, альбанці; гл. Альбанія.

Шкіра (cutis, derma), 1) зовн. покриття тіла тварин і людей; у ссавців складена з 3 верств: а) нашіреня (epidermis), груба верства плоских наболонних клітин, на поверхні зроговатілих; б) властива шкіра (corium), верства сполучної тканини, в якій містяться еластичні волокна, шкірні залози й волосові мішечки; в) підшкірна тканина. Ш. служить: до охорони тіла перед зовн. впливами, до вдержання постійної теплоти тіла, до виділення поту й сала, до віддихання, гол. у нижчих тварин, та як змисловий орган (дотуку, болю, температури); витвори ш.: волосся й нігті, (гл. таблиця Людина VI, з; 2) виправлена ш. домашніх або диких тварин, звич. ссавців; шкіру очищену від шерсті й підшкірної тканини гарбують (гл. Гарбарство); ш. гарбовані гарбниками: ш. на підшви, полувал (на легші підшви), на ремені до машин, на римарські вироби, на пришиви; ш. гарбовані сумахом: лякована шкіра, шаґрен (кіньська, осліяча або верблужа) саґ'ян, марокен і кордобан (козяча й овеча); юхта, ш. з молодих домашніх тварин, гарбована вербовою корою й березовим дьогтем; ш. гарбовані хромовими солями: бокс-

кальф (теляча) і шевро (з молодих козят); замшеві шкіри, гл. Ірха.

Шкірні залози, гл. Потові залози, Сальні залози.

Шкірні хвороби, недуги шкіри й її додатків (волосся й нігтів), спричинювані заразями (бешиха, чиряк й пранці), грибками (парша, трихофітіаза), галапасами (воші, короста), термічними (попарення, відмороження), та шкідливими впливами: хемічними (кислини, луги), світляними (сонце, рентген); часто причиною є розлади обміну речовин (цукрівниця, подаґра), розлади заліз внутр. виділення, розлади іннервації; також новотвори (гол. пістряк).

Шкіц, (іт.-поль.) ескіз, нарис, кількома рисами накреслений рисунок (малюнок, модель), проєкт, спроба.

Шкла очні, гл. Окуляри.

Шкло, село яворівського повіту у Галичині, б. 2.200 меш.; живець — багаті сірчані джерела.

Шкло, скло, некристалічна прозора річовина, повстає через стоплення піску з окисами деяких металів (соду, потасу, літу, вапню, олова) або з їх солями. Ш. не має означеного хем. складу, тому його фіз. прикмети змінні. Звичайне ш., звиване до виробу шклянок, пляшок, шиб і т. д., має 70% двоокси кремю, 15% окису вапню і 15% окису соду; т. т. б. 500°. Тяжко стопне чеське ш. служить до виробу хем. посудин; воно має замість окису соду окис потасу. Кристалльне ш., з якого роблять предмети до прикраси, й флінтове ш., що служить до виробу сочок і оптичних призм, є крем'янами олова й потасу. Оптичне шкла роблять теж із тзв. коронного ш., що має потасовий та вапневий креман. Єнське ш. має вчасти замість двоокси кремю борову кислоту й тому топиться легко та переломлює сильно світло. Кварцове ш., гл. Кремінне шкло; фуксове ш., гл. Водяне шкло. Забарвлюють ш. гол. окисами металів. Шкляні прилади виробляють із розтопленої маси через видування, відливання у відповідні форми або прасування. Історія ш. Єгиптяни знали ш. вже 2.400 до Хр. За Нерона знані були рим. шкляні гуті. По упадку зах.-рим. держави була Візантія гол. осередком шкляної промисловости. У XIII в. славиться вже Венеція шкляними виробами, а в XVII і XVIII вв. Чехія. На Україні почали виробляти шкло шойно від X в.; до того часу спроваджували його з робітень рим., гр. та орієнтальних.

Шкловський, 1) Віктор, рос. літературознавець і белетрист, *1893, праці про поетичний стиль, сюжет, тощо; „Теорія прози“ й ін.; 2) Ісак, рос. гром. діяч і публіцист, *1865, родом укр. жид. від 1896 у Лондоні, як постійний кореспондент денника „Русскія Відомости“ та журналу „Русское Богатство“, псевдонім Діонео.

Шкода (Škoda) Еміль, чес. інженер

(1839-1900), основник величезного металургічного підприємства в Пільні, перетвореного опісля в акц. т-во, яке виробляє тепер машини й гармати.

Шкодра, гл. Скутари.

Школа, (лат.) 1) публична або приватна установа, де виховують і навчають молодь; 2) всі учні, що ходять до якоїсь школи; 3) будинок, де вчать учні; 4) всі учні, прихильники й поклонники якогось учителя-керманіча, його ідей, поглядів, чи переконань (у філософії, літературі, мистецтві); 5) особливий напрям науки якогось учителя, або поглядів духового керманіча; 6) різні роди навчання й виховання; 7) мистецький напрям; 8) досвід, що чогось навчав (школа життя).

Школа, двотижневий додаток до „Письма до Громади“, у Львові 1865.

Шкорбут, гл. Скорбут.

Шкоти, (голянд.) снасті для розтягання вітрил, прив'язані до їх спідніх кутів, проходять через бльоки на бортах, або на чердаку.

Шкотія, гл. Шотляндія.

Шкраба Орест, бук.-укр. гром. діяч, *1898, адвокат, посол до рум. парламенту (1930/31), член бук. правосл. єпархіальної Ради від українців.

Шкрибляк, прізвище гал.-укр. токарів і різбарів, мистців гудульського домашнього промислу: 1) Василь, званий Токариком (1856-1928); 2) Микола (1858-1920); 3) Федір, *1861; 4) Юрко, званий Юрюнком (1823-84), батько Василя, Миколи й Федора.

Шкрово (Škrovo) Франтішек, чes. комп. (1801-62), м. ін. автор першої оригінальної чes. опери („Dratenik“) та чes. нап. гимну („Kde domov můj“).

Шкрумеляк Юра, гал.-укр. письм. і журналіст, *1895; ред. час. „Народня справа“ й „Дзвіночок“, нариса „Поїзд мерців“, збірка поезій „Авлева Жертва“, повісті „Чета Крилатих“, „Огни з полонин“; переклади й писання для дітей.

Шкуна, шкуна, (голянд.) корабель із 2-ма або 3-ма схиленими щоглами й скісними вітрилами; шкуна-бріг, має передню щоглу з простими вітрилами.

Шкунер, (голянд.) назва суден, що не мають рей.

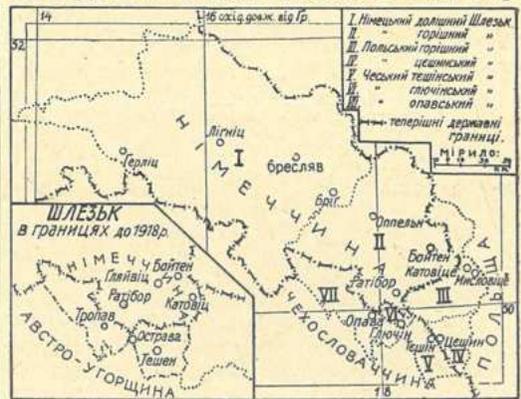
Шкура Олекса, кошовий от. запорозьких козаків 1665.

Шкуруній Гео (Юрій), укр. письм., *1903, футурист; збірки поезій „Психетози“, „Барбан“, поема „Море“, оп.: „Переможець

дракона“, „Пригоди машиніста Горна“, романи: „Двері в день“, „Жанна Баталіонерка“, памфлети „Божественна комедія“; намагається сполучити рев. теми з урбанізмом та американізмом.

Шкута, (сканд.) річкове судно, гол. для перевозу збіжжя.

Шлезьк (Schlesien), країна в гор. стоціщі Одри, заселена тепер переважно німцями, в меншій частині поляками й чехами, була в V в. слов'янська, політично зорганізована поль. шлезькими П'ястами; в XIII в. шлезькі П'ясти понімечилися й були від 1327 чes., від 1526 австр. васаліями, врешті як вимерли шлезькі П'ясти 1675 став Ш. австр. провінцією, а 1742 з винятком невеликої півд. частини (гл. Шлезьк чеський) прус. провінцією; 1919 Ш. поділено на прус. півн. Дол. Шлезьк і півд. Гор.

Шлезьк.

Шлезьк, а з того останнього частина відійшла до Польщі (Шлезьк польський) і Чехословаччини (Шлезьк глучінський). Ш. Горішній (Ober-Schlesien), півд.-схід. прус. провінція, 9,700 км.² і 1,370,000 меш. лівобіч Одри родюча та с.-господарська, правобіч неродюча, зате багата на копалини й тому дуже промислова; гол.-м.-Опелельн. Шлезьк Долішній (Nieder-Schlesien), півд.-схід. прус. провінція, 26,615 км.² і 3,160,000 меш. країна с.-господарська (сильно поширене промислове рільництво: пукор, хміль), залізна й шкляна промисловість; гол. місто Бреслав; Ш. опавський, зах. частина чes. Ш.; Ш. опольський, гл. Ш. Горішній; Шлезьк польський, шлезьке воєводство, півд. зах. воєводство Польщі 4,230 км.² і 1,125,000 меш. (72% поляків. 28% німців), складається з частини нім. Гор. Шлезьку та частини кол. австр. Шлезьку (тешинського); гол. м.-о Катовиці; Ш. п. є автономічною частиною Польщі з власним соймом, воєводою й радою воєвідською; Ш. тешинський, або цешинський, схід. частина чes. Ш. та південна поль. Ш.; Шлезьк чеський, півд. частина Ш., що після 1742 залишилася при Австрії й була австр. коронним краєм до

В. Шкрибляк.

Ю. Шкрибляк.

1918, відтак з винятком схід. частини (гл. Ш. поль.) відійшла до Чехословаччини.

Шлезька Острава (Slezská Ostrava), м-о на чes. Шлезьку б. Моравської Острави, 23.000 меш., копальні вугілля, хем. промисловість.

Шлезькі війни, війни Фридриха II з Австрією за Шлезьк: 1) 1740-42, прус. перемоги під Мольвицями й Хотужицями; в мирі у Бреславі 1842 Фридрих дістав майже цілий Шлезьк; 2) 1744-45, Фридрих зайняв Прагу, мир у Дрездені; 3) гл. Семилітня війна.

Шлейф, (нім.) довгий край жіночої сукні, волочиться по землі; хвіст.

Шлегель (Schlegel), 1) Август Вільгельм, нім. лінгвіст і письмен. (1767-1845), переклади Шекспіра й Кальдерона; 2) Фрідріх, нім. письмен. (1772-1829), провідник романтичної школи; повість „Люцинда“, критичні, філ. й індологічні студії.

Шлезвіг (Schleswig), кол. князівство, від 1866 частина нім. провінції Ш.-Гольштайн, 1920 частина перейшла до Данії.

Шлезвіг-Гольштайн (Schleswig Holstein), півн. прус. провінція, 15.060 км.² і 1.540.000 меш., горбкувата низина, на сході родюча, на заході марші; гол. заняття хліборобство, скотарство та рибальство, корабельна промисловість, гол. місто Шлезвіг. Був у персональній унії з Данією 1460-1866, 1920 по плевбсциті припала Данії мала півн. частина (3.890 км.² і 175.000 меш.).

Шлендріян, (нім.) недбайливе, розтяжне темпо праці.

Шлеєр (Schlözer) Август Людвік, нім. історик (1735-1809), проф. унів. в Геттінген, основник нової нім. історіографії, переклад Нестора на нім. мову, пропагатор латиниці для всіх слов. літ; „Півн. історія“ й ін.

Шліман (Schliemann) Гайнріх, визн. нім. археолог і гелленіст (1822-90), прославився своїми розкопками, гол. Трої й Мікен.

Шлісельбург, м-о б. Ленінграду, 6.400 меш., ст.-руське Орішок, до 1917 тюрма для політ. проступників, тепер музей.

Шліф, (нім.) виглад, вигладжена поверхня, тонесенька пластинка мінералу або гірчини для досліду мікроскопом.

Шліфи, (нім.) старшинські відзнаки на раменах, широкий гальон із нашивкою, що означає ступінь.

Шліхтер Олександр, більш. політ. діяч і статистик, *1868, наркомзем РСФСР, 1919 нарком харчових справ, 1921-23 полпред у Австрії, 1923-24 голова управи Вукоспілки, 1924 ректор комун. унів. ім. Артема в Харкові, 1924-28 наркомзем УСРР, від 1929 дир. Інст. марксизму-ленінізму та віцепрезидент ВУАН.

Шлунок (ventriculus, stomachus, gaster),

частина травляного органу між стравоходом і кишками; в людини міститься в черевній ямині, має форму мішка, що його більша частина, тзв. шлункове дно (fundus), лучиться при шлунком (cardia) із стравоходом і кінчається шлунковою брамою (pylorus), що замикається сильним окружним м'язем-затягачем; вона відділює ш. від дванадцятипалої кишки. В середині ш. вистелений слизовою оболонкою, що має велику кількість шлункових заліз, які виділюють шлунковий сік, сильно кислу рідину, де є соляна кислота, дещо неорганічних солей і травляні ферменти: пепсина, сичуговий фермент (хімозина) і ліпаза. З хоріб шлунку важніші: шлункова виразка кругла (Ulcus rotundum), звич. на задній стінці ш., в околиці шлункової брами; причина незнана; прояви: згага, сильні болі 1/2-1 год. після їжі, блювоти, часом криваві; шлункова невроза, проявляється болями, надмірним виділюванням ш. соку й ін. без жадних анатомічних змін у шлунку; буває в нервово-хорих людей; шлунковий катар, гл. Гастрит; шлунковий пістряк, або рак (carcinoma ventriculi), прояви: втрата охоти до їжі, гол. м'яса, тиск і болі в ділянці шлунку, худоти, іноді блювоти, притічний стан, недокрів'я, виснага.

Шлуночок серцевий, гл. Серце.

Шлюза, (нім.)

1) дерев'яна або залізна перегородка в греблі, котрою перепускають до впадоби воду; 2) коморова ш., замикана з обох сторін воротами, пропускає судна між сплавними каналами з різним (2-10 м.) рівнем води; при більших висотах будують кілька комор одна за одною, або підносять судна спеціальними підйимами.

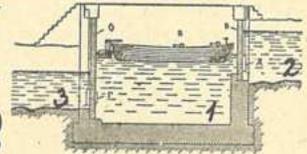
Шлюпка, (голянд.) малий паровий, моторовий чи весловий човен для комунікації поміж кораблями та поміж ними та берегом.

Шлягворт, (нім.) властивий термін на означення якогось поняття; гасло.

Шляєрмахер (Schleiermacher) Фрідріх, нім. теолог і філософ (1768-1834), проф. унів. в Берліні, основник нової прот. теології; гол. твори: „Розмови про релігію“, перекладач творів Плятона.

Шляйден (Schleiden) Матіас, нім. ботанік (1874-81); проф. унів. в Єні й Дорпаті; приклав до ботаніки здобутки фізики й хемії та теорію розвитку.

Шляйхер (Schleicher) Август, нім. лінгвіст (1821-68), один із перших нім. славістів, проф. унів. в Єні, творець теорії тзв. „родового дерева“ мов, начебто індогерм. мови розвивалися як дерево; праці з по-

Шлюзи. 1. шлюзова комора, а — човен, б. в. — ворота, г, д. — задвижки, які підносять і опускають, 2. горішня й 3. долішня течва ріки.

Г. Шліман.

рівняльної грам., з лит. мови та її відносин до слов. мов, зі слов. мови, полабські студії.

Шляка, (нім.) жуфель, гл. Жужелиця.

Шляккія Ілля, рос. історик літ. (1858-1918), студіював і укр. письм. (Дмитро Ростовський, виклади з історії укр. літ. XVI-XVII вв.).

Шлярка, (нім.) зморщена обшивка на жіночій сукні.

Шляф (Schlaf) Йоганнес, нім. письм., *1862; разом із Гольцом повість „Батько Гамлет“, п'єса „Рідня Зеліке“; крім цього драми, повісті, новелі, нариси, переклади.

Шляфрок, (нім.) довгий халат для вигоди.

Шлях, 1) укр. місячник літ., мист. та гром. життя, в Москві 1917, в Києві 1918; 2) укр. час. для укр. полонених, у Зальцвделі 1919-20.

Шляхи, півмісячник у Львові 1913-18, перед війною орган укр. студентства, опісля стрілецьтва.

Шлях навчання і виховання, пед-методичний додаток до „Учительського Слова“, пізніше тримісячний орган т-ва „Взаїмна поміч укр. учительства“, у Львові від 1927.

Шляхом Незалежності, орган Гол. Управи Укр. Центр. Комітету в Польщі, від 1929 у Варшаві.

Шляхта, вища верства серед станової суспільності в Польщі, відповідала ст.-укр. боярству, а зах.-европ. лицарству; в Польщі шляхта розвинулася з населення, що мало обов'язок військової служби, а замкнулася в окремий стан із кінцем XIV в. (кошицький привілей 1374); від того часу ш. бере повну перевагу над ін. станами в державі, надаючи Польщі тавро шляхецької держави.

Шляхтова, укр. с. б. Щавниці, одне з найдалі на захід положених укр. сіл, б. 7'0 меш.; 1840 найдено тут цінний скарб з V. бронзової доби (гол. цельги).

Шльосер (Schlosser) Фрідріх Хрестоф, нім. історик (1776-1861); „Всесвітня історія“.

Шмальгавен, 1) Іван, рос. ботанік (1849-94), проф. київ. унів., дослідник суч. і копальної рідні України; „Флора Юго-западної Росії“; 2) Іван, укр. зоолог, *1884, проф. ІНО в Києві, член ВУАН, дир. біологічного Інституту при Академії.

Шмалькальд(ен)ський союз, союз прот. князів проти ціс. Карла V 1531; у шмалькальдській війні 1546-7 Карло V. переміг при допомозі Маврикія Саксонського.

Шмельц, (нім.) 1) емаль, шклиста поволока, що нею вкривають метали; 2) перетоплені на масу металеві предмети; 3) вигорілі останки в доменних печах; 4) заг. річ непридатна.

Шмерлінг (Schmerling) Антон, австр. політик (1805-93), основник великонім. партії, 1849-51 держ. міністер у Франкфурті над Майном, 1860-65 австр. міністер

Шмига, (нім.) кутомір із рухомими раменами.

Шмігельський Андрій, гал.-укр. гром. діяч (1866-1920), селянин, радикал, опісля соц. демократ, організатор Збаражчини, 1907 посол до гал. союму, член президії Укр. Нац. Ради, в Станиславіві, співробітник „Народу“, пізніш „Землі і Волі“ та ін. соц.-дем. видавництв.

Шмідгоф Катерина, гл. Піунова К.

Шмідт (Schmidt), 1) Аксель, нім. журналіст, *1870, ред. журналів „Deutsche Politik“ 1917-21, „Der deutsche Gedanke“ 1925-28, що займав дуже прихильне становище в укр. справі, основник (разом із Рорбахом) „Нім.-Укр. Т-ва“ в Берліні 1918 і його ген. секретар та ред. журналу „Die Ukraine“, автор брошур і статей про схід Європу, зокрема про Україну та укр. питання; 2) Еріх, нім. літературознавець (1853-1913), проф. унів. у Берліні, представник філол. напрямку в історії літ.; праці про нім. клясики; 3) Йоганнес, визн. нім. мовознавець (1843-1901); індоєвроп. вокалізм, прабатьківщина інд.-європейців; теорія хвиль; 4) Петро, рос. гром. діяч (1867-1906), лейтнант, 1905 провідник повстання в чорноморській флотії; розстріляний; 5) Роберт, нім. соц.-дем. політик і журналіст, *1864, ред. „Vorwärts“-у, 1919 міністер.

Шмільовський (Šmilovský, вл. Schmilauer) Войтех Адольф, чес. письм. (1837-83); повісті, оповідання з нар. життя.

Шмінка, (нім.) товста фарба, вживана акторами при характеристизації обличчя.

Шміргель, шмергель, (нім.) дрібнозернистий корунд, із домішкою магнетиту; ш-лем ріжуть скло; споршкованим виглядають метали, каміня.

Шміт, 1) Федір, суч. рос.-укр. дослідник і теоретик мист.; досліди про київ. Софію; „Мистецтво, його психологія, стилістика й еволюція“ (по рос.); „Мистецтво старої Русі-України“ (по укр.) 1919; 2) (Schmitt) Фльоран, фр. комп., *1870, модерніст, автор симфонічних п'єс, балету „Трагедія Сальоме“ й ін.

Шмок, (нім.) денникар без переконання, пише те, що йому кажуть; від імени героя комедії Фрайтага „Денникари“.

Шмоллер (Schmoller) Густав, нім. економіст (1838-1917), проф. унів. в Берліні, 1890-1917 провідник Союзу сусп. політики (Verein für Sozialpolitik), представник сусп.-етичного напрямку іст. школи, належав до правого крила катедер-соціалістів; гол. твори: „Про деякі основні питання сусп. політики й науки нар. господарства“, „Основні науки нар. господарства“ й ін.

Шмига.

А. Шмігельський.

Шмугель, (голянд.) потайний продаж забороненого краму, пачкарство.

Шмуклер, (нім.) ремісник, що виробляє шнурки, намисто, тороки, стрічки, тощо.

Шмудтитул, (нім.) передня сторінка книжки з самим наголовком, перед головною сторінкою.

Шнабель (Schnabel) Артур, нім. піяніст і комп., *1882, твори крайньо-модерного напрямку.

Шнайдеміль (Schneidemühl), гол. м-о Гренцмарку, 42.000 меш., трачки.

Шнайдер (Schneider), 1) Антоні, поль. етнограф (1825-80), автор „Енциклопедії до краєзнавства Галичини“ (букви А—Б); 2) Георгі, нім. бібліолог, *1876, автор нім. підручника бібліографії з розділом про укр. бібліографію; 3) Жозеф Ежен, фр. політик і промисловець (1805-75), один із основників фабрики машин і гармат у Кресо, президент законодавчої палати підчас 2. імперії; 4) Юлія, гл. Кравченко Ульяна.

Шнеберг, назва кількох верхів у Альпах і Судетах.

Шнека, (нім.) вл. слимак; безконечний гвинт, пр. у машині до мелення м'яса.

Шнекоппе (Schneekoppe), гл. Снежка.

Шницель, (нім.) січена котлета, сіканець.

Шніттер Йоган, гл. Агрікола 2).

Шніцлер (Schnitzler) Артур, нім. письмен. (1862-1931); п'єси „Любощі“, „Анатоль“, „Хоровід“, повість „Шлях на волю“, новелі „Поворот Казанови“, „Ельза“, „Ляйтнант Густль“ і ін.

Шнур, (нім.) 1) мотуз, кодола; 2) ст.-укр. міра на довжину, б. 75 ліктів = 487 м.

Шнурова кераміка, доіст. глиняні вироби, прикрашені відтісками шнурка на гор. частині посудини; з Турингії розійшлася з кінцем неоліту по Європі; зустрічається й у нас в енеолітичній та 1. бронзовій добі.

Шоа, схід. провінція Абесинії, до 1888 васальна держава; б. 2 міл. меш. християн.

Шобер, 1) (Schober) Йоган, австр.-нім. політик, *1874, дир. поліції у Відні, канцлер 1921-22 і 1929, 1930 міністер закорд. справ; 2) (Szober) Станіслав, поль. лінгвіст, *1871; проф. унів. у Варшаві, дійсний член НТШ; „Життя слів“, „Нарис загального мовознавства“, поль. грам. і т. д.

Шов (Shaw) Бернард, англ. письмен., *1856, з ірл. роду; довга низка сат. драм і комедій: „Кандіда“, „Пігмаліон“, „Людина й надлюдина“, „Жанна

д'Арк“ і ін.; повісті, памфлети; нагорода Нобеля 1925.

Шовгенів Іван, укр. інженер, *1874; 1911-18 доцент спб. політехніки, 1918-20 проф. київ. політехніки, голова меліоративної секції ВУАН, 1922-31 проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та її 1. ректор; праці з гідротехніки, гідравліки та меліорації.

Шовінізм, (фр.) засліплений націоналізм, зв'язаний із ненавистю та погордою до ін. народів; від імени фр. вояка Шовена у п'єсі Скріба „Вояк-хлібороб“.

Шовініст, (фр.) людина, перейнята шовінізмом.

Шовк, тонесенькі волоконця опряду гусениці прядки-шовковики, утворені з фіброїни, особливої органічної речовини (C₁₅H₂₂N₅O₆), вкритої клеєм, товщем та воском (гл. Прядка шовковик); шовкові ниточки, очищені, дають тзв. сирій ш. (грєж), з вибіленого або закрашеного ш-у виробляють різні цінні тканини. Дикий ш. із опрядів ін. родів мотилів-прядок, не має цінних прикмет правдивого ш-у: блиску, м'якості й витривалості. Штучний ш. виробляють із кольодю або віскози, що їх задля цього перетискають крізь ситце з малесенькими дірочками; нетривкий, річний добуток (1930) понад 200.000 т.

Шовковиця, морва (Morus), дерево до 12 м. вис. з цілим або латчатим листям та цвітом із незаметними платками; ш. біла (M. alba) з Китаю, дуже цінена тим, що її листя одинокий корм шовкопрядки; ш. чорна (M. nigra) з Персії, має чорні їстівні овочі, подібні до малини; з лика яп. ш-ці папіряної (Brossonnetia) галузки з пиляковим цвітом, 2. пильковий цвіт, 3. Японії й Китаю; споріднені: гл. Маклюра, Фікус, Хлібо-вець.

Шовкопрядка, гл. Прядка шовковик.

Шоґун, (яп.) титул дідичного верхнього полководця в Японії від XIII в.; ш. був властивим володарем держави; щойно від 1868 цісар Мутсуґіто відібрав шоґунові його значіння і станув сам при кермі влади.

Шо де Фон (La Chaux de Fonds), м-о швайц. департаменту Нешатель, 38.000 меш.; виріб годинників.

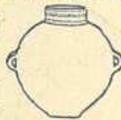
Шодо, шода, (фр.) пдлива: оґріване вино з яйцями та цукром.

Шодуар Станіслав, барон, рос. нумізмат (1792-1858), перший заступник голови комісії розбору давніх актів у Києві від 1843, колекціонер старовини чорноморського побережжя.

Шок, (англ.) наглий удар; в мед. гострий розлад організму зі спадом кровотиску, втратою свідомості, часом кінчається смертю; буває гол. при пораненнях

А. Шніцлер.

Шнурова кераміка: куліста амфора.

Б. Шов.

Шовковиця: 1. галузка з пиляковим цвітом, 2. пильковий цвіт, 3. галузка з стовпиковим цвітом, 4. стовпиковий цвіт, 5. його пекреї, 6. овоч.

черева, при деяких отроєннях, анафілаксії, сильних психічних вражіннях, тощо.

Шокальський Юлій, рос. океанограф і картограф-геодезист, *1857, член рос. Акад. Наук, дослідник Чорного моря; теор. океанографічні праці і спеціальні монографії.

Шокінг, (англ.) слово чи вчинок, що вражає почування пристойности, сором'язливости.

Шоколяда, чоколяда, (мех.) мішанина какаої муки з цукром, звич. з домішкою коріння (ванілії, кориці), горіхів, мигдалів, молока; дуже поживна.

Шолом, накрива голови вояка, у старинних часах зі шкіри, опісля з металю, гол. з заліза, тепер зі сталі, проти січної зброї й пострілів; також летуни й автомобілісти надягають ш-и для охорони голови від удару, вітру, зимна; тропічний ш., проти сонця, здебільша з корку.

Шолом-Алейхем, вл. Рабінович Шолом, жид. письмен. (1859-1916); реалістичні й гумористичні оп. й повісті з жид. життя, де описує розклад містечкового побуту.

Шолуді, гл. Пархи.

Шолянур, м-о брит. інд. провінції Бомбаю, 120.000 меш., твердиня, бавовняна й шовкова промисловість.

Шомпол, (нім.) набивач, прут для забивання набою в цівку і для її чищення.

Шоц, гл. Полоскун.

Шопен (Chopin) Фридрих, поль. найвизн. піяніст та композит (1810-49), фр. роду, форт. твори: баллади, концерти, сонати, ноктюрни, скерци, фантазії, польонези, прелюдії, мазурки, вальси, етюдів, сольоспів.

Ф. Шопен.

Шопенгауер (Schopenhauer) Артур, нім. філософ (1788-1860); приймає як корінь і суть усіх річей (Кантове „Ding an sich“) волю до життя, яка у світі переходить різні ступні об'єктивації; а що воля до життя повна суперечностей, то заперечення її — одинокий вихід із цього скрутного становища (песимізм); гол. твір: „Світ як воля й уявляння“.

А. Шопенгауер.

Шопрон (Sopron), нім. Еденбург (Odenburg), мад. м-о на границі австр. Бургенлянду, 35.000 меш.

Шоссе, шоса, (фр.) дорога викладена камінням, цементом і т. п.

Шоста бригада УГА, равська, повстала II 1919 з групи Рава Руська і з частин яворівської; була в складі I. корпусу УГА, на поль.-укр. фронті боронила відтинку Немирів-Рава Руська; 31 VIII 1919 перша ввійшла до Києва; після переходу УГА за Збруч числила б. 2.500 людей, складалася

з 3 курнів піхоти, 1 полку артилерії та 1 сотні кінноти; ком. сотні. Ю. Головінський.

Шостаковіч Дмитро, рос. комп., *1906, модерного напрямку; симфонія, опера „Ніс“, балет „Золота доба“.

Шостий відмінок, гл. Орудний відмінок. **Шостикунтик**, у геом., площа замкнена шістьма боками; ш. правильний має рівні всі боки й кути (по 120°), його бік рівний променеві описаного кола.

Шостистинник, гл. Куб.

Шостка, м-ко глухівської округи, 8.600 меш.: 78% укр., 16,8% рос.; в XVIII-XX вв. фабрика стрільного пороху.

Шотландія (Scotland), брит. країна на півночі гол. Брит. острова; має з Гебридами, Оркнеями та Шетландськими островами 78.745 км.² і 4.882.000 меш., відділена від Англії горами Чевіот; на півдні гориста (843 м. вис.), в серед. частині низинна, на півночі височинна, розірвана каледонською западиною на гори Гремшів і Шотландську височину. Ш. багата на озера, побережжя розчленоване, багато фйордів і прибережних островів. Півдсоння суто океанічне (Едінбург — серед. теплота 8,7°), лагідна зима, літо помірковано гаряче, багато опадів; з виїнятком низини країна неродюча. На низині багато копалин, у зв'язку з цим промисловість і густе населення; ін. частини рідко заселені й гол. заняття їх меш. — випас овець. Населення нині, з виїнятком кількох тисяч кельтів (на півн. заході), англійосаксонське. Гол. місто Едінбург. Історія. Найдавніші меш. були кельт. походження (каледонці); в IV в. прийшли з півдня пікти й скоти; VI в. христیانство, 844 король скотів Кеннет об'єднав обидва племена, від XI в. ціла країна зветься Ш-сю; від 1175 Ш. стала залежна від Англії; після завзятих воєн 1327 добула незалежність; від 1371 династія Стюартів, боротьба зі шляхтою; Марія Стюарт признала реформацію; 1603 персональна унія з Англією; 1688 затвердження пресвітеріанської церкви Вільгельмом III; 1707 остаточно унія з Англією.

Шофер, (фр.) фаховий керманіч авта.

Шошони, півн.-ам. плем'я індіан у Неваді й Орегоні, б. 17.000.

Шпагат, (нім.) міцний мотуз до зав'язування пакунків, тощо.

Шпага, шпага, (есп.) довга, пряма й вузька зброя, щоб колоти й сікти.

Шпаєр (Spreyer), баварська пристань над Райном, 26.000 меш., собор із XI в. з кор. гробами; бавовняна, машинова та споживча промисловість, ст. рим. Авґуста Неметум або Новіомаґус, місце протестації євангеліських князів 1529.

Шпак (Sturnus), птах б. 2 дм. дов., чорний, із ясно-бурими плямками, металічно блискучий; живе громадами, живиться комахами, також зерном, легко привчається співати й повторювати людські слова, м'ясо їстивне; гл. таблиця: Співучі птахи, ч. 32.

Шпалер(а), шпалір, (іт.-нім.) 1) два ряди дерев або кущів, що творять стежку в саді; 2) два ряди людей, між якими є вільний прохід; 3) тапети; на Україні ш. виробляли вже в XVIII в. у друкарні Ставропігії (тзв. колтрини).

Шпалі, (голянд.) швилі (нім.), пороги; поперечні бруси, б. 2-60 м. дов., на яких осаджені залізничні рейки (шини); звич. дубові, тепер залізо-бетонові або й залізні; віддаль ш-ів 70-85 см.

Шпальта, (нім.) один стовпець друку часописної сторінки.

Шпанговт, (голянд.) шпант, (нім.) ребро корабля, бічний вигнутий брус, поставлений на киль; ш-и творять кістяк корабля.

Шпандав (Spandau), передмістя Берліну.

Шпараг, (Asparagus) холодок, зелеста рослина, до 1½ м. вис., вкрита шпилькуватими, короткими бильцями, що їх помилково вважають за листя, листочки дрібні, лускуваті, цвіти лілеєваті, малі, зелені, ягідки червоні, трійливі; молоді, соковиті пагони їдять як присмак; ш. важний також у лічництві, гл. Аспарагін.

Шпат, (нім.) 1) накістняк, згрубіння стопової кости, звич. в коней; буває внаслідок запалення окістя через потовчення, удар й т. п.; 2) скалець ісландський, гл. Вапняк.

Шпенглер (Spengler) Освальд, нім. філософ, *1880, гол. твір: „Загібель Заходу“, де віщує упадок европ. культури.

Шпессарт (Spessart), гори в півн.-зах. Баварії, до 615 м. вис.

Шпехт (Specht) Густав, нім. письмен. і журналіст, *1885, співробітник укр. пресо-вого бюро при укр. посольстві в Берліні 1919-22, ред. „Ostexpress-у“ до 1928, перекладач укр. нар. пісень, поезій Франка, п'єс Винниченка; статті про Україну в нім. пресі.

Шпиг, шпигун, (іт.) висліджувач, людина, що потайки щось просліджує на те, щоб повідомити про це зацікавлених (владу, чужу державу); таємний агент поліції.

Шпилькові рослини (Сопіфеае), громада нагонасінних рослин, дерева й кущі, звич. з простим, шпильчастим, усезеленим листям, квіти творять шишку; гол. родини: тисуваті, ялицеваті, кипарисуваті.

Шпинат (Spinacia), зелеста рослина з

Шпараг: 1. галузка з цвітом, 2. корінь із молодими паростками, 3. цвіт, 4. і 5. цвіти розложени, 6. овоч, 7. його перекрій.

Шпинат: 1. галузка з пиляковим цвітом, 2. галузка з стовпиковим цвітом, 3. пиляковий цвіт, 4. стовпиковий цвіт розложений, 5. перекрій овочу.

родини лободуватих; листя вживають як городовину.

Шпиталь, (лат.) установа заг. вжитку, призначена для поміщення й лікування тяжко хорих.

Шпитко Осип, гал.-укр. письмен., *1869, 1899 ред. „Буковини“; оп. „Вирід“ і ін., сат. і гум. пісні під псевд. Гриць Щипавка; тепер у Бразилії; новелі порт. мовою.

Шпитковський Іван, гал.-укр. історик, *1880, дійсний член НТШ, дослідник гайдамачини.

Шпиці, дикий скелістий верх Чорногори, 1.864 м. вис.

Шпик, (нім.) гл. Кости.

Шпиці.

Шпільберг, гора в Брні (ЧСР) з цитаделю, куди за Австрії замикали політ. протупників.

Шпільгаген (Spielhagen) Фрідріх, нім. письмен. (1828-1911); повісті „Проблематичні вдачі“, „Молот і ковало“, „Потоп“, оповідання, п'єси.

Шпіндель, (нім.) тонка вісь у машинах.

Шпінель, гл. Спінель.

Шпіон, (іт.) гл. Шпиг.

Шпіонажа, 1) злочин проти життєвих інтересів держави, через протизаконні зносини з чужою державою; 2) конспірація з чужою державою, підтрим ворожої влади підчас війни і взагалі підпора змагань чужої держави, спрямованих на некористь даної держави.

Шпір Африкан, рос. філософ і письмен. (1837-90), утворив систему метафізики, де містичні думки вліти в форму „наукової філософії“ XIX в.; цікавився укр. фольклором та літературою.

Шпіттелер (Spitteler) Карл, нім. письмен. (1845-1929); „Олімпійська весна“, „Імаго“, „Мої найдавніші переживання“, поезії, нариси; нагорода Нобеля 1919.

Шпіц, (нім.) 1) кінець верхівки якоїсь будівлі; 2) порода собак, гл. Собака.

Шпіцберген (Spitsbergen), норв. арктичний архіпелюг, 63.000 км.² і 950 меш., гористий (до 1.750 м.), переважно вкритий льодовиком; копальні вугілля. Ш. відкриті голляндцями 1596.

Шпіцель, (нім.) тайний агент, донощик.

Шпойнаровський Сергій, бук.-укр. педагог і письмен. (1858-1909), перший директор укр. гімназії в Кіцмані; шкільні читанки, нім. переклади поезій Шевченка.

Шпол Юліян, вл. Яловий, укр. письмен., *1891, футурист; збірка поезій: „Верхи“, комедія „Катіна любов“, роман „Золоті лисенята“.

Шпола, м-ко Шевченківської округи,

15.200 меш.: 62,4% українців, 1,2% росіян, 35,6% жидів; вел. цукроварня; поблизу давні могили, де знайдено золоті й кістяні речі зі скитських часів.

Шпон, (нім.) тоненька металева штабка, яку вкладають між черенки або рядки друкарських черенок.

Шпрєя (Spree), ліва притока Гавелі, 398 км. дов., сполучена каналами з Одрою й Гавелею.

Шприц(а), (нім.) сикавка.

Шприцер, (нім.) содова вода з вином.

Шпрінґер (Springer) Антон, нім. історик мистецтва (1825-91), проф. унів. в Ляйпцігу; низка праць із історії мистецтва.

Шпрот (Clupea spratella), гл. Кілька.

Шпуля, (нім.) валок навивати нитки, індукційна дівка в електротехніці.

Шпунт, (нім.) 1) вийма, жолобок-рівчочок у дерев'яному брусі або дошці; 2) кілок, затискати отвір у бочці, затичка; 3) вільне місце в часописі між текстом, яке можна заповнити якимнебудь гаслом або прикрасою.

Шраг, 1) Ілля, укр. гром. діяч (1847-1919), адвокат, чоловічий діяч усеукр. організації, опісля укр. радикально-дем. партії й партії соц. федералістів, член 1. рос. Держ. Думи й Укр. Центр. Ради; 2) Микола, син Іллі, укр. політ. діяч, *1892, соціаліст-революціонер, член і заступник голови Укр. Центр. Ради 1917-18.

І. Шраг.
портрет М. Жука.

Шрадер (Schrader) Отто, нім. фізіолог, лінгвіст-палеонтолог (1855-1919); праці про індоєвропейців та їх старовину.

Шрай (Schrey) Фердинанд, нім. стенограф, *1850, творець однієї зі стенографічних систем.

Шрайбер (Schreiber) Георг, нім. історик культури й політик, *1882, проф. унів. в Мінстері, вид. збірника „Das geistige Leben d. Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart“, член кураторії „Укр. Наук. Інституту“ в Берліні.

Шрадек (Šramek) Ян, чеськ. церк. і політ. діяч, *1870; провідник чеськ. клерикалів, член уряду ЧСР.

Шрамченко, 1) Лев, укр. статистик, гром. і політ. діяч, соціаліст-революціонер, *1877; тов. міністра нар. господарства і держ. секретар УНР — 1919, від 1922 доцент Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та укр. унів. в Празі: високошкільні підручники, статті зі статистики; 2) Микола, укр. письм. (1813-88), мировий посередник; поезії й спомини; 3) Олександр, укр. етнограф і гром. діяч (1868-1922), збирач етногр. матеріалів на Холмщині, ред. Етногр. Збірника, видаваного Укр. Наук. Т-вом у Києві, співробітник „Київ. Старини“, „Ради“; 4) Святослав, укр. військ. діяч, *1893, син

Олександра, лейтнант фльоти, за укр. влади товариш морського міністра, 1920 начальник організації відділу морського ген. штабу УНР.

Шрапнель, (англ.) гарматний набій, набитий кулями (200-600, в залежності від калібру), винайдений англ. техніком Шрапнелем на поч. XIX в., з часовим палиником, завдяки якому вибухає на бажаний віддалі; вживається для обстрілу відкритих цілей.

Шрапнель:
1. запальник, 2. кулі, 3. набій, 4. патрон.

Шрати, (нім.) гл. Карри.

Шрафи, картографічні рисочки, зазначувати схили горн, тим густіші чим стрімкіший схил.

Шредер (Schröder), 1) Леопольд, нім. індолог (1851-1920); вид. інд. поетичних творів, арийська релігія; 2) Отто, визн. нім. клас. фізіолог, *1851; гр. метрика і взагалі віршування.

Шрекер (Schreker) Франц, нім. оперний комп., *1878, муз. педагог; опери (з лібреттами): „Далекий звук“, „Люди з тавром“, „Шукач скарбів“ і ін.; 1920-33 дир. держ. вис. муз. школи в Берліні.

Шрепель (Šrepel) Мілівой, хорв. фізіолог (1862-1905), з нім. роду, дослідник лат. хорв. письм. часів гуманізму, видавець творів ст.-хорв. письм., перекладач.

Шрифт, (нім.) гл. Черенки.

Шріт, (нім.) малі кульочки з олива з антимонієм і арсеном; до набивання рушниць на дрібну звірину.

Шробар (Šrobár) Вавро, словац. політ. діяч, *1867, перший міністер для Словаччини; спомини.

Шруба, (нім.) гл. Гвинт.

Шрубель, (нім.) ковальське зубило для перетину молотом заліза.

Шрубниця, рід гармати XV-XVI в., складеної з частин, які були разом зішрубовані.

Штаб, (нім.) булава, військ. установа для керування військ. частинами; генеральний ш., гл. Генеральна булава. Ш. Дієвої Армії, головне командування армії УНР, організоване XII 1918 в Києві з частин особистого складу головного управління ген. штабу. Ш. Головного Отамана, найвищий орган оперативного керування всіма озброєними силами соборної України, створений 11 VIII 1919; складався з представників Наддніпрянської й Надністрирської армії; начальник булави ген. М. Юнаків, генерал-квартирмейстер ген. В. Курманович.

Штаба, (нім.) залізний дрюк.

Штауфе-Сіміґінович (Staufe - Simigino-wicz) Людвіг Адольф, гл. Семиґінович-Штауфе.

Штаєр (Steyer), м-о в гор. Австрії, 22.000 меш., фабрика зброї, залізна промисловість.

Штайґер, штиґар, (нім.) наставник над гірниками.

Штайнах (Steinach) Евґен, нім. фізіолог, *1861, від 1912 дир. фізіологічного

інст. Акад. Наук у Відні, дослідник полових прикмет та явищ відмолоджування ссавців і людей.

Штайнмец (Steinmetz) Рудольф, нім.-голянд. етнограф і соціолог, *1862, автор праць про европ. народи; займався й укр. питанням.

Штайнталь (Steinthal) Гайман, нім. психолог і мовознавець (1823-99); повстання мови, типи мов і т. д.; гол. праці: „Повстання мови“, „Вступ до психології й мовознавства“ й ін.; мав вплив на Потебню.

Штальмайстер, (нім.) начальник конопні, двірський титул.

Штамп, (нім.) 1) печатка, знак, тавро, стемпель; 2) прилад вибивати релієфні обриси на предметах; 3) відбитка.

Штандарт(т), (іт.) 1) прапор, гол. в війську; 2) прапор начальника держави, вивішується в місці його побуту.

Штандпункт, (нім.) точка погляду, погляд, становище.

Штанца, (нім.) праса витискати предмети з твердого матеріалу.

Штаргард (Stargard), м-о на нім. Помор'ї, 34.000 меш., ратуша з XVI в., церква Діви Марії з XV в.

Штаремберг (Starhemberg), 1) Гвідо, граф, австр. маршал (1657-1737), уславився в тур. та есп. сукцесійній війні; 2) Ернст Рідігер, граф, австр. маршал (1638-1701), оборонець Відня проти турків 1683.

Штарк (Stark) Йоган, нім. фізик (1874-1922), відкрив розщип спектральних ліній в електр. полі; нагорода Нобеля 1919.

Штат, (нім.-рос.) 1) склад службовиків якоїсь установи; 2) приписана кількість осіб, коней і возів даної військ. частини; 3) стейт, держава.

Штафета, гл. Естафета.

Штейнгель, вл. Штайнгайль, Федір, барон, рос.-укр. гром. діяч, *1870, член 1. рос. Держ. Думи, член ТУП, 1918 посол України в Берліні; в Городку на Волині оснував цінний музей із вел. археол. та ентогр. збірками з Волині.

Штекель (Steckel) Ав'густ, поль. ентомолог, *1858; знавець комах гал.-укр. області, дійсний член НТШ; праці з ентомології.

Штелюга, гл. Мольберт.

Штемпель, гл. Стемпель, Штамп.

Штепсель, (нім.) затичка; ш. електр., притичка приєднувати до електр. лінії переносні лампи та апарати.

Штерлінг, гл. Стерлінг.

Штерн (Stern) Ернст, нім.-укр. археолог і клясичний філолог (1859-1924), 1884-1910 проф. одеського, 1895-1910 дир. Археол. Музею в Одесі, від 1911 проф. і ректор унів. у Галле, знавець трипільської культури й мальованої кераміки, автор багатьох праць на ці теми.

Штернберг, 1) Василь, рос. маляр (1818-45), приятель Шевченка, полишив багато малюнків укр. побуту і краєвиду, альбом

подорожі по Україні; 2) Лев, рос. етнолог (1861-1927), проф., дослідник побуту й культури сибірських племен-гіляків, айнів та ін., свої багаті етногр. збірки подарував музеєві спб. рос. Акад. Наук, де був завідувачем відділу Сибіру й півн. Росії.

Штеттін (Stettin), гол. м-о та вільна пристань прус. Помор'я, 265.000 меш.; ст. замок і ратуша; машинова, корабельна і споживча промисловість; ст. ганзейське місто, 1648-1720 до Швеції.

Штефан, 1) Августин, закарп.-укр. політ. діяч, *1877, адвокат у Рахові, 1918 губернатор „Руської Країни“, опісля її комісар за мад. більшовизму, 1926-29 посол аграрної партії Закарпаття до чес. союму; 2) Августин, закарп.-укр. педагог і гром. діяч, *1893, дир. торг. акад. в Мукачеві, автор шк. підручників один із провідників укр. руху на Закарпатті; 3) Іван, укр. гром. діяч, член УПСР, в кабінеті Чехівського міністер пошт і телеграфів.

Штефанек (Štefanek) Антонін, словац. політ. і пед. діяч, *1872, міністер освіти ЧСР 1929, організатор словац. шкільництва.

Штефанік (Štefaník) Мілян Ростіслав, словац. військ. діяч (1880-1919), ген., 1. міністер війни ЧСР, один із організаторів чсл. легіонів підчас світової війни.

Штиб, 1) стиль, лад, спосіб, зразок; 2) (нім.) найдрібніша сорта кам'яного вугілля.

Штиль, (нім.) безвітря на морі.

Штирборт, (голянд.) правий бік корабля.

Штифтик, (нім.) шпеник, пившок без головки, затичка.

Штих, (нім.) 1) гострий кінець, удар вітрам, стіб; 2) риговина, гл. Граверство. Штихарство, галузь граверства.

Штихель, (нім.) прилад гравера рити в металі, рилець.

Штілер (Stieler) Адольф, нім. картограф (1775-1836), автор вел. атлясу, при співпраці Петермана, Бергваза й ін.

Штіннес Гуґо, гл. Стіннес Гуґо.

Штірк (Stürgkh) Карл, австр. політик (1859-1916), від 1911 премієр, убитий.

Штірнер (Stirner) Макс, вл. Каспар Шмідт, нім. письмен. (1806-56), теоретик анархізму, гол твір: „Єдиний і його власність“.

Штольня, (нім.) гл. Копальня.

Штольце (Stolze) Вільгельм, нім. стенограф (1798-1867), творець одної зі стенографічних систем.

Штора, стора, (іт.) заслона вікон чи дверей, спускається й підноситься звич. дружинами.

Шторм, (англ.) сильна морська буря.

Шторм (Storm) Теодор, нім. письмен. (1817-88); лір. поезії, новели: „Озеро Іммен“, „У соняшному сиві“, „Aquis submersus“.

Штос Віт, гл. Ствош.

Штраус (Strauss), 1) Давід Фрідріх, нім. теолог (1808-74), раціоналіст, автор твору „Життя Христа“, де старастається евангеліє й догми звільнити від усяких надпри-

родних, містичних та метафізичних елементів; гол. твір: „Стара й нова віра“; 2) Еміль, нім. соц.-дем. діяч, *1889, гол. ред. час. „Sozialdemokrat“ (від 1921), історик; прихильник укр. визвольної боротьби, автор статтей про укр. визвольний рух у нім. соц. пресі; 3) Йоган, старший, нім. комп. (1804-94), автор популярних танців; 4) Йоган, молодший, нім. комп. (1825-99), відомий творець танців, особливо вальсів („Кюганський барон“, „Весела війна“ й ін.); 5) Оскар, нім. комп., *1870, автор популярних оперет: „Принада вальса“, „Терезина“, „Останній вальс“ та ін.; 6) Ріхард, нім. комп. і диригент, *1864; визн. суч. комп., під впливом Вагнера. Ліста, Берліоза крайній представник програмової музики; симф. поеми і фантазії: Дон Жуан, Смерть і просвітління, Макбет, Веселі витівки, Тіль Ойленшпінгел, Дон Кіхот, Symhonia domestica; опери: Сальоме, Гунтрам і ін., концерти, сонати, пісні й хори.

Штраухер (Straucher) Бенно, жид. політ. діяч на Буковині, *1856; кол. посол до бунд. союму й австр. парламенту та член австр. делегації, нац. провідник бунд. жидів, вел. прихильник українців.

Штральзунд (Stralsund), пристань на прус. Помор'ї, 42.000 меш., ратуша з XIII в.; машинова, цукроварська й ріб'яна промисловість. III. належав 1648-1815 до Швеції.

Штрас, гл. Кристальне шкло.

Штрасбург, гл. Страсбург.

Штрасбургер (Strassburger) Едвард, нім. ботанік (1844-1912); проф. унів. в Боні; фізіолог і систематик, один із творців суч. ботаніки.

Штраф, (нім.) грошова кара, штрафувати, накладати грошову кару.

Штрац (Stratz) Гайнріх, нім. етнолог і антрополог (1858-1924); дослідник звичаїв людських рас, популяризатор.

Штреземан (Stresemann) Густав, нім. політик (1878-1929), 1902-18 синдик союзу саксонських промисловців, посол нім. нар. партії, 1923 канцлер, опісля міністер закорд. справ; спомини: „Від

Йоган Штраув (старший).

Йоган Штраув (молодший).

Ріхард Штраувс.

Г. Штреземан.

революції до версайського мира“, 1926 мירוва нагорода Нобеля.

Штрекель (Štrekelj) Кароль, суч. словін. фільмолог; праці з діалектології, вид. етногр. словін. матеріялів.

Штрих, (нім.) риска, лінія на малюнку, характеристична риса.

Штросмаєр, гл. Стросмаєр.

Штуднічка (Studniczka) Франц, нім. археолог, *1860, чес. роду; історик гр. мистецтва.

Ф. Штук: В підземному царстві.

Штук (Stuck) Франц, нім. маляр, гравар і різьбар (1863-1928), наслідував античні зразки, з нахилом до символізму й мітології: „Гріх“, „Амазонка“, „Війна“. „В підземному царстві“ й ін.

Штукатерія, штукатура, гл. Стюк.

Штульвайсенбург (Stuhlweissenburg), нім. назва мад. м-а Секешфергвар.

Штунда, (нім.) прот. раціоналістична секта баптистів або евангеліків; появилася в 60-их рр. XIX в. на Херсонщині, звідки поширилася по всій Україні; відкидає церк. традицію, єрархію та обряди, (тільки частина штундистів признає хрещення й причастя); проповідує ідеал евангельського життя, любов до всіх людей і „непротивитися злому“; на В. Україні ш. була наче реакцією проти рос. духа в правосл. церкві, та й тепер появляється звич. наслідком невдоволення парохіян із душпастирів; царська влада сильно переслідувала штундистів.

Штур (Štúr) Людевіт, словац. фільмолог (1815-56), письменник, основник словац. літ. мови на основі середньословац. говорів, (1846), організатор словац. нар. і культ. життя, видавництв, учасник словац. повстання проти мадярів; у філ. геґеліанець, при чому в іст. розвитку людства признає слов'янам, зокрема словакам, центр. місце.

Штурвал, (голянд.) механічний прилад (звич. колесо) кермувати стерном корабля.

Штурм, (нім.) приступ, рішучий удар військом підчас наступу.

Штурман, (голянд.) стерновий, гол. керманіч корабля.

Штуттґарт (Stuttgart), гол. м-о Віртембергії, 365.000 меш., ст. замок, музеї, техніка й ін. вис. школи, академія наук, річні торги годинникарських і золотарських виробів; ткацька, машинова й хем. промисловість.

Штуцер, (нім.) 1) нарізна (гвинтова) рушниця; 2) джигун.

Штучні вогні, вогні, витворені при помочі легко палих та легко вибухових газів, дають гарні світляні ефекти, мають різний вигляд і різну барву; сюди належать ракети.

Штявни́ца Банська (Štiavnica Baňska), м-о в півд. Словаччині, 13.000 меш., тютюнова, гончарська й деревна промисловість, в околиці копальні золота та срібла (Штявницькі Рудава, до 1.010 м. вис.).

Шуани (Chouans), у вел. фр. революції роаялістичні повстанці в Бретані, названі від ватажка Жана Котро (Cottureau), з прізвищем Шуан (Chat-huant=пугач).

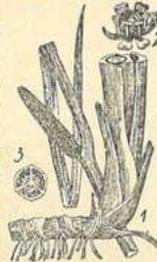
Шуберт (Schubert) Франц, нім. комп. (1797-1828), творець вокальної пісні, Вільшаний цар, Пісня Гретхен, Скарга дівчини, Смерть і дівчина, Мандрівник, циклі пісень: Гарна мельниківна, Подорож зимою, Лебединий спів і багато ін.; крім цього симфонії, увертюри, камерна музика, твори форт., скрипкові, опери й церк. композиції.

Ф. Шуберт.

Шувалов Павло, граф, рос. політ. діяч (1830-1908), ген.-адютант і приятель рос. царя Олександра II, конституціоналіст, провідник тайної політ. організації „Священная Дружина“, що ставила собі за завдання боротьбу з терором і за реформи в Росії.

Шувар, лепеха, татарське зілля, айр (Acorus), зелеста рослина з родини кліщинців, із дов. шаблеватим листям та з дрібними цвітками, зібраними у булавочку; грубі корняки мають у собі запашний етеричний олієць, задля чого вивару з нього вживають проти шлункових недомогань, також до лікерів і пахощів; у нас понад водами.

Шувар: 1. корінь із листям, 2. цвіт, 3. перекрій зав'язка.

Шугавський Валентин, укр. історик, *1884, завідувач відділу укр. старовини чернігівського держ. музею, автор дослідів про грошовий обіг та монету на Лівобережжі XVII-XVIII в., про Чернігів XVIII в.

Шугуров Микола, укр. письмен. (1843-1901), голова окружного суду в Ніжені, співробітник „Київ. Старини“; статті й розвідки про укр. літ. і мистецтво, біографії.

Шуйський (Szujski) Юзеф, поль. історик і публіцист (1835-83), проф. унів. і секретар Акад. Наук у Кракові, „Історія Польщі“, драми „Гальшка з Острога“, „Тека Станьчика“ (з Тарновським і Козьмяном), „Die Polen and Ruthenen in Galizien“.

Шуйський, прізвище моск. кн. роду; Василь, цар. моск. (1552-1612), вибраний царем 1606, вів війну з Польщею, 1610 скинений, пострілений у ценці й висланий до Польщі, де й помер.

Шулєк (Šulek) Богослав, хорв. лексикограф (1846-95), словац. роду; вел. заслуги для хорв. термінології (нім.-хорв. словник) та витвору хорв. літ. мови.

Шулер, (нім.) карляр, що ошукує при грі в карти.

Шуліка, кая (Milvus), птах-хижак, до 75 см дов., рудаво-бурий або чорний, із дов. крилами й дов. розвиленим хвостом.

Шуліка.

Шуляк, гл. Яструб.

Шульгин, 1) Василь, рос. публіцист, *1878, рос. націоналіст, член 2. та 4. рос.

Держ. Думи, вид. „Кієвлянина“, та споминів („20 год“), воріг укр. руху; 2) Віталій, рос. історик (1822-78), батько Василя, проф. ків. унів. основник і ред. „Кієвлянина“, автор іст. підручників і рос. праць із іст. України, ків. унів., тощо, воріг українства; 3) Олександр, укр. політ. діяч, син Якова, *1889, 1917 ген. секретар

Центр Ради для нац. справ, 1919 посол УНР в Болгарії, 1919 член делегації на мирову конференцію в Парижі, проф. зах.-европ. історії укр. унів. в Празі; праці з історії Франції, „Нариси нової історії зах. Європи“; 4) Яків, укр. історик, педагог і гром. діяч (1851-1909), батько Олександра, небіж Віталія, член ст. ків. „Укр. Громади“; автор іст. праць про Коліївщину, Полуботка і ін.

Яків Шульгин.

Шульце-Гевєрніц (Schulze-Gävernitz) Гергарт, нім. економіст, *1864, проф. унів. у Фрайбургу, прихильник іст. школи: „Кооперативний рух англ. робітників“, „Мир і майбутність світового господарства“, „Велика продукція Росії“.

Шульце-Деліч (Schulze-Delitzsch) Франц Герман, нім. кооператор (1808-83), основник тзв. народних банків, що мали постачати кредит дрібним підприємцям: „Правітні класи й справа асоціації в Німеччині“, „Ощадно-позичкові т-ва, як нар. банки“, „Розвиток кооперативної справи“.

Шумава, зах. частина Чеського Лісу. **Шумавський** (Šumavský) Йозеф Франта, чес. фільольог (1796-1857); чес. словник, етимології.

Шуман (Schumann) Роберт, нім. комп. (1810-56), романтичного напрямку; опера (Геновефа), симфонії, увертюри (Манфред), концерти, багато творів фортепіанових, хорових, понад 200 пісень.

Шумен, м-о в півн. схід. Болгарії, 25.000 меш., шовківнича й тютюнова промисловість.

Р. Шуман.

Шумеровання, картографічний спосіб

відавати релієф поземелля різними відтінками барви, при чому темніший відтінок означає прикритий, а ясний — легший похил.

Шумицький Микола, суч. укр. архітект., від 1918 в Парижі; проєкт в укр. нар. стилі кооператив, шкіл та ін.; праця „Укр. архітектурний стиль“ (Київ, 1914).

Шумля, гл. Шумен.

Шумлянський, 1) Атанасій (Олександр), уніяцький луцький єпископ 1688-95; 2) Гедеон, син Атанасія, василян, від 1702 до смерті 1705 (1706) титулярний смоленський архієпископ; 3) Йосип,

Й. Шумлянський.

(Іван), брат Атанасія (1643-1708), від 1668 львівський єпископ, приятель короля Собеського, близько стояв до гетьмана Дорошенка та Мазепи, 1700 перевів львів. єпархію на унію, автор церк. підручника „Метрика“, й думи про віденську війну; 4) Кирило, брат Гедеона, адміністратор луцької єпархії, спершу схилився до унії, 1712 в Києві, 1715-24 єпископ переяславський; 5) Онуфрій, перемиський уніяцький єпископ 1746-62.

Шумськ(е), м-ко крем'янецького повіту на Волині, 2.400 меш.: 10% поль., 17% укр., 73% жидів; згадується від 1152; стоянка кам'яного віку й городища.

Шумський Олександр, укр. політ. діяч, *1890; соціаліст-революціонер, 1917 член Центр. Ради, опісля комуніст, 1919 посол УСРР у Варшаві, 1924 нарком освіти УСРР, 1926 усунений за нац. „ухил“ і засланий на Московщину.

Ол. Шумський.

Шумування, киснення, квашення, ферментування, розклад орг. субстанцій, спричинений різними мікробами під впливом ензимів; найважливіші роди ш.: алькогольне ш., себто розклад деяких родів цукру під впливом цимази, втвореної дріжджами, на алькоголь і двоокис вугля; молочне ш., розпад молочного, виноградного й ін. цукрів під впливом особливих грибків на кілька хем. сполук, між якими гол. роллю грає молочна кислота; молочним ш. пояснюємо киснення молока, огірків, капусти й мучних юшок; оцтове ш., перетвір етилового алькоголю, розрідженого водою, в оцтову кислоту під впливом особливих мікробів (*Bacterium aceti*).

Шунсо Катсукава, яп. мистець-різьбар і маляр (1725-93), представник яп. кольорового деревориту.

Шуп (Schupp) Фальк, нім. журналіст, *1870, прихильник укр. руху, президент

т-ва „Україна“, ред. і вид. журналу „Ost-europäische Zukunft“.

Шурфування, гл. Копальня.

Шурц (Schurtz) Гайнріх, нім. етнолог (1863-1903), гол. твори: „Праісторія культури“, „Народознавство“ й ін.

Шустершиц (Susteršic) Іван, словін. політ. діяч (1863-1925), провідник словін. кат. партії.

Шут Андрій, визн. укр. кобзар із м-ка Олександрівки на Чернігівщині, відкритий для науки о. Гр. Базиловичем 1853; від Ш. записували думи Куліш, Мелітський.

А. Шут, з рис. П. Куліша й гравюри А. Жемчужникова з „Живописної з України“ 1861.

Шухардт (Schuchardt), 1) Гуґо, визн. нім. мовознавець (1842-1924); слов.-нім. і слов.-іт. етимології, повстання мови; креольські студії; закони звучні (проти молодогограматиків); 2) Карл, нім. археолог і претисторик, *1859, монографії й праці про Ретру, Аркону та Вінету.

Шухевич, 1) Володимир, гал.-укр. педагог, гром. діяч і етнограф (1850-1915), дійсний член НТШ, доволітній голова т-ва „Руська Бесіда“, „Боян“, основник і ред. час. для дітей „Дзвінок“, ред. час. „Учитель“, дослідник і знавець гуцулів, автор етногр. праці „Гуцульщина“; 2) Герміна, укр. гром. діячка, *1852, дружина Володимира, організаторка укр. жіночих товариств, голова спілки „Труд“, „Клуб Русинки“ і ін.; 3) Дарія, заміжжя Старосольська, укр. муз. педагог, *1881, дочка Володимира, організаторка і л. голова „Кружка українських дівчат“ у Львові, ред. жіночого журн. „Мета“ і т. д.; 4) Йосип, гал.-укр. письмен. (1816-70), гр.-кат. свящ., батько Володимира, перекладач із Вергілія, Вальтера Скота, Гердера та ін.; 5) Степан, гал.-укр. гром. і військ. діяч, *1877, небіж Володимира, адвокат, 1914-15 отаман УСС, 1918-19 отаман УГА, 1919 ком. IV бригади УГА, опісля персональний референт Начальної Команди УГА; оборонець у вел. політ. процесях; автор „Споминів“ і оп. „Видиш брате мій“ та „Гіркий то сміх“.

В. Шухевич.

Шуша, рос. м-о в рад. Азербайджані, 40.000 меш., шовківниця й бавовняна промисловість.

Шуя, рос. м-о, 36.000 меш., ткацька й шкіряна промисловість.

Шхери, гл. Шери.

Шхуна, гл. Шкуна.

С. Шухевич.

Щ

Щ, 30. буква укр. абетки, знак на 2 приголосні звуки *ш + ч* (у ст.-болг. і суч. болг. мові *ш + т*), деякими реформаторами укр. правопису відкиданий (гл. Драгоманівка); церк. назва — шча.

Щавелева кислота, гл. Оксалева кислота.

Щавель, щавій, квасок (*Rumex*), зелеста рослина з родини дрясеневих, до 1 м. вис., із стрілкуватим листям та непоказним, зеленавим цвітом; має в собі щавелеву кислоту; листя вживають як городину, коріння замість ревеню.

Щави, гл. Алкалічні води лічницькі.

Щавинський Василь, укр. хемік-технолоґ і мистецтво-знавець (1868-1924); студії про техніку ст. малярства, праці з історії фарб і писальних барвиль, „Шевченко й Рембрандт“ та ін.

Щавниця, село й живець у новотарзькому повіті, б. 500 м. н. р. м., б. 1.900 меш.; соляно-лужні радіоактивні джерела; лікування хоріб віддихових, травляних і сечових шляхів, недокрів'я й хоріб обміну річовин.

Щавниця Банська, гл. Штявниця Банська.

Щавницький Михайло, укр. церк. діяч (1754-1819), родом із Закарпаття, 1. ректор укр. ген. семінарії у Львові 1784, організатор „*Studium ruthenum*“ при львів. унів.

Щадилів Олександр, укр. гром. діяч, *1892, член ОУПСР, 1919 голова центр. комітету Сел. Спілки.

Щадниця, установа, де люди складають ошадності на проценти; щі деколи стоять під безпекою держави або громад.

Щакова, м-ко б. Кракова, 4.000 меш., хем. й гарбарська промисловість, цементарня, шкляна гута.

Щапов Афанасій, рос. історик (1830-76), дослідник рос. селянства та нар. рел. рухів: „Земські собори XVII в.“, розкол, тощо; засланий на Сибір за рев. симпатії.

Щара, гл. Щара.

Щасливий Павло, архітект у Львові XVI в.; разом із Петром Прихильним будував синагоґу „Золота Роза“ 1582.

Щебрець (*Satureja*), зелеста рослина з у. З. Е. III.

Щавель. 1. галузка з цвітом, 2. частина пилякового цвітостану, 3. один пиляковий цвіт, 4. частина стовпикового цвітостану, 5. один стовпиковий цвіт, 6. овоц.

родини губоцвітних; походить із півд. Європи, у нас плекають як городину.

Щебрешин, м-о б. Замостя, 7.000 меш., ткацька й деревна промисловість.

Щедрий вечір, переддень Нового Року (декуди Йордану); зв'язаний із різними обрядами поганського походження.

Щедрик (*Serinus hortulanus*), мала пташка з родини юркуватих, зеленава, гарно співає; по лісах серед. і півд. Європи.

Щедринець (*Cytisus*), кущовата рослина, з родини метеликоцвітних, із пірнатим дрібноплатковим листям і жовтим цвітом, який виростає у гронуватих китицях; отруйна рослина, з півд. Європи, у нас по городах.

Щедрівки, укр. й білорус. нар. обрядові пісні, споріднені з колядками; їх співають перед Новим Роком та Йорданом.

Щедрін,

1) Михайло, гл. Салтиков Михайло; 2) Симеон, рос. маляр (1745-1804); красвиди, переважно з околиць

Сильвестер Щедрін: Сорренто.

Спб.; 3) Сильвестер, рос. маляр (1791-1830); красвиди: „Сорренто“ й ін.

Щедровський Гнат, укр. маляр і гравер; реалістичні рис. вуличних сцен і нар. типів із рос. життя, літографії, портрети та ін.; †1870.

Г. Щедровський: Петербурзькі типи (літографія).

Щек, гл. Кий.

Щелени, органи б. усного отвору тварин, щоб хапати й жувати поживу; членоногі мають кілька пар хітинових, звич. зваплених щ-ів, хребовці тільки дві пари щ-в: гор. (*maxilla*) й дол. (*mandibula*), кожна з них зросла в сильну одноцілу кістку; на їх краю, зверненому до усного отвору, зуби; гл. Череп і таблиця: Кістяк, 1, 2, 3, 4.

Ще не вмерла Україна, укр. нац. і держ. гимн; слова П. Чубинського, муз. М. Вербицького.

Щепановський (*Szczepanowski*) Станіслав, поль. політик і економіст (1847-1900), інженер, посол до гал. сойму й австр. парламенту; „*Nedza Galicyi w sufrach*“ й ін.

Щепкин, 1) В'ячеслав, рос. славист,

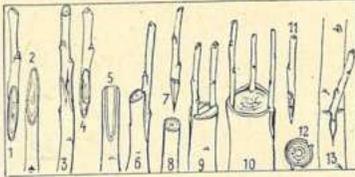
*1863, внук Михайла, дослідник ст.-рус. літ.; 2) Михайло, рос. актор (1788-1863), з укр. роду, почав працювати на Україні, 1822 переїхав до Москви, де зреформував драм. театр, спровадивши його на шлях реалізму; з роду кріпак, заходами І. Котляревського випущений на волю, приятель Шевченка; кращі ролі в п'єсах Гоголя, Котляревського й Мольєра, особливо Чупруна в „Городничого“ та „Ревізорі“.

М. Щепкин.

Щепленка, щіплянка (vaccina), емульсія ослаблених або вбитих бактерій; викликає в організмі людей і тварин відпір проти деяких інфекційних хоріб (пр. холера, тиф та ін.).

Щеплення (inoculatio), 1) штучне ввезування в організм бактерій або їх отрут із досвідною або діагностичною метою (у тварин), або як охоронний і лікувальний засіб проти справжніх інфекцій (у тварин і людей), пр. щ. віспи (vaccinatio) (гл. Дженнер); у шкіру людини вводять коров'янку (вакцину), себто містоту гнойових пухирців, які творяться в коров і телят, хорих на віспу; 2) щ. дерев, перетворювання диких дерев із несприятливими їм дрібними овочами на культурні, з добірними й вартісними овочами, при помочі злучування кори й гор. (підкорних) тканин (м'язки) дички, з тими самими частинами галузки спорідненого шляхетного дерева; способи щ.: „очкування“, „злучування“, „у заріз“, „містком“, „кожуховання“, „у розціп“ та ін.

Щеплення дерев; злучування: 1 і 2 звичайне, 3 і 4 англійське; 5 і 6 містком, 7 і 8 у заріз, 9 у розціп, 10-13 кожуховання; 1, 4, 6, 7, 11 — зрази; 2, 3, 5, 8, 12 — підкладки.

Щепотев Володимир, укр. історик літ., *1880, проф. іст.-філ. факультету, пізніш ІНО в Полтаві, засуджений у процесі „Спілки Визволення України“; праці з нової укр. літ. (Котляревський, Шевченко, Стороженко та ін.).

Щерб Л., рос. мовознавець, *1880, укр. роду, проф. заг. мовознавства й експериментальної фонетики слб. унів., член-кореспондент рос. Акад. Наук; фонольоґ; праці про рос. голосні.

Д. Щербаківський.

Щербаківський, 1) Вадим, укр. етнолог і археолоґ, *1876, кол. кустос археол. музею в Полтаві, тепер проф. археол. в

укр. унів. в Празі, дійсний член НТШ; праці про дерев'яне будівництво, писанки, ткацтво, та з археол.; 2) Данило, укр. мистецтвознавець (1877-1927), брат Вадима, дослідник укр. мист., дир. київ. міського музею, проф. Інст. Мист. та містоголова Всеукр. Археол. Комітету в Києві; гол. твори: „Символіка в укр. мистецтві“, „Укр. дерев'яні церкви“, „Укр. килим“.

Щербатов Михайло, кн., рос. історик (1733-90); „Рос. історія від найдавніших часів“.

Щербацкой Федір, рос. мовознавець і орієнталіст, *1866, член рос. Акад. Наук; праці про буддизм.

Щербацький, 1) (Щербак) Тимофій (Тихів), укр. церк. діяч (1698-1767), архимандрит печерський, 1747-57 митр. київ., 1757-67 митр. моск.; 2) Юрій, у світі Григорій, укр. церк. діяч і письмен., еромонах, проф. київ. академії 1748-73, автор трагедокомедії „Фотій“, виставленої в академії 1749.

Щербина, 1) Володимир, укр. історик, *1850, член іст. комісії ВУАН, дослідник іст. Києва та Лівобережжя; 2) Данило, укр. бандурист, *1891; учасник праці СВУ в таборах полонених у Австрії й Німеччині; 3) Іван, кошовий от. запорозьких козаків 1664; 4) Микола, рос. поет (1821-69), поезії про природу та сатиричні; співробітник „Молодика“; 5) Степан, торговицький полк. за геть. П. Дорошенка (до 1674), пізніше присяг моск. цареві; 6) Федір, укр. статистик, економіст і гром. діяч на Кубані, *1849; 1874 член одеської укр. Громади, посол до 2. Держ. Думи від Кубані, один із основників земської статистики, 1. дослідник сел. бюджетів і поземельної общини на Україні, проф. укр. унів. в Празі й укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, дійсний член НТШ, член-кореспондент рос. Акад. Наук; праці рос. і укр. мовою: „Історія статистики й стат. установ“, „Світова сіль.-госп. статистика“, „Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм“ та ін.

Ф. Щербина.

Щербинівський рудник, м-ко артемівської округи в Донбасі, 13.000 меш., 38% укр.

Щербуни (Edentata), ссавці, мають тільки черенні зуби, без полива, або цілком беззубі, зам'яті також сильними пазурами до гребання; живляться гол. комахами; сюди належать: лусковець, лінивць, мурахоїд, панцирник.

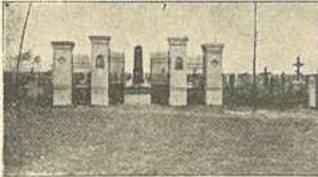
Щиглик (Fringilla carduelis), пташка з родини юркуватих, гарно співає; гл. таблиця: Співучі птахи України, ч. 8.

Щипорно (Szczyrówno), с. б. Каліша, тут табор, де інтернували німці поль. легіонерів, поляки армію УНР.

Щире Слово, укр. тижневик, у Владивостоці 1919-20.

Щирець, м-ко б. Львова, 1.000 меш., 12% укр.

Щирецький Іван, (перемиський) маляр 2. пол. XVII в.; іконостас церкви с. Сухой на Закарпатті.

Щирчорно, укр. військово-кладовище.

Щириця (*Amarantus*), півн.-ам. зелеста рослина, споріднена з лободою, поширилася скрізь у Європі; відміни з гарним цвітом відомі, як тзв. ама-ранти, гл. Амарант.

Щириця Юхим, укр. гром. діяч і педагог, член Трудового Конгресу, 1917-18 подільський губ. комісар освіти, XI 1918 товариш міністра освіти, 1919 розстріляний більшовиками.

Щирицький Іван, укр. гравер, працював у Києві й Чернігові 1682-1714, від 1697 чернець київ. лаври під ім. Інокентій, типовий бароковий гравер із школи А. Тарасевича; панегіричні гравюри, присвячені Л. Барановичеві, С. Яворському, І. Мазепі й ін.; ілюстр., гл. том I. стор. 422.

Щириця, 1. ростина, 2. пиляковий цвіт, 3. стовпиковий цвіт, 4. овоч.

Щит, дерев'яна, або металева ослона для борця; була окована металом, із прикрасами, з яких у XII в. витворилися постійні емблеми-герби; тепер сталевих щитів уживають у окопах, біля скорострільів та гармат. В архітектурі стіна двохилого даху; гл. Фронтон.

Щогла, гл. Мачта.

Щоголів, 1) Гринарх, укр. агроном, *1873, проф. київ. сільгосп. інст.; праці з ентомології, про комах, термінологія безхребетних; 2) Яків, укр. поет (1824-98); збірки поезій „Ворскло“, „Слобожанщина“.

Щоголев Павло, рос. історик і літературознавець (1877-1931), 1907 ред. іст. час. „Былое“, від 1919 завідувач рев. архіву в Ленінграді.

Щука (*Esox*), риба-хижак, до 2 м. дов.,

вкрита дрібною лускою, вузька, з боків стиснута, сплюснені щелепи нагадують качачий дзюб, живе по водах півн. півкулі Землі; споріднена щ. морська, бельона (*Belone*), має мечувато видовжені щелепи, живе в Середземному морі.

Щукин Пилип, укр. гром. діяч, ред. соцдем. час. „Наша Справа“ в Катеринославі, 1918-19 ред. вид. „Сіач“ у Черкасах, 1921 розстріляний більшовиками.

Щупак Самійло, суч. укр. письмен., жид. роду, ред. денника „Пролетарська Правда“ й журналу „Глобус“ у Києві; статті на літ. теми: „Питання літератури“ (1928), „Критика й проза“ (1930).

Щур (*Erimus*), ссавець-гризун, подібний до миші, б. 3 дм. дов., вкритий лускою хвіст б. 2 дм. дов.; дуже пажерливий, усеїда, живе по домах, каналах, розносить різні хвороби: холеру, чуму, трихіну; у нас: щ. звич. (*Mus decumanus*), рудаво-попелястий, і щ. домовий (*Mus rattus*), бураво-чорний. Споріднений щ. водяний або норик (*Arvicola amphibius*), із коротким хвостом, живе над водами; шкірок щ. вживають на кожухи.

Щурат Василь, гал.-укр. письмен., *1871, поет і літературознавець, член ВУАН, дійсний член і кол. голова НТШ, 1. ректор укр. унів. у Львові; поезії: „Lux in te nebris“, „Мої листи“, „На тримбіті“, „Раз до мене молодість прийшла“, „Історичні пісні“, переклади „Слова о полку Ігоревім“, пісні про Ролянда, з Горация, з европ. поетів; праці з шевченкознавства, з гал. відродження, про Куліша, та ін. („Літ. начерки“, „На довітку нової доби“, тощо).

В. Щурат.

Щурик, гл. Ластівка.

Щурник, гл. Собака свійський.

Щуровичі, м-ко над Стиром у радехівському повіті, 1.200 меш., 60% укр.

Щуровська Плятоніда, замужем Росиневичева, укр. диригент, *1893, помічниця О. Кошиця під час його об'їзду по Європі, доцент Укр. Вис. Пед. Инст. в Празі.

Щуровський, 1) П., рос. диригент і комп., з укр. роду, *1850; опери на укр. сюжети: „Вакула кузнец“ та „Богдан Хмельницький“; 2) Тимофій, укр. перк. діяч (1740-1812), василіянин, ігумен ман., 1792 оснував чин Йосафаток, складав дух. вірші.

Щусєв Олексій, рос. архітект, *1873, член рос. Акад. Мист., будувач: казанський зал. двірць у Москві, церкву Харитоненка на Україні, мавзолей Леніна в Москві.

Я. Щоголів.

Щука.

Ю

Ю, 31. буква укр. абетки, первісно знак на йотоване „о“; має дві функції в укр. правописі: в назвуку, після голосних та губних — *йу* (Юда = *Йуда*, мою = *моюу*, п'ю = *п'іуу*), після приголосних, що в укр. мові м'ячаться (гл. М'ячення) — знак для зм'ячення їх, себто „*ьу*“ (нюх = *ньух*, суди = *сьуди*), тимто дехто з реформаторів укр. правопису цей знак відкидав (гл. Драгоманівка); церк. назва — ю.

Юаншкай, кит. політик (1850-1916), до-радник цісареві Тсу-ґсі; 1911 президент міністрів, 1912 президент республіки, 1915 обраний цісарем, 1916 зрікає цієї почес-ти.

Юба II, цар Нумідії й Мавританії (?23 до Хр.), син Юби I, рим. граматик та історик.

Ювелір, (голянд.-араб.) той, що виробляє, або продає різні дорогі предмети з золота, срібла та самоцвітів.

Ювелі́рство, обріб металів, гол. доро-гих, для прикрас та предметів домашнього вжитку; до ю. належать: ліярництво, мо-сяжництво, емалієрство, філігрань, граві-рування на металі.

Ювеналь (D. Junius Juvenalis), рим. са-тирик (б. 60-140 по Хр.), автор 16 сатир у 5 книгах, де малює моральний занепад рим. великоєврейського суспільства.

Ювілей, (євр.) святкування роковин яко-їсь події або діяльності особи чи установи. Ювілейний рік, у ст. жидів що 50. рік; тоді пускали на волю невольників і дарували довги; в кат. церкві, що 25 літ, або з нагоди роковин якоїсь важної події.

Ювіля(н)т, (євр.-лат.) особа, що її ювілей святкують.

Югославія, королівство сербів, хорва-тів і словінців, на півн.-зах. Балкані, 248.700 км.² і 13.500.000 меш. (52% сербів, 22% хорватів, 9% словінців, 4% німців, 3-5% мадярів, 3-5% альбанців, 2% румунів; 47% православних, 39% римокатоликів, 11% магометан). Країна здебільша гориста (до 2.865 м. вис.); на заході країни Юлійських Альп і Караванок та Динарські гори; на сході серб.-македонська скибовина, на півдні гориста, на півночі горбовинна; на півночі низи над Дунаєм, Тисою, Савою й Дравою, тзв. Межиріччя. Підсоння помірковано континентальне (Београд: сі-чень — 1-5°, липень 21-6°), у приадрійській сму-зі середземноморське. Опадів багато, пере-січно 750 мм., особливо в приадрійській ча-стині, що найбагатша на опадів в Європі. Лісу досить із виїмком красових околиць, загалом 30% пов. На заході земля неро-дуча, на сході над Дунаєм, Тисою, Савою, Дравою й Моравою дуже родюча. Рілля займає 26% пов., луки 18%, невжитки 26%. Ю. країна сільсько-господарська. Хлібороб-

ство стоїть низько (пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, льон, коноплі, тютюн, хміль). Добре розвинене садівництво (багато сли-вок, півд. овочі, маслина та винна лоза) та скотарство (коні, рогата худоба, свині й вівці). Копалин мало: добуток у тис. т.: 4.700 вугілля, 400 залізної руди, 12 олова, 5-9 цинку та 9-7 міді. Металургічна промисло-вість дуже мала, більше поширена спожив-ча (виріб сливовиці) й дерев'яна. Вивозить Ю. гол. продукти скотарства — худобу, м'ясо, шкіри (41% вивозу), дерево — 16%, сливки — 6%, хліборобські плоди — 4%; вво-зить сировину ткацьку (35% ввозу), металеву (14%) та їх фабрикатів, скло та мазила; най-більше вивозить до Італії й Австрії (28 і 23% вивозу); найбільше ввозить із Австрії (29%), Чехословаччини (20%) й Італії (15% ввозу). Комунікаційна сітка Ю. погана, залізниць усього 9.850 км. Побережжя не зв'язане кому-нікаційно з запліям і без добрих при-станів, тому морський оборот Ю. малий (3 міл. реґ. нетто т.), мала теж торг. фльота (260.000 брутто т.). Ю. утворилася 1918, коли

Югославія.

до Сербії, що мала 87.000 км.² і 4.500.000 меш., приєднано: Чорногору, 14.200 км.² і 425.000 меш.; від Австро-Угорщини: Хорва-тію зі Славонією та Войводину з частиною Банату, Країну з частиною Сирії, Даль-матію, Босну з Герцеговиною, разом 145.000 км.² і 8.500.000 меш., та від Болгарії пнматок Македонії, — 2.500 км.² і 115.000 меш., У сві-товій політиці значиння Ю. невелике; 110.000 війська, 3.500 скорострільів, 72 тяжких і 159 легких батарей. Гол. м-о Београд.

Юг, ріка у півн. Росії, 420 км. дов., зли-вається з Сухоною в Півн. Двину.

Югра, 1) ст. назва зах. Сибіру; 2) гл. Іжора.

Югурта (Jugurtha), цар Нумідії, переможений Марієм і страчений у Римі (104 до Хр.); Югуртинська війна, війна римлян із Югуртою 111-105 до Хр.

Юда, ім'я багатьох бібл. осіб: 1) Юда, четвертий син Якова, від нього плем'я юдейське, край Юдея й назва жидів — юдеї; 2) гл. Іскаріот Юда; 3) Ю. Тадей, апостол; 4) гл. Варсава 2); 5) Ю. Макавей, син Мататії, та ін.

Юдаїзм, 1) мейсеїзм, жид. рел., основана на науці Мойсея; 2) звороти або слова, питомі жид. мові.

Юденіч Микола, рос. генерал, *1862; 1916 ком. кавказької армії, 1919 організатор, при допомозі Англії, виступу проти більшовиків від Балтійського моря; переможений виїхав до Франції.

Юдея, ст. назва Палестини загалом і її півд. частини зокрема; гол. м-о Єрусалим.

Юдикатура, (лат.) судові рішення в ділянці цивільного або карного права.

Юдита, жид. героїня, вбила Голоферна; про неї „Книга Юдити“.

Юдове дерево (*Cercis siliquastrum*), рослина з родини стручкових; деревце 3-4 м. вис., з вел. гронами червоних квітів, що розвиваються раніше від вел. пірнатою листя; півд. Європа й Азія, у нас по квітниках.

Юдофоб, (евр.-гр.) ворог жидів.

Юе (Hué), гол. м-о Аннам, 65.000 меш.

Южаков Сергій, рос. соціолог (1849-1910), народницького напрямку; за участь у рев. руху був на засланні в Схід Сибірі, публіцист, політик і ред. закорд. відділу час. „Русское Богатство“, ред. „Большой Энциклопедии“, приятель укр.

Южін Олександр, вл. кн. Сумбатов, рос. актор і драматург (1857-1927), режисер, опісля дир. Малого Театру в Москві; низка сусп. драм.

Юз (Hughes), 1) Віліям, англ. політик, *1864; голова роб. фракції в австр. парламенті, кількарізний авст. міністер, 1915-22 голова австр. уряду; 2) Давід Едвін, ам. фізик (1831-1900), проф. унів., винахідник друківного телеграфу й мікрофону; 3) Джон, англ. інж. (1814-89), основник металургічної фабрики „Новоросійського Т-ва“, що належала рос.-англ. акційній спілці; на місці, де створено це підприємство, виросло м. Юзівка (тепер Сталіне); 4) Чарльз Еванс, ам. політик, *1862; 1906-10 губ. Нью Йорку, 1910-16 найвищий суддя ЗДА, 1921-25 міністер закорд. справ.

Юзефович, 1) Іван, визн. уніяцький діяч, священник церкви св. Василя в Києві, забутий у розрухах 1625; 2) Михайло, рос. гром. діяч (1802-89), укр. роду, помічник куратора кiev. шк. округи, голова кiev. археографічної комісії від 1857, голова комісії для збудовання пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві, ініціатор протиукр. указу 18 V 1876.

Юзефський (Józewski) Генрик, поль. політ. діяч, *1892; 1920 тов. міністра внутр. справ УНР, 1928-29 і від 1930 воевода волинський, 1929-30 поль. міністер внутр. справ.

Юзичинський Антін, гал.-укр. церк. діяч (1815-86); гр.-кат. свящ., 1846-54 проф. богослов'я на львів. унів., 1857 ректор перемиської семінарії, 1861, 1866, 1873 посол до гал. сойму й австр. парламенту.

Юзівка, м-о на Катеринославщині, над р. Кальміусом, назва від основника її Джона Юза; тепер Сталіне, округне м-о, 106.000 меш.: 26,5% укр., 56,2% росіян, 1,1% жидів; округа: 9.570 км.², 57 міст, 1.159 селищ, 11 районів, 655.000 меш.: 53,2% укр., 34,2% рос., 1,9 жид., 2% нім., 5% гр., 1% татар.

Юка (Yucca), лілеєвата рослина з Півн. Америки, у нас по домах для окраси; волокон, добутих із листя, вживають на мотуззя, грубі полотна й папір.

Юка.

Юкатан (Yucatan), мек. півострів між затокою Мексиканською й Гондураскою, відділений протокою Ю. від Куби, 220.000 км.²; розділений між брит. Гондурас, мек. держави Кампече й Ю. (41.290 км.² і 385.000 меш., гол. місто Меріда) та мек. територію Кінтана Роо.

Юкіч (Jukić) Франо Іван, хорв. письмен. (1818-57), прихильник іліризму, збирач етногр. матеріалів у Боснії.

Юкон (Yukon), 1) Квічпек, гол. ріка Аляски, 3.570 км. дов. і 818.000 км.² сточища, вливається до Берингового моря; над її гор. течвою золотоносні поля; 2) територія Канади над гор. течвою р. Ю., 536.300 км.² і 4.160 меш.

Юкст, (лат.) частина поквітовання, рахунку, асигнати, переказу, тощо, що лишається в книзі поквітовань, для контролю.

Юлій (Julius), ім'я рим. патриційського роду; з нього найбільш відомі: 1) Гай Ю. Цезар, гл. Цезар; 2) його прибраний син Г. Ю. Ц. Октавіан, гл. Август; 3) гл. Юлія.

Юлій, ім'я трьох пап; визн. Ю. II, 1503-13, прихильник науки й мистецтва, вів війни з Венецією й Францією.

Юлійські Альпи, вапнякові гори на границі Каринтії, Країни та півн. Італії, до 2.864 м. вис.

Юлія, донька цесаря Августа (39 до Хр. — 14 по Хр.), жінка Клявдія Марцеля, піанш М. Віпсанія Агриппи й цесаря Тиберія; прогнана за розтратність.

Юліян Апостат (Відступник), небіж і наслідник Константина В. (332-363), рим. цесар 361-63, визн. полководець, письмен.-філософ, боровся з християнством; антихрист. трактат „Проти галілеян“.

Юль (Julus), в рим. мт., син Енея, званий Асканієм, мт. основник рим. роду Юлів.

Юль (Jull) Юстус, дан. дипломат (1664-

1715), посол при царі Петрі в 1709-12; віддав Україну 1711, полишив свої записки, де оповідає про місцевості на Гетьманщині, зруйновані москалями 1708-9.

Юм (Hume) Давід, англ. філософ та історик (1711-76), скептик, передтеча критицизму Канта; „Моральні, політ. та літ. нариси“, „Досліди над людським розумом“, „Розгляд моральних принципів“, „Трактат про людську природу“, „Історія Англії“.

Д. Юм.

Юмрукчал, найвищий верх Балканських гір, 2.378 м. вис. (б. Пловдіву).

Юнайтед Прес (United Press Association), світова ам. телеграфічна агенція, основана 1909 Скріпсом, обслуговує 1.250 вел. газет.

Юнак, 1) молодий хлопець, парубок; 2) кадет, вихованець кадетської (юнацької) школи.

Юнаків Микола, укр. військ. діяч (1871-1931), генерал-полк. ген. штабу УНР; до 1917 генерал рос. служби, проф. рос. військ. академії ген. штабу, історик Півн. війни 1708-9, ком. 8. рос. армії, офісця на укр. службі: начальник штабу Гол. Отамана, військ. міністер, голова Вищої Військової Ради, та Укр. Воєнно-іст. Т-ва.

М. Юнаків.

Юнго, гл. Імператорський канал.

Юнг В., суч. укр. графік, від 1926 вчитель літографії й рисунку в Мист. Інституті в Києві; літографії: „За роботою“, „Прасувальниця“, ілюстр. до творів М. Коцюбинського.

Юнг (Young), 1) Артур, англ. письмен. (1741-1820); праці з агрономії, історії кінця XVIII в. („Подорожі до Франції“, важке джерело до історії вел. фр. революції); 2) Едвард, англ. письмен. (1681-1765); славні поезії „Ноч“; 3) Овен, ам. політик, *1874, мільонер, дир. Нью-Йоркського Резервового Федерального Банку, представник ЗДА на міжнар. конференціях, м. ін. 1929 голова міжнар. комісії з'явчів у справі нім. репарацій (гл. Юнгів плян).

Юнга, (англ.) учень на торг. кораблі.

Юнге Катерина, рос. малярка (1843-1911), донька гр. Ф. Толстого; „Спомини“ (зі згадками про Шевченка, Костомарова).

Юнгів плян (Young-plan), прийшов на зміну Довзового пляну, визначав обов'язок Німеччини платити репарації протягом 59 років, починаючи від ІХ 1929 (114.5 мільярдів марок); тепер стратив реальне значіння наслідком відмови Німеччини.

Й. Юнгман.

Юнгман Йозеф, чес. славіст (1773-1847), поет (перекладач), пробудник, основник нової чес. літ. мови (гол. поетичної) та наук. термінології, реформатор чес. правопису, проводив думку, для ближчих слів. взаємин — однієї літ. мови для всіх слов'ян; монументальні праці: „Slovník jazyka českého“ в 5 том., та „Historie literatury české“.

Юнгтаун (Youngstown), м-о в державі ЗДА Огайо, 170.000 меш., залізна промисловість.

Юнгстедт (Jungstedt) Аксель, швед. маляр, *1859; сюжетні з життя робітників.

Юнгфрау (Jungfrau), верх швайц. Бернських Альпів, 4.167 м. вис.

Юнгфрау.

Юній (Junius), ім'я рим. роду, з нього найбільш відомі: 1) Люцій Ю. Брут, 2) Марко Ю. Брут.

Юнкер, (нім.) 1) молодий шляхтич, звідси назва реакційної шляхетської партії в Німеччині; 2) в парській Росії — учень військ. школи.

Юнкер Василь, рос. подорожник (1840-92), дослідник Африки.

Юнкерс (Junkers) Гурґо, нім. інженер, *1859, проф. вис. техн. школи в Ахені, будівничий літаків із металю.

Юннан, Інан, півд.-зах. кит. провінція, 397.000 км.² і 8,970.000 меш., найбагатша на копалини (вугілля) провінція Китаю, гол. м-о Ю. або Ю.-фу, 100.000 меш., шовкова й килимарська промисловість.

Юнона, (рим.) 1) ст. іт. богиня подружжя, зрівняна з гр. Герою; дочка Сатурна й Реї, сестра та дружина Юпітера, гл. Гера; 2) одна з найбільших планетоїд.

Юпітер, (рим. міт.) син Сатурна й Реї, брат Нептуна й Плутона, брат і чоловік Юнони, найвищий бог рим. держ. релігії — гр. Зев(е)с; володар неба, посилав росу, дощ, сніг, блискавку та грим; йому були присвячені орел і дуб; гл. Зевс.

Юпітер, планета, віддалена від Сонця 778 міл. км., час обігу довкола Сонця 11 літ, 315 днів; промір 139.000 км.; густина 0.23 земної; сильне сплюснення; альbedo 0.62 (побіч Венери найясніша з рухомих зір нашого зоряного неба), атмосфера в основі подібна до атмосфери Землі. Юпітер має 9 місяців, названих рим. числами за порядком їх відкриття; вони заг. невел., 5 перших віддалені від 184.000 км. до 1,906.000 км. і оббігають Ю. у короткому часі від 12 год. до 16 днів; 4 останні місяці Ю-а аномальні щодо вел. віддалі від планети (11,570.000-24,900.000 км.) й вел. часу обігу (251-800 днів), передостанній крім цього рухається в протилежному напрямі; це мабуть планетоїди, притягнені Ю-ом.

Юпітер-Аммон, гл. Аммон.

Юр, нар., популярна назва Святоюрської гори у Львові з усіма забудованнями; за переказом заснували тут монастир 1280 і побудували дерев'яну церкву; перша мурована церква з 1363, розібрана 1743; на її місці побудована сучасна рококова катедральна церква св. Юра архітектором Меретином 1744-59 і закінчена 1764; митрополіча палата 60-х рр. XVIII в., монастирські забудовання 1738, новий корпус 1866.

Юра, 1) серед.-европ. гори; діляться на: а) Швайцарську Ю., зморшкові гори на швайц.-фр. границі від Рони по Райн, до 1.723 м. вис.; б) Німецьку Ю., масові гори, діляться на: Швабську Ю., від Райну по притоку гор. Дунаю Альтмілю, до 1.015 м. вис. і Франконську Ю., від Альтмілю по гор. Майн, до 670 м. вис.; 2) вл. Жюра, фр. департамент у горах Юра, 5.055 км.² і 230.000 меш., гол. місто Льоне ле Соніє; 3) 2. формація мезозойської доби (гл. Геол. формації); на Україні юрайські вапнисті шари знаходяться в Донецькому басейні, на Криму та на зах. Поділлі б. Нижнева.

Юра Гнат, суч. укр. актор, дир. Держ. Театру ім. Франка в Києві.

Юрасовський Олександр, рос. комп. (1890-1922), укр. роду, епігон Чайковського; опера Трільбі.

Юргевич Владислав, рос. археолог і філолог (1819-98), дослідник клас. старовини Степової України, проф. унів. в Одесі, голова „Одесского общества истории и древностей“.

Юргенсон Петро, основник найбільшого рос. муз. вид. (1836-1904), видав і деякі укр. муз. публікації.

Юрезанський Володимир, суч. укр. письмен.; збірка оп., повісті: „Заграва над полями“ 1926, „Париця“ 1929; роман „Діамантові верстви“ 1931 й ін.

Юр'єв, гл. Тарту.

Юридичний, (лат.) правничий.

Юринець Володимир, укр. суспільствознавець і критик, *1891 у Галичині, керівник соціологічної катедри укр. інст. марксизму-ленінізму, проф. інст. нар. господарства в Харкові; розвідки на теми марксизму, про Сквороду, Тичину та ін.

Юрисдикція, (лат.) обсяг влади судової або адміністраційної.

Юрисконсульт, (лат.) фаховий дорадник якоїсь установи у правничих справах.

Юрист, (лат.) правник, людина з правничою освітою.

Юрїв Іван, гал.-укр. військ. діяч, *1893, сотник СС, XII 1918-І 1919 ком. штабу Осадного Корпусу, І-ІІ 1919 ком. міста Києва й фортеці, опісля начальник перевозу військ корпусу СС, опісля групи СС.

Юрій, гл. Георгій великомученик.

Юрій, ім'я кількох укр. зн. і кор.: 1) Ю. Володимирович, син Монзмаха, *коло 1090, кн. суздальський і вел. кн. київ., багато воював у міжусобицьких війнах, †1157; 2) Ю. Володимирович, кн. пинський, †1290, чи 1292; 3) Ю. І., син Льва Даниловича, кор. гал. 1300-08, *б. 1250; ще за батька воював із поляками й уграми, заняв Люблин та частину угор. України; 4) Ю.

ІІ. Болеслав, кн. гал., син Льва ІІ, по матері з Романовичів, по батькові із поль. мазовецьких князів, вихований у кат. вірі, ширив зах. звичаї й загинув отроєний боярами 1340; на ньому закінчився рід Романовичів та панування кн. укр. династії; 5) Ю. Ярославич (1119-84), кн. туриський; 6) Ю. кн. несвизький, загинув у битві над Калкою; 7) Ю. кн. пороський, спершу служив Володимирові Васильковичеві, потім (1289) Мстиславові Даниловичеві лудькому.

Юрій, королі В. Британії: 1) Ю. І, 1714-27; 2) Ю. ІІ, 1727-60; 3) Ю. ІІІ, 1760-1820, 1763 приєднання Канади, 1783 відокремлення ЗДА, 1800 унія з Ірландією; 4) Ю. ІV, 1820-30; прилучення Індії й Рогу Доброї Надії. 5) Ю. V, *1865. король від 1910, цісар Індії;

Юрій, королі Греції: 1) Ю. І, 1863-1913, син дан. кор. Христіана ІХ, убитий; 2) Ю. ІІ, 1922-24, син кор. Константина, здетронізований.

Юрій Кончакович, половецький хан, верховодив у „ділій половецькій землі“, онук хана Отрока, правнук Шарукана; згадується у зв'язку з битвою над Калкою, де загинув.

Юркевич, 1) Віктор, укр. історик, *1898; праці з історії України XVI-XVII вв. („Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького“); 2) Йосип, укр. гром. діяч (1855-1910), лікар, член ст. київ. Громади, співробітник „Ради“, ЛНВ, „Села“ й ін. укр. час.; нариси „Суч. сільські малюнки“; 3) Лев, укр. політ. діяч (1885-1918), син Йосипа, член УСДРП, партійне прізвище Рибалка, вид. соц.-дем. міс. „Дзвін“ (Київ), „Наш Голос“ (Львів), „Боротьба“; 4) П а м ф и л, укр. філософ (1827-74), проф. київ. Акад., потім, моск. унів., критик матеріалізму, представник „філософії серця“ (сутня сторона людської істоти, крім розуму, емоціональний бік людської природи), що мала вел. вплив у Росії (учень Ю. — В. Соловйов, суч. рел.-філ. думка); його наука про ідею наближається до ідей Лютце та передхоплює суч. феноменологію; в іст. філософії цікава інтер-

Юрій І. Львович
(з його печатки).

Г. Юра.

претація філ. Плятона та Канта; в педагогіці — вага емоціонального в житті дитини.

Юрковіч (Jurkovič) Душан, словац. архітект, *1868, дослідник нар. мист.; будови в нар. стилі.

Юркуваті (Fringillidae), співучі птахи з коротким, грубим дзьобом, короткими крилами, довгим хвостом і тонкими ногами, живляться гол. зерном, також комахами й гусінню; сюди належать: юрок, горобець, зяблик, щиглик, коноплянка, щедрик, канарок, синіур, жовтурка, шишкар криводзьоб, костогриз та ін.

Юрок (*Fringilla montifringilla*), співучий пташок, представник родини юркуватих, б. 16 см. дов., зверху чорнявий, із дов. розвиленим хвостом, у лісах Європи.

Юрок.

Юрон (Huron), озеро Кан. Поозер'я на границі Канади та Мічігену, 60.000 км.²; сполучене з озерами: Мічіген протокою Мекінек, із Горішнім рікою Сент Мері, зі Сент Клер р. Сент Клер, із Ірі р. Дітройт.

Юрський О., укр. актор, *1895, 1917-19 в Молодому Театрі й 1919-20 в театрі ім. Шевченка в Києві, від 1920 в театрі ім. Франка в Харкові.

Юрта, (монг.) переносне шатро аз. кочовиків, без вікон і печі, з повсті й шкур.

Юрчак Василь, гал. укр. актор (1876-1914), член театру „Руської Бесіди“, відтворював сільські та маломіщанські типи.

В. Юрчак.

Юрченко Петро, історик Степової України та археолог (1844-88); іст. Херсону.

Юрчич (Jurčić) Йосип, словін. письмен. (1844-81), повістяр-реаліст, основник словін. роману; драми, оп. з нар. життя.

Юрша, визн. воевода Свидригайла, воював із поляками 1431.

Юс, шк. церк. назва знаків на носові ст. церк.-слов. звуки: ю, ю (ю, ю) — вел. юс; е, је (а, а) — малий юс.

Юстин, візант. цісарі: 1) Ю. I, 518-527; 2) Ю. II, 565-78, втратив 568 Італію, яку зайняли лангобарди.

Юстин, св., мученик, апологет, +б. 165.

Юстиніян, візант. цісарі: 1) Ю. I, 527-65, при допомозі полководців Белісара й Нарзеса відзискав зах.-рим. провінції, при співучасті Трібоніяна зібрав рим. право (кодекс Ю.), побудував церкву св. Софії; 2) Ю. II, 685-711.

Юстифікація, (лат.) виправдання, вияснення якогось правного засобу.

Юстиція, (лат.) справедливість, правосуддя.

Ют, кермова частина гор, чердака кобля, позаду останньої щогли.

Юта, джут, індійські коноплі (*Corchorus*), рослина з родини лигуватих, походить із аз. Індії, тепер розводять її скрізь у підвінкових краях; із лискучих волокон її лика виробляють мотуззи, кодоли, полотно на міхи, вітрила, тощо.

Юта (Utah), держава в зах. ЗДА, 220.115 км.² і 450.000 меш., переважно гориста та малородюча, побіч хліборобства та випасу овець поширене гірництво; гол. м-о: Салт Лейк Сіті.

Ютіка (Utica), пром. м-о в державі Нью Йорк (ЗДА), 115.000 меш.

Ютландія (Jütland), дан. Ілянд (Jylland), півострів між Півн. і Балтійським морем, відділений Скагерраком і Каттегатом від Скандинавії; багато болот і пустарів; 29.556 км.² і 1.575.600 меш.; півн. Ю. належить до Данії, південна до нім. Шлезвіг-Гольштайну.

Югурна, (рим.-міт.) німфа джерела б. м-а Лявініюм, сестра Турна, мала пізніше свій храм у Римі на Марсовому полі.

Юхта, шкіра з молоді рогатої худоби, виправлена ялиноюю, вербовою чи березовою корою та березовим дьогтем; не промокає, вживають на чоботи й різні шкіряні вироби.

Юшкевич, 1) Амвросій, укр. церк. діяч (1690-1745), 1731-34 старший Свято-Духівського правосл. братства у Вильні, опісля новгородський архієп.; 2) Семен, рос. письмен. (1868-1927), жид. роду; побут живів по вел. містах, повість „Жиди“.

Юшкевіч (Юс) Йонас, лит. філььольг (1815-86), збирач нар. лит. пісень, матеріялів до словника, автор лит. грам. з братом Антоном (1819-80).

Юшневський, 1) Олекса, декабрист (1787-1844), родом із Галичини, член „Союзу благоденствія“, один із провідників „Півд. Т-ва“, ген.-інтендант рос. 2. армії; після здушення повстання первісно засуджений на смерть, потім засланий на 20-літню каторгу на Сибір, де й умер; 2) Семен, брат Олекси, декабрист (1801-44), член „Півд. Т-ва“; сидів теж у кріпості.

Ющенко Борис, укр. історик, *1882, проф. харківського ІНО; підручники з усесвітньої історії.

Ющишин Іван, гал.-укр. гром. і проев. діяч, *1883, нар. учитель, 1910-14 ред. час. „Учитель“ у Львові, 1918 ред. „Держ. Вістника“ в Києві, від 1922 ред. „Учительського Слова“ у Львові.

Юта, 1. галузка з цвітом, 2. цвіт, 3. овоч.

Я

Я, 32. буква укр. абетки; в укр. правописі: а) знак на йотоване „а“ в назвуку (яблуко=йяблуко), після голосних (моя=мойя) та губних приголосних (п'яний=п'яаний), б) для зм'ягчення зазубних приголосних (коня=коња. сяду=сьяду) — дехто з реформаторів укр. правопису його відкидав (гл. Драгоманівка).

Я, філ. назва окремого ества, що свідоме себе, відокремлене від ін.; питання про єдність „я“, про індивідуальні та надіндивідуальні елементи в „я“, про можливість пізнання чужого „я“ та його змістів — довічні проблеми філософії.

Яблонець, Габльонц, нім. м-о в півн. Чехії 27.000 меш., торг. академія, шкляна промисловість; 1920-24 табір інтернованих частин УГА.

Яблоницький провал, гл. Тат. провал. **Яблонів**, м-ко Коломийського повіту, 1.800 меш., 43% укр., літниця.

Яблонові гори, вл. Ябленідаба, 1) гори між Байкальським озером і Охотським морем, до 2.450 м. вис.; 2) частина Станових гір, між Олекмою й Зеєю.

Яблоновський, 1) (Jablonowski) Александр, поль. історик (1829-1913); матеріали до історії заселення, адмін. устрою й госп. життя України під поль. пануванням, розвідки з укр. іст. (укр. торгівля, козаччина, Києво-Могилянська Академія й ін.); виклад його історії України — це історія польськості на укр. землях; 2) Володимир, укр. агроном і етнограф, співробітник „Київ. Старини“ 1904-06, автор монографії про укр. весілля в Отаках на Басарабщині; 3) Олександр, рос. журналіст, *1870, з укр. роду, фейлетоніст ліберального щоденника „Кіевская Мысль“ до 1918, на еміграції співробітник монархічної рос. газети „Возрождение“ в Парижі; воріт укр. руху; 4) (Jablonowski) Станіслав Ян, поль. держ. діяч (1634-1702), 1664 воєвода руський, від 1676 гетьман польний, 1682 вел. коронний гетьман, учасник багатьох походів.

Яблонська Софія, гал.-укр. письм., *1904; „Чар Марока“ — вражіння з подорожі.

Яблочков Павло, рос. електротехнік (1847-94), винайшов м. ін. дугову лампу — тв. електричну свічку (1878 р.).

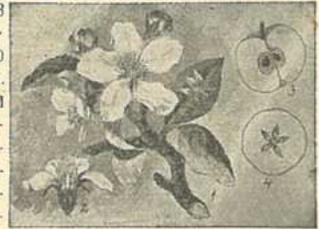
Яблочна кислота, органічна кислота [ОН.С₂H₃(СО₂H)₂], в овочах багатьох рослин, пр. у яблуках, винограді й ін.

Яблуневаті (Rosaceae), родина рослин, кущі або дерева, з п'ятидільним цвітом, який має багато пелючків і один п'ятидільний стовпик; м'ясистий, звич. їстівний овоч утворюється з підстави цвіту; сюди

належать: яблуня, груша, айва, мушмула, кизильник, глід і рябина.

Яблунківський провал, провал у зах. Бескиді, на чес. Шлезьку, 550 м. вис., сполучує Шлезьк зі Словаччиною.

Яблуня (Pirus malus), рослина з родини яблуневатих; дерево заввишки 8-10 м. із зубчастими листками та білорозжевими квітами; овоч соковитий; дрова дуже тверда й щільна; походить із Азії, задля їстівних овочів плекана по всій Європі, з вийком далекої півночі; дуже багато (до 1000) садових відмін.

Яблуня, 1. галузка з цвітом, 2. цвіт, 3. і 4. перекрій овочу: позовдовжний (3) і поперечний (4).

Ява, Джава (Java), острів Сундайського архіпелагу, 126.000 км.², з Мадурою 131.441 км.² і 37.434.000 меш., із того: 36,750.000 яванців, 450.000 китайців, 170.000 європейців, 38.000 арабів, решта індійці та ін. Ява здебільша гориста й вулканічна (120 вулканів, із того 46 чинних, м. ін. Геде 2.960 м. і Земеру 3.700 м. вис.); гарно загощований острів, жива торгівля, вивозять: цукор, каву, тютюн, риж, каучук, копру, цинку; гол. м-о Батавія; Яву заняли 1522 португальці, 1596 голляндці, які володіють нею й досі; яванці, маляйське плем'я, яснобурі, серед. росту, стрункі; жінки славні своєю красою; талановиті, здатні до культури.

Яванське море, Зондське море, гл. Сундайське море.

Яванський бик, гл. Бантенг.

Яванські мови, маляйсько-полінезійські мови на о-ві Яві; є їх кілька, пр., крім о, якою говорить нижчий становищем до вищого, н'огоко — вищий до нижчого, мада — для розмови між інтимними приятелями, тембунг — поетична мова, тощо.

Явище, прояв, все, що ми спостерігаємо нашими зміслами; в фіз. зміна стану тіла; гл. Феномен.

Явір, гл. Клен.

Явнутій, гл. Бвнутій.

Яворів, повіт. м-о над р. Шкло, 9.000 меш.: 58% укр., 17% поляків, 21% жидів; повіт; 1.005 км.², 2 м-а,

Яворів. ст. церква. рис. П. Холодного.

68 сіл. громад, 81.000 меш.: 79% укр., 14% поляків, 6% жидів; у місті ст. дерев'яна церква й дзвіниця, руїни замку XVII в.

Яворівський (Яворський) Степан, полк. уманський за геть. Петра Дорошенка, 1574 визнав владу геть. Самойловича.

Яворницький Дмитро (рос. Еварницький), укр. письм., *1855, археолог, етнограф, історик і белетрист, член ВУАН і НТШ, дослідник Запорозжжя, дир. музею ім. Поля й проф. ІНО в Катеринославі, вид. збірки укр. пісень, укр. словника; повісті й оповідання.

Д. Яворницький.

Яворов Пею, болг. письм. (1877-1914), поет-лірик і драматург.

Яворовський, 1) Є в г е н, гал.-укр. журналіст і письм., *1893; оп. „Серед куль і гранатів“, „Денікініяда“, ред. „Укр. Слова“ в Яворові від 1929; 2) М и к о л а, укр. історик, дослідник Поділля, від 1887 ред., опісля співред. „Трудів комітету для іст.-стат. опису Поділля“ (пізніше „Трудів Єпархіального іст.-археол. т-ва в Кам'янці“).

Яворська Полина, укр. письм.; поема „Марина“, „Укр. вірші“; †1912.

Яворський, 1) Б о л е с л а в, рос. музиколог і комп., *1878, проф. моск. консерваторії; основник науки про „ладовий ритм“ (досліджує закони звукового тяжіння й на них будує поняття „ладу“); 2) В і н к е н т і й, гал.-укр. правник (1860-1920), президент верховного суду в Сараєві; записав свій маєток на укр. культ. цілі; 3) (Jaworski) В л а д и с л а в Л е о п о л ь д, поль. політик і правник (1865-1930), проф. унів., посол, за світової війни голова поль. нар. комітету (N. K. N.); 4) І в а н, гал.-укр. гром. діяч (1856-1930), гр.-кат. свящ., нац. демократ, посол до гал. сойму; боротьба за укр. шкільництво, організація різних страйків 1902, тощо; 5) М а т в і й, укр. історик, *1885, комуніст, родом із Галичини, член ВУАН, проф. укр. історії в Інституті марксизму у Харкові; 6) С т е п а н, світське ім'я Семен, укр. церк. діяч (1658-1722), родом із Галичини, проф. київ. дух. Акад., 1684 перейшов на кат., 1687 знову правосл.; проф. і префект київ. Акад.; начальник і реформатор слов.-гр.-лат. школи в Москві, від 1702 „містоблюститель“ моск. патріархату, 1721 президент Синоду; твори „Камінь віри“, проповіді та ін.; 7) (Jaworski) Ф р а н ц і ш е к, поль. історик (1873-1914), історик Львова; низка монографій: „Львів старий і вчорашній“, „Львівська ратуша“, „Про сирій Львів“; 8) Ю л і я н, гал.-укр. історик літ. та етнограф, *1873, пропагатор рос. літ. мови в Галичині, публіцист і вид. рос. журналів у Галичині (Живая Мысль, Живое Слово), редактор і співробітник гал. москвофільської преси, член „Галицько-

Русского Общества“ і „Клубу русских националистов“ у Києві (від 1904); праці з етнографії, письменства, гол. Закарпаття. **Яворський - Косачевич** Василь, гал.-укр. гром. діяч (1854-1926), почесний член „Просвіти“, правник, посол до австр. парламенту, меценат і філіантроп, основник „Лемківського Банку“ в Новому Санчі, часопису „Ruthenische Revue“ у Відні.

Ягайло Владислав, син Ольгерда (1348-1434), вел. кн. лит. 1377-1434, і кор. поль. 1386-1434, одружений із поль. королевою Ядвігою, довів до унії Литви з Польщею 1385 і 1413, охрестив Литву, 1400 оснував унів. у Кракові, 1410 погромив нім. орден під Грунвальдом; Литвою правив спершу з дядьком Кейстутом, якого звів зі світу 1382; син Кейстута Витовт повів проти нього війну з нім. лицарями, тому 1392 мусів Я. залишити Литву Витовтові, з яким заключив воєнний союз проти Тевтонського ордену.

Ягайловичі, поль.-лит. кор. династія, від Ягайла, 1386-1572; останній — Жигмонт II Август.

Ягайлони, гл. Ягайловичі.

Ягве, гл. Єгова.

Ягнятник, бородач (Guraëtos), один із найбільших европ. грипів, буравий, із дов. пір'ям на шиї; живе в горах півд. Європи, хапає вівці, кози, серни.

Ягольниця, м-ко чортківського повіту над р. Черкаскою, 2.800 меш., 17% укр.

Ягорлик, 1) лівобічна притока Дністра, на межі схід. Поділля та Чорноморського низу, 80 км. дов.; 2) м-ко б. Балти над р. Я., засноване в XVI в. як укріплення проти татар, називалося Орлик або Кайнарда та було місцем пограничних поль.-тур. конференцій; 1583 зруйноване козаками.

Яготин, м-ко на Полтавщині, маєток кн. Репніних, тут проживав Шевченко 1845.

Ягіч Вагрослав, патріях слов. фільольогії (1838-1923), проф. унів. в

Одесі (до 1874), Берліні (до 1880), Петербурзі (до 1886) й Відні, член усіх слов. Акад. Наук та наук. товариств, член австр. палати панів, основник і довголітній (45 років) ред. „Archiv-u für slav. Philologie“, вид. і коментатор найстарших ст. слов. текстів (євангеліє Зографське, Марійське, ст. рос. Минеї. Болонська псалтиря й ін.) та всебічний їх дослідник; студії палеографічні, лінгвістичні, критично-текстуальні, іст.-літ. (півд.-слов. епос, історія рос. літ.) іст.-грам. (гол. півд. слов'ян), гол. праці: „Entstehung der kirchenslavischen Sprache“, „Исторія слав. філології“ та ін.

Ягов (Jagow) Готліб, нім. політик, *1863, 1913-16 держ. секретар закорд. справ; гол. твір: „Причини й вибух світової війни“.

Ягода Генрих, рос. політ. діяч, *1891,

В. Ягіч.

більшовик, від 1924 заступник голови Чека.

Ягуар (*Felis onca*), ссавець-хижак із родини котів, подібний до тигра, тільки замість пругів із вел. чорними плямами; живе в Півд. Америці; гл. таблиця: Ам. звірня, ч. 30.

Ягурт, гл. Йогурт.

Ядвіга, поль. королева (1371-99), володіла 1383-99, дочка Людовіка угорського; її подружжя з Ягайлом повело до персональної унії Литви з Польщею.

Яде (Jade), затока Півн. моря в Ольденбургі.

Ядловський Семен, ам.-укр. гром. діяч (1889-1929), один із провідників укр. еміграції в ЗДА, родом із Лемківщини, від 1902 й до смерті член гол. управи „Укр. Народ. Союзу“ в ЗДА, 1911-20 завідувач газети „Свобода“ в Джерзі Сіті.

Ядра, яєчка (*testes*), пара чоловічих половых заліз, витворюють сперматозої; уміщені в особливому мішечку, калитці (*scrotum*); як залози внутр. виділення мають вплив на ріст, розвиток кісток, повстання друго- й третьорядних чоловічих половых ознак; із хоріб замітне запалення я. (*orchitis*), прояви: біль та набряк я., гарячка.

Ядран, Ядранське море, гл. Адрійське море.

Ядрінець Никола, рос. публіцист і гром. діяч (1842-94), член і провідник „Т-ва незалежності Сибіру“; відомий сибірський етнограф, відкрив руїни Каракоруму.

Ядро, 1) (*nucleus*), найважлива складовина живої клітини, гл. Клітина; 2) (*testis*) полова залоза, гл. Ядра.

Ядуха, гл. Задуха.

Яєчник (*ovarium*), жіноча полова залоза; в людини: пара заліз завбільшки бобу, уміщена в дол. частині черевної ямини; як залоза внутр. виділення кермує проямиа половых життя жінки й зумовлює розвиток друго- й третьорядних половых ознак; із хоріб замітне запалення яєчників (*oophoritis*), досить часта жіноча хвороба, спричинювана звич. інфекцією; прояви: болі в дол. ділянці черева, неправильні гарячки.

Язи́ги, яци́ги, сарматське плем'я, в поч. христ. ери сиділо над дол. Дністром, у 20-50 по Хр. перейшло між серед. Дунай і Тису.

Язык (*lingua*), орган, уміщений у ротовій ямині, складається з сильних м'язів, укритий слизовою оболонкою, допомагає жуванню й ковтанню харчів, важний орган мови; поверхню язика вкривають язикові пипки (бородавки) (*papillae linguales*), маленькі вирости слизової оболони язика різної форми: ниткуваті, грибкуваті, сочкуваті, обваловані; дві останні відміни містять у собі органи смакового змислу.

Язиков Дмитро, рос. бібліограф і історик літ. (1850-1918), дир. бібліотеки моск. унів. 1896-1908; „Огляд життя й праць покійних рос. письменників“.

Язичок, 1) вузька, пластинка в деяких муз. дутих інструментах, тремтить від струму повітря й таким чином видає звук; у сопілках органів і фільтгармонії язичок сталевий, у клярнеті, гобої, фаготі й т. п. тростяний; 2) гл. Піднебіння.

Язкар, гл. Йорж.

Язловець, м-ко бучацького повіту, 2.000 меш., 26% укр., руїни замку XVI в.

Язловський Борис, укр. правник, *1897, проф. кїв. Інст. нар. господарства, член комісії звичаєвого укр. права при ВУАН.

Язон, (гр.-міт.) син Езона, царя Тессалії, провідир аргонавтів; гл. Аргонавти, Фрікс.

Як, гл. Урал.

Яйла, зморшкові гори півд. Криму; 150 км. дов., а 35 км. шир.; складається з підгір'я на півночі й властивої верховини на півдні; підгір'я збудоване з молодотретичних відлож.; властива верховина збудована з крейдових та юрських міцно сфалдованих цокладів та виливних скал. Горби гол. пасма мають вигляд плоских столових гір із дикими, мальовничими узбіччями; найвищі верхи: Роман Кош (1544 м.) і Чатирдаг (1526 м.). Узбіччя Яйли покриті середземноморським листковим лісом і чагарником, на верхах полоними (яйла), відкіля пішла назва для всіх гір. Півд. бережжя Я. один із найкращих укр. краєвидів: багато печер, вертепів; гл. Крим.

Яйце (*ovum, ovulum*), полова клітина живин жіночого роду, враз із заплінком дає первісну клітину нового організму — зиготу; у тварин, в яких я. розвивається поза матернім організмом, має багато поживних річовин у постатті білка й жовтка та через те доходить нероз. до вел. розмірів, пр. пташині яйця.

Як (*Paeorhagus*), тибетська рогата худоба, дуже кудлата; необхідна домашня тварина в серед. Азії; гл. таблиця: Аз. звірня, ч. 16.

Якименко (з моск. Акіменко), 1) Федір, рос.-укр. комп., *1876, брат Я. Степового, проф. Укр. Пед. Інст. (до 1928) у Празі, тепер проф. рос. консерваторії в Парижі; 30 нар. мелодій для міш. хору, „Курс науки гармонії“ і ін.; 2) Яків, гл. Степовий Я.

Якимович Гнат, гал.-укр. письм. (1831-78), гр.-кат. свяц.; драма: „Роксоляна“ та ін., дописи та вірші у лївів. „Основи“.

Яків, апостол, св., 1) Молодший, „брат“ Ісуса Христа, син Алфея й Марії, „сестри“ Марії Діви; 2) Старший, син Зеведея, брат Івана Євангелиста.

Яків, королі В. Бритавії й Ірляндії: 1) Я. I, 1603-25, син Марії Стюарт і Дерлія, король Шотляндії; через його прот. політику 1605 порохом змова католиків; 2) Я. II, 1685-88, син Карла I; його кат. політика викликала революцію 1688 і покликання Вільгельма оранського на престіл; 3) Я. III, син Я. II, претендент до англ. корони (1688-1766).

Яків, королі Шотландії: 1) Я. I, 1424-37, перебував у англ. неволі, вбитий; 2) Я. II, 1437-60, поляг у бою; 3) Я. III, 1460-88, поляг; 4) Я. IV, 1488-1513, поляг; 5) Я. V, 1513-42, противник реформації, союзник Франції; 6) Я. VI, гл. Яків I, король В. Британії.

Яківці, с. 6. Полтави; 27 VI 1709 бій шведів і козаків із росіянами, рішив битву під Полтавою на рос. користь.

Якір, 1) у мореплаванні: залізний прилад, на ланцюгу або лінві, прикріплювати кораблі до морського дна; 2) у будівництві: залізна штаба до підтриму мурованих або дерев'яних стін; 3) у годиннику: прилад упорядковувати хід годинника; 4) в електр. динамомашині: м'яке залізо, обв'язане звоєм ізольованого дроту; 5) у магнетизмі: м'яке залізо, притягане магнетом.

Якір Йона, рос. військ. діяч, *1896, більшовик, 1921 командувач кiev. воєнної округи, 1925 командувач Укр. військ. округи.

Якірець, залізне вістря з трьома кінцями, позагинаними в різні боки; запорожці кидали я-ї в бою під ноги тат. коням.

Якість, у філ. одна з основних категорій, протиставляється головню кількості; питання, чи можна звести якість до кількості, або навпаки, чи вони самостійні, одне з основних питань філософії.

Якоб Людвіг Гайнріх, нім. філософ (1759-1827), кантіанець, проф. у Галле, 1807-09 проф. політ. економії в Харкові; рос. гімназійні підручники філ. пропедевтики.

Якобі (Jacobi), 1) Карл Густав, нім. математик (1804-51); важні праці з теорії еліптичних функцій; 2) Моріц Герман, нім. інженер і фізик (1801-74), брат Карла, член рос. Акад. Наук, винайшов гальваноплястику та працював над прикладенням електромагнетизму до порушування машин та суден; 3) (Jacoby) Люїс, нім. гравер на міді (1828-1918), проф. Акад. Мист. у Відні й Берліні; копії праць визначніших мистців (Рафаеля, „Содоми“ Кавльбаха та ін.).

Якобінци, фр. політ. клуб за вел. фр. революції в Парижі, названий від монастиря св. Якова; звані теж монтанярами тому, що займали горішні місця в салі Конвенту (монтань—гора); від 1791 кермували фр. політикою, спричинили війну з Австрією, усунули короля й ін.; після упадку Робесп'єра клуб закрито.

Якобіти, 1) назва монофізитів, від єп. Якова Барадея, одного з основників тієї секти; 2) прихильники англ. кор. Якова II.

Якобовський (Jakobowski) Людвіг, нім. письменник (1867-1900), з поль. роду, прихильник укр. літ., ред. журналу „Gesellschaft“, де містив статті про укр. письменство й письменників; передмова до нім. вид. новел Кобляницької; лір. поезії, повісті („Жид“), оп., комедії; укр. переклади в „Буковині“ 1898-9.

Якобсен (Jacobsen) Єнс Петер, дан.

письм. (1847-1885); повісті: „Марія Груббе“, „Нільс Ліне“, „Могенс“ і інші новелі, поезії.

Якобсон Роман, рос. мовознавець, *1896, з жид. роду, заступник голови лінгвістичного кружка в Празі; праці з історії слов. мов, про чес. наголос, про чес. і серб. вірш, із фонології.

Якобштадт, гл. Єкабмест.

Яковенко, 1) Борис, суч. рос. філософ, син Валентина, представник „плюралізму“; праці з іст. нім. (Фіхте, Маймон), рос. й укр. філ.; 2) Валентин, літ. критик і статистик (1859-1915), автор нарисів про Т. Шевченка, Б. Хмельницького, М. Гоголя й ін.; вид. Кобзаря Шевченка; 3) Григорій, кошовий от. на Січі 1697.

Яковлев, 1) Василь, рос. письменник, *1861, історик рос. рев. політ. руху (псевд. Богучарський); 2) Володимир, рос. історик літ. (1840-96), проф. варшавського й одеського унів.; праці гол. з історії ст. укр. літ.; вид. пам'яток XI-XIII в.; 3) Микола, рос. геолог і палеонтолог, *1870, дослідник кам'яно-вугільного басейну Донецького краю; 4) Микола, рос. мовознавець, *1892, дослідник півн.-кавк. мов, один із творців латиниці для різних нерос. народів СРСР; прихильник яфетичської теорії; 5) Олександр, рос. письменник, *1886; оп. і повісті з життя селянства, міста та інтелігенції, роман „Людина й пустеля“; 6) Олексій, рос. актор (1773-1817), трагик клас. репертуару; 7) Петро, рос. генерал; під його проводом москалі 1709 зруйнували Січ, спалили Переволочну; 8) вл. Епштайн Яків, рос. комун. діяч, *1896, жид. роду; 1917-23 на Україні в Катеринославі та в Харкові, 1929 комісар хліборобства СРСР.

Яковлів Андрій, укр. правник і політ. діяч, *1872; 1918 посол УНР в Бельгії, проф. (1930 ректор) укр. унів. в Празі, член НТШ; праці з історії укр. права (лит.-рус. період), з іст. (Переяславська умова) й ін.

Яков-мних, чернець, згадується під 1074, імовірно, автор послання до кн. Из'яслава та житейних „сказаній“ про Володимира, Бориса та Гліба з „похвалою“.

Яконович із Винницьких Альбіна, гал.-укр. гром. діяч, *1842, добродійка Кружка „Рідної Школи“ в Станіславові, подарувала тут йому свою вел. реальність.

Яксарт, ст. назва Сирдарії.

Якуб-бег, володар у Кашгарі (1820-77), 1864 воював проти Росії, 1865 кермував повстанням дунганів.

Якубец (Jakubec) Ян, чес. історик літ., *1862, проф. унів. у Празі; праці гол. з доби чес. відродження, від Добровського до Гавлічка (Коляр, Марек, Палацький, Челяковський); історія чес. літ. XIX в.

Якубца (Jakubica) Міклавш, дол.-луж.

Е. П. Яковсен.

письм. пол. XVI в., один із перших прихильників реформації на Лужиччині, перекладач (1578) Нового Завіту на дол.-луж. мову (найстарша пам'ятка цієї мови).

Якубович, 1) Олександр, декабрист укр. роду (1792-1845), капітан рос. війська, брав активну участь у повстанні на Сенатській площі в Спб. 14 XII 1825; умер на каторзі в Сибірі; 2) Петро, рос. письменник і революціонер (1860-1911), за участь у „Нар. Волі“ був на каторзі; нарис каторжного життя (псевд. Л. Мельшін), поезії (псевд. П. Я., П. Рамшев), літ.-крит. та публіцистичні статті (псевд. П. Грінєвич); 3) Яків, ген. осаул, видатий діяч Гетьманщини; †1757.

Якубовський Фелікс, суч. укр. літ. критик; крит. нарис: „За справжнє обличчя“ 1931, „Силуети суч. укр. письменників“.

Якубовський Борис, укр. літературознавець, *1889, проф. ІНО в Києві; розвідки й статті з новітньої укр. літ. (П. Мирний, Леся Українка), „Соціологічний метод у письменстві“, „Наука віршування“, шк. читавки.

Якут бен Абдалляг, араб. подорожник (1179-1229), грецького роду, автор геогр. словників зі згадками за ст. Русь.

Якути, тюрко-тат. плем'я на Сибірі, б. 250.000.

Якутськ, гол. місто Якутської Рад. Республіки, над Леною, 11.000 меш.; торгівля футрами та мамутовою кістю.

Якутська автономна рад. соц. республіка, автономна рад. республіка в схід. Сибірі, 4,365.000 км.² і 240.000 меш. (87% якутів, 6% москалів і 5% тунгусів). Країна здебільша гориста та височинна. Клімат наскрізь континентальний, всюди середня річна температура нижче 0°; опадів мало. Рістня: тундра та тайга. Гол. заняття: скотарство, ловецтво та рибальство, хліборобство лише на півдні (ячмінь). Багато копалин (золото, срібло, залізо, графіт, сіль, нафта), але вони мало використані. Гол. продукт ввозу збіжжя, вивозу футра. Комунікація ріками: Леною, Індігкою й ін.; гол. м-о Якутськ.

Якушкін Павло, рос. етнограф (1820-72), автор збірки рос. нар. пісень, приятель Шевченка й О. Марковича; етногр. матеріали зі стародубського повіту в „Основі“.

Ялина, гл. Смерека.

Ялинський Семен, укр. гравер і друкар у Новгороді Сіверському й Чернігові (працював у 1670-73).

Ялицеваті (Abietaceae), родина голонасінних, шпилькуватих рослин: ялиця, смерека, сосна, модрина, кедр і гемлок.

Ялиця (Abies), рід голонасінних дерев (б. 25 порід) із родини ялицеватих, із поодинокими розміщеними шпильками й довгастими шишками, що, дозрівши, розсіваються; гол. породи: я. звичайна (A. pectinata), з гребенисто укладеними шпильками, вис. до 70 м. дерево, поширене на горах

серед Європи; деревина м'яка й легка, не дуже тривка; подібна я. сибірська (A. sibirica), на півночі Московщини й у Сибірі; я. кавказька (A. Nordmanniana), з круглими шишками, на Чорноморщині; півн.-ам. я. бальзамічна (A. balsamea), дає канадський бальзам, що його вживають у медицині, для виробу льяків, зліплювання оптичних шквлів, зберігання мікроскопних препаратів та ін.

Ялівець (Juniperus), рід шпилькуватих рослин із родини кипарисуватих; дерева й кущі (б. 30 порід); листки стовпкових шпильок дозріваючи зростаються,

м'ясиють та утворюють неправдиві ягоди (шишко-ягоди). Я. звичайний (J. communis), деревце до 12 м. вис. або кущ, із стійковою короною, з гострими шпильками; деревина

міцна, гнучка, вживається в токарстві; чорні ягоди — на ліки, настоянки, егеричний олівець, живиця — на кадило. Росте по цілій Європі. На високогір'ях відміна я. карлова-

тий (J. nana), стелюшний, до 3 м. вис., кущик. Я. козацький (J. sabina), деревце до 3 м. вис., або кущ, із листками здебільшого лусковатими; деревина з червоним ядром, тривка; дуже отруйний; уживають на ліки, півд. Європа. Я. віргінський (J. virginiana), півн.-ам. дерево до 30 м. вис.; деревина з червоним ядром, дуже запашна, тривка й легка; цінний матеріал на обгортку олівців.

Ялмал, Земля самосєдів, незаселений півострів (тундра) між Карським морем та Обською губою.

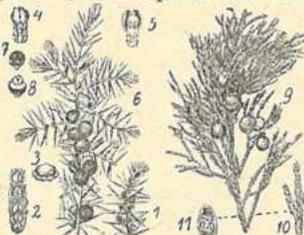
Ялпух, 107 км. дов. ріка в півд. Басарабії, вливається в лиман б. дельти Дунаю.

Ялта, давня гр. Яліта, в середньовіччі перейшла до генуезців, потім до турків; здавна укріплений чорноморський порт, кол. повіт. м-о таврійської губ.; 29.000 меш., 6,5% укр.; кліматична морська станція, лікування нервових недуг, недокрів'я й ін.; округа: 28 сілрад, 64.800 меш.: 5,8% укр. 36,9% рос., 42,1% татар, 4% жидів.

Ялу, ріка на кит.-корейській границі; морська перемога японців 1894 над китаїцями, 1904 над росіянами.

Ялиця. 1. галузка з цвітом, 2. шишка пилякова, 3. пиляк, 4. шишка стовпикова, 5-7. листки шишки, 8. насіння.

Ялівець. 1-8. ялівець звичайний: 1. галузка з пиляковим цвітом, 2. пилякова шишка, 3. пиляк, 4. стовпиковий цвіт, 5. його перекрій, 6. галузка з овочами, 7. овоч, 8. його дол. часть із насінням, 9-11. я. козацький: 9. галузка з овочами, 10. галузка з листками, 11. насіння.

Ямагата Арітомо, яп. полководець і політик (1838-1922), один із діячів європеїзації Японії; 1873 військ. міністер, 1877 переміг повстання шогуна; 1885 міністер внутр. справ, 1889-91 прем'єр.

Ялта.

Ямайка, Джемейка, англ. о. з групи В. Антилів, найважливіша брит. колонія в Зах. Індії, 10.896 км.² пов. і 860.000 меш. переважно муринів; гористий (до 2.236 м. вис.); гол. продукти: цукор, рум, кокосові горіхи, банани, кава, какао; гол. м-о Кінгстон; відкрита Колумбом 1494, під ім'ям Ісла де Сантьяго до 1655 есп., від тоді брит.

Ямато Гомбеї, яп. адмірал і політик, *1852; 1913 і 1923-4 президент міністрів, організатор флоту.

Ямб, 1) гр. опісля й лат. віршова міра: двоскладова стопа з наголосом на другій (—), уживана спершу в глумливій поезії (вперше Архільохом), потім і в трагедії, епіграмах, байках (Федр, Бабрій), тощо; 2) ямбічна (глумлива) поезія.

Ямблїх (Jamblichos), 1) неоплатонік (поч. IV в. по Хр.), автор „Життя Пітагора“; 2) автор гр. роману п. н. „Babyloniaka“; жив б. 170 по Хр.

Ямболь, болг. м-о над р. Тунджею, 23.000 меш., воняна промисловість.

Ямне, гуцульське село надвірнянського повіту над Прутом, 650 м. н. р. м., 1.000 меш., літнще, підгірська кліматична стація.

Ямник, гл. Собака свійський.

Ямпіль, 1) м-о над Дністром могилівської округи, 6.300 меш.: 63,7% укр., 29% жидів, 1,9% поляків; гранітові пороги на Дністрі; відомий від XVI в., визн. торг. осередок; 1651 зруйнований брацлавським воеводою Ст. Лянцкоронським, належав потім Потоцьким, від 1795 повіт. м-о подільської губ.; 2) м-о на Волині над Горинню, в VI 1919 бої армії УНР з більшовиками; 3) слобода на Харківщині над р. Донцем, заснована 1703, укріплення проти татар; 4) м-о на Чернігівщині.

Ян, поль. королі: 1) Я. Казиміж Ваза (1609-72), син Зигмунта III, 1643 кардинал, король від 1648; 1668 зрікся престолу, † у Франції; війни з Хмельницьким, Московою, Швецією; 2) Я. Ольбрахт, син Казимира Ягайловича, король поль. 1492-1501; 2) Я. III Собеський, гл. Собеський.

Ян (Jahn), 1) Отто, нім. кляс. філолог і археолог (1813-69); критичні вид. лат. і гр. авторів, археол. досліди; 2) Фрідріх Людвіг, нім. сусп. діяч (1778-1852), творець нім. руханки, що клала гол. вагу на виховання нар. духа, заклад 1. руханковий майдан б. Берліна.

Яна, півн.-східня сибірська ріка, 1.600 км. дов., вливається до Льодового моря.

Яната Олександр, укр. ботанік, *1888, дійсний член НТШ, проф. харків. сіль.-госп. інст., дослідник рістні півд. України; праці з насінньознавства, укр. бот. термінології.

Яначек (Janáček) Леош, чes. комп. (1854-1928); опери, хори, нар. балюди, рапсодія „Тарас Бульба“ на симф. оркестру; підручники науки співу й гармонії, муз.-етногр. праці й ін.

Яневич Орест, поль.-укр. етнограф (1875-1927), учитель гімназії в Чернігові й Стародубі, вкінці завідувач поль. відділу Інституту білорус. культури в Мінську й ред. праць цього відділу.

Яневський Іван, укр. гром. діяч (1868-1913), дідич, земський діяч на Київщині, меценат укр. видавництва.

Яненко - Хмельницький Павло, гл. Хмельницький — Яненко П.

Янжул Іван, рос. економіст і фінансист (1846-1914), проф. моск. унів., член рос. Акад. Наук: „Фабричний побут моск. губернії“, досліди роб. побуту в моск. окрузі, „Англ. вільна торгівля“, „Пром. синдикати“ й ін.

Яничари, (тур.) тур. військо, утворене 1329 з христ. бранців, присилуваних до ісламу; підчас війни добірна піхота, підчас миру поліція; часто бунтувалися; 1826 султан Магмуд II розв'язав цю військову формацію.

Янів, 1) м-ко городецького повіту, в Галичині, 1.900 меш., 31% укр., вел. став; 2) м-ко дрогичинського повіту, на Поліссі, 3.100 меш.: 32% укр., 63% жидів, 2% поляків; 3) м-ко теребовельського повіту над гр. Серетом, у Галичині, 2.300 меш., 24,5% укр.

Янікул (Janiculum), горбок Януса в Римі, на правому березі Тибру.

Яніна, Йоаніна, гр. м-о в Епірі, 24.000 меш., виріб золотих і шовкових тканин.

Янічек (Janitschek) Марія, з роду Тельк (Tölk), нім. письм. (1859-1927); оп., романи, поеми.

Янкї, єнкї, (англ.) глумлива назва для мешканців ЗДА, від перекрученого індіанськ. слова „ін'глїш“ (англійці).

Янко, 1) (Janko) Йозеф, чes. філолог, *1869, германіст, проф. унів. у Празі; етимологічні й порівняльні студії зі звучні, морфології; 2) Олександр, укр. гром.

Ф. Л. Ян.

діяч, один із визначніших членів УПСР та її Центр. Комітету; 1919 голова Сел. Спілки.

Янкович Йосип, закарп.-укр. педагог і археолог, *1878; дир. музею ім. Легоцького в Мукачеві.

Янковіч де Мірїєво Федір, австр., опісля рос. освітній діяч (1741-1814), серб. роду, 1773 дир. нар. шкіл у Банаті, де переводив шк. реформу, від 1782 організатор нар. шкільництва в Росії; шк. підручники.

Янковський (Jankowski), 1) Кароль, поль. архітект, *1868; проф. політехніки у Варшаві, численні будови в Варшаві; 2) Чеслав Борис, поль. маляр, *1862; ілюстрації по поль. і фр. часописах.

Ян Маєн (Jan Maeyen), норв. гористий вулканічний о. на півн. схід від Ісландії, 372 км.², незаселений.

Яннінгс (Jannings) Еміль, нім. актор, *1886, вєславився у фільмі.

Янович, 1) Володимир, гал.-укр. гром. діяч (1869-1931), лікар, нац. демократ, політ. і проєв. організатор Станіславщини; 2) (Janowicz) Людвік, поль. соц. діяч (1859-1902), член партії „Proletariat“, засланий на каторгу. помер у Якутську; 3) Степан, вл. Курбас, гал.-укр. актор і режисер (1863-1908), батько Леся Курбаса; якийсь час директор театру Бєсїди; ролі амантів і характеристичні в нар. п'єсах.

Яновська Любов, з роду Щербачева; укр. письм., *1861; побутові оп. і повісті з сел. життя: „Смерть Макариха“, „Городянка“, „За високим тинном“, повісті з інтелігентського життя: „Мій роман“, „Тайна нашої принцеси“, драми („Повернувся з Сибіру“, „Давін до церкви скликає та сам у ній не буває“, „Noli me tangere“ та ін.), комедії („На Зелений Клин“, жарти („На сіножатті“); популярна в репертуарі укр. театрів — „Лісова квітка“.

Яновський, 1) Амвросій, гал.-укр. освітній діяч (1810-84), дир. гімназії у Львові, інспектор гімназій для Галичини, довголітній посол до гал. сойму та австр. парламенту; 2) Борис, укр. комп., *1875, нім. роду (батько звався Зігль), спершу рос. комп., 1918 перейшов на Україну (до Харкова) й відтоді укр. комп.: композиції для драм. п'єс, хоріві твори, опера „Дума Чорноморська (Самійло Кішка)“ й ін.; 3) Василь, укр. гром. діяч, чоловік Любови Я., учасник герцеговінського повстання 1875-6, про яке помітив спомини в ЛНВ 1911; 4) Віктор, укр. військ. діяч, *1886.

В. Янович.

Л. Яновська.

інженер, старший інспектор міністерства шляхів УНР, член повстанчого штабу ген. Ю. Тютюнника, учасник 2. зимового походу; співробітник військ.-іст. час. „За Державність“; 5) Кирило, рос. пед. діяч (1822-1902), укр. роду, куратор кавказької шк. округи, вкінці член Держ. Ради; основник і керманіч вид. для вивчення Кавказу „Сборник матеріалів для описання м'єстностей и племен Кавказа“; 6) (Janowski) Людвік, поль. історик (1878-1921), проф. виленського унів.; праці про харківський унів., Крем'янець, тощо; 7) Олександра, укр. архітект, *1739, будував палату гетьмана Розумовського в Почепі 1768; 8) Теофіль, укр. бактеріолог (1860-1928), лікар, член ВУАН, проф. київ. унів., опісля мед. інституту, голова Наук. Мед. Т-ва в Києві, визн. педагог; „Туберкульоза легенів“ та ін.; 9) Юрій, укр. письм., *1902; поезії „Прекрасна Іт“, оп. „Кров землі“, романи: „Майстер корабля“, „Чотири шаблі“.

Янот, яната, гл. Полоскун.

Яношк (Jánošík) Юро, словац. опришок із кін. XVII в. й поч. XVIII в., в нар. традиції герой, оборонець покритвджених, повішений 1713; численні легенди.

Янсен (Jansen) Корнеліс, нід. богослов (1585-1638), єп. у Іперні, автор твору про св. Августина, дав почин янсенізму.

Янсенізм, рел.-філ. течія в кат. церкві XVII-XVIII вв., близька до кальвінізму, признавала предестинацію й індетермінізм; гол. у Франції, де до янсеністів належало багато визн. людей; гл. Янсен.

Янсон Юлій, рос. економіст і статистик (1835-92), проф. спб. унів.; „Теорія статистики“, „Порівняльна статистика Росії й зах. европ. міст“ та ін.

Янтар, гл. Бурштин.

Янтра, права (болг.) притока Дунаю, 130 км. дов.

Янтсекіян (Синя р.), Такіян (В. ріка), Кіян, найважливіша й найбільша кит. р., 5.100 км. дов. і 1,775.000 км.² сточища, витікає як Мурусу з Квенлюну, вливається до Жовтого моря; гол. притоки: Ялюнкіян і Вукіян; сплавна для кораблів на довжині 1.600 км.

Янув (Janów) Ян, поль. фільольог, *1888, проф. укр. мови й літ. на львів. унів.; праці з укр. діалектології, укр.-поль. літ. взаємин XVII в., про пам'ятки серед.-укр. письменства.

Янус (Janus), 1) ст.-іт. бог бігу Сонця й року, взагалі всякого входу й переходу (ianua=двері, ворота), зображуваний звич. (найчастіше на монетах) із подвійним обличчям (що вказувало мабуть на перемену дня й ночі); йому присвячений був початок дня й року (відси януарій=січень); 2) прохідне склепіння (пасаж) на північ від рим. ринку (forum), що ним, за стародавнім

Янус, на ст.-рим. монеті.

звичаєм, ішло військо на війну — тому відкрите підчас війни, закрите підчас миру.

Ян Усмошвець, герой ст.-укр. легенд, згадується в літописах під 992, 1001 і 1004, як переможець печенігів.

Януш Богдан, гал.-укр. археолог і мистецтвознавець (1889-1930); розвідки про дерев'яне будівництво в околицях Львова, про архітектуру, вірм. й волоські пам'ятки Львова, пам'ятки на Тернопільщині; 1924-25 ред. „Wiadomości konserwatorskie“ у Львові; по укр. під псевд. В. Карпович.

Янушевський Григорій, укр. військ. діяч і письмен., ген.-поручник ген. штабу УНР, 1919 ген.-квартирмейстер Дієвої армії.

Янушпіль, м-ко бердичівської округи, 7.200 меш.: 59% укр., 20-7% поль., 19-1% жид.

Янчар Константін, серб. хроніст із часів поль. кор. Яна Ольбрахта, *1432; хроніка появилася 1566 в поль. перекладі з оригіналу, який загинув.

Янчевський, 1) Микола, укр. військ. діяч, *1870, ген.-хорунжий армії УНР, начальник пенсійної управи військ. міністерства; 2) Микола, укр. військ. діяч, *1888, полк. армії УНР, старшина кінноти, співробітник журн. „Табор“ і „За Державність“.

Янчук Микола, укр. письмен. і етнограф (1859-1921), один із організаторів та доволітній голова муз. комісії при етногр. відділі рос. „Т-ва прихильників природознавства, антроп. і етногр.“, основник та кустос моск. етногр. музею та фактичний ред. журн. „Етнографическое Обзоріє“ в Москві, проф. білорус. літ. на унів. в Мінську; укр. п'єси: „Вихованець“, „Святий вечір“, „Пилип Музика“.

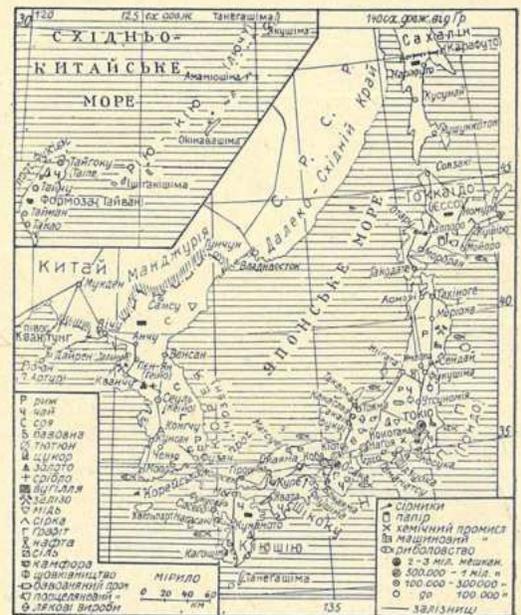
Яп (Яар), японський (до 1920 нім.) острів архіпелагу Каролінів, 210 км.² і 7.000 меш., вугільна станція й каблевий осередок.

Япет, 1) в гр.-міт. титан, чоловік Клімени, батько Атланта, Прометея й Епіметея; 2) 9-тий місяць Сатурна, віддалений від нього 3,476.000 км.: час обігу 79 днів, 7 год., 59 мин.

Япіг, (гр. міт.) 1) син Дедала, оселився в півд.-схід. Італії; від нього названі япіги та їх земля Япігія, півд.-схід. Італія, частина Калябрії; 2) півд.-зах. вітер.

Японія, Ніппон, схід.-аз. царство на островах Тихого океану (головні: Гоккайдо, Ніппон, Кію-шію, Шіко та багато менших), разом 381.250 км.² і 62.000.000 меш.; країна гориста. Гори зморшкові, до 3.780 м. вис., тзв. Яп. Альпи, мають багато вулканів (35 чинних). Часті в Я. землетруси. Побережжя добре розчленоване, ріки короткі. Підсоння океанічне, але з огляду на південникове положення країни різниці в температурі великі (літо від +26° до +21°2', зима від +7°0' до -2°9'); часті тайфуни; опадів багато (1140-2150 мм.); ліс, що відповідно до геогр. ширини переходить із зеленого в літні на півночі в вічно-зелений на півдні, займає 58% пов.; також і звірня міняється в тому напрямі з півн.

аз. в індійську. Японці—мішанці схід. азійців із малайцями, не тубільці; тубільчі айно у невел. кількості на півночі. Панівна віра шінтоїзм, поширений також буддизм. Яп. культура ваяла за зразок китайську, але своєрідна, бо через острівний характер розвивалася відокремлено. Історія Яп. державу мав заснувати Іму Тенно 660 до Хр. на Ніппоні; спершу володарі мали необмежену владу й були найвищими жерцями, пізніше зросло значіння фєвдальної шляхти; 1192 утворено дідичний

Японія.

уряд полководця і співрегента (шоґун), який цілком обмежив владу цісаря; 1854 перший договір із ЗДА, після з ін. державами; 1867 громадянська війна, в якій цісар Мутеґіто проголосив себе необмеженим володарем і перетворив Я. на європ. лад, надавши 1889 конституцію. У війні з Китаєм 1894-5 Я. добула Формозу, 1902 союз із Англією; 1904-5 в війні з Росією Я. дістала півд. Сахалін і вплив на Корею. 1905 і 1911 обнова союзу з Англією; 1908 договір із ЗДА про імїґрацію; 1910 договір із Росією про Манджурію, анексія Кореї. У світовій війні Я. була по стороні Антанти, та дістала, як мандат, Кароліни, Маріані й острови Маршала; 1932 війна з Китаєм за Манджурію. Теперішня Я. зєвропеїзована та в значній мірі індустріальна країна. Гол. заняття — лісництво, ведене дуже раціонально. Розвинена деревна промисловість і продукція целюлози, паперу та сірників. Рілля займає 18% пов., хліборобство інтензивне, ведене майже виключно людською силою, бо худоби в Я. дуже

мало; господарство грядково-мотикове, найбільше риж і ячмінь, далі тютюн і чай. Багато важніше від хліборобства рибальство: Я. ловить риби найбільш у світі (б. 14% риби всього світу). Копалинні багатства не дуже великі; продукція в тис. т.: вугілля 31.000 і міді 66, дещо нафти, соли, дуже мало залізної руди. Тому й металургія й машинова промисловість не дуже велика; більше розвинена ткацька, шовківнича, шкляна, бронзівнича й лякова. Вивозить Я. гол. сировий шовк (40%) і ткацькі вироби (27% вивозу); ввозить пром. сировину (бавовну, залізо й т. д. — 34%) і машини (6% ввозу). Головні країни, що стоять із Я. в торг. зв'язках: ЗДА (45% вивозу та 32% ввозу), Китай і Брит. Індія. Закордонний морський оборот 99 міл. рег. т. нетто. Торг. флота Я. величиною третя в світі: 4.140.000 т. бруто; залізниця у всій Я. з колоніями 22.000 км. Я. перенаселена та має сильну популяційну та політ. експанзію. Поза черенною Я. в колоніях є 298.540 км.² і 25.000.000 меш. Воєнна флота Я., теж третя в світі, має 560.000 т. бруто. Гол. місто Токіо.

Японська література, має 3 доби: 1. архаїчна, до введення буддизму і кит. цивілізації (до VI в. по Хр.), 2. доба кит. впливів до революції Мейджі, 3. доба европ. і ам. впливів. Найдавніші пам'ятки яп. літ.: Коджікі й Нігонгі, доведені до поч. VIII в., іст. хроніки, здебільша міт. характеру. Разом із перенесенням столиці до Наря розквіт літ., поезія на вершинах — нага-ута (довга поезія), потому скоро замирає, міджіка-ута або танка (коротка поезія, п'ятивірш по 5, 7, 5, 7, 7 складів), зібрана у „Манйошу“ („Збірник безлічі листків“). Доба клясична разом із перенесенням столиці до Геяну (тепер Кіото). Переможні впливи жіноцтва: збірник поезій Кокіншу; моногагарі, рід повісті, найславніша Генджі-м. двірської дами Мурасаки Шікібу; також Сей Шонагон написала славну книгу вражін „Макура но Соші“ („Записки до подушки“). Воєнне безладдя доби Камакура дало прегарне „Годжокі“, філ. замітки бонзи Чомея. За панування шогунів Ашікага (XIV-XVI в.) доба рел. містики й витончених форм товариського життя, церемоній подавання чаю, мистецтва садків і китиць, може найоригінальніша. Тоді повстає одна з перлин я. л. „Цуре-зуре-гуса“ („Всячина у хвилих нудьги“), записки скептика Кенко. „Но“ лір., геройські драми, вибагливі під оглядом змісту, міміки й костюмів. Шогунат родини Токугава (від XVII в.) приносить демократизацію літ., опісля академізм: любовні романи Сайкаку, народні Ікку (відоме Гізакуріге), яп. епіграма гайкай (всього 17 складів у 3 віршах); Чікамацу, яп. Шекспір, написав приблизно 100 п'єс, найславніша „Какусен-я Кассен“. Разом із поверненням цесарської влади 1867, впли-

ви зах.-европ. літ. Новеля за зразками фр. і рос. (Акутагава, Танізакі, Шіга й ін.).

Японська мова, будовою подібна до уральсько-алтайських мов, але не споріднена з жадною ін. мовою; багато діалектів, що дуже відрізняються; пишеться кит. ідеографічним письмом згорні вдолуни, крім того, є ще різні селябичні системи знаків (кана — 48 знаків, гірагано, тощо), що їх дописується малим письмом до кит. ідеограм для означування наростків, пристотків, закінчень, тощо; прикметні для я. м. є, м. ін., аглютативна структура (гл. Мова), більшескладовість і музикальний наголос.

Японська течія, гл. Куро-Шію.

Японська троянда, гл. Камелія.

Японське мистецтво, має свій виразний своєрідний стиль; архітектура переважно дерев'яна, подібна до китайської, легка формою й матеріалом, із переставними легкими стінками й дуже розвиненими та густо прикрашеними дахами (святині б. Осаки, Ніко та ін.). Статуарна різьба відома величезними різьбами Будди в сидячій поставі у фронтальному положенні (в Комакурі з XII в.); інша фігурова різьба, здебільша з дерева, з вільними рухами, натуралістичним обличчям і стилізованим одягом (найстарші VII-VIII вв.). Дуже розвинена мист. промисловість: дрібна різьба на дереві й металі, інкрустація, вироби зі слонової кости, вишивання шовком та ін., з вел. багатством орнаментальних мотивів. Орнамент асиметричний, ритмічно-динамічний, переважують мотиви тваринні (птиці, фенікси, морські звірі, дракони) і рослинні (хризантеми, півонії, троянди), що в композиціях часто притримуються схеми меандру й свастики. Малюнки, подібно як у Китаї, на шовкових і паперових звитках, але найбільше розвинене дереворитництво, що здобуло я. м. світову славу; яп. дереворити й малюнки дуже тонкого виконання з тзв. розбіжною перспективою, знаменито віддають рух і природу; мають численні графічні засоби й способи рисування; вел. розвиток малярства в середньовіччі IX-XIII в. (школи малярів Канаока, Мотиміцу, Ямато, Тосі). В XV в. „кит. ренесанс“ дає переважно рис. чорною тушею — ідеальний краєвид і малі рис. з фльори й фавни (школи Кано й Сесхіу). Помітні впливи перс.-магометанські, особливо в орнаменті. В XVI в., через гром. війни, мистецтво замирає. В XVII-XVIII в. вел. роз-

Японське мистецтво: 1. фрагмент із кольор. деревориту Гарунобу, 2. одна з манір деревориту, 3. орнаментальні мотиви, 4. храм у Кондо.

ві, фенікси, морські звірі, дракони) і рослинні (хризантеми, півонії, троянди), що в композиціях часто притримуються схеми меандру й свастики. Малюнки, подібно як у Китаї, на шовкових і паперових звитках, але найбільше розвинене дереворитництво, що здобуло я. м. світову славу; яп. дереворити й малюнки дуже тонкого виконання з тзв. розбіжною перспективою, знаменито віддають рух і природу; мають численні графічні засоби й способи рисування; вел. розвиток малярства в середньовіччі IX-XIII в. (школи малярів Канаока, Мотиміцу, Ямато, Тосі). В XV в. „кит. ренесанс“ дає переважно рис. чорною тушею — ідеальний краєвид і малі рис. з фльори й фавни (школи Кано й Сесхіу). Помітні впливи перс.-магометанські, особливо в орнаменті. В XVI в., через гром. війни, мистецтво замирає. В XVII-XVIII в. вел. роз-

виток мистецтва з напрямками: аристократичним (Сосен) і нар.-натуралістичним із нар. сценами з життя театру, артистів і на сексуальні теми. Визн. малярі XVIII в. Матагей і Гokusай. Дереворит досягає найбільшого розквіту в кін. XVII в., а кольоровий дереворит від середини XVIII в. (Гарунобу). В XIX в. сильні впливи европ. мистецтва, все таки я. м. задержує своєрідні стилістичні риси й свої способи виконання.

Японське море, окраїне море Тихого океану між Японським архіпелагом, Кореєю й рос. Далеким Сходом, 1,043.820 км.², серед. глибина 1.530 м., найбільша 3.575 м. **Япура** (Yapura), ліва притока Амазонки, 1.600 км. дов.

Яр, глибока, часто вузька та стрімкобока долина на височині, наслідок ерозійного діяння води, пр. яри Поділля.

Ярд, (англ.) англ. міра довжини, рівна 3 стопам (=0.9144 м.).

Ярема Яким, гал.-укр. педагог, *1884, проф. Укр. Вис. Пед. Інст. в Празі до 1930; „Курс педагогічної психології“; окремі праці на псих. теми, вступ до філ., статті іст.-літ. (Мойсей Франка) й ін.

Яремко Дмитро, гал.-укр. церк. діяч (1878-1916), співробітник і ред. (1907) час. „Нива“; 1914 гр.-кат. еп. острозький, помер на засланні в Вороніжі, куди його вивезла 1915 рос. влада, як заручника.

Яремче, вл. Яремчета, укр. гудульське село й літнисько над Прутом, 525 м. н. р. м., б. 800 меш., кліматична стація, солянки, боровина.

Ярецький (Jarecki) Генрик, поль. комп. (1846-1918), довголітній капельмайстер львів. опери; „Міндове“, „Ядвіга“, драм. балюда „Поворот тата“ й ін.

Ярижка, назва укр. (не зовсім упорядкованого) правопису, що ним писали до Куліша, здебільша, письменники на Вел. Україні (Квітка, Метлинський, Шевченко й т. д.) і що 1876-1906 був одиноко офіційно дозволений для укр. белетристики на Надніпрянщині; збудована на фонетичному принципі за рос. іст. ортографією, зберігає *ъ* на кінці слів (*садъ*), після губних (*пъять*, хоч писали і *пять*) та у зложених словах перед „й“ (*зъява*), в ній і=и (*кынь*=кінь, *лыдъ*=лід, *лысь*=лис), хоч перед „й“ та голосними писалося і (*новій, сміюсь*), и=ы (*кынь*=кинь, *лысь*=лис), і=йи (*йизати*), е й є=е (*небо, грае*), дехто писав і з (*поэтъ*) і т. д.

Ярий Ріко, гал.-укр. військ. діяч, *1896, сотник УГА, 1918 ком. саперської сотні, 1919 ком. гал. кінного полку.

Ярило, слов. поганський бог, уособлював родючу силу весняного Сонця; його сліди задержалися в нас у обряді похоронів Ярила в першій понеділок Петрівки.

Яричевський Сильвестер, гал.-укр. письм. і педагог (1871-1918), організатор „Січей“ на Буковині; збірки поезій: „На

філях життя“, „Пестрі звуки“, „Між терням і цвітом“, п'єса „Січ іде“.

Яркент, Ярканд, м-о в кит. Схід. Туркестані, на важному караванному шляху, 100.000 меш., килимарська промисловість, торгівля шовком і кашмірськими шалями.

Ярлик, (тат.) 1) ханська грамота, розпорядок; 2) товарова наліпка з зазначенням назви товару, його якості, ціни, фірми і т. д.

Ярмівка, тембляк, тригранча хустина, підложена під зігнене передрам'я й зав'язана на карку; перев'язка для знерухолення гор. кінцівки при звихах, переломах, пораненнях, тощо.

Ярмоленко Данило, полк. переяславський, наказний гетьман за перебування геть. Брюховецького в Москві (IX-XII 1665).

Ярмолинці, м-ко б. Проскурова; 11-24 VII 1919 бої військ УНР і УГА з більшовиками.

Ярнах (Jarnach) Філіп, нім. модерний комп., *1892; докінчив м. ін. оперу Бузони „Доктор Фавст“.

Яровий М., укр. маляр, *1864; портретист у Києві; портрети та ін.

Яронек (Jaroněk) Богумір, чес. маляр і графік, *1866; краєвиди, кольорові дереворити.

Ярополк, ім'я кількох укр. князів: 1) Я. Андрієвич, онук Володимира Мономаха, допомагав Із'яславу Давидовичеві в поході на Турів 1157; 2) Я. Із'яславич, правнук Мономаха, син Із'яслава II Мстиславича, брав участь у війні батька з суздальським кн. 1149 над р. Трубежем, 1167 ходив проти половців, †1168; 3) Я. Із'яславич, син Із'яслава Ярославича, 1078 дістав вишгородський стіл, пізніше Володимир Волинський і Турів, звідки його 1084 вигнали Ростиславичі, 1086 убитий; 4) Я. І. Святославич, найстарший син Святослава I. (945-979); від 972 вел. кн. київ., воював із братами; 5) Я. П. Володимирівч, син Володимира Мономаха (1082-1139), вел. кн. київ., воював із половцями й Ольговичами,

Ярополк волинський і галицький, з жінкою і матір'ю (малярок у псалтірі Ярополкової матері).

Яросевич Роман, гал.-укр. політ. і гром. діяч, *1862; член УСДП, 1897 посол до австр. парламенту, довголітній лікар у Станиславові; статті про укр. справи в від. час. „Arbeiter Zeitung“ та „Die Zeit“.

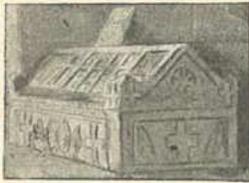
Ярослав, ім'я багатьох укр. кн.: 1) Я. І. Мудрий, син Володимира Вел. й Рогніди (978-1054), вел. кн. київ. 1019-1054, один із найславніших укр. кн.; ходив походом на захід, 1030 приєднав Галичину, укріплював півд. кордони від кочовиків, підтримував

зносили з зах. держ. (посольства до Німеччини, донька Анна за фр. кор. Генрихом I, зв'язки зі Швецією, Норвегією, Угорщиною, кілька шлюбів із нім. династіями); за нього останній, за кн. часів, морський похід на Царгород (1043); багато зробив для судівництва, опікувався церквою, поширив Київ і прикрасив його й ін. міста новими будівлями (св. Софія, Золоті Ворота); перед смертю поділив державу між синами: найстарший у Києві мав заступати батька; 2) Я. Володимирко в и ч. „Осомисл“, син Володимирка Володаревича, кн. гал. (1153-87), був одним

Ярослав Мудрий, малюнок у Софійському соборі.

із найсильніших укр. князів свого часу, забезпечив собі панування успішними війнами з різними претендентами на Галичину, переміг поляків, угрів і ін. сусідів і поширив кордони гал. держави по Дунай, воював також із половцями, завів дружні відносини з нім. ціс. Фридрихом із Гогенштауфів; за нього розвиток торгівлі й добробуту та піднесення столиці Галича;

Ярославова домовина (в Софійському соборі).

3) Я. Всеволодович (1139-1200), син Всеволода Ольговича, кн. чернігівський, удатно воював із половцями, брав участь у княжих усобицях, як претендент на київ. стіл; 4) Я. П. Всеволодович (1191-1246), син Всеволода III, княжив у Переяславі, ходив на половців, брав участь у гал. подіях, пізніше кн. новгородський; 5) Я. Ізяславич, син Ізяслава II. Мстиславича, княжив у Турові, Новгороді, потім у Луцьку, руйнував Київ; 6) Я. Інгварович, син Інгвара Ярославича, княжив у Луцьку, звідки був прогнаний Данилом гал., який призначив Ярославів Перемишль і Меджибіж, †1240; 7) Я. Мстиславич, онук Юрія Довгорукого, кн. переяславський, †1199; 8) Я. Святополкович, 1100 дістав від батька Володимир на Волині, 1112 Дорогобужську область; борювався з Володимиром Мономахом, на якого приводив поль. й угор. військо й у війні убитий 1123; 9) Я. Святославич, син Святослава Ярославича, кн. чернігівський, 1127 прогнаний із Чернігова, †1129 в Муромі; 10) Я. Ярополкович, син Ярополка Ізяславича, кн. берестейський, борювався з дядьком Святополком, помер ув'язнений 1103.

Ярослав, повіт. м-о над Сяном у Галичині, 20.000 меш.: 14% укр., 52% поляків, 34% жидів; у місті мист. пам'ятки: „Дім Острозьких“ із 2. чверті XVIII в., ренесансові й ба-

рокові будинки на ринку з XVI-XVII в.; повіт: 1336 км.², 3 міста, 107 сіль. громад, 138.000 меш.: 37% укр., 54,3% поль., 8,8% жид.

Ярослав Юрій, укр. гром. діяч, *1890, член УПСР, радник надзвич. дипломатичної місії УНР, вислана до Москви в І 1919 для переговорів із урядом РСФСР.

Ярославенко, вл. Вінківський, Ярослав, гал.-укр. комп., *1888, інженер: стрілецькі пісні, сокільський гимн, вид. „Торбана“.

Ярославль, рос. м-о й річкова пристань над гор. Волгою, 112.000 меш., ткацька, деревна, тютюнова й хем. промисловість, торгівля збіжжям, рибою й деревом.

Ярославна-Евфросинія, донька Ярослава Осмомисла, жінка Ігоря Святославича, прославлена у „Слові о Полку Ігоревім“.

Ярославський, 1) В., укр. архітект; *б. 1780 р., † у 60 рр. XIX в.; жив у Харкові та Слобожанщині, де побудував багато домів; у 20 і 30 рр. XIX в. радник губ. правління в Симферополі, опісля в Тулі; спомини в „Київ. Старині“ та „Харківському Сборнику“ 1887 про рр. 1797-1806 і 1819 та про службу в Херсоні, де 1808 був губ. архітектором; 2) О м е л я н, рос. гром. діяч і письм., *1878, більшовик, голова «Союзу безбожників» і автор антирел. книжок.

Яроцький, 1) (Jarocki) Владислав, поль. маляр, *1879, ред. мист. час. „Sztuki Piękne“, проф. акад. мист. в Кракові; студії з Гудульцини й побутової образи; 2) Я к і в, укр. історик, археолог і педагог (1840-1915), учитель гімназії в Житомирі, вкінці дир. реальної школи в Крем'янці, співробітник „Київ. Старини“, „Світла“; розсліди Волині.

Ярошевич, 1) Андрій, укр. статистик і економіст, *1875, проф. київ. Інст. нар. господарства; „Нариси екон. життя України“, „Нарис хуторського господарства Київщини“; 2) Петро, укр. військ. діяч, *1870; генерал рос., опісля укр. служби, 1919 ком. 2. подільського, 1. волинського, 9. дієвого корпусу, начальник 1. пішої півд. дивізії, опісля військ. віцеміністер УНР.

Ярошевський, 1) Богдан, псевд. Степан Загородний, укр. політ. діяч і письм. (1869-1914), основник укр. соц. партії, ред. її органу „Добра Новина“, співробітник „Przegląd-u Krajow-ogo“; вірші й оп. в „Гром. Думці“, „Ради“, ЛНВ і т. д.; 2) Юрій, укр. церк. діяч (1872-1923), митр. правосл. церкви в Польщі, убитий; замолоду співробітник бібліографічного відділу Записок НТШ.

Ярошенко, 1) Володимир, укр. лінгвіст, *1888; співробітник ВУАН, співред. рос.-укр. акад. словника; праця про молдавські грамати; 2) Володимир, укр. письм., *1893; збірка поезій „Світотінь“, „Луни“, повість „Гробовище“; 3) Микола, укр. маляр (1846-98), представник „передвижників“, відомий своїми малюнками з рев. підкладом: „В'язень“, „Всюди жит-

тя“, „Студент“, портрети В. Короленка, В. Соловйова; гл. ілюстр. том III, стор. 147.

Ярошинська Євгенія, бук.-укр. письмен. (1868-1904), пед. і гром. діячка, нар. учителька, співробітниця, а то й співред. різних жіночих вид. (Наша Доля, й ін.); повість „Перекинчики“ (первісно „В домі протопопа“), оп., казки, байки й ін.

М. Ярошенко: В'язень.

Ярошинський (Jaroszynski) Маріян, поль. маляр і політ. діяч (1819-1901); портрети й рел. образи.

Ярус, (тюр.) поверх, у геол. позем або підвідділ формації.

Ярцев Олександр, рос. театр. критик, автор цінних праць про Щепкіна, та про взаємини Щепкіна з Шевченком.

Е. Ярошинська.

Ясак, (тюрк. = закон) далина натурою (дорогими шкурами), яку аж до 1917 брав рос. уряд із сибірських кочовиків.

Ясеницький Володимир, визн. бук.-укр. гром. діяч, *1844, правник, один із перших укр. пробудників на Буковині, основник багатьох бук.-укр. товариств, довголітній голова „Нар. Дому“ в Чернівцях, один із основників та співробітників перших гал.-укр. журналів.

Ясень (Fraxinus), рід рослин із родини маслинуватих; великі дерева з супротивними, непаристо-пірнати-ми листками та непоказними квітами; найбільше поширені в ЗДА; я. з в и ч а й н и й (F. excelsa), дерево до 40 м. вис., з простим стовбуром та гладкою корою; деревина тверда, важка, гнучка; вживають у столярстві й возівництві; Європа й частина зах. Азії; я. і т а л і й с ь к и й (F. ornus), дерево, до 14 м. вис., з запашними квітами; його солодкий сік дає манну. Я. к и т а й с ь к и й, гл. Айлант.

Ясень, 1. галузка з дво-полним цвітом, 2. три двополі цвіти, 3. один двополний цвіт 4. галузка з пилляковим цвітом, 5. три пиллякові цвіти, 6. галузка з насінням, 7. по-здовжний перекийр на-сіння.

Ясєнський (Jasieński) Бруно, поль. письмен., *1901, жид. роду, комуніст, спершу футурист; поема „Слово про Якуба Шелю“, роман „Палю Париж“.

Яси, в ст. укр. літописах назва осетинів.

Яси (Jasi), колись гол. місто Молдавії, 100.000 меш., унів., торгівля збіжжям; 1593 зайняті укр. козаками, 1792 мир між Росією й Туреччиною; 1918 столиця Румунії; 1918 і на поч. 1919 політ. наради між представниками Антанти й представниками Росії та України.

Ясинський, 1) Антін, рос. історик, *1864, укр. роду, дослідник усесвітньої історії, проф. воронізького унів.; розвідки з історії середньовічної Чехії та ін.; 2) В а р л а а м, гл. Варлаам 6); 3) М и х а й л о, укр. історик права і археолог, *1862, проф. кiev. унів.; низка монографій із історії права Лит.-руської держави; 4) М и х а й л о, укр. історик і книгознавець, *1889, завідувач відділу Ucrainica Всенародної Бібліотеки України.

Ясир, (тюр.) полон, неволя.

Ясинь, (по мадярськи Керешмезе) гуцульське м-ко на Закарпатті над Чорною Тисою, на висоті 647 м. н. р. м., за Татарським провалом, 10.000 меш., літнисько.

Ясинський (Jasiński) Здзіслав, поль. маляр, *1863; праці: „Хора мати“, пляфон варшавської Фільгармонії, побутові й алегоричні образи.

Ясінчук Лев, гал.-укр. гром. і просв. діяч, педагог, *1882; 1912 ред. час. „Каменярі“; гол. праці: „50-ліття Рідної Школи“, „За океаном“.

Яскір, гл. Жовтець.

Ясло, м-о у пiднiжжя Карпат (лемківських), 11.000 меш., копальні нафти.

Ясмин, гл. Жасмин.

Ясна (gingiva), слизова оболонка ротової ямини, покриває дучкову частину щелепів і шийки зубів; із недуг замітне запалення ясен (gingivitis), спричинене неохайним утримуванням ротової ямини, також при скорбуті, затровні ртуттю, тощо.

Ясна Поляна, село б. Тули, маєток Льва Толстого, де він жив; тепер там музей із пам'ятками про нього.

Яснопольський, 1) Леонід, рос. економіст, *1873, проф. політ. економії кiev. унів., опісля проф. кiev. інституту нар. господарства та кооперативного інституту, член ВУАН, член 1. Держ. Думи, кадет; 2) М и к о л а, рос. економіст і фінансист, *1846, укр. роду, проф. унів. у Києві, дослідник екон. і фінансового стану України; „Географічний розподіл держ. прибутків і видатків у Росії“, „Економічне майбутнє півдня Росії та суч. його відсталість“, та ін.

Яспіс, яшма, мінерал, відміна кременю, непрозора, червона, жовта або бура.

Ястребов Володимир, укр. археолог і етнограф (1855-99), з роду москаль, дослідник Степової України.

Ястремський Сергій, укр. революціонер, *1857; член соц. гуртка Драгоманова в Женеві; 1880 засланий на Сибір, від 1902 в Одесі, активний діяч революції 1905; праці про якутську мову.

Ястров (Jastrow) Ігнац, нім. історик

і публіцист, *1856, проф. торг. вис. школи в Берліні; „Нім. історія за Гогенштауфів“.

Яструб (Accipiter, Astur), птах-хижак, із родини соколуватих, б. 1/2 м. дов., зверху бураво-попелястий, сподом білий; я. голу б'ятник (курячий) (A. palumbarius), сподом із поздовжними темними плямами, я. гороб'ятник, крегулець (A. nisus), сподом із поперечними темними пругами; вел. шкідники.

Ясьолда, ліва притока Прип'яті, 268 км. дов.

Ятаган, (тур.) крива коротка шабля.

Ятвяги, ст. лит. плем'я, найбільш зближене до прусів, жило до XIII в. над Нарвою й Бобром; дуже войовниче, згадується в укр. літописах від X в., коли виходні з ятвязької землі служили в кн. дружинах; небезпечні для укр. державності, на них ходив походом Володимир I. 983 і Ярослав I. 1038, 1040 і 1044; пізніше грали роллю в зах.-укр. політиці.

Ятрань, правобічна притока р. Сінохи.

Ять, назва букви „ѣ“, що була знаком на праслов. звук із двозвуковим характером, який у різних слов. мовах давав різні рефлекси (е, і, а), в укр. мові загально (також в лит.). „і“ з м'ягченням попереднього приголосного (в деяких говорах, тільки, піднаголосом і, ie, в ненаголошених складах „е“: *ліс* чи *ліес*, але *леси*).

Яфа, Йоппе, пристань Палестини над Середземним морем, 48.000 меш., вивіз помаранч. і стручкових рослин.

Яфет, один із трьох синів Ноя; яфетиди, здогадні ст. індо-европ. народи.

Яфетидологія, яфетична теорія, винайдена, розвинена й використовувана рос. лінгвістом Марром; виводить мови не з прамов, а з систем у зв'язку з соц.-екон. розвитком, кладе в палеонтологічний (мовотворчий) початок не одну прамову, але більшу кількість мов, що аж потім через тзв. гібридизацію (мовне перехрещення) й через різні стадії й „міжстадійні переходи“ розвивалися далі; в мовотворчому процесі приймає 4 основні елементи, з яких через малоймовірні зміни повстали ін. слова, при чому треба ще уважувати й „клясовість“ мови.

Яфетичні мови, за Марром, первісно кавказькі мови, баскійська, памірські й перед-індо-европ. мови, потім стадія в розвитку мов, система, пережита мовами всіх ін. систем, після чого наступає „прометеїчна“ стадія (індо-европ., семітські м., тощо).

Яхимецький (Jachumecski) Здзіслав, поль. історик муз., *1882; комп., проф. краківського унів., дослідник поль. муз. середньовіччя.

Яхимович, 1) Григорій, гал.-укр. церк.

Яструб.

Ятаган.

і гром. діяч (1792-1863), проф. львівського унів., ректор дух. семінарії, 1849-59 перемиський єп., після митр. львівський 1860-63, від 1848 провідник гал. українців; 2) Теодор, гал.-укр. маляр (1800-70), працював у Відні, від 1836 декоратор надвірної опери; побутові образи з міщанського життя, ікони, біблійні сцени, перспективні рис., театр. декорації.

Яхимов, гл. Йоакімсталь.

Яхія, 1) правосл. грек із Єгипту, лікар, свояк александрійського патріарха Євтихія 939-946, що його араб. хроніку „Добре намісто“ зредагував і продовжив десь до 1031; ця хроніка містить багато відомостей про укр.-візант. справи; 2) Олександр, авантюрист, видавав себе за сина султана Могамеда III, й претендував на тур. султанство; грав роллю в укр. політиці 1. четвертини XVII в.

Яхненко Кіндрат, укр. промисловець (1783-1868), з кріпаків, голова фірми братів Яхненків і Симиренків, що побудувала перші цукроварні на В. Україні, завела пароплавання на Дніпрі, тощо.

Яхно, 1) Іван, гал.-укр. педагог (1840-1907), один з творців укр. природничої термінології; 2) Павло, суч. укр. гром. діяч на Далекому Сході, уповноважений секретаріату укр. Далекосхідної Ради для освідомлення укр. населення Приморщини (Владивосток) 1918-21.

Яхт(а), (англ.) легке вітрильне судно, вживане для розваги.

Яхтклуб, (англ.) товариство аматорів водяного спорту.

Яценко Микола, укр. гром. діяч (1867-98), член харківської Укр. Громади, інженер; статті про укр. театр у „Зорі“ під псевд. Ярченко.

Яцик Тадей, гал.-укр. військ. діяч (1889-1919), сотник-лікар, санітарний шеф 1. корпусу УГА, † на тиф у Вінниці.

Яцимирський Олександр, рос. слявіст, *1870, укр. роду, проф. спб. унів.; слов.-рум. студії, монографія „Григорій Памблук“, „Новіша поль. література“.

Яциневич Яків, укр. комп. та диригент, довголітній помічник М. Лисенка в його хоровій діяльності; з комп. (хори) популярний „контр про Юрія“.

Яцків Михайло, гал.-укр. письм., *1873, член „Молодої Музи“; побутові новелі й символічні нариси: „В царстві сатани“, „Душі клаються“, „Казка про перстень“, „Плазом меча“, „Чорні крила“, „Смерть бога“, „Adagio

Гр. Яхимович.

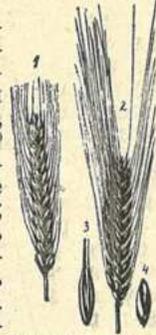

М. Яцків.

consolante“, „Блискавиці“, „Далекі шляхи“, „Боротьба з головою“, повісті: „Огні горять“, „Танець тіней“.

Яцкович Гарасим, зв'ягельський коз. полк. за геть. Б. Хмельницького, укр. посол до Москви для переговорів про союз України з Московщиною для боротьби з Польщею 1653.

Ячмінь (*Hordeum*), збіжжя, б. 1 м. вис., колос 2,4,6-рядний, звич. з дов. остинами, зерно коротке й грубе; походить із М. Азії, тепер сіють скрізь до 70° півн. ширини; мабуть найстарше збіжжя, знане вже в єгиптян, ст. жидів і греків; тепер зерен я-ю вживають до виробу солоду, пива, крохмалю, на крупу, замість кави, та на хліб, гол. в півн. краях і на підгір'ї; щорічний добуток б. 40 міл. тон, із того: ЗДА б. 6, СРСР б. 5, Німеччина і Брит. Індії по 3, Канада й Іспанія по 2 міл. тон.

Ячмінь: 1. дво-
2. чотири рядний,
3. зерно в полові,
4. само зерно.

Ячницький Гаврило, гл. Морський Г.
Яшек Микола, суч. укр. бібліограф; бібліографія до Шевченка, укр. літератури за 1917-27 („Десять літ укр. літератури“).

Яшмак, гл. Серпанок.

Ящірка (*Lacerta*), плазун, укритий лускою, з 4-ма малими ногами й довгим хвостом, що звич. легко відпадає; живляться комахами; у нас звич. я. прудка (*L. agilis*), бураво-зеленава; я. мурова (*L. muralis*), бура, обидві до 2 дм. дов.; я. зелена (*L. viridis*), гарно зелена, до 4 дм. дов., на півдні Європи й України; гл. Варан.

Ящірка.

Ящіркуваті (*Lacertidae*), громада плазунів, укритих лускою, зі слабо розвиненими ногами або й без ніг; вилуплюються з яєчок, укритих незвапнілою шкіркою; комахоїдні; гол. родини: ящірки, хамелеони, гекони, ігуани, веретільниці.

Яцуржинський Хризант, укр. етнограф і археолог, *1852; член одеської Укр. Громади 80 рр. XIX в., співробітник „Київської Старини“ та „Извѣстій“ Таврійської Ученої Архівної Комісії.

Яцурі (*Sauria*), повзуни, жили в доіст. часах; деякі замітні величиною й особливим виглядом, гл. Ігванодон, Іхтіозавр, Плезіозавр, Птерозаври.

ДОДАТОК

І ПОПРАВКИ Й ДОПОВНЕННЯ.*

- Аар**, Ара, ліва притока Райну, 280 км. дов.
Абаза, 1. р.: на дол. Дунаю.
Абак(а), 4) помограм, гл. Номографія.
Аббація, 1. р.: хорв. Опатія.
Абд-ель-Асіз, мб.: Абд-ель-Азіз.
Абель, 2. р.: математик (1802-29);...
Абесінія, 21. р.: Аддіс-Абеба, 51. р.: Аксум...
Абешр, 2. р.: Вадай у фр. Судані.
Абіссинія, гл. Абесінія.
Абляктація, 3. р. мб.: дичок, коли два сусідні дерева надрізують збоку і прикладають ранами одне до одного.
Абрамович Шолом Яків (1835-1917).
Абрикос, гл. Мореля.
Абруцький, князь, 5. р.: *1873, син есп. короля Амадея (виправи до півн...
Абсолютизм, 15. р.: назва уладу абсол.
Абсолотна нулева точка, гл. Нуля.
Абсорбувати, 2. р.: сильно займати когось чимсь.
Абстракція, 3. р.: зміст; узагальнення.
Абхазія, додати: гол. м-о Сухум.
Аваль, (фр.) векслева порука; підпис ручителя на першій стороні векселя.
Авас (Navas) Шарль, 1835 основник телеграфічної агенції в Парижі (1785-1858).
Августінеум, вищий освітній інст. для кат. свящ., ім. св. Августина у Відні, заснований 1816 цісарем Францом I; там училося чимало українців, пізніших визн. церк. діячів (сп.: Яхимович, Литвинович, Сембратович, Хомишин та ін.).
Авдикович Орест, (1876-1918);...
Авдиковський Орест, гал.-укр. письмен. (1843-1913), поезії; пізніш московфільський публіцист.
Авдіон, 2. р.: гл. Електронова лампа.
Авеста, 6. р.: релігія парсів.
Авліс-Ата, м-о на Сірому Клині, 25.000 меш., в околиці укр. колонії.
Авраменко Василь, *1895.
Австралія, 4. р.: Разом із островами... 38. р.: субтропічне, півд.-східня... 53. р.: кенгуру. Європейці завезли... 69. р.: Всього населення Австралії й Океанії; 18. стор. 7. р.: Нові Гебриди, 14. р.: (Canberra).
Австрія, 2. р.: союзна республіка..., 9. р.: Тироль із Форарльбергом...
Австро-Угорщина, 7. р.: долучили сюди...; 21. стор. 28. р.: з Форарльбергом; 51. р.: виборну; 60. р.: до 1907; 22. стор. 58. р.: схід. Угорщина; 59. р.: Югославія 145.000 км.² і 8.500.000 меш.; 60. р.: Хорватія, Славонія; 61-62. р.: частина Країни та Стирії; 65. р.: Далматії та Країни.
Автоген, 1. р.: (гр.) вл. самородний; а-не зварювання металів: стоп металів полум'ям сумішки газів... 5-6. р.: грубі 20 мм., ацетиленовим 30 мм. та куски заліза до 100 мм. грубі, а також...
Автокефальність церкви, 2. р.: головою, що не...; 8. р.: охридський...
Автоматичний, 2. р.: самочинний, мивільний.
Автомобіль, 2. р., додати: Гл. Самохід.
Автономія, 7. р.: собою установлені...
Автотипія, 3. р.: з цинку...
Агамемнон, 4. р.: дружини Клігеместри...
Агезілай, 1. р.: спарт. 397-360 до Хр.
Агнець, 1. р.: (цсл.) вл. баранець; 1)...
Агадір, 2. р.: 1.700 меш.
Аграрний соціалізм, 9-10. р.: („Поступ і бідність“ 1879)...; 15. р.: економістами Чайновим...
Аграрні кризи, 5. р.: хліборобських краях.
Ададжо, гл. Адажо.
Адамада, мб.: Адамауа.
Адамелло, 2. р.: 3.554 м. вис.
Адамове яблуко, 2-3. р.: гл. Гортанка.
Аджарська автономна рад. соц. республіка, в Грузії, 2.580 км.² пов. і 132.000 меш., гол. аджарців; гол. м-о Батум.
Адждір, 1. р.: (Ajmere)...
Адигейська автономна область, 4. р.: черкесів 50%; 5. р., додати: Адмін. осередок: Катеринодар (Краснодар).
Адїге, мб.: Адиге.
Адміралтейство, (рос.) адміралція.

* Подаємо необхідні доповнення й поправки. В останніх, для заощадження місця, подаємо тільки справлений текст у тих рядках, де є яка помилка. Тут уживаємо таких скорочень: з. = замість; р. = рядок; мб. = має бути; стор. = сторінка.

Адрес(а), 2. р.: посилці, кому й куди доручити.

Адріанова Варвара, історик укр. й рос. літ., *1886; євангеліє Томи, історія Палей, життя Олексія божого чоловіка й ін.

Адріанопіль, 1. р.: (тур. Едірне), 8. р.: 35.000 меш.

Аер, 1. р.: в гр. церкві...

Аерофотографетрія, мб.: **Аерофотографетрія.**

Ажан, 2. р.: (Lot et Garonne)...

Азбест, 1-3. р.: (гр.) волокниста відміна магнезових крем'янів, амфіболію й серпентину; відміни: а. звичайний, амфіболовий, тзв. гірський льон, а. тремолітовий або ам'янт і а. серпентиновий або хризоліт; уже в старинному...

Азербайджан, 4. р.: 84.460 км.² пов.

Азеф Євно, (1870-1918).

Азиди, 1. р.: соли азоїмїду, т. є. азото-водневої кислоти (N₂H), дуже сильно...

Азімут, 3-4. р.: через обсерваторію зорю й зеніт місця обсервації й другою...

Азір, 1-2. р.: між Геджасом...

Азія, 50. р.: Ян-тсе-кіан; 46. стор. 2. р.: Евфрат; 22. р.: вагання температури; 65. р.: тростининовий цукор; 47. стор. 10. р.: Недж; 18. р.: Аз. частина СРСР; 34. р.: Гонконг; 47-48. р.: Індокитай і Передня Індія.

Азот, 14. р.: гідразин (N₂H₄)...

Азотні бактерії, 2-3. р.: що живуть у землі; одні розкладають органічні річовини, при чому витворюється амоніак (NH₃), другі окиснюють цей амоніак на азотову кислоту (HNO₂), треті цю кислоту окиснюють на азотну кислоту (HNO₃); інші а. б. (*Bacterium radicicola*) живуть на коріннях... 9. р. додати: Гл. Бульбочкові зарази.

Азотняк, 1. р.: ціанамід кальцію (CaCN₂);

Аїдін, 2. р.: 12.000 меш.

Айгос-Потамой, мб.: **Айгос-Потамой.**

Айдаго (Idaho), гл. Ейдаго.

Айдар, 1. р.: на Харківщині, 300 км. дов.

Айзеншток Ярема, укр. літературознавець, *1900; праці з історії укр. літ. XIX в.

Айова (Iowa), гл. Ейва.

Айолло Григорій, груз. політ. діяч і публіцист, *1883, екон.-політ. розвідки, праці м. ін. про Драгоманова та ін.

Ай-Петрі, 2. р.: 1.316 м. вис.

Айслер (Eisler) Роберт, нім. філософ (1873-1928); філ. словники.

Айфель, гл. Е(й)фель.

Айхгорн (Eichhorn) Герман, нім. фельдмаршал (1848-1918), у світовій війні ком. 10. армії, описля армійної групи на рос. фронті, 1918 головкомандувач нім. військ на Україні, убитий у Києві.

Акаба, 4. р.: до Кераку.

Академічна Громада, т-во укр. студентів львів. унів., повстало 1896 зі злуки „Академічного Братства“ з „Ватрою“.

Академічне Братство, т-во укр. студентів львів. унів., повстало 1882 з „Дружнього Лихваря“; 1896 злучилося з „Ватрою“ в „Академічну Громаду“.

Академія київська, гл. Київська академія.

Акароза, (лат.) хвороба у бджіл від галапаса *Asar aris*, що живе в їх дихавках.

Акведукт, 4. р.: в Сеговії, Алькантарі,...

Акве Секстї, 1. р.: тепер Екс...

Акерман, гл. Аккерман.

Акефал, 1-2. р.: 1) громада м'якунів, тзв. листкозаябри, що...

Акіменко Федір, гл. Якіменко Ф.

Акка, 2. р.: 6.400 меш.; 3. р. (1:35 м. вис.)...

Аккерман, 6. р.: Cetatea Albă...

Аккра, 1. р.: (Akkra)...

Акмеїзм, (гр.) напрям у рос. поезії 1912-18, започаткований Гумільовим та Городецьким; протиставляв себе символізму.

Ак-мечеть, гл. Симферопіль.

Акмолінська область, 3. р.: (Козацька А.Р.С.Р.) в зах. Сибірі; простір...

Акре, 3. р.: 148.000 км.² пов.

Акрокеравнія, 4. р.: della Linguetta...

Акролеїн(а), 1. р.: альдегід, витвір розкладу гліцерини; 3. р.: одною з причин прикрого...

Аксельрод Петро, рос. соц.-дем. діяч (1850-1928), жид. роду, із Плехановим основник групи „Визволення праці“; співробітник час. „Вольное Слово“; епюмени, листування, м. ін. з Драгомановим.

Аксїс, 1. р., додати: (*Cervus axis*);

Активний ступінь, морські глибини від 200-3.000 м., займають 13% усієї пов. Землі.

Акула, 9. р.: пажор-людоїд (*Carcharias*)... 10. р.: молотан (*Zugaena*)...

Акумуляторна батарея, мб.: збір з'єднаних акумуляторів для піднесення напруги електр. струму.

Акустика, (гр.) наука про звуки, про слухові вражіння; ділиться на фіз.-мат., фізіологічну й психологічну акустику.

Акустичний, 1. р.: такий, що відповідає вимогам акустики; що відноситься до...

Аларіх, 1. р.: * 5.370...

Алдан, 2. р.: області, 1.870 км. дов.

Александрійська книгозбірня, 5. р.: 391 по Хр.

Александрійський переклад, 1-3. р.: найстарший гр. переклад св. Письма Старого Завіту, зладжений у III в. до Хр.

Александрія, 9. р.: 3) гл. Александрія.

Аленич Олекса, укр. астроном (1890-1923); проф. унів. й ІНО в Кам'янці Под., дослідник метеорів, популяризатор.

Алеути, 3. р.: належать до ЗДА.

Алеш (Ales) Микола, 1. р. (1852-1911);

Алешко Василь, укр. письмен., *1889; поезії (збірка „Степи цвітуть“), гуморески, нариси, оп. („Село вранішнє“), фейлетони.

Алігатор, 3. р., додати: гл. Крокодил.

Алі ібн Алі Талїб, мб.: Алі ібн Абу Талїбі, калїф 656-661...

Аліфатичні сполуки, 1-2. р.: нециклічні похідні метану, вуглеводні та їх похідні, що в їх молекулі атоми вугля пов'язані в отворений ланцюг; основною річовиною є...

Алма-Ата, 1-2. р.: гол. м-о Казакстану, ...
Алогічний, альогічний, 1-2. р.: протилежний законам...

Алтай, 6-7. р.: Танну, Хангайські...; 13. р.: тюркські та монгольські...

Алчевська, 4. р.: Христі, співака Івана й композиста Григорія; 6. р.: (1882-1931)...

Альчевський, 1) Григорій, укр. комп., сольоспіви до слів Шевченка, Лесі Українки, тощо; 2) Іван, укр. співак-тенор (1876-1917), брат Григорія, артист опери в Спб., основник і керманіч т-ва „Кобзар“ у Москві до 1914.

Алюмін, 24. р.: сафір. Розчин (8%-вий) оцтану... 27. р.: Сірчан алюміну додається...

Алюмінати, 2-3. р.: окисів алюміну й металів, пр. спінель, хризобериль.

Алюта, гл. Альта 2).

Алябама, гл. Алабама.

Аляб'єв, 3. р. додати: гармонізував збірку укр. пісень Максимовича.

Алява, 2. р.: 3.045 км.² пов. і 99.000 меш.

Алярік, гл. Аларіх.

Аляска, 8. р.: підсонням. Копальні золота, срібла, рибальство, ловецтво.

Альбанія, 2. р.: королівство на заході...

Альбанська мова, самостійна індо-європ. мова (сатем); лексика, здебільша, чужого походження (лат., тур., слов. і т. д.), сильно змінена (mbret = imperator); корені індо-європ. змінені (dimen = зима); рідник на кінці; здається, витворилась з мови ст. тракійських племен; гл. Альбанці.

Альбанці, 9. р.: малісори, міридити...

Альbedo, 2. р.: поверхні тіл; у фотометрії: відношення кількості світла відбитого від даного тіла до кількості світла, що на це тіло впало.

Альбеніз (Albeniz) Ісаак, есп. піяніст і комп. (1860-1909), основник нац. есп. музики; форт. твори „Еспанія“, „Іберія“ й ін.

Альберіх, 4. р.: шапку-невидимку.

Альбукерк, мб.: **Альбукерке**.

Альбуля (Albula), мб.: провал у Ретійських Альпах, 2315 м. вис., лучить долини Райну й Іну.

Альгебра, 14-15. р.: Функція; а. рівняння, гл. Рівняння.

Альгей, 3. р.: Форарльбергу...

Альгоритм, 3. р. додати: Гл. Абака 3).

Альжір, 11. р.: та городництво...

Альзасія, гл. Ельзас, Льотарингія.

Алька, 1. р.: птах-плавун із родини товстюків (альки й пінгвіни)...; 6-7. р.: північних морів. 9. р. додати: Гл. Пінгвіни.

Алькалії, 2. р.: пр. луг і т. п. Закрашують.

Алькалоїди, 1-2. р.: органічні основи, що мають у собі азот, знаходять... 5. р.: як важкі ліки.

Алькантара, 4. р.: скасований 1872 р.

Алькоголь, 1-2. р.: органічна сполука, випроваджується з вуглеводнів, якщо один, або більше атомів водня заміщується водноокисневим скупленням атомів (ОН); з багатьох... 3. р.: або деревний спирт...

Алькоголь звичайний, (C₂H₅-ОН)...

Альмагест, 1. р.: переклад назви астр. твору Птолемея...

Альпейство, 24-25. р.: добули перші: Жак Бальма (Balmat) і Пакар 1786. р. та Сосюр (Saussure) 1787. р...

Альпейська троянда, гл. Бердулян.

Альпи, 10. р.: ширина 125-275 км., 85. стор. 13. р.: масивами; 28. р.: з Арвою, Ізе-рою...; 86. стор. 1-2. р.: шаротка, свічурник, дзвіночки, первоцвіти...; 20-21. р.: Готгард; 22. р.: Брук над Мурюю.

Альсоль, 1. р.: винано-оцтан глину,...

Альст, Аlost, 2. р.: в бельгійській...

Альтей, 1. р. додати: (Althea)...

Альтернатор, 3-5. р.: викликаного в чинних провадах намотки оборотом рухом кола з електромагнетам на обводі. 10-11. р.: обслуговують сталим струмом із окремого джерела: генератора, або батареї акумуляторів. 14. р.: 100.000 і більше періодів на сек.

Альтруїзм, 5. р.: безкорисна прихильність до ін. людей.

Альфабет, алфавит, (гр.) гл. Азбука.

Альфельд, 3. р.: низ над Тисою; ...

Альфоне, 12. р.: король 1902-31.

Альфурі, мб.: маляйсько-папуаські мішанці на Целебесі й Молюцьких островах.

Альхваразі, мб.: **Альхварізі**,...

Альхесірас, 6. р.: альхесіраської...

Амазія, Амазія, 2. р.: 12.000 меш.

Аманат, гл. Закладник.

Аманулла-хан, 2. р.: король 1919-29,...

Амапалія, 1. р.: над Тихим океаном, 3.000 меш.

Амазія, гл. Амазія.

Амбра, 3. р.: (Pottwal), уживають до пахощів...

Амброве дерево, 1. р., додати: (Styгах officinalis)... 2. р.: живицю „сторакс“; 5. р. додати: Гл. Бензоен.

Амброзіана, 2-3. р.: Федеріко Боромео...

Амброс, 1. р.: нім. історик музики та муз. критик,...

Амбрус Золтан, †1932.

Амврозій, 1. р.: св.,...

Амгара, 2. р.: столицею Гондар.

Аменготеп, 3. р.: стовп Мемнона.

Амера, грек, перекладач у Карла XII, приятель гетьмана Орлика; залишив спомини з описом діяльності мазепинців.

Американська література, 18. р.: Ірвінг, 21. р.: Едгар По...

Американська мова, гл. Англійська мова.

Америка Південна, 3. р.: 18,342.000 км.² пов. і 79 міль. меш.; 25. р.: саванна (лянос, ...; 96. стор. 18-19 р.: Голяндська Гвіяна, 20-21. р.: Французька Гвіяна.

Америка Північна, 2. р.: 245 міль. км.² і 165 міль. меш.; 3. р.: Панамську; 5. р.: Гадсенової країни, 8. р.: над Гадсеновою затокою; 22. р.: Лябрадорської течії; 23. р.: над Мехіканським; 97. стор. 20. р.: 14,300.000 меш.

Америка Середня, 2. р.: шийкою Те-гуантепек; 3. р.: шийкою Дарієн.

Амигдалін(а), 3. р.: ціановодневу ки-лину...

Амід, 3. р.: водню (NH₂)...

Аміант, (гр.) мінерал, креман магново-вапневий (Mg₃CaSi₄O₁₂); відміна азбесту, з білими, м'якими й тоненькими волокнами з шовковим блиском; уживають за азбест.

Аммоній Саккас, 1. р.: (175-242)...

Амой, 6. р.: 300.000 меш.

Амоніт, 2. і 3. р.: доби; тепер вигинули...

Амоніякова гума, 1. р.: сік із зах.-аз.

Ампер (Ampère), 2. р.: фр. фізик і...

Ампер, 1. р.: одиниця напруги електр.

Ампер-година, 2. р.: 3.600 кульомбів (Coulomb).

Амперів закон, 5. р.: стрілку (під про-відників), звернувши...

Амперметр, 11. р. додати: Є також а-ри, які замість м'якого заліза мають сталій магнет, при чому цівка може бути неру-хома, а магнет рухомий, або навпаки.

Ампліфікація, 4. р. додати: В радіотехн. збільшення амплітуди електр. дрозань.

Ампутація, 3. р.: місцевому знечуленню...

Аму-Дарія, 3-4. р.: дов. 2200 км., сточи-ще 450.000 км.².

Амур, 1. р.: з рік: Шілка...; 6. р.: важна комунікаційна...

Анабаптисти, 6. р.: християнства,...

Анаеробні бактерії, гл. Бактерії.

Анакардієві (Anacardiaceae), родина дво-прозябцевих, вільноплаткових рослин із 5-дільним цвітом і живичними проводами із кори; сюди належать: фісташник, сумах, акажу, мастикове дерево й ін.

Анаксимандр, 1. р.: гр. філософ (610-547 до Хр.).

Анапас, 1. р., додати: (Anapassa).

Ангальт, 3. р.: Залею і Мульдою...

Ангел, (отаман) мб.: Євген, *1896;...

Англійська література, 36. р.: Бронте; 47. р.: Єйтс.

Англійська мова, в Англії й її кольо-ніях, у Півн. Америці в ЗДА (б. 160 міль), дуже помішана (елементи: зах.-нім.; півн.-герм.; фр., що до XIV в. була мовою дво-ру, вищих верств і урядів; нар. мова; но-ва а. м. від кін. XV в., багато лат. слів), усталилася (гол. щодо правопису) з кін. XVII в.; правопис іст., дуже відбігає від вимови; літ. мова створилася на підкладі діалекту Лондону та його околиці; а. м. в Америці починає поволі віддалятися (гол. щодо вимови) від мови в Англії.

Англійська церква, 3-4. р.; назива-ють також єпископальною...

Ангюлем, 1. р.: (Angoulême)...

Андерльоні, 1. р.: іт. брати...

Анди, 2. р.: Огністої Землі; 3. р.: Атра-то; 21. р.: до провалу; 34. р.: (Лімані)...

Андорра, 2. р.: Піренеїв...

Андрєв, 5. р.: до символізму.

Андрейчин Андрій, гал.-укр. літограф (1865-1914), видавав іст. картини та портре-

ти князів і гетьманів А. Пилиховського, вишивки схід. Галичини.

Андрієвський Олександр, укр. етно-граф (1869-1930); бібліографія укр. фоль-кльору.

Андріч Нікола, *1867.

Андрохович Амвросій, гал.-укр. педагог і історик, *1879, дійсний член НТШ; роз-відки з культ. історії Галичини кін. XVIII в. і поч. XIX в.

Анемія, (гр.) гл. Недокрів'я.

Анемофільна рослина, 3. р.: гл. За-пилення.

Анероїд, 21. р.: ртутного; 118. стор. під образом мб.: Анероїд звичайний.

Анізотропний, (гр.) цеоднаково складе-ний; гл. Анізотропні тіла.

Анімізм, 3. р.: в ін. творах природи.

Анкер, 3-5. р.: скріплює дерев'яні або муровані стіни та склепіння.

Анодина, (гр.) задурманливий засіб, звич. мішанина етеру й спирту, легко знечулює.

Анодна батарея, 3. р.: додатний бігун її...

Анодова батарея, гл. Анодна батарея.

Анодові проміні, 4. р.: електричного...

Аномалія, 2. р.: зменшення об'єму...

Антарес, червонова зірка 1-шої величи-ни в сузір'ї Скорпіона.

Антарктида, 8. р.: зближену до Півд. Америки; між Півд.; 34. р.: Амундсен 1911,...

Антарктичний, мб.: **Антарктичний**,...

Антекера, (Antequera)...

Антепор, 12. р.: Арістогейтона...

Антилегомена, (гр.) вступні пояснення до книг св. Письма.

Антилібанон, 2. р.: еш Шеркі,...

Антилопа (Antilopa), рід...

Антимінс, (гр.) у схід. церкві чотирокут-ний кусок шовкової або льняної матерії, із зашитими частинами св. мощів; без ньо-го не можна відправляти Служби Божої.

Антиномія, 5. р., додати: Також загалом усяке протиріччя.

Антинорманська теорія, гл. Норман-ська теорія.

Антифебрин(а), 2. р.: 100%-вої оцтової кислоти, тзв. льодового оцту; засіб проти...

Антиква, мб.: **Антиґва** (Antigua)...

Антикості, 3. р.: заселений...

Антильські острови, 26. р.: продукції;...

Антиной, 2. р.: цісаря Гадріяна,...

Антохія, 16. р.: Антакіє,...

Антисана, 5.735 м. вис.

Антоневич Микола, гал.-укр. гром. діяч і письмен. (1840-1919), посол до гал. сойму, москвофіл; низка брошур.

Антоні Рауль, 2. р.: *1878,...

Антрацит, 4-5. р.: дає більше тепла, як звичайне вугілля. Найважливіші...

Антропометр, 2-3. р.: в антропометрії: високий стовпець із мірилом та з пере-сувною поперечкою, що нею можна зазна-чити докладно висоту людини.

АНУМ, асоціація незалежних укр. мист-ців, об'єднання мистців різних суч. на-прямків на зах.-укр. землях і в зах. Євро-

пі; улаштовує вистави, видає монографії, тримісячник „Мистецтво“ й ін.

Амфібол, між Амфібія і Амфіболіт, мб.: Амфіболъ,

Анчоус (Engraulis),...

Апланат, 11. р., додати: Так запобігають сферичній аберациї; гл. Аберациа.

АПМУ, асоціація пролетарських музик України, муз. організація в УСРР, заснована 1929, з завданням: „поборювати буржуазну музику, малоросійщину й творити музику пролетарську“.

Апостольські брати, 4. р.: проповідували...

Апоцинови, барвінкові (Аросупасеае), родина двопроябцевих, вільноплаткових рослин, із 5-дільним цвітом; замітні: барвінок, олеандер, кеврачо й ін.

Апшони, 2. р.: (1849-1933),...

Априкоза, гл. Абрикос.

Апсида, 3. р.: (перігелій); 5. р.: (афелій)...
Ар, гл. Аар.

Арабія, 36. р.: області Евфрату...

Арабська література, 3. р.: „варварською“ (Альджагілія — доба незнання)...

Арабська філософія, 6. р.: також і філософією, 9. р.: стараючися погодити погляди гр. філософів.

Арав, гл. Аарав.

Арагонія, 10. р.: до Кастилії...

Аралія (Aralia), корчовата рослина з родини араліюватих... 6. р.: додати: З її м'якого осереддя вироблюють кит. папір.

Араньянош, мб.: Арань (Агалу) Янош,...

Арас, 4. р.: одного боку, Закавказзя...

Аргав, гл. Ааргав.

Аргентина, 7. р.: Чако; 40. р.: Ріо де ля Плята, до якої належали теж Уругвай і Парагвай, які незабаром відірвалися. Госп. розвиток А. почався з кінцем XIX в.; в часі світової війни А. нейтральна.

Аренга (Arenga saccharifera), пальма...

Аритметизування, 3-4. р.: Кронекер...

Аритметика, 8. р.: її основники: Гавс, Лезандр, Ваєрштрає і ін.

Аріман, мб.: Агріман.

Аристофан, під ілюстр.: Аристофан 1).

Аріш, 1. р.: єгип. м-о...

Аріяни, 2. р.: А. звані антиринітаріями, мали в XVII в. кілька громад на Волині, 1638 відбули з'їзд у Киселині при участі Юрія Немирича; 1658 прогнані з Польщі.

Арко Юрій, 1. р.: нім. інженер...

АРКУ, асоціація рев. комп. України, з осідком у Харкові, намагається „творити новий, рев. муз. стиль“.

Аркуш, (лат.) лист паперу; у друкарстві: вел. лист паперу, що складений (сфальцований) дає бажаний формат газети, чи книжки: складений раз, удвоє, дає 4 сторінки (фоліо), двічі 8 сторінок (кварт), тричі 16 сторінок (октав), чотири рази 32 сторінки; половина (16 сторінок) цього останнього формату дає тзв. малий аркуш.

Арматура, 4. р.: якір, м'яке залізо, з на-

мотками дротів, у яких повстає індукційний струм; а. електр...

АРМУ, асоціація рев. мистців України, об'єднувала мистців різних суч. течій із центр. групою монументалістів.

Арнаутов, мб.: Арнаутов,...

Ароматичні сполуки, 2. р.: атоми вугля (С) творять у їх молекулі...

Арон, гл. Аарон.

Арсенік, 2. р.: (As₂O₃),...

Артерія, 2. р.: розходиться з серцевих комор по цілому тілі.

Архангельське євангеліє, гл. Євангеліє.

Архипенко Євген, укр. агроном, *1884; ред. час. „Укр. бджільництво“ й „Рілля“ в Києві, та „Сільський світ“ і „Укр. пасічництво“ у Львові; праці про пасічництво; 1919 міністер хліборобства УНР.

Архімед, 28. р.: військами Марцеля...

Архітрав, 1. р.: в будівництві...

Асбен, 1. р.: гл. Аір.

Асбест, 1-4. р. мб.: гл. Азбест.

Асиметрія, 2-3. р.: збіч менше, а другу більше стрімку.

Асиміляція, 12. р.: переміна одної з них на другу...

Асія, гл. Ассірія.

Асколі (Ascoli) Граціядіо Ісає, визн. іт. мовознавець (1829-1907).

Аспект, 2. р.: в астр. важне взаїмне... 3-4. р.: Місяця і планет; а-ти мали колись в астрології вел. значіння й тому подавали їх у календарях.

Ассізі, 1. р.: м-о; 3. р.: 20.000 меш....

Ассірія, 6. р.: руїни б. Келат-Шергат; 18. р.: Сінахеріб...

Ассурбаніпаль, 2. р.: його слава...

Астазія, гл. Авазія.

Астрологія, 1-2. р.: штука із взаїмного положення зір угадувати майбутні випадки, гол. долю людини. Сягає ще...

Астрономія, 80-95. р.: Тепер ділять на: практичну а., сферичну а., теоретичну а., механіку неба й астрофізику; практична а. — наука про астр. інструменти, астр. обсервування й рахування; сферична а. — про небесні з'явища так, як їх бачимо на небесній кулі; теоретична а. виводить із здогадних рухів небесних тіл дійсні; небесна механіка студіює закони, що правлять рухами небесних тіл; астрофізика займається фіз. й хем. властивостями зір.

Асунсіон, 1. р.: (Asuncion)...

Асфальт, 6. р.: на Трінідаді...

Асхабад, 1-2. р.: Полторацьк, м-о Туркменської РСР, 47.000 меш.

Атаманюк Василь, гал.-укр. письм., *1897: збірки поезій та оп.; ред. збірників „Зах. Україна“ (Харків).

Атанасов, 1) Георгі, визн. болг. комп. (1872-1931), основник та керівник тзв. „популярних концертів“ у Софії, автор 1. болг. опери „Борислав“, низки дитячих оперок і т. д.; 2) Нікола, суч. болг. комп., *1886; писав перший у Болгарії симфонічні твори.

Атвуд, 3. р.: падання тіл, тзв. Атвудову...
Ательська культура, мб.: **Ашельська культура**.

Атени, 15. р.: Муніхію...

Атлантійський океан, 11. р.: 3-54%...

Атлас, 8-9. р.: Ер Ріф...

Атмосфера, 2. р.: внизу, в 100 одиницях об'єму, приблизно...

Атмосферилія, 3. р.: ксенон і неон, ба...
4. р.: пара, азотан амону, а в містах сірководень, двоокис сірки, хлороводень та...

Атмосферна вода, 4. р.: (O.N.CO₂) і соли амонів (NH₄NO₃).

Атмосферні опади, 1. р.: повстають із скропленої водяної пари й виступають у формі дощу, снігу, граду, круп, роси, інею та мряки; мають...

Атом, 15. р.: (в урану). Це тзв. зовнішні електрони; їх кількість рівняється порядковому числу первня, а наряд додатньому нарядові ядра. Останнє зложене з тзв. протонів та внутрішніх електронів. Маса всіх протонів ядра дає масу атому.

Атональність, модерний муз. стиль, не признає первнів гармонії (тоніки, доміанти і т. д.); гол. представники: Шенберґ, Гауер.

Атрек, 1. р.: 6. 600 км. дов.

Ауер, 2. р.: (1858-1929); винайшов рідкі металеві стопи, нові первні, електр. жарівку з металевим дротом, жарове, газове...

Ауер (Auer) Леопольд, угор. скрипак-віртуоз і педагог (1845-1930).

Афганістан, 2. р.: 650.000 км.² пов.

Африка, 196. стор. 7. р.: на півд. сході; 197. стор. 55. р.: Есп. Зах. Сагара, 285.000 км.² і 50.000 меш.

Африканські народи, 17. р.: Нілу, Конґа й Сенегало...

Африкат, (лат.) злитий приголосний звук, пр. ч = т + ш, ц = т + с, дж = д + ж, звич. проривний із протигнутим.

Африка французька рівникова, 7. р.: Браззавіль (Brazzaville).

Афрікан, 5. р.: прізвище...

Ахіллес (Achilles) Александер, посол бранденбурзького курфюрста на гетьманській Україні в рр. 1657-58, (1584-1675).

Ахіяр, гл. Севастопіль.

Ахматова Анна, вл. Горенко, рос. письм., *1893, поетка-акмеїстка; збірки: Вечір, Чотки, Білий табун, Подорожник та ін.

Ахмед-Зоґу, гл. Зоґу Ахмед (у Додатку).

АХЧУ, асоціація художників червоної України, об'єднувала мистців різних, переважно правих напрямків та побутовців-„етнографістів“; зліквідована.

Ацетилен, 2. р.: води на вугляк вапу, „карбід кальція“... 5. р.: зварювання та різання металів.

Ацетон, 7. р.: красок і хлороформу та як розчинник живиць, естрів целюлози й ін.

Ашар Люї Амеде, 1. р.: фр. письм.

Ашельська культура, гл. Палеоліт.

Ашенбренер Михайло, (1842-1926).

Аякучо, 1. р.: (Ayacucho)...

Б, 1. р.: приголосний звук, проривний, дзвінкий, губний; друга буква...

Бабій Олесь, гал.-укр. письм., *1897; поезії „За щастя оmanoю“, „Ненависть і любов“, „Перехрестя“, поема „Гудульський курінь“, оп. „На землю“, повість „Перші стежі“.

Бабюк Андрій, гл. Ірчан Мирослав.

Багалій Дмитро, †1932.

Баґнітка, базька, гл. Базькувати.

Баґрайн (Bahrain), гл. Барен.

Баґрець, гл. Амарант.

Баґрій Олександр, рос.-укр. іст. літ., *1891; проф. унів. в Баку; крит. розвідки з рос. й укр. літератури (про Шевченка).

Баґер, на кінці додати: Баґер уживаний до земельних робіт, гл. Екскаватор.

Бадені Станіслав, мб.: (1849-1912)...

Баєр, 4. р.: 2) (Baeyer) Йоган Якоб...

Баєр Микола, укр. інженер, *1886, проф. і ректор кам'янець-подільського сіль.-госп. інст.; розвідки про аграрну справу.

Бажан Микола, укр. письм., *1904; збірки поезій: „17-й патруль“, „Будівлі“, „Дорога“, „Поезії“.

Бажанська-Озаркевич Ольга Олександра, гал.-укр. гром. діячка (1866-1906), одна з основниць львів. Бояна; оп., вірші.

Базель, 8. р.: 141.000 меш.

Базькові, 1. р.: явновітні...

Баїя, 1-2. р.: Сан Сальвадор да Баїя (São Salvador da Bahia).

Баїя Блянка, 2. р.: 156.000 меш. (1928).

Баї гл. Бейї.

Байрут, мб.: **Бейрут**, 7. р.: 135.000 (1929)

Байс-Бальотвий закон, 5. р.: направо; 6. р.: наліво.

Байца, 9. р.: танінова...

Бакеліт, мб.: штучна живиця, маса... 2. р.: з фенолів, альдегіду й деревного...

Бакеу, мб.: **Бакев** (Bacău)...

Бактерії, 8. р.: 4) вібріони, зігнені, протинкувати; 5) спіриллі;... 9. р.: Деякі роди бактерій держаться парами, тзв. диплококи, ін. рядом, як шнурок нанизаних перел, тзв. стрептококи, або творять гроноваті грудки, тзв. стафілококи й т. п. Багато...

Бакша, 2. р., додати: 3) гл. Баштан.

Балавенський Федір, укр. різьбар, *1864, проф. київ. мист. школи 1907-22, опісля керамічної техніки в Миргороді; портрети, погруддя (Шевченка та ін.), декоративна різьба: бареліефи, статуї.

Балакірев Мілій, (1836-1910).

Балей Степан, гал.-укр. психолоґ, *1885, проф. унів. у Варшаві, дійсний член НТШ; „Нарис психолоґії“, „Нарис льоґіки“, розвідки з психолоґії та філософії, м. ін. студії з психолоґії творчости Шевченка.

Балика Дмитро, укр. бібліоґраф, *1894; бібліоґрафія Куліша, бібліотекознавчі розвідки, нарис „Бібліотека в минулому“.

Балицький Павло, укр. історик та мистецтвознавець, *1881, проф. київ. мист. інституту.

Балкан, 6. р.: Юмрукчал...
Балканський півострів, мапа, з.: Тімісвара, мб.: Тімішоара; границя між Туреччиною й Грецією йде рікою Маріпою.
Балтійське море, 5. р.: 0,3%-1,5%; 6. р.: 0,8%...
Бальвир, (фр.) голяр, стрижій; давніше бальвири займалися теж лікуванням.
Бальзамна, 2. р.: рослина споріднена з красолею, з листям...
Бальтімора, мб.: **Бальтімор** (Baltimore)...
Бальцер Освальд Маріян, †1933.
Бангвеольо, 3. р.: відпливає...
Банденг, мб.: **Бандунг** (Bandoenng)...
Банкнот(а), 25-27. р.: Він може випустити банкноти без золотого покриття лише на суму 19.750 тисяч фунтів стерлінгів (б. 1/8 загальної суми випущених банкнот), решта мусить бути в цілості покрита золотом. 37. р.: „Банк Польський“.
Банслі, мб.: **Барнслі**...
Бантш-Каменський, підпис під образом: Дмитро Б.-К.
Банхет, мб.: **Банкет**...
Баобаб, 1-2. р.: дерево прирівнюваної Африки з родини слизуватих (калацикуватих)...
Баран, 1) Михайло, укр. гром. діяч, *1884, родом із Галичини; 1920 член гал. ревкому, згодом ректор київ. інституту нар. господарства; 2) Степан, гал.-укр. сусп. і політ. діяч та публіцист, *1879; гол. секретар Народнього Комітету 1913-18, член Гол. Укр. Ради 1914, Заг. Укр. Ради у Відні 1915, секретар земельних справ ЗУНР, автор проєкту конституції укр. держави 1920, посол до поль. союму 1928 і 1930, ред. різних укр. час., праці про гал.-укр. серед. шкільництво 1848-1909, численні статті по укр. часописах.
Баранова Блянка, з Гаврисевичів, гал.-укр. гром. діячка й публіцистка, *1896; член Держ. Ради ЗУНР 1919, організаторка гал.-укр. жіноцтва; голова укр. секції Жіночої Міжнар. Ліги Мири й Свободи; статті в укр. часописах.
Барановський Христофор, укр. кооператор, *1874, основник і директор „Союзу кредитових кооператив“ 1907-17, основник і керманіч ін. укр. центр. кооп. установ („Українбанк“, тощо), 1917 перший укр. ген. секретар фінансів; ред. укр. кооп. час. „Комашня“, автор численних кооп. праць.
Барбар Аркадій, укр. гром. діяч, *1880, віцедиректор департаменту міністерства здоров'я за гетьмана, дир. того самого департаменту за Директорії, викладач київ. Мед. Інст., науковий співробітник ВУАН, засуджений у процесі „Спілки визволення України“.
Барбарєум, виховний інститут для гр.-кат. духовенства в Відні, оснований Марією Тересою 1775; в ньому виховувалося м. ін. багато українців.
Барбулеску (Bărbulescu) Іліє, суч. рум. слявіст, проф. унів. в Ясах, дослідник

слов.-рум. і рум. взаємовідносин (гол. балканських слов'ян).

Барбюс Анрі, 2. р.: здобув розголос воєнною повістю „Огонь“...

Барва, колір, 243. стор. 51. р.: червоної, жовтої й синьої...

Барвінський, 1) Богдан, гал.-укр. історик, *1880, син Олександра, дійсний член НТШ; монографії з історії Галичини; 2) Віктор, укр. історик, *1885, проф. харків. ІНО; розвідки з укр. історії XVII-XVIII вв., гол. з історії побуту („Селяни на лівобережній Україні“) та ін.; 3) Мартин, гал.-укр. церк. діяч (1784-1865), проф. і ректор львів. унів., крилошанин львів. гр.-кат. митр. капітули, депутат до Гал. Станів; 4) Павло, укр. актор і письмен. (1862-1908), на сцені Ізраїльтенко; нарис, оп. і п'єси, гол. з нар. життя. — Підписи до образків, угорі: Володимир Б., удолині: Олександр Б.

Барен (Bahrein), мб.: **Баграйн** (Bahrain)...
Баркла (Barkla) Чарлз Гловер...

Бармен, 1929 злучене з Ельберфельдом і ін. місцевостями в м-о Вупперталь.

Баробіль, мб.: **Барогіль** (Baroghil)...

Барометр, 11-14. р. мб.: Є багато різних родів барометрів, ртутних і металевих, уживаних до різних особливих цілей; б.-самозаписувач (барометрограф)...

Барсуков Микола, рос. бібліограф та історик (1838-1906); праці про гагіографію, літописи, вел. збірка листів і матеріалів із укр. письменства.

Бартенев Петро, †1912.

Бартольоме Поль Альбер, †1928.

Басанович, 3. р.: журнал „Авшра“...

Басараб Ольга, з Левицьких, гал.-укр. гром. діячка (1889-1924), підчас війни працювала в укр. культ.-освітніх і гуманітарних установах у Відні; згинула трагічно в тюрмі у Львові.

Басарабія, 53. р.: 1856-78 півд.-зах. частина належала до Молдавії.

Басейн, 2. р.: моря; заг. заглибина, кітловина.

Батé, мб.: **Бейтс**...

Батерія, 7-8. р.: у фізиці: збірка злучених однакових...

Батурицькі статті, договір Брюховецького з Московщиною 27 XI 1663.

Батюк Порфiр, укр. комп., *1894 (хори а capella).

Батюшков Федор, рос. історик усевітньої літ. (1857-1920), проф. унів. в Спб.

Батя (Bat'a) Томаш, чес. промисловець (1876-1932), з фаху швець, основник вел. фабрики взуття у Зліні на Моравії.

Бахчисарайський мир, у І. 1681 між Росією та Туреччиною; ним порішено залишити півд. Україну без населення.

Бачинський, 26. р.: та 1873 і 1881.

Бачинський, 1) Андрій, додаток: гр.-кат. єп. мукачівський 1772-1809, організатор дух. семінарії, капітули, переніс осідок єпископства й дух. семінарії з Мукачева до Уж-

городу 1780, основник вел. еп. бібліотеки, вид. повної цсл. біблії; 2) Володислав, гал.-укр. церк. діяч і письмен. (1833-83), ректор дух. семінарії у Львові, брав участь в укладанні конкордату (псевд. Василь Котлович); 3) Євген, укр. гром. діяч, *1885; за війни ред. місячника „La Revue Ukrainienne“, 1918 укр. консуль в Швайцарії, діяч укр. автокефальної церкви й вид. час. „Еклезія“ в Женеві; 4) Леонід, укр. зоолог і пед. діяч, *1890, брат Євгена, один із провідників укр. пласту на Закарпатті; популярно-наукові праці.

Бачинський Олександр, †1933.

Бачинський-Лешкович Павло, гал.-укр. просв. діяч (1842-1930), гр.-кат. свящ., добродій „Просвіти“ та ін. укр. установ.

Бачка, 2. р.: гол. м-о Зомбор...

Башинський Іван, укр. церк. та гром. діяч і педагог, дослідник минулого Катеринославщини; †1815.

Беатріче, 2. р.: з „Божеської Комедії“ Данте.

Безан-мачта, гл. Бізань-мачта.

Безбородько Микола, укр. геолог, член ВУАН, проф. мінер. та петрографії укр. унів. в Кам'янці, дослідник укр. кристалічної смуги; 1922 розстріляний більшовиками.

Безкровний Кузьма, укр. гром. і політ. діяч на Кубанщині, *1877, кол. член РУП, один із основників і директорів укр. кредитового т-ва в Харкові 1910, член Укр. Кубанської Нац. Ради, Краєвої Кубанської Ради та кубанського уряду, лектор Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; статті та розвідки по різних укр. журналах та час.

Безпалко Йосип, бук.-укр. політ. та пед. діяч, *1881, голова бук. соц.-дем. партії 1906-18, лектор Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, вид. соц.-дем. „Боротьби“ в Чернівцях 1908-18, б. член укр.-бук. Нац. Ради, Трудового Конгресу, міністер праці УНР 1919-20; численні політ. статті, розвідки по нім.-слов. взаємовідносини на поч. XIX в.

Безплаткові, 1. р.: (Apetalae)...

Бейі, мб.: Баї...

Бейрут, гл. Байрут.

Бейтс (Bates), гл. Бате.

Бекар, 1. р.: у муз.: касівник; на образку перший від ліва значок — дїєз.

Бекерелеві проміні, 13. р.: направо, коли півн. бігун магнету є звернений до нас, а півд. відвернений від нас:

Беклемішев Володимир, 2. р. додати: історик мистецтва, †1919.

Бекон, 15. р.: „Достойність і зріст наук“...

Бекс (Вах) Арнольд, англ. модерний комп., *1883.

Белена, беленуваті, гл. Паслін, Пасльонуваті.

Белем до Гран Пара, 4. р.: 285.000 меш., вивіз горіхів — „пара“, какао.

Бельке князівство, 2. р.: 1170.

Белінг Дмитро, укр. біолог, *1882, дир. дніпровської біологічної станції; праці

з гідробіології й гідрофавни укр. річок; „Дніпро та його життя“ й ін.

Белт Великий і Малий, гл. Бельт Великий і Малий.

Белюджістан, 6-8. р.: Країна гірська (до 3.900 м. вис.), підсоння...

Бельгійська література, 28. р.: Консьянсе...

Бельгія, 1. р.: конституційне королівство; 2. р.: переходова країна; на мапі з. Осденде, мб.: Остенде...

Бельфор, 2. р.: (схід. Франція).

Бензальдегід, 4. р.: бензальхлориду...

Бензантронові барвники, 1-2. р.: повстають через ogrівання антрахінону, або антрагідрохінону з гліцеріною й сірчаною кислотою.

Бензоен, 2. р.: півд. Азії й на островах Індійського океану, з нього...

Бензой, 2. р.: бензойного дерева (бензоену)...

Бензол, 9-10. р.: живиці, товщу, кавчуку.

Бенцаль Микола, укр. актор і режисер, *1891; у гал. і в держ. театрах на Вел. Україні.

Бербенк (Burbank) Лютер, ам. агроном (1849-1926), повитворював нові й уліпшив старі сорти культ. ростин.

Берберис, барбарис, гл. Байбарис.

Берві Василь, гл. Флеровський.

Берг Альбан, нім. модерний комп., *1885; опера „Воцек“.

Бердо, 1. р.: схил; частина ткацького верстату, гл. Ткацтво.

Бережанин Іван, гл. Фогарашій Іван.

Бережанська бригада УГА, гл. Третья бригада УГА.

Бережницький, 1) Богдан, гал.-укр. челист-віртуоз, *1886; 2) Теофіль, гал.-укр. гром. діяч (1836-95), суддя, посол до гал. сойму і член кол. Краєвого Виділу, один із основників „Дністра“.

Березіль, укр. держ. театр, заснований III 1922, до 1933 під проводом Леся Курбаса.

Берестейський Собор, 5-6. р.: передовсім усі єпископи, крім львів. й перемиського, проти унії Константин Острозький...; 11-12. р.: Головними ініціаторами унії...

Бержава, додати: 2) гірський хребет на Закарпатті, до 1.679 м. вис.

Берінг Вітус, 4. р.: півд.-зах. Аляски.

Берінгове море, 1. р.: півн. частина; 4-5. р.: Дежневом...

Беркут Леонід, укр. історик, *1879, проф.; розвідки з середньовічної історії Європи.

Берлад Михайло, гал.-укр. кооператор. *1886, співвидавець „Укр. Заг. Енциклопедії“.

Бернар (Bernard) Кльод, фр. фізіолог (1813-78), основник експериментальної фізіології.

Берндт Отмар, укр. комп., *1896; кантата „Мічна фортеця“, скерцо на симфонічну оркестру, форт. комп., дитячі пісні й ін.

Бернуллі, 17. р. додати: Батько Данієля, Йоган (1667-1748), визн. математик, заслужений для теорії чисел та інтегралів.

Бернштайн Едвард, †1932.

Бертельмі (Berthélemy), фр. † генерал, *1869, голова антантської комісії (I-III 1919), в Галичині для поль.-укр. перемир'я.

Бертельмі лінія, демаркаційна лінія між УГА та поль. армією, пропонується 1919 в імені Антанти гал.-укр. урядові; відділювала Камінку Струмилову, Львів і Дрогобич від України, тому не прийняв її уряд ЗУНР.

Бес (baisse), 9-11. р.: через те зменшується природний попит, або збільшується подача на біржі.

Бесарабія, гл. Басарабія.

Бескид Антін, закарп.-укр. гром. діяч (1855-1933), посол до угор. парламенту в Будапешті 1910-18, по розпаді Австро-Угорщини організатор прашівської Нар. Ради, голова Центр. Руської Ради в Ужгороді, учасник мирових переговорів у Парижі як член чсл. делегації, губернатор Підкарпатської Руси 1923-33; москвофіл.

Бескиди, 4-5. р.: Яблунківського провалу...

Бетен Руж, 1. р.: (Baton Rouge)...

Белоусов Іван, †1930.

Беля, 1-2. р.: чес.-австр. барон і полковник, відкрив...

Бид'юш, 4-5. р.: рільничий...

Бирд (Byrd) Річард Евелін, ам. летун, *1888; уславився летами: до півн. бігуна 1926, через Атлантийський океан 1927 і до півд. бігуна 1927 і 1933.

Бирчак Володимир, укр. письменник і педагог, *1881, дійсний член НТШ, кол. член „Молодої Музи“; новелі, оп., іст. повістки, укр. читанки для шкіл Закарпаття, розвідки про закарпатське літ., студія про ритм „Слова о полку Ігореві“ і т. д.

Бистриця, 2. р.: Золота (Солотвинська), 3. р.: Чорна (Надвірнянська)...

Бич Лука, укр. гром. і політ. діяч на Кубанщині, *1870, правник, голова кубанської законодавчої Ради, голова делегації на паризьку мирову конференцію 1919-20, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та довголітній її проректор; праці з іст. самоуправи, про місцеве господарювання й ін.

Біберович Іван, 4. р.: Руської Бесіди...

Бібр, 6. р.: шкірок; живе ще тільки в Німеччині, над серед. Лабою й у Польщі над Німаном, під опікою влади; сподіваний...

Бігдай Яким, укр. кубанський діяч (*поч. 1850 рр., †поч. 1900. р.), збирач пісень кубанських козаків, комп.-дилетант.

Бігуні, (машина), образок відвернений.

Біднов Василь, укр. історик церкви, *1874, дійсний член НТШ; 1905 один із основників Катеринославської „Просвіти“, 1917 організатор укр. учительських курсів на Катеринославщині й Таврії, 1917-18 дир. 1. укр. гімназії в Катеринославі, проф. укр. унів. 1918-20 в Кам'янці подільському, від 1923 в Празі; гол. праця: „Православна церква в Польщі й Литві“.

Бізантій Юрій, мб.: Бізанцій Григорій Геннадій, сп. 1716-33.

Бізаць Альфред, *1890.

Бізань-мачта, вл. безан-м., (голянд). остання, третя щогла на 3-щогловому кораблі.

Білан капустияник, 1. р.: (Pieris brassicae)...

Біла Русь, в історії мала різні значіння: в XV в. в титулі моск. царів — на означення Московщини; в XVI в. назва Смоленщини й сусідніх земель прилучених до Московщини від Литви; в XVII в. моск. уряд білорусами називав українців.

Білення, 15. р.: вибілюють сірчавою...

Біленький Михайло, укр. гром. діяч, хлібороб-демократ, радник укр. амбасад в Відні, 1912 виду Харкові час. „Сніп“; †1920.

Білецька Марія, гал.-укр. гром. діячка і педагог, *1864; перша управителька дівочої школи ім. Шевченка у Львові, одна з основниць „Укр. Захоронки“, „Труду“, „Помочі молоді“, довголітня директорка „Труду“ й голова „Клубу Українок“, „Жіночої Громади“, Т-ва Допомоги Інвалідам.

Білецький 1) Василь, гал.-укр. сусп. діяч і педагог (1857-1931); численні статті на політ. і сусп. теми в „Ukr. Rundschau“, „Ukr. Revue“ та гал.-укр. часописах; праця: Й. Г. Фіхте та його „Бесіди до нім. народу“ та ін.; 2) Олександр, укр. іст. літератури, *1884, проф. ІНО в Харкові; поетика, іст. рос. літ., крит. розвідки з рос. й укр. літ.

Білий Володимир, укр. літературознавець і етнограф, *1894; розвідки про Гр. Сковороду та ін.

Білило, 2. р.: що є основним вугляном...; 5-6. р.: чорний сірчак олова...

Білинський, 1) Володимир, гал.-укр. гром. діяч (1869-1918), лікар, спершу соц.-дем. пізніш нац.-демократ, організатор Збаражчини; 2) Михайло, укр. держ. діяч (1882-1921); один із організаторів укр. морського міністерства, 1919 укр. морський міністер і начальник морського ген. штабу, 1920-21 міністер внутр. справ; згинув у бою з більшовиками.

Білітон, 3. р.: руд цини й заліза...

Біловодськ, 1. р.: над р. Деркулом...

Білорусь, 90-93. р.: акання (замість неоголошеного „о“ і „е“), двозвуки (замість давнього наголошеного „о“ — „уо“), перехід „в“ і „л“ в „у“, дзвкання („д“ — „дз“), м'які приголосні перед „е“ й „і“, тверде „р“...; 96-97. р.: „мяцеліца“ (наша метелиця); „Куриць, вєіць мяцеліца“...

Білоруська Радянська Соціалістична Республіка, 3-4. р.: з кол. мінської, моголівської й частини вітебської губернії, 125.600 км.² пов.

Біл оф райтс, 5. р.: належали...

Білоягідник, 1. р.: (Symphoricarpos)...

Біляк Степан, гал.-укр. гром. і політ. діяч, *1890; адвокат, 1918-19 секретар Укр. Нац. Ради, 1919-20 секретар Диктатора ЗУНР,

від 1928 посол до поль. союму, оборонець у політ. процесах.

Більон, 2. р.: заступають повноцінні моетти; роблені...; 3. р., додати: і бронзи.

Більшовизм, 1. р.: рос. соціалістичний напрямок, що повстав...

Бінерт Ріхард, 1908-11 прем'єр...

Бінокулярний, (лат.) двома очами, для двох очей.

Біоцитина, (гр.) дуже поживний засіб із ледитини, молочного цукру й казеїни.

Біплян, гл. Двоплощинник, Літак.

Бірецький Іван, гал.-укр. церк. діяч (1815-83), діяч гал. відродження, етнограф, член з'їзду вчених 1848, основник Гал.-русь. Маттії.

Біркелянд, 3. р.: (Eyde)...

Бісмут, 7-8.: топиться при 271°...

Бісульфітний розчин, 2-3. р.: з вапняка, двоокису сірки й води...

Бісус, 1) 2. р., додати: цсл. виссон.

Бітунія, країна на півн.-зах. побережжі М. Азії, над Чорним Морем, 297-277 до Хр. самостійна держава, пізніше рим. провінція.

Біфуркація, мб.: 1) вилкувате роздвоєння; 2) сполука двох річкових сточищ одним допливом; 3) поділ шк. праці учнів у якійсь системі на два різні типи.

Блавацький Володимир, вл. Трач, гал.-укр. актор і режисер, *1900; 1918-26 і від 1929 у Галичині, 1927-28 в театрі „Березіль“ у Харкові.

Благородні гази, 13. р.: жарівок, неону до рекламного освітлення. Б. г....

Блажкевичева Іванна, з Бородівців, гал.-укр. просвіт. і кооп. діячка, письмен., *1886, організаторка жіноцтва, член УСРП; низка праць популярних і для дітей.

Бланки, блянки, (лат.) у давніх замках верхня частина оборонного муру зі стрільницями й помостом для сторожі.

Бленорез, 1. р.: збуриця (трипер)...

Блеріо, 3. р., додати: 1907 перелетів перший на своєму літаку канал Ляманш.

Блімфонтан, мб.: **Блюмфонтейн**,

Блонський Кирило, гал.-укр. письмен. (1803-52), граматик і письмен.

Блощица, 11. р.: гарячою водою...

Блюмарт, 3. р.: (1564-1651).

Блюммер Леонід, рос. гром. рев. діяч і письмен. (1840-88), 1858 видав збірку укр. віршів „Хохлацки спивки“ під псевд. Крутоярченко.

Блюмфонтейн, гл. Блімфонтан.

Блюс (Blues), додати: сентиментальні пісні танкового характеру з впливами музичних пісень.

Бляга Арношт, *1879.

Блясфемія, (гр.) богохульство.

Бльокада, 8. р.: умовою з 1856 р.

Боберський, 3. р.: *1873...

Бобикевич Константин, гал.-укр. письмен.; гумористичні нариси та повісті в „Зорі“; †1884.

Бобинський Василь, гал.-укр. поет, *1898; збірки поезій: „Тайна танцю“, „Ніч кохан-

ня“, „Поезія“, „Слова в стіні“, поема „Смерть Франка“.

Богачський Павло, укр. письмен. і політ. діяч, *1883, основник і ред. „Укр. Хати“ в Києві 1909-14, військ. начальник Києва за Центр. Ради 1917 і столичний отаман УНР 1918, від 1922 на еміграції; оп., літ.-крит. розвідки, бібліографічні праці.

Богачевський Константин, ам.-укр. церк. діяч, *1884, від 1924 гр.-кат. єп. для українців із Галичини в ЗДА, основник час. „Кат. провід“ і першої „Укр. Вищої Школи“ у ЗДА у Стемфорді.

Богданович Анатоль, укр. письмен. (1882-1914); оп., повість „Всесильна“ (псевд. Богдан Сокольський).

Богдашевський Василь, рос. церк. діяч (1861-1933), вл., останній ректор київ. Дух. Акад., бібліолог.

Богомолець, 1) Вадим, укр. військ. діяч (1878-1928); генерал-хорунжий військово-морської судової офіції, один із організаторів укр. морського міністерства, 1917 член президії укр. Чорноморської Громади, 1918 начальник гол. військово-морського судового управління, 1919 військово-морський дипломатичний агент у Румунії; 2) Олександр, суч. укр. лікар-патолог, президент ВУАН; праці про імунітет, внутр. секрецію, з конституціології, гемодинаміки, перелив крові та ін.

Богопіль, гл. Першомайськ(е).

Богородицький, мб.: **Богородицький**. **Богословське Наукове Товариство**, у Львові від 1923, видає тримісячник „Богословія“, „Праці“ й видання Богословського Наук. Т-ва.

Богуміл, 1. р.: священик Х в.

Богуславський Кость, укр. комп. та муз. педагог, *1895: композиції для масового співу.

Богусевич, мб.: **Багусевич**; 2. р.: (1840-1900), батько суч. білорус. відродження, автор публікацій: „Беларуская Дудка“, „Беларускі Смык“.

Богаской, мб.: **Богазкей** (Boghazkōj)...

Богдан (Bogdan) Йоан, рум. славист (1862-1919), проф. унів. в Букарешті, вид. і дослідник молдавських грамот.

Богданов А., вл. Маліновський Олександр, рос. філософ і економіст (1873-1928), соц.-дем. лікар; „Виклад політ. економії“, утопічні романи; працював над переливом крові.

Богородицький, гл. Богородицький.

Богота, 2. р.: 235.000 меш.

Бодрог-Керестур, 1. р.: село...

Боже дерево, 5. р., додати: гл. Айлант.

Божий мир, 8. р.: заборонено було...

Божко Сава, укр. письмен., *1901; повісті „Над колискою Запорожжя“, „У степах“, оп. „Чабанський вік“.

Божко Юхим, (1885-1920).

Бой, 1. р.: Желенський Тадеуш.

Бойківщина, музейне т-во в Самборі, засноване 1927, для студій над територією,

історією та культурою бойків; удержує музей, видає „Літопис Бойківщини“, для дослідів історії, культури й побуту бойків; основники: др. В. Кобільник, др. В. Гуркевич і проф. Іван Филипчак.

Бойко Василь, укр. літературознавець, *1892; розвідки з історії нової укр. літ. (Вовчок).

Бойчук Михайло, *1882.

Бокорвань, гл. Буглик, Карбункул.

Боксит, з. р.: та заліза й крему, як домішок ($Al_2O_3 \cdot 2H_2O + FeO + SiO_2$) і є...

Бокшай, 1) Еміліян, закарп.-укр. сусп. діяч, *1889, ред. „Благовісника“; шк. підручники, „Мад-руський словар“; 2) Іван, закарп.-укр. комп., *1874, гр.-кат. сваяц.; церк. пісні, служби божі, форт. композиції; підніс церк. спів на Закарпатті; 3) О с и п, закарп.-укр. артист-маляр, *1891, фігуральні композиції, передовсім у церк. малярстві.

Болгари, 8. р.: частину рум. Добруджі.

Болгарія, 12-13. р.: На північ від гір височинна крейдова плита, вкрита; 14. р.: поперивана...

Болгарська мова, 10. р.: і зник деклінації та дійменника.

Болеслав Тройденович, гл. Юрій, ім'я укр. князів.

Болівія, 31. р.: гол. м-о Сукре.

Больонський скалець, 2. р.: відміна бариту, світить...

Бонзельс Вальдемар, нім. письм., *1881; дан. роду; гол. твори: „Бджола Мая“, „Подорож до Індії“, „Записки волокита“ й ін.

Боніфатій, 2. р.: німців, проповідував христ. віру й на ст. Руси, забитий...

Бонкало Олександр, псевд. О. Рахівський, закарп.-укр. фільолог, *1880, кол. проф. укр. мови на унів. в Будапешті; опис рахівського діалекту, „Виїмки з угор.-руського письменства XVII-XVIII вв.“ і т. д.

Бонковський (Bączkowski) Владзімеж, поль. публіцист, *1905, вид. і ред. „Бюлетену поль.-укр.“ у Варшаві.

Борацит, 1. р.: кристалізує...

Борачок, 1) Северин, гал.-укр. гром. діяч (1859-1923), гр.-кат. сваяц., екон. організатор Стрийщини та Жидачівщини, один із основників „Т-ва для збуту худоби“, „Молочарського Союзу“; 2) Северин, гал.-укр. маляр, *1898, прихильник футуризму, від переїзду 1924 до Парижа схиляється до класицизму.

Борзаковський Пилип, урядовець гетьманської канцелярії, літописець, вів діярий 1722-23 рр.

Борина, гл. Брусниця.

Борис III, 2. р.: Фердинанда I..

Борискович Ісаакій, гл. Ісаакій.

Борисоглібська Ганна, мб.: *1869.

Бористен, гл. Ольбія.

Борковський Іван, укр. археолог, *1890; доцент укр. унів. в Празі, праці з археол.

Борковський-Дунін Пйотр, граф, поль. політ. діяч, *1890; замітні статті в укр. справі.

Борлякова залаза, 8. р.: спричинює недугу Базедова;...

Боровик, 1) Віталій, укр. гром. діяч і письм., *1861, один із основників братства Тарасівців; поезії на гром. теми („Мати-українка“), переклади; укр. книгарня „Діло“ в Одесі; 2) Дмитро, укр. гром. діяч на Далекому Сході (1876-1920), вид. 1. укр. час. „Українець на Зеленому Кліні“ 1917-18.

Боровський Михайло, укр. агроном, *1891; знавець пасічництва; 1923-6 один із ред. час. „Підкарпатське Пчолярство“ в Ужгороді, від 1928 ред. час. „Укр. пасічник“ у Львові; праці: „Медодайні рослини“ й ін.

Бородавський Сергій, укр. кооператор, *1870, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та укр. унів. у Празі, кол. віцедиректор департаменту міністерства торгу та промисловости в Києві (1919), міністер торговлі за Скоропадського, голова всерос. союзу продукційних кооператив у Одесі і т. д.; праці з кооп., кредиту, хлібної торг. та економіки, укр., рос. і фр. мовами.

Боршош-Кумятьський Юлій, закарп. укр. поет, *1905, збірка „Весняні квіти“.

Борщак Ілько, укр. історик і публіцист, *1891, дослідник укр. старовини в зах.-европ. архівах; праці: „Григор Орлик“, „Мазепа“ по фр. спільно з Рене Мартелем, розвідки про Україну по чужих журналах.

Борщакова Софія, укр. гром. діячка (1891-1932), переклад Шевченкового „Івана Гуса“ на фр. (спільно з Рене Мартелем).

Борщів, 4. р.: 68% укр., 22% поляків, 10% жидів.

Ботаніка, 13. р.: Діоскорід...

Ботеро Джованні, іт. теолог (1540-1617), автор праці, де, м. ін., є опис укр. земель, відомості про кн. Константина Острозького; цією працею користувалися коз. літописці, та Інокентій Гізель.

Боткін Михайло, †1914.

Бохенські (Bocheński), поль. сусп. діячі, брати: А д о л ь ф і А л е к с а н д е р (*1904); статті про укр. справи в поль. часописах.

Боцман, (англ.) найстарший підстаршина фльоти, знавець усіх робіт на кораблі.

Бочковський Іполіт Ольгерд, укр. соціолог, публіцист та політ. діяч, *1885, доц. соціології в Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; праці про суч. нац. рухи, розвідки про Україну різними европ. мовами.

Бюшел (bushel), в Англії 36.35 літрів, у ЗДА 35.24 літрів.

Бюшер (Bosscher), або Буассар (Boissard) Жан Жак, фр. поет і антиквар (1528-1602), видав 1596 у Франкфурті „Життєписи й портрети тур. султанів“, де подає враз із портретом життєпис Роксоліани.

Боян, назва муз. співацьких товариств у Галичині та Буковині; перший 1891 у Львові (голова Вол. Шухевич) та Перемишлі, 1895 в Коломиї, 1896 у Станіславові, 1898 в Чернівцях, 1901 у Снятині, Стрию, Тернополі й Дрогобичі; на В. Україні „Боян“

у Києві 1904 р в Полтаві після 1. революції.

Боян, 1) місячник для співацьких справ у Дрогобичі 1929-32; 2) муз. в-во у Дрогобичі; хорові твори.

Боярська (вл. Богемська), (1863-1900).

Брадач Іван, закарп.-укр. церк. діяч, останній гр.-кат. ап. вікарій мукачівської єпархії й перший П єп., незалежний від лат. єп. 1767-1772.

Бразилія, 22. р.: гол. м-о Ріо де Жанейро.

Браїла (Brăila), 2. р.: 100.000 меш.

Браїлів, додати: 19 XII 1666 перемога гетьмана П. Дорошенка над поляками.

Брандт Роман, рос. славіст (1853-1920), проф. моск. унів.; фонетичні й діалектологічні студії, акцентологія.

Брандт Юзеф, (1841-1915).

Братіану, мб.: **Братяну**.

Братство Української Державности, БУД, таємна укр. організація, 1920-24.

Брахікефал, 1. р.: круглоголовець, гл. Круглоголовість.

Брахікефалія, (гр.) гл. Круглоголовість.

Брахілогія, (гр.) короткість вислову, короткий і ядерний спосіб висловлювати думки; б-і ч н и й, коротко висловлений.

Брацлав, 5. р.: X 1919 бої УГА з денікінцями.

Брач, 394 км.² пов., 25.000 меш., виноградарство.

Брацайко, 1) М и х а й л о, закарп.-укр. політ. і культ. діяч, *1883, організатор Мармарошини 1918-19, основник „Руської Центр. Нар. Ради на Угорщині“ в Хусті, що 21. I. 1919 заявила за злукою з Україною, основник різних культ., екон. і політ. установ, ред. різн. укр. часописів; 2) Ю л і й, закарп.-укр. політ., екон. і культ. діяч, *1879; 1918 співосновник із братом Михайлом у Хусті „Руської Центр. Нар. Ради“, член автономного уряду, тзв. „Директорії Підкарп. Руси“, член-основник т-ва „Просвіта“ в Ужгороді й її довголітній голова, член-основник багатьох ін. культ. і екон. установ („Підкарп. Банк“, „Надія“, „Т-во воєнних інвалідів“ і ін.).

Брентано Люйо, †1931.

Бреччя, бреччія, (іт.) гл. Брекчія.

Брик Іван, гал.-укр. фільолог, гром. і пед. діяч, *1879, дійсний член НТШ, голова Львів. „Просвіти“ (від 1932); праці про слов. взаємовідносини на поч. XIX в., з гал. відродження, з шевченкознавства й т. п.

Бриндзан Теофіл, бук.-укр. гром. і пед. діяч, *1875; статті по укр. час.

Бритійські острови, 5. р.: Шетландських...

Брідж, 2. р.: або вісту.

Бріє Ежен, †1932.

Бріологія, (гр.) наука про мохи.

Бріан Арістід, 3. р.: 1925-32 міністер закорд. справ; †1932.

Броварний ячмінь, 7. р.: двійняки, себто відміни з дворядним колосом...

Брокдорф-Ранцав, 2. р.: нім.; 4. р.: 1922-28...

Бром, 6. р. кипить при 59°...

Бромід аькалів, 3. р.: засобів, що наводять сон...

Бромформ, (СНВг),...

Бронза(а), 1-2. р.: стоп міді, цини й ін. металів... 5. р.: дзвоновина має 20% цини й до 1-5% срібла...

Броньовський (Broniovius) Мартин, семігородський воєк і дипломат на службі Польщі, 1579 посол до Криму від Баторія; в описі посольства оповідає про козачину, Київ, укр. невольників; † б. 1620.

Брох Оляф, мб.: **Брок** (Broch) Оляф, *1867.

Брошура, 1. р.: книжечка, переважно популярно-наукового, або політ. змісту...

Брукселя, 2. і 3. р.: гол. м-о Бельгії...

Брунгільда, 2. р.: жінка Гунтера, неприятелька Зіґґрида, що...

Брюн (Brunhes) Жан, фр. географ (1869-1930), творець нової галузі в науці: „Географія історії“; у своїй „Географії історії“ присвячує значне місце Україні.

Бубела Петро, 1. р.: отаман, *1889.

БУД, гл. Братство Укр. Державности.

Будде Євген, рос. фільолог, *1859, проф. унів. в Казані; історія рос. мови.

Будзиновський Осип, *1884.

Будка Микита, гал.-укр. церк. діяч, *1877, 1912-29 перший гр.-кат. єп. у Канаді.

Будьонний Семен, додати: 1920 ком. більш. кінноти в поході на Галичину.

Буенос-Айрес, 3. р.: 3,060.000 меш.

Бужин, м-о й перевіз через Дніпро б. Чигирина; 13. VIII 1662 перемога Ю. Хмельницького над моск. військом; 1688 перемога Самойловича над турками.

Бузев, 1. р.: Vuzău...

Бузина, 1. р.:... кущі з родини козолистуватих, із вел. пірнато зложеним листям і дрібним, білим, зрослоплатковим, на кінці п'ятидільним цвітом та круглими, соковитими ягідками. Б. ч о р н а...

Бузок, 3. р.: рослина з родини маслинуватих...

Бузук Петро, укр. лінгвіст, *1891, проф. ІНО в Одесі, опісля унів. в Минську; праці з фонетики, іст. мови (спроба історичної грам. укр. мови), з етимології та діалектології укр. та білорус.

Бузько, бузьок, гл. Черногуз.

Бузько Дмитро, суч. укр. письмен.; оп. „Лісовий звір“, роман „Чайка“ та ін.

Буйницький, мб.: **Буйніцький**.

Букарешт, 5. р.: 860.000 меш. (1928);

Буковина, 16-17.: й прилучили до Румунії.

Буковинський курні, повстав 1919 в Коломії зі збігів із Буковини; організатор Микола Топушак, командант сот. Кантимір; воював у складі Дієвої Армії УНР проти більшовиків.

Булаховський Леонід, укр. славіст, *1889, проф. ІНО в Харкові; методика мови, акцентологія, порівняльна грам.

Булгак Йосафат, гл. Йосафат (Булгак).
Булгак Юрій, укр. церк. діяч, василіанин, 1730 пинський і турівський єп., 1743 видав Біблію Ст. й Нового Завіта, 1735 лат. переклад Служби Божої св. Івана Золотоустого у Львові; †1769.
Булгаков Макарій, гл. Макарій 1).
Булвтерія, (гр.) палата гр. ради-сенату.
Бульба, 7. р.: у бульбах спричинене відкладом запасних речовин для бруньок і не є наслідком...; 10-11. р.: рости, як: топінамбур, картопля, батат і...
Бульбочкові зарази, 2. р.: живинки (Bacteria radicicola), які живуть...; 10-16. р.: бульбочки. На образку... (все, що є між згаданими словами пропустити).
Бульонь над Морем, 2. р.: 53.000 меш.
Бульонь над Сеною, 2. р.: тепер Бульонь-Білянкур (Boulogne-Billancourt), передмістя Парижа, 76.000 меш. (1926), Місце...
Бунгара-пама (Bungarus fasciatus)...
Бунак Порфір, гал.-укр. гром. діяч і публіцист, *1883, друкар, вид. і ред. „Доброї Новини“, співробітник „Впереду“, „Професійного Вістника“ й ін.
Бурачинський Тит Євген, гал.-укр. лікар, *1880, дійсний член НТШ, дир. Нар. Лічниці у Львові, 1919 отаман-лікар УГА, шеф укр. військ. шпиталю в Тернополі; наук. та популярно-наук. статті й розвідки.
Бурбон, 6. р.: в Іспанії 1700-1931.
Бургардт Освальд, укр. письмен., *1891; збірка перекладів із нім.; „Залізні совети“, літ.-критичні нариси.
Бурий вугіль, 2. р.: складається з 37%.
Бурже Поль, 2-3. р.: психологічних...
Бурідан Жан, мб.: фр. схолястик б...
Бурштин, 3-4 р.: хем. сполука дуже складна; ясно-жовтава...; 7-8. р.: топиться при 250-200°, при чому...; 11. р.: тзв. колюфонія бурштинова; 16-17. р.: на кадило, або їх прасують на гаряче й так виробляють штучний бурштин, тзв. амброїд; дешевші наслідування б-у виробляють із ін. живиць, або целюлоїду. Для науки...
Буряк звичайний, 7-8. р.: буряк білий до виробу цукру, буряк жовтий до корму худоби; 11. р.: Білі буряки...
Бурято-Монгольська Республіка, 4. р.: 389.000 км.² пов., гол. м-о Верхневудінськ.
Бусоні, мб.: Бузоні? (гл. Бузоні).
Буссенго, 1. р.: (Boussingault)...
Бутру Еміль, (1845-1921).
Бутс, мб.: Бут.
Бутурлін Василь, †1656.
Бухтовець, 2. р.: б. Маняви...
Бучацьке Євангеліє, гл. Євангеліє.
Бучинський Богдан, гал.-укр. історик (1883-1907), син Мелітона; розвідки з історії унії та ін.
Бучко Іван, гал.-укр. церк. діяч, *1891, львівський єп.-помічник від 1929, проф. Дух. Академії у Львові.
Бучма Амвросій, укр. театр. та кіновий актор, *1891, родом із Галичини.

Бушель, гл. Бошел.
Буяк (Vujak) Францішек, поль. правник, *1875, проф. сусп. та екон. історії на львів. унів.; гол. праця „Galicja“.
Бюік (Bewick) Томас, англ. маляр (1753-1828), батько суч. ксилографії.
Бюхер, 2. р.: економіст (1847-1930).
В, 1. р.: приголосний звук, протиснутий, дзвінкий...
Вавженецький, мб.: Вавженецький.
Вавилон, Вавилонія 19-20. р.: Келат Шергат; 20-21. р.: Німруд і Дур Саргон; 32. р.: Від 1920 самостійна держава Ірак Арабі, під...
Вага, пояснення до образка: 2) вага Мор-Вестфала, до...
Вагнер Зігфрід, †1930.
Ваді Гальфа, 1. р.: м-о англ.-егип.: Судану...; 2. р.: 15.000 меш.
Ваєрштраєс (Weierstrass) Карл, 2. р.: (1815-97); епохальні праці з теорії аналітичних та еліптичних функцій.
Вайгінгер Ганс, †1933.
Вайганд (Weigand) Густав, †1930.
Вайль (Weill) Курт, нім. модерний комп., *1900; опери: „Рояль Палас“, „Магаґоні“, „Тригрошова опера“ й ін.
Вайнгартнер (Weingartner) Фелікс, нім. диригент і композитор, *1863; численні опери й симфонічні твори.
Вайомінг, 6. р.: гол. м-о Чесн...
Валера Імон, 4. р.: 1919-22 і від 1932 президент Виконавчої Ради Ірляндії.
Валі, 2. р.: велісту, з широкою...
Валія, гл. Велз.
Вальтер Бруно, нім. музика, *1876, один із найбільших суч. диригентів світу.
Вальцовання металів, 5. р., додати: Вальцованням розжарених металевих брил і брусів виробляють із них траверзи, шини, штаби, прутти, дроти й бляхи.
Ванад, 4-5. р.: Дель-Ріо 1801...
Ван Гіннекен (van Ginneken) Якобус, визн. голанд. фонетик і лінгвіст, *1877, гол. твір про принципи психологічної лінгвістики (1907).
Ван дер Вальс, 2. р.: (1837-1923)...
Ванілін(а), 4. р.: виробляють із гва-яколю, також із евгеноло...
Ванченко Константин, укр. актор (1863-1928), грав у групі М. Старицького, опісля Ф. Левицького; п'єси, спомини; сценічний псевдонім Писанецький.
Ваньо Омелян, гал.-укр. просвітній діяч (1862-1920), гр.-кат. святич.
Вашень, 4. р.: топиться при 760°...
Вашняк, 33. р.: гороховик (оолітовий в.)...
Вашнярка, м-ко й вузлова станція на Поділлі в тульчинській окрузі, 1.500 меш.: 42% укр., 47% жидів; 1919 бої УГА й військ УНР з більшовиками й денікінцями.
Варадин, мб.: гл. Орадя Маре.
Варангерфйорд, 4. р.: норв. фйорд...
Варвара, св., родом із Нікомедії; заму-чена 306 р., особливо почитана на Україні.

Варварські закони, 6. р.: ріпуарські...
Варені олії, 1. р.: гл. Олифа.
Варивода Анян, *1869.
Варічак (Varičak) Владімір, хорв. математик, *1865, проф. унів. в Загребі, член хорв. Акад. Наук, дійсний член НТШ.
Варшава, 12. р.: Кербедзя; 25. р.: Скаришевський...
Василевич Григорій, гл. Григорій архимандрит.
Василенко Віктор, (1838-1914).
Василенко Сергій, рос. комп., *1872; опери („Син сонця“), балети.
Василіяни, 25-26. р.: Бенедикт XIV.
Васильків, м-о квіт. округи над р. Ступною, 22.000 меш.: 82% укр., 14,4% жидів, 2,6% росіян; засноване Володимиром Вел.
Васильчук Антін, 5. р.: 1922-30...
Васнецов Віктор, 1. р.: (1848-1933)...
Ват, вольтампер, мб.: **Ват**, одиниця справності (потужності) електр. струму, названа в честь Дж. Ватта: при змінном уструмі=вольт-ампер. $\cos \varphi$; при постійному струмі (коли $\cos \varphi = 1$)=вольтампер.
Ватев Стефан, болг. лікар-гігієніст, *1865, проф. унів. в Софії, член болг. Акад. Наук, дійсний член НТШ.
Ватерлінія, (англ.) границя, до якої корабель занурений у воді.
Ватикан, у деяких примірниках випало в 9. р.: з тзв. Бельведером (віллою Іно-Ватиканський кодекс, 8. р.: переклад євангелія на ст.-болг. мову, написаний глаголицею. Походить...
Ватметр, 5. р.: механічної справності є гальмівня Провія...; 16. р.: оборотів валу на 1, мінуту; 24-25. р.: зужиття справності в якомусь відбирачі електр. енергії, то лучимо його...
Ватра, 1) т-во укр. студентів львів. унів., основане 1891 сецесіоністами з „Акад. Братства“; 1896 злилося з „Акад. Братством“ в „Акад. Громаду“; 2) т-во укр. студентів-гірників у Прішбрам в Чехії (1898-1914).
Вахнянин Остап, укр. гром. діяч і педагог (1890-1924); старшина УСС, організатор укр. пласту на Закарпатті; „Пластовим шляхом за красою життя“ й ін.
Вахтеров Василь, †1924.
Вацлав (Václav), 7. р. нім. цісар...
Вацлашек, 1. р.: Václavšek...
Ващенко Василь, укр. пасічник (1850-1918); організатор і керманіч пасічницької школи в Боярці, уліпшив вулик і деякі способи пасічництва.
Ващенко Г., *1878.
Веб Сідней, 5. р.: Беатрісою, *1858, з роду Поттер.
Вебер Антон, нім. модерний комп., *1883.
Веґенер, у підписі під образом, 4-5. р.: злучені гори суходолів.
Ведмівський Олександр, укр. письм., *1894; поезії, літ.-критичні статті („Літературна дискусія“).
Везикаторія, гл. Майка лікарська.
Вей-гай-вей, кит. пристань у провінції

Шантун, 2.000 меш., до 1930 з околицею (738 км.² і 154.000 меш.) під брит. управою.
Вейнер (Weiner) Лео, угор. комп., *1885.
Вексель, 53. р.: у райфайзенській...
Велеславин, мб.: **Велеславин**.
Велика Британія, 497. стор. 32. р.: Еґберт із Вессексу...
Великанович Дмитро, гал.-укр. гром. діяч, *1884; просв. і рідношк. організатор, від 1928 посол до поль. союму й секретар укр. соймового клубу.
Велика промисловість, гл. Важка промисловість.
Великий Віз, 1-2. р.: (Ursa major); 6-7. р.: 7 з них — найясніші — уложені...
Великий Пес, 6-7. р.: на півд. стороні.
Великодній острів, 1. р.: Істерн Ай-ланд...
Великоросія, Велика Росія, штучна, реторична назва, складена моск. письменниками XVI в., для звеличання моск. держави; від 1654 введена в титул моск. царів, як протистава „Малої Росії“ (гл. Україна, назва).
Величко Григорій, гал.-укр. географ (1863-1932), дійсний член НТШ; мапа України, популярні брошури про садівництво, тощо.
Величковський Юліян, гал.-укр. гром. діяч (1814-72), гр.-кат. свящ., діяч 1848 р.
Веллес (Wellesz) Еґон, нім. модерний комп., *1885; опери, камерні твори, підручки модерної інструментації й ін.
Веллінґтонія, 1. р.: секвою, мамутове дерево...; 2. р.: дерево з родини таксодієватих.
Вельвічія, 2. р.: голонасінна рослина з громади гнетуватих...
Вельс, гл. Велз.
Вельямінов-Зернов Володимир, рос. орієнталіст (1830-1904), почесний член рос. Академії Наук, кол. куратор квіт. шкільної округи; матеріяли для історії кримського ханства та ін. праці.
Венґжиновський Сергій, укр. етнограф та історик (1844-1913), співробітник „Київ. Старини“, збирач укр. етногр. матеріялу; розвідки про унію на Брацлавщині.
Венера, 7. р.: коли світить по його заході... 12. р.: деякі астрономи доказують, що довкола своєї осі В...
Венчав, 1-2. р.: над Схід.-кит. морем...
Верба, 7. р.: (нараховують до 800).
Вербицька Анастасія, (1861-1928).
Вербицький Тимофій, власник друкарні в Києві, видавець Часослова 1625 й 1626.
Вергун Дмитро, *1871; 4. р. додати: тепер у Празі проф. високої торг. школи.
Верден, 2. р.: 14.000 меш.
Веремівка, гл. Єремівка.
Верещинський Микола, гал.-укр. письм. і гром. діяч (1793-1882), педагог, дух. письм., менаґат гал. відродження.
Вержен (Granier comte de Vergennes) Шарль, фр. дипломат (1717-87), міністер закорд. справ Людовіка XVI, приятель Григора Орлика, підтримував мазепинців; після зруйнування Січі складено меморіал, за його редакцією, про заporожців і Україну.

Верзилів Аркадій, укр. історик, *1867; „Нариси торгівлі України XV в.“, „Уніятські архимандрити в Чернігові“, та ін.

Верига-Даровський, 4. р.: (1815-74).

Вернгаген, мб.: **Варнгаген** (Varnhagen).

Вернер (Verner) Карл Адольф, визн. дан. мовознавець і германіст (1846-96), винайшов тзв. Вернерів закон (пересув приголосних звуків під впливом наголосу).

Верні(с), 2. р. мб.: рідина, накладена тонкою верствою на предмети (меблі, образи, тощо), висихає на лискучу, гладку поволоку, що хоронить даний предмет від волокості й повітря; уживають його також...; 4-5. р.: льняного олію з окисами...

Верона, 2. р.: 152.000 меш. (1928).

Верф, 1. р.: (голянд.).

Верховинець Василь, *1889...

Верхола Трохим, укр. маляр і гром. діяч (1883-1922), за УНР голова „Просвіти“, повітової земської управи, міської управи, повітвий комісар у Проскуріві.

Вершкове коло, в астр.: найбільше коло, поведене через зеніт і надір прямою до горизонту.

Веселовський Микола, † між 1918-21.

Веслюк, 4. р.: фрегата, сула й...

Веснасян, 3. р.: 69 здавив...

Вессель Микола, рос. педагог (1834-1906), ред. пед. журналу „Учитель“, разом із Ушинським обстоював укр. мову в нар. школах на Україні.

Вецляр, 1. р.: 18.000 меш.

Ветухов Олексій, 7. р.: Потебню...

Виборний козак, козак, що мав власну зброю й коня, не потребував допомоги підпомічників.

Вибранці, 5. р.: платили чинші.

Виганова желатина, 1. р.: з 7-10...; 2-3. р.: бавовни та 90-93 частин...

Видалення, 7-8. р.: окремими приставними договорами.

Видатність парової машини, 11. р.: 0° відповідає — 273° Цельсія.

Видаток, 16. р.: чи назм...

Визвук, (грам.) приголосний або голосний звук на кінці складу або слова.

Викупні платіжі, 14. р.: на нього...

Вилинська О'Коннор, гл. О'Коннор-Вилинська.

Вильно, 4. р.: литовської...

Винниця, гл. Вінниця.

Винницький Ізидор, бук.-укр. політ. діяч (1839-1922), перший укр. посол із Буковини до австр. парламенту.

Виноград, 13. р.: 1.500 відмін...

Вино молоде, гл. Кумис.

Винтівка, ґвинтівка, гл. Рущниця.

Випосаження, гл. Вивінювання.

Вирвидуб, гл. Вернидуб.

Вировий Євген, укр. пед. і вид. діяч, *1889, голова культ.-просв. комісії Трудового Конгресу, вид. дятячої бібліотеки, Шевченкового „Кобзаря“ для народу й ін., м. ін. філятеліст.

Висла, 6. р.: до Данцігської затоки...

Високосний рік, 1. р.: переступний рік, рік, що має...

Висота гір, 1. р. з.: міряться, мб.: віддаль вершка гори...

Вись, 1-2. р.: з Гірним Тикичем...

Витвицький, 1) Йосип Домінік, укр. ком. (б. 1810 — б. 1880); форт. парафрази укр. нар. пісень („Бурлаки“, „У сусід хата біла“, „Чумаки“) і самостійні твори: „Плавба Дніпром“, „В сийві місяця“ та ін.; 2) Степан, гал.-укр. політ. діяч, *1884, адвокат; 1919 секретар Укр. Нац. Ради, опісля держ. секретар закорд. справ ЗУНР, 1920-23 член уряду ЗУНР на еміграції та референт для закорд. справ.

Вифлеєм, гл. Віфлеєм.

Вігор, 1099 перемога Ростиславичів над уграми.

Відбиванка, мб.: (volley ball)...

Відбивання хвилі, 19. р.: хвилі Мм.

Відень, 5-6. р.: з 9 внутрішніх...

Відіймання, арифметична дія, протилежна до додавання: від даного числа (від'ємне) відняти стільки одиниць, скільки їх має друге дане число (від'ємник); останок називають різницею; знак: — (minus); пр. $10 - 6 = 4$; отож: $4 + 6 = 10$.

Відложки, мб: матеріал земної кори принесений і відкладений у більшій кількості водою, вітром, льодовиком...

Відміна, одна з характеристичних прикмет відмінних (флексійних) мов, де на різні відносини вказують відповідні закінчення, які додається до пнів імен (відміна імен, деклінація, ст.-укр. склонення) та дієслів (дієвідміна, відміна дієслів, кон'югація, ст.-укр. спряження); гл. Деклінація, Кон'югація.

Відмінні мови, гл. Мова.

Відмінні частини мови: імена (іменник, займенник, прикметник, числівник) і дієслово: перші відмінюються в відмінках, другі в особах.

Відмінок, окрема грам. форма імени в відмінних мовах, повстає при відміні імени через різні закінчення, що їх додається до пня, і що вказують на різні відносини імен; число відмінків у різних відмінних мовах різне, від 8 (санскрит, лит. мова) до 4 (ст.-гр., суч. нім., румун. і т. д.); укр. мова зберегла 7 відмінків у відміні імен: називник, родовик, давальник, знахідник, кличний, орудник, місцевик — назви нові, підроблені, здебільшого, під лат., що, зі свого боку, не все щасливо поперекладавані з гр.

Відмолоджування рік, 2. р.: зміну клімату на воگیший.

Відносні займенники, гл. Займенники.

Відносні речення, гл. Речення.

Відносні числа, гл. Абсолютні числа.

Відосередкова сила, 18-19. р.: сметана від молока.

Відро, давня міра рідин і сипких річовин (муки, зерна); на Україні (здагується

вже в Руській Правді) = 6. 12-3 літра, в зах. Європі значно більше.

Відродження, укр. часописи: 1) часопис для плекання міжнар. і екон. взаємин між Австро-Угорщиною й Україною, у Відні 1918; 4 рази на тиждень, вид. пресове бюро міністерства війни; 2) щоденник у Києві 1918; 3) місячники у Едмонтоні, у Львові, орган протиалькогольного т-ва „Відродження“, від 1930.

Відступлення від договору, 4-5. р.: що виповнено...

Відхил стрімниця, 5. р.: дуже важкі і густі...

Віжнер (de Vigenaire) Блез, фр. дипломат та історик (1533-96), склав для Генриха Вalezія „Опис поль. королівства й сумежних земель“, де говориться і про укр. землі.

Візер Фрідріх, 2. р.: (1851-1926);...

Візерунок, (лат.) образок, прикраса.

Візір, мб.: приціл, мала плитка на рушницю близько замка, з вирізом, крізь який дивимося на мушку й ціль;...

Вікул Микола, укр. хемік, *1887, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; хем. праці, вис.-шк. підручники.

Вілалій, між **Віталій**, укр. віршописець і **Віталін**, папа, мб.: **Віталій**, 6. р.: (1822-85).

Вілія, 3. р.: права притока...

Віля, 9. р.: з вигодами...

Вільгельмі (Wilhelmj) Авґуст, нім. скрипак-віртуоз світової слави (1845-1908).

Вільна Українська Школа, укр. пед. місячник, орган Всеукр. Учительської Спілки в Києві 1917-19.

Вільне місто, 9. р.: Данціґ є під...

Вільноплаткові (Choripetalae), явноцвітні, двопротязцеві рослини, що їх цвіт має чашу й корону утворену з відокремлених листків (дільці чаші й платки корони).

Вільха, під образцем підпис: Вільха чорна.

Віміна (Vimina) Альберто, вл. Мікеле Біанкі, венеціанський дипломат (1603-67), посол Венеції в гетьмана Б. Хмельницького; автор твору про це послування.

Вінажницький, мб.: **Вінаржницький**.

Вінета, гл. Віньета.

Вінниця, 1. р.: або Винниця, округне...; 16-17. р.: 1795 перейшла до Росії; 18-19. р.: від 1796...; 24. р.: Вінницька або Винницька округа...

Віно, 11. р., мб.: гл. Вивінування.

Вінцовський Дмитро, гал.-укр. письм. (1846-1917); поезії, оповідання, статті; співробітник москвофільських час.; псевд.: Дмитро изъ-надъ Днѣстра, Дмитро изъ Остри.

Вінцук Адважны. В. А., вл. Германовіч Язеп, білорус. письм., *1890, рим.-кат. свящ.; збірка поезій „Беларускія цымбалы“.

Вірменія, 6. р.: 1067...

Вірменія, 3. р.: на верхів'ях Евфрату, Тігру...

Вірменська РСР, 2. р.: 30.000 км.²

Вірменське мистецтво, 8. р.: в Ваґар-шапаті.

Віск, 34. р.: озокерит є мішаниною насичених вуглеводнів, що має...; 39-40. р.: тзв. церезину, що служить до виробу...

Вісконті, 1. р.: 1277-1447...

Вісмут, гл. Бісмут.

Віссон, 2. р., додати: гл. Бісує 1).

Вітавський Родіон, укр. письм., *на поч. XIX в., †при кінці 70 рр.; „Байки“ в „Основі“ 1861.

Вітик Семен, 1. р.: *1870; 3. р.: віцепрезидент Трудового Конґресу; додати: агітатор, організатор роб. товариств „Воля“ й хліборобського страйку 1902, член президії „Укр. Нац. Ради“ в Станіславові, міністер для Галичини в кабінеті Мазепа.

Вітошинський, 1) Йосип, гал.-укр. диригент (1838-1901), гр.-кат. свящ., основник сел. хорів і орхестр та школи диригентів хору; 2) Мирон, гал.-укр. гром. діяч (1886-1920), соціал-демократ, 1918-19 повіт. комісар ЗУНР у Збаражі.

Вітошинський-Доброволя Йосип Михайло, укр. військ. діяч (1856-1931);... образок, підпис: Й. М. Вітошинський-Доброволя.

Віфлеєм, 1. р. додати: або Вифлеєм, (тепер Байтлахм)...

Вішера, 1. р.: права; 3. р.: права притока Волхова.

Влад-Вердеш Микола, бук.-укр. гром. діяч (1839-1910), основник і довголітній голова „Т-ва руської шляхти“ на Буковині, записав свій маєток на укр. гром. цілі.

Владігеров Панчо, болг. комп., *1899; працює в дусі зах.-европ. музики (сольоспіви, муз. до різних драм. творів, комп. на скрипку й т. д.), талановитий піаніст.

Влайков Тодор, 2. р.: *1865...

Влизько Олекса, укр. письм., *1908; збірки поезій.

Вовчий сон, гл. Сон-зілля.

Вовчинець, 2. р.: з малими, подовгуватими листочками...

Вовчухи, мб.: **Вовчуги**.

Вогні, гал.-укр. щомісячник для молоді, від 1931 у Львові.

Вода атмосферна, гл. Атмосферна вода.

Вода ґрунтова, 1-2. р.: вода, що збирається під поверхнею Землі на непроникальній верстві й походить...

Вода королівська, 2-3. р.: сільної, засіб до розпуску...

Вода кристальна, 8. р.: і ін. воданах.

Водопад, 2. р.: прямовисний спад води річки або потока, внаслідок наглого...; 13. р.: Йосеміті.

Водосвинка, 7. р.: істивне.

Водяний двигун, 44. р.: за кращі вважають турбіни: Франсіса, Пельтона та Капляна; гл. Турбіна.

Вож, 1. р.: фр. назва гір Воґезів;

Возняк Іван, гал.-укр. гром. діяч (1865-1914), друкар, директор друкарні НТШ, основник УСДП, голова її езекутиви й т-ва „Воля“.

Вої, військо в княжих часах, нар. ополчення; гл. Укр. військо.

Волинець, 1. р.: Ананій, *1894.

Волліс (Wallis) Джон, англ. математик (1616-1703), сучасник Ньютона.

Волобуїв М., укр. економіст рос. роду, в розвідках „До проблеми укр. економіки“ („Більшовик України“, 1928) виказував кольтоніальний визиск України Росією.

Володкович Филип, 4. р.: а від 1762...

Волок, межиріччя між сплавленими ріками Сх. Європи, де вони найближче підходять одна до одної; в середньовіччі там перетягали човни суходолом із одної річки до другої; тепер волоком переважно перекопані каналами.

Волосянський Іван, гал.-укр. діяч (1861-1930); гр.-кат. свящ, основник і перший голова філії Т-ва „Просвіта“ в Краківці; етногр. записи в „Зорі“.

Волочний перемір, 7. р.: й зросту експорту; 15-16. р.: король Зиґмунт Август.

Волошин, 1) Августин, 6. р.: *1873. Додати: політ. і сусп. діяч, 1918 основник „Руської Нар. Ради“ в Ужгороді, член тимчасового автономного управління, основник „Христ. сусп. партії“, екон. інституцій і пров. організацій; 2) Олександр, укр. муз. етнограф, †1933; його збірки (псевд. Олександр Федорович) видавав Фесенко в Одесі.

Волховський Фелікс, (1846-1914).

Волян Василь, бук.-укр. політ. діяч-москвофіл (1832-99); з фаху лікар, посол до бук. союму й віден. парламенту.

Воляшок, 6. р.: (1831-1912).

Вольності Запорозького Війська, спершу окремі права реєстрових козаків (свобода від податків, вибір старшини, власний суд і ін.); пізніше територія, яку займали запорожці.

Вольська Францішка, з Лехно-Васютинських, укр. гром. діячка (1868-1930), римо-католичка, основниця „Громади українців-католиків“ (1917), у часі війни ініціаторка помочі в в'язням-галичанам, вид. укр. дитячої літератури.

Вольтаж, 2. р.: уладження, під якою воно перебуває, або на яку його розрешено.

Вольтампер, 2. р.: якою міряють сповидну справність електр. приладів; помножений сучинником справності $\cos \varphi$, дає одиницю дійсної справності, ват; для простого струму $\cos \varphi = 1$, тоді вольтампер=ват.

Вольтметр, 4. р.: гальванометр, злучений з...

Вольфрамова лампа, 3. р.: тому, що пересічно зуживає на...

Ворскла, 1. р.: вл. Ворскло, ліва...

Вос, 6. р.: в Антверпені.

Восьма бригада УГА, гл. Самбірська (VIII) бригада УГА.

Вотт (Watt) Джемс, англ. механік і винахідник (1736-1819); властивий винахідник суч. парової машини, кондензатора, індикатора, забезпечених хлипавок і ін.

У. З. Е. III.

Вотяцька Автономна Область, 2. р.: 30.000 км.² і 756.000 меш.

Вохра, 1. р.: гл. Охра.

Врабель Михайло, закарп.-укр. діяч (1866-1924); нар. учитель, ред. „Неділі“ в Будапешті, збирач нар. пісень („Руський соловей“, „Угровські народні співанки“).

Вражливий Василь, укр. письм., *1903; збірки оп., повість „Батько“.

Вріс, 8-9. р.: нові породи живин...

Врона І., укр. мистецтвознавець, *1887; ректор київ. мист. інст., дир. музею мистецтв ВУАН; критики образотворчого мистецтва.

Всеукраїнський союз хліборобів-власників, укр. організація представників серед. і дрібної власности, тзв. група Коваленка-Богуна (Чудинова), заснована 1918; прихильники Скоропадського.

Вугіль, 1. р.: вуглець, хем. перень (лат. Carbo, C.), виступає...; 38. р.: штучний засіб до солодження (сахарину)...

Вуглеводні, 9-10. р.: вугілля. В їх молекулах атоми вугля творять...; 10-11. р.: атоми вугля в їх молекулі творять...

Вугринці, гл. Нитяки.

Вук-Павлович (Vuk-Pavlović) Павао, югосл. філософ і педагог, *1894, член Югосл. Акад.; гол. праці: „Пізнання й пізнавальна теорія“, „Пізнавальна теорія й метафізика“ та ін.

Вульканічні пари й гази, 1. р.: що добуваються підчас вульканічних вибухів:

ВУСПП, Всеукр. Спілка пролетарських письм., заснована 1927, об'єднання літ. організацій на Україні — укр., рос. і жид.

Вустер, 4. р.: в Мессечусетсі...

ВУТОРМ, Всеукр. муз. організація в Харкові, передтим муз. т-во ім. Леонтовича, тепер не існує.

Г, 1. р.: приголосний звук, придиховий, дзвінкий...

Габер, 2-3. р.: амоніак із азоту повітря й водню; нагорода...

Габсбург Вільгельм, *1896.

Гавранек (Havránek) Богуслав, чес. лінгвіст, *1893; проф. унів. у Берні; досліди з поля чес. мови, фонології.

Гаврилко Антін, гал.-укр. кооператор, *1884, ред. „Госп.-кооп. часопису“ у Львові 1923-29; низка книжок про кооперацію.

Гавліки, гл. Гавки.

Гаґа, 1. р.: (Haag, s'Gravenhage).

Гаґа Коннелій, голанд. посол у Константинополі 1611-39, старався приєднати козаків до союзу з протестантами проти кат. держав.

Гадд Микола, укр. військ. діяч, *1873; один із організаторів укр. фльоти, 1918 товариш морського міністра.

Гаджіч Антоніє, (1833-1917).

Гадлевський (Гадлеўскі) Вінценти, білорус. гром. діяч, *1890; римо-кат. свящ.; переклад Нового Завіту на білорус. мову.

Гадсонів залив, 8-9. р.: протокою...

Гаєвський, 1) Гнат, укр. актор (1858-1919); працював у Кропивницького, Старицького й ін., від 1895 у власній трупі; 1917-19 на фронті укр. армії (фронтний театр); 2) Степан, укр. історик літ., *1876; „Теорія поезії“, „Александрія в давній укр. літературі“ та ін.

Гаєвський Степан, мб.: Юрій, *1887; директор адмін.-політ. департаменту Держ. Канцелярії за Центр. Ради; 4-5. р.: за вивезення...

Гайдамака, вл. Вертепов Дмитро, укр. актор і антрепренер 1900 рр.

Гайдерабад, 1. р.: (Hyderabad)...

Гайдучок Степан, гал.-укр. гром. діяч, *1890; сокільський діяч, пропагатор руханки, амагу й пласту, санітарний поручник УГА; статті про фіз. виховання.

Гайне, 7-9. р.: „Романцери“, „Німеччина“.

Гакман Николай, мб.: Євген, (1793-1873)...

Галаган, підпис під образом: Г. Григорій 3).

Галицьке Євангеліє, 1. р.: Крилоське євангеліє, укр. пам'ятка з 1144, південно-

Галицьке Євангеліє пресвитера Георгія, 3. р.: важна для історії укр. мови.

Галицький Лев, бук.-укр. педагог (1841-1926), методичні розвідки.

Галич, додати: 4) м-ко на Закарпатті; 5) гл. Галац.

Галичина, 710. стор. 43. р.: у Львові 1574...; 716. стор. 9. р.: в 1852-1912...

Галіп Артим, *1887.

Галіп Мелетій, бук.-укр. церк. діяч (1845-1916); один із перших діячів нар. напрямку.

Галіфакс, також гол. м-о й пристань кан. провінції Нова Шотляндія, 58.000 меш.

Галкин Олекса, *1866.

Галун, 5-7. р.: Є ще інші г-и, бо галунами називаємо загалом подвійні сірчани: потасу, соду, рубіду, цезу, амону або талу, з одного боку, а алюміну, хрому, заліза, ніклю або мангану, з другого — завжди зі значною кількістю води; 8. р.: є виділенням потасовим г-м і через те позбавлений води.

Галуциньський Михайло, †1931.

Галуциньський Теодосій Тит, гал.-укр. церк. діяч, *1880; брат Михайла, василіянин, 1920-26 ректор дух. семінарії у Львові; низка богословських праць.

Гаман (Hamann), 2. р.: (1730-88)...

Гаморак Нестор, укр. ботанік, *1892; проф. кам'янець-подільського сіль.-госп. інст., дійсний член НТШ; дослідник анатомії й фізіології рослин.

Гампель Йозеф, (1849-1913).

Гамченко Сергій, укр. археолог, *1860; завідувач археол. відділу волинського науково-дослідного музею в Житомирі.

Ганаки, 3. р.: культуру, також цікава ганацька говірка.

Гандзюк, 1. р. мб.: Яків, генерал,...

Ганкевич Микола, †1931.

Гануляк Григорій, гал.-укр. видавець

і письм., *1883; вид. „Театр. бібліотеки“; оп. й побутові п'єси (псевд. Г. Марусин).

Гануш, 1. р.: фільольог і філософ...; 7. р.: (1858-87).

Ганушевський Михайло, гал.-укр. гром. і кооп. діяч, *1880; гр.-кат. свящ., посол до поль. союму 1928-30.

Гард, військ. і адмін. центр запорозької паланки, де постійно перебував полковник, начальник гарду.

Гарас Микола, бук.-укр. пед. діяч, *1870; один із основників краювої вчт. організації на Буковині; пед. розвідки, читанки для нар. шкіл і т. д.

Гарецький Максим, білорус. історик та історик літ., *1893; історія та хрестоматія білорус. літ.

Гаркавенко, 1. р.: атлет, *1892; 3. р.: Петербурзі, Гельсінґфорсі, Гамбурзі, Нью-Йорку, в Берліні (1933).

Гармашів Всеволод, укр. біолог, *1868; лікар, проф. Укр. Вис. Пед. Інституту в Празі й його ректор 1930-33; високошкільні підручники, біологічні, мед. розвідки укр., рос., нім. мовами.

Гармонійна середина, мб.: **Гармонійна середня**, гл. Середня.

Гартль (Hartl) Антонін, чес. публіцист і літерат, *1885; дослідник закарп.-укр. літ.

Гартман (Hartmann) Николай, нім. філософ, *1882; основи метафізики пізнання.

Гасенко Юрій, укр. інженер (1894-1933); член дипломатичної місії УНР в Румунії, винахідник моторового човна, тзв. „морської блохи“; новели, оп.

Гачізон, 1. р.: (Hutcheson).

Гебан, 1-2. р.: деревина темного кольору дерев Diospyros і Maba, двопроябцевих, зрослоплаткових рослин, що ростуть...

Гевісайдова верства, гор. верства земної атмосфери, знаходиться у стані постійної йонізації й через те відбиває електромагнетні хвилі; назва від англ. фізика Гевісайда (Heaviside).

Гедін, 2. р.: *1865; подорожував...

Гексаметр, 10-11. р.: „Ліяду“ та „Одиссею“ переклав гексаметром П. Ніщинський; його переклад „Ліяди“ починається так: „Музо, богине, співай нам про гнів Пелієнка Ахілла“.

Гелій, 9-10. р.: півн.-ам. земних газах.

Гельголанд, 2. р.: від Куксафену.

Генрих Плявенський, 1. р.: 1410-13,...

Герасименко Полікарпо, укр. хемік, *1900; доцент Укр. Вис. Пед. Інституту та укр. унів. в Празі, дійсний член НТШ; праці з фізичної хемії укр., нім., англ., фр. мовами. високошкільні підручники.

Герасимович Іван, гал.-бук.-укр. пед. діяч, *1876; ред. час. „Промінь“ у Вашківцях, один із організаторів укр. учительства, 1918-19 шеф пресового бюро при Нач. Команди УГА, статті шк., освітні й сусп.

Гербель Микола, рос. письм. (1827-83); укр. роду, поет, перекладач поезій слов. народів: „Поезія словян“ із перекладами

між ін. Котляревського, Шевченка, Могильницького, Головацького й ін.

Гермайзе Йосип, укр. історик, *1892; соц.-дем., засуджений у процесі Спільки визволення України; розвідки з укр. історії XVII-XIX вв.

Германівка, додати: б. Білої Церкви; коз. рада 21. IX. 1659, після якої примусово І. Виговського уступити з гетьманства.

Геродот Дмитро, гл. Іващина Дмитро.

Герст (Hearst) Віліям Рандольф, ам. „часописний король“, *1863.

Гершензон Михайло, рос. критик та історик літ. (1869-1925), вид. збірника „Пропілеї“, студія про Шевченка та кн. Рєпніну.

Гибель, 2. р.: (нім.) струг...

Гими, 770 стор., 22-23. р.: ССРСР (колишня Росія)...; 38-39. р.: муз. Фр. Шкровка.

Гинилевич Григорій, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1809-71), гр.-кат. свящ., проповідник, дух. письм., член слов. конгресу у Празі 1848

Гидравліка, 5 б. р. мб.: гл. Газівня.

Гидравлічний таран, 3. р. додати: -Вода спливає з гор. збірника цівкою 1, підносить затичку 3 і так затикає собі вихід, опісля підносить затичку 2, та входить до збірника 4, тут згущує повітря, яке втикає воду до цівки 5, котрою вода поволі підноситься вгору, при чому затичка 3 безупину то підноситься, то спадає, відсіля й назва.

Гидразин, мб.: діамід (H_2N-NH_2), сильно редукована основа, вживають до витвору азидів.

Гідродинамічне тиснення, 2. р.: тиск рідини на стіни цівки, щонею вона пливе.

Гідрофільний, 2. р.: Г-ні рослини, гл. Гідрофіти, Запилення.

Гімалаї, 9. р.: Еверест або Чомолунгма 8.882 м., Канчінджанга (Канчендзєнга)...

Гінденбург Павль, 2. р.: командант 8. вій. армії...

Гінтерлянд, 4. р. додати: Гл. Запілля.

Гінатія, 1. р.: †415 по Хр.

Гіпер, 1. р.: значить: над...

Гіппіус, 2. р.: рос. постка, *1867...

Гірка сіль, 4. р.: добувають її з кізери-ту, природного магнезійового сірчану...

Гірогіто, 3. р.: від 1926 цісар...

Гірничий газ, 3. р., додати: Гл. Іприт.

Гістереза, 2. р.: 1) магнетна г., прояв, що магнетизм зализа...

Гітлер Адольф, додати: канцлер від 1933.

Глаголиця, на образку з.: г, щ, юс великий, малий, мб.: г, шт, е, р.

Глаголицькі пам'ятки, 15. р.: остання одна з найстарших...

Гладишовський Антін, гал.-укр. екон. діяч (1880-1923), довголітній голова Рідної Школи.

Глинка Лев, гал.-укр. церк. діяч, *1893; гр.-кат. свящ., доцент гр.-кат. Богословської Акад. у Львові; наук. розвідки з канонічного права.

Глинський, 1) Володимир, гал.-укр.

гром. діяч (1850-1930); гр.-кат. свящ., провідник укр. делегації до цісаря в справі баденівських виборів; 2) Теофан, гал.-укр. письм. і гром. діяч (1806-93); писав у обороні нар. мови 1851, автор граматики укр. мови; 3) Тодосій, бук.-укр. гром. діяч, *1869; основник укр. щоденника „Час“ у Чернівцях.

Глиняни, 3-5 р. до кінця: бої в світовій війні на лінії Глиняни-Перемишляни.

Глібовицький, 1) Клим, гал.-укр. математик і педагог (1875-1907); мат. монографії, (про М. Абеля й ін.); 2) Микола, гал.-укр. письм. та гром. діяч-москвофіл (1876-1918); 1907 посол до австр. парламенту; разом із Крамаржем та Грібарем ініціатор тзв. неослов. руху.

Глід, 1. р.: гліг, ростина...

Глухівські статті, договір Д. Многогрішного з Московщиною 16 III 1669.

Глушкевич Маріян, гал.-укр. діяч, *1878; москвофіл, відомий оборонець у політ. процесах; рос. й укр. вірші.

Глушко Юрій, псевд. Мова, укр. гром. діяч на Далекосході, голова секретаріату Укр. Далекосход. Красвої Ради.

Гнатевич Модест, гал.-укр. церк. діяч (1810-65); василіянин, історик василіянських монастирів.

Гнатовський Антін, укр. агроном, *1899; знавець садівництва, статті про садівництво й перерібку овочів.

Гнатюк Володимир, укр. літературознавець, *1893; проф. пед. школи в Житомирі; розвідки про укр. школу в поль. літературі.

Гнетуваті (Gnetaceae), громада голонасінних рослин, споріднена з шишкуватими, але з широким листям; гл. Вельвічія.

Гнила Липа, 2-3. р.: бої австр. і нім.

Гогоцький, 4. р.: писав праці з обсягу філософії та на теми...

Годкевич Михайло, укр. книгознавець, *1896; жид. роду, дир. Укр. Книжкової Палати; бібліографічні розвідки.

Годограф, 3. р.: зміни шкороности руху тіла...; 5. р.: рухом, по кривій лінії. Підпис під образком: MiM' — дані точки; SiSi' — шкороности тіла в згаданих точках; OM і OM', — вектори тих шкороностей; NN' — годограф.

Голечек Йозеф, 5. р.: про балканську Чорногору.

Голинський Михайло, гал. укр. співак-тенор, *1892; 1925-26 на поль. сценах, 1927-30 прем'єр-тенор укр. держ. опер в Одесі, Києві й Харкові.

Голицинський Євген, †1932.

Голівуд, 4. р.: гл. Кінотеатр.

Головацький Петро, 4. р.: 1648...

Головачевський Кирило, 2. р.: (1735-1823)...

Головецький Діонісій, гал.-укр. церк. діяч, *1885; василіянин, ректор укр. колегії в Римі, консультор конгрегації для схід. церкви, член комісії для кодифікації права схід. церкви; праці з канонічного права.

Головінський, 4. р.: перекладав на поль.
Головна Руська Рада, гл. Руська Народна Рада.

Головна наука, Укрнаука, Укрголовнаука, гол. управління наукових, наук.-мист., музейних і для охорони природи установ Наркомпроса УСРР.

Голодний степ, 1. р.: Бек Пак Дала; 4. р.: між Ходжентом...

Голонасінні, гл. Нагонасінні.

Голосові звуки, 1. р.: голосні звуки, (грам.) акустично... 2. р.: правильного дрижання повітря;... 6. р.: голосний звук, той, що...

Голубець Микола, гал.-укр. письм. і мистецтвознавець, *1891; поезії, повісті („Люди і блазні“, „Вчорашня легенда“ й ін.), віршовані переклади з нім., нариси з історії укр. мистецтва, з історії Львова й Галичини, ред. і вид. низки час.

Голяндія, 2-3. р.: 5 930 км.² і 3,364.000 меш.

Голяндська література, 1-2. р.: література Нідерландії й Флямандії, що...

Гоміндан, 3. р.: впливів; повстала 1912 заходами Сун-ятсена, зреорганізована 1920 під гаслами боротьби за націоналізм, демократизм і соціалізм у Китаю.

Гомольгічні сполуки, 2. р.: зразок, а саме різняться між собою групою CH_2 або $(\text{CH}_2)_n$ пр. „парафіни“ складаються...; 7-8. р.: $\text{C}_n \text{H}_{2n}$, адителени $\text{C}_n \text{H}_{2n-2}$.

Гонан, 3. р.: канфенг...

Гондіус, 5. р.: (*б. 1600)...

Гончаренко Агапій, †1915.

Гопше-Зайлер, 9. р.: для фізіологічної...

Горалевич Лев, гал.-укр. сусп.-екон. діяч і публіцист (1859-1920); гр. кат. свящ., довголітній голова „Маслосоюзу“.

Горбань Микола, укр. історик, *1899; розвідки про гайдамаччину, повісті.

Горбачевський, 1) А н т і н, гал.-укр. гром. діяч, *1856; адвокат, редактор „Діла“ 1883-84, 1912 член австр. держ. трибуналу, 1913 посол до гал. союму, за ЗУНР член Укр. Нац. Ради, 1919 член укр. дипломатичної місії в Варшаві, 1927-30 сенатор польс. сенату; 2) І в а н, укр. гром. діяч (1800-69); декабрист, автор цікавих споминів.

Гордій Гаврило, *1881.

Гординський Святослав, гал.-укр. мalar і письм., *1906; член „Асоціації Незалежних Укр. Мистців“; карт. ни з Гудульщини; поезії „Барви і лінії“.

Гордівський, 1) І в а н, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1804-1927); гр.-кат. свящ., мітрат; філіантрон; 1915-17 на моск. заслани в Сибірську; 2) М и х а й л о, укр. педагог, *1885; проф. одеського ІНО; розвідки з педагогії.

Гордієнко, 1) Г а в р и л о, укр. агроном, *1902; праці з сільг. господарства; 2) Д м и т р о, укр. письм., *1901; поезії, оп., романч; 3) К о с т ь, укр. письм., *1889; оп. і повісті.

Гордон, мб.: Гордон.

Горинець, село любачівського повіту..

Горішнє озеро (Lake Superior), 1-3. р.: найбільш західне з Бел. кан. озер,...

Горний Бадахшан, автономна область Таджикистану, на Памірі, 57.000 км.² пов. і 29.000 меш.; скотарство, рільництво; адмін. осередок Хорог.

Горобець, 1. р.: птах із родини юркуватих або луцаків; укритий...

Горобина, гл. Рябина.

Горобляки (Passeres), громада птахів невеличких, із коротким дзьобом і короткими, тонкими ногами; гол. родини: ластівки, мухолівки, кропив'янки, дрозди, плиски, жайворонки, синички, сорокопуди, крукуваті, вивільги, шпаки, ткачі, юркуваті й ін.

Городно, 1. р.: білорус. Городня; 2. р.: м-о на поль.-білорус. пограниччі.

Гороскоп, 1-3. р.: 1) астр. прилад, що наставлений на Сонце, дозволяє відчитати правдивий сосяшай час; 2) точка екліптики, яка в годині народин даної людини саме сходила. Із положення цієї точки...

Грабар Олександр, закарп.-укр. педагог, орнітолог і музейник, *1883; збірка птахів-хижаків Закарпаття.

Грабар Ольга, *1846.

Грабина Олексій, укр. письм. (* в 60 рр. ХІХ в., †1924); драми, жррти, поезії; переклади Беранже.

Грабовецький Аркадій, укр. гром. діяч, *1865; посол до 1. Держ. Думи від Київщини.

Градець, слов. назва Грацу

Гражданка, первісно письмо призначене виключно для книжок світського (=гражданського, громадянського) змісту, у протилежність до церковного (кирилиці), заведено 1709, наказом рос. царя Петра І.; 6 це кирилицькі букви, позаокруглювані на зразок лат. письма.

Грак. 1. р.: гл. Ворона.

Гранична вартість, межова в., вартість запасу якогось добра та розмір його попиту в якійсь суспільності, вони обмежують вартість даного предмету.

Гребуни, гл. Кураки.

Греков Михайло, мб.: Греків Олександр. рос. і укр. генерал, *1875;...

Греко-католицька церква, 847, стор. 17. р.: 7,383.300 вірних.

Гремуча ртуть, 5. р.: виробу капслів...

Гремучий газ, пояснення до образка мб.: Пальник гремучого газу...

Греція, 1. р.: республіка, 15. р.: продовженням Динарських гір...

Грецька література, 851. стор. 4. р.: (480-320 до Хр.)...; 25. р.: (Аргонавтика: Аполлоній)...; 40. р.: філософів (Епікур, б. 300, Зенон,...); 60. р.: Дідім, Аполлоній Дісколь та його...; 65. р.: Діон Хризостом,...

Грецька філософія, 854. стор. 51. р.: (427-347 до Хр.).

Грецьке письмо, 6. р.: „бустрофедон“...

Гречка, 2. р.: рослина з родини дрясеневагих, із стрілкуватим...

Гречулевич Василь, 3. р.: (1791-1870).

Гривнак Андрій, гал.-укр. гром. діяч, *1898; селянин, хорунжий УСС, посол до польс. союму, освітній діяч укр. с.-р. партії.

Гривня, 16-17. р.: г. = 100 шагам...

Григорук Євген, укр. письм. (1898-1922); поезії, стаття про Шевченка.

Гринецький, під образом додати: старший,

Гриненко Іван, укр. агроном, *1882; доволітній співробітник міжнар. агрикультурного інституту в Римі, численні наук. праці.

Гринько Григорій, укр. політ. діяч, *1890; більшовик, від 1919-26 член уряду УСРР (нарком освіти, голова держ. пляну, заступник голови раднаркому й ін.), 1926-29 як заступник голови держпляну СРСР кермував роботами над пляном п'ятилітки, від 1929 заступник наркома земельних справ СРСР.

Грицай, 1) Василь, укр. актор; †1910; 2) Остап, гал.-укр. письм., *1881; поет і публіцист, перекладач на нім. мову „Слова о полку Ігоря“, поезій Шевченка та ін. укр. поетів.

Грицак Михайло, гал.-укр. математик і педагог, *1872; кол. дир. укр. гімназії в Перемишлі; шк. підручники.

Грім, 4-5. р.: рівняється третині кількості...

Грінченко Микола, *1888.

Гріш, 869. стор. 64. р.: Англія — фунт стерлінгів; 870 стор. 5. р.: Румунія — лев: 6. р.: Сан-Сальвадор — кольон; 10. р.: Туреччина — тур. фунт.

Гробельський Іван, гал.-укр. гром. діяч (1858-1926); гр.-кат. свящ., крилошанин, 1897 посол до австр. парламенту, почесний член т-ва „Просвіта“.

Громадське господарство, 3. р.: комунального...

Громадський Голос, 4. р.: від 1892 досі.

Громозвід, 6. р.: землі; г. Франкліна складається... 9. р.: Тепер усі верхки будинку вкривають металевими бляхами й закінчують металевими шпильми, дротами й усю те злучують між собою та з землею. Для охорони...

Грузинська Радянська Соціалістична Республіка, 2. р.: 69.525 км.² пов.; 4. р.: 8.172 км.² пов.; 5. р.: 2. 577 км.² пов.; 6. р.: 3.373 км.²

Грузинський Олександр, *1881.

Грузинський воєнний шлях, 3. р.: 2.380 м.

Грузія, 3-6. р.: лежить між 41° і 43 5' півн. ширини на зах. Закавказзі, над Чорним морем; 59. р.: жорстоко...

Груша, 1. р.: рослина з родини яблуневатих, дерево...; 3. р.: (б. 1.500 відмін).

Грушівський монастир, у с. Грушеві б. Сигота в Марамороціні, оснований у пол. XIII в. волоськими вєводами, піднесений 1391 царгородським патріархом Антонієм до права староїції, при чому ігумени того монастиря мали єпископську владу.

Грушка Григорій, 1. р.: гром. діяч (1860-1913); основник і перший ред. ам. „Свободи“.

Грушкевич Ярослав, гал.-укр. гром. діяч і лікар-окуліст, *1873; праці: „Анатомічна термінологія ока“, „Про трахома“ й ін.

Гувер Герберт Клярк, 2. р.: 1929-33..

Гудик Яків, гал.-укр. гром. діяч і письм.

(1839-92); гр.-кат. свящ., один із творців „громрад“ 60. рр. XIX в.; розвідки, оп., проповіді.

Гужовський Яків, укр. гром. діяч, *1861; посол до 1. Держ. Думи від Чернігівщини.

Гузарева Ольга, бук.-укр. гром. діячка, *1885; одна з провідниць укр. жіночого руху на Буковині; нім. переклади з укр.

Гуйн Карль, *1857.

Гук ван Голланд, 1. р.: (Hoek van H.).

Гулий-Гуленко Андрій, *1886.

Гуляницький Августин, укр. церк. діяч і письм., єпископ катеринославський, автор підручника „Основного богословія“; † 1891.

Гуманий, 1. р.: прихильний...

Гумань, 27. р.: Гуманська...

Гундекетер, мб: Гондекутер,...

Гурик Йосип, гал.-укр. гром. діяч (1852-1924); селянин, посол до сойму 1889.

Гусянка, 4. р.: гусянкою; стинається...

Гуснай Юлій, закарп.-укр. політ. і пед. діяч, *1893; нар. учитель, від 1929 посол до празького парламенту.

Густомір, додати: молочний...

Густон, 2. р.: 275.000 меш. (1929).

Гусятин, 1. р.: кол. повітове; 2. р.: повіт, тепер зі староством у Копичинцях,...

Гуфниця, рід гармат XV-XVI в.

Гуцульська говірка, 3-4. р.: а — корінне та з праслов. е—після...; 10. р.: (скіу=стіл, ореу, досьу=досьіль); 20. р.: (віуца, вулиця)...; 26-27. р.: спосіб (ходиу-бих); 29-30. р.: ходиу-сми, ходила-сми ходиу-йис...; 32-34. р.: (робйу, лубйу); 4) відпад — ть в 3. особі... в дієслів на на — ити...

Гюісманс Каміль, *1871.

Г, 1. р.: укр. абетки; задньопіднебінний, дзвінкий приголосний звук; гр. Γ,...

Газ, 32. р.: хльорак арсену (A₂Cl₃)...; 33. р.: фосфін (PH₃)...; 38. р.: (CH₂.CH₂.Cl)₂S... 43. р.: під Лянґемарком 1915, був це хльор, від якого...

Газова піч, 4. р.: радіатори...

Газівня, пояснення до образка: 1) рура, якою проходить дестилівний газ; 4) уладження, тзв. вежа, де...; 5) уладження, де газ позбувається сполук сірки та ціяноводно.

Газоліна, 3. р.: дестиліації; знаходиться також в тзв. мокрім земнім газі.

Газомет, 2. р.: газів, або кидання на ворога мін з трійливими газами...

Гай Людевіт, 2. р.: часів хорв. відродження...

Галант Ілля, жид. історик, *1867; співробітник ВУАН; іст. жидівства на Україні.

Галілей, 14. р.: свобідного падання тіл, рухів маятника та метового руху...

Галоа (Galois) Еваріст, фр. математик (1811-32); відкрив теорію груп, дав кригерії розв'язки альгебричних рівнянь та основи теорії еліптичних і Абелевих функцій.

Галіліт, гл. Казеін(а).

Гальванометр, 7. р.: тзв. мультиплікаторі, або з цівки зі стрілкою, умщеної між бігунами магнету (як на образку).

Гальваноплястика, 24. р.: готовий...

Гальваноскоп, 1. р.: прилад із поземою... 10-11. р.: мб.: електр. струм.

Гальдгеніт, 1. р.: 2.560 м. вис.

Гамбо, гл. Гібіск.

Гангстер, (англ.) ам. бандит.

Ганді Магатма, 8. р.: „Сатія-грага“...

Гарін Микола, 4-5. р.: „Дитячі літа Тьомі“...
Гарфілд Джеме, 1. р.: президент ЗДА 1880-81...

Гарцинія (Garcinia), рослина споріднена з кит. чаєм; дерева або кущі зі шкіркуватим листям і вільноплатковим, звич. 6-дільним цвітом; із них добувають гумігуту й живицю, деякі відміни мають їстівні овочі; півд. Азія й серед. Америка.

Гаспринський Ізмаїл-бей, тат. гром. діяч і письмен. (1851-1914); відіграв вел. ролу в історії тат. культури; твори іст. та з красною письменства.

Гассанді, 3. р.: передтеча новітніх матеріалів.

Гвадіяна, 3. р.: океану, до затоки Кадіз.

Гваліяр, гл. Гваліор.

Гвалоре, 1. р.: права притока р. Маморе (джерельної ріки Мадейри).

Гвинт, підпис під образком замість: перекрій, мб.: збоку й згори.

Гвінея, 8. р.: слонові кости (фр.)...

Гдіна, 3. р.: 32.000 меш. (1930).

Геббельс (Goebbels) Павль Йозеф, нім. політик і державник, *1897; від 1917 ред. нац.-соц. „Angriff“, від 1933 держ. міністер пропаганди і президент палати культури.

Гедмін, гл. Гедимин.

Геземан (Gesemann) Гергард, нім. слявіст, *1888; проф. нім. унів. у Празі, співвід. і співред. „Slavische Rundschau“ у Празі; праці, гол. літ.-іст., про півд. слов'ян.

Гейлінгс, 6-7. р.: способом узгодити психічні процеси з фізичними й навпаки.

Ге-Люсак, 12. р.: наукову подорож...

Гельсуерті Джон, мб.: Гольсуерті, 10. р.: додаті: лавреат Нобеля 1932; †1933.

Генеральний Секретаріят, гл. Генеральний Секретаріят.

Генераторовий газ, газ, який витворюють у особливих печах-генераторах; повстає при праженні вугілля, через яке продувають водяну пару й повітря; вживають до палення й до погону двигунів.

Географічна ширина і довжина, мб.: геогр. координати, що визначають положення якогось місця на Землі супроти основного південника й рівника. Геогр. довжина: кут між площею основного південника (тепер звич. південник, що переходить через астр. обсерваторію в Грінічі) і площею південника якогось місця; г. д-у визначають на дузі рівника ступнями 0-180° на схід (схід г. д.), або захід (зах. г. д.) від основного південника, або 0-360° лише на схід від нього. Геогр. ширина: кут між доземим напрямом якогось місця та площею рівника; г. ш-ну визначають на дузі південника на північ (півн. г. ш.) або на південь (півд. г. ш.) від рівника 0°-90°.

Географічні подорожі, 927. стор., після 7. рядка додаті: 1605 Янсон відкриває затоку Карпентарія й австралійський континент; 928. стор. 9. р.: Брюс і Шарко; 20. р.: 1556 Берров; 24. р.: 1596 Райп; 41-2. р.: і Чухновський у околицях бігуна; 47. р.: 900 по Хр.; 56. р. в Дарфурі; 60. р.: Молієн; 63. р.: Кає; 929. стор. 7. р.: Багамою.

Географія, 8. р.: 3) біогеографія, що ділиться на фіто-, зоо-, і антропогеографію; 29-30. р.: дає г. відкритть. Історична г. дає геогр. образ минулих епох.

Геодинаміка, мб.: наука про фіз. і хем. процеси всередині й на поверхні Землі, вони ведуть до постійних змін складу, будови й форм земної поверхні.

Геологія, 10-11. р.: доби на періоди, періоди на епохи; 13. р.: періодам формації (системи); в огляді геологічних формацій надпис над 2. колоною: Період-Формація (система).

Георге Стефан, нім. лірик, †1933.

Георгієв Дімітр Хаджі, болг. комп., *1875; основник „Болг. Муз. Союзу“ та дир. Муз. акад. в Софії (опера, увертюри, концерти).

Геофізика, 2. р.: вивчає фізичні прояви, як причини теперішнього вигляду нутра й поверхні Землі.

Герговія, 2-3. р.: Цезаря... Верцінгеторикс.

Геринович Володимир, укр. географ, *1883; ректор ІНО в Кам'янці подільському; досліди про Кам'яничину, шк. підручники географії, популярні праці.

Геріє (Герье) Володимир, †1919.

Герінг (Goering) Герман Вільгельм, нім. летун і політик, *1893; один із гол. організаторів нім. нац.-соц. партії, від 1932 президент райхстагу, 1933 прус. прем'єр і міністер повітряної комунікації.

Гессен Сергій, рос. педагог і філософ, *1887; проф. унів. у Томську, тепер у Празі; „Основи педагогіки“ й ін.

Гец Лев, 1. р.: *1896; праці композиційні, олійні й графічні; видав „Антологію стрілецької творчости“.

Гец (Goetz) Леопольд Карль, нім. історик права (1868-1930); проф. унів. в Бонні, праці про Кирила й Методія, про Печерську Лавру, „Руську Правду“ та ін.

Жицький Володимир, укр. письмен., *1895 поезії, повісті, оп., п'єси.

Гіка, 3. р.: 1768-69 господар...

Гінко, 2. р.: голонасінна рослина з широким листям...

Гіле, гл. Химозина.

Глікозиди, 4. р.: на цукор та на інші...

Глінка, 1. р.: вл. Глінка, Михайло, рос. комп. укр. роду, найбільший у...

Гліптодонт, 2. р.: споріднений із лівинцем; мав тіло покриття...

Гліцериди, 1. р.: естри гліцерини...

Глядбах-Райдт (Gladbach-Rheydt), нім. м-о в Райнській провінції, 200.000 меш.; повстало 1929 через злуку міст Мінхен-Глядбах, Райдт і Оденкірхен.

Гльобігерина, гл. Дірчанки.

Гнайзенау, мб.: Гнайзенав.
Гнозіс, 5. р.: — пістіс; враз із переко-
 нанням, що пізнання веде до спасення.
Гоґодз, гл. Брусниця.
Голь (Goll) Ярослав, чes. історик і поет
 (1846-1929); проф. унів. в Празі; ред. час. „Lu-
 mig“; студії з історії чes. братів, про укр.
 нар. пісні; „Антологія чes. лірики“.
Гольдельман Соломон, укр.-жид. еконо-
міст, *1885; жид. і укр. гром. і політ. діяч,
міністер праці УНР, проф. Укр. Госп. Акад.
у Подєбрадах; праці з економіки.
Гомперс, 1. р.: Самоел...
Гор, 2. р.: найнижче місце суходолу.
Горук, 1. р.: гал.-укр. гром. і військ. діяч
 (1873-1920); організатор укр. сокільських
 гвнзд і стрілецьких куренів, редактор...
Господнічч, гл. Марко Антоній де До-
 мініс.
Готшаль, 1. р.: (Gotschall)...
Гравітувати, 1. р.: тяготіти...
Градєнт, 1. р.: (лат.) зміна якоїсь із
 простором зв'язаної величини, при перехо-
 ді від даної точки на одиницю віддалі,
 в напрямку найбільшої зміни; в метеоро-
 логії: барометричний спад...
Гран, Грон, ліва притока Дунаю в Сло-
ваччині, 275 км. дов.
Греґр Едвард, додати: В його друкарні
 1877 друкувалося празьке видання „Кобза-
 ра“ Шевченка.
Грей Едвард, † 1933.
Грове, мб.: Гров (Grove)...
Гроновіюс, 1) Йоган Фредерік
 (1611-1671); і 2) його син Якоб (1645-1716);
 визн. голянд. клас. фізіолоґія; Якоб на-
 писав „Скарб (Тезаврус) гр. старовини“.
Гроссе Ернст, 2. р.: (1864-1927)...
Грот-мачта, (голянд.) друга щогла на
кораблі.
Гудрон, (фр.) останок із дестилляції
буровугільного дьогтю й нафти; вживають
як асфальту.
Гула Федір, *1890.
Гулярдова вода, гл. Вода Гулярда, Оло-
 в'яний оцет.
Гурко, 1. р.: з укр. роду Гурків, 1)...
Гутковський, 1. р.: організатор Соколів...

Д, 1. р.: укр. абетки; приголосний звук,
 зубний, дзвінкий, лат...
Давґапільс, мб.: Давґавпільс,
Давидяк Євген, гал.-укр. гром. діяч,
*1879; син Василя, адвокат, сотн.-інтендант
УГА, останній ректор і проф. процедури
й карного права укр. унів. у Львові; он-
з бойківського життя
Даґєстан, 2. р.: 58.000 км.².
Дажбог, 10. р.: способом наказовим
 дієслово „дати“...
Даймоніон, 4. р.: виконання злих, не-
 етичних намірів.
Далекий Схід, 5. р.: 2) країни півд.-схід.
 і схід. Азії: Індокитай, Китай, Японія.
Д'Альбер, 1. р.: нім. піяніст і комп. фр.
 походження...

Дальтон-плян, система шк. навчання
 й виховання, впроваджена вперше в шко-
 лі в ам. м-і Дальтоні вчителькою Елен
 Паркгерст; Д.-п. має за мету збудити за-
 цікавлення учня до науки й його почуття
 відповідальності; за Д.-п. клася череміно-
 ються в лабораторію, з бібліотекою й допо-
 міжними засобами, а вчитель є тільки кер-
 маніч; працю для учнів дається звич.
 на місяць, при чому учень дістає потрібні
 для праці вказівки.

Даміяні Пето, св., іт. церк. діяч (1006-72);
єпископ Остії, кардинал, автор хроніки,
де м. ін. оповідає про прийаття християн-
ства на Україні за кн. Ярополка І.

Дан Блянш, 2. р.: 4.364 м. вис.

Данилевський, 1) Віктор, укр. інже-
нер, *1898; праці з історії техніки, з хем.
технології, органічних річовин; 2) Ми-
кола, укр. метеоролоґ, *1880; дир. „Укр.
метеоролоґічної служби“.

Данилів, 3. р.: *1882; автор...

Даніельсон, 1. р.: гл. Ніколай-он.

Данов Христо, болг. культ. діяч (1829-
1911); заснував у Пловдиві першу болг.
друкарню і книгарню.

Д'Ансельм (D'Anselme), *1874.

Данська мова, 18. р.: o=ö, œ=ä, aa...
Данціг, 28-29. р.: цегляні церкви...; 41. р.:
Пасторія „Bellum“...

Датура, гл. Дурман.

Дванадцята бриґада УГА, гл. Гірська
 бриґада УГА.

Двигун, 1. р.: рушій, мотор...

Двина, 3. р.: до Ризького; 13. р.: прито-
 ки зправа...; 14. р.: Ємца...

Двокрапка, 2. р.: прямої бесіди.

Дворжак, 1. р.: побіч Сметани й Фібіха...

Деблін (Döblin) Альфред, нім. письмен.,
*1878; гол. твори: „Гори, моря й велетні“,
„Подорож до Польщі“, „Площа Алексан-
дра“ й ін.; п'єси, повісті, нариси.

Девальвація, 8. р.: 2) металева грошова
 одиниця зменшується до...

Дев'ята бриґада УГА, гл. Угнівська (IX)
 бриґада УГА.

Де-Камеліс, гл. Камеліс.

Деклінація, (лат.) відміна ймен, одна
 з прикмет відмінних (флексійних) мов; на
 різні відносини в поодиноких ймен ука-
 зують різні закінчення, які додається до
 пнів; класифікація відмін поодиноких ймен
 у різних флексійних мовах різна; відміню-
 ються ймена в родах (3, 2) числах (3 або 2)
 та відмінках; відміна йменників, пр. ішла ко-
 лись за визвуком пня, тепер є інші крите-
 рії, пр. у слов. мовах іде вона за родом і т. д.

Декстрина, 2. р.: хем. складу (C₆H₁₀O₅)_n.

Делія, рід планці в XVI-XVIII вв.

Де-ля-Барт Фердинанд, † 1915.

Делькевич Йосип, гал.-укр. церк. діяч,
 (1822-1912); проф. і ректор (1868) унів. у Льво-
 ві, 1887-1906 голова „Нар. Дому“.

Дельта, 2-3. р.: 2) обшар землі...

Демидчук Семен, ам.-укр. політ. діяч

і публіцист, *1884; 1920 дир. пресо-інформаційного бюро Укр. Нац. Комітету в ЗДА, ред. і співробітник різних ам.-укр. газет; статті, брошури по укр. і англ.

Демпінг, гл. Дампінг.

Деревостан, кожна окрема частина лісу, що різниться якоюсь прикметою від суміжних частин лісу; д. буває...

Деревська земля, 2. р.: перед...

Дереш Петро, гал.-укр. письм., *1899; збірки: „Кумис“, „Оповідання“.

Державін Владімір, рос. літературознавець, болг. роду, *1899; голова Слов. інституту в Ленінграді; розвідки з новітньої зах.-европ. та укр. літератури.

Державнемайно, 5. р.: стягати податки,...

Державні Секретаріати ЗУНР, 13. р.: описля Сидір Голубович.

Держторг, 1. р.: імпортово-...

Деришук, мб.: Дерешук.

Дермань, 2. р.: з монастирем заснованим у XV в. кн. Василем Острозьким Красним; монастир став осередком...; 9. р.: 1720-96 ман. був уніяцький.

Дестиларня, фабрика, де дестилують.

Детердін Генрі, голанд. промисловець, *1866; стоїть на чолі могутнього англ.-голанд. нафтового тресту „Рояль Датч Шелл“, ворог більшовиків.

Дефетизм, (фр.) зневіра в перемогу й погляд, що навіть ганебний мир ліпший від боротьби. Дефетист, прихильник дефетизму.

Деци, 2. р.: частина основної міри.

Дегабв, 1. р.: †1920.

Державін, гл. Державін.

Джава, гл. Ява.

Джавль, 3. р.: кількограмметра = 10⁷ ерґів = 0.102 кгм., себто 10.200 цент. грам.-сек.

Джевонс, 2. р.: економіст і філософ; 6. р.: Також праці з обсягу філософії й логіки: „Основи науки“ й ін.

Джигіт, (тур.) на Кавказі їздець, що вміє виконувати різні штучки на коні.

Дзбаночник (Nerenthes), комахоїдна рослина з дов. вузьким листям, закінченим дзбаночками, де витворюється травляна рідина, що розпускає комашки, які туди попадають; росте на Малайських островах.

Дзельква, 2. р.: з родини берестоватих...

Дзерович Юліян, гал.-укр. церк., гром. і пед. діяч, *1871; гр.-кат. свящ., доц. Богословської Академії у Львові, церк. письм.

Дивин, 1. р.: в кобринськ.м.

Дидактик, (гр.) знавець і дослідник способів навчання; дидактичний, навчальний.

Дидактика, (гр.) наука і вмільсть навчання, частина науки про виховання; ділиться на загальну (мета навчання та його засоби) й подрібну (предмети навчання та їх методи).

Метаскал, 1. р.: у ст. греків: учитель, педагог, у XVII-XVIII вв. у...

Динар, 3. р.: д.=100 парам; в ам. валюті 100 динарів=1.77 доляра (ХІ. 1930).

Диргем, 2-4. р.: 1) перс. або тур. срібна монета; 2) араб. монета з IX-X вв. по Хр.; находять її на укр. землях.

Дисертація, 3. р.: подекуди її...

Диск, 6. р.: Гомера; тепер рід легкоатлетичної вправи: диск ваги 2 кг. для чоловіків, а 1 кг. для жінок і молоді.

Дідур, 1. р.: *1874; укр. роду, славний.

Дієвідміна, гл. Конюґація.

Дізель (Diesel) Рудольф, нім. інженер (1858-1913); винайшов двигун, названий його іменем; у ньому пальна рідина (нафтова ропа, дьоготь, олії) розпилена запалюється від сильного натиску й так витворені гази порушують толоч; мотор Д-ля вживають до порушування кораблів, локомотив, самоходів, літаків, у фабриках.

Діллон (Dillon) Еміль, англ. журналіст (1863-1933); співробітник „Дейлі-Телеграфу“, грав вел. ролю за світової війни і в мировій конференції, як знавець різних країв.

Дільтей, мб.: Дільтай.

Діопсид, 4. р.: а то й у...

Діробій, гл. Заяча кривця.

Дітинець, високий гірود, внутр. частина гіорода в княжих часах.

Дітмар, 1-2. р.: мерзбургський єпископ...

Діх Тау, мб.: Дих Тау, 5.199 м. вис.

Діакритичні знаки, 4. р.: укр. та рос. й, укр. ї, рос. ё = йо.

Діяріуш, назва щоденних записок на Україні XVI-XVII вв. Один із перших, що збереглися, був д. Атанасія Филиповича; такі самі записи збереглися по Петрі Могилі та Дмитрі Тупталі (Ростовськ.м.); ближче невідомий д. Самійла Зірки, секретаря В. Хмельницького, ліг у основу пізніших іст. творів Г. Гребінки (Гр.б'янки, Величка та ін.); з XVIII в. відомі д. Миколи Ханенка (з 1772, 1727-57 рр.), Борзаковського та Ладинського 1722-23, „Дневный записки“ генерального підскарб'я Я. Марковича (1717-67) і ін. Д. мали також службовий характер, при гетьманській канцелярії були спеціальні службовці, що вели д.

Длабач, 2. р.: комп. і муз. лексикограф;...

Дложевський Сергій, укр. фізіолог (1889-1930); проф. укр. унів. в Києві, проф. укр. мови в ІНО й дир. іст.-археол. музею в Одесі; праці з гр. рим. фізіології й укр. археології.

Дмитріїв Микола, (1867-1908).

Дніпрельстан, 9. р.: збудована 720 8 м. дов. водопереливна гребля...; 12-13. р.: 9 турбін по 90.000...

Дніпро, 1108. стор., образок: Дніпро під Києвом, перевернений; 1109 стор. 1-2. р.: 6 см. на 10 м.

Д'о, мб.: Д'О.

Добра Книжка, укр. видавн.цтво засноване М. Мохом 1920.

Добриловський Микола, укр. економіст, *1888; проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; праці з нар. госп. на Україні.

Добров Олександр, *1901.

Доброніга, 3. р.: за поль. князя...

Дога Василь, укр. педагог, *1886; шк. підручники, читанки.

Догматик, 5-6. р.: не допускаючи їх критики...

Дойблер, гл. Дайблер.

Доляр, 9. р.: місцевості Йоахімсталь у ЧСР, „тальер“ і досі...

Дольницька Марія, гал.-укр. малярка, *1894; донька Антона, емальярка, укр., м. ін. гуцульські мотиви в емалі.

Дольницький Антін, гал.-укр. гром. діяч, *1858; суддя найвищого трибуналу в Відні, співробітник „Друга“ (псевд. Переплис).

Дольоміти, 2. р.: до 3344 м. вис.

Домбровська Марія, 1. р.: з Ленертів...

Домбчевський Роман, гал.-укр. соц.-дем. діяч і публіцист, *1884; співробітник СВУ 1915-19 в таборах укр. полонених у Кніттельфельді та Фрайштаті, член дипломатичної місії УНР в Празі.

Домініс (Господнічич), гл. Марко Антоній де Домініс.

Дон, ріка, гл. Дін.

Донець, укр. кріпость 2. р.: у басейні.

Донченко Олесь, укр. письм., *1902; поезії, оповідання й повісті для дітей.

Доосередкова сила, гл. Відосередкова сила.

Дородніцин Олексій, гл. Олексій 2).

Дорошенко Дмитро, 10. р.: до 1932 директор...

Дорошенко Ілля, (1827-85)...

Дорошенко, 1) Віктор укр. гром. діяч (1841-1901); батько Володимира й Наталії, лікар-філіантроп; 2) Наталія, укр. гром. та пед. діячка, *1888; 1917-20 організаторка й 1. директорка укр. тзв. земської гімназії в Полтаві; наук. популярні статті, спомини; 3) Ольга, укр. педагог-дошкільник, *1888; „Дитячий садок“, шк. підручники.

Дортмунд, 1-2. р.: після прилучення сусідніх громад (1929) 538.000 меш.

Дорундяк Михайло, гал.-укр. гром. діяч (1857-1907); селянин, організатор півд.-схід. Поділля, почесний член т-ва „Просвіти“.

Досвітний, мб.: **Досвітній** Олесь.

Дотація, 8. р.: заздалегідь не визначена;...

Доценко Олександр, *1899.

Доцівник Іван, псевд. Підгоренко, бук.-укр. письм., *1886; літ. розвідки, вірші й оп., переклади з рум. й нім. поетів.

Драб, (нім.) вояк, піхотинець; назва міських „пахолків“ 16 18. в.; тепер — ледачо.

Драган Михайло, гал.-укр. мистецтвознавець і музеолог, *1899; досліди укр. дерев'яного церк. будівництва.

Драйзер (Dreiser) Теодор, ам. письм., *1871; гол. твори: „Титан“, „Генії“. „Американська трагедія“, „12 мужчин“, „Книжка про себе самого“.

Драпирування, 2. р.: металевим...

Драхма, 2. р.: Греції; в ам. валюті 100 драхм=1.30 доларів (XI. 1930). В ст. Греції драхма була $\frac{1}{6000}$ частина...

Дрепер, гл. Дрейпер.

Дрижаки, гл. Дріжаки.

Дрижкий рух, гл. Дрожачий рух.

Дріжаки, мб.: **Дрижаки**,

Дріна, 1), мб.: **Дрін**...

Дрогичин, 4. р.: 86% українців,...

Дрогобич, 6-7. р.: Солеварня, великі рафінерії нафти; в повіті копальні нафти й воску та солоні джерела. Копальні..

Дрожачий рух, мб.: **Дрижкий рух**.

Друга бригада УГА, гл. Коломийська бригада.

Дружина, 17. р.: почуття солідарності.

Дубровський, 1) Василь, укр. історик, *1897; праці про селянські рухи на Україні після 1861 р., про чернігівські друкарні і т. д.; 2) Віктор, укр. лексикограф, *1876; Словник укр.-моск., Моск.-укр. фразеологія. Рос.-укр. техн. словник.

Дуговина, додати: Суцільну д. дають розжарені тверді річовини й рідини; лінійну д.: розжарені гази та пари, розбиті на атоми (пр. в Гайслерових цівках), смугову д. гази та пари складені з молекулів.

Дуїсбург, 2. р.: від 1929 Дуїсбург-Гамборн, 436.000 меш. (1930);...

Дунайсько-майський канал, 2. р.: Регенсбургу.

Дурдуківський, 13. р.: 1917-20... 15. р.: додати: 1929 засуджений у процесі СВУ.

Дутчак Микола, (1827-89)...

Духовенство, 30. р.: (на захід від Дніпра); 35-36. р.: свому єпископові та в деяких випадках митрополитові, а через них папі.

Дюнан (Dunant) Жан Анрі, швайц. суп. діяч (1828-1910); ініціатор Женевської конференції 1864, що дала почин до оснування Червоного Хреста; 1901 нагорода Нобеля.

Дюнкерк, 1. р.: фр. м-о,...

Дюрер, гл. Дірер.

Дяконов (Дьяконов) Михайло, † 1919.

Ебнер-Ешенбах, 3. р.: авторка оповідань: „З села й замку“, „Афоризми“, „Параболі, казки й поезії“.

Евгеноль, (гр.) гвоздикова кислота, аліль-г'вайкаоль; складовина гвоздикового олію; живжають до виробу шгучної ваніліни та як лік проти сухит.

Евен (Evain) Емануель, фр. політик, *1864; адвокат, посол до фр. парламенту, голова комітету ім. Делямира у фр. товаристві українознавства; „Проблема незалежності України і Франція“.

Європа, 41. р.: зах. побережжя Скандинавії зовсім не замерзає.

Евтектика, 5. р.: В хемії: прояв, що деякі мішанини мають прикмети однородних річовин.

Евфросина, додати: 3) одна з харит.

Егер, 3. р.: Огржа..

Егоцентричний, (лат.) той, що вважає себе за осередок усього оточення.

Едикуль, сембаштовий замок у Константинополі, тюрма для великих злочинців.

Едісон Томас Альва, † 1931.

Еквінокціалні околиці, 2. р.: тому, що на рівниці день і ніч...

Екебляд, має бути: **Ексбляд**...

Екзектор, 3. р., додати: за незаплачені на час податки, чи кошти.

Економайзер, (англ.) вл. ощадник, підгрівач води для парового кітла; уживають для заощаджування тепла при витворі пари.

Екразит, 1-2: річовина: мішанина амоніонової соли тринітрома-крезолу з пікровою кислотою...

Ексгавстор, 1. р.: пилу, повітря ітп.

Експорт, 23. р.: проданий за межі держави,...

Електрична напруга, 11-12. р.: міримо практично вольтом.

Електрична піч, 2. р.: витворення високої температури...

Електрична струя, 26. р.: ...до нуля і змінюючи в переході через нулю свій напрям...; 38-42. р.: ...до трансформації, а тим самим до екон. передачі на вел. віддалі, тим то вони є основою підвалиною суч. електротехніки; змінні струми здатні витворювати оборотове магнетне поле, на основі якого придумують тзв. індукційні електричні мотори простішої будови й дешевші, ніж електромотори для постійного струму.

Електричний годинник, 6. р.: ...обсерваторії, в вис. школі, на залізничних двірцях, у вел. борах і підприємствах і т. п.

Електричний запобіжник, підпис до образця, мб.: Електричний запобіжник: 1) втичка; 2) підстава (місток).

Електричний опір, 9. р.: $= \frac{1}{88}$ ома; 12. р.: реостатом, з допомогою ін. електр. приладів, або тзв. омметром.

Електричні машини, 32. р.: в них електрорушійна сила, що спричинює в замкненім електр. крузі електр. струм. Динамомашини...; 54. р.: шент (shunt)-динамо з рівнобіж...; 71. р.: до 15.000 вольтів напруги, звич. 5-6.000, а виймовко 30.000 вольтів напруги...; 75. р.: (в останне 220.000, а в робітнях і міл. вольтів)...; 89-101. р.: а) одна а сні (синхронічні) мотори, збудовані так само, як одночасні генератори; їх можна вживати й як генератора й як мотора; в звич. синхронічних машинах обертаються магнети (ротор), а якір стоїть (статор); шкортість руху мотора пропорціональна до частоти змінного струму (одночасна шкортість); б) не одна а сні (асинхронічні) бувають: 1) індукційні, які не мають електромагнетів; змінний струм впроваджують у них до статора, а оборотове коло індукує в роторі (якорі) змінну напругу і струм, потрібний до обертання ротора; 2) з коммутатором, де змінний струм переходить через коммутатор до якора та до електромагнетів.

Електричність, 6. р.: тілами, а також через інфлюенцію (приближення ін. тіла, наряджених статичною електричністю); відом...; 17-18. р.: підо впливом змінного поля магнету або електр. струму.

Електричність атмосферна, гл. Атмосферна електричність.

Електроди, 5. р.: від її джерел...

Електроліт, 12—13. р.: додатньо-електр. катіони й відємно-електр. аніони.

Електромір, 4-7. р.: 1) кількості електр... 2) електр. енергії...

Електроомбиль, 2. р.: звич. тягаровий...

Електрон, 7. р., додати: Також назва особливого стопу (90% магну, а 10% алюміну із слідами мангану, міді й цинку); дужо легкий, але витривалий, уживають до будови літаків і моторів.

Електронава теорія, 1-2. р.: електроніка,...

Електротехніка, 10. р.: 6) електрехомотехніка (електрометалургія, гальванот.)...

Ель-Аріш, гл. Аріш.

Ельберфельд, 1929 злучене з Барменом і ін. місцевостями в м-о Вупперталь.

Ельбурс, 2. р.: до 5.670 вис. (Демавенд)...

Ембарго, гл. Амбарго.

Еметик, 2. р.: Загалом, засіб, що спричинює блювоти.

Емульзіна, 1. р.: суміш ензимів (пруназа, амідгалаза й бензціаназа), що...; 3—4. р.: амідгалазіну на глікозу, бензальдегід і пруську кислоту,

Ентомофільна ростина, гл. Запилення.

Епагомен, 3. р.: днем є 25. лютий.

Епік Григорій, укр. письм., *1901; поезії, оп., повісті („Без ґрунту“, „Непія“ та ін.).

Епіфіт, (гр.) ростина, що, хоч не галапас, росте на ін. ростиці, пр. мохи на корі дерев, деякі орхідеї й ін.

Ерато, у гр. міт. муза ліричної, гол. любовної поезії.

Ергостерина, (гр.) річовина в холестерині і з нею хем. споріднена; насвітлена ультрафіялковим промінням творить вітаміну Д (протирахітичну).

Ердман, 3-4. р.: „Психологія думання“...

Ердредон, гл. Пухівка.

Ерле Альфонс, гал.-укр. військ. діяч, *1898, нім. роду, майор ген. булави УГА, з поч. укр. под. війни якийсь час начальник булави й перший квартирмайстер УГА.

Ернст Федір, укр. дослідник мистецтва, *1891; „Укр. мистецтво XVII-XVIII в.“, „Київ. архітектура XVII в.“, „Київ. архітектури XVIII в.“, „Укр. портрет XVIII-XX вв.“; досліди над творчістю Ю. Нарбути та ін.

Ерорут, 1-2. р.: підрівникових...

Есіх (Esih) Іван, хорв. історик літ. і слявіст, *1898; публіцист; праці гол. про культ. взаємини з ін. слов. народами, м. ін. з укр.; переклади „Слова о полку Ігоревім“, про львів. „Просвіту“ й ін.

Еспанія, 1. р.: (España), від 1931 республіка; 62. р.: 1588...; 1243. стор. 15. р.: 1902-31; 20. р.: 1923-30; 21. р.: 1931 революція і прогнання короля.

Еспанська література, 1245. стор. 21. р.: Беневенте...

Ессен, 1. р.: по прилученню сусідніх громад у 1929 — 647.000 меш.

Естафета, додати: Також: лист пересланий окремим посланцем; у змагу: бігці, їзди, наколесники, уставлені здвож якогось шляху так, що один одному може якнайшкороше передати якусь річ, чи звістку.

Етюї, (фр.) скринечка на вартісні речі, футляр.

Є, 6-7. р.: голосного (моє=моє).

Єврейський, ст. жидівський.

Єгипет, 25. р. додати: гол. м-о Каіро.

Єнукідзе Абель, рос. більш. діяч, *1877; грузин, 1918-22 член президії Всерос., від 1922 Всесоюзного центр. виконавчого комітету.

Єпископ, 9. р.: юрисдикції, одначе в залежності від папи.

Єремійка, 1. р.: вл. Веремійка, м-ко.

Єреміч Фабіян, білорус. гром. діяч, *1890; від 1922 посол до поль. союму; незалежник, співпрацює з укр. послами.

Єремія, 2. р.: Веніамінового (640-586)...; 6-7. р.: царгородський 1572-94...; 22. р.: Онисифора Дівочку...

Єрінг (Jhering) Рудольф, нім. правник (1818-92); основник соціологічного правничого напрямку; „Дух римського права“.

Єрофій Іван, укр. етнограф, *1882; праці про думи, про старі укр. міри й гроші, про Гр. Сковороду.

Єрусалим, 7. р.: 93.000 меш.

Єфименко Петро, 2-3. р.: (1835-1908).

Єфрем, 5. р.: єпископ переяславський...

Єфремов Петро, укр. письм., *1883; брат Сергія, проф. ІНО й ред. журналу „Зоря“ в Дніпропетровську; 1929 засуджений у процесі „Спілки визволення України“.

Єфремов Сергій, додати: засуджений 1929 у процесі СВУ.

Жаммес, мб.: Жамм.

Жиди, 1290. стор. 53. р.: 80.059; 1291. стор. 10. р.: Ерец Ізраель...

Жидівська абетка, 16. р.: таф (знак).

Жидівська мова, 15. р.: е-ей (weh-vey)...

Жидівська література, 1292. стор. 26-28. р.: Ілію Левіта, одного з перших творців жид.-нім. літератури. У XVI в.; 30. р.: Авраам Фаррісол; 1293. стор. 16. р.: Шлюнський, Лямдан...

Жід Шарль, †1932.

Жовква, 3. р.: 47% жидів,

Жовтий корінь (Hydrastis canadensis) півн. ам. рослина з родини жовтцоватих; з неї добувають гідрастину.

Жук Семен, укр. гром. діяч, *1893; освітний діяч, від 1928 посол до поль. союму.

Журавно, 3. р.: мир між Польщею й Туреччиною 1676: більшу частину Правобережжя признано Польщі.

Журба Галина, вл. Домбровська, замужем Нивинська, укр. письм., *1888; співробітниця „Укр. Хати“, збірки оп., спенічні картини, повість „Зорі світ заповідають“.

Заборовський, 1) Рафаїл, 2. р.: укр. церк. діяч (1677—1747), київ. митр...

Загайці, 3. р. мб.: 1636 засновано тут ма-

настир уніятських василіян, які мали тут школу філософії до 1774. р.

Загорський, 2. р.: (1858-1908).

Задума О., вл. Бордейний Іван. бук.-укр. письм., *1884; нар. учитель, оп., новелі.

Заїкин Вячеслав, укр. історик, *1896; праці з укр. історії, гол. з історії церкви.

Заїміс, 3. р.: від 1929 президент Греції.

Зайпель, 3. р.: і 1926-29 канцлер; †1932.

Закаспійський край, 3. р.: степова, пустинна країна.

Закревські, Віктор, 1. ряд. (1807—1858).

Заленський Лев, укр. церк. діяч, київ. уніятський митрополит 1694—1708; за нього унія була найбільш поширена на Україні.

Залеський Август, 3. р.: 1926-32 міністер закорд. справ,

Залізо, 30. р.: є крихке; його...; 57-58. р.: так, що відвуглють залізо цілком і додають до нього відповідну кількість вугля...

Залізниця, таблиця: Залізниця II. підписи: 4. двигуновий віз порушуваний згущеним повітрям; 7. Електр. двигуновий віз на 13.000 вольт.

Залозецький Володимир Сергій, *1884.

Залуцький Іван, гал.-укр. діяч (1831-1909); філантроп-меценат, гр.-кат. свящ., записав усе своє майно на різні укр. установи.

Замичковський Іван, †1931.

Замостя, 7. р.: 1720 уніятський собор.

Записки, 28. р.: 7) Записки Чина св. Василія Великого у Львові, від 1924. р.

Запорозькі вольності (мапа), з.: Запорозький горб. мб.: Запорозький Гард; з.: Буго-гордовська, мб.: Буго-гардовська; з.: Аспанкермен, мб.: Асланкермен; з.: Карайгеґен, мб.: Карайтебен; з. Нагайських, мб.: Ногайських.

Заппер Карл, *1866.

Заразні, 5. р.: туберкульози й ін.

Заріцький Іван, додати: †1918; склав альбом „Укр. нар. творчість“, вид. полтавським земством, і альбом археол. знаходів Полтавщини й Харківщини.

Засада, гл. Принцип; у хем. гл. Основа 2).

Застирець Йосип, гал.-укр. гром. і пед. діяч та письм., *1873; гр.-кат. свящ.; оп., гуморески, статті на різні теми.

Затонський, 6. р.: голова „Гал. Рев. Комітету“; 9. р.: від 1933 нарком освіти УСРР.

Захаріяевич Антін, гал.-укр. екон. діяч (1865-1916); гр.-кат. свящ., основник першої укр. „Спілки для господарства й торгівлі“ в Перемишлі.

Зацерковний Онуфрій, гал.-укр. письм. (1834-92); вірші у „Вечерничах“ і „Правді“.

Заячківський Йосип, гал.-укр. гром. діяч (1810-94); гр.-кат. свящ., член „Руської Ради“ в Стрию 1848, почесний член „Просвіти“.

Зеґнер (Segner) Йоган, нім. фізик (1704-77); винайшов тзв. Зеґнерів млинок, що дав основу до будовання суч. турбін.

Зелемозень, гл. Чистотіл.

Зелень, гл. Зеленець.

Земледух, гл. Капустянка.

Землетрус, 15. р.: сукусоричний...

Земля, 7. р. з.: в = мб.: b =; на кінці додати: Земля в ст.-укр. праві значить те саме, що держава; по розпаді київської держави землями почали називати й поодинокі князівства.

Земля і Воля, рос. соціалістична й рев. партія, заснована 1876, в VII. 1879 розкололася на дві: „Нар. Волю“, що стояла за політ. боротьбу й терор, й „Чорний передел“, пізнішу рос. соц. демократію.

Земляк Семен, вл. Гелена Жебровська, польс.-фр. письм. (1880-1924); писала фр. мовою повісті й оп. з укр. сел. побуту; твори: „Під кнутом“, „Темняки“, „Нечиста сила“, „Осудовище“.

Зенітальний, мб.: той, що відноситься до зеніту; з-і дощ і дощів в прирівняковій смузі вчас найвищого стану Сонця.

Зеоліт, (гр.) вулканічний мінерал: воднистий глинивий крем'ян із алькаліями.

Зернівав(а) Адам, (1652-91).

З'єднені Держави (Північної) Америки: 26-28. р.: 3) між 90° зах. довжини й Кордильєрами прерія; 4) на високорівні між пасмами Кордильєрів півпустиня й пустиня; 53. стор. 29. р.: острівців на Великому океані; 55. стор. 10. р.: 10% слов.; 35. і 36. рядки треба переставити,

Визаний Стефан, 1-2. р.: учитель...

Зима, астр., час від найкоротшого дня до весняного рівнодення: на півн. півкулі від 21. грудня до 21. березня, на півд. півкулі 21. червня до 23. вересня.

Зимно, 6-7. р.: св. Василя з XII-XIII в., Успенською...

Зимова перемога, час, коли Сонце є найдалі на південь від рівника неба, на поч. знаку Козорога.

Зібрт Ченек, 6. р.: Český: †1932.

Зігурдзон, мб.: Сігурдсон.

Златопіль, 1-2. р.: над р. Виссю;

Зленко Петро, укр. книгознавець, *1891; старшина армії УНР, ред. час. „Укр. Тиждень“, бібліографія праць укр. еміграції.

Зогу Ахмед, альб. політик, *1884; 1924 за підмогою Югославії захопив владу в Альбанії, 1928 з поміччю Італії став королем під ім'ям Зогу I.

Золінген, 4. р.: 140.000 меш., після прилучення підміських громад...

Золоте побережжя, 7. р.: гол. м-о Аккра.

Золотий поділ, 6. р.: 0 618 та 0 382.

Золотов Василь, рос. педагог (1804-82); перший завів звукову методу навчання грамоти.

Золочівська бригада, 10. р.: начальники буливи: Остап Луцький, опісля Осип Демчук.

Зореслав, вл. Соболь Степан, закарп.-укр. письм., *1899; поезії „З серцем у руках“.

Зубатов Сергій, (1864-1917).

Зуйченко Петро, †1886.

Зуттнер (Suttner) Берта, нім. письм. (1843-1914); паціфістичний роман „Геть зброю!“.

Ібар, 1. р.: права притока...

Ібсен Генрик, 1. р.: (1828-1906)...

Іваницький Віктор, укр. книгознавець, *1881.

Іванов Іван, 3. р.: русскої...

Іванович Самійло, гл. Самусь Іванович.

Іванок, гл. Заяча кривця.

Іванчо Олексій, закарп.-укр. педагог, *1885; шк. підручники нар. мовою.

Івасюк, 1) Василь, бук.-укр. педагог. діяч, *1859; управитель укр. семін. у Чернівцях аж до її скасування (1910-23); методичні розвідки з науки рисунків і т. д.; 2) Іван, укр. кооператор (1879-1933); міністер фінансів Кубанського Краю 1920, лектор Укр. Госп. Акад.; праці з обсягу економіки та кооперації, історії Кубані.

Івасюк Микола, *1865.

Івонич, гл. Іванич.

Ігнатіенко Вартоломій, укр. книгознавець, *1892; „Бібліографія укр. преси за сто літ“ (1816-1916).

Іжиковський Кароль, *1873...

Ізера, мб.: 1) (Isère), ліва притока Рони, 290 км. дов.; 2) департамент над нею, 8.240 км.² пов. і 560.000 меш., гол. м-о Гренобль; 3) (Yser), річка в зах. Бельгії, за світової війни постійні завзяті бої між нім. й антантськими військами.

Ізмарагд, (цсл.) гл. Смарагд і Бериль.

Ізобара, 4. р.: звич. проста...

Ізоморфізм, 5. р.: незмінені; прояв, коли річовини, що мають аналогічний хем. склад, однаково кристалізують.

Ізотерма, 4. р.: Ізотермічний, з однаковою температурою.

Ізотропний, 4. р.: однакові фіз. властивості.

Ізоциклічний, 4. р.: вугля, гол. тзв.

Ілліризм, 7. р.: Людевіт Гай; 15. р.: а також спільна...

Ілюмінатор, (лат.) 1) той, що владжує ілюмінацію; 2) маляр мініатур або прикрас у рукописній книжці; 3) кругле вікно з грубим шклом на кораблі.

Ілюстрація, 8. р.: дереворитних; 35. р.: Гочемські...

Іляр (Ular) Алесандр, *1860.

Ільїнський Григорій, *1876;...

Ільменіт, 2-3. р.: (FeTiO₃)...

ІМКА (YMCA), додати: заснована 1844 в Лондоні Джорджем Віліємсом; найвища управа в Женеві, міжнародна в Нью Йорку.

Імпеданція, мб.: Імпеданція, сповидний опір провідника...

Імпрегнування, мб.: (лат.) насит твердих тіл особливими рідинами, щоб їм надати особливі прикмети, пр. непромочність...

Інва, 1. р.: 175 км. довга.

Інволюція, 3. р., додати: протилежність до еволюції.

Інгуська область, додати: адмін. осередок Владикавказ.

Індантрен, антрахінонове барвило ростинних волокон і штучного шовку.

Індіго, 13-14. р.: з погазової мазі...

Індикатор, 2) прилад, що автоматично записує кожночасний тиск у вальці толокової

машини (парової, газової, компресора, помпи) в залежності від положення толока; В поясненні до образка: b — пропускна цівка, з гвинтом, яким...

Індиґірка, 4. р.: Нера, Селяня...

Індія, на маші справити: Сутлей на Сатледж, Ябальпур на Джабальпур, Мірут на Мірат.

Індуктор, 12. р., додати: Магнетний і гл. Магнето. Пояснення до образка: Ручний індуктор, зверху видно 4 сталі магнети, всередині — намотки.

Інжектор, (фр.) гл. Ін'єктор.

Інку(бус), мб.: Інку(бус).

Ініціер Теодор, австр. кардинал, *1875; архієп., проф. і ректор унів. у Відні, прихильник унії, організатор міжнар. допомоги для голодового населення рад. України.

Інокентій 5. р.: основник...

Іностранцов, мб.: **Іностранцев**, †1919.

Інтердикт, 5. р.: країні...

Інтерференція 3. р.: зустрічаються в тому самому хвилівковому середовищі, пр...

Іон, **онійський**, **онія** і т. п., мб.: **Іон**, **Іонійський**, **Іонія** і т. п.

Іприт, 4. р.: ужили як бойового газу...; 6. р.: 1917 б. м-а Іпр, від чого...

Іран, 4. р.: Ельбурсом.

Іржа, 3-4. р.: метал на крихку річовину...

Ірха, 4. р.: товщів, м'яка, можна...

Ісидор, 13. р.: пол. VI в.

Ісляндія, 3. р.: королівство, мас...

Ісляндський скалець, гл. Вапняк.

Ісмет-Паша Мустафа, тур. політик, *1884; 1920 начальник ген. штабу й організатор рев. тур. армії, від 1923 прем'єр.

Ісмір, Ізмір, 2. р.: 154.000 меш.

Італія, на маші справити: Бресція в Брешия, Пяченца на Пяченца, Больюна на Больюна, Марк на Марке, Базилік на Базиліката.

Ітеративний, (лат.) наворотовий, наворотний (грам. фіз.).

Іхтіозаври, 1. р.: рибоваті гади...

Іщак Андрій, гал.-укр. церк. діяч, *1887; проф. гр.-кат. Богословської Акад. у Львові; праці про унійні змагання на укр. землях, та ін.

Іоакимович Авксентій, ігумен густинського монастиря, зладив 1670 відпис „Густинського Літопису“ з патріотичною передмовою ермоноаха Мих. Лоцицького.

Іовмени, (англ. Yeoman) 1) назва англ. гвардії заведеної Генрихом 1485; найстарша військ. організація в Англії; тепер виконують при королівському дворі лише церемонійні функції; 2) в середньовіччі вільне заможнє селянство в Англії, в XIX в. дрібні землевласники й орендарі.

Йод, 4. р.: т. к. 184°.

Йодоформ, 2. р.: етилевого алькоголю...

Йонатан, син Савла, приятель Давида, вправ у бою з филистинами 1055 до Хр.

Йонин Аркадій, укр. гром. діяч, один із посередників у зносинах Галичини з Над-

дніпряниною 1870-5, прихильник паризької комуні; листування з Мел. Бучинським.

Йонізація, додати: Гл. ще Дисоціація 2).

Йор, 2. р.: півголосного ъ, що...

Йосефов (Josefov), чес. м-о над Лабою, 6.000 меш., 1921-26 табор для інтернованих частин УГА.

Йосифович Дмитро, гал.-укр. письм., *1867; гр.-кат. св'ящ.; оп., поезії, переклади з Гете, гол. під псевд. Василь Ріленко (драма „Іфігенія в Таврії“).

Йошкар Ола, гл. Царевоккшайськ.

Кабарівська Северина з Данилевичів, гал.-укр. гром. діячка, (1880-1929); сценічні образки для дітей (псевд.: Люна Нерішена).

Кабачків Іван, укр. економіст і фінансист, *1874; держ. контрольор УНР, доцент Вис. Укр. Пед. Іституту в Празі; високошкільний підручник політ. економії, праці про структуру укр. бюджету й т. д.

Кабель, 2. р.: дротів, щільно обгорнених спільним плащем, для охорони від зовнішніх пошкоджень.

Кавказ, 3. р.: Кури та Ріону на...; 158. стор. 48. р.: 184.000 км.².

Кавказька раса, 5. р.: почасти...

Кавстична сода, гл. Сода 3) і Їдкий сод.

Каганець Марко, *1881.

Каганець Карусь, 3-4. р.: „Білорус. Рев. Громади“ ...

Каганович Леонід, мб.: Лазар...

Кагаров Євген, *1882.

Кадаверина, (лат.) гл. Птомаїна.

Каден - Бандровський, гл. Бандровський-Каден.

Кадет, 2. р.: ступінь кол. австр. армії...

Каджари, 2. р.: до 1925.

Кадлубовський, 2. р.: харків., описля: спб. унів., член рос. Акад. Наук.

Казакстан, 1-2. р.: Казаська автономна рад...; 7. р.: гол. м-о Алма-Ата.

Казанов, мб.: **Казаків**.

Калган, 1. р.: Чанкіяков...

Калинович, 1) Володимир, гал.-укр. пед. діяч і публіцист, *1884; шк. підручки нім. мови, статті з укр. шкільництва; матеріали до укр. словника; ред. журналу „Укр. Школа“; 2) Федір, укр. математик, *1891; „Елементи наближених обчислень“, „Словник математичної термінології“.

Каліновський (Каліноускі) Кастусь, білорус. діяч (1838-64), 1863 ред. першого білорус. час. „Мужыцкая Прауда“.

Калішевський Антін, додати: писав про мотиви поезії Шевченка.

Калмицька область, 5. р.: 76% комлік. гол. м-о Еліста.

Каляль Карель, 2. р.: борець проти мадриязації; †1930.

Кальмет Альбер, †1933; 4-5. р.: (щіплянка ВСГ).

Камеліс Йосип, додати: мукачівський вл. 1690-1706.

Камінський Боліфатій, †1919.

Камінський Йосип, закарп.-укр. політ.

діяч-москвофіл, *1878; публіцист, основник партії „Автономного Земледільського Союзу“, посол до чес. союму 1924-25.

Кампешове дерево (Haematoxylon camresch), серед і півд. ам. дерево з родини дезальпіній (стручкові); з нього добувають цінне барвило вовни й чорнило, деревину цінять у столярстві.

Кампос, 3. р.: Савана...

Канал, 16. р., додати: Гл. Каналізація.

Канів, 13. р., додати: XV-XIX в. василіянський монастир, зі школою.

Канупер (Tanacetum Balsamita), кошикоцвітна рослина, у нас по городах.

Канюк Ярема, бук-укр. письм. (1909-33); один із основників укр. журналу „Самотійна Думка“ й її ред. в Чернівцях.

Капітал, 6-8. р.: знаходяться. Його гол. форми...; 17-18. р.: форми: промисловий...

Капкан Юрко, додати: 1917 ком. укр. протиблш. військ., 1919 інспектор піхоти армії УНР; розстріляний більшовиками.

Капота, (фр.) міщанський зверхній одяг, подібний до жупана, але довший і ширший, із вільним станом, із полами, що далеко заходили одна на одну.

Капраль, 1. р.: військ. підстаршинський ступінь, в УГА: вісун.

Капустянський Микола, *1879.

Кар, мб.: **Кара**, 1) ріка 230 км...

Караваєв Олександр, укр. гром. діяч (1855-1907); лікар, посол до 2. Держ. Думи.

Караджале (Caragiale) Йон, рум. письм. та публіцист (1852-1911); дир. нац. театру в Бухаресті; комедії.

Каразія, рід грубого сукна XV-XVII в. **Караїмович** Ілляш, старшина реєстрових козаків, убитий козаками 1648 на початку повстання Б. Хмельницького.

Каракалпацька область, 3-4. р.: 300.000 меш.; гол. м-о Чімбай.

Кара Кіргістан, 1. р.: Кіргізька автономна...

Каратицький Модест, гал.-укр. гром. діяч, *1858; правник, довголітній голова укр. краєвого т-ва охорони дітей і опіки над молоддю, голова т-ва укр. правників.

Карахан Лев, рос. політик, *1889; більш. дипломат, 1919 секретар більш. делегації в Бересті, 1921 амбасадор у Варшаві, 1923 26 в Пекіні.

Карачайська автономна область, відділена 1927 з Карачайсько-черкеської автономної області, частина Північно-кавказького краю, 8.000 км.² пов. і 65.000 меш. (81% карачайців і 4-7% осетинців та українців); скотарство, адмін. осередок Баталпашинськ.

Карбованець, 2. р.: або сто копійкам, = рос. рублеві;...

Кардано, 2. р.: математик і філософ природи з нахилом до містицизму...

Карикатура, 16. р.: з новіших Г. Гросс.

Карінський Микола, рос. фільольог, *1873; член кореспондент рос. Акад. Наук;

слов.-русь. лінгвістика, півн.-рос. діалекти, іст. рос. письма; † по 1929 р.

Карюкінеза, каріомітоза, гл. Мітоза.

Карловиці, мб.: **Карловіці**.

Карналіт мб.: (KCl·MgCl₂·6H₂O).

Карнегі (Carnegie) Ендрю, ам. капіталіст (1835-1919); ставлений король ЗДА, філантроп, фундатор унів., бібліотек, церков, тощо.

Каровець Макарій Михайло, гал.-укр. церк. і письм. 1873; гр.-кат. свящ. василіанин; „Велика реформа ЧСВВ“, статті по час.

Карпати, 28. р.: по Сян, Ославу й Ляборець; 212. стор. 63. р.: появляється...

Картрайт (Cartwright) Едмонд, англ. механік (1743-1823); винахідник ткацької й ворсувальної машини.

Касаї, 2-3. р.: Санкуру...

Каскадні гори, 3. р.: до 4.423 м. вис.

Кассаї, гл. Касаї.

Катавотра, (гр.) гл. Понора.

Катеху, 2. р.: з овочів і з листя...

Катодові промені, 5. р.: (4774 десяти-мільярдових частин)...

Катта (Lemur catta), малпівка майже 1. м. дов., з чого хвіст 1/2 м. дов., подібна до kota; живе в півд.-зах. Мадагаскарі; гл. Малпівки, образець ч. 2.

Кауфман Олександр, †1919.

Квантитативність, 3. р.: короткість...

Кван-чов-ван, фр. колонія в півд. Китаю, 842 км.² пов. і 250.000 меш.

Квасія, 2. р.: до кит. ясеня.

Кведлінбург, 1. р.: місто в Пруссії...

Квіляя (Quillaja saponaria), дерево з родини трояндуватих, росте в Перу й Чіле; має в собі салоніну, тимто його кори вживають замість мила.

Квінтіліян, 2-3. р.: „Навчання красно-мовства“.

Квіслінг (Quisling) Вільгельм, норв. капітан, співробітник Ф. Нансена у справі допомоги голодним у Росії та на Україні 1921-22.

Квіт, гл. Цвіт.

Кедровський, 2. р.: *1888; 1918 товариш воєнного міністра, полковник...; 4. р.: 1919; посол УНР в Латвії 1920, тепер ред. „Свободи“ в ЗДА.

Келтуяла Василь, рос. історик літ., *1867; проф. унів. в Спб.; „Історія рос. літератури“.

Кенігсен Фридрих, гарматний осавул у Батурині, оборонець Батурина проти москалів 1708; захоплений у полон — закатований.

Кенія, 2. р.: 5.250 м. вис.

Кервуд (Cigwood) Джемс Олівер, ам. письм. (1878-1933); повісті й оп. з країни Вел. Озер у Канаді: „Сіра Вовчиця“, „Бурлак півночі“, „Шукачі вовків“, „Шукачі золота“ та багато ін.

Київський університет св. Володимира, 22 23. р.: Університетскія...

Килимарство, підпис під образком мб.: Укр. килим полтавського виробу поч. XX в. за зразком з XVIII в.

Кипарис, 20. р.: з кипарисом італійським споріднені:...

Киргизи, гл. Kirgizi.

Киренаїки, прихильники Аристипа з Кирени, учня Сократа, були гедоністи, що розкші вважали за основу філософії.

Кириленко Іван, укр. письмен., *1902; збірка оп., поезії, повісті й романи.

Кирчів, 1) Богдан, гал.-укр. письмен. (1856-1900); гр.-кат. священник; поезії й оповідання; 2) Павло, гал.-укр. письмен. і журналіст (1862-1916); 1888 ред. Буковини; поезії, повісті оригінальні й перекладні.

Киселиця Лесь, бук.-укр. гром. і пед. діяч, *1884; нар. учитель, переклади, статті по укр. час.

Кислевський Кость, гал.-укр. педагог і фільолог, *1890, дійсний член НТШ; лексикограф.

Кисіль Олександр, *1889.

Китайка, тонка матерія, бавовняна або шовкова, мала обрядове значіння при коз. похоронах.

Кишковий нежит, к. катар, ентерит, запалення кишок, спричинене невідповідними або зіпсованими харчами, або бактеріями; прояви: болі в череві, бігунка, гарячка, неохота до їжі; буває хронічний; у немовлят буває причиною смерті.

Кізеветтер Олександр, †1933.

Кільват, 2. р.: (спроможности праці в одиниці часу)...

Кільпе, 2. р.: основник новітньої психології думання, автор...

Кільчицький, гл. Кульчицький.

Кінер (Kühner) Рафаель, нім. клас. фільолог (1802-78); граматика гр. і лат. мови, й досі не стратила ваги.

Кінська сила, сила одного коня, паровий кінч, одиниця міри справности машини, рівняється 75 кілограм-метрам на секунду, себто праці, потрібній, щоб 75 кг. піднести на 1 м. вис. протягом 1 сек.; гл. Ефект.

Кіркегор, 2-3. р.: проповідував поворот до первісного, біблійного християнства.

Кіаніт, (гр.) мінерал, гл. Дистен.

Клейноди, відзнаки (гетьманської) влади: короґва, гетьманська булава, бунчук, печать, літаври.

Клепацький Павло, укр. історик, *1885, проф. полтавського ІНО; „Нариси з історії кївської землі“ та ін.

Клемансо, 1. р.: (Clemenceau).

Клементі (Clementi) Муціо, іт. піяніст, комп. і муз. педагог (1752-1832); етюди і вправи, фортепіянові сонати.

Клим Антін, бук.-укр. гром. і пед. діяч, *1868; перший дир. укр. гімназії в Вишніці, кравчий інспектор укр. шкіл 1912-23.

Клімовіч Адам, білорус. гром. діяч, *1900; організатор і творець білорус. кооперації.

Клініка, мб.: Клініка, (гр.).

Клочковський В'ячеслав, укр. військ. діяч (1873-1931); контр-адмірал Чорноморської фльоти і начальник дивізії підводних човнів; 1918 командувач укр. держ. фльоти.

Ключ, гора в Скільщині, 927 м. вис., пам'ятна битвою УСС-ів із москалями...

Ключ, 1) прилад одчиняти замки й колочки; вертагаймівський або контрольний к., плоский із вирізом, приспособлений тільки до одного замку; 2) довгий патик гакувато закінчений, пр., тягнути коновку з криниці; 3) гакувато зігнена лінія, в якій укладаються в леті журавлі й ін. птахи; 4) земельна власність, складена з кількох або більше сел, чи хуторів.

Клябунд, 4. р.: повісті напів іст. напів сензаційні; поезії.

Клязьма, 1. р.: ліва притока Оки...

Клярк (Clark) Джон Бетс, ам. економіст, *1847; прихильник австр. школи економістів: „Основи екон. теорії“, „Розподіл багатства“, „Проблема монополії“.

Клясичність, 6. р.: в поч. XIX в.

Кльондайк (Klondike), доплив ріки Юкон на Алясці; над нею багаті копальні золота.

Кмета Архип, *1891.

Княжий муж, 2. р.: княжої дружини;...

Кобальт, 5-6. р.: Його сполук уживають...
Кобальтит, мб.: (CoAsS).

Кобеняк, (тур.) плащ без рукавів, із тзв. ковбком або відлогою (капюшоном).

Кобилиця, кізля з гострих колів, якими загороджували ворогові приступ до замку.

Ковалевський, 4. р.: (1844-1922);...

Ковалівський Андрій, *1895.

Коверко Андрій, гал.-укр. різьбар, *1893; різьба в каплиці гр.-кат. семінара у Львові, пам'ятник митр. Андрія Шептицького.

Ковшевич Роман, †1931.

Коган Петро, 2. р.: марксист (1872-1932); нариси зах.-европ. літ., найновішої рос. літ.
Когерер, 9. р.: дві електроди; під впливом електромагнетних хвиль триння стає електропровідне й замикає електр. круг, до якого к. залучений.

Когут Йосип, гал.-укр. гром. і політ. діяч, *1891; 1928-30 посол до поль. сойму.

Кодак, гл. Кудак.

Козак Едвард, гал.-укр. карикатурист, *1902; карикатури в „Зизі“, „Комарі“.

Козак Євген, †1933.

Козаки, доцати: були ще неукр.—сибірські, забайкальські, усурійські й семиріченські.

Козача Рада, укр. повстанська організація, заснована М. Лозовиком 1921 і зліквідована більшовиками 1922.

Козачівка, гл. Окопи (св. Трійці).

Козицький Сергій, укр. гром. діяч, *1883; нар. учитель, 1922 посол до поль. сойму, 1928 сенатор поль. сенату; в 1. соймі голова укр. парламентарного клубу.

Козік Михайло, *1879.

Козловський Всеволод, *1877.

Коквцев, 2. р.: політик, *1853; кількаразовий...

Кокорудз Ілля, †1933.

Колективна умова, писаний договір між одним або декількома підприємцями, з одного боку й професійними союзами робітників, із другого, про умови праці в підприємствах даної галузі промислу.

Колектор, 2-3. р.: льосів; при електр.

генераторах прилад, тзв. коммутатор, що просте електр. струм; гол. канал,...

Коллюбакін Олександр, рос. гром. діяч (1869-1914); член С. Держ. Думи, кадет, прихильник Українців.

Коля (*Sterculia acuminata*), дерево сподінене з какаою деревом; його зернятка, тзв. горіхи-коля (*cola*), мають у собі кофеїну й тому їх уживають як засіб для зміцнення нервів; походить із зах. Африки, тепер скрізь у підвінникових краях; також алькалоїд добутий із тих горіхів.

Коляда Гео (Грицько), укр. письм., *1904; оп., поезії; роман „Арсенал“.

Кольона, 3. р.: стовпець письма...

Кольорадо, 8. р.: Аргентині...

Кольофонія, гл. Кальофонія.

Комаревич Василь, укр. гром. і церк. діяч (1891-1927); 1918 основник і голова т-ва „Просвіта“ в Володимирі Волинському, 1922 посол до поль. союму.

Комарівна Галина, укр. письм., *1877; донька М. Комаря, збірка поезій „Починаю“.

Комоходні рослини, гл. М'ясоїдні р-и.

Комбайн, (англ.) жниварка-молотарка, машина, що рівночасно косить і молотить збіжжя; винайшов Самуель Лен 1828, удосконалили Пірам Мур та Гаскал 1836.

Комиш, заг. поширена народня назва на очерет звич., а також високі осокуваті рослини, як: оситяк (*Scirpus*), куга (*Scirpus lacustris*), гусяниця (*Heleocharis*); к. в елічій (*Arundo donax*), півд.-европ. порода очерету, тзв. іт. тростина.

Комишина, відзнака кошового отамана, шершу тростина, пізніше палиця оправлена з обох кінців сріблом.

Компаневич Варлаам, 1. р.: гал.-укр. церк. діяч (1777-1858); ігумен кристинопільського ман., 1822-42 ген. прокуратор чину, 1842-48 ігумен крехівського ман.,...

Компейре (*Compaugé*) Жюль Габріель, фр. педагог (1843-1913), член фр. акад. наук; „Курс теор. і практичної педагогіки“.

Компензатор, 1. р.: прилад усувати небажане або шкідливе діяння протидіянням, пр. пристрій, що...

Компенсація, 4. р.: 3) у фіз. і техн. вирівняння наслідків небажаних явищ,...

Композиція, 3. р.: мішанка металів, гол. цини, з додатком дещо міді, антимону й бісмуту; на цинові миски, ложки і тп.

Компресор, 1. р.: (помпа); заг. прилад згущувати повітря й гази.

Ком'яга, човен із важкої колоди дерева в XVI-XVII вв.

Конго, 9. р.: Лікуаля-Леколі, 10. р.: Люльонга...

Кондуктор, додати: К. фльоти, підстаршина фльоти — фахівець.

Конкордантне морське побережжя, побережжя, що його берегова лінія рівнобіжна до напрямку прибережних гірських ландшафтів.

Консистенція, (лат.) склад річовини, густина, щільність річовини або предметів.

Консорція, 3-4. р.: переведення якихось торг. чи фінансових операцій.

Констанца, 1. р.: (*Constanza*)...

Контр-адмірал, четвятий адміральський ступінь генераліції маринарки.

Контрторпедовець, 4. р. додати: В укр. держ. фльоті мав назву ескадрового міноносця.

Концевич Григорій, укр. композитор і муз. етнограф, *1863; „Репертуарь кубанського військового півчеського хора“, збірка нар. укр. пісень „Бандурист“.

Копаль, 1. р.: тверда живиця...

Копач Іван, гал.-укр. педагог і клас. філ.ольог, *1870; довголітній голова львів. „Бояна“, від 1930 „Укр. Бесіди“; шк. підручники, статті на пед. й філ. теми, і т. ін.

Копитні (*Ungulata*), ссавці, які мають пальці закінчені копитами, бувають паристокопитні й непаристокопитні.

Копичинці, повіт. м-о на Поділлі, 8.000 меш., 52% укр.; повіт, гл. Гусятин.

Коралевич Михайло, гал.-укр. театр. діяч, пізніше суддя на Буковині; †1924.

Коралевичева Теофіля, гл. Романович Теофіля.

Кордієрит, дихроїт, мінерал, крем'яно-глиново-магновий ($Mg_2Al_2Si_2O_{10}$), кристали ромбові, буває у вулканічних скалах; блакитної відміни вживають за самоцвіт, тзв. воднистий сафір; замітний дихроїзмом.

Кордова, 7. р.: 221.000 меш.

Кормча книга, гл. Номоканон.

Корначевський Михайло, укр. металург, *1887; 1917-18 один із організаторів секретаріату торгу й промисловости в Києві; праці з металезнавства.

Корнилович Михайло, *1870.

Коровайка (*Plegadis*), птах-бродун, сподірений із ібісом і подібний до нього, тільки червоново-бурий із металічним блиском; живе в півд. Європі й на Україні.

Коровицький Іларіон, (1835-92).

Корогва, 1) прапор, гл. Корогви; 2) відділ війська під одною короговою; над в о р на к. прибічна гвардія укр. гетьманів XVII-XVIII вв.

Корозія, (лат.) вигриз і нищення хем. чинниками каміння або металів і ін.

Королівщина, королівські, тобто державні маєтності в давній Польщі, були під управою старост.

Коротка лучба, 5. р.: к. л. спричинює...

Корсунь, додати: 19. X. 1657 рада, де вибрано І. Виговського гетьманом.

Кортези, (есп.) сойм із двома палатами, в Іспанії й Португалії (до 1910).

Коруид, 9. р. додати: гл. Шміргель.

Корчак-Чепурківський Оксен, укр. лікар, *1857; проф. кiev. унів., член ВУАН; праці з гігієни й епідеміології.

Косач Олена, укр. письм., і гром. діячка, *1848; літ. псевд. Є. Ластівка, Зовиця; за участь у рев. руху 70 их рр. XIX заслана на Сибір; † на поч. 1920 рр. у Києві.

Косач Юрій, укр. письм., *1909; поезії й оп. про різних укр. часописах.

Косгрев, 2. р.: 1922-32 президент Виконавчої Ради Ірландії.

Косі, мб.: *Kusi* (*Kusi*),...

Косіор Станіслав, рос. більш. діяч, *1889; поль. роду, 1919 секретар центр. комітету комун. партії України. 1925-28 всесоюзної комун. партії, від 1928 ген. секретар КП(б)У.

Коссак Василь, †1932.

Костецький Келестин, бук.-укр. церк. діяч (1843-1919); гр.-кат. свящ., один із організаторів укр. міщанства в Чернівцях.

Котел паровий, 16. р., додати: гл. Паровик.

Котляревський Іван, 20. р.: після смерті.

Котопакі, 2. р.: 5.940 м. вис.

Котування, 3. р., додати: також означення вивішень терену на мапах і розмірів на техн. рисунках.

Кох Ганс, 2-3. р.: 1918-21 сотник УГА.

Кохнівченко Грицько, вл. Клейф Герман, укр. письм., жид. роду; збірка поезій „Первоцвіт“; †1918.

Кохові палички, 5. р.: в хорих на туберкульозу...

Коцюба Михайло, †1931.

Кочі, 2. р.: Шікоку...

Кочура Михайло, †1933.

Кошбук, (*Coşbuc*) Георгі, рум. поет (1866-1918); визн. лірик, майстер поетичного слова; балляди, ідиллі.

Кравц Бярнат, луж. комп. та муз. етнограф, *1861.

Кравців Богдан, гал.-укр. поет, *1904; збірки поезій: „Дорога“, „Проміні“, „Сонети і строфи“.

Кравченко, 1) Василь, *1862; 2) Олександр, мб.: *1889.

Кракалія Кость, бук.-укр. політ. діяч і письм., *1884; ред. різних бук.-укр. час., перекладач укр. творів на нім. мову; оп.; укр. граматички нім. мовою.

Кракування, 4-5. р.: мазуту й різних...

Крालицький Анатолій, (1834-93).

Крамаренко, 6. р.: Леонід, мб.: Лев.

Краніхфельд Володимир, (1865-1918).

Красногорська Елішка, 6. р.: *Zenské*...

Крезуб Антін, гл. Думін Осип.

Крем'ян, креман, гл. Сілікат.

Крестинський Микола, рос. політик, *1883; більшовик, 1918-22 нар. комісар фінансів, 1919-21 секретар центр. комітету комун. партії, 1921-30 амбасадор у Берліні.

Крефельд, 1. р.: від 1929 Крефельд-Ірдинген (*Crefeld-Uerdingen*), 164.000 меш.

Кржижановський Гліб, 4. р.: від 1929 заступник...

Кривецький Михайло, мб.: **Кривецький**.

Кривоський Амвросій, (1853-1930).

Кринський Адам Антоні, †1932.

Критична температура, 6. р.: + 374°.

Кривецький, 3) Микола, *1898; 5) Федір, *1880.

Кробатін Олександр, †1933.

Кров, 3. р.: з жовтавою білковинної рідини.

У. З. Е. III.

Крокіс, гл. Сафльор.

Крокос Володимир, *1889.

Круглоголовість, брахікефалія, прикмета деяких людських черепів, що в них довжина мало різниться від ширини; гл. Людські раси.

Кружляк, 10. р.: здатні до лінійно-ескадрового бою.

Ксиліоль, 4. р.: лаяків, ксилідини (аміноксиліоль) сировини...

Кубанське козаче військо, гл. Чорноморське козаче військо.

Кубань, 11. р.: Білу й Пшип.

Кудрик Борис, гал.-укр. комп. і муз. педагог, *1897; сольові пісні, чоловічі хори, фортепіянові твори, скрипкова соната *Ampl.* статті на муз. теми.

Кузен, 2. р.: прихильник Канта, голова...

Кузик Степан, гал.-укр. гром. діяч, *1888; кооператор, від 1928 посол до поль. сойму.

Кузьмін Євген, *1871.

Кузьмич Володимир, укр. письм., *1904; оп., повісті, роман „Крила“.

Кузьмович Володимир, гал.-укр. гром. діяч і педагог, *1886; діяч Рідної Школи та Укр. Кат. Союзу.

Куйбишев Валеріян, рос. більш. діяч, *1888; 1922 секретар рос. комун. партії, 1923-27 голова її центр. комітету й комісар роб.-сел. інспекції, від 1927 голова Вищої ради нар. господарства СРСР.

Кулідж Кальвін, †1933.

Кулішер Йосип, †1933.

Кульженко Василь, *1865.

Кульчицький, 26. р.: 7) Шелестович Юрій Франц, гербу Сас, укр. купець, родом із Кільчиць б. Самбора...

Кульчицький Яків, гал.-укр. пед. діяч, †1880; краєвий шк. інспектор, посол до гал. сойму (1865); організатор нар. шкільництва.

Куницький, 1) Касіян, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1848-1918); військ. протопресвітер; спомини з побуту в Боснії; 2) Степан, коз. гетьман під владою Польщі 1684-86.

Кунін Ганс, гал.-укр. військ. діяч, *1888; нім. роду; майор ген. булави, нач. булави 1-го корпусу й член Нач. Команди УГА.

Купелі, 4. р.: прискорюють обмін...

Купчанко Григорій, (1845-1920).

Курбас Лесь, додати: Дир. театру „Безрезиль“ до 1933.

Курдидик Анатолій Юліян, гал.-укр. письм. і журналіст, *1905, збірки оп. „Ясні вогні“, „Маленькі борці“.

Курилас Андрій, гал.-укр. письм. (1885-1915); популярні брошури.

Куркума (*Curcuma*), півд. аз. лілієвата рослина; з її коріння добувають етеричний олієць та жовту фарбу.

Куфасв Михайло, рос. книгознавець, *1888; співробітник укр. „Бібліологічних Вістей“.

Кучеренко Василь, укр. інженер-технолог, *1892; доцент Укр. Госп. Акад. в Чехословаччині; праці з органічної хемії.

Кучкісти, гурток („кучка“) рос. музик: Балакірев, Бородин, Мусоргський, Римський-Корсаков.

Куша, (фр.) уліпшений лук із прикладом, щоб краще натягати тятиву (XV-XVII вв.).

Кюрі, фіз. одиниця до мірвання еманції, названа іменем дослідників радіоактивності П. і М. Кюрі; 1 кюрі=0,63 мм³ або 6·10⁶ гр. еманції; $\frac{1}{1000}$ кюрі=1 міллікюрі.

Лаврук Павло, *1861.

Лазаревські, 5) Олександр, (1834-1902); додати: 7) Гліб, син Олександра, укр. військ. діяч, *1882; 1918 помічник старшого військ. прокурора, 1919 голова законодавчої управи, окремої слідчої Комісії корпусу СС-ів та прокурор найвищого суду.

Лазурит, лазурит, (лат.) мінерал, мішанина крем'яну глиново содового й сірчачу содового (3Na₂Al₂Si₂O₈·2Na₂S₂), природна ультрамарина, самоцвіт блакитної барви; в Сибірі над Байкалом, у Бухарі, в Чиле.

Лазурський, 1. р.: історик літератури й...; 5. р.: Праці про Шекспіра й його сучасників і ін.

Ларін Юрій, вл. Луріє М. (1883-1932).

Ластівка Корнило, бук.-укр. письм., *1893, правосл. сваяч.; оп. розвідки етногр.

Ластовський, з.: В., мб.: Вацлав; 4. р.: Кривіч 1923-26, в Литві; підручний...; 6. р.: додати: Гісторыя беларускай кнігі 1926.

Латвія, 17. р.: жидів, а по 4% німців і поляків. Гол. місто...

Латишев, 2. р.: (1855-1921),...

Лаціє М., мб.: Мартин, вл. Судрабе Ян.

Ле Іван, укр. письм., *1895; оп., романи: „Міжгір'я“, „Інтеграл“ і ін.

Лебединський Іван, укр. статистик, *1888; „Про числа-показники (індекси) цін“, „Селянський індекс на Україні“, „Розмови з теорії статистики“.

Лев І, гал. кн., син Юрія Львовича, з братом Андрієм княжив у гал.-володимирській державі б. 1315-23; заключив союз із нім. орденом.

Левенці, охотницькі ватаги на Поділлі, в 2. пол. XVII в., назва не вияснена.

Левитський Володимир, 2. р.: член ВУАН.

Левницька Михайлина, з роду Смуך, бук.-укр. гром. діячка (1879-1932), з фаху вчителька, одна з провідниць укр. жіночого руху на Буковині.

Левницький, 8) Дмитро, 6. р.: від 1928... 11) Іван, 2. р.: (1844-1908); 14) Модест, †1932; 24) Памфіл, †1922; гл. Партеній; 26) Федір, *1858.

Левченко Михайло (1830-92).

Лейтенант, гл. Ляйтнант.

Лейтес А., укр. письм., *1901; з жид. роду; літ.-крит. розвідки: „Силуети Заходу“, „Десять років укр. літератури“, та ін.

Ленінакан, гл. Ленінакан.

Ленча, гл. Сочевія.

Леонтович Володимир, †1933.

Леникаш Василь, укр. маляр (1887-1920),

мертва натура, статті про малярську техніку; розстріляний більшовиками.

Летюча рибка, 4. р.: Середземне море; таксамо підлітають крилоплавка й морська ластівка.

Лещенко Андрій, *1879.

Лебедь Дмитро, рос. політ. діяч, *1893; більшовик, діяч на Катеринославщині, в 1924 голова Центр. контрольної комісії і нарком Роб. Сел. Інспекції України, україножер.

Лєбон (Le Bon) Гюстав, †1931.

Лєбрен (Lebrun) Альбер, фр. держ. діяч, *1871; інженер, килькаразовий міністер, 1931 президент сенату, від 1932 президент республіки.

Лєвенгук (Leeuwenhoek) Антон, голянд. природник (1632-1723); відкрив кровообіг у капілярних судинах, сперматозоїди, червоні тільця крові й судини в рослин.

Лєві-Бріль, 2. р.: член Академії моральних і політ. наук.

Лєвульоза, мб.: d-фруктоза,...

Лєвцина, (гр.) орг. kwas аміно-бутильо-оцтовий (C₄H₇СН·NH₂·CO₂H); кристалічне тіло, т. т. 170°, повстає підчас гниття орг. тіл або через вплив kwasів і основ на білок.

Лєгалізація, 5. р.: грамоти; урядове potwierдження доброти мір, ваг, мірників і т. п.

Лєгітимування, 2. р.: становища, або тотожності особи.

Лєнінськ, в 2. р.: 2) гл. Уляновськ.

Лєнунг, 1. р.: для рядовиків...

Лєплє, 3. р.: (1806-82),...

Лєзогуби, 33. р.: малоросійський.

Лєннова залізниця, гл. Ланцогова з.

Лєнинський Петро, гал.-укр. гром. діяч (1846-1914); організатор „Дружного Лихваря“, посол до гал. союму, з В. Яворським-Косачевичем організатор зах. Лемківщини.

Ліпа, 7. р.: запашними, п'ятидільними цвітками, з багатьома пиляками й одним стовпком; додати: Ліпа, юта й ін. споріднені, творять родину липуватих.

Ліпківський Василь... 3. р.: діяч *1864;... 6. р.: (1921-27) 1. митрополит...

Ліповецька Млада, *1897.

Личина, личинка, лярва, не зовсім розвинена постать деяких родів тварин (комахи, м'якуни, шкаралупники й ін.), замітно відмінна від постаті зрілих тварин, пр. гусельниця метилич.

Лібєля, (лат.) гл. Грунтвага (водна).

Лібер, вл. Гольдман М., *1880.

Лібке (Lübke) Вільгельм, нім. історик мист. (1826-93); гол. твір „Історія мистецтва“.

Ліванов Михайло, †1800.

Лігроїна, мб.: давня назва тяжкої бензини, добуток... 4. р.: насіння, також як розчинник.

Лідс, 1. р.: (Leeds)...

Лізоль, 1. р.: розчин алькалічних сполук вищих фенолів у потасовому, товщевому чи живичному милі; ...

Лілт, 3-4. р.: перша жінка Адама...

Ліманова, в 1. р.: повіт. м-о...

Ліницька Любов, (1865-1924)...

Ліпс, 1. р.: (1851-1914);...
Літ, лит. грошова одиниця = 100 центам.
Літак, 14. р.: стерна, що дають...; 29. р.: зі швидкістю 150-300 км. на год., рекордова швидкість 400-500 км. на год.
Літературно-Науковий Вістник, 11. р.: 1922-32.
Лобода, 1) Віктор, укр. гром. діяч, *1823; інженер, визн. діяч полтавської укр. громади; 1862 засланий разом із ін. за українство на північ у Пермську губ.; 2) Стефанія, жінка Віктора, з роду Пашківська, рос. письм. (1827-87); писала для дівчорі; спомини про Шевченка під псевд. Крапивина.
Ложисько, 5. р.: уживають до дуже навантажених валів; 8-9. р.: між ними дуже твердих, сталевих...; 12. р., додати: 3) з вищайше л. має маточину ложиська внутрі викладену білим металом, тзв. композицією.
Лопатинський, 10. р.: фільолог...
Лось Ян Станіслав, граф, поль. дипломат і публіцист, *1890; автор брошур про поль.-укр. питання.
Лоський Кость, †1933.
Лотоцький Володимир, ам.-укр. журналіст, *1883; ред. „Свободи“ у Львові, 1926 ред. „Свободи“ в Джерзі Сіті, від 1927 ред. „Америки“ в Філадельфії.
Лубенець Тимофій, *1855.
Лужичани, 5. р.: всіх б. 300.000.
Лукашевич, 1) Андрій, *1865; 4) Льонгін, (1839-82).
Луначарський Анатолій, (1875-1933).
Лункевіч Валентин Валеріян, рос. популяризатор, *1866; є укр. перекладач.
Лупків, 5. р.: провал на Угорщину.
Луріє Михайло, гл. Ларін.
Луцк Володимир, гал.-укр. письм. (1858-1909); поезії, оповідання й фейлстони, псевд. Богдань Музыка; лібретто до опери Січинського „Роксоляна“.
Луцкевич, мб.: **Луцкевіч**, 1) Антон, *1883; „Нашы песьняры“, „Адбітае жыццё“; 2) Іван, (1881-1919).
Лучинський Микола, укр. правник (1860-1933); член одеської укр. „Громади“; розвідки з пенітенціарного права.
Лушпинський Плятон, гал.-укр. пед. діяч, *1880; праці з естетики поезії, зокрема Шевченкової.
Любачів, мб.: повітове м-о над р. Любачівкою...
Люблинський Микола, *1891.
Люблинський (Lubliński) Юліян, поль. гром. діяч (1798-1872); федераліст, один із основників „Т-ва з'єднаних слов'ян“; засланий на каторгу як декабрист.
Любченко Микола, 3. р.: 1924-27 ред. „Комуніста“ в Києві.
Люїзит, гл. Левізит.
Люпуліна, 3. р.: олієць, смоли...
Лют, 3. р.: є люти, що топяться при ще нижчій температурі, гл. Вудовий метал.
Лютювіска, вл. Літвища, м-ко...
Ляваль (de Laval) Густав, швед. інженер (1845-1913); винахідник парової турбі-

ни, що має 30.000 оборотів на мінуту, сепаратора (гл. Кружлівка) й ін.

Ляйбніц, 16. р.: гол. твори: „Наука про монади“, „Нові нариси...“

Ляйтнант, додати: Л. фльоти, третій старшинський ступінь в укр. держ. фльоті, рівнявся сотникові армії.

Ляк печатальний, 4. р.: додати: звич. вироблюють ляк із щеляку (або кальофонії), терпентини та мінеральних фарб (киновар і ін.).

Лямантин, гл. Сирена.

Лямпа, 7. р.: електр.

Лянґмір (Langmuir) Ірвінг, ам. хемік, *1881; праці про електр. розряд газів і будову поверхневих шарів рідин та цільких тіл; досліди над електронною лампою; нагорода Нобеля 1932.

Ляноліна, 5. р.: звич. розмішаний...

Ля Плята, 2. р.: Уругваю; 14. р.: 260.000...

Ляпунов Олександр, (1857-1920).

Ляринґольогія, 2. р.: займається будовою й недугами горлянки.

Льоанда, 1. р.: гл. Савн Павльо...

Льобковіц Альфред, мб.: Вільгельм, *1893.

Льоврана, гл. Аббация.

Льодовикові млинки, 10. р.: поширяють та при помочі каміння, що його несуть із собою, вижолоблюють у ґрунті більші, чи менші ями, тзв. льодовикові кітли.

Льозанна, 4-5. р.: 1912 мир поміж Італією й Туреччиною, 1923 поміж Туреччиною й Антантою.

Льокомотива, 6. р., додати: Крім парових є ще льокомотиви (двигунові вози) електричні, моторові, дизель-електр., парово-турбінові та порушувані згущеним повітрям; гл. таблиця: Залізничні П.

Льонґе (Longuet) Жан, фр. політик, *1876; 1917-20 ред. „Юманіте“, ідеолог соц. партії.

Льонер Фердинанд, 1. р.: гал.-укр. військ. діяч, *1886; нім. роду, помічник начальника...; додати: отаман ген. булави УГА, від 1929 австр. аташе в Москві.

Льот, 1. р.: департамент...

Мавроґордато Петро, укр. археолог, гр. зросійщеного роду, *1870; власник музею рим. та остроготських археол. знаходів у Берліні; робив розкопи на о. Березані (ст. Ольвія), коло Акерману, в Гурзуфі на Криму (остроготські розкопи) й т. д.

Маґаляс Семен, гал.-укр. просв. діяч, *1885; сотник УГА, референт стрілива та зброї при секретаріаті військ. справ ЗУНР 1919-20, начальник закорд. відділу при ген. булаві УНР 1921; освітні порадики.

Магістер, (лат.) у римлян, керманіч уряду, відсіля майстер, мистець, заг. учитель; у середньовіччі наук. ступінь; тепер або титул доцента унів. (Скандинавія), або наук. ступінь, нижчий від доктора.

Магнетна батарея, 2-3. р.: складений з більшої кількості магнетів, укладених так, що їх діяння сумуються, звич. замкнений...

Магнетна індукція, 4. р.: після впровадження...

Мазуренко Юрій, *1885.

Мазурій, 2. р.: а. т. б. 98, порядкове число 43;...

Мазут, 1. р.: останки нафтової ропи...

Майков, 9. р.: іст. літ.

Майрінк (Meuringk) Густав, †1932.

Майфет Григорій, укр. літературознавець, *1903; „Природа новел“.

Макав, 1. р.: (Масао)...; 4. р.: 158.000 меш.

Макай (Maskay) Джон Генрі, †1933.

Макар Степан, 3. р.: (1870-1915); гр.-кат. святи, 1897-1900 ред...

Макаревич (Makarewicz) Юліуш, поль. маляр, *1854; укр. роду; відновляв укр. фрески ягайлонської каплиці в Кракові та в замковій каплиці в Люблині.

Макаренко Іван, укр. гром. діяч на Кубані, *1884; ген. контролор Кубанської Республіки 1917, заступник голови півд.-схід. союзу республік.

Макаровський Теодосій, мб.: **Макаревський**, (1822-85).

Макогін, 1) Дмитро, гал.-укр. пед. діяч, *1881; нар. учитель, один із організаторів учительського органу „Каменярі“ в Чернівцях; оп. й сатири; 2) Яків, ам.-укр. політ. діяч, *1880; організатор інформаційних укр. бюр по різних осередках Європи (Льондон, Женева, Прага й ін.), меценат, один із фундаторів Укр. Дому в Празі, вид. пропагандистичних книжок про Україну різними европ. мовами й т. д.

Максимович Григорій, *1877.

Малала Іван, 2. р.: літопису пол. VII в.

Мала Русь, гл. Україна, назва.

Малинський-Єлович, гл. Єлович Малинський.

Малолітко Захар, укр. гром. діяч, *1892; учитель, с.-р., керманіч повстанського відділу проти більшовицької та денікінської влади 1919 під іменем „Отаман Сатана“.

Малоросійська губернія, 3. р.: намісництво: новгород-сіверського, чернігівського й частини київського (без Києва)...

Малоросія, гл. Україна, назва.

Малько, 4. р.:..., а від 1930 в Празі.

Мальчевський Яцек, †1929.

Мамін (Мамін Сібір'як) Дмитро, (1852-1912).

Манаґа, 1. р.: 28.000 меш.

Манганіт, мінерал, окис мангану (Mn₂O₃+H₂O), сталеве-сивий, твердість 3-5, в. т. 4-4; живляють його як бравнштайну.

Манде, мб.: (Mendès).

Манджула Степан, укр. гром. діяч із Кубанщини, *1885; член РВЦ, член кубанського військ. комітету; агроном.

Манджурія, 14. р., додати: Від 1932 самостійна держава, Манджу-Го, Манджу-Куо, під впливами Японії; гол. м-о Сінь-цзінь.

Мандичевський Євсевій, (1857-1929).

Манлій, 1-2. р.: (Manlius)...

Манноза, 2. р. мб.: C₆H₁₂O₆.

Манткейра, 2. р.: Мінас Жераес...

Мапа, 1. р.: гл. Географічна карта.

Марі, гл. Череміси.

Марійська область, мб.: **Марійська область**, 4-5. р.: (51% марійців, 44% рос., решта татари).

Марка, 24-25. р.: не збереглася; перша...

Маркварт (Marquardt) Йозеф, нім. історик, орієнталіст і візантолог (1864-1930); студії з історії Ірану, про хронологію ст.-тур. написів, про куманів та ін.

Маркевич, 21. р.: „Укр. мелодії“ та „Історія Малоросії“...

Марков Андрій, (1856-1922).

Маркович Лев, укр. гром. діяч (1881-1930), почесний член „Просвіти“, 1922 вибраний із Волині до поль. сенату.

Маркович Зденка, *1884; 3-4. р.: „Хата в сонці“;...

Марковський Євген, укр. літературознавець, *1893; праці про укр. вертеп, Котляревського, про мову Радивилівського, тощо.

Марконі, 3. р.: при допомозі Герцових...

Мармолята, 2. р.: 3.344 м. вис.

Марокко, 11. р.: посушним кліматом; 31. р.: 1.070.000 меш.

Мароті-Шольтесова, 1. р.: (Marothy-Sóltésóva).

Маррани, в Іспанії та в Португалії XIV-XVII вв. лайлива назва жидів, що, боячися переслідувань інквізиції, переходили для ока на християнство; їх дуже переслідували.

Марс, 16. р.: рівни-ка; 17. р.: є білі...

Марсель, 2. р.: 652.000 меш.

Март, 2. р.: у римлян присвячений...

Мартинович, 4. р.: *1856, мистець...

Мартос Сергій, (1865-1911).

Масе (Masé) Жан, фр. письмен. і педагог (1815-94), основник „Ліги навчання“; твори: „Історія шматка хліба“ й ін.

Маслов Семен, рос. економіст і кооператор, *1875; с.-р., міністер хліборобства за Керенського; праці про земельну справу.

Масляна кислота, 7. р.: одержують її етиловий естер, тзв. ананасовий етер...

Мастерс Лі, 2. р.: ріки Спун...

Мастикове дерево, 2. р.: дерево з родини анакардієвих, із широким...

Масютин, вл. Масюта Василь, укр. маляр і графік, *1887; портрети гетьманів і ін. ілюстр., монографії про Томаса Бюйка.

Матеріалізація, (лат.) втілення; у спиритиві: уявлення духа (при допомозі медіа) так, що його можна бачити.

Матіс, 5. р.: не світло...

Матусал, гл. Метусалем.

Маціні, гл. Мадзіні.

Маца, маца, (нім.) міра збіжжя в XVI-XVII вв., мала 4 кірці, 8 півмірків, 16 мацок, 32 півмацки.

Медвей, мб.: ріка в півд.-схід. Англії, 112 км. дов., вливається до затоки Темзи.

Медика, 1. р.: в перемиському повіті...

Медобори, под. назва Товтрів, гл. Товтри.

Медрессе, (араб.) вища маг. школа рел. характеру.

Медунка, гл. Глуха кропива.

Меж, 1. р. (Meiße)...

Меженко-Іванів Юр, *1892.

Мекдональд Рамзей, 5. р.: і від 1932...

Мекленбург, 1933 Мекленбург-Шверін і Мекленбург-Штреліц злучилися.

Меллер Вадим, *1884.

Мелльон (Mellon) Едуард, ам. фінансист і політик, *1855; 1921-33 міністер фінансів ЗДА, один із ініціаторів Довзового плану.

Мелянхольк, (гр.) людина сумовитої, задумчивої вдачі; гл. Темперамент.

Мельник-Матіїв, гл. Матіїв-Мельник.

Мельон, 1. р.: (Malone)...

Мельоново дерево, гл. Папая.

Мембран, (лат.) зобов'язання, реверс, заставний лист XVI-XVII в.

Менцінський, мб.: **Менцінський**,...; 4. р.: *1875.

Мертва точка, 2. р.: положення, коли...

Мертвоголовець, гл. Бульбляник.

Мерцерикування, намочування бавовни у згущеному содовому лузі, через те вона набирає блиску й ліпше приймає фарби.

Металлографія, 2. р.: стопів: їх внутр. будови, та хем., фіз. і техн. прикмет.

Метаморфізм, 3. р.: тиснення...

Метан, 5-6. р.: на повітрі запалений горить і так повстають...

Метелля Сильвестер, гал.-укр. письм. (1844-75), гр.-кат. свящ.; поезії й повісті в різних укр. часописах.

Мехіканське мистецтво, 5. р.: гранчастими обрисами.

Менжинський Вячеслав, рос. політик, *1874; поль. роду, більшовик, від 1919 член президії Чека, від 1923 заступник голови, від 1926 голова держ. політ. управління.

Мигдалевий олієць, гл. Бензальдегід.

Микита Іван, гал.-укр. письм. (1838-76), редактор „Правди“ 1868-69.

Микитей Григорій, гал.-укр. гром. діяч, *1888; представник ЗУНР в Києві 1918-19, начальник пресової квартири Нач. Команди УГА і ред. „Стрільця“ 1919; представник УНР і ЗУНР в Югославії 1919-20; член уряду закорд. справ ЗУНР 1920-23, ред. „Ради“ 1925-30.

Микитчук Василь, гал.-укр. гром. діяч, *1887; ініціатор і основник в-ва „Українська Загальна Енциклопедія“.

Миколаїв, 12. р.: ...музей; вел. плавальний док, найбільший у схід. Європі. Вивіз...

Миляний спирт, мб.: алькоголево-водяний розчин потасового мила, також мішанина...

Мильович Володимир, 2. р.: (1857-1916).

Мирович Федір, 4. р.: †1758.

Миславський Самуїл, *1731.

Митрополія львівська, 18-20. р.: Лев Шептицький 1749-79, Петро Білянський 1779-98;

Михайловський Олександр, †1932.

Михайлюк Кость, 3. р.: асистент зоотех-

ніки в Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах...

Мицкевич Йордан, гал.-укр. церк. діяч (1745-1826), від 1788 ген. прокуратор василіян і ректор укр. колегії в Римі.

Мишуга Лука, додати: *1887; 1921-23 представник ЗУНР в ЗДА.

Мищенко Хведір, укр. візантолог, *1874; член ВУАН.

Мідльсбере, мб.: **Мідльсбро**,...

Мікоян Анастас, рос. більш. діяч, *1895; від 1926 комісар торговлі СРСР.

Мікроаналіза, (гр.) розслід (гол. хем.) річовин при допоміж мікроскопу.

Мікрофон, 1-4. р.: прилад перемінювати хвилі звукові на електричні, себто висилати звуки при допоміж електричності, складова частина телефону й радіа; звич...

Мімас, перший місяць Сатурна, оббігає його в віддалі 181.000 км. у 22-х год. 37 мін.

Мінеральні кислоти, 2. р.: не мають карбоксилу (СО₂H)...

Мінін, вл. Захарієв-Сухорукий Кузьма, купець, один із діячів тзв. „Ворохоного часу“, 1611-12 утворив нар. ополчення для визволення Москви від поляків; †1616.

Міністрант, 1. р. мб.: особа, що услугує...

Мінс, 1. р. Елліс Говел, *1874.

Мінстерберґ (Münsterberg) Гуго, нім. психолог і філософ (1863-1916); проф. Гарвард-унів.; „Основи психології“, „Філософія вартости“, „Основи психотехніки“.

Мінхен-Глядбах, додати: 1929 злучене з містами Райдт і Оденкірхен у м-о Глядбах-Райдт (Gladbach-Rheydt); 200.000 меш.

Мінь (Migne) Жан Поль, фр. письм. (1800-75); видав твори всіх гр. і лат. отців церкви й церк. письм. від ап. часів до 2. пол. середньовіччя.

Мірза-Аваґ'янц Наталія, *1889.

Мітельник, гл. Кохія.

Мічман, 2. старшинський ступінь в укр. держ. флоті, рівний поручникові армії; в англ. флоті старший кадет флоту.

Міяковський Володимир, *1888.

Млин, під образком у підписі в 6. р.: з. (10), мб.: (9).

Многоножник, 1. р.: гл. Рясноніг.

Мовікель (Mowinckel) Йоган Людвіг, норв. політ. діяч, *1870; від 1927 голова ліберальної партії, кількаразовий міністер, 1933 як президент Ради Союзу Народів узяв під її наради петицію укр. гром. організацій про голод на Україні.

Модул, 5. р. додати: Загалом, число t характеристичне для особливих прикмет даних річовин або тіл, пр. м. еластичности. При зубатих колесах: відношення віддалі зубів t до числа π , ($m=t:\pi$).

Мойман (Meumann) Ернст, нім. філософ, психолог і педагог (1862-1915); „Вступ до дослідчої педагогії“, „Система естетики“, „Інтелігенція й воля“ й ін.

Мокосій-Баковецький, 1. р.: володимирський еп. 1632-55; †1655.

Молібден, 3. р. мб.: (PbMoO₄)...

Молотов, вл. Скрябін Вячеслав, рос.

більш. діяч, *1890; 1920 секретар більш. партії на Україні, від 1924 член політ. бюро рос. комун. партії, від 1929 голова Ради нар. комісарів СРСР, спрочинник колективізації сіль. господарства.

Молчановський Никандр, (1858-1906).

Монголія, 4. р.: на південний схід від Сибіру.

Монограма, підпис під ілюстр.: Монограма укр. гравера XVI в.

Моноплян, гл. Літак.

Мон Пельву, 1. р.: (Mont Pelvoux); 2. р.: 3.954 м. вис.

Мон Пердю, 2. р.: 3.352 м. вис.

Мон Сені, 2. р.: 2.098 м. вис.

Монсеррат, 2. р.: до 1.237 м. вис.,

Монте Кассіно, 3. р.: (оснований 529 св. Бенедиктом)...

Монте Роза, 2. р.: Швейцарії й Італії...

Морва, гл. Шовковиця.

Моргилевський Іполіт, *1889.

Морг, 6-7. р.: 2) (фр. morgue),

Мордалевич-Головацький Юлій, *1896.

Мордухай-Болтовський Дмитро, рос. математик, *1876; проф. півн.-кавказького держ. унів., дійсний член НТШ.

Морея, від середньовіччя назва ст. Пеллопонесу.

Морозов, 2) Георгій, (1867-1919); 4) Петро, †1919.

Морозюк, гл. Рибалочка-водомороз.

Мороховський, 9. р.: †1631.

Морська, вл. Фессінг Марія, †1932.

Московфільство, 1) укр. нац.-політ. і літ. напрямок у Галичині з програмою літ. і політ. єднання з Росією, при чому старше м. вважало за можливе користуватися язиковою мішаниною (гл. Язичіє), молодше (новокурсники, в 90. рр. XIX в.) стояло виключно за рос. мову; 2) політ. напрямок у всіх слов. народів (отже й укр.), що виявляється в прихильності до Росії, її культури, мови, її панування.

Московські статті, договори України з Московщиною, складені в Москві: 1) Б. Хмельницького в III 1654 (також „мартівські статті“); 2) І. Брюховецького, 1 XI 1665.

Мотилі, гл. Метелики.

Мотовилівка, село й залізнична станція б. Києва; 18 XI 1918 перемога СС у бою з гетьмансько-рос. військами.

Мочульський Михайло, мб.: *1872.

Мстислав Мстиславович Удатний, новгородський князь, володів у Галичині 1219-27, вів боротьбу з галицьким боярством і уграми; його донька Анна була жінкою Данила Романовича; †1228.

Мстислав Ростиславич, вишгородський князь, оборонець Вишгорода 1173, †1180.

Музей, 9. р.: Більші світові музеї...

Музиченко Олександр, *1875.

Музичка Андрій, *1886.

Мукден, 2. р.: гол. м-о манджурської провінції Фен-тієн.

Мур Джордж, †1933.

Мурський Володимир, укр. гром. діяч і публіцист, *1888; член дипломатичних місій уряду УНР; переклади укр. літ. творів та статті про Україну різними європ. мовами.

Мусулманин, 2. р.: (араб.) вл. муслім,

Мюнхгаузен, гл. Мінхгаузен.

Мюнхгаймер, гл. Мінхгаймер.

Мюнхен, гл. Мінхен.

Мюнцер, гл. Мінцер.

М'яч кошиковий, гл. Кошиківка.

Наболонь, гл. Епітелій.

Навроцький Борис, *1894.

Нагорний Карабах, автономна область Азербайджанської СРР, 4.600 км.² пов. і 129.000 меш., (94% вірмен); хліборобство, скотарство; адмін. осередок Степанакерт.

Нагана, афр. пошесна хвороба скоту спричинена трипаносомами; гл. Тсе-тсе.

Нагоя, 2. р.: 905.000 меш.

Назаревський Олександр, *1887.

Назарук Осип, 8-10. р.: 1920-22 в Відні при диктатурі ЗУНР, посол ЗУНР в Канаді 1922-23; пізніше організатор гетьманських Січей у ЗДА, від 1928 ред. „Нової Зорі“.

Наївний реалізм, переконання, що речі в дійсності є такі, якими ми їх бачимо, чуюмо й т. ін.

Налепінська-Бойчук Софія, *1885.

Нанке Альойс, 1. р.: в 30. рр. XIX в.

Наперсник, 2. р.: з родини пасльонуватих, до 1 м. вис. з...

Народня Гостиниця, гал.-укр. кооп. з обмеженою порукою у Львові, заснована 1899, гол. заходом В. Нагірного; удержує готель із рестораном та каварнею.

Народня словесність, 1-2. р.: словесність...

Наторп, 2. р.: (1854-1924);...

Нафта, 7. р.: ненасичених і нафтенів... 26. р.: бензину різного питомого тягару;...

Нафталіна, 4. р.: т. к. 218°...

Нахімов Павло, рос. військ. діяч (1802-1855); адмірал чорноморської фльоти; 1853 розбив тур. фльоту під Синопом.

Націонал-соціалісти, „наці“, нім. партія, по части з програмою фашизму; в нац. справах н.-с. непримиренні радикали, при чому їх „нація“ = „расова“ спільнота, у практиці антисемітизм; соц. програма н.-с. неясна, гасла: „солідаризм“, притім боротьба з соціалізмом і комунізмом; вороги демократії та лібералізму; від 1933 в Німеччині панівна партія, провідник — Гітлер.

Національне майно, загалом усе нерухоме й рухоме майно, що належить приватним особам, сусп. організаціям і держ. установам якоїсь нації.

Наш Прапор, укр. час. у Львові, двічі на тиждень, від XII. 1932.

Неаполь, 18. р.: Королівства Обох Сицилій...

Неврілема, (гр.) тоненька оболонка, що покриває нервні волоконця; гл. Нерв.

Невтральний, 1. р.: безсторонній...

Негрито(с), прастаре негроїдне населення малайських островів: мале ростом, чорне, з кучерявим волоссям — вимирає.

Негрос, 1. р.: 470.000 меш.

Нелюбович-Тукальський, гл. Тукальський-Нелюбович.

Немирович Данченко Василь, 3. р.:... подорожник (1848-1934).

Ненадкевич Євген, *1883.

Неодарвінізм, 1. р.: новітній...

НЕП, додати: Проіснував до 1928, коли на зміну прийшла п'ятилітка.

Неро, Ростовське озеро, мб.: 6. м-а Ростова Великого, 50 км.² пов., відпливає до Волги.

Неро, 1. р. мб.: одна з найбільших морських глибин...

Неронович, 2. р.: 1912 член УСДРП.

Неспівмірні величини, 3. р.: протипряма рівнорамного, прямокутного...

Несторовський Петро, укр. етнограф, *1870.

Нечипоренко, мб.: **Ничипоренко**,...

Нечитайло Семен, укр. гром. діяч, *1862, фершал, посол до 2. Держ. Думи від Київщини.

Николишин Дмитро, *1884.

Никольський Олександр, укр. зоолог, *1858; проф. харків. ІНО, член ВУАН; праці про амфібії і плазуни Росії, курс біології.

Никорович Юліян, гал.-укр. письмен. і церк. діяч (1832-89); розвідки на церк. і іст. теми.

Нирець, гл. Нирець.

Нирка, 16-17. р.: сечовід...

Нідерляндці, гл. Голяндці.

Нижень, 3. р. додати: 27-28 VI 1663 „Чорна рада“ й вибір Брюховецького гетьманом.

Нікарагуа, 18. р.: 28.000 меш.

Ніколь, 1. р.: призма, названа іменем винахідника, англ. фізика Ніколя (Niccol) Вільяма (1768-1851), оптичний прилад...: 7-8. р.: світло, себто зводять...

Німецьке мистецтво, 3. р.: мистецтвом; 17. р.: Мінстер; 32. р.: під іт. впливом.

Німеччина, 857. стор. 47. р.: у нім. царство, до якого...; 858. стор. 15. р. додати: від 1933 при владі нац.-соц. партія з Гітлером на чолі.

Німці, 4. р.: Балтійського й півд. схід.; 13. р.: в Ліхтенштайні; 16. р.: Угорщині; 17. р.: найбільше...

Німчинов Кость, *1898.

Німчук Дмитро, *1897.

Нішігон, 1. р.: солодководне озеро...

Ноай Анна, †1933.

Нобель, 1. р.: родина сканд. інженерів...; 10-12. р.: літературі, признавана швед. акад. наук і роздавана швед. королем у Стокгольмі — й для замирення народів, признавана норв. стортінгом в Осльо...

Нова Британія, 5-6. р.: мелянезійців; до Німеччини...

Нова ера, в 90-91. р.: „Дністер“, укр. гімназія в Коломиї...

Новгород Сіверський, додати: 27 II 1664 під Н. С. поляки розстріляли Івана Богуну.

Новицький Віктор, *1884.

Нові Шляхи, перестали виходити 1932.

Новоросійськ, додати: 1917/18 тут існувала Українська Чорноморська Рада.

Новотвір, 10. р.: пістряки з наболонних...

Нозема (Nosema), рід споровиків, що живуть галапасно в тілі комах, спричинюючи заразливі хвороби; н. прядкова (N. bombycis) живе в гусільничих прядки шовковиця, спричиняє пєбруну; н. бджільна (N. apis) спричиняє заразливий бігунку у бджіл.

Нойрат (Neurath) Константін, нім. дипломат, *1873, 1921 посол у Римі, 1930 у Лондоні, від 1932 міністер закорд. справ.

Нольде Олександр, †1919.

Номис М., 1. р.: Симонів...

Норець, мб. Нирець.

Норик, гл. Щур (водяний).

Нориця (Microtus), гризун, подібний до польової миші, зверху рудий, сподом білий, хвіст короткий; живе на полях.

Норманська теорія, погляд, що київську (ст. руську) державу заснували нормани (варяги); спирається на таких даних: оповідання початкового літопису, імена князів у договорах Олега й Ігоря, назви Дніпрових порогів і ін.; оборонцями цієї теорії були: Погодін, Кунік, Гедєонов, Томсон і здебільша лінгвісти; Антиноманська теорія заступає погляд, що київська держава повстала з місцевих початків, а варяги мали в її творбі тільки другорядне значіння; прихильники її М. Костомарів, М. Грушевський і ін.

Носів Анатоль, укр. антрополог та етнограф, *1883; „Матеріали до антропологии України“, „Словник антропологиичної термінології“.

Нудизм, (лат.) погляд, що з огляду на здоровля людина повинна ходити без одягу; змагання ходити голим; нудист, прихильник нудизму.

Нуля, 16-17. р.: точка, найнижчий ступінь температури — 273°.

Нягою, мб.: Нягой,...

Нямець, мб.: Нямец (Neamți)...

Обергавзе, 2. р.: після прилучення міст: Штеркраде і Остерфельд 194.000 меш.

Оберон, 6. р. додати: Також назва 4. місяця Урана; віддалений від нього на 542.000 км. час обігу 13 днів, 11 год., 7 мін.

Обекція, (лат.) закид, звич. неправний.

Обласна команда, запільний військ. уряд УГА, відповідав австр. команді корпусної округи; гл. Область 2).

Обмінна вартість, гл. Вартість обмінна.

Обнова, т-во укр. студентів-католиків у Львові, засноване 1930.

Оботрити, гл. Бодрити.

Обрісник, 14. р.: їстівна; границя...

Обскурант, 1. р.: сторонник...

Обстипація, (лат.) запір.

Обсценний, (лат.) непристойний, сороміський.

Общество им. Мих. Качковского, про-

світне т-во, засноване гал.-укр. москвофілами 1874 для конкуренції з „Просвітою“, засновує читальні, видає книжечки, календарі й від 1924 час. „Наука“.

Общество Соединенных Славян, тайне рев. т-во, засноване у Звягелі на Волині 1823 з почину офіцерів братів Андрія й Петра Борисових, українців із Харківщини, під впливом Юліана Люблінського; Т-во ставило за мету скасування кріпацтва, об'єднання в одну федерацію окремих слов. республік. До т-ва належали гол. українці, м. ін. Іван Горбачевський, Яків Драгоманів, дядько Михайла; 1825 злучилося з Півд. т-вом декабристів на Україні. Ідеї О. С. С. мали вплив на Кирило-методіївське братство.

Овоч, 1-4. р. мб.: витвір явновітніх рослин, для охорони й поширювання насіння.

Овруч, 12. р.: до 1831 р. василіанський монастир і школа.

Овуляція, 1. р.: видалювання з яєчника...

Огілевич Пахомій, 1. р. додати: і церк. діяч, протоархимандрит василіан 1675-79.

Оглоблин Олександр, *1899.

Одинадцята бригада УГА, гл. Стрийська (XI) бригада УГА.

Одноплщинник, гл. Літак.

Одноріжок (Oryctes), носоріжка, вел. жук, споріднений із маєвим хрущем, самці з вел. рогом на голові; гусільниця живе в дубовій корі.

Одяг, 906. стор. 35-40. р.: досі мода на чоловічі одяги виходить із Лондону, а на жіночі...

Озон, 5. р.: до вибілювання...

Озонізатор, гл. Озонатор.

Ойль-Сіті, 2. р.: кол. осередок...

Ока, гал.-укр. в-во в Коломиї, від 1921, видає дешеві популярні книжечки.

Океанія, 38. р.: 1,267.550 км.² пов.; 39. р.: 3,146.000 меш.

Окопи (св. Трійці), 1. р. додати: поль. назва села Козачівка.

Округа, 1. р.: введена 1925...; 4. р.: скасована 1930.

Окума, 1. р.: Шігенобу; 2. р.: (1837-1922).

Олександренко, 5-6. р.: Київської...

Олександрія, 2. р.: 18.000 меш.

Олексій, 6. р.: діяч (1859-1922)...; 7. р. додати: сговяв на чолі укр. церк. руху в Києві 1917-18.

Олеснюк Тиміш, укр. гром. діяч із Холмщини, *1895, член Центр. Ради від утікачів із Холмщини, III 1918—II 1919 заступник холмського комісара освіти, X 1920 делегат-обсерватор УНР на мирові переговори в Ризі; стат. праці (укр. шкільництво, укр. населення півн.-зах. земель).

Олесницький Ярослав, †1933.

Олекма, 1. р.: 1.130 км. дов.

Олімпійські ігрища, 22. р.: 1932 в Льос Анджелес.

Оляр (Aulard) Альфонс, †1928.

Ольбрахт Іван, вл. Каміль Земан, чес. письмен., *1882, романи м. ін. і з життя наших

верховинців на Закарпатті (Шугай, Земля без назви).

Ольшанський Михайло, гал.-укр. актор (1863-1909); з поль. роду, до 1887 в трупі Бачинського, Моленського й ін., опісля в укр. театрі „Бесіди“.

Оман, 4. р.: гол. м-о Маскат.

Онацький Никанор, 1. р.: додати: маляр і завідувач музею в Сумах.

Опади атмосферні, гл. Атмосферні опади.

Опатія, 1. р.: гл. Аббація.

Опшоків Є., мб.: Євген, *1869.

Опришки, 9. р.: від кінця XVII в.

Орава, країна в зах. Карпатах, над р. Оравою, притокою Вагу, зах. продовження пол. Підгалля; після війни частину прилучено до Польщі, частину до Чехословаччини.

Орангутан, 6. р.: передніми ногами...

Орден, 1-2. р.: у кат. церк. праві; чин, збір, або громада ченців одного правила...

Ордер, 4. р.: 2) гл. Асигната.

Орджонікідзе Серго, мб.: (Серго) Григорій.

Ордината, гл. Координати.

Орицин Микола, гал.-укр. письмен., збірка оп. „Тяжка заповідь“ (1912).

Оріноко, 6. р.: притоки зліва:...

Оробко Віктор, мб.: Василь (1882-1932); отаман УГА;...

Оросвегівський Михайло, гл. Андрелла Росвігівський.

Ортогон, (гр.) прямокутник; ортогональний, прямокутний.

Орці Еммушка, *1865.

Осередок, 5. р.: що в ній начебто зібраний увесь...

Основа, 1) т-во укр. студентів політехніки у Львові, засноване 1897; 2) т-во укр. студентів політехніки в Данцігу, засноване 1922, спершу як союз укр. студентів, тепер об'єднує корпорації: „Галич“, „Зарево“ й „Чорноморе“.

Осса, 3. р.: 1980 м. вис., на північ від Пеліону.

Острогін (Artemisia dracunculus), порода полину, вживана до приправи страв.

Остроградський Михайло, укр. військ. діяч (1871-1921); рос. контр-адмірал, 1918 командувач укр. держ. фльоти, 1919 товариш морського міністра.

Отмарштайн (Отмарштейн), 5. р.: 1921 повстанчого польового штабу Ю. Тютюника; вбитий...

Офорт, 7-8. р.: при помочі особливого гнети...

Охримович Юліан, укр. політ. діяч (1893-1921); 1913-14 ред. час. „Шляхи“ у Львові, 1917-18 секретар Центр. Комітету УПСР; „Нарис розвитку укр. нац.-політ. думки в XIX в.“; розстріляний більшовиками.

Оцет, гл. Оптова кислота.

Ошова, після Орша мб.: Оршова.

Павленко Оксана, *1896.

Павликовський Юліан, 5. р.: від 1930...

Павлов, 1) Іван, *1849; проф...
Павлусевич, 1) Володимир, гал.-укр. письмен. і пед. діяч, *1887, поезії; 2) Порфір, гал.-укр. письмен. (1839-90); фільол. статті в „Меті“ („Сліди кулішівки в XVII в.“ і ін.), дописи в гал.-укр. час. 60. рр. XIX в.
Павль Герман, (1849-1921).
Падалко Іван, мб.: **Падалка** Іван, *1899.
Падуб (Пех), рід двопроябцевих, вільноплаткових рослин; усезелені дерева й кущі, часто з колочками на краях листків; п. з в и ч а й н и й (I. aquifolium), невеличке дерево з колочим листям і червоними, круглими овочами; росте в півд. і зах. Європі, в нас по садках і городах; споріднена мате, гл. Парагвайський чай. Падуб і мате творять родину П а д у б о в и х (Aquifoliaceae).
Пака (Agouti раса), півд.-ам. гризун, споріднений із агуті й подібний до нього.
Паливо, 1. р.: нагрівну вартість; 8. р.: земний газ 6.100-6.600...
Палісадів, мб.: **Полісадів**, *1883.
Паляфіти, 5. р.: б. Ярослава і в Вацовичах б. Дрогобича.
Памір, 2. р.: до 7.880 м. вис.
Пандекти Антіоха, 4. р.: в бібліотеці Нац. Музею у Львові.
Паночні Сергій, укр. зоолог, *1891; словник біологічної термінології, декламатор „Скалки життя“.
Панцирні козаки, поль. легка кіннота в XVI-XVII вв., у панцирях із луками або рушницями й шаблями.
Панченко Платон, укр. письмен. (1856-1911); поезії в „Зорі“ та ін. виданнях (псевд. П. Таїсич); збірка поезій „З вільних часів“.
Пален Франц, нім. політик, *1879; підчас війни військ. аташе у Вашингтоні, 1921-28 член нім. парламенту, 1932 держ. канцлер, 1933 віцеканцлер.
Папіні Джованні, іт. письмен., *1881; гол. твори: „Життя особи“, „Слова і кров“, „Прагматизм“, „100 сторінок поезії“, „Історія Христа“, „Гог“; повісті, поезії, нариси.
Папір, 4. р.: чистять, варять із вапневим содовим, або потасовим лугом, розмелюють.
Папи де Яноші Ляйош, мб. Йожеф; *1875.
Парафіна, 2. р.: т. т. 40° — 62°...
Парафіни, (лат.) аліфатичні насичені вуглеводні гомольогічного ряду C_nH_{2n+2}; в природі в нафтовій ролі та земному воську; основна сполука метан CH₄; CH₄—C₁H₁₀ гази, C₅H₁₂—C₁₀H₂₄ рідини, від C₁₇H₃₆ тверді тіла.
Пареза, 3. р.: прецизійні.
Паркгерст (Parkhurst) Елен, суч. ам. пед. діячка, основниця дальтон-плянун.
Паркош, 4. р.: †1455.
Парова машина, 7. р.: із паровика поступово до циліндрів...
Паровий кінь, гл. Кінська сила.
Паровик, пояснення до таблиці: Парові кітли: 3) Котел водотрубний Штайнмлера. В. водяні труби.
Парсіваль, Парзіваль, один із лицарів

Карла В. і Грало, герой ст. бретонської легенди, поезій Вольфрама фон Ешенбаха й опери Вагнера.

Партеній, 2-3. р.: правосл. митр., противник укр. автокефальної церкви.

Пархоменко Терешко, (1874-1911).

Пасамаң, (фр.) позумент, бузумент; тасьма або шнур до об'ясування одягу.

Пасива, 5. р.: перевищує активу,...

Пасічинський Сидір, гал.-укр. письмен. (1853-1930); вірші, етногр. статті.

Пасльонуваті (Solanaceae), родина двопроябцевих рослин, із п'ятидільним, зрослоплатковим цвітом; переважно трійливі: паслін, картопля, перцюга, баклажани, німця, дореза, песя вишня, дурман, тютюн і ін.

Патагонія, 5. р.: Тубільці тегуельчі...

Патон Євген, 1. р.: інженер фр. роду.

Пачовський Михайло, †1933.

Паук, (перс.) на Україні у XVIII в. слуга, прибраний на тур. спосіб.

Педрина, (фр.) заразлива хвороба гусльниць прядки шовковика, її спричинюють особливі заразні (Nosema bombycis); гусльниця дістає зверху плями, всередині дрібненькі грудочки, хворіє та гине.

Пеґу, 4. р.: гол. м-о Ранґун; давнє гол. м-о Пеґу...

Педагогія, 26. р.: прихильників тзв. Дальтон-плянун (Дальтонської системи)...

Пекін, 10. р.: від 1409-1926.

Пеленський, 1) Андрій, гал.-укр. гром. діяч, *1864; гр. кат. свящ, один із перших діячів укр. кооп. руху, організатор роґатинського, стрийського й сумежних повітів; 1918-20 голова Укр. Нац. Ради в Стрию; статті на політ. й екон. теми; 2) Зенон, син Андрія, гал.-укр. кооп. і гром. діяч, *1890; від 1930 посол до поль. союму й делегат Укр. Парламентарної Репрезентації на конґреси меншин і в справах укр. петицій до Союзу Народів.

Пеляґра, 10. р.: Прояви: розлади...

Пенджаб, 4. р.: і Сатледж...

Пенлєве Поль, †1933.

Ператні (Cusceadeae), гл. Цикада 1).

Перебийніс Василь, *1896.

Передкавказзя, гл. Кавказ.

Перекоп, додати: давня тат. фортеця; коз. походи: 1628 Мих. Дорошенка, 1667 Сірка, 1736 добутий Мініхом.

Перекотень (Volvox), одна з живин, що мають найменше складну будову: кульочка з клітин, що мають зелені, при чому зверхні клітини мають джгутики (ріснички), що ними живинка свобідно порушається; тимто одні зачислюють її до тварин, інші до рослин; живе в тиховодах.

Перемишляни, 4. р. додати: повіт: 925 км.², 80.000 меш., в цьому 60% укр., 31% поляків, 8-3% жидів.

Перемишль, 19. р.: австрійцями 3 VI 1915.

Переяславська колеґія, укр. серед. школа, заснована 1738.

Перископ, підпис під образком 6-7. р.: проміння відбивається...

Пермельой (permalloy), гл. Пермолє.
Пермолє (permolay), мб.: **Пермельой** (permalloy).

Персія, 1. р.: Мамалік і марусєх...

Перфецький, 1) Євген, гал.-укр. скрипник-соліст і музика-педагог, *1882; від 1910 проф. Вищого муз. інст. ім. Лисенка у Львові; 2) Роман, гал.-укр. політ. діяч, *1880; до 1914 соймовий посол, за світової війни співробітник СВУ в вецлярському таборі, заступник держ. секретаря внутр. справ ЗУНР, голова делегації Укр. Нац. Ради у Львові, опісля член еміграційного уряду ЗУНР й голова Зах. укр. т-ва Ліги Націй.

Перфецький Леонід, *1901.

Перша бригада УГА, гл. Українські Січові Стрільці 2).

Першомайськ(є), м-о, утворене 1921 з містечок: Ольвіополя, Голти й Богополя.

Петерс Яков, рос. гром. діяч, *1886; зроду лотис, 1918 голова Чека й рев. трибуналу, 1919-22 війск. ком. у Києві.

Петрик Петро, гал.-укр. війск. і освітній діяч, *1886; сотник УГА в групі Північ, організатор і командант 5. сокальської бригади УГА 1918-19, 1920 начальник оперативного штабу 1. кулеметної бригади УНР.

Петрицький Петро, гал.-укр. сусп. діяч (1855-1919), гр.-кат. сваяц, один із організаторів 1. гал. аграрного страйку 1902.

Петрічейку-Гашдив, 1. р.: (Petriceicu-Haşdeu).

Петровський Микола, *1894.

Петроній, 6-7. р.: (Бенкет Трималхїона)...

Петрушевський Дмитро, рос. історик, *1863; укр. роду, проф. слб. унів., член рос. Акад. Наук.; розвідки з англ. середньовічної історії.

Печери, 18-19. р.: п. в гіпсах Поділля...

Печілі, гл. Чілі.

Пешек (Pešek) Йозеф, чєс. педагог (1872-1924); перший організатор і шеф закарп.-укр. шкільництва 1919-1924, оборонець нар. напрямку, меценат укр. культури на Закарпатті.

Пещанський Володимир, 2. р.: (1873-1926)...

Пешехонов Олексій, (1867-1932).

Пилат Микола, бук.-укр. пед. діяч, *1885; читанки.

Пиличук, 1) Василь, гал.-укр. пасічник, *1871, гр.-кат. сваяц.; підручники пасічництва; 2) Пилип, укр. гром. діяч, *1889; міністер шляхів, торгу й промисловости та премієр уряду УНР в р. 1920.

Письмо, в поясненні до таблиці: Зразки письма мб. 38 пеглєві; 39 вірменське.

Питомий тягар, гл. Вага 3).

Пихно Дмитро, (1850-1913).

Південь, гл. Полудне.

Північно-Кавказький край, гл. Кавказ.

Піддубний Григорій, додати: вл. Товмачів.

Підпомішник, незаможний козак, що разом з ін. допомагав виряджувати товариша на воєнну службу.

Піжама, (інд.) 1) в Індії шаравари; 2) легке домашнє або спальнє вбрання.

Пікринова кислота, 7-8. р.: річовин, пр. фр. мелініт, англ. ліддїт, яп. шїмозє.

Пілюля, (лат.) гл. Пігулка.

Пільон, 2-3. р.: стовп, кольона, на якій спочиває голова вага будови.

Пімста, 1. р.: Право німсти.

Пінг-понг, 2. р.: ситківка...

Піренеї, 6. р.: Пік д'Ането...

Піркєт, 4. р.: (Nahrung Einheit-Mittel)...

Пірлінг (Pierling) Павль, нім. історик, *1840. єзуїт, дослідник взаємин Раму з Росією.

Пірогов, гл. Пірогов.

Пірометр, 2. р.: температури, через порівняння даного світла з світлом жарівки всередині пірометра. Пояснення до образка: 2. жарівка; 5. шруба до точного наставлення; 6. шруба до приблизного наставлення.

Пісецький Олександр, гал.-укр. гром. діяч, *1869; організатор укр. міщанства, творець укр. професійної організації пошто-виків, 1918 держ. секретар пошт ЗУНР.

Піснячевський Віктор, †1933.

Пітт, 1) Віліям, старший, гл. Четем; 2) Віліям, молодший, англ. політик (1759-1806), син 1), визн. промовець, як канплєр скарбу впорядкував англ. фінанси й підніс англ. господарство; як премієр був душею проти фр. коалїції.

Пічман, 1. р.: (Pitschmann)...

Пішон Стефан... мб.: Етїєн...; †1933.

Пішпек, гл. Фрунає (м-о).

Піщани, 1. р.: гл. Пєщани.

Плавання, 1. р.: удержування; 8. р.: переміну...

Плавуні (Natatores), птахи з ногами приспособлєними до плавання, а саме з плавною оболонкою між пальцями: гуси, качки, лебеді, флямінги, мєви (мартини), альбатроси, пелїкани, корморани, пірникози, альки, пінгвіни.

Планетарні години, 2-3. р.: на 12 рівних частин...

Платонов Сергій, †1933.

Плевако Олександр, 2. р.: і економіст, *1890.

Плезіозавр, 2. р.: морський ящур...

Плімет, 3. р.: ...та доки; оборот пристані 13.948.000 нетто реґ. тон.

Плоскодзюб (Balaeniceps), птаха-бродун, із родини чапель, до 15 м. вис., із довгим, плоским дзюбом; серед. Африка; гл. Африканська звїрня, ч. 8.

Плянєта, гл. Планєта.

Плянїметр, 3. р.: Амєлєра-Кораді.

Плястиліна, (гр.) річовина, подібна до шклярського киту, гнітка, не висихає, утворєна з воску, глинки, сірки, окису цинку й оливи; вживають до моделювання.

Плятинотіпя, (лат.-гр.) спосіб робити фотографічні відбитки, вживаючи плятинових солей; такі відбитки мають ніжні, оксамитно-чорні відтінки.

Пневмотерапія, (гр.) пристосування

повітря до лікування, звичайного (гл. Кліматотерапія), згущеного, або розрідженого.

Побір, на Гетьманщині податок від матностей на утримання війська.

Повість, гл. Фільм.

Подимане, в давній Польщі податок від замканих домів (димів).

Подібність фігур, 3. р.: два трикутники...

Поділ гармонійний, 4. р.: BC:DB = CA:DA.

Подолінський Мирон, син Василя, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1847-1919).

Пожарський Петро, укр. кооператор, *1878, проф. кiev. кооперативного Інституту; нарис історії укр. кооперації.

Пожарський Сергій, 3. р.: окладинки...

Показанщина, на гетьманщині податок від алкоголевих напитків; його визначували від числа казанів.

Покровський Іван, *1865.

Поле, гл. Двобій.

Полєк Йозеф, мб.: Йоган (1843-1915).

Поліванов Євген, рос. лінгвіст, *1891; порівняльне мовознавство, досліди над мовами Сходу (яп., кит.), діалектологія турецьких мов, теорія еволюції мови.

Полівка Іржі, †1933.

Полк, 2. р.: Суч. армії...

Полковник, додати: В укр. фльоті капітан 1. ступня. В укр. коз. війську старшина; в реєстровому війську кін. XVI в. проводив полком із 500 людей, опісля 1.000-3.000 людей; мав адмін. владу в окрузі полку; відзнака — пірнач.

Полонська-Василенко Наталія, укр. архівістка й історик, *1884.

Полтава, 19. р.: 11 VI 1658 перемога І. Виговського над М. Пушкарем; 1709...

Полянський Тома, гал.-укр. гром. пед. і політ. діяч (1822-86); його брошура „Słowo jedno w celu wzajemnego porozumienia się“ була нац.-політ. програмою гал. землі.

Поляризація світла, 3. р.: в одній площі, а не...

Поль Олександр, (1830-90).

Польські легіони, 3. р.: 1914 в Австрії та Німеччині...

Понтон, підпис під образом: Понтони 1).

Понятишин Петро, ам.-укр. гром. і політ. діяч, *1877, гр.-кат. свящ. 1918-20 1. голова „Укр. Нац. Комітету“ в ЗДА; його заходами ам. уряд проголосив „Укр. день“ 21 IV 1919 для збірок на укр. жертви війни.

Попов Олександр, укр. економіст, *1885; монографія „Хлібна торгівля України“, розвідки з історії господарства на Україні.

Попов Павло, мб.: *1890, укр. історик культури...

Попович Омелян, 2. р.: син Олександра 4); 5. р.: інспектор бук.-укр.

Попович Богдан, *1863; 6. р.: член НТШ; основник часопису...

Попович Джорю, гл. Данічіч.

Порт, мб.: (лат.) місце пригідне до...; додати: В кожному порті може бути більше пристаней.

Портен Генні, 2. р.: Анна Булін,...

Поручник, додати: в укр. фльоті — мічман.

Посока, гл. Лімфа.

Постернак Степан, укр. бібліотекознавець, *1880; дир. Всенар. бібліотеки України в Києві; розвідки з бібліотекознавства.

Постишев Павло, рос. гром. діяч, *1888; більшовик, від 1923 на Україні, від 1926 секретар Політ. бюро, від 1933 секретар КПБУ і фактичний диктатор України.

Постриганів Лев, укр. військ. діяч, *1871; рос. капітан морського ген. штабу; 1918-9 начальник укр. морського ген. штабу.

Потваль, гл. Кит — долозуб.

Потенціал, 19 20. р.: його одиницею в практичній системі є вольт.

Почаїв, 5. р.: при ман. жив. василіянський протоархимандрит; 1714 ман. став уніятський; 10. р.: з друкарні вийшло дуже багато церк. і світських книжок.

Поштовий світовий союз, гл. Світовий поштовий союз.

Правиця, первісно: права рука; група послів, що в парламенті засідає по правій стороні, звич. консерватисти.

Прерадовіч, 1. р.: (Preradović)...

Призов Іван, (1828-85).

Прійма Іван, †1921.

Примат, 7. р.: (primatus honoris)...

Прімуля, гл. Первоцвіт.

Провал, 3. р.: місце; ...

Провина, необережність, недбалство при виконувани обов'язків; веде за собою обов'язок повернути шкоду, що повстала внаслідок провини.

Продажа, на Україні за княжих часів, грошова кара за всякій провини з винятком убивства вільної людини, за що платилося виру; п. йшла на користь князя.

Проказа (lepra), хронічна заразлива шкірна хвороба, сильно поширена в деяких краях Азії, Африки, Півд. Америки, дуже зрідка в Європі; проявляється або плоскими гудзами на шкірі обличчя й кінцівок, або плямами на шкірі, яка в цих місцях цілком невразлива на біль, дотик, тощо (l. anaesthetica); така невразлива шкіра легко підлягає всяким пошкодженням, гноєвим інфекціям, через те повстають на ній страшні вереди, окалічення, тощо.

Прокопчиц Евстахій, гал.-укр. гром., пед. і політ. діяч 1848-9 рр., (1806-56), вірші.

Промінь, 8. р.: позафіолетові...

Протоархимандрит, 1. р.: наставник чернецого...

Протон, 5. р.: п. є частинкою атому водню.

Процес, 22. р.: 3) хем. гл. Реакція.

Процишин Жигмонт, гал.-укр. письм., *1910; збірка оп. „Молоде Покоління“.

Прут, укр. міра поля, б. 2 моргів.

Псьол Олександра, †1888; 4. р.: Три слъози дівочи...

Птуха М. мб.: Михайло, *1884.

Пуза Євген, закарпатсько-укр. військ. і політ. діяч (1880-1922), отаман УГА, орга-

нізатор летунства УГА, брав живу участь у політ. житті Закарпаття, секретар губ. Жатковича, основник соц.-дем. партії і ред. „Впереду“.

Пульо-Пінан, 3. р.: 278 км.² пов.

Пумекс, 1. р.: (лат.); 2. р.: відміна обсядну (ліпариту, трахіту й ін.);...

Пусторожці, гл. Дуторожці.

Пухмаср, 6. р.: першої чес.

Пуццолян, пуццолійська земля, трахітовий, вулканічний туф (вулканічний попіл Везувія) з околиць Пуццолі, природний цемент; змішаний із розрідженим гашеним вапном дає знаменитий цемент, одиноко відпорний на вплив морської води.

Пуццолі, гл. Поццуолі.

Пфейфер Георг, укр. математик, *1872; проф. ків. ІНО, член ВУАН.

Пчілка Олена, мб.: 1. р.: вл. Косач Ольга.

Пчола, комаха, гл. Бджола.

Пюві де Шаван (Puviv de Chavannes) П'єр, фр. маляр (1824-98), декоративні малюнки, гол. на античні теми; фрески в паризькому Пантеоні.

П'ята бригада УГА, гл. Сокальська бригада УГА.

П'ятьдесятниця, час від Цвітної неділі до Зелених Свят (включно).

Рабдомантія, (гр.) ворожба з палиць киданих на землю; умілість відкривати підземні джерела, зложжя вугілля, руд і ін. при помочі тзв. чарівної палички.

Равлюк Микола, бук.-укр. педагог і філолог (1881-1933); укр. читанка для серед. шкіл на Буковині, грам. розвідки.

Равська бригада УГА, гл. Шоста бригада УГА.

Рада, гл. Совіт.

Радакова Олена, †1910.

Радгосп, гл. Совхоз.

Радіоактивність, 5. р.: флюоресценцію і флюоресценцію...; 7-8. р.: також виділюють...

Радіотехніка, 11. р.: Г. генератор, осцилятор (динамомашинна, лампа електронна або дукова) втворюю...; 34. р.: 14-4.000 м.;

55. р.: $\lambda = \frac{2\pi}{100} \sqrt{CL}$, при чому L і C в центиметрах, λ в метрах.

Радлов Василь, (1837-1919).

Раднарком, гл. Совнарком.

Радянщина, гл. Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Рак, 1) тварина, гл. Рак річковий; 2) хвороба, гл. Пістряк.

Раковський Іван, гал.-укр. природознавець, *1874, дійсний член НТШ, низка наук. праць із антропології й зоології та популярно-наук. з природничих наук.

Расмуссен Кнут, †1933.

Рафаель, під образком на стор. 1200 мб.: Рафаель...

Рафальський Гнат, укр. артист-комік, (1868-1933); під проводом Кропивницького, працював у 1893-1902 рр.; справжнє прізвище: Любич-Єрмолович-Лазо-Лозинський.

Рашін, 2. р.: (1867-1923)...

Рєа (Rhea), п'ятий місяць Сатурна, оббігає довкруги Сатурна в віддалі 515.000 км., у 4. днях, 12. год. і 25. мін.

Реактанція, (лат.) індуктивна р., індуктивний опір, залежить від самоіндукції провідника та від кількості період.

Реверенда, (лат.) ряса, дов. одяг кат. священників.

Ревізія, 3. р.: доцільність; р. рахунків має з'ясувати законність і правильність оборотів із грошовими й матеріальними капіталами; загалом перегляд...

Ревуцький Дмитро, *1881.

Регімент, (лат.) правління, уряд гетьмана, на гетьманщині XVI-XVIII вв., гл. Полк.

Рєгуль, 2. і 3. р.: під Екномосом...

Рєза-Хан, вл. Сеїд Зія-Еддін, перс. держ. діяч, *1878; 1921 воєнний міністер і диктатор, від 1925 шах під ім'ям Рєза-Шах Пєрлєві.

Резурекція, (лат.) вл. воскресення; воскресна утрєня.

Рєнкарнація, (лат.) поновне втілення; перехід душі померлої людини в ін. тіло.

Рєлі (Rayleigh) Джон Віліям, лєорд, англ. фізик (1842-1919); враз із Ремєєм відкрив аргон; нагорода Нобєля 1904.

Рємшайд, 2. р.: з прилученими в 1929 р. громадами, 103.000 меш.

Рєнодель (Renaudel) П'єр, фр. політик, *1871; посол до парламенту, провідник тзв. неосоціалістів.

Рєнтєнові промені, 4. р.: об річовини; 5-7. р.: втворюють у посудинах із повітрям розрідженим до 0.001 мм., а навіть 0.00001 мм. тєску; 10-11. р.: Румкорфа, а також трансформаторів; 17-18. р.: яка стає джерелом Р. променів; 35 36. р.: та деякі метали. Підпис під образком: 9. і 10. р.: рурка (а) і екран (б) потягнений баровоплатиновим цїянком...

Рєнтєльн Адріян, нїм. економїст і політик, *1897; статті про Україну й укр. питання (особливо в рр. 1924-29).

Рєостат, 7. р.: У р. корбовому...; 16-18. р.: Окремим р. управильнюють рух трамваю. Поясненія до образка: SS — шруби прикрїплювати проводи; a — мосяжні плитки до цїлковитого вилучування поодиноких опорів.

Рєтїйські Альпи, 2. р.: здовж правого берега гор. Іну, до 4.052 м. вис.

Рєторика, 3. р.: Лізій, Ісократ;...

Рєзанов Володимир, *1867.

Рєч, гл. Р'єч.

Рєхов Олексій, 5. р.: 1923-29 голова...

Рим, 1233. стор. 19-21 р.: Діоклетїяна. Воду для ст...; 28. р.: сполучений із Ватиканом...; 41-42. р.: обставлена кольонадою; підпис під образком: Рим. з.: Капітоль (музей), мб.: Реконструкція Пантеону; 1234. стор. 1. р.: Капітолійський музей, сенат і...

Римський-Корсаков Олександр, мб.: Микола; підпис Микола Р.-К.

Рихлік Євген, 2. р.: *1888.

Рівнина, 6. р.: понад 200 м. н. р. м.
Рідна Школа, укр. двотижневик, 2. р.: кооперативи...
Рієка, гл. Фюма.
Різьба, 13. р.: доповнити: гл. таблиця Плястика I-II.
Ріка, 9. р.: періодах субтропічних країн...
Рікша, джінрікша, (яп.) малий двоколісний візок, що його тягне людина.
Ріла Планіна, мб.: **Ріла Планіна**
Ріплей Вільям Зебіна, 3. р.: і економіст, *1867; проф. Гарвард. унів.;...
Ріттер, 14. р.: з Калідаси...
Ріяс, 8. р.: зах. частина півд. берегу...
Роба, 1. р.: Гадрамут.
Робертсон Вільям, †1933.
Рогульський Іван, *1892.
Родзевич Сергій, *1888.
Родічев Федір, (1856-1933).
Роднянські гори, 2. р.: до 2.305 м. вис.
Родон Віктор, вл. Габель, актор-комік, рос. і укр. оперети (1835-92).
Родс, 2. р.: (1853-1902)...
Рожанковський Теодор, *1875.
Роздольський, 6. р.: пісень на фонограф, переклади...
Розов Володимир, *1876.
Розумовські, 17. р.: 1764 з гетьманства...
Рокфеллер, 2. р.: ам. промисловець, *1839;...
Роман, (укр. кн.) 4. р.: на ятвягів, оженився з Гертрудою з Бабенберів і, коли цей рід вимер, старався заволодіти Австрією...
Ромодан, 3. р.: зал. шляху...
Російська мова, 26. р.: дзвінки пригосні; 30. р.: чит. т'іс'ьво,....
Російська Соціалістична Федеративна Світська Республіка, 3. р.: переважно з великорусь. земель; 5. р.: 19,757.000 км.² пов. і 105,715.000 меш.; 21. р.: РСФСР поділена на 13 областей і країв, 14 автономних областей і 11 автономних рад. республік.
Ростислав, 2. р.: покликаний 1189...
Ростинність, рістня, фльора; загал рости, які ростуть у даній країні, залежно від землі, вогкості й підсоння; р. цілої Землі ділять звич. на такі смуги: рівникова (екваторіяльна) 0°—15° півн. і півд. геогр. ширини; зворотникова (тропічна) 15°—23°; підзворотникова (субтропічна) 23°—34°; всезелених дерев і кущів 34°—45°; дерев і кущів, яких листя на зиму опадає 45°—58°; підпівн. (субарктична) 58°—66°; півн. (арктична) 66°—72°; бігунова (полярна) 72°—100°.
Ротанг, 1. р.: (Rohtang) провал...; 2. р.: з Пенджабу в долину гор. Інду; 3. р.: 2) ротанг (Salamus Rotang), півд.-аз. рід пальми...
Ротор, 20-21. р.: (гл. Магнусове яйще); пояснення до образка: 2. р.: корабель „Букав“...; 4. р.: тт — вальці...; 5. р.: а — згущене повітря, б — розріджене повітря.
Роттердам, 1-2. р.: під м-о над Леком (Новою Масою), 575.000 меш....
Рошкевич, 1) Михайлина, замужем Іванцева, гал.-укр. письм., *1860; оп. з сел.

життя; 2) Ольга, замужем Озаркевичева, гал.-укр. етнограф, *1855; збірка „Obzrędy i pieśni weselne ludu guskiego w Lolinie“; переклади з Золі.
Руанда, 1. р.: гориста країна на північ від оз. Танганайка.
Рубль, 6. р.: одиницею був...
Рудницький, 30. р.: Основи морфології...
Рудницький Іван, гл. Кедрин.
Рудольфове озеро, 2. р.: 10.250 км.² пов.
Рузвельт (Roosevelt) Френклін Деляно, ам. політ. діяч, *1882; голянд. роду, демократ, 1929-31 губернатор Нью-Йорку, президент ЗДА від 1933.
Рулін Петро, *1892.
Румунія, 51. р.: Буковину й частину Мармарошу та Банату.
Руни, 2) нар. фінські пісні з коротким восьмискладовим віршем; із них склав Ленрот Калевалу.
РУП, гл. Революційна Українська Partія.
Руссель Яків, фр. гугенот, 1630 їздив до Москви як семигородський агент; 1631 вислав до козаків маніфест від імени швед. короля.
Русь, гл. Україна, назва.
Рябішні-Скляревський Олександр, укр. історик і архівіст, *1878.
Рябошапка Павло, укр. купець і гром. діяч (1849-1906), філіантроп; збірка віршів.
Рябушинський П., мб.: Павло (1871-1924).
Ряд, 27. р. додати: гл. Збіжний ряд, Розбіжний ряд.
Рязанов, †1933.
Ряпно Янс, укр. освітній діяч, *1880; латв. роду, кол. голова Головнауки, розвідки про нар. та вищу освіту на Україні за більш. революції.
Ряшів, 1. р.: над Вислоком; 3. р.: в околиці енклави укр. населення.

Сабалдир Григорій, укр. фільольог, *1883, словники.

Сава, 1. р.: права притока Дунаю.

Савона, 1. р.: іт. військ. пристань.

Савчук Симон, ам.-укр. гром. діяч, *1895; правосл. сваяц., один із організаторів Інст. ім. П. Могили в Саскатуні, „Союзу українців Самостійників“ і т-ва „Могиляни“, від 1924 ред. час. „Православний Вістник“.

Сагара, 16. р.: Туат, Фессан, Куфра...

Сажін Михайло, рос. маляр, Шевченків товариш із акад. і приятель, жив із поетом у Києві 1846; альбом кив. красвидів та образ „Київ. Софійський собор усередині“.

Садовський, 8. р.: по поль. перепису 1921...

Садовський Микола, †1933.

Саввич Омелян, гал.-укр. кооп. діяч, *1869; кол. дир. Ревізійного Союзу укр. кооператив, тепер Центробанку у Львові, один із творців і організаторів гал.-укр. кооп. руху.

Сайма, 1. р.: в Фінляндії,...

Саксагань, 2. р.: Інгульця.

Саксаул, 1. р.: (Haloxylon, Ammodendron)

Салівен, 2. р.: „Айвенго“...

Сальвен, 2-3. р.: Індію і вливається...
Самарканд, 4. р.: мечет Шах...
Самбір, також Новий Самбір, м-о засноване 1390 на місці села Погоничі; сліди замку, церква XVIII в., тепер повіт. м-о...
Самоосвіта, популярно-наукове видавничтво гал. укр. соц.-радикальної партії, засноване у Львові 1930.
Самохід, пояснення до образків: „Підвіззя“: 7. стернове коло (обруч); самоходовий двигун (згори): частини для передачі руху двигуна й регуляції швидкості самоходу...
Сангальдо, 5. р.: св. Петра в Римі,...
Санкт Галлен, 2. р.: 296.000 меш.,...
Сан Сальвадор, 4. р.: 3) гл. Вотлінг.
Сансусі, 1. р.: (Sans-souci).
Санто Домінго, 4. р.: 2) есп. назва о-ва Гаїті.
Сантонін(а), річовина, що її добувають із цитварового насіння; трійлива, в малих кількостях добрий засіб проти глист.
Сарцина, (лат.) бактерії, що скупчуються в грудочки, подібні до перев'язаного ключка.
Сатановський Арсеній, гл. Арсеній (Сатановський).
Сафан, (цсл.) гл. Даман.
Свазіленд, 1. р.: півн.-схід. частина...
Сваяк Казімер, вл. Степовіч Кастанти, білорус. поет (1890-1926), римо-кат. свящ.; лір. вірші, білорус. кат. молитовник.
Свечін Олексій, рос. гром. діяч, *1865, голова чернігівської губ. земської управи, кадет, член 2. Держ. Думи; прихильник українства.
Світло, 16. р.: магнетних сил; квантова теорія Айнштайна приймає, що світло складається з частинок, або квантів енергії, тзв. фотонів, які порушуються зі швидкістю світла.
Світова війна, 20. р.: Сербії, 5 VIII Росії, 40. стор. 11. р.: 11 XI. 1918.
Світова історія, 42. стор., 63 р.: санкція в Австрії, Фридрих II.; 43. стор., 28-29. р.: роб. асоціація 1864.
Свобода, 5. р.: Шамокібі, Монт Кармелі...
Святловський Володимир, рос. економіст і письмен., *1871; укр. роду: „Держ. забезпечення робітників у Німеччині“, „Примітивні гроші й еволюція ст. грошових систем“, „Іст. соціалізму“, „Іст. екон. ідей“.
Святополк-Мірський Петро. (1857-1914).
Севастополь, 7. р.: ...станія; вел. сухий док, найбільший у схід. Європі, морські...
Сейсмольогічні прилади, 21. р.: доземі маятники.
Секретаріят Української Ради на Далекому Сході, у Владивостоці, утворений на основі постанови Укр. Далекосхідного З'їзду 17 IV 1918, дбав про політ. організацію та про культ. розвиток українців на Далекому Сході, скасований 1921.
Секуряни, 1. р.: хотинського повіту...
Селезінка Ярослав, гал.-укр. гром. діяч, *1887; отаман УГА, інтендант III. корпусу УГА 1918-19, начальник військ. канцелярії

й уповноважений для військ. справ уряду диктатора ЗУНР 1919-23.
Сельджуки, 2. р.: в Передній Азії...
Семені, надворна або прибічна сторожа тур. султанів, гетьмана Петра Дорошенка та магнатів на Україні XVIII в.
Семилітня війна, 9. р.: у Губертусбурзі...
Семітські мови, 4. р.: з вел. літературою...
Сен Жермен ан Ле, 3. р.: (тепер музей старовини) й парком:
Сенон, один із поземів гор. крейди; сюди належить львів. опока.
Сент-Бев, 1. р.: (Sainte-Beuve).
Серапіонові брати, 2. р. з.: 1921, мб.: 1919.
Серваль (Felis serval), ссавець-хижак із родини котів, до 1-4 м. дов., жовтавий із чорними плямками; живе в серед. Африці.
Серум, 1. р.: Сироватка кров'яна.
Семірадський Юзеф, †1933.
Семіонов Веніамін, 1. р.: рос. економіст,...
Сиваш, мб.: гл. Гниле море.
Сивуля, 2. р.: 1.818 м. вис.
Сигаревич Дмитро, (1870-1914).
Сигуранца, (рум. siguranța) рум. політ. поліція, до 1930 фактично незалежна й від міністерства внутр. справ.
Сильвін, 1. р.: (КСІ).
Симашкевич Митрофан, † б. 1907.
Симігановський, мб. Семігановський.
Симиренко Володимир, укр. агроном, *1891; книжки про садівництво.
Симієвський Кость, укр. інженер (1879-1932); проф. київ. політехніки, член ред. „Вістей“ політехніки 1920-28, член ВУАН і директор її Інст. будівельної механіки.
Симонів Дмитро, укр. фінансист і гром. діяч, соц.-самостійник, 1919 держ. контролер у кабінеті Остапенка, †1919.
Синдикат, 2. р.: підприємців (гл. Картель); 3. р.: конкуренцію й установити спільний продаж...
Синод, 3-4. р.: під проводом митр...
Синод Святіший Правительствующий, в 4. р.: Петром В. 1721...
Синтетична геометрія, гл. Метова г.
Синь-цзянь, мб.: Сінь-цзінь, кит. Чанчунь...
Сирія, 1. р.: на південь від М. Азії...
Сироватиння, 2. р.: тканин тіла у...
Ситін Іван, рос. видавець у Москві, *1854; видавав і укр. книжки.
Сифіліди, мб.: Сифіліди...
Сігурдсон, гл. Зігурдзон.
Сікгі, (інд.) схід.-інд. рел. секта, заснована б. 1500 Нанаком (†1538), що вірою в одного бога хотів з'єднати брагманів і магомедан; визнавці с. утворили військову республіку над гор. Індом, що 1794 стала деспотичною монархією, 1849 прилучена до англ. володінь.
Сікевич Володимир, 2. р.: *1870; ген. хорунжий, 3. р.: від 1924 організатор...
Сільна кислота, 3. р.: в т. 1-2...
Сільський Господар, укр. госп. двотижневик: 1) у Києві 1918; 2) в Харкові 1925-26; 3) орган...

Сінь-цзін, гл. Сінь-цзянь.
Сірія, гл. Сирія.
Сірка, 10-11. р.: сірчаний цвіт, є це білятий, кристальний...
Сірники, 3. р.: з білого фосфору...; 12-13. р.: мішаниною червоного фосфору...
Сірчана кислота, 12-15. р.: 1) олов'яно-оморовий і спосіб: двоокис сірки, — добутий шляхом звич. пражання сірчаків, змішаний із повітрям, переходить до гвз. Гльверової вежі, де змішується з окисами азоту, добутими шляхом огрівання азотної кислоти; ця мішанина газів переходить до комори, викладеної олов'яними плитами, де враз із водяною парою творить сірчану кислоту; гази, що залишились, переходять до гвз. Ге Люсакової вежі, де утворюється нітровога кислота, котра переходить до Гльверової вежі й там із кислоти витворюються окиси азоту, конечні для дальшого виробу с. к.
Скрипник Микола, †1933.
Скрябін Олександр, рос. комп. (1871-1915); дрібні форт. твори, сонати, концерти, оркестрові твори, симфонії: Божеська поема, Поема екстази, Прометей й ін.
Славк, 1. р.: (Slavik); 5. р.: Slovanský...
Славічек, 1. р.: Антонін...
Сластьон Опанаас, †1933.
Слейд, 2. р.: гол. виробу дрібних...
Сливинський Олександр, 2. р.: (1886-1926); 5. р.: начальник оперативного штабу рум. фронту;...
Сліпко-Москальців Кость, *1901.
Слободище, м-ко на схід. Волині; 7 X 1660 бій Ю. Хмельницького з поляками.
Словацька мова, 6. р.: (tri — tři); 8. р.: e, o — e, u; 9. р.: приголосні (t, d, n, l).
Словаччина, 6. р.: меш.: 47% словаків,...; 12. р.: Гран, Гернад,... 13. р.: Поградом, що...
Словінська мова, 2. р.: півн.-схід. Італії;
Службниці..., 2. р.: жіноче „згромадження“ (конгрегація)...
Сльозкін Петро, (1862-1927).
Смакула Олександр, гал.-укр. фізик, *1900; дійсний член НТП; праці з фотохемії, спектральної аналізи й ін.
Смотрицький, 3-4. р.: Острог 1587...
Собраніє, 1. р.: парламент у...
Соколовський, 11. р.: *1884, агроном...
Соколянський Іван, укр. педагог, *1889; директор інституту для сліпоглухонімих дітей у Харкові; експериментальна педагогіка, дослід над дефективними дітьми.
Солотвина, підпис під образом мб.: Солотвина мармароська.
Сон, 27. р.: телепатія;...
Соняшник, 9. р.: й пром. потреби;...
Сосна, 3. р.: в пучках по 2-5,... 4. р.: опадають на 2-3 рік.
Софійський собор, 7. р.: Ярославом Мудрим б. 1017.
Сочка, 12. р.: що вони продовжені поза сочку (взад) перетинаються...
Союз Селянських Спілок, професійна

організація селян, укр. соц.-радикальної партії, заснована 1925 у Львові.

Союз Хліборобів Державників, політ. організація укр. монархістів у Відні 1920.

Спазмофілія, (лат.-гр.) спазмофілія діятеза, стан збільшеної вразливості нервової системи в дітей; буває в 1-2-літніх дітей із рахітом, невідповідно харчованих, тощо; часом переходить у тетанію.

Спартакіяда, періодичні грища комун. змагунів; 1-ша С. 1928 в Москві.

Свавці, 9. р.: плавонігі, копитні, малпівки...

Стадіон, 2-3. р.: (олімпійський с.)=192 м.
Стайнвей (Steinway), фабрика найліпших суч. фортепіанів у Нью Йорку.

Станкевіч Адам, білорус. гром. і культ. діяч та публіцист, *1891, рим.-кат. св'ящ., 1922-28 посол до польс. союму, 1919-28 ред. „Беларуск оі Крыніц і“, тепер ред. „Chryscijansk oі Dumk-i“.

Старий Самбір, 3. р.: повіт розділений тепер між повіти: самбірський (у меншості) й турецький (у більшості)...

Стартер, 2. р. додати: В автомобілях електродвигун, гнаний акумуляторною батареєю, що пускає в рух бензиновий мотор самоходу.

Старух, гал.-укр. гром. діяч, 1) Антін, син Михайла, *1856; посол до гал. союму, 1918-19 член Нац. Ради й комісар лиського повіту; 2) Михайло, (1807-76); посол до 1. гал. союму; 3) Тимотей, син Михайла, (1859-1923); посол до австр. парламенту й гал. союму, 1918-19 член Нац. Ради.

Старшина, 16. р.: укр. армії УНР...

Стахура Данило, гал.-укр. сусп. і політ. діяч, *1860; організатор Самбірщини й Ярославщини, тепер на Закарпатті; посол до австр. парламенту від 1907, за укр. влади член Укр. Нац. Ради.

Стен, 3. р.: 1 м. на (сек)²

Стенографія, 6. р.: й його частини;...

Стерлітамак, м-о Башкирської...

Стефанович, 4) Олександр, †1933;

6) Роман, гал.-укр. гром. діяч і публіцист, *1877; син Олександра, організатор Заліщини.

Стефенсон, гл. Стівенсон.

Степанов-Скворцов Іван, †1928; гл.

Скворцов-Степанов Іван; 4. р.: від 1925 ред.

Стирія, 6. р.: гол. м-о Грац...

Стора, гл. Штора.

Стравінський, 7. р.: (1834-1902), білорус.

роду...

Стучка Петро, рос. правник, *1865; лотиського роду, нарком юстиції, від 1923 голова найвищого суду РСФСР; праці з держ. права.

Субвенція, 2. р.: допомога, що її дають на означену ціль.

Субекція, (лат.) вл. піддання; лайка.

Суворін Олексій, (1834-1912).

Судагура, після Сад мб.: Садагура.

Сула (Sula), птах-плавун, до 1 м. дов.,

подібний до гуски, з дов. дзьобом і дов. крилами; півн. моря; гл. Веслюки.

Сулiмiрський (Sulimirski) Тадеуш, поль. археолог, *1898; дослідник бронзової й залізної доби Галичини.

Сумах, 12. р.: із Півн. Америки...

Суми, 3. р.: центр слобідсько-укр...

Сурмач Мирон, ам.-укр. гром. діяч, *1895; видавець (ноти, дрібні книжки й ін. в 1920 журнал „Базар“) книгар, основник укр. радіопрограми в Нью-Йорку.

Суроґат, 3.: інший виріб ліпшої...

Сферометр, 2. р.: плиток і кулистих випуклостей.

Сфiгул-Цирей (Sfătul țarei), рум. крайова рада, зорганізована в Басарабіі XI 1917, проголосила злуку Басарабіі з Румунією.

Схрайнен (Schrijnen) Йосеф голянд. мовознавець, *1869; численні праці, найбільше знавчий „Вступ до індоєвроп. мовознавства“.

Сьома бриґада УГА, гл. Львівська (VII) бриґада УГА.

Таґор Рабіндранат, гл. Рабіндранат Таґор.

Таї (Thai), монгольсько-малайське племя півд.-зах. Китаю й півн. Задньої Індії; гл. Сіямці.

Такач Василь, закарп.-укр. церк. діяч, *1879; від 1924 гр.-кат. єп. для закарп. українців у ЗДА.

Тамариск, 2-3. р.: рід рослини, з дрібними, п'ятицвітними цвітками...

Тапiока, мука й крупи з коріння маниока.

Таран Семен, укр. гром. діяч, *1872; селянин, посол до 1. Держ. Думи від Київщини.

Тарасевич, підпис гор. ілюстрації належить до дол. і навпаки.

Тардіс Андре, 4. р.: 1929-30 прем'єр...

Тарз, гл. Тарс.

Тарту, 1. р.: Дорпат, естонське м-о...

Тваринність, звіринність, звірня, фавна, загал усіх тварин, що живуть у даній країні: т. цілої Землі розділюють звич. на такі смуги: 1) палеарктична: Європа, Азія по Гімалаяі, півн. Африка по Атляс; 2) неоарктична: Гренландія й півн. Америка по півн. Мехіко; 3) етіопська: Африка на південь від Атлясу, Мадаґаскар, півд. Арабія; 4) індійська: півд. Азія з островами; 5) австралійська: Австралія, Нова Зеландія, Молюки й Океанія; 6) неотропічна: півд. Мехіко, Антилі й півд. Америка.

Твердохліб Сидір, 1-2. р.: (1886-1922)...

Тевтонський орден, гл. Нім. орден.

Тейсаровський, 1. р.: гл. Тиссаровський...

Тектоніка, 2. р.: дислокації земної...

Телескінеза, (гр.) порушення надприродною силою предметів на віддалі (у спиритизмі й паранормальній).

Телефонія, 3. р.: електромагнетними впливами...

Температура, 4. р.: (—273°, вл. —272.73°).

Теннасерім, мб.: Тенассерім, ріка в Бірмі...

Теодицея, 7. р. додати: Також частина

метафізики, що займається проблемою існування Бога й його прикмет.

Теодоліт, 4. р.: мікроскопи та вернієри...

Теодоров-Балан, 2. р.: *1859; проф. унів. в Софії, автор...

Терлецький, підпис під 2-гим образком: Остап Т.

Тернава, 1. р.: схід.-словац.

Технічні Вісти, 2. р. додати: від 1931 двомісячник.

Технократія, (гр.) панування техніки в сусп. житті.

Тибет, 20. р.: на вв. VII-XI по Хр.

Тимiнський Іван, бук.-укр. політ. діяч (1852-1902), посол до бук. союму та від. парламенту.

Тисифона, одна з ериній, гл. Еринії.

Тихо(н) Браге, гл. Браге Тихо(н).

Тімірязев Климентій, (1843-1920).

Тімішора, мб.: Тімішоара.

Тірш, 3. р.: проф. унів у Празі...

Тітулеску, 1933 міністер закорд. справ...

Тіхон, у світі Белавін Василь, рос. церк. діяч (1865-1925), архиєрей, від 1917 рос. патріарх; прихильники ст. рос. православія дістали назву тіхонівців.

Тіян-шан, 3. р.: найвищий верх: Пік Кавфман (Ленін), 7.100 м.

Тлусте, вл. Товсте, м-ко...

Товариство для розвою руської штуки, 6. р.: 1. в Галичині укр. мист. виставу...

Товариство з'єднаних слав'ян, гл. Общество соединенных славян.

Тома Аквінський, 4-5. р.: Арістотеля.

Топографія, 2) опис місцевості, гол. її поземелля, вод, ростинних формацій і осель.

Топольницький Генрик, †1920.

Топчибаші Алі-Мардан Бек, азербайджанський політ. діяч, *1865, посол і провідник мусульман у 1. Держ. Думі, пізніш голова азербайджанського уряду.

Торговельний суд, 4. р.: судді, з купців і знавців торг. справ.

Торонський Олександр, закарп.-укр. правник. *1885; „Мадярсько-руський правничий термінологічний словар“.

Торопов Андрій, рос.-бібліограф (1851-1927), основник у Москві „Рос. бібліографічного т-ва“: ред. час. „Книговѣдѣніе“ 1894-95, „Книжная Лѣтопись“ 1907-25.

Торпедо, підпис під образком: 6. кермова комера.

Тортури, підпис під образком: Peinliche...

Трансформатор, 3-4. р.: змінний струм однієї напруги у змінний струм ін. напруги; 5. р.: 1) дві намотини ізольованого дроту (первинна або вторинна...).

Трансформація, (лат.) переміна, перетвір.

Трапез, підпис під образком: в = висота...

Треґубов, 3. р.: Громади, 1876-91 учитель і виховник колегії...

Трембіта, 4. р.: гуцульська й бойківська труба.

Третій чин, 1. р.: Терціари.

Тромбоза, 1. р.: зати́к сві́тла,...
Трубецкой Євген, (1863-1919).
Трудовий конгрес, 3. р.: 23-28 I 1919...
Трускавка, (поль.) полуниця, гл. Суниця.
Тулумбас, толомбас, (перс.) ст. тарабан.
Тураєв Борис, (1868-1920).
Турґав, 2-3. р.: гол. м-о Фрауенфельд.
Туркменістан, 5. р.: (Балхан, Копетдаг)...
Турчин Лука, гал.-укр. педагог і гром. діяч, *1882; сотник УГА, ком. штабу Нач. Команди 1918-19; старшина до окремих доручень при Нач. Команді.
Тутківський Павло, 6. р.: основник,...
Тухоля, 2. р.: 1920-23 місце...

У, 1. р.: 24. буква...
Угинання, 4-6. р.: у. пояснюють повстанням нових хвиль при місцях перешкоди й їх інтерференцією.
Ужок, гл. Ужоцький провал.
Ужоцький провал, мб.: **Ужський провал**...

Українській Альманахъ, видали І. Срезневський та І. Розковшенко в Харкові 1831, містить укр. і рос. твори Л. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Морачевського, О. Шпигонького й ін., та записи укр. нар. пісень і дум.

Українській Сборникъ, альманах, видавав Ізм. Срезневський у Харкові 1838-41; тут появилася п'єса І. Котляревського „Наталка Полтавка“ й „Москаль Чарівник“.

Українська Академія Мистецтва, 3-4. р.: ректори: Федір Кричевський, Олександр Мурашко, Юрій Нарбут, М. Бойчук.

Українська Військова Організація, УВО, 3. р.: від 1920.

Українська Галицька Армія, 35-36. р.: гл. Генеральна Команда...; 42. р.: Мішковський, полк. Курманович, полк. Шаманек,...

Українська Громада у Франції, т-во для опіки над укр. емігрантами, від 1924.

Українська Національна Рада, 11-12. р.: президент Є. Петрушевич; 9 VI 1919...

Українська Папська Колегія в Римі, заснована папою Урбаном VIII, спершу як захист для українців, що якийсь час перебували в Римі, 1639 віддано їй приміщення й церков св. Сергія й Ваха та передано її під управу василян; тепер там живе укр. молодь, що студіює в Римі теологію.

Українська Школа, 1. р.: 1) укр. пед. т-во...; 6. р.: 2) наук.-пед. орган т-ва „Учительська Громада“ у Львові, від 1925, замість „Нашої Школи“.

Українське Молочарство, 1. укр. молочарський час., місячник у Львові 1927-8.

Українське Об'єднання в ЧСР, засноване в Празі 1928 для охорони правних і матеріальних інтересів укр. емігрантів.

Український Агрономічний Вістник, чвертьрічник агрономічних наук у Львові, від 1934, ред. Євген Храпливий.

Український Економіст, неперіодичний збірник Т-ва укр. економістів у ЧСР, почав виходити в Подєбрадах 1928.

У. З. Е. III.

Український Інформаційний Комітет, укр. організація у Львові 1912, для пропаганди укр. справи за кордоном; голова Роман Залозецький, секретар А. Жук.

Український комітет у ЧСР, організація для допомоги укр. еміграції, від 1926.

Український Робітничий Дім, кооператива членів укр. соц.-радикальної партії, заснована 1929; власний дім у Львові для партійних організацій.

Український Спортовий Союз, об'єднання гал.-укр. спортових т-в, засноване у Львові 1924.

Українські Січові Стрільці, 18. р.: в Галичині; 47. р.: 1. полк піхоти...

Ундеціма, 2. р.: октава + терца.

Ундуляційна теорія, гл. Світло.

Університет, 3. р.: богословським, правничим, іст. фільм,...

Уругвай, 9. р.: 1821-28 до Бразилії.

Уссурі, 2. р.: притока Сунґача...

Фаворський Володимир, мб.: *1886.

Фаєтон, під образком підпис: Фаєтон 2).

Файсаль, †1933.

Фалендиц, (нім.) рід голянд. або англ. сукна, поширеного на Україні в XVI-XVII вв.

Фара, (нім.) парохіяльна церква, назва вживалася по містах зах. України.

Федінг, (англ.) наглий, переходовий ослаб радієвих знаків (звуків); пояснюють інтерференцією електро-магнетних хвиль.

Фенцик Євген, (1844-1902).

Ферезія, (тур.) зверхня одежа XVI-XVII вв. з шир. рукавами, підбита футром, без пояса.

Фет, 1. р.: (1820-92); нім. роду,...

Филип, 1. р.: ім'я царів Македонії...

Филипський Модест, укр. гром. діяч на Поділлі (1856-1912).

Фита, церк. назва букви ֆ (фт) на чуже, гр. ֆ, що перейшло в укр. мові на х, хв, т (гл. Ф); числовий церк. знак 9.

Фільодендрон, 2. р.: з родини кліщинців...

Філософія, 16. р.: атеїзм, теїзм...

Фіни, 6. р.: суома-лайсетт,...

Фіюме, підпис під образком: Вія...

Флєксер, гл. Волинський, 1) Акім.

Флетнер, 3. р. додати: Гл. Ротор 3).

Фльорентійський собор, 6. р.: у ф. с.

Фолькельт (Volkelt) Йоганнес, нім. філософ (1848-1930); „Система естетики“, „Естетика трагічного“.

Фомальгавт, 3. р.: в сузір'ї Півд. Риб.

Формоза, 5. р.: Тайгоку, або Тайпе.

Фосфор, 5-6. р.: (аліажу з міді й цини)...

Франк, 2. р.: сантимів; в ам. валюті — 100 фр. фк. = 5.02 дол.; 100 бельг. фк. = 17.9 дол.; 100 швайц. фк. = 24.6 дол. (VI 1933).

Франк (Franck von Wörd) Себастьян, нім. письмен. (1499-1543); містик-спіритуаліст; написав першу нім. всесвітню історію й географію, „Парадокси“ й ін.; можливий його вплив на Сквороду.

Франція, 53. р.: машинова й хем.

Фрезарка, 2. р.: сталевий кружок або валець...

Фрейденбер (Freydenberg), *1876.

Фріц (Fric) Йозеф, чес. письм. (1829-90); українофіл, драм. перерібка „Тараса Бульби“, драма „Іван Мазепа“; 1869 листувався з Анатолем Вахнянином.

Фріш (Frisch) Вальтер, нім. економіст, *1879; член (1929-32 голова) кураторії Укр. Наук. Инст. в Берліні.

Фуджяма, 2. р.: 3.778 м. вис.

Фу-кієн, 4. р.: додати: 2) гл. Фокієн.

Фукуока, 2. р.: 218.000 меш.

Фульгурит, (лат.) 1) вибухова річовина, відміна динаміту; 2) гл. Громова цівка.

Функція, 29. р.: $\frac{c}{a} = \text{cossec. } a$

Фюма, 1. р.: гл. Фіюме.

Хакаська автономна область, частина зах. Сибіру, 53.700 км.² пов. і 89.000 меш. (50% хакасів і 46,5% рос.); скотарство і хліборобство; гол. м-о Абакан.

Халанський Михайло, мб.: укр. фільолог (1857-1910); член ст. харків. громади...

Ханенко Борис, укр. фінансист і промисловець (1850-1917); збирач і видавець пам'яток укр. старовини та основник київ. міського музею. Під образом: Михайло Х.

Хвист Василь, укр. гром. діяч (1879-1912); соц.-рев., член Укр. Громади в 2. Держ. Думі, умер на засланні.

Хінган, 1. р.: 1) Великий, гори...; 2. р.: додати: 2) Малий, низькі гори в півн. Манджурії, між р. Нонні й Амуром; золото, руди срібла.

Хлопецький, 4-5. р.: 1611-20 перемиський правосл. єп. (без єп. свячен.)

Хмільєвський Прокіп, 4. р.: від 1652...

Холєвчук Михайло, гал.-укр. агроном і ветеринарний лікар, *1885; дир. „Сіль. Господаря“, праці з зоотехніки, сіль.-госп. популярні книжки та статті.

Холєстерина, (гр) жовчовий товщ, рід алькоголю (C₂₇H₄₅OH); знаходиться майже в усіх тваринних і людських клітинах, гол. в крові, мізку, молоці й жовтку; складовина жовчі й жовчового каміння.

Холмщина, 32. р.: окупацією...

Холодильник, 4-5. р.: температури, для виробу...

Холодний Ілля, укр. мед. діяч, *1882; голова Укр. Червоного Хреста; праці про укр. літництва.

Хомишин Григорій, *1867.

Хорватська література, 8. р.: Мажураніч...

Хрестоносці, 5. р.: гл. Німецький Орден.

Целюльоза, 1. р.: вуглеводан (C₆H₁₀O₅)_n.

Цельозія, гл. Гребінець.

Цельт, (лат.) бронзова сокирка з тулійкою (пуркою) на держак, із бронзової та гальштатської доби; (нім.) шатро.

Цент, 1. р.: дрібна ам. монета; сота...

Центральний Військовий Комітет,

укр. рев. організація старшин у Львові, 1918 підготувала переворот у Галичині й заняла Львів; з нього — „Укр. Генеральна Команда“, пізніше „Начальна Команда УГА“.

Центральний Союз Українського Студентства, 5. р.: заснована 1922.

Цеткін Кляра, †1933.

Ценглевіч Каспер, 5. р.: проти Австрії...

Цибульник, правобічна притока Дніпра, нижче Крилова; 29 IV 1663 перемога запорожців над татарами; влітку 1666 союз Дорошенка з Кримом.

Циндра, (нім.) спалене (окиснене) залізо, відпадає, як його кувати, вальцювати й т. ін.

Цинкографія, 7-8. р.: (чорне й біле) — або сіткова...

Цис(ь) Олександр, †1910.

Цитринова кислота, 2. р.: [C₅H₇OH(COOH)]₃.

Ціпановський Кипрjan, гал.-укр. хемік, (1815-1910); гірничий інженер, м. ін. винайшов хем. імпрегновані, вогнетривалі плетінки покривати хати й гасити вогонь.

Ціянкалі, гл. Ціановденіє.

Црківєнця, гл. Црківєнця.

Црна река, гл. Черна 2).

Цукор, 10. р.: окис одновартісної...

Чамара, (мад.) чемерка, рід жупана або капоти; обшивана тасьмами, зі звислими петлицями на гудзиках.

Чамбал, права притока Дзамни, 650 км.

Чатакве, 1-2. р.: (Chautauqua), місцевість у стейті Нью Йорк, б. оз. Ірі, де...

Ченига Іван, гал.-укр. видавець, *1892; „Укр. літ. продукція на еміграції у Відні“, вид. міс. „Книжка“ в Станиславові.

Череп, під образом: 9. р.: щелепи...

Черкеська автономна область, частина Півн. кавк. краю, повстала з поділу Карачайсько-черкеської автономної області; 1.500 км.² пов. і 39.000 меш.: 33% кабардинців, 21% абазинців, 17% ногайців; хліборобство, скотарство; адмін. осередок Баталпашинськ(а).

Черкеська мова, 2. р.: вітку півн.-кавк.

Черлюнчакевич Йосип, гал.-укр. церк. діяч (1829-1911); гр.-кат. св'ящ., проф. унів. у Львові, опісля в Кракові.

Черна, 2. р.: 2) Црна река, права...

Чернецький Антін, гал.-укр. соц. діяч, *1887; 1918 організатор укр. залізничників, член Укр. Нац. Ради й держ. секретар праці та сусп. опіки; статті в соц. пресі.

Чернігів, гл. Чернігів.

Чернігівська колегія, 4. р.: додати: архиеп. Іваном Максимовичем спершу в Новгороді Сіверському.

Чернін Оттокар, 2. р.: (1872-1932).

Чернов Дмитро, рос. металург (1839-1921); батько метальографії; відкрив критичні температури переміни сталі; праці про поліморфізм заліза.

Черський Василь, бук.-укр. гром. діяч, *1870; отаман УГА, 1919 ком. бережанської, пізніше Гірської бригади.

Чесник, гл. Часник.
Чеська мова, 15. р.: г' — ř (řeka)...
Четверта бригада УГА, гл. Золочівська бригада УГА.
Четвертинівка, село на Поділлі; 18 VII 1672 перемога Дорошенка над поляками.
Чехович, під образком: К. Чехович 1).
Чигирин, додатк.: коз. полк. м-о й столиця коз. держави 1648-76; знищений тур. облогами 1677 і 1778.
Чихир, 1. р.: 6-8% алькоголю...
Чілі, Хебей, 1. р.: півн.-схід.
Чіпменка, гл. Бурундук.
Чічерін, 7. р.: родич Бориса...
Чішнський, гл. Барт Яків.
Чорномор, 3. р.: інтернованих...
Чотирукутник, 3. р.: рівнобіжник;...
Чу, 3-4. р.: Саумал-куль.
Чуфут-Кале, 1. р.: до XVII в. Кірк-ер.
Шад, 1-2. р.: (1758-1832).
Шал, 1. р.: найвищого нервового...
Шальоа (Scialoia) Вітторіо, †1933.
Шаманек, 1. р.: майор австр. ген. штабу (1883-1920); гал.-укр. полковник...
Шанкер, 4. р.: безпосередній сутик...
Шардаг, 2. р.: 2.700 м. вис.
Шарі, 1. р.: 1.200 км. дов.
Шафгавзен, 4. р. додатк.: понижче III-у водопад на Райні.
Шахматов, 12. р.: укр. мови в рос. Акад.
Швайцарія, 18. р.: ткацька (бавовняна — 1,5 міль. веретін); 1209. стор., 1. р.: в %; 20. р.: Аппенцель; 26. р.: з 25 союзних; 27. р.: гол. м-о Берн.
Шварцвальд, 2. р.: 1.493 м. вис.
Швегла, 1. р.: (Švehla) Антонін... †1933.
Шведи, 2. р.: (6 міль.); 4. р.: (б. 400.000).
Шведська література, 34. р.: Карльфельдт; 41. р.: Стієрнстедт; 42. р.: Сеттерстрем.
Швеція, 1. р.: королівство...
Шевич Василь, 3. р.: недільну школу...
Шевченко Тарас, 3. р.: визн. маляр...
Шевчк Отакар, †1934.
Шелєр (Scheler) Макс, нім. філософ (1874-1928); стояв під впливом Гусерля та неосхолястиків.
Шеляк, 2. р.: рід живиці;...
Шенрок Віктор, †1910.
Шепарович, 5. р.: полку 3. бригади; 6. р.: від 1924 дир. Центросоюзу.
Шентицький, 23. р.: 7) Никифоров, василяннин, лаврівський ігумен-номінат, †1775. Підпис під образком: Андрій III.
Шеффель, 3-4. р.: автор збірки поезій...
Шечван, 1. р.: гл. Сечван.
Шимборський, мб.: **Шумборський**.
Шимонович, 7. р.: (Szymonowicz, Simonides); 11. р.: лат., теми...
Шишацький-Ілліч, 2. р.: Черниговських...
Шишкові рослини, гл. Шпилькові р-ни.
Шквал, 2. р.: подув вітру на морі...
Шкіра, 1. р.: 1) (cutis, derma),...
Шкраба Орест, *1899.
Шкровц, 4. р.: музики до чес.

Шкурган Микола, бук.-укр. пед. діяч (1840-1922); шк. підручники для нар. шкіл, методичні праці.

Шмигоцький Опанас, укр. письм. 30. рр. XIX в.; сонети й балади, переклади з Міцкевіча й Пушкіна.

Шрайнен, гл. Схрайнен.

Шлезькі війни, 4. р.: у Бресляві 1742...

Шлецер, 5. р.: слов. літ.;...

Шоа, 1. р.: центр провінція...

Шпунт, 3. р.: затикати отвір...

Штаба, мб.: металевий дрюк.

Штейнгель, 5. р.: цінний етногр. музей...

Штепа Кирило, укр. іст. культури, *1896; іст. релігії, клас. фільологія.

Штерн, 3. р.: проф. одеського унів....

Штернберг, 6. р.: племен-гіляків...

Штефанік, 1. р.: (Štefaník)...

Штокфіш, (нім.) гл. Дорш.

Штрекель, мб.: **Штрекель** Карл (1859-1912)...

Штуттґарт, 3. р.: академія мистецтва.

Шуйський Василь, 2. р.: цар моск.

Шуйський Юзеф, 4. р.: драма...

Шульгин Яків, (1851-1911).

Шумицький Микола, *1889.

Шустершиц, мб.: **Шустершиц**,...

Юаншікай, 2. р.: цісареві Тсу-геі;...

Юдейське царство, гл. Жиди, Ізраїльське царство.

Юденіч Микола, †1933.

Юкіч, 1. р.: Франьо Іван...

Юліанський період, спосіб вирівнювати різні системи числення часу й обчислювати хронологічні дати, винайдений Скалігером (гл. Скалігер Юстус); ю. п. обіймає 7980 юліанських років і починається 4714 роком до Хр.; пр. 1933 р. = 4713 + 1933 = 6646 ю. п.

Юнг В(олодимир), *1889.

Юнге Катерина, (1843-1913).

Юрій, укр. князі, 11. р.: син Тройдена Мазовського, наслідник кн. Льва II й Андрія.

Юрченко Вігаль, вл. Карась-Галинський Юрій, укр. письм., *1900; спомини „Шляхами на Соловки“ та „Зі соловецького пекла на волю“, повість „Червоний чад“.

Юстиніян, 5. р.: Софії в Константинополі;...

Яворський, 36. р.: член „Галицко-...“

Язичіє, назва мовної мішанини, що нею писали прихильники тзв. мовної єдності з Росією (в Галичині, на Буковині, на Закарпатті); основа я. була церк. мова, форми російські, українські, слова українські, російські, польські й т. д.

Якобі (Jacobi) Фрідріх, нім. філософ і повістяр (1743-1819); раціоналіст.

Якобовський Роберт, укр. гром. діяч і письм. (1861-1911); співробітник „Ради“ й „Світла“.

Ялта, 1. р.: м-о на півд. побережжі Криму, давня...

Яновський Василь, †1910.

Японія, 3. р.: Кію-шію, Шікоку та...

Ярослав, (місто) 4. р.: XVII в...

II. ЧУЖОМОВНІ ЗВОРОТИ.

Ab ovo, (лат.) вл. від яйця; від початку.
A. C. N., (а. Ch. n.) = ante Christum natum, (лат.) перед народженням Христа.

Ad absurdum, (лат.) вл. до нісенітниці; довести до безглузлого висновку.

Ad acta, (а. а.), (лат.) вл. до актів (зложити); відкласти справу.

Ad calendas graecas, (лат.) вл. до гр. календ (яких греки не знали), отже — неозначений реченець; відкласти справу на необмежений час.

Ad hoc, (лат.) вл. для цього; на даний випадок, виключно для означеної мети.

Ad infinitum, (лат.) до безконечности.

Ad integrum, (лат.) вл. до ненарушеного; до первісного стану.

Ad libitum, (лат.) до вподоби; скільки хто хоче; вволю.

Ad maiorem Dei gloriam, (лат.) на більшу славу Бога.

Ad referendum, (лат.) до справоздання.

Ad rem, (лат.) до речі, до справи.

Ad usum Delphini, (лат.) вл. для вжитку фр. королевича; щоб комусь догодити.

Al. = a linea, (лат.) від нового рядка; від нового уступу (в друку).

À la minute, (фр.) чит. а ля мініт; як-цієї; негайно.

À la mode, (фр.) чит. а ля мод; за останньою модою.

Alea iacta est, (лат.) вл. жереб кинуто — слова Цезаря, з переходом річки Рубікону; невідкличний рішенець.

All right, (англ.) чит. ол райт; добре; згода; якслід.

Alter ego, (лат.) другий „я“; двійник.

Amicus Plato, sed magis amica veritas, (лат.) вл. дорогий мені Платон, але дорожча правда; правда понад усе.

Animato, animoso, (іт.) з життям, жваво.

Après nous le déluge, (фр.) чит. апрé ну ле деліж; вл. після нас потопа; байдуже, що буде після нас.

À propos, (фр.) чит. а пропó; до речі.

Arg longa, vita brevis, (лат.) життя коротке, мистецтво довговічне.

À tout prix, (фр.) чит. а ту прі; за всяку ціну.

Au courant, (фр.) чит. о куран, в ході (у курсі) справ.

Audiat et altera pars, (лат.) слід вислухати й другу (протилежну) сторону.

Aut Caesar, aut nihil, (лат.) вл. або Цезар, або нічого; або пан, або пропав; добути, або дома не бути.

Ballon d'essai, (фр.) чит. бальбон д'есé; спробний бальон; вістка або стаття, поміщена в пресі, щоб прослідити настрої.

Beati possidentes, (лат.) щасливі ті, що мають щось у своїх руках.

Bête noire, (фр.) чит. бет нуар; вл. чорний звір; зацькована людина.

Billet doux, (фр.) чит. біé дү; вл. солодка записочка; любовний лист.

Bis dat, qui cito dat, (лат.) подвійно дає той, хто негайно дає.

Care diem, (лат.) лови день; користай із хвилини.

Casus belli, (лат.) привід до війни.

Caveant consules, (ne quid re publica detrimenti capiat), (лат.) хай консулі вважають, (щоб республіка не потерпіла якої шкоди); хай провідники пильнують, щоб загал не зазнав лиха; бережіться.

Ceterum sensoe (Carthaginem esse delendam), (лат.) автім гадаю (що Картагину треба знищити); говоріть-не говоріть, а я своє знаю (зроблю).

Chargé d'affaire, гл. Шарже д'афер.

Cherchez la femme, (фр.) чит. шерше ля фам; вл. шукайте жінки; натяк на те, що якась подія має любовну основу.

Circulus vitiosus, (лат.) блудне коло; хибний логічний висновок, коли щось доказуємо недоказаними засновками.

Clearing-house (англ.) чит. клірінг-гавс, біржова установа упорядковувати векселів справи.

Cogito, ergo sum, (лат.) думаю, отож я є — засновок філософії Декарта.

Comme il faut, (фр.) чит. ком іль фó; якслід; як годиться; як пристало.

Comparaison n'est pas raison, (фр.) чит. компарезон не па резон; порівняння не доказ.

Conditio sine qua non, (лат.) необхідна умова.

Consilium abeundi, (лат.) урядова порада, щоб зрестися свого становища.

Contradictio in adjecto, (лат.) суперечність між означуванням словом і означенням; логічна помилка, пр. холодний вогонь, суха вода.

Copyright, (англ.) чит. кóпірайт; застережене авторське право.

Corpus delicti, (лат.) річ, що є доказом злочину; наочний доказ провини.

Couleur locale, (фр.) чит. кулёр льокаль, вл. місцевий колір; своєрідні ознаки якогось середовища.

Coup d'état, (фр.) чит. ку д'етá; держ. переворот; нагальна зміна уряду.

Credo, (лат.) вірую, символ віри.

Credo quia absurdum, (лат.) вл. вірю тому, що це недорічне; у справах віри нема розумових доказів (Тертуліян).

Cui bono?, (лат.) кому на користь?

Cum grano salis, (лат.) вл. зі зернятком соли; приймати щось критично, скептично.

Curriculum vitae, (лат.) коротенький життєпис.

Da capo, (іт.) у муз. іще раз спочатку.

Debet, (лат.) гл. Винен.
 De facto, (лат.) фактично, насправді.
 De gustibus non est disputandum, (лат.) про смак не сперечаються.
 De iure, (лат.) правно, за законом.
 De lana carolina, (лат.) вл. за козячу шерсть; (суперечатися) за дрібницю.
 Del(eatur), (лат.) треба знищити, викреслити (знак у коректі).
 De mortuis aut bene, aut nihil, (лат.) про вмерлих говорять або добре, або не говорять нічого.
 De omnibus rebus et quibusdam aliis, (лат.) вл. про все й про ще інші речі; безпليнова балачка.
 De profundis, (лат.) вл. з глибини; початкові слова псалми в лат. похоронах.
 Dernier cri, (фр.) чит. дерніє крі; останній крик (моди); остання мода.
 Desiderata, (лат.) побажання.
 Detto, ditto, (іт.) те саме; як вище.
 Deus ex machina, (лат.) вл. бог із машини; бог, що з'являвся на кінці п'єси в гр. і рим. театрі, щоб несподівано розв'язати конфлікт; несподівана поява, механічна розв'язка.
 Dictum acerbum, (лат.) гостре слово, гірка правда.
 Dies irae, dies illa, (лат.) вл. день гніву, той день; початок лат. гимну про страшний суд.
 Dieu et mon droit, (фр.) чит. діе е мон друа; вл. Бог і моє право; гасло на англ. держ. гербі.
 Difficile est satiram non scribere, (лат.) важко не писати сатири (коли дивимося на такі дурощі).
 Dii majorum (minorum) gentium, (лат.) вл. боги вищої (нижчої) породи; часто у значинні достойників.
 Divide et impera, (лат.) вл. діли й пануй; основа політики тих держав, що панькують народи й держави одні на одних, щоб самим краще панувати.
 Dolce far niente, (іт.) чит. дольче фар ніенте; солодке дармування.
 D. O. M.—Deo Optimo, Maximo, (лат.) Богові Найліпшому й Найбільшому (присвячений, звич. пам'ятник).
 Do ut des, (лат.) даю, щоб і ти дав — засада рим. права; політика взаємних послуг.
 Dulce et decorum est pro patria mori, (лат.) солодко й почесно вмирати за батьківщину (Горацій).
 Dura lex, sed lex, (лат.) суворий закон, а проте закон.
 Esse homo, (лат.) ось (вам) людина — слова Пилата про Христа.
 Ed. (edidit, ediderunt), (лат.) видав, видали (книжку).
 En bloc, (фр.) чит. ан бльбк; у цілому (без решти); цілком; брати річ як ціле.
 En détail, (фр.) чит. ан детай; уроздріб.
 En face, (фр.) чит. ан-фас; зпереду лица.

Enfant terrible, (фр.) чит. анфан терібль; вл. жахлива дитина; людина, що своїми вчинками або словами всіх згіршує.
 En gros, (фр.) чит. ан-грос; гуртом.
 En masse, (фр.) чит. ан-мас; у масі, гуртом, у вел. кількості.
 Eo ipso, (лат.) тимсамим, тимто, через те.
 E(p)ur si muove, (іт.) а проте (Земля) рухається, (як кажуть, оклик Іалілея).
 Ergo, (лат.) тимто.
 Ergare humanum est, (лат.) помяляться — людська річ.
 Errata, (лат.) помилки.
 Est modus in rebus, (лат.) все має свою міру.
 Etc = et cetera, (лат.) і таке інше; і так далі; тощо.
 Eyoé! (гр.) радісний вигук (бакханток на святі Діоніза).
 Evviva, (іт.) нехай живе; многа літа.
 Ex abrupto, (лат.) несподівано, без підготовки.
 Ex cathedra, (лат.) з катедри; з висоти свого становища (звич. іронічно).
 Exempli causa або gratia, (лат.) для прикладу; наприклад.
 Ex officio, (лат.) з уряду, з обов'язку.
 Ex post, (лат.) після довершеного факту.
 Extra, (лат.) виїнятково, надзвичайно.
 Ex ungue leonem, (лат.) пізнати льва по кігтях; у нас: пана по халявах.

Fair play, (англ.) чит. фер-плэй; чесна гра, щира поведінка.
 Fait accompli, (фр.) чит. фет-акомплі; довершений факт.
 Fama fert, (лат.) іде чутка, кажуть.
 Festina lente, (лат.) спішишь поволі; не квапся.
 Fin de siècle, (фр.) чит. фен-де-сієклъ; кінець віку; пережитки нашої доби, прояви культ. занепаду під кінець XIX в.
 Finis coronat opus, (лат.) кінець діло (вінчає) хвалить.
 Finita la comedia, (іт.) комедія (дія) скінчена; кінець.
 Five o'clock, гл. Файв-о-кльок.

Good bye, (англ.) чит. гуд-бай; бувай здоров; фраза, якою прощаються англійці.
 Guarda e passa, (іт.) подивись і минай.
 Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo, (лат.) крапля довбе камінь не силою, а тим, що часто паде.

Habent sua fata libelli, (лат.) і книжки мають свою долю.
 Habet, (лат.) має, гл. Винен — debet.
 Hands off, (англ.) чит. гендс оф, руки геть, не займати!
 Hannibal ante portas, (лат.) Ганнібаль перед воротами; небезпека навч (перед очима).
 Happy end, (англ.) чит. геппі енд, щасливий кінець.

Hic Rhodus, hic salta, (лат.) тут Родос, тут скажи; покажи, що знаєш.

Historia est magistra vitae, (лат.) історія вчителька життя.

Nos (Sic) volo, sic jubeo, (лат.) цього (так) хочу, так наказую; замість розумної причини вчинку, примха.

Homo homini lupus, (лат.) людина для людини вовк; людина людину зжерла б.

Homo novus, (лат.) нова людина, новик.

Homo sapiens, (лат.) вл. людина з розумом; наукова назва сучасної людини.

Homo sum et nihil humani a me alienum est, (лат.) я людина, і ніщо людське мені не чуже (не байдуже).

Honores mutant mores, (лат.) почесні змінюють обичаї.

Honoris causa, (лат.) для пошани; *doctor h. c.* учений титул, який надають ученим дячам за їх заслуги.

Horribile dictu, (лат.) страх сказати.

Horror vacui, (лат.) страх перед порожнечою.

HP, англ. Horse-power, гл. Кінська сила.

Ibidem, (лат.) там таки.

Idée fixe, (фр.) чит. іде фікс, настирлива думка, що когось переслідує (хоробливо).

Idem, (лат.) те саме.

Idem per idem, (лат.) те саме, тим самим (доказувати).

Illegitimi tori, (лат.) незаконно вроджений; неправесного ложа.

Imprimatur, (лат.) можна друкувати; дозвіл на друк.

Impromptu, (фр.) чит. емпромптю, несподівано, без підготовки.

In bianco, (ит.) на білому (папері); вексель або інший документ тільки з підписом без списаного тексту.

In contumaciam, (лат.) заочний засуд.

In corpore, (лат.) усі разом; у повному складі.

Incredibile dictu, (лат.) неймовірне.

In crudo, (лат.) у сирому стані, невикінчене.

Inde irae, (лат.) тут причина гніву, звідси ненависть.

In dorso, (лат.) на хребті; на зворотному боці векселя.

In flagranti, (лат.) на гарячому вчинку.

In gremio, (лат.) разом; громадно.

In medias res, (лат.) до самої речі; просто до суті.

In merito, (лат.) розглядати справу в її основі, щодо змісту.

In minus, (лат.) на некористь.

In partibus infidelium, (лат.) у краях, де живуть невірні; додаток до титулу кат. єпископів-суфраганів, яким дають титул єпископів дисидей, що тепер не належать до кат. церкви.

In pleno, (лат.) у комплеті, в повному складі членів.

In ponderabilia, (лат.) незважне; неохопне, невловне.

In potentia, (лат.) в можливості.

In spe, (лат.) в надії; в будуччині; щось, чого можна сподіватися.

In statu nascendi, (лат.) у стані родива; в зародні.

Inter arma silent musae, (лат.) підчас війни мовчать музи; в часі боротьби не розвивається мистецтво.

Interim, (лат.) тимчасом; тимчасовий; перехідний стан.

In usu, (лат.) в уживанні; у практиці.

Ipsissima verba, (лат.) докладнісько, достеменно його слова.

Ipsa facto, (лат.) тим самим.

Jurare in verba magistri, (лат.) присягати на слова вчителя; покликуватися на когось, як на авторитет; сліпо вірити.

Jure caduco, (лат.) законом невмотивовано; незаконно; насильно.

Jus primae noctis, (лат.) право першої ночі супроти молодої в день її шлюбу; ним користувалися в давнину володарі та пани.

Lacrimae Christi, (лат.) сльози Христа; назва півд. іт. вина.

Laisser-passer, (фр.) чит. лесé-пасé; письменний дозвіл на проїзд; письмо до кордонної й митної влади, щоб заопікувалися проїздом.

Laissez faire, laissez passer, (фр.) чит. лесé фер, лесé пасé; нехай собі роблять, нехай собі йдуть — екон. формула, що домагається повної свободи діяльності у праці, без втручання держави.

Lapsus calami, (лат.) помилка пера; помилка підчас писання.

Lapsus linguae, (лат.) помилка в мові (неточний вислів у поспіху).

Lasciate ogni speranza voi ch'entrate, (ит.) чит. ляшяте оні спранца вой к'ентрате; покиньте всю надію ви, що сюди входите; надпис над воротами пекла в „Божеській Комедії“ Данта; повна безнадія.

Last, not least, (англ.) чит. ласт нот ліст; останній, але не найгірший.

Le roi est mort! vive le roi, (фр.) чит. ле руа е мор! вів ле руа; король умер, нехай живе король (привіт новому королеві, після смерті його попередника).

Les extrêmes se touchent, (фр.) чит. ле з-екстрем се туж; протилежності збігаються (згоджуються).

Le style c'est l'homme, (фр.) чит. ле стиль се льом; стиль це людина.

Liberum veto, гл. Вето.

Licentia poetica, (лат.) поетична свобода; відхил від прийнятих мовних правил зогляду на ритм або риму.

Loco, (лат.) в місці.

Lucida intervalla, (лат.) ясні перерви; хвилини, коли умово недужі нормально думають.

Lucus a non lucendo, (лат.) гай

(lucus), а не світить; гра слів, щось начебто „гай, а не гаїть“; іронічно: про суперечність між звуком слова й його значінням.

Lupus in fabula, (лат.) вовк у казці; про вовка помовка.

Made in (Germany, Poland...), (англ.) чит. мейд ін (Джермені, Полєнд...), вироблене в (Німеччині, Польщі...); знак на крамі, призначеному для вивозу в Англію.

Maestro, (іт.) чит. маєстро; мистець, учитель.

Maitre d'hôtel, (фр.) чит. метр д'отель; начальник служби в готелі, ресторани або багатому домі.

Mala fide, (лат.) у злій вірі; хитро; злобно.

Malum necessarium, (лат.) необхідне лихо; лихо, на яке треба згодитися.

Manu propria, (лат.) власноручно.

Mea culpa, (лат.) моя вина; mea maxima culpa, моя дуже велика провина.

Medice, cura te ipsum, (лат.) лікарю, лікуй себе самого; (коли хто докоряє комусь за хиби, що сам їх має).

Memento mori, (лат.) пам'ятай, що мусиш умерти.

Mens sana in corpore sano, (лат.) здорова душа в здоровому тілі.

Minorum gentium, (лат.) нижчого роду; другорядні.

Mirabile dictu, (лат.) дивно сказати; надиво (часто іронічно).

Mixtum compositum, (лат.) саламаха; всячина; мішма.

Modus procedendi, (лат.) спосіб поведінки; спосіб переводити справу.

Modus vivendi, (лат.) спосіб співжиття з іншими.

Moral insanity, (англ.) чит. м'ораль інсєніті; моральне божевілля; стан, коли людина не відчуває моральних основ, не вміє відрізнити добра від зла.

Motu proprio, (лат.) з власної спонуки.

Mutatis mutandis, (лат.) змінивши те, що слід би змінити; якби так що до чого.

Natione Polonus, gente Ruthenus, (лат.) національності польської, зроду українець; перевертень.

Naturalia non sunt turpia, (лат.) те, що природне — не соромне.

Natura non facit saltum, (лат.) природа не знає скоків.

Natura sanat, medicus curat, (лат.) природа виздоровлює, лікар лікує.

NB = nota bene, (лат.) пам'ятай добре; слід заважати; увага!; розуміється.

Nec Hercules contra plures, (лат.) і Геракл нічого не вдіє проти багатьох, проти великої сили.

Nec locus, ubi Troja fuit, (лат.) і сліду не стало, де стояла Троя.

Ne misceantur sacra profanis,

(лат.) не мішати святих річей зі світськими, горох із капустою.

Nemo iudex (testis) in propria causa, (лат.) ніхто не є суддя (свідок) у власній справі.

Nemo propheta in patria sua, (лат.) ніхто не є пророк у власній батьківщині.

Nervus rerum, (лат.) нерв усіх справ; головна пружина; основа всього.

Ne sutor ultra (supra) crepidam, (лат.) хай швець не виходить поза своє копито; шевче, знай своє шевство (а в кравецтво не мішайся).

Nihil novi sub sole, (лат.) нема нічого нового під Сонцем; все це вже було.

Nil admirari, (лат.) не дивуйся нічому; нічого дивуватись.

Nil desperandum, (лат.) не зневірюйся.

Noblesse oblige, (фр.) чит. nobлєс обліж; шляхетство обов'язує; людина на відповідному становищі мусить відповідно поводитися.

Nolens volens, (лат.) хоч, не хоч, по волі, чи по неволі.

Noli me tangere, (лат.) не чіпай мене (про людину недотику).

Nomen — omen, (лат.) ім'я й ворожба; про прізвище, згідне з характером людини, пр. Вовк — ім'я людини-злюки.

Nomina stultorum ubique locorum, (лат.) імена дурнів на всіх місцях (на тих, що скрізь тичуть свій підпис).

Nomina sunt odiosa, (лат.) імена ненавидні; імен не згадувати.

Non multum, sed multa, (лат.) не багато (слів), а багато (змісту).

Non plus ultra, (лат.) нічого більше понад це; далі нікуди; недосяжне, найвище.

Non possumus, (лат.) не можемо; не годимось.

Odi profanum vulgus et arceo, (лат.) ненавиджу дурну юрбу й оминаю; від ненависної юрби здалека.

Oleum et operam perdidit, (лат.) я потратив оливу й працю, надаремно турбувався.

Op. c. = opere citato, (лат.) у згаданому творі.

Panem et circenses, (лат.) хліба й циркових забав! (вигуки рим. натовпу).

Pardon, (фр.) вибачення; вибачайте! даруйте.

Par excellence, (фр.) чит. пар ексцєлянс; переважно; очевидячки; понад усе.

Par force, (фр.) чит. пар ф'орс; насильно, силоміць.

Part pro toto, (лат.) частина замість цілого.

Passus, (лат.) крок; думка, вислів чи зворот у мові або письмі.

Pater familias, (лат.) батько родини.

Pater noster, (лат.) вл. „Отче наш“; відчитати комусь р. н.; — дати нагану.

Pax vobiscum, (лат.) мир вам.

P. C. n., (р. Ch. n.)=*post Christum natum*, (лат.) після народин Христа.

Pecunia non olet, (лат.) гроші не смердять; за гроші сорому нема.

Pêlemêle, (фр.) чит. пель-мель, мішанина.

Pendant, (фр.) чит. пандан, відповідний додаток; відповідно до чого.

Per aspera ad astra, (лат.) труднощами (доходять) до зір; тернистим шляхом до слави.

Pereat mundus, fiat iusticia, (лат.) нехай гине світ, та хай буде справедливість.

Per extensum, (лат.) не перериваючи; одне за одним.

Per fas et nefas, (лат.) правом і безправ'ям; правдою-неправдою.

Perculum in mora, (лат.) небезпека в гаянні; проволікати, гаятися річ небезпечна.

Per longum et latum, (лат.) довго й широко.

Per non sunt, (лат.) начеб їх не було; мати когось за ніщо.

Per pedes apostolorum, (лат.) пішки, немов апостоли (ходили).

Perpetuum mobile, (лат.) те, що вічно рухається; машина, яка самостійно вічно рухається (в дійсності не може існувати).

Persona grata, (лат.) людина приємна; людина, що користується чистюєсь ласкою, протекцією.

Petitio principii, (лат.) питання про основу; хибний висновок, коли ми приймаємо за доказане те, що треба доказати.

P. f.=*pour feliciter*, (фр.) пур фелісіт; з бажанням щастя.

P. f. v.=*pour faire visite*, (фр.) чит. пур фер візіт, (був) щоб відвідати (пишуть на візитовому білеті).

Pium desiderium, мн. *pia desideria*, (лат.) побожне (-ні) бажання.

Placet, (лат.) подобається; згода на щось.

Plén pouvoir, (фр.) чит. плен пувар; повновласть; уповноваження.

Plurale tantum, (лат.) тільки множина; іменник без однини.

Pluralis majestatis, (лат.) множина для ознаки гідности (пр. ми, з ласки божиї цар...).

Poeta laureatus, (лат.) поет увінчаний лавром, дуже славний поет.

Pontifex maximus, (лат.) голова всіх жерців у ст. Римі; також назва папи римського.

Poste restante, (фр.) чит. пост ре-стант, (посилака) що має залишитись на пошти, доки її адресат сам не відбере.

Post factum, (лат.) після події; після того, що сталося.

Post festum, (лат.) після свята; по празнику; запізно.

Post hoc, ergo propter hoc, (лат.) після того, значить через те (коли хтось виводить причину з наслідку).

Pourboire, (фр.) чит. пурбуар; напивок.

Pour le roi de Prusse, (фр.) чит. пур ле руа де Прюс, для прус. короля; надурно.

P. p. c.=*pour prendre congé*, (фр.) чит. пур прандр конже; щоб попроситися; з прощальною візитом (допис на візитовому білеті).

Primus inter pares, (лат.) перший між рівними.

Prix courant, (фр.) чит. прі куран; прийнята, устійнена ціна (товарів); ціник.

Pro domo sua, (лат.) для свого дому; про себе; у своїй справі; для себе.

Pro et contra, (лат.) за й проти.

Profession de foi, (фр.) чит. професіон де фуа, символ віри; вияв своїх поглядів і переконань.

Pro forma, (лат.) для формальности; про людське око.

Pro futuro, (лат.) на майбутнє.

Pro memoria, (лат.) для пам'яті; для пригаду; щоб не забути.

Proprio motu, (лат.) з власного почину.

Pro publico bono, (лат.) для заг. добра.

PS=*Pferdestärke*, (нім.) гл. Кінська сила.

P. S.=*post scriptum*, (лат.) вл. після написаного; допис.

P. T.=*pleno titulo*, (лат.) повним титулом, з усіма почесними назвами.

Qui pro quo, (лат.) хтось, замість когось; помилкова заміна; непорозуміння, коли когось беремо за ін. особу.

Qui vivra, verra, (фр.) чит. кі вівра верра; хто доживе, побачить.

Quod capita, tot census, (лат.) що голова, то розум.

Quoderat demonstrandum, (лат.) що й треба було доказати.

Quod licet Jovi, non licet bovi, (лат.) що вільно Зевесові, не вільно воліві; що вільно попові, засі дякові.

Qui tacet, consentire videtur, (лат.) хто мовчить, (здається) потверджує.

Quo titulo, (лат.) яким титулом; на якій підставі; з якої речі.

Quousque tandem, (лат.) доки ж іще.

Raison d'Etat, (фр.) чит. резон д'ета, основа держ. тактики; вимога держави; держ. радія.

Raison d'être, (фр.) чит. резон д'етр; глузд життя; мета буття.

Rebus sic stantibus, (лат.) коли такі справи; серед таких обставин.

Redivivus, (лат.) той, що віджив; той, що встав із мертвих.

Relata refero, (лат.) те, що мені передали, переказую; що чув, те й кажу.

Repetitio, est mater studiorum, (лат.) повторювання мати наук; учимося, повторюючи.

Requiescat in pace, (лат.) хай у мирі спочиває; вічна пам'ять.

Reservatio mentalis, (лат.) таємне застереження в думці.

Res nostra agitur, (лат.) йде про нашу справу; про нас іде справа.

Res nullius, (лат.) безпанська річ; річ без власника.

Respiro, (іт.) передих; продовження речення платності.

Restitutio in integrum, (лат.) повернення до первісного (ненарушеного) стану.

Rev. = Revrend, (англ.) чит. реверенд, поважаний; почесна назва духовного в Англії ЗДА.

Rien ne va plus, (фр.) чит. рєн не ва плю; вл. нічого більше не йде; записно вже класти ставку (в газардових грах).

Right or wrong, my country, (англ.) чит. райт ор ронг, май кáнтрі; чи її правда, чи ні, а проте це моя батьківщина.

Risum teneatis, amici, (лат.) стримайтеся, приятелі, від сміху; годі сміятися; не смійтеся.

Roma locuta, causa finita, (лат.) Рим сказав, справа скінчена; влада рішила, пропало.

Rouge et noir, (фр.) чит. руж е нуар; червоне й чорне; газардова гра червоними й чорними кульочками, або б. колодами карт.

R. s. v. p. = répondez s'il vous plaît, (фр.) чит. репондє сіль ву плє, відповідж на те, як ласка; прошу ласкаво відповісти.

Sacré cœur, чит. Сакрє-Кєр, (фр.) вл. святе серце; т-во св. Серця Ісусового, займається гол. вихованням дітей.

Sacro-sanctum, (лат.) святая-святых.

Salus publica suprema lex (esto), (лат.) добро громадське (держави) хай буде найвищий закон.

Salvation army, (англ.) чит. сель-вєшн армі, гл. Армія спасіння.

Sancta simplicitas, (лат.) свята простота; свята наївність (іронічно).

Sans gêne, (фр.) чит. сан-жєн; без-церемонно; без сорому; не в'яжучися.

Sapienti sat, (лат.) для розумного досить; розумний — зрозуміє.

Sauve qui peut, (фр.) чит. соф-кі-пє; рятуйся, хто може.

Savoir-vivre, (фр.) чит. савуар-вівр; умілість товариського життя.

Semper aliquid haeret, (лат.) все щось залишається; все щось прилипне.

Senon è vero è ben trovato, (іт.) коли воно й неправда, то добре вигадане.

Sergo venientibus ossa, (лат.) для тих, що пізно приходять — кости (з оби-

ду); хто пізно приходять, сам собі шкодить.

Sex appeal, (англ.) чит. секс-єпіль, голос полу; живловий вплив полу.

Sil vous plaît, (фр.) чит. сіль ву плє; коли вам подобається; будь ласка.

Similia similibus (curantur), (лат.) подібне подібним (лікують); клин клином.

Sine ira et studio, (лат.) без гніву й без пристрасти.

Sine qua non, (лат.) вл. без того ні; необхідна умова.

Si tacuisses, philosophus mansisses, (лат.) коли б ти мовчав, був би розумний; не знаєш — мовчи.

Sit venia verbo, (лат.) вибачте; да-руйте за слово.

Si vis pacem, para bellum, (лат.) хочеш мира, готуйся до війни.

S. O. S. = save our souls, чит. сейф авр солс, або secours, oh, secours, чит. секур, о, секур; (англ.) вл. спасайте наші душі; (фр.) на поміч! телеграфічний або радіовий поклик порятунку з кораблів у небезпеці.

Spiritus movens, (лат.) дух, що порушує; людина — душа якоїсь справи.

Splendid isolation, (англ.) чит. сплєндід ізолєйшен; пишне відокремлення, в почутті власної сили й самовистачальності.

S. P. Q. R. = Senatus Populusque Romanus, (лат.) сенат і народ римський; рим. держава.

Standard of life, (англ.) чит. стєндард оф ляйф; життєвий рівень; життєвий добробут.

Stante pede, (лат.) як-стій, негайно.

Status quo ante, (лат.) попередній (первісний) стан.

S. t. t. l. = sit tibi terra levis, (лат.) нехай тобі земля буде легка; земля тобі пером.

Stud. jur. = studiosus juris, (лат.) студент прав.

Stud med. = studiosus medicinae, (лат.) студент медицини.

Stud. phil. = studiosus philosophiae, (лат.) студент філософії.

Sturm- und Drangperiode, (нім.) доба бурі й пориву, походу вперед; доба нім. літ. з кін. XVIII в., замінна завзятою боротьбою молодих поступових письм. із ст. напрямими.

Sua sponte, (лат.) з власної волі; добровільно; добровіть.

Sub auspiciis imperatoris, (лат.) під опікою монарха; врочиста передача унів. диплому в прияві представника голови держави.

Sub specie aeternitatis, (лат.) з погляду вічності; під знаком вічності.

Sub voce, (лат.) під назвою, під гаслом.

Sui generis, (лат.) свого роду, своєрідний, щось наче.

Summa cum laude, (лат.) з найбільшою похвалою, найліпше.

Summa summarum, (лат.) сума сум; вислід усіх вислідів; усе разом.

Summum jus, summa iniuria, (лат.) найбільше (суворе) право (буває часом) найбільшою кривдою; суворе прикладання закону інколи дуже кривдить.

Sursum corda, (лат.) серця вгору; гори імієм серця.

Suum cuique, (лат.) кожному своє; кожному те, що йому належиться.

Tabula rasa, (лат.) стерта таблиця; чиста незаписана карта; чисте поле.

Tacito consensu, (лат.) за тихою згодою.

Te Deum laudamus, (лат.) Тебе Бога хвалим.

Tempi passati, (іт.) (давно) минули часи; минулося, не вернеться.

Tempora mutantur et nos mutamur in illis, (лат.) часи змінюються, змінюємося й ми з ними.

Terra incognita, (лат.) незнана країна; невідоме.

Terminus technicus, (лат.) технічне означення; особлива назва вживана в науці, мист. або в промисловості.

Tertium non datur, (лат.) третього нема; є тільки дві можливості, або два прояви (до вибору).

Tertium comparationis, (лат.) міра порівнювати дві річі чи прояви.

Tertius gaudens, (лат.) третій, що тішиться (з того, коли два сваряться).

Testimonium paupertatis, (лат.) свідцтво вбогости; *t. p. animi*, свідцтво вбогости духа, глупоти.

Tête à tête, (фр.) чит. тет-а-тет, голова до голови; в чотири очі; сам-на-сам; удвійку.

Timeo Danaos et dona ferentes, (лат.) боюся данайців (греків) навіть, коли вони приносять дарунки; боюся зради.

Times is money, (англ.) чит. тайм іс моней; час то гроші.

Tip-top, (англ.) сам верх; щось дуже добре; щось досконале.

To be or not to be, (англ.) чит. ту бі ор нот ту бі; бути, чи не бути.

Tout comme chez nous, (фр.) чит. ту ком ше ну; все так, як у нас.

Tout comprendre, c'est tout pardonner, (фр.) чит. ту компрандр, с'е ту пардонé; все розуміти, значить усе виправдувати.

Tout va pour le mieux, (фр.) чит. ту ва пур ле міе: все йде до найкращого.

Traduttori-traditori, (іт.) перекладачі це зрадники; переклад псує первісний твір.

Tres faciunt collegium, (лат.) трое творять гурток (що може радити, ухвалювати, слухати викладів і т. д.).

Tutti frutti, (іт.) вл. всі овочі; їжа

з різних овочів; твір складений із усячини, з різним змістом; мішанина.

Tutti quanti, (іт.) всі й їм подібні.

Ubi bene, ibi patria, (лат.) де добре, там батьківщина.

Uncle Sam, (ам.) чит. Анкль Сем, гл. Сам.

Urbi et orbi, (лат.) в місті (Римі) й довкруги; в цілому світі; по цілому світі; по всіх усядах.

U. S. A., гл. З'єдинені Держави Півн. Америки.

Usque ad finem, (лат.) аж до самого кінця.

Ut aliquid fecisse videatur, (лат.) щоб здавалося, що щось робиться.

Va banque, (фр.) чит. ва-банк; йде про цілий банк; ставити все на одну карту; очайдушно зважуватися на щось.

Vae victis, (лат.) горе переможеним.

Vanitas vanitatum, (лат.) суєта суєт; все марниця.

Veni, vidi, vici, (лат.) прийшов, побачив, переміг (слова Цезаря).

Venia legendi, (лат.) дозвіл читати; дозвіл викладати (на вис. школах).

Verba volant, scripta manent, (лат.) слова втікають (забуваються), написане залишається.

Verbum nobile, (лат.) шляхетне слово; слово чести.

Vert, vertatur, verte, (лат.) обернути (картку).

Vice versa, (лат.) навпаки.

Viribus unitis, (лат.) з'єдиненими силами; спільними силами.

Virtuti militari, (лат.) військ. заслугам; за військ. заслуги (ордер).

Vis-à-vis, гл. Візаві.

Vis maior, (лат.) гл. Вища сила.

Vivat, crescat, floreat, (лат.) хай живе, розвивається, процвітає.

Vogue la galère, (фр.) чит. воґ-ля-галёр: хай пливе човен; хай діється, що хоче, хай буде, що буде.

Volens nolens, гл. *Nolens volens*.

Volenti non fit iniuria, (лат.) тому, що хоче (чогось злого), кривди нема.

Votum separatum, (лат.) відокремлений голос; погляд незгідний із постановами більшості, звич. записують у протоколі нарад.

Vox populi, vox Dei, (лат.) голос народу, голос божий.

Week-end, (англ.) чит. вік-енд, кінець тижня; субота по полудні й неділя; час і місце (дім) відпочинку й розваги для тих, що працюють.

III. ПОКАЖЧИК ЧУЖОМОВНИХ НАЗВ.

Aakjoer, Ок'єр	Austin, Остин	Blackpool, Блекпул
Aarhus, Орґус	Autun, Отен	Blackstone, Блекстон
Abbot, Еббот	Auvergne, Овернь	Blainville, Бленвіль
Aberdeen, Ебердін	Babbage, Бебедж	Blake, Блек
Accelerando, Акчелерандо	Baby, Бебі	Blaydon, Бледн
Achard, Ашар	Vacon, Бекон	Blizzard, Блісерд
Acheson, Ечїсон	Baden Powell, Бедн Пауел	Blomart, Блюмарт
Acrescendo, Акрешендо	Baffin, Бефін	Bloemfontein, Блюмфонтейн
Adams, Едемс	Bagehot, Беджгот	Blois, Блюа
Adelaide, Еделєд	Bagne, Бань	Bloomfield, Блумфілд
Adieu, Ад'є	Bahia, Баїа	Bluff, Блеф
Aelst, Альст	Balla Atha Cliath, Бола Ава	Bodley, Бодлі
Agen, Ажан	Bailly, Бейї [Клія	Boerhaave, Бурґаве
Agitato, Аджитато	Baisse, Бес	Boieldieu, Буальд'є
Agoult, Аґу	Balance of Power, Баланс	Boisguillebert, Буагільбер
Aguilera, Агїлера	Baldwin, Болдвін [оф Пауер	Boissier, Буасс'є
Ahmes, Ахмес	Balfour, Балфур	Bologna, Больонья
Aimard, Емар	Bancroft, Бенкрофт	Bolton le Moors, Болтн лі
Ain, Ен	Bantock, Бенток	Bonheur, Бонер [Мурс
Airaines, Ерен	Barry, Бері	Booker, Букер
Airy, Ері	Base-ball, Бес-бал	Booth, Буте
Aisne, Ен	Basket-ball, Бескет-бол, Ко-	Boothia Felix, Бутіє Філікс
Aix, Екс	Basselin, Баслен [шиківка	Bootle, Бутл
Ajmere, Аджмір	Bathurst, Бетґест	Borrow, Боро
Akron, Екрн	Batignolles, Батїньоль	Böszörmeny, Бесерменї
Alain, Ален	Baton Rouge, Бетен Руж	Bouchardat, Бушарда
Alais, Але	Battaglia, Баталїа	Boucher, Буше
Åland, Оляндські о-и.	Battersea, Бетерсі	Bouernemouth, Борнмавт
Albanu, Албенї	Battle Creek, Бетлі Крік	Boussingault, Буссенґо
Aldridge, Ольдрїдж	Baudelaire, Бодлер	Bowie, Бої
Alembert d', Алямбер	Baudouin, Бодуен	Boylesve-Tardivaux, Буалєв-
Algeciras, Альхесїрас	Baumé, Боме	Bradford, Бредфорд [Тардїво
Allais, Алле	Bautzen, Будїшин	Bradley, Бредлі
Alleghany, Еліґенї	Bay-City, Бе-Сїті	Bragg, Брек
Allegrain, Алегрен	Bayle, Бейль	Braid, Бред
Allenby, Аленбай	Bazaine, Базен	Braille, Брай
Allier, Альє	Beaconsfield, Біконсфільд	Brandy, Бренді
Amiens, Ам'єн	Beardsley, Бірдслі	Brescia, Брешїа
Ångermanelē, Онґерманельф	Beattie, Бітті	Breughel, Брайхель
Ångers, Анже	Beatty, Бітті	Brewster, Брустер
Ångström, Онґстрем	Beauharnais, Богарне	Bridgeport, Брїджпорт
Anjou, Анжу	Beaumarchais, Бомарше	Bridges, Брїджїс
Antoine, Антуан	Beaumont, Бомонт	Bridgetown, Брїджтаун
Arroggiatura, Апподжіатура	Bédier, Бед'є	Brigh, Брайт
Araujo, Аравшу	Beecher-Stowe, Бічер-Сто	Brighton, Брайтон
Arbois, Арбуа	Behaviorism, Бігевїерїзм	Broad-casting, Брадкастїнґ
Arbutnot, Арбетнот	Beige, Беж	Brogie, Бролі
Argenson, Аржансон	Békés-Csaba, Бекеш Чаба	Brooklyn, Бруклін
Argenteuil, Аржантей	Benoit, Бенуа	Brooks, Брукс
Arkwright, Аркрайт	Berkeley, Берклї	Brown, Браун
Armagnac, Арманьяк	Bernaert, Бернат	Browning, Бравнїнґ
Argentières, Армантьєр	Bernay, Берне	Brown-Sequard, Браун-Секар
Arpègio, Арпеджо	Berthier, Берт'є	Bruce, Брус
Arrowroot, Ерорут	Beyle, Бель	Brueghal, Брайхель
Artois, Артуа	Bevrouth, Бейрут	Brumaire, Брумер
Aston, Естон	Beziers, Без'є	Bruneau, Брюно
Aube, Об	Bianchini, Б'янкїні	Brunetièrè, Брюнет'єр
Auber, Обер	Bill of rights, Біл оф райтс	Bryant, Брант
Aubry, Обрі	Birmingham, Бермінґем	Buchanan, Б'юкенен
Auckland, Окленд	Biscaglia, Бішеліс	Buckingham, Бекїнґем
Aud, Од	Black, Блек	Buckle, Бокль
Audjila, Авджїля	Blackburn, Блекборн	Buffalo, Бефало
Augier, Ожїє		Buffon, Бюфон
Aulard, Оляр		Buitenzorg, Бойтензорґ

Bülow, Бюльов
 Bungalow, Бангальо
 Burbank, Бербанк
 Burke, Берк
 Burleigh, Берлі
 Burma, Бірма
 Burne-Jones, Берн-Джонс
 Burnley, Бернлі
 Burns, Бернс
 Burton, Бертен
 Bushel, Бошел
 Butler, Батлер
 Butte City, Бит (Бет) Сіті
 Buys-Ballot, Байс-Бальо
 Byron, Байрон

Caen, Кан
 Cagliari, Каліарі
 Cagliostro, Каліостро
 Caillaux, Кайо
 Caine, Кейн [Сент-Емур
 Caix de Saint-Amour, Ке-де-
 Cake-walk, Кек-вок
 Calaix, Кале
 Cambridge, Кембрідж
 Camembert, Камамбер
 Campbell, Кемпбел
 Campinchi, Кампенкі
 Canberra, Кенбера
 Cannes, Кан
 Canton, Кентон
 Canterbury, Кентербері
 Carpetown, Кептавін
 Carey, Кері
 Carlisle, Карляйл
 Carlyle, Карляйл
 Carmagnole, Карманіоля
 Carpentras, Карпантрас
 Carracci, Караччі
 Casaubonus, Казобон
 Casement, Кезмент
 Castlereagh, Касльрей
 Cathkin, Кеткін
 Cauchy, Коші
 Sauvère, Кавері
 Cavaignac, Кавеніак
 Cavendish, Кевендіш
 Sawpore, Канпур
 Ceará, Сеара
 Cecil, Сесіль
 Cellini, Челліні
 Cena, Чена
 Cenci, Ченчі
 Cerna, Черна
 Cernavoda, Чернавода
 Cervantes, Сервантес
 Ceulen, Келен
 Ceuta, Севта
 Cevendale, Чеведале
 Sevennes, Севені
 Cézanne, Сезанн
 Chablis, Шаблі
 Chaco, Чако
 Chagall, Шагал
 Chagos, Чагос
 Châlons, Шальон

Chamberlain, Чемберлен
 Chambery, Шамбері
 Chambesi, Чамбезі
 Chamfort, Шамфор
 Chamisso, Шаміссо
 Chamonix, Шамоні
 Champion, Чемпіон
 Champolion, Шамполіон
 Chaplin, Чеплін
 Charcot, Шарко
 Chardin, Шарден
 Charente, Шарант
 Charleston, Чарльстон
 Charlottenburg, Шарльоттен-
 Chartres, Шартр [бург
 Chartreuse, Шартрез
 Chasles, Шаль
 Chassériau, Шасеріо
 Chateaubriand, Шатобріян
 Chatham, Четем
 Chattahoochee, Четеґучі
 Chattanooga, Четенуга
 Chatterton, Четтертон
 Chaucer, Чосер
 Chef-d'œuvre, Шедевр
 Cheltenham, Челтенгем
 Chenier, Шеніс
 Cher, Шер
 Cherbouurg, Шербур
 Cherso, Керсо
 Cherra-Punji, Черепанджі
 Chesapeake-bai, Чесепік
 Chester, Честер
 Chesterton, Честертон
 Chevalier, Шеваліс
 Cheviot, Чевіот
 Chevreul, Шеврель
 Chianti, Кіанті
 Chiapas las, Чіапас
 Chicago, Шікаґо
 Chieti, Кієті
 Chigi, Кіджі
 Chihuahua, Чі(г)уа(г)уа
 Chile, Чіле
 Chiloë, Чільое
 Chimborazo, Чімборасо
 Chiriqui, Чірікі
 Chonos, Чонос
 Chopin, Шопен
 Chouans, Шуани
 Christchurch, Крістчерч
 Christmas, Крістмес
 Christophe, Крістоф
 Chur, Кур
 Churchil, Черчіль
 Cimabue, Чімабуе
 Cincinnati, Сінцінати
 Citlaltépetl, Сітлятепетль
 City, Сіті
 Ciupercovici, Чуперкович
 Clairvaux, Клерво
 Clarendon, Кларендон
 Clarke, Клерк
 Claudel, Кльодель
 Clemenceau, Клемансо
 Cleveland, Клівленд

Clive, Кляйв
 Cluj, Клюж
 Clyde, Клайд
 Coahuila, Коауїла
 Coast Ranges, Кост Рендж
 Cognac, Коняк
 Coleridge, Кольридж
 Coligny, Коліні
 Collot, Кольо
 Comte, Конт
 Conception, Концепсіон
 Conchos, Кончос
 Connecticut, Конектікет
 Conscience, Консіянс
 Constable, Констебль
 Coogan, Куген
 Cook, Кук
 Coolidge, Кулідж
 Cooper, Купер
 Coquelin, Коклен
 Coulomb, Кульон
 Couperus, Кавперюс
 Cowper, Кавпер
 Craig, Креґ
 Creanga, Крянґа
 Creusot, Крезо
 Crewe, Кру
 Croisset, Круассе
 Crookes, Крукс
 Csiky, Чікі
 Cumberland, Камберленд
 Curel, Кюрель
 Curie, Кюрі
 Curzon, Керзон
 Custine, Кюстін
 Cuvelier, Кювеліс
 Cuvier, Кювіс
 Czambel, Цамбель
 Dago, Дейґо
 Dail Eireann, Дойль Айрїян
 Daily, Дейлі
 Dallas, Делес
 Damoiseau, Дамуазо
 Dampier, Демпір
 Dana, Дейне
 D'Aubigné, Д'Обіне
 Daubrée, Добре
 Daudet, Доде
 Dauphiné, Дельфінат
 D'Aux, До
 Davenport, Девнпорт
 Davis, Дейвіс
 Davy, Дейві
 Dawes, Довз
 Dayton, Дейтон
 Death Valley, Дет Велі
 Beauville, Довіль
 Debye, Дебай
 Delaunay, Дельоне
 Delaware, Делєвер
 Delescluze, Делеклюз
 Delisle, Деліль
 Dent Blanche, Дан Блянш
 D'Entrecasteaux, Д'Антраксто
 Descartes, Декарт

Des Moines, Де Мойн
 Desmoulins, Демулен
 Detroit, Дітройт
 Devonport, Девнпорт
 Dewar, Дюер
 Dewey, Дюї
 Dhawalagiri, Даваладжірі
 Djaipur, Джайпур
 Djibouti, Джібуті
 Djokjakarta, Джокджакарта
 Dorgelés, Доржелєс
 Douai, Дює
 Doubs, Дю
 Douglas, Даґлєс
 Douhaire, Дугер
 Dover, Довр
 Downing Street, Давнінг Стріт
 Dozsa, Дожа
 Drake, Дрейк
 Draper, Дре(й)пер
 Dreadnought, Дреднавт
 Drumont, Дрюмон
 Dubail, Дюбай
 Dubarry, Дюбаррі
 Dublin, Деблін
 Du Bois Reymond, Дюбуа
 Du Sange, Дюканж [Ремон
 Duccio, Дуччо
 Du Chaillu, Дю Шейлю
 Duchesne, Дюшен
 Duscetiaux, Дюкпєсіо
 Dufau, Дюфо
 Dufay, Дюфе
 Dufour, Дюфур
 Duhamel, Дюгамель
 Dukas, Дюка
 Dulong, Дюльон
 Duluth, Дюлут
 Dumas, Дюма
 Dumont, Дюмон
 Dumouriez, Дюмуріє
 Dumping, Дампінг
 Dundee, Данді
 Dunkerque, Дюнкєрк
 Duploye, Дюплюєс
 Dupont, Дюпон
 Duport, Дюпор
 Durance, Дюранс
 Durand, Дюран
 Durban, Дербєн
 Durkheim, Дюркгейм
 Dutreuil, Дютрейль
 Dutrochet, Дютроше
 East Main, Іст Мейн
 Echegaray, Ечєгарай
 Eiffel, Е(й)фель
 Empire, Ампір
 Infantin, Анфантен
 Entente, Антанта
 Eötvös, Етвєш
 Erie, Ері
 Esq. = esquire, Есквайр
 Estienne, Етієн
 Esturnelles, Етурнель
 Esztergom, Естерґом

Eure, Ер
 Eyre, Ер
 Faguet, Фаґє
 Fairbanks, Фербенкс
 Fall River, Фол Ривєр
 Faure, Фор
 Fauré, Форє
 Fawkes, Фокс
 Feuillet, Фєс
 Fielding, Фільдінг
 Fizeau, Фізо
 Flaubert, Фльобєр
 Fleury, Флері
 Foggia, Фоджа
 Folkestone, Фолькстон
 Foot-ball, Футбол
 Fouché, Фуше
 Fouillée, Фує
 Frazer, Фрезєр
 Freetown, Фрітавін
 Fresnel, Френель
 Freycinet, Фресіне
 Gaidoz, Гєдоз
 Gaillhard-Bancel, Гаяр-Бан-
 [сель
 Gainsborough, Генсбору
 Galsworthy, Гельсуєрти
 Gaudin, Годєн
 Gaugin, Гогєн
 Gautier, Готіє
 Gauvain, Говєн
 Gay-Lussac, Ге-Люсак
 Geelong, Джільонг
 Geijerstam, Геєрстам
 Gélée-Lorrain, Жєлє-Льорєн
 Gemmatio, (лат.) гл. Брунь-
 Genève, Жєнєва [кування
 Genlis, Жанлієс
 Gennargentí, Дженнарджєнти
 Genova, Генуя
 Gentil, Жантіль
 Gentleman, Джєнтєльмєн
 Gentry, Джентрі
 Geoffroy, Жофруа
 George, Джордж
 Georgetown, Джорджтавін
 Georgia, Джорджія
 Gérard, Жєрар
 Géricault, Жєріко
 Gerlache, Жєрляш
 Germiston, Джєрмістон
 Gérôme, Жєром
 Gherardesca, Уґоліно Герар-
 Gers, Жєр [дєска
 Gerson, Жєрсон
 Geulincx, Гєйлінґс
 Ghazeroor, Газєрур
 Ghiberti, Гіберті
 Ghika, Гіка
 Ghil, Гіль
 Ghirlandaio, Гірляндайо
 Ghor, Гор
 Gide, Жід
 Giolitti, Джолітті

Giordano, Джордано
 Giotto, Джото
 Giovanni Pisano, Джованні
 Girard, Жірап [Пізанський
 Girardin, Жірарден
 Girardon, Жірардон
 Giraudoux, Жіроду
 Girgenti, Джірджєнти
 Gironde, Жіронда
 Giuba, Джуба
 Giunta, Джунта
 Giusti, Джусті
 Gjellerup, Гієльруп
 Gjorgjić, Джорджіч
 Gladstone, Глєдстон
 Glasgow, Глєзґо
 Gleises, Глєз
 Gloucester, Гльостєр
 Goa-jira, Гоахіра
 Goethals, Гєтєльєс
 Golgi, Гольджі
 Goossens, Гусєнс
 Gossaert, Госсарт
 Goudimel, Гудімєль
 Gough de la Paéz, Гоф
 Goujon, Гужон
 Gounod, Гуно
 Gouraud, Гуро
 Gourgaud, Гурґо
 Gourmont, Гурмон
 Grampians, Гремпієн
 Grand Rapids, Гренд-Рєпідєс
 Grant, Грєнт
 Great Basin, Грєйт Бєсн
 Great Salt Lake, Грєйт Салт
 [Лєйк
 Great Slave Lake, Грєйт Слєйв
 [Лєйк
 Great Yarmouth, Грєйт Ярмєт
 Greely, Грєлі
 Greene, Грін
 Green River, Грін Ривєр
 Greenwich, Грінїч
 Greuze, Грєз
 Groningen, Кронінґєн
 Grouchy, Груші
 Guagnini, Гваніні
 Guenot, Гєно
 Guericke, Геріке
 Guerillas, Геріляєс
 Guerrero, Герєро
 Guesde, Гєд
 Guiana, Гвіяна
 Guilbert, Гільбєр
 Guillaume, Гійом
 Guillebert de Lannoü, Гіль-
 [бєр де Ляннуа
 Guiscard, Гіскар
 Guise, Гіз
 Guitry, Гітрі
 Guizot, Гізє
 Guldin, Гюльдєн
 Guyane, Гвіяна
 Guyau, Гійо
 Guynemer, Гінємєр
 Győr, Гєр

Gyulai, Гюляй

Habana, Гавана
 Haggard, Герґерд,
 Haig, Герґ
 Hakluyt, Геклют
 Haldane, Гольдейн
 Halley, Геллей
 Hampden, Гемпден
 Hartley, Гертлі
 Harwich, Гервіч
 Haslingden, Гезлінґден
 Haug, Орґ
 Haumont, Гоман
 Hausse, Госса
 Haut-Barsac, Го-Барсак
 Hauterive, Готрив
 Haut-sauternes, Го-Сотерн
 Haüy, Гаюї
 Hawthorne, Готгорн
 Hazlitt, Гезліт
 Hearn, Гірн
 Heijermans, Гаєрманс
 Henner, Еннер
 Hennod, Енно
 Hérault, Еро
 Herczeg, Герцегґ
 Heriot, Еріо
 Hermite, Ерміт
 Hervieu, Ервіє
 Hidalgo, Ідальґо
 Highland, Гайленд
 High-life, Гай-ляйф
 Hjaerne, Гієрне
 Hjelmar, Єльмар
 Hoek van Holland, Гук ван
 Hollywood, Голівуд [Голлянд]
 Hood, Гуд
 Hooke, Гук
 Hoover, Гувер
 Houbraken, Гавбракен
 Houdon, Гудон
 House, Гавз
 Houston, Густон
 Huallaga, Уалляґа
 Hudson, Гадсон
 Huë, Ює
 Huelva, Уельва
 Huerta, Уєрта
 Hughes, Гюз, Юз
 Hugo, Гюґо
 Hull, Гал
 Humber, Гембер
 Hume, Юм
 Hunt, Гант
 Huron, Юрон
 Hutcheson, Гачізон
 Huxley, Гакслі
 Huyghens, Гойхенс
 Huysmans, Гюїсманс
 Huysum, Ван Гойсем
 Hvar, Хвар
 Huderpark, Гайдпарк
 Hyderabad, Гайдерабад
 Humans, Гайманс
 Hundman, Гайндмен

Idaho, Ейдаґо
 Indre, Ендр
 Ingres, Енґр
 Iowa, Ейва
 Ishii, Ішії
 Isle, Іль

Jabalpur, Джабальпур
 Jacksonville, Джексоувіль
 Jacotot, Жакото
 Jacquard, Жакар
 Jaloux, Жало
 James, Джемс
 Jamestown, Джемстаун
 Jammes, Жамм
 Janet, Жане
 Jaurès, Жорес
 Jazz, Джек
 Jefferson, Джеферсон
 Jellachich, Єлячич
 Jellicoe, Джеліко
 Jenner, Дженер
 Jerez de la Frontera, Херес
 [де ля Фронтера]
 Jerome, Джером
 Jersey City, Джерзі Сіті
 Jevons, Джевонс
 Jimenes, Хіменес
 Joffre, Жофр
 John Bull, Джон Буль
 Johnson, Джонсон
 Johnston, Джонстон
 Johnstown, Джонстаун
 Johore, Джогор
 Joinville, Жуанвіль
 Jomini, Жоміні
 Jonson, Джонсон
 Joubert, Жубер
 Jouffroy, Жуфруа
 Joule, Джавль
 Jourdan, Журдан
 Jouvenet, Жувене
 Joyce, Джайс
 Juan Fernandez, Хуан Фер-
 Juarez, Хуарес [нандес]
 Juba, Джуба
 Jumna, Джамна
 Junper, Джампер
 Jury, Жюрі
 Jussieu, Жюсіє

Kagroo, Керу
 Kean, Кін
 Keaton, Кітон
 Keats, Кітс
 Khuen-Hedervary, Кун-Ге-
 [дерварі]
 Kierkegaard, Кіркеґорґ
 Kjelland, Кієллянд
 Kjellén, Челлен
 Knockout, Нокаут
 Knox, Нокс
 Knoxville, Ноксвіль
 Kossuth, Кошут
 Krk, Керк

Kurrachee, Карачі
 Kuiper, Койпер
 Kwichpack, Квічпек

Laagen, Льоґен
 Labour Party, Лейбур Парти
 La Bruyère, Ля Брюєр
 La Chaise, Ляшєз
 La Chaussée, Ля Шоссе
 La Chaux de Fonds, Шо де
 Lajarte, Ляжарт [Фон]
 Lallemand, Ляльман
 Lamb, Лем
 Lancaster, Ленкестер
 Lang, Ленґ
 Langley, Ленґлей
 Lansing, Ленсінґ
 La Rochefoucauld, Лярош-
 Launay, Льоней [фуко]
 Launceston, Лянстен
 Laurence, Льюренс
 Laurent, Льоран
 Lauriston, Льюрістон
 Lausanne, Люзанна
 Lautréamont, Лютреамон
 Lavignac, Лявіняк
 Lavoisier, Лявуазіє
 Law, Лью
 Layard, Леярд
 Lebaudi, Лебоді
 Le Brun, Лебрун, Лєбрен
 Lesce, Лєчє
 Leclair, Лєклєр
 Lee, Лі
 Leeds, Лідс
 Leeuwarden, Лєварден
 Légendre, Лєжандр
 Leger, Лєжє
 Legnano, Лєняно
 Leicester, Лєстер
 Leighton, Лєйтон
 Lejean, Лєжан
 Lemaitre, Лєметр
 Lenclos, Лянкльо
 Lens, Лянс
 Leraute, Лєпот
 Leroy-Beaulieu, Лєруа Боліє
 Leuven, Льювен
 Lewes, Льюїс
 Lewis, Льюїс
 Leygues, Лєґ
 Leysin, Лєзен
 Lhassa, Ляса
 Liège, Лієж
 Ligne de, Лінґ
 Ligny, Ліні
 Livigno, Лівінью
 Lock-out, Льюкаут
 Loscy, Льюсі
 Lodge, Льюдж
 Loire, Льюара
 Loisy, Льюазі
 Looping, Льюпінґ
 Louys, Льюїс
 Lowell, Льюел
 Löwen, Льювен

Lubbock, Лубок
Ludlow, Лядльов
Lugeon, Люжон
Lunch, Лянч
Lyautéy, Ліоте
Lyell, Ляєль

Macauly, Меколей
Mac Clure, Мек Клюр
Macdonald, Мекдональд
Macedo, Масейо
Machado, Мачадо
Machiavelli, Макіявелі
MacKenzie, Мекензі
Mac-Kinley, МекКінлей
Mac Lennan, МекЛенан
Mason, Мекон
Masonpherson, Мекферсон
Masquari, Меквори
Madison, Медісон
Magalhaes, Магелян
Magendie, Мажанді
Magenta, Маджента
Maggiore, Маджоре
Maglebranche, Мальбранш
Maine, Мен
Mainland, Мейнленд
Maintenon, Ментаенон
Maistre, Местр
Malát, Малат
Malesherbes, Мальзерб
Malherbe, Малерб
Malone, Мельон
Malström, Мальштрем
Man, Мен
Mancha la, Манча
Manchester, Менчестер
Manhattan, Менгеттен
Maraço, Марашу
Maranhão, Маранйон
Margate, Марґет
Margaux, Марґо
Margerie, Маржері
Marlborough, Мальборо
Marteau, Марто
Maryland, Меріленд
Masfield, Мейсфілд
Massachusetts, Мессечусетс
Massinger, Мессінджер
Matiegka, Матейка
Maubeuge, Мобез
Maclair, Моклер
Maugham Somerset, Мо(ре)м
Maureou, Моу [Сомерсет]
Mauriac, Моріак
Maurice, Моріс
Maurois, Моруа
Maugas, Морра
Mauvillon, Мовійон
Maxwell, Максвелл
Maune Reid, Майн Рід
Meihac, Меляк
Meillet, Мес
Melbourne, Мельберн
Mendés, Манде
Meunier, Меніс

Meursius, Мерсіус
Meurthe, Мерт
Meuse, Мез, Мас
Miami, Майемі
Michaud, Мішо
Michel, Мішель
Michel-Angelo, Мікель-Андже-
Michelet, Мішле [льо]
Michelson, Майкельсон
Michigan, Мічиген
Michoacan, Мічоакан
Middlesbrough, Мідльсбере
Mignet, Мініс
Mignon, Міньон
Milhaud, Мійо
Minho, Мініо
Mino, Мініо
Miquelon, Мікльон
Miskolcz, Мішкольц
Moissan, Муасан
Montaigne, Монтань
Mont Cenis, Мон Сені
Montchrétien, Монкретієн
Montfort, Монфор
Montgolfier, Монґольфіє
Mont Pelvoux, Мон Пельву
Moody, Муді
Moore, Мур
Moray Firth, Марі Фертс
Moreau, Моро
Mount Saint Elias, Мавнт Сент
Mounier, Муаніс [ляєс]
Mulhouse, Мюлюз(а)
Munch, Мунк
Murat, Мюрат
Murchison, Мерчісон
Murger, Мюрже
Murray, Мерей
Murrumbidgee, Мерембіджі
Musset, Мюссе
Mysore, Майсур

Nancy, Нансі
Napier, Непер
Nares, Нерс
Nashe, Неш
Nashville, Нешвіль
Nattier, Натіс
Neaoui, Няґой
Néaux, Нео
Neuilly sur Seine, Неї сюр
Neuville, Невіль [Сен]
Newark, Ньюерк
New Bedford, Нью Бедферд
New Brunswick, Нью Бранс-
Newcastle, Ньюкасл [вік]
Newcomb, Ньюком
Newcomen, Ньюкомен
New Hampshire, Нью Гемшпір
New Haven, Нью Гевн
New Jersey, Нью Джерзі
Newman, Ньюмен
New Orleans, Нью Орлеанс
Newport, Ньюпорт
Newton, Ньютон
New York, Нью Йорк

Nijmegen, Наймеґен
Nimes, Нім
Noailles, Ноай
Nointel, Нуантель
Norrköping, Норршепінґ
Norwich, Норіч
Nyiregyháza, Ниредьгаза

O'Brien, О'Браєн
Oglia, Оліо
Ohio, Огайо
Oise, Уаз
Ojibway, Оджібві
Orcagna, Орканя
Orczy, Орці
Orihuela, Оріуеля
Orne, Орн
Orsova, Оршова

Pachuca, Пачука
Paileron, Паєрон
Painlevé, Пенлеве
Pandshim, Панджім
Pankhurst, Пенкгерст
Papin, Папен
Pap Szilagyi, Поп Сіляді
Parahyba, Параїба
Pares, Перз
Pas de Calais, Па де Кале
Passaic, Пасейк
Pater, Пейтер
Pau, По
Paul Boncourt, Поль-Бонкур
Peace River, Піс Рівер
Pearl, Перль
Peary, Пірі
Pecqueur, Пекер
Peel, Піль
Peguay, Пері
Percy, Персі
Perrault, Перро
Perrin, Перен
Pétain, Петен
Petit de Julleville, Пті де
[Жюльвіль]

Phoenix, Фінікс
Piacenza, Пяченца
Piauhy, Піяуї
Pjave, П'ява
Pichégu, Пішеґро
Pichincha, Пічінча
Pichon, Пішон
Pikes Peak, Пайкс Пік
Piteå, Пітео
Plateau, Плято
Platte River, Плет Рівер
Plymouth, Плімет
Poinscaré, Пуанкаре
Pointe à Pitre, Пуант а Пітр
Poisson, Пуассон
Poitiers, Пуатіс
Poitou, Пуату
Polignac, Поліняк
Ponce de Léon, Понсе де Леон
Preux, Пре
Proudhon, Прудон

Prout, Правт
Provence, Прованс
Prudhon, Прюдон
Puccini, Пуччіні
Purcell, Персель
Puy de Dome, Пуї де Дом

Quai d'Orsay, Ке д'Орсе
Quarengui, Гваренгі
Quatrefages, Катрфаж
Queensland, Квінсленд
Querétaro, Керетаро
Quetelet, Кетле
Quesnay, Кене
Quevedo, Кеведо
Quineti, Кне
Quintana, Кінтана
Quito, Кіто

Rabelais, Рабле
Rachel, Рашель
Raikes, Рейкс
Rainier, Рейнієр
Rameau, Рамо
Ramsay, Ремзей
Ramuz, Рамюз
Rawlinson, Ролінзон
Rayleigh, Рейлей
Rayz, Рєз
Reading, Редінг
Réau, Рео
Réaumur, Реомюр
Reggio, Реджо
Regina, Ріджайне
Regnault, Реньо
Régnier, Реніє
Reims, Рєнс
Reinach, Рєнак
Renaudot, Рєнодо
Rennes, Рєнн
Renoir, Рєнуар
Resiani, Рєзіані
Restif, Рєтіф
Retz, Рєз [де де Монд
Revue de deux Mondes, Рєвію
Reykjavik, Райхавік
Rhode Island, Род Айленд
Rhodes, Родс
Ricci, Річі
Richard, Річард
Richelieu, Рішельє
Richerpin, Рішпен
Richey, Ріше
Richmond, Річмонд
Rimbaud, Рембо
Rochdale, Рочдель
Rochefort, Рошфор
Rochelle la, Рошель
Rochester, Рочестер
Rockefeller, Рокфеллер
Rodin, Роден
Roe, Ро
Roer, Рур
Rogers, Роджерс
Rohan, Роан
Romains, Ромен

Ronsegno, Ронченьо
Roosevelt, Рузвелт
Rosebery, Росбері
Rosny, Роні
Rotherham, Родергем
Rothermere, Ротермір
Roubaix, Рубе
Rouen, Руан
Rouget, Руже
Rousseau, Руссо
Roussel, Руссель
Rousset, Руссе
Roux, Ру
Rowland, Ролянд
Rugby, Рагбі
Ruisdael, Ройсдаль
Rulhière, Рюлієр
Ruskin, Раскін
Russel, Рассель
Rutherford, Радерфорд
Ruysbroek, Рюібрук
Ryswijk, Райсвайк

Sabine, Себін
Sacchini, Сакіні
Sacy, Сасі
Saint-Arnaud, Сєнт-Арно
Saint-Assise, Сєнт Ассіз
Saint Brieuc, Сєн Бріє
Saint Denis, Сєн Дєні
Sainte-Beuve, Сєнт-Бєв
Saint Francis, Сєнт Френсіс
Saint Germain, Сєн Жєрмен
Saint Helens, Сєнт Гєлєнс
Saint John, Сєнт Джон
Saint Julien, Сєн Жюлієн
Saint Just, Сєн-Жюст
Saint Louis, (фр.) Сєн Люї
Saint-Louis, (англ.) Сєнт

[Люїс

Saint Nazaire, Сєн Назєр
Saint Quentin, Сєн Кантєн
Saint-Saëns, Сєн-Санс
Sajama, Сахама
Salem, Сєлєм
Salisbury, Сольсбері
Salsette, Сольсет
Salt Lake City, Солт Лєйк Сіті
Sandburg, Сєндборг
Sandwich, Сєндвіч
San José, Сан Хозє
San Juan, Сан Хуан
Sans souci, Сансусі
Saône, Сона
São Paulo, Савн Павльо
Sarauw, Сарав
Saussure, Соссюр
Sauternes, Сотєрн
Savannah, Сєвенна
Savoie, Савоя
Sau, Се
Scapa Flow, Скепе Фльов
Schenectady, Скенектєді
Schiaparelli, Скіяпарєллі
Scialoja, Шальоя
Scranton, Скрєнтон

Seattle, Сієтль
Sebesi, Шебєші
Secchi, Сєккі
Seignobos, Сєньобос
Seine, Сєна
Senlis, Сєнліс
Senon-Watson, Сітон-Вотсон
Seurat, Сєра
Sévigé, Сєвінє
Seymour, Сімор
Shackleton, Шєклєтон
Shaftesbury, Шефтсбері
Shampon, Шампун(ь)
Shannon, Шєнен
Shasta, Шаста
Shaw, Шов
Sheffield, Шефїлд
Shelley, Шєллі
Sheridan, Шєрідан
Sieyès, Сієєс
Signac, Сіняк
Signorelli, Сіньорєллі
Simon, Саймон
Skiskjöring, Шішєрїнг
Skye, Скай
Smiles, Смайльєс
Snake River, Снейк Рївер
Soissons, Суасон
Solemes, Солєм
Sopron, Шопрон
Southampton, Савтгємптон
Southend, Савтєнд
Southey, Савтєй
Southport, Савтпорт
South Shields, Савт Шїльдє
Speke, Спїк
Squire, Сквайр
Staël-Holstein, Сталь-Голь-
Stanley, Стєнлі [стєйн
Stanleyville, Стєнлївлїє
Stead, Стєд
Steed, Стїд
Stephenson, Стївєнсон
Stevenson, Стївєнсон
Steward, Стюард
Stockholm, Стокгольм
Straits, Стрєйтєс
Stuart, Стюарт
Studniczka, Штуднічка
Sue, Сю
Suidas, Свідас
Suite, Сюїта
Sullivan, Салївєн
Sully, Сюллі
Suppé, Сюппє, Зуппє
Surrey, Соррі
Susquehanna, Сєсквєгєна
Sutlej, Сатлєдж
Swansea, Свонсі
Sunge, Сїндж
Syracuse, Сїрєкюз
Szatmár, Сатмар
Szegedin, Сєгєдїн
Székesfehérvár, Сєкєшфєгєр-
Szilágyi, Сїлядієй [вар
Szolnok, Сольнок

- Taft, Тефт
 Tagliamento, Таліаменто
 Taine, Тен
 Tajo, Тахо
 Tallemant, Талеман
 Talleyrand, Талєран
 Targu Mures, Тиргу Муреш
 Tau, Тей
 Taylor, Тейлор
 Teisseyre, Тессейр
 Tejo, Тешу
 Temps, Тан
 Texas, Техас
 Thackeray, Текерей
 Thames, Темза
 Tharaud, Таро
 Thietmar, Дітмар
 Thoreau, Торо
 Thronhjelm, Трондієм
 Times, Таймс
 Tisza, Тіса
 Tooke, Тук
 Торека, Топіке
 Torricelli, Торічеллі
 Tournai, Турне
 Townsend, Тавнсенд
 Trade-union, Тред-юніон
 Trochu, Трошу
 Troelstra, Трульєстра
 Troyes, Труа
 Troyon, Труайон
 Trust, Трест
 Tudor, Тюдор
 Tuileries, Тюїлері
 Tulle, Тюль
 Turenne, Тюрен
 Turgot, Тюрго
 Turnèbe, Тюрнеб
 Turner, Тернер
 Two-step, Ту-стєп
 Tylor, Тайлор
- Ular, Лляр
 United Press, Юнайтед Прес
 Utah, Юта
 Utica, Ютіка
- Vacherot, Вашро
 Vacz, Вац
 Vaihinger, Вайгінгер
 Vaillant, Вальян
 Valais, Вале, Валє
- Valence, Валянє
 Valenciennes, Валянсьєн
 Valladolid, Вальядолід
 Vallot, Вальо
 Valois, Валоа
 Van, Вен
 Vancouver, Ванкувер
 Van der Meer, Ван дер Мер
 Van Dyck, Ван Дайк
 Van Eysck, Ван-Айк
 Vannes, Ван
 Varichius, Ваврік
 Varpalanka, Паланка
 Vaszary, Васарі
 Vaucluse, Воклюз
 Vaud, Вод
 Vautier, Вотєє
 Vauvenargues, Вовенарг
 Vecchi, Веккі
 Vecchia, Веккія
 Vecchietta, Веккієтта
 Vegio, Веджо
 Vendée, Вандєя
 Vendémiaire, Вандемьєр
 Vendôme, Вандом
 Ventose, Вантоз
 Verdun, Верден
 Vernier, Верньєр
 Vernieu, Верньє
 Veuillot, Вейльо
 Vicázec, Вітязєц
 Vichy, Віші
 Viète, Вєт
 Vignemale, Віньмаль
 Vignola, Віньоля
 Vigny, Віньї
 Villars, Віляр
 Villefranche, Вільфранш
 Villehardouin, Вілярдуєн
 Villiers, Вільє
 Viollet-le-Duc, Віолє-лє-Дюк
 Vogüé, Вогює
 Voltaire, Вольтер
 Vörösmarty, Верешмарті
- Wabash, Вобеш
 Wakefield, Векфілд
 Wales, Велз
 Walker, Вокєр
 Wallace, Воллєс
 Wall Street, Волстрїт
 Walpole, Волпол
- Warrington, Верінгтон
 Warwick, Воррік
 Wase, Вєйз
 Watling, Вотлінг
 Watteau, Ватто
 Watts, Вотє
 Wedgwood, Веджвуд
 Wells, Велз
 West Ham, Вєстгем
 Weule, Вейлє
 Weyer, Вєйр
 Wheatstone, Вітстон
 Wheeling, Вілінг
 Whistler, Віслєр
 Whitman, Вітмен
 Whittier, Вітєр
 Whymper, Вімпер
 Wigan, Вігєн
 Wight, Вайт
 Wilberforce, Вілберфорєс
 Wilde, Вайлд
 Wilkes, Вілкєс
 Willaert, Вілярєт
 Williams, Вільямєс
 Wilmington, Вілмінгтон
 Wilson, Вілєон
 Winchester, Вінчєстр
 Wollaston, Воллєстон, Вуль-
 Wolvey, Вульсєй [стєн
 Woolwich, Вуліч
 Worcerter, Вустєр
 Workington, Веркінгтон
 Worsaae, Ворєо
 Wren, Рєн
 Wright, Райт
 Wycherley, Вічєрлі
 Wyoming, Вайомінг
- Xingu, Шінгу
- Yar, Ял
 Yeats, Єйтєс
 Yellowstone, Єловєстон
 Yonne, Іон
 Young, Юнг
 Youngstown, Юнгстєвн
 Ypres, Іпр
 Ysaye, Ісай
 Yucatan, Юкатан
- Zara, Задар
 Zaragoza, Сарагоса
 Zuidersee, Зойдєрзє

Співробітники загальної частини У. З. Е. та гасла „Україна“.

Дм. Антонович, проф.: театр, У.*) — історія театру; *Агенор Артимович, проф. др.*: заг. мовознавство, У. — шкільництво Закарпаття; *Ст. Балей, проф. др.*: психологія; *Ст. Баран, др.*: У. — земельне питання Галичини й півн.-зах. укр. земель; *Василь Барвінський, проф.*: У. — історія нової музики; *Іван Бедрило*: різне; *Кузьма Безкровний, У.* — шкільництво Кубані; *Василь Біднов, проф.*: правосл. Церква, У. — історія правосл. Церкви; історія школи до XIX в.; історія грошей; *Петро Біланюк, др.*: зоологія; *Леонід Білецький, проф.*: слов. письменство, У. — історія письменства XV–XVIII вв.; шкільництво Наддніпрянщини XIX–XX вв.; політ. еміграція від 70 рр. XIX в. до 1914; *Іван Боберський, проф., У.* — неполіт. еміграція: Канада; *Мих. Боровський, інж.*, сіль. господарство — пасічництво; *Сергій Бородасвський, проф.*: У. — кооперація Наддніпрянщини; *Ілько Борщак*: українка на чужині, У. — політ. еміграція XVIII в.; *Юр. Величко, інж.*; машинознавство; *Євген Вировий, У.* — філіялія; *Олександр Вітенко*: діячі правосл. Церкви; *Василь Галич, У.* — неполіт. еміграція: ЗДА (із др. Лукою Мишугою); *Ст. Гайдучок, проф.*: руханка та змаг, У. — фіз. виховання; *Тодот Галін, др.*: У. — історія Буковини 1849–1914. рр.; *Мик. Гарас, проф.*: У. — освіта й культура Буковини; *Ів. Герасимович*: приватне шкільництво, У. — шкільництво Галичини від 1772; *Мик. Гнатюк*: У. — гроші 1917–20 рр.; *Антін Гнатівський, інж.*: сіль. господарство — садівництво; *Мик. Голубець*: заг. й укр. мистецтво (до букви „д“); *Гаврило Гордієнко, інж.*: сіль. господарство — городництво; *Леонід Грабина, проф. інж.*: геодезія; *Яр. Грушкевич, др.*: медицина; *Федір Гула, др.*: астрономія (від букви „д“); *Ірина Гургула, У.* — вишивки й писанки; *Гр. Дворянин, У.* — сектантський і прот. рух; *Мик. Дерев'яно, інж.*: У. — Зелений Клин і Манджурія; *Стан. Дістрянський, акад.*: заг. право; *Мирон Дольницький, др.*: географія (від букви „д“), У. — фіз. географія; ростинність і тваринність (разом із др. Ів. Раковським); *Вол. Дорошенко*: укр. письменство; *Дм. Дорошенко, проф.*: У. — освіта й культура Наддніпрянщини й Кубані; наук. рух; *Наталія Дорошенко, У.* — жіночий рух; *Олександр Доценко, полк.*: У. — визвольні змагання: армія УНР 1917–21; *Гр. Дрогомирецький, др.*: У. — клімат; *Осип Думін, сотн.*: укр. визвольні змагання, У. — визвольні змагання: армія ЗОУНР (УГА); військ.: організація УГА (1918–20); *Андрій Жук, У.* — кооперація Галичини й півн.-зах. укр. земель; *Микола Зайців, інж.*: хем. технологія; *Мик. Залізник, др.*: суспільні науки; *Іван Злімський, проф. др.*: У. — мова: говори; *Петро Зленко*:

*) У. = гасло „Україна“.

У. — бібліографія, книгознавство; *В. Іванис, інж.*: неорганічна технологія; *Борис Іваницький, проф. інж.*: лісівництво й дендрологія; *І. Кабачків, доцент*: економія, У. — фінанси; *І. Кандяк, інж.*: хемія; *П. Карманський, У.* — неполіт. еміграція: Бразилія; *о. М. Каровець, ЧСВВ*: кат. Церква; *Ів. Квасниця, др.*: У. — неполіт. еміграція: Аргентина, Парагвай, Уругвай; інші краї; *Ів. Кедрин, ред.*: У. — історія Сх. Галичини від 1. XI. 1918; *К. Коберський, др.*: економія, кооперація; *Лев Когут, др.*: У. — кооперація Буковини; *Філ. Колесса, акад.*: У. — нар. музика, усна словесність; *Вол. Колосовський, полк.*: військ. справи; У. — військо: провід армії УНР; *Мирон Кордуба, проф. др.*: У. — історія Буковини до 1848 і 1914–18; *Юл. Кордож, др.*: медицина (від букви „і“); *Вол. Косоноцький, У.* — Укр. Парламентарна Репрезентація; *о. Г. Костельник, др.*: католицька Церква; релігія; *Іван Кривецький, дир.*: У. — преса; *Іван Крип'якевич, др.*: заг. історія, У. — назва; історія Галичини до 1772, історія війська; етнографія: історія одягу; *Вол. Кубійович, др.*: заг. географія (до букви „б“), У. — антропогеографія й демографія; *Зенон Кузеля, др.*: етнологія, У. — етнографія; *Корній Кутченко*: укр. визвольні змагання; У. — визвольні змагання: Буковинський курінь; *Василь Кучеренко, інж.*: хем. технологія; *Вол. Левицький, проф. др.*: математика (від букви „м“); *Кость Левицький, др.*: У. — історія Галичини 1772–1918; визвольні змагання: діяльність урядів ЗУНР; право ЗУНР; *о. Яр. Левицький, др.*: кат. Церква, релігія; *Вогдан Лепкий, проф.*: заг. й укр. письменство (до букви „й“), У. — письменство XI–XV вв.; *Лев Лепкий, ред.*: укр. визвольні змагання (до букви „к“); *Борис Лисянський, інж.*: електротехніка; *Зенон Лисько, др.*: музика (від букви „з“); *Мих. Литвицький, інж.*: У. — кооперація Закарпаття; *Олександр Лотоцький, проф.*: У. — автокефальна правосл. Церква; *Лев Лукасевич, др.*: Близький Схід; *Станіслав Людкевич, др.*: музика (до букви „з“), У. — історія музики XVIII в. — до Лисенка; *Ісаак Мазепа, проф.*: У. — УРСР; *Ол. Михайловський, проф. (†)*: машинознавство й механічна технологія (до букви „д“); *Лука Мишуга, др.*: У. — неполіт. еміграція: ЗДА (із В. Галичем); *Іван Мірчук, проф. др.*: філософія; *Роман Могильницький, др.*: медицина (до букви „з“); *Василь Мудрий, ред.*: У. — змагання за вис. школу в Галичині; *Симон Наріжний, др.*: укр. історія до 1648 (від букви „д“); У. — історія до 1648; історія Козаччини; історіографія; *Нестор Нижанковський, др.*: У. — нар. муз. струменти; *Іван Огієнко, проф. др.*: У. — друкарство; *Вол. Огоновський, др.*: заг. географія (від букви „в“); *Олександр Орлов, др.*: мінералогія (від букви „д“); *Вол. Островський, ред.*: У. — освіта

й культура та шкільництво на півн.-зах. укр. землях; *Маріян Паньчишин, проф. др.*: медицина; *Іван Панькевич, др.*: укр.-закарп. справи; *У.* — мова: говори Закарпаття; історія Закарпаття; освіта й культура на Закарпатті; *Северин Пастернак, інж.*: *У.* — корисні копалини; *Яр. Пастернак, др.*: археологія; *У.* — праісторія: мезоліт, бронзова доба, залізна доба, доба мандрівок народів, княжа доба; мистецтво: кераміка до XVII в.; *Роман Перфецький, др.*: *У.* — політ. еміграція ЗУНР; *Вєволод Петрів, ген.*: *У.* — військо: армія УНР 1917-21; *Юрій Полянський, проф. др.*: географія України й геологія; *У.* — геологія; *Іван Раковський, проф. др.*: ботаніка, зоологія, педагогія; астрономія й мінералогія (до букви „д“); *У.* — ростинність і тваринність (із др. М. Дольницьким); антропологія; *Ст. Риндик, інж.*: техніка (букви „д“, „л“); *Осип Роздольський, проф.*: класична старовина; *Антін Рудницький*: новітня заг. музика; *Михайло Рудницький, др.*: заг. письменство; чужомовні слова і звороти, *У.* — письменство XIX-XX вв. і літ. критика; *Юрій Рудницький, проф.*: історія культури, *У.* — мітологія; *Степан Рурак, др.*: різне; *Валентин Садовський, проф.*: *У.* — нар. господарство Наддніпрянщини й Закарпаття; земельне питання Наддніпрянщини; промисловість і торгівля Галичини й півн.-зах. укр. земель; *Михайло Садовський, полк.*: укр. визвольні змагання; *Іляріон Свєнцицький, проф. др.*: *У.* — музейництво; *Юрій Сєрбинок, ред.*: *У.* — історія Буковини від 1918; *Василь Сімович, проф. др.*: укр. і слов. мовознавство (від букви „д“), *У.* — мова: опис, грам. досліді, історія правопису; шкільництво Буковини; *Володимир Сі-*

чинський, др.: мистецтво (від букви „д“), *У.* — мистецтво; *Ст. Смаль-Стоцький, акад.*: *У.* — історія мови; *Євген Соколич, проф. інж.*: шляхи й меліорація; *Ярослав Сєвєницький, інж.*: будівництво; *СЄ.*: *У.* — право УРСР; *Вол. Старосольський, проф. др.*: сусп. науки; *Маріян Стахурський, др.*: ветеринарія; *Хведір Стешко, доцент*: укр. музика (від букви „д“), *У.* — історія музики до XVIII в.; *Павло Сулятицький (†)*: *У.* — Кубань; *Михайло Творидло, інж.*: заг. сіль. господарство; *Омельян Терлецький, проф.*: *У.* — освіта й культура в Галичині; *Осія Тіллєман, проф.*: жид. література й письмо; *Панас Феденко, др.*: історія України від 1648, *У.* — історія України від 1648 й досі; політ. еміграція: УНР; *Петро Франко, інж.*: руханка та змаг. товарознавство; *Мих. Холєвчук, др. інж.*: сіль. господарство — плекання худоби; *Євген Храпливий, др. інж.*: сіль. господарство — молочарство й годівля сіль.-госп. тварин, *У.* — сіль. господарство Галичини й півн.-зах. земель; *Роман Цегельський, др.*: фізика й хемія; *Микола Чайковський, проф. др.*: математика (до букви „л“); *Дмитро Чижєвський, проф. др.*: філософія; *Лєвко Чикаленко, др.*: *У.* — праісторія: палеоліт; *Микола Чубатий, проф. др.*: укр. й церк. право, *У.* — кат. Церква; *Іван Шендрик*: преса; *Святослав Шрамченко, лейтнант флоти*: заг. й укр. фльота, *У.* — фльота новітньої доби; *Ное Штернберг, проф.*: жид. релігія; *Олександр Шульгин, проф.*: *У.* — визвольні змагання: діяльність урядів УНР; *Вадим Щєрбаківський, проф.*: *У.* — праісторія: енеоліт; *Андрій Яковлів, проф.*: *У.* — право: княжої доби, лит.-руська доба, коз. право, право УНР та доби гетьманату.

Глюстраційна та картографічна частина: Ігор Федів, др.

Секретаріят: Іван Бєдрило, Степан Рурак, др.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Іван Раковський
гол. редактор

Володимир Дорошенко

Василь Сімович
редактор відділу „Україна“

Михайло Рудницький

ДОПОВНЕННЯ СКОРОЧЕНЬ.

АПМУ	Асоціація Пролетарських	одн.	однина	співроб.	співробітник
га	гектар [Музик України	оз.	озеро	с.-р.	соціаліст-революціонер
гетьм.	гетьман, гетьманський	ок.	около	табл.	таблиця
гуд.	гудульський	орг.	органічний	театр.	театральний
дав.	давній	ориг.	оригінальний	теп.	теперішній
дин.	династія, династичний	оріент.	орієнтальний	тижн.	тижневик
жур(н).	журнал, -іст, -істичний	ос.	особа	УКР	Укр. Комун. Партія
к.	коло	осн.	оснований, -а, -е, -о	укр.	також — українець
кавк.	кавказький	под.	подільський	учит.	учительський
кельв.	кальвінський	поль.	також — поляк	УПСР	Укр. Партія Соціалістів-Рєволюціонерів
коп.	копійка	прив.	приватний	УСДП	Укр. Соціал.-Дем. Партія
кор.	король, королева, коро-	рос.	також — росіянин	ЦІК	Центр. Исполнительный
крисст.	кристалічний [лівський]	РСУК	Рєвізійний Союз Укр. Кооператив	цїсар.	цїсарський [Комитет
ман.	монастирський	РСР	Рос. Соціалістична Рєспу-	час.	часопис
міс.	місячний	рус.	русський [бліка	чит.	читай
ми.	множина	сакс.	саксонський	ЧСР	Чесько-Словацька Рєспу-
нац.	національний	СВУ	Союз визволення України	СІЕ	Confédération Internationale
нач.	начальний	симв.	символічний		nale des Etudiants
нпр.	наприклад	симф.	симфонічний	FIDAC	Fédération Internationale
		сист.	система, -тичний,		des Anciens Combattants

Увага: рим. цифри перед датою року означають місяць, пр.: XII 1914 зн. „у грудні 1914“.

Слово на закінчення.

„Книга Знання“ скінчена, й ми передаємо її українській Громаді до вжитку. Коли вона вийшла не така довершена, як ми всі цього бажали, то тут винні вже ті непереможно важкі обставини, серед яких цей твір повстав.

Багато думок насувається, коли тільки згадаємо, як творилася ця книга, який був її первісний плян, як той плян ізгодом мусів мінятися, як уже серед самої праці доводилося все наново й наново продискутовувати деякі справи, на око дрібні, але ж для цілого твору далеко не байдужі... Треба було творити особливий лексиконовий стиль, устійнювати номенклатуру й термінологію, підбивати її під сучасний стан цієї такої важної для українського культурного життя ділянки, треба було на всі боки вести листування, щоб дістати потрібні відомости, треба було нераз, не переборшуючи, перевертати цілі бібліотеки й архіви, щоб дібратися до такої, для посторонньої людини дрібної речі, як, пр., дата якоїсь події, факту, чи особи, й нарешті з такими труднощами здобути багатий матеріал втиснути в аж надто вузькі рамки нашого твору. Через те бувало таке, що багато співробітників покидало нас нераз серед найгарячішої праці, й доводилося безнастанно шукати нових і нових... А бувало й таке, що потрібного матеріалу нізвідки було дістати, бо й його або немає, або він сумнівний, тимто доводилося про цю справу не писати.

Стан нашої правописної справи теж відбився на нашій роботі. Коли стало ясно, що харківська ортографія, головню ж щодо чужих слів, до кінця не додумана й не продумана, вносить тільки плутанину в таку важну книгу, як перший український лексикон, треба було в цій справі створити компроміс між прийнятим здавна на західніх українських землях правописом і тим, що його проводив у життя Харків. Цим пояснюється, що від букви „Г“ (задержуючи пр. апостроф і деякі ін. приписи харківського правопису) ми перейшли до транскрипції чужих слів на еднорациональний лад — перепиуючи чуже н українським г, чуже г українським г, а середнє зах.-европейське l скрізь найближчим до нього українським ль. А так узагалі, через неустійнену в нас систему передавати чужі слова, в УЗЕ відбилися розбіжні впливи дотеперішнього нашого правопису. Щодо чужих імен, то ми залишали транскрипцію як-мога найближчу до оригіналу, передаючи водночас їх вимову. Імена хресні і появляються в нас у формі теж близькій до оригіналу, а тільки російські, здебільша, ми віддавали в українській (пр. Пєр, Франсуа, Віллєм і т. д., Казімеж, Бедржіх, Петар, але ж — рос. Глєб — Гліб, Пйотр — Петро і т. д.).

Закінчуючи свою працю, ми почуваємося до милого обов'язку дуже щиро подякувати всім тим, що були ласкаві допомогти нам довершити це наше нелегке діло. Дякуємо всім нашим ПТ. Співробітникам, Прихильникам, які все радо спішили нам із допомогою та порадою, — і тут у нас усе перед очима такі Вп. Панове й Установи: др. Мик. Андрусак, проф. Олекса Балицький, др. Богдан Барвінський, пос. Дм. Великанович, проф. Ів. Вербняний, акад. Михайло Возняк, др. Богдан Гнатевич, інж. Євген Голицинський (†), акад. І. Горбачевський, о. др. Мирон Горникевич, др. Вол. Гуркевич, др. Степан Гжицький, др. Семен Демидчук, др. Марія Деркачева, інж. Віктор Доманицький, др. Роман Домбчевський, інж. Павло Дубрівний, др. Іван Єсіх, проф. Богдан Заклинський, от. Омелян Клюб, мистець П. Ковжун, адв. Мих. Корчинський, ред. Іл. Косенко, інж. Пилип Краснокутський, інж. Ю. Крохмалюк, проф. А. Крушельницький, Мих. Кушнір, др. Андрій Ластовецький, проф. Гр. Микитей, Євген Онацький, інж. Юл. Павликовський, ред. Дм. Паліїв, др. Василь Пашницький, др. Олександр Питель, інж. Антін Романенко, о. Адам Станкевич, др. Гіядор Стрипський, акад. К. Студинський, полк. Роман Сушко, радник Вол. Темницький, Українське Бюро в Лондоні та в Женеві, др. Ігор Федів, Степан Чарнецький, полк. Мик. Чеботарів, проф. Ів. Чепига, дир. Лев Ясічук і багато ін. Зокрема ж щиро дякуємо П. Т. Критикам, особливо Впр. о. Макаріві Карівцеві ЧСВВ, Вп. П. П.: Максимові Гехтерові, інж. Романові Кахникевичеві, інж. Л. Мосендзові, інж. Богданові Пристаєві, і ін., які були ласкаві звернути нам увагу на недостачі й невільні помилки в нашому творі й тим дали нам спромогу справити їх у додатковому зшитку УЗЕ.

Ми аж надто свідомі, що цей твір, як перша в нас спроба такої книжки, без хиб бути не може. Не без хиб, і то поважних, повдавали ж свої великі енциклопедії і щасливіші за нас народи, такі, що можуть почанитися в цій ділянці довголітньою традицією. А проте ми знаємо деяку тривку вартість цієї книги: вона буде творити основу до окремих словників, енциклопедій поодиноких ділянок людського знання, головню ж українознавства — ця частина це ж перша в нас синтеза знання про нашу Землю й наш Народ — та до обширнішої загальної енциклопедії.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ УЗЕ.

ІЛЮСТРАЦІЇ й МАПИ.

РОЗМІЩЕННЯ ІЛЮСТРАЦІЙНИХ ТАБЛИЦЬ і ГЕОГРАФ. МАП у I. томі УЗЕ.

Сторона:	Наголовок таблиці:	Сторона:	Наголовок таблиці:
15	Австралія (мапа)	195	Африка (мапа)
19	Австралійська звірня	199	Африканська звірня
46	Азія (мапа)	410	Будівництво
47	Азійська звірня	790	Гірництво
94	Північна Америка (мапа)	862	Важніші гриби України
95	Південна Америка (мапа)	1185	Європа (мапа)
99	Американська звірня	1211	Електричність

РОЗМІЩЕННЯ ІЛЮСТРАЦІЙНИХ ТАБЛИЦЬ і ГЕОГРАФ. МАП у II. томі УЗЕ.

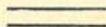
Сторона:	Наголовок таблиці:	Сторона:	Наголовок таблиці:
15	Залізниця — (I і II.)	691	Мотилі (I і II.)
47	Земна куля	707	Прикладне мистецтво (I і II.)
271	Коні — (з другої сторони: Рогата худоба)	808	Народознавство (I і II.)
288	Книжка (I і II.)	992	Парові кітли Парові машини
312	Кольонії та шляхи	1083	Повітроплавство (I і II.)
364	Кістяк (I і II.)	1087	Пожива (I—II.)
396	Кров	1123	Порцеляна (I—II.)
422	Домашня птиця — (з другої сто- рони: Дрібні сільсько-господ. тварини)	1170	Співучі птахи України
528	Людина (I—IV.)	1197	Людські раси (I—II.)
532	Людина (V—VI.)	1247	Плястика (I—II.)
		1261	Історія розвитку (I і II.)
		1285	Отруйні рослини України.

РОЗМІЩЕННЯ ІЛЮСТРАЦІЙНИХ ТАБЛИЦЬ і ГЕОГРАФ. МАП у III. томі УЗЕ.

Сторона:	Наголовок таблиці:	Сторона:	Наголовок таблиці:
95	Сільське господарство (I і II.)	407	Етнографічна карта України і суміжних земель
171	Спадковість (I і II.)	411	Карта густоти населення Укра- їни і суміжних земель
363	Фізична карта України і суміж- них земель	415	Карта розміщення українсько- го населення
367	Геологічна карта України і су- міжних земель	423	Розміщення українського на- селення в Азії
371	Корисні копалини України і су- міжних земель		

Сторона:	Наголовок таблиці:
427	Український одяг (I.)
431	Український одяг (II.)
435	Український одяг (III.)
439	} Українська мурована архітектура
451	Українське малярство (I і II.)
459	} Українське різьбарство
463	} Українське вжиткове мистецтво
467	Українські вишивки і гапти (I.)

Сторона:	Наголовок таблиці:
471	Українські вишивки і гапти (II.)
475	Українська кераміка — Гуцульські вироби
479	} Українські писанки
755	Військовий одяг (I.)
763	Військовий одяг (II.)
767	} Відзнаки службових ступнів укр. війська
996	Українські гроші (I і II.)
1071	Фотографія (I і II.)
1000	Зміст гасла „Україна”.

DP

